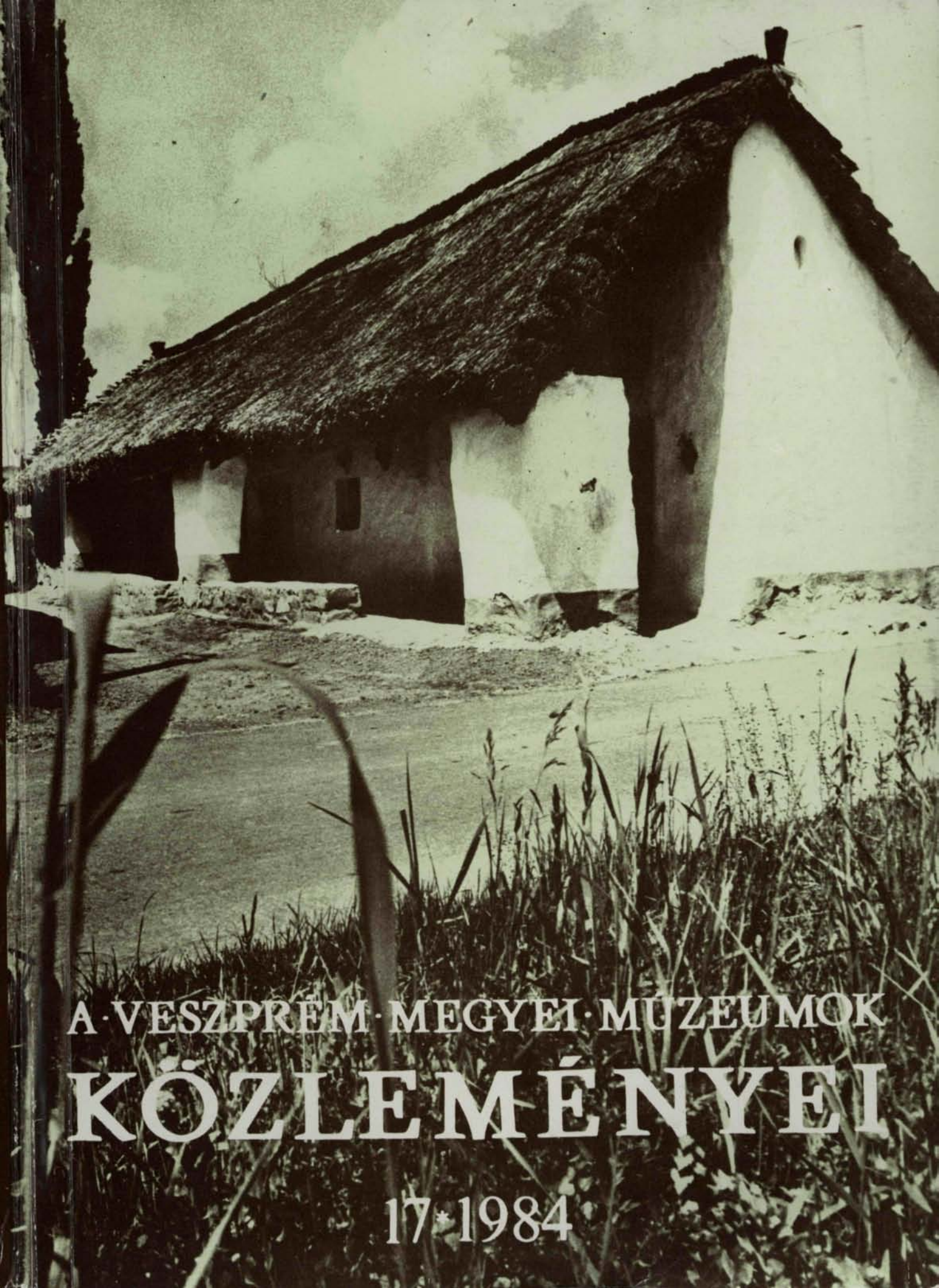

A · VESZPRÉM · MEGYEI · MÚZEUMOK

KÖZLEMÉNYEI

17 • 1984

PUBLICATIONES MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

17

1984

REDIGUNT

ZOLTÁN TÖRŐCSIK — ANDRÁS UZSOKI

VOLUMEN HOC ANNO 1985 EDITUM EST, CUM MUSAEUM BAKONIENSE VESPRIMII DOCUMENTA HISTORIAM COMITATUS ILLUSTRANTIA ORDINE ASSIDUO DISPOSITA OMNIBUS EA VIDERE VOLENTIBUS APERUIT

VESPRIMII, 1985

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

17

1984

SZERKESZTIK

TORŐCSIK ZOLTÁN — UZSOKI ANDRÁS

A KÖTET A VESZPRÉMI BAKONYI MÚZEUM MEGYETÖRTÉNETET BEMUTATÓ ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSÁNAK 1985. ÉVI MEGNYITÓJA ALKALMÁBÓL KÉSZÜLT

VESZPRÉM, 1985

A KÖTET LEKTORAI

ANDRÁSFALVY BERTALAN
BALASSA IVÁN
BARABÁS JENŐ
BARNA GÁBOR
BARTÓCZ JÓZSEF
BOGDÁN ISTVÁN
KECSKÉS PÉTER
KIS PAP LÁSZLÓ
KISBÁN ESZTER
KISS ERNŐ
KOZÁK KÁROLY
KOVALOVSZKY JÚLIA
KÖRMENDY JÓZSEF
KREDITS LÁSZLÓ
KUBINYI ANDRÁS
LACKOVITS EMŐKE
LOVAG ZSUZSA
MÉSZÁROS ISTVÁN
MITHAY SÁNDOR
PALÁDI KOVÁCS ATTILA
SÁGI KÁROLY
SÁRA PÉTER
SOMFAI BALÁZS
SZABÓ LÁSZLÓ
TÓTH SÁNDOR
TÖRŐCSIK ZOLTÁN
UZSOKI ANDRÁS
VERESS D. CSABA

A borítótervet RÓKA LAJOS készítette

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG KIADVÁNYA
Felelős kiadó: dr. Törőcsik Zoltán
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. április 15-én
Nyomtatásban megjelent: 1985. október 4-én
Készült 1200 példányban 104 A/5 ív terjedelemben
Engedélyszám: 51024
85 51 405 Pannon Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Danóczy Balázs

TARTALOM

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

	Lectori salutem — NAVRACSICS Tibor előszava	9
TÖRÖCSIK Zoltán	A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1982—83. évben végzett tevékenysége The activity of the Museum Administration of Veszprém County in the years 1982—1983	11
	A balácai kutatások eredményei — GYURICZA László megnyitóbeszéde Результаты исследований раскопок в местности Балаца	23
K. PALÁGYI Sylvia	A balácai kutatások története (1904—1976) Die Geschichte der Ausgrabungen in Baláca (1904—1976)	27
HAJNÓCZI Gyula	A balácai központi villaépület műemléki helyreállítása Die Wiederherstellung der Kunstdenkmäler im Zentralvillagebäude zu Baláca	53
REGENYE Judit	Neolitikus leletek Balácáról Neolithische Funde aus Baláca	59
REGENYE Judit	A balácai X. épület kutatása; őskori leletek az I. épületnél Die Forschungen des Gebäudes X. in Baláca; Funde aus der Urzeit beim Gebäude I.	65
ILON Gábor	Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon Das neuere Auftreten eines Fibeltyps im Nordwesten Transdanubiens	69
SÁGI Károly	Az ötvöspusztai V. századi sír Das Grab von Ötvöspuszta aus dem 5. Jahrhundert	81
RITOÓK Ágnes	Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon Begräbnisse in der Arpadzeit in Veszprémfajsz	93
KOZÁK Károly	Közép-Európa centrális templomai (IX—XI. század) Die Zentralkirchen in Westeuropa (IX—XI. Jahrhundert)	107
UZSOKI András	I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai Das Grab König Andreas I. in Tihany und die ikonographischen Bezüge der Grabplatte	145
KRALOVÁNSZKY Alán	Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez Neue Angaben zur Siedlungsgeschichte von Veszprém und Székesfehérvár	189
HOLL Imre	Dunántúli kályhacsempék Kacheln in Transdanubien	209
KUBINYI András	A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon Bäuerlicher Alltag im spätmittelalterlichen Ungarn	221
PÁKAY Zsolt	Adalékok a tapolcai és sümegi járás török kori történetéhez a rovásadó-összeírások alapján (1531—1696) Beiträge zur Geschichte der Kreise Tapolca und Sümeg aus der Türkenherrschaft aufgrund von Steuerkonskriptionen (1531—1696)	233

ERDÉLYI Balázs — SÁGI Károly	A magyarországi régészeti légi fényképezés története és a Szent György-hegyi kolostorrom Die Geschichte der archäologischen Luftaufnahmen in Ungarn und die Klosterruine von Szent György-hegy	273
RAJCZI Pál	A pápai főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1698 Das Protokoll der Pápaer Archidiakonat bei Kirchenvisite im Jahre 1698	281
HUNGLER József	A veszprémi helytörténetírás és kutatás kialakulása Die Herausbildung der örtlichen Geschichtsschreibung und Forschung von Veszprém	293
MITHAY Sándor	Adalékok Pápa város építéstörténetéhez egykori ábrázolások alapján Beiträge zur Architekturgeschichte der Stadt Pápa aufgrund ehemaliger Darstellungen	319
KÖRMENDY József	A veszprémi püspöki uradalom veszprémi javainak kamarai összeírása az 1773. évi széküresedés idején Die Kammerzusammenschreibung der Herrschaftsgüter des Veszprémer Bistums zur Zeit der Vakanz der bischöflichen Residenz im Jahre 1773.	333
GYÖRGY Lajos	A Batsányiak Tapolcán Die Batsányis in Tapolca	353
VERESS D. Csaba	Veszprém megye és az 1809. évi francia háború Le département de Veszprém et la guerre francaise de 1809	357
HUDI József	Reguly Antal utazásai 1839-ben Die Reisen von Antal Reguly im Jahre 1839	401
TÖRŐCSIK Zoltán	Adalékok a tapolcai népiskolai oktatás történetéhez I. (XIV—XVI. század) Data on the history of elementary school education in Tapolca I. (14th—16th century)	413
NÁDASDY Lajos	A pálosok iskoladrámái és iskolai színjátszásuk Pápán Die paulinischen Schuldramen und ihre Schulschauspielerei in Pápa	427
HARMATH István	A Magyar Minerva könyvsorozat és társadalmi indítékai Die Bücherserie Magyar Minerva	453
NÉMETH József	Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő Ádám Horváth, der Freimaurer und politisierende Dichter	461
UZSOKI András	A balatonfüredi református templom építéstörténete és ülésrendje Die Baugeschichte und Sitzordnung der reformierten Kirche in Balatonfüred	473
NAGY László	A veszprémi tobakok Die Tobaken der Stadt Veszprém	501
RÓZSÁNÉ LENDVAI Anna	Adatok Sümeg és Tapolca XVII—XIX. századi történetéhez, különös tekintettel a kézműiparra Angaben zur Geschichte des 18. Jahrhunderts von Sümeg und Tapolca, unter besonderer Berücksichtigung des Handwerks	531
V. FODOR Zsuzsa	Zirc iparosai a 18. század végi és a 19. század eleji iratokban Die Handwerker von Zirc in den Urkunden vom Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts	553
KONCZ Pál	Pápa, Igal és Sóly papírmalmai a XVIII—XIX. században Die Papiermühlen bei Pápa, Igal und Sóly im XVIII—XIX. Jahrhundert	567

VERESS D. Csaba	A Kál-völgy története (I. rész) Die Geschichte des Kál-Tales (I. Teil)	603
S. LACKOVITS Emőke	A családszerkezet jellemzői a XVIII. században Köveskálon és Szentbékkállán Die Merkmale der Familienstruktur in Köveskál und Szentbékkálla im XVIII. Jahrhundert	619
GERGELY Katalin	Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742-től napjainkig Die Ehebeziehungen der Bevölkerung der Gemeinde Köveskál von 1742 bis in unsere Tage	629
GELENCSÉR József	Az öröklési szokások változása a Káli-medencében Die Veränderung der Erbgewohnheiten im Káler Becken	643
MADAR Ilona	Adatok a Kál-völgyi falvak vallási szokásainak és erkölcsének változásához Daten zur Veränderung der religiösen Sitten und Bräuche und Moral in den Dörfen des Kál-Tales	659
MOLNÁR Ágnes	A községek közötti kapcsolatok és ezek változásai a Káli-medencében Die Verbindungen und die Veränderungen zwischen den Dörfern im Káli-Tal	675
SÓFALVINÉ TAMÁS Márta	A konyhakerti növénytermesztés szokásai és hiedelmei a Káli-medencében Die Gewohnheiten und Glauben des Pflanzenbaus in den Gemüsegärten des Káler Beckens	681
KNÉZY Judit	Változások a Káli-medence lakóinak táplálkozásában (1840—1960) Veränderungen in der Ernährung der Bevölkerung des Káler Beckens (1840—1960)	687
LUKÁCS László	A lakóház morfológiai változása a Káli-medencében Die morphologische Veränderung des Wohnhauses im Káler Becken	699
SELMECZI KOVÁCS Attila	A szántóföldi talajművelés eszközeinek változása a Káli-medencében Die Veränderung der Geräte zur Bodenbearbeitung im Káler Becken	725
CSOMA Zsigmond	A filoxéra és hatása a Káli-medencében Die Phylloxera und ihre Wirkung im Káli-Tal	733
HUDI József	Adatok Zala megye és a Káli-medence közbiztonságának történetéhez a XIX. század első felében Angaben zur Geschichte der öffentlichen Sicherheit im Komitat Zala und im Káler Becken in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts	759
HALÁSZ Imre	A Káli-medence falvainak oktatásügyéhez Zum Bildungswesen der Dörfer des Kál-Beckens	771
TÓTH Vilmos	Az igazságszolgáltatás szerveinek működése, változása és fejlődése Veszprém megyében 1871-től 1982-ig Die Arbeit, Veränderung und Entwicklung der Organe der Justiz im Komitat Veszprém von 1871 bis 1982	789
JÁNOSKA Péter — TÖRŐ László — VARGA Kázmér	A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Felsőörsi Műtárgyvédelmi Központjának fejlesztési terve. 1986—2000 Der Entwicklungsplan des Felsőörser Werkstatt- und Magazinszentrum des Veszprémer Bezirksmuseumdirektorats. 1986—2000	815
SÁGI Károly	Takács Ferenc: Két flamingó. Madarász László (1811—1909) — Madarász József (1814—1915). Könyvismertetés Ferenc Takács: Zwei Flamingos. László Madarász (1811—1909) — József Madarász (1814—1915). Buchbesprechung	827

LECTORI SALUTEM!

Alig több, mint két évtizeddel ezelőtt, 1962 elején adta át a Művelődési Minisztérium levéltári és múzeumi főosztálya megyénk területi múzeumait — köztük a Veszprémi Bakonyi Múzeumot —, s a hozzájuk tartozó kiállítóhelyeket Veszprém Megye Tanácsának kezelésébe. Ezzel egy időben jött létre a megye múzeumügyét egységes koncepcióval szervesen összefogó Megyei Múzeumi Igazgatóság, melynek alapítóokmányából most az alábbiakat idézzük: „A Veszprém Megyei Múzeumok Szervezete a helyismereti kutatás tudományos intézménye, mely tudományos és kutatómunkájából eredő népművelési feladatokat lát el. Feladata a múzeumi anyag gyűjtése, tárolása, megőrzése, nyilvántartása, tudományos és népszerű publikációja és az eredményeknek kiállításokon történő bemutatása." Nos, az itt leírt sokrétű feladatoknak — a tárgyi és személyi feltételekkel nem minden esetben rendelkező — megyei múzeumi szervezet az eltelt évek folyamán igyekezett eleget tenni — sokszor erőn felül is.

A tervszerű és folyamatos múzeumi tevékenység egyik jelentős állomása az 1985 őszén, az országos MÚZEUMI ÉS MŰEMLÉKI HÓNAP alkalmával nyíló A BAKONY ÉS A BALATON-FELVIDÉK ÉVEZREDEI c. állandó kiállítás, amely a Veszprémi Bakonyi Múzeum kiállítótermeiben megyénk gazdag történelmi múltját hivatott bemutatni.

Nem kívánjuk itt és most részletezni a jelentős anyagi erőforrást, a nem kevés emberi erőt, energiát és szakértelmet megkívánó előkészítés munkálatait és körülményeit: annyit azonban el kell mondanunk, hogy a Megyei Tanács által a közelmúltban felújított Bakonyi Múzeum kiállításának technikai feltételeit a Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztálya központi erőforrásból biztosította, a kivitelezés pedig a Központi Múzeumi Igazgatóság munkatársainak nemcsak korszerű és látványos, de elsősorban esztétikus munkáját dicséri. A gondos szakmai rendezés érdeme, s az érte járó elismerés a Megyei Múzeumi Igazgatóság munkatársait illeti meg, elsősorban a forgatókönyvet is író muzeológusokat, de rajtuk kívül a restaurátorokat, kiállításrendezőket, fotósokat, gazdasági-adminisztratív és technikai dolgozókat, s nem utolsósorban a munkálatokat is összefogó és irányító múzeumvezetést.

Jórészt ez utóbbiak munkájának gyümölcse e reprezentatív, s nemcsak vaskos, de tartalmas kötet is, amelyet az olvasó az állandó kiállítás ünnepélyes megnyitója napján vehet kezébe.

Befejezésül: mind a Bakonyi Múzeum kiállítását, mind pedig jelen kötet ajánlását talán a latin jókívánsággal fejezhetem ki a legtalálóbban:

UTERE FELIX!

NAVRACSICS TIBOR
a Megyei Tanács
elnökhelyettese

TÖRŐCSIK ZOLTÁN

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG 1982—83. ÉVBEN VÉGZETT TEVÉKENYSÉGE

Igazgatóságunk a fent jelzett időszakban is a korábban elfogadott VI. intézményi ötéves terv, illetve a Művelődési Minisztérium és a Megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztálya által jóváhagyott éves tervek alapján végezte tevékenységét.

Bevezetésként, az irányítást és intézményi személyi helyzetet illetően elmondhatjuk, hogy az 1980-ban előkészített, majd 1981-ben jóváhagyott új szervezeti felépítés (hozzátartozóan: ügyrend és mellékletei) immáron a gyakorlat próbáját is kiállta: az intézményi hálózat korábban meglehetősen labilis helyzete konszolidálódott, csökkentek bizonyos belső feszültségek, s mind az irányításra, mind pedig a mindennapi munka szervezésére irányuló decentralizált vezetés már mérhetően is éreztette kedvező hatását. A közeli jövőben elsődleges célunk az, hogy erősítsük szervezetünkön belül a közép- és alsószintű vezetők valamennyiőnk hasznára végzett munkájának felelősségtudatát, ugyanakkor megszüntessük — a ma még jelentéktelen szituációkban is gyakran jelentkező — feltétlen „utasítást várás" bizonytalanságát — mindezt a munkakörből nyilvánvalóan fakadó s természetszerűleg is elvárható öntevékenység alapján.

Személyi helyzetünk érezhetően javult a tárgyalt időszakban, de szakember-ellátottságunk — beleértve mind a muzeológusokat, mind pedig a restaurátorokat és kiállításrendezőket — távol áll még az intézményi hálózattól jogosan elvárt feladatok nagyságának ismeretében a kívánatostól. Az elmondottak vonatkoznak a zirci múzeum geológusi, a veszprémi Bakonyi Múzeum régóta nélkülözött művészettörténészi és néprajzos státuszának biztosítására ugyanúgy, mint az utóbbi múzeum — terveink szerint a közeli jövőben létesítendő — önálló közművelődési osztályának legalább két fő népművelő muzeológussal történő megalapozására.

Személyi helyzetünk taglalásakor térünk ki arra, hogy 1982 végén, illetve 1983 elején három muzeológus távozott intézményünkből: *dr. Kralovánszky Alán* régész, volt megyei múzeumigazgató, aki a Magyar Nemzeti Múzeum adattárának osztályvezetője lett, *dr. Éry Kinga* régész-antropológus, aki a jövőben a Természettudományi Múzeum tudományos főmunkatársaként fogja majd végezni munkáját, valamint az intézményünkben — félmegoldásként — rövid ideig művészettörténészként alkalmazott újkoros történész, *Kővári Ilona Ágnes*, aki a Nógrád megyei múzeumi szervezet muzeológusaként folytatja tovább szakmai munkáját.

Eltávozott munkatársaink helyére két fiatal diplomás régészt alkalmaztunk, *Perémi Ágotát* és *Rainer Pált*, ugyanakkor a művészettörténészi feladatok ellátásával — a szakos végzettség jövőbeni megszerzésének feltételével — *dr. László Péter* népművelő muzeológust bíztuk meg.

Dr. Törőcsik Zoltán megyei múzeumigazgató — korábban benyújtott pályázata alapján — 1982—83-ban a Művelődési Minisztérium és az Országos Ösztöndíj Tanács kijelölésével 6 hónapos tanulmányúton járt Mexikóban. (Állomáshelye a méridai Universidad de Yucatán volt.) Távollétében az igazgatói teendőket — a Megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztálya megbízásából — *dr. Uzsoki András* igazgatóhelyettes látta el.

Szervezetünk gazdasági igazgatóhelyettese, *dr. Árkovics Erzsébet* 1983. augusztus 1-én szülési szabadságra ment, helyettesítését *Kollár Józsefné* pénzügyi csoportvezető látja el, megbízott igazgatóhelyettesi minőségben.

Nemcsak az intézményhálózaton belüli mozgást, de sok tekintetben munkaszervezésünk eddig megszokott gyakorlatát is sokban megváltoztatta — az 1982. év nem kis gondokkal járó előkészítése után — a *felsőörsi kiállításrendezői és restaurátorműhelyek*, egyben *műtárgyi raktárbázis* 1983 szeptemberében történt beindulása. A bázis irányításával — a tudományos segédmunkaerő közvetlen munkáltatói jogkörével eddig is felruházott — *Törő László* igazgatóhelyettest bíztuk meg. Kétségtelen, hogy az új munkahely ma még számtalan nehézséget jelent, elsősorban az ott dolgozók számára, de nem kis gondot okoz az intézményvezetésnek sem (pl. jelenleg még nem rendelkezünk az új munkahely teljes üzemeltetési költségfedezetével és vezetői státuszával, nincs hírösszeköttetés stb.). Az elmondottak ellenére mégis bátran leírhatjuk: *felsőörsi műhelyeink — s itt elsősorban a restaurátorműhelyekre gondolunk — már beindulásuk pillanatától kezdve az ország egyik legkorszerűbb műhelyeinek számíthatnak.* Kétségtelen azonban az is, hogy az itt létrehozott egyetlen raktárépület eddig meglévő műtárgyraktározási gondjainkon mit sem segített. E tekintetben az előrelépést az igen közeli jövőben reméljük: a felügyeleti szervünk instrukciójára 1981 végén megvásárolt, mintegy félmillió forint értékű építőanyag már a II. sz. felsőörsi raktárépület mielőbbi megvalósítását jelzi, ugyanakkor a közelben levő jelenlegi

AGROBER-irodaház immáron ügyiratilag is visszaigazolt telephelyhez való csatlakoztatása a ma még létező nehézségek egész sorát számolhatja fel.

1983 végén nyugdíjba vonult két munkatársunk: *Harmat István* közművelődési igazgatóhelyettes, irodalomtörténész és a múzeumi szervezet egyik legrégebbi dolgozója, a Pápai Helytörténeti Múzeum igazgatója, *Hadnagy László*. Miközben őszinte köszönetet mondunk valamenynyiőnk nevében e fórumon is mindkettőjüknek eddigi és intézményünkért végzett tevékenységéért, reméljük, hogy munkájukra — bár korlátozott formában — a jövőben is számíthatunk.

Az egész intézményhálózat munkájának megbecsülését és elismerését látjuk abban, hogy a múzeumi és műemléki hónap, illetve a november 7-i ünnepség alkalmából dolgozóink színvonalas munkájuk erkölcsi elismeréseként kitüntetésben részesülhettek. 1982-ben *Cs. Dax Margit* muzeológus, *Galamos István* muzeológus és *Jánoska Péter* csoportvezető, 1983-ban pedig *dr. Mithay Sándor* nyugalmazott múzeumigazgató, *Hadnagy László* múzeumigazgató, *Harmat István* közművelődési igazgatóhelyettes és *Veress D. Csaba* tudományos főmunkatárs részesültek a *Szocialista Kultúráért* kitüntetésben. Ugyanakkor 1982-ben *Baranyai Józsefné* és *Ottlecz Gézáné* vezető teremőrök, valamint *Fodor Mihály* gépkocsivezető, 1983-ban pedig *Bárányos Jánosné* előadó és *dr. Csala Bálintné* vezető teremőr kapták meg a *Kiváló Munkáért* kitüntetést. Ugyanezen évben *Barta Zoltán* preparátor *Miniszteri Dicséret*-ben részesült.

Közös örömünkre szolgál, hogy az egyéni és munkahelyi érdekeket egyaránt szolgáló — de végső célzatában ezeket az érdekeket is messzemenően meghaladó — *továbbtanulási-továbbképzési lehetőségeink* — a munkatársak kedvével és szándékával összecsengően — 1981 óta intézményünkben kiteljesedhettek. Ezt bizonyítandó: éves átlagban éppen tucatnyi körül mozog a valamilyen továbbképzési formában (egyetem, főiskola, szakmunkásképző iskola, politikai és szakmai posztgraduális továbbképzési formák, nyelvtanfolyamok stb.) szervezetten részt vevő dolgozóink száma.

Mielőtt szakmai munkánkról szólnánk, röviden érintjük az annak egyféle keretet is adó *gazdálkodási tevékenységet*. A megelőző évben készített beszámolónkban „felgyorsult tempóval" jellemeztük — mintegy mindent kifejezően — e tevékenységünket, nos, a tempó napjainkban sem vesztett semmit lendületéből. Nehézségeket továbbra is az építkezésekkel — felújításokkal, karbantartásokkal — összefüggő feladatok okoztak: elsősorban a már említett *felsőörsi műhely- és raktárbázis*, valamint a *veszprémi Bakonyi Mú-*

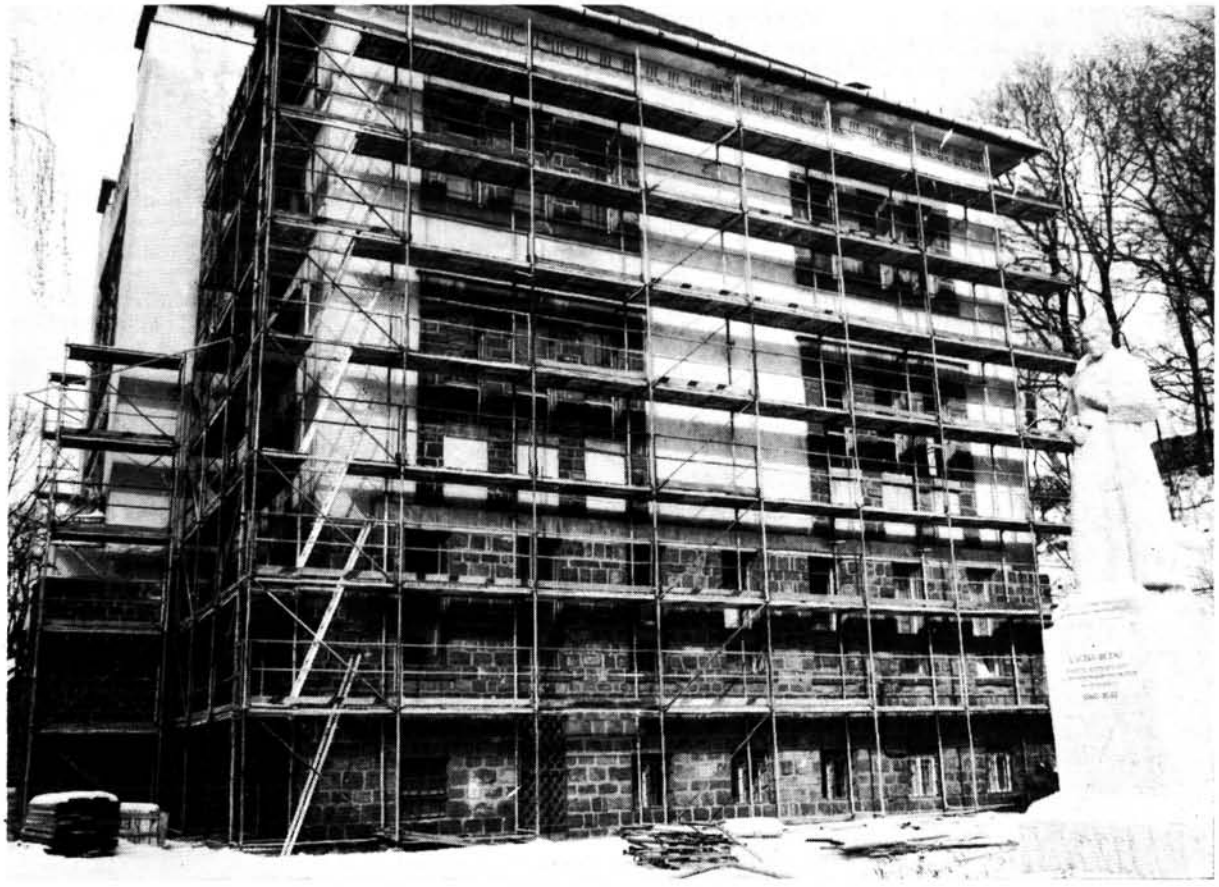

1. ábra. A felújítás alatt álló Bakonyi Múzeum épülete

1. fig. The Bakony Museum building during renovation

2. *ábra.* A Bakonyi Ház

2. *fig.* Bakony House

zeum épületének felújítása. A nehézségek oka pedig — és most részletezés nélkül — az egymással aszinkron váltakozó pénzügyi fedezet és kivitelezői kapacitás biztosítottságában keresendő. Jelentős eredmény viszont e téren a *Tihanyi Múzeum* villamos energiára épülő téliesítése és a *sümegi Kisfaludy Emlékmúzeum* épületének mintegy 300 ezer forint költségfedezetű karbantartása. Ez alkalommal is jelentjük, hogy a *badacsonyi Szegedy Róza-ház* immáron évek óta tartó, sürgető felújításának ügyében, a kész tervek ellenére, anyagi fedezet hiányában most sem tudtunk előbbre lépni.

Jónak és biztosítottnak ítélhetjük meg a hosszú távú *balácai program* teljesíthetőségének materiális hátterét, annak ellenére, hogy a kivitelezési munkálatokkal — konkrétan pedig a Beruházási Vállalat tevékenységével — itt is gondjaink vannak.

A „prolongált" felújítás alatt álló *veszprémi Bakonyi Múzeum* épületének leendő interieurjét illetően — elsősorban felügyeleti szervünk nemcsak megértő, de jelentős anyagi áldozatokat is hozó támogatásának köszönhetően — azonban máris bizakodóak lehetünk: a belső tér ésszerű kihasználásából fakadóan a földszinten és a második emeleten kialakíthatóak lesznek az 1—2 személyes muzeológusi dolgozószobák, létrejöhet a földszinti könyvtár helyén egy akár ideálisnak is nevezhető közművelődési terem, ugyanakkor a volt második emeleti régészeti raktár a jelenleginél kényelmesebb helyet biztosíthat a jövőbeni könyvtár és adattár számára. Ezzel egyidőben az alagsori helyiségekből kialakítható egy korszerű fotolaboratórium és adattár, sokszorosító- és nyomdahelyiség, installációs raktár és átmeneti konzerváló-restauráló műhely, irattári és kiadványraktár. Gondos belsőépítészeti terv eredményeként az előcsarnok is új arcot ölthet: a portásfülkén, a biztonsági és telefonközponton kívül kivitelezhető lesz itt a ruhatár, a büfé és egy kiadványokat, műtárgymásolatokat árusító helyiség. Az elmondottak — az állandó kiállításnak helyet adó I. és II. emeleti közel 500 m^2-es kiállítóterülettel, illetőleg a II. emeleti mintegy 100 m^2-es időszaki kiállítások termével kiegészítetten — lassan kibontakozó jövőbeni megvalósulása már ma is egyre tisztábban és kontúrosabban rajzolja ki előttünk *az ezredforduló időszakának igényeit is kielégítő Bakonyi Múzeum épületét,* úgy is, mint színvonalas kiállítóhelyet, úgy is, mint tudományos kutatóműhelyt.

Gazdasági tevékenységünkről még annyit, hogy az 1982. évi költségvetésünk közel 11 millió forintot tett ki, 1983-ban pedig — az előző évi pénzmaradvánnyal és pótelőirányzatokkal ki-

egészítetten — mintegy 13 millió forinttal gazdálkodhattunk. Sajnos a mennyiségi növekedés nem jelentette a szakfeladatokra — ásatás, tárgyvásárlás, könyvbeszerzés, nyomdai költségek és tiszteletdíj — fordítható összegek emelkedését.

A *szakmai-tudományos munka értékelését* azzal kell kezdenem, hogy a veszprémi Bakonyi Múzeumot és a zirci Bakonyi Természettudományi Múzeumot tudományos kutatóhellyé kijelölő 201/1981./M. K. 4.) MM—MTA. sz. együttes utasításnak, valamint 101/1980. (M. K. 4.) KM. sz. rendeletnek figyelembevételével végrehajtottuk a Bakonyi Múzeum osztályaiban (régészeti, történeti és néprajzi osztály) dolgozó munkatársak tudományos minősítési kategóriákba sorolását, ezzel egyidőben meghatároztuk a kutatási köröket, az alábbiak szerint:

Név:	Tudományos minősítés:	Kutatási kör:
Cs. Dax Margit	tudományos munkatárs	1. Avar temetők 2. Fűzfői temetőfeltárás
V. Fodor Zsuzsa	tudományos munkatárs	1. Polgári életmódkutatás 2. Ipartörténet
Harmat István	tudományos munkatárs	1. Megyei irodalomtörténet 2. Nemzetiségi és műveltségi viszonyok
Dr. Lackovits Emőke	tudományos főmunkatárs	1. Társadalomnéprajz 2. Népviselet, lakáskultúra
Dr. László Péter	tudományos főmunkatárs	1. Képző- és iparművészet 2. Egyiptológia
Dr. K. Dr. Palágyi Sylvia	tudomanyos főmunkatárs	1. Római kor, villagazdaság 2. Temetkezés, vallás
Perémi Ágota	tudományos gyakornok	1. Népvándorlás kora
Rainer Pál	tudományos gyakornok	1. Középkor 2. Vetési Albert élete és kora
Regenye Judit	tudományos segédmunkatárs	1. Neolitikum 2. Balácai neolitikus leletek
Törő László	tudományos munkatárs	1. Tárgykatalógusok 2. Népművészet
Dr. Törőcsik Zoltán	tudományos főmunkatárs	1. Iskolatörténet, középkor 2. Amerikanisztika
Dr. Uzsoki András	tudományos főmunkatárs	1. Vaskor, középkor 2. Aranymosás
Veress D. Csaba	tudományos főmunkatárs	1. Újkortörténet, hadtörténet 2. Megyei munkásmozgalom

A fent felsorolt muzeológusok számára — tudományos munkatársi fokozattól kezdődően — heti egy kutatónapot biztosítottunk.

A jelen beszámolóban jelzett időszakban legfontosabb szakmai feladatunknak tekintettük *a Bakonyi Muzeum előreláthatóan 1985-ben nyíló állandó kiállításának előkészítését.* Ennek jegyében készült el 1982 szeptemberében a kiállítás szinopszisa, majd — a még szükséges kiegészítő gyűjtések és kutatások után — 1983 decemberében az előzetes forgatókönyv, amely jelenleg a lektorok véleményét várja. Az elmondottak mellett nem csökkentek szokásos szakmai feladataink, sőt bizonyos, elsősorban a kiállításokkal összefüggő közművelődési tevékenységünk emelkedő tendenciát mutatott az előző évekhez képest. Sajnos, a műtárgyi revízió elvégeztével — és ahhoz szorosan kötődően — *nem kerülhetett sor az utórevízióra;* a már sokat emlegetett egyetlen és túlzsúfolt felsőörsi raktár erre nem biztosított lehetőséget.

Az *Igazgatóság tagjainak* már korábban is jelzett nagyfokú adminisztrációs lekötöttsége változatlanul jellemezte a jelen beszámolási idő-

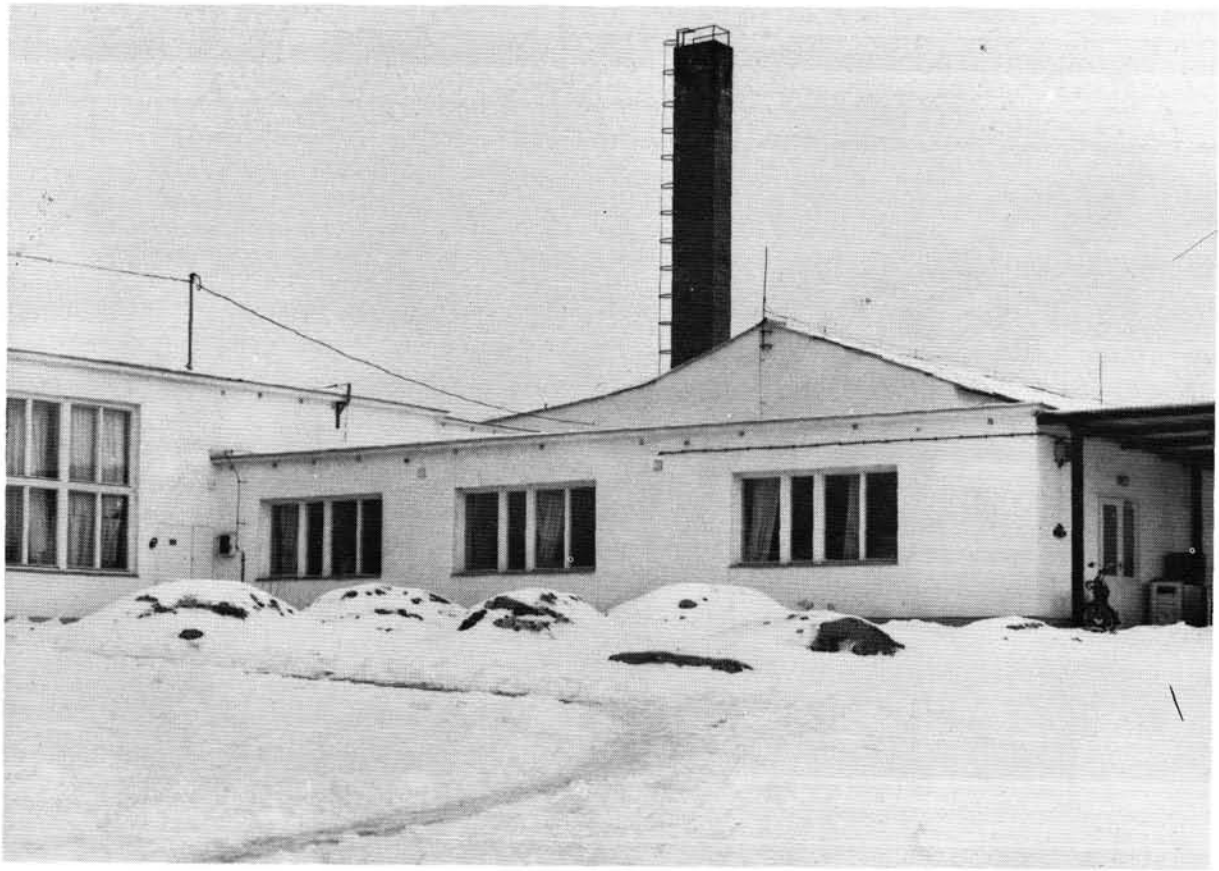

3. ábra. A felsőörsi műhely- és raktárközpont részlete
3. fig. Detail of the workshop and storage center in Felsőörs

szakot is: az intézményi vezetés a szakmai munka kívánatos túlsúlya rovására még inkább a gazdálkodáscentrikus tevékenység irányába tolódott, amely nyilvánvalónak és természetesnek tűnik a halmozottan jelentkező, építkezésekkel, karbantartásokkal, felújításokkal összefüggő, részben már érintett feladataink ismeretében. 1983 nyarán még inkább megnehezítette helyzetünket a gazdasági igazgatóhelyettes munkából való — szerencsére ideiglenes — kiválása.

Az elmondottak ellenére az Igazgatóság tagjainak szakmai-közművelődési tevékenységéből az alábbiakat emelhetem ki: e sorok írója 1982 nyarán közvetlenül is irányította és bonyolította a *Tapolcai Pedagógiai Gyűjtemény* szervezési munkálatait, majd — a helyi munkatársak segítségével — itt állandó és időszaki kiállítást rendezett. Ezt követően — a gyűjteménnyel, s az annak helyet adó épülettel is szoros összefüggésben — megkezdte a tapolcai népoktatás történetének feldolgozását. Mexikói tanulmányútjáról visszatérve dr. Uzsoki Andrással közösen szerkesztette a VMMK 16/1981/ kötetét.

Dr. Uzsoki András igazgatóhelyettes a megyei múzeumigazgató külföldi tartózkodása idején, több évtizedes múzeumi gyakorlatának megfelelően, zökkenőmentesen irányította a múzeumi szervezet munkáját. Tudományos tevékenységét elsősorban a *tihanyi barátlakások, Árpád-kori remetetelep* komplex régészeti feltárása fémjelzi, de emellett számos egyéb területen — I. András király tihanyi sírja, Gizella királyné veszprémi—passaui temetkezésének problematikája, az aranymosás technológiája stb. — végzett még kutatásokat, illetve jelentek meg publikációi. A múzeumi szervezet csaknem minden jelentős kiállításának rendezésében-lebonyolításában közvetlenül is részt vett.

Harmat István igazgatóhelyettes fogta össze, sőt új formákkal is gazdagította egyre bővülő, mennyiségi mutatókkal is jól illusztrálható közművelődési tevékenységünket. Dr. Lackovits Emőke muzeológussal közösen rendezte meg a 1983 tavaszán Bazsiban megnyílt új kiállítóhelyünk, a *Simon István Emlékmúzeum* állandó kiállítását, ezt követően pedig szervezte a jövő évben létesítendő *iszkázi Nagy László Emlékmúzeum* előkészületi munkáit. Szakmai tevékenységet a megyei irodalomtörténet terén fejtett ki: tanulmányt készített évkönyvünk számára, illetve koordinálta a készülő megyei irodalmi topográfia anyaggyűjtő tevékenységét.

Törő László igazgatóhelyettes szervezte meg és bonyolította le — alapos előkészületek után — a kiállításrendezői és restaurátorműhelyek, valamint a gyűjteményi anyag Felsőörsre történő költöztetését. Részben az új munkahely beindításával kapcsolatos, már említett gondok játszhat-

4. ábra. A Simon István Emlékház Bazsiban

4. fig. The István Simon Memorial House in Bazsi

tak szerepet abban, hogy ugyanakkor erejét meghaladónak bizonyultak az állandó kiállítás előkészítésével járó munkálatok, s a kívánatos ütemtől elmaradt a kiállítandó tárgyak konzerválása-restaurálása. Szükebb szakmai-közművelődési tevékenységének beszédes bizonyítéka az 1983 nyarán általa rendezett *bakonyszentkirályi kovácsműhely* állandó kiállítása, valamint a Zircen rendezett *A Bakony népművészete* c. időszaki kiállítás.

A *veszprémi Bakonyi Múzeumban* végzett *régészeti munkálatok* közül jelentősége miatt a tárgyalt időszakban is a *nemesvámos-balácapusztai ásatásokkal* kezdjük a sort. *Dr. K. dr. Palágyi Sylvia* osztályvezető a két év folyamán 5—5 hónapot fordított a római kori villagazdaság I. épületének feltárására, amelynek során mintegy 20 ezer tárggyal gyarapította régészeti gyűjteményünket. A feltárások jelenlegi stádiumában bizalommal tekinthetünk a jövő év tavasza elé, amikor is terveink szerint megnyithatja majd kapuit az itt létesítendő, eddigi eredményeket bemutató új kiállítóhely. Dr. K. dr. Palágyi Sylvia az ásatásokkal összefüggő, széles körű közművelődési tevékenység mellett jelentős szakmai-publikációs munkát is végzett: szerkesztette a VMMK 15 (1980) kötetét, s megjelent — többek között — *Die römischen Hügelgräber von Inota* (Alba Regia, XIX. (1981) és *A balácai ásatások múltja és jövője* (Múzeumi Közlemények, 1982/2.) c. tanulmánya.

Cs. Dax Margit régész 1982-ben, munkatervünknek megfelelően folytatta *Várpalota-Bántabányán a késő avar kori temető* feltárását, 1983-ban pedig — a Balatonfüredi Városi Tanács anyagi támogatásával — az itteni *középkori Szent Margit-templom* feltárását végezte el. Ugyanebben az évben irányításával kutathattuk meg a Veszprém város területén előkerült, immáron harmadik *avar kori temetőt*, amely 32 sírral gazdagította régészeti gyűjteményünket. Tudományos-ismeretterjesztő cikkei mellett megjelent a *Keleti germán női sírok Kapolcson* (VMMK 15/1980) c. tanulmánya.

Regenye Judit régész jelentős részt vállalt a *nemesvámos-balácapusztai I. és X. épület* feltárásában, majd az itt előkerült leletanyag beleltározásában. A leletmentések elvégzésén túl, közművelődési munkája részeként, vezette a Múzeum Baráti Kör településtörténeti szakcsoportjának munkáját.

Az 1983-ban intézményünkbe került friss diplomás régészek, *Perémi Ágota* és *Rainer Pál* részint bekapcsolódtak a tervásatásokba (Baláca, Tihany), az ezekkel járó nyilvántartási feladatokba, részint pedig leletmentéseket végeztek.

Egyébként a régészeti osztály tagjai *jelentősebb leletmentést* 1982—83-ban az alábbi helyeken végeztek:
Lovas (őskori földvár),
Inota (kelta és középkori leletek),
Tihany (késő középkori vár),
Balatonfűzfő útelágazás (római telep)
Balatonfűzfő, Szalmássy-telep (avar sírok),
Kádárta—Gelemér (római villa),
Tüskevár, Kőképalja (római villa),
Tüskevár, Sásréti-dűlő (római épületfalak),
Szentkirályszabadja, romkút (őskori és római telep),
Veszprém, Kádártai út (avar sírok),
Balatonszőlős, tsz-gépcsarnok (avar sírok),
Veszprém, Kinizsi u. (középkori (?) csontváz),
Balatonalmádi, Árpád u. (római kemence),
Kádárta, református templom (középkori temető).

Dr. Lackovits Emőke néprajzos muzeológus immáron harmadik éve irányítója, egyben tevékeny résztvevője a *Káli-medence néprajzi-történeti feltárására* irányuló komplex kutatóprogramnak. 1983 őszén e program keretén belül szervezte meg Köveskálon azt a *Változásvizsgálatok a Káli-medence falvaiban* c. tájkonferenciát, amely tartalmassága, színvonala alapján méltán váltott ki országos visszhangot. Az etnográfia széles skáláján mozgó kutatásai (család- és rokonsági rendszer, lakáskultúra, nemzetiségi viselet, szakrális néprajz stb.) mellett jelentős mennyiségű tárggyal — több mint 800 db — gazdagította néprajzi gyűjteményünket. Színvonalas tanulmányain — többek között: *Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében, 1868—1945* (VMMK, 15/1980), *Egy hagyományos kézfogó és lakodalom változása Kalotaszentkirályon* (Néprajzi Tanulmányok, 1982) — kívül a beszámoló időszakában 23 tudományos-ismeretterjesztő cikke jelent meg. Közművelődési tevékenysége részeként két kisebb és két nagyobb — *Simon István Emlékmúzeum, Bazsi,* illetőleg *Bakonyi Ház, Veszprém* — kiállítást rendezett, vezette a Múzeum Baráti Kör néprajzi szakcsoportját, szervezte a néprajzi szabadegyetemet.

V. Fodor Zsuzsa osztályvezető a történeti osztály tevékenységének irányításán túl koordinálta a többszöri költözés által megnehezített könyvtári és adattári munkálatokat, s nemcsak szerzőként, de szervezőként és szakmai tanácsadóként is közreműködött a megye üzemtörténeti kutatásaiban. Szakmai munkája elsősorban a XIX—XX. századi kézműves ipartörténetnek, ehhez kapcsolódóan pedig a városi kis- és középpolgárság életmódjának, valamint az alsófokú oktatás történetének területeire irányult, tárgy- és dokumentumgyűjtései is ezekhez kapcsolódnak. Közművelődési tevékenységét jelzi — előadásain túl — a *Kurszki népművészeti és képzőművészeti kiállítás* és a *Kurszki fotokiállítás* megrendezése, valamint *A középkori Szófia fényei* c. bolgár ikonkiállításban való rendezői részvétel.

Veress D. Csaba tudományos főmunkatárs a beszámoló időszakában végzett munkájával szinte a teljességre törekvően merítette ki az általában vett és kívánatos muzeológusi tevékenységet. Tudományos-szakmai munkáját egy sor rangos publikáció fémjelzi: *Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai várak hadtörténete* (Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1983), *The agriculture of the Mezőföld between 1938 and 1944* (Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae, T. 32/3—4. (1983), *Veszprém megye és a Szövetséges Hatalmak stratégiai légi támadásai a II. világháborúban* (VMMK, 15/1980), *Antifasiszta katonai ellenállás a balatoni arcvonalszakaszon, 1944. nov.—1945. márc.* (Veszprém megyei Honismereti Tanulmányok, IX. 1983.). A fentieken kívül éppen egy tucatnyi előkészített kézirata vár megjelentetésre. Az utóbbi évek szisztematikus gyűjtőtevékenysége eredményeként egyre gazdagabbá váló újkortörténeti, valamint fegyvertörténeti gyűjteményünket mintegy 1000 — leltározott és kartonozott — tárggyal gyarapította. 36 szervezett előadást tartott, ugyanakkor elkészítette a *Veszprém megye a szocialista építés korszakában* c. tablókra feldolgozott vándorkiállítást és a Halleban bemutatott *Veszprém megye* c. fotodokumentációs kiállítást.

Szűkebb értelemben vett, s elsősorban munkaköri feladatként ellátott közművelődési tevékenységet a Bakonyi Múzeumban *dr. Geiszt Jakabné* és *dr. László Péter* muzeológusok végeztek. Dr. Geiszt Jakabné kiállításaink népszerűsítésén, s egyéb, korábban már jól bevált közművelődési tevékenységi formáink bonyolításán túl eredményesen látta el a Baráti Kör titkári teendőit. Mint adattárunknak is vezetője, elvégezte a történeti (legújabb kori), régészeti, néprajzi és irodalomtörténeti anyag revízióját. (Ez utóbbit különösen megnehezítette az adattár belső építkezések miatti kétszeri költöztetése.) Osztatlan sikert aratott *Veszprém régi fényképeken* c., intézményekben, üzemekben, iskolákban vándoroltatott tablókiállítása. Dr. László Péter 1982-ben átvette a képzőművészeti gyűjtemény kezelését, 1983-tól pedig — konkrét közművelődési feladatai mellett — ellátja a művészettörténészi teendőket is. Színvonalasan rendezte meg 1982 őszén a *sümegi Kisfaludy Emlékmúzeumban Darnay Kálmán emlékkiállítását,* majd a *badacsonyi Egry József Emlékmúzeum névadójának dokumentációs emlékkiállítását.* Részt vett a *VII. balatoni kisgrafikai biennálé* és a *XXII. Veszprém megyei őszi tárlat* megrendezésében. Két tanulmánya jelent meg: *Nymphéknak szentelt oltár Kékkútról* (VMMK, 15/1980) és *A Szépművészeti Múzeum Ptahanch szobra* (Szépművészeti Múzeum Évkönyve, 56—57/1983).

Golden Bernard muzeológus 1982 nyarán — *dr. Gyenis Jánosné* könyvtáros munkahelyváltoztatása után — vette át a múzeumi könyvtáros feladatkörét amellett, hogy továbbra is végzi az intézményi hálózat nemzetközi kiadványcseréjének bonyolítását. Fő feladata jelenleg az, hogy az épületrekonstrukciós munkák befejezése után az új könyvtárhelyiség már nyilvántartott, revíziózott könyvanyaggal várhassa a kutatókat.

A *Pápai Helytörténeti Múzeum* igazgatója, *Hadnagy László* szűkebb értelemben vett múzeumi szakmunkáján (helytörténeti-néprajzi kutatások, gyűjtések) és az intézmény irányításán kívül jelentős társadalmi (honismereti) és közművelődési (előadások, tudományos ismeretter-

jesztő publikációk) tevékenységet végzett. Személyéhez kötődik a múzeum tekintélyes számú időszaki kiállításának rendezése, illetőleg azokban a közvetlen közreműködői részvétel. *Dr. Mithay Sándor* régész a múzeum részfoglalkozású munkatársaként folytatta a *bakonyi őskori földvárkutatásokat*, s megkezdte az *ugodi középkori templom* feltárását.

A *zirci Bakonyi Természettudományi Múzeum* igazgatója, *dr. Tóth Sándor* vezetésével tovább folyt a szisztematikus Bakony-kutatás programja. Dr. Tóth Sándor az igazgatói teendőkön túl jelentős közművelődési munkát végzett: 1982-ben 66, 1983-ban 72 előadást tartott, több tudományos-ismeretterjesztő cikket írt, megszervezte *A Magas-Bakony természettudományi kutatásának újabb eredményei* c. ankétot. Tudományos munkáját részint a két év folyamán összegyűjtött 12 ezer rovar, másrészt publikációs tevékenysége fémjelzi. 1982-ben és 1983-ban megjelent dolgozatai: *Kutatási témák „A Bakony természeti képe" program keretében 1982 folyamán, A Bakonyi Természettudományi Múzeum zengőlégygyűjteménye* (Diptera: Syrphidae) I., *A Bakony természeti képe, VI. Beszámoló a Bakony természettudományi kutatásáról* (1978—1980), *Emlékezés Csiby Máriára* (1951—1981), *Tízéves a Bakonyi Természettudományi Múzeum, A Bakony hegységben folyó faunisztikai kutatások, A Bakony természeti képe program 20 éve* (1962—1982), *Simuliidae, Tipulidae, Limoniidae, Bombyliidae, Therevidae and Syrphidae (Diptera) in the Hortobágy, Adatok a barcsi borókás lószúnyog faunájához* (Diptera: Tipulidae), *Kutatási témák „A Bakony természeti képe" program keretében 1983 folyamán, A Bakony természeti képe program publikációinak bibliográfiája.*

Dr. Ilosvay György muzeológus 1982-ben a szegedi JATE Természettudományi Karán *megvédte egyetemi doktori értekezését.* Az év folyamán három dolgozata jelent meg: *A zirci arborétum Isopoda- és Diplopoda-faunájának ökológiai vizsgálata, Adatok a Somló-hegy hüllőfaunájának ismeretéhez, A talajfelszínen mozgó állatok napszakos aktivitásának vizsgálata a farkasgyepűi bükkösben.* Ismeretterjesztő cikkei mellett több, 1983-ban leadott tanulmánya vár megjelentetésre. A beszámoló időszakában közel 8 ezer db gerinctelennel gazdagította a múzeum gyűjteményét. 69 előadást tartott, s vezette az évente megrendezésre kerülő megyei honismereti tábor természetrajzi szekciójának munkáját.

Galambos István muzeológus 1982-ben 850, 1983-ban 684 herbáriumi egységgel gyarapította a múzeumi törzsanyagot. Elvégezte a botanikai gyűjtemény teljes revízióját, s kiadásra váró tanulmányai mellett elkészítette egyetemi doktori értekezésének kéziratát.

Harmat Beáta muzeológus elvégezte egyetemi doktori értekezésének anyaggyűjtését, emellett a múzeum Heteroptera-gyűjteményét közel 2 ezer példánnyal gyarapította. Közművelődési tevékenységét jelzi a Búvár Klub programjának szervezése, vándorkiállítások üzemeltetése, valamint tudományos-népszerűsítő cikkei és előadásai.

Jelentősek a zirci múzeum preparátorának, *Barta Zoltánnak* — egyre inkább kiteljesedő közművelődési tevékenysége mellett — szakterületen (ornitológia) végzett gyűjtései és feldolgozásai is. A beszámoló időszakában a múzeum gerincesgyűjteményét 54 darabbal gyarapította, irányította a MME megyei csoportjának munkáját, szervezte a *VII. és VIII. madárvédelmi ankétot*, valamint a *Bakony madárvilágának védelme* c. iskolai madárvédelmi programot. Több tudományos-ismeretterjesztő cikket írt, szerzőtársként vett részt a *Magyarország fészkelő madarai* c. kötet anyagának gyűjtésében és megírásában.

Mielőtt szakmai munkánk vázlatos elemzésének végére érnénk, *nyilvántartási munkánk* egyféle mutatójaként érintjük a muzeális törzsanyag *leltározottságának-kartonozottságának* — ezen keresztül pedig (nyilvánvalóan: csupán hozzávetőlegesen és megközelítően) a tárgyi anyag gyarapodásának — tárgyalt időszakban kialakult helyzetét:

VESZPRÉMI BAKONYI MÚZEUM

Gyűjtemény:	Leltározott tárgyak 1981. XII. 31.	1982. XII. 31.	1983. XII. 31.	Kartonozott tárgyak 1983. XII. 31.
Régészet	81 476	91 220	93 716	88 261
Néprajz	9 823	11 405	11 662	8 720
Történet	1 880	2 299	2 613	2 613
Antropológia	789	789	844	844
Numizmatika	23 579	23 959	24 216	24 216
Képzőművészet	1 999	2 039	2 043	1 996
Iparművészet	4 407	4 414	4 415	4 185
Összesen:	123 953	136 125	139 509	130 835

PÁPAI HELYTÖRTÉNETI MÚZEUM

Gyűjtemény:	Leltározott tárgyak 1981. XII. 31.	1982. XII. 31.	1983. XII. 31.	Kartonozott tárgyak 1982. XII. 31.*
Régészet	8 556	8 685	8 690	6 361
Néprajz	2 490	2 539	2 595	2 500
Történet	384	416	462	416
Képzőművészet	282	282	283	278
Iparművészet	1 172	1 172	1 172	631
Összesen:	12 884	13 094	13 202	10 186

*A pontatlan adatközlés következtében az 1983-as adatok helyett az 1982-es adatokat közöljük.

A *zirci Bakonyi Természettudományi Múzeumban* 1981. december 31-én 34 320 db volt az összes leltározott tárgy száma, 1982. december 31-én 35 743 db, 1983. december 31-én pedig 35 921 db. Leltározatlan tárgy nincs, a kartonozottság 1983. december 31-én 29 323 db.

Az intézményünkben végzett sokrétű *közművelődési munka* területeit érintettük már az egyéni teljesítmények bemutatásakor; itt még csak az alábbiakról adunk számot: a beszámolási időszak két éve alatt munkatársaink több mint 500 előadást tartottak, több mint 100 tudományos-isme-

5. ábra. A badacsonyi Szegedy Róza-ház 1983-ban

5. fig. The Róza Szegedy House in Badacsonyi in 1983

6. ábra. Részlet a sümegi Darnay Kálmán-emlékkiállításból
6. fig. Detail of the Kálmán Darnay memorial exhibition in Sümeg

retterjesztő cikket jelentettek meg, s ugyanennyi a kéziratban elkészített, megjelentetésre váró írások száma is. Ez utóbbi tevékenységünk mutatója is lehet, hogy 1983-ban megjelent humán évkönyvünk, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 15 (1980)* kötete (szerkesztő: K. Palágyi Sylvia), valamint természettudományos évkönyvünk, a *Folia Musei Historico-Naturalis Bakonyiensis 1 (1982)* kötete (szerkesztő: dr. Tóth Sándor). A fentieken kívül 15 egyéb kiadványunk (katalógusok, kiállításvezetők) láthatott napvilágot.

Kétségtelen, hogy közművelődési munkánk centrumában a tárgyalt két évben is az *időszaki*, kisebb részt az *állandó kiállítások* állottak.

1982. ÉVI KIÁLLÍTÁSAINK

Állandó kiállítások:
1. Séta egy régi iskolában (Tapolca, Pedagógiai Gyűjtemény).
2. A sümegi vár története (Sümeg, Kisfaludy Emlékmúzeum).
3. Kisfaludy és kora (Sümeg, Kisfaludy Emlékmúzeum).
4. Darnay Kálmán-emlékkiállítás (Sümeg, Kisfaludy Emlékmúzeum).

Időszaki kiállítások:
1. Kiss Nagy András szobrászművész kiállítása (Tihanyi Múzeum).
2. Válogatás a Kecskeméti Nemzetközi Kerámia Stúdió anyagából (Tihany, Kiállítóház).
3. Kurszk képzőművészete és népművészete (Zirc, Ajka).
4. Kurszki fotókiállítás (a megyében öt helyen).
5. Orlaytól Nagy Lászlóig (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
6. A kétéltűek és hüllők természetvédelme (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
7. Lengyel G. Géza fotokiállítása (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
8. Lószerszám és fogatolás (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
9. Bakonyi üveghuták és hutaüvegek (Pápa, Helytörténeti Múzeum).

A fentieken kívül 1982-ben 3 vándorkiállításunk üzemelt.

1983. ÉVI KIÁLLÍTÁSAINK

Állandó kiállítások:
1. Simon István Emlékház (Bazsi)
2. Kovácsműhely (Bakonyszentkirály).

3. Egry József életútja (Badacsony, Egry József Emlékmúzeum).
4. A Bakonyi Ház kiállításának felújítása (Veszprém).

Időszaki kiállítások:

1. Szále János festőművész kiállítása (Veszprém, Bakonyi Múzeum).
2. XXII. Veszprém megyei őszi tárlat (Veszprém, Vegyipari Egyetem).
3. Egry József grafikái (Tihanyi Múzeum).
4. Sváby Lajos festőművész kiállítása (Tihanyi Múzeum).
5. Szabó Zoltán festőművész kiállítása (Tihanyi Múzeum).
6. VII. bálatoni kisgrafikai biennálé (Tihanyi Múzeum).
7. A középkori Szófia fényei (Tihanyi Múzeum).
8. Veszprém megye népművészete (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
9. Egry József grafikái (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
10. Cziráki Lajos festőművész kiállítása (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
11. Kézműipari emlékek Pápán és környékén (Pápa, Helytörténeti Múzeum).
12. A Bakony népművészete (Zirc).
13. A Bakony és Balaton-felvidék népművészete (Balatonfüred).
14. Lószerszám és fogatolás (Nagyvázsony).
15. Zánka népéletéből (Zánka).
16. A Káli-medence lakóinak életéből (Köveskál).
17. Mikus Gyula festőművész kiállítása (Halle, NDK).
18. Marton László szobrászművész kiállítása (Halle, NDK).
19. Veszprém megye bemutatkozik (Halle, NDK).

Az év folyamán vándorkiállításaink számát tovább bővítettük (Veszprém régi fényképeken).

A fent felsorolt kiállítások — ha csak a mennyiség oldaláról is közelítjük meg azokat — kétségtelenül azt jelzik egyrészt, hogy *megnőtt az érdeklődés* (és ez országos jelenség, mely jórészt a *közművelődési törvény direkt hatásának* tudható be) a *múzeumi kiállítások iránt*, másrészt viszont felhívják a figyelmet arra, hogy — hivatkozom itt beszámolóm első részében érintett, kielégítőnek korántsem nevezhető személyi feltételeinkre, még inkább szűkös költségvetés által behatárolt materiális lehetőségeinkre, működésünk, alaptevékenységünk kereteinek (raktározás, restauráló és kiállításrendezői kapacitás, installációs és kiadványköltségek stb.) nem megnyugtató állapotára — *a folyamatosan növekvő közművelődési igényekkel párhuzamosan a feltételeket is biztosítani* — de legalábbis a meglévőkön időben javítani — *kell*.

Ezek után magától értetődik, hogy csupán a legnagyobb elismerés hangján szólhatok *kiállításrendező csoportunk* tagjainak, nem kevésbé *restaurátorainknak* a gyakran sürgető helyzetben is felelősségteljesen és magas színvonalon — e színvonallal azonban anyagiakban a legkevésbé sem egyenes arányban dotáltan! — végzett tevékenységéről. Az előbbiek gyakran csak munkaidőn túli munkájukkal tudták biztosítani az egyes kiállítások időben történő megnyitását, az utóbbiak viszont az állandó kiállítás — már említett, egyébként is feszített tempójú — tárgyrestaurálási kötelességein túl végezték el a kiállított tárgyak tisztítását, konzerválását és restaurálását.

Végezetül szóljunk — még mindig kiállításainkkal kapcsolatosan — múzeumaink és kiállítóhelyeink látogatottságáról:

A múzeum neve:	Látogatottság 1982:	1983:
Bakonyi Múzeum, Veszprém	28 025	14 462
Vármúzeum, Veszprém	29 706	27 574
Gizella-kápolna, Veszprém	47 658	33 083
Szt. György-kápolna, Veszprém	28 413	34 739
Helytörténeti Múzeum, Pápa	28 325	28 339
Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc	120 367	115 914
Tihanyi Múzeum, Tihany	135 308	165 701
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Tihany	168 073	146 765
Jókai Emlékmúzeum, Balatonfüred	56 540	50 454
Irodalmi Emlékmúzeum, Badacsony	—	—
Kisfaludy Emlékmúzeum, Sümeg	2 781	14 220
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Nagyvázsony	18 932	20 961
Egry József Emlékmúzeum Badacsony	50 204	36 241
Bajcsy-Zsilinszky Emlékmúzeum, Pálköve	2 511	3 141
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Bakonybél	15 085	13 464
Helytörténeti Gyűjtemény, Tüskevár	954	593
Kiállítóház, Tihany	12 683	—
Összesen:	745 565	705 651

A fenti statisztikai adatokhoz tegyük hozzá, hogy 1982-ben a sümegi Kisfaludy Emlékmúzeum csak októbertől volt látogatható, a veszprémi Bakonyi Múzeum pedig — épületrekonstrukciós munkái miatt — 1983 februárjában bezárt, így *itt az adatok a Bakonyi Ház látogatottságát jelzik*, a Badacsonyi Irodalmi Emlékmúzeum — az épület állaga miatt — mindkét évben zárva tartott. Még annyit, hogy az ismertetett adatok nem tartalmazzák a külföldön rendezett kiállítások és vándorkiállításaink látogatóinak számát, ugyanakkor a nem közvetlen fenntartásunkban lévő, de hálózatunkhoz és a szakfelügyeletünkhöz tartozó kiállítóhelyek látogatóinak számát sem.

A kiállításainkról és kiállítóhelyeinkről mondottak *teremőreink* lelkiismeretes munkájáért — amelyet a Megyei Tanács V. B. művelődésügyi osz-

tálya támogatásának köszönhetően 1983 tavasza óta anyagiakban is jobban megbecsülhetünk —, kiállított műtárgyaink biztonságos őrzéséért kifejezett őszinte elismerésünkkel zárjuk.

*

Akkor, amikor a beszámoló által behatárolt időszakban «múzeumi szervezetünk tevékenységét összegzetten és globálisan eredményesnek ítéljük meg, a szakmai és gazdasági vonatkozású támogatásért, ezzel együtt feladataink ellátásának megkönnyítéséért köszönetet mondunk a múzeumügyet magáénak érző párt- és állami szerveinknek, szakmai és szakigazgatási—felügyeleti szerveinknek: a Művelődési Minisztérium múzeumi osztályának és a Megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztályának.

ZOLTÁN TORŐCSIK

THE ACTIVITY OF THE MUSEUM ADMINISTARTION OF VESZPRÉM COUNTY IN THE YEARS 1982—1983

In the above—mentioned time period the Museum Administration carried out its activity on the basis of the annual plans approved by the supervisory authorities.

During the two years the new organizational structure introduced in 1981 and based on decentralization stood the practical test; the earlier situation, which in this respect was unsteady, became stabilized.

The size of our staff improved but in the near future we shall need an art historian, an ethnographer, a geologist and two adult educators with permanent status. The increased demands on our public education work — we are thinking here primarily of the exhibitions — necessitates an enlargement of the conservation and exhibition arranging group.

In the course of the two years, there occurred what may be called the average fluctuation in our peronnel (change of place of work, retirement, hiring of new workers, maternity leave, etc.). Thirteen staff members, a better than average number, were honored for their work.

The data referred to below indicate the growth of our *economic activity*. Our yearly budget ammounted to about 11 million forints in 1982 and 13 million forints in 1983. A significant part of the above amounts was allotted to our large-scale construction activity: the renovation of the Bakony Museum building in Veszprém, the development of the workshop and storage center in Felsőörs and the establishment of the Balácsa Roman villa complex and outdoor display of ruins. As a result of our work in Felsőörs *conservation and exhibition arranging workshops,* modern from a country-wide point of view,. was established (unfortunately our strained storage problems could not be solved at the same time). Probably in the spring of 1984 a new exhibition gallery will open its doors in Balácapuszta. On the other hand, the reconstruction work on the Bakony Museum building will continue during the following years because of a lack of funds and construction capacity. We renovated the building of the Kisfaludi Memorial Museum in Sümeg and electric heating was installed in the Tihany Museum.

Archaeological investigation was significant among the *scientific activities of the Bakony Museum in Veszprém.* The excavation of the Roman villa complex in Nemesvámos-Balácapuszta was continued and in Tihany the monks' dwellings (a hermit colony of the Árpád period) were explored. Two cemeteries of the Avar period (Várpalota—Bántapuszta, Veszprém) and two medieval churches (Balatonfüred, Ugod) were excavated. Investigation was continued on the prehistoric earth fortification in the Bakony Mountains.

Our *ethnographic collecting and processing* activity was concentrated primarily on the historico-etnographic exploration of the Kali Basin complex. A conference on this entitled „Suvery of changes in villages of the Kali Basin" was organized in the fall of 1983.

The work of the *History Department* embraced the wide range of modern history research and collection (history of handicrafts, investigation of ways of life, military history, history of the labor movement, factory, school history).

The current construction work in the Bakony Museum building caused difficulties for the uninterrupted work of the *library, archive* and *photographic laboratory.*

The *Local History Museum in Pápa,* besides archaeological investigations, engaged primarily in ethnographic and local history collecting.

The collaborators of the *Bakony Natural History Museum in Zirc* satisfactorily continued their collecting and processing activities in the fields of zoology and botany as part of their research program of more than 10 years duration, entitled „The Natural History Picture of the Bakony Mountains".

The collaborators in the museum system quantitively and qualitatively engaged in important *publication acitivity* (scientific studies, popular science articles, catalogs, etc.). In the course of the two years there was also a productive increase in the collected and registered material objects with the exception of industrial art, fine art and anthropology.

In the period discussed, three new *museum exhibiton centers* were opened (Tapolca: Pedagogical Collection, Bazsi: István Simon Memorial House, Bakonyszentkirály: blacksmith's shop). A total of 8 *permanent* and 28 *temporary exhibitions* were arranged; at the same time 4 *traveling exhibitions* were organized in the county territory.

The above exhibitions (more precisely the permanent exhibitions) were visited by 745,565 persons in 1982 and 705,651 in 1983.

On the basis of the report, we judge the activity of the Veszprém County Museum organization in 1982—1983 to have been wholly successful.

A BALÁCAI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

1984. május 18-án, a múzeumi világnap alkalmából új kiállítóhely nyitotta meg kapuit Veszprém megyében, Balácán. Az itt látható kiállítás az 1976 óta tervszerűen folytatott régészeti ásatások eredményeiről ad számot. A kiállítóhelyet az említett napon PAP JÁNOS, AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA TAGJA, AZ MSZMP VESZPRÉM MEGYEI BIZOTTSÁGA ELSŐ TITKÁRA adta át ünnepélyes keretek között jövőbeni rendeltetésének. Ugyanezen a napon került sor az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága székházában A balácai kutatások eredményei c. tudományos ülésszak megrendezésére is, amelyen nemcsak a feltárást közvetlenül végző régészek számoltak be eddigi eredményeikről, hanem a feldolgozásban részt vevő külső kutatók is. Az ülésszakot GYURICZA LÁSZLÓ, A VESZPRÉM MEGYEI TANÁCS ELNÖKE nyitotta meg. Beszédét az alábbiakban adjuk közre:

„Tisztelt Jelenlevők! Kedves Vendégeink!

Ma, a múzeumi világnapon a múzeumok világának egyik ága; a régészet felé fordítjuk figyelmünket. Tesszük ezt annak okán, hogy ma délután a széles nyilvánosság számára is hozzáférhetővé, látogathatóvá tesszük a Nemesvámos—Veszprémfajsz községek közötti térségben feltárt római villa maradványait és a gondos kezek által összeállított kiállítást.

Baláca-puszta ezáltal nemcsak a régészeti topográfiákból és szakkönyvekből lesz megismerhető, hanem a közvetlen érzékelés világába való betekintés útján is.

A történészek kimutatták és állítják, hogy a rómaiak Pannóniát határvédelmi okokból, talán azt is lehetne mondani, kis bizonyossággal, hogy kényszerből szállták meg. Mindezek után a latin Dunántúl története öt évszázadot ölelt fel.

»Bizonyos azonban, hogy sohasem volt olyan ‚mediterrán' ez a táj, mint a római uralom alatt. Az élet külső formái is itáliai arcot öltöttek, a nagy déli népek építőszenvedélye átcsapott a Dráván, és megmozdultak a kövek: fórumok, kapuk, paloták, cirkuszok, színházak, templomok, fürdők, táborkaszárnyák, vízvezetékek, szobrok, sírkövek, szarkofágok, emlékoszlopok nőttek ki a földből, kő, kő, kő . . ., de mindenütt parkok, kertek, szőlők, gyümölcsösök, virágok, puha lombcsokrába rejtve.« — írja Várkonyi Nándor Dunántúl című művében.

Azután nagyot fordult a történelem kereke, a római birodalom lehanyatlott, felhagyta limeseit, tárgyi valóságát átadta az enyészetnek, amely rátelepedett és jórészt felemésztette azt.

Maradványai hazánk, szülőföldünk értékes kultúrtörténeti emlékei, feltárásuk, óvásuk, megbecsülésük, mondhatnám úgy is, kötelességünk.

Baláca a kutatások szerint a Balaton-vidék legnagyobb és egyben legkorábbi ismert római települése — »az egész település pompája s méretei arra engednek következtetni, hogy tulajdonosa itáliai földbirtokos lehetett« — olvashatjuk Magyarország régészeti topográfiájában.

Ez annál is figyelemreméltóbb, mivel a gyarmatosok közt tudvalevőleg kevés volt a született »civis Romanus«.

Sokáig pihentek a balácai romok a veszprémi káptalan birtokának földjében, de az ember tevékenykedik, mert tevékenysége maga az ember, fejlődésének, fennmaradásának alapja.

És miközben műveli a földet, műtárgyakat épít, szerszáma megakad, megbolygatja a feledett múltat, a saját múltját, mert ahogy László Gyula írta: »A régmúlt bennünk él, anélkül, hogy tudnánk róla . . .«, majd így »Valamilyen csodás képességű kutató egyetlen élő emberből és eszközeiből ki tudná nyomozni az emberiség egész múltját«.

No de térjünk vissza Balácához, a fenti gondokat csak azért idéztem, mert helyénvalónak érzem, és nem tudok szabadulni történelmet tömörítő varázsától.

Baláca e századi történetét 1904 őszén szántás közben felszínre került falfestménytöredékek vezetik be. Véletlenül rábukkantunk? Így is lehet mondani, de úgy is, hogy törvényszerűen bukkantunk rá, mert az effajta fellelés a régészet tudományának törvényszerűsége.

Dicséret az elődöknek, felismerték a lelet jelentőségét. 1906—26 között folytak itt ásatások, Rhé Gyula vezetésével. Azután csend. Mármint a romok csendje, mert miközben azok csendben pihentek a földben, újra fordult a történelem kereke, fegyvert, vért, csatákat, háborús emlékeket nyomva a földbe, amelyek valamikor ismét a megkutatás tárgyai lesznek, vagy azok már ma is.

Ötvenévnyi szünet után 1976-ban kezdődött meg az ásatások második szakasza a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság átgondolt és kidolgozott programja szerint, amelyet a megyei pártbizottság, a megyei tanács vezetése többször áttekintett, jóváhagyott és anyagilag is, és a szükségesség szempontjából is alátámasztott.

Ez utóbbinál, a szükségességnél időznék el egy pillanatra. Valahol olvastam, úgy hiszem Ceram A régészet regénye című népszerű munkájában, hogy a kutatás eredménye nemcsak a lelet gazdagságától, hanem a régész felkészültségétől is

függ, mégpedig ez utóbbinál talán az előbbinél is jobban.

Nos, itt a felkészültség megvan. Megvan a lelkesedés, a múlt ismeretét feldolgozó, magába foglaló újabb ismeretekre törő tudásvágy. Enélkül újra hozzányúlni a romokhoz, vétek lett volna.

A kutatásokat dr. Palágyi Sylvia, a Bakonyi Múzeum osztályvezetője vezeti, nagy emberi ambíciókkal, tisztességes és elismerésre méltó becsvággyal, a megnyerni tudás szép emberi készségével is megáldva. Itt, a Balácának szentelt tudományos ülésszak nyilvánossága előtt mondok köszönetet eddigi munkájáért, biztatom, hogy folytassa a megkezdett munkát, hisz programunk, elgondolásunk szerint úgy 2000-ig is eltart. Mi pedig mellette állunk, támogatjuk a magunk módján, a magunk eszközeivel és lehetőségeivel, elősegítjük annak sikerét.

Nagy munkához közös összefogásra van szükség, mind a feltételek megteremtésében, mind pedig magában a végrehajtásban. Ezért tartom szükségesnek, hogy a munkaközösség további két tagjáról, Regenye Juditról és H. Kelemen Mártáról is tisztelettel teljes elismeréssel szóljak.

Szólnom kellene még másokról is, de a délutáni romkert- és kiállításmegnyitón erre még visszatérünk.

A világ haszonelvű, mert az ember az. Hol a közösségi haszon ebben a munkában, a történeti érdekességet meghaladóan?

Nos, itt sokoldalú közelítésnek van helye. A szülőföld ismerete fokozza a kötődést, nemesebbé teszi a tartást, alakítja a dolgokról, a dolgokból formált értékrendet — ez óriási emberi és társadalmi haszon, hogy jobban tudom, hogy ki vagyok és hol élek.

Mert az ember nemcsak azzal gazdagszik, amit elfogyaszt, hanem főként azzal, amit befogad.

A régi és közelmúltnak befogadása így tehát gazdagodásunk eszköze.

De gazdagszik a gyönyörű dunántúli táj is, szűkebb környezetünk, a pannon táj. A Balaton-felvidék e része térsége felszínén újabb díszítőelem jelenik meg, gazdagítva a látnivalókat, elgondolkodtatva az élet folyamatosságán, a jelen és múlt elválaszthatatlan egybemosódásán.

Most egy állomáshoz értünk, mégpedig jelentőshöz. Bemutatjuk másoknak, önmagunknak, mit tettünk, hol tartunk, meddig jutottunk.

Ma egy kicsit ünnepelünk is, büszkélkedünk is, mert van mivel, és holnap a munka megy tovább. Tovább gyarapítjuk ismereteinket, és ez így van rendjén.

Thomas Mann-nal fejezem be megnyitó beszédemet: »Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?«

De igen, mondjuk. És keressük az újabb feltételes kezdeteket.

Köszönöm a figyelmüket. Jó tanácskozást kívánok mindannyiuknak."

A kiállítás ünnepélyes megnyitója (Fotó Borbás János)

Торжественное открытие выставки

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ РАСКОПОК В МЕСТНОСТИ БАЛАЦА

18-ого мая 1984 года, по случаю Всемирного дня Музеев, была открыта новая выставка на территории археологических раскопок, проводимых в этой местности Веспрем). На этой выставке выставлены экспонаты археологических раскопок, проводимых в этой местности с 1976 года. В этот день выставка была торжественно открыта товарищем *Яношем Папом, членом Центрального Комитета ВСРП, первым секретарём Областного Комитета Веспрем.*

В этот же день была организована и научная конференция в городе Веспрем на тему «Результаты исследований в местности Балаца», на которой выступали со своими докладами археологи и другие исследователи, участвующие в исследовательской работе в Балаце. Конференцию торжественно открыл *Ласло Дюрица, председатель Областного Совета Веспрем.* Его речь опубликована выше.

K. PALÁGYI SYLVIA

A BALÁCAI KUTATÁSOK TÖRTÉNETE (1904—1976)

1984-ben volt 80 éve, hogy a veszprémi káptalan Baláca-pusztai birtokán az eke először forgatott ki falmaradványokat és falfestménytöredékeket.[1]

A szakirodalom „XVIII. század óta ismert lelőhely" közhelyszámba menő megjegyzése a Vámos határában előkerült, a Corpus Inscriptiorum Latinarum III. kötetében koholtnak tartott feliratoknak köszönhető.[2]

A CIL III 207*, 209*, 210* számú köveknél lelőhelyként szereplő Vámos, in vico Vámos — beleértve a Sisak-dombot is (mons Sisak) — megnevezésből a lelőhely XVIII—XIX. századi pontos ismerete még nem következik.[3] Laczkó Dezső és Rhé Gyula, a balácai ásatások lelkes kezdeményezői és vezetői ezekből az adatokból, nagyon helyesen, csak annyi következtetést vontak le, hogy „az a körülmény, hogy e község nevével római emlékek már régebben is kapcsolatba hozattak, legalább is sejteti azt, hogy nem ok nélkül történt . . ."[4], vagy hogy „ez az általános megjelölés azonban egy terjedelmes községi területen még nem volt elegendő ahoz, hogy a telep helyét ismerjük . . ."[5]

A Magyarország Régészeti Topográfiájának 2. kötete Nemesvámos község területéről összesen 5 római lelőhelyet ír le.[6] Az 1904-es eseményekig — legjobb esetben is csak — annyit állíthatunk, hogy Vámos határa a XVIII. század óta római leleteiről ismert.

A Balácán előkerült falmaradványokat Rhé Gyula római villának határozta meg, s a telep kiterjedését megbecsülve 30—40 főépületről és 100 melléképületről beszélt.[7]

A Rhé által megfigyelt felszíni jelenségek és a kutatásai nyomán ismertté vált épületek száma nem azonos. Feltételezve, hogy a fallal körülvett mintegy 16 hektáros területen még rejtőzhetnek eddig feltáratlan épületek, a Rhé-féle fő- és melléképületek a villagazdaság körítőfalán kívüli épületekre is utalhatnak.

A balácai ásatások első, 1906—1926-ig tartó szakaszát Rhé Gyulán kívül Thomas Edit is összefoglalta.[8]

Nyomtatásban 1912-ben jelent meg Rhé Gyula A baláczai ásatások eredményei című munkája, benne a megjelenés évéig tartó kutatásainak ismertetésével.

Az 1912 utáni események megítélésében mutatkozó bizonytalanságot[10] kiküszöbölve Kelemen Márta kibővítette az ásatások történetének leírását az 1926-os évvel. Rhé Gyula közleményének és ásatási rajzainak felhasználásával kiegészítette a római villagazdaság alaprajzát.[11]

Megyei szerveink nagyvonalú támogatásával 1976-ban újra megkezdett kutatás keretében, 1984-ben befejeződött a főépület (I.) feltárása, míg a II. és a X. épület hitelesítő ásatása 1980, ill. 1983 óta tart.

Ez a tanulmány, az adattári anyagban eddig szunnyadó iratokat is felhasználva, az 1904—1926-ig tartó időszak ásatásainak történetével, a balácai leletek érdekében kifejtett további erőfeszítésekkel, a Balácát bel- és külföldön méltán híressé tevő mozaikok és falfestmények kalandos sorsával foglalkozik.

A balácai kutatások története című munkát a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeiben folyamatosan megjelenő balácai publikációk nyitányának is tekinthetjük.

A második ásatási szakasz eredményeinek közlésére és értékelésére, a fő- és melléképületek feltárásakor talált régészeti anyag feldolgozására a sorozat ezt követő tanulmányaiban kerül sor.

1904. november 6-án — azon a napon, amikor a Veszprémvármegyei Múzeumot megnyitották[12] — Varga István vámosi körjegyző levélben a következőkről értesítette Laczkó Dezsőt, a múzeum igazgatóját:

„A veszprémi káptalan tulajdonát képező s Vámos község határában fekvő egyik szántóföldön a cselédek szántás közben mintegy 85 ctm széles, 120 ctm magas s körülbelül 12—15 m hosszú földalatti boltozott folyosóra találtak, melynek lejárata nagy faragott kővel volt lezárva; a folyosó fala simára van tapasztva s meszelve, a folyosó, mely inkább nevezhető búvólyuknak, többfelé elágazik s úgy látszik több helyen már bedőlt . . . Egyik részén tágabb és magasabb üreg volt, melynek falai sárga és vörös alapon, piros, zöld virág és levél alakú mintázatra voltak lefestve, de ezek úgy látszik lehámlottak a bolt ív felvágásakor . . . Tegnap jutott tudomásomra az egész dolog, rögtön ki mentem a helyszínére megnézni, de már a káptalani cselédek feláskálták és szúrkálták jó részét . . ."[13]

November 8-án a vámosi plébános és tanító kíséretében Laczkó Dezső megtekintette a folyosót, ahonnan több falfestménytöredéket elhozott, majd november 10-én újra a helyszínen intézkedett, meghagyva, hogy a megtalált folyosót, ill. az azt fedő „padló beöntést", (terrazzo) a rajta fekvő földtől szabadítsák meg.[14]

A munka ellenőrzésének elvégzésére Laczkó

Dezső, ha korábban nem is, de november 30-án biztosan kiutazott Balácára. 1 koronás kiadását feltüntette a Veszprémvármegyei Múzeum igazgatójának 1904-es számadásának 131-es tételénél: „A balácai római telep megvizsg."-álása címén.[15] Laczkó Dezső feljegyzésében még azt is megemlítette, hogy a „folyosó Ny-i végén fekvő 4 nagy drb kőlap egy bejárót fog körül".[16] Varga körjegyző, Rhé Gyulánál[17] is szemléletesebb leírása, Laczkó Dezső megjegyzésének figyelembevételével lehetővé teszi, hogy az 1904-ben szántás közben megtalált padlót és fűtőcsatornát azonosítani tudjuk. A 12—15 m hosszú boltozott, vakolt falú csatorna, a négy kőlappal fedett Ny-i rész, a „több-felé" elágazás, az egyik részén tágabb és magasabb üreg leírások csak az I. épület 12-es folyosójára és fűtőcsatornájára vonatkozhatnak, mégpedig annak 12/I. helyiségtől K-re eső, „b"-vel jelölt szakaszára.[18]

Az elsők között előkerült falfestménytöredékek közül Rhé Gyula két darabot emelt ki,[19] amelyek azonosak a Balácza kiadvány IV. táblájának 1—2. ábrájával.[20] A töredékek az ún. sárga—lila szobához tartoztak.[21]

Néhány évtized elmúltával a balácai római villa megtalálásának körülményei kiszínesedtek, úgy is mondhatnánk, mesés elemekkel bővültek. Cholnoky Jenő a kavicsozott úton kerülni nem akaró vámosi gazdáról leírja, hogy a szekér lovastól beszakadt egy gödörbe. „A gazda megijedt, de aztán, mivel a lovaknak nem történt semmi bajuk, a szekeret szétszedte, kihordta, újra összeállította, s a kiugrott lovakat újra befogta", majd felismerve az itt talált falfestménytöredékek valódi értékét, azonnal felkereste Laczkó Dezső tanár urat a várban, aki még aznap „fölfedezte a világhírű Balácai római villák maradványait".[22]

A Veszprémvármegyei Múzeum Egylet a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének (MKOF) az 1905. évről összeállított jelentésében ásatásokról nem esett szó, azonban a régiségtár legjelentősebb gyarapodásának a balácai római figurális falfestménytöredékeket és az ugyancsak itt előkerült vasüstöt és vastálat tekintették.[23] A régiségtárnál megemlített kiállítási illusztrációnak szánt szemléltető képek valószínűleg a falfestményekre vonatkozhattak.[24]

Az első ásatást megelőző 1905-ös év a figyelemfelkeltés, az anyagi erőforrás megteremtésének éve lehetett.

S mint a gyulafirátóti ásatások esetében is,[25] a balácai feltárásokhoz a veszprémi káptalan nemcsak engedélyt, de anyagi támogatást is nyújtott.

A káptalani jegyzőkönyvek 1906. december 1-i bejegyzése szerint a „hazai archeologia érdekében kívánatos, hogy a ftdő káptalan az ügyet hathatósan pártfogolja". Jánossy Ágoston (Jánosi Ágoston) nagyprépost, aki egyben a Múzeum Egylet elnöke is volt, indítványára határozatot hoztak, hogy a veszprémi káptalan nemcsak hozzájárul, hanem „egészben viseli a költségeket",[26] amely a Veszprémvármegyei Múzeum Egylet titkári jelentése szerint Hornig Károly múzeumot támogató 1000 koronás adományához „majdnem hasonló" összeg volt,[27] a valóságban azonban, kerek számmal kifejezve, ez a támogatás 500 koronát jelentett.[28]

A múzeum az 1906-os államsegély felhasználására tervezetet nyújtott be a MKOF-nak. A régiségtár céljaira kért 600 koronából — a káptalani támogatáson kívül — 100 koronát tervezett a „balácai római falfestmények kutatására és a telep ásatására".[29]

Az 1906. november 6-tól december 10-ig tartó ásatásokra a MKOF által jóváhagyott államsegélyből 131 korona 30 fillért használtak fel.[30]

Ennek az összegnek ellenértékeként a veszprémi múzeum régiségtára 60 db figurális falfestménnyel, 1 bronzszobrocskával (kecske — VBM ltsz.: 55.250.214), 1 fibulával (ősikés korongfibula — VBM ltsz.: 55.250.215), 1 karperecc el, 1 lemezzel, 1 tűfejjel, 40 aprósággal, 60 vastárggyal, 1 cseréparccal (VBM ltsz.: 55.275.570) és 10 éremmel, összesen 176 db-bal gyarapodott.[31]

Érdekességként megemlíthetjük, hogy a Balácára fordított összegből fizették Rhé Gyula múzeumőr 5 koronás napidíját, a vámosi Fa István munkásnak felügyeleti és előmunkási pótlékát, a szállítást, valamint találási jutalmakat a jelentősebb leletekért. November 6-án Bóday Bálint 1 koronát kapott a bronzból készült kecskeszobor megtalálásáért, november 17-én a cseréparc megtalálójának 40 fillért fizettek, de ugyancsak Bóday Bálintnak 2 koronát könyveltek el bizonyos mozaikmunkákért, míg Fa István egy karperecért 10 fillért kapott.

A munkások együttesen 80 filléres szivar, ill. 60 filléres dohány jutalomban részesültek.[32]

A szerzeményi naplóba bevezetett tárgyakon kívül megtalálták sorrendben először a főépület 10-es számú helyiségének erősen rongált geometrikus díszítésű 28 m^2 területű mozaikját, majd a 8-as helyiség kevésbé sérült 42—43 m^2-es alapterületű, ugyancsak geometrikus díszítésű mozaikpadlóját, s nyomokban már ebben az évben kirajzolódott a harmadik mozaik is (20. helyiség).[33]

Rhé Gyula jegyzetfüzetében található skiccén és a veszprémi múzeum adattárában őrzött rajzán a 10. helyiségben a színes középmezőt körkörös, egyszerűbb minta vette körül. Együttes előkerülésükhöz és egymáshoz tartozásukhoz nem férhet kétség.[34]

A főépület DK-i folyosójának terrazzopadlóját feltörve több száz falfestménytöredéket találtak, amelyekből csak a figurális darabokat jegyezték be a szerzeményi naplóba.[35]

Rhé Gyula az I. épület 4-es folyosójának feltöltésében talált falfestményeket már 1907-ben egy korábbi és egy későbbi csoportra választotta szét, az előbbiekhez sorolta a sárga, vörös és fekete alapú, jobb minőségű töredékeket, míg az ún. szüreti jelenetes és egyéb törékeny, porló anyagú darabot a másodikba.[36] A Balácza könyvben tovább finomította a falfestmények osztályozását. A korábbi csoportot két részre osztotta, míg a harmadik csoportot az előzőeknél jóval későbbinek tartotta.[37]

Olyan nagy számban kerültek elő az ásatások

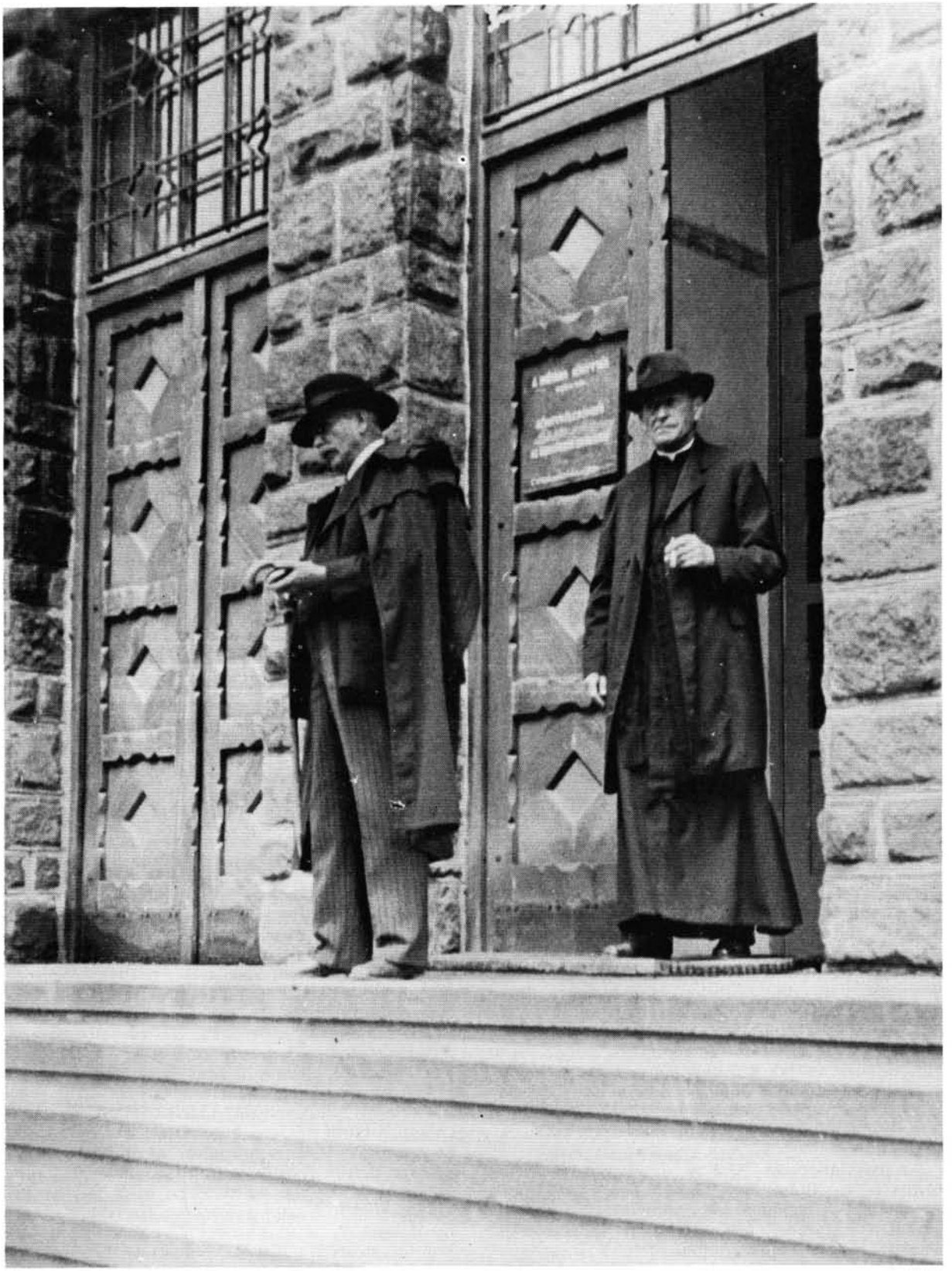

1. ábra. Rhé Gyula és Laczkó Dezső a múzeum bejárata előtt (VBM A 48.788)
Abb. 1. Gyula Rhé und Dezső Laczkó vor dem Eingang des Museums (VBM A 48 788)

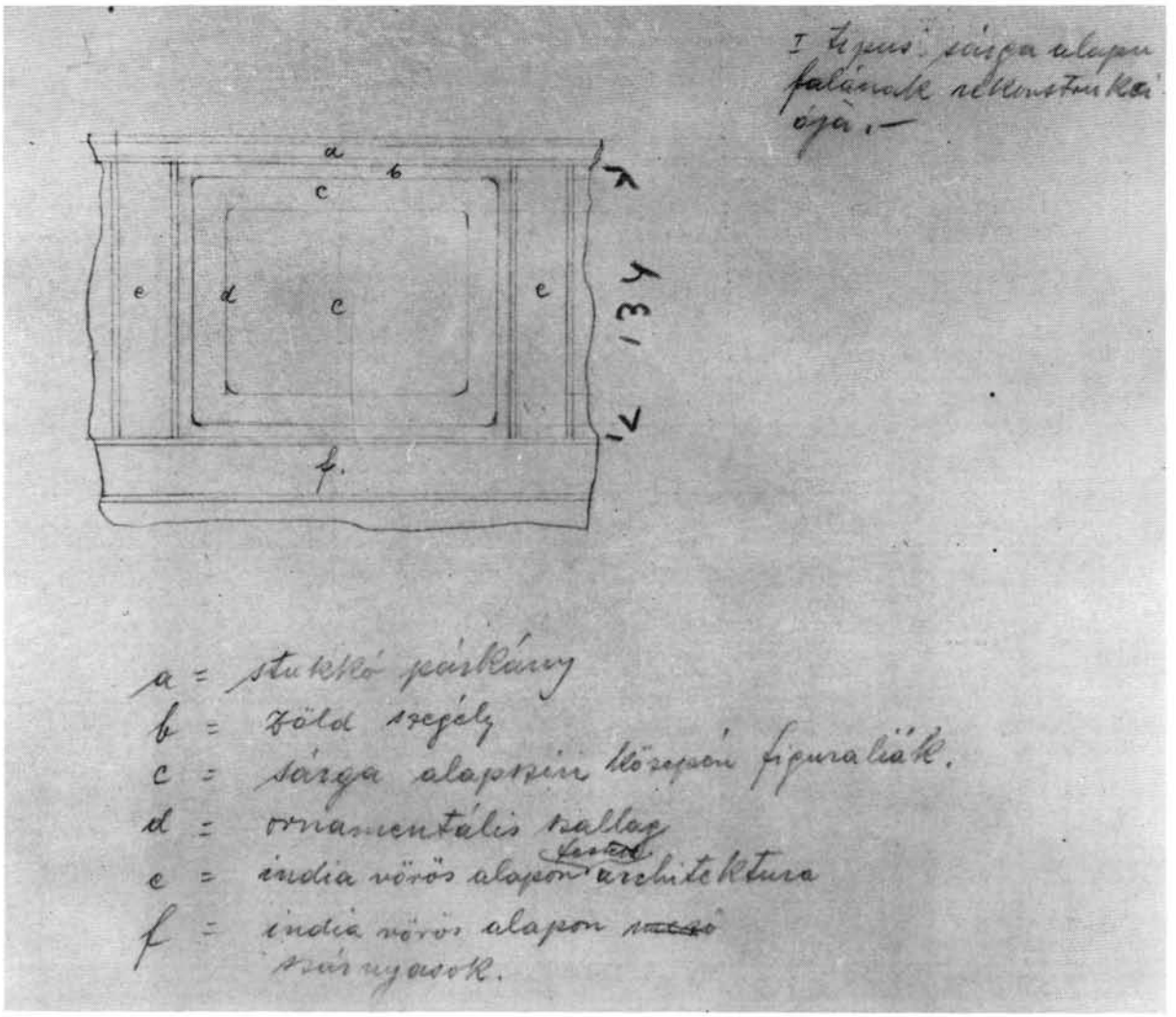

2. ábra. Rhé Gyula rekonstrukciós rajza a „sárga-lila" falképről (VBM A 16.992)
Abb. 2. Rekonstruktionszeichnung über das „gelb-lila" Wandbild von Gyula Rhé (VBM A 16 992)

során sárga alapú falfestménytöredékek, hogy Rhé Gyula szavai szerint is „megközelítő pontossággal" lehetett egy 240—250 cm magas falfelületet összeállítani, ill. rekonstrukcióját megrajzolni[38] (2. ábra).

Az újonnan talált falfestmények számára 1906. dec. 23-án Gácser Kálmán asztalosnál két darab faliszekrényt rendeltek,[39] amelyeknek már alig tudtak helyet szorítani a római teremben, így kénytelenek voltak a falfestményanyag jó részét a pincében ládákba csomagolva elhelyezni.[40] Így lett a végül is 1925-ben megnyílt önálló múzeum létrejöttében a balácai leleteknek meghatározó szerepe.

Finály Gábor az 1906-os évtől kezdve, Rhé Gyula összeállításai nyomán, többször beszámolt az ásatásokról a német régészeti intézet évkönyveinek hasábjain, méltán felkeltve külföldön is az érdeklődést a balácai római leletek iránt.[41]

1907-ben a múzeum régiségtára 230 db balácai lelettel gazdagodott.

Az ásatás során előkerült, egyedileg számbavett leletek a következők: 16 feliratos és bélyeges cserép (= bekarcolt feliratú tégla, terra sigillata), 72 db edénytöredék, 11 db bronztárgy, 2 db csonttű, 69 db kés, sarló, nyílhegy, vésők, láncdarabok, nyílhegyek, vasszerszámok, vaseszközök, 17 db bronz- és 3 db ezüstpénz, 1 feliratos kőnek saroktöredéke, 39 db falfestménytöredék.[42] Az 1907. évi államsegély elszámolásának 114. tétele alatt a balácai ásatásra elkönyvelt 114,30 korona azonban nemcsak a felsorolt leletek találási jutalomdíjait (5,30) foglalta magába, hanem a munkavezető különdíját, ill. az évi 300 korona tiszteletdíjú múzeumi osztályőrré megválasztott Rhé Gyula vasúti tisztviselő 18 napra eső napi 5 koronás kiküldetési díját is.[43] A kiküldetési díjból napi 1 koronát fizetett a ki- és beszállításért, de az október 27-i szerződéskötéskor felmerült 8 koronás kiadását is.[44]

Az 1907-es ásatás napszámdíjait, 1906-os ígéretéhez híven, ezúttal is, 400 korona értékben, a veszprémi káptalan fedezte.[45] A MKOF, méltá-

nyolva a káptalan már 1906-ban is megmutatkozott nagylelkű segítségét, 1907. március 15-i levelében köszönetét fejezte ki ezért az áldozatkészségért.[46]

Rhé Gyula a munkások szerződtetése céljából tehát október 27-én utazott ki Vámosra.

A munkák előkészítését, ill. a kétnapos visszatemetést is beleszámítva,[47] a teljes balácai munkák, a Múzeumi Bizottság jelentése szerint, 1907-ben október 26-tól november 21-ig tartottak.[48]

A feltárás irányát és helyét megszabta a főépület belső udvarának déli harmadánál futó, ill. a 6—7. helyiséget rézsútosan átszelő káptalani birtokhatár. A szomszédos D-i terület birtokosai nem járultak egyelőre hozzá földjük felásásához. Az ásatást vezető Rhé Gyulának tehát nem volt más választása, mint a már 1906-ban megtalált 8. és 10. számú, mozaikos helyiségtől Ny-ra folytatni a kutatást.[49] 1907-re tervezett munkálataival ez különben is összevágott, hiszen az elmúlt ásatási időszakban már tudott egy újabb, és ezúttal egy díszesebb mozaikról. S bár szomorúan állapította meg, hogy nem kerültek elő az elmúlt évihez hasonló értékes falfestmények, remélhetőleg az 1907-es év legnagyobb lelete, a 60 négyzetméter körüli, majdnem teljesen feltárt, színpompás mozaik kárpótolta őt ezért (3. ábra). A mozaik közepénél, ill. a helyiség bejárata előtti sávon sérülések mutatkoztak, azonban a leletek értékét, a mozaik nagyszerűségét ez sem csökkentette.[50] S mivel a káptalani területen kívül nem dolgozhattak, az I. épületből ÉK-re eső „halmozódást" átvágó kutatóárokban megtalálták a II. épület alapfalait.[51]

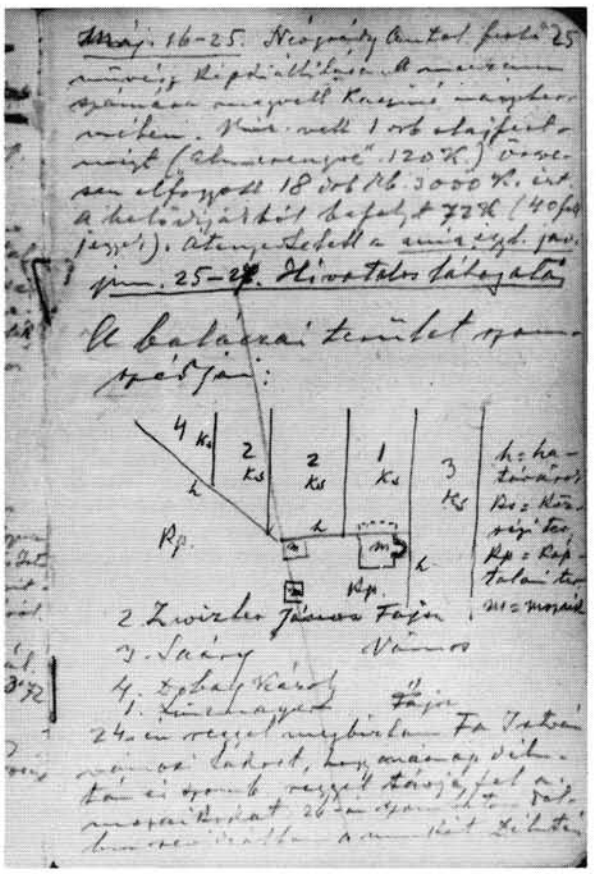

3. ábra. Laczkó Dezső rajza a káptalani területen előkerült mozaikok helyével és a káptalannal szomszédos területekkel (VBM A 48.812)

Abb. 3. Die Zeichnung von Dezső Laczkó mit dem auf dem Kapitelbereich gefundenen Mosaiken und mit den benachbarten Gebieten des Kapitels (VBM A 48 812)

Hiába irányzott elő a veszprémi múzeum vezetősége a balácai ásatások 1908-as folytatására az előző éveknél nagyobb összeget, 400 koronát, Rhé Gyula múzeumi őr, hivatalos elfoglaltsága miatt, nem tudta kivenni szabadságát, s az előkészületek ellenére, az ásatás elmaradt.[52]

Fraknói Vilmos országos főfelügyelő közbenjárására a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 6 heti szabadságot kért a kereskedelemügyi minisztertől Rhé Gyula MÁV-hivatalnok részére. A megkapott engedély birtokában[53] a veszprémi múzeumőr megkezdhette 1909 őszén újabb feltárását. Jegyzetfüzetében vezetett ásatási naplója,[54] csatolt rajzai,[55] fényképmeghatározásai,[56] a balácai ásatások első szakaszának legteljesebb dokumentációja (4—9. ábra). A munkások felsorolása, az időjárásra vonatkozó bejegyzések, a fontosabb leletek feljegyzése, a részletrajzok egy mai ásatási napló iránt támasztott követelményeknek is megfelelnek. A rajzok egy részét kartonra ragasztva a kiállításon is bemutathatták (6—7. ábra).

Az államsegély 1909-es évre előirányzott összegéből 263 koronát fordítottak Balácára. Laczkó Dezső részletes elszámolásában őskori és középkori leletek megemlítésén kívül 5 csoportban, anyagfajtánként sorolta fel az előkerült leleteket.[57] A szerzeményi napló 433 db tárgyról ad részletesebb felvilágosítást.[58] A vasak között mezőgazdasági eszközökkel,[59] kőművesszerszámokkal, a bronzok között edénytöredékekkel, fibulákkal, karperecekkel, a kerámiaanyagban sima és alakos „arezzoi" edénytöredékekkel, különböző téglákkal találkozhatunk. Csonttűk, falfestménytöredékek, stukkódarabok, egy ólomcső töredéke, római és közép- vagy újabb kori érmek tartoztak még az 1909-es leletanyaghoz.

A Cepalonis leg. II . . . bekarcolt feliratú edény, az ezüstmécses és ezüst levél alakú töredék[60] az ásatás kiemelkedő leletei.

1909 őszére a múzeumnak sikerült megegyeznie Zwizler János és Linczmayer József fajszi (veszprémfajszi) birtokosokkal, hogy a területükre átnyúló épület D-i felét is feltárhassák.[61] (Zwizler Jánost az 1909-es ásatásért és az 1910-es mozaikkiemelési munkákért 88 korona 80 fillérrel kártalanították.[62]) A föld alól teljesen kiszabadult az 1907-ben nagyobbrészt már feltárt mozaik (20. helyiség) Linczmayer József birtokára eső része, sőt a Zwizler-féle területen újabb, 32 m^2-nyi színes, geometrikus, középen madaras díszű mozaikot is találtak (31. helyiség), (10. ábra).[63]

Rhé Gyula az 1909-es ásatásról szóló naplója, beleértve az előzetes szemlét és az előkészületeket, október 5-ével kezdődik és 22-ével zárul. E két időhatár közé eső napok egyikén sem számolt be mozaikmunkákról, sőt azokról az újabban megtalált épületekről sem, amelyekről az évi jelentésben olvashatunk. A két nagyobb épületen kívül nem

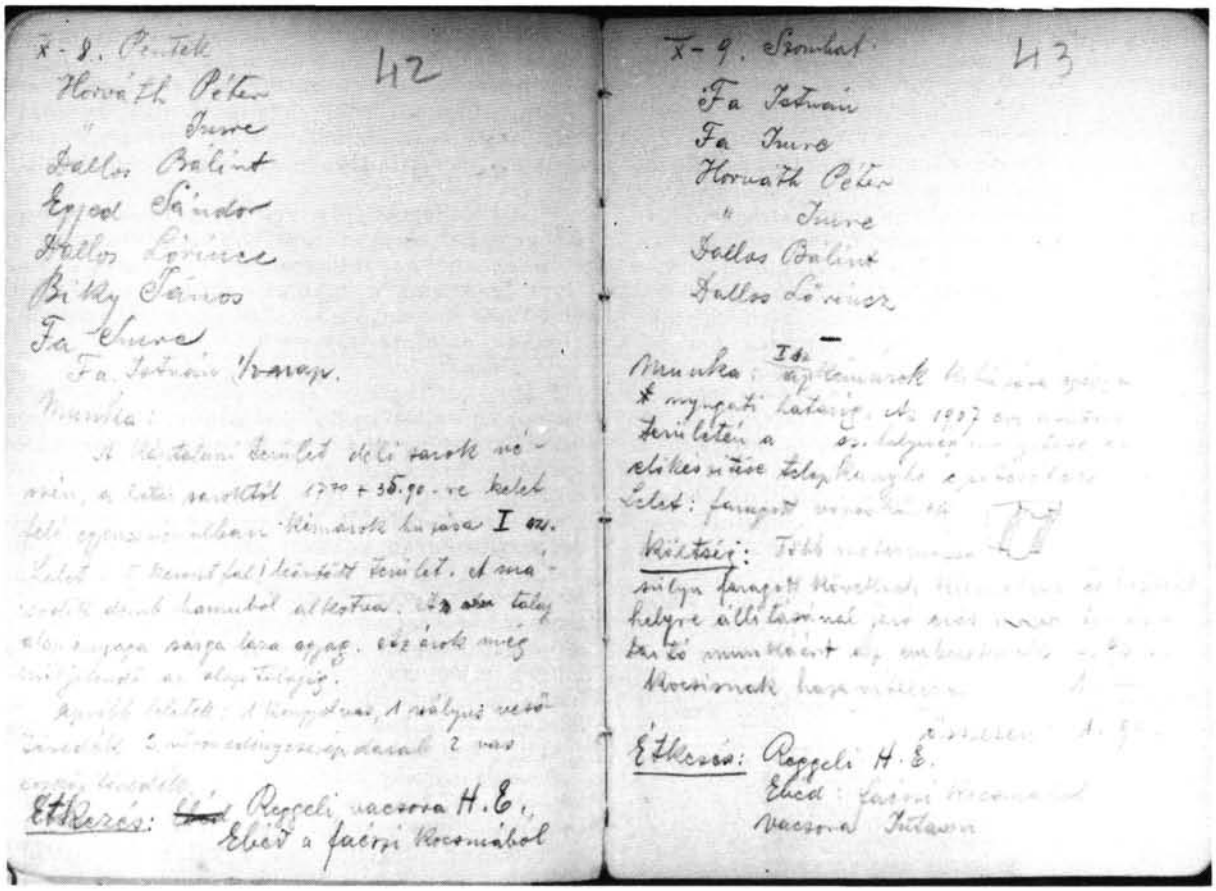

4. ábra. Rhé Gyula 1909-es ásatási naplójának részlete (VBM A 48.896)
Abb. 4. Ein Teil des Grabungstagebuchs im Jahre 1909 von Gyula Rhé (VBM A 48 896)

tudjuk pontosan meghatározni a munkamenetet annál a 6 épületnél sem, amelyeket ugyancsak ebben az évben tárt fel és rajzolt le a körítőfal részleteivel együtt.[64]

Feltehetőleg tovább folytatódtak a II. épület kutatásai. Rhé jegyzetfüzetének 69. oldalán az utolsó időpontbejegyzés november 16. Október 22. és november 16-a közötti heteket fordíthatta az I. épülettől ÉK-re eső területek alaprajzi meghatározására. Rhé Gyula balácai munkálkodásainak eddigi ismeretében ez utóbbi megjegyzést nyugodtan megkockáztathatjuk, hiszen a viszonylag rövid, pár hetes ásatási periódusok alatt lehetetlen aprólékosabb kutatást végezni.

Rhé Gyula publikált alaprajzai,[65] néhány rövid szakasztól eltekintve, kifogástalanok. Az I. épület 4-es folyosójának kivételével, ahol feltörte a terrazzopadlót, azonban mindez csak a legfelső szilárd, vagy általa padlózatlannak hitt, földes legfelső szintig érvényes. A perióduskutatások hiányoznak, sőt egyes helyiségek, pl. a belső udvar (peristylium) egy része is feltáratlan maradt.[66]

A mozaikok kitakarásáról Laczkó Dezső 6. számú jegyzetfüzetében olvashatunk.[67] Hornig Károly, Fraknói Vilmos, Fejérpataky László, Szalay Imre, Jánosi Ágoston, Simon György október 26-i látogatását megelőzően Laczkó Dezső a vámosi Fa Istvánt bízta meg, hogy szombatra (X. 26-ra) „tárja fel" a mozaikokat, amelyeket a látogatás után újra beásatott.

A mozaikok kiemelése, ill. helyben hagyása körüli, Fraknói Vilmos és Jánosi Ágoston között kialakult vita végül Fraknói Vilmos javára dőlt el, mert a mozaikok közül a 10-es és 31-es már 1910-ben, a 8-as és 20-as helyiségben talált 1925-ben elkerült Balácáról. Medgyaszay István 1909 februárjában keltezett múzeumtervén a bejárat két oldalára, valószínűleg a Balácáról kiemelt mozaikokból, egy-egy mozaikfelületet tervezett.[68]

Az október 5-étől, október 22-ig pontosan vezetett ásatási napló szerint, a megjelölt időszakban, a kutatások a főépülettől D-re, DK-re eső területen folytak.

A káptalani határ a főépület 8-as helyiségébe eső kiugró sarokpontjától számított 17,70 + 35,90 m-nél K felé (nem pontosan K-i irány) jelölte ki Rhé Gyula az I-es „kémárkot", majd ezt a főtengelyt 10 m-es szakaszokra osztotta, s a metszéspontoknál jelölte ki a főtengelyre merőleges keresztárkokat, amelyeknek hosszát az I-es ároktól D-re a káptalani határ szabta meg. Az I-es ároktól É-ra 27,60 m távolságban egy párhuzamos árkot húzott. Az arab számmal jelölt keresztárkok némelyikét tovább húzta a II-es árokig, vagy még tovább. Rhé Gyula skicceinek, méretarányos rajzainak és ásatási naplójának feljegyzései alapján árkainak

kitűzési sorrendje és feltárt vagy kijelölt hálója a következő, I., 3., 4., 5., 1., 2., II. és 11. ábra.[69]

Ásatási naplójának tisztázatlan pontja még a tetőn lévő déli helyiség, ill. a tetőn több helyiségből álló épület és a kövezett út, amely „a káptalani határon túl megy a Dobay féle földbe, ahol ÉK-i kanyarodással felmegy a tetőre".[70]

A zavart csak fokozza, hogy Laczkó Dezső vázlatán a káptalani határral szomszédos Dobay-féle birtokterület és a Rhé Gyula rajzolta Dobay-birtok nem egyeznek meg egymással[71] (3., 10. ábra).

A kijelölt I-es árokkal szinte azonnal átvágta a 3., 4. árok metszéspontjánál a III-as épület öt keresztfalát. Az I. és 3. árok metszéspontjánál „leöntött padlót" figyelt meg.

A 4. és 5. árok kijelölése után a 4. árokban mozaikszemeket talált, a 2. árokban kövezett felületre akadt. A II-es árokban jelentkező öt keresztfal, valamint a törmelékréteg az eltérő tájolású épület, ill. a IV. épülete falainak megtalálásáról tanúskodik. A 2. ároktól 205 cm-re Ny-ra, Rhé Gyula szerint, népvándorlás korabeli olvasztókemence került elő (12. kép). Az I. és II. árkok közelében feltűnően sok az Árpád- és a középkori lelet.[72]

Az 1910. évi államsegély felhasználásának tervezésekor a szokásos őszi balácai ásatásokra 150 koronát irányzott elő a múzeum vezetősége.[73]

Mihalik József országos főfelügyelő (MKOF) 1910. szeptember 18-i levele azonban, amelyben értesítette a Veszprémvármegyei Múzeum igazgatóját a balácai mozaik kiemelésére és múzeumba vitelére megszavazott 1000 korona államsegélyről, meghatározta a balácai munkákat.[74] Igaz ugyan, hogy november 23-án, amikor Rhé Gyula éppen megkezdte az apszismozaik restaurálását, a kapott támogatás már kevésnek mutatkozott, azért újabb, 400 koronás rendkívüli segélyért folyamodtak a főfelügyelőséghez.[75]

A megkapott és kiegészített államsegély, a káptalan 63 koronás támogatásával együtt sem volt elegendő ahhoz, hogy a kiemeléskor megrongálódott apszis helyreállítása miatt megnövekedett költségeket fedezze.[76]

Rhé Gyula adattárban fennmaradt jegyzetfüzetei nem beszélnek az 1910-es munkákról. Hivatali elfoglaltsága miatt valószínűleg csak megszakításokkal vehetett részt a helyszíni munkákban, de az is elegendő volt ahhoz, hogy Ádám Iván közbenjárására meghívott carnuntumi restaurátor mellett vagy vele együtt, a mozaikkiemelés hazai szakértőjévé váljék.[77]

Laczkó Dezső, jegyzetfüzetére támaszkodva, példamutatóan pontos és részletes feljegyzésben számolt el és be 1911. április 8-án a rendkívüli államsegély felhasználásáról, ill. az 1910. október 12—október 24-ig folyó külső és 1910. október 31—1911. február 6-ig tartó belső munkaszakaszokról.[78]

A mozaik kiemelésére és feldolgozására vonatkozó értékes feljegyzéseit érdemes teljes egészében közölni:[79]

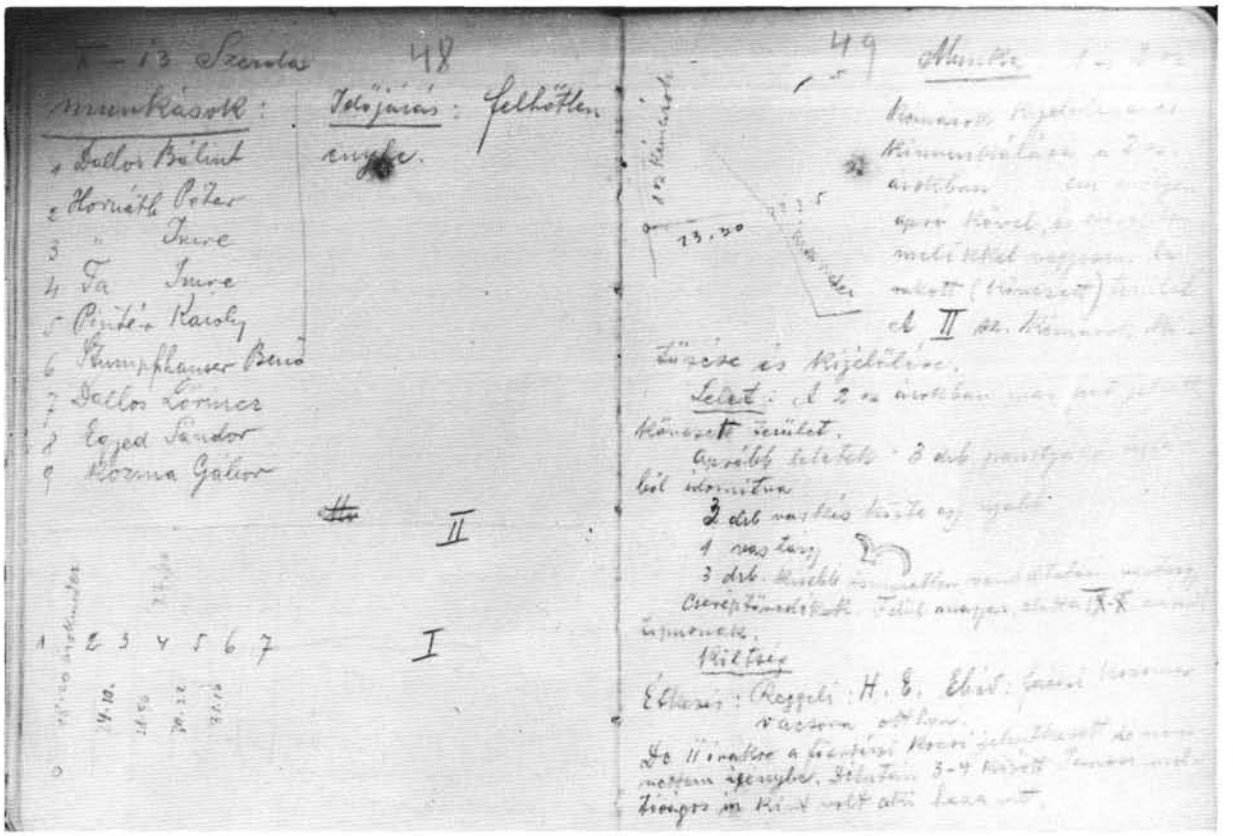

5. ábra. Rhé Gyula 1909-es ásatási naplójának részlete (VBM A 48.896)
Abb. 5. Ein Teil des Grabungstagebuches im Jahre 1909 von Gyula Rhé (VBM A 48 896)

„*A külső munkák* a mozaik kiemeléséből és elszállításából állottak. Csoportosíthatók a következőképpen:

1. *Földmunka:* a mozaik kiásása, egyoldali megárkolása, tisztogatása (surolás, kefélés, mosás, szárítás).
2. *Fénykép és vázlatrajz*felvétel, méretekkel.
3. *Szelvényekre való bontás:* és a szelvényeknek a felvett vázlaton való megszámozása." (13. ábra).

„4. *A szelvények kivágása.*

5. A kivágott szelvényeknek enyves lepedőkkel egyenként való *leragasztása.*
6. A szelvényszámoknak a lepedőkre való átírása.
7. Az egyes szelvények *kiemelése.*
8. A kiemelt mozaiktáblák elszállítása.

Belső munkák: Ezek a beszállított mozaik szelvények feldolgozására vonatkoznak.

1. A szelvények *tisztogatása:*
   A mozaik szemek régi kötőanyagának a szelvény hátlapjáról való levésése és a felszabadított mozaikfelület pormentesítése.
2. A szelvény esetleg megrongált helyeinek *kijavítása* mozaikszemekkel vagy ideiglenes anyaggal.
3. A mozaiktábla *betonozása.*
   Körüllécelése, előbb finom és híg, azután durva szemű és sűrű betonréteggel való borítás.
4. A szelvény végleges *felszabadítása:* a munkaasztalról való leemelése, élére állítása, átszámozása, a lepedő leáztatása és az enyves felület lemosása.
5. A mozaiktábla szárítása és *szilárdítása* (időközi öntözése).
6. Ideiglenes vagy végleges *elhelyezése.*
7. Egyes önálló táblák esetleges *csiszolása . . .*"

A mozaikmunkák eredménye:

„a) egy egész mozaikpadló, amely áll 31 drb szelvényből, amelyeknek egyike egy 1,5 m radiusszal bíró félkör alakú apszisz. A padló egész terjedelme megüti a 33□ m-t.

b) egy mozaikpadló-töredék, amely 5 szelvényben lett kiemelve. Egész terjedelme 5,5 m." (Az Évi jel. szerint 6 m^2).[80]

Az összes munka 1613,03 és a káptalan 63 koronáját, összesen 1676,03 koronát emésztett fel.

„A helyreállított 38 drb mozaiktáblából 2 drb a múzeum római termében lett külön e célra épült állványra szerelve; az apszis a veszprémi püspöki palota lépcsőcsarnokában" (14. ábra), 36 tábla a

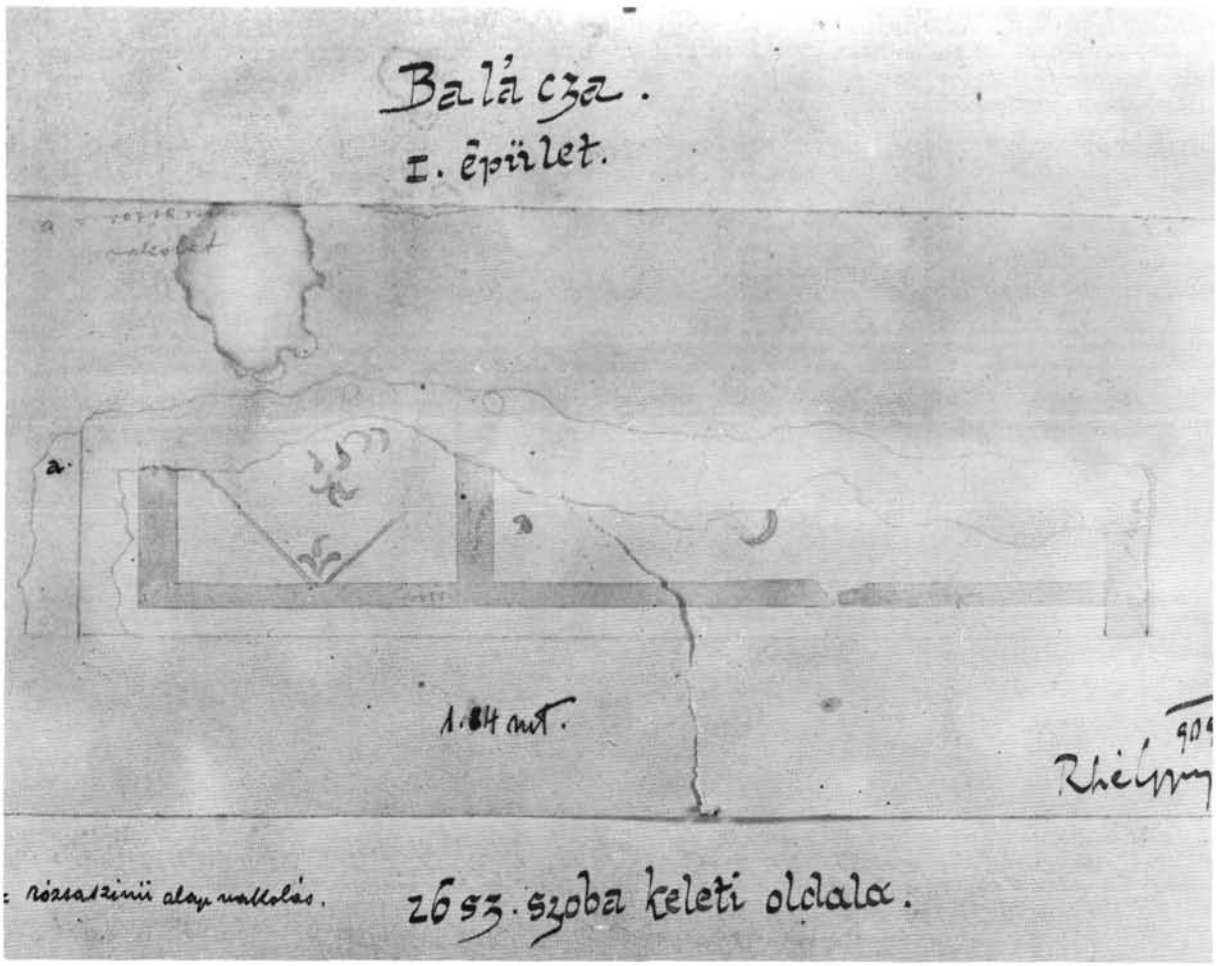

6. ábra. Rhé Gyula rajza a főépület 26. helyiségének falfestményéről (VBM A 67/1047)
Abb. 6. Eine Zeichnung von Gyula Rhé über das Wandgemälde im Hauptgebäude Raum 26. (VBM A 67 1047)

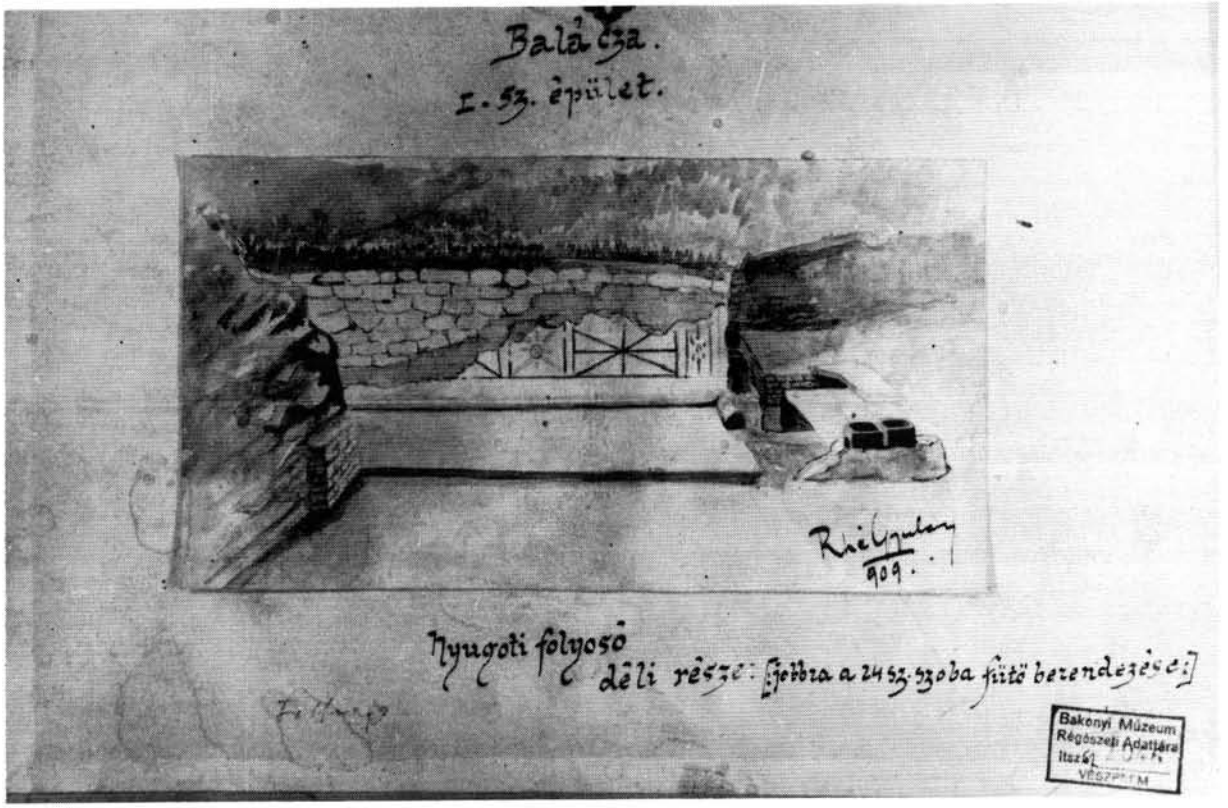

7. ábra. Rhé Gyula rajza a 23. helyiségről és a folyosóról (VBM A 67/1046 — a helyiség Rhé-féle számozása itt téves)
Abb. 7. Eine Zeichnung von Gyula Rhé über den Raum 23. und über den Korridor (VBM A 67/1046). Die Saal-Numerierung von Gyula Rhé ist falsch.

veszprémi színház egyik külön álló, s elzárható szobahelyiségében nyert ideiglenes elhelyezést."[81] (A kaszinó négy padlózott, fűthető szobáját dr. Óvári Ferenc képviselő, a Balatoni Szövetség alelnöke ajánlotta fel a múzeumi dolgok, mozaikok tárolása céljára.[82])

Laczkó Dezső 1911-es jelentésének számos melléklete nemcsak az események követése szempontjából fontos dokumentum, hanem a cégjelzéses számlák, elismervények a század eleji Veszprém valóban városias, egymással konkurálni tudó kereskedelméről, kisiparáról beszélnek.

8. ábra. Rhé Gyula színezett fényképe a 23. helyiségről és a folyosóról (VBM A 67/1041)
Abb. 8. Die Farbphotografie von Gyula Rhé vom Raum 23 und vom Korridor (VBM A 67/1041)

Az elszámolás 29. melléklete 170 korona átvételéről szól, amely összeget Alois Agnernek — „k. k. Musealdiener in Deutsch-Altenburg" — fizettek ki a balácai római mozaikpadló munkájánál végzett 15 napi (á 10 korona) munkájának tiszteletdíjaként és útiköltség címén. Agner október 12-én éjjel érkezett Veszprémbe, és valószínűleg 25-én vagy 26-án hagyta el a várost.[83]

A mozaikmunkák kőművese Stumpfhauser Lőrinc volt, aki — részletfizetésként — 1910. október 24-én 11 napi munkája ellenértékeként 66 koronát vett fel.[84]

A mozaiklapok elhelyezésére 8 korona értékben 2 db faliállványt rendeltek,[85] majd 8 db kőlaptartó vasat, 4 db állványtartó vastámaszt, amelyeket anyás csavarokkal a falhoz, ill. a padlóhoz lehetett erősíteni. A 32 koronás számlához még a kőlapok alá helyezhető két széles vassín is tartozott.

A kaszinóbeli „mozaikműhely" kályhacső- és hamutartó ládájának beruházása is ezt a tételt terhelte.[86]

Laczkó Dezső jegyzetfüzetének lapjain pontosan beszámolt a mozaikleválasztás közben tett észrevételeiről. Lerajzolta és leírta a 31. helyiség mozaiklapozásának metszetét is „a lösztalajra (a) 50 cm vastag fekete kultúrföld borítva (b). Erre 6—7 cm vastag durvább oltatlan mésszel összeforrasztott vakolatszerű réteg (c) majd egy nagyobb kő-

9. ábra. Az 1909-es ásatás munkásai (VBM A)
Abb. 9. Die Arbeiter der Ausgrabung im Jahre 1909.

darabokból és tégla cserepekből felhordott törmelék takaró következik 10—12 cm vastagságban (d). Ezt ismét egy finomabb szemű törmelék réteg (10—12 cm vastagon) fedi, amelynek anyaga borsó, egész mogyoró nagyságú tégla és kavics zúzalékból áll, amelyet oltatlan mész forrasztott össze keményre. Ennek felülete csaknem kőkemény sima és 15—20 cm közökbe gödrözött (e). Ezután morzsás c-hez hasonló vakolat fekszik 3—4 cm vastagságban (f) melybe (g) tiszta mész (forrón) került 1 cm vastagon, s ebbe a mozaik szemek illeszkednek (h). Az e., és f-t egymáshoz az e. réteg felületén vájt gödröcskékbe nyomódó f. vakolat rögzíti"[87] (15. ábra).

A mozaiklapokkal együtt, 2 évvel korábban Balácán elraktározott több láda falfestménytöredéket is beszállítottak a kaszinó épületébe.[88]

S hogy miért helyeztek vissza vörös falfestménytöredékeket a csatornába, vagy miért emeltek ki 5—6 vörös homokkőlapot Zwizler számára, örökre megválaszolatlan marad.[89] Valószínűleg azokról a csatornát fedő kövekről van szó, amelyek végig lefedték a 31. helyiség fűtőcsatornáját, s amelyek közül az ásatások újabb szakaszára már csak egy feküdt eredeti helyén.

A mozaik „preparálásának" munkálatait Agner után Stumpfhauser Lőrincz kőművesmester vette át, aki október 31-től egy segéddel napi 4, ill. napi 1,40 koronáért dolgozott. Alois Agner 3 lap betonozását végezte el, a többit, nov. 2-án 7 lapot, 10-én 5 lapot, 16-án 4 lapot, 23-án 4 lapot, 30-án 5 lapot, dec. 9-én 4 lapot és dec. 16-án 3 lapot, már Stumpfhauser Lőrinc helyezett betonba, majd a 3 lapból álló apszis betonozásába Rhé Gyula nov. 23-án kapcsolódott be. A mintás részeken ő, az egyszerűbbeken Stumpfhauser dolgozott. A november 30-i betonozásnál nehézségek mutatkoztak, mert a Nyergesfaluról származó cement roszszabb minőségű volt és nehezebben kötött.

Az apszist, ideiglenesen, február 6-án helyezték el püspöki palota lépcsőházában. Rhé Gyula megkönnyebbült bejegyzése „No lám, sikerült!" egyben a munka kivitelezhetőségében kétkedőknek is szólt.[90]

1911 őszére lebontották az egykori Piac téren (ma Vöröshadsereg tér) állt régi kaszinó épületét, amelynek néhány szobáját az elmúlt évben és az év elején a múzeum „mozaikműhelynek" rendezett be. A múzeum újabb helyhez nem jutott, ezért az 1911 őszére tervezett balácai, még kinn fekvő

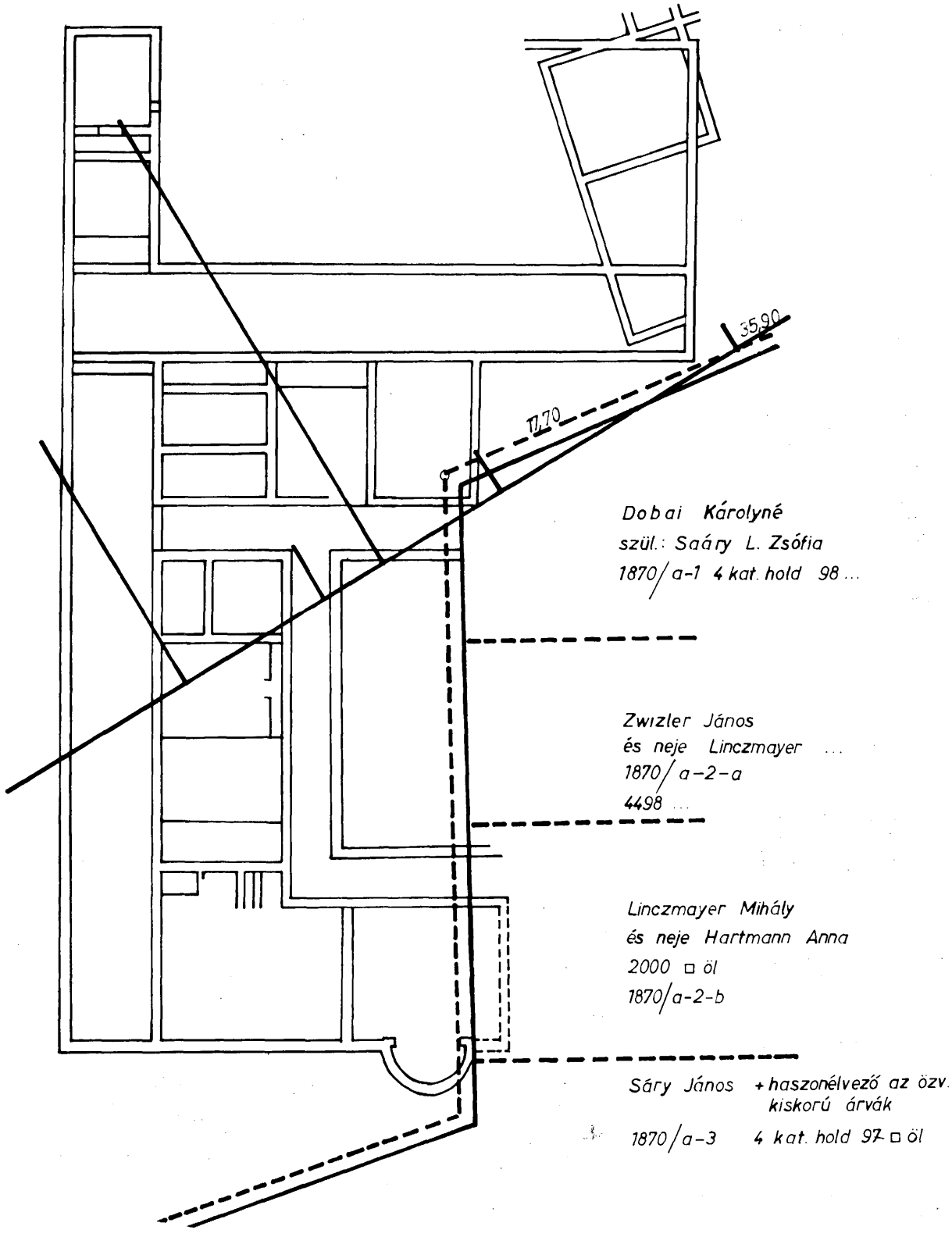

10. ábra. Rhé Gyula rajza a káptalani határral szomszédos földterületekről (VBM A 14.764)
Abb. 10. Die Zeichnung von Gyula Rhé mit dem benachbarten Gebiet des Kapitels (VBM A 14 764)

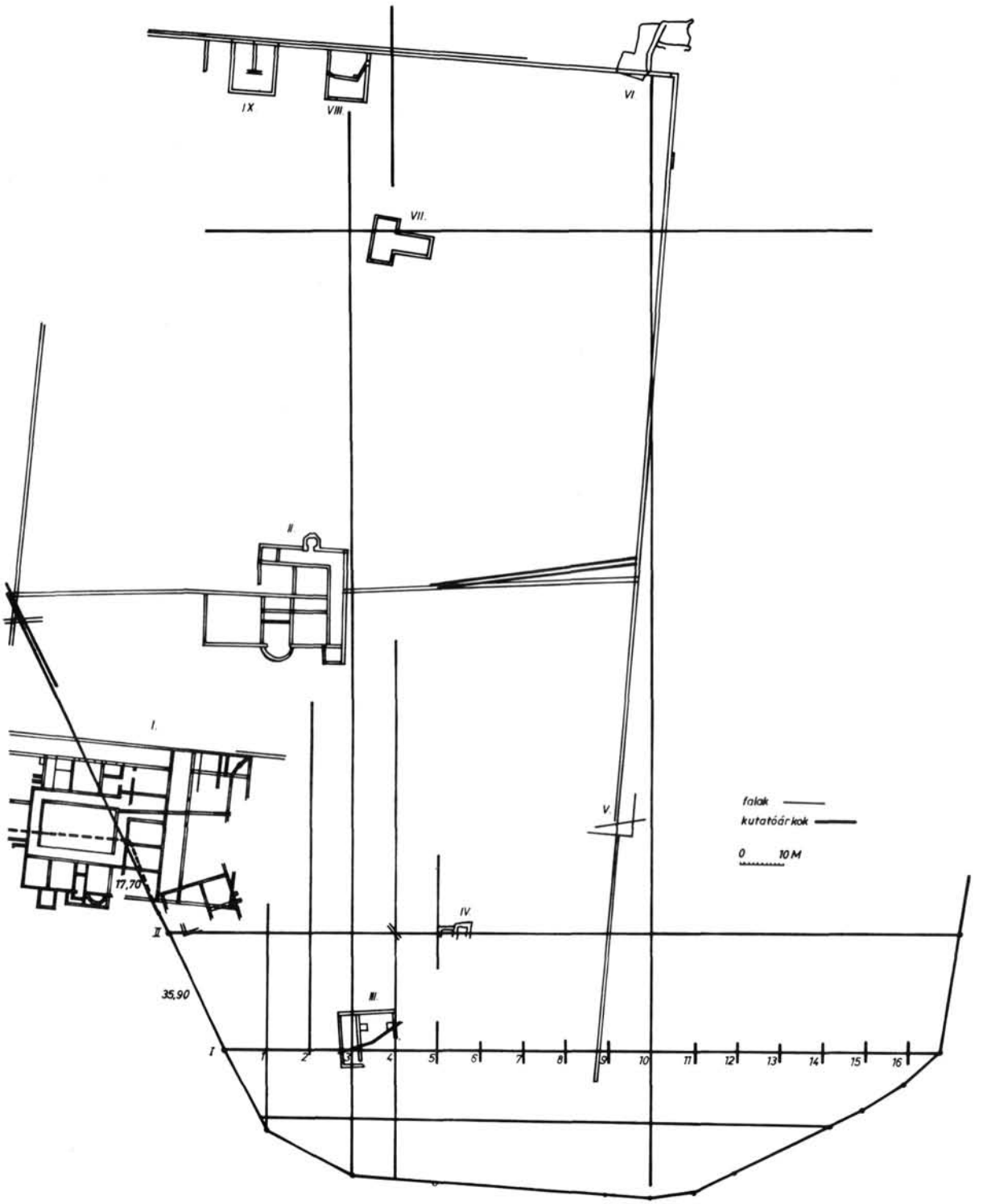

11. ábra. Rhé Gyula 1909-ben kiásott, ill. kitűzött kutatóárkainak rajza (VBM A 14.758—14.759 alapján.)
Abb. 11. Die Zeichnung von Gyula Rhé über den im Jahre 1909 ausgegrabenen Graben (VBM A 14 758—14 759)

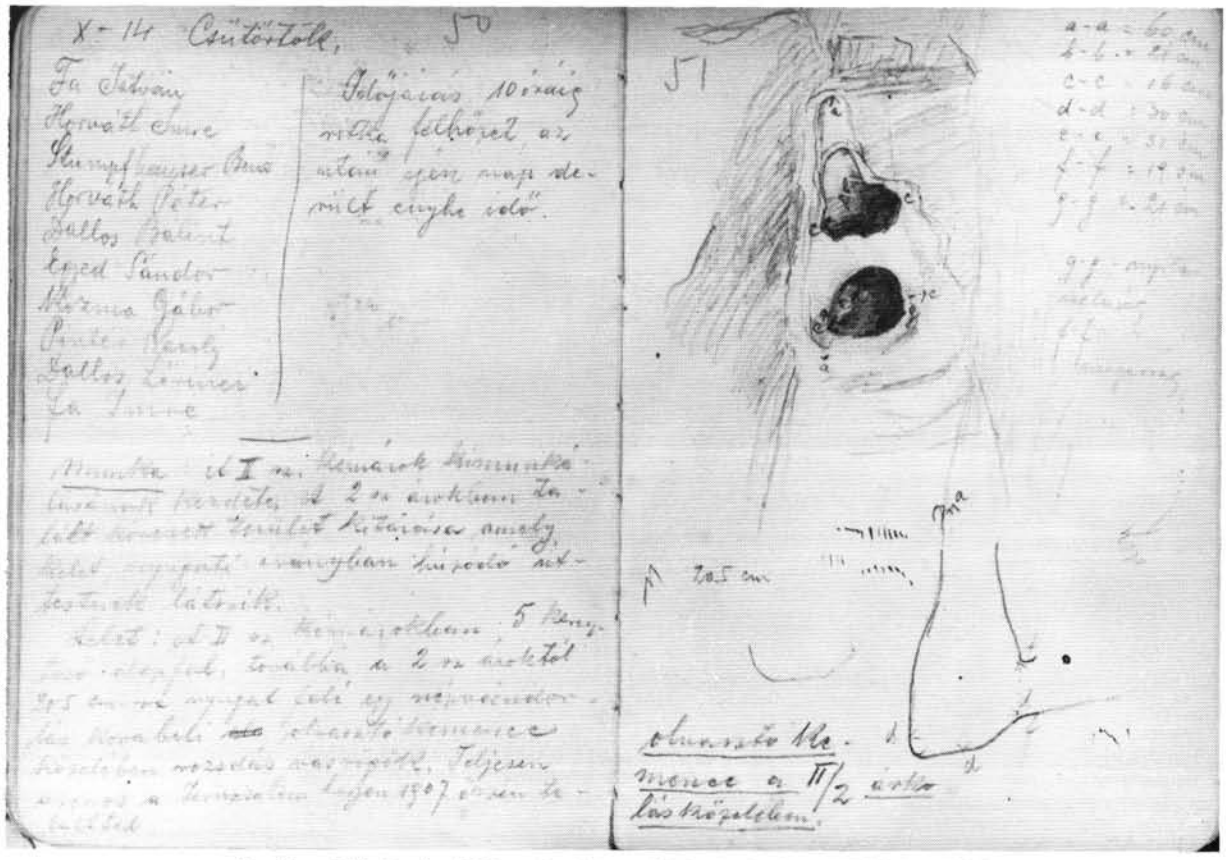

12. ábra. Rhé Gyula 1909-es ásatási naplójának részlete (VBM A 48.896)
Abb. 12. Ein Teil des Grabungstagebuches von Gyula Rhé vom Jahre 1909

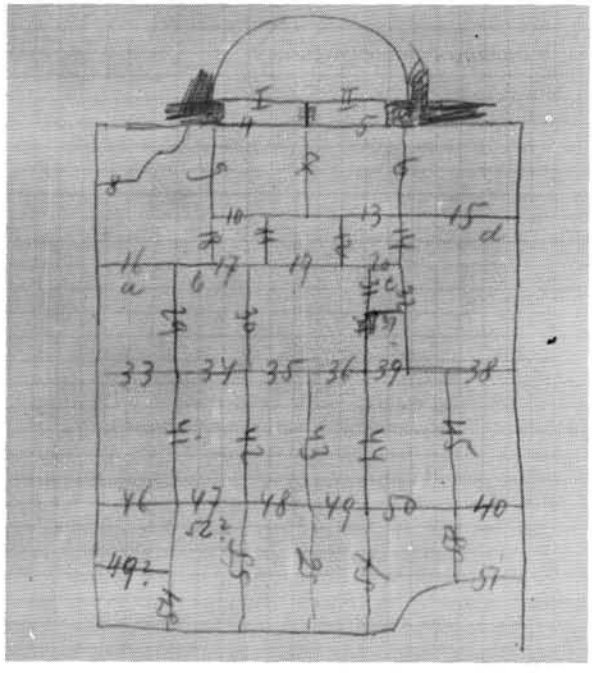

13. ábra. A főépület 31. helyiségének beszámozott mozaiktáblái (VBM A 71/1310 = 26/1911)
Abb. 13. Numerierte Mosaikzeichnung vom Raum 31. des Hauptgebäudes (VBM A 71/1310 = 26/1911)

mozaikok kiemelésének és helyreállításának munkáit el kellett halasztani.

A helyhiány a vármegyeházán is egyre szorongatóbban jelentkezett, egyrészt a nagy mennyiségű, részben beszállított és kiállított balácai leletek, másrészt pedig a vármegyeház K-i szárnyán keletkezett falrepedések miatt. A múzeumi anyag egy részét ládákba kellett csomagolni és a kapualjba, ill. a pincébe kellett leszállítani.[91] Az új múzeum helyének kiválasztása körül keletkezett vitában részmegoldásként vetődött fel az az ötlet, hogy a belső püspökkertbe ne az egész múzeumot, hanem csak a balácai leletek elhelyezését szolgáló épületet építsék fel. Csomay Kálmán építőmester a „klasszikus" leletekhez klasszicizáló megoldást tervezett.

Az építendő múzeumépület elhelyezése ügyében hozott végleges döntéssel és Medgyaszay István elfogadott múzeumtervével együtt a Csomay-féle javaslatot is elvetették.[92]

Az 1911-es államsegély 508,03 koronáját, hogy Baláca számára valamit megmentsenek, Laczkó Dezső és Rhé Gyula a balácai anyag ismertetésére szerette volna fordítani. Mivel a főfelügyelőség (MKOF) a kiadványt államsegély-maradvány terhére kiadni nem engedélyezte, a fennmaradt összeg egy részéből beszerezték a múzeum könyvtára számára a Corpus Inscriptiorum Latinarum — vidéken ritkaságszámba menő, máig is meglévő — négy kötetét.[93] Végül azután Horning Károly

14. ábra. A 31-es helyiség apszismozaikja a püspöki palota bejárata előtt (VBM A 67/1071)
Abb. 14. Das Apsidemosaik des Raumes Nummer 31 von dem Eingang des Bistums (VBM A 67/1071)

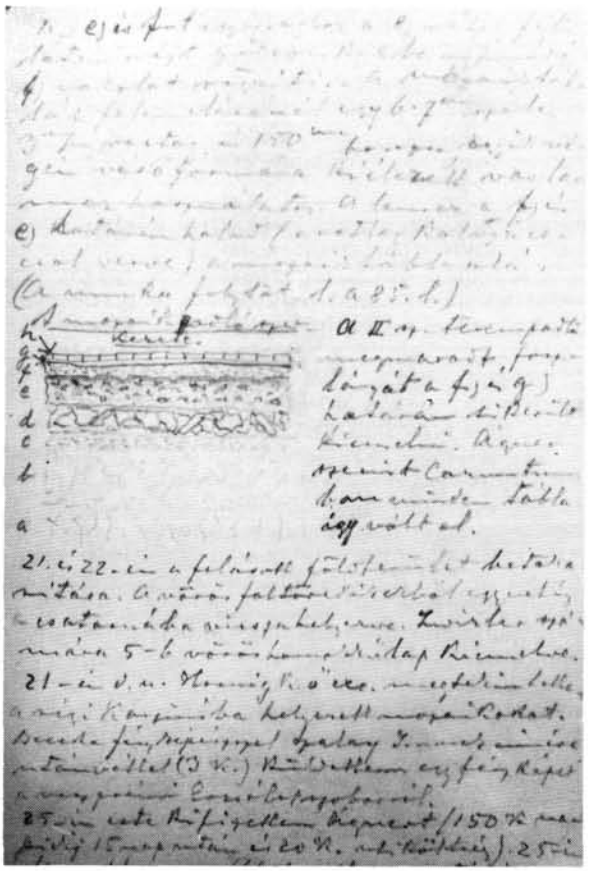

15. ábra. Laczkó Dezső rajza a 31-es helyiség mozaikjának metszetéről (VBM A 48.813)
Abb. 15. Die Zeichnung von Dezső Laczkó über das Profil des Mosaiks Raum 31 (VBM A 48 813)

veszprémi püspök a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1912. augusztus 25—29-i, Veszprémben tartandó XXXVI. országos vándorgyűlése tiszteletére kiadta a Balácza című könyvet, amelynek kivitelére Rhé Gyula különös gondot fordított. Hogy a falfestmények igazi szépsége érvényesüljön és ragyogjanak, a töredékeket víz alatt fényképezték[94] (16. ábra). A könyv első részét: Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében, Laczkó Dezső írta, a másodikban: A balácai ásatások eredményei című részben Rhé Gyula számolt be addigi munkáiról.[95]

Néhány kérdés tisztázására indított, április 15—május 1-ig tartó, 10 munkanapból álló ásatás legjelentősebb eredményének az I. épület 12/I. helyiségének feltárását tartotta. Az itt talált falfestménytöredékeket IV. századinak határozta meg. A főépület hosszanti oldalára merőlegesen húzott kutatóárokban, 20 és 64 m között 4—5 párhuzamos falra, ill. a főépülettől 16 m-re DNy-ra eső újabb épületre (X.) akadt.[96]

S habár a 12/I. helyiségből (praefurnium) szép számmal kerültek elő falfestménytöredékek, a 44 db-os gyarapodásból csak 2 láda volt a falfestmény (a ládákat egy-egy darabnak számolták).[97]

Laczkó Dezső múzeumigazgató a Balácza könyv kiadásához budapesti nyomdáktól (Athenaeum, Franklin Társulat, Hornyánszky Viktor, Stephaneum) és két berlini cégtől kért árajánlatot.[98]

Végül a budapesti Weinwurm A. és Társa „cinkográfiai műintézete" és a veszprémi Egyházmegyei Könyvnyomda árajánlata látszott a legmegfelelőbbnek. Becske Antal veszprémi fényképész ajánlatával és az írói tiszteletdíjjal együtt a kiadvány előrelátható költsége 4000 korona (3965 K) lett volna. Hornig Károly, aki egyébként is támogatni akarta a kiadványt, a kiadási jog átadásának

fejében hajlandó volt magára vállalni a költségeket.[99]

A szerződést 1912. március 25-én küldték vissza Weinwurmék, s a már elkészült könyvek tiszteletpéldányait augusztus-szeptember folyamán szét is küldték.[100] Laczkó Dezső 1912. augusztus 25-i végelszámolása 2028 korona hiányról tudósít, amelyek Weinwurmék és az Egyházmegyei Könyvnyomda magasabb árainak, az írói tiszteletdíj 100 koronás megemeléséből (400 korona) adódtak. (Rhé Gyula évi múzeumi tiszteletdíja ekkor 600 korona volt.)[101]

1912-vel megszakadtak a balácai helyszíni kutatások, mert a múzeum legnagyobb gondja az új múzeumi épület megvalósítása, az építkezésekhez szükséges fedezet előteremtése volt. Medgyaszay épülete már az építkezés elején szűknek bizonyult, s az összes, Balácán előkerült mozaik elhelyezése az új múzeumban fel sem vetődhetett.

A 31. helyiség eddig különböző helyeken tárolt mozaikját azonban a földszinten, az előcsarnokban kívánták bemutatni, de annak padlóba ágyazásához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem járult hozzá.[103] A múzeum épületének megnyitásakor (1925) a mozaik néhány darabja a bejáratnál körülkerítve volt látható,[104] (középrész és apszis) s valószínűleg ott is maradt a régészeti anyag legközelebbi átrendezéséig. 1936-ban Rhé Gyula holttestét ezen a mozaikon ravatalozták fel.[105]

A Múzeum Egylet 1923. március 12-i közgyűlésén Laczkó Dezső indítványára elfogadták, hogy az

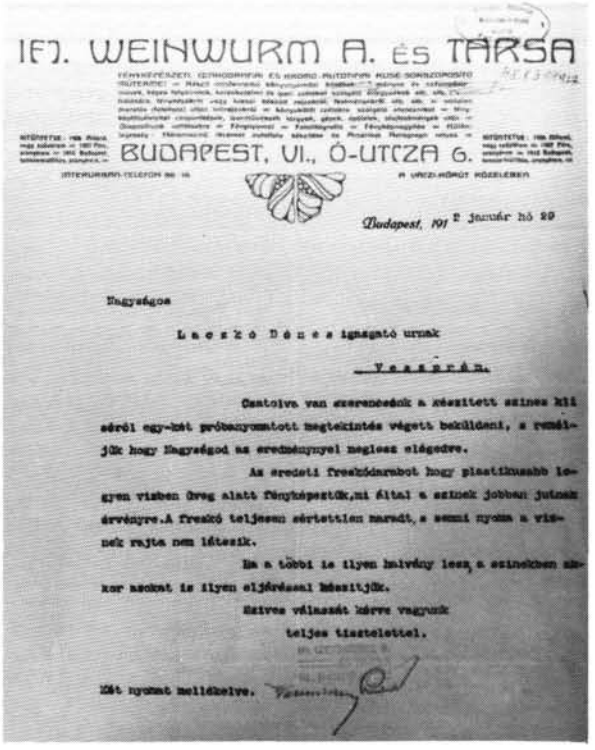

IFJ. WEINWURM A. ÉS TÁRSA

BUDAPEST, VI., Ó-UTCZA 6.

Budapest, 1912 január hó 29

Nagyságos

Laczkó Dénes igazgató urnak

Veszprém.

Csatolva van szerencsénk a készitett szines kli séről egy-két próbanyomatott megtekintés végett beküldeni, s reméljük hogy Nagyságod az eredménnyel meglesz elégedve.

Az eredeti freskódarabot hogy plastikusabb legyen vizben üveg alatt fényképeztük, mi által a szinek jobban jutnak érvényre. A freskó teljesen sértettlen maradt, s semmi nyoma a viznek rajta nem látszik.

Ha a többi is ilyen halvány lesz, a szinekben akkor azokat is ilyen eljárással készitjük.

Szives válaszát kérve vagyunk

teljes tisztelettel.

Két nyomat mellékelve.

16. ábra. Ifj. Weinwurm A. és Társa levele a falfestmények fényképezéséről (VBM A in 48.831 = 9/1912)
Abb. 16. Der Brief von A. Weinwurm des jungen und Genossen über das Photografieren der Wandgemälde (VBM A in 48 831 = 9/1912)

új múzeumépület megnyitására az épületről és néhány baláczai tárgyról képeslapot hozzanak forgalomba.[106] Ennek a határozatnak az alapján készültek az adattári anyagban még megtalálható kecskeszoborral, falfestménytöredékkel, ezüstmécsessel illusztrált levelezőlapok[107] (17—19. ábra).

1923. május 1-én az Országos Magyar Gyűjteményegyetem régiségtári szaktanácsi ülésén vett

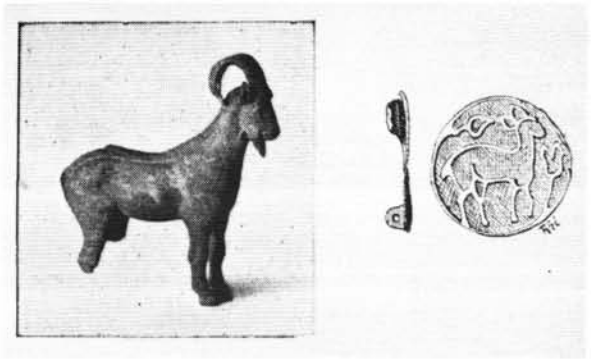

17. ábra. Képeslap a balácai kecskeszoborral és őzikés fibulával (VBM A)
Abb. 17. Ansichtskarte über das Ziegestandbild und der Rehfibula

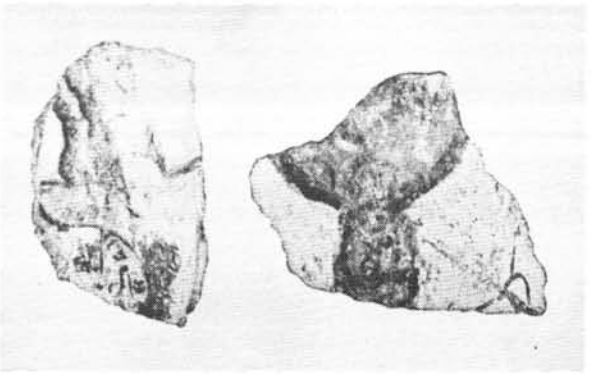

18. ábra. Képeslap balácai falfestménytöredékekkel (VBM A)
Abb. 18. Ansichtskarte über ein Wandgemäldebruchstück zu Baláca

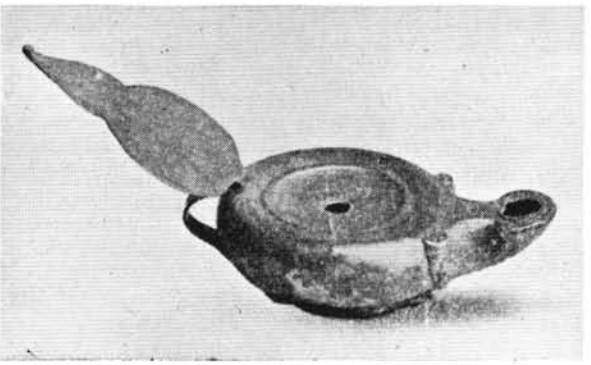

19. ábra. Képeslap a balácai ezüstmécsessel (VBM A 17.006)
Abb. 19. Ansichtskarte über die Silberlampe zu Baláca (VBM A 17 006)

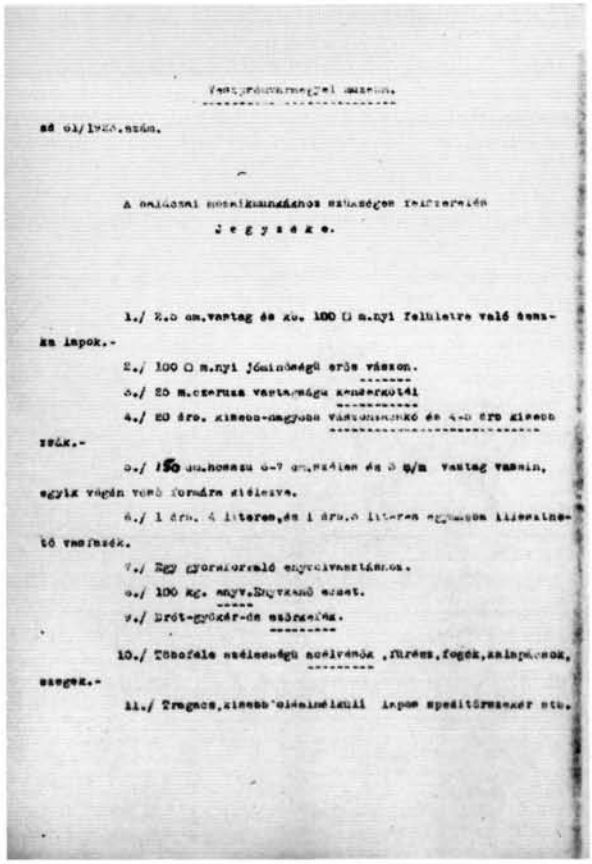

Jegyzék.

1./ 2.0 cm.vastag és kb. 100 □ m.nyi felületre való ásatás impok.-

2./ 100 □ m.nyi jóminőségű erős vászon.

3./ 20 m.csavarus vastagságú zsinegkötél

4./ 20 drb. kisebb-nagyobb vasfeszítő és 4-5 drb kisebb ékek.-

5./ 150 db.homorú 6-7 cm.átmérőjű és 3 m/m vastag vasain, egyik végén vonó fornára alkalmas.

6./ 1 drb. 4 literes,és 1 drb.2 literes egymásba illeszthető vasfazék.

7./ Egy gyorsforraló egyvalvastűzhely.

8./ 100 kg. nagy.Bryxanó szeget.

9./ Drót-gyökér-és szögvágó.

10./ Többféle szélességű acélrúdok ,fúrók,fogók,szalagvasak, szegek.-

11./ Tragacs,kisebb oldalmélységű impok szeditőrostokat stb.

20. ábra. Laczkó Dezső összeállítása a mozaikkiemelés felszereléséről (MNM 482/1923)
Abb. 20. Die Zusammenstellung von Dezső Laczkó über die Ausrüstung der Mosaikaushebung (MNM 482/1923)

részt Laczkó Dezső. Az értekezleten Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter elnökölt. Az itt hozott határozattal már eldőlt a visszatemetett nagymozaik sorsa. Laczkó Dezsőt és Rhé Gyula állomásfőnököt (akinek számára 4 heti szolgálatmentességet kérvényeztek) kérték fel nemcsak a mozaikfeltáró munkák, hanem a káptalan területére eső további feltárások vezetésére is. A leletek közül a nagymozaikot a Nemzeti Múzeumnak szánták, míg a többit a veszprémi múzeumnak.

A szaktanács arra is felkérte Laczkó Dezsőt, hogy tájékozódásával készítse elő az ásatást és a várható munkákról nyújtson be költségvetést.[108] Laczkó Dezső július 9-én írt felterjesztésében bejelentette, hogy a késlekedő gabonaérés és egyéb problémák miatt a balácai munkákra csak szeptemberben lehet számítani. Az őszből még hátralévő száraz, meleg idő azonban már csak a 2 mozaik (8., 20. helyiség) kiemelésére lesz elegendő.[109] A káptalan a kultuszminiszter átiratára korábban, 1923. április 7-i határozatával adta meg az engedélyt, a kért területen, az ásatásra.[110]

Laczkó Dezső az 1910-es mozaikmunkákat tekintetbe véve, a külső munkákra 3 hetet, a belsőkre 10—12 hetet javasolt, amelyek 270—280 napszámnak felelnének meg. Felterjesztéséhez a beszerzendő felszerelések jegyzékét is mellékelte, értékes információkat szolgáltatva egyúttal az utókor számára a mozaikkiemelés akkori segédeszközeiről[111] (20. ábra).

A korona értékcsökkenése, a napszámbérek és a felszerelésekhez szükséges anyagok beszerzési árának emelkedése miatt Laczkó Dezső felterjesztésére adott válaszában a következőket közölte Csánki Dezső: „a közbejött akadályok miatt a munkálatok elindítása iránt nincs módunkban intézkedni".[112]

Csánki nem vetette el véglegesen a mozaikok kiemelésének kérdését. 1924 elején, már februárban felkérte Laczkó Dezsőt, hogy tájékozódjék, milyen feltételek mellett valósíthatók meg az elmaradt munkák.[113]

A múzeumigazgató válaszától függetlenül is tudjuk ma már, hogy erre csak 1925-ben kerülhetett sor, mégpedig olyan körülmények között, ami Baláca ügyéért oly sok áldozatot hozó Rhé Gyula számára nagyon sok keserűséget hozott, és amelyet Hóman Bálint köszönő levele és a MNM jubileumi bronzplakettje, amit hosszú évek tudományos fáradozásaiért, nagy jóindulatáért és a balácai mozaik MNM-ba érkezése alkalmával ajánlottak fel számára, sem tudott csökkenteni.[114]

Rhé Gyula, úgy látszik, előre megsejtett valamit, mert 1923. május 1-i, Laczkóhoz írt levele részletesen foglalkozott a Nemzeti Múzeumnak adandó mozaikról készült felvételek kiadói jogával.[115]

A mozaikokat feltáró Rhé Gyula 1912-es, Balácza könyvben publikált mozaik leírásán és egyik rövid cikkén vagy utalásán kívül, sem a mozaikokról, sem a falfestményekről nem írt nagyobb tanulmányt. Valószínűleg megakadályozta ebben és kedvét szegte Wollanka József osztályigazgató (Nemzeti Múzeum) 1926-ban megjelenő magyar nyelvű kisebb és 1929-ben közölt német nyelvű nagyobb munkája.[117] Nagy Lajos 1920—22-ben, 1926-ban írt a balácai falfestményekről.[118] A Pesti Hírlap 1926. július 11-i, A balácai mozaik 1700 év távlatából című cikkének tévedéseire Laczkó Dezső reagált.[119]

A múzeum számára sem volt kedvező az Országos Földbirtokrendező Bíróság 1924. évi határozata, amellyel elutasította a múzeum igénybejelentését arra a káptalan által vagyonváltság címén felajánlott földterületre, amely alatt a balácai római telep fekszik. A múzeum ilyen irányú segélyezése is ezzel kútba esett.[120]

A gazdasági nehézségek 1925-ben sem tették lehetővé az ásatások folytatását, azonban realizálódhatott az 1923-as határozat, amelynek értelmében a Magyar Nemzeti Múzeum vállalta a két visszatemetett mozaik kiemelésének és betonozásának munkáit, annak fejében, hogy a nagymozaikot a Nemzeti Múzeum kapja meg.[121]

A mozaik kiemeléséhez a feltételek kedvezőnek mutatkoztak. Laczkó levélben tájékoztatást küldött a balácai körülményekről a Nemzeti Múzeumnak. A napszámköltségeket 60—70 000 koronára becsülte. A mozaikok felett csak néhány szál kukorica állt, így magas kártalanítási összegtől sem kellett tartani.[122]

Rhé Gyula 1925. július 27-i levelében kiegészítést küldött a végleges költségvetés összeállításához, egyben javaslatot tett arra, hogy a mozaik-

kiemelési munkákat a nagymozaiknál „becsben mélyen alatta állóval" (8. helyiség) kellene kezdeni. „Ezen oly gyakorlatot szereznek az emberek, hogy a felszedés sikerét a másodiknál biztosítottnak tekinthetjük."[123]

Wollanka József 1925. augusztus 8-i levelében már leküldte Veszprémbe a két mozaik kiemelésének költségvetését (21. ábra), és elfogadta Rhé Gy.-nak a kiemelés sorrendjére vonatkozó javaslatát. A munkák megkezdésének időpontját 1925. augusztus 17-re tervezte.[124]

Wollanka József augusztus 15-én érkezett Veszprémbe, majd két nap múlva a Nemzeti Múzeum altisztje, Nagy Géza is megérkezett, hogy a vámosi—veszprémi emberekkel együtt elkezdjék a közös munkát.

Valószínűleg a mozaikok feletti föld eltávolítását már augusztus 17-én megkezdték,[125] bár Rhé a munka megindítását és a 20. helyiség földjének kitermelését augusztus 18-ra jegyezte fel, és az Évi Jelentésben is ezt a dátumot közölték a kezdés időpontjaként.[126]

Augusztus 19-re már kiszabadították a nagymozaik apszisát. Örömmel állapíthatták meg, hogy a megtalálása óta eltelt másfél évtized alatt állapota nem változott.

A munkák folytatása azonban nem volt zökkenőmentes. A 29 munkanapból 15 esős napot jegyzett fel Rhé Gy. A nedves-párás levegő, a kellő szellőztetés elmulasztása, nehezen megoldható gondokat okozott éppen a nagymozaiknál.[127] A mozaikkiemelésben jártas Rhé Gy., aki a kisebb mozaikmunkáit egyedül irányította, jogos megelégedéssel állapította meg: „A mienk teljesen jó és hibátlan."[128]

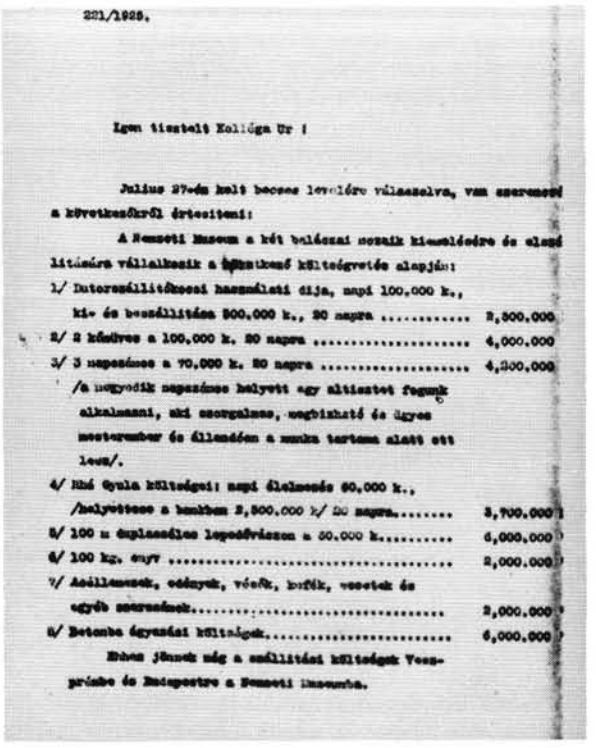

221/1925.

Igen tisztelt Kolléga Úr !

Julius 27-én kelt becses levelére válaszolva, van szerencsém a következőkről értesíteni:

A Nemzeti Múzeum a két helyiségi mozaik kiemelésére és elszállítására vállalkozik a következő költségvetés alapján:

1/ Intarnáliátóhoz használási díja, napi 100.000 K., ki- és beszállítása 300.000 K., 20 napra 2,300.000
2/ 2 kőműves a 100.000 K. 20 napra 4,000.000
3/ 3 napszámos a 70.000 K. 20 napra 4,200.000
/a negyedik napszámos helyett egy asztalost fogunk alkalmazni, aki szerszámos, megbízható és ügyes mesterember és állandóan a munka tartama alatt ott lesz/.
4/ Rhé Gyula költségei: napi élelmezés 60.000 K., /helyettese a hetekben 2,500.000 K/ 20 napra..... 3,700.000
5/ 100 m dupladrótos legombfonásos a 60.000 K..... 6,000.000
6/ 100 kg. cajt 2,000.000
7/ Asztalosok, ácsok, vésők, bútok, vesztek és egyéb szerszámok..... 2,000.000
8/ Betonba ágyazási költségek..... 6,000.000

Ehhez jönnek még a szállítási költségek Veszprémbe és Budapestre a Nemzeti Múzeumba.

21. ábra. Költségvetés a 8. és a 20. helyiség mozaikjának kiemeléséhez (MNM 221/1925)
Abb. 21. Kostenschlag über die Mosaikaushebung des Raumes 8. und 20. (MNM 221/1925)

A 8. helyiség mozaikpadlójának kiemelését szeptember 2-án kezdte meg, s szeptember 15-én a teljes mozaikot beszállították már Veszprémbe.[129]

Szeptember 19-én a 20. helyiség mozaikjának még bent lévő díszített tábláját is kiemelték.

20-ra Wollankának már csak a mintázatlan szegélyezések felszedése maradt[130] (22. ábra). Úgy látszik, Rhé Gy. is befejezettnek tartotta a mintás mezők kiemelésével az érdemi munkát, ezért jelent meg az Évi Jelentésben is szeptember 19-e, mint az aug. 18-tól tartó „kiemelési munkák" vége.[131]

Ezután valóban már csak a nagymozaik Budapestre szállítása maradt hátra.

A mozaiktáblák valószínűleg szeptember 24-én (vagy 25-én?) érkeztek meg a Nemzeti Múzeumba,[132] amelynek előcsarnokában Wollanka azonnal szét is rakatta azokat, hogy végre jól kiszáradjanak.[133]

A mozaikmunkák, ugyanúgy, mint 1910-ben is, külső és belső munkából álltak, s a mozaik felszedésénél is lényegében hasonlóan jártak el. Rhé Gy. újítása szerint azonban az egyes táblák között már nem szedtek ki egy sor mozaikszemet.[134]

A 20. helyiség apszisa előtt és az egykori bejárat előtt árkot, ill. a mozaikalapozás bolygatását figyelhettük meg az ásatások második szakaszában. Valószínűleg ezeken a helyeken készíthette metszetrajzát, ill. jegyezte le megfigyelését Rhé Gyula[135] (23. ábra). Jegyzetfüzetében a régészeti érdekességű adatokon kívül a mozaikfelszedési munkálatok teljes eszközkészletét is felsorolta.[136]

A vésőkre, a kefékre, a csiszolókövekre valóban nagy szükség volt, mert a nagyobbik mozaikra 1—2 cm vastagon rákövesedett a föld, amit csak nagyon nehezen tudtak eltávolítani.

A megtisztítás után még a helyszínen készítettek 26 részletfényképet a mozaikról, majd a mozaik 56 tábláját ágyazta betonba Wollanka József irányításával a Melocco cementárugyár.

A nagyobb hiányokat szürkéssárga színezett cementréteggel pótolták, majd csiszolás után paraffinnal eresztették be az egész felületet. A díszített mezők körüli, 20. helyiséget kitöltő, egyszínű, szürke (sárgásfehér) szegély (22. ábra) egy részét a jobb áttekintés és valószínűleg helyhiány miatt feláldozták,[137] s ugyanúgy nyoma veszett annak a két, profilált vörös homokkőnek is, amelyek a 20. helyiség apszisának sarkain állottak.

Jóllehet ma már sem a Nemzeti Múzeum egyébként szépen megkomponált előcsarnokának, sem a mozaik eredeti szépségének érvényesülése miatt sem tartjuk szerencsésnek a mozaik elhelyezését, a Nemzeti Múzeum — Ókori gyűjteményének gyarapodásáról szóló — 1925. I. negyedévi jelentésében lelkes szavakkal számolt be új szerzeményéről: „A Régiségtárt nem csak megszervezésével érte nagy szerencse, hanem abban is, hogy az előcsarnok rotundája kitűnő helyül szolgál a remekművű padlózatnak, ahol az architektonikusan is teljesen megfelelő helyiségben egész pompájában érvényesülhet."[138]

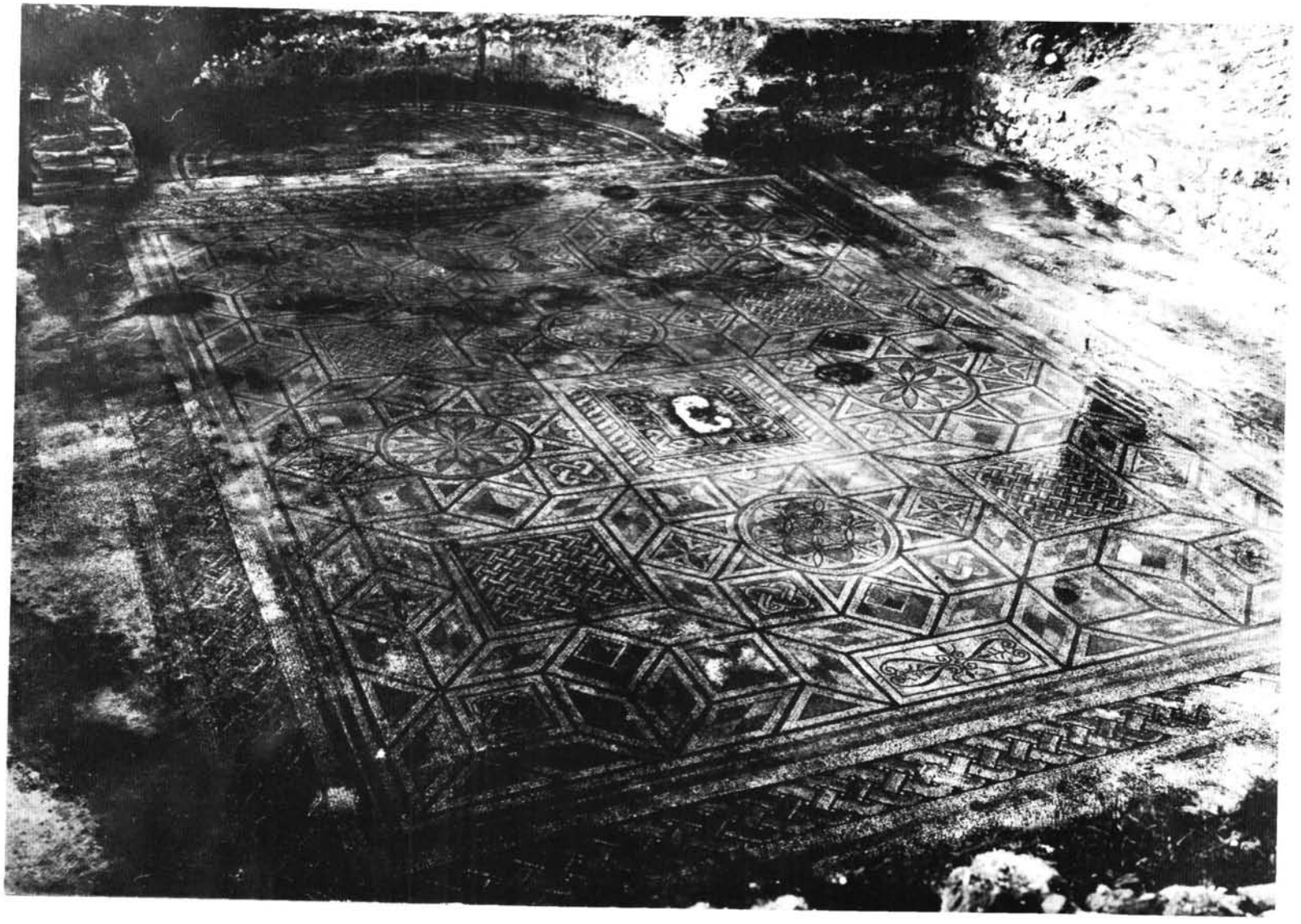

22. ábra. A 20. helyiség mozaikja a kiemelés előtt (VBM A 67/1073)
Abb. 22. Das Mosaik des Raumes 20. vor der Aushebeung (VBM A 67/1073)

A Nemzeti Múzeumba került mozaik betonba ágyazása után kerülhetett csak sor a Veszprémben maradt kisebb mozaik (8. h.) betonozási munkálataira. A budapesti árait figyelembe véve a Melocco Rt. 1926. aug. 14-én küldte el árajánlatát a veszprémi Múzeumhoz.[139] A 32 mozaik padlólap betonba fektetését azonban „e célra házilag begyakorolt kőművesmesterrel" végeztették el. Az 1926. november 29-től 1927. február 1-ig tartó munkák összes költsége 448 P 75 f. volt.[140]

Az 1910-ben és az újonnan kiemelt mozaiktáblákat a múzeumnak valahol raktároznia kellett. Égetővé vált tehát egy, a múzeum kertjébe tervezett római pavilon megépítése, ahova az összes mozaikot és balácai leletet el lehetett volna helyezni.[141]

A múzeum következő évi jelentésében már arról olvashatunk, hogy Laczkó Dezső a római pavilon megépítésére 1000 pengőt adományozott, s a pavilonalapot perselygyűjtés útján kívánták tovább növelni.[142]

A világháború, az azt követő gazdasági nehézségek, a földbirtokreform, amelynek következtében kiparcellázták a római telep nagy részét, egyaránt akadályozták az 1912-ben félbehagyott ásatások folytatását.[143]

Laczkó Dezső az 1926-os ásatás érdekében támogatásért folyamodott a polgármesterhez, a káptalanhoz és a veszprémi püspökséghez.[144]

A káptalan, szűkös anyagi viszonyaira tekintettel, elzárkózott a kérés teljesítésétől.[145] A város késznek mutatkozott a segítségre, azonban csak 1927-re irányzott elő nagyobb összeget a balácai ásatások folytatására.[146]

Rott Nándor volt az, aki átvette a káptalan korábbi mecénási szerepét és a már éppen befejezett ásatásokra 3 000 000 koronát ajánlott fel.[147]

Az 1926. őszi, október 16-tól (okt. 18-tól) november 16-ig tartó ásatásra 165 munkanapot és 8 227 000 koronát fordítottak. Összesen 560 m hosszú kutatóárkot húztak.

A városi tanács ígéretében bízva, Rhé Gyula a következő évre a „Puszta templom" (középkori templom) feltárását ajánlotta. Ásatásra azonban már sem Laczkó, sem Rhé életében nem került sor, így a Rhé által említett, falakba beépített római kövek is bolygatatlanok maradtak.[148]

A Rhé Gyula vezette 1926-os ásatások eredménye a X-es épület teljes meghatározása, a XI-es és XII-es épületeknek, a körítőfal részletének, ill. az út egyik szakaszának feltárása. Az épületek részletes leírását megtalálhatjuk Rhé Gyula Újabb ásatások eredményei Balácán c. munkájában, amely az 1927/28-as Évi jelentés Irodalmi mellékletében jelent meg.[149] A falfestmények csoportosításával és periodizációjával kapcsolatos félreértések tisztázására ismételten kifejtette az ásatásokon tapasztalt észrevételeit. Az újabb épületekkel kapcsolatos leírásából csak a X. épületről írt két megjegyzését érdemes most kiemelni: 1: A X. épület „egyetlen egy nagy 152 négyzetméter területű" terem, 2: „A X. épület északkeleti falának külső részén nagy tömegben vakolatmaradványok feküdtek . . . Az épebb falfelületeken vörös, vörhenyesbarna és sárga színű festett csíkokat bőven konstatáltunk és csak elvétve tűnt elő egy-egy zöld levél, — vagy piros bimbódíszítés".[150]

A balácai ásatások második szakaszában talált, fent leírthoz hasonló falfestmények zöme fakonstrukciójú válaszfalakhoz tartozott. Úgy érezzük, joggal megkockáztatható az a feltevés, hogy a X-es épület falfestménytöredékei hasonló szerkezetű falakat díszítettek. A leborult falak maradványai éppúgy elkerülték Rhé Gyula figyelmét, mint az I. épület esetében is.[151] A szegényes leletanyagból a XI. épület külső fala közelében előkerült germán leleteket emelte csak ki Rhé Gyula.[152]

Úgy látszik, a korábbi balácai falfestménytöredékek „Pannonia"-szerte jelentős értéket képviseltek. Még Szombathelyen is szívesen fogadták veszprémi metszetekért cserébe.[153]

A Vasvármegyei Múzeum Régiségtárának leltári naplójába 1926. november 14-én vezették be a 6 db balácai töredéket.[154]

Laczkó Dezső 1926. októberében felkereste a szombathelyi múzeumot és felajánlotta a gyakorlattal rendelkező veszprémi múzeum (Rhé Gy.) segítségét a múzeum parkjában elhelyezett római mozaik restaurálására.[155] Rhé 1928. augusztus 29. és augusztus 31. között 6 táblára osztva vászonra ragasztotta a mozaikot,[156] a betonba ágyazási munkákra és a múzeum előcsarnokába való elhelyezésre azonban csak később került sor.[157]

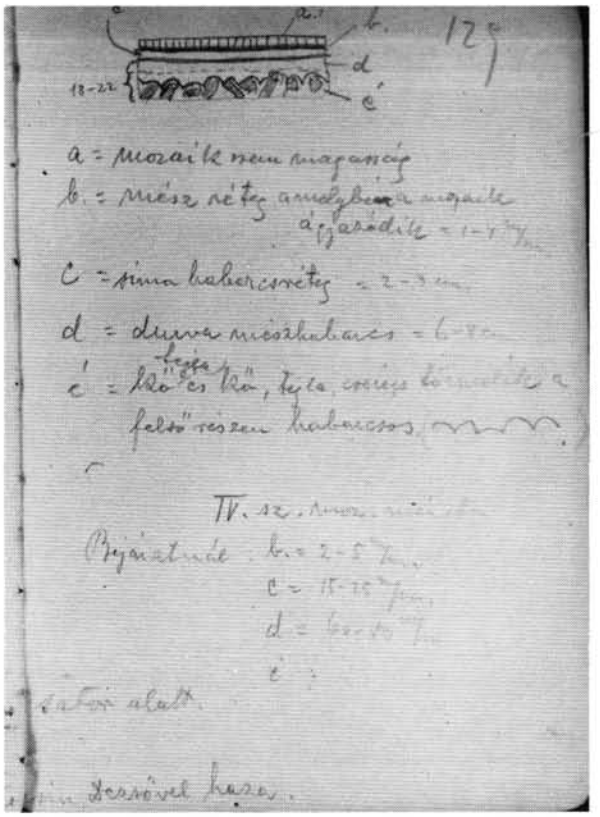

23. ábra. Rhé Gyula metszetrajza (VBM A 48.896)
Abb. 23. Profilzeichnung von Gyula Rhé (VBM A 48 896)

Bár a balácai római telep tudományos értéke nem volt egészen ismeretlen Veszprém város számára sem, Laczkó Dezső és Rhé Gyula mindent megtett annak érdekében, hogy a leletek fontosságát, megfelelő elhelyezésének szükségességét állandóan tudatosítsa és ébren tartsa. 1928-ban a polgármester megkeresésére összeállított utcanévjegyzékben például a Villasor helyett a „Balácai út" elnevezést javasolták,[158] s rendszeresen közölték az Évi jelentések Számadási kivonataiban a „Római pavillon-alap" elszámolását, az adományok külön feltüntetésével.

A perselypénzeken kívül a múzeum a magánfeleknek végzett numizmatikai, történeti, hydrológiai, geológiai szakvéleményekért befolyt pénzeket is a pavilonalaphoz csatolta.[159]

A Római pavilonalap évi állása:

1928. június 30-án:	1544 P 12 f
1927. július 1-én:	1024 P 40 f
ebből Laczkó D. adománya: 1000 P — f[160]	
1929. július 1-én:	1808 P 28 f[161]
1930. július 1-én:	2017 P — f[162]
1931. július 1-én:	2196 P 43 f[163]
1932-ben:	2329 P 62 f[164]

A nyomtatott Évi jelentések megszűnésével a rendszeres beszámolók is elmaradtak.

A Veszprémvármegyei Múzeum 1935-ös vegyes jövedelmeinek kimutatásában a Római pavilonalap 2884,50 pengővel szerepelt.[165]

A pavilonalap első, 1555,99 P-s felhasználásra kiadott alispáni hozzájárulás, úgy érezzük, végképp megpecsételte a római pavilon sorsát.[166]

Csomay Kálmán második római pavilonterve sem valósulhatott meg,[167] s a maradék pénzt „elmosta" az újabb világháború.

S hogy a balácai ásatások, az alkalmankénti kiszállásoktól eltekintve[168] miért maradtak abba, nehéz pontosan behatárolni.

Lehet, hogy a gazdasági válság volt az oka, amely a múzeum jövedelmeinek csökkenését is kiváltotta, és ezért néhány ásatás, például „Balácának kimeríthetetlen római anyaga", is elmaradt,[169] vagy az a körülmény, hogy az anyagi erők összpontosításával megépülhessen a múzeum római szárnya, amelyben méltó elhelyezést nyerhetnének a mozaikokon kívül a falfestmények is.

A balácai ásatások I. szakasza tehát 1926-tal lezárult.

Pozitívuma mindaz, amit eddig Balácából és Balácáról ismerünk. Hiányossága az, amit a XX. század első felének ásatóitól nem is várhatunk. Hiányoznak pl. a pontos rétegtani megfigyelések és a réteghez kapcsolódó leletszétválasztások.

24. ábra. Az 1964-ben megnyílt kiállítás részlete a megnyitáskor (VBM A 70/80)
Abb. 24. Ein Teil der im Jahre 1964. geöffneten Ausstellung vor der Öffnung (VBM A 70/80)

25. ábra. A 10. helyiség mozaikjának részlete a tihanyi kiállításon (VBM A 48.765)
Abb. 25. Ein Teil des Mosaikes im Raum 10. an der Ausstellung zu Tihany (VBM A 48 765)

(Az 1955-ös újraleltározáskor a szerzeményi napló bejegyzéseit is összekeverték, így az anyag évenkénti különválasztása, egy-két jellegzetes tárgy kivételével, szinte lehetetlen.)

A II. világháborút a balácai leletek valószínűleg a múzeum pincéjében vészelték át. 1948-ban már komolyan foglalkozott a múzeum vezetősége a gyűjtemények átrendezésével. A dr. M. Gy. (Mészáros Gyula?) betűkkel jelölt I. emeleti berendezési rajzon az apszismozaik felszállítását is tervbe vették.[170]

A II. világháború utáni első állandó kiállítás 1951. január 7-én nyílt meg. (A kiállításnyitás évéül általában 1950-et jelölik meg.) A kiállítás forgatókönyve jelentős helyet szentelt a balácai leleteknek. Az egyik falfestményrészlet mellett két nagy mozaiklapot is kiállítottak.[171]

A falfestmények közül az ún. sárga-lila szoba (Rhé Gyula szerint is legkönnyebben rekonstruálható — 2. ábra) falképének összeállításával készültek el.[172]

A régészeti új állandó kiállítást 1958. augusztus 8-án nyitották meg. Az 1957—1958-as rendezési munkák során Thomas Edit régész és Bartha László festőművész együttműködésével újabb 4 falképet állítottak helyre, s segítettek a sárga-lila falkép beszürkülésén is. A római terem falait mintegy 60 m^2-nyi falfestmény borította.[173]

A II. emeleti kiállítási terem közepén a 31. helyiség mozaikjának javát helyezték el Kiss Ákos közreműködésével.[174]

Az 1964. május 9-én megnyílt, újjárendezett kiállításra (24. ábra) a falfestmények rekonstrukcióján nem változtattak; felületüket, akárcsak a mozaikot is, megtisztították. Az évi beszámoló mozaikkiegészítési munkákról is tudósít.[175]

A 10. helyiség mozaikjának egy részét a tihanyi múzeum 1960-ban rendezett állandó kiállításának egyik földszinti termében helyezték el (25. ábra), majd az 1966-os tihanyi kőtárrendezéskor, a többi római faragvánnyal együtt, lekerült az egykori pincébe. A fekete-fehér szegélytöredékeket ekkor vihették Tihanyba. A 8. helyiség eddig a veszprémi múzeumban őrzött tábláiból Thomas Edit és Soproni Sándor (a római rész rendezői), a Központi Múzeológiai Technológiai Csoport és a Bakonyi Múzeum restaurátorainak segítségével, állította össze a kőtár első helyiségét csaknem teljesen beborító mozaikpadlót.[176]

1970-ben a külső csatornák hibája miatt beázott az egyik falfestmény. Lebontását nem lehetett sokáig halogatni.

Az 1978-as, az 1982—83-as újabb falfestményleválasztás, a 31. helyiség és a 10-es helyiség mozaikjának elszállítása Veszprémből, ill. Tihanyból, a balácai vagy a Balácával kapcsolatos munkák újabb fejezetéhez tartozik.[177]

Esedékessé vált egyrészt a Bakonyi Múzeum épületének és állandó kiállításának felújítása, másrészt 1976-ban megkezdődött a balácai ásatások második szakasza.

A 2000-ig tervezett program keretében feltáruló római villagazdaság újabban előkerült leletei, a már ismert mozaikokkal és falfestményekkel együtt, figyelembe véve a Bakonyi Múzeum már megnyitásakor is szűkös voltát, ismét aktuálissá tette Laczkó Dezső és Rhé Gyula álmát, a balácai római telep anyagának „méltó", külön épületben való elhelyezését.

Hajnóczi Gyula — a feltárt főépület falainak felhasználásával tervezett — védőépületében eredeti helyükre kerülhetnek vissza a mozaikok. Az új töredékekkel kiegészített falképek, ha nem is eredeti helyükre, de ugyancsak visszakerülnek a főépületbe, ahol válaszfalként gazdagítják majd a balácai látnivalók sorát.

Rövidítések — Abkürzungen

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
CIL	Corpus Inscriptiorum Latinarum
Évi jel.	A Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár évi jelentései
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts
Mitt.d.D.Arch.Inst.	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts
MúzKönyvÉrt	Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MRT 2.	ÉRI I.—KELEMEN M.—NÉMETH P.—TORMA I.: Veszprém megye Régészeti Topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Bp., 1969.
Rég.Füz.	Régészeti Füzetek
Sz.n.	A Veszprémvármegyei Múzeum szerzeményi naplói
VBM A	A veszprémi Bakonyi Múzeum Adattára
VBM ltsz.	A veszprémi Bakonyi Múzeum leltári számai
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

1. MRT 2. 34/14 lh., 145., 148.
2. op. cit. 148.; CIL III 207*, 209*, 210*
3. WESZPRÉMI, ST.: Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia. Viennae, 1778. 143. KATANICSICH, M. P.: Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata. Budae, 1826. 390., 419., 479.; CIL III 207*, 209*, 210*.
4. LACZKÓ D.: Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében. In Balácza. Veszprém, 1912. 12.
5. RHÉ GY.: A baláczai ásatások eredményei. In Balácza. Vp., 1912. 39.
6. MRT 2.145.
7. RHÉ op. cit. 35—42.
8. RHÉ op. cit. 39—42.; RHÉ GY.: Újabb ásatások eredményei Baláczán. A Veszprém megyei Múzeum és Könyvtár 1927/28. évi jelentésének irodalmi melléklete. THOMAS E.: Römische Villen in Pannonien. Bp., 1964. 76.
9. RHÉ op. cit. 39—42.
10. THOMAS op. cit. 94.; THOMAS E.: Baláca. Bp. 1964. IX.
11. MRT 2. 148—149. — Kelemen M.; RHÉ GY.: Újabb ásatások eredményei Baláczán. A Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár 1927/28. évi Jelentésének irodalmi melléklete, 48—59.
12. A Veszprémvármegyei Múzeum Egylet titkári jelentése. Vp., 1906. 7.
13. VBM A 48.826/1977 = 71/440 = 610/1904.
14. VBM A 71/2403 = 79/1925.
15. VBM A 48.846.
16. VBM A 71/2403.
17. RHÉ GY.: Ős- és ókori nyomok Veszprém körül. Vp., 1906. 24.
18. RHÉ GY.: in Balácza Vp., 1912. 3. ábra.
19. RHÉ GY.: Ős- és ókori nyomok Veszprém körül. Vp. 1906. 24.
20. RHÉ GY.: in Balácza Vp., 1912. IV. tábla 1—2.
21. THOMAS E.: Römische Villen in Pannonien. Bp., 1964. XXXI., XXXIII. tábla.
22. CHOLNOKY J.: † Laczkó Dezső. Túristák Lapja, XLV. 1. 1933. jan.
23. VBM A 48.844 — házi példány.
24. ibid.
25. RHÉ GY.: A rátóti ásatásról. ArchÉrt. 24. 1904. 248—249.
26. Káptalani jegyzőkönyvek 1906. dec. 1. Megköszö nöm dr. Körmendy József szíves segítségét.
27. A Veszprémvármegyei Múzeum Egylet titkári jelentése 1906-ról VBM A 48.910 = 20/1907.
28. Laczkó 1907. jan. 14-i jelentése — házi példány; VBM A 71/618 = 5/1907; Évi jel. 1906-ról. Vp., 1907. 11.
29. VBM A 48.909 = ad 12/1906.
30. Rhé költségelszámolása — VBM A 48.909 = 63/1906; Laczkó jelentése — VBM A 71/618 = 5/1907.
31. Sz.n. 1629; Évi jel. 1906-ról Vp., 1907. 11.
32. Rhé számlája a balácai ásatásról — VBM A 48.909 = 63/1906.
33. Laczkó 1907. jan. 14-i jelentése — házi példány — VBM A 71/618 = 5/1907; Évi jel. 1906-ról. Vp. 1907. 11.; Rhé rajza az I. épületről — VBM A 14.760 (A római számok a mozaikok elkerülésének sorrendjét jelzik); RHÉ GY.: Római leletekről a Balácza pusztán. ArchÉrt., 27. 1907. 364.
34. Rhé III. jegyzetfüzet — VBM A 48.891; MRT 2.148., 28. kép; Kelemen M.; THOMAS E.: Römische Villen in Pannonien. Bp., 1964. 94. — a szegélydíszítést 1926-os leletnek tartva; KISS Á.: The Mosaic Pavements of the Roman Villa at Baláca. ActaArchHung, 11. 1959. 172.; KISS Á.: Roman mosaics in Hungary. Bp., 1973. 52., fig. 15., Pl. X. 1—2. — bár tévesen rekonstruálva.
35. RHÉ GY.: Római leletekről a Balácza pusztán. Arch Ért., 27. 1907. 364.; Sz.n. 1629
36. RHÉ op. cit. 366.
37. RHÉ GY.: in Balácza. Vp., 1912. 78—93.
38. RHÉ op. cit. 82., VBM A 16.992-es dossziéban.
39. VBM A 71/610 = 275/1906.
40. Évi jel. 1906-ról. Vp. 1907. 18.
41. FINÁLY G.: Archäologische Funde im Jahre 1906., 1907., 1909., 1912. — ArchAnzeiger Jb.d.K.D.Arch. Inst. 1907. 218 ff., 1908. 311 ff., 1910. 384—385 ff., 1913. 327—328 ff.
42. Sz.n. 1930
43. VBM A 48.882 = 286/1907; VBM A 71/701 = 6/1908 — az 1907. évi államsegély elszámolásának 114. tétele — házi példány; VBM A 48.910 — Rhé elszámolása.
44. VBM A 48.910 = 57/1907 — házi példány.
45. VBM A 71/701 = 6/1908 — házi példány.
46. VBM A 71/640 = 34/1907.
47. VBM A 48.910 = 57/1907; Rhé III. jegyzetfüzet 22—23. — VBM A 48.891.
48. Évi jel. 1907-ről. Vp., 1908. 10.
49. RHÉ GY.: in Balácza. Vp. 1912. 2—3. ábra.
50. Évi jel. op. cit.; VBM A 48.911 = 8/1908; RHÉ op. cit. 39.; MúzKönyvÉrt., 1910. 139.
51. RHÉ op. cit. 39.
52. Évi jel. 1908-ról. Vp. 1909. 11.; VBM A 48.911—48.912 = 4/1909
53. VBM A 71/945 = 181/1909 — az engedély rávezetésével.
54. Rhé VII. jegyzetfüzete 40—69. — VBM A 48.896.
55. VBM A 14.758—14.759.
56. VBM A 48.886.
57. Laczkó elszámolása — VBM A 71/1033.
58. Sz.n. 2726; Évi jel. 1909-ről. Vp. 1910. 13.
59. Valószínűleg itt sorolták fel a 31. helyiség fűtőcsatornájában talált vaseszközleletet; RHÉ GY.: in Balácza. Vp., 1912. 76—77. 12. ábra.
60. VBM ltsz. 55.250.177. — MRT 2. 151. 29. kép; VBM ltsz. 55.250.217. — RHÉ op. cit. 7. ábra; VBM ltsz.

55.250.218. — RHÉ op. cit. 6. ábra; Évi jel. 1909-ről. Vp., 1910. 13.
61. Évi jel. op. cit. 12.
62. VBM A 71/1080=99/1910; Laczkó 7. jegyzetfüzet 97. — VBM A 48.813; VBM A 71/1299=26/1911 — Laczkó jelentése a mozaikmunkákról.
63. Évi jel. op. cit. 12.; MúzKönyvtÉrt. 1909. 138—139.
64. Évi jel. op. cit. 13., Vö.: 54. jegyzet.
65. RHÉ GY.: in Balácza. Vp. 1912. 2—3. ábra; RHÉ GY.: Újabb ásatások eredményei Balácán. Évi jel. 1927/28. Irodalmi melléklete, 49.
66. Rég.Füz.Ber. 1. No. 31. 1978. 53—54.; No. 32. 1979. 49., No. 33. 1980. 43.
67. VBM A 48. 812.
68. ÉRI I.: A veszprémi múzeum építésének története. VMMK 2. 1964. 52. 8. kép.
69. Rhé VII. jegyzetfüzet 40—60. — VBM A 48.896; VBM A 14.757—14.759.
70. Rhé VII. jegyzetfüzet — okt. 15., 16. — VBM A 48.896.
71. Laczkó 6. jegyzetfüzet — júni. 25—27. — VBM A 48.812; Rhé—VBM A 14.764.
72. Rhé VII. jegyzetfüzet 40—60. — VBM A 48.896.
73. VBM A 71/1070=92/1910.
74. VBM A 71/1079=98/1910.
75. Laczkó 7. jegyzetfüzet — VBM A 48.813; Laczkó beszámolója—71/1299=26/1911.
76. Káptalani jegyzőkönyvek, 1910. okt. 29.; VBM A 71/1299—26/1911; Évi jel. 1910-ről. Vp., 1911. 7., 30.
77. VBM A 71/1299=26/1911; Évi jel. op. cit. 16—17.
78. VBM A 71/1299=26/1911; Évi jel. op. cit. 17.
79. VBM A 71/1299=26/1911; Évi jel. op. cit. 17. — az ép mozaikpadló a 31. helyiségé; az 5 szelvény a 10. helyiséghez tartozott: 3 színes tábla és minden bizonnyal a két fekete-fehér tábla vagy szelvény.: Sz.n. 3151, 3304.
80. Évi jel. op. cit. 17.
81. Laczkó — VBM A 71/1299=26/1911.
82. VBM A 71/1113=183/1910.
83. 29. melléklet — VBM A 71/1140=ad 26/1911; Laczkó 7. jegyzetfüzet 12. — VBM A 48.813; VBM A 71/1299=26/1911.
84. 30. melléklet — VBM A 71/1141=ad 26/1911.
85. 59. melléklet — VBM A 71/1168=ad 26/1911.
86. 61. melléklet — VBM A 71/1170=ad 26/1911.
87. Laczkó 7. jegyzetfüzete 11—12. — VBM A 48.813.
88. ibid.
89. op. cit. 12.
90. op. cit. 13—16.; az apszis betonját drótváz merevítette; op. cit. 83. — Rhé bejegyzése; Laczkó — VBM A 71/1299=26/1911.
91. Évi jel. 1911-ről. Vp., 1912. 10.; Évi jel. 1912-ről. Vp., 1913. 9.; ÉRI op. cit. 46. 2. kép. 62.
92. ÉRI op. cit. 61—62., 63. 14. kép.
93. VBM A 71/1451=26/1912; VBM A 71/1541=7/1913; Évi jel. 1912-ről. Vp. 1913. 5.
94. Balácza. Vp. 1912. 1—104.; VBM A 48.831=9/1912.
95. Laczkó 4—30.; Rhé 31—104.
96. RHÉ in Balácza. Vp. 1912. 42., 38. 2. ábra 54.; Évi jel. 1912-ről. Vp. 1913. 11—12.; Laczkó napló szerű feljegyzése 1911. nov. 15-től —VBM A 48.831., RHÉ GY.: Újabb ásatások eredményei Balácán. Évi jel. 1927/28. irodalmi melléklete 50.
97. Sz.n. 3907.
98. VBM A 48.831=177/1911; 28/1912; 33/1912; 1201/1912.
99. VBM A 48.831-ben 1201/1912.
100. VBM A 48.831 — Laczkó beszámolója; VBM A 48.832.
101. VBM A 48.831 — elszámolás a Balácza c. kiadványról; Évi jel. 1912-ről Vp. 1913. 35.
102. MúzKönyvtÉrt. 11.1917.217.; LACZKÓ D.: A veszprémvármegyei múzeum és könyvtár 1920. évi jelentése. Veszprémi Hírlap XXIX. 30. — 1921. márc. 13.
103. VBM A 71/2080=80/1922.
104. Pápai Hírlap XXII. 22. — 1925. máj. 30.; VBM A 48.847 — 1927. máj. 1. Évi jel. 1925/26-ról. Vp. 1926. 12.
105. Veszprémi Hírlap XLIV. 47. — 1936. nov. 22.
106. Laczkó 11. jegyzetfüzet 4. — VBM A 48.817.
107. VBM A duplumok és VBM A 17.005—17.006.
108. VBM A 71/2137=38/1923; Laczkó 11. jegyzetfüzet 17=VBM A 48.817.
109. MNM (Orsz. Magy. Gyűjt. egy.) 482/1923 — megköszönöm dr. Fülep Ferenc főigazgató úr szíves segítségét.
110. Káptalani jegyzőkönyvek, 1923. ápr. 7.
111. MNM 482/1923.
112. MNM 482/1923; VBM A 71/2166=70/1923.
113. VBM A 71/2188=6/1924.
114. VBM A 48.882—1925. szept. 28.
115. VBM A 71/2189=6/1924.
116. RHÉ in Balácza. Vp., 1912. 94—98.; Budapesti Hírlap, 1925. nov. 1.
117. WOLLANKA J.: A balácai mozaik a Nemzeti Múzeumban. Magyar Művészet, 2. 1926. 329—334.; WOLLANKA J.: Ein römisches Mosaik aus Balácza. JÖAI 25. 1929. 1—21.
118. NAGY L.: A Balácapusztán előkerült római falfestmények második csoportja. ArchÉrt., 1920—22. 18—24.; NAGY L.: Die Römisch-pannonische Dekorative Malerei. Mitt. d. D. Arch. Inst. Röm. Abt. 1926. 73—131.
119. VBM A 71/2570=78/1926.
120. Laczkó 11. jegyzetfüzet, 17. — VBM A 48.817; VBM A 71/2316=42/1923; VBM A 71/2315=26/1924.
121. Évi jel. 1925/26-ról Vp., 1926. 11—12.; Rhé levele Wollankához — 1925. júli. 27. — MNM 221/1925.
122. MNM 221/1925 — VBM A 71/2400=79/1925.
123. MNM 221/1925.
124. MNM 221/1925.
125. Laczkó 12. jegyzetfüzet 23. — VBM A 48.818; Wollanka J. és Nagy G. útielszámolása — MNM 353/1925.
126. Rhé VII. jegyzetfüzet, 122. — VBM A 48.896; WOLLANKA J.: A balácai mozaik a Nemzeti Múzeumban. Magyar Művészet, 2. 1926. 329.; WOLLANKA J.: Ein römisches Mosaik aus Balácza. JÖAI, 25. 1929.1.; Évi jel. 1925/26. Vp., 1926. 12.
127. Rhé VII. jegyzetfüzet, 122—128., 130.
128. Rhé Gy. Wollanka J.-hez írt levelének házi példánya — VBM A 48.869.
129. Laczkó 12. jegyzetfüzet 23. — VBM A 48.818.
130. Laczkó op. cit. 23.; Rhé VII. jegyzetfüzet 128., 130; Rhé kézírásos jelentése 1925/26-ról — VBM A 71/2613=91/1926.
131. Évi jel. 1925/26-ról. Vp., 1926. 12.
132. Laczkó op. cit. 23.; WOLLANKA J.: A balácai mozaik a Nemzeti Múzeumban. Magyar Művészet, 2. 1926. 329.
133. Wollanka 1925. okt. 6-i levele Laczkó D.-höz — VBM A 48.869/96—97.
134. Rhé jelentése — VBM A 71/2613=91/1926.
135. Rhé VII. jegyzetfüzet 129. — VBM A 48.896.
136. Rhé III. jegyzetfüzet 40. — VBM A 48.891.; Vö.: Laczkó összeállítása. 20. ábra.
137. WOLLANKA J.: A balácai mozaik a Nemzeti Múzeumban. Magyar Művészet, 2. 1926. 329.; WOLLANKA J.: Ein römisches Mosaik aus Balácza. JÖAI, 25. 1929. 1—3.
138. MNM 110/1926.
139. Melocco Rt., Melocco Péter Cementárugyár és Építési Vállalat Részvénytársaság, Bp., IX. Ferenc krt. 41. irodájának levele — VBM A 71/2401 = in 79/1925.
140. Évi jel. 1926/27-ről. Vp. 1927. 5.
141. Évi jel. 1925/26-ról. Vp. 1926. 12.
142. Évi jel. 1926/27-ről. Vp. 1927. 16.
143. Évi jel. 1927/28. irodalmi melléklete. Vp., 1928. 48.

144. VBM A 71/2593 = 94—96/1926.
145. Káptalani jegyzőkönyvek 1926. okt. 9.
146. VBM A 71/2597 = ad 96/1926
147. Rott Nándor 1926. nov. 18-i levele — VBM A 71/2637 = 114/1926.
148. Rhé jelentése az 1926-os ásatásról (1926. okt. 18—nov. 16.) — VBM A 71/2680 = 11/1927; Évi jel. 1926/27-ről. Vp., 1927. 6. — (1926. okt. 16—nov. 16.).
149. Évi jel. 1927/28. irodalmi melléklete. Vp., 1928. 48—59.
150. op. cit. 50., 53.
151. Rég. Füz. Ser. 1. No. 31. 1978. 53—54.; No. 32. 1979. 49.; No. 33. 1980. 43.
152. Évi jel. 1927/28. irodalmi melléklete. Vp., 1928. 52—53.
153. Évi jel. 1926/27-ről. Vp., 1927. 5.
154. Megköszönöm Medgyes Magdolna segítségét — Növedéki napló száma: 1926/66.
155. Évi jel. op. cit. 14.
156. Évi jel. 1928/29-ről. Vp. 1929. 5.; VBM A 48.869 = 513/1927; VBM A 71/4294—95 = ad 24/1934.
157. VBM A 71/4294—4298 = ad 24/1934.
158. VBM A 48.835 = 83/1928.
159. Évi jel. 1927/28-ról. Vp., 1928. 5.
160. Évi jel. op. cit. 16—17; Vö.: 142. jegyzet.
161. Évi jel. 1928/29-ről. Vp., 1929. 16.
162. Évi jel. 1929/30-ról. Vp., 1930. 18.
163. Évi jel. 1930/31-ről. Vp., 1931. 28.
164. Évi jel. 1931/32. Vp., 1932. 24.
165. VBM A 71/4922 = 89/1936.
166. VBM A 71/5287 = 38/1939 — házi példány az 1938-as évi jelentésről.
167. ÉRI I.: A veszprémi múzeum építésének története. VMMK 2. 1964. 67. 15. kép
168. 1935. okt. 31-én — VBM A 71/4919 = ad 89/1936.
169. Évi jel. 1931/32-ről. Vp., 1932. 22.
170. VBM A 48.847/15 = ad 165/1948.
171. VBM A 14.204 = 91/1957.; ÉRI I.: Beszámoló a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1962. évi munkájáról. VMMK 1. 1963. 17.; KISS Á.: A veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti tevékenysége 1903—1955 között. VMMK 4. 1965. 51.; VBM A 48.703.
172. BARTHA L.: Az ókori encausto kérdéséről. Arch Ért. 79. 1952. 19—22.; THOMAS E.: Römische Villen in Pannonien. Bp., 1964. 95—97.
173. THOMAS ibid.; VBM A 71/9348 = 686/1951; VBM A 71/9349 = 686/1951; VBM A 14.658 = 26/1958; VBM A 14.662 = 26/1958; VBM A 14.671 =26/1958; VBM A 14.653 = 26/1958; VBM A 15.405 = 17/1959.
174. THOMAS E.—SZENTLÉLEKY T.: Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításaiban. Bp., 1959. IX.
175. VBM A 27.538 = 1991—2—1/64; ÉRI I.: Beszámoló a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1964. évi munkájáról. VMMK 3. 1965. 15., 20.
176. ÉRI I.: Beszámoló a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1966. évi munkájáról. VMMK 5. 1966. 35.
177. VBM A 18.195—18.196.

A reprodukciókat Róka Lajos, a rajzokat Györgydeák György készítette, munkájukért köszönetet mondok.

SYLVIA K. PALÁGYI

DIE GESCHICHTE DER AUSGRABUNGEN IN BALÁCA (1904—1976)

In der Geschichte der Ausgrabungen in Baláca können zwei Abschitte unterschieden werden: der erste Abschnitt von 1906 bis 1926 und der zweite Abschnitt, welcher 1976 begann und bis zum Jahr 2000 geplant ist.

Die Eröffnung des ersten Teils des Ruinengartens ist der Grund dafür, die Forschungen in Baláca vor dem zweiten Abschnitt ausführlicher als bisher[8] zusammenzufassen und sie mit den in der Datensammlung des Bakony-Museums in Veszprém schlummernden wertvollen Daten zu ergänzen.

Dies Studie kann auch als der Beginn der Verarbeitung der neueren Ergebnisse und Funde in Baláca angesehen werden, da 1984 die Freilegung des Hauptgebäudes (I.) beendet wurde und in Kenntnis der neueren Informationen die Auswertung des Materials beginnen konnte.

Das Gebiet von Nemesvámos war seit dem XVIII. Jahrhundert durch seine römischen Funde bekannt.[1-6] Die römische Fundstätte in der zum Dorf Nemesvámos gehörenden Puszta von Baláca konnte aber erst aufgrund der im Jahre 1904 beim Pflügen an die Oberfläche gelangenden Bruchstücke von Wandmalereien und weiterer Details genau bestimmt werden.[12-22]

Als Ergebnis der Absprachen des Museumsdirektors Dezső Laczkó, der den historischen Wert der Funde sofort erkannte, konnte mit Unterstützung des Kapitels die erste Ausgrabung der römischen Villa von Baláca im Jahre 1906 beginnen.[25-30] Ihre schönsten Funde waren die Bruchstücke von Wandmalereien, die bronzene Ziegenplastik, die Fibel usw.[31]

Die Kosten der Ausgrabung beinhalteten das Tagegeld von Gyula Rhé, der die Forschung leitete, Fundbelohnungen und Transportkosten.[32] Schon im ersten Jahr fand man das Mosaik des 10. und 8. Raumes und zeichneten sich in Spuren des dritten Mosaikfußbodens ab (20. Raum). In der Auffüllung unter dem Terazzo-Fußboden des 4. Raumes des Hauptgebäudes lagen jene Bruchstücke von Wandmalereien, die in die frühe Gruppe der Wandmalereien von Baláca gehören und seit damals als gelb-lila, schwarze und schwarz-rote Wandbilder bekannt geworden sind.[36-38]

Im Jahre 1907 wurde ein großer Teil des dritten Mosaiks freigelegt, und da man sich außerhalb des Geländes des Kapitels mit den Kleingrundbesitzern nicht einigen konnte, war man gezwungen, den kleinen Hügel nordöstlich des Hauptgebäudes zu durchstechen, und so fand man das II. Gebäude.

Das Jahr 1909 kann als das erfolgreichste Jahr der frühen Forschungen in Baláca angesehen werden. Gyula Rhé, der die Ausgrabung ausführlich dokumentierte (Tagebuch, Fotos, Zeichnungen) kannte bis zum Herbst 1909 innerhalb der die Villa umgebenden Mauer schon neun Gebäude. Er legte die gesamte Fläche des dritten Mosaiks frei und fand im 31. Raum das vierte Mosaik.[54-64, 69-72] (Abb. 4—10)

Im Jahre 1910 wurden mit zentraler Unterstützung die Mosaiks der Räume 31 und 10 ausgehoben (wobei auch ein Restaurator aus Carnuntum mithalf), diese konnten jedoch in Veszprém wegen Platzmangels zum großen Teil nur gelagert werden.[74-87] (Abb. 13—15) Zu

dieser Zeit tauchte der Gedanke zum ersten Mal auf, für die Funde aus Baláca ein gesondertes Gebäude zu errichten.[92]

Im Jahre 1912 erschien mit Unterstützung des Veszprém Bischofs Károly Hornig das Budh „Baláca", in dem Gyula Rhé seine bisherigen Forschungen zusammenfaßte.[94, 98–101]

Nach den zehntägigen Ausgrabungen im Jahre 1912 wurden die Forschungen in Baláca unterbrochen. Neuere Freilegungen erfolgten erst 1926.[144–147, 149–152]

Das Ziel der Arbeiten von 1925 in Baláca war die Aushebung der Mosaiks des 8. und 20. Raumes. Aufgrund des Beschlusses des Kultusministers erhielt das Ungarische Nationalmuseum als Gegenleistung zur Übernahme der Kosten das große Mosaik. Nach der Durchführung der Aushebung und der Betoneinbettungsarbeiten wurde das Mosaik des 20. Raumes in der Vorhalle des Ungarischen Nationalmuseums ausgestellt, wo es auch zur Zeit zu sehen ist.[108–115, 121–138] (Abb. 20—23)

In der Vorhalle des 1925 eröffneten Veszprémer Museums wurden einige Mosaiktafeln des 31. Raumes ausgestellt. Die in Beton gefaßten Mosaiktafeln des 8. und 10. Raumes mußten jedoch weterhin gelagert werden.[103–105]

Der Museumsdirektor Dezső Laczkó schuf mit seiner Spende von 1000 Pengő den Fond des Römischen Pavillions, aus dem je ein Flügel an die beiden Seiten des Museumsgebäudes gebaut werden sollte. Der geringe Zuwachs und schließlich der erneute Weltkrieg machten die Errichtung der Gebäudeflügel nicht möglich.[159–167]

Zu den archäologischen Ausstellungen von 1951 und 1958 entstand erst eine und dann weitere vier Rekonstruktionen von Wandmalereien und wurde auch der größte Teil des Mosaiks des 31. Raumes ausgestellt.[171–174]

Im Jahre 1960 wurde in Tihany schon der farbige Mittelteil des Mosaiks des 10. Raumes ausgestellt und 1966 bei der Einrichtung der Steinsammlung die Rahmentafeln des Mosaiks des 10. Raumes und jene Teile des Mosaiks des 8. Raumes, die in den I. Saal der Steinsammlung paßten, nach Tihany transportiert.[176]

In den Jahren 1970, 1978 und 1982/83 wurden während der Rekonstruktion des Bakony-Museums bzw. unter Berücksichtigung des 1976 begonnenen zweiten Abschnitts der Ausgrabungen in Baláca die in der II. Etage des Veszprémer Museums untergebrachten Wandmalereien und Mosaiks abgenommen, um einerseits die mit weiteren Details ergänzbaren Wandbilder in Baláca auszustellen und damit andererseits die Mosaikfußböden in dem von Gyula Hajnóczi über dem Kern des Hauptgebäudes geplanten Schutzgebäude an ihren ursprünglichen Ort zurückkehren können.[177]

HAJNÓCZI GYULA

A BALÁCAI KÖZPONTI VILLAÉPÜLET MŰEMLÉKI HELYREÁLLÍTÁSA

A hazai római kori épületmaradványok sorában igen rangos hely illeti meg a balácai villát. Általános régészeti értékein túl ui. jelentős a romok fellelésének körülményei és időpontja miatt — tehát kutatás- és tudománytörténeti szempontból —, település- és építészettörténeti vonatkozásban, az alkalmazott szerkezetek változatossága következtében, és nem utolsósorban az itt talált társművészeti alkotások gazdagságáért.

A villaépület központja volt a kb. 6 ha területet elfoglaló villagazdaságnak, amelynek mind a határfalai, mind különböző rendeltetésű épületei — a századelő régészeti-kutatási készségének a „szintjén" — ismerteknek tekinthetőek, s ezt a teljességet tekintve, az együttes provinciánkban egyedülálló. Maga a főépület tipologiailag a peristylium-villának és a porticus-villának az ötvözete, ami ugyancsak unicumot jelent a tartomány udvaros rendszerű villaépületeinek sorában. Az udvar kialakításának építészeti jellegzetessége, hogy a kerengőjét nem a szokásos, szabadon álló támaszsor övezte, hanem ablakokkal tagolt falazat, a körfolyosó tehát porticus fenestrata rendszerben került kivitelezésre. Bár a villagazdaságnak — feltehetően — önálló fürdőépülete volt, a főépületnek a főbejárat melletti helyiségcsoportja az effajta udvaros villák fürdőinek elrendezésére utal — ami ismét valami sajátos típusmódosulást, fejlődéstörténeti problémát sejtet. Sehol máshol hazánk területén meg nem maradt építéstechnikai értékeket képvisel a külső északi folyosó nagyméretű, boltozott fűtőcsatornája, több válaszfal favázas szerkezetű megoldása, központi praefurniuma stb. A villa mélyén elhelyezkedő apszisos főhelyiség, a tablinum nyugati oldalát kísérő keskeny folyosó helyzete italikus hagyományokat őrzött meg. S mindezekhez járul a pavimentális és a murális ékítmények sorozata: a tablinum mozaikpadozata — jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum földszinti kupolaterének manapság már oda nem illő járuléka — és még további helyiségek opus musivuma, rengeteg terrazzomaradvány, valamint annyi falfestményrészlet, amennyiből sok négyzetméternyi felület valós rekonstrukciója vált lehetségessé mind az udvarban, mind a belső helyiségekben.

Az illetékes Bakonyi Múzeum vezetőségének megfontolt kezdeményezése, a vezető régész szakmaszeretete, avatottsága, valamint az anyagiakat biztosító hatóságok és szervezetek tiszteletet érdemlő lokálpatriotizmusa — mondhatom így is: bölcsessége — tette lehetővé, hogy mindezek a közelmúltig feledésbe merült — és összefüggéseikben ismeretlen, illetve általánosan nem tudatosult — értékek ne maradjanak véka alá rejtve, hanem országos hatókörű kulturális-didaktikai élményforrássá váljanak. A műemlékvédelem, a műemlék-helyreállítás lényegében aránykérdés: akkor sáfárkodik helyesen az e téren illetékesek összessége, ha az anyagi kultúra fejlődésének minden egyes szakaszára figyelve, egy-egy történelmi korszak meghatározó jelentőségű reprezentánsait kezeli megkülönböztetett gondossággal, mert így válik a nemzeti-népi közösség múltjának láttatott összképe reálissá és igazzá. Nos, a balácai villagazdaság a hazai római kor kultúrájának vonatkozásában egyik ilyen együttese, ezért volt helyes és indokolt, hogy a vele való bánás, a szokványostól eltérően, nagyvonalúbban essék.

Az újra meginduló ásatásokat követően a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Budapesti Műszaki Egyetem Építésztörténeti és Elméleti Intézete közösen programot dolgozott ki a villagazdaság műemléki helyreállításának lehetőségeit megvizsgálandó. Az átfogó jellegű elgondolások megvalósításának első ütemeként a központi épület helyreállítása jelöltetett meg, amelynek tervezését az Országos Műemléki Felügyelőség végeztette el a műegyetemi intézettel. Ezzel egyidőben megindult az ásatásokat és az üzemeltetést segítő létesítmények telepítése, a közút mellett parkoló létesítése, a vízellátás, az áramszolgáltatás biztosítása stb.

A központi épület műemléki helyreállításának az alapelve adott volt: amennyiben az újra napvilágra hozott építészeti részleteknek időt álló oltalmat akarunk biztosítani, amennyiben a különböző helyekre áttelepített mozaikokat vissza akarjuk helyezni oda, ahonnan elszármaztak, és amennyiben a falfestmény-rekonstrukciókat eredendő architektonikus összefüggéseikbe kívánjuk visszaállítani — akkor az épületmaradványt teljes egészében le kell fedni. Mindezek azonban nem kisebb feladatot jelöltek ki, mint kereken 1000 m^2-nyi alapterület lefedésének a megoldását.

A római kori épületemlékeink műemléki helyreállítási gyakorlatában ilyen nagy méretű védőtető létesítésére eleddig sehol sem volt szükség, mert ahol efféle igény felmerült, ott elegendő volt az épületek egy-egy szakaszának vagy egy-egy helyiségének fedél alá kerülnie. Savariában

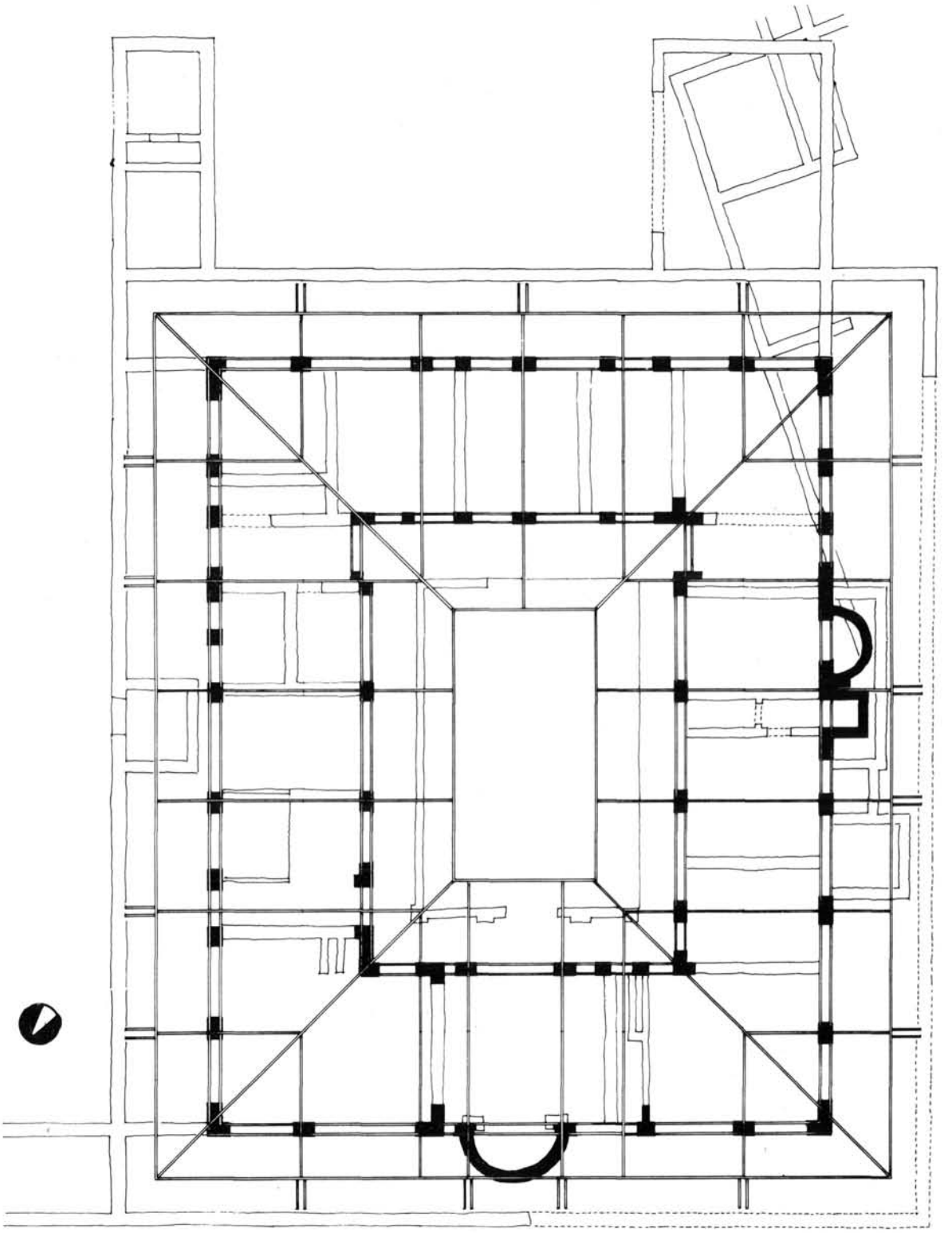

1. ábra. A fedélszék alaprajza. *Abb. 1.* Grundriss des Dachstuhls

az Isis-szentélykörzet templomának főhomlokzati rekonstrukciója — benne az eredeti domborműsorozat — kapott ilyen védelmet, továbbá a templom falazata, valamint a szentélykörzet nyugati tabernasorának néhány helyisége; Gorsiumban a Basilica Maior alatt talált lakóház falfestmény-rekonstrukciója számára létesült kisebb védőépület; Aquincumban, a polgárvárosban pedig a Collegium Iuventutis magánfürdőjének in situ maradt „Birkózó mozaikja", fürdőkádja és fűtőberendezése került zárt téri foglalatba; ugyanitt a múzeumépület előtt fekvő egyik helyiségbe — eredeti helyére — kerül visszahelyezésre a korábban innen elvitt „Dirke bűnhődése" témájú mozaik, aminek oltalmazására is védőlétesítmény épült, míg a Collegium Iuventutis ún. kétpilléres terme, lefedve, afféle kis múzeum célját is szolgálja, mert abban az aquincumi castrum helytartói palotájának néhány mozaikját, az egyik parancsnoksági épület mennyezetrekonstrukcióját s egyéb helyreállított falfestménypannót állítottak ki.

Ezek a védőlétesítmények általában úgy készültek, hogy az oldalsó térhatároknak csak kisebb szakaszai létesültek kőből, nagyobb részüket azonban üvegpallókból — ún. Copilit profilüveg elemekből — összeállított válaszfal képezte, míg a lefedés sík monolit vasbeton lemezzel történt. A térfalak ilyetén megoldása mind elvi, mind esztétikai, mind szerkezeti, mind gyakorlati szempontból időt állónak, általában alkalmazhatónak bizonyult, mivel a védőlétesítmény az eredeti építészeti adottságokból vált kifejleszthetővé, zárt tér jött létre magától adódó, transzparens megvilágítással, a rusztikus kőfal és az üvegfal szabályos, vertikális vonalazású textúrájának egymásmellettisége artisztikus felülethatásokat eredményezett, az üvegfal egyszerűen és gyorsan kivitelezhető és elkészülte után semmiféle különösebb kezelést — tisztogatást — nem igényelt, a felmenő faltestek és pillérek pedig bármilyen lefedésmódot lehetővé tettek.

A balácai villa esetében az oldalsó térhatárok kiképzését illetően tehát új módszerekkel nem kellett kísérletezni, a hatalmas alapterületet azonban — a kisebb objektumoknál alkalmazott — monolit vasbeton lemezzel lefedni roppant körülményes lett volna, de e szerkezet véglegessége és „építettsége" miatt elvileg sem lett volna helyes itt ilyet építeni. Kézenfekvőnek látszott ehelyett ragasztott faszerkezetű tartókból lefedést konstruálni, abból a korszerű szerkezetfajtából, amely az utóbbi időben — éppen a különleges igények kielégítésére — igen közkedveltté vált. Ragasztott faanyagú típustartókból — tehát a legegyszerűbb fajtáiból is — 12—15 m-es fesztávolságú terek hidalhatók át csak két szélső alátámasztással. A típustartók trapéz alakú formájából önként adódik, hogy a felső részükön enyhe lejtésű tetősík, az alsó részükön pedig síkmennyezet képezhető ki.

A tervek a központi épület téri körülzárását tűzték ki megoldandó célul, valamint a kerengő és a helyiségtraktusok teljes lefedését. Az épület külső térhatárán folyamatosan váltakoznak kő és sárga színű üvegfelület-szakaszok, a szobák és a kerengő közös falvonalában azonban csak pillérek kialakítása vált szükségessé, a tartók alátámasztásának céljaira. Alaprajzi vetületben az épület falainak csupán 1/5-e került így felfalazásra. A tartók mind a külső folyosók, mind a fedetlenül hagyott udvar 3—4 m-es túlnyúlással kerültek elhelyezésre. Az épület egykori — szinte pontos mértaniassággal történt — kitűzése tette lehetővé, hogy a tetőidom szabályos legyen: derékszögekben megtörő, önmagába záruló szárnyak fölötti nyeregtető. A tetőszerkezet külső oldalait konzolosan előreugró vízköpők sora tagolja. A külső körítőfal eredeti nyíláshelyeibe fából készült, keresztrácsos üvegezett ajtók kerültek, és hasonló szerkezetű mellvédrendszer övezi az udvar körfolyosóját is, kivéve annak nyugati oldalát, ahol tömör fafal vonul a falfestmény-rekonstrukció hordozószerkezeteként. A falkép-rekonstrukció külső előterében a tetőszél kellő mértékben előreugrik, így a falfestményeknek csak télvíz idején kell provizórikus letakarással védelmet nyújtani. A nyíláskiváltások és a küszöbkiegészítések anyaga fa. A szobák, folyosók terrazzopadozata és az udvar kőjárdája is kiegészítést nyert, az udvar vízelvezetésére kialakított rendszer figyelembe vette — felhasználta — az eredeti római csatornák nyomvonalait.

A feladat összetettsége és a megoldás újszerűsége szinte szükségszerűen azt hozta magával, hogy mind a tervezés, mind a kivitelezés során bizonyos változtatásokra volt szükség, hogy az előzőekben leírt — s végül — kivitelezésre került állapot létrejöjjön.

Az eredeti tervdokumentáció szerint a tetőzet amplitúdója csupán 12 m volt; a tetőszerkezet felső hőszigetelést és alsó deszkamennyezetet kapott, az udvari nagy falfestmény-rekonstrukció pedig védő üvegréteg alá került. Többszöri konzultáció eredményeképp a tetőzet részleges áttervezésére került sor, s ezáltal a felmerült problémák javát meg lehetett oldani. A 15 m-es tartók alkalmazására való áttéréssel — a lefedhető alapfelület megnövelésével — az udvari falfestményes falszakasz üveglapokkal való letakarása feleslegessé vált, az üveges megoldás az attraktív rekonstrukció élvezését erősen akadályozta volna. A nagyobb tetőzet sem tudta azonban a külső folyosók vízvédelmét teljesértékűen megoldani. A konzolos vízköpők ellenére az esővíz — számíthatóan — az oldalfolyosók külső határfalára csorog, és ezért a falakba fúrt nyílásokon át kell a vízelvezetést megoldani, de csak akkor, amikor mintegy kikísérletezhetővé válik az időjárás előidézte helyzet követelményeinek orvoslása.

A tetőzet tartóinak kiosztásrendje természetszerűleg nem követhette a válaszfalakét, így a tervezés folyamán úgy tűnt, hogy ebből a divergenciából valamiféle zavaró térhatás sarjad. Ezért javasolta az eredeti terv a deszkamennyezet létesítését, amely fölül egységes, nyugodt felületet képezett, emellett alkalmas volt a válaszfalak vonalába elhelyezendő — kiállítási célokat is szolgáló — könnyű pannók felső rögzítésére is. A tetőszerkezet elkészültével azonban kiderült, hogy annak elkendőzésére, deszkamennyezettel való elrejtésére semmi szükség, ellenkezőleg: a

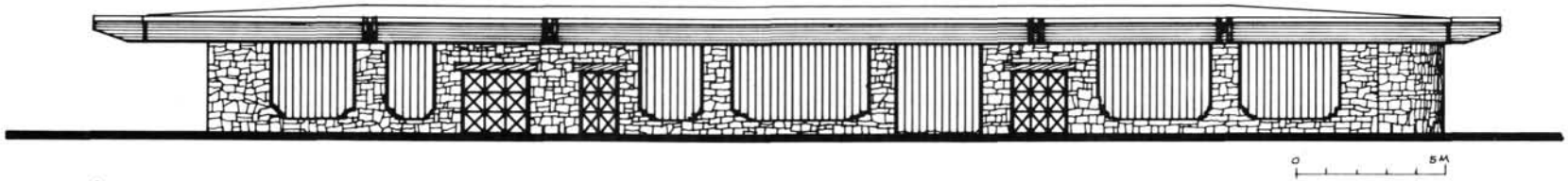

2. ábra. Északi homlokzat

Abb. 2. Die nördliche Fassade

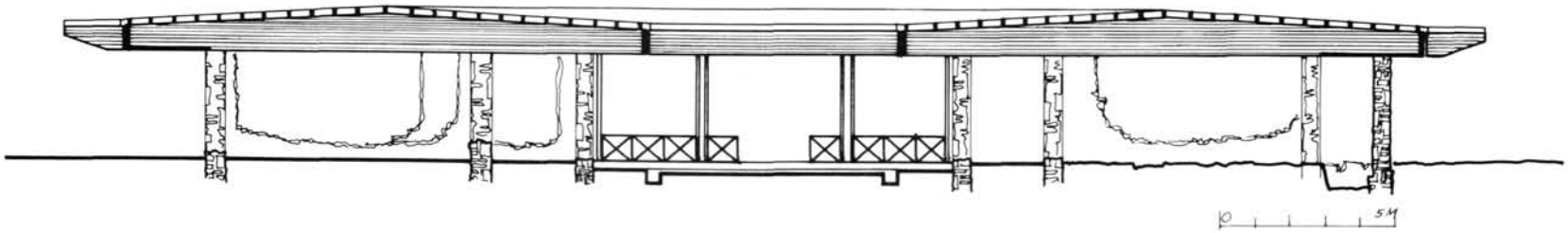

3. ábra. Metszet az udvaron át

Abb. 3. Querschnitt durch den Hof

konstrukció megmutatása kívánatos, esztétikus megjelenése, a faanyag tetszetős színe miatt, de elvi meggondolásokból is. A mennyezet helyének kijelölése ui. óhatatlanul méretasszociációkat szül. Helytelen lett volna tehát, ha az apszisok nyílásaiban, a vállvonal felett éppen csak megindított homlokíveket merev, vízszintes sík metszette volna át, a tetőszerkezet megláttatásával viszont a helyiségek hajdani magasságának mértéke „nyitott kérdés"-nek maradt, s az jutott kifejezésre, hogy az új lefedés elsősorban a védelmet szolgálja, s emellett csupán valamiféle utalást közvetít a fedett és a fedetlen épületrészek viszonyára vonatkozólag, nem pedig — ma már meg nem állapítható — helyiségmagasságok pontos kijelölését célozza.

Így alsó deszkaborítást csak a tetőszerkezetnek a külső körítőfalakon kívüli sávja kapott, a zártság elérése céljából és a biztonság okából. A válaszfalpannókat viszont — a fejlesztés, illetve a „berendezés" során — csupán alul rögzíthetően kell megoldani és így elhelyezni.

Különleges megoldást kívánt a tetőhéjalásként szolgáló — az ilyen enyhe hajlásszögű lejtésre egyedül alkalmas — alumínium trapézlemezek elhelyezésmódja a tetősarkokon. A vápák és a sarokélek vonalában ui. ebből a tetőhéjanyagból meglehetősen bonyolult a lemezek találkozását és összemetszését megoldani, a kikísérletezett végső megoldás az általános műszaki gyakorlat szempontjából és használhatónak — általánosíthatónak — bizonyulhat. Az alumínium tetőhéj a belsőben alulról látható, mivel hőszigetelés nem került alája.

A munkák kivitelezését — a Veszprém Megyei Beruházó felügyeletével — az Országos Műemléki Felügyelőség Székesfehérvári Építésvezetősége (építési-elhelyezési munkák) és az agárdi Agrokomplex ad hoc munkaközössége (tetőszerkezet) végezte, rajtuk kívül azonban több vállalat is érdekelt volt a részletfeladatok megoldásában. A kivitelezők öntevékeny leleményességgel oldották meg a gyakorlati részletkérdéseket, amire szükség is volt a menet közben felmerült problémák miatt. A kivitelezés tehát széles körű kollektív munkával történt, tagadhatatlanul dicséretes eredménnyel. Nem hallgatható azonban el, hogy szerencsésebb lett volna, ha a tervek realizálásának az egészét az OMF végezte-irányította volna, amit sajnos kapacitásnehézségek miatt nem tehetett meg. És last but not least: a felújítások méltatása során nem szabad megfeledkeznünk a társművészeti emlékeket restauráló művészek tevékenységéről, hiszen keze munkájuk által válik igazán rómaivá a belsők atmoszférája. Csak az tudja kellőképpen értékelni szerepüket, akinek módjában volt műhelytitkaikba betekinteni, látván, hogy milyen összetett — szellemi, művészeti, művészi, technikai stb. — készség, hozzáértés és tapasztalat kell ahhoz, hogy a milliónyi darabkára széthullott töredékekből az eredetiek élménye megelevenedjék. Többéves munkájuk sikerének örvendezhetnek mind a szakemberek, mind az idelátogatók és — megérdemelten — ők maguk is.

Összefoglalásként megállapítható, hogy az ismertetett műszaki eszközökkel, szerkezetekkel, ezek felhasználásmódjával a balácai villagazdaság központi épülete fölé emelt létesítmény a hazai római kori építészeti emlékeinek védelmének „történelmében" sajátos, egyedi, egyedüli megoldást képvisel. A felépítmény külső megjelenésében utal az épület hajdani tömegformájára, s a körítőfalakon belül is létrejöttek hasonló — közvetetten érvényesülő — effektusok. A tágas interieurnek, a természetes anyagok textúrája-színe, valamint a fényhatások változatossága, máshoz alig hasonlítható atmoszférát kölcsönzött, érdemes keretéül-közegéül az ide visszaszármaztatott — visszaszármaztatandó — társművészeti értékeknek. Ha mindezt nem is lehet az itáliai műemlékvédelmi gyakorlat — analógiaként felemlíthető — remekének, a szicíliai Piazza Armerina mértékével mérni, annyi bizonyos, hogy az első ütemként kitűzött célt: „római villamúzeum" létrejöttét a jövőben kibontakoztatandó műemlékegyüttes középpontjában — az eddig történtek elérték, méltóan betöltötték.

A villamúzeum üzemeltetési és installációs jellegű munkálatai elkezdődtek, részben megvalósultak. Elkészült a belső mesterséges világításrendszer, kijelölésre kerültek a kiállítótárlók helyei: elsőként a kerengő északi hátfalának vonalában. A helyiségszámozások, feliratok stb. készítése is folyamatban van, ugyanúgy, mint a többi falfestménymaradvány rekonstrukciója. Nyitott kérdés azonban a főhelyiségnek, a tablinumnak a padlóburkolat-megoldása. A korszerű műemlékvédelmi elvek szerint ide vissza kell helyezni a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő mozaikot, az épületünk legbecsesebb értékét. S ez nem is olyan probléma, mint ami a görögök és az angolok között az „Elgin márványok" miatt feszül, hiszen országunk belügye, így — kétségtelenül nagyvonalúságot igénylő intézkedéssel — az eredeti összefüggések „rekonstrukciója" itt is létrejöhet. Mert így válna teljessé a munka, s végső fokon ez a gesztus értelmezné — mondhatnám: szentesítené — mindazt a fáradságot, gondot, gondosságot, anyagi ráfordítást stb., aminek az árán a védőépület megvalósult.

A központi épület helyreállítása természetesen csupán első — vitathatatlanul a legjelentősebb — lépés a balácai villagazdaság teljes műemléki rekonstrukciója felé. Remélhetőleg általános körülményeink és viszonyaink engedni hagyják, hogy a végcél megvalósuljon, s ne is a távoli jövőben. Arra azonban mindig ügyelnünk kell, hogy minden közbeeső fejlődési fázis olyan összképet mutasson, hogy az a környezet római kori genius locijának a megelevenedését érzékeltesse, s ne zavarják az ide zarándokló — feltehető — ezrek tanulási és élményszerzési vágyát—igényét — kényszerűségből és szükségből született — diszharmonikus mozzanatok.

GYULA HAJNÓCZI

DIE WIEDERHERSTELLUNG DER KUNSTDENKMÄLER IM ZENTRALVILLAGEBÄUDE ZU BALÁCA

Der Verfasser hat den Bauplan der römischen Villa und des Ruinengartens gemacht, in dem er den Grundriss der ehemaligen römischen Villa darstellt. Das Dach, das über die Zentralgebäude der ehemaligen Villa aus Holz gestellt worden ist, ist teilweise den einheimischen und ausländischen Beispielen nach hergestellt worden. Es ist einerseits ein Schutzgebäude und anderseits begrenzt es den ständigen Vorstellungsraum.

Der Verfasser stellt es ausführlich vor, wie die Planungsarbeiten mit den archeologischen Beziehungen zusamenhängen. Die Bauarbeit hat die Aufsichtsamtstelle der Landes-Kunstdenkmäler, die Bauleitung zu Székesfehérvár und AGROKOMPLEX von Agárd durchgeführt.

REGENYE JUDIT

NEOLITIKUS LELETEK BALÁCÁRÓL

A nemesvámos-balácapusztai római kori villa (MRT 2. kötet, 34/14. lelőhely) feltárása közben gyakran kerülnek elő őskori leletek. A villa építése során természetesen erősen megbolygatták a talajt, szerencsés esetben azonban érintetlen gödröket is találunk, nem csupán római rétegekbe került szórványcserepeket.

Az eddig előkerült őskori leletek alapján az I. épület környékén neolitikus és késő bronzkori teleppel számolhatunk, a telepek kiterjedését még nem sikerült megállapítani, római falkutatás közben — elszórtan — az épületen belül több helyen is találkoztunk őskori gödrökkel.

1980-ban a főépülettől DNy-ra szennyvíztartály árkának ásása közben neolitikus leletanyag került felszínre. A „B" gödör az árok K-i felében helyezkedett el, méretei: 144 x 140 cm (1. ábra).

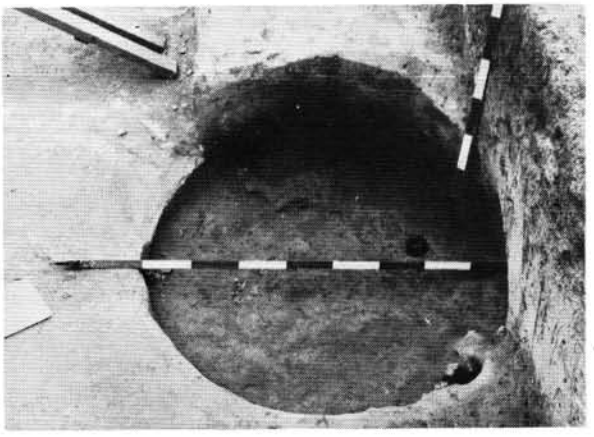

1. ábra. B gödör *Abb. 1.* Grube B

Leletanyaga jellegzetes díszítése alapján a Zseliz kultúrába sorolható.

A finom kerámia vékony falú, homokkal soványított, jól égetett, általában szürke színű. A durva kerámia falvastagsága változó, többnyire közepesen vastag falú, világosbarna színű, homokkal, pelyvával és néha kaviccsal is soványított, közepesen égetett, általában díszítetlen.

A leletek a következők:

1. Bomba alakú nagyobb edény oldal- és aljtöredéke. Sötétszürke színű, fényezett felületű, két, párhuzamosan elhelyezkedő cikcakkban futó, vörösre festett karcolt szalag díszíti, a csúcsokon függőleges, mély bevágásokkal. A vörös sávon helyenként sárga festéknyomok is láthatók. Az edény belseje foltokban szintén vörösre festett. Magasság: 13,3 cm, fenékátmérő: 6 cm. (Lsz.: 80.2.1.)
2. Az előbbi edényhez tartozó oldaltöredék, hasonló díszítéssel. M.: 10,5 × 7,4 cm. (Lsz.: 80.2.3.)
3. Bomba alakú edény peremtöredéke. Szürke színű, fényezett felületű, közvetlenül a perem alól induló, cikcakkban futó, vörösre festett, széles, karcolt szalag díszíti, melyet mély bevágások szelnek át. Pereme egy szakaszon fekete. M.: 9,3 × 9,2 cm. (Lsz.: 80.2.2.)
4. Gömbös hasú, rövid, hengeres nyakú kis edény töredéke. Szürke színű, fényezett felületű, a perem alatt széles fekete sávval, vállán és hasán ívben meghajló négyszeres, karcolt vonalköteg függőleges, mély bevágásokkal. A vonalközök vörösre festettek. M.: 7,6 × 6,5 cm. (Lsz.: 80.2.4.)
5. Rövid, hengeres nyakú, gömbös hasú kis edény,

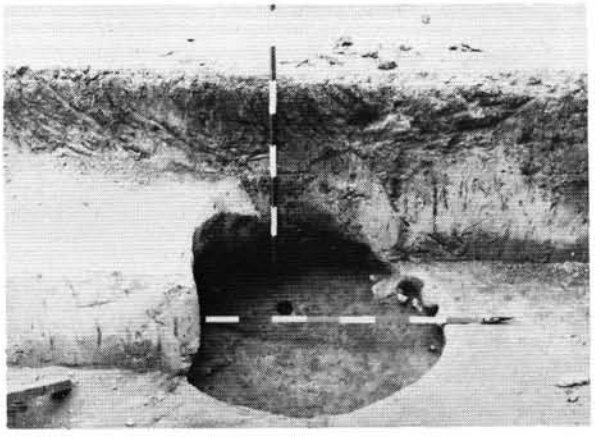

2. ábra. A szennyvíztartály árka a B gödörrel
Abb. 2. Der Graben des Abwasserbehälters mit der Grube B

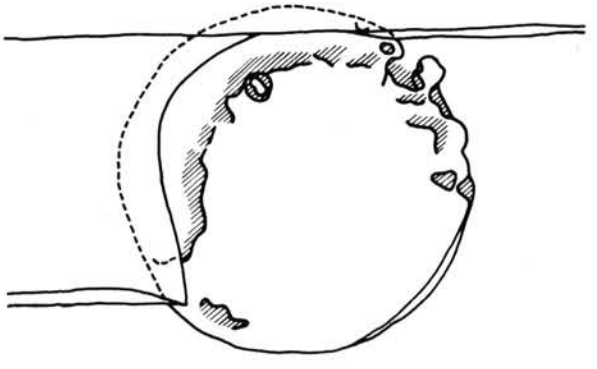

3. ábra. A gödör felülnézete
Abb. 3. Die Draufsicht der Grube

szürkésbarna színű, fényezett felületű, peremén fekete sáv fut körbe. Vállát vízszintes irányú, négyszeres vonalköteg díszíti, melyet függőleges, mély bevágás zár le, hasán a vonalköteg függőleges irányba fordul. A vonalközök vörösre festettek, a köztük levő felület nyomokban fekete, fényezett. M.: 6,5 cm. Átm.: 9,4 cm. (Lsz.: 80.2.6.)

6. Hengeres nyakú, egészen enyhén ívelt oldalú, a válltól megvastagodó falú peremtöredék, sötétszürke színű, fényezett felületű, oldalát karcolt, festetlen, négyszeres vonalköteg díszíti, melyet mély bevágás szel át. M.: 7,9 × 4,6 cm. (Lsz.: 80.2.7.)
7. Hengeres nyakú edény peremtöredéke. Világosbarna színű, fényezett felületű, a peremen fekete sáv fut körbe. Vízszintes, karcolt vonalpárok díszítik, a vonalközök vörösre festettek. Az edény belseje kis foltokban szintén vörösre festett. M.: 4,9 × 2,4 cm. (Lsz.: 80.2.8.)
8. Gömbös hasú edény oldaltöredéke. Kívül világosbarna színű, belül sötétszürke, felszíne matt, mély árkolás fut körbe rajta. M.: 5,6 × 4,2 cm. (Lsz.: 80.2.9.)
9. Enyhén ívelt falú oldaltöredék, szürke színű, fényezett felületű, egy finoman karcolt, enyhén ívelt vonal 2 mezőre osztja, az egyik vörös és nyomokban sárga festésű, a másik szürkésbarnára fényezett. A karcolt vonaltól eltérő irányban széles árkolás fut rajta. M.: 3,7 × 3,9 cm. (Lsz.: 80.2.10.)
10. Bomba alakú edény hastöredéke, fekete színű, matt felületű, két, ferdén futó, eltérő szélességű, finoman karcolt vonalpár díszíti. A vonalközök vörösre festettek, a festék egy foltban a vonalon túlra is átterjed. M.: 8,0 × 3,4 cm. (Lsz.: 80.2.11.)
11. Hengeres nyakú, gömbös hasú edény nyaktöredéke. Fekete színű, fényezett felületű, vízszintes, finoman karcolt vonalkötegek díszítik, melyeket függőleges, mély bevágások szelnek át. A vonalközök matt felületűek. M.: 5,6 × 2,6 cm. (Lsz.: 80.2.12.)
12. Hengeres nyakú edény peremtöredéke. Szürke színű, matt felületű, diszitetlen. M.: 6,5 × 4,6 cm. (Lsz.: 80.2.13.)
13. Ívelt oldaltöredék; szürke színű, foltosra égetett, a belseje fényezett. M.: 5,6 × 2,7 cm. (Lsz.: 80.2.14.)
14. Ívelt oldaltöredék, fekete színű, szürkés foltos, kívül matt, belül fényezett felületű, ívelten futó széles árkolás díszíti. M.: 4,6 × 3,9 cm. (Lsz.: 80.2.15.)
15. Bomba alakú edény enyhén kihajló peremtöredéke. Szürke színű, fényezett felületű, ferdén futó karcolással, a vonalköz vörös festésű, helyenként sárga nyomokkal. M.: 4,8 × 2,3 cm. (Lsz.: 80.2.16.)
16. Bomba alakú edény peremtöredéke. Világosszürke színű, matt felületű. Két, ferdén futó, finoman karcolt négyszeres vonalköteg díszíti, melyeket függőleges, mély bevágás zár le, a felső vonalköteget lezáró bevágás T alakú. Az egész felületet vörös festés borítja, helyenként sárga nyomokkal, belsején is vörös festésnyomok láthatók. M.: 5,4 × 2,8 cm. (Lsz.: 80.2.17.)
17. Ívelt falú oldaltöredék. Kívül fekete, belül világosszürke színű, fényezett felületű edény oldaltöredéke. Nem díszített. M.: 3,5 × 1,8 cm. (Lsz.: 80.2.18.)
18. Ívelt falú oldaltöredék. Világosszürke színű, matt felületű, külsején vörös festés halvány nyomai, belsején foltokban sárga festés. M.: 2,4 × 2,8 cm. (Lsz.: 80.2.19.)
19. Kihajló peremtöredék, nagyon vékony falú, világosszürke színű, vízszintes karcolás és rá merőleges mély bevágás díszíti. M.: 2,2 × 2,5 cm. (Lsz.: 80.2.20.)
20. Ívelt falú oldaltöredék. Világosszürke színű, matt felületű, belül feketére fényezett, kívül egy, belül 3 finoman karcolt vonal díszíti. M.: 2,2 × 1,8 cm. (Lsz.: 80.2.22.)
21. Peremtöredék, fekete színű, vékony falú, közvetlenül a perem alatt vízszintes, mély árkolás kezdődik. M.: 2,4 × 2,4 cm. (Lsz.: 80.2.25.)
22. Peremtöredék, világosszürke színű, matt felületű, kívül elmosódott, meander alakú, belül vízszintes karcolás díszíti. M.: 7,6 × 8,9 cm. (Lsz.: 80.2.26.)
23. Oldaltöredékek, nagyon vékony falú, szürkés színű, fényezett felületű darabok. (Lsz.: 80.2.37.)
24. Kis edény alj- és oldaltöredékei, 3 db. Sötétszürke színű, fényezett felületű, belül vörös festés borítja az egész felületet, az aljtöredéken kis foltokban sárga festéssel. M.: 2,8 × 2,4 cm, 2,4 × 1,8 cm, 2,2 × 1,7 cm. (Lsz.: 80.2.41.)
25. Valószínűleg az előbbi edényhez tartozó oldaltöredék. Vékony falú, kívül-belül vörös festés borítja. M.: 3,3 × 3,3 cm. (Lsz.: 80.2.42.)
26. Kis edény perem- és oldaltöredéke. Kívül fekete, belül barna színű, vékony falú, kaviccsal és pelyvával soványított anyagú, durva felületű, 2 db. M.: 3,0 × 1,6; 1,4 × 1,9 cm. (Lsz.: 80.2.43.)
27. Ívelt falú oldaltöredék. Szürke színű, vékony falú, egy karcolt vonal két mezőre osztja, az egyik vörösre festett, a másik fényezett. M.: 3,9 × 2,2 cm. (Lsz.: 80.2.44.)
28. Egyenes falú oldaltöredék. Világosszürke színű, egyik oldalán letöredezett felületű, díszítetlen. M.: 3,4 × 1,7 cm. (Lsz.: 80.2.45.)
29. Enyhén ívelt peremtöredék. Vastag falú, fekete színű, kívül vörösre festett, belül fényezett. M.: 3,7 × × 3,2 cm. (Lsz.: 80.2.46.)
30. Peremtöredék, világosszürke színű, vékony falú, kívül-belül vörösre festett, belül a vörös alapon sárga festés borítja az egész felületet. M.: 6,3 × 3,1 cm. (Lsz.: 80.2.47.)
31. Ívelt falú oldaltöredék. Sötétszürke színű, vastag falú; mély árkolás osztja két mezőre, az egyik fényezett, a másik matt, vörös festés nyomaival. Belseje fényezett felületű. M.: 3,8 × 2,7 cm. (Lsz.: 80.2.48.)
32. Ívelt falú oldaltöredék. Kívül világos-, belül sötétszürke színű, fényezett felületű, vékony falú, mély árkolás húzódik a szélén. M.: 3,3 × 1,8 cm. (Lsz.: 80.2.49.)
33. Ívelt falú oldaltöredék. Világosszürke színű, belül feketére fényezett, cikcakkban futó; egyenetlenül bekarcolt 6 soros vonalköteg díszíti, melyet ferde irányú, mély bevágások szelnek át, a vonalközökön vörös festés nyomai láthatók. M.: 8,2 × 4,1 cm. (Lsz.: 80.2.50.)
34. Egyenes falú, kis oldaltöredék, sötétszürke színű, vörös festésű, a belső felszíne lepattogzott. M.: 2,2 × 2,1 cm. (Lsz.: 80.2.51.)
35. Gömbös hasú, kihajló peremű fazék oldaltöredéke. Közepesen vastag falú, sárga színű, pelyvával és kaviccsal soványított, rosszul égetett, hasán függőlegesen átfúrt füllel. M.: 10,5 × 12,5 cm. (Lsz.: 80.2.31.)
36. Ívelt falú oldaltöredék, vékony falú, világosszürke színű, pelyvával, kaviccsal soványított, jól égetett, díszítetlen. M.: 6,1 × 5,7 cm. (Lsz.: 80.2.30.)
37. Enyhén ívelt, megvastagodó falú oldaltöredék, kívül sárga, belül fekete színű, felszíne durva, díszítetlen. M.: 4,1 × 3,8 cm. (Lsz.: 80.2.21.)
38. Oldaltöredékek, vastag falú, világosbarna színű, kaviccsal soványított, rosszul égetett, díszítetlen. M.: 2,6 × 2,5; 1,6 × 2,2 cm. (Lsz.: 80.2.23—24.)
39. Ívelt, megvastagodó falú oldaltöredék. Kívül barna, belül szürke, pelyvával soványított, díszítetlen. M.: 5,4 × 2,3 cm. (Lsz.: 80.2.27.)
40. Enyhén ívelt falú oldaltöredék. Vastag falú, sárga színű, pelyvával és kaviccsal soványított rosszul égetett, díszítetlen. M.: 6,4 × 4,1 cm. (Lsz.: 80.2.29.)
41. Enyhén ívelt falú peremtöredék, kívül világosbarna, foltosra égetett, belül fekete, egyenetlen falvastagságú, kaviccsal soványított, díszítetlen. M.: 6,5 × × 5,2 cm. (Lsz.: 80.2.28.)

42. Ívelt falú oldaltöredék, szürkésbarna színű, vastag falú, jól égetett, díszítetlen. M.: 4,4 × 3,2 cm. (Lsz.: 80.2.32.)
43. Hengeres nyakú edény peremtöredéke, a perem egyenesre vágott, kívül szürke, foltosra égetett, belül barna, felülete durva, kaviccsal, pelyvával soványított, pereme alatt vízszintes karcolások láthatók. M.: 5,3 × 4,4 cm. (Lsz.: 80.2.33.)
44. Oldaltöredékek, kívül barna, belül fekete, vékony falú, kaviccsal soványított, jól égetett, díszítetlen. M.: 7,5 × 4,6; 4,2 × 3,5; 6,2 × 2,9; 3,3 × 2,8 cm. (Lsz.: 80.2.34., 35., 36., 38.)
45. Oldaltöredék, kívül szürkésbarna, belül fekete, pelyvával és kaviccsal soványított, megvastagodó falú, díszítetlen. M.: 2,8 × 2,2 cm. (Lsz.: 80.2.39.)
46. Aljtöredék, kívül barna, foltos, belül téglavörös, durva felületű, vastag falú, rosszul égetett, díszítetlen. M.: 4,6 × 2,8 cm. (Lsz.: 80.2.40.)
47. 7 db kovaeszköz.
48. Csonteszköz.
49. Kagylótöredék.
50. Állatcsontok.

Az előkerült leletanyag viszonylag kevés a neolitikus gödrökben megszokott mennyiséghez képest. Szokatlanul kevés a durva kerámia, az egész anyagnak csupán 28% -a, és többnyire díszítetlen. A valódi durva kerámia — hombártöredékek — teljesen hiányzik, az említett 28% közepesen vastag falú, világosbarna színű, a finom kerámiához nem sorolható. Kevés az egy edényhez tartozó töredékek száma, egyetlenegy sem kiegészíthető, sok az apró darab. A finom kerámia túlnyomórészt díszített, 56% -a festett.

A munkaeszközöket 7 db kova és egy csiszolt, hegyes csonteszköz töredéke képviseli, az utóbbi egy árszerű eszköz, gyakori a korszakban.[1]

Egyoldalú a talált állatcsontanyag összetétele: nagyméretű csigolyákon kívül csupán 3 db szárnyascsont fordul elő.

A kisméretű töredékek nem alkalmasak az edényformák megállapítására, a peremtöredékek és az ívelt hastöredékek azonban valószínűvé teszik, hogy nagyrészt bomba alakú edényekről van szó.

A peremtöredékek profiljának ívelése kronológiai jelentőséggel bír.[2] Leggyakoribbak az enyhén ívelt, S profilok, néha kihajló peremmel. Előfordul nyomott gömbhasú, rövid, hengeres nyakú edény is, valamint egy amfora jellegzetes nyaktöredéke.

A finom kerámia gazdagon díszített, sok a festett töredék. Díszítése alapján a kerámia a Pavuk szerinti késői periódus anyagához áll legközelebb,[3] analógiái megtalálhatók a szlovákiai késő Zseliz leletek között.

A leggyakrabban előforduló minta a 4 soros vonalköteg, törésvonalán függőleges, mély bevágással.[4] A vonalközök néhány esetben festettek. Egy érdekes darabon a bevágás a megszokott függőleges vonal helyett T alakú (I. tábla 3). A négysoros vonalköteg előfordul ívben meghajló változatban is[5] (II. tábla 2).

Körbefutó, sűrű vonalköteg, mély, függőleges bevágással díszíti a valószínűleg amforához tartozó nyaktöredéket[6] (I. tábla 6).

A vonalköteg rendetlenül karcolt, négynél több soros változatban is megtalálható[7] (I. tábla 1).

Egy kis töredéken a perem alatt vízszintes, mély bevágás indul, karcolástól függetlenül.[8] (A késői periódus sajátja, hogy elszakad egymástól ez a két összetartozó díszítőelem.)

Több darabon jelentkezik karcolás nélküli festés[9] (I. tábla 9), ezt J. Pavuk az előbbihez hasonlóan a késői kerámia egyik legfontosabb ismertetőjegyének tartja. Előfordul karcolt díszű, de egész felületén festett cserép — szemben a korábbi, kizárólag a vonalközökre korlátozódó festéssel. Az egész felületet borító festés többnyire vörös alapon sárga, a minta megállapíthatatlan.

Egy szürke színű töredék foltosra égetett.[10]

Két vonalból álló keskeny, illetve széles szalag is előfordul cikcakkban, csúcsain függőleges, mély bevágással, általában vörösre festve. Ez a zselizi kerámia igen gyakori díszítése, a korábbi periódusokban is megtalálható.[11]

A szlovákiai lelőhelyek anyaga szerint a kultúra késői periódusába tartozó lelőhelyeket a vékony falú, díszítetlen kerámia tömeges megjelenése jelzi.[12] A „B" gödör anyagában is előfordul a díszítetlen kerámia, de nem tömegesen. (A leletanyag töredékes volta kérdésessé teszi, hogy egy kis cserép díszítetlensége miatt a ki nem égészíthető edény díszítetlenségéről beszéljünk.)

Nem köthető kifejezetten késői párhuzamokhoz két peremtöredék. Az egyik finoman bevagdalt — a perem bevagdalása széles körben elterjedt. Ugyanezen, valamint egy másik darabon fekete csík húzódik a perem alatt, szintén gyakori középső neolitikus díszítés.[13]

A leletanyag kis mennyisége, valamint töredékes volta miatt messzemenő következtetések nem vonhatók le, azonban mindenképpen figyelmet érdemel kronológiai helyzete miatt. Ezen a vidéken előkerült ilyen jellegű leletek a kultúra korábbi időszakába tartoznak, leggyakrabban kottafejes kerámiával vegyesen találhatóak, ami pedig önállóan fordul elő, az a kultúra középső periódusát képviseli. A „B" gödör kerámiájának díszítésében azonban a késői periódus jegyei ismerhetők fel; elsősorban az önállóan megjelenő festés, továbbá a többsoros vonalköteg túlsúlya, ezzel szemben hiányzik a korábban igen gyakori árkádminta és a perem alatt körbefutó vonal. A gödör anyagának jelentős része peremtöredék, ezek profilja az, ami leginkább a késői datálás mellett szól. Enyhén kihajló perem a durva kerámiában is előfordul.[14] Mégsem tehető azonban a „B" gödör a kultúra életének legvégére, mert hiányzik a nagy tömegű díszítetlen kerámia, ami mind a szlovákiai, mind a hazai lelőhelyek jellegzetessége. Inkább a késői periódus kialakulásának időszakából származhat a leletanyag.

Valószínűleg ugyanebből az időből valók azok a szórványok, amelyek szintén a főépület környékéről kerültek elő. Többnyire díszítetlen, vékony falú, bikónikus töredékekről van szó, illetve vörös-sárga festésű zselizi kerámiáról. A „B" gödörrel való kapcsolatuk tisztázása a végleges értékelés során várható.

A további feltárások adhatnak választ arra a kérdésre, hogy csupán egy középső neolitikus teleppel számolhatunk-e, vagy az épület É-i oldalán újabban előkerült gödrök valamivel későbbiek, illetve arra, hogy milyen kiterjedésű a telep.

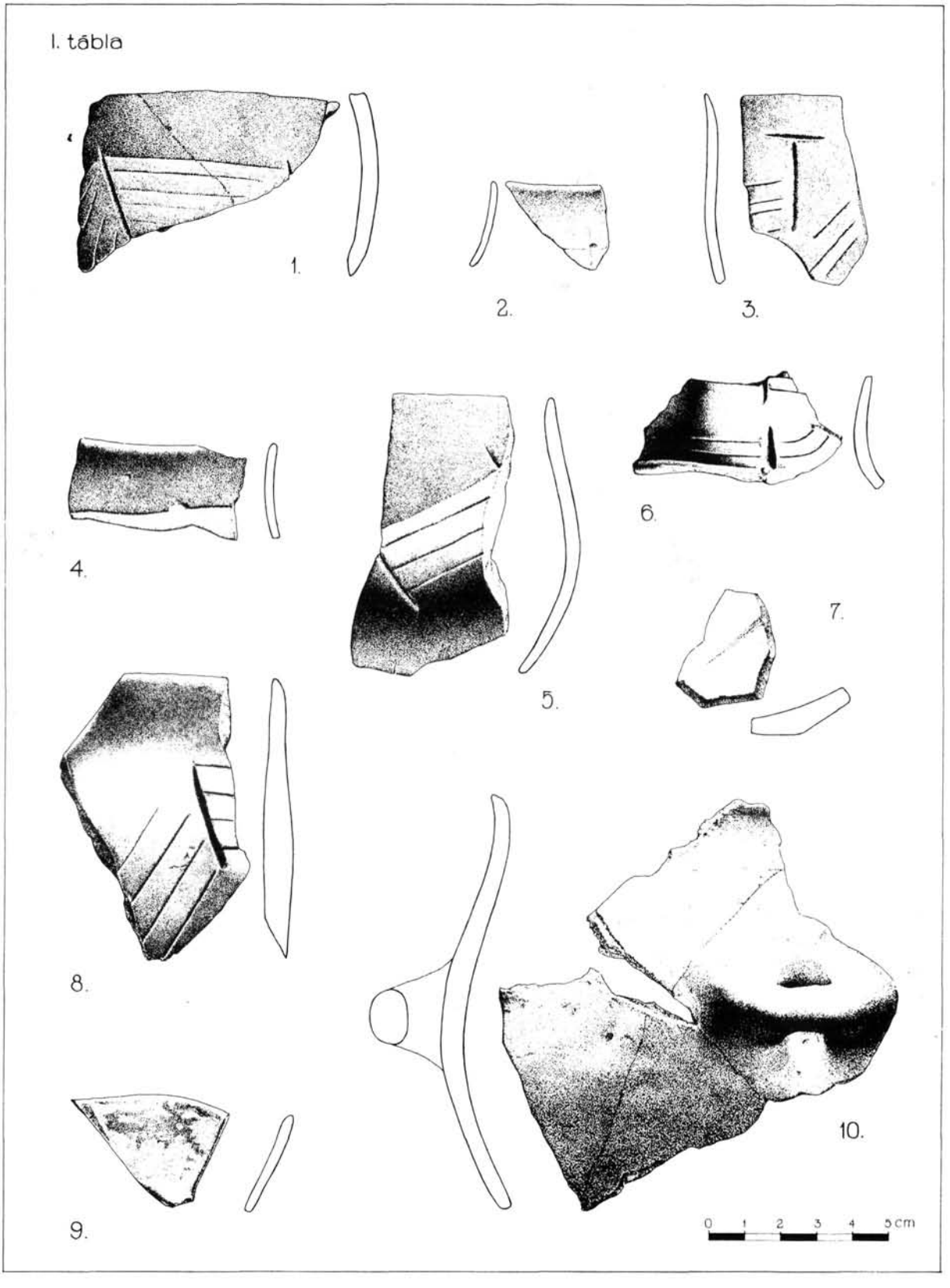

I. tábla: Baláca, B gödör

I. Tafel: Baláca, Grube B

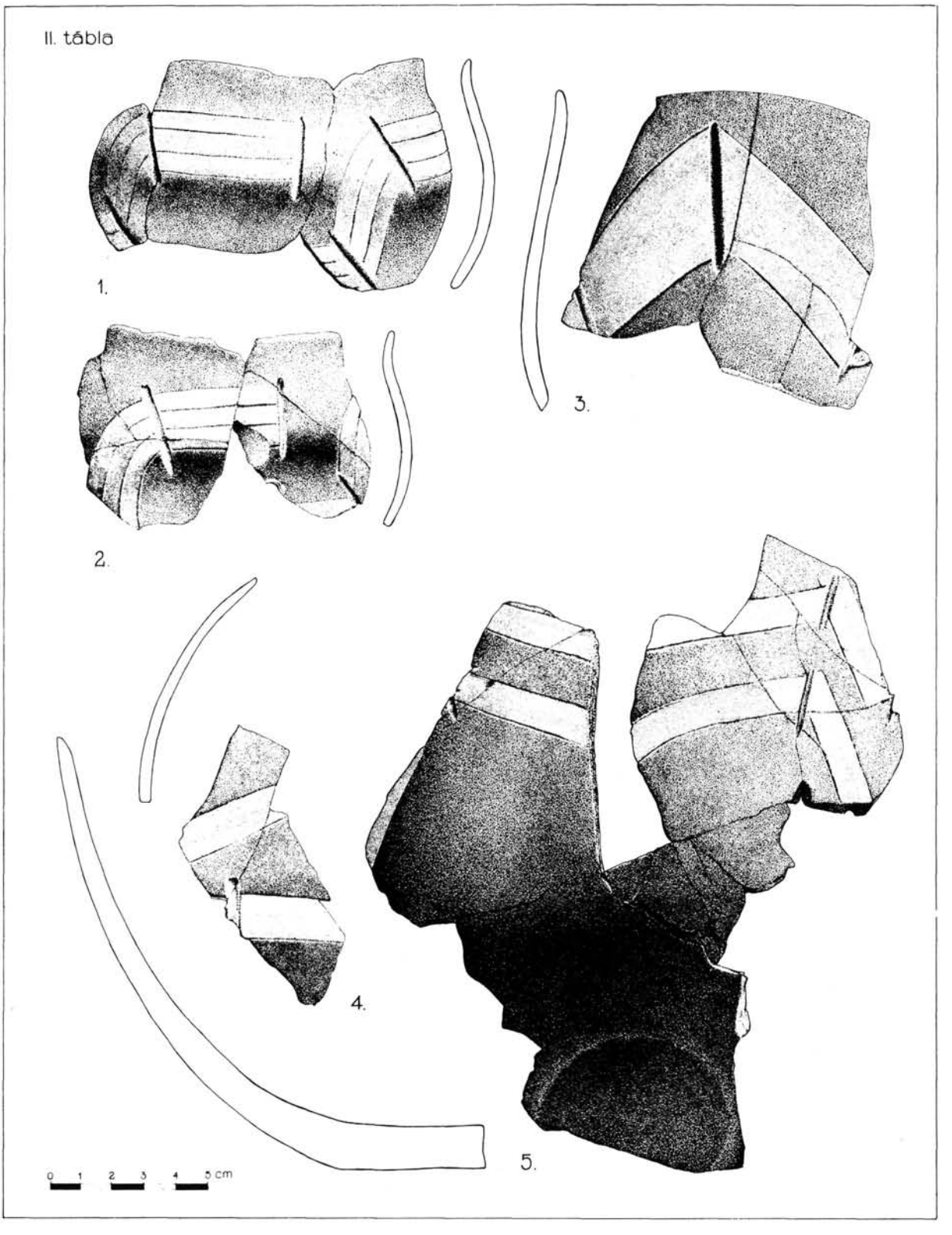

II. tábla: Baláca, B gödör

II. Tafel: Baláca, Grube B

JEGYZETEK

1. BANNER J.: The Neolithic settlement on the Kremenyák Hill. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XII. 1960. XLII. tábla 4—50. MITHAY S.: Zselizi típusú leletek a Győr—Pápai vámi újabb kőkori lakótelepen. Arrabona, 8. 1966. IX. tábla 22., 24.
2. PAVUK, J.: Chronologie der Želiezovce-Gruppe. Slovenská Archeologia, XVII/2. 1969. 332.
3. I. m. 332—338. (Az egyes darabok analógiái alább következnek.)
4. PAVUK, J.: Grab der Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou. SA XII/1. 1964. 1. ábra 4, 6.; PAVUK: SA XVII/2. 51. ábra. 2.
5. PAVUK-ŠIŠKA: Neolithische und äneolithische Besiedlung der Slowakei. SA XIX/2. 1971. 332. 8. ábra 13.; PAVUK: SA XII/1. 6. ábra 1, 3.; PAVUK: SA XVII/2. 51. ábra 3.
6. PAVUK: SA XII/1. 1. ábra 2.; TOMPA F.: 25 Jahre Urgeschischtsforschung in Ungarn 1912—1936. 25—25. Bericht der Römisch-Germanischen Komission, 1934—35. 8. tábla 2.; PAVUK: Anteil der Želiezovce-Typus an der Genesis der Lengyel-Kultur. Študijné Zvesti 17. 1969. 347. 1. ábra 1.
7. PAVUK: SA XII/1. 1. ábra 2.; TOMPA: 24—25. BRGK 8. tábla 5, 7.; LENNEIS, E.: Zum Charakter der Zselizer Funde aus O-Österreich. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, CIX. 1979. 2. tábla 1, 3.
8. PAVUK: SA XVII/2. 49. ábra 2.; PAVUK: Študijné Zvesti 17. 347. 1. ábra 10.; PAVUK: SA XII/1. 8. ábra 1,7.
9. PAVUK: SA XVII/2. 51. ábra 7.; GÁBORI—CSÁNK V.: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen. AÉ 1964. 7. kép 3.
10. KALICZ N.—MAKKAY J.: A neolitikus Sopot—Bicske kultúra. AÉ 1972. 4. kép 5.
11. PAVUK: SA XVII/2. 49. ábra 18., 50. ábra 11. A középső periódusból: uo. 39. ábra 13., 15. széles szalag: AÉ 1936. 86. 48/b kép
12. PAVUK: SA XVII/2. 332.; PAVUK: SA XII/1. 24. Horné Lefantovce 1. gödör.
13. Bevagdalt perem előfordul a győr—pápai vámi leletanyagban: MITHAY, Arrabona, 8. 1. tábla 6. Letkés kottafejes kerámiájában található például fekete csík a perem alatt: PAPP L., Újkőkori telep és sírok Letkésen. Mitteilungen des Arch. I. der UAW 3. 1972. 54.
14. Ez ritka jelenség, de megvan Horné Lefantovce 1. gödrében is: PAVUK, SA XII/1. 8. ábra 6.

JUDIT REGENYE

NEOLITHISCHE FUNDE AUS BALÁCA

Direkt neben dem Hauptgebäude der römischen Villa in Baláca gelangte eine urzeitliche Grube mit mittelneolithischer Keramik zum Vorschein. Die Abmessungen der Grube waren 144 × 140 cm. Die Bruchstücke der reich verzierten — hauptsächlich bemalten — und zumeist bombenförmigen Gefäße können in die Zseliz-Kultur eingereiht werden. Die charakteristischen Merkmale der Verzierung — die Bemalung ohne Ritz (I. Tafel 9.), das Übergewicht der mehrzeiligen Linienbündel (I. Tafel 1., 3., 6.) sowie das S-Profil der Ränder (I. Tafel 3., 5., 10., II. Tafel 1., 2.) — datieren die Funde von Baláca auf den Anfang der Herausbildung der späteren Periode nach J. Pavuk. Aus dem gleichen Zeitraum stammen auch die auf dem Gelände des I. Gebäudes verstreuten Funde.

Das Interessante an diesem Fund ist, daß die bisher auf dem Gebiet des Komitats gefundene mittelneolithische Keramik aus einem früheren Abschnitt des Lebens dieser Kultur stammt.

REGENYE JUDIT

A BALÁCAI X. ÉPÜLET KUTATÁSA; ŐSKORI LELETEK AZ I. ÉPÜLETNÉL

A X. épület feltárására 1926. okt. 16. és nov. 16. közt került sor. Rhé Gyula így írt az akkori ásatásról: „Az egyik épület területe 185 m^2, ebből a belső világosságra 151 m^2 jut, amely megszakítás nélküli nagy terem. A falak mentét légvezető fűtőcsatornák övezik, a rövidebb csatornák középrészét a hosszabb oldalakkal párhuzamosan futó légcsatorna köti össze. A falfelületeken az egykori beágyazott űrtéglák helye több részleten kimutatható. A falak egy része — különösen az épebb fekvésű keleti részen — a régi felszínig, sőt helyenként azon alul is ki volt bontva."[1]

Rhé Gyula tehát a főépülettől DNy-i irányban, attól 16 m-re egy 15 x 12 m-es téglalap alakú, egyhelyiséges épületet talált, amelynek falai mentén, valamint hossztengelyében fűtőcsatornák futnak.

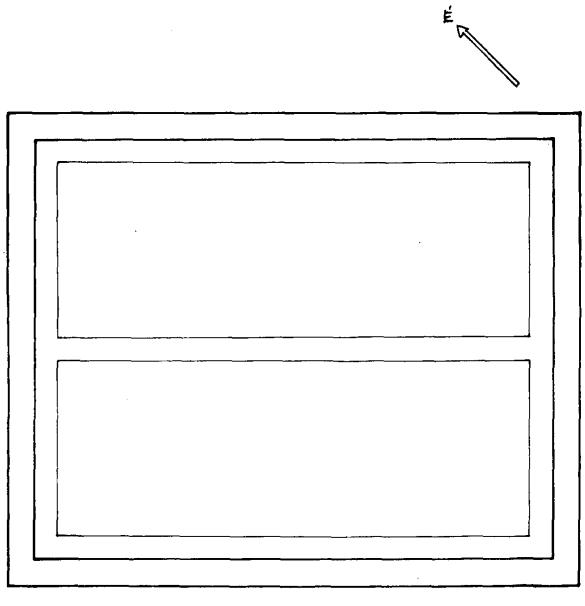

1. ábra. Rhé Gyula alaprajza a balácai X. épületről
Abb. 1. Grundriss des Gebäudes X. Baláca von Gy. Rhé

Előzőleg 1912-ben már a főépület előtt ásott kutatóárokban rábukkantak az épület falaira, amikor az I. épülettől számított 20. és 64. m között 5 párhuzamos fal került napvilágra[2] (a 38. oldal 2. ábráján csak 4 szerepel). A két legközelebbi mindenképpen épületünkhöz tartozott.

A nagyméretű, egy helyiségből álló épületet a pogánytelki II. épülettel hozta összefüggésbe Rhé Gyula, és annak analógiájára képzelte el a funkcióját: „Ottan a leletek alapján (vallásos rendeltetésű fogadalmi tárgyak ólomból) templomot sejtettünk. Itt irányjelző apróbb leleteink sem lévén, csakis valamely nagyobb, gyülekezésre alkalmas középületre gondolhatunk, anélkül, hogy közelebbi rendeltetésére reámutathatnánk."[3]

Jelenleg nem rendelkezünk olyan adattal, ami megerősítené ezt a véleményt.

Az újabb ásatások részben módosítják Rhé Gyula eredményeit. 1980-ban vízvezetéki árok ásása közben napvilágra került az egyik K—Ny-i irányú fűtőcsatorna, addig ismeretlen elágazásokkal.

1983-ban indult meg az újabb feltárás a 3 éve talált fűtőcsatornához igazodva. Jelenleg feltáratlan még az épület D-i vége, az É-i, Ny-i és K-i fal helye ismert már.

Jelentősen módosult az épület méreteiről való ismeretünk: a Rhé Gyula által feltárt 15 x 12 m-es helyiséghez K-ről csatlakozik még egy 10 x 6 m-es másik helyiség. Az épület magvával nem azonos falazása miatt későbbi hozzáépítésre kell gondolnunk. A falak kívül-belül vakoltak, falfestménytöredéket azonban csak az ÉK-i sarkon kívül találtunk nagyobb mennyiségben. Ugyanitt Rhé Gyula is talált hasonlókat.[4] A töredékek fehér alapon vörös csíkosak.

Mindkét helyiséget terrazzopadló borítja. Az 1. helyiség terrazzóját megújították olyan módon, hogy a meglévőre rákenték az új réteget.

A nagyobbik helyiség terrazzopadlójának épen maradt részeit gerendalenyomatokat őrző vesszőlenyomatos vakolatomladék borítja. A legépebb részen jól kivehetők a gerendahelyek és köztük a vesszőlenyomatos darabok. Nagyjából K—Ny-i irányban fekszik ez az omladék. Tekintettel a helyiség nagy méretére, valószínűnek látszik, hogy belső osztófal volt, azonban nem találtuk meg az alapozását. Az sem kizárható, hogy ez az omladék tulajdonképpen a K-i fal omladéka, annak falazásában ugyanis gerendahelyeket találtunk. Ennek ellentmondani látszik, hogy a faltól távol is megtalálható az omladék.

A fűtőcsatornák száma eggyel több az 1. helyiségben, mint amit Rhé Gyula említ, és helyzetük sem felel meg az alaprajzon feltüntetettnek. A 3 hosszanti csatorna megfelelő helyen van, azonban a rövidebbek közül csak a K-i fal melletti található ott. Két ismeretlen, É—D-i irányú fűtőcsatornát találtunk még, mindkettőt a helyiség belsejében. A falakkal nem párhuzamosak, irányuk a középső csatornába való csatlakozásnál megtörik. A Ny-i

fal mellett azonban nem volt fűtőcsatorna, bár Rhé Gyula feltüntetett egyet az alaprajzon.

Elszórtan feküdt néhány nagyobb vörös kőlap a helyiség belsejében, csatorna fedőlapjai lehettek Ilyeneket Rhé Gyula is említ.[5] A hosszanti irányú csatornák alján nagyjából négyzet alakú lenyomatokat figyeltünk meg, oszlopok helyeit. Egy szabálytalan, nagy kövekből, továbbá egy téglából rakott oszlopot eredeti helyén találtunk meg a csatornában.

A 2. (hozzáépített) helyiségben két rövid fűtőcsatornára bukkantunk, irányuk nem azonos a többiével. Egyelőre tisztázatlan még, hogy hogyan csatlakoznak az épület magjának fűtőrendszeréhez.

A leletanyag az épület belsejében feltűnően szegényes, csupán a falakon kívüli omladékban került elő jelentősebb mennyiségben. Értékelésére a restaurálás után kerülhet sor. Az épület K-i felét az Árpád-korban újra lakták, mint a terrazzopadlóba mélyedő cölöplyukak is bizonyítják. Itt a leletanyag szinte kizárólag ebből az időből származik.

Az épület feltárását a következő években folytatjuk.

ŐSKORI LELETEK AZ I. ÉPÜLET KÖRNYÉKÉN

Rhé Gyula igen szűkszavú az előkerült őskori leleteket illetően. Azt írja: „A kémárkok alján elég gyakori a kőpenge, vakaró és pattogtatás nyomát megőrző kvarcdarab; ugyancsak a római kultúrréteg alatt fordultak elő kerek tűzhelyek és ezek közelében az e vidéken jellegzetes bronzkori mészbetétes edénytöredékek."[6] Mára csupán néhány kovapenge maradt meg az akkori anyagból.

Banner János Rhé Gyula szóbeli közlésére hivatkozva csipettdíszes cserepeket említ Balácáról.[7] A leírás alapján késő neolitikus kerámiáról lehet szó.

Az 1976 óta folyó feltárás során perióduskutatás közben gyakran találtunk őskori leletanyagot, többségében neolitikusat és késő bronzkorit. A két korszak településének határa még ismeretlen, a későbbi kutatások során várhatóan az őskori kultúrréteget is megtaláljuk a II. és a X. épület alatt.

A legtöbb gödröt az I. épület D-i, de főként É-i és K-i frontja előtt találtuk, ahol nagyobb szabad tér állt a kutatás rendelkezésére.

Kronológiai szempontból igen fontosak az eddig feltárt neolitikus gödrök, ugyanis a középső és a késő neolitikum fordulójának a megyében eddig még ismeretlen anyagát képviselik. A gödrök viszonylag csekély mélységűek, aljuk lapos, átmérőjük 150—200 cm. Közülük az egyik leggazdagabb az 1980-ban ásott szennyvíztartály árkának „B" gödre a főépülettől D—DNy-i irányban. A leletanyag nagy része festett: vörös, illetve vörössárga színű, a Zseliz kultúra jellegzetes kerámiája. A karcolt sávok festése mellett megjelenik a karcolás nélküli festés is vörös alapon sárga meghatá-

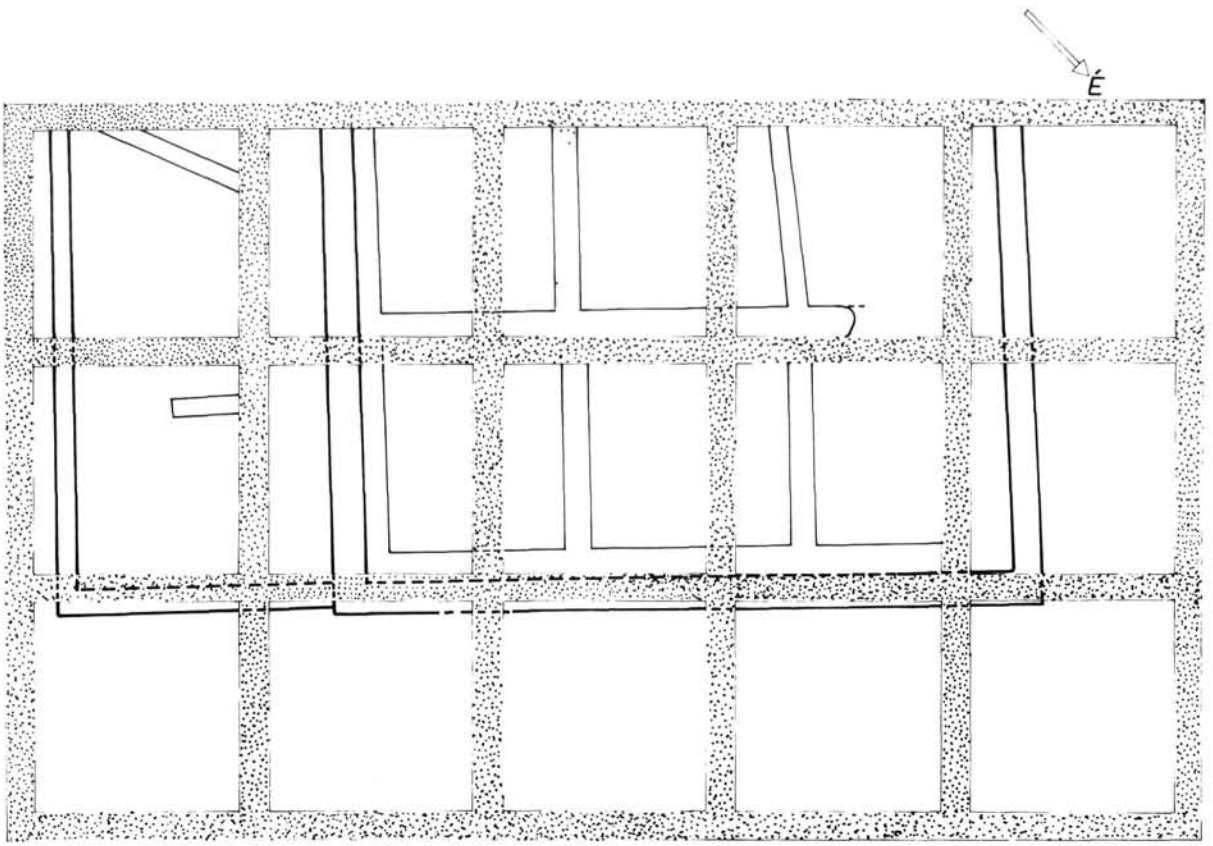

2. *ábra.* A balácai X. épület eddig feltárt része

Abb. 2. Der freigelegte Teil des Gebäudes X. von Baláca

rozhatatlan foltok formájában.[8] Emellett több olyan jelenséggel találkozunk még, amelyek a középső neolitikus díszítőelemek felbomlását tükrözik: rendetlenül karcolt többsoros vonalköteg a korábbi fegyelmezett karcolás helyett, a díszítetlen, vékony falú kerámia gyakorisága, valamint az edényforma megváltozása, az S alakban ívelt peremek előtérbe kerülése. Hasonló ez a folyamat ahhoz, ami a területünknél jobban kutatott szlovákiai lelőhelyeken is lejátszódott.[9] Ugyanennek az időszaknak a leletanyaga a K-Dunántúlon már ismert.[10] A Zseliz kultúrának ez a periódusa átmenetet alkot a Lengyeli kultúrához. A „B" gödör datálását megerősíti, hogy sem ott, sem másutt a villa területén kottafejes kerámiát nem találtunk, ezzel szemben a középső neolitikus lelőhelyeken vegyes a leletanyag a megyében.[11]

Az épület É-i frontja előtti gödrök anyaga valamivel későbbi, már a kialakuló Lengyeli kultúrába sorolható. A kerámia összetétele, égetése, soványítása nagyon hasonló a „B" gödörben talált kerámiáéhoz, eltérés a díszítésben tapasztalható: végleg eltűnik a karcolás, a festés pedig módosul. A korábbi határozatlan körvonalú foltokkal szemben sávos vörös festést találunk, néha keskeny fehér csíkokkal. A sárga szín igen ritkává válik.

A balácai neolitikus leleteknek a középső és a késő neolitikum fordulójára való keltezését megerősítik azok a csillag alakú tárgyak, amelyeket a főépület területén találtunk. Bicskei párhuzamaik alapján a Vinča B_2—C időszakot jelzik.[12] Ez az az időszak területünkön, amely eddig szinte teljesen ismeretlen volt. Ez a körülmény adja a balácai neolitikus leletek jelentőségét. A kottafejessel kevert zselizi kerámia, valamint a Lengyeli kultúra III. periódusa eddig is kutatott volt megyénkben, de a közte levő időszak csupán most kezd körvonalazódni.

A neolitikum és a késő bronzkor közé eső időből kevés leletünk van. Rézkori kerámiát az ásatás területéről még nem ismerünk, a topográfiai terepbejárásból származó cserepek azonban vannak a múzeumban.[13] A bronzkor elejéről egyetlen beleltározott töredékünk van, felszíni lelet.[14]

Rhé Gyula balácai őskori leleteket említve középső bronzkori telepről írt[15], pontos helyét azonban nem határozta meg. Feltehetően a mai ásatási területtől D-re keresendő. A jelenlegi feltárás során az I. épület ÉNy-i sarkában került elő néhány mészbetétes cserép.[16] 1958-ban ajándékként került a múzeumba egy Balácáról származó mészbetétes töredék, közelebbi lelőhelye ismeretlen.[17]

Az őskori anyagban mennyiségét tekintve a késő bronzkori a legjelentősebb. Ez nem meglepő, hiszen vidékünkön az Urnamezős kultúra településsűrűsége igen nagy.[18] A főépület területén és közvetlen környékén számos késő bronzkori gödröt találtunk. Legtöbbet a K-i oldalon, de az É-i udvarban is volt néhány. Sikertelennek bizonyult a bronzkori és a neolitikus településterület elkülönítése, ugyanis körülbelül azonos arányban találhatók a két időszak objektumai a kutatott területen.

A gödrök kis átmérőjűek, mélyek, faluk egyenes, ritkább a méhkas alakú. Házat eddig nem találtunk még a római építkezések során meg nem bolygatott területen sem, de itteni létüket igazolják azok a gödrök, amelyek 1-1 ház leégett omladékát tartalmazták. A leletanyagot a vastag falú, fényezett felületű, díszítetlen, apró kerámiatöredékek tömege jellemzi. Turbántekercses és facettált peremek fordulnak elő nagy számban, továbbá kannelurázott hasú oldaltöredékek, ujjbenyomással tagolt bordák, kiöntőcsöves és perem fölé emelkedő fülű töredékek. Figyelmet érdemel az I. épület udvarán talált gödör: alján egy nagy urna darabjai feküdtek, szinte sorban elhelyezve. Ugyanitt gúla alakú szövőszéknehezéket is találtunk.

Egyetlen fémleletünk a korból egy kettős kónikus fejű tű. Igen elterjedt forma, elsősorban a HA időszakban élt, de megtalálható a HB-ben is.[19]

A La Tène időszakból nem rendelkezünk említésre méltó leletanyaggal, csupán egy késő kelta grafitos edény perem- és oldaltöredékével.[20]

A további feltárások során az épület környékéről még igen jelentős mennyiségű őskori leletanyagra számíthatunk, mint a legutóbbi idők földmunkái bizonyítják.

Rövidítések — Abkürzungen

AÉ = Archaeologiai Értesítő
Évi Jel. = A Veszprémvármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet Együttes Évi Jelentése
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája, 2. Veszprémi járás
SA = Slovenska Archeologia
VBM = Veszprémi Bakonyi Múzeum

1. Évi Jel. 1926—27. 6.
2. RHÉ Gyula: Baláca. Veszprém, 1912. 54.
3. RHÉ Gyula: Újabb ásatások eredményei Balácán. Évi Jel. 1927—28. 51.
4. Évi Jel. 1927—28. 53.
5. Uo. 50.
6. Uo. 53.
7. BANNER János: Adatok a körömmel díszített edények kronológiájához. AÉ 1929. 32.
8. Leltári száma: VBM 80.2.19., 80.2.41.
9. Ilyen lelőhelyek: Dvory nad Žitavou, Horné Lefantovce, Výčapý-Opatovce, Vélký Grob, Bajč stb. . .
PAVUK, J.: Anteil des Želiezovce-Typus and der Genesis der Lengyel-Kultur. Študijné Zvesti, 17. 1969. 348.
PAVUK, J.: Grab der Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou. SA XII/1. 1964. 5—68.
PAVUK, J.: Chronologie der Želiezovce Gruppe. SA XVII/2. 1969. 269—359.
PAVUK—ŠIŠKA: Neolitické a eneolitické osidlenie Slovenska. SA XIX/2. 1971. 360.
10. KALICZ N.—MAKKAY J.: A neolitikus Sopot-Bicske kultúra. AÉ 1972. 3—14.
11. MRT 2. kötet 10 lelőhelyéből 7 ilyen.
12. MAKKAY J.: A Vinča kultúra sajátos agyagtárgya. Alba Regia, 8/9. 1968—69. 9—20.
13. MRT 2. kötet: 34/12., 15., 52/3. lelőhely.
14. Uo. 34/12. lelőhely.
15. Évi Jel. 1926—27. 7., 1927—28. 53.
16. Leltári száma: 81.65.39.—40.
17. Leltári száma: 58.7.1.
18. MRT 2.: 59 lelőhely.
19. PATEK E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archeologia Hungarica, XLIV. 1968. 88.
20. Leltári száma: 82.1.1510.

JUDIT REGENYE

DIE FORSCHUNGEN DES GEBÄUDES X. IN BALÁCA; FUNDE AUS DER URZEIT BEIM GEBÄUDE I.

Die ersten Ausgrabungen hat man am Gebäude X. zu Baláca zwischen dem 16. Oktober und dem 16. November 1926 begonnen. Die neuen Ausgrabungen hat man im Jahre 1983 begonnen. Zu dieser Zeit haben wir da den dazu gehörenden 10 x 6 m grossen Raum gefunden. Im früheren Innenraum fanden wir Balken- und Rutenabdrücke an den Mörtelstücken.

Bei der im Jahre 1976 begonnenen Ausgrabung am Gebäude I. haben wir öfters Funde aus der Neolithik und Spätbronzezeit gefunden. Darunter spielt vor allem eine bedeutende Rolle der Fund aus der neolithischen Zeit, da der der einzige Fund im Veszprémer Komitat ist, der aus der Zseliz-Kultur stammt.

ILON GÁBOR:

EGY FIBULATÍPUS ÚJABB ELŐFORDULÁSA ÉSZAKNYUGAT-DUNÁNTÚLON

ELŐZETES JELENTÉS AZ 1984. ÉVI NÉMETBÁNYA-FELSŐERDEI-DŰLŐI ÁSATÁSRÓL

A Magas(Északi)-Bakony északi, ereszkedő lejtőjén található lelőhelyünk Németbánya község (Veszprém megye, pápai járás) északi határában 370—332 m tengerszint feletti magasságban vegyes (tölgy, hárs, bükk) erdővel borított területen. A lelőhelyet egy, három halomsírcsoportból álló temető, valamint egy kistelep(?)[1] képezi. A három halomsírcsoportból (nyugati irányból indulva I., II. és III.) az I. és a II. egy részének leírását és felvételi rajzát a pápai járás topográfiai kötetében[2] találjuk a Pásztorkúti-dűlőbe regisztrálva. Valójában a halomsírmező és a feltételezett kistelep is a Felsőerdei-dűlőbe lokalizálható[3] (1. ábra). A halmok száma — felmérésünk szerint — 73. Relatív magasságuk 0,3—1,8 m, átmérőjük 3—15 m. 1984 nyarán 10 halmot írtunk le bolygatottként, egyet pedig (I./13. sz.) útépítés során csonkítottak meg.

A halomsírmező egy részének létét a Bakonyi Bauxitbánya Vállalat iharkúti felszíni kitermelőhelyének terjeszkedése veszélyezteti. Oláh József geodéta figyelmességének köszönhetően a vállalat vezetősége szerződést kötött a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatósággal,[4] s így lehetővé vált a veszélyeztetett halmok leletmentése. A munkálatokat — röviddel a fenti kapcsolatfelvétel után — 1984. július 2-án kezdtük meg.[5]

A leletmentést a leginkább veszélyeztetett II. halomcsoport egy részének feltárásával indítottuk, az érintett erdőrész leirtását követően. Ez a csoport 12 halomból állt, ennek északkeleti, különálló egységét négy halom képezte (1. ábra). Ezek a halmok is (miként az I. és III. csoport) egy kanyargó vízmosás — most is forrásvizet elvezető —, mély és széles meder mellett voltak; vízközelben, mint ahogy azt a korszak sok más, Veszprém megyei halmos temetőjénél megfigyelték.[6] Teljesen feltártuk — néhány kisebb részlet kivételével — a II./1., 2., 3., 4. és a II./9. halmot.[7]

Ebben a rövid írásunkban csak a II./1. halom 1. sírjával foglalkozunk. Egy későbbi részletes tanulmányban tárgyaljuk az 1984. évi ásatás egészét.

A II./1. halom a II. csoport legészakibb és legnagyobb tagja volt. A feltárást negyedelő módszerrel végeztük. Hogy a halom rétegeződését ne bolygassuk, a fák tuskóit a mélyítés során emeltük ki. Ugyanilyen okkal magyarázható É—D-i tanúfalunk szélességének változása (2. ábra).

Az első napon a *Dny-i negyed* mélyítése során bukkantunk az *1. sírra* (2. és 3. ábra).[8] A sír nem képezett összefüggő egységet, foltokban jelentkezett, 75—110 cm között. A fém- és kerámiamellékletek csoportjai[9] a halom feltöltéséhez képest tömöttebb, hamvakkal és csontszilánkokkal, faszenes töredékekkel kevert barna agyagban voltak. A sír 1. foltján egy karperec (1.), egy tű (2.), egy karika (3.) és egy fibula töredékei (4.) kerültek elő kisméretű kerámiaedények töredékeinek (5.) kíséretében. A 2. folt csak nagyobb méretű edények töredékeit (6.) tartalmazta. A 3. és 4. folton egy-egy kisméretű edény (7. és 8.) volt. Az 5. folton egy bronztöredék (9.) hevert.

1. Nyitott végű, kör átmetszetű, középütt enyhén megvastagodó bronz *karperec*. Az előkerüléskor patinarétege megsérült és kissé meghajlott, de már eredetileg deformáltan helyezték a sírba. Díszítése: vésett zegzug vonalminta. Külső átm. = 6,3 cm, átm. a megvastagodásnál = 0,5 cm, átm. a végein = 0,4 cm[10] (I. t. 1., 5. és 6. ábra).

2. Mindkét végén hegyes huzaldarab, talán *tű* töredéke, amelynek egyik vége hiányzik. Kör átmetszetű. Felülete másodlagos égés nyomait viseli. H = 7,6 cm, legn. átm. = 0,2 cm (I. t. 2., 5. és 6. ábra).

3. Nyitott végű, kör átmetszetű bronzhuzal *karika*. Egy égett lapos csonttöredékkel és a fibula egyik töredékével összetapadva egy földbabában emeltük ki. Külső átm. = 3,8 cm, a huzal legn. átm. = 0,25 cm (I. t. 3., 5. és 6. ábra).

4. *Fibula* töredékei. Részleges rekonstrukciónk szerint 6 db nyolcas alakú ívelés képezi a fibula hátát, spirálkorong és tüske töredékei. A fibula anyagát képező huzal végig kör átmetszetű. A fémmag átm. = 0,25—0,8 mm, a huzal átmérője a korrózióval együtt = 1,8 mm. A rekonstruált hát h. = 8 cm, a spiráltöredék átm. = 1,5 cm, utóbbi drótjának átm. = 1,5 mm, a tüske (jelenlegi görbült állapotában mért) h. = 4,8 cm. A fibulához tartozik még egy h. = 3 cm huzaltöredék (I. t. 4., 5. és 6. ábra).

Itt közöljük a fibula és a bronzmellékletek restaurálásának rövid leírását.

A restaurálás menete

Az ásatáson előkerült leletek földbabával, töredezett, erősen korrodált állapotban kerültek hozzám. A tárgyak tisztítását desztillált vizes lemosással kezdtem. Bronztárgyakról lévén szó, a vegyszeres kezelést 10% -os NaOH-es komplexonnal végeztem, a jobb megtartású darabokat szükség szerint 10% -os oxidmentesített salétromsavval is tisztítottam. Végül Evamin CC-s desz-

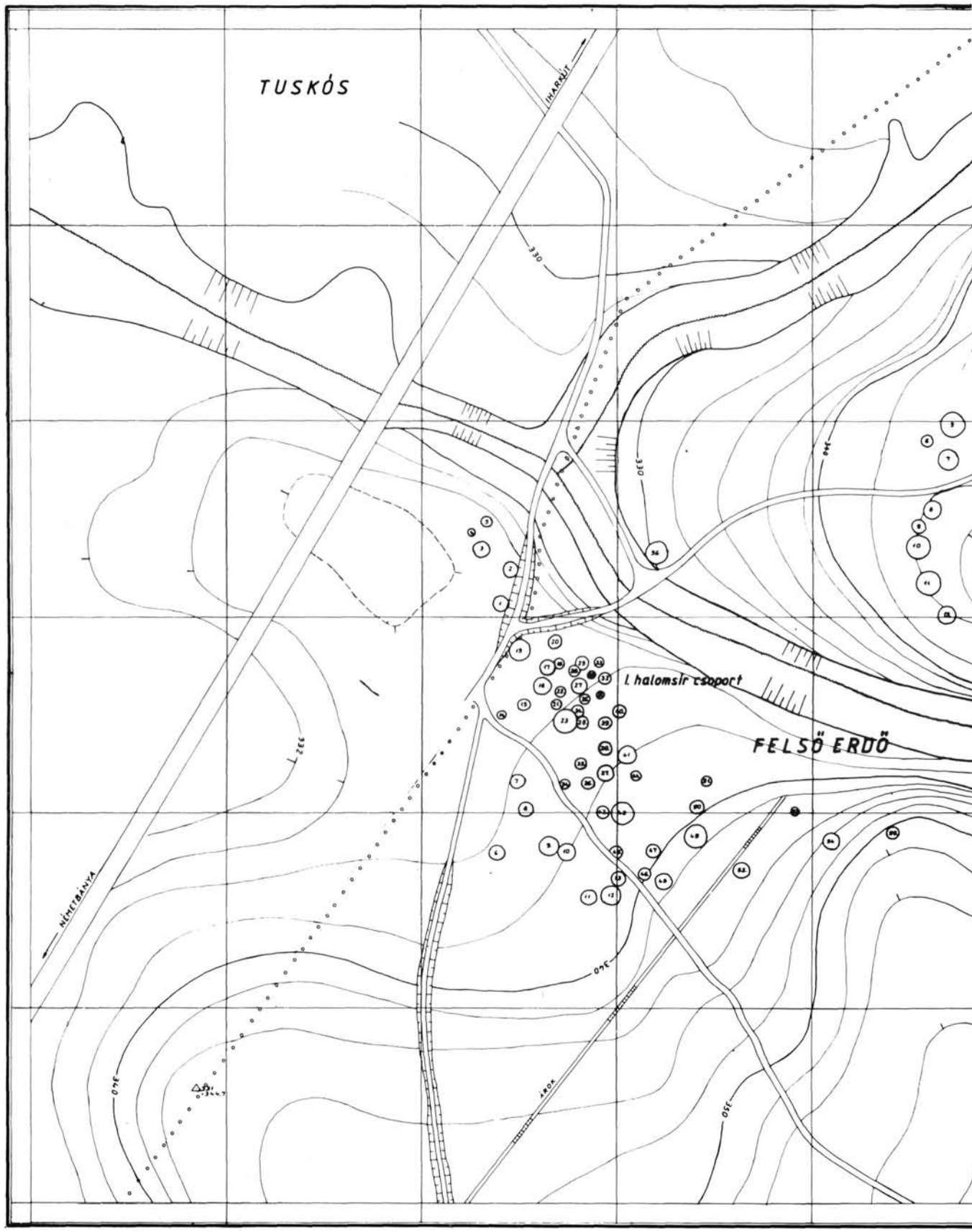

1. ábra. A németbánya-felsőerdei-dűlői halomsírmező és kistelep felmérési térképe (készítette: Oláh József) *Abb*

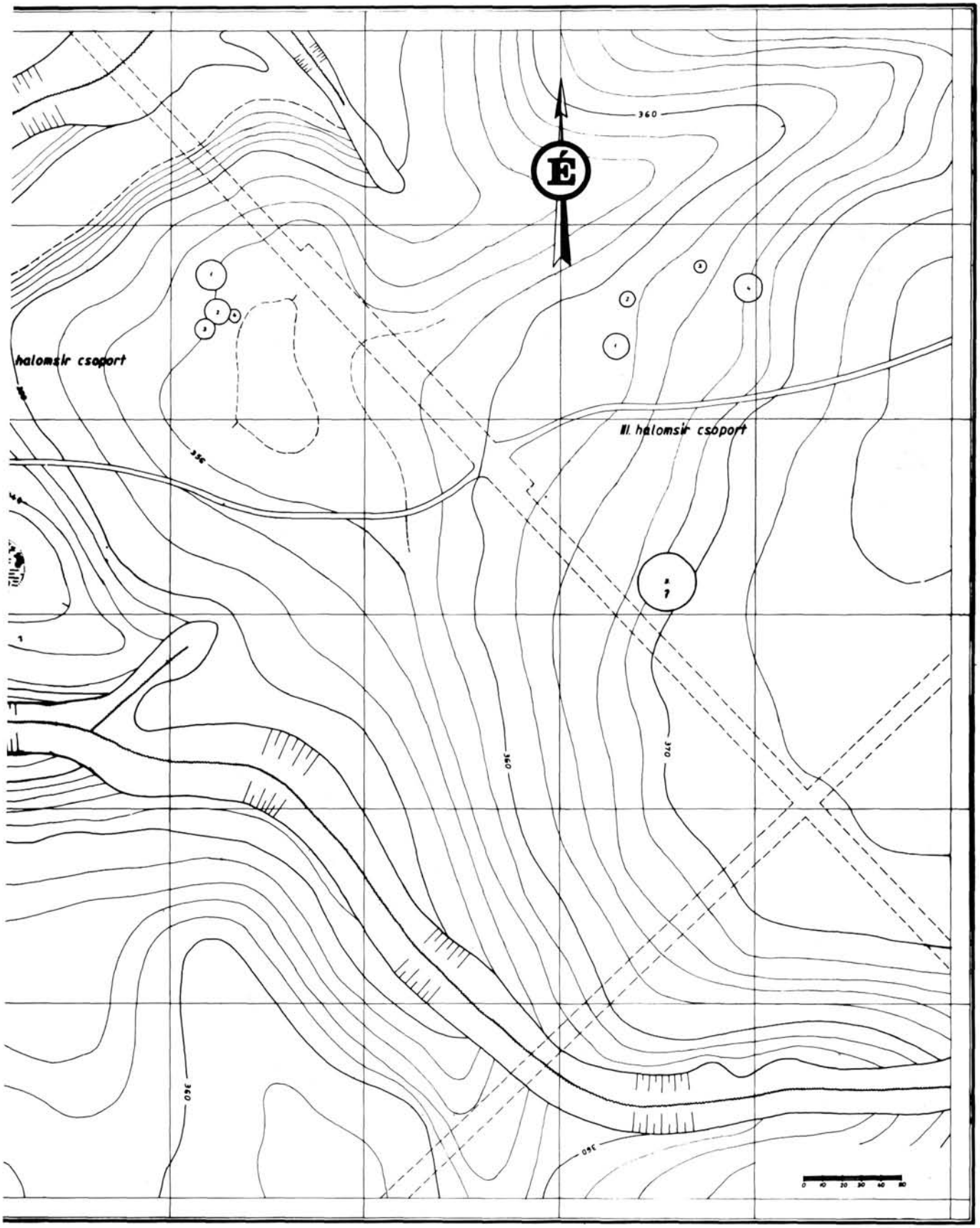

ie Ausmessungskarte des Flurhügelgräberfeldes und der Kleinsiedlung im Németbánya-Oberwald (Angefertigt von József Oláh)

tillált vízzel, majd tiszta desztillált vízzel többször átmostam a tárgyakat és infralámpánál megszárítottam. A ragasztásokat és kiegészítéseket bronzporos Kalloplaszttal készítettem.

A visszapatinázást alkoholos zsírtalanítás után Slippe sóval, a konzerválást Paraloid B 72 3%-os toluolos oldatával végeztem.

A fibula restaurálása:

Figyelembe véve a tárgy ritkaságát és nagyon rossz állapotát, különösen óvatosan, röntgenfelvételek birtokában fogtam hozzá a tisztításhoz. A Komplexonos (5%-os NaOH nélkül) kezelés után gondosan megvizsgáltam a fibula töredékeit és mivel a mag 0,25—0,8 mm között változott, az anyag többi része pedig porlékony korróziós rétegből állt — a régésszel történt megbeszélés alapján — további tisztítást nem alkalmaztam, hanem ebben az állapotban konzerváltam a műtárgyat. Így a fibula tanulmányozásra és kiállításra is alkalmas maradt. A vegyszeres kezelést követő többszöri desztillált vizes lemosás után megszárítottam a töredékeket, és három, vékony réteg Paraloid B 72 3%-os toluolos oldatával konzerváltam. A röntgenfelvétel és a felhasznált irodalomban talált hasonló darabok alapján összeállítottam a fibulát és transzparens Araldit Rapiddal megragasztottam. Tekintettel a tárgy állapotára, annak összefüggését meghatározó részeinek hiányára, a teljes kiegészítésről le kellett mondanunk.

(*Koltai Orsolya* restaurátor, MNM, Budapest)

5. *Több, kisméretű kerámiaedény* restaurálatlan (csak lemosott) töredékei: a) Összeállíthatatlan, vörösbarna színű edény fenék-, oldal- és peremtöredékei. Fva = 0,4—0,5 cm. b) Fekete edény jellegtelen töredékei. Fva = 0,5 cm. c) Szürke, vékony falú, enyhén kihajló peremű, hosszú nyakú edény nyak- és peremtöredékei. Fva = 0,3 cm. d) Vörös színű edény jellegtelen töredékei. Fva = 0,6 cm. e) Fekete, fényezett, erősen hasasodó edény töredékei. Fva = 0,3—0,5 cm. f) Szürke, háromszög átmetszetű, deformált fültöredék. Szé = 2 cm.

6. *Kis- és nagyobb méretű edények* restaurálatlan (csak letisztított) töredékei. a) Vörös színű, kettős kónikus testű, éles hasvonalú, enyhén kifelé ívelődő peremű edény (magas testű tál?) töredékei. Fva = 0,6—0,8 cm. b)—d) Három fekete edényke fenéktöredékei. Fva = 0,4 cm. e)—f) Két vörös színű edény nyakperem töredékei. Fva = 0,7—0,8 cm.

7. Alacsony *tálka*. Fekete, fényezett felületű. Kettős kónikus testű, ívelten—vízszintesen kihajló peremű, ompholosos fenekű, az éles hasvonalon enyhén lelógó bütyökkel díszített. M = 3 cm, fá = 4 cm, fva = 0,4—0,5 cm (7. ábra 1.).

8. Tagolt *bögre*. Fekete, fényezett felületű, egyenes fenekű, erősen nyomott gömbös testű, egyenes nyakú.[11] Vállát kisméretű bütyök díszíti. M = 4,8 cm, fá = 7 cm (7. ábra 2).

9. Bronz*karika* (kisméretű karperec?) töredéke. Ívelten négyszögletes átmetszetű, két szemközti oldalán lencse alakú bemélyítésekkel (díszítés?). A karika felületi állapota másodlagos égésre utal. Eredeti átm = kb. 4 cm, átm = 0,35 cm (I.t.5., 5. és 6. ábra).

A sír minden egyes bronzmelléklete — valószínűsíthetően — ékszer, ruhadísz.

A kormeghatározáshoz az alábbi adatok lehetnek segítségünkre:

Az ívelten romboid átmetszetű *karperec* töredéke (I.t.5.) a BD—HA$_1$ periódusra jellemző.[12] A *tű* (I.t.2.) és a nyitott végű bronz*karika* (I.t.3.) hosszú időintervallumban használatos tárgytípusok, ezért különösebb korhatározó értékkel nem bírnak. Középütt megvastagodó, cikcakk vonalakkal díszített karperecünk (I.t.1.) — ilyen formában, tudomásunk szerint — párhuzam nélkül áll. A kör átmetszetű, vonalakkal díszített karperectípus egyébként eredetileg a halomsíros kultúra ékszerei közé tartozott. A BD—HA időszakra keltezhető.[13]

A *fibula* (I.t.5.) az ún. *čakai típusú* fibulák csoportjába tartozik. Legutóbbi és legteljesebb — bár kiegészítésre, pontosításra szoruló — összefoglalásukat P. Betzler[14] kitűnő monográfiája tartalmazza. Az egyes — eddig ismert — darabok *lelőhelyei:* Közép-Németország; Zabenstedt, Lengyelország; Städtel, Ausztria; Kleinstetteldorf, Draßburg, Csehszlovákia; Čaka, Bučovice, Bítov, Moravičany, Zvírotice, Magyarország; Koroncó (Márton L.[15] szerint Téth), Velem Szt. Vid, *Németbánya,* Keszthely—Apátdomb,[16] Regöly, Szentendre[17], Aszód, Tállya[18], Debrecen—Látókép és két ismeretlen lelőhelyű töredék, Jugoszlávia; Pričac. Összesen tehát pillanatnyilag 19 biztos vagy nagyjából pontosítható lelőhelyről van tudomásunk. Ezek közül 15 a Kárpátok és az Alpok nyúlványai által övezett területen belül található (8. ábra). Az ékszertípus megalkotásának szűkebb területe valahol itt keresendő.

Megoszlásuk:

Sírból: Čaka, Moravičany, Zvírotice, Zabenstedt, Städtel, Kleinstetteldorf(?), *Németbánya.*

Telepről: Velem Szt. Vid, Keszthely—Apátdomb, Regöly.

Depotból: Draßburg, Tállya, Debrecen—Látókép, Pričac.

Egyéb: Bítov, Bučovice (szórvány), Szentendre (vétel), Koroncó (?), Aszód(?).

Ez az egyszerű statisztikai összeállítás is bizonyítja, hogy fibulánk a temetkezési rítus közkedvelt melléklete volt. Fibulánkat ugyanúgy, mint a zabenstedtit,[19] a sír centrális részére helyezték. Kísérőlelete[20] a čakai páncélossírban és a zabenstedti sírban is — többek között — karika. Női és férfimellékletként egyaránt ismert fibulatípus,[21] de talán valószínűbb férfimellékletkénti értelmezhetősége.[22] Esetünkben ezt a kérdést véglegesen egy esetleges antropológiai vizsgálat döntheti el. Betzler[23] a típus két variációját tételezi fel: a) ahol a huzal kör vagy b) négyszögletes átmetszetű.[24] Megjegyzendő azonban, hogy egyes darabok huzalja végig kör átmetszetű (pl. Kleinstetteldorf,[25] Čaka,[26] Németbánya), némely példányok azonban csak szakaszosan szögletes átmetszetűek (pl. Tállya[27]), más esetben az átmetszet végig négyszögletes (pl. Debrecen—Látókép,[28] Aszód[29]). A fibulatípus keltezései a következőképpen történtek; a zvíroticeit a bronzkor IV. periódusára (i.e. 1000—850)[30], a draßburgit a Baierdorf—Velatitze időszakra BD vége — HA (1150—1000-től)[31], az aszódi nagy spirálkorongos változatot szintén a bronzkor IV. periódusra,[32] a tállyai példányt a HA$_1$ periódusra,[33] a pričaci darabot HA$_2$ időszakra.[34] Patek E.[35] az általa feldolgozott magyaror-

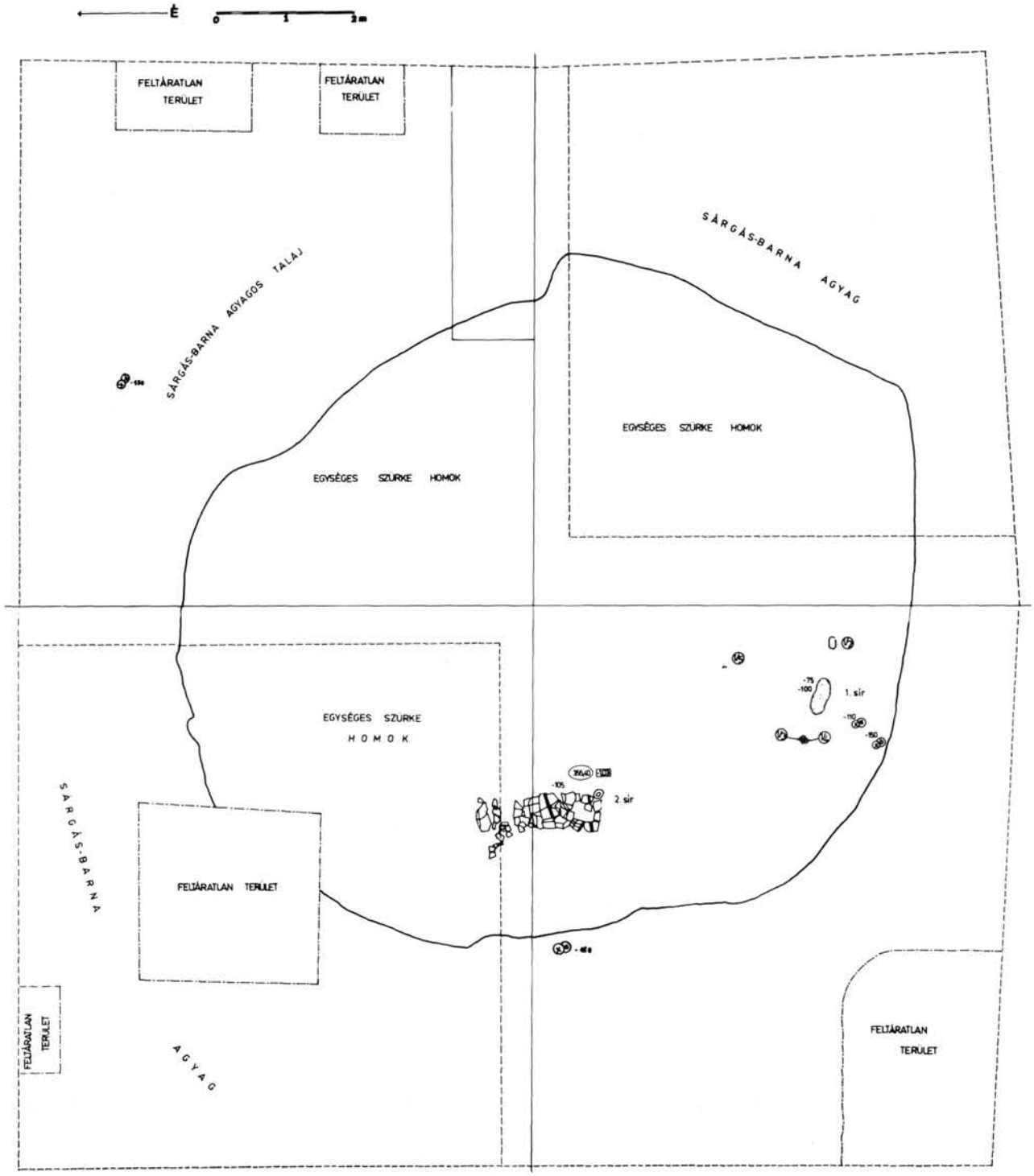

2. ábra. A németbánya-felsőerdei-dűlői II./1. halom felülnézeti rajza
Abb. 2. Die Draufsichtzeichnung des Flurhügels II/1. im Németbánya—Oberwald

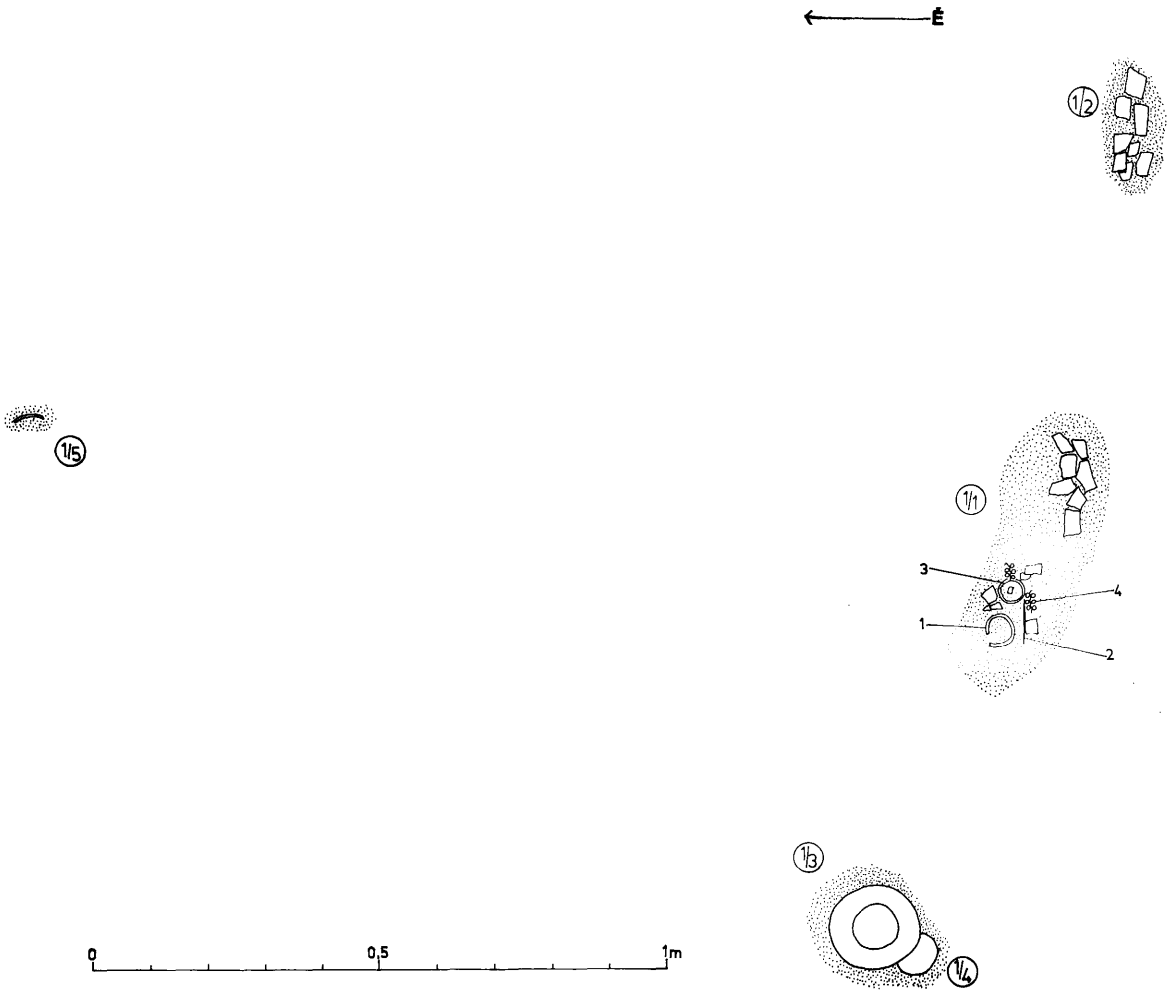

3. ábra. A II/1. halom 1. sírja

Abb. 3. Das 1. Grab des Hügels II/1.

szági darabokat (vagyis a nyugat-dunántúliakat) a HA-ra keltezte. Kőszegi F.[36] a keszthely-apátdombi töredéket a BD végére — HA_1 elejére datálta. W. A. Brunn és H. Müller-Karpe koncepcióját kiegészítve és továbbépítve — főként A. Točik és J. Paulik[37] nyomán — Betzler[38] kifejti: a čakai típusú fibulákat nemcsak a HA periódusra tarthatjuk jellemzőnek, hanem már a korai urnasíros kultúrában (BD) megjelenik. Vagyis egy hosszabb időintervallumban használták — ahogy ő fogalmaz — a fiatal urnasíros kultúráig. Elterjedési területe nem határolódik el az Unter—Radl és Vösendorf típusok elterjedési területétől. Összegzésként megállapítható, hogy fibulánk csak tág időhatár (BD — HA_2, i.e. 12.—9. század) kijelölésére alkalmas. A síregyüttes egészének[39] vizsgálata — a kerámiák bevonásával — szükségszerű, pontosabb eredményre vezet. Hiszen a fazekastermékek formai változása mindenkor gyorsabb a fémtermékek divatjának alakulásánál. Bár ez esetben — sírkerámiáról lévén szó — őrizhet bizonyos archaikus vonásokat. A két tárgykör (fém és kerámia) együttesen azonban használható eredményt adhat, elfogadható dátumot eredményezhet.

Tagolt *bögrénk* (7. ábra 2.) párhuzamait a késő bronzkor első fele halomsíros kultúrájának hagyatékában találjuk meg. Németbánya szűkebb környékén: Mezőlakon,[40] Farkasgyepű—Pörös-erdő I.[41] lelőhelyeken. Utóbbi anyagát — a régészeti topográfiában említett tévedésekkel[42] — Kőszegi F.[43] és Patek E.[44] a BD időszakra keltezik és a késő halomsíros, illetve az urnasíros kultúrákhoz kötik. Távolabb a jánosházi tumulus 1. urnás sírjából ismeretes három hasonló példány.[45] *Tálkánk* (7. ábra 1.) földrajzilag is legközelebbi hasonmását (igaz, nagyobb méretben és kisméretű átfúrt füllel) Bakonyszűcs—Százhalomról közölte Patek E., a halomrészlet anyagát a BD periódusra datálta.[46]

A fentiek alapján a *II./1. halom 1. sírját a BD vége—HA_1 periódusra keltezzük.* Kulturális ho-

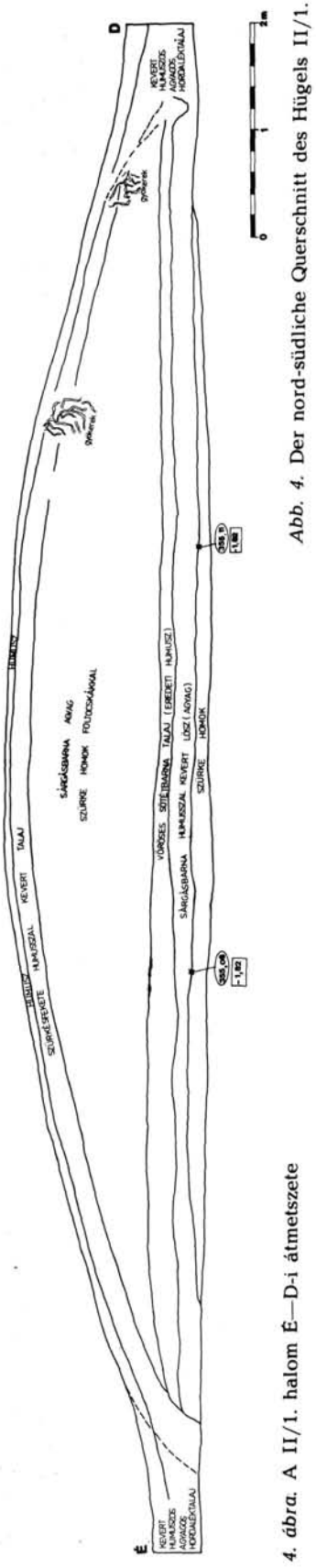

Abb. 4. Der nord-südliche Querschnitt des Hügels II/1.

4. ábra. A II/1. halom É—D-i átmetszete

vatartozásáról pedig egyelőre csak az alábbiakat jegyezzük meg; biztosnak tűnik, hogy a késő bronzkor jelzett időszakában — egy kulturális átmenetként értelmezhető periódusban[47] — a Bakony-vidéket és szűkebb környékét egy, addig a területen ismeretlen kultúrájú népesség szállta meg. Talán helyesebb lenne ezt az új régészeti anyagot és az azt létrehozó etnikumot a késő bronzkor Bakony-vidéki csoportjának neveznünk a sok félreértést tartalmazó késő halomsíros kultúra jánosháza—farkasgyepűi csoportja vagy a korai urnasíros kultúra megnevezések helyett.[48] Ennek a csoportnak egyik újabb lelőhelye a Németbánya felsőerdei dűlőben található II./1. halom 1. sírja, amelyet azért láttunk szükségesnek mielőbb ismertetni, mert *fibulatípusa először* került elő *temetkezésből és hiteles ásatásból hazánkban.*

Végezetül — röviden — ki kell térnünk a halomépítés és temetkezési rítus feltárás során megfigyelni vélt momentumaira.

A halom eredeti átmérője kb. 12,6—12,8 m, a feltáráskor mért magassága 1,5 m, a késő bronzkori felszínhez viszonyítva. A halom helyét a horhossal határolt terület már vízszintesebb részén jelölték ki. Az É—D-i tanúfal D-i és a K—Ny-i tanúfal metszetében kb. 20 cm mély (a késő bronzkori felszín aljától) beásás volt megfigyelhető, amelynek körvonalát azonban a közelben álló fák gyökerei és a kevert talaj összemosták. Valószínűnek tűnik, hogy a megépítendő halom majdani kerületén egy árkot ástak. Ezt bizonyítja a halom közepén — a vízszintes metszetben jelentkező — egységes, szürke homok. A halom feltöltésében pedig — a középső részen — a sárgásbarna agyagban szürke homokfoltok voltak. Ennek magyarázata: ahol — a függőleges

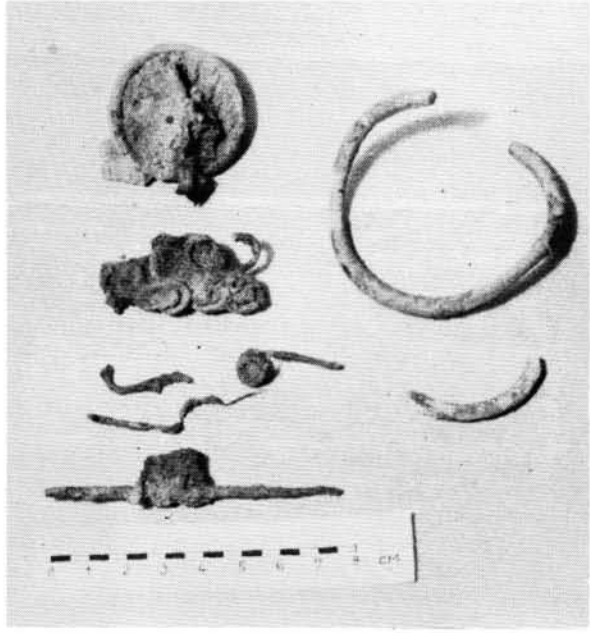

5. ábra. Az 1. sír bronzmellékletei restaurálás előtt, tisztítás közben (fotó: Murányi István)
Abb. 5. Die Bronzbeilagen des 1. Grabes vor der Restauration (Angefertigt von István Murányi)

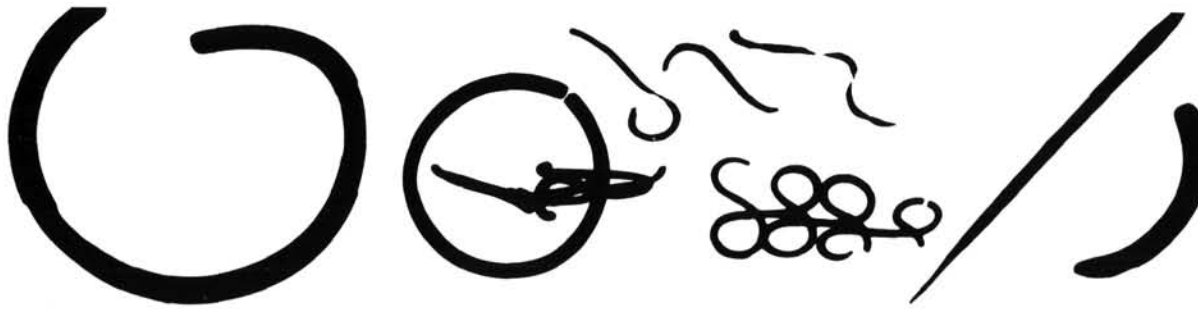

6. ábra. Az 1. sír bronzmellékleteinek röntgenfelvétele (készítette: Nánai János)
Abb. 6: Die Röntgenaufnahme der Bronzbeilagen des 1. Grabes (Angefertigt von János Nánai)

metszetből is látszott — hiányzik a szürke homok, a halom mai kerületéről belülről — onnan került a feltöltés során középre, a sárgásbarna agyaggal keverten.

Már a kijelöléskor és a föld felhordásának megkezdésekor — ami együtt járhatottt bizonyos kultuszszokásokkal[49] — elszórták (vagy elszóródott?) néhány edény töredékét. Ezeket a DNy-i negyedben az „a" ponton (oldaltöredék — 110 cm), „b" ponton (fenéktöredék — 150 cm), „c" ponton (három darab töredék — 150 cm) találtuk meg (2. ábra). A halom felhordása közben helyezték el a máglyán elégetett személy (személyek?) maradványait az 1. és 2. sírban. Ezután folytatták és fejezték be a halom építését. Az 1. és 2. sír elhelyezése — vagyis hogy a késő bronzkori járószint felett voltak — megegyezik a Farkasgyepű-Pöröserdő I. halom sírjának helyzetével[50] és eltér a korabeli felszín alatt ásott (30 cm-rel) bakonyszűcsi sírtól.[51] A bakonyszűcsi sír rítusával megegyező, hogy az *edénymellékletek* itt is *töredékesen* — mintegy a *szórt hamvakat fedve* — kerültek a halomba, az 1. sír tálkáját és bögréjét kivéve. Az 1. és 2. sírt azonos szintmagasságban helyezték el, egyidőben történt eltemetésre utal ez a tény. Az egyén (egyének?) nem- és kormeghatározását egy esetleges antropológiai vizsgálattól várjuk.

A többéves feltárás után lesz majd csak megállapítható a temető használatának ideje és lesz elemezhető pontos kulturális hovatartozása. Addig ebben a kérdésben nem alkothatunk megalapozatlan, elhamarkodott véleményt.[52]

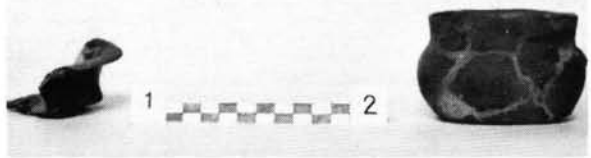

7. ábra. Az 1. sír kiegészített kerámiái
Abb. 7. Die ergänzten Keramiken des 1. Grabes

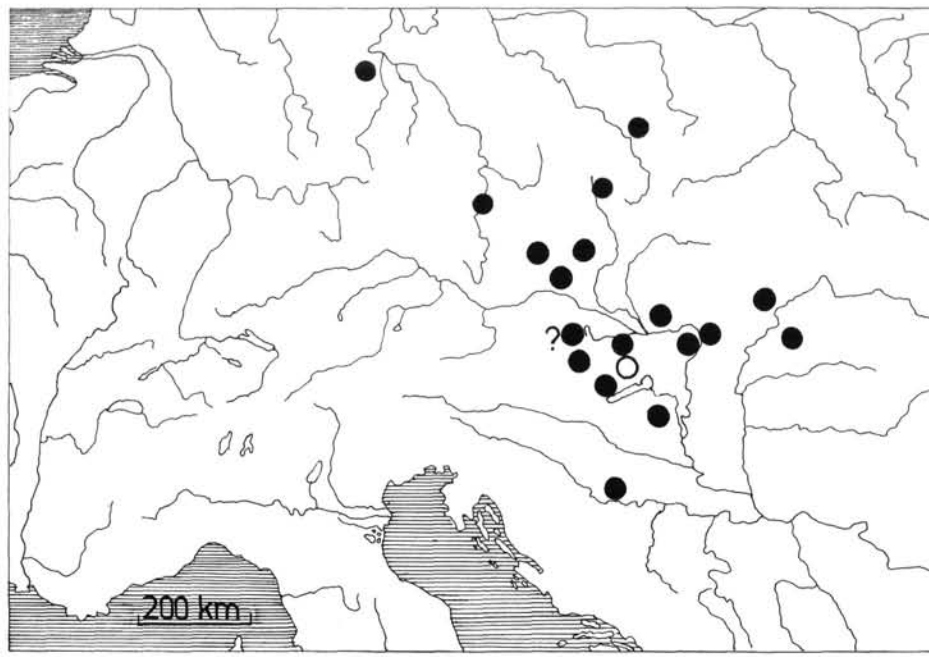

8. ábra. A fibulatípus elterjedése (Betzler nyomán, kiegészítve) ● = lelőhelyek ○ = Németbánya
Abb. 8. Die Verbreitung des Fibeltyps (nach Betzler, ergänzt) ● = Fundstätten ○ = Németbánya

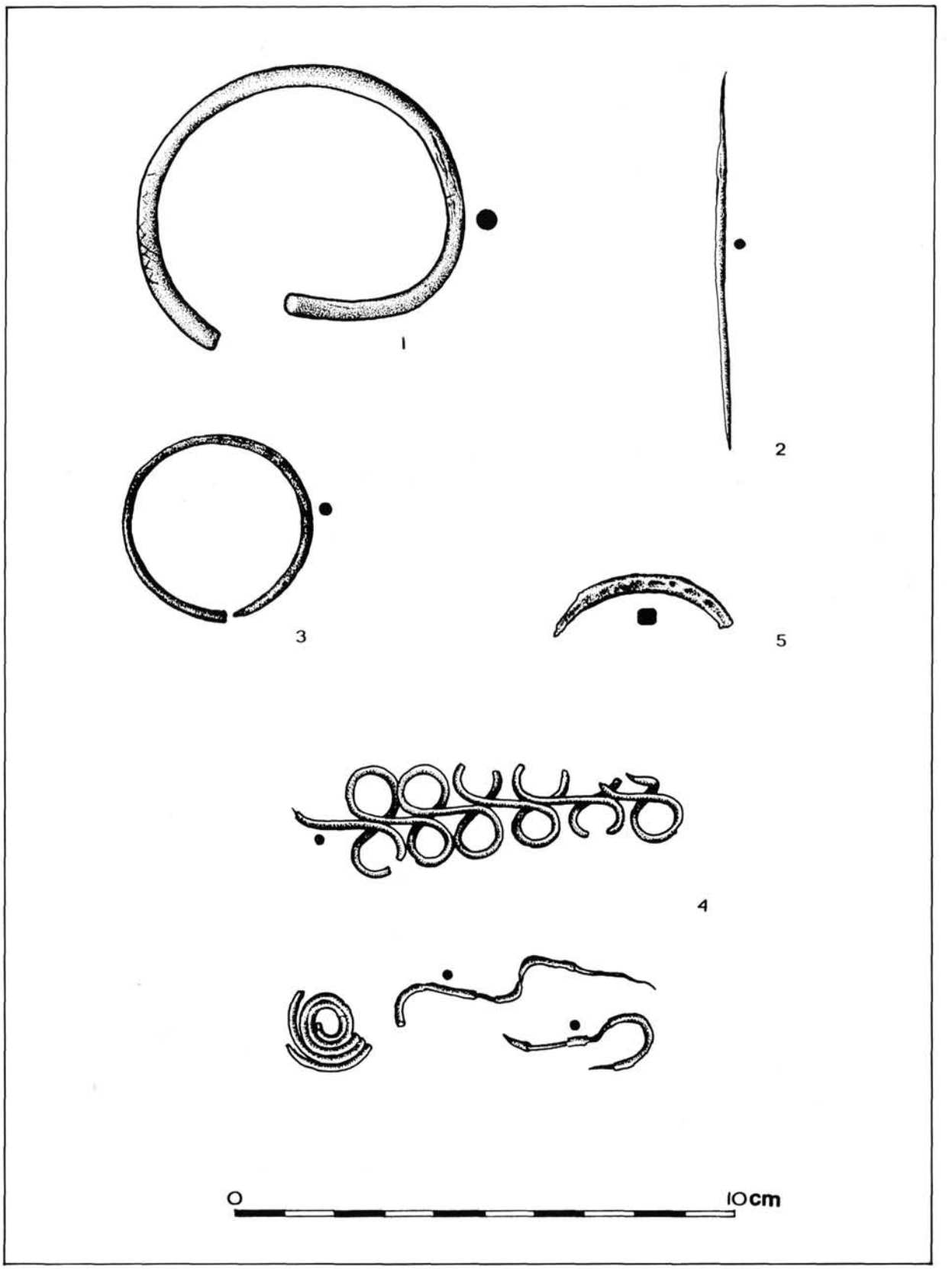

I. tábla: 1—5: Németbánya 1. sír bronzai

I. Tafel: 1—5: Die Bronzefunde das 1. Grabes von Németbánya

Rövidítések — Abkürzungen

átm = átmérő
fá = fenékátmérő
fva = falvastagság
h = hosszúság
legn = legnagyobb
m = magasság
szé = szélesség
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
PHM = Pápai Helytörténeti Múzeum
PHMA = Pápai Helytörténeti Múzeum Adattára
AÉ = Archaeologiai Értesítő, Budapest
AAH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
SlA = Slovenská Archeológia, Nitra
BETZLER = BETZLER, Paul: Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I, Prähistorische Bronzefunde XIV/3. (München, 1969)
Topográfia 4. = Veszprém megye régészeti topográfiája — A pápai és zirci járás (Budapest, 1972)

1. A kistelepen egynapos szondázó ásatást végzett Mithay Sándor 1973. június 27-én. PHMA 925—74. Leletek: PHM 74.33.1—25. Ezúton is köszönöm szívességét,, hogy engedélyezte a dokumentáció és a leletanyag megtekintését.
A korszakból Veszprém m. területéről mintegy 30 olyan lelőhely ismeretes, ahol a halmok közelében telep is van. TORMA István: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 8. (1976.) 76.
2. Topográfia 4. 51/1. lelőhely.
3. A Topográfia 4.-ből a II. halomsírcsoport részben, a III. teljességgel kimaradt.
4. A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság és a magam nevében itt ismételten szeretném köszönetünket kifejezni a vállalat dolgozóinak és vezetőinek, külön: Fazekas János igazgatónak, Pataki Attila igazgatói tanácsadónak, Legeza Miklós üzemmérnöknek és a Mikoviny Sámuel szocialista brigád tagjainak, kiemelve Oláh József geodéta nevét, aki nemcsak a már említett szerepet játszotta a lelőhely előtörténetében, de ő készítette az új térképes felmérést, illetve a feltárás során szintezett. Külön meg kell említenem, hogy az ásatás költségeinek kb. 95%-át a Bakonyi Bauxitbánya Vállalat fedezte, és vállalta a mecénás szerepét a további feltárási szezonokban is.
5. A szerző ásatási naplója PHMA 1000—84.
6. TORMA op. cit. 77.
7. A II./9. halom ásatási naplónkban I./7.-ként szerepel, mivel a teljes felmérésre csak az ásatás végén kerítettünk sort. A további publikációkban és dokumentációkban a most közlésre kerülő térkép számozását követjük.
8. A karperecet az egyik munkás csákánya rongálta meg.
9. A ,,csoportjai" megjelölés esetenként egy tárgyat is jelölhet. Ld. 1/5. folt.
10. Az 1984. évi ásatás teljes anyagát az 1985. évben együttesen, a teljes restaurálás után leltározzuk be, azért nem szerepel írásunkban leltári szám említése.
11. A bütyök a feltárás során sérült meg, a perem a restaurálás során mállott szét.
12. MÉSZÁROS Gyula: Késő bronzkori kincslelet Dombóvár—Szarvasd pusztán = Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, VIII—IX. (1979.) 21.
13. JÓSA András—KEMENCZEI Tibor: Bronzkori halmazleletek = Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, VI—VII. (1965.) 31., 41.
14. BETZLER 23—26.
15. MÁRTON Lajos: A magyarhoni fibulák osztályozása = AÉ XXXI. (1911.) 337., PATEK Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien Budapest, 1968. 85. Hampelre hivatkozva szintén Téthet (ma: Tét) közli lelőhelyként.
16. SÁGI János: Őstelep a Balaton partján = AÉ XXIX. (1909.) 353—354. és 10. ábra c. Két sírból (4. és 5.) került elő ,,tekercses fibula", amelyekről az ásató Márton Lajosnak azt vallja, hogy ezek házból, a telepről valók, csak az azokba ásott sírok miatt vélte utóbbiakhoz tartozóknak. Ld. MÁRTON op. cit. 337. Betzler tévesen a lelőhelyet Románia területére teszi, összekeverve azt Apadombbal.
17. Mint párhuzamot említi MÁRTON op. cit. 337. Sajnos elkerülte Betzler figyelmét. A tárgy már az 1954-es revíziókor sem volt meg az MNM-ben. A leltárkönvben azonban jó rajz található. Az MNM leltárkönyvében ez a bejegyzés áll: Őskori bronzfibula speciális korongos fejjel, egyenes kilenc nyolcas csavaros szárral, rugós tövű, vastagodó lábbal. Ketté van törve. H = 14 cm. Vétel Burger Samutól, lelőhelye Szentendre. Lsz.: 52/1904. Ld. még PATEK op. cit. 85.
18. Raktárleletből. Hátát hét darab nyolcas alakú huzal alkotja. H = 10,5 cm. KEMENCZEI Tibor: Újabb bronzleletek Borsod megyéből = Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. (1969.) 28., 30. és XII. t. 4., ugyanő.: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest, 1984. 185. és CLXXXVIII. t. 14.
19. BETZLER op. cit. 24.
20. Ibidem 24.
21. Ibidem 4.
22. Ibidem 24.
23. Ibidem 23. és 1. jegyzet
24. Az ,,a" variációhoz tartozik: pl. Velem egyik töredéke (MISKE Kálmán: A Velem Szt. Vid-i őstelep. Bécs, 1907. 39. t. 7. és 15.), Németbánya, Kleinstetteldorf (BETZLER op. cit. 3. t. 33.), Bítov (ŘIHOVSKÝ, J.: K poznání starší fáze kultury středodunajských popelnicových polí-velatické kultury = Sborník Čekoslovenské Spollečnosti Archeologické 3. (1963) 15. t.), Szentendre, Čaka, (PAULÍK, J.—TOČIK, A.: Výskum Mohyly v Čake v Rokoch 1950—1951 = SlA VIII. (1960.) 13. ábra 3.). A ,,b" variációhoz pl.: Aszód (HAMPEL József: A bronzkor emlékei Magyarhonban, I. Budapest, 1886. XLI. t. 3.), Velem (MISKE op. cit. 39. t. 16.), Keszthely-Apátdomb (SÁGI op. cit. 10. ábra c.), Regöly (MÁRTON op. cit. I. t. 6.)
25. BETZLER op. cit. 3. t. 33.
26. PAULÍK—TOČIK op. cit. 13. ábra 3.
27. KELEMENCZEI op. cit. 1969. XII. t. 4. és op. cit. 1984. CLXXXVIII. t. 14. fotókon nem látszik. Itt is szeretném megköszönni Kemenczei Tibor szívességét, hogy kérésemre a fibula tanulmányozását lehetővé tette.
28. ZOLTAI Lajos: A debreceni-látóképi bronzkincs = Jelentés Debrecen Sz. Kir. Város Múzeumának és . . . Debrecen, 1927. V. tábla
29. HAMPEL op. cit. XLI. t. 3.
30. J. Filip és N. Äberg alapján ld. KUDRNÁC, L.: Popelnivocé hroby u Zvírotic na Sedlčansku = Archeologické Rozhledy, 11. (1950.) 223., 294.
31. PITTIONI, Richard: Urgeschichte des Österreichischen Raumes Wien, 1954. 408—444.
32. MÁRTON op. cit. 338.
33. KEMENCZEI op. cit. 1969. 37.
34. VINSKI, Z.—GASPARINI, K. V.: Prolegomena k statistici i kronologiji prehistorijskih ostava u Hrvatskoj i u Vojvodanskom podrucju srijema = Opuscula Archaeologica I. (1956.) 86.
35. PATEK op. cit. 85.
36. KŐSZEGI Frigyes: Beiträge zur Geschichte der

Ungarischen Urnenfelderzeit = AAH XII. (1960.) 156—157.
37. PAULÍK—TOČIK op. cit. 93. és PAULÍK, J.: K problematike Čakanskej Kultúry v Karpatskej kotline = SlA XI. (1963.) 336. A nyolcasokkal kialakított hátú fibulát a BD—HA_1 időszakra keltezi.
38. BETZLER 1., 6., 25—26.
39. MÁRTON op. cit. szavai ma is megszívlelendők. „... csak a lelet összességének mérlegelése alapján lévén lehetséges" a megközelítően pontos keltezés, hiszen ugyanaz a fibulatípus vidékenként eltérő időpontban lépett (léphetett) fel. MÁRTON op. cit. 329.
40. Topográfia 4. 159. és 5. t. 27.
41. Ibidem 97. és 20. t. 3.
42. Ibidem 94.
43. KŐSZEGI op. cit. 144., 165.
44. PATEK op. cit. 31.
45. LÁZÁR Jenő: Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről = AÉ 82. (1955) 203. és XXX. t. 13., 14., 28.
46. PATEK E.: Ein spätbronzezeitliches Grab in Bakonyszűcs—Százhalom = AAH XXII. (1970.) 44., 47.
47. BÓNA István: Tiszakeszi késő bronzkori leletek = Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. (1963.) 24., 28.
48. A szakirodalomban Kőszegi F. és Patek E. nevével fémjelezhetők ezek az irányzatok.
49. Már a késő bronzkorban elképzelhetők bonyolult temetkezési szertartások, amelyeket ugyan legújabban a HC_2 időszakból figyeltek meg. Ld. erről: V. VADÁSZ Éva: Előzetes jelentés egy kora vaskori halomsír feltárásáról Süttőn = Communicationes Archaeologicae Hungariae 3. (1983.) 44—45.
50. Topográfia 4.97.
51. PATEK op. cit. 1970. 42.
52. Ezúton is köszönetet mondok Bócz Gézáné, Koltai Orsolya és Fazekas Pál restaurátoroknak gyors és jó munkájukért, valamint Gelencsér Ferencnek gondos rajzaiért.

GÁBOR ILON

DAS NEUERE AUFTRETEN EINES FIBELTYPS IM NORDWESTEN TRANSDANUBIENS

(Vorläufige Meldung über die Flurausgrabung im Németbánya—Oberwald im Jahre 1984)

Der Fundort im nördlichen Bakony-Gebirge ist die Gemeinde Németbánya (Komitat Veszprém, Kreis Pápa). An der nördlichen Grenze des Dorfes in einer Höhe von 370—332 m befinden sich die 73 Hügel, die das Feld des Hügelgrabes bilden, auf einem bewaldeten Gebiet in der Nähe des Wassers. Neben den Grabgruppen (I., II., III.) ist der eine Hügel wahrscheinlich eine Kleinsiedlung (III/5.).

Im Jahre 1984 wurden fünf Hügel freigelegt, diese sind die Hügel II/1—4. und 9. (Abb. 1). Diese kurze Schrift befaßt sich nur mit dem 1. Grab des II/1. Hügels, der zwei Gräber enthielt, da eine Bronzebeilage eine Fibel vom Typ Čaka ist. (I. Tafel 4., Abb. 5 und 6). Dieser Fibeltyp kam in Ungarn jetzt zum ersten Mal bei authentizierten Friedhofsausgrabungen vor. Das Grab enthält die Asche verstreut, wobei die Asche mit Bruchstücken von Gefäßen abgedeckt bzw. ein erhaltengebliebenes Schälchen und Töpfchen hineingesetzt wurde (Fleck 1/3. und 1/4., siehe Abb. 2). Im Grab befanden sich noch die folgenden Bronzegegenstände: offenendiger Armreif (I. Tafel 1., Abb. 5 und 6), Nadel (I. Tafel 2., Abb. 5 und 6), offenendiger Drahtreif (I. Tafel 3., Abb. 5 und 6), Bruchstück eines Armreifs (?) (I. Tafel 5., Abb. 5 und 6). Das Grab kann aufgrund der obigen Ausführungen auf das Endre von BD auf die Periode HA_1 datiert werden.[30—46]

Die Landkarte von P. Betzler, die die Verbeitung der Fibeln vom Typ Čaka darstellt, wurde präzisiert. Als neue Fundorte kommen vor (Abb. 8): Szentendre (mitgeteilt von Marton und Patek)[17], Tállya[18] und Németbánya. Die wirkliche geographische Lage von Keszthely-Apátdomb negligiert den bei Betzler vorkommenden einzigen rumänischen Fundort.

Das gesamte Material der Ausgrabung von 1984 wird in kurzer Zeit in einer längeren Studie veröffentlicht werden. Die Freilegungen werden 1985 und 1986 fortgesetzt.

SÁGI KÁROLY

AZ ÖTVÖSPUSZTAI V. SZÁZADI SÍR

Dabronc (Veszprém megye) községhez tartozó Ötvöspuszta két, vízérrel határolt, félszigetszerű, magas domb északi végén épült fel. A puszta neve a török harcokban elpusztult Ötvös falu emlékét őrzi, melynek helyére települt.[1]

1967. május 9-én a majorudvarban létesített új villanyvezeték legészakibb oszlopa gödrének ásása során nyújtott helyzetű női csontvázas sír koponyáját és mellkasi részét találták meg. Az oszlopgödör területére eső vázrészeket a munkások megsemmisítették. A koponyától északra sötétszürke korsó állott, amit a találók összetörtek és a gödör földjével kidobták cserepeit. A cserepeket a véletlen jóvoltából éppen a helyszínre érkező Dobrovits László főmérnök összeszedte és a Balatoni Múzeumba juttatta, azzal az üzenettel, hogy a cserepek csontvázas sír mellékletéből kerültek elő.

A múzeumba került cserepek könnyű kézikorongon készült, besimított díszű, nyakgalléros korsó darabjai voltak, így egy ritka, V. századi sír előkerülésével számolhattunk.

Az értesítés nyomán már másnap ellenőrizhettük a lelőhelyet. Megérkezésünk előtt a gyerekek az oszlopgödörből indulva, befúrtak a csontváz medencéjéhez és onnét egy nagy ezüst csatot piszkáltak ki, melyet sikerült megszereznünk. Ezt követően a villanyoszlop gödrének kidobott földjét vizsgáltuk át, és abban két, kisméretű, aranyozott ezüsfibulát találtunk. Az egyik fibulát az ásó kettészelte. Mintkét fibula félköríves fejű, háromgombos példány volt, az oldalsó gombok azonban mindkettőről hiányoztak. A kidobott földben csak két oldalgombot találtunk meg, a másik két gomb nem került elő, ezenkívül a korsó fülének darabjai mellett apróbb, jelentéktelen borostyánszilánkokat is találtunk. A váz nyakán borostyánkő nyaklánc lehetett.

A villanyoszlop gödrének falában jól látszott a korsó lenyomata, helyét ennek megfelelően rögzítettük az in situ, bolygatatlanul fekvő vázrészekkel együtt. A vázrészek alatt és felette is barnás elszíneződést észleltünk. A korhadékból vett minta alapján Füzes Miklós birkagyapjúból készült nemezt határozott meg, a halottat tehát nemeztakaróba burkolva temették el. A bolygatatlanul maradt alsó karok szerint a halott karjait a test mellett kinyújtották.

Mivel Magyarország régészeti topográfiája sorozat harmadik, határidős kötetének terepbejárási munkái folytak akkor, a váz alsó lábszárait nem tárhattuk fel, későbbi időre halasztva a sír teljes kiásását. A fontos leletek rajzát, mint V. századi gazdag női sír mellékleteit, be is mutattuk aztán kötetünkben[2].

1970 tavaszán sikerült újból feltárnunk a sírt. Ennél a munkánál Füzes Miklós archaeobotanikus és Horváth László régész kollégák is jelen voltak. A sír környékének ásatással történő vizsgálatára módunk nem volt. A sír közelében, a majorudvart észak—déli irányban átszelő út friss árkai sírt nem jeleztek, de a közeli kút mellett ásott nagyméretű ciszterna gödre is üresnek bizonyult. A sír vagy magányos volt, vagy egy kisebb sírcsoporthoz tartozott. Az V. századi gazdag népvándorláskori temetkezések esetében ez szinte általános, aminek etnikumjelző szerepe nincs. Annyit tudunk, hogy a keleti germánok törzsei közül egyedül a keleti gótok azok, akiknél ezt a szokást megtaláljuk.[3] Ez esetben a hunok hatására gondolhatunk.

Az ötvöspusztai sírról 1970. évi ásatásunkon megállapítottuk, hogy padmalyos volt. A majorudvar 20 cm vastag, új keletű feltöltése alatt 22 cm vastag humuszréteg feküdt, ami sárgás homoktalajra települt. A sírakna indítását a humusz alatt észleltük, ahol 70 cm szélességgel mélyült lefelé. 115 cm mélységig ásták meg az aknát, ahol azonban 65 cm-re szűkült össze. Itt ívesen mélyülő padmalyt vágtak a sírakna nyugati falába. Az 55 cm széles padmaly fenékszintjét 175 cm mélységben értük el.

A padmaly és a sírakna találkozásánál 18 cm vastag és 50 cm hosszú, sötét elszíneződést találtunk, a padmaly felett. A padmalyt beszakadás ellen védő ácsolat korhadéka volt ez. Padmalyt védő ácsolattal a magyar néprajzi irodalomban is találkozunk.[4] Az ötvöspusztai sír metszetrajzát az *1. sz. ábrán* mutatjuk be.

A 70 cm, illetve 65 cm széles sírakna 235 cm hosszú volt. Hasonló volt az akna nyugati oldalán nyitott padmaly hossza is. A padmalyban fejjel északnak, lábbal délnek fektetett női váz volt, a test mellett kinyújtott karokkal. A váz hosszát a bolygatás miatt mérni nem tudtuk. A váz hosszát az in situ talált vázrészek alapján 155—160 cm-re becsülhetjük. A váz nemével kapcsolatos megállapításunkat a két fibula, a nagy ezüst csat és a gyöngysorra utaló borostyánkő szilánkok is alátámasztják. E tárgyak a V. századi germán női viselet jellegzetes tartozékai.[5] Az in situ talált vázrészek alapján a csontváz tájolása 22°-kal tér el az észak—déli iránytól kelet felé.

Említettük, hogy a halottat nemeztakaróba

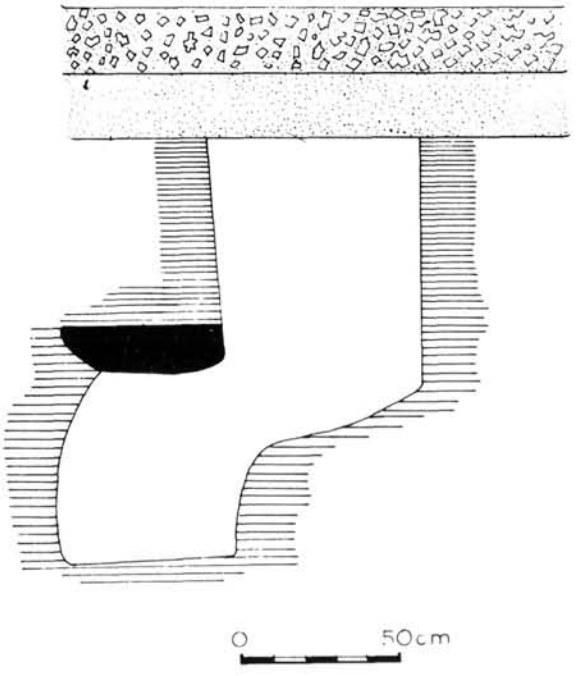

1. ábra. Az ötvöspusztai sír keresztmetszete
Abb. 1. Querschnitt des Grabes von Ötvöspuszta

göngyölve temették el. A csontváz lábrészénél a nemez korhadékai alatt és felett is egy sötétebb elszíneződést is észleltünk. Ebben a sötétebb korhadékrétegben faszénmaradványok is előfordultak. Ebből a korhadékrétegből vett minták alapján Füzes Miklós vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy ez a sötétebb réteg a koporsó fájának pusztulásából képződött. Füzes Miklós megállapítása szerint a koporsó nem deszkából készült, hanem tölgyfa törzsből faragták ki. A koporsó alakjának és nagyságának megállapításához sajnos mérhető részek nem adódtak.

A tölgyfatörzsből faragott koporsók kérdésével a vörsi langobard temető koporsói esetében foglalkozhattunk.[6]

Az ötvöspusztai sír alaprajzát a *2. sz. ábrán* mutatjuk be. Az 1970. évi ásatás során újabb lelet nem került elő.

Az ötvöspusztai sír fibuláit nem találtuk in situ. A villanyoszlop gödrének ásása során a vázrészeket annyira összetörték, hogy az oxidnyomok alapján sem következtethettünk a fibulák síron belüli helyzetére. A kor hasonló fibuláit a vállakon, fejjel lefelé fordítva hordták,[7] így lehetett ez az ötvöspusztai sír esetében is.

Mindkét fibulát ezüstből öntötték. Az íves fej közepén levő profilált gombot együtt öntötték a fibulával, az oldalgombokat külön készítették és utólag szerelték fel. Az ép fibula hossza a gombbal együtt 6,75 cm, az ásóval kettészelt darab hossza a fejen levő gombbal együtt 6,95 cm. Az azonos technikával és díszítéssel készült, párt alkotó fibulákat tehát nem egy öntőminta felhasználásával készítették.

Öntés után átvésték a darabokat. A gombok középső tagjának gerincét és a fibula széleit, a fej és láb egyes részeivel egyetemben félgömbös végű poncolóvésővel bevert pontsorral díszítették. A fibulák kengyelének gerincén nielló díszítés húzódik végig. Joachim Werner az acquasantai fibulával kapcsolatban megjegyzi, hogy a nielló nem szokatlan jelenség az V. századi germán iparművészet alkotásai között.[8] László Gyula a niellót mediterrán örökségnek tartja[9].

A fibulák fedőlapját és a gombokat tűzaranyozással látták el. Tűzaranyozásnál arany és higany keverékével, foncsorral kenték be az aranyozandó felületet, majd a tárgyat hevítették. Hő hatására a higany elpárolgott, az arany meg szilárdan a felületre tapadt.[10]

Az így elkészített fibulákra felszerelték a vas tűszerkezetet, amelynek nyomait a találáskor még megfigyelhettük, a restaurálás során azonban, sajnos, megsemmisültek ezek. A tűszerkezet rugójának vastengelye a fibulafej hátlapján kiképzett füleken (*3. ábra, 1—2*) húzódott át, és erre a tengelyre húzták rá az oldalgombokat. Az 1,35 cm hosszú oldalgombok tengelyükben át vannak fúrva. A tűszerkezetet tartó vastengely végeinek elkalapálásával biztosították az oldalgombok szilárd fekvését.

Mint említettük, csak két oldalgombot találtunk meg. Ezeket a gombokat az ép fibulával kapcsolatban mutatjuk be (*3. ábra, 2*), bizonytalan azonban, hogy melyik fibula tartozékai voltak? Az ötvöspusztai fibulák közül az ép példány színes fényképét korábban bemutathattuk már.[11]

Az ötvöspusztai fibulák közeli analógiáját az V. század második feléből származó acquasantai keleti gót temetőből ismerjük.[12] Az acquasantai fibula oldalgombjai hiányoznak, azonban bolygatott sírból került elő, bizonytalan tehát, hogy

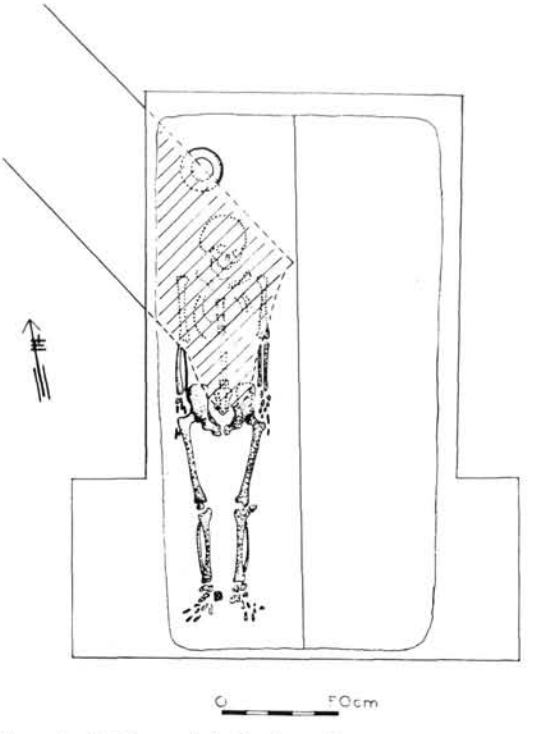

2. ábra. Az ötvöspusztai sír alaprajza
Abb. 2. Grundiss des Grabes von Ötvöspuszta

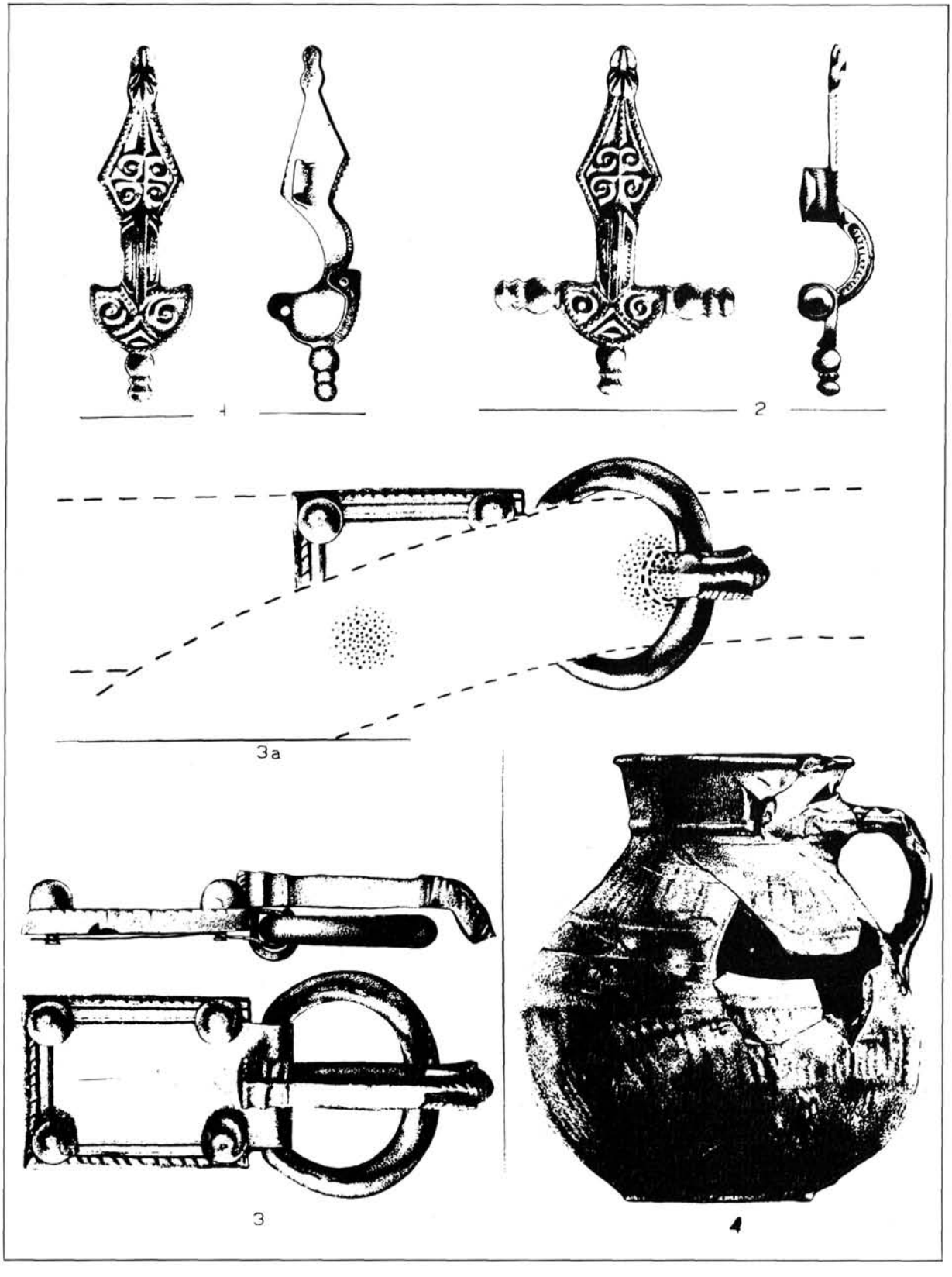

3. ábra. Az ötvöspusztai sir leletei

Abb. 3. Die Funde des Grabes von Ötvöspuszta

ilyen csonkán használták. A fibulát Joachim Werner a Diergardt-gyűjtemény egy lelőhely nélküli darabjával veti össze,[13] és megjegyzi, hogy az acquasantai példány a dunai háromgombos fibulákkal közelebbi rokonságban van, mint az itáliai keleti gót fibulákkal. Ennek igazolására közli a dunai analógiákat is.[14] Zdenko Vinski újabb közlése alapján az ötvöspusztai fibulák párhuzamai közé egy közép-itáliai darab[15] és a sokolnicei fibula[16] is beilleszthető. Az utóbbinak közeli párhuzama s szekszárd-palánkapusztai fibulapár.[17]

Az ötvöspusztai sír fibulái (*3. ábra, 1—2*) alapján arra gondolhatunk, hogy a sír a keleti gótok 470/471-es elvándorlása előtt került a földbe.

Egy nagy ezüstcsat (*3. ábra, 3*) is tartozik az ötvöspusztai lelethez. A csat a medence tájáról, bolygatás következtében került elő. Teljes hossza 8,9 cm, a befogólemez 5,1 cm hosszú és 3,3 cm széles.

A téglalap alakú befogólemez 0,9 cm vastag ezüstlemezből készült. A díszítetlen közepű fedőlap szélei vissza vannak hajtva a hátlapig, a csatlakozó éleken a forrasztás nyoma megfigyelhető. A befogódoboz 0,4 cm magas, zárt, amit a fedőlap szélein elhelyezett négy nagy, kúpos fejű szeg fog össze. A szegek végződéseit a hátlapon elkalapálták. Ez a megoldás meghatározza az öv anyagának vastagságát is, ami 1 mm alatti értéket ad. Azt az övet, amelyhez ez a csat tartozott, csak textíliákból képzelhetjük el. Az öv szélességét a befogólemez 3 cm-ben határozza meg.

A befogólemez fedőlapját két, párhuzamosan bekarcolt árkolás szegélyzi. Az árkolások és a lemez széle közti területen reszelővel előállított ferde mélyedések zsinórdíszt adnak. Az ovális csatkeret kerek átmetszetű és a tengely felé keskenyedik. A keret tengelyén az erős kopásnyom hosszabb használatra utal.

A csattövis háromszög átmetszetű és ráhajlik a csatkeretre. Hátsó oldala ívesen kivájt. A csattövis indításánál három párhuzamos bordát találunk, a csatkeretre hajló hegy stilizált állatfejben végződik. Az állatfejet bekarcolt ferde vonalak díszítik. Ez a rész is kopott a hosszú használattól.

Az ötvöspusztai öv, mint említettük, textíliából készült, amire a dobozszerű befogólemez alapján következtethetünk. A befogólemezben fabetét lehetett, és az biztosította a textilöv fekvését. Az öv anyagát a fémsók által konzervált maradványok alapján lenvászonnak határozta meg Füzes Miklós.

Az ezüstcsat tövisén és attól 5 cm-re a befogólemezen 0,98 cm átmérőjű, kerek vas-oxid-nyomokat észleltünk. Arra következtetünk ebből, hogy a textilöv lyukait kis, kerek vasgyűrűkkel béleltek ki, hogy a csattövis ne rongálja az övet (*3. ábra, 3a*). Az öv lyuktávolságai természetesen sűrűbbek lehettek, de meghatározásukhoz adatunk nincs.

Az ötvöspusztai textilöv nem egyedülálló. A IV. század végére datált lébényi gazdag sírral időben összefüggő leletekben tűnnek fel a zárt, dobozszerű befogóval szerelt csatok,[18] amelyek a hun kori leletanyagban is gyakoriak,[19] de hasonló megoldást találunk a hazai és itáliai keleti gót csatoknál is.[20] A dobozszerű befogólemezt a gepida csatoknál[21] is megfigyelhetjük. A textilöv széles körben elterjedt viseleti sajátosság az V. században. A divat terjedését elősegíthette, hogy tenyérnyi, négy sarkán átfúrt falap segítségével készültek a textilövek. Az egyszerű eszköz színes, mintás öv szövését is lehetővé tette.[22]

A. Götze a gót csatokat tárgyaló munkájában a legkorábbi, „A" típusba sorolja a nagy, téglalap alakú befogólemezzel szerelt példányokat, amelyeknél a befogadólemez közepe nincs áttörve vagy díszítve. Négy nagy kúpos fejű szeg erősíti ezeket a csatokat az övhöz. A csatkeret díszítetlen, a keretre hajló csattövis alul kivájt és vége stilizált állatfejben végződik. Götze a bresciai csatot tekinti a típus legkorábbi darabjának.[23] Volker Bierbrauer a bresciai csatot leletösszefüggései alapján az V. század közepére keletezi és adja a típus Kárpát-medencei párhuzamait is.[24] Zdenko Vinski egy hasonló salonai csatot a VI. század első évtizedeire keltez.[25]

Az ötvöspusztai sírból egy sötétszürke színű korsó töredékei is előkerültek. A törésfelületek új keletűek, és világosan bizonyítják, hogy a korsót a villanyoszlop gödrének ásása során törték darabokra. A simított felületű és besimításokkal díszített korsó zömök alakja nem szabályos, oldalai nem részarányosak (*3. ábra, 4*). A korsó hasi részén függőleges besimításokat látunk. A vállon, ott, ahol az egyosztatú szalagfül a vállra támaszkodik, szalagszerű sáv fut körbe. Az enyhén tölcséres nyak közepét „gallér" díszíti, innen indul ki az edény füle. A gallér és a spirálvonalakkal díszített mező közti részen is függőleges besimításokat láthatunk. A darabokból összeragasztott korsó magassága 17,2 cm, szájának átmérője 9,1 cm, talpának átmérője 7 cm.

Az edény alakja, talpának összedolgozása az oldalfalakkal önmagában is elárulja, hogy darabunk nem készült a késő római világban nálunk általánosságban használt lábbal hajtott fazekaskorongon. Törött állapotban jól megfigyelhettük, hogy az edény testét hurkákból építették fel, a fazekas az edény belsejében nem simította el ezeket a hurkákat, csak összenyomkodta azokat. Munkája közben körmei — amelyek határozottan férfikézre utalnak — a lágy anyagba mélyedtek, ujjlenyomata is megfigyelhető az edény belsejében. Az edény összeragasztása előtt fényképen rögzítettük ezeket a jelenségeket, amiket a *4. sz.*

4. ábra. Az ötvöspusztai korsó belseje
Abb. 4. Die Innenfläche des Kruges von Ötvöspuszta

ábrán mutatunk be. Fényképünk olyan technikai sajátosságokat dokumentál, amely a kézzel hajtott, könnyű fazekaskorong használatát bizonyítja.[26]

Azzal a korsótípussal, amelyhez az ötvöspusztai darab (*3. ábra, 4*) is tartozik, Alföldi András foglalkozott részletesen. Az analógiák széles körű felsorolása mellett arra a következtetésre is rámutat, hogy a korsótípus előzményei a hunok feltűnése előtt jelentkeznek már a Kárpát-medencei szarmata anyagban. A korsótípus a hunok Kárpát-medencei uralma idején széles körben terjedt el, de a hun uralom után is kimutatható még.[27] A típus újabb előfordulásait Kovrig Ilona sorolja fel.[28] Párducz Mihály a hun kori kerámia X. típusának „A" változataként tárgyalja a korsóformát és adja annak elterjedését is.[29]

Alföldi András, mint említettük, szarmata eredetre gondol a típussal kapcsolatban. Póczy Klára egy intercisai példány alapján a Pontus vidékén keresi a típus eredetét.[30] Párducz Mihály is ezt a nézetet fogadja el.[31]

Az ötvöspusztai korsó fazekasa nem folytatta a késő római világ fazekasainak fejlettebb szintű szakmai gyakorlatát, hanem új és a múlthoz viszonyítva alacsonyabb szintű technológiát alkalmazott. Ez önmagában is a késő római világtól eltérő etnikumra utal.

A sírforma igen lényeges az etnikum meghatározásánál. Az ötvöspusztai sír (*1. ábra*) padmalyos volt. Padmalyának kiképzése a keszthelyi téglagyárban talált hun kori gyermek sírjával[32] azonos. Újabban Bakay Kornél általunk ismeretlen okból és alapon megkérdőjelezi a keszthelyi sír padmalyos voltát[33] — amit természetesen nem fogadhatunk el. Igazunk bizonyítására a keszthelyi sír keresztmetszetét korábbi közleményünk alapján[34] az *5. sz. ábrán* mutatjuk be.

A padmaly kiképzése mellett azonos volt az ötvöspusztai és keszthelyi sír esetében a sírok észak—déli tájolása is. Mindkét sírban a koponya északi szomszédságában helyezték el az edényt is. Itt annyit kell még megjegyeznünk, hogy a Volga vidéki szarmaták padmalyos sírjai is észak—déli tájolásúak.[35] Az észak—déli tájolás, a koponyánál elhelyezett edénymelléklet a hazai hun kori anyagban padmaly nélküli, egyszerű veremsírok esetében gyakori, aminek elterjedését korábban összegyűjtöttük már.[36] A felsorolt anyaghoz az újabban előkerült lengyeltóti sír is kapcsolható még.[37]

A keszthelyi sír korát a hunok pannóniai uralma idejére, 433—453 közti időre kelteztük.[38] A keszthelyi sírral újabban Erwin Keller foglalkozott, aki a sírok torquesét férfi- és fiúsírok jellegzetes mellékletének határozta meg.[39]

Amennyire a hosszú életű tárgytípusok alapján keltezni lehet, az ötvöspusztai sír későbbi a keszthelyinél, de a keleti gótok kivonulása — 470/471 — előtt került a földbe.

Régebben alan, illetve szarmata népességhez kapcsolták a padmalyos sírokat.[40] Az újabb vizsgálatok, főleg M. I. Vjazmityina munkája alapján[40] szarmata etnikumhoz köthetjük ezt a sírformát.

A keszthely-dobogói késő római temető padmalyos sírjai[42] mellett az intercisai temetőből is

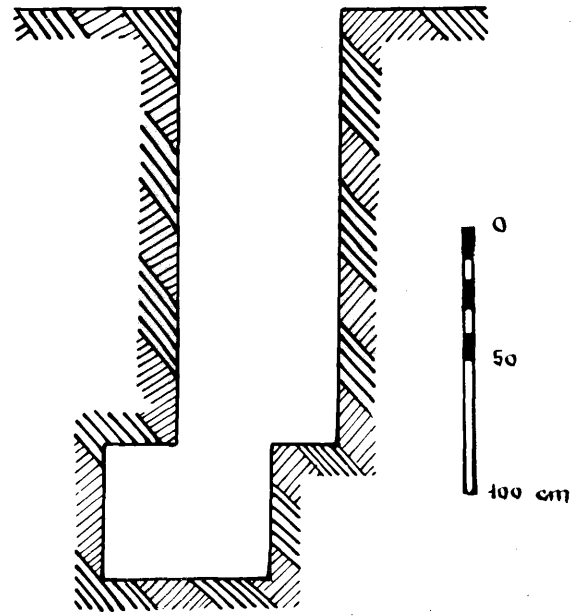

5. ábra. A keszthelyi sír keresztmetszete
Abb. 5. Querschnitt des Grabes von Keszthely

ismerjük ezt az érdekes sírformát.[43] Pannóniától nyugatra padmalyos sír nem került még elő római temetőből. Alapvetően hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a késő római sírok nincsenek semmi kapcsolatban Keszthely környékének V. századi hasonló sírjaival. A késő római padmalyos sírok tájolása a romanizáció hatására nyugat—keleti, a keszthelyi és ötvöspusztaié ezzel szemben észak—déli. A pannóniai késő római sírokban szegényes és szokványos mellékletanyagot találunk, amiből nem fakadhat az V. századi padmalyos sírok mellékletgazdagsága. A keszthelyi sír torquese Nyugat-Szibériától Közép-Európáig követhető nyomon.[44] Az ötvöspusztai sír korsója pontusi eredetű, amely a késő római világban szokásos nehéz (lábbal hajtott) fazekaskorong helyett könnyű (kézzel hajtott) korongon készült. Az ötvöspusztai sír említett germán viseleti sajátosságait sem magyarázhatjuk a helyi elemek közvetítésével. A keszthelyi sír lábbeli csatjai[45] jellegzetes hun kori darabok,[46] viselésük, Bakay Kornél szerint,[47] a Volga vidékétől Spanyolországig követhető nyomon. A rómaiak és romanizált elemek viseleti anyagából ezek a darabok hiányoznak.

A keszthelyi és ötvöspusztai padmalyos sírok új, szarmata etnikum betelepülését jelzik vidékünkre, Attila uralma idején. Az etnikai bővülést igazolja a keszthely-gátidombi lovas temetkezés[48] is. Ez a sír 1895-ben került elő, leletkörülményeiről sajnos nincs tudomásunk.

Egy új etnikum hagyatékát láthatjuk abban a bronz tükörtöredékben, amelyet a század elején találtak Zalavár határában, Balatonhídvégen.[49] A publikálatlan lelet rajzát a *6. sz. ábrán* mutatjuk be. A töredék 6,7 cm átmérőjű. Az enyhén domború tükör hátoldalán kis, zsinórátfűzésre alkalmas fül van a középpontban. A fültől sugarasan induló bemélyedéseket kör alakú árkolás

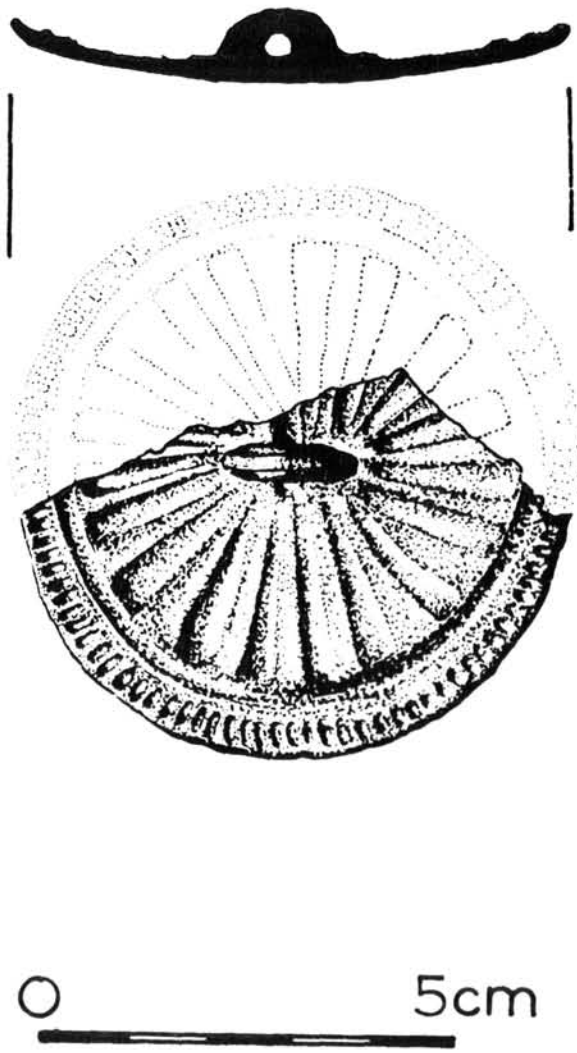

6. ábra. Bronz tükörtöredék Balatonhidvégről
Abb. 6. Bronsenes Spiegelfragment von Balatonhidvég

fogja körül. A tükör szélét sugarasan elhelyezett árkolások díszítik.

A tükörtöredéket 1905-ben találták szőlőforgatás közben, őskori cserepekkel együtt. Az utóbbiakat Kuzsinszky Bálint írta le, a tükörtöredékről azonban nem tesz említést.[50] A Balatoni Múzeum leltárkönyve őskori cserepekkel tartja nyilván a tükörtöredéket, ami őskori gödörbe ásott hun kori sír maradványa lehet, ugyanis Joachim Werner utal arra a Kárpát-medencei temetkezési szokásra, hogy ezeket a tükröket összetörve tették be a sírba.[51] A sír egyéb mellékletéről nincs tudomásunk.

A balatonhidvégi tükörtöredék Werner szerinti[52] a Čmi-Brigetio csoportba tartozik, amely Attila itteni uralmának idejére keltezhető.[53] Joachim Werner leletanyagát Barkóczi László és Salamon Ágnes szabadbattyáni sírokban talált — hasonló típusú — tükörtöredékek alapján további darabokkal egészítették ki.[54] A szóban forgó tükröknek gyakorlati rendeltetés mellett apotropäikus erőt is tulajdonítottak.[55]

A magyar néprajzi anyagban is megtaláljuk azt a szokást, hogy haláleset után annak a szobának a tükrét, ahol a halottat felravatalozzák, fekete anyaggal fedik le, vagy megfordítják.[56] A szokás okát ma nem tudják már, de aligha lehet vitás, hogy a tükör egykori, bűvös erejére utaló, tartalmát vesztett cselekménnyel van dolgunk.

Keszthely környék 433 utáni, az új uralkodó réteggel összefüggő, etnikai bővüléssel kapcsolatban említhetjük azt a Török Gyula által említett „gót" fibulát is, melynek leltári számát is megadja.[57] A Török Gyula által adott leltári szám alapján az említett fibula fenékpusztai lelet, a leltárkönyv a fibula rajzát is adja. A rajz alapján a Török által említett fibula azonos azzal, amelyet Kuzsinszky Bálint is bemutat, azzal a megjegyzéssel, hogy az erőd egyik épületében találták darabunkat.[58] A szóban forgó fibula közelebbi lelőhelyét Csák Árpád újságcikke alapján tudjuk meg,[59] amely szerint 1904-ben szőlőforgatás közben, az erőd délkeleti sarkában találták azt, egyéb leletekkel. A fibulával együtt előkerült kétélű vaskard és az egyéb anyag az erőd 455-re keltezhető pusztulásával van kapcsolatban.[60]

A második világháború idején a Balatoni Múzeum anyagával együtt a szóban forgó fibula is megsemmisült.[61] Kuzsinszky Bálint említett fényképe alapján az ún. Villafontana típusba sorolható. A típus már 400 körül élt.[62] A fibula hosszúsága a leltárkönyv szerint 6,8 cm volt. A kisméretű fibulák az V. század derekára jellemzőek,[63] így a fibula kapcsolata a 455-ös pusztulással elfogadhatónak tűnik.

Radnóti Aladár fenékpusztai ásatásai során magányos, torzított koponyás, melléklet nélküli sírt talált a keleti erődfal külső oldalán.[64] Ezt a melléklet nélküli, torzított koponyás sírt feltételesen tehetjük csak Attila idejére, mivel a koponyatorzítás szokása túlélte a hunok pannóniai uralmát.[65]

Az Attila uralma idején Keszthely térségétől délre jelentkező, hunokra utaló leletanyagot, a lengyeltóti, táskai sírt és a zicsi aranycsatot Bakay Kornél foglalja össze.[66]

A 430-as évektől számolhatunk Kelet-Pannonia hun megszállásával,[67] amit 433-ban szerződéssel is rendeztek.[68] László Gyula szerint[69] a hunok vazallusok gyűrűjével vették körül magukat. A hunok pannóniai uralmának kezdeti idejében kerültek a Dunántúlra a sadagok,[70] akiket pannon területre telepített hódolt népnek tekinthetünk. Alárendelt helyzetüket magyarázza, hogy az Attila halálát követő hatalmi harcokba nem avatkoztak be, és a nedaói csata után is lakóhelyükön maradtak.[71]

Nagy Tibor szerint[72] a sadagok a Dunántúl északkeleti szögletében, a Duna-kanyarnál laktak. Várady László szerint[73] a sadagok a Balatontól északnyugatra laktak, a keleti gót szállásterület szomszédságában. A magunk részéről Várady nézetét tartjuk valószínűnek, hiszen Jordanes tudósítása szerint[74] a keleti gótok 467-ben megtámadták a sadagokat,[75] ami a két nép szomszédságára utal.

A keleti gótok pannóniai letelepedését Jordanes beszéli el:[76] „nam Valamer intra Scarniungam

et Aqua Nigra fluvios, Thiudimer iuxta lacum Pelsois, Vidimer inter utrosque manebant".

Jordanes topográfiai adatai közül a Scarniunga és Aqua Nigra nem azonosítható Pannonia ismert császárkori folyóneveivel.[77] A szövegében említett Pelsois tó kétségtelenül a rómaiak lacus Pelsója. Így tekinti Graf András is, aki az antik auktorok segítségével kimutatja, hogy a dunántúli Fertő és Balaton tavakat egyaránt lacus Pelso néven említik a különböző szerők.[78] A lacus Pelso kettős jelentése az oka, hogy több kutató, így Alphons Barb,[79] Graf András,[80] vagy legújabban Herbert Mitscha-Mährheim[81] a Fertő tó környékén keresi Thiudimer népének szállását.

Jordanes bizonytalan földrajzi adatai következtében a kutatók többsége a történeti eseményekből igyekszik megrajzolni a keleti gótok pannóniai letelepedését. Általában Thiudimer és Hunimund konfliktusát[82] veszik alapul, és az ezt követő sveb—skir támadás — amely Valamer ellen irányult — alapján[83] a Balatontól északra, északnyugatra keresik Valamer szállását, Jordanes Pelsois tavát meg a Balatonnal azonosítva kapják meg Thiudimer telephelyét. Sebestyén Gyulától[84] kezdve, Wilhelm Ensslinen[85] át Ludwig Schmidtig[86] a kutatók hosszú sorát említhetnénk még ezzel a nézettel kapcsolatban.

A vonatkozó történeti források és események gondosabb mérlegelésével Alföldi András 1926-ban egészen másként rajzolta meg a keleti gótok pannóniai letelepedését. Alföldi szerint[87] Valamer a Dráva—Száva közén, az egykori Pannonia secundában, Sirmium székhellyel szállt meg. Thiudimer a Balaton környékén foglalt szállást, és a kettő közül Vidimer népe talált új hazát.

Várady László szerint[88] a keleti gótok 455 utáni története biztosan utal telephelyükre. Várady lényegében Alföldi nézetét fogadja el, csupán Vidimer szálláshelyével kapcsolatban módosít. Várady szerint Vidimer a Dráva vonalán települt a Karasica völgyéig, tőle keletre lakott Valamer népe. Thiudimer gótjainak birtokai Várady szerint a Balatontól a Dráváig nyúltak le.

Nem kívánunk Váradyval vitatkozni, csupán megjegyezzük, hogy már Salamon Ferenc úgy gondolta, hogy katonai szempontok keresendők a keleti gótok pannóniai letelepedésének hátterében.[89] Salamon Ferenc felvetését magunk is jogosnak tartjuk, hiszen Valamer Attila legszűkebb környezetéhez tartozott,[90] jól ismerte tehát a Kárpát-medence földrajzi és katonai viszonyait.

Hozzátehetjük ehhez, hogy Alföldi András utalt már a keleti gótok és gepidák ellentétére, ami miatt a hunok a Fekete-tenger vidékéről nem vonulhattak fel Dacian át a keleti gótok ellen.[91] Az említett ellentét régi keletű, amit fokozott az, hogy a keleti gótok fegyvere kényszerítette be a gepidákat a hun államszövetségbe.[92] A nedaói csata után a Tisza—Maros vidékén élő gepidák[93] lezárták a Dacia irányából érkező kelet—nyugati irányú utakat. Jordanes két ilyen útról tud.[94] A gepidák fegyveres erejét Nedao bizonyította már,[95] így Alföldi András tézise: a keleti gótokat támadó hunok egyetlen felvonulási lehetőségéről, a Duna vonaláról,[96] teljesen jogos.

A Dráva—Száva közén két hun támadás érte Valamert.[97] A Hunimund által kezdeményezett sveb—skir támadás,[98] Alföldi András szerint,[99] a Duna—Tisza közén vonult fel Valamer ellen. A Pannonia ellen irányuló 374-es markomann—szarmata betörés is ezen az útvonalon jutott el a Dráva—Száva közére.[100]

Az említett gepida—keleti gót ellentétet figyelembe véve, Vidimer pannóniai szállásterületét a mai Dunaszekcső táján kereshetjük, a gepida erőkkel szemközti Duna-szakasznál. A Tisza Szegednél összeszűkülő ártere kelet—nyugati irányú utat jelöl ki, ami Dunaszekcső táján, az antik Lugiónál érte el a Dunát.[101] A gepida támadás veszélye és lehetősége folytán képzeljük el itt és nem Várady által jelölt helyen Vidimer szállását. Egyébként ez jobban meg is felel Jordanes „inter utosque" kitételének.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a keleti gótok királyai Pannónia katonailag exponált pontjait szállták meg, úgy Thiudimer balatoni letelepedését sem tarthatjuk véletlennek. A rómaiak aquincum—itáliai útja Fenékpusztánál érte el a mainál nagyobb Balatont.[102] A fontos út balatoni átkelőjére hatalmas római erőd ügyelt fel. Ezt az erődöt a keleti gótok 455 őszén elfoglalták és feldúlták,[103] majd 456 tavaszán óriási munkával helyreállíttatták azt. A munka volumene olyan nagy, hogy azt csak erős központi hatalom akaratával magyarázhatjuk, és nyugodtan levonhatjuk a következtetést: a fenékpusztai, kijavított erőd lett Thiudimer balatoni központja.[104]

Itt kell elmondanunk, hogy Valamer és Thiudimer szállása olyan távolságban volt egymástól, hogy az első, hunokon aratott győzelem után a hírnök még aznap Thiudimer udvarába érkezett.[105] Ez nyugodtan elfogadható, hiszen olyan adataink vannak, hogy 1893-ban két huszártiszt 13 óra alatt lovagolt Gyuláról Debrecenbe. A 138 km-es távolságot lóváltás nélkül tették meg.[106] Valamer hírnöke váltott lovakkal is haladhatott, hiszen útja keleti gót szállásterületen vezetett át. Egyébként 1904-ben egy huszártiszt 12 óra alatt ért lóháton Pécsről Keszthelyre.[107] Ugyanazon az útvonalon haladhatott, mint Valamer küldönce egykor.

Itt térhetünk rá arra a kérdésre, hogy Fenékpuszta tekinthető-e Nagy Theoderich szülőhelyének? Sebestyén Gyula szerint[108] igen, hiszen Jordanes elbeszélése[109] szerint a hunokon aratott első győzelem hírét hozó küldönc Thiudimer balatoni udvarában értesült Theoderich megszületéséről. Wilhelm Ensslin rámutatott már, hogy Jordanes további adatai ellentmondanak már Theoderich balatoni — tehát fenékpusztai — születésének.[110] Jordanes szerint[111] Theoderich a hetedik életévét betöltötte már, amikor Konstantinápolyba vitték túsznak. Ensslin szerint[112] ez 461-ben történt, Theoderich születése így 453—454-re tehető. Jordanes mondja más helyen,[113] hogy Theoderich tizennyolc éves korában térhetett haza. Hazatérése a sveb—alamann háborút követően történt,[114] ami 469/70 telén zajlott le.[115] Ezen az alapon Theoderich születése 452-re eshetett.

Wilhelm Ensslin megjegyzi, hogy Jordanes első adatával kapcsolatban két lehetőség van. Egy, a hunokon aratott korábbi győzelem emlékét keverte elbeszélésébe, vagy egy igen jelentős

keleti gót győzelem emlékét kívánta a nagy király születésével összekapcsolni.[116] A keleti gótok 456 tavaszán telepedtek le a Balaton mellett,[117] amikor Theoderich három-négy éves fiúcska lehetett már. Az viszont biztos, hogy a 456 és 461 közti időt apja udvarában, Fenékpusztán töltötte a gótok későbbi nagy királya.

Annyit tudunk a fenékpusztai ásatások alapján, hogy Thiudimer az ottani római alapítású erődöt hozatta rendbe és választotta székhelyéül. Népének szállása a Balaton északi partján lehetett, Tihany tájáig. Erre Jordanes egyik adatából következtethetünk, aki leírja, hogy Thiudimer a Dalmácia kirablásából visszatérő Hunimund sveb királyt a Pelsois tónál fogta el egy viharos éjjel, mivel a svebek rablásától tartott.[118]

A Vág és Garam táján élő svebek[119] a legrövidebb úton, a Cuha patak észak—déli irányú völgyében haladó régi római úton[120] érhették el a Balaton tihany—szántódi átkelőjét, közben, mint Jordanes mondja, elzsákmányolták a gótok legelő marháit.

A mainál nagyobb, egykori Balatonnak három természetes átkelőhelye volt, a tihany—szántódi, a fenékpusztai és a balatonhídvégi.[121] A fenékpusztai átkelőnél kijavítva állt Thiudimer hatalmas erődje. Aligha valószínű, hogy Dalmáciából visszatérve itt, vagy a légvonalban csak 10 km-re fekvő Balatonhídvégnél kíserelte volna meg Hunimund a balatoni átkelést. Fenékpusztától 75 km-re van a tihany—szántódi rév. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy ezen az átkelőn ment át Dalmáciába tartva Hunimund, és onnét visszatérve ugyanitt akart áthajózni a Balatonon. Jordanes „viharos éjjel" kitételéből arra következtethetünk, hogy Hunimund Balaton déli partját elért serege átkelésre alkalmas időt várt. Thiudimer további rablásuktól félve, ami ezek szerint a tó északi partján történt, rajtaütött Hunimund seregén.

A szántódi révnél érdekes turzásháromszög van, pontosan Tihannyal szemben. A turzásháromszög nyugati ágán két kaput is vájt a Balaton vize, a turzságak és a part között a múlt század közepéig víz hullámzott.[122] A mai Zamárdi területéről induló turzságon lehetett csak a révhez jutni. Ezt az egy utat kellett csak Thiudimernek megszállnia és lezárnia ahhoz, hogy egérfogóba kerüljön Hunimund serege.

Fentiekből következik, hogy Tihany, Balatonfüred vidéke Thiudimer népének szállásterülete volt még. Az V. század második felére datált kapolcsi női sírokat[123] keleti gót temetkezéseknek tekinthetjük, Thiudimer szállásterületének határáról. Úgy tűnik ezek alapján, hogy Thiudimer gótjai a Balaton és Veszprém—Kapolcs—Keszthely vonalán haladó út között szállták meg vidékünket.

A letelepülő keleti gótok északabbra szorították az Attila korában ide telepített sadagokat. Kutatásunk részben szarmatáknak tekinti a sadagokat,[124] mások türköknek vélik őket.[125] A sadagok hun birodalmon belüli alárendelt helyzete, perifériális elhelyezkedésük folytán a magunk részéről az előbbi nézethez csatlakozunk, és a sadagokat szarmatáknak tekintjük. Németh Gyula szerint[126] „az európai hunok vezető része, de bizonyára maga a tulajdonképpeni hun nép is, török nyelvű volt, illetőleg egyszerűen török volt". Ha a sadagok türkök lettek volna, nyilván jobban beilleszkedtek volna Attila birodalmába és nem maradtak volna ki a nedaói csatából.

A keszthelyi téglagyár hun kori padmalyos sírját *(5. kép)* Attila-kori sadag temetkezésnek tarthatjuk. Az ötvöspusztai padmalyos sírt *(1., 2. kép)* is szarmata, pontosabban sadag temetkezésnek tekinthetjük. Mivel a keleti gótok már 467-ben[127] megtámadták és megverték a sadagokat,[128] akik a vereség után a kelet-római birodalomba kértek bebocsátást,[129] az ötvöspusztai sír nem kerülhetett 467 után a földbe. A keleti gótok, mint említettük, 456 tavaszán telepedtek le a Balaton északi partján, akkor szorították északabbra a sadagokat, így az ötvöspusztai sír keletkezésének korát 456 és 467 közé tehetjük.

Az ötvöspusztai sír említett germán viseleti sajátosságai alapján sadag családba került germán nőre gondolhatunk. A keszthelyi—dobogói késő római temetőből van példánk arra, hogy a családba került idegen nő esetében megtartják ugyan a szokott padmalyos sírformát, a nőt viszont elégették, ahogy származási helyének szokásai diktálták.[130] A régebbi lakóhely divatja nem ellentmondásos tehát a padmalyos sír esetében.

JEGYZETEK

1. BAKAY KORNÉL, KALICZ NÁNDOR, SÁGI KÁROLY: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Devecseri és Sümegi járás. Bp., 1970, 69—70.
2. BAKAY KORNÉL, KALICZ NÁNDOR, SÁGI KÁROLY: i. m., 68—69, e1. kép
3. BIERBRAUER, VOLKER: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in der Lombardei. Atti del 4° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevalo. Favia, 1967. Spoleto, 1969, 306.
4. SÁGI KÁROLY: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. II. Szerelem, házasság, születés, halál. VMMK 10, 1971, 453.
5. WERNER, JOACHIM: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956, 21. — BIERBRAUER, VOLKER: i. h., 308.; Zu dem Vorkommen ostgotischer Bügelfibeln in der Raetia II. Bayerische Vorgeschichtsblätter 36, 1971, 138. — ANNIBALDI, G., WERNER, J.: Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta, Prov. Ascoli Piceno (Marche). Germania 41, 1963, 395.
6. SÁGI, KÁROLY: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. Acta Arch. Hung. 16, 1964, 395.
7. DIMITRIJEW, A. W.: Frühmittelalterliche Fibeln vom Gräberfeld am Djurso-Fluss. Drevnostji epohi Velikogo perecelenija narodov V—VIII vekov. Moszkva, 1982, 87, 7. ábra.
8. ANNIBALDI, G., WERNER, J.: i. h., 368.

9. LÁSZLÓ GYULA: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Bp., 1974, 176.
10. EDVI ILLÉS A.: A fémek szerepe az iparművészetben. Iparművészet könyve. Bp., 1912, 29.
11. SÁGI KÁROLY: Hun alattvalók Pannoniában. Élet és Tudomány, 1977, 863—864.
12. ANNIBALDI, G., WERNER J.: i. h., Taf. 41, 4.
13. ANNIBALDI, G., WERNER, J.: i. h., 364.
14. ANNIBALDI, G., WERNER, J.: i. h., 370.
15. VINSKI, ZDENKO: Zu ostgotischen und thüringischen Fibeln anlässlich eines seltenen thüringischen Fundes in Salona. Vjesnik archeoloskog muzeja u Zagrebu, 6—7, 1972—1973, Tabl. I, 15.
16. VINSKI, ZDENKO: i. h., 226, Tabl. XI, 60. AMBROS, A. K.: Über die Silber- und Bronzeblechfibeln mit Zierbeschlägen an Bügelenden. Drevnostji epohi velikogo perecelenija narodov V—VIII vekov. Moszkva, 1982, 113, 2. ábra 3.
17. MÉSZÁROS GYULA: Szekszárd, Palánkpuszta. Régészeti Füzetek, 13, 1960, 70—71. — SALAMON, ÁGNES, BARKÓCZI, LÁSZLÓ: Archäologischen Angaben zur spätrömischen Periodosation Pannoniens (376—476). Drevnostji Epohi . . . 44, 11. ábra 1—2.
18. PUSZTAI REZSŐ: A lébényi germán fejedelmi sír. Arrabona 8, 1966, 107—108, 3. ábra.
19. ALFÖLDI ANDRÁS: Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. 9, 1932, XVI. t. 25—28, XXII. t. 19—22. — WERNER, JOACHIM: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956, 130, Abb. 2, Taf. 4, 1.
20. DOMBAY, JÁNOS: Der gotische Grabfund von Domolospuszta. JPMÉ 1956, 119.
21. CSALLÁNY, DEZSŐ: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mittel-Donaubecken (454—568). Bp., 1961, Taf. 32, 2., 192, 2., 195, 10., 260, 10.
22. HENSHALL, A.: Five Tablet-woven Seal-Tags. The Archeological Journal, 121, 1964, 154—162, Taf. I, 1.
23. GÖTZE, A.: Gotische Schnallen. Berlin, 6. n., Taf. I, 1.
24. BIERBRAUER, VOLKER: i. h., 313.
25. VINSKI, ZDENKO: i. h., S1. 5.
26. SÁGI KÁROLY: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. VMMK 6, 1967, 64, 90. jegyzet.
27. ALFÖLDI ANDRÁS: i. m., 46—50.
28. KOVRIG, ILONA: Nouvelles trouvailles du Ve siecle découvertes en Hongrie. Acta Arch. Hung. 10, 1959.
29. PÁRDUCZ, MIHÁLY: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. 11, 1959, 358.
30. PÓCZY, KLÁRA: Keramik. Intercisa II. Arch. Hung. 36, 1957, 79.
31. PÁRDUCZ, MIHÁLY: i. h., 357—358.
32. SÁGI KÁROLY: Hun kori sír Keszthelyen. Arch. Ért. 82, 1955, 185—189.
33. BAKAY, KORNÉL: Bestattung eines vornehmen Kriegers von 5. Jahrhundert in Lengyeltóti. (Komitat Somogy, Kreis Marcali). Acta Arch. Hung. 30, 1978, 169—170.
34. SÁGI KÁROLY: i. h., 2. kép.
35. VJAZMITYINA, M. I.: Zoloto-balkovskij motiljnik. Kiev, 1972, 162.
36. SÁGI KÁROLY: i. h., 187.
37. BAKAY, KORNÉL: i. h., 149—150.
38. SÁGI KÁROLY: i. h., 188.
39. KELLER, ERWIN: Bemerkungen zum Grabfund von Untersiebenbrunn. Germania, 45, 1967.
40. CSALLÁNY DEZSŐ: Hamvasztásos és csontvázas hun temetkezések a Felső-Tisza vidékén. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 2, 1958, 83—84.
41. VJAZMITYINA, M. I.: i. m.
42. SÁGI, KÁROLY: Das römische Gräberfeld vom Keszthely-Dobogó. Bp., 1981, 104., 108—110.
43. B. VÁGÓ, ESZTER, BÓNA, ISTVÁN: Die Gräberfelder von Intercisa. Ddr spätrömische Südostfriedhof. Bp., 1976, 144.
44. KELLER, ERWIN: i. h., 116.
45. SÁGI KÁROLY: Hunkori sír . . . 185.
46. KOVRIG, ILONA: i. h., 218.
47. BAKAY, KORNÉL: i. h., 161—162.
48. BAKAY KORNÉL, KALICZ NÁNDOR, SÁGI KÁROLY: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Keszthelyi és Tapolcai járás. Vp., 1966, 78.
49. Balatoni Múzeum, lelt. szám: 58.738.617.
50. KUZSINSZKY BÁLINT: A Balaton környékének archaeológiája. Bp., 1920, 40.
51. WERNER, JOACHIM: Beiträge zur Archäologie . . . 22.
52. WERNER, JOACHIM: i. h., 20—21, 114—116.
53. WERNER, JOACHIM: i. h., 24.
54. BARKÓCZI, LÁSZLÓ, SALAMON, ÁGNES: Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 5, 1974/75, 103—104.
55. BICHIR, G.: Manifestations de caractére magique et cultuel chez les Carpes. Dacia, 17, 1973, 244—246.
56. SÁGI KÁROLY: Magyar néphagyományok . . . 450.
57. TÖRÖK GYULA: A kiszombori germán temető helye népvándorlás kori emlékeink között. Dolgozatok 12, 1936, 150. — A fibulát említi: BENINGER, E.: Der Westgotisch—alanische Zug nach Mitteleuropa. Leipzig, 1931, 22.
58. KUZSINSZKY BÁLINT: i. m., 61, 76. ábra 2.
59. CSÁK ÁRPÁD: Újabb római leletek Mogentiana (Fenék) területén. Keszthelyi Hírlap, 1904. május 1. szám.
60. SÁGI KÁROLY: A fenékpusztai erőd története az újabb ásatások alapján. Élet és Tudomány, 1977, 645.
61. SÁGI KÁROLY: A hetvenéves Balatoni Múzeum. VMMK 8, 1969, 30.
62. BIERBRAUER, VOLKER: Zu den Vorkommen ostgotischer Bügelfibeln in der Raetia II. Bayerische Vorgeschichtsblätter 36, 1971, 145.
63. BIERBRAUER, VOLKER: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde . . . 314.
64. RADNÓTI ALADÁR: Római városok élete a korai feudalizmusban. MTAK 2, 1954, 503.
65. NEMESKÉRI, JÁNOS: An Anthropological Examination of Recent Macrocephalic Finds. Acta Arch. Hung. 2, 1952, 223. — WERNER, JOACHIM: Archäologische Beiträge . . . 93.
66. BAKAY, KORNÉL: i. h., 171.
67. MÓCSY ANDRÁS: Pannonia a késői császárkorban. Bp., 1975, 191.
68. MÓCSY ANDRÁS: i. m., 192. — ALTHEIM, F.: Geschichte der Hunnen. Bd. IV, Berlin, 1975, 188. — NAGY TIBOR: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Bp., 1974, 185—186.
69. LÁSZLÓ GYULA: A hun aranyíj jelentősége. MTAK 1, 1951, 118—122.; The Significance of the Hun Golden Bow. Acta Arch. Hung. 1, 1951, 101—104.
70. NAGY TIBOR: i. h., 188.
71. CSALLÁNY, DEZSŐ: Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mittel-Donaubecken (454—568). Bp., 1961, 11. — VÁRADY LÁSZLÓ: i. m., 335. — NAGY TIBOR: i. h., 190.
72. NAGY TIBOR: i. h., 188, 191.
73. VÁRADY LÁSZLÓ: i. m., 335.
74. Jord. Get. 128.
75. FEHÉR GÉZA: A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténet-kutatás. Századok 1935, 515. — VÁCZY PÉTER: A hunok Európában. Attila és hunjai. Bp., 1940, 137. — VÁRADI, LÁSZLÓ: Das letzte Jahrhundert Pannonions (376—476). Bp., 1969, 335.

76. Jord. Get. 268.
77. ALFÖLDI, ANDRÁS: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Bd. II. Berlin—Leipzig, 1926, 101. — ENSSLIN, WILHELM: Theoderich der Grosse. München, 1959, 10. — VÁRADY, LÁSZLÓ: Das letzte Jahrhundert . . . 336.
78. GRAF„ ANDRÁS: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I/5, Bp., 1936, 26—27.
79. BARB, ALPHONS: Die Römerzeit in Burgenland. Burgenland, 1930, 39, Anm. 5.
80. GRAF, ANDRÁS: i. m., 26.
81. MITSCHA-MÄHRHEIM, H.: Dunkle Jahrhunderte goldene Spuren. Die Völkerwanderungszeit in Österreich. Wien, 1963, 64—65.
82. Jord. Get. 273.
83. Jord. Get. 275.
84. SEBESTYÉN GYULA: Haláltalan Detre. Egyetemes Philologiai Közlöny, 24, 1900, 155.
85. ENSSLIN, WILHELM: Die Ostgoten in Pannonien. Byzantinisch—Neugriechische Jahrbücher 6, 1927—28, 146.; Theoderich der Grosse. München, 1959, 10.
86. SCHMIDT, L.: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderungszeit. Die Ostgermanen. München, 1941, 269—270.
87. ALFÖLDI, ANDRÁS: i. m., 101—104.
88. VÁRADY, LÁSZLÓ: Das letzte Jahrhundert . . . 336.
89. SALAMON FERENC: Alsó-Pannonia a góth és langobard megszállás alatt. Századok, 16, 1882, 2—3.
90. VÁCZY PÉTER: A hunok Európában. Attila és hunjai. Bp., 1940, 124.
91. ALFÖLDI, ANDRÁS: i. m., 103.
92. VÁCZY PÉTER: i. h., 136. — RÓNA ISTVÁN: A középkor hajnala. Bp., 1974, 14.
93. SEVIN, H.: Die Gebiden. München, 1955, 53. — CSALLÁNY, DEZSŐ: Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mittel-Donaubecken (454—568). Bp., 1961, 11.
94. Jord. Get. 12, 74.
95. DICULESCU, C. C.: Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes. Bd. I, Halle, 1922, 65. — ALFÖLDI, ANDRÁS: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Bd. II, Berlin—Leipzig, 1926, 97. — FEHÉR GÉZA: i. h., 515. — VÁCZY PÉTER: i. h., 136. — HARMATTA JÁNOS: A hun birodalom felbomlása. MTAK 2, 1952, 155. — SEVIN, H.: i. m., 65. — ENSSLIN, WILHELM: Theoderich der Grosse. München, 1959, 11—12. — BÓNA ISTVÁN: Bevezetés és kommentár Eugippius: Vita Sancti Severini első magyar fordításához. Szent Severinus élete. Bp., 1969, 278.; A középkor hajnala. Bp., 1974, 25. — VÁRADY, LÁSZLÓ: Das letzte Jahrhundert . . . 327—328. — NAGY TIBOR: i. h., 190.
96. ALFÖLDI, ANDRÁS: i. m., 103.
97. Jord. Get. 127—128.
98. Jord. Get. 273.
99. ALFÖLDI, ANDRÁS: i. m., 102—103.
100. MÓCSY, ANDRÁS: Pannonia. Sonderdruck aus PWRE Supplementband IX. Stuttgart, 1962, 567.
101. GRAF, ANDRÁS: i. m., 134.
102. SÁGI KÁROLY: A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV—IX. századi történetének alakulásában. Antik Tanulmányok, 15, 1968, 16—22.
103. MATOLCSI JÁNOS: Állattani következtetés Fenékpuszta V. századi pusztulásának közelebbi időpontjához. Arch. Ért. 101, 1974, 102—111. — FÜZES MIKLÓS: Egy római katonai expedíció növénytani bizonyítékai. Élet és Tudomány, 1978, 787—790.
104. SÁGI KÁROLY: A fenékpusztai erőd története az újabb ásatások alapján. Élet és Tudomány, 1977, 645.
105. Jord. Get. 269.
106. Keszthelyi Hírlap, 1893. július 2. szám.
107. Keszthelyi Hírlap, 1904. május 1. szám.
108. SEBESTYÉN GYULA: i. h., 155.
109. Jord. Get. 269.
110. ENSSLIN, WILHELM: Theoderich . . . 10.
111. Jord. Get. 271.
112. ENSSLIN, WILHELM: i. m., 13.
113. Jord. Get. 282.
114. Jord. Get. 280.
115. VÁRADY, LÁSZLÓ: Das letzte Jahrhundert . . . 340.
116. ENSSLIN, WILHELM: i. m., 13.
117. SÁGI KÁROLY: i. h., 645.
118. Jord. Get. 273.
119. FERENCZY ENDRE: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Bp., 1958, 109.
120. GRAF, ANDRÁS: i. m., 123.
121. CHOLNOKY JENŐ: A Balaton hidrografiája. Bp., 1918, 1. ábra.
122. CHOLNOKY JENŐ: i. m., 275, 237. ábra. — PILLER DEZSŐ: Szántódpuszta. Kaposvár, 1978, 19.
123. CS. DAX MARGIT: Keleti germán női sírok Kapolcson. VMMK 15, 1980, 97—106.
124. NÉMETH GYULA: A hunok nyelve. Attila és hunjai. Bp., 1940, 226. — CSALLÁNY, DEZSŐ: i. m., 11.
125. NAGY TIBOR: i. h., 190.
126. NÉMETH GYULA: i. h., 225.
127. V. ö.: 95. jegyzet.
128. Jord. Get. 128.
129. NAGY TIBOR: i. h., 214.
130. SÁGI, KÁROLY: Das römische Gräberfeld von Keszthely—Dobogó. Bp., 1981, 75—76.

KÁROLY SÁGI

DAS GRAB VON ÖTVÖSPUSZTA AUS DEM 5. JAHRHUNDERT

Im Jahre 1967 wurde in der zum Dorf Dabronc (Komitat Veszprém) gehörenden Ötvöspuszta beim Ausgraben einer Grube für einen elektrischen Leitungsmast der Schädel und Teile des Brustkorbes eines in Nord—Süd-Richtung liegenden Skelettgrabes einer Frau vernichtet. Ein an der Nordseite des Schädels stehender Krug wurde ebenfalls zerbrochen und seine Scherben zusammen mit der Grubenerde ausgeworfen. In der ausgeworfenen Erde der Grube fanden wir zwei kleine dreiknöpfige Fibeln aus Silber. Bei beiden fehlten die Seitenknöpfe, und in der ausgeworfenen Erde fanden wir nur zwei Knöpfe. Ebenfalls dort fanden wir auch Bernsteinsplitter von den Perlen der Halskette. Eine große Silberspange wurde von Kindern aus der Beckengegend ausgegraben.

Das Grab enthielt eine seitliche Aushöhlung für den Sarg (Abb. 1, 2). Die Beilagen zeigen wir auf der Abbildung 3. Die nahe Analogie der Fibeln ist aus dem ostgotischen Friedhof Acquasanta bekannt. Nach Joachim Werner steht die Fibel aus Acquasanta in einer engeren Beziehung zu den Exemplaren des Donaugebietes als zu den italienischen ostgotischen Fibeln. Die große Silberspange kann auf die Mitte des 5. Jahrhunderte datiert werden. Aufgrund ihrer geschlossenen, schachtelförmigen Einspannplatte war sie auf einem Textilgürtel angebracht. Die Löcher des Gürtels waren mit kleinen Eisenringen ausgelegt. Der „halskrausige" Krug wurde mit Wursttechnik (Abb. 4) auf einer leichten Handtöpferscheibe gefertigt.

Die Lage des Keszthelyer Kindergrabes aus der Hunnenzeit (Abb. 5), das auch eine seitliche Aushöhlung für den Sarg besaß und auf die Zeit zwischen 433 und 453 datiert werden kann, war ebenfalls in Nord—Süd-Richtung. Die Hunnen umgaben sich mit einem Ring aus von ihnen unterworfenen Völkern, und so gelangten um das Jahr 433 die sarmatischen Schadagen in unser Gebiet. Die Schadagen wurden 456 von den sich niederlassenden Ostgoten nach Norden gedrängt. Die Ostgoten schlugen dann 467 die Schadagen nieder, die nach der Niederlage um Einlaß in das Oströmische Reich baten.

Die seitliche Aushöhlungen enthaltene Gräber von Keszthely und Ötvöspuszta sind die Fortsetzung der Bestattungsbräuche der Sarmaten aus dem Wolgagebiet. Das Grab von Ötvöspuszta kann zwischen 456 und 467 angelegt worden sein.

RITOÓK ÁGNES

ÁRPÁD-KORI TEMETKEZÉSEK VESZPRÉMFAJSZON

(ELŐZETES JELENTÉS A TEMPLOMROM KÖRÜLI TEMETŐ FELTÁRÁSÁRÓL)

Veszprémfajsz határában, a Mulató-tető DNy-i lábánál fakadó ér Ny-i partján állt egykor a középkori Fajsz falu török korig fennálló temploma[1] (*1. ábra*). Itt és fallal körülvett temetőjében 1977 nyara óta folynak az ásatások[2]. Az első sírra 1978-ban bukkantunk, s azóta 78 sírt tártunk fel a DNy-i, DK-i és ÉK-i szelvényekben (*2. ábra*). A D-i oldalon a jelenlegi feltárás mélységéig zömmel késő középkori temetkezéseket észleltünk, az ÉK-i részen azonban a kései sírok mellett és alatt Árpád-kori temetőrészlet került feltárásra. Az eddig feltárt területen bizonyosan Árpád-korinak kell tekintenünk ezeken kívül még két sírt. A 76. sírról tudjuk, hogy a templom késő román építési korszakát megelőzően került a földbe, mivel részben a toronyalapozás alatt feküdt, s a közvetlenül rátemetett 75. sír sem lehet sokkal későbbi, noha felette már gótikus falazat áll. További öt temetkezés „terminus post quem non"-ja még korábbi időszakra tehető: a 8. sír olyan falcsonk alatt fekszik, amely valószínűleg korábbi a török korig fennálló templom első építési periódusánál is, s ugyanezt mondhatjuk el a 39., 44., 45. és 49. sírról is. E korábbi épületre vonatkozóan a jelenlegi feltárás alapján csak annyi bizonyos, hogy lényegesen nagyobb területre terjedt ki, mint a későbbi templom. Mivel egyik sír sem tartalmazott mellékletet, datálásukra csak e relatív kronológiai adatot használhatjuk. A többi fent említett temetkezésben azonban keltezhető leleteket is találtunk. Így a 76. sír hajkarikája[3] (*10. ábra, d*), valamint a D-i oldal szórványleletei alapján (*3. ábra*) bizonyos, hogy a domboldalnak erre a részére is temetkeztek az Árpád-korban, összefüggő temetőrészletet azonban itt eddig még nem sikerült találnunk. A legtöbb datáló lelet az ÉK-i szelvények sírjaiból került napvilágra, ezért ezeket érdemes behatóbb vizsgálat alá vonni.[4]

TELEPÜLÉSNYOMOK ÉS ÁRPÁD-KORI SÍROK AZ ÉK-I SZELVÉNYEKBEN

Az ÉK-i 1. szelvény K-i részén és az ÉK-i 2. szelvény körítőfalon belüli területén, az Árpád-kori sírok felett, kelet felé vastagodó feltöltődés volt: a sok faszén- és paticstörmeléket, emberi csontokat tartalmazó rétegben számos edénytöredéket is találtunk. E kerámiaanyag többségét a szürkésbarna, ill. vöröses árnyalatú, homokkal soványított, kézikorongon formált, körbenfutó bekarcolt vonallal és fogaskerékmintával díszített fazéktöredékek képezik (*4. ábra, a, b; 5. ábra, b; 6. ábra, a*).[5] Kisebb mennyiségben találhatók meg a durvább felületű, apró kavicsokkal soványított, közepesen kiégetett edények darabjai is, amelyeken hullám-, ill. csigavonaldísz van (*5. ábra, a, c; 6. ábra, b*). Bár több edényfenék darabjait találtuk meg, ezek között csak két apró fenékbélyeges töredék akadt (*5. ábra, d, e*). Az eddig előkerült peremek széle csak egy esetben szögletes (*7. ábra, f*), a többi lekerekített. Többségükben megközelítően függőlegesen állnak, csak három, kívülről a széle felé keskenyedő töredéket (*7. ábra, b, g, h*) találtunk. Belső oldalukon erősebb vagy gyengébb horony

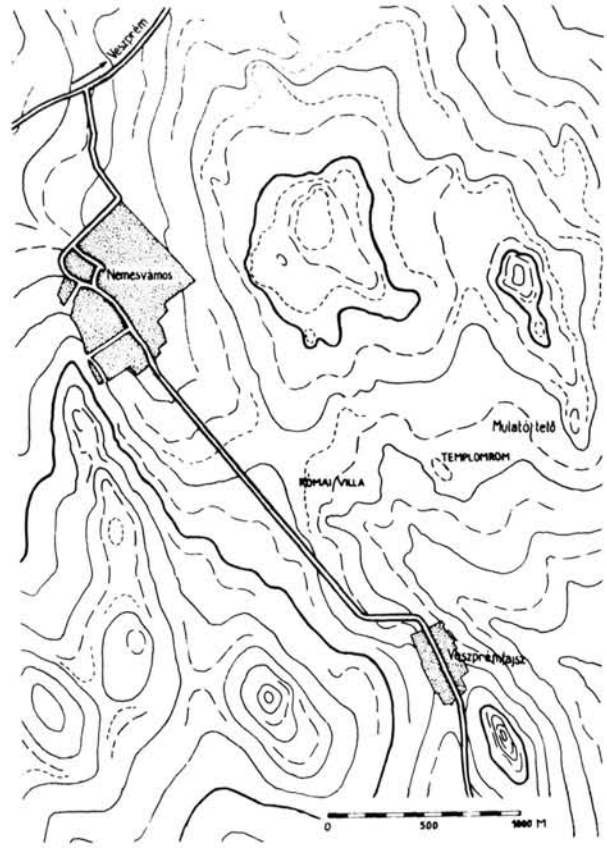

1. ábra. Térképvázlat az ásatás helyszínének feltüntetésével
Abb. 1. Landkartenskizze mit Kennzeichnung der Ausgrabungsstätte

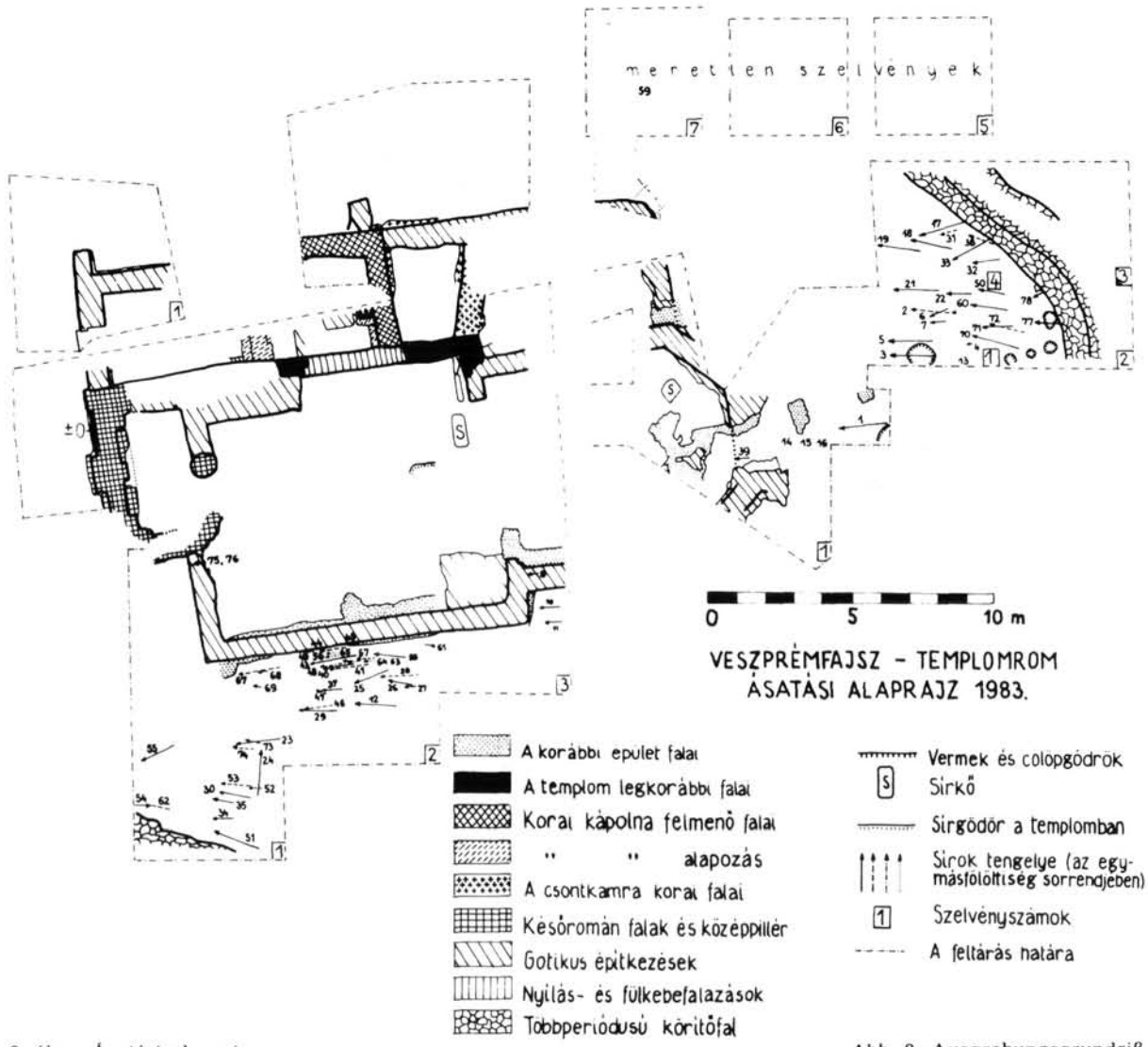

2. ábra. Ásatási alaprajz

Abb. 2. Ausgrabungsgrundriß

fut körbe. Külső oldaluk vagy tagolatlan (*4. ábra, a; 6. ábra, b; 7. ábra, d, f, i*), vagy sekély mélyedés (*6. ábra, a; 7. ábra, b, c, g, h*), ill. egy esetben borda (*7. ábra, e*) fut körbe rajta.[6]

Leletegyüttesünket anyagának minősége, készítésmódja, díszítése és peremtípusai alapján a 13. századra datálhatjuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy sem a máshol a 13. század vége felé nagyobb számban előforduló fehér, sárgásfehér kerámia, sem pedig az ekkor már szintén tömegesen jelentkező hornyolt falú edények töredékei nem találhatók meg e réteg anyagában. A fenti keltezést Parádi Nándornak a középkori cserépfedők vizsgálata során kapott eredményei támasztják alá. Ő ugyanis megállapította, hogy ezek nagyobb tömegben a 13—14. században terjedtek el, s „az edényperemek belső tagolásának általánossá válása és a kúpos fedők elterjedése szervesen összefügg egymással".[7]

Valószínű, hogy ez a réteg egykori talajegyengetés emléke, amellyel a kelet felé eredetileg lejtő szintet egyenlítették ki. E „munkálat" kapcsolatban lehetett a körítőfal építésével, mivel azon kívül ezt a réteget nem észleltük. A körítőfal belső oldala mentén, a 4/b—c gödrök felett a faszenes-paticsos talajban több iszaplerakódást figyeltünk meg egymás felett. Ebből a talajegyengetés menetére vonatkozóan arra következtethetünk, hogy az nem egy, hanem legalább

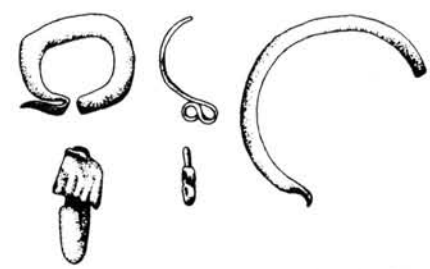

3. ábra. Szórványleletek a déli szelvényekből
Abb. 3: Einzelfunde aus den südlichen Abschnitten

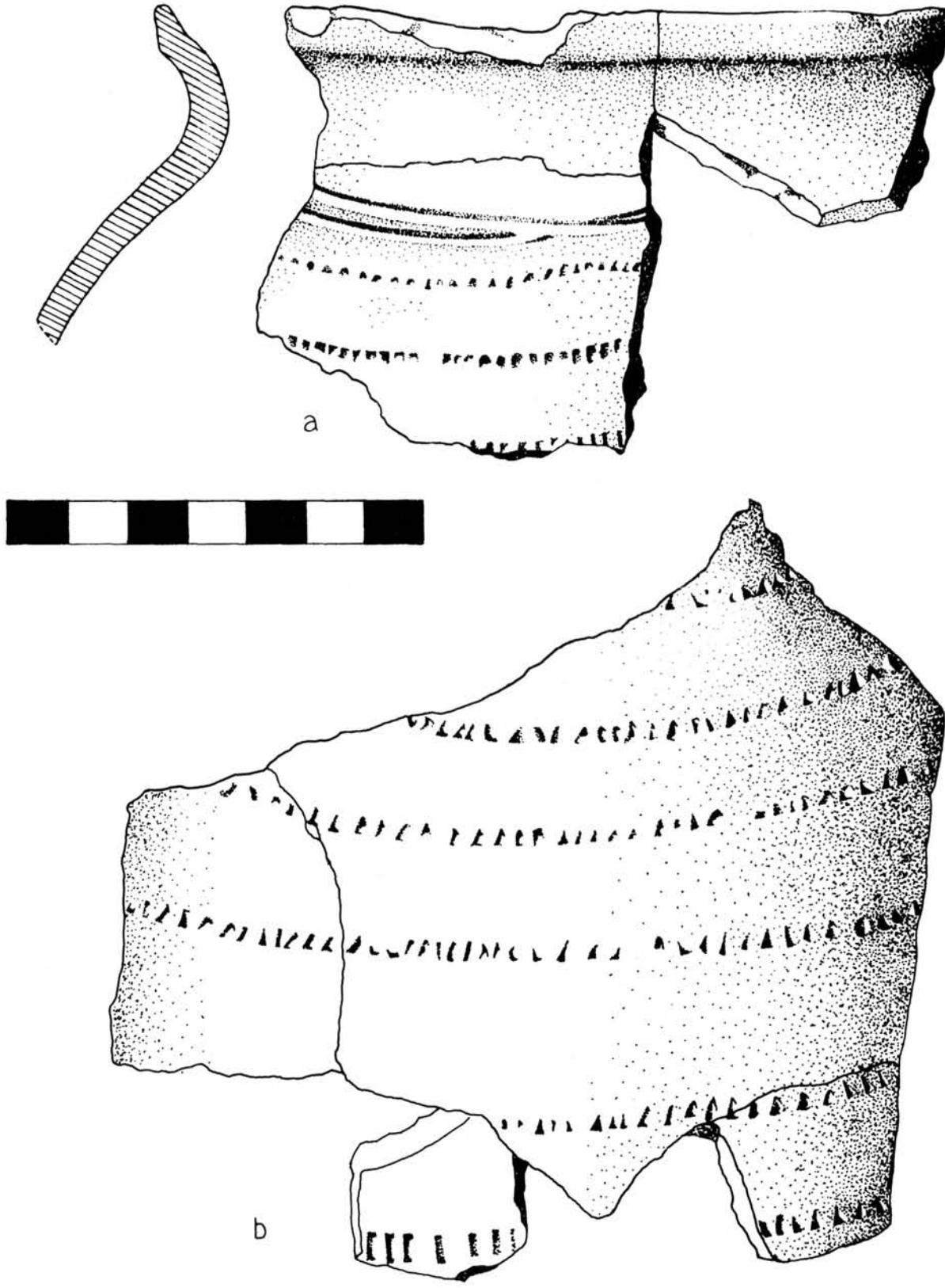

4. ábra. Fazéktöredékek a faszenes-paticsos rétegből
Abb. 4. Topfscherben aus der Holzkohle-Flechtwerk-Schicht

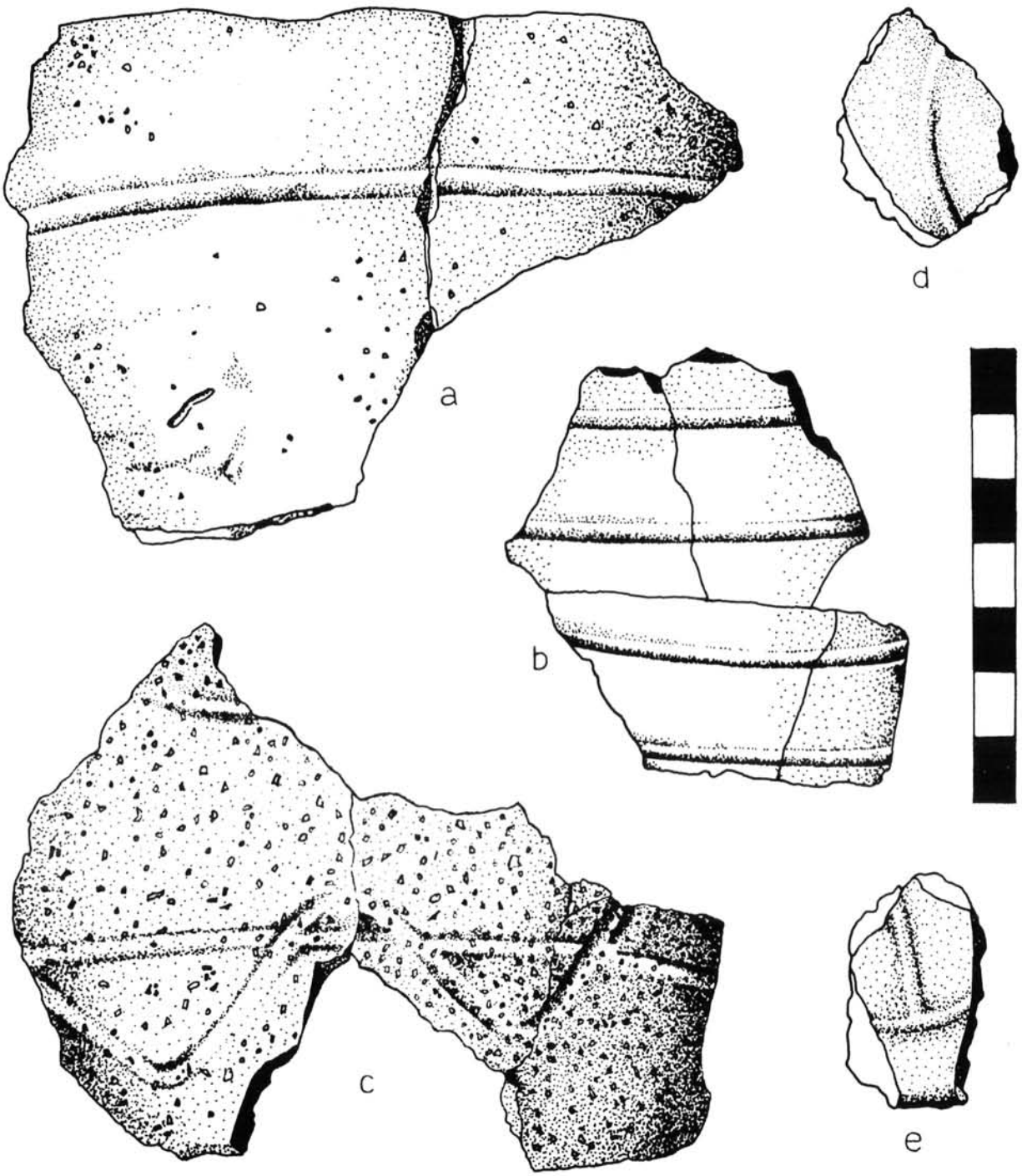

5. ábra. Fazéktöredékek a faszenes-paticsos rétegből
Abb. 5. Topfscherben aus der Holzkohle-Flechtwerk-Schicht

négy, egymáshoz közeli időpontban történt. E talajegyengetés alkalmával töltődhettek be a fent leírt összetételű anyaggal azok a cölöplyukak, ill. a 3—5. számú késő középkori sírok alatt lévő méhkas alakú verem, amelyeket a faszenes-paticsos szint alatt, sárgásbarna talajban észleltünk. Ugyanebben a talajban, de a cölöplyukaknál mélyebben jelentkeztek a korai sírok is.

a) A településnyomok

Az 1., 2. és 3. számú cölöplyuk sárga agyaggal körüldöngölt széle nagyon határozottan jelentkezett, míg a 4/a esetében a körüldöngölés a vízszintes metszetben ugyan biztosan megfogható volt, a függőleges metszetben azonban az É-i lefutó széle nem volt pontosan érzékelhető (*8. és 9. ábra*).[8] A keményebb, világos agyagréteg he-

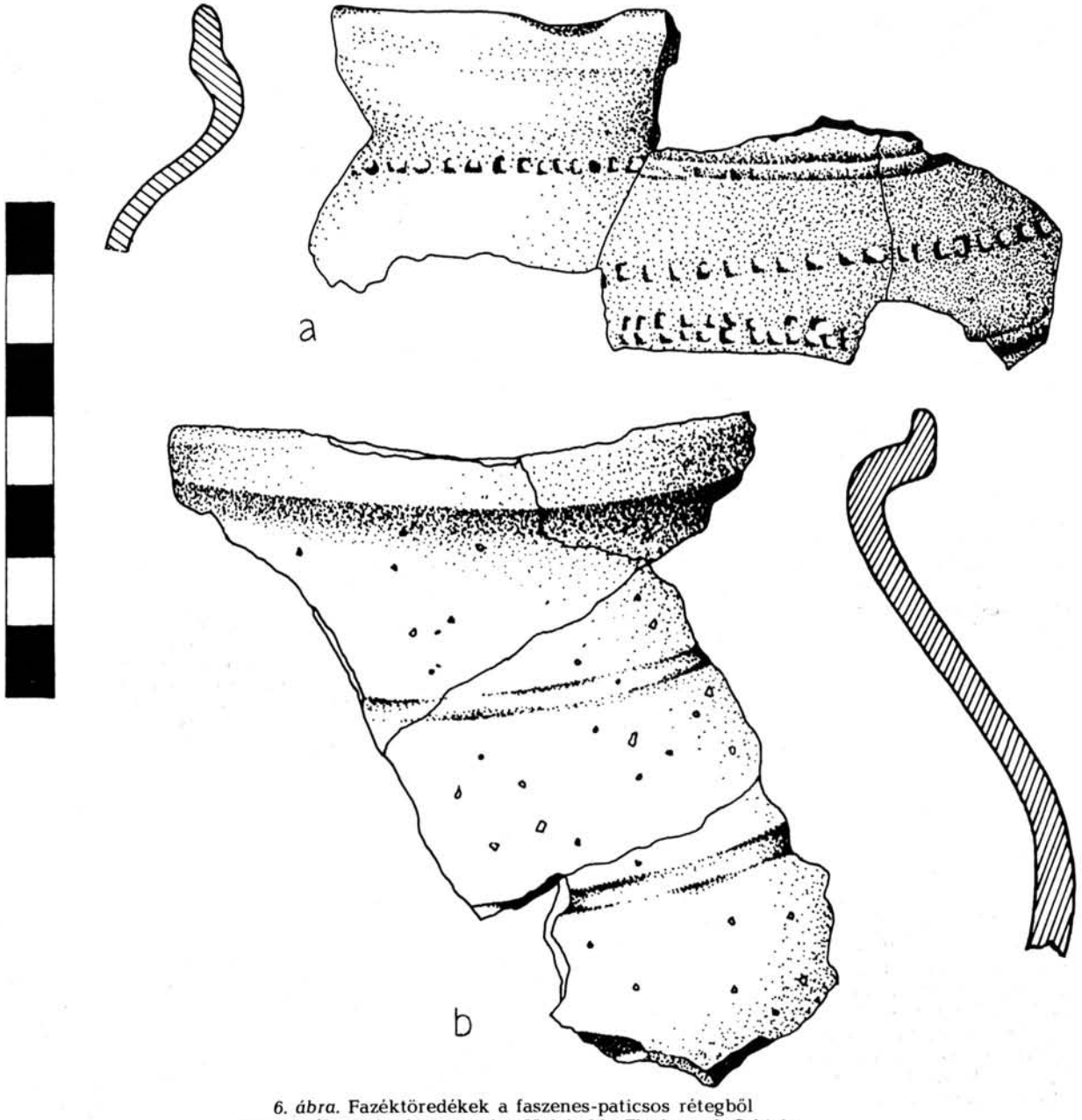

6. ábra. Fazéktöredékek a faszenes-paticsos rétegből
Abb. 6. Topfscherben aus der Holzkohle-Flechtwerk-Schicht

lyett itt olyan köves betöltést találtunk, amely mellett egy másik cölöplyuk lazább, sötétebb csíkja mutatkozott. A cölöpgödrök kitisztítása nyomán erre a következő magyarázat kínálkozott: Ezt a cölöpöt többször ki kellett cserélni, s egyben gödrét megújítani. A legkésőbbi, pusztulás előtti fázist a 4/a gödör jelentheti, amelynek körüldöngölt széle a vízszintes metszetben is mutatkozott, a korábbi gödröket pedig nagy kövekkel elegyes földdel töltötték meg, miután már nem volt szükség rájuk. A cölöpgödrök beásásának alja követte a talaj keleti irányú lejtését. A cölöpök átlagos átmérője kb. 20 cm, és kb. 40 cm-re mélyedhettek a talajba az egykori felszín alá.

Az egyetlen leletet, amely a cölöpök korára utalhat, a 4/a gödör bedöngölésében találtuk. A vörösesbarna, közepesen iszapolt, durva homokkal soványított apró peremtöredék belső oldalán sekély horony van. Széle lekerekített, kifelé hajló, külső oldalán borda fut körbe (*7. ábra, a*).

A cölöpök által határolt építmény a körítőfal alatt, ill. azon kívül húzódhatott tovább. Erre utal a közvetlenül a körítőfal mellett és alapozása alatt — a 77. sír bontása során — talált két karólyuk. Valószínű azonban, hogy D—DNy felé is hasonló jelenségekre számíthatunk, ugyanis a 3—5. sírok alatti veremhez hasonló gödör szélének rövid szakaszát észleltük a Ny—K árok DK sarkában is. (*2. ábra*).

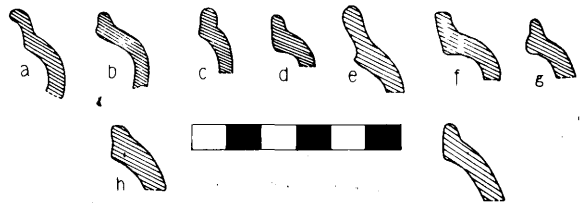

7. ábra. Peremtöredékek: *a* — a 4/a cölöpgödör bedöngöléséből; *b—i* — a faszenes-paticsos rétegből
Abb. 7. Randbruchstücke; *a* — a 4/aus dem Feststampfen der Pfahlgrube; *b—i* — aus der Holzkohle-Flechtwerkschicht

Cölöplyukakat templom körüli temetőben, tudomásom szerint, eddig három helyen tártak fel: Csuton,[9] Tiszaörvény-Templomdombon,[10] valamint a kaposvári 61. sz. út menti temető É-i részén.[11] Tiszaörvényen a temetőárok külső és belső oldalát határolta az Árpád-kori síroknál későbbi cölöpvázas kerítés a domb Ny-i oldalán.[12] A Csutról közölt ábra alapján szintén egy egykori kerítés nyomának tekinthetjük a cölöplyukakat. Feltételezhetnénk tehát, hogy Fajszon is valamiféle kerítés nyomait találtuk meg, s ennek nem mondana ellent a területen talált sok faszén- és paticstörmelék sem. Azonban a számos kerámiatöredék[13] és a két verem inkább épületre enged következtetni, annak ellenére, hogy padlószintet eddig sehol sem sikerült észlelnünk.

Ilyen jellegű településnyomok jelentkezése a fajszi temetőben nem áll példa nélkül. A fent említett kaposvári temetőben ugyanis az itteniekhez nagyon hasonló jelenségeket figyelt meg Bárdos Edit: a 16—17. századi sírokat elhagyott, lepusztult településrészbe ásták a temető É-i részén (hamusgödrök, szabadban lévő kemencék, szemétgödrök, gabonásvermek, valamint egy szabályos kör alakú cölöplyukas építmény). Ezek alatt pedig 11—12. századi temetkezések feküdtek.[14]

A cölöplyukakhoz tartozó építmény és az Árpád-kori sírok időbeli viszonya Fajszon is jól megállapítható volt. A 77. sír, elhelyezkedése alapján, biztosan korábbi a 4. „gödörrendszernél" (*9. ábra*), melléklete azonban nem volt. A 70. sír gödre, amely viszonylag jól datálható — alább részletesen tárgyalandó —, viseleti tárgyakat tartalmazott, részben szintén két cölöpgödör alá nyúlhatott (*8. ábra*).

b) A temetkezések

Az ÉK-i szelvények Árpád-kori sírjainak leírása:
2. Felnőtt. Mélység: —335 — —377 cm.[15] A váz jobb oldalát a 6. sír beásásakor bolygathatták meg. A koponya balra dőlt. A bal kar a test mellett nyújtva. Melléklete nem volt.
18. Felnőtt. M: —350 — —371,5 cm. Bal felkarját a 17. sír ásásakor emelhették ki. Koponyája kissé jobbra billent. Az alkarcsontok a medencén keresztezik egymást. Melléklete nem volt.
19. Nő. M: —333 — —348 cm. Koponyája, jobb vállövének csontjai és a jobb felkar felső része hiányzik. Karok a test mellett nyújtva. Az alkarcsontok a medencelapátok szélére támaszkodnak. A váz csontjai olyan szorosan feküdtek egymás mellett, hogy feltételezhető, hogy a halottat a temetés előtt valamiféle lepelbe szorosan becsavarhatták. Az első nyakcsigolya felett, valamint attól balra, a 4. borda gerincoszlop felé eső végénél és a 3. nyakcsigolyához tapadva összesen *4 db, henger alakú, középső részükön ezüstfüsttel bevont, kékesfekete,* és *egy kisebb, nyomott gömb alaku, zöld üvegpaszta gyöngyszem* volt. Az ezüstös gyöngyökön a berakást vékony, átlátszó üvegréteggel is bevonták (*10. ábra, a*).
22. Gyermek: M: —369 — —383 cm. Rossz megtartású váz. A medencétől felfelé a váz jobb oldala hiányzik. A bal kar a test mellett nyújtva. Melléklete nem volt.
31. Gyermek. M: —369,5 — —373 cm. A koponya és a jobb felkar hiányzik, a felsőtest jobb oldala is bolygatva. A karok a test mellett nyújtva. A koponya helyén *2 db,* attól kissé távolabb *1 db kerek átmetszetű, bronzhuzalból hajlított S végű hajkarika* (*10. ábra, b*).
32. Gyermek. M: —386 — —404,5 cm. Koponyája bolygatott. Karok a test mellett nyújtva, az alkarok a medencére támaszkodnak. Melléklete nem volt.
38. Felnőtt: M: —415 — —426 cm (a jobb térdnél). A váz bal oldalát az alkarcsonttól a medencelapáton át a körítőfallal „vágták el". A jobb kar a test mellett nyújtva. Melléklete nem volt.
50. Gyermek. M: —397 — —414 cm. Koponyája balra fordult, karok a test mellett nyújtva. A bal combcsont térd felőli részén fekete elszíneződés, a csont vége törött. A jobb csecsnyúlványon *1 db kerek átmetszetű, bronzhuzalból hajlított, S végű hajkarika* (*10. ábra, c*).
60. Ifjú. M: —394 — —414 cm. Nagyon rossz megtartású váz. A koponyatető elmozdult, az arc bal felé néz. Karok a test mellett nyújtva. Melléklete nem volt.
70. Nő. M: —399 — —416 cm. A gerincoszlopot és a bordákat állat bolygathatta meg. A koponya balra billent, a jobb kar a test mellett nyújtva, a bal kéz a medencelapátra támaszkodik. A jobb kar külső oldalán korábbi sír csontjai felhalmozva. A koponya jobb halántékán *közepes nagyságu, S végű,* bal halántékán *nagyobb, bordázott S végű, kerek átmetszetű, ezüsthuzalból hajlitott hajkarika* (*11. ábra, a, b*). A koponya alatt, a bal halánték helyén, *egy közepes* és *egy kisebb, kerek átmetszetű ezüsthuzalból hajlitott; S végű hajkarika* (az egyik S vége töredékes) (*11. ábra, c, d*). A nyakcsigolyák körül *22 db hordó alaku, sötétbarna, középső harmadukban ezüstfüsttel bevont gyöngy* feküdt. Ezek közül 11 db-ot sikerült épségben felszedni (*11. ábra, i*). A bal kéz egyik ujján *négyszög átmetszetű, ezüsthuzalból hajlitott karikagyűrű,* végei egymáson fekszenek (*11. ábra, e*). A jobb alkar belső oldalán *nagyobb, kerek átmetszetű, ezüsthuzalból készült bordázott S végű hajkarika* (*11. ábra, h*). A bal felkar külső oldalán egy *füles bronzgomb töredéke* (*11. ábra, g*) és egy *hosszúkás, egyik végén átlyukasztott bronztárgyacska* (*11. ábra, f*) feküdt. Körülöttük barnás korhadék volt.
71. Gyermek: M: —400,5 — —414,5 cm. Nagyon rossz megtartású váz. A koponyából csak néhány töredék maradt meg. Jobb kar a test mellett nyújtva. A felsőtest bal oldala hiányzik. A nyakcsigolyák helye körül *nyakék* feküdt, ami *6 db sárgás és 5 db barnásvörös, nyomott gömb alakú, 7 db zöld, kockásra vagdalt,* valamint *1 db folyatott díszes gyöngyből* állt. Ezek mellé fűztek fel *egy vékony bronzhuzalból hajlitott, S végű hajkarikát* és *3 db kerek, vékony, nagyon rossz megtartásu sárgaréz lemezkét,* amelyeknek előlapján kidomborodó ábrázolás volt. E kétrétegű lemezkéket a hátlapjukra forrasztott egy-egy lemezes, ill. kengyelfül segítségével fűzték a gyöngysorra *(12. ábra).*
72. Gyermek. M: —413 — —432 cm. A közvetlenül a 71. sír alatt fekvő váz koponyája balra fordult. A karok a test mellett nyújtva feküdtek. Melléklete nem volt.
77. Felnőtt. M: —467 — —471 cm (a medencénél). Koponyája balra billent, töredékes. (A fölé helyezett cölöppel nyomhatták össze.) Karjai könyökben behajlítva, kezek a medencében. A váz a körítőfal alapozása alatt tovább nyúlik, de csak a fal vonaláig tudtuk kibontani. Melléklete nem volt.

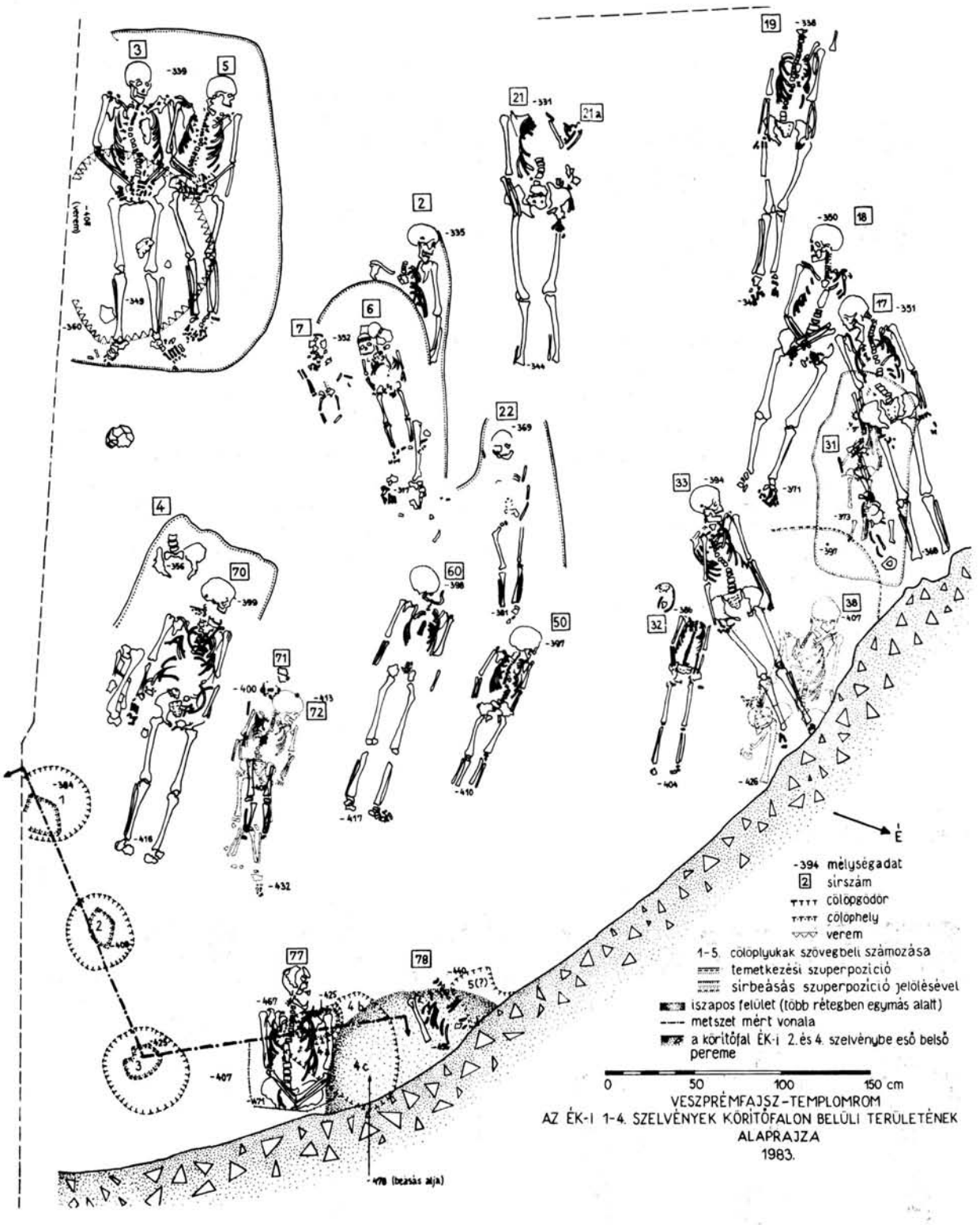

8. ábra. Az ÉK-i 1—4. szelvények körítőfalon belüli területei
Abb. 8. Gebiete der NO-Abschnitten 1—4. innerhalb der Begrenzungsmauer

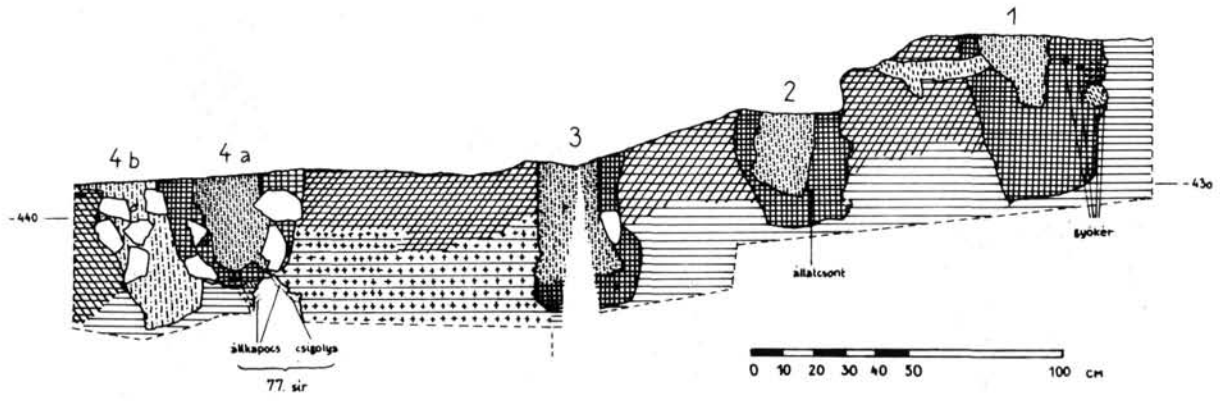

zöldesszürke, agyagos, zsíros, tömött talaj, elszórtan barnás korhadékfoltokkal

u. a., bizonytalanul elváló részek

kevert, tömött, barnás talaj, elszórtan apró törmelékszemcsékkel (patics, tégla, stb.)

hasonló, de világosabb árnyalatú, homogénebb, patics és tégla nélkül

világosabb árnyalatú, zöldesszürke rogókkel kevert, tömött réteg, egészen elszórt törmelékszemcsékkel

a cölöpgödörbe döngölt agyag (tömött, kevert betöltés, elszórtan apró paticsszemcsékkel és némi faszénnel, ált. barnás, helyenként - a sarokban - világosabb, a környezettől alig elváló, benne helyenként sötétebb, morzsalékosabb foltok)

a cölöplyuk betöltése (sötétszürke, lazább, morzsalékosabb, sárgás foltokkal, faszén- és paticsdarabokkal kevert föld)

állatjárat sötétszürke földdel betöltve

laza, kevert földes üreg

VESZPRÉMFAJSZ - TEMPLOMROM
ÉK-i 2. szelvény, metszet a cölöplyukakon át
M 1:20
1983. VIII. 24.

9. ábra. Metszet a cölöplyukakon át

Abb. 9. Schnitt durch die Pfahllöcher

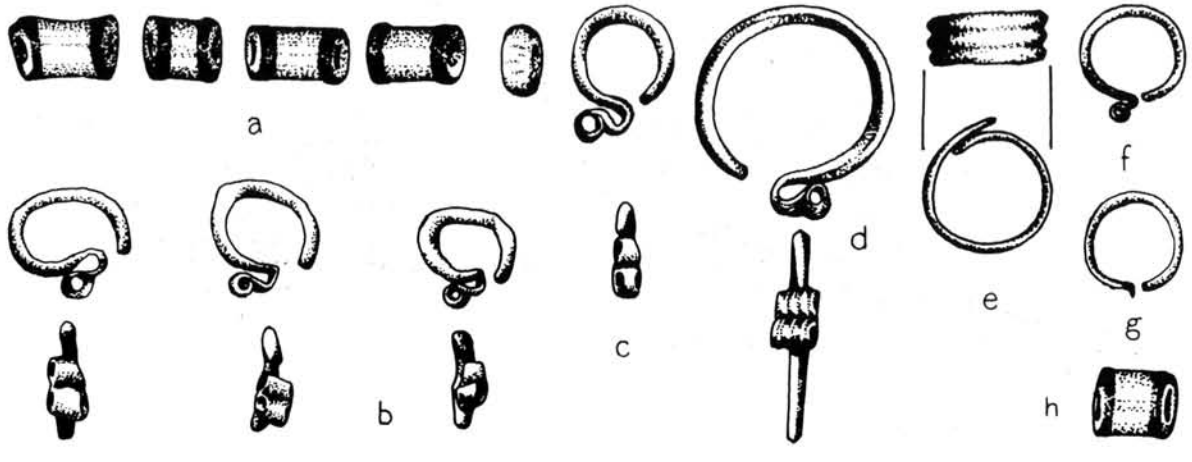

10. ábra. a—19. sír; *b*—31. sír; *c*—50. sír; *d*76. sír; *e*—*h*—szórványok az ÉK-i 1—4. szelvényekből
Abb. 10. a—19. Grab; *b*—31. Grab; *c*—50. Grab; *d*—76. Grab; *e*—*h*—Einzelfunde aus den ÉK-Abschnitten 1—4

78. Ifjú. M: —440 — —456 cm. Bolygatott. Csak a jobb felkar, néhány csigolya és borda maradt meg belőle. Melléklete nem volt.

Szórványleletként került elő a temetőnek erről a területéről *2 db kisméretű, vékony bronzhuzalból hajlított, S végű hajkarika (10. ábra, f, g), egy kékesfekete, középső harmadában egykor ezüstfüsttel bevont, hengeres gyöngyszem (10. ábra, h)*, valamint *egy bordázott bronzlemezből hajlított apró gyűrű (10. ábra, e)*.

A fent leírt sírok többé-kevésbé szabályos sorokban helyezkednek el a templom dombjának keleti, forrás felőli lejtőjén. A temetkezések bizonyosan tovább folytatódnak DNy felé, a 19. és 31. sír vonalától északra azonban nem temetkeztek sem az Árpád-korban, sem a középkor későbbi századaiban. Csupán egyetlen késő középkori temetkezést találtunk a sekrestyétől északra, nyitott szelvényben (59. sír). A magyar középkori temetőkben gyakran megfigyelhető, hogy az északi oldalon nincsenek sírok, vagy kevesebb temetkezés található, mint a keleti, nyugati, de különösen a déli oldalon. Ebbe a képbe jól illeszkedik a Fajszon megfigyelt jelenség is.[16]

Sírfoltot csak ritkán — a 2., 22., 31., 38. és 70. sír esetében — észleltünk. Ezek lekerekített sarkú téglalap alakúak voltak.

A sírok tájolása közel azonosnak mondható, s ÉNy felé tér el a templom tájolásától. A vázak helyzete is meglehetősen egységes volt: a hanyatt fektetett halottak karját a test mellett nyújtották ki, vagy enyhén a medencére hajlították, s arckoponyájuk általában — a 18. sír kivételével — észak felé fordult. Roska Márton a vajdahunyadi Árpád-kori soros temetőben figyelte meg, hogy a halottak koponyája egy-két kivétellel jobbra (azaz délre) néz. Erre a következő magyarázatot adja: „Ennek a tömeges jobbra dűlésnek helyzetbeli oka volt. Lejtős helyoldalon feküdt a temető. A lejtés iránya a csontvázak jobb oldalára esik. Természetes dolog, hogy amikor oszlásnak indult a hulla, a föld nyomása a lejtés irányába érvényesült erősebben. Hogy leltem pár olyan csontvázat is, melynek koponyája balra, tehát a hegyoldal emelkedésének iránya felé vagy a mellre esett, lényegében semmit se mond. Ki van zárva ugyanis annak a gondolata is, hogy a koponya ide vagy oda dűlésében valamelyes, a temetkezési szokással kapcsolatos szándékosságot lássunk. Legalább ennél a temetőnél nem."[17]

A domboldal lejtésének iránya Fajszon É—ÉK, így Roska indoklását itt is elfogadhatjuk, bár a 18. síron kívül két kései temetkezés (a 3. és a 17. sír) „nem alkalmazkodik" a fenti elmélethez. Azonban mind a hasonló korú temetőkben, mind a néprajzi anyagban teljességgel ismeretlen az a szokás, hogy a halott fejét következetesen jobb vagy bal oldalra fordították.

A rítus fent leírt egységessége azonban mindenképp elválasztja a temetőnek ezt a részét a későbbi temetkezésektől.

A gyermek- és felnőttsírok eloszlásában bizonyos rendszeresség figyelhető meg, azonban csak a további feltárás és az antropológiai vizsgálatok dönthetik el, hogy valóban családonkénti temetkezésekről van-e szó.

A cölöpszerkezetes építmény alatt fekvő sírok, s egyben a korai sírok abszolút kronológiai helyzetének meghatározásában az egyik fogózópont a faszenes-paticsos réteg kerámiaanyaga. Ehhez járul az a tény, hogy a körítőfal építésekor boly-

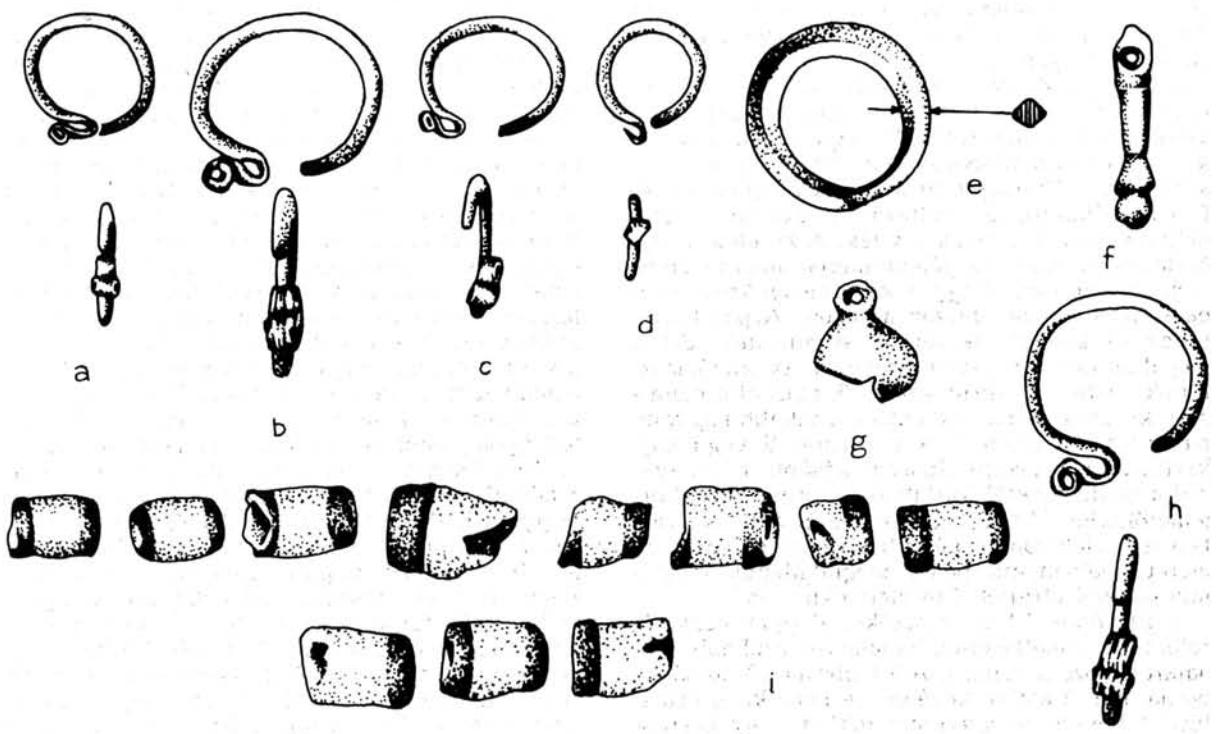

11. ábra. A 70. sír leletei

Abb. 11. Funde aus dem Grab Nr. 70

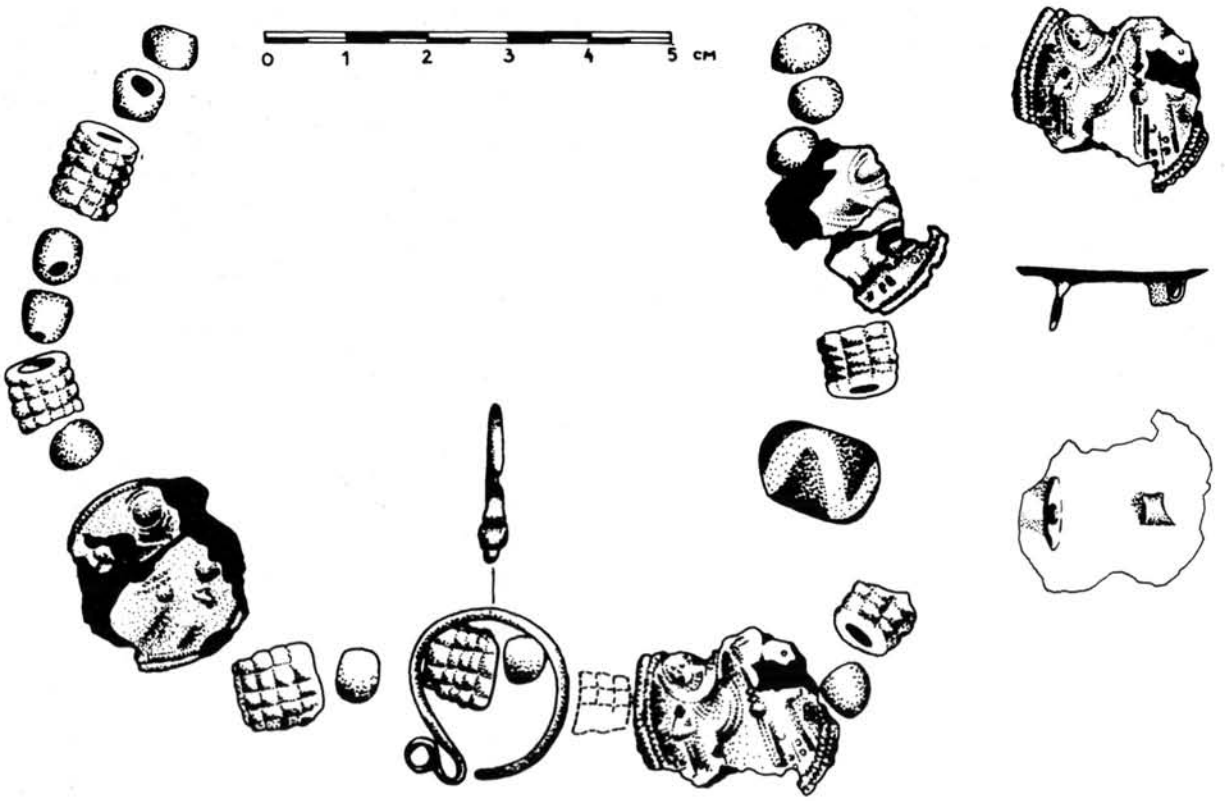

12. ábra. A 71. sír gyöngysora

Abb. 12. Perlenkette aus dem Grab Nr. 71

gatták a 38. sírt, a 77. sír pedig a fal alapozása alá nyúlik. A döntő bizonyíték e temetkezések Árpád-kori voltára vonatkozóan természetesen a sírok leletanyaga.

A sírok földjében apró, késő bronzkori cserepeket találtunk. A temetőben máshol csak szórványleletként előforduló S végű hajkarikák — kivéve a toronyalapozás alatt fekvő 76. sír hajkarikáját — itt négy sírban voltak megtalálhatók. E hajkarikákról és keltező értékükről évtizedeken keresztül folytak a viták. A kutatók a régi ásatások kritikus vizsgálata alapján arra az eredményre jutottak, hogy ezek önmagukban nem datálják a sírokat, hiszen az egész Árpád-koron keresztül kedvelt ékszernek számítottak. Ezt a megállapítást az újabb ásatások is alátámasztották. Háttérbe szorulásuk a 13. századtól mutatható ki, amikor már ritkábban, s inkább nagyobb méretűeket viseltek.[18] A bordázott S végű hajkarikák az egyszerű típusnál később, a 11. század második felétől fordulnak elő kora középkori temetőinkben.[19] Divatjuk tovább él a 12. században is,[20] elektronból készült közepes és nagyobb méretű példányaik pedig megtalálhatók még a tatárok elől elrejtett kincsleletekben is.[21]

A 19., 70. és 71. sír nyakékei alapján megkísérelhető e temetkezések valamivel szűkebb időhatárok közé szorítása. A 70. sírban 22 db sötétbarna, hordó alakú, középső harmadukban ezüstfüsttel bevont gyöngyszem feküdt a nyakcsigolyák körül, s 4 db hasonló gyöngy volt a 19. sír nyaka környékén is. (Ez utóbbiak ezüstdíszét vékony, átlátszó, sárgás üvegréteggel is bevonták.) Szőke Béla tizennégy lelőhelyről ismeri a gyöngyöknek ezt a fajtáját, s divatjukat a kérpusztai pénzzel datált sírok alapján a 10. század utolsó negyedétől a 11. század végéig határozza meg.[22] Jochen Giesler a „Bjelo Brdo kultúra" időrendjéről írt tanulmányában gyakorlatilag ugyanilyen keltezést ad, bár inkább az általa „Bijelo Brdo I"-nek nevezett, s 1050-nel lezárt időszakra tartja ezeket biztosan jellemzőnek, s a későbbi évtizedekben szerinte csak szórványos előfordulásuk tételezhető fel.[23] A Szőke által kiemelt kérpusztai sírokon kívül még két, felsorolásában szereplő temetőben fordul elő ez a gyöngytípus olyan sírban, amely pénzt is tartalmazott: Kocséron Béla dux kis ezüstpénze,[24] Vajdahunyadon I. Béla ezüstdénárja[25] keltezi a középső harmadukban ezüst-, ill. aranyfüsttel díszített gyöngyöket. Szőke összefoglalása óta számos további lelőhelyük vált ismertté. Pénzzel együtt a következő temetőkben találhatók meg: Ellend-Nagygödör-dűlő, 62. sír, a bal mellen és a szájban *I. István* egy-egy érme,[26] Ellend-Szilfa-dűlő, 93. sír, *I. András* kopott dénárjával,[27] Konyár—Vénkert, 1. sír, szájában *Aba Sámuel* ezüstpénze,[28] Letkés-Téglaégető II., 48. sír, mellkasán *I. László* dénárja feküdt,[29] Visegrád-Várkert, esperességi templom melletti köznépi temető, 45. sír, *I. László* dénárjával, 71. sír, ugyancsak *I. László* két lyukkal átfúrt ezüstpénzével.[30] Balatonbogláron,[31] Békés-Povádon,[32] mindkét ellendi temető további sírjaiban,[33] a letkési I. temető-

ben,[34] Majson,[35] Maroshegyen,[36] Ócsödön,[37] Pomázon,[38] Pécs-Somogyon,[39] Palotabozsokon,[40] Szabolcsban,[41] Törökszentmiklóson[42] és a visegrád-várkerti esperességi templom melletti köznépi temető egy másik sírjában[43] ez a gyöngytípus nem volt pénzzel datálva, ill. az ásatók erről nem tesznek említést. Éremmel datált 12. századi előfordulásukról azonban nincs tudomásunk eddig.

A 71. gyermeksír gyöngyei három típust képviselnek. Ezek közül a 12. századi temetkezésekben is megtaláljuk az apró, nyomott gömb alakú, piros és sárgásfehér színű, valamint a folyatott díszes gyöngyöket. A 7 db zöld, kockásra vagdalt üveggyöngy megfelelőit azonban eddig csak a 11. század második felére utaló környezetből közölték. Szőke négy lelőhelyüket ismeri, s a 11. század második felére keltezi ezeket, kiemelve gyermeksírokban való gyakoriságukat.[44] Az újabban publikált, ill. feldolgozott temetőkből Beremend-Homokbányán,[45] Ellend-Szilfa-dűlőn[46] és Maroshegyen[47] kerültek elő az eredetileg zöld, de sárgásfehérre korrodálódott gyöngytípus példányai. Egyetlen, eddig ismert pénzzel datált lelőhelye a már többször idézett visegrád-várkerti temető 45. sírja, amelyben mind a fóliás, mind a kockás gyöngyöket *I. László* dénárja keltezi.[48]

A nyakéket a gyöngyökön kívül négy fémtárgy díszítette. Az S végű hajkarika mellett 3 db vékony, nagyon rossz megtartású rézlemezke is feküdt a gyöngyök között. A restaurálás nyomán az előlapok mindegyikén azonos ábrázolás — kettős gyöngysoros keretben görög betűs körirat s két alak — domborodott ki.[49] Egyikük feje körül glória látszik, s bő, lepelszerű ruhát visel, bal kezét pedig a balján álló alak fejéhez emeli. Ez utóbbi, minden valószínűség szerint koronás alakot (koronájának lecsüngő díszeit pontokkal jelölték) egyenes vonalú, díszes ruhában ábrázolták, jobb kezében gömbbel, bal karját pedig a melle elé emeli.

Ezt a jelenetet, amely a császárnak Mária általi megkoronázását mutatja, a bizánci művészetben a 10. századtól kezdve ismerjük. Nagyon valószínű, hogy e lemezkék esetében bizánci pénz másolatáról (lenyomatáról) van szó. Ezt az ábrázolástípust — éremképeken ábrázolt változatait is — Váczy Péter foglalta össze legutóbb, s feltételezi, hogy Magyarországon a kora Árpád-korban ismertek olyan bizánci pénzeket, amelyekre ezt a jelenetet verték.[50] További kutatás szükséges ahhoz, hogy a három lemez közös „verőtövét" meghatározhassuk, annyi azonban bizonyos a ruházat és a körirat típusa alapján, hogy ez nem lehet későbbi a 11. századnál.[51]

Nem kevésbé érdekes a lemezek felfüggesztésének módja: két eltérő alakú — egy lemezes és egy kengyeles — fület forrasztottak a hátlap közepére. S hogy az erősebben kiálló vékony lemezes fül a használat közben ne törhessen le, se pedig éles széle ne sértse a nyakat, mellé mind a három lemez esetében egy, a fül magasságával egyező átmérőjű gyöngyszemet fűztek.[52]

E díszek legközelebbi párhuzama a Bjelo Brdó-i temető 192. sírjában található meg. Az itteni darab egy „Szent István-féle érem utánzása sárga fémből (?)" — tehát ez is valószínűleg sárgarézből készült, hasonló technikával, mint a fajszi példányok. Hátlapján pedig ugyanilyen „felemás" fülmegoldást alkalmaztak.[53] Mind ezt, mind a további hasonló darabokat fibulaként tartja számon a szakirodalom.[54] A fajszi példányok eredetileg szintén ruhakapcsoló tűk lehettek, s csak másodlagosan kerültek a gyöngysorra az S végű hajkarikával együtt. Ezzel a másodlagos felhasználással magyarázható, hogy miért alkalmaztak két, eltérő alakú fület rajtuk. A mai kengyeles fül ugyanis eredetileg a tű beakasztására szolgáló kampó volt. E kampók rögzítetlen végét azért hajlították a lemezek hátlapjához, hogy a fonalat ezeken is keresztül lehessen húzni, s az később se csússzék ki belőlük.

A fent részletesen tárgyalt gyöngytípusok divatját és a bordázott S végű hajkarikák megjelenésének időpontját összevetve, a sírok korát — legalábbis azokét, amelyek e mellékleteket tartalmazták — a 11. század második felére, végére tehetjük. Azonban több adatra, s különösen a templom körüli temetők korai sírjainak nagyobb számban való feltárására lenne szükség ahhoz, hogy kétségek nélkül mondhassuk ki, hogy a fóliával díszített, valamint a kockásra vagdalt zöld gyöngyöket a 12. századtól nem viselték.

c) A falura vonatkozó Árpád-kori források

A falunak és templomának létezését az Árpád-korban írott forrásaink kétségtelenül igazolják. A legkorábbi adatot a település meglétére vonatkozóan azonban csak 1233-ból ismerjük, amikor egy határjárás kapcsán a Fajsz felé vezető utat említik.[55] Fajszi jobbágyok szerepelnek a veszprémi káptalan 1265-ben kelt oklevelében,[56] vala-

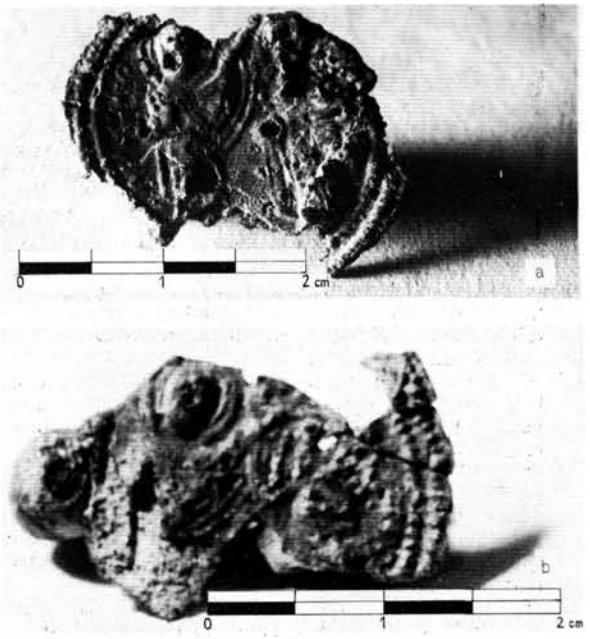

13. ábra. Két másodlagosan felhasznált fibula a 71. sír gyöngysoráról
Abb. 13. Zwei sekundär verwendete Fibeln der Perlenkette aus dem Grab. Nr. 71

mint IV. László 1275-ből származó adománylevelében.[57] Margit szentté avatási perének jegyzőkönyve őrizte meg azokat a vallomásokat, amelyekben olyan fajszi lakosokról olvasunk, akik megjárták a Szigetet, és tanúi voltak egy fajszi nemes, Leopardus fia, Leo csodálatos gyógyulásának.[58] Ő és édesanyja, Leopardus özvegye egyezkednek egy fajszi birtokra vonatkozóan egy szomszéd falubeli nemessel bizonyára ugyanezekben az években.[59] A III. András uralkodása alatti anarchikus viszonyokat ez a falu is megszenvedte. Egy 1305-ben lezárult pereskedésből tudjuk, hogy ebben az időszakban a falut feldúlták.[60]

A templomról, helyesebben annak papjáról egyetlen Árpád-kori adattal rendelkezünk: Benjámin, fajszi miséspap 1257/58-ban egy felsőörsi ügyben tanúként szerepel.[61]

Az írásos források alapján a falu keletkezését és templomának felépítését, a történelmi eseményeket is figyelembe véve, a 13. század második harmadára kellene tennünk. Ennél azonban mind a sírleletek, mind a templom falai[62] lényegesen korábbi időre vallanak.

Itt nem árt kitérni egy, a faluval is kapcsolatos történeti problémára. A *Fajsz* elnevezések az Árpád-kori helynevekről folyó vitában fontos szerepet kaptak, különösen a Veszprém megyei Fajsz puszta, ahol a jelen ásatás folyik. Győrffy György és Heckenast Gusztáv Fajsz fejedelem udvarhelyét e területre lokalizálta.[63] Kristó Gyula viszont Pais Dezső rövid megjegyzésére hivatkozva tagadja, hogy Bíborbanszületett Konstantin kortársának nevét a magyar helynévadásban megőrizték volna.[64] E vitában az ásatás eddigi

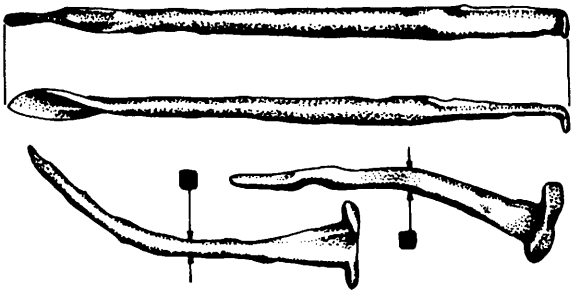

14. ábra. A faszenes-paticsos réteg vastárgyai
Abb. 14. Eisengegenstände der Holzkohle-Flechtwerk-Schicht

eredményei *sem pro sem contra bizonyítékként nem használhatók fel.*

* * *

A jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján a veszprémfajszi templom körüli temető ÉK-i szelvényeinek kora középkori sírjait a *11. század utolsó éveire,* esetlegesen a *12. század elejére* keltezhetjük. Ennek nem mondanak ellent a „mellékletek", és a rítusbeli egységesség magyarázható a soros temetkezési szokásokból törvényszegés nélkül megtartható hagyományokkal. Kérdéses marad viszont, hogy miért tér el annyira a korai sírok tájolása a templom tájolásától.

A probléma megoldását, és a temető — egyben a templom — biztosabb datálását remélhetőleg további ásatás teszi majd lehetővé.

JEGYZETEK

A temetőben feltárt leletanyag közlésének átengedéséért és a feldolgozásban nyújtott segítségért ezúton is köszönetet mondok Tóth Sándor egyetemi adjunktusnak, az ásatás vezetőjének, és Kovalovszki Júlia tudományos főmunkatársnak.

1. MRT 2. 52/2. lelőhely — bár tévesen a Mulatótetőre helyezi a templomot.
2. Az ásatás a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság költségvetéséből folyik Tóth Sándor vezetésével. A feltárásban többnyire az ELTE művészettörténet szakos hallgatói segédkeztek.
3. A 75. és 76. sír olyan szorosan feküdt egymáson, hogy nem volt egészen bizonyosan megállapítható, hogy a két temetkezés koponyamaradványai között fekvő hajkarikát eredetileg melyikük viselte.
4. Ezért itt adom meg a 75. és 76. sír leírását:
   75. Felnőtt: M: —176 cm (a megmaradt legalsó bordánál). Bolygatott. Csak az állkapocs, a jobb felkar felső része, a két vállöv csontjai, valamint néhány csigolya és borda maradt meg belőle. Melléklete nem volt.
   76. Felnőtt. M: —176 cm (A bal felkar alsó végénél). Bolygatott. Csak a koponya és a felsőtest könyökök vonaláig terjedő része maradt meg a temetkezésből. Az állkapocs jobb sarkánál *négyszög keresztmetszetű bronzhuzalból hajlított, bordázott S végű hajkarika.*
5. A cseréptöredékek közül az ábrákon csak a jellemző darabokat közlöm.
6. A faszenes-paticsos réteg három vastárgyat is tartalmazott: 2 db piskótafejű vasszeg és egy fúró töredéke került elő innen (14. ábra).
7. PARÁDI, 1958., 158—159. old.
8. A 8. ábrán „5 (?)" jelzett beásás foltja az 1983. évi ásatási idény utolsó napjaiban jelentkezett, így feltárására nem jutott idő.
9. GEREVICH, 1943., 109. old. 2. kép. A szövegben a cölöplyukakról nem esik szó, így nem lehet tudni, hogy a templom kőből épült körítőfalát megelőzték-e, vagy azzal egyidőben funkcionáltak, esetleg későbbi építményhez tartoztak.
10. HORVÁTH, 1970., 127. old.
11. BÁRDOS, 1981., 103. old.
12. HORVÁTH, 1970., 127. old. 12. jegyzet
13. A cegléd-madarászhalmi temető egy részében hasonlóan nagy kerámiakoncentrációt észlelt Topál Judit, amit településsel hozott kapcsolatba. Lakóházat vagy egyéb, településre utaló objektumot azonban nem talált. Tanulmányából egyébként a sírok és e kerámiagazdag réteg viszonya nem derül ki világosan. Az ásató ugyanis mind a temetkezéseket, mind a cserepeket a 12—13. századra keltezi. TOPÁL, 1972., 76. és 81. old.
14. BÁRDOS, 1981., 104. old.
15. A továbbiakban a mélységet „M" rövidíti. Az első számadat a koponya, a második a lábfejek mélysé-

gét jelzi. A mélységet minden esetben az alaprajzon jelölt ±0 ponttól mértük.
16. Ezt a jelenséget Szabó János Győző az ugor és a türk népek hitvilágában meglévő felfogással próbálta magyarázni, hogy ti. Észak a gonosz szellemek lakóhelye. SZABÓ, 1970., 270. old. Bár indoklását nem tudom maradéktalanul elfogadni, más magyarázatot erre a tényre nem találtam.
17. ROSKA, 1913., 180. old.
18. PARÁDI, 1975., 155. old.
19. SZŐKE, 1962., 89. old.; TÖRÖK, 1962, 101—102. old.; MESTERHÁZY, 1965. 104. old.
20. BÓNA, 1978. 141. old.
21. PARÁDI, 1975., 124. és 140. old.
22. SZŐKE, 1962., 90. old.
23. GIESLER, 1981. 131—132. old. és 53. tábla. Művének bírálatára nem vállalkozom, merev, lépcsős rendszerek alkalmazása a régészetben azonban ritkán tükrözi a valóságot.
24. SZABÓ K., 1938., 30. old. Ő egyébként a 11—13. századra tartja jellemzőnek ezt a gyöngytípust (32. old.).
25. ROSKA, 1913., 171. old.
26. DOMBAY, 1960., 140. old.
27. ugyanott, 153. old.
28. MESTERHÁZY, 1982., 93. old.
29. BAKAY, 1978., 103. old.
30. SZŐKE MÁTYÁS szíves szóbeli közlése. Részletes tájékoztatásáért ezúton is köszönetet mondok. Vö. még: SZŐKE M., 1973., 118. old.
31. HONTI, 1983., 73. old.
32. 85. sír, valamint 10 db szórvány. TROGMAYER, 1962., 24. és 30. old.
33. Ellend—Nagygödör-dűlő, 106. és 226. sír, — Szilfadűlő, 117. sír. DOMBAY, 1960., 142., 147. és 154. old.
34. 18. és 68. sír. BAKAY, 1978., 65. és 87. old.
35. 303. és 369. sír. KISS, 1983., 96. és 101. old.
36. 2. és 6. sír. BAKAY, 1968., 57—58. old.
37. LASZLOVSZKY JÓZSEF szíves szóbeli közlése.
38. TETTAMANTI, 1969., 66. old.
39. 14., 33., 43. és 122. sír. DOMBAY, 1961., 70—71., 73. és 77. old.
40. 5. sír. Ugyanott, 82. old.
41. 222. sír. NÉMETH, 1973., 88. old.
42. LASZLOVSZKY JÓZSEF szíves szóbeli közlése.
43. 91. sír. Mint a 30. jegyzet.
44. SZŐKE, 1962., 90. old.
45. 53. sír. KISS, 1983., 50. old.
46. 117. és 177. sír. DOMBAY, 1960., 154. és 156. old.
47. Valószínűleg a 8. sírból. BAKAY, 1968., 58. old.
48. Mint a 30. jegyzet.
49. A leleteket PAPP JÁNOS, a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátora tisztította és konzerválta, s ugyanő a restaurálás során e lemezkékről számos fényképfelvételt is készített. Munkáját és a technikai részletekről adott tájékoztatását ezúton is köszönöm.
50. VÁCZY, 1983., 39. old. és 9. jegyzet
51. Eddig sajnos csak a következő két katalógushoz jutottam hozzá: Warwick WROTH, Catalogue of Imperial Byzantine Coins in the British Museum II. (1908.); BELLINGER—GRIERSON, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection III. (1973.) A keltezés azonban ezek alapján is bizonyosnak látszik. Ábrázolásunk legközelebbi analógiája III. Romanos histamenonján jelenik meg, de ott Mária a császár jobbján áll. A fajszihoz hasonló fordított ábrázolás a fenti katalógusokban nem szerepel még más korszakból való érmeken sem.
52. Ezek a gyöngyök hozzá is korrodálódtak a fülekhez (*13. ábra, b*).
53. HAMPEL, 1907., 160. old. és 51. tábla III. 3. Erre a darabra BÁLINT CSANÁD hívta fel a figyelmemet.
54. Analógiák felsorolásával: KISS, 1983., 173. és 205—206. old.
55. HOK IV. 17. old.
56. HOK V. 39. old. Megújítva 1275-ben. HOK V. 53—54. old.
57. HOK V. 52—53. old. Ebben az oklevélben kilenc, név és foglalkozás szerint felsorolt fajszi jobbágy szerepel.
58. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. I. (Budapest, 1896.) 342—344., és 351—352. old.
59. HOK III. 47—49. old.
60. KUMOROVITZ, 1953., 25—26. old.
61. ÁÚO II., 293. old. Az oklevél jelentőségére Felsőörs kapcsán Tóth Sándor mutatott rá. TÓTH, 1980., 25—26. old. és 14. és 18. jegyzet.
62. TÓTH SÁNDOR szíves szóbeli közlése.
63. GYŐRFFY, 1959., 25. old.; ugyanő, 1970., 206. old.; HECKENAST, 1970., 43. old. Bírálatuk: SOLYMOSI LÁSZLÓ, MAGYAR NYELV, 68. (1972.) 2. 179—190. old.
64. KRISTÓ, 1976. 34. old.

Rövidítések — Abkürzungen

ÁÚO: Árpád-kori Új Okmánytár

BAKAY, 1968.: Bakay Kornél, Gräberfelder aus den 10—11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz II. *Alba Regia* VIII—IX. (1967—68). 57—85. old.

BAKAY, 1978.: Bakay Kornél, Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. *Studia Comitatensia* 6. (Szentendre, 1978.)

BÁRDOS, 1981.: Ásatási jelentés, RF I. 34. (1981.)

BÓNA, 1978.: Bóna István, Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia,* XVI. (1978.) 99—157. old.

DOMBAY, 1960.: Dombay János, Árpád-kori temetők Baranyában, I. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve,* 1960. 135—157. old.

DOMBAY, 1961.: Dombay János, Árpád-kori temetők Baranyában II. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve,* 1961. 69—84. old.

GEREVICH, 1943.: Gerevich László: A csuti középkori sírmező. *Budapest Régiségei,* XIII. (1943.) 103—166. old.

GIESLER, 1981.: Jochen Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. *Praehistorische Zeitschrift* 56. 1. (1981.)

GYŐRFFY, 1959.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről (Budapest, 1959).

GYŐRFFY, 1970.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeológiai Értesítő,* 97. (1970.) 191—238. old.

HAMPEL, 1907.: Hampel József, Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről (Budapest, 1907).

HECKENAST, 1970.: Heckenast Gusztáv, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban (Értekezések a tört. tud. köréből 53., 1970).

HONTI, 1983.: Ásatási jelentés. RF I. 36. (1983) 78. old.

HOK: Hazai Okmánytár.

HORVÁTH, 1970.: Horváth Béla, Előzetes jelentés az 1965—68. évi tiszaörvényi feltárásokról. *Archaeológiai Értesítő,* 97. (1970.) 126—132. old.

KISS, 1983.: Kiss Attila, Baranya megye X—XI. századi sírleletei (Budapest, 1983).

KRISTÓ, 1976.: Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Tom LV. (Szeged, 1976).

KUMOROVITZ, 1953.: Kumorovitz L. Bernát, Veszprémi regeszták (Budapest, 1953).
MESTERHÁZY, 1965.: Mesterházy Károly: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. *Debreceni Déry Muzeum Évkönyve,* 1962—64 (Debrecen, 1965).
MESTERHÁZY, 1982.: Ásatási jelentés. RF. I. 35. (1982) 93. old.
MRT 2.: Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest, 1969).
NÉMETH, 1973.: Ásatási jelentés. RF I. 26. (1973) 88. old.
PARÁDI, 1958.: Parádi Nándor: Középkori cserépfedők. *Folia Archaeologica,* X. (1958) 155—160. old.
PARÁDI, 1975.: Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett 13. századi ékszerek. A nyáregyházapusztapótharaszti kincslelet. *Folia Archaeologica,* XXVI. (1975) 119—158. old.
RF I.: Régészeti Füzetek Ser. I.
ROSKA, 1913.: Roska Márton: Árpád-kori temető Vajdahunyadon. *Dolgozatok,* IV. (1913) 166—191. old.
SZABÓ, 1970.: Szabó János Győző: A káli honfoglaláskori temető. *Archaeológiai Értesítő,* 97. (1970) 264—271. old.
SZABÓ K., 1938.: Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Budapest, 1938).
SZŐKE, 1962.: Szőke Béla, Régészeti tanulmányok, I. (Budapest, 1962).
SZŐKE M., 1973.: Ásatási jelentés. RF I. 26. (1973) 118—119. old.
TETTAMANTI, 1969.: Ásatási jelentés. RF I. 22. (1969) 66. old.
TOPÁL, 1972.: Topál Judit: Árpád-kori templom és temető Cegléd-Madarászhalmon. *Studia Comitatensia,* 1. (1972).
TÓTH, 1980.: Tóth Sándor, Felsőörs késő román templomtornya. *Művészet,* 21. 2. (1980) 22—26. old.
TÖRÖK, 1962.: Török Gyula: Die Bewohner von Halimba im 11. und 12. Jahrhundert. Archaeologica Hung. XXXIX. (1962).
TROGMAYER, 1962.: Trogmayer Ottó, X—XII. századi temető Békésen. *Móra Ferenc Muzeum Évkönyve,* 1960—62. 9—38. old.
VÁCZY, 1983.: Váczy Péter, Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung. *Insignia Regni Hungariae* I. (Budapest, 1983) 29—54. old.

ÁGNES RITOÓK

BEGRÄBNISSE IN DER ARPADZEIT IN VESZPRÉMFAJSZ

(Vorhergehende Meldung über die Ausgrabungen um die Kirchenruine)

Der Verfasser stellt es vor, wie man in der Umgebeung von Veszprémfajsz, auf dem Grundstück, wo früher das Dorf Fajsz genannt war, den Friedhof um die ehemahlige Kirche bisher entdeckt hat. Der Friedhof im früheren Kirchengarten, und die Ausgrabungen leitete ab 1977 Sándor Tóth.

Der spätmittelalterliche Friedhof wurde auch entdeckt. Der Verfasser stellt die Gräber ausführlich dar und die in denen gewesenen archeologischen Funde. Ganz kurz schreibt er über die Quellen aus der Arpadzeit. Den bisherigen Ergebnissen nach datiert er die Gräber den letzten Jahren des 11. und den ersten Jahren des 12. Jahrhunderts.

KOZÁK KÁROLY

KÖZÉP-EURÓPA CENTRÁLIS TEMPLOMAI (IX—XI. SZÁZAD)

BEVEZETÉS

A centrális templomokkal kapcsolatos jelentős hazai érdeklődés miatt tűztük magunk elé célul ezek eredetkérdésének vizsgálatát. Nagy vonalakban áttekintjük ennek az épületformának történetét az őskortól kezdődően, hogy ezen keresztül a rendeltetés kérdésében is tisztábban lássunk. Részletesebben csak Közép-Európa korai (IX—XI. század) centrális templomaival, kápolnáival foglalkozunk.

Csemegi József Közép-Európa román kori centrális templomairól írt dolgozatát tekinthetjük hazánkban a kérdés első, további ösztönzésre indító munkájának. A körtemplomok kutatásában a következő lépést H. Gyürky Katalin tette veszprémi ásatása nyomán, az ott feltárt körtemplom tudományos feldolgozásával. A karcsai ref. templom és a sárospataki körtemplom feltárása és tudományos feldolgozása után e két emlék kutatója, Gervers-Molnár Vera vállalkozott a középkori Magyarország körtemplomainak összefoglaló értékelésére. Munkáját feltehetően ösztönözte a kiszombori körtemplom — Dávid Katalin által az időben végzett — művészettörténeti vizsgálata, valamint néhány hazai és határainkon kívül eső körtemplom előbukkanása (Keszthely, Kisnána, Környe, Ducové stb.). A szerző részletesen foglalkozik az eredet kérdésével, hangsúlyozva Nagy Károly aacheni palotakápolnájának szerepét a körtemplomok európai elterjedésében. A szomszédos országok korai rokon emlékeinek előzményként való bemutatását követően a munka a középkori Magyarország körtemplomainak addigi legteljesebb bemutatását végzi el, terjedelmének kétharmad részében. A dolgozat e részében kísérlet történik a hazai emlékek csoportosítására, nem hallgatva el a megoldatlan kérdéseket sem. A kívül kerek, belül hatkaréjos, kupoladobos rotundákat (Kiszombor, Karcsa, Gerény) például meg nem oldott, rejtélyes kérdésnek minősíti. Egész munkáját átszövi a funkció kérdése, de egyértelmű választ e vonatkozásban nem kapunk. A szerző a legújabb kutatások eredményeire hagyatkozva a legtöbb kerek templom esetében elfogadja a plébániatemplom meghatározást.[1]

A fenti, igen hasznos dolgozatot követően hamarosan napvilágot látott Marosi Ernő tanulmánya — a fent megoldatlannak, rejtélyesnek mondott — gerényi (Horjany) rotundáról. Ez a művészettörténeti vizsgálat, elemzés a hatfülkés körtemplom korát a XI. század helyett a XIII. századra határozta meg. Ezt a munkát néhány év múlva a kiszombori körtemplom kutatásával kapcsolatos dolgozat követte. A téglából épített centrális templomokról készült tanulmány nemcsak az épület korábbi kormeghatározását módosította, hanem a csoport eredetének kérdésére, funkciójára vonatkozóan is más megoldást vázolt fel. A három emlékre korlátozott csoport kereteit kibővítette, besorolva mellékjük a négy-, nyolc- és tizenkét karéjos rotundákat is. Az ebbe a csoportba illesztett emlékek Európába kerülését főként a johannita (ispotályos) lovagok és a keresztes hadjáratokban részt vevők tevékenységéhez, ill. hatásához kapcsolja. Ennek nyomán kitér a funkció kérdésére is. A hazánkban szokatlannak, ritkán előfordulónak mondható, téglából épült körtemplomok birtokjelző, egyúttal lovagi „magánegyházak" lehettek, melyek a szentföldi zarándoklatokra emlékeztető, esetleg sírkápolnaként is funkcionálhattak. Legtöbbjük később a településsé fejlődött birtok plébániai egyházává vált, amit nem egy esetben a korai, hajóval történő bővítés bizonyít (Karcsa, Szalonna már a XIII. században, Gerény később).[2]

A fenti publikációkkal egyidőben és azokat követően újabb, korábban ismeretlen centrális és körtemplomokat (Feldebrő, Szekszárd, Székesfehérvár), kápolnákat (Bercse, Boldva, Debrecen—Nagycsere—Szent-Jánoshegy, Eger, Esztergom, Sály-Latorvár, Szanda, Vésztő stb.) tártak föl, kutattak meg és állítottak helyre hazánkban, de a szomszédos országokban is (Pozsony, Dévény, Nyitrasárfő, Hernádszéplak, Sázava stb. Csehszlovákiában; Kolozsmonostor Romániában; Krakkó, Legnica, Plock, Przemysl, Strzelno Lengyelországban; Nagytótlak Jugoszláviában), amelyek a vizsgálat alá vont kérdéseink szempontjából igen jelentősek. A kolozsmonostori ásatás például egy negyedik, a középkori Magyarország területére eső belső fülkés rotundát tárt fel. Ez utóbbi emléket a romániai feldolgozások nyomán Dékány Tibor ismertette, összefoglalva röviden az e típusról eddig elhangzott véleményeket, kutatási eredményeket.[3]

A fenti munkák újszerűbb szempontjai, a korábbiaktól jelentősen különböző megállapításai, valamint a Gervers-Molnár Vera feldolgozása óta eltelt több mint tíz esztendő alatt itthon és külföldön feltárt vagy fölkutatott körtemplomok nagy száma időszerűvé tesz e területen egy újabb számbavételt és értékelést. Feltétlenül szükségesnek tartjuk bevonni vizsgálatunkba az újabban előkerült egyéb centrális, szakrális épületeket is. A vizsgált kérdés ezeknek (Eger, Feldebrő, Szekszárd, Székesfehérvár) figyelembe-

vétele nélkül nem oldható meg megnyugtatóan. Ugyanez vonatkozik az első püspöki székesegyházaink közvetlen közelségében feltárt rotundákra, amelyek a keresztelőkápolna és a korai székesegyház közti átmeneti megoldásnak tekinthetők. E csoportnál válik majd igen lényegessé a megváltozó funkció kérdésének alaposabb vizsgálata, pontosabb meghatározása (Eger, Esztergom, Gyulafehérvár, Nyitra, Veszprém). E munka e helyen való közlését, a Veszprémmel mint királynői és Székesfehérvárral mint királyi székhellyel — egymás vonatkozásában is —, ma is gyakran foglalkozó munkák miatt választottam. Ilyen fontos kérdésekben esetleg téves úton haladó kutatás évtizedekre visszavetheti a jobb megismerés irányába haladó munkát. Reméljük, hogy centrális templomaink eredetének és rendeltetésének vizsgálatát célul tűző munkánk Veszprém megye ilyen emlékeinek jobb megismerését is elősegíti majd.

Az elmondottakból, úgy gondoljuk, egyértelműen kitűnik, hogy dolgozatunkban elsősorban a középkori Magyarország legkorábbi centrális templomainak eredet- és funkciókérdését kívánjuk vizsgálni, s így a megoldás felé közelíteni. Munkánkban a legújabb hazai kutatási eredmények mellett leginkább az új csehszlovák, lengyel és bolgár feldolgozásokra támaszkodunk, amelyek történetileg szorosan kapcsolódnak e kérdésben a hazai fejlődéshez. Munkánkat abban a reményben végezzük, hogy ebben a sokunkat foglalkoztató kérdésben elfogadhatóbb, világosabb képet kapunk majd, amelyet román kori építészetünk egészének további kutatásában felhasználhatunk.

I. EREDETKÉRDÉS, RENDELTETÉS

A körtemplomok eredetkérdésével és rendeltetésével említett munkáikban Csemegi József, H. Gyürky Katalin és Gervers-Molnár Vera egyaránt foglalkozott. Az utóbbi szerző — figyelembe véve e vonatkozásba is a korábbi munkákat — ezt a kérdést az Aachen és köre fejezettel indítja, talán kissé túlzottan részletekbe menően. Elsősorban Nagy Károly palotakápolnájának szerepét emeli ki. Ennek következtében kissé elhalványul tanulmányában több, az eredetkérdés szempontjából is elsőrendű fontosságú építészeti emlék szerepe. Ezek közül megemlít ugyan néhányat (Jeruzsálem—Szent Sír és a Mária sírja feletti centrális templom, Ravenna — San Vitale stb.), ezek azonban — jelentőségük felemlítése mellett — belemosódnak az aacheni palotakápolna kétségkívüli fontosságához képest is túlméretezett ismertetésébe, értékelésébe. Az igaz, hogy Nagy Károly építkezésének hatása „magával ragadó erejű" volt Közép-Európában, de elsősorban a birodalmi központ gondolatán keresztül és a később épült kisebb IX—X. századi frank, német uralkodói és püspöki palotakápolnák közvetítésével. A rotundák keletkezésében szerepet játszó bonyolult hatásokra vonatkozó megjegyzéseivel egyetértve, mai ismereteink szerint, nyolc alfejezetben kíséreljük meg az eredet és rendeltetés kérdéseinek vizsgálatát segítő anyag bemutatását.

1. Körépítmények (szentélyek, tumulusok, tholoszok, mauzóleumok) Elő- és Kisázsiában, Görögországban (i. e. 5000—i. e. 280)

Az újabb kőkorból a történeti időkbe való átmenet korszakára tehető épületmaradványokat tártak föl Ninive közelében Elő-Ázsiában, egy dombtetőn, Tell Arpatchiya körzetében, amely romok között kör alaprajzúak is voltak. Ezek a kör formájú, négyzetes előtérhez kapcsolódó építmények a kutatókat a Földközi-tenger vidékének tholoszaira, a hősök tiszteletére emelt emlékművekre emlékeztették. A silányabb építőanyagokból emelt lakóépületek közül kiemelkedő építmények a település vezetőinek lakóházai és egyben szentélyei is lehettek.

A Kisázsia területén alapított Phrigia fővárosa az Ankara közelében fekvő Gordion volt. A phrigiaiak kúp alakú, mesterségesen kialakított földhányásokba, tumulusokba temetkeztek. Ezek átmérője nemegyszer a 250 m-t is meghaladta. A tumulusok közepén helyezkedett el a kisebb, általában kör alakú építménybe foglalt sírkamra (i. e. VIII—IV. század).

A Peloponnészoszi-félsziget egyik legnevezetesebb, legrégibb települése Mykéné. A vár híres Oroszlán-kapuján belépve azonnal szembetűnik a kör formájú tumulus, amelyben aknasírok helyezkednek el. Kiemelkedő értékű emlék az i. e. XIV. századból származó, rejtélyes rendeltetésű, kör alaprajzú, szépen boltozott, úgynevezett Atreusz kincsesháza.

Az antik görög építészet egyik jellegzetes, de pontosan máig meg nem határozott alkotásai a tholoszok. Ezek a kör alaprajzú épületek valószínűleg a hősök emlékét őrző, tiszteletét kifejező emlékművek lehettek. Egyik legjelesebb közülük Olympia templomkerületében (Altisz) a Philippeion és az epidaurosi tholosz (i. e. IV. század). A sírépítményeknek nevet adó halikarnasszoszi Mauzoleion (i. e. 353) hatása érezhető a Samothraké szigetén I. Ptolemaiosz leányának, Arsionénak épített 19 m átmérőjű heroon (i. e. 280). Ezt a sírépítményt tekinthetjük az egyik e körben legkorábbi, jelentős építészeti alkotásnak, amely minden bizonnyal nagy hatással volt a kör alaprajzú sírépítmények elterjedésében a görög, kisázsiai és palesztinai területeken, valamint azt követően a római birodalomban.[4]

2. Kör alaprajzu épületek a római birodalomban (i. e. II.—i. sz. IV. század)

A görög-hellén körépítmények az általános felfogás szerint heroonok voltak, a hősök tiszteletére emelték ezeket az emlékműveket. A római kor építészetében ez a kultusz hasonló építészeti formában folytatódik, de tartalmilag kibővül a Vesta, Mercurius, Apolló, Diana stb. tiszteletére épült templomokkal, szentélyekkel.

A kör alaprajzú sírépítmények közül a Plautiusok (i. e. II. szd.) Caecilia Metella Via Appia

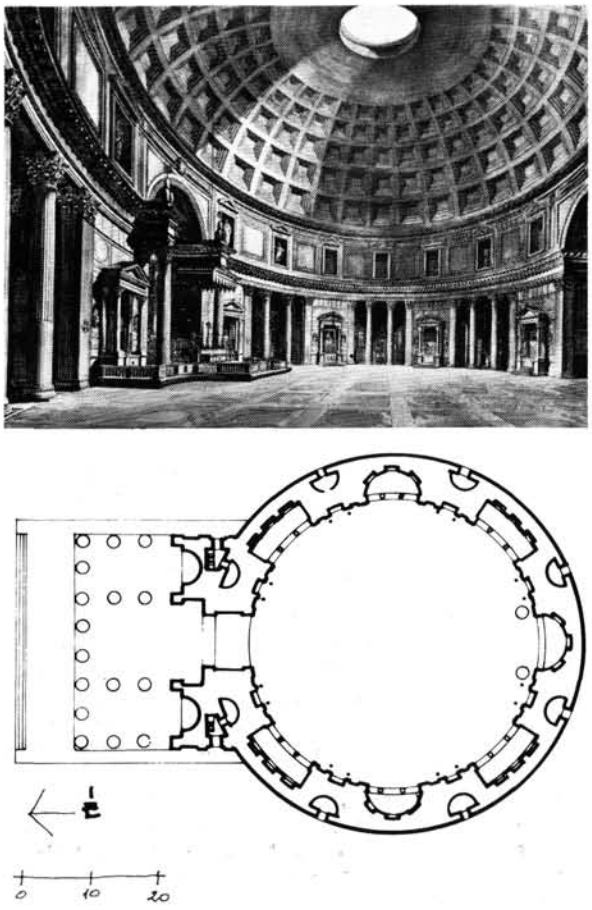

1. ábra. Róma. Pantheon
Abb. 1. Rom. Pantheon

mellett álló sírépítménye (i. e. 20) Augustus Mausoleuma, Priscilla sírja (i. sz. I. század), a Pantheon (i. sz. 120) és Hadrianus Mausoleuma, az úgynevezett Angyalvár (i. sz. 135) érdemelnek kiemelést (1. ábra). Az utóbbi két jelentős, nagyszabású alkotás irányt mutat a halotti (császári) kultusz építészeti megnyilvánulásában mutatkozó fejlődésnek a római birodalomban. Ezt húzza alá a Forum Romanum másik centrális, belül kör alaprajzú épülete — nem messze a Vesta szentélytől — Romulus heroonja, amely a városalapító emlékét őrzi és a később épült Santa Constanza (i. sz. 325). Az alapkérdés vizsgálata szempontjából azonban legérdekesebb számunkra Galeriusnak Szalonikiben álló és Diocletianus spalatoi, a palotaegyütteseken belül felépített mauzóleuma, amely utóbbit keresztény templomként használják máig is. Ezeket az emlékeket (2. ábra) tekinthetjük a hatalmi központ és a halotti kultusz egybefonódott, nagyszabású megnyilvánulásainak, amelyek példái nyomán felépültek a későbbiekben Bizánc, Ravenna, majd Aachen hasonló szerkezetű palotaegyüttesei.[5]

A bemutatott példák nyomán elmondhatjuk, hogy a birodalmi gondolat megnyilvánulásaként, illetve reprezentálása céljából a római birodalom bukásáig a körépítményeket előbb a hősök — később az uralkodók — tiszteletére és a vallási kultusz céljaira emelték, később azonban a palotaegyüttesekbe foglalván építészetileg is egyesítették azt a vallásos császárkultusszal.

3. Korai keresztény kör- és centrális építmények a római birodalomban és a határos területeken (Palesztina, Szíria stb.)

313-ban Nagy Konstantin császár biztosította birodalmában a vallásszabadságot (milánói rendelet). Ettől kezdődően — elsősorban a császári család kezdeményezésére és segítségével — az antik hagyományok nyomán jelentős méretű centrális és kör alaprajzú keresztény templomok épülnek. Rómában a Santa Constanza-templom eredetileg keresztelőkápolnának épült, majd a császár leányának, Constantiának mauzóleuma lett († 354), jó példájául a vallási és a halotti kultusz együttes megjelenésének. A keresztényeknél új elemként jelentkezik a kör- és centrális építmények keresztelés céljára történő felhasználása. A Santa Constanza azonban nem egyedüli példája ennek a megoldásnak. Valamivel később Rómában felépül a centrális alaprajzú Laterán Baptisterium (432—440) és a Sancto Stephano Rotondo (468—482), Ravennában pedig a San Giovanni in Fonte (arianus-ortodox baptis-

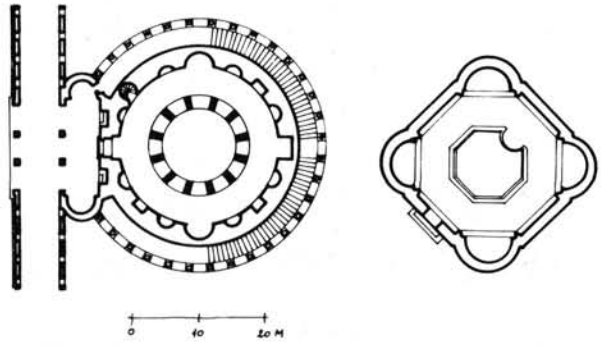

2. ábra. Róma Caecilia Metella mauzóleuma, Santa Constanca-templom alaprajza és Ravenna. San Giovanni in Fonte-keresztelőkápolna
Abb. 2. Rom. Mausoleum Cecilia Metella, Grundriss der Kirche Sancta Constanca und Ravenna. Taufkapelle San Giovanni in Fonte

térium, 450 körül). A szíriai Kalat-Siman kolostorának keresztelőkápolnájánál (V—VI. sz.) ugyancsak megjelenik a centrális tér- és tömegforma. A halotti kultusz emlékei mellett tehát a korai keresztelőkápolnák egyik jellegzetes megjelenési formájává válik a kör vagy centrális alaprajzú és szerkezetű egyházi épület.[6]

A keresztény halotti kultusz és a hatalmi szimbólum egyesül a jeruzsálemi Szent Sír- és a Mária sírja felett álló centrális elrendezésű és megjelenésű templomokban, (3. ábra) amelyeket Nagy Konstantin császár, illetve anyja, Szent Ilona építtetett az egykor nyolcoldalú szentélylyel záródó betlehemi Jézus születése templommal együtt (325—335). Ez utóbbi építmény keleti szakaszát a VI. században háromkaréjossá — „kereszt formájúvá" — alakították át. Ezek a

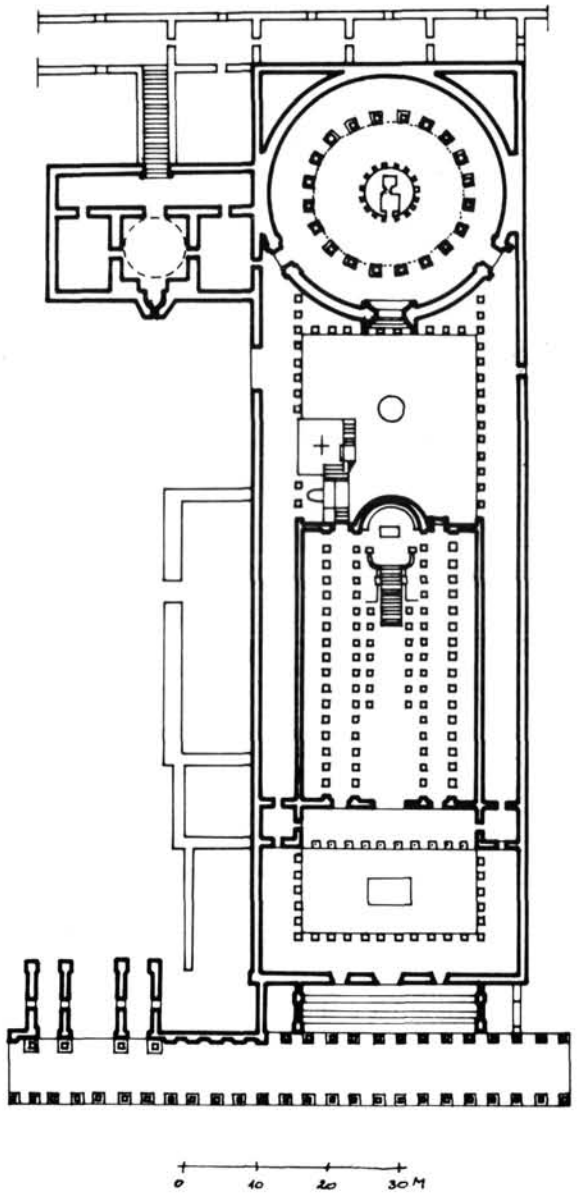

3. ábra. Jeruzsálem. Szent Sír-templom
Abb. 3. Jerusalem. Die Heilige Grabkirche

templomok — hasonló funkciókkal — mintaképéül szolgáltak a bizánci császárság, valamint a szomszédos országok területén és a korai Európában szerveződő államok templomainak építéséhez. Hatásuk az említett és az azokhoz kapcsolható korai emlékek közvetítésével (Centelles, Constans mauzóleum, 353—358; Thesszaloniki, Hagios Georgius; Nagy Theodosius palotája; az egykori Galerius mausoleuma; Bizáncban Mária Övének elpusztult temploma, a Hagia Soros; a Hagia Sophia északi, tizenkét fülkés körkápolnája, 532—537; Ravenna, Nagy Theodorik síremléke, 526 és a San Vitale, 526—547; a fréjus-i, marseille-i és a venasque-i keresztelőkápolnák, VII. század; az arméniai Arich, Sanahin, Zoravar, Zvartnotz, VII. század; a georgiai Ivari, Manglisi V—XI. század, Ninocminda, VI. sz. vége, Dzveli Svanta, VI—VII. század; Miletos, hatfülkés körkápolna; Aachen, palotakápolna stb., stb.) kimutatható még a XIII. században is.[7]

4. Az aacheni palotakápolna és közvetlen hatása

A kívülről tizenhatszög, belülről nyolcszög alaprajzú, háromszintes aacheni palotakápolna nyugati homlokzata előtt hosszú, átriumszerű udvar vagy nyitott csarnok állt (4. ábra), amely így együtt az antik példákat idézi (Diokletianus és Nagy Theodosius palotája stb.). Az újabb kutatás az aacheni palotaegyüttes legfontosabb előképének — a birodalmi központ megvalósítása tekintetében — a konstantinápolyi Sacrum Palatinumot (565—578) tartja. Ennek az úgynevezett Arany Triclinuma (Chrysotriclinum) szolgált mintául a kápolna építésénél, melynek mestere a metzi Odo volt (798—805). Dercsényi Dezső annak a véleményének adott hangot egyik munkájában, hogy a palotakápolna szorosan kapcsolódik a San Vitale alaprajzi rendszeréhez és leegyszerűsített formában ugyan, de a felépítményt is átvette Odo mester. A San Vitalét az antik építészeti fejlődés végső állomásának tartják. Már korábban is felvetődött, hogy az aacheni palotakápolna eredetét messzebb, Keleten kell keresni. Mi úgy gondoljuk, hogy az elmondottak mellett a másik igen fontos előkép a jeruzsálemi Szent Sír-templom volt. Nemcsak a formai átvétel szempontjából tartjuk ezt lényegesnek, hanem elsősorban a császári sírnak az építészet jelképi eszközeivel történt magába foglalása miatt. Galerius, Diokletianus palotáinak császári mauzóleumai nyomán Jézusnak, a világ urának sírtemplomát választotta Nagy Károly saját sírhelyének mintájául. Erre a gondolati kapcsolatra utal az a történeti adat is, amely szerint Jeruzsálem város ünnepi zászlaját és a Szent Sír-templom kulcsait Nagy Károly 800. december 23-án, császárrá koronázásának előestéjén megkapta. 808-ban pedig összeírást készíttetett a jeruzsálemi pátriarchátusban lévő egyházi épületekről és a hozzájuk tartozó személyekről. Ez az összeírás tartalmazza azt az összeget is, amelyet a császárnak évente a Szentföldre kellene küldenie. 810-ben egy törvényben ad utasítást annak a pénzösszegnek az összeállítására, amelyet az Úr

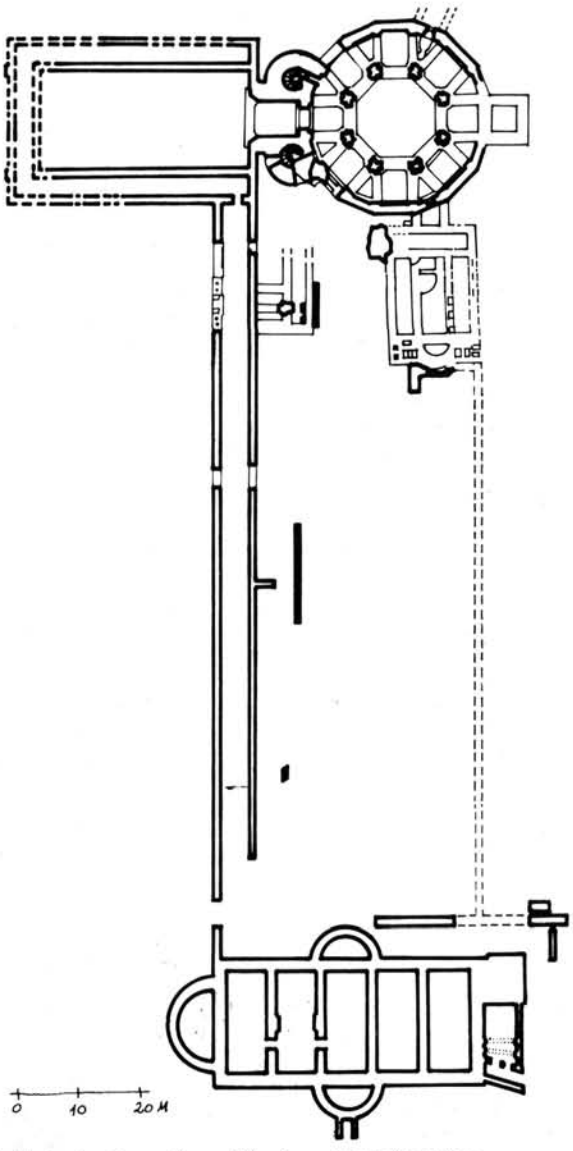

4. ábra. Aachen: Nagy Károly palotakápolnája
Abb. 4. Aachen. Palastkapella von Károly Nagy

ottani templomának a restaurálására fognak Jeruzsálembe elküldeni.[8]

813-ban a palotakápolnában koronázták meg Jámbor Lajost, és egy évvel később ugyanitt temették el Nagy Károlyt is. Ettől fogva pedig, egészen 1531-ig, itt koronázták meg az összes német-római császárt. Az aacheni palotaegyüttes a karoling állam és az egyház, ugyanakkor Nagy Károly és az őt követő mindenkori német-római császárok személyes hatalmának jelképe is lett. Ennek a jelképnek nemcsak a formáját, hanem az abban kifejezést nyert birodalmi eszmét sok esetben igyekeztek utánozni, de nem mindenhol és nem mindig ugyanilyen formában, hanem sokszor szétválasztva az összesített gondolatokat és funkciót. Szent István király például Székesfehérvárott hosszhajós bazilikát építtetett temetkezőhelyül, amely a középkoron át nemcsak koronázó, de temetkezőhelye is lett a magyar királyoknak. Megállapítható, hogy Aachen körül mintegy 200 kilométeres körzetben, vagy két évszázadon keresztül egyértelműen hatott a Nagy Károly-féle palotakápolna az ott, ezen időszak alatt épült körtemplomok, kápolnák esetében. Kör alaprajzú a fuldai dóm Szent Mihályról elnevezett temetőkápolnája, amelyet 822-ben szenteltek fel. A nyolc oszlop által tartott kupola alatt középen a Szent Sír, alatta kripta nyert kialakítást. Ugyancsak az aacheni kápolnához lehetett hasonló az a kápolna is, amelyet Jámbor Lajos építtetett Thorville-ben 830—840 között. 805-ben III. Donátus zárai püspök meglátogatta Nagy Károlyt Aachenben. Feltehetően ez a látogatás, illetve az ekkor szerzett tapasztalatai inspirálták a hazatérése után a Szent Donátus tiszteletére emelt templom centrális alaprajzú megoldására. A 806-ban felszentelt Germigny des Prés-i négyzetes alaprajzú templom három oldalához egy-egy patkó alakú, a negyedik oldalhoz három patkó alakú apszis kapcsolódik. Építtetője a görög Theodulf orleansi püspök minden valószínűség szerint az örmény építészetből vette a példát.[9]

843-ban a frank birodalom három részre szakadt. E részeken nem azonos mértékben hatott Aachen példája. Kopasz Károly compigne-i Mária temploma (870—877) Aachent követi. Brüggeben a Szent Donatus-templom (IX. század) és Lövenben a Szent Péter-templom uralkodók részére épültek (palota vagy temetkezőhely?), Liege-ben Szent János evangélista templomát Notger érsek építtette 972—1008-ban, saját temetkezőhelyéül. Müizenben a Szent Lambertus-templomot ugyancsak ő építtette. Hasonlóképpen érseki és püspöki kápolnaként épült a mettlechi Mária- és a grongingeni Szent Walpurge-, valamint Wimpfen in Thalban a Szent Péter-templom, amelyet a wormsi Hildebold érsek építtetett 979—998 között. Ezek a templomok, kápolnák csaknem minden esetben palotához kapcsolódtak, s így Aachen hatása egyértelműnek tekinthető. A példákat — térben és időben — tovább sorolhatnánk, de a hazai anyag vizsgálata szempontjából a leírtak elégségesnek tűnnek Aachen közvetlen hatása szempontjából. A Nagy Károly halálát követő évszázad zavaros eseményei után az Ottók szerveztek ismét erős birodalmat. I. Ottót és fiát Aachenben koronázták meg, majd III. Ottó 1000-ben — pünkösdkor felkereste Nagy Károly sírját és felnyittatta. Aachen szerepe ismét megnövekedett. A Közép-Európában ez időben alakuló, a kereszténységet felvevő államok előtt Bizánc és Róma mellett példaként lebegett az Ottók birodalma is. E központok nem egyformán hatottak azonban minden „fiatal" keresztény népre, s ez a körtemplomok elterjedésére is vonatkozik.[10]

5. Morva fejedelemség és Csehország

A Közép-Európában újonnan — IX—X. század — szerveződő és a kereszténységet felvevő országok az Ottók birodalmát tekintették követendő példának az állam és egyház szervezésében egyaránt. Uralkodóik központjaikban centrá-

lis palotakápolnáikkal — ha kisebb méretben és egyszerűbb formában is — egyes kutatók legutóbbi felfogása szerint a nyugati példaképeket követték. A típus magyarországi eredete szempontjából szükségesnek tartjuk e kérdés pontosabb megvizsgálását a hazánkkal szomszédos területeken: A morva fejedelemség területén a IX. századtól kezdődően számolhatunk kör- és centrális templomok, kápolnák megjelenésével. Ezek legnagyobb számban Mikulcicéből ismertek, ahol három ilyen kápolnát tártak fel. Egy további morva rotundát Staré Mestóból ismerünk. A vizsgálat szempontjából elsősorban Mikulcice fontos számunkra. Elöljáróban elmondhatjuk, hogy a három körtemplom formailag nem egységes (a 6. számú körtemplom két félkörívés „szentélyű", a 7. számú körtemplom kissé kiugró, „íves záródású" szentélyfülkés, a 9. számú pedig kívül kör, belül négyfülkés, „kereszt alakú" épület) és egyik sem állt a vár, a központi település területén, hanem az azt határoló, vízrajzilag is jól elkülönülő, valószínűleg valamivel később benépesült területeken — „külvárosokban" — épült (5. ábra). A „város" központjában állt a körtemplomokhoz képest nagyméretű, háromhajós, háromrészes (előcsarnok, karzat, félköríves szentély) templom. Ez valószínűleg a térítők keresztelőtemploma (bazilika) volt, amelynek nyugati része az előcsarnok felett helyezkedhetett el a lakórész (palota), közvetlen átjárással a karzatra. A bazilika közelében tárták fel a fejedelem palotáját. Ezeket a központi épületeket I. Mojmir (kb. 818—848) vagy Rasztiszlav (849—870) építtette az ott talált leletek és a történeti adatok tanúsága szerint. Ez az időszak megelőzi, részben pedig fedi Cirill és Metód itteni missziós tevékenységének idejét.

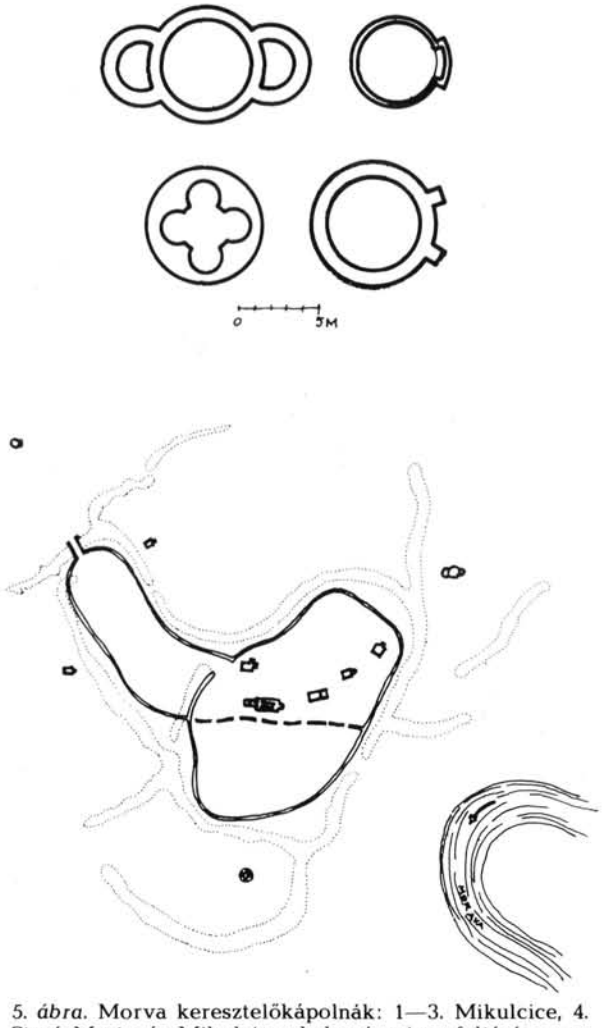

5. *ábra.* Morva keresztelőkápolnák: 1—3. Mikulcice, 4. Staré Mesto és Mikulcice: helyszínrajz a feltárás nyomán

Abb. 5. Taufkapellen in Mähren: 1—3. Mikulcice, 4. Staré Mesto und Mikulcice: Ortsbeschreibung nach der Freilegung

Ezektől a központi épületektől északnyugatra egy egyenes záródású, „sekrestyés", északkeletre két másik, egy félkörös szentélyű, és valamivel távolabb egy egyenes szentélyzáródású kisebb templom maradványait tárták fel. Ezek közül a palota közelében feltárt kisméretű, félkörívés szentélyzáródású templommaradvánnyal kapcsolatban a kutatók felvetették a „mausoleum" lehetőségét. Építésének korát a IX. századra (valószínűleg a 2. felére) tették.[11]

Amint a fentiekből világosan kitűnik, Mikulcice esetében a korai időszakban szó sem lehet — formai átvétel tekintetében — Aachenről vagy köréről. Itt inkább az Ottók hatalmi központjának, Passaunak vagy Quedlinburgnak hatásáról beszélhetünk a templomok vonatkozásában. A valamivel később, a fejlődő város külső területein, részein feltárt három körtemplom egy másik hatás eredményének tekinthető.

Az ásatók és a történészek által talán topográfiai helyzete miatt Kosteliskónak nevezett, a központhoz délről közvetlenül kapcsolódó területen álló 9. számú, kívül kör-, belül négyfülkés, „kereszt alakú" kis templomot vegyük először sorra. Ennek a templomnak, kápolnának külső átmérője 9 m, a fülkék belső hossz- és szélességi mérete 6,5 m. Nem sok ember fért el a templomban. Így elfogadható az a nézet, hogy eredetileg keresztelőkápolnának épült. Közepén egy kutat tártak fel. Építésének idejét a IX. századra határozták meg.[12]

A másik körtemplom a „várostól" valamivel távolabb, északnyugatra állt egykor. A 6 m külső átmérőjű (?) tört kőből épített hajóhoz keletről egy ívesen záródó szentély (fülke) kapcsolódik. Feltehetően ez is keresztelőkápolna volt, mint a 9. számú, s azzal megközelítőleg azonos időben, a IX. század 2. felében épülhetett. Ez a két körtemplom tulajdonképpen éppen olyan „ecclesia baptismalis" volt, mint a nagy, háromhajós „püspöki templom", azonban annál később, másik fejedelem és máshonnan jött (Bizáncból) térítők építették.

A harmadik körtemplom, a 6. számú rotunda a városban egykor álló püspöki egyház, a palota és a 4—5. számú templomok ívesen hajló vonalába esik, de a zárt szerkezetű, folyó által határolt városon kívül, a folyó „V" alakú elágazásának túlsó partján. Valószínűleg fontos átkelőhely lehetett itt, amelyen át északkeleti irányba vezetett az út. A leírt helynek stratégiai jelentősége is

volt, amely hatással lehetett a templom pozíciójának kiválasztására. Ezzel hozható talán kapcsolatba ennek a tört köből épült templomnak az az alaprajzi jellegzetessége, hogy a 8 m átmérőjű központi teréhez, amely a két előzőnél lényegesen tágasabb, keletről és nyugat felől egy-egy patkóívű apszis csatlakozott. A templom körül feltárt, fallal kerített temető jelentős számú gazdag sírja, valamint néhány, a torony elhelyezkedése szempontjából hasonlónak mondható templom (Egilsay, Rip-hegy, Kisnána, Srzelno, Zarnow stb.) nyomán arra gondolhatunk, hogy a nyugati „apszis" egykor toronyként kapcsolódott a hajóhoz, amelyből az átkelőhelyet és az útvonalat ellenőrizhették, illetve szükség esetén védhették is (6. ábra). E templomot a fejedelem fegyveres kíséretéhez tartozó, abban magasabb tisztséget betöltő „nemzetségfő" építtethette maga és kísérete számára, talán eredeti funkciójaként ugyancsak „ecclesia baptismalis" gyanánt.

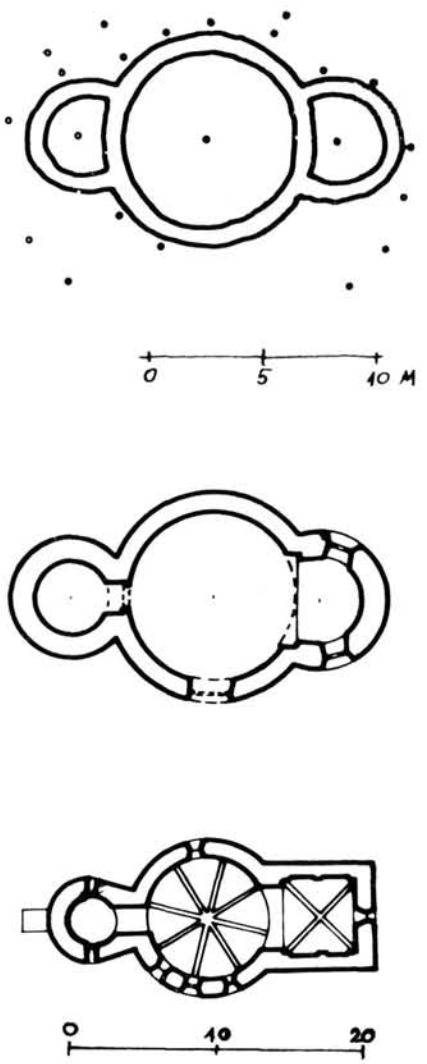

6. ábra. Tornyos körtemplomok: 1. Mikulcice, 2. Rip-hegy, 3. Strzelno
Abb. 6. Rundkirchen mit Turm: 1. Mikulcice, 2. Rip-Berg, 3. Strzelno

Staré Mesto „várának" közelében került elő a negyedik morva körtemplom. Belső átmérője 7,5 m, tört kőből épült és a keleti oldalához csatlakozó két „támpillérszerű" falmaradvány arra enged következtetni, hogy patkóíves szentélye lehetett. Ez utóbbi maradvány helyzete — a „váron, ill. városon" kívül — és méretei alapján a mikulcicei 6. számú templommal vethető össze leginkább. Staré Mestot ugyancsak fontos, esetleg morva fejedelmi központnak tartják, amelyre azonban inkább a mezőgazdasági termelés volt jellemző. A körtemplom eredeti rendeltetése ma még egyelőre tisztázatlan. Ezt a templomot is a fejedelmi udvarhoz kapcsolják. Ezzel a véleménnyel szemben mi úgy véljük, hogy a mikulcicei példák egyértelműen bizonyítják ennek a körtemplomnak a kapcsolatát is a település bővülésével és a térítőtevékenységgel. Ily módon ez az emlék is „ecclesia baptismalis" lehetett. E felvetést pedig itt is erősíteni látszanak a „várban" feltárt hosszhajós, félkörívés szentélyű templomok, amelyeket korban a mikulcicei háromhajós püspöki egyházzal hasonlíthatunk össze. Hipotézisünket tovább támogatja, hogy a közelmúltban Brünnben, a „történelmi városmagtól" jelentősen távolabb tártak föl egy rotundát. Úgy tűnik ezek alapján, hogy e korban a központi helyen történt templomépítést a — „váron" kívül — követte egy másik, körtemplomépítés, amely egy más eredetű térítőtevékenység létére enged következtetni.

A morva fejedelemség történetével foglalkozó kutatók úgy gondolják, hogy az idézett emlékek a IX. század folyamán épültek. A század elején I. Mojmir (kb. 818—848) uralkodása alatt alakult ki a morva fejedelemség, ahol a kereszténység terjesztése is megkezdődött. Először bajorországi térítők érkeztek, és a fejedelemség egyházi szempontból a salzburgi érsekség, illetőleg a passaui püspökség fennhatósága alá került. E térítés idején ír és skót szerzetesek is tevékenykedtek a morvák között. Salzburg és Passau hatásának tulajdoníthatjuk a legkorábbi morva templomok, elsősorban is a háromhajós, félkörívés szentélyű mikulcicei bazilika és az ahhoz hasonló alaprajzú kisebb morvaországi templomok keletkezését. Elfogadhatjuk Cibulka professzor véleményét is, mely szerint az egyenes szentélyzáródású morva templomok az ír—skót térítés hatására épültek.[13]

Már Mojmir érezhette a fenti kapcsolattal járó függőséget. Utóda, Rasztiszlav (849—870) e függőség felszámolására III. Mihály bizánci császárhoz fordult (855—866) segítségért és tőle is térítőket kért. A császár és Photius pátriárka 862-ben Cirillt és Metődot, a két testvérszerzetest küldte a morvákhoz. A fivérek már a következő esztendőben megkezdték hittérítő tevékenységüket. Ennek hatékonysága érdekében a liturgiában is szláv nyelvet használtak, amit II. Hadrián pápa — a salzburgi érsek és a passaui püspök tiltakozása ellenére — 868-ban engedélyezett is a testvéreknek. Ezt az eseményt és időszakot tartjuk a morva körtemplomok — elsősorban keresztelőkápolnák — eredetének és építési idejének. A szláv nyelv használata mellett a már álló, bajor (német) eredetű, ihletettségű templomoktól elütő formájú — Bizáncban, Rómában és Palesztinában

már korábban kialakult és a IV. századtól kezdődően keresztelőkápolnaként szolgáló — körtemplomformát választották. Cirill halála után Metód, mint Sirmium püspöke visszatért a morvákhoz, folytatni az eredményes térítést. Rasztiszláv unokaöccse Szvatopluk, aki a fejedelmi trónon követte, már nem segítette munkájában Metódot, akinek pedig VIII. János pápa újólag engedélyezte a szláv nyelvű liturgiát. 885-ben meghalt Metód is, és ezzel egyszeriben vége szakadt a szláv nyelvű, bizánci jellegű hittérítésnek. A morvaországi IX—X. századi építőtevékenység vizsgálatakor nyomatékos figyelmet kell szentelnünk annak a körülménynek, hogy az államalakulat egy jelentős területe a későbbiekben a magyar állam részévé vált. Látni fogjuk majd — Pozsony, Nyitra, Dévény, Ducó esetében —, hogy az építészeti hagyaték jelentős mértékben alakítja a korai magyar központok szakrális emlékeinek formáját is.

A csehszlovákiai kutatók is Cirill és Metód működésének idejére teszik a morva körtemplomok építésének idejét. Ezeknek az emlékeknek előképeit azonban Dalmáciában és Észak-Itáliában Ravenna felé keresik. A legutóbbi magyar feldolgozások megkérdőjelezik a fenti állítást és erőteljesen vetik fel a Nyugat-Európához való igazodás lehetőségét. Mi úgy véljük, hogy a magyarázat a fentiek alapján egyértelmű. A morvaországi központok nem az aacheni formát és „gondolatot" vették át és fejlesztették tovább, hanem annak sokkal inkább „ottói" változatát. A morva rotundák „városon", központtól kívül épültek, más időben. Ez az időszak pedig kétségkívül egybeesik Cirill és Metód térítőtevékenységével. Bizáncban és a birodalom területein mindenütt kedvelt volt a kör-, illetve centrális alaprajzú keresztelőkápolna. Ily módon ezt a levezetést fogadjuk el a morva körtemplomok eredetének kérdésében is.[14]

A csehországi körtemplomok eredetét a legújabb ottani kutatások eredményeként Morvaországból vezetik le. Borivoj cseh fejedelem Morvaországban nyerte el a keresztséget, és arra Metód készítette fel. Metód püspök a fiatal fejedelem mellé adta Kaich nevű papját, akit Borivoj Levy Hradec várában telepített le, ahol azután az úgynevezett Keresztény Legenda szerint templomot építtetett Szent Kelemen vértanú tiszteletére. A várban egy kőből épült körtemplom alapfalait tárták föl, amelyet a Borivoj által építtetett Szent Kelemen egyházzal azonosítottak. A rotunda puha homokkőből faragott kisméretű kváderekből épült.

Budec várában, amely egyidős Lévy Hradeccel, egy tört kőből rakott körtemplom hajóját tárták fel, a szentély maradványaival, amely patkó alakú lehetett, a Staré Mestó-ihoz hasonlóan. A hajó északnyugati részéhez később tornyot emeltek. Ez utóbbi — bár formája más — a funkció szempontjából a mikulcicei 6. számú templommal mutat hasonlóságot. A budeci leletet a kutatók a Szent Péter-templommal azonosították. Építési módja és méretei alapján a patkóíves szentélyű morva rotundák csoportjába sorolják e maradványt, amelyet maga Borivoj, vagy esetleg utódja, I. Spitignev építtetett. (Lakótorony-jellegű

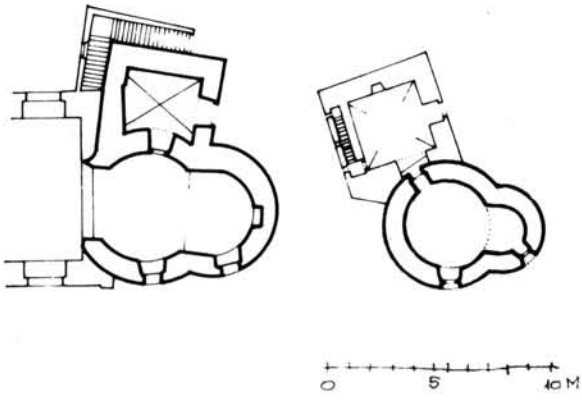

7. ábra. Cseh körtemplomok „lakótoronnyal"
Abb. 7. Tschechische Rundkirchen mit „Wohnturm".

épületet találunk egy prágai és a tyneci körtemplom északi oldalánál (7. ábra).

A további cseh körtemplomok is fejedelmi, uralkodói központokban épültek — ebben különböznek elsősorban a morvaországiaktól — és azokat nagyobbrészt a Premislida-ház magánkápolnáinak tartják (Stara Plzen: Szent Péter-, Znaim: Mária-, Lysa: Szent Dezső-, Prága: a vysehradi Szent Márton-, Szent Kereszt-, Szent Longinus- és Szent Pankrác-rotundák.) Amíg a morva emlékek mindegyikét tört kőből emelték, addig a csehországiak közül több körtemplomot szépen faragott kváderkövekből falaztak.[15]

Az említett várakban álló, gondos munkával épített korai cseh körtemplomok részben a fejedelmi reprezentációt, részben a hit terjesztését szolgálták, a két lényegi funkciót egyesítve magukban. Leginkább azonban a prágai vár — a Hradzsin — valamikori első egyháza, a nagyméretű, négykaréjos Szent Vid-rotunda bizonyítja ezt (8. ábra). A templomot Vencel (921—929) emeltette a szlávok körében népszerű vértanú szent tiszteletére. Szeme előtt az antik példák és a bizánci, aacheni birodalmi központ gondolata lebeghetett, azok építészeti megnyilvánulásaival egyetemben. Közelebbi előképekként álltak már

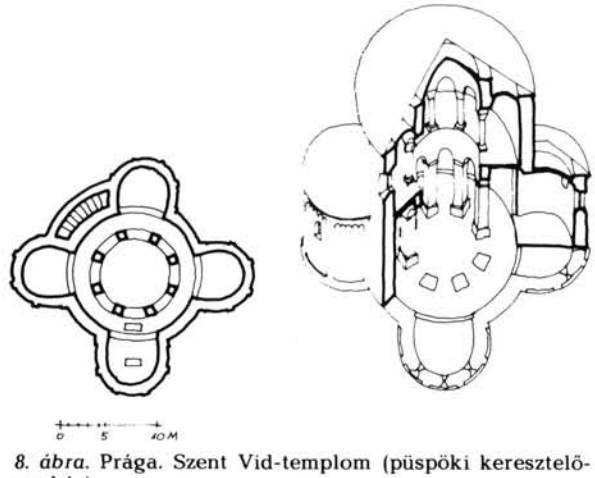

8. ábra. Prága. Szent Vid-templom (püspöki keresztelőegyház)
Abb. 8. Prag. Kirche des Heiligen Vid (bischöfliche Taufkirche)

ekkor a morvaországi kerek templomok is. A kétszintes épület a prágai püspök keresztelőkápolnája — ecclesia baptismalisa — és egyben, a karzata révén, a püspök és a fejedelem kiemelt, reprezentatív istentiszteleti helye is volt. Kevéssel később a nyugati karéjban nyertek elhelyezést Szent Adalbert vértanú püspök maradványai, a déli karéjban pedig az építtető, a később szintén szentté avatott Vencel sírhelyét alakították ki.[16]

Szükségesnek tartjuk megemlékezni egy későbbi, félkörives szentéllyel záródó, nyugati homlokzata előtt pedig egy kör alaprajzú toronnyal megerősített rotundáról, amely Prágától 100 km-re északra, a Rip-hegy tetején áll. A mikulcicei 6. sz. templommal, a spanyolországi Torres del Rió-i, valamint néhány magyarországi emlékkel rokonságot mutató épületet 1126-ban emeltette Szent György lovag tiszteletére II. Vencel a chlumeci győztes csata emlékére. A cseh centrális templomoknak későbbi emlékei közé tartoznak a százavai nagykaréjos (9. ábra) és a prágai Keresztelő Szent János-rotundák.[17]

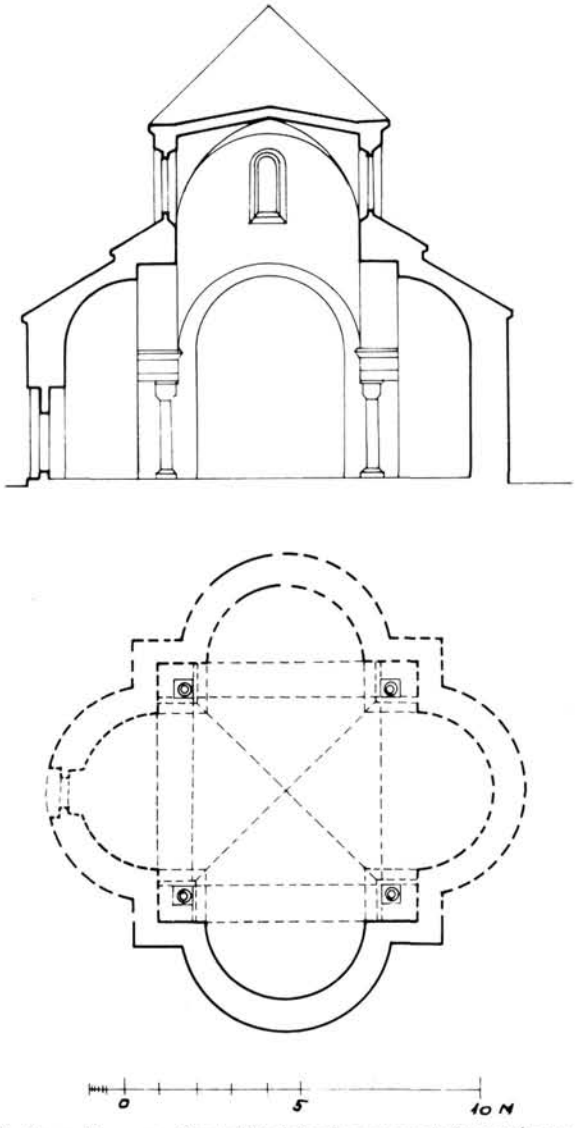

9. ábra. Szazava. Centrális kápolna maradványai és rekonstrukciós rajza
Abb. 9. Sazava. Reste einen Zentralkapelle und Rekonstruktionszeichnung

Ez az időszak már egybeesik a magyaroknak a Kárpát-mecencében való megjelenésével, a honfoglalásunkat követő évtizedekkel, de az alakulóban levő lengyel állam korai korszakával is. Ezért fontos számunkra e kor minél szélesebb körű vizsgálata.

6. Lengyelország centrális és körtemplomai

A lengyelek keresztény hitre való térítésének hivatalos kezdete 966. Az akkor megkeresztelkedett I. Mieszko fejedelem (?—992) a cseh Dubravka (Dabrowka) hercegnőt vette feleségül. Ez a kapcsolat, a szomszédság és a hasonló történeti helyzet — újonnan szerveződő keresztény állam — kétségtelenné teszi a szoros kapcsolatot az állam és az egyház intézményeinek kialakításában. A legkorábbi — ma ismert — lengyel építészeti emlékek (kör- és centrális) csaknem kivétel nélkül fejedelmi magánegyházak, egyben az első keresztelőkápolnák (ecclesia baptismalis) voltak, amelyekhez — szemben a csehországiakkal — közvetlenül palota csatlakozott (Giecz, Krakkó, Lednica, Plock, Przemysl, Wislica). A példaként említett három utóbbi helyen a palotakápolnán kívül még egy-egy másik körtemplomot is feltártak a városban, a püspöki székesegyházon belül (Przemysl), vagy annak közelében. Ezek megkönnyítik vizsgálatunkat az eredeti funkció meghatározásánál. Azt sem hallgathatjuk el, hogy a quedlinburgi találkozó I. Ottó udvarában, várában (973) jelentős dátum a cseh, lengyel és magyar történelemben, a kereszténység terjedése és terjesztése szempontjából. Az ezekben az országokban épült első templomok, így a centrális és körtemplomok eredetkérdésének, fejlődésének és elterjedésének szempontjából fontos elsősorban számunkra ez az esemény, amely a térítés „hivatalos" kezdetét jelenti Lengyelországban és Magyarországon is (10. ábra).

Az akkor még nem egységes lengyel nép törzsei elszórtan éltek. Közülük a polanok bizonyultak a legerősebbnek — innen vették nevüket is —, akik a VIII—X. század folyamán egy nemzetté kovácsolták a lengyeleket. Ez a folyamat I. Mieszko fejedelem korában (kb. 960—992) zajlott, hasonlóképpen, mint nálunk, Géza fejedelem idejében. Egyes kutatók feltevése szerint azonban már egy századdal korábban, Cirill és Metód térítői elérték a Visztulánál élő törzseket. Így azzal is számolhatunk, hogy Kis-Lengyelországban a vislánok között eredményesen működtek a térítők és e területen már templomok és épültek. Ebben az időben ez a terület a Nagy-Morva birodalomhoz, később Csehországhoz tartozott egy ideig. Éppen ezért, a lengyel körtemplomok áttekintését az e területen ismertekkel kezdjük el.[18]

A lengyel törzs nevét is őrző Wislicában a főtér közelében, a múzeummal szemben levő területen, két palotából és két körtemplomból álló épületegyüttes maradványait tárták fel egy föld-

10. ábra. Keresztelőegyházak és palotakápolnák Lengyelországban
Abb. 10. Taufkirchen und Palastkirchen in Polen

várban (11. ábra). (Ferde szájú Boleszláv fejedelem itt adott menedéket Boricsnak, a magyar trónkövetelő hercegnek. 1135-ben II. Béla király magyar és ruszin seregei elfoglalták és felgyújtották a várost.) A két, egymásra megközelítőleg merőleges hossztengelyű palota végében — illetve a kettő között — álltak egykor a körtemplomok. Az épületmaradványok helyzetéből és formájából egyértelműen kitűnik, hogy azok nem egyidőben épültek. Vegyük először szemügyre azt a minden bizonnyal korábban épült palotaegyüttest, amelyhez a keletelt, félköríves szentélyű körtemplom tartozott. A körtemplom északi oldala mellé épült — de nem azzal együtt, hanem feltehetően valamivel később — a kétosztatú palota, amelynek hossztengelye az északi második helyiségénél kissé megtörik. (Lehetséges, hogy ez az épületrész is később épült, talán toronyként csatlakozva a már meglevőhöz. Amennyiben a fentiek igaznak bizonyulnak, a körtemplom akár Metód idejében is felépülhetett már, s ebben az ecclesia baptismalisban keresztelték először a wislánokat. A keresztelőkápolna északi oldala mellett feltárt épületmaradvány előbb talán a térítőké volt, amelybe azok távoztával beköltözött a törzs vezetője, „hercege".)

A X. század közepe táján — amikor I. Mieszko fejedelem már egyesítette a törzseket — bővíthették és alakíthatták palotakápolnává ezt az épületegyüttest, valószínűleg a földvár építésével együtt.

A második palota az első északi végének vonalába épült, de attól távolabb. Köztük állt a kívül kör alakú, belül nyolckaréjos, a korábbival megközelítőleg azonos méretű, körüljárható kápolna. E második palota fala vékonyabb az első falánál, földszintes, esetleg egyemeletes lehetett. Déli homlokzata előtt — a várudvar felé — oszlopos

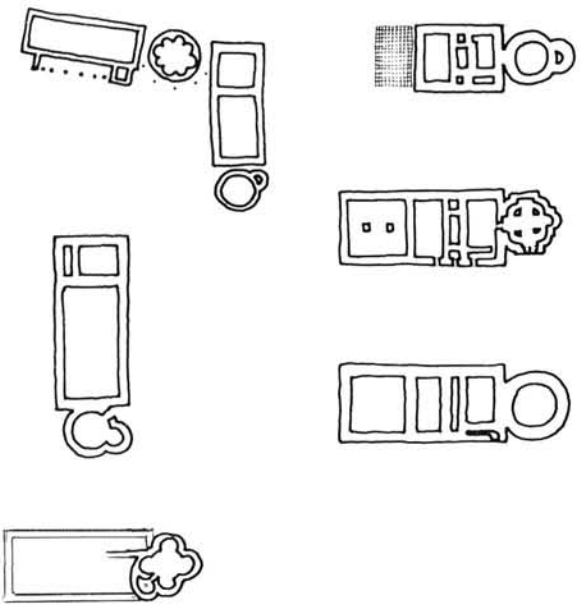

11. ábra. Palotakápolnák Lengyelországban: 1. Wislica, 2. Przemysl, 3. Krakkó, 4. Plock 5. Lednica, 6. Giecz.
Abb. 11. Palatskapellen in Polen: 1. Wislica, 2. Przemysl, 3. Krakau, 4. Plock, 5. Lednica, 6. Giezc.

folyosója, esetleg tornáca volt az emeleten, amelyek a téglalap alakú épület délkeleti sarka előtti, négyzetes kis építményhez kapcsolódtak („lépcsőépítmény"). Ettől a kis építménytől íves vonalban öt oszlop indult a korábbi palota északnyugati sarka irányába, a körtemplom déli oldala előtt mintegy folyosót, tornácot alkotva. Ez az épületrész biztosította a két palotarész közötti közvetlen összeköttetést és a lakóépületnek a belső karéjos kápolnával való szerves kapcsolatát. E második palotaegyüttes építésének idejét a hazai és nyugat-európai rokon emlékek alapján a XII—XIII. század fordulójára, vagy a XIII. század első felére tehetjük (Gerény, Karcsa, Kiszombor, Kolozsmonostor — kívülről kör alaprajzú, belülről hatkaréjos rotundák).

A palotaegyüttes pusztulására minden valószínűség szerint 1241-ben, a tatárok támadásakor kerülhetett sor.

Hasonló kezdettel számolhatunk Przemyslben is, a várban feltárt palotakápolna esetében. Ez a félkörives szentéllyel záródó körtemplom is valamivel korábban épülhetett, feltehetően keresztelőkápolnaként. Talán erre utal a hajó déli részében, belül feltárt padka, valamint az északi oldalához — ahol eredetileg nemigen lehetett a kápolna bejárata — „szervetlenül" kapcsolódó, téglalap alakú palota. Ez a palota háromosztatú volt, és az északnyugati traktusában feltárt folyosó az emeletre vezető lépcsőre utal. A palotának a kápolnához történt északi irányú kapcsolódása, közel azonos mérete az első wyslicai együttessel való szoros kapcsolatra utal. Valószínű, hogy ez az együttes — a várral együtt — már állt Vladimir kijevi herceg 981. évi támadása idején. Az ezt követő évtizedekben kerülhetett sor a székesegyház szentélyében feltárt körtemplom, a Szent Miklós-kápolna felépítésére, a várban már álló mintájára. A patkóíves szentélyű, kb. 9,5 m-es hajóátmérőjű körtemplomnak a székesegyházban elfoglalt helye és méretei alapján kimondható, hogy ez is egy ecclesia baptismalis volt, amely a későbbiekben — ha csak ideiglenesen is — betöltötte a püspöki székesegyház szerepét. Építésének idejét kutatói a X. század végére teszik, amikor hamarosan megalapították a przemysli püspökséget. Hasonló helyzettel találkozunk a későbbiekben Plocknál is.[19]

Kis-Lengyelország legjelentősebb települése a korai időktől fogva Krakkó volt. A VII. században már a vislánok törzsi székhelye. 960—965-ben Ibrahim ben Jakub cordobai kereskedő azt írja, hogy Prága és Krakkó között három hét alatt tették meg az utat. Ez az adat arra mutat, hogy a településen fontos kereskedelmi útvonal vezetett keresztül.

Krakkó a X. században egy ideig a cseh államhoz tartozott. Ennek a körülménynek és a korábban említett przemysli és wyslicai történeti adatoknak az alapján természetesnek tűnik, hogy itt is püspökséget alapítottak 1000-ben. A lengyelországi kutatók szerint az első székesegyházat Merész Boleszláv, a püspökség alapítója építtette a XI. század elején, amikor egyúttal a Wawel magaslatát is megerősítette sáncokkal és palliszádokkal. Ez az első székesegyház hamarosan, már a század közepén elpusztult. Maradványait, még inkább formáját és jellemző méreteit sajnos nem ismerjük. Ismerünk azonban egy másik korai templomot, amelyik a Wawel Múzeum adminisztrációs épületének pincéjében — felépítményének jelentős részleteit is őrizve — látható a példamutatóan szellemes megoldású helyreállítás és konzerválás nyomán (12. ábra). Ez a centrális templom, kápolna négykaréjos és aránylag kicsiny méretű, kb. 8 m külső átmérőjű. Formája, nagysága és keletkezésének feltételezhető kora alapján (X. század 2. fele) legközelebbi párhuzama a prágai Szent Vid-kápolnában kereshető. A fent említett történeti adatok alapján ez tűnik a legkézenfekvőbbnek, még ha részletmegoldásaik nem is mindig azonosak. A négy karéjhoz például északkeletről előcsarnok vagy lépcsőépítmény csatlakozik, lizénák itt nem figyelhetők meg stb. A fentiek alapján az a véleményünk, hogy Kis-Lengyelország X. századi és XI. század eleji kör- és centrális kápolnái a csehországi és azon keresztül — időben — a morva előképek hatására épültek, végső soron Cirill és Metód hittérítő missziójának eredményeképpen, és korántsem Aachen vagy annak közvetlen környezete hatott rájuk döntően.[20]

A másik fejlődési vonulatot Nagy-Lengyelország területén vehetjük szemügyre. Az első szempont, amire rögtön felfigyelhetünk, a centrális kápolnáknak viszonylag kis földrajzi területen való előfordulása. Ostrow Lednicki, Giecz palotakápolnái és a még fel nem tárt Gniezno, (melynek eredeti formáját egy román kori bronzkapu ábrázolása őrzi) feltehetően jelentős méretű, árkádos, valószínűleg kétszintes, lanternás félkörives szentélyű ecclesia baptismalisa, első püspöki temploma és talán a poznani kápolna ezek közül a legkorábbiak (a X. és a XI. század fordulója körül keletkezhettek). Az ezektől mindössze 100

km-re eső Strzelno egyenes szentélyzáródású, nyugati oldalánál körtoronnyal megerősített körtemploma a legutóbbi feltárásokat végző kutatók szerint a XII—XIII. század fordulóján épült. A torony emeleti szintjének kegyúri karzata oszloppal tagolt nyílás segítségével kapcsolódik a hajó és a szentély belső teréhez. Ez a templom azért fontos a számunkra, mert korai megoldásokat — nyugati torony: Mikulcice, Egilsay, Kisnána stb. — és nálunk a kései romanikában jelentkező vonásokat (egyenes szentélyzáródás) egyesít magában (13. ábra).

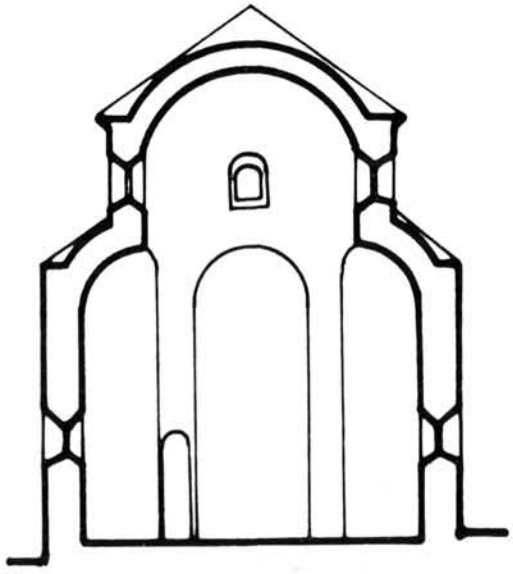

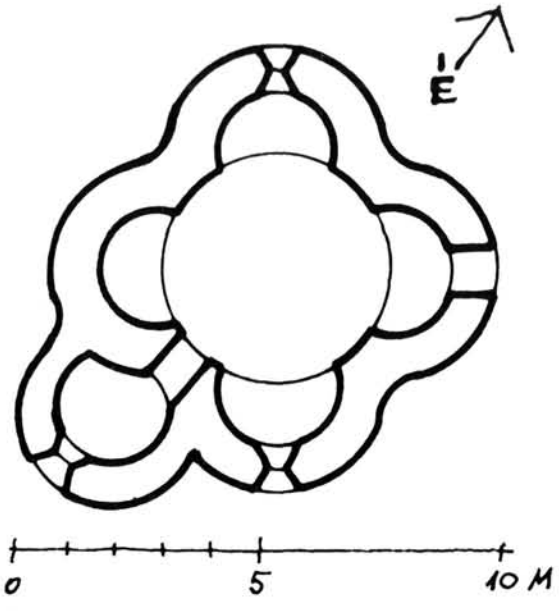

12. ábra. Krakkó: négykaréjos kápolna a Wawelben
Abb. 12. Krakau: vierschnittige Kapelle im Wawel

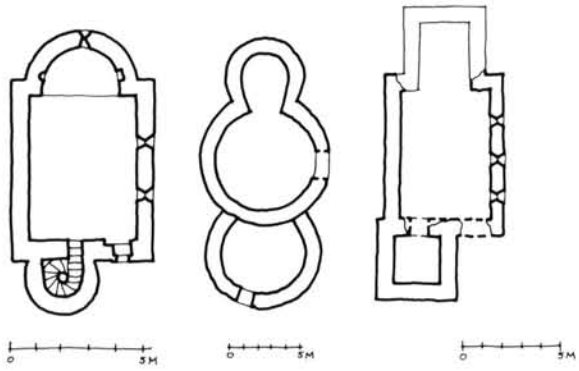

13. ábra. Tornyos templomok (erődített) a középkori Magyarország területén: 1. Apátkolos, 2. Kisnána, 3. Nagykeszi
Abb. 13. Turmkirchen (befestigte) im mittelalterlichen Ungarn: 1. Apátkolos, 2. Kisnána, 3. Nagykeszi

Ostrow Lednicki négykaréjos, négy belső pilléres, félköríves szentélyű körkápolnája kétségkívül egyidőben épült a nyugati oldala felől csatlakozó többosztatú és kétszintes palotával, és ez a jelenség ismétlődik a gieczi palotaegyüttes esetében is, ahol a kápolna viszont kör alaprajzú. Mind a kettőnél aránylag nagy méretű (kb. 11 x 11 m-es) csarnok figyelhető meg a palota nyugati végében, amely minden bizonnyal a fejedelmi reprezentáció céljait szolgálta. A két palotaegyüttes közvetlen kapcsolatai (közelsége, elrendezése, mérete) arra utalnak, hogy azokat talán azonos mester építhette, ugyanannak a fejedelemnek a részére — ez ebben az esetben I. Mieszko lehetett —, de nem egészen egy időben. A két építkezés között eltelt idő elégséges lehetett arra, hogy a kápolna formáján, méretein és részletmegoldásain az építtető igényeinek megfelelően változtathassanak. Ennek nyomán feltételezzük, hogy Ostrow Lednicki palotaegyüttese épült valamivel korábban. A lényegesen kisebb belméretű centrális kápolna csakis a fejedelem és szűkebb kísérete részére épült. A mintegy 10 m belső átmérőjű, vastag fala alapján karzatosnak vélhető, tágasabb gieczi palotakápolnában már a közvetlen kíséreten kívül elférhettek a fejedelmi székhelyre érkező előkelő vendégek, követségek is, akiket I. Mieszko a lengyel törzsek egyesítésének érdekében székhelyére hívott. I. Mieszko ismert rokoni kapcsolatai a cseh fejedelmi családdal, a prágai várban álló négykaréjos Szent Vid-templom és a talán Szent Adalbert prágai püspökkel is megvolt kapcsolata, minden bizonnyal erős befolyással volt a lengyel palotakápolnák iménti példáinak létrehozásában. A palota és a kápolna azonban nem zárja ki más, esetleg nyugati hatás lehetőségét sem. Bár — mint kifejtettük már — a centrális templomok átvételénél mindenképpen megalapozottabbnak tartjuk a Cirill és Metód tevékenységével kezdődő vonalat, nem zárjuk ki teljesen Aachennek és körének áttételes hatását, csupán óvakodunk a befolyási lehetőség túlzott hangsúlyozásától. A lengyelországi palotakápolnák kapcsolatrendszerének árnyaltabb megismerésére akkor nyílna talán újabb lehetőség, ha sor kerülne a gnieznói kör-

templom, az első Szent Adalbert tiszteletére felszentelt és a vértanú ereklyéit őrző első székesegyház maradványainak feldolgozására. Ebben a körtemplomban helyezték el 999-ben Szent Adalbert ereklyéit, s ide látogatott 1000-ben III. Ottó császár. Innen ment a császár Aachenbe, hogy felnyittassa Nagy Károly sírját és elhelyezze ott Szent Adalbert ereklyéit. Vitéz Boleszláv elkísérte a császárt Magdeburgig — esetleg Aachenig —, aki a krónikás adatok szerint felajánlotta néki Szent Adalbert karereklyéjéért Nagy Károly aranyból készült trónját. A gnieznói székesegyházban koronázták királlyá 1025-ben Vitéz Boleszlávot.[21]

Még egy palotakápolnáról és egy mellette feltárt félköríves szentélyű körtemplomról emlékezünk meg, amely funkcionális szempontból elsőrendű jelentőségű (14. ábra). Plockban, a mazo-

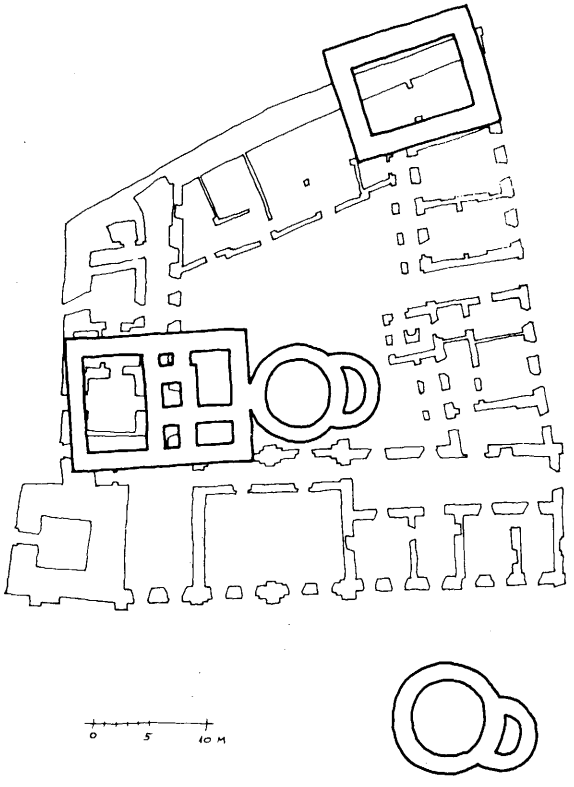

14. ábra. Plock: palotakápolna, keresztelőkápolna, püspöki lakótorony
Abb. 14. Plock Palastkapelle. Taufkapelle, Bischofswohnturm

vok székhelyén, a Visztula fölé magasodó, meredek vonalú dombon a X. században I. Mieszkó fejedelem várat építtetett. E vár területén áll ma a középkori püspöki székesegyház és annak nyugati homlokzatával szemben a volt püspöki palota, a mai történeti múzeum. A múzeum udvarának délnyugati részén és a nyugati épületszárny ahhoz csatlakozó része alatt egy többosztatú palota és egy keletről ahhoz csatlakozó félköríves szentélyű körtemplom maradványait tárták fel. A palota hossztengelyéhez igazodó körtemplom egyértelműen ahhoz tartozott eredetileg is. Később a palota szűknek bizonyulván, azt a kápolna rovására keleti irányba bővítették, majd az akkor kialakított kisebb, félköríves záródású palotakápolnát háromkaréjossá, „kereszt formájúra" változtatták.

A palotakápolnától délkeletre — mintegy 20 m-re —, a püspöki palota déli fala mellett kb. 6 m-re feltártak egy másik, hasonló alaprajzú, valamivel nagyobb, félköríves szentélyű körtemplomot, amelyhez a középkori székesegyház csak 10—15 m-re áll. E kapcsolatból az tűnik ki, hogy a két körtemplom közel egyidős lehet, mind a kettő korábbi a ma álló székesegyháznál. A palotakápolna funkciója egyértelmű. A másik, valamivel nagyobb körtemplom több ember számára épült, ecclesia baptismalis, keresztelő egyház lehetett. Ily módon a przemyslihez hasonló helyzettel állunk szemben, ahol ugyancsak körtemplom volt az első székesegyház elődje. Ha most már figyelembe vesszük, hogy a hat ismert, korai lengyelországi püspöki székesegyház elődje négy esetben kör-, illetve centrális kápolna volt (Gniezno, Krakkó, Plock, Przemysl), akkor a ma még ismeretlenek esetében is számolhatunk hasonló megoldásokkal. Ehhez a csoporthoz hozzávethetjük a csehországi és morva példákat (Brünn, Mikulcice, Znaim, Prága). Ennek a jelenségnek az alapján elmondhatjuk, hogy Cirill és Metód tevékenységétől kezdődően, korábbi bizánci, római kori emlékek, keresztelőkápolnák nyomán a cseh, morva és lengyel területeken az első térítőpüspöki, püspöki székhelyek legkorábbi keresztelő egyházai — ecclesia baptismalisai — kör vagy egyéb centrális alaprajzúak és szerkezetűek voltak. Ezeknek az épületeknek egy része a püspökségek megalapítása után is betöltötte egy ideig a „székesegyház" szerepét. Ez utóbbi megfigyelés a legkorábbi magyar emlékek szempontjából perdöntő jelentőségű. Együtt voltunk ugyanis a lengyelek és csehek képviselőivel 973-ban Quedlinburgban, ahol hozzájárultunk ahhoz, hogy a keresztény térítés hazánkban is megindulhasson. Rokoni kapcsolat alakult ki a lengyel fejedelmi házzal. Géza fejedelem testvére Mihály, elvette I. Mieszko testvérét, Adelhaeidet.[22]

7. Dél-Európa (Bizánc, Bulgária, Dalmácia, Itália és Spanyolország) kör- és centrális templomai, kápolnái

Ennek a területnek általánosan ismert centrális és körtemplomairól és azok feltételezhető hatásáról már korábban megemlékeztünk. Dalmácia legjelentősebb körtemploma a zárai Szent Donatus-templom. III. Donatus püspök építtethette, aki 805-ben Nagy Károlynál járt vendégségben Aachenben. A püspök azonban járt Bizáncban és Ravennában is, és így ott is láthatott centrális épületeket, amelyek szintén hatást tehettek rá. Palotája északról kapcsolódott a templomhoz. A nagyszerű, 17 méteres belső átmérőjű, kör alaprajzú templomhoz kelet felől három patkóíves apszis csatlakozott. Felső, körüljárható karzatát hat erős pillér tartotta. A felső karzat eredetileg a püspöki palotához kapcsolódhatott, mint ahogy

ezt a prágai és a lengyel palotakápolnák esetében is feltételeztük. E jelentős emlék közvetlen, de a távolabbi területekre vonatkozó hatása sem mutatható ki egyelőre. A dalmát területről ismert kisebb centrális emlékek előképeit inkább a helyi antik előzményekben láthatjuk. A zárai székesegyház (dóm) keresztelőkápolnája kívülről hatszögletes, belülről lényegében hatkaréjos. A Szent Orsolya tiszteletére emelt kápolna is hatkaréjos volt Zárában, csakúgy, mint Spalatóban egy hasonló méretű Szentháromság- és Brnaziban egy nagyobb kápolna. Csemegi József szerint ezek a IX—XI. században épült dalmát centrális, karéjos kápolnák a téralkotási módot a Kelettől, tömegformálásukat pedig a nyugat-római építészet világától örökölték.[23]

Bulgária és a Balkán-félsziget területén a kései antik emlékekkel kezdhetjük a centrális templomok sorát. A Goljano-Balovó-i háromhajós bazilika délnyugati sarkánál egy háromkaréjos keresztelőkápolna kapcsolódik a hajó déli falához. Építésének idejét a VI. századra határozták meg. Mindenképpen említést érdemelnek az ivanjanei, kliseköji és a botevói kisméretű, kereszt alaprajzú templomok, kápolnák. Ezekhez hasonló formájú és méretű emlékeket tulajdonképpen Konstantinápolytól — a magyar területeken át – Lengyelországig és Csehországig számos helyen találunk. Az itteniek építési kora azonban sokkal korábbra, az V. századra tehető. Összetettebb alaprajzot mutat a perusticai Vörös Templom. Belső része tulajdonképpen ennek is egy négykaréjos templom. Északi és déli áttört falait azonban a karéjokon kívül széles, kívülről zárt körüljáró kíséri. Nyugati áttört falú karéjához széles „hajó", vagy előcsarnok kapcsolódik. A VI. században épült nagyméretű, kora bizánci templom előcsarnokához észak felől egy négyzetes keresztelőkápolna csatlakozik, amelynek keleti fala mellett szintén négykaréjos keresztelőmedence(?) áll. Konjuchban is állt egy nagyméretű körtemplom, amelyet ugyancsak a VI. században építettek. Ilyen előzmények, emlékek nyilván erősen hatottak az első bolgár birodalom építészetére.

A bolgár törzsek keresztény hitre térését (vagy térítésének kezdetét) 852-re teszik. Borisz kagán 864-ben vette fel a kereszténységet. Simeon cár (893—927) nevéhez fűződik az új főváros, Preszláv felépítése. Az egykor itt álló tizenkét belső fülkés, tizenkét oszlopos, minden bizonnyal kétszintes, mintegy 14 m-es külső átmérőjű centrális palotakápolna tornyos előcsarnokával, karzatával és oszlopos előudvarával a bizánci, ravennai és aacheni előzmények méltó követője volt. Példaszerűen tükrözte a birodalom, a cár és az egyház hatalmát. A centrális formába rejtett eszmei mondanivaló szerényebb példája a kisméretű, háromkaréjos — kereszt alakú — pliszkai és az ohridi Szent Pantelemon-kápolna, amely utóbbi a később hozzátoldott hajó szentélyévé vált. Tisztában mutatja a háromkaréjos végződésű keresztformát a másik, ugyancsak kisméretű Szent Naum-kápolna feltárt maradványa. Ezek a három- és négykaréjos kápolnák a korai bizánci keresztelőkápolnák hatására épültek a IX—X. században, hasonló célból, többnyire baptistériumoknak. Ebbe a csoportba sorolható még a nagyobb méretű krupniki templom és a hasonló méretű és formájú kolostortemplomok (Orjachovo: Szent Miklós-, Tran: Arkangyal-, Poganovo: Szent János-teológus.) A szintén ide sorolható, de gazdagabb alaprajzú kulatai templom délnyugati kápolnájában négykaréjos keresztelőmedencével (?) az elrendezésekben rendkívüli változatosságot mutató grúz-örmény alaprajzok világába vezet el bennünket.[24]

A Balkánon, közelebbről Bulgária területein át vezetett az Európából induló, az utat gyalogosan vagy kocsin megtevő, Jeruzsálembe igyekvő zarándokok, majd később a keresztes seregek átvonuló útja, akik azután Bizáncot érintve értek el a kitűzött céljukhoz. Az antik hagyományok, Bizánc közvetlen szomszédsága, Cirill és Metód, majd tanítványaik itteni működése, valamint a zarándokok, keresztesek elbeszélései hathattak ezen a földön a születéshez (keresztelés), a hatalomhoz és a halálhoz (temetkezés) ősidőktől fogva szorosan kötődő centrális építmények formavilágának továbbélésére és továbbfejlődésére, újabbak és újabbak keletkezésére, egészen a XVII—XVIII. századig.

8. A szentföldi zarándoklatok, a keresztes háborúk és a lovagrendek szerepe a körtemplomok európai elterjedésében

Már az aacheni palotakápolna és a bizánci Mária-templomok esetében felvetődött a jeruzsálemi Szent Sír-templom, a Mária sírja fölött álló és más szentföldi centrális templomok hatása az európai körtemplomok, centrális épületek vonatkozásában. Ezek a hatások eleinte közvetlenül Bizáncon keresztül, majd később, amikor Palesztina már nem tartozott a birodalomhoz, az oda zarándoklók közvetítésével hatottak az európai egyházi építkezésekre. Ez a hatás az első keresztes háborúk és a hamarosan megalakuló ispotályos és lovagrendek — főként a johanniták és a templomosok — hatására új lendületet kapott. Meinwerk, paderborni püspök (1009—36) egyik, építkezéshez is értő apátját, Winót Jeruzsálembe küldte, hogy ott készítse el a Szent Sír-templom pontos rajzát. Ennek a tervnek az alapján kívánta felépíttetni kolostorának új templomát. Más írásos feljegyzések is tanúskodnak e korból hasonló törekvésekről, igényekről. (IX. Szent Lajos francia király fejereklyéjét őrző szobrának kezében a Szent Sír-körtemplom „makettjét" tartja.)[25]

A johannita és a templomos lovagrend európai építkezései azt bizonyítják, hogy a XII—XIII. században ők közvetítették a legerőteljesebben a Szentföld szellemi hatását, centrális épületeiken keresztül. A templomosok Jeruzsálemben a Szikla-templom és az úgynevezett Dávid-moszké területén alakították ki lovagházukat, innen ered elnevezésük is. A két lovagrend párizsi, londoni, douvres-i, maplesteadi és számos más temploma kör formájával a jeruzsálemi centrális templomok emlékét őrzi (15. ábra).

A felsoroltakon kívül a lovagok Spanyolországban és Angliában, de másutt is szép számmal építettek kör-, illetve centrális alaprajzú templomokat. Ezek méretben és formában közel sem

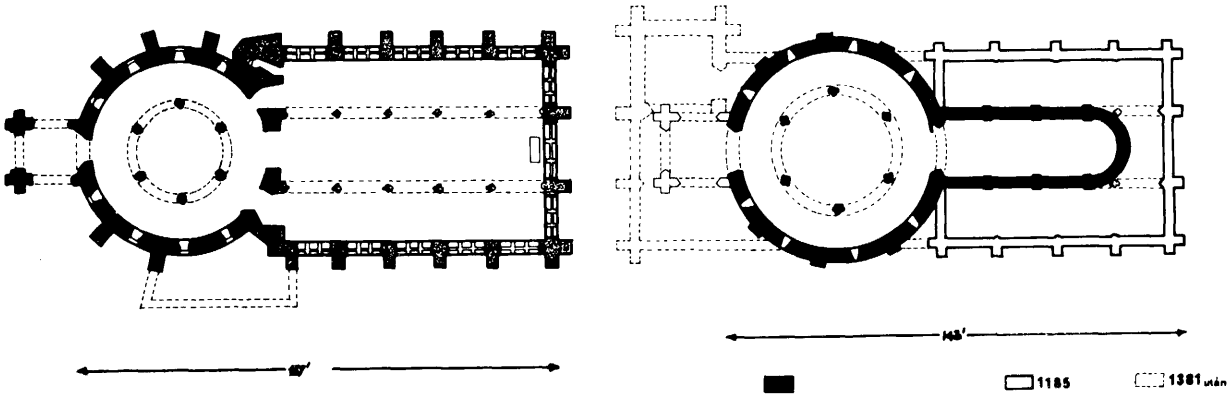

15. ábra. A templomos és a johannita lovagrend templomának alaprajza (London, Paris)
Abb. 15. Grundriss einer Kirche des Ritterordens von Johannitern und Tempelrittern)

egyformák, de közös vonásuk, hogy mindegyikük valamilyen módon a Szent Sír-templomra, és a templáriusok jeruzsálemi templomára (a tulajdonképpeni Salamon-templomra) utal. A spanyolországi emlékeik közül méretben és formagazdagságban legkiemelkedőbb a segoviai Szent Kereszt-templom, amely 1208-ban épült. Teljes hossza eléri a 27 métert, belső pilléreinek elrendezése és egymás melletti három, félkörívesen záródó apszisa a lényegesen korábbi, már ismertetett zárai Szent Donát-rotundára emlékeztet bennünket. A nyolcoldalú, kívül a sokszög öt oldalával lezárt, belül félkörívesen szentélyű eunatei templom még az előzőnél is nagyobb, hossza eléri a 32 métert. A templomot körülvevő, nyitott, nyolcszögformán elrendezett árkádsor és az azon kívül a hasonló formájú, de két kapuval nyitott falöv várszerű építménnyé növeli a lovagok ezen templomát. Teljes hossza 64 m. Méretben a legszerényebb, de formájában igen gazdag a templáriusok Torres del Rió-i Szent Sír-kápolnája. A nyolcszögű, cordobai típusú boltozattal lefedett hajóhoz kelet felől félkörívesen szentély kapcsolódik, nyugatról pedig egy kör alakú, lépcsős torony. Az egésznek a hossza nem haladja meg a 20 m-t, a hajó külső szélessége 9,5 m.[26]

Angliában az említett két példán kívül érdemes megemlékezni még néhány olyan centrális templomról, amelyek a templomos lovagok ottani megtelepedése előtt épültek. (Bizonyosan a templáriusok, ispotályosok, Szent Sír lovagjai építtették az aslackby-i és a baldocki templomokat. Gilbert keresztes lovag 1158—63 körül rotundát építtetett, egy másik keresztes megbízásából pedig már 1109-ben is épült körtemplom Northamptonban. Tudomásunk van egy leprakórházról is, amelyet talán a Szent Lázár-rend építtetett.) A woodstock-i, királyi alapítású körtemplom az aacheni példa követésére utal. W. of Malmerbury följegyezte, hogy Robert püspök (1079—1095) Herefordban Aachen mintájára építtetett egy templomot. Még ezt megelőzően épült az ugyancsak centrális elrendezésű canterbury-i Szent Austin-templom 1059 táján. Néhány még korábbi — Aachen előtti — példa (Abingdom 950 körül, Hexham 650—700) is arra utal, hogy a körtemplomok építésével Angliában már a VII. századtól számíthatunk, amelyek ugyancsak antik, bizánci, szentföldi és római eredetre utalnak. Azonban nagyobb számban a keresztes hadjáratok megindulása és a lovagrendek megalakulása után épültek Angliában centrális elrendezésű kápolnák, templomok, nyilván ezen események hatására. E hatás — mint arra már utaltunk az előzőekben — Európa más országaiban is ez idő tájt jelentkezik, egészen a XIII. sz. végéig, amikor a Szentföld elvesztése után, illetve a templomos rend feloszlatása miatt ez a hatás erősen gyengül.[27]

A centrális templomok eredetének vizsgálata, áttekintése során figyelemmel kísértük felhasználásuk és annak változásának kérdését is. Összefoglalva e vizsgálat eredményét, elmondhatjuk, hogy ezek nagy többségükben eredetileg heroonoknak, mauzóleumoknak — ez utóbbiak palotaegyüttesbe foglalva hatalmi szimbólumoknak — és templomoknak épültek. A kereszténység ezt az antik örökséget átvéve, a meglévő minták nyomán emelt centrális épületeket, eleinte főként mauzóleumokat, keresztelő- és palotakápolnákat, majd a XI. sz.-tól kezdődően — az akkor kereszténnyé lett népeknél — a keresztelőkápolnák, a XII. sz.-tól pedig „emlékkápolnák" épültek nagyobb számban.

II. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG CENTRÁLIS TEMPLOMAI

Az eddig leírtakból világosan kitűnik — vagy legalább következik —, hogy a magyarországi centrális templomok, kápolnák eddigi értékelése, csoportosítása (funkció, építés idejének, hatásoknak kérdése) alapos felülvizsgálatot igényel. Ennek érdekében elsősorban új csoportosítás — azon belül a funkció vizsgálata — szükséges, hogy a kérdésben tisztábban lássunk. Ennek érdekében szükségesnek tartunk egy rövid történeti áttekintést arról az időszakról, amikor a magyarság felvette a kereszténységet, amikor első templomaink épültek.

Történészeink, építészettörténettel foglalkozó kutatóink véleménye szerint néhány római, és frank—szláv eredetű keresztény templomunk még állt a honfoglalás idején, és azok hatással

lehettek első templomaink építésére (Keszthely-Fenékpuszta, Óbuda, Pécs, Zalavár). Ezek közül a háromkaréjos pécsi cella trichora és néhány, Zalavárott és környékén álló templom IX—X. századi használatát is feltételezik.[28]

Két olyan történeti adatunk ismeretes, amelyek a Kárpát-medencébe települt magyarok keresztény kapcsolatairól tudósít bennünket. A Cirill és Metód életét megörökítő legendák arról tudósítanak, hogy Metód érseket a magyarok fejedelme nagy tisztelettel fogadta 880 körül és gazdag ajándékokkal bocsátotta útjára. Ezt követően 948-ban Bulcsú, 952-ben pedig Gyula Bizáncban megkeresztelkedett. Taksony fejedelem, fiát, a nagy hatalmú Gyula keresztény Sarolt leányával házasította össze.[29] Feltételezhető, hogy Gyula székhelyén ez időben már templom állt.

Ezen előzmények után tekintsük át a már jobban követhető, időben is pontosabban kapcsolódó, főleg több írásos történeti adattal és feltehetően azokhoz kapcsolódó építészeti emlékkel, maradványokkal igazolható eseményeket.

A fentiekből is kitűnik, hogy már Taksony uralkodásának idején felmerült a magyarságnak a kereszténység felé történő igazodása, a nagy vérveszteséggel járó kalandozások felszámolása, a hatalom központosítása. E törekvést folytatta Taksony fia, Géza fejedelem, és társa volt e törekvésben testvére, Mihály, aki 970 körül felvette a keresztény vallást. Mihály — pontosan nem tudni, melyik évben — feleségül vette a keresztény lengyel fejedelem, I. Mieszko testvérét, Adelheidet. (Erre az eseményre 970—974 között kerülhetett sor.)[30]

I. Ottó 972-ben Brúnó verduni püspököt Gézához küldte, a következő év tavaszán Quedlinburgban rendezendő tanácskozásra való meghívással és a térítéssel kapcsolatos kérdések megbeszélésére való felhatalmazással. (Több kutató feltételezi, hogy ez alkalommal vette fel a kereszténységet — ha csak formálisan is — Géza fejedelem és öccse, Mihály. Ez utóbbi személlyel kapcsolatban azért látszik valószínűnek e lehetőség, mert ő lehetett — mint a fejedelem legközelebbi hozzátartozója — a következő évben Quedlinburgban megjelent küldöttség vezetője.)

973 tavaszán, húsvétkor, ott voltak a császári udvarban a 12 főből álló magyar küldöttséggel együtt a bizánci, bolgár, cseh, dán, lengyel (I. Mieszko), orosz, római küldöttek. Részt vettek a várban álló hosszhajós, félkörives szentélyű templomban zajló egyházi szertartásokon, bizonyára megtekintették a császári család altemplomból látható sírjait. A Quedlinburgban megkötött egyezség szerint — a béke fejében — Géza fejedelem felhatalmazása alapján a magyarok hozzájárultak ahhoz, hogy azok a papok, akik országukba jönnek az evangéliumot hirdetni, szabad bemenetelt kapjanak. Úgy gondoljuk, hogy a magyar küldöttséggel együtt jött Magyarország területére a térítőknek Pilgrin passaui püspök által összeállított első csoportja. A magyar küldöttség és fegyveres kísérete biztosította a térítők útját és tevékenységét, amelyet a Dunán lehajózva tettek meg feltehetően Esztergomig, több nagy településnél megállva, keresztelve. Ha útjukat történeti adatok nem is bizonyítják, a passaui székesegyház védőszentjének, István protomartyrnak Bécsben, Győrben és Esztergomban patrociniumként való igen korai megjelenése utal erre a lehetőségre. E lehetőséget megerősíteni látszik még az e helyeken korán meginduló városi fejlődés és az ott előkerült (Esztergom, Győr) templommaradványok nyugati, hosszhajós, félkörives szentélyű formája, mely már a korai morva térítés idején is jelentkezett, a frank-német térítők tevékenysége idején. E térítőtevékenység zavartalanságáról és gyorsaságáról kapunk tudósítást Pilgrim passaui püspöknek a következő évben, 974-ben a pápához írt leveléből. Megtudjuk a levélből, hogy a magyarok rabszolgái között sok keresztény van, akiknek uraik megengedik vallásuk gyakorlását és azt, hogy templomokat építsenek. A magyarok sem idegenkednek a kereszténység felvételétől, az előkelőbbek közül már ötezren megkeresztelkedtek. A levélből egyértelműen kitűnik, hogy a megindult térítéssel egyidőben néhány templom is épült — feltehetően a már említett helyeken — a térítők igénye (keresztelés) és a fejedelem engedélye, akarata nyomán. A zavartalan térítőtevékenység azonban hamarosan megszakadt, s ezen a vonalán egy ideig talán meg is szűnt.

I. Ottó császár a quedlinburgi találkozó után néhány hét múlva meghalt. Fia, II. Ottó követte őt a trónon. Ez azonban II. Henrik bajor herceg lázadását vonta maga után, aki szövetségébe vonta e cél — Ottó megbuktatása — érdekében előbb Mieszko lengyel fejedelmet, majd Gézát is. Pilgrin püspök hű maradt a császárhoz. Térítőpapjait részben visszahívta, részben kiűzték azokat Magyarországról. A viszony még inkább megromlott akkor, amikor a császár bambergi Liupoldnak adta a mai Ausztriát, aki a magyaroktól elfoglalta Melk várát, s tartománya határait a Szár-hegyig (Kahlenberg) kiszélesítette. A magyarok válaszként többször rátámadtak Pilgrim püspök birtokaira és pusztították azokat.[31]

Térjünk azonban röviden vissza a quedlinburgi találkozóhoz. A történeti helyzet ismeretében nem tartjuk lehetetlennek, hogy a quedlinburgi találkozó után hazafelé induló küldöttség egyik része elvált a Passau irányába tartó csoporttól — feltehetően a fejedelem testvére, Mihály és kísérete — és a cseh, lengyel küldöttséggel Prágán, Lengyelországon keresztül tért vissza hazánkba. Elképzelhető, hogy a rokonságban álló cseh és lengyel uralkodók segítséget ajánlottak fel a lengyel uralkodóházzal családi kapcsolatba került magyar fejedelmi családnak, s néhány térítőt ők is küldtek hozzánk. Ezt Mihály és Adelheid házassága — amely lehet, hogy éppen ennek az útnak keretében történt — és mintegy tíz évvel később a prágai püspöki széket elfoglaló Adalbert magyarországi érdeklődése, utazása és térítőtevékenysége is megerősíteni látszik. Ez a térítőtevékenység — Quedlinburg után — ha nem is volt olyan gyors és eredményes kezdetben, mint a passauiaké, a már említett történeti okok miatt nem szakadt meg, hisz a lengyelekkel szövetségesek voltunk Ottó ellen. E térítőtevékenység kiteljesedése Adalbert püs-

pök 993—994. évi magyarországi látogatása idején következett be. Ekkor keresztelte meg a fejedelem családját és társaival együtt tömegesen a magyarokat. Prágába visszatértekor Magyarországon hagyta Asztrikot (szász eredetű — Otrik, Csehországban: Radla) társaival, akik folytatták a térítést. Ez alatt a csaknem tíz évig tartó térítőtevékenység alatt biztosan állíthatjuk, hogy több, elsősorban tömeges keresztelést szolgáló és elősegítő keresztelőkápolna épült hazánkban, a feltehetően rokoni kapcsolatok révén már korábban is itt működő bolgár, lengyel, német (II. Henrik császár húgának, Gizellának kezét Géza fiának, Istvánnak adta) térítőknek hatására.[32]

A fent leírt történeti események, a topográfiai helyzet, a templomok mérete, formája, feltételezett rendeltetése és szerkezeti részletei szerint kíséreljük meg besorolni, csoportosítani centrális templomainkat. Reméljük, így világosabban látunk majd román kori építészetünk e fontos kérdésében.

1. Fejedelmi és nemzetségfői palotakápolnák

Az eddig elmondottak alapján — a cseh és lengyel példák nyomán — megvizsgálandó, hogy első templomaink mikor, hol és milyen rendeltetéssel épültek, voltak-e nálunk is ezek között a fentiekhez hasonló palotakápolnák?

A történeti ismertetés, a szakirodalomban és a sajtóban megjelent hírek és feldolgozások nyomán a győri Káptalan-dombon és az esztergomi várhegyen, Pécsett és a Székesfehérváron feltárt templommaradványokat, valamint a Feldebrőn és Tarnaszentmárián ma is álló templomokat tartjuk (16. ábra) legkorábbi egyházi építészeti emlékünknek. Az esztergomi Szent István első vértanú tiszteletére épült és a győri Káptalan-dombon feltárt kisméretű templomok hosszhajósak és félkörívés szentéllyel záródnak. Ezeket a templomokat a 973-ban Passauból Magyarországra jött térítőpüspök kísérete építhette, a náluk akkor általában alkalmazott és „előírt" forma szerint. Formájuk miatt ezek most kívül esnek vizsgála-

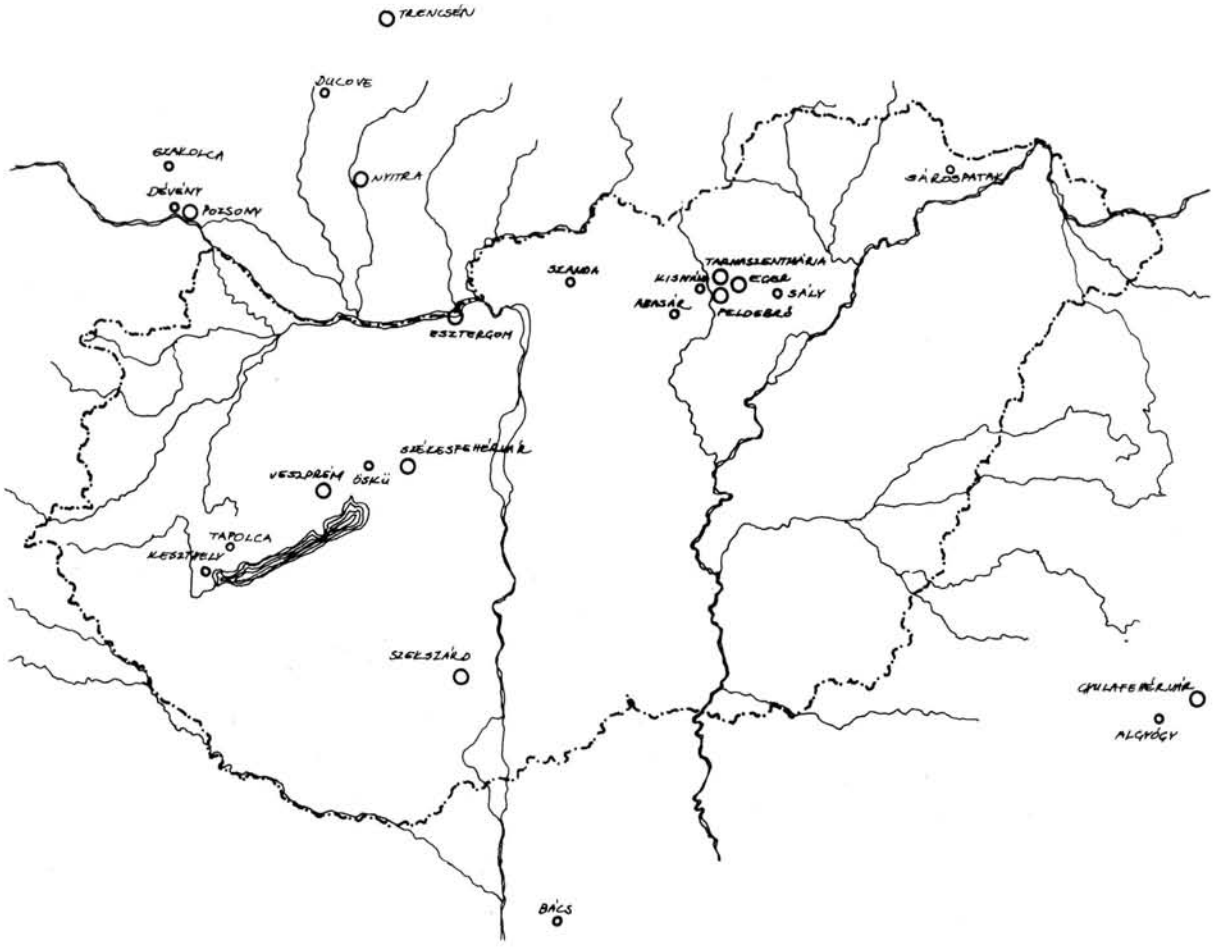

16. ábra. A középkori Magyarország korai kör- és centrális templomai (X—XI. század)
Abb. 16. Rund- und Zentralkirchen im früheren Mittelalter Ungarns (X—XI. Jh.)

tunkon, ezért csak röviden emlékezünk meg róluk. Vizsgálatunkat az ugyanezen időben induló, Cseh- és Lengyelországon keresztül (?) Quedlinburgból hozzánk érkezett mesterek munkájának tulajdonított tarnaszentmáriai kis templom leírásával kezdjük. Kívülről ugyan ez a templom is hosszhajós és félkörívés szentéllyel zárul, de belülről a hajó négyzet formájú és emelt szentélye háromkaréjos. Belső kialakítása alapján soroljuk a templomot vizsgálatunkba.[33]

Tarnaszentmária, r. k. templom (Heves megye)

Henszlmann és Ipolyi múlt századi ismertetése és értékelése nyomán a tarnaszentmáriai templomot legérdekesebb és legértékesebb román kori emlékeink közé (XI—XII. század) sorolták. Minthogy azonban a hazánkban akkor egyedülálló alaprajzi elrendezésével és gazdag kőfaragványos műrészleteivel kiritt román kori emlékeink közül, többen is kísérleteztek eredetkérdésének, az építés korának, s az arra gyakorolt hatásoknak felderítésével.[34]

Gerevich Tibor a templom építésének idejét a XII. század közepére határozta meg. A Loire menti és rajnai háromkaréjos szentélyek kis templomokra alkalmazott megoldásának tekintette a tarnaszentmáriai templomot. Ezután Csemegi József kísérelte meg a templom eredetkérdésének tisztázását. Feltételezte, hogy a szentélyt később (a XII. század közepén) építették a hajónál. A hajó építését a IX—X. századra határozta meg, amelyen ókeresztény és bizánci hatások lelhetők fel (vékony oszlopok, az alattuk futó díszített padka). Az oszloplábazatok alapján a quedlinburgi Wiperti-kriptával való hasonlóságot említi. Később egy nagy tanulmányban ismét foglalkozik a hajó stíluskritikai vizsgálatával. Korábbi munkájának több megállapítását már túlhaladottnak tekintette, de a hajót a szentélynél továbbra is korábbinak tartotta (17. ábra).

A hajó párhuzamait a narancói nyugati gót és a quedlinburgi Szent Servác-templom kriptájában jelöli meg. Az utóbbi bizánci hatásra épült, 973—78-ban. Összegezve munkáját, a tarnaszentmáriai templom hajóját az Aba nemzetség világi, pogány gyülekezőhelyének tekinti, amelynek díszítőformáit őseink a kazár birodalomból való kiválásunk után (969) hoztak magukkal.[35]

Tíz évvel később, a kitűnő csehszlovák kutató, V. Mencl foglalkozott a tarnaszentmáriai és a szomszédos feldebrői templomok építészettörténetével. Elfogadja Csemegi véleményét a stíluseredet kérdésében, de a szentélyt és a hajót egységes építménynek tartja. Mindkét templom építésének idejét a XI. század első felére tette, amelyet az Abákkal bejött kazárok építettek. A tarnaszentmáriai templomot nem tartja szláv eredetűnek. Györffy György lényegében elfogadja Csemegi és Mencl egybehangzó megállapításait. A tarnaszentmáriai és az azzal azonos méretű, Székesfehérvárott (Rózsa utca) feltárt templomokat szerinte is az Abák építették, az István király uralkodásának közepén megindult görög

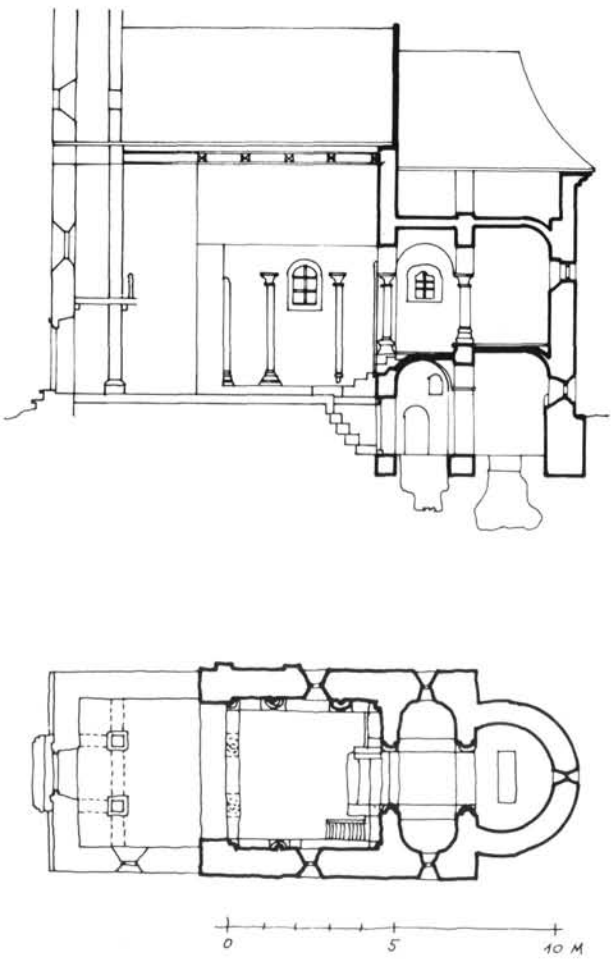

17. ábra. Tarnaszentmária, rk. templom és Jeruzsálem, Szent Theodosius-templom
Abb. 17. Tarnaszentmária, römisch-katholische Kirche und Jerusalem, Hl. Theodosius-Kirche

kapcsolatok és jeruzsálemi zarándoklatok (Szent Sír-templom) hatására.[36]

A fenti munkával csaknem egyidőben jelent meg Major Jenő dolgozata, amely részletesen foglalkozik a Tarna-völgy korai történetével. Tarnaszentmárián István király egyik nővérének szálláshelyét véli megtalálni, aki 987 táján fele-

ségül ment Sámuel bolgár cár fiához. A következő évben azonban eltaszítva tért vissza Magyarországra, s itt szülte meg fiát, Deján Pétert. A fiút „görög" szerzetesek nevelték, cárevicshez illő módon a feldebrői kolostorban. Major ebbe a történeti keretbe helyezi a tarnaszentmáriai és feldebrői templomok építését.[37]

A fenti munkák értékes adatokat, megfigyeléseket rögzítettek — ha néha egymásnak ellentmondva közölték is azokat — és a kibontakozás irányába haladtak. Az utóbbi években végzett régészeti feltárások során megállapították, hogy a szentély és a hajó egyidőben épült. A kisméretű altemplom hajójában egy, az épülethez igazodó sírt, és annak szentélyében egy egykor jelentős személyt őrző „aknasírt" tártak fel, többször megbolygatott csontokkal.[38] Ez utóbbi adat egyértelművé teszi, hogy ez a nálunk különleges értéket képviselő kis templom eredetileg nem pogány gyülekezőhelyként, hanem egy igen jelentős család temetkezőhelyeként — legalábbis részben, más rendeltetéssel együtt — épült, még a magyar román kori építészet kialakulása előtt. Ez az idő viszont nem lehet más, mint Géza fejedelem kora, amikor a térítés hivatalosan is megindult hazánkban. Az építtető személyét keresve elsősorban Géza fejedelemre vagy esetleg testvérére, Mihályra gondolhatunk. A kutatók által korábban felvetett, Quedlinburgból közvetített bizánci hatásokat a császár által küldött építőmesterek hozatták magukkal, akik a magyarokkal együtt jöttek Quedlinburgból 973-ban. Quedlinburgban a küldöttségeket a császár feltehetően a templomban fogadhatta, részben így érzékeltetve azokkal Istentől nyert hatalmát. A küldöttség egy részének Prágán, Lengyelországon keresztül feltételezett útja során hasonló élményekben lehetett része az uralkodók fogadásain (Szent Vid-templom és valamelyik lengyel palotakápolna). Így igen valószínű, hogy a fejedelem (herceg?) első templomuk építésénél figyelembe vette az ott látottakat. Kicsisége dacára olyan templomot építtettek Tarnaszentmárián, amely elrendezésével és díszítettségével egyaránt alkalmas volt a fejedelem — vagy a „herceg" — hatalmának (küldöttségek fogadása) és az egyházi szertartásoknak (keresztelés, szentmise stb.) kifejezésére és lebonyolítására, ahol a fejedelem („herceg"?) kijelölte végső nyughelyét, sírját is. Így kap értelmet a kis méretekbe foglalt gazdag forma, szerkezet, díszítettség — méltó párja a párhuzamként említett narancói templomnak.[39]

Ez ideig nem tudjuk biztosan, hogy hol volt Géza fejedelem elődeinek és néki korai székhelye. Az Abák birtoklása ekkor nem mutatható ki Egerben és környékén, Tarnaszentmárián sem. Így a fejedelmi birtoklás nagyon is valószínű Tarnaszentmárián. Nem tudjuk egészen pontosan, (római, keresztény előzmény, stratégiai helyzet stb.) milyen körülmények játszottak később közre a fejedelmi székhelynek Esztergomban, majd később Székesfehérvárott történt kiépítésében. Valószínű, hogy szomszédos országainkhoz hasonlóan, ebben az időben nálunk is új székhelyet választott a fejedelem, majd a király. Így történhetett, hogy Géza uralkodásának második felében már Esztergomot tekintette fő tartózkodási helyének, majd István király Székesfehérvárt választotta székhelyül. Ott temette el apját, Gézát és ott építette fel — most már nagy méretben — a királyi bazilikát.

A tarnaszentmáriai templom építését az elmondottak alapján 973—975-re tehetjük. Előképeinek és párhuzamainak a jeruzsálemi Szent Sír- és Szent Theodosius-templomokat, a betlehemi Jézus Születése-templomot, az egyiptomi Fehér- és Vörös-kolostorok templomainak szentélymegoldásait, Európában pedig a már Csemegi által is említett példákat (Grenoble, Naranco, Quedlinburg stb.) tekinthetjük. A tarnaszentmáriai templom lényegében Géza fejedelemnek vagy testvérének, Mihálynak palota- és temetkezőkápolnájaként épült, amely egyben egyik első keresztelőkápolnánk is volt. A diadalív két oldalán levő, a többinél egy lépcsővel magasabban fekvő padkás ülőfülke lehetett a fejedelem és a fejedelemasszony helye („trónja") küldöttségek, nemzetségfők fogadásakor, tanácskozások alkalmával. Az altemplom két központi sírjában temethették el a Géza életében meghalt családtagokat (talán Mihályt, leánytestvérüket és fiát, Deján Pétert stb.), mint később Székesfehérvárott a királyokat és családtagjaikat.[40]

Székesfehérvár, Rózsa utcai templomrom

A Tarnaszentmáriáról elmondottak után ezt az azzal egyező formájú és méretű, de altemplom nélküli kis templomot annak „párjaként" kezelhetjük, de kiemelt temetkezési rendeltetés nélkül. Így ez a templom a tarnaszentmáriaival azonos időben, Géza fejedelem palotakápolnájaként épülhetett az ország másik fontos fejedelmi birtokán, ahol ugyancsak jelentős magyar személyek (nemzetségfők stb.) fogadása és keresztelése is folyt.[41]

Székesfehérvár, Szent Péter-templom

E nagy fontosságú, jelentős méretű, négykaréjos templommaradványt 1971-ben tárták fel a város történeti központjában, a püspöki székesegyház kapuja előtt. Néhány kisebb értesítés, hír után végre kezünkbe vehettük a feltáró régész szakszerű és részletes feldolgozását (18. ábra). A részletes leírások (méretek, rétegek stb.), szerkesztési rajzok után a következő végső értékelést olvashatjuk:

A keletelt, hozzávetőleg 10 × 10 m-es nagyságú középrészhez minden oldalról félkörives apszisok csatlakoznak. (A déli hiányzik, egy kriptával, később szétrombolták.) A keleti karéj belső két oldalánál előkerült „falmaradványokat" prothesisnek és diakonikonnak tartja a szerző. A nyugati karéjon belül előkerült pillér alapján rekonstruálja a hiányzó három pillért, amelyek véleménye szerint kupolát tarthattak. Az építés és a funkció tekintetében azonban adós marad a válasszal. Vagy 967—973 táján (Sarolttal való házassága, quedlinburgi találkozó) épült, vagy Szent István építtette apjának sírkápolnájaként.[42]

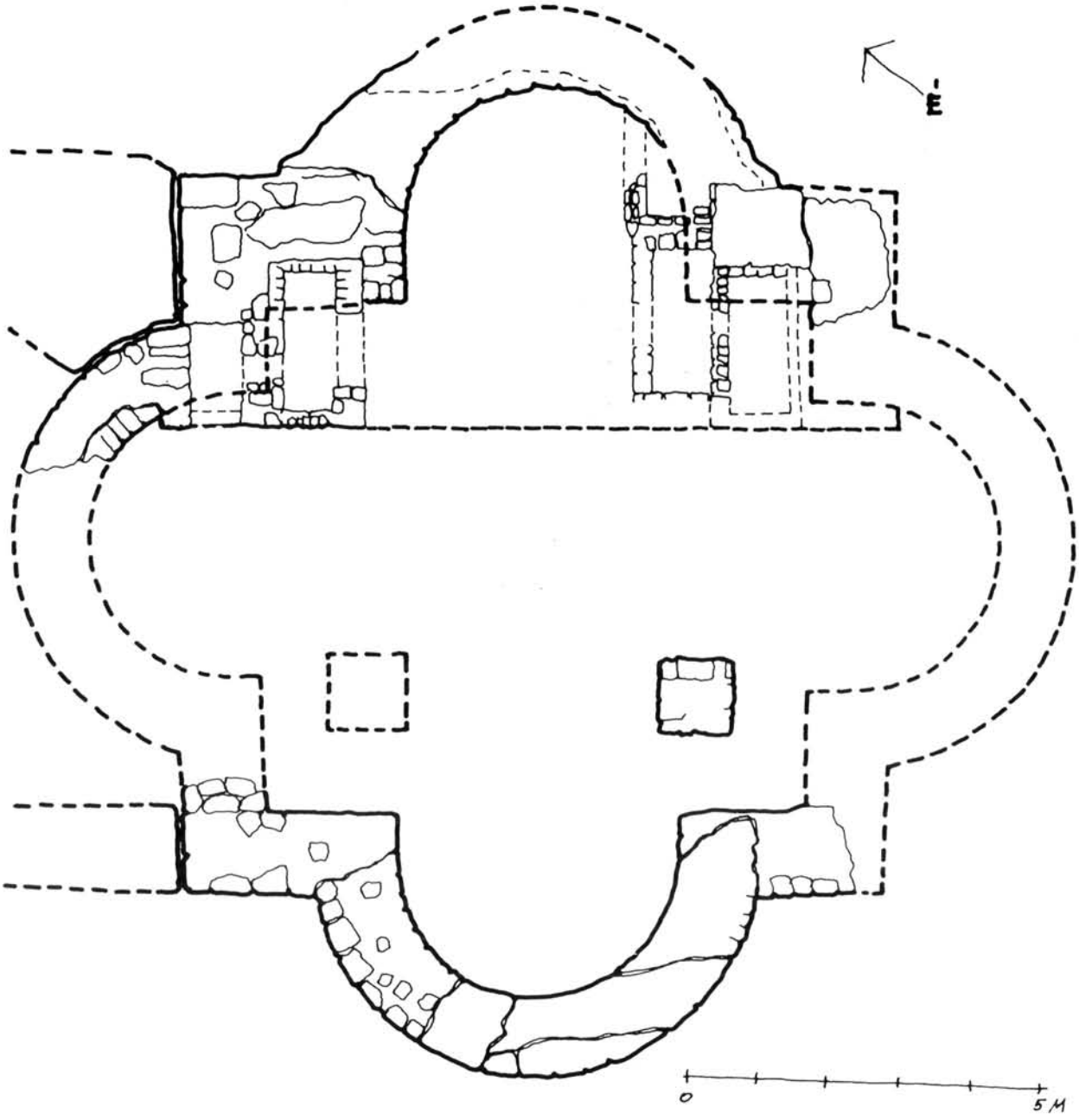

18. ábra. Székesfehérvár, Péter és Pál-templom feltárt maradványai (Kralovánszky Alán felmérésének felhasználásával

Abb. 18. Székesfehérvár, die Peter und Paul Kirche mit den freigelegten Resten (Aufmessung von Alán Kralovánszky)

A részletes feldolgozás lehetővé teszi számunkra e nagy fontosságú emlék további vizsgálatát. Nagy kár, hogy a szerző nem tesz említést a templom északi oldala közelében feltárt épületmaradványról, amely 1. és 3. számú rajzain látható. Az épület alapozásáról — amely egy grafikonról leolvasható — nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az a pinceszinthez tartozott. Ebből viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez az épület emeletes volt. Mondhatnánk azt is, hogy az egy torony volt, mely a négykaréjos templom közelében állt. Emeleti szintjéről — a későbbi átépítés után — átmehettek a nyugati karéj fölötti kegyúri karzatra. Így arra is megnyugtatóbb választ kapunk, hogy miért legsekélyebb a pillér alapozása. A gondolatot folytatva, csak két pillére volt a templomnak, amely a karzatot tartotta, s nem kupolát. Ezt különben egyértelműen bizonyítja a feltárási alaprajz. A szerző által feltételezett két másik, keleti pillérpár az ott feltárt „építészeti részletek" (prothesis, diakonikon) miatt nem állhatott.

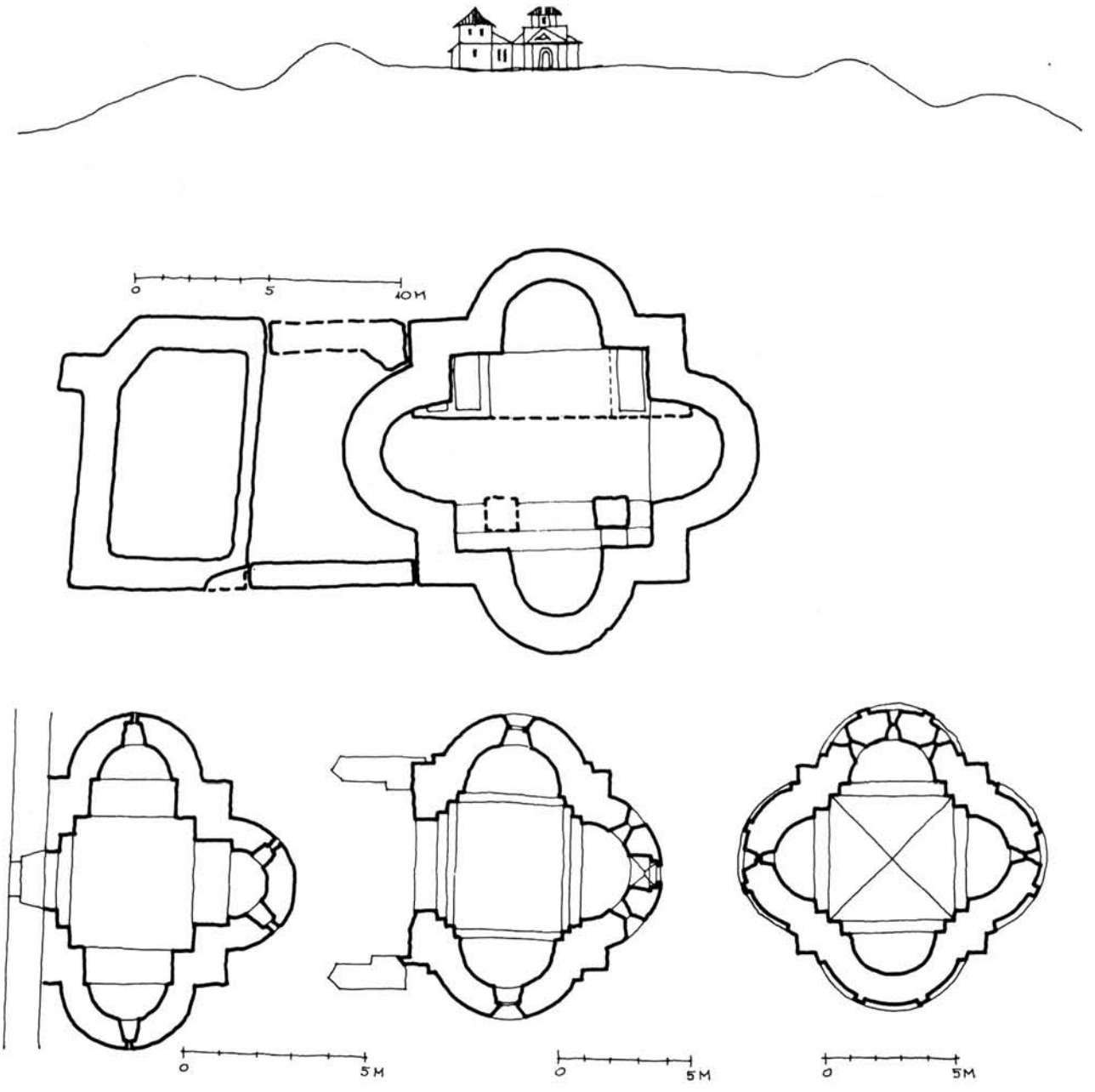

19. ábra. Székesfehérvár, Péter és Pál-templom (Kralovánszky A. felmérésének felhasználásával) és 1. Regensburg, Mindszentek kápolnája, 2. Prága, Szent János-templom, 3. Szazava, kápolnamaradványok
Abb. 19. Székesfehérvár, Peter und Paul Kirche (Aufmessung von Alán Kralovanszky) und 1. Regensburg, Allerheiligen-Kapelle 2. Prag, Heilige Johannes-Kirche, 3. Sazava, Kapelle-Reste

A fentiek alapján feltételezzük, hogy lényegében egy palotakápolna maradványai kerültek elő Székesfehérvár korai központjában, a város legkiemelkedőbb pontján. Vizsgáljuk azonban tovább a feltárt maradványokat (19. ábra).

Véleményünk szerint a szerző által prothesisnek és diakonikonnak meghatározott részletek, falazott, több esetben is a keleti karéj falába futó, „pontosan elrendezett" sírok. Ezen állításomat a maradványok vékonysága, gyengesége — nem tartófalak voltak —, azok mérete és helyzete bizonyítja. Ilyen, vagy ehhez hasonló megoldásnak tekinthetjük Metód érsek sírját, amely a legenda szerint a „morávai nagy templom bal oldalán fekszik, a Szűzanya oltára mögötti falban". Nem tartható egyedi esetnek e megoldás. Dél-Franciaország egyik templomában, a főkapu közelében, a nyugati homlokzat falában helyeztek el egy kőkoporsót, a szentnek tartott papi személy maradványaival. Szinte érthetetlen, hogy a szerző, aki a keleti apszis délnyugati sarkánál érzékelte egy későbbi temetkezéssel történt vál-

tozást, ez esetben is (méret, helyzet, maradványok jellege), nem sírokkal azonosította az általa prothesisnek és diakonikonnak meghatározott részleteket. Egyértelműen kimondhatjuk ezek után, hogy a most tárgyalt részek azok a sírok voltak, amelyek miatt a templom épült. Ezek a sírok Géza fejedelem és felesége részére készültek. A templom tehát fejedelmi sírtemplomnak épült, amely egyben a fejedelmi család palotakápolnája volt, ahol jelentős személyek keresztelésére és küldöttségek fogadására is sor kerülhetett, mint korábban Tarnaszentmárián. (Valószínűnek tartjuk, hogy a szentély északi oldala melletti kisméretű gyermeksírt is az építés idején alakították ki a fejedelmi családhoz tartozó, az időben meghalt gyermek részére, miután az mélyen az északi karéjba ágyazódik, s a mellette lévő felnőttsírhoz igazodik. A szentély déli oldalánál kialakított (az építés idején) sír mellett egy ahhoz igazodó felnőttsírt tártak fel. Ennek a sírnak délkeleti sarka a szentély fala alá nyúlik. Ezt a sírt már a templom felépítése után alakíthatták ki. Valószínűleg nem áll messze az igazságtól, ha az 1031-ben meghalt Imre herceg sírját véljük fellelni e helyen.[43]

A fentiek után megkíséreljük a templom építésének idejét meghatározni. Az az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom Géza fejedelem uralkodásának második, végső szakaszára tehető, amikor a központi hatalom megerősödött és a magyarságnak a kereszténység felé vezetése eldöntötté és lehetségessé vált. E folyamatba illeszkedik az István fia részére 995-ben megtörtént leánykérés. II. Civakodó Henrik bajor herceg leányával, Gizellával a következő évben Scheyernben megtörtént az eljegyzés, s még ebben az évben a házasságkötés is. Ez az eseménysorozat ok lehetett Géza részére, hogy a nyugati uralkodókhoz, hercegekhez hasonló templomot építtessen Székesfehérvárott. A Nyugat- és Közép-Európában található párhuzamok közül kiemelkedik a regensburgi Mindenszentek tiszteletére szentelt kápolna, amely a 778-ban épített Szent Péter-dóm közelében áll. (990-ben épült a wiesenburgi várhegyen egy, a székesfehérvárihoz hasonló méretű, kereszt alakú centrális templom.)[44]

A fenti történeti adatok és párhuzamok egyeztetése nyomán valószínűnek látszik, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom építését a 995–996-ban bekövetkezett családi esemény, a bajor hercegi udvarral létrejött kapcsolatok nyomán határozta el Géza fejedelem. Bajor, feltehetően regensburgi mintára, valószínűleg onnan jött mesterek irányítása mellett kezdték el a templom építését, amely a hazánkba menekült százavai bencések révén mintául szolgált később — a visszatért szerzetesek közvetítésével a kolostoruk mellett felépült, hasonló méretű kápolnájuk, majd a prágai Szent János-templom építéséhez.[45]

Elmondhatjuk, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom építése 995-ben, vagy az azt megelőző egy-két esztendővel korábban kezdődött, s annak teljes befejezése Géza halálának idejére, 997-re még talán nem történt meg. Így jól beilleszthető a képbe miután Györffy György korábbi sejtése valóra vált a feltárt templommaradvány megismerésével — a XV. században élt lengyel krónikás azon adata, amely szerint Székesfehérvárott a Szent Péter-templomban temették el Géza fejedelmet és feleségét, Adelhaidet. Ez esetben az építkezés befejezése fiára, Istvánra várt, s az hamarosan meg is történt. Ez a templom lett a magyarok első, a korábbiakhoz képest „monumentális" megjelenésű temploma. Ez a lehetőség viszont az építészettörténeten túl, igen fontos történeti és kultúrtörténeti kutatás szükségességét veti fel.[46]

Abasár, Bolt-tető (palotakápolna)

1971-ben és 1973-ban rövid jelentésben számolt be az ásató, hogy az abasári Bolt-tetőn, „A kora Árpád-kori monostor közelében 11 db S végű hajkarikát és huzalgyűrűket tartalmazó sír került elő. Ugyanekkor a monostor keleti sarkához csatlakozó kör alaprajzú (rotunda) kápolna alapfalainak még meglévő részeit tártuk fel. Az építészeti elemek és a kísérő leletek (nyílhegy, bográcstöredék) alapján ezt az építményt a XI. század második felére keltezhetjük. Valószínűleg az Aba-nemzetség egyik monostorának épületegyüttesére bukkantunk. Nagy Árpád."

Az ásató két év múlva közölt jelentése kiegészíti, részben módosítja a fent leírtakat. A monostor helyett itt már egy négyoszlopos keresztelőkápolnáról és egy ahhoz nyugatról „... hozzácsatlakozó, nagy kiterjedésű, egyenes záródású szentélyű templomépület északi és déli falainak ..." egy részéről ír az ásató régész, amelyhez az északi oldalon a XII - XIII. század fordulóján egy sekrestyét építettek. A bővítmény „... padozatában egy XIII. század elejei és egy XIV. századi sírkővel fedett, éremmel keltezett sírt találtunk ...". A jelentés a leletek leírása után a következő mondattal zárul: „... Az épületegyüttes magjának keletkezését a XI. század első harmadára keltezhető leletanyag egyezik az Aba Sámuel építette monostorról szóló hagyománnyal ..."[47]

E templommaradványról Györffy György is írt röviden 1977-ben megjelent nagy munkájában. „... Az Abasáron Aba Sámuel állítólagos temetkezőhelyén elkezdett ásatás körtemplomra is bukkant, mely belül oszlopokra támaszkodott. E második centrális csoport esetleg az István király uralkodása derekán megindúló görög kapcsolatok és jeruzsálemi zarándokút hatásának tudható be: ... a zarándokok keleten centrális templomokkal ismerkedtek meg: közte a fő kultuszhellyel, a jeruzsálemi Szent Sír-templommal."[48]

Úgy gondoljuk, az eddig elmondottak alapján a fenti, általánosnak mondható indoklás helyett ennél erősebb tényekkel is alátámasztható megoldást is körvonalazhatunk. Ezt lehetővé teszi az idézett jelentéseken kívül az elmúlt években Abasáron rendezett kiállítás és az ásatást megtekintőkkel folytatott konzultáció (20. ábra).

A kiállításon megtekinthető a feltárt, szentély nélküli körtemplom alaprajza, leolvashatók annak méretei. Belső átmérője kb. 9,5 m, falvas-

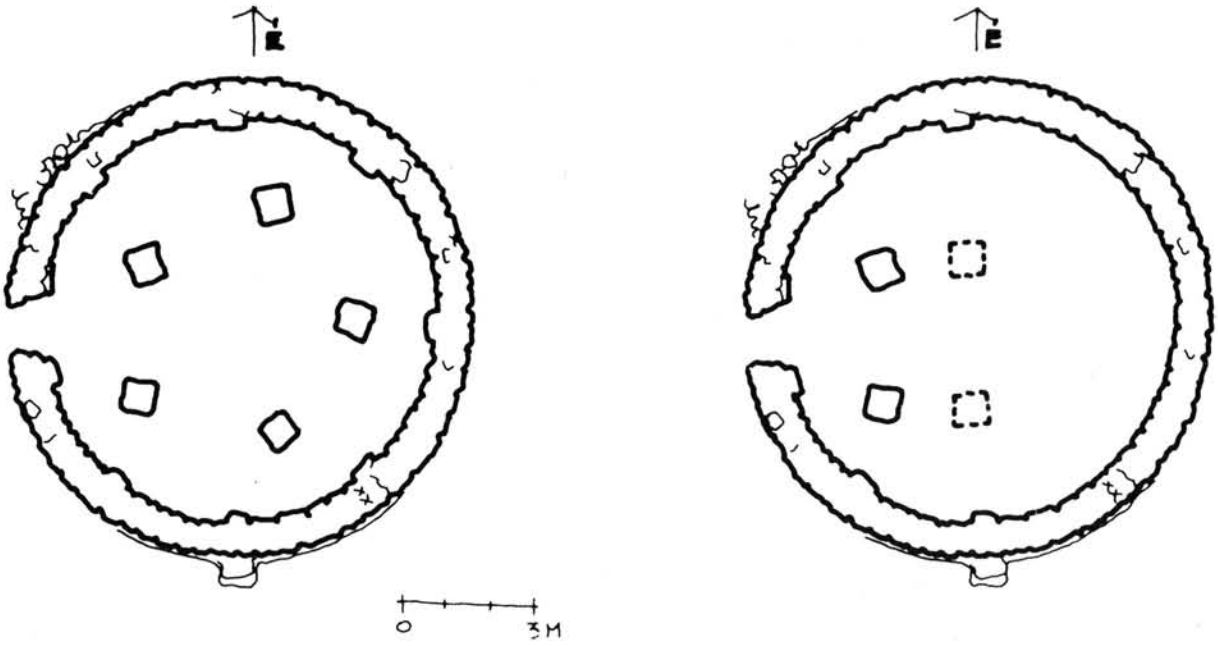

20. ábra. Abasár, kápolnamaradvány (kiállítás alaprajza és annak rekonstrukciója
Abb. 20. Abasár, Kapelle-Rest (Grundriss einer Ausstellung und deren Rekonstruktion)

tagsága 1—1,10 m. Külső átmérője így kb. 11,5 m. A templom kőből épült, bejárata nyugat felől nyílt. A bejárat két oldalán egy-egy falpillér, s azoktól keletre egy-egy kb. 90 × 90 cm-es pillér került igazolhatóan elő, egy-egy azoktól északra és délre eső falpillérekkel. A kiállításon szereplő rekonstrukciós rajz elfogadhatatlan, nem az ásatási jelentésekre támaszkodik. Az elmondott pillérek és falpillérek karzatot tartottak. A két pillértől északkeletre és délkeletre fekvő falpillér — amelynek léte bizonyítható — megengedi még két pillér létezését (maradványait), amelyek, véleményünk szerint, egy bővített karzatot, esetleg egy később épített kisebb tornyot tarthattak. (E feltevést megerősíti a körtemplom déli oldalának közepén — a falpillér vonalában kívülről feltárt támpillér maradványa is.) Északnyugatról a bővítményként épített épület erősítette a templomot a karzat vagy torony terhelésével szemben.

Nézzük most már meg, mikor és milyen rendeltetéssel épült Abasáron ez a körtemplom és az ahhoz nyugatról csatlakozó épület („egyenes záródású" templom?). Tudott dolog, hogy Árpád nemzetsége mellett a fejedelemmel szövetséges Aba-nemzetség képviselte az államalapítás idején a legnagyobb katonai-gazdasági erőt az országban. (E szövetséghez tartozott az erdélyi Gyula, kinek leányát, Saroltot feleségül vette Géza fejedelem.) Az Aba-nemzetségből Pata fia — nevét nem ismerjük — és Gyula bizonyára tagja volt a quedlinburgi magyar küldöttségnek. Valószínűleg akkor már ők is keresztények voltak, s visszajövé szorgalmazhatták, hogy nemzetségük mielőbb megkeresztelkedjen. A fejedelmi családdal való rokonságuk lehetővé tette vagy kötelezte őket arra, hogy a fenti cél érdekében keresztelőegyházat építsenek. Erre az Abák esetében — az Abasáron feltárt kápolna méretéből, formájából ítélve — Géza uralkodásának utolsó éveiben, Szent Adalbert esztergomi tartózkodása idején kerülhetett sor. A kápolna mellett a fejedelemhez hasonlóan állandó lakhelyül szolgáló és védelmet is nyújtó palotát emeltek. Ennek a palotának északi és déli falainak maradványait tárta fel az ásató és írta le — egyenes szentélyzáródású templomként — 1973. évi jelentésében.

Ez a palotakápolna hasonló volt a már megismert lengyel példákhoz, valamint Géza fejedelem esztergomi és székesfehérvári templomaihoz.[49]

2. Püspöki székhelyeinken épült körtemplomaink

Az eddig átvizsgált cseh-morva és lengyel anyagból világosan kitűnik, hogy Cirill és Metód, valamint tanítványai térítésétől kezdődően ezen a területen az első keresztelőegyházak centrális, többségükben félköríves szentéllyel záródó körtemplomok voltak. Az átvizsgált magyarországi templomok — Győr és Esztergom kivételével — hasonló fejlődésre, formák alkalmazására mutatnak. Székesfehérvárott a Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt centrális templom nemcsak a fejedelmi család temetkezőhelyének épült — mint korábban a tarnaszentmáriai templom —, hanem egyben keresztelőkápolna volt, ahol feltehetően küldöttségeket is fogadtak. A mellette felépült palota, torony a fejedelmi, majd a királyi család lakhelye is volt. Itt született első királyunk fia, Imre, és itt is temették el, miután a királyi bazilika még István király halálakor sem készült el. Így István királlyá koronázása is e

templomban történhetett. (Egyes kutatók Esztergomot jelölik meg a koronázás helyeként.) A Szent Péter és Szent Pál tiszteletére szentelt templom nagyszerű építészeti megjelenésére utal, hogy mintául szolgált a százavai, majd azt követően a prágai Szent János-kápolna hasonló formában és közel azonos méretben történt felépítéséhez.[50]

Nézzük meg most már egyházi központjaiban az első templomépítkezéseket, azok formai, méretbeli megjelenését és az arra gyakorolt feltételezhető hatásokat.

Esztergom, palotakápolna (Szent Vid)

A kör alaprajzú, szentély nélküli, gondosan faragott kváderkövekből épült kápolna feltárásáról a kutató régész több dolgozatban is beszámolt. Legutóbb az elmúlt év végén jelent meg egy jelentős dolgozata e kérdésről. E dolgozatokból kiderül, hogy a feltárás során nem kerültek elő olyan korhatározó leletek, nem tettek olyan megfigyeléseket, amelyek egyértelműen eldöntenék a palota és a körtemplom pontos építésének idejét. Ezért most az említett feldolgozások minden adatát figyelembe véve — az ellentmondóakat is —, megkíséreljük eddigi vizsgálatunk összes adatával és megfigyelésével egyeztetve kialakítani a legvalószínűbb képet a palotakápolnáról.[51]

Miután István (Szent) király születési helyét Esztergomba teszik a történészek, s annak idejét 975. évben jelölik meg, feltételezhető, hogy ez időben már állt a várhegy déli, keskenyebb részén egy kőépület, palota. A várhegy északi részén pedig akkor épült a passuai térítők irányítása mellett a kisméretű, hosszhajós, félkörívés szentélyű, Szent István első vértanú tiszteletére szentelt templom. (Feltételezhető a két építkezés közti összefüggés is.) Ez a palota a következő évtizedekben bizonyára bővült is valamelyest, majd valamivel később, közelében épült fel a Szent Vid tiszteletére emelt körtemplom (21. ábra). Felépítése Géza fejedelem uralkodásának végső szakaszára tehető a történeti adatok tanulsága szerint. 989-ben és 995-ben Adalbert prágai püspök Rómába menet és jövet Esztergomban is tartózkodott Géza udvarában. Ez időben a fejedelem már véglegesen döntött az európai igazodás kérdésében, s már palotája is állt a várhegy déli részén. Szent Adalbert középkori legendája őrizte meg részünkre az esztergomi hegyen álló bálvány felgyújtásának történetét. Ez az esemény a püspök fent említett esztergomi tartózkodásainak egyikén történhetett. Ez a történet a plocki példára emlékeztet bennünket, ahol a palotakápolna alatt pogány áldozati helyet tártak fel. A püspök tanácsolhatta a fejedelemnek a kápolna felépítését — erre a védőszent neve utal —, s talán a kíséretében lévő mesterekkel segíthette is a munka megkezdését. A falmaradványok csatlakozási pontjaik vizsgálata alapján megállapítható, hogy a körtemplom felépülése után került csak sor a már álló palotának bővítésére, annak a kápolnával való összekapcsolására. Úgy tűnik, a körtemplomban feltárt pillérmaradvány is később épült, talán éppen a palotával történt összevonás idején. A falpillér nem köt bele a körtemplom falába, s az abba beépített kövek felületképzése és mérete is elüt attól. Valószínű, hogy eredetileg keresztelőegyháznak épült a körtemplom, s csak később, István király idejében vonták azt be a palotaegyüttesbe.[52]

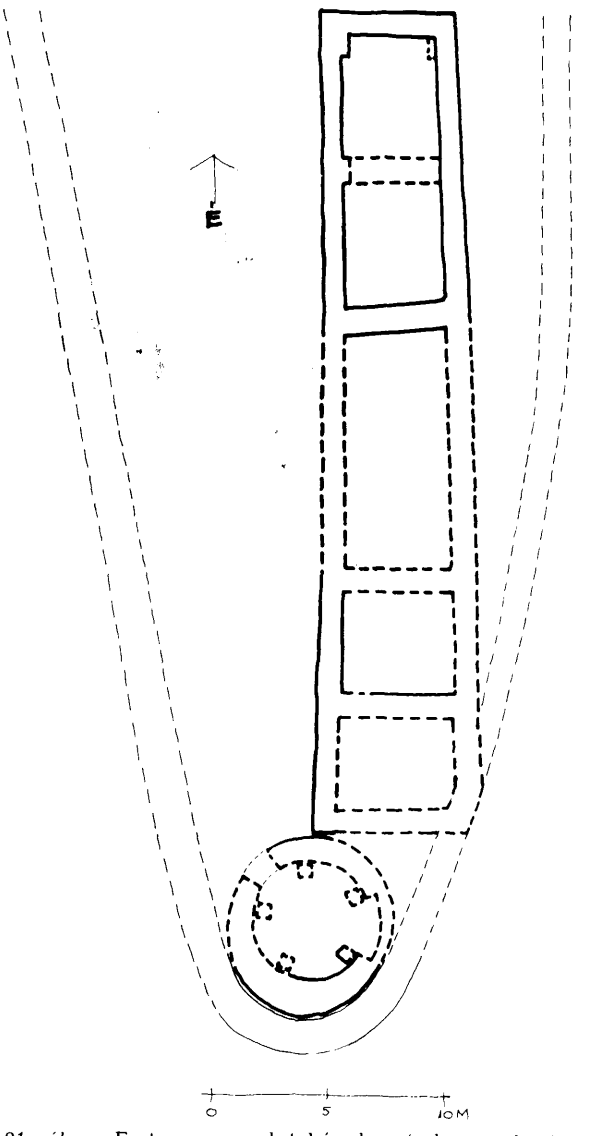

21. ábra. Esztergom, palotakápolna (rekonstrukció)
Abb. 21. Esztergom, Palastkapelle (Rekonstruktion)

Eger. Várszékesegyház

Az egri várban a múlt század végén megkezdett feltárások a két világháború között, majd 1957-től kezdődően folytatódtak. A két világháború közti időben feltárták a várszékesegyház maradványait, majd 1965-től kezdődően sor került annak hitelesítő ásatására is a maradványok helyreállítása előtt. E feltárások idején a román kori székesegyház déli falához épült gótikus kápolnák falai között korábbi román kori falakat

találtak. E falak helyzetét, méretét a hitelesítő feltárások pontosították. Legutóbb 1981-ben olvashattunk egy rövid hírt a feltárás e részével kapcsolatban. „A román kori székesegyház hajójának déli fala mellett a K.5-ös szelvényben folytattuk az Árpád-kori temető feltárását, s az ott előkerült korai íves falnak letisztítását, felmérését. E fontos részlet kutatását a következő évben folytatjuk. További részleteit a később ráépített falmaradványokból kell kibontani." A megjelent feldolgozások, a helyszínen bemutatott és ott előkerült részletek tanulmányozása után a következő vélemény alakult ki bennünk. A fenti jelentésben szereplő „. . . korai íves fal . . ." egy keletelt körtemplom hajójának déli falmaradványa, amelytől keleti irányba indul tovább a szentély (félköríves) részlete. Az ettől nyugatra feltárt hosszú épület egy palota (püspöki), amelyet később esetleg hajóként a körtemplomhoz csatoltak, legalábbis részben. Ez viszont azt jelenti — amiről eddig nem tudtunk —, az esztergomi vár Szent Vid-palotakápolnájával és Székesfehérvárral együtt, hogy a cseh és lengyel példákhoz hasonlóan, azokkal csaknem egyidőben, a X—XI. század fordulója táján hazánkban is épültek fejedelmi és püspöki palotakápolnák. Az egri anyag, maradványok elemzése még további megfigyelések, felismerések lehetőségét rejti magában (22. ábra).

A palota két oszloppal tagolt bejárata, kapuja a déli oldalon volt és a feltételezett középső helyiségbe nyílott. A kapu keleti oszlopának két félhenger taggal díszített lábazata és a nyugati oszlop mögötti falpillér maradványa eredeti helyén látható. A keleti helyiség északi falának vonalában feltárt, a padlóban bemutatott pillér és falpillér valószínűleg annak az áttört technikával készített, palmettákkal díszített fejezetű pillér helyét őrzi, amely a gótikus püspöki palota állandó történeti kiállításán látható.[53]

Az egri várszékesegyház feltárását ismertető feldolgozásokban sem találunk olyan adatot, értékelést, amely rámutatna, hol állt az első templom a várban, milyen volt és mikor épült. Azt tudjuk, hogy hazánkban az első püspökségek közé tartozik az egri is, amelynek alapítása, feltehetően első templomának felépítése István király uralkodásának első évtizedében megtörtént. A helyi hagyomány szerint István a közeli Királyszékről nézte a székesegyház építését. A lengyel példák nyomán most már biztosan állíthatjuk (Krakkó, Gniezno, Plock, Przemysl), hogy az egri vár területén először egy körtemplomot építettek, egy keresztelőegyházat. Ez volt a püspöki székesegyház valószínűleg I. (Szent) László király idejéig. Az egri püspökség alapításáról, s a néki később juttatott királyi adományokról egy XIII. századi oklevél számol be. Az alapító István király után Lászlót említi az oklevél, aki gazdag adományokkal, birtokokkal gazdagította a székesegyházat. Ekkor épülhetett a romjaiban ma is látható nagy háromhajós, három félköríves szentéllyel záródó székesegyház. Vessünk azonban még egy pillantást a körtemplomra, amely 70—80 éven keresztül püspöki egyházként ismert egyházi központ volt.[54]

Az első évtizedek a térítés, a püspökség szervezésének jegyében telhettek. Ekkor, István király korában épültek szerte az országban az első templomok. A nemzetségfők szálláshelyein, központjaiban a „székesegyházhoz" hasonló körtemplomokat építettek, csakúgy, mint a központoktól távol eső, de fontos királyi birtokokon (Sárospatak). A nemzetségfők központjaiban épített körtemplomok közé sorolhatjuk az egri püspökség területén a már más vonatkozásban említett kisnánai, sályi (Borsod megye) maradványokat. A kisnánai körtemplom nemzetségfői jellegére a két alakos és egy kereszttel díszített, egykor sírokat lezáró kő utal. Ugyancsak azt bizonyítja az a tény is, hogy később a körtemplom nyugati oldala mellé kör alakú védőtornyot, majd később köréje várat építettek. A sályi körtemplom esetében ugyanez az alaphelyzet. Ott az Örsúr nemzetség korai központja lehetett, ahol vár is épült (Latorvár). Valami, általunk még nem ismert ok miatt a nemzetségi központ a szomszédos kácsi völgyben épült ki. Ott épült fel a nemzetség Szent Péter tiszteletére szentelt monostora, feltehetően már a XI. században, s valamivel később váruk is. Valószínűleg a nemzetség két ágának birtokközpontja lehetett Kács és Sály, s ez lehet a magyarázata a két hely korai templomának. Sárospatak esetében az uralkodói központoktól való nagy távolsága jelentette a hely fontosságát és az, hogy északkeleti irányba fontos út vezetett a településen keresztül, amelyet erős fegyveres nép őrizhetett. Ezek tették lehetővé e távol eső helyen a térítést, amelyhez szükséges volt a keresztelőkápolna építése. Ez egyben az egyház és a király hatalmának jelképe is volt.[55]

Gyulafehérvár. Keresztelőkápolna

A székesegyház régi sekrestyéjének alapmegerősítése során a padló alatti rétegben egy körkápolna tekintélyes maradványai kerültek elő. A körkápolna habarcsa téglaporral kevert volt, amely elütött a második székesegyház tiszta mészhabarcsától. E Bizáncban szokásos habarcs használata is felvetette a bizánci—bolgár kapcsolatok lehetőségét a Gyula 948 körüli megkeresztelésére és Hierotos görög püspök Magyarországra jövetelére vonatkozó történelmi adatok mellett. A székesegyház déli falának és a kápolna érintkező részének maradványait egy építésbe sorolták, bár itt a megfogalmazásban bizonytalanság érződik. „. . . Nincs nyoma annak, hogy a körkápolna külön épült volna." A kutatásról készült felmérés egyértelműen mutatja, hogy a falpillérek alapozása és más falmaradványok miatt nehéz volt ott pontos megfigyeléseket tenni. A maradványokat az 1967-ben megkezdődött restaurálási és feltárási munkák ismertetésében is a székesegyházhoz kapcsolt keresztelőkápolnának tartották. Ez utóbbi munkákat ismertető feldolgozás az alaprajzot már módosította a körkápolna esetében is. Ennek a felmérésnek alapján annak külön való építése már nem kizárt dolog. A székesegyház monográfusa ezzel kapcsolatban a következőket írta. „. . . A keresztelőkápolnának és háromhajós bazilikának egységbe kapcso-

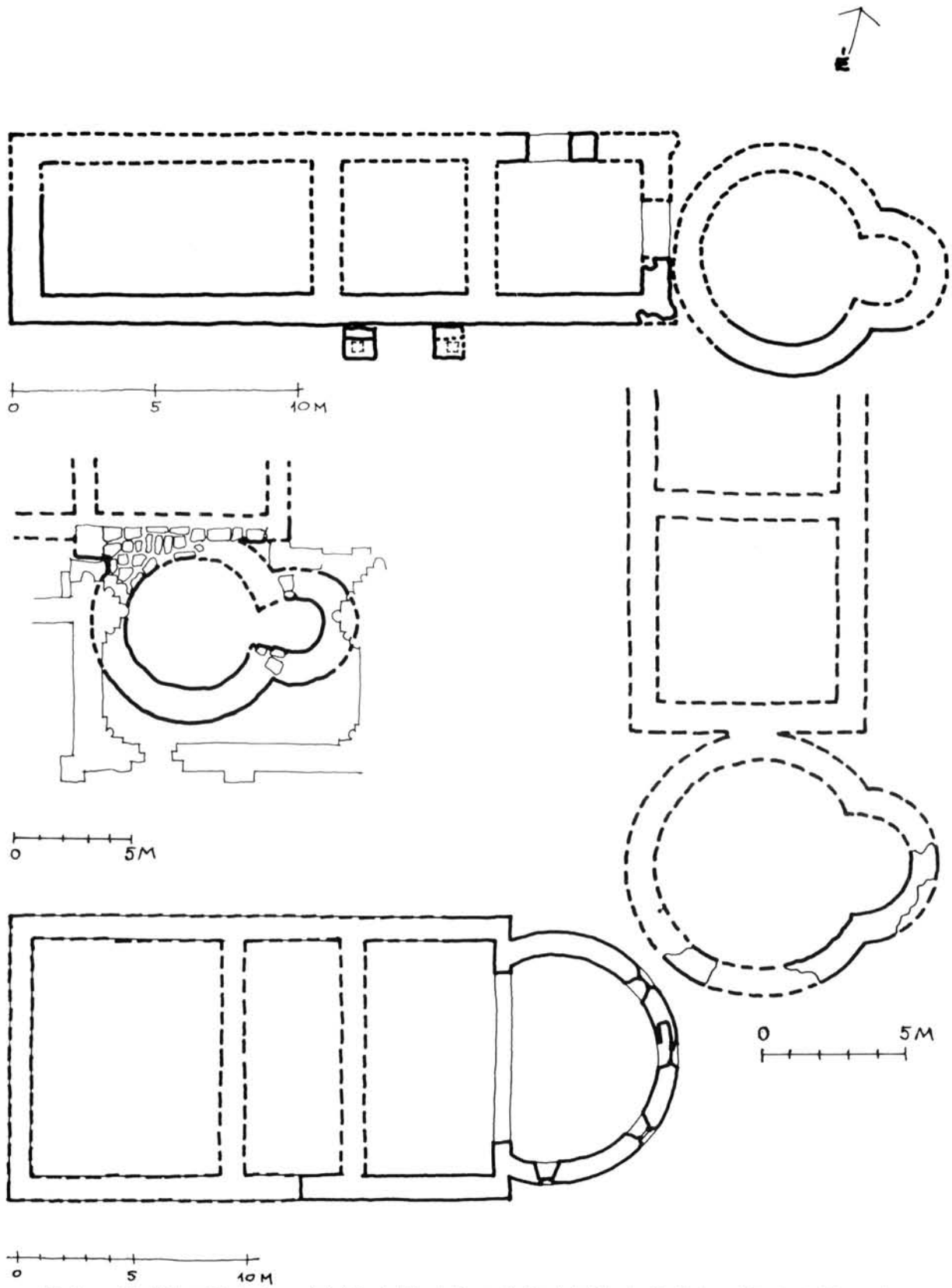

22. ábra. Püspöki székhelyek „palotakápolnái": 1. Eger, 2. Gyulafehérvár, 3. Nyitra (Nitra), 4. Veszprém
Abb. 22. „Palastkapellen" bischöflicher Residenzen: 1. Eger, 2. Gyulafehérvár, 3. Nyitra, (Nitra), 4. Veszprém

lása a középkori Magyarország területén szokatlan megoldás. „A gyulafehérvári székesegyház építésével kapcsolatban is felvetődött már korábban a szerényebb kezdet lehetősége.[56]

Mostani vizsgálatunk alapján — a felsorolt példák nyomán — egyértelműen kimondhatjuk, hogy a gyulafehérvári körtemplom első magyar keresztelőegyházunk, s azt valószínűleg Gyula építette, feltehetően egy északi falához kapcsolódó „palotával" együtt, amikor Hierotos püspököt hazánkba hozta. Érezzük a súlyát e kijelentésnek, de az igazság azt kívánja, hogy kimondjuk ezt. Ez a hazánk területén megindult bizánci térítés — talán Cirill és Metód tanítványai nyomán — első építészeti emléke, amely formailag és méret tekintetében egyező a korábbi morva-cseh, közös bizánci—bolgár tőről fakadt körtemplomokkal (22. kép). Ez azt is jelenti, hogy megelőzi a későbbi cseh, lengyel félköríves szentélyű körtemplomokat, püspöki keresztelőházakat, és mintául szolgált a hasonló magyarországi templomok építéséhez. A fent elmondottak szükségessé teszik a keleti kereszténység térítőtevékenységéről alkotott képünk helyesbítését. Gyulafehérvár hatása elsősorban az ország déli részén érvényesülhetett. Úgy gondoljuk — miként az egri püspöki keresztelőegyházzal kapcsolatban tettük —, a Gyulafehérvárhoz aránylag közel eső Algyógy és a távolabbi Bács területén álló, illetve feltárt körtemplomokat is a királyi, nemzetségfői keresztelőegyházak közé sorolhatjuk, amelyek a XI. század első felében épülhettek. Bács esetében még a kalocsai és szerémi püspökség kérdése érdemel a körtemplommal kapcsolatban figyelmet.[57]

Nyitra. Szent Emmerám-templom

A nyitrai püspökség története, a székesegyház építésének története mindmáig vitatott kérdéseink közé tartozik. A csehszlovák kutatók a morva birodalom idejére teszik a püspökség alapítását. A székesegyház területén azonban nem kerültek elő a feltárások során ez időre tehető leletek. A hazai kutatók dukátusi területnek tartják Nyitrát és környékét, ahol a fejedelmi család hercegei tartották kezükben a hatalmat. A várban álló Szent Emmerám tiszteletét ők Gizellán keresztül Regensburggal hozzák kapcsolatba. A rendelkezésünkre álló adatokat megvizsgálva, e kérdésről a következőket mondhatjuk.

A Szent Emmerám-templom háromnegyed kör alakú, amelyhez nyugatról hosszhajó csatlakozik. A későbbi építkezések megváltoztatták az eredeti helyzetet, a hajónak csak egy rövid keleti részét hagyták meg, azt is átalakítva. Ismerünk Nyitráról egy román kori kőfaragványt, amelynek korát Gerevich Tibor a XII. századra határozta meg. A kőfaragvány egy centrális szentélyű, hosszhajós templomot ábrázol. A szentélyen egy letört fejű szent ülő alakja látható. Ha a szentély és a hajó arányai szerint kiegészítjük a templom megmaradt román kori részét nyugati irányba, megkapjuk a felmérésen annak megközelítőleg pontos méretét. E feltevés igazolására természetesen egy régészeti feltárás mondja ki majd a végső szót. Ezzel az alaprajzi rekonstrukcióval, amelyet az említett kőfaragvány alátámaszt, megjelent előttünk egy palotakápolna (22. kép). Formái, méretei szerint, valamint jól vizsgálható külső falszövete alapján összehasonlítható az egri és az esztergomi, valamint a lengyel példákkal. Ennek nyomán viszont azt mondhatjuk, hogy Géza testvérének, Mihálynak vagy valamelyik fiának részére épülhetett a X. század utolsó évtizedében. A nyitrai püspökség később alapított — vagy újjászervezett — püspökségeink közé tartozik. Lehetséges, hogy éppen a dukátusság intézménye, a hercegek birtoklása késleltette e palotakápolnának püspöki székesegyházzá történt átalakítását, a püspökségnek a várhegyen történő újjászervezését.[58]

A püspökségnek a várban történt újjászervezéséig e területen is folyt a még pogány népcsoportok térítése, megkeresztelése, amelyet az esztergomi érsekség irányíthatott. A Nyitrát övező területek néhány centrális és körtemploma arra mutat, hogy az ország más területein, a püspökségek és nemzetségfők — e helyen a herceg és a nemzetségfők — irányítása mellett épült keresztelőegyházak itt is megtalálhatók.

A dévényi várhegy alsó, a várromtól keletre eső fennsíkján egy háromkaréjos szentélyű templom maradványát tárták fel. A háromkaréjos szentélyű templomnak ugyancsak hosszú, keskeny hosszhajója volt, de abban három fallal négyes belső osztást valósítottak meg Ennek nyomán egy kereszt alaprajzú kápolna rajzolódott ki előttünk, amelyhez nyugatról egy háromosztatú palota csatlakozott. E palotarész két végében lévő, kb. 1,5 m széles keskeny belső tér lépcsőre, s ezen keresztül emeleti építményre enged következtetni. A palotától kissé délnyugatra feltártak egy körtemplomot, amely az eddigi példákat tekintve keresztelőegyház lehetett (Plock). A dévényi háromkaréjos palotakápolna hercegi vagy nemzetségfői építkezésnek tekinthető. A dévényi keresztelőegyház, valamint a palotakápolnától északra feltárt, honfoglalás korinak meghatározott temető arra utal, hogy ezek a templomok a XI. század első felében épülhettek e fontos stratégiai pontokon. E korhatározást a plocki kápolna átépítése is erősíti[59] (23. ábra).

A dévényi, szentély nélküli körtemplomhoz hasonló formájú maradvány került elő a pozsonyi várban és a városban egy másik, a székesegyház mellett. E forma alapján az esztergomi Szent Vid-kápolna hatására gondolhatunk. Az uralkodó igen fontosnak tarthatta e nyugat felé eső fontos stratégiai pontok őrzését, az általa megbízott keresztény, magas tisztséget viselő katonai vezető (ispán) vezetése mellett. Ugyanez vonatkozik a hasonló jelentőségű Trencsénre is, ahol a várban ugyancsak egy „szentély nélküli", később belül négykaréjosra alakított körtemplom maradványait tárták fel. Trencsén északi irányba vezető fontos utat és kaput őrzött, zárt le. Fontos szerepe volt az István király és Gyula, illetve a lengyelek közti vitákban, a környéken zajló ellenségeskedésekben.[60]

Nyitra és Trencsén között még két olyan félkörives szentélyű körtemplomot ismerünk, amelynek építését a X—XI. századra tehetjük.

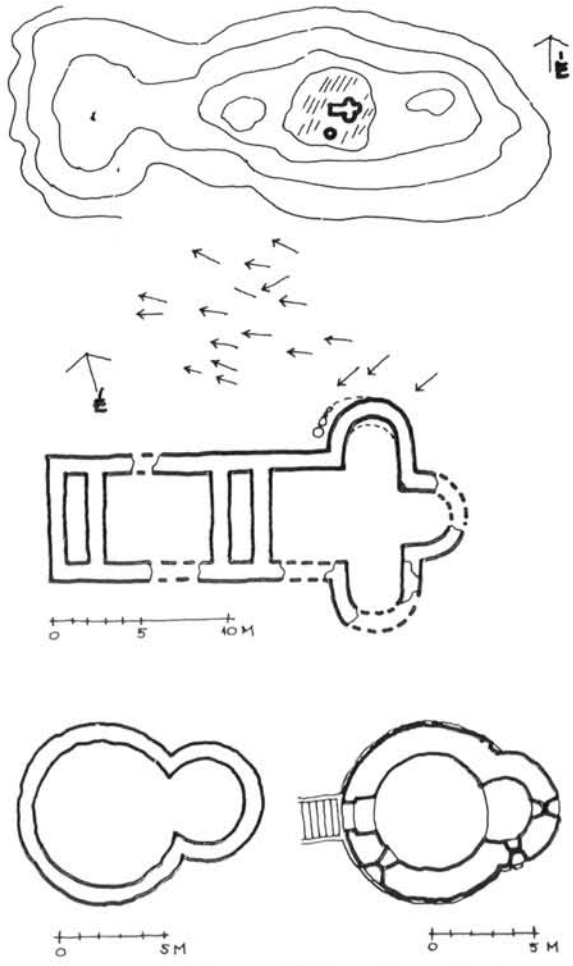

23. ábra. Palota és keresztelőkápolnák: 1. Dévény, várhegy a palota- és a keresztelőkápolnával, 2. Dévény (Devín), palotakápolna, 3. Ducove, 4. Szakolca (Skalica)
Abb. 23. Palast- und Taufkapellen: 1. Dévény, Burgberg mit der Palast- und Taufkepelle, 2. Dévény, Palastkapelle, 3. Ducove, 4. Szakolca (Skalica)

Ducovén a folyót követő út fölötti dombon tártak fel egy elég nagyméretű körtemplomot. Környezetében XI—XIII. századra keltezhető sírleleteket, valamivel távolabb a nagymorva birodalomból ismert fegyveres sírokat tártak fel. Ezek alapján ez esetben is egy fegyveres kísérettel rendelkező nemzetség vagy törzsfő keresztelőegyháza került elő, amely később a település plébániatemploma lett. Ez és a hasonló formájú, ma is álló szakolcai körtemplom ugyancsak a magyar állam stratégiai fontosságú pontján épült a XI. század elején.[61]

Veszprém. Szent György-kápolna

Mint már a bevezetőben említettük, a veszprémi Szent György-kápolna feltárása és a kutatás tudományos feldolgozása hozta az első eredményeket körtemplomaink kutatásában, Csemegi József kérdésfelvető tanulmánya után. Építésének idejét a X. század utolsó évtizedében, a századforduló táján vélték megtalálni. A közelében álló kora román kori eredetű székesegyház miatt azonban bizonytalannak tekintették ezt az időpontot, miután a kutatók egy része a román kori székesegyház keresztelőkápolnájának tartotta a feltárt maradványokat.

Az azóta eltelt időben végzett kutatás és feldolgozások a román kori székesegyháznak nem tudták kimutatni olyan részleteit, amely azonosítható lenne a fenti időponttal. A veszprémi püspökséget kutatóink a legkorábbi alapításnak tartják, amely megelőzte Esztergomot. Eddigi vizsgálatunk, az említett hazai és külföldi példák nyomán elfogadhatjuk építési időpontként a X. század utolsó évtizedét. Ez megerősíti a püspökség idejére vonatkozó történeti megállapításokat is. Egy valamit azonban ismételten megerősíthetünk. A félkörívés szentéllyel záródó körtemplom püspöki keresztelőegyházként épült, s azt a nagyobb román kori székesegyház két-három évtizedig tartó építkezésének befejezéséig püspöki székesegyházként használták. Északi oldalánál Egerhez, Esztergomhoz, Gyulafehérvárhoz és Nyitrához hasonlóan „palota" állhatott. Egy, az egrihez hasonló hosszúságú palota (kb. 22—23 m) elfért a mintegy 25—30 m-re északra meredeken lefutó hegyoldal pereméig, még egy várfal közbeiktatása mellett is.[62]

Két hasonló formájú és méretű, félkörívés szentélyű körkápolnát ismerünk még a veszprémi püspökség területén, amely kapcsolatba hozható a veszprémi keresztelőegyház építésével és az ott zajló tevékenységgel.

Öskü falu fölött, egy kiemelkedő sziklaszirten áll az egyik ilyen körtemplom. A környéken levő, a fejedelmek családjaihoz tartozó hercegek nevei, Székesfehérvár és Veszprém közelsége egyértelműen utal a fejedelmi törzs birtoklására. A területből kiemelkedő sziklaszirten feltehetően igen korán felépült körtemplom, keresztelőkápolna azt a gondolatot veti fel, hogy a kereszténnyé lett fejedelmi család ezen a szálláshelyen is igyekezett kereszténnyé tenni népét, és a veszprémi egyház mintájára keresztelő egyházat építtetett István király uralkodásának első évtizedében.[63]

Keszthelyen a gótikus plébániatemplom mellett az Öskühöz és veszprémihez hasonló körtemplomot tártak fel. E területet a X. század végén a Vérbulcsú nemzetség birtokolta, ahol a magyarokon kívül besenyő, berény és más népelemek is éltek. Ezek térítésében lehetett szerepe a Szent István uralkodása idején felépített egyháznak.

E területen még Tapolcán számolhatunk egy korai körtemplommal a temető közelében, ősi, fontos utak találkozási pontjánál. A Szent Miklós tiszteletére szentelt templomot 1745-ben említik, s körformáját egy XVIII. századi térkép őrizte meg számunkra. Koraiságára a város és a templom nevén túl helyzete, s régészeti anyag utal (fésüs, hullámvonalas kerámia).[64]

A középkori püspöki székhelyeken feltárt hét legkorábbi keresztelőegyház közül — ezek 1009-ig már felépültek — öt körtemplom volt. Ezek püspöki keresztelőegyházak voltak. A püspökségek István király uralkodásának végére történt megerősítéséig ezek a mai szemmel kis

méretűnek tűnő templomok voltak a szerveződő, térítő, keresztelő püspökségek első székesegyházai. Mintául szolgáltak a királyi, hercegi, nemzetségfői birtokokon, fontosabb stratégiai pontokon épülő keresztelőegyházak építéséhez. Ezek közül, véleményünk szerint, egy sem épült eredetileg plébániatemplomnak, mert a plébániák szervezésére csak később kerülhetett sor, s a hazai papság nevelése is hosszú időt vehetett igénybe. Később ezek a templomok a letelepült nép plébániaegyházai lettek, vagy az új, nagyobb székesegyházak keresztelőkápolnáivá váltak.[65]

Vizsgálatunk nem terjedt ki az összes hazai körtemplom részletes elemzésére. Erre nem is volt lehetőség, s azt nem tűztük ki célul magunk elé. Közöttük feltehetően van még néhány olyan (pl. Rábaszentmiklós, a szandai várhegyen feltárt maradvány stb), amely besorolható később e korai, keresztelőegyháznak épített körtemplomok csoportjába. Ehhez szükséges a királyi, hercegi és nemzetségfői birtokok és az említett példák nyomán a harcászati szempontok pontos egybevetése.

3. Királyi alapítású centrális kolostortemplomaink

A már leírt hazai előzmények után még két centrális templom épült királyi temetkezés céljából. E két templom, a feldebrői és a szekszárdi, méreteit és szerkezeti részleteit, felépítményét, tér- és tömegképzését tekintve túlszárnyalja Géza fejedelem egykori, Szent Péter tiszteletére szentelt, hasonló célból épített templomát. Az építési idejük közti több mint fél évszázad adja meg erre a magyarázatot. A királyság István király uralkodása alatt szervezetileg és gazdaságilag egyaránt megerősödött. Ezzel együtt az egyház tekintélye, hatalma is megnövekedett szervezetének kiépítése során. Ez a fejlődés tette lehetővé, hogy királyaink temetkezőhelyül a korábbinál nagyobb templomot építsenek. Példa erre István király székesfehérvári bazilikája, amely azonban nyugati mintára hosszhajósnak épült és félköríves szentéllyel zárult. Az István által választott utód e tekintetben is követte elődjét. De az őt felváltó Aba Sámuel, majd később I. Béla — Istvántól eltérő formát választva — centrális templomot építtetett magának temetkezőhelyül Feldebrőn és Szekszárdon. Feldebrőn ezt az elhatározást a közeli Tarnaszentmária egy évszázaddal korábban, részben hasonló célból épített kis temploma és az abasári, ugyancsak centrális palotakápolna megléte is sugalmazhatta. Szekszárdon más okok játszhattak közre.

Feldebrő. Rk. templom

A feldebrői templomot — a közeli tarnaszentmáriaival együtt — a múlt század végétől kezdődően legértékesebb kora román kori emlékeink közé sorolták. Nagyméretű, oszlopkötegekkel két részre osztott altemplomának hajójához keletről félköríves szentély, nyugatról egy dongaboltozatos sírkamra csatlakozik, középen egy központi helyzetű sírral. Az altemplom hajóját román kori falképek díszítik. Az egykor öthajós, négyzetes formájú hajóhoz eredetileg minden oldalon egy-egy félköríves záródású apszis csatlakozott. Az öthajós templomot a XIII. században háromhajóssá alakították, s csak keleti apszisát hagyták meg. E formájában az István király által szorgalmazott, nyugati típusú templomok (hosszhajós, félköríves szentélyű) csoportjához igazodott (24. ábra).

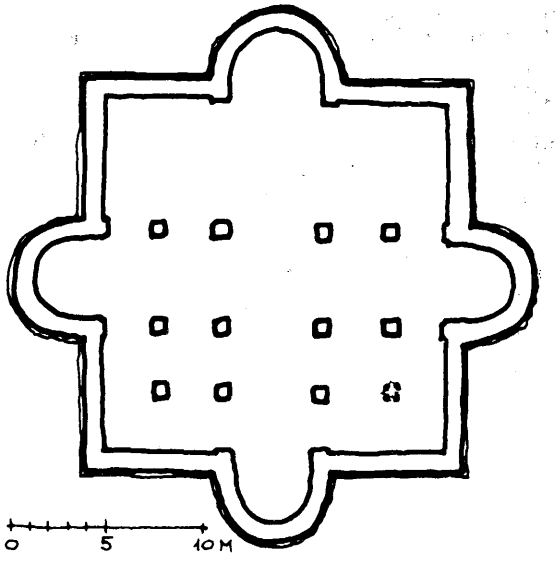

24. ábra. Feldebrő, rk. templom (alaprajz a vezetőből) *Abb. 24.* Feldebrő, römisch-katholische Kirche (Grundriss aus dem Leiter)

A templom építésének ideje, az előképek kiválasztása tekintetében különböztek a vélemények. A templom helyreállítását megelőző régészeti kutatások, majd az azt követő falkutatási munkák során éles vita alakult ki a fentiekkel kapcsolatban a különböző területen dolgozó kutatók között, amely végigkísérhető folyóiratokban megjelent munkáikon keresztül. A vita csaknem a templom múlt évben befejezett helyreállításának végéig tartott. Sajnos, azóta sem jelent meg a kutatást végzők tollából még egy előzetes beszámoló sem. A viták anyaga, a szűkszavú jelentések, de leginkább a helyreállított templom látható részletei lehetőséget adnak arra, hogy e most folyó vizsgálat keretében — ha csak igen röviden is — megemlékezzünk e templomról is.

A templom méretei (eredeti), részletmegoldásai, térképzése és eredeti tömegalakítása — a kor függvényében — csakis királyi akaratra jöhetett létre hazánkban. Istvánról és Péterről tudjuk, hogy hosszhajós, félköríves bazilikát építtetett. Ez időben véleményünk szerint ilyen méretű templom építésére a királyon kívül másnak nem volt joga és más vonatozásban lehetősége. A most elmondottakat alátámasztja az is, hogy az István király alapított bencés apátságok is hasonló elrendezésűek voltak, amelyeket ismerünk (Pécsvárad, Zalavár), és ilyen volt az első kalocsai székesegyház is. Elfogadhatjuk a korábban mások által is felvetett lehetőséget — megerősít-

ve jelenlegi vizsgálatunk eddigi anyagával —, hogy a feldebrői templomot Aba Sámuel építtette temetkezési helyének őrzésére és egyben hatalmának kifejezésére. E tekintetben is elhatárolta magát a Pétert trónra segítő Istvántól, s egy régebbi példát, Géza fejedelem palotakápolnájának nagyobb, díszesebb formában történő megvalósítását tűzte célul maga elé. Rövid uralkodása azonban nem lehetett elégséges célja megvalósítására, s így azt utódai, fiai és az erős Aba nemzetség fejeztette be.

A templom építésének történetéhez a történeti adatokon kívül az ásató régész jelentései is fontos adatokat szolgáltatnak. Az 1973-ban folytatódó — a korábbiakat követő — ásatásnak néhány adatát fontosnak tartjuk most kiemelni, mert segítségükkel eddigi ismereteinket kiegészíthetjük. 1976-ban az altemplom sírkamráját tárták fel. 1978-ban előkerültek a centrális templom (XI. századi) középső szögletes pillérei és a nyugati mellékhajó oszlopkötegeinek maradványai. Kibontották a sírkamra nyugati falához a hajóból levezető lépcsőt (széles kőlépcső) és a sírkamrába nyíló betekintőablakokat. Sikerült egyértelműen bizonyítani — ami a heves viták egyik pontját képezte — a sírkamra és az egész központi elrendezésű felső templom egyidejűségét. A templomkertben a barokk szentélytől délkeletre az 1976-ban már feltárt temető körítőfala alatti rétegben „. . . egy korai, kváderes falú kőépület . . ." részletei kerültek elő. Az épület és az abba később betelepült bronzolvasztó műhely maradványait elvágta az a nagy árok, amely az egész templomot — még a körítőfal építése előtt — bekeritette. Említésre méltó még e helyen, hogy 1979-ben a barokk szentélyben feltárták az első templom keleti apszisát. Az altemplom boltozata felett előkerült az eredeti terrazzopadló nagy, összefüggő részlete. Ez az adat nagy jelentőségű a most tárgyalt X—XI. századi, centrális elrendezésű templomaink szempontjából, ahol ilyen jelentős méretű padlómaradványokat nem találtak, s így ez a lehetőség azoknál is figyelembe vehető.[66]

A jelentésben sehol sem szerepel kolostormaradvány előkerülése, de feltártak egy különálló, jelentős méretű, kváderkövekből falazott kőépületet. A már említett székesfehérvári példa nyomán valószínűnek tartjuk, hogy a templom nem szerzetesek részére épült, hanem lényegében palotakápolnának. A nagy tornyot szánták a király, Aba Sámuel és családja lakóhelyének. E vonatkozásban Géza székesfehérvári palotáján kívül az Abák közeli, abasári palotakápolnája ösztönözhette Aba Sámuelt a feldebrői építkezések hasonló megvalósítására.

A nagyarányú építkezésekre a királyi méltóság, hatalom adta meg a lehetőséget Aba Sámuelnek. A templom alaprajzi elrendezését és felépítményét vizsgálva, általában Germigny des Prés korai centrális templomát hozzák fel párhuzamként. Ez jó példa, ugyanis építtető püspöke görög volt, s bizánci építészeti megoldást valósított meg frank területen. Az ilyen alaprajzú és felépítményű templomok legszebb példáit ugyanis Grúziában (Dzsvári) és Örményországban (Ecsmiadzin) találhatók. Ez esetben mindenképpen számolhatunk az Aba nemzetség (kabarok) még meg nem szűnt Kaukázus-vidéki kapcsolatával. E tekintetben még két fontos adatot említünk meg. A templom oszlopkötegei (25. ábra) az alapgondolat tekintetében rokonságot mutatnak az egri várban feltárt, már említett pillérrel, amelyet díszes, áttört technikával készült palmettás fejezet zárt le. Feldebrőn a sarkokon helyezkednek el a hengertagok, Egerben pedig a pillér oldalának közepén, a sarkaira ék alakú tagozat között. Ezen utóbbi tagozatok a feldebrői templom oszlopkötegei oldalának középrészén találhatók a hengertagok között. A templommal kapcsolatos vitákat legutóbb összefoglaló Gyurkó János az oszlopkötegek egyik párhuzamaként a hagharcini kolostortemplom déli kapujának karéjos pilléreit említi (Örményország). A dolgozathoz írt hozzászólásban Győrffy György megemlíti, hogy a templom védőszentje a Szent Kereszt volt 1332—1337 között, tehát valószínűleg eredetileg is. Ez igen lényeges, mert egyrészt az alaprajzi elrendezésre is magyarázatot ad, másrészt a grúziai párhuzamot is erősíti. A grúzok első templomukat a Szent Kereszt tiszteletére szentelték (Dzsvári). A templom ma is áll a kora középkori főváros

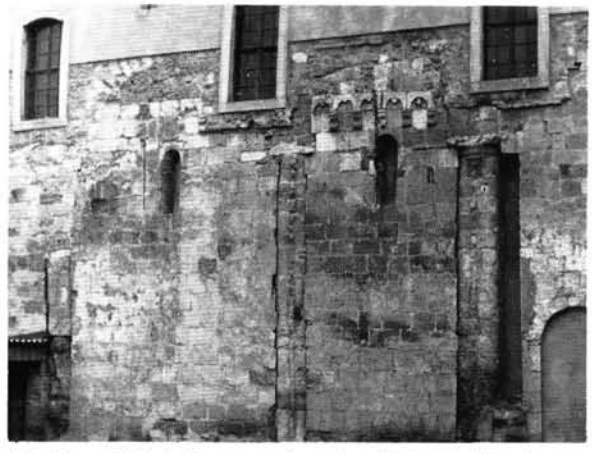

25. ábra. Feldebrő, a templom északi hajófalába foglalt kora román kori (XI. század 1. fele) oszlopkötegek
Abb. 25. Feldebrő, Säulengebinde an der nördlichen Kirchenmauer (1. Hälfte des XI. Jahrhunderts)

feletti magas sziklaszirten, ahol valószínűleg Esztergomhoz, Plockhoz, s talán Öskühöz és Veszprémhez hasonlóan pogány áldozati hely lehetett.[67]

A fent elmondottak alapján módosíthatjuk a feldebrői templommal kapcsolatos eddigi felfogást az eredet kérdésében, az eredeti rendeltetés és a védőszent tekintetében. A templom Aba Sámuel sírtemplomaként és királyi „palotakápolnaként" épült, bizánci műveltségű építőműhely közreműködésével.

Szekszárd. Bencés apátság temploma

Vizsgálatunk utolsó állomása a szekszárdi apátság templomának rövid értékelése. A régészeti feltárást részletes feldolgozás követte, amely kitért az eredet kérdésére is. A négy pillérrel kilenc részre osztott belső tér minden irányban, a hossz- és keresztirányú tengelyeknek megfelelően, egy-egy téglalap alakú kisebb térrel bővül, így a tér kereszt alaprajznak megfelelően bővül, amely ismert grúz és örmény példák szerint a felépítményben jól láthatóan jelentkezett. A kereszt szárai közti kisebb négyzetes, egykor

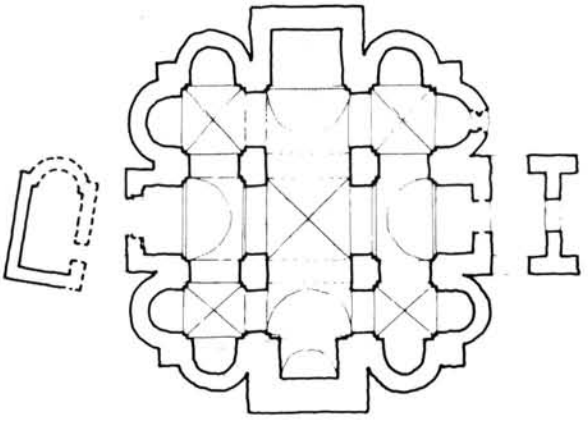

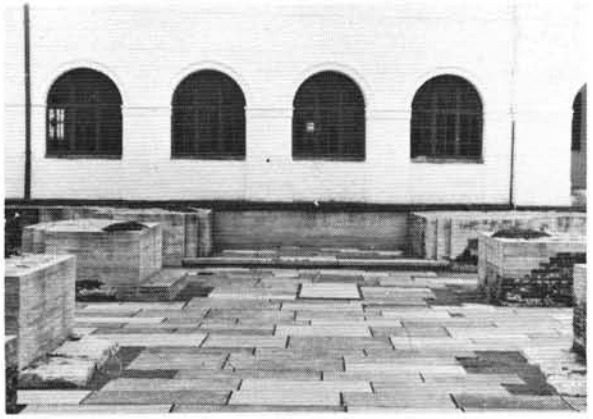

26. ábra. Szekszárd, az I. Béla király által alapított és építtetett bencés apátsági templom alaprajza

Abb. 26. Szekszárd, Grundriss der benediktiner Abteikirche die vom König Adalbert I. gegründet und gebaut worden ist

alacsonyabb terekhez a két külső oldal felől egy-egy félköríves apszis csatlakozik, a templom az alapot képező kereszt alaprajzon kívül nyolckaréjossá formálódik (26. ábra). Európában egyedülálló alaprajzú volt a szekszárdi apátság temploma, amelyet I. Béla királyunk építtetett — nyilván Géza fejedelem és Aba Sámuel István (Szent) királlyal, szellemi örökségével szembeszegülve — temetkezési templomként és hatalmának mindenki számára egyértelmű jeleként, egykori dukátusi (hercegi) birtokán. Az István király, illetve a történeti források szerint felesége, Gizella királynő által megvakíttatott Vazul egyik fia tiltakozott a családot ért kegyetlen sérelem ellen e több vonatkozásban jelképnek mondható nagyszerű építészeti alkotásban. Ezzel a hazai vonatkozásban monumentálisnak mondható alkotással be is fejeződött nálunk az ilyen jellegű alkotások kora, amelyek szerényebb formában és méretben jelentkeznek ismét nálunk, mintegy száz évvel később.[68]

E hazánkban és Európában egyedülálló építészeti alkotás létrejöttét a feldebrői templomhoz hasonló körülmények segítették. Kijevből, I. Endre király feleségével, Anasztáziával jöhettek a Kaukázus-vidék centrális építészetét jól ismerő mesterek hazánkba. Az is lehetséges, hogy az e vidékkel kapcsolatot tartó Aba-nemzetség révén kerültek hazánkba a szekszárdi templomot építő mesterek. Az sem elképzelhetetlen, hogy a feldebrői mesterek dolgoztak Aba Sámuel halála, az őt másodszor trónra lépő Péter uralkodása és végül az ő halálát követő zavaros helyzet miatt elhúzódó munkák közben a szekszárdi templom építésén a királyi kőfaragó- és építőműhely szervezett keretein belül.

Az építkezéseket és a bizánci tanultságú mesterek közreműködését Béla király rövid, de a krónikák által is megörökített két mozzanata is alátámasztja. „. . .;országa területére a bizánci aranyat hozta forgalomba . . . Egész életében nem változtatta meg a pénz értékét . . .". Temetkezőhelyéről a következőket olvashatjuk: „. . . . A Szent Megváltó monostorában temették el, melyet maga épített azon a helyen, melynek neve Szögszárd . . .". A templom védőszentjének, a Szent Megváltónak névválasztása a bizánci kultúra területén kedvelt volt. Szekszárd kiválasztása a dukátusi területen a nyitrai, bizonyos vonatkozásban a feldebrői — nemzetségi birtok — helyválasztására emlékeztet bennünket.[70]

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Az elvégzett vizsgálatból egyértelműen kiderül, hogy a körépítmények az őskortól kezdve ismert kultikus és temetkezési építmények. Ez utóbbiak a görög-hellén, majd a római építészetben külön-külön is virágzásnak indultak. A római császárok dicsőítésére fejlesztették ki e csoport legkiemelkedőbb emlékeit, amikor a palotaegyüttesbe foglalt monumentális centrális temetkezőhely (mauzóleum) az istenített császár életében vallási kultuszhely és hatalmi reprezentáció is volt (Róma, Angyalvár, Split, Diokle-

tianus palotája, Saloniki, Galerius mauzóleuma és diadalíve stb.). Ez ideig a körforma, centrális felépítmény feltehetően igen ősi napkultuszból fejlődött a Világosság és a Sötétség örök harcának vallásos hiedelmén keresztül a római császárkultuszban formát öltött uralkodó hatalmi szimbólumává. Innen már csak egy igen kis lépést kellett megtenni, hogy ez az építészeti megoldás átmentődjék a keresztény világba az ősi halotti kultuszt és az újjászülető embert jelképező keresztelőkápolnák formájában.

Az első monumentális keresztény centrális templom a Szent Sír-templom volt Jeruzsálemben. Közvetlen hatása, nemegyszer a fent említett nagyszerű római emlékekkel együtt, évszázadokon keresztül kimutatható. Ezek sorából kiemelkedik a ravennai és az aacheni palotakápolna, amelyek közvetlenül is hatottak a későbbi századokban.

A morva körtemplomok vizsgálatánál világosan kirajzolódott — Mikulcice három némileg különböző körtemplománál —, hogy azok Cirill és Metód térítőtevékenysége idején és hatására épültek, s a bizánci kultúra körébe sorolhatók. Az is valószínűsíthető, hogy keresztelőegyházak voltak a városon kívüli településeken. E helyeken nyílt lehetősége a korábbi frank-német eredetű egyházak mellett a testvéreknek — szláv nyelven — a térítésre. A felsorakoztatott példák nyomán valószínűnek látszik, hogy itt alakult ki a keresztelőegyházaknak az a formája (6. sz.), amely aztán elterjedt cseh, lengyel, majd a magyar területeken is a X—XI. században. (A 6. sz. templom nyugati, harmadik íves része véleményünk és a példák szerint később épült és védelmi célokat szolgált.)

E kisebb, egyszerű keresztelőegyházak sorából csak a prágai és a krakkói várban álló négykaréjos, az előbbieknél nagyobb püspöki keresztelőegyházak emelkednek ki. Ezeknél már az egyház hatalmának jól látható kifejezésére is törekedtek, rivalizálva a közel álló világi (fejedelmi) hatalom palotáival. Hasonló gondolatot vélünk a lengyel palotakápolnák esetében, ahol azonban a világi hatalom használta fel az egyházi épületet hatalmának mindenki számára érthető bizonyítására. A lengyelországi keresztelőkápolnák, centrális és körtemplomok vizsgálata hozta a legújabb eredményeket az építészettörténeti kutatás e fontos kérdésében. A már régebbről ismert palotakápolnák és körtemplomok mellett a plocki, przemysli és wislicia feltárások eredményei segítettek bennünket a magyarországi anyag pontosabb meghatározásában. Ezeknek és az akkor meglévő szoros — fejedelmi családon keresztül — kapcsolat nyomán egyértelműen kimondhatjuk, hogy püspöki székhelyeinken, a székesegyházak közelében feltárt centrális és körtemplomok legkorábbi keresztelőkápolnáink voltak. A nagyobb székesegyházak felépüléséig ezek töltötték be azok szerepét, amely 10—40 évet is jelenthetett a székesfehérvári királyi bazilikára vonatkozó építési adatok alapján. Véleményünk szerint ez a kulcsa legkorábbi püspöki és nemzetségfői központokban feltárt körtemplomaink eredetkérdésének. A hazai feltárt emlékanyag, a cseh és lengyel példák nyomán feltételezhetjük, hogy az említett keresztelőegyházak mellett épületek („paloták"), tornyok is álltak (Abasár, Eger, Esztergom, Feldebrő, Gyulafehérvár, Nyitra, Pécs(?), Veszprém, Székesfehérvár).

Korai centrális keresztelőegyházaink és a fejedelmi, királyi hatalom jelképeként felépült „monumentális" templomok (Tarnaszentmária, Székesfehérvár, Feldebrő, Szekszárd), amelyek rendeltetése már összetettebb volt (egyházi szertartások, fogadások, temetkezések helye), kezdetben elsősorban a keresztelést szolgálták és csak később tolódott a hangsúly más irányba. (Egyes emlékeknél igen lényegesnek tartjuk a rendeltetés pontos meghatározását félreértések elkerülése miatt.)[71]

Igen lényegesnek tartjuk, hogy a vizsgált csehmorva és lengyel területeken éltek és dolgoztak Cirill és Metód, valamint Szent Adalbert tanítványai, s mi is kapcsolatba kerültünk Bizánccal a X. század közepén, Bulcsú harka és Tormás herceg, majd az erdélyi Gyula küldetése és megkeresztelkedése idején.

A korai magyar centrális és körtemplomok eredetkérdésének és történetének tisztázása végett vállalkoztunk e munkára. Az előzményekből látható, hogy jó adatokat gyűjtöttünk a felvetett kérdés megválaszolására. Ez a vizsgálat arra is rávilágít, hogy az e korról kialakított történeti kép bizonyos pontokon további elemzésre, újraértékelésre szorul. Az átvizsgált anyag alapján újszerű kép bontakozik ki előttünk, amely ha nem is pontos még minden vonatkozásában, a korábbi megállapításokkal szemben jobban megalapozottnak mondható (pl. Abasár, Feldebrő, Nyitra, Székesfehérvár, Veszprém, Tarnaszentmária stb.)[72]

Ez vonatkozik a gyulafehérvári székesegyház mellett feltárt félköríves szentélyű körtemplomra is. Ha nem is tudtunk az építés idejére vonatkozó korhatározó leletekre hivatkozni, a példák nyomán felvetett korai, az első székesegyházat megelőző építkezés talán elfogadhatóbb a korábbi véleményeknél. Megerősíti az új meghatározást a lengyel példák mellett az esztergomi, egri és veszprémi székesegyházak közelében feltárt hasonló méretű és formájú körtemplom igazolt léte, megismert maradványaik ismerete. Ezeknek alapján csaknem bizonyos, hogy a X—XI. század folyamán ezek a püspöki székesegyházaink közelében megismert körtemplomok keresztelőegyházak voltak, első „székesegyházainknak" mondhatók. Alátámasztja ezt az állítást a hatósugarukban megismert, hercegi vagy nemzetségfői központokban épült hasonló, XI. századi körtemplom.

Gyulafehérvár után a tarnaszentmáriai templomot tartjuk legkorábbi — a háromkaréjos szentély vonatkozásában — centrális templomunknak, amely kis mérete dacára kiemelkedő történeti és építészeti emlékünknek minősíthető. A jelentős, művészi értékű kőfaragványokkal díszített, körbefutó padkákkal tagolt kis templom az altemplom szentélyében feltárt aknás sír tanúsága szerint fejedelmi vagy esetleg hercegi sírtemplomként épült 974—975 táján, amely egyben a hatalom kifejezője is volt. Hasonló lehetett Székesfehérvárott a Rózsa utcában feltárt — al-

templom nélküli — templommaradvány is eredetileg.[73]

Hasonló céllal épült fel Székesfehérvárott a Szent Péter tiszteletére szentelt, négykaréjos, az előbbinél nagyobb méretű templom is. A mellette feltárt — „pincés" — épületmaradvány, talán torony alapján Géza fejedelem palotakápolnájának tekintjük, amely az István által építtetett királyi bazilika elkészültéig az ország legjelentősebb egyháza volt, fejedelmi temetkezés, nemzetségfők keresztelésének, fontos tanácskozásoknak, s végül feltehetően koronázásnak színhelye. Hasonló szándék hozhatta létre — nagyobb méretekben és gazdagabb építészeti szerkezettel — Aba Sámuel öthajós, négykaréjos feldebrői templomát, majd I. Béla király szekszárdi apátsági templomát. Ez utóbbi e különleges, értékes hazai emlékanyagunknak legszebb, de egyben utolsó példájának tekinthető, jelenlegi ismereteink szerint. E hazai viszonylatban jelentős méretű templomokat Géza fejedelem és az említett két király építette. Hasonló építésére rajtuk kívül másnak — ilyen méretben —, hercegnek vagy nemzetségfőnek nem volt lehetősége, „engedélye". Az csak az uralkodót illette meg, így az hatalmának jelképe is volt, más rendeltetései mellett.

Kisebb méretben azonban a fejedelemmel, királlyal szövetségben lévő erősebb nemzetségek vezetői építhettek palotakápolnákat és keresztelőegyházakat, amint a fenti példákból az kitűnik. Ez a törekvés később is felismerhető az ispotályos lovagrendeknél — amikor birtokjelző szerepet szántak téglából épített magánegyházaiknak — és a Szentföldet hadiesemény vagy zarándoklat keretében megjárt grófok, családfők, magasabb tisztségviselők esetében.

A fentiekben kívántunk — Közép-Európa centrális templomainak vizsgálatán keresztül — e hazánkban nagy érdeklődést kiváltó, fontos építészettörténeti kérdés megoldásán munkálkodni. Tudjuk, a kérdés még nem teljesen lezárt e vizsgálattal — ez nem is volt célunk —, de reméljük, valamivel mégiscsak közelítettünk a megoldás felé.

JEGYZETEK

1. CSEMEGI (1960) 323—348 — H. GYÜRKY (1963) DÁVID (1970) 201—230 — G. MOLNÁR (1972)
2. DÁVID (1974) — MAROSI (1974) 296—304. — KOZÁK (1978) 49—89. — (Az itt közölt dolgozat a Magyar Építőművészek Szövetsége és az Építésügyi Minisztérium 1984. évi ÉPÍTÉSZETI TANULMÁNYPÁLYÁZAT-ának 7. sz. díjazott pályaműve alapján készült.
3. GYURKÓ (1982) 64—66. (E rövid összegező cikk közli a feldebrői templom elmúlt években végzett kutatásával kapcsolatos „vitairatok" irodalmát is.) — DÉKÁNY (1983) 192—200. (A kolozsmonostori rotunda kérdésében véleményünk szerint csak az ásatási publikációk részletes elemzésének és a korábbiak pontos számbavétele útján juthatunk elfogadható megállapításra, amely felhasználható a csoport — hatfülkések — értékelésénél.)
4. HAJNÓCZI (1969) 35., 175., 183—189., 230—234. és 283—287. ABC (1961) 268., 410.
5. CSEMEGI (1960) 341—342; 12. ábra — HAJNÓCZI (1969) 352—369; 389—398; 415—430. (579. Budapest, Aquincum 1.4. — az ún. kelta kerek szentély), 442; 454. — PEVSNER (1972) 21. és 2. kép.
6. ABC (1961) 47. (baptistérium) gör.—lat. (1. antik szóhasználatban fürdőmedence 2. a középkorban keresztelőkápolna. A római császárok és előkelők palotáiban gyakran találkozunk fürdőikben centrális, belső fülkés helyiségekkel. Ezek hathattak — a korai keresztelés, alámerítés nyomán — a korai keresztelőkápolnák formai átvételére.) KÁDÁR (1959) 11—24. és 10. kép — HAJNÓCZI (1969) 458. és 597. kép — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 36—40. és 42; 50—51. kép.
7. DERCSÉNYI (1960) 14—24. — KÁDÁR (1959) 14—24. és 8; 16. kép — PEVSNER (1972) 30—39. — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 20—33; 60; 74—90; 117—129. — ARCH... ARMENIA (1971) 48—61. — ARCH... GEORGIA (1973) 141—152. — GINK—CS. TOMPOS (1973) 39—44.
8. DERCSÉNYI (1960) 20—24. és 15—17. kép — MAROSI (1972) 21—34. — MOLNÁR (1972) 13—16. és 2. kép — PEVSNER (1972) 41—43. és 23. kép — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 250—252. és 277—298.
9. DERCSÉNYI (1960) 25—30. és 18—21. kép — MOLNÁR (1972) 16—17; 67—68. (12—25. sz. jegyzet) — PEVSNER (1972) 44—48. — REINHARDT (1966) 81—91; Fig. 1. (Az ábrázoláson a kolostorudvar déli részén egy félkörívés szentélyű körtemplomot látunk, S. Maria felirattal. Az ott folyó feltárások egy poligonális kápolna maradványait tárták fel. MOLNÁR (1972) 68; 25. jegyzet) — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 252—255.
10. CSEMEGI (1960) 341—34. és 14. ábra — MOLNÁR (1972) 17; 68—69. (26—39. jegyzet) és 3. tábla — SCHRAGL (1976) 6—12. (Az aacheni hatásokat mutató kisebb centrális és körtemplomok, kápolnák mellett ebben az időben már kereszt alaprajzú centrális templomok is épültek. A forma kiválasztásánál szentföldi hatásokkal — Szent Kereszt tisztelete — számolhatunk.)
11. CIBULKA (1958) — DÉKÁNY (1980) — FILIP (1966) — POULIK (1974).
12. MOLNÁR (1972) 19—22. és 3; 5. ábra — POULIK (1974) 11—15; 38—40; 54—59. és 67.
13. CIBULKA (1958) 199—232. — MOLNÁR (1972) 19—20. és 5. ábra — FILIP (1966) 77—81. — MERHAUTOVÁ (1966) 111—117.
14. FILIP (1966) 77—90. — MOLNÁR (1972) 19—22; 69—70. (45—50. jegyzet) — KORÁN (1966) 1057—1066. — PANNÓNIAI LEGENDÁK (1978) — PÉCSVÁRADI (1983) 64—82; 95. („... Ezt a templomot ... nevezik a Boldogságos Szűz iskolájának, és kívülről kereknek látszik, mint Salamon temploma ..."), 117. („... Az Úr erről a hegyről szállott föl a mennyekbe ... A lábnyom fölött kicsiny, kerek kápolna van ... boltozata nyitott volt a tetején ...") — H. TÓTH (1981) 89—186.
15. BORKOVSZKY (1972) — CHALOUPECKY—KVETMENCL (1948) — FILIP (1966) 91—109. — KORÁN (1966) 1057—1066. — MERHAUTOVÁ (1966) 111—117. — MOLNÁR (1972) 22—24; 70. (51—65. jegyzet) és 3; 6. ábra — PANNÓNIAI LEGENDÁK (1978) 72—77. — H. TÓTH (1981) 140—186. („... Metód ... azt kérte, hogy öccsét a Szent Kelemen templomában temethesse el, hiszen az ő ereklyéivel érkezett Rómába. Így is történt. Konstantin földi maradványait Szent Kelemen templomában

helyezték örök nyugalomra az oltártól jobb oldalra eső sírboltba . . .")

16. BORKOVSZKY (1972) 149—158. — CHALOUPECKY—KVET—MENCL (1948) 45—56. — KORÁN (1966) 1059. — MENCL (19..) 6—7. — MERHAUTOVÁ (1966) 111—113. — MOLNÁR (1972) 22—23. (52—56. jegyzet), 6. ábra.
17. FILIP (1966) 91—98. — JIRÁSEK (1975) 87. — KORÁN (1966) 1061—1062; 6. ábra (A XII. század elején épült négykaréjos prágai Szt. János-kápolnát említi a későbbi temetőkápolnák előzményeként, amely viszont védőszentje alapján keresztelőkápolna lehetett, és a hasonló százavaival rokonítható.) — PISA (1979) 607—617. és a 6. kép (A prágai Szt. Pankrác-templomban feltárt félkörives szentélyű körtemplom belső négy pillérmaradványával a kutatók szerint a XII. sz. 2. harmadában épült.) — REICHERTOVÁ (1977) 134—153. és (1979) 647—650; 2. ábra (Az 1050-ben alapított bencés apátság kertjében 1971—73-ban egy kb. 12 m átmérőjű, négykaréjos kápolna maradványait tárták fel.) — SWIECHHOWSKI (1958) 371—378. és 5. ábra.
18. BÁCS (1980) 26—28. — BRONIEWSKI (1980) — MOLNÁR (1972) 24—26; 70. (66—72. jegyzet) és 7. kép.
19. BRONIEWSKI (1980) KUNYSZ (1981) SZAFRANSZKI (1972) 39; 10. kép ZUROWSZKA (1966) 159—167; 1—4. ábra.
20. BRONIEWSKI (1980) 172—179. — MOLNÁR (1972) 24—25; 70. (68—69. jegyzet), 7. kép 4. ábra — PANNÓNIAI LEGENDÁK (1978) 99. („Egy igen erős pogány fejedelem, aki a Visztula mentén székelt, gyalázta és sanyargatta a keresztényeket. Metód üzenetet küldött neki mondván:
— Jobb lesz, fiam, önként megkeresztelkedned saját országodban, nehogy fogolyként, idegen földön, erőszakkal kereszteltessél meg, s emlékezni fogsz szavaimra . . ." — Feltételezhető, hogy a legendában említett fejedelem a krakkói volt vagy a plocki. Krakkó mellett a cseh birtoklás és a prágai és waweli négykaréjos kápolnák formai hasonlósága szól. Plock mellett viszont az, hogy a palotakápolnát pogány — legyőzött? — áldozati hely fölé építették.) — ZUROWSZKA (1966) 159—161; 4. ábra.
21. BRONIEWSKI (1980) 171—177. (A szerző jó áttekintést ad a lengyel centrális templomokról, a X. századiaktól a XIII. században épült legnicai palotakápolnáig.) — CIBULKA (1958) 86—87. és 53—54. kép (A szerző Egilsay egyenes szentélyzáródású templomát említi. Nyugati homlokzata előtt egy kör alaprajzú torony áll, mint a mikulcicei 6. sz. és Kisnána templománál feltételezzük, és ahogy Apátkoloson a temetőben és Strzelnon látjuk.) — KUNYSZ (1981) 80. és 48. kép — MOLNÁR (1972) 24—25; 7. kép — SZAFRANSZKI (1972) 36—55. és 10; 19. kép — SWIECHOWSKI (1958) 375—376. — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 416—430. — ZUROWSKA (1966) 159—167.
22. BRONIEWSKI (1980) 173—176; 327—336. kép (A waweli négykaréjos kápolna építését a szerző I. Mieszkó (965—992) idejére teszi. A körtemplomok esetében is találkozunk építésükre vonatkozó történeti adattal, amelyeket a magyarországi anyag tárgyalásakor figyelemmel kísérünk majd.) — KUNYSZ (1981) 77—92. — SZAFRANSZKI (1972) 56—63. és 9; 24. kép (A lengyel kutatók tényként fogadják el, hogy a X. században szláv püspökség működött, amelyhez a krakkói Szt. Mihály-katedrális is tartozott. Ezenkívül más püspökségek is voltak Lengyelországban, amelyek közé tartozhatott — talán valamivel később — a plocki és a sandomierzy is. — A plocki palotakápolna háromkaréjosra történt átalakítását az 1065-ben alapított mogilnói bencés apátságon keresztül érvényesült clunyi reform hatásának tartják. A palotát II. (Merész) Boleszláv vagy az őt 1079-ben követő Wladislav Herman adhatta át a püspöknek, aki azt keresztelőkápolnaként használhatta.) — CONANT (1966) 341—344; 1—2. kép (Az 1077—1088 közötti években építettek fel Clunyben a szentély mögötti temetőben egy háromkaréjos kápolnát.) — SWIECHOWSKI (1958) 374—378. (Az említett emlékeken kívül közli az alaprajzát a nyújtott, félkörives záródású Martyrium des Saints Carpos et Popylos (Konstantinápoly) és a zborói körtemplomoknak, valamint a hármas tagozódású oesterlarskerit (Dánia.) — ZUROWSKA (1966) 159—167; 1—4. kép (E helyen köszönjük meg Kozák Balázsnak és Terezának a lengyel anyag fordításában nyújtott segítséget).
23. CSEMEGI (1960) 336—338. (27—30. jegyzet és 8. ábra) — DERCSÉNYI (1960); 14. és 8. kép (Az almennoi Szent Tamás-keresztelőkápolna kör alakú, nyolc oszloppal osztott és félkörives fülkékkel tagolt hajójához a zborovihoz hasonló, félkörívesen záródó „nyújtott" szentély csatlakozik. Az említett példa a Felső-Itáliában álló nagyszámú, kupolás, lanternás fedésű keresztelőkápolnák közül még az Astiban és Lennoban állót említi. Megjegyzi, hogy Itáliában a keresztelőkápolnák kivétel nélkül kör vagy sokszög formájúak.) — MOLNÁR (1972) 18—19. és 4. kép PETRICIOLI (1981) 10—25; 74—76. I—III; VI. és XXI. ábra — SUIC (1968) Tab. XXXVII. és XXXVIII. (A belülről három félkörívvel záródó Szt. Kereszt-templom a XI. században, a városon kívül, kiemelkedő dombon álló háromkaréjos Szt. Miklós-templom a XI. század végén épült, mint a már említett clunyi és plocki kápolnák.) — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 245—248. és 291—292. kép, 367—375.
24. MIJATEV (1974) 90—97. és 91—103. kép — ČANEVA (1968) 13—26; 4—6. ábra — KÁDÁR (1961) 40—46. és 28. kép — SMAJADOVSKI (1981) 7—17. (A szerző elsősorban a nyugati, „uralkodói karzat" elemzését tűzte célul maga elé.) — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 171—186; 223. kép és 217—218; 274. kép [Ez utóbbi helyen a konstantinápolyi „Mongol Mária" alaprajzát látjuk. A négykaréjos, kívül öt-öt oldallal záródó, belül három-három fülkével — összesen tizenkettővel — tagolt templom a XIII. század végén épült. E gazdag alaprajzú templom rokonságot mutat a Csemegi József által fülkekoszorús rotundának nevezett, Közép-Európában található emlékekkel (Altötting, Brevnov, Ludwigstadt, Würzburg).]
25. AWWAD (é.n.) 14—22; 29—30. (Jézus Mennybemenetelének a helyi hagyományok által őrzött helyén már a IV. században egy bizánci templom állt, amelyet 614-ben lerombolták. A keresztes háborúk idején visszafoglalt és megtartott Jeruzsálemben e helyen a XII. században egy nyolcszögletű kis kápolnát építettek. A kápolna oldalait oszlopok által tartott falívek tagolják.) — MAROSI (1969) 66—67. [Hasonló bazilikát építtetett Liebert cambrai püspök (1051—1076) a Szent Sír tiszteletére, amelynek közepén kerek formában elkészíttette az Úr sírját is. Így tett Cono és fia Lambert az első keresztes háborúból visszatérve. Huy város keleti szélén templomot építtettek a Szent Sír és Keresztelő Szent János tiszteletére.] — KOZÁK (1982) 99; 45. kép — STRZYGOWSKI (1936) 25—27; 10—12. kép és 165. — ZÖLLNER (1980).
26. AWWAD (é.n.) 18—22. — BARDON (1975) 41—42; 22—24. ábra — LAMBERT (1955) — KOZÁK (1978) és (1982) 124; 70. kép — MOLNÁR (1972) 60—62. — MÜLLER—WIENER—KERSTING (1966) — TOMPOS (1980) 28; 101—102.
27. CSEMEGI (1960) 327—328; 345. (Az osztrák—csehszlovák nyolcfülkés körtemplomokkal kapcsolatban Csemegi felvetette annak lehetőségét, hogy azok II. Endre 1217. évi keresztes hadjáratának hatására

épültek, amelyben Lipót osztrák és Ottó meráni herceg is részt vettek.) — DEHIO (1887) Taf. 205. — GERVERS M. (1969) — Kozák (1978) 65; 85—87. (A szerző bevonta vizsgálatába a négykaréjos és tizenkét fülkés, téglából épült templomokat, kápolnákat is.) — KNAURS (1978) — Lambert (1955) — RIVOIRA (1908) — CS. TOMPOS—ZÁDOR—SÓDOR (1971) 210—212; 517—520. kép (A temetőkápolnák — karnerek — a szerzők szerint szoros rokonságot mutatnak a cseh és magyar rotundákkal. Építésük idejét 1200—1250 közé teszik. A sírkápolnák gondolatát nem a baptistériumból, hanem a kerek sírkamrából vezetik le, Franciaország felől.)

28. GEREVICH (1938) 7—12. — GYÖRFFY (1977) 351.
29. GYÖRFFY (1977) 47—48. — HORVÁTH (1860) I. 86. — PANN. LEG. (1978) 99.
30. GYÖRFFY (1977) 98—102. — VAJAY (1967) 80; 94.
31. GYÖRFFY (1977) 86—87. — HORVÁTH (1860) I. 106—107.
32. HORVÁTH (1960) I. 101—109. — VAJAY (1967) 63. (E munka lektora Györffy György volt, aki több pontban — pl. Adelheid személyét illetően — nem ért egyet a szerzővel, bár annak érvelése világos és megalapozott.)
33. GERENCSÉR (1981) 4. — NAGY (1982) 62., Fig. 17. — ZOLNAY (1983) 53. — (A győri kápolna helyreállítása 1983-ban megtörtént, megtekinthető.)
34. CSEMEGI (1941) 44—46. — GEREVICH (1938) 32—33. —
35. CSEMEGI (1949) 92—107. — DERCSÉNYI (1970) 26—28.
36. MENCL (1959) 217—220. — GYÖRFFY (1977) 350—351.
37. MAJOR (1976) 193—226. — KOVÁCS (1968) 124—125.
38. KOVÁCS (1972) 80. — KOZÁK (1978) 120—121., (1979) 136—137. — SÁPI (1980) 107—117.
39. A most folyó helyreállítások befejezése után jól érzékelhetővé válnak az elmondottak. A műrészletek kiszabadítását, kiegészítését és láthatóvá tételét várjuk a most folyó munkáktól.
40. CSEMEGI (1941) és (1949) i.h. — DERCSÉNYI (1960) 39—43.
41. GYÖRFFY (1977) 350—351.
42. GYÖRFFY (1977) 102., 350—351. — KRALOVÁNSZKY (1983) 75—88.
43. Nem áll módunkban most e helyen részletesen foglalkozni családtörténeti kérdésekkel. Ez a mostani lehetőségek nyomán újabb, részletes feldolgozást igényel.
44. GYÖRFFY (1977) 117. — SCHRAGL (1976) 6—10. — SCHWARZ (1968) 43—58.
45. CHALOUPECKY (1948) 112. — KORÁN (1966) i.h. — NOVOTNY (1983) 282—301. — REICHERTOVÁ (1979) 647—650.
46. GYÖRFFY (1977) i.h. — KRALOVÁNSZKY (1983) i.h. — VAJAY (1967) i.h.
47. GYÖRFFY (1977) 350. — NAGY (1971) 63. és (1973) 78. — (Az 1973-ban írt jelentés az épület (?) északi oldalánál sekrestyét említ, amelynek padozatában egy XIII. század elejei és egy XIV. századi sírkővel fedett sírt találtak. A kiállításon látható a feltárás idején készített fényképfelvétel. A nagy, szabályos téglalap alakú, kopott felületű kőpadlóba ágyazott a két sírkő. A XIII. századi sírkő sima szalagkeretével határolt mezejében egy, a keret széleit érintő hosszú szárú sima kereszt látható. A másik, gótikus sírkő hasonló keretezésű és két részre osztott. Felül egy kereszt, alul két egyforma, vakmérmű díszíti.)
48. GYÖRFFY (1977) 350—352. (Amint láttuk, a Magyarországon keresztül megindult zarándoklatok előtt is épültek centrális templomok hazánkban, más helyről hozott minták és hatások nyomán — Székesfehérvár, Rózsa utca, és Szent Péter-templom, Esztergom, Szent Vid-kápolna, Veszprém, Szent György-keresztelőegyház, Tarnaszentmária.)
49. A hasonló történeti fejlődésen közel azonos időben átmenő, szomszédos bulgár, cseh, lengyel, morva korai templomépítészet támasztja alá az itt mondottakat.
50. GYÖRFFY (1977) 116—121. — HORVÁTH (1860) I. 111—150. — KRALOVÁNSZKY (1983) i.h. — VAJAY (1967) i.h.
51. GYÖRFFY (1979) 7—11. — NAGY (1968) 102—109., (1971) 181—198., (1980) 357—366. és (1982) 41—69. — ZOLNAY (1983) 52—75.
52. GYÖRFFY (1977) 350—351. — ZOLNAY (1983) 53—55.
53. CSEMEGI (1935) 217. — DÉTSHY (1964) 1. ábra — KOZÁK (1975) 81—99., (1981) I. 6. és 9. kép., II. 96—97.
54. DÉTSHY—KOZÁK (1972) 132—145. — GYÖRFFY (1977) 177—190.
55. KOZÁK (1968) 231—266. — G. MOLNÁR (1972) 143—159. — PÁMER (1970) 295—313. — H. GYÜRKY (1963) 363.
56. ENTZ (1958) 70—76. és 57. kép — BÁGYUJ (1983) 11—26. és 1. kép — GEREVICH (1938) 72—74. — KOZÁK (1966) 58—60.
57. ENTZ (1968) 127. — H. GYÜRKY (1963) 359—361. — G. MOLNÁR (1972) 33—34., 36., 52., 12. ábra.
58. GYÖRFFY (1977) 34—35., 50., 99—121. és 375. — GEREVICH (1938) 170. és CLXVI/1 tábla — MENCL (1937).
59. CHROPOVSZKY (1964) 114—119., (1975) 28—30. — DERCSÉNYI (1974) 1—12. és 16. ábra.
60. GYÖRFFY (1977) 86., 182., 281—83., 333. — KOZÁK (1982) 102—105.
61. H. GYÜRKY (1963) 361—363. — G. MOLNÁR (1972) 30—31., 11. ábra — Ruttkay (1975).
62. H. GYÜRKY (1963) i.m. — MOLNÁR (1972) 10., 28., 61. és 8. ábra.
63. H. GYÜRKY (1963) 357—58. — KOPPÁNY (1963) 101—102. — G. MOLNÁR (1972) 34., 12. és 44. kép.
64. KOPPÁNY—PÉCZELY—SÁGI (1962) 75—77., 58—59. kép (A Tapolcára vonatkozó adatokat dr. Törőcsik Zoltánnak köszönöm.)
65. Az elmondottakat a lengyel példák, elsősorban Gniezno, Plock és Przemysl körtemplomai igazolják.
66. CSEMEGI (1941) i.h. — GEREVICH (1938) 10—11. — KAMPIS (1955) — KOVALOVSZKY (1974—1980) 72., 94., 65., 46., 82—84., 90. és 78. — MENCL (1959) 217—220. — DERCSÉNYI (1974) 1—12.
67. ENTZ (1982) 153—154. — GYÖRFFY (1977) 306—351., (1982) 67. — GYURKÓ (1982) 64—67. — KOZÁK (1974) 343—347.
68. KOZÁK (1970—1977) — DERCSÉNYI (1974) 1—12.
69. KOZÁK (1974) i.h.
70. GERÉB (1978) 100—102.
71. KRALOVÁNSZKY (1984) 137. (Félreérthető a szerzőnek a székesfehérvári Szent Péter-templom esetében a szerinte is bizonytalan „ősplébánia" meghatározása, amikor az inkább egy fejedelmi palotakápolna volt, s esetleg még keresztelőegyháznak feltételezhetjük, mindennemű közösséget — népet — érintő plébániai tevékenység nélkül.)
72. E helyen köszönöm meg fiamnak, Kozák Istvánnak a rajzok nehéz körülmények között végzett elkészítését.
73. KRALOVÁNSZKY (1984) 137—138. (Nem érthetünk egyet azzal, hogy a székesfehérvári Szent Péter-templom volt az Árpád család legelső keresztény temploma, s azzal sem, hogy a Kézdiszentlélek-Perkőn álló négykaréjos kápolna — a szerkesztési elv és modulnagyság alapján — a XI. század elején épült. Nem is kísérli meg a szerző indokolni, hogy az 1. sz. ábrán jelzett többi nyolc, fontos átkelőhelynél, szorosnál miért nem állnak hasonló kápolnák.)

IRODALOM

ABC (Művészettörténeti) Terra Kiadás (Budapest, 1961) Architectural Monuments in the Soviet Republic of Armenia (S. Mnatzakanyan—N. Stepanyan) Leningrad, 1971.

ARCHITECTURAL Monuments of Georgia (N. Djanberidze—A. Alexandrov) Leningrad, 1973.

AWWAD, S., Das heilige Land (Gedruckt im Heiligen Land é.n.).

BÁCS Gyula: Lengyelország (Panoráma, 1980).

BARDON Alfréd: Spanyolországi építészet (Budapest, 1975).

BÁGYUJ Lajos: A gyulafehérvári székesegyház restaurálása. Építés—Építészettudomány XV. k. 1—4. sz. 11—26. (Budapest, 1983).

BORKOVSZKY, I.,: Die Prager Burg (Praha, 1972).

BRONIEWSKI, T.,: Historia Architektury dla Wszystkich (Wroclaw, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1980).

ČANEVA, N.,: La basilique paléochrétienne et de la haut époque byzantine du IV—VIe s. en Bulgarie Archeologia (Sofia, 1968) 2. sz.

CHALOUPECKÝ, V.,: Praha Románská (1948).

CHROPOVSKÝ, B.,: Z najstarsich dejin Nitry. Vlastivedny Časopis. 13. (1964) S. 114—119.

CHROPOVSKÝ, B.,: Nitra (Nitra, 1975).

CIBULKA, J.,: Velkomoravský kostelu v Modré u Velehradu (Praha, 1958).

CONANT, J. K.,: Cluny, 1077—1088 Mélanges René Crozet (Poitiers, 1966) I.

CSEMEGI József: Az egri várszékesegyház jelentősége a XII. században. Arch. Ért. 1935. — Uő.: A tarnaszentmáriai templom. MMÉEK (Budapest, 1941) — Uő.: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. Antiquitas Hungarica (1949) 92—107. — Uő.: Közép-Európa román kori centrális templomainak építészettörténeti kérdései [Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, IV. (3. sz.) Budapest, 1960].

DÁVID, K.,: Die Kirche von Kiszombor Acta Hist. Art. Tomus XVI. Fasc. 3—4. (Budapest, 1970) 201 - 230. — Uő.: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája (Budapest, 1974).

DEHIO, Kirchliche Baukunst des Abendlandes (Stuttgart, 1887).

DERCSÉNYI Dezső: Népvándorlás kori és preromán művészet (Bp., 1960) — Uő.: A román kor művészete (Budapest, 1970) — Uő.: Vorromanische Kirchentypen in Ungarn (Budapest, 1974) 1—12.

DÉKÁNY Tibor: A negyedik hatkaréjos rotunda. Műemlékvédelem, XXVII. évf. (Budapest, 1983) 3. sz. 192—200.

DÉTSHY Mihály: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. Művt. Ért. (Budapest, 1964) 1. sz.

DÉTSHY Mihály—Kozák Károly: Eger vára. Heves Megye Műemlékei, II. (Budapest, 1972) 77—159.

ENTZ Géza: A gyulafehérvári székesegyház (Budapest, 1958) — Uő.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert, I—II. Teil (Budapest, 1968) Acta Hist. Artium Tomus, XIV. Fasciculi 3—4. 3—48., 128—175. — Uő.: Kiállítás a feldebrői templom műemléki helyreállításáról. Műemlékvédelem, XXVI. évf. (Budapest, 1982) 2. sz.

FILIP, J.,: Neu Entdeckungen der Tschechoslowakischen Archaologie (Orbis-Prag, 1966).

GERENCSÉR Miklós: Kérdések a régészhez. Népszabadság 1981. nov. 6.

GEREVICH Tibor: Magyarország román kori emlékei (Egyetemi Nyomda) 1938.

GINK K.—Cs. Tompos E.: Grúzia (Budapest, 1973).

GYURKÓ János: Hozzászólás Feldebrő kérdéseihez. Műemlékvédelem, XXVI. évf. (Budapest, 1982) 1. sz. 64—67.

GYÖRFFY György: István király és műve (Budapest, 1977) — Uő.: Esztergom Árpád-kori kezdetei. Esztergom Évlapjai, 1979, 7—12. — Uő.: Hozzászólás Gyurkó János Feldebrővel kapcsolatos cikkéhez. Műemlékvédelem, XXVII. évf. (Budapest, 1982) 1. sz. 67.

HAJNÓCZI Gyula: Az építészet története. Ókor (Budapest, 1969).

H. GYÜRKY, K.,: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta Arch. Hung. 15 (Budapest, 1963) 341—408.

HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme. I. kötet (Pesten, 1860).

JIRÁSEK, A.,: Böhmens alte Sagen (Praha, 1975).

KAMPIS Antal: Feldebrő (Budapest, 1955).

KÁDÁR Zoltán: Ókeresztény és kora bizánci művészet (Budapest, 1959) — Uő.: Középkori művészet Kelet-Európában (Budapest, 1961) Knaurs: Kulturführer in farbe Italien (München, Zürich, 1978) — Koppány Tibor: A Balaton-felvidék román kori templomai (Veszprém, 1963) 81—114. VMMK I. k.

KOPPÁNY T.—Péczely P.—Sági K.: Keszthely (Budapest, 1962).

KORÁN, I.,: Tradition des églises a plan central Boheme Melanges René Crozet, II. (Poitiors, 1966) 1057—1066.

KOVALOVSZKY Júlia: 1974—1980. évi ásatási jelentések. Régészeti Füzetek, 27—33. sz.

KOVÁCS Béla: 1972. évi ásatási jelentés. Régészeti Füzetek 25. sz. — Uő.: Adatok Feldebrő történetéhez. Művt. Értesítő, XVII. (1968).

KOZÁK Károly: Félkörives szentélyű templomaink a XI. században. Arch. Ért. 93. (Budapest, 1966) 1. sz. 47—64. — Uő.: Adatok Kács történetéhez HOMÉ VII (Miskolc, 1968) 231—266. Uő.: Az egri várszékesegyház feltárása. III. Egri Múzeum Évkönyve, XIII. évf. (1975) 81—99. — Uő.: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII—XIII. században. Szegedi Múzeum Évkönyve (1976/77) 1/49—89. — Uő.: 1981. évi ásatás jelentése. Rég. Füz., 34. sz. — Uő.: Az egri vár története (Eger, 1981) — Uő.: Constructions dens la Hongrie des XII—XVe siécles des Ordres de Chevalerie et d' Hospitaliers et leur influence Acta Arch. Hung. 34/1—4 (Budapest, 1982) 71—130.

KRALOVÁNSZKY Alán: The earliest Church of Alba Civites. Alba Regia (Székesfehérvár, 1982) 75—88.

KRALOVÁNSZKY Alán: Baukunsthistorische Angaben . . . Folia Arch. XXXV. 1984. Budapest 111—138.

KUNYSZ, A.,: Przemysl w Pradsieach i Wezesnym Sredniowieczu (Przemysl, 1981).

MAJOR Jenő: Adatok a feldebrői templom keletkezésének település- és birtoktörténeti hátteréhez. Építés—Építészettudomány, VIII. 1—2. sz. (Budapest, 1976) 193—226.

MAROSI Ernő: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. Építés—Építészettudomány 5 (1974) 3—4. sz. 296—304. — Uő.: A középkori művészet világa (Gondolat, 1969).

MENCL, V.,: Sredeveká architectura na Slovensku. I. (Praha-Presov, 1937) — Uő.: Két ősi építészeti emlék Magyarországon, Művt. Ért. VIII. (1959) 217—220.

MERHAUTOVÁ, A.,: Les débuts de l'architecture du haut moyen age en Boheme Melanges René Crozet I. (Poitiers, 1966) 111—117.

MITAJEV, K.,: Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien (Sofia, 1974).

G. MOLNÁR Vera: A középkori Magyarország rotundái (Budapest, 1972).

LAMBERT, E.,: L'architecture des Templiers (Paris, 1955).

GERVERS, M.,: Rotundae Anglicanae. The Acts of the

XXII. International Congress of the History of Art. (Budapest, 1969).
MÜLLER—W. Wiener—A. F. Kersting: Castles of the Crusaders. (London, München, Berlin, 1966).
NAGY Árpád: Az 1971. és 1973. évi ásatási jelentések. Rég. Füz. 24. és 26. sz.
NAGY Emese: Előzetes jelentés az 1964., 1967. évi esztergomi várfeltárásokról Arch. Ért. 95. évf. (Budapest, 1968) 102—109. — Uő.: Reconstruktion de la topographie de la colline d'Esztergom a la haute époque Árpádienne Acta Arch. Hung. 34. 1—4. (Budapest, 1982).
PANNÓNIAI LEGENDÁK. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Bratislava—Budapest, 1978.
PÁMER Nóra: A kisnánai vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem, 1967—1968 (Budapest, 1970) 295—313.
PEVSNER, N.,: Az európai építészet története (Corvina Kiadó, 1972).
PÉCSVÁRADI Gábor: Jeruzsálemi utazás (Szépirodalmi Kiadó, 1983).
PISA, V.,: Die Rotunde des heiligen Pankraz in Prag Congrés International d'Archeologie Slave (Bratislava, 1979).
POULIK, J.,: Mikulcice (Olympia — Praha, 1974).
REICHERTOVÁ, K.,: L'histoire et la recherche archéologique de l'ancien couvent slave á Sázava Rapports du IIIe Congrés International d'Archéologie Slave I. (Bratislava, 1979) 647—650. — Uő.: Byvaly kláster sv. Prokopa v. Sázavé. Arch. Rozhl. 24. (1972) 403—409.
RIVOIRA, T. G.,: Le origine della Architectura Lombarda (Milano, 1908).
RUTTKAY, A.,: Ducové (Nitra, 1975).
SÁPI Lajos: A tarnaszentmáriai templom. Műemlékvédelem, XXIV. évf. (Budapest, 1980) 2. sz. 107—117.
PETRICIOLI, I.,: Povijesni i umjetnicki spomenici u Zadru (Zadar, 1981).
SUIC, M.,: Nin (Zadar, 1968).
SCHRAGL, F.,: Wieselburg an der Erlauf (St. Pölten, 1976).
SCHWARZ, M.,: Kirche und baierische Herzogspfalz (Regensburg, 1968).
SMJADOVSKI, T.,: Sur le cérémonial luurgique de la cour de Preslav Archeologia (Sofia, 1980) 1. sz. 7—17.
SZAFRANSZKI, W.,: Castrum i Castellum Plockie w swietle Wykopalisk (Plock, 1972).
CS. TOMPOS—Zádor—Sódor: Az építészet története. Középkor. (Budapest, 1971).
TOMPOS Erzsébet: Spanyolország építészete I. (Budapest, 1980).
H. TÓTH Imre: Konstantin—Cirill és Metód élete és működése. Gyorsuló Idő (Budapest, 1981).
VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár Évszázadai, 1. (Székesfehérvár, 1967) 63—100.
ZUROWSKA, Kl.,: L'origine du vocable de Notre-Dame dans les chapelles palatines des premiers Piast en Pologne Mélanges René Crozet I. (Poitiers, 1966) 159—168.
ZOLNAY László: A középkori Esztergom (Budapest, 1983).
ZOLLNER, W.,: A keresztes háborúk története (Kossuth Könyvkiadó, 1980).

KÁROLY KOZÁK

DIE ZENTRALKIRCHEN IN WESTEUROPA (IX—XI. JAHRHUNDERT)

Da man in Ungarn ein bedeutendes Interesse für die Zentralkirchen spürt, haben wir es beschlossen die bisherigen Forschungsergebnisse niederzuschreiben, die Erfahrungen, die wir zur Zeit feststellen können.

In den Jahren nach der geschliffenen Steinzeit hatte man kreisförmige Gebäude (Tell Arpatchiya) auch schon gebaut, die uns an die Tholossen erinnern, die in der Umgebeung vom Mittelländischen Meer zur Erinnerung an die Helden aufgestellt worden sind. Die waren vielleicht Wohnungen der Leiter oder waren Sancktuarien. Der älteste bedeutende Grabbau kann der Heroon sein auf der Insel Samothrake, der einen Durchmesser von 19 m hat, und der von Ptolemaios gestellt worden ist, und zwar für seine Tochter. Diese Form entwickelte sich in der römischen Zeit weiter, und wird vor allem mit religiösem Kult bereichert. Der bedeutendste Bau ist hier das Pantheon, das Engelschloss (Das Mausoleum für Hadrianus), der Grabbau Caecilia Metella neben Via Appia (1—2. Abb.) und in der Stadt noch andere, auch heute stehende ähnliche Denkmäler. Die Sancta Constanza Kirche, die zur Zeit eine Taufkapelle gewesen ist, die Kirche Sancto Stephano Rotondo in Rom beweisen es, dass die Christen die zentrale Kirchenform schon in der früheren Zeit übernommen haben, und daneben haben sie die für den Totenkult behalten. Ein hervorragendes Beispiel ist dazu die Heiliege-Grab-Kirche in Jerusalem (2—3. Abb.), die jahrhundertelang einen bedeutenden Einfluss auf den in Europa neu organisierten Kirchenbau und Palastkapellenbau übte (Ravenna, Aachen, usw). Die Palastkapelle zu Ravenna und Aachen übte einen grossen Einfluss im IX—X. Jahrhundert — samt der Kirche des Heiligen Grabes — auf den zentralen Herrscherkapellen- und Bischöflichen-Kapellenbau. Das diente auch zum Ausdruck der Macht (4. Abb.).

In Osteuropa, wo sich zu dieser Zeit verschiedene Völker zum Volk und Staat organisiert haben, im IX—X. Jahrhundert, erschien dieser Zentral-Kirchenbau in kleinerer und bescheidener Form, und hatte daneben auch nicht das selbe Ziel. Einen grossen Einfluss übte das Bisantinische Reich, und vor allem die Missionäre-Brüder: Cirill und Metod beeinflussten da diese Tätigkeit. Zu dieser Zeit wurden die ersten Zentralkapellen gebaut im Bereich der mährischen Herrschaft (Mikulcice, Staré, Mesto). Werfen wir abgesondert einen Blick auf die Zentralkirche in Mikulcice, die aus drei Einheiten besteht. Der westliche Rand konnte ein Turm gewesen sein, früheren und auch späteren Beispielen nach (Abb. 5—6.). Dieser Kirchentyp diente also schon zum Schutz, ebenso, wie ein bischen später einige von den polnischen und ungarischen Zentralkirchen (Abb. 7.). Kirchen, die ein Macht-Symbol gehabt hätten und von aussen waren sie auch monumentaler, hatte man auf diesem Gebiet sehr selten gebaut, (Prag, Kirche des Hl. Vid, Krakau, die Waweler Kapelle mit vier Schnitten), die bischöfliche Taufkirchen waren (8—9. und 12. Abb.). In Polen wurden die ersten Taufkapellen während der Tätigkeit von Cirill und Metod gebaut. Dann haben sie eine engere Verbindung mit der Herrscherfamilie ausgebaut, Dadurch baute man die ersten Palastkapellen und die kleineren Taufkapellen, manchmal die beiden nebeneinender. So ist es möglich geworden die beiden Kirchenformen der Funktion nach zu trennen (Palast-Kapelle und Taufkapelle), und die Funktion genau zu bezeichnen.) Plock, Przemysl. Diese Angaben und Beobachtungen gaben uns eine grosse Hilfe die Herkunftsfrage der Zentralkapellen in Ungarn genauer beschreiben zu können. Wir haben nähmlich schon Erfahrungen gehabt in Bezug auf die Zentralkapellen, die auf dem Heiligen Land für den Ritterorden dienten und auch die in Süd-Europa gebaut worden sind (Abb. 15.).

Da wir die Bauten der erwähnten Gebiete und die dazu gehörenden geschichtlichen Angaben vergleichen konnten, und zwar mit den ungarischen Erfahrungen, das führte uns zu neueren Erfahrungen. Das älteste kirchliche Denkmal, das auch heute noch in Benutzung ist, ist die kleinförmige, für Herrscher Géza gebaute Eigenkapelle. Seine Absicht war da in Tarnaszentmária seine Herrschermacht auszudrücken, wie man das in Quedlinburg (eine kaiserliche Begräbnisstätte) getan hat. Das wollte Géza schon in den ersten Jahren seiner Herschaft ausdrücken. (Abb. 16—17.). In den letzten Jahren seiner Herrschaft-, zu dieser Zeit hat er seine Herrschaft schon verstärkt, und seine europäischen Verbindungen schon ausgebaut-, hat er auf einem bedeutenden strategischen Ort, in Székesfehérvár die zu dieser Zeit in europäischer Dimension geplante Peter und Paul Kirche bauen lassen, wo er sich samt seiner Familie begraben lassen wollte. Der daneben ausgegrabene keller- bzw. turmförmige Bau konnte vielleicht ein Palast sein (Abb. 18.19.) Die Peter und Paul Kirche hat das Muster warscheinlich von Regensburg, von der Allerheiligen Kapelle genommen, die vielleicht ebenso eine Palastkapelle sein konnte. (Herrscher Géza hat 995. um die Hand von der Tochter Heinrich II. für seinen Sohn Emmerich in Regensburg gefreit, und im nächsten Jahr hat Emmerich Gisela geheiratet.)

Auf Einflus des Kirchenbaus in Tarnaszentmária und in Székesfehérvár wurden Kirchin auf dem Gebiet auch anderer Geschlechter gebaut, und zwar Zentral- und Palastkirchen (Esztergom, Abasár), die warscheinlich gleichzeitig auch Taufkapellen gewesen sind (Abb. 20—21.). An bischöflichen Residenzen wurden im X—XI. Jahrhundert am Anfang kreisförmige Taufkapellen gebaut (Abb. 22.) mit Palast. (In Eger, Gyulafehérvár, Nyitra, Pécs konnte die dreischnittige altchristliche Kapelle noch stehen, in Veszprém konnte am nördlichen Teil der ausgegrabenen kreisförmigen Kirche noch ein Palast sein). Die Spuren ähnlicher Lösungen sieht man in den Zentren der Geschlechte, bzw. bei den Leitern der Geschlechte (Abb. 23.)

Im ersten Viertel des XI. Jahrhunderts hat Stefan der Heilige nach westlichem Muster eine grosse, dreischiffige Kirche mit halbrundem Sanktuarium bauen lassen, König Sámuel Aba hat in Feldebrő eine vier schnittige Kirche zur Ehre des Heiligen Kreutzes bauen lassen, dass er dort begraben werde. An der südöstlichen Ecke der Kirche hat man die Reste eines ehemaligen starken Turmes freigelegt. Das war ehnlich zum Verfahren in Székesfehérvár. Eine der letzten "monumentalen" Zentralkirchen von königlicher Gründung, die als Grabkirche funktionierte, wurde in Szekszárd freigelegt. Die hatte einen reichen Grundriss und ganz sicher einen ehnlichen Oberbau. Der König, der die bauen liess, war Adalbert I. (Abb. 24.)

UZSOKI ANDRÁS

I. ANDRÁS KIRÁLY SÍRJA TIHANYBAN ÉS A SÍRLAP IKONOGRÁFIAI VONATKOZÁSAI

Hazánk legrégibb, eredetiben fennmaradt latin nyelvű okleveléből, a tihanyi apátság alapítóleveléből tudjuk, hogy 1055-ben I. András király családi temetkezőhelyet is alapított a Tihanyi-félszigeten. Elhatározása és rendelkezése megfelel kora uralkodói jogszokásának. András követte a Karoling- és Ottó-kori utalkodók joggyakorlatát, elsősorban azonban I. (Szent) István király példáját. Ez a szokásjog mind a keleti, mind a nyugati keresztény világban ősi múltban gyökerezik. András abban a szellemben járt el, mely már a bizánci udvarban hagyományon alapuló rend volt, vagyis a trónra lépett uralkodó első ténykedései közé tartozott egy márványnak a kiválasztása, hogy abból szarkofágját elkészíthessék.[1]

Ezt a gyakorlatot vették át a nyugati keresztény uralkodók, melyre egyik példa Nagy Károly, a Nyugat első, császárrá koronázott uralkodója, aki nemcsak Aachenben felépített sírkápolnájával lépett Bizánc nyomába, hanem azzal is, hogy Itáliából Aachenbe szállíttatta azt a carrarai márványból készült, II. századi, ún. Proserpina-szarkofágot, melyben az ő csontváza található.[2] Bizáncnak ez a külsőségekben is megnyilvánuló utánzása a frank uralkodó halála után fokozatosan szerényebb formát öltött, és szervesen idomult ahhoz az egyházi felfogáshoz, amely a szerzetesi reformok, elsősorban Cluny és több más reformközpont közvetítésével terjedt el és általános gyakorlattá vált. Ez nemcsak abban az uralkodói világnézetben jutott kifejezésre, mely szerint a király, a császár Krisztus helyettese (vicarius Christi), hanem abban is, hogy később már Krisztus szolgája (servus Christi) és az alázatosság, a szerénység uralkodói erénynek számított. Az erélyes, szervezőképes uralkodó szolgálatot is tud vállalni és szerény, alázatos is tud maradni. Talán a legszebb példa erre I. (Szent) István királyunk és Gizella királynénk, valamint II. (Szent) Henrik német-római császár és hitvese, (Szent) Kunigunda. A középkori krónikairodalom legnépszerűbb személyiségei közé tartoztak.[3]

Az uralkodók családi temetkezőhelyeinek a kiválasztására és oda történt eltemetésükre néhány jellemző példát sorolunk fel. Az első német király, I. (Madarász) Henrik (919—936) Quedlinburgot tette székhelyévé (Pfalz) és a várhegyen (Burgberg) építtette ki a királyi udvart és alapított királyi kápolnát (Pfalzkapelle). Henrik 936-ban Memlebenben (ez is Pfalz volt) hunyt el, s holttestét a quedlinburgi kápolnában, az akkor még kisméretű, háromhajós templomban temették el az oltár elé. Sírját egyszerű, díszítetlen, felirat nélküli sírlap fedte, mely töredékes állapotban napjainkig megmaradt. Hitvese, Matild királyné 968-ban halt meg — aki özvegy korában apácakolostort alapított a várhegyen —, és férje mellé temették el egy kőkoporsóba.[4]

Henrik király fia, I. (Nagy) Ottó 936-ban még csak német király, de 962-ben már német-római császár, akit Magdeburgban, az általa alapított Szent Móric-templomban (a későbbi dóm) egyszerű kőkoporsóba temettek el.[5]

II. Henrik német-római császár 1024-ben hunyt el, őt és később hitvesét, Kunigunda királynét, akaratuknak megfelelően, Bambergben, a császár által alapított dóm kriptájában temették el.[6]

A magyar királyok temetkezési helyét így jegyezték fel a XII—XIII. században:

„Sanctus Stephanus sepultus Albe", Szent Istvánt Fehérvárott temették el; „Andreas in monaster. abas. de Tihan", Andrást a tihanyi apátsági monostorban; „Bela Sexar.", Bélát Szekszárdon; „Salomon extra muros Alb.", Salamont a falakon kívül Fehérvárott; „Geuca Vaci", Gézát Vácott, „Ladislaus Varad", Lászlót Váradon; „Calman Albae", Kálmánt Fehérvárott.[7]

E korai felsorolásból is kitetszik, hogy a magyar uralkodóknál is szokásban volt a nyugati császároknál lévő gyakorlat.

A *Chronicon Posoniense* így sorolja fel a XI. századi királyok temetkezőhelyét: (István) „. . . in Alba etiam tumulatur" — Fehérvárott van eltemetve; (Aba) „. . . sepultus est in suo proprio monasterio in Sarus" — saját monostorában Sáron temették el; (András) „. . . sepultus in Tyhon iuxta lacum Valatun (sic) cum suo filio David" — Tihanyban, a Balaton tó mellett Dávid fiával van eltemetve; (Béla) „. . . sepultus in loco, qui dicitur Zukard" (sic) — eltemették azon a helyen, melyet Szekszárdnak neveznek; (Géza) „. . . mortuus Wacieque tumulatus est" — meghalt és Vácott temették el; (László) „Cuius sanctissimum corpus Waradini devotissime veneratur" — akinek szent testét Váradon nagy becsben tartják.[8] Lényegében hasonló adatokat rögzít a XIV. századi krónikakompozíció *(Chronici Hungarici Compositio saeculi XIV.)*. Ha csupán az Aba és Béla közötti időszakot ragadjuk ki, ugyanazokat a temetkezési helyeket említi: Aba a sári monostorban, Béla pedig a szekszárdi monostorban van eltemetve.[9] *Kézai Simon Gestájá*ban alig egy évszázaddal korábban is ezzel egyező kép tárul elénk: András a tihanyi monostorban, Béla a szekszárdi monostorban, Géza Vácott, László Váradon van eltemetve.[10]

A magyarországi adatok is igazolják, hogy az

uralkodói temetkezőhelyek alapítása és létesítése megfelelt a nyugat-európai, már korábban kialakult jogszokásnak.

A TIHANYI MONOSTOR, A KIRÁLYI TEMETKEZŐHELY ALAPÍTÁSA

A tihanyi alapítólevélnek erre vonatkozó része így rendelkezik:

„. . . Unde itaq[ue] xp[ist]ianissimus sceptrifer Andreas iussu auctoritatiuo sub cartali testamento huius priuilegii exarari edix[it], thomo p[re]sente, seriatim monstrante, quicquid ad eccl[esi]am s[an]c[t]e marie s[an]c[t]iq[ue] aniani ep[iscop]i et conf[essoris] in loco qui uulgo dicit[ur] tichon sup[er] balatin, pro sua et coniugis, filio[rum] et filiaru[m]q[ue] et omniu[m] parentu[m] sou[rum] uiuo[rum] siue defuncto[rum] salute tradidit, in t[er]ris cultis et incultis, in uineis, in agriculturis, in seruis, in ancillis, in equis, in bubus, et ouib[us] et porcis, in apib[us] et epsaru[m] custodib[us], et in ornam[en]tis ei[us]de[m] eccl[esi]e honori p[er]tinentib[us] . . .“[11] (1. ábra)

Az idézet két fordításváltozatát is idézzük:

„Azért András, a legkeresztényebb jogarhordó, (király, Sceptrifer), tekintélyes parancsával kimondotta, hogy ezen oklevél hártya-bizonysága alatt irassék meg, miként a jelen szöveg sorrólsorra mutatja, mindaz, a mit Szent Mária és Szent Ányos püspök és hitvallónak a Balatin fölött Tihany nevű helyen levő egyházához a maga, felesége, fiai, leányai és összes élő vagy meghalt rokonai üdvösségeért átadott: müvelt s müveletlen földekben, szőlőkben, földmüvelő eszközökben, szolgákban, szolgálókban, lovakban, szarvasmarhákban, juhokban, disznókban, méhekben és őrzőikben meg az egyház tisztességéhez tartozó ékességekben“ (Erdélyi László fordítása).[12]

„. . . És ezért András, a legkeresztényebb jogarviselő, hatalmából folyó parancsával elrendelte, hogy mindaz a megmüvelt vagy parlagon fekvő föld, szőlő, vetés, szolga, szolgáló, ló, ökör, juh, disznó, méh és ezeknek őrzőik, valamint az egyházi felszerelések, melyeket s akiket — amint a jelen oklevél sorjában megmutatja — a saját felesége, fiai, leányai és valamennyi élő és megholt atyafia üdvéért Szüz Máriának és Szent Ányos püspöknek és hitvallónak a Balatin fölött, a Tichon nevü helyen levő egyházához adott, ez oklevél bizonyságába foglaltassék“ (Holub József fordítása).[13]

A két fordítás összevetés azért szükséges, mert a részleteket az oklevél contextusának promulgatiójából idéztük, és ezt régészeti szempontból kell megvizsgálnunk. Az idézett szöveg tulajdon-

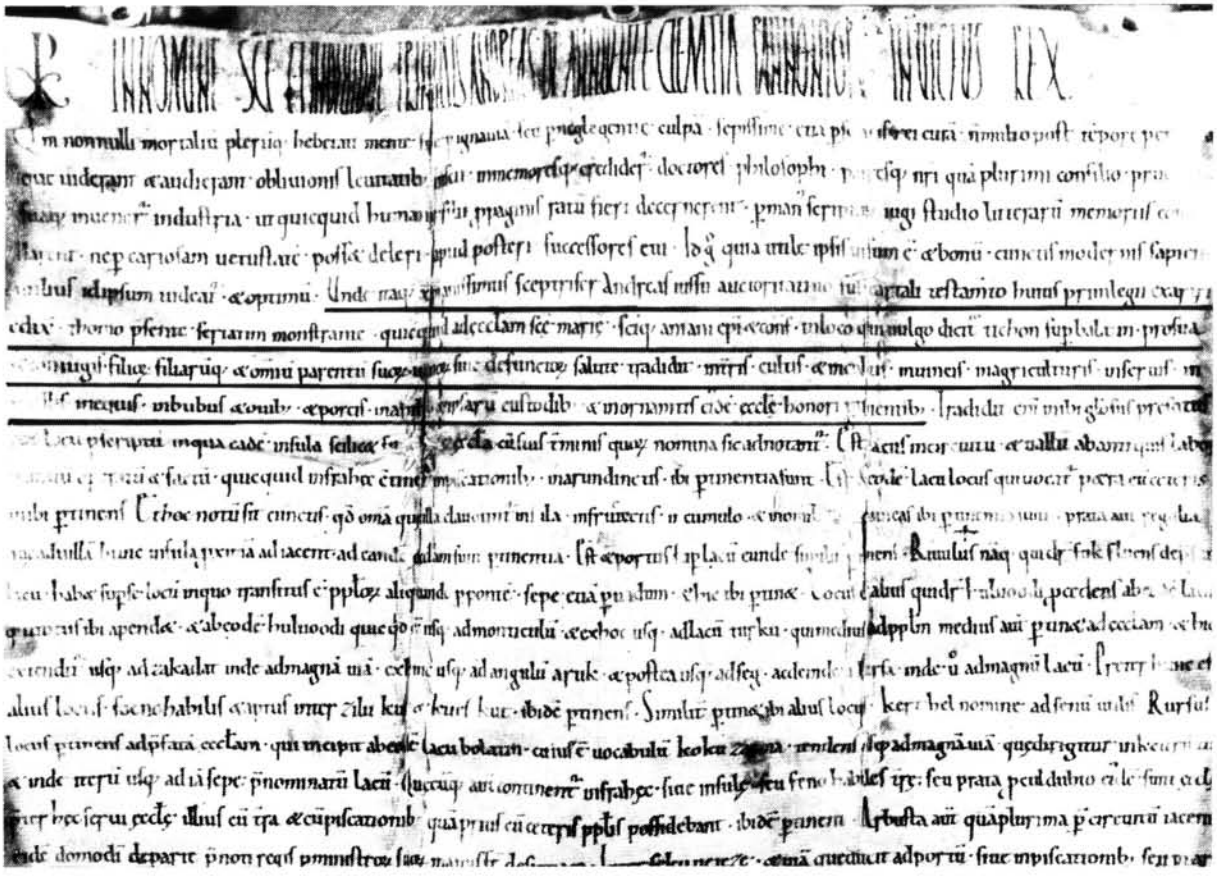

1. ábra. Részlet a Tihanyi Apátság alapítóleveléből, melyben I. András király a monostor alapításáról rendelkezik (a Pannonhalmi Főapátság levéltárában lévő eredetiről készült felvétel; Bakonyi Múzeum fotótára)

Abb. 1. Ausschnitt aus der Gründungsurkunde der Abtei Tihany, in der König Andreas I. die Gründung des Klosters anordnete (Aufnahme vom Original im Archiv der Erzabtei Pannonhhalma; Fotoarchiv des „Bakonyi Múzeum“-s)

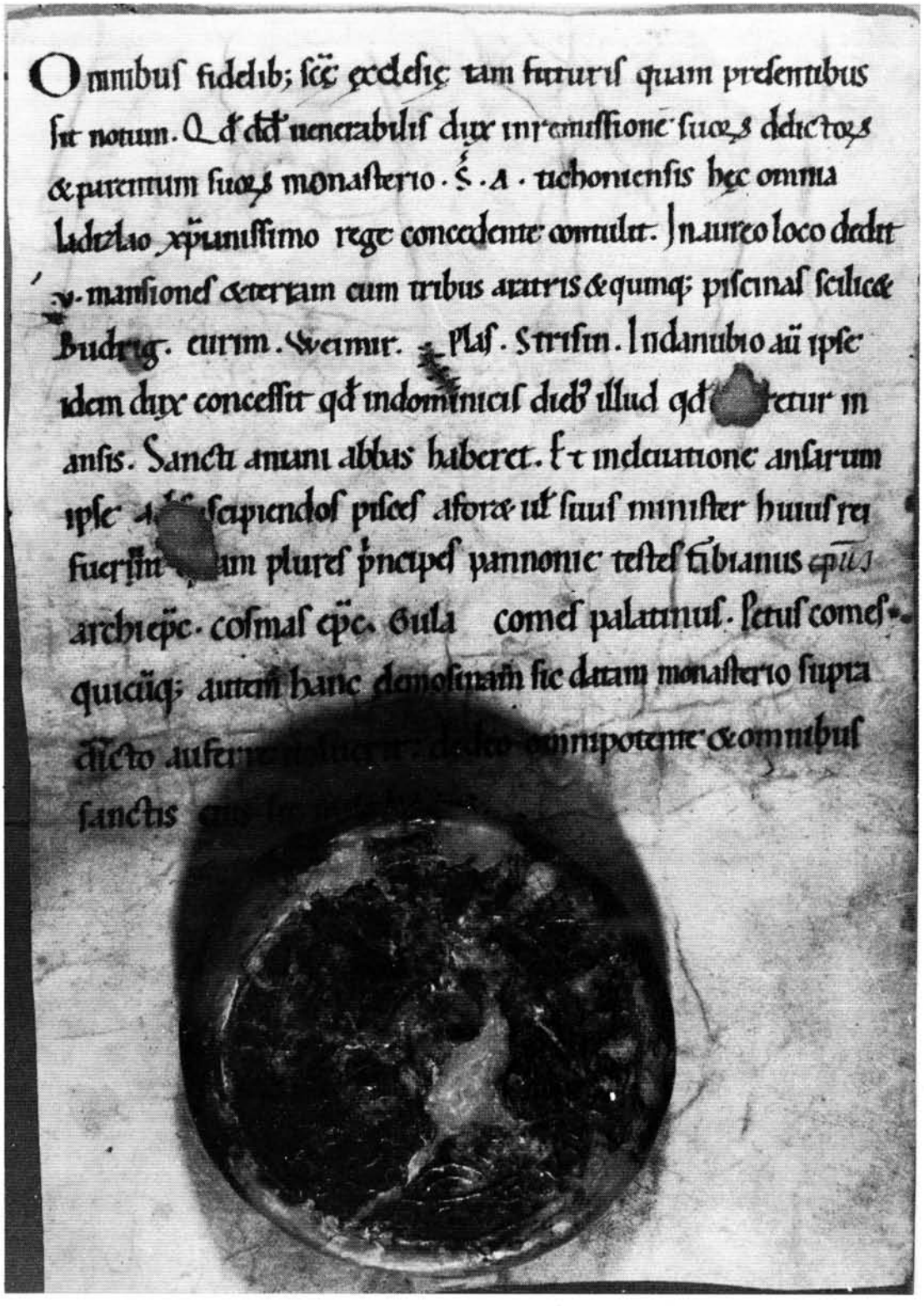

2. *ábra.* I. András fiának, Dávid duxnak az oklevele I. (Szent) László király viaszpecsétjével (a Pannonhalmi Főapátság levéltárában lévő eredetiről készült felvétel; Bakonyi Múzeum fototára)

Abb. 2. Urkunde des Sohnes Andreas I., Dux David, mit dem Wachssiegel König Ladislaus I. (dem Heiligen) (Aufnahme vom Original im Archiv der Erzabtei Pannonhalma; Fotoarchiv des „Bakonyi Múzeum"-s

képpen a tihanyi egyház megalapításának tényét hivatalosan közzéteszi, azonkívül kinyilvánítja, hogy mindez András királynak, feleségének (Anasztázia királynénak), fiainak, leányainak, továbbá élő és elhunyt rokonainak a lelke üdvössége érdekében történt. Tökéletesen beleillik ez a X—XI. századi okleveles gyakorlatba és az uralkodók által létrehozott családi monostorok, temetkezőhelyek alapítási rendjébe.[14] *Erdélyi* fordítása ezt a tényt hangsúlyosabban adja vissza, mint *Hulob* szövege, melyben inkább a monostor fenntartására biztosított javak adományozását domborítja ki. Szerencsésebbnek tartjuk Erdélyi fordítását, noha Holub fordítása frissebb.

Az alapítás tényét a következő mondat egyértelműen kimondja:

„Tradidit enim inibi gloriosus prefatus rex locum prescriptum in qua eadem insula scilicet fondata est ecclesia cum suis terminis quorum nomina sic adnotantur." Magyarul: „Átadta valóban ugyanott — az említett dicsőséges király — a fent leírt helyet, ugyanazon a szigeten — tudniillik, ahol az egyház alapíttatott —, határaival, melyeknek nevei így jegyeztetnek föl."

Teljesen egyértelmű az idézetben, hogy az alapítás megtörtént, ugyanott, tehát a Tihanyi-félszigeten a javakat, jószágokat, birtokokat is átadták. Itt tehát többről van szó, mint királyi akaratról, parancsról, rendelkezésről: itt egy monostort jogilag és ténylegesen megalapítottak, és a működéshez szükséges feltételeket biztosították. Véleményünk szerint ez azt is jelenti, hogy az építkezések — ahogy *Erdélyi* is feltételezte — már korábban megkezdődtek, de nem jelenti azok befejezését, sem a kész monostor felszentelésének megtörténtét. Utóbbit már nem lehet kikövetkeztetni az alapítólevélből.

Erre még Dávid duxnak, I. András fiának az 1090-es évek elején (Szent) László király pecsétjével ellátott oklevele sem ad választ. Véleményünk szerint ezt az oklevelet a király által összehívott 1092. évi *szabolcsi zsinat* után adhatták ki. A zsinat határozatának, vagyis Szent László első törvénykönyvének 37. fejezete Szent István király, Szent Gellért mártir és Szent Márton ünnepeinek vigiliáiról rendelkezett. Ugyanezen a határozat tiszteletre méltó módon emlékezett meg László nagybátyjáról, I. Andrásról: *„Et quod patruus suus Andreas rex cum omnibus, qui tunc erant, episcopis, vovit et statuit, iste rex xhristianissimus destruere noluit, sed firmius roboravit, scilicet dierum trium vigiliam ad festivitatem sancti Petri."*[15] Magyarul: „És amit nagybátyja, András király, mindazokkal a püspökökkel, akik akkor éltek, fogadott és elhatározott, azt a legkeresztényebb király megszüntetni nem akarta, hanem még jobban megerősítette, tudniillik a háromnapos vigiliát Szent Péter ünnepére."[16]

A szabolcsi zsinat 5. fejezetében pedig arról határoztak, hogy aki templomot építtet és a hozzá ígért vagyont nem akarja megadni, azt a püspök ítélete kényszerítse erre. Szinte sugallja e fejezet a gondolatot, mellyel összefüggést keresünk a zsinati határozat és Dávid dux oklevele között.

Már négy évtizede felépülhetett a tihanyi monostor, melynek kegyura — az alapítólevél szerint — jogilag Dávid volt, ekkor talán az egyetlen élő András-fi. Hercegi címe bizonyítja, hogy tekintélyes vagyonnal rendelkezhetett, így kötelessége volt örökösként, de a zsinat határozata értelmében is a monostor javait gyarapítani.

E rövid szövegű adománylevélben a tihanyi monostornak a következő adományokat teszi:

„Omnibus fidelib(us); s(an)c(t)e ecclesie tam futuris quam presentibus sit notum. Q(uo)d D(avi)d venerabilis dux in remissione(m) sourum delictorum et parentum suorum monasterio S(ancti) A(niani) tichoniensis hec omnia Ladizlao xp(ist)ianissimo rege concedente contulit. In aureo loco dedit V mansiones et terram cum tribus aratris et quinq(ue) piscinas scilicet Budrig, Eurim, Weimir, Plas, Strisin. In Danubio au(tem) ipse idem dux concessit q(uo)d in dominicis dieb(us) illud q(uo)d [cape]retur in ansis. Sancti aniani abbas haberet."[17] (2. ábra) Magyarul: „A szentegyház valamennyi jelenlegi és jövendőbeli híveinek a tudomására hozzuk, hogy a tiszteletre méltó Dávid herceg saját és szülei bűneinek a bocsánatára — László, a legkeresztényebb király engedélyével — Szent Ányos tihanyi monostorának adományozta mindezeket: Az Aranyoshelyen 5 telkes házat, 3 ekényi földet és 5 halászóhelyet, ezek Budrig, Eurim, Weimir, Plas, Strisin. Ugyanaz a herceg megengedte továbbá, hogy amit valaki vasárnap fog a Dunában varsában, az Szent Ányos apátjáé legyen."

Az adományok közül különösen az öt szolgaházra és a három ekényi földre szeretnénk felhívni a figyelmet, mert ezek a Duna mellett, a Csallóközben vannak és az Árpád-kori „Aureus locus"-hoz, vagyis Aranyoshoz, a későbbi Csallóközaranyoshoz kötődtek. Nem lehet kétséges, hogy Dávid herceg családi monostorát adományozásával nyersaranyhoz, a Dunából mosott aranyhoz juttatta.

Kumorovitz szerint a király engedelmével történt végrendelkezések, magáningatlan-átruházások sorát Dávid duxnak ez az oklevele nyitja meg.[18] Ez is valószínűsíti, hogy a szabolcsi zsinat határozata hozzájárulhatott Dávid herceg akaratához.[19]

A dunai aranymosás az őskortól jelen századunkig régészetileg és történetileg bizonyított tény.[20] A Dávid herceg adománylevelében említett öt szolgaház népe között is feltételezhetünk aranymosókat, akik annak a tihanyi aurifexnek, aranyművesnek a munkájához termelhették az aranyport, akiről a tihanyi alapítólevél is megemlékezik. Erre a mesteremberre azért volt szükség, mert az alapítólevél hátlapjára írt egykorú leltár — mely a templomi felszereléseket tartalmazza — arany- és aranyozott, liturgikus célra használatos eszközöket („calices aurei scilicet tres", „una crux erea deaurata", „unum thuribulum aureum") sorol fel.[21] (3. ábra)

I. András tihanyi monostoralapítása, mint a családi temetkezőhely létrehozása, a legszebb hazai példája annak a XI. századi joggyakorlatnak, melyet *Mályusz* így fogalmazott meg: „A király maga nem hangsúlyozta, hogy saját monostort alapított, ez azonban helyzetének kettősségével magyarázható: mint a felségjogok birtokosa, megkoronáztatása folyományaként úgyis

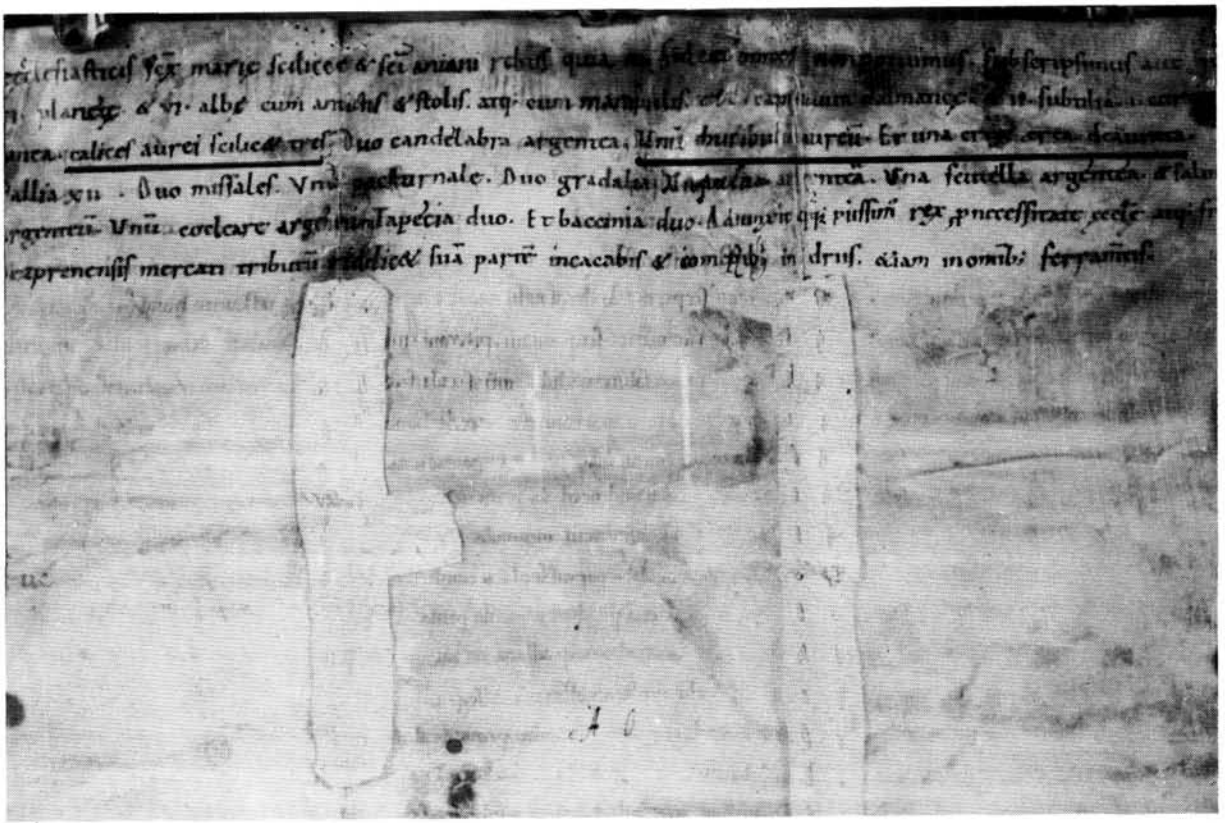

3. ábra. A tihanyi alapítólevél hátlapján lévő leltárjegyzék (a Pannonhalmi Főapátság levéltárában lévő eredetiről készült felvétel; Bakonyi Múzeum fotótára)

Abb. 3. Inventarverzeichnis auf der Rückseite der Gründungsurkunde von Tihany (Aufnahme vom Original im Archiv der Erzabtei Pannonhalma; Fotoarchiv des „Bakonyi Múzeum"-s)

ura volt az egész egyházi szervezetnek. Családjának tagjai, amennyiben módunkban van megállapítani, tehát amennyiben oklevelek állnak rendelkezésünkre, hasonlóképpen jártak el. Általában azok a családtagok, akiknek voltak utódaik, akik tehát önálló ág alapítójának tekinthették magukat, nem kívántak apjuk mellé temetkezni, hanem új monostort alapítottak, s ezt temetkezési helyükül rendelve, az ősöknek kijáró megkülönböztetést biztosítottak eleve maguk számára."[22] Ilyen új, önálló ág megalapítója volt I. András.

András családi kapcsolatainak, dinasztikus házasságának egyik legkorábbi ismert említését *Adamus Bremensis* XI. század második feléből származó gestájában, a szkólionban találjuk: „Haroldus rex Norwegiae a Graecia regressus, filiam regis Ruziae Gerzlef, uxorem accepit. Alteram tulit Andreas, rex Ungarorum, de qua genitus est Salomon. Terciam duxit rex Francorum Heinricus, quae peperit ei Philippum."[23] Harald, Norvégia királya Görögországból visszatérve, feleségül vette Oroszország királya (helyesen: fejedelme), Jaroszláv leányát. A magyarok királya, András magával hozta a másikat, akitől Salamon született. A harmadikat a frankok királya, Henrik vette el, aki Fülöpöt szülte neki.

I. ANDRÁS SÍRJA AZ ALTEMPLOMNAK NEVEZETT KRIPTÁBAN
A kutatástörténet és a szakirodalom kritikai ismertetése

A király 1060-ban hunyt el az öccsével, Bélával lefolyt ütközet után. Halálát és eltemetését így jegyezték fel a *Chronicon Pictum*-ban, a Képes Krónikában: *„Rex autem Andreas fugit versus Teutoniam, sed evadere non potuit, captus est enim ad portas Musun, et negligenter detentus in silva Bocon ad crucem* (helyesen: *curtem) suam, que dicitur Scirc, mortuus est. Sepultus est autem in monasterio Sancti Aniani confessoris, quod idem rex construxit in Tihon, iuxta lacum Balaton."* Geréb László fordításában: *„András király Németország felé futott, de el nem menekülhetett; a mosoni kapunál ugyanis elfogták. És mivel a Bakony erdejében Zirc nevű udvarházában gondatlanul tartották, meghalt. Szent Ányos hitvalló monostorában temették el, melyet ez a király alapított Tihanyban, a Balaton tavánál."*[24]

A köztudatban és a tudományos kutatók körében általánosan elfogadott tény, hogy Andrást valóban eltemették a tihanyi monostor kriptájába, de voltak még, akik megkérdőjelezték ezt. Vegyük sorra ezért az okleveleket és krónikákat,

hogy hol találunk a tihanyi temetésről vagy a sírról említést.

Ismereteink szerint a legkorábbi említés *II. András király* 1211. május 29. után kelt oklevelében található, melyben összeírják a tihanyi apátság népeit és birtokait, és I. András király alapítólevele alapján a határleírásokat a kor szellemében átírják. Az oklevél contextusában olvasható ez: *„Huius igitur rei speculatione salubriter ammoniti, monasterio, in honore Sancti Aniani de progenitore nostro rege Andrea recolende memorie in monte Tichon fundato, ubi etiam fundatoris corpus pie et devote sepultum requiescit . . .''*[25] Magyarul: Tehát ezen tény figyelembevételével üdvösen megemlékezve tisztelt emlékű elődünkről, András királyról, Tihany hegyén az általa, Szent Ányos tiszteletére alapított monostorban, ahol most is az alapító — kegyesen és jámborul eltemetett — teste pihen . . .

Az oklevél világosan és félreérthetetlenül bizonyítja, hogy András király a tihanyi monostorban van eltemetve.

Kézai Simon Gestájában így emlékezik meg: *„Andreas Ipse autem obiit anno regni sui decimo quinto et in Tyhon monasterio proprio cum David suo filio sepelitur.''*[26] Magyarul: *Az András úr pedig meghalt uralkodásának tizenötödik évében, és Tihanyban, saját monostorában, Dávid fiával van eltemetve.*

A *Chronicon Posoniense* lényegében nem mond újat az eddig felsoroltaknál:

„. . . Andreas in silva Wukon (sic) mortuus est et sepultus in Tyhon iuxta lacum Valatun cum suo filio David.''[27] Magyarul: *András a Bakony erdejében meghalt, és Tihanyban, a Balaton tava mellett, Dávid fiával van eltemetve.*

Heinricus de Mügeln krónikájában is a fenti leírás ismétlődik:

„Und starb in dem funfczehen (funfczehenden) jar seins reichs (obiit anno regni sui decimo quinto); und ist begraben in dem munster des heiligen sant Aniani, daz er gepawt hett.''[28] Magyarul: *És meghalt uralkodásának tizenötödik évében és a Szent Ányos monostorban temették el, melyet ő épített.*

A legrégibb magyar nyelvű híradás *Heltai* Krónikájában olvasható András király haláláról és eltemetéséről:

„És a szegény és köszvénes király a futásban fogva esék, és igen gonoszul tarták őtet a fogságban, és mindjárást meghala. És elvivék őtet a Ticzonia kalastromba a Balaton-víz mellé, és eltemeték ott őtet a monostorban, mellyet ő maga csináltatott vala Szent Anianus nevébe.''[29]

Thuróczy Chronica Hungarorum-jának latin szövege Horváth János fordításában magyarul így hangzik: „András király Németország felé futott, de nem tudott elmenekülni, mert a mosonyi kapunál elfogták, és mivel gondozás nélkül tartották fogva a Bakony erdőben, egy Zircnek nevezett falu közelében, elhalálozott. Eltemették Szent Ányos hitvalló monostorában, melyet maga a király alapított Tihanyban, a Balaton tava mellett.''[30]

A felsorolt okleveles és krónikás adatok kétségtelenné teszik azt a tényt, hogy I. András királyt tihanyi monostorának kriptájában temették el, sőt minden valószínűség szerint legkisebb fiát, Dávid herceget is. A döntő okleveles bizonyíték a már idézett oklevél, melynek alapján *Erdélyi* megállapítja: „II. András 1211-ben megújítván és megerősítvén I. András alapítólevelét, világosan megmondja, hogy az alapító teste a tihanyi monostorban nyugszik. Az a kérdés: fönnmaradt-e I. András király koporsója és síremléke?''[31]

Erdélyi kérdésének a megválaszolása régészeti feladat. Vizsgáljuk meg először, maradtak-e fenn írott források a sírról. — A XVI—XVII. században a várrá átépített tihanyi monostor a balatoni végvárrendszer egyik kicsiny, de nem lényegtelen erődje volt. A monostorból csupán a királyi temetkezőhely, a kripta vészelte át a török időket, s mikor a XVIII. század elején az apátság visszatelepült, csak itt volt lehetőség istentiszteletet tartani. Úgy véljük, azóta nevezik altemplomnak. *Grasso Villebaldot* 1719-ben iktatták be a tihanyi monostor apáti székébe. „Pusztult, elhagyott állapotban vette át apátságát, monostorában mindössze két hasznavehető czellát talált, az istentiszteletet a templom katakumbájában kellett végezni . . .'' — írja róla Sörös Pongrác.[32] „Csak az altemplomot lehetett használni, ez pedig elég volt ugyan a monostor lakóinak számára, de nem felelt meg a híveknek. Grasso apát tehát 1719-ben belekapott a máig meglevő barokk-stílű templom építésébe.'' *Sajghó Benedek* pannonhalmi főapát azt ajánlotta Grasso apátnak, hogy a kripta fölé emeltesse a tornyot, „mivel a szentély záródása nem íves, a Balatonra néző falát meg kell emelni s erre kell a tornyot építeni''.[33] Ez a főapáti írásos javaslat azt jelenti, hogy az András-féle kripta alapjaiban szilárd, falaiban ép és biztos építmény volt a XVIII. század 20-as éveiben, vagyis a török idők végvári átalakítása nem érintette.

A befejezés előtt álló templomépítkezést az 1736. december 26-án kiütött tűz félbeszakította, de a munkálatokat már utóda, *Lécs Ágoston* apát folytatta, aki a templomot megnagyobbított, jelenlegi méreteiben elkészíttette. A templom hajója alatt kettős kereszt alaprajzú kriptát építtetett a szerzetesek temetkezési helyéül. Építkezéseiről építészeti adatokkal nem rendelkezünk, csupán annyit tudunk, hogy az altemplomnak nevezett XI. századi kriptát már Grasso apát építkezései valamilyen formában érintették. *Erdélyi* a következőket közli *Römer Flóris* jegyzeteire hivatkozva: „Mikor Grasso Villebald apát a XVIII. század elején a mai templomot a réginek helyén építeni kezdte, a régi templomból megmaradt altemplomban több sírra akadtak, és az is bizonyos, hogy a fölfedezett sírokat avatatlan kezek megbolygatták. Römer szerint egy czinkoporsót ki is emeltek az altemplom talajából . . .''[34]

Bél Mátyás „Notitia Comitatuum Veszprimiensis Simighiensis et Saladiensis'' című, a XVIII. század második harmadában összeállított munkájában Thuróczy, Ranzanus és Bonfini munkáira támaszkodva Tihanyról is ír, a kriptáról és a sírról az alábbiakat közli:

„. . . In locum Tihonis successit iterum claustrum cum templo splendido, cujus sanctuarium

iam exstructam est, restauratore Abbate hodierno, est et capella proxima templo, in qua Andreae I. Hungariae Regis et crura adhucdum ostenduntur. In cruribus eminent quasi scirri ossei. Fuerunt enim nervorum pedumque dolore praeditum fuisse Andream, vulgo Podagricum, qui in sylvis Bakuniensibus vita defunctus, ab Abbatiam hanc S. Aniani, quam anno 1055 fundaverat, sepultus est . . ."[35] Lukács Károly fordításában: „Tihany helység újra megkapja kolostorát és fényes templomát, melynek szentélye már el is készült; a mai apát újította meg és a templom közelében megvan az a kis kápolna, amelyben András királynak lábszárait ma is mutogatják. E lábszárakból mintha csontdaganatok dudorodnának ki. Azt állítják ugyanis, hogy András király, akit közönségesen „Köszvényesnek" neveztek, ideg- és lábfájdalmakban szenvedett; életét a Bakony erdőségeiben fejezte be, s ebben a Szent Ányosnak szentelt és tőle 1055-ben alapított apátságban temették el . . ."[36]

Bél Mátyás közlése félreérthetetlen: tihanyi tartózkodása idején meggyőződhetett a király sírjáról. Ez az adat perdöntő bizonyíték és teljesen egybevág II. András 1211. évi oklevelében mondottakkal.

Úgy tűnik, hogy a II. József által végrehajtatott szekularizáció időszaka sem törölte el ennek emlékét, mert 1807-ben egy tudósító a következőket írja:

„. . . a' félsziget közepén, a' napkeleti domb fokán, áll a' Szerzetes Klastrom, mellyet András Király szerzett, és Sz. Benedek Fiainak adott. A' Klastrom és templom újabb munka: de a' Sanctuarium alatt lévő Kápolna réginek tartatik. Két fejér márvány koporsó kő mutatja régiségét és közönséges tartás szerént itt temettetett el András királyunk."[37] A két kő említése alapján jogos lehet arra gondolni, hogy itt András és Dávid sírköveiről van szó.

1838. július 24-én jeles közéleti emberek, köztük *Vörösmarty Mihály* költő és *Bártfay László* ismert író-ügyvéddel Balatonfüredről Tihanyba rándultak ki és *Bresztyenszky Béla* apát (matematikus tudós) vendégeként megtekintették az apátságot. Bártfay az eseményt így írta le naplójában:

„. . . A nagy oltár (mit csak most láttam először), sokkal magasabb helyen áll, s lépcsőkön kell a sanctuáriumba menni fel: alatta úgy nevezett catacomba van. Itt látszik jobb oldalon a falban egy kősír fedél vagy ravatal s azon egy hosszúkás egyszerű kereszt magasra vésve: azt tartják, hogy I. András király koporsójárul került, ki az Apátság alapítója s ott temetteték el; de az Apát ezt nem állítá mint bizonyost. A templom s Apátság hajdan más helyen állott, magasabb ponton, arra felé, hol az Aspleniumot szakítám a szikláról, sőt még azon túl a hegy tetőn; az említett keresztes fedél onnan hozatott ide, midőn a mostani templom épült, s csak a hagyomány tartja I. András koporsófedelének."[38]

Bártfay jegyzőkönyvi feljegyzésének azt a részét, amely az apátság eredeti épületét más helyre teszi, alaptalansága és ellentmondásossága miatt nem fogadhatjuk el, feljegyzése nyilván pontatlan. A sírlapnak a déli falhoz való rögzítéséről viszont ez a legkorábbi említés. De hogy ez nem itt volt, hanem az említett hegytetőről hozták volna ide, ugyancsak képtelen feljegyzés. Nem is tudjuk a naplóból megállapítani, hogy ezt kitől hallotta, mert — véleményünk szerint — ez már nem Bresztyenszky apát szájából származott. Ez a naplórészlet viszont e kérdésben félrevezette néhány kutató véleményét.[39]

Horváth Bálint bencés szerzetes — aki jól ismerte Tihanyt, ugyanis 1844—1847 között alperjel, plébános és könyvtáros is volt — 1848-ban kiadott balatoni „útikönyvében" semmi lényegeset nem ír tárgyalt témánkról. Hiányos és tartalmatlan leírása teljesen érthetetlen, mert ugyanakkor más helyekről részletes adatokat közöl: „. . . (Grasso apát) . . . hozzáfogott mind a' monostor', mind az egyház' építéséhez, jelesen az egyházat, a' régi catacombára rakatá, melyben I. Endre magyar király temetve nyugszik."[40]

1854 és 1855 nyarán a bécsi *Rudolf Eitelberger* magyarországi régészeti kirándulása során a Tihanyi-félszigetet is bejárta, az apátságot megtekintette és felmérte a kriptát. Tapasztalatairól így számolt be: „In seinem jetzigen Zustande macht sie einen sehr beengenden Eindruck und zeigt grobe Spuren der Vernachlässigung, trotzdem, dass sie der Sage nach ein ungarisches Königsgrab beherbergt. Es befinden sich nähmlich in dieser Kirche zwei fast ganz gleich grosse Marmorplatten, von denen Eine ganz und gar ohne Verzierung ist, die andere aber eine crux apostolica zeigt. Die Platte ist 6' lang, 1 1/2' breit. Das Kreuz in einer einfachen Umrahmung im Relief zusammen, bedeckt die ganze Fläche. Man hielt diesen Grabstein für das Grabmal des Stifters des Klosters, König Andreas, da seit den Zeichen Stephan des Heiligen, das apostolische Kreuz ein Ehrenzeichen des jedesmaligen Königs von Ungarn »des Apostolischen« war, das er sich, bei feierlichen Aufzügen, von einem Bischof vortragen zu lassen berechtiget war."[41] (4. ábra).

Eitelberger munkáját *Ipolyi Arnold* így ismerteti: „Mostani állapotában, úgymond szerzőnk, nyomasztó hatást gyakorol, és az elhagyatottság szomorú nyomára mutat, annak daczára, hogy a hagyomány szerint egy magyar király sírját foglalja magában. Ezt jelelné azon két márvány tábla, melyek egyike minden ékítmény nélkül egészen üres, míg a másikon az apostoli kereszt látható. A kőlap 6 láb hosszú és 1 1/2 láb széles. Rajta a domborúan vésett kereszt egyszerű rámázattal foglalja el az egész tért. Ezen emlék a monostor alapítója, I. András sírkövének tartatik, miután Sz. István kora óta az apostoli kereszt Magyarország apostoli királyának díszjele, melyet ünnepélyes menet alkalmával maga előtt vitetni jogában áll."[42]

Eitelbergernél bukkan elő újra az 1807. évi tudósításban először említett két kőlap. Nem lehet kétséges, hogy a kriptában valóban két sírlap volt, és ennek alapján kézenfekvő, hogy az egyik — a kereszttel díszített — I. András király sírját fedte, míg a másik Dávid herceg sírjához tartozhatott.

Valószínűleg Dávid sírlapját ábrázolja *Rómer Flóris*nak az az 1861. évi vázlata, melyet a kripta alaprajzáról készített.[42a] A kripta nyugati végé-

ben egy téglalap alakú, peremes tárgy rajza látható, melynek hossza 6' 2", szélessége pedig 2' 3", vagyis átszámítva a valószínűleg bécsi lábban és hüvelykben feltüntetett méreteket, akkor a hossza 192,5 cm, szélessége pedig 71,1 cm. A hosszméret szinte azonos András sírlapjának hosszával, a szélesség viszont egy arasznyival nagyobb. Nem lehet kétséges, hogy Rómer vázlata sírlapot ábrázol, mely azóta eltűnt.

Rómer után 12 évvel *Henszlmann Imre* már csak a kereszttel díszített sírlapról ír, melynek rajzát Eitelberger művéből vette át, de vele szemben más jelentőséget tulajdonít a keresztábrázolásnak: „Van a tihanyi altemplomban egy, kőtáblán látható kereszt, melyet némelyek az itt eltemetett I. András koporsójáról származottnak hisznek; azonban e keresztet utólagosan csak azon okból hozom fel, mivel e keresztnek származása bizonytalan és mert nem tartozik a fentebbi keresztek osztályába, alakjánál fogva sem, mivel ez processionalis kereszt (Vortragkreuz) s e minőségében inkább Tihany valamely régi apátját illeti."[43] Henszlmann megállapítása, hogy a tihanyi sírlapon lévő kereszt ún. körmeneti kereszt (Vortragekreuz) (4. ábra), lényegében helyes, de az a feltevése, hogy ez valamelyik tihanyi apáté lehetett, már minden alapot nélkülöz. A szakirodalomban tekintélynek örvendő Henszlmanntól e téves véleményt aztán kritika nélkül átvették az e kérdésről nem eléggé meggondoltan írók és kutatók.

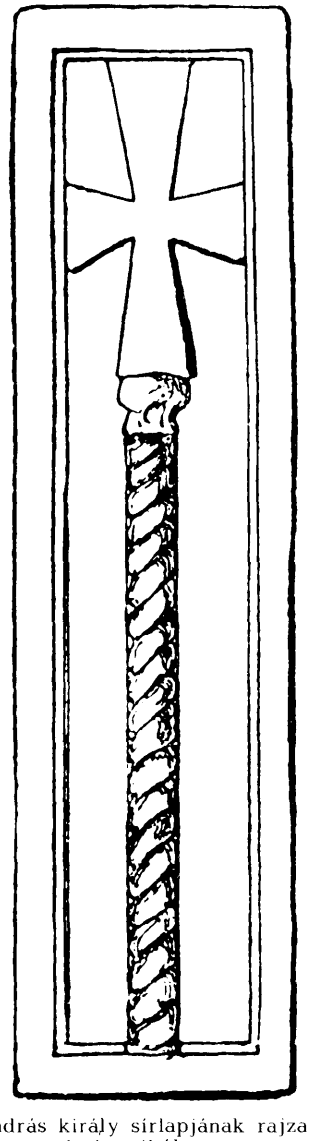

4. ábra. I. András király sírlapjának rajza Eitelberger és Henszlmann tanulmányaiból.
Abb. 4. Die Zeichnung der Grabplatte von König Andreas I. aus den Studien von Eitelberger und Henszlmann

Jalsovics Aladár bencés szerzetes 1878-ban megjelent balatonfüredi útikalauzában így ismerteti a tihanyi királysírt: „Ezen őstemplom nyomait, melyben I. Endre nyomai is nyugszanak, a mostani templom katakombájában találjuk föl . . . A katakomba jobb kézről lejáratánál látható Endre király sírkeresztje. Ez egyszerű kőlap, középen kidomborodó kereszttel jelezve."[44] (5. ábra).

A temetkezőhely történetében 1889-ben jelentős esemény volt, amikor a Pannonhalmi Főapátság jóváhagyásával Simon Zsigmond tihanyi apát Czigler Győző budapesti műépítésszel elkészíttette a monostor felújítási tervét és kivitelezését. A munkálatok tervbevételére 1888. október 25-én *Vaszary Kolos* főapát és *Simon Zsigmond* tihanyi apát vezetésével lefolyt tanácskozás úgy határozott, hogy a templom restaurálását 1889 tavaszán meg kell kezdeni.[45] 1889. május 4-én kelt levelében Vaszary főapát értesíti a tihanyi apátot, hogy „a tihanyi templom és kolostor restaurálási tervét" megkapta, küldi Tihanyba, hogy a munkálatokat minél előbb megkezdhessék.[46] 1890. február 15-i levelében a főapát már az elszámolásokat intézi, ebből következtetünk az építkezések befejezésére.[47] A munkálatok az év végére elkészültek és igen alaposan érintették a kriptát. A helytelenül értelmezett romantika szellemében újravakolták és romanizáló stilusban kifestették. Ekkor csináltak belőle *altemplomot,* tehát gyakorlatban is istentiszteleti célra használható helyiséget. Ez mind építészeti, mind szakrális szempontból elhibázott vállalkozás volt. E munkálatok szerencsére nem érintették szerkezetileg a XI. századi kripta falazatát, oszlopait és boltozatát, de nagyon is érintették a kripta járószintje alatti részt. *Erdélyi* e munkálatokról így számol be *Récsey* tudósítása alapján: „1889-iki restaurációkor az altemplom talaját fölásták s több koporsómaradványt és csontvázat találtak. Amint az első oszlop irányában, a fönt említett befalazott sírkő felé folytatták az ásatást, egy vörös kövekből összeállított és ugyanolyan kőlappal födött kis négyszögű sírgödörre bukkantak, a melyben egy egy emberi csontváznak erősen porladozó maradványai voltak minden mellékletek nélkül. Miután a többi holttetem csak fakoporsóban volt, ellenben ez utóbbi csontmaradványokat épen a kereszttel ellátott sírkő közvetlen közelében nagy gonddal és nyilván későbbi, bizonytalan időben zárták e kis sírládába, mindebből Récsei Viktor a bizonyossággal határosnak tartja azon föltevését, hogy I. András csontvázának maradványára akadtak a tihanyi altemplomban. 1889-

ben I. András állítólagos sírkövét a két első oszlop vonalának megfelelő jobb oldali faltér közepébe falazták be."[48]

Pokorny Frigyes bencés írt még a restaurált monostorról, de a kriptáról és a sírkőről eléggé szükszavúan emlékezett meg, írásából idézzük az alábbiakat: „Hátra van még a katakomba, mely a főoltár és az egész szentély alatt terül el. Az alapitáskor I. András magyar király által épitett templom maradványait a jelenlegi katakombában kell keresnünk. Itt alusszák álmukat a feltámadás napjáig az alapító és fia, Dávid. A király egyszerű, de szép sírkeresztje a lemenet jobboldali részén van befalazva s vele szemközt a mozaikszerű padló alatt egy négyszögű kőszekrény s benne emberi csontmaradányok — ossarium."[49]

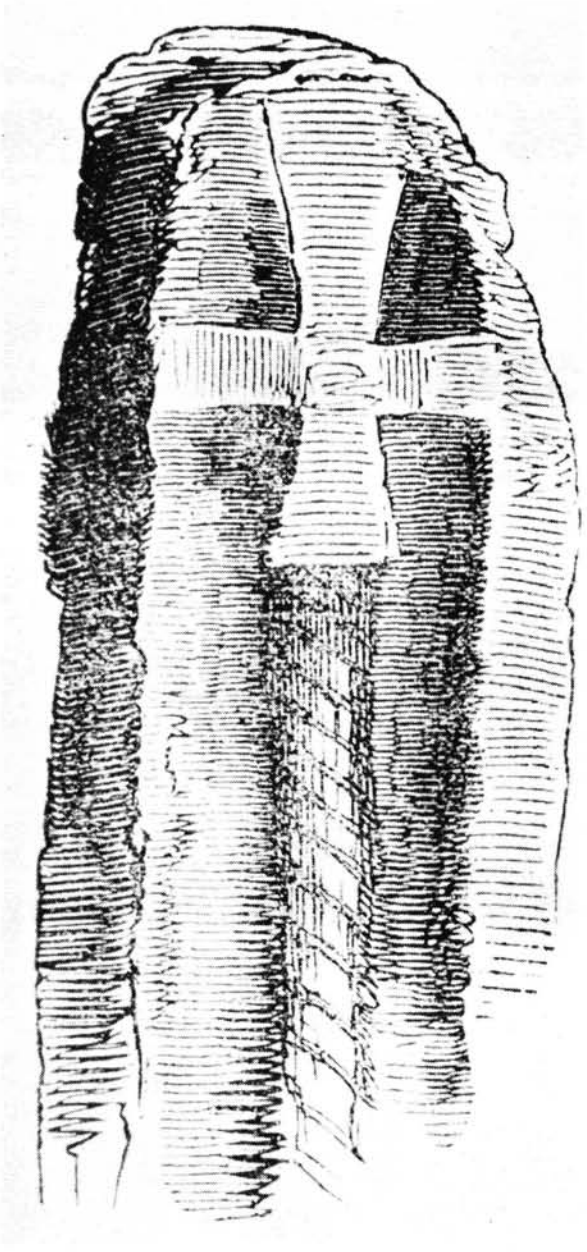

5. *ábra.* I. András király sírlapjának rajza Jalsovics könyvéből
Abb. 5. Die Zeichnung der Grabplatte von König Andreas I. aus dem Buch von Jalsovics

Az ismertetett adatokból arra kell következtetnünk, hogy teljesen szakszerűtlen feltárást végeztek, de lehet, hogy nem is ez volt a cél, hanem valószínűleg a kripta alapfalainak a megvizsgálása és megerősítése. Szinte érthetetlen, hogy alig tulajdonított jelentőséget az ottani munkálatoknak a tihanyi apátság történetének első írója, *Jalsovits Alfréd,* aki 1889-ben megjelent kis könyvében vajmi keveset ir a templom felújításáról, a kriptában történt munkákról csupán lábjegyzetben emlékezik meg: „A tihanyi apátsági templom a f. 1889-diki évben restauráltatván, ezúttal a katakombában is ásatások történtek, de a melyek jelentéktelen eredményt mutatnak. Találtak ugyanis két kő koporsót csontvázzal; . . . A talált ossáriumban lehetnek I. András csontjai . . ."[50]

Karl Lind a középkori siremlékekről irt összefoglaló munkájában a Henszlmann által közölt sirlap ábráját bemutatva kiemeli, hogy a keresztnek csavart szára van és a sírlap I. András király sírjához tartozik.[51]

Pasteiner Gyula nem tartotta említésre méltónak a sírt és a sírlapot, noha a kriptáról ir. Közli viszont a felújitott kripta (altemplom) belső képét, melyen jól látható a déli falhoz állitott sírlap.[52] (6. ábra).

Gerecze Péter a millenniumi kiállítás szobrászati emlékeiről kiadott munkájában igy nyilatkozik: „I. Endre királyunk siremléke a tihanyi altemplomban, mint tudjuk, egyszerű kereszttel jelölt kőlap, a melyen semmi felirás nincs, s inkább csak a hagyomány, mint a történelem bizonyit valódisága mellett."[53] Az idézetnek az a része, mely hiányolja a feliratot a sírlapon — napjainkig találkozunk a szakirodalomban ezzel a kifogással — igazolja, hogy a korai sírlapokról még nem volt kellő áttekintésük.

Forster Gyula már pozitivan nyilatkozik — Récseyre hivatkozva — a sírról és a sírlapról, melynek képét is közli, és azt a véleményét nyilvánitja, hogy „e sírkő eredeti helye semmi esetre sem lehetett a lépcső mellett, hanem ott, hol a királyt eltemették".[54]

Ságí János, a Balaton környékének kiváló ismerője, részben Récseyre hivatkozva és helyszini tapasztalatai alapján ir a kripta restaurálásával kapcsolatos ásatásról: „Az egyik vörös kővel letakart sír vörös kővel volt gondosan kirakva. A sirban nagyon régi csontváznak erősen porladozó maradványai voltak. E sír az egyedüli, mely a többi közül mintegy fejedelmileg kivált. A csontokat nagy gonddal takarították el éppen az alább emlitett keresztalakú, fogantyús pallossal diszitett sírkőhöz legközelebb. Récsey Viktor régészünk azt hiszi, ha a Thuróczy és Katona kifejezette hagyomány alapos, akkor a bizonyossággal határos, hogy a sírban I. Endre csontereklyéire találtak . . . Jobbra a falban hosszúkás, kiálló sírkő van, melyre domború, keresztalakú, fogantyúval ellátott pallost vésték. Állitólag ez a király sírköve. Semmi fölírás nincs rajta. Oly egyszerű az egész, kételkedünk, hogy

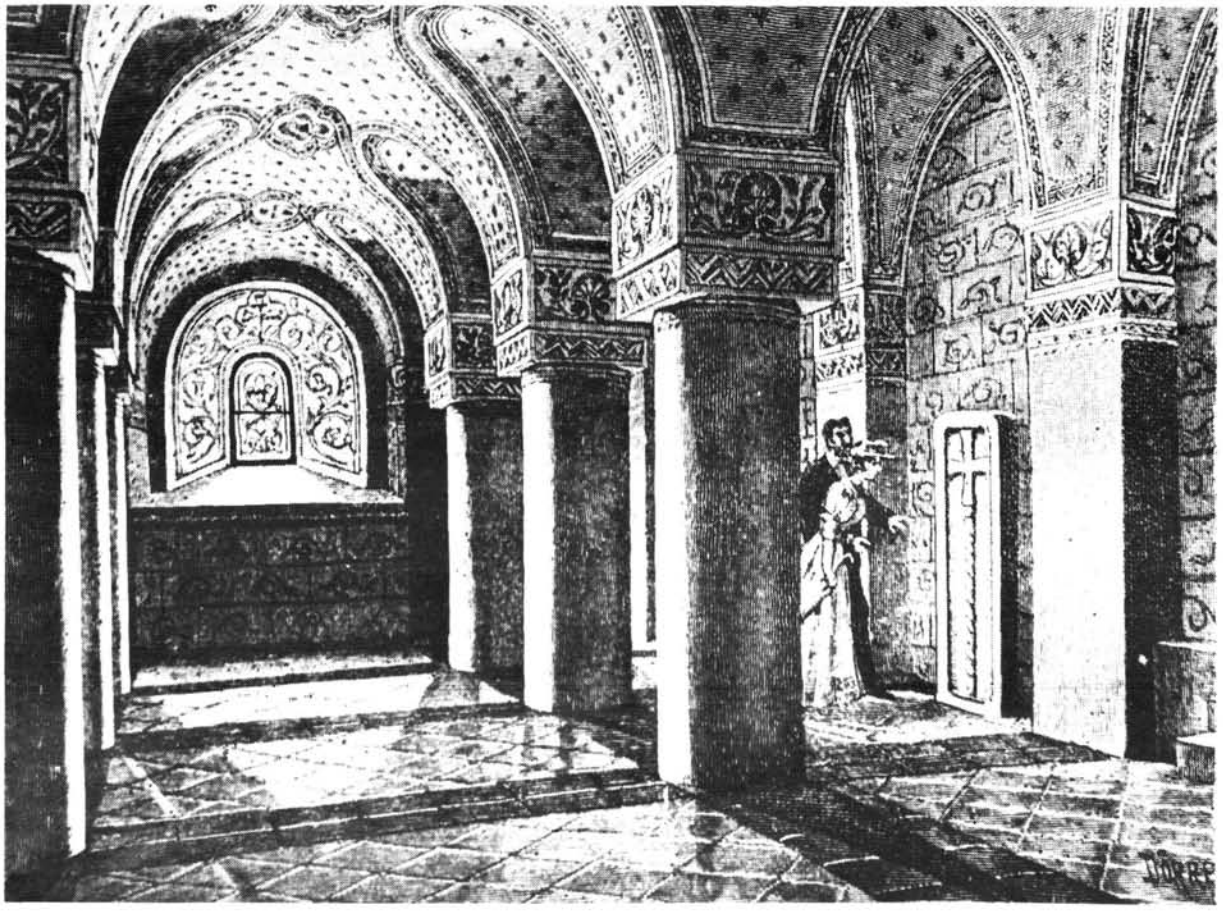

6. ábra. A tihanyi kripta (altemplom) képe az 1889. évi helyreállítás után; háttérben a falhoz erősített sírlap (az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, 1896-ban megjelent monográfiából)
Abb. 6. Das Bilg der Krypta (Unterkirche) von Tihany nach der Rekonstruktion von 1889. Im Hintergrund die an der Wand befestigte Grabplatte (aus der 1896 erschienenen Monographie „Die Österreichisch—Ungerische Monarchie in Wort und Bild")

alatta a király nyugodott."[55] Korának felfogását tükrözi Sági véleménye, mert mindenki feliratot hiányol, pedig a X—XI. században éppen a felirat nélküli királyi sírlapok az általánosak, ez jellemzi a valóban szerény és alázatos keresztény uralkodót. *Benkő Mihály* talán Ságitól veszi át adatát, amikor azt mondja, hogy András és fia, Dávid sírját „egyszerű pallost ábrázoló emlék jelzi".[56] Tévedése Sági alapján történhetett, rossz meghatározást konzervált tovább.

Békefi Remig tagja volt annak a kutatószervezetnek, amely századunk elején a Balaton és a Balaton környékének tudományos feldolgozásával foglalkozott. II. András 1211. évi tihanyi kiváltságlevelére és a Képes Krónikára hivatkozva megállapítja, hogy az „apátság alapítóját, I. Endre királyt Tihanyban temették el". Récsey közleményére utalva pedig a következő összegezést adja: „A tihanyi altemplom déli mellékhajójának falában, az első és második falpillér között látható I. Endre sírköve. Ezt kereszt ékesíti, a melyből csavar-alakú szár nyúlik lefelé. A keresztes sírkő a síremlékek legrégibb típusát alkotja s éppen ezért a tihanyi sírkereszt nagyon becses műemlék számba megy. Ezt 1889-ben, a templom megújításakor, helyéről kivették és a vörös kővel gondosan kirakott sír — I. Endre sírja — irányában odaállították, ahol ma van."[57]

Békefi állásfoglalása azért figyelemre méltó, mert megfontolt véleménye lényegében megegyezik az Eitelberger- és az Ipolyi-féle nézettel, és könyvében a tihanyi sírlapot I. András (Endre) sírköveként mutatja be. *Erdélyi László* 1908-ban megjelent könyvében a sírlap képét is bemutatja (7. ábra); véleményét fentebb már ismertettük.

1912-ben hivatalos kalauzban a Békefi-könyv hatását láthatjuk a teljesen egyértelmű írásban: „Az apátság alapítóját Tihanyban temették el a XI. századból való altemplomban. Itt látható a déli mellékhajó falában az első és második falpillér között I. Endre király sírköve. Egy kereszt ékesíti."[58] Lényegében ezt közli *Lóczy Lajos* a Balaton tudományos tanulmányozásának eredményeit összefoglaló munkájában.[59]

Az első világháború után fellendült balatoni idegenforgalmi irodalomban *Erdélyi Gyula,*[60] *Mihályi—Vigyázó,*[61] *Lukács Károly,*[62] *Margittay*[63] és *Dornyay—Vigyázó*[64] útikalauzaiban olvashatunk a sírlapról és a rajta lévő keresztről.

A szakirodalomban *Szőnyi Ottó* az első, aki nemcsak bírálja a korábbi téves nézeteket, hanem összefüggések alapján értékeli a sírlapot: „A király Zircen halt meg, holttestét Tihanyba vitték és ennek templomában temették el . . . A kripta jobboldali falához támasztott, keretelt kőlap, melynek mezejében egy csavart rúdon kereszt van domborművűen kialakítva, Henszlmann nézetével szemben külföldi analógiák alapján

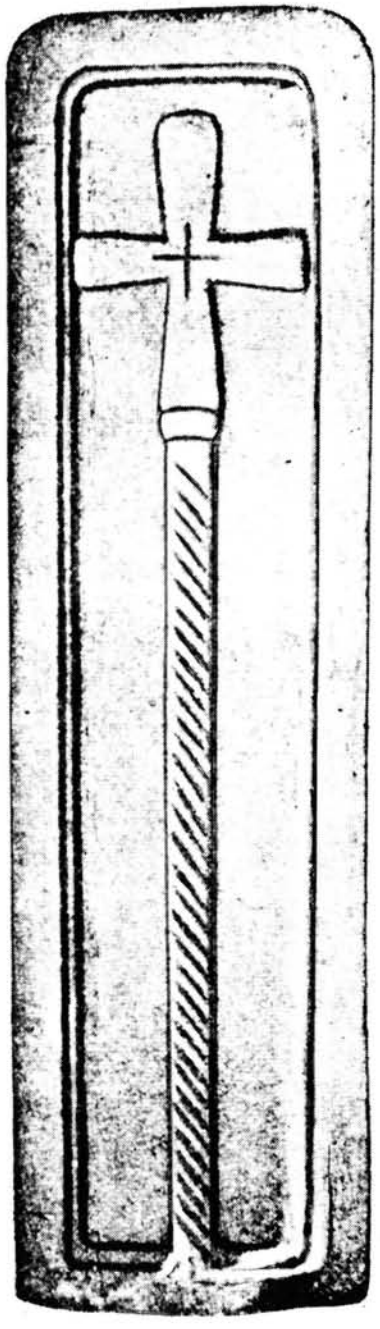

7. ábra. I. András király sírlapja Erdélyi L. 1908-ban megjelent monográfiájából
Abb. 7. Die Grabplatte von König Andreas I. in der 1908 erschienenen Monographie von L. Erdélyi

kétségtelenül sírkőnek minősítendő, és pedig az altemplommal legalább is közel egykorúnak. De hogy ez I. András király sírköve-e vagy valamelyik tihanyi apáté, el nem dönthető, aminthogy egyik magyar Árpád-kori altemplomnak, illetve kriptának a temetkezés céljára miként való berendezését sem lehet megállapítani részletesebb kutatások hiányában. A tihanyi sírkő, ha valóban András király sírköve, nem mai helyén állt."[65] Szőnyi őszintén nyilatkozik, hogy nem tudja eldönteni: királyé vagy apáté volt-e a sírlap.

A két világháború közötti idő legtekintélyesebb művészettörténész egyénisége, *Gerevich Tibor*, így ír róla: „A XI. századi bencés templomok közül egyedül az 1055-ben I. Andrástól . . . alapított tihanyi monostor templomának a kriptája áll nagyjában eredeti állapotában . . . Korai román építészetünk egyik legbecsesebb emléke. A kriptában az 1889-i helyreállítás alkalmával megtalálni vélték az alapító király csontjait s egy csavartszárú kereszttel díszített, tényleg a XI. századra való kőlapban sírkövet, amelyhez hasonló, egy Johannita-lovag sírköve, II. Géza korából került elő Esztergomban (Kőtár)"[66]

Gerevich korrekt és helytálló értékeléséhez annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy az ő idejében a kripta falához rögzített sírlap széleit vakolat, felületét pedig festékréteg borította, tehát nem láthatta a csavartszárú kereszt részleteit, s emiatt nem vonhatott le ikonográfiai következtetéseket. Az esztergomi sírlapon látható nyeles kereszt csak távoli „rokona"-ként fogható fel, mert későbbi, továbbá más a jelentéstartalma. Igaz ugyan, hogy a rúdon lévő, körkeretbe foglalt görög kereszt négy szélesedő szára valóban hasonlít a tihanyi kereszthez, de míg az esztergomi szabályos, egyenlő szárú kereszt (crux graeca), addig a tihanyinak a függőleges szára hosszabb, nyújtottabb a vízszintes gerendánál, vagyis nyújtott szárú görög kereszt (crux graeca oblonga), de semmi esetre sem latin kereszt (crux latina). Az esztergomi johannita monostortemplom feltárása alkalmával előkerült sírkövet *Kozák Károly* is közli, de értékelésére nem tér ki.[67]

Cholnoky Jenő szabatosan közli a tényt, hogy a király sírhelyét kereszttel díszített kőlap fedi.[68]

Radnóti Aladár és *Gerő László* 1952-ben megjelent műemléki könyvükben nem foglalkoztak értékének megfelelően a sírlappal, néhány szavas jellemzésük sem egyértelmű állásfoglalás: „Az altemplomban I. Endre (András) király fonatoskeresztes (kardos) kőtáblája, amely a legrégibb emlékeink egyike."[69] A kard megemlítése, még ha zárójelben is, egy régésztől és egy műemlékkutatótól bizony komoly hiba, mert valótlanságot továbbít.

Az eddig felsorolt szakmunkákban is eléggé érezhető az elbizonytalanodás, amikor egyértelmű véleményt, netán értékelést kell mondani. Ez csak részben érthető, de az már nem, hogy senki nem foglalkozott alaposabban ezzel a megoldatlan problémával, nem nagyon keresték a megnyugtató választ.

1953-ban a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti ásatást, az Országos Műemléki Felügyelőség pedig falkutatást és helyreállítást végzett a tihanyi kriptában.[70] Az OMF-kutatást *Entz Géza* irá-

8. ábra. A kripta (altemplom) déli hajójában 1953-ban feltárt királysír vörös homokkőből készült fedőlappal (OMF fototár)

Abb. 8. Das im Jahre 1953 im Südschiff der Krypta (Unterkirche) freigelegte Königsgrab mit der aus rotem Sandstein gefertigten Deckplatte (Fotoarcniv des Landesdenkmalamtes)

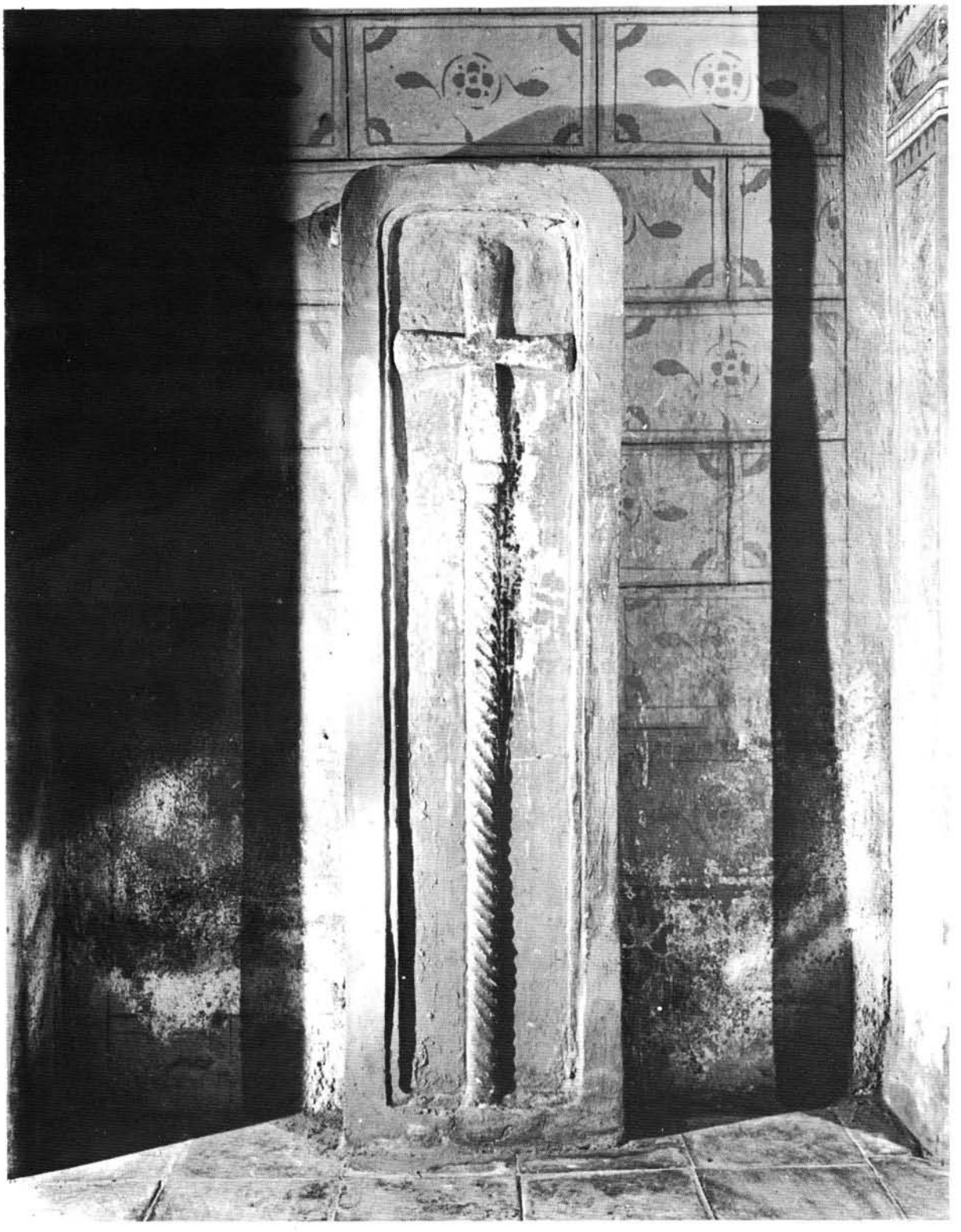

9. ábra. I. András király sírlapja az 1953. évi műemléki és régészeti kutatás megkezdésekor (OMF fototár)
Abb. 9. Die Grabplatte von König Andreas I. zu Beginn der archäologischen und Baudenkmalsforschung im Jahre 1953 (Fotoarchiv des Landesdenkmalamtes)

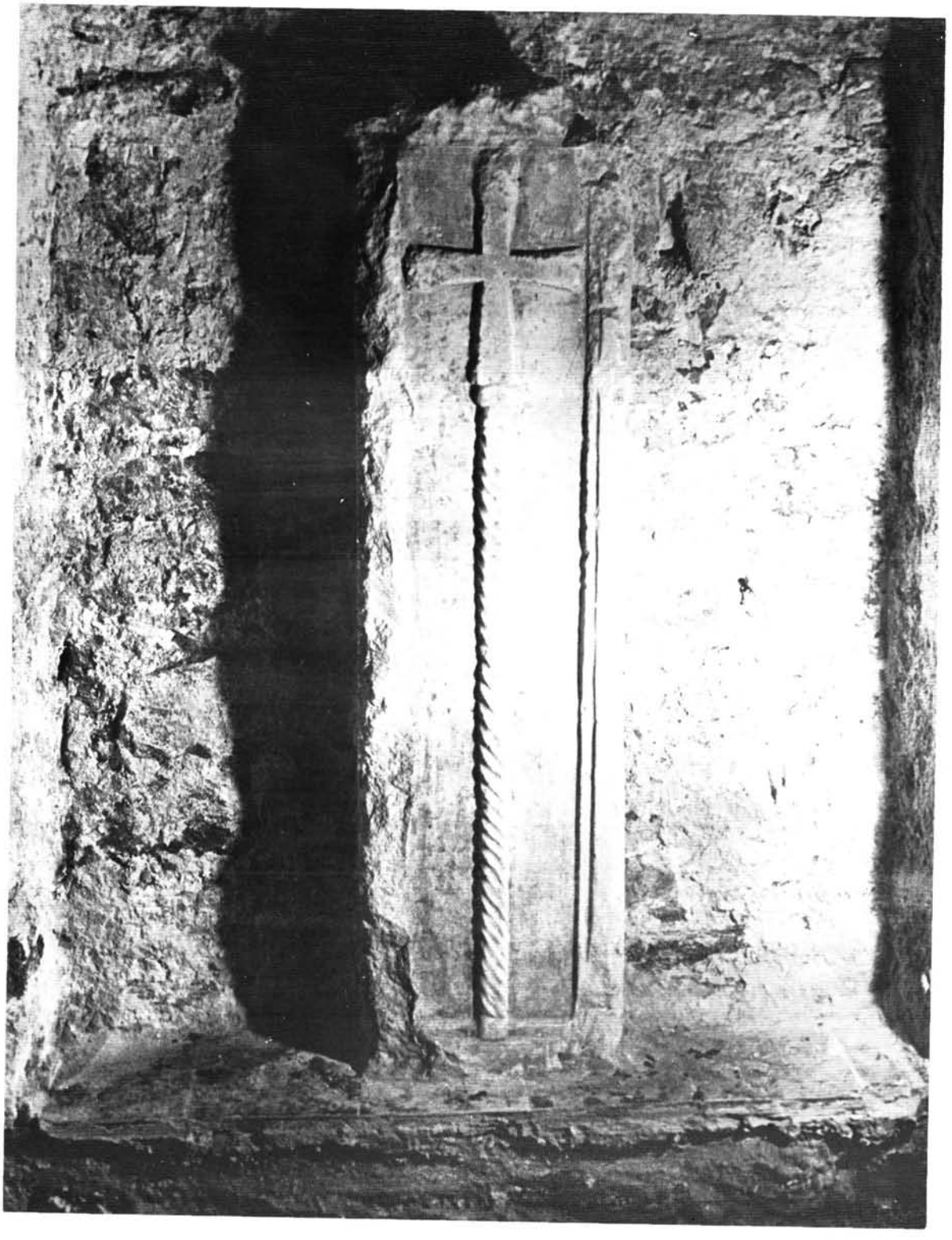

10. ábra. A kutatás után megtisztított sírlap felülete (OMF fototár)
Abb. 10. Die Oberfläche der nach der Forschung gereinigten Grabplatte (Fotoarchiv des Landesdenkmalamtes)

11. ábra. A falról levett sírlap hátlapja (OMF fototár)
Abb. 11. Die Rückseite der von der Wand genommenen Grabplatte (Fotoarchiv des Landesdenkmalamtes)

nyitotta, de *Csemegi József* is bekapcsolódott és *Szakál Ernő* végezte a helyreállítást megelőző falkutatást. A régészeti feltárás *László Gyula* irányításával indult és *Nagy Emese* ásatásával fejeződött be.[71]

A műemléki kutatások már 1953 augusztusában megkezdődtek, míg a régészeti ásatáshoz csak szeptember 4-én fogtak hozzá és 12-én fejezték be. A kripta öntött padlóját már a műemléki munkálatokkal feltörték, sőt a talaj felső rétegét is megbolygatták. A falkutatáshoz beállványozott kriptában a régészeti ásatás lényegében leletmentésre korlátozódott, mert sem megfelelő hely, sem idő, sem pénz nem volt a szakszerű munkához.

A kripta északi és középső hajójában hat csontvázas sírt találtak és tártak fel; a sírgödrök a lemezes gejzirit mészkőlapba voltak beásva. A leletanyag alapján ezek újkori, XVII—XVIII. századi temetkezések maradványai, nem tartoznak témánkhoz, értékelésükkel nem foglalkozunk.

A déli mellékhajóban, mely a monostorépülettel, a szerzetesházzal határos, a következőket tapasztalták a régészek a feltárás folyamán. *„A D-i hajó végében lévő, sziklába faragott és kőlapokkal kirakott és fedett, másodlagosan megkisebbített «koporsóban» a többi, eddig mutatkozó csontoktól patinásodásban erősen eltérő koponya, hosszúcsont anyagot találtunk"* — írja László Gyula az ásatási jelentésben. *„A múlt század végi restauráláskor tették e helyre, mert az üreg nem telt meg földdel. A csontokat kiemelve Malán Mihálynak küldjük el, feltehetőleg ez az altemplom legrégibb temetkezéséből maradt meg. (I. Endre?). A D-i hajóban más temetkezési nyomot nem találunk, jóllehet a szikla megfaragása világosan mutatja, hogy itt is lehettek temetkezések."* Az ásatási napló végén utalást találunk arra, hogy a feltételezett királysír ki volt falazva.[72] További adatok nem állnak rendelkezésünkre a jelentésben (8. ábra).

A műemléki falkutatást végző Szakál Ernő levelezésében utalás történik arra, hogy a D-i mellékhajóban elbontották „a fal mellől az ott állott sírkövet".[73] A megtisztított sírlapról (10 ábra) és hátlapjáról (11. ábra) jó fényképfelvételek készültek.

A szűkszavú ásatási napló mellett szükségessé vált további részletek felderítése, 1969—1970-ben adatgyűjtést végeztünk a tihanyi lakosok között, akik 1953-ban jelen voltak a kriptában végzett munkálatoknál, de — részleteken kívül — kevés új adathoz jutottunk.[74]

A műemléki kutatás és a régészeti ásatás eredménye, illetve az a tény, hogy tudományos igénnyel megvizsgálták a királyi családi temetkezőhelyet, egyértelműbbé tette azt, amit Tihanyról ismert a köztudat. Elsőnek *Kampis Antal* foglalta össze a tihanyi apátsággal kapcsolatos szakirodalmi tudnivalókat, beleépítve az 1953. évi kutatásból levont következtetéseket is. Azt vallja, hogy I. András Tihanyban magának és családjának temetkezési helyet biztosított. „Történeti tény bizonyítja, hogy az alapítás után a templom és a monostor felépítése rövidesen megtörtént, mert az alapító király, I. András 1060-ban meghalt . . . Holttestét . . . a maga alapította tihanyi egyházba vitték s annak kriptájában temették el."[75] A kripta középhajójában lévő négy, nyugat felőli oszlop talplemezének „belső csúcsát oly módon sarkították le egy faragott vápával, amely mód utal arra, hogy az altemplom közepén valamely belső felépítmény is helyet foglalt.

Esetleg a középső térszint egy kiemelt kőlap takarhatta."[76] Gondolatmenetét — nagyon helyesen — így folytatja: „Miután az altemplom közepén a megásott felület alatt 1889-ben koporsó- és csontmaradványokat találtak, nyilván ezen a helyen temették el az alapító királyt s más személyeket is. Így indokolt az a feltevés, hogy itt eredetileg legalábbis egy sírlap foglalt helyet a megfelelő díszítésekkel és feliratokkal. Ez a sírlap vagy síremlékszerű felépítmény elenyészett az idők folyamán, de ma helyettesítették azzal a kétségtelenül XI. századi kisebb sírkővel, amely 1889-től 1953-ig (tehát a legutolsó s kétségtelenül a leghitelesebb helyreállítás idejéig) az altemplom déli falába volt befalazva, álló helyzetben."[77]

Kampis a sírkövet és a róla vallott felfogást így ismerteti: „Ez a sírkő, amely kétségtelenül az altemplom eredeti maradványa, igen egyszerű keskeny belső mezőt övez s ebben a belső mezőben egy hosszú, hornyolt szárú keresztet láthatunk. Felirata nincs, díszítmények nem ékesítik. Kézenfekvő volt az a feltevés, hogy ez a kő volt I. András királynak a sírköve. Mások valamely apát síremlékét látták benne. Mindkét feltevés mellett találhatunk érveket s ugyanúgy ellene is. Eldönteni a kérdést szilárdabb bizonyosságok hijján nem lehet."[78]

Kampis következtetéseinek legtöbbjével egyetértünk. Helyesen állapította meg, hogy az ún. altemplom: kripta, s I. András király és családtagjainak a temetkezőhelye. Világosan állást foglal, hogy a sírkő „kétségtelenül az altemplom eredeti maradványa". A sírkő hovatartozásában azonban alternatívát állít fel: az egyik feltevés kézenfekvő, tehát I. András királyé, a másik szerint valamely apát síremléke. Az utóbbi megfogalmazást fentebb így idéztük: „Mások valamely apát síremlékét látták benne", s ez az 1950-es évek néhány régészének és művészettörténészének le nem írt, jobbára csak szóban közölt véleményére utalt. Ez a minden alapot nélkülöző, *par excellence* ellenvélemény „óvatoskodó" kutatóinak részéről — csupán szóban — még ma is felfelbukkan, anélkül azonban, hogy akár egyetlen bizonyítékot, ikonográfiái érvet megemlítettek volna.

Kampis újabb munkájában a fent ismertetett leírását — sajnos — lerontja, mikor a sírlapról ezt írja: „A vörös márványból készült sírkőfedőlapon nincs felírás. Mélyített, s hornyolt kőléccel keretelt középmezejében mindössze egy csavart nyélen ülő apát kereszt a díszítmény. Van ugyan olyan vélemény is, hogy a sírfedőlap nem I. András királynak a hamvait takarta, hanem a kolostor egyik apátjának a sírjára került; az újabb kutatások azonban nyomós érvekkel azt bizonyítják, hogy a kőlap valóban a királynak, I. Andrásnak a nyughelyét fedte."[79] Munkájában további tévedést is közöl, mikor azt írja, hogy „az altemplomot 1889-ben javították s kifestették, ezt a sírlapot akkori helyéről (ezt sajnos nem jelölték meg pontosan) fölemelték s a déli fal első és második pillérközében felállították. Ugyanekkor az altemplom egész padlózatát felbontották és megásták". „Az egyik sírhely vörös márvány lapokkal volt bélelve. Ezt tartották a király sírjának. 1953-ban ebbe helyezték a csontmaradványokat, s ezt födték le ismét a márvány fedőlappal."[80]

Az idézett részleteket mintha nem ugyanaz a személy írta volna, mert a közlés azt a látszatot kelti, mintha nem ismerné kifogástalanul a helyszínt. A majdnem fehér színű, finom szemcsés sírlapot „vörös márványból készült"-nek írja, s szerinte az „egyik sírhely vörös márvány lapokkal volt bélelve", a valóságban csupán permi vörös homokkőlapokat találtak az 1889. és az 1953. évi ásatásoknál, tehát olyan nyersanyagot, melynek földtani előfordulása a Balaton-felvidék több helye, jelesen Balatonalmádi-Vörösberény és Révfülöp. Első munkájában leírtakat azzal is rontja, hogy az alternatívában az apáti kereszt megfogalmazás mintha saját véleményét is tükrözné, s felveti a sírlap apáti sírhoz tartozását, majd meg nem nevezett újabb kutatásokra hivatkozva I. András sírlapjával azonosítja.[81]

Talán nem is meglepő, hogy az ország műemlékeit számba vevő *Genthon*-féle vállalkozásban is ez a bizonytalanság tükröződik: „Középen I. Endre († 1060) állítólagos sírköve."[82]

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete régészeti topográfia sorozatában megjelent veszprémi járási kötet anyagát az 1960-as években gyűjtötték össze, a szerzők így összegezik értékelésüket: „Korhatározó mindössze az a XI. sz.-i csavartszárú körmeneti keresztet ábrázoló sírkő, melyet legutóbb Geday I. meggyőző érveléssel az itt 1060-ban eltemetett I. András király sírkövével azonosított."[83]

Gedai István történeti és éremtani összehasonlító vizsgálatok alapján megállapítja a sírlapról, hogy XI. századi sírkő, és a rajta levő keresztábrázolás királyi jelvény, továbbá hogy I. Endrét Tihanyban temették el. „Ez a három tényező az igazság igen nagy valószínűségével arra mutat, hogy a kérdéses sírkő valóban I. Endre király sírját fedte."[84]
Gedai érdeme, hogy logikus következtetéssel hitelesítette a tihanyi sírkövet, s ezzel helyes irányba terelte a kutatás menetét.

Entz Géza — ki az 1953. évi műemléki kutatások és helyreállítási munkálatok irányítója volt — így ír a sírral kapcsolatban: „. . .az embertani vizsgálat megállapította az altemplom közepén eltemetett holttest csontvázának kora Árpád-kori eredetét. Így feltehető, hogy az egyszerű keresztel megjelölt sírlap alatt valóban az alapító András király nyugszik."[85]

Dercsényi Dezső a román korról írt összefoglaló munkájában írja, hogy „a XI. század közepéről ismerjük már az I. Endre által alapított tihanyi apátság altemplomát, benne a korai román sírplasztika egyszerűségében is megragadó alkotását, az alapító király síremlékét",[86] Dercsényi az első, aki írásában a tihanyi sírlapot művészeti értéke szerint említette.

Az 1953. évi kutatásokat követő, fentebb ismertetett szakirodalom végül is többségében, egyértelműen I. András hiteles sírkövének vallja a tihanyi sírlapot. Az idegenforgalmi irodalomban már az újabb kutatások eredményeit tükrözi a Tihanyi Múzeum kiállításaihoz kiadott vezető: „A kolostor altemplomában temették el, mint ismeretes, az alapítót, I. András királyt (sírköve

ma is ott látható)."[87] A vele egyidőben megjelent útikalauzban, (noha az 1953-as feltárásokat is ismertetik) felbukkan még a régi változat: „A mostani, fehér márványból faragott kőlap, amely évszázadokon keresztül az altemplom dísze volt, nem a király sírhelyét fedte, hanem valamelyik apátét", ugyanakkor kijelentik: „Egyetlen épségben, eredeti helyén lévő királysírunk I. Andrásé, itt, a tihanyi altemplomban."[88] *Zákonyi Ferenc* 1963-ban megjelent kalauzában már tovább lép és azt írja, hogy az állítólagos síremlék „alakjánál fogva (kőbe vésett, spirálisan rovátkolt hosszúnyelű kereszt) az Árpádok korának elejére vall", és „nincs okunk kételkedni az ősi hagyományban és elfogadjuk, hogy a maradványok az alapító tetemét rejtik".[89] A királysír meglétét elfogadva a sírlap hovatartozása még mindig bizonytalan a balatoni útikönyvben.[90] A nagy szerzői munkaközösség által írt, 1974-ben megjelent balatoni monográfiában mind a királysírt,[91] mind a sírlapot[92] I. András királyhoz kötik a szerzők. Más helyen ugyanezt a helyes felfogást közli *Levárdy Ferenc* is.[93]

Az az együttes megállapítás, hogy a kripta családi temetkezőhelye, sírhelye I. Andrásnak, s hogy a sírlap az ő sírjához készült, továbbá, hogy a rajta lévő hordozható kereszt a király egykori méltóságjelvénye, az ún. apostoli kereszt, először 1978-ban hangzott el egy szakmai előadáson,[94] majd 1980 óta megjelent több munkánkban[95] említettük és ismertettük erről szóló kutatási eredményeinket,[96] és kimutattuk azt is, hogy ikonográfiai hasonlóság van a tihanyi sírlap és Gizella első királynénak Passauban lévő sírlapja között.[97]

Magyarország történeti kronológiája című műben András temetésével kapcsolatban a következőket írják a szerzők: „A menekülő I. András a mosoni kapunál lova ledobja, és sebesülten fogságba esik. Fogolyként rövidesen meghal a zirci udvarházban (Veszprém vm.); az általa alapított tihanyi monostorban temetik el."[98]

Az okleveles, a krónikás és szakirodalmi helyek fenti kritikai átvizsgálása után egyértelműen, és minden kétséget kizáróan megállapítjuk, hogy I. András királyt — akaratának megfelelően — az általa alapított tihanyi monostortemplom kriptájában temették el. E temetés megtörténtének legfontosabb okleveles bizonyítéka II. András király 1211. évi kiváltságlevele, valamint a régészeti kutatás eredménye. Ezt bizonyítja továbbá a kriptában lévő, mészkőből faragott sírlap, rajta a XI. századi magyar királyok méltóságjelvényével, egy csavart szárú, hordozható kereszttel, az ún. apostoli kereszttel.

A SÍRLAP LEÍRÁSA

I. András sírlapja — a rendelkezésünkre álló és ismertetett adatok szerint — a XIX. század elején, 1807-ben szerepel legkorábban az irodalomban, és „fejér márvány koporsó kő"-nek nevezik, de azt nem jegyezték fel, hogy a kriptában hol volt elhelyezve. Erről 1838-ban adnak hírt először: „jobb oldalon a falban egy kősír fedél" van. A sírlap a kripta déli falába volt befalazva az 1953. évi ásatásig és helyreállításig, de hogy hol lehetett korábban, erről nincsenek adataink. Egy bizonyos, hogy eredetileg nem a falhoz erősítve állt függőleges helyzetben! Minden vitán felül áll, hogy rendeltetésének megfelelően a kripta sziklájába vájt aknasírt zárta le, illetve jelölte vízszintes helyzetben. Mivel felületén gondosan megmunkálták a rajta lévő szimbolikus tartalmú méltóságjelvényt, a hordozható keresztet, nem lehetett a járószint alatt, hanem vele egy szintben vagy annál magasabban, hogy mindenki számára látható legyen. Ez volt Európában a X—XII. században a temetkezés íratlan rendje, külső formája, ezt tanúsítják a még meglévő példák. A román építészetet felváltó gótika idején a belső terek átrendezése és az újabb temetkezések miatt a díszesebb sírlapokat felszedték és a falhoz erősítették függőleges helyzetben. Ezt még a barokk időben is gyakorolták. Nincs itt helye a példák felsorolásának, mert ez Európa-szerte még ma is számtalan helyen így látható, tapasztalható, ez az általános.

Arra kell gondolnunk, hogy a tihanyi kriptában a sírlap, illetve a korabeli sírlapok kiemelése a járószintből talán a török időkben történt, amikor a monostorépület katonai célt szolgált, s a balatoni végvárrendszer egyik erőssége lett. Ekkor a templomépület is az erőd része volt, csupán a kriptát hagyták meg istentiszteleti célra. Nyilván a XVI—XVIII. században kellett ennek megtörténnie, hiszen az ismertetett 1889. és 1953. évi ásatások újkori sírokat tártak fel, s megbolygatva találtak a XI. századinak tartott sírhelyet. A barokk monostorépítkezés során is elképzelhető a sírlap áthelyezése, de — sajnos — egyetlen írott adat sem áll rendelkezésünkre. Sem a pannonhalmi főapátság levéltárában, sem könyvtárának kézirattárában, sem a veszprémi Állami Levéltárban (ahol a tihanyi apátság XIX—XX. századi iratainak egy részét 1951 óta őrzik), sem a zalaegerszegi Állami Levéltárban erre vonatkozó adatokat nem találtunk. Az 1889. évi, Czigler Győző budapesti műépítész által végzett felújítás terveinek és elszámolásainak sem bukkantunk a nyomára, csak utalásokat találtunk. A keresett iratok és tervek talán ismeretlen helyen lappangnak.

Az 1953. évi műemléki és régészeti munkálatok befejezésekor a kripta középső hajójában, (12. ábra) a nyugat felőli első és második oszloppár között K—NY-i tájolással, tehát a kripta középtengelyében, 21 cm magas, 243 cm hosszú és 103 cm széles téglaposztamenset építettek az alatta lévő, sziklába vájt aknasír fölé (13. ábra). E felépítménybe foglalták be a sírlapot úgy, hogy annak keresztes felső vége K-i, a szára pedig NY-i irányba nézzen. Ez az elhelyezés tökéletesen megfelel a korai idők temetkezési gyakorlatának és az európai írott forrásokban fellelhető adatoknak. Az alapító sírja ugyanis rendszerint a középtengelyben van, általában az oltár előtt.

A sírlap finom munka (14. ábra). A kopott, szélein erősen töredezett mészkőlap eredeti mérete az ép széleken mérve, 191,5 cm hosszú, 52—53,5 cm széles. Vastagságát nem ismerjük, csupán az 1953. évi kutatás alkalmával készült fényképfelvételek alapján következtetünk rá: kb. 15 cm

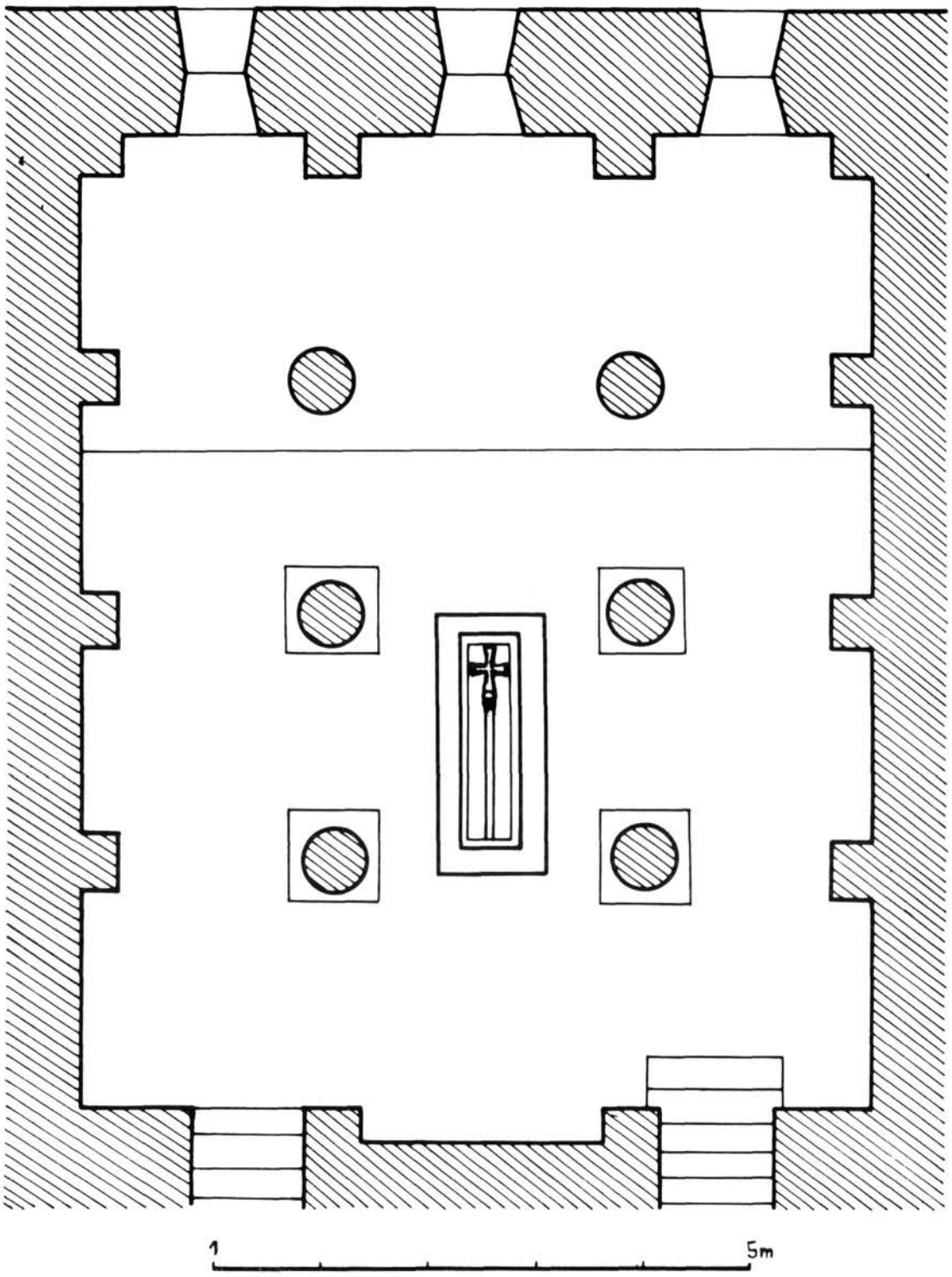

12. ábra. I. András király 1055-ben alapitott temetkezőhelyének, a kriptának (altemplom) az alaprajza. Középen a négy, hengeres oszlop átlós metszéspontjában a király sírlapja (a szerző felmérése)
Abb. 12. Der Grundriß der von König Andreas I. im Jahre 1055 gegründeten Begräbnisstätte, der Krypta (Unterkirche). In der Mitte im diagonalen Schnittpunkt der vier zylindrischen Aäulen die Grabplatte des Königs (Ausmessung des Autors)

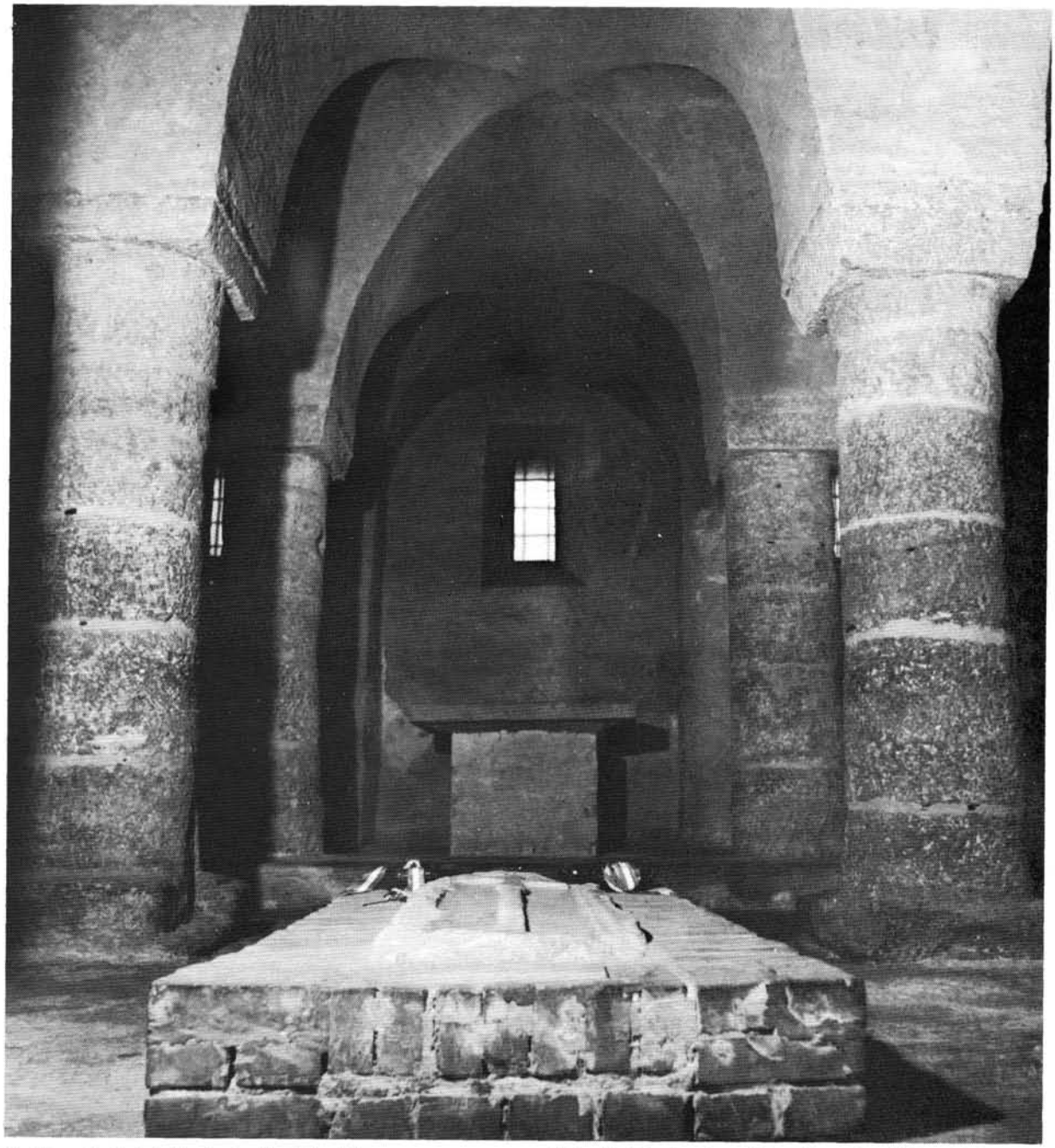

13. ábra. A téglaépítménybe foglalt sírlap

Abb. 13. Die in einen Ziegelbau eingefaßte Grabplatte

lehet. Hátlapja a fényképfelvételen látható: nyersen megmunkált, a nagyolóvéső által vájt lyukak borítják be (11. ábra). A hátlap kereszt felőli (keleti) végén keskeny harántvájat van a végétől kb. 10—12 cm-re, a nyugati végén 10—15 cm-es kiemelkedő harántsáv látható (11. ábra). A hátlapon jól látszanak a sérülések, melyek különösen a kelet felőli sarkot érintették. Körben, oldalt a kőlap simára van csiszolva, de a sérülések ide is kiterjednek.

A sírlap előlapján a bal oldali és a felső szegély nagyon sérült, az alsó kevésbé, a jobb oldali pedig csak a felső és az alsó részén hiányos, egyébként ép. A kereszt bal és felső szárainak végei is sérültek, de nem annyira, hogy eredeti méretüket ne lehetne megállapítani. Lényegében a sírlap felülete aránylag ép és kiválóan alkalmas az értékelésre, ikonográfiai programjának meghatározására és az összehasonlításra. Az 1953. évet megelőző állapotában erre nem volt lehetőség, mert felületén a sérült és hiányos részeket szakszerűtlenül vakolattal kiegészítették, sarkait lekerekítve megmásították és felületét festékréteg fedte (9. ábra). Részben ez az oka, és a nem

gondos megfigyelés, hogy a felületes szemlélők — kevés kivételtől eltekintve — nem ismerték fel benne a hordozható keresztet.

Mielőtt közölnénk az alapos felmérés adatait, előre kell bocsátani, hogy sem a szegély, sem a kereszt faragása nem egészen szabályos és nem pontosan szimmetrikus. Így őrzi a kőfaragó egyéni technikáját, így sorolható be hitelesen a XI. századi kőfaragványok kisszámú együttesébe.

A hosszúkás téglalap alakú sírlapot magas szegély keretezi, melynek profilált belső széle kettős lépcsővel emelkedik a belső mező síkja fölé úgy, hogy a lépcsőzet keresztmetszete nem derékszöget, hanem negyedkört mutat (15. ábra). A bal és jobb oldali szegély legfelső szintjének szélessége 5,5—6 cm, a lépcsőzeté 2,5 cm, együtt 8—8,6 cm. A sírlap felső végén a szegély szélessége együtt 11 cm, az alsó végén pedig 12 cm. A szegély alsó lépcsőzete általában 1—1,5 cm-rel mélyebben fekszik a peremnél és ugyanannyival magasabban a sírlap belső mezőjénél. Utóbbi a sírlap legmélyebb része, felülete simára csiszolt és majdnem teljesen ép. Felszínének síkja kissé szabálytalan, ezért a peremszegélytől mért mélysége 2—2,5 cm között váltakozik, a jobb mező szemmel láthatóan mélyebb.

A sírlap hossztengelyében, a szegélyperemmel egy magasságba emelkedik ki a csavart nyélen nyugvó kereszt, melynek a következő részeit tudjuk jól elkülöníteni: (14—15. ábra).

1. a nyújtott szárú keresztet,
2. alatta a pogácsa alakú, ovális nóduszt,
3. tovább alatta a nyél felső végéhez csatlakozó köpűt (hüvelyt),
4. ezután következik a csavart nyél.
5. végül a nyél végét védő köpű (papucs).

Ez a tény önmagában azt bizonyítja, hogy a sírlap készítésekor a kőfaragó nyilván azt a feladatot kapta, hogy egy „de facto" meglévő, s neki mintául szolgáló tárgyról, pontosabban méltóságjelvényről készítse el a sírlap keresztjét. A jelenleg látható kereszt ábrázolása annyira hű és részleteiben is annyira reális, hogy nem lehet okunk kételkedni abban, hogy ne egy adott tárgyról vette volna az előképet, a mintát.

A sírlap így mind formájában, mind tartalmi mondanivalójában egyedül áll a hazai XI. századi sírlapok között.

A kereszt

A sírlap olyan görög keresztet ábrázol, melynek a függőleges szára hosszabb, mint a vízszintes, de egymást szimmetrikusan metszik (14—15. ábra). A kereszt sima lap, mely fém előzményre utalhat. Hossza 43 cm, szélessége 33 cm; a négy keresztszár az 5 cm széles találkozástól a végei szélesedik. A függőleges keresztszár talpa 9,5 cm, a vízszintesé 8 cm széles. A kőfaragó pontosan 19—19, ill. 14,5—14,5 cm méretű keresztszárakat dolgozott ki. A felső szárvég erősen sérült ugyan, de így is lehetőség van végződése eredeti helyének megállapítására, hiteles mérésére. A függőleges keresztszár felső felének tengelye alig észrevehetően jobbra elhajlik anélkül, hogy az összhatást zavarná.

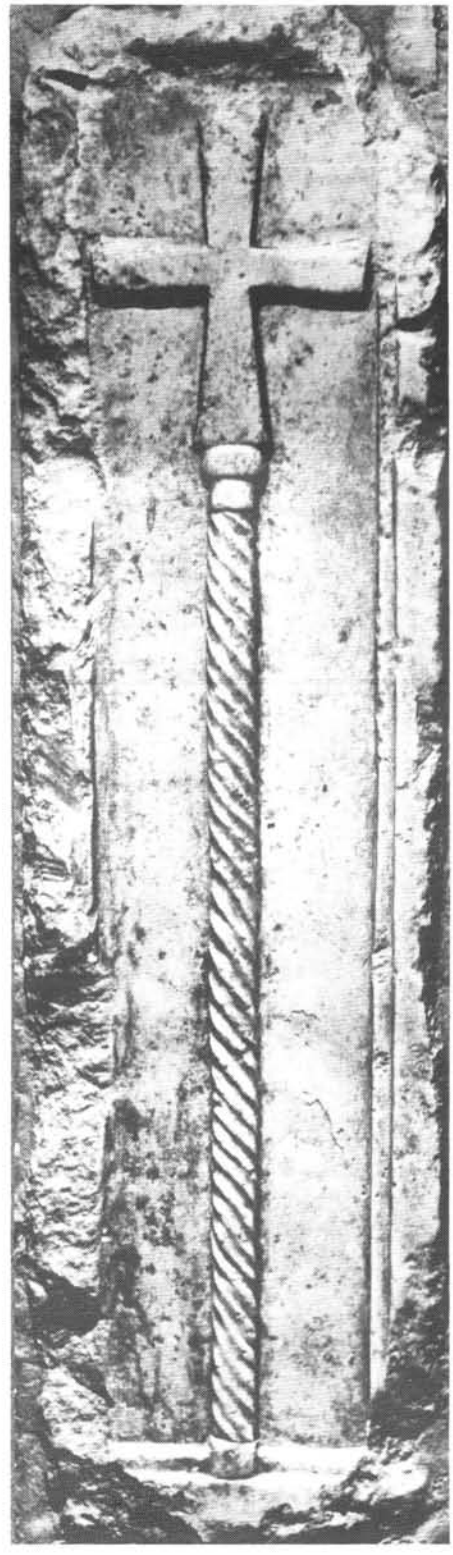

14. ábra. I. András király sírlapja jelenlegi állapotában
Abb. 14. Die Grabplatte von König Andreas I. im gegenwärtigen Zustand

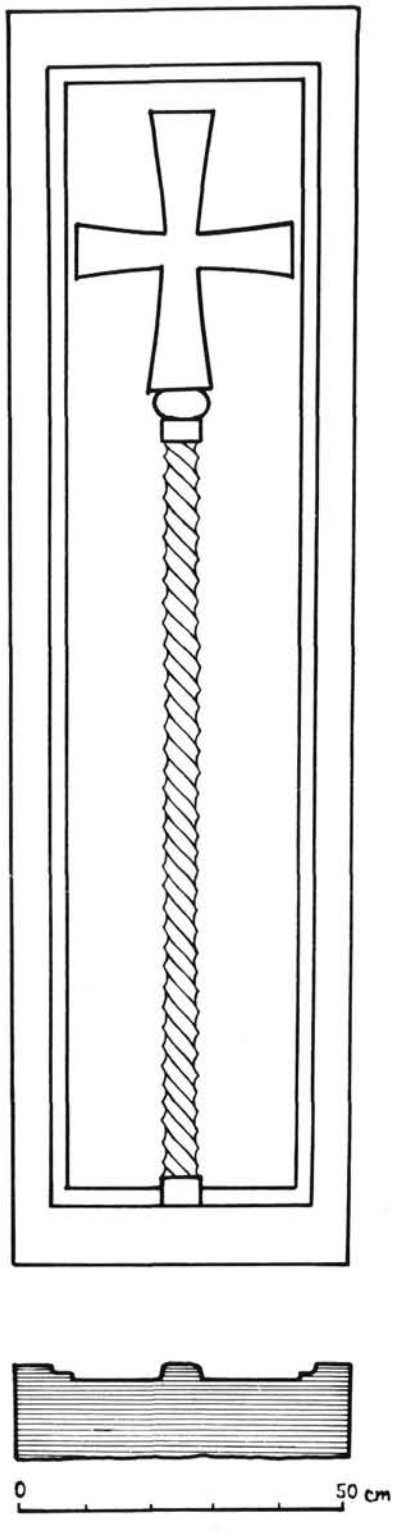

15. ábra. I. András király sírlapjának rekonstruált rajza és keresztmetszete (a szerző rekonstrukciója)
Abb. 15. Die rekonstruierte Zeichnung und der Querschnitt der Grabplatte von König Andreas I. (Rekonstruktion des Autors)

A nódusz

A pogácsa alakú nódusz szorosan csatlakozik a kereszt végéhez, szinte egybesimul vele. Az ívelten felfelé hajló kereszttalp miatt a nódusz kissé felfelé ível. Szélessége 8 cm, magassága 4,2 cm, tehát olyan gömb, melyet alulról-felülről összenyomtak (14—15. ábra).

A nyél felső köpűje

Henger alakú köpű látható a nyélen, melyhez feltehetően csappal vagy szöggel rögzítették. Magassága 3,9 cm, átmérője 6,1 cm. (14—15. ábra). A nódusszal együtt szolgált a keresztnek nyélhez való rögzítésére. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a jelvény szétszedhető és könnyen összeállítható lehetett.

A nyél

A 113,2 cm hosszú, felül 6,1 cm, alul 5,6 cm vastag (széles) nyél hengeres rudat ábrázol kissé ellapított félhenger formában, melynek felületét ferde árkolás borítja, s ezek balról jobbra, felülről lefelé haladnak. Az árkolás száma a felületen harminchat. A nyél eredetileg fából készülhetett, és talán fémmel borították (14—15. ábra).

A nyél alsó köpűje

A nyél végén látható a harántirányban 5,9 cm átmérőjű és 4,6 cm magas simára csiszolt felület, mely nem lehet más, mint a nyél alsó végét védő köpű, hüvely ábrázolása (14—15. ábra). A köpű rányúlik a sírlap szegélyének belső lépcsőzetére.

...

A nyeles kereszt teljes hossza a kereszt felső szélétől a köpű aljáig 169,1 cm. Figyelemre méltó adat és méret! — az ikonográfiai értékelésnél hivatkozni fogunk rá, mert egy átlagos magasságú ember méretével azonos.

A korabeli ábrázolásokon a hordozható, nyeles kereszteket tartó uralkodók testmagassága többnyire azonos méretű a méltóságjelvény hosszával.

A NYELES (HORDOZHATÓ) KERESZT IKONOGRÁFIAI PÁRHUZAMAI

A tihanyi keresztábrázolás párhuzamai mind a nyugati, mind a keleti kereszténység, tehát mind Róma, mind Bizánc területén megtalálhatók meglehetősen nagy számban. E jelvények már feltűnnek a korai időben, amikor a római császároktól átvett és a kora középkorban továbbélő labarumot, a nyeles keresztek használata váltja fel. Természetesen a kettő együtt is él, de végül a nyeles kereszt az, amely napjainkig, szinte változatlanul fennmaradt, természetesen más és más tartalommal.

A nyujtott görög kereszt

A keresztábrázolás sokoldalú jelentéstartalma az ókor óta fokozatosan és folyamatosan alakult ki.

A keresztikonográfiában használt terminológia eléggé széles skálájú,[99] de éppen a mi esetünkben adós egy típus elnevezésével, ill. annak meghatározásával. A tihanyi sírlapon lévő kereszt ugyanis nem tartozik sem az ún. latin kereszthez (crux latina), sem az ún. görög kereszthez (crux graeca), hanem a kettő átmeneti formája, elnevezésünk szerint: *nyujtott görög kereszt (crux graeca oblonga),* de lehetne nevezni szimmetrikus latin keresztnek is. Ez tehát olyan kereszt, melynek függőleges szára (palum) hosszabb a vízszintes száránál (patibulum), a kettő azonban egymást szimmetrikusan keresztezi.

Ez a forma az első évezredben majdnem annyira gyakori, mint a latin vagy a görög kereszt, ezt tanúsítják a szarkofágokon, iparművészeti alkotásokon, miniatúrákon látható keresztábrázolások. Az érseki palliumokon és a stólákon napjainkig általános a nyújtott görög kereszt. Csupán néhány jellemző példát szeretnénk e keresztípus párhuzamaként megemlíteni.

A legkifejezőbb példa a római Szent Péter-templom kincstárában lévő *Justinus-kereszt (Crux Vaticana),* amely a VI—VII. századból származó keresztek legismertebb példánya.[100] Méretei meglepő hasonlóságot mutatnak a tihanyi kereszt méreteivel! Ez az aranykereszt I. Justinus (518—527) vagy II. Justinus (565—578) császár számára készült, feltehetően nyélre tűzött, hordozható kereszt volt, melyet az alján lévő, 9,1 cm hosszú tüske jelez. A kereszt szárai a középpontból kiindulva a végeik felé szélesednek.[101] Méreteinek felsorolásakor a tihanyi kereszt méretét zárójelben közöljük (16. a és d ábra). Hossza: 40,7 cm (43 cm), szélessége: 31,5 cm (33 cm), a függőleges szárak végének szélessége: 9,1—9,2 cm (9,5 cm), a vízszintes száraké: 8,7 ill. 8,3 cm (8 cm). Az egyezés annyira feltűnő, mintha előképe lett volna a tihanyi keresztnek. Meg kell említenünk egyetlen eltérést; hogy a vízszintes szár (patibulum) nem középen metszi a függőlegeset, a középnél kissé feljebb, tehát latin keresztforma ez, de még így is majdnem egyenlő a két kereszt alsó szárhossza: 20,5 cm (19 cm). A két kereszt közötti hasonlóság és szinte méretbeli azonosság nyilvánvaló. Még számos hasonló keresztanalógiát ismerünk, főleg a hordozható keresztek köréből, de felsorolásuktól eltekintünk.

Kincsleletek és sírleletek között közismertek az ún. aranylemez keresztek (Goldblattkreuze), melyek előfordulása Közép- és Nyugat-Európában és a Mediterraneum területén gyakori. Közülük a toledói tartomány területéről, Guarrazarból származó kincslelet két keresztjét idézzük a tihanyi kereszt párhuzamaként. Itt nem a méretbeli, hanem a formai hasonlóság meglepően egyező. E kisméretű aranylemez keresztek, fogadalmi tárgyak, latin nyelvű feliratokkal és csüngőkkel vannak díszítve. Noha görög kereszt típusúaknak határozta meg őket *Hayo Vierck,* mi nyújtott görög keresztként hasonlítjuk össze. A Justinus-kereszt arányait követik és alakjuk is nagyon hasonló, koruk a VII. századra tehető.[102]

A kisméretű keresztek legnagyobb csoportját alkotják az ereklyetartó mellkeresztek. *Lovag Zsuzsa* által közölt magyarországi példányok szentföldi típusai között is vannak megközelítően nyújtott görög kereszt alakúak, noha vaskos, tömzsi formájuk párhuzamként nem említhető. Korukat a XI. századi szentföldi zarándoklatok idejével azonosítja.[103]

A ravennai San Vitale-templomban több nyújtott görög kereszt ábrázolás látható, itt csupán a presbiterium északi fala árkádjának az egyik oszlopfőjén lévő keresztet említem,[104] és azt a VI. századi, áttört díszítésű, téglalap alakú márványfaragványt, melynek közepén is ilyen kereszt van.[105] Franciaországban, Vendé-ban a challans-i régi templom 1900. évi bontásánál egy faragott követ találtak, melynek a felületén egy olyan nyújtott görög kereszt látható, mely arányaiban nagyon hasonlít a tihanyihoz, kora a VI. századra keltezhető.[106]

A mozaikalkotásokon is szép példák fedezhetők fel. Cipruson Kitiben a kora középkori Istenanya-templom VI—VII. századi apszismozaikján a Mihály és Gábriel angyal között álló Madonna feje feletti „Êagia Maria" görög felirat három kis keresztje közül az első szabályos nyújtott görög kereszt, míg a többi latin.[107]

A nyújtott görög keresztekre számos példát találunk *Steenbock* tanulmányában, melyben a kora középkori könyvkötészet díszítéseit tárgyalja. A téglalap alakú kötéstáblákra szerkesztett díszítések szimmetriarendje eleve a nyújtott görög keresztet teremti meg. A felület középpontja és az egybeszerkesztett kereszt metszéspontja egybeesnek, s így a kompozíció a szimmetrikus keresztre épül. Ennek legrégibb példája *Theodolinde* longobard királyné által alapított evangéliumos könyv díszkötése a monzai S. Giovanni Battista-bazilika kincstárában. A VII. század első negyedében készült munkán a kereszt végei V alakban szétállnak.[108] A tihanyi keresztthez hasonló, ívelten széthajló szárú kereszt látható a lindau-i evangéliumos könyv régebbi fedőlapján.[109]

A HORDOZHATÓ KERESZTEK, MINT MÉLTÓSÁGJELZŐ JELVÉNYEK

Az említett példákkal igyekeztünk bizonyítani, hogy ez a kereszttípus a kora középkorban általános, és a művészet szinte minden területén megtalálható, így tihanyi előfordulása arra figyelmeztet, hogy ez a forma hazánkban a XI. században él.

A már említett Justinus-kereszt a döntő bizonyíték, hogy ezt a keresztet nyélre tűzve is készítették, tehát hordozható keresztként is használták. Erre szép példa látható többek között azon a bizánci pecséten (17. ábra), mely II. Justinian és IV. Tiberios társuralkodókat ábrázolja a VIII. század elején, ahogy egy nyújtott görög keresztet nyelénél fogva közösen tartanak.[110] A nyél és a kereszt között kettős nódusz figyelhető meg (16. e ábra). Ugyanilyen hordozható kereszt-

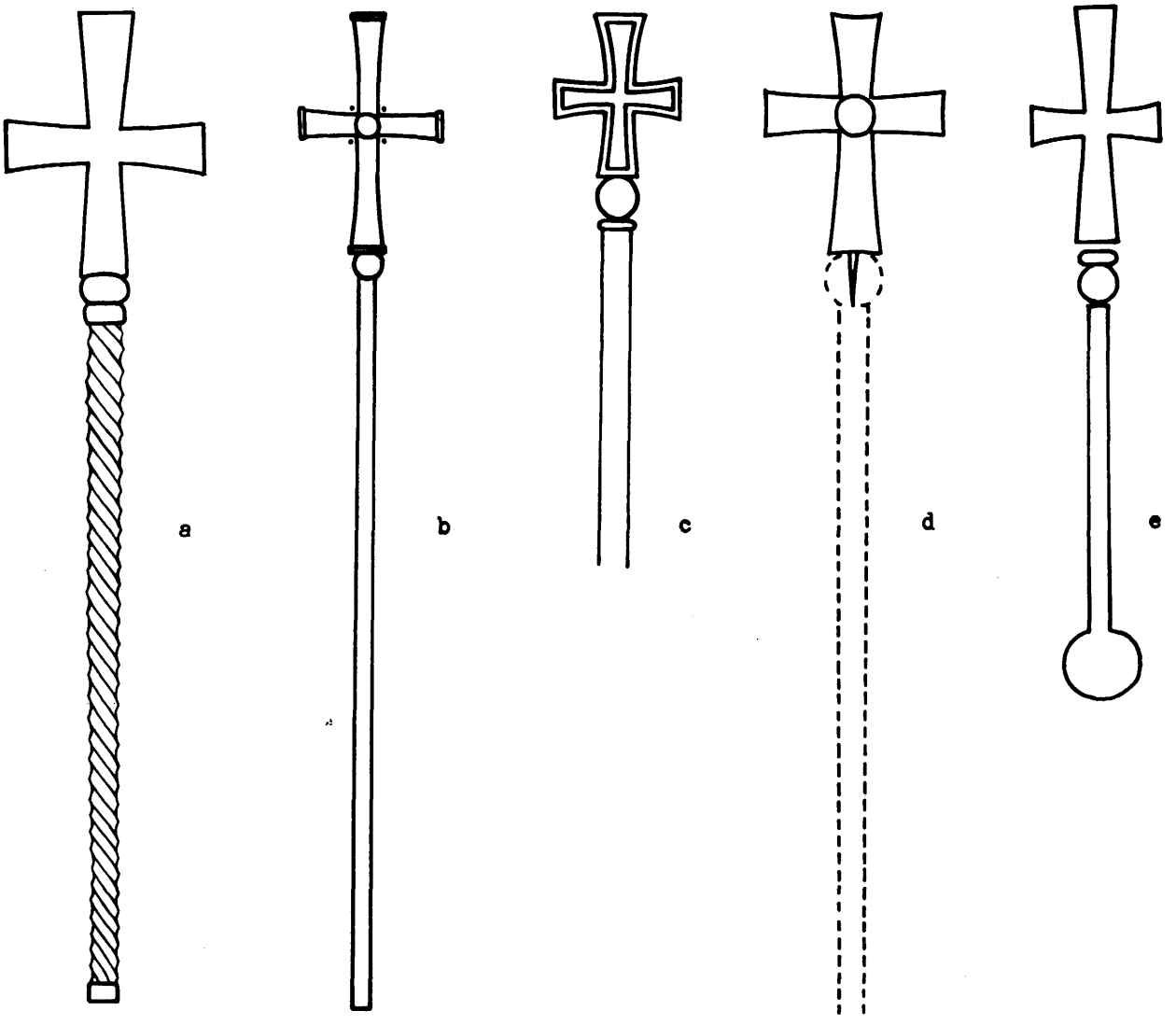

16 a—e. ábra. *a* = I. András király sírlapján lévő hordozható kereszt; *b* = a római San Clemente-bazilika alsó templomának előcsarnokában lévő freskó pápai keresztje; *c* = az ún. Barberini diptichonon látható kereszt; *d* = a Justinus-kereszt (Crux Vaticana); *e* = II. Justinian és IV. Tiberios bizánci társuralkodók pecsétjén lévő kereszt

Abb. 16. a = Das auf der Grabplatte von König Andreas I. befindliche Vortragekreuz; b = Das Papstkreuz auf dem Fresko in der Vorhalle der Unterkirche der Basilika San Clemente in Rom; c = Das Kreuz auf dem sogenannten Barberini Diptichon; d = Das Justinus-Kreuz (Crux Vaticana); e = Das Kreuz auf dem Siegel der byzantinischen Mitherrscher Justinian II. und Tiberios IV.

ábrázolás van egy másik uralkodópár VIII. századi töredékesen megmaradt pecsétjén.[111] A két társuralkodó keresztje császári attributumot jelent, egyházkormányzati hatalmat reprezentál.

A nyeles, tehát a hordozható keresztek ábrázolására is — amikor a nyél és a kereszt nemcsak együtt jelenik meg, hanem rendeltetésszerűen, használat közben —, felsorolunk néhány példát, melyek már önmagukban is jelzik a jelvény különleges jelentőségét.

A nyélre tűzött kereszt a római és a bizánci császárság labarumának keresztény megfelelője. Tudjuk, hogy először Konstantin császár tűzte fel a keresztet a császári sas helyére, s attól kezdve fokozatosan a győzelem jelévé válik, ez jelképezi a halál legyőzőjét, a feltámadt Krisztust.[112] A keresztnek győzelmi jelként való ábrázolásával nincs lehetőségünk foglalkozni, mert szinte felmérhetetlen mennyiségben található, különösen a pénzeken, ha csupán Sabatier műveit tanulmányozzuk át. A hosszú szárú, tehát a nyeles kereszt Victoria kezében a korai időkben éppen olyan természetes, mint később, amikor fokozatosan az uralkodók kezében látjuk. Itt természetesen a kereszt jelentéstartalma bővül, majd kissé módosul anélkül, hogy eredeti, győzelmi szimbólumát elveszítené, kultusza a kora középkorban már nem marad az egyházi liturgia keretei között, átmegy a világi uralmi szimbolikába, ahol méltóságjelző szerepet kap, használója Krisztus-

17. ábra. II. Justinian és IV. Tiberios bizánci társuralkodók pecsétjén a két császár hordozható keresztet, méltóságjelvényt tart a kezében
Abb. 17. Auf dem Siegel der byzantinischen Mitherrscher Justinian II. und Tiberios IV. halten die beiden Kaiser ein Vortragekreuz, ein Würdezeichen, in ihren Händen

hoz kötődik, annak földi helyettese: Vicarius Christi lesz.

A nyélre tűzött kereszt korai tiszteletének szép példái találhatók az ún. palesztinai olajosampullákon. A Meroving-kor Rajna-vidéki síremlékeiről szóló tanulmányában *K. Böhner* is idézi az egyik palesztinai ampullát,[113] melyen nyélre tűzött görög kereszt látható, kifelé szélesedő keresztszárakkal.

Bizánci pénzeken a nyeles kereszteknek szinte egész fejlődéstörténete nyomon követhető. A *Sabatier* által rendszerezett éremanyagban sok olyan ábrázolás látható, melyen az álló alak jobbjában vele azonos, vagy tőle alig eltérő méretű nyeles keresztet tart sima vagy gyöngyözött díszítésű nyéllel. Némely esetben még az is jól kivehető, hogy a kereszt szárai végeik felé szélesednek. Mint a császári hatalom jelvénye, tűnik fel a nyeles kereszt, már *I. Heraclius* (610—641) császár rézpénzén.[114] A koronás uralkodó jobbjában a keresztet tartja, baljában pedig a keresztes glóbuszt (18. ábra). I. András király kortársának, *Konstantinos Monomachos* császárnak az aranypénzén az uralkodó mellképes ábrázolásán [115] jobbjában rövid nyeles kereszt látható; nyújtott görög kereszt ez is (19. ábra).

18. ábra. I. Heraclius (610—641) rézpénzén a császári felségjelvényekkel felruházott bizánci uralkodó látható: hordozható kereszt, keresztes korona, keresztes glóbusz
Abb. 18. Auf dem Kupfergeld von Heraclius I (610—641) ist der mit den kaiserlichen Hoheitszeichen ausgestattete byzantinische Herrscher zu sehen: Vortragekreuz, Kreuzkrone, Kreuzglobus

19. ábra. Konstantinos Monomachos (1042—1054) aranypénzén a koronás császár jobbjában nyújtott, görög kereszt látható
Abb. 19. Auf dem Goldgeld von Konstantinos Monomachos (1042—1054) ist in der Rechten des die Krone tragenden Kaisers ein gedehntes griechisches Kreuz zu sehen

Nemcsak Bizáncban méltóságjelvény a nyeles kereszt, hanem a nyugati kereszténység területén is, ezt bizonyítják a XI. századi angol és skandináv uralkodók pénzein látható ábrázolások is. *III. Edward* (1042—1066) angol király — I. András kortársának — H-típusú denárján a trónon ülő koronás uralkodó jobbjában nyeles keresztet, baljában keresztes glóbuszt tart[116] (20. ábra). A másik kortárs, a svéd *Swend Estridsson* (1047—1076) denárján az uralkodó jobbjában nyeles kereszt, baljában pedig glóbusz látható kettős kereszttel[117] (21. ábra).

Az említett párhuzamok egyértelműen bizo-

20. ábra. Edward (1042—1066) angol király denárján a trónoló uralkodó hordozható keresztet tart jobbjában
Abb. 20. Auf dem Denar des englischen Königs Edward (1042—1066) hält der auf dem Thron sitzende Herrscher ein Vortragekreuz in seiner Rechten

nyítják, hogy a keresztény uralkodók egyik méltóságjelvénye a nyeles kereszt volt.

Hasonló példákat említhetünk a Karoling-korból, a képzőművészeti alkotások köréből. A milánói S. Ambrogio dóm ún. arany oltárának előoldalán ovális keretben látható a Majestas Domini, a trónoló Krisztus, akit világi uralkodóként, trónszéken ülve ábrázolnak: jobbjában nyeles keresztet tart.[118] Ez a 840 körül készült, valószínűleg észak-alpesi mestertől származó munka is igazolja, hogy a keresztszimbolika a világi és az egyházi témájú ábrázolásokban szinte azonos tartalmat fejez ki. Jól példázza ezt a XI. század második feléből származó *Werdeni psalterium*, a zsoltároskönyv egyik csodálatos képe, melyen mandorlában látható a feltámadt, győzelmes Krisztus álló alakja, feje mögött keresztes dicsfény, jobbjában nyeles kereszt, baljában könyv.[119] A sima nyélen lévő görög kereszt szárai ívesen hajlanak kifelé. Az ábrázolás szinte a Karoling-kor szellemét idézi (22. ábra).

A klosterneuburgi bazilika ún. *Verduni Miklós-oltárának* remek képsorozatában a Húsvéti Bárány (Agnus Pascalis) című képen a kőkoporsóból feltámadó Krisztus mellett a golgota keresztje nyeles latin kereszt alakban látható[120] (23. ábra), s ugyanilyen kereszt látható az ítélkező, törvényt ülő Krisztust ábrázoló képen is[121] (24. ábra). A trónoló Krisztus-ábrázolások közül még megemlítjük azokat, melyeken Krisztus baljában tartja a rövid, nyeles keresztet, mint pl. Theophanu apátnő evangéliumos könyvének trébelt aranylemez borítóján látható. Ez a nyugat-németországi, a XI. század első feléből származó munka az esseni Münster kincstárának ki-

*21. ábra.*Swend Estridsson (1047—1076) svád király denárján az uralkodó hordozható keresztet tart jobbjában
Abb. 21. Auf dem Denar des schwedischen Königs Swend Estridsson (1047—1076) hält der Herrscher ein Vortragekreuz in seiner Hand

22. ábra. Majestas Domini-ábrázolás hordozható kereszttel, a győzelem jelével a Werdeni Psalteriumban
Abb. 22. Majestas-Domini-Darstellung mit einem Vortragekreuz, dem Zeichen des Sieges, im Werdener Psalterium

23. ábra. A klosterneuburgi bazilika Verduni Miklós-oltárának Agnus Pascalis-ábrázolása a feltámadást jelentő győzelmi jelvénnyel, a golgotakereszttel
Abb. 23. Die Agnus-Pascalis-Darstellung auf dem Altar des Nicolaus von Verdun in der Basilika von Klosterneuburg mit dem die Auferstehung bedeutenden Siegeszeichen, dem Golgatha-Kreuz

emelkedő műtárgya.[122] Szinte azonos megfogalmazású a freckenhorsti *Codex Aureus*-ban az egész oldalas Majestas Domini-ábrázolás, melyen Krisztus rövid nyelű keresztet tart a baljában. A münsteri Staatsarchivban őrzött kódex képe 1100 körül, illetve a XII. század elején készült.[123]

Az eddig ismertetett ábrázolások világi uralkodót, vagy a világi uralkodóként is ábrázolt Krisztust, továbbá a halálon győzedelmeskedő, feltámadt Megváltót mutatták be nyeles kereszttel. Most olyan képekre hívjuk fel a figyelmet, melyeken a hordozható, nyeles kereszt a legfőbb egyházi vezetőt, Róma püspökét, a pápát illeti. A római San Clemente bazilika IV. századi alsó temploma előcsarnokának (narthex) keleti falán lévő 1050—1100 között vagy talán a XI—XII. századfordulón készült freskó Szent Kelemen pápa relikviáinak ünnepélyes átvitelét (translatio) ábrázolja.[124] A kép bal oldalán vonuló szerzetesek, papok élén I. Miklós pápa halad teljes főpapi díszben, két püspöki ruhába öltözött főpap között. A jobb oldali Szent Cirill, a bal oldali pedig testvére, Metód, aki jobbjában egy nyeles keresztet emel a magasba. Ez a pápai kereszt (25. ábra). A nyél felső végén nódusz látható, s ezen ül a nyújtott görög kereszt, szárai enyhén szélesednek végeik felé, mint a tihanyi kereszten (16. a és b ábra). A párhuzam kétségtelenül helytálló. Az alsó templom főhajója északi falán ugyanabban az időben készült Szent Elek legendáját ábrázoló freskón Bonifáciusz pápa mögött ugyanazt a nyeles keresztet láthatjuk, mint pápai méltóságjelvényt.[125]

A freskó jelenetei fontos információt is tartalmaznak, melyre már *Wilpert* felfigyelt. A püspökökhöz csak pásztorbot tartozik, ruházatukon stóla látszik, a pápa ugyanakkor palliumot visel, és csak az őt illető nyeles kereszt, mint méltóságjelvény egészíti ki öltözetét.[126]

A XI. században használatos pápai keresztet ábrázolja a freskó, tehát a gyakorlatban ennek analógiái használhatók fel témánkhoz. A Magyar Nemzeti Múzeumban van az a nyélre tűzhető kereszt, melynek az alakja szinte nyújtott görög keresztnek tekinthető és rendkívül hasonló a freskón látható pápai kereszthez. *Bárányné Oberschall Magda* e kereszttípusról azt írja, hogy

24. ábra. A klosterneuburgi bazilika Verduni Miklós-oltárának törvényt ülő Krisztus-ábrázolása a golgotakereszttel
Abb. 24. Die Darstellung des zu Gericht sitzenden Christus mit dem Golgatha-Kreuz auf dem Altar des Nicolaus von Verdun in der Basilika von Klosterneuburg

a „legrégibb, még XI. századi példányokon a kereszt végei felé szélesednek".[127]

A hildesheimi dóm 1015 előtt készült bronzkapujának jobb szárnyán, a legfelsőbb mezőben lévő dombormű azt a jelenetet mutatja, amikor a feltámadt Krisztus találkozik Mária Magdolnával. Az álló helyzetben ábrázolt Krisztus baljában olyan nyeles, görög keresztet tart, melynek végei alig észrevehetően a végeik felé szélesednek[128] (26. ábra). A XI. század elején használt jelvény hiteles ábrázolás, és méreteiben megközelítően azonos Krisztus magasságával. Ezt a megfigyelésünket össze kell vetnünk azokkal az

eddig ismertetett keresztábrázolásokkal, amelyeken álló alak tartja a nyeles keresztet. Ezeknél is azt tapasztaljuk, hogy a kereszt hossza és az alak magassága általában megegyezik. A tihanyi sírkövön ábrázolt kereszt hosszmérete megfelel egy felnőtt férfi átlagmagasságának, tehát a méret is arra utal, hogy egy használatban volt méltóságjelvény alakját másolta le, faragta ki a sírlapon a kőfaragó.

Következtetésünk alátámasztására megemlítjük még az ún. *Ottokreuz*-ot, másképpen régebbi *Mathildkreuz*-nak nevezett hordozható keresztet az esseni Münster kincstárából, mely aranyborítású és drágakövekkel díszített rajnai munka a 973—983 közötti időből. Rekeszzománcos ajánlási képén azt a jelenetet láthatjuk, amint Ottó herceg (dux) nyeles keresztet nyújt át húgának, Matild apátnőnek. Ez a kép annak bizonyítéka, hogy a kereszt az alapítás tényét fejezi ki.[129] Maga a drágaköves, s vele együtt az ismert többi három esseni, ún. körmeneti kereszt, méreteiben közel azonos a tihanyi méretével, az Ottokreuz 44,5 x 29,5 cm mérete is alig pár centiméterrel tér el attól; alakjuk azonban latin kereszt.

25. ábra. A római San Clemente-bazilika alsó templomának előcsarnokában lévő freskó részlete: I. Miklós pápa Cirill és Metód kíséretében hordozható pápai kereszttel

Abb. 25. Detail aus dem Fresko in der Vorhalle der Unterkirche der Basilika San Clemente in Rom: Papst Nicolaus I. in Begleitung von Cyrill und Method mit dem päpstlichen Vortragekreuz

26. ábra. A Mária Magdolnával találkozó feltámadt Krisztus nyeles keresztet tart jobbjában. A hildesheimi dóm 1015 előtt készült bronzkapujának jobb szárnyán, a felső képmezőben látható ábrázolás

Abb. 26. Der Maria Magdalena treffende auferstandene Christus hält ein Schaftkreuz in seiner Rechten. Die Darstellung ist auf dem rechten Flügel des vor dem Jahre 1015 gefertigten Bronzetores des Doms zu Hildesheim im oberen Bildfeld zu sehen.

A KERESZTES SCEPTRUM

Meg kell még emlékeznünk a rövid nyelű keresztekről is, melyek évszázadokon át mint sceptrum, kormánypálca voltak használatban, az ezredforduló előtt éppen úgy, mint utána. Mi csak azokra az ábrázolásokra kívánjuk a figyelmet felhívni, melyek a X—XI. századi ábrázolásokon találhatók, és az apostolfejedelem, Péter személyéhez, mint az egyház első vezetőjéhez kapcsolódnak. A velencei San Marco kincstárában lévő, II. Romanos császár által 960 körül adományozott kehely egyik zománcképe Péter apostolt ábrázolja görög felirattal, baljában rövid nyelű keresztet (sceptrum) tart.[130] A jelvény nyújtott görög kereszt (27. ábra).

A New York-i Metropolitan Museum of Art gyűjteményében lévő több bizánci medaillon egyikén is Péter apostol zománcképe látható, baljában rövid nyelű keresztet tart. A XI. századi munka Georgiából (Grúzia) származik, s nyújtott

27. ábra. Péter apostol zománc mellképe, baljában keresztes sceptrum (San Marco, Venezia)
Abb. 27. Das Brustbild des Apostel Petrus aus Emaille, in seiner Linken hält er ein Kreuzzepter (San Marco, Venedig)

görög kereszt van a nyélre tűzve, de közvetlenül a kereszt alatti rész horgony alakú[131] (28. ábra).

A magyar királyi korona alsó részén, az abroncson látható Géza király (1074—1077) zománc mellképe[132] eddig ismertetett Péter apostol-ábrázolásokhoz hasonló megjelenésben (29. ábra). Géza olyan rövid nyelű horgonyos keresztet tart jobbjában, mint a Georgiából származó medaillon Péter apostolának a bal kezében van. Maga a kereszt Gézánál is nyújtott görög kereszt.

A Géza kezében levő keresztes sceptrumról már *Darkó* Jenő megállapította, hogy az nem kettős kereszt — mint azt némelyek vélték —, hanem olyan sceptrum (kormánypálca), melynek végén egy kereszt áll, a kereszt alatt pedig horgony van. Megállapítja, hogy „Géza király kezében a koronán látható sceptrum nem egyéb, mint egy őskeresztény horgonykereszttel ékesített jogar", és ez a későbbi időben a szentek és az apostolok közül egyedül Péter kezében fordul elő. Géza despotes volt a császár szemében, „s így ő, mint a bizánci udvar despotese teljes joggal, és az udvari etikett szerint kapta kezébe a keresztes jogart".[133] *Darkó* véleményével teljesen egyezik felfogásunk *Moravcsik* téves, egykori elképzelésével szemben, mely szerint Géza „jobbjában kettős keresztet tart, amelynek alsó szára görög omegához hasonló".[134] Moravcsik később módosította nézetét, mert évtizedekkel később már horgonykeresztnek nevezi.[135] Géza keresztes sceptrumát *Vajay Szabolcs* hosszú nyelű töviskeresztnek (Stachelkreuz) nevezi, és ezt a despotes méltóság jelvényének, insigniumának tartja.[136] Megállapítását az utóbbira csak helyeselhetjük, de a töviskereszt meghatározást nem tudjuk elfogadni.

E vitatott kérdés lezárására megemlítem a velencei San Marco-bazilika egyik aranymozaikján a Péter apostol ábrázolást. A mozaik a bazilika előcsarnokában van, a főhajótól északra lévő mellékhajó bejárata felett, félkörives keretben. Az apostol mellképes ábrázolása rövid nyelű kereszttel és kulccsal a bal kezében.[137] A kétségtelenül sceptrumot, hatalmi méltóságot szimbolizáló jelvény végén a kereszt szinte megegyezik a már említett római San Clemente-bazilika freskóin látható pápai keresztekkel. Ez teljesen érthető, hisz azonos tartalommal rendelkeznek ezek az insigniumok, azonkívül korban is közel állnak egymáshoz.

A novgorodi Szent Szófia-székesegyház számára a XII. században készült ún. nagy *Sion* (templommodell), ennek egyik ajtószárnyán Péter apostos domborított állóképe látható, baljában keresztes sceptrumot tart három kulccsal összefogva.[138] A csavart nyél végén nódusz van, felette félholdalak, s ebből emelkedik ki a nyújtott görög kereszt. Meg kell jegyeznünk, hogy a 12 apostol közül csak Péternek van méltóságjelvénye, mely tán arra is utal, hogy a XII. században Keleten, Novgorodban is elismert volt a gyakorlatban Péter primátusságának a szerepe. Ez azt is jelentheti, hogy Kelet és Nyugat között nem szakadt meg a kapcsolat az egyházi művészetben. Figyelemre méltó az is, hogy a templommodell kupolájának a csúcsán is nyújtott görög kereszt van, végei felé szélesedő szárakkal.

Valószínűleg konstantinápolyi munka az az V—VI. századi, elefántcsontból készült, ún. Barberini diptichon (Louvre, Párizs), melynek egyik szárnyán két angyal között a feltámadt Krisztus mellképe látható.[138a] Baljában rövid, nyeles keresz-

28. ábra. Péter apostol zománc mellképe, baljában keresztes sceptrummal (Metropolitain Museum of Art, New York)
Abb. 28. Das Brustbild des Apostel Petrus aus Emaille, in seiner Linken hält er ein Kreuzzepter (Metropolitain Museum of Art, New York)

29. ábra. Géza király zománc mellképe a magyar koronán, jobbjában horgonykeresztes sceptrummal (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Abb. 29. Das Brustbild von König Géza aus Emaille auf der ungarischen Krone, in seiner Rechten mit einem Ankerkreuzzepter (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

tet tart, mely méreteinél fogva sceptrumnak fogható fel, a valóságban azonban szabályos, hordozható, hosszú nyéllel ellátott jelvény felső része. A sima, hengeres nyélre erősített köpűn nódusz van, melyből nyújtott, görög kereszt nő ki, ívelő, kifelé szélesedő szárakkal. Formailag és részleteiben is a tihanyi sírlap keresztjének tipológiai párhuzama (16 d. ábra).

Következtetésünk: az ismertetett sceptrumok, kormánypálcák viselői világi uralkodók, illetve az egyház legfőbb vezetője, Péter apostol vagy utódai, a pápák. Méltóság- és hatalomjelző szerepük van. A példák alapján a tihanyi nyeles kereszt szervesen ízül a királyi insigniumok körébe.

A TIHANYI SÍRLAP ANALÓGIÁI

Az összehasonlító anyag bemutatása egyáltalán nem könnyű. A legfőbb ok, hogy ebből az időből nemcsak hazánkban, de Európában is alig ismerünk eredeti sírlapot, és a meglévő példányok sem alkalmasak az összehasonlításra. A feldebrői XI. századi centrális templom ásatásai során *Kovalovszki Julia* az altemplomnak nevezett kripta nyugati végében lévő temetkezőhelyen tárt fel egy XI. századi sírt, melyet egy teljesen díszítetlen, felirat nélküli, nagyméretű, vastag kőlap fedett le.[139] Az 1196-ban meghalt III. Béla sírját is díszítetlen kő fedte, de mindkettő a föld alatt volt. Ez a tény önmagában is igazolja, hogy hazánkban is megtalálható a temetkezésnek ez az egyszerű, szerény példája, melyre Nyugat- és Közép-Európában több példa van, de tőlünk délre is előfordul.

Jugoszláviában, Pulától északra fekszik néhány kilométerre a *Val Sudiga*-ban feltárt Sz. Luciakápolna. Nartexének déli falán belül kőkoporsót fedett le egy nagyméretű téglalap alakú kőlap, melynek teljes felületébe be van vésve egy ún. talpas latinkereszt, mint jel, MEMORIAM HONORATI felirattal a felső bal negyedben és a patibulom alatt görög alfa és omega betűk. *Marušic* a sírlapot a keresztmotívum alapján 700 körüli időre keltezi.[140]

Az angliai Yorkshire területén fekvő *Wharram,* elpusztult középkori községben feltárták az egykori templom sírjait, több, kőlappal lefedett temetkezést találtak. Az egyik téglalap alakú sírlapon durván faragott latin kereszt látható, elnagyolt, primitív munka. A nehéz korhatározás miatt pontos keltezése lehetetlen, valószínűleg a normann megszállás előttre tehető,[141] és jelentős személy, hűbérúr sírját fedhette.

Butler összefoglaló tanulmányában közli, hogy Angliában East—Midland területén (Lincoln, Nottingham, Derby, Stefford, Leicester, Rutland és Yorkshire egy része) a középkori templomokban valaha nagyszámú sírkő volt, de ezeket többnyire összetörték, másodlagosan beépítették ezért nagyon kevés maradt fenn belőlük. Úgy látszik, a normann invázió kevéssé volt hatással 1000 előtt a helyi szobrászatra, ezért ez keltezési nehézségeket okoz. Az ún. bradfieldi egyenlő szárú kereszt, rajta gömböcskével olyan minta, mely a szabadon álló keresztből származik, ez pedig bizonyosan 1100 előttre keltezhető. Ilyen kereszt van a yorki *Hooton Roberts*-ben lévő, helyi homokkőből készült sírlapon, melynek felülete ívelt, a plasztikusan kifaragott kereszt karjai pedig kifelé szélesednek. A sírlapot 1060—1100 közötti időre keltezik[142] (30. ábra).

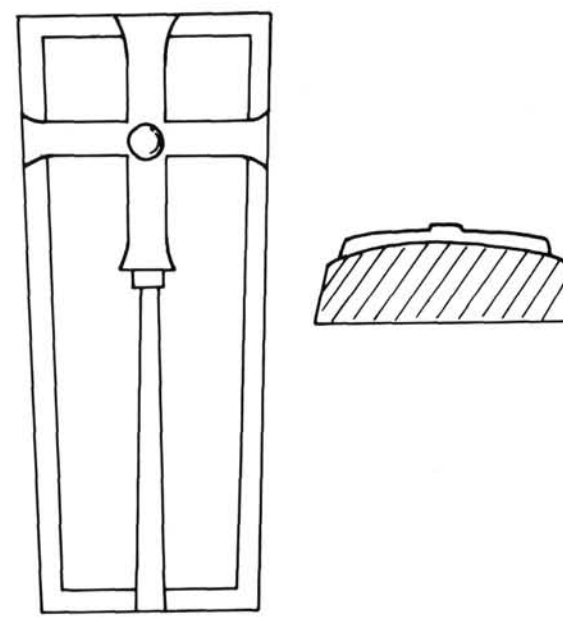

30. ábra. XI. századi angliai sírlap (York, Hooton Roberts)
Abb. 30. Englische Grabplatte aus dem XI. Jahrhundert (York, Hooton Roberts)

Ismereteink szerint ez a sírlap — a rajta lévő keresztábrázolás szerint — egyik, nagyon közeli párhuzama a tihanyi sírlapnak. Keltezése szorosan összefügg *I. (Hódító) Vilmos* 1066. évi normann inváziójának az idejével, ugyanis az angolszász keresztmotívum zavartalan továbbélésének a tanúja a yorki keresztes sírlap. Felületén keretelést láthatunk és ezen belül a plasztikusan kifaragott kereszt úgy helyezkedik el, hogy mind a négy vége átfedi a keretet (ellentétben a tihanyival) és a sírlap széléig ér ki. Kétségtelenül megállapítható, hogy itt egy hordozható, nyeles keresztet láthatunk szkematikus ábrázolásban. Ikonográfiai elemzésére ki kell térnünk. A kereszt egyenlő szárú, tehát görög kereszt (crux graeca), szárai a végeik felé szélesednek, talpas kereszt formát mutatnak, a kereszteződésnél gömbszelet alakú gömböcskével. A kereszt alatt sima felületű nyél van, mely a vége felé enyhén szélesedik. A kereszt és a nyél csatlakozásánál nyélnél vastagabb gyűrűtag tátható, ez nyilván a nódusz, a kereszt felerősítését elrejtő alkotórész. Az ábrázolás arányai nem felelnek meg az eddig ismertetett nyeles keresztek arányainak, ennek okát a geometrikus stílusban kell keresnünk, mely a normann hódítást követő első évtizedekben még zavartalanul tovább élt. Sajnos a sírlap személyhez kötéséről nem tudunk semmit, de egyáltalában nem lehet kétséges, hogy jelentős személy, magas rangú vezető sírját fedhette.

Újabban *W. Saal* foglalkozott kora középkori sírlapok elemzésével, pontosabban a bizánci befolyást vizsgálta az Ottó-kori sírlapokra. Vizsgálatában Bernward hildesheimi püspök († 1022) 278 x 123 cm méretű, szarkofágot lefedő sírlapjából indul ki, és megállapítja, hogy életfából kinövő hordozható kereszt van rajta, végén görög kereszttel.[143] Foglalkozik a hordozható keresztek (Vortragekreuz) jelentőségével és sírlapon való ábrázolásukkal, és nagyon logikusnak látszóan arra a következtetésre jut, hogy a keresztény temetéseknél szokásos keresztleszúrás a földbe az elhunyt sírjánál, a hordozható (Vortragekreuz) keresztnek a sírlapon látható ábrázolásával függ össze. Itt megjegyzi: „Eigenartigerweise fehlt die Erde-Darstellung auf der Grabplatte für König Andreas I. von Ungarn († 1060) in Tihany."[144] Saal félreérti a tihanyi kereszt ikonográfiai tartalmát, noha tisztában van a keresztek méltóságjelző szerepével, de nem látta meg benne a királyi felségjelvényt.[145] Az Ottó-kori vésett mintájú sírlapoktól az egyetlen eltérő, plasztikus keresztábrázolású példánynak véli a tihanyit, és keresztjét görög keresztnek nevezi, I. Andrást pedig Bizánc-barát uralkodónak mondja.[146]

Mindjárt fel kell hívnunk a figyelmet, hogy van még egy másik plasztikus keresztábrázolású sírlap, mely az első magyar királyné, Gizella — I. (Szent) István király felesége — sírját fedi Passauban[147] (31. ábra). A 154 cm hosszú, 54 cm széles és 30 cm vastag fehér mészkőből faragott sírlap a niedernburgi, egykori birodalmi apácakolostor templomának kápolnájában látható, az alatta lévő Gizella-sírt jelzi a padlón. Felette 1420 táján jelképes sírépítmény (kenotáfium, Hochgrab) készült gótikus stílusban egy nagyméretű sírlappal. Az említett alsó, eredeti, XI. sz. sírlapon plasztikusan kifaragott, csavart nyelű hordozható kereszt van, rajta CRVX XPI (Crux Christi) és GISILA ABBATISSA feliratokkal. A kereszt vízszintes gerendáin egy-egy sas látható, felettük félköríves boltív és NON MAI (Nonis Maii) vagyis május 7. dátum, mely Gizella királyné elhunytának az időpontja. Gizella királyné férje halála után egy ideig még Magyarországon élt, de 1045-ben elhagyni kényszerült az országot. III. Henrik császár magával vitte Passauba, ahol Gizella bátyja, II. Henrik császár által birodalmi rangra emelt bencés apácakolostornak lett a fejedelemasszonya, s ezt jelzi a sírlap felirata. Passauban hunyt el 1055—1065 között, ott temették el, sírját 1908-ban régészeti ásatással feltárták, hitelesítették és azonosították a sírlappal.[148]

31. ábra. Gizella magyar királyné XI. századi sírlapja Passauban

Abb. 31. Die Grabplatte der ungarischen Königin Gisela aus dem XI. Jahrhundert in Passau

Gizella sírlapján a tihanyihoz hasonló hordozható keresztet láthatunk, mely császári, királyi, fejedelmi méltóságjelvény. Gizellát ez megillette részben császári ősei — melyre a két sasábrázolás is utal —, részben pedig magyarországi egyházszervező tevékenysége miatt, mivel férje, I. István az uralkodásban társának tekintette a királynét. Gizellát tehát megillette az a jog, hogy a hordozható keresztet, mint méltóságjelvényt sírlapjára faragják.

Mindösszesen csak két csavart nyelű hordozható keresztet, mint világi uralkodói méltóságjelvényt ismerünk XI. századi sírlapokon s mindkettő egy konkrét tárgynak — talán ugyanannak — a kőbe faragott ábrázolása. Ez nem lehet véletlen! E ponton elérkeztünk egy újabb kérdéshez, az apostoli királyi cím, jelesen az apostoli kereszt, mint a magyar királyokat megillető jelvény használatához.

Mielőtt rátérnénk témánk tárgyalására, befejezésül néhány gondolatot kell szánnunk a tihanyi sírlap méreteire, illetve 191 x 52 cm méretű, keskeny, téglalap alakú sírlap archaikus voltára. Közismert ugyanis, hogy a XII. századtól eltűnőben vannak a keskeny sírlapok, és fokozatosan szélesednek.[149]

A keskeny sírlap korai megjelenésére, helyesebben korai használatára kitűnő példaként említhető a Trier melletti Ehrgang településről származó, Meroving-kori sírlap, mint a helyi romanizált lakosság hagyatéka.[150] A 205 x 56 cm-es téglalap alakú, de szabálytalan szélű és lekerekített sarkú kőlap enyhén domború, felületén bekarcolt geometrikus formákból összeállított emberi ábrázolás látható, a fej felett pedig ugyancsak bekarcolt nyújtott görög kereszt látható a függőleges szár végződésein egy-egy talppal. Ez az egyetlen példa ugyan nem elegendő a keskeny sírlapok fejlődéstörténetének igazolására, noha több példát is említhetnénk, mégis figyelemre méltó.

AZ APOSTOLI KERESZT, MINT URALKODÓI MÉLTÓSÁGJELVÉNY

Az irodalomban összefoglaló néven körmeneti kereszteknek nevezik általában a nyeles kereszteket, azok funkciója esetenként más és más. *Kumorovitz* is felhívta a figyelmet, hogy a nyélre tűzött keresztnek, a *crux processionalis*-nak, magyarul a körmeneti keresztnek több fajtája van, és ez az elnevezés funkciójuktól függött, mikor, milyen liturgikus célra használták.[151] Tanulmányunkban ennek a körmeneti, helyesebben: hordozható, nyeles keresztnek uralkodói méltóságjelvény funkciójával foglalkozunk, ezért szándékosan nem nevezzük crux processionalisnak a félreértések elkerülésére.[152]

Eddigi fejtegetéseink során már megállapítottuk, hogy ezeket a nyeles kereszteket a legmagasabb rangú egyházi méltóságok (pápák), keresztény uralkodók, és Péter apostolfejedelem ábrázolásain láthatjuk, legfőképpen azonban a halált legyőző, a feltámadt Krisztushoz, a Karoling-kor és a kora román idő Majestas Dominijához kapcsolódik. Azt is megállapítottuk, hogy ez nem csupán jel, nemcsak szimbólum, hanem tárgyiasult valóság, tehát funkciót betöltő tárgy volt, melyet a maga korában rendszeresen használtak.

A XII. század elején lejegyzett *Hartvik-legendából* arról értesülünk, hogy István királynak Szilveszter pápa keresztet küldött apostoli tevékenységének kifejezésére és megengedte, hogy azt mint király, maga előtt vitethesse: *„Crucem insuper ante regi ferendam velut in signum apostolatus misit."*[153] *Erdélyi* fordításában: „ezeken felül a király előtt viendő keresztet is küldött, mintegy apostolsága jeléül". E kérdésben a problémákat elsőnek *Hóman* tisztázta, amikor kimutatta, hogy „II. Sylvester pápa nem ajándékozhatott Szt. Istvánnak kettős keresztet és nem jogosíthatta fel ilyennek használatára, mert ő maga s vele korának egyetlen nyugati egyházfejedelme sem használt jelvényül kettős, hanem igenis hosszú nyélre tűzött, *hordozható, apostoli keresztet*".[154] E megállapításhoz csatlakozva, a körmeneti keresztnek uralkodói méltóságjelvényként való használata miatt, valamint Hartvik szövege alapján is a *hordozható* vagy *apostoli kereszt* elnevezést használjuk.

Hóman további megállapításait is elfogadjuk, mert saját kutatásaink is erre az eredményre vezettek: „XII—XIII. századi forrásainkból kétségtelenül bizonyítható, hogy a magyar királyokat megillette — a hagyomány szerint Szt. István óta s a pápa adományából — az apostoli kereszt használatának joga, melyet ünnepélyes alkalmakkor előtte hordoztak. Ez a kereszt történeti, archaeológiai és numizmatikai emlékeink tanúsága szerint csupán a hordozható egyes kereszt lehetett."[155] Így összegezi eredményeit: *„Forrásaink alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar királyi hatalom jelvénye a XI. század közepe óta kimutathatóan — tehát minden bizonnyal Szt. István óta — a nyélre tűzött, hordozható egyes apostoli kereszt volt, melyet III. Béla cserélt fel a kettős kereszttel." „Az országalma és hordozható kereszt a pénzeken e korban már nem egyházi szimbólum, hanem a keresztény császári hatalom jelvénye, a divatjátmúlt labarum helyett."*[156] Szükségesnek tartottuk és döntőnek e megállapításokat idézni, mert ikonográfiai elemzésünk és összehasonlító vizsgálataink ezekkel teljesen egybevágnak.

Váczy Péter nagyon pontosan kidolgozta az apostoli király és a hordozható kereszt szerepét, és tovább építette Hóman megfigyeléseinek eredményeit.[157] István királynak nem volt szüksége sem pápai felhatalmazásra, sem hordozható kereszt kérésére, hanem egyszerűen gyakorolta az egyházkormányzati joghatóságot úgy, ahogy ez a német-római császároknál, s általában a keresztény uralkodóknál a jogszokás alapján természetes volt. Ekkor még nem okozott gondot senkinek sem az invesztitúra, ennek gyakorlása a XI. század második felében vált egyre fontosabb problémává, mely VII. Gergely pápa és IV. Henrik császár között harccá élesedett. *Csóka Lajos* elmésen fogalmazta meg e helyzetet hazánk viszonylatában: „Hartvik így különleges pápai felhatalmazásra, privilégiumra igyekezett visszavezetni Szt. István és utódai egyházkormányzati ténykedését."[158] A gregoriánus reform és azzal járó intézkedések nem érintik tihanyi témánkat,

hisz a Hartvik-féle adat egyértelmű: István király óta uralkodóink élnek egyházkormányzati jogukkal és használják a hordozható, nyeles keresztet, az ún. apostoli keresztet, mint méltóságjelvényt. Ezeket a hordozható kereszteket Hóman felismerte Salamon pénzein és I. (Szent) László denárjain.[158a] *Gedai* továbbmegy ennél, szerinte a kereszt felhasználása éremképelemként a kibocsátó személy hatalmát hangsúlyozza, s a kibocsátó a lehető legmagasabb jelvényt használta. „Így kerülhetett a hosszú szárú kereszt is I. László pénzeire, mint királyi jelvény."[159]

A fenti gondolatmenetben felsorakoztatott példák alapján nem lehet vitás, hogy az az András király, aki nagybátyja, István király államát követendő példának tekintette, élt is az apostoli kereszt használatával és méltóságjelvényként maga előtt vitette.

Kézenfekvő ezután és logikus a következtetés: a tihanyi monostor kriptájában található sírkőlapon lévő hordozható, nyeles kereszt *a magyar királyok egyházkormányzati méltóságjelvénye, ez az ún. apostoli kereszt, pontosabban ilyen keresztet használt András, ilyen méltóságjelvényt vittek előtte ünnepélyes alkalmakkor.*

X—XI. századi forrásokból tudjuk, hogy az uralkodók útjaik, utazásaik alkalmával rendszeresen magukkal vitték uralkodói jelvényeiket, azt is tudjuk, hogy a nagyobb ünnepeket legtöbbször családi monostoraikban szokták eltölteni. Ilyen alkalmakkor részt vettek az istentiszteleteken és a monostori élet liturgikus rendezvényein, egyházilag szabályozott keretek között: a templomba vonuló király és családja előtt hordozható keresztet vittek.

András halála hirtelen és váratlanul következett be. Sírlapjának elkészíttetésére sem feleségének, Anasztáziának, sem kiskorú gyermekeinek nem volt lehetőségük, hisz IV. Henrik császárhoz menekültek Béla, az új király elől. Ma már nem lehet megállapítani, hogy a sírlapot ki rendelte meg, ki adta a parancsot az elkészítésére. Nem látszik valószínűnek, hogy Béla, s valószínűleg az apátság sem, ők az eltemetést az alapítólevélből fakadó kötelességüknek megfelelően elvégezték. Marad az utolsó lehetőség: Béla rövid életű uralkodása után a trónra lépő Salamon, illetve anyja, Anasztázia. Így a gyermek uralkodó és az özvegy királyné együttesen rendelkezhettek erről. Ők adták meg az ikonográfiai programot a kőfaragónak, aki elkészítette a sírlapot és az uralkodói méltóságjelvényt, az apostoli keresztet kifaragta, rámásolta. Az alapítólevél szövegéből egyenesen és logikusan következik, hogy a *„christianissimus sceptrifer Andreas", „András a legkeresztényebb jogarviselő"* magyar király sírját saját insigniuma jelezze. Ezt más nem viselhette! Gondoljunk az ún. Dukas-korona Géza-ábrázolására, a horgonykeresztes jogarra, az is csak a királyt illette!

Már *Czobor Béla* foglalkozott a tihanyi alapítólevél hátoldalára felírt monostori leltárral, melyben az egyházi szerelvények között található egy aranyozott kereszt („una crux aerea deaurata"), mely szerinte „valószínűleg a processióknál elöl vitetni szokott, hordozható kereszt volt"[160] (3. ábra). Nincs szándékunkban e keresztet a sírlapon kifaragott kereszttel azonosítani, sem funkcióját utólag találgatni, erre nincsen alapunk, Czobor feltevése elfogadható: liturgikus célt szolgált. Erre annál is inkább gondolni kell, mert a balatonfüredi régi temető melletti középkori templomrom (Papsoka elpusztult temploma) feltárása alkalmával a 6. sz. sírban *Valter Ilona* román kori körmeneti keresztet talált, mely megállapítása szerint a XI. század végén készülhetett, és ilyen kereszt elkészítésének feltétele megvolt a tihanyi apátságban, mivel volt aranyművese a monostornak.[161]

E gondolatmenetet elősegíti és egészíti ki a szakirodalomban I. András (Endre) király törvénybe idéző „ércbilloga" néven ismert, bronzból öntött jelvény, melyet 1911-ben ajándékoztak a veszprémi múzeumnak. Ezt a 6 cm átmérőjű, szélén kis füllel ellátott kerek tárgyat *Jakubovich Emil* dolgozta fel, és nagy, európai összehasonlító anyaggal határozta meg korát, hovatartozását és rendeltetését[162] (32. ábra). Kutatásai alapján valljuk, hogy ez a Veszprém megyében felbukkant tárgy I. András király személyéhez kapcsolódik. Csábító gondolat lenne összefüggést feltételezni András tihanyi sírja és a billog Veszprém megyei feltűnése között, azonban nem rendelkezünk semmiféle adattal, hogy a megyében hol találhatták a tárgyat, mert csak az ajándékozás tényét, és idejét rögzítették annak idején a múzeumban. Jakubovich és *Rhé Gyula* akkori múzeumigazgató között folyó egykori megbeszélésen sem tudták ezt megállapítani. A megoldást még bonyolítja, hogy egy ehhez teljesen hasonló példány rajza már *Bél Mátyás* könyvében is megjelent.[163] — Jakubo-

32. ábra. I. András király törvénybe idéző jelvénye (Bakonyi Múzeum, Veszprém)
Abb. 32. Das Landessiegel König Andreas I. (Bakony-Museum, Veszprém)

vich szerint ez az első közlés, majd *Pray György* pecséttanában[164] találkozott vele az olvasó (33. ábra).

Bél könyvében, melyet *Jakubovich* is közöl, a két tárgy teljes hasonlósága vitathatatlan, csupán azonosságukra nincs kézzelfogható bizonyítékunk, de ez számunkra lényegtelen. Jakubovich kimutatta, hogy a tárgy I. András király viaszpecsétjének kisebbített másolata lehet, András pedig I. (Szent) István király pecsétjének mintájára készíttette, aki pedig III. Ottó császár és II. Henrik német király uralkodásának első éveiben használt „trónképes felségpecsétjeit utánoztatta". I. András pedig tulajdonképpen ezzel „Szent István királyunk pecsétjének ábrázolását is híven fenntartotta".[165]

A mondottak alapján a sphragistikai összehasonlító vizsgálatok is igazolják, hogy András mennyire kötődött az államalapító Istvánhoz, s annak insignumait is tudatosan utánozta, használta. Az említett billog a királyi trónon ülő uralkodót ábrázolja fején koronával, baljában keresztes glóbusszal, jobbjában pedig kormánypálcával, sceptrummal (33. ábra), melynek végződése a rendkívül korrodeált tárgyon már nem látható pontosan (32. ábra). Annyi mindenesetre még világosan megállapítható, hogy a legendával keretezett részben a pálcáról két oldalra ívesen lehajló ág van, a legenda területén a körirat REX és ANDREAS szava között homályosan egy kereszt vonalai még kivehetők. Ha összevetjük a *Bél* által közölt rajzot, akkor világosan láthatjuk, hogy a sceptrum keresztben végződik, alatta pedig két kis leveles faág van[166] (33. ábra). *Pray*nál még azt is olvashatjuk, hogy ő a tihanyi apátság alapítólevelén még látta a pecséttöredéket, és az nagyon hasonló volt a billogunk ábrázolásához.[167] A billogon András uralkodói insignumai közül a sceptrum pedig nagyon hasonló az ún. Dukas-koronán látható Géza király sceptrumával, illetve a kor számos ábrázolásával.

33. ábra. I. András király jelvényének rajza Bél Mátyás és Pray György munkáiban

Abb. 33. Die Zeichnung des Landessiegels König Andreas I. in der Arbeiten von M. Bél und G. Pray

A tihanyi sírlapon lévő hordozható kereszt tehát mindenképpen e korszak méltóságjelvénye. A magyar királyoknak ez az apostoli keresztje évszázadokon keresztül megmaradt méltóságjelvényként. Okleveleink között is megőrződött e jelvénynek királyainkhoz való kötődése. *IV. Béla királynak IX. Gergely pápá*hoz írt, 1238. június 7-én, Zólyomban kelt leveléből tudjuk, hogy Assen bolgár cár elleni hadjáratra készül és kéri az egyházfejedelmet, engedje meg neki a kereszt vitelét az induló sereg előtt Magyarországon: „Item ut intra Ungariam, super terram Asoani procedentes, crucem novis et nostro exercitui anteferre liceat."[168] Érdekes összehasonlításra ösztönöz bennünket a király kérése, ugyanis itt arról van szó, hogy egy idegen ország tervezett meghódítására a keresztet, mint a győzelem jelvényét kívánja IV. Béla vitetni a sereg előtt. Az Észak apostolának nevezett *Szent Anszgár*[169], a dánok és a svédek térítőpüspöke abban a kiváltságban részesült a IX. század közepén, hogy IV. Leó pápa engedélyezte neki mint pápai legátusnak a hordozható pápai kereszt használatát.[170] Úgy látszik, Béla, a fiatal uralkodó is hasonló pápai engedélyt kért, pedig erre a XI. században nem volt szüksége I. (Szent) Istvánnak és közvetlen utódainak.

Merseburgi Thietmar krónikájában leírta, hogy I. Ottó császár hogyan töltötte a húsvéti ünnepeket, pontosabban az 972. évi virágvasárnapot Magdeburgban saját alapítású családi bazilikájában, ahova halála után el is temették. „Namque solebat in sollemnitatibus universis ad vesperam et ad matutinam atque ad missam cum processione episcoporum venerabili deinde caeterorum ordine clericorum cum crucibus sanctorumque reliquiis ac turribulis ad ecclesiam usque deduci."[171]

A leírás tökéletesen visszaadja a Karoling-kori és az Ottó-kori egyházi és udvari szertartást, ahogyan ezt szemléltetően ábrázolja a már említett freskó a római San Clemente bazilika alsó templomában. *Thietmar* leírásában kereszteket és füstölőket említ a császár templomba vonulásánál, nos a tihanyi monostor első leltárában is megvoltak ezek a tárgyak, méghozzá a kereszt aranyozott rézből készült, a füstölő pedig aranyból, tehát a királyi udvar igénye szerint, nemesfémből. *Deér* a Lotharkreuz mint hordozható kereszt vizsgálata során valószínűsíti azt a feltevést, hogy a német királyok aacheni koronázása alkalmával már használták. A Coronatio Aquisgranensis XV. századi párizsi kéziratában a koronázandó király fogadásánál az aacheni székesegyház előtt többek között hordozható keresztet is említenek. Véleménye szerint — éppen úgy, mint a bizánci császárnál, a normann uralkodóknál és a magyar királynál — függetlenül az egyházi vonatkozásától, úgy látszik, a keresztet a német királynak és császárnak a felvonulásán a szent lándzsával és a sasos sceptrummal együtt jelvény, méltóságjelvény volt: „Portatur ante eum sancta crux gravida ligni domini . . ."[172]

A hordozható keresztet maga előtt csak a pápa vitethette és ennek legkorábbi említése *Anastasius Bibliothecarius*nál,[173] IV. Leó pápa tudós történetírójánál bukkan fel először a IX. század kö-

zepén: „Fecit isdem benignissimus Crucem auream: noviter et ipsa Crux, ut nos antiquitus est, Subdiakoni manibus ferebatur, ante equum praedecessorum Pontificum, quam Deo juvante in auro et argento ac gemmis melius renovavit".[174] Ezt a jogot csak a pápa adományozhatta, tehát a pápai legátusok is — mint Anszgár esetében is — csak felhatalmazással élhettek e kiváltsággal: „Legati Apostolicae sedis honore crucis praeferendae, a Romanis pontificibus concesso, utuntur jam inde a Christi saecolo nono . . ."[175]

Úgy véljük, hogy ehhez a pápai joghoz a VII. Gergely-féle reform után különösen ragaszkodtak a pápák, és ez lehetett az oka annak, hogy *IV. Béla* királyunk is, mint fiatal uralkodó, kérte a kereszt elővitelí jogát serege előtt, IX. Gergely pápától, akiről tudjuk, hogy erélyesen szorgalmazta a keresztes hadjáratokat.[176]

A kereszt elővitelének a joggyakorlata felfedezhető a keleti kereszténység területén is, így pl. a kijevi Ruszban világi uralkodóknál. Ez azért is fontos számunkra, mert I. András több mint egy évtizedet töltött Kijevben Bölcs Jaroszláv nagyfejedelem udvarában, ott keresztelték meg és ott kapta — az előttünk ismeretlen pogány neve helyett — az orosz Andrej vagy talán a görög Andreiasz nevet, mely az alapítólevélben a latin Andreas formában maradt ránk.[177] Királyunk tehát nemcsak a kijevi környezet erős hatása alatt élt, hanem sok tekintetben azonosulhatott is vele. Az ő idejében építtette apósa, Jaroszláv bizánci előkép alapján a kijevi Szófia-székesegyházat (1037—1061),[178] így nyilván korán szerzett ismereteket az uralkodói jogokról és kötelességekről. Megismerkedhetett olyan szokásjoggal is, melyre ugyan csak későbbi adatunk van, de nyilván már a XI. században is gyakorolták. A Lavrentyij-krónika alapján *A. V. Arcihovszkij* megállapítja, hogy a kard fejedelmi méltóságjelvény volt — írja *Lazarev* a középkori orosz festészetről írt könyvében. Mikor *III. Vszevolod* fiát, *Konsztantyint* Novgorodba küldte, hogy ott átvegye az uralmat, keresztet és kardot adott neki, e szavak kíséretében: „Legyenek ezek védelmezőid és segítőid, a kard pedig bosszulód és oltalmazód, mert most, íme rád bízom az embereimet, hogy védelmezd meg őket az ellenségtől."[179]

Ez a kép tökéletesen illik IV. Béla említett levelében írtak mellé. Kétségtelen, hogy a kereszt a kijevi Ruszban is méltóságjelvény volt.

A kereszt elővitelí jogát már a középkorban kánoni előírások szabályozták az egyházban. Az érvényben lévő „Corpus juris canonici", a kultuszcselekmények eszközei és felszerelései fejezetben a püspök liturgikus díszei és jelvényei közül csupán a mellkeresztet (crux pectoralis) és a pásztorbotot (baculus, pedumferula stb.) említjük, mert a hordozható kereszt csak az érseket illette meg, mely fémből készült és az érseki tartományban vitethette maga előtt.[180] A kánoni jog világosan elválasztja ettől a méltóságjelvénytől a kizárólag liturgikus célra használt körmeneti keresztet, mely a templomi felszerelések tartozéka.[181]

A kánoni előírások tehát nem tették lehetővé, hogy apát hordozható keresztet használhasson, így jogi szempontból is el kell vetnünk azokat az alaptalan feltevéseket, hogy a tihanyi sírlapon apáti kereszt látható, és ezért nem a király sírjele lenne.

Egyházjogi elemzéssel a magyar királyi főkegyúri jog kialakulására is kitérünk. A keresztény uralkodó, tehát a király nemcsak az egyházkormányzói hatalmat gyakorolta, hanem a főpapi hatalom hordozójának is tekintették: *rex et sacerdos. Bánk József* kánoni jogtörténész szavait idézve „a középkori keresztény monarchiában az *imperium* fogalma Nagy Konstantin óta szinte elválaszthatatlan a *sacerdotium* fogalmától. A *pontifex maximus* császári utódai és a VI. század óta megtért germán királyok egyaránt döntő befolyást biztosítottak maguknak az egyházi ügyek intézésében . . ." Nyugati mintára szervezte meg a keresztény, magyar államot *I. (Szent) István király* is: püspökségeket, apátságokat alapított, főpapokat nevezett ki. *Bánk* szerint *Szilveszter pápa* „a király előtt hordozható kereszt küldésével pedig apostoli térítő misszióját dokumentálta". „*De facto* Magyarországon több-kevesebb vita közepette a főpapi székek betöltésénél évszázadok óta az apostoli király bemutatási, megnevezési joga érvényesült."[182]

Témánk szempontjából mellékes, hogy István király a főpapok kinevezésének és a hordozható kereszt használatának a jogát a pápától kapta, vagy pedig a nyugati uralkodók példája alapján, önállóan gyakorolta. Tény, hogy a XI. század utolsó harmadáig az invesztitúra nem volt alapvetően lényeges probléma, *casus belli*-vé csak *VII. Gergely* pápa és *IV. Henrik* császár között vált. Abban mindenki egyetért, hogy István király missziós tevékenységéért, keresztény térítő munkássága jeléül viselhette az „apostoli keresztet", mely valóban apostoli tevékenységének volt az attributuma. Az 1046. évi pogány felkelés megsemmisítéssel fenyegette az egyházi szervezetet és a keresztény államot. *I. András király* Istvánt és államát példaképnek, mintának tekintette, a keresztény egyházszervezetet újjászervezte, és a német támadások ellen megvédte az országot, így a kor szokása szerint nem véletlenül használta az alapítólevélben az *invictus rex* (legyőzhetetlen király) és a *christianissimus sceptrifer* (legkeresztényebb jogarviselő) címeket.

***

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a tihanyi apátsági templom XI. századi kriptájában van eltemetve I. András király és minden valószínűség szerint fia, Dávid herceg. A király sírjele az a mészkőből faragott sírlap, melyen egy csavart szárú, hordozható kereszt látható. A kereszt a király egyházkormányzói méltóságjelvénye, missziós tevékenységének attributuma. Az ábrázolás részleteiben is annyira pontos, hogy a kőfaragó azt egy hordozható kereszt alapján formázta meg. Így a sírlap keresztje megőrizte az I. András által használt jelvényt, az apostoli keresztet.[183]

Rövidítések — Abkürzungen

GOMBOS: Catalogus . . . = *GOMBOS Franciscus Albinus:* Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. Tomus I—IV. (Budapestini, 1937—1943).
FA = Folia Archaeologica
MGH. SS = Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auspiciis Societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii et aevi edidit Georgius Henricus *Pertz.* Scriptores (Hannoverae, 1826—1926) Fol. tom. I—XXXII.
MNY = Magyar Nyelv.
NyK = Nyelvtudományi Közlemények.
SZIE = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. Szerk.: Serédi Jusztinian (Budapest, 1938).
SRH = *SZENTPÉTERY, Emericus:* Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. Vol. I—II. (Budapest, 1937—1938).
VeML = Veszprém Megyei Levéltár.
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.

1. *KASHDAN, A. P.:* Byzanz und seine Kultur. 2. Auflage (Berlin, 1973) 71.
2. *GUGLIA, Eugen:* Die Geburts-, Sterbe- und Grabstätten der römisch—deutschen Kaiser und Könige. (Wien, 1914) 8—11.; *HEINZE, A. — GAUL; O. — HERZOG, E. — JUNG, W. — MÜHLBERG, F. — STICH, F.:* Rheinlande und Westfalen. Baudenkmäler. 5. Auflage. Reclams Kunstführer. Deutschland III. (Stuttgart, 1975) 12—14., 19.
3. *UZSOKI András:* Az első magyar királyné, Gizella sírja. Das Grab Giselas, der ersten Königin Ungarns. VMMK 16. (1982) 125—168. Gizella királyné Henrik császár húga volt, tehát a rokonság révén az uralkodók nemcsak szoros kapcsolatban voltak, hanem életfelfogásukban is sok közös vonás fedezhető fel. Nem véletlen, hogy szentté avatták őket, egyedül Gizellát nem kanonizálták, de őt is a boldogok között tartják számon.
4. *GUGLIA,* op. cit. 29—32., Abb. 6.; *DEHIO, Georg:* Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Der Bezirk Halle. (Berlin, 1976) 362—364.; *LEOPOLD,* Gerhard: Die Stiftskirche zu Quedlinburg. Das christliche Denkmal, Heft 37 (Berlin, 1970) 1—4., 21—24. Henrik sírlapja jelenleg a kripta martíriuma előtt a járószinten látható, míg Matild kőkoporsója lent van a síraknában; hiteles másolata pedig a Schloßmuseumban tanulmányozható.
5. *GUGLIA,* op. cit. 34—36.
6. *Ibidem,* 45—47.; *REITZENSTEIN, A.—BRUNNER, H.:* Bayern. Baudenkmäler. Reclams Kunstführer. Deutschland I. 8. Aufl. (Stuttgart, 1974) 116—123.
7. *FLORIANUS, M.:* Historiae Hungaricae. Fontes domestici. Vol. IV. (Budapestini, 1885) 88.: De sepulchris octo priorum Hungariae regum. Reges nostri pie memorie . . .
8. *SRH* II. 37—40.
9. *SRH* I. 332., 343., 357., 360.
10. *SIMON DE KEZA:* Gesta Hungarorum. *SRH* I. 180., 182.
11. A Pannonhalmi Főapátság Levéltárában őrzött (jelzete: Tihan Fasc. 1., nr. 1.) eredeti alapján a következő munkák felhasználásával közöljük: *ERDÉLYI László:* A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága, 1055—1701., In: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi L. 10. kötet (Budapest, 1908) 10—14., oklevéltár 1—2.; *SZAMOTA István:* A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. NyK. XXV. (1985) 129—167.; Ómagyar olvasókönyv. Összeállította: *Jakubovich Emil és Pais Dezső* (Pécs, 1929). A tihanyi apátság alapítólevele, 18—25.; *BÁRCZI Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék (Budapest, 1951.); *JAKUBOVICH Emil:* A tihanyi alapítólevél olvasásához. MNy XIX. (1923) 78—87., XX. (1924) 9—21. és 129—130.; *PAIS Dezső:* Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? Századok (1944) 232—240., és MNy LI (1955) 10—17.; *ifj. HORVÁTH János:* Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. MNy LI (1955) 146—156.; *GYÖRFFY György:* A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In.: Pais-Emlékkönyv (Budapest, 1956) 407—415.; *BALOGH Albin:* A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. MNy LIII. (1957) 35—42.; *PAIS Dezső:* 1055—1955. MNy LI. (1955) 3—9.; *KRISTÓ Gyula:* A tihanyi alapítólevél a XI. századi szóbeliségünk. MNy LXVI. (1970) 208—210.; *MOLNÁR József—SIMON Györgyi:* Magyar nyelvemlékek. 2. kiadás (Budapest, 1977) 15—21. Itt mondok köszönetet a Főapátság perjelének és főlevéltárosának, *dr. Csóka Gáspárnak* és *dr. Szabó Flóris* főkönyvtárosnak kutatásaim önzetlen és segítőkész támogatásáért.
12. *ERDÉLYI* (1908) op. cit. 11.
13. Régi magyar olvasókönyv. Szerk.: *V. Kovács Sándor* (Budapest, 1977) 64—65.
14. *MÁLYUSZ Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (Budapest, 1971) 24. és 216. Mályusz világosan kimutatta a monostoralapítások hazai gyakorlatát, melyek a családi temetkezőhelyek létesítésével függnek össze.
15. *ZÁVODSZKY Levente:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Budapest, 1904) 163—164.
16. *KARÁCSON Imre:* A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya (Győr, 1888) 70. Karácson fordítását pontosított változtatással közöltük.
17. Az oklevelet a Pannonhalmi Főapátság Levéltárában őrzik, jelzete: Tihany, Fasc, 1., nr. 3. Az idézetet az eredeti oklevél és *ERDÉLYI* (1908) 496. összevetése alapján közöltük. Az *Aureus locus* és *Aranyos* azonosságát igazolja az a Szent László nevében kiadott, 1092. vagy 1094. augusztus 25-re keltezhető hamis oklevél, mely összeírja a tihanyi apátság birtokait és kiváltságait (Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, jelzete: Tyhan, Fasc. i. nr. 27; *ERDÉLYI* (1908) op. cit, 496—500.: *„Villa in aureo loco, quem vulgo Aranias vocant . . .“*
18. *KUMOROVITZ L. Bernát:* A középkori magyar „magánjogi“ írásbeliség. Századok, 97 (1963) 10.
19. „. . . A buzgóság azonban hamar lohad, mert a szabolcsi zsinat (1092) már a hanyag és lelkiismeretlen alapitók ellen fordul, akik nem dotálják eléggé az általuk alapított egyházakat, vagy az elpusztultakat nem épitik fel újra . . .“ Lásd: *HERMANN Egyed:* Szerzetesség és lelkipásztorkodás a koldulórendek fellépéséig. Klny. a Theologia (1938) 3—4. számából (Budapest, 1938) 9.
20. A kisalföldi aranymosásra és történetére csupán a legfontosabb irodalmat közöljük: *UZSOKI András:* Adatok a dunántúli aranymosás történetéhez. Detail to the history of gold—washing in Transdanubia. Arrabona, 1 (1959) 74—82.; *Idem:* Az aranymosás néhány módszere. On some methods of gold—washing. Arrabona, 3. (1961) 161—176.; *Idem:* Aranymosók és felszereléseik. Die Goldwäscher und ihre Gerätschaft. Népr. Ért., XLVIII. (1966) 203—222. Néprajzi Múzeum Füzetei, 20. sz.; *NAGY Erzsébet:* Csallóközi aranymosás. Népr. Ért. (1903.) 305—310.; *BARANYAI József:* A csallóközi arany-

mosás (Komárom, 1911); *KHIN Antal:* Az aranyászat (Egy letűnt foglalkozás a Csallóközben) Magyar Írás (1934) 105—109.); *TIMAFFY László:* Az ásványi aranyászok technikája. The technique of the Ásvány gold—chimmers. Arrabona, 3. (1961) 177—188.

21. *ERDÉLYI* (1908) op. cit. 495.
22. *MÁLYUSZ,* op. cit.
23. *ADAMUS BREMENSIS scholastícus:* Gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificum. Lib. III., Cap. 13., Schol. 63. MGH. SS. Tom. VII. 339.; *GOMBOS;* Catalogus . . . I. Nr. 59., 13.
24. *Chronicon Pictum Marci de Kalt. Chronica de gestis hungarorum. Képes Krónika,* Kálti Márk Képes Krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica, III. Ford. *GERÉB László* (Budapest, 1959); Képes Krónika. Chronicon Pictum. Phototypice impressum, I—II. Sajtó alá rendezte: *MEZEI László,* fordította: *GERÉB László* (Budapest, 1964) 118—119.; *GOMBOS:* Catalogus . . . I. 628.
25. A Pannonhalmi Főapátság Levéltára, jelzete: Tihan, Fasc. 1., nr. 5.; *ERDÉLYI* (1908) op. cit. 502.
26. SRH I. 180. Simonis de Keza Gesta Hungarorum.
27. SRH II. 38. Chronicon Posoniense (Chronica Regni Hungariae).
28. SRH II. 172. Chronicon Henrici de Mügeln. Lényegében ugyanezt találjuk a Codex Cornidesianusban: „Sepultus est in Thyhon in monasterio sancti Aniani, quod ipse fundavit", továbbá a Codex Toldyanusban: „. . .sepultus est in Thykonio", valamint a Codex Knauzianusban: „Sepultus est in Ticinio insula laci Balathon". Vide: *Genealogia ducum et regum Hungariae triplex* sive *Genealogia ac nomia regum* atque ducum Hungariae: Anonymi series regum Hungariae . . . a. 200 usque in Matthiam I Corvinum a. Chr. 1490. In: *GOMBOS;* Catalogus . . . II. 979—980., 985., 989.
29. *HELTAI Gáspár:* Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte: *KULCSÁR Margit,* a bevezetőt írta: *KULCSÁR Péter.* Bibliotheca Historica (Budapest, 1981) 106. Az VI. magyari király, Salomon az András királnak a fia című fejezetben. A XVI. század közepe táján összeállított munka lényegében Bonfini latin nyelvű történeti könyvének, a Rerum Ungaricarum decadesnek a fordítása.
30. *THURÓCZY János:* A magyarok krónikája. Ford.: *Horváth János* (Budapest, 1978) 138.; *Bonfini* Thuróczynál szükszavúbb: „Sepultus est in coenobio Tychoniensi, circa Balatonem lacu . . .", vagyis Andrást a tihanyi monostorban temették el, a Balaton tava mellett. Lásd: *ANTONII BONFINI* Rerum ungaricarum decades (Basiliae, 1543). Decadis, II. liber II. 202., továbbá *ANTONIUS de BONFINIS:* Rerum Ungaricarum decades. Ediderunt J. Fógel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus II. (Lipsiae, 1936) Decas II. Liber II.
31. *ERDÉLYI* (1908) op. cit. 474.
32. *SÖRÖS Pongrác:* A tihanyi apátság története. Második korszak. Tihany mint fiókapátság 1701-től napjainkig. In.: A pannonhami Szent Benedek-rend története. Szerk.: *ERDÉLYI László.* (Budapest, 1911) 41.
33. *SÖRÖS* (1911) op. cit. 139.
34. *ERDÉLYI* (1908) op. cit. 474—475.
35. Geographia regionis Balatonensis ante ducentos annos. Tractatio Operis Mathiae Belii, Notitia Comitatuum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis. Auctore translatoreque *C. LUKÁCS.* A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái, XIV. (Tihany, 1942) 190.
36. *LUKÁCS Károly:* A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatuum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis" c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái, XV. (Tihany, 1943) 279.
37. Hazai Tudósítások Szerk. Kultsár István (Pesten, 1807) 145.
38. *VÖRÖS Károly:* Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. VMMK, 3. (1965) 120.
39. *KOVÁCS Éva:* III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. Műv. tört. Ért., XXI. (1972) 14. sz. lábjegyzet: „Egy múlt századi közlés szerint ugyan a lelőhely nem az altemplom, hanem a hegytetőn(?) levő romok lennének."
40. *HORVÁTH Bálint:* A 'Füredi-Savanyúvíz 's Balaton' környéke (Magyar-Óvárott, 1848) 38.
41. *EITELBERGER, R.:* Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. (Wien, 1856) 120—121., Fig. 19. Eitelberger 1858-ban ismét megemlékezett a tihanyi kriptáról és sírlapról: „. . . Eine einfache, mit einem apostolischen Kreutze (Dem Ehrenzeichen der ungarischen Könige) versehene Marmorplatte zeigt heutzutage der Sage nach die Grabstätte des Stifters." Vide: *EITELBERGER, R.:* Die romanische Kirche St. Ják in Ungarn mit Rücksicht auf ähnliche Kirchenbauten dieses Österreichischen Kaiserstaates. Herausgegeben von *G. Heider, R. Eitelberger, J. Hieser.* I. Band (Stuttgart, 1858) 73—74., 81.
42. *IPOLYI Arnold:* Magyar régészeti repertórium. Arch. Közl., II. (1861) 208. Más helyen Ipolyi viszont ezt írja: „I. András sírja helyén pedig, a tihanyi monostor katakombájában álló kőlap, az apostoli keresztnek durva faragványával, inkább szegény kőfaragó munka, mintsem királyi sír monumentális emléke. S mégis nevezetes, hogy éppen négy első királyunk sírja nyomán túl, többi királyaink síremlékeiről mégcsak ennyit sem tudunk felmutatni." Vide: *IPOLYI Arnold:* A középkori szobrászat emlékei Magyarországon. Az MTA XXI. ünnepélyes közgyülésében, Jan. XVII. MDCCCLXIII. előadta (Pesten, 1863) 60.; *Ipolyi Arnold* Magyar műtörténelmi tanulmányai, I. A középkori szobrászat emlékei Magyarországon (Budapest, 1873) 181. Egy évtized múlva *Fraknói* ezt írta Andrásról: „Hullját a tihanyi benczés zárdában, melyet a Balaton hullámai által mosott bérczen ő emelt, temették el. A templom padozatán mai napig mutatják az egyszerű kőlapot, mely egykor tetemeit födte." Vide: *FRAKNÓI Vilmos:* A magyar nemzet története (Budapest, 1873) 73.

42a. Az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtára, 3. sz. *Rómer Napló,* Jelzete: 899. III., 29. oldalon van Rómer vázlatrajza, melyet 1861. szeptember 30-án készített.

43. *HENSZLMANN Imre:* Archaeologiai kirándulás Csanádra. A csanádi keresztény sarkophag. Arch. Közl. (1871) 32.
44. *JALSOVICS Aladár:* A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei (Budapest, 1878) 167. A 168. oldalon látható a tihanyi sírlap felső részének egyszerű ábrázolása.
45. VeML, jelzete: XII. 4. b. Apáti irattár, 71. tétel. Jegyzőkönyvmásolat.
46. *Ibidem.*
47. *Ibidem,* jelzete: XII. 4. b. Gazdasági iratok, 76. tétel.
48. *ERDÉLYI* (1908) op. cit. 475.: *RÉCSEY Viktor:* A tihanyi katakomba régiségei. Budapesti Hírlap, IX. évf. (1889) november 4., 304. sz. Récsei az egyetlen korabeli és helyszíni tudósító, de régészetileg nem tartjuk kielégítőnek beszámolóját. Récsei bencés szerzetes régészeti tevékenységéről lásd: *UZSOKI András:* A győri és a Győr környéki régészeti gyűjtés és kutatás története. Arrabona, 7. (1965) 25—26.
49. *POKORNY Frigyes:* A Restaurált Tihanyi Templom és Monostor. Kézirat a veszprémi Bakonyi Múzeum könyvtárában, leltári szám: LH 956. Megjelent: Magyar Sion (1894) 9. füzet. Pokorny aránylag

rövid ismertetése mégis fontos adalék, mert megegyezik Récsei tudósításával, miszerint egy kőből készült sírláda van a járószint alatt a kripta déli mellékhajójában a sírlap előtt. E ténynek a jelentősége az 1953. évi műemléki kutatásnál és régészeti ásatásnál domborodik ki.

50. *JALSOVITS Alfréd:* A tihanyi apátság története (Szerzettörténeti tanulmány). (Pécs, 1889) 112.
51. *LIND, Karl:* Sammlung von Abbildungen mittelalterlicher Denkmale. Kunsthistorisches Atlas, X. Abtheilung (Wien, 1892) 6., Taf. III., Fig. 7.: Tihany, Ungarn. Benediktiner-Abtei-Kirche; Marmorplatte, 6"—1'/2"; ohne Inschrift; im Bildfelde Kreuz mit gewundenem Stamme; wird als Grab des Königs Andreas, Stifters des Klosters, angenommen. Ende XI. Jahrh.
52. *PASTEINER Gyula:* Építészeti emlékek a Dunán túl. In.: Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben. Magyarország, IV. (Budapest, 1896) 110—111.
53. *GERECZE Péter:* Szobrászati emlékek Magyarországon. Különös tekintettel az ezredéves történelmi kiállítás szobrászati részére (Budapest, 1898) 70.
54. *FORSTER Gyula:* Árpád-házi síremlékek. In.: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: Forster Gyula (Budapest, 1900) 332.
55. *SÁGI János:* A Balaton írásban és képben (Keszthely, 1903) 169—170.
56. *BENKŐ Mihály:* A tihanyi félsziget. Klny. a Turisták Lapjából (Budapest, 1913) 10.
57. *BÉKEFI Remig:* A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. In.: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III. kötet, 1. rész, III. szakasz (Budapest, 1907) 215., 218.
58. BALATON. A Balatoni Szövetség kalauza (Budapest, 1912) 39—40.
59. *LÓCZY Lajos:* A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei alapján (Budapest, 1921) 124.
60. *ERDÉLYI Gyula:* A Balaton és környékének története. Balatoni Kalauz (Budapest, 1925) 9.
61. *MIHÁLYI Ernő—VIGYÁZÓ János:* Tihany részletes kalauza. In.: *Thirring—Vigyázó:* Részletes helyi kalauzok, 9. (Budapest, 1926) 25—26.
62. *LUKÁCS Károly:* A Balaton. A Magyar Szemle Kincsestára (Budapest, 1931) 47.
63. *MARGITTAY Rikárd:* A Balaton-part vár- és templomromjai. Balatoni Könyvtár, 6. sz. (Budapest, 1936) 12.
64. *DORNYAY Béla—VIGYÁZÓ János:* Balaton és környéke részletes kalauza (Budapest, 1934) 152.
65. *SZŐNYI Ottó:* Régi magyar templomok (Budapest, 1934) 179., 310. kép.
66. *GEREVICH Tibor:* Magyarország román kori emlékei. Magyarország művészeti emlékei, I. (Budapest, 1938) 60. *BALANYI György:* Vallásos élet — iskolák. In.: Magyar Művelődéstörténet, I. (Budapest, é. n.) 401.
67. *KOZÁK Károly:* Constructions dans la Hongrie des XII—XVe siècles des ordres de chevalerie et d'hospitaliers et leur influence. AAH 34. (1982) 90., Fig. 35.; Csoma szerint a johannita rend jelvénye volt az egyenes szárú talpas kereszt (Tatzenkreuz), és nem volt hatalmi jelvény. Lásd: *CSOMA József:* Lovagrendkeresztek a magyar heraldikában. Turul, 33. (1915) 18.
68. *CHOLNOKY Jenő:* Tihany (Balatoni Könyvtár). (Budapest, 1940) 20.
69. *RADNÓTI Aladár—GERŐ László:* A Balaton régészeti és történeti emlékei (Budapest, 1952) 78.
70. Országos Műemléki Felügyelőség, könyvtár, irattári anyag, 1953. évi doboz, T jelzetű levelek, 14. ügyirat (Tihanyi jelentések).
71. Magyar Nemzeti Múzeum adattára, 281. T. III. Köszönetemet fejezem ki László Gyula professzornak és Nagy Emese régésznek, hogy ásatási jelentésük felhasználását átengedték nekem, ezenkívül értékes felvilágosításukkal tájékoztattak a munkálatok részleteiről is. Ugyancsak megköszönöm Zákonyi Ferenc tájékoztatását, aki a műemléki kutatást, mint Veszprém megye idegenforgalmi vezetője, támogatta.
72. MNM. Adattár, 281. T. III. ásatási napló.
73. Lásd az 54. jegyzetet: Szakál Ernő Entz Gézához írt leveléből közöltük az idézetet.
74. Balogh István 1955-től a Tihanyi Múzeum alkalmazottja volt, előtte apátsági alkalmazásban állt. Elbeszélése szerint a királyi sírból kiszedett és Budapestre szállított csontokat Malán Mihály antropológus küldte vissza. A középső hajó nyugati felében készített beton sírgödörbe helyezték el dr. Vass Alberik bencés plébánossal a megvizsgált csontokat. Ezután elkészült a ma is látható téglaépítmény, melyre ráhelyezték a fal mellől eltávolított sírlapot.
75. *KAMPIS Antal:* Tihany műemlékei (Budapest, 1957) 7—8.
76. *Ibidem.* 10.
77. *Ibidem.*
78. *Ibidem.*
79. *KAMPIS Antal:* A tihanyi apátság (Budapest, é. n.) 6. Összetévesztette a fehér mészkő sírlapot a vörös homokkő oszlopokkal. Apátkeresztet ültet csavart nyélre, de az ikonográfia e korban nem ismer ilyen apátkeresztet.
80. *Ibidem.*
81. Véleményünk szerint Kampis itt Gedai cikkére gondolt. Vö.: *GEDAI István:* I. Endre sírköve. La pierre tombale du roi André Ier. Arch. Ért., 92. (1965) 49—51.
82. *GENTHON István:* Magyarország művészeti emlékei, I. Dunántúl. (Budapest, 1959) 394., 396. kép.
83. Magyarország régészeti topográfiája, 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. Szerk.: *Éri István.* (Budapest, 1969) 192—193.
84. *GEDAI* op. cit. 50. Egyetlen szépséghibája Gedai cikkének, hogy a sírlapból közölt fényképfelvétel az 1953. évi kutatást megelőző években készült, mely tisztítatlan állapotban mutatja.
85. *ENTZ Géza:* A Veszprém megyében végzett műemléki helyreállítások tudományos eredményei. VMMK, 6. (1967) 114.
86. *DERCSÉNYI Dezső:* Román kor (Budapest, 1970) 5.; *Idem:* Romanesque Architecture in Hungary (Budapest, 1975) 191.
87. A Tihanyi Múzeum kiállításai (Budapest, 1958) 17.
88. *ZÁKONYI Ferenc:* Tihany és környéke (Budapest, 1958) 16—17.; *Idem:* második kiadás (Budapest, é. n.) 19—21.
89. *Idem:* Tihany (Balatonfüred, 1963) 26.
90. *SÁGI Károly—ZÁKONYI Ferenc:* Balaton, 2. átdolg. kiad. (Budapest, 1974) 248.
91. *SÁGI Károly:* A Balaton-vidék történelme és régészeti emlékei. In.: Balaton-monográfia. Szerk.: Tóth Kálmán (Budapest, 1974) 352.
92. *GERŐ László:* A Balaton-táj műemlékei. In.: Balaton-monográfia, 360.
93. *LEVÁRDY Ferenc:* Tihany, apátsági templom. Tájak—Korok—Múzeumok Kiskönyvtára (Budapest, 1979) 2.
94. A szerző előadása a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1978. január 23-án, Budapesten, az Iparművészeti Múzeumban tartott ülésén: I. András sírja van Tihanyban? (Régészeti és ikonográfiai kérdések a XI. sz. történetéhez).
95. *UZSOKI András:* Balatonfüred—Tihany (Budapest, 1980) 69., 72.; *Idem:* 2. kiad. (Budapest, 1983) 69., 72.; *Idem:* deutschsprachige Ausgabe (Budapest, 1980) 84., 88—89.; *Idem:* verbesserte Ausgabe (Budapest, 1982) 84., 89—80.; *Idem:* Tihanyi Túra. Tájak—Korok—Múzeumok Kiskönyvtára, 67. (Budapest, 1981) 1.
96. *UZSOKI András:* Gizella királyné sírja Veszprém-

ben van? Horizont. Veszprém megyei Közművelődési Tájékoztató, X. (1982) 1. sz. 21.

97. *UZSOKI*, op. cit. VMMK 16. (1982) 155., 158.
98. Magyarország történeti kronológiája, I. Főszerk.: *Benda Kálmán* (Budapest, 1981) 88.
99. A kereszttípusokról, a keresztek elnevezéséről lásd bővebben: *CARBOL, Fernand—LECLERCQ, Henri:* Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Tome III. 2me partie (Paris, 1914) 3045—3131., Croix et crucifix.; *Enciclopedia Italiana,* XII. (1931) Croce címszó alatt.; *Enciclopedia Cattolica,* IV. (Citta del Vaticano, 1950) 951—981.; *Enciclopedia dell' Arte Antica Classica e Orientale,* II. (Róma, 1959) 949—952.; *Lexikon für Theologie und Kirche.* 2. Auflage (Freiburg, 1961), Band VI. Kreuz címszó alatt.; *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Band II' (Rome—Freiburg—Basel—Wien, 1968) 562—590.; *GRILLONE, Antonio:* Il simbolo della croce nei primi scrittori cristiani (II—V sec). Atti della Academia di scienze lettere e arti di Palermo. Serie IV. Volume XXXII. Parte II. (1973) 41—66. Grillone II—V. századi egyházatyák és pápák írásaira hivatkozva részletesen foglalkozik a crux triumphalis szerepével.; *URECH, Eduard:* Lexikon christlichen Symbole. (Konstanz, 1979) 128—140., eredeti francia nyelvű kiadása: Dictionnaire des symboles chrétiens (Neuchâtel, 1972).; *Lexikon christlicher Kunst.* Themen, Gestalten, Symbole. Erarbeitet von *Jutta Seibert.* (Freiburg—Basel—Wien, 1980) 2. Auflage. 181—190.; *WIMMER, Otto:* Kennzeichen und Attribute der Heiligen. 6. Auflage (Innsbruck—Wien, 1983) 61—63.; *ONASCH, Konrad:* Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche (Leipzig, 1981) 219—228.
100. *BELTING—IHM, Christa:* Das Justinuskreuz in der Schatzkammer der Peterskirche zu Rom. Bericht über die Untersuchung des Römisch—Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Jahrbuch d. RGZM 12. (1965) 142—166., Tafel, 34-49.; *DEÉR, Josef:* Der Kaiser und das Kreuz. Ibidem, 167—180.
101. A Justinus-kereszt eredeti méretes rajzát az adatokkal, vide: *BELTING—IHM* op. cit. 161., Abb. 1.
102. *VIERCK, Hayo:* Folienkreuze als Votivgabe. In.: Goldblattkreuze des frühen Mittelalters. Herausgeb. Wolfgang Hübener. (Bühl/Baden, 1975) 134., Abb. 4. 1. a—b és 4.
103. *S. LOVAG, Zsuzsa:* Byzantine tipe reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. Folia Archaeologica, XX. (1971) 143—164., Fig. 1,1—3,4.; *Eadem:* Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit.Acta Arch. Hung. 32. (1—4) (1980) Abb. 1,1., 363—364.
104. Lásd a képet: *SPRINGER, Anton:* Handbuch und Mittelalter (Stuttgart, 1921) 19., Abb. 20.; *GERKE, Friedrich:* Spätantike und frühes Christentum. (Baden-Baden, 1980) 222—223. Az Ábrahám áldozata című mozaikkép alatt bal felől az oszlopfőn nyújtott görög, a jobb felől a másik oszlopfőn pedig latin kereszt látható.
105. *GRABAR, André:* Byzantinum. From the death Theodosius to the rise of Islam (Paris, 1966) 315. kép.
106. *CARBOL, F. LECLERCQ, H.:* op. cit. 3094., 3390. kép
107. *GRABAR* op. cit. 144. kép
108. *STEENBOCK, Frauke:* Kreuzförmige Typen frühmittelalterlicher Prachteinbande. In: *ELBERN:* Das erste Jahrtausend. Textband, I. (Düsseldorf, 1963) 496., Abb. 2.
109. *IBIDEM:* 498.
110. *SCHLUMBERGER, Gustav:* Mélanges d' Archéologie Byzantine (Paris, 1895) 728., Sceau des Douannes imperiales (du tème) de Thessalonique. Bustes des empereurs Justinien et Tibré IV tenant entre eux une longue croix.; *Idem:* Un empereur byzantin au dixième siècle Nicephore Phocas (Paris, 1890) 397.; *UZSOKI,* VMMK 16. (1982) op. cit. 157. Abb. 12. ábra.
111. *SCHLUMBERGER* (1895) op. cit. 505.
112. *KUMOROVITZ, L. Bernát:* A magyar címer kettős keresztje. Turul, 55 (1941) 45—48.; vide: *ALFÖLDI András:* Nagy Konstantin megtérése. Klny. „Olasz Szemle-Studi Italiani in Ungheria", 1942. (Budapest, 1943) 6. sz. 12—35.
113. *BÖHNER, Kurt:* Rheinische Grabmäler der Merovingerzeit als Zeugnisse frühen fränkischen Christentums. In: *ELBERN:* Das erste Jahrtausend. Textband, II. (Düsseldorf, 1964) 663—664., Abb. 7a, Dumbarton Oaks Collection palesztinai ampullája.
114. *SABATIER, J.:* Description général des monnaies byzantines (Paris, 1862) Tome I. 269., Tome III. Pl. XXVIII. 26.
115. *Ibidem:* Tome, II. 159., Tome, III. Pl. XLIX. 7.
116. *ПОТИН, В. М.:* Древная Русь и европейские государства в X—XIII вв. (Историко-нумизматический очерк). (Ленинград, 1968) Рис. 11., 6.
117. *Ibidem:* Puc. 15., 9.
118. *ELBERN, Victor H.:* Die bildende Kunst in der Karolingerzeit zwischen Rhein und die Elbe. In: *ELBERN:* Das erste Jahrtausend. Textband, I. (Düsseldorf, 1963) 432., Abb. 11.
119. *EUW Anton:* Der Psalter aus Werden. In: Rhein und Maas, Kunst und Kultur, 800—1400. (Köln, 1972) 194—195., Abb. D6.; *ELBERN:* Das erste Jahrtausend. Tafelband (Düsseldorf, 1962) 386., Tafel 389.
120. *HEIDER, G.:* Der Altaraufsatz im Stifte Klosterneuburg. Ein Emailwerk des zwölften Jahrhunderts. In: Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstaates. II. Band (Stuttgart, 1860) 124.; *DREXLER, Karl:* Der Verduner Altar. Ein Emailwerk des XII. Jahrhunderts im Stifte zu Klosterneuburg (Wien, 1903) 38., Agnvs Pascalis. Tafel, II/13.; *BUSCHHAUSEN, Helmut:* The Klosterneuburg Altar of Nicholas of Verdun: Art, Theology and Politics. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. Vol. XXXVII. (London, 1974) 1—32.
121. *HEIDER,* op. cit. 126.; *DREXLER,* op. cit. 50. Jvdicivm sedit. Tafel II/17.; *BUSCHHAUSEN,* op. cit. 2., Pl. 1b.; *MESSERER, Wilhelm:* Romanische Plastik in Frankreich (Köln, 1964) Abb. 8.
122. *KÖTZSCHE, Dietrich:* Einbanddeckel des Evangeliars der Äbtissin Theophanu. In.: Rhein und Mass. Kunst und Kultur 800—1400. (Köln, 1972) 191. Abb. D3.; *ELBERN:* Das erste Jahrtausend. Tafelband (Düsseldorf, 1963) Abb. 383.
123. *ELBERN,* (1962) op. cit. 86., Abb. 400. Jelzete: Ms. VII. 1315.
124. *WILPERT, Joseph:* Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV—XIII. Jahrhundert. (Freiburg i. Br., 1916) Band, II. Text, zweite Hälfte, 536., Band, III. Tafel 239. 2.; *BOYLE, Leonhard:* Kurzer Führer durch St. Clemens-Basilika in Rom. (Rom, 1973) 47—53.; San Clemente, Roma, 1976) Fig. 23.
125. *WILPERT,* op. cit. Band, II. Text, zweite Hälfte, 544., Band III. Tafel 242.; *BOYLE,* op. cit. 53—58.
126. *WILPERT,* op. cit. Band, II. Text, Zweite Hälfte, 537.
127. *BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda:* A kézművesség első nyomai. In: Magyar Művelődéstörténet, I. (Budapest, é. n.) 583 és 585., A körmeneti keresztekről lásd: *LOVAG Zsuzsa:* Román kori körmeneti keresztjeink egy csoportjáról. Über eine Gruppe der romanischen Vortragkreuze. FA XXVIII. (1977) 171—188.; *Eadem:* Limogs-i mintára készült magyarországi körmeneti keresztek. Prozessionskreuze nach Limoges-Vorbildern in Ungarn. FA XXXIV. (1983) 167—178.
128. *BECKWITH, John:* Die Kunst des frühen Mittelal-

ters (Early Medieval Art.) Karolingische, ottonische und romanische Kunst. (München—Zürich, 1967) 145—148., Abb. 138.; *HOLLÄNDER, Hans:* Kunst des frühen Mittelalters. Belser Stilgeschichte im dtv. Band 5. (München, 1969) 162—164., Abb. 141.

129. *ELBERN:* Das erste Jahrhundert. Tafelband (Düsseldorf, 1962) Abb. 376. A zománckép nyeles keresztjének mérete a kinagyított ábrán jól kivehetően azt mutatja, hogy embermagasságú, a kereszt alakja pedig szabályos görög kereszt, kifelé enyhén szélesedő végekkel. Lásd még: *UZSOKI, VMMK* 16. (1982) op. cit. 156—157., Abb. 11. ábra.
130. *GRABAR, André:* Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom 8. bis zum 15. Jahrhundert). 3. Auflage (Baden-Baden, 1979) 60., Abb. 19.
131. *LASSUS, Jean:* Frühchristliche und byzantinische Welt. Architektur, Plastik, Mosaiken, Fresken, Elfenbein, Metallarbeiten. Schätze der Weltkunst, Band, 4. (München—Wien, 1974) 165—166., Abb. 219.
132. *KOVÁCS Éva—LOVAG Zsuzsa:* A magyar koronázási jelvények (Budapest, 1980) 18—22., 39.
133. *DARKÓ Jenő:* A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége. Archivum Philologicum, IX. Egyetemes Philologiai Közlöny, 60. (1936) 130—134., 11. ábra.
134. *MORAVCSIK Gyula:* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. SZIE III. (Budapest, 1938) 454—455.; Már korábban sem fogadta el Darkó megállapítását a horgonykeresztről: *MORAVCSIK Gyula:* A magyar Szent Korona görög feliratainak olvasásához és magyarázatához. Archivum Philologicum, IX. Egyetemes Philologiai Közlöny, 60. (1936) 152—153.
135. *MORAVCSIK Gyula:* Bizánc és a magyarság (Budapest, 1953) 69.; *Idem:* Byzantium and the Magyars (Budapest, 1970) 68.
136. *VAJAY, Szabolcs:* Der Kamelaukion-Charakter der heiligen Krone Ungarns. Die typologische Rechtfertigung einer Bennenung. In: Insignia Regni Hungariae I. Studien zur Machtsymbolik des Mittelalterlichen Ungarns. (Budapest, 1983) 107., Abb. 5—6. Vajay előtt fél évszázaddal Darkó tisztázta a horgonykeresztes sceptrum kialakulását és rangjelző szerepét. Géza kormánypálcájáról Kovács Évának az a véleménye, hogy „keresztben végződő jogarról van szó", de nem horgonykeresztnek tartja, hanem leegyszerűsített indadisznek vagy lantpalmettának. *Vide: KOVÁCS É.—LOVAG Zs.* op. cit. 42.
137. 1977-ben Velencében, a helyszínen készítettem feljegyzést és vázlatrajzot az ábrázolásról és rögzítettem megfigyeléseimet a kereszt pontos alakjáról.
138. *RYBAKOV, B. A.:* Russian applied art of Tenth-thirteenth centuries. *РЫБАКОВ, Б. А.:* Русское прикладное искусство X—XIII веков. (Ленинград, 1971) 50—54., 66——67., 70—72. A műtárgy a novgorodi Építészettörténeti Múzeumban van.

138 a. *GRABAR,* op. cit. fig. 319.

139. *Kovalovszki Júliának,* a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársának megköszönöm, hogy megismertette velem a sírlap feltárásának menetét, és ebben a témában értékes tájékoztatást adott.
140. *MARUŠIC, Branko:* Spätantike und byzantinische Pula. Kulturhistorische Denkmäler in Instrien VI. (Pula, 1967) 29., Abb. 14., 32—33., Taf. XIV. Abb. 1.
141. *BERESFORD, Maurice:* A deserted medieval village in England. Scientific American, Vol. 235. (1976) Number 4, 117—128.
142. *BUTLER, L. A. S.:* Minor medieval monumental sculpture in the East Midlands. The Archeological Journal, CXXI. (London, 1964) 111—115., Fig. 1. A. A sírlap méreteit sajnos nem közölte a szerző, ezért elemzése kevés információval szolgál.
143. *SAAL, Walter:* Byzantinischer Einfluß auf ottonischen Grabplatten. In: Byzanz in der europäischen Staatenwelt (Berlin, 1983) 52—53., Abb. 1.
144. *Ibidem,* 53—54. Taf. 12.
145. *Saal* közli a tihanyi kriptabelső fényképfelvételét I. András sírlapjával. A felvételt az 1960-as évek közepén kérte a Bakonyi Múzeumtól, s fotó alkalmatlan arra, hogy a keresztábrázolásból ikonográfiai következtetéseket lehessen levonni, így Saal mentségére legyen mondva, hogy félreértéséről nem tehet.
146. *Ibidem,* 56—57.
147. *UZSOKI* op. cit. VMMK 16 (1982) 155., 158. Gizelláról szóló tanulmányunkban részletesen elemeztük a tihanyi és a passaui sírlap közötti összefüggéseket, ezért e munkánkban csak az összefoglalást adjuk.
148. *SCHMID, Wolfgang Maria:* Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen (München, 1912); *Idem:* Gizella királyné sírja a niebernburgi kolostorban, Passauban. In.: Magyarország Műemlékei, III. Szerk.: Forster Gyula (Budapest, 1913); *RANKL Lajos — SCHMID, M. Farkas — VÉRTES József:* Gizella, Magyarország első királynéja, Szent István hitvese. Történelmi életkép (Székesfehérvár, 1935).
149. A magyarországi középkori sírkövekről eddig csak egy összefoglaló munka ismeretes: *VERNEI—KROMBERGER Emil:* Magyar középkori síremlékek. Medieval Tombstones of Hungary. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténytörténeti Intézetének Dolgozatai, 60. (Budapest, 1939)
150. *BOHNER,* op. cit. 660., Abb. 10. A sírlap Trierben a Rheinisches Landesmuseumban van.
151. *KUMOROVITZ* op. cit. 45—62. A nyélre tűzött kereszt eredetét és kifejlődését így foglalja össze tanulmánya 51. oldalán: „A katakombakorszak után a keresztények is így viszik a nyélre tűzött keresztet, a *crux processionalist.* A templomba érve a nyélről leveszik és az oltárra tűzik. Ez a *crux hastata.* Később állandóan az oltáron marad, vagy függve *(crux pendilis),* vagy (III. Ince pápa óta) talapzattal ellátva magára az oltárra helyezve *(crux altaris, crux pedunculata)* a mise ideje alatt. Ez a szokás aztán állandósult. A körmeneti keresztnek több fajtája van. Vigiliákon gyertyákat helyeztek rá. Ez a *crux radians.* Ha stációra gyülekeztek, keresztjük a *crux stationaria* volt. A temetési menet élén a *crux funerariat* vitték, mégpedig felnőtteknél hastán, gyermekek temetésénél hasta nélkül . . ."
152. Ezt azért kellett megjegyeznünk, mert *Kumorovitz* idézett munkájában, az 52. oldalon ezt olvashatjuk: „De nemcsak az egyházi liturgiában, hanem a pápai és császári udvar ceremóniáiban is helyet kapott a kereszt, mégpedig a körmeneti kereszt, a *crux processionalis!*"
153. *ENDLICHER, S. L.:* Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana (Sangalli, 1849) 173.; *GOMBOS:* Catalogus . . . III. 2586. A témának meglehetősen nagy szakirodalma van, csupán néhányat említünk: *KARÁCSONYI János:* Szent István oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány (Budapest, 1891) 207—216.; *Idem:* A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre, 997—1095. (Oradea-Nagyvárad, 1926) 41.; *Idem:* Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig (Veszprém, 1929) 6—9.; *HÓMAN Bálint — SZEGFŰ Gyula:* Magyar történet, I. (Budapest, 1928) 200—201.; *HÓMAN Bálint:* Szent István király. SZIE II. (Budapest, 1938) 11—12.; *EMBER Győző:* Szent István a középkori magyar történetírásban. SZIE III. (Budapest, 1938) 267—268.; *ERDÉLYI László:* Legendák XI. századi szentjeinkről magyarul (Szeged,

1944) 40.; *LEPOLD Antal:* Szent István király ikonográfiája. SZIE III. (Budapest, 1938) 119—120.; *VÁCZY Péter:* A magyarság a román és gót stílus korában. Magyar Művelődéstörténet, I. (Budapest, é. n.) 104—105,; *Idem:* Die erste Epoche des ungarischen Königtums (Pécs, 1935) 108—113.; *CSÓKA Lajos:* A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti könyvtár, 20. (Budapest, 1967) 193—198.; *GEDAI* op. cit. 50.; *UZSOKI* VMMK 16. (1982) op. cit. 158.

154. *HÓMAN Bálint:* A magyar címer történetéhez. Turul, 36. (1918—1921) 7.
155. *Ibidem.*
156. *Ibidem,* 8.
157. *VÁCZY,* op. cit.; *IDEM:* Stephan der Heilige als päpstlicher Legat. In.: Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve (1934) 27—41.
158. *CSÓKA,* op. cit. 198.
158a. *HÓMAN,* Turul, XXXVI. (1918—1921) op. cit. 7—8.
159. *GEDAI,* op. cit. 50., 2. kép.
160. *CZOBOR Béla:* Egyházi szerelvények Szent István király korában. Századok, XXXV. (1901) 1026. Czobor foglalkozik még a pannonhalmi apátság kincseit leíró Szent László-féle oklevéllel is. Az oklevél szövege szerint ezüst- és aranyozott rézkereszteket a körmeneteken használtak és a keresztek hordozására ezüstnyeleket alkalmaztak (p. 1031).
161. *VALTER Ilona—KOPPÁNY T.—Gedeon T.—NEMCSICS A.—LENGYEL I.—ZIMMER K.:* A Balatonfüred temetői templomrom feltárása és helyreállítása. VMMK 11. (1972) 165—175. A székesfehérvári István király Múzeumban lévő XII. századi körmeneti keresztet, a III. Béla király sírjában talált keresztet és a Magyar Nemzeti Múzeum több keresztjét említi Valter Ilona analógiaként. Végül egy szép franciaországi példát mutat be, mely a Saint-Mars-Sous-La-Futaye-i Paróchiáról származik és XI. századi. Ez utóbbi latin kereszt alakú, de számunkra azért is érdekes, mert a kereszt végződései ívelten szélesednek.
162. *JAKUBOVICH Emil:* I. Endre király törvénybe idéző ércbilloga. Turul (1933) 56—74.; *Idem:* Das Landessiegel König Andreas' I. Sonderdruck, „Ungarischen Jahrbüchern", XV. (1933) 1—28.; *UZSOKI András:* I. András király törvénybe idéző jelvénye. Napló (Veszprém) 1982. május 16. sz.; Őrzési helye: Bakonyi Múzeum, Veszprém, leltári száma: 66.142.1.
163. *BÉL, Matthias:* Hungariae antiquae et novae prodromus (Nürnberg, 1723) 66.
164. *PRAY, Georgius:* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae (Budae, 1805) Tab. VI., Fig. 7.
165. *JAKUBOVICH,* op. cit. Turul (1933) 68., *Idem:* Ung. Jahrb. (1933) 19.
166. *BÉL,* op. cit.
167. *PRAY,* op. cit. 7—8. „Iconismus enim, quem is exhibet, simillimus est fragmento sigilli, quod litteris fundatae ab Andrea I. Abbatiae de Tihan, appensum vidi". Vide: *JAKUBOVICH,* op. cit. Turul (1933) 62., Ung. Jahrb. (1933) 10.
168. *SZENTPÉTERY Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I. (Budapest, 1923) 642. sz. oklevél, 196. *FEJÉR Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. IV. 1., 111.
169. *FICHTINGER, Christian:* Lexikon der Heiligen und Päpste (Gütersloh, 1980) 41.
170. *KUMOROVITZ op. cit. 52.*
171. *THIETMARUS episcopus MERSEBURGENSIS: Chronicon . . . II., 30.*
172. *DEÉR, Josef:* Das Kaiserbild im Kreuz. Ein Beitrag zur politischen Theologie des frühen Mittelalters. Sonderdruck aus Schweitzer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte. Band 13. (1955) 109—110.
173. *FICHTINGER,* op. cit. 37.
174. *DU CANGE:* Glossarium mediae et infamae latinitatis (Noirt, 1883) Tomus secundus, 632.
175. *Ibidem,* 632—633.
176. IX. Gergelyről lásd: *GERGELY Jenő:* A pápaság története (Budapest, 1982) 127—130.; *FRANZEN, August—BÄUMER, Remigius:* Papstgeschichte. Das Petrusamt in seiner Idee und in seiner geschichtlichen Verwirklichung in der Kirche (Freiburg—Basel—Wien, 1978) 206—210. *FICHTINGER* op. cit. 149—150.
177. András kijevi megkeresztelését és házasságát Anasztáziával 1037. vagy 1038. november 30-ára, Szent András ünnepére teszik. Vide: *KARÁCSONYI János:* A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre, 997—1095. (Oradea—Nagyvárad, 1926) 103. *Erdélyi* szerint az Árpád-kori oklevelek csak „Andreas rex" elnevezést őriztek meg; vide: *ERDÉLYI László:* Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégibb története 1301-ig (Budapest, 1922) 102., 3. sz. lábjegyzet. *Vajay* úgy véli, hogy a „latin Andreas név tehát ez esetben a keleti-szláv Ondrej közvetítésével került a magyarba". *VAJAY Szabolcs:* Az Árpád-kor uralmi szimbolikája In: Memoria Saeculorum Hungariae. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth J. és Székely Gy. (Budapest, 1974) 343., 21. sz. jegyzet. András apostolt az orosz föld megtérítőjének tisztelik, s *Timkó* szerint ezt a nevet vette fel I. András Kijevben a keresztéskor. *TIMKÓ Imre:* Keleti kereszténység, keleti egyházak (Budapest, 1971) 403.
178. *LAZAREV, Viktor:* Középkori orosz festészet (Budapest, 1975) 9. 19., 23. *FAENSEN, Hubert:* Kirchen und Klöster im alten Rußland (Leipzig, 1982) 31—40.
179. *LAZAREV* op. cit. 39—40.; *ЛАЗАРЕВ, В. Н.:* Русская средновековая живопись (Москва, 1970) 61.
180. *BÁNK József:* Kánoni jog, II. (Budapest, 1963) 351—352., c. 1296. § 1.
181. *Ibidem.*
182. *Idem,* op. cit. I. (Budapest, 1960) 559—600.
183. A téma kutatásában és tanulmányom megírásában értékes tanácsaikkal nagy segítséget nyújtottak: Entz Géza, László Gyula és Nagy Emese, továbbá Kovács Éva, Kozák Károly és mindazok a kollégák, akikkel szakmai megbeszéléseket folytattam, — segítségükért hálás köszönetemet fejezem ki. Megköszönöm dr. Körmendy József nagyprépost úrnak fáradhatatlan segítségét és Hegyi Lajos apát-plébános úrnak önzetlen támogatását, hogy 1970 óta állandóan lehetővé tette számomra a kripta tanulmányozását és biztosította a fényképezések és a műszaki felmérések feltételeit.

Kovalovszki Júlia és *Lovag Zsuzsa* (Magyar Nemzeti Múzeum) lektoraim értékes régészeti és ikonográfiai adatokra hívták fel figyelmemet, segítettek több fontos következtetés tárgyilagos kidolgozásában. Önzetlen és lelkiismeretes munkájukért hálás köszönettel tartozom.

ANDRÁS UZSOKI

DAS GRAB KÖNIG ANDREAS I. IN TIHANY UND DIE IKONOGRAPHISCHEN BEZÜGE DER GRABPLATTE

Aus der ältesten, im Original erhaltengebliebenen lateinischen Urkunde Ungarns, der Stiftungsurkunde der St. Benedektiner Abtei von Tihany, weiß man, daß König Andreas I. im Jahre 1055 neben dem Balaton (Plattensee) auf der Halbinsel Tihany eine Familiengrabstätte anlegen ließ. In seinem Entschluß und seiner Verfügung folgte er der Rechtsausübung der Herrscher der Zeit der Karolinger und Ottos, in erster Linie aber dem Beispiel des ungarischen Königs Stephan I. (dem Heiligen). Dieses Gewohnheitsrecht ist sowohl in der östlichen als auch in der westlichen christlichen Welt in der alten Vergangenheit verwurzelt. Andreas I. folgte daher den Spuren der Kaiser von Byzanz, Karl des Großen sowie der deutschen Herrscher.

Der mittelalterliche christliche Herrscher spielte in Zeit nicht nur die Rolle des Vicarius Christi, sondern war auch der Servus Christi, da Demut und Genügsamkeit als Herrschertugenden galten.

Für die Grabstätten der Herrscher können schöne Beispiele aufgezählt werden: das Grab Karl des Großen in Aachen, das Grab des deutschen Königs Heinrich I. in Quedlinburg, das Grab des Kaisers Otto I. (dem Großen) in Magdeburg, das Grab des Kaisers Heinrich II. in Bamberg usw.

Auch die Grabstätten der ungarischen Könige lassen sich verfolgen. In einer Aufzeichnung aus dem XII.—XIII. Jahrhunder kann man folgendes finden: „Sanctus Stephanus sepultus Albe" = Stephan der Heilige wurde in (Székes)Fehérvár begraben; „Andreas in monaster. abas. de Tihan" = Andreas im Abteikloster zu Tihany; „Bela Sexar" = Adalbert in Szekszárd. Nach der Chronicon Posoniense ist Stephan in Fehérvár, Aba in seinem Kloster in Sár, Andreas zusammen mit seinem Sohn David in Tihany begraben, und Adalbert ruht in Szekszárd. Die Chronici Hungarici Compositio saeculi XIV. und die ein Jahrhundert früher entstandene Gesta Hungarorum des Simon de Keza bestätigen dies ebenfalls.

Der diesbezügliche Teil der Gründungsurkunde der Abtei Tihany aus dem Jahre 1055 (Abb.1) lautet wie folgt: „. . .Unde itaque xpistianissimus sceptrifer Andreas iussu auctoritatiuo sub cartali testamento huius priuilegii exarari edixit, thomo presente, seriatim monstrante, quisquid ad ecclesiam sancte marie sanctique Aniani episcopi et confessoris in loco qui uulgo dicitur Tichon super Balatin, pro sua et coniugis, filiorum et filiarumque et omnium parentum suorum uiuorum siue defunctorum salute tradidit, in terris cultis et incultis, in uineis, in agriculturis, in seruis, in ancillis, in equis, in bubus, et ovibus et porcis, in apibus et ipsarum custodibus, et in ornamentis eiusdem ecclesie honori pertinentibus . . ." Also: „Darum sagte Andreas, der allerchristlichste Zepterträger (König, Sceptrifer), mit seinem hochgeachteten Befehl daß unter dem Pergamentzeugnis dieser Urkunde geschrieben werden soll, wie dieser Text von Zeile zu Zeile all das zeigt, was er der an dem Orte Tihany am Balaton befindlichen Kirche der Heiligen Maria und des Bischofs und Glaubensbekenners, des Heiligen Anianus, für die Seligkeit seiner selbst, seiner Frau, Söhne, Töchter und aller lebenden und toten Verwandten übergeben hat: an bearbeitetem und unbearbeitetem Land, Wein, Geräten der Landbearbeitung, Knechten und Mägden, Pferden, Rindern, Schafen, Schweinen, Bienen und ihren Hütern und an zur Ehre der Kirche gehörendem Zierat . . .".

Der Text der Urkunde paßt ausgezeichnet in die Urkundenpraxis des X.—XI. Jahrhunderts und in die Ordnung der von den Herrschern geschaffenen Familienklöster (Eigenkirchen) und Begräbnisstätten. Die Tatsache der Gründung wird durch den folgenden Satz eindeutig ausgedrückt: „Tradidit enim inibi gloriosus prefatus rex locum prescriptum in qua eadem insula scilicet fondata est ecclesia cum suis terminis quorum nomina sic adnotantur". Also: „So hat der erwähnte ruhmreiche König den oben beschriebenen Ort wirklich übergeben, auf der selbigen Insel — wo die Kirche gegründet wurde — zusammen mit seinen Grenzen, deren Namen so aufgezeichnet wurden."

Die zu Beginn der 90 iger Jahre des XI. Jahrhunderts verfaßte Schenkungsurkunde des Sohnes Andreas I., des Dux David, bezeugt, daß für die Familiengrabstätte und die Abtei von Tihany der noch lebende Nachkomme sorgte (Abb. 2).

Eine der frühesten bekannten Quellen der familiären Beziehugen und dynastischen Heirat von Andreas ist das Scholion der Gesta von Adamus Bremensis aus dem XI. Jahrhundert: „Haroldus rex Norwegiae a Graecia regressus, filiam regis Ruziae Gerzlef, uxorem accepit. Alteram tulit Andreas, rex Ungarorum, de qua genitus est Salomon. Terciam duxit rex Francorum Heinricus, quae peperit ei Philippum". Also: „Harald, der König von Norwegen, nahm bei seiner Rückkehr aus Griechenland die Tochter des Königs (richtig: Fürsten) von Rußland zur Frau. Der König der Ungarn, Andreas, nahm die zweite mit sich, von der Salomon geboren wurde. Die dritte wurde vom König der Franken, Heinrich, geheiratet, welche ihm Philipp gebar."

König Andreas I. starb im Jahre 1060 in Zirc im Bakony-Gebirge. Sein Leichnam wurde im Kloster Tihany begraben. Die Tatsache des Begräbnisses wurde zum ersten Mal in der Urkunde des Königs Andreas II. aus dem Jahre 1211 aufgezeichnet, welche die Besitztümer der Abtei Tihany zusammenfaßte. Auch die Gesta von Simon de Keza, das Chronicon Posoniense und die Chronica Hungarorum von Thuróczy belegen die Tatsache des Begräbnisses. Sogar die Chronik von Heinricus de Mügeln erwähnt es, und diese ist der älteste deutschsprachige Bericht von dem Ereignis: „Und starb in dem funfczehen (fünfczehenden) jar seins reichs (obiit anno regni sui decimo quinto); und ist begraben in dem munster des heiligen sant Aniani daz er gepawt hett". Den ältesten ungarischen Bericht wiederum findet man in der Chronik von Gáspár Heltai. Die erwähnten Chroniken machen die Tatsache unanfechtbar, daß König Andreas I. im Kloster Tihany begraben wurde.

Bei der Prüfung der zur Identifizierung seines Grabes bzw. der in der Krypta der Abteikirche von Tihany befindlichen Grabplatte dienenden Daten der Fachliteratur des XVIII. und XIX. Jahrhunderts müssen die archäologischen Studienausflüge von Rudolf Eitelberger im Sommer 1854 und 1855 in Ungarn hervorgehoben werden, bei denen er auch die Krypta vermaß. Seine Erfahrungen schrieb er wie folgt nieder: „In seinem jetzigen Zustande macht sie einen sehr beengenden Eindruck und zeigt grobe Spuren der Vernachlässigung, trotzdem, dass sie der Sage nach ein ungarisches Königsgrab beherbergt. Es befinden sich nähmlich in dieser Kirche zwei fast ganz gleich grosse Marmorplatten, von denen Eine ganz und gar ohne Verzierung ist, die andere aber eine crux apostolica zeigt. Die Platte ist 6' lang, $1^1/2'$ breit. Das Kreuz in einer einfachen Umrahmung im Relief zusammen, bedeckt die ganze Fläche. Man hielt diesen Grabstein für das Grabmal des Stifters des Klosters, König Andreas, da seit den Zeichen Stephan des Heiligen, das apostolische Kreuz ein Ehrenzeichen des jeweiligen Königs von Ungarn „des Apostolischen"

war, das er sich, bei feierlichen Aufzügen, von einem Bischof vortragen zu lassen berechtigt war." (Abb. 4)

In der ungarischen Fachliteratur beschäftigten sich Arnold Ipolyi, Flóris Rómer und Imre Henszlmann mit der Grabplatte, wobei der letztere von ihnen die fachliche und richtige Feststellung von Eitelberger nicht übernahm, sondern behauptete, daß das auf der Grabplatte befindliche Kreuz (Vortragekreuz) nicht das Würdezeichen von König Andreas ist, sondern einem altem Abt gehörte. Henszlmann lenkte mit dieser unbegründeten und falschen Mitteilung einen Teil der Forscher für ein Jahrhundert lang in eine falsche Richtung und beeinflußte die späteren Feststellungen. Das Ziel dieser Studie ist mit der Enthüllung der objektiven Forschungsgeschichte die Überprüfung der Authentizität des Königsgrabes und der Grabplatte von Tihany und weiterhin die ikonographische Analyse und Erläuterung der Bedeutung des auf der Grabplatte befindlichen Vortragekreuzes.

Die Abtei ließ die unter dem Altar der Abteikirche befindliche königliche Grabstätte, die Krypta (welche die frühere Literatur fälschlich als Unterkirche beschrieben hat), während der Renovierung des Klosters im Jahre 1889 mit guter Absicht, aber unsachgemäß „restaurieren" (Abb. 6) und ausgraben. Über diese Arbeiten erschienen einsilbige und nicht eindeutige Berichterstattungen. Diese berichten von einem aus Steinplatten zusammengesetzten Grab, in dem Skelettreste gefunden wurden, die man mit Andreas I. in Zusammenhang brachte. Über die gegenwärtig bekannte Grabplatte wird geschrieben, daß sie in der südlichen Wand der Krypta eingemauert ist. Diese Feststellungen tauchen in veränderlicher Auffassung in der späteren wissenschaftlichen und Fremdenverkehrsliteratur auf. Die fachlichen, eindeutigen und richtigen Darstellungen von László Erdélyi (Abb. 7) und Remig Békefi gewährleisteten das Fortleben der Feststellung von Eitelberger.

Im Jahre 1953 führten das Landesdenkmalamt und das Ungarische Nationalmuseum gleichzeitig die fachgerechte architektonische Erforschung und Ausgrabung der Krypta sowie die Wiederherstellung ihres Innenraumes entsprechend dem Zustand im XI. Jahrhundert durch. Die Arbeiten wurden von Géza Entz, József Csemegi und Gyula László geleitet und von Emese Nagy und Ernő Szakál geführt. Während der Ausgrabungen wurden mehrere neuzeitliche Skelettgräber freigelegt und in dem im südlichen Nebenschiff befindlichen, in einen Geyseritkalksteinfelsen gehauenen Grab in einem mit Steinplatten zusammengesetzten und abgedeckten, sekundär verkleinerten „Sarg" Schädel- und Längsknochenreste gefunden (Abb. 8). Nach den Feststellungen der Wissenschaftler wurden diese vermutlich während der Ausgrabungsarbeiten im Jahre 1889 an diesen Platz gelegt. Das Grab und die darin gefundenen Knochen gehören zum König Andreas I.

Nach der Ausgrabung wurde das Interesse sowohl in der Fachliteratur als auch in den Ausgaben des Fremdenverkehrs lebhafter, vor allem auch deshalb, weil der Fremdenverkehr von Tihany zusammen mit dem internationalen Fremdenverkehr des Balaton von der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre an sprunghaft anstieg und internationale Maße annahm. Antal Kampis beschäftigte sich mit dem Grab und mit der Grabplatte, wobei er aber die letztere falsch bewertete. Die Identifizierung der Grabplatte und die ikonographische Bedeutung des auf ihr befindlichen Vortragekreuzes wird von István Gedai mit historischen und münzenkundlichen Argumenten bestätigt, er bringt sie mit Andreas I. zusammen und faßt die Kreuzdarstellung als königliches Würdezeichen auf. Die Auffassung von Eitelberger, Erdélyi, Békefi, Gedai usw. wurde von uns schon früher in der Nr. 16 dieser Ausgabe (1982) mit dem Titel „Das Grab Giselas, der ersten Königin Ungarns" mit archäologischen, ikonographischen und auf Vollständigkeit bedachten historischen Daten weiterentwickelt. In unserer vorliegenden Studie fassen wir die Ergebnisse unserer Forschungen zusammen.

Das Grab wurde 1953 zusammen mit den Knochenresten in das Mittelschiff der Krypta von Tihany— aller Wahrscheinlichkeit nach an seine ursprüngliche Stelle — zurückgestellt und mit der Grabplatte zugedeckt.

Die Grabplatte wurde aus feinkörnigem weißen Kalkstein gefertigt und stellt eine sorgfältige Steinmetzarbeit dar. Sie ist verwittert und an ihren Rändern stark abgebrochen. Ihre Daten sind — an den erhaltenen Rändern gemessen — die folgenden: 191,5 cm lang, 52—53,5 cm breit. Ihre Stärke beträgt aufgrund der Fotoaufnahmen der Ausgrabung von 1953 etwa 15 cm. Vor der Wiederherstellung war die Oberfläche der Grabplatte mit einer starken, mehrschichtigen Farbschicht bedeckt, und deshalb konnte man die Darstellung des auf ihr befindlichen Vortragekreuzes nicht klar sehen (Abb. 9—11). Der Rand der länglichen rechteckigen Grabplatte ist der gegenüber dem inneren Feld höhere Rahmen. Auf dem tiefer liegenden ebenen Innenfeld ist in dessen Längsachse ein Vortragekreuz mit spiralförmig gedrehtem Schaft plastisch herausgemeißelt. Seine Gesamtlänge beträgt 169,1 cm, ist also von Menschengröße. Der Kreuzteil des Vortragekreuzes ist von der From eines griechischen Kreuzes, dessen senkrechter Teil (43 cm) länger als der waagerechte Teil (33 cm) ist, beide sich aber symmetrisch schneiden. Die Kreuzteile verdicken sich zu ihren Enden hin. Zwischen dem Kreuz und dem Schaft befindet sich ein „Nodus" von der Form einer zusammengedrückte Kugel. Am oberen und unteren Ende des Schaftes ist je eine Tülle ausgemeißelt, der Schaft selbst ist von spiralartig gedrehter Form (Abb. 12—15).

Die ikonographischen Analogien der Kreuzdarstellung von Tihany lassen sich von der Antike an auf allen Gebieten der Kunst auffinden. Die auf dem Schaft befindliche Kreuzform kann weder als lateinisches Kreuz (crux latina) noch als griechisches Kreuz (crux graeca) angesehen werden, da die Ikonographie die Kennzeichnung dieser Form noch schuldig ist. Dieser Kreuztyp wird von den Forschern nach individueller Auffassung in den Typ der lateinischen oder griechischen (byzantinischen) Kreuze eingereiht. Aus arbeitsmethodischem Gesichtspunkt und zur Vermeidung von Mißverständnissen nennen wir es gedehntes griechisches Kreuz, crux graeca oblonga, und bringen damit zum Ausdruck, daß der senkrechte Teil des Kreuzes, das Palum, länger als der waagerechte Teil, das Patibulum, ist, die beiden Teile sich aber in der Mitte — also symmetrisch — schneiden.

Von ähnlicher Form wie das Kreuz von Tihany ist das in der Schatzkammer der römischen Kirche Sankt Peter befindliche Justinuskreuz (Crux Vaticana) aus dem VI. Jahrhundert. Seiner Form nach ist es zwar ein Kreuz lateinischen Typs, aber seine Form und seine Maße stehen denen des Kreuzes von Tihany sehr nahe, und irgendwann war dies auf einen Schaft aufgesteckt ebenfalls ein tragbares Majestätszeichen (Abb. 16/d). Ähnliche Formen wie in Tihany kann man auch unter den frühmittelalterlichen Goldblattkreuzen finden. Wir treffen den Typ des gedehnten Kreuzes auf einem Säulenkapitell des Presbyteriumteils der Kirche San Vitale in Ravenna oder auf den Mosaikbildern aus dem VI—VII. Jahrhundert in der Kirche der Gottesmutter in Kiti auf der Insel Zypern. Die vielleicht schönsten Parallelen zu den gedehnten griechischen Kreuzen hat die frühmittelalterliche Buchbinderei auf jenen Einbanddeckeln aufbewahrt, in die liturgische und Evangelienbücher eingebunden sind.

Das auf der Grabplatte von Tihany befindliche Vortragekreuz erfüllte die Rolle eines Würdezeichens. Dafür dient nicht nur das schon erwähnte Justinuskreuz als Beispiel, sondern es verweist darauf auch das auf einen Schaft gesteckte Kreuz auf dem Siegel der

byzantinischen Mitherrscher Justinian II. und Tiberios II. (Abb. 17), dessen Form ein gedehntes griechisches Kreuz ist (crux graeca oblonga). Das auf einen Schaft gesteckte Kreuz ist das christliche Gegenstück zum Labarum des römischen und byzantinischen Kaiserreiches, also das Zeichen des Sieges. So wird es auf den zeitgenössischen Geldmünzen von Byzanz bis Nordeuropa dargestellt (Abb. 18—21), aber schon mit einem erweiterten Bedeutungsinhalt: seine Bedeutung ist nicht nur das Siegeszeichen, sondern das Würdezeichen des weltlichen Herrschers, der sich als Herrscher auf Erden an Christus bindet, dessen Stellvertreten, Vicarius Christi, ist. Diese Kreuzdarstellungen mit Schaft kann man auf der Majestas Domini Darstellung des sogenannten Goldenen Alters im Dom S. Ambrogio zu Mailand finden, weiterhin auf einem Bild des Werdener Psalteriums (Psalmbuches) sowie auf der Bildfolge des Altars von Nicolaus von Verdun (Verduner Altar) in der Basilika zu Klosterneuburg (Abb. 23—24). Mit ähnlicher Bedeutung kommt es auf dem aus Goldblatt gefertigten Einband des sogenannten Evangelienbuches (Evangelistar) der Äbtissin Theophanu vor, das sich in der Schatzkammer des Essener Münsters befindet, oder im Freckenhorster Codex Aureus (Münster, Staatsarchiv).

Auch in der kirchlichen Symbolik besitzt das auf einen Schaft gesteckte Kreuz (Vortragekreuz) eine wichtige Rolle als Würdezeichen, das den höchsten kirchlichen Würdeträgern, — dem Bischof von Rom, dem Papst — gebührte. Das ausdrucksvollste Beispiel dafür findet man auf einem Fresko in der Narthex der sogenannten Unterkirche aus dem IV. Jahrhundert in der Basilika San Clemente in Rom (Abb. 25), das die feierliche Überführung der sterblichen Überreste des Papstes Clemens des Heiligen darstellt. Der Papst Nicolaus I. schreitet zusammen mit dem Heiligen Cyrill und dem Heiligen Method an der Spitze der Prozession und in der Hand von Method ist das päpstliche Vortragekreuz zu sehen.

Auf dem rechten Flügel des vor 1015 gefertigten Bronzetores des Doms zu Hildesheim, im obersten Bildfeld, hält der auferstandene Christus ein solches Kreuz in seiner Hand (Abb. 26), dessen Größe der Größe Christi ähnelt. Hier möchten wir auf die Menschengröße des Vortragekreuzes von Tihany verweisen. Ein ähnliches Größenverhältnis bestätigt das sogenannte Otto-Kreuz — früher Mathilde-Kreuz genannt — in der Schatzkammer des Essener Münsters. Die auf dem Kreuz auf einem kleinen Emaillebild zu sehende Szene zeigt, daß Dux Otto ein auf einen Schaft gestecktes Kreuz seiner Schwester, der Abtissin Mathild (Abbatissa), überreicht. Auf diesem Bild sind die Größe des Kreuzes und die der Figuren fast gleich.

Das herrschaftliche Zepter mit einem kleinen Kreuz am oberen Ende ist eigentlich ein kleines Schaftkreuz, aber stellt ebenfalls ein Würdezeichen dar. Von Diesem sollen jene ausgewählt werden, die die Form eines gedehnten griechischen Kreuzes (crux graeca oblonga) besitzen, damit wir sie als Analogie zum Kreuz von Tihany benutzen können. Auf einem Emaillebild eines Kelchs aus dem X. Jahrhundert, das sich in der Schatzkammer der Kathedrale San Marco in Venedig befindet, ist der Apostel Petrus zu sehen, der in seiner linken Hand ein solches Zepter hält (Abb. 27). Ein Emaillebild aus dem XI. Jahrhundert stellt ebenfalls den Apostel Petrus dar (Metropolitan Museum of Art, New York), der in seiner Linken ein ähnliches Zepter hält (Abb. 28). Aufdem unteren Teil der ungarischen Königskrone, auf der sogenannten Reifenkrone, ist das Brustbild von König Géza zu sehen, der in seiner Rechten ein Kreuzzepter hält (Abb. 29). Auf einem Goldmosaik der Kathedrale San Marco in Venedig ist der Apostel Petrus mit einem Kreuzzepter dargestellt. Auf einem Türflügel des im XII. Jahrhundert für die Kathedrale der Heiligen Sophie in Nowgorod angefertigten sogenannten großen Sion (Kirchenmodells) hält der Apostel Petrus ebenfalls ein Kreuzzepter in der Hand.

Die vielleicht ähnlichste Darstellung des Kreuzes von Tihany ist auf dem aus Elfenbein gefertigten sogenannten Barberini Diptichon (Louvre, Paris) zu sehen: der auferstandene Christus hält in seiner Linken ein auf einen zylindrischen Schaft gestecktes Kreuz. Die Form und Proportionen des Kreuzes sowie der zwischen dem Schaft und dem Kreuz befindliche Nodus sind fast gleich mit dem Kreuz von Tihany, obwohl diese Darstallung eine byzantinische Arbeit aus dem V—VI. Jahrhundert ist.

Die Darstellungen des Kreuzzepters bestätigen auch aufgrund der aufgezählten Beispiele, daß es das Würdezeichen der höchsten kirchlichen Würdenträger und der weltlichen Herrscher war.

Eine der Grabplatte von Tihany ähnliche und zeitgenössische Analogie kennt man in ganz Europa kaum. In Ungarn war das in Feldebrő während Ausgrabungen in der Kirche aus dem XI. Jahrhundert und in ihrer Krypta freigelegte Grab mit einer schmucklosen Steinplatte bedeckt. In England kann man auf der in Hooton Roberts in der Grafschaft York befindlichen Grabplatte aus Sandstein ein Vortragekreuz in schematischer Darstellung sehen, das sich über die gesamte Fläche erstreckt (Abb. 30). Ihre Datierung hängt eng mit der normannischen Invasion Wilhelm I. (des Eroberers) aus dem Jahre 1066 zusammen.

W. Saal gibt den auf Grabplatten befindlichen Darstellungen von Vortragekreuzen eine andere Bedeutung und beruft sich dabei auch auf die Grabplatte von Tihany, wobei er aber ihre Rolle als Würdezeichen nicht anerkannte. Die naheste Analogie der Grabplatte von Tihany bedeckt das Grab der ersten ungarischen Königin, Giselas, in Passau. Diese Grabplatte ist 154 cm lang, 54 cm breit und 30 cm stark. Auf der Grabplatte ist auf einem spiralförmigen Schaft ein Kreuz ausgemeißelt, das beweist, daß die als Äbtissin des Klosters Niedernburg gestorbene Witwe, die Königin, von Ungarn, zusammen mit König Stephan I. (dem Heiligen) die Ungarn zum christlichen Glauben bekehrt hat. Das Würdezeichen der christlichen Herrscher, das Vortragekreuz, wurde zu Recht auf ihre Grabplatte gemeißelt (Abb 31).

Das Recht der Benutzung der Vortragekreuze gebührte den ungarischen Königen. Die am Anfang des XII. Jahrhunderts aufgezeichnete Hartwick-Legende schreibt, daß der Papst Sylvester dem König Stephan dem Heiligen in Anerkennung seiner Aposteltätigkeit ein Kreuz sandte und erlaubte, daß er als König dieses Kreuz vor sich hertragen lassen durfte: „Crucem insuper ante regi ferendam velut in signum apostolatus misit". Unabhängig von der Legende bedurfte König Stephan der päpstlichen Zustimmung nicht, da er als der christliche Herrscher, der die heidnischen Ungarn bekehrte, berechtigt war, ein apostolisches Kreuz, also ein Vortragekreuz, vor sich hertragen zu lassen. König Stephan war der Begründer, Organisator und Erhalter der ungarischen christlichen Kirchenorganisation. Die kirchenregierende Gerichtsbarkeit übte er ähnlich den deutsch-römischen Kaisern und allgemein den christlichen Herrschern aus. Er gründete Bistümer und Abtein, ernannte hohe geistliche Würdenträger und bediente sich also all jener kirchenregierenden Rechte, die vor dem Investiturkampf zwischen Papst Gregor VII. und Kaiser Heinrich IV. noch kein Problem darstellten. Die Darstellung des Vortragekreuzes kann man auch auf dem ungarischen Geld des XI. Jahrhunderts finden, also wurde es von den Nachfolgern König Stephans benutzt und als Würdezeichen betrachtet.

Das Ergebnis der logischen Schlußfolgerung ist, daß das Schaftkreuz auf der Grabplatte in Tihany das kirchenregierende Würdezeichen der ungarischen Könige ist und daß dies dem sogenannten apostolischen Kreuz gleich ist, genauer gesagt verwendete König Andreas

I. ein solches Kreuz, als er es bei feierlichen Anlässen vor sich hertragen ließ.

In der Gründungsurkunde der Abtei Tihany aus dem Jahre 1055 wird König Andreas I. als allerchristlichster Zepterträger („christianissimus sceptrifer Andreas") bezeichnet. In dieser Eigenschaft ist Andreas auf dem von ihm herausgegebenen und aus Bronze gegossenen Landessiegel mit einem Durchmesser von 6 cm dargestellt, welches sich im Besitz des Bakony-Museums in Veszprém befindet und offenbar die verkleinerte Kopie des königlichen Wachssiegels ist. König Andreas hat es wahrscheinlich nach dem Muster des Siegels von König Stephan anfertigen lassen, Stephan wiederum konnte die Siegel des Kaisers Otto III. und des Königs Heinrich II. nachgemacht haben. Es stellt den auf dem Königsthron sitzenden Herrscher mit der Krone auf dem Kopf, dem Kreuzzepter in der Rechten und dem Kreuzglobus in der Linken dar.

Über die Anwendung des Vortragekreuzes schrieb Thietmar von Merseburg, als er in seiner Chronik beschrieb, wie er die Feier des Palmsonntags des Jahres 972 in seiner von ihm gegründeten Familienbasilika in Magdeburg verbrachte. In der Prozession der Bischöfe und Kleriker zog der Kaiser mit Kreuzen, heiligen Reliquien und Weihrauchfässern in die Kirche ein.

Im IX. Jahrhundert taucht in der Arbeit des Geschichtsschreibers des Papstes Leo IV., Anastasius Bibliothecarius, zum ersten Mal auf, daß das Vortragekreuz nur der Papst vor sich hertragen lassen durfte und andere kirchliche Würdenträger nur mit Erlaubnis des Papstes.

Die bisherigen Ausführungen zusammenfassend können wir feststellen, daß in der Krypta der Abteikirche der Benediktiner in Tihany König Andreas I. und aller Wahrscheinlichkeit nach sein Sohn, Dux David, begraben liegen. Das Grabzeichen des Königs ist eine aus Kalkstein gemeißelte Grabplatte, auf der ein Vortragekreuz mit spiralförmigem Schaft zu sehen ist. Das Kreuz ist das kirchenregierende Würdezeichen des Königs und Attribut seiner Missionstätigkeit. Die Darstellung ist auch in ihren Details so genau, daß dies vom Steinmetz aufgrund eines Vortragekreuzes geformt wurde. So bewahrte das Kreuz der Grabplatte das vom König Andreas I. benutzte Zeichen, das ungarische apostolische Kreuz.

KRALOVÁNSZKY ALÁN

ÚJABB ADATOK VESZPRÉM ÉS SZÉKESFEHÉRVÁR TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

1. VESZPRÉM

A) Veszprém neve a nyelvészeti és történeti kutatások szerint Géza nagyfejedelem ismeretlen nevű leányának és Bátor Boleszló lengyel hercegnek Besprim nevű gyermekétől származtatható. Boleszló újabb házassága érdekében 987 körül eltaszította feleségét, aki újszülött fiával hazajött Magyarországra, és minden valószínűség szerint a nagyfejedelem (vagy a fejedelemasszony) valamelyik udvarában kapott menedéket. Mivel az ezredforduló táján megszervezett vármegyék központját gyakran első ispánjának nevéről nevezték el (pl. Doboka, Sopron, Szolnok), valószínű, hogy a történetileg ismert és a későbbi lengyel fejedelem (1031) Veszprém herceg is ilyen ispánság ura lett.[1] Nem tartjuk elfogadhatónak, hogy a megye névadója egy történetileg nem igazolható, IX. századi mosaburgi (zalavári) szláv vezér lett volna.[2]

Veszprém X. századi történetéhez kapcsolódik Györffy György azon újabb megállapítása, miszerint Veszprém és környéke Árpád fia, Jutas birtokteste volt. Ezt követően Jutas fia, Fajsz fejedelem lett e hely ura. Feltételezésének egyik alapja a Veszprém melletti Jutas és Fajsz helynév. Fajsz után unokatestvéréé, Taksony fejedelemé lett Veszprém, majd Taksony fia „Géza kezébe kerítette az egykori Fajsz fejedelem birta Veszprém várát is, s azt Saroltnak engedte át, alapítója lett a királynéi székhely intézményének".[3] Kiváló történészünknek a Veszprém környéki terület folyamatos Árpád-házi birtoklásával kapcsolatos véleménye minden bizonnyal igaz. Nem látjuk azonban bizonyítottnak azt a véleményét, hogy a vár már a X. század második harmadában állott volna, mivel ezt eddig semmi régészeti lelet nem igazolta.[4] Ameddig perdöntő régészeti adat nem kerül elő, valószínűbbnek tartjuk, hogy a várhegy a megyeszervezet kialakítása előtt lakatlan volt. Megítélésünk szerint ugyanis nem elegendő indok a várhegytől 2,5 km-re fekvő Jutas és a 6 km-re fekvő Fajsz helynevek alapján kikövetkeztetett birtoklást a várhegyre, valamint ott egy vár kiépítésére vonatkoztatni.

Ismeretes, hogy Veszprém kialakulásával, illetve korai történetével az elsők között Anonymus, majd Kézai krónikája foglalkozott. Anonymus szerint honfoglaló őseink 900 körül Veszprém területén „rómaiakat" találtak.[5] Kézai ezzel szemben azt állította, hogy Veszprémben a magyarok bejövetelekor Szvatopluk morva fejedelem agg apja, Marót és népe élt.[6] Napjaink történeti kutatása mindazonáltal egyik adatot sem tartja hitelesnek, azt azonban igen, hogy e XIII. századi források megírása idején Veszprém fontos szerepet töltött be az ország életében.

Ismeretesek azonban olyan, X—XII. századi írásos adatok, amelyek más történeti forrásokkal kiegészítve lehetőséget nyújtanak Veszprém korai történetének árnyaltabb megrajzolásához.

A megyék, illletve székhelyeik alapítását nehéz pontos évszámhoz kötni, a püspöki székhelyek esetében azonban kedvezőbb a helyzet. Az 1001. évi ravennai zsinaton jóváhagyott magyar egyházszervezési terv alapján Esztergom érsekségének, Eger, Kalocsa és Veszprém püspökségének a megszervezése igen hamar megindult.[7] Veszprém esetében az 1002. évi pannonhalmi alapítólevél és a veszprémi püspökség 1009. évi birtokösszeírása arról tudósít, hogy a Szent Mihály tiszteletére szentelt püspökség egyházi és megyei központként is már ekkor létezett.[8]

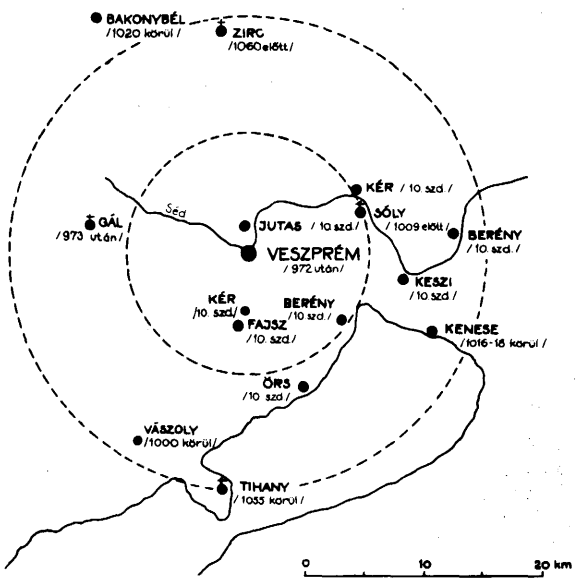

1. ábra. Veszprém és környékének X—XI. századi helységnevei és egyházai. Rekonstrukció

Abb. 1. Die Kirchen- und Ortsnamen des X. und XI. Jahrhunderts der Umgebung und Stadt Veszprém. Rekonstruktion

A veszprémi püspökség területe igen nagy volt. Hozzá tartozott Somogy, Zala, Veszprém, Fejér, valamint Visegrád, a későbbi Pest—Pilis megye területe, Esztergomot kivéve; ebben a vonatkozásban bizonyos előjogot élvezett a rangban felette álló esztergomi érsekséggel szemben.[9] Az egyházmegye ilyen kiterjedése talán onnan ered, hogy a XI. századi Fejér, Veszprém és Visegrád megyék területe a X. században az Árpádok birtoka volt.

Veszprém megyei egyházi hagyomány szerint ez volt az ország legrégibb püspöksége.[10] Noha e feltevést történeti adatok nem támasztják alá, a hagyomány létrejöttének van alapja. A kérdés egyik értelmezési lehetősége abban az előzményben keresendő, amely a 972. évi, Magyarországra történő püspökküldéssel függ össze. I. Ottó német-római császár ugyanis a mainzi érseki székesegyházban 972 őszén Magyarország térítő püspökévé szenteltette fel a Sankt Gallen-i kolostorból származó Brunust. Valószínű, hogy Brunus hozta magával Magyarországra Szent Gál, Szent Márton és Szent Bereck ereklyéit.[11] A Magyarországon kimutatható hét Szent Gál-templomból öt a veszprémi püspökség területén található, egy az Ipoly mentén, egy pedig Kalocsa közelében. Márton egyháza (Pannonhalma) és Bereck temploma Győr, illetve Zala megye területén fekszik, vagyis eredetileg szintén a veszprémi püspökség területén, mindkét hely ugyanis csak az 1009. évi újabb püspökségek alapítása során került más egyházmegyéhez. Ezek az adatok azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy Brunus elsősorban a Dunántúlon és ott is főként az Árpádok birtokán tevékenykedett. Térítőmunkájában az általa megkeresztelt Géza nagyfejedelemre és feleségére, a még leánykorában megkeresztelt Saroltra támaszkodhatott. Többször lehetett ezért a nagyfejedelem és a fejedelemasszony időszakos szálláshelyein, így többek között azon a szálláshelyen, amelyet később Veszprémnek neveztek el.[12] Úgy véljük tehát, hogy Brunus itteni tartózkodása szolgálhatott alapul az ország legkorábbi püspökségéről szóló veszprémi egyházi hagyománynak.

Brunus tevékenysége azonban német-római császári indíttatású volt, a születendő magyar államra nézve tehát politikailag esetleg káros következményekkel is járhatott volna. Már 973—977 között Piligrim passaui püspök és felettese, Frigyes salzburgi érsek is hamis oklevelekkel kívánta a pápa előtt bizonyítani egyházjogi fennhatóságát Pannonia felett, az idegen egyházi függőség veszélye tehát fennállt. István király azonban önálló, idegen világi hatalomtól független egyházat akart létrehozni. Egyházi függőség szempontjából ezért a legkisebb veszélyt Róma fennhatósága jelentette.

Hasonló volt az eset Erdélyben is, ahol a X. század közepétől Bizáncból érkezett püspökök térítettek, István király azonban az 1003—1004 körüli erdélyi győzelme után ugyanott új püspökséget alapított, amely jogilag nem vette tudomásul az előzményt. A párhuzamot erősíti az a tény is, hogy mind a veszprémi, mind pedig az erdélyi püspökség patrónusa az a Szent Mihály arkangyal, aki nemcsak Bizánc, hanem a német-római császárság állami védőszentje is volt. Mellesleg az a tény, hogy egy uralkodó azonos védőszentet válasszon két, általa alapított püspökségnek, párhuzam nélküli Európában.

A fenti kérdéskörhöz kívánkozik annak vizsgálata is, hogy az összes püspökség közül miért csak a veszprémi püspökség székesegyházát alapította királyné, esetünkben Gizella királyné. Lehet, hogy közvetve ez is Brunus itteni tevékenységével függ össze. Közismert ugyanis Gizella királyné bajor származása és rokonsága a német-római császárokkal (II. Ottó császár másodfokú unokatestvére volt, Henrik császár pedig a fivére). István király tehát házassága révén rokoni kapcsolatba került a német-római császársággal, amit olyan engedményekkel mélyíthetett el a függőség legkisebb kockázata nélkül, mint egy rangos egyházmegye székesegyházának donációja, amit feleségének engedett át. És ezzel függhet össze az is, hogy a királynék koronázási joga a veszprémi püspök kiváltsága lett.[13] Olyan megszorítással azonban, hogy a hivatalos koronázási szertartásnak Székesfehérvárott kellett megtörténnie.[14]

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik az az ugyancsak veszprémi egyházi hagyomány, miszerint a középkorban Veszprém a magyar királynék székvárosa volt, ahol őket megkoronázták és ahol néhányukat el is temették.[15]

E nézet képviselői úgy vélik, hogy a) a görög szertartás szerint megkeresztelt Sarolt fejedelemasszony ösztönzésére alapította Géza nagyfejedelem a veszprémvölgyi görög apácakolostort;[16] b) 997-ben Koppány, a trónkövetelő pogány törzsfő azért kívánta Veszprémet elfoglalni, hogy az ott élő özvegy fejedelemasszonyt, Saroltot feleségül vegye;[17] c) Gizella királyné egykori veszprémi koronázása emlékére ajándékozta a veszprémi székesegyháznak koronáját;[18] d) itt temették el a megözvegyült Gizella királynét, sőt Szent László feleségét, Adelhaid királynét is;[19] e) Veszprém területén számos királynéi és hercegi szolgáltató nép élt;[20] f) Margit hercegnőt emiatt nevelték Veszprémben.[21]

A fentiek írásos igazolását szolgálnák azok az oklevelek, amelyek szerint Veszprémben van „. . . a királyné trónszéke, és püspökeinek nagybecsű joga, kiváltsága Magyarország királynéját felkenni és megkoronázni . . .”[22] . . . a veszprémi egyházunk, amelynek különösképpen kegyurai vagyunk, ahol a királyné trónszéke van . . .”[23] a veszprémi „. . . egyházatoknak, amely a királynék kápolnája és koronázásuknak helye . . .”[24] „. . . értesülésünk szerint a magyar királynékat a veszprémi székesegyházban szokták megkoronázni, itt kapnak egyéb királynéi jelvényeket is . . .”[25]

A fenti vélemények és adatok látszólag összhangban vannak egymással, nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy mindez csak feltételezés, nem pedig történeti tény.

Így például a veszprémvölgyi görög apácakolostor, alapítólevele szerint (az esztergomi), érsekség alá volt rendelve, alapítására tehát nem kerülhetett sor Géza nagyfejedelem idején, hanem csak 1001 után, miután az érsekséget István király megalapította.[26]

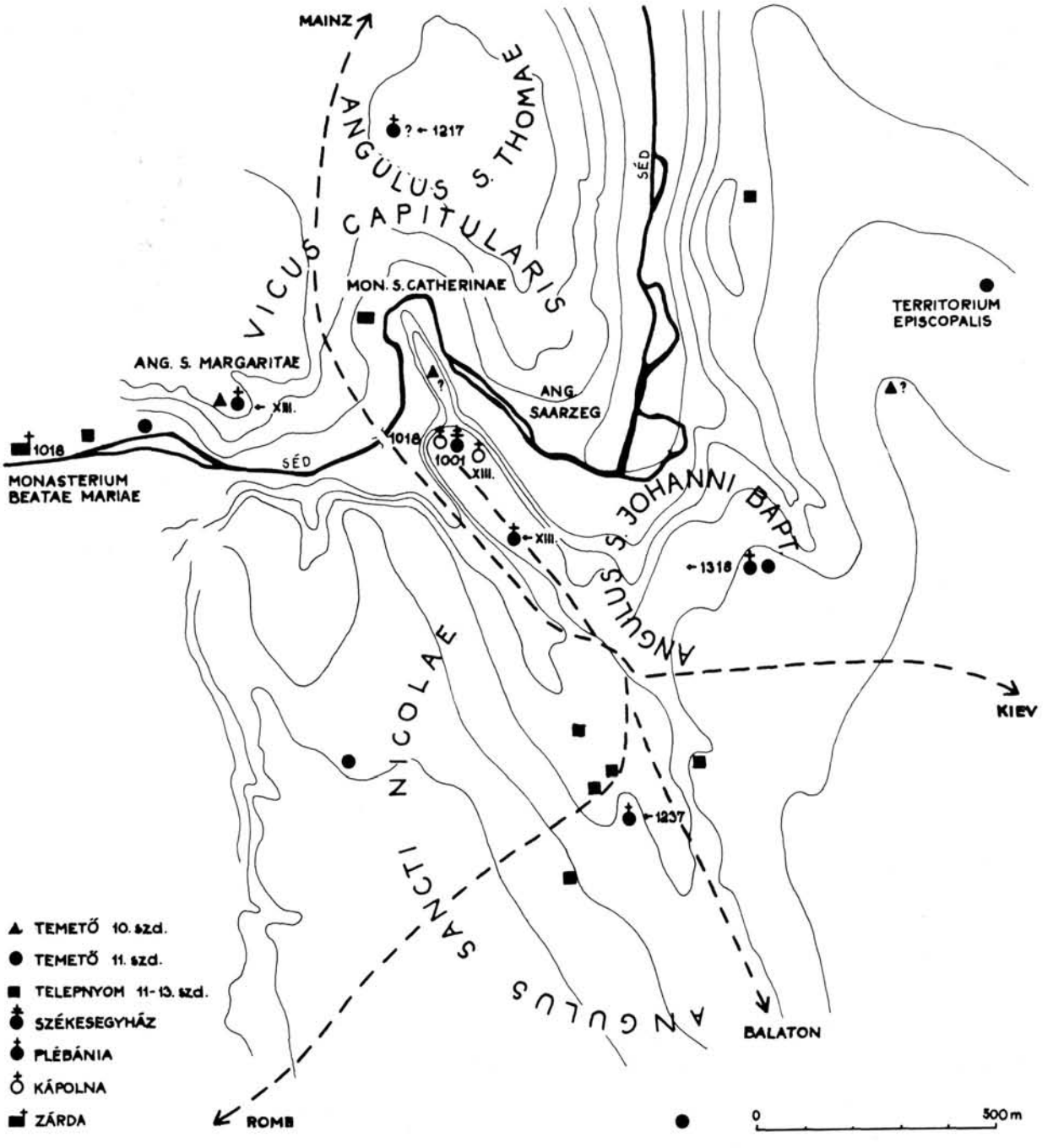

2. ábra. Veszprém X—XIII. századi településtörténeti térképe. Rekonstrukció
Abb. 2. Die Landkarte der Siedlungsgeschichte des X—XIII. Jahrhunderts der Stadt Veszprém. Rekonstruktion

Semmi sem bizonyítja továbbá Sarolt fejedelemasszony veszprémi tartózkodását 997-ben. Koppány célja a veszprémi erősség ostromával István kisebbik legendája szerint az volt, hogy „. . . könnyebben nyíljon út más erősségek elfoglalásához".

Gizella királyné koronájának a veszprémi székesegyházban való őrzéséből nem lehet arra következtetni, hogy itt is koronázták, annál is inkább, mivel koronázása előbb történt, mint a székesegyház alapítása.

Ugyancsak nem igazolható Gizella királyné veszprémi eltemetése. E feltevés alapjául a XV. század végén élt Bonfini leírása szolgál, aki szerint egy olyan töredezett sírkő van a veszprémi székesegyházban, amelyen az alábbi latin szövegrész olvasható: „. . . László, Magyarország legszentebb királyai feleségeinek csontjai nyugsza-

nak itt".[27] És mivel Bonfini tudta, hogy Szent Lászlón kívül csak Szent István volt Magyarország szentté avatott királya, István nevét tételezte fel Lászlóé előtt, és ennek alapján vonta le azt a következtetést, hogy Gizella és Adelhaid királynék közös sírkövét látta. Meglehet, hogy következtetését befolyásolta az az 1377. évi oklevél, amelyet a pápa Nagy Lajos feleségének, Erzsébetnek írt. A királyné előzőleg a rendkívül jól jövedelmező búcsútartás jogának megadását kérte a pápától a veszprémi székesegyház részére. A pápa válaszában „. . . értesülésünk szerint, mivel . . . a királynék itt szoktak temetkezni . . .", az engedélyt megadta.[28] Mindazonáltal ha ezek a temetkezések igazak lennének, feltétlenül szólna más, sőt korábbi adat is róluk, hiszen ennek hangoztatása a mindenkori veszprémi püspöknek messzemenően érdekében állt volna. A bajor Gizella az egykori forrás szerint István király halála után néhány évvel visszatért hazájába, ahol mint apáca halt meg.[29] Adelhaid 1090-ben, tehát öt évvel korábban halt meg, mint férje,[30] elvileg tehát nem lehetetlen Veszprémben való eltemetése. Olyan oklevélben azonban, amelyben joggal várnánk valamely erre vonatkozó utalást, semmi effélét nem találni. A kérdéses oklevelet László király adta ki Adelhaid halála után, amit Imre király 1203-ban, IV. Béla 1254-ben megerősített. Az oklevél Adelhaid királyné Merenye falura vonatkozó adományáról szól, amelyet a veszprémi püspöknek adott.[31] A megerősítést kérő veszprémi püspökök nem hivatkoztak Adelhaid itteni sírjára vagy bármely, ezzel járó kötelezettségükre, amelyet azonban aligha mulasztottak volna el, ha arra alapjuk lett volna. De olyan adat sincs, amely megerősítené a fentebb említett pápai búcsúengedélyt, nem tudni ugyanis arról, hogy bárki felkereste az állítólagos veszprémi királynéi sírokat búcsú elnyerése céljából, vagy hogy bármely királyné 1377 után a veszprémi székesegyházba temetkezett volna.

A veszprémi királynéi és hercegi szolgáltató népek jelenléte sem bizonyíték egy királynéi székhely mellett, hiszen ilyen birtokok az ország területén másutt is voltak.

Szent Margit veszprémi neveltetésének oka édesapjának, IV. Béla királynak a domonkos rendhez fűződő szoros kapcsolatával függ csupán össze. Amint megépült ugyanis a domonkosok nyulak-szigeti zárdája, Margit ebben a kolostorban nevelkedett tovább.[32]

Ha a királynék Veszprémben éltek volna, gyermekeik is többnyire itt születtek volna. A királyi gyermekek születéséről azonban alig van adat. Mindössze azt tudjuk, hogy Szent István 970 körül Esztergomban, Szent Imre 1007-ben Fehérvárott (?), Szent Erzsébet pedig 1207 körül Pozsonyban született.[33]

Ha Veszprém királynéi székhely lett volna, joggal számolhatnánk itt kiállított királynői oklevelekkel, ilyen azonban egyetlenegy sem ismeretes. Hasonló a helyzet a királyi oklevelekkel is. Addig amíg az Árpád-korban Veszprémben mindössze egyetlen (kérdéses) oklevél készült, Székesfehérvárott 10 alkalommal 18 oklevelet, Esztergomban 11 alkalommal 13 oklevelet, Budán pedig 37 alkalommal 128 oklevelet állítottak ki.[34]

Hasonló a helyzet a királyok Veszprémben tartózkodásával kapcsolatban is. 1313-ig, amikor is a király a megye világi kormányzatát is a veszprémi püspökre ruházta át, csak három biztos és egy bizonytalan veszprémi királyi tartózkodásról tudunk, noha ugyanezen idő alatt Székesfehérvárott 52 alkalommal, Esztergomban 22 alkalommal, Budán 67 alkalommal tudni királyi jelenlétről.[35]

Meg kell itt jegyeznünk azt is, hogy az ispáni rangnak a püspökre való átruházásakor a király nem tett oklevelében említést arról, hogy a veszprémi várban lett volna palotája, noha ennek sorsáról intézkednie kellett volna, ha ilyen van.[36]

Végezetül a királynék koronázásának kérdéséről. Egyetlen forrás sem tesz említést arról, hogy személy szerint bármelyik királynét is a veszprémi székesegyházban koronázták volna. A királyné koronázása minden ismert esetben a székesfehérvári királyi bazilikában történt. Írásos adatok szólnak Estei Beatrix, II. András harmadik feleségének (1234); Czillei Borbála, Zsigmond második feleségének (1405); Zsigmond király leánya Erzsébet, Albert feleségének (1438); Nápolyi Beatrix, Mátyás második feleségének (1476); Kendali Anna, II. Ulászló feleségének (1502); Kasztiliai-Habsburg Mária, II. Lajos feleségének (1521), II. Ulászló leánya Anna, I. Ferdinánd feleségének (1527) és lengyel Izabella, Szapolyai János feleségének székesfehérvári megkoronázásáról.[37] Mindebből, és a középkori jogszokás ismeretében, tehát bizonyítottnak vehető, hogy a többi királynét is Székesfehérvárott koronázták meg.

Ha ezek után arra keressük a választ, hogy hiteles források alapján a fenti kérdéscsoport miként értelmezhető, az alábbiakat mondhatjuk. Mindenhez a kiindulási pontot Gizella királyné székesegyházi donátorsága adja meg. Tudjuk, hogy a veszprémi püspökség egyházának építését és felszerelését ő biztosította, tehát ő volt a tényleges alapító.[38] Ezt a korai királynéi alapítást és adományozást kívánták a veszprémi püspökök és a káptalan folyamatossá tenni, amire a mindenkori királynék figyelmét fel is hívták. Mindezt a rangot elfogadta a többi egyházi és világi főúr, sőt maga a mindenkori király is, ezért szerepel egyik, már említett Károly Róbert-féle oklevélben, hogy a veszprémi székesegyház „különleges királynéi kápolna".[39]

Ez a donátori jogállás adhat magyarázatot az ún. királynéi koronázásra is. A középkorban ugyanis szokás volt, hogy a királyi alapítású székesegyház vagy magánkápolna papja — az alapítót megillető tiszteletadás és az ünnepélyesség kifejezésére karácsony és húsvét ünnepén — megkoronázta az ott tartózkodó királyt, aki koronával a fején vonult be egyházába. E szokás magyarországi Árpád-kori megléte Aba Sámuel és Salamon király esetében igazolható. Az előbbit húsvét ünnepén Csanádon, az utóbbit ugyancsak húsvét ünnepén Pécsett koronázták meg.[40] Nincs rá középkori adat, hogy ez a tiszteletadás a királyi alapítású egyházakban a királynét is megillette. De a veszprémi vonatkozású oklevelek alapján fel lehet tételezni, hogy ez a fajta koro-

názás a kegyúri joggal rendelkező királynét Veszprémben megillette, ebben az esetben azonban a koronázás nem államjogi, hanem csupán ünnephez kötött egyházi aktus volt.

A koronázás kérdésével függ össze a királynéi „trónszék" és ennek helyének kérdése is. Középkori oklevelekből tudjuk, hogy az alapító kegyúrnak, illetve jogutódjának a szentélyben volt a helye az istentisztelet alatt, mégpedig annak szigorúan előírt részén. A királyné ült a szentély északi oldalán, az egyházi előkelőségek pedig annak déli oldalán.[41] Az egykori források „sedes reginalis"-t, királynéi széket említenek, szemben a királyi trónus („solium" vagy „tronus regis") kifejezéssel, utalva ezzel arra, hogy trónszék csak a királynak járt.[42]

Azt, hogy Veszprémben, a királynétól alapított egyházban a királynénak széke volt, nem véletlenül hangsúlyozták az oklevelek az 1280-as évektől kezdve. Tudjuk ugyanis, hogy IV. Béla 1235. évi trónra léptekor, az egykorú Rogerius feljegyzése szerint: „Székesfehérvár városába jött . . . ugyanott elrendelte, hogy . . . az érsekek és püspökök kivételével, ha valaki a bárók közül az ő jelenlétében valamiféle széken ülni merészelne, az kellő büntetéssel bűnhődjék. Ugyanakkor ezeknek a székeit, amelyeket ott talált, elégettette."[43] IV. Béla halála után a világi urak vissza akarták szerezni korábbi, évszázados jogukat. Erzsébet királyné és főpapja, a veszprémi püspök, akiktől az az 1280. évi oklevél származik, amelyben először hallunk a királyné székesegyházi székéről, abban egyetértettek, hogy minden maradjon úgy, ahogyan az IV. Béla uralkodása alatt kialakult. Az előző évben ugyanis a pápai legátus mind a királyt IV. Lászlót, mind pedig az országot pogány szokásaik miatt kiközösítette az egyházból, a király tehát kénytelen volt számos rendeletét visszavonni és udvarának életmódján változtatni.[44]

Összegezve a fentebb tárgyaltakat, véleményünk szerint a veszprémi székesegyház Gizella királynétól való alapítása, a veszprémi püspök királyné-koronázási joga (a székesfehérvári koronázó bazilikában) valamint a királynéknak a veszprémi székesegyházban levő széke alapján alakult ki az a nézet, hogy Veszprém királynéi székhely, koronázó- és temetkezési hely lett volna. A tények, a kegyes félreértések és a tudatos túlértékelések váltak azután részben hagyománnyá, részben pedig ún. tudományos megállapításokká a XVIII—XX. századi egyházi és világi történetírók munkáiban. Mindezeket figyelembe véve, mégis megállapíthatjuk, hogy Veszprém, előbb mint fejedelmi szálláshely, utóbb mint megyeszékhely és nagy hatalmú püspökség kiemelkedő tekintéllyel bírt az országban.

B) Veszprém településtörténetét azonban nemcsak az országban betöltött állam- és egyházigazgatási szerepe befolyásolta, hanem gazdasága is.

A XIII—XIV. században a király, a királyné, a püspök, a káptalan, illetve egyes kanonokjai, a veszprémvölgyi és a domonkos apácák, valamint néhány nemes és igen kevés iparos rendelkezett birtokkal Veszprémben. Ugyanitt ismerünk még királyi kikiáltókat, királynéi és hercegi szolgáltatókat, valamint püspöki jobbágyokat; mindnyájan földközösségben éltek.[45]

A legjelentősebb gazdasági hatalommal a püspök és a káptalan rendelkezett. Fokozatosan jutottak egyre több birtokhoz vétel és örökség, valamint adományozás útján, így lassan egyedüli birtokossá fejlődtek. Eközben azonban nem támogatták a városiasodást biztosító iparos- és keresdőréteg kialakulását.[46] E két réteg hiányát az is magyarázza, hogy Veszprém kereskedelmi szempontból nem feküdt kedvező helyen. Esztergom (XI. század), Buda (1244) és Győr (1271) árumegállító joga, Vasvár, Pécs és Zágráb vámszedési joga, Székesfehérvár és Buda országos vásártartási joga lecsapolta azt a hasznot, amely az országon keresztülhaladó vízi és szárazföldi kereskedelemből származott.[47] A fentiekkel függ össze az is, hogy Esztergomban és Székesfehérvárott 1147 után, Budán és Pesten 1250 körül latinok (vallonok) és németek telepedtek le, Veszprémben azonban nem. Pedig ez a kereskedő- és iparosréteg vívta ki magának a nyugati típusú városi szervezet kialakításának, sőt vezetésének jogát az említett városokban.[48]

Ismeretes, hogy Veszprém a középkorban jogilag nem volt önálló város, lakói nem bíráskodhattak önállóan, nem választhattak maguknak szabadon plébánost, nem élvezhettek vámmentességet stb. Alávetett hűbéri viszonyban éltek, zömmel egyházi, kisebbrészt világi földesuraik uralma alatt. 1313-ban a király a jól jövedelmező csepel-szigeti tized fejében a veszprémi püspöknek adományozta a veszprémi ispánságot, örök jogon.[49] Így a világi és egyházi hatalom egy kézbe összpontosult; valójában azonban már III. Endre 1278-ban mint szlavóniai herceg, majd 1294-ben mint király kivette a veszprémi püspök népeit az ispánsági joghatóság alól és a veszprémi püspök alá rendelte.[50]

A püspökök gazdasági hatalmának egyik későbbi erősödését jelentette Gathalóczi Mátyás püspök (1440—1457) azon joga, hogy saját veszprémi házában pénzt verethessen.[51] Ennek ellenére a 14 magyarországi püspökség között a veszprémi anyagilag a hetedik helyet foglalta el.[52]

A püspök ún. „nagyobbik palotája" a veszprémi várhegyen volt.[53] Káptalanjának legfeljebb 36 tagja volt, 1469-ből 32 kanonoknak ismerjük a nevét. Jó részük a várhegy alatti káptalan városrészben lakott saját házában.[54]

A középkorban valójában három birtokszervezetnek volt Veszprémben központja: először a fejedelmi, majd királyi (s az ebből kiváló királynéi, illetve hercegi), másodszor a püspöki (majd az ebből kiváló káptalani), harmadszor pedig a királyi vármegyei birtokszervezetnek, amely 1313 után püspöki tulajdonúvá vált.

A veszprémi várhegyhez mint központhoz több települési egység, „angulus", magyarul „szeg" csatlakozott, amelyek templomaik patrónusáról nyerték nevüket. Ezek: Szent Miklós-szeg, Szent Margit-szeg, (ebből vált ki a domonkos apácák Szent Katalin zárdája alapján a Szent Katalin-szeg), a Szent Tamás-szeg (esetenként Szent Tamás falva).[55]

C) Az eddigi régészeti adatok alapján[56] Veszprém területén a központi várhegytől 1,5 km-re

fekvő Jutas területéről ismerünk mindössze olyan IX—X. századi leletanyagot, amely a helyi lakosság hagyatékának tartható.[57] A város területén keresztülhaladó Séd átkelőhelye mellett emelkedő domboldalon egy bizonyos, a túlparton egy bizonytalan, s egy a várhegytől mintegy 2 km-re keletre fekvő helyről ismerünk, a X. század első feléből származtatható, korai magyar temetkezést. A két biztos lelőhely a Veszprémnél találkozó két fontos útvonal ellenőrzését jelzi.[58] A mintegy 40 méter magas várhegyen volt az ezredforduló táján létesült püspökség székhelye, ahol a későbbi adatokból visszakövetkeztetve, az ispánsági udvar is volt. E korai létesítmények közül ma csak a Szent Mihály tiszteletére szentelt püspöki székesegyház áll, amelynek építési idejét a művészettörténeti kutatás az 1100 körüli évekre határozta meg.[59] A székesegyház legutóbbi régészeti feltárásának és falkutatásának eredményei közöletlenek, így csupán az 1900-as évek elején végzett átalakításkor tett megfigyelések és fényképek adnak támpontot a templom építéstörténetéhez.[60] Feltételezhető, hogy a székesegyház a román kori periódusban félköríves főszentélyű, a mellékhajóknál egyenes szentélyzáródású, 6—6 (?) pillérrel megosztott, háromhajós bazilika lehetett. A templom fontosabb építészeti egységeit egyrészt leírásból, másrészt fennmaradt kövek alapján ismerjük. Falai dolomit tört kőből épültek, oszlopai, oszlopfői, az oszlopokat összekötő boltívek vörös homokkőből. Csupán néhány, mészkőből faragott, palmettadíszes párkány, egy oszlopfő, valamint egy zöld porfir oszloptörzs jelent külön csoportot. Éppen e kétféle anyag alapján gondoltak a kutatók arra, hogy a mészkő faragványok egy 1000 előtt (?) épült első székesegyházhoz, a vörös homokkőből készült épületelemek pedig egy második, a XI. század első harmadában épült vagy elkezdett székesegyházhoz tartozhattak.[61]

A román kori bazilika minden valószínűség szerint még altemplommal (kriptával?) is rendelkezett. Nyugati tornyai később épülhettek, a század eleji átalakításkor ugyanis megfigyelhető volt ennek bizonyítéka.[62] A jelenleg is látható bővített szentélye és az alatta levő altemploma a XIV. század legvégén készült.[63] Az 1572-ből fennmaradt Turco-féle hadmérnöki felvételről leolvasható, hogy a középkorban több kápolnát építettek a székesegyház köré,[64] a kis léptékű rajz azonban nem ad lehetőséget arra, hogy akár a román kori, akár a gótikus épületet ennek alapján rekonstruálni lehessen.[65]

Nem világos a fenti hadmérnöki felvételen a székesegyháztól délre eső épületegyüttes sem. Itt ugyanis, a belső vár felezésénél húzódó várfal keleti feléhez hozzáépített, 17 helyiségből álló és két udvarral rendelkező épületet látni.[66] Ezen épületegyüttes északi fele valószínűleg a középkori püspöki palotával, déli fele pedig annak katonai épületeivel azonosítható. A 18. század utolsó harmadában felépült és jelenleg is álló püspöki palotát részben ezekre a középkori falakra építették. Régészeti ásatás és falkutatás nélkül a középkori épületegyüttes pontosabb korára, építési periódusaira, funkciójára vonatkozóan többet mondani nem lehet. Annyi bizonyos, hogy pincéje barokk téglából és ismeretlen korú kváderkövekből készült.

Minden bizonnyal ehhez a palotához tartozott a hozzá északról csatlakozó, részben ma is álló ún. Gizella-kápolna. A XIII. század első felében épült kápolna eredetileg kétszintes volt. Felső része elpusztult, csupán két falpillér maradt meg eredeti helyén. A kápolna jelenleg az 1741-ben véglegesen kialakított nagyprépositi palota és az 1767-től épült püspöki palota között helyezkedik el. E kápolnában a közelmúltban találtuk meg az emeleti szint dongaboltozattal fedett sekrestyéjének néhány részletét, a sekrestyéből a szentélybe vezető, háromkaréjos záródású, kőkeretes ajtaját, a sekrestye felett, azzal azonos nagyságú helyiség (depositorium?, oratorium?) részleteit, ugyanitt a szentély felőli oldalon egy XIV—XV. századi kőkeretes ajtót, valamint a sekrestye és szentély keleti falánál két támpillér maradványát. Előkerült az alsó kápolna ún. opus spicatum technikával készült alapozása, a sekrestye északi oldalához épült csigalépcsős torony maradványa. De előkerült az alsó kápolna déli hajófaláról származó négy apostolt, valamint a nyugati falát díszítő, Jézus Krisztust és Szűz Máriát ábrázoló freskók számos töredéke is.[67]

Bonyolítja a kora Árpád-kori helyzetet a püspöki székesegyháztól északra feltárt körtemplom, amely Szent György tiszteletére volt szentelve. E kápolnatípus Középkelet-Európában először a világi és egyházi központokban tűnik fel, és általában a kereszténységre való áttérés időszakára keltezhető.[68] A kápolna főtengelye nem azonos a székesegyház főtengelyével, és ennek alapján felvethető, hogy idősebb a székesegyháznál, járószintje ugyanakkor megegyezik a székesegyház rekonstruálható középkori járószintjével. A patrocínium alapján nem zárható ki, hogy a X. század utolsó negyedében épült, összefüggésben Sarolt fejedelemasszony bizánci kereszténységével. De lehetséges az is, hogy István király 1018-as győztes bulgáriai hadjáratának jutalmaként kapott, Ohridból származó Szent György-ereklyével függött össze alapítása.[69] Annyi mindenesetre feltételezhető, hogy „capella regia"-ként és nem püspöki székesegyházként funkcionált. A kápolnát a XIII. században nyolcszög alaprajzúvá építették át, amelynek főtengelye most már párhuzamos a székesegyház főtengelyével. A kápolnát a késő középkorban káptalanteremnek is használták. A XV. század második felében felújították, a XVI—XVII. században azonban elpusztult.[70]

Ha e kápolna első időszakában „capella regia" volt, közelében kereshetjük a korai fejedelmi vagy királyi, illetve ispáni szállást.[71] Erre egyedül a kápolnától nyugatra eső jelenlegi utca régészeti megkutatása adhat választ.

A vár területén okleveles adatokból még a Mindenszentek templomáról és prépostságáról tudunk. Helye a külső vár délnyugati részére tehető.[72]

Azt a feltételezést, miszerint a külső vár keleti oldalán állott volna az oklevelekből ismert Keresztelő Szent János-plébániatemplom, egyértelműen ki kell zárnunk.[73] E templom minden valószínűség szerint a mai Cserhát városrészen, a

Veszprémet Fehérvárral összekötő középkori úttól északra, a Sédre néző domboldal peremén állhatott, ahonnan XI. századi mellékletekkel ellátott temetkezéseket ismerünk.[74] E plébániatemplomról nevezhették el e területet Szent Iván-szegnek. Iván ugyanis azonos Keresztelő Szent Jánossal, aki a bőrművesek védőszentje. Valószínűleg a XVI—XVII. században elpusztult templom népessége tovább folytatta a korábbi bőrművesmesterségét, és a munkájukhoz kapcsolódó cserzésről nevezik el a török kiűzése után Cserhátnak ezt a városrészt.

Ugyanezen út Tapolcán át Itália felé haladó része mellett egy 10 m magas dombon fekszik a régészeti feltárásokból megismert Szent Miklós-plébániatemplom. E templom első okleveles említése 1237-ből származik, azonban építését ennél kissé korábbra kell tennünk. Az 1929—31-es ásatás alkalmával előkerült Salamon és Kálmán érmeivel keltezett sírok az 1978-as hitelesítő feltárás alapján nem igazolják, de nem is cáfolják a templom XI. század végi létét.[75] A templom ugyanis sírokra épült, azt azonban nem tudjuk, hogy a XI. századi pénzek e sírokban voltak-e. Az egyenes szentélyzáródású templomtípust, amilyen a Szent Miklós-templom is volt, általában a XIII. századra határozta meg a hazai szakirodalom, bár az 1055-ből származó tihanyi altemplom egyenes szentélyzáródása egy ennél korábbi időpont feltételezését is megengedi. Rekonstrukciónk szerint a Szent Miklós-templom kitűzésénél hosszmértékként a felső-rajnai lábat használták, ami nyugati tanultságú mesterre vall. Ha a templom a XI. században épült volna, ennek alapján összefüggésbe hozhatnánk Veszprém egyik, XI. század végi püspökével, a vallon eredetű Francussal.[76] A templom építését közvetett történeti adatok alapján azonban mégis a XIII. század tízes éveire keltezzük, és összefüggésbe hozzuk az ugyancsak vallon származású Robertus püspökkel. Robertus 1208—1210 között a fehérvári királyi bazilika prépostja volt, a veszprémi püspöki székbe 1210-ben iktatták be. Itteni tevékenységéhez fűzzük nemcsak a Szent Miklós-templom építését, hanem a várhegyen a püspöki palota és az ún. Gizella-kápolna építését is, sőt talán a Szent György-kápolna átépítését is. Megjegyezzük, hogy Esztergomban és Székesfehérvárott, ahol jelentős latin-vallon települések voltak, ugyancsak Szent Miklós tiszteletére szentelték ezek templomát. Szent Miklós a kereskedők és iparosok védőszentje volt. A veszprémi Szent Miklós-templom környékéről több, X—XII. századi vasolvasztó kemence ismeretes.[77] A templom ugyanakkor a Fehérvárról Itáliába vezető út mentén helyezkedett el, így a kereskedők számára is könnyen elérhető volt. A templomot a XV. században átépítették, szentélyét kelet felé meghosszabbították és sokszög alaprajzúvá alakították, délen előcsarnokot, nyugaton tornyot, északon csontházat építettek hozzá. Belső terét beboltozták, a hajót egészen ritka megoldással, középen két oszloppal kettéosztva, kéthajóssá alakították. Kéthajós templomok a középkori Magyarország területén elsősorban a Szepességből és a Csallóközből ismertek.[78]

A Szent Miklós-szeghez csatlakozott északról, valószínűleg a Séd jobb partján a középkori piachely, a fórum. Meglétéről az 1055-ben keletkezett tihanyi alapítólevél utóirata tudósít. A veszprémi piac helyének rekonstrukciójához az esztergomi és óbudai párhuzamok adnak segítséget.[79]

A már említett, Nyugat-Európába vezető út mellett, a Séd bal partján volt a XII—XIII. századra keltezhető és a beteg asszonyok védőszentjéről elnevezett Szent Margit-szeg, illetve ennek plébániatemploma.[80] A környezetében levő közel 20 kanonoki ház a XIV—XV. századból, malma a XIV. századból, fürdője pedig a XV. századból ismeretes.[81]

A domonkosok alexandriai Szent Katalin zárdáját 1239-ben alapította Bertalan veszprémi püspök. A teljesség kedvéért említjük meg, hogy Katalin a diákok, tudósok és szövőnők védnöke. A várhegy alatt folyó Séd bal partján fekvő települést Katalin-szegnek nevezték.[82]

A Katalin-szegtől valószínűleg északra helyezkedett el az írásos forrásokból először 1267-ből ismert, Szent Tamás apostol tiszteletére szentelt templom. Tamás apostol az ácsok, építészek védelmezője. Bár közelebbi helyére semmiféle régészeti adat nem utal,[83] a Győr—Bécs útvonal melletti dombtető keleti oldalára valószínűsíthető.[84] E templom környékét nevezték a középkorban Szent Tamás-szegnek, máskor Szent Tamás falvának.

A Szent Katalin-szegtől keletre fekvő Séd-kanyarban volt a középkori Sárszeg. Plébániatemploma nem volt, a terület a káptalanhoz tartozott.

A szegek gyűrűszerűen ölelték körül a központi elhelyezkedési püspöki és ispáni várhegyet. Egyházjogilag mindegyik a veszprémi püspök alá tartozott, 1313 után földesúri jogon is. A kevés okleveles adat alapján nem dönthető el, hogy a Szent Miklós-szegen kívül, mely szolgáltatási kötelezettsége alapján eredetileg királyi birtokhoz kellett hogy tartozzon, mely szegek voltak királyi, királynéi, püspöki vagy káptalani tulajdonban az Árpád kor időszakában.[85]

Az egyetlen igazolható korai királyi tulajdon a Várhegytől mintegy 1 km-re nyugatra fekvő görög apácakolostor volt. Igen valószínű, hogy István király alapította 1016—18 után. A görög apácakolostort kivette a veszprémi püspök joghatósága alól és az esztergomi érsek alá rendelte.[86]

A középkori gazdasági és kulturális életet oly színessé tevő etnikai különbözőségek Veszprém esetében csak kikövetkeztethetők. A görög apácákról már megemlékeztünk. Rajtuk kívül az Iván-szegen bizánci, bolgár vagy déliszláv hatást is feltételezhetünk.[88] A két vallon püspök egyedi eset. Más tisztségviselők vagy polgárok köréből nem maradt fenn olyan személynév, amelynek alapján az etnikai összképet gazdagítani lehetne. Veszprém területén mindenekelőtt is magyar lakosság élt.

Veszprémben a XV. század végén mintegy 1600—2000 főnyi népesség élt.[88] Ha e kikövetkeztetett lélekszámból rekonstruálni próbáljuk a korábbi évszázadok lélekszámát, figyelembe véve a rendkívül tagolt földrajzi terepviszonyokat, az ismert régészeti és okleveles adatokat, valamint a magyarországi párhuzamokat, akkor a XI. szá-

zadban a várhegyen és váralján maximálisan 1200 főnyi lakosságot rekonstruálhatunk.[89]

A régészeti és okleveles adatok alapján úgy tűnik, hogy amíg egyház- és államigazgatásilag Veszprém egyike a legjelentősebb Árpád-kori településeknek, városiasodás szempontjából jelentéktelen. Ennek oka egyrészt a város és környékének rossz földrajzi helyzete, másrészt a püspök feudális teljhatalma, akinek nem állt érdekében a korszerűsödést jelentő iparos-, kereskedő- és értelmiségi réteg számának növelése. Emiatt Veszprém megrekedt egy mezőváros fejlődési fokán, és így élte át a késő középkor évszázadait.[90]

A Veszprémre vonatkozó várostörténeti rekonstrukciónk nyilvánvalóan vázlatszerű. Bővebbet csak újabb források előkerülése után mondhatunk. Új írásos adatok előkerülésére kevés a remény, az ismeretek bővülését tehát elsősorban a régészeti kutatások szolgálhatják.[91]

2. *Székesfehérvár*

Fehérvár nevének jelentésével kapcsolatban a legvalószínűbb magyarázat Horváth Jánosé, aki szerint a város „kivételes nemességéről" kapta nevét. Az általa idézett szöveg a Fehérvárott 1108 előtt íródott Szent István Kisebb Legendájában szerepel.[92] Ezt a véleményt támasztja alá Györffy György azon nézete is, miszerint a vár a nevét fehér kőből való építettségéből nyerte.[99] Az Alba Regia megnevezés először a XIII. század második felében tűnik fel, amely már a királyi bazilikában lévő, és a települést kiemelkedő jelentőségűvé tevő királyi trónszék jelenlétére, a koronázások színhelyére utal, és amelyet később fordítanak le Székesfehérvár, Stuhlweissenburg, Istolni Beograd névre.[94]

István király a XI. század elején alapítja a királyi bazilikát, mint ún. saját kápolnát (propriam capellam), amelyben 1031 és 1540 között királyaink és családtagjaik többségét eltemették, ahol 1038 és 1527 között a magyar királyokat megkoronázták majd trónra ültették. Itt őrizték a koronázási jelvényeket, a legfontosabb okleveleket. Itt írták az ország hivatalos történetét is.[95] A XI. század második felétől a város déli szélén tartották minden év augusztus második felében az országgyűléssel is egybekötött királyi bíráskodást.[96] Fehérvárról külön súlyegységet neveztek el (pondus Albensis) és 1430 körül egy évtizeden át pénzt is vertek itt.[97] Korai államigazgatási szerepét a XIII. század közepétől szakrális szerep váltotta fel, miután Buda lett az ország végleges adminisztratív központja.[98]

A középkori Fehérvár területén a legutóbbi időkig mindössze egy római kori postaállomást tételezett fel a kutatás a csekély települési és temetkezési adat alapján, amely postaállomás az Arrabonából Gorsiumon át vezető út mentén állt.[99] 1965 és 1972 között végzett ásatásaink során azonban az egykori királyi bazilika területének legalsó szintjén két különböző kőépület maradványait találtuk meg (az egyik legalább 5×5 méteres, a másik legalább 9×6 méteres volt), amelyek építése meg kellett hogy előzze

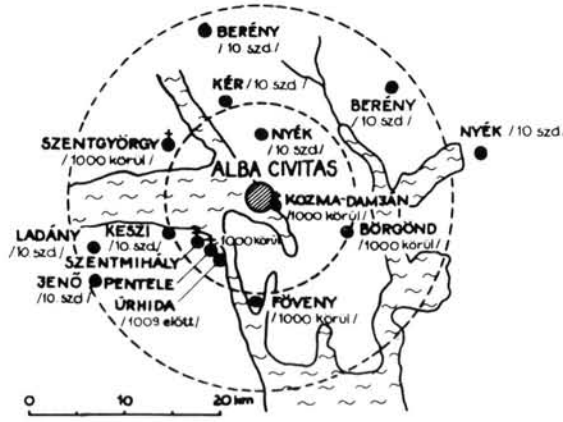

3. ábra. Székesfehérvár és környékének X—XI. századi helységnevei és egyházai. Rekonstrukció
Abb. 3. Die Kirchen- und Ortsnamen des X—XI. Jahrhunderts der Stadt und der Umgebung Székesfehérvár. Rekonstruktion

a XI. századi bazilika építését. Az ún. pseudoisodomum technikával, homokkőből készült épület tengelye négy fokkal tér el a bazilika főtengelyétől, hasonlóan a bazilika nyugati egysége előtt a múlt században feltárt, majd általunk hitelesített, törtköves technikával készült, közel 15×15 méteres épülethez.[100] Bár a talált kisleletanyag (római tetőfedő tegula és imbrex) nem adott lehetőséget az épület használati idejének közelebbi meghatározására, valószínű, hogy mindhárom épület a római korból származik. Semmi egyéb adat nem utal ugyanis arra, hogy ilyen kőépület a VI—IX. század között Székesfehérvár területén épült volna.

Érintenünk kell röviden azt a feltételezést, mely szerint Fehérvár kialakulása a X. század második harmadában, Györffy György által fejedelemnek vélelmezett Szabolcs személyéhez köthető.[101] Tény, hogy a középkori várostól mintegy 23 és 27 km-re, a középkorban szokásos egynapi járásra két Szabolcs nevű település található. Ezek egyikét, a mai Csákvár területén volt erősséget a XI. század közepén lerombolták, mivel a birtokló, és Szabolcs leszármazottaihoz tartozó Csák nemzetség veszélyeztette Fehérvárt. A másikról, a mai Pusztaszabolcsról nem írnak különösebbet a krónikák. Szabolcs, Györffy rekonstrukciója szerint Árpádot követte a fejedelmi székben, ahol 910—940 között tevékenykedett volna. Fehérvár területéről azonban korai honfoglaló magyar leletanyagot csak a várostól délre volt útkereszteződés környékéről ismerünk, ez pedig kevés annak régészeti igazolására, hogy a város területe már a X. század első felében fejedelmi erősség lett volna.[102]

Történetírásunk már korábban megállapította, hogy a törzsi helynevekből képzett, illetve törzsnévként viselkedő helynevek a honfoglaló törzsi társadalom felbomlása és a központi hatalom kialakítása során történt széttelepítést jelzik. Utóbbi folyamat vége a X. század második fele.[103] Fehérvár körül a honfoglalás kori törzsnevekből Jenő, Kér, Nyék és Keszi, másrészt Berény és Ladány helynevek találhatók, amely

települések létrejötte, tekintve hogy területükről nem ismerünk korai honfoglaló magyar leletanyagot, összefüggésben Géza nagyfejedelem fehérvári szálláshelyével és eltemetésével, a X. század utolsó negyedére valószínűsíthető. Vagy Géza, vagy pedig fia, István király korát jelzi a már 1009-ből ismert Urhida (herceg hídja)[104] nevű átkelőhely kialakulása, amely a várostól délnyugatra levő sárvízi szakasznál volt. Ugyancsak az ezredfordulóra tehető a város körül fekvő, és valószínűleg korai bizánci térítést jelző Szent György, Szent Mihály, Szent Pantaleion, valamint talán a Szent Kozma és Damján egyházas helyek kialakulása.[105] És ugyancsak a XI. század elejéről kell származtatnunk a közelben fekvő Börgönd települését is, tekintettel arra, hogy létezését korai oklevél igazolja.[106]

A fenti települések egy Alba civitas körüli, mintegy 10 km-es sugarú kör mentén találhatók. Ez a települési hálózat azt sugallja, hogy feladatuk volt a fejedelem, majd a király számára különböző szolgáltatásokat nyújtani, védelméről gondoskodni.[107]

De a fentiekhez hasonló második települési láncolat is felismerhető a korábbi és újabb régészeti kutatások alapján. Fehérvár legmagasabb pontjától számított, mintegy 2—3 km sugarú kör mentén tíz olyan temető ismert az ezredforduló körüli évtizedekre keltezhetően (egy esetben a települést is ismerjük), amelyek egyrészt földrajzi adottságuk, másrészt oklevelek szerint egy-egy fontosabb út mentén feküsznek. Nevük nem maradt fenn.[108] E kettős települési gyűrű létesítésének célja, és kialakításának időpontja csakis az ezredforduló állam- és egyházszervezésével függhet össze.

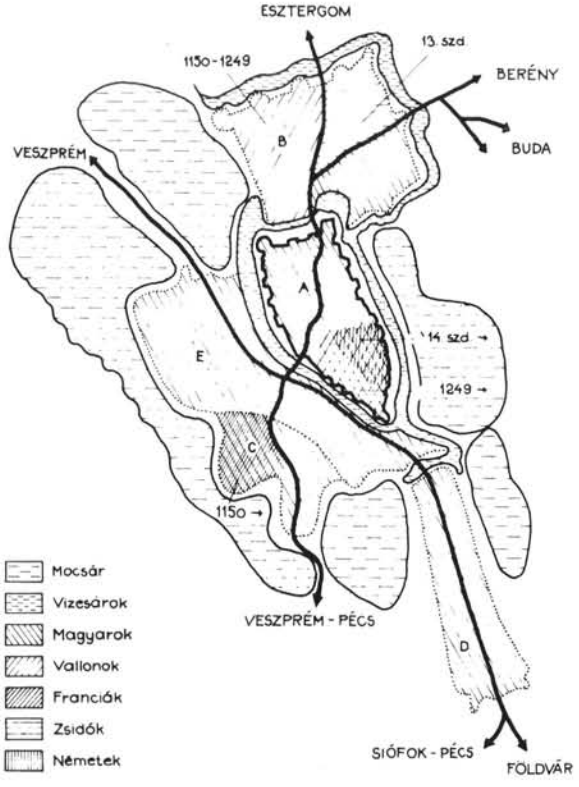

4. ábra. Székesfehérvár középkori alaprajza. Rekonstrukció. A=castrum, B=Budai külváros, C=Sziget, D=Ingovány, E=Újváros(?)
Abb. 4. Der mittelalterliche Grundriss von Székesfehérvár. Rekonstruktion. A=Castrum, B=Vorstadt Buda, C=Insel, D=Sumpfboden, E=Neustadt(?)

Fenti feltételezésünkhöz jó ellenőrzési lehetőséget kínálnak a Fehérvár környéki avar kori[109] és X. század eleji honfoglaló magyar temetkezések.[110] A három avar kori és a négy honfoglaló magyar temetkezés azonban egyaránt a várostól délre található, az Aquincum—Sopianae, illetve az Arrabona—Gorsium római településeket összekötő útkereszteződés környékén, nem pedig körben, a központ körül.

A régészeti adatok azt mutatják, hogy a népvándorlás és honfoglalás korában még használt római (vagy korábbi) utakat, illetve a fentebb említett útcsomópontot, a jobb védhetőség és ellenőrzés érdekében a X. század második felét követően mintegy 4 km-rel északabbra helyezték át, a fejedelmi szállás közelébe.[111]

E fejedelmi szálláshely, illetve erődítmény pontos helye a közelmúltban végzett ásatásaink során vált ismertté. Eszerint, a fejedelem erősített szállása a középkori civitas, illetve castrum közepén, egy közel 4 méter magas, 150 méter hosszú és mintegy 100 méter széles dombon helyezkedett el, amelyet a domb szélén közel 20 méter széles és 10 méter magas védőárok, valamint sánc vett körül.[112] A domb közepére kváderkőből épült négyapsziszos, centrális elrendezésű templom épült,[113] amelynek építési technológiája, alaprajzi elrendezése Bizánc, illetve a Kaukázus környékére utal, de párhuzamai megtalálhatók Nyugat-, Dél- és Délkelet-Európában is.[114] E templomot, amelyet Szent Péter tiszteletére szenteltek, véleményünk szerint Géza nagyfejedelem építtette, ahová halála után őt magát el is temették. Géza templomát a XIII. század elején azonban lebontották, hogy helyére Béla, az ifjabb király 1225—1235 között, ugyancsak Szent Péter tiszteletére szentelt nagy, háromhajós templomot (az oklevelek szerint katedrálist) építtethessen fel. Magán a dombon, az előkerült X—XI. századi cseréptöredékek és rétegtani adatok szerint jelentős tereprendezést végeztek, amelynek során a domb déli oldaláról mintegy 40—50 cm vastag humuszréteget letermeltek és átszállították az északi oldalra, hogy kellő nagyságú vízszintes terepet alakítsanak ki. Az új Péter-templomtól északkeletre, az ásatások során nagyobb méretű épület tört köves technikával készült alapfalait is megfigyeltük, amely falak a mai székesegyház alá nyúlnak. Ezen épület a kisleletek hiánya alapján kora Árpád-kori középületnek tartható. Az ugyanitt előkerült kétosztatú, földbe mélyített, tapasztott kemencés ház, továbbá a mellette levő, és az új templom alapozási mélységével megegyező 4,5 m mély, valamint 2 x 2 m széles akna, az alján elhelyezett edényekkel, tojásokkal és áldozati állatok maradványaival az 1225—35 közötti templomépítéssel függ össze.[117]

A centrális kápolnától északi irányban egy tört köves technikával készült újabb fal húzódik, amely hozzá volt építve a kápolnához. Talán

(eredetileg vagy másodlagosan) temetőkerítés lehetett, mert e fal északi végéhez hozzáépítve, egy kelet—nyugati hossztengellyel rendelkező, északkeleti sarkánál levágott, és keleten egyenesen záródó épületet tártunk fel, amely (eredetileg vagy másodlagosan) csontházként szolgált.[118] A centrális templomtól, illetve a IV. Béla-féle templomtól északra még a XV. század végén is volt temetkezés, egy Hentel nevű városi polgár ugyanis 1470 körül e temetőben építteti fel ma is álló késő gótikus kápolnáját.[119]

Az ezredforduló körül e domb tetején tehát csupán mintegy 100 x 100 méter nagyságú terület volt lakhatásra alkalmas, ez a nagyság azonban megegyezik a hasonló korú Quedlinburg és a krakkói Wawel császári, illetve fejedelmi szálláshelyének területével.[120] E viszonylag kicsiny területen állt a centrális templom, mellette kellett hogy álljon egy fejedelmi lakóépület és itt kellett tartózkodnia bizonyos számú őrségnek is.

A fejedelmi várdomb alján felépített XI. századi királyi bazilika és prépostság helyéből nyilvánvaló, hogy a város topográfiai súlypontja az ezredfordulót követően eltolódott. István király ugyanis saját kápolnáját és a hozzá tartozó prépostságot, amelynek mérete mintegy 80×40, illetve 60×100 méter nagyságú volt, nem építhette fel azon a dombon, ahol apja szálláshelye és kőtemploma állott. (Már ez is kizárja annak valószínűségét, hogy a Géza sírját magába foglaló templomot István építtette volna apja sírkápolnájaként.[121])

A múlt században több alkalommal feltárt, de visszatemetett, majd 1936—38 között részben újra feltárt, de most már bemutatott, majd 1965 és 1972 között általunk számos részletében ismételten feltárt királyi bazilika építéstörténetét csak egészen röviden kívánjuk érinteni, főként saját ásatási eredményeink alapján.[122]

A fentebb már említett legkorábbi, római kori kőépítkezésen felül, a bazilika építése előtti évekből vagy évtizedekből származó néhány sír alapján arra kell gondolnunk, hogy a fejedelmi szálláshely körül élő várnép ezen a területen temetkezett. E temető területére épült, az európai méretekben is igen nagy léptékű bazilika. A bazilika kezdeti építési ideje vitatott. Lehetséges, hogy építése már a X. század utolsó éveiben megkezdődött,[124] de lehetséges, hogy építésének megkezdése az 1003—1004-es adományozással hozható összefüggésbe.[125] Györffy György határozott állásfoglalása szerint az építkezés megkezdésére csak az 1016—18-as balkáni hadjáratok sikeres befejezésével nyílt lehetőség, szükségessé pedig azért vált, mert a Szentföldre vezető szárazföldi út Fehérváron haladt keresztül.[126] Hartvik püspök 1112—16 között írt Szent István életrajzából úgy tudjuk, hogy a bazilika 1038-ban még nem volt felszentelve.[127] Ha a magunk részéről ennek az adatnak a részbeni hitelességében nem is kételkedünk, azt azonban kizártnak tartjuk, hogy az 1031-ben itt eltemetett Imre herceget egy még nem funkcionáló, felszenteletlen templomba temették volna el.[128] Hogy a bazilika ekkor már működött, valószínűsíti István király és Gizella királyné 1031-ben történt miseruha-adományozása is ezen egyház számára.[129] Az ellentmondást abban látjuk feloldhatónak, hogy Hartvik püspök a teljes istváni koncepció szerinti bazilikára vonatkoztathatta megjegyzését, az egész épületegyüttes felépítése ugyanis több építési szakaszban történhetett.

A román kori templom félköríves szentélyzáródással, északon és délen egy-egy egyenes záródású mellékhajóval és ahhoz csatlakozó egy-egy helyiséggel rendelkezett. Hét pillérpár osztotta belső terét háromhajóssá, amely kettőzött nyolcadik pillérpárral végződött. A templom nyugati bejárati egységét, a fölötte álló épület miatt nem ismerjük, csupán azt tudni, hogy nyugati záróvonala a mai püspöki palota nyugati homlokzatával eshetett egybe.[130] A bazilika főoltárának maradványa nem került elő, helye azonban a főhajó és a félköríves szentély találkozási sávjában lehetett. Az általunk végzett ásatásból vált ismertté a templom középpontjában előkerült és Szent Istvánhoz köthető sírhely a hozzá kapcsolódó építménnyel együtt, amelyet az 1083-as szentté avatást követően építhettek. Az 1. és 3. pillérpár közötti sávban helyezkedett el a XII(?)—XIV. századi kórus, középen királysírokkal. A főhajó déli oldalán, a 3. és 4. pillér között volt a szószék,[131] az 5. és 6. pillér közötti sávban talán az egykori déli bejárat, amely így Szent István sírépítményére volt merőleges.[132]

A román kori bazilika szentélyének fél kupolája mozaikkal volt díszítve, a hajók nyílt fedélszékkel vagy egyenes fafödémmel lehettek lefedve. Padlózata fehér mészkő lapokkal volt fedve, a Szent István-sír és -kultuszhely környéke pedig, az uralkodó család piros-fehér színeit érzékeltető, díszesen rakott fehér márvány és vörös tégla elemekkel váltakozva volt borítva.[133]

A bazilikát Károly Róbert 1318-ban boltoztatta be, a korábbi pilléreket körülfalazással erősítette meg, a korábbi járószintet pedig 38 cm-rel emelte meg, és vörös márvány lapokkal boríttatta le. Minden valószínűség szerint ehhez az átalakításhoz kapcsolható a kórust körítő építmény részleges bővítése, továbbá a kórus nyugati szegélyének középpontjában egy kelet-nyugati tengelyű, nagyméretű pódium kialakítása, amelyen minden valószínűség szerint, baldachin alatt, a „solium regni", a királyi trónszék állott.[134]

1327-ben leégett a bazilika tetőszerkezete, amelynek kijavítása valószínűleg további belső építkezéseket is maga után vont.[135] 1349 és 1374 között Nagy Lajos, édesapja, családja és saját maga számára az északi oldalhajó nyugati felében egy zárt sírkápolnát alakíttatott ki.[136] A XV. század végén Mátyás király, a részben elbontott városfal és a bazilika keleti szentélye között bővítési munkákba kezdett, amelyet azonban életében nem tudott befejezni. A mintegy 2 méterrel magasabb járószintre tervezett keleti bővítés főtengelyében saját sírkápolnáját kívánta kialakíttatni, amihez északról és délről talán három-három kápolna csatlakozott.[137] 1540-ben temették el a bazilikában az utolsó királyt, Szapolyai Jánost.[138] Koporsóját véleményünk szerint a kórusba benyúló pódium északkeleti sarkába bevágott téglasírba helyezték. A kórus három román kori, téglából készült királysírja mellé újabb három, téglából készült késő középkori

királysír került. A déli oldalhajóban a 3. pillér mellől került elő a múlt században III. Béla és felesége, Antiochiai Anna sírja. Valószínűnek tartjuk, hogy Nagy Lajos és két feleségének sírja az északi oldalhajóban a 6. és 7. pillér magasságában volt.[139] A XV. század végén Kálmáncsehi Domokos, a bazilika prépostja, Szent Anna tiszteletére az északi oldalhajó keleti felében, az 1. és 3. pillér között új kápolnát építtetett.[140]

A román kori bazilika alapozása római kori nagyméretű faragott mészkő kváderekből és különböző építészeti tagozatokból készült. Az északi oldalhajó külső falköpenye, továbbá a főszentély északi külső oldalán 1972-ben kibontott felmenő falszakasz alapján valószínűnek látszik, hogy a bazilika falai homokkőből faragott kváderkövekből épültek.[141]

A román kori bazilikához délről két egyhajós, félköríves szentélyű, valószínűleg főúri sírkápolna csatlakozott.[142] A bazilika délkeleti sarkán levő egykori kincstár és levéltár épületéhez kapcsolódó első kápolnát 1100 körül, az ehhez délről csatlakozó második sírkápolnát az 1200-as évek körül építették. Ez utóbbiak alá nyúlik egy szabálytalan négyzet alaprajzú korábbi épület vagy kerítés visszabontott fala, melynek rendeltetése ma még kérdéses.[143]

A bazilikától északra elhelyezkedő egykori prépostsági épületekből csak csekély részletek feltárására került eddig sor, amelyekből azonban sem alaprajz, sem kiterjedés nem határozható meg. Egy 1601-ben készült francia metszet szerint a keleti várfallal párhuzamosan elhelyezkedő épületekhez nyugat felől egy másik épület csatlakozott, amely a hozzáépített kerítésfallal együtt zárt udvart képezett.[144] Az 1979-ben végzett kisebb ásatás során egy elbontott, É—D irányú, sárga murvás és tört kőből rakott falmaradvány volt megfigyelhető, amely azonban nem volt merőleges a bazilika főtengelyére. E fallal párhuzamosan egy 1 méter széles, tört köves alapozású, hosszú lapos kváderkövekből épült fal, és ahhoz nyugat felől bekötött két falszakasz volt megfigyelhető. A rétegtani adatok és kisleletek alapján mindhárom fal Árpád-korinak minősíthető, a hozzájuk tartozó épület azonban kétségtelenül használatban volt a XVIII. század végéig.[145]

A prépostsági épületegyüttestől északra 1972-ben feltártunk egy egyhajós, patkó alakú szentélyű templomot. Terrazzopadlója volt, alapozása apró tört kő, felmenő fala nagy kváderkövekből készült. A szentélynégyzet északi és déli oldalához egy-egy concha csatlakozott, három sarkán egy-egy másodlagosan felhasznált római kori mészkő oszlop állott. A negyedik oszlop homokkőből faragott dobokból készült. A patkó alakú szentélyt a középkor folyamán egyenes szentélyűvé alakították, és egyidejűleg déli oldaláról bejáratot nyitottak. A templomtól délre több, melléklet nélküli sír került elő, helyenként több rétegben. E templomot a Szent Kereszt-plébániatemplommal azonosítjuk, amelyről egy 1419-ből fennmaradt oklevél szól, és amely szerint e templom a királyi bazilika temetőjében állt. A középkori belváros területén a már említett és 1249-től plébániatemplomként szolgáló Szent Péter-templomon kívül ez volt az egyetlen plébániatemplom, és ami valószínűleg a prépostsághoz tartozó egyházi és világi személyek számára szolgált. A templom történeti és formai indokok alapján a XI. század első felében épülhetett.[146]

A középkori castrum területén oklevelekből ismeretes egy, a XII. század utolsó harmadára visszavezethető Szent Imre-kápolna, melynek gondozását a prépostság kanonokjai végezték. E kápolna helyét nem ismerjük, valószínű azonban, hogy a bazilika közvetlen szomszédságában lehetett, mégpedig a középkori piactéren a XVIII. században épült ferences templom és kolostor helyén.[147]

Egy, a XV. század második feléből fennmaradt oklevél Szent Bertalan tiszteletére szentelt templomról tesz említést. Építését a kora középkorra valószínűsítjük, tekintettel arra, hogy Bertalan a sószállítók védőszentje volt, Fehérvár pedig a középkorban a Dunántúl egyik sóelosztó központja volt. A Bertalan-templom helyét, figyelembe véve a XV—XVI. századi okleveleket is, a belváros északnyugati negyedében tételezzük fel.[148]

Székesfehérvár mai belvárosának utcahálózata mintegy 80 százalékban megegyezik a középkori város utcahálózatával. Az utcák egykori nevére vonatkozóan több új megfigyelést tettünk.[149]

A középkori városfalat egy 1601-ből származó hadmérnöki felvétel alapján ismerjük. A várfal építésének korát nehéz meghatározni, de valószínű, hogy a XV. század elején már állt. A XVII. században kialakított ún. Monostorbástya és a középkori várfal találkozásánál végzett ásatásunk szerint a nagy kváderkövekből épült várfalat 20×20 cm átmérőjű cölöpökre építették. Pillanatnyilag nem tudjuk értelmezni azt a minden valószínűség szerint várfalhoz hasonló, tört köves technikával készült észak—déli irányban húzódó széles falat, amelyet 1969-ben tártunk fel a castrum északkeleti szélén és amelyet 30×40 cm átmérőjű, 1 m hosszú cölöpökre építettek.[150]

A középkori várfalat minden irányból vizesárok vette körül. E vizesárkon túl voltak a külvárosok: északra a Civitas exterior (budai külváros), nyugatra az Insula (Sziget) és a Nova civitas, délre az Ingovány és a Nova-villa.[151]

A budai külvárosban és a Szigeten egy-egy ispotály működött a XII. század végétől, összefüggésben a már korábban felvázolt kereskedelmi és zarándokúttal. Az utóbbi a johanniták Szent István tiszteletére szentelt konventjéhez tartozott,[152] míg az előző a Szent Miklós-prépostsághoz.[153] Mindkettőnek a helye a régészeti kutatásokból többé-kevésbé ismert.[154]

A budai külvárosban a XIII—XV. század között Szent Domonkos tiszteletére szentelt plébániatemplom és kolostor, Szent Katalin vagy Szent Margit tiszteletére szentelt domonkos apácakolostor, ismeretlen patrócíniumú ferences kolostor, valamint Szűz Mária- és Szent József-kápolnák épültek. Ezen egyházak közelebbi helyét nem ismerjük. A budai külvárosról még annyit tudni, hogy 1147 és 1249 között itt laktak a latinok, továbbá hogy e területen a XIII. századtól kezdve zsidók is éltek.[155]

A vártól nyugatra fekvő Szigeten, a már emlí-

tett johanniták egyházashelyén kívül volt egy Szent Mihály-plébániatemplom, valamint egy ágoston rendi kolostor. Ezek helye ugyancsak ismeretlen.[156]

A déli külváros, pontosabban falu, a török kori metszetek alapján ugyancsak templomos hely volt. Ha ez a település volt az Ingovány, mint ahogy véljük, temploma Szent Kozma és Damján tiszteletére volt szentelve.[157]

A külvárosok nem voltak kőfallal körülvéve, csak palánk és a mocsár védte őket.

Rendkívül bonyolult volt a város középkori egyházjogi helyzete. A király magánkápolnájaként létesült Mennybe felvett Mária tiszteletére szentelt bazilika, a hozzá tartozó prépostsággal együtt, 1181-ig az esztergomi érsek, majd a Római Szentszék alá tartozott, tehát a területileg illetékes veszprémi püspökségtől független volt.[158] E kiváltságos helyzetéből adódó előnyt tükrözi az is, hogy a XIII. században kanonokjainak száma 40 volt.[159] Csak összehasonlításul: a XIV—XV. században a veszprémi káptalan 36, az esztergomi káptalan pedig 39 kanonokból állt. Az uralkodó család magánkápolnája kezdetben 27 egyházas faluval, a XIV. század 30-as éveiben pedig már 61 egyházas birtokkal rendelkezett, tehát az ország gazdasági életében is fontos helye volt.[160] Külön jogállása volt a johanniták, ők alapításuktól kezdve az esztergomi érsek alá tartoztak. Az összes többi egyházas hely, beleértve már a várban levő Szent Péter- és talán a Szent Bertalan-templomot is, a veszprémi püspök alá tartozott. A szerzetesek természetesen saját nagykáptalanjuk, illetve a bíborosi kollégiumon keresztül a Szentszék alá tartoztak.

Veszprém és Székesfehérvár kialakulása és kezdeti adottságai tehát közel azonosak voltak. Már a középkorban azonban, különböző gazdasági és társadalmi okok következtében egymástól eltérő irányba fejlődtek. E változások Székesfehérvár számára kedvezőek, Veszprém számára hátrányosak voltak. Mindkét város korai története azonban számos kérdésben ma még tisztázatlan és ebben, miként azt már Veszprém esetében vázoltunk, mindenekelőtt a régészeti kutatások hozhatnak további előrelépést.

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

ArchÉrt = Archeológiai Értesítő
GUTHEIL = GUTHEIL Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai I. Szerk.: Madarász Lajos (Veszprém, 1977)
GYÖRFFY = GYÖRFFY György: István király és műve. (Budapest, 1977)
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája. Ed. Gerevich L.—Éri I. 2 (Budapest, 1969)
RégFüz = Régészeti Füzetek I. Ser. I. (Budapest)
SRH = SZENTPÉTERY Emericus: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. Vol. I—II. (Budapestini, 1937—1938)
SzfvÉvsz = Székesfehérvár Évszázadai. Szerk.: Kralovánszky A. 1—4 (Székesfehérvár, 1967—1979)
VKML = Veszprémi Káptalani Magánlevéltár. Veszprém, R. K. Püspökség

1. MELICH János: A honfoglaláskori Magyarország. (Budapest, 1931) 398—401; GYÖRFFY György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok, 92. (1958) 589; Uő. bővebben in.: VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. SzfvÉvsz 1. (1967) 85., 78. jegyzet.
Itt jegyezzük meg, hogy nem látjuk igazoltnak azt a feltételezést, amely szerint a IX. században Veszprém településének Ortahu lett volna a neve [BOGYAY, Thomas: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Südostforschungen 19. (1960) 69.]. E feltételezésnek az az alapja, hogy Adalwin salzburgi érsek 865-ben Szent Mihály arkangyal tiszteletére templomot szentel Kocel birtokán, és a név megegyezik a veszprémi Szent Mihály-székesegyház nevével. Ezt vallja GUTHEIL is: op. cit. 24. A Balaton-felvidék relatíve jól megkutatott területén nem ismert semmiféle frank régészeti lelet. Vö.: MRT 1—4. köteteivel. Veszprémi várhegyen sem került elő 1969 óta frank leletanyag, így ki kell zárnunk a csupán a patrocinium névegyezésén alapuló feltételezést addig, amíg újabb adat nem kerül elő.
2. GUTHEIL op. cit. 28—30, aki csatlakozik KARÁCSONYI János korábbi véleményéhez: A magyar nemzet története, 896-ig. (Nagyvárad, 1924) 91.
3. GYÖRFFY op. cit. 22, 73, 101—102. E kérdésben is perdöntőnek véljük Hartvik 1112—16 közötti írását: „ubi ducalis accessus et conversatio habebatur": SRH II. 408, ill. az 1108 előtt írt Kisebbik legendát, ahol a „ducalis" helyett „regalis" szerepel: SRH II. 395, tehát az ezredforduló évtizedeiben volt fejedelmi/királyi tartózkodási és szálláshely Veszprém, nem pedig korábban.
4. Lásd MRT 2. (1969) 224—256, valamint a RégFüz 1969 óta megjelent ásatási beszámolóit.
5. „. . . contra Romanos milites, qui castrum Bezprem custodiebant . . ." SRH I. 97.
6. „. . . Morot . . . confectus senio repausabat in castro, quod Bezprem nominatur." SRH I. 164.
7. GYÖRFFY György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről. MTA II. Osztályának Közleményei, 18. (1969) 214; GYÖRFFY op. cit. 117—118.
8. 1002: SZENTPÉTERY Imre: Szent István oklevelei. Szent István Emlékkönyv II. (1938) 1983—184; 1009: KARÁCSONYI János: Szent István oklevelei és a Szilveszter bulla. (Budapest, 1891) 57—58; GYÖRFFY György: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. SzfvÉvsz 1. (1967) 22—23.
9. KUBINYI András lektori véleménye szerint: „a veszprémi egyházmegye furcsa kiterjedését más okokból vezetném le: az első egyházszervezésnél ügyeltek arra, hogy valamennyi egyházmegye érintkezzen valamely jelentős folyammal . . .; . . . egy németországi hozzászólásomban utaltam az egyházmegyehatárok és a folyók összeköttetésére (Die Stadt am Fluss. Hrsg. v. E. MASCHKE — J. SYDOW, Sigmagingen, 1978, 199)". — Valóban ez is egyik fontos szempontja lehetett a területi felosztásnak, azzal a megjegyzéssel kiegészítve, hogy a határokat egyéb földrajzi tényezők is befolyásolhatták.
10. 1276/1469: „. . . sancta Vesprimiensis ecclesia pri-

ma omnium kathedralium regni sedium . . ." VKML Insula magna 5. Idézi: GUTHEIL op. cit. 52; 1277: „. . . valde priorem et antiquiorem inter pontificales sedes Hungarie regni Vesprimiensem basilicam." FEJÉR Georgius: Codex diplomaticus. IX/7, 692—696.

11. GYÖRFFY 68—74.
12. Ibidem.
13. Ennek 1216. évi pápai rendezésére és okleveles rögzítésére lásd: FRAKNÓI Vilmos: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. I. (Budapestini, 1896) 35—36.
14. KRALOVÁNSZKY Alán: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István királlyá koronázásának kérdéséhez. Fejér megyei Szemle (Székesfehérvár, 1967) 52.
15. GUTHEIL 100—105.
16. BALOGH Albin: A veszprém-völgyi görög monostor alapítása. Regnum (1944—1946) 21—30; KOMJÁTHY Miklós: A veszprém-völgyi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42. (1973) 33—49; GUTHEIL 138—165.
17. A Koppány-kérdésről: GYÖRFFY György: Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 1. (1970) 18.
18. GUTHEIL 104.
19. FOGEL István—IVÁNYI Béla—JUHÁSZ László: Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades. Dec. II. Lib. IV. (Lipsiae, 1936) II. 91. alapján állítja GUTHEIL 85, 96, 99.
20. GUTHEIL 203—204; A szolgálónépek kérdéséhez lásd HECKENAST Gusztáv: A fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. 53. (Budapest, 1970) és GYÖRFFY György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történeti Szemle 15. (1972) 261—320 nagy szakmai kitekintéssel írt műveit.
21. GUTHEIL 172.
23. 1300: „. . . nos ecclesie Wesprimiensi cuius specialis sumus patrona, in qua est sedes reginalis . . ." VKML Insula magna 3. idézi: GUTHEIL 264.
24. 1341: „. . . illius ecclesie vestre, que specialis capella et locus coronationis reginalis existit . . ." VKML Tátika 6. idézi: GUTHEIL 264.
25. 1377: „. . . cum itaque, sicut accepimus, regina Ungarie pro tempore existens in ecclesia Wesprimiensi coronari et alia insignia reginalia recipere . . ." FRAKNÓI op. cit. II. 246.
26. MORAVCSIK György: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv 1. (1938) 416; GYÖRFFY 321—323; a nem valószínű Géza-kori alapításról: KOMJÁTHY op. cit. 33.
27. „. . . Ladislai sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt." lásd: 19. jegyz.
28. 1377: „. . . regine Ungarie . . . sepeliri consueverint . . ." lásd: 25. jegyz.
29. VAJAY op. cit. 89; UZSOKI András: az első magyar királyné, Gizella sírja. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 125—168.
30. WERTNER Mór: Az Árpádok családi története. (Nagybecskerek, 1892) 193—205.
31. Ibidem 194.
32. PFEIFFER Miklós: A domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. (Kassa, 1917) 83—85; GEREVICH László: Budapest művészete az Árpád-korban. In.: Budapest története 1. (Budapest, 1973) 376; KIRÁLY Ilona: Árpád-házi Szent Margit és a sziget. (Budapest, 1979) 43—60.
33. „Hic Strigoniensi oppido nativitatis exordium habuit." SRH II. 394; WERTNER op. cit. 59; 438.
34. SZENTPÉTERY Imre: Árpád-házi királyaink okleveleinek kritikai jegyzéke, I—II. (Budapest, 1927—1943); A kérdéses oklevél: 1171 „Actum est in civitate W." nem biztos, hogy Veszprémet jelenti, annál is inkább, mivel a szókezdő „W" gyanús, e korban még a „B" a korszerű; ibidem 118.
35. SEBESTYÉN Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei (Budapest, 1938).
36. FEJÉR op. cit. VIII/2, 155.
37. PAUER János: Székesfehérvárott koronázott királynők. (Székesfehérvár, 1872); Károly János: Fejér vármegye története, II. (Székesfehérvár, 1898); PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt (Budapest, 1893) I—II.; A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi S. (Budapest, 1895—1897) III—V.; BARTONIEK Emma: A király-koronázások története (Budapest, 1938).
38. 1083 körül: „. . . Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argumento vestimentisque multiplicibus adornavit." SRH II. 384—385; 1277: „. . . Kesule regina beate memorie fundatricis ecclesie Vesprimiensis." VKML Kál 13. idézi: GUTHEIL 59—60.
39. Lásd 24. jegyz.
40. PAULER op. cit. I. (1893) 110, 146.
41. 1347: „. . . nobiles de superiori Dörögd praefatae ecclesiae patroni stabunt et orabunt coram maiori Altari Beati Andreae . . ." ÁDÁM Iván: A felsődörögdi templom. Egyházművészeti Lap (Budapest, 1882) 213—215. Az oklevél további szövegéből, valamint a régészeti feltárás eredményéből lehetett bizonyítani, hogy a kegyúri család helye a szentélyen belül az északi oldalon volt.
42. Lásd 22. jegyz.
43. Rogerius: Carmen miserabile. SRH II. 555. Az „ülési jog" keleti eredetű hátteréről és továbbéléséről; HORVÁTH János: Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai. SzfvÉvsz 2. (1972) 123—127.
44. PAULER op. cit. II. (1893) 447—484.
45. MÁLYUSZ Elemér: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Ed. SZÉKELY Gy. (Budapest, 1953) 162—166; SZÉKELY György: A földközösség és szerepe az osztályharcban. Ibidem, 86—87, 99—100.
46. Mintegy 70 falu és mezőváros volt részben vagy egészében a püspökség birtokában a XIV. században. A káptalan pedig közel 140 faluval és birtokkal rendelkezett egyidejűleg; HOLUB József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok története a középkor végén (Pécs, 1943); KUMOROWITZ L. Bernát: Veszprémi regeszták, 1301—1387 (Budapest, 1953) 7—9; GUTHEIL 301—341.
47. Utoljára és összefoglalóan GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In.: Budapest története, II. (Budapest, 1972). Ed. GEREVICH L. 217—247.
48. Veszprémben a XI. század végén élt egy Francus nevű vallon származású püspök; SZÉKELY György: A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. SzfvÉvsz 2. (1972) 56—58, és Robertus volt ugyancsak vallon származású püspök Veszprémben 1209—1226 között. E kérdéshez KUBINYI András: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétei. Ibidem 151—168, valamint FÜGEDI Erik: A középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961) 17—107.
49. „Comes perpetuus": FEJÉR op. cit. VIII/2, 155.
50. 1278: FEJÉR op. cit V/2, 471—472; 1294: FEJÉR op. cit. VI/1, 303—304. Az adatra MAJOR Jenő hívta fel figyelmemet lektori véleményében, akinek ezért és egyéb önzetlen szakmai segítségéért e helyütt fejezem ki köszönetemet.
51. HUSZÁR Lajos: Pénzverés Veszprémben a XV. században. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2. (1964) 199—204. Ennek lehet bizonyos

előzménye az, amelyre ugyancsak Major Jenő hívta fel figyelmemet: „egy 1338-as adat szerint (Anjou-kori Okmánytár III. 514) a környéken veszprémi márka értékben számolták a pénzt, ami annyit legalább jelent, hogy egy gazdasági körzet központja volt Veszprém".

52. FEJÉRPATAKY László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII—XIV. században. Századok (1887) 606. Ennek korrigált adatai: MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (Budapest, 1971) 180—181; FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar püspökök. Történeti Szemle 8. (1965) 496.
53. 1448: „. . . in maiore palatio castri Wesprimiensis" VKML Veszprém eccl. et capit. 38. Idézi: GUTHEIL 274. Ez a „nagyobbik palota" véleményünk szerint a mai püspöki palota területén állt, és a XVI. századi hadmérnöki felvételeken rögzített középkori palotaegyüttessel lehet azonos, míg a kikövetkeztetett „kisebbik palota" pedig esetleg a Szent György-kápolna nyugati vagy északi környezetében állhatott, amely eredetileg a korai Árpád-kori ispánsági (?), püspöki (?) palatiummal lehet azonos, amelyet talán még nem bontottak el a XV. szd.-ig.
54. GUTHEIL 107—109, 182—212.
55. Lehetséges, hogy a „Szent Tamás mező": 1237: Hazai Okmánytár V. 17—18 és a „Szent Tamás falva" (in villa episcopali sancti Thome martiris): 1370: az elveszett oklevél VPL Veszprém 1 alatti szövegét közli BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban (Budapest, 1907) 14, ill. GUTHEIL 191, két különböző területet jelent. A kételkedést SOLYMOSI László hintette el bennünk, aki a Gutheil kötetének ismertetése során, az azt követő beszélgetésünkkor közölte, hogy az Országos Levéltárban talált 1260-as évekből egy olyan oklevelet, amely alapján igazolható, hogy ekkor létezett az apostol Tamásról elnevezett egyház, amely nem biztos, hogy a későbbi mártir Tamás egyházával azonos.
56. Veszprém középkori régészeti megfigyelések és kutatások terén igen jelentős munkát végzett korábban Ádám Iván és Rhé Gyula, ill. az utóbbi évtizedekben Gyürky Katalin és Tóth Sándor (akitől rendkívül várjuk a sajnálatosan abbahagyott székesegyházi feltárásainak mielőbbi közreadását). A régészeti topográfia lelkiismeretes nagy munkáját Éri Istvánnak, Kelemen Mártának, Németh Péternek, Tóth Sándornak és Torma Istvánnak köszönhetjük (MRT 2., 224—256), ahol az egyes lelőhelyeknél a teljes bibliográfia is megtalálható.
57. KRALOVÁNSZKY Alán: Beiträge zum Problem der Ausgestattung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung der sog. Schläfenringes mit S. Ende. Studia Slavica 5. (1959) 327—361; MRT 2., 251—2.
58. MRT 2., 51/2; 51/3a és 51/25. sz. lelőhelyek.
59. TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. (1963) 126.
60. ÁDÁM Iván: A veszprémi székesegyház (Veszprém, 1912) 53—129.
61. ÉRI István: Veszprém (Budapest, 1972) 9; GUTHEIL 65—66; TÓTH op. cit. 123—124 szerint az Ádám által megfigyelt 120 x 120 cm-es, kemény mészkőből készült báziskő (egyik in situ feküdt a főhajó és oldalhajó választóvonalában a járószint alatt 200 cm mélyen: ÁDÁM op. cit. 95—96) nem tartozott a magasabban alapozott és felmenő falaival, oszlopaival megmaradt, Balaton-felvidéki vörös homokkőből készült ugyancsak román kori bazilikához. Újabb oszloptalapzat került elő a Szent György-kápolna feltárása után (GYÜRKY Katalin: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. ActaArch-Hung 15. (1963) 341—386) a védőépület készítésekor végzett munkálatok során másodlagos helyzetben: TÓTH op. cit. 122—123. Az előbbiekkel azonos nagyságú — 112 x 118 cm — oszloplábazatot véstünk ki a székesegyház közelében fekvő Tolbuhin út 39. sz. ház pincéjének alapozásából, amely ugyancsak kemény mészkőből készült; KRALOVÁNSZKY Alán: RégFüz 33. (1980) 118—119. Mindhárom lábazat, véleményünk szerint, eredetileg római lábazat volt, amelyeket átfaragtak.
62. ÁDÁM I. leírása szerint nincsen összeépítve az oldalhajók fala a tornyok falával: op. cit. 63.
63. A szentély bővítése és az új altemplom az 1380. évi égés után épült, felszentelése pedig 1400-ban történt. FRAKNÓI Vilmos—LUKCSICS József: op. cit. II. 324.
64. KOROMPAY Gyula: Veszprém (Budapest, 1957) 35; A székesegyháztól északra fekvő Szent György-kápolna nincsen a metszeten, az csak régészeti és írásos forrásokból ismert; GYÜRKY op. cit: Az ugyancsak az északi oldalon álló Szentlélek-kápolna, amelynek néhány építészeti részlete a Szent György-kápolna feltárása során került napfényre, 1371 előtt már állt: Zalai Oklevéltár II. 72; BÉKEFI op. cit. 22. A déli oldalon Szent László tiszteletére épült kápolna 1359 előtt (FRAKNÓI V.—LUKCSICS J. op. cit. II. 182), a Szent Mártoné pedig 1429 előtt (Történeti Tár, 1887, 177) már állt.
65. A rekonstrukciót ennek ellenére Gerevich László kérésére megkíséreltük, amelyet 1:500-as léptékű vezérszint felmérésre vittünk fel. A metszeten megadott lépték szerint a szélesség megegyezett, a hosszúság és a tájolás nem. Ennek alapján készült lekicsinyítve rekonstrukciónk; KRALOVÁNSZKY Alán: A veszprémi várhegy. Vezető (Veszprém, 1981) 6. Ennek következtében csupán előzetes feltételezés elvi rekonstrukciónk, amíg Tóth Sándor nem teszi közzé kutatási eredményeit.
66. A hadmérnöki felvétel meghatározta a felmérés célját: a katonai szempontot (felhasználható helységek, védelem vagy támadás esetén fontos pontok stb.). Ismeretlen tényező, hogy nem tudjuk bizonyítani a felvétel alapján, csak a földszinti helyiségeket rögzítették-e, s hogy melyik helyiség felett lehetett egy vagy több szint még? Természetesen ismeretlen tényező még az is, hogy hány építési periódusban épült fel az egész épületegyüttes. A fenti tényezőket figyelembe véve, úgy tűnik, hogy az épületegyüttes magja a várhegy keleti sziklaperemével keletről és északról határolt L alakú, hét helyiségből álló egység, amely előtt délre kerítésfallal elhatárolt udvar helyezkedik el, valamint nyugat felől egy kapu, amelyhez északról és délről egy-egy helyiség csatlakozik a külső, nyugati udvar felőli oldalon. A keleti épületszárnyhoz, valószínűleg konzolos alátámasztással olyan kiugró épületegység csatlakozik kelet felé, amely védőtorony és/vagy latrina lehetett, valamint egy délkelet irányba húzódó kerítésfal, ill. a keleti várfalnál egy oldalozó torony. E belső, keleti épületegyüttes északi falához északi irányban olyan „külső" helyiség csatlakozik, amely elvben lehetne az ún. Gizella-kápolna (erre gondolt KOROMPAY op. cit. 36). Ha viszont a felvétel és a visszaszerkesztés jó, akkor ez nem lehet azonos a kápolna épületével. Különben a keleti szárny helyiségei terem nagyságúak: szélességük 6—8 m, hosszúságuk 8, 9, 12, 14 és 16 m. A nyugati traktus északról két nagy helyiséggel, előtte délre nagy udvarral, és az udvart délről, nyugatról körülölelő kerítésfallal rendelkezik. A keleti és nyugati részegységhez délről egy, az előbbiekkel közel azonos nagyságrendű

terület tartozik, amely minden oldala kerítésfallal van körülvéve, és a belső tér, udvar közepén legalább két építési periódusban épített épület áll. Ezen déli épületből és kerítésfalból álló egységhez csatlakozik nyugat felé a belső és külső várat elválasztó kapu, valamint annak védműrendszere (kerítés, ill. várfal, kaputornyok, folyosó és rondella).

Ennek a palotaegyüttesnek magját szokás az Árpád-kori királyi, ill. királynéi palotának tekinteni, azzal az indokkal többek között, hogy az 1757—1758-as püspöki protokollum szerint „... a püspöki palotának, amelyet ezelőtt királyi rezidenciának neveztek ...", ill. „... a kapun belül, amint szokás nevezni, a királyné konyhája is egyben fennállott". (Veszprémi püspöki Levéltár, Protocollum Episcopale. 1757—58. Idézi: GUTHEIL 67—68). Major Jenő lektori véleményében is ennek az adatnak a figyelembevételét hangsúlyozta: „bármennyire is késői a királyné konyhájára emlékező adat, mivel a tanúvallomás a királyi rezidenciát is megemlítette ... nem lehet értéktelennek tekinteni ...". A fentiekkel szemben azonban úgy vélem, hogy az ellenindok mégsem állja meg a helyét. Ismert ugyanis, hogy 1566 és 1719 között Veszprém várát a török elleni harc egységes stratégiája és a pénzügyi fedezet, majd a Rákóczi-féle szabadságharc miatt a király átvette és birtokolta a veszprémi püspöktől: LUKCSICS Pál—PFEIFFER János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. (Veszprém, 1933) 38. Ennek alapján úgy gondolom, hogy reálisabb az 1757/58-as birtokperes tanúvallomás adatának feloldása, ha a 39 évvel korábban lezáródott és 143 évig tartó „királyi" időszakra vonatkoztattatjuk, mint a 445 évvel korábban lezáródott, 1313 előtti időszakra!

Major Jenő azon feltételezését, amely szerint a legkorábbi fejedelmi, ill. királyi szálláshely esetleg nem a várban, hanem a veszprémvölgyi görög apácakolostor területén kereshető (szíves szóbeli közlése), feltétlenül megfontolandónak és kutatandónak tartom. E kérdésről Major Jenővel közös tanulmányban kívánunk foglalkozni.

67. Az 1980—1982. évi ásatás, ill. falkutatás eredményéről; KRALOVÁNSZKY Alán: Újabb adatok a veszprémi Gizella-kápolna közép- és újkori építéstörténetéhez. Építéstudomány, XV. (1983) 273—281.
68. GYÜRKY op. cit.; GERVERS-MOLNÁR Vera: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek, 4. (1972).
69. GYÖRFFY 102.
70. GYÜRKY ibidem.
71. Erre elsősorban nyugat- és délkelet-európai példák alapján gondolhatunk: Aachen, Przemysl, Krakkó stb.
72. 1307: „castrum Omnium Sanctorum": Zala megyei Oklevéltár, I. 127—128. 1352-ben már nem mint „külső" vár, hanem mint társaskáptalan tűnik fel: „prepositura ecclesie omnium sanctorum in castro Vesprimiensis": FRAKNÓI—LUKCSICS op. cit. II. 152. E prépostság helye a Tolbuhin u. 17—21. telkeken keresendő, ahol minden valószínűség szerint a XVII. századi vári református templom is állhatott. A Tolbuhin u. 17. kapualjában lévő néhány, melléklet nélküli csontváz, állaguk miatt, inkább középkorinak tűnik; KRALOVÁNSZKY RégFüz 35. (1982) 137. (Itt jegyezzük meg, hogy a köznyelvben használatos „nagyprépostság" e „kis" prépostságtól való megkülönböztetést jelzi, hiszen mindkét prépostság székhelye a veszprémi várban volt.)
73. GUTHEIL 121—123.
74. Eltérően a MRT 2. 51/7. sz. lelőhelynél írottaktól, a templom feltételezett helyét az 51/31. sz. lelőhelyre véljük meghatározni, mivel innen korai Árpád-kori temetkezés ismert: ÉRY K.—PALÁGYI S. RégFüz 29. (1976) 70—71. A Szent Margit- és a Szent Miklós-templomok is domb peremén állottak, nem pedig domboldalon, ahogy a MRT 2. 233. oldalán látható térképen jelölték, és ahonnan temetkezés sem ismert, a terepviszony is alkalmatlan egy plébániatemplom megépítésére, egy temető kialakítására.
75. A XI. századra határozta meg e templom építését a feltáró Rhé Gy.: RHÉ Gyula: Új Árpád-kori templommaradványok Veszprémben. A Veszprém vármegyei Múzeum évi Jelentése (1930) 1—14. A hitelesítő feltárás eredményeiről: ÉRY K.—KRALOVÁNSZKY A. RégFüz, 32. (1979) 101—103.
76. Lásd 48. jegyz.
77. MRT 2. 51/49, 51, 52d lelőhelyek. V.ö.: HECKENAST Gusztáv—NOVÁKI Gyula—VASTAG Géza—ZOLTAY Endre. A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (Budapest, 1968) 171.
78. A templom építéstörténetéről a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1979. évi ülésszakán számoltam be részletesen.
79. „... Bezprenensis mercati tributum." ERDÉLYI László: A pannonhalmi Szent Benedek rend története. X. 14,330. Hasonló véleménnyel GUTHEIL 187, ill. Major Jenő szíves szóbeli közlése. Az esztergomi és az óbudai párhuzamok: MRT 5. (1979) 136. ill. GYÖRFFY Budapest története op. cit. 268. KUBINYI A. ibidem II. (1973) 14.
80. MRT 2. 51/3a—b. ill. ÉRI I. RégFüz 20. (1967) 107.
81. GUTHEIL 182—190.
82. MRT. 2. 51/4a. A XIII. szd.-i szentélyfal előkerüléséről: DAX M. RégFüz 20. (1967) 107.
83. Lásd 55. jegyz.
84. MRT 2. 51/5
85. Nem lehetetlen, hogy a káptalani levéltárban maradt fenn napjainkig a legtöbb veszprémi vonatkozású oklevél, és így óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy e gyűjteményben csak azok az oklevelek maradtak fenn, amelyek a káptalan számára voltak birtokjogilag kedvezők. Biztos, hogy püspöki és királynéi tulajdonú volt a Szent Katalin-kolostor és környéke, mivel a kolostort 1240-ben Bertalan, veszprémi püspök alapította (FRAKNÓI—LUKCSICS op. cit. I. 139), és ugyanott a királyné 1275-ben földet, malmot és az e szegen fekvő jutasi utcát adományozta a kolostornak (VKML Veszprém-oppidum 68, idézi GUTHEIL 307). Minden további szeg tulajdonjoga 1313 előtt kérdéses, vitatható.
86. Lásd 26. jegyz.
87. Ha feltételezésünk igaz, akkor a Miklós-szegi kovácsok, az Iván-szegi bőrművesek, valamint a várhegytől 3 km-re fekvő Csatár (= pajzskészítő) lakói azonos szolgáltatási-települési rendszert és etikai sokszínűséget engednek feltételezni, mint amilyen Esztergomban volt, HECKENAST 97, GYÖRFFY: Az Árpád-kori op. cit. 287. 108. jegyz., GYÖRFFY 97.
88. ÉRI op. cit. 14. Érdekes megfigyelést közöl BÁCSKAI Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 37. (1965) 50. oldalán, amely szerint egy dunántúli mezővárosban átlagosan 120 főre jut egy mészáros. Veszprémben 8 mészárszék működött 1489-ben: GUTHEIL 336. Ha a várban nincsen mészárszék, és ez nem is valószínű, akkor ez azt jelenti, hogy a várban 600—1100 fő élt volna a XV. szd. végén. Ez túl soknak tűnik. Tehát vagy túl van becsülve a váron kívül lakók lélekszáma, vagy több

volt a mészárszékek száma, vagy Veszprémre nem érvényes az az átlag, amelyet Bácskai Vera mutatott ki.

89. NEMESKÉRI János—KRALOVÁNSZKY Alán: Székesfehérvár becsült népessége a X—XI. századokban. SzfvÉvsz 1. (1967) 125—138 módszertani szempontjai és a veszprémi korai temetkezések alapján történt becslés.
90. Lényegileg ugyanígy fogalmaz e kérdés gazdaság- és egyháztörténet szempontjából egyaránt legjáratosabb szakembere; MÁLYUSZ op. cit. 162—172.
91. E régészeti kutatások azonban nem nélkülözhetik a falkutatásnak nevezett építéstörténeti kutatást és az ahhoz kapcsolódó levéltári kutatást. E három pillér az, amelyen egy korszerű és tudományos igényű középkori várostörténet nyugodhat. Bármelyik forrástípus elmarad, részigazság a kutatási végeredmény.
92. SRH II. 396: „ob specialitatem nobilitati sue nomen accepit." HORVÁTH János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. SzfvÉvsz 1. (1967) 109—110.
93. GYÖRFFY Székesfehérvár feltűnése . . . op. cit. 19—20.
94. Ibidem 19. Rogerius: SRH II. 555. GYÖRFFY Budapest . . . op. cit. 290 szerint „1240 után jött divatba".
95. Székesfehérvár történetének első összefoglalását adja hatalmas oklevéltári anyagra támaszkodva; KÁROLY János: Fejér megye története. Székesfehérvár története (Székesfehérvár, 1898) 372—504. Újabb adatokkal bővítve összefoglalóan FITZ Jenő—CSÁSZÁR László—PAPP Imre: Székesfehérvár (Budapest, 1966) 5—52; DEÉR József: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitt. d. Inst. f. Öst. Geschichtsforschung 79. (1971), ill. kritikai értékeléssel; GÖCKENJAN Hans: Stuhlweissenburg. Eine ungarische Königsresidenz vom 11—13. Jh. Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Ed. Zernack, Klaus (Wiesbaden, 1971) 135—152. Végezetül SzfvÉvsz 1. (1967), 2. (1972), 3. (1978) szaktanulmányai.
96. A Székesfehérvár melletti Fövenyen tartott országgyűlésekről; KRALOVÁNSZKY Alán: Velence község történetéhez. Alba Regia, 4—5. (1963—64) 230—232.
97. HUSZÁR Lajos: Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott. SzfvÉvsz 2. (1972) 113—122.
98. KUMOROWITZ L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából. 18. (1971) 7—58.
99. FITZ: op. cit. 6.
100. KRALOVÁNSZKY A. ArchÉrt 98. (1971) 280, 100 (1973) 277. A pseudoisodomum meghatározását SZAKÁL Ernőnek köszönöm. E kérdéshez lásd FITZ Jenő: Notes. Alba Regia 12. (1971) 260. A falat különben FÜLEP Ferenc is rómainak tartotta (szíves szóbeli közlése az 1972. évi helyszíni szakvéleménye alapján).
101. GYÖRFFY 210—213.
102. Ibidem 213—214. Ha elfogadjuk GYÖRFFY feltételezését, hogy a mai Csákvár volt Szabolcs nyári, és a mai Pusztaszabolcs pedig a téli szálláshelye, akkor nagyon nehezen értjük meg, hogy egy közeli helyen, újabb szálláshelyet tartott volna fenn Szabolcs, még akkor is, ha nem azonos időpontban használta volna szálláshelyül.
103. KNIEZSA István: Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv, II (Budapest, 1938) 371. Legújabban KRISTÓ Gyula — MAKK Ferenc — SZEGFŰ László: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I. (Szeged, 1973), II. (1974). Acta Historica Tom. XLIV., XLVIII.
104. Az 1009. évi oklevélben már szerepel: KARÁCSONYI Szent István . . . op. cit. 58.
105. MEZEY László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. SzfvÉvsz 2. (1972) 22.
106. KÁROLY op. cit.
107. KRALOVÁNSZKY Alán: Az ezeréves Székesfehérvár korai története. Élet és Tudomány, 33. (1972) 1557, 1562.
108. KRALOVÁNSZKY Alán: Székesfehérvár X—XI. századi településtörténeti kérdései. SzfvÉvsz 1. (1967) 35—36. Az általam itt feltételezett 10. temető később ugyanott előkerült: FÜLÖP Gy. RégFüz 31. (1978) 77.
109. CSALLÁNY Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa (Budapest, 1956) 200. KRALOVÁNSZKY A. Alba Regia, 2—3. (1961—62) 173—179; 11. (1971) 165.
110. BAKAY Kornél: Gräberfelder aus den 10—11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Alba Regia, 6—7. (1966) 43—88; 8—9. (1968) 57—84. KRALOVÁNSZKY Alán: Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján. SzfvÉvsz 1. (1967) 7—18.
111. Ezt FÜGEDI Erik: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Településtörténeti Közlemények, 20. (1967) 32. Bővebben: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgenstums in Ungarn. Acta Historica, 15. (1969) 103—136, állapította meg elsőként, amelyet a régészeti kutatások később megerősítettek.
112. Sajnos leletanyagot nem tartalmazott a kábelfektetéssel párhuzamosan végzett átvágás, viszont ki kell zárnunk egy esetleges őskori készítést, mivel a város területén hiányzik az erre vonatkozó egyéb régészeti leletanyag. KRALOVÁNSZKY Alán: The earliest church of Alba civitas. Alba Regia, 20. (1983) 84—85 és XXXII. tábla 3. kép.
113. KRALOVÁNSZKY ArchÉrt 99. (1972) 266. Uő. Ars Hungarica (1975). 2., 317. Uő. Alba Regia, 20. (1983) 75—88.
114. Cs. TOMPOS Erzsébet értékes szakvéleménye helyszíni tanulmányozása során. Véleményét megismételte: Ars Hungarica (1975) 2., 319. KRALOVÁNSZKY Alán: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des romanischen Kirchentyps in Ungarn. Folia Archeologica, 35. (1984) 111—138.
117. KRALOVÁNSZKY A. Alba Regia, 11. (1971) 166.
118. KRALOVÁNSZKY The earliest . . . op. cit. 79. 3. ábra.
119. A Péter-templom patrociniumához és templomhoz, ill. a mellette lévő temetkezéshez és sírkápolnához lásd: KÁROLY op. cit 671. FITZ Jenő: Székesfehérvár középkorához Fehérvár 1. (1955) 68. FÜGEDI op. cit. 39. MEZEY op. cit. 22—23.
120. Wäscher Hans: Der Burgberg in Quedlinburg. (Berlin, 1959). Zaki Andrzej: Arrcheologia Malopolski wczesnosredniowiecznej. (Krakow, 1974).
121. DERCSÉNYI Dezső helyszíni szakvéleménye és GYÖRFFY 102.
122. Az előzmények forrásértékű összefoglalása és kitűnő értékelése: DERCSÉNYI Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. (Budapest, 1942).
123. KRALOVÁNSZKY A. Alba Regia 8—9. (1967) 253—262.
124. KRALOVÁNSZKY Alán: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1967), 121—125.
125. KRALOVÁNSZKY Alán: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István királlyá koronázásának kérdéséről. Fejér Megyei Szemle, 3. (1967) 48—54.
126. GYÖRFFY 317—319.
127. SRH II. 432: „nondum erat dedicata".
128. A bazilikai eltemetéséhez: „ad sepulchrum beati Henrici in eadem ecclesia situm": SRH II. 459.

129. „ANNO INCARNATIONIS CHRISTI MXXXI INDICTIONE XIV A STEPHANO REGE ET GISELA REGINA CASULA HAEC OPERATA ET DATA ECCLESIAE SANCTAE MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA."
130. E kérdéshez: KOLLER Heinrich: A székesfehérvári királyi trónszék kérdéséhez. SzfvÉvsz, 2. (1972) 7—20. E vonalban tártuk fel azt az észak—déli irányú falat a Püspöki palota délnyugati sarka melletti járda területén, amely a Kossuth Lajos utca észak-nyugati sarka irányában halad, és amely a bazilika nyugati zárófalának (atrium nyugati zárófalával?) lehet azonos.
131. KRALOVÁNSZKY A. ArchÉrt 99. (1972) 266—267; 100. (1973) 277.
132. TÓTH SÁNDOR kitűnő rekonstrukciója a székesfehérvári István király Múzeum állandó várostörténeti kiállításán.
133. Fotója: KRALOVÁNSZKY Az ezeréves . . . op. cit. 1561.
134. Déli hosszoldalán 1—1 pillér (?), oszlop (?) kihagyott helye volt az alapozásban megállapítható. Az alapozásból különben másodlagosan XII. szd.-i díszesen faragott kövek kerültek elő.
135. „Anno Domini M-o CCC-o XXVII-o . . . ecclesia Beate Virginis de Alba Regali, quamvis plumbo tecta fuisset contra incendium, ut superius memini, tamen flebiliter est combusta et tota plumbea materia in laminas producta de tecto eius a facie ignis vehementis fluxit liquide sicut cera, excepto uno campanili, quod supra sacristiam est, ubi sanctorum reliquie quamplurime posite conservatur, et servatur, quod nemi dubitat eorum meritis remansisse. Sed nichilominus eandem ecclesiam postea iterum plumbo texit." SRH I. 491—492.
136. Feldolgozásának első része: KRALOVÁNSZKY Alán: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. In.: Művészet I. Lajos király korában. 1342—1382. Szerk.: Marosi E.—Tóth M.—Varga L. (Budapest, 1982) 165—174.
137. E kérdéshez: DERCSÉNYI D. op. cit. valamint MAROSI Ernő: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. SzfvÉvsz 2. (1972) 169—184.
138. Ennek feltételezhető oka, hogy a pódiumra, mint királyi trónus helyére, már nem tartanak olyan fokú igényt, tiszteletet, hogy ne bontsák meg azt. Amennyiben nincsen igazunk, és a pódium nem királyi trónushely, hanem a Szent Kereszt-oltár helye, a helyzet hasonló, hiszen a lépcsőt mindenképpen el kellett bontani (nyilván a lépcsőt visszza is állították). A téglák eltértek a többi gótikus téglától színben és nagyságban. Előbbiek világossárga színűek és vastagok.
139. Lásd 136. jegyz., ill. SZAKÁL Ernő: A székesfehérvári Anjou-síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája; LŐVEI Pál: A székesfehérvári Anjou-sírkápolna művészettörténeti helye. Mindkettő: Művészet . . . op. cit. 175—179, ill. 184—203.
140. BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. (Budapest, 1966). KRALOVÁNSZKY: 136. jegyz. Ettől eltérő vélemény: MAROSI op. cit. 176. 17. jegyz. Korábbi véleményünket változatlanul fenntartjuk, ameddig újabb, perdöntő adat nem kerül elő.
141. KRALOVÁNSZKY RégFüz 26. (1973). Itt 4 db lisena maradt meg in situ. Ennek alapján 17 lisena rekonstruálható. A bazilika északi homlokfalának külső falköpenyének megmaradása rejtély számunkra (lehet, hogy másodlagosan felhasználtak korábbi kőanyagot?), mivel alatta barokk téglatöredékes alapozási részletet találtunk.
142. KRALOVÁNSZKY A. Alba Regia 8—9. (1967) 253—262.
143. Ibidem.
144. FITZ Jenő: Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról. Alba Regia 8—9. (1967—1968) 149—154.
145. KRALOVÁNSZKY RégFüz 33. (1981)
146. ÉRY—KRALOVÁNSZKY RégFüz 24. (1971) 96—97. KRALOVÁNSZKY Alán: Székesfehérvár István király korában. Alba Regia 12. (1972) 277—278. KRALOVÁNSZKY RégFüz 27. (1974) 79. ÉRY Kinga: Az anthropological sketch of Arpadian-Age burials et the Holy Crucifix Church in Székesfehérvár. Alba Regia 16. (1978) 159—167.
147. KOVÁCS Péter: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. Alba Regia 12. (1972) 262 a korábbi irodalommal.
148. FÜGEDI Településtudományi Közlemények op. cit. 44. oldalán közli: „Vicus sancti Bartholomaei" 1478-ból származó említését (OL. D1. 18.085) azzal a kiegészítéssel, hogy az ebben az oklevélben szereplő telkek egyikének szomszédságában egy régi torony áll. A Zalka M. utca és az Ady Endre utca sarkán lévő ház építésekor egy vastag falu torony helyét figyeltük meg, amely esetleg a sóraktár épülete lehetett. Vö. KOVÁCS op. cit. 267. oldalán írottakkal. Mivel FÜGEDI op. cit. 45. oldalán megemlíti, hogy „Az utcát sajnos nem tudjuk azonosítani, az egyetlen útbaigazítást egy 1544-ből való török defter adja, amely a „káptalan" utcában egy düledező Szt. Bertalan-kápolnát említ", úgy gondoljuk, hogy a Bertalan-kápolna a mai ciszterci templom helyén állt keletelten, nem úgy, ahogy a mai barokk templom van fordított keleteléssel, miként az korábban véltük: KRALOVÁNSZKY Alán: Az ezeréves Székesfehérvár. Természet Világa 103. (1972) 341. oldal és térképen rögzítettük. Így a Zalka M. u. északi fele lehetett a vicus sancti Bartholomaei (déli fele a káptalan utca), és a fentebbi indokon felül számításba kell vennünk azt is, hogy 1688-ban Vánossy Antal „török mecset területén" építi fel a mai ciszterci templom elődjét, tehát ott a középkorban is templom állt valószínűleg: KÁROLY op. cit. 202. Ettől eltérő vélemény: KOVÁCS op. cit. 265, 267.
149. Az utcák részbeni azonosítását FÜGEDI Székesfehérvár középkori alaprajza . . . op. cit. 44—45, ill. Stadtplan . . . op. cit. 130; NAGY Lajos: Székesfehérvár késő középkori topográfiája. SzfvÉvsz 2. (1972) 199—209 és KOVÁCS op. cit. elvégezték. A magunk elképzelését részben közöltük (Természet Világa op. cit.). E helyen újabb finomítási lehetőségről számolunk be, amelynek alapja egy 1546. évi adat, amely szerint a törökök különböző telkeket és házakat adtak el a várban, és véleményünk szerint ennek alapján további azonosítási lehetőség adódik (VELICS András—KAMMERER Endre: Magyarországi török kincstári defterek (Budapest, 1890 II. 50). A váron belül a következő sorrendben haladtak: Sziget kapu (= Palotai kapu, Ady Endre u.), Disznó utca (= vicus Teutonicalisban mészárszékek voltak!), Nagytemplom környéke (a középkori bazilika és prépostság épülettömbje), Káptalan utca (Zalka M. u. déli fele), Zsidó utca (= Jókai u.), Csiszár utca (= Ady E. u.), Város utca (vicus Magnus, mai Március 15-e utca), Péter utca (= vicus Sancti Petri, mai Arany J. u.). Ezt követően mentek ki a várból a Szigetbe, onnan az Ingoványba, végül pedig a budai külvárosba. Ha ezen adatokat figyelembe vesszük, akkor összhang látszik az 1700 körüli telekösszeírások és az 1826-os térkép adatával, hogy a Zalka M. utca közepén egy köz vezetett át a mai Jókai utcába, így jogos feltételezni, hogy a Zalka M. u. északi fele más nevet viselt, mint a déli: Bertalan utca és Káptalan utca.

150. KRALOVÁNSZKY A. RégFüz 21. (1968) 77. E fal vastagsága 305 cm és észak—déli tengelyben húzódik. Lehetséges, hogy a korai terepviszonyok miatt a mai Belváros északi szélén másképpen haladtak a szintvonalak a korai Árpád-korban, és ehhez igazították volna a várfalat?; KRALOVÁNSZKY ArchÉrt 97. (1970) 322.
151. E külvárosokról többet mondani addig nem lehet, ameddig újabb okleveles adatok és régészeti kutatások nem nyújtanak további szempontokat. E téren sokat várunk GYÖRFFY Gy. történeti földrajzi rekonstrukciós kötetének megjelenésétől, ill. a remélhetően mielőbb meginduló régészeti topográfiai munkálatoktól.
152. MEZEY op. cit. MAJOR Jenő hívta fel figyelmünket arra, hogy a XII. szd. közepén azért alapíthatta az esztergomi érsek a johanniták konventjét a Szigetben, mert az saját birtokát képezte (szíves szóbeli közlése). E ténynek településtörténeti vonzata is van, mivel az esztergomi érseknek Székesfehérvárott „palotái" voltak (Fejér Cod. Dipl. VIII/1. 183), így ezek egyikét kereshetjük a Szigetben, hol esetleg a királyi koronázások, esküvők és temetkezések során is megszállhatott.
153. FÜGEDI Stadtplan . . . op. cit. 120—124. GYÖRFFY Székesfehérvári latinok . . . op. cit. 41—42.
154. A Miklós prépostsághoz tartozhattak azok a melléklet nélküli sírok, amelyeket a Honvéd utcai építkezések során figyeltünk meg. A Szigetben évek óta SIKLÓSI Gyula végez feltárásokat.
155. FITZ Székesfehérvár . . . op. cit. FÜGEDI Der Stadtplan . . . op. cit.
156. MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond-kori Okmánytár (Budapest, 1951) 759.
157. KRALOVÁNSZKY Az ezeréves . . . op. cit. 1563.
158. GYÖRFFY 319 szerint a Szentszék csak „pártfogásába fogadta" a XII. szd.-ban és „nem vette tulajdonába" mint ‚nullius' (senkitől nem függő egyházat. Ellentétes vélemény: MEZEY 28.
159. 1234: Fejér Cod. Dipl. IV/1. 215.
160. MEZEY 25.
161. Itt jegyezzük meg, hogy jelen összefoglalásunk az I. (London, 1978) és II. (Budapest, 1982) Angol—Magyar középkori várostörténeti konferencián, valamint a Nemzetközi Szláv Régészeti Társulat IV. (Szófia, 1980) kongresszusán elmondott előadásaim összevont és rövidített szövege, amelyet dr. Törőcsik Zoltán megyei múzeumigazgató kérésére közlünk, és amelynek teljes szövege a 27 illusztrációval a Hungarian Towns in the Middle Ages c. tanulmánykötetben fog megjelenni az Akadémiai Kiadónál. Jelen közlésért e helyen mondok köszönetet. Az 1982 utáni eredményeinkről az Osztrák Várostörténeti Társaság 1983. évi linzi konferenciáján, ill. a Xanthi Antropológiai Múzeum 1984-ben rendezte szimpóziumon számoltam be.

ALÁN KRALOVÁNSZKY

NEUE ANGABEN ZUR SIEDLUNGSGESCHICHTE VON VESZPRÉM UND SZÉKESFEHÉRVÁR

Der Verfasser der Abhandlung beschäftigt sich mit den neuen Angaben und Gesichtspunkten zweier Siedlungen, die im ungarischen Mittelalter eine bedeutende Rolle gespielt haben.

1. Veszprém

In Bezug auf die verschiedenen geschichtlichen Gesichtspunkten ist er der Meinung, dass *a)* die kirchliche Tradition, laut dessen das Veszprémer Bistum das früheste Bistum Ungarns sei, stellt seinen Mann nicht (Ende des 10. Jh-s). Seiner Voraussetzung nach spiegelt diesse Meinung jene Angabe zurück, dass auf dem Quartiergebiet der Herrscher-familie — auch in der Umgebeung von Veszprém — ab 972 der Missionär-Bischof, Brunus tätig gewesen ist; Kaiser Otto I. liess ihn zum deutsch-römischen Kaisertum gegründete kirchliche Tätigkeit wollte der neue ungarische Staat nicht weiter leben lassen, und so ist es warscheinlicher, dass das Veszprémer Bistum mit den anderen Bistümern, die im Jahre 1001 gegründet worden sind, gleichalterig ist; *c)* Diese Bedingung wird auch dadurch unterstützt, dass die Veszprémer bischöfliche Kathedrale die einzige ist, die nicht vom König, sondern von der Königin Gisela (1001—1038) gegründet worden ist, die die Kusine vom Kaiser Otto II., bzw die Schwester vom Kaiser Heinrich gewesen ist (Anmerkung 1—14.); er stellt es durch die kritische Analyse der geschichtlichen Angaben dar, dass im Gegensatz bisherigen Voraussetzungen die ungarischen Königinnen nicht in der Veszprémer Kathedrale gekrönt und begraben worden sind, und dass Veszprém nie die Residenz der Königin gewesen ist (Anm. 15—44.); vom Grund der feudalen Hierarchie aus leitet er die siedlungsgeschichtlichen Angaben des mittelalterlichen Veszpréms ab, und dadurch versucht er die zu erläutern: Veszprém, das im 10 Jahrhundert der Siedlungsort der Herrscherfamilie war, ist vom 11. Jahrhundert an die Komitats- und Bischofsresidenz geworden; ab 1313 wurde der Veszprémer Bischof der erbliche Gespan, auch der Ortschaft Veszprém, das das selbstständige Stadtrecht nie bekommen hat; die Siedlungseinheiten um den Burgberg — den Stadtteil (=angulus) — umarmten das Zentrum: Heiliger Johannes der Täufer, Sankt Nikolaus, Heilige Margarete, Heiliger Thomas bzw. Kot-Stadtteil. Ausserdem funkzionierte das zu dem Erzbischof zu Esztergom gehörende Nonnenkloster im Veszprémer Tal (Anm. 45—91.).

2. Székesfehérvár

Mit der bisher vom Verfasser vergestellte Stadtgeschichte ist der Verfasser grossenteils einverstanden (Anm.: 92—103), einige Teile werden aber den neuesten Angaben nach modifiziert, bzw. ergänzt. Der Rekonstrukzion nach nimmt er es an, wenn er die drei neuen römischen Gebäude betrachtet, dass vielleicht nicht nur eine Poststation in der Stadt gewesen sei; b) er berichtet über die beiden vom ihm rekonstruierten Siedlungsringe, bzw. über die im Zentrum freigelegte Erdfestung und über die Fürstenkirche ebenso. wie über das weitere Schicksal dieses Hügels; (Anm. 104—120.); c) macht die neuen Bauten um der königlichen Basilika bekannt: das Grab von Sankt Stefan und den dazu gehörenden Kultplatz, den Kanzel, den Chor, das solium regni oder das Podium das Sankt Kreuzaltars, die Anjou Grabkapelle, die westliche Schlusslinie, die östliche Ergänzung, die zwei hochadeligen Grabkapellen ausser der Basilika, einen Teil vom Probstgebäude, bzw. die Mauerumzäunung, (121—145); d) er stellt eine vor kurzem ausgegrabene aus dem 11. Jahrhundert stammende Kirche dar (Heiliges Kreuz, Anm. 146.); e) er

arbeitet an der Rekonstruktion zwei mittelalterlichen Kirchen in der Stadtmitte (Sankt Emmerich, Sankt Bartholomäus); er strebt um die mittelalterlichen Gassen kennenzulernen, auch ihre ehemaligen Namen, sowie die Linien der ehemaligen Stadtmauern (Anm.: 147—150); f) er summiert die Erfolge in Bezug auf die Plätze und Namen des Mittelalters (Anm.: 151—160).

Seine Schlussfolgerung ist: die Gegebenheiten von Veszprém und Székesfehérvár sind beinahe gleich. Im 11. Jahrhundert wurde Veszprém eine Komitatsstadt und eine sakrale Residenz der königlichen Familie. Solange Veszprém keine juristische Residenz der königlichen Familie geworden ist, war Székesfehérvár durch die dahergebrachten lateinischen Völker die Mutterstadt der ungarischen königlichen Städte.

Die Abhandlung wird in kurzem in englischer Sprache im Titelband „Hungarian towns in the Middle Ages" erscheinen.

HOLL IMRE

DUNÁNTÚLI KÁLYHACSEMPÉK

(Udvari műhelyek szállításai a 15. században)

BEVEZETÉS
(A kutatás módszertanának története)

A régi kályhacsempék gyűjtése és tudományos feldolgozása volt a legelső, ami a figyelmet a középkori kerámia felé fordította. Művészi kivitelük, sokféleségük, tematikájuk érdekessége már akkor a gyűjtők és a múzeumok érdekkörébe került, amidőn — a középkori régészeti kutatás hiányában — e kor sok más tárgyi emléke még alig keltette fel a figyelmet. Az általában véletlenszerűen előkerülő darabok, melyekből inkább csak az ép példányokat őrizték meg, az iparművészet és a kultúrtörténet kutatóit foglalkoztatták; a feldolgozási módszert a stílustörténeti szemlélet, ritkább esetben az ikonográfiai-tematikai meghatározás kérdései jelentették. A legkiválóbb fennmaradt emlékek — teljes álló kályhák — esetében viszonylag jó eredményekkel dicsekedhetett a kutatás, hiszen ezek (mint a salzburgi kályha és a nürnbergi Germanisches Museum kályhagyűjteménye) sokoldalú vizsgálatra voltak alkalmasak teljes csempesorozataikkal és ábrázolásaik kiérlelt, magasfokú stílusa a kormeghatározást is jól segítette. Ezek azonban egyetlen kivétellel (a meráni vár kályhája, Tirol) mind az 1500 utáni időkből származnak. A korábbi anyagot a gyűjtőknél és a múzeumokban őrzött egyes csempék jelentették, melyek jó részénél még a lelőkörülmény, de sokszor az előkerülési hely sem volt ismert. Itt a meghatározáshoz csupán a formai vizsgálat segíthetett, ami egy ilyenfajta, sokszor másod- vagy harmadlagos átvétel útján létrejött iparművészeti alkotás esetében már nagyon nehéz, a kormeghatározást bizonytalanná teszi. A más oldalú tájékozódást nyújtó heraldikai támpontok viszonylag ritkán voltak meg (sokszor nem is egyértelműek) és a lelőhely története (tulajdonos, építés, pusztulás ideje) is ritkán volt ismert. Nem csoda, hogy az ilyen nehézségek miatt számos ország gyűjteményanyagának nagyobb része feldolgozatlan, a publikált anyag az értékes, nagy gyűjtemények esetében is kevés. Nem csodálható, hogy az utóbbi 25 évben megjelent nagy európai összefoglaló munkák közreadott anyagukkal legnagyobbrészt a múlt századvég és e század elejének kutatási eredményeire támaszkodnak; nagy részben ugyanazt a jól ismert, sokszor bemutatott emlékanyagot tárgyalják újra; amit a kutatás úttörői fedeztek föl. (A. Essenwein, Nürnberg, 1875; A. Walcher—Molthein Bécs 1905; E. Rippmann, Schweiz 1900; M. Wingenroth, Nürnberg 1899; A. Franz, Brno 1909; K. Strauss, Németország 1915—1928; Divald Kornél, Bp., 1917.)

A művészettörténeti vizsgálat kiegészítését más oldalú forrásanyag bevonásával néhány kutató már régebben is megpróbálta. A történetírás forrásait (helytörténet, fazekasmesterség levéltári anyaga, leltárak) egyesek már korán felhasználták, párhuzamba állítva így az emlékanyagot és az írott, évszámhoz köthető adatokat.[1] Sajnos eredményeik modern ellenőrzése már többször bebizonyította, hogy a kétfajta forrás egybevetése tévútra is vezethet (ami a további kutatást évtizedekre félrevezeti); nem biztos, hogy a leltár vagy elszámolási jegyzék, még kevésbé egy mesternév puszta említése arra az emlékcsoportra vonatkozik, ami a gyűjteménybe került. Ma már mindenki előtt világos, hogy pl. egy rangosabb vár, kastély vagy városháza reprezentációra is szánt termében nem egyetlen kályha állt, hanem azt hosszabb-rövidebb használat után újabbra cserélték. Melyik ebből az, aminek maradványa több száz év után előkerült? Nyilvánvaló, hogy a mechanikus egyeztetés előtt mérlegelni kell az előkerült tárgyak csoportjainak relatív időrendjét stílusuk, formai jegyeik alapján. Ugyanígy pl. a várak pusztulásának és a következő újjáépítésnek adatait sem lehet minden esetben mechanikusan kormeghatározásra felhasználni.[2] — Az igazi változást a kutatásban csak a középkori régészet megjelenése és módszereinek következetes alkalmazása hozta: a stratigráfia alkalmazása a leletcsoportok elkülönítésére, a leletek összefüggő értékelése, írott források és numizmatikai anyag bekapcsolása a végső helytörténeti kiértékelésbe. A kerámiát és kályhacsempéket is tekintetbe véve ez az újfajta kutatás a 30-as évekkel indult el — ekkor azonban még alig akadt ilyen érdeklődésű kutató. (Svájcban pl. K. Heid vár- és városásatásai 1930-tól; majd a római régész E. Vogt zürichi városásatása 1937-ben az *összes korszak* megfigyelésével és feldolgozásával.[3]) Érdekes módon a nemzetközi kályhacsempe-kutatást ezek a korai eredmények alig befolyásolták értékes adataikkal: egy másik szakterület belső ügye maradt. További előrelépést csak a háború után kifejlődő középkori régészeti kutatás hozott, elsősorban az 1948-tól folytatott budai királyi palota ásatása, Gerevich L. vezetésével. Itt a nagy mennyiségű leletanyag jelentős részét képezik a középkori kályhacsempék, s ráadásul, amint feldolgozásukkor kiderült, nemzetközi összehasonlításban is elsőrangú kivitelben. Nyilvánvaló volt, hogy ér-

1. ábra. Mérműves csempék az I. csoport kályhájáról. Buda, palota; 1408/15 körül
Abb. 1. Maßwerkkacheln vom Ofen der Gruppe I. Buda, Palais; Um die Jahre 1408/15.

telmezésük során először a régészeti leletösszefüggések adatait kell tisztázni, ami elpusztulásuk idejét mutathatja. Ezután a lelőhelyektől függetlenül az egykori összefüggések kiderítése volt számomra a legfontosabb: mely kályhacsempék tartozhattak eredetileg ugyanahhoz a kályhához. Ez egyrészt a technikai kivitelezés, anyag- és színárnyalat-egyezések, másrészt méretmegfelelések összehasonlítását jelenti, második lépésben pedig a stílusjegyeken alapuló csoportosítást.[4] A következő lépés az adódó csoportok (általában 1—1 kályha) összehasonlítása, relatív időrendjének felállítása. Itt részben ismét maguk a régészeti (pusztulási) adatok segítenek, másrészt a jellegzetes csempék stílusvizsgálata. Több esetben a relatív időrend kimutatásához a *másolatok* megtalálása segít: a kályhás-fazekasok tevékenységének egy jellemző vonása korábbi álló kályhák egy-egy részletének lenyomat útján történő átvétele (rendszerint gyengébb rajzzal)[5]. Az abszolút időrend megközelítéséhez nagyon sokfajta út nyílhat:

1. heraldikai bizonyítékok, a megrendelő vagy az ajándékozó címerével;
2. történeti események, politikai kapcsolatok tükröződése;
3. az épület építéstörténeti adatai, pusztulása;
4. esetleges feliratok, portrék;
5. a műhely máshol felállított egyező vagy hasonló kályhájának adatai;
6. egyértelmű stíluskritikai jegyek. — Természetesen lehetőleg minél több oldalról kell megpróbálni, egymással egyeztetni e módszereket. Egyes szerencsés esetekben különösen az 1. és 2. pontban foglalt adatok összesítése során sikerült több esetben aránylag rövid (néhány éves, egy évtizedes) időmeghatározásokhoz jutnunk. Az eredmény nemcsak a konkrét csempék — és ezeken keresztül az egész kályha — korhatározásához segít, de a csoportok relatív rendjének felállítása esetén a többi relatív kronológiáját is pontosítja, ha nem is olyan konkrét évszámokkal, mint a meghatározottat.[6]

Megfelelő leletmennyiség esetén megkísérelhető az egész kályha alakjának rekonstrukciója (rajz, modell, másolat, eredeti darabok összeállítása), ami újabb összefüggéseket világít meg: eddig figyelembe nem vett csempék, díszítő részletek bekapcsolása; a műhelyre jellemző megoldások jobb megismerése (milyen alakú, méretű csempéket kedveltek; a díszítés tematikája), más műhelyek eredményeinek hatása. A rekonstrukció természetesen mindig szubjektív, hisz rendszerint azonos csempeanyagból nemcsak egyetlen felállítási megoldás képzelhető el: a kályha magasságát például nyilván befolyásolta a rendel-

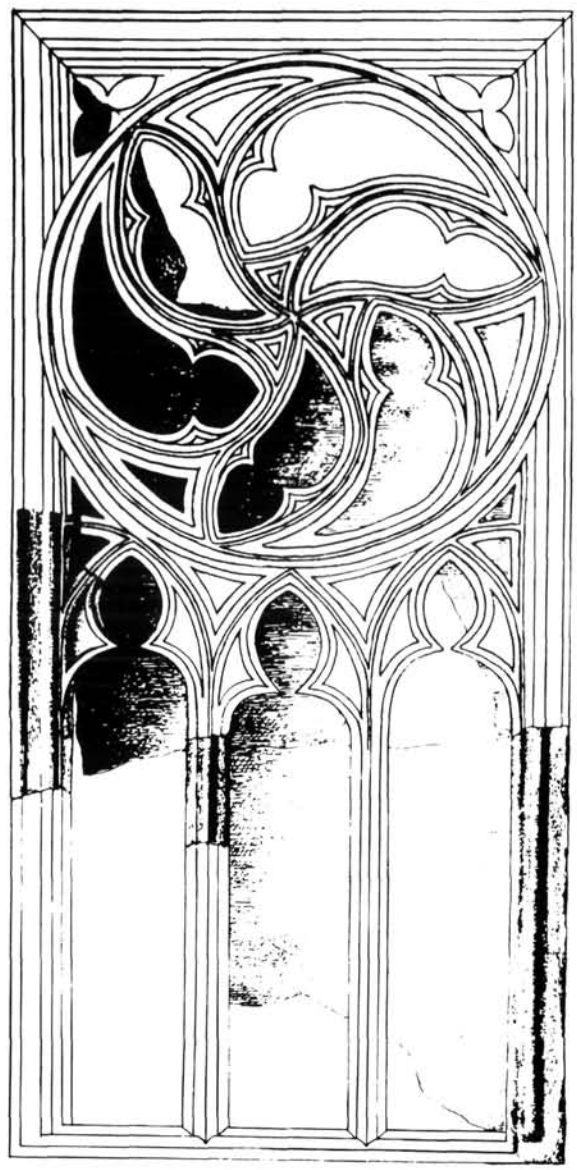

2. ábra. Mérműves csempe az I. csoport műhelyéből, barna mázzal. Kőszeg, vár.
Abb. 2. Maßwerkkachel mit brauner Glasur, aus der Werkstatt der Gruppe I. Kőszeg, Burg

kezésre álló belső tér nagysága is. (Az általunk bevezetett rekonstrukciószerkesztések módszerét azóta már más országok régészei is alkalmazzák: Románia, 1979; Morvaország, 1981; Szlovákia 1978.)

UDVARI MŰHELYEK — VÁROSI MŰHELYEK

Az itt használt megnevezés valójában nem szerencsés, hiszen a kályhás-fazekasok esetében az esetek többségében valószínűleg egy jó hírű városi műhely szállított a feudális udvartartás részére is, és csak ritkábban kerülhetett sor egy valóban udvari műhely létrehozására. Jobb híján mégis ezt használjuk azoknak a termékeknek esetén, amelyeknél az elsődlegesen királyi megrendelés kétségkívül bizonyítható.[8]

Ma már az egyre szaporodó csempeanyag jól kirajzolja, hogy az *udvari műhely* tevékenysége a felhasználókat tekintve háromirányú:

1. királyi udvar (székhely, más királyi várak);
2. főúri vár, kastély; vidéki udvarház; egyházi főúr székhelye,
3. kolostor: valószínűleg nem saját rendelésre, hanem királyi, főúri patrónus ajándékaként.

A *városi-mezővárosi műhelyek* készítményeit általában jellemezhetik az előző műhelyek tevékenységével összevetve a valamivel szerényebb mintakincs, esetleg jelentős minőségbeli eltérés; udvari műhely alkotásának részbeni másolása egyidőben, vagy évtizedekkel később. (Pécsett Ernuszt püspök kályhájánál legkevesebb 20 év múltán vettek át 3 csempetípust a lovagalakos kályháról; Nyírbátorban ugyanerről 30 év múlva vették át a kis szobrocskák felhasználását, de ugyanazon a kályhán a fő heraldikai motívumok alig 1—2 évvel követik a királyi udvarban álló előképeket.[9]) A másolás gyakran csupán egy vagy két csempetípusra, jellegzetes dekoratív kompozíciókra terjed, egyes esetekben ezek kedveltté válva több műhelynél is feltűnnek, különböző minőségben. A másolás olyan kályhák esetében volt gyakori, amelyek eredeti példányai több palotában, várban is állottak, és így a környékbeli mesterek számára közvetlen ösztönzést jelenthettek. — A városi műhelyek mintakincse, motívumválasztéka eltért az udvari megrendelésre készülő alkotásoktól, nem annyira kötődött a feudális-lovagi szemlélethez. Alkotásaik természetesen még könyebben utat találhattak a városon kívül is, várakba, vidéki udvarházakba, plébániákba; az eddigi adatok szerint elsősorban a 15. sz. második felétől kezdve.

A kályhakészítők között, bár jóval kisebb mértékben, de tekintetbe kell vennünk a *külföldi városi műhelyek* exportszállításait is. Bár általában a nemzetközi kutatás az ilyenről alig tud (ma is hat a klasszikus felfogás: a cserép helyben készült, nem volt érdemes szállítani!), bizonyítható, hogy kályhacsempéket, kályhákat nagy távolságra is szállítottak, elsősorban a vízi utakat is felhasználva. Regensburgból Tirolba levéltári adat szerint 1466-ban vittek megrendelésre kályhát, ajándékképpen pedig Magyarországra 1487 után meglévő leletek szerint.[10] Ma már úgy vélem, más kályhák esetében is előfordult, hogy

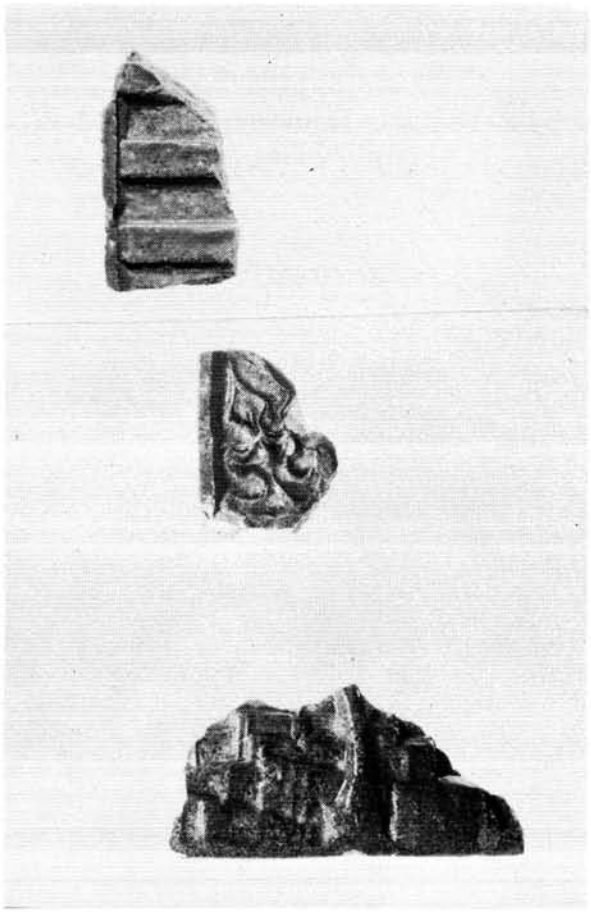

3. ábra. Az 1. és 2. típus csempéjének töredékei, sárga, zöld és barna mázzal. Várpalota, vár
Abb. 3. Kachelfragmente Typus 1. und. 2. mit gelber, grüner und brauner Glasur. Várpalota, Burg

távolabbi, külföldi műhely szállította vagy negatív készletét magával hozva idegen mester készített el egy kályhát. Az előbbi feudális udvarnál[11] ugyanúgy elképzelhető, mint városi környezetben. Városok esetében nemcsak megrendelés, de a szokásos kereskedelmi forgalom is segíthette egy-egy fejlett, nagy termelékenységű műhely piacközérzetének kiszélesítését és ez a szomszédos ország közelebbi városait is jelenthette. Pozsony esetében az 1457—58. évi harmincadvám-feljegyzések bizonyítják kályhafiókok („kacheln") behozatalát. Itt elsősorban Ausztriából jövő mesterek árui szerepelhettek a közelség miatt, köztük Slegl hainburgi fazekast név szerint is említik. Pedig a városban 1434-ben 8 adózó fazekas lakik; köztük kályhakészítő bizonyosan volt, de a teljes keresletet nem tudták ebben sem ellátni.[12] Hasonló lehetett a piaci helyzet Sopronban is.[13]

UDVARI MŰHELYEK SZÁLLÍTÁSAI A 15. SZ. ELSŐ FELÉBEN

Az eddig előkerült leletanyag alapján már bizonyítható, hogy a 14. sz. második felétől kezdve

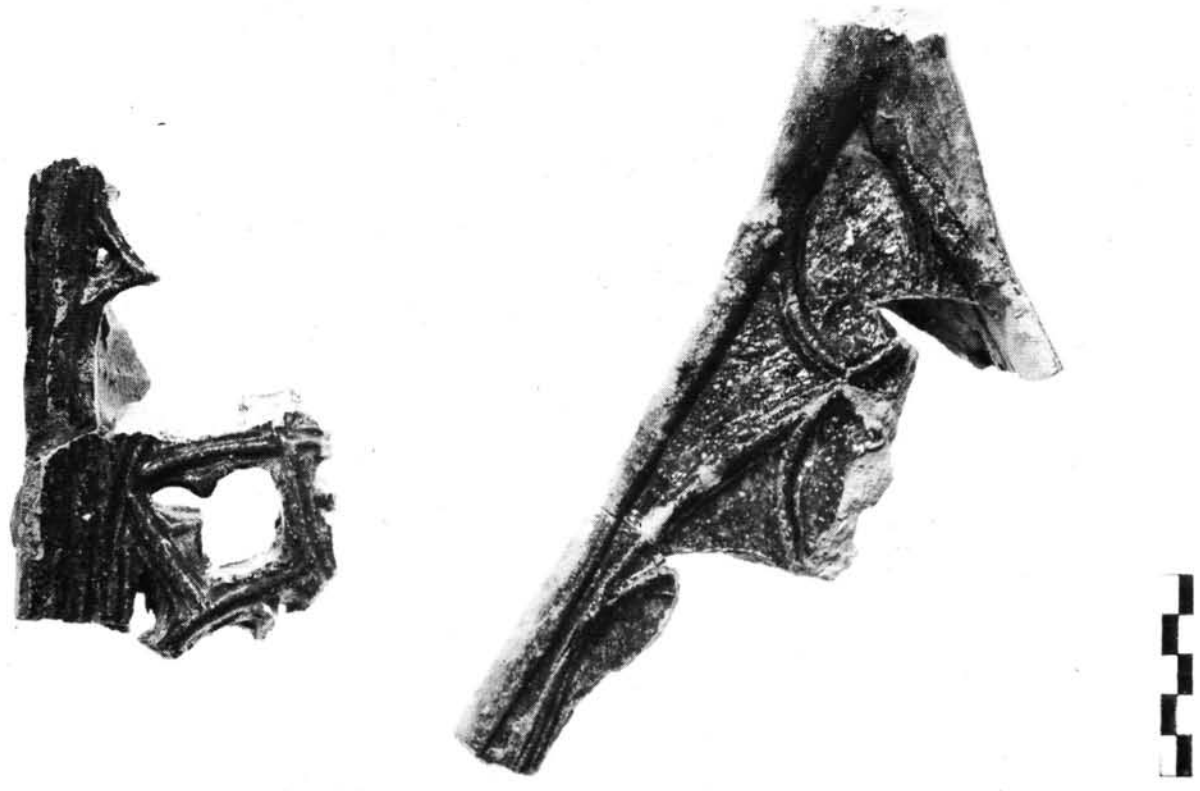

4. ábra. Mérműves csempék töredékei zöld mázzal; 7/b. és 8. típus. Várpalota
Abb. 4. Maßwerkkacheln—Fragmente mit grüner Glasur; Typus 7/b. und 8., Várpalota

néhány fejlett műhely a királyi udvar számára készített magas színvonalú készítményei mellett más feudális és egyházi urak igényeit is ki tudta elégíteni.[14] Az ilyen szélesebb körű tevékenység — ami a fazekasműhely folyamatos munkájához is nélkülözhetetlen — főleg a 15. sz. elején mutatható ki. A Zsigmond-kori műhelyek közül kályha szállítása mások számára (tehát nem a királyi palotákba) az egyes csoportok sorrendjében:

I. csoport

— Laczkfi István nádor budai házába (1387—97);

— Esztergom, az érseki palotába (1408/15 körül);

— Fejérkő vára (Kereki, Somogy m.), Marczali Miklós ispán várába; itt a 2. típus állatmesecsempéjének egy sárgás-almazöld mázas és egy mázatlan példányából kerültek elő töredékek, valamint két másik csempe kisebb részlete.[15]

— Vértesszentkereszt, bencés kolostor: 1., 2., 9., 10—12. típusok, valamint ugyanehhez a kályhához tartozó új csempetípusok, melyek a budai kályhán nem szerepeltek.[16]

— Kőszeg, vár; a Garai testvérek palotájában is felállításra került két kályha, melyek közül az elsőnek sokszögű felső részéhez olyan áttört mérműdiszes csempéket használtak fel, amelyek szoros rokonságban állanak az I. csoport 7 a—b. típusával. E zöld, illetve barnássárga mázas csempék e műhely munkái,[17] de jellemzőnek tartjuk, hogy mind e kályha, mind második mázatlan kivitelű, egyébként már másfajta, eltérő díszítésű csempékből készült. Ugyanúgy, mint a vértesszentkereszti apátság esetében is, az elkészített kályhák már több-kevesebb eltérést mutatnak. Az újabb változatok készítése összefügghet az időközben elkészült újabb negatívokkal is, de Kőszeg esetében már nyilvánvalóan bizonyos egyszerűsítéssel, vagy a feloszlott műhely kézműveseinek máshová költözésével magyarázhatjuk a változást. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt még nem egy-egy minta későbbi lemásolása, átvétele történt, az eredeti műhellyel még van valamilyen kapcsolat (2. ábra).

— Belgrád (Nándorfehérvár vára) — Feldolgozatlan töredékek.

II. csoport

— Baracs, ismeretlen személy nemesi kúriája.

— Vértesszentkereszt, bencés kolostor: a 6. és 10. típus csempéi, valamint új csempetípusok. A kályhát itt is különböző színű csempékből rakták.[18]

IV. csoport

— Belgrád; több típus feldolgozatlan töre-

déke a várásatásból, közülük az 1. és 4. típus töredéke publikált.[18a]

— Ozora, Filippo Scolari várkastélya.[19]

V. csoport

— Ete mezőváros.

— Székesfehérvár. A már korábban ismertetett, lelőhely nélküli töredék után Siklóssy Gy. új ásatása a Sziget külvárosában lokalizálja a királyi műhely által szállított kályhát.

— Vértesszentkereszt, kolostor. Nem azonosak a budai csempékkel, de azonos stílusúak.[20] A Cillei-Garai címerek *talán adományozásra* utalnak, ez esetben e kályha kormeghatározása tovább szűkíthető 1423 (a budai 3. típus legkorábban ekkor készülhet) és 1433 (Gara Miklós nádor †) közé.

A VÁRPALOTAI KÁLYHA

A várpalotai középkori vár egykori alakját egy évtizeden át végzett műemléki kutatás és az ásatások sorozata derítette fel. Gergelyffy A. mutatta ki, hogy a többször átépített szabályos alaprajzú vár maga is ráépült egy korábbi nagyszabású palotaegyüttesre, amely a 14. sz. második felében épült fel és névadója lett a középkori településnek is.[21] — Amíg az alaprajzi- és a falkutatások eredményeit az írásos adatokkal egybevetve részletes építéstörténeti kiértékelés készült, az ásatások és leletmentések megfigyeléseinek egy része az előkerült középkori leletekkel együtt feldolgozatlan maradt. Nem célunk itt ennek okait keresni, de az nyilvánvaló, hogy közrejátszott ebben egy régóta meghaladott szemlélet is, amely a régészeti munka céljait, sokoldalú bizonyító lehetőségeit sem ismeri fel.[22] Magunk részéről csupán egy fontos leletcsoport bemutatásával igyekszünk témánkat előbbre vinni. — Az itt sorra vett csempeanyag 2 töredék kivételével mind az 1962. évi ásatás során került elő.[23]

Már elöljáróban le kell szögeznünk azt, hogy három töredék kivételével valamennyi darab a Zsigmond-kori I. csoport műhelyének készítménye és valószínűleg ugyanahhoz a kályhához tartozott. A cserép rózsaszínű, néha barnássárga, egyenletesen finomra iszapolt és finom homokkal kevert, keményre égetett. A vékony, jól folyó ólommáz engobe nélkül fedi a cserepet, ezért annak áttetsző színe tompítja a máz színét. A mázat színező fémoxid sokszor nincs jól elkeverve, ezért foltos, pettyes. Igyekeztek azonos színeken belül is *több árnyalatot* létrehozni — ami e korszak udvari megrendelésre dolgozó műhelyeinél többször is tapasztalható — így a sárgászöldnek két árnyalata és a sárgának három árnyalata (zöldes, sárgásbarna, vörösessárga) is szerepel. A kályha összhatása így nagyon színes volt, de nem bántóan tarka. Az egyes típusok sorrendjében a következő csempék fordultak elő:

1. típus. A négyelt Zsigmond-címer töredéke (3. ábra 1.). Zöldessárga mázas.

2. típus. Az állatmesét ábrázoló csempe alsó részének töredéke a sziklás talaj jelzéssel. Piszkos sárgásbarna máz, barna pettyekkel (3. ábra 3.). Egy másik töredék a falevéllel, sötétzöld mázzal (3. ábra 2.).

7/b. típus. A nagyméretű, áttört mérműves csempék második megoldása. A budai darabokról jól ismert (1. ábra, jobb) felső rózsa forgó mintájában szögletes karélyok és háromszögek váltakoznak. Fűzöld máz (4. ábra 1.).

8. típus. Háromszögű oromcsempe töredéke zárt előlappal, vonalas plasztikájú, rajzos hatású mérműdísszel. Piszkoszöld máz (4. ábra 2.).

11. típus. A heraldikailag balra forduló, álló cseh oroszlán. Két töredék sárgásbarna, kettő vöröses árnyalatú mázzal, valamint egy harmadik csempéből világoszöld mázzal (6. ábra).

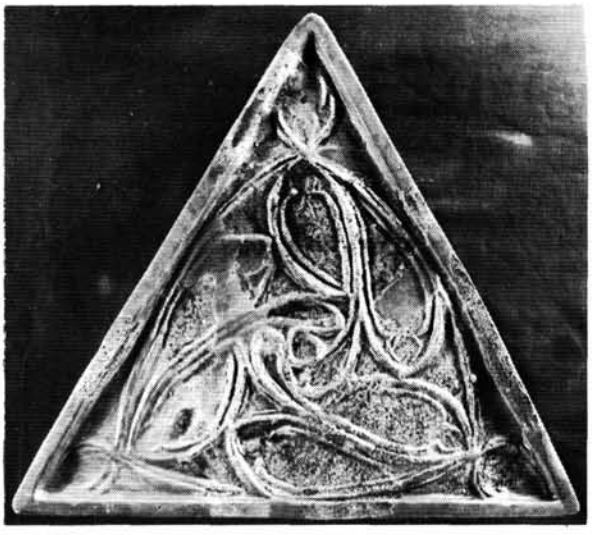

5. ábra. Oromcsempe, 8. típus; Buda, palota
Abb. 5. Firstkachel, Typus 8; Buda, Palais

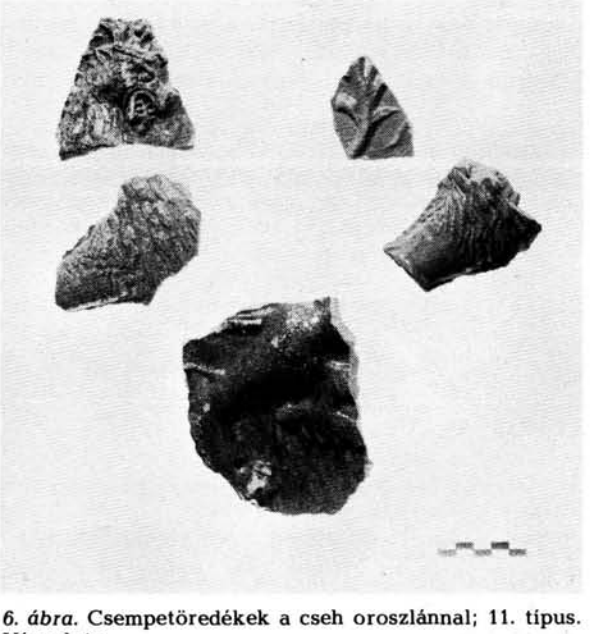

6. ábra. Csempetöredékek a cseh oroszlánnal; 11. típus. Várpalota
Abb. 6. Kachelfragmente mit dem böhmischen Löwen; Typus 11., Várpalota

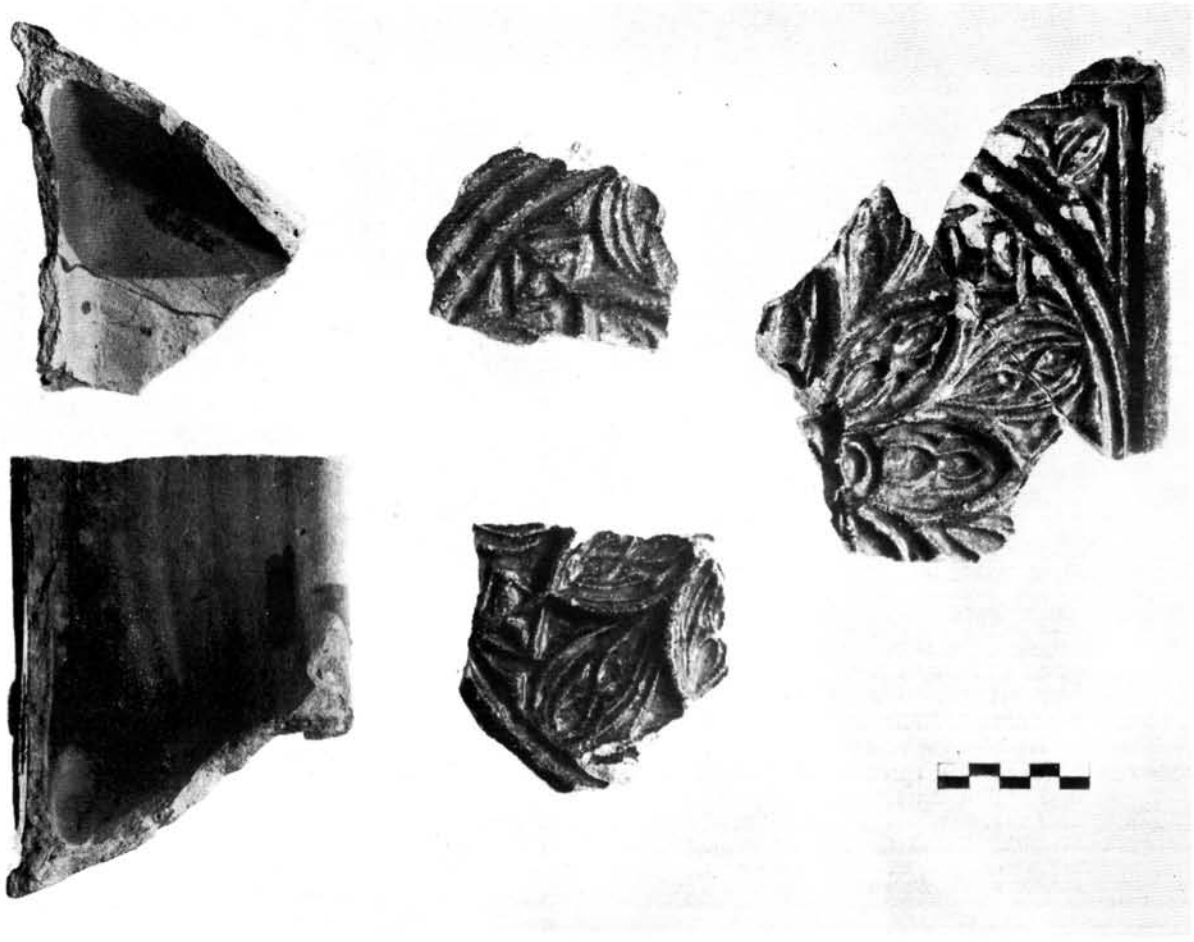

7. ábra. Rozettás csempék, sötétzöld mázzal. Várpalota
Abb. 7. Rosettenkacheln mit dunkelgrüner Glasur. Várpalota

A további töredékek olyan *uj típusokat* jelentenek, amelyek a budai anyagból eddig hiányzanak. Az azonos cserépanyag és máz színárnyalatok (sötét fűzöld, olivzöld), a szép rajzú plasztika, a rekonstruálható rozettás darab azonos mérete mind arra mutatnak, hogy itt is az I. csoport műhelyének munkájával számolhatunk. Az újabb típusok megjelenése arra mutat, hogy az eredeti kályhától már részben eltérő mintákat is felhasználtak — másrészt nem szerepelt mindegyik eredeti csempe. Nem nagyon valószínű, hogy az eltérés *két* különböző palotai kályhát jelentene: ehhez a csempék mintamennyisége is kevés.

16. típus: Négyzetes csempe, a keretig rajzolt rozettaformán kialakított aprólékos díszítéssel; a belső kis mezőket mérműszerű mintával töltötték ki. A sarkokban stilizált hármas karély sémájára készített kitöltőelemek. Rekonstruált mérete: 26 x 26 cm. Sötét fűzöld máz, legalább két példány töredékei (az egyik nem kerek hátkiképzésű, hanem dongás hátú volt. 7. ábra).[24]

17. típus: Négyzetes csempe, a léckereten belül ferdén rovátkolt belső keretelés. Ágaskodó, balra néző, koronás cseh oroszlán. Szép plasztikai kidolgozás, de nem olyan éles rajzú, mint a 11. típus alakján. Sötét fűzöld és olivzöld árnyalattal két példány töredékei (8. kép; metszetrajz: 11. ábra).

18. típus. Valószínűleg négyzetes csempe, de dongás hátkiképzéssel, (amint az előző típus egyik darabja is); díszítése sárkányrenddel körbevont címer: a budai analógiák alapján[25] kiterjesztett szárnyú egyfejű sas. (Itt csak karma és farktollai látszanak.) Oldalt az előző típusnál látható, de annál szélesebb ferde rovátkolású belső keretezés részlete. Világos fűzöld máz, apró sötét pettyekkel (9. ábra).

A felsoroltakon kívül még legalább 2—3 további csempetípus is előfordult itt, ezekből csak kis, sötétzöld mázas (olivzöld árnyalatú) töredékek kerültek elő. Két töredéken állatalak részlete; az egyik jobb felé vágtató lovagot ábrázolhatott (a hosszú sarkantyú is kivehető. Egy további, ugyancsak címeres csempe lehetett: a magyar pólyák részletével, de van mezítelen embert ábrázoló töredék is. Egy leveles, növényi díszítésű csempe bal oldalán ismét a ferde rovátkolású belső keretelés részlete maradt meg. Az egyforma szürkéssárga cserép, valamint a töredékeknek egy kivételével az előbbiekkel azonos lelőhelyei is arra mutatnak, hogy ugyanannak a

8. ábra. Kályhacsempék a cseh oroszlánnal. Várpalota
Abb. 8. Ofenkacheln mit dem böhmischen Löwen. Várpalota

kályhának további, sajnos még ismeretlen díszítésű csempéi ezek (10. ábra 1—6.).

Mint említettük, az új típusok a műhely mintakincsének bővítését jelentették. Bár technológiailag a teljes palotai kályha egységes kivitelezést mutat, vannak olyan darabjai, amelyek azt bizonyítják, valamivel később készült, mint a budai, nyéki, visegrádi példányok. A 17. típus oroszlánja kissé más felfogású, mint a 11. típusnál; itt is és két további csempén egy belső keretelés jelenik meg, ami az első kályhák csempesorozatán még nem tűnt fel. Valószínű, hogy az új negatívok mintáját más készítette, de ez nem volt azonos a II. és további csoportok mestereivel. Két csempe esetében maradt meg a hátsó fiókrész formája (11. ábra), ez nem egyezik az első csoportnál eredetileg alkalmazott kiképzéssel (12. ábra), bár ez lehet pusztán egy segéd változása is. Új elem, hogy két négyzetes csempénél dongás hátkiképzést készítettek: ezek nyilván már nem az alsó kályhatestben álltak, hanem a sokszögletű felső részben, de formájuk és díszítésük megismételt egy-egy alsó csempét. (Lehet, hogy felül, az oromcsempék alatt helyezkedtek el.) Nem hisszük, hogy e kályha sokkal később készült, *talán csak 1—2 év választotta el* az elsőktől, melyek 1408/15 körül készülhettek. Ha a 18. típus címere a német-római királyság sasa (ez egyfejű!), úgy 1410 után állították, de lehet a Zsigmond által ugyancsak használt brandenburgi sas is (így pecsétjén és aranyforintján). Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a IV. csoportban — amelyik egyébként is sok csempemásolatával tűnik ki — a 4. típus csempéje (sárkányrendes sasos címer, HOLL 1958, 59. kép) a most első ízben feltűnő 18. típus csempéjét másolta — bár a rovátkolt keretet elhagyta. Ez is oka annak, hogy egyébként szép kidolgozású mintái között sematikusabb kivitelezésű díszítésekkel találkozunk.

Két további csempetöredéket nem tudunk még az eddig ismert anyaggal egyeztetni (13. ábra); áttört mérműves csempékhez tartoztak, gesztenyebarna, illetve barnássárga mázzal. Valószínűleg a 15. sz. első felébe tartoznak.

A bemutatott kályha kora alapján még az *első épületegyüttesben állt,* mielőtt még Ujlaki Miklós az új, szabályos alaprajzú várát felépítette volna. A régészeti megfigyelések kiértékelését nélkülözve nem tudjuk, ez alkalommal (1439—45 között) lebontva szemétre került, vagy esetleg az új várban újra felállították?

A LOVAGALAKOS KÁLYHA MŰHELYÉNEK DUNÁNTÚLI SZÁLLÍTÁSAI

Ez a műhely közép-európai viszonylatban messze kitűnik alkotásainak széles körű elterjesztésében, V. László király palotáiban és politikai szövetségeseinek udvarában. E széles elterjedés[26] néhány újabb régészeti bizonyítékát itt soroljuk föl:

— Ötvös, (Somogy m) 15. századi várkastélya. A 18. típus pelikándíszítésű csempéinek két példánya.[27] Megjegyeznénk, hogy Bács püspöki várában és Egervár várkastélyában is e típust hasz-

9. ábra. Kályhacsempe, a sasos címer körül a Sárkányrend jelvényével. Várpalota
Abb. 9. Ofenkachel mit dem Abzeichen des Drachenordens um dem Adlerwappen. Várpalota

nálták fel, valószínűleg egyszerűbb szerkezetű kályhához.

— Tata, királyi vár. A teljes kályha.[28]

— Sopron, Templom u. 2., Gömöri J. 1976. évi ásatása során előkerült zöld mázas, áttört kivitelű csempetöredék, valószínűleg a lovagalak csempéjéből.

— Esztergom-Kovácsi. A lovagalakos csempe lótöredéke; mázatlan, piros festéknyomok (Balassi B. Múzeum, 55. 1125 ltsz.).

— Győr, Káptalan-domb, Martinovics tér 1—2. Zöld mázas csempetöredék a 6. típusból; a bal oldali kis fülkében Szt. Mihály-szobrocskával. A lelet jó bizonyítéka annak, hogy a László királyhoz mindvégig hű maradt város várbeli házában ilyen pártállású rangos személy lakott[29] (14. ábra). Ez a szobrocska nemcsak innen ismert, Budán a közöletlen töredékek közt szerepel.

— Pilisszentkereszt, cisztercita kolostor. Gerevich L., 1969. évi ásatása során a 6. típus csempéjének széltöredéke került elő. A fülkében bal kezét felemelő alak szobrocskája áll; vértezetbe öltözve, bal oldalán kard, fején nincs sisak. (A szobrocska itt szerepel először díszítésként. Magassága 11 cm, 15. ábra). A lelet a kolostor és az udvar kapcsolatát bizonyítja.

— Vasvár, prépostság. Az 1952. évi ásatás feldolgozatlan anyagában többek közt a 6. típus fülkés kályhacsempéjének egy töredéke is megtalálható. Sötétszürke, redukált égetésű, máz nélküli cserép, jó, éles rajzú lenyomat, tehát nem másolat. (Egyébként itt többségében olyan csem-

10. ábra. Ismeretlen csempetípusok töredékei. Várpalota
Abb. 10. Kachelfragmente unbekannten Types. Várpalota

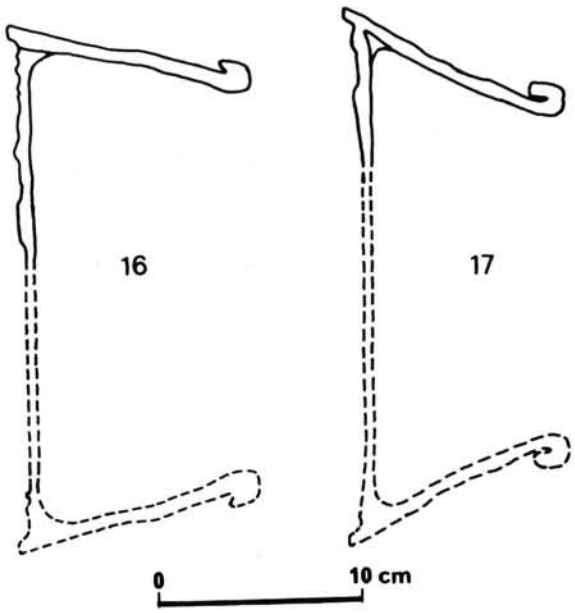

11. ábra. Várpalotai csempék metszetrajza
Abb. 11. Durchschnittsriß von Kacheln aus Várpalota

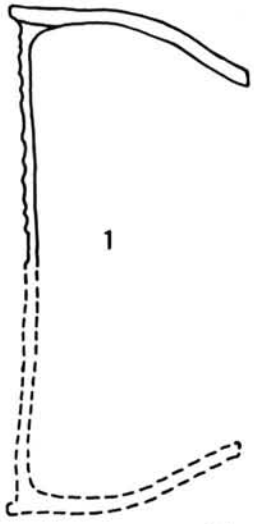

12. ábra. A budai I. csoport csempéjének metszetrajza
Abb. 12. Durchschnittsrß einer Kachel aus Buda, Typus I.

pék kerültek elő, amelyek már kétségtelenül másolatok, egy nyugat-dunántúli műhely termékei.) Szombathely, Savaria Múzeum, K. 76. 2. 5. ltsz.

— Várpalota, vár. Az 1962. évi ásatásból származik (D-i helyiség, 10. árok) egy csempe szélének töredéke; rózsaszín cserép, engobe felett repedezett fűzöld mázzal. A többszörösen tagolt keret profilja és a belső pálcára tekeredő levélsor kivitelezése alapján kétségtelenül a 18. csempetípus (pelikán) darabja (16. kép). Már 1975-ben feltételeztük a kaposvári másolatcsempék alapján, hogy László király hívei közül *Ujlaki Miklós erdélyi vajdának* feltétlenül állhatott valamelyik várában eredeti lovagalakos kályha is, hisz az

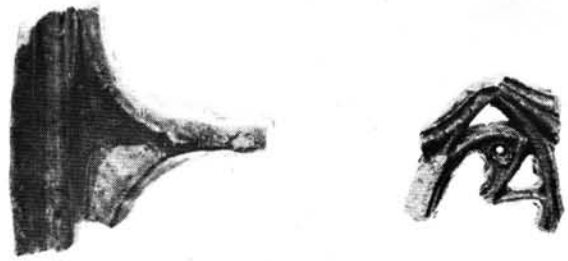

13. ábra. Ismeretlen csempetípusok mérműdísszel, barna és sárga mázú. Várpalota
Abb. 13. Kacheln unbekannten Types mit Maßwerkverzierungen, braune und gelbe Glasur. Várpalota

udvari liga egyik fő tagja, s annak idején a csecsemő királyt ő ütötte lovaggá.[30] A lelet előkerülése igazolja elképzelésünket. Ez a kályha már az új várban állott, romjai is máshová kerülhettek.

— Csesznek, vár. Pámer N. 1967—68. évi ásatása során[31] a felső várból került elő a lovagkályha műhelyének 5. csempetípusából a felső rész kis töredéke, valamint a 6. csempetípus széles ívének darabja. Mindkettő áttört kivitelű, az eredeti darabokkal egyező éles lenyomat zöld mázzal bevonva. A kályha a Garaiak már átépített várában állt, a királypárti Garai László személyéhez kapcsolható (nádor 1458, † 1459).

A század derekán működő, nemzetközi össze-

14. ábra. Zöld mázas kályhacsempe töredéke, 1454—57. Győr. Káptalan-domb.
Abb. 14. Ofenkchelnfragmente mit grüner Glasur, 1454—57, Győr. Káptalandomb

15. ábra. Zöld mázas kályhacsempe szélét díszítő szobrocska. 1454—57. Pilisszentkereszt, ciszterci kolostor
Abb. 15. Kleine Zierskulptur von Rande der Ofenkachel mit grüner Glasur, 1454—57. Pilisszentkereszt, Zisterzienser-Kloster

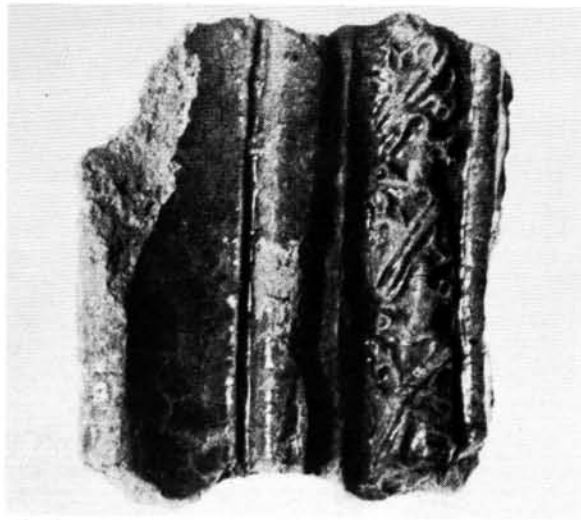

16. ábra. Csempe szélének töredéke levélsorral. Várpalota
Abb. 16. Kachelrandfragmente mit Blattreihenmuster. Várpalota

hasonlításban is élenjáró kályhásműhely a mind újabb leletek bizonysága szerint néhány cseh és morva vár és palota kivételével[32] főleg magyarországi megrendelésekre dolgozott. A királyi udvartartás palotáiba 1454—57 között 5 helyen állították fel kályháikat; 5 püspök és 3 más egyházi személy székhelyén, 4 főúr várában, egynek várkastélyában ugyancsak ilyenek — egyes esetekben valamivel szerényebb kivitelben — elégítették ki a reprezentációs igényeket. Három esetben városi házban (polgár vagy nemes lakhelyén) és egy esetben vidéki nemesi kúriában is találkozunk ilyen kályhával. A műhely tevékenysége az eddigiek szerint *elsősorban a Dunántúl* területén rajzolódik ki, ami megerősíti azt a régi véleményünket, hogy egy külföldről érkező mester hozta létre — talán Budán? — a műhelyt az udvari megrendelések, majd a király pártján álló urak és főpapok reprezentációs igényeinek szolgálatára. Ez a széles körű tevékenység a vidéki fazekasság munkáját is befolyásolta: helyi másolatok és új megoldások keletkeztek egész Közép-Európában.

Rövidítések — Abkürzungen

HOLL 1958 = HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon, I. BpR 18 (1958) 211—300.
HOLL 1971 = HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon, II. BpR 22 (1971) 161—207.
HOLL 1983 = HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon, III. ArchÉrt 110 (1983)

1. Így A. WALCHER-MOLTHEIN az ausztriai anyag folyamatos közlései során, vagy K. Frei, Anzeiger für Schwizerische Altertumskunde 33 (1931) 73 ff., egy svájci tartomány kályhacsempeanyagának rendszerezésekor.
2. Az ilyen adatok kritika nélküli használata eredményezi azt, hogy egy svájci csempecsoport különböző lelőhelyekről előkerült darabjainak kormeghatározása 1450—15. sz. utolsó negyede közötti évtizedekre húzódik szét.
3. Hazánkban ugyanekkor az esztergomi és a visegrádi palota műemléki feltárása során előkerült gazdag leletanyag feldolgozatlan és restaurálatlan maradt. SZABÓ K. és GARÁDY S. ásatásai és feldolgozásai jelentették az első lépéseket tárgykörünkben.
4. A technológiai és stíluskülönbségek figyelembevételével sikerült a korábban egy műhelynek meghatározott budai Mátyás-kori csempeanyag szétválasztása, négy különböző műhely, köztük három külföldi bemutatása: HOLL 1983.
5. Már E. VOGT, Der Lindenhof in Zürich (Zürich 1948) 25—27, 208—214, felhívta a figyelmet a másolatok összevetésének lehetőségére, sajnos ezt a svájci anyagon azóta sem végezték el.
6. HOLL 1971, 172. I. táblázata.
7. Már SZABÓ K. megpróbálkozott a kályhák vázlatos rekonstrukciójával; az egyszerűbb falusi típusokkal az újkori néprajzi anyag vethető össze. A krakkói vár kályhájának modell-rekonstrukciója volt az első sikerült kísérlet, de ezt csak 1960-ban publikálták: M. PIATKIEWICZ-DERENIOWA, Kafle wawelskie. Studiow do Dziejów Wawelu, Tom. 2. (1959) 56—57. Az első öt magyarországi kályharekonstrukció: HOLL, 1958.
8. Már korábban bizonyítottuk, hogy a Zsigmond-kori udvari műhelyek tevékenységében megszakítások, mesterváltozások okozzák az egymástól eltérő stílusú alkotásokat, de ugyanúgy az Anjou-korszakban is. HOLL, 1958, 228; HOLL 1971, 172. Állandó udvari műhely tehát nem volt.
9. HOLL I.: Regensburgi középkori kályhacsempék. ArchÉrt, 107 (1980) 41.
10. Holl, op. cit. 40.
11. HOLL 1983
12. ORTVAY T.: Pozsony város története, II. (Pozsony, 1903) 189. — Egy korábbi adat (1444, 1449) a városháza kályháját szállító bécsi mestert említi. Ezt újabban egy meglevő címeres csempe készítőjével azonosítják: HOLCIK, S., Stredoveké kachliarstvo (Bratislava, 1978) 17,9—11. kép. Véleményem szerint a csempe későbbi import, 1480—1520 között készülhetett pajzsformája alapján. Valószínű, hogy Pozsony, Sopron, Buda és néhány dunántúli vidéki lelőhely redukált égetésű mázatlan, reliefdíszes kályhacsempe sorozatában is importok szerepelnek.
13. A Korvin Mátyás és a reneszánsz kiállításon bemutatott két színes mázas kályhacsempét DÁVID F. egy 1464-ben a soproni városháza számára készített bécsi kályha maradványával azonosította: Schallaburg '82 (Wien, 1982), katalógus 711—712. sz. A csempék technológiája azonban későbbi időre utal.
14. A királyi palotákban felállított Anjou-kori kályhákkal egyező csempék kerültek elő Esztergomban (érseki palota) és Budán, a domonkosok kolostorából: K. H. GYÜRKY, Das mittelalterliche Dominikanerkloster is Buda. (Bp., 1981) Abb. 22.
15. Keszthely, Balatoni Múzeum; KOPPÁNY T.—SÁGI K.: A kereki Fehérkő vár története. Somogyi Múz. Füz. 9. (Kaposvár, 1967) 20. képen egy töredék.
16. M. KOZÁK É.: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. Communicationes AH 1981 183—195.
17. HOLL 1958, 228. Részletesebben a készülő kőszegi ásatási feldolgozásban.
18. M. KOZÁK É., op. cit. 186—188. 2—4. kép.
18a. *Bajalović, M.—Pesić H.*: Keramika u srednjovekovnoj Srbiji. (Beograd, 1981) 132; fig. 162—166, 167.
19. FELD I. folyamatban levő ásatása.
20. M. KOZÁK É., op. cit. 5. kép.
21. GERGELYFFY A.: A várpalotai vár építési korszakai I. VMMK 6 (1967) 259—278; II. VMMK 11 (1972) 243—249; III. VMMK 13 (1978) 103—111.
22. Ennek egyik eredménye volt, hogy az ásatási feladatokat az évek során mindig újabb régésszel végeztették, így öt kutató váltotta egymást.
23. G. SÁNDOR M. ásatása: K-i külső oldal, C helyiség 6. árok, D helyiség 4. árok; D helyiség 10. árok; Barbakán — Bakonyi Múzeum, 66. 78. 1—66. 78. 27. leltári számon. — Ezúton is köszönöm az ásatónak hozzájárulását a feldolgozáshoz.
24. M. KOZÁK É. op. cit. II. rész (sajtó alatt): Vértesszentkereszten is előkerült a rozettás csempetípus, de ásatója máshogy keltezi.
25. HOLL 1958, 251. 1., 59—60. kép: sasos címeres csempék a IV. csoportból és kisebb másolat.
26. HOLL I.: A kaposszentjakabi kályhacsempék. Somogyi MK 2 (1975) 209, 214. térkép; régebbről ismert darabok HOLL 1971, 183—184.
27. MAGYAR K.: Az ötvöskónyi Báthori-várkastély. Somogyi Múz. Füz. 18 (1974) 46—47, 41. kép. Szerző és mások véleményével ellenkezőleg ez a pelikán nem a Rozgonyi vagy Batthyány család címerét jelenti; e kályha csempesorozatában vallásos szimbólum. L: HOLL I.: Heraldikai megjegyzések. ArchÉrt 111 (1984) sajtó alatt.
28. B. SZATHMÁRI S.: Előzetes jelentés . . . ArchÉrt 101 (1974) 47. U.ő: Kályhacsempék a tatai várból I. (sajtó alatt)
29. B. M. SZŐKE—E. T. SZŐNYI—P. TOMKA: Ausgrabungen auf dem Káptalandomb in Győr. MittArchInst 8/9 1978/79 (1980) 140—141, Tf. 84.
30. HOLL I.: Somogyi MK 2 (1975) 215.
31. PAMMER N.: Rég. Füz. 21 (1968) 57; 22 (1969) 75; 23 (1970) 80—81. A feldolgozatlan leletanyag a Bakonyi Múzeumban; a beszámolókban a leleteket nem említi meg.
32. Külföldön, így Cseh- és Morvaországban is a másolatok és közvetlen hatások dominálnak. Eredeti kályha csak egy cseh várban, egy morva várban és Brnóban mutatható ki: HOLL 1971 és P. MICHNA, FolArch 25 (1974) Abb. 6.

IMRE HOLL

KACHELN IN TRANSDANUBIEN

(Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundendert)

Die Einleitung handelt über die Forschungsgeschichte der Kacheln' und über die Verarbeitungsmethoden. Es ist möglich festzustellen, dass früher — da die Definition der alten Funde ungewiss war, vor allem die kunstgewerbliche Definition — ein Fund im allgemeinen definiert worden ist, und da waren die stilkritischen Methoden eben so ungewiss. Erfolge, die begreifend waren, sind die Kachelöfen gewesen, die im Ganzen zurückgeblieben sind. Schwierigkeiten hatten wir aber da darum, weil wir solche wenig gefunden haben. Als sich die mittelalterliche Archäologie entwickelt hat, haben wir Möglichkeiten gehabt neue Methoden zu gebrauchen: die ganze Sammlung zu untersuchen, die Hilfe der stratigraphischen Angaben, die Angaben der Fundortgeschichte. Bei den Ausgrabungen an dem Palast in Buda haben wir bei der Funduntersuchung die neuen Methoden mit technologischen und typologischen Untersuchungen ergänzt, und die auf diesem Wege errreichten Gruppen haben wir mit heraldischen und ikonographischen Angeben definiert.

Die im königlichen Hof in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts aufgestellten Kachelöfen haben wir in fünf Gruppen geteilt. Jetzt können wir mit Hilfe der neuen Angaben unsere in Transdanubien bekommenen Erfahrungen ergänzen. In Bezug auf die neuen Funde muss ich da die in Várpalota gefundenen Stücke erwähnen: der grösste Teil dafon gehört in die I. Gruppe (die daher gehörende Budaer Kachelöfen sind zwischen 1408—1415 hergestellt worden). Zu den schon bekannten Typen (3—6. Abb.) gehören neue unbekannte Type (7—10. Abb.) Die technologischen Eigenschaften sind die selben (Kachel, Glazur, Farbe). Es kann sein, dass die Hofwerkstatt inzwischen neuere Lieferungen gesucht hat, und damit hat sie ihren Motivschatz ergänzt. So ist es möglich geworden, dass sie die Kachelöfen nicht ganz der alten Form nach hergestellt haben. Die sind aber nur einige Jahre jünger, als die vorigen. Neue Stilunterschiede sieht man an den neuen Negativen. Die sind vielleicht schon den Positiven nach des alten Meisters hergestellt worden; oder haben sie diese irgendwo erworben. — Nur die Definition zweier Kachelstücke ist ungewiss. (13. Abb.)

Dass die ritterförmigen Öfen von der Werkstatt aus in Transdanubien geliefert worden sind, dazu haben wir Angaben in Várpalota (16. Abb.), bei Miklós Ujlaki, der für König László V. ein treuer Diener gewesen ist. In anderen Festungen finden wir dazu auch Beweise, und ausserdem noch in zwei städtischen Häusern (Sopron, Győr). Ein Ofen war im zisterzienser Kloster in Pilisszentkereszt (Abb. 15.). Den neuen Funden nacht ist es zu beweisen, dass die Lieferungen ausser Transdanubien in der Böhmen und in Mähren zu finden sind.

KUBINYI ANDRÁS

A PARASZTSÁG HÉTKÖZNAPI ÉLETE A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A 13. században és a 14. század elején különböző szabad és nem szabad elemekből kialakult a jogilag egységes jobbágyosztály (iobagiones)[1]. A jobbágyokhoz számították mindazokat, akik földesúri függésben éltek, pénz-, termény- és munkajáradékkal tartoztak. A földesúri joghatóság alá tartoztak, de rendelkeztek a szabad költözés jogával. Ezenkívül a királynak is kötelesek voltak kapunként adót fizetni (kapuadó)[2]. Jogilag a jobbágyokhoz tartoztak a földesúri függésű városok és piachelyek polgárai is, bár ezek nem voltak parasztok. Így a jobbágyosztály tágabb fogalom, mint a parasztság.[3] Ezzel szemben néhány privilegizált csoport nem tartozott ide, mint például a kunok, jászok, székelyek, akiknek a szabadságát azonban nem mindig ismerték el.[4] Ide számítható még sok kisnemes, ún. egytelkes nemesek, akik saját telküket maguk művelték, de teljes nemesi joggal rendelkeztek. Számuk a középkor végén 18—20 000 családra tehető.[5]

A magyarországi parasztság hétköznapjainak legfontosabb történeti forrásai azok a periratok, amelyek hatalmaskodások kivizsgálása során keletkeztek. Ezek a hatalmaskodások legtöbbször a földesurak vitájából támadtak, mégsem ők voltak azonban a legfőbb károsultak, hanem parasztjaik. Személyes viszályok mellett előfordultak ilyen esetek szomszéd falvak között is. Három szomszédos falu például 40 forint bírságban egyezett meg egy hatalmaskodás kapcsán, és a megyei bíróság is elismerte az egyezség érvényességét.[6]

Mivel a hatalmaskodások minden évszakban, illetve minden paraszti munkánál előfordultak, a periratok és vizsgálatok alapján igen plasztikus képet kapunk a késő középkori falu mindennapi életéről.[7] A legfőbb forrás azonban összesített kárösszeget említ, csak néhány esetben szerepelnek az elrabolt vagy elpusztított tárgyak különkülön, értékükkel együtt. Másrészt alig vannak paraszti végrendeletek, és még ritkábban paraszti háztartásokra vonatkozó inventáriumok.[8]

Az írásos források igen kevés adatot tartalmaznak a paraszthézról, az olcsó háztartási eszközökről vagy a paraszti ékszerekről. Az ásatások adatai azonban éppen ezen a területen gazdagítják ismereteinket, a falvak kutatása mellett a temetők is jó anyagot tárhatnak a kutatás elé.

A temetőkben a korai időszakban nagyon kevés mellékletet találunk, ezzel szemben a késő középkorban gyakoriak a ruhadíszek, ékszerek a sírokban.[9]

A késő középkori falvak nagysága területenként változott. Egyes megyékben a kis falvak voltak a jellemzőek, míg másokban ennek ellentmondó megfigyeléseket tehetünk.[10] Szabó István különböző források alapján 1886 falu háztartásszámát gyűjtötte össze az 1401 és 1526 közötti időszakból, és a következő megoszlást találta:[11]

40,8% -a a falvaknak	1—10 háztartás
43,5% -a	11—30 háztartás
15,7% -a	ennél nagyobb

A kisnemesi falvak általában aprók voltak, előfordult azonban, hogy 25—30 nemes család élt egy településen.[12] Az ilyen eredmények jelentős hibaforrást is tartalmaznak. Egyrészt olyan forrásokra épülnek, amelyek a telekkel rendelkező parasztok háztartását írják össze, míg a saját házzal nem rendelkező zselléreket (inquilini) nem veszik mindig figyelembe. Másrészt az oklevelek tartalmaznak adatokat a háztartások nagyságára vonatkozóan is.[13] Ez azonban összefügg a házak nagyságával is.

A földesúri adózás alapja a telek (sessio) volt.[14] A nagy területen elterjedt szőlők nem tartoztak a telekrendszerhez, és ezeket a parasztok szabadon elidegeníthették.[15] Így voltak olyan zsellérek, akik különböző körülmények hatására tehetős szőlőbirtokosokká váltak. A 16. század elején Battyán faluban 27 paraszt termesztett gabonát, de csak öt volt közöttük, akik nem rendelkeztek szőlővel. Ezzel szemben 63 olyan paraszt volt, akik nem termesztettek gabonát, csak szőlővel foglalkoztak, de így jogilag zsellérnek számították.[16] Általában azonban az inquilini név alatt a szegényeket értették. Egyes falvakban a telkes jobbágyok elkülönülve laktak a zsellérektől, akik a kertek mögötti kunyhókban éltek.[17] A legtöbb zsellérnek nem volt saját háza, így az özvegyeknek, elszegényedett rokonoknak, napszámosoknak, szolgáknak, cselédeknek.[18]

A családszerkezet szintén meghatározta a paraszthézak nagyságát. A nagycsaládoknak, ahol több generáció élt együtt, nagyobb házra volt szükségük, mint a kiscsaládoknak. Ismerünk ugyanis középkori adatokat nagycsaládokról, de az valószínűleg nem volt elterjedt forma.[19] A mohácsi csata idejéből (1526) egyetlen olyan forrást ismerünk, ahol egy falunál a gyermekek számát is feltüntették. Alsónyéken 44 ház állt, amelyben a nemeseket és a papot leszámítva 346 személy élt, vagyis házanként átlagosan 7,9. A házaknál csak a családtagokat említik, de előfordul nagy-

és kiscsalád is. Egyes házakban például csak néhány személy élt (3—4), míg máshol három generáció lakott együtt.

Egy esetben például egy özvegy két házas és két nőtlen fiával lakott együtt. Az egyik fiúnak hat, a másiknak három gyermeke volt, így összesen a két feleséggel együtt tizenhatan éltek a házban. A falu paraszti lakossága között tizenegy özvegyasszony és egy özvegyember volt. Ezenkívül még 49 házaspár, 124 nőtlen férfi, és 112 hajadon lakott itt. A férfiak és nők száma megközelítőleg azonos volt.[20]

A kutatás a legelterjedtebb Árpád-kori lakóháznak a kisméretű, földbe mélyített, egyhelyiséges, kemencés házat határozta meg.[21] A 16. században az ilyen gödörházak már igen ritkák voltak, az épületek általában a földfelszínen álltak. Ugyanakkor az egyhelyiséges házak fokozatosan két-, később háromhelyiségessé váltak. Ha eltekintünk a külön álló és gyakran a ház mellett épített pincéktől, akkor már gyakorlatilag csak föld feletti épületek voltak. Sarvalyban 3—4, sőt 5 helyiséges házakat tártak fel,[22] de a főváros közelében levő Csuton voltak épületek háromnál több helyiséggel is.[23] Elképzelhető, hogy a nagyobb házakban nagycsaládok vagy több zsellér lakott együtt.

Az oklevelek gyakran említenek faszerkezetes paraszthazakat. A fának nagyon fontos szerepe lehetett, mivel az erdőhasználat és fafuvarozás kapcsán is gyakran említenek hatalmaskodásokat.[24] A fa azonban nemcsak építőanyagként, hanem tüzelőként is fontos volt. Az Alföldön, ahol szalmával, nádal, trágyával tüzeltek és főztek, faszerkezetes házak is álltak.[25] Számos forrás említi, hogy a parasztok elköltözéskor magukkal vitték házukat.[26] Ez ellen a földesurak általában sikertelenül küzdöttek, amit jól mutat az is, hogy a falvakban nemcsak olyan puszta telkek voltak, amelyeken ház állt, de olyan épület nélküliek is, amelyek utolsó tulajdonosa még név szerint ismert volt.[27] Az 1495-ös törvény 22. cikkelye megtiltja, hogy domos, aedificia, sepes, et quaecunque alia ligna per eosdem ibidem terris jam infixa, abducere nullo modo praesumant, amikor egy másik földesúrhoz költöznek.[28] Az oklevelek ritkán említenek kőből épült paraszthazakat. Csut azonban kivétel, mivel itt kőházak álltak. Másutt az ásatások sem hoztak felszínre a falvakban kőházakat, a földesúri és plébániaépületek kivételével.[31]

Az Alföldön a házak cölöpökkel megerősített, kétoldalt sárral tapasztott földfalakból álltak. Ha az egész ház agyagból épült, akkor a fal felső része nád- vagy vesszőfonadékból állt.[32] A Dunántúlon, de az Alföldön is álltak gerendavázas épületek, ahol az alsó gerendák alatt gyakran kövek voltak.[33] Számos háznál készült pince, amelyeket kőből vagy faszerkezettel építettek.[34] Az ún. alföldi háztípust, amely a legelterjedtebb lehetett, a régészet az Alföldön tudta kimutatni. Előfordult azonban a Dunántúlon is, noha az említett csuti és sarvalyi ásatások egészen más formát hoztak felszínre.

Az alföldi típus két- vagy háromhelyiséges. Az épületek 9—21 m hosszúak, és 4—6 méter szélesek voltak. A háromhelyiséges ház középső része volt a konyha, nyitott tűzhellyel. Ebből nyílt a szoba, amelynek kályháját a konyhából fűtötték, vagyis füstmentes volt. A harmadik helyiség szintén a konyhából nyílt, a szobával ellentétes oldalon. Ezt gyakran csak utólag építették fel. Funkciója nem ismert, kamra, gazdasági helyiség vagy istálló lehetett. Itt találták a legtöbb gazdasági eszközt. Egyes esetekben a konyha előtt faoszlopokon nyugvó tornác is volt. Gyakran a konyha hátsó falához kemencét építettek, más esetekben viszont a kemencék házon kívül voltak.[36] Az oklevelekben különféle nevekkel illetik a paraszthaz helyiségeit (stuba, camara, coquina, praetorium, cellarium), de ezek megfelelnek az ásatásokból nyert adatoknak.[37]

Igen ritkán említenek istállókat, és más melléképületeket. Ezek gyakran körben nyitott, fedett épületek voltak.[38] Eddig az ásatásokból is csak kevés gazdasági épületet ismerünk.[39] A forrásokban említett istállók és gazdasági épületek majdnem mindig a házaktól elkülönülve álltak.[40] Számos esetben ezek az építmények azonban a lakóházzal alkottak egységet. Már említettük, hogy van egy olyan lehetőség, miszerint a házak harmadik helyisége istálló volt, de ennek kicsi a valószínűsége. Sajnos az oklevelek a kérdésre nem adnak választ. Kiindulási pontot nyújthat azonban a következő epizód: 1525-ben egy földesúr felfegyverzett parasztjai megtámadták egy falusi bíró házát, szétvágták a házfalat — valószínűleg fakonstrukció volt — és elraboltak 575 köböl (cubulos) tisztított gabonát.[41] Ez olyan nagy mennyiség, hogy aligha gondolhatunk arra, hogy ezt egy kamrában tárolták. (Más tényezők is erre utalnak.)

Az udvart körülkerítették, és legtöbbször egy nagy kapu nyílott az utcára, néha azonban hátra a kertek felé. Ebben az esetben az utcára csak egy ajtó nyílt, mint a kisparasztok udvaránál. Ez a kapu volt az állami adózás alapja.[42] A kertek, szérűskertek az udvar mögött helyezkedtek el.[43] Ahogy már korábban említettük, a házaknak csak egy ajtajuk volt, amely a konyhába vezetett. Voltak azonban olyan épületek is, ahol minden helyiségnek külön kijárata volt.[44] Az ajtók zárására legtöbbször lakatot használtak, ami leletként is igen gyakran előfordul.[45] A házak belső berendezése szegényes volt, ágyból, székekből, asztalokból és ládákból állt.[46] Az ágy alatti rész tároló lehetett,[47] valószínűleg azért is, mert a kelengye nagy része ágyneműből állt. Számos adat maradt fenn ágyneműkről, különösen különféle párnahuzatokról. Ezek ára még ugyanazon falun belül is váltakozott, például 4 és 25 denár között. A párnákat pehellyel töltötték. Az ágyterítők viszonylag drágák voltak, egy darab 5 forintot is ért. Egy kirabolt paraszttól mindamellett két ilyet is elvittek. Legtöbb esetben lepedőről is szó esik. Értékük 18 és 25 denár között mozgott, de két új, ex sindone készült darabot 1 forint 75 denárra értékeltek. Az összes idézett adat ugyanannak a rablásnak a tárgyalási jegyzőkönyvéből származik.[48] A rablások kivizsgálásakor gyakran említik, hogy az emberek az ágyban ruha nélkül aludtak.[49] A korábbi évszázadokban gyakori volt, hogy a férfiak az állatokkal aludtak,[50] de nem

tudjuk, hogy a késő középkorban is megvolt-e ez a szokás.

Asztal- és más kendőket is nagy számban említenek. Egyes esetekben ezeket arany és selyemszálakkal himezték ki, ezért aztán drágák voltak.[51] Ágyneműt, kendőket, ruhákat, pénzt és ékszereket együttesen res scrinialesnak nevezték, és ezeket általában ládában tartották.[52] Emellett létezett még egy tárolási lehetőség: számos ásatásnál került elő, elsősorban a kamra agyagpadlója alatt — főként méhkas alakú — tárológödör. Egy pásztói ház ilyen gödre tele volt ép háztartási eszközökkel.[53]

Az eddig bemutatott kép egy tekintetben azonban nem egészen tiszta: a parasztházak bemutatásakor kisebbek a különbségek, mint ahogyan az a háztartási eszközökből kitűnik. Természetesen elképzelhető, hogy egyes esetekben néhány paraszt legértékesebb dolgait el tudta rejteni. Az eddigi adatok ezzel szemben azt mutatták, hogy egyáltalán nem rendelkezett minden paraszt gazdag háztartással. Ez érvényes a ruházatra és az ékszerekre is. Az egyszerű paraszt ruhája valószínűleg hasonló volt ahhoz, amit a cselédek a földesúrtól évente kaptak. Ez magába foglalta a lábbeliket (calciamentum, sotularium, ocrea a harisnyákat (caliga) — ez utóbbi valószínűleg harisnyanadrág, amely Kelet-Magyarországon egészen a 20. századig használatban volt, és szürke posztóból készült. A tulajdonképpeni ruha az ing (camisia), a szintén szürke posztóból készült tunica, és a hacucanak nevezett ruhadarabokból állt. Gyakran szerepel a legtöbbször subának nevezett bunda is.[54] A parasztok azonban viseltek a földesúri szolgák ruháinál jobb darabokat is. Fő ruhadarabként a pileus, a pallium és a tunica szerepel. A pallium valószínűleg egy hosszú felső ruha lehetett. Az elrabolt tárgyak között szerepel egy zöld tunica in forma toge wlgo kewnthes facte, amely 3 forint és 25 denár értékű volt.[55] A pallium is köntösszerű darab lehetett. A pallium és a tunica mind női, mind férfiruhaként előfordul.[56] A női tunica szoknya volt, egy 1498-as oklevél a tunica vulgo zoknya[57] fogalompárt említi. Egy Somogy megyei esetnél 1513-ban 13 tunicát raboltak el, amelyek közül 3 külföldi posztóból készült (pwrgumal). Kettő ezek közül, egy vörös és egy barna, igen értékes volt, mindkettőnek hermelingallérja volt, a vörös 5, a barna 3 forintot ért. Egy paraszt pedig egy 1 forint 75 denár értékű sárga tunicával rendelkezett. A sárga szín általánosan elterjedt volt a hétköznapi életben is. A kötény (kethen) férfiviseletként jelenik meg, 10 denár értékű volt. Pileus alatt kalapot vagy sapkát értettek. Az említett rablásnál két pileusról esik szó, amelyek egy ember tulajdonában voltak: az egyik fekete birkabőrből volt, a másik széles posztóból készült.[58] Ásatásoknál nemezsüveg maradványok is kerültek elő.[59] A periratokban szinte mindig csak ez a három ruhadarab szerepel, valószínűleg azért, mert ezeket rabolhatták el leginkább a nyílt utcán a parasztoktól. Egy utazó nemes például megtámadott az erdőben egy parasztot, és többek között új pileusát vette el.[60] Egy másik esetben egy birkapásztor pileusát ragadták el.[61] A nők fejkendőt hordtak. Ritkábban fordul elő a paraszti öltözet részeként a ioppa. Ha megfigyeljük a falvakban elkövetett rablótámadásokról szóló iratokat, akkor kitűnik, hogy a parasztok legfeljebb 1—2 felsőruhával rendelkeztek. Külföldi posztót ők is viseltek, de több és jobb ruhadarabja csak a gazdagabb parasztoknak volt. Csak az ingek száma volt viszonylag nagy. 1470-ben Szabolcs megyében 16 paraszttól 57 inget raboltak el. Több parasztnak volt 5—9 inge.[62] A prémek is gyakoriak voltak, különösen a birka és róka.[63] A lábbeliek pedig ugyanolyannak tűnnek, mint a szolgáké.

A parasztok gyakran viseltek olyan színű és anyagú ruhát, mint a szegényebb nemesek, városi polgárok. Ez valószínűleg nem véletlen, mivel nem maradt fenn középkori magyar ruhaszabályzat. A zsidókra és prostituáltakra vonatkozó előírásokon kívül csak kettőt említhetünk: rézsarkantyút csak azok viselhettek, akiket a király lovaggá ütött, vagy a határokon hadiszolgálatot teljesítenek. Másrészt a nadrágon és más férfiruhadarabokon a királyi udvar emberein és a főnemeseken kívül más nem viselhetett rojtokat.[64] Így legtöbb esetben csak a mindenkori gazdasági helyzet szabott határt a ruhaluxusnak. Egyébként éppen a sarkantyúviseléssel kapcsolatos rendelet mutatja azt, hogy Magyarországon nem volt ruhaszabályzat. Az in confinibus continens serviens atque militans igen gyakran paraszt is lehetett, ahogy azt még később látni fogjuk. Amennyiben pedig ugyanolyan sarkantyút hordhatott, mint a király által lovaggá ütött nemes, nehezen képzelhető el, hogy ruházkodásában továbbra is a paraszti hagyományoknak felelt volna meg.

A magyar paraszt ruházatáról az oklevelek alapján nyert képet az ásatások megerősítették, de differenciálták is. A temetőásatások során ékszerek és ruhadíszek is előkerültek. A késő középkori sírok utalnak a parasztság vagyoni differenciálódására is. A 13. századtól nő a sírmellékletek száma (ékszerek, ruhadíszek), de még a késő középkorban is több mint a fele a síroknak melléklet nélküli, eltekintve a számos koporsó- és halottilepel-maradványtól. Így például a csuti temetőben, amely a 14. századtól a 16. század elejéig volt temetkezőhely, a 203 sírból csak 63-nál volt melléklet (30%). A későbbi síroknál ez az arány növekedett.[65] Más temetők hasonló képet mutatnak.[66] Így arra lehet következtetni, hogy néhány gazdagabb paraszt volt, akiket, illetve akiknek gyermekeit viszonylagos pompával temethették el. Az ékszereknél a 14. században változás következett be. Az addig igen elterjedt fülbevalók szinte teljesen eltűnnek, de a karperecek is ritkábbá váltak.[67] Legjobban az alföldi parasztság ékszerei ismertek. Ugyanazok az ékszerek — természetesen költségesebb kivitelben — előfordulnak a nemeseknél és főnemeseknél is.[68] Igen gyakori fejékszer a párta. Számos típusa ismert, ezüsttel vagy rézzel vagy akár gyöngyökkel, flitterekkel, spirálokkal díszített darabok ismertek. Vannak réz- vagy nemesfémszállal kivarrt vagy hímzett darabok is. Néhány esetben olyan maradványok is előkerültek, amelyekre a díszítést felerősítették. Így Csuton például egy bőralap maradt meg, továbbá szövet- és kék bársonyrészek.[69] Bársonypárta máshonnan is ismert, például Kaszapérről, de vannak gyékényanyagú párták is.[70] Ez a fej-

ékszer fiatal nőknél és gyermekeknél fordul elő, de ritkábban idősebb nőknél, sőt férfiaknál is.[71]

Az ékszerek másik nagy csoportja a veretes vagy díszített öv. Ezeket pártaövnek nevezték, ami utal a pártával való rokonságára. Pártaövként általában férfidíszövet értettek, habár ez főként a nők és gyermekek ruházatához tartozott. Díszítése hasonló a fejékszerekhez, gyakran formailag megegyezőek a pártán és övön levő díszek.[72] Csak az övcsatok és a díszített fém vagy csont szíjvégek hiányoznak természetszerűleg az utóbbiaknál.[73] Emellett előfordulnak kárminvörös selyemövek is.[74] További ékszerként nagy számban kerülnek elő bronz- és ezüstgyűrűk,[75] ezüst ruhadíszek, különféle csatok, gombok. A fémdíszek öntöttek vagy préseléssel készültek. Mivel számos verőtő is előkerült — sőt olyan is, amelynek ugyanaz a mintája, mint egy megmaradt ékszernek —, ezek a belföldi tömegáru közé tartozhattak, még ha néhány esetben külföldi eredet is elképzelhető.[76]

A temetőásatásokon nem került elő hermelinszegélyes szoknya, de drága anyagból készült szegélyű ruhák igen. Egy csuti férfisírban ezüstszálas ruhadarab volt.[77] Kaszaperen,[78] de más lelőhelyeken is[79] több sírban csipkés szélű ruhák voltak, amelyek legtöbbször aranyszállal készültek, és selyemre voltak erősítve. A parasztoknak csak egy — valószínűleg igen kis — része tudott ilyen kifejezett luxust megengedni magának. A sírokból előkerült szórványos ruhadarabok nem teszik lehetővé, hogy színeket is megállapítsunk. Csak két, kunok által lakott faluban (Orgondaszentmiklós, Asszonyszállás) sikerült kétségkívül lila színű ruhákat megfigyelni. A lila a kunoknál valószínűleg a gyász színe volt.[80]

A parasztok fegyverviselését az 1514-es parasztháborúig nem korlátozták. A megtorló törvény 60. cikkelye megtiltja a javadalom nélküli papok és diákok számára, hogy arma vel pixidest viseljenek, külföldi utazás kivételével. A hajdúknak kasztrálás terhe mellett tilos volt cuspides et alia armát viselni. A parasztnak a jobb kezét kellett levágni, ha pixidest birtokolt.[81] A feudális rend számára tehát a hajdúk voltak a legveszélyesebbek, a parasztok puskán kívül viselhettek fegyvert. A törvényt azonban nem tartották be. Amikor 1518-ban egy földesúri ember vezetésével parasztok egy nemesi birtokot szabályszerűen megostromoltak, még gondolhatunk arra, hogy a puskákat a földesúrtól kapták.[82] De ettől függetlenül is voltak olyan parasztok, akiknek puskájuk volt, mint ahogy a következő epizódból kiderül: Egy utazó nemes és két kísérője kirabolt egy parasztot, aki éppen a szőlőjébe ment, elrabolva puskáját és baltáját. A paraszt ezután a szomszéd faluba sietett, ahol éppen búcsú volt, vagyis sok ember gyűlt össze. Segítségükkel elfogták a nemest. Végül is per indult a parasztok földesura ellen. Az eljárásnál a bíró ugyanaz a Werbőczy volt, aki az 1514-es törvényeket szerkesztette. A nemesember vádját elvetették, habár a paraszt tiltott fegyvert viselt, és egy nemes ember szabadságát megsértették.[83]

Természetesen nem volt minden parasztnak tűzfegyvere. A leggyakrabban említett paraszti fegyverek közé a következők tartoztak: a bicellusnak nevezett tőr, íj és nyíl, a kard (gladius) a buzogány (clava) és a dárda (hasta)[84] A törvény előírta a földesurak számára, hogy háború esetén meghatározott számú jobbágy után egy-egy harcost küldjenek a királyi seregbe (telekkatonaság). Zsigmond király 1435-ös Decretum minusa elrendelte, hogy ezek lovasok legyenek, és íjat, tegezt, kardot és tőrt kell viselniök.[85] Az 1518-as tolnai törvény egy másik rendelkezést hoz: a lovasoknak lándzsa és pajzs (lancea et clypeus) kell, az észak-magyarországi megyékből viszont pedites pixidariost kell küldeni.[86] A telekkatonaság harcosai egyrészt zsoldosok lehettek, másrészt volt közöttük sok paraszt is. 11 megyében pedig egy különrendelet volt érvényben. Itt paraszt katonák voltak, akiket a források huszárnak vagy voinicinek neveznek. Ezek nem fizettek állami adót, de ennek fejében a határon hadiszolgálattal tartoztak.[87]

Ásatások során is előkerültek fegyverek, például Muhiban kardok, nyílhegyek, buzogányfejek, egy sisak orr-része, puskarész és számos sarkantyú.[88] A csepelyi fegyverleletek, egy kovácsoltvas buzogány, balta, számszerűjhoz tartozó nyílhegyek stb. különösen érdekesek. A buzogány más gazdag leletekkel együtt egy késő középkori gödörházból került elő. Az ásató véleménye szerint a ház tulajdonosa kisnemes lehetett. A faluban több, ehhez a réteghez tartozó család volt.[89]

A háztartási eszközök nagyrészt ásatásokból ismertek. Ez egyrészt nagy mennyiségű kerámiát, illetve fémtárgyakat jelent. A házi kerámia különböző típusai, ezen belül az ausztriai importkerámia is, igen változatosak. A középkor végén már a szemes kályhák sem számítottak ritkaságnak.[90] Kis üvegpalackokat is említhetünk.[91] A fémtárgyak között előfordulnak mezőgazdasági eszközök, mint sarló, kasza, ásóvasalás, ekevas, balta, fejsze, kapa stb., továbbá kocsivasalások. Az állattartás emlékei, zabla, patkó, kolomp stb. A leletanyag többi része csekélyből, villákból, fémedényekből és vödörrészekből áll. Nem hiányoznak a falusi kézművesség (kovács), a szőlészet, a halászat és vadászat eszközei sem. Ezek részletes tárgyalásához azonban egy külön tanulmányra lenne szükség.[92]

Már említettük, hogy gazdagabb és szegényebb parasztok voltak, vagyis valószínűleg igen nagy volt a parasztok közötti differenciálódás. Ez a parasztságnak mind a nemesi, mind a jobbágyi részére érvényes. Amikor egy olyan nemesi telekről esik szó, amelyhez csak négy hold szántó (három parcellában) és jelentéktelen erdőrész tartozott, akkor egy viszonylag szerény birtokosra gondolhatunk.[93] A parasztság differenciálódása jól lemérhető a jobbágytelkek osztódásából. Egyrészt fél, negyed, sőt nyolcad telkek is vannak, viszont egyes parasztok több telekkel rendelkeznek. A csak kis számban megmaradt egyházi tized- és földesúri kilencedjegyzékek alapján az igen gazdag parasztok vékony rétegével szemben a szegényparasztok sokkal nagyobb csoportja állt.[94] Hasonló képet mutatnak a rendkívüli földesúri adók is. 1469-ben Baranya megyében 814 parasztot adóztattak meg. 7,2% -uk kevesebb mint 0,4 forintot fizetett, 26,8% -uk 0,5—0,8 fo-

rintig, 61,4% -uk 1—3,5 forintig, 4,6% -uk 4—8 forintot fizetett.[95] A hatalmaskodásoknál szereplő károsszegek szintén a parasztság differenciálódására mutatnak. Erre a következő példa: A 16. század elején a Vasmegyericsei uradalomban 187, és Tétényben 66 paraszt szenvedett kárt (1. táblázat)[96] A 3 forint alatti károsszegek nagy száma azért érdekes, mivel ugyanez az állami adóösszeg felmentés határa.[97] Természetesen valószínűtlen, hogy a károsult parasztok mintegy fele ugyanolyan szegény volt. Ugyanebből a forrásból kitűnik, hogy ugyanazon faluban nagyon gazdag, és igen szegény parasztok éltek egymás mellett.

1. tábla. Két példa a károsszegek differenciáltságára

Kár forintban	Vasmegyericse		Tétény	
	szám	%	szám	%
0,32– 3	99	52,9	27	40,9
3,01– 6	42	22,5	21	31,8
6,01–10	23	12,3	7	10,6
10,01–40	22	11,8	11	16,7
100	1	0,5		
	187	100,0	66	100,0

Jelenlegi információink azonban túlnyomóan a gazdag parasztok vagyoni helyzetére vonatkoznak. Így például egy pilisi paraszt végrendelete igen gazdag emberre mutat (1510). Egész vagyonát — amelyet azonban sajnos nem részleteztek — és ménesét fiára hagyta. Ezenfelül még további 17 lovat, 12 ökröt, 25 tehenet és 4 borjút el tudott ajándékozni. Továbbá még 80 forint 25 denárral tartoztak neki, nagyrészt boreladás kapcsán. Még saját földesura és annak felesége is adósai közé tartozott, 15 forint 60 denárral.[98] Ennek a parasztnak a gazdagsága az állattartásból és a borkereskedelemből származott. A magyar állatexport konjunktúrája nemcsak piachelyeken, hanem az alföldi falvakban is létrehozott egy anyagi jólétben élő, vékony paraszti réteget. Erre egy másik példa: a 15. század közepén említenek egy gubacsi parasztot, aki állattartással és kereskedelemmel foglalkozott. Erre a célra bérbe vette a szomszéd birtokosok pusztáit. Gazdag polgárok tartoztak adósai közé. Később maga is Pesten telepedett le, ahol hamarosan városi bíró lett. Végül megvásárolta a bérelt pusztákat, és a nemesek közé emelkedett.[99]

Gazdag parasztok azonban nemcsak az állattartó területeken voltak. Egy inventárium, amely egy Fertő tó melletti paraszt vagyonát írta le, a következőket tartalmazza: 6 ökör, 4 tehén, 3 borjú, 62 disznó, 4 ló, 2 vasalt kocsi, száznál több kepe búza és zab, 28 hold vetés, 12 méhkas, 5 szőlő, egy halászháló a Fertő tónál, 2 nagytál, 4 nagy kanna, egy rézmozsár és három asztal. A többi dolgot mint res domesticas satis hebet foglalták össze.[100]

A parasztság felső, gazdag rétege kihasználta azt, hogy 1514 után elméletileg megtiltották a szabad költözést, de általában őket is érintette az erőszakos költöztetés.[101] A gazdag parasztok a mezővárosokba vagy a városba költöztek, ahol szabadabban élhettek. Az egészen szegények azonban ugyanolyan mobilisak voltak.[102] Ebből a szempontból érdemes megfigyelni, hogy a 15. században nem csupán a pusztákat, hanem a lakott falvakban levő pusztatelkeket gyakran gazdag parasztok vették bérbe. Ugyanakkor a zsellérek és szegényparasztok száma is nőtt. Az uralkodó osztály megkísérelte, hogy a zselléreket az elhagyott telkekre visszaültessék, de legtöbbször sikertelenül.[104]

A temetőásatások alapján a csecsemő- és gyermekhalandóság igen magas lehetett.[105] Előfordult, hogy anyákat újszülött, vagy alig egyéves gyermekükkel együtt temettek el.[106] Gyakran lehet babonás temetkezési szokásokat megfigyelni, így például a kunoknál a koponya környékét anyarozzsal szórták be, amelynek gyógyászati szerepe lehetett.[107] A terhes nők élete nem lehetett könnyű, van arra is adatunk, hogy egy hatalmaskodásnál bántalmaztak egy gyermeket váró nőt, és emiatt koraszülés következett be.[108]

A gyermekjátékokról is vannak forrásaink, amelyek szerint a gyermekek a felnőtteket utánozták.[109] Leletként üveg-, kőgolyók,[110] csörgők[111] kerültek elő. Ismerünk esztergált kőfigurákat is, például Móriczról,[112] ahol egyértelmű volt, játékról van szó. Más esetekben csontokból faragott figurák voltak, amelyek azonban votív tárgyak is lehettek. Rákospalotán az egyik női csontváz jobb kezében átfúrt csonttárgyak voltak: egy fésű alakú, egy kis szakállas férfifej, fején stilizált koronával, szépen faragott kéz, valamint egy kettős gyöngy.[113] Felnőttjátékok is előkerültek már, például egy faluásatásnál találták a legkorábbi magyarországi malomjátékot.[114]

A gyerekek azonban a munkában is részt vettek, a fiatalabbak mint pásztorok, az idősebbek például mint szalma- vagy boglyarakók.[115] A lányok kapával dolgoztak, mint ahogyan azt egy 16. század eleji versből ismerjük, amelyben a moralizáló költő a lányok táncszenvedélyét ítéli el.[116] A fiatalok fő szórakozása éppen a tánc volt.

A férfiak és nők munkaszolgáltatása viszonylag nagy volt. Nőket főként betakarításkor említenek.[117] A gazdagabb parasztok cselédekkel és napszámosokkal is dolgoztattak.[118] A napszámosokat szénakaszálásnál és a gabona aratásánál, a szőlőben kapálásnál és szüretnél alkalmazták. Az akkor még középnemességhez tartozó Batthyány család intézője például aratáskor a szomszédos város piacán hirdette ki, hogy napszámosokat fogadnak fel.[119] A legszegényebb parasztok és a zsellérek ilyen munkákból tartották fenn magukat.

A középkor végén a kereskedelem már rendszeres volt. Csak kevés olyan falu volt, ahol egynapi járóföldön belül nem lehetett hetivásárt elérni. Az évenkénti vásárok száma állandóan növekedett. Számos heti- vagy éves vásárral rendelkező falu jogilag azonban nem volt mezőváros[120] (oppidum). Ezek gazdasági helyzete jobb volt, mint az átlagos falvaké. A parasztok gyakran felkeresték nyolc vagy több ökör vontatta vasalt szekereikkel ezeket a sok esetben igen távoli

országos vásárokat. Az út során gyakran kirabolták őket.[121]

A földesúri vadászatokon hajtóként alkalmazták a parasztokat,[122] de maguk is vadásztak. Csak az 1504-es törvény 18. cikkelye tiltotta meg, hogy szarvasra, őzre, nyúlra, fácánra és császármadárra vadásszanak. A törvény megalkotásának okait is ismerjük; sok paraszt vadászatból élt, szántójukat, szőlőjüket műveletlenül hagyták, nem voltak tekintettel az ünnepnapokra, elszegényedtek, végül rablásból éltek.[123] A csepelyi faluásatásnál marha-, ló-, disznó-, kecske-, juh- és kutyacsontok mellett vaddisznó-, őz- és szarvascsontokat is találtak.

Az árutermelés és a piachálózat kiterjedése a háziiparra épült, de a kender és len szárítására vonatkozó adatok arra utalnak,[125] hogy a falvakban szövödékkel is számolhatunk. Ez női munka volt. A tulajdonképpeni falusi kézművesek parasztok voltak, akik a helyi szükségleteket elégítették ki. Leggyakrabban ezek cipészek, szabók és kovácsok voltak.[126] az utóbbiak szerszámairól az ásatások jó képet nyújtottak. Ezekből kiderül, hogy állatgyógyászattal is foglalkoztak.[127] Az oklevelek is említik a falusi kézműveseket és szerszámaikat. Egy Somogy megyei esetnél leírják a károsult kézművesek, egy cipész, egy szűcs és egy kovács áruit és szerszámait.[128] Egy másik esetben egy fazekeas esett rablótámadás áldozatául.[129]

Igen gyakran említenek a forrásokban zenészeket. Főként hegedűsök, síposok, dobosok szerepelnek, a lantosok inkább a városokban és piachelyeken éltek. Ezek a nem utazó zenészek voltak, maguk is parasztként éltek, a falusi ünnepeken ők szolgáltatták a zenét.[130]

Úgy tűnik, hogy a parasztoknál ugyanúgy, mint a polgárságnál és nemességnél, két fő étkezés volt. A számadások alapján a prandiumnál ugyanazon ételeket és italokat fogyasztották, mint a coenánál. Sajnos a számadások, amelyekből az ételekre következtethetünk, csak a földesúri és városi környezetből ismertek. A szolgák ellátása területenként változott, de ezek az adatok kiindulási pontként kezelhetők a parasztok táplálkozására vonatkozóan. Az emberek péntek és szombat kivételével nagyon sok húst fogyasztottak. Említenek marhahúst, sültet (assatura) valamint sózott káposztát, borsót és lencsét. A baromfi nem volt gyakori. Pénteken és szombaton a hal volt a főétel, ritkábban rák, vagy sajt és vaj. Ehhez jön még a kenyér és italként a bor.[131] Ezeknek az adatoknak a szórványos előkerülése is arra mutat, hogy a parasztok ellátása hasonló volt a szolgákéhoz. A húsfogyasztás jelentős volt, és ehhez a disznó- és vadhúst is hozzá kell számítani.[132] A csepelyi és sarvalyi ásatási adatok megerősítették ezt a képet.[133]

A paraszti életben a vidám változatosságot a különféle alkalmak jelentették, mindenekelőtt az esküvők, amelyeket mindig megünnepeltek, ittak rá. Mivel a magyar parasztok szabadon költözhettek, a házasságkötést nem akadályozhatták meg. Még 1514 után is egy paraszt minden további nélkül feleségül vehetett olyan személyt, aki más földesúrhoz tartozott. Kivételt képeztek azok az özvegyek, akik egy jobbágytelken ültek.[134] Ugyanúgy, mint az esküvőket, a temetéseket is megünnepelték. A temetőben még táncoltak is, ami ellen az egyház természetesen fellépett.[135] A harmadik esemény az üzletkötés volt. A jogszerű vásárlást áldomás pecsételte meg.[136]

A kocsmákban gyakran voltak verekedések. A földesúr rendelkezett azzal a joggal, hogy a bort — azt is, amit jobbágyaitól terményjáradékként kapott — az év egy meghatározott időszakában kiárusítsa. Ebben az időben tilos volt a parasztoknak saját borukat eladni. Később gyakran kényszerítették őket a földesúri bor megvásárlására.[137] A falusi kocsmákat a földesurak többször bérbe adták. Idegenek megjelenése a kocsmákban gyakran vitákhoz vezetett. Például az egyik esetben a piacra érkezettek kocsmai tartózkodása verekedéssé fajult. Máskor alföldi parasztok északra utaztak, hogy földesuruk számára malomkövet vegyenek. Egy fogadóban megpihentek, és ott megtámadták őket.[138] Egy falusi kocsma vendégének meg kellett esküdnie, hogy egyetlen üvegpoharat sem tört össze.[139] Ezek a példák érthetővé teszik, hogy miért tiltották a törvények, hogy a kocsmákat fegyverrel látogassák.[140] Gyakran jöttek össze a parasztok egy-egy házban iszogatni. Egy ilyen esetben vita támadt több kisnemes között, hogy kinek kell a bort fizetnie. Később még egy zsák liszt kifizetése miatt is ugyanez történt. Végül az éjszakai órákban a ház előtt verekedés támadt, és a botok is előkerültek. Ennek nyomán egy kisnemes meghalt.[142]

A Kapisztrán Szt. János és Remete Szt. Pál sírjánál — ez utóbbi egy Budához közeli kolostorban volt[143] — bekövetkezett csodák jegyzőkönyvei arra mutatnak, hogy igen sok betegség volt. Mégis a parasztoknál, illetve a kis- és középnemeseknél viszonylag több volt az idős ember, mint a főnemesek és polgárok között.[144]

A parasztok temetkezési szokásairól a temetőkből nyerhetünk értékes adatokat. A koporsó általánosan ismert volt, habár számos sírban nem találtak ilyent. Gyakran tártak fel koporsókat vasalásokkal és zárral. Néha fakéregből készült a koporsó, számos sír téglával vagy kővel volt kirakva.[145] Több részletmegfigyelés utal babonás szokások meglétére. Így sok sírban egy vagy több fasződarab volt. Ezt a jelenséget a kutatás addig többféle módon magyarázta.[146] Néhány, különösen korai sírban nyílhegyek voltak, amelyeket úgy tűnik, hogy belelőttek a sírba. Ez részben a vámpírhittel függ össze. Magyarország egyes részein még a 18. században is megvolt ez a szokás, anélkül, hogy a vámpírok elleni védekezésként értékelhetnénk.[147]

Ebben a feldolgozásban a földesúri járadékok témáját, mint a hatalom egy speciális megnyilvánulási formáját, nem tárgyaltuk. Jóllehet a földesúr — és intézői — a paraszti életre állandó, jól érezhető hatást gyakoroltak. A rendszeres járadékok általában nem voltak túl magasak. A földesúrnak azonban mindig megvolt a lehetősége arra, hogy rendkívüli szolgáltatásokat követeljen.[148] Ez arra mutat, hogy nem csupán az itt idézett hatalmaskodások pusztíthatták a paraszti jómód alapját. Igazán a 16. század eleje volt az, amikor a parasztok helyzetében egy gyors roszszabbodás kezdődött.

1. SZÜCS Jenő: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok, 115. (1981) 3—65, 263—319.
2. TIMON Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, 6. kiad. (Bp., 1919) 613—621.
3. KUBINYI András: Zur Frage der Vertretung der Städte im ungarischen Reichstag bis 1526. In: Bernhardt TÖPFER (Hrsg.): Städte und Ständestaat. Zur Rolle der Städte bei der Entwicklung der Ständeverfassung in europäischen Staaten im 13. bis zum 15. Jahrhundert Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 26. (Berlin, 1980) 215—218.
4. GYÖRFFY György: A székely társadalom. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Bp., 1953) 104—116; *Idem:* A kunok feudalizálódása, Uo. 248—275; SZABÓ István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: KOVÁCSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (Bp., 1963) 94—95.
5. SZABÓ, i. m. 88—91; *Idem:* A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). (Bp., 1966) 95—99; MAKSAY Ferenc: „Le pays de la noblesse nombreuse" Studia Historica Acad. Scient. Hung. 139. (Bp., 1980) 19.
6. 1477: BORSA Iván: A középkori oklevelek regesztázása. Függelék: A Kölcsey család levéltárának középkori oklevelei. Levéltári Közlemények, 24. (1946) 64, Nr. 20.
7. SZABÓ István: A középkori magyar falu (Bp., 1969) 168—183.
8. Uo. 219—228.
9. KOVALOVSZKI Júlia: A középkori falvak régészeti kutatása. Régészeti Füzetek, Ser II. 14. (Bp., 1971) 22—30; BAKAY Kornél: A középkori temetők feltárásának és értékelésének módszertanáról. Uo. 31—33; PARÁDI Nándor: A késő középkori faluásatásokról. Uo. 37—40.
10. A középkori Magyarország településszerkezetéről utoljára MAKSAY, Ferenc: Das Agrarsiedlungssystem des mittelalterlichen Ungarn. Acta Historica Acad. Scient. Hung., 24. (1978) 83—107.
11. SZABÓ i. m. (1966) 191.
12. Uo. 200; MAKSAY i. m. (1978) 94. Nagy kisnemesi falu volt pl. Buda közelében Gercse, lásd KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig, 1541-ig. In: GEREVICH László (szerk.) Budapest története 2. (Bp., 1973) 27—28. A középkor végén Gercséről 31 nemesi parasztcsalád nevét ismerjük. Volt itt olyan nemesi telek, amely csak 4 hold és kis erdőrész volt.
13. SZABÓ i. m. (1963) 91—94.
14. IDEM, i. m. (1969) 9—19; MAKSAY Ferenc: A magyar falu középkori településrendje (Bp., 1971) 201—208.
15. Uo.; valamint MAKKAY László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Kelemen Lajos Emlékkönyv (Kolozsvár, 1957) 463—478.
16. DL 104. 125(1502)
17. MAKSAY, i. m. (1971) 127; a zsellérekre SZABÓ István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig (Bp., 1975) 69.
18. Az 1514-es törvények: Antonius FEKETE NAGY — Viktor KENÉZ — Ladislaus SOLYMOS — Geisa ÉRSZEGI (szerk.): Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. (Bp., 1979) 260
19. HOFFMANN Tamás: A paraszti munka. Ethnographia 81. (1970) 255; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Magyar jogi népszokások. (Bp., 1981) 443—460; SZABÓ i. m. (1969) 214—215.
20. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Litterae et epistolae originales Nr. 235.
21. HOLL Imre: Mittelalterarchaologie in Ungarn (1946—1964) Acta Archeologica Acad. Scient. Hung. 22. (1970) 369—373; KOVALOVSZKI Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Sashalmon. Bronzkor, II—IV. és XI—XIII. század, (Bp., 1980) 13; K. CSILLÉRY Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. (Bp., 1982) 167—208.; MICHNAI Attila: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. FolArch XXXII. (1981) 225—241.
22. HOLL Imre: Sarvaly középkori lakóházai. Arch Ért. 106. (1979) 33—51; HOLL, Imre—PARÁDI, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Bp., 1982) 23—49, 118—127. MÜLLER Róbert: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. VMMK 11 (1972) 197—200.
23. GEREVICH, László: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages (Bp., 1977) 44, 47. fig. 19.
24. 1494: Dl. 20.216; 1460: Dl. 16.631; 1469: Dl. 16.780; IVÁNYI, Béla (szerk.): Archivum Gyömröiense gentis comitom Teleki de Szék. (Bp., 1931) No. 319 (1480); *Idem* (szerk.): Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes 2. (Szeged, 1932) No. 597 (1482), No. 850 (1502), No 922 (1506) No. 1968 (1508) No. 970 (1508), 1008 (1509); ÉRSZEGI Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában 1193—1542. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5. (1971) 236, No. 24 (1469); 240, No. 257. (1476)
25. SZABÓ i. m. (1969) 43.
26. Uo. 33—41.
27. Számos adat közül most csak a 15. század második feléből származó formuláskönyvből idézünk három adatot: KOVACHICH, M. G.: Formulae solennes styli. (Pesthini, 1799) 247—248, No. 167, 274—275, No. 205, 320, No. 296; Pusztatelkekre: SZABÓ István: Jobbágyok—parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Bp., 1976) 167—172.
28. Corpus Juris Hungarici. 1000—1526. évi törvénycikkek (Bp., 1899) 576.
29. Pl. 1483-ban Kandén, a főváros közelében. Ez azonban valószínűleg egy földesúri ember lakhelye volt 1483; Dl. 18733.
30. Lásd 23. jegyz.
31. Kisnemesi kőházakról: (Csepely, Veszprém megye) KOVALOVSZKI Júlia: Ásatások Csepelyen. VMMK 8. (1969) 240—244, 35 d kép. Középkor végi ház, helyén korábban cölöpépület állt fonott szerkezetű fallal. Szintén Veszprém megyéből ismerünk kő paplakot is: CZEGLÉDY Ilona—KOPPÁNY Tibor: A középkori Ecsér falu és temploma. Arch Ért. 91. (1964) 41—64. Ezenkívül pincéket építettek még gyakran fából. Kőalapozású faházak: HOLL—PARÁDI, i. m. (1982) 118; Lásd még 33—34. jegyz.
32. SZABÓ Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp., 1938) 82; BENKŐ Elek: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti Templompartón, Studia Comitatensia, 9. (1980) 350; lásd még 36. jegyz.
33. HOLL, ArchÉrt. (1979) 33—35; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 118; MÜLLER i. m. (1972) 195—197.
34. PARÁDI Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. ArchÉrt. 106. (1979) 52—61; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 115—118.
35. Lásd 22—23. jegyz.
36. HOLL, i. m. (1970) 374. A teljesség igénye nélkül alább idézzük azokat az alföldi faluásatásokat, ahol két- és háromosztatú házak kerültek elő. PAPP László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén. Népr.Ért. 23. (1931) 138—152; SZABÓ Kálmán: i. m. (1938) 79—87; BÁLINT Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei, Dolgozatok 15. (1939) 148—154; IDEM:

A középkori Nyársapát lakóházai. MFMÉ (1962) 39—115; BENKŐ i. m. 349—350. A 13. században beköltözött kunok és jászok letelepedésük után ugyanilyen házakat építettek. MÉRI István: Beszámoló a tiszalök—rázompusztai és a túrkeve—móricí ásatások eredményeiről II. ArchÉrt. 81. (1954) 143—147; PÁLÓCZI-HORVÁTH András: A Lászlófalván 1969—1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei, Cumania 4. (1976) 275—310. SELMECZI László: The Settlement Structure of the Cumanian Settlers in the Nagykunság. In: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. by GY. KÁLDY-NAGY. (Bp., 1976) 255—262. Selmeczi L. itt egy háromosztatú ház mellett egy árokkal körülvett kerek részt talált, amelyet jurtnak határozott meg. A nyáron tehát még a letelepült, de korábban nomadizáló kunok is sátorban laktak a középkor végén. Uo. 260—261. (alaprajz, uo. 258.)

37. HOLL i. m. (1979) 50.
38. BENKŐ, i. m. 417, 158. jegyz.: HOFFMANN Tamás: Horreum — szérű — csűr? Ethnographia 70. (1959). 200—203.
39. MÜLLER, i. m. 195—201; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 25, 31—32, 43—44.
40. SZABÓ, i. m. (1969) 30, 42, 44.
41. Dl. No. 259.654
42. SZABÓ, i. m. (1969) 13, 24—26; MAKSAY, i. m. (1971) 116—117.
43. Lásd 39. jegyz. HOFFMANN i. m. 171—206; SZABÓ i. m. (1969) 44—49.
44. SZABÓ Kálmán i. m. 86, Sarvalyon a legtöbb helyiség az udvarra nyílt; HOLL i. m. (1979) 49; HOLL—PARÁDI i. m. 119.
45. SZABÓ Kálmán i. m. 86. Kulcsok, zárak, ajtó- és ládavasalások gyakran kerültek elő, MÉRI i. m. 147; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 51—54. Úgy tűnik, hogy az alföldi falvakban a vasszerelvényeknek nagyobb szerepe lehetett, mint a Dunántúlon, ahol sok fa volt, uo. 51.
46. K. CSILLÉRY i. m. 209—298, SZABÓ i. m. (1969) 220—223; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 54.
47. Monumenta rusticorum . . . 482.
48. RADVÁNSZKY Béla — ZÁVODSZKY Levente (szerk.): A Héderváry család oklevéltára 2. (1922) 389—395, SZABÓ i. m. (1969) 221.
49. Uo. 220; Dl. 82.336 (1511)
50. FRAKNÓI Vilmos (szerk.): Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis 1. (Bp., 1896) 327—328.
51. Egy alkalommal 5 paraszttól 6 asztalkendőt raboltak el (mensale), amelyek értéke 15—32 denár volt. 6 paraszt veszített el kézkendőket (manutergium) összesen 14 darabot, amely közül 10 olcsó volt, 2—8 denár, két szlavóniai azonban 32 denárt ért, két másik pedig, amelyek sindonea karmasino suta et adornata voltak, másfél forintot értek. 1513. RADVÁNSZKY—ZÁVORSZKY i. m. 389—395.
52. SZABÓ i. m. (1969) 222—223; K. CSILLÉRY i. m. 258—272.
53. VALTER Ilona rövid jelentése: ArchÉrt 106, (1979) 290. Vermekről, különösen azokról, amelyek gabonatárolók lehettek lásd MÉRI: i. m. 147; IKVAI Nándor: Föld alatti gabonatárolás Magyarországon. Ethnographia, 77 (1966) 343—377; FÜZES Endre: A gabonásvermek problematikájához. Ethnographia, 84. (1973) 464—467.
54. SZABÓ i. m. (1969) 223—225. Brassóban a csizma schismanként szerepel. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 1. (Kronstadt, 1886) 292, 335—336, 345 stb.
55. 1513: RADVÁNSZKY—ZÁVODSZKY i. m. 392. Egy 1418—22-ből származó latin—magyar szószedetben a tunica mint (k)untes, modern ortográfiával köntösként szerepel. JAKUBOVICH Emil—PAIS Dezső: Ómagyar olvasókönyv. (Pécs, 1929) 284.
56. SZABÓ i. m. (1969) 224.
57. 1498, Pest Megyei Levéltár, oklevelek No. 44.
58. 1513: RADVÁNSZKY—ZÁVODSZKY II. 389—395.
59. SELMECZI, László: Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok, MFMÉ (1971/72) 195; PÁLÓCZI—HORVÁTH i. m. 298; GAÁL Attila: Késő középkori leletek Tolna megyéből. Szekszárdi Béri Balogh Á. Múzeum Évkönyve, 8—9. (1977—78) 111—116.
60. Esztergomi káptalani levéltár Ld 26. fasc. 5. no. 12.
61. 1470: GÉRESI Kálmán (szerk.): A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1. (Bp., 1882) 409. Egy vásárra utazó parasztot megtámadtak és az elvesztette pileusát, haczagáját, egy buzogányt és 10 forintnyi aranyat. (Uo. III. k. 118, 158.)
62. 1470: Dl. No. 55.928.
63. Parasztvégrendelet 1501-ből: lego unam subam de pelibus (!) wlpinis confectum domino plebano meo pro quatraginta missis. (Dl. 564427) Egy falusi szűcstől 1513-ban elraboltak pellicia agnellina XXVI singulum fl. I. Ugyanebben a faluban vesztett el egy paraszt pellicium unum antiquum den XI. rablás nyomán. RADVÁNSZKY—ZÁVODSZKY i. m. 389—95.
64. Fimbrias lumicis et aliis vestibus virilibus nemo sartorum apponere audeat, exceptis curialibus regie Maiestatis et dominorum . . . De cupro vero calcar nemo ferat nisi per regiam Maiestatem miles creatus, vel in confinibus continens serviens atque militans: KEMÉNY Lajos: Buda város árszabása II. Lajos korában. 1522. Történelmi Tár (1889) 379, 382. A prostituáltaknak egy sárga szalagot kellett hordaniuk a fejkendőjükön: MOLLAY, Károly (szerk.): Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. (Bp., 1959) 124, 155. A zsidók öltözete piros kabát volt sárga folttal. Uo. 126.
65. GEREVICH László: A csuti középkori sírmező, Bud Rég 13. (1943) 110—134. A kereszténység felvétele után lecsökken a sírmellékletek száma. Erről legutóbb SZABÓ János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. EMÉ, 16—17. (1980) 74—75.
66. BÁLINT Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. Dolgozatok, 14. (1938) 139—190; IDEM: A kiskunfélegyháza—templomhalmi temető. MFMÉ (1956) 55—84; BENKŐ i. m. 323—340 stb.
67. GEREVICH i. m. BudRég 13. (1943) 134—136, ill. 66. jegyz.
68. A nemesi hagyatékokban, végrendeletekben a középkor végén szintén sokszor szerepelnek a párták is és a díszes övek. Így pl. Drágffy János nővérének magyar nyelvű összeírásában szerepel egy pártaöv, amely nyolc márka (1694 gramm) ezüstöt tartalmazott, és említenek még 5 darab gyöngyös pártát. ZOLNAI Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. (Bp., 1894) 203—206. Feudális urak ékszerei kincsleletekből is gyakran előkerülnek: LOVAG Zsuzsa—NÉMETH Annamária: A tolnai XVI. századi kincslelet. FolArch. 25. (1974) 219—246.
69. GEREVICH i. m. BudRég 13. (1943) 152, 163; SZABÓ Kálmán i. m. 58—61.
70. BÁLINT i. m. Dolg. 14. (1938) 143—148; gyékénypárta, Kiskunfélegyháza—Templomhalomról (BÁLINT, i. m. MFMÉ (1956) 80. ismert, valószínűleg a Typha nevű vizinövényből készült. FRECH Miklós: A kiskunfélegyházi templomdomb középkori temetőjének növényi maradványai, MFMÉ (1956) 88.
71. GEREVICH, i. m. BudRég 13. (1943) 154. Pártával temetett férfi például Kaszaperen. BÁLINT i. m. Dolg. 14. (1938) 172, (18. sír).
72. SZABÓ Kálmán i. m. 61—78; GEREVICH i. m. Bud Rég. 13. (1943) 140—151; SZABÓ János Győző: Gó-

tikus pártaövek a kisnánai vár temetőjében. EMÉ 8—9. (1970—71) 57—90.
73. SZABÓ Kálmán i. m. 70—75; GEREVICH i. m. Bud Rég. 13. (1943) 146; G. SÁNDOR Mária: Középkori csontosövek a Magyar Nemzeti Múzeumból. Fol Arch, 11. (1959) 113—123; LOVAG—NÉMETH i. m. 228—234; BENKŐ, i. m. 339.
74. BÁLINT i. m. Dolg. 14. (1938) 150—152.
75. A gyűrűkön gótikus majuskulák vannak (különösen M és I, ritkábban L, T.S). Emellett liliom, kettős kereszt stb. Pántgyűrük is előfordulnak. SZABÓ Kálmán i. m. 52—55.
76. SZABÓ Kálmán i. m. 46—47, 50—52. GEREVICH i. m. BudRég 13. (1943) 139—140; A verőtőről legutóbb: LOVÁG Zsuzsa írt, in: Ausstellungskatalog 800 Jahres Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters (Katalog der Nö. Landesregierung NF 122) (Wien, 1982) 34—35. Ez idézi az ékszerekre vonatkozó irodalmat is. Számos faluból kerültek elő liliommal, hárpiával, sassal díszített ruhadíszek. Egy hasonló hárpiát Oppelnban (Szilézia) találtak. GEREVICH, i. m. BudRég 13. (1943) 157; ruhadíszek Csutról: uo. 155, 30. kép, és 159, 31. kép.
77. GEREVICH i. m. BudRég 13. (1943) (XXXIX a. sír) 114
78. BÁLINT i. m. Dolg. 14. (1938) 158—160.
79. BÁLINT i. m. Dolg. 15. (1939) 157.
80. SELMECZI i. m. MFMÉ (1971/72). 196. Érdekes, hogy a késő középkori sírokban a kunoknál és a jászoknál nomád viseletet (pl. kaftán) lehet megfigyelni. *Idem:* A négyszállási jász temető. ComArch. (1981) 173—175; lásd még: PÁLÓCZI—HORVÁTH: Le costume coman au Moyen Age. ActaArchHung 32. (1980) 403—427.
81. Monumenta rusticorum, 274—275.
82. LUKINICH Imre (szerk.): A podmanini Podmaniczky család oklevéltára 2. (Bp., 1939) 191, 197.
83. Lásd 60. jegyz.
84. SZABÓ i. m. (1969) 179—183. A bicellusra: KUBINYI András: Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. BudRég. 23. (1973. 189—193.
85. F. DÖRY—G. BÓNIS—V. BÁCSKAI (szerk.): Decreta regni Hungariae 1301—1437. (Bp., 1976) 279.
86. Sylloge decretorum comitalium inclyti regni Hungariae. ed. Josephus Nicolaus KOVACHICH, Tom. 1. (Pesthini, 1818) 233—235.
87. KUBINYI András: The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period, in: BAK, J. M.—KIRÁLY, B. K. (szerk.): War and Society in Eastern Central Europe 2 (Brooklyn Collage Press 1982) 169. A voinici állami adómentességére: Dl. 46. 895 (1509). Ezek földesúri járadékát is csökkentették: IVÁNYI Béla: Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratos formuláskönyv. Történelmi Tár (1904) 502—503.
88. ÉRI István—BÁLINT Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. (Bp., 1959) 33, 36, 37, 40, 44, 46, 50, 51, 55—57.
89. KOVALOVSZKI i. m. VMMK 8. (1969) 247—248. Sarvalyon, ahol kisnemesek éltek, szintén találtak fegyvereket; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 78—86.
90. HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 92—112., ahol a korábbi irodalom is szerepel.
91. Valószínűleg csak gazdagabb parasztoknál tűnik fel. SZABÓ Kálmán i. m. 114; MÉRI i. m. (1954) 148; BENKŐ i. m. 330; HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 90. A kunoknál és a jászoknál üvegtükrök ruhadíszként kerültek elő. SELMECZI, i. m. ComArch. (1981) 171.
92. Jó összefoglalás a kovácsokról régészeti és írásos adatok alapján, SZABÓ György: A falusi kovács a XV—XVI. században, FolArch 6. (1954) 123—145. A falusi fémleletek régészeti feldolgozására lásd legutóbb HOLL—PARÁDI i. m. (1982) 50—78., itt a korábbi irodalom is szerepel.
93. Lásd 12. jegyz. a forrás Dl. 106.083 p. 322—333.
94. PACH Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. (Bp., 1963) 65—70; SZABÓ i. m. (1975) 39—42, 67—77.
95. SZABÓ i. m. (1975) 71.
96. Dl. 89.252 (Tétény); PATAKI János Vidor: Vasmegyericsei kárbecslés 1520. Agrártört. Szemle 1. (1957) 17—28.
97. SZABÓ i. m. (1963) 78—79.
98. KUBINYI András: L'agriculture à Buda et à Pest la rencontre du XVe et du XVIe siècles. Agrártört. Szemle 6. (1964) Supplementum 18.
99. KUBINYI András: Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang 16. Jahrhunderts. In: INGOMAR Bog (szerk.): Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. (Köln—Wien, 1971) 356—357. Egy paraszt, akinek apósa gazdag cinkotai paraszt volt, apósa anyagi segítségével lett Pesten a városi vezető réteg tagja: KUBINYI i. m. (1964) 17—17.
100. 1515. Dl. 37.181.
101. SZÉKELY György: Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon — kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514. előtti években. Agrártört. Szemle 14. (1972) 261—278; PACH Zsigmond Pál: Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft". Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16—17. Jahrhundert. (Bp., 1977) 275—301.
102. KUBINYI András: Einige Fragen zur Entstehung des Städtenetzes Ungarns im 14. und 15. Jahrhundert. In: STOOB, Heinz (szerk.): Städteforschung. Veröffentlichungen des Institute für vergleichende Städtegeschichte in Münster A/4: Die mitelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa. (Köln—Wien, 1977) 174. *Idem:* Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Levéltári Évkönyv. Somogy megye múltjából 3. (1972) 13—45. VALTER Ilona: A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártört. Szemle 16. (1974) 32.
103. SZABÓ i. m. (1966) 139—188; IDEM, i. m. (1976) 167—200; MAKSAY, i. m. (1971) 78—88; VALTER, i. m. 17—21, 31—33.
104. PACH, i. m. (1963) 65—70.
105. A 11. és 12. században kb. 40% volt. FÜGEDI, Eric: Pour une analyse demographique de la Hongie mediévale. Annales É.S.C. 24 (1969) 1302—1303. Csuton (14—15. sz.) 206 sír közül 43 volt a gyermeksír (20,9%) GEREVICH, i. m. BudRég 13. (1943) 110—134; Kaszaperen (legtöbb sír a 15. századból származik) 134 gyereksír volt, ami az összesnek (425) 31,5% -a: BÁLINT, i. m. Dolg. 14. (1938) 140 stb.
106. BÁLINT, i. m. MFMÉ (1956) 56 (17. sír), 62 (72. sír)
107. SELMECZI, i. m. MFMÉ (1971/2) 194.
108. 1501: GÉRESI (szerk.): i. m. 3,45; 1513: Archivum Gyömröiense 205. No. 471.
109. Louis MARTZ—Frank MANLEY (ed.): The Complets Works of St. Thomas More 12. (Hew Haven—London, 1976) 192—193. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Bak J. M. barátomnak, hogy felhívta figyelmemet erre az adatra.
110. MÉRI i. m. (1954) 149; SELMECZI i. m. MFMÉ (1971/72) 193; BENKŐ i. m. 337.
111. BÁLINT, i. m. MFMÉ (1956) 80; ÉRI—BÁLINT i. m. 80; BENKŐ i. m. 326, 336.
112. MÉRI i. m. (1954) 149.
113. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori falvak Pest határában. ArchÉrt 102 (1975) 237—238. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Irásné Melis Katalinnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a tárgyakról készült fotókat.

114. MÉRI István: Árpád-kori népi építkezéseink feltárt emlékei Orosháza határában. (Bp., 1964) 7. Előkerültek átlyukasztott csontok is, amelyek korcsolyák voltak, MÉRI i. m. (1954) 147; KOVALOVSZKI (1980) 47, 22. tábla 10.
115. Dl. 104. 125; SZABÓ i. m. (1969) 230—232.
116. GERÉZDI Rabán: A magyar világi líra kezdetei. (Bp., 1962) 216, 221, 234.
117. Egy középnemesi számadáskönyvben a következőt olvassuk. (1502): Feria secunda proxima ante festum beati Laurentii martyris sex dominabus milium metentibus . . . Tribus videlicet dominabus ad integram diem cuilibet ipsarum tribui d. V. reliquis vero tribus ad mediam diem cuilibet ipsarum dedi d. III. (Dl. 104.125) Női napszámokról SZABÓ i. m. (1975) 93, 27. jegyz.
118. Lásd pl. 1509: Dl. 21.967, 71.109., lásd még PACH i. m. (1963) 72, 144.
119. 1502: Die Dominico proximo in profesto beati Jacobi apostoli in Alba Regali pro clamatione messorum famulo civitatis tribueram d. VI. (Dl. 104. 125.)
120. KUBINYI i. m. (1977) 167—175.
121. Erről számos adatot közölt SZABÓ i. m. (1975) 67—69.
122. Dl. 65.934 (1465), 59.912 (1502) stb. A vadászatról: ZOLNAY László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. (Bp., 1977) 89—95; SZABÓ i. m. (1975) 37.
123. Corpus Juris Hungarici 682: Ex quo plurimi colonorum, et incolarum quorumcumque dominorum praelatorum, et baronum caeterorumque regnicolarum, derelictis, et postpositis ferme vinearum, et agrorum culturis, soli venationi et aucupio insistunt.
124. KOVALOVSZKI, i. m. VMMK 8. (1969) 249. Sarvalyon szarvas-, vaddisznó-, róka-, őz-, nyúl-, fáncsontok kerültek elő: HOLL—PARÁDI i. m. 249—251. Paraszti vadászatról uo. 79, 138, 136. jegyz.
125. BELÉNYESI Márta: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok 90. (1956) 548—549; Dl. 20.121. Ásatásoknál előkerültek orsókarikák, erről: SZABÓ Kálmán i. m. 114; MÉRI: Beszámoló . . . ArchÉrt 79 (1952) 61., ArchÉrt. (1954) 148. IDEM i. m. (1964) 47 stb.
126. BÁCSKAI Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Bp., 1965) 35—36, 43.
127. SZABÓ György i. m. (1954) 123—149. Állatgyógyászati eszközt találtak: MÉRI i. m. (1964) 45.
128. RADVÁNYI—ZÁVODSZKY i. m. 392—393. A kárösszeg a cipésznél 7 forint 89 denár volt. Ebből hat forint esett a coreum dispositumra. A szűcs 95 forint és 73 denár kárt szenvedett. Ebből 26 forint volt a kész prémek értéke. A kovácsnál az attinentia artis fabrilis ezzel szemben csak 3 forintot ért.
129. 1514-ben a Somogy megyei Dencs falu 12 parasztját, akik qui videlicet magistri ollipares fuissent támadták meg, és plusquam quinque milia ollarum predictorum iobagionum . . . in dictis domibus ipsorum összetörtek. Uo. I. k. 533—534.
130. Falusi zenészekre vonatkozó számos adat, KUBINYI, A.: Musikleben am Budaer Könogshof. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 15 (1973) 95—100. Hangszerek ásatásokon is előkerültek, többek közt sípok. ÉRI—BÁLINT i. m. 39.
131. Pl. a Batthyány számadások: Dl. No. 104.125 (1502) Egy budai polgárcsalád számadáskönyvéről: KUBINYI András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán Agrártört. Szemle 6. (1964) 388—390.
132. Az adatok összegyűjtve megtalálhatók SZABÓ i. m. (1969) 226—228, és i. m. (1975) 47—49. Szabó rámutatott arra is, hogy a magyar parasztok kenyérfogyasztása viszonylag alacsony volt.
133. Lásd 124. jegyz. Csepelyen marha-, ló-, disznó-, kecske-, juh- és kutyacsontok kerültek elő. KOVALOVSZKI i. m. VMMK 8. (1969) 249. Sarvalyon száz állatból származó, összesen 1030 darab került elő. 44 disznó, 34 marha, 9 ló, 3 kecske vagy juh, kutya, kacsa, liba, csirke. HOLL—PARÁDI, i. m. (1979) 233.
134. Az 1514-es törvény: Monumenta rusticorum 261.
135. SZABÓ i. m. (1969) 233. Egy adat, amelyben nem temetőben folyó táncról van szó: Farsangkor álruhás, férfinak öltözött nők táncoltak. Temesvári Pelbárt ír le egy hasonló esetet a 15. század végén keletkezett Pomerium sermonum című művében, amely 1480 körül történt meg a Kaposnál (Somogy megye). A latin szöveget idézi DOMOTOR Tekla: Naptári ünnepek és népi színjátszás. 2. kiad. (Bp., 1979) 82—83 (más adatok arról, hogy a temetőben és templomban táncoltak).
136. TÁRKÁNY SZÜCS i. m. 531—532. A bibitio victimarum például egy szőlő eladásánál fordul elő. Archivum Gyömrőiense 183, Nr. 391.
137. PACH i. m. (1963) 145—147, SZABÓ i. m. (1975) 76—77.
138. 1502: Archivum civitatis Eperjes 2. 326. No. 858, 1523: Dl. 89.172.
139. 1511: In domo . . . ubi vinum solent propinare, unum . . . pecarium vitreum non defregisset (Archivum civitatis Eperjes 2, 401, No. 1045) A sarvalyi ásatáson egy üvegkehely és egy velencei üvegfedő került elő. HOLL—PARÁDI i. m. 90.
140. Az 1486-os törvény 66 cikkelye: Statutum est . . . quod omnes, et singuli, cujuscunque conditionis existant, ad nundinas, fora, et tabernas proficiscentes, arma omnia in hospitiis deponant, et inermes ad emendum, vendendum, et bibendum proficiscentur Corpus Juris Hungarici 458. Lásd még SZABÓ i. m. (1969) 234—235.
141. ÉRSZEGI, i. m. (1971) 254, No. 313 (1517)
142. Történelmi Tár (1898) 378 (1525)
143. FÜGEDI Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. (Bp., 1981) 7—56. A budaszentlőrinci sírnál történt csodákról: KELÉNYI Ottó: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. Tanulmányok Budapest múltjából 4 (1936) 87—110. KNAPP Éva: Remete Szent Pál csodái, Századok 117. (1983.) 511—558.
144. 1471. Dl. 55.936. Egy paraszt csak annyit tudott mondani életkoráról, hogy Lajos király uralkodása idején született. Lásd még FÜGEDI i. m. (1981) 92.
145. Lásd GEREVICH, i. m. BudRég 13. (1943) 110—134; BÁLINT, i. m. MFMÉ (1956) 76—78; IRÁSNÉ—MELIS, i. m. 236—243; SELMECZI, i. m. ComArch (1981) 173.
146. Faszén és pernye mellett mészdarabok is előkerültek, gyakran ezt babonás képzetekkel magyarázzák, lásd, BÁLINT, i. m. MFMÉ (1956) 78—79. Halotti tor maradványaira: TETTAMANTI Sarolta: Temetkezési szokások a X—XI. században a Kárpát-medencében. Stud. Com. 3. (1975) 108. A kérdés legutolsó összefoglalása BENKŐ, i. m. 338. Megjegyzendő azonban, hogy tűznyomok, illetve hamu mint melléklet recens néprajzi anyagban is előfordul, pl. CSISZÁR Árpád: A hazajáró lélek. A beregi nép lélekhitéből. A nyíregyházi JMÉ 8—9. (1965—66) 170—171.

Egy mezőkovácsházi női sírban mész volt (BÁLINT, i. m. Dolg. 15. [1939] 154, 62. sír) és itt fertőtlenítésre is gondolhatunk, lásd: Günther, P. FEHRING: Der Beitrag der Archäologie zum Leben in der Stadt des späten Mittelalters. Leben in der Stadt des Spätmittelalters. (Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs 2. = Sb. Ak Wien, phil— hist. Kl. 325) 2. Aufl. (Wien, 1980) 27. Ha azonban csak egy ilyen sír van egy temetőben, akkor gondolhatunk babonára is. Egy csarodai gyereksírban amulettes nyakperec került elő. Ez egy csepp alakú lazúrkő függő-

ből, és két lila szinű homokkőből készült gyűrűből állt. Az eltemetett gyermek csecsemőkorú volt: BODOR Imre: A csarodai református templom 1971. évi kutatása. Építés- és Építészettudomány 13 (1981) 93—94, 12. ábra. A függő 30 mm hosszú, a gyűrű átmérője 19 mm.

147. Vámpírhit meglétére utal: SZABÓ János Győző: Honfoglalás kori sírok Eger—Répástetőn. EMÉ 2 (1964) 125—128. A sírba lövés szokásáról TETTAMANTI i. m. 109—110. Minden adat azonban a 10. századból származik. Úgy vélhetnénk, hogy a szokás a kereszténység elterjedésével eltűnik. Ezzel szemben az újkori néprajzi anyagban két szempontból is visszatér. Az egyikre vonatkozó adatok: még a huszadik század elején is belelőttek egy gyermekágyban meghalt asszony sírjába, nehogy vissza tudjon térni. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. (Bp., 1981) 221. Egy másik, valószínűleg katonai temetési szokást a székelyeknél írtak le. A férfiakat katonai tiszteletadással temették el. Mielőtt azonban a sírba tették őket, belelőttek a koporsóba. KÁLLAY Ferenc: A pogány magyarok vallása, In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): Az ősi magyar hitvilág. (Bp., 1978) 125—126. Kállay a 19. században élt, forrása a 18. századból származik. Egy másik, a múlt századból származó leírás csak azt említi a székelyekről, hogy lőttek a sírnál. ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. (Pest, 1868) 140. Az Alföldön, Hódmezővásárhelyen háromszor lőttek a sírba. NOVÁK László: Fejfák a Duna—Tisza közén, Nagykőrös, 34. Teljesen elképzelhetetlen, hogy az újkorban sok területen elterjedt, és a 10. században régészetileg bizonyítható szokás a késő középkorban ismeretlen lett volna. Sajnos a késő középkori temetőket azonban csak kevéssé kutatták. Tettamanti 394 temetkezőhelyet sorol fel a 10—11. századból. A késő középkorból viszont alig több mint egy tucat esetet ismerünk. Néhány sírban előkerült nyílhegy pl. Csut 110. sír, GEREVICH, i. m. BudRég. 13. [1943] 131), de a leírásból nem derül ki, hogy a sírba belelőtték vagy melléklet volt.

148. PACH i. m. 53; SZABÓ i. m. (1975) 72—76.

ANDRÁS KUBINYI

BÄUERLICHER ALLTAG IM SPÄTMITTELALTERLICHEN UNGARN

Der Verfasser will in seiner Studie in komplexer Weise ein einheitliches Bild über den Alltagsleben der mittelalterlichen Bauern Ungarns aufzeichen. Er benutzt ebenso die schriftlichen, wie die archäologischen Quellen. Es werden die Grösse der Dörfer, die Familienstruktur, die Bauernhäuser, ihre Bauweise und Inventar, die Kleidung, Schmuck und Waffen der Bauern, die Differenzierung des Bauerntums, die Kinderspiele, die Arbeit, die Essensgewohnheiten, die Festigkeiten, die Wirtshäuser, ferner die Begräbnissitten sehr ausführlich behandelt. Die besten Quellen zu diesem Thema liefern uns neben der Archäologie die Untersuchungen über Gewalttätigkeiten. Das Leben der Bauern, ihre materielle Kultur hat am Ende des Mittelalters zwar ein höheres Niveau erreicht, als es früher war, die grundherrschaftliche Macht liess es aber nicht zu, dass es sich besser entfalte. Es entstand inzwischen eine sehr dünne, reiche Bauernschicht, deren Kleidung, Schmuck und Waffen dén des Adels sich ähnelte. Die meisten Quellen sind zwar über diese Schicht erhalten, es gibt aber Urkunden, aus welchen man die prozentuelle Gliederung der einzelnen Bauernschichten errechnen kann, da sieht man, dass die reichen Bauern nur eine kleine Minderheit bildeten.

PÁKAY ZSOLT

ADALÉKOK A TAPOLCAI ÉS SÜMEGI JÁRÁS TÖRÖK KORI TÖRTÉNETÉHEZ A ROVÁSADÓ-ÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN (1531—1696)

Kiegészítette és sajtó alá rendezte: Veress D. Csaba

A történelmi Veszprém vármegye — veszprémi, pápai, zirci, devecseri és enyingi — járásainak rovásadó-összeírásait (dicális conscriptio) a szerző — *dr. Pákay Zsolt* — 1942-ben jelentette meg: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696) címen (kiadta a Veszprém vármegyei Múzeum és Könyvtár).

Azóta — elsősorban az 1950. évi közigazgatási területváltozások jóvoltából — a történelmi Veszprém megye területe jelentősen megváltozott. Míg a történelmi enyingi járás (1950-ben) elsősorban Fejér megyéhez s kisebb részben Somogy megyéhez került, illetve a zirci járás északkeleti része (1950-ben) Komárom megyéhez és (1950-ben) Fejér megyéhez kerültek, jelentős területeket csatoltak Veszprém megyéhez.

Az (1950-ben) újonnan Veszprém megyéhez került területek a történelmi Zala vármegye részei voltak az elmúlt évszázadokban. A kapott területek zöme a történelmi tapolcai járáshoz („sedis Thapolcza") tartozott a középkorban. Ez a nagy múltú tapolcai járás bomlott fel a legújabb korban (1900) a mai tapolcai járásra és a balatonfüredi járásra. A mai sümegi járás a középkorban Veszprém vármegye devecseri járásához tartozott (l. az 1488. évi dikalajstromot), majd a XVI. században Veszprém vármegye vásárhelyi székének két járása közül az egyik volt. A XVIII. században Sümeget és környékét (kb. 30 falut) Zala vármegyéhez csatolták, s oda tartozott 1950-ig, mikor visszakerült Veszprém megyéhez.

Több mint három évtizedes adóssága Veszprém megye történetírásának, hogy a Veszprém megyéhez került zalai területek rovásadó-összeírásait közölje. A munkát ugyancsak dr. Pákay Zsolt vállalta magára, akinek levéltári feldolgozásait közöljük az alábbiakban.

Az évkönyv korlátozott terjedelmi lehetőségei miatt a munkát folytatásokban közöljük. Az első részben a tapolcai és sümegi járások falvainak rovásadó-összeírásait adjuk közre. A balatonfüredi járás falvainak dicális összeírásainak közlésére a következő évkönyvben kerül sor.

A közölt rovásadó-összeírások az 1531—1696. években készültek.

A közölt korszak csaknem teljesen felöleli a török háborúk korszakát. Az összeírt területek nem tartoztak sem a törökök által meghódított országrészhez, sem ahhoz a területhez, melyet nem — vagy alig — érintett a török hadsereg. A két említett terület találkozási sávja volt ez a — Balaton-felvidéki — térség, a klasszikus végvidék, amely elsősorban — különösen 1543 után — hadszíntér volt. Bár a terület — a Balaton holttérében — nem esett a nagy hadjáratok útjába, a portyázó harcok miatt állandó harcok színhelye volt. A fel-felújuló háborúk viszonylagos szüneteiben a lakosság általában visszatért lakóhelyére, s újból megteremtette szegényes létének feltételeit. Ezzel magyarázható a telkek elnéptelenedésének és újratelepülésének állandó hullámzása. Ez természetesen nem zárja ki egyes falvak végleges elnéptelenedését már a török háborúk kezdeti időszakában.

A nevezett térségben, annak északi peremterületén Veszprém vára volt az egyetlen erősség, melyet a török hadsereg több, hosszabb szakaszban birtokában tartott (1552. jún. 1.—1566. jún. 30; 1593. okt. 6.—1598. augusztus). A nevezett térség várai közül hosszabb időre a török hadsereg egyetlenben sem tudta hosszabb időre megvetni lábát. (Hegyesd vára és a tapolcai palánk is csak egy évre — 1561 áprilisa és 1562 áprilisa között — volt török kézben. Csobánc, Szigliget, Sümeg, Tihany, Rezi, Tátika várai vagy egyáltalán nem, vagy csak jelentéktelen időre kerültek a török birtokába.)

Annak ellenére, hogy a nevezett terület várai mindig magyar kézben voltak, a török hatalom (elsősorban Veszprém várára támaszkodva) több ízben kiterjesztette erre a körzetre is adókörzeteit. Már az 1550-es évek végén megszervezték a csobánci és sümegi nahijékat (adózási kerületeket), melyek magukba foglalták a térség valamennyi faluját. (Lásd: Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban. Veszprém, Pápa és Palota várak hadtörténete. Zrínyi Katonai Kiadó. 1983. 71.) A hét nahijé területén a török hatóságok, ha csak tehették, beszedték az adókat: a kapuk szerint beszedett állami adót, az iszpendzsét vagy fejadót, harácsot, valamint az esetleges földesúri adót.

A végvidéki helyzet ellenére a magyar királyság is beszedte az állami adót, a rovásadót vagy dicát.

A dicális adózás alapja a XVI—XVII. században háromszor változott. A kezdetektől 1598-ig az adózás alapja a „porta" volt, amely az adózó jobbágytelek nagyságának kifejezője volt. Egy porta = egy telek; fél porta = fél telek; negyed porta = negyed telek. Adót azonban csak az a jobbágy fizetett, akinek legalább 3, illetve később 6 forint értékű vagyona volt. A vagyon felértékelésénél a munkaeszközök értékét nem vették figyelembe. A jobbágyokkal együtt dica fizetésére voltak kötelezve az egytelkes kisnemesek is.

1598—1609 között az adó alapját a „domus", a jobbágy háza alkotta; ez után fizetett az is, akinek telke nem is volt, de háza igen. Az 1609—1648 közti időben újra a régi porta szerinti adózáshoz tértek vissza, de a nagy pusztulás miatt — kb. négy régi porta felelt meg most egy portának.

Az állami adót (rovásadót, dicát) csak az országgyűlés szavazhatta meg. Beszedni viszont csak a király által kinevezett megyei földesúr szedhette be, mint királyi „rovó" (dicator). Így az ő személye volt a kapocs a királyi hatalom és a vármegye között. A „dicator" az illető járás szolgabírójával és egy esküdt nemessel járta végig a falvakat, ahol az adott falu bírája eskü alatt sorolta fel az adózásra képes porták számát.

A „dicát" a lakosság két részletben fizette: a „primum subsidium" (vagy „prima dica") és a „secundum subsidium" (vagy „secunda dica") formájában. (Pákay i. m. 18—19.)

Az adóösszeírás az Országos Levéltár kincstári osztályán őrzött összeírás (dicalis conscriptio) Zala vármegyei kötetében található meg, s ebben szerepelnek az alábbiakban közölt adatok.

Veress D. Csaba

I. A TAPOLCAI JÁRÁS FALVAI

ÁBRAHÁM

1531-ben (Zenthabraham) a veszprémi káptalan jobbágyai szegények és a község puszta. A nemesek szintén szegények, és ők sem fizetnek adót. 1534-ben (Abram) a veszprémi káptalané: 3 adófizető, 7 szegény. 1536-ban (Abraham) Gyulaffy Istvánnak 1 adózó, a veszprémi káptalannak 1 adófizető és 6 szegény jobbágya van. 1542-ben és 1543-ban az első összeíráskor a Gyulaffyaknak 1 adófizető telke van. 1548. évi második összeírás szerint a falu felégetve és puszta. 1542-ben Dávid Mátyás egytelkes nemes 10 dénár adót fizet. 1549-ben Paksi János özvegyének 1, Paksi Mihálynak 1 telke fizet adót. 1549-ben a második összeírás szerint a faluban 2 adófizető, 1 zsellér, 3 puszta telek van. 1550-ben a veszprémi vár birtoka egy telekkel. 1553-ban Gyulaffy Lászlónak 1 újratelepített telke van. 1555-ben és 1564-ben (Abraham Echer) Ecsérrel együtt írták össze a tihanyi vár tartozékaként 2 adófizető telekkel. Hasonló a helyzet 1564-ben is. Többet nem írták össze. Az 1696. évi összeírásban is csak szőlőhegyként szerepel.

ÁROKFŐ

A rovásadó-összeírásban többször Szentbereckfalvával együtt szerepel.

A két község egymás mellett szerepel.

1534-ben (Arokfew) a veszprémi egyház predialis nemeseinek 6 adófizető, 2 szegény, 1536-ban 5 adófizető, 1543-ban (Zent Bereckfalwa et Arokfa) Szentbereckfalván és Árokfőn a veszprémi egyháznak 5 adófizető, 1546-ban (Arokffe) a veszprémi káptalannak 1 adófizető, 1549-ben (Arokfa Zenthbereckfalwa) Szentbereckfalvával együtt Paksi Jánosnak 1 adófizető, a veszprémi egyházi nemeseknek 7 1/2 adófizető telkét írták össze, ekkor a veszprémi püspöknek 1/2 adófizető telke van. A megjegyzés szerint a többi puszta.

1588-ban és 1594-ben (Arokffe) a veszprémi püspök egyházi nemeseinek 7 telke fizet adót. 1596-ban 4 szegény egytelkes nemes 1 forint 40 dénár adót fizet.

BADACSONYTÖRDEMIC

1531-ben (Terdemych) Tiborc Péternek 3 adófizető, 8 puszta, Botka Pálnak 1 adófizető, 1534-ben (Therdemych) Tiborc Péternek 1 adófizető, 1 szegény, 1536-ban (Terdemycz) Diskai Istvánnak 1 adófizető, Egyed szigligeti porkolábnak 1 adófizető, Tiborc Péternek 1 adófizető, Sinka Ambrusnak 1 adófizető, 1542-ben (Therdemytz) Diskai Istvánnak 1 adófizető, Tiborc Péternek 1 adófizető telke van. Ugyanezen évben Bodor István egytelkes nemes 1 forint adót fizet. 1545-ben (Therdemicz, Therdemych) Tiborc Péternek 2, Egyed porkolábnak 1 telke fizet. 1548-ban az első összeírás szerint Tiborc Péternek 2, Egyed porkolábnak 1 telke elpusztult. A második összeírás szerint (Terdemich) Egyed porkolábnak 1 adófizető, Tiborc Péternek 1 adófizető, 3 szegény, Diskai Istvánnak 1 szegény, 1549-ben Diskai Istvánnak 1 adófizető, Tiborc Péternek 3 adófizető, 2 zsellér, Egyed porkolábnak 1 adófizető, 1550-ben Diskai Istvánnak 1 adófizető, 1 puszta, Tiborc Péternek 3 adófizető, 3 puszta, Egyed porkolábnak 1 adófizető telke van.

1552-től kezdve hódoltsági terület.

1553-ban Diskai Istvánnak 1 puszta, Tiborc Péternek 2 szegény, 2 puszta, Egyed porkolábnak 1 puszta, 1555-ben (Terdemicz) Diskai Istvánnak 1 adófizető, Tiborc Péternek 3 adófizető, Egyed porkolábnak 1 adófizető, 1564-ben (Therdemych) Bodor Péternek 2 adófizető, 1566-ban Bodor Péternek 2 adófizető, 1 puszta, és 1 szegény telkét írták össze. 1567 és 1594 között puszta községként szerepel az összeírásokban. 1599-ben egytelkes nemesek birtoka. Ekkor Csonka Bálint 50 dénár, Bodor Miklós 50 dénár, Bodor István 25 dénár, 1600-ban Tompa Bálint 50 dénár, Bodor Miklós 25 dénár, Bodor István 50 dénár adót fizet. Ezen évektől kezdve egytelkes nemesek birtoka, ezért újból csak 1696-ban van összeírva.

1696-ban 17 egytelkes (taxas) nemes lakik a községben, kiknek 17 1/2 hold szántóföldjük van. A 169 kapás szőlőjük 384 akó bort terem.

BALATONCSICSÓ

1531-ben (Chycho) a veszprémi püspöknek 13 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben 3 adófizető, 4 szegény, az egyházi nemeseknek 5 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, 1536-ban (Chicho) a püspöknek 3 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1542-ben 1 adófizető és 2 szegény telke van.

Az egytelkes nemesek: Balogh Bertalan 10 dénár, Kovách Pál 2 forint, Balassa Ambrus 10 dénár, Somogyi Gergely 2 forint, Szalai Tamás 2 forint, Cseh Barnabás 80 dénár, Pető Mihály 20 dénár, István fia Antal 2 forint adót fizet.

1548-ban a veszprémi egyháznak 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 1 adófizető, 3 szegény, 1549-ben a veszprémi várnak 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 7 adófizető telkét írták össze. Ugyanez a helyzet 1550-ben is, ugyanis a püspökség és káptalan birtokainak jövedelmét legnagyobbrészt a Balaton menti várak fenntartására rendelték.

1553-ban a veszprémi várnak 1, 1554-ben a veszprémi várnak 1, az egyházi nemeseknek 8 adófizető telke van. 1555-től kezdve újból a püspök birtokaként szerepel. 1555-ben (Chycho) a püspöknek 1, az egyházi nemeseknek 8, 1564-ben a püspöknek 1, a nemeseknek 12, 1566-ban a püspöknek 1, a nemesek az adóval hátralékban vannak, 1567-ben a püspöknek 1 adófizető, 1 szegény, az egyházi nemeseknek 8 adófizető, 1569-ben és 1570-ben a püspöknek 1 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, az egyházi nemeseknek 10 adófizető, 1572-ben a püspöknek 1 adófizető telke van. 1573-ban a község puszta. 1574-ben, 1576-ban, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a püspöknek 1 adófizető, 4 puszta, a második összeíráskor 1584-ben a püspöknek 1 1/2 adófizető, 1 szegény, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben az egyházi nemeseknek 11 adófizető telke van. 1596-ban hat egyházi nemes 5 forint 40 dénár adót fizet. 1598-ban 4 házat írtak össze.

1696-ban a kalocsai érsek birtokaként szerepel. 18 jobbágycsaládnak 85 hold szántóföldje van, melybe 135 pozsonyi merő magot vetnek. 26 hold szőlőjük 60 kapás, és terem 166 akó bort.

BALATONEDERICS

1531-ben (Ederych) Choron Andrásnak 8 adófizető, 10 szegény, 2 felégetett, 5 puszta, Márk Jánosnak 4 adófizető, 4 puszta, 2 szabados, 1534-ben Szentiványi Istvánnak 6 1/2 adófizető, 10 szegény, 6 puszta, Márk Jánosnak 2 adófizető, 13 szegény, 6 puszta, Choron Andrásnak 2 adófizető, 2 szegény, 5 puszta, Uki Istvánnak 2 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 1536-ban Szentiványi Istvánnak 3 adófizető, 4 szegény, 1 szolga, 3 puszta, 1 curis, Márk János özvegyének 4 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1542-ben Uki Istvánnak 1 adófizető, 3 szegény, Uki András özvegyének 5 adófizető, 12 szegény, Szentiványi Istvánnak 4 szegény, 1545-ben Choron Andrásnak 1 adófizető, 2 szegény, Szentiványi Istvánnak 10 szegény, 3 puszta, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 2 szegény, Uki Istvánnak 3 szegény, Márk János özvegyének 5 szegény, a hátralékjegyzékben Répási Ferencnek 1 adófizető, 1548-ban az első összeíráskor Szentiványi Istvánnak 3 1/2 adófizető, Choron Andrásnak 2 1/2, Csabi Farkasnak 2, Márk János özvegyének 3, Zala Ferencnek 2 adófizető, a második összeíráskor (Ederytz) Choron Andrásnak 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 1/2 vendég (hospes), Répási Ferencnek 1 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Bazsó András özvegyének 4 szegény, Szentiványi Istvánnak 4 1/2 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 1 puszta, 5 szegény, Zalai Ferencnek 1 szegény, Uki Lajosnak 2 szegény, 1549-ben (Ederych) Szentiványi Lázárnak 4 adófizető, 4 zsellér, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 2 zsellér, Choron Andrásnak 1 adófizető, 2 zsellér, 1550-ben Szentiványi Lászlónak 4, Csabi Farkasnak 1, Choron Andrásnak 1 adófizető, 1553-ban Csabi Farkasnak 1/2 adófizető, 1/2 puszta, Zámbó Istvánnak 1/2 adófizető, 2 puszta, 1/2 újratelepített, Szentiványi Ferencnek 1/2 adófizető, 1 puszta, 2 szegény, 1554-ben Csabi Farkasnak, Zámbó Istvánnak és Szentiványi Ferencnek 1/2—1/2 adófizető telke van. 1554-ben a második összeírás szerint Szentiványi Ferencnek 2 adófizető, Zámbó Istvánnak 2 1/2 adófizető, Csabi István özvegyének 1 adófizető, 1555. évi első összeírás szerint Szentiványi Ferencnek 2 adófizető, Zámbó Istvánnak 1 adófizető, Csabi István özvegyének 1 adófizető, 1555. évi első összeírás szerint Szentiványi Ferencnek 2 adófizető, Zámbó Istvánnak 1 adófizető, Csabi István özvegyének 1 adófizető, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, a második összeírás szerint Szentiványi Lázárnak 4 adófizető, Csabi Farkasnak 1, Choron Andrásnak 1 adófizető, 1557-ben Szentiványi Ferencnek 2 adófizető, 3 szegény, Csabi István özvegyének 1 adófizető, 1 szegény, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, Márk Jánosnak 1 adófizető, 7 szegény, Zámbó Györgynek 5 adófizető, 3 szegény, Magyar Bálintnak és Hosszútóti Ambrusnak 4 adófizető, 5 szegény, Békási Imrének 1 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 1566-ban Márk Jánosnak 1 adófizető, 7 szegény, Zámbó Györgynek 1 adófizető, 6 szegény, Hosszútóti Ambrusnak 2 adófizető, 7 szegény, Békási Imrének 1 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestár özvegyének 1/2 adófizető, 1567-ben Hosszútóti Ambrusnak 2 adófizető, 11 szegény, Zámbó Györgynek 1 adófizető, 7 szegény, Magyar Bálintnak jobbágytelke szegény, Márk Jánosnak 1 adófizető, 6 szegény, Hagymási Lestár özvegyének 1/2 adófizető, 1569-ben Hosszútóti Ambrusnak 1 adófizető, 3 szegény, 1 újratelepített, Hosszútóti Baltazárnak 4 szegény, 1 újratelepített, Gyalókai Lászlónak 1/2 adófizető, 2 szegény, Zsigmond Péternek 1 adófizető, 2 szegény, Gál Györgynek 1 1/2 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestár özvegyének 1 adófizető, Zámbó Györgynek 1 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, Márk Jánosnak 1/4 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 1570-ben ugyanannyi, 1572-ben (Ederych) Hosszútóti Ambrusnak 3/4, Hosszútóti Baltazárnak 1, Gyalókai Lászlónak 1/4, Gál Györgynek 3/4, Hagymási Kristófnak 1/4, Zsigmond Péternek 1/2, Márk Jánosnak 1/4 adófizető telke van. Az összeírás után a török felégette és a község puszta. 1573-ban Gál Györgynek 3/4, Zsigmond Péternek 1/2 telkét írták össze, a többi puszta. 1574-ben Hosszútóti Baltazárnak és Ambrusnak, Gál Györgynek, Gyalókai Lászlónak 1 adófizető, 7 szegény, 3 zsellér, 1 puszta, Zsigmond Péternek 2 zsellér, Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, Zámbó Györgynek 2 szegény, 2 zsellér, 2 puszta, Márk Jánosnak 3 szegény, 3 zsellér, 4 puszta, 1576-ban Lengyel Istvánnak és a Hosszútóti nemeseknek Gyalókaival együtt 1 1/4 adófizető, 6 szegény és zsellér, 5 puszta, Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, 1 szegény és zsellér, 5 puszta, Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, 1 szegény és zsellér, Zámbó Györgynek 1/4 adófizető, 4 szegény és 2 puszta, Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 4 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Lengyel Istvánnak, a Hosszútóti nemeseknek Gyalókaival együtt 1/2 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, 1 újratelepített, Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 1 puszta, Zámbó Györgynek 1/4 adófizető, 2 szegény, 5 puszta, Márk Jánosnak 7 szegény, 6 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Lengyel, Hosszútóti és Gyalókai nemeseknek 2 adófizető, 5 szegény, és zsellér, 1 újratelepített, 3 puszta, Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 1 puszta, Zámbó Györgynek és Csöglei Ferencnek 1/2 adófizető, 7 puszta, Márk Jánosnak 1/4 adófizető, 3 szegény és zsellér, 6 puszta, 1588-ban Hosszútótiaknak és Gyalókainak 2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 6 puszta Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 1 puszta, Zámbó Györgynek és Csöglei Ferencnek 1/2 adófizető, 4 szegény és 5 puszta telke van. 1588-ban Hosszútóti Kristóf 8, Hagymási Gábor 1, Szántóházi Ferenc 3, Uki András 2 ház után fizet adót. 1609-ben Szántóházi Ferencnek és Görbei Istvánnak 1, több nemesnek 1, 1610-ben és 1612-ben (Ederich) több nemesnek 2 adófizető, 1613-ban több nemesnek 1 1/4 adófizető, 2 felégetett, 3 puszta, 1 szabados, 1618-ban több nemesnek 1 1/4 adófizető, 10 puszta, 1622-ben 1 adófizető, 1626/27-ben (Ederycz) 2, 1635-ben (Edericz) 1 1/2 adófizető, telket írtak össze.

1696-ban több földesúr birtoka. 17 jobbágycsaládnak 83 hold szántóföldje van, melybe 25 pozsonyi mérő magot vetnek. A 10 és 1/2 hold szőlőjük 118 kapás és 134 akó bort terem.

BALATONHENYE

1531-ben (Henye) vázsonyi Horváth Jeromosnak 2 adófizető, 8 szegény és puszta, a béli apátságnak 1 adófizető, 6 szegény és puszta, Gyulaffy Istvánnak 4 1/2 adófizető, 8 szegény és puszta telke van. 1534-ben Monoszlóval együtt van összeírva. (Henyemonoszló) Gyulaffy Istvánnak 4 1/2 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, Choron Andrásnak 2 adófizető, 1 szegény, Horváth Jeromosnak 1 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, Csekő István özvegyének 1 puszta, Biró Pálnak 2, a plébánosnak 1 szegény telke van. 1536-ban Henyén Horváth Jeromosnak 1 telke fizet. Külön van összeírva Henyemonoszló, itt Gyulaffy Istvánnak 5 adófizető, Ispán Fülöpnek 1 szegény telke van. Hasonló a helyzet a második összeíráskor is. Ekkor Henyén Horváth Jeromosnak 1 adófizető, a béli apátságnak 2 adófizető, 2 szegény, Henyemonoszlón Gyulaffy Istvánnak 5 adófizető, a monoszlói plébánosnak 1 adófizető, Ispán Fülöpnek 1 szegény telkét írták össze. 1542-ben Henyén Gyulaffy János 2, Gyulaffy László 3, a béli apátság 2 telek után fizet. 1542-ben az egytelkes nemesek is fizettek adót. Gellért Mátyás 1 forint 25 dénár, Mód Demeter 1 forint, Henyei Pál 1 forint 50 dénár, Bodor Ágnes 1 forint 25 dénár, Laca János 50 dénár, Kenyeres András 1 forint, Haticka Mátyás 1 forint, Kenyeres Mátyás 50 dénár, Kenyeres Benedek 20 dénár, Háticka Mihály 50 dénár adót fizet.

1545-ben Henyén és Monoszlón a Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető, 6 szegény, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, 6 szegény telke van. 1548-ban összeírnak ugyan Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető, 2 szolga, 1 szegény telket, de ott a megjegyzés mellette, hogy Henyét és Monoszlót a török felégette.

1549-ben (Monoslohenye) Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, 2 újratelepített, Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, 5 újratelepített, 1550-ban Gyulaffy Jánosnak 1, Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető telke van. 1553-ban Monoszlón és Henyén Gyulaffy Jánosnak és Lászlónak 3 1/2 adófizető, 2 szolga, 6 zsellér, 1554-ben az első összeíráskor a Gyulaffy családnak 3 1/2, a második összeíráskor Gyulaffy Lászlónak 4, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető telke van. 1555-ben az első összeíráskor Gyulaffy Lászlónak és Jánosnak 5 telke fizet, a második összeíráskor Gyulaffy Jánosnak csak egy telke van. 1556-ban Gyulaffy János 1/2 telekkel szerepel a hátralékjegyzékben. 1557-ben Gyulaffy Jánosnak 1/2, Gyulaffy Lászlónak 4, 1559-ben Gyulaffy Jánosnak 1/2 telke fizet. 1564-ben külön van összeírva Henye és Henyemonoszló. Henyén a veszprémi püspöknek 6 adófizető, Gyulaffy Mihálynak és Lászlónak 2 szegény, Henyemonoszlón Gyulaffy Lászlónak 4 adófizető, 6 szegény, Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető telkét írták össze. 1566-ban és 1567-ben Monoszlóhenyén a Gyulaffyaknak 4 adófizető, 6 szegény telke van.

A következő években Henye ismét külön van összeírva. 1569-ben és 1570-ben Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, 2 szegény, 2 újratelepített, 1 puszta, 1572-ben az első összeíráskor 1 1/2 adófizető telke van. Az összeírás után a török felégette. 1573-ban Henyén Gyulaffy Andrásnak 1 puszta jobbágytelke van. 1574-től kezdve ismét a két község együtt van összeírva. 1574-ben Gyulaffy Györgynek 2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 9 puszta, 1576-ban 2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 8 puszta, 1578-ban és 1582-ben 2 adófizető, 2 szegény, 13 puszta, 1584-ben 2 adófizető, 2 1/2 szegény és zsellér, 13 puszta telek van. 1588-ban Gyulaffy Györgynek és Horváth Jánosnak 1/2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 15 puszta, Biró Lőrincnek 1 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, Horváth Péternek 1 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1595-ben Gyulaffy Györgynek és Horváth Jánosnak 1/2 adófizető, 5 szegény, 15 puszta, Biró Lőrincnek és Huszár Péternek 1—1 adófizető telke van, a többi puszta.

1599-ben adót fizetnek az egytelkes nemesek is, Henyén Kenyeres Pál 1 forint, Ködmös András 1 forint, Halápi Mihály 50 dénár, Kerecse Gergely 50 dénár adót fizet. 1600-ban ugyanazok összesen 1 forint 50 dénárt fizettek.

1609-ben Monoszlón és Henyén a Gyulaffy családnak és más nemeseknek 1/2 telkük van. 1610-ben és 1611-ben puszta községként írták össze. 1696-ban takszás nemesek birtoka.

BALATONSZEPEZD

1531-ben (Zepezd) a veszprémi püspöknek 7 adófizető, 12 szegény és elpusztult, Gyulaffy Istvánnak 1 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben a veszprémi egyház prediális nemeseinek 5 adófizető, 2 szolga, Gyulaffy Istvánnak 1 adófizető, 1 szegény, 1536-ban Gyulaffy Istvánnak 2 adófizető, 2 szegény, a többiek egytelkes nemesek, 1542-ben Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető telke van.

1542-ben az egytelkes nemesek Nemes Jakab 10 dénár, Ágoston Dénes 50 dénár, Máté János 25 dénár, Baranyai János 1 forint, Nemes Mihály 8 dénár, Baranyai Ambrus 2 forint, Fekete Lukács 43 dénár, Györfi Lukács 1 forint, Ágoston Péter 2 forint, Nemes Péter 1 forint, Nemes Mátyás 1 forint adót fizetett.

Az 1543. évi hátralékjegyzék szerint a veszprémi püspöknek 4 1/2, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető telke volt. 1545-ben Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 1 szegény, 1548-ban az első összeíráskor a Gyulaffy családnak 2 adófizető telkét írták össze, a második összeíráskor (Zepesd) a veszprémi kapitánynak 2 1/2 adófizető, 1/2 vendég (hospes), 5 puszta, 3 szegény telkét összeírták ugyan, de a megjegyzés szerint a község elnéptelenedett.

1549-ben (Zepezd) Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 3 adófizető telke van. 1550-ben ugyanennyi. 1553-ban Gyulaffy Lászlónak birtoka puszta, 1554-ben Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, 1555-ben a második összeíráskor Gyulaffy Lászlónak 1 puszta, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1564-ben a veszprémi püspöknek 6 adófizető, 1566-ban Henyével együtt (Henye Zepezd) Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, 1567-ben Szepezden és Henyén Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, Szepezden az egyházi nemeseknek 10 adófizető, 1569-ben és 1570-ben (Zepezdh) Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, 1 szegény, a nemeseknek 10 adófizető, 1572-ben Gyulaffy Mihálynak 1/2 adófizető telke van. 1572. évi bejegyzés szerint a községet a török felégette. Ugyanez a helyzet az 1573. és 1574. évi összeírás szerint is.

1576-ban Veszprémhez tartozik, az egyházi nemeseknek és szabadosoknak 6 adófizető telke van, Gyulaffy György birtoka puszta. 1578-ban és 1582-ben az egyházi nemeseknek és szabadosoknak 7, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Zepeozd) a nemeseknek és szabadosoknak 8, 1588-ban a nemeseknek 6 telke van, a többi puszta. 1596-ban négy egyházi nemese 2 forint 80 dénár adót fizet. 1599-ben (Zepezd) Nemes Jakab egytelkes nemes 25 dénár, Nemes Gergely 25 dénár, Tóth Mátyás 50 dénár adót fizet. 1600-ban az egytelkes nemesek összesen 25 dénár adót fizetnek. 1626/27-ben 1/4, 1635/36-ban 3/4, 1647/48-ban 2/4 telek fizet adót.

BORSÜLÉSE

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

CSÁNYFALVA

Rovásadó-összeírás adata szerint 1536-ban a veszprémi káptalannak a községben 3 szegény telke van. Többet az összeírásban nem is szerepel. Ekkor Halomhegy után Herend és Dörgicse között van összeírva.

CSÖRGÖ

1531-ben (Chergeh) Halápi Ferencnek 2 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben 1 adófizető, 4 puszta, 1536-ban (Cherge) Halápi Ferencnek 1 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1542-ben Fekecs István özvegyének 2 adófizető, 5 szegény telke van. 1548-ban puszta. 1553-ban (Chergew) Choron Jánosnak 6 adófizető, Halápi Péternek 4 újratelepített, 1554-ben (Chergew) Choron Jánosnak 6 adófizető, 1555-ben és 1556-ban 3 adófizető, 1557-ben 2 adófizető, 2 szegény, 2 nemesi telket írtak össze. 1564-ben Gyulaffy Lászlónak és más nemeseknek 5 adófizető, 4 puszta telke van. 1566-ban újból puszta. 1567-ben (Chergew) Halápi Péternek 1 adófizető, 1 szegény, Fekecs Gergelynek 1 adófizető, 2 szegény, 1569-ben (Cherge) Litteráti Martonfalvi Imrének és Fekecs Gergelynek 2 adófizető, 2 szegény, 2 zsellér, 1570-ben (Cheergö) Litteráti Imrének, Fekecs Gergelynek és Halápi Péternek 2 adófizető, 2 szegény és 2 zsellér telkét írták össze. 1574-ben (Cheorgeo) puszta. Valószínűleg ezt a községet is 1572-ben égette fel a török.

1576-ban (Chyörghö) több nemesnek 2 újratelepített telke van a községben. 1578-ban ismét puszta. 1594-ig még szerepel az összeírásokban, de csak mint puszta. 1594 után már nem is írják össze.

DABOS

1531-ben (Dobos) Gyulaffy Istvánnak 8 szegény és puszta telke van.

1534-ben (Dabos) 1 adófizető, 2 szegény, 5 puszta telket írtak össze.

A rovásadó-összeírásban többet nem szerepel.

DISKA

Egytelkes nemesek laktak a községben, ezért a rovásadó-összeírásban csak akkor szerepel, mikor az egytelkes nemesek is fizettek adót.

1542-ben (Dyska) Bence Péter 60 dénár, Bertalan Tamás 26 dénár, Bence Simon 90 dénár, Istvánfi István 10 dénár, Ország Ferenc 1 forint adót fizetett. 1599-ben már csak Bence Ferenc a birtokos, de ő is Kisapátiban lakik.

Az 1600. évi összeírás szerint puszta.

ECSÉR

1531-ben (Echer) puszta, 1534-ben Tóti Péternek 1 adófizető, Acsai Gergelynek 1 adófizető, 1536-ban Tóti Péternek 1 adófizető, 1545-ben Choron Andrásnak 2 adófizető, 2 szegény, Györffy Antalnak 1 adófizető telke van.

Az 1548. évi összeírás szerint a község felégetve. 1549-ben Choron Andrásnak 2 adófizető, 1 zsellér, 1550-ben 2 adófizető telkét írták össze. 1553-ban szintén puszta. 1554-ben Choron Jánosnak 1, 1555-ben 2 telke fizet adót. 1557-ben szintén puszta. 1566-ban Choron Jánosnak 2 adófizető, 1567-ben 2 adófizető, 3 újratelepített, 2 szegény, 1569-ben és 1570-ben 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 zsellér, 2 puszta, a királynak 2 adófizető, 1 szegény, 1 puszta telke van.

1572-ben és 1574-ben puszta. 1577-ben Choron Jánosnak 2 adófizető, 1578-ban 1 1/2 adófizető, a többi puszta. 1582-ben 1 1/2, 1584-ben 1 adófizető, 2 szegény telke van, a többi felégetve és puszta. 1588-ban mint a Nádasdy és Balassi család birtoka szerepel, de ezen jegyzék szerint is felégetve és puszta.

Még 1595-ben, mint Nádasdy Kristóf özvegyének birtokát és Balassi birtokát összeírták, de ekkor is pusztaként szerepel.

GÁRDONY

1531-ben (Gardon) Tomaji Ferencnek 8 puszta, 1545-ben Choron Andrásnak 4 szegény, 1548-ban 1 adófizető, 1 puszta, 1 szegény, 1 újratelepített, 1549-ben 1 adófizető, 9 zsellér. 1550-ben 1 adófizető, 2 töröktől felégetett, 1553-ban Choron Jánosnak és Désházi Baltazárnak 4 adófizető, 4 újratelepített, 9 szegény, 4 puszta, 1554-ben Choron Jánosnak 1 adófizető telke van. 1555-ben teljesen puszta. 1557-ben Magyar Bálintnak 1 adófizető, 1 puszta telkét írták össze. Újból csak 1588-ban szerepel az összeírásban, ekkor és 1594-ben a Nádasdy és Balassi családnak a községnek 8 újratelepített telke van.

A rovásadó-összeírásban többet nem szerepel.

RÉVFÜLÖP

1531-ben (Fylepp) a tihanyi apátságnak 5 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben Vázsonyi Horváth Jeromosnak 1 adófizető, 2 szegény, 1542-ben (Pylep) Török Bálintnak 1 adófizető telke van. 1548-ban már felégetve és puszta.

Többet nem írták össze.

GYŐR

A rovásadó-összeírásban Monostorapátival együtt van összeírva, mert közvetlenül a közelében feküdt és a birtokosa is ugyanaz volt.

1531-ben (Apathy Attak György) Apátinak, Attaknak és Győrnek, melynek tulajdonosa Vázsonyi Horváth Jeromos, 19 adófizető, 14 szegény, 7 puszta, 5 szabados, 1536-ban (Apathy Attak Gewr) 17 adófizető, 15 szegény, 1 bírónak átengedett, 6 puszta, több nemesnek 2 adófizető telke van.

Többet nem írták össze, úgy látszik, lakosai részint elpusztultak, részint beköltöztek Monostorapátiba.

HEGYMAGAS

1531-ben (Hegmagas) Lengyel Jánosnak 7 adófizető, 8 szegény, 10 szabados, 7 puszta, a plébánosnak 3 szegény, 2 puszta, 1534-ben (Heghmagas) a Lengyel családnak 9 1/2 adófizető, 9 szegény, 7 szolga, 1536-ban (Hegmagas) Lengyel Gáspárnak 5 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 felégetett, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben Török Bálintnak 7 1/2 adófizető, 9 szegény, a plébánosnak 1 adófizető, 1 szegény, 1545-ben Lengyel Baltazárnak 2 adófizető, 8 szegény, Choron Andrásnak 2 adófizető, 8 szegény, a plébánosnak 2 szegény, 1548-ban az első összeíráskor Choron Andrásnak 4 adófizető, Lengyel Baltazárnak 3 adófizető, a második összeíráskor Lengyel Baltazárnak 6 adófizető, 1 menekült nemesi, 1 puszta, 9 szegény, 1 ispán, 1549-ben 5 adófizető, 14 zsellér, 2 újratelepített, 1550-ben 5 adófizető telke van.

1552-től kezdve hódoltsági terület.

1553-ban Lengyel Baltazárnak 3 adófizető, 3 szolga, 4 töröktől felégetett, 1 puszta, 1554-ben 3 adófizető, 1555-ben 3 adófizető telkét írták össze. 1557-től kezdve Magyar Bálint birtoka. 1557-ben 5 1/2 adófizető, 3 szegény, 1566-ban 6 adófizető, 3 szabados, 4 szegény, 1 puszta, 1567-ben 7 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Hegy Magas) 7 adófizető, 4 szegény, 3 zsellér, 4 újratelepített, 2 puszta, 1572-ben Magyar Bálintnak 3 adófizető, Choron Jánosnak 5 adófizető, a malmának 1 adófizető, 1574-ben Lengyel Istvánnak 5 adófizető, 8 szegény, 3 zsellér, 2 újratelepített, 1576-ban 5 adófizető, 6 zsellér, 3 szegény, 2 újratelepített, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 7 adófizető, 8 szegény és zsellér, 2 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Hegymagas) 5 adófizető, 9 szegény és zsellér, a prediálisoknak és más servienseknek 5 adófizető, 7 puszta, 1588-ban és 1594-ben 3 adófizető, 4 szegény, 33 puszta telket írtak össze.

1598-ban a községben Lengyel Istvánnak 15 háza van.

1599-ben Daca Demeter egytelkes nemes 2 forint adót fizet. A községben van egy malom is.

1610-ben és 1612-ben a Lengyel családnak 2 adófizető, 1613-ban (Hegmagas) 1 1/2 adófizető, 3 puszta, 1618-ban 1 adófizető, 3 puszta, 1622-ben 1, 1626/27-ben, 1635-ben, 1638-ban és 1647/48-ban 1 1/4 adófizető telke van.

1696-ban a Lengyel család birtoka. 9 jobbágycsaládnak van 43 hold szántóföldje, melybe 30 pozsonyi mérőmagot vetnek. 30 kapás szőlőjük 70 akó bort terem.

HEREND

1531-ben (Herend) a veszprémi püspöknek 9 1/2 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben a püspöknek 7 1/2 adófizető, 3 szegény, az egyházi nemeseknek 1 adófizető, 1 szegény, 1 bírónak átengedett, 1536-ban a püspöknek 7 1/2 adófizető, 3 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a többi az egyházi nemeseké, 1542-ben a püspöknek 6 1/2 adófizető telke van.

Egytelkes nemesek: Puska Antal 60 dénár, Király Mátyás 1 forint, Képes Mátyás 50 dénár adót fizet. 1548-ban a veszprémi egyháznak 3 adófizető telke van. A második összeírás szerint a veszprémi uraknak 1 szolga, az egyházi nemeseknek 2 adófizető, 1 újratelepített telkét írták össze. Az összeírás után a török felégette. A község lakói azonban a török elvonulása után visszatértek és így a következő években is össze van írva.

1550-ben a veszprémi várnak 6, az egyházi nemeseknek 3 adófizető telke van. Az 1552. évi hátralékjegyzék, melyet 1555-ben állítottak össze a veszprémi püspöké ugyan a község, de jövedelme a veszprémi vár fenntartására van rendelve. Ekkor a községben 6 adófizető telek van.

1554-ben a püspöknek 5 adófizető, 1555-ben a püspöknek 4 adófizető, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, 1557-ben a püspöknek 3 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 1 felégetett, 1564-ben a püspöknek 4 adófizető, 2 puszta, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1566-ban a püspöknek 4 adófizető, 1 puszta, 2 szegény, az egyházi nemeseknek 3 adófizető telkét írták össze. 1563-ban a püspök birtoka puszta. 1572-ben összeírtak ugyan a püspöknek 4 adófizető telket, de ott van a megjegyzés mellette, hogy a török felégette. 1573-ban 4, 1574-ben 3 adófizető telket írtak össze. 1576-ban újra puszta. 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a püspöknek 1 1/2 adófizető, 3 puszta, a második összeíráskor és 1584-ben a püspöknek 1 1/2 adófizető, 3 puszta, a második összeíráskor és 1584-ben a püspöknek 1 adófizető, 2 szegény, 4 puszta, 1588-ban és 1594-ben a püspöknek 1 adófizető, 2 szegény, 4 puszta, 3 egyházi nemesi telket írtak össze. 1596-ban Herenden és Tagyonon a püspök egyházi nemesei 2 forint adót fizettek.

1598-ban a községben a püspöknek 4 háza van. 1609-ben és 1612-ben a püspöknek 1/4 adófizető, 1613-ban 1/4 adófizető, 1 szabados, 6 puszta, 1618-ban 1/4 adófizető, 10 puszta, 1622-ben 1/2 adófizető, 1626/27-ben 1/4 adófizető telke van. Többet nem írtak össze.

IMÁR

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

JÁNOSFÖLDE

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

KARINTAPUSZTA

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

KÁL-VÖLGYI FALVAK
(Kerekikál, Köveskál, Mindszentkál, Sóstókál, Szentbenedekkál, Töttöskál).

KEREKIKÁL

1534-ben (Kereky) a veszprémi püspök egyházi nemeseinek 6 adófizető, 1 szegény, 1542-ben 2 adófizető, 4 szegény telke van. 1543-ban (Kerekykal) az egyházi nemesek 1 forint 50 dénár adót fizetnek. 1548-ban (Kereky) a község puszta, 1588-ban a veszprémi püspöknek 4 újratelepített telkét írták össze. 1595-ben újra puszta és többet nem írták össze.

KÖVESKÁL

1531-ben (Köveskal) a veszprémi püspöknek 4 adófizető, 10 szegény, Horváth Jeromosnak 1 adófizető, 1534-ben és 1536-ban (Keweskal) Horváth Jeromosnak 2 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, a veszprémi püspök egyházi nemeseinek 3 adófizető, 2 szegény telke van.

1542-ben a következő egytelkes nemesek fizettek adót: Györfi György 1 forint, Kincsesi András 1 forint, Kincsesi Miklós 80 dénár, Sintér Mátyás 20 dénár, Bodor Mátyás 1 forint, Bodor Sebestyén 1 forint, Máté Péter 1 forint, Gulácsi Gergely 50 dénár, Dezső Tamás 1 forint, Káli Gergely 50 dénár, Biró Illés özvegye 1 forint, Kövesi Bálint 10 dénár adót fizet. 1599-ben (Köveskall) 9 nemes 5 forint 50 dénár, egy malom után 2 forint, 1600-ban 9 nemes 4 forint adót fizet. 1696-ban egytelkes nemesek birtoka. 19 1/2 hold szőlőjük 246 akó bort terem. A községben más községbelieknek is van birtoka.

MINDSZENTKÁL

1531-ben (Mynthzenthkal) a veszprémi püspöknek 5 1/2 adófizető, 15 szegény és puszta, a kapornaki apátságnak 1 adófizető, a veszprémi prépostnak 4 puszta, 1534-ben (Myndzentkal) a veszprémi püspöknek 7 adófizető, 8 szegény, 5 puszta, 1 szolga, a plébánosnak 1 adófizető, 1536-ban (Myndzentkalya) a veszprémi püspöknek 4 adófizető, 10 szegény, 3 puszta, a plébánosnak 1 adófizető, a veszprémi prépostnak 1 szegény, 1542-ben (Mynthzenthkalya) a püspöknek 2 adófizető, 12 szegény, a kapornaki apátságnak 1 adófizető, 1545-ben (Myntzenth Kalla) Choron Andrásnak 1 adófizető, 7 szegény telke van. 1548-ban felégetve és puszta. 1553-ban (Mindzenthkallya) a püspöknek 2, 1554-ben a püspöknek 3, Choron Jánosnak 1, 1555-ben a püspöknek 3, 1557-ben a püspöknek 3 adófizető, 1 szegény, 3 puszta, 1564-ben (Mynd Szentkalya) a püspöknek 3 adófizető, 2 szegény, 1566-ban és 1567-ben a püspöknek 4 adófizető, 3 szegény, a kapornaki apátságnak 1 adófizető, 1569-ben és 1570-ben a püspöknek 4 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 2 újratelepített, a kapornaki apátságnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1572-ben a püspöknek 3 adófizető, az apátságnak 1 adófizető telke van. 1573-ban a kapornaki apátságnak a telke puszta. 1574-ben (Myndszentkalla) a püspöknek 2 adófizető, 2 szegény, 2 zsellér, 2 újratelepített, 3 puszta, az apátság birtoka puszta, 1578-ban és 1582-ben a püspöknek 2 adófizető, 6 szegény és zsellér, 9 puszta, az apátságnak 1 újratelepített, 1584-ben (Myndzeht Kallya) a püspöknek 2 adófizető, 6 szegény és zsellér, 8 puszta, az apátságnak a birtoka puszta, 1588-ban és 1594-ben a püspöknek 2 adófizető, 5 zsellér, 9 puszta telkét írták össze. Az apátság birtoka puszta.

1609-ben (Mindzentkallia) a püspöknek a birtoka puszta. 1610-ben, 1611-ben, 1613-ban a püspöknek 1 adófizető, azonkívül 1613-ban a püspöknek 1 adófizető, azonkívül 1613-ban 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban 1 adófizető, 3 puszta, 1622-ben 1 1/2 adófizető, 1626/27-ben 1 1/4, 1635-ben, 1638-ban, 1647/48-ban 1 adófizető telke van.

1696-ban a veszprémi püspöknek 9 jobbágy- és zsellércsaládja lakik a községben, van 55 hold szántóföldjük. A 6 3/4 hold szőlőjük 54 akó bort terem. Nemeseknek és más községbelieknek is van szőlőjük a községben.

SÓSTÓKÁL

Csak az 1542. évi egytelkes nemesi összeírásban szerepel. Ekkor Csatári Tamás 1 forint, Csatári Bálint 1 forint, Kemény Mátyás 2 forint adót fizet.

SZENTBENEDEKKÁL

1531-ben (Zenthbenedekkal) a veszprémi püspöknek 15 adófizető, 14 szegény és puszta, Horváth Jánosnak 1 adófizető, 4 szegény, a veszprémi prépostságnak 2 adófizető, az egyházi nemeseknek 5 szegény és puszta, 1534-ben (Zenth Benedekkal) a püspök egyházi nemeseinek 25 adófizető, Osla Miklósnak 1 adófizető, 2 szegény, 1 szolga, 1536-ban (Zenthbenedek Kalya) a prépostságnak 1 adófizető, Osla Miklósnak 1 szegény, Horváth Jánosnak 1 adófizető, 1542-ben (Zenth Benedekkalya) Choron Andrásnak 4 adófizető, 12 szegény, 7 puszta, Nemes Antalnak 1 adófizető telke van (Zenth Benedek Kalla). Choron Andrásnak 1 telkét összeírták ugyan, de az adóval hátralékban maradt. 1545-ben Choron Andrásnak 2 adófizető, 4 szegény telke van. 1548-ban a község felégetve és puszta. 1553-ban (Zenthbenedekkalia) a püspöknek 2 adófizető, 1554-ben és 1555-ben (Zenth Benedekkalya) a püspöknek 2 adófizető telke van. 1557-ben újra puszta. 1564-ben a püspöknek 5 1/2 adófizető, 4 szegény, Choron Jánosnak 1 1/2 adófizető, 1 szegény, 1566-ban a püspöknek 8 adófizető, 1 puszta, 1 szegény, Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 újratelepített, 1 felégetett, 1567-ben a püspöknek 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 7 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Choron Jánosnak 1 adófizető, 2 újratelepített, 1 szegény, 1569-ben és 1570-ben a püspöknek 5 adófizető, 2 zsellér, a prediális nemeseknek 7 adófizető, Choron Jánosnak 1 adófizető, 4 szegény, 1 zsellér, 1572-ben a püspöknek 4 adófizető, Choron Jánosnak 1 1/2 adófizető telke van. Az összeírás után a tö-

rök felégette. 1574-ben (Zentbenedekkallya) a püspöknek 3 adófizető, 5 szegény, 4 zsellér, 1 újratelepített, 6 puszta, Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 3 szegény, 1 zsellér, 3 puszta, 1576-ban (Zenth Benedek kallya) a püspöknek 2 1/2 adófizető, 6 szegény, 4 zsellér, 6 puszta, Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 3 puszta, 1578-ban és 1582-ben a püspöknek 2 1/2 adófizető, 4 szegény, 6 puszta, Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1584-ben (Zenth Benedek kalla) a püspöknek 2 1/2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 1 újratelepített, 7 puszta és felégetett, Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 6 puszta, 1588-ban a püspöknek 2 1/2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 6 puszta telke van. Nádasdi Kristóf és Balassi István birtoka puszta. Hasonló a helyzet 1595-ben is. 1599-ben két egytelkes nemes 1 forint adót fizet.

1609-ben (Zenth Benedekkallia) a püspöknek és Nádasdy Tamásnak 3 adófizető, 1613-ban 2 adófizető, 2 szabados, 3 puszta, 1618-ban (Szent Benedekkallia) 1/2 adófizető, 5 szabados, 9 felégetett, 1622-ben 1 1/2 adófizető, 1626/27-ben 1 3/4 adófizető, 1635-ben és 1638-ban 2 adófizető, 1647/48-ban 1 adófizető telke van.

1696-ban (Szent Benedekkallya) több földesúr birtoka, 24 jobbágy- és zsellércsaládnak 141 hold szántóföldje van. 15 hold szőlőjük 230 akó bort terem.

TÖTTÖSKÁL

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

KÁPTALANTÓTI

1531-ben (Also Thothy) puszta. 1534-ben és 1536-ban csak egy Tóti szerepel, de ez a birtokosok neve után ítélve Felsőtóti lehetett, és ezért ott is tárgyalom. 1542-ben a győri káptalannak 2 adófizető, 9 szegény telke van. Az egytelkes nemesek: Tóti Tamás 50 dénár, Nemes Miklós 5 forint adót fizet.

1545-ben (Thothy) a győri káptalannak 2 adófizető, 5 szegény, Thóti Gergelynek 1 szegény telke van. Alsótótin (Also Thothy) 1569-ben és 1570-ben Gyulaffy Mihálynak 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 4 újratelepített, 1572-ben (Tothy) Gyulaffy Mihálynak 1 1/2 adófizető telkét írták össze, de ezek szerepelnek az 1573. évi hátralékjegyzékben is. 1574-ben (Alsotothy) Majtányi Lászlónak 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 zsellér, 4 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Also Thothy) Majtányi Lászlónak 2 1/2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Alsototy) Majtányi Lászlónak és Gyulaffy Györgynek 2 1/2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Also Thothy) a győri káptalannak 2 1/2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 4 puszta telke van. 1598-ban a győri káptalannak 16 házát írták össze. 1609-ben 3 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 2 adófizető, 1613-ban 1 1/2 adófizető, 1618-ban 1 adófizető, 10 puszta, 2 szabados, 1622-ben (Kaptalantoti) 1 1/4 adófizető, 1626/27-ben 1 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban és 1647/48-ban 1 adófizető telke van.

1696-ban (Captalantoty) a győri káptalan birtoka. 17 jobbágycsaládnak 89 1/2 hold szántóföldje van, melybe 149 pozsonyi mérő magot vetnek. 80 kapás szőlőjük 111 akó bort terem. A nemeseknek 4 hold szőlőjük 28 kapás és 36 akó bort terem.

FELSŐTÓTI

1531-ben (Thothy) Choron Andrásnak 6 adófizető, 10 szegény és puszta, 2 szabados, 1534-ben Bakics Pálnak 2 adófizető, Tóti Ferencnek 1 adófizető, 1 puszta, 1536-ban Tóti Miklósnak 1 adófizető, 2 szegény, Bakics Pálnak 2 adófizető, 6 szegény, Tóti Mártonnak 1 adófizető telke van, a második összeírás szerint Tóti Péternek 1 adófizető, 2 szegény, Tóti Mártonnak 1 adófizető, Bakics Pálnak 2 adófizető, 6 szegény, 1542-ben (Felsewtothy) Thóti Gergelynek 1 adófizető telke van.

Ugyanezen évi egytelkes nemesi összeírás szerint: Tóti György 32 dénár, Thóti Márton 25 dénár, Tóti Péter 50 dénár adót fizet.

Az 1548. évi első összeírás szerint a veszprémi kapitánynak 2 adófizető telkét írták össze, a második összeírás szerint a község felégetve és puszta. Újból csak az 1599. évi egytelkes nemesi összeírásban szerepel, de itt csak a hátralékjegyzékben Turoci János. Az 1600. évi egytelkes nemesi összeírás szerint a községben 3 család lakik.

Többet nem írták össze.

KÉKKÚT

1534-ben (Kewkuth) Choron Andrásnak 5 1/2 adófizető, 6 szegény, 4 puszta, 1536-ban 5 adófizető, 4 szegény, 1542-ben 7 szegény, 3 puszta telek van. Az 1548. évi összeírás szerint a községet a török felégette. 1554-ben 2 adófizető, 1555-ben (Kewkuth) a kancellárnak 1 1/2 adófizető telke van. 1557-ben újból puszta községként van összeírva.

1564-ben a kancellárnak 3 adófizető, 4 szegény, 5 zsellér, 1566-ban Olaszi Mihálynak 3 adófizető, 5 szegény telke van. 1567-ben a török újra felégette. 1569-ben és 1570-ben az esztergomi érseknek 2 1/2 adófizető, 2 zsellér, 1572-ben az érseknek 3 1/2 adófizető telkét írták össze. 1573-ban 1 puszta telekkel szerepel a hátralékjegyzékben, ezenkívül 2 1/2 telek adójával van még hátralékban. 1574-ben királyi birtok 2 adófizető, 4 szegény, 4 zsellér, 5 puszta telekkel. 1576-ban (Kewkut) puszta. 1578-ban és 1582-ben Zongor Jánosnak 2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 4 puszta, 1584-ben 1 1/2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Kevkuth) Török Istvánnak 3 adófizető, 3 szegény, 3 puszta telke van.

1609-ben a fehérvári őrkanonokságnak 2, 1610-ben 1 1/2 adófizető, 1613-ban (Kekkutth) 1 adófizető, 6 puszta, 2 szabados, 1618-ban 1 adófizető telke van. Az összeírás után Szent Katalin ünnepe körül a török felégette. 1626-ban és 1627-ben 1, 1635-ben 2, 1647/48-ban 1/2 adófizető telket írtak össze.

1696-ban a fehérvári őrkanonokság birtoka. A községben 8 jobbágycsalád és zsellér lakik, a 7 hold szőlő 89 akó bort terem.

KISAPÁTI

1531-ben (Apathy) Bakics Pálnak 12 adófizető, 6 puszta, 2 szabados, 1534-ben a pannonhalmi apátságnak 9 adófizető, 6 szegény, 4 puszta telke van. 1536-tól kezdve a Choron család birtokaként van összeírva, mégpedig 1552-ig Choron Andrásé, majd fiáé, Jánosé 1581-ig. Choron Jánosnak fiúgyermeke nem volt, és a birtokai a Nádasdi és Balassi család kezére kerültek. Margit leányát Nádasdi Kristóf, Annát pedig Balassi István vette feleségül. Nádasdi Kristóf egyik leghiresebb törökverő vitéz volt. Balassi Istvánról nem tudunk sokat, csak azt, hogy fiatalon halt meg és felesége, Annak 1600-ban már Liszti (Listius) István feleségeként szerepel.

1536-ban (Appathy) 7 1/2 adófizető, 10 szegény, 6 puszta, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben 4 1/2 adófizető, 14 szegény, 1545-ben 2 adófizető, 10 szegény, 1548-ban (Hegmagas Appathy) 6 1/2 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 2 puszta, 12 szegény, 1549-ben (Hegmagas Apati) 4 1/2 adófizető, 13 zsellér, 2 újratelepitett, 1 puszta, Choron András malmának 1 adófizető, 13 zsellér, 1550-ben (Hegymagas Apathy) 4 1/2 adófizető, 1553-ban (Hegmagasapthi) 3 1/2 adófizető, 1 szolga, 6 puszta, 8 szegény, 1554-ben szintén 3 1/2 adófizető, 1555-ben (Hegmagas Apathy) 4 1/2 adófizető, Choron János malmának 1 adófizető, 1557-ben (Hegymagasapathy) 4 adófizető, 3 szegény, 1564-ben (Hegy Magas Apathy) 6 adófizető, 7 szegény, a malomnak 1 adófizető, ezenkívül Magyar Bálintnak 6 adófizető, a provisornak 1 háza, a kocsisnak 1 háza, 1 újratelepitett, 5 szegény, Magyar Bálint malmának 1 adófizető telke van. Magyar Bálint csak 1564-ben szerepel birtokosként 1566-tól kezdve újból csak a Choron család az egyedüli birtokos. Ezen évben (Hegmagas Apathy) 5 adófizető, 2 szegény, 2 felégetett, a malomnak 1 adófizető, 1567-ben (Hegmagas Apathy) 6 1/2 adófizető, 6 szegény, 2 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Hegy Magas Apathy, Heghmagasapthy) 6 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 4 újratelepitett, 3 puszta, a malomnak 1 adófizető, 1572-ben 5 adófizető, a malomnak 1 adófizető, 1574-ben 3 adófizető, 6 szegény, 2 zsellér, 1 újratelepitett, 1576-ban 3 adófizető, 6 szegény, 1 zsellér, 2 puszta, a malom puszta, 1578-ban (Hegymagas Apathy) és 1582-ben az első összeíráskor 5 adófizető, 3 szegény, 3 újratelepitett, 2 puszta, a malom telke puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Hegymagas Apati) 4 1/2 adófizető, 11 szegény és zsellér, 1 újratelepitett, 3 puszta, 1588-ban (Hegymagas Apáti) Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 5 adófizető, 11 szegény és zsellér, 3 újratelepitett, 2 puszta, 1594-ben (Hegmagas Apáti) 5 adófizető, 19 szegény és zsellértelke van. 1599-ben az egytelkes nemesek és malmok összeírásában szerepel Országh Ferenc, ki 2 forint adót fizet.

1696-ban (Kis Apáti) Pápa várának tartozéka. 14 jobbágycsaládnak van 140 hold szántóföldje, melybe 152 pozsonyi mérő magot vetnek. A 13 hold szőlőjük 113 kapás és terem 253 akó bort. A más községbelieknek 15 hold szőlőjük van.

KISFALUD

1531-ben a veszprémi püspök birtoka. Bár 12 telket összeírnak, de azzal a megjegyzéssel, hogy a község szegény és puszta.

1534-ben (Kysfalwd) a veszprémi káptalannak 2 adófizető, 8 szegény, 1 szolga, 3 puszta, 1536-ban 2 1/2 adófizető, 3 szegény, 1 felégetett, 1542-ben (Kysffalwd) 2 adófizető, 7 szegény telke van. 1548-ban felégetve és puszta. 1554-ben Tihany várának tartozéka, vagyis a község jövedelme a vár fenntartására van rendelve. Ekkor 2 1/2 adófizető, 1557-ben 3 adófizető, 4 szegény, 1566-ban 3 adófizető, 2 szegény telke van. 1567-ben a káptalannak 3 adófizető, 2 szegény, 1569-ben és 1570-ben (Kysfalwdh) a királynak 4 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, 1572-ben a káptalannak 3 adófizető telkét irták össze. 1578-tól kezdve a jövedelme a veszprémi vár fenntartására van rendelve. 1578-ban és 1582-ben 3 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1584-ben 2 1/2 adófizető, 3 1/2 szegény és zsellér, 1 újratelepitett, 1 1/2 puszta, 1588-ban és 1594-ben 2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 5 puszta telke van.

Újra csak 1609-ben irják össze. Ekkor (Kysfalud) 2 adófizető, 1610-ben és 1611-ben 1 adófizető, 1612-ben 1 adófizető, 2 szolga, 1618-ban 1 adófizető, 1622-ben, 1626—1627-ben, 1638-ban 1/2 adófizető telke van. 1696-ban a veszprémi káptalannak 11 jobbágycsaládja lakik a községben.

KÖBÖLKÚT

Ezen összeírásban is két Gulács szerepel, az egyik Köbölkút, vagy Köbölkútgulács, mely Felsőgulács néven is szerepel, a másik pedig Alsógulács, a jelenlegi Nemesgulács.

. . . -ben (Kebelkwth) a sümegi plébánosnak 5 puszta, a Gyulaffy és Ecséri családnak 5 adófizető, 1534-ben (Kebelkwth) a sümegi plébánosnak 2 adófizető, 1536-ban Dörögdi Tamásnak 1, Gyulaffy Gergelynek 1, a sümegi plébánosnak 2 adófizető, 1542-ben Török Bálintnak 1 adófizető, 1545-ben a sümegi plébánosnak 1, Egyed szigliget várnagynak 1 adófizető telke van. Ezen évben az adóval hátralékban vannak, mert a község elpusztult.

1549-ben, 1550-ben és 1551-ben a sümegi plébánosnak 1 adófizető telkét irták össze.

1564-től kezdve a két Gulács együtt van összeírva. 1564-ben Bicó Ferencnek 2 adófizető, 8 puszta, 1566-ban (Köbölkwth et also Gwlach) 2 adófizető, 1567-ben 2 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, 1570-ben 2 adófizető, 2 szegény, 1572-ben és 1574-ben (Kobelkut et also Gwlach) 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1576-ban, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Keobeolkuth et Also Gwlach) Bicó Bálintnak 1/2 adófizető, 5 szegény, és zsellér, 2 puszta, 1582-ben a második összeírásban (Köbölkwtht et Alsogwlach) és

1584-ben Bicó Istvánnak 3 szegény, 1/4 adófizető, 6 puszta, 1588-ban és 1594-ben 1/4 adófizető, 6 szegény és zsellér, 6 puszta telke van.

Köbölgulácsot többet nem írták össze.

LESENCEISTVÁND

1531-ben (Esthwand) Bakics Pálnak 18 adófizető, 8 szegény, 3 puszta, 1534-ben a pannonhalmi apátságnak 12 adófizető, 6 szegény, 7 puszta, 2 szolga, 1536-ban (Istwandt) Choron Andrásnak 10 adófizető, 5 szegény, 2 puszta, 1 bírónak átengedett, 1542-ben Choron Andrásnak 5 adófizető, 1545-ben (Lesencze Istwand) 2 adófizető, 7 szegény telke van. 1548-ban (Isthwandh) össze van írva Choron Andrásnak 6 adófizető, 10 szegény telke, de ott van mellette a megjegyzés, hogy felégetve és puszta. Egy másik összeírás szerint Gárdonnyal együtt Choron Andrásnak 5 adófizető telke van. 1549-ben (Estwand) Choron Andrásnak 2 adófizető, 4 zsellér telkét írták össze, de az adóval hátralékban vannak. 1550-ben 2 telket írtak össze. 1552-től kezdve kétfelé adózó terület.

1553-ban Choron Jánosnak 3 adófizető, 12 újratelepített, 9 puszta, 1554-ben 15 adófizető, 1555-ben 11 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, 1557-ben 12 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 4 szegény, 1564-ben 12 adófizető, 6 szegény, 3 újratelepített, 2 felégetett, 1566-ban 8 1/2 adófizető, 1 újratelepített, 3 puszta, 13 szegény, 1567-ben (Istwand) 9 1/2 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1569-ben és 1570-ben 9 1/2 adófizető, 6 szegény, 5 puszta, 1 felégetett, 1572-ben 9 adófizető, 1574-ben 5 adófizető, 5 szegény, 3 zsellér, 12 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 5 adófizető, 4 szegény, 1 zsellér, 5 puszta, 2 újratelepített, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben 5 adófizető, 4 szegény és zsellér, 4 puszta, 2 szolga, 2 újratelepített telke van. 1588-ban és 1594-ben a Nádasdi családnak 4 adófizető, 5 szegény és zsellér, 13 puszta, 1609-ben (Istvand) Nádasdi Tamásnak és Liszti Istvánnak 2, 1610-ben és 1612-ben Nádasdi Tamásnak 2 1/2 adófizető telke van, 1613-ben Nádasdi Tamásnak 2 adófizető, 3 puszta, 1 szabados házát írták össze. 1618-ban 2 adófizető, 11 puszta, 1622-ben, 1626/27-ben, 1635-ben, 1638-ban és 1647/48-ban 2 adófizető telket írtak össze.

1696-ban (Istvánd) Pápa várának birtoka. 14 jobbágycsaládnak van 94 hold szántóföldje, melybe 95 mérő magot vetnek. 4 1/2 hold szőlőjük 40 kapás és 32 1/2 akó bort terem.

LESENCENÉMETFALU

1531-ben (Nemethfalw) Tomaji Jánosnak 4 1/2 adófizető, 9 szegény, 4 puszta, Tomaji Ferencnek 7 adófizető, 7 szegény, 2 puszta, 3 szabados, 1534-ben Tomaji Ferencnek 2 adófizető, 8 szegény, 6 puszta, Tomaji Jánosnak 3 adófizető, 6 szegény, 5 puszta, 1536-ban Tomaji Jánosnak és Káldi Ambrusnak 3 adófizető, 3 szegény, Tomaji Ferencnek 5 adófizető, 5 szegény, 1542-ben Tomaji Jánosnak 3 adófizető, 3 szegény, Török Bálintnak 3 adófizető, 7 szegény, a hátralékjegyzék szerint (Nemetffalw) Török Bálintnak 5 adófizető, 1545-ben (Nemetfhfalw) Batthyany Ferencnek 2 adófizető, 8 szegény, Tomajnak és Németfalunak (Thomay et Nemetfalw) Tomaji Jánosnak 2 1/2 adófizető, 3 szegény, 1548-ban Batthyányi Ferencnek 3 1/2 adófizető, Tomaji Jánosnak 2 adófizető, másik összeírás szerint (Nemethffalw) Tomaji Jánosnak 10 adófizető, 11 szegény, 1 bírónak átengedett, 1549-ben (Nemetfalwa) Tomaji Jánosnak 10 adófizető, 5 új ház, 5 zsellér, 1550-ben (Nemethffalw) Tomaji Jánosnak 10 adófizető, a hátralékjegyzék szerint nem fizetett 3 telek, 2-ből meghaltak, 1-ből elmenekültek, 1553-ban Tomaji Jánosnak és Désházi Bertalannak 4 adófizető, 1554-ben a második összeíráskor Tomaji Jánosnak 5 adófizető, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, Magyar Bálintnak 1/2 adófizető, Désházi Bertalannak 3 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Lengyel Baltazárnak van még 1/2 adófizető, 1555-ben Tomaji Jánosnak 4 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, Lengyel Baltazárnak 1/2 adófizető, Désházi Bertalannak 2 1/2 adófizető, 1556-ban (Nemetfalw) Litteráti Imrének 1 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Tomaji Jánosnak 4 adófizető, Désházi Bertalannak 2 1/2 adófizető, 1564-ben Désházi Bálintnak 1 adófizető, 1 szolga, 1 szegény, Tomaji Jánosnak 5 adófizető, 3 szegény, Magyar Bálintnak 1 adófizető, 3 szegény, Litteráti Imrének 4 szegény, 1566-ban (Lesentze Thomay Nemetfalwa) Magyar Bálintnak 1 adófizető, Désházi Bálintnak 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, Németfaluban (Nemetffalw) Tomaji Jánosnak 3 1/2 adófizető, a hátralék jegyzék szerint Lesencetomajon és Németfaluban (Lesentzethomay Nemethfalu) Magyar Bálint fizetett 1 forint 50 dénárt, Désházi Bálint 1 forint 50 dénárt, Litteráti Imre 1 forint 50 dénárt, 1567-ben (Nemethfalw) Désházi Bálintnak 5 adófizető, 2 puszta, 1 a . . ., 1569-ben és 1570-ben az első összeíráskor (Nemethffalw) Désházi Bálintnak 6 adófizető, 6 szegény, 1 puszta, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, 2 szegény, Magyar Bálintnak 1 adófizető, 1 szegény, 1572-ben Magyar Bálintnak 1/2, Désházi Bálintnak 3 1/2, Litteráti Imrének 1 adófizető, 1582-ben és 1584-ben Désházi Bálintnak 1 1/2 adófizető, 4 szegény, 8 puszta, 1588-ban és 1594-ben Désházi Bálintnak 2 adófizető, 4 szegény, 16 puszta telke van.

1598-ban Kövesi Benedek özvegyének 8, Lengyel Istvánnak 5, Litteráti (Martonfalvai) Imre özvegyének 5 házát írták össze.

1609-ben (Nemethfalu) Bellanith Ferenc 1, több nemesnek 1/2, 161 . . . -ben és 1612-ben Bellanith (Bellavica) Ferenc özvegyének 1/2, Lengyel Jánosnak 1/4 adófizető, 1613-ban (Nemettfalu) több nemesnek 3/4 adófizető, 4 puszta, 1 szabados telke van.

Ettől kezdve Lesencetomajjal együtt van összeírva.

PUSZTATOMAJ

1531-ben (Lesenchhethomay) Tomaji Jánosnak 4 adófizető, 10 szegény, 6 puszta, 2 szabados, Tomaji Ferencnek 6 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, 1 szabados, 1534-ben (Thomay) Tomaji Ferenc-

nek 7 adófizető, 8 szegény, 3 szolga, Tomaji Jánosnak 2 adófizető, 6 szegény, 2 szolga, 1536-ban az első összeíráskor Tomaji Ferencnek 6 adófizető, 4 szegény, 1 szolga, 2 puszta, Tomaji Jánosnak 1 adófizető, 3 szegény, Gyulaffy István 1 telek adójával hátralékban van, a második összeíráskor Tomaji Ferencnek 6 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1 szolga, Tomaji Jánosnak 1 adófizető, 4 szegény, Káldi Ambrusnak 1 adófizető, 2 szegény, Gyulaffy Istvánnak 1 adófizető, 3 szegény, 1542-ben Török Bálintnak 4 adófizető, 7 szegény, Désházi Baltazárnak 1 adófizető, Tomaji Ferenc özvegyének 2 adófizető, 2 szegény, Tomaji Jánosnak 1 adófizető, 2 szegény, 1545-ben Batthyanyi Ferencnek 1 adófizető, 8 szegény, 1548-ban az első összeíráskor Tomaji Ferencnek 2 adófizető, a második összeíráskor 2 1/2 adófizető, 1/2 vendég (hospes) 3 újratelepített, 3 szegény, 1549-ben 2 adófizető, 10 zsellér, a malomnak 5 adófizető telke van. 1550-ben Tomaji Imrének 2, Mezőlaki Ferencnek 1, Sárkány Ambrusnak 1 1/2, Pethő Antalnak 1 adófizető, 1553-ban Tomaji Jánosnak 3 adófizető, 5 puszta, 8 szegény, 8 újratelepített, 1554-ben (Thomay) Tomaji Jánosnak 5 adófizető, Litteráti Imrének 2 adófizető, Lengyel Baltazárnak 1/2 adófizető, Désházi Baltazárnak 2 adófizető, 1555-ben Tomaji Jánosnak 3 adófizető, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, Lengyel Baltazárnak 1/2 adófizető, Désházi Baltazárnak 1 adófizető, Magyar Bálintnak 1 adófizető, a malomnak 5 adófizető, 1555-ben a második összeíráskor Tomaji Jánosnak 3 adófizető, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, Lengyel Baltazárnak 1/2 adófizető, Désházi Baltazárnak 1 adófizető, Magyar Bálintnak 1 adófizető, 1556-ban Tomaji Jánosnak 3 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, 1557-ben Magyar Bálintnak 1 1/2 adófizető, 4 puszta, 1564-ben (Lesence Tomay) Désházi Bálintnak 3 szegény, Tomaji Andrásnak 1 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, Magyar Bálintnak 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, 1 puszta telkét írták össze. Magyar Bálintnak malmai vannak a Lesencén 4 adófizető telekkel. 1566-ban az első összeíráskor (Lesenntzethomay) csak Tomaji János szerepel 1 adófizető telekkel. A második összeíráskor Németfaluval együtt írták össze és ekkor (Lesencze Thomay Nemetffalw) Magyar Bálintnak 1 adófizető, 7 szegény, Désházi Bálintnak 1 adófizető, 4 szegény, Litteráti Imrének 1 adófizető, 1 szegény telke van. Külön szerepel Lesencetomajon még Tomaji Jánosnak 1 adófizető telke. 1567-ben Lesencetomajon és Németfaluban (Thomay et Nemethfalw) Magyar Bálintnak 1 adófizető, 7 szegény, Litterati Imrének 1 adófizető, 7 szegény, Tomajon Désházi Bálintnak 1 1/2 adófizető, 5 szegény, 1569-ben és 1570-ben Lesencetomajon Désházi Bálintnak 3 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, Litteráti Imrének 1 adófizető, 2 szegény, Magyar Bálintnak 2 adófizető, 2 szegény, 1572-ben Litteráti Imrének 3/4 adófizető, Désházi Bálintnak 1 1/4 adófizető, Magyar Bálintnak 1 adófizető telke van. 1574-ben Désházi Bálint, Litteráti Imre és Lengyel István birtoka puszta. 1576-ban Désházi Bálintnak 1 adófizető, 1 zsellér, 1 újratelepített, 5 puszta, Lesencetomajon és Németfaluban (Nemetthffalw et Lesencethomay) Lengyel Istvánnak 1 1/2 adófizető, 2 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Lesencetomajon Désházi Bálintnak 1 adófizető, 6 puszta, Németfaluban és Lesencetomajon Litteráti, más néven Martonfalvi Imrének 1 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Lengyel Istvánnak 1 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Lesencetomajon Désházi Bálintnak 1 1/2 adófizető, 4 szegény, 8 puszta, Németfaluban és Lesencetomajon (Nemetfalw et Lesencethomay) Mártonfalvai Imrének 2 adófizető, Lengyel Istvánnak 1 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1588-ban Lesencetomajon Désházi Bálintnak 2 1/2 adófizető, 6 szegény, 5 puszta, Németfaluban és Lesencetomajon Martonfalvi Imrének 2 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, Lengyel Istvánnak 1 adófizető, 4 szegény, 4 puszta telke van. Ugyanennyit írtak össze 1594-ben is.

A következő összeírás 1609-ből való. 1609-ben (Lesencze Thomay) Bellovics Ferencnek 1 adófizető- több nemesnek 1/2 adófizető, 1610-ben és 1612-ben (Lesenche thomay) Bellovics Ferenc özvegyének 1/2 adófizető, több nemesnek 1 adófizető telkét írták össze. 1613-ban Bellovics Ferenc árváinak 1/2 adófizető, több nemesnek 3/4 adófizető, 4 puszta háza van. Ekkor összeírták a Lesencén levő malmokat is. Molnár Pál, Rajki István, Bece Gáspár, Imre Lőrinc egykerekű malmainak 1/4—1/1/4 telke van, ifj. Molnár Pál malma puszta.

1618-ban Lesencetomajon és Németfaluban (Lesenche Tomaj et Nemetfalu) Zádori Istvánnak és Bellovics Ferencnek 1/4 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, a Lengyel és Martonfalvi családnak 1/2 adófizető, 7 puszta telke van.

Egykerekű malmok a Lesencén: Molnár Mihálynak 1/4, Rajk Istvánnak 1/4 telekkel van malma. 1622-ben több nemesnek 1/2, Lengyel és Martonfalvi családnak 1/2 adófizető, 11 puszta, 1626-ban (Lesencze Tomai cum Nemetfalu) 2 1/4, 1635-ben és 1638-ban (Lesencze Tomay et Nemetfalu) 2, 1647/48-ban (Tomaj cum Nemetfalu) 2 adófizető telke van.

1696-ban (Lesencze Tomay) több földesúr birtoka. 9 jobbágycsaládnak 43 hold szántóföldje van, melybe 55 mérő magot vetnek, 3 1/2 hold szőlőjük 41 kapás és terem 30 akó bort.

MONOSZLÓ

1531-ben (Monoslo) Gyulaffy Istvánnak 2 adófizető, 10 szegény és puszta telke van. 1534-ben és 1536-ban Henyével együtt írták össze. 1542-ben Gyulaffy István özvegyének, Litteráti Imrének, a monoszlai plébánosnak 1 forint, Gyulaffy Lászlónak 3 forint az adója. Ugyanezen évben az egytelkes nemesek is fizettek adót. Gáspár Ferenc 2 forint, Szőke Pál 40 dénár, Cibak István 1 forint, Nagy László 20 dénár, Köncs Miklós 1 forint 20 dénár, Balassa Lukács 1 forint 50 dénár, Henger Ambrus 1 forint, Szőcs Barnabás 1 dénár, Fülöp István 1 forint, Cibak János 1 forint adót fizet.

1543-ban Litteráti Imrének van ugyan egy telke, de ennek az adójával hátralékban van. 1548-ban Cibak Jánosnak 2 telkét írták össze, de ott van a megjegyzés mellette, hogy a község felégetve.

1569-ben és 1570-ben Gyulaffy Miklósnak 3 adófizető, 2 szegény, 1 puszta telke van. 1599-ben kilenc egytelkes nemes 5 forint 50 dénár, 1600-ban 8 egytelkes nemes 2 forint adót fizet.

1696-ban a nemeseknek 19 hold szőlőjük van.

NEMESGULÁCS

Köbölkútgulács vagy Felsőgulács és Alsógulács több alkalommal együtt van összeírva.

1531-ben (Gwlach) teljesen puszta. 1536-ban Páhi Andrásnak 1 adófizető, 1 szegény telke van. 1542-ben az egytelkes nemesi összeírásban is szerepel. Ekkor Istvánfi Pál 16 dénár, Basa Gergely 25 dénár, Páhi Bertalan 25 dénár, Kenesei Márton 16 dénár, Bicó Ferenc 1 forint, Péceli Péter 25 dénár, Istvánfi Tamás 50 dénár, Horváth György 20 dénár, Istvánfi János 15 dénár adót fizet. 1545-ben (Gwlach) Páhi Miklósnak 1/2 adófizető, 1 szegény, Bicó Ferencnek 1 szegény telke van. A hátralékjegyzékben szerepel még Haramia Péter egy telek adójával. 1548-ban Bicó Ferencnek 1 adófizető, 2 szegény, Basa Bálintnak 1 szegény, Haramia Péternek 1 adófizető, 1549-ben Haramia Péternek 1 adófizető, Bicó Ferencnek 1 adófizető, 2 újratelepített, 1550-ben Haramia Péternek 1 adófizető, Bicó Ferencnek 1 adófizető telkét írták össze. 1553-ban Bicó Ferencnek 2 szegény, 1 szolga, Haramia Péternek 1 szegény telke van. 1555-ben Bicó Ferenc és Haramia Péter 1—1 telek után fizet. 1557-ben (Also Gwlacz) Bicó Ferenc birtokát a török elpusztította. A hátralékjegyzékben szerepel még Gyulaffy János és László 2 telek adójával. 1598-ban (Gywlach) Bicó Kristófnak 11 házát írták össze, de az adóval hátralékban vannak.

1599-ben összeírták az egytelkes nemeseket is. Sebők Farkas 1 forint, Bakai András 50 dénár, Olasz Péter 1 forint, Basa Bálint 50 dénár, özvegy Basa Andrásné 50 dénár, Bicó Bálint 50 dénár adót fizet. Ugyancsak szerepelnek az 1600. évi összeírásban is.

1609-ben (Alsogulach) Bicó Kristófnak 2 adófizető, 1610-ben és 1611-ben több nemesnek 2 adófizető, 1613-ban (Gwlacz) több nemesnek 1 1/2 adófizető, 1 szabados, 4 puszta, 1618-ban (Gulacs) 1 1/2 adófizető, 4 szabados, 1626-ban, 1627-ben 1 adófizető, 1635-ben, 1638-ban, 1639-ben és 1647/48-ban 1/2 adófizető telke van.

1696-ban több nemes birtoka. 13 jobbágycsaládnak 150 hold szántóföldje van, melybe 96 pozsonyi mérő magot vetnek. 8 hold szőlőjük 82 kapás és terem 144 akó bort. Helyre lehet állítani 8 telket.

NEMESVITA

Egytelkes nemesi község. Először csak 1542-ben találjuk meg az összeírásban. Ekkor Felső Bertalan 25 dénár, Györfi Lázár 20 dénár, Orbán Ambrus 20 dénár, Bolla Ferenc 1 forint, Tóth Péter 16 dénár, Bolla Barnabás 1 forint, Kulcsár Pál 1 forint 50 dénár, Bolla Osvald 20 dénár, Csányi Tamás 20 dénár, Bakics Pál 1 forint, Orbán Gergely 1 forint, Orbán Péter 10 dénár, Bolla Mihály 20 dénár, Marton Demeter 50 dénár, Bálint Miklós 20 dénár adót fizet. 1548-ban (Vitha) Józsa Jánosnak 1 szegény, Sári Ferencnek 1 szegény, 1549-ben, 1550-ben, 1553-ban, 1554-ben és 1555-ben Balázs porkolábnak 1 adófizető telke van. 1564-ben (Wythan) Sári Ferencnek 2 1/2 szegény, 1566-ban a második összeíráskor (Wytha) Sári Ferencnek 3 szegény, Örsi Benedeknek 1 puszta telke van.

1599-ben az egytelkes nemesi összeírás szerint (Wytta) Kulcsár Lukács 1 forint, Bolla Bálint 50 dénár, Bolla Máté 1 forint 50 dénár, Sári Lénárd 50 dénár, ifj. Bolla Bálint 25 dénár, Korontáli Benedek 50 dénár, Salamon Imre 25 dénár, Varga Balázs 25 dénár, Kulcsár János 25 dénár, Vászolyi János 1 forint, Kovács György 25 dénár, Tóti Bertalan 25 dénár, Simon András özvegye 50 dénár, Farkas István 20 dénár, István Mihály özvegye 20 dénár, Bolla Gáspár 15 dénár, Uki Márton 20 dénár, Pető Bálint 20 dénár adót fizet.

1600-ban (Vittya) a községben 17 egytelkes nemes lakik. 1696-ban (Nemes Vitha) az egytelkes nemeseknek 6 hold szőlőjük 52 kapás és 30 akó bort terem.

NIVEGYVÖLGYE

A rovásadó-összeírásban Nivegy község nem szerepel.

ÓBUDAVÁR (BUDAVÁRI)

1531-ben (Bwdawar) Horváth Jeromosnak 8 1/2 adófizető, 12 szegény és puszta, 1534-ben (Bwdawary) 8 adófizető, 4 szegény, 5 puszta, 1 birónak átengedett telke van. 1536-ban a második összeírásban a veszprémi püspök birtokaként szerepel, ugyanannyi telke van, mint előző összeíráskor. 1542-ben (Bwdawara) Horváth Péternek 3 adófizető, 9 szegény telkét írták össze. 1545-ben már az óbudai káptalan birtokaként írták össze 1 adófizető telekkel, de az adót nem fizették meg és ezért csak a hátralékjegyzékben szerepel 1548-ban a káptalannak 1 adófizető, 2 szegény, 1549-ben Bornemissza Pálnak 2 adófizető, 2 zsellér, 1 újratelepített, 1550-ben 2 adófizető telkét írták össze. Az 1552. évi összeírást csak a hátralékjegyzékben találjuk meg, és ekkor Veszprém várának tartozéka 2 adófizető telekkel. 1553-ban Bornemissza Pálnak 2 adófizető, 1554-ben a veszprémi püspöknek 2 adófizető, 1555-ben a püspöknek 2 adófizető, az egyházi nemeseknek 5 adófizető, a püspök az adóval hátralékban van, 1556-ban és 1557-ben a püspöknek 2 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1564-ben (Bwdawar) 4 adófizető, 2 szegény, 1 zsellér birtoka van. 1567-ben a prépostság birtoka. 1569-ben királyi birtok, mely Komár várához tartozik 2 adófizető, 4 szegény, 1 zsellér, 2 puszta telekkel. 1574 és 1594 között puszta. Újból csak 1609-ben írták össze Komár várának tartozékaként 1/2 adófizető telekkel. Hasonló a helyzet 1610-ben és 1612-ben is. 1613-ban a községben egy nemesi sessiót írtak össze, de ez is puszta. Többet nem írták össze.

ÖRS-FALUK
(Boldogasszonyörs, Kisörs, Kővágóörs, Szőlősörs)

BOLDOGASSZONYÖRS

A rovásadó-összeírásban csak az egytelkes nemesi összeírásban szerepel, Kisörs és Sóstókál között. 1542-ben (Boldogasson Ewrs) Boldogasszonyörsön Kuti Balázs 20 dénár, Máté Pál 50 dénár, Móroc Benedek 25 dénár, Kántor Benedek 2 forint, Móroc Baltazár 50 dénár, Kis Mihály 16 dénár, Kántor János 1 forint, Györfi Tamás 90 dénár, Kása Ferenc 40 dénár, Kuti Ambrus 50 dénár, Gergely Pál özvegye 20 dénár, Kincses Bálint 1 forint, Györfi Antal 1 forint, Erdő Péter 50 dénár, Bak Lukács 20 dénár, Finta Lukács 40 dénár, Kovács Péter 40 dénár, Tiborc István 20 dénár, Finta Miklós 10 dénár adót fizet. Ezeken kívül Boldai Tamásnak 1/2 adófizető telke van.

KISÖRS

Ma puszta a Kál-völgyben. 1542-ben (Kys Ewrs) Szász Mihály 2 forint, Kis Péter 25 dénár adót fizet. Csak egytelkes nemesek laktak a faluban, akik valószínűleg később egy másik faluba (talán Kővágóörsre) költöztek.

KŐVÁGÓÖRS

1531-ben (Ewrs) Vázsonyi Horváth Jeromos 1 adófizető, 12 szegény és puszta, a nemeseknek 12 szegény és puszta, 1534-ben (Kewwagoers) Horváth Jeromosnak 1 adófizető, Győrfi Antalnak 1 adófizető, 1536-ban (Kywago Ewrs) Horváth Jeromosnak 1 adófizető telke van. A többiek nem fizetnek, mert nemesek. 1543-ban (Kewagoers) a béli apátságnak 1 telke 1 forint adót fizet. 1545-ben Horváth Péter 1 1/2, Györfi Antal 1, 1548-ban Horváth Péter 1, Györfi Antal 2 telek után fizet. A községben van az almádi apátságnak 1 szegény telke is. A többit a török felégette. 1549-ben és 1550-ben Bakics Péternek 1 telkét írták össze.

1553-ban (Kywagoers) puszta. 1554-ben újra 1 telek fizet adót. 1555-ben (Kevagoewrs) a Czobor családnak 3 adófizető, Bakics Péternek 1 adófizető, 1557-ben (Kewago Ewrs) a Czobor családnak 12 1/2 adófizető, 1 bírónak átengedett, 5 szegény, 2 zsellér, a nemeseknek 3 adófizető telke van. Egy telek Tihany várának a fenntartására van rendelve. 1559-ben is Tihany várához 1 adófizető telek tartozik. 1564-ben puszta. Ettől kezdve csak az egytelkes nemesi összeírásokban találjuk meg a községet. 1599-ben 26 nemes lakik a községben és az adójuk 11 forint 85 dénár.

1696-ban (Kővágó Eörs) az egytelkes nemeseknek 22 1/2 hold szőlőjük van, mely 189 akó bort terem.

SZŐLŐSÖRS

1531-ben (Zelews Ewrs) Szőlősörsön a fehérvári prépostságnak 5 1/2 adófizető, 10 szegény, 1 puszta telke van. 1536-ban nem írták össze. 1542-ben a győri káptalannak 1 adófizető, 4 szegény, Choron Andrásnak 5 szegény telkét írták össze. 1548-ban felégetve és puszta. 1549-ben (Zelews Ewrs) Choron Andrásnak 3 adófizető, 6 zsellér, 1550-ben 3 adófizető, 1553-ban (Zewleewrs) Choron Jánosnak 2 1/2 adófizető, 1 szegény, 1554-ben 3 adófizető, 1555-ben 2 adófizető, 1557-ben 3 1/2 adófizető, 2 szegény, 1 zsellér, 2 újratelepített, 1565-ben (Zölös Ewrs) 3 adófizető, 1567-ben (Zelers) 2 1/2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 2 újratelepített, 1569-ben és 1570-ben (Zewlew Ewrs) 4 1/2 adófizető, 1 újratelepített, 1 puszta, 1572-ben 2 1/2 adófizető, 1 1/2 puszta telke van. Az összeírás után a török felégette. 1573-ban is puszta. 1574-ben (Zeoleosewrs) Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 3 szegény, 3 zsellér, 8 puszta, 1582-ben 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 zsellér, 9 puszta telke van. 1584-ben Nádasdi István és Balassi István birtokát a török felégette. 1595-ben összeírnak ugyan egy telket, azonban az összeírásban többet nem szerepel.

PABAR

1531-ben Tomaji Ferencnek 4 1/2 adófizető, 8 szegény, 4 puszta, 2 szabados, Csabi Istvánnak 3 adófizető, 2 szegény, 1534-ben Tomaji Ferencnek 2 adófizető, 4 szegény, 6 puszta telke van.

A rovásadó-összeírásban többet nem szerepel.

PATAHÁZA

Lakosháza és Monostorapáti között van összeírva 1548-ban, mint az almádi apátság birtoka, de ekkor már teljesen puszta.

RÁKSO

1531-ben (Rakso) Gyulaffy Istvánnak 2 adófizető, 8 szegény és puszta, 1534-ben 2 adófizető, 2 puszta telke van. 1548-ban (Raxo) Gyulaffy Jánosnak és Lászlónak birtoka puszta.

Többet nem írták össze.

RAPOSKA

1536-ban (Raposka) Gyulaffy Istvánnak 10 adófizető, 8 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben Gyulaffy Lászlónak 4 adófizető, 4 szegény, Gyulaffy Jánosnak 5 adófizető, 3 szegény, 3 puszta, 1545-ben Gyulaffy Lászlónak 3 1/2 adófizető, 6 szegény, Gyulaffy Jánosnak 3 1/2 adófizető, 4 szegény, 1548-ban az első összeíráskor Gyulaffy Jánosnak 3 1/2 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 3 1/2 adófizető, a második összeíráskor Gyulaffy Jánosnak 3 adófizető, 6 szegény, Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, 5 szegény, 1 puszta, 1549-ben Gyulaffy Lászlónak 3 1/2 adófizető, 2 zsellér, 2 újratelepített, Gyulaffy Jánosnak 6 adófizető, 1 újratelepített, 1 puszta, Gyulaffy János malmának 1 adófizető, 1550-ben Gyulaffy Lászlónak 3 1/2 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 6 adófizető, 1553-ban Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, 2 szolga, 1 felégetett, Gyulaffy Jánosnak 3 adófizető,

4 szegény, 1554-ben Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 6 adófizető, 1555-ben Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, Gyulaffy Jánosné 4 adófizető, 1557-ben Gyulaffy Jánosnak 4 adófizető, 3 szegény, Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, 4 szegény, 1556-ban Gyulaffy Jánosnak 3 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 4 adófizető, 1564-ben Gyulaffy Lászlónak 5 adófizető, 1 kocsis, 1 a provisor háza, 5 szegény, Gyulaffy Mihálynak 5 adófizető, 1 szolga, 5 szegény, 1566-ban Gyulaffy Lászlónak 4 adófizető, 5 szegény, 1 szolga, Gyulaffy Mihálynak 4 adófizető, 5 szegény, 1 szolga, 1567-ben Gyulaffy Lászlónak 4 adófizető, 4 szegény, 2 újratelepített, Gyulaffy Mihálynak 4 adófizető, 6 szegény, 1569-ben és 1570-ben Gyulaffy Mihálynak 10 adófizető, 4 szegény, 4 újratelepített, 7 puszta, 1572-ben Gyulaffy Mihálynak 7 adófizető, 1574-ben Gyulaffy Györgynek 6 adófizető, 10 szegény, 7 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Gyulaffy Györgynek 5 adófizető, 3 szegény, 1 újratelepített, 2 szolga, 5 puszta, a második összeíráskor és 1584-ben Gyulaffy Györgynek 5 adófizető, 5 szegény, 1 újratelepített, 3 szolga, 6 puszta, 1588-ban és 1594-ben Gyulaffy Györgynek 3 1/2 adófizető, 1 szegény, 8 puszta telke van. 1596-ban az egykerekű malom adója 1 forint.

1598-ban Gyulaffy Györgynek 7, Gyulaffy Lestárnak 1, Horváth Jánosnak 7 háza van.

1599-ben az egytelkes nemesek és a malom 2 forint adót fizet.

1609-ben több nemesnek 2 1/2, 1610-ben a Gyulaffy családnak 2 adófizető, 1613-ban a Gyulaffy családnak 1 1/2 adófizető, 4 puszta, 1 szabados, 1618-ban többi nemesnek 1 adófizető, 2 puszta, 1622-ben, 1626—1627-ben 1 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban és 1647-ben 2 adófizető telke van.

1696-ban a nádor birtoka. 12 jobbágycsaládnak 144 hold szántóföldje van, melybe 100 pozsonyi mérő magot vetnek. 4 hold szőlőjük 43 kapás és terem 66 akó bort.

RENDES

1531-ben Gyulaffy Istvánnak 7 adófizető, 12 puszta és szegény, 1534-ben Sümegi Istvánnak 1 adófizető, a sümegi plébánosnak 2 adófizető, Fekecs Ferencnek 1 adófizető, 4 szegény, 1536-ban Fekecs Mihálynak 1 adófizető, 1 szegény, a sümegi plébánosnak 1 adófizető, 1 szegény, 1542-ben Gyulaffy Lászlónak 3 adófizető, Litteráti Imrének 2 adófizető, 4 szegény, 1545-ben Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, 2 szegény, Gyulaffy Jánosnak 1/2 adófizető, Fekecs János özvegyének 1 adófizető, 2 szegény, 1548-ban Gyulaffy Istvánnak 1 adófizető telke van. A községet a török ekkor elpusztította, felégette. 1548-ban a második összeíráskor Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, 2 szegény, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, Fekecs István özvegyének 1 adófizető, a menekült nemeseknek 1 adófizető, 1549-ben Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, 3 zsellér, Ladányi Ferencnek 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, 1 zsellér, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, 1550-ben Gyulaffy Lászlónak 1 puszta, Ladányi Ferencnek 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, 1553-ban Gyulaffy Lászlónak 1 puszta, Fekecs Gergelynek 1 adófizető, 1 szegény, Litteráti Imrének 1 adófizető, 1 szegény, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, 1554-ben Gyulaffy Jánosnak és Lászlónak 1 1/2 adófizető, Bekecs Gergelynek és Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, 1555-ben Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, Ladányi Ferencnek 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, Fekecs Gábornak 1 1/2 adófizető, 1557-ben Gyulaffy Jánosnak és Lászlónak 1 1/2 adófizető, Fekecs Györgynek és Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, az 1556. évi hátralékjegyzék szerint a község puszta, 1564-ben Gyulaffy Mihálynak és Lászlónak 2 adófizető, 1 szegény, a menekült nemeseknek 3 allodium, a veszprémi püspöknek 1/2 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, a veszprémi püspök egy telek adójával hátralékban van, a második összeíráskor Gyulaffy Mihálynak és Lászlónak 1 adófizető, 2 szegény, a menekült nemeseknek 2 allodium, a veszprémi püspöknek 1 adófizető, Litteráti Imrének 1 adófizető, 1567-ben Gyulaffy Lászlónak és Mihálynak 1 adófizető, a veszprémi püspöknek 1 adófizető, Litteráti Imrének és Fekecs Gergelynek 1 1/2 adófizető, 1569-ben és 1570-ben Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, 4 szegény, Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, 2 szegény, a veszprémi püspöknek 1 adófizető, 1 szegény, 1 újratelepített. 1572-ben Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, a királynak 1/2 adófizető, Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, 1574-ben Litteráti (Martonfalvai) Imrének 1 adófizető, 2 szegény, 1 zsellér, 1576-ban Litteráti Imrének 1 1/2 adófizető, 1 puszta, Gyulaffy Györgynek 1 adófizető, 3 szegény és zsellér, a veszprémi püspöknek 1/4 adófizető, 2 szegény, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Litteráti Imrének 1 adófizető, 2 puszta, Gyulaffy Györgynek 1 adófizető, 3 szegény és zsellér, a püspöknek 3 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Litteráti Imrének 1 adófizető, 3 puszta, Gyulaffy Györgynek 1 1/2 adófizető, 2 szegény, a püspöknek 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben Litteráti Imrének 1 adófizető, 3 puszta, Gyulaffy Györgynek a birtoka puszta, a püspöknek 1/4 adófizető, a menekült nemeseknek 1 adófizető telkét írták össze.

1598-ban a veszprémi püspöknek 4, Szili Gergelynek 2, Magasi Máténak 1, Gyulaffy Lestárnak 1 háza van.

1599-ben az egytelkes nemesek és a malmok 2 forint adót fizetnek.

1609-ben a püspöknek 1/2 adófizető telke van. 1610-ben és 1613-ban a község puszta. 1638-ban és 1647/48-ban 1/4 telket írtak össze.

1696-ban Szepezddel együtt írták össze. Több földesúr birtoka. A községben 7 jobbágy- és zsellércsaládnak 46 hold szántóföldje van, melybe 81 pozsonyi mérő magot vetnek el. A 8 1/2 hold szőlőjük 53 kapás és 76 akó bort, négy nemesnek 5 1/2 hold szőlője, mely 28 kapás, 34 akó bort terem. Más községbelieknek 14 hold szőlőjük van.

SÁSKA

1531-ben (Saska) Gyulaffy Istvánnak 8 adófizető, 6 szegény, 4 puszta, 1534-ben 3 1/2 adófizető,

4 szegény, 4 puszta, 1536-ban az első összeíráskor 5 adófizető, 5 szegény, 1 a bírónak átengedett, a második összeíráskor 4 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben (Saaska) Gyulaffy Lászlónak 4 adófizető, 3 szegény, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető telke van. Az 1548. évi összeírás szerint a község felégetve és puszta. 1554-ben Gyulaffy Jánosnak és Lászlónak 2 adófizető, 1556-ban és 1557-ben Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, 1557-ben az első összeíráskor Gyulaffy Jánosnak és Lászlónak 1 adófizető, 1 szolga, 1 szegény, a második összeíráskor Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető telke van. Az 1564. évi és 1566. évi összeírás szerint a község puszta.

Többet nem írták össze.

SZENTANTALFA

1531-ben (Zenthantalffalwa) a veszprémi püspöknek 2 adófizető, 10 szegény és puszta, több nemesnek 3 szegény, 1534-ben a püspöknek 2 1/2 adófizető, a nemeseknek 1 adófizető, 1 szegény, 1536-ban (Zenthantal) az első összeíráskor Horváth Jeromosnak 1 szegény, Egyed szigligeti porkolábnak 1 adófizető, melynek adójával hátralékban van, a második összeíráskor Egyed porkolábnak 1 adófizető, Horváth Jeromosnak 1 szegény, a nemeseknek 2 adófizető telkük van.

Ettől kezdve a községet csak az egytelkes nemesek összeírásában találjuk meg. 1542-ben (Zenthantalffalwa) Pálfi Gergely 1 forint, Szarka Ilona 10 dénár, Zólyomi Antal 1 forint, Zólyomi Vince 1 forint, Csapó Tamás 25 dénár, Nagy Gáspár 2 forint, Csapó Ambrus 1 forint, Zólyomi Gergely 1 forint, Adorján Balázs 1 forint, Antalfi Barnabás 20 dénár, Szarka György 50 dénár, Vidos Pál özvegye 10 dénár, Dobosi Pál 50 dénár adót fizet.

1599-ben (Zent Anthalffalwa) Sólyom János 50 dénár, a malom 50 dénár, Sólyom Mátyás 50 dénár, Sütő Bertalan 50 dénár, Füle Márton 50 dénár, Pálfi György 1 forint, Ihász Mihály 50 dénár, Nagy Bertalan 1 forint, Szarka Pál 1 forint adót fizet.

1600-ban kilenc egytelkes nemes lakik a községben. 1696-ban (Antalfa) lakói takszás nemesek. Van 1/2 hold szőlőjük, 65 kapás és terem 101 akó bort.

SZENTBALÁZS

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

SZENTBERECKFALVA

Legtöbbször Árokfővel együtt van összeírva, mert a két község egészen közel feküdt egymáshoz. 1531-ben a veszprémi püspöknek 7 1/2 adófizető, 12 szegény és puszta telke van. 1534-ben és 1536-ban nincs összeírva. 1542-ben (Zenthberecz falwa) a veszprémi püspöknek 1 adófizető, 4 szegény telkét írták össze. Ugyanezen évben a püspök egyházi nemeseit is. Ekkor Jánka István 16 dénár, Horváth Jeromos 10 dénár, Szőcs Bertalan özvegye 6 dénár, Árokfői Balázs 50 dénár, Árokfői Gáspár 1 forint, Árokfői Domonkos 50 dénár adót fizet.

1543-ban (Zenthbereckfalwa et Arokffe) Szentbereckfalván és Árokfőn a püspöknek 5 adófizető telke van, de az adójával hátralékban van. 1548-ban összeírtak ugyan Szentbereckfalván 3 telket, de ott van a megjegyzés mellette, hogy a török felégette. (Arokfe Zenthbereckfalwa) Árokfőn és Szentbereckfalván Paksi János veszprémi kapitánynak a két községben 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 7 1/2 adófizető telke van. Újból csak 1553-ban és 1555-ben írták össze, de a községben ekkor már csak egy telek van.

SZENTJAKABFA

1531-ben (Zenthjacab) a veszprémi püspöknek 6 adófizető, 12 szegény és puszta, 1 szabados, 1534-ben (Zentiacab) 5 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, az egyházi nemeseknek 1 adófizető, 1 szegény, 1536-ban (Zenth Jacabffalwa) a püspöknek 5 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett telke van, a többi az egyházi nemeseké. 1542-ben a püspöknek 4 1/2 adófizető, 4 szegény telkét írták össze. Az 1543. évi hátralékjegyzék szerint Dörögdi János 1, a püspök 1 telek adójával hátralékban van. 1548-ban a veszprémi káptalannak 1 adófizető, a második összeírás szerint 2 adófizető, 1 újratelepített, 2 szegény telke van. 1549-ben (Zent Jakabffalwa) Paksi János veszprémi várnagynak 4 adófizető, 2 újratelepített telkét írták össze, de adóhátralékban vannak. 1550-ben szintén Veszprém várának tartozéka 4 adófizető telekkel. 1553-ban puszta. Az 1552. évi adóhátralékát 1555-ben írták össze és ekkor a községnek 4 adófizető telke van. 1554-ben és 1555-ben az első összeíráskor a püspöknek 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 1 adófizető, a második összeíráskor a veszprémi várnagynak 4 adófizető telke van. Az 1555. évi adóval még 1556-ban is hátralékban vannak. 1557-ben a püspöknek 4 adófizető, 3 szegény, az egyházi nemeseknek 1 adófizető, 1564-ben (Zenth Jakabfalwa) a püspöknek 3 adófizető, 1/2 szegény, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1566-ban (Zenthiakabffalwa) a püspöknek 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1567-ben (Zenth Jakabfalwa) ugyanannyi, 1569-ben, 1570-ben a püspöknek 3 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1572-ben a püspöknek 2 adófizető, 1574-ben és 1576-ban (Zenth Jacabfalwa) a püspöknek 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 3 zsellér, 10 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Zenth Jacabfalwa) a püspöknek 1 1/2 adófizető, 4 szegény, 12 puszta, a második összeíráskor és 1584-ben (Zentiacapfalwa) a püspöknek 2 adófizető, 3 szegény, 11 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Zent Jacabfalwa) a püspöknek 2 adófizető, 7 szegény, 3 egyházi nemesi, 10 puszta telke van. 1596-ban a püspök egyházi nemesei 1 forint 80 dénár adót fizetnek.

Újból csak 1609-ben írták össze, ekkor a püspöknek 1 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 1/2 adófizető, 1613-ban 1/2 adófizető, 1 szabados, 6 puszta, 1618-ban 1/2 adófizető, 1 szabados, 4

puszta, 1622-ben 1 adófizető, 1626—1627-ben és 1647-ben (Szent Jakabfalva) 1/2 adófizető telke van.

1696-ban (Szent Jakabfa) a püspöknek birtoka. 10 jobbágycsaládnak 34 hold szántóföldje van, melybe 55 mérő magot vetnek, 6 hold szőlőjük 30 kapás és terem 62 akó bort.

SZIGET

A rovásadó-összeírásban nem szerepel.

SZIGLIGET

1531-ben (Zygeth) Sziglígeten Lengyel Jánosnak 15 adófizető, 9 szegény, 9 szabados, 2 puszta, 1534-ben 12 adófizető, 8 szegény, 9 szolga, Újfaluban (Wyfalw) 4 adófizető, 3 szegény, 3 puszta telke van. 1536-ban nincs összeírva. 1542-ben (Zeglygeth) Szigligeten Török Bálintnak 6 1/2 adófizető, (Wyfalw) Újfaluban szintén 4 adófizető telke van. 1544-től kezdve a Lengyel család birtokaként van összeírva és ettől kezdve már csak egy Szigliget szerepel, úgy látszik, a régi Szigliget község lakói is a vár védelme alá, Újfaluba költöztek. 1544-ben 4 adófizető, 1546-ban 1 adófizető, 1548-ban 4 adófizető, 1549-ben 4 1/2 adófizető, 1553-ban 2 adófizető, 2 felégetett, 2 1/2 szegény, 1555-ben 4 1/2 adófizető telke van. 1557-től kezdve Magyar Bálint birtokaként szerepel. 1557-ben (Zeglygeth) 5 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 4 szegény, 3 szolga, az adóval hátralékban vannak, 1559-ben 5 adófizető, de az adóval ekkor is hátralékban vannak, 1564-ben 5 adófizető, 1570-ben Lengyel Istvánnak 4 adófizető, 3 zsellér, 1572-től 1588-ig puszta, 1588-ban 2 újratelepített telke van. 1696-ig nincs összeírva.

1696-ban a községben 40 zsoldos katona lakik, akiknek 27 1/2 hold szőlőjük van, mely terem 529 akó bort.

TAGYON

1531-ben (Tagion) a veszprémi püspöknek 10 adófizető, 8 szegény, és puszta, a bakonybéli apátságnak 2 adófizető, 4 szegény és puszta, 1534-ben (Thagyon) a püspöknek 4 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, az egyházi nemeseknek 6 adófizető, 1 szegény, a bakonybéli apátságnak 7 adófizető, 1 puszta telke van. 1536-ban (Thagion) a veszprémi püspöknek 2 1/2 adófizető, 2 szegény, a bakonybéli apátságnak 1 adófizető, 1 szegény, 1542-ben a püspöknek 2 adófizető, 5 szegény telkét írták össze. 1542-ben a következő egyházi nemesek: Ágoston Lőrinc 50 dénár, Adorján Gergely 1 forint, Ambrus Benedek 50 dénár, Ambrus Péter 1 forint, Antal Péter özvegye 1 forint adót fizet. Az 1543. évi hátralékjegyzék szerint a püspök 5 telek adójával hátralékban van. 1548-ban Paksi János veszprémi kapitánynak 1 adófizető és szegény, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, 1 újratelepített, 2 szegény telke van. A megjegyzés szerint a községet a török felégette. 1549-ben a veszprémi várnak (Paksi Jánosnak) 2 adófizető, 3 zsellér, 2 újratelepített, a tagyoni plébános malmának 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 5 adófizető telkét írták össze. A hátralékjegyzékben is szerepelnek, tehát az adót nem fizették meg. Ezen jegyzékben szerepel még Paksi János jobbágyainak malma 1 adófizető telekkel. 1550-ban (Tagyon) a veszprémi várnak 2 adófizető, az egyházi nemeseknek 5 adófizető telke van. 1553-ban a vár birtoka puszta. Az 1552. év hátralékjegyzék, 1555-ben készült, ebben a várnak 2 szegény telke van. 1554-ben a várnak 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 5 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor a várnak 2 adófizető, a nemeseknek 5 adófizető, a második összeíráskor a várnak 2 adófizető, a plébános malmának 1 adófizető, Paksi István jobbágyi malmának 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 5 adófizető telke van. Az adót még 1556-ban sem fizették meg. 1557-től kezdődően a püspök birtokaként van összeírva, de ez nem jelenti, hogy ténylegesen is az övé. Ekkor a püspöknek 2 adófizető, 4 szegény, az egyházi nemeseknek 4 adófizető, 1 szegény, 1564-ben a püspöknek 2 adófizető, az egyházi nemeseknek 6 adófizető, 1566-ban a püspöknek 1 adófizető, az egyházi nemeseknek 6 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető telke van. 1567-ben a török teljesen elpusztította.

1569-ben és 1570-ben a püspöknek 1 adófizető, Gyulaffy Mihálynak 1 adófizető, 4 puszta, az egyházi nemeseknek 6 adófizető, 1572-ben a püspöknek 1 adófizető, Gyulaffy Mihálynak 1/2 adófizető, 1574-ben a püspöknek 1 adófizető, 1 puszta, 1 újratelepített telkét írták össze. 1576-ban újra puszta község. 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a püspöknek 1 adófizető, 3 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben a püspöknek 1 adófizető, 1 szegény, 3 puszta, 1588-ban (Thagyon) a püspöknek 1/2 adófizető, az egyházi nemeseknek 7 adófizető, 2 puszta telke van. 1594-ben a község újból puszta. 1599-ben az egytelkes nemesek és malmok 4 forint adót fizetnek.

Újból csak 1609-ben írták össze. 1609-ben, 1610-ben, 1612-ben 1/2 adófizető, 1613-ban (Tagan) 1/2 adófizető, 6 puszta, 1618-ban (Tagian) 1/4 adófizető, 7 puszta, 1622-ben 1/2 adófizető, 1626—1627-ben, 1638-ban 3/4 adófizető, 1647-ben, 1648-ban 1/4 adófizető telek van a községben.

1696-ban (Tagyon) több földesúr birtoka. 8 jobbágycsaládnak 60 hold szántóföldje van, melybe 103 pozsonyi mérő magot vetnek. 11 1/2 hold szőlőjük 71 kapás és 150 akó bort terem. Más községbelieknek, a szentantalfali és tagyoni szőlőhegyen 60 hold szőlőjük van.

TAPOLCA

1531-ben (Tapolcha) a lövöldi karthauzi kolostornak 24 adófizető, 30 szegény, 6 szabados, 5 puszta, a plébánosnak 8 szegény telke van. A török ekkor már végigpusztította a Balaton környékét, és ezért találunk Tapolcán is puszta telkeket. 1534-ben a kolostornak 40 adófizető, 30 szegény, 12 puszta, 6 szolga, 1536-ban a kolostornak 32 adófizető, 22 szegény, 8 szolga, 10 puszta, 1 bírónak átengedett, a malomnak 1 adófizető, a plébánosnak 2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1542-ben

(Oppidum Tapolcza) 30 adófizető, 36 szegény, 14 puszta telket írtak össze. 1545-ben (Thapolcha) a lövöldi priornak csak 11 adófizető telke van, de ezen évben tulajdonosnak szerepel még az összeírás szerint Litteráti, más néven Martonfalvai Imre szigligeti várnagy is. Az ő birtokában 1 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető telke van. 1549-ben a kolostornak 30 adófizető, 3 szolga, 14 újratelepített, 18 zsellér, a kolostor malmának 2 adófizető, 1550-ben a kolostornak 30 adófizető, mely után 9 forint adót megfizetett, de hátralékban van 12 telek adójával, 2 telekből a jobbágyok elmenekültek és meghaltak, 6 szegény, 1 puszta telke van.

1552-től kezdve Tapolca is kétfelé adózó terület. A karthauziak birtokát a veszprémi püspök László priortól 1554-ben bérbe veszi és a birtok a kolostor pusztulása után a püspök kezén is marad. Ettől kezdve a püspök birtokaként szerepel. 1553-ban 5 adófizető, 1554-ben 17 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor 12 1/2 adófizető, a második összeíráskor 30 adófizető, a malomnak 2 adófizető, 1557-ben 14 adófizető, 1 bírónak átengedett, 9 szegény, 4 szolga, 1564-ben (Tapwcha) 17 adófizető, 9 szegény, 8 zsellér, a malomnak 3 adófizető telke van.

1566-ban a püspök birtoka pusztaként van összeírva.

1569-ben és 1570-ben (Thapolcza) a püspöknek 4 adófizető, 8 újratelepített, 6 szegény, 6 puszta, 1572-ben 16 adófizető telket írtak össze, de az összeírás után a török felégette.

Ezen időtől kezdve a tapolcai jobbágyoknak királyi kiváltságlevelük van.

1574-ben a püspöknek 4 adófizető, 1576-ban 3 adófizető, 15 szegény, és zsellér, 12 szolga és szabados, 32 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 3 adófizető, 15 szegény és zsellér, 12 szolga és szabados, 32 puszta, a második összeíráskor és 1584-ben 2 1/2 adófizető, 16 szegény és zsellér, 13 szolga és szabados, 11 újratelepített, 34 puszta telke van.

1581-ben a tapolcaiak tiltakoznak a király előtt, hogy Lengyel István szigligeti kapitány Tapolcát a várához akarja kapcsolni.

1588-ban és 1594-ben a püspöknek 2 1/2 adófizető, 20 szegény és zsellér, 12 szolga és szabados, 45 puszta telke van. 1598-ban (Tapolcza) a veszprémi püspök szabad jobbágyainak 51, a plébánosnak 10 háza van. 1609-ig nem írták össze. 1609-ben a püspöknek 9 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 5 adófizető, 1613-ban (Oppidum Tapolcza) 4 1/2 adófizető, 4 puszta, 1618-ban 2 adófizető, 11 puszta, 2 szabados, 14 ház felégetve Szent György ünnepe körül, 1622-ben 2 1/2 adófizető, 16 puszta, 1626-ban, 1627-ben 5 adófizető, 1635-ben és 1638-ban 5 adófizető, 1647—1648-ban 4 1/2 adófizető telke van.

1696-ban a kalocsai érsek birtoka. 54 jobbágycsaládnak 462 hold szántóföldje van, melybe 442 pozsonyi mérő magot vetnek. A 49 1/2 hold szőlőjük 483 kapás és terem 852 akó bort.

TÖREK

Az összeírásban két Török szerepel; Alsó- és Felsőtörek, Felsőtörek azonos Egyházastörekkel. Több alkalommal a két Török együtt van összeírva.

1531-ben (Tewrek) Sárkány Jánosnak 10 puszta, 1534-ben 1 adófizető, Felsőtöreken (Felsw Therek) 1 1/2 adófizető telke van. 1542-ben az egytelkes nemesi összeírás szerint Alsó- és Felsőtöreken (Also felsew Therek) Töreki János 1 forint, Foki György 1 forint, Pálfi Bálint 50 dénár, Józsa Bálint 1 forint, Vitai Lukács 80 dénár, Antal Miklós 1 forint adót fizet. 1545-ben (Thewrek) a nemeseknek két szegény telküket írták össze. Az 1545. évi második rovásadó-összeírás hátralékjegyzéke szerint Töreken Csöglei Mihálynak még 1 adófizető telke van.

1548-ban (Teereek) Töreken Csöglei Mihálynak 1 puszta, 1 szegény, Alsótöreken (Alsotherek) Csöglei Jánosnak 1 adófizető, 1549-ben Egyházastöreken (Eghazas Terek) Józsa Jánosnak 1 adófizető, 1 újratelepített, 1550-ben (Egihazas Terek) Józsa Jánosnak 1 adófizető telkét írták össze. 1553-ban mind a két Török pusztaként szerepel. 1555-ben újból összeírják. Ekkor (Thewrek) Mezőlaki Ferencnek 1/2 adófizető, Pethő Antalnak 1 adófizető, a második összeírás szerint a Józsa családnak 1 adófizető, 1557-ben 2 adófizető, 1564-ben Töreken Halápi Péternek 1 adófizető, 2 szegény, 1566-ban 1 adófizető, 1 szegény, azonkívül a második összeíráskor a zalavári apátságnak 1 szegény, 1572-ben Halápi Péternek 2 adófizető, 1574-ben (Theorek) Halápi Péternek 1/4 adófizető, 2 puszta, 1576-ban, 1578-ban és 1582-ben Tekenyei Pálnak 1 puszta, 2 felégetett, 1582-ben a második összeíráskor, 1584-ben, 1588-ban és 1594-ben Dereskei Jánosnak 1/4 adófizető, 2 puszta telkét írták össze.

1599-ben (Alsothörek) az egytelkes nemesi összeírás szerint Alsótöreken Töreki Mihály 10 dénár, Molnár István özvegye 1 forint, Vida Péter 10 dénár, Töreki János 20 dénár, Krát Ambrus özvegye 50 dénár, Csala Pál 20 dénár, Sári Bálint 25 dénár, Felsőtöreken (Feolseo thorek) Patkó Pál 1 forint, Töreki György özvegye 25 dénár adót fizet.

1598-ban (Theörek) Sárkány Miklósnak 2, Patkó Jánosnak 1 háza van. 1600-ban Alsótöreken 8, Felsőtöreken 3 egytelkes nemesi család lakik.

A rovásadó-összeírásban többet nem szerepel.

UZSA

A rovásadó-összeírásban szintén több Uzsa szerepel. Valószínűleg nem is egy, hanem két községről van szó, az egyik a szentléleki rom körül, a másik pedig a sümeg—tapolcai vasútvonaltól keletre Uzsa-pusztánál a völgyben, vagy népies nevén a Kilencház körül terülhetett el.

1531-ben (Wsa) Uzsai Jánosnak 10 adófizető, 3 elhagyott, 2 szabados, a veszprémi püspöknek 3 adófizető, 4 puszta, 2 elhagyott, Hosszútóti Györgynek 13 adófizető, 6 szegény, 4 puszta, 6 szabados, 1534-ben a veszprémi püspöknek 5 adófizető, 6 szegény, 8 puszta, 2 szolga, Hosszútóti Györgynek 7 1/2 adófizető, 7 szegény, 2 szolga, 6 puszta, Hosszútóti Miklósnak 4 adófizető, Uzsai Jánosnak 4 adófizető, 7 szegény, 10 puszta, 1536-ban Püspökuzsán a püspöknek 5 adófizető, 4 sze-

gény, 1/2 birónak átengedett, Középuzsán Uzsai Jánosnak 2 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 3 szolga, 1542-ben Püspökuzsán 5 adófizető, Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkasnak 4 adófizető, Hosszútóti Lászlónak 1 adófizető, Hosszútóti Sebestyénnek 1 adófizető, Hosszútóti Lázárnak 2 adófizető telke van. 1542-ben (Erned Wsa) az ernyeduzsai egytelkes nemesek; Nemes Miklós 50 dénár, Nemes Lukács 20 dénár, Nemes János 60 dénár adót fizet. 1545-ben (Wsa) Uzsán Uzsai Jánosnak 2 adófizető, 7 szegény, 3 puszta, (Alsowsa) Alsóuzsán Hosszútóti Lászlónak 1 adófizető, 4 szegény, Hosszútóti Sebestyénnek 1 adófizető, 2 szegény, Hosszútóti Farkasnak 2 adófizető, 4 szegény (Usa) Uzsán a püspöknek 3 1/2 adófizető, 7 szegény, a második összeíráskor (Alsowsa) Alsóuzsán Hosszútóti Farkasnak 4 adófizető, Hosszútóti Sebestyénnek 1 adófizető, Hosszútóti Lászlónak 2 adófizető, (Gasparwsa) Gáspáruzsán Uzsai Jánosnak 2 adófizető, (Pyspekwsa) Püspökuzsán a püspöknek 4 adófizető, (Janoswsa) Jánosuzsán Uzsai Jánosnak 2 adófizető, (Hostothy Wsa) Hosszútótiuzsán Hosszútóti Lázárnak 3 adófizető telkét írták össze. Uzsai János és Hosszútóti Lázár az adóval hátralékban vannak. 1548-ban (Kesepwsa) Középuzsán Uzsai Jánosnak 2 adófizető, 1 felégetett, 4 puszta, 2 szegény, (Hostothyusa) Hosszútótiuzsán Hosszútóti Farkasnak 2 adófizető, 1 puszta, 1 szegény, a plébánosnak 1 adófizető, Hosszútóti Lászlónak 1 adófizető, 1 puszta, 3 szegény, Hosszútóti Lázárnak és Sebestyénnek 3 adófizető, 1 puszta, 1 szegény, 1549-ben (Wsa) Uzsán Uzsai Jánosnak 1 adófizető telkét írták össze. A hátralékjegyzékben megtaláljuk még (Zenthlelek Usaya) Szentlélekuzsát, hogy Hosszútóti Farkasnak 3 adófizető, Hosszútóti Lászlónak 2 adófizető, és (Janos Usaya) Jánosuzsát, hol Hosszútóti Jánosnak 1 adófizető telke van.

1550-ben (Wsa) Uzsán Hosszútóti Farkasnak 3 adófizető, Uzsai Ferencnek 1 adófizető, Uzsai Jánosnak 1 adófizető, 1553-ban (Usa) Uzsai János özvegyének 1 adófizető, 9 újratelepített, Szentlélekuzsán (Zenthlelekwsaya) Hosszútóti Farkasnak 2 1/2 adófizető, 1/2 szegény, 3 puszta, Hosszútóti László özvegyének 1 adófizető, 4 puszta, Hosszútóti Sebestyénnek 2 szegény, 2 puszta, 1554-ben az első összeíráskor Szentlélekuzsán (Zenthlelekwsaya) Hosszútóti Farkasnak 2 1/2 adófizető, Hosszútóti László özvegyének 1 adófizető, a második összeíráskor Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkasnak 4 adófizető, Hosszútóti Sebestyénnek 2 adófizető, Hosszútóti László özvegyének 4 adófizető, 1555-ben az első összeírás szerint Szentlélekuzsán (Zentlelek Wsaya) Hosszútóti Farkasnak 4 adófizető, Hosszútóti Sebestyénnek 2 adófizető, Hosszútóti László özvegyének 4 adófizető, a második összeíráskor (Usa) Uzsán Litterati Györgynek 1 adófizető, Szentlélekuzsán (Zentlelek Wsaya) Hosszútóti Farkasnak 3 adófizető, Hosszútóti Györgynek 3 adófizető, Hosszútóti Ambrusnak 1 adófizető, Hosszútóti Lászlónak 2 adófizető, 1556-ban (Wsa) Uzsán Litteráti Györgynek 1 adófizető, Szentlélekuzsán Hosszútóti Ambrusnak 1 adófizető, 1557-ben Litteráti György birtoka puszta, Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkasnak 2 adófizető, 3 szegény, Hosszútóti Györgynek 2 adófizető, 3 szegény, Hosszútóti Ambrusnak 1 adófizető, 3 szegény, 1564-ben Szentlélekuzsán (Zenth Lelek Wsaia) Hosszútóti Farkasnak 4 adófizető, 1 szolga, Hosszútóti Imrének 4 adófizető, 4 szegény, Hosszútóti Ambrusnak 2 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, Choron Jánosnak 5 adófizető, 6 puszta, Szentlélekuzsán Hosszútóti Imrének 8 adófizető, 3 menekült, 2 puszta, 4 szegény, Uzsán Choron Jánosnak 3 1/2 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 1567-ben Szentlélekuzsán Hosszútóti Ambrusnak és Farkasnak 9 adófizető, 6 szegény, 2 puszta, Felsőuzsán (Felsew Wsa) Choron Jánosnak 5 adófizető, 2 menekült nemesi, 4 szegény, 1 puszta, 1570-ben Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkasnak 2 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Hosszútóti Imrének 1/4 adófizető, 4 szegény, Hosszútóti Ambrusnak 1 1/4 adófizető, 4 szegény, Uzsán Choron Jánosnak 6 adófizető telkét írták össze, de ott van a megjegyzés mellette, hogy mind a két birtok puszta. 1572-ben újra összeírták ugyan, de csak a töröktől felégetett községek között. 1574-ben Szentlélekuzsán (Zenthlelekwsaya) Hosszútóti Farkasnak 1 1/2 adófizető, 1 szegény, 3 zsellér, 3 puszta, Hosszútóti Jánosnak 1 szegény, 3 zsellér, 3 puszta, Hosszútóti Ambrus özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Uzsán Choron Jánosnak 1 adófizető, 3 szegény, 1 felégetett, 1 puszta, 1576-ban Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkas özvegyének 1/4 adófizető, 1 szegény, 7 puszta, Hosszútóti Ambrus özvegyének és Kristófnak 1/4 adófizető, 3 szegény, 5 puszta, Uzsán Choron Jánosnak 1 adófizető, 4 szegény, 1 felégetett, 5 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkas özvegyének 1/2 adófizető, 4 szegény, 4 puszta, Hosszútóti Jánosnak 1/4 adófizető, 8 puszta, Hosszútóti Ambrus özvegyének és Kristófnak 1/4 adófizető, 1 szegény, 7 puszta, Uzsán Choron Jánosnak 1 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Hosszútóti Farkas özvegyének 1/2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 4 puszta, Hosszútóti Jánosnak 1/4 adófizető, 8 puszta, Hosszútóti Ambrus özvegyének és Kristófnak 1/4 adófizető, 1 allodium, 6 puszta, Uzsán Choron Jánosnak 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 6 puszta, 1588-ban és 1594-ben Szentlélekuzsán Hosszútóti Farkasnak 1/2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 3 puszta, Hosszútóti Jánosnak 1/4 adófizető, 8 puszta, Hosszútóti Miklósnak 1/4 adófizető, 2 szegény és zsellér, 7 puszta, Bazsó Györgynek 1/4 adófizető, 3 szegény, 6 puszta, Semptei János özvegyének 1 szegény, és puszta, más nemeseknek 3 puszta, Uzsán Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 1 adófizető, 8 szegény és zsellér telkét írták össze. Újból csak 1613-ban írták össze. Ekkor Szentlélekuzsán (Zentlelekusa) több nemesnek 2 adófizető, 2 puszta, 1618-ban (Zentlelek Usa) Szentlélekuzsán több nemesnek 1/2 adófizető, 1 nemesi curia, 5 puszta, 1622-ben 1/2 adófizető telke van.

A rovásadó-összeírásban Uzsa többet nem szerepel.

VEJNEK

Valószínűleg a mai Véndekkel azonos, mely Tapolcától északra fekszik. Rovásadó-összeírásban nem szerepel.

ZALAI

1422-ben Repesoka (Raposka) és Hegymagas közt végzett határjárás alkalmával említik, amikor a hegy körül jártak, akkor érintették. Rovás-adó-összeírásban nem szerepel.

ZALAHALÁP

1531-ben Halápi Ferencnek 1 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben 2 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, 1536-ban (Halap) Fekecs Mihálynak és Jánosnak 2 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1542-ben Fekecs István özvegyének 2 adófizető, 12 szegény, 1545-ben Ladányi Ferencnek 2 szegény, Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető, 3 szegény, Gyulaffy János 2 telek adójával hátralékban van, 1548-ban Ladányi Ferencnek 2 1/2 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 1/2 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, a második összeíráskor Ladányi Péternek 1 adófizető, Litteráti (Martonfalvai) Imrének 1 puszta, 1 szegény, Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető, 1549-ben Ladányi Ferencnek 3 adófizető, 6 zsellér, 1550-ben Ladányi Ferencnek 3 adófizető, 1553-ban Fekecs Gergelynek és Halápi Péternek 2 adófizető, 3 szegény, 1554-ben ugyanazoknak 3 adófizető, és Ladányi Ferencnek 3 adófizető, 1555-ben Fekecs Gergelynek és Halápi Péternek 1 1/2 adófizető telkét írták össze. 1557-ben ugyanannyi telek fizet adót. 1564-ben (Hallap) Halápi Péternek és Ferencnek 2 1/2 adófizető, 4 puszta, 1 szegény, a malomnak 1 adófizető, 1566-ban Halápi Péternek 3 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető telke van. A hátralékjegyzék szerint a község teljesen puszta, mert a török felégette. 1566. évi második összeíráskor Halápi Péternek 3 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, Halápi Péter malmának 1 adófizető telke van, de nem valószínű, hogy ezek a jobbágytelkek tényleg meg is voltak, mert a következő évi összeírás szerint is a község teljesen elnéptelenedett, mert a török felégette. A községet azonban újra felépítették és 1572-ben már Litteráti Györgynek 3 adófizető, 1574-ben Litteráti Imrének és Fekecs Gergelynek, Halápi Péternek 3 újratelepített telke van. 1576-ban Litteráti Imre, Fekecs Gergely és Halápi Péter birtoka 1 1/2 adófizető és 2 szegény telekkel. 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Martonfalvai Imrének és Fekecs Gergelynek 5 adófizető, 9 szegény és zsellér, 29 puszta, a malomnak 1 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben több nemesnek 1 adófizető, 1 szegény, 2 újratelepített, 4 puszta, 1588-ban és 1594-ben 1 adófizető, 4 szegény és zsellér, 9 puszta telke van.

1598-ban Fekecs Gergelynek 3, Halápi Lászlónak 2, Dereskei János özvegyének 3, Potyondi Istvánnak 3, Szili Gergelynek 1 házát írták össze. 1609-ben több nemesnek 1 adófizető, 1610-ben és 1612-ben a Fekecs családnak 1 adófizető, 1613-ban 1 adófizető, 4 puszta, 1 szabados, 1618-ban több nemesnek 1/2 adófizető, 1 puszta, 1626-ban, 1627-ben, 1635-ben, 1638-ban 1 adófizető, 1647—1648-ban 1/2 adófizető telke van.

ZÁNKA

1531-ben (Zanka) Gyulaffy Istvánnak 11 adófizető, 15 szegény és puszta, 3 szabados, 1534-ben 9 adófizető, 12 szegény, 6 puszta, 2 szolga, 1536-ban 10 adófizető, 8 szegény, 2 puszta, 1 bírónak átengedett, 1542-ben (Zaanka) Gyulaffy István özvegyének 12 adófizető, 9 szegény telke van. Az 1543. évi hátralékjegyzékben Gyulaffy László szerepel 1 telek adójával. 1548-ban Gyulaffy Lászlónak és Jánosnak 3 újratelepített telke van, a megjegyzés szerint azonban a községet a török felégette. 1549-ben a Gyulaffyaknak szintén 2 telkét írták össze.

1554-ben (Zanka) Gyulaffy Lászlónak 5 adófizető, Gyulaffy Jánosnak 2 adófizető, 1555-ben Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető telke van, de mind a ketten még 1556-ban is az adóval hátralékban vannak. 1557-ben Gyulaffy Jánosnak 1 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 2 adófizető, 2 szegény, 1564-ben Gyulaffy Mihálynak és Lászlónak 6 adófizető, 8 szegény, 1566-ban 6 adófizető, 6 szegény, 2 puszta, 1567-ben (Zantha) 6 adófizető, 6 szegény, 2 újratelepített, 1569-ben és 1570-ben 6 adófizető, 4 szegény, 3 zsellér, 2 puszta, 1572-ben az első összeíráskor Gyulaffy Mihálynak 10 adófizető, a második összeíráskor 4 adófizető, 1574-ben és 1576-ban Tagyonnal együtt van összeírva, 1574-ben (Zanka et Thagyan) Gyulaffy Györgynek 2 1/2 adófizető, 6 szegény, 1 zsellér, 19 puszta, 1576-ban 3 adófizető, 6 szegény, 1 zsellér, 18 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 3 1/2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 17 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben 2 adófizető, 7 szegény, 19 puszta, 1588-ban és 1594-ben 1 1/2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 25 puszta telke van.

Újra csak 1609-ben írták össze a Gyulaffy család birtokaként. 1609-ben 1 1/2 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 1/2 adófizető, 1613-ban 1/2 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban és 1622-ben 1/4 adófizető, 1626-ban, 1627-ben 1/2 adófizető, 1635-ben és 1638-ban 1/4 telke van.

Többet nem írták össze.

II. A SÜMEGI JÁRÁS FALVAI

APSA

1531-ben (Apsa) a zirci apátságnak 5 1/2 adófizető, 1534-ben 6 1/2 adófizető, 1536-ban az első összeíráskor 5 1/2 adófizető, 3 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a másodikkor a türjei apátságnak 5 1/2 adófizető, 4 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben 3 1/2 adófizető, 5 szegény, 1545-ben az első összeíráskor 1 adófizető, 7 szegény, 4 puszta, a másodikkor 2 adófizető, 1548-ban 3 1/2 adófizető, 1549-ben 4 adófizető, 2 szegény, 2 szolga, 1 újratelepített, a prépostság az adóval hátralékban van. 1550-ben 4 adófizető, 1553-ban 1 1/2 adófizető, 2 felégetett, 2 szegény, 1 1/2 szolga, 1 puszta, 1554-ben az első összeíráskor 1 1/2 adófizető, nem török birtok, a másodikkor 3 1/2 adó-

fizető, 1555-ben az első összeíráskor 3 adófizető, a másodikkor 4 adófizető, 1556-ban ugyananynyi, 1557-ben 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 1564-ben 2 adófizető, 3 szegény, 1566-ban 1 adófizető, 4 puszta, 7 szegény, 1567-ben 1 adófizető, 6 szegény, 1 szolga, 2 puszta, 1569-ben és 1570-ben 1 adófizető, 5 szegény, 2 zsellér, 3 puszta, 1572-ben 1 adófizető, 1574-ben a veszprémi püspöknek 1 adófizető, 3 puszta, 1576-ban 1/2 adófizető, 5 szegény, 1 újratelepített, 4 szolga, 3 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 1 adófizető, 3 szegény és zsellér, 3 szabados szolga, 5 puszta, 1582-ben a másodikkor 1 1/2 adófizető, 1 szegény, 3 szolga, 3 újratelepített, 2 puszta, 1588-ban és 1594-ben 1 1/2 adófizető, 7 szegény zsellér, 2 puszta, 2 szabados telke van.

BAG

1545. évi hátralékjegyzék szerint (Bagh) Rajki Jánosnak 3 adófizető telke van.

1534-ben (Bak) Kozmafalvi Ambrusnak 4 adófizető telke van.

BARÁTFALVA

1531-ben (Barathffalwa) Csoron Andrásnak 12 adófizető, 5 szegény, 6 puszta, 1534-ben (Barathokfalwa) a nagyjenői pálosoknak 6 adófizető, 5 szegény, 6 puszta, 1542-ben (Baratokfalwa) a jenői pálosoknak 7 1/2 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 1545-ben az első összeíráskor Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 4 szegény, 14 puszta, a második összeíráskor a pálosoknak 4 1/2 adófizető telke van. 1548-ban, 1566-ban, 1567-ben puszta.

BARBA

1534-ben (Baarba) Hagymási Jánosnak 7 1/2 adófizető, 1536-ban Örmény Jánosnak 2 adófizető, 3 szegény, Hagymási Jánosnak 2 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1542-ben (Baarba) Hagymási Kristófnak 2 adófizető, 2 szegény, Hagymási János özvegyének 2 adófizető, 2 szegény, Tekenyei Jánosnak 1 adófizető, Török Bálintnak 1 adófizető, 1545-ben az első összeíráskor Litteráti Pálnak 1 adófizető, 3 szegény, Hathalmi Györgynek 1 szegény, 1 puszta, Kapolyi Jánosnak 1 szegény, Bazsó Andrásnak 1 puszta, Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, a másodikkor Hagymási Kristófnak 1, Hagymási János özvegyének 2 adófizető, 1549-ben (Barba) Hagymási János özvegyének 3 1/2 adófizető, 3 zsellér, 1550-ben Hagymási János özvegyének 4 1/2 adófizető, 1553-ban Hagymási Lestárnak 1/2, Hagymási Péternek 1/2 adófizető, 1554-ben az első összeíráskor Hagymási Lestárnak 1/2, Hagymási Péternek 1/2 adófizető, a második összeíráskor Hagymási Lestárnak 2, Hagymási Péternek 2, Béri Bernátnak 1/2 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor Hagymási Lestárnak 1, Hagymási Péternek 1, Kapolyi Jánosnak 1 adófizető, a másodikkor Hagymási János özvegyének 4 1/2 adófizető, 1556-ban Hagymási János özvegyének 1/4, Hagymási Péternek 1 adófizető, 1557-ben Hagymási Lestárnak 1 1/2 adófizető, 2 szegény, Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 1 szegény, Tósok Ferencnek 2 szegény, az 1555. és 1556. évi hátralékjegyzék szerint Hagymási Lestár alispán 1, 1557-ben Hagymási Lestár 1 1/2, Kapolyi János 1 telek adójával hátralékban van, 1564-ben Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 1 puszta, Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 2 puszta, Béri Bernátnak telke puszta, telke van.

1566-ban felégetve.

1569-ben és 1570-ben Hagymási Péternek 2 újratelepített, Hagymási Lestár özvegyének 2 újratelepített telke van. 1572-ben és 1573-ban, mint a töröktől felégetett község szerepel.

1574-ben (Baarba) Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, Hagymási Péternek 4 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, 1576-ban Hagymási Kristófnak és Gábornak birtoka puszta.

1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Hagymási Gábornak 1/2 adófizető, 4 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben 1 adófizető, 1 puszta, 1588-ban 1 adófizető, 2 szegény zsellér, 3 puszta, 1594-ben 1/2 adófizető, 2 szegény, 3 puszta telket írtak össze. 1598-ban Hagymási Gábor 1, Hagymási Kristóf 3 ház után fizet adót. 1610-ben és 1612-ben a nemeseknek 1/4, 1613-ban 1/2 adófizető, 6 puszta, 1618-ban a Hagymási családnak 1/2 adófizető telke van, 7 ház, puszta.

1626—27-ben 1/2 telek után fizetnek adót.

BAZSI

A veszprémi püspök birtoka.

1531-ben (Basey) 11 adófizető, 3 a bírónak átengedett, 1 szabados, 2 puszta, 1534-ben (Base) 10 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, 2 szolga, 1536-ban az első összeíráskor, mint a püspök birtoka Sümeg tartozéka, 12 adófizető, 5 szegény, 1 bírónak átengedett, a második összeíráskor 12 adófizető, 6 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben 6 adófizető, 7 szegény, 1545-ben 5 1/2 adófizető, 12 szegény, 1548-ban az első összeíráskor (Basi) 6 adófizető, a többi puszta, a második összeíráskor 2 adófizető, a többi felégetve, 1549-ben (Base) 4 adófizető, 6 újratelepített, 8 zsellér, a püspök az adóval hátralékban van, 1550-ben (Basee) 3 adófizető, fizetett 1, 1553-ban 2 adófizető, 6 újratelepített, 1554-ben az első összeírás szerint (török birtok) 5 adófizető, a második szerint 10 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor 3 adófizető, a másodikkor 4 adófizető, az 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint 2 telek adójával hátralékban van, 1556-ban 3 adófizető, 1557-ben 4 adófizető, 8 szegény, 2 szolga, 3 puszta, 1564-ben (Baser) 3 adófizető, 4 szegény, 1 szolga, 4 puszta, 1566-ban 3 adófizető, 3 puszta, 1 újratelepített, 4 szegény, 1567-ben (Base) 2 1/2 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1 újratelepített, 1569-ben és 1570-ben (Basew, Base) 5 adófizető, 5 szegény, 2 zsellér, 1572-ben 4 adófizető, 1574-ben (Baser) 2 adófizető, 5 szegény, 2 szolga, 14 puszta, 1576-ban 1 3/4 adófizető, 5 szegény, 3 szolga, 14 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 2 adófizető, 4 szegény, 2 szolga, 13 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-

ben (Baszer) 2 adófizető, 2 szegény, 13 puszta, 2 szolga, 1588-ban és 1594-ben (Baser) 1 adófizető, 3 szegény zsellér, 3 szabados, 16 puszta, telek van.

1598-ban a püspök 5 ház után fizet adót. 1609-ben 1, 1610-ben és 1612-ben (Base) 1/2 adófizető, 1613-ban 1/2 adófizető, 6 puszta, 1618-ban 1 1/2 adófizető, 8 puszta, 1622-ben 1/4, 1626, 1627-ben 1/2, 1635-ben, 1638-ban 2/4, 1647—48-ban 2/4 adófizető telke van.

BÉCS

1534-ben (Beech) az enyerei szerzeteseknek 1 adófizető telke van.

BETEFALVA

1531-ben (Betheffalwa) Báthori Györgynek 5 adófizető, 4 szegény, 2 puszta telke van.

1574-ben Báthori Miklósnak 1 adófizető, 6 puszta, 4 felégetett telkét írták össze.

1610-ben és 1612-ben (Beetefalua) Nádasdi Pálnak 1/4 telke fizet adót.

BÉR

1536-ban Béri István özvegye 1 telek adójával hátralékban van.

BODORFA

1531-ben (Bodorfalwa) Litteráti Baltazárnak 1 adófizető, 1534-ben 1 adófizető, 1 szegény, 1536-ban (Bewderfalwa) 1 adófizető, 2 szegény, 1542-ben Litteráti Baltazár özvegyének 1 adófizető, 1 szegény telke van.

1542-ben (Bodorfalwa) az egytelkes nemesek Fekete Bertalan 1 forint, Bodor Mátyás 25 dénár adót fizet.

1545-ben puszta, 1548-ban puszta.

1549-ben és 1550-ben Ajkai Mihálynak 1 adófizető, 1549-ben a hátralékjegyzék szerint Ajkai Mihálynak 1 adófizető telke volt. 1553-ban és 1555-ben puszta.

CSABRENDEK

1531-ben Rendeken (Rennek) Csabi Istvánnak 15 adófizető, 6 szegény, 3 szabados, 4 puszta, Csabi Mihály özvegyének 15 adófizető, 8 szegény, 2 szabados, 5 puszta, Bazsó Osvaldnak 1/2 adófizető, 5 szegény, 1 szabados, 2 puszta, Bazsó Imrének 3 adófizető, 3 szegény, 1 szabados, 1 puszta, Csabszentistvánon (Chab Zenthesthwan) Csabi Istvánnak 3 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, 8 szabados és szolga, 1 puszta, Csabi Mihály özvegyének 5 adófizető, 3 szegény, 5 szabados és szolga, 1 puszta, 1534-ben Csabrendeken (Chab Rennek) Csoron Andrásnak 11 adófizető, 7 szegény, 4 puszta, 2 szolga, Csabi Mihály özvegyének 16 adófizető, 6 szegény, 5 puszta, Bazsó Ferencnek 4 adófizető, 4 puszta, 3 szegény, Bazsó Imrének 1 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, Csabszentistvánon (Zenthystvan) Csoron Andrásnak 3 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 2 szolga, Csabi Mihály özvegyének 3 adófizető, 5 szegény, 2 szolga, 1536-ban az első összeíráskor Csabrendeken Dési Baltazárnak 12 adófizető, 6 szegény, 1 zsellér, 3 puszta, Csoron Andrásnak 5 1/2 adófizető, 3 szegény, 1/2 zsellér, 5 puszta, Bazsó Ferenc özvegyének 5 adófizető, 3 szegény, Bazsó Andrásnak 3 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Csoron egy telek adójával hátralékban van, a második összeíráskor (Chabrennek) Dési Baltazárnak 12 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1 bírónak átengedett, Csoron Andrásnak 6 1/2 adófizető, 3 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 5 puszta, Bazsó Ferenc özvegyének 5 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, Csabon az első összeíráskor (Chab) Csabi István özvegyének 3 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, Bazsó Ferencnek és Osvaldnak 1 adófizető, 2 szegény, a második összeíráskor Csabi István özvegyének 3 adófizető, 2 szegény, 1 szolga, Bazsó Osvald és Ferenc özvegyének 1 adófizető, 2 szegény, Csoron Andrásnak 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 1542-ben Csabon (Chab) Csabi Farkasnak 1 adófizető, 4 szegény, Bazsó György özvegyének 1 adófizető, Csabi Péternek 3 adófizető telke van. Az egytelkes nemesi összeírás szerint Korontáli Antal 1 forint, Ág András 50 dénár, Olasz Balázs 50 dénár adót fizet.

1542-ben Rendeken (Rennek) Bazsó Györgynek 5 adófizető, 3 szegény, Csabi Péternek 7 1/2 adófizető, 8 szegény, 5 puszta, Csabi Farkasnak 3 1/2 adófizető, 8 szegény, 3 puszta, Bazsó Andrásnak 3 adófizető, 1543-ban Csabon Bazsó György 1 telek adójával hátralékban van. Csabrendeken Bazsó András van hátralékban 1 telek adójával, 1545-ben Csabon (Chab) Csabi Farkasnak 4, Csabi Péternek 2, Bazsó Györgynek 1 adófizető, Rendeken (Rennek) Csabi Péternek 2 adófizető, 15 szegény, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 7 szegény, Csabi Andrásnak 2 adófizető, 6 szegény, Csabi Györgynek 1 adófizető, 4 szegény, 1548-ban Csab és Rendek puszta, 1549-ben Csabon (Chab) a nemeseknek 10 újratelepített és zsellér, Rendeken a csabi nemeseknek 18 újratelepített és zsellér, 1553-ban Rendeken (Rennek) Bazsó Györgynek 2 adófizető (új), Bazsó András özvegyének 2 adófizető, 1 zsellér, 1 puszta, Csabi Farkasnak 6 adófizető, 1 puszta, Csabi Péternek 7 adófizető, 3 puszta, Székely Mátéának 3 adófizető, Rendeken Bazsó András özvegye 1 telek adójával hátralékban van, 1554-ben Csabon Csabi Péternek 8, Bazsó Györgynek 2, Bazsó Andrásnak (özvegye) 2, Csabi István özvegyének 2, Székely Mátéának 3 adófizető, 1555-ben Rendeken Bazsó Györgynek 1/2, Csabi Péternek 7, Bazsó András özvegyének 1, Csabi István özvegyének 2, Székely Mátéának 3 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, Csabi István özvegye 2 telek adójával hátralékban van, 1557-ben az első összeírás szerint Rendeken Bazsó Györgynek 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 1 zsellér, Csabi Péternek 8 1/2 adófizető, 3 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1 újratelepített, Bazsó András özvegyének 2 adófizető, 4 szegény, 2 újratelepített, Csabi István özvegyének 5 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1 puszta, Székely Mátéának 3 adófizető, 3 szegény, a má-

sodik összeíráskor Rendeken Bazsó Györgynek 2, Csabi István özvegyének 5 adófizető, 1564-ben Rendeken Csabi Péternek 8 adófizető, 9 szegény, 1 puszta, Bazsó Györgynek és más nemeseknek 5 adófizető, 6 szegény, a kapornaki apátságnak 1/2 adófizető, Márk Jánosnak 2 adófizető, Szentei Jánosnak és más nemeseknek 4 adófizető, 2 szegény, 1566-ban Rendeken Csabi Péternek 10, Semptei Jánosnak és más nemeseknek 4 adófizető, Bazsó Györgynek 5 adófizető, az 1566. évi második összeíráskor Csabi Péternek 10 adófizető, 2 puszta, 1 allódium, 1 menekült nemesi, 1 szolga, 5 szegény, Semptei Jánosnak és más béri nemeseknek 4 adófizető, 2 puszta, Bazsó Györgynek 5 adófizető, 1 újratelepített, 1 menekült nemesi, Márk Jánosnak 2 adófizető, 1 menekült nemesi, 1 szegény, 1 zsellér, 1567-ben Rendeken Csabi Péternek 8 adófizető, 4 szegény, 3 menekült nemesi, Bazsó Györgynek 5 adófizető, 3 szegény, 2 menekült nemesi, 3 újratelepített, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 1 szegény, Bazsó Jánosnak 4 adófizető, 5 szegény, 1 újratelepült, a kapornaki apátságnak 1/2 adófizető, 1569-ben és 1570-ben Rendeken Csabi Péternek 11 1/2 adófizető, 2 újratelepült, 8 szegény, 3 puszta, 6 zsellér, Bazsó Györgynek 5 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 3 zsellér, Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 2 újratelepített, 2 szegény, 2 puszta, 3 zsellér, Hagymási Lestár özvegyének 1 adófizető, Semptei János özvegyének 1 adófizető, Vattai Lőrincnek 1 adófizető, Marcaltói Miklósnak 1/2 adófizető, Zámbó Istvánnak 1/2 adófizető, a kapornaki apátságnak 1 adófizető, Püspök Farkasnak 1 puszta, 1572-ben Rendeken Csabi Péternek 9 adófizető, Bazsó Györgynek 4, Zámbó Istvánnak 1/4, a kapornaki apátságnak 1/2, Semptei János özvegyének 1/4, Vattai Lőrincnek 1/2, Hagymási Kristófnak 1/2, Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 1574-ben Rendeken Csabi Péternek 7 3/4 adófizető, 7 szegény, 1 zsellér, 4 puszta, 1 szabados, Bazsó Györgynek 3 1/2 adófizető, 4 pusztai, 1 zsellér, 1 szolga, 1 újratelepített, 4 puszta, Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, 1 puszta, Semptei János özvegyének 1/4 adófizető, 1 zsellér, 1 puszta, Vattai Lőrincnek 1 adófizető, a kapornaki apátságnak 1 szegény, 1 puszta, Püspök Ferenc özvegyének 1/2 adófizető, 1 zsellér, 1 puszta, Marcaltói Miklósnak 1/4 adófizető, Zámbó Istvánnak 1/4 adófizető, 1576-ban Rendeken (Rennek) Bazsó Györgynek 3 adófizető, 3 szegény és zsellér, 10 puszta, Csabi Péternek 7 adófizető, 7 szegény és zsellér, 8 puszta, 1 újratelepített, Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, 1 puszta, Vattai Lőrinc özvegyének 1/2 adófizető, 1 puszta, Püspök Farkas özvegyének 3 puszta, Marcaltói Miklósnak 1 szegény, 1 puszta, Zámbó Istvánnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Rendeken Bazsó Györgynek és a kapornaki apátságnak 2 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 allódium, 1 szolga, 1 újratelepített, 15 puszta, Csabi Péternek 7 adófizető, 5 szegény és zsellér, 10 puszta, Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 1 puszta, Semptei János özvegyének 1/4 adófizető, 2 puszta, Vattai Lőrinc özvegyének 1/2 adófizető, 1 puszta, Püspök Gábornak 1 puszta, 1 szegény, Marcaltói Miklós özvegyének 1 szegény, 1 puszta, Zámbó Istvánnak 1/4 adófizető, 1 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Bazsó Györgynek 3 adófizető, 1 szegény, 1 allódium, 1 újratelepített, 3 szabados szolga, Csabi Mihálynak 7 1/2 adófizető, 6 szegény zsellér, 1 menekült, 1 újratelepített, 10 puszta, Hagymási Gábornak 1/2 puszta, Saller Györgynek 1/4 adófizető, 2 puszta, Litteráti Lőrinc özvegyének 1/2 adófizető, 1 puszta, Püspöki Gábor, Marcaltói Miklós özvegyének birtoka puszta, Zámbó Istvánnak 1/4 adófizető, 1588-ban és 1594-ben Rendeken Bazsó Györgynek 1 1/2 adófizető, 7 szegény zsellér, Csabi Mihálynak 6 adófizető, 11 szegény zsellér, 2 újratelepített, 9 puszta, 1 szolga, Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 2 puszta, Saller Györgynek és Semptei Jánosnak 1/4 adófizető, 2 puszta, Vattai Lőrinc özvegyének 1/4 adófizető, 2 puszta, Püspök Gábornak 1 zsellér, 1594-ben puszta, Marcaltói Miklós özvegyének birtoka puszta, Zámbó Istvánnak 1/4 adófizető, 1 puszta telke van.

1598-ban Rendeken Hagymási Gábor 1 ház után 50 dénár, Vattai Ferenc 4 ház, Bornemissza István 23 ház, Bazsó család 4 ház után fizet adót.

1609-ben (Chab Rennek) több nemesnek 5 1/2, 1610-ben és 1612-ben (Chabrennek) több nemesnek 4, az egykerekű malomnak 1/2 adófizető, 1613-ban (Csabrendek) több nemesnek 3 3/4 adófizető, 3 puszta, 1 szabados, 1 puszta malom, 1618-ban (Chabrendek) 2 adófizető, 24 ház felégetve Szent György ünnepe körül, 1 szabados, 8 puszta, 1622-ben több nemesnek 2, 1626—27-ben 2 1/4, 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban 2 adófizető telke van.

1696-ban (Csaprendek) a községben 26 jobbágy-, 6 zsellércsalád lakik. 345 hold szántóföldbe 557 pozsonyi mérő magot vetnek. 17 hold szőlőjük 149 kapás, terem 148 akó bort.

CSELLEHÁZA

Egytelkes nemesi község.

1542-ben (Chellehaza) Cselle György 60 dénár, Csala András 1 forint adót fizet.

CSELVÁR

Egytelkes nemesi község.

1542-ben (Chelwar) Cselvári Osvald 80 dénár, Zalai György 20 dénár adót fizet.

DABRONC

1531-ben (Dabronch) Hagymási Jánosnak 4 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 2 szabados, Rezi István özvegyének 5 adófizető, 5 szegény, 1534-ben (Dabroch) Hagymási Jánosnak 2 adófizető, 2 szegény, Béri Istvánnak 1 adófizető, 2 szegény, 1536-ban (Dabronch) Hagymási Jánosnak 2 adófizető, 3 szegény, 1542-ben (Dabroncz) Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 1 puszta, Hagymási Kristófnak 1 adófizető, 1 szegény, Török Bálintnak 1 adófizető telke van.

1545-ben puszta, 1549-ben és 1550-ben (Obronch) Hagymási János özvegyének 1 adófizető,

az adóval hátralékban van, 1553-ban (Dobroncz) Hagymási Péternek 1 adófizető, Csoron Jánosnak 1 adófizető, 2 puszta, Hagymási Lestárnak 2 újratelepített, 1554-ben (török terület) az első összeíráskor Hagymási Péternek 1/2, Csoron Jánosnak 1 adófizető, a második összeíráskor Csoron Jánosnak 1, Hagymási Péternek 1, Hagymási Lestárnak 1 adófizető, Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 1555-ben (Dobroncz) Hagymási Lestárnak 1, Hagymási Péternek 1, Csoron Jánosnak 1, Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, 1557-ben Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 2 szegény, Hagymási Péternek 1 adófizető, 2 szegény, Csoron Jánosnak 2 adófizető, 2 szegény, 1564-ben Csoron Jánosnak 1 adófizető, 1 újratelepített, Hagymási Péternek 2 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 1 szegény, 1566-ban (Dobroncz) Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 2 szegény, Csoron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Hagymási Lestár özvegyének 1/2 adófizető, 1 szegény, 1567-ben Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 1 szegény, Hagymási Lestár özvegyének 1 adófizető, 1 szegény, Csoron Jánosnak 1 szegény, 1 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Dobroncz) Csoron Jánosnak 1 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestár özvegyének 1 1/4 adófizető, Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 1572-ben (Dabroncz) Csoron Jánosnak 1, Hagymási Kristófnak 1, Hagymási Péternek 1 adófizető, 1574-ben (Dabroncz) Csoron Jánosnak 1 adófizető, 1 szegény, 2 újratelepített, 3 puszta, Hagymási Kristófnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Hagymási Péternek 1 adófizető, 2 szegény, 1 újratelepített, 1576-ban (Dobroncz) Hagymási Kristófnak és Gábornak 1 adófizető, 4 szegény és zsellér, 3 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Hagymási Gábornak 1/2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 2 puszta, Csoron Jánosnak 1 adófizető, 3 szegény és zsellér, 3 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 7 szegény, 2 puszta, Csoron Jánosnak 1 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 5 szegény zsellér, 4 újratelepített, a Nádasdi és Balassi családnak 1 adófizető, 3 szegény zsellér, 4 puszta telke van.

1598-ban Hagymási Gábor 5, Hagymási Kristóf 2, Nádasdi Tamás 2, Liszti István 2 ház után fizet adót. 1609-ben több nemesnek 2 1/2, 1610-ben és 1612-ben 2 adófizető, 1613-ban 2 1/2 adófizető, 1 szabados, 1618-ban Nádasdi Tamásnak és a Hagymási családnak 2 adófizető, 9 felégetett, 1622-ben 2 adófizető, 1626-ban és 1627-ben 2 1/2 adófizető, 1635-ben és 1636-ban 3, 1647—48-ban 1 1/4 adófizető telek van.

1696-ban (Dabroncz) több földesúr birtoka. A községben van 9 jobbágy- és 9 zsellércsalád. 127 hold szántóföldben vetnek 196 mérő magot. 6 1/4 hold szőlőjük 55 kapás és terem 21 akó bort.

DERGECS

1531-ben (Dergech) Hagymási Jánosnak 4 adófizető, 2 puszta, 3 szegény, 1 szabados, Hagymási László özvegyének 4 adófizető, 2 puszta, 1 szabados, 1534-ben Hagymási Jánosnak 5 adófizető, 2 szegény, 3 puszta, 1536-ban (Dergeche) Hagymási Jánosnak 2 1/2 adófizető, 3 szegény, 1542-ben (Dergecz) Hagymási Kristófnak 1 adófizető, 1 szegény, 1553-ban (Dewrgewch) Hagymási Lestárnak 1 adófizető, Hagymási Péternek egy újratelepített, 2 1/2 szegény, 1554-ben (Dergech, török birtok) Hagymási Péternek 1, Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 1555-ben Hagymási Lestárnak 1, Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 1556-ban Hagymási Péternek 1 1/2 adófizető, 1557-ben (Dewrgech) Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 2 szegény, Hagymási Péternek 2 adófizető, 2 szegény, 1555-ben, 1556-ban, 1557-ben Hagymási Lestár 1 telek adójával hátralékban van, 1564-ben (Dergech) Hagymási Péternek 1/2 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestárnak 1/2 adófizető telke van.

1566-ban, 1567-ben puszta.

DÖBRÖCE

1548-ban (Dewbreche) Litterári Miklósnak 3 adófizető, 8 szegény, 1549-ben és 1550-ben (Debreche) Gogánfalvi (Litteráti) Miklósnak 2 adófizető, 7 zsellér, 1553-ban (Debreche) Csabi Ferencnek és Gogánfalvi Mihálynak 1 adófizető, 4 szegény, 4 puszta, 1554-ben (török birtok) az első összeíráskor Csabi Ferencnek 3, Gogánfalvi Mihálynak 1 1/2 adófizető, a második összeíráskor Gogánfalvi Mihálynak 2, Csabi István özvegyének 1 adófizető, 1555-ben (Dewbrewcze) az első összeíráskor Gogánfalvi Mihálynak 1, Csabi Ferencnek 2 adófizető, a második összeíráskor (Debreche) Gogánfalvi Mihálynak 2 adófizető, 1556-ban ugyanennyi, 1557-ben (Dewbrewcze) Gogánfalvi Mihálynak 1 adófizető, 4 szegény, Csabi Ferencnek 2 1/2 adófizető, 2 szegény, 1564-ben (Dewbreche) Csabi Ferencnek 3 adófizető, 2 puszta, 2 szegény, Ormándi Tamásnak 1 adófizető, 1 puszta, Ányos Baltazárnak 1 adófizető, 1566-ban (Dewbrewche) Ormányi Tamásnak 1 puszta, 2 szegény, Csabi Ferencnek 3 szegény, 2 felégetett, Pető Imrének 2 szegény, 1 felégetett, Ányos Baltazárnak 1 szegény, 1567-ben (Debreche) Csabi Ferencnek 1/2 adófizető, 2 felégetett, 2 szegény, Ormányi Tamásnak 2 szegény, Ányos Baltazárnak 1 szegény, Pető Imrének 1 szegény és felégetett, 1569-ben és 1570-ben (Debrecze, Deöbröche) Csabi Ferencnek 1 adófizető, 4 szegény, Pető Imrének 1/4 adófizető, Ormányi Tamásnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Ányos Baltazárnak 1/4 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1572-ben (Debrecze) Csabi Ferencnek 1, Ormányi Tamásnak 1/2, Imre mesternek 1/2 adófizető, 1574-ben (Deöbreöcze) Csabi Ferencnek 1 adófizető, 1 szegény, 2 újratelepített, Pető Imrének 1 szegény, 1 puszta, Ormányi (Ormándi) Tamásnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 zsellér, 1 puszta, Ányos Baltazárnak 1 szegény, 1 zsellér, 3 puszta telke van. 1576-ban, 1578-ban, 1582-ben az első összeíráskor puszta. 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Dobreche) több nemesnek 1/4 adófizető, 1 szegény, 5 puszta, 1 szolga, 1588-ban és 1594-ben (Deobreocze) 1/4 adófizető, 6 puszta telke van.

1598-ban (Döbröcze) Csabi István 2, Ányos Kristóf 1, Botka János 1 ház után fizet adót.

1599-ben és 1600-ban Török Lőrinc egytelkes nemes fizet adót. 1609-ben, 1610-ben, 1612-ben több nemesnek 1/4 adófizető telke van. 1613-ban (Deobreche) több nemesnek 1/4 adófizető, 8 puszta, 1618-ban (Döbröche) 1/4 adófizető, 2 puszta, 1622-ben (Debrecze) 1/4, 1626—27-ben (Debreczö) 1/2, 1635-ben, 1638-ban 1/4 adófizető telke van.

EREK

A veszprémi püspök birtoka. 1531-ben 23 adófizető, 4 szegény, 2 szabados, 6 puszta, 1534-ben 17 adófizető, 9 szegény, 1536-ban 14 adófizető, 8 szegény, 1 bírónak átengedett, 1542-ben 9 adófizető, 10 szegény, a káptalannak 1 adófizető, 1545-ben az első összeíráskor 3 1/2 adófizető, 9 szegény, 4 puszta, a második összeíráskor 5 1/2 adófizető, 1548-ban 6 1/2 adófizető telek van, bejegyzés felégetve és puszta.

1553-ban 5 adófizető, 1554-ben 2 adófizető, 1555-ben és 1556-ban 2 adófizető, 1557-ben (Ereek) 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1564-ben 4 adófizető, 3 szegény, 5 újratelepített, 1566-ban 3 1/2 adófizető, 1 újratelepített, 3 szegény, 1 puszta, 1567-ben 4 adófizető, 8 szegény, 1 felégetett, 1569-ben és 1570-ben 4 adófizető, 2 szegény, 2 zsellér, 1 puszta, 1 újratelepített telek van. 1574-ben, 1576-ban, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor puszta. 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben a püspöknek 1/2 adófizető, 1 szegény, 2 újratelepített, 2 szolga, 4 puszta, 1588-ban és 1594-ben 1/2 adófizető, 3 szegény zsellér, 2 szabados telek van.

Többet nem írtak össze.

KEREK

1572-ben a veszprémi püspöknek 3 1/2 adófizető telke van.

ERENYE

1531-ben (Enyere) Pogány Péternek 11 adófizető, Kelemen Lászlónak 2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Csabi Péternek és Jánosnak 11 adófizető, 1534-ben (Pogan Enyere) Pogány Péternek 8 adófizető, Kelemen Lászlónak 2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1536-ban az első összeíráskor mindkét Erenyén (utraque Herenye) Pogány Zsigmond özvegyének 5 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 2 szolga, Kelemen Lászlónak 2 adófizető, 2 szegény, a második összeíráskor (Erenye utraque) Pogány Zsigmondnak 5 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 2 szolga, Erenyei Jánosnak 6 1/2 adófizető, 5 szegény, 1 bírónak átengedett, Kelemen Lászlónak 2 adófizető, 2 szegény, 1542-ben Pogányenyerén (Pogan Enyere) Pogány Péter fiainak 3 adófizető, 13 szegény, 2 puszta, Kelemen László özvegyének 1 adófizető, 1545-ben (Pogan Enyered) Pogány Gáspárnak 2 adófizető, 13 szegény, Kelemen Lázárnak 1 adófizető, 4 szegény, a hátralékjegyzék szerint Pogány Gáspár 3, Kelemen Lázár 1 telek adójával hátralékban van, Egyházaserenyén és Döbröcén (Egyhazas Enyered et Debreche) a nemeseknek 3 adófizető, 13 szegény, 4 puszta, a második összeíráskor (Eghazas Enyereh et Debreche) Csepi Istvánnak és Hagymási Lázárnak 6 adófizető, 1542-ben (Eghazas Enyere et Debreche) Csepi Istvánnak és Hagymási Lázárnak 4 1/2 adófizető, 15 szegény, 1548-ban Pogány Erenyén (Pogan Erenyeh) Pogány Gáspárnak 5, Litterátinak 1 1/2 adófizető, a második összeíráskor (Pogan Erenye) Pogány Gáspárnak 7 adófizető, 4 újratelepített, 2 felégetett, 6 szegény, Döbröcén és Erenyén (Debreche et Enyere) a nemeseknek 5 adófizető, a második összeíráskor Egyházaserenye (Eghazas Enyere) felégetve, Litteráti Miklósnak birtoka teljesen puszta, 1549-ben Pogányerenyén Pogány Gáspárnak 3 adófizető, 17 újratelepített, 1550-ben (Pogan Enyered) Pogány Gáspárnak 3 adófizető, 1553-ban Pogányerenyén (Poganenyere) Szentiványi Lázárnak 6 szegény, 1 puszta, Brodarics Máté özvegyének 1 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, Pogány Baltazárnak 1 adófizető, 7 szegény, 4 puszta, 1554-ben (Pogan Enyere) Pogány Gáspárnak 2 1/2 adófizető, Brodarics Máté özvegyének 2, Pogány Baltazárnak 2, Kelemen Lázárnak 1 adófizető, az 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Brodarics Máté özvegye 1, Pogány Baltazár 1 telek adójával hátralékban volt, 1555-ben (Pogan Erenyed) Pogány Baltazárnak 2, Brodarics Máté özvegyének 1 1/2, Kelemen Lázárnak 1 adófizető, a második összeíráskor és 1556-ban (Poganenyere, Pogan Erenyed) Pogány Gáspárnak 3 adófizető, Pogány Baltazárnak 2, Brodarics Máté özvegyének 1 1/2, Kelemen Lázárnak 1 adófizető, 6 szegény, 1557-ben (Pogan Erenyed) Kelemen Lázárnak 1 adófizető, 1564-ben Erenyeden (Erenyed) Perneci Farkasnak 1 1/2 adófizető, 1 szolga, 1 szegény, Pogány Baltazárnak és Jánosnak 3 szegény, Ormándi Tamásnak 1 adófizető, 3 szegény, 1566-ban a második összeíráskor Erenyeden (Enyere) Perneszi Farkas özvegyének 2 szegény, 2 puszta, Pogány Jánosnak és Baltazárnak 2 szegény, 1 felégetett, Perneszi Andrásnak 1 újratelepített, 1 puszta, Ormándi Tamásnak 2 szegény, 1 adófizető, Imre mesternek 1 szegény, 1567-ben a Pogány családnak 1 adófizető, 12 szegény, 1569-ben Töttöserenyén (Ewthwes Erenyedh, Thewtheös Erenyed) Pogány Baltazárnak 1 adófizető, 2 szegény, Brodarics Máté özvegyének 1/2 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, 1 újratelepített, Ormándi Tamásnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, 1 újratelepített, Perneszi Andrásnak 1/2 adófizető, 1 szegény, Pogány Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, Pető Imrének 1 szegény, 1572-ben Töttöserenyén (Thewthws Erenyed) Pogány Gáspárnak 1/2, Pogány Jánosnak 1/2, Brodarics Máté özvegyének 1/2, Perneszi Andrásnak 1/2, Ormándi Tamásnak 1/2, 1574-ben (Thewtheos Erenyed) Pogány Baltazárnak 2 szegény, 1 puszta, több nemesnek 1 adófizető, 4 szegény, 7 puszta, 1 újratelepített, 1576-ban (Thwtheos Erenyed) Szalapai Lőrincnek saját nemesi curiaja, 3 szegény és zsellér telke van.

1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Thewtheos Erenyed) több nemesnek 6 újratele-

pitett, 12 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Twttes Erenyed) több nemesnek 2 adófizető, 2 újratelepített, 8 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Theoteos et Erenyed) több nemesnek 1 1/2 adófizető, 6 szegény zsellér, 10 puszta telkét írták össze.

1598-ban (Erenyed) Botka János 2, Pogány Zsigmond 1, Hagymási Gábor 1 ház után fizet adót. 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban 1/4 adófizető telek van a községben.

FARKASFALVA

Óhíd és Mihályfa között van összeírva. Csak az 1542. évi egytelkes nemesi összeírásban szerepel. Ekkor Bence Benedek 20 dénár, Ányos Mihály 1 forint, Ányos Péter 6 dénár, Ányos János 50 dénár rovásadót fizet.

GECSE

Az 1549. évi hátralékjegyzék összeírásakor (Geche) a türjei prépostságnak 4 1/2 adófizető telke van.

GEMELY

1536-ban mindkét Gemelyen (Gemely utraque) Hobai Pálnak 1 adófizető, Hossztóti Miklósnak 1 adófizető, 1 szegény, Kocsi Péternek 1 adófizető, 2 szegény, Ukki Istvánnak 1 adófizető, 1 szegény telke van.

GOGÁNFA

1531-ben (Goganffalwa) Litteráti Miklós jegyzőnek 16 adófizető, 5 szegény, 6 szabados, 4 puszta, Litteráti Mihálynak 2 adófizető, 1534-ben Litteráti Miklósnak 17 adófizető, 1536-ban 17 1/2 adófizető, 4 szegény, 1 bírónak átengedett, 1545-ben (Goganfalwa) Litteráti Miklósnak 5 adófizető, 3 telek adójával hátralékban van, 1547-ig elnéptelenedve, 1548-ban az első összeíráskor Nagy Gergelynek 1 adófizető, a másodikkor Litteráti Miklósnak 3 adófizető, 3 újratelepítve, 16 szegény, 1549-ben és 1550-ben Gogánfalvi Miklósnak 6 adófizető, 3 szolga, 3 újratelepített, 8 zsellér, 1 malom, Litteráti Miklós 6, Litteráti Miklós malma 1 telek adójával hátralékban van, 1553-ban Dömölki Leonárdnak 2 adófizető, a zsellérek új nemesi sessióban laknak, 1 telkük van, Gogánfalvi Mihálynak 4 adófizető, 9 puszta, 2 szolga, 5 szegény, a második összeíráskor Dömölki Leonárdnak 2, Gogánfalvi Mihálynak 3 adófizető, 1554-ben török birtok, Gogánfalvi Mihálynak 5, Sárosdi Baltazárnak 2, Dömölki Leonárdnak 1, Döméldi Bernátnak 1, Gogánfalvi Miklósnak 6 adófizető, a második összeíráskor Gogánfalvi Mihálynak 10, Sárosdi Baltazárnak 2, Dömölki Lénárdnak 1, Dömölki Bernátnak 1 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor Gogánfalvi Mihálynak 8, Dömölki Lénárdnak és Bernátnak 2 adófizető, a második összeíráskor Gogánfalvi Mihálynak 6, a malmának 1 adófizető, az 1554-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Dömölki Lénárd 2, Gogánfalvi Mihály 4 telek adójával hátralékban van, 1556-ban Gogánfalvi Mihálynak 8 adófizető, 1557-ben Gogánfalvi Mihálynak 10 adófizető, 1 bírónak átengedett, 3 szegény, 1 felégetett, Dömölki Mihálynak és Bernátnak 1 1/2 adófizető, 2 szegény, a hátralékjegyzékek szerint 1555. évi első subsidiumkor Döméldi Bernát és Mihály 2 telekkel, a másodikkor Gogánfalvi Mihály 8 telekkel, 1556-ból Dömölki Mihály és Bernát 2 telek adójával hátralékban maradt. 1564-ben Dömölki Lénárdnak és más nemeseknek 2 adófizető, 2 szegény, Sárosdi Baltazár birtoka puszta, Gogánfalvi Mihálynak 6 adófizető, 5 szegény, 6 puszta, 1566-ban Dömölki Lénárdnak és testvéreinek 2 adófizető, Gogánfalvi Mihály özvegyének 1 adófizető, 9 puszta, 1567-ben Dömölki Lénárdnak 1 1/2 adófizető, Gogánfalvi Mihály özvegyének 1 adófizető, 6 szegény, 9 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Goghanffalwa) Ányos Baltazárnak 2 adófizető, 3 újratelepített, 3 szegény, 2 puszta, Dömölki Lénárdnak 1 1/4 adófizető telke van.

1542-ben Litteráti Miklósnak 7 adófizető, 6 szegény, 7 puszta, Dömölki András özvegyének 1 adófizető, Dömölki Antal özvegye egytelkes nemes 1 forint adót fizet, 1545-ben Litteráti Miklósnak 6 adófizető, 11 szegény telke van. 1572-ben (Gogabfalwa) Dömölki Lénárdnak 3/4, Ányos Baltazárnak 1 adófizető, az 1573-ban összeírt 1570. évi hátralékjegyzék szerint Dömölki Lénárd 1 1/4 telek adójával hátralékban van.

1574-ben (Goganfalwa) Ányos Baltazárnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 8 puszta, Dömölki Lénárdnak 1 puszta, Gyömörei Ambrusnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 3 puszta, 1576-ban (Goganffalwa) Ányos Baltazárnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 8 puszta, más nemeseknek 6 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Goghanfalwa) Ányos Baltazárnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 1 újratelepített, 7 puszta, Gyömörei Ambrusnak 1/4 adófizető, 3 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Goganffalwa) Ányos Baltazárnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 8 puszta, 1 újratelepített, Gyömörei Ambrusnak 1/4 adófizető, 2 puszta, Sárosdi Bernátnak 1/4 adófizető, 2 puszta telke van.

1588-ban puszta.

1598-ban Dömölki Pál 2 ház után fizet adót. 1622-ben több nemes 1/2, 1626—27-ben 1, 1635-ben, 1638-ban (Goghanfa) 1 2/4, 1647—48-ban 2/4 telek után fizet adót. 1696-ban (Goganfa) több földesúr birtoka. A községben lakik 12 jobbágy-, 1 zsellércsalád. 244 hold szántóföldbe vetnek 372 mérő magot, 9 hold szőlőjük 86 kapás, terem 51 akó bort.

GYEPŰKAJÁN

1542-ben (Gyepw) Szalapai Andrásnak 1, Szalapai Tamásnak 1 adófizető telke van.

1542-ben az egytelkes nemesek: Zalyki Tamás 1 forint, Forintos Ambrus 1 forint, Hobai Miklós 20 dénár, Gyepüi Benedek 2 forint, Gyepüi János 50 dénár adót fizet.

1545-ben (Gyepew) Szalapai Jánosnak 1/2 adófizető, 1 puszta, 1553-ban (Gyepew) Szalapai Ke-

lemennek 1 puszta, Szalapai Tamásnak 1 puszta, az 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Szalapai Gergelynek 1 adófizető, 1564-ben és 1566-ban (Gyepy, Gyepew) Szalapai Lőrincnek 1 adófizető, 1567-ben 1 zsellér, 1569-ben és 1570-ben 1/4 adófizető, 1574-ben (Gyepew) Szalapai Lőrincnek 1 szabados, 1 szegény, 1 zsellér, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 3 szegény, a második összeíráskor és 1584-ben (Gyepw) a szalapai nemesek curiajának 4 szegény, 1588-ban és 1594-ben több nemesnek 3 szegény zsellértelke van. 1599-ben (Gyepü) Forintos Pál 2 forint, Huszár Péter zsellérje 1 forint, 50 dénár, Fodor István 1 forint, Gyepüi György és Benedek 1 forint adót fizet.

1600-ban (Gyepeö) nyolc egytelkes család lakik a községben.

HEGENFÖLD

1531-ben (Hegenffeldew) Báthori Györgynek 7 adófizető, 12 szegény, 5 puszta, 4 szabados, 1536-ban (Hegenfewld) Pekri Lajosnak 16 adófizető, 1543. évi hátralékjegyzék szerint (Hegenfelde) Báthori Andrásnak 13 adófizető, 1545-ben az első összeíráskor 10 adófizető, 11 szegény, 5 puszta, a hátralékjegyzék szerint 8 1/2 telek adójával hátralékban maradt, 1548-ban (Eghenfelde) 8 1/2 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 4 újratelepített, 13 szegény, 1549-ben és 1550-ben (Hegenffelde) 14 adófizető, 4 újratelepített, (Kaptalanfalwa) 8 1/2 adófizető, 1574-ben 7 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 1 újratelepített, 10 puszta, 1576-ban 6 adófizető, 7 szegény zsellér, 12 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 5 adófizető, 5 szegény és zsellér, 15 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben 6 adófizető, 4 szegény zsellér, 13 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Káptalanfalwa) Nádasdi Kristófnak és Balassi Istvánnak 6 adófizető, 4 szegény zsellér, 13 puszta telke van. 1598-ban Liszti István 7, Nádasdi Tamás 7 ház után fizet adót. 1609-ben Nádasdi Tamásnak és Liszti Istvánnak 3 adófizető, 1610-ben és 1612-ben Nádasdi Tamásnak 3, az egykerekű malomnak 1/2 adófizető, 1613-ban Nádasdi Tamásnak 3 adófizető, 4 puszta, 1 szabados, Csurgó György egykerekű malmának 1/2 adófizető, 1618-ban Nádasdi Tamásnak 2 adófizető, 8 puszta, 1622-ben Nádasdi Lászlónak 2 adófizető, 1626-ban, 1627-ben 1 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban 1 2/4 adófizető, 1647-ben, 1648-ban (Káptalanfalva) 1 1/4 adófizető telek van.

1696-ban (Kaptalanfa) Pápa várának birtoka. A községben 18 jobbágy- és 2 zsellércsalád lakik. 228 hold szántóföldbe 344 mérő magot vetnek. 8 hold szőlőjük 93 kapás, terem 78 akó bort.

1531-ben (Kaptalanffalwa) a fehérvári prépostságnak 23 adófizető, 8 szegény, 4 puszta telke van.

A hódoltság korában birtokos még a Choron, a Nádasdi, Balassi és a Liszti család.

A községben malom is van.

1696-ban (Kaptalanfa) Pápa várának birtoka. A községben 18 jobbágy- és 2 zsellércsalád lakik. 228 hold szántóföldbe 344 mérő magot vetnek. 8 hold szőlőjük 93 kapás és terem 78 akó bort.

ÁBRAHÁMKESZI, KESZI, SZENTKIRÁLYKESZI

1531-ben (Abrahamkesy) Ábrahámkesziben Litteráti Miklós jegyzőnek (notarius) 1 adófizető, Csoron Andrásnak 4 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Szentkirálykesziben (Zenthkyralkesy) Csabi Istvánnak 3 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Csabi Mihály özvegyének 3 adófizető, 2 puszta, 5 szegény, Hosztóti Lászlónak 4 puszta, 1534-ben Ábrahámkesziben Litteráti Miklósnak 1 adófizető, Szentkirálykesziben Csoron Andrásnak 4 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, Csabi Mihály özvegyének 2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1536-ban Ábrahámkesziben (Abrahamkessy) Litteráti Miklósnak 1 adófizető, 2 szegény, Szentkirálykesziben az első összeíráskor (Zentkyralkezy) Csoron Andrásnak 2 adófizető, 3 szegény, Dési Baltazárnak 3 1/2 adófizető, 3 szegény, a második összeíráskor (Zenthkyralkessye) Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 4 szegény, Dési Baltazárnak 3 1/2 adófizető, 3 szegény, Hosztóti Lászlónak 1 adófizető, 1542-ben Mocsoláskeszíben (Mocsolas Kezy) Litteráti Miklós özvegyének 1 adófizető, Szentkirálykesziben (Zenthkyralkezy) Csabi Farkasnak 2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, Keszíben az egytelkes nemesek (Kezy) Ábrahám Mihály 1 forint, Keszi Balázs 20 dénár adót fizet, 1543. évi hátralékjegyzék szerint Mocsoláskeszíben (Macholaskesy) Hosztóti László 1/2 telek adójával hátralékban van, 1545-ben Mocsoláskeszi puszta, Szentkirálykesziben Csabi Péternek 1 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 3 szegény, Csoron Andrásnak 1 adófizető telke van. Csabi Péter 1, Csabi Farkas 2 telek adójával hátralékban van.

1548-ban Szentkirálykeszi puszta.

1588-ban és 1594-ben Keszíben Csabi Mihály 1/2 telek után fizet. 1598-ban Mocsoláskeszíben (Mochola Kesy) Csabi Mihály 5, a Csoron család 2 ház után fizet adót. 1599-ben Mocsoláskeszíben Balázs molnár malma 2 forint adót fizet.

KEVENES

1542-ben (Kehwenes) Székely Istvánnak 1 adófizető telke van. 1542-ben egytelkes nemesek: László Tamás 1 forint, Kevenesi Ambrus 1 forint, Kevenesi Gergely 1 forint, Kis Péter 50 dénár, Kis István 1 forint adót fizet.

KISGÖRBŐ

1531-ben (Kys Kerbew) Görbői Barnabásnak 2 1/2 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, Kacor Mihálynak 1 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, 2 szabados, 1542-ben (Kyskewrbew) Kocsi Péternek és Benedek özvegyének 2 adófizető, 6 szegény, Hosztóti Lászlónak 1 adófizető telke van.

1542-ben egytelkes nemesek (Kys Kewrbew) Dancs Sebestény 50 dénár adót fizet.

1545-ben (Kyskerbew) Görbői Györgynek 2 adófizető, 10 szegény, 3 puszta, a hátralékjegyzék szerint 4 telek adójával hátralékban volt, 1549-ben (Kys Kwrbw) Görbői Györgynek 3 1/2 adófizető, 6 újratelepített, 3 zsellér, 1 puszta, 1550-ben 3 1/2 adófizető, 1553-ban (Kyskewrbew) 3 1/2 adófizető, 7 szegény, 4 puszta, 1554-ben ugyanannyi török birtok, 1555-ben (Kys Kewrbew) Görbői György özvegyének 2 1/2 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, 1557-ben Görbői György özvegyének 4 1/2 adófizető, 8 szegény, 1 nemesi curia, 2 kereskedő, 1 allódium, 1566-ban (Kys Kewrbew) Görbői Jánosnak 2 adófizető, 3 szolga, 1 nemesi curia, 1 officialis, 3 zsellér, 8 szegény, 1 puszta, 1567-ben (Kyskewrbe) Görbői Jánosnak 2 adófizető, 12 szegény, 1 puszta, 1 szolga, 1569-ben és 1570-ben Görbői Jánosnak 3 1/2 adófizető, 6 szegény, 2 zsellér, 3 puszta, 2 szolga, 1572-ben (Kyskeorbo) Kisgörbői Jánosnak 2 1/2 adófizető, 1574-ben (Kys Keorbeo) Görbő Jánosnak 1 adófizető, 5 szegény, 1 zsellér, 2 szabados, 7 puszta, 1576-ban Görbői Jánosnak és Bogdán Demeternek 1/2 adófizető, 12 szegény és zsellér, 6 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Kys Keorbeo) Görbői János özvegyének és Bogdán Demeter özvegyének 1 adófizető, 5 szegény és zsellér, 3 kereskedő és 3 szolga, 1 újratelepített, 4 puszta, 1588-ban (Kyskeorbeo) Görbői János özvegyének 1 1/2 adófizető, 4 szegény zsellér, 4 puszta telke van.

1598-ban (Kys Geörbeö) Görbői István 3 ház után fizet adót. 1609-ben (Kyskeörbeö) Görbői Istvánnak 2, 1610-ben és 1612-ben (Kis Georbeo) Görbői Istvánnak 1 adófizető, 1613-ban (Kyskeorbeo) 1 adófizető, 4 puszta, 1 szabados, 1618-ban (Kiskörbö) több nemesnek 1 adófizető, 7 puszta, 1622-ben (Kyskörbö) Görbői Istvánnak 1 adófizető, 7 puszta, 1626-ban, 1627-ben, 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban 1 adófizető telke van.

1696-ban (Kis Görbö) Bezerédi család birtoka. A községben 16 jobbágynak 132 hold szántóföldje van, amelybe vetnek 189 mérő magot. 14 hold szőlőjük 141 kapás és terem 101 akó bort.

KISVÁSÁRHELY

1531-ben (Kys Wasarhel) Hagymási Jánosnak 1 adófizető, 7 szegény, Hagymási László özvegyének 10 puszta, Bejci Istvánnak 3 1/2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1 szabados, 1534-ben Hagymási Jánosnak 3 adófizető, 3 szegény, 1 szolga, 6 puszta, Bejci Istvánnak 3 adófizető, 3 szegény, 5 puszta, 1536-ban az első összeíráskor Hagymási Jánosnak 2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Csoron András 3 1/2 telek adójával hátralékban van, a második összeíráskor (Kyswasarhel) Hagymási Jánosnak 2 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 1542-ben Hagymási Kristófnak 2 adófizető, 4 szegény, Török Bálintnak 1 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1545-ben az első összeíráskor Hagymási Kristófnak 1 adófizető, 3 szegény, Csoron Andrásnak 1 adófizető, 3 szegény, Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, a második összeíráskor Hagymási Kristófnak 2, Hagymási János özvegyének 1, Csoron Andrásnak 1 adófizető, Hagymási Lestárnak 1 adófizető, 1549-ben (Kyswasarhel) Csoron Andrásnak 1 adófizető, 7 zsellér, Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 2 zsellér, Hagymási Lestár özvegyének 1, a jobbágyainak malmának 1 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Csoron András 1, Hagymási János özvegye 1, Hagymási Lestár jobbágyai malmának 1 adófizető telek adójával hátralékban van, 1550-ben Csoron Andrásnak 1, Hagymási János özvegyének 1 adófizető, 1553-ban Hagymási Péternek 1 szegény, 2 puszta, Hagymási Lestárnak 3 szegény, 1 újratelepített, Csoron Jánosnak 4 szegény, 2 puszta, 1554-ben Hagymási János özvegyének 1, Csoron Andrásnak 1 adófizető, a második összeírás szerint Csoron Jánosnak 2, Hagymási Péternek 1/2 adófizető, 1555-ben az első összeírás szerint (Kyswasarhely) Hagymási Lestárnak 1/2, Hagymási Péternek 1, Csoron Jánosnak 1/2 adófizető, a második összeírás szerint (török birtok) Csoron Andrásnak 1, Hagymási János özvegyének 1, a malomnak 1 adófizető, 1555-ben összeírva az 1552. évi hátralék, ezek szerint Csoron András 1 telek adójával hátralékban van, az 1555. évi hátralékjegyzék szerint Hagymási Lestár 1/2, Csoron János 1/2 adó hátralékban van, 1556-ban is ugyanaz a helyzet, 1557-ben Hagymási Lestárnak 1/2 adófizető, 3 szegény, Hagymási Péternek 1/2 adófizető, 2 szegény, Csoron Jánosnak 1 1/2 adófizető, Hagymási Lestár 1/2 telek adójával hátralékban van, 1564-ben Csoron Jánosnak 2 adófizető, 1 szegény, Hagymási Péternek 1/2 adófizető, 2 szegény, Hagymási Lestárnak 1/2 adófizető, 2 szegény telke van.

1566-ban és 1567-ben puszta, a török felégette, 1569-ben és 1570-ben (Kysasarhell) Csoron Jánosnak 1/4 adófizető, 1 puszta, Hagymási Lestár özvegyének és Hagymási Péternek 1/4 adófizető, 3 puszta, 1572-ben (Kys Wasarhel) Hagymási Kristófnak és Péternek 1, Csoron Jánosnak 1/4 adófizető, 1574-ben (Kysvasarhel) Csoron Jánosnak 1/4 adófizető, 1 újratelepített, 1 szolga, 6 puszta, Hagymási Kristófnak 1/4 adófizető, 2 szegény, 2 zsellér, Hagymási Péternek 1/4 adófizető, 1 újratelepített, 2 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Kys Vasarhel) Csoron Jánosnak 1/2 adófizető, 6 puszta, Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 5 szegény zsellér, 3 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Csoron Jánosnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 5 puszta, Hagymási Gábornak 1/4 adófizető, 1 szegény, 6 puszta, 1 újratelepített, 1588-ban és 1594-ben Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 6 puszta, Hagymási Gábornak 1/2 adófizető, 2 szegény, 6 puszta telke van. 1598-ban (Kys Vasarhel) Hagymási Gábor 2, Hagymási Kristóf 4, Nádasdi Tamás 1, Liszti István 1 ház után fizet adót.

KOHÁR

1542-ben Kohári János egytelkes nemes 20 dénár adót fizet. 1564-ben Kohári Péternek 1 adófizető telke van. 1566-tól kezdve puszta.

KOLON

1531-ben (Kolon) Báthori Györgynek 23 adófizető, 20 szegény, 7 puszta, 5 szabados, 1536-ban Pekri Lajosnak 32 adófizető, 1543. évi hátralékösszeírás szerint Báthori Andrásnak 24 adófizető, 1545-ben 8 adófizető, 1548-ban Báthori András birtoka felégetve és puszta, 1553-ban Báthori Andrásnak 1 adófizető, 1 szegény, 28 újratelepített, 1555-ben 14 adófizető, 1556. évi hátralékjegyzék szerint 14 adófizető, 1557-ben 11 adófizető, 7 szegény, 1 bírónak átengedett, 1564-ben Báthori Andrásnak 14 adófizető, 4 kereskedő, 6 újratelepített, 7 szegény, 1566-ban 16 adófizető, 1569-ben és 1570-ben Báthori Miklósnak 4 adófizető, 6 szegény, 6 újratelepített, 1572-ben 4 1/2 adófizető, a török felégette és puszta, 1573-ban is puszta, 1574-ben Báthori Miklósnak 1 adófizető, 3 szegény, 4 zsellér, 6 puszta, 1576-ban 1 adófizető, 6 szegény és zsellér, 7 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 1 adófizető, 4 szegény zsellér, 9 puszta, 1582-ben a második összeíráskor 1 1/4 adófizető, 3 szegény zsellér, 8 puszta telke van. 1588-tól kezdve puszta.

KUSTYÁN

1531-ben (Kwsthan) Köveskuti Jakabnak 1 adófizető, 4 felégetett, 1534-ben Felsőkustyánon (Felsewkwsthan) Kustyáni Pál özvegyének 1 adófizető, 2 szegény, Hollosi Lászlónak 1 adófizető, 7 szegény, 1536-ban mindkét Kustyánon (Uterque Kustan) Kustyáni Pál özvegyének 1 adófizető, 1 szegény, 1 újratelepített, Kustyáni Lászlónak 1 adófizető, 1 szegény, 1 nemesi curia, 1542-ben Alsókustyánon (Alsokwsthan) Köveskuti Istvánnak 3 1/2 adófizető, 5 szegény, az egytelkes nemesek; Barna Miklós özvegye 50 dénár adót fizet, Felsőkustyánon (Felsewkwsthan) Bazsó András özvegyének és másoknak 2 adófizető, 6 szegény, 1543. évi hátralékjegyzék szerint Litteráti István 4 telek adójával hátralékban volt, 1545-ben Alsókustyánon (Also Kwsthan) Köveskuti Istvánnak 2 1/2 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, (Litteráti Istvánnak (?) 2 1/2 adófizető, Felsőkustyánon (Felsew Kwsthan) Bazsó Andrásnak 2 adófizető, 1549-ben Egyházaskustyánon (Eghazaskwthan) Köveskuti Istvánnak 5 1/2 adófizető, 3 zsellér, 1 újratelepített, az adóval hátralékban van), Felsőkustyánon (Felsew Kwsthan) Hanyi Miklósnak 2 adófizető, Sal Illésnek 3 adófizető, 1 zsellér, Hathalmi Lászlónak 1 1/2 adófizető, 1 zsellér, 1 újratelepített, a hátralékjegyzék szerint Hanyi Márton 2, Sal Illés 3, Hathalmi László 1 1/2 telek adójával hátralékban van, 1550-ben Felsőkustyánon Hanyi Mártonnak 2, Sel Illésnek 3, fizetett 2, Hathalmi Lászlónak 1 1/2 adófizető, Egyházaskustyánon (Eghazas Kwstan) Köveskuti Mihálynak 5 1/2 adófizető, fizetett 2 1/2, 1553-ban az első összeíráskor Felsőkustyánon (Felsekwstan) több nemesnek 2 1/2 adófizető, 1/2 újratelepített, 3 szegény, a második összeíráskor (Felsew Kwstan) Köveskuti Istvánnak 2 1/2 adófizető, Alsókustyánon (Alsokwthan) Barnas Balázsnak 1 szegény, Köveskuti Istvánnak 2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1 újratelepített, 1554-ben az első összeíráskor Felsőkustyánban a nemeseknek 2 1/2 adófizető, a második összeíráskor Hathalmi Lászlónak 1, Hertelendi Jánosnak 1/2, Sal Illés özvegyének 2, Károlyi Miklósnak 1 adófizető, Hathalmi László 1 1/2 telek adójával hátralékban van. (nem török birtok), Alsókustyánon (Alsokwsthan) Köveskuti Istvánnak 1/2, Hollosi Györgynek 1/2 adófizető, 1555-ben Felsőkustyánban (Felsew Kwstan) Hathalmi Lászlónak 1, Bogdán Zsigmond özvegyének 1, Hertelendi Jánosnak 1/2 adófizető, Egyházaskustyánon (Eghaaskwsthan) Köveskuti Istvánnak 5 1/2 adófizető, 1555-ben a második összeíráskor Felsőkustyánon (Felsewkwsthan) (nem török birtok) Hanyi Mártonnak 2, Sal Illésnek 3, Hathalmi Lászlónak 1 1/2 adófizető, 1554-ben Alsókustyánban (Also Kwsthan) Köveskuti Istvánnak 2 adófizető, Bornemissza Györgynek 1/2 adófizető, Hollosi Györgynek 1 1/2 adófizető, 1556-ban Alsókustyánon Hollosi Bertalannak 1/2, Hollosi Györgynek 1 adófizető, Hollosi Bertalan az adóval hátralékban van. 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Egyházaskustyánon Köveskuti István 5 1/2 telek adójával hátralékban van, 1556-ban Felsőkustyánban Hathalmi Lászlónak 1, Hertelendi Jánosnak 1, Sal Illés özvegyének 1 1/2 adófizető, Alsókustyánon Hollosi Bertalannak 1/2, Hollosi Györgynek 1 adófizető, 1557-ben Felsőkustyánban Hertelendi Jánosnak 1 adófizető, Sal Illés özvegyének 1 adófizető, 2 szegény, Károlyi Miklósnak birtoka szegény, Békási Lászlónak birtoka szegény, Hanyi Mártonnak 1 adófizető, (szegény), 1564-ben Felsőkustyánban (Felsew Kwsthan) Köveskuti Mátének 1/2 adófizető, Kemény Andrásnak 1/2 adófizető, 1 szegény, Hertelendi Péternek 1/2 adófizető, Litteráti Mihálynak 1/2, Károlyi Miklósnak 1 adófizető, Hanyi Mártonnak 1/2, adófizető, Bogdán Demeternek 1 szegény, 1 felégetett, 1 puszta, Csányi Bernátnak 1/2 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Alsókustyánban (Also Kwsthan) Hollosi Györgynek 1/2 adófizető, 1 szegény, Bogdán Demeternek 1/4 adófizető, Köveskuti Farkasnak 3 szegény, Hollosi Bertalan özvegyének 1 szegény, 1566-ban az első összeíráskor Felsőkustyánban (Felsewkwsthanhyan) Köveskuti Mátének 1/2, Kemény Andrásnak 1/2, Hanyi Bernátnak 1/2 adófizető, második összeíráskor (Felsewkwsthan) Köveskuti Mátének 1/2 adófizető, Köveskuti Andrásnak 1/2 adófizető, Csányi Bernátnak 1/2 adófizető, 4 puszta, Hanyi Márton özvegyének 1 puszta, Károlyi Miklósnak 1 puszta, Bogdán Demeternek 2 puszta, Alsókustyánban a második összeíráskor (Also Kwsthan) Bogdán Demeter birtoka puszta, Köveskuti Farkasnak 3 szegény, Hollosi György birtokán menekült jobbágyok vannak, 1 zsellér, 1569-ben és 1570-ben Felsőkustyánban (Felsew Kwsthan) Csányi Bernátnak 1/2 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, Kemény Andrásnak 1/2 adófizető, 1 szegény, Hertelendi Jánosnak 1/4 adófizető, Köveskuti Mátének 1/2 adófizető, 1 szegény, Alsókustyánban (Also Kwstan) a nemeseknek 1 adófizető, 3 szegény, 2 zsellér, 1 újratelepített, 2 puszta . . . 1567-ben a második összeíráskor mindkét Kustyánban (Uterque Kwstan), nem török birtok, Bogdán Demeternek 2 szegény, Hollosi Sándornak 1/2 adófizető, 2 szegény, Hollosi Györgynek 1 szegény, 3 puszta, Ke-

mény Andrásnak 1/2 adófizető, Laki Mihálynak 1 szegény, Csányi Bernátnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 3 puszta, Kustyánban és Karmacson (kwsthan et Karmach) Hertelendi Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1572-ben Alsó- és Felsőkustyánban (Also et Feolseo Kusthan) több nemesnek 2 1/2 adófizető, a török felégette és elnéptelenedve, 1573-ban szintén, 1574-ben Felsőkustyánban (Felseo Kwstan) több nemesnek 2 szegény, 7 puszta, 1576-ban Felsőkustyánban (Feoleseo Kwsthan) Bogdán Demeternek 1/4 adófizető, 5 szegény és zsellér, Kőveskuti Máténak és Hathalmi Lázárnak 1/4 adófizető, 2 puszta, Alsókustyánban (Also Kusthan) több nemesnek 2 szegény, 7 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Felsőkustyánban (Feolseo Kwstan) több nemesnek 1/2 adófizető, 2 szegény, zsellér, 10 puszta telke van. Alsókustyán puszta.

1610-ben és 1612-ben Kustyánon (Kustan) Hollosi Sándornak 1/4 adófizető telke van. Többet nincsen összeírva.

MÁND

1531-ben (Mand) Báthori Györgynek 9 adófizető, 5 szegény, 6 szabados, 1543. évi hátralékjegyzék szerint Báthori Andrásnak 6 adófizető, 1545-ben Báthori Andrásnak 4 1/2 adófizető, 11 szegény, 3 puszta, a hátralékjegyzék szerint 6 adófizető, 1548-ban 8 adófizető, 2 újratelepített, 6 zsellér, egy malom, 1550-ben 8 adófizető, fizetett, 6, 1553-ban 5 1/2 adófizető, 4 szegény, 1554-ben 13 adófizető, (nem török birtok) 1555-ben az első összeíráskor 5 adófizető, a második összeíráskor 8 adófizető, a malmának 1 adófizető, 1555-ben az 1552-ben összeírt hátralékjegyzék szerint Báthori Andrásnak 8 adófizető, fizetett 5 1/2, 1564-ben 5 adófizető, 11 szegény, a malomnak 1 adófizető, 1566-ban 3 1/2 adófizető, 1 puszta, 7 szegény, a malomnak 1 adófizető, 1567-ben 3 1/2 adófizető, 9 szegény, 3 puszta, 1 újratelepített, 1569-ben és 1570-ben (Mandh) Báthori Miklósnak 3 1/2 adófizető, 6 szegény, 3 zsellér, 2 puszta, a malomnak a Zalán 1 adófizető, 1572-ben (Mand) Báthori Miklósnak 3 puszta, a török felégette és puszta, 1573-ban a beírás ugyanaz, 1574-ben Báthori Miklósnak 1 adófizető, 3 szegény, 1 felégetett, 10 puszta, a malomnak a telke a Zalán puszta, 1576-ban 1/2 adófizető, 5 szegény, 4 zsellér, 8 puszta és felégetett, a malom puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 1/2 adófizető, 7 szegény zsellér, 1 szolga, 6 puszta, 1594-ben puszta, telke van.

1598-ban Nádasdi Ferenc 5 ház után fizet adót.

1610-ben és 1612-ben (Mand) Nádasdi Pálnak 1/4 adófizető, 1613-ban a Zrínyinek 1/4 adófizető, 8 puszta, 1 szabados, 1618-ban Homonai Györgynek és Nádasdi Pálnak 1/4 adófizető, 1 szabados, 6 puszta, 1626—27-ben (Bete et Mand) 1 adófizető, 1635-ben és 1638-ban (Bethefalva et Mand) 2 adófizető, 1647—48-ban 1 1/4 adófizető telke van. 1696-ban (Mand) Széchenyi György birtoka. A községben van 3 jobbágy-, 3 zsellércsalád, 48 hold szántóföldbe vetnek 60 pozsonyi mérő magot, 2 1/4 hold szőlőjük 24 kapás, terem 12 akó bort.

MAGYARÁD

1531-ben (Magarad) Báthori Györgynek 6 adófizető, 7 szegény, 4 puszta, 2 szabados, 1536-ban (Magharad) Pekri Lajosnak 10 adófizető, 1543. évi hátralékjegyzék szerint 7 adófizető, 1545-ben Báthori Andrásnak 3 adófizető, 1548-ban (Magiarad) Báthori András birtoka felégetve és puszta, 1553-ban is puszta, 1564-ben Báthori Andrásnak 4 1/2 adófizető, 3 újratelepített, 2 szegény, 1566-ban 6 adófizető telke van. 1569-től kezdve puszta községként van összeírva.

MEGYER

1542-ben Megyeri Tamásnak 6 adófizető, 4 szegény telke van. Az egytelkes nemesek közül Megyeri Márton 2 forint, Ispán Bálint 20 dénár adót fizet.

1545-ben Megyeri Tamásnak 2 adófizető telkét írták össze. A hátralékjegyzék szerint Józsa Orbán 3, Megyeri Márton 1 telek adójával hátralékban van. 1548-ban (Meiger) Józsa Orbánnak 3 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Megyeri Mártonnak 1 adófizető, 1 szegény, 1549-ben és 1550-ben (Meger) Józsa Orbánnak 3 adófizető, 2 zsellér, ... 1545-ben Megyeri Mihálynak 1 adófizető, 7 szegény, 2 puszta telke van. 1553-ban Boldai Balázsnak 1 adófizető, 1 puszta, Megyeri Gáspárnak 2 adófizető, 1 szegény, Megyeri Mártonnak 1 adófizető, 1 puszta, 1554-ben (török birtok) Megyeri Baltazárnak 2, Megyeri Péternek 1, Boldai Balázsnak 1 1/2 adófizető, 1555-ben Megyeri Istvánnak és Boldai Gábornak 2, Megyeri Péternek 1 adófizető, Józsa Orbánnak 3 adófizető, az 1552-ben melyet 1555-ben írtak össze, Megyeri Márton 1, Megyeri Gáspár 2 telek adójával hátralékban van. 1556-ban Megyeri Imrének és Boldai Tóbiásnak 2, Megyeri Péternek 1 adófizető, Magyari Imre 2 telek adójával hátralékban van, 1557-ben Megyeri Imrének és Boldai Tóbiásnak szegény, Megyeri Péternek puszta telke van.

1564-ben Megyeri Gáspárnak 3 adófizető, 2 újratelepített, 2 szolga, a malomnak 1 adófizető, 1566-ban (Meghyer) Megyeri Gáspárnak 1, a malmának 1 adófizető, telke hátralékban van, 1567-ben Megyeri Gáspárnak 2 zsellér, Megyeri Imrének 1 szegény telkét írták össze, a megjegyzés, a török felégette, 1569-ben és 1570-ben Megyeri Imrének és Gáspárnak 3 szegény, 2 puszta, 1574-ben (nem török birtok) Megyeri Imrének és Gáspárnak 4 szegény telke van.

1576-ban, 1578-ban, 1582-ben a török teljesen elpusztította. 1588-ban és 1594-ben Megyeri Imrének és Gáspár özvegyének 4 újratelepített telkét írták össze. Többet nincs összeírva.

MIHÁLYFALVA

Egytelkes nemesi község.

1542-ben (Myhalfalwa) Nagy András 2 forint, Dancs János 1 forint, Nagy Gergely 20 dénár, Óhidi György 50 dénár, Móré György 1 forint adót fizet.

1590-ben (Mihalffalwa) Fodor Mihály 25 dénár, Nagy Balázs 1 forint, Nagy György 50 dé-

nár, Parragi Péter özvegye 25 dénár, Nemes Dénes 50 dénár, Csider Lőrinc 50 dénár, Nagy György 50 dénár, Óhidi Imre 50 dénár, Dancs Pál 20 dénár, Tóth Ambrus 50 dénár, Dancs János 20 dénár, Vas Bernát 35 dénár, Szőke Benedek 50 dénárt fizet.

1599. évi hátralékjegyzék szerint (Mihalffalwa) Nagy Balázs, Nagy György, Parragi Péter özvegye, Nagy György összesen 2 forint 50 dénárt fizet.

1600-ban a községben 14 egytelkes nemes lakik. 1696-ban (Mihalfa) nemesek birtoka. 5 1/2 hold szőlőjük 54 kapás, terem 44 akó bort.

MIHÁLYHÁZA

1542-ben (Myhalhaza) Podali Éliás 25 dénár, Mihályházai László 1 forint, Horváth György 2 forint adót fizet. 1548-ban (Myhalhaza) Mihályházai Lászlónak 5 szegény, Mihályházai Jánosnak 2 szegény, Horváth Lőrincnek 1 szegény, 1555-ben, 1556-ban puszta, az 1556. évi hátralékjegyzék szerint Vizesgyáni György 2 telek adójával hátralékban van, 1557-ben Mihályházai János özvegyének és Mihályházai Lászlónak 1 adófizető, 1564-ben (Myhal Haza) szegények, 1566-ban a mihályházai nemesek 2 szegény, 4 puszta, 1567-ben Zalai Lőrincnek 1 zsellértelke van, a többi nemesi curia.

NABOLYÁT

1536-ban az erenyei szerzeteseknek 5 adófizető, 5 szegény telke van.

NAGYGÖRBŐ

1531-ben (Nag Kwrbew) Csabi Istvánnak 4 adófizető, 5 puszta, 4 szegény, Csabi Mihály özvegyének 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 2 szabados, Bazsó Imrének 3 szegény, 5 puszta, Bazsó Osvaldnak 4 adófizető, 1534-ben (Nagh Kerbew) Csoron Andrásnak 4 adófizető, 2 szegény, 4 puszta, Csabi Mihály özvegyének 4 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, Bazsó Imrének 1 adófizető, 3 szegény, Bazsó Ferencnek 4 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 1536-ban mindkét Görbön (Utraque Gerbe) Csabi Mihály özvegyének 3 1/2 adófizető, 3 szegény, Bazsó Osvaldnak és Ferencnek 5 adófizető, 1542-ben (Nagh Kewrbew) Bazsó Andrásnak 1 adófizető, 7 szegény, Bazsó Györgynek 2 adófizető, 6 szegény, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 4 szegény, Csabi Péternek 3 adófizető, 3 szegény, az 1543. évi hátralékjegyzék szerint Csabi Farkas 1/2 telek adójával hátralékban van, 1545-ben (Naghkerbew) Bazsó Andrásnak 1 adófizető, 6 szegény, Bazsó Györgynek 1 adófizető, 8 szegény, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 3 szegény, a második összeíráskor Bazsó Andrásnak 1, Bazsó Györgynek 3, Csabi Farkasnak 1, Csabi Péternek 1 adófizető, 1548-ban (Naghgerbew) a Bazsó családnak 5, Csabi Péternek 2 1/2, Csabi Farkasnak 2 adófizető, a második összeíráskor (Keerbew) Bazsó Györgynek 3 adófizető, 1 újratelepített, 6 szegény, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 1 újratelepített, 5 szegény, Répási Ferencnek 2 1/2 adófizető, 1 szegény, 1/2 vendég, Csabi Péternek 2 adófizető, 4 szegény, 1549-ben (Nag Kwrbew) Csabi Farkasnak 2 1/2 adófizető, Bazsó András özvegyének 2 adófizető, 2 zsellér, 2 újratelepített, Bazsó Györgynek 3 adófizető, 1 szolga, Bazsó Györgynek 3 adófizető, 3 zsellér, Bazsó András özvegye 2 telek adójával hátralékban van, 1550-ben (Nagh Kerbew) Csabi Farkasnak 2 1/2 adófizető fizetett 1 1/2, Bazsó András özvegyének 2 adófizető, Bazsó Györgynek 3 adófizető, fizetett 2, Csabi Péternek 1 adófizető, 1553-ban (Naghkewrbew) Székely Mátének 1 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, Csabi Péternek 5 adófizető, 5 szegény, 2 puszta, Csabi Farkasnak 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 3 újratelepített, Bazsó Györgynek és Bazsó András özvegyének 2 adófizető, 4 szegény, 2 újratelepített, 2 puszta, a második összeíráskor (Nag Kewrbew) Székely Mátének 1, Csabi Péternek 1, Bazsó Györgynek és Bazsó András özvegyének 2 adófizető, Csabi Farkas 1/2 telek adójával hátralékban van, 1554-ben (Nagh Kewrbew, török birtok) Csabi Péternek 1, Bazsó Györgynek és Bazsó András özvegyének 2 adófizető, a második összeíráskor Csabi Farkasnak 1 1/2, Csabi Péternek 1 adófizető, hátralékban van Bazsó György 1, Székely Máté 2, Csabi Péter 3, Csabi István özvegye 4, Bazsó András özvegye 2 1/2 telek adójával, 1555-ben (Nag Kewrbew) Csabi István özvegyének 2, Székely Mihálynak 1/2, Csabi Péternek 1/2, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, a második összeíráskor (Naghkewrbew) Csabi Farkasnak 2 1/2, Bazsó András özvegyének 2, Bazsó Györgynek 3, Csabi Péternek 1 adófizető, 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint (Nagykerbew, török birtok) Bazsó András özvegye 2, Bazsó György 3, Székely Máté 1, Csabi Farkas 1 1/2 telek adójával hátralékban van. 1555-ben (Nag Kewrbew) Csabi István özvegyének 2, Székely Mátének 1/2, Csabi Péternek 1/2, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, a második összeíráskor (Naghkewrbew) Csabi Farkasnak 2 1/2, Bazsó András özvegyének 2, Bazsó Györgynek 3, Csabi Péternek 1 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Székely Máté 1/2, Bazsó András özvegye 1, Csabi István özvegye 2 telek adójával hátralékban van, 1556-ban Csabi Zsigmondnak 2, Csabi Péternek 1/2 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Csabi István özvegye 2, Székely Máté 1/2, Bazsó András özvegye 1 telek adójával hátralékban van, 1557-ben (Nagykewrbew) Csabi István özvegyének 2 1/2, adófizető, 2 szegény, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, Csabi Péternek 1 1/2 adófizető, 1 szegény, Székely Mátének 1 adófizető, Bazsó Györgynek 1/2 adófizető, 1564-ben (Nagy Körbö) Bazsó Györgynek és Székely Mátének 1 adófizető, 6 puszta, 2 szegény, a kapornaki apátságnak 1 újratelepített, Csabi Péternek 1 adófizető, 12 szegény, 7 puszta, Vattai Lőrincnek és más nemeseknek 4 adófizető, 2 szegény, Bazsó András özvegyének szegény és puszta, 1566-ban (Nagh Kewrbew) Csabi Péternek 1 adófizető, 2 puszta, Bazsó Györgynek 1/2 adófizető, 5. sze-

gény, a kapornaki apátságnak 1 szegény, 1 újratelepített, Vattai Lőrincnek és más nemeseknek Bérről 1 adófizető, 2 puszta, 6 szegény, 1567-ben (Naghkewrbew) Csabi Péternek 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Csabi István özvegyének 2 adófizető, a zalavári apátságnak 2 szegény, Márki Jánosnak 1 szegény, 1 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Nagy Kerbew) Csabi Péternek 3 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 2 puszta, Bazsó Györgynek 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, Semptei János özvegyének 1/2 adófizető, Vattai Lőrincnek 1 szegény, Marcaltői Miklósnak 1 puszta, Hagymási Lestár özvegyének 1 puszta, 1572-ben (Nagy Keorbeo) Csabi Péternek 2 1/4, Bazsó Györgynek 1/2, Semptei János özvegyének 1/2 adófizető, 1574-ben (Nagykeorbeo) Csabi Péternek 1 adófizető, 3 szegény, 2 újratelepített, 1 puszta, Bazsó Györgynek 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 újratelepített, 2 puszta, Semptei János özvegyének 1/2 adófizető, Vattai Lőrincnek 1 puszta, Hagymási Kristófnak 1 puszta, 1576-ban (Nagy Keorbeo) Csabi Péternek 1 adófizető, 3 szegény, és zsellér, 9 puszta, Bazsó Györgynek 5 puszta, Semptei János özvegyének 1/4 adófizető, 1 szegény, több nemesnek 3 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Csabi Péternek 1 1/2 adófizető, 4 szegény zsellér, 6 puszta, Bazsó Györgynek 1/4 adófizető, 2 szegény, 5 puszta, Semptei János özvegyének 1/4 adófizető, 1 szegény, más nemeseknek birtoka puszta. 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Csabi Mihálynak 1 1/2 adófizető, 4 szegény zsellér, 6 puszta, Bazsó Györgynek 1/4 adófizető, 4 szegény zsellér, 5 puszta, Semptei János özvegyének 1/4 adófizető, 1 puszta, más nemesek birtoka puszta, 1588-ban (Nagy Keorbeo) Csabi Mihálynak 1 1/2 adófizető, 6 szegény zsellér, 2 puszta, 2 újratelepített, 1594-ben (Nag Keőrbeő) Csabi Mihálynak 1 1/2 adófizető, 6 szegény zsellér, 2 újratelepített, 2 puszta, Bazsó Györgynek 1/4 adófizető, 3 szegény, 6 puszta, Semptei János özvegyének 1 szegény, 1 puszta, más nemeseknek birtoka puszta, telke van.

1598-ban (Nag Geörbeö) Csabi Mihály 11, Vattai Ferenc 2, Kővesi Benedek özvegye 2, Szili Gergely 1 ház után fizet adót.

1609-ben (Nagkeorbeö) Csabi Mihálynak 2, több nemesnek 1 adófizető, 1610-ben és 1612-ben (Nagikeorbeo) több nemesnek 1 1/2 adófizető, 1613-ban (Nagy keörbeö) több nemesnek 1 1/2 adófizető, 1 szabados, 4 puszta, 1618-ban 1 adófizető, 8 puszta, 2 szabados, 1622-ben (Nagkörbö) 1 adófizető, 6 puszta, 1626—27-ben (Nagykerbő) 1 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban (Nagy Görbő) 1 3/4, 1647—48-ban 3/4 adófizető telke van.

1696-ban (Nagi Görbö) több földesúr birtoka. A községben 13 jobbágy, 4 zsellér lakik. 68 hold szántóföldbe vetnek 91 mérő magot. 9 hold szőlőjük 108 kapás, terem 47 akó bort.

NEMESHANY

1531-ben Hanyon (Haan) Csoron Andrásnak 12 adófizető, 3 szegény, 2 szabados, 4 puszta, Hanyi Lászlónak 2 szegény, 1534-ben Csoron Andrásnak 4 1/2 adófizető, 4 szegény, 1542-ben Kishanyon (Kyshan) Ócsi Kálmán 1 forint, Pupos Márton 70 dénár, Vitális özvegye 1 forint, Ócsi Benedek 1 forint, Hanyi Márton 1 forint, Ócsi Ambrus 75 dénár, Pupos Péter 1 forint adót fizetett. Egytelkes nemesek. 1542-ben Nagyhanyon (Naghan) Csoron Andrásnak 1 adófizető, Keci Péternek 2 adófizető, 1 szegény, Mérei Mihálynak 1 adófizető, 3 szegény telke van. Hanyi Gergely 1 forint, Ócsi Bálint 1 forint adót fizet.

Egytelkes nemesek.

Az 1543. évi hátralékjegyzék szerint Nagyhanyban Hanyi György 1 telek adójával hátralékban van.

1545-ben Hanyon (Hany) Csoron Andrásnak 2 adófizető, 2 szegény, Mérei Mihálynak 1 adófizető, a második összeíráskor (Hany Nagh) Csoron Andrásnak 3, Mérei Mihály dicatornak 1 adófizető, 1548-ban Nagyhanyon (Naghan) Csoron Andrásnak 3 adófizető, 1 szegény, Hanyi Tamásnak 2 szegény, Mérei Mihálynak 2 adófizető, 1 ispán, 1 szegény, Hanyi Gergelynek 1 adófizető, 1 szegény, 1549-ben Mérei Mihálynak 3 adófizető, 1 zsellér, a malmának 1 adófizető, Csoron Andrásnak 3 adófizető, 6 zsellér, a malmának 1 adófizető, 1550-ben Hanyi Mihálynak 3 adófizető, 1 felégetett, Csoron Andrásnak 3 adófizető, egy telekből elmenekültek, az 1549. évi hátralék összeírásakor (Naghhan) Mérei Mihály 3, Mérei malma 1, Csoron András 3, Hanyi Tamás malma 1 telek adójával hátralékban volt.

1553-ban (Naghhan) Mérei Mihálynak 2 adófizető, 3 puszta, Görbői Györgynek 1 adófizető, 1 puszta, 1554-ben, török birtok, Mérei Mihálynak 2, Hanyi Tamásnak 1, Görbői Györgynek 1 1/2 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor Hanyi Tamásnak 1 1/2 adófizető, az adóval hátralékban van, Mérei Mihálynak 3, a malmának 1, Csoron Jánosnak 3, Hanyi Tamás malmának 1 adófizető telke van. Az 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Csoron András birtoka most Görbői Györgyé 3 adófizető, Görbői Györgynek 1 adófizető telke adójával hátralékban van.

Az 1555. évi és az 1556. évi hátralékjegyzék szerint Hanyi Tamás 1 1/2 telek adójával hátralékban van. 1557-ben puszta.

1564-ben (Nag Hany) Görbői Jánosnak 1 adófizető, 1 puszta, Mérei Mihálynak 2 adófizető, 2 szegény, a molnárnak 1 adófizető, Hanyi Péternek birtoka puszta, Oroszi Mihálynak 1 szegény, Hanyi Balázsnak 1 szegény, 1566-ban (Naghhan) Görbői Jánosnak 1/2 adófizető, 2 zsellér, Mérei Mihálynak 2 adófizető, 3 szegény, a malmának 1 adófizető, Hanyi Balázsnak 1 szegény, a malmának 1 adófizető, Görbői János 1/2 telek adójával hátralékban van, 1567-ben Mérei Mihálynak 3 adófizető, 3 szegény, Oroszi Mihálynak 1 telek menekült nemesi, Görbői Balázsnak 1/2 adófizető, 1 szegény, Hanyi Mihálynak 2 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Nagyhany) Mérei Mihálynak 2 adófizető, 3 szegény, Hanyi Balázsnak 1/2 adófizető, Görbői Jánosnak 1 adófizető, 2 szegény, Hanyi Tamásnak 1/4 adófizető, 1 szegény, 1572-ben (Naghany) Hanyi Balázsnak 1/2, Görbői Jánosnak 3/4, Mérei Gáspárnak 1, Ispán Balázsnak 1/4 adófizető, 1572-ben Ispán Balázs-

nak 1/2 adófizető, puszta, a török felégette, 1574-ben (Nagyhany) Mérei Gáspárnak 1 adófizető, 2 zsellér, 1 puszta, Görbői Jánosnak 1/4 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Hanyi Balázsnak 1/4 adófizető, 1 puszta, Ispán Balázsnak 1 puszta, 1576-ban Mérei Gáspárnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Hanyi Balázsnak 2 puszta, Litterátinak és Ispán Balázsnak 1 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Mérei Gáspárnak 1 adófizető, 2 zsellér, Görbői Jánosnak 1/4 adófizető, 1 újratelepített, 1 puszta, Hanyi Balázsnak 3 puszta, Sinka János özvegyének 1 újratelepített, Hanyi Tamásnak 1 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Naghhany) Görbői Jánosnak 1/2 adófizető, 1 puszta, Bakács Farkasnak 1 adófizető, 1 puszta, 1 zsellér, Sinka Ádámnak 1/4 adófizető, a többi nemes birtoka puszta, 1588-ban (Nagyhany) Görbői János özvegyének 1/2 adófizető, 1 puszta, Bakács Farkasnak 1 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Pető András özvegyének 2 adófizető, 14 szegény, 15 puszta, ifj. Pető Pálnak 1/2 adófizető, 8 szegény, 1 kereskedő, 8 puszta, Pető Tamásnak 1 1/4 adófizető, 4 szegény, 6 puszta, Pető Ferenc birtoka puszta, Pető László özvegyének 1/2 adófizető, 6 puszta, a keszthelyi plébánosnak 1 adófizető, 3 szegény, 8 puszta, 1594-ben (Nag Hany) Görbői János özvegyének 1/2, Bakács Farkasnak 1/4 adófizető telke van. A többi nemes birtoka puszta. 1598-ban (Hany) Görbői István 1 ház után 50 dénár, Köveskuti Máté 1 ház után 50 dénár adót fizet. 1599-ben puszta. 1609-ben, 1610-ben, 1612-ben Görbői Istvánnak 1/4 adófizető 1613-ban 1/4 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban Görbői Istvánnak és másoknak 1/2 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1 ház felégetve Szent Lőrinc ünnepe körül, 1622-ben 1/4, 1647—48-ban 2/4 adófizető telek van.

NYAVALYÁD
(Ma Zalaerdőd)

1531-ben (Nawalyad) Csoron Andrásnak 9 adófizető, 5 szegény, 8 puszta, 1534-ben az enyerei barátoknak 4 adófizető, 3 szegény, 1536-ban 5 adófizető, 5 szegény, 1542-ben (Nawalyad) 4 1/2 adófizető, 5 szegény, 1545-ben 3 adófizető, 7 szegény, a második összeírás szerint az örményesi szerzeteseknek 5 adófizető, 1550-ben a türjei prépostságnak 4 1/2 adófizető, 1553-ban az örményesi szerzeteseknek 5 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1/2 újratelepített, 1554-ben az első összeíráskor 6 adófizető, a másodikkor 7 1/2 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, 1557-en 6 adófizető, 4 szegény, 1 puszta, 1564-ben (Nyewolad) a türjei prépostságnak 6 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, 1566-ban (Nyawalad) az örményesi szerzeteseknek 2 1/2 adófizető, 3 újratelepített, 4 szegény, 1567-en 2 1/2 adófizető, 6 szegény, 2 puszta, 2 újratelepített, 1569-ben és 1570-ben (Nyawalyadh) az örményesi szerzeteseknek 6 adófizető, 6 szegény, 3 zsellér, 1572-ben (nem török birtok) 3 adófizető, 1576-ban (Nyawalyad) 2 1/4 adófizető, 10 szegény, és zsellér, 4 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 7 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben 2 1/2 adófizető, 3 szegény és zsellér, 7 puszta, 1574-ben 3 adófizető, 3 szegény, 4 zsellér, 1 újratelepített, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben 3 adófizető, 4 szegény zsellér, 1 újratelepített, 3 puszta telke van. 1598-ban (Nyawalyad) Hagymási Gábor 13 ház után fizet adót. 1609-ben az örményesi szerzeteseknek 2 adófizető, 1610-ben és 1612-ben (Niawalyad) 1 1/4 adófizető, 1613-ban 1 1/4 adófizető, 5 puszta, 1618-ban (Niavalad) a pálosoknak 1 adófizető, 7 puszta, 1626—27-ben (Nyavalyad) 1 1/4 adófizető, 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban (Nyavaliad) 3/4 adófizető telke van.

NYIRÁD

1531-ben a veszprémi püspöknek 17 adófizető, 7 szegény, 5 szabados, 4 puszta, 1534-ben (Nyrrad) 25 adófizető, 12 szegény, 2 puszta, 2 szolga, 1563-ban (Niradh) 25 1/2 adófizető, 10 szegény, 3 puszta, 1 bírónak átengedett, az adóval hátralékban van, 1548-ban (Nyrrad) Csoron Andrásnak 4 adófizető, 1549-ben és 1550-ben 8 adófizető, 5 zsellér, 1553-ban a veszprémi püspöknek 5 adófizető, 2 szegény, 1554-ben 8 adófizető, a második összeírás szerint Csoron Andrásnak 3 adófizető, 1555-ben a püspöknek 6 adófizető telke van.

NYÍRLAK

1545-ben (Nyrlak) Csabi Farkasnak 1 adófizető, 1 puszta, Bazsó Andrásnak 1 adófizető, Hagymási Kristófnak 1 adófizető, 1 puszta, Hagymási János özvegyének 2 szegény telke van.

ÓHÍD

Egytelkes nemesi község. 1542-ben (Ohyd) Dancs Mátyás 1 forint, Móroc Ferenc 20 dénár, Dancs Pál 20 dénár, Bence György 20 dénár adót fizet.

ÖTVÖS

1531-ben (Ewthwes) Csoron Andrásnak 6 adófizető, 6 szegény, 4 puszta, 1536-ban (Ethwes) a Nádasdi családnak 8 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben a sárvári káplánnak 9 adófizető, 4 szegény, 1545-ben az első összeíráskor (Ewthwes) Nádasdi Tamásnak 6 1/2 adófizető, a második összeíráskor (Ethwes) a sárvári káplánnak (Magistri Capelle de Sárvár) 6 1/2 adófizető, 1549-ben (Ewtwes) a csornai prépostnak 10 adófizető, 5 zsellér, 2 újratelepített, 1 szolga, az adóval hátralékban van, 1550-ben a csornai prépostnak 10 adófizető, 1553-ban (Ewthwes) Nádasdi Tamásnak 8 adófizető, 3 szegény, a második összeíráskor 9 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor (török terület) Nádasdi Tamás nádornak 7 adófizető, a második összeíráskor (Ewtweos) a türjei prépostnak 10 adófizető, 1564-ben (Öthwes) Kanizsai Orsolyának (özvegy) 7 adófizető, 12 szegény, 2 újratelepített, 2 puszta, 1566-ban (Ewthwes) Nádasdi Tamásnak 4 1/2

adófizető, 6 puszta, 4 szegény, 1567-ben Báthori özvegyének 3 adófizető, 7 szegény, 10 puszta, 1569-ben (Ethwes) Báthori Andrásnak 4 1/2 adófizető, 8 szegény, 2 zsellér, 6 puszta, 1570-ben ugyanannyi, 1572-ben (Kwthwes, Ewthwes) Nádasdi Ferencnek 4 adófizető, töröktől felégetett, 1573-ban a bejegyzés ugyanaz, 1576-ban (Eothwes) Nádasdi Ferencnek 3 adófizető, 11 szegény zsellér, 6 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Nádasdi Ferencnek 3 adófizető, 8 szegény zsellér, 1 szabados, 8 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Eotthwes) Nádasdi Ferencnek 2 adófizető, 6 szegény zsellér, 4 nemesi, 2 újratelepített telke van. 1598-ban (Eötwös) Nádasdi Ferenc 11 ház után fizet adót. 1610-ben és 1612-ben (Eotvecs) Nádasdi Pálnak 1 1/2 adófizető, 1613-ban Nádasdi Tamásnak 2 adófizető, 1 szabados, 3 puszta, 1 újratelepített, Nádasdi Pálnak 1622-ben (Eöttvös) 1 1/2, 1626—27-ben (Ötvös) 1 1/2, 1635-ben, 1638-ban (Eöttvös) 1 1/2, 1647—48-ban 1 adófizető telke van.

PÁLFALVA

A jenői pálosok birtoka.

1536-ban az első összeíráskor (Palfalwa) 8 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 zsellér, a második összeíráskor 9 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett telke van.

RIGÁCS

1542-ben (Rygatz) Boldai Tóbiásnak 1 adófizető telke van.

Egytelkes nemesi község.

1542-ben Felsőrigácson (Felsow Rygacz) Kis István 1 forint, Demeter László 25 dénár, Kun Lukács 12 dénár, Becsei Benedek 60 dénárt fizet.

Alsórigácson (Also Rygacz) Pruska Zsigmond 1 forint, Puska Ferenc 20 dénár, Csete István 1 forint, Siske András özvegye 10 dénár, Siske Gergely 1 forint, Hosszú Gergely 20 dénár adót fizet.

1599-ben (Rigach) Vörös Pál 25 dénár, Kalmár Pál 25 dénár, Dömötör István 50 dénár, Szőcs Miklós 25 dénár, Szöcs Péter 25 dénár, Tóth Jakab 40 dénár, Péter Balázs 1 forint, Fekete Máté zsellérje 40 dénár, Tóth Mihály 50 dénár, Lampert Imre 20 dénár, Bíró Márton 1 forint adót fizet.

1600-ban a községben tizenegy család lakik.

1609-ben (Rigacz) Fekete Mátének 1/2 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 1/4 adófizető telke van. 1613-ban puszta.

SÁROSD

1531-ben (Sarosd) Sárosdi Gotthárd szolgabírónak 2 adófizető, 2 puszta, Sárosdi Jánosnak 1 adófizető, 1534-ben Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 1536-ban (Zenhtymre Sarostya) Csoron Andrásnak 1 adófizető, 2 szegény, 1542-ben (Sarosd) Csoron Andrásnak 2 1/2 adófizető, 8 szegény, az egytelkes nemeseknek: Sárosdi János 1 forint, Sárosdi Benedek 1 forint, Kisjenői Pál 1 forint adót fizet, 1545-ben az első összeíráskor Csoron Andrásnak 2 1/2 adófizető, Sárosdi Gotthárdnak 3 szegény, a második összeíráskor Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 1548-ban (Zentemre sarosd) Csoron Andrásnak 3 adófizető, 1 felégetett, 1 allodium, 8 szegény, Sárosdi Gotthárdnak 2 szegény, Sárosdi Benedeknek 1 szegény, a nemeseknek 4 adófizető, 1549-ben (Zent Imre Sarosdija) Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 1 molnár, 7 zsellér, 1 felégetett, a hátralékjegyzék szerint Csoron András 3 1/2, Csoron malma 1 telek adójával hátralékban van, 1550-ben (Zenth Imre Sarosdya) Csoron Andrásnak 3 1/2 adófizető, 1553-ban (Zentimre Sarosdya) Csoron Jánosnak 3 adófizető, 4 szegény, 4 puszta, 1554-ben (Zenthymresarosdya) török birtok, Csoron Jánosnak 4 adófizető, 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Csoron János 3 1/2 telek adójával hátralékban van, 1555-ben (Zent Imre Sarosdya) Csoron Jánosnak 3, Sárosdi Gotthárdnak 1 adófizető, a második összeírás szerint (Zent Imresardya) Csoron Jánosnak 3 1/2 adófizető, a malomnak 1 adófizető, 1556-ban ugyanannyi, 1557-ben (Zenthymresarosdya) Csoron Jánosnak 3 adófizető, 5 szegény, Sárosdi Gotthárdnak 1 adófizető, 1564-ben (SzentImre Sarosgya) Csoron Jánosnak 4 adófizető, 3 puszta, a malomnak 1 adófizető, Sárosdi Baltazárnak 1 adófizető, a malmának 1 adófizető, telke van, a megjegyzés (Sarosd teljesen puszta), 1566-ban (Zenthymre Sarosdya) 3 1/2 adófizető, az első összeírás hátralékjegyzéke szerint (Zenth Emresarosgya) Csoron János malmának 1, Sárosdi Baltazárnak 1, a malmának 1 adófizető, a második subsidium összeírása szerint (Zenth Imre Sarosdya) Csoron Jánosnak 3 1/2 adófizető, 2 puszta, a malmának 1 adófizető, Sárosdi Baltazárnak 1 adófizető, a malmának 1 adófizető, 1567-ben (Sarosd) Csoron Jánosnak 3 adófizető, 3 szegény, 1 felégetett, Sárosdi Baltazárnak 1 adófizető, 2 szegény, 1569-ben és 1570-ben (Zenth Imreh Sarosdya, Zenth Imre Sarosdgya) Csoron Jánosnak 3 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 1 puszta, Sárosdi Baltazárnak 1 adófizető, 1572-ben (Sarwsd, Sarosd) Csoron Jánosnak 2 adófizető, a török felégette és puszta, 1574-ben (Zenth Imre Sarosdye) Csoron Jánosnak és Sárosdi Baltazárnak birtoka puszta, 1576-ban (Zenth Imre Sarosdgya) Csoron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 zsellér, 2 szabados és nemes, 3 puszta, más nemesek birtoka puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Zenth Imre Sarosdgya) Csoron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 újratelepített, 6 puszta, a többi nemesek birtoka puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Szentymre Sarosdia) Csoron Jánosnak 1 adófizető, 1 újratelepített, 5 puszta, a többi nemesek birtokán 1/2 adófizető, 1588-ban (Zenth Emre Sarosgya) a Nádasdi és Balassi családnak 1 1/2 adófizető, 1 szegény, 4 felégetett, más nemeseknek 1/2 adófizető, a többi felégetve, 1594-ben (Szent Emre Sarosdgya) Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 1/2 adófizető, a többi puszta, Sárosi Bernátnak 1/2 adófizető, a többi puszta, telke van.

1598-ban (Sarosd) Sárosdi Baltazár 5, Nádasdi Tamás 1, Liszti István 2 ház után fizet adót.

1609-ben Nádasdi Tamásnak és Liszti Istvánnak 1/4, Meggyesi Jánosnak 1/2 adófizető, 1610-

ben, 1612-ben Nádasdi Tamásnak 1/2, 1613-ban (Sarosd) Nádasdi Tamásnak 1/2, több nemesnek 1/2 adófizető, 3 puszta, 1 szabados, 1618-ban (Sarasd) Nádasdi Tamásnak 1/2 adófizető, több nemesnek 1 1/2 adófizető, 1626—27-ben 1/4, 1635-ben, 1638-ban 2/4, 1647—48-ban 1/4 adófizető telke van.

1696-ban (Sarosd) Pápa várának birtoka.

A községben 8 jobbágy-, 8 zsellércsalád lakik. 156 hold szántóföldbe 226 mérő magot vetnek.

SÁROSDFŐ
(Devecsertől délnyugatra)

1531-ben (Sarosdffew) Csabi Istvánnak 5 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, Sitkei Sebestyénnek 3 adófizető, 4 puszta, 2 szegény, 1534-ben Sitkei Sebestyénnek 2 adófizető, 1 szegény, Csabi Mihály özvegyének 1 adófizető, Csoron Andrásnak 2 szegény, 3 nemesi, 1542-ben (Sarosdffew) Bazsó Györgynek 2 adófizető, 2 szegény, Csoron Andrásnak 1 adófizető, és 1 szegény, az 1543. évi hátralékjegyzék szerint (Sarosdffe) Csabi Farkasnak 1 adófizető, 1545-ben az első összeíráskor Csoron Andrásnak 3 szegény, Bazsó Györgynek 3 szegény, Csabi Péternek 1 szegény, Csabi Farkasnak 1 adófizető, 1 szegény, a második összeíráskor (Sarosdffe) Csabi Farkasnak 1, Bazsó Györgynek 2, Csoron Andrásnak 1, Répási Ferencnek 1 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Csoron András 1, Répási Ferenc 1, Bazsó György 2 telek adójával hátralékban van. . . . 1536-ban az első összeíráskor a sárosdi nemeseknek 3 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, a második összeíráskor 4 1/2 adófizető, 2 szegény, 1 puszta.

1548-ban (Sarosffe) Csoron Andrásnak 1 adófizető, 2 szegény, Répási Ferencnek 1 adófizető, Bazsó Györgynek 2 adófizető, 1 szegény, Csabi Péternek 1 szegény, 1549-ben (Sarosdffe) Bazsó Györgynek 1 adófizető, 1 puszta, 1 zsellér, Csabi Farkasnak 1 adófizető, a hátralékjegyzék szerint Bazsó György 1, Csabi Farkas 1 telek adójával hátralékban van, 1550-ben Bazsó Györgynek 1 adófizető, 1 puszta, Csabi Farkasnak 1 adófizető telke van.

1553-ban puszta.

1555-ben (Sarosfew, török birtok) Csoron Jánosnak 2 adófizető, az adóval hátralékban van, Bazsó Györgynek 1 puszta, Csabi Farkasnak 1 adófizető telkét írták össze. 1556-ban Csoron Jánosnak birtoka puszta, 1557-ben szintén, többet nem írták össze.

SÜMEG

A veszprémi püspök birtoka.

1531-ben (Symegh) 12 adófizető, 9 szegény, 3 szabados, 4 puszta, 1534-ben 1/2 adófizető, 1536-ban 15 adófizető, 1 bírónak átengedett, 4 1/2 szolga, az adóval hátralékban van, 1542-ben (Symeg) 17 adófizető, 15 szegény, 1545-ben (Symegh) 5 adófizető, 21 szegény, a második összeíráskor 6 adófizető, 1548-ban az első összeíráskor 10 adófizető, a második összeíráskor (Oppidum Symegh) 6 1/2 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 3 kereskedő, 5 kapus, 1 várnagy, 1 alvárnagy, 1 kertész, 1 szolga, 1 újratelepített, 17 szegény, 14 menekült nemesi, 1549-ben (Symeg) 20 adófizető, 8 szolga, 15 zsellér, 3 újratelepített, 4 menekült nemesi, a püspök az adóval hátralékban van, 1553-ban az első összeíráskor 7 adófizető, 5 szolga, 8 puszta, a második összeíráskor (Symeg) 8 adófizető, 1554-ben az első összeíráskor (Symegh) 10 adófizető, a másodikkor 7 adófizető, (török birtok), 1555-ben az első összeíráskor 5 adófizető, a másodikkor 20 adófizető, 1556-ban 5 adófizető, 1557-ben 7 adófizető, 4 szegény, 4 kereskedő, 1/2 bírónak átengedett, 1564-ben (Symeg) 5 adófizető, 3 szolga, 5 zsellér, 2 menekült nemes, 6 egyéb, 1566-ban 5 adófizető, 7 szolga, 1 provisor, 3 kereskedő, 1 disznópásztor, a plébánosnak 1 adófizető, 15 szegény, 1 menekült nemesi, 1567-ben 5 adófizető, 8 szegény, 11 szolga, 1569-ben és 1570-ben 6 1/2 adófizető, 7 szegény, 5 zsellér, 2 puszta, 1 újratelepített, 6 szolga, 1572-ben 9 adófizető, 1574-ben (török birtok) 6 1/2 adófizető, 12 szegény, 13 szolga, szabados, 1 újratelepített, 1576-ban 5 adófizető, 11 szegény és zsellér, 13 szolga, és szabados, 4 puszta, 1 újratelepített, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 4 adófizető, 10 szegény zsellér, 15 szolga szabados, 5 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben 3 adófizető, 9 szegény zsellér, 22 szolga, 5 puszta telke van. 1588. és 1594. évi összeírás szerint a török mind felégette. 1598-ban (Symegh oppidum) a püspök 10, a menekült zsellérek 5 ház után fizetnek.

1609-ben, 1610-ben, 1612-ben (Sümegh) 1/4 adófizető, 1613-ban (Simegh) 1/4 adófizető, 6 puszta, 1618-ban (Oppidum Sümegh) 1/2 adófizető, a szabad királyi hajdúknak 13 telke van, 1626—27-ben (Sümögh) 1/2, 1635-ben, 1638-ban 1/4, 1647—48-ban 1 adófizető telek van.

1696-ban Oppidum Simeg a veszprémi püspök birtoka. A városban 141 szabadosnak van 76 1/4 hold szőlője, 664 kapás, terem 821 akó bort. 4 jobbágyoknak van 56 hold szántóföldje, melybe vetnek 78 mérő magot, 2 hold szőlőjük 9 kapás, terem 4 akó bort.

SÜMEGCSEHI

A veszprémi püspök birtoka.

1531-ben (Chehy) 14 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, 1534-ben (Cheh) 12 adófizető, 1/2 szegény, 5 puszta, 3 szolga, 1536-ban az első összeíráskor (Chesy) 10 1/2 adófizető, 4 szegény, 1 bírónak átengedett, a püspök 1/2 telek adójával hátralékban van, a második összeíráskor (Chewzy) 11 adófizető, 4 szegény, 1 bírónak átengedett, 1542-ben (Cheh) 5 adófizető, 19 szegény, 1545-ben az első összeíráskor 4 adófizető, 15 szegény, 4 puszta, a második összeíráskor 6 adófizető, 1548-ban az első összeíráskor 5 adófizető, a második összeírásszerint (Chez) 1547-ben elnéptelenedve, a püspöknek volt 1 adófizető, 8 puszta, 12 szegény, 1549-ben (Che) 1 adófizető, 13 zsellér, 8 puszta, a hátralékjegyzék szerint az adóval hátralékban volt, 1550-ben 1 adófizető, 1553-ban (Cheh) 1 adófizető, 4 szolga, 7 újratelepített, 1554-ben az első összeírás szerint 1 adófizető, a második szerint 6 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor 2 1/2

adófizető, a másodikkor (török birtok) 1 adófizető, 1556-ban 2 1/2 adófizető, 1557-ben 4 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1 szolga, 1564-ben (Chehy) 6 adófizető, 14 szegény, 1566-ban 1 adófizető, 1 puszta, 8 szegény, 7 felégetett, 1567-ben 1 adófizető, 5 szegény, 5 felégetett, 3 puszta, 3 szolga, 1569-ben és 1570-ben (Cheh) 4 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 1 puszta, 1 újratelepített, 1572-ben 4 1/2 adófizető, 1574-ben (Chyeh) 4 adófizető, 4 szegény, 5 zsellér, 3 szabados, 2 újratelepített, 1576-ban 3 1/2 adófizető, 9 szegény, 4 puszta, 3 szabados és szolga, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor 3 adófizető, 9 szegény zsellér, 1 újratelepített, 6 puszta, 1582-ben a másodikkor és 1584-ben 2 adófizető, 5 szegény zsellér, 7 puszta, 2 újratelepített, 5 szabados szolga. 1588-ban (Cyeh) 2 adófizető, 5 szegény zsellér, 4 szabados, 13 puszta, 1594-ben (Chich) 1 1/2 adófizető, 3 szegény zsellér, 7 szabados szolga, a többi puszta, telke van.

1609-ben (Chie) 3, 1610-ben és 1612-ben (Chehy) 1 1/2 adófizető, 1613-ban (Cehy) 1 1/2 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban 1 1/2 adófizető, 4 puszta, 1622-ben 1, 1626—27-ben (Chehy) 1 1/4, 1635-ben, 1638-ban 1, 1647—48-ban 1/4 adófizető telek van.

1696-ban (Csehi) a veszprémi püspök birtoka.

A községben 16 jobbágycsaládnak van 165 hold szántóföldje, melybe 242 mérő magot vetnek. 6 1/2 hold szőlőjük 57 kapás, terem 25 1/4 akó bort.

SÜMEGPRÁGA

A veszprémi püspök birtoka.

1531-ben (Praga) 19 1/2 adófizető, 5 bírónak átengedett, 3 szabados, 2 puszta, 1534-ben 15 adófizető, 6 szegény, 8 puszta, 1536-ban az első összeíráskor 13 adófizető, 6 szegény, 1 bírónak átengedett, a második összeíráskór 14 adófizető, 7 szegény, 1 bírónak átengedett, 1 telek adójával hátralékban van, 1542-ben 13 adófizető, 10 szegény, 2 puszta, 1545-ben 7 adófizető, 12 szegény, 1545-ben az első összeíráskor 10 adófizető, a többi puszta, a második szerint felégetve és puszta, 1553-ban 16 adófizető, 1554-ben 10 adófizető, 1555-ben (török birtok) 6 adófizető, az 1556. évi hátralékjegyzék szerint 6 adófizető, 1557-ben 8 adófizető, 1/2 bírónak átengedett, 7 szegény, 5 puszta, 1564-ben 5 1/2 adófizető, 7 szegény, 2 zsellér, 1566-ban 5 adófizető, 1 puszta, 1 újratelepített, 8 szegény, 1 szolga, 1567-ben 7 adófizető, 11 szegény, 1569-ben és 1570-ben (Pragha) 7 adófizető, 5 szegény, 2 zsellér, 3 újratelepített, 1572-ben 5 adófizető, 1574-ben 5 adófizető, 7 szegény, 1 zsellér, 1 kapus, 1 kereskedő, 1 felégetett, 2 újratelepített, 1576-ban 3 1/2 adófizető, 8 szegény, 4 szolga, 3 felégetett, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Pragha) 3 1/2 adófizető, 5 szegény, 1 újratelepített, 4 szolga, 2 szolga, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Praga) 3 adófizető, 3 szegény, 3 szolga, 2 újratelepített, 9 puszta, 1588-ban és 1594-ben 3 adófizető, 5 szegény zsellér, 4 szabados, 13 puszta telke van. 1598-ban a püspök 20 ház után fizet adót.

1609-ben 1, 1610-ben és 1612-ben 1/2, 1613-ban 1/2 adófizető, 4 puszta, 1618-ban ugyanannyi, 1622-ben 7 puszta, 1626—27-ben 1, 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban 1 adófizető telke van.

1696-ban a püspöknek 11 jobbágy-, 2 zsellércsaládja van. Van 129 hold szántóföldje, melybe 182 mérő magot vetnek. 31 hold szőlőjük 24 kapás és 10 akó bort terem.

SZALAPA

1542-ben egytelkes nemesi község. (Zalapa) Móré Mihály 1 forint, Ősi Pál 40 dénár adót fizet.

SZENTERZSÉBET

1531-ben (Zenthersebeth) Borsi Jánosnak 1 adófizető, 3 puszta, Fodor Tamásnak 4 puszta telke van. 1542-ben (Zenthersebeth) Borsi János 1 forint, Hobai Miklós 25 dénár adót fizet, Kis Mihály 20 dénár adót fizet. Egytelkes nemesek.

SZENTIVÁN

1531-ben (Zenthywan) Báthori Györgynek 8 adófizető, 7 szegény, 4 puszta, Szentgyörgy várnagyának 1 adófizető, 1548-ban (Zenth Iwan) Báthori András birtoka puszta.

SZENTISTVÁN

1536-ban (Zenthystwan) Dési Baltazárnak 1 adófizető, 2 szegény telke van.

SZENTLÁSZLÓ

1545-ben (Zenthlaszlo) Báthori Andrásnak 1 1/2 adófizető, 5 szegény, 18 telket a török felégetett, 1549. évi hátralékjegyzék szerint (Zentlszlo) Báthori Andrásnak 16 adófizető telke van.

1573-ban Báthori Miklósnak 4 1/2 telkét írták össze, a megjegyzés: a török felégette a községet.

SZENTMIHÁLY

1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint (Zenthmyhal) Báthori Andrásnak 1 adófizető telke van.

TEKENYE

1542-ben (Thekenye) egytelkes nemesi község. Tekenyei Péter 1 forint, Tekenyei Benedek 90 dénár, Tekenyei Kelemen 1 forint, Tekenyei Mihály 2 forint, Csassel Miklós 32 dénár, Csassel Kristóf 10 dénár, Tekenyei Simon özvegye 6 dénárt fizet.

1566-ban a második subsidium összeírásakor (Thekenye) Tekenyei Jánosnak 1 újratelepített, Biró Imrének 1 adófizető, 1567-ben Tekenyei Jánosnak 1 újratelepített, Biró Imrének 1 zsellér, Topoly Demeternek 1 zsellér, a nemesek curiája

felégetve, 1572-ben (Thekenie) Tekenyei Péternek és Imrének 1 adófizető, 1578-ban és 1582-ben Biró Imrének 1 szabados, telke van.
1588-ban és 1594-ben puszta.
1600-ban egytelkes nemesi község.

ÚJLAK

1563-ban a második összeíráskor (Wylak) Hagymási Jánosnak 2 adófizető, 2 szegény, 1 puszta, Csoron Andrásnak 2 adófizető telke van.

UKK

1531-ben Ukkmindszenten (Wk Myntzente) Márk Jánosnak 7 adófizető, 5 szegény, Csoron Andrásnak 20 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 1534-ben (Wkmynthzenth) Márk Miklósnak 20 adófizető, 1536-ban az első összeíráskor Márk János özvegyének 4 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a második összeíráskor Ukki Istvánnak 20 adófizető, 5 szegény, 1 bírónak átengedett, Márk János özvegyének 5 1/2 adófizető, 9 szegény, Ukki András özvegyének 5 adófizető, 6 szegény, 1545-ben az első összeíráskor Ukkon Ukki Istvánnak 1 adófizető, 7 szegény, 5 puszta, Ukki András özvegyének 1 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, Mindszent puszta, a második összeíráskor Ukkon (Wk) Ukki Istvánnak 2, Ukki András özvegyének 1 adófizető, 1548-ban (Wkh) Ukki Lajosnak 3 adófizető, 5 szegény, 2 puszta, Bazsó (Ukki) András özvegyének 1 puszta, 1 bírónak átengedett, 3 szegény, 1549-ben és 1550-ben (Wk) Ukki Istvánnak 3 adófizető, 1 zsellér, Ukki Lajosnak 2 adófizető, 1 zsellér, 2 szolga, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 2 szolga, 1 újratelepített, 1 zsellér, Ukki Lajos 2 telek adójával hátralékban van, 1553-ban Ukki Istvánnak 1 adófizető, 1 szolga, 2 puszta, 6 szegény, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 1 szolga, 1 puszta, 1 szegény, 1554-ben török birtok, Bazsó András özvegyének 2, Ukki Istvánnak 5 adófizető, 1555-ben összeírt 1552. évi hátralékjegyzék szerint Bazsó András özvegy 1, Ukki István 1 telek adójával hátralékban van, 1555-ben és 1556-ban Ukki István 3, Bazsó András özvegyének 1, Ukki Lajosnak 2 adófizető, 1556-tól Bazsó András özvegye 1 telek adójával hátralékban van, 1557-ben Ukki Istvánnak 4 adófizető, 6 szegény, 1 puszta, Bazsó András özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, 1564-ben (Wk) Zámbó Györgynek 2 adófizető, 1 puszta, Ukki Istvánnak 3 adófizető, 1 puszta, 2 újratelepített, 1566-ban Ukki Istvánnak 1/2 adófizető, 6 puszta, Márk Jánosnak és Zámbó Györgynek 1 adófizető, 4 puszta, 1567-ben Ukki Istvánnak 1/2 adófizető, Márk Jánosnak és Zámbó Györgynek 1 adófizető, mind puszta, 1569-ben és 1570-ben Ukki Istvánnak 1 1/2 adófizető, 2 újratelepített, 1 szegény, Zámbó Györgynek 1/2 adófizető, 1 puszta, Márk Jánosnak 3 adófizető, 2 puszta, 1574-ben (Wk) Ukki Andrásnak 1 adófizető, 1 szegény, 3 puszta, Zámbó Györgynek 1/4 adófizető, 2 szegény, 1 zsellér, Márk Jánosnak 1/4 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, 1576-ban puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Ukki Andrásnak 1/4 adófizető, 1 szegény, 15 puszta, Márk Jánosnak 1/4 adófizető, 10 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Ukki Andrásnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 allodium, 4 újratelepített, 11 puszta, Zámbó Lajosnak 1/2 adófizető, 10 puszta, 1588-ban Ukki Andrásnak és Zámbó Lajosnak 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 újratelepített, 10 puszta, 1594-ben Ukki Andrásnak, Zámbó Lajosnak és Márk Jánosnak 1 1/2 adófizető telke van, a többi puszta. 1598-ban Ukki András 6 ház után 3 forintot, Szántóházi Ferenc 2 ház után 1 forint adót fizet.
Több nemesnek 1609-ben 1 1/2, 1610-ben és 1612-ben 1/2, 1613-ban 1 adófizető, 4 puszta, 1 szabados, 1618-ban 1/2 adófizető, 7 puszta, egy ház felégetve Kozma és Damján ünnepe körül, 1622-ben 1/2, 1626-ban, 1627-ben, 1635-ben, 1638-ban 1647—48-ban 1 adófizető telke van.

VÉGED

1531-ben (Wegedh) Sitkei Sebestyénnek 10 adófizető, 5 szegény, 6 puszta, 2 szabados, Sitkei Mihálynak 5 adófizető, 5 szegény, 2 puszta, Székely Demeternek 5 adófizető, 7 szegény, 2 puszta, 1534-ben Sitkei Sebestyénnek 2 adófizető, 6 szegény, Sitkei Mihálynak 1 adófizető, 1 szegény, Székely Demeternek 2 adófizető, 3 szegény, 1536-ban (Weged) Sitkei Sebestyénnek 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 újratelepített, Sitkei Mihálynak 1 adófizető, 2 szegény, 1 újratelepített, Hagymási Lászlónak 1 adófizető, a türjei prépostságnak 3 adófizető, 3 szegény, 2 újratelepített, 2 szolga, 1542-ben Sitkei Jakabnak 4 adófizető, 5 szegény, Sitkei Jánosnak 1 adófizető, 3 szegény, 1545-ben az első összeíráskor Sitkei Jakabnak 3 adófizető, 9 szegény, Sitkei Jánosnak 1 adófizető, 5 szegény, Sitkei Jánosnak 2 adófizető, 1549-ben Sitkei Mihálynak 5 adófizető, 2 zsellér, 1 újratelepített, Sitkei Jakabnak 2 adófizető, 1 zsellér, Sitkei Gergelynek 5 adófizető, 1553-ban Sitkei Jakabnak 1/2 adófizető, 1 szolga, 1 szegény, 1 puszta, Sitkei Gergelynek 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 6 puszta, Sitkei Mihálynak 1 1/2 szegény, 4 puszta, 1/2 újratelepített, 1554-ben (nem török birtok) Sitkei Gergelynek 5, Sitkei Mihálynak 5, Sitkei Jakabnak 2, Horváth Péternek 1/2, Hetyei Györgynek 1, Rajki Gábornak 1/2, Morgai Jánosnak 1/2, Hagymási Lestárnak 1, Béri Bernátnak 1/2 adófizető, 1555-ben és 1556-ban Sitkei Gergelynek 2 1/2, Sitkei Gotthárdnak 1/2, Sitkei Mihálynak 3, Sitkei Jakabnak 1, Sitkei Benedeknek 1/2 adófizető, 1557-ben (Weghed) Sitkei Gergelynek 1/2 adófizető, 2 szegény, Sitkei Gotthárdnak 1 adófizető, 3 szegény, Sitkei Mihálynak 4 adófizető, 2 szegény, Sitkei Jakabnak 1/2 adófizető, 2 puszta, Sitkei Györgynek 1 adófizető, Sitkei Benedeknek 1/2 adófizető, 2 szegény, Sitkei Pálnak 2 szegény, 1 adófizető, 1566-ban Sitkei Jakabnak 1/2, Sitkei Mihály malmának 1 adófizető, a község felégetve, 1569-ben és 1570-ben (Weghedh) Sitkei Kristófnak 1 1/2 adófizető, 6 újratelepített, Sitkei Gergelynek 3 újratelepített, Sitkei Gotthárdnak 1 zsellér, Sitkei Györgynek 3 újratelepített, Sitkei Jakabnak 1/2

adófizető, 1 szegény, 1572-ben, nem török birtok, (Wegeth) Sitkei Jakabnak 1/4, Sitkei Gergelynek 1/2, Sitkei Györgynek 1/4, Sitkei Pálnak 3/4 adófizető, a második összeíráskor Sitkei Kristófnak 1/2, Sitkei Gergelynek 1/4, Sitkei Pálnak 3/4 adófizető telke van, megjegyzés, a török felégette, 1573-ban ugyanaz, 1574-ben (Veged, nem török birtok) Sitkei Kristófnak 1/4 adófizető, 2 szegény, 3 puszta, Sitkei Pálnak 1/4 adófizető, 3 szegény, Sitkei Gergelynek 1/4 adófizető, 2 puszta, Sitkei Gotthárd özvegyének 1 puszta, Sitkei Györgynek 1/4 adófizető, 1 puszta, Sitkei Jakab özvegyének 1/4 adófizető, 1 puszta telke van.

1578-ban, 1582-ben, 1584-ben puszta.

1588-ban (Weged) Sitkei Tamásnak és Gábornak 1/4 adófizető, 5 szegény zsellér, 2 puszta, Sitkei Györgynek 1/4 adófizető, 7 szegény zsellér, 8 puszta, Sitkei Pál özvegyének 1/4 adófizető, 2 szegény zsellér, 4 puszta, 1594-ben a Sitkei családnak 1 1/2 adófizető telkét írták össze, a többi puszta. 1598-ban Sitkei György 7, Sitkei Gáspár 2, Sitkei Gábor 2 ház után fizet adót.

Több nemesnek 1610-ben, 1612-ben 3/4 adófizető, 1613-ban 3/4 adófizető, 1 szabados, 5 puszta, 1622-ben 1/4 adófizető, 6 puszta, 1626—27-ben 3/4, 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban 1 adófizető telek van.

VINDORNYASZŐLŐS

1531-ben (Wynthorna Zelews) Sárkány Jánosnak 13 adófizető, 10 szegény, 8 puszta, 2 szabados, 1534-ben (Wyntornazewlews) Sárkány Jánosnak 17 adófizető, 8 szegény, 5 puszta, 1 officialis, 1536-ban az első összeíráskor (Vyntorna Zeles) Sárkány Jánosnak 6 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 1 nemesi curia, 5 puszta, a második összeíráskor (Wynthornazewlews) Sárkány Jánosnak 6 adófizető, 6 szegény, 1 bírónak átengedett, 5 puszta, 1 nemesi curia, 1542-ben (Wynthorna Zewlews) Sárkány Jánosnak 10 adófizető, 9 szegény, 1545-ben az első összeíráskor Litteráti Ferencnek 2 1/2 adófizető, 16 szegény, 5 puszta, a második összeíráskor (Wynthorna Zeles) Litteráti Ferencnek 3 1/2 adófizető, Bakicsnak 3 adófizető, a hátralékjegyzék szerint (Vindrona Zelees) Bakics 4 telek adójával hátralékban van, 1584-ben (Wynthorna Zeles) Litteráti Ferencnek 7 adófizető, a második összeíráskor (Vindornazeeles) Bakics Péternek, Sárkány Ferencnek, Pető Antalnak, Mezőlaki Ferencnek 7 1/2 adófizető, 1 allodium, 1 puszta, 1/2 bírónak átengedett, 11 szegény, 1549-ben (Wyntornya Zelews) Sárkány Ambrusnak 2 adófizető, 5 zsellér, 3 újratelepített, Bakics Péternek 1 1/2 adófizető, 5 zsellér, 1550-ben (Winthorna Zewlews) Sárkány Ambrusnak 3 adófizető, fizetett 2, Bakics Péternek 1 1/2 adófizető, 1553-ban (Wyndorna Zewlews) Bathányi Miklósnak 1/2 adófizető, Pető Antalnak 1/2 adófizető, 2 puszta, Mezőlaki Ferencnek 2 adófizető, 11 szegény, 4 puszta, Sárkány Jánosnak 1/2 szegény, 1554-ben (török birtok) Bathányi Miklósnak 1/2, Mezőlaki Ferencnek 2 adófizető, Pető Antalnak 1/2 adófizető, (puszta), a második összeíráskor (török birtok) Mezőlaki Ferencnek 4, Sárkány Ferenc özvegyének 1/2, Pető Antalnak 2 1/2, Sárkány Ambrus 1, Bakics Péter 1 1/2 adófizető, Mezőlaki Ferenc 2, Bathányi Miklós 1/2 telek adójával hátralékban van, 1555-ben Sárkány Ambrusnak 3, Bakics Péternek 1 1/2 adófizető telkét összeírták, de ott van a megjegyzés mellette, a török elpusztította, elnéptelenedve, 1556-ban (Wyndorna zewlews) Pető Antalnak 1, Mezőlaki Ferencnek 4, Sárkány Ferenc özvegyének 1/2 adófizető, 1557-ben (Wyndorna Zewlews) Mezőlaki Ferencnek 5 adófizető, 4 szegény, Sárkány Ferenc özvegyének 1 adófizető, Pető Ambrusnak 1 adófizető, 2 szegény, 1564-ben (Wynterna Szeles) a zalavári apátságnak 4 adófizető, 3 puszta, Cobor Imrének 1 adófizető, 4 puszta, Pető Pálnak 1/2 adófizető, Pető Ambrusnak és Káldi Jánosnak 2 szegény, Tóth Tamásnak 1 adófizető, 1566-ban a második összeírás szerint (Wyndorna Zewlews) felégetve, 16 telek, 3 puszta, 3 szegény, 1567-ben puszta, 1574-ben (Vyntornya Zeelees) Sárkány Miklósnak 1/2 adófizető, 3 zsellér, 3 puszta, id. Pető Pálnak 1/4 adófizető, 2 szegény, Pető Ambrusnak 2 szegény, 1576-ban Sárkány Miklósnak 1/2 adófizető, 3 szegény és zsellér, 3 puszta, Pető Ambrusnak és id. Pető Pál özvegyének 1/4 adófizető, 3 szegény és zsellér, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Vynthornya Zeoleos) Sárkány Miklósnak 1 adófizető, 1 szegény, 4 puszta, Pető Ambrusnak és id. Pető Pál özvegyének 1/2 adófizető, 1 szegény, 2 újratelepített, 7 puszta, ... 1569-ben és 1570-ben Sárkány Miklósnak 1 adófizető, 2 szegény, 1 újratelepített, 1572-ben (nem török birtok) (Wynthorna Zeoleos) Sárkány Miklósnak 1, id. Pető Pálnak 1 adófizető, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Vyntorna Szölös) Sárkány Miklósnak 1/2 adófizető, 2 újratelepített, 3 puszta, Pető Ambrusnak 1/2 adófizető, 2 szegény zsellér, 7 puszta, 1588-ban (Wyntornya Zeoleos) Sárkány Miklósnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 5 puszta, Pető Ambrusnak 1/4 adófizető, 2 szegény, 20 puszta, 1594-ben (Vintornya Zeölös) Sárkány Miklósnak 1 adófizető, 2 szegény és zsellér, 5 puszta, Pető Antalnak 1/2 adófizető, 2 szegény és zsellér, a többi birtok puszta, telke van.

1609-ben (Zeolos) Sárkány Miklósnak 1/4, 1610-ben és 1612-ben Sárkány Miklós özvegyének 1/2 adófizető, 1613-ban (Vintorna Szeoleos) Sárkány Miklós özvegyének 1/2 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban Sárkány Miklós özvegyének 1/2 adófizető, 5 puszta, 1622-ben a Sárkány családnak és másoknak 1/2 adófizető, 1626-ban, 1627-ben (Vintornya Zeölös) 1/2, 1635-ben, 1638-ban, (Wintornia Szölös) 1/4, 1647-ben, 1648-ban (Vintornia Szölös) 2/4 adófizető telke van.

ZALAGALSA

1531-ben (Galsa) Essegvári Ferencnek 5 1/2 adófizető, 2 szegény, 3 puszta, Bazsó Imrének 5 1/2 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1 szabados, Bazsó Osvaldnak 5 1/2 adófizető, 1534-ben Essegvári Ferencnek 4, Bazsó Ferencnek 4, Bazsó Imrének 4 adófizető, 1536-ban Essegvári Ferencnek 4 adófizető, 3 szegény, Bazsó Osvaldnak és Ferenc-

nek 4 1/2 adófizető, 2 szegény, Bazsó Andrásnak 4 adófizető, 2 szegény, 1542-ben Bazsó Andrásnak 3 adófizető, 4 szegény, Bazsó Györgynek 4 adófizető, 3 szegény, Essegvári Jánosnak 2 adófizető, az 1543. évi hátralékjegyzék szerint Essegvári Ferenc 1, Bazsó György 1 telek adójával hátralékban van. 1545-ben az első összeíráskor Bazsó Andrásnak 2 1/1 adófizető, Bazsó Györgynek 3 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Essegvári Imrének 3 adófizető, a második összeírás szerint (Galsa) Essegvári Imrének 3, Bazsó Andrásnak 2 1/2, Bazsó Istvánnak 1, a pornói servitornak (Servitor de Porno) és Bazsó Györgynek 1, Bazsó Györgynek 3 adófizető telkét a dicator tartja, az 1545. évi hátralékjegyzék szerint (Galssa) Csoron András 3, Mérei Mihály 2 telek adójával hátralékban van, 1548-ban Bazsó András özvegyének 4 adófizető, 3 szegény, Bazsó Gergelynek 2 adófizető, 3 szegény, 3 puszta, Essegvári Ferencnek 3 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1549-ben és 1550-ben Essegvári Imrének 3 adófizető, 2 zsellér, Bazsó András özvegyének 4 adófizető, 3 zsellér, Bazsó Györgynek 3 adófizető, 2 zsellér, 1553-ban Essegvári Farkasnak 3 adófizető, 1 szegény, 1 puszta, Bazsó Györgynek és Székely Mátének 5 1/2 adófizető, 5 szegény, 3 puszta, 1554-ben Bazsó Györgynek 2, Bazsó András özvegyének 4, Essegvári Farkasnak 3, Székely Mátének 1 adófizető, a második összeíráskor Essegvári Farkasnak 3, Bazsó Györgynek 3, Székely Mátének 5 1/2 adófizető, 1555-ben Bazsó Györgynek 2, Bazsó András özvegyének 2 1/2, Essegvári Farkasnak 3, Székely Mátének 1 adófizető, a második összeíráskor és 1556-ban Bazsó Györgynek 2, Bazsó András özvegyének 2 1/2, Székely Mátének 1, Essegvári Farkasnak 3 adófizető, második összeírás szerint Essegvári Imrének 3, Bazsó Györgynek 3, Bazsó András özvegyének 4 adófizető, 1557-ben (Galsa) Bazsó Györgynek 2 1/2 adófizető, 1 szegény, Bazsó András özvegyének 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 1 kereskedő, Essegvári Farkasnak 3 adófizető, 2 szegény, Székely Miklósnak 1 adófizető, 1 szegény, 1556-tól Essegvári Farkas 1 telek adójával hátralékban van, 1564-ben (Gansa) Márk Jánosnak 3 1/2 adófizető, 2 szegény, Bazsó Györgynek 2 adófizető, 1 felégetett, 1 újratelepített, 1 szegény, Essegvári Istvánnak 3 adófizető, 4 puszta, a kapornaki apátságnak 1/2 adófizető, 1566-ban Essegvári Istvánnak 2 adófizető, 1 szegény, Bazsó Györgynek 2 adófizető, 2 puszta, a kapornaki apátságnak 1 puszta, Bazsó András özvegyének 2 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, 1567-ben Essegvári Istvánnak 2 adófizető, 1 szegény, 4 puszta, Bazsó Györgynek 2 adófizető, 1 szegény, Márk Jánosnak 2 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, a kapornaki apátságnak 1 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Galsa) Bazsó Györgynek 1 1/2 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Essegvári Istvánnak 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, Márk Jánosnak 1/4 adófizető, 3 szegény, 2 puszta, 1 zsellér, 1572-ben Essegvári Istvánnak 1 1/2, Bazsó Györgynek 1 1/2, Márk Jánosnak 1/4 adófizető, 1574-ben Bazsó Györgynek 1 adófizető, 8 puszta, Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 4 szegény, 4 zsellér, 9 puszta, 1576-ban Bazsó Györgynek 1/2 adófizető, 8 puszta, Márk Jánosnak 1 1/2 adófizető, 7 puszta, 9 szegény és zsellér, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 3 szegény, 15 puszta, 1582-ben a második összeíráskor Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 4 szegény, 16 puszta, 1588-ban Márk Jánosnak 1/2 adófizető, 6 puszta, Bazsó Györgynek 1/4 adófizető, 6 puszta telke van.

1598-ban a Bazsó család 1, Maróti Mihály 1 ház, Görbei István 2 ház, Nádasdi Tamás 1 ház, Kalmár Benedek 1 ház után fizet adót. 1609-ben (Gaalsaa) Nádasdi Tamás 1/2, több nemes 1, 1610-ben és 1612-ben (Galsa) Nádasdi Tamás 1/2, több nemesnek 1/2 adófizető, 1613-ban Nádasdi Tamásnak és több nemesnek 1 adófizető, 6 puszta, 1618-ban Nádasdi Tamásnak és másoknak 1 adófizető, 12 puszta, 4 szabados, 1622-ben a Nádasdi családnak 1/2, Szecsel Györgynek 1/2, 1626—27-ben 1, 1635-ben, 1638-ban 3/4, 1647—48-ban 2/4 adófizető telek van.

ZALAGYÖMÖRŐ

1531-ben Alsógyömörőn (Also Generew) Litteráti Miklósnak 2 adófizető, több nemesnek 2 1/2 adófizető, 3 puszta, 1536-ban Gyömörőn (Gyömörő) Hobai Pálnak 1, Hosztóti Miklósnak 1, Kocsi Péternek 1, Ukki Istvánnak 1 adófizető telke van, 1542-ben Kisgyömörőn (Kys Gyemerew) Óhidi Tamásnak 1, Hobai Balázsnak 1 adófizető telkét írták össze. 1542-ben Felsőgyömörőn egytelkes nemesek laknak. (Felsew Gyemerew) Dukai Balázs 20 dénár, Gyömörei Kelemen 1 forint, Odor László 1 forint, Marton Bálint 1 forint, Nagy György 50 dénár, Kereszturi Vince 1 forint, Csete Ferenc özvegye 25 dénár, Kereszturi István 1 forint adót fizet. Alsógyömörőn (Also Gyemerew) Cirják Gergely 16 dénár, Szaloki Pál 20 dénár, Nemes György 20 dénár, Nemes Barnabás 20 dénár, Dörögdi Pál 1 forint, Kis Pál 20 dénár adót fizet.

1545-ben, 1566-ban puszta.

1599-ben (Gyömörő) Gyömörei Ambrus 1 forint, Kis Mihály 25 dénár, Érsek Vince 1 forint, Hanyi Balázs 1 forint, László Ferenc özvegye 25 dénár, Tóthi Miklós 1 forint, Gecsei Benedek 25 dénár, Teleki György 20 dénár, Gyenes János 20 dénárt fizet.

1600-ban (Gömereö) a községben kilenc egytelkes nemes lakik.

1696-ban Nagygyömörőn (Nagy Gömörü) nemesek birtoka. A községben 3 hold szőlő 32 kapás, terem 12 akó bort.

ZALAMEGGYES

1531-ben (Meges) Meggyesi Tamásnak 4 adófizető, 3 szegény, 1536-ban (Megyes) 2 adófizető, 3 szegény telke van.

1542-ben egytelkes nemesek; Ágoston Márton 1 forint, Áldor András 25 dénár, Foki László 2 forint, Máté Bálint 15 dénár, Pálfi Péter 11 dénár, Older János 25 dénár, Meggyesi Mihály özvegye 1 forint, Nagy Ambrus 1 forint, Foki János özvegye 1 forint, Sebestyén János 20 dénár, Apáca Mátyás 1 forint, Nagy Máté 2 forint, Litteráti Pál 10 dénár, Terekeci Simon 50 dénár adót fizetett.

1599-ben (Megges) egytelkes nemesek: Görgeci Balázs 1 forint, Görgeci Sebestyén 20 dénár, Ágoston Mátyás 50 dénár, Ágoston Mihály 25 dénár, Domonkos Ambrus 25 dénár, Kalmár János 20 dénár, Csomasz Pál 1 forint, Odor Balázs 25 dénár, Odor István 20 dénár, Gerecse Péter 50 dénár, Kajszi Demeter 50 dénárt fizetett.

A községben (Meggyes) 11 egytelkes család lakott.

ZALAUDVARNOK

1534-ben (Wdwarnok) Hagymási Jánosnak 7 adófizető, 3 szegény, 3 szolga, 1536-ban (Udwarnak) Hagymási Jánosnak 10 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, 2 újratelepített, 1542-ben Hagymási Kristófnak 7 adófizető, 6 szegény, Hagymási János özvegyének 4 1/2 adófizető, 6 szegény, 1545-ben Hagymási Kristófnak 4 adófizető, 12 szegény, 2 puszta, Hagymási János özvegyének 1 1/2 adófizető, 13 szegény, 1 puszta, 1549-ben és 1550-ben Hagymási Lestárnak 5 1/2 adófizető, 6 újratelepített, 3 szolga, 3 zsellér, Hagymási János özvegyének 3 adófizető, 4 újratelepített, 1 szolga, 9 zsellér, 1553-ban Hagymási Lestárnak 1/2 telke hátrálékban van, 1554-ben (török birtok) Hagymási Péternek 4, Hagymási Lestárnak 3 adófizető, 1555-ben Hagymási Péternek 3, Hagymási Lestárnak 4 adófizető, a második összeíráskor Hagymási Lestárnak 5 1/2, Hagymási János özvegyének 3 adófizető, 1556. évi hátrálékjegyzék szerint (Udvarnak) Hagymási Péternek 3, Hagymási Lestárnak 4 adófizető, 1557-ben (Wduarnok) Hagymási Lestárnak 4 adófizető telke van. 1564-ben a török felégette, 1566-ban is puszta.

1567-ben Hagymási Péternek 1 adófizető, 4 szegény, Hagymási Lestár özvegyének 1 adófizető, 3 szegény, 1569-ben és 1570-ben Hagymási Péternek 4 adófizető, 4 szegény, 3 zsellér, 1 puszta, 1 újratelepített, Hagymási Lestár özvegyének 4 adófizető, 3 szegény, 2 zsellér, 2 újratelepített, 1572-ben (Wdwarnak) Hagymási Kristófnak 3, Hagymási Péternek 3 adófizető, 1576-ban (Udwarnak) Hagymási Kristófnak és Gábornak 2 1/2 adófizető, 11 szegény zsellér, 6 szabados és szolga, 3 újratelepített, 30 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Hagymási Gábornak 2 1/2 adófizető, 10 szegény, zsellér, 7 szabados és szolga, 32 puszta, 1588-ban (Wdwarnak) Hagymási Gábornak 2 1/2 adófizető, 12 szegény telke van összeírva. 1598-ban (Vdwarnak) Hagymási Gábor 13 ház után fizet adót. 1609-ben Hagymási Miklósnak és Kristófnak 1/4, 1610-ben és 1612-ben Hagymási 1/2 adófizető, 1613-ban (Vdvarnak) a Hagymási családnak 1/2 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban 1/2 adófizető, 5 puszta, 2 szabados, 1622-ben 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban, 1647—48-ban 1 adófizető telke van.

ZSOLT PÁKAY

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER KREISE TAPOLCA UND SÜMEG AUS DER ZEIT DER TÜRKENHERRSCHAFT AUFGRUND VON STEUERKONSKRIPTIONEN (1531—1696)

Eine wichtige Quelle der Geschichtsforschungen ist das Verzeichnis der mittelalterlichen staatlichen Steuerkonskriptionen (dicalis conscriptio). Dieses ist bei der Erforschung der Zeit der Türkenkriege von besonders großer Bedeutung, da die staatlichen Steuerkonskriptionen dem Ausmaß der Kriegszerstörungen von Jahr zu Jahr genau folgten. Aus der Veränderung der Zahl der Steuerzahler kann die teilweise oder völlige Zerstörung der Dörfer sowie die Flucht und die Rückkehr der Bevölkerung gut verfolgt werden.

Eine ähnliche Verarbeitung des historischen Komitats Veszprém hat der Autor schon durchgeführt (Dr. Zsolt Pákay: Die Geschichte des Komitats Veszprém in der Zeit der Türkenherrschaft aufgrund der Steuerkonskriptionen. 1531—1696. Herausgegeben vom Museum und der Bibliothek des Komitats Veszprém 1942). Nach dem II. Weltkrieg wurden jedoch 1946 und später 1950 drei Kreise des historischen Komitats Zala dem Komitat Veszprém angeschlossen: die Kreise Tapolca, Sümeg und Balatonfüred. In der vorliegenden Studie kommen die staatlichen Steuerkonskriptionen der Kreise Tapolca und Sümeg in der Zeit von 1531 bis 1696 vor. (Die ähnlichen Daten des Kreises Balatonfüred werden in der nächsten Ausgabe unseres Jahrbuches erscheinen.)

ERDÉLYI BALÁZS—SÁGI KÁROLY

A MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI LÉGI FÉNYKÉPEZÉS TÖRTÉNETE ÉS A SZENT GYÖRGY-HEGYI KOLOSTORROM

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a légi fénykép — feltéve, hogy helyesen interpretáljuk — fontos segédeszköz lehet, sőt bizonyos mértékben új perspektívát nyit a régészeti kutatás számára. Hiszen a légi fénykép — akár vertikálisan, akár ferde szög alatt veszik föl — nemcsak a régészeti objektumok felkutatásához és identifikálásához nyújt segítséget, hanem sokkal inkább annak a környezetnek a megismeréséhez, amelyben az azonosított objektum található.

Magyarországon, más európai országokhoz hasonlóan, igen korán — a húszas években — fölismerték a légi fényképezés alkalmazásának fontosságát, a módszer lényegét és lehetőségeit. Ez a felismerés egy lelkes térképésztiszt, *Neogrády Sándor* nevéhez fűződik, akit előkelő hely illet meg a légi régészet nemzetközi úttörői között.

NEOGRÁDY SÁNDOR

Neogrády Sándor 1894. augusztus 11-én született Újpesten. Apja festőművész volt, a Képzőművészeti Főiskola tanára.

Középiskolái elvégzése után két évet a Siemens Műveknél dolgozott, majd 1914 szeptemberében bevonult az 1. sz. gyalogezredhez. Az első világháború kitörését követően hamarosan az olasz frontra került, ahol az egyre gyakoribbá váló ellenséges légitámadások során kiderült, hogy az osztrák—magyar oldalon kevés a pilóta. Neogrády csapattestéhez felszólítás érkezett, hogy küldjenek önkénteseket a légierőhöz. A fiatal gyalogostiszt jelentkezett a felhívásra. Mint későbbi feljegyzéseiben leírta, ennek a vállalkozásnak az oka egy mélyen élő gyermekkori élmény volt. Tizenöt éves korában, 1909-ben látta Blériot-t repülni, mikor bemutató repülést végzett Budapesten. Ettől kezdve foglalkoztatta a repülés gondolata.

1. ábra. Neogrády Sándor repülő ezredes (Sándorfi György magángyűjteményéből)
Abb. 1. Fliegeroberst Sándor Neogrády (aus der Privatsammlung von György Sándorfi)

A wiener-neustadti repülőiskolába került, ahonnan 1916-ban mint megfigyelő és műszaki tiszt ment vissza az olasz frontra. Pilóta nem lehetett, mivel az orvosi vizsgálat szívgyengeséget mutatott ki nála. A háború végéig légi felderítő, sokat repül, fényképez és nagy gyakorlatra tesz szert. A világháború végén ő a magyar légierő legnagyobb tapasztalatú felderítője. Az összeomláskor kerül vissza Budapestre.

A monarchia szétesése következtében szükségessé váló térképészeti légi fotogrammetriai munkák egyik irányítója. Az 1918 végén megindúló munkát a trianoni békeszerződés egy időre megakasztotta.

Az 1918-tól 1924-ig terjedő időszakot — beleértve az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszakát is — nevezhetjük Magyarországon a légi térképezés hőskorának. Az eredmények az elégtelen felszerelés ellenére jónak, sőt elsőrangúnak minősíthetők. „Ennek a hősi korszaknak minden kis mozzanata Neogrády Sándor repülő százados (később ezredes) nevével forrott össze" — írja Bendefy László.[1]

Neogrády a térképészeti munkához egy 260 lóerős UCI típusú, nyitott felderítőgépet kapott, egy 30 cm gyújtótávolságú, ún. Goldmann-kamerával, melyhez 6 lemezes kazetták tartoztak. A lemezméret 13 x 18 cm, az átlagos repülési magasság 3000 méter volt. A technikai felszereltség kérdését csak később, 1930-ban oldották meg. Ekkor egy Fokker FXI típusú személyszállító repülőgépet vásároltak, melynek belső berendezését Neogrády tervei szerint alakították ki.

A kiértékelési munkák során a megszokott alakzatoktól eltérő — régészeti — jelenségeket figyelt meg. Azonnal felismerte e szokatlan nyomok jelentőségét és ettől kezdve rendszeresen készítette a régészeti célú felvételeket mind függőleges, mind ferde tengelyű kameraállással.

1930-ban megismerkedett Szalay Ákossal, a Nemzeti Múzeum nemzetközileg is ismert mérnök-régészével,[2] aki évekig dolgozott a pergamoni ásatásokon is, és tőle sok hasznos útmuta-

tást, támogatást kapott. Bár Neogrády régészeti tevékenysége csak azokra a területekre terjedt ki, ahol térképészeti munkáját végezte, ennek ellenére rövid idő alatt igen jelentős anyagot gyűjtött össze. Szalay Ákossal azt tervezte, hogy archívumot hoznak létre a Nemzeti Múzeumban ezekből a felvételekből, de ezt a tervet Szalay korai, tragikus halála megakadályozta. Így Neogrády csak egy előadáson mutatta be képeit 1931. március 7-én a Régészeti Társulatban, ahol tapasztalatait is összegezte.

A bemutatott anyag nagy tetszést és meglepetést váltott ki a jelenlevő szakemberekből. Márton Lajos, a Nemzeti Múzeum régészeti osztályának vezetője bejelentette, hogy a látottak alapján kívánatosnak tartja a rendszeres régészeti légi kutatások bevezetését. Lépéseket is tett ez irányba a hivatalos szervek felé, de ígéreteknél többet nem kapott. Márton 1934-ben váratlanul meghalt. Neogrády — Szalay után — elvesztette az utolsó szakembert is, akivel kapcsolatot tudott volna tartani, így sajnos minden összeköttetése megszakadt a régészekkel. A jelentős értékű anyag rendelkezésre állt, csak egy régészre lett volna szükség, aki feldolgozza és rendszerezi az addig elkészült felvételeket. A felvételeket régészeti szempontból senki sem értékelte, s azóta sem foglalkozott velük senki — panaszolja Neogrády, később megjelent tanulmányában.[3] Végül, hogy teljes legyen a jól induló kezdeményezés kudarca, Neogrády felvételeinek nagy része elpusztult a második világháború során.

Eredményeit mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy felvételeinek minősége és képi tartalma egyenrangú legjobb külföldi kortársainak munkáival. Az is figyelemre méltó, hogy már abban az időben is szorgalmasan készíti és gyűjti felvételeit, amikor O. G. S. Crawford, a légi régészet első és máig legnagyobb teoretikusa, 1924-ben egy előadáson első ízben ismerteti az új tudományos módszer lényegét.

Neogrády előadása (1931) és tanulmányának megjelenése (1950) között, ha nem is a szükséges ütemben, és nem szervezetten, de egyre többen használták fel Magyarországon a légi felvételeket régészeti kutatásaik során.

A KÉT HÁBORÚ KÖZTI IDŐSZAK

Az első régész Szalay Ákos volt, aki a dunabogdányi római castrum ásatásánál légi felvételeket használt föl. A felvételek (egy ferde és egy függőleges tengelyű) — melyeket minden bizonnyal Neogrády készített — a halála után kinyomtatott ásatási beszámolóban jelentek meg.[4]

Banner János a hódmezővásárhelyi határban levő, 3,6 km hosszú, ún. Nagytatársánc feltárása során, 1939-ben, légi fényképek segítségével végeztette el a földvár felmérését és a légi fényképek nyújtotta információkat felhasználta tudományos következtetéseiben is. A felvételeket kifejezetten az ásatás céljára készítette a szegedi repülőezred 1939. június 27-én.[5] Ugyanebben az évben Radnai Lóránd építészmérnök a Magyar Mérnök és Építész Egyletben tartott előadást Légi fényképezés a régészeti kutatás szolgálatában címmel. Ennek az előadásnak rövidített anyaga nyomtatásban is megjelent.[6] Radnai — a kivonat tanúbizonysága szerint — elsősorban Crawford németországi előadására támaszkodott.[7]

1940-ben két esetben is alkalmaztak légi felvételeket régészeti lelőhelyek felderítésére. Radnai a Dunapenteléről és környékéről készített felvételeken felismert régészeti jelenségekkel foglalkozott.[8] Radnóti Aladár a dáciai limes erdélyi szakaszának vizsgálatánál használta föl a légi fényképeket.[9]

A második világháború végéig tartó időszak legjelentősebb légi régészeti munkájának tarthatjuk Radnóti kutatásait, melynek folyamán egy sor alapvető, vitás kérdésre keresett és kapott egyértelmű választ. Egy korábbi elmélettel szemben, amely szerint nem volt a Meszesen összefüggő limes, Radnóti azt állította, hogy a határvédelem ezen a szakaszon is ki lett építve. Elméletének alátámasztására átvizsgálta a Magyar Légierő által a területről készített több száz felvételt. Az interpretáció során nemcsak a táborok és őrtornyok helyét tudta azonosítani, hanem egyes szakaszokon a sáncokat is. Eredményeit a helyszínen ellenőrizte, és a terepvizsgálat igazolta a megelőző interpretálás helyességét.

A háborús, majd az azt követő évek nem kedveztek az új kutatási módszer — a légi régészet — felhasználásának. Magyarországon a középeurópai helyzethez hasonlóan megtorpant a fejlődés, és hosszú időre még a kérdésfelvetés lehetőségét is száműzte az ötvenes évek túlzottan éber adminisztrációja. A helyzetet súlyosbította,

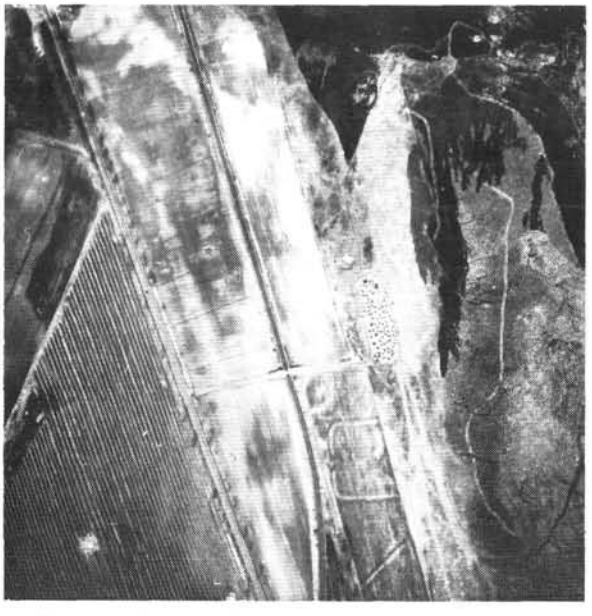

2. ábra. Fenékpuszta (Zala m.). A korábbi római tábor (I—II. sz.?) délre az erődített várostól. A tábor valószínűleg a folyami átkelőhelyet védte. (VIZDOK Foto, Sziklai Gábor felvétele, SZIG 9820322/14)
Abb. 2. Fenékpuszta (Komitat Zala). Früheres römisches Lager (I—II. Jahrhundert nach der Zeitrechnung?) südlich der Festungsstadt. Das Lager diente vermutlich zum Schutz des Flußübergangs (VIZDOK-Foto, Aufnahme von Gábor Sziklai, SZIG 9820322/14).

hogy Neogrády gyűjteménye elpusztult, új felvételeket nem készítettek, és a rendelkezésre álló régi fényképekhez sem tudtak a régészek hozzáférni. Csupán az a néhány felvétel maradt meg, amelyet Neogrády tanulmányában közzétett,[10] illetve azok, amelyek gyűjteményéből még a háború előtt bekerültek a múzeumok adattárába. Ezen felvételek egyikét használta föl Párducz Mihály a Bükkszentlászló—Óhuta Nagysánc őskori földvárának ásatásánál.[11] Ugyancsak Neogrády hagyatékából származhatott az a felvétel is, amelyet a székesfehérvári múzeum régészei használtak a váli bronzkori földvár kutatásánál.[12] Mindkét felvételt publikálták, azonban szakszerűen egyiket sem interpretálták.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ÚJRAKEZDÉS

A légi fényképek régészeti felhasználására csak a konszolidáció után, a 60-as években kerülhetett sor. A Nemzeti Múzeum ebben az időben kezdődő nagy munkáinál, az alföldi hosszanti földsáncok és a Tisza—II. vízlépcső által elöntött terület előzetes, leletmentő kutatása során alkalmazták újra a légi fényképeket. A munkát Patay Pál és Soproni Sándor régészek irányították.

A sáncrendszer kutatását viszonylag rövid idő alatt csak a légi felvételek felhasználásával lehetett eredményesen elvégezni. A sáncrendszer magyarországi 546 km hosszú szakaszából kb. 120 km-t a légi felvételek segítségével fedeztek fel és lokalizáltak. A kutatómunka során 3—4000 m repülési magasságban készített térképészeti célú légi felvételekkel dolgoztak.[13]

A kiskörei vízlépcső építésénél elkészítették a földmunkákkal és elárasztással veszélyeztetett terület, egy, a folyó mentén húzódó 70 km hosszú és 10 km széles sáv légi fényképeit. A felvételek használhatóságát egy zavaró körülmény befolyásolta. A kérdéses terület ugyanis a Tisza árterületén belül feküdt, és ahogy a vizsgálat során kiderült, a folyó a védőgátak építése után az egykori terepszintet némely helyen több mint egy méter vastag iszapréteggel fedte be. Ez a lerakódás egyrészt takarja a régészeti objektumokat, másrészt egy olyan homogén réteget képez, amelyiken sem növényzeti jelenség, sem talajjelenség nem figyelhető meg.

Felhasználták a légi fényképeket a mai magyar régészet egyik súlypontját képező, XI. századi államigazgatási központok — ispánsági várak — kutatásánál is.

Komoly előrelépést jelentett a régészeti légifénykép-interpretáció terén a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságának kezdeményezése. A megyéről készült felvételeket számba vették, regisztrálták és rendszeresen kiértékelték. Ez volt az első és egyelőre az utolsó kísérlet egy adott terület teljes átvizsgálására. Nagyjából 130 km^2-es terület — nem régészeti céllal készített — légi fényképeit dolgozták föl. A felvételekből interpretált jelenségekből 15-öt a megyei múzeum régészei a helyszínen megvizsgáltak.[14] A 15-ből 12 bizonyult régészeti lelőhelynek, és közülük 9-et az interpretációt megelőzően nem ismertek, nem szerepelt a megyei nyilvántartásban. Sajnos ez a kezdeményezés, amelyik mind költségkihatásaiban, mind könnyű megvalósíthatóságában a legelső lépést jelenthetné a régészeti munkában, egyelőre nem talált követőre. Pedig az eredmények egyértelművé tették azt a felismerést, hogy egy átfogó régészeti topográfiai munka (amilyen Magyarországon már folyamatban van) a jövőben már nem nélkülözheti a rendszeres — a feldolgozandó terület minden részletére kiterjedő — légifénykép-vizsgálatot.

1975-ben a Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat készített rögzített ballonról felvételeket a visegrádi Sibrik-domb egykori római castrumának feltárásáról. Az erődöt a magyarok a X. században a vármegyei közigazgatási központ céljára átépítették és újra használatba vették. 1977-ben ugyanerről a területről Szőke Mátyás, a visegrádi Mátyás király Múzeum igazgatója készített légi felvételeket helikopterről.

Újabban Visy Zsolt használja föl a térképészeti céllal készített légi fényképeket a pannóniai limes kutatásánál.[15]

A vízügyi fotó- és filmszolgálat keretén belül 1976 óta folytatunk régészeti célú légi fényképezést és interpretációt (1983 végéig VIZDOK, 1984. január 1. óta VGI Fotó- és Filmszolgálat).[16] Még 1976-ban elkészültek a fenékpusztai egykori római erődváros légi fényképei. A felvételeket a vízügyi gyakorlat céljára kidolgozott multispektrális eljárással készítettük, 500—1000 és 1500 méter magasságból.[17] A későbbi munkák során a repülési magasságot csökkentettük 250—300 méterre, így a kisebb részletek is élesen kirajzolódtak a felvételeken. A magasabban készült felvételeket a nagyobb objektumok és területi összefüggések vizsgálatánál hasznosítjuk. A kezdetektől fogva elektromosan szinkronizált, automatikus üzemű Hasselblad-kamerákkal dolgozunk (Hasselblad 500 EL/M típus). A kamerák közel függőleges tengelyű felvételeket készítenek a repülőgép törzsébe építve (a repülőgép a svájci gyártmányú Pilatus Plotter Turbo). De készítünk ferde tengelyű és panoramikus felvételeket is, kézben tartott kamerával.

A MTA Régészeti Intézete 1977-ben további repülésekkel bízta meg a szolgálatot. Így került sor a pilisszentkereszti középkori ciszterci kolostor, a dömösi Árpád-kori birtokközpont és a szakmári őskori település légi felvételeinek elkészítésére. A szakmári repülés során[18] készültek Magyarországon első ízben régészeti célú fekete-fehér infrafelvételek. 1978-ban a Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságának megbízásából a szombathelyi Iseum mellett folyó ásatásokról és a velemi Szent Vid-hegyről készültek felvételek. A szombathelyi felvételekből transzformáltuk az első régészeti fototérképet.[19]

Természetesen az eddigi eredmények még nem kielégítőek. De ezt nem is várhatjuk, mivel egyöntetű a szakirodalomban az a vélemény, hogy számottevő eredményre csak 100—150 repülőóra és több ezer négyzetkilométert lefedő fotóanyag elkészülte után lehet számítani.[20] Ezzel szemben Magyarországon 10—15 repülőórával és

néhány négyzetkilométert lefedő fotóanyaggal számolhatunk. Ezenkívül ki kell dolgozni még a magyarországi adottságoknak leginkább megfelelő felvételkészítési eljárásokat, és meg kell határozni azokat a módszereket, amelyek alkalmasak lehetnek föld alatti régészeti objektumok felderítésére. Ezen a téren jelentenek előrelépést az elmúlt években végzett repüléseink. Ezeknél a repüléseknél a hagyományos eljárások mellett már a színtorzítós infrafilmet (false color, Kodak Aerochrome Infrared) és a termovíziót (AGA System) is alkalmaztuk. Az eredmények feldolgozása folyamatban van.

1982—83. során megismételt felvételeket készítettünk Fenékpusztán, igen jó eredménnyel. Az interpretáció során felfedeztünk egy korábbi római tábort az erdővárostól délre, amit később majdnem egész kiterjedésében le is tudtunk fényképezni. Ezt némi szerencsével egy vízügyi célú repülés során értük el, 1982. március 22-én.[21] 1983 novemberében az egykori római város, Tác-Gorsium területét, a tihanyi őskori várhelyet, középkori apátságot és barlangkolostort, valamint a Balaton-felvidéken található Szent György-hegy platójának É-i részét fényképeztük le.

3. ábra. Tihany (Veszprém m.). A félsziget északkeleti szegélye a barátlakásokkal (VIZDOK-Foto, Sziklai Gábor felvétele, SZIG 9831101/43)

Abb. 3. Tihany (Komitat Veszprém). Der nordöstliche Rand der Halbinsel mit den Mönchswohnungen (VIZDOK-Foto, Aufnahme von Gábor Sziklai, SZIG 9831101/43).

A SZENT GYÖRGY-HEGYI KOLOSTORROM

A Szent György-hegy tetején található — egyébként régtől ismert — falmaradványokra egy 1982 őszén Raposkán hallott monda irányította a figyelmünket.

A Szent György-hegyi romokat első ízben a második katonai felmérés *Ruine* felirata jelzi. Az első írásos említés viszont csak F. S. Beudant francia geológus könyvében található,[22] aki a következőket írta: „Felérve . . . a hegytetőre . . . Felszíne hullámos és középen kis mélyedés van, . . . kétoldalt a térszín emelkedik és pedig D-felé valamivel jobban, mint É-nak. Itt egy kis kápolna maradványait találtam. Minden vegetációs réteggel van borítva, amely nagy mennyiségű salakos anyaggal kevert . . ."

A következő krónikása a romoknak Szerelmey Miklós, aki 1851-ben írja: „Közel látszik ide, valamint Szigligethez is, Szt. György hegye, mellynek tetején szinte megvannak még a hasonnevű vár romjai. Történeteiben a két főpont ugyanaz, melly a többi e vidéki várakéiban: a tatárok pusztításai után IV. Béla idejében építtetett, s a török hazánkból kiűzetése után pusztulásnak indult".[23]

Nyilván Szerelmey nyomán említi a Szent György-hegyi várat Mezriczky Péter 1877-ben, aki azt írja: „Ezen köröskörül szőlőkkel beplántált oldalú hegynek mintegy 100 hold területű tetején szintén IV. Béla alatt egy vár építtetett, miről azonban csak szóbeli hagyomány tanúskodik".[24] Cikkének későbbi helyén[25] viszont azt olvashatjuk: „A hegy teteje nyugat—északi részén épített kápolnának a romjai most is láthatók, azonban nem messze egy régi, nagyobbszerű épület falainak már csak alapkövei látszanak . . ."

1892-ben Jász Géza írja,[26] hogy „hajdan vár volt rajta, romjai is alig látszanak . . ." Hasonló nyomon járt Sági János is, akinek híres balatoni útikönyvében olvashatjuk 1902-ben:[27] „A hegy teteje száz hold terjedelmű. IV. Béla király a tatárjárás rettenetességén okulva, a hegytetőre várat építtetett . . . Most csak kevés, csupán ott fenn a helyszínen látható omladék és egy kápolna romjai hirdetik a vár fényes múltját, dicsőséges hajdanát."

Egyik szerző a másiktól veszi át az adatokat, ez az eddigiekből is kiderül. Ugyanezen a nyomon jár egy 1909-ben megjelent útikalauz is, amelyben azt olvashatjuk a Szent György-hegyről,[28] hogy „. . . tetején régi várral . . . Ma csupán omladékai láthatók és a hegy északnyugati részén egy kápolna romjai".

Kápolna, illetve vár, vélik a régebbi szerzők. Sajnos modernebb irodalmunk sem tud elszakadni ettől a gondolatmenettől! Dornyay Béla írja 1934-ben: „1932-ben augusztusban egy ősi, faragott kövekből épült, román stílű kápolna alapfalait ásták ki a hegy ÉNY-i peremén, ennek szép bazaltkő faragványai és egyéb leletei talán még a szent királyok idejéből valók."[29] 1932-ben az említett ásatást a kápolnaromnál, melyet dr. Frisch József fedezett újra fel, Dornyay Béla végezte a felfedező társaságában.[30] A helyiek úgy tudják, hogy Dornyay és Frisch ásatása során a kápolna hajójában sírokat találtak, és női sírokból fülbevalók is kerültek elő.[31] Sajnos az internálótáborba hurcolt Frisch család gazdag tapolcai magángyűjteménye utolsó szálig elkallódott a második világháború során, így ez az adat nem ellenőrizhető.

4. ábra. Szent György-hegy (Veszprém m.). A hegyorom északi része az ismeretlen eredetű kolostor helyével (Fotomozaik, VIZDOK-Foto, összeállítva Sziklai Gábor felvétele alapján, SZIG 9831101/46—48)
Abb. 4. Szent György-hegy (Komitat Veszprém). Der nördliche Teil der Bergspitze mit der Stelle des Klosters unbekannten Ursprungs. (Fotomosaik, VIZDOK-Foto, zusammengestellt aus den Aufnahmen von Gábor Sziklai, SZIG 9831101/46—48.)

A régészeti topográfia is csak a Szent György-hegyi kápolnaromokról tud.[32]

Érdekes, hogy 1932-ben Dornyay Béla a „puszta klastrom" elnevezést hallotta egy vincellértől.[33] Az említett raposkai monda is ezt az új vonalat folytatja:[34] „A Szent György-hegyen épült fel a vörösbarátok klastroma. Idő múltával sorra elhaltak belőle a barátok, csak ketten éltek már a klastromban. Igen kemény tél köszöntött a vidékre, a hatalmas hóban lehetetlen volt a Szent György-hegyre feljutni. A raposkaiak viszont nyugodtak voltak, mert reggel, délben és este hallották a hegyről a harangszót. Tavasz közeledett már, amikor egyszer szokatlanul csendült a kolostor harangja, egyet-kettőt kondult még, aztán csend lett a hegyen. Amikor a hó elolvadt és fel tudtak végre menni a kolostorba, az egyik barátot holtan találták cellájában, a másik meg a harang kötelét fogva esett össze és halt meg. Az elnéptelenedett kolostort a népek lerombolták, hogy rossz barátok ne költözhessenek bele. Aztán egyszer hatalmas felhőszakadás árvize harangot mosott le a hegyről, ami a raposkai Szent Antal-kápolna tornyába került."

A monda határozottan beszél a Szent György-hegyi kolostorról. Mielőtt azonban ennek maradványait megvizsgáltuk volna, a szőlőhegyi Szent Antal-kápolna harangját néztük meg. A kápolna ives szentélyével, vastag falával, zömök, alacsony tornyával, kis, félkörös záródású ablakaival szinte pontos mása a Zalaszántó északi végén álló kápolnának. A zalaszántói kápolnával kapcsolatban formai elemek alapján a középkori eredet lehetősége vetődött fel.[35]

A mondában is szereplő harang felirata: Michael Feltl goss mich in Graz anno 1735. A harang tengelyének faborításába 1804-es évszám van vésve. A harang régebbi, mint a kápolna, feltehetően 1804-ben került a Szent Antal-kápolna tornyába — valahonnan. Az szinte biztos, hogy nem a Szent György-hegyről mosta le a víz!

A haranggal kapcsolatban annyit mondhatunk még, hogy Patay Pál szerint a harangok öntési és használati helye piaci kapcsolatra utalhat.[36] Úgy tűnik ezen az alapon, hogy Keszthely—Tapolca térségének kereskedelme Graz felé irányult, hiszen a keszthelyiek is Grazba küldték elrepedt harangjukat javításra 1734-ben.[37]

Száraz időben a Szent György-hegy tetejére gépkocsival is feljuthatunk. Az út építésének ideje tisztázatlan. A századforduló idején még birkanyájak legeltek a hegytető hatalmas fennsíkján, azoknak is út kellett. Valószínűbb azonban, hogy az út építése a hegytetőn található romokkal egyidős.

A Szent György-hegy déli peremén épült kerek turistapihenő alapozásának kidobott földjében sok vastag falú, bronzkor végi cserepet találtunk. Ezek a cserepek a gyepes tető vakondtúrásaiban mindenütt előkerültek, népes telep élt tehát a hegytetőn.

A hegy legmagasabb, 415 m magas csúcsa a legkésőbbi lávaömlés emléke. Innét egyenes út vezet északnak. Ezen az úton haladva, az északnyugati hegyperem közelében bokros, gyalogbodzával benőtt területen találjuk a mondában is szereplő romokat.

A feltehetően egyenes szentélyzáródású, kb. 13 méter hosszú kápolna (vagy templom?) alapfalai a gyeptakaróig érnek föl. A kápolna és a többi itteni épület kőanyagát a Szent György-hegyi pincék építéséhez bányászták ki a XVIII. században. Ez a magyarázata a monda azon utalásának, hogy a „népek lerombolták" a kolostort.

A kápolna déli oldalán kincskeresők egykori gödreiben találtuk meg a kolostor egyes helyiségeinek falmaradványait. Amennyire megfigyelhettük, két épület állhatott a kápolnától délnyugatra. A kápolnától keletre látható nyomok talán a kolostor kertjére utalnak.

Az előzetes terepbejárás után 1983. november 1-én, verőfényes, tiszta időben került sor a Szent György-hegy tetejének légi fényképezésére.[38] Bár kifejezetten szép, tiszta idő volt, a fénykörülményeket nem lehet ideálisnak tekinteni. Ezenkívül a fényképek értelmezhetőségét rontja a csapadékban gazdag év növényzetegységesítő, -fejlesztő hatása. Míg a kora tavaszi terepbejárás során a talaj felszínén is megfigyelhettünk nyomokat, addig november elejére az ősnövényzet oly mértékben elburjánzott, hogy jóformán minden felszíni jelet eltakart. Ugyancsak az interpretációt nehezítő hatása van a homogén, vulkáni altalajnak, amin csak nehezen ismerhetők föl elváltozások és az esetleges elváltozások identifikálása sem lehetséges egyéb, kisegítő megfigyelések nélkül. Szándékunkban áll újabb felvételeket készíteni a romterületről.

A monda nyomán eddig ismeretlen, középkorinak sejthető kolostor romjaihoz jutottunk, a mondának tehát van történeti magja is, aminek felderítésére ásatással kereshetünk választ.

1. *BENDEFY László:* A magyar földmérés, 1890—1920. Budapest, 1970. 131.
2. *MÁRTON Lajos:* Szalay Ákos, 1894—1930. Archeológiai Értesítő (1930). 267—268.
   WIEGAND, Theodor: Ákos von Szalay. Archeológiai Értesítő (1930). 318—319.
3. *NEOGRÁDY Sándor:* A légi fénykép és az archeológiai kutatások. Térképészeti Közlöny (1950). 7. 838—332. 826.
4. *SZALAY Ákos:* Über das römische Castell von Dunabogdány, Bericht über die Ausgrabungen in Dunabogdány, während der Monate Juli und August 1930. Budapest, 1933.
5. *BANNER János:* A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. Dolgozatok (1939). 93—114.
6. *RADNAI Lóránd:* Légi fényképezés a régészeti kutatás szolgálatában. Magyar Fotogrammetriai Társaság Évkönyve, 1938—39. (1939). 141—142.
7. *CRAWFORD, O. G. S.:* Luftbild-aufnahmen von archäologischen Bodendenkmälern in England. Luftbild und Luftbildmessung 16. (1938).
8. *RADNAI Lóránd:* Újabb archeológiai nyomok Dunapentele környékéről. Archeológiai Értesítő, 3. I. (1940). 62—66.
9. *RADNÓTI Aladár:* A dáciai limes a Meszesen. Archeológiai Értesítő, 3, V—VI. (1946). 137—168.
10. *NEOGRÁDY* i. m.
11. *PÁRDUCZ Mihály;* Bükkszentlászló, Nagysánc. Archeológiai Értesítő, 86. (1959). 202.
    PÁRDUCZ Mihály: Bükkszentlászló, Nagysánc. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1. (1970). 99.
12. *NOVÁKI Gyula:* Földváraink védelme. Műemlékvédelem (1958). 2. 67—71. 68.
13. *PATAY Pál:* Rechérches d'archéologie aérienne en Hongrie. Communication to the Congress of the International Society for Photogrammetry, Lausanne. Geodetic and Cartographic Society, Budapest, 1968.
    PATAY Pál: Neue Ergebnisse der Luftbildinterpretation in der ungarischen archeologischen Forschung. Int. Archiv für Photogrammetrie 18. (1971). 519—529.
    SOPRONI Sándor: Limes Sarmatiae. Archeológiai Értesítő, 96. (1969). 43—53.
14. *EŐRY K.—E. SZABÓ I.:* Aerial photointerpretation for regional field research in archaeological totopography. Communication to the 12th Congress of the International Society for Photogrammetry, Ottawa, Commission VII. Geodetic and Cartographic Society, Budapest (1972).
15. *VISY Zsolt:* Pannóniai limesszakaszok légi fényképeken. Archeológiai Értesítő (1978) 2. 235.
    VISY Zsolt: Pannonische Limesstrecken in Ungarn auf Luftaufnahmen. Antike Welt. 12 Jahresgang, Heft 4. (1981) 39—52.
16. *ERDÉLYI Balázs:* Légifénykép-értelmezés a régészetben. Geodézia és Kartográfia, 31. évf. 5. (1979) 355—358.
17. *JUHÁSZ Ede:* Többszínsávos légi fényképezés vízszennyezés felderítésére. Vízügyi Közlemények (1976) 1. 139—148.
18. *BOGNÁR-KUTZIÁN Ida:* Szakmár, Kisülés. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 10—11. (1982) 267.
19. *ERDÉLYI Balázs—KIS PAPP László:* Das Verwenden der mit aero- und terrestrischen photogrammetrischen Verfahren gemachten, grosskalibrig dimensionierten Karten zur Dokumentierung von archäologischen Ausgrabungen. SAVARIA Bulletin der Museen des Komitats Vas. 11—12. (1984) 211.
20. *SCOLLAR, Irwin:* Luftbild und Archäologie. Düsseldorf, 1962. 11.
    LÉVA, C.—HUS, J. J.: Recent Archaeological Discoveries in Belgium by Low-Level Aerial Photography and Geophysical Survey. In: Aerial Reconnaissance for Archaeology. (edited by D. R. Wilson) Counc. Brit. Archaeol. Res. Rep. 12. London, 1975. 81—102.
    BRAASCH, Otto: Unter Crawfords Zellenfenster, Die amtliche Luftbildarchäologie in Bayern. In: Photographie aerienne et prospection geophysique en archeologie. Actes du Symposium International, Bruxelles 8. XII. 1979. C. I. R. A.—I. C. L. (1982). 51—64.
21. *ERDÉLYI, Balázs:* History and Current Aerial Reconnaissance for Archaeology in Hungary. Aerial Archaeology, Norfolk. (megjelenés alatt) Fig. 13.
22. *DORNYAY Béla:* Beudant Balaton-vidéki útleírása 1818-ból. Tapolca, 1935. 26.
    DORNYAY Béla—PÉNZES Zoltán: Így látta egy francia tudós 1818-ban a Balatont. Balatoni Kurir. 1935. január 16. szám.
23. *SZERELMEY Miklós:* Balaton-album. Pest, 1851. 31.
24. *MEZRICZKY Péter:* Adatok Zala megye történetéhez, IV. 1877. 178.
25. *MEZRICZKY* i. m. 179.
26. *JÁSZ Géza:* Turisták Lapja, 1892. 309.
27. *SÁGI János:* A Balaton írásban és képben. Keszthely, 1902. 101.
28. A Balaton és vidéke. Eggenberger-féle útikönyvek, III—IV. Arad, 1909. 137.
29. *DORNYAY Béla:* A Balaton és környékének részletes útikalauza. Budapest, 1934. 202.
30. *DORNYAY Béla:* Miféle épület állhatott egykor a Szent György-hegy ÉNy-i peremén? Tapolcai Lapok, 1932. augusztus 27., szeptember 3. és szeptember 10-i számokban. Sajnos a Tapolcai Lapok 1918-tól 1939-ig hiányoznak a magyarországi könyvtárak állományából, így adatait nem tudtuk fölhasználni. *DORNYAY Béla:* Beudant Balaton-vidéki útleírása 1818-ból i. m. 60. 8. jegyzet.
31. Lovász Gábor szóbeli közlése.
32. *BAKAY Kornél—KALICZ Nándor—SÁGI Károly:* Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Budapest, 1966. 162.
33. *DORNYAY DARNAY Béla* balatoni adatgyűjteménye a keszthelyi Helikon Könyvtárban, Tapolca anyagában.
34. Özv. Lovász Gáborné közlése alapján, 1982 őszén.
35. *BAKAY K.—KALICZ N.—SÁGI K.:* i. m. 178.
36. *PATAY Pál:* Régi harangok. Budapest, 1977. 22.
37. *KOPPÁNY Tibor—PÉCZELY Piroska—SÁGI Károly:* Keszthely. Budapest, 1962. 42.
38. Relatív repülési magasság: 300 méter a terepszint fölött. Negatív méretarány ≅ 1 : 3750. Alkalmazott filmtípusok: Kodak Plus—X (fekete-fehér), Kodak Aerochrome MS (színes) és Kodak Aerochrome Infrared (színes infra). A felvételeket Hasselblad 500 EL/M típusú kamerával 80 mm-es optikával készítettük.

BALÁZS ERDÉLYI—KÁROLY SÁGI

DIE GESCHICHTE DER ARCHÄOLOGISCHEN LUFTAUFNAHMEN IN UNGARN UND DIE KLOSTERRUINE VON SZENT GYÖRGY-HEGY

Allgemein ist man der Ansicht, daß sich die modernen archäologischen Forschungsmethoden, die wegen ihres Meßgerätebedarfs und ihrer Organisiertheit viel teurer als die traditionellen Methoden sind, zwischen den beiden Weltkriegen in den industriell entwickelten Ländern herausgebildet haben und ihre allgemeine Verbreitung erst in den Jahrzehnten nach dem II. Weltkrieg erfolgte.

Im Gegensatz zu dieser Ansicht kann gesagt werden, daß trotz der hemmenden und verzögernden Wirkung der gegebenen historischen Bedingungen auch in der ungarischen Luftarchäologie all jene Entwicklungsphasen zu finden sind, die auch in anderen europäischen Staaten beobachtet werden können.

Es gab einen Kartographenaufklärer — Sándor Neogrády —, der ab den zwanziger Jahren (!) die Fundstellen bewußt fotografierte. Es gab einen Archäologen — den auch im Ausland bekannten Ákos Szalay —, der die Bedeutung der Methode erkennend sie als erster als Teil der Ausgrabungsarbeit anwendete. Man benutzte die Luftaufnahmen bei der Erforschung von linearen Erdbauten großer Ausdehnung und führte die ausführliche Untersuchung eines abgegrenzten geographischen Geländes durch.

Dieses sind die Vorereignisse der — nach den Stockungen in den Jahrzehnten nach dem II. Weltkrieg — in den sechziger Jahren erneut beginnenden archäologischen Luftaufnahmeninterpretation in Ungarn.

Die Luftaufhahmen der in Szent György-hegy (Komitat Veszprém) vorzufindenden mittelalterlichen Klosterruine erfolgten aufgrund einer Sage, die man von einer Frau aus dem Ort gehört hatte. Die Ausgrabung der Kirche des Klosters erfolgte schon einmal im Jahre 1932, aber weder die Dokumentation der Ausgrabung, noch die über die Ausgrabung geschriebenen Zeitungsartikel, noch die Fundmaterialien der Ausgrabung sind erhalten geblieben, da die Familie Frisch aus Tapolca, welche die Ausgrabungen finanzierte, während des II. Weltkriegs in ein Internierungslager verschleppt wurde. Deshalb wurden als erster Schritt der geplanten neueren bestätigenden Ausgrabungen und der gesamten Freilegungen Luftaufnahmen vom Gelände angefertigt und diese an Ort und Stelle kontrolliert.

RAJCZI PÁL

A PÁPAI FŐESPERESSÉG EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVE, 1698

A veszprémi egyházmegye területe 1777-ben nyerte el mai formáját. Koller Ignác halála (1773. ápr. 5.) után Mária Terézia 4 éven át nem nevezett ki új püspököt Veszprémbe. Ezt a széküresedési időszakot használta fel az uralkodónő a Dunántúl területének egyházi átszervezésére. 1777-ben megalapította a székesfehérvári püspökséget Fejér és Pilis megyékből. Az újonnan létesített szombathelyi egyházmegyéhez csatolta Veszprémtől az egerszegi esperesi kerület nagyobbik részét. Ugyanakkor Veszprém megkapta a pápai főesperesség Veszprém megyei plébániáit, valamint Zágrábtól a vitás Dráva menti plébániákat. Ugyancsak ide csatolta Esztergomtól a kiváltságos (exempt) plébániákat is. Minden bizonnyal ekkor került a Veszprémi Püspöki Levéltár birtokába az a Visitatio Canonica, amely Mikos Ferenc győri kanonok, pápai főesperes egyházlátogatása alkalmával készült 1698. június 3. és 12. között.[1]

A tridenti zsinat (1545—63) felújította a régi előírást, hogy a püspökök kétévenkint látogassák végig akár személyesen, akár megbízottaik révén egyházmegyéjüket és tapasztalataikat rögzítsék írásban. A püspök figyelme terjedjen ki a személyekre, a szent helyekre és dolgokra. A püspöki megbízottak általában a főesperesek voltak. A hódoltsági területen a legnagyobb jóakarattal sem lehetett ezt valóra váltani. A török által meg nem szállt zalai főesperességet 1554-ben végiglátogatta Gáspár mester, egerszegi plébános.[2] Biró Mártonnak egy 1745-ös írásából kitűnik, hogy 1674-ben ifjabb Sennyei István püspök végzett egyházlátogatást.[3] Nagy kár, hogy ez nem maradt ránk.

A török kiszorításával egy időben kezd újjáéledni az ország. Az általános rendezésben a katolikus egyház is részt vesz. Először is fel kell mérnie a helyzetet: mi maradt meg a török pusztítása, illetve a protestantizmus előretörése után? A felmérés során az alábbi kérdésekre kíván választ kapni: vannak-e templomok, s milyen állapotban vannak azok? Milyen a fölszereltségük? Mennyire terjedt el a protestantizmus? Kik a lelkipásztorok? Van-e miből fenntartani az épületeket? Biztosított-e a lelkipásztori munka? Egyáltalán: van-e élet a falvakban? Mennyi a népesség? A vizitátorok a királyi parancs értelmében felmérésük során nemcsak a katolikus, de a protestáns közösségeket is felkeresték, s ez a tény még inkább növeli Mikos jegyzőkönyvének forrásértékét.

A vizitátor jegyzőkönyvbe foglalta tapasztalatait. Ezeket a jegyzőkönyveket nevezi a szóhasználat Visitatio Canonicának, azaz egyházlátogatási jegyzőkönyvnek. Őszinte sajnálatunkra ezek a fóliánsok legnagyobb részükben ma is kiadatlanok, pedig megjelentetésükkel igen sok becses és másutt fel nem található anyagot tudnánk feltárni. Szekfű Gyula már a húszas években nagyon sürgette kiadásukat.

*

A vizitáció tíz napot vett igénybe: június 3-tól (kedd-től) 12-ig (csütörtökig) tartott. Ez idő alatt járt 17 plébánián és 22 leányegyházban. Pápán nem volt, hiszen IX. Bonifác pápa 1440-ben kivette a győri püspök joghatósága alól és közvetlenül Esztergomnak rendelte alá.[4] Ugyanez a helyzet Somlóvásárhellyel is. Érthető, ha nem szerepel az okmányban. De hogyan van benne Iszkáz, ami ugyancsak exempt? Újabb kérdés aztán, hogy miért nem található Ugod? A falu lakossága 1692-ben 48 jobbágy, 1 házas és 1 házatlan zsellér.[5] Egy 1696-os dicalis conscriptio szerint 33 család,[6] egy 1715-ös összeírás 33 jobbágy- és 17 zsellércsaládról tud.[7] Tehát mindenképpen jelentős hely lakosságát illetően is, tovább nehezíti a választ, hogy gazdasági központ is volt.

Minden jegyzőkönyv a földesúr megnevezésével kezdődik. Aztán többet nem is mond róluk. Nem tartja fontosnak még a vallását se megírni. Egyébként se beszédes, nagyon szűkszavú írás. A vidéken a pápai váruradalom a legnagyobb birtokos: Csót, Devecser, Kup, Nagygyimót, Nyárád és Teszér tartozik hozzá. Kilenc helyen találunk egyházi birtokosokat: a győri püspökhöz tartozik Kisjenő, Tüskevár és Vaszar; Veszprémhez Vanyola; Dabrony a pálosoké, Polány a ciszterceké; míg a pozsonyi klarisszák[8] birtokában van Csősz, Felsőiszkáz és Kisszöllős. Nem tűnik ki, hogy ezek beavatkoznak-e a vallási életbe (cujus regio, ejus religio: akié a birtok, azé a vallás). Mintha semlegesek lennének. Vanyolán és Polányban lutheránus prédikátor működik, Dabronyban pedig nincs lelkipásztor. Azt viszont észre kell venni, hogy a klarisszák és a győri püspökség birtokain van katolikus hitélet. Prédialistákkal[9] találkozunk Csöglén, Takácsiban, Tapolcafőn és (Adász) Tevelen.

A lakosság számát még csak megbecsülni sem lehet, mert nem egységes szempontokat vesz figyelembe. Hol házak, hol telkek, hol lélekszám szerint beszél a helységek népéről. Mezőlakon 31, Felsőiszkázon 14 egész hely van. Vaszaron 86 katolikus és 53 protestáns él, Csőszön mindenki katolikus. Devecserben 128 katolikus mellett a többiek protestánsok. A legnagyobb helység (mezőváros) Devecser 99 házzal, Alásonyban már csak 25, Ajkán 23, Csöglén 22 házat talál. Dereske teljesen elhagyatott. Vaszar nagyrészt elpusztult, megmaradt (vagy újratelepülő) lakossága kunyhókban vagy pincékben húzza meg magát. A népesség nagy többségében protestáns. Nem mindig tesz különbséget a reformátusok és az evangélikusok között: legtöbbször csak akatolikust ír. Katolikusok inkább csak a Somló vidékén, az apácák falvaiban élnek. Alsó- és Középiszkázon mindössze 1 másvallású él. A többi faluban vagy egyáltalán nincsenek, vagy csak elenyésző számban vannak.

Mindössze egy katolikus plébánossal találkozik a főesperes, Felsőiszkázon. A 45 esztendős Fekete Gergely a bécsi Pázmáneumban[10] végezte a teológiát. Fontosnak tartja megjegyezni róla, hogy magyar, s hogy a hívek dicsérik életvitele miatt, meg hogy készségesen, minden huzakodás nélkül végzi feladatát. Devecserben, Tüskeváron és Vaszaron katolikus licenciátus[11] gondozza a nyájat. Ezenkívül még egy mester[12] képviseli a katolikus egyházat, Kisszöllősön. Sokkal jobb

helyzetben vannak a protestánsok: 18 prédikátor és mester működik a területen.

Igaz ugyan, hogy már a XVI. század elején tartott veszprémi zsinat elrendelte az anyakönyvek vezetését, mégis mindössze a felsőiszkázi plébános vezeti. Igen nagy kár, hogy ez is elveszett; mai anyakönyvei 1720-tól vannak meg.

A látogatás alaposan megvizsgálja a templomokat. Már azok szerkezete is elárulja, hogy a katolikus templomot vették át. Erre utal a szentély, a sekrestye, az oltárkép. Mindössze a csöglei és a felsőiszkázi templom van jó állapotban. 16 községben áll a templom boltozott szentélye, tornya, de a hajó deszkamennyezetű. Rég elpusztult Vaszar, Tüskevár, Kovácsi, Tapolcafő, Gyimót, Teszér és Vanyola egyháza. Nyárádon is csak az alapok találhatók meg. Szalmafedelű a csőszi, a vecsei és a takácsi. Az ajkait, a csótit és a takácsit a tatárok égették föl a háború alatt. Egyáltalán nem volt Bödögén, Mihályházán és Középiszkázon. A devecseri katolikusok a vár egyik termében, a protestánsok pedig egy paraszthäz jellegű épületben jönnek össze. Mivel a vanyolai is már régen összedőlt, a vallásgyakorlatot abban az elhagyott paraszthäzban tartják, ahol a prédikátor is lakik.

Még a templom védőszentje is feledésbe ment a legtöbb helyen. A mezőlakiak azonban emlékeznek rá, hogy Szűz Mária születésének[13] a tiszteletére szentelték templomukat; a gyimótit meg Szent Andráséra.[14] Mindkét helyen megtartják a búcsúnapot[15] is.

A dabronyiak tudni vélik, hogy Kinizsi Pál építtette számukra az Isten-házát. A nehéz időkben is építenek templomot: Polányban 1657-ben, Alsóiszkázon 1673-ban, a dákait meg 1697-ben tatarozzák és adnak neki új tetőzetet.

A temető általában a templom mellett található; csak a polányi van a falun kívül egy domboldalban. A nagyszőllősinek és a nórápinak valamikor téglakerítése[16] volt, de mostanra már pusztán az alapok vannak meg. Talán elhordták házépítéshez? A felsőiszkázi ugyancsak tégla, és épségben is van. Találunk palánk- és sövénykerítést is. A legtöbb helyen azonban kerítetlen. A vaszari szétzilálódott, a nyárádi összevissza, a vanyolai elhanyagolt.

A harangok szava rendületlenül hívja az élőket és siratja a holtakat. Hol a megmaradt toronyban, hol a gerendákból összeácsolt haranglábon függenek ezek a kicsiny harangok. Egyedül a csöglei „közepes nagyságú". A harangláb hol a templom mellett, hol a temetőben található, esetleg a falu közepén. A nagyszőllősieknek két harangja is van: egyik a toronyban, a másik meg haranglábon. A tüskeváriak biztos helyen rejtegetik, biztonságosabb időkre számítva. Általában nincsenek megáldva; csak a felsőiszkázi és a kisszőllősi: a Mindenszentek, illetve Szent Márton tiszteletére.

A protestánsok kezén lévő templomokból kitették az oltárt, de a legtöbb helyen megvan az oltár alapja. A szószék általában fából, esetleg sárból készült. Egyetlen kóruson sem található orgona.

A katolikusnak maradt templomok közül különösen gazdag a felsőiszkázi. Van aranyozott ezüstkehely, két miseruha, palást, vászonnemű, hímzett kendők. Van keresztelőkút és körmeneti zászló. Az Oltáriszentséget az evangéliumoldalon lévő falmélyedésben (pasztofórium) őrzik. Kielégítő a helyzet a filiákban is. Érdekes, hogy a vaszariak ezüst-, a tüskeváriak aranyozott ezüstkelyhét és a nyárádiak ezüstpoharát a pápai, illetve a sümegi várban tartják. Az mégiscsak biztonságosabbnak tűnt. Templomi zászló van Devecserben (négy is), Felső- és Alsóiszkázon, Kisszőllősön, Csőszön és Tüskeváron. Mindössze két templomban találunk ruhásládát.

A protestánssá lett templom fölszerelése nagyon egyszerű, szegényes. Az úrvacsorához ónedények, néhány egyszerű szőnyeg, csótár, abrosz és kendő. Persze ez sincs mindenütt.

A templomok fönntartásáról a híveknek kellett gondoskodniok, hiszen biztonságot jelentő anyagi alap alig néhány helyen állt rendelkezésre. 5—8 hold között változott; egyedül Vaszaron van 19 hold. A földet a hívek művelik meg. Készpénzt csak az iszkázi plébánián jegyez föl a vizitátor, amit 10% -os kamatra helyeztek ki a híveknél.[17]

A lelkipásztorok anyagi helyzete ugyancsak szegényes. Lakást a közösség biztosít nékik a paplakban. Jövedelmük a plébániai földek hozamából és a stólából[18] állott. A paplak nagyon változatos képet mutat. A nyárádi csak egy szűkös kunyhó, míg a dabronyi nyomorúságos állapotban van, a teszéri rozoga. Találni alkalmas, eléggé alkalmas, úgy-ahogy megfelelő, eléggé kényelmes épületet. Az iszkázi jó beosztású, a csöglei jó karban lévő. Vanyolán nincs, a prédikátor egy elhagyott paraszthäzban lakik. Egyedül Vaszaron épül új paplak.

A papföld a legtöbb helyen 2—4 hold, esetleg 6—8, néhány helyen 16—18 hold. Általában kaszáló is tartozik hozzá, ami néhány szekér szénát hoz. A földet a hívek munkálják meg: három alkalommal megszántják őszi alá, bevetik, learatják és behordják. A vetőmagot mindig a használó lelkipásztor biztosítja. A rétet levágják, a szénát összegyűjtik és behordják. Ha a plébániának nincs saját birtoka, akkor a templomföldből adnak. Mindenütt van párbér: a családos gazda általában fél mérő[19] gabonát ad és készpénzben 12 dénárt. Özvegyek és földnélküliek a felét fizetik. Tüzelőről is gondoskodnak mindenütt. Tüskeváron tizenhatodot adnak. Szegényes a stóla is. Keresztelésnél általában 1 kenyér és 1 tyúk, esetleg a keresztszülőktől 1—1 dénár. Devecserben ez megváltható 25 dénáron, Kovácsiban pedig 12-n. Avatásnál 4—5 dénárt adnak. Esketésnél a legtöbb helyen 25 dénár a stóla, de Csöglén csak 15, míg Mezőlakon 50. A temetés általában 12 dénár, de Tüskeváron és Iszkázon semmit nem adnak. Vaszaron és Devecserben említés történik a virrasztásról: 12, illetve 25 dénár.

Még siralmasabb a mesterek jövedelme. A kisszőllősi paraszthäzban lakik; a napi imádkozásért és harangozásért kap házankint 1 mérő gabonát és 5 dénárt, a falutól 3 szekér tűzifát, a falu malmától másfél mérő gabonát, meg a gyerekek tanításáért 1 forintot. A bödögei mester 5 mérő gabonát kap, 5 forintot és 1 hold szántót, meg 1 szekér szénát. Egyébként az az általános gyakorlat, hogy a felét kapja, mint a pap. Ők is kapnak mindenütt elegendő mennyiségű tűzifát.

Nem beszél a jegyzőkönyv a nép szellemi életéről: se kultúrájáról, se a valláserkölcsről. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha föltételezzük, hogy nem állt az valami nagyon magas szinten.

Végezetül szabadjon felhívni az Olvasó figyelmét a pápai főesperesség 50 évvel későbbi keltezésű összeírására.[20] Az összehasonlítás további értékes következtetésekre ad lehetőséget.

A Veszprém megyében lévő Pápai Főesperesség templomainak és plébániáinak vizitációja, amit az Úr megtestesülésének 1698. évében június 3. és 12. között végzett a Császár és Király Őfelsége rendelete és Keresztély Ágost szász herceg stb. s egyben győri püspök, a mi dicső Főpásztorunk különleges megbízatása alapján Mikos Ferenc győri kanonok, a nevezett pápai főesperesség főesperese a következők szerint.

A Szentháromság nevében a hozzám legközelebb lévő faluban kezdtem el az egyházlátogatást a szent és apostoli római katolikus Anyaszentegyház üdvére.

VASZAR

Június 3-án érkeztem meg ebbe a Veszprém megyében lévő és a győri püspökséghez tartozó faluba: Vaszarra és meglátogattam annak egyházát. Senki nem tudja, hogy melyik szentnek a tiszteletére szentelték, mivel maga a templom régen tönkrement. Csak a romjai vannak meg a szétzilálódott temetővel együtt. A temetőn kívül látható valami nagyon régi kápolnarom.

A templomnak van egy gerendákra függesztett kis harangocskája a falu közepén. Van aztán egy aranyozott ezüstkehely, amit jelenleg Pápán őriznek. Van még két, csótárnak nevezett kárpit. Aztán ugyancsak két terítő. A templom közelében, attól északra egy tagban van 9 hold föld. Ettől nem messze egy újabb hold: ennek felső szomszédja egy bizonyos Őri nevezetű, alsó szomszéd pedig Büki István. Aztán 1 hold van a *Horgas*ban,[21] másik a *Szilas*ban, harmadik a *Nyár-fülde-dülü*ben, negyedik a *Csere-járóba.* Aztán a *Pap réte melyet* 4 hold, a *Répa-dülübe* egy hold. Ezeken kívül van még két kaszáló. Egyéb semmi.

Most épül alapjaiból a paplak. Ennek se szántója, se rétje nincs. A plébániát a mintegy 52 éves, katolikus Horváth Mihály licenciátus vezeti; mostanában iktatták be.

Amíg a falu bírta magát, a következő fizetést adták neki: egész hely[22] után fél mérő búzát és fél mérő rozsot; fél hely után negyed mérő búzát és negyed mérő rozsot. A zsellér negyed mérő terményt adott. A közösségtől kapott egyben 10 forintot. Ezenkívül az imént említett földekből megszántottak neki évente 6 holdat, bevetették a lelkipásztor által adott őszi vetőmaggal, learatták és behordták neki. Ugyancsak lekaszálták neki az említett rétet, összegyűjtötték és behordták a szénát.

Mivel azonban a falu nagyobbik részében elpusztult, a lakosság egyik része jelenleg is kunyhókban, másik része meg föld alatti üregekben és pincékben húzza meg magát az idők mostohasága miatt, ezért amíg a falu vissza nem nyeri eredeti jómódját, a mostani licenciátus nem a telkek szerint kapja fizetését, hanem a házaspároktól kap évente fél mérő terményt és 12 dénár készpénzt; a házas zsellérektől és az özvegyektől pedig 12 dénárt. Ugyancsak megszántanak neki az egyház földjéből 6 holdat, bevetik azt a licenciátus által adott őszi maggal, learatják és behordják neki. Levágják az említett kaszálót, összegyűjtik és behordják azt a hívek lelkipásztoruknak. Minden fogattal bíró hoz egy kocsi tűzifát. Mivel a faluban se iskola, se mester nincs, maga a licenciátus lát el minden feladatot a lehetőségek szerint.

Az említett licenciátus stólája a következő: keresztelésnél kap 1 tyúkot, 1 kenyeret, a keresztszülőktől pedig 1—1 dénárt; avatásnál 5 dénárt; esketésnél 25 dénárt; temetésnél 12 dénárt; temetési beszédért 25 dénárt; a halott melletti éjszakai virrasztásért 12 dénárt.

A plébánián 86 katolikus és 53 nem katolikus lélek van.

MEZZŐ LAK

Június 4-én látogattam meg a Veszprém megyében különböző pápai nemes urak birtokában lévő Mezző Laki egyházat. Eléggé elöregedett, de közben zsindellyel fedték be. Szentélye boltozott, hajója pedig deszkamennyezetű. A kórus fából, a szószék kőből van. Ez azonban és a sekrestye eléggé romos. Oltár nincs. A kőtoronyban van egy harangocska. Maga a templom a Boldogságos Szűz Mária születésének a tiszteletére van szentelve. Temetője sövénnyel kerített. A búcsút a védőszent ünnepén tartják.

A templomnak van egy nem aranyozott ezüstkelyhe réztányérkával. Van 2 hímzett selyemkendő, 2 terítő, 2 szőnyeg és 1 csótár. Egyébként se szántó, se rét, se egyéb javadalom.

A paplak eléggé alkalmatos. Van hozzákapcsolt kert és egy tagban 18 hold szántó: *pap földei*nek hívják. Aztán van az *Alsó-telek*ben 2 hold. Van egy négy kocsinyi szénát adó rét. A plébániát a mintegy 50 éves kálvinista prédikátor, Bátori Mihály vezeti.

Javadalma: minden szántóval bíró házaspár ad természetben 1 mérő terményt és 12 dénár készpénzt. A szántóval nem rendelkező jobbágyok negyed mérőt és 12 dénárt, a nem házasok pedig 12 dénárt fizetnek. Megszántanak néki háromszor 3 hold földet, bevetik azt az általa adott őszi vetőmaggal, learatják és behordják. Az említett kaszálót ugyancsak levágják, összegyűjtik és behordják a hívek. Hoznak elegendő mennyiségű tűzifát.

A prédikátor stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk, a keresztszülőktől pedig 1—1 dénár; avatásnál 4 dénár és 1 kenyér; esketésnél 50 dénár; temetésnél 12 dénár, halotti beszédért 25 dénár.

A falu egész telkes lakóinak a száma 31. Mindenki akatolikus.

A plébániának van egy filiája: BÉKÁS. 5 jobbágy lakik benne. Talján Sándor nemzetes úr birtoka. Se templom, se paplak nincs. A prédikátor fizetése és stólája mindenben ugyanaz, mint Mezző Lakon, kivéve a szántást és a kaszálást.

NYÁRÁD

Ugyanaznap jutottam el a Veszprém megyében lévő és a pápai váruradalomhoz tartozó faluba: Nyárádra. Megvizsgáltam a már rég összeomlott templomot, aminek csak az alapjai vannak meg. Megnéztem az összevissza temetőt is. A falu közepén gerenda haranglábon függ az egyetlen harang.

A templomnak van egy ezüstpohara, amit jelenleg Pápán őriznek. Van egy arannyal hímzett selyemkendő, meg 4 terítő. Aztán 5 hold szántó és egy kb. 5 kocsinyi szénát termő rét. Egyébként semmi. Hogy melyik szent tiszteletére épült a templom, semmit nem tudni róla.

A paplak egy nagyon szűkös kunyhó; a mintegy 65 esztendős kálvinista prédikátor, Har-

sányi Lajos lakja. Azt mondják, hogy a paplaknak se szántója, se rétje nincs.

A prédikátor fizetése: minden jobbágy ad fél mérő terményt és 12 dénárt készpénzben. Földnélküliek negyed mérőt adnak. Évente megszántanak őszi alá az egyház földjeiből 3 holdat, a prédikátor vetőmagjával bevetik, learatják és behordják. Hasonlóan lekaszálják az egyház rétjét, összegyűjtik és behordják a szénát. Mindenki tartozik hozni 1 kocsi tűzifát.

Stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk; avatásnál semmi; esketésnél 25 dénár; temetésnél 12 dénár, temetési beszédért 13 dénár. 20 lakott ház van, mindenki akatolikus.

Két leányegyház tartozik a plébániához: a néhány pápai nemes birtokában lévő Mihályháza és Derecske, mindkettő Veszprém megyében. DERECSKE teljesen elhagyatott. MIHÁLYHÁZÁN is mindössze 6 lakott ház van, egyetlen katolikuson kívül mindenki akatolikus. E két faluban se templom, se paplak, se semmiféle szántóföld nincs.

A prédikátor fizetése és stólája teljesen ugyanaz, mint föntebb Nyárádon; mégis annyi különbséggel, hogy a sajátjukból vetnek be 1 holdat a prédikátornak az általa adott vetőmaggal, azt learatják és behordják.

ALÁSONY

Ugyanaznap látogattam meg a Veszprém megyében több pápai nemes úr birtokában lévő Alásony szalmatetős egyházát a falu közepén. Szentélye boltozott, a többi része deszkamennyezetű. A szószék földből van. A templom melletti fa haranglábon függ egy kicsiny harang. A temető kerítetlen. Van 3 terítő és 1 kendő, egyéb semmi.

A paplak úgy-ahogy megfelelő. Nincs hozzá szántó vagy kaszáló. A földesurak jóvoltából van 4 hold földje. Hasonló módon van egy kaszáló a padári határban.

A prédikátor fizetése: a jelzett földekből évente megszántanak néki 2 holdat: az egyiket őszivel, a másikat tavaszival vetik be (a magot a prédikátor vagy a mester adja), learatják és behordják. Hasonlóképpen lekaszálják a hívek a nevezett rétet, összegyűjtik és behordják.

A faluban lutheránus mester van, akinek nincs más feladata, mint hogy temessen, vezesse az éneket és végezze a napi imádságot.

Fizetése: a szántóval rendelkezők adnak néki fél mérő terményt és 6 dénár készpénzt. A szántóval nem rendelkezők negyed mérőt és 6 dénárt adnak. Hasonlóképpen fizetnek a mesternek is. Ő a temetésért 12 dénárt, a temetési beszédért 3 dénárt kap.

A prédikátor stólája: keresztelésnél kap 1 kenyeret, 1 tyúkot és a keresztszülőktől 1—1 dénárt; avatásnál 4 dénárt és 1 kenyeret; esketésnél 25 dénárt; temetésnél és gyászbeszédért 15 dénárt. A fogattal bírók hoznak 1 kocsi tűzifát.

25 lakott ház van. 9 katolikus él a plébánián, a többiek valamennyien akatolikusok. Nem tudni, hogy ezt a templomot melyik szentnek a tiszteletére emelték.

DOBRON

Ugyanaznap jöttem a pápai pálos atyák birtokában lévő Veszprém megyei Dobron nevű faluba, hogy megvizitáljam templomát. Azt tartják róla, hogy Kinizsi Pál építtette alapjaiból. Nem tudni, hogy melyik szent tiszteletére emelték. Boltozott szentélyében megvan az oltár kőalapja, de oltár nélkül. A szószék kőből, a kórus fából készült, de ez félig-meddig tönkrement. Maga a templom deszkamennyezetű, egészében zsindelyezett. A sekrestye romos, a torony kőből való. A temetőnek semmiféle kerítése nincs. Fölszerelése 2 terítőből áll; se egyházi ruha, se semmi egyéb fölszerelés nincs. Bizonyos örökségből van a *Liget*ben 9 hold szántó.

A paplak egy nyomorúságos kunyhó, amiben nem lakik senki. Van azonban 16 hold szántója. Ebből 12 egy tagban van a *Tormás-telek*ben, a többi 4 meg a *Poklos-telek*ben. Van még 1, három kocsi szénát termő rétje. A nevezett földek műveletlenek. Jelenleg nincs lelkipásztor a plébánián.

Valamikor a következő javadalma volt a prédikátornak: a nevezett földekből évente megszántottak három alkalommal 4 holdat, a prédikátor által adott maggal bevetették, learatták és behordták. Ugyanígy lekaszálták a rétet, összegyűjtötték és behordták. Aztán minden egész telkes gazda adott évente 1 mérő gabonát természetben és 12 dénárt készpénzben. A fél telkes fél mérőt és 12 dénárt; a zsellér pedig negyedet és 12 dénárt.

12 lakott ház van. A 10 katolikuson kívül mindenki más akatolikus.

Stóla: keresztelésnél adnak 1 kenyeret és 1 tyúkot, a keresztszülők meg 1—1 dénárt; avatásnál 4 dénárt és 1 kenyeret; esketésnél 25 dénárt; temetésnél 12 dénárt, gyászbeszédért 25 dénárt.

CZÖGLYE

Június 5-én látogattam meg a Veszprém megyében, bizonyos praedialisták birtokában lévő Czöglye (!) falu egyházát. Kívül-belül egyaránt jó karban van; zsindelyezett. Nem tudni, melyik szent tiszteletére épült. Szentélye bolthajtásos. Oltára nincs, csak az oltár kőalapja látható. Kőből van a szószék. Gerendákból épített kettős kórusa van. A templom hajója deszkamennyezetű, a torony meg kőből való. Sövénnyel kerített temetőjében gerenda haranglábon egy közepes nagyságú harang függ. Van 1 kendő, 1 terítő, 2 közönséges kárpit, 1 önkancsó 1 tányérkával. Van aztán 6 hold szántó: kettő a temető mellett, harmadik a *Hosszú-* negyedik a *Közép-dűlő*ben, ötödik a *Marczallya-járó*ban, hatodik a *Kés-dűlő*ben. Volt egy rétje is, ami manapság már elnádasodott, így használhatatlan.

A jó karban lévő paplakot Veres Marty Mihály prédikátor lakja. Ehhez se szántó, se rét nem tartozik.

Fizetése: a nevezett egyházi földekből megszántanak neki 3 holdat, a prédikátor által adott őszi vetőmaggal bevetik, learatják és behordják

maguk a hívek. Mivel a plébániához még másik négy falu tartozik leányegyházként, így a prédikátor fizetése 25 mérőnyit tesz ki összesen innen meg a filiákból. Készpénzt itt is, meg a filiákban is 15 dénárt kap házankint.

Stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk, meg a keresztszülőktől 1—1 dénár; avatásnál 4 dénár; esketésnél 15 dénár; temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 3 dénár. A filiákban ugyanezt kapja. Minden fogatos hoz 1 kocsi tűzifát.

22 lakott ház van itt. A filiákban pedig: Kis és Nagy Piriten, Egerallyán és Adorjánon összesen 15. Itt és a filiákban az egyetlen katolikuson kívül mindenki akatolikus.

FÖLSŐ ISZKÁZ

Ugyanaznap látogattam meg a Mindszentek tiszteletére szentelt, a pozsonyi klarissza apácák birtokában Fölső Iszkázon lévő templomot, Veszprém megyében. A templom jó karban van. Boltozott szentélye közepén áll a kőoltár a Mindenszentek képével. A hajó deszkázott mennyezetű. A déli oldalon egy majd később fölépítendő oltár kőalapja van. Szószéke kőből, kórusa fából és deszkából. Az evangéliumoldalon a falba vésve van az Oltáriszentség őrzésére szolgáló alkalmas és megfelelően díszített hely. Van keresztkút és anyakönyv is. A templom mindkét oldalán van egy-egy jól boltozott kápolna. Oltár még nincs bennük, csak azok kőalapja. A kőből épített toronyban található a Mindenszentek tiszteletére öntött régi harang. A temető fallal kerített, a templom maga zsindelyezett. A búcsút a védőszent ünnepén tartják.[23]

Fölszerelése a következő: egy aranyozott ezüstkehely ugyancsak aranyozott ezüsttányérkával. Két miseruha stólával és manipulussal: az egyik fekete, a másik meg fehér bársony. Egy szakadozott miseing a vállkendőjével. 2 öv, 2 antipendium (ezek egyike sárga selyem), 1 karing, 1 misekönyv, 1 oltárkő, 1 vélum, 2 kendő (az egyik arannyal átszőtt, a másik török), 3 terítő, 2 palla, 1 kehelykendő, 1 kehelyabrosz, 1 kéztörlő kendő, 2 csengettyű, 2 önkancsó óntányérkával, 1 körmeneti zászló (az egyik oldalán a Mindenszentek, a másikon meg Szent István király képével), 4 fa gyertyatartó, 1 feszület. Vannak szent olajok, de az olajosszelence a plébános úré.

A templom javadalma: Tornaj Imre végrendeletileg hagyott 5 hold földet: egy a *Kerikharasztban*, kettő az *Erdőharaszt-dűlőben*, egy a *Tiloserdőn*, egy meg a *Tokajhatár Golya nevű telekben*. Aki ezeket használja, holdankint fizet a templomnak egy mérő gabonát. Van a híveknél kamatra kihelyezett 40 tallérja. Évente egy tallér kamatot fizetnek 10 talléronkint.

A paplak jó beosztású; van két, sövénnyel kerített kertje, 16 hold szántó és 1 kis rét. A Somlón van egy szőlő, amit a hívek művelnek meg.

A plébános úr javadalma: évenkint megszántanak néki három alkalommal 2 hold földet, elvetik őszivel (a vetőmagot a plébános úr adja), learatják és behordják. A nevezett rétet levágják, az innen származó szénát összegyűjtik és behordják. Minden, szántóval bíró gazda ad fél mérő terményt és 20 dénárt készpénzben. A szántóval nem bírók negyed mérőt és 10 dénárt adnak, az özvegyek pedig ötöt. Tizenhatodot kap a terményekből. Egy zsellér van, aki évente 1 kappant és 50 dénárt fizet. Minden fogattal bíró házaspár hoz 1 kocsi tűzifát.

A plébános úr stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk, avatásnál 5 dénár, esketésnél 25 dénár, temetésnél semmi, gyászbeszédért 25 dénár, szentmiséért 25 dénár.

14 egész hely van a faluban. 1 beszármazott akatolikuson kívül mindenki más katolikus.

A plébániát tisztelendő Fekete Gergely úr vezeti, mintegy 45 éves. Bölcseletet és 3 év teológiát végzett pazmanita; magyar. Hívei dicsérik életvitele miatt, és hogy jól és mindenféle huzakodás nélkül végzi egyházi teendőit.

Jelenleg nincsen mester a plébánián, pedig iskola van, nincs viszont fölszerelése. A mester fizetése ez: minden szántóval bíró házas ad negyed mérő gabonát és 5 dénárt. A szántóval nem rendelkezők nyolcad mérőt és fél garast fizetnek. Harangozásért a tizedszedés idején kap páronkint 1—1 kéve gabonát. Temetés, harangozás, virrasztás címén kap 17 dénárt. A közösség ad neki 2 kocsi tűzifát.

Négy falu tartozik hozzá leányegyházként; éspedig: Közép Iszkáz, Alsó Iszkáz, Csősz és Kis Szőlős.

ALSÓ ISZKÁZ

Ugyanaznap látogattam meg Veszprém megyében nemes Martonfay István nemzetes úr birtokában lévő Alsó Iszkáz templomát. Szent Miklós püspök-hitvalló tiszteletére szentelték, búcsúját a védőszent napján[24] ünneplik. A templom néhai Horváth Miklós úr és a lakosság buzgóságából és adományaiból épült 1673-ban. Zsindelyezett, egészében boltozott. Kőoltárán a védőszent képe látható. Kőtornyában van a nem megáldott és nem valami nagy harang. Kórusa fából, szószéke kőből. A temetőt karókkal kerítették.

A templom fölszerelése: volt egy aranyozott ezüstkehely ugyanilyen tányérkával, amit azonban mintegy öt esztendeje az akkori plébános, Pongrácz Ádám magával vitt a veszprémi egyházmegyében lévő Igalra. Ugyancsak elvitt egy oltárkövet is. Hogy aztán onnan hová került a kehely, a tányérka meg az oltárkő, azt csak az Isten tudja. Talán meg kelle kérdezni az ügyben az egyházmegye püspökét. Pillanatnyilag van a templomnak egy piros quinett miseruhája stólával és manipulussal. 1 öv, 1 miseing vállkendővel, 1 karing, 3 arannyal hímzett és 3 török kendő, 2 kehelykendő, 1 kehelyabrosz, 1 misekönyv, 4 terítő, 1 antipendium valami erős török anyagból, 1 csengettyű, 1 kis festett vászonkendő a szószékre. Van aztán egy láda a ruhák és a fölszerelés tárolására. 4 pirosra festett fa gyertyatartó. 2 körmeneti zászló: az elsőn egyik oldalt Szűz Mária, másik oldalán meg Szent Zsuzsanna képével; a másikon meg egyik oldalt ugyancsak Szűz Mária képe, másik oldalt meg Szent Miklós

püspök-hitvalló képe látható. Van még 2 ónkancsó ugyancsak óntányérkával.

Javadalma nincs; van viszont 57 tallér kihelyezett pénze a híveknél. 10 talléronkint fizetnek 1 tallér kamatot.

A plébános úr fizetése és stólája ebben a filiában is ugyanaz, mint föntebb Felső Iszkázon. Mindenki katolikus. Egyébként 19 lakott ház van a faluban.

KÖZÉP ISZKÁZ

Még ugyanaznap átjöttem a föntebb nevezett Martonfay István nemzetes úr birtokában lévő Veszprém megyei faluba: Közép Iszkázra. Se templom, se paplak nincs.

A plébános úr fizetése és stólája mindenben ugyanaz, mint Felső Iszkázon; mégis annyiban eltér attól, hogy nem őszi, hanem tavaszi alá szántanak az itteni hívek 2 holdat, amit el is vetnek a plébános úr által adott vetőmaggal. Learatják és behordják a termést. 5 lakott ház valamennyi lakója katolikus.

KIS SZŐLŐS

Ugyanaznap vizitáltam a kisszőlősi egyházat. Veszprém megyében van, a pozsonyi klarissza apácák birtokában. A templom Szent Márton püspök-hitvalló tiszteletére szentelt. Zsindelyezett, egészében bolthajtásos, mindenben megfelelő. A temetőt sövénnyel kerítették. Különböző képekkel díszített oltára van. A szószék kőből, a kórus fából készült. Kőtornyában a védőszent tiszteletére szentelt harang függ.

Az egyház fölszerelése és javadalma a következő: van egy aranyozott rézkehely aranyozott réztányérkával, 2 kehelyabrosz, 1 kehelykendő, 1 burza, 2 palla, 7 kendő, 3 oltárterítő, 1 piros selyemkendő, 1 különféle színre hímzett antipendium, 1 különféle színekkel és arannyal hímzett selyem miseruha stólával, manipulussal és övvel, 1 miseing vállkendővel, 1 karing. Aztán van egy nagy hímzett török selyemkendő és 3 kisebb hímzett kendő. Van még 1 misekönyv, 1 fafeszület, 4 fa gyertyatartó; 2 kisebb kendő, hogy a pap mise közben megtörölhesse az ujjait. Aztán egy rézedény a szenteltvíznek. 2 ónkancsó ugyancsak óntállal. 1 csengettyű, 1 oltárkő, 1 körmeneti zászló. Ennek egyik oldalán a Boldogasszony, másik oldalán meg Szent Miklós püspök-hitvalló képe látható. Van 1 hold föld a *Hosszú-völgy*ben, meg egy két kocsinyi szénát hozó rét.

Ennek a filiális templomnak nincs másféle javadalma, mint a különféle hagyatékokból származó és a híveknek kölcsönbe kiadott 30 forintja, ami után évente 3 forint kamatot fizetnek.

A templom búcsúját a védőszent ünnepén[25] tartják.

A plébános úr fizetése és stólája mindenben megegyezik Felső Iszkázéval; mégis annyi eltéréssel, hogy a nevezett rétet a hívek lekaszálják és beszállítják a plébános úrnak.

Van saját mesterük, a katolikus Toronyi János. Mivelhogy a faluban nincs iskolaépület, meg paplak se, ezért a mester egy elhagyott parasztházban lakik. Fizetése: a harangozásért és a napi imádkozásért kap házankint negyed mérő gabonát és 5 dénár készpénzt. A falu malmától másfél mérőt kap. A falu ad neki 3 kocsi tűzifát. Minden gyerek tanításáért 1—1 forintot kap.

Jelenleg 23 lakott ház van; mindenki katolikus.

CSŐSZ

Még ugyanaznap meglátogattam a pozsonyi klarissza apácák Veszprém megyei birtokában lévő Csősz falu templomát. Mindenszentek tiszteletére emelték. Szalmával fedett, egészében boltozott. Oltárképe Krisztus Urunk keresztről való levételét ábrázolja. Szószéke kőből, kórusa fából való. Kőtornyában egyetlen kicsiny harang függ. A temető sövénnyel kerített. A búcsút a védőszent ünnepén tartják.

Jövödelme és fölszerelése a következő: van egy aranyozott ezüstkehely ugyanilyen tányérkával, 1 kehelyabrosz, 2 kehelykendő, 3 palla, 1 burza, 2 arannyal átszőtt és 1 egyszerű selyemkendő, 1 terítő, 2 kendő, 1 fehér selyem miseruha stólával, manipulussal és övvel, 1 miseing vállkendővel, 1 karing, 1 misekönyv, 1 feszület, 4 fa gyertyatartó, 1 színes antipendium, 2 ónkancsó ugyancsak óntányérral, 1 láda a fölszerelés tárolására. Se szántója, se rétje nincs. Van 42 tallérja a híveknél kölcsönbe kiadva; 10 talléronkint fizetnek kamatba egyet. Van aztán még egy körmeneti zászló is: egyik oldalán Szent László király, a másikon meg a Mindenszentek képe látható.

Se paplak, se iskola nincs, de még mester se. A plébános úr fizetése és stólája mindenben megegyezik a fentebb Felső Iszkáznál írottakkal. Mindenki katolikus.

TÜSKEVÁR város

Június 6-án érkeztem meg Tüskevárra. A győri püspökséghez tartozik Veszprém megyében. A plébániatemplom régen elpusztult, csak a falak állanak. A templom földjeit és rétjeit a pálos atyák birtokolják, mivel ez a templom valamikor az ő birtokukon épült. Nem tudni, hogy kinek a tiszteletére szentelték.

Azt mondják, hogy a templomnak már régtől fogva nem volt se fölszerelése, se egyházi ruhái, se javadalma. Nemrégiben vettek a hívek saját költségükön egy aranyozott ezüstkelyhet ugyanilyen tányérkával, valamint a misézéshez szükséges többi fölszerelést is. Az idők mostohasága miatt azonban mindezt nem itt tartják, hanem Sümegen őrzik. Van még ezenkívül egy nemrégiben vett és biztos helyen őrzött harangjuk is, amit még nem áldattak meg. Ugyancsak Sümegen van elhelyezve 4 körmeneti zászlajuk. Egyébként aztán semmi másuk nincs.

A paplak úgy-ahogy megfelelő. Jelenleg Babos János katolikus licenciátus lakik benne. Itt szokta végezni teendőit. A paplakhoz semmiféle szántó vagy rét nem tartozik.

A licenciátus javadalma: a hívek megszántanak neki évente a *Kis Genyő-i* határban az ottani templom földjeiből két holdat, bevetik a licenciátus által adott őszi vetőmaggal, learatják és be is hordják. Hasonlóan megszántanak egy holdat tavaszi alá, ezt is learatják és behordják. A romtemplom rétjét Genyőben ugyancsak lekaszálják, összegyűjtik és behordják a hívek. Minden, szántóval bíró jobbágy ad évente természetben egy fél mérő gabonát és 20 dénárt készpénzben. A szántóval nem rendelkezők negyedet és 25 dénárt fizetnek. Fogatosok hoznak 1 kocsi tűzifát.

A licenciátus stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk, avatásnál 5 dénár, esketésnél 25 dénár, temetésnél semmi, búcsúztatóért 25 dénár.

Mind borból, mind a terményekből kap tizenhatodot. Jelenleg se iskola, se mester nincsen.

18 lakóház van a városban, mindenki katolikus.

Van egy filiálisa: K I S G E N Y Ő (!), ugyancsak a győri püspökséghez tartozik Veszprém megyében. A templomnak nagyon régtől csak a romjai vannak meg. Nem tudni, hogy kinek a tiszteletére épült. Nagyon régi a temető. Se fölszerelés, se javadalom nincs, kivéve mégis a 8 hold egy tagban lévő szántót és 1 rétet.

A licenciátus fizetése és stólája ugyanaz, mint föntebb Tüskeváron. 11 lakott ház van, mindenki katolikus.

NAGY SZŐLŐS

Ugyanaznap vizitáltam meg a nagyszőlősi templomot. A falu Veszprém megyében van, Zichy Imre gróf úr birtoka. A falun kívül egy kis dombocskán áll a Szent György vértanú tiszteletére szentelt templom. A katolikusok a védőszent napján[26] szokták megtartani a búcsút.

A templom nagyjából rommá lett. A bolthajtásos szentélye még úgy-ahogy megvan. Van kőből való oltáralap és szószék. Kórusa teljesen összeomlott, hiányzik a hajó mennyezete is. Kőtornyában egyetlen harangocska függ, míg egy másik a falu közepén lévő haranglábon van. A temetőnek valamikor falkerítése volt, ennek azonban ma már csak az alapjai látszanak. Semmi más fölszerelése nincs, mint egy kehely gyanánt szolgáló pohár, aminek az alsó része rézből van, teteje meg ezüstből. Minden értéke és fölszerelése elégett a háborús zűrzavarok idején. Maga a templom cserépfedelű volt, de ma már nagyon romladozott.

Egyéb javadalma nincs, mint az egy tagban lévő 6 hold szántó a *Völgyfölöt*. Aztán van egy kicsiny kaszáló a templomföldek végében.

A paplak egyébként úgy-ahogy rendezett, de se szántó, se kaszáló nem tartozik hozzá. Szabó György lutheránus prédikátor lakja.

Fizetése így alakul: mivel a paplakhoz se rét, se szántó nem tartozik, ezért a nevezett egyházi földekből évente megszántanak néki 3 holdat, bevetik a prédikátor által adott őszivel, aztán a terményt learatják és behordják. Hasonlóan az említett rétet is lekaszálják, összegyűjtik és behordják a hívek. 7 forint 50 dénár készpénzt kap a közösségtől. Minden, szántóval bíró lakos fizet természetben fél mérő gabonát, a többiek meg negyedet. Fogatosok hoznak 1 kocsi tűzifát. A terményekből tizenhatodot kap. A hívek művelik meg a plébánia Somlyón lévő kis szőlejét.

Stóla: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk, valamint a keresztszülőktől 1—1 dénár; avatásnál 5 dénár és 1 kenyér; esketésnél 25 dénár; temetésnél 12 dénár; gyászbeszédért 13 dénár.

20 lakott ház van; öt katolikuson kívül mindenki más akatolikus.

V E C S E község tartozik hozzá filiálisként Vecse megyében. Praedialisták lakják. A falu közepén van a szalmával fedett kicsiny templom. Nem tudni, hogy kinek a tiszteletére épült. Semmije nincs. A temető kerítetlen. A templom melletti gerenda haranglábon függ az egyetlen kicsiny harang.

A prédikátor fizetése és stólája mindenben ugyanaz, mint Nagy Szőlősön, kivéve hogy nem szántanak és kaszálnak neki, mivel itt se paplak, se szántó, se kaszáló nincsen.

9 lakott háza van; a 9 katolikuson kívül mindenki akatolikus.

DEVECSER város

Ugyanaznap átmentem Devecser városba, ami Veszprém megyében van és a pápai várbirtokhoz tartozik. Se katolikus, se akatolikus templom nincs. A földesúr engedélyével a vár egyik termében szokták tartani a katolikusok a vallásgyakorlataikat. Emberemlékezet óta nincs templom. Így aztán se egyházi ruha, se fölszerelés nincs. Közben a lakosság szerzett 4 körmeneti zászlót, amit a várban őriznek. Van még négy török kendő meg egy terítő.

A paplak eléggé kényelmes, de nincs se szántója, se kaszálója. Horváth István katolikus licenciátus lakja.

Ezt a fizetést kapja a katolikus hívektől: évente ad neki a közösség 12 és fél mérő terményt, meg 35 forint készpénzt. Mivel a paplakhoz nem tartozik szántó és kaszáló, ezért Kun János intéző úr a saját jószántából megszántat neki 2 holdat: egyet őszi, egyet meg tavaszi alá, bevetteti a licenciátus által biztosított vetőmaggal, gondoskodik annak a learatásáról és behordásáról. Szokott neki adni egy rétet is, aminek levágására köteles kimenni a katolikus hívek közül 10 kaszás; ugyancsak a hívek tartoznak összegyűjteni és behordani is. 12 kocsi tűzifát is kap.

A licenciátus stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk vagy ehelyett 25 dénár; avatásnál 4 dénár és 1 kenyér; esketésnél 25 dénár; temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 25 dénár, halott melletti virrasztásért 25 dénár, harangozásért ugyancsak 25 dénár.

99 lakott ház van a városban; katolikusok és akatolikusok lakják. A katolikusok száma 128, a többiek valamennyien evangélikusok.

Nb! A városban meg tudna élni egy papi személy, kellene is magában a városban és a környéken lévő katolikusok ellátására.

Emberemlékezet óta nincs evangélikus templom, hanem a közösség telkén van egy paraszthaz módjára épített alkalmatosság, amelyben

Galambos István lutheránus prédikátor végzi a gyakorlatot; itt is lakik; a telekhez se szántó, se rét nem tartozik.

Fizetése: az evangélikus közösség gondoskodik részére minden évben 3 hold földről; ezt háromszor megszántják, bevetik (a magot a prédikátor adja), learatják és be is hordják. Hallgatósága jóvoltából van egy kis rétje is. Ennek levágásához adnak 10 kaszást; összegyűjtik és hazaviszik az itt termett szénát. Kap híveitől 20 mérő terményt és 40 forint készpénzt, valamint elegendő tűzifát.

Stólája: keresztelésnél 1 kenyér, 1 tyúk és minden keresztszülőtől 1—1 dénár; avatásnál 4 dénár és 1 kenyér; esketésnél 25 dénár.

A prédikátornak van mestere, aki parasztházban lakik. Az evangélikus gyülekezettől a következő fizetést kapja: adnak néki évente 10 forintot, 8 mérő terményt, elegendő tűzifát és temetésnél 12 dénárt.

AYKA (!)

Június 7. napján jöttem Ayka (!) faluba. Több nemes birtoka, Veszprém megyében. Meglátogattam egyházát, amiről nem lehet tudni, hogy kinek a tiszteletére épült. Az elmúlt viharos időkben a tatárok fölégették. Csak a falai maradtak fenn, tetőzete nincs. A torony kőből, a szentélye boltozott. Megvan az oltár alapja. Temetője kerítetlen. Se fölszerelés, se egyházi ruhák nincsenek. Egyetlen, közepes nagyságú harangja a temetőn kívül gerendákból ácsolt haranglábon függ. Nemrégen vették a hívek. Megáldatlan. Van egy ónpohár és 8 hold szántó.

A paplak úgy-ahogy megfelelő. Ziray Mihály lutheránus mester lakja. Se szántó, se kaszáló nincs.

A nevezett mester javadalma a következő: az említett egyházi földekből megszántanak neki 4 holdat; bevetik az általa biztosított vetőmaggal, ezt le is aratják és behordják. Minden házaspár ad fél mérő terményt és 25 krajcár készpénzt. A nem házasok és özvegyek 12 dénárt fizetnek. A fogatosok hoznak egy kocsi tűzifát. Temetésnél kap stólaként 12 dénárt, gyászbeszédért 13 dénárt.

23 lakott ház van, 3 katolikuson kívül mindenki akatolikus.

POLYÁN

Ugyanaznap látogattam meg a polyáni templomot, Veszprém megyében. Mintegy 41 esztendeje épült a falu közepén. Szalmatetős. A falu a ciszterci atyák birtokában van. Nem tudni, hogy kinek a tiszteletére szentelték. Nincs mennyezete. Szószéke kőből, kórusa fából készült. A falun kívül domboldalban van a temető, kerítés nélkül. A falu közepén gerendákból ácsolt haranglábon függ a harangocska. Egyetlen szőnyegen kívül más semmi nincs.

A paplak úgy közepesen megfelelő. Két hold föld tartozik hozzá: egyik a *Kender-telek*ben, másik a *Felső-Mezző*ben. A *Középső-Mezző*ben van egy rét. Az említett házban Némety György lutheránus prédikátor lakik.

Fizetése: Évente felszántanak néki 1 holdat, bevetik őszivel (a magot ő adja), learatják és behordják a hívek. A szántóval bírók adnak néki fél mérő terményt és készpénzben 12 dénárt. A szántóval nem rendelkezők negyed mérőt és 6 dénárt fizetnek. Mindenki hoz 1 kocsi tűzifát.

Stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk; avatásnál 5 dénár; esketésnél 35 dénár; temetésnél 6 dénár, gyászbeszédért 6 dénárt kap.

12 lakott ház van, mindenki akatolikus.

NOSZLOP

Ugyanaznap vizitáltam a Veszprém megyében lévő noszlopi egyházat. A falu több nemes birtokában van. Templomáról nem tudni, hogy kinek a tiszteletére épült. Az egész bolthajtásos, szószéke kőből, kórusa fából és deszkából készült. A kőtoronyban van egy megáldatlan kicsiny harang. A temetőnek palánkkerítése, a templomnak zsindelyezett teteje van.

Nincs birtoka, se fölszerelése; mindössze egy ónpohár és egy csótár. 4 hold szántója van a *Pap földe Szer*ben.

Maga a paplak úgy-ahogy megfelelő. Kiskomáromy György prédikátor lakja. A paplakhoz nem tartozik se szántó, se kaszáló.

A következő javadalma van a prédikátornak: Az egyik évben az egyház 4 holdját szántják föl a hívek, bevetik a prédikátor által adott őszi vetőmaggal, learatják és behordják; a másik évben a hívek gondoskodnak másik 4 holdról, amit ugyanúgy ellátnak. Kötelesek gondoskodni egy kaszálóról is, amit levágnak, összegyűjtenek és behordanak. A lakosság ad neki évente 15 mérő terményt és 7 forint készpénzt, valamint a fogatosok hoznak neki egy kocsi tűzifát.

Stóla: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk; avatásnál 5 dénár és 1 kenyér; esketésnél 25 dénár; temetésnél 12 dénár; gyászbeszédért 25 dénár.

12 lakott ház van, 11 katolikus mellett a többiek akatolikusok.

KUPP (!)

Ugyanaznap látogattam meg a kuppi egyházat. Veszprém megyében van és a pápai várbirtokhoz tartozik. Nem tudni, hogy kinek a tiszteletére szentelték. Belül igen romladozott, tetőzete siralmas, mennyezete nincs. Kőtornyában megáldatlan harangocska függ. Szószéke fából. Temetője pusztán egy kicsiny szakaszon van sövénnyel kerítve. Van 1 terítője. 6 hold szántó, 1 rét és semmi más.

A paplak úgy-ahogy rendezett, de nem tartozik hozzá se szántó, se kaszáló. Ráczkevey István református prédikátor lakik benne.

Fizetése: a nevezett egyházi földekből évente megszántanak neki 3 holdat, bevetik őszivel (a magot ő adja), learatják és behordják. A templom említett rétjét levágják, összegyűjtik és behordják. Minden házas ad évente fél mérő ter-

ményt, készpénzben meg 25 dénárt. Szükséglete szerint kap tűzifát.

Stóla: keresztelésnél 1 kenyeret és 1 tyúkot kap; avatásnál 5 dénárt, esketésnél 25 dénárt, temetésnél 12 dénárt, gyászbeszédért meg 13-t.

20 lakott ház van; 4 katolikus mellett mindenki más akatolikus.

KÉTT TORNYÚ LAK

Június 9-én érkeztem meg a Veszprém megyében bizonyos pápai nemesek birtokában lévő Kétt Tornyú Lakra. Egyházát a háborúskodások idején az ellenség fölégette, mostanában zsindelyezték újra. Kőtornyában kicsiny megáldatlan harang függ. Temetőjének nincs kerítése. Se fölszerelése, se tartozéka nincs. A hívek nem tudják, hogy kinek a tiszteletére szentelték. A paplak megfelelő állapotban van; szántója nincs, viszont van egy darabka kaszálója.

Az itteni kálvinista prédikátor — Némethy István — fizetése a következő: mivel a nevezett paplakhoz semmiféle szántó nem tartozik, azért a hívek gondoskodnak neki 2 hold földről, amit megszántanak, bevetnek az általa adott őszi vetőmaggal, aztán learatják és behordják. Házankint kap természetben fél mérőt és 20 dénár készpénzt. A zsellérek viszont 12-t adnak. Ezenkívül a fogatosok hoznak 1 kocsi tűzifát.

Stólája: keresztelésnél 12 dénár, avatásnál 5 dénár, esketésnél 25 dénár, temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 13 dénár.

16 lakott ház van. Egyetlen katolikus mellett mindenki akatolikus.

Van a plébániának egy filiája: D Á K A. Veszprém megyében van, Botkainé asszony birtoka. A templomot nemrégen tataroztatta az említett földbirtokosnő, tetőzetét zsindellyel fedette. Kőből való a torony. A temető kerítetlen. A falu közepén gerendákból ácsolt haranglábon függ az egyetlen kicsiny harang. Nem tudni, hogy a templom kinek a tiszteletére épült. Se fölszerelése, se birtoka nincs.

A faluban nincs paplak. A prédikátor stólája és fizetése ugyanaz, mint Kétt Tornyú Lakon.

Mindössze 5 lakóház van, pusztán akatolikusok lakják.

KOVÁCHY (!)

Ugyanaznap vizitáltam meg a Veszprém megyében Somodyi Ádám úr birtokában lévő Kováchy templomát. A háborúskodások óta teljesen romos. Csak a falai és a kőtornyocska van meg. Nem tudják, hogy kinek a tiszteletére szentelték. A temetőnek semmiféle kerítése nincs. A temetőn kívül van a gerendákra függesztett kicsiny harang. Nincs szántó, rét, javadalom. Ami fölszerelése volt, a háborúban az is megsemmisült.

A paplak eléggé megfelelő, van 6 hold szántója, de nincs hozzá kaszáló. Aristay Péter kálvinista prédikátor látja el.

Fizetése: évente 3 holdat szántanak meg néki a hívek. Bevetik ezt a prédikátor által adott őszi vetőmaggal, learatják és behordják. Aztán mivelhogy nincs kaszálója, gondoskodnak néki 3 kocsi szénáról. Minden házaspártól kap fél mérő terményt természetben, és 25 dénár készpénzt. A zsellérek negyed mérőt, illetve 12 dénárt adnak. Fogatosok hoznak egy kocsi tűzifát.

Stóla: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk vagy helyettük 12 dénár, avatásnál semmi, esketésnél 25 dénár, temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 13 dénár.

15 lakott ház van; az egyetlen katolikus kivételével mindenki akatolikus.

A plébániához filiaként Nóráp tartozik.

NÓRÁP

Ugyanaznap vizitáltam a Veszprém megyei, Kreznavitz Mihály birtokában lévő Nóráp egyházát. Nem lehet tudni, hogy kinek a tiszteletére szentelték. Boltozott szentélyében megvan az oltár kőalapja; kőből van a szószék; kórusa teljesen elpusztult; kőtornyában egy harangocska függ. Tetőzete szakadozott. Van egy hozzáépített kápolna. Sem ennek, sem a templomnak nincs mennyezete. Temetőjének valamikor falkerítése volt, ennek azonban pusztán az alapjai vannak meg. Azt mondják, hogy a templomnak nincs szántója és kaszálója, nincs jövödelme és nincs fölszerelése.

Paplak sincs. A prédikátor stólája és fizetése ugyanaz, mint Kováchyban. 7 lakott ház van, mindenki akatolikus.

TEVEL[27]

Június 10-én néztem meg a Vecse megyében lévő Tevel egyházát. A falu bizonyos prédialisták birtokában van. Nem tudhattam meg, hogy a templomot kinek a tiszteletére szentelték. Zsindelyezett, szentélye boltozott, a hajónak nincs mennyezete, kórus sincs, szószéke kőből való. Temetője kerítetlen. Van aztán a temetőn kívül gerenda haranglábon egy kicsiny harang. Egyébként se szántó, se kaszáló, se fölszerelés és jövedelem se.

A paplak eléggé alkalmatos, de nincs szántója és rétje. Rajkovics Gergely prédikátor látja el a plébániát.

A következő fizetést kapja: Mivel saját plébániai szántója és rétje nincs, ezért a hívek gondoskodnak néki évente 2 hold szántóról. Megszántják, elvetik a prédikátor által biztosított vetőmaggal, learatják, majd behordják. Kap ezenkívül híveitől 3 kocsi szénát. Adnak még összesen 15 mérő gabonát, 10 forint készpénzt és elegendő mennyiségű tűzifát.

Stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk; avatásnál 5 dénár; esketésnél 25 dénár; temetésnél 12 dénár; gyászbeszédért kap 13 dénárt.

20 lakott ház van. A 6 katolikus lelken kívül mindenki más akatolikus.

Leányegyházként Tapolczafő tartozik hozzá.

TAPOLCZAFŐ

Ugyanazon a napon jöttem a Vecse megyebeli, bizonyos prédialisták birtokában lévő Tapolczafő nevű faluba. Temploma régen elpusztult, csak a romjai láthatók. Nem lehetett megtudni, hogy kinek a tiszteletére szentelték. Temetőjének semmiféle kerítése nincs. A temetőn kívül gerenda haranglábra függesztett kicsiny harang van. Se szántó, se kaszáló, de jövedelem és fölszerelés sincs.

A prédikátor fizetése ez: összesen kap 2 mérő gabonát és 2 forint készpénzt. És mivel se szántó, se kaszáló nincs, a közösség biztosít néki évente 1 holdat, amit megszántanak, bevetnek az általa adott maggal, learatnak és behordanak. Hasonló módon szoktak adni néki a sajátjukból egy kis rétet is, amit levágnak és behordanak.

Stólája: keresztelésnél 12 dénár, avatásnál semmi. Esketésnél 25 dénár, temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 13 dénár.

6 lakott ház van. A 3 katolikus lelken kívül mindenki más akatolikus.

GYIMÓT

Még ugyanaznap megvizitáltam a pápai vár birtokában lévő Veszprém megyei Gyimót templomát, ami Szent András tiszteletére épült. Régtől romos állapotban van, alig valami maradt meg a falakból és a kőtoronyból. Ebben van felfüggesztve 1 kicsiny harang. Temetője kerítetlen. Két terítőn kívül semmi mása nincs. Búcsúnapját a védőszent ünnepén[28] szokták megtartani.

Úgy-ahogy megfelelő a paplak. 6 hold földje van: egy a *Zide-dűlő*ben, másik a *Hosszú-dűlő*ben, harmadik a *Szavora-dűlő*ben, aztán kettő a *Magas-hegy*en, a hatodik pedig a *Kert-alatt*. Van egy rétje a *Füzes*ben. Pogardy Mihály prédikátor működik itt.

Fizetése: évente megszántanak néki 3 holdat, ezt bevetik a prédikátor adta őszi vetőmaggal, learatják és behordják. Ezenkívül kap természetben 15 mérő gabonát és 15 forintot, valamint annyi tűzifát, amennyire szüksége van.

Stólája a következő: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk vagy ehelyett 12 dénár; avatásnál 4 dénár; esketésnél 25 dénár; temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 13 dénár.

20 lakott ház van. 10 katolikus lelken kívül valamennyien akatolikusok.

Leányegyházként ide tartozik Bödöge.

BÖDÖGE

Ugyanaznap jöttem át a Veszprém megyében több pápai nemes úr birtokában lévő Bödögére. Templom nincs, nem is volt soha. Így paplak sincs. A vallásgyakorlatot bizonyos parasztházban tartják. Mivel a falu felerészben kálvinista, felerészben lutheránus: a lutheránusok saját mestert tartanak, a kálvinistáknak a gyimóti prédikátor szolgál.

A kálvinista prédikátor fizetése a következő: nem szántanak és nem kaszálnak neki, hanem kap 6 mérő gabonát és 6 forint készpénzt. Stólája mindenben azonos a gyimótival.

A lutheránus mester a következő fizetést kapja: terményben 5 mérőt, készpénzben 5 forintot. Megszántanak neki 1 holdat, bevetik az általa adott őszivel, learatják és behordják. A lutheránus közösség ad neki 1 kocsi szénát.

Stólája: temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért meg 13 dénár.

A keresztelést és az esketést a nevezett prédikátor végzi.

10 lakott ház van. Egyetlen katolikuson kívül mindenki más akatolikus.

CSOTT

Június 11-én jöttem Csottra, ami Veszprém megyében van és a pápai váruradalom birtoka. Templomát a háború idején egészen fölégették a tatárok, csupán a falak állanak. Nem tudni, hogy kinek a tiszteletére építették. Temetőjének semmiféle kerítése nincs. A templomnak van egy régi szőnyege. Van aztán 2 hold szántó és egy kis kaszáló, aztán semmi más. Van egy gerendákra függesztett kis harang.

Maga a paplak megfelelő, de nincs se szántója, se kaszálója. Csöndér Gergely lutheránus mester vezeti a plébániát.

Fizetése: a nevezett templomföldből évente megszántanak néki 1 holdat, bevetik a mester adta maggal, learatják és behordják. Hasonlóképpen levágják a rétet, összegyűjtik és behordják. Minden házas ad fél mérő terményt, meg 25 dénár készpénzt. A zsellérek 12-t fizetnek. Fogatosok hoznak 1 kocsi tűzifát.

Stólája: temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért meg 13.

16 lakott ház van. 12 katolikus mellett mindenki más akatolikus.

TESZÉR

Még ugyanaznap átmentem a Veszprém megyei Teszérre, ami a pápai váruradalom birtoka. Temploma régtől romokban hever, csak a falak vannak meg. Temetőjének semmiféle kerítése nincs. Azt mondják, hogy a templomnak nincs semmije. Csupán a temetőn kívül, gerenda haranglábon van egy harangocska.

A paplak egy rozoga kunyhó, bizonyos lutheránus mester lakja. Ennek a házacskának semmiféle tartozéka nincsen.

Fizetése a következő: mivel semmi szántója vagy kaszálója nincs, azért a hívek a sajátjukból szántanak meg néki 1 holdat, amit bevetnek az általa adott maggal, learatják és behordják a termést. Kap tőlük 2 kocsi szénát. Minden jobbágy fizet fél mérő gabonát és 15 dénár készpénzt, a zsellérek meg negyedet és 12 dénárt. Fogatosok hoznak 1-1 kocsi tűzifát. Stólaként kap temetésnél 12 dénárt, gyászbeszédért meg 13-at.

10 lakott ház van. A 3 katolikus mellett mindenki más akatolikus.

VANYOLA

Még ugyanaznap átjöttem a Veszprém megyében és a veszprémi püspökség birtokában lévő Vanyolára. Csak a régen összeomlott egyház romjai láthatók. Hogy kinek a tiszteletére épült, nem lehet tudni. Maga a temető is elhanyagolt. Ezen kívül fa haranglábon függ egy kis harangocska. Semmi más nincs. Paplak se. Így aztán a Nagyfödimesi Gergely nevű lutheránus prédikátor egy bizonyos parasztházban lakik; ott végzi a vallásgyakorlatot is.

A prédikátor fizetése: mivel a nevezett prédikátornak nincs se földje, se rétje, a hívek maguk gondoskodnak neki minden második esztendőben 2 hold szántóról, amit megszántanak, bevetnek az általa adott maggal, learatnak és behordanak. Gondoskodnak 1 hold tavasziról is, amit ugyancsak learatnak és behordanak. Kötelesek adni 2 kocsi szénát is. Házankint kap fél mérő gabonát és 12 dénár készpénzt. A zsellérek negyed mérőt és 12 dénárt adnak. Szükséglete szerint kap tüzelőt.

Stólája: keresztelésnél 1 kenyér és 1 tyúk vagy a tyúk helyett 5 dénár; avatásnál 4 dénár, esketésnél 25 dénár, temetésnél 12 dénár, gyászbeszédért 13.

16 lakott ház van a faluban. 21 katolikus lélek mellett mindenki más akatolikus.

TAKÁCSI

Június 12. napján vizitáltam meg a Veszprém megyében és néhány prédialista birtokában lévő Takácsit és annak egyházát. Nem tudták megmondani, hogy kinek a tiszteletére épült. A szalmával fedett templom szentélye boltozott, a hajónak nincs mennyezete. Kórusa félig-meddig összeomlott. A kőtoronyban függ a megáldatlan, kicsiny harang.

A templomnak nincs más fölszerelése, mint egyetlen rézpohár és 1 terítő. Nincs másfajta jövödelem, mint 1 kicsiny rét. A paplak ugyan megfelelő lenne, de se szántó, se kaszáló nem tartozik hozzá. Ujváry Dániel kálvinista prédikátor látja el a plébániát.

Fizetése: mivelhogy nincs szántója és kaszálója, a hívek megszántanak néki a sajátjukból 2 holdat, amit bevetnek a prédikátor adta őszivel, learatják és behordják. A templom imént említett rétjét levágják, összegyűjtik és behordják neki. Ezenkívül kap még tőlük összességében 10 mérő terményt és 10 forintot. Szükséglete szerint tűzifát.

Stólája: keresztelésnél kap 1 kenyeret és 1 tyúkot, avatásnál 5 dénárt vagy 1 kenyeret, esketésnél 25 dénárt, temetésnél 12 dénárt, gyászbeszédért 13-at.

9 lakott ház van a faluban. A katolikusok száma 10, a többiek valamennyien akatolikusok.

És ezzel befejeztem ezt az egyházlátogatást. Szolgálja az Isten nagyobb dicsőségét, a Boldogságos Szűz Mária, valamint az összes szentek tiszteletét és az egész küzdő Egyház üdvét.

Nb! Megjegyzendő, hogy az eddig felsorolt, eretnekek kezén lévő templomok és plébániák közül egyiket se cikkelyezte be a soproni országgyűlés, hanem önkényesen, saját hatalmuknál fogva foglalták el az akatolikusok.

FÜGGELÉK

BELSEŐVAT és MERSEVAT

Belseő Vatt és Merse községek egyházlátogatása. Ez a két község a Veszprém megyei Külseő Vatthoz tartozik egyházi tekintetben. Mivel maga a templom Vas vármegyén kívül van, ezért nem feladata a mostani egyházlátogatásnak, hogy a szokásos rendben beszámoljon a dolgokról, hanem csak a nevezett falvakról teszi meg a jelentését, mivel ezek a mi vármegyénk területén vannak. 1698. február 1-én történt a látogatás.

Tisztán magyar plébánia. A kegyúri jogokat a közbirtokos nemesség gyakorolja. Mindkét helyen van gerendákra függesztett harang.

A plébániai javadalom. Belseő Vatton házankint 25 dénárt adnak és semmi mást. Zsellérek 12-t.

Mersén pedig a zsellérek kivételével házankint egy nagy pápai mérő terményt — részint búzát, részint rozsot — adnak, s ezen túl 12 dénárt. A más házánál lakó zsellérek negyed mérőt és 5 dénárt. Akinek csak 2, szántásra alkalmas igás barma van, az fél mérőt és 6 dénárt fizet. Minden fogatos hoz a Külseő Vatt-i erdőről egy szekér tűzifát. Szabad faizás illeti meg a hívekkel együtt. A falu évente ellát 1 hold földet őszi alá: háromszor megszántják, elvetik a plébános által biztosított vetőmaggal, learatják és behordják. A földek a Külseő Vatt-i határban vannak. Hasonlóképpen kaszálnak és gyűjtenek is az ottani határban.

A paplak valamikor Külseő Vatton volt. És ha netán vannak tartozékai, azokat ott kell keresni; a nevezett két faluban nincs semmi. Tavaszi alá ugyancsak megszántanak 1 holdat, ellátják, learatják és hazahordják.

A stóla ugyanúgy van itt is, mint az előzőekben.

Plébános nincs, az egyház vezető nélkül van.

Iskola. Olyan épület, amit így lehetne nevezni, tulajdonképpen nincs. A mester a hívek tetszése szerint kijelölt házban lakik. Házankint kap fél mérő terményt (részint búzát, részint rozsot) és 5 dénárt. Megművelnek néki őszi és tavaszi alá 1-1 holdat — őszi alá háromszor, tavaszi alá egyszer szántanak —, learatják és behordják. Minden fogatos hoz 1 szekér tűzifát. Éjszakai virrasztásért 25 dénárt kap, temetésért 12-t.

Van mester.

A hívek. Belseő Vatton 126-an vannak, ebből 20 a katolikus. Mersén a 111-ből 4 katolikus van.

JEGYZETEK

1. Veszprémi Püspöki Levéltár A 8/1. Visitatio ecclesiarum et parochiarum in Archidiaconatu Pápensi, in Comitatu Wesprimiensi existentium. — A jegyzőkönyvet latin nyelven közli PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554—1760) c. könyvében. Veszprém, 1947. 121—144 oldal. — Nb. Tekintettel arra, hogy ez a szövegközlés sok helyen pontatlan, a fordításnál az eredeti okmányt használtam.
2. PFEIFFER op. cit. 5. old.
3. Veszprémi Püspöki Levéltár. Protocollum Episcopale. Tom. II. pag. 28. — A 39 b/2.
4. KISS: A pápai plébánia története (Veszprém, 1908) 17.
5. OL. Eszterházy család hercegi ágának levéltára. Rep. 40. Fasc. B. No. 46.
6. PÁKAY ZSOLT: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó-összeírás alapján (1531—1696). (Veszprém, 1942) 48. old.
7. ACSÁDY: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (Budapest, 1896)
8. Az Assziszi Szent Ferenc által alapított ferences rend női ága. Pozsonyi rendházuk 1297-ben keletkezett. Pázmány Péter nőneveléssel bízta meg őket. II. József a rendet feloszlatta.
9. Egyházi nemesek. Nem volt országos nemességük, csak a praediális szék kollektív kiváltságaiban részesültek. Nem vehettek részt rendi országgyűléseken, nem viselhettek országos és vármegyei tisztségeket és nem tartoztak a királyi bíróság alá. Nem szerezhettek nemesi birtokot, nem lehetett címerük és előnevük; a püspöktől kapott birtokkal nem rendelkeztek szabadon, a birtokot csak fiágon lehetett örökölni.
10. Pázmány Péter 1623-ban Bécsben papnevelő intézetet alapított, amit róla neveztek el. Ma is fennáll.
11. A katasztrofális paphiány miatt a török időkben, majd az ellenreformáció idején is alkalmaztak laikus férfiakat egyházi szolgálatra. A püspöktől engedélyt (licentia) kapnak bizonyos egyházi tennivalók elvégzésére. Kereszteltek, eskettek, haldoklókat készítettek elő a halálra, temettek, körmeneteket vezettek, hitoktatást végeztek, előimádkoztak, evangéliumot és előre elkészített prédikációkat (posztillákat) olvastak fel.
12. A mester (ludi magister) iskolásokat tanított, végezte a kántori, sekrestyési és harangozói munkát.
13. Kisboldogasszony: szept. 8.
14. Nov. 30.
15. A templom védőszentjének vagy címének ünnepén rendezni szokott emlékünnep, illetve az ilyenkor tartott szórakozás.
16. A temetőkerítés gyakorlati célja, hogy kirekesszse onnan az állatokat. Hittani tartalma pedig: a keresztény ember haló poraiban is minél közelebb legyen az oltárhoz. A templom körüli bekerített rész mintegy a templom megnagyobbított része lett (Gottes Acker).
17. Általános gyakorlat volt az egyház pénzét kiadni kamatra megbízható híveknek. Főuraink is gyakran merítettek ebből a forrásból.
18. Szertartások végzésénél a papnak, illetve a mesternek adott tiszteletdíj. Nagyságát püspöki rendeletek szabályozzák.
19. Száraz anyagok mérésére használatos űrmérték. Szinte minden vidéknek megvolt a maga saját „mérője". A mi vidékünkön általában a pozsonyi (62-64 liter), illetve a győri mérő (76-80 liter) a szokásos.
20. Megjelent a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1980. évi kötetében. 125—145.
21. Az eredeti latin nyelvű jegyzőkönyvben magyarul írt dűlőneveket dőlt betűvel hozzuk.
22. Egy egész hely vagy telek kb. 24 hold szántó és 6 hold rét.
23. Nov. 1.
24. Dec. 6.
25. Nov. 12.
26. Apr. 24.
27. Adásztevel
28. Nov. 30.
29. Függelékben közöljük a külsővati plébánia két filiájának ugyanezen évben készült vizitációs jegyzőkönyvét is. Külsővat nem a pápai, hanem a kemenesaljai kerülethez tartozott. Eredeti a Szombathelyi Püspöki Levéltárban: Visitatio Kazoina, pag. 595.

PÁL RAJCZI

DAS PROTOKOLL DES PAPAER ARCHIDIAKONAT BEI KIRCHENVISITE IM JAHRE 1698

Der Verfasser gibt in seiner Abhandlung die genaue Übersetzung des Protokolls der Kirchenvisite bei des Papaer Archidiakonat vom Jahre 1698 (canonica visitatio). Einleitend schreibt er über die geschichtlichen Vorgänge und Verhältnisse, beschreibt er den Aufbau der canonica visitation. Dann spricht er über die allgemeinen Gesichtspunkte und Erfahrungen, und am Ende über die auch für heute vorteilhaften allgemeinen Folgerungen.

HUNGLER JÓZSEF

A VESZPRÉMI HELYTÖRTÉNETÍRÁS ÉS KUTATÁS KIALAKULÁSA

(I. rész)

BEVEZETŐ

A múltba tekintő emlékezés, egy érdekes történelmi évforduló — éppen 25 éve került felszínre általunk az Árpád-kori és a honfoglalás előtti veszprémi időkre utaló Szent György-kápolna a várban —, váltotta ki régen érdeklődő vállalkozásunkat: bemutatni a veszprémi helytörténet-irodalom kialakulását.

A magyar honfoglalást messze megelőzően, Veszprém földje emberi település helye volt. Kevés magyar város tud felmutatni annyi történelmi vonatkozást, mint Veszprém. A rögöket, amiken ma élünk, történelemmel szórta be az idő. Csodás ez a veszprémi táj a maga vadregényes, természetadta szépségeivel. Amilyen megkapó a Betekintsvölgy gazdag históriai világa, az egykori veszprémvölgyi zárda helye, olyan ünnepi hangulatot keltő az Aranyos-völgy felé vezető fenyvesoldal alatt húzódó völgyút. Legszebb tájaink hasonlíthatók csak e lankás dombhát mélyén kanyargó sédparti út hangulatához. Itt körülvesz az évezredes város történelmi romantikája, Érezzük, hogy itt, e varázslatos szépségű völgyek mélyén vágtattak egykor Koppány őspogány hadai... A mindent megszépítő csendben szinte hallható a messzeségbe vesző vágtató lovak dobogása... A völgy másik szélén jön István király hada... talán a tatár hordák... majd a nyüzsgő, tarka keleti színeket mutató török sátrak látszanak... Végül Rákóczi kurucainak szomorúan fájdalmas tárogatóhangja hívogat...

A pillanatnyi varázslat megszűnik, hiszen mindez már rég elmúlt, elvitte az idő, belepte a feledés pora is, elmúlt... történelemmé lett. Csak az örök és soha el nem múló természeti szépségek maradtak meg. Az Aranyos-völgy csendes, ünnepi hangulata ma is az, mint volt a mozgalmas harcok századában...

Kíváncsian lapozzuk a megsárgult fóliánsokat, érdeklődve olvassuk a megfakult kéziratokat, elgondolkodva vesszük kézbe a letűnt kor egy-egy emlékét. Egyik legnagyobb történelmi múltú városunk Veszprém. Sokat tudnának mesélni ott a kövek is, a letűnt idő néma tanúi Veszprémről, erről a gazdag, változatos világról. Itt minden követ, rögöt, valami eseménnyel szépített meg az idő. E néma kövek, a varázslatos szépségű tájak hozzánk nőnek, lenyűgöznek...

De talán már elég a történelmi hangulat szépségeiből, hiszen mindezekről és még sok másról írtak... írtak... és írtak... és mindaz egy város gazdag múltjának maradandó értékű idézése lett.

A Pannonia régi kultúráján megtelepedő honfoglaló magyarságból Árpád törzsének csoportja a Balaton-felvidék legvonzóbb tájainak egyikét választotta lakóhelyül. A Séd menti erősen dolomitos, hegyes-dombos fennsík a belőle kiágazó völgyekkel, mint ősi szálláshely veti meg az alapját a magyar Veszprémnek. A földrajzi fekvés adottságai, természetnyújtotta lehetőségeivel, az egymásra épült geológiai korváltásokból, majd az emberi munka útján a tájat kiformáló kultúrával, előkészítője lett történelmének.

Úgy érezzük, talán nem szakmai túlzás, hogy egy több száz éves törekvés lezárására, helyenként némi értékelésére is a veszprémi helytörténet-írás és- kutatás historiográfiai képét szeretnénk felvázolni, hogy a város művelődéstörténeti emlékei újabb érdekes területen kerüljenek a közérdeklődés előterébe. Munkánk során egy-egy kép felvillantásával megmutatnánk: kik voltak azok, akik a város múltjának feltárásában tollukkal, gondolataikkal közreműködtek, írásaikkal Veszprém történetirodalmi területének részesei lettek.

Ahogyan minden magyar táj kibontakoztatta, megalkotta létalapjának kezdetétől a maga sajátos életét és ezen belül — ha feltételei megvoltak — jellegzetes táji kultúráját; Veszprém évezredes múltja is nélkülözhetetlen része a magyar historikumnak, de ugyanakkor a dunántúli mediterrán világban az egyes korváltások rárétegződéséből kiformálódott sajátos múltjával, mely mégiscsak a város értékelhető történelme lett; kialakíthatta maga körül azt a jellegzetesen egyéni ízt, ami minden mástól megkülönbözteti, ami benne ma ezzel a szóval fejezhető ki: Veszprém.

Veszprém ma már az ország egyik első műemléki városa. Hogy azzá lehetett, sok évszázados alakulásában valóban történelmet épített emberi munkával — és a honfoglalás kori adottságokat is figyelembe véve —, várost fejlesztett. Kultúrájával az élő erők útján a legkorábbi keletkezés a magyar városok között. A középkori legendákban és krónikákban, már számottevő hely tudományos feldolgozásra is érdemesként; a XIII. századra elismert Anonymus-krónikától pedig rendszeresen szereplő magyar város a forrásokban.

Múltja, alakulása, valami különös varázzsal húzta, szinte vonzotta magához nemcsak a helyi kutatókat, de a magyar történetírás legnagyobbjai közül is nem keveset. A város már a honfoglaláskor „civitas" — ahogy Anonymus látta —, majd később a Árpád-kor magyar világában kapott nem is mellékszerepet, hiszen évszázadokon át a királynék koronázó-, temetkező- és székvárosa lett, még ha a legújabb „felfedezés" e konkrét tényeket tagadja is.

Koráramlatokkal osztott világunk a tudomány számára is valami merev kényszerképzet szükséges osztályozását feltételezné, aminek hatására a tudományos kutatás mindent igyekszik behatárolni az így jelentkező keretekbe, de a szellem fölszabadulása, eszmeisége mást kíván.

Veszprém történelmi szerepe együtt indult, együtt formálódott a magyarság életével a honfoglalás első mozzanatától — sőt ma már tudjuk, hogy azt megelőzően évezredekkel előbb is létezett —, majd a rákövetkező kilenc-tíz évszázados igen változatos élete alakította ki nem értéktelen múltját, hozta létre, képezte ki mai helyét, azon belül intézményeit, társadalmi rendjét, gazdasági erőit és vetette meg az alapját az első középkori magyar városok egyikének, az első magyar egyetem székhelyének.

Az a történelmi út, amit a históriai rárétegződés ma már elfogadott elvi álláspontja szerint is Veszprém a kora középkori európai kibontakozás idejétől a népvándorlást követően a római erők ottani megtelepedésével a huszadik századig megtett; a magyar helytörténet-irodalom feldolgozások anyagában egyik leggazdagabb gyűjteményét mondhatja magáénak.[1]

Visszatekintve vagy inkább előretekintve arra a hatalmas anyaggyűjtésre, ami így összeállítható, mint a veszprémi helytörténeti irodalom, mintegy új helytörténet-elméleti értékelési szempont is kívánkozik, mert ez a gyűjtemény messze felette áll azon szempontoknak, amiket eddig az irodalom a helytörténeti feldolgozásokkal szemben érvényesített.[2]

Majd amikor e tanulmány végén mi is összegezünk, és zárszavunkban lemérhetjük egy vidéki város, az általunk nagyon szeretett szülőföld, Veszprém helytörténeti irodalmát, annak Géza-kori első okmányától, a veszprémvölgyi alapítólevéltől a huszadik századi modern törekvésekig; úgy érezzük, ez az „ítélkező" mérlegelés majd pozitív lehet.

Az a nagyszerű történelmi patinája Veszprémnek — ami, ha nem is területi monumentalitásban, de ott izzik még ma is a veszprémvölgyi zárda még földben maradt, de a közelmúltban vidámpark létesítése címén szétdúlt évszázados alapfalaiban, a székesegyháznak nemrég előkerült középkori bejárati boltíveiben, vagy talán legigazibban a nagyon régi, „ódon" és „megavult" Szent György-kápolnának még a honfoglalás előttről maradt ősi köveiben; ad jogot, vagy talán adott is már nagyon régtől fogva a hely történelmi kialakulását kutatóknak időt álló, értékes megállapításaikra, Veszprém múltjának megbecsülésére, megszeretetésére.

Nagyon szerencsés véletlenek találkozása, de mégis évmilliók távolából kínálkozik annak lehetősége, hogy a mai Veszprém területén nemcsak a 7—8000 évvel ezelőtt már a Balaton-felvidéken élt ősembernek lehetett lakóhelye, de a földtörténeti triász korból itt maradt fogasteknős kövülete — Laczkó Dezső felfedezése[3] —, még inkább bizonyító: a vidék, a táj megléte már a legrégibb őskorok emlékeitől a történelmi idők gazdag egymásra rétegződésével mutatható ki, mivel a város különleges, nagy múltja igazolható.

Ha való igaz és el is fogadható a mai magyar történetirodalom egyik neves egyéniségének megállapítása, hogy „a Magyar Országos Levéltár mintegy 35 folyókilométernyi anyagának legrégibb, egykorú hiteles irata Kálmán királynak (1095—1116) a veszprémvölgyi apácamonostor részére 1109-ben kibocsátott adománylevele"[4] akkor a veszprémi helytörténetírás, illetőleg annak kutatása kialakulását bemutató ismertetésünknek is ezen „legrégibb magyarországi oklevél"[5] keletkezési idejéig kell visszanyúlnia, mint elérhető, *legrégibb hiteles veszprémi adatra;* annál is inkább, mert Komjáthy Miklós tanulmánya — Balogh Albin előző állítását elfogadva — Veszprém ezen ősi okmányának *keletkezési idejét,* illetőleg a kibocsátást — „auctor monasterii" —, és így *a veszprémvölgyi monostor alapítását is* Géza fejedelem (972—997) személyében véli bizonyítani; közelebbről: uralkodása utolsó évtizede, 988 és 997 közötti időre téve *az oklevél először leírását,* megszerkesztését.

Hol van a helye, hol jelölhető ki az a historiográfiai, de mégis helytörténeti szintű helytörténet-irodalmi működés, aminek ma a veszprémi helytörténeti kutatás nevet adhatjuk?

Vajon csak egy vidék, egy táj történetirodalmi, provinciális jellegű megnyilvánulásáról beszélhetünk, vagy pedig az egyetemes magyar történetírásnak menetében mindenkor számottevő értékekkel képviselt magasabb szintű veszprémi helytörténetírás eredményeit foglalhatjuk majd a továbbiakban rendszerbe?

Az a már két évszázados, országosan egyedülálló hagyomány, amire elődeink joggal építhettek, hogy 1776-ban, az akkori városi polgárság az elnémetesítéssel is szembeszegülve, de még inkább a felvilágosodás eszméitől áthatva, szeretné a város történetét *magyar nyelven megíratni,* hogy abból „kiéreződjenek emberi, társadalmi jogai"; vagy a XVIII. század szellemi mozgalmai, amik nem múltak el kultúrnyomok nélkül a város életében, vagy még korábbi adatok is felszínre kerülnek a továbbiakban, bizonyítandó: a magyar történetírás egészében nem volt jelentéktelen azok munkája, akik Veszprém történelmének kimunkálásában közreműködtek.

Ha valaki bármiként is kétségbe vonná állításunkat, lapozzon bele a közelmúltban összeállított, az előzőkben már hivatkozott Veszprém város bibliográfiája című munkánkba, a város történetének adatait decimális rendszerben először feltáró, sok ezer tételből álló forrásgyűjteménybe, ami pedig csak egy részlete egy teljesnek; meggyőződhetik a hatalmas, nagyon sokirányú anyagmennyiség és az azokat összeállító írók munkájáról is.

A veszprémi helytörténetírás *már a kezdeteknél* kinőtt a nehézkes keretekből. Azok a piarista tanárok, akik közül a veszprémi múzeumot és egy *történeti társulat* létrehozását már a XIX. század második felében kezdeményező *Iványi Ede,*[6] majd *Czirbusz Géza,*[7] és azt létre is hozó *Laczkó Dezső* is kikerült,[8] vagy a még külföldi egyetemeket is látogatott veszprémi egyházi emberek — bármelyik valláshoz tartoztak is —, akik ott Veszprémben, a XIX. század közepétől rendszeresen, de néhányan még jóval régebben is tollat fogtak a veszprémi helytörténet valamely

területe vagy egy kisebb probléma feldolgozására; sem kezdőknek e törekvésükbe, sem „műkedvelők"-nek nem tekinthetők. Hátrahagyott munkáik, ma, Veszprém forrásanyagának is megbecsült része.

Az a néhány úgynevezett „lelkes patrióta", akik Veszprémben a régibb helyi újságok hasábjain vagy más folyóiratokban közöltek alkalomszerűen kisebb-nagyobb ismertetőket a város történetéből, legnagyobbrészt vagy a helyi középiskolák tanárai, vagy a közigazgatás hasonlóan egyetemi végzettségű tagjai voltak, akiknek régibb várostörténeti adatokat is megmentő írásai a mai történetkutatás számára sokszor nélkülözhetetlen forrásértékűek.[9]

Akik pedig mint „külső" érdeklődők, vagyis nem mint helyiek kapcsolódtak be egy-egy kor adatgyűjtésébe, vagy a város történetéből országos érdeklődést kiváltó pobléma feldolgozásába; a magyar történettudományi irodalom színvonalán álló alkotásokkal jelentkeztek.

A XVIII. századi latin és német — külföldi is — feldolgozásokban sem ismeretlen Veszprém neve, hiszen még az 1688-ban Barcelonában kiadott spanyol nyelvű munkában is találhatók részletek történelméből.[10] De még inkább idekívánkozik, hogy a Velencében, 1562-ben kiadott „Commentarius in Ptolomaeum"-ban is előkerült Veszprém mint a római Rhispia helye.[11]

Ebben a szellemben szeretnénk elindítani gondolatfűzésünket, veszprémi helytörténet-irodalmi visszapillantásunkat, minek nem annyira ideológiai kisugárzását, inkább folyamatos kialakulását, fejlődése egyes fázisaiban nyomon követhető témaválasztásokat, a város történetéből a feldolgozásokban (forrásokban) megnyilvánuló érdeklődést, azok variálódását kísértük végig.

Sietünk kijelenteni: nem a veszprémi helytörténetírás és -kutatás úgynevezett, sokszor hangoztatott *módszeres elveit* fogjuk megírni. Arról (azokról) éppen eleget „írtak". Jelen tanulmány, előzetesen hosszú évekre visszanyúló veszprémi helytörténeti adatgyűjtésünk alapján — miként a címében ígértük —, annak történeti fejlődését, kialakulását, érdekesebb tárgyköreit, régen feledésbe merült értékeit, az egyes témák művelőit, miként azt már a XVI. században is elismerésre méltóan, munkájával országos érdeklődést keltő Bornemissza (Abstemius) Pál veszprémi püspöktől, *az első tudatos helytörténeti kutatónktól*, egészen a legújabb időkig — túlzás nélkül állíthatjuk —, a maga idejében tudományos igényű módszerességgel dolgozó helytörténeti kutatás tette, aminek eredménye a magyar historiográfia e számottevő része.

Bár tanulmányunk a címben körvonalazott elvek szerint csupán Veszprém történetének kutatása és megírásáról kívánt áttekintést adni, mégis, az összegyűjtött adatokkal nemcsak a *veszprémi* („veszprémiségű") *„történettudomány"-t* próbáltuk bemutatni, hanem úgy érezzük: legyen egyben a hála és megemlékezés azok iránt is, akik munkájukkal, alkotásaikkal, írásaikkal, mintegy Veszprémért vállalt elkötelezettségből, hozzájárultak annak helytörténet-irodalma megteremtéséhez.

Arra is szeretnénk utalni munkánk anyagának elvi kérdéseivel kapcsolatban, hogy mivel a *veszprémi helytörténetírás* fogalmába a kész (nyomtatott könyv) írásművek éppen úgy besorolhatók, mint a régészettel feltárt tárgyi anyagról szóló irodalom, vagy az érintett hely közreadott forrásanyaga, így nemcsak a könyvekben, tudományos és egyéb folyóiratokban és hírlapokban megjelent feldolgozásokat, közleményeket vettük figyelembe mint veszprémi helytörténet-irodalmi értékeket, hanem hasonló elbírálással soroltuk oda a középkori legendákban, krónikákban, nyelvemlékekben található veszprémi vonatkozású részleteket, valamint a XVI—XVII. századi vers és egyéb művekben előforduló, Veszprémmel kapcsolatos utalásokat, sőt még a külföldi idegen nyelvű, ilyen tartalmú vagy részleteket közlő írásokat is; annál is inkább, mert a későbbi *tudatos* helytörténelmi kutatás és írás számára ezek egyes területeken a legrégibb forrásoknak tekinthetők, így történelmi dokumentumokként is kezelhetők.

A közölt (jegyzetrészben is) különböző tartalmú eredeti szövegek beillesztése abból a meggondolásból történt, hogy azok e tárgyban még jobban kiemelhetik témánk jelentőségét.

Mivel — szerintünk — maradandó, értékes, később nem változó tudományos értékelés csak „lezárt" életútról, életműről adható, csak olyan veszprémi helytörténeti jelentőségű személyekkel foglalkoztunk részletesebben, akik 1960-ban már nem éltek.

Összeállításunk szerkezeti felépítését, annak értelmezését itt külön nem taglaljuk, olyan belső fejezetcímeket választottunk, amik tartalmi irányítók is.

Amikor a veszprémi helytörténetírás és -kutatás lelkes és a város kultúrájáért dolgozott helyi művelőit és a magyar történetirodalom országosan is neves, veszprémi helytörténeti problémák megoldásával foglalkozott alkotó egyéniségeit szeretnénk e tanulmányban felsorolni, munkásságukról hírt adni, e kezdeményezésünk legyen a kezdet, a kiindulás az ifjabb nemzedék számára, akik majd utánunk e vázlat alapján — utólagos örömünkre is —, teljes részletességgel feldolgozzák e nagy múltú hely, Veszprém helytörténet-irodalmát.

1. VESZPRÉM TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE A KÖZÉPKORI MAGYAR LEGENDÁKBAN ÉS KRÓNIKÁKBAN

Egy Veszprém-történeti távlathoz, amibe már besorolható, hogy 998-ban a Koppány-lázadás támadó éle Veszprém, „a fejedelmi város" ellen irányult, hogy a veszprémi püspökség alapítólevele az 1002. évre újabban elfogadott, legrégibb diplomatikai okmánya Veszprémnek,[12] hogy az 1055-ben kelt Tihanyi Alapítólevél hátoldalára valamivel későbbi írással rögzített szöveg az akkori veszprémi vásárvámról rendelkezik,[13] továbbá, hogy a keletkezésében sokkal korábbi évtizedekre datálható „veszprémi egyetem" 1276-ban már meg is szűnt, áldozatul esve a főúri garázdaságnak;[14] mindezekkel olyan históriai háttér vázolható fel, már az Árpád-kor első szá-

zadairól, ami a város országos jelentőségét aláhúzottan, szépítés nélkül, történelmi tényekkel bizonyítja.

A történetirodalom nyelvén talán kissé merészen hangzik, hogy így századokkal visszalapozva a város múltjában, az Árpád-kortól kezdődően vagy még távolabbról is, ki tudjuk mutatni a veszprémi helytörténetírás *kezdeteit* — az első forrásértékű megemlékezéseket, az ún. *szórvány emlékeket* — nyomon követve a legrégibb középkori legendákban és krónikákban, majd ugyanezen időből a magyarországi nyelvemlékeknek veszprémi adatokat rejtő részeiben.

Csak így érthető meg, hogy a középkori Veszprém, *a királynék városa* szerepet vállalt, illetőleg kapott már a honfoglalás első mozzanatától mint „castrum Bezprem", majd Árpád leszármazottainak birtokaként a római—avar—frank—szláv világnak itt talált egymásra rétegződéséből kialakította földrajzi helyét, azoknak elhagyott településeit véve igénybe.

A honfoglalás utáni magyar államalapítás létesítményeként Géza fejedelem, majd István király közjogi és egyházi intézkedései folytán jelentőssé vált kora Árpád-kori Veszprém élete, léte, földrajzi helyzetének kialakulása, vitathatatlanul abban a történelmi légkörben formálódott, amit a két nagy „uralkodó" a pogány világ háttérbe szorításával népe érdekében létesített, és a nyugati civilizációhoz kötött keresztény állam létrehozásával teremtett.

A kezdetben még feudális jellegű ispánsági központ, mely az induló keresztény civilizáció egyik megalapozója is, majd később az első magyar püspöki székhely; helyet adott talán a legrégibb magyar kultúrlétesítmény, a Géza korát idéző, Séd völgyi görög kolostornak, a Veszprém alapjait megvető, ott történelmet építő nagy vezér felesége, Sarolta közreműködésével, és az ő munkáját folytató fia, István, az első magyar királynak ugyancsak felesége, Gizella segítségével.[15]

A történelem megvetette lábát a veszprémi földön, a város magyar korszaka megkezdődött, már csak folytatókra, további alkotókra várt.

Az Árpád-kor első és második századában a régi pogány világ felvillanásai mellett, a trónbetöltések viszályaiból kibontakozott feudális anarchia Veszprémnek sem kedvező, de a királyné városa a kaptalan gyors meggazdagodásával, amikor I. László király 26 falu birtokosává teszi,[16] ahonnan a jövedelem Veszprémbe áramlik, és az kiegészül a vár körüli s a kapott birtokhelyeken levő malmok jövedelmével is;[17] a XII. és XIII. századra a történelmi, gazdasági és talán a társadalmi fejlődés jeleként is már kialakulnak városrészei.

A gyors fejlődéshez — hiszen a királyné városának „egyeteme" is van — a történelemadta körülményeken kívül, hozzásegítette még Veszprémet a város és a királyi család viszonylatában az Árpád-kor kezdetétől kimutatható kapcsolat. A veszprémi püspökök és prépostok közül többen királyi, de többségükben királynéi kancellárok is, királynét koronáztak Veszprémben, a királynék székvárosában, ahol palotájuk is volt.

Mindezen tények — már a magyar városokat messze megelőzve — a középkori Veszprém városi kultúrájának emelői, és a XV. század végére megtartói is, mert a XIV. századig, a közjogi helyzet megváltozásáig, amikor a város felett a feudalizmus kereteit kiépítő püspök-főispán földesúrnak és a káptalannak különböző szolgáltatásokat fizető jobbágysága ki nem alakult, ott éltek a királynéi udvartartás szabad népei: várjobbágyok, udvarnokok, különböző hercegi népek, királyi vadászok, csőszök stb.[18] Ők a város, Veszprém oppidum törzsét képező lakosság, a népi réteg.

* * *

A honfoglalás és megtelepedés első idejétől országosan jelentős szerepet vitt Veszprém a helytörténeti kutatás értékes anyagaként, a középkori magyar *legendákban és krónikákban* is már fellelhető.

A pogány világból nem könnyű úton — Hadúr oltárain még a XI. században is lobognak az áldozati tüzek — Géza, de még inkább István, az államalapító, az első magyar király, a pogány áldozatokat tiltó rendelkezéseivel új élet bontakozását egyengeti. Az európai keresztény világrend útjára tért és megkeresztelkedett magyarság hitvilága is megteremti — még ha külföldi példákkal párosultan is —, a vallás alapjaihoz kötődéssel, az egyházi irodalom alkotásait, *a legendákat*, mint a középkori szellem jellegzetes költői megnyilvánulásait. Az irodalmi hagyomány kötelező törvényszerűségével hősei a középkor szentjei. Legendairodalmunk gazdag terméke tulajdonképpen a magyar irodalom első lendülete a XI. és XII. század fordulóján.[19]

Veszprém Árpád-kori történelméből e korai legendákba ezen idők nagyobb jelentőségű, országos megmozdulást is kiváltott eseményei kerültek, mint: Koppány jelentkezése a hatalomért, a pogány világ visszaállítására, majd ezért bűnhődése; Gizella, az első királyné, akinek akkorra Veszprém a székhelye, aki ott az első székesegyház megalapítója lesz; végül a féltve őrzött ifjú trónörökös, Imre herceg, aki Veszprémben is nevelkedve, ott az ódon és már erősen megavult Szent György-kápolnában tesz szüzességi fogadalmat.

Ily módon vált Veszprém középkori jelentősége történelmének egyes mozzanataival az államalapítás és a keresztény hitre térés korában nemcsak a magyar középkori legendáknak témául, de mint ilyen, a veszprémi helytörténeti irodalomnak is első megnyilvánulásaivá, helytörténeti értékké.

A magyar irodalomtörténet legrégibb, hitelesnek elismert két első legendája, az első magyar király, István életét és működését adó, 1096 körüli időre elfogadott *Legenda maior* — Nagyobb legenda — és a *Legenda minor* — Kisebb legenda. A tudományos kutatás úgy tudja, hogy a rövidebb (minor) változat az eredetibb, viszont a gazdagabb anyagú, a bővebb, a későbbi keletkezésű a nagyobb (maior).[20]

A *Nagyobb legendában* a minket érdeklő veszprémi utalás, Gizellára — Gillam nomine —,

mint a veszprémi egyház alapítójára, hivatkozás, aki gazdagon felszerelt székesegyházat létesít: „Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam omnibus sufficientiis ad servicium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit." Ugyanott István király pedig annak kifejlesztőjeként szerepel: „Ipse vero rex episcopia nuper incepta . . . prediis et curiis, famulis et reditibus regaliter disposuit, crucibus et vasis, aliisque supellectionibus ad ministerium dei pertinentibus secundum quod unicuique opus fuit, sufficienter decoravit . . ."[21]

A *Kisebb legendának* veszprémi vonatkozású része: Koppány, aki valószínű addigra már bizonyos fejedelmi hatalmi jogkört teremtett a hozzá csatlakozók között, s az ország déli részéből indult Veszprém ellen. István király megelőzve a felkelőket, gyorsan Veszprém közelébe ért, és a vár ostromával elfoglalt sereget teljesen szétszórta. A legenda már ekkor — 998! — olyan Veszprémről emlékezik, amit a felkelők vívnak, ahol „a fejedelmi udvar mulató helye" állt: „Illis forte diebus urbem, que vulgo Besprem vocatur obsederant, hoc ad convicia eius commorantes, scilicet, ut ubi regalis accessus et conversatio habebatur, ibi consederant, quo facilior ingressus ad alia presidia occupanda inveniretur."[22]

Az 1110 táján keletkezett *Szent Imre herceg legendája* — Legenda Sancti Emerici ducis — István király reménysége, az ifjú trónörökösről ír, aki istenes életével teljesen elfordul a földi dolgoktól.[23]

E legenda nagy jelentőségű helytörténeti értékként őrizte meg mint írott forrás: Imre hercegnek veszprémi tartózkodását és *a város jelenleg ismert legrégibb épületét* (vitathatatlanul, mert a mai archeológia is igazolta),[24] Imre herceg fogadalma idején már nagyon régi és „megavult" — vetustissimam et antiquissimam —, alapjaiban mint X. századi körkápolnát, az 1957-ben általunk megtalált Szent György-kápolna alatt.

Ide lépett be — tehát biztos! — a veszprémi várban — 1020—1030 körül, úgy 950 évvel ezelőtt — Imre herceg, éjjel titkon, csak egy megbízható szolgája kíséretében, a már akkor ott állt, valamilyen királynéi palota valamelyik teréből csendben . . . de a kápolnában fényár veszi körül az imádkozó herceget — a legenda szerint —, és égi szózat köszönti, elfogadva a felajánlott testi és szellemi — „. . . mentis et corporis . . ." — tisztaságot.

Hartvik püspöknek 1111 táján keletkezett *legendájában* — miként a kisebb legendában — szerepel Veszprém megtámadása a lázadó pogányok által: „. . . urbem que vulgo hesprem nuncupatur, obsederant . . .[25]; hasonlóan Gizella egyházalapítása is.[26]

A XIII. századtól követhető *krónikáinkból* („gesta") még gazdagabb veszprémi helytörténeti forásanyag tárható fel.

Időrendben a magyar honfoglalás történetét értékes település-földrajzi adatokkal részletesen elsőként tárgyaló, ún. *Anonymus-krónika* kezdhetné a sort, de a vele foglalkozó nagyon részletes kritikai irodalom egyik utolsó összefoglalásaként is[27] — egybevetve az előzőkkel — csak valahol a XII—XIII. század fordulóján helyezhető el. A magyar irodalomtörténet-írás klasszikus nesztora nagyon precíz szeretne lenni, mert szerinte „a XIII. század második évtizedében" működött írója.[28]

Előkelő helyet szánt Veszprémnek az Anonymus-krónika 48. fejezete,[29] melyben *De ciuitate Bezprem* címmel a honfoglalás egyik igen jelentős tényét írta meg. A Veszprém alá érkező *Vsubu et Eusee* a római katonáktól — contra Romanos milites —, egyheti ostrom után — pugnare arciter ceperunt —, amikor a következő héten a védekezők egy részét megölték — „plures milites Romenorum in ore gladii consumpserunt et quosdam ictibus sagittarum interfecerunt . . ." szerezték meg Veszprémet; a többiek, a magyarok hősies harcát látva, elhagyták a várat és futásnak eredtek — Reliqui vero Romanorum videntes audaciam Hungarorum dimisso castro Bezprem fuga lapsi sunt —.

Ez a másfél hétig tartó várostrom — bármiféle őrség védekezett is akkor ott —, a krónikában leírt események alapján, a honfoglalás kori Veszprémnek mint földrajzi-történelmi helynek meglétét igazolja, de egyben azt is, hogy akkor — Anonymus szavaival — *civitas Bezprem*, és annak már akkor megerősített, védhető vára is van — *castrum Bezprem.* Így kap magyar történelmi jelentőséget már a honfoglalás első eseményeiben, a jóval a honfoglalás idején megelőzően a szláv, de egész a római korig visszavezethetően[19] létezett hely, Veszprém, mint emberi erővel védett természetes és épített erősség.

Ha a magyar történeti irodalomnak e tárgyra vonatkozó, Veszprémmel kapcsolatos teljes anyagát majd egyszer valaki összegyűjtve, a közérdeklődés elé tárja, úgy érezzük: a középkori Veszprém és annak vára nemcsak országos, de helytörténeti-históriai szempontból is — az anonymusi gyökerekből kiindulva — a mainál sokkal biztosabb állású történelmi ténnyé nőheti ki magát.

Már sokkal érdeklődőbb történelmi tájékozódással lapozzuk fel *Kézai Simon* mester, IV. László király udvari papja, „hű clericusá"-nak *Gesta Ungarorum* című krónikáját a magyarok viselt dolgairól,[31] vegyesen hun eseményekkel. Ő az első magyar történetíró, akinek nemcsak munkáját ismerjük, hanem személyét is. Krónikáját 1284 táján írta.[32] Az Anonymusszal foglalkozó irodalomhoz hasonlóan Kézai munkája egyes tételei is alapos történelmi kritikát váltottak ki, de a legújabb megállapítások egyike szerint a ránk maradt szöveg, mely valószínűleg egy 1272 körül készült eredetinek leirata, a leghasználhatóbb a XIII. századra.[33]

A hunokat a magyarral azonos nemzetnek tekintő Kézai a magyar honfoglalást is úgy értelmezi, hogy az a magyarok második bejövetele.[34] Munkájának első könyvében, a hun történet végén találjuk a honfoglalás kori Veszprémet érintő részt, amikor Kézai is másokra hivatkozva — tradunt quidem — ír arról, hogy a honfoglaláskor, *a magyarok második bejövetele ide-*

jén, nem Szvatoplukot, hanem Marótot találták ott mint Pannonia fejedelmét: „... quod Hungari Morot, non Zvatoplug in secundo eorum reditu in Pannonia reperissent principatum". Erre Kézai magyarázata az, hogy Marót volt név szerint a fellebbvaló, de nagyon elöregedvén, Veszprém várában nyugodott — Hoc idcirco esse habetur, quia Morot eius nomine maior erat, sed confectus senio repausabat in castro quod Bezprem nominatur. Csak midőn meghallotta fia szerencsétlenségét (a bánhidai vereséget), a fájdalom megölte — Audito infortunio, quod filio acciderat, morte subito ob dolorem finitivit vitam suam.[35]

Vajon ki, mikor és hova temethette, a *Fehér ló* mondával is kapcsolatba hozható, Veszprémben meghalt Marótot, arról, de még személyéről sem szólnak a krónikás legendák, sem a szakirodalom. Hóman szerint a 998-ban morva földön folyó háborúskodások során, amiben a magyarok is részt vettek, és ekkor foglalták el Nyitra és a Vág vidékét, „e harcok emlékét őrzi a magyar hagyományban a morva népnévből (moravc-i) megszemélyesítette Marót fejedelem alakja".[36]

Így tette Kézai Veszprémet, ha legendás eszközökkel is, de elődei, vagy az elveszett — de még általa ismerhetett — Szent László-kori *Ősgesta* alapján, már a honfoglalás korában, nevezetes fejedelmi székhellyé.

Veszprém további, a mind mozgalmasabb évszázadok során csak emelkedő történelmi jelentősége hasonlóan kielemezhető *a XIV. és XV. századi krónikák*ból is.

Tizennegyedik századi szerkesztésű a *Bécsi Képes Krónika* — Chronicon pictum Vindobonense —, Márk barát összeállítása 1358-ból, amely a régi mondai elemeket és elveszett szövegrészeket a legbővebben őrizte meg.[37] A krónikában veszprémi esemény a XXXVI. fejezetben leírt *Pugna sancti regis Stephani contra Cupan ducem* című részben a Veszprém alatt legyőzött és felnégyelt lázadó Koppány egyik részének, elrettentésül a lázadókkal szemben, Veszprém várkapujára látványosságul kiszegeztetése — Ipsum vero Cupan beatus Stephanus in quatuor partes fecit mactari: primam partem misit in portam Strigoniensem, secundam in Vesprimiensem . . .[38]

A büntetésül felnégyelt Koppány teste egy darabjának a veszprémi várkapura kiszögeztetése, mint visszavetített tény 998-ba, újabb, eléggé problematikusnak tűnő veszprémi történelmi esemény, még ha a tatárjárás idején az ország védelmét adó várai között mint védhető, megerősített vár, Veszprém is szerepel a magyaroknak a pápához küldött levelében,[39] és 1318-ban már a veszprémi vár kapuját említi egy oklevél.[40]

Ugyanezen, Veszprémmel kapcsolatos, Koppány személyéhez fűződő eseményt adja elő két másik, XIV. századi krónikánk. A *Müncheni Krónika* — Chronicon Monacense — 28. fejezete és *Mügeln Henrik* német nyelvű prózai és rímes *krónikája* — Chronicon Henrici de Mügeln — 18. fejezete,[42] aminek 1358 és 1369 között írt eredeti német címe: Wie der heilig kunig sant Stephan vil gestritten hat in seiner jungent.[43]

Petrus Ransanus (Ranzano), a neves olasz dominikánus, aki 1488-ban nápolyi követként járt Magyarországon, és az itt gyűjtött krónikaszövegek alapján írt,[44] Zsámboky (Sambucus) János által Bécsben, 1558-ban kiadott *Epitome rerum Hungaricarum* című művében két helyen ad veszprémi adatokat. A II. Indexében, *Pannonia que et Hungaria circumscribitur* cím alatt a Dunántúl nevezetesebb helyei között, de csak igen szerényen, Veszprémet is említi egy összetett mondatban, melynek első része püspökségéről — Huic e conspectu ad occasum est Vesprimiensis dictus, que et ipsa episcopali dignitate insignis est —; a másik rész pedig a püspöknek a királyné koronázási jogáról emlékezik — eo praeterea praeclara, quod ad eius antistitem spectat coronare Hungariae reginas.[45] Valószínű, az átnézett krónikaszövegekben nem talált több adatot, de ugyanott Székesfehérvárról adott ismertetője többszöröse a veszpréminek.

Több gondolatot szentel az 1240-ben a veszprémi Benedekhegy tövében alapított domonkos kolostor lakója, IV. Béla királynak még kiskorú leánya, Margitra — infantula Margarita —, aki szüleinek a tatárjárásból megmenekülésük emlékére tett fogadalmuk megvalósításaként került négyéves korában a veszprémi kolostorba, ahol 1246-tól 1252-ig élt — Est in oppido cui nomen est Vesprimium monasterium —, ahol már ekkor nagyszámú apácasereget említ Ransanus — in quo per id tempus erat multitudo feminarum virginum.[47]

A Benedekhegy alatti és a várból jól látható romos, gótikus zárdatemplom-maradvány Veszprémnek „legépebb" Árpád-kori műemléke. A várost ábrázoló régi metszeteken ez a városrész, a *Szentkatalinszeg* — Zenthkatherina azzonzege[48] — látható legpontosabban. Beletartozott a hegy alatti, Árpád-kori oklevelekkel bizonyíthaható, alig pár éve, a műemlékek iránti bűnös gondatlanságból pusztulni (elpusztítani) hagyott, legszebb fekvésű veszprémi ép, működött vízimalom is, az akkori *Veszprémvizen* (Séd). E városrészen keresztül vezetett az út Jutasra.

• • •

Veszprémnek a középkori legendák és krónikák világából kicsendülő történelmi és kulturális jelentősége teljes fényében *a reneszánsz korban* bontakozott ki.

A veszprémi vár középkori belső várfala helyén, ahol egykor kemény, gyilkos küzdelem folyt török és magyar között, áll egy békésebb, kiegyensúlyozottabb, művészetet is pártoló, előző korra utalva *Vetési Albert püspök*[49] nevét és címerét viselő, az első keltezett magyarországi reneszánsz emlék,[50] Veszprém megbecsült műemléke, a nagy püspökről elnevezett Vetési-kő, mintegy a veszprémi reneszánsz kort szimbolizálva.

Vetési Albert püspök Mátyás király bizalmi embere, a diplomáciában országát politikai rátermettséggel képviselő főpap-államférfi[51] működésének mintegy a vetülete a reneszánsz kori

Veszprém mozgalmas élete a XV. század utolsó évtizedeiben. Nemcsak a nagy humanista-rajongó uralkodó szellemét hozza Veszprémbe, de maradandó, értékes alkotásai igazolják, hogy székhelyén is igyekezett annak mindenben érvényt is szerezni. Mindaz, ami ott nevéhez fűződik: vörös márvány síremléke, amit még életében megépített a gazdagon díszített Szent György-kápolnában,[52] a tőle maradt nagyon díszes miseruha, a különböző ispotályok és fürdők, az iskolák, egész új színt adtak a középkorból kilépő város XV. század végi kultúrájának.

Mindaz, amit ott Vetési, egyike Veszprém értékes alkotó püspökeinek, akár építészeti, akár egyéb téren létesített, méltó folytatóra talált kora igazi humanistája és felvilágosodott szellemű másik veszprémi püspökében, *ifjabb Vitéz Jánosban,* aki nagy tudománytámogatásáról és humanista környezetéről lett híres.[54] Elnöke volt kora egyik jelentős nemzetközi tudományos szervezetének, a Dunai Tudós Társaságnak — „Sodalitas Litteraria Danubiana".

Talán e két nagy egyéniség varázsa lehetett mozgatója azoknak a magyarországi szinten is jelentős reneszánsz kori veszprémi eseményeknek, amikor oda is eljutott Mátyás humanista történetírója, Galeotto Marzio és Petrus Nigri, a budai dominikánus főiskola rektora, hogy a magyar vidék e tája is részesüljön — pártfogói révén — a magyar reneszánsz humanista áramlatából.[55] Mindezek művelődéstörténelmi előzményeként Árpád-kori főiskolája,[56] Mátyás híres bibliothékáját, a Corvinákat is messze megelőző könyvtára,[57] fényes bizonyíték: örökölt valamit Veszprém az előző századokból is.

Római hagyományokon épült színes Árpád-kori kultúrával megalapozott veszprémi művelődés hagyta emlékét a XVI. századra. Mátyás reneszánsza új tartalommal telíti az előző századok kolostori világát. A Gizella-kápolna gótikus félhomálya középkori apostolképei helyét a Vetési Albert megújította Szent György-kápolnában új, mozgalmas, felszabadult, emberábrázolás váltja fel. Gathalóczy Mátyás katona-püspöknek a vár fenntartását is biztosító pénzverdéje,[58] a káptalan szakszerűen vezetett fürdője,[59] a tudományosan igazolt reneszánsz-humanista viták, a városnak a világkereskedelmi forgalomba illeszkedése[60] a XV. század végi Veszprém értékes művelődéstörténelmi adatai.

A Bakony alatt, a Balatonhoz elég közel fekvő honfoglalás kori keletkezésű város és a nagyon változatos dolomit fennsíkból kiemelkedő veszprémi vár, mint több évezredes emberi kultúra hordozója, a táji szépségekből is táplálkozó reneszánsznak is otthont tudott adni. Nem ismerjük azoknak a dialógusoknak a szövegét, amik ott, a XV. századi püspöki-káptalani reneszánsz-humanista találkozókon szóban vagy írásban elhangzottak, de későbbi irodalmi utalások jogosan engedik feltételezni, hogy nem múltak el nyomtalanul.

Korhűbb helytörténetiséggel nem zárulhatna fejezetünk, mint ha a kor nagy regélőjét, Mátyás kedvelt udvaroncát, az olasz származású *Antonio Bonfinit,* a magyar humanizmus történetének első megíróját[61] is megszólaltatjuk: mik voltak nagy történelmi művének, az 1543-tól oly sok kiadást ért *Rerum ungaricarum decades* . . .-nek veszprémi vonatkozású megállapításai, mert századokon át ő az „ősforrás", rá hivatkoztak, *belőle éltek.*

Tárgyunkat érdeklő problémái közül első, a város, Veszprém nevének eredetéről adott, a kérdésben elsőnek mondható megállapítása: Fehér kút — . . . ab Albo fonte . . . — német szópártól kapta nevét.[62] E megállapítása sok követőre talált később.[63] Koppány lázadását is említi, az előzményekben már ismertetett formában.[64] Szent László feleségének, Adelheidnak Veszprémben való eltemetésére ő az első forrás.[65] Egy későbbi, XIX. századi munka szerint 1090 májusában halt meg.[66]

Bonfinit foglalkoztatta — feltehetően Veszprémben láthatta — az a közös sírkő, amit nagyon töredezettnek írt le, és ami a veszprémi székesegyházban Gizella királyné és I. László királynak az előzőkben említett felesége, Adelhaid közös sírját fedte, de már nagyon hiányos feliratal.[67] Ezt a sírkövet újította meg Isvalies Péter veszprémi püspök, az első veszprémi „régész", 1503-ban.[68] Írt még, ezeken kívül, a székesegyház alapításáról, felszereléséről, berendezéséről. Mindezt egy személyben a városát, székhelyét nagyon szerető Gizella királynéhoz köti. Ő lesz annak gondozója, felékesítője: „Vesprimiensem Basilicam propria expensa exaedificavit, abundeque donavit rebus omnibus quae cultui divino, usui esse solet."[69]

Talán nem válik feleslegessé, talán helytörténeti érdekességként is megörökíthető, hogy az előbbi adataival Veszprémhez is kapcsolódó Bonfininak éppen veszprémi ember, Listhy János, a „derék kancellár" — 1568-tól 1572-ig veszprémi püspök volt — talán az első olyan olvasója, aki kritikával forgatta a romantikus mesélő munkáját. Zsámboky (Sambucus) Jánostól kapott Bonfini-kötetéhez írt megjegyzéseivel[70] a tudományos történelmi kritika elindítója lett a magyar történetirodalomban, amikor kora történelmi és földrajzi ismereteivel egészítette ki vagy javította Bonfinit — nagy hozzáértéssel. A sorok között javításaival magyar érzését is elárulja, de ugyanakkor Bonfinin, a *házi történetírón* is tud finoman gúnyolódni: „Tibi Bonfini aurum Mathiae regis dedit affectum" — téged, Bonfini, arannyal is hangolt Mátyás király.

2. AZ ELSŐ TUDATOS VESZPRÉMI HELYTÖRTÉNETI KUTATÓ A XVI. SZÁZADBAN

Buda eleste, 1541 után, az országra zúdult török veszedelem a Dunántúlon mind jobban elhatalmasodott, miáltal Veszprém is a veszélyeztetett helyek közé tartozott ezen években.

A várost fenyegető hírekre a káptalan az egyházi kincseket Sopronban és a sümegi várban helyezi biztonságba. Óvatossága nem volt hiábavaló, mert az 1547-ben kötött békét a szultán — amikor tudomására jutott Fráter György és Ferdinánd szerződése, Erdély átadása a Habsburgoknak — félretéve, 1551 őszén a ruméliai bég

hatalmas sereggel jelent meg a Temesközben, hogy hűbéresét, János *királyfit* megoltalmazza.

Veszprém e válságos napjaiban, amikor az egész környék bármikor várható ellenséges támadásoktól retteg, a város és a megye, az egész egyházmegyével egyik napról a másikra vezető nélkül marad.

A még ifjúkorában családi kapcsolatok révén veszprémi püspökké tett Kecseti Márton, huszonegy évi igen változatos rezideálás után, amiben várvédelem és várrablás egyaránt szerepelt, vegyesen egyházi kincsek eltulajdonításával, 1549. március 6-án elhagyta Veszprémet,[72] kilépett az egyházi rendből, megházasodott.

Utóda, a képzett, több nyelvet beszélő, humanista műveltségű, volt budai prépost, *Bornemisza* (Abstemius) *Pál* lesz.[73] Ötvenévesen, érett férfikorban veszi át egyházmegyéje és Veszprém irányítását, töröktől elfoglalása előtt három évvel, 1549-ben. Alig néhány évi veszprémi püspökként működése elég volt arra, hogy mint az *első tudatos veszprémi helytörténeti kutató* írja be nevét a város múltjának krónikájába.

Első intézkedése: a még erős sümegi várat, egyházmegyéje másik központját átvenni és az időközben a háborús hangulat zavaraiban elfoglalt püspöki birtokokat visszaszerezni. Szükség volt mindezekre, mert a már többszörösen fenyegetett székhelyét, Veszprémet Thelekessy Imre várkapitány 1549-ben a fehérvári Veli aga ellen csak nagy erőfeszítéssel tudta megvédeni.[74]

A fokozódó török támadások nyomán terjedő vészhírek Veszprém új püspökét is sürgető intézkedésekre ösztönzik, amikor mintegy a reményt várókhoz csatlakozva, keresi meg levelével az országos főkapitányt, Nádasdy Tamást, és kéri: a töröktől sanyargatott veszprémieket ne kényszerítse még külön hadviselésre, hadd védjék azok saját otthonukat.[75] Jutott ideje még arra is, hogy az elődje, Kecseti Márton püspök által elvitt egyházi kincsek egy részét visszaszerezze.[76]

1551 végén Ferdinánd király Erdélybe küldte követeként — Nádasdy Tamással együtt — Izabella királynéhoz, de mire visszatért volna, a török elfoglalta székvárosát.[77] Így a meggyilkolt Fráter György helyét, az erdélyi püspökséget kapta, és végleg megvált Veszprémtől.[78]

Amikor a néhány, múltbeli adatból is kiérezhetően majd értékelni szeretnénk Bornemisza Pál püspöknek a veszprémi helytörténeti kutatás területén mint *első kezdeményezőnek* szerepét, a régészet- és történelemkedvelő főpap hároméves veszprémi működéséhez vázoljuk fel a város, de főként a vár XVI. század középi állapotát, ami az ugyancsak régi történelmi múlttal rendelkező Pécs városával párhuzamosan, ahonnan a püspök származott,[79] nagy hatást gyakorolhatott akkor még teljesen ép történelmi-építészeti állapotával az odakerült Bornemisza Pálra. Valószínű sokat foglalkoztathatta fantáziáját a magas, három oldalról is megközelíthetetlen impozáns sziklavár, a középkor hangulatát őrző román székesegyház, a még régibb eredetű Szent György-kápolnával, az azóta elpusztult Keresztelő Szent János-plébániatemplommal a külső várban és a Gizella-kori királynéi palotának akkor még meglevő, lakható részeivel. A vártér is az eredeti állapotban van: külső és belső várra osztva, a balatoni vöröskőből épült, tornyos belső várkapu falával.[80]

Ez a kép fogadta az újonnan kinevezett püspököt, Bornemissza Pált, amikor 1549 őszén ünnepélyesen bevonult székvárosába, a már akkor országos hírű Veszprémbe. Élénk városi, ipari, kereskedelmi életet is talált. Az előzőkben említett, Veszprémen át Olaszországba vezető kereskedelmi forgalom — valószínű, akkor még meglevő római eredetű útvonalon —, az iparosok királyi rendelkezésű heti- és országos vásárai az egyes városrészekben igazi urbánus jelleget adtak a XVI. századi Veszprémnek.

Ez a gazdasági fejlettségében jelentékeny történelmi múltú város, annak is a legrégibb létesítménye, székesegyháza, az akkor még érintetlen, teljes román kori szépségében meglevő külső és belső dísze is magára vonhatta az érdeklődő püspök figyelmét. A káptalani és püspöki főként a város múltjára és intézményeire vonatkozó okiratok is sokkal nagyobb számban állhattak rendelkezésére, mint azok a török háborúk után fellelhetők voltak. A később nagy tudományos irodalmat kiváltott káptalani könyvtárt[81] is teljes anyagával használhatta.

Mindezen korabeli várostörténeti, gazdasági és kétségtelenül az általa elért írott források is közreműködhettek, elősegíthették, hogy a történelmi érdeklődésű püspök figyelme, aki a XVI. század történetíróival is állandó kapcsolatot tartott, még ma is, négyszáz év után is vitatott veszprémi történelmi probléma: a székesegyház eredetének és alapításának kérdése felé fordult, az foglalkoztatta, és ha a közbejött török háborúk miatt — elveszítve székhelyét — nem kényszerül elszakadni Veszprémtől, hihető, hogy ő írta volna meg *az első hiteles veszprémi várostörténetet.*

Két levél maradt az utókorra, amik feljogosítanak bennünket, hogy azok kevés, de annál többet mondó adatai alapján — a történelmi körülményeket is figyelembe véve — Bornemisza Pál XVI. századi veszprémi püspököt e megbecsült címmel illessük: őt az első veszprémi helytörténeti kutatóként említsük.

A király követeként Veszprémből távozott és Erdélyben maradt püspök kora két nevezetes emberével levelezett történelmi adatgyűjtés céljából: Forgách Ferenccel, a történetíróval és Wernher (Werner) Györggyel, hasonlóan nagy történelmi érdeklődésű, magyar történelmet írni szándékozó, akkori neves orvossal.[82]

Már nem volt veszprémi, amikor 1555. augusztus 23-án Gyuláról keltezve megírta levelét „Paulus Bornemisza" erdélyi püspök, a „tisztelendő gyulafehérvári káptalanhoz", amiben nemcsak azt hagyta az utókorra, hogy Wernher György királyi kamarai tanácsos, az „orvoslásban is szép gyakorlattal rendelkezett" és „tervbe vette Magyarország történetének megírását",[83] hanem a számunkra leglényegesebbet, Bornemisza Pál veszprémi püspök *helytörténeti működésének* első megbízható, hiteles említését, amikor a levél további részéből megtudjuk, hogy a magyar történelmet írni szándékozó

Wernher Györgynek munkájához a püspök *már régebben is*[84] — cumque nos jam pridem[85] — adott adatokat *a veszprémi egyház kezdetéről és alapításáról* „. . . de exordio, ac fundatione Ecclesiae Vesprimiensis illi ipsi suggeserimus".[86]

A veszprémi helytörténet-irodalom múlt századi szorgalmas adatgyűjtője, Beke Kristóf[87] — általunk is elhihetően — a veszprémi egyházról, annak eredetéről Wernher Györgynek adott adatközléséhez még hozzáteszi: „. . . a se conscripta . . .", vagyis a nagy adatgyűjtő püspök által írt adatokat, amivel megerősíti azt a feltevést, hogy Bornemisza Pál már Veszprémben is dolgozott *mint helytörténész.*

A másik — már hasonlóan Veszprémből távollétében, de helytörténeti munkásságát ismét megerősítő — levelet hozzá írta Forgách Ferenc, kora neves történetírója Pozsonyból 1566. december 2-án, melyben a már akkorra országosan is jelentős történetkutatónak tartott Bornemiszát kéri: „kortörténeti feljegyzéseit, mikkel úgymond, bőségben bír, vele a titoktartás pecsétе alatt közölni ne terheltetnék".[88] Bornemisza tudományos értékű kutatásának a maga korában már *hivatalos* elismerése e levél, melyben az adatokat kérő Forgách Ferenc mintegy szakszerűen nevezi meg, amiket Bornemiszától kér, amikor így írt: „. . . ut a Rev. Dom. Vestra peterem Commentariola, et observationes Rerum Hungaricarum".[89]

A magyar tudományos irodalom Bornemisza Pálnak az idézett két levélben említett *följegyzésein kívül* — ezekre hivatkoznak az összes kiadványok is — sem más forrásról, sem a történelmi érdeklődésű püspöknek esetleg valamely kiadványban vagy önállóan megjelent munkájáról nem tud.

Az a hosszú út, amit a töröktől is már *látogatott* XVI. század közepén Veszprémtől Erdélyig, majd onnan élete utolsó állomáshelye, Nyitráig megtett, már joggal ad gyanút a feltételezésre: ezek a kortörténeti — a székesegyház eredetére és alapítására is vonatkozó — feljegyzései nagy részben a kor kezdetleges utazási körülményei és egyéb más okok folytán is elkalódhattak. E feltevésünket megerősíti Bornemisza Pál másik levelezőtársa, Wernher Györgynek történetirodalmi működésével kapcsolatban Weszprémi István hivatkozása 1774-ből,[90] miszerint annak iratait, leveleit nagy fáradsággal összegyűjtötte Rotarides Mihály, de azok, „a magyar diákság wittenbergi könyvtárából tudós világunk nagy kárára, lassanként elkallódtak".

Így kallódhattak el talán Bornemisza Pálnak azok a veszprémi eredetű feljegyzései, amiket a megírandó magyar történelméhez Wernher Györgynek is megküldött.

Mintegy zárógondolatként egészítsük ki e nagy érdemű első veszprémi helytörténeti kutatóról adott megemlékezésünket két, magyar nyelven írt leveléből egy-egy részlettel a mai olvasó számára is, tanulságul: milyen magyar nyelven írt és beszélt a veszprémi püspök, Bornemisza Pál, négy és fél évszázaddal ezelőtt.

Egyik levelét, melyben levélpapír hiányáról panaszkodik, 1538. március 4-én „Tótországból Doboch" várából keltezi és Batthiány Ferencnek küldi. Íme egy érdekes mondat belőle: „. . . tebet írok vala ha papirosom leszen wala, ezth is az ablakról wettem el eiel, igen yo orzag az thy orzagtok".

A másikat is Batthiány Ferencnek küldi Nagyszombatból 1547. december 20-án. Ennek magyar szövegéből: „The kegelmed emlékewzewth vala ennekewm eth Zombatba hogy kegelmednek az kyraly harmynczadynak jewedelmeról walo kethsigrwl memorialth adnek . . ."[91]

3. *A XVI—XVII. SZÁZADI VESZPRÉM A KOR FORRÁSAIBAN*

Ha elhihető a középkor végi mozgalmas veszprémi reneszánsz életről az előzményekben felvázolt kép, hogy a Bakony alján, a régi királynéi városban, a középkori *„első magyar egyetem"* hagyományainak mintegy a folytatásaként magas szintű kultúra volt, amit neves örökségként adott át a XVI. századnak; Vetési Albert elmúltával és nagy királya, Mátyás halálával a reneszánsz emlékek is mindinkább elhalványulnak, elenyésznek a politikai, társadalmi pártharcokban. A város püspökei közül Isvalies Péter — mint láttuk — még régészkedik, a reneszánsz szellemében védi a város Árpád-kori emlékeit, de Beriszló Péter már kardot tör, és humanista irodalombúvárkodás helyett a török ellen védi hazáját.

Veszprém történetéből a XVI. század a város életének mintegy a hősi korszaka nyitánya, amelyben a Mohács utáni két pártra szakadt ország pusztulásához hasonlóan drágán fizetett: a kettős királyság főúri garázdálkodásai, amikor a város hol Ferdinánd, hol Szapolyai mellett állt, vagy azok kényszerítették pártjukra, csak előkészítik tragédiáját.

Elmúlt Vetési ideje, meghalt 1499-ben ifjabb Vitéz János is, és velük tűnik el az emelkedett szellemű humanista világ. Megszűnik a személyi és vagyonbiztonság. Az egymással versengő két király mellett *pártoskodó,* birtokszerző főurakat a törvények a legkevésbé korlátozzák. A sokat szenvedett jobbágy parasztot néha még a töröknél is kegyetlenebbül zsarolták, fosztogatták. Nem segít már az ország néhány hazaszerető főemberének próbálkozása sem 1531-ben, a Veszprémbe tervezett országgyűléssel, ahol egyezséget szeretnének létrehozni a két pártra szakadt nemzet rendjei között.[92] Az egymással szemben álló két király kibékíthetetlen ellentétének, amiben a török–előnyomulás megakadályozása helyett egymás országrészét és lakosságát pusztítják, Veszprém is egyik áldozata lett e polgárháborúknak. 1538-ban már csak 38 ház áll a városban, a többi megsemmisült a harcokban,[93] úgyannyira, hogy 1552-ben, a török hadainak a magas sziklavár alá első alkalommal felvonulásakor, már csak inkább névleges régi híre, mint biztosan védekező hadserege fogadta azokat.

A város három nagy ostroma — 1552, 1566, 1593 — teljessé tette pusztulását.

Vas Mihály pártoskodó hajdúit 1552-ben néhány nap alatt elűzi Ali budai pasa.[94] A székes-

egyház muzulmán dzsámi lesz, a vár tornyára felkerül a lófarkas zászló, mint a török hatalom első jelképe Veszprémben. Megkezdődik a környék pusztítása is.

Csak másfél évtized múlva, 1566-ban, a császári erők segítségével sikerül visszafoglalni.[95]

Majdnem három évtizednyi magáratalálás után a tizenötéves háború egyik veszteseként 1593-ban — ha rövid időre is, mert 1598-ban ismét visszafoglalták — második török megszállása következett.[96] A fennmaradt egykori források szerint e három ostrom majdnem teljesen szétrombolta várfalait, épületei nagy részét megsemmisítette. Az egymást váltó ostromok tüzében Veszprém véghely sorsa a többi magyar városéhoz hasonló. Mindaz, ami a későbbi évszázadokban mint török pusztítás és rombolás nyilvántartott, ami a középkori Veszprém emlékeinek megsemmisüléséről mint hiedelem a köztudatba átment: az 1500-as évek során következett be.

• • •

E harcok, néha nehéz küzdelmek szólalnak meg a kor forrásaiban mint helytörténeti emlékek a XVI—XVII. századból.

• • •

A *legrégibb,* XVI. századi Veszprémmel kapcsolatos *forrás* az 1520 táján, II. Lajos király uralkodása idején keletkezett *Cantio Petri Berizlo — Beriszló Péter éneke* —, Szabatkay Mihály deák szerzette vers, *az első vitézi ének,* a veszprémi püspök és horvátországi bán *veszedelméről.* Írója a török elleni harcra lelkesít, a vitézi élet szépségeit magasztalja, és Beriszló, a törökverő hős alakjában, aki ez ügynek áldozta életét, ennek hősét ünnepli.[97]

Beriszló, Veszprém XVI. századi püspökei közül leginkább összeforrott a város történetével. Magyarország e kor európai életének válságos helyzetében a török—francia—velencei politika útvesztőjében, nehéz eligazodása idején, ebben a világméretű diplomáciai bonyodalomban kapott szerepet a neves katona-püspök, Beriszló Péter, akinek személyes példamutatása a délvidéki, horvátországi török harcokban az ország védelmét talán egyedül önzetlenül szolgáló politikus helytállása. Amit hazájáért tett, abban mintha Hunyadit folytatná és Zrínyit készítené elő. Győzelmei nemcsak az idézett irodalmi visszhangot váltották ki nevének megörökítésére, de Európa is fölfigyelt eredményeire. A pápával is levelez segély ügyében.[98] Sikerei a kor értékes magyar, török elleni harcai, amíg a magyar főnemesség eredménytelen diplomáciai alkudozásokat folytat.

Veszprém életében 1511. szeptember 30-án szerepelt először,[99] amikor mint fehérvári prépost[100] és királyi titkár a veszprémi püspökség kormányzója.[101] Elődje, a már hét éve Veszprémből távol levő Isvalies Péter halála után,[102] 1512-től 1520-ig, a török harcokban bekövetkezett hősi haláláig viselte veszprémi püspöki tisztét.[103] Az általa védett déli végvárak — életben maradása esetén — még hosszú időre megállíthatták volna a török előnyomulását, hogy ezalatt a kettős játékot folytató Velence és az európai közvélemény irányítását a franciák feletti győzelem után mind jobban magához ragadó V. Károly császár is más politikára kényszerülhettek volna.[104]

A Korenica patak melletti hősi halálát[105] követően megmentett holttestét veszprémi helyettese, Statileo János, felsőörsi prépost vitette Veszprémbe, és ott a székesegyházban temették el.[106] Statileo később síremléket állított nagybátyjának, aminek költségeit a káptalan vállalta.[107] Sírját a törökök a városnak 1552-ben elfoglalása után szétdúlták. Valószínű, ekkor törték össze sírkövét is, aminek darabjait 1972-ben földmunka során találták meg. Ma helyreállítva, a székesegyház altemplomában látható.[108]

Beriszló veszprémi püspökségének kultúrtörténeti, elsősorban helytörténeti emléke az 1515-ben, távollétében, helyettese, Statileo János által vezetett, a következő évben Beriszlótól is megerősített veszprémi egyházi zsinat egyik határozata, amikor *az országban elsőként* itt rendelték el a plébánosoknak a *kötelező anyakönyvezést.*

Veszprémi helytörténeti emlék még a zsinat rendelkezéseiből az úrnapi körmenet szabályozása során, a székesegyházból kiindulva, pontosan leírt útvonalon említett plébániaegyházak templomai (Székesegyház, Keresztelő Szent János-templom, Szent Miklós-templom), amik a XVI. század elején meglevő, működő intézmények, és amikhez — a felvonulást leírás szerint — *főközlekedési útvonal* vezetett. Közülük ma már csak a székesegyház létezik. A török korban elpusztult Szent Miklós-egyház alapfalait 1929-ben tárta fel Veszprém megbecsült régésze, a múzeumigazgató Rhé Gyula; a Keresztelő Szent János-egyháznak a nyomát is elmosta az idő. Helyéről a mai helytörténeti irodalomban közölt elgondolások inkább valószerűsítések, mint tények.

A kortörténeti sorrendben következő két mű, az *Érdy-kódex* és a *Pannóniai ének* tárgya nem tizenhatodik századi esemény, de mint e korban keletkezett és veszprémi helytörténeti adatokat is tartalmazókat illesztettük azokat felsorolásunkba.

Időben a veszprémi XVI. századi források másodikaként említhetjük a régi magyar irodalom egyik nagy értékét, az első ismertetőjének, Érdy Jánosnak nevét viselő *Érdy-kódexet.*[109] A Veszprém megyei középkori lövöldi [városlődi] karthauzi kolostor egyik „néma barát"-ja másolta 1524 és 1527 között. Anyaga: prédikációk és az egyházi év kilencven főbb szentjének legendái.[110] A legterjedelmesebb magyar kódex, amelyben írójának latin nyelvű *előbeszéde* az első tanúságtétel irodalmunkban a nemzeti nyelvnek hasznos és szükséges voltáról.[111]

A Szent István király ünnepéről szóló dicsőítő beszédhez fűzött legendában olvasható — középkori forrásainkban nem ok nélkül, a legtöbbet szereplő — lázadó Koppány legyőzése. A középkori magyar vallásos szellem azért tér vissza ismételten Koppány személyéhez, mert István király tettében az induló kereszténység megmentését látja. Ha Koppány győzhetett vol-

na, véres polgárháborúban visszaáll a régi pogány világ, és talán szétszóródik az egész magyarság. Vonzó e veszprémi emlék magyar nyelven előadása is. Íme, néhány sor belőle: „... Kuppon herczeg ... az gonosz hytetlen Somogy hyspant ... vagataa neeggyee ... Eggyik rezeet kyldee yztragomy kappura, az masodykat Wesprymee ..."[112]

A Szent Imrét dicsőítő beszédhez kapcsolódó legendában található Veszprém és a Szent György-kápolna említése. Tárgyleírása ugyanaz, mint a már említett előző Szent Imre-legendában, amikor az ifjú herceg az éjszaka csendjében, egy megbízható kísérőjével — fogadalma elmondására — felkeresi a veszprémi várban „Szent György egyházát". Az Érdy-kódex XVI. századi magyar nyelvén e nevezetes veszprémi eseményből néhány sor így hangzik: „... zent emre kyral ... Egy ydoeben mykoron chak egy titkus zolgayawal Ayoytatus ymachagnak okaért meene Wesprimee zent Gergy martyr Capolnayaban és ymachagaban azt gondollya vala ..."[113]

Az Érdy-kódexet követi időben a legrégibb verses krónika Veszprémről, *Csáti Demeter* ferences szerzetesnek az 1530-as évekre feltételezett költeménye, a *Pannóniai Ének*,[114] melyben már jelentős hely jut Veszprémnek. Tárgya: a „fehér ló monda", a honfoglalás leírásával, ahol a Veszprémben lakó lengyel hercegtől *veszik meg* letelepedésre a földet, a füvet és a vizet. E krónikás hasonlatok mögött a lényeg: a letelepedni szándékozó, hazát kereső magyarság vezére és vitézei hogyan verték le a Pannónia földjén uralkodó lengyel herceg seregeit, hogy azokat elűzve, helyükre települhessenek.[115] A négyszázötven éves kezdetleges stílusú históriás ének — az irodalomtörténet megállapítása szerint[116] — tulajdonképpen a Thuróczy-féle krónika kivonatos rímes fordítása, amit Pray György egy azóta eltűntnek tudott kódexből másolt, aminek alapján adta ki először Révai Miklós.[117]

A magyarországi török háborúk hiteles, kortárs értesüléséből eredő jelentős forrása, *Tinódi Lantos Sebestyén* Kolozsvárott, 1554-ben kiadott *Krónika* című műve.[118] Veszprémnek 1552-ben a török által elfoglalásáról a *Budai Ali Basa históriája* című fejezete tájékoztat. A 13 szakaszból álló elbeszélő rész a töröknek a vár körüli felvonulásával indul. A várkapitányt is megnevezi — „Az jó Paski János ott főhadnagy vala" —, de nála, várát nem önkényesen, mint későbbi történetírók megvádolták, hanem felsőbb utasításra hagyta el — „De az megszálláskor királ felé ment vala".

A 4. és 5. versszak a törökök öröme, hogy a várkapitány eltávozott, majd az ostrom megkezdése. A 6—7. szakasz az őrség lázadása, amikor a török támadásra védekezés helyett a legszégyenletesebb árulással válaszolnak: „az falakról zászlókat lehányák". Ezt követi a várat hűtlenül elhagyó árulók bűnhődése és a magára maradó Vas Mihálynak a pasával alkudozása, a menekülési szándék.

A 9—10. szakaszban nagyon tömören és 1554-ben a török várháborúk kezdetén írva, mintegy intő figyelmeztetésként szólt Tinódi az egész magyarsághoz, amire Zrínyi oly sokszor utalt: a török adott szava álnok hazudozás. A mindig igazat író Tinódi még megtoldja, hogy „basa hagyásából megfogák, megfosztá, pénzétől, lovától őtet megtisztiták".

Végül a tévedés áldozataként török fogságba került Vas Mihály sorsa feletti elmélkedése zárja a veszprémi vár szégyenletes elvesztéséről adott tudósítását, még határozottabban utalva a török megbízhatatlanságára, aminek később is oly sokan estek áldozatul a másfél száz éves megszállás idején: „Úgy hidgyetök terek hitiben, szavában."

Tinódi krónikás beszámolója mintha helyszíni tudósítás lenne, oly élményszerű leírás Veszprémnek 1552-ben először török kézre kerüléséről. A vár vívásának első mozzanatai, majd az őrség lázadása, a várnak „hitre" feladása, a nem szavatartó török eljárása, a kivonulók kifosztása, rabságra vetése Vas Mihállyal együtt, fontos, forrásértékű adatok, amiket a későbbi írók is felhasználtak. Vas Mihály előző helyén, Siklóson, ahol 1543-ban mint várnagy szerepelt, hasonlóan feladta a várat a töröknek szabad elvonulásért.[119]

Veszprém ostromának legelső hiteles, mintegy napra keltezett, de igen rövid, csak pár soros rögzítése a veszprémi káptalan régi *Számadáskönyv*ében található, 1552-nél bejegyezve, a 418. lapon.[120]

* * *

Idegen hatalom az Árpád-korban eljutott Veszprém környékéig is, a trón betöltése körüli harcok során, főként a XII. és XIII. században, majd a feudális oligarchák középkori ellenségeskedéseitől magyar pusztítást is elszenvedett; de az ország határán áttört ellenség csak 1490-ben foglalhatta el először, midőn Mátyás halála után a trónkövetelő Miksa német császár az országra tört.[121]

A rövid német uralom megszűnésével csak három évtizedes, viszonylagosan békésebb élet után, 1526. június 23-án döbbenhettek rá a veszprémiek a török veszedelem jelentőségére, amikor Szentiványi György, mint a király követe, megjelent a káptalan előtt a hadba hívó véres karddal.[122] Megszűnt végleg a középkori szabadság és függetlenség: teljessé lett a török veszedelem.

Ezután már csak a Mohács előtti dráma utolsó jelenetei következhettek, amikor Brodarics István, a humanista műveltségű kancellár, az ország déli határai felé, a török ellen vonuló, „Érd közelében, a Duna mellett vert királyi táborból" 1526. július 27-én elküldi levelét VII. Kelemen pápához, hogy a magyarországi eseményekről tájékoztassa. Ebben már a helyzet átérzéséből fakadó végső kétségbeesés csendül ki: „Egyedül Isten, vagy Isten akaratából bekövetkező véletlet mentheti meg az országot a pusztulástól. Semmi más utat a megmeneküléshez nem látok ..."[123]

Mivel sem az országot, sem Veszprémet nem mentette meg semmiféle „véletlen", a török pedig mind erőteljesebben támadt, a védtelen vég-

várak elvesztése után, 1541-ben Budát, az ország fővárosát is elfoglalták. A dunántúli védelmi vonal áttörte a Balatont, és a XVI. század során kétszer is (1552, 1593) elfoglalták Veszprémet.

E harcok, a városnak el- és visszafoglalásai leírása, megörökítése mint veszprémi helytörténeti adat, hét névhez fűződik: a humanista történetíró, Forgách Ferenc (1530—1577), a hasonlóan történetíró, kitűnő diplomata, esztergomi érsek Verancsics Antal (1504—1573), az erdélyi udvari történetíró, Baranyai Decsi János (1560—1601), Tielesch Lénárt, Körmöcbánya jegyzője, Salm Eck gróf, a felszabadító sereg fővezére és Siebenbürger Lénárt, Selmecbánya követéhez.

1552-ről *Forgách Ferenc,* az 1571 és 1575 között írt kortörténeti művében ad rövid ismertetést,[124] mintegy Tinódi Krónikája prózai megjelenítéseként. Az ott leírt eseményekhez semmi újat nem fűz.

Másfél évtizedes török uralom után foglalták vissza Veszprémet Thury György, Salm Eck, Gyulaffy László és a pápai kapitány, Enyingi Török Ferenc csapatai 1566. június 30-án. Az egynapos küzdelemről az előbbihez hasonlóan: a támadás, a várfal leomlása, a német és magyar csapatok hősies harca, majd a várba betörés után a zsákmányon összekülönbözők leírása, Forgách Ferenc ismertetésének anyaga.[125] A várkaput bedöntő magyarok közül elsőként berontó hős, Gyulaffy László szerepeltetése, munkája révén lett köztudott. Utolsó mondatában „elsiratja" a pusztuló veszprémi várat, mely mint nagy és gazdag hely, „egyetlen nap leforgása alatt a tűzvész örvényében földig pusztult — arx . . . unam intra diem ignis vorragine funditus deleta".

Helytörténeti különlegességnek számítható az 1566-os ostromról maradt második forrás, *Verancsics Antal* feljegyzése, mert magyar nyelvű.[126] Kortárs élmény alapján írt visszaemlékezésnek minősíthető Veszprém visszafoglalásáról adott beszámolója, hiszen 1573-ban halt meg, így az 1566-os eseményekről nagyon is közeli értesülései lehettek, ekkor egri püspök, 1567-től lesz ismét portai követ. Mégis csak néhány fő mozzanatát rögzíti. Nála is első helyen áll a várfal gyengesége és a támadásra gyors leomlása. Íme, írásának néhány mondata, Verancsics érdekes archaikus magyar nyelvén: „. . . [Salm Eck] . . . azt elvégezvén Beszpremy felé indula népével, egy szegyén ember meghozá, hogy Beszpremy várának az küfala nagy részig leszakadt volna, az gróf semmit nem tartozék, hanem mindjárast Beszpremy alá indula, az törökek azt meglátták Beszprémnek az várasát megégeték, az várra takarodának".

Tud a helytörténet Veszprémnek 1566-ban visszavételéről kortársak és szemtanúk elbeszélése szerint leírt adatokról is.

Egyik: *Tielesch Lénárt*nak, Körmöcbánya jegyzőjének, mint a királyhoz küldött követnek 1566. július 1-én, 2-án és 5-én Bécsből küldött jelentései, a másik: *Salm Eck* grófnak, a felszabadító sereg fővezérének az aggódó selmecbányaiakhoz intézett, 1566. július 5-én Veszprémből indított levele. A harmadik forrás Selmecbánya követének, *Siebenbürger Lénárt*nak — akit városa Salm Eckhez küldött tájékozódni a törökök erejéről — 1566. július 13-án írt jelentése, csatolva hozzá Salm Eck veszprémi levele.[127]

Palota egyhetes ostroma, Gyula megtámadása és vívása Pertev által, továbbá Szulejmán erős haddal előnyomulása, nagy vészt keltett országosan. Palotáról a felvidéki bányavárosok között az a hír terjedt el, hogy a törökök már el is foglalták, akik így megerősödve, a nógrádi török várakból rájuk fognak támadni. A bányavárosok félelmükben, tájékozódásul, követet küldtek Salm Eck dunántúli táborába, biztos híreket szerezni Palota sorsáról és a dunántúli eseményekről. Egyidejűleg Bécsbe, a királyhoz is küldtek követet, hogy a bányavárosok védelmére megfelelő segítséget kérjenek.

Ezekben a követjelentésekben maradt az utókorra Veszprém 1566-os ostroma és visszafoglalásának története a kortársak és szemtanúk elbeszéléseiben.

Negyedszázados, viszonylag nyugalmasabb idő után, 1593-ban tört a veszprémiekre Szinán pasa hatalmas serege, s a várat háromnapi ostrom után el is foglalta.

Amikor Veszprém újabb török megszállás alá kerülésének *forrásait,* mint ezen esemény helytörténeti emlékeit szándékozunk bemutatni, elsőként mint kortárs megemlékezést az ostromról, az 1601-ben meghalt *Baranyai Decsi János* (Decius Barovius) Magyar históriáját említjük.[128]

Családja a Dunántúlról menekült a török elől Erdélybe,[129] ahol tanár, majd fejedelmi udvari történetíróként élt.[130] Életének e különös fordulata lehet a magyarázata, hogy talán fiatalkori emlékek, kapcsolatok révén tudott oly részletességgel írni Veszprémről. A *Commentariorum de rebus Ungaricis libri qui exstant* című műve negyedik része, második fejezetében *De capto Vesprimio* cím alatt foglalkozik a vár ostromával és elfoglalásával.[131] Előadásának egyes mozzanatai is közvetlen értesülést feltételeznek. Ilyenek: kémek előreküldése a török erejének kikémlelésére, Zamaria Ferdinánd várkapitánynak a győriektől négyszáz német gyalogosnak segítségül kérése, az ostromot már feltartóztatni nem tudó védőknek éjjel a várfal egy kis nyílásán menekülési szándéka, akiket azonban a törökök megtámadnak, egy részüket levágják, a többit a várkapitánnyal együtt fogságra vetik. A várkapitányon kívül még két nevet is említ. Az egyik: Fekete Benedek, aki néhány bátor társával éjjel kilopózik a várból a török táborba kémlelni, a másik: Miskolczi Péter igehirdető.

Hasonlóan kortárs élmény az alapja a nádor, *Illésházy István* följegyzéseinek, aki kora még eléggé nehézkes magyarságával, néhány mondatban, az időpont, a hely és a legfontosabb szereplők felemlítésével örökítette meg az 1593-as ostromot és még előzményeire is utalt.[132] Így hangzott Illésházy magyar nyelvén: „. . . török császár . . . az fővezérét Sinan pasát küldi portai és európai erejével, ki elérkezik és 2.8-bris Beszprimet megszállá 5.8-bris kijütt éjjel az szolgáló nép belőle. Ferdinánd volt benne és Hoffkircher, mert annyisok álgyúval törette, hogy tovább benne nem maradhatának. Az kapitán Ferdinánd az német kapitán és Hoffkircher fo-

gollyá esék, az többit kit levágtak, kit elfogtak . . ."

Csak rövid ideig, öt évig örülhetett Szinán pasa a győzelmének, mert 1598-ban újra magyar kézben van Veszprém. A tizenötéves háború második részében visszaszorított török erők a Dunántúlon is területfeladásra kényszerültek. 1598. március 29-én Győr lesz újra magyar város, ami Pálffy Miklós és Schwarzenberg Adolf nagyszerű fegyverténye.[133] A székesfehérvári diadal után a felmentő sereg július 31-én Tatát foglalta el,[134] azután Gesztes következett,[135] végül augusztus 3-án és 4-én Veszprém szabadult fel.[136]

A város ezen utolsó, XVI. századi küzdelméről a későbbi feldolgozások mellett ugyancsak *Illésházy István* följegyzéseit tartjuk a kortárs értesülés ősforrásaként, még ha az csak alig néhány sor.

Íme, a majdnem négyszáz éves szöveg Veszprém visszafoglalásáról: „Azon éjjel — (augusztus 3.) — küldtek Beszprin alá lesni, hogy ha az törökök feleségeket, marhájokat kiküldik. Azon éjjel ezeket az törökök kiküldték, és azok reátaláltak, mind az késérő törököt megverték, azokat megfogták. És így az török mingyárast Beszprimet pusztán hagyá, és belé szállának a mieink."

Mielőtt zárnánk a XVI. századi, Veszprém történetéhez adatokat szolgáltató forrásainkat, meg kell még emlékezni egy jellegzetesen helyi forrásmunkáról, az 1524-ben püspöki hivatalváltáskor, Várday Pálnak Egerbe távozásakor, Szalaházy Tamás új püspöknek átadott javak jegyzékbe foglalása alkalmával készült *Urbarium*-ról.[137] Az okmány tudománytörténeti, de még inkább veszprémi helytörténeti értéke, hogy a XVI. század elejére pontos képet ad a vár, a város püspöki birtokrésze területének társadalmi és gazdasági helyzetéről, azonkívül értékes adatforrás Veszprém XVI. század eleji földrajzához is.

Az akkori két veszprémi püspöki városrész: *Szenttamásfalva* (Zenthamasfalwa) és *Szentmiklósutcája* (Zenthmykloswchaya) szerepel részletesebben. Mindkét helyen közli az Urbarium az ott lakó jobbágyokat név szerint, kötelezettségeikkel.

Szenttamásfalván (mai Dózsaváros) 1524-ben 25 jobbágycsaládot írtak össze. Jó magyarosan hangzó nevük az összeírás sorrendjében: Gyömörey Orbán, Csopaki Mátyás, Kádár Miklós, Kovács Simon, Tóth Péter, Madarász János, Ference Máté, Szitás Benedek, Varga Imre, Kis Balázs, Szalai Egyed, Pongrác András, Tóth János, Kis Máté, Harangozó János, Szalay Mihály, Kovács Bertalan, Sipos Bálint, Szakál István, Pongrác Pál özvegye, Dorottya, Németh Ambrus, Zalay Demeter, Zabó Pál, Prokáthor Dénes és Asztalgyártó Mátyás.

E városrész jobbágyai földbért nem fizettek, minden jobbágyterhük néhány különös szolgáltatásból állt.

Így, bizonyos ünnepek előtt, ők takarították a püspök kuriáját és megtisztították a templom körüli utat. Úrnapján virágos ágakat és virágokat adtak a körmenetre és ebben a nagykeresztet vitték. Egyes ünnepeken harangoztak a nagyharanggal a szentmisére és a vecsernyére. Három mérföldnyi távolságra kötelesek voltak elvinni az udvarbíró leveleit és az idéző pecsétet, de ilyenkor küldőjük gondoskodott az illetők költségeiről. Kötelezettségeikhez tartozott minden évben megújítani a várban levő szint. Ők vadásztak a püspök részére a Bakonyban, a kapott hálóval. Nekik kellett lekaszálni a Kemecsirétet és karácsonykor telkenként két szekér fát vinni a várba.[138]

A másik veszprémi városrészben, *a Szentmiklósutcájában* (mai Komakút, Kálvária-domb környéke) 6 jobbágycsaládot írt össze az Urbarium. Ezek: Alch László, Kovács György özvegye, Ágota, Dörgicsei Máté, Mészáros Antal, Zabó István és Tóth János.

Kötelezettségeik hasonló jellegűek, mint az előzőknek, így valószínű, hogy mindkét városrész jobbágyainak különleges helyzete volt a püspök—földesúr viszonylatában.

A várnagyoknak karácsonykor és húsvétkor szokásos ajándékozáson kívül egyik legfontosabb munkájuk volt: állandóan tisztán és jó karban tartani a várban levő középhíd alatt futó árkot. Kötelességük volt még a kalodát javítani, vagy ha kellett, újat készíteni, továbbá karácsonykor telkenként egy szekér fát vinni a várba, hasonlóan egy szekér abroncsot is.[139]

A veszprémi vár középkori szerkezetére utal a szentmiklósutcai jobbágyok kötelezettségéből fennmaradt kitétel: „Középhíd alatt futó árok". E különös hely — ami az Urbariumot ismertető Holubnál is probléma maradt — az Urbarium eredeti latin szövegében így hangzik: „. . . Isti dicunt hanc consuetudinem tantummodo habere, quod fossatum sub ponte Kewzephyd vocato in castro Wesprimiensi habitum teneantur semper mundare et renovare."[140] Az itt említett, még a latin szövegben is magyar kiejtés szerint írt ún. „Középhíd" és az alatta futó árok, nem más, mint a még akkor teljes épségében meglevő belső várfal várkapujának egyik védelmi része, ahol kettős kapu biztosította a bejárást felvonóhíddal, ami alatt volt az a bizonyos „árok", amire a felvonóhíd kapuját engedték le. Csak természetes, mint a várvédelem egyik fontos része: rendszeres gondozást igényelt.

Említ még az Urbarium Veszprém várában az összeírt lakók között két egyházi nemest is, akik országos nemesek voltak, és védelem céljából álltak a püspök szolgálatába, de nem tartoztak a püspöknek mint földesúrnak semmiféle szolgáltatással.[141] Nevük: Kulcsár Albert és Fülöp Péter.

* * *

Miként Bonfini a XV. századtól, hasonlóan lett *Istvánffy Miklós* az 1622-ben első kiadásban megjelent nagy történelmi művével a legnépszerűbb, legkeresettebb történetíró.[142] Könyvében az 1490-től 1606-ig tartó korszakot tárgyalja, különös részletességgel saját kora történetét, főként a hadieseményeket, de kevés gazdasági és társadalmi érdekű adattal. A leírásokba szőtt, költött humanista beszédei és szépen csengő, gördülékeny latinságával érdemelte ki a *magyar Livius* melléknevet.

Vele, személyével és a magyar történetírásban jelentős munkájával —, melyben a török támadásoknak kitett veszprémi vár körüli harcok a legrészletesebben maradtak ránk — szándékozunk megnyitani *a XVII. századi,* Veszprémmel kapcsolatos történelmi források ismertetését.[143]

Az előzőekben vázolt négy történetíró — Baranyai Decsi Jánosnak Veszprém 1593-ban elfoglalásáról adott eléggé részletes leírásán kívül —, Forgách, Verancsics és Illésházy is csak rövidebb beszámolókat adott. Istvánffynak latin nyelven írt magyar történelme az első olyan forrás, amiben a város el-, illetőleg visszafoglalásáért folyt harcokról bővebb ismertetéseket kapunk.

Az Ali budai pasa által 1552-ben elfoglalt Veszprémről adott tudósítása[144] erősen magán viseli a Tinódi versében található részletek nyomát. A vár és környékének bemutatása után, korábbi történetéről is megemlékezve, rátér az ostromot kezdő török sereg elhelyezkedésére. A három várkapitány: Paksy János, Pető Péter és Vas Mihály említése után az őrség viszálykodása, a leomló és ki nem javított várfal résein az ellenséghez pártolás és bűnhődésük következik.

Vas Mihály alkudozása — követe Székely Tamás útján —, „miután a törökök hitet tettek", a várból kivonulók kifosztása, majd az őrség és kapitányuk fogságba kerülésének leírása pontosan követi az alig néhány évtizeddel e részlet rögzítése előtt, 1554-ben kiadott Tinódi Krónikát. Még a zárógondolat is egyezik, amikor Istvánffy Tinódihoz hasonlóan figyelmeztet: nem kell hinni a megbízhatatlan töröknek.

Veszprémnek 1566-ban visszafoglalásáról — Forgách Ferenc és Verancsics Antal korábbi leírásai mellett — Istvánffy tudósítása a részletesebb.[145] Az író ekkor már 28 éves, így a személyes élmény vagy a közvetlen kapott hírek adhatták alapját munkája e részének.

Palota (Várpalota) és kapitánya, Thury György megmenekülésétől indítja Istvánffy elbeszélését, amikor az odaérkező Salm Eck és vezértársai parancsnoksága alatt levő tizennégyezer főnyi sereget hajlandó Veszprém felmentésére vezetni. A vezérek tanácskozása közben érkezik meg a kémszemlére küldött Csokonai Demeter jó híreivel, miszerint Veszprém falai oly gyengék, hogy a kémszemléjük alkalmával rájuk sütött kis ágyú a fallal együtt a mélységbe omlott. E különös észlelés volt a döntő — Istvánffy szerint —, hogy azonnal megindultak Veszprém felé.

Az ostrom közben támadt tüzet is említi az író, szól — a forrásokban egyedül — a székesegyház égéséről, amit pedig a törökök épségben megőriztek.

Veszprémnek harmadik, 1593-ban történt pusztulásáról is megemlékezik Istvánffy.[146] Itt szintén utalhatunk némi személyes értesülésre, mert a nagy humanista történetíró, aki 1615-ben halt meg, 1593-ban még csak 55 éves, így ő is kortárs író.

A Székesfehérvárról induló török sereg nagy erejű ostromát, hogy minél érzékelhetőbbé tegye — ismételt hangulatfestéssel, amiket gyakran alkalmaz —, azt írta: akkora erővel csapódtak az ágyúgolyók a veszprémi vár falához, hogy egyidejűleg az ellenkező oldali falat is átütve, a rátóti mezőn [Veszprémtől 5—6 km!] estek le.[147] Hiába volt a várkapitány, Speciacasa Ferdinánd őrsége és Hoffkirch András segédcsapatainak ellenállása, a vízkérdés miatt — elromlott a vár egyetlen kútja — a vár feladására gondolnak. Ez a vízhiány és a már nagyon összerombolt várfalak védhetetlensége váltja ki a szökés tervét. Éjjel, titkon próbálkoznak a szökéssel a vár „déli kiskapuján", de a törökök csakhamar észreveszik őket. Nagyobb részüket levágják, csak kevesen tudnak fegyverrel utat törni maguknak és a Bakony felé elmenekülni. Ilyenek voltak: Radics vajda, Erdős Pál jeles vitézek. Fogságba kerültek a kapitányok is.

Ennyi az, amit Istvánffy tud Veszprém 1593-ban való elfoglalásáról.

• • •

A XVII. századra megerősödő veszprémi ref. egyház lelkészei közül többen is voltak, akik nemcsak prédikáltak a nép nyelvén, de írtak is. Így a két Gál: Imre és fia, István. Pathai István mögött is volt már egyházirodalmi múlt, mielőtt Veszprémbe került[148] Nevéhez fűződik a veszprémi ref. egyháznak általa, 1614-ben kezdett *Anyakönyve,* a kor egyik értékes demográfiai forrása, nevekkel, helytörténeti adatokkal.

• • •

Nem vitatható el a helytörténeti forrás jelentősége azoktól a XVII. századi különböző tárgyú és irányú költeményektől sem, amikben korhű Veszprémre utalások — akár történelmi, akár földrajzi — találhatók.

A török kor vitézi párbajait mindkét részről megelőzte a kölcsönösen küldött kihívó levél, aminek *hangja* az ellenfelek egymást megbecsülése vagy becsmérlése szerint változott. Néha gúnyolódó, lebecsülő módon, vagy a legreálisabb naturalizmus hangján szólították, nevezték egymást, a mindennapi „társadalmi" érintkezésben nem igen használt „szókincsüket" is igénybe véve. Ilyen nagyon gúnyolódó, lebecsülő, helyenként eléggé erősen naturalista hangvételű az a levél, amit versben — *mint e kor egyetlen megmaradt veszprémi népköltészeti termékét* — írtak 1646-ban a veszprémi hajdúk,[149] és küldték „a palotai rabló törökhöz", már megerősödve, és öntudatosan figyelmeztetve azokat, hogy

„Nem fogyott még el Veszprémnek Augura,
Hidd el, ott terem könnyű gyalog hadja,
Mindenikének vagyon száz-száz ónja,
Kopasz társaidnak kész gondot adnia."

Nem jegyezte fel a történelem, hogy ki vitte el a veszprémi várból, gyalogposta-e, avagy lovas futár, a maguk erejében már nagyon bízó veszprémi hajdúknak a rabló törökhöz címzett levelét 1646-ban; és arról sem tudósít a história, hogy hogyan fogadták a levélvivőt, aki talán csak egy nyílhegyre tűzve lőtte be Palota vára magas falai mögé a kihívóan csúfolódó, lebecsülő hangú írást, amit nem is lett volna tanácsos személyesen kézbesíteni a palotai bégnek de a XVII. századi

veszprémi események sokban igazolják, hogy a török erejét, már erősen alábecsülő hangú levél mögött, amiben vitézi önérzet, „nem félés a töröktől", a megszabadulás reménye és a függetlenség vágya van: nem nagyokat mondó hősködés, hanem a végvári küzdelmek során sokat próbált, sokat küzdött, de még több harci tapasztalatot szerzett, bátor veszprémi hajdúk vannak, akik nemcsak megvédik már a várat — ami otthonuk —, de ha kell és arra alkalom adódik, vállalják még életük árán is a török veszélyt elhárító, sok harci sikerrel kecsegtető portyázásokat is.

* * *

A Wesselényi-féle összeesküvést követően, a protestáns prédikátorok és tanítók utáni nyomozás, valamint 1674-ben a pozsonyi rendkívüli törvényszék határozatából, Európa felháborodását is kiváltóan, az elítélt és hitükhöz ragaszkodóknak gályarabságra eladása szomorú emlékét őrzi az 1675-ben, Triesztben írt *Gályarabságra hurcolt prédikátorok éneke* című hosszabb költemény, amiben a gályarabságot választók búcsúznak otthonuktól.[150]

A kegyetlen rabságot választók egyike a veszprémi prédikátor, *Bátorkeszi István,* aki a 26. és 27. versszak szerint így búcsúzik városától, híveitől:

„Vitéz Veszprém vára, magyarok végvára,
Nagyobb részül pedig az Krisztusnak nyájja,
Bátorkeszi Istvan, ki valék pásztora,
Mostan elbúcsúzom tületek én sirva.

Fizesse meg Isten az ti hűségteket,
Sokszor rabságomban küldött pénzeteket,
Nem szolgáliok immár többé benneteket,
Írja fel az Isten mennyben neveteket."

A felsorolt, nagyon kiemelkedő, érdekes, a kort is jellegzetesen bemutató források adataival szándékoztunk a XVI. és XVII. századi Veszprém jelentőségéről képet adni.

4. EGY „LÍRAI" HELYTÖRTÉNETI MUNKA 1768-BÓL

A XVIII. század elején telepítette le Volkra Ottó püspök a piaristákat Veszprémben.[151] Az a két és egynegyed század, ami működésük kezdetétől az iskolák államosításáig, 1948-ig eltelt, Veszprém művelődéstörténetének — munkájukkal — értékes darabja. Emléküket nemcsak az alsóvárosi temetőben levő kriptájuk fölé emelt márványobeliszkre vésett nevek őrzik, de a rend történetében található, a magyar tudományos életben is számon tartott neves egyéniségek, akiknek pedagógiai és szakmai felkészültségére mindig hálás tisztelettel és szeretettel gondolnak vissza egykori tanítványaik.

Az 1711-ben alapított iskola[152] a XVIII. század eleji mezőváros, Veszprém, török kor utáni magáratalálásának első kultúrjelensége, a város szellemi életének és a középiskolai műveltségnek ott megalapozója.

A török háborúk utolsó megszállását alig kihevert város Rákóczi-szabadságharcában vállalt szerepéért 1704-ben újabb pusztításnak lett áldozata; a kurucpárti Veszprémet Heister osztrák tábornok kegyetlenül „bünteti": felégeti, kirabolja, lakossága egy részét katonái megölik, miáltal az élni akaró város újra feldúlt, szétrombolt lett.[153] Csak 1723-ban, a székesegyháznak Esterházy Imre püspök által felépíttetése nyitja meg a kor stílusában, barokk formában a város és a vár újjáépítését.[154]

Ebben a történelmi és társadalmi viszonyaiban is átalakuló Veszprémben igen szerény — de rövidesen annál eredményesebb[155] körülmények között indul a piarista tanító rend működése.

Fél évszázaddal e kultúrmisszió megkezdését követően került a városba 1765-ben *Benyák Bernát* mint fiatal kezdő tanár,[156] a később neves piarista filozófus, aki a felvilágosodás szellemében elsősorban filozófiatörténész, „a magyar piarista felvilágosodás élő szelleme";[157] de mint nyelvújítót is nyilvántartja a magyar irodalom.[158] E sokoldalú egyéniség a „modern" fizikában hasonlóan otthon érezte magát, 1769-ben már a „nagy Newton"-ra hivatkozik, aki „egy új világosság terjesztője is, aki végre fényt derített az ég gömbjeinek homályos útjaira".[159]

Csupán két iskolai évet töltött az akkori Veszprémben 1765-től 1767-ig, de e kis idő is elég volt, hogy „munkahelyét" megszeresse. E rövid pár esztendő emlékeként született meg, onnan elhelyezésekor, 1768-ban a *Veszprém városának nyájas leírása* című, 54 szakaszos költeménye,[160] aminek alapján a benne megörökített XVIII. századi veszprémi adataival őt is besorolhatjuk — ha „lírai" alapon is — a veszprémi helytörténet-irodalom művelői közé. A hosszú búcsúvers helyenként nagyon nehézkes „veretű", még nem kiforrott költő műve, de a formai megoldásoknál sokszorosan nagyobb helytörténeti értéke.

Talán különös vállalkozásnak tűnhet egy verset mint helytörténeti forrást mérlegelni, de *a költeményben található városföldrajzi adatok a XVIII. századi Veszprémre forrásértékűek,* egynémelyike problémamegoldó is.

A költemény, kétségtelen, Veszprémből eltávozása után készülhetett, mert 1768-ban, megírásakor, már Nagykárolyban volt.[161] A fiatal írótanár szeretett városától búcsúzó visszatekintése, a számára oly sok hangulatot, természeti szépséget, az ottani emberek megbecsülő kedvességét is jelentő helyre, mintegy a város kitárulkozása egész valójában. Ezen újra „minden kedves helyet bejáró" városbarangolásából rögződött az egyes versszakokban, mintegy földrajzi váz szerint, az általa ismert XVIII. századi Veszprém. Érezhető a sorok és az egyes szavak mögött a piaristák magyarországi ősi fészkéből, Privigyéről, majd meg Nyitráról,[162] e helyekhez hasonló, dombos, völgyes, „ide oda hányott" utcájú Veszprémbe került fiatalember mint lesz ott is rabja a természeti szépségeknek, mikről vonzóan, részletesen írt versében.

Költeményében ad történelmi vonatkozásokat, színes társadalmi hangulatképet, földrajzilag pontos helymegjelöléseket, utal az egyes városrészekre, azok nevezetességeire, az általa ismert,

bejárt utcákra, a régi ivóvizes kutakra, ma már teljesen elfeledett néprajzi érdekességekre, az akkori veszprémi nyelvjárásra — eléggé megrovóan —, nem hallgatva el a hely közlekedési nehézségeit sem.

Mindezek mellett talán az egész veszprémi helytörténeti irodalomban „a leglíraibb" melegséggel emlékezik meg a város vendégszerető lakosságáról, az „igaz barátság"-ról, mert „tisztelet s bötsület egygyütt mulatoznak", mit nagyon közvetlenül tapasztalhatott is, és ami tőle, az „idegentől", aki életében először lépett Veszprém földjére, ez igen nagyra értékelhető megállapítás, mintegy Veszprém első „idegenforgalmi elismerése".

Az előforduló helytörténelmi értékű megállapításai két csoportra oszthatók: érdekesebb jellegüek és a mintegy forrásértékű különlegességei, miket ma már csak a város múltját jól ismerő tud észrevenni.

Könnyebb áttekintés szempontjából a felsorolandó jellegzetességeket a versszakok sorrendjében közöljük.

Az *első csoportba* sorolható érdekesebb kitételei a versnek:

2.: A mai Buhim-völgy nála „vohin völgye" megnevezéssel, talán éppen a néveredet bizonytalansága miatt, népiesen kifejezve.

4—8.: A város török kori harcairól, a vár elfoglalásáról, majd visszaszerzéséről, a törökökről, amint talán ott hallotta.

13.: A ma Séd patak „Sét"-nek írva, és „gyöngy folyó vizetské"-nek nevezve, amikor még „a környezetszennyezés" ártalma ismeretlen volt. A „rétjén . . . jól lakhat, legelhet a ketske" kitétel az állattartás egyik helyi jellegzetességére utal. A kecske mint „a szegényember tehene", közkedvelt háziállat volt Veszprémben. A XVIII. században, de főként a XIX.-ben egész kecskecsordák — fogadott pásztorokkal — legeltek a város meredek emelkedésein, a környező dombokon.

15—17.: A hegyes-völgyes városban, főként téli időben, a közlekedés nehézségeiről. Igen szellemes a veszprémi dombokra kapaszkodó ember mozgásának megérzékeltetése: „Mesterség feljutni, a lábat rángatja, hátra mint előre többször tántorogja." Majd „a síkos jég ellen" használt „vaskörmös patkókat" említi, miket még másfél száz év múlva is lehetett látni Veszprémben. A „tékájára" ülő és a várhegy jeges domboldalán így lecsúszó „deáksereg" ugyanazt tette meg az 1920-as években is, az átszíjazott könyvcsomagra ülve.

20.: A női viselet egy darabja „a takarító", Benyák Bernát idején Veszprémben. Azon korban a népi női viselet nem ismerte a különböző felöltőket, kabátokat. Télen, hidegebb időben, egy nagy alakú, négyszögű, rojtos széllel díszített, vastagabb anyagból készült kendőt háromszögletűre hajtva, a hátukra, a nyakuk köré csavartak, ami derékon alul is betakarta a testet. Ezt a XVIII. századi veszprémi ruhadarabot írta Benyák Bernát „takarító"-nak, éppen a testet körültakaró jellegét kifejezve. A XIX—XX. század fordulóján, sőt még tovább is, az elég nagy számban élő veszprémi német (sváb) lakosság is ezt használta, és használja ma is az a néhány nagyon öreg asszony, aki még ott él, hagyományaihoz ragaszkodva.

27—28.: A városnak „ide stova vetett térő szegletiről", valamint „ide, oda hányott utcái"-ról adott megállapításai nagyon ötletesek, jó meglátásáról tanúskodnak.

47—53.: Hét versszakot szentel a később kiváló nyelvésznek ismert, most fiatal kezdő tanárként Veszprémbe került Benyák Bernát, a veszprémi nyelv leírása, illetőleg elég alapos bírálatára is, pedig úgy indult, hogy „tsak kevéskét" mond Veszprém „polgári nyelvéről". És íme, az első megállapítása is már csípős: „Régi magyarsággal tartják, hogy beszélnek, azonban adatott az náluk juh szélnek." Majd így folytatódik a „dicséret": „Óh be tsufos beszéd!", „Olyanokat hallhatsz, miket senki nem ért . . .", „Furtsa nyelve vagyon . . ."

A versből a *második csoport* különlegességeit képezik azok, amik valóban ezen évekre utaló, helytörténelmi értelmű megállapításai.

3.: „Szemlélyed bár az ő liggatott bástyáját,
Mondhat, inkább láttam veszett prém
gallérját."

Itt, a „veszett prém" (elveszett) kitétel a város nevének eredetéről — mint majd egy későbbi fejezetben látni fogjuk — akkor Veszprémben ismert egyik népmondára utalás, amiben a „Veszprém" név eredetét „magyarázták": a „prém" és „elvesztésének" összetételével. De a 12. versszakban már azt állítja: „Veszprémnek nevezik hajdantól magyarok."

25.: Benyák Bernát korát megelőző emelkedett szociális érzéséről tanúskodik e versszak:

„Nőtelen tselédek egygyütt társalkodnak,
A napok közöttök mindenkor jól folynak,
Keserves ügyükről nem panaszolkodnak,
Jó példát, oktatást egymásnak így adnak.

Aki egy város életének érdekességeiről írva, a XVIII. század még egészen feudális világában, amikor a veszprémi polgárság emberi jogaiért és a szabad királyi városság elnyeréséért a legélesebb harcát vívja Biró Márton püspökkel, a feudális hatalom akkori városi képviselőjével, az a fiatal piarista tanár, aki ezt ott így látta: igen magas társadalomerkölcsi szinten érezheti magát.

29.: Itt néhány utcanevet említ, melyek szerinte — „igen furcsa nevűek". No, e furcsa nevek így következnek: „vuhin", már szerepelt „vohin" néven. A „hosszú", mint utcanév megvolt Veszprémben 1925-ig, akkor az évforduló emlékére Jókai lett. Ma is az. A „csorda utca" hasonlóan megvolt 1938-ig, akkor, ugyancsak a nagy nemzeti ünnep emlékére a Szent István nevet kapta. Ma ez is megváltozott. A „vásárállás" mint utcanév is sok ideig megvolt, egészen a XIX. század közepéig. Ma Kossuth Lajos utca. A „Hatrongyos", ami Benyák szerint akkor „búvóhelye" volt „a tekergőknek"; a mai Árpád és Céhház utcák környékén meghúzódó kis utcaszögletek környéke. Igen kedves, hangulatos, romantikus része Veszprémnek, hála . . . még nem kezdte ki a „városrendezés".

30—32.: E két szakasz a város legismertebb kútjairól emlékezik. Veszprémben a XIX. század végéig, amíg a szintén piarista *Bolgár Mihály*

veszprémi tanár tervezte városi vízhálózat el nem készült, a város különböző helyein forrásvízzel működő „közkutak" voltak. Ezekből sorol fel néhányat, mint a „vitéz", „koma", „Úr kútja" és a „fingó és rotyogó". Közülük legrégibb — legalább írásban —, a „koma" vagy „Káma" kút néven már a XIII. században, 1271-ben oklevél említette hely.[163]

A „Vitéz" nevű forrás, a város e korbeli adatainak összegyűjtője, Véghely Dezső szerint[164] régi eredetű és az ott birtokos Vitéz családtól kapta nevét. Az „Úrkút" helyét is megírta Benyák Bernát: „a Sét vize mellett buzog fel". Igen, ez a kút a régi városi adatok szerint a középkori vár egyik vízellátója volt, közvetlenül a vár alatt.[165] Ennek a vizét vezette fel a várba Tumler György, az ügyes malomépítő ezermester molnár, éppen Benyáknak Veszprémben tartózkodása idején, 1767-ben csővezetéken, az általa szerkesztett víznyomó szerkezettel, Koller Ignác püspökkel kötött szerződése alapján. A vezeték idők során elpusztult [inkább elpusztították!], de a forrás ma is megvan az Úrkút utcában.

Az úgynevezett „fingó és rotyogó kút", régi veszprémi szájhagyomány szerint, a Benedekhegy alatt levő malomnál, a Séd közelében volt. Benyák idejében még „jó ízű, kristálytiszta" kutak, egy század múlva már „italra nem alkalmasak".[166] Ezen különös nevű kút eredete, éppen a nevében kifejezett tulajdonsága miatt is, joggal feltételezhető, hogy a középkorban Veszprémnek ezen a részén volt, azóta szinte nyomtalanul eltűnt, úgynevezett „Büdöstó"[167] maradványaként a földből időnként „felgőzölgő" anyagok alkották a nevében kifejezett „hangot". E feltételezés eléggé hihető „bizonyítéka", hogy ugyancsak Benyák idejében és éppen a piaristák kertjében (ma Fenyves utca 13.), e helyektől nem távol, olyan ásványforrás volt, ami gyógyított.[168]

33—34.: Ezekben a gondos piarista a XVIII. századi Veszprém egy különös „intézményét" is megörökítette, a „Tizenháromváros" nevű városrészben, a „Tsókoló utcát" — később „Csókvár" néven is szerepelt —, ahol „Szüzek s legények sokszor elöljönnek". Ennek létesítése ellen száz év múlva a helyi sajtó élénken tiltakozott,[169] de később mégis létrejött, ahova tervezték, a Kádár utcában.

35.: „Hosszu utsza végén éred a piatzot,
Ott ó födél alatt kenyeres bólt látszot."

Az itt említett piac a „Hosszu utsza végén", még a középkori településű, váraljai két városrész, a *Szenttamássalvá*-ról[170] és *Szentmargitszeg*-ről,[171] valamint a még római kori Balácáról Pogánytelekre vezetett utak találkozásánál keletkezett egyik legrégebbi veszprémi piachely említése, ami nemcsak Benyák idejében, de egészen az első világháború kitöréséig „üzemelt" mint áruhely, különösen a város környéki kistermelők keresték fel, tőlük vásárolták szívesen a környék háziasszonyai a „tejhasznot".

Az idézet második sorában említett: „Ó födél alatt kenyeres bólt" kitétel, hasonlóan régi városföldrajzi adatokat elevenít fel. Ez a hely a mai Patak tér, az északi várfeljáró alatt. A Séd melletti nagy emeletes épület a tér sarkában a mai kisegítő (gyógypedagógiai) iskola, a volt káptalani jószágkormányzósági központ. E nagy emeletes ház keletkezési idejére a helytörténet eddig — miután régibb veszprémi ábrázolásokon is szerepel — adat helyett az 1790-es éveket jelölte meg.[172] Egy múlt századi veszprémi újságcikk[173] segítette Benyák verse e második sora és az eddig bizonytalan keltezésű káptalani középület alapkőletétele legalábbis megközelítően pontosabb idejét meghatározni. Az újságcikk a káptalani épületet „lábas ház"-nak említi, ahol a közlésig, 1891-ig, a lábazatok által kiképzett fülkékben folyt az árusítás. A káptalan a jelzett időben épületét úgy alakította át, hogy a lábazatok beépítésével ezen árusítófülkéket megszüntette, és — a cikk szerint — így ott „az évtizedes gyakorlat", vagyis az árusítás megszűnt. Mivel Benyák Bernát idejében az árusítás megvolt, a kérdéses épületnek is — a káptalani háznak — állnia kellett, így az Benyák idejénél is jóval korábbi keletkezésű.

37—38.: E két versszakban a vár belsejének leírása, ilyetén:

„Könnyen számba vehedd a belső utszáid,
Ide, oda nem térsz, szemlélhedd házait,
Első szegletiben lásd kereszt falait,
Szin és udvar nélkül való ház ajtait.

Odább ha sétálgatsz, roppant épületek
Tünnek szemedben, egygy sorban kerültek,
Mert igen szük az hely, mássort nem
nyerhettek,
Vármegye, káptalan számára tétettek."

A fejezetünk bevezető soraiban említett 1723-as újjáépítést követően a várban erőteljes építkezés indul. Eltüntették ezek során a vár egyik addig megvolt „műemlékét", a belső várkaput a falával együtt. Így ezeket Benyák már nem láthatta, csak az új kanonoki házakat, közülük a legimpozánsabb, a Dunniczay-féle 1751-ben létesült. Előzőleg, 1733-ban a Biró Márton-féle kanonoki ház, 1741-ben a nagypréposti, 1763-ban a régi megyeháza és 1765-ben kezdte építeni, Fellner Jakab tervei szerint, a ma is látható palotáját Keller Ignác püspök. Ezeket látta Benyák Bernát, ezek voltak számára „a roppant épületek", amik mellett a „szin és udvar nélkül való" házak csak „könnyen számba vehetők" voltak.[174]

39.: „Van még — is kimenés gyalog a kis kapun." A középkori veszprémi várnak a déli főkapuján kívül, volt a székesegyház mellett, az északi részen még egy kapuja, az ún. „kiskapu".[175] Ezt említi Benyák. A főkapuhoz hasonlóan magas, tornyos bástyafal védte azt is. A török kor harcaiban ezek nagy része elpusztult, de a kapu, a „kiskapu" funkcióját betöltve, még az író idejében is létezett. Ma már csak egy keskeny köz a székesegyház és a vele szemben levő, volt nagypréposti lak között.

40.: „Páter Piaristák szép fel oskolája" kitétel, a már azon években korszerűsített iskolaépületüket jelenti.[176]

„A Szürke barátok egygyügyü tzélája" pedig a Veszprémben 1681-ben letelepített Ferenc-rendi szerzetesek első, még nagyon szerény elhelyezésére utal.[177]

41—42.: Benyák Bernát érdekes verséből idé-

zett veszprémi helytörténeti emlékeinket zárja ezen utolsó, különösen elgondolkoztató adat:

„Káptalan temploma .....
.....
.....
Alatt kis Kápolna .....

Van ebbe mit tsudálj Boldog Asszony képe
Nagy áhitatossággal jár Ehez vár népe.
Előtte Szent Imre Tisztaságra lépe,
Tsuda, hogy a pogány mindent el nem tépe."

A két versszakból összeállított, gondolatilag összetartozó néhány sor zsúfolt a legrégibb veszprémi helytörténeti adatokkal. Alapgondolata: Imre herceg szüzességi fogadalma a veszprémi Szent György-kápolnában, amit a középkori legendák és mondák is megörökítettek.

Benyák szerint a hely: a káptalani templom alatti kápolna, vagyis annak altemploma. Valószínű, hogy a török korban elpusztult Szent György-kápolna, Imre herceg fogadalmának helye, amiről legkorábban az 1110 táján keletkezett Szent Imre-legenda — Legenda Sancti Emerici ducis — emlékezik meg,[178] az ő idejében már feledésbe merült, és a székesegyház altemplomát vélték, régisége miatt, a fogadalom színhelyének. Pedig Imre herceg emléke, fogadalma még a XV. században is élénken élt a veszprémi köztudatban, miként azt Vetési Albert püspök II. Pius pápától kapott, búcsút engedélyező bullája is igazolja.[179]

Az említett „Boldog Asszony képe" mint régi műemlék, ismeretlen a veszprémi helytörténeti irodalomban.[180] A kép történelmi jelentősége erősen elgondolkoztató. Az író, amint közölte, még látta, sőt állítja: ez előtt tett Imre herceg fogadalmat, és még megtoldja: csodálkozik, hogy a török korban nem pusztult el. Utóbbi állítása nem lehet egészen valószerűtlen. A történelem tud nem is egy példát, hogy a török elől gondosan elrejtett kegyeleti tárgyak megmenekültek a pusztulástól. A legjelentősebb a Buda felszabadításakor előkerült Mária-szobor. Éppen mint nagyon értékes kegyeleti képet, Szent Imre emlékével kapcsolatban, a káptalan kincseinek Veszprémből elszállításakor, ezt a Mária-képet is ugyanúgy a többi tárggyal elvihették, és valami úton — mint láttuk, Bornemisza püspök is szerzett vissza a török elől Veszprémből elszállított, de vissza nem hozott egyházi kincsekből —, így kerülhetett ismét vissza Veszprémbe a kép. Egy kétségtelen, bármilyen módon jutott is az adatokhoz Benyák Bernát — a költeményében ellenőrizhetően valós adatai mellett — a képpel kapcsolatosan valótlant nem írt. Nagy kára a veszprémi helytörténetnek, hogy a kép létezéséről ma már nem tudunk semmiféle nyomot sem.

5. *VESZPRÉM TÖRTÉNETE MAGYAR NYELVEN, 1776-BAN*

A magyar helytörténeti kutatás kevés olyan adattal rendelkezik, mint a veszprémi, ahol 200 évvel ezelőtt „hivatalos", tanácsi támogatást adtak a város történetének magyar nyelvű megírásához.

Nagy erkölcsi pozitívuma a XVIII. századi Veszprémnek ezen bátor kiállása a Habsburg elnémetesítés idején, hogy 1776-ban[181] a városatyák hivatalos ülése *a város történetének magyar nyelven megíratásáról* határoz. Tették ezt annak érdekében is, hogy „a közönséges városban majd egy se találkozik, aki a városnak eleitül fogva való statutumát és állapottyát, ahoz képest az egész históriáját tudná . . . és értené". És mindez a korát meghaladó különös históriai eszmélkedés, a veszprémi szellemi élet ezen újabb megnyilvánulása, éppen 500 évvel az első magyar „egyetem", a veszprémi, elpusztulása után jelentkezik.

A felvilágosodott szellemű, a francia forradalmat két évtizeddel megelőző határozatot csak tovább lendítette a tanács erősen demokratikus gondolkodású jegyzőjének, *Bizvássy Pálnak* bejelentése, hogy „született magyar nyelven" a város történetét már „leírni kezdette minden hozzá tartozandó Probáival együtt". Erre született meg a nagy jelentőségű határozat a magyar nyelvű várostörténet megírásáról, mert hitték, hogyha e munka elkészülne: „Akkor tudná meg a város a maga jussát és igazságát, akkor tudhatná azt, hogy kívánt boldogulására és szabadságára, amint elkezdette, mozdulhat-e tovább is vagy sem?"

A fennmaradt eredeti jegyzőkönyvi részlet szerint *közös határozattal* kimondják: a munka megíratása „igen is helyesnek, sőt egyátaljában szükségesnek találtatván, nem csak concludáltatik, de ez akarattal reqiráltatik is őkegyelme, hogy a város boldogulására kezdett munkáját hova hamarabb elkészítvén, Referálja . . ."

Mivel a tervezett várostörténet megírásáról — amitől remélték, hogy majd régibb szabadságjogaikat is felszínre hozza, és a polgárság mintegy történelmi jogforrásból, belőle tudhatja meg az akkor már erősen a felvilágosodás légkörében élve, emberi és társadalmi jogait —, sem annak további sorsáról nem tud a helytörténet; mégis nagy jelentőségűnek minősíthető a városi polgárság és vezetőinek kétszáz évvel ezelőtti bátor határozata, hogy *irányítottan* és *politikusan* szándékoztak megíratni a város történetét magyar nyelven, amikor a földesúri hatalom teljes jogkörrel kormányoz, de számukra mégis egy lehetőség: emberi szabadságjogaik közkinccsé tételére.

Azon évek táján folyt egyidejűleg Veszprémnek a *szabad királyi városi jog* elnyeréséért és a feudális földesúri hatalom alól szabadulásért kezdett, de mindkét területen elnyomott harca.

Nem érdektelen a XVIII. századi Veszprém életéből néhány gondolattal kitérni: miért maradhatott el e nagy jelentőségű határozat megvalósítása, miért nem jöhetett létre a felvilágosodás szellemében már akkor egy várostörténet, és a gátló körülmények, a feudális földesúri hatalom ellen — püspök és káptalan — Veszprém polgársága hogyan próbált, milyen eszközökkel és eredménnyel védekezni?

***

Utolsó török megszállása és Heister pusztítása után „ex ruinis" életét kezdő Veszprémbe, 1715-ben, egy angol utazó látogatott el.[182] Naplójának

bejegyzése szerint a sziklára épült vár csak a kapuknál volt megmászható, ahol „a lejtő könnyű". A városban egy utcát talált, amely 300 láb széles. A vár középületein kívül száz házra becsüli, amit látott a városból, de azok nagyon szegényesek. A „Sörfőző"-ben — *a legrégibb, név szerint is ismert veszprémi vendégfogadóban* — ajánlottak neki szállást, de a mezítlábas fogadósné, a felajánlott tojás, vaj rossz kenyérrel — mint írta —, továbbá a fekvőhelynek nevezett szalma, nagyon elriasztották — ahogy ő angol szemmel elképzelte — a város egyetlen „szállodájától", de a XVIII. századi Veszprémtől is.

Alig hagyta el az angol utazó a sorozatos pusztításaiból csak nagyon lassú talpra állásában még nem kialakult Veszprémet, máris felvetődik a város életének — püspök és káptalan viszonylatában — legérzékenyebb problémája: *a földesuri jogkör gyakorlásának kérdése*, mert a török kiűzése után visszatelepült püspök és káptalan, mint a feudális hatalom ottani képviselői, földesúri jogaikat szeretnék újra érvényesíteni. Az elismertetésre törekvés, valamint különböző — a város lakosságának a XVII. század második felében kialakult szabadságjogai korlátozására hozott — Urbáriumok megjelentetése azt mutatja: mindkét részről nagy küzdelem van kialakulóban.

A városi jog helyzetének további alakulását már erősen megszabja a magyar szellemi életben is jelentkező racionalista gondolkodás. A felvilágosodás szellemének feltartóztathatatlan előáramlata, a polgárság, a város vezetőinek a földesúri hatalommal szembeni magatartása, a hosszú pereskedések sorozatában észlelhető.

Amilyen módon a feudális egyházi nagybirtok igyekezett hatalmának alapjait kiépíteni; ugyanolyan mértékben erősíti majd eszközeit a városi polgárság.

Veszprém török kor utáni közigazgatási, társadalmi-jogi szervezetének első kiépítője, *Széchenyi Pál* püspök után — aki „egyezségében" eléggé körülhatárolva a város gazdasági életének minden területét, azok hozamából is biztosítva földesúri jövedelmét és egyéb szolgáltatásokat is kívánva[183] —, 1723-ban *Esterházy Imre* püspök a várossal kapcsolatos jogi viszony *ujabb rendezését* hozza egyezségével:[184] amikor úriszéket tartott, melyre meghívta a szomszédos vármegyék alispánjait és törvényhozóit, ahol a földesurak és a városi lakosság közötti jogi viszonyt újból szabályozták tíz pontban, amik közül néhány beiktatásával tovább erősíti a város élete feletti hatalmát.

Az akkori városi közigazgatás *első embere* a város főbírája volt. Az Esterházy-féle új egyezség első pontja szerint: a földesúr megbízottjának jelenlétében választhatták meg — „szabadon"! Életbe lép a tized helyett a városiakra kivetett földesúri adó, a „Census", ami a lakosság részére évente 18 forint, nemeseké 12. Egyik, legtöbb társadalmi vitát már évszázadokkal előbb kiváltott, mindig súrlódási felületet hagyott, az italmérési jog körüli harc. Ezen újabb egyezség szerint ennek újra rendezése után a polgári város négy hónapon át — október, november, december, január — mérheti borát, a többi nyolc hónapon a püspök és káptalan. Az egyezség hetedik pontja már nyíltan, csak a földesúr jövedelmét védi: „a piac, a vásárjövedelmek az uraságéi". A következő, a nyolcadik, a szuverén jogokat még erőteljesebben érvényesítik, újabb gazdasági és demográfiai területekre terjesztik ki egyedi hatalmát, mert „a házeladás és házvétel, idegenek beköltözése, vagy letelepedése, a földesuraság tudtával és beleegyezésével történik" („incolatus" adás vagy elvonás). Végül, akiknek mégis sikerült a városba bejutni, ott valamiféle ipart „űzni" — ha a céhek is hozzájárultak —, az ipargazdasági élet újabb területeire terjed ki az „egyezséget kötött" földesúr hatalma, mert „a görögök, zsidók, napszámosok, mészárosok, kocsmárosok egyenest a földesuraság joghatósága alá tartoztak".

Mindezek előrebocsátása, majd a továbbiakban veszprémi helytörténeti adatok sorozatával is kiegészítve, igazolása lesz annak, hogy a korát messze meghaladó városi tanács a rájuk erőszakolt feudális hatalmi kényszertől való szabadulás egyik segítőjét látta a magyar nyelvű várostörténetben, amihez, mintegy védelemhez fordulhatnak majd mellőzött emberi jogaik visszaszerzésére kultúrharcukban. Így nyert történetpolitikai értékelést a XVIII. századi veszprémi társadalmi mozgalom.

Csak ezen az úton juthatott el a város polgári törekvése annak szabad királyivá fejlesztése gondolatához, és ez az út vezetett a feudálizmus elleni harc felé is.

Az a két évtized, ami Esterházy Imre püspök 1723-ban kötött „egyezségétől" a felgyülemlett társadalmi erők első kirobbanásáig, 1746-ig eltelt, a város életéből a polgári erők kialakulása idejének tekinthető.

A meginduló harc kezdetén *Biró Márton* püspök gondja még a város belső rendjének hasznos és akkor nagyon szükséges biztosítására is kiterjedt, amiből egyes pontok, mint az utcák és terek tisztán tartása, a szemét és hulladék eltakarítása, az ez ellen vétők megbüntetése, ma is megállná a helyét,[185] de a barokk földesúri világ kiépített hatalmi egyeduralma ellen a városi polgárság is jogi területen szeretne védekezni, egy határozott kezdeményezéssel attól meg is szabadulni.

Így kezdődik meg a városi polgárság mozgalma Veszprém szabad királyi várossá tevése érdekében már 1746-ban.[186]

A Pozsonyba küldött követeiknek — Szabady Antal főbíró, Mészáros Pál és Bognár János tanácsbeliek — adott utasításaik bizonyítják, hogy a veszprémiek „a 60—70 esztendővel azelőtti szabadságot" kívánják vissza, önérzetesen hivatkozva arra, hogy „senkinek semminemű Censust nem fizettek, kocsmát, mészárszéket kiki maga szabadon tartott". Továbbá kérésük: „ebben az uzusban, szabadságban, privilegiális fölséges királyuk" tartsa meg őket, mert „egyedül őfelségét" ismerik el uruknak.

A feduális hatalom — érezve e nagy jelentőségű kezdeményezésnek ellene irányulását —, két napon belül „reagál" a polgári mozgalomra, mert 1746. június 8-án,[187] Deák Sándor a püspökség „fiskálissa" útján értesítést kaptak: Szabady Antal városi „öregbíró", Sziártó Gergely „kisbíró", Pillik Mátyás, Benkő Ferenc, Király János, Barabás Gergely, Bognár János, Vásony István,

Kovács Gergely és Pajjer Mihály városi esküdtek, és „ő kegyelmék által az egész Veszprém Városi Nemtelen Lakosok" arról, hogy a Tripartitum egyes hivatkozott részei szerint „kegyelmeteket közönségessen ... Padányi Biró Márton ... Veszprémi Püspök ... mint Veszprém Városának lakosait Földes Úri hatalma és Jurisdictiója alá tette". Hasonlóan hivatkozik tovább a fiskális levele, hogy az idézett Tripartitum „9-dik Titulussában Nemesi És Földes Úri Szabadságának harmadik Punctumában a közönséges törvény Veszprém városával és annak lakosaival hatalma szerint cselekedni, azoknak Törvént, rendet és igazságot tenni, Törvénnyel egyező adót szabni, meg engedte".

A veszprémiek, ha mindezen földesúri *rendelkezéseket* nem egészen értették volna — folytatódik a fiskális levele — „Ugyan azért, hogy kegyelmetek, Földes Urához való kötelességét, időről időre való Adóját megtudhassa, avégre, ezen folyó esztendőben most jelenlevő juniusnak 23-dik és utána következendő napjain, ide Veszprémben, a püspöki Városban, Uraság Székinek terminust rendelni méltóztatott, amely napra és helyre kegyelmeteket és kegyelmetek által a közönséges Városi Nemtelen lakosokat ... Méltóságos Uram Ő Nagysága parancsolattyából praesentilis certficalom az Uraság Székinek színe eleiben."

Hosszú évek során át tart a kölcsönös harc, amiben a feudális hatalom a város lakosságára kényszeriti rendelkezéseit, azok tiltakoznak, mert a „Punctumokra consensusukat adni nem akarták". E harcok során, „a városnak elöljáróit" Biró Márton püspök, „a Nemes Vármegye eleiben Pápára citáltatván, azokat árestomra hányattatta és így erőszakosan azon Punctumoknak observatiójára — miknek azelőtt sem volt ususában Veszprémi Püspökség — kénszerítette".[188]

A város vezetői részéről okos belátással mozgalom indult a békésebb élet és fejlődés biztosítására, bizonyos mérvű megegyezést létrehozni a feudális hatalommal. Ilyen volt 1749-ben[189] Torma István városi főbíró és néhány városi tanácsos kezdeményezése, amikor a város lakosságának kérésére — „az egész város nagy számú sokasággal öszve ment ... hogy akarnak-e vélek egyet érteni, közükbe le menni ... vagy sem" —, ők a püspökhöz elmentek, de annak válasza a főbíró szerint így hangzott: „Bennünket fejenként tiltván és intvén, hogy senki közülünk böcsületének eloszlása és gyalázatos büntetése alatt se közikbe le menni, se öszve egyeledni, annyival is inkább egyet érteni, se pedig a város pecséttyét nekik kiadni, avagy vélek communicálni ne merészellyen."

A lefékezett társadalmi mozgalom, a földesúri fenyegetés sem ijesztette meg a jogaikért harcoló veszprémieket, mert három napon belül máris kész a tervük: a Kancelláriához fordulnak jogorvoslatért,[190] hogy a királyné pártfogásába vegye a veszprémieket, továbbá, hogy a szabad királyi városság elnyeréséért beterjesztett kérelmüket a királyhoz továbbítsa. Azt is megőrizte a Kancelláriához küldött levelük, hogy Kányai Mihályt, akit már egyszer a városiak követként küldtek, Biró Márton elfogatta, vasra verette, a vármegye fogházába záratta. Hasonlóan írnak Szabó István érdekében is, aki előzőleg bíró volt, és aki „kötelessége szerint dolgainknak orvoslása végett fáradozott", és aki ugyancsak követként érkezett Bécsből; ítélőszéke elé „citáltatta", majd háza eladására és a várost 24 óra alatt elhagyásra kényszerítette, „árestommal" is fenyegetve.

Az urasági joghatóság elismeréséről — bármilyen eszközzel történik is annak kényszerítése — a veszprémiek hallani sem akarnak. A földesúri hatalom jogkörétől szabadulni akaró város követei 1762-ben ismét Bécsben jártak.[191] Pandur Mihály, a város megbízottja, innen írt Pajer Mihály főbírónak, hogy a rá bízott feladatot elvégezte: a város kérelmét a szabad királyi városság elnyeréséért Nagy István kamarai „referendarius" segítségével eljuttatta gróf Herbersteinhez, a német kamara vezetőjéhez, „akitől az ilyenekben a Fölséges Magyar Kamara dependeal (!)", és kérte: azt a király felé továbbítsa, hogy — mint a levél folytatódik —, „méltóztatnék Eő Felsége kegyelmessen resolválni, és megengedni azt, hogy a városiak az Fölséges Magyar Kamarával, királyi Jus eránt megegyezhessenek, meg egyezvén, és egyezésnek eleget tevén, Szabad Királyi Város privilegiuma Eő kegyelméknek ki adattassék".

Hiába volt az újabb és ismételt követjárás, a város kérelmei és két év múlva a tanácsülés nagyon nyílt állásfoglalása is, amikor — mintegy elkeseredésükben igen tömör összefoglalását adták addigi ideológiai harcuknak —, és közmegegyezéssel kimondták: „A város *minden módon,* ha lehet, csak királyi várossá tétessék; ha most eleinten adósságban veri is magát, de abbul legalább az maradékja kiszabadulhatna, az mostani terébül nem hogy ki lehessen szabadulni, sőt inkább félhető, hogy naponkint eöregbedik."[192]

Ha csak e néhány adatot soroltuk is fel Veszprém XVIII. századi szabadságküzdelmeiből — amikről a levéltárakban iratok tömkelege tanúskodik —, igazolva látjuk, hogy a magyar nyelvű várostörténet megíratásának kezdeményezése csak egy újabb állomása elszántságuknak, mert még akik eléggé foglalkoztak Veszprém történetével, még azok előtt is néha kevésbé ismertek azok a XVIII. századi, felvilágosodás kori polgári törekvések, amik értékes társadalmi alapként jelentkeznek a még teljesen feudális berendezkedésű város életében, hogy majd, mint a XVIII. század végének nemcsak megértéssel állított, de valóban kritikával is lemérhető kezdeményezései legyenek, akár mint korszerű politikai gondolkodás, akár mint az európai fejlődést már magáévá tevő társadalmi mozgalmak. Körvonalazható társadalomfilozófiai keretek még nincsenek, de a meginduló fejlődést tudatosan érzékelő polgári gondolkodás annál inkább valami egész különös, szinte szervezett formákig eljutó jelenség sorozattal mutatható ki a város XVIII. századi életében; amik, ha a nagy erőfeszítéssel kimunkálni szándékozott szabad királyi városi keretben jelentkeznek, amiknek társadalmi bázisa így kialakítva, egy szabadabb, polgáribb berendezkedésű Veszprém olyan gazdasági

létalapját teremthették volna meg, *amiből két évszázaddal előbb talpra álló polgári város* történetirodalmi, helytörténeti érdeklődését is jóval korábbinak mondhatnánk; hiszen a nagy polihisztor, *Bél Mátyás* történelmi-földrajzi munkájához kért adatokat is már országosan az elsők között tette magáévá Veszprém, amikor a „leghamarabb, a leggondosabb observatiókkal" küldte meg Bél Mátyásnak 1736-ban.[193]

Végül, a magyar nyelvű várostörténet-írás kérdését követően öt év múlva, még érdekesebb intézkedés jelzi, hogy a veszprémi városi tanács — korát megelőzve — megértette a felvilágosodás gondolatának lényegét, mert 1781-ben — egy évvel az első magyar nyelvű újság, a Magyar Hírmondó megjelenése után — a tanácstagoknak reggelente, a hivatalos munka megkezdése előtt, *kötelező, közös ujságolvasást rendelt el,*[194] hogy a kor eseményeiről a tanács tagjai értesüljenek. Nem pillanatnyi felbuzdulás volt ez, hiszen a felvilágosult tanács azt hirdette, hogy „a magyar újságokból sok egymásféle a publicumokat illető dolgokat lehet általlátni". Ha mindezekhez még azt is hozzávesszük, hogy *Batsányi János,* a felvilágosodás forradalmi költője ezekben az években tanult a veszprémi piarista gimnáziumban,[195] s először — nyilván — ott szívta magába ezt a szellemet, akkor még közelebb érezzük magunkhoz a régi város polgári vezetőinek tájékozottságot igénylő modernségét, ami egyúttal a városi polgárság gyors fejlődését is jelzi, amiben az 1711-ben megnyílt piarista gimnázium 1723-tól kezdett és folyamatosan tartott iskoladrámái a veszprémi színjátszás legrégibb emlékeit képviselik.[196] A XVIII. század végére nyomda is működik a városban.

A kor másik, de egyéni helytörténeti kezdeményezése, hogy már 1745-ben akadt egy *Joannes Mathaei* nevű „historiografus", aki Acsády Ádám püspöktől kért adatokat a város és a káptalan történetének megírásához.[197]

Miként a városi magyar nyelvű kezdeményezésnek, úgy ez utóbbinak sem ismert semmiféle folytatása.

Mintha az elmaradt helytörténeti kezdeményezéseket akarná némileg pótolni, 1773-ban jelent meg *Róka János* egyházi történetírónak a veszprémi püspökök életrajzát a legrégibb időktől a maga koráig feldolgozó munkája, elég sok hasznosítható várostörténeti adattal.[198]

Veszprém *legrégibb munkásmozgalmi* eseménye, mint a magyarországi XVIII. századi parasztmegmozdulások egyik érdekes fejleménye, *a jutasi zavargások,* 1783-ból maradt korunkra. Oka az volt, hogy a káptalan eltiltotta a veszprémieket a jutasi legelő használatától, és kijelölte a határokat, amelyen túl legeltetni nem volt szabad. Az intézkedés kiváltotta zavargás során szétszórták a határdombokat, megverték, elkergették a kirendelt őröket. Miután három napig a megyei hajdúk semmire sem mentek a zavargókkal, katonaságot rendeltek ki ellenük. A bekövetkezett véres összeütközés során egy aszszonyt agyonszúrtak, egy másikat megsebesítettek. Kiss Adorján piarista, aki az eseményt a veszprémi rendház „krónikájában" — História Domus — feljegyezte, versben örökítette meg az eseményt, mint a legrégibb veszprémi munkásmozgalmi adatot:

„Állj meg itten utas, ez a puszta Jutas,
Mellyet a káptalan bír, nem bizonytalan,
De a Veszprémiek, nem lévén semmiek, —
Ellene lármáztak, kerülőt pálcáztak,
A határt elhagyták, az erdőt nem szánták,
Szitták a papokat, átkozták urokat, —
De vallották kárát, megadták az árát,
Mert megverettettek, tömlöcbe vettettek,
Egy közülük megholt, de a tsak asszony volt.
Halálát kereste, mely őtet itt leste,
Vérrel földet feste, itt nyugszik a teste."[199]

Rövidítések — Abkürzungen

AO = Anjou-kori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: NAGY Imre, NAGY Gyula. I—VII. Bp., 1878. 1920.
ÁUO = Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi WENZEL Gusztáv. I—XII. Pest, 1860 — Bp., 1874.
BEKE = BEKE, Christophorus: Historia diplomatica, almae dioecesis Vesprimiensis. I—III. Kézirat, XIX. század közepe. Raktári jelzete a veszprémi püspöki könyvtárban: 37,018.
BÉKEFI = BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp., 1907. Klny. a BTTE harmadik kötetéből.
Bibliográfia = Hungler József: Veszprém város bibliográfiája. Művelődéstörténeti forrásgyűjtemény a XII. századtól 1960-ig. Veszprém, 1981.
Bp. = Budapest.
BTTE = A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága. Szerkeszti LÓCZY Lajos. 1—32. Bp., 1897—1918.
CSÁNKI = CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1897.
GUTHEIL — Árpád-kor = GUTHEIL Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 1. Szerkeszti MADARÁSZ Lajos.
HHFD = Historiae Hungariae fontes domestici. Adiecit M. Florianus. I—IV. Quinque Ecclesiis—Budapestini, 1881—1885.
HK = Hadtörténelmi Közlemények.
HÓMAN—SZEKFŰ = HÓMAN Bálint—SZEGFŰ Gyula: Magyar történet. I—VII. Bp., 1928—1934.
HORVÁTH Mihály = Magyarország történelme, I—VIII. Pest, 1871—1873.
Ibidem = (lat.) Ugyanott.
ISTVÁNFFY = Nicolai ISTHVANFI Pannoni: Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippiane, Anno MDCXXII.
Jzt = Jegyzet.
KATONA = KATONA, Stephanus: Historia critica regum Hungariae. I—XLII. Pestini, Posonii, Cassoviae, Budae, Colotzae, Claudiopoli, Vacii, 1779—1817.
Klny. = Különnyomat.
KN = Középdunántúli Napló.
KOROMPAY = KOROMPAY György: Veszprém. 2. átdolgozott bővített kiadás. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1957.
KOSÁRY = KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.
KOSÁRY: Bevezetés = KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I—III. Bp., 1951—1958.
LK = Levéltári Közlemények.
LUKCSICS = LUKCSICS József: A veszprémi káptalan a XVI. században. Bp., 1908.
LUKCSICS—PFEIFFER = LUKCSICS Pál—PFEIFFER János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933. A veszprémi egyházmegye múltjából, 1.
MHHS = Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek, II. Scriptores. Írók, 38 kötet. Pest, 1857 — Bp., 1906.
MKsz = Magyar Könyvszemle.
MNT = A magyar nemzet története, I—X. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Bp., 1895—1898.
MNy = Magyar Nyelv.
Mon. Vesp. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet, I—IV. Bp., 1896—1907.
OL = Országos Levéltár.
Op. cit. = (lat.) Idézett mű.
Pannonhalmi X. = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története, X. Bp., 1908.
PINTÉR = PINTÉR Jenő Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés, I—VIII. Bp., 1930—1941.
RÓKA = RÓKA, Joannes: Vesprimiensium praesulum. Posonii, 1779.
Sch W = Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Wesprimiensis . . . Wesprimii, 1918.
SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Emericus SZENTPÉTERY, I—II. Budapestini, 1937—1938.
Sz = Századok.
SZIE = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: SERÉDI Jusztinián, I—III. Bp., 1938.
TOMCO = MARNAVICH TOMCO János: Vita Petri Berislavi (1621). VERANCSICS Antal összes munkái, II. Pest, 1857. 217—281.
TÖLCSÉRY = TÖLCSÉRY Ferenc: A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium története (1711—1895). Veszprém, 1895.
TT (MTT) = Történelmi Tár (Magyar Történelmi Tár).
TGy = Tudományos Gyűjtemény.
VÉGHELY = VÉGHELY Dezső: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből (Az 1875-ik évi jelentés töredéke). Veszprém, 1886.
V = Veszprém (újság).
VeML = Veszprém Megyei Levéltár.
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.
Veszprém múltja és jelene = Veszprém múltja és jelene. A magyar orvosok és természetvizsgálók XXXVI. nagygyűlésének felajánlja báró HORNIG Károly veszprémi püspök. Veszprém, 1912.
VFH = Veszprémi Független Hírlap.
VH = Veszprémi Hírlap.
Vk. hh. lt = Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltára.
Vk. m. lt. = Veszprémi káptalan magánlevéltára.
VK = Veszprémi Közlöny.
Vp. lt. = Veszprémi püspökség levéltára.
Veszprémi regesztá = Veszprémi regeszták (1301—1387). Összeállította KUMOROVITZ L. Bernát. Akadémiai Kiadó, Bp., 1953. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok, 2.
Vv = Veszprémvármegye (újság).
WESZPRÉMI = Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Bp., Medicina, I—IV. 1960—1970.

1. HUNGLER József: Veszprém város bibliográfiája. Művelődéstörténeti forrásgyűjtemény a XII. századtól 1960-ig. 7161 tétel. Veszprém, 1981. A további idézéseknél: Bibliográfia.
2. „. . . Mai helytörténeti irodalmunk teljességgel alkalmatlan arra, hogy építeni lehessen rá. Sőt tovább menve, azt kell mondanunk . . . még a legprimitívebb követelményeknek sem tesz eleget. Ma ugyanis a helytörténeti monográfiákat . . . jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják." MÁLYUSZ Elemér: A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerkesztette: HÓMAN Bálint. Második kiadás. Kiadja a Magyar Szemle Társaság, Bp., 1932. 151. „. . . Az egyes helytörténeti monográfiákat túlnyomórészt módszeres iskolázottságon keresztül nem ment, vidéken élő autodidakta történetkedvelők írták meg, akik munkájukat sablono-

san végezték." A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában. Szerkesztette SZÁNTÓ Imre. Bp., 1956. 12. Szocialista nevelés könyvtára, 120.
3. JAEKEL Ottó: Placochelys placodonta a Bakony felső triászkorú rétegeiből. Bp., 1911 = BTTE A Balaton-mellék palaeontológiája. III. 8.
4. KOMJÁTHY Miklós: A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról = LK XLII. 33.
5. BALOGH Albin: A veszprémvölgyi görög monostor. A legrégibb magyarországi oklevél. Regnum, 1944—1946. 21.
6. IVÁNFI Ede: Egy veszprém-megyei Múzeum-egylet terv rajza. A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi nagy-gymnasium ifjúságának érdemsorozata az 1870/71-ki tanévben. Vp., 1871. 1—3.
7. CZIRBUSZ Géza: A Dunántúl régenmúltja és egy veszprémmegyei múzeum = V 1883. X. 7. 1—2.
8. Bibliográfia 1243—1265.
9. Ezek egyike volt Veszprémet nagyon szerető ROSENTHAL Sándor ügyvéd is. Sok érdekes írását gyűjtötte össze a Bibliográfia.
10. SIMPLICIANO Bizozeri: Ungria restavrada compendiosa noticia, del pos tempos: del passado. Barcelona, 1688. A 165—167. oldalakon Veszprémről.
11. WESZPRÉMI, III. 97.
12. SZENTPÉTERY Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bp., 1918. 52, 56. Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIV/10.
13. Pannonhalmi X. 14. — RÉCSEY Viktor: Nézetek a tihanyi apátság alapítóleveléről. = Sz 1906. 174—176.
14. Bibliográfia 731—768.
15. Ibidem 6891—6944.
16. CSÁNKI III. 290.
17. LUKCSICS 14.
18. CSÁNKI III. 216.
19. HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Szent Istvántól Mohácsig. Kiadja a Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 270.
20. Ibidem 28.
21. SRH II. 385.
22. SRH II. 395.
23. SRH II. 453—454. — HHFD I. 133.
24. ENTZ Géza: A Veszprém megyében végzett műemléki helyreállítások tudományos eredményei = VMMK 6/1967. 114.
25. SRH II. 408—409.
26. SRH II. 415.
27. CSAPODI Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Bp., 1978.
28. THURÓCZY János: A magyarok krónikája. Az 1486-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnyomtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Fordította HORVÁTH János. Magyar Helikon, Bp., 1978. 471—472.
29. P. MAGISTER quondam Bele regis Hungariae notarius Gesta Hungarorum. Edidit Ladislaus JUHÁSZ. Hungaria. Királyi magyar egyetemi nyomda. Bp. MCMXXXII. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Redigit Ladislaus JUHÁSZ. Szeged—Hungaria. Saec. XII—XIII. 32—33.
30. DARNAY DORNYAY Béla: Laktak-e a mai Veszprém város területén rómaiak? = Magyar Nemzet, 1964. III. 6. 5.
31. HORVÁTH János op. cit. 43
32. PINTÉR Jenő: A magyar irodalom története. Bibliotheca. Második kiadás. Bp., 1942. 39.
33. KOSÁRY: Bevezetés I. 87.
34. Ma, LÁSZLÓ Gyula elmélete. Legutóbb: História. 1982. IV. évf. 1. sz. E sorok írása közben jelent meg a Magyarok története. Tarih-i Üngürüsz. Madzsar Tarihi című munka — Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó, Bp., 1982. —, aminek egyik része még érdekesebben vallja e felfogást.
35. SRH I. 164. — HHFD II. 71. — Ugyanez a rész a Képeskrónikában is HHFD II. 121.
36. HÓMAN—SZEKFŰ I. 120.
37. KOSÁRY: Bevezetés I. 44.
38. HHFD II. 139. Ugyanez a rész található az 1480 körül keletkezett Dubnicai — HHFD III. 43—44. — és az 1486-ban Augsburgban kiadott THURÓCZY-Krónika II. 37—38. lapokon.
39. Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Sajtó alá rendezte MAKKAI László és MEZEY László. Bp., 1960. 153—155.
40. Veszprémi regeszták (1301—1387). Összeállította KUMOROVITZ L. Bernát. Akadémiai Kiadó, Bp., 1953. 90. 1318. febr. 14.
41. SRH II. 66.
42. KOSÁRY: Bevezetés I. 104.
43. SRH II. 146.
44. KOSÁRY: Bevezetés I. 166.
45. HHFD IV. 146.
46. BÉKEFI 59—60.
47. HHFD IV. 212.
48. Vk.m.lt. 1467. Veszprém oppidum 55.
49. FRAKNÓI Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái. Bp., 1898. 32—51. — Mon. Vespr. III. LXXIX—LXXXVII. — GUTHEIL Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei. Veszprém, 1940. Veszprémvármegyei füzetek, 4.
50. BALOGH Jolán: A késő-gótikus és a renaissancekor művészete. Magyar művelődéstörténet, II. 567.
51. Vp.lt. 1474. Miscellanae 63, 132.
52. FRAKNÓI Vilmos op. cit. — GUTHEIL Jenő op. cit.
53. CZOBOR Béla: Egyházi emlékek a történelmi kiállításon. Bp., 1898. 78.
54. Mon. Vespr. III. LXXXVIII. s köv.
55. KARDOS Tibornak a veszprémi „Balaton-Egyetem"-en 1958-ban tartott előadásából.
56. BÉKEFI Remig: Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Bp., 1896. — GUTHEIL Jenő: Veszprém Árpád-kori főiskolája — az első magyar egyetem = Vigilia, 1961. 459—468.
57. FEJÉRPATAKY László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében = Magyar Könyvszemle, 1885. 137—151.
58. Vp.lt. 1443. Litterae adiunctae 12. — AO III. 515.
59. Vk.m.lt. 1416. Veszprém-oppidum 47. — LUKCSICS 14.
60. TAGÁNYI Károly: Marhakivitelünk Velencébe 1514-ben. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899. 144. Veszprémen is átvezetett 1514-ben a Velencébe irányuló kereskedelmi út, ami valószínű még a régi római útszakasz maradványa. Veszprém „Vesprigo" néven szerepel az olasz vámjegyzéken.
61. HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Kiadja a Magyar Szemle Társaság. Bp., 1935. 159.
62. BONFINI, Antonius: Rerum ungaricarum decades . . . Posonii, 1744. Dec. I. lib. 1. 18.
63. E megállapításokról később, a Vélemények a VESZPRÉM név eredetéről című részben.
64. BONFINI op. cit. Dec. II. lib. 1. 134—135.
65. Ibidem Dec. II. lib. 4. 182.
66. PODHRADCZKY József: Szent László királynak és viselt dolgainak históriája. Budán, 1836. 73.
67. BONFINI op. cit. Dec. II. lib. 4. 182.
68. Mon. Vespr. IV. LXX—LXXIII.
69. BONFINI op. cit. Dec. II. lib. 1. 137.
70. KOVACHICH M. G.: Scriptores rerum hungaricarum minores. I. Budae, 1798. 332—338.
71. MAROSI Endre: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. = HK 1975. 427—462.
72. Sch W XVII.
73. RÓKA 332, 336. — Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk.: BUNYI-

TAI Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János. V. Bp., 1912. 206—207.
74. HATVANI Mihály: Rajzok a magyar történelemből. Pest, 1859. 59. — KOMÁROMY András: Thelekessy Imre, 1497—1560. = HK 1889. 217.
75. Egyháztörténelmi emlékek . . . op. cit. V. 412.
76. RÓKA 339.
77. FABRITIUS Károly: Oklevelek a magyarországi reformáció korából. = TT 1881. 457.
78. Sch W VII. — BEKE III. 12.
79. = Magyar Sion. 1890. 293.
80. A veszprémi vár XVI. század eleji állapotát, elhelyezkedését részletesen adja HOLUB József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943 című műve.
81. MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 117—118.
82. WESZPRÉMI I. 435—443.
83. Ibidem I. 399—401.
84. Ibidem op. cit.
85. RÓKA 343.
86. Ibidem op. cit.
87. Bibliográfia 879—881.
88. GHYMESI FORGÁCH Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája, 1540—1572. FORGÁCH Simon és ISTVÁNFI Miklós jegyzéseikkel együtt. Pest, 1866. TOLDY Ferenc bevezetésével. Közli MAYER Fidél. MHHS XVI. Bev. XXXV. 548—549.
89. Ibidem.
90. WESZPRÉMI I. 443.
91. MNy 1910. 449, 455.
92. FRAKNÓI Vilmos: A magyar országgyűlések története, I—II. Bp., 1871—1876. Az 1531-ben Veszprémbe tervezett országgyűlésről: I. 126, 128, 129—137. — FRAKNÓI Vilmos: Magyar országgyűlési emlékek I. (1526—1536). Bp., 1874. Az 1531-ben Veszprémbe tervezett országgyűléssel kapcsolatos okmányok: 369—378.
93. BÉKEFI 17—18.
94. ISTVÁNFFY 321—322. — KATONA XXII: 285—289. — BEKE III. 48—51. — SZÁNTÓ Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben = VMMK 9/1970. 49—52.
95. MATUNÁK Mihály: Veszprém ostroma és visszafoglalása 1566. június 30-án = HK 1897. 266—276.
96. G[ÖMÖRY] G[USZTÁV]: Veszprém és Várpalota eleste 1593-ban = HK 1895. 254—259.
97. SZILÁDY Áron: Cantio Petri Berizlo 1515 = Sz 1879. 336—344. — ÁBEL Jenő: Beriszló Péter énekéhez = EPhK 1888. 529—534. — PINTÉR I. 613—614. — GERÉZDI Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Bp., 1962. 66.
98. BEMBO: Lettere II. 1552. X. LEÓ pápának Beriszlóhoz írt levele. — TOMCO 244—256.
99. Vk.m.lt. 1511. (1516). Veszprém oppidum 74.
100. CSÁNKI Dezső: Egy harminchat pecsétes oklevél 1511-ből = Turul. 1887. 50.
101. „Petrus Berizlo praep. eccl. Alb. et sacr. Reg. Mtt. ac Gub. et Vic. Epp. Eccl. Vesp."
102. Mon. Vespr. IV. LXXI.
103. TOMCO 230.
104. KÁLDI-NAGY Gyula: Szulejmán. Gondolat, Bp., 1974. 69.
105. TOMCO 276.
106. Ibidem 278.
107. LUKCSICS 16.
108. NAGYBÁKAI Péter: A törökverő Beriszló Péter = Élet és Tudomány, 1975. 980—986.
109. Régi magyar Codexek: ÉRDY-codex II. fele. Magyar Nyelvemléktár (VOLF György). V. kötet. Bp., 1876.
110. PINTÉR Jenő: A magyar irodalom története. I. Bibliotheca. Bp., 1942. 121—122.
111. HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. Kiadja a Magyar Szemle Társaság. Bp., 1931. 244.
112. Magyar Nyelvemléktár (VOLF György) V. kötet. Bp., 1876. 240.
113. Ibidem 441.
114. Veszprémet említő két versszak:
„Herceg akkor az földön lengyel vala,
Ki mind ez országot bírja vala,
Lakóhele Veszprém vala,
Ez föld népe mind német vala."
„Kevet fut bé Veszprémben,
Az hercegnek eleiben,
Magyaroknak ü szovával,
Keszeneti lén nagy tisztességvel."
A költemény — Pannonia megvételéről — lelőhelye: Magyar versek könyve. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetszótárral ellátta HORVÁTH János. Második bővített kiadás. Bp., 1942. 40—43.
115. SZÉCHY Károly: A Pannoniai Ének = ItK 1892. 273—310, 433—471.
116. PINTÉR I. 621.
117. Ibidem I. 622.
118. TINODI Sebestien: Chronica . . . Coloswarba 1554. esztendőbe. Hasonmás kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua 1. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.
119. HORVÁTH Mihály IV. 191.
120. A veszprémi káptalani levéltár egyik nagy kincse a régi *Számadáskönyv*, ami az 1495—1552. évekről tartalmaz gazdasági-birtokkezelési számadásokat, várostörténeti forrásértékű adatokat.
121. KÁPOLNAI P. István: I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi feljegyzései = Sz 1885. 156—164. — GÖMÖRY Gusztáv: Miksa római király naplójából, Magyarország elleni hadjárata alatt; 1490. = HK 1891. 274—277.
122. KATONA XIX. 635.
123. Magyar humanisták levelei XV—XVI. század. Közreadja V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1971. 560.
124. MHHS XVI. 45—46. — Humanista történetírók 608—609. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977.
125. MHHS XVI. 310. — Humanista történetírók, 845.
126. VERANCSICS Antal Összes munkái, II. Pest, 1857. 113—114. MHHS III. Közli SZALAY László. — 1504—1506 Memoria rerum. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta BESSENYEI József. Magyar Helikon, Bp., 1981. 120.
127. Mindhárom jelentést eredeti német szövegükkel közli Matunák Mihály a 95. jegyzetben idézett munkájában. A német szövegeket FALLER Jenő (1894—1966) bányamérnök, több, Veszprém megyei és városi helytörténeti ismertető szerzője fordította magyarra, és közölte a Veszprémi Hírlap 1926. április 5. és 12. számaiban. Ezeket használtuk munkánk adataiként.
128. BARANYAI DECSI János magyar históriája, 1592—1598. Pest, 1866. Közli TOLDY Ferenc. MHHS VII.
129. KOSÁRY: Bevezetés I. 130.
130. Magyar Életrajzi Lexikon, I. Akadémiai Kiadó, Bp., 112.
131. KOVACHICH M. G.: Scriptores rerum Hungaricarum minores. II. Budae, 1798. 296—300.
132. Gróf ILLÉSHÁZY István nádor följegyzései, 1592 . . . 1603. Pest, 1863. Közli KAZINCZY Gábor. MHHS VII. 5.
133. MÓHL Adolf: Győr eleste és visszavétele, 1594—1598. Győr, 1913. 43.
134. ILLÉSHÁZY följegyzései op. cit. 57.
135. Ibidem 57.
136. Ibidem 57.
137. Feldolgozta HOLUB József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943. Klny. a Pannónia 1941—1942. VII. évf. 3—4. számából.

138. HOLUB op. cit. 30.
139. Ibidem 30.
140. Az eredeti latin szöveget, a nevek olvasását dr. KREDICS László veszprémi levéltáros kézirati munkája alapján közöltük. Szíves közreműködéséért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.
141. HOLUB op. cit. 33.
142. Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV.
143. KOSÁRY: Bevezetés I. 227.
144. ISTVÁNFFY 321—322. — ISTVÁNFFY Miklós: A magyarok történetéből. Magyar Helikon, Bp., 1962. 236—238.
145. ISTVÁNFFY 465—466. — ISTVÁNFFY Miklós op. cit. 316—318.
146. ISTVÁNFFY 609—610.
147. „. . . tanta vis atque impetus incidentium pilarum fuit, ut non solum moenia aggeribus proxima penetrarent, sed etiam que ex adverso erant, una eademque violentia perforarentur, pilaeque in agrum Ratoltianum incidentes colligerentur".
148. ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 161.
149. THALY Kálmán: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Pest, 1864. 149—153.
150. THALY Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, I. Pest, 1872. 66—71.
151. VÉGHELY VIII. Melléklet. XL—XLIII.
152. TÖLCSÉRY 20.
153. Bibliográfia 360—365.
154. LUKCSICS—PFEIFFER 91—192.
155. TÖLCSÉRY 243. Tíz év alatt az iskola tanulóinak száma 228-ra nőtt.
156. TAKÁTS Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp., 1891. 82.
157. GELENCSÉR István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. Regnum. 1942—1943. 359—362.
158. TAKÁTS Sándor: Egy elfelejtett nyelvújító = MNyő 1901. 421—426. — KOSÁRY 317.
159. KOSÁRY 623.
160. Veszprém városának nyájas leírása. Közli dr. PERÉNYI József. Veszprém, 1912. A költemény teljes szövege magyarázatokkal.
161. TAKÁTS Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp., 1891. 83.
162. Ibidem 82.
163. Vk.m.lt. 1271. Veszprém oppidum 4.
164. VÉGHELY 185.
165. Ibidem 178, 179. — GUTHEIL: Árpád-kor 31.
166. VÉGHELY 192.
167. Vk.hh.lt. 1318 . Testamenta eccl. 1. — Vk.m.lt. 1355. Veszprém oppidum 28.
168. VÉGHELY 196.
169. = VH 1889. VII. 12.
170. 1237-ben először említve: ÁUO I. 76. „. . . iuxta campum Sancti Thome . . ."
171. A helytörténeti kutatás 1318-tól tud létezéséről: Vp.lt. 1318. Zöllös 1.
172. KOROMPAY 194—195.
173. = V 1891. IV. 25. 3.
174. LUKCSICS—PFEIFFER 91, 92—94, 95—100, 111—118, 119—120, 129.
175. Vp.lt. 1443. Litterae adiunctae 12.
176. TÖLCSÉRY 22—28.
177. LUKCSICS—PFEIFFER 159.
178. SRH II. 453—454. — HHFD I. 123.
179. Mon. Vespr. III. 168. — GUTHEIL: Árpád-kor 268. 34. jzt.
180. GUTHEIL: Árpád-kor 267. 20. jzt.
181. VemL Veszprém városi tanácsi jegyzőkönyvek. 1776. április 10.
182. A Journal of my travails intro Lower Hungary . . . 1715. British Muzeum Kézirattára. Vö. KROPF Lajos: Clements Simon utazása hazánkban = Történeti Szemle. 1921. 118—142.
183. Vk.m.lt. Veszprém—Urbarialia 2. Vö. Veszprém múltja és jelene, 52—53.
184. Ibidem Veszprém—Urbarialia, 2A.
185. VemL Közgyűlési és tanácsülési iratok. 1745. november 15.
186. VemL Veszprém városi tanácsi jegyzőkönyvek. 1746. június 6.
187. VemL Közgyűlési és tanácsülési iratok. 1746. június 8.
188. Ibidem 1747. április 29.
189. Ibidem No. 61. 1749. december 12.
190. Ibidem No. 62. 1749. december 15.
191. Ibidem 1762. augusztus 1.
192. VemL Veszprém városi tanácsi jegyzőkönyvek. 1764. december 5.
193. LUKÁCS Károly: A Balaton-vidék földrajza kétszáz év előtt. BÉL Mátyás Notitia comitatuum Vesprimiensis, Sümeghiensis et Szaladiensis c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biologiai Kutatóintézet munkái, XV. kötet. Tihany, 1943. 224.
194. VÉGHELY 79.
195. 1776—1779.
196. CSÁSZÁR Elemér: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778. előadott drámák jegyzéke. = ItK 1915. 206—219. — TÖLCSÉRY Ferenc: A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium története (1711—1895). Veszprém, 1895. 21—30.
197. Vk.m.lt. Veszprém eccl. et capit. 1745.
198. RÓKA, Joannes: Vitae vesprimiensium praesulum. Posonii, 1779.
199. FRIEDREICH Endre: A veszprémi szent Anna-kápolna története. 1724—1907. Veszprém, 1907. 62.

JÓZSEF HUNGLER

DIE HERAUSBILDUNG DER ÖRTLICHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG UND FORSCHUNG VON VESZPRÉM

Das vorliegende Material stellt den 1—5. Abschnitt des ersten Drittele der Studie „Die Herausbildung der örtlichen Geschichtsschreibung und Forschung von Veszprém" dar.

Der vorgestellte Teil umfaßt davon auf der Grundlage der im Titel vorgegebenen Grundsätze: die historische Bedeutung Veszpréms in den ungarischen Legenden und Chroniken des Mittelalters (1. Abschnitt); macht mit dem Werk des ersten bewußten Forschers der Veszprémer Ortsgesichte des 16. Jahrhunderts, des Bischofs von Veszprém, Pál Bornemisza (Abstemius), bekannt (2. Abschnitt); gibt einen Überblick über die in den zeitgenössischen Quellen des Veszpréms des 16—17. Jahrhunderts auffindbaren historischen Spuren (3. Abschnitt); dem folgt eine Analyse des 54-strophigen Gedichts „Die leutselige Beschreibung der Stadt Veszprém" des Veszprémer Piaristen-Lehrers des 18. Jahrhunderts, Bernát Benyáks, als wertvolle „lyrische" Quelle der Ortsgeschichte (4. Abschnitt); schließlich gedenkt er eines als ziemlich modern zu bezeichnenden Bemühens des Stadtrates von Veszprém im 18. Jahrhundert, als man im Jahre 1776 schon die Geschichte der Stadt in ungarischer Sprache schreiben zu lassen beabsichtigte.

MITHAY SÁNDOR

ADALÉKOK PÁPA VÁROS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ EGYKORI ÁBRÁZOLÁSOK ALAPJÁN

Pápáról az idők folyamán sok metszet és kép készült. Az első ábrázolások a XVI. század végéről valók.

A metszetek és rajzok a XVII. század elejétől megszaporodtak. Ez a jelenség a török harcokkal volt kapcsolatban. A sok korabeli ábrázolás közül néhány kiemelkedőt szeretnénk megemlíteni, lehetőleg időrendben.

A képeket bizonyos csoportosításban tárgyaljuk, és ezzel néhány feladat megoldását gondoljuk és kíséreljük megoldani.

A fontosabb pápai ábrázolások a következők: van a metszeteknek egy korai csoportja (1.), és ezután jelenik meg a XVII. században a második (2.). Ennek a századnak utolsó előtti évtizedéből ki kell emelni három nagyméretű festményt (3.), majd egy XVIII. századi tollrajzot (4.), az első pápai kataszteritérképet (5.) és a várkastély Nádor-termében ma is látható, Pápát megjelenítő festményt a XVIII. század második feléből (6.).

Ilyen sorrendben akarjuk tárgyalni az előbbi ábrázolásokat a város építéstörténete keretében.

1. A korai metszetcsoportba tartoznak az 1594., illetőleg az 1597. évi ostromot bemutató ábrázolások. Erre a két nagy eseményre hivatkozással mutatták be a várost és a várat néhány évtizeddel később. Az is feltételezhető, hogy csak később kerültek kiadásra ezek a pápai képek, illetőleg metszetek.

Ezt a korai csoportot helyes lenne úgy vizsgálni, hogy annak révén a sárvári vár lovagtermében lévő pápai freskó előzményét vagy a mintáját kikutatni megkísérelhessük (1. ábra).

A freskón látható pápai beállítás jellegzetes ábrázolási mód ebben a korai metszetcsoportban. DK felől mutatják be az egész települést, a várral együtt. Utcák és házsorok jól megkülönböztethetők rajta. Fent a várban a nagy robbanás miatt a porfelhőtől É felé a részletek nem láthatók. Így csak némileg érzékelhetők a várban a tornyok.

Jól felismerhetők a városkapuk: Ny felé a Borsosgyőri-kapu, ÉK felé a Fehérvári-kapu és DK-nek a Tavi-kapu.

A város területén, illetőleg annak D-i felében két templom van egy-egy toronnyal. Az egyik a ferenceseké, a másik a plébániatemplom.

Ki kell emelni azt is, hogy a sárvári képsorozatban Hans Rudolf Miller festette a freskókat és azok 1653-ból származnak.[1] A pápai felszabadítási harcok bemutatásánál nem az 1597. évi házak sora és helyzete tárul elénk.

A pápai égő vár a sárvári vár lovagtermében az egyik bejárati ajtó felett van és Galavics G. szerint művészileg a leghatásosabb ebben a sorozatban, és az ábrázolás is hiteles.[2] Ugyanakkor az a véleménye, hogy nem a Siebmacher-féle metszet alapján készült a freskó Pápáról.[3]

A mester a várost DK felől nézve ábrázolta, és elsősorban ezt a nézőpontot keressük meg 1597-től az ismert metszetek között.

Van egy 1597-es évszámmal jelölt metszet a vár visszavételéről. A vár a robbanás miatt itt sem látható tisztán. A Tízes-, a Veszprémi- és egy ritkán közölt D-i kaput láthatunk.

A ferences templom oldalán 5 ablakkal a mai helyén áll. A plébániatemplomot nem ábrázolták.

Egy kisebb színes metszet is (2. ábra) ismert, amely az 1600 utáni időkből való.[4] A várat egy földszintes szárny veszi körül. Kapuja DK felé nyílik. A Tízes-kaput jelezték csak, és ekkor a város néhány szegényes viskóból áll. Ugyanazon a helyen van a ferences templom, mint az előbbi rajzon, de itt annak oldalán csak 4 ablak van.

1. ábra. Pápa ostroma (Freskó a sárvári vár lovagtermében, 1653)
Abb. 1. Die Belagerung von Pápa (Fresko im Rittersaal der Burg Sárvár, 1653)

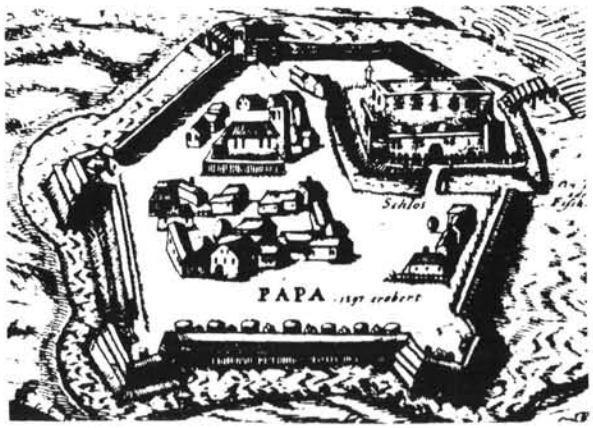

2. ábra. Pápa (1600 utáni metszet)
Abb. 2. Pápa (Stich nach 1600)

Ugyancsak egy 1600 utáni metszeten a vár sok épületből áll. Várkapu nem látszik. A város jól beépített (3. ábra). A Tízes-, Borsosgyőri- és a D-i kaput jelölték. A ferences és a plébániatemplom a toronnyal kissé D-en látható.[5]

Hoefnagel közismert, nagyarányú színes metszetén (4. ábra)[6] a várban sok épület zsúfolódott össze. Várkapu DK-en van. Csak a Tízes-kaput rajzolta meg. A kép szerint a városban 1610 táján kevés a ház. Gerő L. szerint ez megbízható rajz, és a közölt állapot fogadható el a vár leghitelesebb képeként, és később csatlakozott több árok és sáncvédőmű is.[7] A vár körül volt újabb árokrendszer a török uralom alatt létesült, és így a város feladása után a vár még védhető volt.[8] Hoefnagel műve az irodalom szerint Siebmacher metszetével mutat rokonságot.[9]

Érthetetlen számunkra az, hogy Turco pontos alaprajza (5. ábra) a várról[10] merőben más, mint Hoefnagel metszete és egy 1600 utáni metszet.[11] Hol van ekkor már a vár U alakja, ami az 1648. évi várleltárból újra csak előtünik. Különben említésre méltó még, hogy a ferences templom a képen erősen D-re csúszott, és ezt a helyet tartjuk a ferencesek első helyének Pápán, a Szt. László utcában.

3. ábra. Pápa (1600 utáni metszet)
Abb. 3. Abgezeichnetes Detail von einem Stich von Pápa nach 1600)

Siebmacher rajzán a felrobbant vár kapuja sem látszik (6. ábra).[12] A Tízes-, a Veszprémi- és a D-i kapu nyitva áll. A ferences templom 5 oldalablakkal és egy toronnyal még a régi (az első) helyén helyezkedik el. Az eddig felsorolt, kevés házat feltüntető metszeteken aránylag hasonló a házak csoportosítása. A ferences kolostor és a templomuk az 1470—80-as évektől kezdve a Szt. László utcában volt, és minden, 1600 eleji kép ezt mutatja be. Majd a mai helyük 1678-tól lesz ismert.

A felsorolt gyér adatok alapján a sárvári képhez (1. ábra) a legközelebb áll a második, 1600 utáni metszet.[13]

Van még három metszet ebből az időből, amelyek mindegyikén É felől látható a város.

Az 1593. évszámú metszeten a török bevonulás szerepel.[14] Kiugró torony van a vár D-i falán. A tó partján helyezkedik el a „Tízes-malom" (időben első ábrázolása 5 kerékkel). A város közepén és a D-i vége felé egy-egy vaskos torony magasodik fel.

Az ismert Zimmermann-féle metszet 1604-ből több dologban hasonló az előbbi ábrázoláshoz.[15] Néhány vonás jelzi csak a vár ÉK-i falán a kaput. Az É-ra lévő vaskos torony talán a plébániatemplomé lehetne. A város beépítettnek látszik a falai között.

Felvetődik a kérdés, hogy Zimmermann honnan merített Pápa bemutatásánál: Dilichtől vagy Siebmachertől? Zimmermann-nál látható a plébániatemplom és ősi helyén a ferences kolostor és templom. Van még egy torony is a metszeten a volt pálosok helyén. Czennerné szerint Dilich alapján dolgozott,[16] de helyenkint Siebmacher rézkarcait is felhasználta.[17]

Ide tartozik a Tízes-malom problémája is. Eleinte a malomnak csak „Grosse Mühl" a neve. Ilyen elnevezés alatt szerepel egy 1600 utáni metszeten[18] és az Ortelius művében található pápai képen is.[19]

Meggondolandó, hogy csak 2 helyen ábrázolták a plébániatemplomot, 4 metszeten hiányzik. Ha hiteles az ábrázolásuk, akkor nem egyidősek.

Végül Commentarius rajzán[20] a vár az előbbi metszettel azonos (7. ábra), tehát Zimmermann metszetével egyezik. Valószínűen a ferences és a plébániatemplom látható a képen. D felé a városban is van két kisebb torony.

A fentebb említett, 1600 utáni metszet mellett az utóbbi látszik szintén közelállónak a sárvári vár díszterme pápai freskójához.

2. A második metszetcsoport, mint említettük, a XVII. századból való. A „Papa in Ungarn" feliratú valószínűen 1637-ből származik.[21] É felől ábrázolja a várost. Lehet, hogy Pápa D-i részén már az itt vaskos tornyú első pálos templom látható? Leukharden rajza[22] a város környékét is elénk tárja; földek, kertes házak ismertek így 1653-ból. Éri I. szerint az előbbi tervet részben meg is valósította 1665-ben Francisco Wimes.[23] A várrajz azonban nem pontos az 1648. és 1694. évi várleltár tanúsága szerint[24] valamint az 1683. évi 3 festmény alapján is. Hiányzik a vár nagy D-i tornya; a vár DK-i falának nem a közepén volt a kapuja, hanem az épület K-i sarkán. A távlati képen[25] a plébániatemplom egy tornyán kö-

rüljáró nincs a fogadalmi képen. Továbbá több, emeletes ház is látszik a képen, pl. a Tízes-malomtól D-re. A Fraknón látható két részletes kidolgozású festményen is több emeletes ház van.[26] A Tízes-malomnál nemcsak 4 kerék volt[27] hanem az 1648. évi várleltár is 10 kereket említ. Különben a malom első említése 1608-ból való.[28] A közölt távlati rajzon Borsosgyőr a várostól Ny felől látszik. A plébániatemplom ilyen irányból nézve nem nyúlt DK felé; hiányzik az első pálos templom és a ferences templom is. Nem látjuk a vár D-i nagy tornyát, amelyik 1683-ban a festményeken szerepel, és 1694. évi várleltárból is ismert.

Ennél pontosabb felmérés, illetőleg rajz a karlsruhei gyűjtemény pápai várterve (8. ábra).[29] A várkaputól D-re egy kis kiszögelés látható az épület falán, amely a fogadalmi képen megfelelő helyén szintén látható. Ezt a tervrajzot nem másolhatták Leukharden rajzáról, Zákonyi F. nézetével ellentétben[30] mert ez a pontos munka a fogadalmi képpel azonos: tehát hitelesnek tekintendő.

4. ábra. A pápai vár Hoefnagel-metszetéről (1610 táján)
Abb. 4. Die Burg von Pápa von dem Stich von Hoefnagel (um 1610)

Három további metszet közel áll egymáshoz. Wagner (1685)[31] Nyport (1686) (9. ábra)[32] és Bouttats (1700 körül)[33] É-ról, a Tízes-malom felől rajzolják meg a várost. A várkapun kívül a másik jellemző tünet a DK-i nagy vártorony. A plébániatemplom tornya érthetetlenül négyzetes oszlopforma.

Nyport (9. ábra) esetleg a rajzoláskor DK felé ment, és akkor lehet, hogy a plébániatemplomtól D-re látszik a ferences templom. Ezt tehette Nyport vagy elődje, a rajzoló. Nála a pálos templomnak éppen olyan körüljárható erkélye van a tornyon, mint Leukharden plébániatemplomának a tornyán. Az 1683. évi állapotokat feltüntető 3 pápai festményen 2 keskenyebb tornya van a plébániatemplomnak. Talán a fenti évben a két ostrom valamelyikénél pusztult volna el az egyik torony? Nyport még előbb rajzolt itt vagy egy előbb elkészült képről másolt. Az elód vagy a másoló tévedett? Bouttatsnál hiányzik a rajzról a pálos templom. Ebben a nézetben nem látható a képen a ferences egyház.

Mivel a Tízes-malom azon a helyen volt a XVII. században, ahol az ma is áll; akkor bizonyára két nézetből rajzolták a várost: É és ÉK felől. Valami akadály, talán nagyobb mocsár lehetett a rajzolónak útjában, hogy egy ívben kellett végigjárnia a város ÉNy-i, É-i és ÉK-i

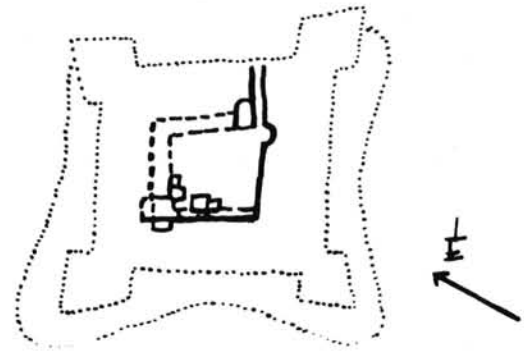

5. ábra. Részlet Turco vártervéről (1569) (----------=) régi állapot)
Abb. 5: Detail des Burgplanes von Turco (1568) (----------= alter Zustand)

szélét, így terítette ki a képén a települést. Vagy talán a Tízes-malom a vártól É-ra, illetőleg ÉK-re feküdt volna? Így szerepel a tárgyalt metszeteken. De miért kellett volna a malom helyét eltolni? Az első rajzoló csinálhatta ezt a hibát, azután azt minden másolója átvette.

Helyszíni megfigyeléseink szerint az É felől megfigyelt városképek nagy részénél bizonyos torzulás van. A vártól pontosan ÉNy-ra található a Tízes-malom, és a rajzoló a vázlat készítésekor mintha erről a nézőpontról K felé haladt volna, és így rajzolta volna le a várost annak DK-i széléig. Így rövidült annak a hossza. Tehát nem egy alappontból rajzoltak. Érdemes összehasonlítani ezeket a metszeteket egy XIX. századból származó, 5 képből álló sorozat egyik képével, amely „teljes látkép Gróf Eszterházy tókertje felől" (19. ábra).[34] Így jobban bizonyítható a régi rajzolók torzítása. Mivel a 3 említett metszet egymáshoz közeli időben jelent meg, nem tudni, melyik közülük az első.

Az 1594. és 1597. évi eseményeket bemutató metszetek közül azok készültek a dátumhoz közelebb, ahol hiányzik a plébániatemplom. Ahol ez előfordul, azokat a század közepén rajzolhatták.

6. ábra. Kirajzolt részlet Siebmacher pápai metszetéről (1620)
Abb. 6. Abgezeichnetes Detail des Stichs von Pápa von Siebmacher (1620)

7. ábra. Kirajzolt részlet Pápáról Commentarius művéből (1597)
Abb. 7. Abgezeichnetes Detail von Pápa aus dem Werk von Commentarius (1597)

Valamelyik ostrom idejében a templom elpusztulhatott, mert több metszet egyáltalában nem közli, és mintha valami kisebb majorság lenne a templom helyének É-i szomszédságában. Ez a helyzet Hoefnagelnél, egy 1600 utáni képen[35] és Siebmacher metszetén is. A ferences templom mindenütt szerepel a DK felől megrajzolt városképeken. Az 1597. évre hivatkozó metszetek, úgy látszik, mind jóval később keletkeztek. A jól beépített város, a plébániatemplom jelenléte már az 1600 utáni évektől képzelhető el.

Czennerné szerint az 1623—1632-ben megjelent füzetekben a művészek Pápa rajzánál Dilichet vették mintául.[36] Az irodalom úgy tudja, hogy Nyport is Dilich látképeit másolta.[37] Dilich hatása látszik Bouttats és Birkenstein sorozatain is. Dilich É felől ábrázolt, Siebmacher alaprajzban dolgozott.

A sárvári freskón Pápa beépítettsége hasonló egy 1600 utáni metszethez.[38] Más vélemény szerint a sárvári kép mintái Siebmacher és Zimmermann metszetei.[39]

Fontos ide csatolni azt a történeti adatot, hogy a reformátusok 1610 júniusában építik a templomot (mi ezalatt az egykori katolikus templomot értjük). Ehhez az adathoz fűzi különben Tóth E. azt, hogy az ostrom alatt a templom elpusztult.[40] 1629-ben egy tűzvész alkalmával a várossal együtt újra leégett a templom is.[41]

3. A XVII. század második feléből 3 rendkívül fontos, Pápát ábrázoló festményt kell összehasonlítanunk. Pápán a ferences templomban van egy nagyméretű festmény, a már többször említett fogadalmi kép (10. ábra).[42] Fent az angyaloktól körülvett Szűz Mária a kis Jézussal, alattuk az íves szalagban felirat: „eX Voto obt VLerVnt teMpore beLLIDIrvepVe pestIs". A feliratból az 1683. év olvasható ki. Lent, a középen a pápai vár és a város egy része, kétoldalt gróf Esterházy Ferenc semptei kapitány és felesége gróf Thököly Katalin díszruhában térdepelnek és felajánlják a várost és a várat. A vár alatt felirat két sorban: „AB HOSTELOCUM HUNC FOVE" „ET PESTEM AB HUNC AMMOVE". A kép nagy kerete díszes és aranyozott. Esterházy Ferenc (1641—1683) mögött a képen esetleg Sempte vagy Lanzsér vára látható. A késmárki származású Thököly Katalin (1655—1701) hátterében esetleg a késmárki templom lehet.

Esterházy Ferenc 1683. okt. 16-án halt meg Keresztúron és Kismartonban temették el.[43] Valószínű, hogy a kép még életében készült el és került a ferencesekhez. 1683. júniusban Kara Musztafa serege Pápát is elfoglalta. Ugyanez év szeptember első felében szabadult a török uralom alól.[44] A város és a vár látható épületein nem mutatkozik rombolás és pusztítás, és így a török megszállás előtt készülhetett a kép. Az alsó feliratban szereplő pestis idejéről sem tudunk bővebbet.

.A vár tó felőli oldalán a várkapu nem az épületből nyílt, mintha D felé az újabb épületig szabad tér volna. A D-i oldalon van a vár nagy tornya. A térdeplő gróf és a vár között a háttérben a plébániatemplom látszik erős rövidülésben. É-i oldalán emeletmagasságban 2 oldalablak van. A főbejárat a mai Korvin utca felé néz. Az épület D-i sarkánál hagymafejes torony áll, és rajta túl, D felé egy hegyes süvegű újabb torony egymagában helyezkedik el. A grófi pár eltakarja a pálos és ferences templomot.

A vár É-i sarkánál magasodik fel a Tizes-kapu a tetején kis dísztoronnyal.

A kép festője ismeretlen. Gondolni lehetne azokra, akik a XVII. század 2. felében Ny-Dunántúlon dolgoztak (Jan Thomas, Geogius Subarich, Benjamin Block vagy éppen a sárvári freskófestő Hans Rudolf Miller).[45]

A kép előrajzolója É felől nézett a városra és a várra. Magasból tekintett le az emeletes várra és látott be a várudvar felé eső tetőkre. A háttérben néhány lakóház is látszik.

A vár K-i szárnya kívül 9 ablakos, és utána tovább, D felé az oldalhomlokzatból kiugró várkapu következik. A vár ÉNy-i szárnyán kívülről 3 támfal látható az emelet padlásszintjéig. Az épület sarkain, fent a tető törésénél, kis tornyok díszlenek. A kémények a tető udvari részén ülnek. Az első emeleti ablakok fölött lőrések látszanak. Ezek ma a tetőtérben rejtőznek.[46] A várkapu elé ívesen befelé kanyarodó út vezet a mai Fő tér irányából. A vár D-i részén egy, a két oldalszárnnyal össze nem épült emeletes ház áll. Határozottan látszik a vár D-i sarkán a két épület közötti nyílás. A D-i épület udvar felé eső tetőrészén a tetőzáró kis torony mellett lévő kéményen gólya áll. Ez az épület különben alacsonyabb építésű, mint a vár U alakjának 3 szárnya.

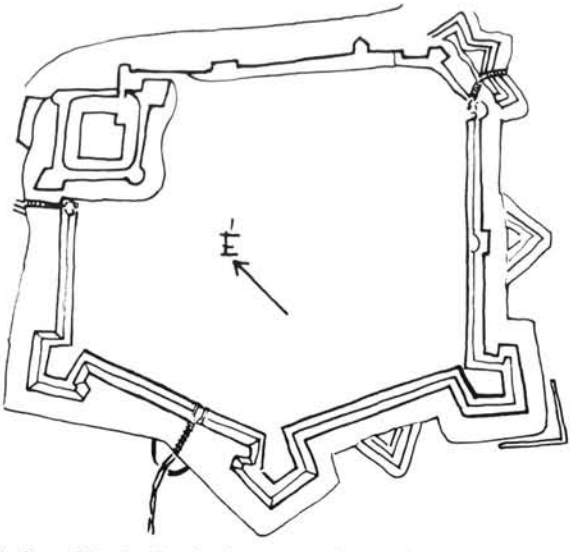

8. ábra. Kirajzolt részlet egy pápai vártervről (1667) (karlsruhei-gyűjt.)
Abb. 8. Abgezeichnetes Detail eines Burgplanes von Pápa (1667) (Karlsruher Sammlung)

9. ábra. Kirajzolt részlet Nyport pápai metszetéről (1686)
Abb. 9. Abgezeichnetes Detail des Stichs von Pápa von Nyport (1686)

Az É-i sarok közelében a falsíkból kiugró vécé látható. Mérnöknek való feladat lenne az itt látható kéményhelyek összehasonlítása a maiakkal.

A plébániatemplom mellett önmagában álló tornyot talán a tűzvészek után a reformátusok építették. A templom helyét először Katona I. állapította meg.[47] A pápai helytörténeti irodalomban megjelent 1941-ben a festményen lévő templom helytelenül megrajzolt ábrája. A hagymafejes torony ellenben nem emelkedik ki a képen az épület tömbjéből, hanem az épület sarkához épített.[48] A hegyes sisakú torony pedig nincs a templom főhomlokzatának vonalában, hanem előreugrik.

Fraknón egy nagyméretű festmény (11. ábra) a török Pápára való bevonulását mutatja.[49] A vár és a város Ny felől látható a képen. Elöl nagy földbástyák vannak. Ezen a képen más világtáj felől látjuk a város fontosabb középületeit. Borsosgyőr felől, tehát a másik oldalról mutatkozik a vár. Nagy tornya a mai Fő tér felé helyezkedik el. A váron két kisebb torony a tető sarkain, egy nagyobb az ÉNy-i sarkon és egy kisebb a középen. A nagy vártoronytól DNy-ra kis keresztépület van, amely alacsonyabb a vár két oldalszárnyánál. A D-i falnál kisebb épület látszik és Ny felől szintén 3 kis lakóépület van. Teljes szélességében jelenik meg sisak nélkül a Tízes-kapu, amelynek közepét össze kell kötni a vár D-i sarkával és abban a vonalban állott a kép vázlatának készítője. A vártól ÉNy-ra van a Tízes-malom, földszintes épület és 2 ablak látszik rajta. A fogadalmi képen a malomépület előtt kerék látszik.

A plébániatemplomnak itt a Ny-i frontja látható, oromfala magas. Mint a vártornyon, itt is zászló leng. Ny felől az épülettel egybeépítve a hagymás torony, és mögötte áll a hegyes sisakú másik torony. A pálos templomnak és a ferences templomnak is hagymafejes tornya van. Mintha a pálos torony is csak az épület mellé lenne ragasztva. D felé áll a rendház. A képen szinte torzulásnak érződik, hogy a plébániatemplom mellé került a ferences épület. A plébániatemplom és a ferences között egy egyemeletes épület jelentkezik. Lehet, hogy ez az akkori tanácsháza volt, de lehetne éppen úgy a reformátusok házkomplexuma.

Feltűnő néhány hiba a festményen: a Tízeskapu kissé D-re csúszott, a ferences templom is kissé K-re van, hiányzik a Borsosgyőri-kapu, a vár Ny-i frontja mintha kétemeletes lenne, oldalt 6 ablak látszik, mintha D felé a vár zárt volna.

A másik fraknói kép (12. ábra)[50] a pápai vár visszafoglalását ábrázolja. É felől néz a várra és az ott zajló eseményekre. A tó irányából látni a várral együtt a várost is. A vár mögött egy vaskos és két kisebb torony látszik; ez utóbbiak a tetőn ülnek. A várudvar D-i oldalán lévő emeletes épület ezen a képen is alacsonyabb a várépületnél. A pillérszerű vécéhelyiség itt is látható. Nem jelezték az emeleti ablakok fölött a lőréseket. A vár előtt sáncok és földbástyák vannak, és ezek előtt, a tó felől vonulnak be a felmentők a várba. Galavics feltételezi, hogy a fehér lovon ülő tiszt Esterházy Ferenc, a semptei főkapitány lehetne.[51] A magas kapuépület és a vár előtt is karók sorakoznak.

A vár K-i szárnyán is 6 ablak látszik. ÉNy felé sok házat jeleztek, és ezt a részt jól kidolgozta a festő. Ez a rész hiányzik a fogadalmi képről. A vár ÉNy-i sarkánál egy kis házsarka látszik; lehet, hogy ez a Tízes-kapu É-i széle.

A plébániatemplom É-i falán íves ablakok vannak. Mellette esetleg a tanács épülete áll. A templom oldalánál itt is a református kollégium épületére gondolunk; féltető látszik, a tetőgerinc párhuzamos az egyházéval, és még két padlásablak is kibújik a tetők közül. A templom melletti torony össze van építve azzal; a csúcsos sisakú torony külön áll, és itt is világosan látszik, hogy a főbejárati homlokzat vonalától kijjebb áll. Hozzá hasonló torony van a pálos templom oldalánál. De ezen a képen ez a torony is hiányzik.

A plébániatemplomtól D-re lévő két torony rendeltetése egyelőre ismeretlen. A ferences templom tornyán igen széles hagymafejes kiképzés mutatkozik. DK-en a város szélén gondosan megrajzolt és megfestett az ún. Halász-kapu.

Említettük már, hogy hol volt a 3. ábra rajzolójának alappontja. A fogadalmi és a 2. fraknói kép a várnak ugyanazt az oldalát mutatja be. Ugyanígy egyezik az előbbi két képen a várkapu is. A vártorony is hasonló. A Tízes-kapu díszesebb a fogadalmi képen, mint a 2., fraknói festményen.

A 2. fraknói képen a vártól ÉNy-ra elhelyezkedő házak nem láthatók az első képen. A plébániatemplom és tornyai egyeznek mind a 3 fest-

10. ábra. Kirajzolt részlet a pápai fogadalmi festményről (1683)
Abb. 10. Abgezeichnetes Detail des Votivbildes von Pápa (1683)

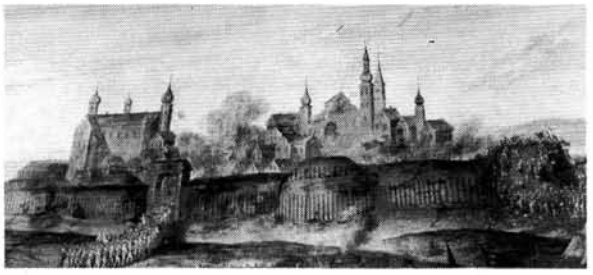

11. ábra. Festmény Pápáról (Fraknó, 1. sz.)
Abb. 11. Gemälde von Pápa (Fraknó Nr. 1)

ményen. De a hegyes torony nem hasonló Wagner és a Nyport-féle (9. ábra) széles toronyhoz. A fogadalmi képen (10. ábra) és a 2. fraknói festményen (12. ábra) a plébániatemplom oldalablakai hasonlóak, és a tornyok is azonosak.

A két fraknói képet egy kéz festette. Egyforma számú ablak van a vár Ny-i és K-i szárnyán. A fogadalmi képen (10. ábra) a vár K-i szárnyán 9 ablak számolható meg. A két fraknói képen az ablakokat nem rajzolták le olyan pontosan, mint a fogadalmin.

Hiába keresünk ezeken a képeken a városban erős pusztulási nyomokat, hogy ezzel azok készítési idejét, illetőleg a sorrendjét meghatározni tudjuk. A fogadalmi festményen említett (10. ábra) pestis talán az év elején pusztított vagy az előző évben. Így talán a fogadalmi kép lehet a három festmény közül az első, és a másik kettő az 1683. év ostromaival foglalkozik. Mindebből következik, hogy a két fraknói kép minden bizonnyal az előbbi év apróságait mutatta be nekünk a városról és a várról.

Megállapítható az is, hogy a tárgyalt 3 festmény és az 1694. évi várleltár[52] mindenben egyezik. A század elején vagy annak közepén készült metszetek hibás rajzolására újabb adat való az előbbi várleltárból, ahol az ÉNy felé eső földszinti és emeleti szobákat a malom szerint tájolták. Tehát a Tízes-malomnak ősi helye a vár ÉNy-i sarkánál volt.

1707. április második felében Bottyán hozzákezdett a már úgyis romokban lévő pápai várerődítmények széthordatásához.[53]

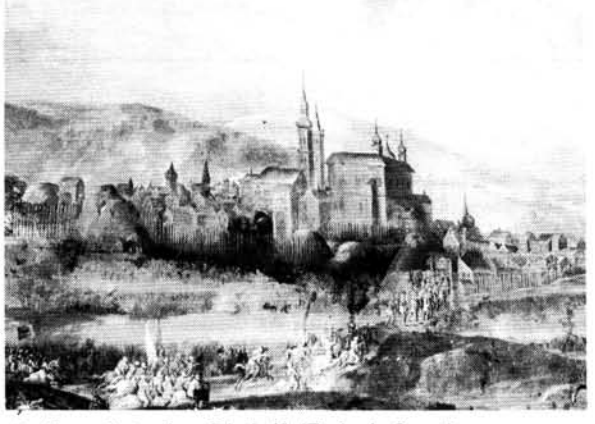

12. ábra. Festmény Pápáról (Fraknó, 2. sz.)
Abb. 12. Gemälde von Pápa (Fraknó Nr. 2)

Újabb fontos adatok tárulnak fel előttünk egy 1733-ból származó leírásban.[54] Pongrácz Gáspár pápai plébános a város ismertetésében a következő, számunkra fontos megjegyzéseket tett: a Tízes-malom három jelentős fallal volt bekerítve, zúgó csatornák vitték a vár körül a tó vizét e malomhoz a várárokban, és az újra visszajutott É felé a tóba. Ekkor építették át a várat (szerintünk ekkor kezdődött a vár átalakítása, amely folyamat évtizedeken át tartott). Tágas ablakokat kapott a vár, a régi bejáratot lebontották, és a várárkon át vezetett ekkor újabban egy híd a plébánia felé. Ha a bástyákat el is hordták, még ekkor is állott 3 kőből épített kapu. Sajnos a kapuk nevét nem említi.

Pongrácz szerint valamikor két tornya volt a plébániatemplomnak, de az ő idejében csak egy tornya áll órával és harangokkal. Ismertetéséből nem derül ki, hogy melyik az akkori ép torony. Nem tudjuk, hogy melyik ostromkor vagy tűzvésznél pusztult a második torony. Az előzőkből következtetve az is fontos, hogy mikor lett kéttornyú.

4. Egy tollrajz Pápáról (13. ábra) hat évvel később jelent meg a Sparr-féle gyűjteményben.[55] Gerő L. a rajz alapján részletesen leírja az egyes, Pápa városi jelenségeket. A plébániatemplomnak (a szentély felől ábrázolva) ezen csak egy tornya van, és ez a templom mellett áll, tőle D-re. Ez lehet a Pongrácz által említett, megmaradt torony. Érzékelhető a régi templomnak a helyzete a mai Fő téren. Jól kivehetők az épületen az oldalablakok, mint a már tárgyalt fogadalmi képen (10. kép). Ki lehet következtetni a református egyház épületeinek a helyét a tó partján.

13. ábra. Kirajzolt részlet a Sparr-féle gyűjtemény pápai metszetéről (1739)
Abb. 13. Abgezeichnetes Detail eines Stichs von Pápa aus der Sparr-Sammlung (1739)

A vár D felé a rajzon nyitott. K felé látszanak az oldalablakok. Ezek lehetnek a Pongrácz említette nagy és új ablakok, szám szerint hat.[56] Nem is sejthető a vár É-i szárnya. A nagy kerítésfal D felé megszakad, és ezen a kapunyíláson lehet a hídon átmenni a plébánia felé. A kapu nyílása talán valami elrajzolás miatt nincs a várudvar tengelyének irányában. A híd 3 pillérre támaszkodik. Első alkalommal látjuk rajzban a vártól ÉK-re lévő díszkertet, annak kerítését és a tervszerűen ültetett díszfákat. A vár előtti tér négyszögű, a közepén oszlopon szobor díszeleg. Ez Mária-szobor, amelyről úgy tudjuk, annak összeomlása után a kálvária kápolna oszlopfőibe kerültek a kövek.[57] A vár közelében és a tóparton kis házak sorakoznak. A pálos templom tetőgerince és a tornya a mai állapothoz hasonlít.

Emeletes épületek láthatók Borsosgyőr felé. Az akkori Hosszú utcán K felé néző homlokzattal a régi tanácsháza áll.

A vártól számított ötödik ház után nyílik a mai Ruszek-köz. Feltűnő a pálos kolostor nagysága. U alakban veszi a templomot körül, amelynek ÉNy felé eső tornya, mintha csak az épület mellett állana. Előtte az árkon híd vezet át, és az sejthető, hogy a híd 3 pilléren állott. A városfalon kívül kertes házak sorakoznak.

5. Egy térkép a XVIII. század 30-as éveinek közepéről származik, és ezt J. H. Maynczek, az Esterházy gróf uradalmi mérnöke rajzolta (14. ábra).[58] Ez az első kataszterinek mondható felmérés Pápáról. Bognár I. E. úgy látta, hogy a térkép, a városfalak lebontása utáni állapotot mutatja be.[59] Pedig a falak még jól látszanak.

A plébániatemplomot a Sparr-féle gyűjteményből ismert tollrajzzal egyformán helyezi el (13. ábra). De összehasonlítva a fogadalmi képpel, a főhomlokzat iránya eltérő. Sablonnal jelöli a templomot, és így nem derül ki a tornyokról semmi. Ugyanilyen jelzést használ a ferencesek és a pálosok templománál is. Csak az épület nagyságát érzékelteti. Az eddig megismert plébániatemplom-ábrázolások Maynczektől eltérnek. Az 1683. évből származó 3 festményen látható önálló, DK-i torony a mai Fő tér és Korvin utca sarkától DK-re eső, 3. telekkel kellene szembeesnie. Ez a torony tehát 50—55 m-re esik a Fő tér és a mai Fő utca sarkától. Az a vonal, ami mellett mértünk, a templom főfrontjának a meghosszabbítása.

Körülötte helyezkedett el az ún. Belső-temető, amelynek ez az első térképes ábrázolása. A templommal együtt a területe kb. 3250 m^2 volt. A szabálytalan formájú temető nagyjában 80 × 50 m átmérőjű. Néhány évtized múlva ez a temető esik áldozatul az új templom alapozásának.[60] A temetőn kívül és attól D-re két hosszúkás épület helyezkedett el, íves alakban. A térképbe vázlatosan beleszerkesztettük a mai templom foltját. A két épület főtengelye 118°-os tompaszöget zár be. A régi templom É-i oldalhajójának 2-3 méteres része esik a mai templom főhomlokzata alá. Az új templom D-i fele alatt a temető É-i része

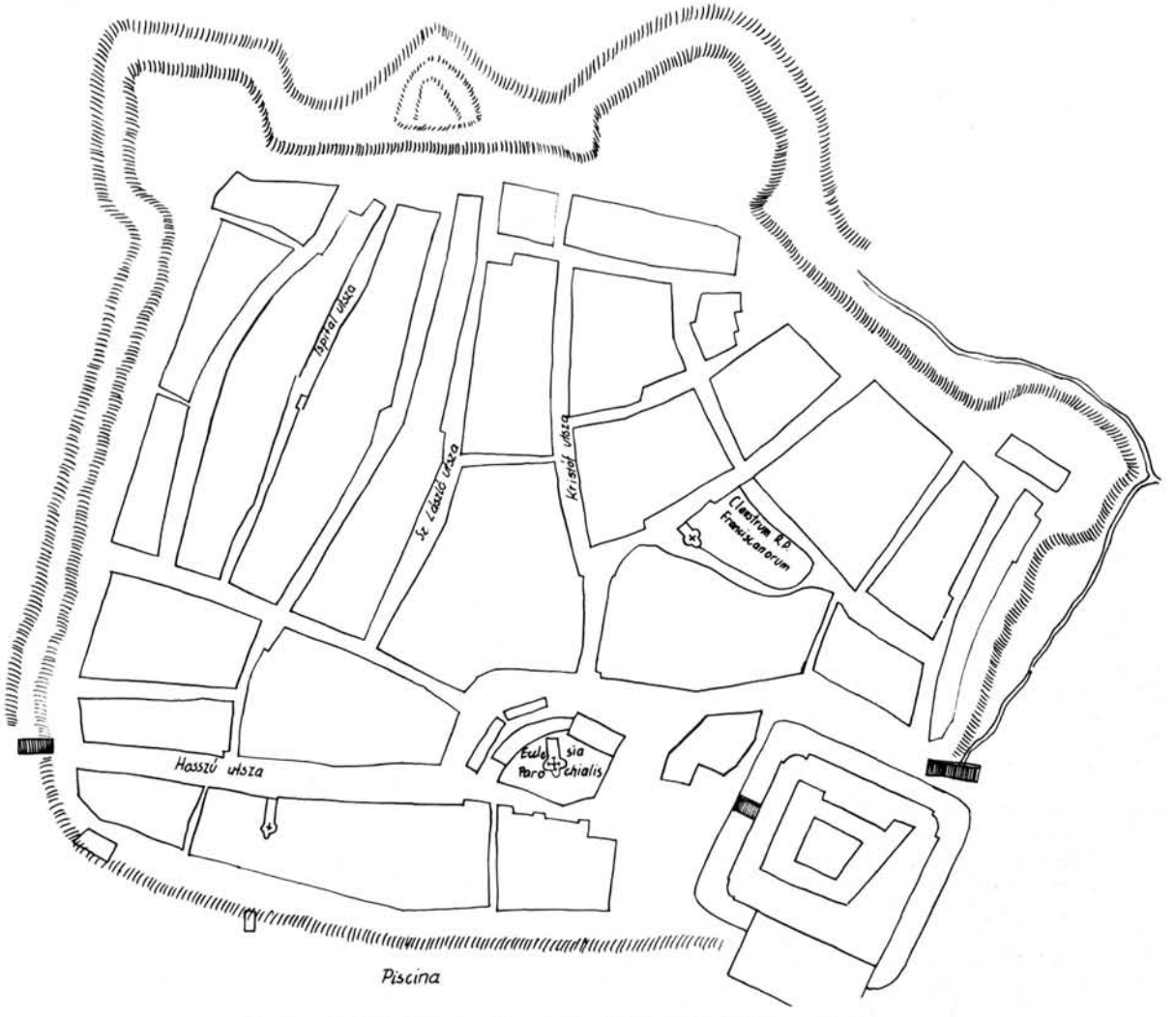

14. ábra. Vázlat Maynczek pápai térképéről (1730-as évek)
Abb. 14. Skizze einer Karte von Pápa von Maynczek (nach 1730)

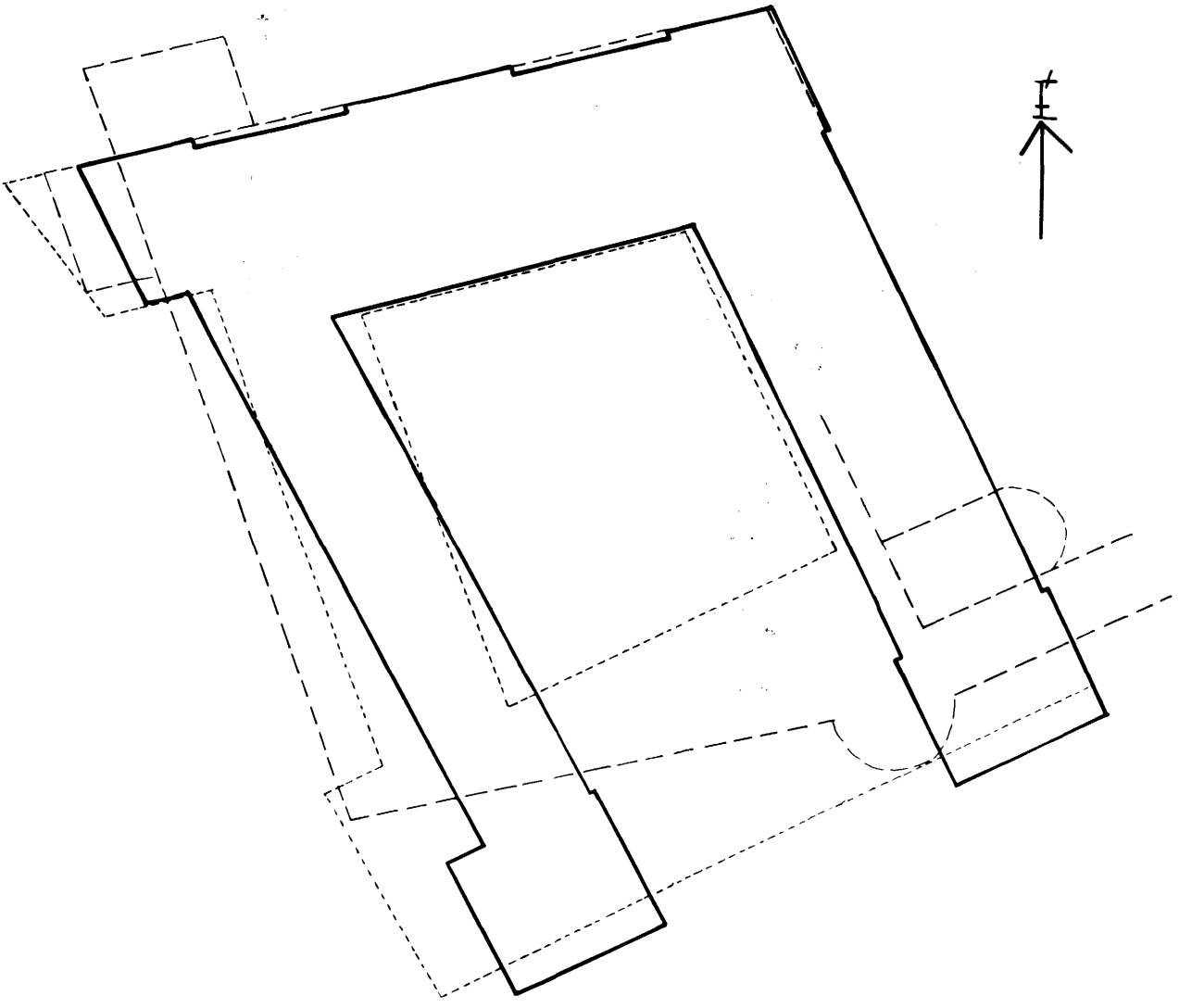

15. ábra. A pápai vár összesítő alaprajza
Abb. 15. Die Grundrisse der Burg von Pápa
Turco terve után = — — — — — — = nach dem Plan von Turco
Maynczek térképe után = - - - - - - - - - - - - - - = nach der Landkarte von Maynczek
Mai alaprajz = ———————— = heutiger Grundriß

helyezkedett el. Az új templom K-i fele pedig az addig be nem épített térbe esett bele. A főtengelye közel párhuzamos a várkastély K-i frontjának vonalával.

A várnál a mai pápai várkastély alaprajzára rávittük Giulio Turco vártervét[61] és a már tárgyalt Maynczek-térképéről a vár kontúrját (15. ábra). Meglepő, hogy az 1569. évi (Turco) kiadású rajzon régi és betervezett részek közel fedik a mai épületet. Csak a mai Ny-i épületszárnynak D-i része marad ki Turco akkori pápai várából. Az É-i és a K-i szárny homlokzati vonala egyezik a mai irányokkal. De a Ny-i szárny vonala kihúz Ny-felé, az akkori D-i sarok messze kiesik a mai alaprajzból. Ugyanez vonatkozik Maynczek várrajzának Ny-i szélére is. Az akkori vár D-i szélének vonala szinte takarja a mai beépített területet, és ezt az akkori időkben nem tarthatjuk épületszárnynak. Csakis a telekhatárt jelzi, úgy, mint a városban minden épület telkénél is. Ugyanis a K felől 6 ablakos vár (1739-ben) nem nyúlhatna ennyire ki D felé. A XVII. század utolsó negyedében még vannak itt a D-i részen kisebb emeletes épületek és gazdasági építmények is. Az említett tollrajzon (13. ábra) már nem látni a vár előtt ilyeneket a tér felé.

Mindkét ábrázoláson kisebb házak látszanak a vár D-i sarka közelében, amelyeket Maynczek lebontandóknak jelölt meg. Amíg a tollrajzon a vár kerítésfalának a kapunyílása és az előtte lévő híd kissé K felé csúszott el, addig Maynczeknél Ny felé látszik a várárok feletti híd. Kapunyílást ő nem jelölt meg.

Maynczek térképén elvárnánk többet a vár palánkjáról, a sáncok távolságáról. A bástyák vonala D-en miért keskenyebb és miért szélesebb Ny felé? Nem tudni, hogy mi van a D-i sarokban. Ismeretlenek számunkra a bástyán belüli nyo-

mok. Úgy gondoljuk, hogy a vártól a vár K-i árkának vonalában egy téglalap formával jelölt rész valószínűen ugyanaz lehet, mint a Sparr-gyűjteményben lévő tollrajzon az elkerített kert a fákkal (13. ábra).

Maynczeknél 10 m széles a várból kivezető híd. ÉNy-on jobban kiugrik a bástya, mint ma. DK felé pedig csak 3 m-rel van beljebb a mai két torony szélső összekötő vonalánál. Az udvar hosszanti átmérője (ÉNy—DK) akkor 35 m, a mai távolság viszont még 23,80 m-rel hosszabb. A K-i szárny akkor is a legkeskenyebb volt. Érthetetlen a D-i szárny 20 m-es szélessége.

Térképünkön a 10 m széles Halász-, ill. Tavikapu hídja jól látható. Ugyanilyen széles a Tízeskapu is, és talán ezek is csak sémák, mint a templomok. Előtte a Győr felé vezető utat nem lehet kiolvasni.

Így összefoglalóan megállapítható Turco vártervi rajzának (5. ábra), a fogadalmi képnek (10. ábra), az 1739. évi tollrajznak (13. ábra) és Maynczek kataszteritérképének (14. ábra) egyenes vonala.

A várkastélynak mai két tornyát Éri I. szerint az 1780-as években építették. Ekkor gondolja a mai udvar közepén ásatásnál talált kerítésfal lebontását is.[62] Mi viszont ezeknek beépítését, illetőleg a bontását, valamint előbb a nagy pince megépítését is az 1750-es évek közepe tájára tesszük, a nagy Pilgram-féle építési periódusban.[63] De elképzelhető az is, hogy amint Maynczek térképén sem szerepel a kerítésfal a várudvaron, hogy azt még előbbi időben bontották el.

Időrendben egy kisebb adat származik 1756-ból, amikor is gr. Batthyányi Lajos nádor fia, Tivadar nőül vette Esterházy Philippinát, és akkor zenészek voltak az ünnepi menet bevonulásakor a Tízes-kapun. Tehát azon erkély lehetett. A fenti év jún. 13-án történt esküvőnek részletes leírása szerint a vendégek legnagyobb része sátrakban szállott meg a vár és a templom környékén.[64]

6. Egy nagyméretű festmény a várkastély Nádor-termének ÉNy-i falán látható, és ez Pápát örökíti meg (16. ábra).[65] Ismeretlen rajzolója Borsosgyőr felől, tehát DNy-i irányból vázolta fel a várost, és nagy magasságból nézett a városra. Gondos és minden részletre kiterjedő munka. Mintha az előzőkben közölt kataszteritérkép lett volna a vázlat alapja (14. ábra). Mivel a képen még látható a nagy tó, amelyet 1771-ben csapoltak le,[66] tehát az azelőtti állapotot örökíti meg számunkra. Gerő L. a kép eredetét a XVIII. század végére helyezi.[67] A már említett Belső-temetőben 1759-ben szüntetik meg a temetkezést,[68] de már 1749-ben megnyitják az új temetőt a Felső-város végén.[69] A pálos templom ÉNy-i oldalánál volt a Szentháromság-kápolna a Hosszú utca vonalában. Ez a kápolna látható a festményen kis tornyával. Ezt az épületet az 1760. évi új pálos gimnázium építésével kapcsolatban bontották le.[70] Fentiek alapján a festményt az 1760. évből származtatjuk.

A városfalak még megvannak, ha nem is jó állapotban, a kapuk épek.

A néző figyelme önkéntelenül a festmény közepén látható tekintélyes kastélyra szegeződik. Téglalap alakú udvar körül négyszárnyú épület emelkedik, körülötte árok, abban víz és a főkapunál széles híd, amiről már Pongrácz plébános is említést tett. A főszárny kétemeletes, a további részek, az U alak egyemeletes. Az egész kép gondos, valószínűen fényképszerű pontosságával ellentétben, a várkastélyon egyetlen kémény sem látható.

A nagyjában D-i irányból felénk forduló várkastély szárnyainak ablakait és ajtóit leszámolva azt látjuk, hogy különbségek vannak a mai állapottal összehasonlítva.[72] A Ny-i külső oldalhomlokzat, az udvari front ugyanilyen tájolású része és az É-i szárny udvari homlokzatán leolvasható ablakok száma különbözik a mai állapottól. A tér felé eső főfront két tornya sem egyezik a mai tornyokkal, mivel előbbiek a két oldalszárny vonalán jóval kívül esnek. Mivel pedig a képen a D-i front vonala egyezik a várkastély istállója előtt lévő két épület és a nagy kerítésfal vonalával, azért a valóságban a főszárny 60 m-nél is szélesebb lenne. Ezért a mai két torony alatt és között lévő nagy pince is csak toronyszélességű, és az ásatáson megvizsgált pince oldalfalain kívül felmenő falnak a nyoma sem volt,[73] ezért a képen ábrázolt D-i épületszárny csak terv. Az ablakok eltérő száma és fentebbi adatok szerint a festményen lévő kastélyt tervnek gondoljuk, Voit Pállal együtt.[74]

A tó felé két oldalon és Ny felé parkosított részt látunk, amilyet az 1739. évi tollrajzon is megfigyelhetünk a K-i oldalon. Az épület előtt a vizesárkon át széles és díszes híd vezet 3 pilléren át a hármas nagykapuhoz. A várkastély Ny-i parksarkánál díszes kapu vezet a tópartra. Ennek közelében a mai helyén áll a Nepomuki Szt. János-szobor. Az előbb említett istálló bejárati kerítésének szinte nekiütköző sokajtós épület is csak tervnek tűnik fel.

Pilgram az 1750-es években dolgozott itt a várnak kastéllyá való átalakításán, és közben a kegyúr személyének változása után, Esterházy Károly egri püspök már nem építtette fel a képen látható D-i épületszárnyat. Ez derül ki leveleskönyvének adatai szerint is.[75] Tehát lehet, hogy a két torony között lévő nagy pince is Esterházy Ferenc idejében épült? Így maradt a már régi U alak továbbra is.

Az említett várárok fölött lévő hídon áthaladva a mai Fő térre érünk, ahol középen magas oszlopon szobor állott a tollrajzon is. (13. ábra).

Így jutunk a plébániatemplomhoz. Ez a festményen annak a negyedik ábrázolása. Úgy tudjuk, hogy 1610 táján a pusztulás után újra kellett építeniök a reformátusoknak.[76] A XVII. századbeli ábrázolásokról már említést tettünk. Katona I. vártemplomnak tekinti.[77] A festményünkön a templom D-i oldala mellett és mögött belátni a mai Ruszek-közbe. Így ennek a köznek a vonala a mai Korvin utcától ÉNy-ra a második és harmadik házat metszené. Némi eltolódást érzünk a mai helyzethez képest: mélyen bent ül a templom a képen K felé. A tollrajzzal (13. ábra) nem lehet összehasonlítani, annál könnyebb a Maynczek-féle térképpel (14. ábra). Itt már nincs a temető és a hosszúkás épületek; a templom egymagában

16. ábra. Pápa 1760-ban (pápai várkastély Nádor-termében)
Abb. 16. Pápa im Jahre 1760 (im Palatinsaal des Burgschlosses von Pápa)

áll a téren. De a térképen az iránya kissé módosult a festményéhez képest. Az előző idők ábrázolásaihoz mérten a mai templom főbejárata előtt helyezkedett el a régi. Ha ez valóban 32 m hosszú volt, akkor a mai plébániaépület közelében lehetett a szentély K-i széle. A főhomlokzata pedig mélyen benyúlt a térbe.

A főkapu két oldalán állanak a tornyok, a főépülettel összeépítve. Tehát más ez, mint a tollrajzon (13. ábra), ahol szinte mellette áll egy torony az épület D-i sarkán. Úgy tudjuk, hogy 1751-ben a tetőzete leégett,[78] és képünkön a pusztulás után már helyreállítottnak látszik. Ekkor történhetett nagyobb átalakítás. Mindkét toronyban óra van, és jól látszik annak fehér számlapja. A fogadalmi képen (10. ábra) és a két fraknói képen (11—12. ábra) szerepelt templomi, önállóan álló tornyot vajon mikor bontották el? Vagy talán elpusztult? Pongrácz plébános leírásából[79] már tudjuk, hogy 1733 előtt a templom kéttornyú volt, és ebben az időben már csak a D-i torony volt meg. Az is tény, hogy nagyobb átalakítás történt 1751-ben,[80] mert ugyanebben az évben a templom elhamvadt Kiss I. szerint.[81]

A templom körül a temető már nincs a képen. Azt gondoljuk, hogy már 1750 körül megszűnt itt a temetkezés. Érdekes adat erre a temetőre vonatkozóan az is, hogy a Rózsafüzér-társulat körmenetet tartott ebben és a templomot kerülték meg.[82] Ezek szerint a temetőben szélesebb út vezetett körül.

A festményen nem láthatók ebben az időben a templom K-i szomszédságában lévő és a tó partjára épült református egyházi és iskolai első épületek.

A templom főbejárata előtt a Korvin u. keskenyebbik részén ÉNy felé 6 ház van, mint ma is. Az utcának ferdülése van a képen, úgyhogy itt még a kapuig a 6 ház után esetleg ugyanezen a soron még egy ház lehetne.

A ferencesek K-i szomszédságában (a mai Mikes u. sarkán) egy polgári ház előtt vesszőfonásos kerítés látszik. Olyan ez, mint az akkori sövénykerítések az egykori Kristóf utcában egy paraszttháznál.[83] A Korvin utcában az egyes házak között jól megkülönböztethetők az akkori gazdasági udvarok széles kapubejárattal. A szomszédságban helyezkedik el a mai Fő tér 23. sz. ház udvarán egy zárt körerkély, amely a képen is világosan kivehető, mint kis torony az épület udvari frontján.[84] A mai Korvin u. 9. sz. ház, az egykori Corvin-ház, amely a képen más

formában jelentkezik, ez különben Maynczek térképén a 278., 282. sz. telek. A Tízes-kapu közelében van a Szt. Flórián-szobor 1753-ból.[85] Úgy tudjuk, hogy a ferences kolostort 1764-ben építették újjá egy tűzvész után.[86] A mai Török Bálint u. 1. sz. ház — az egykori Sörház — uradalmi tulajdon volt.[87]

A Fő téren van, az egykori r. k. plébánia szomszédságában, a lábas ház.[88] A Fő utcában jól látszik a református lelkészlak, amely 1750 körül már állott.[89]

Összevetve a képet Maynczek térképével, azt látjuk, hogy a városkapuk helyzete és az előttük lévő híd iránya egyezik. A mai Fő u. 7. sz. alatt volt egykor a főbírói hivatal. A sáncokon kívül érdekes az akkori mezőgazdasági területek formája, és ebből könnyen kikövetkeztethető a mai szélső települések alakja.

A festményen még romosan, de állanak a városfalak. Külső területen, a tó ÉK-i partja közelében egy téglaégető kemence helyezkedett el. Ezt már említik 1734-ben az r. k. plébánia irataiban.[90] A tavon házas bárka úszik, mintha az 1639. évi várleltár egyik tételét ábrázolná itt a festő.[91] Délebbre még egy széles sajka úszik a vízen.

A pálos templom tornya a fraknói 1. képen (11. ábra) mintha az épület mellett állana, de festményünkön már a mai formájában létezik. A templom előtt fakorlát van, ami úgy látszik, hogy hű másolata az akkori időknek. A Gerő által közölt rendházi alaprajz és metszet mást mutat, mint a képen.[92] Ez a festmény azért sem lehetne a XVIII. század végéről származó, mint azt Gerő állította,[93] mert a kolostor ekkor (1786-ban) már nagyobb, több ablakkal néz a Hosszú utcára. Tehát képünk az első pálos kolostort mutatja be. Amint már fentebb említettük, a templom É-i szomszédságában volt a kis Szentháromság-kápolna a képen a kis tornyával, amelyet 1760-ban bontottak le a pálos iskola építése miatt. Különben a templom tornyában óra volt 1744 óta.[94] Nincs már meg a templom ÉNy-i sarkában lévő fülkében egy Mária-szobor.

A városfalakon 3 kapu van a képen, mindegyik jó állapotban. A Halász-kapu és a Tízes-kapu egyforma a festményen. Az utóbbinál a városfalon belül házak vannak, mint Hoefnagel metszetén (4. ábra), a XVII. századi rajzokon és Maynczek térképén (14. ábra) is. Az 1683. évi három festményen (10—12. ábra), Maynczeknél (14. ábra) és festményünkön (16. ábra). A Tízeskapu és Halász-kapu iránya nagyjában egyezik, sőt még az 1739. évi tollrajz (13. ábra) is ugyanazt mutatja. A Borsosgyőri-kapu a másik kettőhöz képest bástyaszerű, nagy építmény. A képen úgy látja az ember, mintha a Tízes- és a Halászkaput ugyanazon időben építették volna. A Borsosgyőri-kaput különben Maynczek nem jelezte a térképén.

Képünk bal oldalán, a várostól ÉNy-ra a kálvária áll mesterséges dombon. A magas építmény D-i oldalán a remetelak látható, hosszabbik oldalán kapuval, tetején kis toronnyal. Kápolna akkor még nincs a kálvárián.[95]

A nagy festmény hátterében csak halványan látszanak magas hegyekre épített várak, amelyeket meghatározni így nem lehet. Azonban annál talányosabbak a tó túlsó oldalán, a K-i partján túl feltűnő kisebb települések. Bár a Pápáról és környéki településekről szóló történeti irodalom a legtöbb faluról úgy tudja, hogy azok a XVII. században még éltek. Megmaradt malmuk tovább működött a török pusztítás után is. Mégis 5 kis falunak a képe pontosan az egykori helyén található, és így talán érdemes ezekkel is röviden foglalkozni.

A mai téglagyári agyagbánya helyén volt a korai középkorban Parlagszeg, amely az Árpádkor végén elnéptelenedett, és csak malmáról tudunk a XVII. században.[96] Ezen a helyen kis falut látunk és a házak között kis templom is emelkedik. A plébániatemplomtól K-re a tó túlsó partján lehetett Hódoska, régi nevén Fizes, amely szintén korai időkben volt település. Határait 1572-ben írják és rajzolják le.[97] Előbbi helytől D-re volt Hánta, amelynek helyén szintén látni települést a festményen. Az utolsó okleveles adat róla az 1626. évből való.[98] Innen Pápához kissé közelebb volt Agyaglik a korai középkorban, malmáról csak a XVI. században tudunk.[99] Még délebbre, közel a kisteveli határhoz Sávoly helyezkedett el, amelyről az utolsó adat 1572-ből maradt ránk.[100] Mindezek a falvak tehát a XVIII. század előtt megvoltak, és ha a képnek hiteles az ábrázolása, akkor ez az egyetlen, XVIII. századi megemlékezés róluk.

1771-ben kezdték az új plébániatemplomot építeni és 1786-ban készült el. Közben bontják a régit. Így az új templom ráépült a Belső-temetőre, illetőleg annak ÉNy-i részére.

1783-ban készült el a pápai II. József-kori felmérés (17. ábra) térképe, amelyen a Fő téren egy pajzs alakú, fekete folt látható és a DNy-i oldalán hosszúkás épületek sorakoznak,[101] három hosszabb és egy rövidebb. Ezek nem azok az épületek, amelyek a Maynczek-féle térképen a 80 1/2 és a 80. sz. telkek. A térkép pajzs alakú foltjában nem szerepel semmiféle épületjelzés. Egyszerű, átlós méréssel következtethető, hogy ebben a foltban van a régi és az új templom területe. Így joggal mondható, hogy a térkép fel-

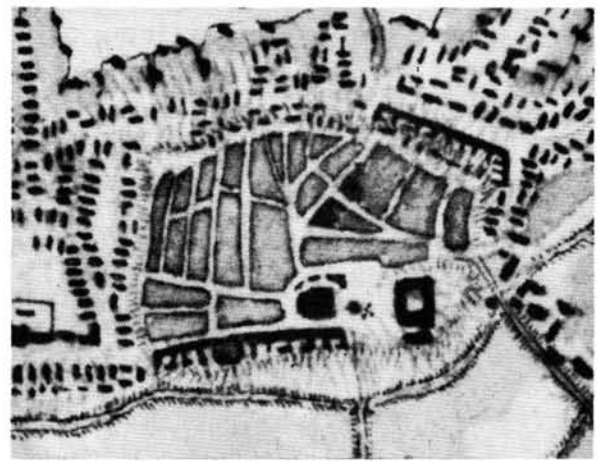

17. ábra. A pápai belváros 1783-ban (II. József-kori felvételből)
Abb. 17. Detail aus der Ausmessung von Pápa aus der Zeit Joseph II. (1783)

18. ábra. Pápa Ny felől 1858-ban
Abb. 18: Stich von Pápa aus dem Jahre 1858 (Briefpapierrubrik)

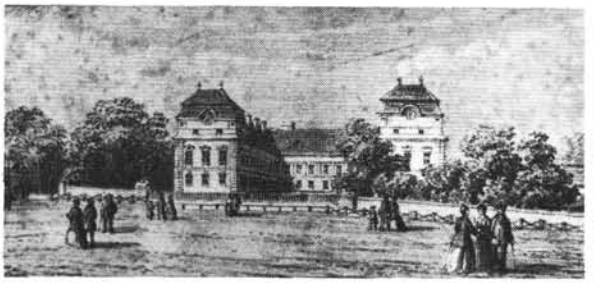

20. ábra. A pápai várkastély a XIX. sz. végén
Abb. 20: Lithographie des Burgschlosses von Pápa (2. Hälfte des XIX. Jahrhunderts)

vételi évszámával a templomépítésnek egy stádiumát örökíti meg. Az építési terület lehet a nagy fekete folt, és a mellette lévő 4 épület csakis felvonulási funkciókat töltött be.

1783-ból a vár, Maynczek ábrázolási módjához hasonlóan, szintén udvar látszik körülépítettnek, pedig ebben az évben vagy előtte néhány évvel biztosan U alakú a vár, D-en nincs előtte földszintes építmény. A Nádor-termi festményen látható istállóépületek négyszögletes udvar körül a II. József-kori felmérésen úgy módosulnak, hogy hiányzik a Fő tér felé eső szárny. Így a várhoz K felől csak egy L alakú épület csatlakozik.

A Tízes-kapu csak halvány folt, viszont élesen mutatkozik a Tízes-malom. A Borsosgyőri és a Halász-kapu nem található itt. A II. Ferenc-féle felmérésen[102] halványan látszik a három városkapu, de a Halász-kapu hiányzik.

Meg kell említeni, hogy Gyurikovics Gy. 1808-ból való pápai térképén a várkastélynak szabályos téglalap az alakja.[103] Nyilván a telket ábrázolta így.

Az 1796/99. évi várleltár nem említi az U alak végén lévő két toronynak második emeleti helyiségeit.[104] Ezzel a problémával kapcsolatban szeretnénk néhány újabb metszetet és képet ismertetni. Egy 1800—1810-ből származó metszeten a város Ny felől látszik.[105] Ugyanerről a nézőpontról rajzolták meg a XVII. század utolsó negyedében az 1. fraknói képet (11. ábra) Pápáról. Ilyen módon némileg belátni a vár két tornya közé, és így mutatkozik kissé a várudvar egy része. Ezen a képen pedig így látszik nagy ferdülésben a plébániatemplom homlokzata is a két nagy torony között. A vár két tornyának a teteje egy vonalban van az épületszárnyak tetejével. Más is a tető, mint ma. Az épület sarkain a négy torony egyforma, így tehát a két oldalszárny végén álló tornyoknak nincs még meg a második emeletük.

A XIX. század végén az egyik pápai könyvkötőnél olyan levélpapír volt kapható, amelynek tetején (1858-ban) pápai látkép (18. ábra) volt.[106] Ezen a várost DNy felől ábrázolták, de a várkastélynak csak az első emelete látszik. Itt is ugyanaz a helyzet a kastélytornyokkal, mint az előző képen.

Az 5 képből álló színes pápai litográfián távlati képen a rajzoló pálosokkal szemben, illetőleg D-re állott az egykori tó K-i partján, a Halász-kapuval szemben. Mintha valamelyik régi metszet lenne szemünk előtt[107] (19. ábra). A rajzok pontosak, és az épületek is a valóságnak megfelelően helyezkednek el. Elöl a tó helyén kertművelés folyik. Ezen a képen, valamint a már publikált és említett litográfiás várkastélyi képen jól látszik, hogy az említett két torony (20. ábra) itt már magasabb a két épületszárny tetőzeténél, de még mindig csak két padlásablakszerű nyílás van a torony első emeleti három ablaka felett. Két kis padlásablak minden toronytető alatti részen látható.

A következő várkastélyi ábrázolások már az első világháború idejéből valók, a legtöbbjük levelezőlap. Ezekből valószínűnek látszik, hogy a tornyok második emeleti 3-3 ablaka a századforduló táján épült ki.

A várkastély Fő tér felé eső részén az említett színes litográfián a téglakerítésen nagyméretű nyílás van, és annak a kerítésnek a két végén ül egy-egy köből faragott oroszlán. Az egyik Esterházy-címert tart. A század elején keskenyebb téglakerítés magas nyílásának a két végén egy-egy, fémből készült griff helyezkedett el.[108]

19. ábra. Pápa K felől (színes litográfia a XIX. sz. második feléből)
Abb. 19: Lithographie von Pápa (2. Hälfte des XIX. Jahrhunderts)

JEGYZETEK

1. GALAVICS G.: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk, MűvTörtÉrt XXV. (1976) 2—5, 18. kép.
2. Uo. 9.
3. Uo. 5—6.
4. GERŐ L.—SEDLMAYR J.: Pápa, (Bp., 1959) 16. kép.
5. Uo. 13. kép.
6. Uo. 9., 11. kép.
7. Uo. 128.
8. CZENNERNÉ, WILHELMB G.: A dunántúli várábrázolások tipológiai kérdései. VMMK, 13. (1978) 142.
9. Uo. 142.
10. GERŐ—SEDLMAYR im. 8. kép.
11. Uo. 13. kép.
12. Uo. 18. kép.
13. Uo. 13. kép.
14. PHM-ban lelt. sz.: 387. (fotó)
15. GERŐ—SEDLMAYR im. 14. kép.
16. CZENNERNÉ, WILHELMB G.: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc sorozatai. FOLArch 9. (1957) 189.
17. Uo. 190.
18. GERŐ—SEDLMAYR im. 16. kép.
19. Uo. 18. kép.
20. Uo. 17. kép.
21. A kép előterében egy legelő szarvas van. A PHM-ben a fénykép lelt. sz.: 385., Tört. dok. lelt. sz.: 63. 19. 13. 4.
22. ZÁKONYI F.: Pápa várának alaprajza és építési költségei 1653-tól, Művéd. XI (1967) 2. kép. — DAX M.—ÉRI I.—MITHAY S.—PALÁGYI SZ.—TORMA I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás (Bp., 1972), 36. t. 1., 22. jegyzet (ezentúl: Rég. topogr.).
23. Uo. 195.
24. MITHAY S.: Adatok a pápai vár épületegyüttesének rekonstrukciójához, VMMK 16. (1983) 207—210. (ezentúl: MITHAY S. 1983).
25. ZÁKONYI, im. 2. kép alján
26. GALAVICS, im. 42 és 44. kép.
27. ZÁKONYI, im. 77. — MITHAY 1983. 208.
28. A Tízes-malmot említi: BOGNÁR I. E.: Pápa településföldrajza (Pápa, 1943), 69. — KISS I.: A pápai plébánia története (Veszprém, 1908), 183. — RÉG. TOPOGR. 199. — MITHAY 1983. 208.
29. GERŐ—SEDLMAYR, im. 15. kép.
30. ZÁKONYI, im. 77.
31. GERŐ—SEDLMAYR, im. 20. kép.
32. Uo. 19. kép.
33. Uo. 21. kép.
34. PHM-ben lelt. sz.: 66. 57. 1.
35. GERŐ—SEDLMAYR, im. 16. kép.
36. CZENNERNÉ (1978) 143.
37. Uo. 145.
38. GERŐ—SEDLMAYR, im. 13. kép.
39. ROZSA GY.: Magyar történetábrázolás a 17. században (Bp., 1973), 114.
40. TÓTH E.: A pápai református egyház története (Pápa, 1941.), 36.
41. TÓTH E.: A pápai református egyház története 1531—1785-ig (Pápa, 1931), 2.
42. RÉG. Topogr. 38. t. 195. 19. jegyzet. — MITHAY S.: Helytörténeti Múzeum, Pápa (Pápa, 1971), 17—18. (Ezentúl: MITHAY 1971.)
43. ESZTERHÁZY J.: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása (Bp., 1901), 137.
44. REISZIG E.: Győr vármegye és város története, Magyarország vármegyéi és városai (i. n.), 345.
45. GALAVICS, im. 22—23.
46. MITHAY 1983. 212—214.
47. KATONA I.: Történeti adatok Pápa topográfiájához. VMMK 9. (1970) 65.
48. TÓTH 1941. im. 160. és 161. között.
49. GALAVICS, im. 42. kép, 31.
50. Uo. 44. kép, 31.
51. Uo. Ua.
52. GERŐ—SEDLMAYR, im. 45. 54. — MITHAY 1983. 208—210.
53. THALY K.: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Száz. (1879), 477., 3. jegyz.
54. PONGRÁCZ G.: Descriptio oppidi Papa Antidotum universale c. mű függeléke (Tyrnaviae, 1733), 189—202.
55. GERŐ—SEDLMAYR, im. 25. kép. 60. — Az újabb fényképnagyítás átengedését Gerő László kollégának tisztelettel köszönöm.
56. A fentebb említett két, fraknói képen ugyancsak 6-6 ablak olvasható meg a vár két oldalán.
57. CS. DOBROVITS D.: Építkezés a 18. századi Magyarországon (Bp., 1983), 58.
58. Első említése és közlése: BOGNÁR im. 10. kép. — majd KATONA I.: Pápa város 1660. évi összeírása. VMMK 9. (1970) 345. — RÉG. TOPOGR. 38. kép. 197. — VARGA I.—WINKLER G.: Tanulmány Pápa műemléki belváros felméréséhez és rekonstrukciójához (Győr, 1975), 10—11.
59. BOGNÁR, im. 83.
60. CS. DOBROVITS, im. 56. 200. jegyz.
61. GERŐ—SEDLMAYR, im. 8. kép.
62. RÉG. TOPOGR., 194. Mithay ásatásai.
63. Voit Pál szíves szóbeli közlése.
64. Pápa rk. plébánia: Historia Domus és FUCHS T.: Pápa szabadalmas város története. Családi Lapok (1858), 181.
65. Pápai vár leltára 1796/99: 17. sz. terem. — RÓMER FL.: A Bakony, (Győr, 1860) 167. — MITHAY 1971. 20. — VARGA I.—WINKLER, im. 4—5. — HOFMAN P.: Pápa (Bp. é. n.) részlet, színes, 4—5. — A kép a PHM-ben lelt. sz.: 63. 108. 1. méretei: 460 x 310 cm.
66. GERŐ—SEDLMAYR, im. 62.
67. Uo. képfeliratok 64—66.
68. KISS., im. 123.
69. BOGNÁR, im. 84.
70. MOLNÁR I.: A fehér barátok Pápán. (Pápa, 1942), 13.
71. CS. DOBROVITS, im. 43.
72. A vár 1796/99. évi leltára szerint az épület külső képe és belső beosztása egyezik a mai állapottal.
73. Úgy tudjuk, hogy Esterházy Károly a tó nagy részét kiszáríttatta. A Ny-i részét kisebbre méretezett halastóval parkosította (BOGNÁR, im. 77.). De például Gyurikovics Gy. térképén 1808-ból nem jelzi ezt a halastavat (GERŐ—SEDLMAYR, im. 41., 42. kép). — MITHAY ásatása 1967-ben, publikálatlan.
74. Voit P. szíves szóbeli közlése.
75. CS. DOBROVITS, im. 61. 222. jegyz.
76. LAMPERTH G.: A pápai református főiskola története 1531—1931-ig (Pápa 1931), 24. — TÓTH 1940. im. 36. — Az azonban kérdéses, hogy melyik templomot építették.
77. KATONA, im. 65.
78. GERŐ—SEDLMAYR, im. 166.
79. PONGRÁCZ, im. 190.
80. KISS, im. 98.
81. Uo. Pléb. Évk. 28. jegyz.
82. KISS, im. 79.
83. GERŐ—SEDLMAYR, 30. kép.
84. Uo. 177., 179. kép, 184.
85. Uo. 121. kép., 140.
86. Uo. 178. kép. 184.
87. Uo. 192.
88. Uo. 172. kép, 179.
89. Uo. 132—133.

90. Uo. 60.
91. 1639. évi várleltár 10.
92. GERŐ—SEDLMAYR, im. 31. kép.
93. Uo. 33—37. képek feliratai.
94. MOLNÁR, im. 18.
95. Képe közölve: SZILÁGYI I.: Kálváriák (Bp., 1980), 60. kép, 38.
96. RÉG. TOPOGR. 61/24, 205. A képen ettől a falutól ÉNy-ra van a Pápai-major, amely a XVII. századi 3 várleltárban is szerepel már.
97. Uo. 61/29., 205.
98. Uo. 61/33., 206.
99. Uo. 61/30., 206.
100. Uo. 61/27., 205. Mind az öt falunak látni a templomát a képen vagy egy házhoz épített tornyot.
101. GERŐ—SEDLMAYR, im. 38. kép.
102. Uo. 39. kép. Már a várkastély Nádor-termében lévő nagy pápai képen sincsenek az előbbi házak. A három városkapu jól ábrázolt.
103. Uo. 41—42. kép.
104. MITHAY 1983. 210—212.
105. A veszprémi levéltárban.
106. Fuchsthaller s. c. Nyom: Lorber Pesten 1858. A PHM-ban lelt. sz.: 72. 45. 18.
107. Egyik kép a litográfián. Rajzolta Slowikowski Ádám. Nyomta Gerhert H. Bécs, Krausz A. tulajdona Veszprém. A kora a XIX. század 2. fele. A PHM-ben lelt. sz.: 66. 57. 1. — MITHAY 1971. 6. — HOFMAN, im. 9. — Az öt kép együtt 27 x 35 cm.
108. PHM-ben lelt. sz.: 63. 121. 1—2.

SÁNDOR MITHAY

BEITRÄGE ZUR ARCHITEKTURGESCHICHTE DER STADT PÁPA AUFGRUND EHEMALIGER DARSTELLUNGEN

Die ersten Darstellungen der Burg von Pápa und der Stadt erschienen am Ende des XVI. Jahrhunderts. Die wichtigsten Stiche wurden in Gruppen eingeteilt und so behandelt.

1. Die frühen Stiche stellen Pápa zur Zeit von zwei Belagerungen in den Jahren 1594 und 1597 dar. Unter diesen ist das Fresko der Belagerung von Pápa von H. R. Miller aus dem Jahre 1653, das sich im Rittersaal der Burg Sárvár befindet, besondert hervorzuheben (Abb. 1). Die Sicht auf die Stadt erfolgt von Südosten her. Dieser zeichnerische Standpunkt ist in dieser Gruppe von Stichen vorherrschend (Abb. 1—7). Ein weiteres Merkmal ist das Fehlen der römisch-katholischen Pfarrkirche. Unter den Darstellungen dieser Gruppe ist der Aufmarsch der Truppen auf dem Stich von Siebmacher besonders wirkungsvoll (Abb. 6).

2. In der Karlsruher Sammlung sind ein Plan der Burg Pápa (Abb. 8) und der Stich von Nyport (Abb. 9) von Bedeutung. Beide stammen aus dem XVII. Jahrhundert. Unter anderem zeigen die beiden obigen Bilder die gleiche Verzerrung wie bei dem von Norden her beobachteten Stadtbild.

3. Auf dem mit 1683 datierten sogenannten Votivbild (Abb. 10) widmet der Sempter Burgkapitän Graf Ferenc Esterházy und seine Frau Gräfin Katalin Thököly nach einer Pestseuche die Burg und die Stadt der Jungfrau Maria. Dieses Bild wurde bestimmt vor dem Tod von Ferenc Esterházy am 16. Oktober 1683 gemalt.

Das erste Fraknoer Bild (Abb. 11) schaut vom Westen her auf die Stadt. Die türkischen Truppen ziehen in die Burg von Pápa ein. Die Burg stimmt hier in allem mit der Burginventur aus dem Jahre 1694 überein. Die Pfarrkirche ist zweitürmig. Sehr sorgfältig ist die Darstellung der Pauliner- und der Franziskanerkirche sowie des Zehner-Tores.

Das zweite Fraknoer Bild (Abb. 12) zeigt die Stadt vom Nordosten her. Die beiden letzteren Bilder wurden vermutlich vom gleichen Maler angefertigt. Die drei Bilder stammen aus der selben Zeit.

Die Beschreibung der Burg und der Stadt durch den Pfarrer Gáspár Pongrácz teilte wichtige Daten mit.

4. Eine Federzeichnung von Pápa aus dem Jahre 1739 (Abb. 13), die sich in der Sparr-Sammlung befindet, stimmt mit den Angaben von Pongrácz überein. Die Zeichnung enthält die erste Darstellung der Burgfenster, der Parkanlage, des Ziergartens und der in die Burg führenden neuen Brücke. Auffällig ist die Größe des Paulinerklosters.

5. Der herrschaftliche Ingenieur J. H. Maynczek zeichnete in den dreißiger Jahren des XVIII. Jahrhunderts die erste Katasterkarte der Stadt (Abb. 14). Auf dieser ist die Richtung der Hauptachse der Pfarrkirche anders als auf den Gemälden. Um die Kirche herum befindet sich der innere Friedhof.

Der Vergleich des heutige Burgschlosses und der Burggrundrisse von Turco und Maynczek zeigt, daß Maynczek die Grundstücksgrenzen kennzeichnete (Abb. 15).

6. Das große Bild im Palatinsaal des Burgschlosses aus dem Jahre 1760 (Abb. 16) stellt die Stadt vom Westen her dar. Aus der Burg ist ein Schloß geworden, um die Pfarrkirche ist kein Friedhof mehr, die Stadtmauern sind Ruinen, drei Stadtore und die Dörfer um Pápa herum (Parlagszeg, Hánta, Agyaglik und Sávoly) sind dargestellt.

Die Ausmessung aus der Zeit Joseph II. (1783) zeigt die Aufmarschgebäude während des Baus der neuen Kirche (Abb. 17).

Die Karte von György Gyurikovics (1808) zeigt nur die Grundstücksgrenzen des Burgschlosses. Auf Briefpapier aus Pápa (1858) ist die zweite Etage des Burgschlosses noch nicht dargestellt. Auf den Lithographien aus der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts wurden ein genauer Stich der Stadt (Abb. 19) und des Burgschlosses (Abb. 20) gefertigt.

KÖRMENDY JÓZSEF

A VESZPRÉMI PÜSPÖKI URADALOM VESZPRÉMI JAVAINAK KAMARAI ÖSSZEÍRÁSA AZ 1773. ÉVI SZÉKÜRESEDÉS IDEJÉN

Veszprém 1552-ben került török kézre. Ettől kezdve a püspökök általában Sümegen laktak, veszprémi rezidenciájukat pedig a várkapitányok foglalták le maguknak. Volkra Ottó Ker. János (1710—1720) püspök 1713-ban visszakapta ugyan a palotát királyi rendeletre, de Rittschau várparancsnok 1719-ben ismeretlen okból leromboltatta. Ez a mai püspöki palota telkén állott. A várban volt még egy püspöki „kiskastély" is az „aggpapok háza" mellett. Volkra püspök 1717-ben Győrben vett házat, időnként ott is lakott.[1] Utóda, Esterházy Imre gr. (1723—1725) rövid kormányzása alatt újjáépítette a székesegyházat barokk stílusban. A rezidencia felépítését is tervezte, melyet utóda Acsády Ádám Péter (1725—1744) valósított meg.[2] Ez a rezidencia azonban Padányi Bíró Márton (1745—1762) idejében már szűk és nyomorúságos épület volt, mely sürgős átépítésre szorult.[3] Ő, többek között ezért is, szinte állandóan Sümegen lakott az általa átépített rezidenciában. Ott is halt meg 1762-ben.[4] Utóda Nagymányai Koller Ignác (1762—1773), aki segédpüspök korában Városlődön lakott, 1765-ben kezdte meg Fellner Jakab tervei alapján a mai palota építését „az Acsády-féle rezidencia és Gizella királyné romos palotájának a helyén". A vár és az építkezés vízellátása Tumler György ezermester molnár érdeme, aki a buhim-völgyi „Úrkút"-ból vízi erőművel juttatta a vizet a várba. A püspök 1772 tavaszán költözött be az elkészült északi és középső szárnyba. Az építkezés 1773-ban a püspök váratlan halála miatt megakadt ugyan, de hagyatékából 1776-ban szerencsésen befejeződött.[5]

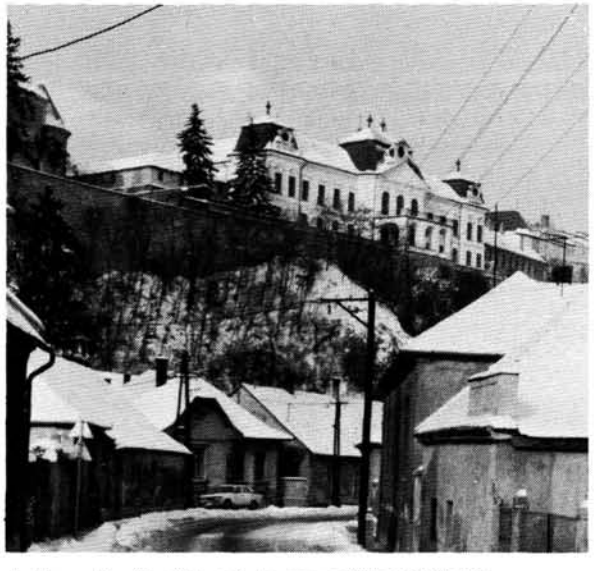

1. ábra. A püspöki palota nyugati homlokzata
Abb. 1. Die westliche Fron vom bischöflichen Palast

Szent Istvántól kezdve, kevés kivétellel, a király nevezte ki a magyar püspököket, de a kinevezés megerősítését a római pápától kellett kérni. Amíg ez meg nem érkezett, addig *választott* püspököknek nevezték őket.

A javadalmak átadását, átvételét, időközi kezelését a király nevében a *Magyar Királyi Kamara* végezte, mivel a hagyaték egyharmada és az időközi (intercalaris) jövedelmek a kincstárt, illetve a vallásalapot illették.

Az 1715. évi 16. tc. alapján a széküresedés idején a kamarai bizottság leltározta az összes püspöki javakat, pontosan felmérte az épületeket, megállapította a meliorációt vagy deteriorizációt, azaz javult-e vagy romlott-e a vagyon állaga a püspök kormányzása idején. A hiányokat a hagyaték terhére pótolták.[6]

Ennek a leltározási munkának eredménye a Koller püspök halála után történt összeírás, melynek teljes címe: *Consriptio Cameralis I. Dominii Weszprimiensis Sede Vacante Episcopatus Wesprimiensis, 1733.* Az összeírás eredeti szövege a *bécsi Landesarchiv* őrizetében van. Xeroxmásolatát Klempa Sándor apostoli kormányzó szerezte meg a Püspöki Levéltár részére.[7]

Az összeírás Veszprémre vonatkozó részét azzal a gondolattal közöljük, hogy a benne foglalt adatok új ismeretekkel gazdagítják a város XVIII. századi történetével foglalkozó kutatóit.

A VESZPRÉMI URADALOMBAN ÉS VESZPRÉM VÁROSÁBAN

1. A püspöki székház, melyet a várral, illetve erőddel együtt sziklás dombra építettek, s melyet a közelmúltban emberfeletti munkával — a kő és szikla törésére még a puskaport is felhasználva — két szintre emeltek. Alul a bor tárolására alkalmas pincehelyiségek vannak. Az erődítmény felőli része kelet felé néz. Hosszúsága 31, szélessége $17^{3/5}$öl. A püspöki palota északi oldala már annyira felépült, hogy részben, azaz a földszinten 8, az emeleten pedig 4 szoba van. Ezenkívül az emeleten van még két jól felszerelt terem, amelyek már lakható állapotban vannak.

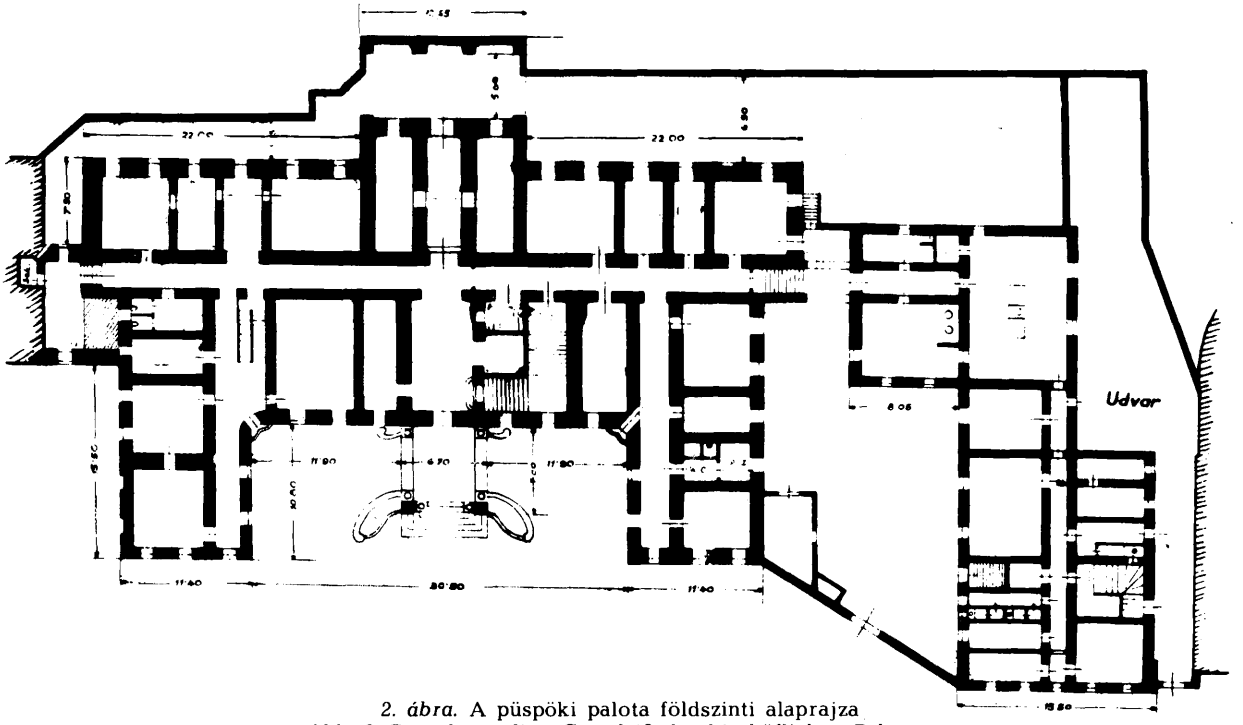

2. ábra. A püspöki palota földszinti alaprajza
Abb. 2. Der ebenerdige Grundriß des bischöflichen Palastes

A földszinten a nyugatra és északra néző sarokszobától helyezkedik el két tágas szoba; az egyiknek három, a másiknak két ablaka van.[8] Az ablakok ráccsal vannak ellátva. Ezekhez csatlakozik egy helyiség rácsos kis ablakkal. Végül északtól kelet felé ugyancsak van 4 szoba, melyek közül kettő 1-1 ablakkal, a másik kettő pedik 2-2 ablakkal van ellátva.[9] Nyugat felé szintén van két szoba, az egyiknek egy, a másiknak kettő rácsos ablaka van.[10] A nyugati északi irányú vaskorláttal szegélyezett kőlépcsőn[11] felfelé haladva és felérve az emeletre, nyugatról — az épület sarkán — kelet felé húzódik: 1. a házi kápolna, melynek művészi mennyezetfestése lenyűgöző,[12] márványoltára aranyozott, melyet az elhunyt püspök által 100 körmöci aranyért vásárolt, megkötözött Krisztust ábrázoló művészi képe díszít. (A képet Oeser Ádám Frigyes pozsonyi művész festette. Szerző.)[13] A festett falakon márvány utánzatú oszlopok láthatók. 2. Ezt követi a könyvtár, amely részben Biró Márton hajdani veszprémi püspök, részben a közelmúltban elhunyt püspök által szerzett és az utódoknak hagyományozott iratoknak és könyveknek megőrzésére szolgál. A falak mentén a könyvállványok diófából készültek. A könyvtár ajtaja fölött van az elhunyt kegyelmes püspök úr élethű képe. (Olajfestmény. Szerző.)[14] 3. A kamarás (inas, huszár. Szerző) szobája.[15] 4. Kicsi közbeeső szoba, amely kizárólag a püspök kényelmére (vécé. Szerző) és titkos átjáróul szolgál a kamarás szobájához. 5. Hálószoba sokszínű selyemtapétával és többnyire sárga, égszínkék vonalakkal, két dupla ablakkal, belül kétszárnyú tölgyfa ablaktáblával. Kályhája fehér, arannyal díszített.[16] Innét dél felé fordulva: 6. szoba, melynek falait tapéta helyett minden oldalról pácolt és időtálló használatra elkészített tölgyfával borították. Ezekben pedig különböző értékes rézmetszetek láthatók, belső felében kisujj szélességnyi aranyozással díszített tölgyfakeretben. Itt áll az olasz márványból készült kandalló, valamint a kályha. A két ablak között kelet felől van a tükör, mely a tölgyfaburkolathoz szorosan kapcsolódik.[17] Innét nyílik az egyik ajtó az előcsarnokba, a másik pedik a szomszéd szobába. 7. Szoba, melynek falait — miként az előző szobában — a tapéta helyett tölgyfa borítja. A rézmetszetek aranyozás nélküli tölgyfakeretben. Ebben a szobában is van a két ablak között a keleti oldalon a tölgyfaburkolathoz szorosan kapcsolódó tükör. A tükör mindkét oldalán hármas, aranyozott réz gyertyatartó.[18] Innét két terembe van átjárás. Nyugat felé: 8. melyben az elhunyt kegyelmes úr ebédelni és vacsorázni szokott. Tapétája keményebb, vörös színű papír, amely a bíbor benyomását kelti. Csak egyetlen kép függ a szobában, mely művészi fakeretben Koller Xav. Ferencet ábrázolja. A szobának két ablaka van zöld rácsozattal. Van benne egy fehér színű, aranyozott kályha és a terem közepén, az asztal fölött egy csillár.[19] Ebből a teremből két ajtó nyílik: az egyik a korábban leírt lépcsőház, a másik a nagy előcsarnokba. A fentebb említett, 7. szám alatt leírt szobából nyílik a 9. nagyterem. Az előző esztendőben készült el a hályha, valamint a falak festése. Ez utóbbi egy bécsi festőművész kiváló munkája (Czimbal János. Szerző). Van még egy másik, olasz fehér márványból készült aranyozott tűzhely. Színben és aranyozásban a kályha is nagyon hasonló hozzá. Középütt két csillár függ. A nagyteremből három ajtó nyílik: az első kelet felé az erkélyre, mely egyébként ablak gyanánt is szolgál. 10. Ez az erkély a rezidencia közepén,

kelet felől, a hegy meredek sziklájára épült. Boltive fölé ólomlemezek vannak helyezve és el van látva az eső levezetésére szolgáló csövekkel. Minden oldalról vasrács övezi. A rezidencia; vagyis a nagyterem erkélyre néző külső falát ugyanazon bécsi festőnek a „Hajnal"-t ábrázoló festménye díszíti az elhunyt püspök által szerkesztett felirattal: „AUT BENE, AUT NIHIL" („Vagy jól, vagy semmit"). A második ajtó a nagyteremből nyugatra nyílik a 11. a főlépcsővel érintkező előcsarnokba. Festése a főpásztor festőjének munkája, egyébként nincs benne felszerelés. A harmadik ajtó a nagyteremből dél felé nyílik azokba a szobákba, melyeket a korábbi rezidencia falainak felhasználásával alakítottak át, illetve újítottak fel. Az egész szárny gerendák közé rakott téglamennyezete nád alátéttel van ellátva. A falak sem kívülről, sem belülről nincsenek vakolva. Az ajtók és ablakok nincsenek felszerelve. A felsőszintre az alsószintről az előzőnél sokkal elegánsabb, kész főlépcsőn lehet feljutni. A főlépcső mindkét oldalon vasráccsal van ellátva. Alul kettő rácsos üvegablak, felettük rács nélküli, zöld színűre festett faablakok. A lépcsőtől ajtó nyílik a 11. szám alatt leírt előcsarnokba. Az előcsarnoktól dél felé van a folyosó. A folyosóról két üvegablak néz a főlépcsőre, egy befejezetlen pedig az udvarra. Erről a folyosóról négy szoba nyílik ugyanannyi ajtóval. Egyik szobából a másikba is vezetnek ajtók.[20] Ezekben a szobákban összesen 6 ablak van, melyek azonban még nem készültek el. Az utolsó szoba déli irányvonalától nyugatra van még egy folyosó, mely még szintén nincsen készen: vakolatlan és négy ablaka van. A folyosó bal oldalán van négy szoba, amelyekbe csak a folyosóról nyílnak az ajtók.[21] E szobák közül egy illemhelynek van szánva. Ezekben a szobákban összesen hét ablak van. A jobb oldalon van egy szoba egy félkész ablakkal. Itt van az egész rezidencia padlására felvezető lépcső az ajtónyílással. A földszinten: a folyosónak van egy ajtaja, mely a forrás felé tekint és három, vasráccsal felszerelt üvegablaka. A nyugatra és északra néző sarokszobától, vagyis az emeleten lévő és 1. számnál leírt házikápolna alatti szobától kezdődően: e sarokszobának van három, rácsos ablaka, benne zöld kályha. A 2. számnál leírt könyvtár alatt egy másik szoba ráccsal felszerelt két ablakkal, benne ugyancsak zöld kályhával. A 3. számnál leírt kamarási (inas, huszár) szoba alatt van a kis éléskamra. A 4. számnál leírt szoba alatt van a W. C. és a folyosó a Gizella kápolnába vezető ajtóval. Az 5. számnál leírt hálószoba alatt van a szertartó szobája két rács nélküli ablakkal, benne zöld kályhával. A 6. számnál leírt szoba alatt van

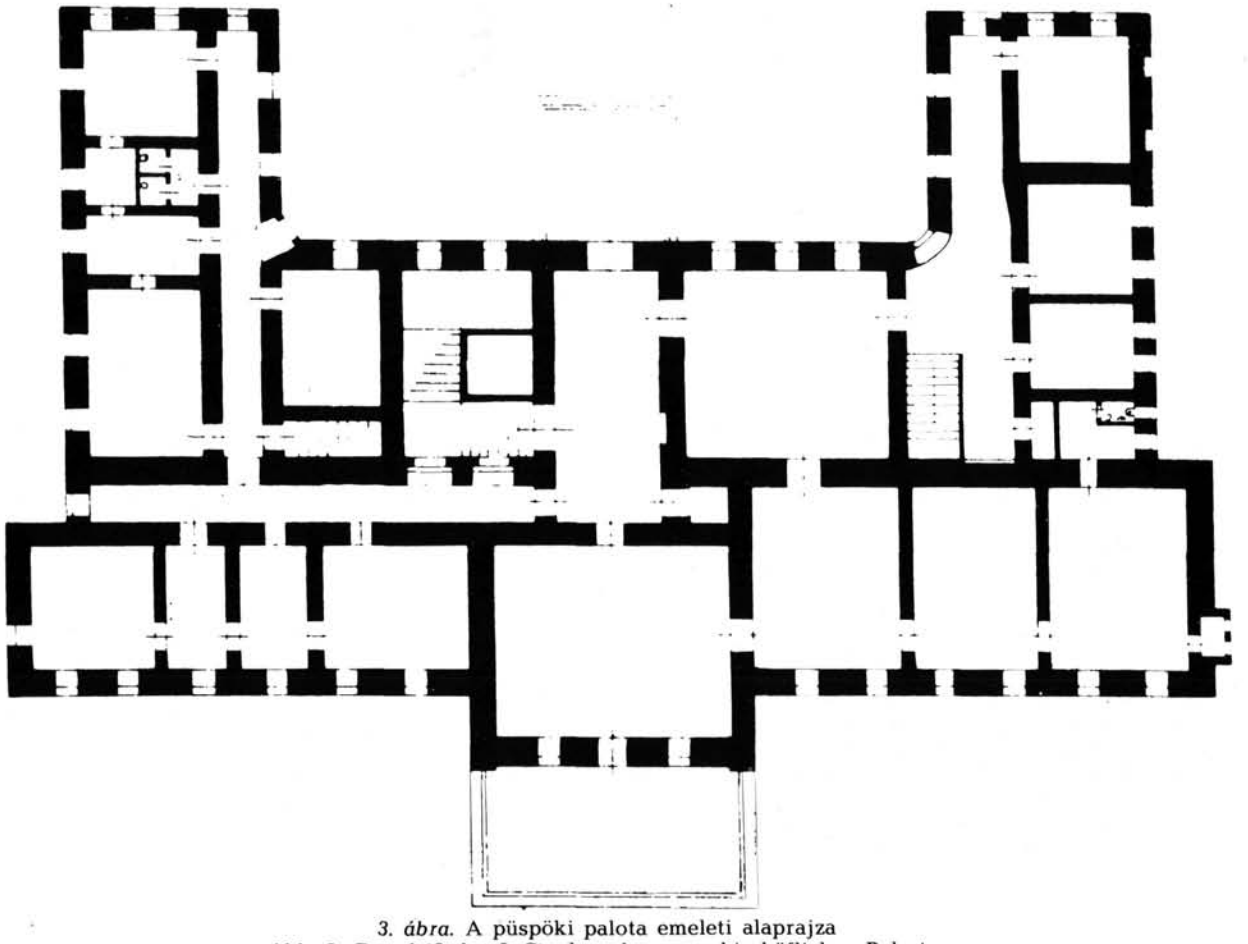

3. ábra. A püspöki palota emeleti alaprajza
Abb. 3. Grundriß des I. Stockwerkes vom bischöflichen Palastes

egy kis szoba és a folyosó rács nélküli ablakkal. A szobában szintén rács nélküli ablak és zöld kályha.[22] A nagyterem alatt két szoba van, melyek közül az egyiknek rács nélküli az ablaka, deszka a padlózata és zöld a kályhája. A másik szobának hasonló az ablaka. Az ajtót kivéve felszerelése nincs. Ezekhez a szobákhoz tartozik az erkélyre vezető közbeeső folyosó, melynek ajtaja az ablak szerepét is betölti.[23] A 8. számnál leírt kisterem alatt van a szolgaszemélyzet szobája, melynek ráccsal ellátott üveges ablaka van, benne zöld színű kályha.[24] A 11. számnál leírt előcsarnok alatt van a tisztviselők ebédlője, melynek ráccsal ellátott, üveges az ablaka és zöld színű a kályhája. A főlépcső alatt éléskamra van, melyhez egy — a főlépcsőnél leírt — ablak tartozik. Az emelet déli oldalán, a nagyterem szomszédságában lévő négy vakolatlan szoba alatt ugyanannyi vakolatlan szoba van, ugyanannyi készülőfélben lévő ajtóval és ablakkal.[25] A folyosó nyugati részén is ugyanennyi vakolatlan szoba van, mint az emeleten, az ablakok számai is megegyeznek, de a földszinti ablakok vasráccsal vannak megerősítve. A földszint folyosójának három, ráccsal megerősített ablaka van.

Az ajtók, ablakok, lakatosmunkák és az üvegezéshez való üvegek részben készen vannak az előbb leírt földszinti szobák részére. Csak a szerelés és a zárak behelyezése van még hátra. A kályhák, a padlózat és egyéb járulékos dolgok azonban még nincsenek meg. Az emeleti szobák számára csak öt ajtó van meg, a lakatosmunkák és egyéb járulékos dolgok szerelése még hátra van.

A lépcsőházban és az alsó folyosókon összesen négy kör vagy féltojás alakú üveg függőlámpa található.

A sarkon, azaz az északi részen a palota falához csatlakozik a kápolna, amelyhez a tér felől négy lépcsőn, az ablak alatt levő nagyobb ajtón át, a palota felől szintén négy lépcsőn át lehet lejutni. A külső homlokzaton kb. 2,5 öl magasságban ez a kőbe vésett felirat olvasható: „Ezt, a hagyomány szerint a Gizella királyné, szent István első apostoli királyunk hitvese által alapított és sok ideig elhanyagolt kápolnát régi fényében restaurálttatta Nagymányai Kollár Ignác veszprémi püspök, és 1772. április 10-én a keresztrefeszített Krisztus tiszteletére emelt oltárát felszentelte."

A palota keleti és déli sarka közötti folyosón, a kápolna ajtajától egyenes vonalban haladva a legszélső fal ajtajáig, van egy másik folyosó, mely az előző folytatása, s amely a nevezett ajtótól nyolc lépcsővel ereszkedik le és jelzi a kijárást kelet felé a meredek hegyhez. A folyosótól bal felé haladva a palota alatti pince ajtajához érünk, majd nyugat felé menve a palota udvarát találjuk. Az előbbi egyenes folyosón dél felé haladva szintén egy épület ajtajához érünk. Ez az épület, miként a palota is, az időjárás viszontagságai ellen fedett és egyszintes. Az ajtó után a folyosó a konyhához vezet. Az előbb említett nyolc lépcsőnél egy kis — ebédre és vacsorára hívó — harang van felfüggesztve. A konyha felé vezető folyosón jobbra van egy rácsos ablakú szoba zöld kályhával. Bal felől szintén van egy szoba, mely a szakácsok munkahelyéül szolgál. A szoba ablaka olyan, mint a másik szemben levő szobáé. A kemence kettéosztott: egyik felében kenyeret szoktak sütni, a másik felében cserépben más ételeket szoktak elkészíteni. Mindkét, vasajtóval ellátott nyílás a konyha felől szabad.

A konyha tágas és széles. Három, rácsozott ablaka van. Az egyik tűzhely négyszögletes, a másik sütőkkel felszerelt tűzhely a déli falhoz kapcsolódik. Nyugat felé a konyhából ajtó nyílik egy szobába, melyben a szolgaszemélyzet szokott ebédelni és vacsorázni. Van egy rácsozott ablaka, egy másik, kisebb méretű ablaka és zöld színű kályhája.[27]

2. A püspöki székházon kívül van még egy püspöki ház, melyet kőből építettek. Nem boltíves. Zsindellyel fedték. A konyhával átellenben a domb nyugati oldalán Ányos Antal és Nagy János özvegyének háza között helyezkedik el.[28] Szélessége: 6, hosszúsága: 7 öl. Az épület alsó szintjén három szoba van, mindegyik szobában ráccsal megerősített két ablak. Van egy konyha is ráccsal megerősített ablakkal, tűzhellyel és kemencével. A pincének két lejárata van: az egyik a folyosó, a másik az udvar felől. A felső

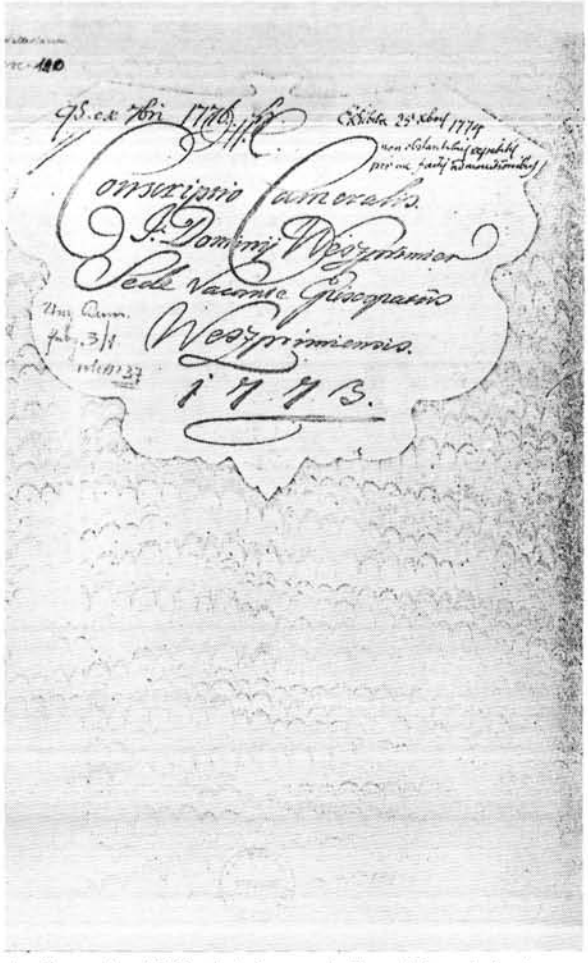

4. ábra. Az 1773. évi kamarai összeírás címlapja
Abb. 4. Das Titelblatt der Kammerzusammenschreibung vom Jahre 1773

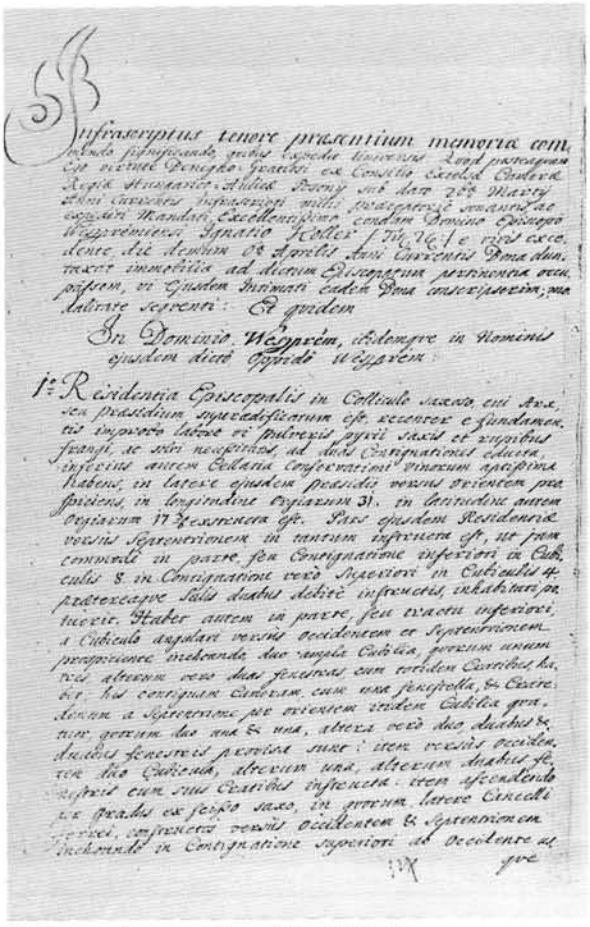

5. ábra. A kamarai összeírás első lapja
Abb. 5. Das erste Blatt der Kammerzusammenschreibung

szinten van három szoba, mindegyik szobán rács nélküli két ablak. A konyha felett is van egy kis szobácska rács nélküli ablakkal. Egy szoba kivételével minden szobában van egy-egy zöld színű kályha. Az egyik ajtó az alsó folyosóra az utcáról nyílik, a másik ajtó pedig a ház udvarára vezet. A folyosó végén az udvar felé eső részen van egy, ráccsal megerősített ablak, a másik ablak a lépcsőknél van és rács nélküli. Van továbbá még egy, rács nélküli ablak a felső szint folyosóján is.

3. A várból tovább haladva a piac felé vezető úton, jobb felől, csaknem a várfalak alatt kelet felé néz az urasági kocsma. A teret a németek Platz-Wirtshaus-nak nevezik.[29] A kocsma egyszintes, nem boltíves, zsindellyel fedett. A kocsma folyosójára az utcáról nyílik az ajtó. A folyosó bal oldalán van a vendégszoba, melyen rácscsal megerősített három ablak van. A szobában a szokványos vörös színű kályha. A pincehelyiség ablaka a ház kis udvarára nyíló ajtó felett van. A pincére fa rácsozatú ajtó nyílik. A konyha tűzhellyel és kemencével van felszerelve. Ablakát ráccsal erősítették. A konyha mellett van a vendéglős rácsozott, két ablakos szobája, kályhája vörös. Ennek szomszédságában van egy kisebb szoba egy ablakkal. A konyha mellett van még a fáskamra is. Az északi falhoz csatlakozik a zsindellyel fedett pincelejárat.

4. A kocsmától nyugatra van még egy szomszédos épület, melyet az elhunyt püspök 750 forintért vásárolt. Ez az ún. Kelemen-féle ház.[30] Jelenleg zsidók lakják. Az utca felől van az üzlethelyiség. Az üzlethelyiségből ajtó vezet egy szobába, melynek ráccsal ellátott két ablaka és a szokásos vörös színű kályhája van. Innét ajtó nyílik a tűzhellyel és kemencével ellátott konyhába. A konyhának két ajtaja van: az egyik egy rácsos ablakú, vörös színű kályhával felszerelt szobába, a másik a palánkkal kerített udvarra nyílik. Az udvarról ajtó vezet a 40 akó bor tárolására alkalmas pincébe. Belül még van egy másik, lakattal ellátott ajtó is.

5. A piactól kelet felé haladva a húspiacnál, az ún. Kis-Uczán túl szembetűnik egy másik urasági épület, melyet az elhunyt püspök kb. 745 forintért vásárolt meg. Ez az ún. Véghely-féle ház, amelyben a bort Kifelstein Pál méri. Mindjárt az udvar bejáratánál jobbra látszik az első ajtó, mely a 150 akós pincébe vezet. A második ajtó a pitvarra nyílik, melyet fakorlát választ el a konyhától. A konyhának van tűzhelye és kemencéje. A pitvarból jobbra nyílik a vendég-

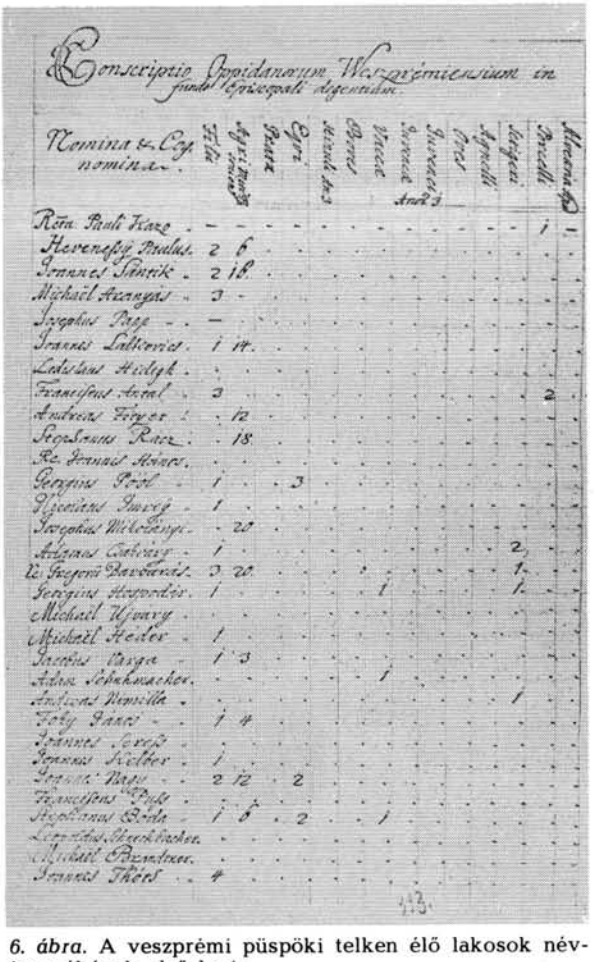

6. ábra. A veszprémi püspöki telken élő lakosok névjegyzékének első lapja
Abb. 6. Das erste Blatt eines Namensverzeichnis über die, die auf bischöflichen Gut leben

7. ábra. Koller püspök címere
Abb. 7. Das Wappen des Bischofs Koller

lős szobája, melynek három, rácsozott ablaka és a szokványos színű kályhája van. Balra van két rácsozott ablakával és vörös színű kályhájával az ivó a vendégek részére. A harmadik ajtó a falépcsőhöz nyílik, mely a ház deszkázott padlására vezet. A negyedik ajtó az istállóba visz, mely 12 jószág befogadására alkalmas. Kicsi, üveg nélküli rácsozott ablakai vannak. A ház tetőzete zsindellyel, padlása deszkával fedett.

6. Abban az utcában, ahol a sóraktár is van, áll a püspöki vendégfogadó, melyet a németek Stingel-Wirts-Hausnak neveznek.[31] A vendégfogadó dél felé eső részét a nagykapuval együtt 1770 körül kezdték építeni az elhunyt püspök utasítása értelmében. Az épületet cseréppel fedték. Van két kemencéje. Padlása kemény fából deszkázott. Pitvara is van, mely három lépcsőfokkal magasabb az udvar szintjénél. A pitvarnak van egy ajtaja, két rács nélküli ablaka. Erről a pitvarról balra nyílik egy ajtó az 1. számú szobába, amelynek az ablaka üvegezett, rácsozott, akárcsak a másik két szobában. Benne a szokványos zöld színű kályha. Az egyik ajtó ebből a szobából, a másik ajtó pedig a pitvarról nyílik a 2. számú szobába. Itt két rácsozott ablak van és a kályha színe zöld. A harmadik ajtó a pitvarról a 3. számú szobába vezet. Ebben a szobában egy rácsozott ablak van, a kályha zöld. A negyedik ajtó a W. C.-re nyílik. A vendégfogadó másik része nagyon régi. Az utca felé eső részben mindjárt van egy szoba a napi vendégek részére. Ezen van ráccsal ellátott, két üvegablak, benne a szokványos vörös színű kályha és fakorláttal elkerített söntés. Ebből a szobából az ajtó a pitvarra nyílik, ahonnét az egyik, deszkával borított ajtó a pincébe, a másik ajtó az udvarra, a harmadik pedig a kemencével, tűzhellyel és egy kicsi kályhával rendelkező szobába, a negyedik ajtó pedig a vendéglős szobájába vezet. Ennek a szobának két ablaka van, s ráccsal erősítették. Kályhája zöld színű. Ebből a szobából nyílik az ajtó az éléskamrába, melynek rácsozott ablaka van. A harmadik ajtó az udvarról nyílik egy bolthajtás nélküli szobába. Ebben van egy zöld színű kályha s ablaka rácsozott. A negyedik ajtó az előzőhöz hasonló szobába vezet. A hátsó falnál vannak a falépcsők, s az udvar felől vezet az ajtó a padlásra.

Az udvar közepén hét faoszlopon álló, zsindellyel fedett kocsiszín van. Van még itt egy kerekeskút is vaslánccal.

Az udvar északi oldalán vannak a zsindellyel fedett, kőből készült istállók. Az egyik istállónak ráccsal ellátott négy ablaka van, de üveg nincsen benne. Az istállóban mindkét oldalon jászlak, melyek kb. harminc ló számára kényelmes helyet biztosítanak. A másik, szomszédos istálló pedig

8. ábra. A püspöki kápolna eredeti oltárképe
Abb. 8. Das originale Altarbild der bischöflichen Kapelle

hat ló számára elegendő jászollal rendelkezik. A mennyezet bárdolatlan gerendákból készült. A faoszlopokon nyugvó istállókhoz kapcsolódik egy raktárhelyiség az üres edények, valamint a fa részére. Ennek a helyiségnek az oldalfalait fából készítették. A két sarkán kőből készültek az oszlopok. Tetőzete zsindelyes.

7. A vendégfogadó szomszédságában van a püspöki kert, melyet a sóhivatal környezetétől négyszög alakú falkerítés választ el.[32] Bejáratul egy kisebb ajtó, vagy a fekete színű sorompó szolgál. Nyolc kőlépcsőn lehet lemenni. A kert szintje az utca szintjénél jóval mélyebb és alacsonyabb. Van itt egy épület, mely a kertész lakásául szolgál és észak felől a vendégfogadóhoz kapcsolódik. Ennek az épületnek van egy ajtaja, mely a konyhába vezet. A rácsozott ablakú konyhában kemence és tűzhely. A konyhából két ajtó nyílik: jobb felé a kertész szobája, melyen két, ráccsal megerősített ablak van, benne egy szokványos zöld színű kályha. Ennek a szobának szintén van egy ajtaja, mely az éléskamrába nyílik és egy rácsozott ablaka. Ebből a kamrából van még egy átjáró is a rotundellához. A konyhából a másik ajtó balra, az üvegházra nyílik, ahol narancs- és citromfákat, valamint más ritka faféléket gondoznak. Itt két nagyobb zöld kályha van. Az ablakok táblaüvegből készültek és két

9. ábra. A Koller-féle könyvtár a püspök portréjával
Abb. 9. Die Bibliothek von Bischof Koller mit seinem Porträt

sorban szám szerint negyven darab — ugyanannyi ablakszárnnyal. A mennyezet fenyődeszkából készült. Ebből az üvegházból az előbbihez hasonló, felső részén ablak gyanánt is szolgáló ajtó vezet a salátás üvegházba. Itt is a szokványos vörös kályha. Tizenhat darab, két sorban elhelyezett szárnyas ablak. Stukatúros mennyezetét négy oszlopon nyugvó gerenda tartja. Innét, az előbbihez hasonló, ablak szerepét is betöltő ajtó vezet a pitvarba. A pitvarban van egy rácsozott ablak. Innét az előzőkhez hasonló ajtó vezet a téli veteményes helyiségbe, melyet németesen „Einsatz-Kammer"-nek hívtak.

A kert egyik felét, melyet a konyhai zöldség termesztése és a gyümölcsfák nevelése céljából művelnek, elválasztja és egyben övezi is a négy, zsindellyel fedett, boltíves rotundella, melyek közül kettőt festménnyel is díszítettek, és belül,

10. ábra. A püspöki palota emeletén a 7. sz. szoba
Abb. 10. Das Zimmer Nummer 7. am ersten Stockwerk des bischöflichen Palastes

a falak mentén festett, kerek, kanapészerű székeket helyeztek el. Az egyik, három ablakkal díszített rotundellát a pyramidarium mellett találjuk. A déli, vagyis az utca felé eső rotundellánál van egy fali üreg a madarak számára. Maga a fal festett és vasráccsal van kerítve. Oldalait és a fal középső részét díszítették. A 22 öles keleti fal mentén a fügefák, a 61 öles déli fal mentén őszibarackfák, a 37 öles nyugati fal mentén pedig bükkfák állnak.

A kert másik fele díszkert, benne sok dísznövénnyel. A labyrinthus csaknem a kert negyedrészét elfoglalja. Oldalt és a középső rész falai mentén dísznövények. Nyugat felől 47 ölnyi szélességben fenyőcsemeték. Észak felől 81 ölnyi hosszúságban törpe gyümölcsfák. A keleti részen egészen a festett üregek melletti rotundelláig 68 öl szélességben szilvafák, őszibarackfák és birsfák láthatók. A fél ölnél valamivel magasabb fal elválasztja a díszes allét, amelyhez a falhoz csatlakozó négyszeres lépcsőn lehet lejutni az imént leírt kettéosztott kertből. Az allén négy kisebb, figyelmet érdemlő kőszobor nyert elhelyezést. Ezek a kőszobrok a négy évszakot személyesítik meg. Keletről nyugat felé, azaz az utcai kiskaputól az urasági majorba vezető 70 öl hosszúságú

11. ábra. A püspöki palota emeletén a 9. sz. szoba
Abb. 11. Das Zimmer Nummer 9. am Stockwerk des bischöflichen Palastes

12. ábra. Kiss János († 1891) Kovács Zsigmond püspök (1877—1887) huszárja; dr. Kis György prépost, kanonok, plébános atyja
Abb. 12. János Kiss († 1891) der Husar von Bischof Zsigmond Kovács (1877—1887); Der Vater von Probst, Domherr und Pfarrer Dr. György Kiss

szakaszt hársfák, az allét pedig fenyőcsemeték szegélyezik.

8. A püspöki kert 37 öles nyugati falánál van az ugyancsak 37 öl hosszúságú püspöki major épülete, melynek szélessége kb. 16 öl.[33] Az utca felől falkerítés van és két bejárati kapu, melyek közül a nagyobbik a kocsiforgalmat biztosítja. A lóistállónak két ajtaja van. Rácsozott ablakainak száma: 17. Ezek csak részben üvegezettek. Kettéosztott mennyezete 17 kőoszlopon nyugszik. A kőoszlopok között van 14 faoszlop is, mely a lovak elválasztását szolgálja. A jászlak 26 ló számára elégségesek. Az istállóból ajtó nyílik egy kamrába, melynek van egy ablaka. Innét egy kisebb kamrába van a bejárat, ahonnét lépcső visz a magtárba, azaz az épület padlására. Az udvarról nyílik a második, két oszlopon nyugvó tető alatti ajtó, mely a tágas pincébe vezet. A pince kb. 600 akó bor befogadására alkalmas. A pince szomszédságában van két hatalmas kapuval a kocsiszín az urasági hintók és szekerek számára. Ennek tetőzete két, kőből épített oszlopon nyugszik. Két ablakát ráccsal erősítették, de nem üvegezett. Az udvar felől van egy kis bejárati ajtaja is. A harmadik udvari ajtó a pitvarba vezet, melyet a konyhától fakorlát választ el. A konyhában kemence, tűzhely és egy rácsozott ablak. A pitvarról két ajtó nyílik: az egyik egy nagyobb szobába, melynek két ablaka rácsozott, kályhája a szokványos, s innét még a kamrába is vezet egy ajtó. A másik pitvari ajtó egy kisebb szobába visz, melynek ablakai egymással szemben helyezkednek el, s mindkettő rácsozott. E szoba kályhájának színe zöld. A lakattal ellátott, negyedik ajtó az üres edények és egyéb dolgok őrzésére szánt helyiségbe vezet. Két kőistálló van a szavasmarhák részére. Ezek mennyezete gerenda, tetőzete zsindellyel fedett. Mindegyik istállóban kb. 12 db szarvasmarha számára van megfelelő jászol. Az istállók hossza 8 öl, szélessége 4,5 öl. Hasonlóképpen van baromfiól is a szárnyasok számára.

9. Kívül bár, de még a váralján, nem messze az urasági majortól van a négyszög alakú püspöki szérűskert, amely palánkkal van körülvéve.[34] Hossza és szélessége egyaránt 41 öl. Épület és fa nincs rajta.

10. Ugyanazon a dombon, ahol a kálvária is van, van egy másik, palánkkal körülvett püspöki kert is.[35] Hosszúsága 205, szélessége 72 öl. A kert alsó, sík részén 205 ölnyi hosszúságban és hét sorban különféle facsemeték vannak ültetve. Ezt és a többi sík felületű részt kaszálni is szokták. A megmaradt részt pedig kukoricával és kerti veteményekkel vetik be. A kert végében déli irányban van a zsindellyel fedett téglaégető kemence. A kemence 30 000 tégla égetésére alkalmas. A vályogtéglák tárolására van két, faoszlopokon nyugvó, náddal fedett szín. Az egyik 14 öl hosszú és 3 öl széles, a másik pedig 7 öl hosszú és 3 öl széles. Van itt még három, náddal fedett, részben fából, részben nyers téglából épített kunyhó is a kemence munkásai számára. Falazott kerekeskút kötéllel. A veszprémi várhoz tartozik még egy tagban a mintegy 215 mérőnyi majorsági terület és szántóföld, melynek egy kijelölt részét az urasági tisztviselők minden évben ugaron hagyják.

Vetés			Termés					
1772. évben	tiszta búza	rozs	kepe	kéve	kepe	kéve	tiszta búza	rozs
			tiszta búza		rozs			
pozsonyi mérő			pozsonyi mérő					
	141		260	8			438	

Leszámítva a vetőmagot, marad tiszta haszonként a búzából: 297 pozs. mérő

Mérőnként egy forintos közepes eladási árat számítva: 297 forint.

Készpénzbevétel	forint	dénár
A veszprémi nemesség földesuraság címén	12	
Veszprém városa	400	
Mészárosok	212	
Szűrkészítők	10	
Posztókészítők	15	
Salamon József, zsidó	8	
Aaron Márton, zsidó	10	
Dávid Farkas, zsidó	10	
Zsidó hitközség a bormérésért és a temetőtelekért	21	$33^{1/3}$
Oblath Salamon özvegye, zsidó	6	
Ruben Leol, zsidó	10	
Fülöp Mihály, görög	20	
Glosa Mihály, görög	10	$66^{2/3}$
Papp Dömötör, görög	3	
Poól György mészáros	8	
Müller Mihály özvegye, vendéglős	432	97
Pomaszl György piaci vendéglős	50	47
Kislstein Pál vendéglős a szabad bormérésért	200	86
Szegesdy Ferenc vendéglős a szabad bormérésért	120	
Bruszik János vendéglős a szabad bormérésért	170	
Ajeris János veszprémi serfőző	250	
Veszprémi jövedelem összesen:	1977	30
Ehhez jön még a három vásár közepes jövedelme	100	

FÜGGELÉK

Veszprém város püspöki telken élő lakóinak összeírása

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Ösvér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves Üsző	3 éves Tinó	Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
Özv. Kazo Pálné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Hevenessy Pál	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sántik János	2	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Aranyás Mihály	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Papp József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lalkovics János	1	14	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hidegh László	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Antal Ferenc	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Fityer András	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rácz István	–	18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Hános Jánosné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Póól György	1	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Imrey Miklós	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mikolányi József	–	20	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csakváry Ádám	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
Özv. Barbarás Györgyné	3	20	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Hospodár György	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Ujvári Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Héder Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Varga Jakab	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Schumacher Ádám	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Nimilla András	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Foky János	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Seress János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kelber János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nagy János	2	12	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Puss Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Boda István	1	6	–	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Schnechbacher Lipót	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Brandtner Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Thóth János	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Somodáry István	1	12	–	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Czeczey Andrásné	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szabó Pál	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nyék György	3	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zsarnóczay Pál	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Cseh Mihályné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csep Péter	1	11	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Somodáry Ferenc	2	10	–	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Gergal Mihály	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rudy Mihály	1	8	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–
Ifj. Rudy Mihály	4	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vecse István	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
Bogács Ádám	2	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pápay János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Molnár Ferenc	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sánty István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Söres János	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kupy György	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Papp Mihály	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Rados András	2	2	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Thóth János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Cseh Pál	2	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Thóth Márton	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Németh János	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bessenyő Péter	1	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Id. Török Ferenc	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth István	2	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bors Márton	1	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Özv. Segesdy Pálné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Ösvér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves Üsző	3 éves Tinó	Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
Kemény József	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Fekete József	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Orbajth János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács András	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csapó Ádám	2	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Baksa István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kemény József	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fekete József	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Orbajth János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács András	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csapó Ádám	2	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Baksa István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lukács József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tótth Benedek	Urasági hajdú													
Tanay János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dady István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Völgyi János	4	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Raksányi Katalin	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Török János	2	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Tóth Mihályné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bajnóczy Pál	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Márky Józsefné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Oroszy Márton	3	16	–	2	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
Bessenyő István	2	12	–	–	–	–	–	–	–	30	–	2	–	–
Kovács János	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Novák Imre	1	4	–	4	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Farkas Gergely	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Győry Pálné	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács András	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth György	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bessenyő Márton	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth Ádám	1	4	–	2	–	–	1	1	–	–	–	1	–	–
Nyék Gergely	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács György	–	6	–	2	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Hajd Pál	4	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
Rontó János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Varga Pál	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Özv. Szindakovics Istvánné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth István	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kiss Péter	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Takács Ferenc	1	14	–	3	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–
Zsuborics Mihály	1	2	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–
Hajagos József	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kiss István	–	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Cserta Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Girisics János	–	18	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Özv. Horváth Péterné	1	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szücs János	3	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ifj. Bajnóczy Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tumajer János	1	8	–	2	–	–	1	–	–	–	–	1	2	–
Tóth Szabó János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Szabó Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rák György	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Devecsery Istvánné	2	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bukolay István	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Hajagos Imre	3	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Maráczy Ferenc	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Nagy Pálné	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tóth Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kecskés Mihály	2	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Kapóczy Ferencné	1	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ludvik Pál	2	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szücs István	2	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Demeter Pál	1	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vörös István	–	8	–	–	–	–	–	–	–	40	–	–	–	–
Özv. Biró Ádámné	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Ösz-vér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves		Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
								Üsző	Tinó					
Csákváry János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Horváth Miklósné	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Őry István	2	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sepsey István	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ifj. Török Ferenc	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bujdosó Ádám	2	12	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Závory János	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Vásonyi Imre	–	12	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Kovács István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Cseh Mihály	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bán József	2	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Kupy József	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hajnal András	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Girisics Márton	2	6	–	–	–	–	1	–	1	–	–	1	–	–
Petöcz János	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rozman István	1	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
Horváth Mihály	–	6	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Somodary Imre	2	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Botka János	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács József	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pápay Pál	2	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ludvik József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tamassy Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tamassy István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csók Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Thóth Mihály	2	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Galambos Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pintér János	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pum Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kiss József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nyers István	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Zeren(?) István	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lypták Mihály	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rausch Gáspár	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Varsányi Imre	–	6	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–
Korcsmáros Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mindlein János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pukolay Ádám	1	22	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	2	–
Özv. Molnár Jakabné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pitner János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kása János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–
Ullich János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Leitenberger Konrád	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kitl Antal	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fahl István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gruber Márton	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Babay István	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Börsönyi Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Moczinger Farkas	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hock János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mándy János	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ehrenberger Lőrinc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Leitner-Miklós	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fehér Imre	2	14	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Kovács Imréné	–	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Özv. Csögér Jánosné	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Özv. Schulman Jánosné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hermberger János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Spichall Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Weisz Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sepsey János	3	22	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–
Csutorás János	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hajdics János	1	12	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2	–	–
Mattyás János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Baumeister Xavér	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Guttvein Jenő	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Őszvér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves		Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
								Üsző	Tinó					
Eisenbarth Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Burkardt Mátyás	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bajnóczy János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Baranyai Ferenc	1	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hajagos Pál	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár György	–	14	–	–	–	4	–	–	–	–	–	1	–	–
Hajagos János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gregorics József	1	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jáger János	2	8	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ozobráncz István	2	4	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Bruszik János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sully András	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Husvéth József	3	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Reindl Antal	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pákozdy Márton	3	12	–	–	–	4	–	–	–	–	–	3	–	–
Gergely Imre	Urasági hajdú													
Özv. Ferenczy Ferencné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2	–
Antal Mihály	1	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3	–	–
Kránicz András	1	6	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Kovarczy Ferencné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pelcz Konrád	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2	–
Oszlányi József	4	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szokolovics Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Velinger András	2	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	3	–
Páár István	–	4	–	–	–	–	1	1	–	–	–	2	2	–
Suly József	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Ujfaludy András	2	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Heiszler Ferencné	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Godina István	3	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Oszlányi László	3	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pitner Mihály	1	14	–	–	–	–	2	–	–	–	–	1	–	–
Vásonyi Ferenc	1	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Horváth Mihály	–	22	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Viztlaitner József	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rozman Mihály	1	12	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Korláth András	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Egyed András	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Herbay István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Esztermajer Ádám	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Markladt Istvánné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sauer János bíró	3	10	–	4	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Horváth László	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szabó László	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pintér Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bodina János	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ruprecht István	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szijártó Gábor	2	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szabó György	1	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tóth István	1	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Nánay Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Póós György	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Francz Pál	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pék György	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Foky István	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sandl Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Cseke János	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Perger Ádám	3	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kislstein Pál	–	–	–	2	–	–	2	–	–	–	–	1	–	–
Rezner Károly	gyógyszerész													
Orsetti János olasz	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ronghoffer Mátyás	3	–	–	4	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Fleischer Ferdinánd	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rigó Ferenc	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fuz János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kiss András	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Czéczy Antal	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Ösz-vér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves		Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
								Üsző	Tinó					
Borbély Pál	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Polányi Nándor	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lekmajer Mátyás	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Czirka Ádám	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Segesdy János	1	16	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Arleth József	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Endrődy Ferencné	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Berenchy Mihály	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Harmat István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Végbély János	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Id. Purkardt Mátyás	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Medveczky György	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fülöpp Ádám	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Herbst Ádám	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Najpaur Mihály	–	10	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hoffelder Sebestyén	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vojcsek János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szakács György	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horvatics József	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Milkovics Jakab	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Fassinger Mátyásné	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth János	3	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Trapl Ferenc	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bognár István	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hübner Antal	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Persian János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kömives Jágerné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Veninger János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szak János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Aeris János serfőző	2	–	–	3	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Eisenbarth József	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gyöngy Imre	3	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gyöngy Mátyás	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nagy János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Szijártó Gergelyné	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bognár János	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Kovács Ádámné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Eisenhut József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kerschmajer János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vanay István	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Heju József	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gannay János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kálmány Ádám	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Hercz Péterné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pajntoller György	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jákay Ferenc	3	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Taubler Jakab	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szallay Mihály	1	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Kerék Ádám	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Özv. Jeney Mihályné	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kapács Mihály	2	24	–	–	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Leitenbrust Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Juhász János	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Takó György	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Foltner Lőrincné	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács Jakab	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Teng György	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fajchtinger Sámuel	3	Urasági hajdú												
Szumer Ferenc	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kömives Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pajtl János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh András	–	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sebestyén József	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Josef Márton	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nemes Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Paray János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Őszvér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves Üsző	3 éves Tinó	Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
Pajtl György	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Kocsis András	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rott Orbán	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Garay György	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mártony Pál	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Remi Lénárd	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szikszay Ádám	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Deák Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lehner Mátyás	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fekete Ádám	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Antal Pál	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Virág Ferenc	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bozay Mihály	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Id. Juhász István	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh György	–	4	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Csapó Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Id. Kocsis Ferenc	–	leégett ház												
Jáger Jakab	4	4	leégett ház											
Birkás Imre	2	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Károly János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pauer György	2	leégett ház												
Balás Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vichelius Zsigmond	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Arácsy Ádám	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bartos Ádám	1	Megyei hajdú												
Weich János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gyöngy István	–	Sóhivatali hajdú												
Id. Szente István	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tobak János	1	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ángyán Ferenc	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pauer Mátyás	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vásonyi József	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Hollósy Jánosné	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hidegh Mihály	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rődly Gáspár	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vágy János	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Gáál Istvánné	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kocsis Ferenc	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Runa József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Thóth György	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gáál János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tósoky Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Frey Albert	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lengyel János	Urasági hajdú													
Csapó János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lengyel Sámuel	1	4	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Biró János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Báthory Imre	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Czekényi Sámuel	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Meggyesy Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Thóth János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tobak Márton	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Dióssy Jánosné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szabó Ádám	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Borbély Ferenc	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Petróczy István	3	Városi hajdú		leégett ház										
Petróczy Pál	1	leégett ház												
Téglás József	2	6	leégett ház											
Mellér Mihály	1	4	–	2	leégett ház									
Primusz István	1	–	–	leégett ház			2	1				1	–	–
Debreczényi János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Kovács Gergelyné	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ifj. Szente István	2	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kren Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár Ferenc	–	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Őszvér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves		Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
								Üsző	Tinó					
Özv. Báthory Jánosné	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár János	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Bajcsy Simon	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kulcsár Ferenc	1	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Juhász István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Balás János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Segesdy Imre	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Végh János	1	4	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
Debreczényi Ádám	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Matthé Sámuel	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács Ferenc	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth Pál	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Baky István	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Forintos József	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gyöngy Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Somogyi István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Varga Pál	1	10	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Balogh István	2	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Herczeg János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szijártó Ferenc	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Báthor Ferenc	4	36	–	–	–	4	–	–	–	100	–	5	–	–
Kulcsár Pál	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Thóth István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kalmár János	1	5	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	2	–
Kuczoghy Pál	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Balogh Pálné	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Balogh János	–	12	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
Keresztes Péter	1	12	–	3	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Kajdy Ádámné	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mády Sámuel	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rabaty György	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Váczy Pálné	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Varga Mihályné	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Pölöskey Pálné	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Timár János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kulcsár János	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Varga István	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lengyel Mihály	–	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Milláry Ádám	3	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Könye János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szapanyos Mátyás	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Özv. Széles Ferencné	3	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Keresztes Miklós	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Stadler Dávid	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Széles József	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Schmidt Mátyás	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mosz Nándor	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jády Ádám	3	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hujber Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szvata Jakab	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bajomi Dániel	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jády Pál	1	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szőczy János	3	3	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Kiss-Kovács Pál	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Völgyi Sámuel	3	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pécsely Miklós	2	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mártony Henrik	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
György Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pápay András	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csákváry András	2	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Starmek Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fazekas János	1	16	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2	–	–
Segesdy Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Segesdy Péter	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kemer Lőrinc	2	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Segesdy György	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Ösvér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves Üsző	3 éves Tinó	Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
Németh István	2	3	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár István	5	–	–	4	–	–	1	–	–	–	–	2	–	–
László János	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Szijártó János	–	4	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh Mihály	1	Megyei hajdú												
Herczeg Márton	1	4	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Banay János	1	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tósoky István	3	10	–	–	–	4	1	1	1	–	–	1	–	–
Lengyel Ádám	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2	–
Picsel János	–	6	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lengyel Ferenc	–	7	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár Mihály	–	3	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szijártó Mihály	3	8	–	2	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–
Fülöpp Mihály, görög	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Frankovics János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh Pál	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fülep József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mikolaides Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Harsogó Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dombi Antal	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zsuborics Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csajkós Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kranarics Péter	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh Ferenc	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth István	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hajnal István	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ormándy Ádám	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fekete Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Thóth János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10	–	–	–
Elek Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szenczy Imre	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Antal Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szijártó Ádám	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Győri József	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Enyingi Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Kecskés Sámuel	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Győry Pál	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bakos Ádám	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Foky István	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gáál István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Csik Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nagy Pál	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Győry Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth Ádám	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lypták János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pecht János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Schittensom Miklós	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kovács István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hajagos Pál	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jakab Gáspár	2	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Frey József	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Leimniczger József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Pipok István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Czékényi László	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gergely János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szilágyi György	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Varga Mihály	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Segesdy István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ifj. Kuczoghy István	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szabó György	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bakos Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szijártó Ádám	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sz. György István	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Peczko János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Vezeték- és keresztnév	Fiúk	Szántó P. M.	Rét szekérre v.	Ló	Ösz-vér 3. é.	Ökör	Tehén	3 éves		Juh	Bárány	Koca	Malac	Méhcsalád
								Üsző	Tinó					
Koch Kristóf	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Mészáros András	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Prey Mihály	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Paczay Ferenc	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Klugh János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rujber Ágoston	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vernhard József	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bankó Ferenc	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bankó Imre	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Opecz Antal	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Führinger Nándor	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Bankó Mihály	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gecz András	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kislstein Illés	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Brencsik János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kuktics János	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Leichtgänger János	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lux Ádám	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kollner János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lachmann Miksa	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh Gergely	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Maschen Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Puskás György	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Posztós István	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Reichardt Ignác	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Házzal rendelkező újtelepesek

Horváth Ferenc	1	–	–	1	város katonája									
Horváth Márton	1	–	–	1	város katonája									
Ifj. Horváth Márton	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Najder György	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth István	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Horváth Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Árendásházban lakó nemesurak névjegyzéke

Keresztes Péter
Raksányi József
Márkus István
Jósef Mihály
Miklós János
Urbanics András
Raksányi György
Mernyesics Mátyás
Özv. Kányai Mihályné
Keresztes Ádám
Bakos Péter
Sóós István

JEGYZETEK

1. A veszprémi egyházmegye papságának névtára, 1975. 21, 37. p.
2. Uo. 41. p.
3. *PEHM József:* Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 2.) 98 p.
4. A veszprémi egyházmegye papságának névtára, 1975. 45. p.
5. Uo. 46. p.
6. Katolikus Lexikon, II. 141. p.
7. Veszprémi Püspöki Levéltár: Archivum Kollerianum, fasc. 120.
8. Jelenleg Tóth püspök úr lakosztálya. A sarokszoba északi falát időközben befalazták.
9. Jelenleg vendégszoba és irodák.
10. Porta és nagylevéltár.
11. Hátsó lépcső.
12. A kápolna mennyezetfreskója Cimbal János alkotása.
13. Az eredeti oltárkép jelenleg a bejárati ajtóval szemközti falmélyedésben van. Az oltárképet Hornig Károly br. bíboros cserélte fel a jelenlegi, veszprémi szenteket ábrázoló, oltárképpel, melyet Szoldatist Ferenc festőművész készített a század elején.
14. Eredeti formában ma is megvan.
15. Jelenleg püspöki hálószoba. — Kiss János (+1891) dr. Kis György prépost, kanonok, plébános édesatyja Kovács Zsigmond (1877—1887) püspök huszárja díszben.
16. Jelenleg püspöki dolgozószoba.
17. Püspöki fogadószoba.
18. Rott Nándor püspök (1917—1939) idejében püspöki várószoba.
19. Püspöki kisebédlő 1965-ig. Ez a terem az összeírás szerint 2 ablakos, a valóságban 3.
20. Ezen a szárnyon volt Erzsébet királyné lakosztálya, melyet br. Hornig Károly püspök (1888—1917) bíboros, a királynék örökös kancellárja, elegáns gyöngyház berakású bútorokkal szerelt fel, melyeknek egy része ma az emeleti 8. sz., ún. múzeumteremben található.
21. A II/17. sz. szoba az ún. kékszalon fogadószoba, a II/18. vendégszoba fürdőszobával és vécével, a II/19. sz. szoba az irodaigazgató (kancellár) hálószobája fürdőszobával, vécével, a II/20. sz. szoba ma a kisebédlő. A II/23-mal jelölt rész a Tolbuhin utcára néző erkély.
22. Az emeleti rész II/6. sz. szoba alatt a földszin I/6., 7. sz. szoba. Az emeleti II/7. sz. alatt leírt szoba alatt kétablakos iroda I/8.
23. A jobb oldali szoba ma kislevéltár, a bal oldali Alapítványi Hivatal. — Rott püspök idejében mindkettő könyvtár volt.
24. Ez a szoba jelenleg porta és mellette a Püspöki Levéltár.
25. Jelenleg irodák.
26. Káptalani Levéltár és kutatóterem.
27. A leírás alapján, a konyhához tartozó emeletes szolgálati lakást akkor még nem építették fel.
28. Ennek a helyén áll jelenleg a Szt. Mihály-főplébánia.
29. Valószínűleg az Elefánt Bisztró helyén állt.
30. Pontosan nem határozható meg.
31. A későbbi Korona Vendéglő.
32. A püspökkert a szálloda, a színház és a jelenlegi könyvtár épülete között volt.
33. A jelenlegi rendelőintézet mögött. Korábban „Komakúti Laktanya".
34. Ezen épült a vegyipari egyetem.
35. Jégpálya, mellette a veteményeskert a gyermekkórházig.

JÓZSEF KÖRMENDY

DIE KAMMERZUSAMMENSCHREIBUNG DER HERRSCHAFTSGÜTER DES VESZPRÉMER BISTUMS ZUR ZEIT DER VAKANZ DER BISCHÖFLICHEN RESIDENZ IM JAHRE 1773

In der Abhandlung gibt der Vervasser eine treue Übersetzung vom Lateinischen ins Ungarische in Bezug auf die Zusammenschreibung der Herrschaftsgüter des Veszprémer Bistums.

In der Einleitung gibt der Verfasser einen kurzen Überblick über die Vorgeschichte, über die Verhältnisse, und gibt siedlungs- und ortsgeschichtlichen Angaben im Zusammenhang mit der Geschichte des bischöflichen Palastes, über den Bischofsgarten und über andere Gebäude sowie über demographische Angaben der Stadt Veszprém im XVIII. Jahrhundert.

GYÖRGY LAJOS

A BATSÁNYIAK TAPOLCÁN

Batsányi János 1816-ban spielbergi kihallgatásakor ezt mondta jegyzőkönyvbe:[1] „Nevem Bacsányi János, 53-ik életévemet fogom betölteni, a zalamegyei Tapolcán születtem, római katolikus vallású s nős vagyok. Atyám, kit már hétéves koromban elvesztettem, Bacsányi György volt, ki mint szabad polgár (freier Privatmann) vagyonából élt Tapolcán. Anyámat, ki már szintén meghalt, Benes Katalinnak hívták. Két testvérem volt, Katalin és az idősebb Anna, de már rég nem hallottam róluk, azt sem tudom, hol tartózkodnak és arról sincs tudomásom, hogy életben vannak-e még. Fivéreim nincsenek."

Az említett spielbergi kihallgatás során mondja még jegyzőkönyvbe: „Habár nem ragaszkodom nemességemhez, tény, hogy az vagyok. Miután őseim Pozsony megyéből származnak s csak a XVIII. század kezdetén, az akkori zavaros viszonyok között, midőn a család tartózkodási helyét Tapolcára tette át, veszett el nemesi előjoguk."

A spielbergi jegyzőkönyv szerint Batsányi János szülei a XVIII. század elején költöztek Tapolcára. A tapolcai római katolikus plébánia anyakönyveiből, melyek 1726-tól vannak meg,[2] az derült ki, hogy Bacsányi György jóval később költözött családjával Tapolcára. Ezekben az anyakönyvekben 1751-ben találjuk az első bejegyzést Bacsányi György családjára vonatkozóan. 1751 november 16-án keresztelték meg „Bacsányi" Ferencet, kinek szülei „Georgius Bocanyi et Catherina Benecki". A Benecki név a Benes családnév torzulása lehet. A Bacsányi család — költőnk családja — 1750-ben költözött Tapolcára, mivel a Ferenc fiuknál egy évvel idősebb Anna[3] keresztelési bejegyzését a tapolcai anyakönyvben nem találjuk. Bacsányi György nevével egyébként 1750-ben felvett adóösszeírásban már Tapolcán találkozunk.[4]

Tapolca 1715. évi összeírásában Batsányi, Bacsányi, Bocányi, Bocsányi vagy Bucsányi családnév — ezekben a formákban jelentkeznek később az anyakönyvekben — nem szerepel még.[5] 1726-ban tűnik fel Bocsány János neve, aki ekkor keresztapa volt. Az 1727. január 8-án született Szücs János szülei Szücs János és Bocsani Katalin. 1727-ben Bacsányi János keresztapa. 1729-ben Bacsányi János Marianna nevű lánya Molnár Andrással esküdött meg. 1734-ben Bucsányi János násznagy volt, ebből adódóan nem lehetett már fiatal.

Gyér adatainak tükrében úgy tűnik, hogy ez a különböző írásmóddal feljegyzett Bacsányi János telepedett le családjával Tapolcán, valamikor 1715 és 1726 közti időben. Katalin lányát Szücs János vette feleségül, Marianna nevű lánya Molnár Andrással esküdött meg. Szücs János elhalálozott, mert a későbbiekben Bacsányi Katalin házasságából 1735. február 4-én Marianna, 1737. szeptember 12-én Erzsébet, 1742. október 16-án Teréz, 1745. február 20-án József és 1747. június 25-én Ferenc nevű gyermek született.

Baczani Mária Magdolna Csutor András felesége lett. Házasságukból született 1737. április 13-án Ignác, 1739. április 15-én Julianna, 1741. június 30-án Ferenc, 1743. május 26-án Marianna, 1745. november 28-án Katalin, 1748. április 25-én Ágnes és 1750. július 22-én József.

Bacsányi János családjában csupán egy fiúról tudunk, Jánosról, aki Torma Juditot vette feleségül. Nevét Baczáni alakban találjuk az anyakönyvben, mikor 1738. november 5-én Imre nevű fiát keresztelték. 1740. május 9-én Katalin, 1742. január 16-án Borbála, 1741. június 28-án László és 1746. november 8-án János nevű gyermekük nevét olvashatjuk a keresztelési anyakönyvben.

1741. május 7-én esküdött Bacsáni Erzsébet Prenner Ferenc iskolamesterrel. Ebből a házasságból 1742. május 7-én született Ferenc és 1744. március 25-én Gábor.

Nagy a valószínűsége, hogy a Tapolcára elsőnek költözött Bacsányi János testvére vagy inkább nagybátyja volt költőnk édesapjának, Bacsányi Györgynek ugyanis említett spielbergi kihallgatása során a XVIII. század elejét jelölte meg a család átköltözési idejéül, amikor nemeslevelük is elveszett. Bacsányi György családja viszont — mint említettük már — csak 1750-ben került Tapolcára, nyilvánvalóan rokoni biztatásra.

Az 1750-es megyei adóösszeírásban[6] Tapolcán szereplő Bacsányi János szűcsön (pellio) kívül Bacsányi György szűcs nevét is megtaláljuk. Telkes gazda volt, volt akkor egy tehene, egy növendék marhája és 20 akó bora. Gabonája nem volt. Mesterségéből évi 20 forint a jövedelme.

A Tapolcára került Bacsányi György családjában volt egy kislány, Anna, majd — mint említettük már — megszületett 1751-ben Ferenc fiuk. 1754. augusztus 27-én született Bocsányi György és Penis Katalin Éva nevű leánya. Az anya torzultan írt nevében nem nehéz a Benes név felismerése. Az 1754-es összeírás szerint [7] Bacsányi Györgynek és Benes Katalinnak egy Ferenc nevű fia és egy Julianna nevű leánya volt. Julianna nyilvánvalóan a már ismert Annával azonos.

1760. május 11-én született Botsányi György (anya neve nincs kiírva) Éva nevű lánya. Ez az Éva sem élt sokáig, alább látjuk majd, hogy 1771-ben már nem volt életben.

1763. május 9-én a következő bejegyzést találjuk a tapolcai római katolikus plébánia keresztelési anyakönyvében: „Infans: Joannes. — Parentes: Georgius Bucsány et Catharina. — Patrini: Joannes Fazokas et Marianna Poór. — Annus et dies: Ao 1763 die 9-a maj. — Baptisans: Joannes Felkis Parochus Tapol. — Locus: Tapol."

A keresztelési anyakönyvben szereplő Bucsányi György Bacsányi Györggyel azonos. Az anyának csak a keresztneve van beírva. Valaki más tintával és más kézírással beírta az anyakönyvbe a „Mészáros" vezetéknevet. Nyilván, a hamis bejegyzés alapján írta Koroda Miklós, hogy költőnk édesanyja Mészáros Katalin.[8]

A házaspár több gyermekéről nem emlékezik meg az anyakönyv. Az 1771. évi összeírásban viszont[9] a következőket találhatjuk: „Hospes: Catharina Beresz, vidua, 38 annorum. — Franciscus Bucsányi coelebs 18 annorum. — Johannes 8 annorum. — Anna 19 annorum. — Catharina 13 annorum."

A Beresz név nyilván a Benes elírása. Benes Katalin özvegyasszony 38 éves volt akkor, születése így 1733-ra tehető. A későbbiekben látjuk majd, hogy Benes Katalin 1730-ban született, az összeíráskor tehát 41 éves volt. Érdekes, hogy a családtagok életkora is téves! Bucsányi, valójában Bacsányi Ferencet 18 évesnek mondták be és írták össze. Említettük viszont, hogy ez a Ferenc 1751-ben született, életkora így az összeíráskor 20 év volt. Anna az összeírásban 19 évesként szerepel, pedig legalább egy évvel idősebb volt Ferencnél. Katalin születési bejegyzését nem találjuk az anyakönyvekben, viszont szerepel, hogy a 20 éves Bacsányi Katalin 1773-ban kötött házasságot Lukonics József sümegi özveggyel. Katalin születési éve ezek szerint 1753 és az összeíráskor valójában 18 éves volt. Egyedül János életkora, a 8 év felel meg a valóságnak.

Bacsányi Ferenc sorsa ismeretlen. 1816-ban a költő spielbergi kihallgatásakor már nem volt életben.

A költő édesapja, Bacsányi György szűcs 1770-ben halt meg. A spielbergi kihallgatás jegyzőkönyve szerint — mint említettük — Batsányi János hétéves korában vesztette el édesapját. Bacsányi György neve nem szerepel a tapolcai halotti anyakönyvben, annak ellenére, hogy Tapolcán temették el. Batsányi János írja[10] 1800. augusztus 1-én, utolsó tapolcai látogatása idején: „Szent nekem a hazai földnek minden göröngye, melyen napvilágot láttam s melyben szülőim és szeretteim hamvai pihennek."

Bacsányi György halálának éve az 1770. évi adóösszeírásokból[11] is kiderül. Két összeírás készült abban az évben. Három Bacsányi család szerepel az összeírásokban. Bacsányi Györggyel csak az első összeírásban találkozunk. Féltelkes jobbágy volt, állata nincs. Van 10 mérő őszi, 9 mérő tavaszi gabonája és 22 akó bora. A második összeírásban már „vidua Georgii Bacsányi", Bacsányi György özvegye van összeírva, hattelkes családjával, akik közül kettő köteles adófizetésre. Van egy tehene, 1 mérő búzája, 9 mérő rozsa, 9 mérő kukoricája, 10 kapás szőlője és 22 akó bora.

Ezekből az adatokból kétségtelen, hogy Bacsányi György a rokon Bacsányiakkal egyetemben jobbágyként élt és adózott Tapolcán. A spielbergi kihallgatás említett „vagyonából élő" magánzó kitétele talán a költő állítólagos nemességét volt hivatva alátámasztani, vagy a megszépítő idő távlata szülte ezt az összegezést. Bacsányi György családja nem volt földhözragadt szegény, földjük, szőlőjük volt, a mesterség is jövedelmezett. Jómódúnak azonban nem nevezhetjük a családot.

Nagy Iván a következőket írja:[12] „Bacsányi család. E nemes családból János, a költő és író lett ismeretessé." Kempelen Béla már óvatosabban fogalmaz:[13] „Bacsányi. Nagy Iván I. 81. szerint nemes család, adataink azonban nincsenek erről. Kivált a családból János (1763—1845) a költő."

Zala megye 1786., 1829. és 1845. évi nagy nemesi összeírásairól jó betűsoros mutatók állnak rendelkezésünkre, de ezekben Batsányi vagy Bacsányi családnév nem fordul elő. A család nemességét Zala megye tehát nem ismerte el.

Horánszky Lajos nem talál magyarázatot Batsányi János és Kazinczy Ferenc kassai ellentétére.[14] Szerb Antal szerint[15] az ok „társadalmi szakadék". Mint írja: „Kazinczy előkelő nemesfiú volt. Batsányi jobbágyi selfmademan, kit ezer mellőzés keserített el és tett bizalmatlanná és forradalmivá."

Nem Batsányi életútjával, csak a Bacsányiak tapolcai sorsával kívánunk foglalkozni. Így el kell mondanunk, hogy özvegy Bacsányi Györgyné, született Benes Katalin 1800. július 31-én, hetvenéves korában halt meg, a tapolcai plébánia halotti anyakönyve szerint. Édesanyja haláláról Batsányi János is megemlékezik Tapolcáról, Baumberg Gabriellának írt levelében:[16] „Megérkezésem előtt három nappal, ép nevednek ünnepén, 70 éves édesanyám beteg lett. Midőn megérkeztem, a halál küszöbén állott, de egy időre magához térítette az öröm, hogy fiát oly hosszú idő után viszontlátha tja."

A levél későbbi részében olvashatjuk: „Két testvérem van még életben, mindkettő hosszú idő óta özvegy. A végrendeletet, mely kis vagyonkánkról szól, ma, vagy holnap felnyittatom; én magamnak semmit sem követelek e vagyonból. Mielőtt elutazom, itt mindent rendbe akarok hozni, mert egyik testvérem egy lelketlen rossz nő, ki dacára, hogy maga elég vagyonos, képes volna másik nemeslelkű jó testvéremnek, ki édesanyánknak sírig önfeláldozó ápolója volt, kellemetlenségeket okozni."

Kik voltak ezek a nővérek? Nyilván az 1771-es összeírásban már említett Anna és Katalin. Horánszky Lajos szerint[17] az anyát ápoló jó testvér Büky Imréné, született Bacsányi Katalin. A tizenhat éves Bacsányi Katalin 1774. február 8-án kötött házasságot a huszonkét éves Büky Imrével. Bacsányi Katalin ezek szerint 1758-ban született. Ezen idő tájt csupán 1757. január 10-én született Bacsányi Katalin és ikertestvére, Erzsébet keresztelését találjuk az anyakönyvben, kiknek szülei Bacsányi György és Mészáros Katalin. Bükyné Bacsányi Katalin édesanyja ezek szerint Mészáros Katalin, így nem lehetett a költő testvére!

Kérdés ezek után, hogy a költő testvérei közül ki ápolta édesanyjukat? Itt a házassági anyakönyv vezet nyomra. 1772. március 1-én esküdött Bochanyi Anna Borbás Lászlóval. 1773. június 14-én kötött házasságot Bacsányi Katalin húszéves hajadon Lukonics József harmincöt éves sümegi özveggyel.

Borbás Lászlóné Tapolcán lakott és 11 gyermeke született. A gyermekek keresztelésével kapcsolatos anyakönyvi bejegyzésben a férj neve 1777-ben Borobás, 1778-ban Borbás, 1780-ban és 1783-ban Barabás. Ezt követően a születési és halálozási anyakönyv egyaránt a Barabás nevet használja.

Bacsányi Anna és Borbás vagy Barabás László házasságából 1774. május 4-én született Julianna, 1775. július 29-én Anna, 1776. szeptember 6-án Anna, 1777. szeptember 16-án Ferenc, 1778. október 8-án Éva, 1780. december 15-én János, 1783. november 3-án László, 1787. március 7-én József, 1788. február 25-én József, 1790. augusztus 25-én Ferenc, 1791. augusztus 30-án Ferenc.

A gyerekek közül az 1786. március 27-én két és fél éves korában elhalt László és az 1789. október 30-án tizenöt éves korában elhalt Julianna van anyakönyvezve. A családban szereplő azonos keresztnév alapján az 1775-ben született Anna, az 1777-ben és 1790-ben született Ferenc és az 1787-ben született József halálával számolhatunk.

A halotti anyakönyv szerint 1795. február 24-én 48 éves korában meghalt Barabás László, Bacsányi Anna férje. A családban öt élő gyerek volt akkor, a legidősebb Anna 19 éves, a legfiatalabb Ferenc 4 éves.

A Sümegre került Lukonics Józsefnének három gyermeke született. Ferencet Sümegen keresztelték 1775. november 29-én, ugyancsak Sümegen keresztelték 1777. július 31-én Györgyöt is. A Sáskán született Antalt Tapolcán keresztelték 1780. január 19-én. A sümegi Lukonicsok jómódúak voltak, megyei tisztviselők is kerültek ki a családból.

A Tapolcán élő öt gyermekkel özvegyen maradt Borbás vagy Barabás Lászlóné ápolhatta édesanyjukat. Ő volt az, aki támogatásra szorult. A költő még linzi száműzetése idején, anyagi gondok közepette is segítette öreg nénjét.[18]

1906. március 16-án meghalt a hatvanéves Bacsányi Gyula. Vele haltak ki Tapolcán a Bacsányiak.

JEGYZETEK

1. *HORÁNSZKY Lajos:* Bacsányi János és kora. Bp., 1907,67
2. A veszprémi egyházmegye papságának névtára, 1975. Veszprém, 1975. 160.
3. Veszprémi Püspöki Levéltár: Conscriptio animarum distr. Tapolcaen. Anno 1771, pag. 284.
4. Zala Megyei Levéltár: Conscriptiones universales, Anno 1750, fasc. 5.
5. OL. 1715. évi összeírás, Appidum Tapolcza.
6. v.ö.: 4. jegyzet.
7. Veszprémi Püspöki Levéltár: Conscriptio animarum distr. Keszthelyien. Anno 1757, pag. 661.
8. *KORODA Miklós:* Megvilágosodott már. Bp., 1963, 81.
9. V. ö.: 3. jegyzet.
10. *HORÁNSZKY Lajos:* i. m., 66.
11. Zala Megyei Levéltár: Conscriptiones universales Ö. 46/26 és Ö. 46/27.
12. *NAGY Iván:* Magyarország családai, I. Pest, 1857, 81.
13. *KEMPELEN Béla:* Magyar nemes családok, I. Bp., 1911, 199.
14. *HORÁNSZKY Lajos:* i. m., 73.
15. *SZERB Antal:* Magyar irodalomtörténet. Bp., 1978, 249.
16. *HORÁNSZKY Lajos:* i. m., 68.
17. I. m. 69.
18. *SZINNYEI Ferenc:* Bacsányi János. Bp., 1904. 125.

LAJOS GYÖRGY

DIE BATSÁNYIS IN TAPOLCA

Der Verfasser versucht es mit Hilfe der Matrikel der katholischen Kirche zu rekonstruieren, wie sich die zahlreiche Batsányi-Familie in Tapolca im XVIII Jahrhundert niedergelassen hat. Er legt überhaupt einen besonderen Wert darauf, wie da die Familie des berühmten Dichters lebte, wie sie sich gefühlt hat.

Die Matrikel hilft es zu beweisen, wieviele Mitglieder die Familie gehabt hat, was für einen Rechtsgrund und was für einen Einfluss sie da gehabt haben.

VERESS D. CSABA

VESZPRÉM MEGYE ÉS AZ 1809. ÉVI FRANCIA HÁBORÚ

I. AZ 1809. ÉVI HÁBORÚ POLITIKAI-KATONAI ELŐZMÉNYEI

A francia polgári köztársaság — majd a napóleoni császárság — ellen indított hadjáratokban: az első koalíciós háborúban (1792—1797), a második koalíciós háborúban (1799—1801), majd a harmadik koalíciós háborúban (1805) a háborúkat kezdeményező Ausztria minden esetben vereséget szenvedett.

Különösen súlyos katonai vereség érte Ausztriát a harmadik koalíciós háborúban (1805. szeptember 11—december 26.), melynek következtében Habsburg I. Ferenc kénytelen volt lemondani a német-római császári címről. Az újonnan megalakult Ausztriai Császárság azonban továbbra is perszonális unióban maradt a Magyar Királysággal. A kettősség az év folyamán kialakított zászlószínekben is megnyilvánult: az Ausztriai Császárság a fekete-sárga, a Magyar Királyság pedig a piros-fehér-zöld zászlószíneket vette fel hivatalosan.

Az 1805. december 26-án megkötött pozsonyi békével — 1006 évi fennállás után — megszűnt a Német-Római Császárság, s a tizenhat délnémet állam — francia protektorátus alatt — 1806. július 12-én megalakította a Rajnai Szövetséget. A Rajnai Szövetség a további háborúkban haderejét a Francia Császárság rendelkezésére bocsátotta.

Az 1806 októberében létrehozott negyedik koalícióban — amelyet Poroszország és Oroszország kötött (Anglia felbújtására és támogatásával) — az Ausztriai Császárság nem vett részt. A negyedik koalíció hadereje azonban még fel sem készült, mikor a francia hadsereg — a porosz—orosz hadüzenetet követően — gyors támadásával tönkreverte Poroszországot, majd az orosz hadsereget is. Franciaország — még a háború során (1806. november 21-én) — kihirdette a kontinentális zárlatot Anglia ellen.

Poroszország és Oroszország katonai veresége után, 1807 őszére a magára maradt Angliának már csak egyetlen európai szövetségese maradt: Portugália. A francia hadsereg azonban 1807 novemberében gyors ütemben megszállta Portugáliát is. A Portugália elleni hadjárat során a francia hadsereg benyomult — az eddig a franciákkal lojális — Spanyolországba is, s lemondatta a spanyol királyi családot. Napóleon erőszakos lépése franciaellenes felkelést robbantott ki Spanyolországban. A példátlan erejű nemzeti felkelés súlyos vereséget mért a franciákra: 1808. július 22-én egy 14 ezer főnyi francia hadtest megadta magát a spanyol felkelőknek. Ez volt Franciaország első komoly veresége a napóleoni háborúk során!

Az egyre nagyobb erőket lekötő spanyolországi felkelés — és Anglia diplomáciai, katonai és pénzügyi támogatása — felbátorította Ausztriában a franciaellenes erőket. Az Ausztriai Császárság — óvatos lassúsággal — megkezdte egy új franciaellenes háború előkészületeit. Mária Ludovika császárné megkoronázásának ürügyén — 1808. augusztus 28-ra országgyűlést hívtak össze a Magyar Királyság rendjeinek is Pozsonyban, hogy a Magyar Királyság katonai erejét is bevonják a tervezett támadó háborúba. A francia polgári forradalom eszméit gyűlölő magyar nemesi rendek megszavazták — a reguláris hadsereg számára — 20 ezer újonc kiállítását. Ugyancsak megszavazták a nemesi felkelési törvényt, melynek II. cikkelye szerint a király a személyes és általános nemesi felkelést a következő három év alatt az országgyűlés újabb összehívása nélkül — a nádoron keresztül is — összehívhatta.

Még javában folyt az országgyűlés (amely november 5-én ért véget), mikor Habsburg József főherceg, Magyarország nádora — mint a magyar nemesi felkelés főparancsnoka — már 1808. szeptember 26-án kérte, hogy időben kezdjék meg a magyar nemesi felkelés számára szükséges fegyverek összeírását. A haditanács október 29-én válaszolt a feliratra, s jelentette az uralkodónak, hogy a nemesi felkelés számára a szükséges felszerelés és fegyverzet már készen áll. Négy nappal később — november 1-én — ugyanaz a haditanács módosított előző jelentésén, s hosszú listán közölte, hogy mit nem adhat a nemesi felkelésnek. Többek között világoskék posztót (nadrágnak), hátiborjúkat, facsutorákat, rézdobokat. Helyettük halinát, illetve fadobokat ajánlott — a vármegyék által fizetendő — készpénz ellenében. Időközben József nádor tájékozódott a nemesi felkelés számára szükséges fegyverek ügyében is. Október 29-én jelentette az uralkodónak, hogy a — 35 ezer gyalogosból és 15 ezer lovasból álló — magyar nemesi felkelés számára kevés és különböző rendszerű gyalogsági puska, valamint lovassági karabély és pisztoly áll rendelkezésre az óbudai, pétervárади, eszéki és károlyvárosi katonai fegyvertárakban. A lovassági és gyalogsági kardok ügyében is csak valamivel jobb a helyzet. November 23-ra elkészült a katonai fegyvertárak

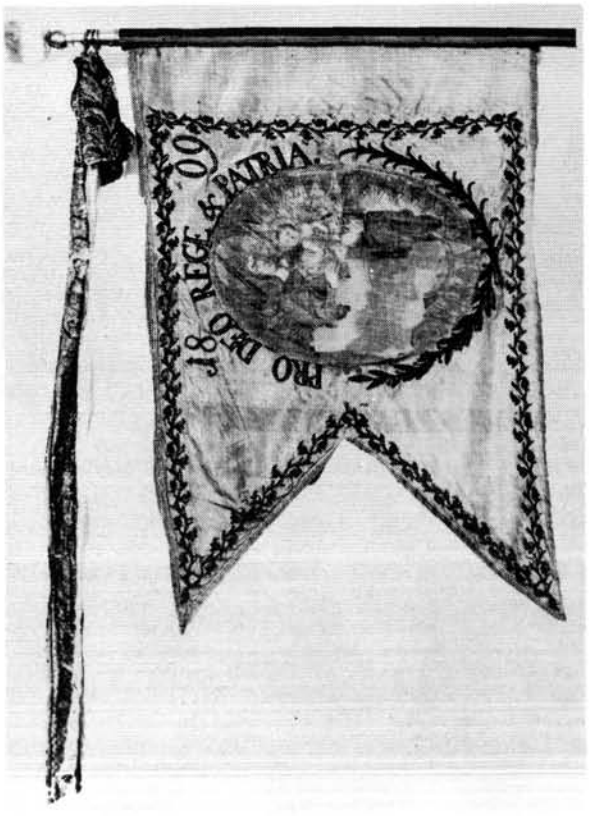

1. ábra. Veszprém megyei nemesi lovasezred századzászlaja (Veszprémi Bakonyi Múzeum gyüjteménye)
Figure 1 — L'étandard d'escadron d'un régiment de cavalerie de la noblesse du comitat Veszprém (Fonde du Bakonyi Museum à Veszprém)

pontos felmérése; kiderült, hogy a magyar nemesi felkelő csapatoknak 22 838 db gyalogsági puskát, 11 839 db lovassági karabélyt és 20 969 db pisztolyt tudnak kiadni.

1809 januárjára eldőlt az Ausztriai Császárságban a háborús párt (Mária Ludovika császárné, Stadion külügyminiszter, Metternich franciaországi nagykövet stb.) és a békepárt (Habsburg Károly főherceg hadsereg-főparancsnok, Habsburg József főherceg nádor stb.) küzdelme — a háborús párt javára. 1809 januárjában megalakult — az Ausztriai Császárság és Anglia együttműködésén alapuló — ötödik koalíció. Az osztrák háborús párt elvakult indulatait még az sem józanitotta ki, hogy a szerződés megkötése után Anglia bejelentette, hogy konkrét katonai beavatkozást nem tud biztosítani, csak pénzügyileg támogatja az Ausztriai Császárságot, ha az háborút indít Franciaország ellen.

Egyébként I. Napóleon francia császár már 1809. január első napjaiban bizalmas értesítéseket kapott az osztrák háborús párt előretöréséről, s arról, hogy Ausztria háborút akar indítani — a Spanyolországban lekötött — Franciaország ellen. Ezért azonnal elhagyta spanyolországi főhadiszállását és Párizsba utazott, hogy intézkedéseket tegyen Franciaország védelmére, illetve egy Ausztria ellenes ellentámadásra. Napóleon gyors és kíméletlen intézkedéseinek hatására 1809 február—márciusára öt francia hadtest vonult fel — az osztrák támadás fő irányában fekvő és a Rajnai Szövetség egyik legerősebb államát képező — Bajorországba.

1809. február 8-án véglegesen eldőlt a háború sorsa. A nap folyamán Bécsben — a császár elnökletével — konferencia zajlott le, melyen határozat született: áprilisban az Ausztriai Császárság hadereje megkezdi a támadást Franciaország ellen.[1]

II. VESZPRÉM VÁRMEGYE INTÉZKEDÉSEI A NEMESI FELKELÉS ÜGYÉBEN (1809. február 7—május 29.)

Veszprém vármegye 1809. február 7-én összehívott közgyűlése tette meg az előkészítő lépéseket a nemesi felkelésre, a generális insurrectióra. Határozatot hoztak egy nemesi lovasezred első két lovasosztályának (négy lovasszázad) megszervezésére (a lovasezred harmadik osztályát Fejér vármegyének kellett kiállítani) és egy nemesi gyalogoszászlóalj felállítására. Mindenekelőtt elrendelték a vármegye négy járásában (a veszprémi, a cseszneki, a pápai és a devecseri járásokban) a nemesek összeírását és a felvonuló csapatok feletti szemléket (mustrákat) végrehajtó bizottság kinevezését. Tekintettel a közismert fegyverhiányra, erre a napra — február 7-re — a vármegye vezetősége összeiratta a magánszemélyeknél található felszerelési tárgyakat (elsősorban nyeregszerszámokat) és fegyvereket. A felmérés siralmas eredménnyel járt. A veszprémi járás területén összesen 20 db pisztolyt, 11 db kardot, 2 db karabélyt, 1 db fokost és 5 nyeregszerszámot találtak. Például: Balhásón (ma a Fejér megyei Mezőszilas): Csörgei Sámuelnél 4 pisztolyt, 1 kardot és 1 nyeregszerszámot, Pósa Péternél 1 kardot; Bozsokon (ma: Balatonbozsok): Győri Imrénél 2 pisztolyt és 1 kardot; Enyingen: Heimlich Ignácnál 1 kardot; Szentgyörgyön (Mezőszentgyörgy): Füzi Mihálynál 1 nyeregszerszámot és Rácz Ferencnél 1 pisztolyt; Csajágon: Balogh Jánosnál 2 pisztolyt, 1 kardot és Héms Jánosnál ugyancsak 2 pisztolyt és 1 kardot; Küngösön: Kenesei Sándornál 1 kardot; Berhidán: Boronkai Pálnál 2 pisztolyt, 2 kardot és 1 nyeregszerszámot, Csikász Jánosnál 2 pisztolyt és 1 fokost, Veszprémi Péternél 1 pisztolyt és 1 nyeregszerszámot, Horváth Istvánnál 1 pisztolyt és 1 kardot, valamint 1 karabélyt és 1 nyeregszerszámot; Kiskovácsiban: Csonka Istvánnál 2 pisztolyt és 1 kardot, Tolnai Gergelynél 1 karabélyt, Csonka Imrénél 1 pisztolyt találtak a megyei megbízottak.[2]

Február 26-án József nádor tervezetet dolgozott ki a nemesi csapatok gyülekezőhelyeire vonatkozólag. A dunántúli vármegyék felkelő csapatai számára két várost: Keszthelyt és Győrt jelölte ki összpontosítási körzetül.

1809. március 3-án Habsburg I. Ferenc császárkirály utasította József főherceg nádort, hogy készítse elő a magyar nemesi felkelés fegyverbe hívását. Mivel olyan rendőri jelentések érkeztek a kormányhoz, hogy a nemesség a legtöbb

vármegyében nem lelkesedik a felkelés gondolatáért, az uralkodó megbízta József főherceg nádort és Károly Ambrus esztergomi érseket, hogy személyesen keressék fel a vármegyéket, s a megyei közgyűléseken beszéljék rá a vármegyék nemességének vezetőit a minél nagyobb áldozatkészségre, elsősorban a lovasság számának növelésére. A dunántúli vármegyéket József nádor járta végig. 1809. március 7-én — Vas vármegyéből — Veszprémbe utazott a nádor. Előzetes értesítésére a vármegye a nap folyamára megyei közgyűlést hívott össze. Itt a nádor bemutatta a nemesi felkelést elrendelő királyi parancsot. Ezt követően beszédében vázolta a veszedelmet, melyben — a franciák győzelme esetén — a haza, a királyi család és a nemesi alkotmány forog. Ezért áldozatokra — elsősorban nagyobb számú lovasság kiállítására — szólította fel a vármegyét. A nádor beszédére — Veszprém vármegye főispánja — gróf Zichy Ferenc válaszolt; szónoklatában — a megye rendjeinek nevében — életüket és vérüket ajánlotta fel a királynak. József nádor másnap — március 8-án — a királynak írott jelentésében azt írta, hogy Veszprém vármegye a kötelező 113 lovas helyett 1053 lovast ígért, s ezt a létszámot gróf Festetics György saját költségéből hajlandó volt 260 lovas katonával kiegészíteni.[3] Valójában a megyében 78 nemest kötelezhettek lovassági szolgálatra saját költségen, illetve 602 nemest a vármegye szerelt fel. A nádori felszólításra (május közepén) a vármegye csak 44 lovast szerelt fel kötelezettségén felül. A jelentés szerint a vármegye 2000 gyalogost is felajánlott (ebből valóban felszerelt 1207 gyalogost), s ugyanakkor a vármegye a csapatok ellátására megszavazott tízezer mérő gabonát. (Egy köböl vagy pozsonyi mérő = 62,5 literrel.)

Veszprém vármegye első — sorozó — „mustráját" (szemléjét) 1809. március 14-én Pápán tartották meg. A vármegyei bizottság ennek nyomán 600 lovas és 1000 gyalogos részére kért egyenruhát és fegyvert a katonai fegyver- és ruharaktárakból. A beszerzéseket Kocsi Horváth Sámuelre (és egy segítőtársra) bízták, akik március 22-től április 15-ig tartózkodtak Budán (ahol a Fortuna vendégfogadóban szálltak meg 133 forint és 30 krajcár költségen). A pesti és budai katonai raktárakból (10 forint költségen) az alábbi felszerelési tárgyakat szállították Veszprémbe:

647 mentét (darabját 13 forintért)	8411 frt.
647 mentebélést (darabját 10 forintért)	6470 frt.
50 fehér nyeregtakarót	530 frt.
100 szőrtarisznyát	60 frt.
60 nagyobb szőrtarisznyát	60 frt.
50 pokrócot	603 frt.
50 nagyobb pokrócot	625 frt.
300 csákóra való álladzóláncot és 300 akasztóhorgot	200 frt.
50 pár pisztoly csomagolásért szükséges „ferslógért" (göngyölegért)	13 frt.
Hét egyéb „ferslógért"	9 frt.
„Ferslógokért", melyekbe a Pesten vett ruhákat csomagolták	84 frt.

2. ábra. Veszprém megyei nemesi lovasezred századzászlaja (Veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteménye)
Figure 2 — L'étandard d'escadron d'un régiment de cavalerie de la noblesse du comitat Veszprém (Fonds du Bakonyi Museum à Veszprém)

A katonai szabóknak a rendkívüli éjszakai munkáért	123 frt.
600 db csákónak csomagolásáért és szállításáért	20 frt.
50 db új csákó csináltatásáért	30 frt.

A felsorolt felszerelést a megye által kiállítandó négy lovasszázad felszerelésére szánták.[4]

Kocsi Horváth Sámuel Budáról írott jelentésére hivatkozva, 1809. március 26-án a Veszprémmegyei Insurrectionalis Deputáció Pápán megtartotta első ülését. Itt a főispán — gróf Zichy Ferenc — bejelentette, hogy a budai katonai raktárakból sem a lovasság, sem a gyalogság számára megfelelő mennyiségű csizmát nem tudott igényelni. Ezért a Pápai Csizmadia Céh vezetőit felszólította, mennyi bőrt igényelnek 600 pár csizma elkészítéséhez? A céh elvállalta a munkát, a vármegyére bízva, hogy mennyit fizetnek a csizmák párjáért. (Egy pár csizma árát 7 forint 38 krajcárban szabták meg.) Ezzel egyidejűleg a Pápai Magyar Szabó Céh elvállalta 600 db köpeny és nadrág, a Veszprémi Magyar Szabók Czéhe pedig 600 mente megvarrását. A veszprémi Csutorás Céh pedig 600 db facsutora (fakulacs) elkészítését vállalta el. A Veszprém megyei lovasezred egyéb felszerelési tárgyait — úgymint 600 db öv, tölténytáska, szíjazat, kard, sarkantyú, tarsoly, csákó, patkó-

tartó zsák, szőrtarisznya, pokróc — a budai katonai raktár magára vállalta (átvételi elismervény mellett). A kért 600 pár pisztoly kiadását is a budai katonai raktár vállalta magára. A lószerszámokat a pozsonyi katonai raktárból kellett elszállítani. Ugyanis — mind a budai, mind a pozsonyi katonai raktárakból — a felszerelési anyagot a megyének kellett Veszprémbe szállíttatni.[5]

A Veszprém vármegye által felállítandó 9. sz. nemesi gyalogoszászlóalj egyenruhákkal való ellátását a vármegyének kellett megoldani. Az Insurrectionális Deputació a megyében dolgozó iparosoknak osztotta szét a munkát (elsősorban a szabóknak): Palota (300 dolmány, 100 mellény, 100 nadrág; összesen 690 forint értékben); Zirc (100 dolmány, 50 mellény, 100 nadrág; összesen 280 forint értékben); Városlőd (150 mellény; 150 forint értékben); Kajár (50 köpeny, 100 nadrág; 100 forint értékben); Márkó (60 mellény; 60 forint értékben); Nagyvázsony (109 mellény; 109 forint értékben); Enying (40 nadrág; 20 forint értékben); Tótvázsony (10 köpeny, 8 mellény, 6 nadrág; 21 forint értékben); Herend (10 mellény; 10 forint értékben); Bánd (44 mellény; 44 frt értékben); Berhida (40 nadrág; 20 frt értékben); Szentkirályszabadja (10 köpeny, 9 mellény; 18 frt értékben); Vörösberény (20 nadrág; 10 frt értékben); Veszprém (994 csákó, 929 köpeny, 618 dolmány, 593 nadrág, 985 hátiborjú, 432 mellény; összesen 3857 frt értékben).[6]

A lovasezred lóállományának kiállítására gyűjtést rendeztek a vármegye járásaiban, az alábbi eredménnyel:

Veszprémi járás főbírói szakasza:	23 810 forint;
Veszprémi járás vicebírói szakasza:	5 408 forint;
Cseszneki járás főbírói szakasza:	2 582 forint;
Cseszneki járás szolgabírói szakasza:	4 229 forint;
Pápai járás főbírói szakasza:	20 952 forint;
Pápai járás szolgabírói szakasza:	3 302 forint;
Devecseri járás főbírói szakasza:	5 329 forint;
Devecseri járás szolgabírói szakasza:	8 742 forint.

A veszprémi járásból a legtöbbet Veszprém városa fizette (12 883 frt), ezt követte Szentgál (7077 frt), Szentkirályszabadja (1025 frt); más községek kevesebbet fizettek: Vámos (824 frt); Herend (216 frt); Úrkút (200 frt); Nagyvázsony (443 frt); Tótvázsony (87 frt); Mencshely (487 frt); Rátót (41 frt); Kádárta (35 frt); Hajmáskér (89 frt); Litér (18 frt); Vöröstó (6 frt) stb.

Magánszemélyek is hozzájárulhattak a lóvásárlásokhoz: Rosos Pál veszprémi püspök (2000 frt); Zsolnay Dávid c. püspök és nagyprépost (500 frt); Illyés Márton táblabíró (300 frt); Ruszek József, Simon Pál és Gál Mihály professzor urak (10—10 frt); az egyik megyei zsidó hitközösség (1500 frt); Blau Simon veszprémi zsidó kereskedő (50 frt) stb.

Lóvásárlásokra összesen befizettek: 74 356 forintot.[7]

Április 6-án a megyei Insurrectionalis Deputació felszólította a földesurakat, hogy április 15—20. között szállítsanak Pápára a nemesi lovasezred számára két hétre elegendő szénát és zabot. A széna mázsáját (50 kg-os bécsi mázsában számolva) 30 forintban, a zab pozsonyi mérőjét (62,5 liter) pedig 3 forint 30 krajcárban számolták. Ugyanakkor a deputáció ülése kidolgozta a lovasezred pápai gyakorlatának idejére az emberek és a lovak elszállásolását is.[8]

A deputáció ülése április 12-re pontos adatokat közölt egy lovas-insurgens felszerelésének árairól:

I. ruházat:

1 db csákó (4 frt, 35 kr), 1 db köpeny (24 frt, 35 kr), 1 db mente (25 frt, 10 kr) 1 db dolmány (14 frt, 36 kr), 1 db öv (3 frt, 27 kr), 1 db nadrág (9 frt, 40 kr), 1 db lovaglónadrág (9 frt, 36 kr), 1 pár csizma patkóval (6 frt, 30 kr), 1 pár sarkantyú (34 krajcár), 1 ruhászsák (3 frt, 49 kr), 1 pár fehérnemű (1 frt).

II. fegyverzet:

1 db kard (8 frt, 28 kr), 1 db tarsoly (5 frt, 21 kr), 1 pár pisztoly, 1 db tölténytáska (4 frt, 18 kr), 1 db szőrtarisznya (4 frt), 1 db patkótáska (1 frt, 18 kr), 1 db facsutora (2 frt).

III. nyeregfelszerelés:

1 db fanyereg (3 frt), 1 db teljes nyeregszerszám, takaróval, pisztolytokokkal, kengyelekkel (45 frt, 42 kr), 1 db pokróc (12 frt, 6 kr), 2 db kefe (3 frt, 15 kr), 1 db abrakoszsák két kötéllel (2 frt), 1 db kisbalta (1 frt).[9] Egy közlovas felszerelése 173 frt, 22 kr.

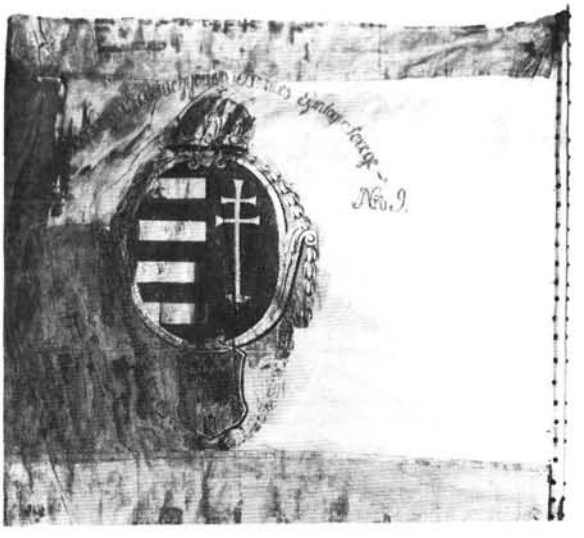

3. ábra. A Veszprém megyei nemesi 9. sz. gyalogoszászlóalj lobogója (Veszprémi Bakonyi Múzeum gyűjteménye)
Figure 3 — Le drapeau de la 9e bataillon d'infanterie de la noblesse du comitat Veszprém (Fonds du Bakonyi Museum à Veszprém)

A tervek elrendelték az „uniformirungot", azaz az egyenlő ruha és felszerelés beszerzését.

A lovasságnál országosan egyforma világoskék egyenruhát írtak elő, valamivel világosabb kék zsinórozással és sárga gombokkal. A csákó színe

a mozgósítási kerületek szerint változott. A dunántúli kerület vármegyéinek vörös csákót írtak elő. (A Dunán inneniek fekete, a Tiszán inneniek kék és a tiszántúliak zöld csákót kaptak.) Az egyenruha hajtókája megegyezett a csákó színével. A lovasság — előírás szerinti — fegyverzete: egy kard, két pisztoly, egy fokos, egy puskaportartó tok. Előírták a fehér köpönyeget, a fekete fátyolból készített nyakravalót; a fekete-sárga övet stb. A tiszteket és a legénységet csak a csákón alkalmazott cifrább vitézkötés különböztette meg. A törzstisztek tarsolyára 1,5 colos, a főtisztek tarsolyára pedig 1 colos (1 col = 26 mm) aranypaszományt kellett varrni, középütt ugyancsak aranypaszományból az F. I. (Franciscus I.) monogrammal.

A tervek szerint a gyalogság ugyancsak világoskék egyenruhát kapott volna: derékig érő, szűk dolmányt és szűk magyaros nadrágot, magyaros csizmával. A csákó az ország minden kerületében egyformán fekete volt (a közembereknél sárga-fekete rózsával; a strázsamestereknél két sárga, a káplároknál egy sárga paszománnyal; a tiszteknél 1 colos keskeny aranypaszománnyal, a törzstiszteknél pedig két — egyenként 1—1 colos — aranypaszománnyal). A közemberek övet nem hordtak; a tiszteknél sárga-fekete öv volt előírva. Közembereknél és tiszteknél egyforma volt a fekete fátyol nyakravaló és szürke köpeny. A közembereknél előírták a borjúbőrből készített hátbőröndöt, a vászon kenyérzsákot, a fekete szíjazaton függő patrontáskát, a facsutorát és a puskaportartó tokot. Fegyverzetük szuronyos puska és fekete bőrtokba rejtett rövid, gyalogsági szablya volt.

A tervek szerint egy közgyalogos felszerelése 74 forint 6 krajcárba került.

A költséges felszerelés miatt — mivel elvben a nemesi felkelőnek saját maga költségén kellett magát ellátni felszereléssel és fegyverzettel — a nemességet vagyoni szempontból összeírták. Ennek alapján osztották be őket a lovassághoz vagy a gyalogsághoz.

Lovassághoz kerültek:

évi 3000 forintos jövedelem után I. osztályú lovas;

évi 3000—2000 forint jövedelem után II. osztályú lovas;

évi 2000—1000 forint jövedelem után III. osztályú lovas;

évi 1000 forint jövedelem után IV. osztályú lovas.

Az I—II. és III. osztályhoz tartozó lovasok saját költségükön voltak kötelesek felszerelésüket kiállítani; a IV. osztályú lovasokat az állam szerelte fel.

Az évi 1000 forintnyi — vagy annál kisebb — jövedelemmel rendelkező nemesek a gyalogsághoz kerültek. Az évi 1000 forintos jövedelemmel rendelkező I. osztályú gyalogosnak saját költségén kellett magát felszerelnie. Az 1000 forinton aluli jövedelemmel rendelkező nemesek közül a II. osztályú gyalogosokat az állam, a III. osztályú gyalogosokat pedig a vármegye szerelte fel.

A Veszprém vármegyében kiállított 680 lovas közül 43 ember volt I., 14 ember volt II. és 21 ember volt III. osztályú lovas (összesen 78 nemes, aki saját költségén volt köteles hadba vonulni) és 602 nemes volt IV. osztályú — állami költségen felszerelt — lovas.

A Veszprém megyei 9. sz. nemesi gyalogoszászlóalj 1207 embere közül 3 ember volt I. osztályú gyalogos (aki saját költségén szerelte fel magát), s 1204 ember volt a II. osztályba sorolva, ahol a felszerelést az állam adta.[10]

A törvények részletesen taglalták a nemesi felkelés szabályait: „Minden nemes és nemesi szabadsággal élő családból, ide értve a külföldön tartózkodókat, valamint a honfiúsítottakat is, egy személy köteles felkelni és vagyoni állapotához képest mint lovas vagy gyalogos szolgálni. Egy családnak tekintik a felnőtt fiával egy kenyéren élő atyát, valamint a meg nem osztott telken és egy kenyéren élő testvéreket." Kivételt képeztek a katonai szolgálatra alkalmatlan testi vagy szellemi fogyatékosok; a többgyermekes családfők; az egyedüli fiúk és utolsó örökösök egy családból; a papok, a tanárok, a tanítók, a tanulók, az orvosok, a közhivatalnokok, a már katonai szolgálatban lévők, valamint a teljesen birtoktalan nemesek. Felkelő fegyveresek kiállítására voltak kötelezve a nemesi joggal felruházott testületek: a szabad királyi és bányavárosok, a káptalanok (a kanonok személy szerinti felkelésre voltak kötelezve; a káptalanoknak lovasságot kellett kiállítaniok, hasonlóképpen katonákat kellett kiállítani a prépostságoknak, apátságoknak és a püspökségnek is jövedelmeik arányában.

Veszprém vármegye falvai és városai (az ott lakó nemesek arányában) a következő létszámot voltak kötelesek kiállítani: Szentgál: 145 gyalogos és 54 lovas, Veszprém: 88 gyalogos és 58 lovas (ebből 13 lovast a veszprémi káptalan állított ki), Szentkirályszabadja: 51 gyalogos és 21 lovas, Csögle: 63 gyalogos, Takácsi: 20 gyalogos és 37 lovas, Tapolcafő: 19 gyalogos és 26 lovas, Adásztevel: 18 gyalogos és 34 lovas, Karakószörcsök: 15 gyalogos és 21 lovas, Kisjenő: 35 gyalogos, Szilasbalhás: 29 lovas, Somlóvásárhely: 19 gyalogos és 29 lovas, Csaják: 17 gyalogos és 13 lovas, Nemesvámos: 27 gyalogos, Mencshely: 22 gyalogos, Ajka: 21 gyalogos, Homokbödöge: 22 lovas, Vecse: 19 gyalogos, Nagypirit: 17 gyalogos, Halimba: 15 gyalogos stb.

A megye nagybirtokosai — lehetőségüknek megfelelően — nem személyesen álltak ki, hanem helyettest küldtek maguk helyett. A veszprémi lovasezred — májusban felszerelt 768 lovasa közül 105 lovas volt valakinek a helyettese. Gr. Esterházy Imre maga helyett nemes Gasparics János (18 éves, Győrszentmárton) kovácslegényt, Meszlényi János nemes Talabér Pál (21 éves, Tamási) szabólegényt, Rába Boldizsár alispán Herbai János (22 éves, Pápa) mesterség nélküli legényt, gr. Zichy Ferenc főispán nemes Németh József (32 éves, Pápa) mesterség nélküli személyt, Festetich Antal dégi uraság pedig nemes Laky Sándor (22 éves, Nagyigmánd) mesterség nélküli legényt állította ki.

Április 5-én a Veszprém megyei nemesi felkelő csapatoknál kinevezték a tisztikart. A lovasezred élére — gróf Zichy Ferenc főispán a fiát — ifjú gróf Zichy Ferenc ezredeskapitányt neveztette ki (másik fia: Károly főstrázsamester vagy őrnagy

lett a lovasezrednél). Az ezredparancsnok egyúttal az 1. ezredeskapitányi lovasosztály parancsnoka is lett. A 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztály (Fejér megyeiek) élén Alapi Salamon Mihály ezredesfőhadnagy állott. A 3. főstrázsamesteri lovasosztály parancsnoka: gróf Zichy Károly főstrázsamester volt. Segédtisztek voltak: Kotsi Horváth Sámuel, Zodorói Szabó György; hadbíró: Felsőszakonyi Szakonyi József; ezredkáplán: Csobrántzy Ferenc (volt Ősi plébános); ezredorvos: Siller János (somlóvásárhelyi orvos). Első kapitányok voltak: Esztergomi Ignác, Kun Pál, Hajdenczi Hunkár Antal, Dubiczay Zsigmond, Kun János, Boronkay Pál. Másodkapitányok: Ihász Imre, Keményegerszegi Kemény Dénes, Sendl Pál, Hanovszky János, Csajághy Szőke György, Kotsi Horváth Samu.

A 9. sz. gyalogoszászlóalj parancsnokává Márkus József (1763—1834. III. 8; Veszprém) főstrázsamestert (őrnagyot) nevezték ki. A zászlóalj hat századának parancsnokai voltak: Kreusz, Szalkay, Pribék, Halász, Petkó és Martonfalvy századosok.

Április 7-re kinevezték a csapatok orvosait is. A lovasezred négy századához (svadron) négy sebészt neveztek ki. Ezek voltak: Siller somlóvásárhelyi orvos főSebész (ezredsebész), a peremartoni sebész (neve ismeretlen), Csikász veszprémi sebész és Markos szentgáli sebész (chirurgus). Tartaléknak: Nikolides chirurgus (bármelyik helyett). A gyalogoszászlóaljhoz öt sebészt (chirurgust) választottak: Rossbach nyugalmazott zászlóaljchirurgust (Devecserből); Mogyorósi (most végzett chirurgust); Nagy László volt ezredalorvost; Mészáros pápai chirurgust és Teinzinger sebészt.[11] A zászlóalj főSebészévé Rossbachot nevezték ki.

Közben — 1809. április 10-én az osztrák hadsereg megkezdte a támadást — közvetlenül — a franciákkal szövetséges Bajorország ellen. Miközben a bajor hadsereg is — nagy csalódást okozva az osztrákoknak! — felvette a harcot a császári hadsereggel, fokozatosan felvonultak a francia főerő hadtestei is. Másnap, április 11-én az osztrák VII. hadtest támadást indított — az ugyancsak francia szövetséges — Varsói Hercegség ellen. Ugyanakkor az osztrák Déli Hadsereg (pk.: Habsburg János főherceg) VIII. és IX. hadtestei Venzonénál betörtek — az ugyancsak a Franciaországgal szövetséges — Itáliai Királyságba. A támadás tizenharmadik napján — 1809. április 22-én — a francia főerők Eggmühlnél súlyos csapást mértek az osztrák főerőkre. Miközben az osztrák főerők — öt hadtest a Dunától északra, három pedig a Dunától délre — harcolva vonultak vissza Bécs általános irányba, az osztrák Déli Hadsereg továbbra is sikeresen támadott a Piave folyótól délnyugatra.

A főhadszíntéren elszenvedett vereség — bár ezt ekkor még nem tudatták az ország lakosságával — siettette a nemesi felkelés szervezését. Április 24-én Veszprém vármegye főispánja elrendelte, hogy a nemesi lovasezred tagjai április 24-től — naponta 50—50 ember (a kijelölt helyekről) — Pápára tartoznak vonulni „mustrára" (szemlére). Egyidejűleg két bizottságot jelöltek ki lovak vásárlására. Az egyik bizottság Pápán ülésezett április 28—29-én Rába Boldizsár második alispán vezetésével. A másik bizottságnak május 1—2-án Veszprémben kellett üléseznie Bésán István táblabíró elnökletével. A harmadik és negyedik bizottságnak Zircen kellett összeülnie a csesznek járásból összeszedett lovak ügyében. A vármegye egyúttal bejelentette, hogy a pozsonyi katonai raktárból megérkezett a lovasezred számára igényelt 600 nyeregszerszám (egyenként 44 forint értékben; összesen pedig 26 400 forint értékben). Nem érkezett meg viszont Pozsonyból a kért 100 db lótakaró és a 100 pár lovassági pisztoly. Ezeket — mármint a lótakarókat — a veszprémi iparosokkal kellett elkészíttetni; míg a pisztolyokat az előző — 1805. évi — insurrectió óta Veszprémben őrzött pisztolyokból pótolták.[12]

Az eggmühli csatavesztés hírére I. Ferenc császár-király utasította József nádort, hogy a magyar nemesi felkelő csapatokat — elsősorban a dunántúli vármegyék csapatait — vonják előre az osztrák—magyar határt képező Lajta folyó vonalára, illetve Győr körzetébe. Április 27-én a nádor kiadta parancsát: „A mostoha Történetek mellyek Német Országban Hadaink rettenthetetlen Vitézségének nem kedveztek, Ő Felségét a Királyt arra bírták, hogy a Magyar Felkelő Nemességet azonnal az Ország Határjaira szólítsa!" A kiáltvány megállapította, hogy „Számtalan nehézségek miatt nem lehetett a Felkelő Seregeket illendően felruházni és fegyverkeztetni. Most azonban ezen szoros szempillantásban melly a Nemzet függetlenségét fenyegeti, nincs többé annak ideje, hogy az akadályokról tanakodjunk!"[13] Egyúttal a nádor elrendelte, hogy a vármegyék szervezzék meg a második mustrát (szemlét) a csapatok felett.

Közben — április 27—28-ra — a veszprémi nemesi lovasezred csaknem teljes létszámban összegyűlt Pápán. Április 28-án a budai katonai raktárból megérkezett Veszprémbe, majd a csapatokhoz 50 pár rezesszerelékű — ötnegyed latos (1 lat = 17,2 gr) — pisztoly.[14]

Május 4-én — mivel közeledett a 2. mustra ideje — a veszprémi lovasezred (már meglévő két zászlaja mellé) még két század- (svadron) zászlót rendelt. A szükséges négy rőf (3,12 méter) vörös damasztot a második alispán felesége, Fodor Zsófia vásárolta meg; elkészítését pedig Stróbel „Német Szabó" vállalta a megadott minta alapján. A zászló festését Hoffmann Mihály festő végezte el: egyik oldalára Magyarország címere, a másik oldalra Magyarország Patrónája került. A zászlókra szükséges aranycafrangokat Nagy György; a zászlók csúcsára szükséges rézdíszeket pedig Ajt József gombkötőmesterek készítették. (A zászlók ára 36—36 forintba került.)[15]

A Pápán összpontosított Veszprém megyei nemesi lovasezred (680 lovas) május 6-án kapta meg menetparancsát. A parancs szerint első oszlopban a Veszprém megyei 1. és 3. lovasosztályok négy százada vonul: május 13. (Marcaltő), május 14. (Bogyoszló), május 15. (Vitnyéd), május 16—17. (Kövesd) útvonalon. A lovasezrednek alárendelt Fejér megyei 2. lovasosztály a második oszlopban vonul fel: május 14. (Palota), május 15. (Veszprém), május 16. (Városlőd), május 17—18. (Pápa), május 19. (Szany), május 20 (Babót), május 21—22. (Szentmiklós) útvonalon. A felvonu-

lást követően a két Veszprém megyei lovasosztálynak Nyék, Harka, Keresztúr, Barom, Füles, Malomháza falvakban; a Fejér megyei lovasosztálynak pedig Nagy- és Kis-Cenk, Pereszteg és Kópháza falvakban kellett elhelyezkedni. A lovasezred törzse Nyéken helyezkedett volna el; az ezred felvevőraktára pedig Sopron volt.[16]

Május 8-án Veszprém vármegye gyűlése határozatot hozott, hogy — mivel a nemesi lovasezred már együtt volt Pápán — meg kell kezdeni a Veszprém megyei 9. sz. gyalogoszászlóalj felállítását is. A csapatok gyülekezőhelyéül Veszprém városát jelölték ki. Itt tartózkodott Márkus József főstrázsamester, akinél a gyalogság tisztjeinek és altisztjeinek jelentkezni kellett. A közgyűlés elrendelte, hogy sürgessék a megye iparosait a gyalogoszászlóalj egyenruháinak és csizmáinak elkészítésében.[17] A következő — május 12-i — közgyűlés elrendelte, hogy a Veszprémben gyülekező 9. sz. gyalogoszászlóalj menetvonala — a Rába menti védőállásokba — a következő legyen: 1. stáció (Zirc), 2. stáció (Románd), 3. stáció (Győrszentmárton).[18] Ugyanezen a napon a megyegyűlés ajánlatot kapott, hogy 64 gyalogos insurgensnek — egyenként 427 forintért — lovat és lovassági felszerelést vásárolnak. Egyidejűleg gróf Zichy Ferenc ezredparancsnok bemutatta a megyegyűlésnek a lovasezred lajstromát. Kérte ugyanakkor a vármegyét, hogy a szükséges orvosi szerekről és eszközökről gondoskodjon. A megyegyűlés megbízta Schiller tábori főorvost, hogy vásároljon a lovasezred számára — egy hónapra elegendő — gyógyszert és kötszert a pápai Nagy Patikából. Annak tárolására pedig kölcsönözzön Zsoldos János pápai főorvostól egy patikaládát. Sebészeti szerszámokért pedig forduljon a pesti egyetem főorvosához. A megyegyűlés — május 14-i ülésén — a gyalogoszászlóaljról is gondoskodott: felszereltek egy kétlovas társzekeret, s felkérték Zsoldos János pápai főorvost, hogy szereljen fel számukra is egy orvosi ládát a pápai irgalmas rendi szerzetesek patikájából.

A megyegyűlés május 14-én elrendelte, hogy miután a — május 14-re tervezett — második mustra után a felkelő csapatok ellátásáról már a kincstár gondoskodik, a gyalogos-zászlóalj és a lovasezred századparancsnokai számoljanak el a vármegyénél a nekik május 10-ig kiadott pénzekről. Az insurrectió szervezésével egyidejűleg a megyegyűlés — a Helytartótanács május 12-i utasításának megfelelően — ezer gyalognapszámost indított el (kapákkal és lapátokkal) a győri vár erődítési munkálataira. A napszámosoknak 45 krajcártól 60 krajcárig (1 forint) terjedő napszámot kellett fizetni, s mérföldenként 10 krajcár útiköltség járt nekik.[19]

A május 14-i megyegyűlésen a veszprémi pékek arra kérték a vármegyét, hogy a megye fizesse ki nekik 3000 forintnyi tartozását. Ugyanis a Veszprémen átvonuló tömérdek katonaságot a pékek látták el eddig hitelbe. Mivel így nincs pénzük, nem tudnak gabonát vásárolni, s így fennakadások lesznek a katonaság ellátásában. A megye azonban legfeljebb 1000 forintot tudott nekik fizetni. Ezzel szemben a megye felszólította a gabonakereskedőket, hogy adjanak a pékeknek egyelőre hitelbe gabonát és lisztet. A gyors ügyintézés érdekében a megye biztosa — Kupricz Mihály — azonnal lefoglalta a Veszprémben található összes kenyérgabonát.[20]

Május 14-én báró Andrássy János tábornok megtartotta a második mustrát Pápán a Veszprém megyei lovasezred felett. Ezt követően a lovasezred megkezdte a — május 16-i menetterv szerint — felvonulását Sopron vármegyébe. A csapatok már menetben voltak, mikor május 17-én a budai katonai raktárból Veszprémbe érkezett újabb 100 pár réz szerelékű — ötnegyed latos — pisztoly és 100 db vas puskavessző.[21] Másnap, május 15-én Andrássy tábornok a Veszprémben gyülekező 9. sz. gyalogoszászlóaljat is megszemlélte, annak ellenére, hogy annak szervezése még folyamatban volt. A szervezés jóvoltából Veszprémben olyan volt a zsúfoltság, hogy Márkus ezredes kénytelen volt kérni a vármegyét arra, hogy a szervezés ideje alatt más csapatokat ne szállásoljanak el a városban.

Május 19-én Márkus ezredeskapitány bejelentette a vármegyének, hogy — az előző éjszaka Andrássy generálistól kapott parancsnak megfelelően — másnap a 9. sz. gyalogoszászlóalj négy nehézszázadát Veszprémből elindítja Városlőd felé. A két könnyűszázad azonban még a városban marad. A zászlóaljat még aznap felsorakoztatták a városon kívül, felolvasták előttük a haditörvényeket, feleskették őket, majd útnak indították Herend, Városlőd felé.

Május 20-án Veszprém városában tetőzött a csapatok átvonulása. A nap folyamán a városon át vonult a Somogy megyei nemesi lovasezred Baranya megyei százada 220 lovassal. Az átvonuló csapatok és a közelben állomásozó csapatok teljesen felélték a Veszprémben lévő katonai élelmiszer-raktárak készleteit. A raktár adatai szerint május 16-án a városban állomásozó 6. sz. Blankenstein-huszárezrednek 324 porció zabot és 324 porció szénát, 18-án a Kádártán és Rátóton pihenő katonaság részére 260 porció zabot és 260 porció szénát, a Márkón összpontosított csapatok számára pedig 250 porció szénát, május 20-án a Barnagon lévő csapatoknak 100 porció szénát, május 21-én pedig a Veszprémben összpontosított tüzéreknek és a 7. sz. Lichtenstein-, valamint 5. sz. Ott-huszárezredeknek 207 porció szénát adtak ki. A raktárból a kenyér annyira elfogyott, hogy május 20—21-én a Baranya megyei lovasság már Pápáról igényelt kenyeret Veszprémbe. A szállításokkal kapcsolatos zűrzavar május 20-án tetőzött Veszprémben. A nap folyamán Zala vármegye kérte Veszprém megyét, hogy a katonaság által Monostorapátiban önkényesen lerakott 6000 zsák kincstári zabot — a tárolási nehézségek miatt — Veszprém megye szállíttassa a tapolcai katonai raktárba. Veszprém megye elutasította a kérést. Mivel Fejér megye sem szállít semmit Palotánál tovább, Veszprém megye — amely amúgy is agyon van terhelve katonai fuvarokkal — nem szállít Zala megye területén Monostorapátitól Tapolcáig.

Május 20-án — az előző este Veszprémből elindított — 9. sz. gyalogos-zászlóalj négy nehézszázada elérte Kislődöt.[22] A zászlóalj a nap folyamán Kislődön pihent. Márkus ezredes innét menesztett levelet Veszprém vármegyéhez. Leírta, hogy a

gyors elvonulás miatt a zászlóaljnál sok a hiányosság. A legsürgősebb kérései: egy zászlóaljfőorvos és három alorvos; seborvosi láda; pénzesláda (mindkettőhöz egy-egy ponyvás társzekér, két-két hámos lóval). Kérte, hogy a megye mindig négy napra előre gondoskodjon kenyérről. Udvardy Pál főhadnagyot, a zászlóalj számtartóját megbízta, hogy a megyétől vegye át a május 21—24-i kenyérporciókat. Bejelentette, hogy azért vonult Kislődre, mert Városlőd tömve van sorkatónasággal. Miután azok másnap elvonulnak, a zászlóaljat május 22-én Városlődre vezényli. Levelének záradékában megjegyezte, hogy a csapatok eddig jól viselték magukat, s reméli, hogy később sem lesznek problémák.[23]

Május 21-én — József nádor május 18-i utasításának megfelelően — Veszprém vármegye is megszervezte a hadműveleti időkre — a megyei közgyűlést helyettesítő — Permanens Deputációt (Állandó Bizottságot). Elnökévé Kun László első alispánt nevezték ki; tagjaivá: Zsolnay Dávid c. püspököt, gróf Eszterházy Imre főprépostot, Nedeczky kanonokot, továbbá Bésány István, Illyés Miklós, Ányos Ignác, Bezerédy György, Simoga György, Jursich János, Balassa Ignác, Hanovszky János, Rohonczy János és Kelemen Pál tábla- és főbíró urakat. Az Állandó Deputáció első tényke-dése az volt, hogy eleget téve Márkus ezredes kérésének, a gyalogos-zászlóalj főorvosának kinevezték Rossbach seborvost (aki azelőtt a 34. sz. Davidovich-gyalogezrednél volt már seborvos), alorvosokul pedig a veszprémi Halassy Jánost, Granert és Pongráczot jelölték ki.[24]

Május 22-én Veszprém vármegye még vásárolt a megyei lovasezrednek 246 lovat (177 forintos átlagáron, összesen 43 626 forintért). Ugyancsak a lovasezrednek vásárolt még 11 db társzekerek alá való és málhás lovat, összesen 2178 forintért. Időközben ugyanis a Veszprém megyei lovasezred — amely május 17—22. között Téten állomásozott — május 25-re visszatért Pápára, s az Alsómezőn szálltak táborba. Itt adták át az ezrednek május 24-én az utólag igényelt 800 db — egyenként öt láb (1,5 m) hosszú karót, melyekhez lovaikat kötözhetik. (A karókat a szentgáli félnemesekkel, ún. agilisekkel készíttették el.) Mivel a lovasezrednél még mindig hiányzott 139 db csákó és 61 db mente, a gyalogoszászlóaljnál megmaradt anyagból 12 rőf vörös és 60 rőf kék posztót Pápára szállították (ehhez vásároltak még 18 rőf vörös és 35 rőf kék posztót), ahol a helybeli iparosokkal sürgősen megvarratták azt. Május 26-án a Veszprém megyei lovasezred Pápáról Somlyóvásárhelyre vonult. Itt adták át a lovasezrednek a megye által még utólag vásárolt 45 lovat. Ezekkel látták el a gyalogságtól átkéretőzött insurgenseket. Kiderült a végén, hogy 33 ló is elég lett volna. Ugyanis a lovassághoz átjelentkezők közül sokan — így pl. Csajágról, Dégről, Kajárról, Tapolcafőről stb. — nem jelentek meg. Ugyanakkor néhányan — pl. Palotáról Ihász Péter, Süle János pedig — azért nem kaptak lovat, mert „igen alacsony és gyenge gyerkőcöknek találtattak, e mellett ki szabó, ki más mesterlegény lévén, még soha lovon sem ültek, és lóval nem bántak". Így csak 12 vámosi, 8 balhási, 3 veszprémi, 2 vázsonyi, valamint 1—1 palotai, dégi, cseszneki, bozsoki, varsányi, mencshelyi és szentgáli volt gyalogos kapott vármegyei ingyenlovat.[25]

Közben — május 25-re — a 9. sz. gyalogoszászlóalj is megérkezett Pápára. Itt derült ki, hogy a zászlóaljból 15 embernek csak egy öltözet fehérneműje van, s váltása nincs. Ráadásul mind a 15 ember már teljesen elférgesedett. Ezért mindannyian eltávozást kértek, hogy hazamehessenek váltásért. Márkus ezredes nem adott nekik eltávozási engedélyt, mert így „nemsokára a fél sereg fehér ruháját elvetné, hogy a hazabocsájtásra a többiekhez képest igaz jussuk lehetne!" Mivel így az egész zászlóaljat az eltetvesedés fenyegette, a megyei Állandó Deputáció utasította Német Jakab adószedőt, hogy sürgősen vásároljon tizenöt váltás fehérneműt, s küldje a zászlóalj után.[26]

Május 29-re befejeződött a 9. sz. nemesi gyalogoszászlóalj felszerelése a budai katonai gazdasági hivataltól. A vármegye az alábbi felszerelést és ruházati anyagot vette át (ügyintéző Krausz kapitány):

994 emberre való dolmány, mellény, nadrág, csákó csináltatásának ára:	1474 forint 26 krajcár;
a fentiekhez való zsinórozások:	795 forint 12 krajcár;
1200 csákó,	
1085 borjútarisznya:	288 forint 17 krajcár;
100 dolmány, mellény, nadrág:	131 forint 40 krajcár;
1000 köpönyeg	320 forint 50 krajcár;
64 ruhásláda	739 forint;
33 fegyveresláda	165 forint;
10 puskaporoshordó töltényeknek:	15 forint;
mindezek fuvarozása Budáról Veszprémbe:	959 forint;
Krausz kapitány ügyintézési díjai:	529 forint;
baltákért:	635 forint;
600 doboz csizmakenőcsért:	180 forint;
pénzesládáért:	52 forint;
a zászlóért:	132 forint;
Kuncsik Ferenc zászlóalj fődobosnak foglalópénz:	125 forint;
a hat század 12 dobosának foglalópénz:	120 forint.

Május 31-én a 9. sz. gyalogos-zászlóalj négy nehéz százada az alábbi erőkkel rendelkezett:

1. század (pk.: Pribék százados): 156 gyalogos. (1 kapitány, 1 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 strázsamester, 12 káplár, 2 dobos, 1 ács, 135 közember.) Ezek közül öt embert egészségügyi okokból rövidesen leszereltek.

2. század (pk.: Halász százados): 161 gyalogos (tisztek—altisztek mint fentebb; 128 közember);

4. század (pk.: Petkó százados): 160 gyalogos (tisztek—altisztek mint fentebb; 124 közember);

3. század (pk.: Martonfalvay százados): 158 gyalogos (tisztek—altisztek mint fentebb; 125 közember).[27]

Május 31-én Metséry tábornok utasítására a 9. sz. gyalogoszászlóalj Pápáról Marcaltőre menetelt, s ott foglalt állást a Marcal és a Rába átkelőjében. Az eddig Veszprémben maradt 5. és 6. századok (parancsnokok: Krausz és Szalkay századosok) itt érték utol a zászlóaljat. Márkus ezredes

— június 4-én a megyei Állandó Deputációhoz írott jelentésében megemlítette, hogy egyre több a szökés a zászlóaljtól: „De ugyan innént még számosabban szabadság nélkül haza szöknek."[28] Az ezredes kérte a vármegyét, hogy a szökevényeket szedessék össze, s figyelmeztessék őket, hogy ellenkező esetben a haditörvények értelmében szökevényeknek tekinti őket.

III. HARCOK A FRANCIA ITÁLIAI HADSEREGGEL NYUGAT-DUNÁNTÚLON ÉS VESZPRÉM MEGYÉBEN (1809. május 29—junius 13.)

Az 1809. április 22-i eggmühli csatavesztés után az osztrák hadsereg főerői a Duna északi partvidékére vonultak vissza, s védtelenül hagyták Bécset. A francia hadvezetés kihasználva ezt, május 13-án támadást intézett Bécs ellen, s jelentéktelen harc után elfoglalták az Ausztriai Császárság fővárosát. A francia hadsereg főerői május 18—21. között Bécstől északra átkeltek a Dunán, s hídfőt alakítottak ki Aspern és Esslingen faluk között. Május 21-én délután az osztrák hadsereg váratlanul megtámadta a hídfőben összetorlódott francia hadtesteket, s több mint 24 órás véres harcban, május 22-én estére a francia csapatokat visszaverték a Duna déli partjára.

A május 22-i asperni csata napján a francia Itáliai Hadsereg V. hadteste (pk.: Macdonald marsall) Grazig vetette vissza az osztrák Déli Hadsereget, annak IX. hadtestét, míg VIII. hadtestét Tirolba szorította.

Az asperni osztrák győzelem után az osztrák—magyar hadsereg főparancsnoksága és a magyar nemesi felkelés vezetői azzal áltatták a magyar nemesi felkelő csapatokat, hogy a továbbiakban komolyabb harcokra már nem kerül sor. Bár Bécs a francia hadsereg kezére került, a franciák nem mozdulhatnak ki Bécs körzetéből addig, míg — Bécstől északra — a Morva-mezőn ott összpontosul az osztrák—magyar hadsereg főereje: nyolc hadtest (160 ezer ember és 450 ágyú). Ezért a gyülekező nemesi felkelő csapatok hadműveleti feladata továbbra is az, hogy záróvonalat alakítsanak ki a Rába, a Marcal és a Zala folyók vonalán. Az 1809. május 17-én Budán kiadott „Dislocatio Insurrectionalis Militia" („Az Insurrectionalis Katonaság Elhelyezkedése") szerint ekkor Győrnél csak a Pest és a Vas megyei nemesi lovasezredek összpontosultak. Győrtől délre gyülekezett a Sopron vármegyei lovasosztály, a Vas megyei 6. és 5. gyalogoszászlóalj. Ennek a csoportosításnak a déli szárnyán — Tét, Szemere, Gyömrő, Gyarmat és Szerecsen falvakban — összpontosult a Veszprém megyei lovasezred 1. és 2. (veszprémi) lovasosztálya (680 lovas), valamint a lovasezred 3. (Fejér megyei) lovasosztályának 419 embere. A lovasezred parancsnoksága Tét faluban állomásozott.

Ettől délre — már Veszprém vármegye területén — három nemesi lovasezred és egy gyalogoszászlóalj gyülekezett:

— Malomsok, Marcaltő, Csíkvánd, Takácsi és Vaszar falukban a nógrádi nemesi lovasezred állomásozott (398 Nógrád megyei, 357 Bács megyei és 287 Jászkun kerületi lovassal); az ezredtörzs Marcaltőn települt;

— Mezőlak, Acsád, Kéttornyúlak, Nyárád falvakban és Pápán összpontosult a Zala megyei lovasezred hat lovasszázada (900 lovassal); ezredparancsnoksága Mezőlakon volt;

— a Zala megyei 8. sz. gyalogoszászlóalj hat százada (Zala megye 1124 főnyi és Somogy megye 48 főnyi gyalogosával) Csögle, Vat, Berzseny, Tüskevár falvakban táborzott. (Zászlóalj parancsnokság: Csöglén.)

— Vecse, Nagy- és Kis-Alásony, Kis- és Nagyszőllős, Doba, Devecser és Somlóvásárhely falvakban a somogyi lovasezred gyülekezett: Somogy vármegye 528, Tolna vármegye 176, Komárom vármegye 226 és Baranya vármegye 220 lovasával. Ez ezredparancsnokság Vecsén települt.

A csapatok — az egész insurrectióhoz hasonlóan — nagyon silány módon voltak felfegyverezve. A zalai 8. sz. gyalogoszászlóalj parancsnokának, báró Ghyllány János ezredesnek jelentése (1809. május 17.) szerint: „Fegyvereinknek nagyobb része hiányos lévén, azoknak amint csak tudhatták volna is, hasznát nem vehették." Hasonló volt a helyzet a lovasságnál is. A zalai lovasezred egyik tisztje — Hertelendy Károly századoskapitány — írta emlékirataiban: „De mi zalaiak, posztó, pakrócz, nyereg és szerszám, egyenruhák és fegyverekhez alig jutván, május 1-én kékre festett inges-gatyás, de a haza védelmére készséggel összesereglett nemeseinkkel valánk kénytelenek, sokan csak csákányokkal kiindulva és a Marczal folyó hosszában, szegvári, vati, kiscelli, marcaltői vonalban ott állani. Pápa környékét két lovasezredünk foglalván el, itt június 10-ig . . . fegyvergyakorlásban tölténk a szolgálat mellett is időnket."[29]

Május közepén és második felében még valóban azt hitték, hogy a nemesi felkelő csapatok csak záróvonalat alakítanak ki a Rába, Marcal és Zala folyók mentén. Fő feladatuk is legfeljebb a francia ügynökök átszivárgásának megakadályozása. Erre egyébként a megye nemesi lakosságát is felhívták. Kun László, Veszprém vármegye első alispánja — a megyei Permanens Deputatio elnöke — 1809. május 15-én nyomtatott körlevelet adatott ki ez ügyben. Felhívta a figyelmet, hogy igazoltassák és figyeljék a francia (és a franciákkal szövetséges) ügynököket, akik „az együgyű köznépet az ellenség magaviselete felől kedvező hizelkedésekkel ámítják, és azzal elhitetni iparkodnak, hogy az ellenség az országba beütvén a köznéppel kémélve fog bánni; és kivált, hogy ha ki magát ellene nem szegezi, annak vagyonja bátorságban marad, hogy továbbá, amit serege megeszik, iszik, annak árát kész és pengő pénzzel ki fogja fizetni". A körlevél bejelentette, hogy minden ilyen szeméyt — mint az ellenséggel cimborálót — le kell tartóztatni. „Tilalmaztatik végre az is, hogy az országba béküldött francia, bavarus (bajor, Sz) és más ellenséges hadifoglyokkal, kik az köznéppel szóbeszédbe ereszkedni, s azt hol ígé-

retekkel, hol ijesztésekkel csábítani tapasztaltatik, senki magát társalkodásba ne avassa; sőt ha ezen hadifoglyokat kísérő fegyveres népek, a foglyok számához képest kevesen volnának, mind az a köznéppel való szabadabb társalkodásnak, mind az elszökhetésnek is meggátolására, segéd kísérő személyeket is azokhoz adni kell, a gyanús utazók pedig kéz alá vétetvén, Veszprémbe a Nemes Vármegye Házához jó őrizet alatt kísértessenek."

A Bécs ellen felvonuló francia hadsereg IV. hadtestének Lasalle-könnyűlovas-hadosztálya már 1809. május 12-én — a Bécs, Bruck, Mosonmagyaróvár közti úton — benyomult Magyarországba. A május 21—22-i — osztrák győzelemmel végződő — asperni csata után József nádor — Győr körzetéből — a Pest megyei nemesi lovasezredet Bruck irányába, a Veszprém megyei nemesi lovasezredet pedig Sopron általános irányába vezényelte a francia csapatok ellen. A két nemesi lovasezred harc nélkül nyomult előre, ugyanis a francia lovashadosztály már visszavonult Bécs irányába.

Ugyancsak az asperni csata napján — május 22-én — Károly főherceg generalisszimusz, az osztrák haderő főparancsnoka utasította János főherceget, az osztrák Déli Hadsereg parancsnokát, hogy a Grazba visszavonult IX. hadtestével kezdje meg a visszavonulást a Graz, Szentgotthárd, Körmend, Jánosháza, Tüskevár, Pápa, Győr útvonalon Pozsony, illetve a Morvamező felé, és ott csatlakozzon a fősereghez. Ugyanakkor a hadsereg — Tirolba visszavonult — VIII. hadteste is törjön ki Tirolból, s a fenti útvonalon ugyancsak csatlakozzon a Bécsől északra összpontosított császári főerőkhöz. A IX. hadtest visszavonulásának biztosítására Károly generalisszimusz parancsot adott ki József nádornak, hogy az Andrássy-lovasdandárt azonnal vezényelje Körmend körzetébe. József nádor azonnal továbbította a parancsot. Ennek megfelelően Andrássy János tábornok utasította a Fertőtől északra (Brucknál) összpontosított Pest megyei lovasezredet, hogy 1. ezredeskapitányi és 2. ezredesfőhadnagyi-lovasosztályaival vonuljon azonnal Sárvárra, 3. főstrázsamesteri lovasosztályával pedig Rábahídvégre. Ugyanakkor a Sopronnál biztosító Veszprém megyei nemesi lovasezred is parancsot kapott, hogy mindhárom lovasosztályával vonuljon Körmendre. A Pest megyei 2. sz. gyalogoszászlóalj pedig arra kapott parancsot, hogy három századával és két ágyús üteggel alakítson ki záróvonalat — a Zala és a Marcal közti átjárónál, Sümeg és Türje között. A parancs értelmében a csapatok május 26—30. között elfoglalták kijelölt új védelmi körzeteiket. A Grazból hátráló osztrák—magyar IX. hadtestet biztosító csapatok felvonulásával egyidejűleg gondoskodni kellett a visszavonuló hadtest élelemmel és takarmánnyal való ellátásáról is. Május 24-én a Budai Királyi Életes Ház (élelmiszer-raktár) 2000 bécsi mázsa (1000 métermázsa, Sz) lisztet és 6000 pozsonyi mérő (kb. 3,750 ezer liter) zabot indított el Körmendre. Ezzel egyidejűleg — ugyancsak a budai katonai raktárakból — Fehérváron és Veszprémen át Sümegre is elindítottak 4000 bécsi mázsa (2000 métermázsa, Sz) lisztet és 10 ezer pozsonyi mérő (6,250 ezer liter) zabot. A Sümeg felé vonuló szállítmányból 1161 zsák zab Veszprémben a szállítmányból lemaradt, mivel Veszprém vármegye — a nagy katonai átvonulások miatt — nem tudott szekereket adni. Május 23—26. között Veszprém városa valóban zsúfolva volt katonai alakulatokkal: a városban összpontosult az 5. sz. varasdi és 9. sz. pétervárади határőrezred, az 51. sz. Splényi-gyalogezred, a 6. sz. Lichtenstein- és 1. sz. Császár-vértesezred több alakulata, a Tolna megyei insurgens lovasság, egy tüzéregység, a 21. sz. szekerészosztag, egy egészségügyi század és a Valdeck-vezetési törzs (General Stab Valdeck) stb.[30]

Május 28-án az osztrák Déli Hadsereg IX. hadteste megkezdte Grazból a visszavonulást Körmend irányába. A francia főparancsnokság felderítése észlelte az osztrákok hadmozdulatát, s ezért azonnali ellenintézkedést tett. Május 28-án Napóleon bécsi főhadiszállására rendelte a francia II., III. és IV. hadtestek parancsnokait. Ezen hadtestek részeiből egy hadtestcsoportot alakítottak ki Lauriston tüzérségi tábornok parancsnoksága alatt. A Lauriston-hadtestcsoport hadműveleti feladata volt, hogy Wiener Neustadt körzetéből Sopron, Csorna, Kőszeg, Szombathely, Sárvár, Pápa általános irányba előnyomulva, kezdje meg a támadást Magyarországon. A hadtestcsoportnak elő kellett készíteni a további hadműveleteket a francia—olasz Itáliai Hadsereg II., V. és VI. hadtestei számára. Ezt követően a hadtestcsoportnak az Itáliai Hadsereg (északi) bal szárnyára kellett csoportosulnia.

A Lauriston hadtestcsoport az alábbi erőkből állt:

— a bádeni német gyalogoshadosztály három ezrede és egy zászlóalja (összesen: 13 gyalogoszászlóalj, kb. 8600 gyalogossal),

— az 1. Montbrun-könnyűlovas-hadosztály 1. Pajol-lovasdandárának 7. huszárezrede és 2. Jacquinot-lovasdandárának 1., 2. lovasvadászezredei (kb. 1100 lovas),

— 4. Colbert-könnyűlovasdandár 7. és 20. lovasvadászezredei (kb. 600 lovas).[31]

A Körmend felé hátráló osztrák—magyar IX. hadtestet (pk.: Habsburg János főherceg lovassági tábornok) nyugat—délnyugat—déli irányokból a francia Itáliai Hadsereg V. (Macdonald) hadtestének 1. (Grouchy) dragonyoshadosztálya fenyegette.

Május 31-én az osztrák—magyar IX. hadtest még Szentgotthárdon pihent, mikor a délutáni órákban a francia Lauriston-hadtestcsoportnak alárendelt 4. (Colbert) könnyűlovasdandár 7. és 20. lovasvadászezredei benyomultak Szombathelyre. Mivel a francia lovasság folytatta előnyomulását a várostól délre, a délutáni órákban harcba vetették Körmendről az Andrássy-dandár Veszprém megyei lovasezredét, melyet megerősítettek a 2. sz. József-huszárezred (pk.: Geramb ezredes) egyik osztályával (két század) és a 19. sz. Alvinczy-gyalogezred III. zászlóaljával (pk.: Barthelémy százados). A veszprémi lovasezred egyik előrevetett lovasszázada (pk.: Hunkár Antal századoskapitány) a rádóci erdőknél francia lovas felderítőkkel találkozott össze. Hunkár —

május 31-én éjszaka Rádóczon keltezett jelentése szerint — a veszprémi lovasok „néhány csapatokban egész robogással utánok (ti. a franciák után, Sz) estek".[32] A francia lovasok megfutamodtak, mire a veszprémi lovasszázad a Szombathelytől 12 km-re délre lévő Sorokpolány faluig üldözte őket. Itt azonban a veszprémiek nagy létszámú francia lovasságba ütköztek. A túlerő láttán Hunkár századoskapitány visszavonulót fúvatott, mire a veszprémiek lettek az üldözöttek, ugyanis a francia lovasság most a veszprémi lovasszázadot üldözte csaknem Körmendig.

Június 1-én hajnalban — miközben az Andrássy-lovasdandár záróvonalat igyekezett kialakítani Körmend és Sárvár között — az osztrák IX. hadtest folytatta visszavonulását Szentgotthárdról Körmend felé. Mivel a reggeli órákban nagyobb francia lovas erők nyomultak előre Szombathelyről déli irányba, a Veszprém megyei lovasezred parancsnoka több lovasszázadát vetette harcba Körmendtől északra. A Nagy Ignác századoskapitány parancsnoksága alatt álló lovasszázad egyik része — Simonsits főhadnagy és Eckler hadnagy vezetése alatt — Pusztadarócnál francia lovasfelderítőkkel csapott össze. A lövöldözés hallatára — „amely egész a táborunkig hallatszott" (írta jelentésében Zichy Ferenc ezredeskapitány) — a Veszprém megyei nemesi lovasezred parancsnoka, Zichy ezredeskapitány Ihász századoskapitány lovasszázadát indította az előrevetett osztag segítségére. Az előnyomuló lovasszázad — melynek nyomában a Kemény századoskapitány parancsnoksága alatt álló lovasszázad is előnyomult — benyomult Egyházasdaróc faluba, ahol éppen francia lovaskatonák rekviráltak élelmet és takarmányt a lakosságtól. A három századoskapitány úgy döntött, hogy az egyik lovasszázad frontálisan rohamozza meg a faluban tartózkodó franciákat, a másik két lovasszázad pedig megkerüli a falut, s elvágja a francia lovasság visszavonulásának útját. Ihász századoskapitány lovasszázada — amely zömében Fejér vármegyei felkelőkből állott — azonban túl gyorsan tört be frontálisan a faluba, még mielőtt a másik két század megkerülhette volna a falut. Így a francia katonák lóra kaptak és elmenekültek. A francia lovasvadászokat Ihász és Kemény századoskapitányok lovasszázadai Kisunyomig üldözték. A veszprémi lovasok néhány lemaradozó franciát utolértek. Ezek közül egy francia őrmestert Ihász százados vágott le lováról. A másik két század 23 főnyi elővédje — melyet Fodor Dániel káplár (tizedes) vezetett — Kisunyom faluban 80 francia lovast talált. A magyar lovasok olyan váratlanul csaptak le rájuk, hogy a franciák megfutamodtak. (Ezért a tettéért Fodor káplár, utóbb János főhercegtől ezüst vitézségi érdemérmet kapott.)[33]

Az Andrássy-dandár megjelenésére a francia 4. (Colbert)-könnyűlovasdandár elővédjei június 1-én kiürítették Szombathelyt, s Kőszegig vonultak vissza. A veszprémi lovasezred két százada — Hunkár és Ihász századoskapitány parancsnoksága alatt — és a 2. sz. József-huszárezred lovasosztálya a visszavonuló franciák nyomában bevonult Szombathelyre. Június 1—2-án a veszprémi lovasezred Szombathelytől északra kialakított záróvonala előtt nyugalom volt. A nyugalom tovább tartott június 3-án és 4-én a nap folyamán. Június 4-én este 22 órakor a Szombathelyen összpontosított Veszprém megyei nemesi lovasezred két lovasszázaddal harcfelderítést hajtott végre (Demin és Hunkár századoskapitányok parancsnoksága alatt) Rohonc (ma: Rechnitz) falu felé. Ezzel egyidejűleg Ihász századoskapitány lovasszázada, s a 2. sz. József-huszárezred egyik százada (pk.: Kratochwill százados) Söpte falu felé nyomult előre. Alig hagyták el a város északi szélét, mikor a németgencsi (ma: Gencsapáti) erdőben francia elővédekre bukkantak. Mivel a felderítő lovasegységeknek parancsuk volt, hogy a franciákkal ne bocsátkozzanak harcba, visszavonultak Szombathelyre.[34]

Június 5-én — miközben Mosonmagyaróvártól Sárvárig csak szórványos felderítőtevékenység folyt mindkét fél részéről — délelőtt 9 órakor a Lauriston-hadtestcsoport Kőszegen összpontosított erői nagy erejű csapást mértek Szombathely irányába, hogy szétzúzzák a Körmenden pihenő osztrák IX. hadtestet fedező Andrássy-lovasdandár (nyugati) bal szárny erőit.

Az első francia támadó hullámot — a németgencsi erdő és Söpte falu vonalában védő — 2. sz. József-huszárezred lovasosztálya és a Veszprém megyei lovasezred 2. lovasszázada heves tűzharcban visszaverte. A tűzharc egész délután 13 óráig elhúzódott. A tűzharc közben kibontakozó lovassági összecsapásokban különösen kitüntette magát a Veszprém megyei lovasezredből — a Dubniczay századoskapitány századában szolgáló — Csók Ferenc közvitéz (a veszprémi káptalan költségén kiállított legény) és a 2. sz. József-huszárezredbéli Biró János közhuszár. Biró János ugyanis egy alkalommal a francia lovasok közé vágtatott, s mikor a franciák körülfogták, Csók Ferenc nyargalt a segítségére. Csók Ferenc kardcsapásaival súlyosan megsebesített egy franciát, s mikor a vagdalkozásban eltört a kardja, a sebesült francia kardját ragadta fel, s azzal vágta ki a bekerítésből bajtársát, Biró János közhuszárt. A nap folyamán vívott harcban a magyar csapatoknak veszteségei nem voltak, csak egy lovukat lőtték le a tűzharc során.[35]

Június 5—6-án Sopron körzetéből egyre nagyobb francia erők bontakoztak szét keleti és délkeleti irányokba. A francia VI. Hadtest (pk.: Paul Grenier altábornagy) Seras-, Durutte- és Severoli-gyalogoshadosztályai, valamint a francia II. hadtest (pk.: Baraquay d'Hilliers altábornagy) Pachtod-gyalogos- és olasz testőrgyalogoshadosztályai. A gyalogos csapatok előtt a Colbert-dragonyosdandár, a Montbrun-könnyűlovas- és Sahuc-könnyűlovas-hadosztályok előrevetett osztagai szinte minden ponton elérték a Rába folyó vonalát. Június 6-án a Győr körüli sáncokban, valamint a Rába keleti partvidékén álló magyar nemesi csapatok soraiban állandó volt a riadókészültség. A francia VI. és II. hadtestek előnyomulása a Rába északnyugati térségében azzal a gyanúval töltötték el az osztrák hadvezetést, hogy a franciák esetleg Marcaltőnél akarnak erőszakos átkelést végrehajtani a Rá-

bán, hogy ezzel elvágják egymástól a Győrnél összpontosított magyar nemesi felkelő csapatokat és a Körmenden még mindig feltöltés alatt álló osztrák IX. hadtestet. Ezért János főherceg június 6-án este parancsot adott a IX. hadtestnek a további visszavonulásra — Jánosházán és Tüskeváron át — Pápa irányába. A hadtestet — június 1—6. között — 19 ezer főről az oda irányított újoncokkal 22 708 emberre töltötték fel. A parancsnak megfelelően, június 7-én a IX. hadtest megkezdte visszavonulását, s a nap végére elérte Bérbaltavár körzetét. A hátráló hadtestet — a Colloredo-, Frimont- és Jellasics-hadosztályokat — délnyugati irányból (a francia V. hadtest Grouchy-dragonyoshadosztálya ellen) az Attems ezredes parancsnoksága alatt álló harccsoport biztosította nyolc gyalogos- és egy huszárszázaddal. Ugyanakkor északról (a francia Lauriston-hadtestcsoport ellen) továbbra is a Geramb-harccsoport — a Veszprém megyei nemesi lovasezred három osztálya, a 2. sz. József-huszárezred egy osztálya, valamint a 19. sz. Alvinczy-gyalogezred III. zászlóalja — biztosította a IX. hadtestet.

Június 7-én délelőtt 11 órakor a francia Itáliai Hadsereg V. (Macdonald)-hadtestének 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztálya (az olasz Királynő-, valamint a francia 7. és 30. dragonyosezredekkel) csapást mért az Andrássy-dandár biztosítási vonalára. A fő csapást Szombathely irányába mérték, s a Geramb-harccsoportot a város északi széléről a várostól délre folyó Perint-patak mögé vetették vissza. A visszavonulás biztosítására egy század József-huszár, valamint a veszprémi lovasezred egyik lovasosztálya (Ihász és Hunkár századoskapitányok parancsnoksága alatt) maradt vissza a városban. A magyar lovas utóvéd a város központjában, a vármegyeház, illetve a püspöki székesegyház előtti téren kísérelte meg ellenlökéssel visszavetni az előnyomuló francia lovasságot. Amint a franciák a közeli utcákból kibontakoztak, az insurgensek és a huszárok nagy ordítással rájuk rontottak, és megfutamították a francia előre vetett osztagokat. Az első összecsapásban a magyar lovasok 12 francia katonát elfogtak. A lovassági harcban — mint azt Hunkár Antal emlékirataiban leírta — ő egy sárga lovon nyargaló francia tiszttel csapott össze. Már vagy három-négyszer egymásra rohantak, mikor Hunkár — Kedves nevű — lova hirtelen félreugrott. Hunkár bal sarkantyúba kapta lovát és kardjával a francia tiszt arcába vágott, mire az vérbe borult arccal elmenekült. Ezt látva, egy francia közember rontott Hunkárra, de egy Sándor Pál nevű legény a franciát levágta. Hunkár visszaemlékezése szerint a magyar csapatokra lelkesítőleg hatott, hogy a házak nyitott ablakaiból a város hölgyei tapssal köszöntötték a harcoló huszárokat és insurgenseket.[36] Az utcai harcban különösen kitűnt (a pápai járásból való) Berenczky Márton őrmester, aki két, francia fogságba esett bajtársát (Gerecs Mihályt és Kiss Mártont), valamint egy Varga István nevű közhuszárt kivágott a franciák közül, s három francia lovat zsákmányolt.

Az utcai harcok során egy francia tiszt és kb. ötven francia katona elesett; tizenöt emberük és harminc lovuk fogságba került. A Geramb-harccsoport vesztesége: három huszár elesett, kilenc huszár pedig sebesülten fogságba esett. A veszprémi lovasezrednek veszteségei nem voltak. Az utcai csatározások ideje alatt Geramb ezredes fokozatosan visszavonta csapatait a várostól 11 kmre délre folyó Sorok patak mögé. Ezt követően a kisunyomi völgyben fejlődtek harcrendbe a magyar csapatok. A harccsoport ebben a harcrendben állt június 7-én este 20 órától június 8-án hajnali 5 óráig.[37] A szombathelyi francia támadás hírére János főherceg már június 7-én este parancsot adott a IX. hadtestnek a további visszavonulásra. Miközben a hadtest hadosztályai lépcsőzetesen megkezdték a visszavonulást Jánosháza irányába, június 8-án hajnali 5 órakor a Geramb-harccsoport is parancsot kapott a visszavonulásra. A harccsoport Rábahídvégre vonult vissza, ahol találkoztak a 19. sz. Alvinczy-gyalogezred egy másik zászlóaljával, valamint a 2. sz. József-huszárezred főerőivel. Miközben Rábahídvégnél nagy nehézségekkel folyt a csapatok átkelése a Rábán (ugyanis a visszavonuló IX. hadtest a Rábán átívelő hidat előzőleg már lebontotta maga után), a francia Lauriston-hadtestcsoport egy másik csoportosítása Sárvárnál törte át az Andrássy-lovasdandár jobb szárnyának — a Pest megyei nemesi lovasezrednek és a 8. sz. gradiskai (horvát) határőrezred egyik zászlóaljának — biztosítási vonalát. Az esti órákra a magyar és horvát csapatok — Jánosházán át — a Karakó falunál húzódó Marcal keleti partjára vonultak vissza. Itt — elsősorban a Marcal töltése mögött, valamint a Marcal-hídnál lévő kocsmánál, malomnál és téglavetőnél — építettek ki hevenyészett védelmi állásokat. Javában dolgoztak a védelem kiépítésén, mikor június 8-án késő este — Bérbaltavár és Rigács felől — megjelentek az osztrák IX. hadtest előrevetett osztagai: a 10. sz. első báni határőrezred két zászlóalja (Marcus von Boxich ezredes parancsnoksága alatt). A két horvát határőrzászlóaljat azonnal a Gógánfánál létesített biztosító vonalba vezényelték, hogy déli irányból fedezze a IX. hadtest visszavonuló főerőit. A Veszprém megyei nemesi lovasezred ugyancsak Gógánfán biztosított június 8-án a késő éjszakai órákig. Közben — a június 8-ról 9-re forduló éjszaka — megállás nélkül tartott a IX. hadtest csapatainak átkelése a Marcalon, s a csapatok csak június 9-én hajnalban verődtek táborba Tüskevár faluban és környékén.

Elsőnek a hadtest két hadosztálya ért be:
a Colloredo-hadosztály:

Lutz-dandár: 61. sz. Saint Julien- és 27. sz. Strassaldo-gyalogezredek 3—3 zászlóalja; a 2., 4., 5. sz. grazi Landwehr-zászlóaljak, az 1. sz. belső-ausztriai önkéntes-zászlóalj.

Marziani-dandár: 62. sz. Franz Jellasics-gyalogezred 2 zászlóalja; a 4. sz. szluini határőrezred egy zászlóalja; az 1., 2. és 3. sz. traunvierteli Landwehr-zászlóaljak egy-egy (összesen három) százada; a 2. sz. mühlvierteli Landwehr-zászlóalj; a 4. sz. hausruckvierteli Landwehr-zászlóalj egy százada és a 4. sz. belső-ausztriai önkéntes-zászlóalj.

A Frimont-hadosztály:

Gajoli-dandár: 16. sz. Lusignan-gyalogezred 2 zászlóalja; 3. sz. ogulini határőrezred 2 zászlóalja; a cilli Landwehr-zászlóalj;

Kleinmayer-dandár: 19. sz. Alvinczy-gyalogezred 3 zászlóalja: a Salamon-, Janusch-, Chiamani- és Mühlen-gránátoszászlóaljak;

Bésán-dandár: 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezred öt százada; az 5. sz. Ott- és 2. sz. József-huszárezredek 8—8 százada; 6. sz. Blankenstein-huszárezred 2 százada; 2. sz. Hohenzollern- és 3. sz. O'Reilly-könnyűlovasezredek és az 5. sz. Savoya-dragonyosezred fél-fél századai.

A Jellasics-hadosztály képezte az utóvédet:

Sebottendorf-dandár: 10. sz. első báni határőrezred 2 zászlóalja; 25. sz. De Vaux-gyalogezred két zászlóalja; a judenburgi Landwehr-zászlóalj;

Legisfeld-dandár: 32. sz. Eszterházy-gyalogezred 3 zászlóalja: 5. sz. körös-varasdi határőrezred 3 zászlóalja; egy brucki és három salzburgi Landwehr-zászlóalj.

A hátráló IX. hadtest mögött — délnyugati irányból — a francia V. hadtest (pk.: Macdonald marsall) előrevetett osztaga: a Grouchy-dragonyoshadosztály nyomult előre. A hadosztály 7., 30. sz. francia dragonyosezredét és az Olasz Királyi Dragonyosezredet — a Sahuc könnyűlovas-hadosztálytól átirányított — 9. huszárezreddel erősítették meg. A Grouchy-dragonyoshadosztály a Gógánfa és Jánosháza közti vonalon üldözte a hátráló IX. hadtestet. (A francia V. hadtest Lamarque-gyalogoshadosztályának 11 gyalogoszászlóalja, 6318 gyalogossal, valamint Pully-dragonyoshadosztályának 12 lovasszázada és 12 db ágyúja, összesen 1470 lovassal még távol volt, s nem lépte át a magyar határt.)

A hátráló osztrák IX. hadtestre nézve még nagyobb veszélyt jelentett a Sárvár térségéből előnyomuló két francia hadtest támadása Pápa általános irányba. Ennek a csoportosításnak (déli) jobb szárnyán támadott a francia VI. hadtest (pk.: Paul Grenier altábornagy); a Seras-gyalogoshadosztály (11 zászlóalj, 7854 emberrel), a Durutte-gyalogoshadosztály (23 zászlóalj, 8404 emberrel) és a Severoli-gyalogoshadosztály (11 zászlóalj, 8265 emberrel), s hadosztályonként 12—12 db ágyúval.

A csoportosítás (északi) bal szárnyán támadott a francia II. hadtest (pk.: Louis Baraquay d'Hilliers altábornagy): a Pachtod-gyalogoshadosztály (10 zászlóalj, 6173 emberrel) és az olasz testőrgyalogos-hadosztály (4 zászlóalj 2362 emberével és 14 lovasszázad 2000 lovasával); ezek a hadosztályok is 12—12 db ágyúval rendelkeztek.

A támadó csoportosítást északnyugati irányból, a Szil és Szany faluk körzetében összpontosított 2. (Montbrun) könnyűlovas-hadosztály két lovasdandára (18 lovasszázad, 2815 lovassal és 12 ágyúval) biztosította délkeleti — Pápa általános irányba — tervezett csapással.

A Lauriston-hadtestcsoportot — a bádeni gyalogoshadosztályt és a 9. (Sahuc)-könnyűlovas-hadosztályt — erre az időre átcsoportosították Csorna körzetébe, hogy lekösse a Győrnél összpontosított magyar nemesi felkelő csapatokat.

Június 8-án éjszaka József nádor parancsot adott ki, hogy a nemesi felkelő csapatok kezdjék meg fokozatosan visszavonulásukat Győr felé. A Marcaltőnél összpontosított Veszprém megyei 9. sz. gyalogoszászlóaljat és a Zala megyei lovasezredet Tétre vonták vissza, az ott tervezett csoportosításhoz. (A csapatok visszavonása csak részben sikerült.) A Somogy megyei lovasezredet pedig Somlószőllősről Pápára rendelték vissza, az ott összpontosított Nógrád megyei lovasezred és Zala megyei 8. sz. gyalogoszászlóalj megerősítésére. A somogyi lovasezred parancsnoka június 8-án éjszaka kiadott parancsában elrendelte, hogy a „. . . kardok múlhatatlanul köszörültessenek; a lovak már egyszer mindnyájan patkoltassanak meg . . . Minden helységben, hol századok vagynak, tartassék egy Lárma-strázsa (riadóőrség, Sz.) és két Ordonáncok (hírvivők, Sz.), kiknek mindenkor felnyergelt lovakkal készen kell lenni . . . Mihelyst a töltések (töltények, Sz.) vagy a tűzkövek megérkeznek, mindjárt osztassanak ki a Vitézeknek, és a pisztolyok oly lábra álléttassanak, hogy minden órában azokat használni lehessen. Az őrségen, vagy ordinántzon való Vitézek mindenkor töltött pisztolyokkal legyenek; a tapasztalatlanok pedig tanéttassanak meg annak töltése módjára és minden szerencsétlenségeknek eltávoztatására, ahol kivált arra kell figyelmezni, hogy a pisztolyok sárkánya soha felhúzva ne legyen". Az ezredparancs megjegyezte, hogy — bár már harcra készen kell állnia a lovasezrednek! — a 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztályhoz tartozó 1. (baranyai) lovasszázadban még nem osztották ki a kardokat. Mindezen felkészületlenségek ellenére a Somogy megyei lovasezred a június 8-ról 9-re forduló éjszaka Pápára vonult. Az 1. ezredeskapitányi és 3. főstrázsamesteri lovasosztályok a város Piac terén táboroztak le, a 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztály 1. (baranyai) lovasszázada pedig a város nyugati szélén őrködött. Ugyanezen az éjszakán Pápára vonult be a Zala megyei 8. sz. gyalogoszászlóalj is 1124 zalai és 48 somogyi gyalogosával.

Június 9-én hajnalban a Veszprém megyei nemesi lovasezred — az utóvéd parancsnokának, Jellasics altábornagynak parancsára — gógánfai biztosítási vonalából Tüskevárra vonult vissza. A reggeli és délelőtti órákban a Pest megyei nemesi lovasezred és a 2. sz. József-huszárezred egységei szórványos lovassági csatározást folytattak Jánosháza és Karakó között. A nap végére a magyar lovasság Jánosházára szorította vissza a francia 9. sz. huszárezred részeit.

Június 9-én tovább folyt a IX. hadtest visszavonulása a tüskevári táborba. A sebesült és beteg katonákat azonban azonnal továbbszállították Pápára. A nemesi felkelőket az irgalmas rendi szerzetesek kolostorában, a sorhadbelieket pedig a benedek rendiek kolostorában berendezett katonai kórházban helyezték el.[48]

Június 9-ről 10-re forduló éjszaka a Gógánfa és Jánosháza közti biztosítási vonalban a 10. sz. első báni határőrezred (horvátok) két zászlóalja (Gógánfánál) és a Pest megyei nemesi lovasezred 1. ezredeskapitányi-lovasosztálya, valamint a 2. sz. József- és 6. sz. Blankenstein-huszárezredek egy-egy osztálya (összesen hat lovasszázad), valamint a 8. sz. gradiskai (horvát) határőrezred két zászlóalja (Karakónál) helyezkedett védelembe.

A védelem második vonalában — Apácatorna faluban — összpontosult a pesti lovasezred 2. ezredesfőhadnagyi- és 3. főstrázsamesteri lovasosztálya, a Veszprém megyei lovasezred három lovasosztálya, a 2. sz. József-huszárezred két osztálya, a 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezred részei és egy tüzéregység.

Az éjszaka folyamán a 8. sz. gradiskai határőrezred katonái — Tarra őrnagy parancsnoksága alatt — védelmi állásokat építettek ki Karakó falunál, a Marcal gázlóinak védelmére. Lebontották a malom melletti hidat, s annak gerendáiból torlaszt építettek a keleti parton. A torlasz mögötti tüzelőállásokból jól lehetett fedezni puskatűzzel a — Marcal nyugati partján — a Karakó faluban álló magyar lovas utóvédeket, ha azok az ellenség elől — a Marcal lebontott hídja melletti gázlón — a keleti partra akarnának visszavonulni. Míg a Marcal mentén, az első vonalban eseménytelenül telt el a június 9-ről 10-re forduló éjszaka, nagyobb szerencsétlenség történt a második vonalban, Apácatorna falunál. Ugyanis Nagy Ignác őrnagy és néhány társa egy közeli korcsmába mentek el kártyázni. Mikor éjfél körül — a szakadó esőben — visszatértek a táborba, a sorompókhoz kötött lovak között riadalom tört ki valami miatt. A megvadult lovak nagy része elszabadult és szétfutott az éjszaka sötétjében. Sok ló a lábát és a nyakát törte; sok ló elszórta szerszámait, a ráaggatott pisztolyokat. Hunkár Antal visszaemlékezései szerint a közeli mocsárba veszett a vasas németek kapitányának lova is, a nyeregtáskában 1500 forinttal. A zűrzavarban az egyik ágyú elé fogott lovak is megvadultak, s az ágyú kerekei halálra gázoltak egy földön alvó tüzért. Mint Gosztonyi János ezredes — a pesti lovasezred parancsnoka — feljegyezte: az éjszakai zűrzavar felért egy csatavesztéssel!

Június 9-én Tétnél kialakított csapatösszevonás Mecséry altábornagy parancsnoksága alatt öt gyalogoszászlóaljból és tíz lovasosztályból (húsz lovasszázad) állt. A csoportosítás 7900 emberből és 2900 lóból állott, melyet egy lovasüteggel erősítettek meg. A csoportosítás hadműveleti feladata az volt, hogy biztosítsa a IX. hadtest és az Andrássy-dandár visszavonulását Pápáról Győr felé.

Pápától északnyugatra és nyugatra — a Rába vonalán — június 9-én már csak kisebb lovasegységek maradtak. Mersevatnál a Zala megyei lovasezred két százada és a 8. sz. Kienmayer-huszárezred három százada; Marcaltőnél pedig a nógrádi lovasezred részei és a 7. sz. Lichtenstein-huszárezred tartalék százada biztosította a Marcal, illetve a Rába átkelőhelyeit. Mivel a francia csapatok különösen a marcaltői átkelőt fenyegették, a június 9-ről 10-re forduló éjszaka Marcaltőre vezényelték még a Pest megyei 2. sz. gyalogoszászlóalj 1. századát (pk.: Winkler Antal százados). Ezzel egyidejűleg — ettől északra — Lesvárra vezényelték a Veszprém megyei 9. sz. nemesi gyalogoszászlóalj mind a hat századát. Az intézkedéseket az indokolta, hogy Szil és Szany körzetében összpontosult június 9-én a francia Montbrun-könnyűlovas-hadosztály két lovasdandára, valamint a Colbert-dragonyosdandár, erős felderítést végezve a marcaltői átkelőpontoknál.

Június 10-én egész nap viszonylagos nyugalom honolt az egész arcvonalban. Csak az esti órákban indultak meg a francia csapatok. A Montbrun-könnyűlovas-hadosztály megkezdte Marcaltőnél az átkelés előkészületeit. Ezzel egyidejűleg, a francia VI. hadtest előrevetett egységei — kilenc lovasszázad (kb. 1850 lovassal) és egy gyalogoszászlóalj (400 emberrel) Mersénél — ma Mersevátnál — erőszakos átkelést hajtott végre a Marcalon. Az itt biztosító két Zala megyei lovasszázadot, valamint a 8. sz. Kienmayer-huszárezred három századát — szórványos harcok közepette — a váti erődbe és Szalók (ma: Nemesszalók) faluba szorították vissza. Mivel félő volt, hogy a franciák Pápáig törnek előre, s ezzel elvágják a IX. hadtest visszavonulási útvonalait, a Somogy megyei nemesi lovasezredet riadóztatták Pápán, s a város nyugati szélére állították fel csatarendben. Az áttörés veszélye miatt — június 10-én éjszaka — a IX. hadtest felszedte táborát Tüskevárott, s Kupon át Pápa felé vonultak vissza. Elsőnek a Frimont-hadosztály Bésán-dandára érte el Pápát, s csapatai — a 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezred öt százada, az 5. sz. Savoya-dragonyosezred egy- és a 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovas-ezred fél százada — Pápától nyugatra fejlődött harcrendbe.

Június 10-én a legerősebb francia támadásra Karakó falunál került sor. Reggel 8 órakor a francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály előrevetett osztaga (a 4. Colbert-könnyűlovas-dandártól átadott) 9. huszárezred megtámadta a Jánosháza és Karakó közti mezőkön biztosító pesti lovasezred 1. ezredeskapitányi lovasosztályát, valamint a 2. sz. József-huszárezred lovasosztályát (összesen négy lovasszázad). A Jánosháza felől kibontakozó francia lovassági támadás hírére, Gosztonyi János ezredeskapitány segítséget kért János főhercegtől. Kérte, hogy váltsák le a sárvári harc óta szakadatlanul harcban álló pesti lovasezredet, s küldjenek pihent csapatokat és tüzérséget a karakói átkelőhelyhez.

A délelőtti lovassági csatározás után, a déli órákban a francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály három dragonyosezrede és egy huszárezrede, valamint a 4. (Pacthod)-gyalogoshadosztálytól átadott Abbé-dandár (1., 52., 106. sorgyalogezredek) megkezdték a támadást — Türje és Jánosháza szélességben — a Marcalt biztosító Andrássy-lovasdandár ellen. Néhány órai harc után a (déli) bal szárnyon harcoló 10. sz. első báni határőrezred két zászlóalja megkezdte a visszavonulást Gógánfáról Hossztót és Zalaszegvár felé.

Közben a francia 9. huszárezred a Pest megyei lovasosztályt és a József-huszárok osztályát Karakó faluba szorította vissza. A francia huszárok benyomultak a faluba, s a falu közepén mintegy félórás lovassági harc alakult ki. Végül is a magyar lovasság kiürítette Karakót, s a Marcal keleti partjára vonult vissza. A francia huszárok olyan erővel üldözték a hátráló magyar lovasságot, hogy helyenként azokkal együtt keltek át a gázlókon a Marcal keleti partjára. A Marcal partján álló — kocsma, malom és téglaégető — épületeiben elsáncolt 8. sz. gradiskai határőrezred horvát katonái — Tarra őrnagy parancsnoksága alatt — olyan heves puskatűzzel lőtték a francia

lovasságot, hogy az végül is kénytelen volt visszavonulni. Amint a francia huszárok meghátráltak, a magyar nemesi felkelő- és reguláris lovasság is megfordult s üldözőbe vette a franciákat. A harcban a Marcal gázlójánál több francia huszár halva maradt vissza, s több franciát — köztük egy tisztet is — Karakó közepén kaszaboltak le közelharcban. A pesti lovasosztályból két ember és három ló, a József-huszárok közül pedig csak három ember sebesült meg. Az üldöző magyar lovasság Karakóból is kiverte a francia huszárokat, s egész Jánosházáig szorították őket vissza.

Június 10-ről 11-re forduló éjszaka a 10. sz. első báni határőrezred két zászlóalja Zalaszegváron foglalt el védelmi állásokat. Ugyanezen az éjszakán a pesti lovasezred 1. ezredeskapitányi lovasosztályát kivonták a harcból és Apácatorna faluba rendelték pihenőre. A 8. sz. gradiskai (horvát) határőrezred csapatai azonban továbbra is Karakóban maradtak, kiknek megerősítésére az éjszaka folyamán Karakóba vezényelték a veszprémi lovasezred 2. ezredesfőhadnagyi és 3. főstrázsamesteri lovasosztályait, a 2. sz. József-huszárezred eddig ugyancsak pihenőben lévő két lovasosztályát (összesen nyolc lovasszázadot) és öt ágyút. A viszonylag nyugodt éjszaka az arcvonalban álló csapatoknak 30 vödör bort — és fejenként fél font (25 dkg) húst — osztottak ki.

Június 10-én este 18 órakor a francia Itáliai Hadsereg főparancsnoka, Eugène alkirály Sárvárról azt jelentette Bécsbe Napóleon császárnak, hogy az osztrák II. hadtest főerői még mindig Tüskevár és Kup körzetében táboroznak, s így elvágásuk a győri tábortól sikeresnek látszik.

Június 10-én Rába Boldizsár alispán is jelentette Veszprémbe a Permanens Deputációnak, hogy Pápán még nincs semmiféle katonaság. A reggeli órákban a tüskevári tábortól járt ugyan Pápán egy osztrák őrnagy, de még a hadtest szállascsinálói sem érkeztek meg vele. Mivel a franciák már előző napon — június 9-én — benyomultak Celldömölkre, a francia hadsereg könnyen lerohanhatja a teljesen védtelen Pápát. Ezért azt javasolta a Deputációnak, hogy a Pápán lévő megyei ménlovakat és rabokat sürgősen Veszprémbe kell szállítani. Ugyancsak június 10-én este egy Veszprémből kiküldött megyei biztos — Somlóvásárhelyről — jelentette, hogy János főherceg hadai még mindig Tüskevárott táboroznak, s a „Franczia pedig amint hallatik, Jánosházán vagyon!" A Tüskevárott táborozó hadak számára nincs sem élelem, sem takarmány. Bár az a hír, hogy a hadtest még a nap folyamán Pápára vonul el, „az ellenkezőt tapasztalom, s úgy gondolom, hogy itt lészen az ütközet . . . mivel nyakunkon az ellenség".[39] A jelentésekkel ellentétben június 10-én éjszaka János főherceg és táborkara Pápára érkezett, s az Esterházy-kastélyban ütötte fel új főhadiszállását. Ugyanezen az éjszakán a Veszprém megyei Állandó Deputáció is két részre vált. Egyik része Veszprémben maradt, másik része pedig Pápára költözött.

A június 10-től 11-re forduló csendes éjszaka után, június 11-én reggel megélénkült a francia lovassági felderítés. Ezt követően, délelőtt 10 órakor a francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály teljes ereje (hét lovasosztály 14 százada) és az Abbé-gyalogosdandár (kilenc zászlóalj) tört előre Jánosháza körzetéből részben Kamond, de zömmel Karakó felé. A lovasság zöme és két gyalogoszászlóalj, valamint két ágyús üteg (12 db ágyúval) Karakó felé nyomult előre. A francia lovastömeg elsöpörte a Jánosháza és Karakó között biztosító veszprémi lovasezred két lovasosztályának, valamint a 2. sz. József- és 6. sz. Blankenstein-huszárezredek egy-egy lovasosztályának biztosítási vonalait. A hátráló magyar lovasság — a 8. sz. gradiskai (horvát) határőrezred csapataival egyetemben — megkísérelte Karakó falu védelmét. A francia tüzérség azonban nyolc ágyút állított fel a faluval szemben, s lőni kezdte a faluba visszavonult magyar csapatokat. Az ágyútűzben a veszprémi lovasság nyolc embert és tíz lovat vesztett. A tüzérségi előkészítés után hét francia lovasosztály és két gyalogoszászlóalj indult rohamra a falu ellen, s az első lendülettel a falu közepéig törtek előre. Itt, a falu közepén heves harc alakult ki. A magyar és horvát csapatok makacsul védték a falu keleti felét. A harcban Gosztonyi János ezredeskapitány — aki a pesti lovasezred elvonulása után is tovább vezette Karakó védelmét — és segédtisztje, Clementis százados állandóan a harc sűrűjében vagdalkozott. Kitüntette még magát a karakói utcai harcban Horváth Sámuel főhadnagy, a veszprémi lovasezred segédtisztje is. A veszprémi lovasezred 3. főstrázsamesteri lovasosztályából kitüntették magukat: Lethenyey Antal alhadnagy és Lethenyey Imre tizedes, Nemeskéri Kiss Sándor főhadnagy, Süle Mátyás, Huszár István, Horváth György, Esze Ferenc, Kónya István és Molnár János közvitézek. Kitüntette magát Szántó János közvitéz, aki — miután lovát kilőtték alóla — gyalogosan védekezett hét rátámadó francia lovas ellen, míg csak bajtársai ki nem szabadították szorult helyzetéből.

A karakói harcban — ugyancsak a 3. főstrázsamesteri lovasosztályban szolgáló — nemes Lőke Sámuel (Szalók) közvitéz lovát is agyonlőtték. A gyalogosan menekülő Lőke Sámuelt két francia lovas vette üldözőbe. Ekkor nemes Lőke János — Sámuel rokona és földije — vágtatott segítségére. Az összecsapásban Lőke János kezéből a franciák kiverték a kardot. Lőke János ennek ellenére kitört a franciák közül, s rémületében meg sem állt Somlóvásárhelyig. Onnét Pápára menekült, s ott bújkált addig, míg a franciák el nem vonultak június végén. Akkor hazatért Szalók faluba. Az ugyancsak a főstrázsamesteri lovasosztályba tartozó nemes Bodor Imre (Takácsi) közvitéz — miközben francia lovasok üldözték — egy árok átugratásakor megsérült. Ő is — nagy ijedelmében, sérült lovát kantárszáron vezetve — Pápáig menekült. Míg a franciák el nem vonultak, Tevelen és Takácsiban bújkált. Nemes Orbán Ferenc (Tapolcafő) közvitéz és Kántor József (Pápa) közvitéz az utcai harcok zűrzavarában megrémülve, kitörtek a harcból, s elmenekültek a csatából. Pápa-Felsőmajorban bújkáltak, míg csak a franciák el nem vonultak. A 3. főstrázsamesteri lovasosztályhoz tartozó nemes Tóth Mihály (Pápa) káplár így emlékezett a karakói harcra: „Én a karakói ütközetben, hogy az attakérozásra (rohamra, Sz.) a trombitát meg-

fújták, egy mellettem álló Ott-huszárral az ütközet közepében bele vezettetvén, ámbár eléggé tartottuk magunkat, sőt emlékezem, hogy három francia huszárt le is vagdaltam, mind azáltal én is mind fejbe, mind oldalt több gyenge vágást és szúrást kaptam, lovam meg is lökettetvén, kardom pedig kezemből ki vágattatván, az mellettem levő Ott-huszár keze feje is elcsapatván . . ." — végül is kitört a harc forgatagából. Annyira megrémült a harc borzalmaitól, hogy Pápáig meg sem állt. Míg csak a franciák el nem vonultak, öt bajtársával együtt a Tevel és Tapolcafő közti erdőkben bújkált. A főstrázsamesteri lovasosztályban szolgáló nemes Zámbó János (Acsád) közvitéz — miután lova lábát ellőtték — a franciák fogságába került. A franciák a jánosházi kastélyba hurcolták, ahol ötven fogoly reguláris katonával volt összezárva. Miután az ablakon nem volt rács, megszökött és hazamenekült. Az adorjánházi nemes Szalóky Ferenc közvitéz — miután lovát a közelharcban szügyön döfték, s ő maga kardvágást kapott a karjára, kitört a csata forgatagából, s tekervényes úton hazamenekült.[40]

Még Karakó keleti felében dúlt a véres lovassági harc, amikor Gosztolányi János ezredeskapitány azonnali segítséget kért Andrássy János tábornoktól. A dandárparancsnok a Veszprém megyei lovasezred — eddig tartalékban álló — 1. ezredeskapitányi lovasosztályát és két ágyút küldött segítségül Karakóba.

A déli órákban — rövid szünet után — újra fellángolt a harc. Ugyanis a 8. sz. gradiskai határőrezred horvát katonái a házak udvarain és kertjein át a franciák által megszállt nyugati falurészbe lopakodtak. A horvát granicsárok (határőrök) a házak, kerítések és sövények mögül zúdítottak puskatüzet a harc szünetében pihenő francia katonákra. A harc újra kitört, s délután 14 óra után a francia csapatok a magyar és horvát csapatokat Karakó keleti feléből is kiverték. A hátráló csapatokat a malomban, a kocsmaépületben, a téglaégetőben és a Marcal keleti partján felhalmozott gerendatorlaszok mögött elsáncolt horvát granicsárok puskatüze fedezte. A horvát határőrök puskatüzét támogatta az a két ágyú is kartácstüzével, melyeket a Marcal keleti partján állítottak fel. A hátráló Veszprém megyei 1. lovasosztály (kb. 270 lovas), a József-huszárok egy százada (kb. 70 huszár) és a horvát határőrök (kb. 150 gyalogos) nyomában tömegesen özönlött a francia lovasság a Marcal gázlóihoz. Az előnyomuló lovasság támogatására a franciák tíz ágyút vontak előre, s tüzet nyitottak a téglaégető kemencék kétoldalán felvonuló magyar lovasságra.

A magyar—horvát csapatok Karakóról — a Marcal és a Tarna összefolyásánál levő — Dabrókai-puszta körzetébe, illetve a Dabrókai csárda és a Veszprémgalsa közti Torna patak mögött (kb. 6 km hosszan) kiépített sáncok mögé vonultak vissza. A Karakóról Dabróka felé húzódó töltésúton elsőnek a horvát gyalogosok vonultak vissza. Közben a francia lovasság több ponton átkelt a Marcalon, s a Marcal vizenyős rétségein át igyekezett az úton visszavonulók oldalába kerülni. Előnyomulásukat a terepviszonyok nagyon megnehezítették: a harcok után még hetekkel is találtak a nádasokban — lovastól együtt — elpusztult francia katonákat.

A horvát gyalogság után a magyar lovasság több, egymást fedező lépcsőben vonult vissza a töltésúton. Az utolsó lépcsőt — a 3. főstrázsamesteri lovasosztálytól — Szőke György főhadnagy és tizenhat legénye fedezte. A felkelők keresztbe döntögették az úton a kivágott jegenyefákat, s azok mögül lövöldözve pisztolyaikból hátráltatták a francia lovasság előnyomulását a töltésúton. Ebben a harcban az utóvédharcban tüntette ki magát — Szőke György főhadnagy mellett — Csikász János káplár, Kulcsár Károly őrmester és Kovács János közvitéz.

A visszavonuló Veszprém megyei nemesi lovasezred, a 2. sz. József-huszárezred két osztálya és a 8. sz. gradiskai határőrezred maradványai a Dabrókai-pusztánál egyesültek a — második lépcsőben álló — pesti lovasezred három osztályával, s a puszta körül újra harcrendbe fejlődtek. Itt állították tüzelőállásba az Andrássy-dandár két hatfontos ágyúját és két tarackját.

A francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály közben a Karakótól keletre levő téglaégető kemencéknél összpontosította erőit, s itt állították fel tíz ágyújukat is. A francia ágyúk elsősorban a Dabrókai-pusztánál felállított magyar ágyúkat vették tűz alá. Ugyanakkor a francia Abbé-dandár két gyalogoszászlóalja puskatűzzel fedezte — a töltésúton, illetve a töltésút kétoldalán — két, egymás mögötti vonalban előnyomuló francia dragonyosezredeket.

A tűzharc közepette Gosztonyi János ezredeskapitány és törzskara a harcvonal (déli) bal szárnyára lovagolt, és átvette annak parancsnokságát. Itt, a bal szárnyon elsősorban a pesti lovasezred csapatai sorakoztak fel. A harcvonal (északi) jobb szárnyán a veszprémi lovasezred három lovasosztálya és a 2. sz. József-huszárezred csapatai álltak csatarendbe. A csatasor közepén állt fel a 8. sz. gradiskai határőrezred és a négy lövegből álló tüzérség. Közben a francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály főerői — a francia 7. és 30. dragonyosezred és az Olasz Királyi Dragonyosezred, valamint a 9. huszárezred csapatai — keresztülvergődtek a Marcal árterületein, s elérték a Dabrókai-puszta körüli gyepes mezőt. Amint a francia lovasság megkezdte harcrendbe fejlődését, a magyar harcvonal jobb szárnyáról a 2. sz. József-huszárezred két osztálya gyors vágtában megrohamozta a franciák (északi) bal szárnyát. A huszárok rohama olyan erős volt, hogy a francia lovasság első sorát visszavetette a második sorig. Miközben a huszárok a roham után visszavonultak és újra harcrendbe fejlődtek, a megzavarodott francia lovasságra a veszprémi lovasezred 1. és 3. lovasosztályai rontottak rá. A francia lovasság azonban ezt a rohamot már feltartóztatta. A roham során a gyakorlatlan nemesi lovasság úgy összekeveredett, hogy csak a legnagyobb nehézségek után lehetett őket újra rendbe állítani. A zűrzavarban a francia lovasok körülfogták a veszprémi lovasezred parancsnokát, gróf Zichy Ferenc ezredeskapitányt is, aki mellett csak egy Vajajy András nevű közvitéz maradt. Az ezredparancsnokot szorult helyzetéből Esztergomy Ignác századoskapitány szaba-

ditotta ki a veszprémi 1. ezredeskapitányi lovasosztály 1. századával.

Miközben az Andrássy-dandár jobb szárnyán sikertelen maradt a magyar lovasság rohama, Gosztonyi János ezredeskapitány a (déli) bal szárnyon összpontosított pesti felkelő lovasezreddel indult rohamra a francia (déli) jobb szárny ellen. Ez a lovasroham is teljes kudarccal végződött. A túl gyors indítás miatt a rohamra induló pesti lovasság mintegy 12 lépésnyire a francia lovasság első sora előtt leállt. A lovasezred segédtisztjét, Clementis századost azonban vágtató lova a franciák sorai közé ragadta. A ló ott több lövéstől összecsuklott. Clementis pedig gyalogosan a francia lovasok közé került. Ennek ellenére sem adta meg magát, hanem — két könnyebb sebtől vérezve — kardcsapásaival védekezett az őt körülvevő francia lovasokkal szemben. A gyalogosan vagdalkozó Clementis századosnak Francsics Pál közvitéz vitt egy zsákmányolt francia lovat, melynek gazdáját ő maga vágta le.

Javában tombolt a harc a Dabrókai-pusztánál, mikor a pusztától északnyugatra, a kamondi erdőnél a francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály egyik ezrede (négy lovasszázad), valamint az Abbé-gyalogosdandár két zászlóalja átgázolt a Marcalon. A francia csapatok benyomultak Kamond faluba, majd Karakószörcsök falu felé előnyomulva, északról igyekeztek bekeríteni a Dabrókánál harcoló Andrássy-dandár főerőit. A pesti 2. sz. gyalogoszászlóalj a kamondi erdőnél puskatűzzel igyekezett feltartóztatni a támadó francia erőket. A francia tüzérség azonban a Marcal nyugati partvonaláról több 8 fontos ágyú tüzével visszavonulásra kényszerítette a pesti gyalogságot.

Az északi irányú átkarolás veszélye miatt Andrássy tábornok parancsot adott a fokozatos visszavonulásra. A dandár csapatai — lépcsőzetesen fedezve egymást — megkezdték a visszavonulást. A francia lovasság elsősorban a magyar tüzérségre vetette magát, s a négy ágyú közül egyet sikerült is elfoglalniok. Azonban két, Veszprém megyei felkelő — Süke Márton káplár és egy Sebestyén nevű közvitéz — a tüzérek segítségére siettek, s visszafoglalták az ágyút.

A dabrókai harcban a magyar csapatok vesztesége a következő volt: 7-10 ember hősi halált halt, húsz ember megsebesült, s 10-12 ember francia fogságba került. Ugyanakkor mintegy 30 ló pusztult el. A franciák veszteségei ismeretlenek.

Miközben Dabrókánál dúlt a harc, június 11-én délelőtt 11 órakor János főherceg parancsot adott a még Tüskevárnál, illetve Kupnál táborozó csapatainak a visszavonulásra. Míg a főerők a Tüskevár, Nagyalásony, Dáka, Pápa közti úton vonultak vissza a Marcal felé, a franciáktól veszélyeztetett (nyugati) bal szárnyon egy gyalogoszászlóalj és két lovasszázad biztosított. A IX. hadtest a délutáni órákra elérte Pápát, s a város körül szállt táborba. A Dáka, Kéttornyúlak, Pápa közti út két oldalán — déli arcvonallal — két hadosztály táborozott le: az úttól nyugatra a Colloredo-hadosztály, az úttól keletre pedig a Jellasics-hadosztály. Pápától nyugatra a Frimont-hadosztály Bésán-dandára foglalt állást; a hadosztály Lutz-dandára ugyanekkor Pápától keletre vert tábort. Az 5. sz. Ott-huszárezred — Vinár, Nemesszalók, Dabrony faluk vonalában — a Halyagos-patak mentén alakított ki biztosítási vonalat. Két kisebb biztosító különítmény maradt Kisszőllősön és Pápasalamonban.

A dabrókai csata után az Andrássy-lovasdandár Karakószörcsök falu felé vonult vissza. A francia Grouchy-dragonyoshadosztály azonban Karakószörcsöknél megállt, s nem üldözte tovább a hátráló magyar és horvát csapatokat. Így azok minden zavar nélkül vonultak vissza Nagyszőllősre (ma: Somlószőllős). A dandár néhány órás pihenő után — a június 11-ről 12-re forduló éjszaka — Pápasalamonon és Dákán át Borsosgyőr faluba vonult vissza, ahol 12-én hajnalban táborba szálltak.

Miközben a francia 1. (Grouchy)-dragonyoshadosztály Karakószörcsökig nyomult előre, június 11-én a francia VI. hadtest Séras-, Durutte- és Severoli-gyalogoshadosztályai is megkezdték az átkelést Karakónál a Marcalon. Ugyanakkor a francia II. hadtest Olasz Gárdahadosztályának és a 9. (Sahuc)-könnyűlovas-hadosztálynak csapatai — 2000 gyalogos és 400 lovas — tovább bővítették a mersevati hídfőt, s estére benyomultak Nemesszalók faluba. A zalai lovasezred két százada és a 8. sz. Kienmayer-huszárezred három százada június 11-én éjszaka Borsosgyőrig vonult vissza.

Ugyancsak június 11-én reggel a francia 2. (Montbrun)-könnyűlovas-hadosztály és a 4. (Colbert)-könnyűlovasdandár előrevetett osztagai — 900 lovas — átkelt a Rábán és benyomult Marcaltő faluba. Az itt védő magyar csapatok — a 7. sz. Lichtenstein-huszárezred csapatai, a somogyi lovasezred, a veszprémi 9. sz. gyalogoszászlóalj hat és a pesti 2. sz. gyalogoszászlóalj egy százada — visszavonultak. Miközben a magyar csapatok a Marcaltő É. és Takácsi között húzódó Gerence patak mögé hátráltak, a Tétnél összpontosított osztrák—magyar csapatok ellenlökésekkel kísérleteztek. A Lipszky János vezérkari alezredes parancsnoksága alá rendelt harccsoport: a 8. sz. Kienmayer- és 5. sz. Ott-huszárezredek egy-egy századát, valamint a zalai lovasezred 1. ezredeskapitányi lovasosztályának 1. századát (pk.: Boross Ferenc századoskapitány). Annak ellenére, hogy a Zala megyei lovasszázad egyik osztaga — Csillagh Ferenc hadnagy vezetésével — kétszer is megfutamított kisebb francia lovasegységeket, délután 17 órára a magyar csapatok Tétig vonultak vissza. Mecséry tábornok délután 17 órakor jelentette József nádornak, hogy Téttől délre sikerült egy biztosítási vonalat kialakítani a marcaltői hídfőből támadó francia lovasság ellen. A biztosítási vonalban három gyalogoszászlóalj és négy lovasszázad vonult fel; második lépcsőjében pedig ugyancsak három gyalogoszászlóalj és tíz lovasszázad összpontosult. Június 11-én késő délután elsősorban Gyarmat falunál sikerült a támadó francia lovasságot feltartóztatni, s ezzel biztosítani a IX. hadtest visszavonulási útvonalát Pápáról Győr felé.[41]

A marcaltői hídfőben összpontosított francia csapatok közül a Colbert-lovasdandár (a 7. és 20. lovasvadászezredek 4—4 százada) Gyarmaton át Tét felé fenyegette az ott biztosító osztrák—magyar Ettinghausen-dandárt. Ezzel egyidejűleg a Montbrun-könnyűlovas-hadosztály Jacquinot- és Pajol-lovasdandárai a június 11-ről 12-re forduló éjszaka megkezdték előnyomulásukat déli irányba — Nemesgörzsöny, Nagyacsád, Békás falukon át Pápa nyugati körzete irányába. Június 12-re forduló hajnalon a két francia könnyűlovasdandár Mezőlak és Pápadereske faluk vonalán bontakozott szét, arcvonalával — keleti irányba — Borsosgyőr és Pápa felé fordulva.[42] A két lovasdandár hadműveleti feladata az volt, hogy fedezze a külsővati hídfőből — Pápa általános irányba — előnyomuló francia II. és VI. hadtesteket.

A június 11-ről 12-re forduló éjszaka a francia II. hadtest (pk.: Louis Baraquay d'Hilliers altábornagy) 4. (Pacthod)-gyalogoshadosztálya (tíz zászlóalj és 12 db ágyú) és olasz testőrgyalogos-hadosztálya (négy gyalogoszászlóalj, tizennégy lovasszázad és 12 db ágyú) szétbontakozott a Montbrun-könnyűlovas-hadosztály mögött Mihályháza és Nyárád szélességben — arcvonalával ugyancsak Pápa irányába.

Ezzel egyidejűleg a francia VI. hadtest (pk.: Paul Grenier altábornagy) Seras-, Durutte- és Severoli-gyalogoshadosztályai (36 gyalogoszászlóalj, 9 lovasszázad és 36 db ágyú) egész éjjel meneteltek a Külsővat, Marcalgergelyi, Nyárád, Pápadereske, Kéttornyúlak, Pápa-Öreghegy, Nagygyimót és Kisgyimót közti utakon, hogy délről, délkeletről és keletről kerítsék be Pápát, illetve az ott összpontosított osztrák IX. hadtestet és a magyar Andrássy-lovasdandárt.

Június 11-én késő délután és este már nyilvánvaló volt, hogy a francia csapatok be akarják keríteni a Pápán összetorlódott osztrák—magyar erőket. Délután 17 órakor Rába Boldizsár alispán izgatott hangú levélben jelentette a Veszprém megyei Állandó Deputációnak, hogy a francia csapatok mindenfelől közelednek Pápa felé, s „mindenfelül nagy a lárma . . . még talán rajtunk üt az ellenség!" Az esti órákban a IX. hadtest megkezdte Pápa kiürítését. Elsőnek a nemesi csapatok kórházát szállították el Kismegyerbe az irgalmas rendi kolostorból, ahol június 1—12. között 42 beteg és sebesült nemesi felkelőt ápoltak. Ezek után már csak a benedekrendiek kolostorában működő kórház üzemelt tovább, egyaránt fogadva a sorhadi és a felkelő csapatok sebesültjeit.[43]

1809. június 12-én reggel 8 órakor az osztrák Ettinghausen vezérőrnagy törzskarának néhány tisztjével (valamint néhány polgári személlyel, köztük Magyarász József pápai plébánossal) a pápai nagytemplom nyugati tornyából távcsővel figyelte a francia csapatok — Pápa Ny-i és DNy-i térségében kibontakozó — hadmozdulatait. Megfigyeléseit — Maretich vezérkari őrnagy közvetítésével — azonnal jelentette a közeli Esterházy-kastélyban tartózkodó János és József főhercegeknek. Ettinghausen véleménye szerint a francia főerők — kb. 6-7000 lovas, 15-20 000 gyalogos és

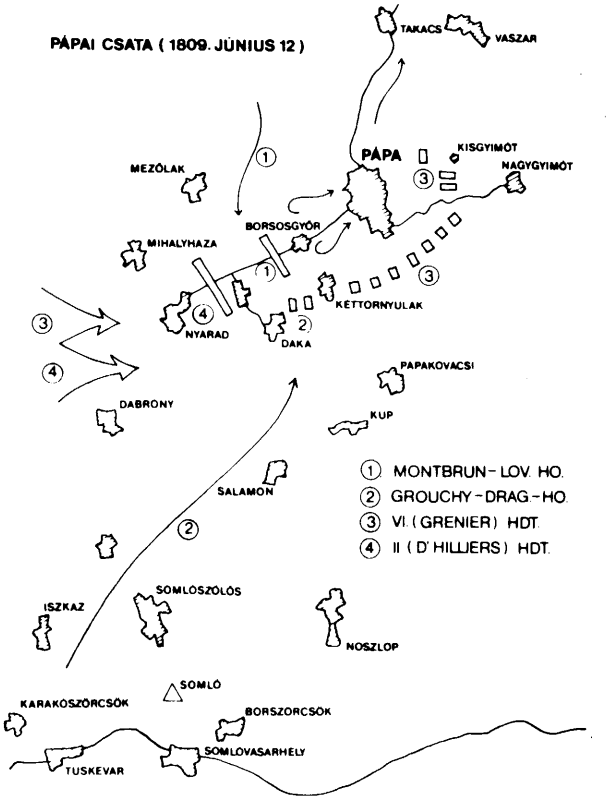

4. ábra. A francia csapatok felvonulása Pápa körül 1809. június 12-én
Figure 4 — La mise en place des unités françaises autour de Pápa le 12 juin 1809.

számos ágyú — a Nyárád és Borsosgyőr közti út két oldalán nyomultak előre Pápa felé.[44] A valóságban a francia főerők a várostól délre és délkeletre meneteltek. (Lásd a francia csapatok felvonulási vázlatát.)

A várostól nyugatra, a Nyárád—Borsosgyőr közti úton, Mezőlak és Pápadereske szélességben a francia 2. Montbrun-könnyűlovas-hadosztály két dandára vonult fel: a Jacquinot-dandár (az 1., 2. és 12. lovasvadászezredek) és a Pajol-dandár (az 5., 7. huszár- és 11. lovasvadászezredek), összesen 18 lovasszázad, 2815 lovassal és 12 db ágyúval.

A lovashadosztály mögött, a második vonalban, a Nyárád—Pápa, valamint a Dáka—Pápa közötti utakra merőlegesen vonult fel a francia II. (Baraguay d'Hilliers) hadtest két hadosztálya; 4. Pacthod-gyalogoshadosztály (pk.: Michel Pacthod tábornok) egy dandára: az Abbé-dandár: az 1. könnyűgyalogezred egy zászlóalja, az 1., 52. és 102. sorgyalogezredek három-három zászlóalja. Összesen: tíz gyalogoszászlóalj, (kb. 6175 gyalogossal és 12 db ágyúval): olasz gárdagyalogoshadosztály: Lecchi-gyalogosdandár: négy gyalogoszászlóalj (2360 gyalogossal) és gárdalovasdandár: tizennégy lovasszázad (2000 lovas) és 12 db ágyú.

A hadtest összlétszáma: 4810 lovas és 8540 gyalogos volt.

A francia főerő — a VI. hadtest három gyalo-

goshadosztálya — ezzel egyidejűleg erőltetett menetben délről, délkeletről és keletről karolta át Pápát:

Seras-gyalogoshadosztály: Roussel-dandár: 1. könnyűgyalogosezred; 20., 23. és 60. sorgyalogezredek; Moreau-dandár: 8., 18. könnyűgyalogezredek; 5., 11. sorgyalogezredek (összesen: 11 gyalogos-zászlóalj 7854 gyalogossal; 4 lovasszázad 1050 lovassal és 12 db ágyú).

Durutte-gyalogoshadosztály: Valentin-Dessair-dandár: 23. könnyű gyalogezred; 62., 102. sorgyalogezredek; Roize-dandár: 79., 81. sorgyalogezredek; Julhien-dandár: 1., 2. olasz könnyűgyalogezredek; Bertoletti-dandár: 3., 4. olasz sorgyalogezredek; isztriai vadászzászlóalj; olasz hercegi lovasvadászezred; 112. (francia) sorgyalogezred; Viani-dandár: egy gránátoszászlóalj és két dragonyosszázad (összesen: 23 gyalogos-zászlóalj 8404 gyalogossal, 4 lovasszázad 670 lovassal és 12 db ágyú).

Severoli-gyalogoshadosztály: Bonfani-dandár: 1., 2. olasz sorgyalogezredek; Peyri-dandár: 7. olasz sorgyalogezred; dalmát ezred; olasz királyi lovasvadászszázad (összesen: 13 gyalogoszászlóalj 8265 gyalogossal, 1 lovasszázad 120 lovassal; 12 db ágyú).[45]

A VI. francia hadtestnek azonban nem sikerült északkeletről átkarolni Pápát; a déli órákra ugyanis az osztrák—magyar csapatok kivonultak a városból.

A francia VI. hadtest átkaroló hadmozdulatát déli irányból a Grouchy-dragonyoshadosztály Mathier-dandára (7., 30. dragonyosezredek és olasz királyi dragonyosezred; összesen 14 lovasszázad 2153 lovassal és 12 db ágyúval) fedezte Dáka és Kéttornyúlak között harcrendbe fejlődve.

Miközben folyamatban volt a francia csapatok felvonulása Pápa körül, még mindig tartott az osztrák—magyar reguláris és felkelő hadak visszavonulása Pápáról — a Takácsi és Gyarmat közti úton — Győr felé. József nádor, a magyar nemesi hadak főparancsnoka — aki ekkor még mindig Pápán tartózkodott (főhadiszállása az Esterházy-kastélyban volt) — megtekintette a Pápán átvonuló IX. hadtest Colloredo-, Frimont- és Jellasics-hadosztályait. A visszavonuló csapatokról kedvezőtlen véleménye volt: „A lovasság nagyon gyenge, különösen a dragonyosok és a könnyűlovasság, de külsejük elég jó. Az én ezredem (a 2. sz. József-huszárezred, Sz.) jó állapotban van és elég erős. Az Ott-huszárok is (az 5. sz. Ott-huszárezred, Sz.), de állapotuk középszerű. A gyalogság — az Esterházy-, az Alvinczy-gyalogezredek és a gránátosok kivételével — gyenge, lerongyolódott, sok újonccal. A Landwehr-zászlóaljak nyomorúságosan öltözöttek, legénységük kiképzetlen."[46]

A IX. hadtest elvonulása után Pápán és a város körül csak utóvédcsapatok maradtak. A 2. sz. József-huszárezred három osztálya (kb. 300 huszár) továbbra is Pápától nyugatra állt fel. A város nyugati kijáratánál, a volt Borsosgyőri-kapu hídjánál (a mai Derkovits tér közelében) a 19. sz. Alvinczy-gyalogezred III. zászlóalja (pk.: Bartholémy százados) sorakozott fel. Az ezred I. és II. zászlóaljai ugyanekkor a város keleti szélén biztosítottak. Pápától nyugatra — Borsosgyőr nyugati-délnyugati szélén — vonult fel a pesti lovasezred — kisebb reguláris lovasegységekkel (2. és 5. sz. huszárezredek részei) megerősítve. Pápa városában voltak még a Vas, Somogy és Zala megyei lovasezredek részei.[47]

A reggeli órákban a nemesi lovasezredek is parancsot kaptak, hogy miután június 9-től semmiféle központi ellátmányt nem kaptak, most lássák el magukat kenyérrel, zabbal és szénával. Mindenre azonban a császári katonai raktártisztek bürokratizmusa miatt nem került sor.

Közben — június 12-én délelőtt 10 óra körül — a Mihályháza, Pápadereske, Dáka vonalról erős puskaropogás hangzott fel. Megkezdődött a francia előrevetett osztagok és a magyar nemesi felkelő csapatok utóvédjei közötti tűzharc. A puskaropogás hallatára a borsosgyőri táborban összpontosított nemesi csapatok — elsősorban a pesti lovasezred — azonnal nyergelt, majd előnyomult Nyárád, Pápadereske és Dáka felé. Az előnyomuló francia előrevetett osztagok azonban az említett falvak keleti szélén megálltak, s ott várták be a delet. Kivételt képezett a Dákától délre előnyomuló francia VI. hadtest (pk.: Grenier altábornagy), amely továbbra is erőltetett menetben nyomult előre, hogy keletről — és ha lehet — északkeletről karolja át Pápát. Mivel Ettinghausen tábornok — a pápai nagytemplom nyugati tornyából — észlelte ezt a hadmozdulatot, jelentette János főhercegnek. János főherceg azonnal parancsot adott ki a csapatoknak, hogy gyorsítsák menetelésüket Takácsi felé. Ugyanakkor ezekben a percekben érkezett meg a hír János főherceghez, hogy a francia V. hadtest (melynek Grouchy-dragonyoshadosztálya Dáka és Kéttornyúlak között állt harcrendben) főerői is beérkeztek. Sümegre érkezett a Lamarque-gyalogoshadosztály Huard-dandára (13., 29. sorgyalogezredek 3—3 zászlóalja) és az Alméras-dandár (a 112. sorgyalogezred 3. és a 42. sorgyalogezred 1 zászlóalja), összesen 10 gyalogoszászlóalj (6318 gyalogossal). A gyalogsággal együtt érkezett a Pully-dragonyoshadosztály 23., 28. és 29. dragonyosezrede is 12 db ágyúval (összesen 11 lovasszázad, kb. 1470 lovassal). A két francia hadosztály Sümegről azonnal tovább folytatta előnyomulását Somlóvásárhely felé. János főherceg attól tartott, hogy a francia V. hadtest (pk.: Macdonald altábornagy) Veszprémen és Zircen át az osztrák—magyar erők hátába kerül. Ennek megakadályozására egy különítményt alakítottak ki a 6. sz. Blankenstein-huszárezred két századából, a Veszprém megyei nemesi lovasezred 2. ezredesőhadnagyi lovasosztályából (pk.: Salamon Mihály ezredesőhadnagy), valamint az 5. sz. varasdi és a 3. sz. szluini határőrezredek egy-egy zászlóaljából és két ágyúból. A csoport parancsnoka — az 5. sz. varasdi határőrezred parancsnoka — Franz Anton von Siegenfeld ezredes volt. A különítmény Pápáról — Pápateszéren át — Románd körzetébe menetelt, hogy ott elzárja a Veszprém—Győr közti országutat.

Déli 12 óra volt, mikor — az utóvédcsapatoknak éppen osztani kezdték az ebédet — dörögni kezdtek a francia ágyúk. A francia tüzérségi tűz

megnyitásakor a Borsosgyőrtől nyugatra és délnyugatra álló Veszprém megyei nemesi lovasezred 1. és 3. lovasosztályait, a Somogy megyei és a Vas megyei lovasezredeket azonnal visszavonták Pápára, majd Takácsiba. A Borsosgyőrtől nyugatra-délnyugatra kialakított biztosítási vonalban csak a Pest megyei lovasezred és az 5. sz. Ott-huszárezred maradt. A tüzérségi tűz támogatásával Nyárád és Pápadereske, valamint Dáka felől egyre nagyobb francia lovassági és gyalogsági tömegek nyomultak előre.

Közben Borsosgyőrtől nyugatra — a Kis-Séd vizenyős rétségein át vezető töltésúton — egyre nagyobb méreteket öltött a visszavonuló nemesi lovasezredek tolongása. Miután a visszavonuló nemesi lovasezredek túljutottak Borsosgyőrön, illetve elérték Pápát, a Pest megyei lovasezred parancsnoka — Gosztonyi János ezredeskapitány — parancsot adott az 1. ezredeskapitányi lovasosztálynak is a visszavonulásra, azzal a módosítással, hogy ne Takácsi, hanem Vaszar felé vonuljanak vissza. Elsőnek a lovasosztály 1. lovasszázada (pk.: Fáy Mózes századoskapitány) vonult vissza. Mikor a 2. lovasszázad (pk.: Sárközy Lőrinc századoskapitány) is parancsot kapott a visszavonulásra, olyan tolongás volt még a Borsosgyőr felé vezető töltésúton, hogy azt lehetetlen volt megközelíteni. Ezért a 2. lovasszázad letért az útról, északról megkerülte Borsosgyőrt, s csak a falutól keletre tértek vissza a töltésútra. Az 1. ezredeskapitányi lovasosztály elvonulása után Borsosgyőrtől nyugatra, a Nyárád felől előnyomuló francia 2. Montbrune-könnyűlovas-hadosztály első lépcsőjében előnyomuló Jacquinot-lovasdandárának (1., 2. és 12. lovasvadászezredek) előrevetett csapataival szemben a pesti lovasezred 3. főstrázsamesteri lovasosztályának két százada, a falutól délnyugatra, a Dáka—Pápadereske felől támadó 1. Grouchy-dragonyoshadosztály előrevetett osztagaival szemben pedig a 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztály két százada állt harcrendben. Mögöttük — Borsosgyőr faluban — összpontosult az 5. sz. Ott-huszárezred mintegy 250 lovasa.

Elsőnek a Nyárád felől előnyomuló francia lovasvadászok közelítették meg a 3. főtrázsamesteri lovasosztályt. Az ellenfelek — lőtávolba érve — kölcsönösen karabély- és pisztolytüzet zúdítottak egymásra, ez azonban a magyar lovasoknak veszteséget nem okozott. Miközben a tűzharc zajlott, Dáka felől is előnyomultak a francia dragonyosok, s megtámadták a Borsosgyőrtől délkeletre elterülő réten felsorakozó 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztályt. A kétoldali francia támadás miatt Gosztonyi ezredeskapitány elrendelte a visszavonulást. Hogy elkerüljék a torlódást, elsőnek a faluban álló huszárok vonultak vissza. Ezt követően a Nyárád felé biztosító 3. főstrázsamesteri lovasosztály (pk.: báró Orczy Lőrinc főstrázsamester) kapott visszavonulási parancsot. Az osztály azonban szétszórtan és tűzharcban állt, s nem tudott visszavonulni. Közben a Dáka felől támadó francia dragonyosok megrohanták a 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztályt (pk.: báró Prónay Lajos ezredesfőhadnagy). A lovasosztály azonban szembement a franciákkal, mire azok megálltak, s tüzelni kezdtek az előnyomuló magyar lovasságra. Erre a magyar lovasság is megállt, szintén tüzelni kezdett. Miközben sortüzet sortűz után lőttek ki, lépésről lépésre — egymást fedező sorokban — hátrálni kezdtek. Lassú visszavonulásukkal lehetőséget adtak a 3. főstrázsamesteri lovasosztálynak is, hogy elszakadjanak a francia lovasságtól. Miután a 3. főstrázsamesteri lovasosztály átvonult Borsosgyőrön, a falutól nyugatra húzódó utat már csak a 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztály biztosította. Mikor a lovasosztály elérte a falu nyugati szélét, az egyik század letért az útról, és északról kerülte meg a falut, a másik század viszont a falun át vonult vissza. A falu utáni első hídnál a lovasosztály két százada újra egyesült. Miután ennél a hídnál még összetorlódva vonult át a pesti nemesi lovasezred 1. ezredeskapitányi és 3. főstrázsamesteri lovasosztálya, a Borsosgyőrön át vágtában előnyomuló francia 1. lovasvadászezred megrohanta az utóvédet adó pesti 2. ezredesfőhadnagyi lovasosztályt. A francia lovasság rohama olyan erős és gyors volt, hogy számos magyar lovas elesett vagy fogságba került.

Az első híd után keletre (Pápa felé) következő második hídnál megismétlődött a visszavonuló magyar csapatok torlódása. Itt a pesti lovasezred 3. főstrázsamesteri lovasosztályának egyik százada — Máriássy századoskapitány vezetésével — szembefordult a támadó francia lovasvadászokkal, majd ellenrohamra indult velük szemben. Így most a túl gyorsan előnyomuló franciák kerültek kelepcébe, mert most ők torlódtak össze a Borsosgyőrtől keletre lévő első hídnál. A híd előtt nagy tolongás és kavarodás kezdődött. A közelharcban a pesti lovasok több francia lovasvadászt lekaszaboltak, többet pedig letaszítottak a hídról a patakba. Az itt vívott közelharcban különösen kitüntette magát az áporkai Veress Mihály káplár, Hunyadi József zászlótartó és Papanek János közvitéz. Az utóbbi megmentette Hegedüs János századoskapitányt, miközben egy francia lovasvadászt levágott. Béki István közvitéz és három társa ugyanakkor kivágta a francia lovasok gyűrűjéből Májerfi főhadnagyot. A solti Horváth Péter közvitéz átadta lovát Estó József strázsamesternek, majd — Horváth — egy szál karddal kivágta magát a franciák közül, sőt magával hozta Estó strázsamester lelőtt lováról az általvetőt és a pisztolyokat. Kitűnt még Stefanovics káplár és Krits Pál közvitéz is, aki végül is egymaga verekedett a falu utáni első hídon, miközben az utóvédszakasz — Prónay Lajos ezredesfőhadnaggyal (alezredessel) — visszavonult.[48]

A Pápától nyugatra vívott utóvédharcot leírta Magyarász József pápai plébános is a plébánia háztörténetében: „1809-ik évi Június hó 12-tődike vala a leggyászosabb napjaink egyike: ekkor ugyanis Nyárádról mintegy 30 000-bül álló franczia hadsereg János Fő Herceget üldözőleg nyomozván Városunkat ellepé. János Fő Hercegnek 18 000-nyi fegyveresei küzdtérre kiállottak ugyan a városon kívül eső Borsos-Győri úton, mintha megütközni készültek volna; azonban miután két kisszerű álgyúból néhány vak lö-

vések elhangzottak, csakhamar visszavonulván, Nagy Győr felé irányzák lépteiket, míg a felkelő Nemes csapat (: Insurgensek :) szinte nyakra-főre Csót nevű helységnek iramlott. Én, egy Cs. Kir. Tábornok (: Generális :) és még többen a toronyból szemléltük az egész jelenetet, mindaddig, míg a Várhoz (kastélyhoz, Sz) közelítének; ekkor ugyanis, nehogy valaki lármaharangot kondítson, mindnyájukat leparancsolám. Láttuk a toronyból az egyes harcolókat, láttuk osztályokra alakulni a Francziákat, és különbféle irányban előnyomulni, mintha Győr felé vonuló János Fő Herceget megelőzni volna céljok útjában. János Fő Hercegnek több fő generálisaival együtt ezen a napon a Várban (kastélyban, Sz) ebédelt, valamint a nálam (azaz a plébánián, Sz) szállásoló két Generálisok egyike Lutz nevezetű is; míg ellenben Marczióni Tábornok Urat segédjeikkel (segédtisztjeikkel, Sz) nekem volt szerencsém megvendégelhetni. Egy óra alig volt dél után, mindnyájan derekasan mozgásba jöve, János Fő Herceggel Győrnek indultak."[49]

Déli 12-13 óra között a borsosgyőri utat biztosító pesti nemesi lovasezred Pápa nyugati szélére vonult vissza. A francia lovasság szorosan a nyomában volt a hátráló magyar felkelőknek, s csak a város szélén, a Borsosgyőri-kapunál felsorakozott 19. sz. Alvinczy-gyalogezred III. zászlóaljának sortüze állította meg rövid időre a francia lovasvadászokat. A franciák tüzérséget vontak előre lovasságuk támogatására, s kartácstűzzel futamították meg a magyar sorgyalogságot. A hátráló zászlóalj csak a mai Derkovics tér házai között tudta rendezni sorait, majd szuronyt szegezve rontottak a francia lovasokra, s kétszer vetették vissza őket a Borsosgyőri-kaputól a „Fabrikáig". Miután lőszerük végleg elfogyott, a Posta utcán át a Piactérre, illetve a nagytemplom körül gyülekező társaikhoz vonultak vissza. Ott a gyalogság újra egyesült a József- és Ott-huszárokkal, s újra rohamra indultak a Posta utcán, s egy darabon újra visszaszorították a francia lovasságot. Zsoldos János visszaemlékezése szerint a lövöldözés során a Piactérre tóduló kíváncsi polgári lakosok közül egy parasztembert, egy csizmadiainast és egy molnárnak a fiát érte halálos lövés.[50] Magyarász József plébános is részletesen megemlékezik az utcai harcokról: „A Pápai ütközet alkalmával első napon, a város végén létező vágóhíd vagy mészárszék közelében, úgy szinte a városban a templom mellett egy kis utósereg volt fel állítva Alvinczy ezredéből; mindketten lövéssel fogadták a Francziákat; az első csapatbéliek közt (ti. a vágóhídnál lévők közül, Sz.) különösen megérdemli az említést egy igénytelen kinézésű czigánykatona, ki a medve bőrös sisakú franczia vadász lovagok előtt kedélyesen ficánkoló fő tisztek egyik legfényesebbikére mutatván, bajtársainak előre mondá: »az a fényes az enyim lesz ám!«; mire harmadszori lövés után a fényes generálist csakugyan lováról le is ejté, hozzáadván egyszersmind: »Ezt el ne felejtsék ám!« Ezen sikerült merénylet után a vitéz újpolgár életét biztosítandó a Borsó-ház előtti híd alá menekült, ahol három egész napig őt a jószívű szomszédság élelmezé." A plébános szerint a lelőtt francia tiszt — egy generális — azonnal meghalt. Zsoldos János főorvos emlékirata szerint „az Alvinczy gyalogezredbül néhány katona a Borsos-Győri-kapu házainál felállottak, s a jámbor Kufár házánál egy cigány katona az élen előnyomuló francia lovasvadászok Ayét nevű ezredesét (aki Verdun közelében született és már két vitézi rendjellel rendelkezett) vesén lőtte". Zsoldos szerint a francia ezredes még július elején is élt, s túlélte sérülését.

Délután 16 óra körül a francia lovasvadászok egyre nagyobb erőkkel nyomultak be Pápára, s elsősorban a városból észak felé kivezető utakon hátráló osztrák—magyar csapatokat üldözték. A francia lovasok a várkastélytól északnyugatra álló régi malomnál több lemaradozott magyar Alvinczy-bakának vágták el a visszavonulási útját. A harcban — Zsoldos visszaemlékezése szerint — több magyar gyalogost levágtak a franciák. Szerinte egy magyar katonának a vérét sokáig kegyelettel mutogatták a kastély kőfalán, hol őt a franciák megszorították. A katona — hátát vetve a kőfalnak — szuronyos puskájával védekezett a francia lovasok kardcsapásai ellen, míg halálos csapás érte. Az Alvinczy-gyalogezred története szerint az ezred a Pápán vívott harcban csak két halottat és 43 sebesültet vesztett, a súlyos sebesültek között volt a III. zászlóalj 16. századának parancsnoka, Gyárfás Sándor százados is.[51] Más adatok szerint egy magyar huszár — nyomában az üldöző francia lovasokkal — a Szent László utcán át a mai Kossuth Lajos utcába, majd onnan a Piactérre vágtatott. A huszár — mikor látta, hogy utolérik — hirtelen visszarántotta lovát, s a mellette elrobogó francia lovasvadászt egy kardcsapással levágta; majd őt is lekaszabolták a francia lovasok.[52] A belvárosban dúló harcról Magyarász plébános a továbbiakban így írt: „A fentebb érintett Templom (a város központjában álló templomról van szó, Sz.) melléki Utósereg is szinte három ízben lőtte ki fegyvereit a Csuzinő-féle ház és a Rózsa-vendégfogadó közt benyomuló Franczia lovasvadászokra, kik csakugyan mindannyiszor némüleg vissza is vonultak; azonban a háromszori lövésnek minden eredménye egyetlen lónak halála lőn; mellynek tulajdonosa nyergét és minden szerszámát rögtön összeszedvén egyenesen hozzám (ti. a templom túloldalán ma is álló plébániába, Sz.) jött illy kérdéssel támadván meg: »Habt ein Pferd?!« »Van egy lova?!«; én pedig egy »igen« felelettel istállómra mutaték. A Franczia azonnal ott termett, hol még is ragadozó határozatáról azon ürügy alatt, hogy még gyöngék paripának, sükerült lebeszélnem; és jólehet ő tovább sem szűnt meg erősíteni, mondván: »Sind schon gut für ein Chasseur!« »Jók ezek egy vadásznak!«; lovaimat mégis bántatlanul odahagyá. Mielőtt udvaromat odahagyta volna, még egyszer megkérdezte: hol kaphat egy paripának alkalmas lovat? Mire én az egész városra mutatván, egy „dir" szócskával válaszoltam néki. Minthogy a vitéz nagyon felhevült volt, azon biztatással, hogy jó borral megenyhítém őt, kicsaltam istállómból;

liqueurt kívánt ő; én pedig egy öveggel égett bort (pálinkat, Sz.) hoztam fel pinczémből, mellyet megszagulván eme szavakkal »nicht gut!« »nem jó!« bosszankodva vissza vetett . . . majd tovább iramlott."

Míg a városban szórványos utóvédharcok játszódtak le, a francia 2. (Montbrun)-könnyűlovas-hadosztály 1. (Jacquinot)-lovasdandára (az 1., 2. és 12. lovasvadászezredekkel) és 2. (Pajol)-lovasdandára (az 5. és 7. huszár-, valamint 11. lovasvadászezredekkel) a városból észak felé hátráló osztrák—magyar csapatokat üldözték. Heves harcok dúltak a Kanászház és a Kalvária között, ahol egy francia főtiszt is elesett. (Erről írta Magyarász plébános: „Az agyonlőtt Generálist tüstént egy fekete szekérbe vetvén, a Kálvária körüli téren magok a Francziák el is temették, később pedig az ütközeti zajnak megszűntekor újólag felásván . . ." — eltemettették.) Zsoldos főorvos feljegyzései szerint sok francia veszett el lovával együtt a Kanászház melletti árokban, nemkülönben a Takácsi felé vezető úton, ott, ahol Pápáról menvén, az Ispotályosföldek jobb kéz felől kezdődtek. Csatatér volt a Pápa—Takácsi közti út kétoldala. Az út mentén hevertek az elesett huszárok és lovak, kiket aztán itt az út mentén temettek el később.

Délután 16 órára véget ért Pápán a harc: „Délután 4 órakor özönlött be Pápára a Francziák serege, Eugène Alkirály vezérlete alatt, ki is a Várban szállásolt. Hozzám — írta a plébános — a plébániára bizonyos Boneau Fő Generális és az egész Olasz Ármádiának első Ellátó Biztosa rendeltetett két segédeivel (segédtisztjével, Sz.); ezeknek egyike diákul (latinul, Sz.), másika pedig németül jól beszéllett."

A hátráló osztrák—magyar csapatok utóvédjei Takácsitól északra, a Gerence patak vonalán szembefordultak az üldöző francia lovassággal és fogatolt tüzérséggel. Miután a pesti és zalai lovasezredek is visszavonultak a faluból, a franciák tüzérséget állítottak fel a Takácsi körüli magaslatokon, s onnét ágyúzták a patakon átgázoló magyar lovasságot. Az ágyúlövésektől — amelyek több lovat elsodortak — olyan nagy zűrzavar alakult ki a gázlóknál, hogy a zalai lovasezred csak Zsigmondházapuszta felé tudott visszavonulni, majd onnét Gyarmat felé hátrált.

Június 12-én késő este a marcaltői hídfő felől előnyomuló francia 4. (Colbert)-könnyűlovasdandár három lovasezrede (9. huszár-, valamint 7. és 20. lovasvadászezredek) és 12 ágyúja benyomult Takácsiba, majd több ponton megkezdte az átkelést a Gerencén.

A Veszprém megyei lovasezred — június 13-án hajnali 03 óráig — Gyarmat falu északi szélén pihent, majd folytatta visszavonulását a Győrtől délre fekvő Kismegyeri-major körzetébe.[53]

1809. június 13-án hajnalban az osztrák—magyar IX. hadtest (20 524 gyalogos és 4003 lovas), valamint a magyar nemesi felkelő csapatok részei elhagyták Veszprém vármegye területét, s csatlakoztak a Győrtől délre összpontosított magyar nemesi hadak főerőihez (11 108 gyalogos és 8839 lovas).[54]

Közben — június 12-én 16-18 óra között — a Pápára benyomuló francia csapatok szabad rablásra kaptak engedélyt. Magyarász plébános ugyan csak annyit írt, hogy „ezen Generális halála (ti., akit a cigány baka lelőtt a Borsos-győri-kapunál, Sz.) nagy rendetlenségnek lett szülője: a Francziák ugyanis a felső majorokban rablottak, a Kalvária körül lakozó Timárnak borait pedig kieregették. Később ismét hat igen ifionc franczia gyalogok vetődtek hozzám azon ürügy alatt mintha ők császári katonákat keresnének, rabolni szándékozók, kiket azonban a jó indulatú diákos francia Tiszt (lásd előbb!) azonnal eligazított". Sőt, a plébános leírta, hogy egy francia tiszt lezáratta a Kalvária-kápolnát, s kulcsait behozta hozzá, illetve figyelmeztette, hogy onnan hozzon be minden értéket, mert „teljességgel nem lehet kezeskednie az iránt, hogy a katonák rabolni nem fognak!". A plébános és a tanító azonnal kimentek a kápolnához, s minden értéktárgyat behoztak. Ott vették észre, hogy a „Kalvaria körül tanyázó Francziák a statióknál létezett faragványyokat, úgymind a Zsidóknak órrait, füleit, sat. lecsonkították, egyedül Üdvözítőnk képét hagyván sértetlenül, keresztényi gondolkodásuk és érzelmük tanúsító jeléül". Ezen epizódok ellenére, a francia katonaság két órán át fosztogatta a város lakosságát. Egy Francsics Károly nevű borbély évekkel később így emlékezett erre: „Gondolhatni lehet, hogy hogy rohant a győzedelmes ellenség a városi lakásokra! . . . és dúlt, rabolt, ahol mit lehetett. Szülőimnél ugyan — mint aféle szegény mesterembereknél — nem sokat találtak a hozzánk berohanók rabolnivalót; de azért egészen mentek nem maradtak, mert egyik közvitéz apám ujjáról a még megvolt, arany jegygyűrűjét lehúzta, és nyakáról új, fekete selyem nyakkendőjét eloldotta. S minekutána az ijesztő rabló két óra elmúlt: zörögtek a dobok, és a házak az ellenségtől megmenekültek."[55]

A francia katonák betörtek a református kollégiumba is, s elrabolták a kollégiumnak — Lengyel Mihály seniornál megtalált — összes pénzét: 322 forint 44 krajcárt. Márton István professzor — közben saját házát hagyva prédául a katonáknak! — a kollégiumba sietett, hogy az oda betóduló katonák pusztításától legalább a kollégium könyvtárát megmentse.[56] A fosztogatás során öt francia katona betört Zsoldos János főorvos házába is — miközben a főorvos már a katonai kórházban dolgozott. Az orvos családtagjai sietve érte mentek a Benedek-rendiek kolostorában működő katonai kórházba. Mire Zsoldos hazaért, a katonák már kifosztották a lakást. Sőt, mikor belépett a házba, a katonák őt is kirabolták. Mivel nem voltak megelégedve a zsákmánnyal, pénzt követeltek, azzal fenyegetőzve, hogy rájuk gyújtják a házat.. Az öt francia katona még a házban garázdálkodott, mikor még két francia trombitás is bejött a házba. Mivel ők már semmi elrabolnivalót nem találtak, lehúzták Zsoldos csizmáit. Azonban éppen ezekben a percekben lépett be a házba egy francia szálláscsináló tiszt, hogy a lakást Lauriston tábornoknak foglalja le. Ez a tiszt rápárancsolt a két trombitásra, hogy legalább a csiz-

máit adják vissza — a francia sebesülteket is ápoló — orvosnak. 1809 július végén — a francia csapatok távozása után — a városi Állandó Deputáció nagyarányú összeírást végzett a francia katonaság által Pápán végbevitt rablásokról. Az általános jellegű felmérés szerint elsősorban bort raboltak, illetve ruhaneműeket és kisebb értéktárgyakat. Álljon itt néhány például: „18 Akó (1152 liter, Sz) öt és hatesztendős somlai bor akóját 30 forintjával számlálván: 840 forint; 11 Akó (704 liter) Balaton melléki két esztendős bor akóját 16 forintjával számlálván: 176 forint; stb.; két mente egyik zöld selem posztóbul arany, a másik sötétkék teveszőr szerszámmal az ifjabbik fiamé, mind a három mente muszka (orosz, Sz.) prémes volt: 40 forint; ... két nagy köpenyeg egyik a magamé a másik pedig az ifjabbik fiamé: 50 forint; egy kalpag: 9 forint; egy arannyal kivarrott paszomántos vörös süveg az idősebbik fijamé: 14 forint; egy öltözet vörös virágos karton hosszú ruha: 30 forint; negyven férfi ümög (ing, Sz.) a magamé, a fiamé, egyet öt forinttal számlálván: 200 forint; stb. Húsz asszonyi ümög a Feleségemé és Leányomé, egyet 6 forintjával számlálván: 120 forint; stb. Három nagy tábla szalonna 30 forintra való; kilenc sunka: 8 forint, stb."

Az így összeírt károkat a bizottság összesen 1961 forint 16 krajcárban állapította meg. A bizottságnak további 55 pápai polgár nyújtott be panaszt kárairól. Például: Francsics László (a fentebb említett Francsics Károly apja): „mesterségihez való 16 db szál szíjjat elvitték, egy 1 forint 30 krajcárnak vévén: 20 forint; egy 5 itzés csutorát: 5 forint; egy selem nyakravalót: 2 forint; egy ezüst karika gyűrűt: 1 forintért; két nagy vizes sajtárt: 2 forintért". „32. numero: Horváth István: egy fél zsák búza lisztet elvittek: 12 forint, 6 ludat: 6 forint; fölső lepedőt egyet elvittek három keszkenyővel és egy karton szoknyával: 13 forint; három kenyeret: 3 forint 45 krajcár; egy pár fehér kapcát: 2 forint; egy beretvát: 1 forint; nála kosztban lévő deák gyerekjeinek kára: 36 forint 30 krajcár." A Felsőmajorban 151 polgárt raboltak ki a katonák, összesen 21 177 forint értékben. Alsómajorban 38 polgárt fosztottak ki. Többek között Kamondy Ferenc jelentette, hogy „az ellenség bé jövetelének első napján mindjárt a házamra ráütvén két sasszér (chasseur = lovasvadász, Sz.), bankókban 50 forintomat és igen könnyen 30 forintokat érő zsebórámat rablásképen elvitte; ez a kétféle lészen: 80 forint". Hering János ezt jelentette: „azon szempillantásban amidőn bé jött az ellenség, négy lovas sasszér megtámadván, a zsebórámtól megfosztottak: 120 forint értékben; a bugyellárisombul másnap korán reggel lófarkú katonák (ti. lófarkas díszítésű sisakos dragonyosok, Sz.) kivettek 235 forintot". Nagy István elpanaszolta, hogy „folyó 1809-dik Esztendőben Június 12-én a Francziák Pápára berontván, és Divisionis Generális (hadosztályparancsnok, Sz.) Grouchynak emberei, Adjutánsa, más két tisztekkel, födeles szekerével, társzekerével, két ökör szekérrel, 25 dragonyossal, kocsis és lovász emberekkel, 42 lovakkal és 8 ökörrel Házamhoz beszállván: 1. no. négy font gyertyát elvitték 1 forintjával 4 forintért; 2-szor: tíz mázsa szénámat erőszakosan elhordták és megetették, mázsáját azon jó tavaszi szénát vévén 5 forintjával: 50 forintért; 3-szor: 5 mázsa szalmámat is azon 50 darab marha alá, mellyekkel az Udvarom tömve volt, széjjel szórták és elpazarolták, mázsáját 2 forintjával: ára 10 forint; 4-szer: fél akó bort (kb. 32 liter, Sz.) megittak 24 forintjával, az 12 forint 48 krajcár; 5-ször: egy nagy viselt magyar köpönyeget elraboltak, melly megért: 24 forintot; 6-szor: kamora ajtómat törték, pléhjátsarkait kifeszegették, elrontották, kocsiládámat összetörték, sajtárt, gyertyatartót s több más házi eszközöket elhordták; a kár summája: 100 forint 48 krajcár".[57]

Ugyancsak június 12-én délután a francia Itáliai Hadsereg egészségügyi parancsnoka, egy Maison nevű tiszt — mint azt Zsoldos János főorvos leírta — lefoglalta a francia csapatok számára a Benedek-rendi és irgalmas rendi szerzetesek kolostoraiban működő katonai kórházakat. Már másnap, június 13-án a Benedek-rendiek kolostorába — melyet a francia Dumont orvostiszt parancsnoksága alá rendeltek — 116 osztrák és magyar, valamint 47 francia sebesült katonát hordtak be. Ugyanakkor az irgalmas rendiek kolostorába 17 osztrák és 16 francia sebesültet szállítottak. Ugyanezen az estén Maison kórházparancsnok összehívta a pápai orvosokat — Zsoldos János és Puchli orvosokat, Miskolczi sebészorvost és öt gyógyszerészt —, és utasította őket, hogy dolgozniok kell a pápai francia katonai kórházakban.

Hogy elkerüljék a francia csapatok oktalan fosztogatásait, június 13-án egy bizottságot neveztek ki gróf Esterházy Imre, Rába Boldizsár alispán, Horváth kanonok, Rohonczy János, Vetsey Ferenc, Pálffy László, Bartza Ádám, Hanovszky János, Káldy János és Oswald Zsigmond résztvételével. A bizottság biztosokat nevezett ki a ruha-, az ágy-, a hús-, a kenyér-, a bor-, a takarmány-, a szállásügyek, sőt a temetői ügyek intézésére.[58]

IV. VESZPRÉM MEGYE FRANCIA MEGSZÁLLÁSA A GYŐRI CSATA UTÁN (1809. június 14—július 1.)

A Pápa felől visszavonuló osztrák—magyar IX. hadtest — valamint a nemesi felkelőkből álló Andrássy- és Mecséry-dandárok — június 13-án egyesültek a Győrtől délre összpontosított magyar nemesi felkelő hadak főerőivel. A Pápa felől őket üldöző francia II. és VI. hadtestek, valamint V. hadtest részei déli irányból, a Lauriston-hadtest pedig nyugati irányból június 14-én megtámadta a Győr és Kismegyer közt harcrendbe fejlődött osztrák—magyar csapatokat. Az osztrák—magyar erők harcrendje a következő: volt: a Győrtől nyugatra kiépített erődített táborban a Meskó-hadosztály nemesi csapatai összpontosultak (őket francia támadás nem érte); a hadsereg jobb szárnyán (Győrtől délre) a Fri-

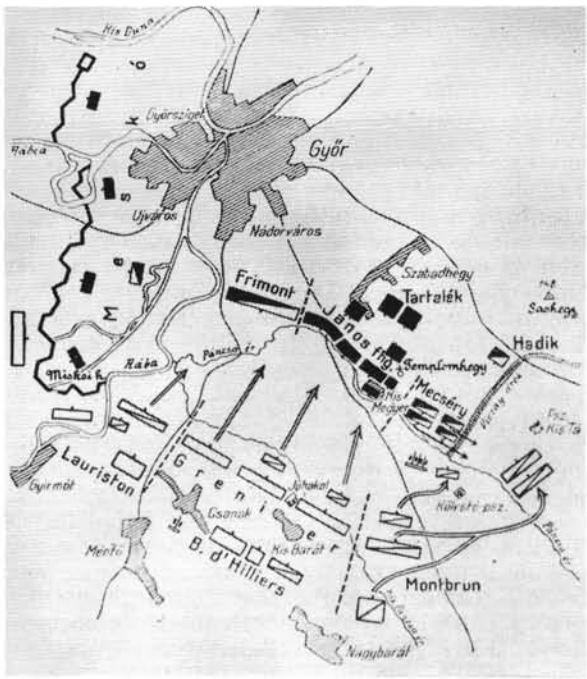

5. *ábra.* A győri csata vázlata (1809. június 14.)
Figure 5 — L'esquisse de la bataille de Győr (Raab) le 14 juin 1809

mont-hadosztály Bésán-dandára összpontosult; középütt két hadosztály vonult fel. A közép jobb szárnyán a Jellasics-hadosztály (Sebottendorf-, Eckhardt- és Legisfeld-dandárok: 17 gyalogoszászlóaljjal); a közép bal szárnyán a Colloredo-hadosztály (Lutz- és Marziani-dandárok: 17 gyalogoszászlóaljjal). A hadsereg (déli) bal szárnyát a magyar nemesi lovasezredekből álló Mecséry-lovashadosztály (Andrássy- és Gosztonyi-lovasdandárai) alkotta, összesen 40 lovasszázaddal. A Frimont-hadosztály Gajoli- és Kleinmayer-dandárai alkották a tartalékot, részben a közép-, részben a jobb szárny mögött.

A délelőtti előcsatározások után a francia hadsereg déli 12 órakor kezdte meg a támadást. Déli (jobb) szárnyán összpontosított három lovashadosztályával délről igyekezett átkarolni az osztrák—magyar hadsereget. Délután 15-16 óra között az egész arcvonalon heves tűzharc és kézitusa alakult ki. Elsőnek a déli szárnyat biztosító Mecséry-lovashadosztály omlott össze 16 órakor, s a magyar nemesi lovasezredek Sashegyen át Ács felé visszavonultak. Miután a IX. hadtestet bekerítés fenyegette, délután 17 órakor János főherceg parancsot adott az általános visszavonulásra Ácson át Komárom déli térségébe.

A Veszprém megyei lovasezred a Mecséry-lovashadosztály Gosztonyi-lovasdandárában harcolt, s a visszavonulás során a lovasezred mintegy 680 embere közül kétszázan szétfutottak. Ezek közül 35 lovas Pestig menekült.[59] A többiek szétszéledtek és zömében falujukba menekültek, ott rejtőztek el.

A veszprémi 9. sz. gyalogoszászlóalj (1207 ember) a hadsereg centrumának (északi) jobb szárnyát alkotó Jellasics-hadosztály első harcvonalában, az Eckhard-dandárban vonult fel. A csatasor a Pánzsa-ér keleti partvonalán húzódott Győrszabadhegy DNy—Kismegyer ÉNy között. A délelőtti francia ágyútűzben, majd a délután 15 órakor meginduló francia támadás során a zászlóaljnak veszteségei nem voltak. Amikor a francia VI. hadtest 3. (Severoli)-gyalogoshadosztálya átgázolt a Pánzsa-éren és megrohamozta a Jellasics-hadosztály Sebottendorf- és Eckhard-dandárait, közelharcra került sor. A kézitusában a 9. sz. gyalogoszászlóalj (déli) bal szárnyán álló sorzászlóalj meghátrált, s erre a veszprémi zászlóalj is visszavonult mintegy 50 lépést. Ekkor a 32. sz. Esterházy-gyalogezred két zászlóalja szuronyt szegezve újra előretört. Márkus József ezredes parancsára a veszprémi gyalogság is szuronyt szegezve, egyetlen lövés nélkül előnyomult. Az előre-hátra hullámzó harcban ezt az előnyomulást a zászlóalj kétszer megismételte. Mivel időközben a francia 3. (Severoli)-gyaloghadosztály az Eckhardt-dandár (déli) bal szárnyán újra áttört, az Eckhardt-dandár megkezdte visszavonulását. A két ellenroham alkalmával a veszprémi gyalogságból 79 ember hősi halált halt, megsebesült vagy francia fogságba került. Mint a zászlóalj parancsnoka, Márkus József ezredes jelentette: „Ezen visszavonulás alatt egyetlen ember sem dobta el fegyvereit, s még a 14-15 éves dobos sem dobját, hanem mint öreg katonákhoz illik, megtartották."[60] A jelentésben közöltektől eltérően, való-

6. *ábra.* Jelenet a győri csatából.
Figure 6 — Une scène de la bataille de Győr (Raab)

jában a gyalogoszászlóaljból még többen szöktek meg, mint a lovasezredből. Utólagos vizsgálatok szerint mintegy 490 ember szökött meg csak a veszprémi zászlóaljtól. A háború után felvett hadbírósági jegyzőkönyv az ütközet számos epizódját örökítette meg: ezek között a vitézségnek és a gyávaságnak számos esetét. A lovasezred 3. főstrázsamesteri lovasosztályából — miután a csata előtt a legénységnek fejenként kiosztottak egy-egy meszely (kb. fél liter) bort, 70 lovas (Kenessey Károly főhadnagy parancsnokságával) az előnyomuló francia lovasságra

rontott. A roham során a csoport szétszóródott. Nemes Nagy János (Mihályháza), nemes Kiss István (Pápa) és nemes Szalóky Antal közvitézek — bár zsákmányoltak egy sárga francia lovat — elszakadtak társaiktól. Tizenkét francia lovas Táplánypusztán át Szentmártonhegyéig (Pannonhalma) üldözte őket. Mivel a menekülés során több árkot is átugrattak, valamennyi pisztolyukat elpotyogtatták nyeregtokjaikból. Itt, Pannonhalmán a zalai lovasság közé kerültek. Ezekkel együtt vonultak vissza Homokbödögéig, majd itt a faluban hagyva egyenruhájukat, fegyvereiket és lovaikat, lakóhelyükre tértek haza. Egy másik veszprémi lovasegység — melynek parancsnoka a francia fogságba esett Kemény Dénes századoskapitány volt — számos Ott- és József-huszárral együtt a francia lovasság közé keveredett. A francia lovasok szétverték a csoportot. Néhány — mihályházi — nemesi felkelő (Katona József, Mészáros Péter, Nagy Dániel, Nagy Ferenc) Gic faluig meg sem állt. Mivel azt a hírt kapták, hogy Takácsiban franciák vannak, Bakonyszentlászlón át Homokbödögére, onnét Gannára, illetve a kupi vágáson át Mihályházára menekültek. Mások — mint pl. nemes Szalóky Zsigmond közvitéz (Szalók) — néhány József-huszárral és vasmegyei lovassal Kocson, Magyarszombathelyen (ma: Bakonyszombathely), Nagytevelen és Bakonyjákón át Szalók faluba futottak. A veszprémi Török János közvitéz — miután lovát már előzőleg kilőtték alóla — Kemény Dénes századoskapitány parancsára harc közben sajtárban hordta a bort bajtársainak. A harc forgatatában szerzett magának egy gazdátlan lovat, majd két társával együtt Veszprémbe menekült. Ugyancsak a 3. lovasosztályban szolgáló Kenessey Sándor káplár (Küngös) a harc közben lovával együtt árokba fordult, majd onnan kivergődve — számos társával együtt — Pannonhalmán át Veszprémig menekült. Az említett ároknál vívott közelharcban nemes Antal Imre közvitéz (Jenő) — miután három francia lovast levágott — súlyos kardvágást kapott az állán. Miután bekötözték — Halász hadnagy utasítására — a táplányi csárdához ment vissza. Innét néhány Vas megyei lovassal Palotára, majd Veszprémbe menekült. Innét hazatért Jenő faluba, ahol a szőlőkben bujkált a franciák kivonulásáig. Az ugyancsak a 3. főstrázsamesteri lovasosztályhoz tartozó nemes Ihász István közvitéz (Nagydém) — Ihász kapitánnyal és más lovasokkal — a franciák által körülfogott és szorongatott Hunkár Antal századoskapitány segítségére vágtatott. A harcban a felkelő lovasok szétszóródtak: Ihász István egy árokba bukott lovastól együtt, majd onnét kiszabadulva Táplánypusztára menekült. Ott találkozott újra Ihász kapitánnyal és embereivel, akikkel együtt az écsi erdőn át Nagydémre menekült, s a szőlőhegyen rejtőztek a franciák elvonulásáig. A lovasok cserbenhagyták Hunkárt, aki francia fogságba esett. Megfutamodtak a többiek is: nemes Bereczky Péter (Adásztevel), Göndöcs Mihály, Kiss Sándor, Bekes János, Bátory Mihály, Kovács Ferenc káplárok, Lampért Mihály és más közvitézek Táplánynál abbahagyták a harcot, majd Tamásin át hazatértek Adásztevelre. Ugyanebben a harcban nemes Gánts Ferenc közvitézt (Csögle) egy lövés és két kardszúrás leterítette lováról a földre. Lovát a franciák elragadták, ő maga azonban sebesülten kivergődött a közelharcból, s Gicen át hazamenekült. Kovács János közvitézt (Szentgál) is letaszították lováról, s miután kivergődött a közelharcból — Kovács János, Bognár Ferenc és Tamás Bálint nevű szentgáli bajtársaival — a Bakonyon át Szentgálra menekültek. Megfutamodott a csatából maga Kenessey Károly főhadnagy is — aki tizennyolc emberével együtt — Dédére, majd onnan Veszprémbe menekült. Nemes Győrffy László közvitézt (Görcsöny) — kartácslövéstől megvadult lova hazáig ragadta. Nemes Biró István közvitéz (Csögle) két reguláris huszárral Zircig futott, majd hazatért.[61] Az utólagos megállapítások szerint a Veszprém megyei lovasezredből (680 lovas) 117 ember szökött meg csapatától a csata zűrzavarában. Az 1. ezredeskapitányi lovasosztálytól 12-en; a 2. ezredeskapitányi lovasosztálytól 15-en; a 3. főstrázsamesteri lovasosztálytól pedig 85-en. A lovasezredből hősi halált haltak 22-en, megsebesültek 65-en.

A harcok sebesültjeinek zömét Pápára szállították. A június 13-i előcsatározások sebesültjei közül 19 sebesült francia katonát hoztak Pápára. Mint Magyarász József pápai plébános feljegyezte, a június 13-i harcokban az osztrák Marziani dandártábornok „lovárul lefordulván a Franciák kezébe került", akik a tábornokot visszahozták Pápára. Marziani előző szállásadójához, a plébánoshoz akart visszatérni. Ott azonban a beszállásolt franciák miatt nem kapott helyet, s ezért Schwarz kereskedő házánál szállásolták el a franciák.

Június 14—15-én a győri csatatérről a franciák 298 francia és 217 osztrák—magyar sebesültet szállítottak Pápára strázsamesteri rangon alul. Ezekkel egyidejűleg Pápára hoztak még 30 francia tisztet is, köztük egy ezredest, aki még aznap meghalt. Pápára hoztak továbbá még öt osztrák tisztet is: egy kapitányt, három főhadnagyot és egy alhadnagyot. Mivel a Benedek-rendiek és az irgalmasok kolostorában berendezett kórházakban a sebesültek már nem fértek el, a közembereket a városi Szent Ilona-kórházba helyezték el. Mivel a francia tisztek az osztrák—magyar tiszteket nem tűrték el maguk között, azokat a Benedek-rendiek és az irgalmasok kolostorában egy-egy külön szobában helyezték el. Június 15-én a várkastély földszintjén is kórházat rendeztek be a sebesült francia katonák számára. A francia katonai kórházak vezető tisztjei a következők voltak: Wollan hadbiztos (Comissarius Ordinator) és Robert nevű titkára; Maison kórházparancsnok (Fő Spitály Comissarius); De Cambis (Hadi Comissarius); D. Latour (Tábori belső orvos); Baban törzsorvos (Stabilis orvos); Dumond kórházi ellenőr (Controllor a Spitályban); Pean sebész (Inspections al-chirurgus). A város térparancsnoka Mathieu volt, segédtisztjei (adjutánsai) pedig Micheau és Rosajo, valamint Barbier (Ordonatos Comissarius). A francia város- és

kórházparancsnokság már június 13—14-én elrendelte, hogy minden sebesült és beteg katonának naponta kétszer — délelőtt 9 órakor és délután 16 órakor — fél font (kb. 22 dkg) főtt húst, fél font kenyeret és egy meszely (kb. fél liter) bort kell adni a város részéről.

A francia katonai kórházakban az alábbi pápai — majd fokozatosan más városokból és falvakból berendelt magyar — orvosok dolgoztak: Zsoldos János igazgató-orvos, segédje: Sininger Krisztián, a tolmács: Müller kereskedő. Belgyógyász orvosok: dr. Gutrein (Veszprém), dr. Birk (Lepsény), dr. Puchli (Pápa). Seborvosok: Kunté, Mészáros, Miskolczi (pápaiak), Frater Remigius irgalmas rendi szerzetes, Kiszling, Lantzinger, Firinger legények Veszprémből; Réczinger, Kántor, Markos, Turmán borbély (sebész) mesterek, valamint Müller, Vörös, Pucher, Gotang, Halasi borbély (sebész) legények Veszprémből; Teinger (Celldömölk), Varter (Patona), Ulrich (Tés), Nagy László (Némettel). Patikusok: Barnabás, Andrasech, Landalin, Korporits, Bisistye. Kötszerszabók és -mosók: Heinrich Sturm és Prill. Temetőbiztosok: Lazéri, Tislér és Nemes Szücs. Ruhabiztos: Horváth Imre ügyész; ágybiztos: Orsolits. A kastélyban működő tiszti kórházat a franciák látták el, a polgári szervek csak étellel, itallal, késsel, fűrészekkel, kötszerrel, gombostűkkel és orvossággal látták el őket.[62]

A győri csatát követő vasárnapon a francia parancsnokság ünnepi misét rendelt el a plébániatemplomban. A misét Magyarász József plébános tartotta, mint ezt feljegyezte: „Vasárnapon saját személyemnek jutott a szerencse misézhetni fél tizenkettőkor a Franczia hadfiaknak. Érdemesnek vélem megérinteni itten, hogy a Sanctáriumot (szentélyt, Sz.) és az üres tért elfoglaló igen nagy számú katona dobosok föltett süvegekben mondhatnám szinte botrányos dobzajjal jelenték szakaszonként az isteni szolgálat főbb részeit."

Ugyancsak néhány nappal — a június 12-i pápai harcok után — a francia parancsnokság elrendelte a Kalvária közelében hevenyészve eltemetett francia „Generális" exhumálását, majd újbóli eltemetését a városi temetőben. Az ügyintézést ugyancsak Magyarász pápai plébánosra bizták: „Az agyonlőtt Generálist . . . később pedig az ütközeti zajnak megszüntekor újólag felásván, papi segédlet és minden harangok zúgása mellett, a Szerzetes férfiak, a polgári és Franczia Katonaság kiséretében egész egyházi díszlettel általam eltakaríttatták a nélkül, hogy fáradságomért csak szóbeli köszönettel is fizettek volna. A holt tetemnek letételekor szokásos háromszoros tisztelet lövéseket a polgári katonaság (helyi polgárőrség, Sz) egyedül végezé." Itt jegyezte fel a plébános annak okát, hogy miért nem szerepelnek a plébánia halotti anyakönyvében a városban — mai napig is ismeretlen számú — meghalt francia katonák. „Fel akarván jegyezni a holtak anyakönyvében mind ezen Generálist mind pedig a Francziák közül minden általam eltemettetteket, tudakoztam nevük- és rangjukról; de ezeknek megtudhatásától azon egyszerű feleletük által, hogy az efféle jegyzeteket maguk teendők, részbeni műtételemre semmi szükségük nincsen, pusztára elüttettem. És itt fekszik tulajdonképpen oka annak is, hogy a városunkban eltemetett Francziák nevei a holtak könyvében írva nincsenek."[63]

A győri csata idején — június 14-én és azt követő napokban — a francia V. hadtest egy része (a Grouchy- Pully-dragonyoshadosztályok) részt vettek a csatában, egy része — a Lamarque-gyalogoshadosztály — pedig Pápán öszpontosult. A gyalogoshadosztály bevonulását követően, a hadtest parancsnoka: Macdonald altábornagy is Pápára érkezett. Érkezésekor felkereste a plébánián elszállásolt Bonneau tábornokot, és ott bizalmas tárgyalást folytatott vele. Magyarász plébános ezt az esetet is feljegyezte háztörténetében: „Utóbb Boneau Generál Úrhoz látogatóképpen Macdonáld az Olasz Ármádia Generálja érkezett; a két Generálnak titkos közleményeik lévén egymással, a szemfülesség gyanúját kikerülni akarván, egyedül hagyám őket szobámban; mellyből midőn kilépni akarok, ajtóm előtt egy Chasseurt (francia lovasvadász katona, Sz.) pillantok meg, ki, miután őt szemeimmel merően megmértem, ezeket szóllá hozzám tisztán magyarul: »mit néz Tisztelendő Úr olly feszesen szemem közé?« »Atyafi! — válaszolám én erre — azt nézém ki a kend szeméből, hogy kend magyar!«, s e szavakra néma gyorsasággal hagyá oda állomását." Magyarász plébános teljes elismeréssel emlékezett meg Bonneau tábornokról: „Bonneau Tábornok talpig becsületes jó ember vala, még hogy a boraimat a Bátsi szőllőmből és a Somlai hegyről haza vitethessem, bátorság okáért bizonyítványt is adott, mintha az ispotály (kórház, Sz.) számára vitetném azokat . . . (s mikor eltávozott) Hogy pedig teljes bátorságban legyen a Plébánia ház, ugyan ő maga rendelte hozzám az álgyútelepi Ezredesét is (a tartalék tüzérség parancsnokát, Sz.), ki nem csekély alkalmatlanságul szolgált egész tisztikarával együtt, ennek minden egyes tagjait hozzám hiva meg reggelire, ebédre és vacsorára is. Reggelire csupán kávé kielgitő nem volt, hanem az ízlések különbfélesége szerint ezt mindenkor irósvaj, lágytojás, vajrénye, bor, pecsenye előzé meg; az ebédet nagyszerű úri lakomának nevezhetném, sőt még vacsorára is szorosan megkívánták a kávét. Eközben a számos őrök sajtár számra hordták pincémbül a bort, és míg belülről a falakra raggatott gyertyák fényénél kedélyesen mulattak, addig külről a ház előtt esti zene hangzott . . . Miután ennyi alkalmatlanságból utóbb menekültnek kezdém hinni magamat (ti. a francia tüzértisztek távozása után, Sz.), reményem újra csalódott; újabb vendégem most valamely Vollyán nevü Ordinateur Comisseur): rendelkező biztos:) vala; egy mondhatatlan durva modorú francia ember, ki még estve is megszagolta az asztalkedőt ha valjon friss mosott-e? Ez sokszerű gorombaságaival annyira keserité napjaimat, hogy se ehetném se alhatnám. Utóbb barátságossá vált irántam, s a következő napon a bizalom simább hangjain iparkodva szóllani mondván: »ingens pügna est ad Raab« (»roppant nagy csata van Győrnél!"«), s egyszersmind kezével mutatá »ita iacent cadavera in campo« (»így feküdtek a hullák a mezőn«.)[64]

Azon a napon — június 12-én — amikor a francia VI. és II. hadtestek főerői benyomultak Pápára, s a francia V. hadtest Lamarque-gyalogos- és Pully-dragonyoshadosztályai Somlóvásárhely körzetében vonultak fel, Veszprém városa rendkívüli közgyűlést hívott össze: „Minthogy az ellenség a folyó Júniusnak 10-dikén Fő Herczeg János seregét Tüskevári környékben utól érvén, már a szomszédságban csatázna, sőt mint hallik, tegnap és ma Pápa városáig bényomult, onnét a mi seregeinket kihajtotta, maga pedig Pápát megszállotta . . ., méltán tarthatni tőle, hogy erejét . . . ezen környékre, s városba is kiterjeszteni fogja." A városnak ezért fel kell készülni a francia megszállásra: „Hogy pedig a belső bátorság annyival is inkább fenntartasson, naponként a Város, a Nemes Vármegye a Quártély-házakhoz hat és hat strázsát kirendeltetnek, kik ott éjjel-nappal készen lenni, s a parancsolattul várni fognak."[65]

Június 13-án a francia 2. (Lamarque)-gyalogoshadosztály két dandára Pápáról Győrszentmárton felé nyomult előre, hogy délről karolja át az osztrák—magyar erőket. Ezzel egyidejűleg a 3. (Pully)-dragonyoshadosztály egyik ezrede Somlóvásárhelyről Nagyvázsony, illetve Városlőd felé nyomult előre. Június 13-án délután Salamon Miklós nagyvázsonyi inspector azonnal levelet küldött Veszprémbe a megyei Állandó Deputációnak, hogy a faluba 1200 főnyi francia lovasság vonult, s a franciák Veszprémen át Székesfehérvár felé akarnak vonulni.[66] Június 13-án Veszprémben nem tartózkodtak osztrák—magyar csapatok, bár az előző napon még voltak: a katonai raktár iratai szerint a Somogy megyei nemesi lovasezred egyik osztagának 84—84 porció szénát és zabot, a cs. kir. 102-ik „Divisiónak" pedig 24—24 porció szénát és zabot utaltak ki.[67]

Végül is nem Nagyvázsony, hanem Városlőd felől érték el először Veszprémet a franciák. Június 14-én reggel egy 25 dragonyosból álló felderítő osztag nyomult be a városba. A városi jegyzőkönyv feljegyzése szerint: (a francia egység): „ebben a szempillanatban ide is érkezett". Egy ismeretlen levélíró jelentése szerint „Egy francia dragonyos csapat Városlődön ott tanyázván, annak egy osztálya Veszprém felé tartana; el is érkezett nem sokára 25 francia dragonyos egy 2.-ik kapitánnyal, a kik minek után az egész várost kivont fegyverrel sebesen által futották volt . . . Vármegye házunk (a mai Törvényszék a várban, Sz.) előtt rendbe állottak. A kapitány feljövén a Deputációhoz, szénát, zabot, bort, kenyeret és húst kért a legénysége számára, melyeket felhozatván, zabot töltöttek egyedül lovaik eleibe, és magok is az oda hozott kenyér, borral és pecsenyével vacsoráztak; a tiszt feljövén az első kapitány és a maga számára sötétzöld posztót kért, elértvén kérését 25 rőffel neki elküldöttünk. Ezután felülvén lovaikra megköszönték a mit néki adtunk, és Városlőd felé vissza elsiettek, azt mondván, hogy regvelre Győrött kell nékik lenni."[68] Miután a francia lovascsapat elvonult, a városi tanács utasította Kupricz Mihály komisszáriust, hogy a vázsonyi, veszprémi, palotai, siófoki, lepsényi és zirci raktárakba azonnal hordasson be elegendő szénát, zabot, valamint készíttessen elő elegendő mennyiségű kenyérporciókat. Egyúttal utasították, hogy a megyében maradt fegyvereket is gyűjtesse össze és zárassa biztonságos helyre, „nehogy szerencsétlenség történjék".[69] Miután a francia felderítő lovasosztag elvonult, június 15-én visszatértek Veszprémbe az osztrák—magyar biztosító csapatok, elsősorban az 1. sz. Caiser-vértesezred egyik osztaga, melynek június 15—19. között a veszprémi katonai élelmezési raktár naponta 24—28 porció zabot és szénát utalt ki.

A visszatérő császári vértesekkel egyidejűleg, június 15-én Veszprémbe érkezett Pápáról az ottani francia katonai parancsnokság megbízottja. Követelte, hogy a Veszprém vármegyei Állandó Deputáció küldjön át — a kapcsolatok fenntartására Veszprémből — néhány személyt Pápára. Ugyanakkor követelte, hogy másnap — június 16-án — indítsanak a küldöttséggel együtt élelmiszert Pápára. Küldjenek a pápai francia katonai kórházakba egy belgyógyász és tizenhat sebészorvost. Továbbá a franciák által Pápára berendelt napi 400 szekér kiállításában vegyen részt a veszprémi és cseszneki járás is (a devecseri és pápai járások segítségére). Az utasításnak megfelelően — június 16-án reggel — elindult Veszprémből Pápára a franciául jól beszélő Horváth János kanonok és Hasznossy János táblabíró. Balassa László esküdt vezetésével magukkal szállítottak ötven hordó lisztet és 500 pozsonyi mérő zabot. A küldöttséggel utazott Putwein Antal belorvos, valamint Raizinger, Markos és Kántor seborvosok négy borbélylegénnyel. A vármegye a belorvosnak napi 6, a sebészeknek napi 4 és a borbélylegényeknek napi 3 forintot fizetett. Az orvosokkal együtt — mivel volt bőven — tépéseket és kötszert is útnak indítottak Pápára. Intézkedtek arról is, hogy veszprémi és cseszneki járások falvai naponta 100—100 szekeret állítsanak ki Pápára.[70] Ugyancsak június 15-én a Veszprém városi tanács elrendelte, hogy a városi mészárosok mészárszékeikben állandóan elegendő húst, a polgári lakosság pedig otthon annyi frissen sült kenyeret tartson készenlétben, amennyit a franciák bevonulásakor azonnal össze lehessen hordatni. Egyidejűleg Veszprémet négy beszállásolási körzetre osztották, s egy bizottság azonnal összeírta a katonai szállásokat (kvártélyokat). Még el sem távozott a francia megbízott, máris jött a következő hadikövet. A pápai katonai kórházakban elhelyezett sebesült és beteg katonák számára Veszprém városától azonnal 200 rőf (156 méter) gyolcsot, 50 paplant, 50 matracot, 50 szalmazsákot, 100 vánkost és 100 lepedőt követelt. A város megbízottai még a nap folyamán végigjárták a várost, s a lakosságtól — nyugta fejében — összeszedték a kért tárgyakat.

Június 15-én a Veszprém vármegyei nemesi lovasezred parancsnoka, gróf Zichy Ferenc ezredeskapitány levelet írt a megyei hatóságoknak a győri csatából megszökött nemesi felkelők ügyében: „Ámbátor ugyan Pápa, Karakó és Győr alatt ez napokban történt ütközetekben a vezérségem alá bízott vitézek közül, kiknek számukat mindazáltal még mind ekkoráig bizonyosan nem tudhatom, több számmal elvesztenek, és kimu-

tatott vitézségek által életeket kedves hazájukért feláldozni készek voltanak. Mindazonáltal azt is sajnossan tapasztalni kénytelenéttetém, hogy a tüskevári főhadiszállásnak idejétűl fogva, többek vitézeink közül az ezred zászlóját melyhez esküdtenek, törvénytelenül elhagyván, minden jelentés és tőlem kért engedelem nélkül tőlünk elmaradni nem irtóztanak légyen. Melyért a Tekéntetes Nemes Karokat és Rendeket hivatalosan kérem, méltóztassanak az említett vitézeinket, kik akármely okbul magukat félre vonták, és ne talán lakások helyére térvén, vagy a Nemes Megyében szerteszét lappangván a Nemes Ezrednek nyilván való megbecstelenittését, úgy a Hazai Törvényeknek megsértését ebbéli tetteikkel eszközölték, felkerestetni, és őket öszve szedvén, szoros vigyázat alatt a Nemes Ezredhez, érdemlett katonai bűntetéseknek el vétele, s a Haza eránt tartozó kötelességeknek további teljesíttése végett, vissza utasíttani."[71] Június 16-án Kulisszay Ferenc tiszttartó is levelet írt a megyei deputációnak Rédéről, melyben jelentette, hogy „úgy megy az futó insurgens Rédei határban körösztülkasul kiki hazája felé, mint a csibefi; ezektül félünk legjobban!"[72] Rendkívül érdekes a — Veszprémből a pápai francia parancsnokság kérésére (a franciául jól beszélő) Pápára küldött — Horváth János kanonok levele a megyei Deputációhoz, melyet június 16-án déli 12 órakor írt Városlődön: „Herendre alig érkeztünk, már a rossz híreket kezdettük hallani. A kocsma előtt állott egy szentgáli asszonyoktul és emberektül körülvett ugyan szentgáli születésű insurgens (nemesi felkelő, Sz.): megálltunk, kérdezünk: honnét jön? A mészárszékrül! — úgymond. Kérdem tovább, hol volt az ütközetben?! Szabadhegynél! — felele. Miért hagyta oda a sereget? Mert — úgymond — a tisztek is mind elfutottak. A legény Boronkay kapitány úr svadronyábul (századából, Sz.) való volt. Kérdeztük továbbá: Hát a többi insurgensek hol vagynak? Mind elfutottak, akik életben vannak, Komárom felé, mert legelsőbben is a regulárisok retiráltak. (Azaz a sorkatonák vonultak vissza, Sz.) Hát a várost megvette-e? Győrt — mond — még be nem vette, de a népet körüle elnyomta. Ezt hallván a körülötte levő szentgáliak: így szenvednek — mond — a szegények; a grófok, nagyurak csendességben, békességben költik a jövedelmöket! Más herendi ember beszélé, hogy midőn az erdőbe menének, látta, hogy az insurgensek minden felől szállonganak haza felé! A fenn említett insurgens beszéli azt is, hogy a pestiek, baranyaiak, tolnaiak, fejérváriak, kik életben maradtak, mind elfutottak. Ily rémítő hírekkel töltettek el itt a faluk; a közbátorság fenntartására talán jó volna a hír hintegetőket összeveszedni, s regementjeikhez (ezredeikhez, Sz.) vissza utasítani. Városlődre érkezvén a franciákrul kérdezősködtem, akiknek egyik csoportja Veszprémbe is bérándult; ezek a kocsmán 125 forintig való költséget tévén a falunak, tegnap reggel, azaz csütörtökön ismét elmentek Pápa felé. Tisztelendő Plébános Úr beszélett két gyalog Veszprém vármegyei insurgenssel, kik azt mondták: hogy ők Győrtül tegnap jöttek el, hol a vigyázótorony legelsőbben is belövettetett, külső város felgyújtatott, és a belső város is, már akkor, hogy eljöttek, meggyújtották. A két legény Szpetykó kapitány kompániájábul (századából, Sz.) való volt. Plébános Úr azt beszéli, hogy az egyik legénynek a csákója által volt lőve, ábrázattya tele puskaporral, keze-lába agyaggal besározva. A fegyverek nálok volt mind a kettőjüknél. Ezek mondták azt is, hogy a mieink minden ágyúikat elvesztették. Tekéntetes Deputátió! Ezeket a legényeket alázatos vélekedésem szerint minél előbb összve kellene szedni, ne hogy a rémítések s az általok elszéledett fegyverek, s az elégedetlen s zugolódó, nemcsak parasztság, hanem szegényebb nemesek kezekben is a belső csendességnek háborgató eszközeivé váljanak."[73]

A tömeges szökések miatt június 17-én a Veszprém városi tanács is kénytelen volt az ügygyel foglalkozni. Az ülés jegyzőkönyve megjegyezte, hogy híre jött, hogy az elmúlt napokban a megyében több helyen jelentek meg a nemesi felkelés katonái. Az a gyanú, hogy ezek „hiteszegett és zászlójukat gyalázatosan elhagyó szökevények!" A törvények szerint ezeket, mint szökevényeket el kell fogatni, s ezredükhöz visszsza kell szállítani. Azonban ezek az emberek egy vesztett csata után szóródtak széjjel, s ezért a haditörvények ezen szakasza rájuk nem vonatkozik. Azokat, akik hazatértek — és lovukat, fegyvereiket, ruhájukat megőrizve — tisztességesen viselték magukat, a megye újra fegyverbe fogja hívni. Szökevénynek csak az minősülhet, aki lakóhelyétől távol, erdőkben stb. bújkál. Ezekre a haditörvények szigorával fognak lesújtani. Az Állandó Deputáció javasolta, hogy a szökevényeknek nem minősíthető felkelők menjenek Székesfehérvárra, s onnét vissza csapattestükhöz.[74] A megyei Állandó Deputáció — kellő karhatalom hiányában — a szökevények erőszakos összegyűjtését nem tudta végrehajtani. „Az utolsó Győr vidékén tartott ütközetnek szerencsétlen kimenetele — írták június 17-én — több nemes felkelőket széllel osztott; ezek nagy része a mi Vármegyénkben — az ide valók ugyan lakhelyeiken, a külsők erdőinkben, szőlőhegyeinkben — bújkálnak. Sokak lovaik ellövetvén maguk tértek vissza, sokak fogságba esvén mindenükből megfosztva jöttek . . ." Azt a parancsot, hogy a szökevényeket a megye szedesse össze, „erőszakkal semmi erőnk nem lévén és itt az ellenség torkában velek nem bánhatunk . . . méltóztassék ezért nekünk kegyesen utassétást adni, mit tegyünk ezen igen szoros környülállásban, hogy minden tekéntetben kötelességünknek megfelelhessünk."[75] Június 17-én a megyei Állandó Deputáció kérvénnyel fordult a veszprémi püspökhöz is, hogy a szökött felkelőket ő is szólítsa fel — plébánosai útján — a visszatérésre.[76]

Időközben — június 15—17-én — a Győrtől nyugatra kiépített erődített táborból a (magyar nemesi felkelő csapatokból álló) Meskó-hadosztály kitört, és Zalaegerszeg felé nyomult előre. Miközben a hadosztály június 15-én megközelítette Ukk falut, Nagykanizsa felől megjelent az osztrák—magyar VIII. hadtest előrevetett osztaga, a 9. sz. Frimont-huszárezred néhány százada. A huszárezred egyik osztaga (pk.: Földessy András kapitány) benyomult Sümegre. Miután a

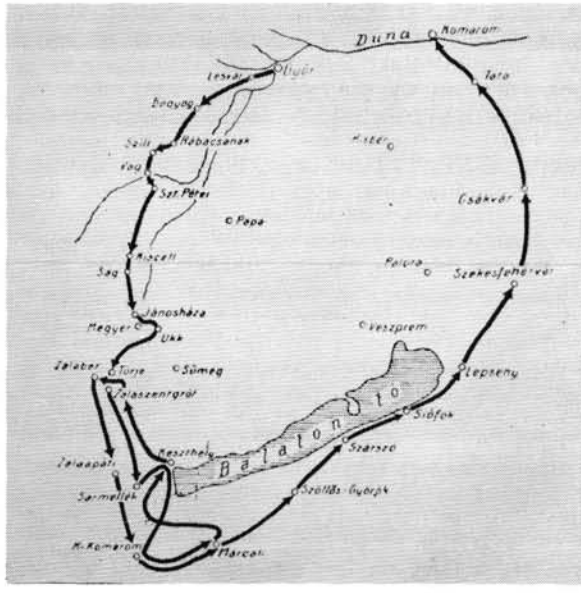

7. ábra. A Meskó-hadosztály visszavonulása
Figure 7 — La retraite de la division Meskó

francia V. hadtest Lamarque-gyalogos- és Pully-dragonyoshadosztályai Pápán át Győr felé elvonultak, Sümegen csak francia ellátócsapatok maradtak. A francia katonák erőszakoskodásai, fosztogatásai — a katonák lelövöldözték a mezőn legelő szarvasmarhákat, erőszakkal elvették a polgárok és parasztok lovait, szekereit — felbőszítették a sümegieket. Néhány sümegi polgár — egy Spinitzhofer József nevű személy vezetésével — fegyvert fogott és csatlakozott a huszárokhoz, akik a június 15-ről 16-ra forduló éjszaka megrohanták a városban levő francia őrséget. Egy Mihályfai István nevű huszár leszúrta az ott strázsáló francia őrszemet, majd megtámadták a franciákat. A váratlan támadás olyan riadalmat keltett a franciák között, hogy azok — visszahagyva szekereiket — megfutamodtak. A huszárok és a sümegiek Káptalanfánál érték utól a franciákat, s a tűzharcban két francia tisztet is megsebesítettek. Június 16-án éjszaka a huszárok és a felkelők benyomultak Somlóvásárhelyre, s megtámadták a nagyvendéglőben elszállásolt franciákat. A vendéglő egy olasz származású pincérének segítségével — akiben a francia és olasz katonák megbíztak — a támadók elfogták Zanardini mérnökkari alezredest és Assalini törzsorvost. A huszárok és a sümegiek — foglyaikkal együtt — Ajkarendekre vonultak. Itt azonban — valószínűleg árulás folytán — megtámadták és elfogták őket a franciák. Azonban még ezen az éjszakán egy banderiális magyar huszárokból álló egység nyomult a faluba, akik megfutamították a fanciákat, s kiszabadították fogságukból a magyarokat. Ezek után a sümegi lázadók — a 9. sz. Frimont-huszárezred részeivel együtt — Keszthelyre vonultak, s itt jelentkeztek Meskó József vezérőrnagynál. A tábornok Spinitzhofert hadapródként felvette a Frimont-huszárezredbe.[77]

A győri csatát követő napokban is szállították a csata sebesültjeit Pápára. Június 16-án 134 francia és 285 osztrák—magyar, június 17-én 144 francia és 527 osztrák—magyar sebesültet hoztak Pápára. Az utóbbi szállítmánnyal érkezett Pápára Eugène alkirály és főparancsnok adjutánsa — a tomporán sebesült — Corotini ezredes is, akit azonban már másnap Bécsbe szállítottak. Június 18-án további 220 francia közkatonát hoztak Pápára. Ezen a napon a szállítható sebesültek zömét Sárvárra szállították. Az újonnan hozott sebesülteket a kastélyban operálták (elsősorban a francia Baban és Patris törzsorvosok), majd az irgalmas rendiek kolostorába szállították őket. Június 19-én újabb 49 franciát és 214 osztrák—magyar sebesültet hoztak. A franciák között volt egy lovasvadász főtiszt, akinek a gyomra volt keresztüllőve. A tisztet a kórházzal szemben lakó özvegy Lévainénál szállásolták el, s a tiszt rövidesen meg is halt ott. Június 20—21-én újabb 133 franciát és 236 osztrák—magyart hoztak Pápára. Ezen a napon viszont 291 sebesültet Sárvárra szállítottak. Ezek után csak az irgalmasok kolostorában és a katolikus iskolában maradt 373 sebesült katona. Június 22-én újabb 102 sebesült francia katonát hoztak, de másnap hét tisztet és sok közkatonát Sopronba szállítottak, viszont megint hoztak öt sebesült franciát. Június 24-én újabb tíz sebesült franciát hoztak, s így pápán ekkor összesen 157 sebesültet kezeltek. Június 22-én a francia orvosok zöme eltávozott Pápáról. Elment az igen jó emlékezetű Latour és Baban. Viszont itt maradt az — egészséges szemű, de mindig oculáron (szemüvegen, Sz.) át nézelődő — lármás, rongyosan jött, de cifrán távozó, tudatlan Peyan alorvos, továbbá a becsületes Dumond katonaorvos, aki rövidesen forrónyavalyában meghalt.[78]

A rengeteg sebesült miatt a pápai francia parancsnokság egyre nagyobb követelésekkel lépett fel a veszprémi Állandó Deputációval szemben. A túlzott követelések miatt a deputáció már június 17-én kénytelen volt jelenteni, hogy több gyógyszert már nem tudtak küldeni, elküldtek már mindent. A gyógyszereket ugyanis Bécsből szokták megrendelni, de a háborús idők miatt — amit senki sem látott előre! — a patikáriusok nem rendeltek a szokottnál többet. Egyúttal jelentették, hogy a kért ágyneműket a nap folyamán már elindították Pápára. Matracokat azonban nem küldhettek, mert azt errefelé nem ismerik. Egyébként a küldött anyagokért legalább átvételi elismervényeket kértek.[79] Ugyanis a nap folyamán — június 17-én — a pápai francia katonai parancsnokság szigorú utasítására a kívánt patikaszereket, 200 rőf fehérített vásznat, 50—50 matracot, szalmazsákot és paplant, 100—100 vánkost és lepedőt, 4 akó égetett bort (50,8 liter pálinkát), 3 akó ecetet, tíz pozsonyi mérő árpát a deputáció Veszprémben megvásárolt és Pápára küldött.[80] A nagy kereslet miatt súlyos visszaélésekre is sor került. Június 17-én tárgyalta a veszprémi tanács Blau Simon veszprémi kereskedő és társainak ügyét. Ezek ugyanis az enyingi uradalomtól megvásároltak 4000 pozsonyi mérő zabot, majd megvásárlásra felajánlották a veszprémi Császári Magazinnak (katonai raktárnak). Mivel a raktár azonnal nem tudott fizetni, félő

volt, hogy a kereskedők a zabot másutt adják majd el. Ezért a megyei deputáció elrendelte: „a nevezett kereskedő zsidók kemény büntetés alatt intetnek és köteleztetnek, hogy azon 4000 mérő zabjokat, pozsonyi mérőjét (62,5 liter) 8 forinttal számolva a Nemes Vármegye számára fent tartsák, és senki másnak eladni ne bátorkodjanak". A megye, a kereskedőknek most kifizetett 6000 forintot, a többit majd akkor fogják kifizetni, ha a pénz a császári-királyi kincstárból megérkezik.[81]

Június 18-án Veszprémbe érkezett József nádor — június 15-én keltezett parancsa —, amely elrendelte, hogy a győri csatában szétszéledt felkelőket, akik „törvényes kötelességükről és le tett hitekről elfeledkezvén, a táborozó sereget elhagyván haza tértek", a megye szedesse össze és azonnal kísértesse a komáromi táborba. Ezért a június 18-i tanácskozáson a megyei deputáció elrendelte, hogy ezeket az embereket — akkor is, ha fegyvereiket, lovaikat, ruhájukat elvesztették — ide Veszprémbe behozzák. Utána pedig — ötnapi zsoldjuk kifizetése után — Székesfehérvárra kellett őket kísérni. A megye mentegetni igyekezett a szökevényeket: „Minthogy pedig ezen mostani elszéledések rész szerént gyakorlatlan katonai tapasztalásnak, és tudatlanságnak, rész szerént pedig az elszéledésből származó kéntelenségnek tulajdoníttatnak, bizonyosabbá tétetnek, hogy ők minden büntetéstől mentesek lesznek . . . Azon esetre azonban, ha mastanában szépségesen vissza nem térendenek, mint szökött katonák tekintetni, és az ezekre kiszabott Törvényes Büntetés alá vetetni fognak." A szökevények összegyűjtésére a veszprémi járás felső részén Országh Pál főbíró, az alsó részen pedig Karátsony István táblabíró, a cseszneki járásban pedig Boronkay Ferenc főbíró kapott utasítást. Feladatuk volt, hogy az erdőkben, szőlőkben, falvakban lappangókat — megnyugtatva őket, hogy bántódásuk nem lesz! — szólítsa fel a jelentkezésre. A szökevények összegyűjtésében segítséget kellett kérniök a plébánosoktól és a protestáns lelkészektől. Figyelmeztetniök kellett a szökevényeket, hogy az, aki más társait is rábeszéli a jelentkezésre, az jó pontnak számít. Az ellenkezője — ha társait is további bújkálásra biztatja — az „sanyarú büntetés alá veti magát!" Kihirdették, hogy az ötnapi zsoldpénz a más megyebeli szökevényeknek is megjár. A sebesült felkelők pedig — míg csak vissza nem térhetnek ezredükhöz — Mólik és Harpacher veszprémi seborvosok által ingyen kezeltetnek, s Németh Jakab táblabírótól a napi zsoldot is megkapják.[82]

Mivel június 14 óta Veszprém környékén franciák nem mutatkoztak, június 19-én a városi tanács elrendelte, hogy Zircre, Rédére, Bakonyszombathelyre és Csépre két-két lovas futárt kell kiállítani, hogy azok „a tudósításokat (ti. a franciákra vonatkozóan, Sz.) egész sietséggel ide Veszprémbe az Állandó Deputátióhoz meghozzák". Az intézkedésre az adott okot, hogy a pápai francia parancsnokság utasította a megyét, hogy rövidesen egy 40 ezer főből álló francia sereg érkezik Veszprém vármegyébe, melynek ellátásáról a megyének kell gondoskodnia. A francia parancsnokság ezen a napon a pápai városi deputációnak már át is adott egy követelést 30 ezer porció kenyérről. Ezt a pápaiak azonnal a megyének továbbították. Egyúttal elküldték a megyének a francia megszálló csapatok által elkövetett rablások jegyzékét is. A súlyos követeléseknek a megye csak úgy tudott eleget tenni, hogy elrendelte, hogy mindazok, akik az 1807. évi subsidiumot (hadiadót) nem fizették még be, azok most annak egynegyedét akár pénzben, akár gabonában azonnal fizessék be.[83]

A pápai francia parancsnokság — ha el is túlozta a közeledő francia csapatok létszámát — igazat mondott. Ugyanis a — Tirolból Horvátországon át közeledő — osztrák VIII. hadtest (pk.: Chasteler altábornagy) csapatai június 15-én elérték Varasdot (ma: Varasdin), majd a Dráván és a Murán átkelve, június 19-én benyomultak Nagykanizsára és egyesültek a magyar nemesi csapatokból álló Meskó-hadosztállyal. A két osztrák—magyar csapattest egyesülése hátbatámadással fenyegette a Győr körül összpontosított francia Itáliai Hadsereget. Ezért a francia hadvezetés a Bécs mellett álló III. francia hadtesttől azonnal a Dunántúlra — Sümeg, Városlőd, Veszprém körzetébe — rendelte a francia Marulaz-könnyűlovas-hadosztályt, amely öt lovasezredből állott.[84] A francia Marulaz-könnyűlovas-hadosztály június 19-én elérte Zalaudvarnokot, majd elővédjei benyomultak Városlődre. A francia csapatok közeledésének hírére, június 20-án reggel a Veszprémben állomásozó osztrák 1. sz. Caiser-vértesezred osztaga azonnal elmenekült a városból. „Az Császár Vasas Regementbéli vigyázó őrállóknak, kik 20 Juny elszaladtak, adatott . . . 154 porció zab és 154 porció széna" — jegyezték fel a veszprémi katonai élelmezési raktárban.[85]

Június 21-én a francia Marulaz-könnyűlovas-hadosztály Zalaszentgrótról Városlődig nyomult előre csapataival: 1. lovasdandára (pk.: Nicolas-Martin Thiry tábornok): 19., 23. lovasvadászezredek (3-3 századdal); 2. lovasdandára (pk.: Bertrand-Pierre Castex tábornok): 3. és 14. lovasvadászezredek (3-3 századdal); 3. lovasdandára (pk.: Nagel tábornok): az 1. bádeni (német) dragonyosezred három- és az 1. hesseni testőr-lovasezred két százada.

Június 22-én reggel 08 órakor a francia felderítők Városlődről Veszprémig nyomultak előre: „sebes nyargalást bé jött egy Franczia lovas sereg előljáró csapatja Városunkba". A csapat kivont fegyverekkel végignyargalta a város utcáit. Utána őröket állítottak a Zirc és Palota felé vezető utakhoz, egy osztaguk a Séd hídjánál („az nagy hídnál") letelepedtek (a mai kisegítő iskola melletti téren), ezeknek a városi katonai élelmiszer-raktár 64 porció zabot és 20 porció szénát utalt ki. A másik lovascsapat felnyargalt a várba, a vármegyeháza (a mai Törvényszék) elé, s ott letelepedett. (Mint az említett feljegyzés írta: „Az első bé érkezett két tisztből és huszonegy köz emberből álló Csapatnak kik az Vármegyeházánál letelepedtek, adatott: 44 porció zab, 12 porció széna.")[86] A csapat két tisztje bement a vármegyeházára, az ott ülésező megyei Állandó Deputációhoz. Utasították a deputációt, hogy azonnal küldjenek ki Márkóra — a lovashadosz-

tály parancsnokához — hódoló küldöttséget. A küldöttség azonnal Márkóra ment, ahol a lovashadosztály parancsnoka — Jacob-François Marulaz lovassági tábornok — tisztjeitől körülvéve, már várta őket. A deputáció vezetője kérte a tábornokot, hogy katonáinak tiltson meg minden erőszakos rekvirálást, és ne háborgassák a város lakosságát sem személyükben, sem vagyonukban. A tábornok mindent megígért azzal, hogy „ők nem jöttek a föld népe ellen hadakozni!" Ennek ellenére azonnali parancsot adott, hogy Veszprém városa azonnal adjon 2000 porció szénát és 2000 porció zabot, 1800 porció kenyeret, továbbá húst, bort és pálinkát. A deputáció azt is megtudta, hogy a lovashadosztály öt ezredből (regimentből) áll: a német 1. bádeni dragonyos- és 1. hessen—darmstadti lovastestőr-ezredekből, továbbá a 3., 14. és 19. lovasvadászezredekből, összesen kb. 1200 lovassal. (Az 1. Thiry-dandár 23. lovasvadászezrede nem érkezett Veszprémbe, valószínűleg utóvédként Városlődön maradt.) A fogadás után Marulaz tábornok és tisztikara bevonult Veszprémbe és a püspöki palotában szállásolt el, ahol azonnal ebédet is követeltek maguknak. A veszprémi deputáció küldöttsége is visszatért Márkóról Veszprémbe (a tábornok adjutánsának, David tábornoknak a kíséretében), s ők is a püspöki palotába vonultak. Itt a püspöki palotában tovább folytak a tárgyalások. Az adjutáns az Állandó Deputációtól húst, kenyeret, zabot és szénát követelt a városon kívül letáborozó csapatoknak. Egyúttal bejelentette, hogy a városba bejövő francia katonáknak pénz nélkül sem a boltokban, sem a korcsmákban, se másutt semmit ne adjanak. A katonák csak pénzért vásárolhatnak. A francia tábornok egyúttal kérte a Deputációt, hogy a megye adjon le jegyzéket az előzőkben végrehajtott francia katonai rekvirálásokról.

Közben a lovashadoszrály a város mellett tábozotott le. A tilalom ellenére sok katona özönlött a városba; ellepték a kocsmákat, sőt a város szélső házaiban erőszakkal rekviráltak, sőt raboltak is. Az utólagos megállapítások szerint a francia katonák a város lakosságától összesen nyolc lovat raboltak el. Bár a tábornok írásos parancsot adott ki a lovak visszaszolgáltatására, a lovakat az emberek nem kapták vissza. Blau Simon veszprémi kereskedőtől pedig ötven akó pálinkát vettek el (akóját 40 forintban számolva, összesen 2000 forint értékben, melyet utólag Blau a vármegyén akart megtéríttetni). A délutáni órákban egy francia rekvirálóbizottság kereste fel a Deputációt, s 30 mázsa (50 kilogrammos bécsi mázsában számolva) vasat, 12 ezer patkószeget, majd 40 ezer porció kenyeret követelt. A Deputáció a nép szegénységére hivatkozva enyhítést kért, de „hasztalan, a parancsolatoknak engedelmeskedni kelletik". Június 22-én, éjfélkor a francia tábornok azonnal maga elé rendelte Nedeczky apátot és Bezerédy György főjegyzőt. Bejelentette nekik, hogy a hadosztálynak azonnal tovább kell vonulnia, mert Győr kapitulált. Ezért az előző napon megrendelt 40 ezer porció kenye-

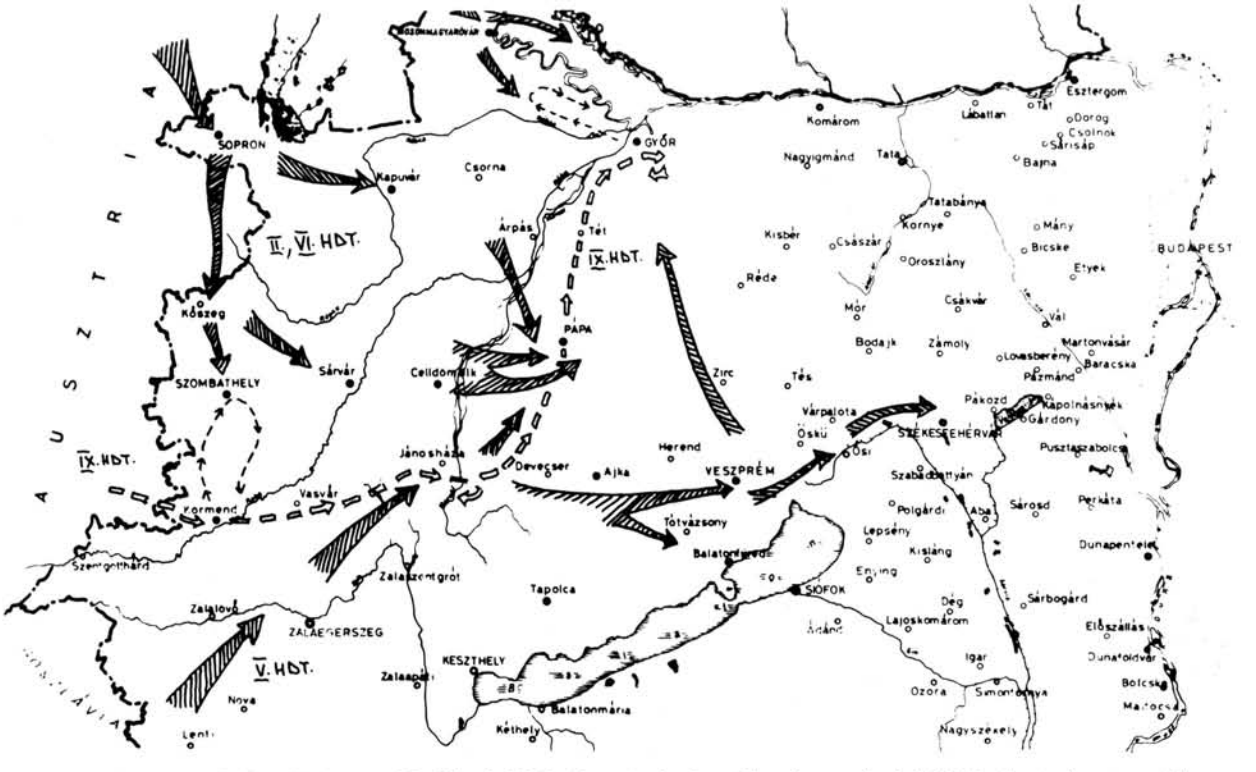

8. ábra. A francia Itáliai Hadsereg II., VI. és V. hadtesteinek támadása és a császári IX. hadtest visszavonulása Dunántúl északnyugati térségében (1809. június 1—július 5.)

Figure 8 — L'attaque des 2e, 6e et 5e corps d'armée francais de l'Arméée d'Italie, et la retraite du 9e corps d'armée impérial en le territoire nord-ouest de la Transdanubie (du 1 juin à 5 julillet 1809.)

ret a Deputációnak a Győr alatti táborba kell majd elszállítania. Ugyanakkor útravalónak ötven zsák zabot követelt magának. Június 23-ra virradó hajnalon a Marulaz-könnyűlovas-hadosztály öt lovasezrede valóban elvonult Veszprémből. A csapatok zöme Zirc felé vonult, néhány kisebb egység azonban Ősi és Palota fele lovagolt. Sőt, egy kis részük még egész nap a város körül kószált. A Deputáció vezetője azonnal jelentést írt az eseményekről Komáromba, a levél végén megjegyezve azt, hogy a francia csapatok további céljáról semmit nem tudhatott meg, „mert minden tisztnek beszédje ellenkező volt a másikéval".[87]

A franciák távozása után, június 23-án, reggel — Marton Gábor úr vezetésével — megindultak Veszprémből a szekerek a tizezer porció kenyérrel Győr felé. A Deputáció utasította Martont, hogy csak Veszprémvarsányig menjen a szekerekkel, s ott érdeklődjön, hogy kik veszik át tőle a kenyeret. Ha az ügy zavaros, úgy térjen vissza az egész szállítmánnyal Veszprémbe. Ugyanis az előző napon a Pápai Deputáció segítséget kért a megyétől, mivel ők már kifogytak teljesen a kenyérből és zabból. A megye június 23-án útba indított Pápára 5000 porció kenyeret és 500 pozsonyi mérő zabot. Mivel a pápai francia parancsnokság a kórházak számára 250 inget is kért (annak felét Veszprém városától), a városi bíró által összeszedett 125 inget is Pápára küldték. Egyúttal a városi hatóságok azonnal megtorolták a visszaéléseket is. Ugyanis a helybeli kereskedők és mások is mindent azonnal felvásároltak a francia katonáktól — ezzel lopásra buzdítva azokat. A megye ezért súlyos büntetést helyezett kilátásba mindazok ellen, akik a francia katonáktól bármit is megvettek. A nap folyamán végére jártak egy másik súlyos visszaélésnek. Ugyanis Weiss Mózes veszprémi kereskedő — azon a címen, hogy neki szerződése van gabonavásárlásra a megyétől — megvett a tihanyi uradalomtól 400 pozsonyi mérő rozsot (mérőjét 14 forintért) és 200 pozsonyi mérő búzát (mérőjét 17 forintért), majd utána az említett gabonát 22—26 forintos áron árusította a szűkölködőknek Veszprében. Bűnét még azzal is tetézte, hogy a megyének csak 100 mérő gabona vásárlását jelentette be. Ezért a megye elkobozta tőle a vásárolt gabonát, és húsznapi börtönre ítélte. Az elkobzott gabonát pedig a vételáron árusították ki a szűkölködő lakosságnak.[88]

A francia csapatok elvonulása után kimutatást készítettek el a „Magdonal Corpusának Wesprimi Station kiszolgáltatott zab, széna és kenyér portióknak consignatiója" címmel (1809. június 21—22.):[89]

	porció		
	kenyér	*zab*	*széna*
A lágerban: a Darmstadt Regimentnek	170	170	170
19. Regimentnek	340	340	340
Badeni Regimentnek	240	240	240
3. Regimentnek	330	330	330
14. Regimentnek	185	185	185
14. Regimentnek	185	185	185
3. Regimentnek	330	330	330
A városban a franczia kommendánsnak	60	64	60
Az adjutánsnak a rezidenciához	8	8	8
David generálisnak	18	18	18
A n. vármegye házánál lévő két francia tisztnek	—	2	2
Tanuló háznál lévő francia tisztnek	—	16	—
Vásárállási forsponton levőknek	—	6	6
A kazárnyában levő strázsáknak	—	16	16
Útra valóra adott 50 zsák zab	—	800	—
Blau Simon magasinumából erőszakkal elvett	—	752	—
Egy ezredesnek (obesternek)	—	6	6
Egy franczia lovasnak aki a generális után megy	—	1	1
Az adjutáns rendelésére a forspontnak	—	—	200
Összesen:	1866	3479	2097

A Veszprémből elvonuló francia Marulaz-könnyűlovas-hadosztály egyik, oldalbiztosító egysége — 42 lovas egy kapitánnyal és két hadnaggyal — június 23-án délelőtt benyomult Ősi faluba. Szénát és abrakot követeltek, maguknak pedig inni- és ennivalót. Megittak 95 icce bort, de egyéb kárt nem tettek. Utána a Zirc felé vezető út után kérdezősködtek, majd elvonultak Öskün, Perén és Olaszfalun át Zirc felé.[90]

Közben a lovashadosztály főerői — Zircen át — június 23-án elérték Bakonyszentkirályt. Itt a lakosságtól 11 db — 2—2 ökörrel vont — szekeret és egy négy ökrös szekeret (összesen 24 ökörrel) vettek el.[91]

Június 24-én — miután Győr kapitulált — a francia csapatok elvonultak Pápáról. A városban csak egy parancsnokság maradt és kb. 200 sebesült katona a kórházakban. A francia csapatok zöme áttolódott Veszprém megye északkeleti negyedébe. Mivel ezek után erre a körzetre nehezedtek a legjobban a háború terhei, június 24-én a Veszprém megyei Állandó Depu-

táció egy bizottsága Rédére települt, gróf Esterházy Imre kastélyába. Tagjai voltak: Bésány István, idősb Hunkár Mihály, Ányos Ignác, Potyondy István, Stehenits László táblabírák, Szabadhegyi János és ifjabb Hunkár Mihály szolgabírák. Ugyanakkor a Veszprémben maradt Deputáció is tovább dolgozott: június 24-én Németh Jakab a pápai francia katonai kórházak részére 200 rőf vásznat, 100 fehérneműt és 100 lepedőt vásárolt. Egyidejűleg — mivel a devecseri járást már teljesen kiélték a francia csapatok — a megye utasította Kupricz Mihályt, hogy szállíttasson 500 pozsonyi mérő zabot és 5000 porció kenyeret Városlődre, ahol a szállítmányt Fodor Imre devecseri szolgabíró átveszi és továbbszállíttatja. A problémákat növelte, hogy az osztrák VIII. hadtest — Keszthely körzetében összpontosított csapatainak — elővédjei Siófokig nyomultak előre, s oda is kellett gabonát-takarmányt szállítani.[92] Június 25-én a megyei deputációhoz érkezett a Veszprém megyei nemesi lovasezred parancsnokának (gróf Zichy Ferencnek) és a 9. sz. nemesi gyalogoszászlóalj parancsnokának (Márkus Józsefnek) levele, melyben sürgették a szökevény nemesi felkelők összegyűjtését és a komáromi táborba szállítását. Ezért Tatay Imre és Balassa Ignác táblabírák, Szentgály Mihály főhadnagy, Szelestyey Ferenc vármegyei főhadnagy parancsot kaptak, hogy menjenek el Szentgálra, Mencshelyre, Leányfaluba, Nagyvázsonyba, Tótvázsonyba, Vámosra, Szentkirályszabadjára, Vörösberénybe, Sólyba és Rátótra, s szedjék össze a szökevényeket. Ugyanezt a feladatot kapták a járási szolgabírák is. Utasították őket, hogy a szökevényeket állítsák elő Veszprémbe az Állandó Deputáció elé. Különös szigorral léptek fel a felkelő csapatoktól megszökött két veszprémi seborvos ellen: „Halassy és Greiner alseborvosok pedig, akik az emberségről megfeledkezvén, a Nemes Felkelő Vitézeket sebjeikben ott hagyták, keményen megdorgáltatván, tüstént vissza küldessenek, az engedetlenség esetén pedig vason vitessenek vissza."[93] Június 25-én a megye felhívást adott ki a szökevény nemeseknek:

„Felséges Nádor Ispányunk azt méltóztatik parancsolni, hogy mindazok, akik az utolsó győri ütközetben elszéledtek vagy elfogatván haza érkeztek, zászlójukhoz vissza utaséttassanak. Nemesek! Ha a zászlóhoz letett hitnek szentségét, ha Nemzetünk dicsőségét, ha a Hazának védelmét meggondoljátok, lehetetlen, hogy ezen parancsolatnak gyorsan ne engedelmeskedjetek! Ne féljetek attul, hogy a mostanyi elszéledéstek valami büntetést hozna fejetekre, a szerencsétlen ütközetnek szomorú következése volt ez, de ha most . . . nem engedelmeskednétek, örökös gyalázat és a hitetlen szökevények fejére kiszabott halálos büntetés fog lenni jutalmatok! Ugyan azért fontos kötelességül adatik minden Előljárónak, hogy ők az alattok való, ide haza lévő Nemeseket öszveszedjék, ide Veszprémbe hozzám mentül előbb bé állítsák, ahol nekik öt napi zsold és tartás, és utazó levél fog adatni, hogy Fehérvárá elérkezvén elhagyott zászlójukhoz vissza térhessenek . . . Akik lovukat, fegyverüket, ruhájukat az ellenség előtt elvesztették, azoknak a Nemes ezrednél új fog adatni . . . Örök hálaadás és jutalom fogja azokat követni, akik pajtásaikat magok példáikkal . . . mentől előbb bé állétyák. Ellenben, ha valaki szent kötelességérül elfeledkezvén még őket lebeszélni merészelné, a hazaárulás kemény büntetését várhatja fején."[94]

Június 25-én a francia katonai parancsnokság is elköltözött Pápáról, csak a katonai kórházak maradtak továbbra is a városban. Mivel a franciák elvonultak, a nap folyamán a megye a begyűjtött kenyér nagy részét a franciák által kirabolt pápai és devecseri járások lakosságának osztatta ki ingyen.[95]

Miután a francia csapatok elvonultak a megyéből, a cseszneki hatóság azonnal jelentette a megyei Deputációnak — június 27-én —, hogy a bakonyoszlopi jobbágyok szembeszegültek az Esterházyak cseszneki uradalmának elöljáróival. Krascsendics Vendel uradalmi tiszt jelentette, hogy az oszlopi parasztok megtagadták az uradalmi tisztek parancsát, hogy dologra (robotba) menjenek. Ugyanakkor marháikat az erdőbe — éspedig az idei és tavalyi vágásba — hajtották, s azt „úgy leetették, hogy abból soha jó erdő nem lészen". Mikor az erdőkerülők a marhákat a tilosból ki akarták hajtani, az „őrzők azt mondták, hogy hallgassanak, mert máskép agyonverik őket". A „hitszegett jobbágyok fő hangadója" Jelencsik Mátyás volt, aki Faragó József erdőkerülőnek és Brajjer Gáspár árendásnak azt mondta, hogy még az uraság gabonáját is ők fogják learatni! Babernics Pál pedig, midőn dologra parancsolták, azt mondta Faragónak, „hogy ők már nem mennek, mert már a franciáké (ti. minden, Sz.), és valamint más helyekben 8-9 hetektől fogva nem dolgoznak, szinte ők se fognak dolgozni". A jelentés szerint a „lázadás" legfőbb vezetője a helybeli plébános, Miller József, „aki az ott lévő franciáknak panaszkodva beszéllette, hogy Oszlopon a parasztoknak semmiek sincsen, mert az Uraság minden földjeiket elfoglalta; hanem menjenek Koromlára és Cseténybe, ahol az Uraságnak életes házai (magtárai, Sz.) vagynak, és ott mindent kapnak! Ezen szavaira a plébánosnak a francziák lóra ültek, és Cseténybe mentek, s ott mind az Uraságtól, mindig pedig a jobbágyoktól zabot exequáltak. A többi között azt is beszéllette a plébános a franciáknak, hogy az oszlopi lakossokat az Uraság egész héten robotra hajtja, s ha az egyik munka elfogy, tehát mindjárt más dolgot ád nékik — melyre a francziák azt mondták a jelen lévő jobbágyoknak, hogy nem tartoznak robotozni, és bolondok lesznek, ha robotra mennek; ha pedig ez után az Uraság embere jön hozzájuk, tehát fogjanak durungot, s üssék agyon őket". Krascsenics jelentette, hogy utasítását az oszlopi jobbágyok semmiben sem veszik, parancsára nem jelennek meg előtte, „sőt, akit hivattam, még azok is elbújtak, akiket a hajdú odahaza talált . . . Ami pedig nagyobb, még a bíró (Baumann Ferenc) se merészel hozzám bejönni, avagy bátran beszélleni, és az igazságot kivallani, mert azzal fenyegetik az emberek, hogy ha tőlük eláll, tehát megverik őtet". Végül arra kérte az intéző a vármegyét, „hogy

egynéhány Vármegyei katonákat avagy pandúrokat Oszlopra rendelni és őket mind addig ott tartani méltóztasson, miglen azon dühösség a lakossokbul ki nem mégyen".[96]

Június 27-én a császári VIII. (Chasteler)-hadtest előőrsei a Rum, Kám, Hosszúpereszteg, Jánosháza, Tüskevár vonalon álltak. Az elővédben álló 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovasezred egy lovasjárőre megközelítette Pápát, ahol egy 200 gyalogosból és 60 lovasból álló francia utóvéd tartózkodott még. A franciákat észlelve, a császári lovasok visszahúzódtak Dákáig, s ott töltötték el a 27-ről 28-ra forduló éjszakát. Június 28-án egy negyvenfőnyi francia lovasosztag a császári svalizséreket Pápasalamonig szorította vissza, s miután a császáriak Sümegig vonultak vissza, a francia lovasság Somlóvásárhelyig nyomult előre. Fodor Imre borszörcsöki bíró jelentette Veszprémbe, hogy június 28-án délelőtt „mikor mindenki a templomban volt, berukkolt ide Szörcsökbe egynéhány (francia katona), a többi pedig az ország uttyán (Somló) Vásárhelyre bé ment. Mennyi lehetett, bizonyosan nem írhatom, de egynéhány százra lehetett számlálni". Ugyanezen a napon Devecserből is jelentették, hogy „a Franczia sereg a nyakunkon van . . . A francziák forspontjai (előőrsei) Káptalanfáig már állnak. Somlyó-hegye körüláll franczia néppel. Isten tudja mi lesz belőlünk". Az említett Fodor Imre bíró egy másik levelében írta: „Tegnap estve (azaz 28-án este) a Nyavaládon (Zalaerdőd) fekvő Hohenlóhe regimentbeli lovasok (Somló) Vásárhelyig jöttek forspontra (előőrsre), de ismét visszamentek. Jánosházán és környékén fekszik már Schatler (Chasteler) armádiája. Félelem és rettegés között vagyunk ismét. Az ajánlott 200 mérő rozs sem érkezett meg Városlődre. Kenyerünk pedig kevés van, a szegénység pedig nem adhat."

Közben június 28-án a császári 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovasezred egyik csoportja (60 svalizsér, báró Walterskirchen őrnagy parancsnoksága alatt) Székesfehérvár felől benyomult Veszprémbe, majd tovább folytatták útjukat Ajkarendek felé. Az előrevetett 12 lovas (pk.: Dimmerling káplár) Ajkarendeknél 120 francia lovassal ütközött meg. A kialakuló karabélytűzharc során 16 francia és 2 ló megsebesült, de a szorult helyzetbe került tizenkét lovast csak a Sümeg felől előnyomuló — ugyancsak a 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovasezredhez tartozó — 20 svalizsér (pk.: Rottmayer hadnagy) mentette meg, akiknek fedezetével a svalizsérek Sümeg felé vonultak vissza.[97]

Június 28-án, éjfél körül a francia elővédek benyomultak Zircre is. A faluba 20—26 francia lovas érkezett egy Matkovics János nevű „Franczia Comissárius" vezetésével, aki egy leadott lajstrom alapján takarmányt és élelmet rekvirált. Boronkay szolgabíró jelentette, hogy — mivel Eugène alkirály főparancsnok által aláírt rendelet megtiltott minden egyéni rekvirálást — elutasította Matkovicsot és a franciákat. A francia osztag másnap — június 29-én — erőszakhoz folyamodott. A cisztercita főapátság magtárából 400 pozsonyi mérő gabonát szórtak szét utcahosszat lovaik elé, 42 akó bort pedig megittak, illetve elvittek magukkal. Boronkay Ferenc a jelentésben kitért az oszlopi jobbágyzendülésre is, mivel őt bízta meg a vármegye az ügy kivizsgálásával. Ugyanakkor jelentette azt is, hogy hasonló zendülés zajlott le Porva faluban is az ottani Mester (tanító) vezetésével. A megyétől utasítást kapott, hogy „ha a Mester valóban bűnös, azt Zircen bűnének megfelelő pálcaütésekkel büntesse meg".[98] Június 29-én — a Zircen garázdálkodó francia katonákat — osztrák (tiroli) vadászok támadták meg, s rövid tűzharcban megfutamították őket. Matkovicsot fogságba ejtették és a helyszínen agyonlőtték.[99] A zirci kudarc ellenére, a franciák tovább folytatták előnyomulásukat, s június 29-én, este 21 órára hatvan francia lovas megközelítette Veszprémet, s a város határában letáboroztak. A csapat parancsnoka azonnal élelmet és takarmányt követelt a várostól. Egyúttal bejelentette, hogy osztaga nyomában még egy ötezer főnyi hadosztály közeledik, azok élelmezéséről is gondoskodjon a város.[100] Június 30-án a francia V. hadtest (pk.: Macdonald altábornagy) egyik hadosztálya — valószínűleg a Marulaz-könnyűlovas-hadosztály — Kisbér körzetéből több irányba nyomult előre. Egyik lovasosztaga Bodajkra és Mórra vonult be, egy másik lovasosztaga pedig a délutáni órákban behatolt Palotára, ahol elfogtak néhány szekeret, melyek takarmányt és élelmiszert szállítottak Fehérvárról a Lepsény felé előnyomuló osztrák VIII. hadtest csapatainak. Ugyancsak a délutáni órákban a francia csapatok zöme Kisbér felől — Bakonyszombathelyen át — Rédére vonult be, azzal a szándékkal, hogy Bakonyszentkirályon át Zircre vonulnak, ahol éjszakára táborba szállnak. Néhány francia tiszt már előre felkereste Rédén gróf Esterházyt, aki a tisztek társaságában a francia parancsnokságra ment. Ott bejelentette, hogy minden kívánságukkal forduljanak a Rédén működő Deputációhoz, amely mindenben teljesíti kívánságaikat. Június 30-án estére a francia csapatok Németszentkirály falu előtt letáboroztak. A francia szállásmester azonnal a legkülönbözőbb követelésekkel állt elő: ökröket, bort, kenyeret, zabot stb. követelt. Végül is gróf Esterházy abban egyezett meg vele, hogy átad nekik 14 db meddő tehenet, 100 akó bort, 8000 porció kenyeret, 30 pozsonyi mérő zabot, egy borjút és két bárányt. A sietség miatt a fenti élelmet elsősorban Szentkirály és Csesznek falukban szedték össze, azzal az ígérettel, hogy azok árát a vármegye utólag megtéríti. A két falu ugyanakkor tizennyolc ökrös szekeret is kiállított, melyeket a franciák azonnal elindítottak Győrszentmárton felé. Ezzel egyidejűleg a franciák a Veszprémvarsányban tárolt 8000 porció kenyeret is lefoglalták, s ezután még behajtottak a rédei Deputáción további 6000 porció kenyeret. Június 30-án éjszaka — egy ismeretlen személy Esztergárból — azonnal levelet írt Veszprémbe a megyei Deputációnak, s riasztotta őket: „Tekintetes Deputáció! Egy csapat franczia Csesznekben és Szentkirályban vagyon, Gyirótról jött, kétség kívül Veszprém felé igyekezik. Írom Esztergáron pénteken estve azaz 30 Júny 1809." (Olvashatatlan aláírás.)

A francia csapatok azonban a június 30-ról július 1-re forduló hajnalon nem vonultak tovább

Zircen át Veszprém felé, hanem váratlanul megfordultak, s a veszprémvarsányi úton Győrszentmárton felé vonultak el. A vonuló csapatok azokban a falvakban, melyeken keresztülvonultak, de még azok környékén is, „temérdek sok károkat, húzásokat és vonyásokat tettek".

Június 30-án a Somló hegy körül táborzó francia csapatok — melyeknek zöme, kb. 1500 lovas és gyalogos a dobai erdőben összpontosult —, annak ellenére, hogy a polgári hatóságok minden kívánságukat teljesítették, „mégis rablások által sok károkat tettek". Többek között kirabolták Horváth Zsigmond uraság és a vendéglős pincéjét. Június 30-án 150 francia lovas Sümeg-Rendek felé nyomult előre, s ott összecsaptak az osztrák VIII. hadtest előőrseivel, a 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezred elővédjeivel. A tűzharcban két francia katona elesett; az osztrákok két lovat vesztettek.[101]

V. A FRANCIA ITÁLIAI HADSEREG VISSZAVONULÁSÁTÓL A BÉKEKÖTÉSIG (1809. JÚLIUS 1—OKTÓBER 14.)

1809. június 30-án, délután a francia Itáliai Hadsereg csapatai — a Gönyü, Ács, Réde, Zirc, Somlóvásárhely vonalon — parancsot kaptak a visszavonulásra. A visszavonulás oka azonban nem a Komárom körzetében összpontosított osztrák—magyar IX. hadtest és magyar nemesi felkelő hadak, valamint a Sümegnél összpontosított osztrák VIII. hadtest várható támadása volt. Napóleon ugyanis Bécs körzetébe vonta össze minden haderejét — köztük a Dunántúlon összpontosított Itáliai Hadsereget is —, hogy döntő csatában számoljon le a Bécstől északra összevont osztrák főerőkkel.

Június 30-án estére a Somlónál összpontosított francia csapatok Pápára vonultak vissza, s a városban gyülekeztek. Mint a pápai plébános írta a háztörténetben: „Még egyszer meglepték ezután Pápa városát a Francziák igen nagy számú sereggel, s ekkor Chasteler Generál is szinte hír szerint 30 ezerrel vala közelítendő. Lovaikat a Francziák a templom körüli láncszemekhez kötözték, az Alsó-Majorok vége felé egy csapat tanyázott, sőt még a bitófánál is egy francia lóháton leste az érkezendő Chastelernek seregét." A plébániára is sok francia tiszt szállásolt be, „ezek között ollyan is vala, aki Spanyol Országbul érkezvén Napóleon által lett Schönbrunnban Tisztnek kinevezve. Ezeket is tőlem telhetően megvendégeltem, s ők éppen nem vonakodnak vala még poharaikat is az enyémmel összeütni, azon megjegyzés mellett, hogy a Spanyol papok korántsem olly őszinte barátságosak? kik ha alkalom nyíllik, készek őket titkon is meggyilkolni."

A parancsnak megfelelően, a július 1-re virradó hajnali 2 óra körül a francia lovasság rendkívüli gyorsasággal kiürítette Pápát, s Takácsin át Győr felé visszavonult. Magyarász pápai plébános így írta le a visszavonulást: „némelyek (ti. a nála beszállásolt francia tisztek, Sz.) éppen vetkőző félben voltanak, egy s ezt nyomban követő, és még általam is észrevehetlen titkos második jeladásra, miután ezeknek egyike a jeladóval ablakon által szótváltott, gyorsan felkészülvén lehető legnagyobb csenddel eltakarodtak. Kivonulásukat a városból talán ki sem véve észre kívülem, mert azt olly nevezetes gyorsaság jellemzé, miszerint egyike a nálam szállásoló Tiszteknek, még lovagló korbácsát is nálam oda feledé".[102]

A Pápáról elvonuló francia csapatok a városban működő katonai kórházakból 33 szállítható sebesültet magukkal vittek Győrbe. A franciák elvonulása után az irgalmas rendiek rendházában 127 sebesült és beteg (francia és osztrák—magyar), a katolikus iskolában pedig négy közember és négy tiszt maradt (ezek is vegyesen franciák és osztrákok). A 145 ember közül 102 katona volt szállíthatatlan — zömében amputált — sebesült. Zsoldos János pápai főorvos számításai szerint 1809. június 12. és július 1. között a pápai katonai kórházakban kezeltek:[103]

1. *franciákat:*	
közkatonákat és altiszteket:	1960 embert,
tiszteket:	85 embert,
2. *osztrákokat és magyarokat:*	
közkatonákat és altiszteket:	1924 embert,
tiszteket:	5 embert.
összesen:	3974 embert.

A francia csapatok elvonulása után — július 2-án — Zsoldos János kérte a megyei Deputációt, hogy Veszprém környékéről küldjenek Pápára chirurgusokat (sebészeket), mert a pápai sebész súlyos beteg, a két ott dolgozó veszprémi sebész (Reizinger és Kántor) pedig a rengeteg munka miatt teljesen kimerült már. A sebesülteket ugyanis borbélylegényekre nem lehet bízni, csak mesterek kötözhetnek. Ugyanis, „ha rosszul kötöznek valakit az vérzik, rothad, abból pedig az ispotályra, azután a városra rossz következik". A betegek mellett teljesített szolgálatot négy reguláris katona. Ezek közül kettőnek most vissza kell térnie ezredéhez, kettő pedig betegen fekszik, élet és halál között. A faluról berendelt segédszemélyzettel nem tud mit csinálni, mert azok akkor hagyják ott a kórházakat, mikor végre beletanulnak munkájukba. Kéri a megyét, hogy fogadjanak fel — németül beszélő — nyugdíjas öreg katonákat, legalább 25 embert. Egyúttal jelentette, hogy a pápai és devecseri járásokban, a falvakban, minden segítség nélkül, nagyon sok sebesült katona hever a házaknál. Még a franciák ittlétekor Sininger Krisztián és Mathieu francia kapitány a pápai járást, Petrasitz Ferenc pedig a devecseri járást végigjárta. A szállíthatatlan sebesülteket helyben kezelték, a szállíthatókat pedig szekereken a pápai kórházakba hordták.[104]

A visszavonuló francia csapatokat az osztrák VIII. hadtest (pk.: Chasteler altábornagy) előrevetett osztagai nagyon óvatosan követték. Július 2-án az osztrák 6. sz. Lichtenstein-vértesezred egy osztaga (pk.: Devanger főhadnagy) benyomult Rédére. Az osztrák katonák a franciáknak a faluban összehordott élelmét és takarmányát erőszakkal lefoglalták (még csak átvételi elis-

mervényt sem adtak róla), majd Mórra, illetve Kisbérre szállíttatták.[105]

A Somlóvásárhely felől előnyomuló osztrák 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovasezred egyik előrevetett osztaga pedig július 3-án közelítette meg — a már kiürített — Pápát. Az egyik osztrák káplár néhány lemaradozott francia katonát elfogott. A jelentés szerint 3 francia gyalogost és 2 lovasvadászt ejtett foglyul, akik egy francia generális szekerét őrizték; az öt franciát a káplár Sümegre kísérte.[106] Az osztrák felderítők azonban Pápa alól visszavonultak Nyavaládra (Zalaerdődre). Csak egy osztrák tiszt, Lackovszki őrnagy — Chasteler törzskarától — ment be Pápára július 3-án, s átadta az altábornagy levelét Rába Boldizsár első alispánnak. Chasteler utasította Rábát, hogy derítse fel, Bodajk körzetében vannak-e francia csapatok? Egyúttal megüzente, hogy másnap — azaz július 4-én — elővédjei (avantgardája) Káptalanfáig nyomul előre. Másnap, július 4-én Rohonczy és Barcza pápai urak — a generális fogadására — Káptalanfára utaztak, de ott senkit sem találtak. Csak annyit tudtak meg, hogy az osztrák csapatok Körmend felé vonultak el. Egyúttal azt is megtudták, hogy a francia csapatok a Dunántúlon csak Győrt tartják megszállva, csapataik mindenütt Pozsony és Bécs felé vonulnak vissza.[107] A tájékozatlanságra jellemző, hogy július 5-én az osztrák VIII. hadtest egyik osztaga, amely a Balaton déli partvidékén nyomult előre Székesfehérvár felé, Siófokra érkezett. A pozsonyi nemesi felkelőkből álló egység parancsnoka, Pauli kapitány futárt küldött Veszprémbe és a megyétől kért tájékoztatást a francia csapatok helyzetéről.[108] Ugyancsak július 5-én Pápára érkezett a VIII. hadtest két embere, majd ezt követően az éjszaka Pápára bevonult — Szentgrót felől a hadtestnek alárendelt magyar Meskó-hadosztály — pesti nemesi lovasezred ötven lovasa egy hadnagy parancsnokságával. Rába Boldizsár kénytelen volt jelenteni az első alispánnak, hogy az insurgenseket alig lehetett megfékezni, mert ki akarták rabolni a város kórházaiban visszahagyott szállíthatatlan francia sebesülteket. Ugyanezen az éjszakán — Veszprém felől — ugyancsak Pápára vonult be a Vas megyei nemesi lovasezred is. Zsoldos János is megemlíti ezt, hozzátéve, hogy a nemesi lovasság a nagytemplom és a várkastély közti téren táborozott le. Ő is említette, hogy az insurgensek háborgatták a városban maradt franciákat, többek között Ayèt ezredest az ágyából kitaszították és kitüntetéseit elvették.[109] Magyarász plébános leírása szerint a városba elsőnek a 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezred egy osztaga nyomult be. „Másnap, midőn éppen Barcza Prefectus Úrhoz mentem, Chasteler Generál emberei közül tizenkét vasasnémet érkezett Pápára; ezeket mi örömtapsok közt éljenezve fogadtuk; a Griffhez címzett vendéglőben ők egy beteg franczia ezredesnek szolgájával, ki éppen Urának vala akkor ebédet viendő, találkozván, vele harcba bocsájtkoztak, miután pedig az Ezredest mentek kizsákmányozni."[110]

Július 7-én Karácsony József Pápáról jelentést írt az alispánnak Veszprémbe, s közölte, hogy: „Azon ágyúzás mellyet a gyepesiek hallottak, nem Kiscell (ma: Celldömölk) körül, hanem amint a Somló-hegyre hallatódott, Bécs körül történt, amint is könnyen elhihetjük, mert . . . tegnap érkezett Bécsbül Pápára (egy bécsi kereskedő), aki azt beszéllette, hogy a nagy két ármádia vasárnap kezdtek el Bécsen felül verekedni." Így értesült a megye a július 5—6-án lezajlott — és a franciák döntő győzelmével végződött — wagrami csatáról. Az említett bécsi kereskedő azt is elmondotta, hogy Bécsből — Soproncon és Kapuváron át jövet — franciákat sehol nem látott.[111] Ugyancsak július 7-én reggel Pápára vonultak a Vas megyei felkelők újabb csapatai, valamint a győri nemesi lovasság részei. A hatóság kiadta nekik a követelt zabot, annyit, hogy „a városban semmi sem maradt". Ezzel egyidejűleg az ötven pesti lovas továbbvonult Győrszentmárton felé. Július 8-án, reggel Pápára érkezett Chasteler altábornagy egy hadnagya, s jelentette Rába Boldizsárnak, hogy még ma délben a városba bevonul a VIII. hadtest, de másnap már továbbvonul Győr felé.[112] Ugyanezen nap — július 8-án — reggel Peschovár Ádám jelentette a megyének, hogy ma reggel 8 órakor Chasteler generális egész seregével nagy sietséggel vonult át Középiszkáz falun. Chasteler és egy másik generális kocsin ültek; a kocsi előtt az 5. sz. Ott-huszárezred emberei, a kocsi körül pedig a 2. sz. Hohenzollern-könnyűlovasezred katonái lovagoltak.[113] A VIII. hadtest csapatai július 8-án a kora esti órákban vonultak be Pápára. A pápaiak csalódtak a hadtest létszámát illetően, mint Magyarász plébános írta: „Később érkezett meg maga Chasteler Generál is, de nem több mint valami négyezerre való szedett-vedett vert haddal." A hadtest a bevonuláskor a következő erőkkel rendelkezett: Marschall-dandár: 27. sz. Strassaldo- és 26. sz. Hohenlohe-gyalogezredek 3-3 zászlóalja; Fenner-dandár: a brucki, judenburgi, villachi és klagenfurti Landwehr-zászlóaljak maradványaiból összeállított két zászlóalj; a 2. sz. Hohenzollern könnyűlovas- és 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezredek összesen öt lovasszázada.

A hadtest állt összesen 8 gyalogoszászlóaljból (kb. 3500 gyalogossal), 5 lovasszázadból (kb. 380 lovassal) és 12 db ágyúból (ebből 2 ágyú és egy tarack a Meskó-hadosztálytól volt). Pápán csatlakozott a hadtesthez a Schmidt-dandár: az 53. sz. Jellasics-gyalogezred és a 11. sz. második báni határőrezred két-két zászlóalja. A Pápára bevonuló hadtest azonnal leadott 30 beteg katonát a kórházaknak.[115] Chasteler generális és törzskara az Esterházy-kastélyban szállásolt el, a 3500 főnyi katonaságot pedig a polgárság házaiban kvártélyozták be. A csapatok még ki sem pihenhették magukat, mikor július 9-én hajnali 3 órakor az osztrák Déli Hadsereg parancsnoka, János főherceg parancsa érkezett Chasteler altábornagyhoz, hogy csapataival július 9-én kora reggel folytassa menetét Bakonybánk községbe. A csapatok a parancsot végrehajtották, s elvonultak Pápáról. Ezzel egyidejűleg a Vas megyei nemesi lovasezred is elvonult Pápáról a Marcal és a Rába vonalának megfigyelésére.[116]

A VIII. hadtest csatlakozott a — Győrt körülzáró és a Rába vonalán felvonuló — osztrák IX. hadtesthez és a magyar nemesi felkelő hadakhoz.

A császári hadvezetés terve az volt, hogy az osztrák—magyar Déli Hadsereg egy tehermentesítő támadást indít Sopron általános irányba. A felvonulás még tartott, mikor a — wagrami csatában vereséget szenvedett — osztrák főparancsnok, Károly főherceg generalisszimus váratlanul — és a császár tudta és hozzájárulása nélkül — Znaimban fegyverszünetet kötött a franciákkal. Habsburg I. Ferenc császár nem volt hajlandó tudomásul venni a — tudta nélkül megkötött — fegyverszünetet, s utasítást adott a tervezett tehermentesítő támadás végrehajtására. Július 12-én reggel — Pápa és Győr szélességben — megindult az osztrák—magyar Déli Hadsereg (VIII., IX. hadtestek és a magyar nemesi felkelő hadak) támadása a Rábán át Sopron általános irányba. A támadás első lépcsőjében a VIII. hadtest csapatai nyomultak előre.

A támadás kezdetekor a Vas és Győr megyei magyar felkelő lovasezredek Pápára vonultak vissza. Miközben a csapatoknak 175 pozsonyi mérő zabot kellett adni, a VIII. hadtest után is kellett küldeni 100 pozsonyi mérő zabot, 20 mázsa húst, 8000 porció kenyeret és 30 akó bort.[117] Ugyanezen a napon — július 13-án — a Vas megyei lovasezred parancsot kapott arra, hogy a Pápán ápolt francia sebesülteket — a megye által kiállítandó szekereken — szállítsák biztonságosabb helyekre.[118] A csapatok között július 17-én terjedt el a znaimi fegyverszünet híre, melyet július 19-én I. Ferenc császár király is aláírt. A fegyverszüneti egyezmény értelmében a két ellenséges hadsereg közti demarkációs vonalat a Holics—Pozsony közti sávban jelölték ki; onnét a Duna vonala volt a határ Győrig (amely város és erősség a franciák kezén maradt), majd Győrtől Szentgotthárdig a Rába vonala volt a demarkációs határvonal. Az említett vonaltól nyugatra a francia Itáliai Hadsereg hat dandára vonult fel. A Rábától keletre és délre pedig az osztrák—magyar reguláris hadsereg és a magyar nemesi felkelés csapatai helyezkedtek el.

A reguláris VIII. hadtest zöme Győrtől délre összpontosult, a IX. hadtest pedig Sárvár—Szentgotthárd körzetébe vonult. Így a középső szakasz — ezen belül Veszprém vármegye területe — szinte kizárólag a magyar nemesi csapatok megszállása alá került.

A Mecséry-lovashadosztály főerői — a Keglevich-, Gosztonyi-, Andrássy-, Vay- és Dobozy-lovasdandárok — Komárom és Győr megyékben táboroztak; Veszprém megyében a Meskó-lovasdandár (parancsnoksága Téten) vonult fel: a veszprémi lovasezred hat százada (ezredparancsnokság: Téten) Szemere, Mórichida, Rábaszentmiklós, Kisbabot, Rábaszentmihály, Mérges, Gyömöre, Fel- és Kispéc falvakban; a Vas megyei lovasezred (ezredparancsnokság: Takácsi) hat lovasszázada pedig: Vaszar, Gyarmat, Csikvánd, Újmalomsok, Marcaltő falvakban szállásolt el.

A Hadik-hadosztály (Luzsénszky-dandára Vas megyében összpontosult), Csekonics-dandára (dandárparancsnokság: Jánosházán települt) pedig Veszprém megyében táborozott: szabolcsi lovasezred (parancsnoksága: Somlóvásárhelyen) hat százada: Devecser, Borszörcsök, Kisjenő, Tüskevár, Torna, Oroszi, Doba, Karakószörcsök falvakban; szatmári lovasezredének (parancsnoksága: Pápasalamon) hat lovasszázada: Nyárád, Nemes- és Pórszalók, Dabrony, Nagyalásony, Vid, Vecse, Kup, Kovácsi és Nóráp falukban szállásolt be.

Az egyetlen gyalogosegység (mivel a gyalogoszászlóaljak Komárom—Szőny körzetében táboroztak) a Márkus-gyalogoscsoport volt, melynek Fejér megyei 10. gyalogososztálya (két század) Pápán, veszprémi 9. sz. gyalogoszászlóaljának hat százada pedig Mezőlakon állomásozott. A nemesi felkelés tüzérsége (54 db ágyú) Borsosgyőr, Kéttornyúlak, Dáka és Dereske falukban összpontosult.[119]

A nemesi hadak főparancsnokának (József főherceg nádor tábornagynak) főhadiszállása a pápai Esterházy-kastélyban volt, melynek őrizetét a szabolcsi lovasezred látta el.

A nemesi csapatokra sok volt a panasz. Július 20-án Rába Boldizsár alispán jelentette a vármegyének, hogy a hadsereg nagyon igénybe veszi a lakosságot. Csak a pápai főhadiszálláson a futároknak (kuriroknak) naponta ötven szekér széna kell, s különböző munkákra naponta 400 embert rendel be a parancsnokság. Ugyanakkor a katonák — bár van elegendő tűzifájuk — „a gyümölcsfákat is sok helyeken levagdalták, és rablottak, le nem írhatom a sok kárt".

Július 20-án Tüskevár—Somlóvásárhely körzetébe beérkezett a császári VIII. (Chasteler)-hadtest több egysége is. Ezen a napon — déli 13 órakor — Tüskevárra érkezett a császár öccse, Habsburg János főherceg tábornagy is (a császári Déli Hadsereg parancsnoka) és a tiszttartó házánál ebédelt.[120]

A fegyverszünet és a francia hadseregnek a (Rába mögé történő) visszavonulása után is a vármegye legnagyobb problémája továbbra is a győri csatából megszökött nemesi felkelők összegyűjtése volt. Június 29-ig a veszprémi 9. sz. gyalogoszászlóaljhoz — az 1207 ember közül megszökött 490 felkelő — alig néhányan tértek vissza. Egy megyei jelentés szerint addig csak egy tiszt (Babos Bálint főhadnagy, Borszörcsök) és 27 közember tért vissza a zászlóaljhoz. A szökevények összegyűjtésével megbízott Szentgálly Mihály alhadnagy felháborodottan jelentette, hogy ennél többen is jelentkeztek Veszprémben. Itt felvették a beígért ötnapi zsoldot, majd mikor megtudták „az elindulás óráját általam . . . azonnal eltűntek". A jelentés szerint ezek 56-an voltak, és szinte valamennyien szentgáli nemesek.[121] Június 30-án a veszprémi zászlóalj parancsnoka, Márkus József ezredes újabb levelet írt a vármegyének, s kérte, ha 40-50 ember együtt van, azonnal indítsák el őket Komáromba a zászlóaljhoz.[122]

Előfordult, hogy a bujkáló insurgensek szembefordultak az őket összeszedni akaró hatóságokkal. A legnagyobb ilyen zavargásra Csöglén került sor július 2-án. Mikor Papp György bíró felszólította a faluban bujkáló szökevényeket, hogy jelentkezzenek Veszprémben, valóságos lázadás tört ki. A bandába verődött insurgensek káromkodtak, lövöldöztek: „Az Isten őrizte, hogy egy embert és egy leánt agyon nem lőttek;

a helység házánál (községházánál) húst, bort, mindent elprédáltak; Molnár Istvánnak háza ajtaján belőttek; az én (ti. Papp György bíró) házamra seregestül jöttek, hogy be lüdözzenek és felgyújtsák; a jármos lovakat elvitték; sokkal rosszabbak a rajtunk uraskodó ellenségnél." Az insurgensek erőszakkal betörtek József Sámuel árendás (bérlő) kocsmájába, s elvittek tőle 42 icce (50 liter) bort, 3 verdung pálinkát, levágták két ürüjét, s útiköltség címén elvettek tőle 164 forintot. Utána — fegyveresen — végigjárták a falu házait, s ugyancsak útiköltség címén erőszakkal összeszedtek a lakóktól 14 forintot, valamint 248 icce (298 liter) bort 57 forint értékben. Végül a községházáról elrabolták az ott őrzött zálogtárgyakat. Az okozott kár összesen 235 forint 52 krajcár volt. Ezután benyomultak a községháza épületébe, és elrabolták a község szekerét azon a címen, hogy azon mennek be Veszprémbe. Mikor ezért Bolla Pál községi elöljáró tiltakozott, őt is arra kényszerítették fegyverrel, hogy tolja a szekeret. Mikor ellenkezni próbált, Bolla Pált összevagdalták kardjaikkal. A falu bírájának feljelentésére a katonai törvényszék 1809. augusztus 27-én Téten hozott ítéletet a csöglei zendülés ügyében. A július 3-i rablások és erőszakoskodások vezetőit: Barcza Mihályt (aki a veszprémi gyalogoszászlóaljban szolgált) és Biró Ferencet (aki a veszprémi lovasezred 3. főstrázsamesteri lovasosztályában szolgált előzőkben) golyó általi halálra ítélték és főbe lövették. A többieket — 16 személyt — háromhavi börtönre ítélték, azzal súlyosbítva, hogy minden éjszakát kurtavasban kellett tölteniök, s minden harmadik napon csak kenyeret és vizet kaptak. Ráadásul minden okozott kárt meg kellett téríteniök.[123]

Július 4-én Márkus József ezredes jelentette Veszprém vármegyének, hogy a 490 szökevény közül újra megérkezett 22 ember, s velük együtt megérkezett a szökevény Halassy és Graner seborvos is. Márkus bejelentette, hogy a két szökevény sebészt csak a megye tisztes neve miatt nem állíttatta hadbíróság elé.[214] Július 5-én a megyegyűlés is foglalkozott a szökevények ügyével. Jegyzőkönyvbe foglalták, hogy nagyon sok szökött insurgens még most sem hajlandó ezredéhez visszatérni. A türelmi határidő letelt, s ezért a megye közhírré tétette, hogy a továbbiakban a csavargó insurgensek „desertőröknek" (katonaszökevényeknek, Sz.) tekintendők, s bárki elfoghatja és megkötözve Veszprémbe szállíttathatja őket. Minden egyes behozott szökevényért a megye azonnal kifizet 24 forintot. A kifizetett pénzt aztán az elfogott insurgens vagyonából utólag behajtják. Mivel a legtöbb szökevény szentgáli volt, a megye határozatot hozott, hogy a hamarosan Veszprémbe érkező nemesi lovasezred segédletével erőszakkal fogdossák össze a faluban és annak határában a szökevényeket. Mikor másnap a Veszprémben állomásozó egységet Szentgálra akarták kivezényelni, azok bejelentették, hogy a legfelsőbb parancs nélkül nem adnak karhatalmat. A megye ezért azonnal levelet írt a nádornak, hogy adjon ki ilyen parancsot.[125] Ugyanakkor a szentgáli elöljáróság is kérte a vármegyét, hogy hosszabbítsák meg a jelentkezési határidőt. Ugyanis nagyon sokan a falutól távoli tanyákon dolgoztak, s azokat nehéz volt értesíteni. A vármegye méltányolta a kérést, s a jelentkezési határidőt július 9-ig elnapolta.[126] Márkus József ezredes, a gyalogoszászlóalj parancsnoka július 8-án újabb jelentést írt a vármegyének, melyben bejelentette, hogy július 6-án 23-an, 7-én 46-an, 8-án pedig 22-en jelentkeztek a zászlóaljnál. Ugyanezen a napon — július 8-án — az elszéledt felkelők közül még 56 embert szedtek össze és kísértek be Veszprémbe. Beszállítottak még Veszprémbe ötven lovat is.[127] Július 8-án a Veszprém megyei nemesi lovasezred parancsnoka, gróf Zichy Ferenc ezredeskapitány is levelet írt a vármegyéhez. Bejelentette, hogy a győri csata után lovasezrede kétszáz emberrel megfogyatkozva ért Komáromba. „De valameddig a Nemes Ezredhez tartozó, és leginkább a győri ütközetnek alkalmatosságával elszéllyedt s honjaikba visszatért Vitézeink egytül-egyig ide bé nem érkeznek, mindaddig a Tekintetes Nemes Karoknak és Rendeknek tökéletes híradást az ez ideig akár a csaták piacain maradott, akár az ellenség fogságába jutott, és elveszett Vitézeinkről nem tehetek!" Végül kérte a vármegyét, hogy a tartalékokból a 200 főnyi hiányt azonnal pótolja.[128]

1809. július 14-19 között megkötötték a fegyverszünetet. Ennek értelmében a francia hadsereg újra megszállta a Rába vonaláig Nyugat-Magyarországot. A Rábától keletre eső térségben pedig a magyar nemesi felkelő csapatokból álló II. tartalék hadtest (pk. József nádor tábornagy) vonult fel. Július 22-re befejeződött a csapatok felvonulása. Veszprém vármegyében részben a Mecséry-lovashadosztály Meskó-dandárának csapatai vonultak fel: a Vas megyei lovasezred hat százada (Takácsi, Vaszar, Gyarmat, Csikvánd, Újmalomsok, Marcaltő) és a soproni lovasosztály két százada (Görzsöny, Acsád.) A Hadik-lovashadosztályból a Csekonics-lovasdandár részei voltak még a vármegyében: a szabolcsi lovasezred hat százada (Somlóvásárhely, Devecser, Borszörcsök, Kisjenő, Tüskevár, Torna, Oroszi, Doba, Karakó- és Szegszörcsök), valamint a szatmári lovasezred hat százada (Salamon, Nyárád, Nemes- és Pórszalók, Dabrony, Vid, Nagyalásony, Vecse, Kup, Kovácsi, Nóráp.) A Fejér megyei 10. sz. gyalogoszászlóalj két százada Pápán, a Veszprém megyei 9. sz. gyalogoszászlóalj hat százada pedig Marcaltőn állomásozott; a hadtest tüzérsége (54 db ágyúval) Borsosgyőr, Kéttornyúlak, Dáka és Derecske falukban összpontosult.[129]

1809. július közepére egyre több olyan jelentés érkezett Veszprémbe, hogy a bujkáló insurgensek rabolnak, fosztogatnak. Július 16-án Szelestey Ferenc megyei főhadnagy jelentette, hogy Kádárta, Rátót, Lókút és Olaszfalu lakosságának kirendelésével „meghajtotta . . . az gonosz csavargók és szökevények eránt az erdőket". Szökevényeket azonban sehol sem találtak.[130] Mivel közben panasz érkezett, hogy tizenöt szentgáli szökevény a káptalani uradalomból elrabolt néhány bárányt, július 17-én a vármegye újabb hajtóvadászatot rendelt el az éhségükben rabló insurgensek ellen. A Bakony rengetegeiben lap-

pangó szökevények ellen a Fejér vármegyei 10. sz. gyalogososztály egyik — Fejér vármegyei — századát rendelték ki. (Parancsnok: Pribék József százados, 4 tiszt, 26 tiszthelyettes és 216 közlegény.) Rövidesen ki kellett rendelni a gyalogososztály másik — Tolna megyei — századát is: Benyovszky Károly századost, 4 tisztet, 26 tiszthelyettest és 144 közembert. A Pápán összpontosított két századot augusztus 4-én Ugodra rendelték ki, egy ott fosztogató rablóbanda ellen. A tűzharcban Kreskay Imre főhadnagy elesett. Néhány nappal később, augusztus 8-án az említett karhatalmat a dabronyi vadászházhoz rendelték ki, ahol szökevény nemes és nem nemes insurgensek és juhászok mulattak. A katonák körülvették az épületet. Mikor ezt a mulatozók észrevették, néhányan, mint pl. egy Magyar Istók nevű szökevény insurgens, akinél két fegyver is volt, az ablakon át lövöldözni kezdtek a katonákra. A katonák is tüzet nyitottak, majd lerohanták az épületet, és elfogták a részegen mulatozó társaságot. A foglyok között volt Venczel Mihály nemtelen személy is (aki a homokbödögei nemes Fekete József helyett ment katonának), továbbá Doma Péter gyalogos insurgens. Mindketten a győri csatából szöktek meg fegyveresen. A Téten — 1809. augusztus 27-én — hozott hadbírósági ítélet Venczel Mihály két részben kiszabandó 60 pálcaütésre, továbbá két hétig tartó kurtavasban töltendő — másnaponként böjtre fogott — börtönre ítélte.[131] A többszörösen letelt határidő miatt — és mivel a szökevények többsége még mindig nem jelentkezett! — július 30-án a megye elrendelte, hogy 24 órán belül a karhatalom szedesse össze a szökevényeket — még az ágyban fekvő betegeket és sebesülteket is! —, s szállítsa őket Veszprémbe.[132]

Mivel július 24-én a pápai katonai kórházakban újra 852 beteg és sebesült katona feküdt, határozat született, hogy ezek nagy részét Veszprémbe kell átszállítani. A Veszprémbe átszállított beteg katonákat elsősorban a várban helyezték el. Lefoglalták számukra a piaristák gimnáziumát, a szemináriumot, a piaristák és a ferencesek kolostorait. Csak a vármegyeházát nem adták át a hadseregnek. A városi hatóságok nagyon aggódtak, hogy a várban „a hely kicsinysége miatt annyira egymásra vannak építve a házak, itt lévén minden templomok, az egész város Isteni szolgálatra ide jár, úgy hogy egyetlen egy ragadó nyavala döghalált terjeszthet közükbe". Augusztus 5-re a veszprémi katonai kórház annyira megtelt beteg katonákkal, hogy több helyet a város adni már nem tudott. A megyegyűlés javasolta, hogy más helyekre — pl. Füredre — szállítsák a betegeket. Ugyanakkor a katonai kórház halottait az amúgy is szűk temetőben eltemetni nem tudták. A megyei deputáció elrendelte, hogy a városi hatóságok jelöljenek ki új temetőhelyet. Augusztus 12-én egy bizottság a Jutasi út mellett és a Völgyi-kút árka között fekvő Grisits-féle földet — amely Tummler Henrik majorja felett feküdt — vizsgálta meg. A tulajdonos a földért 300 forintot kért. A tárgyalás 1810. februárig elhúzódott, de eredménnyel nem járt.[133] A halott katonákat ezért továbbra is a városi kórház melletti alsóvárosi temetőben hantolták el. Pedig augusztus 5-ig a veszprémi katonai kórházakban összesen kilenc katona halt meg. A tömeges halálozások csak ezután kezdődtek. 1809. december 31-ig bezárólag Veszprémben a kórházban 261, a kórházon kívül 487 katona — összesen 748 ember — halt meg.[134] A halottak az alábbi ezredekből valók voltak: 61. sz. Saint Julien-gyalogezred: 54 ember; 6. sz. Blankenstein-huszárezred: 50 ember; 16. sz. Lusignan-gyalogezred: 47 ember; 19. sz. Alvinczy-gyalogezred: 36 ember; 27. sz. Strassaldo-gyalogezred: 31 ember; 53. sz. Jellasics-gyalogezred: 26 ember; 32. sz. Esterházy-gyalogezred: 24 ember; kocsisok: 23 ember; osztrák Landwehrek (ismeretlen alakulatok): 13 ember; 1. sz. likkai határőrezred: 11 ember; 2. sz. ottocsáci határőrezred: 11; 3. sz. ogulini határőrezred: 12; Vukasovics-gyalogezred: 8; a zalai insurgens csapatok: 13 ember; 6-6 katona halt meg a 4. sz. szluini és a 11. sz. második báni határőrezredből, valamint a 6. tüzérezredből; 5-5 katona hunyt el a 25. sz. De Vaux-gyalogezredből, a salzburgi Landwehr- és vadászzászlóaljakból stb. A tapolcai kórházban 41 katona halt meg: 8 katona a 61. sz. Saint Julien-, 3-3 a 45. sz. De Vaux- és 27. sz. Strassaldo-, 1-1 pedig a 43. sz. Simbschen-, a 19. sz. Alvinczy-, az 53. sz. Jellasics-gyalogezredekből stb. A nagyvázsonyi kórházban 11 katona halt meg; tetemeik a pulai út melletti Francia-keresztnél nyugszanak. Sümegen hat meghalt katonát temettek el.

Miközben a megyében számos helyen működtek katonai kórházak, a nemesi felkelő csapatok egyik kórházát Pápára vezényelték augusztus 4-én. A kórház 1810. január 15-ig működött itt, s ezen idő alatt 641 sebesült és beteg nemesi felkelőt ápoltak itt.[135]

1809. július 27-én királyi parancs rendelte el a sorezredek számára az újoncozást. Veszprém megyének 348 keresztény és 26 zsidó újoncot kellett kiállítani (járásonként), az alábbi lélekszámok szerint (a zsidó újoncokat a megye 1858 zsidó férfilakosából állították ki):

veszprémi főbírói járás (9788 fő)	51	katona,
veszprémi vicebírói járás (12 060 fő)	64	katona,
pápai főbírói járás (11 011 fő)	58	katona,
pápai vicebírói járás (5854 fő)	31	katona,
cseszneki főbírói járás (8620 fő)	46	katona,
cseszneki vicebírói járás (6069 fő)	32	katona,
devecseri főbírói járás (4581 fő)	25	katona,
devecseri vicebírói járás (7699 fő)	41	katona.
összesen: 65 682 fő	348	katona.[136]

A parancs értelmében a toborzásokat 1809. augusztus 7-én meg kellett kezdeni. Felszólították a plébánosokat, lelkipásztorokat, bírókat, uradalmi tiszteket, hogy tudassák a fiatalsággal, hogy őfelsége mindazoknak, akik a háborúban kitüntetik magukat, azoknak: ha nemtelenek, nemességet, ha már nemesek: adománybirtokot, illetve arany- és ezüst érdempénzt fog adni. A toborzáskor pedig mindenki 30 forintot kap jelentkezés esetén. Az önkénteseket a háború végén azonnal leszerelik a hadseregtől, s a jövőben többet katonáskodniok nem kell.

A reguláris hadseregbe való jelentkezéssel egyidejűleg — a nemesi csapatok kiegészítésére — ún. önkéntes lovas- és gyalogososztályokat („volon"-osztályokat) is toboroztak. Veszprém vármegye felállított egy 319 főből álló gyalogos „szabadosztályt" és egy 227 főből álló lovas „szabadosztályt." A toborzáskor a vármegye „Selestyey Ferenc Fő Hadnagynak, mint Verbung Vezetőnek 160 forintot" fizetett. A „Tánczoló legényeknek egy-egy pár új, és annyi fejelés csizmánként 129 forint 30 krajcárt" adott. A 319 főnyi gyalogos regrutának kézipénzül (toborzási pénzül) kifizettek: 9570 forintot; a 227 lovas regrutának (fejenkénti 20 forinttal) kifizettek: 4540 forintot. Lóvásárlásokra 74 218 forint 51 krajcárt fizettek.

A lovasosztály felszerelésére az alábbiakat fizették:

300 pokrócért és 292 övért:	5644 frt;
171 fanyeregért: (à 6 frt)	1140 frt;
110 pisztolyért (à 30 frt):	3365 frt;
pisztolytokokért, zsinórokért:	1275 frt;
212 vasas kardért (à 26 frt):	5512 frt;
kardok javításáért a lakatosnak:	95 frt;
tarsolyokért:	675 frt;
nyeregszerszámokért:	7525 frt;
egyenruhákért, csákókért, 300 db facsutoráért, csizmákért stb.	36 048 frt;
fuvarra és élelmiszerekre	1218 frt;
Mogyoróssy Ferencnek a regruták kiképzéséért:	18 frt;

a tiszteknek (Schendli és Kun János kapitányoknak, Szigfrid és Nemes József hadnagyoknak, egy seborvosnak) „segedelem pénzt" kifizettek: 9450 frt 24 krajcárt.[137] A megye augusztus 7-én határozatot hozott, hogy a megyében még működő három puskaművesre (mivel a többi a felkelő csapatoknál dolgozott) okvetlenül szükség volt: az új lovasosztálynak 300 pár pisztolyt kellett helyreállítani. Augusztus 10-én pedig elrendelték, hogy ugyancsak az új lovasosztály számára minden járásból össze kellett szedni akár a „rezes", akár a „vasas" kardokat és pisztolyokat, megfelelő térítés mellett. Augusztus 11-re az új lovasosztály felállítása már olyan stádiumban volt, hogy a megye József nádortól egy tisztet és néhány gyakorlott közembert kért Veszprémbe, az új legénység kiképzésére. A reguláris katonaság kiállítása nehezebben haladt, mert augusztus 12-re még csak 70 újoncot toboroztak, de fogadópénzüket ezek sem kapták meg (fejenkénti 30 forintot).[138]

Közben — 1809. augusztus 17-én Mosonmagyaróvárott — megkezdődött a béketárgyalás a francia és osztrák—magyar megbízottak között. Mivel a tárgyalások — október 14-ig — elhúzódtak, s a háború folytatásának veszélye továbbra is fennállott, augusztus 24-én a magyar nemesi felkelő csapatok főhadiszállását (pk.: József főherceg nádor, altábornagy) Pápáról (az Esterházy-kastélyból) Kisbérre helyezték át. Pápán csak a — Marcaltőtől Sárvárig biztosító — Meskó-dandár (pk.: Meskó József báró vezérőrnagy) hadiszállása maradt. József főherceg nádor gyakran járta a csapatokat, s tartott szemlét felettük. Szeptember 15-én Bakonyszombathelyen megszemlélte a szabolcsi lovasezredet és a 9. sz. veszprémi gyalogoszászlóaljat. Szeptember 25-én újra megszemlélte a Tatán — a Vogel-dandár kötelékében lévő — 9. sz. gyalogoszászlóaljat.[139] Közben a csapatok diszlokációját is változtatták. Szeptember 28-án Pápócról Görzsönybe vezényelték a soproni lovasosztályt, viszont a veszprémi lovasezredet Pápócra irányították. Itt csatlakozott a lovasezredhez az újonnan felállított veszprémi önkéntes lovasosztály szeptember 30-án. Éppen a békekötés napján — október 14-én — tartotta egyik legnagyobb szemléjét József nádor. Ezen a napon a Takácsinál táborozó Vay-lovasdandárt szemlélte meg a nádor (akinek szállása a Noszlopy uraságnál volt), a szabolcsi lovasezred közepesen szerepelt, a pesti lovasezred pedig kimondottan rosszul hajtotta végre feladatait: nem volt rend és fegyelem, sem lendület a gyakorlatban. A nap végére a nádor Pápára tért vissza, majd másnap — október 15-én — Nyárádon a Gosztonyi-lovasdandárt szemlélte meg. Mind a szatmári, mind a torontáli lovasezred megnyerte a nádor tetszését. Még ezen a napon a nádor megtekintette a Marcal átkelőjét — Mersevatnál — védő sáncrendszert. Ezután Celldömölkre utazott a nádor, a Meskó-dandárhoz. Itt érte a futár azzal a hírrel, hogy október 14-én Bécsben megkötötték a békét. A hírre József nádor azonnal Pápára utazott, ahol a szabolcsi nemesi lovasezred zenekara „török muzsikával" (katonazenével) fogadta.[140]

A békekötés után — október végére — az osztrák—magyar csapatok új elhelyezési körzetekbe vonultak. A — Győrtől Sárvárig terjedő — Rábavonalon továbbra is a II. tartalék hadtest (zömében magyar nemesi felkelő csapatok) helyezkedtek el. A Mecséry-hadosztály (pk.: báró Mecséry János altábornagy; főhadiszállása: Pápa, majd Veszprém) csapatainak zöme — a Keglevich-, a Gosztonyi-, a Hertelendy-, a Vay- és a Dobozydandárok — Fejér vármegyében táboroztak. Csak két dandár összpontosult Veszprém vármegyében. Az Andrássy-dandár (pk.: Andrássy János vezérőrnagy; Várpalota) zalai lovasezrede Várpalotán, somogyi lovasezrede pedig Mezőkomáromban állomásozott. A Meskó-dandár (pk.: Meskó József vezérőrnagy; Marcaltő) veszprémi lovasezrede Lovászpatonán, Vas megyei lovasezrede Marcaltőn, és soproni lovasosztálya (két század) Pápán táborzott. A Hadik-hadosztály Splényi-dandára teljes egészében, Hoffmeister-dandára pedig zömében Fejér vármegyében összpontosult. A Hoffmeister-dandár parancsnoksága viszont Veszprémben volt, s itt a megyében volt még két zászlóalj: a Vas megyei 6. sz. gyalogoszászlóalj Cseszneken, a zalai 8. sz. gyalogoszászlóalj pedig Vörösberényben táborozott. Reguláris alakulat csak egy volt a vármegyében: a 2. sz. Hohenlohe-dragonyosezred (pkság: Keszthelyen), melynek 2. alezredesi osztálya Veszprémben és Peremartonban, 3. őrnagyi osztálya pedig Tapolcán, Türjén és Zalaszántón állomásozott.[141] Az ezred október végén tért vissza békeállomáshelyére: Pécsváradra.

Miután november 17—18-ra a francia csapatok is visszavonultak Nyugat-Magyarországról, november 17-én megkezdődött a nemesi felkelést lezáró nagy díszszemle Székesfehérvárnál. Az első napon a tiszántúli lovasezredek szemléje zajlott le I. Ferenc király jelenlétében, majd a csapa-

tok megkezdték a hazavonulást. November 18-án a veszprémi 9. sz. gyalogoszászlóalj harcszerű lőgyakorlatával lezajlott a gyalogság szemléje is. A harmadik napon — november 19-én — a dunántúli lovasezredek (köztük a veszprémi is) katonai parádéja zajlott le. A szemle után a lovasezredek visszatértek szálláskörzetükbe, a veszprémi lovasezred is visszatért Lovászpatonára.

A nemesi felkelés hivatalos befejezésére 1809. december 18-án került sor, amikor is József főherceg nádor körlevélben értesítette erről a vármegyéket. Egyes dunántúli csapatok azonban még ennek ellenére is fegyverben maradtak. A Bakonycsernyén állomásozó Vas megyei 5. sz. gyalogoszászlóalj (773 gyalogos) december 16-án Pápára menetelt, s csak 1810. január elején vonult haza Vas vármegyébe.

A nemesi csapatok leszerelése után Veszprém megyében csak reguláris császári csapatok maradtak. A megye területét a császári-királyi V. hadtestnek alárendelt Schusteck-hadosztály: Hardegg-dandára (4. Levenehr-dragonyosezred hat százada, a 6. sz. Károly főherceg légió zászlóalja és az 1. sz. morva önkéntes zászlóalj), valamint a Vinczent-hadosztály: Klebelsberg-dandára (a Károly ulánusezred hat százada, a 8. sz. gradiskai horvát határőrezred két zászlóalja, valamint az osztrák 3. és 4. vadászzászlóaljak) szállták meg.

A háború végével Veszprém vármegye Állandó Deputációja — mielőtt leköszönt megbízatásáról — végelszámolást készített el a francia hadsereg által beszedett élelmiszer-, takarmánymennyiségről, illetve annak értékéről.

Pápai járás: 22 502 porció kenyér, 1797 mérő zab, 100 mérő búza, 68 hordó liszt, 650 üres zsák; összesen: 12 146 forint értékben.

Devecseri járás: 11 767 porció kenyér, 1166 mérő zab, 20 hordó liszt, 208 üres zsák; összesen: 6029 forint 57 krajcár értékben.

Cseszneki járás: 12 002 porció kenyér, 1230 porció széna, 200 mérő zab, 10 hordó liszt; összesen: 3552 forint 24 krajcár értékben.

Veszprémi járás: 1926 porció kenyér, 2343 porció széna, 477 mérő zab, 4 öl fa, 12 db gyertya, 221 üres zsák; összesen: 3243 forint 49 krajcár értékben.[142]

A francia hadsereg mellett Veszprém vármegye jelentős mennyiségű élelmet és takarmányt adott a császári hadseregnek is. Ezek voltak: 976 akó bor, 4718 font hús, 117 619 porció kenyér, 52 977 porció zab, 66 252 porció széna, 1869 bécsi mázsa szalma, 590 öl tűzifa és 357 font gyertya. Összességében tehát a megye a császári hadseregnek több naturáliát fizetett, mint a francia hadseregnek. A császári hadsereg — akár a megszálló francia hadsereg is — soha nem rendezte a számlát; Veszprém vármegye 26 évvel a háború után, 1835-ben is követelte a fent felsorolt élelmiszerek és takarmány árát a hadseregtől — de hiába, a hadsereg soha nem fizetett ki semmit.[143]

JEGYZETEK

1. JÓZSEF nádor iratai. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Kiadta: Domanovszky Sándor.) III. kötet. 1807—1809. Budapest. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 1935. 323., 326., 329., 331., 332—333., 348. (továbbiakban: JÓZSEF nádor iratai). Vö.: DOMANOVSZKY Sándor: József nádor élete. Budapest, 1944. I. kötet II. rész 218—219. Vö.: JÓZSEF nádor iratai. op. cit. III. 366—367., 372—377., 386., 389—390.
2. Veszprém Megyei Levéltár (VeML). Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai (IV. 1.). A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.). Insurrectionalia, 1809. XV/136. sz. irat (1809. február 7.).
3. JÓZSEF nádor iratai op. cit. 395—396.
4. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia, 1809. XV/131. sz. i. (1809. április.)
5. Ibidem XVI/169. sz. i. (1809. március 26.)
6. Ibidem XIV/111. sz. i.
7. Ibidem XIX/473. sz. i.
8. Ibidem XVI/171. sz. i.
9. Ibidem XVI/174. sz. i.
10. R. KISS István: Az utolsó nemesi felkelés. Budapest, 1909. I. kötet 28., 36., 61., 42—43. II. kötet (Budapest, 1911) 35.
11. VeML. Veszprém megye közgyűlési iratai, 1809. 59/1809. május 21., IV. 1. f. XX/485. sz. irat. XIV/122. sz. irat.
12. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye. Pápa. A volt főiskolai levéltár iratai. 148. sz. irat. Vö.: VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia. Fasc. Num. 171., 174. sz. i.
13. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia. XIV/107. sz. i., Vö.: Ibidem: Protocollum Inc. Comitatus. Anno 1809. 169—170.
14. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia XIV/114. sz. i.
15. Ibidem XVI/182. sz. i.
16. Ibidem XV/137. sz. i.
17. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) Protocollum Inc. Com. op. cit. 170.
18. Ibidem 178—179.
19. Ibidem 184.
20. Ibidem 189.
21. VeML. Veszprém vármegyei közgyűlési iratok, 1809. 8/1809. május 13. Vö.: A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) L. Insurrectionalia XIV/115. sz. i.
22. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) Protocollum Inc. Com. op. cit. 199—200., 205. Vö.: A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 6. 1809-es iratok. 1809. No. 3. „A Millitia Lajstroma vagy quittungja a Mely Nap Szám szerént fog íródni." 1809. május 16—21.
23. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési iratai, 1809. 58/1809. május 21.
24. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.). Protocollum Inc. Com. op. cit. 203—205.
25. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia XIV/118. sz. i. Vö.: Állandó Deputáció Iratai, 27. sz. i. (Pápa, 1809. máj. 30.); Vö.: Protocollum Inc. Com. p. cit. 208—209.
26. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési iratai, 1809. 86/1809. május 25. Vö.: Protocollum Inc. Com. op. cit. 209.
27. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia XV/132., XV/168. sz. i. Vö.: Veszprém vármegye közgyűlési iratai, 1809. 148/1809. május 31.
28. VeML. Protocollum Inc. Com. op. cit. 224., 232.

Vö.: A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Állandó Deputáció Iratai. 15/1809. sz. i.
29. HERTELENDY Károly: Nemesi felkelő ezredek az 1809-ik évi győri csatában. Második bővített kiadás. Veszprém, 1859. 7—8.
30. GÖMÖRY Gusztáv: Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés. I. közlemény. Hadtörténelmi Közlemények. 1889. 89. vö.: VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. 1809. május 29. 219. Vö.: „A Millitia Lajstroma . . ." op. cit.
31. VELZÉ, Alois: Das Kriegsjahr 1809 in einzeldarstellungen. Wien, 1910. 59.
32. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Állandó Deputáció Iratai. 4/1809. és 16/1809. sz. iratok.
33. R. KISS J. op. cit. I. k. 108—111. (Zichy Ferenc ezredeskapitány jelentése.)
34. Ibidem I. k. 110.
35. Ibidem I. k. 110—111.
36. LUKINICH Imre dr.: Hunkár Antal emlékiratai. Hadtörténelmi Közlemények, 1926. 232—233.
37. R. KISS J. op. cit. I. k. 111—112.
38. HORVÁTH Árpád dr.: Tolna vármegye és az utolsó nemesi felkelés. Tanulmányok Tolna megye történetéből. III. kötet. Kiadja a Tolna Megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 1972. 151—152. Vö.: ZSOLDOS János: A frantziák Pápán, vagyis a Pápai 1809—1810. Esztendőbeli Polgári Ispotályok leírása. Tudományos Gyűjtemény, 1817. évi XI. kötet, 47.
39. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Állandó Deputáció Iratai. 45/1809. és 52/1809. sz. i. Vö.: Protocollum Inc. Com. op. cit. 238. (1809. jún. 10.)
40. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalia. A szökevény insurgensek kihallgatási jegyzőkönyve, 1809. október (Komáromi tábor.)
41. JÓZSEF nádor iratai op. cit. 488—489.
42. Országos Hadtörténeti Intézet Térképtára, szám nélkül. (Combat de Papa en Hongrie par l'Armée d'Italie le 12. Juin 1809.)
43. ZSOLDOS J. op. cit. 47.
44. Lásd: 42. sz. jegyzetet.
45. WELDEN, Ludwig: Der Krieg von 1809 zwischen Oesterreich und Frankreich von Angang Mai bis zum Friedenschusse. Wien, 1872. 28. Vö.: HOEN, Maximilian Ritter von: Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Krieg 1809. Wien, 1907. II. Band, 453—456. Vö.: BODNÁR István: A győri csata 1809. június 14-én. Hadtörténeti Közlemények, 1897. 395—396.
46. JÓZSEF nádor iratai op. cit. III. k. 492.
47. WEISSENBACHER, Victor: Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 19. Erzherzog Franz Ferdinand von der Errichtung 1734 bis 1896. Wien, 1896. 393. Vö.: PIZZIGHELI, Cajetan: Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Friedrich Leopold Prinz von Preussen Nr. 2. 1742—1905. Kronstadt, 1905. 156.
48. R. KISS I. op. cit. I. k. 113—119. (A Pest megyei nemesi lovasezred naplója.) Vö.: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. (Szerkesztette: Gábor Rezső.) A Kisfaludy Irodalmi Kör kiadása. Győr, 1931. (308., 126., 217., 123., 164., 83. számok alatt leírt esetek.)
49. Pápa, r. kat. plébánia háztörténete, 65—67.
50. ZSOLDOS J. op. cit. 48—49.
51. Ibidem 49. Vö.: WEISSENBACHER, V. op. cit. 394.
52. KAPOSSY Lucián: Pápa egyetemes leírása. Pápa, 1905. 84—85.
53. R. KISS I. op. cit. I. k. 140. (Pest megyei lovasezred naplója.)
54. Ibidem I.k. 141—142.
55. FRANCSICS Károly: Kis kamorámban gyertyát gyújték. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1973. 32.
56. KISS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története, 1531—1895. Pápa, 1896. 246—247.
57. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 35. Documenta belli Gallici Anno 1809. in Hungaria.
58. ZSOLDOS J. op. cit. 48.
59. BODNÁR I. op. cit. 504.
60. R. KISS I. op. cit. I. k. 186. (A Veszprém megyei 9. sz. gyalogoszászlóalj naplójából.)
61. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.). Lásd: 40. sz. jegyzetet.
62. ZSOLDOS J. op. cit. 49.
63. Pápa, r. kat. plébánia háztörténete, op. cit. 67.
64. Ibidem 67.
65. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (1808—1809). 1809. június 12. 146. (378—379. pontok).
66. Ibidem 1809. június 14. 242. (58. pont), 247. (78. pont).
67. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 6. 1809-es iratok. 1809. Nr. 3. „Wesprémi város Magasinumában adminisztrált Naturáliák számolása."
68. Lásd: 66. sz. jegyzetet; vö.: VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.), 1809. Állandó Deputáció Iratai, szám nélkül (1809. június?).
69. Ibidem.
70. VeML. Veszprém vármegye közgyűlései jegyzőkönyve op. cit. 1809. jún. 15. 248.; vö.: Állandó Deputáció iratai, 87. sz. i. (1809. jún. 16. Veszprém.)
71. Ibidem, Áll. Deputáció iratai, sz. n. (1809. jún. 15. komáromi táborból.)
72. Ibidem, sz. n. (Réde, 1809. jún 16.)
73. Ibidem, sz. n. (Városlőd, 1809. jún. 16.)
74. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve op. cit. 251—252. 1809. jún. 17.
75. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Áll. Deputáció iratai, 90. sz. i.
76. Ibidem, 94. sz. i.
77. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 147—149.
78. ZSOLDOS J. op. cit. 49—50.
79. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Áll. Deputáció iratai, 92. sz. i.
80. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 253. 1809. jún. 17.
81. Ibidem, vö.: Áll. Deputáció iratai, 100. sz. i.
82. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 253.
83. Ibidem, 255—256. 1809. jún. 19.
84. HOEN, M. op. cit. III. Band, 553.
85. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 6. 1809-es iratok. 1809. Nr. 3. Veszprémben kiadott naturáliák. 1809. jún. 22. 1. pont.
86. Ibidem.
87. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 265. (1809. jún 22.); 267. (jún. 23.), vö.: Áll. Deputáció iratai, 113—116. sz. i. (1809. jún. 23.), 253. sz. i.
88. VeML. Veszprém vármegye közgyűlés jegyzőkönyve, op. cit. 267—269. (1809. jún. 23.).
89. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 6. 1809-es iratok. 1809. Nr. 3. „Magdonal Corpusának Wesprimi Statión kiszolgáltatott zab, széna és kenyér portiók consignátiója. 1809. jún. 21—22."
90. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1. Insurrectionalis. XVII/294. sz. i. (Berhida, 1809. jún. 27.)
91. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.). Áll. Deputáció iratai, 256. sz. i. (1809. júl. 13.)
92. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 240—242. (1809. jún. 24.)

93. Ibidem, 273—274. (1809. jún. 25.)
94. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. fl.). Áll. Deputáció iratai, sz. n. irat (1809. jún. 25.)
95. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. Op. cit. 276. (1809. jún. 26.)
96. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. fl. Áll. Deputáció iratai, 186. sz. i., vö.: Veszprémi Püspöki Levéltár. Acta Personália, 13/29. sz. i.
97. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. Áll. Deputáció iratai, 173. sz. i., vö.: ibidem: Fodor Imre levele Borszörcsökről, Devecserből (1809. jún. 29.). Vö.: THEIMER, Alexander: Geschichte des k. u. k. siebenter Uhlanen-Regiments Erzherzog Karl Ludwig von seinen Errichtung 1758 bis Ende 1868. Wien, 1869. 253—254.
98. VeML. Veszprém vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve, op. cit. 284—285 (1809. jún. 28., 158. és 161. sz. pontok). Vö.: Áll. Deputáció iratai, 161. sz. i. Vö.: HORVÁTH Konstantin: Zirc története. Veszprém, 1930. 237., vö.: Veszprém vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve, op. cit. 293. (1809. júl. 2.)
99. Ibidem. 287 (1809. jún. 29.). Vö.: BAY Ferenc: Napoleon Magyarországon. A császár és katonái Győr városában. Officina, Budapest, 1941. 152—153.
100. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 287—288. (1809. jún. 29.), 289. (1809. jún. 30.)
101. Ibidem. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1. Insurrecticonalia. XVII/293. sz. i. (1809. jún. 30-án, 22 óra), Áll. Deputáció iratai, sz. n. (Keszthely, 1809. júl 7.), 199. sz. i. (Réde, 1809. júl. 2.), 1. Insurrectionalia, XVII/293. sz. i. (1809. júl. 1., Devecser), Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 289. (1809. jún. 30.), Áll. Deputáció iratai, sz. n. (Esztergár, 1809. jún. 30.), 191. sz. i.
102. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Áll. Deputáció iratai, 185. sz. i. Vö.: Pápa, r. kat. plébánia háztörténete, 72.
103. ZSOLDOS J. op. cit. 50.
104. Ibidem; vö.: VeML. Áll. Deputáció iratai, 221. sz. i.
105. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 304. (1809. jú. 7., 214. pont); vö.: Állandó Deputáció iratai sz. n. (Réde, 1809. júl. 22.).
106. Ibidem, sz. n. (Keszthely, 1809. júl. 7.).
107. Ibidem, sz. n. (Pápa, 1809. júl. 4. 12 óra).
108. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 300. (1809. júl. 5. 202. pont).
109. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Áll. Deputáció iratai sz. n. (Pápa, 1809. júl. 6.). Vö.: R. KISS I., op. cit. II. 154.; vö.: ZSOLDOS J., op. cit. 50.
110. Pápa, r. kat. plébánia háztörténete, op. cit. 73.
111. VeML. A nemesi felkelés iratai (IV. 1. f.) 1809. Áll. Deputáció iratai sz. n. (Devecser, 1809. júl. 7.).
112. Ibidem, sz. n. (Pápa, 1809. júl. 8.).
113. Ibidem, sz. n. (Devecser, 1809. júl. 8. Peschovár Ádám biztos levele Veszprémbe).
114. Ibidem, 233. sz. i. (1809. júl. 9. Pápa); vö.: Pápa, r. kat. plébánia háztörténete, op. cit. 73.
115. ZSOLDOS J. op. cit. 50.
116. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1809. Áll. Deputáció iratai, 233. sz. i. (Pápa, 1809. júl. 9.), vö.: R. KISS I., op. cit. II. 154.
117. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1809. Áll. Deputáció iratai, 254. sz. i.
118. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 315. (Júl. 13. 246. pont).
119. Országos Levéltár (OL), Nemesi felkelés iratai, 9. sz. csomag Fasc. 13. 609. sz. irat.
120. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1809. Áll. Deputáció iratai, 273. sz. i. (Pápa, 1809. júl. 20.), Veszprém vármegye közgyűlési iratai, 19/1809. júl. 24.
121. Ibidem. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1809. Áll. Deputáció iratai, 182. sz. i. (1809. jún. 30.).
122. Ibidem. 204. sz. i. (1809. jún. 30., komáromi tábor).
123. Ibidem. Sz. nélkül (Csögle, 1809. júl. 3.), vö.: 1. Insurrectionalia. Fasc. Num. XV/150. sz. i.
124. Ibidem. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. Áll. Deputáció iratai, 215. sz. i. (1809. júl. 4., komáromi tábor).
125. Ibidem, Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 299—300. (1809. júl. 5., 201. pont), 302. (júl. 6., 207. pont).
126. Ibidem. 303. (1809. júl. 6., 218. pont), vö.: Áll. Deputáció iratai, 218. sz. i. (1809. júl. 8., komáromi tábor).
127. Ibidem. 235. sz. i. (komáromi tábor, 1809. júl. 8.), 1. Insurrectionalia, Fasc. Num. XV/145. sz. i.
128. Ibidem. Veszprém vármegye közgyűlési iratai, 13/1809. júl. 24.
129. Országos Hadtörténti Intézet Levéltára. Ung. Insurrectia, 1809 (Krieg mit Frankreich), 9. csomó, Fasc. 13. 609. sz. i. (1809. júl. 22), 598. sz. i.
130. VeML. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 315. (1809. júl. 13., 246. pont). Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. Állandó Deputáció iratai, 263. sz. i.
131. Ibidem. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1. Insurrectionalia. Fasc. Num. XV/147. sz. i.
132. Ibidem. Nemesi felkelés iratai. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 333—334. (1809. júl. 30., 298. pont.)
133. Ibidem. Veszprém vármegye közgyűlési iratai, sz. n. (Veszprém, 1809. júl. 2.), Veszprém vármegye közgyűlési iratai, op. cit. 349. (1809. aug. 5. 324. pont), VÉGHELYI Dezső: Emléklapok rendezett tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. Veszprém, 1886. 216.
134. Veszprém, r. kat. székesegyházi plébánia halotti anyakönyve, 1809. júl. 28—dec. 31.
135. Tapolca, Nagyvázsony, Sümeg r. kat. plébánia halotti anyakönyvei. Továbbá: ECKSTEIN, Franciscus: Relatio officiosa generalis de nosocomiis pro nobili insurgente militia hungarica anno 1809. Budae, 1810. 56.
136. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. Áll. Deputáció iratai. 284. sz. i. (1809. júl. 27.).
137. Ibidem. 1809. Nr. Számadások. „A verbungra lött Kölcsig és Kiadások . . ." 1809. augusztus 9—10. Vö.: 1. Insurrectionalia, Fasc. Num. XV/130. sz. i.
138. Ibidem. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, op. cit. 345. (1809. aug. 7., 35. pont), 349. (aug. 10.), 341. pont (aug. 11.), 357. pont (aug. 12.), 367. pont.
139. JÓZSEF nádor naplója, op. cit. 681—682., 709—711.
140. Ibidem. 753—756.
141. Országos Hadtörténelmi Intézet Levéltára. Nemesi felkelés iratai, 1809. 11. csomó, 813. sz. i. Op. J. 81. 132—133. Vö.: TREUENFELS, Georg: Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Nr. 15. Feldmarschall-Lieutenant Moriz Graf Pálffy ab Erdőd. Wien, 1894. 186.
142. VeML. Nemesi felkelés iratai. IV. 1. f. 1809-es iratok. 1809. Nr. Veszprém vármegye által a franciáknak beszolgáltatott naturáliák (1809. november).
143. Ibidem. Veszprém vármegye közgyűlési iratai, 155/1841. Kimutatás. Veszprém, 1835. december 20.

CSABA VERESS D.:

LE DÉPARTEMENT DE VESZPRÉM ET LA GUERRE FRANÇAISE DE 1809

La guerre éclatée entre l'Autriche et la France en avril de 1809 (et que l'Autriche a lancée dans une situation de politique extérieure qu'elle avait jugée favorable pour elle-même aboutit à une nouvelle victoire de l'armée française.

Au cours des opérations militaires, pour la première fois qui était aussi la dernière pendant les guerres qui se répétaient entre 1792 et 1815, l'armée française s'enfonça dans les régions ouest de la Hongrie.

Les combats qui se développaient à partir du début du mois de juin de 1809 ont transformé en champ de bataille une partie du département de Veszprém (du 10 au 13 juin de 1809) et ensuite le département fut occupé par les troupes du corpe d'armée français V jusqu'au 30 juin. Bien qu'il ait été reconquis, pour une durée ayant commencé le 1 juillet et terminé par la conclusion de la paix (le 17 novembre), par les troupes régulières et irrégulières (l'insurrection des États generaux) de l'armée austro—hongroise le département de Veszprém continuait d'être zone opérationnelle tant que l'armée française ne s'en fut pas retirée.

HUDI JÓZSEF

REGULY ANTAL UTAZÁSAI 1839-BEN

1839. július 18-án egy középtermetű, húsz év körüli fiatalember szállt fel a pesti végállomáson a Pozsonyba induló postakocsira. Amint néhány mérföld megtétele után az utasok szóba elegyedtek egymással, a választékosan öltözött fiatalemberről kiderült, hogy frissen végzett jogász, aki szülei jóvoltából európai körutazásra indul.

Az utazás a szülőknek nem kis anyagi megterhelést jelentett, de úgy vélték, mindenképpen megérdemli szorgalmasan tanuló fiuk, hogy tanulmányai befejeztével kicsit szétnézhessen a világban, s annyi más értelmiségi társához hasonlóan, ismeretekben, tapasztalatokban gyarapodva-gazdagodva kezdhesse meg pályáját.

Az utolsó önfeledt nyár volt ez tehát a diákember életében, s érthető, hogy szerette volna emlékezetesen és hasznosan eltölteni. Már hosszú hónapok óta készült erre az útra, estéken-éjszakákon át Európa térképe fölé hajolva tervezgette az utazás részleteit. Úgy gondolta, előbb Morva- és Csehországba, aztán a birodalom fővárosába látogat, majd német földön időzik, érinti Bajorország, bejárja Szászország, Poroszország falvait és városait és naplójában örökíti meg benyomásait, élményeit.

Jövőjét illetően határozott elképzelése nem volt: rá is az a sors várt itthon, mint a legtöbb nem nemesi származású értelmiségi ifjúra. Hosszabbra vagy rövidebbre szabott életét valamely jelentősebb uradalom ügyviselőjeként vagy magánügyvédként éli le, családot alapít, s vidéki magányban, szűk családi-baráti körben tölti napjait. Esetleg — mivel néhány év múlva a nem nemesek előtt is megnyílik a hivatali pálya — vármegyei karrier várhat reá, s ha kimagasló képességekkel, jó kapcsolatokkal rendelkezik, meglett korára a vármegyei politika vezető köreibe emelkedhet, kivételes esetben a felső kormányzati-közigazgatási szervek valamelyikében alkalmazzák jó fizetéssel, a biztos nyugdíj reményében.

Aligha gondolt azonban ezekben az órákban erre a láthatóan gondolataiba merülő fiatalember, kinek zsebéből kikandikáló névkártyáján csupa nagybetűkkel ez állt: „ANTON REGULY".

1.

A családot, mely aggódva útjára bocsátotta, alig ismerjük. Édesapja, Reguly István a zirci apátság ügyvédje és számvevője volt: már az 1810-es évek elején az apátság szolgálatában állott.[1] A pápai iparoscsaládból származott Reguly számára társadalmi emelkedést jelentett Etl Alojziával kötött sikeres házassága, mert ennek révén előkelő köznemesi családokkal került rokonságba.

A házasság termékenynek bizonyult: első gyermekük, *Klementina* még a kisgyermekkort sem érte meg, halála után rövidesen megszületik *Julianna* lányuk, akit 1841-ben, huszonhat éves korában Korizmics László, a Magyar Gazdasági Egyesület vezetőségi tagja, neves gazdasági szakember és író, a Gazdasági Lapok egyik későbbi szerkesztője és az MTA tiszteletbeli tagja vezet oltárhoz.[2] *Reguly Antal* 1819. július 11-én születik Zircen, ő a család harmadik gyermeke. Keresztnevét Dréta Antal zirci apáttól kapja.[3] Hároméves, amikor Etl Alojzia ikrekkel ajándékozza meg férjét: *Krisztinával* és *Karolinával*. A keresztapaságot a fiatal Modrovich Ignác — később a Madarász testvérek barátja és a Fejér megyei liberálisok ismert alakja — és felesége, Rumpler Julianna vállalja. Az ikrek közül egyik sem éri meg a felnőttkort: Karolina röviddel megszületése után, Krisztina kisgyermekkorában hal meg.[4] Rajtuk kívül még egy húgáról, *Bertáról* tudunk, aki túléli bátyját.[5]

A Reguly gyermekek abban az időben nőnek fel, amikor Zirc lendületes fejlődésnek indul. 1814-ben a zirci cisztercita apátság — hosszú jogi küzdelmek után — függetlenedik a poroszországi — henrichaui — anyaapátságtól és a rend magyarországi központjává válik.[6]

A közel kétezer lelket számláló település már 1780-ban megkapta a vásártartási engedélyt, az apátok a gazdasági-pénzügyi viszonyok rendezésével párhuzamosan hatalmas építkezésekbe kezdtek, támogatták a népoktatást, a nemzeti kultúra ügyét, a rendi nevelést megreformálták. 1826-ban Regulyék közeli rokona, Villax Ferdinánd (1784—1857) került az apáti székbe, aki hathatósan közreműködött abban, hogy a jó képességű fiút a legjobb iskolákban taníttathassa a család, s amikor tudomást szerzett arról, hogy a fiatal jogász németországi utazásra készül, nemcsak jó tanácsokkal látta el — tehette, hiszen a noviciátus idején maga is bejárta Poroszországot —, hanem elégséges zsebpénzzel is.[7]

2.

Reguly nagyjából az előzetes tervnek megfelelően kezdte meg utazását. Július második felében a Pozsony—Bécs—Prága, augusztus elején a Prá-

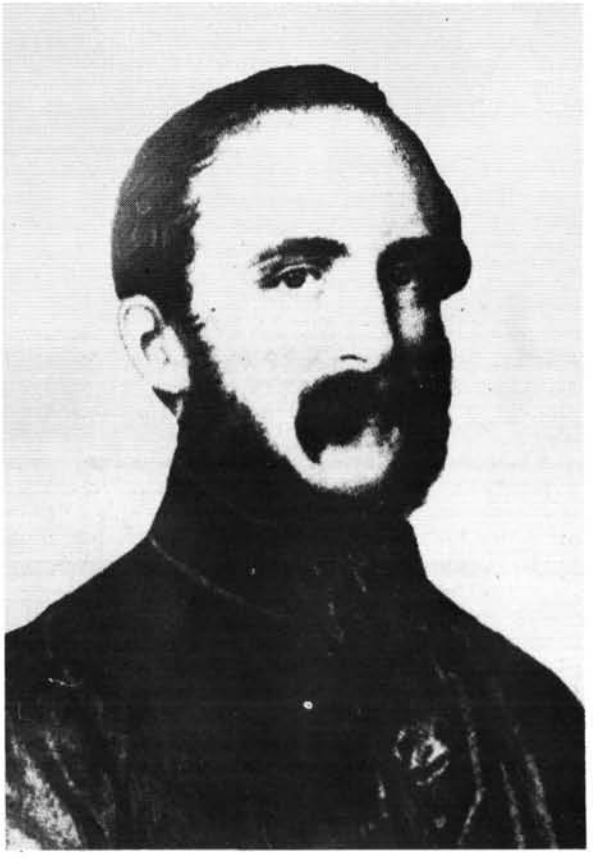

1. ábra. Reguly ifjúkori arcképe
Abb. 1. Jugendbildnis von Reguly

ga—Drezda, második felében a Lipcse—Berlin útvonalon haladt. Az út nagy részét postakocsin tette meg, de Szászországban igénybe vette a gőzhajót, sőt a vonatot is. Így aztán aligha csodálkozhatunk azon, hogy a pénztárcája hamar kiapadt, s már szeptember elején úgy érezhette, hogy — komolyabb segítség nélkül — útját képtelen folytatni. Pomerániai útjának végén már valóban döntenie kellett: visszafordul még mielőtt késő lesz, vagy pedig erkölcsi kockázatot vállalva még egy nagyobb, közel másfél hónapos, meglehetősen költséges kirándulásra szánja el magát. Romantikus alkatából következett, hogy a második lehetőséget választotta, és szeptember 20-án Hamburgban nem a lauenburgi gőzösre szállt, hanem továbbutazott észak felé, hogy néhány hetet előbb Svédországban, majd az orosz fővárosban töltsön. Azt remélte, hogy a vakmerően — s talán felelőtlenül — kikövetelt szülői segítség rövidesen megérkezik, s november elejére újra Hamburgban lehet, onnan pedig még a tél beállta előtt visszatérhet Magyarországra. Tévedett. A stockholmi út végre határozott mederbe terelte eladdig szertelen érdeklődését, svédés finnországi tartózkodása idején pedig egy életre elkötelezte magát egy páratlan méretű és értékű tudományos vállalkozás mellett.

Utazásai sem eddig, sem ezután nem jelentettek számára nyelvi nehézséget: anyanyelve német volt, magyarul már kiskorában jól megtanult, a latint felsőbb iskolákban sajátította el. A német nyelvvel aztán könnyen boldogult az északi országokban is, hiszen a művelt társadalmi rétegek tagjai szinte kivétel nélkül minden országban értettek és beszéltek németül, az orosz tudományos élet elitje pedig jelentős részben német származású tudósokból állott.[8]

3.

Svédországba egy fiatal és előkelő svéd birtokos, bizonyos Barer meghívására érkezett meg. A finn—magyar *nyelvrokonság* kérdése utáni érdeklődését a svéd királyi akadémia könyvtárosa, a „született finn" Arvidson kelti fel. Arvidsonnak köszönhette, hogy élete új fordulatot vett. Míg az újabb pénzsegély megérkezését várja, naponta be-bejár a stockholmi könyvtárba, s hogy az időt elüsse, behatóan foglalkozni kezd a két nyelv és két nép történetével. Elhatározza, hogy alaposan megtanul finnül, majd svédül, s kirándulását *egyszemélyes tudományos expedicióvá* változtatja. Rövid svédországi tartózkodás után Helsinkibe utazik s hozzálát nagyszabású terve megvalósításához: előbb a szükséges elméleti ismereteket szerzi meg az egyetemen, aztán a gyakorlati ismereteket — de már nem a tartományi székhelyen, hanem vidéken, a finn és lapp parasztok, pásztorok között. Élményeiről később részletesen beszámol. Ekkor már úgy képzeli, hogy kutatásait, nyelvészeti-néprajzi gyűjtőútját orosz földön folytatja, megtanulja a finn nyelveket, valamint a könnyebb tájékozódás végett az oroszt, felkeresi a magyarok legközelebbi rokonait, tanulmányozza életmódjukat, hagyományaikat, szokásaikat, kultúrájukat, s hazafelé tartva a moldvai és erdélyi magyarok körében is gyűjt, hogy az összehasonlító nyelvészeti-néprajzi-antropológiai vizsgálathoz bőséges anyag álljon rendelkezésére.

Szülei kétségbeesve vették tudomásul, hogy meggondolatlan fiuk anyagi fedezet nélkül vállalkozott olyan hatalmas feladatra, amellyel egy tudományos intézet is csak roppant erőfeszítések árán birkózhatott volna meg. Reguly maga is szélsőségek között ingadozik: szeretne szépen öltözni, elegánsan élni, előkelő társaságokban forgolódni, mégis arra kényszerül, hogy ezekről az igényekről fokozatosan lemondjon, s hozzászokjon a nélkülözésekhez, az emberfeletti fizikai, pszichológiai és szellemi megterhelésekhez. Az éhség már lappföldi utazásától kezdve hűséges társául szegődik. Rangjához, zseni öntudatához, hiúságához méltó külsőségek és szegénység — nehéz feladvány egy fiatalembernek. Mennyire sértheti büszkeségét, hogy baráti kölcsönökhöz kell folyamodnia! Minden módot felhasznál, hogy pénzhez jusson. 1839 szeptemberében már arra gondol, hogy úti levelének magyarországi publikálásával hívja fel magára a tudományos közélet figyelmét. Első kísérlete sikertelen, mert az Athenaeum szerkesztői ekkor még nem közlik levelét. Valószínűleg azért, mert nem tartják elég színvonalasnak, vagy pedig azért, mert nem tartják elég közérdekűnek. Egy hónappal később Villax apátnak számol be útjáról és kér segítséget tőle.

Anyagi helyzete már pétervári tartózkodása idején teljesen kilátástalanná válik. Találóan jellemzi Teleki József: a „haza térés szint olly erkölcsi lehetetlenséggé vált, a milly anyagi lehetetlenség volt az Urali út".[9] 1840-ben egykori győri akadémiai professzorát, Maár Bonifácot keresi meg több levélben is, hogy segítségét és közbenjárását kérje. Maár az Akadémia február 8-i ülésén a hozzá írt levelek alapján beszámol Reguly németországi, dániai és skandináviai útjáról, s javasolja, hogy a Magyar Tudós Társaság támogassa a hazafi tudományos vállalkozását. Az ülésen úgy határoznak, hogyha „a szép készületű és iparkodású fiatal hazafi" a Társaság megbízását elfogadja, akkor minden további nélkül támogatni fogják. A támogatás kicsit későn jött: a hazai tudományos közvélemény csak akkor vett tudomást Regulyról, amikor az utazó már nemzetközi hírnevet szerzett magának: a finn Akadémia tagjai közé választotta, s a svéd lapok szinte dicshimnuszokat zengtek finnországi utazásairól.[10] A késedelem érthető, hiszen az Akadémia pénztára alig-alig gyarapodott, s még egy-két évnek el kellett telnie ahhoz, hogy a kutatók útjait teljes egészében fedezni tudják.[11]

A szélesebb magyar közvélemény még később értesült Reguly utazásairól. Először az Athenaeum tájékoztatta olvasóit Reguly északi útjáról: a szerkesztők a finnországi Wasaban 1840. október 6-án kelt, s egyik barátjához írott levelét közölték, melyben lappföldi élményeiről számolt be.[12] Szüleihez írt leveleit csak 1842-től kezdve hozták nyilvánosságra: 1841-től ugyanis, miután Reguly június 26-án átvette az akadémiai megbízólevelet és a segélyt, a szüleihez küldött leveleinek hangneme is megváltozott: nem „lamentabile carmenek", panaszos énekek, kesergő „költemények" többé — mint ő nevezi egy helyütt[13] —, hanem valóban a szélesebb nyilvánosságnak szánt élménybeszámolók pétervári életéről, tapasztalatairól, majd nyugat-szibériai útjáról.

4.

Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őrzik Reguly levelezésének legjelentősebb részét, szám szerint közel százhúsz levelét. Leveleit — kevés kivételtől eltekintve — német nyelven írta, fennmaradt levelezésének megközelítőleg a fele a szüleihez írt levelekből áll. Utazásának első évéből mindössze egyetlen levél került e gyűjteménybe, pedig évente általában 3—5 levelet szokott küldeni szüleinek.

Egyik leveléből tudjuk, hogy 1839-ben, utazásának kezdetétől az év végéig csupán négy levelet írt és küldött Magyarországra.[14] Ezek közül csak kettőt ismerünk. Az egyiket, melyet szeptember közepén Hamburgban írt — benne utazásának első két hónapjáról számol be —, az Akadémia kézirattárában őrzik.[15] A másik fennmaradt levelet szintén a szüleihez írta, 1839. december 28-án kelt Helsingforsban; a zirci cisztercita apátság könyvtárába került még a múlt század második felében, valószínűleg közvetlenül Reguly halála után — ma a róla elnevezett műemlék könyvtárban őrzik egy 1840. január elejéről való keltezetlen levéllel együtt. Reguly születésének közelgő évfordulójára e három levelének közrebocsátásával szeretnénk tisztelegni emléke előtt.

5.

Bár e levelek történeti-tudományos értéküket tekintve alatta maradnak Regulynak az oroszországi tartózkodása alatt írt s nyomtatásban is többnyire megjelent leveleinek, közlésüket — magyar fordításban — mégis szükségesnek és indokoltnak tartjuk, mert Reguly tudományos pályájának kialakulására talán ezek mutatnak rá a legélesebben. Belőlük világosan végigkísérhető az a belső fejlődési folyamat, melynek során a romantikus kalandokat kereső ifjú magyar patrióta *nemzeti küldetéstudata* kialakul és *tudományos kutatási programja* körvonalazódik.

Tudjuk, nem ő az első magyar utazó a XIX. században, akit szenvedélyes vágy hajtott északra: 1817 nyarán két fiatal nemes, Csernovits Arsza és Porubszky János — ez utóbbi Arad vármegye esküdtje — bejárták Kurlandot, Karéliát, Finnországot, majd Észtországon keresztül Szentpétervárra és Moszkvába utaztak, s mintegy másfél évig éltek Oroszországban. A hazatérő Porubszky „édes maradék atyánkfiairól" mesés híreket hozott: vezető folyóiratunknak elküldte útijegyzeteit, melyekben azt állította, hogy a finnekkel fél óra leforgása alatt szinte tökéletesen meg tudta magát értetni, holott finnül egy szót sem tudott.[16]

Amikor Reguly elindult, semmiben sem különbözött azon kortársaitól, akik külföldi *tanulmányútra* mentek, hogy a gyakorlatban ismerjék meg a modern polgári társadalmakat. Számukra a nyugati államok: Franciaország, Anglia, a német államok, még inkább a másik kontinens vezető állama, Amerika a polgári fejlődés, a *polgári demokrácia mintaállamai* voltak. Útjaikon azt keresték, ami a magyar viszonyokra alkalmazható, azokat a módszereket, elveket, intézményeket népszerűsítették írásaikban, amelyek a magyar átalakulást elősegítik, meggyorsítják. Az első, példaerejű, nagy hatású útirajzot az erdélyi székely kisnemes, Bölöni Farkas Sándor (1795—1842) adta ki amerikai utazásáról.[17] Az ő hatására a harmincas évek második felében egyre-másra jelennek meg olyan útikönyvek, útinaplók, amelyek a polgári átalakulást sürgetve bírálják a magyar feudális viszonyokat. Pulszky Ferenc, Szalay László, Szemere Bertalan Európa nyugati feléről, Trefort Ágoston Oroszországól ad agitatív erejű tudósítást.[18] A negyvenes évek magyar utazói — így többek között Irinyi József, Szűcs István, Gorove István, Tóth Lőrinc és Császár Ferenc — már az ő nyomdokaikon haladnak, kezükben — baedeker módjára — Szemere vagy Hrabovszky Dávid és mások útikönyveivel.[19]

Reguly tudósításait nem mérhetjük egyik útleíráshoz sem, legkivált nem a legszínvonalasabb művekhez, így Szemere útinaplójához. Magánlevelek ezek, valóban „panaszos énekek" az út nehézségeiről, az állandó pénzzavarról, melyek

részletes, közérdekű beszámolót csak nagy ritkán tartalmaznak. Ez érthető is, hiszen Reguly a nyilvánosságnak szánt megfigyeléseit kezdettől fogva naplójába jegyezte fel, amely feltehetőleg elkallódott az idők folyamán.

Reguly levelezésének egyik sajátossága az, hogy az általa írott szövegek újszerű szemléletet tükröznek: míg ugyanis a közép-európai ember általában Nyugat-Európa felé, s elvétve, az összehasonlítás kedvéért Kelet-Európa felé fordult, addig Regulyt érdeklődése, műveltsége egy olyan irányba vitte, amely a közép-európai ember látókörén hagyományosan kívül esett. Egész működésével egyszerre járult hozzá egy *korszerű nemzettudat* — ennek részeként a történeti tudat, magyarságtudat — kialakításához és — bármilyen furcsán is hat — a *liberalizmus* eszméinek népszerűsítéséhez. Azon kevesek közé tartozott, akik észrevették, hogy az északi országok is bizonyos szempontból példaként állíthatók a magyar polgári átalakulásért küzdő hazafiak elé. A finn szabad parasztságról írta: a ,,kuusamoi paraszt a legelső Finnországban, olly tiszta és mivelt, olly szabad és bátor egész lényében, hogy öröm ránézni. Sokakat kívánnék közölönk ide néhány napra, gondolatokra ébrednének az egyoldalúság ellen".[20] Máskor, ha a hazai viszonyokkal összevetette, el volt ragadtatva a lappok műveltségi színvonalától: ,,A lappokról meg kell vallani, hogy 100 között alig van 5, ki olvasni ne tudna."[21] Még a lakott településektől távol élő, rénszarvastenyésztéssel foglalkozó lappok is ,,vallási dolgokban elég jártasak" és ,,jól olvasnak".[22]

Az ilyen és ehhez hasonló megfigyelései természetszerűleg csak apró, de nem jelentéktelen epizódjai annak a pályának, amelynek minden erőfeszítésével egyetlen nagy kérdésre kívánt ,,elhatározó végfeleletet" adni; s e nagy kérdés — a finn—magyar nyelvrokonság kérdése — megválaszolására tette fel életét. Nélkülözéseket tűrve, dacolva a természet erőivel, ,,tapasztalással és tudománnyal" — ahogy ő maga mondja — versenyzett ,,az agg kor jutalmáért", de az emlékező békés öregség helyett mégis a hosszan tartó betegség és korai halál lett osztályrésze.[23]

FÜGGELÉK

Az alábbiakban, kiegészítésül, Reguly három levelét közöljük magyar fordításban. Regulynak e levelek megírásával az volt a célja, hogy szüleit vázlatosan tájékoztassa megtett útjáról, s mindenféleképpen igazolja, hogy az otthonról útravalóul kapott útiköltség nem elegendő tervezett útjának befejezéséhez. Különféle indokokat hoz fel, hogy újabb és újabb segélykérelmét szülei teljesítsék. Kér, követel és fenyegetőzik, mert végletesen szorult helyzetben érzi magát. Költséges életmódjával — mely életmód folytonosan ellentmondásban van szerény anyagi lehetőségeivel — végül egy olyan ,,circulus vitiosus" helyzetet teremtett, mely csak magatartásának minőségi reformjával vagy erélyes külső beavatkozással volt feloldható. Hogy ez a helyzet miként és milyen tényezők hatására alakul ki, kik azok a személyek, ismerősök és jó barátok, akiknek része van abban, hogy Reguly pályáján éles fordulat következik be — erre is rámutatnak a levelek.

A fordítás teljes egészében LOVAS MÁRTA munkája. Baráti segítségét ezúton is köszönöm.

1.

Hamburg, 1839. szept. 18.

Drága jó legkedvesebb Szüleim!

Szinte minden levelem kéréssel kezdődött, pedig ez nem helyes, hisz csak akkor kér az ember, ha hiányosságait pótolni vagy hibáit kijavítani akarja. De hogy ne rontsak még tovább a helyzeten, meg kell tartanom most is ezt a hivatalos stílust.

Hallgatásom már bizonyára nyugtalanította Önöket[24] *és talán hibás lépésekre is késztette, de semmivel sem jobban kínozta Önöket, kedves szüleim, mint engemet magamat. Mert igaz, hogy a gondolat — hogy annyi jóért nem tudok egy órát szakítani, hogy gyakoribb tudósítással egy kevés élvezetet adjak cserébe — nyugtalanított nagyon és néhány szép órámat tönkre is tette, de emellett sem tudtam írni. Úgy tekintek most magamra, mint egy megátalkodott bűnözőre, aki folyton-folyvást a kereszthez szeretne közel kerülni, de megtévedt élete miatt azt sohasem érheti el. Mert már szokásommá vált az írás halogatása. Mivel az első tervem meghiúsult, s utána már nem tudtam pótolni, így ez a levélpapír is — amit most a kezükben tartanak — augusztus 30-a óta magamnál tartom — már 89 mérföldet tett meg velem anélkül, hogy felhasználtam volna.*

Már Brünnben írni akartam. A város maga boszszantott, így csak fél napot töltöttem ott s halogattam az írást Prágáig. Itt négy és fél napig voltam, ám az első napokban annyira lefoglalt ez az érdekes város — a legérdekesebb, melyet valaha is láttam —, hogy az utolsó napokban naplóm — melyet itt kezdtem írni — befejezésére is alig maradt időm; és így volt ez Drezdában, Berlinben és más városokban is. Annyi mindenről tudomást szereztem s szerettem volna Önöket is minderről tájékoztatni, de tervem, hogy egy igazán hosszú levelet írok, nem valósult meg, mert hogy egy helyen tovább maradjak, mintsem hogy azt a város és annak érdekességei stb. megkívánták volna, sem a kései évszak, sem megcsappant erszényem nem tették lehetővé. Meg aztán az ember, ha egész nap járkál, s még este is — hogy az emberek életét, karakterét jobban megismerje — társaságokba jár vacsorázni, s csak késő este érkezik haza, akkor az írás a fáradtságtól és szórakozottságtól már csaknem lehetetlen. Az álom is ágyba dönti az embert, anélkül, hogy észrevenné.

Mindehhez jön még az is, hogy legtöbbször tár-

saságban utaztam, s gyakran ez is akadályozott az írásban.

Most 16-a óta Hamburgban vagyok,[25] s mindenképpen írni akarok, mielőtt ebben egyéb foglalatosságok megakadályoznának. (Jó szándékom már a papír nagyságán is meglátszik.)[26]

Egészségem kitűnő. Az első napokban a különösen rossz ivóvíz Morvaországban és Csehországban, egészen Prágáig, meglehetősenn rossz hatással volt egészségemre; gyengének éreztem magam, de Prága óta erős és egészséges vagyok és jobban érzem magam, mint a múlt évben.[27] Így a testem, a szellemem, lelkem — ami derűsen jókedvű és boldog — valósággal újjong. Minden lépésemmel tanulok — a barátságos emberektől és tekintélyes ismeretségeimből egyaránt —, úgyhogy nagyon kellemesen élek (csak a pénzszűke okoz néha gondot).

Pesttől Hamburgig 290 mérföldet tettem meg 340 pengő forintért,[28] legtöbbször természetesen kocsin, hiszen az ilyen hosszabb utakat gyalogszerrel megtenni lehetetlen volna. Tettem gyalogtúrákat is szép vidékeken, főként társaságban, de a nagy megerőltetéssel tönkreteszi az ember azt az élvezetet, amelyben élénk megfigyeléseivel, pihenten része lehetne. Így, ahol csak lehetséges, jáműre szállok (ahogy eddig is tettem).

Pozsonyból bizonyára megkapták levelemet. Innen szeptember 21-én[29] utaztam el a postakocsival, Bécsből 23-án vasúttal tovább Brünnbe, Persteinnen keresztül (a Schröfelek egykori birtoka, tehát az Esterházyak is innen valók), Morvaország legszebb vidékén, majd Leutomischlen keresztül 26-án Prágába értem. Ez a legérdekesebb város, amit valaha láttam, a fekvése szép, romantikus, számtalan palotája, megszámlálhatatlan sok és sajátosan épített tornya, mint egy pihenő hadiflotta árbocai, a városnak olyan bájt kölcsönöznek, mely leírhatatlan. Egészen különösen érzem itt magam: a város szinte megtestesíti az egész történelmet, a legrégibb mítoszok és mondák világától kezdve a legújabb, legérdekesebb eseményekig.[30]

Itt két, nagyon kedves ember társaságát élvezhettem: Erxleben, már idősebb gyógyszerészét és Thiergen kereskedőét. Amikor Karlsbadba utaztam, váltam csak el tőlük, ám a kocsiban megismerkedtem egy professzorral Dessauból (Tradl gimnáziumi tanárral). Vele tettem meg az első gyalogtúrámat Franzensbrunnen, Egeren át Wunsiedelbe, Alexandersbadba (Bajorországban) és a Fichtel- és az Érchegységen át Teplitzbe. Nagyon sokat tudnék erről mesélni, de megint az az átkozott rövid idő!

Teplitzből a culmi csatatéren át jöttem Aussigba, majd innen Pathoe berlini titkos pénzügyi tanácsossal az Elbán gondolával Tetschenbe. Itt, ezen a gyönyörű vidéken találkoztam egy régi iskolatársammal, Orzowenskyvel, akit már 7 éve nem láttam, valamint a gőzhajón — mikor többek társaságában a Szász-Svájcból Drezdába utaztunk — egy pesti ügyvéddel, Petyko úrral és feleségével.

Drezda nem tetszett, mert csalódtam elképzeléseimben, és az a szigorú őrködés, amit a műkincsek körül művelnek, nagyon bosszantott. Így augusztus 17-én elutaztam vonattal Lipcsébe, majd Hallén, Dessaun, Wittembergen és Potsdamon át Berlinbe (augusztus 24-én vasúton).[31]

Ez volt a harmadik túrám (az első Pozsonyból Prágába, a második Prágából Drezdába), és mindegyik nagyon kellemesen telt el. Tetschenből különösen jól utaztam Lipcséig, ahol társaságunk szétvált: Petyko ugyanis Karlsbadba utazott, Callmayer udvari tanácsos pedig (aki, amikor meglátogattam, nem messze Stettintől, egy ajánlást írt Hamburgban élő rokonának) Teplitzbe. Az amszterdami báró Weltenes egy stettini kereskedővel, Schuberttel és Orzowenskyvel Berlinbe, én pedig len Halléba.

A negyedik túra, habár igen kevés pénzem volt, semmivel sem volt szegényebb új ismeretekben, s mondhatni, hogy talán a legérdekesebb volt, bár kicsit fárasztó és gondterhelt is egyben: Stettinen keresztül Swinemündébe (tengeri fürdőhely), Rügen szigetére, majd Stralsundon és Meklenburgon át (Rostockon, Doberonon — szintén tengeri fürdő — keresztül) Hamburgba utaztunk.

Berlinben a szállás nem került semmibe (ez is jól jött nekem), mert Orzowenskynek (gyógyszerész és a képesítése miatt szeretne itt tanulni) már volt lakása, amikor megérkeztem, így nála lakhattam. Még kölcsönzött is, 10 tallért, hogy ezt a túrát Pomeránián át a Keleti-tengernél megtehessem, ami úgy csábított, hogy inkább ezt választottam — habár 89 mérföld — a másik úttal szemben, amely Berlinből Hamburgba vezet, de mindamellett, hogy csak 36 mérföld, roppant egyhangú és unalmas.

Mutzenbechernél,[32] akihez Schertz küldött, megkaptam a 100 pengő forintomat, ámbár nagy levonással, mivel csak 20 holland dukátot adott. Ez a pénz itt azonos a cremnitzivel (mert itt a cremnitzi is veszít az értékéből), de 20 cremnitzi sem tesz ki 100 pengő forintot.

Nem tudom, drága szüleim, hogy tudósításaimat megtett utazásomról az Önök számára érthetően fogalmaztam-e, mert az, hogy ennyire sokat írtam, már egy kevéssé kapkodóvá is tett.

Most még az előttem álló utazásról kívánok egy kicsit írni, aztán ismét kéréssel fejezem be levelem.

20-án elutazom innen a szép Holsteinen át Kielbe, Koppenhágába, Koppenhágából Gothenburgba (Svédországba) és Trollhattamon (Európa legszebb vízesése), Wenesburgon keresztül Stockholmba. Stockholmból Pétervárra és újra vissza Lübecken át Hamburgba.

Kedves szüleim! Bizonyára meglepi Önöket ez a talán kissé hűvösnek tűnő útiterv, de sírva kellene visszatérnem, ha most — midőn hozzá oly közel vagyok — a szép Svédországot és ezt a világvárost, a büszke Pétervárt nem láthatnám. Amit most kevés pénzből megvalósíthatok, máskor pedig ezrek kellenének hozzá.

Honnan ez a lelkesedés az északi világért? Nem tudom, de már egy éve uralkodik rajtam ez az érzés, s mivel e vidéket eléggé ismerem, tudom, nem fogok csalódni. Svédország történelme ragadott meg először és ezen keresztül az érdekes svéd jellem. Ezt ismerik barátaim is, akikkel érintkeztem, de sohasem hitték, hogy egyszer majd eljutok oda.

Ez az útirány, s ha megvalósítom tervemet, Önöknek is nagy örömet jelent majd, kedves szüleim — de, de nincs elég pénzem. Gondolják csak meg, kedves szüleim, ha otthon lennék is, különbö-

ző szükségleteim lennének: megint Pestre vagy Pozsonyba kellene utaznom, kiadásaim lennének ruhára, tógákra, kosztra, üdülésre stb. Most mindenre nincs szükségem, az utazás alig valamivel kerül többe, mint az ember ellátása különben, s így olyan szabad vagyok, hogy már pénteken, szeptember 20-án megkezdem újabb utazásomat. Közben, 30-án Önök megkapják ezt a levelemet, és, kedves drága szüleim! kérem Önöket! küldjenek 2—3, legfeljebb 4 napon belül Schertynek egy 30—40 holland dukátos összeget, Sherty ezt aztán megírja Mutzenbechernek, aki — ahogy megígérte — rögtön elküldi Stockholmba, és 4—5 nap múltán nálam is lesz Hamburgból Stockholmban.

Így ezt az utazást egészen jól, minden fennakadás nélkül megtehetem, és november 1-re ismét Hamburgba leszek. Az útlevelem már megvan a nagyon készséges Pretis konzul úrtól.

A Hamburgból történő későbbi visszautazásom miatt majd írok a kegyelmes apát úrnak Stockholmból, úgyis írnom kell neki egy üdvözletet Berlinből, Dunin Postener érsek nevében (meglátogattam).

A drezdai gőzösön megismerkedtem egy fiatal svéd férfival, Barerrel — egyik őse, Barer generális a harmincéves háborúban Terstonnál tűnt ki —, Teplitzből Stralsundba utazott, itt nősült meg és ment haza a birtokára. Tekintélyes ember, az első családok egyikéből, meg is fogom látogatni, mert igen szívélyes meghívást kaptam tőle.

Legkedvesebb Papa![33] Ne sajnálja a fáradságot, ezzel a levéllel rögtön utazzék Pestre, mert ha az Athenaeumban kiadják, biztosan szenzációt fog kelteni. Beszéljen Schedellel — talán végre történhet valami. Mert Magyarország nem ad nekem tisztességes támogatást, s így nem tudok és nem is tehetek a továbbiakban semmit. Nem fogom föláldozni magam egy méltánytalan népért.[34]

Forrás: MTA, kézirattár Ms 4754/127. I—II.

2.

Helsingfors, 1839. december 28.

Drága jó szüleim!

Október 7-én, Pozsonyban kelt levelüket a 24 dukáttal együtt csak november 2-án kaptam meg. Egy ideig Stockholmban kellett maradnom, ami eredetileg nem tartozott a terveim közé, s így e körülmény a költségkalkulációmat is kissé túlszárnyalta. Amikor Hamburgból keltezett levelemben 40 dukátot kértem Önöktől, úgy számítottam, hogy ennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy Pétervárról vissza is tudjak utazni Hamburgba gőzhajóval, s mikor utána a „vagy 30"-at írtam, ez tulajdonképpen már akaratomon kívül, pusztán a toll hibájából történt. 30 dukátot kértem, bár az volt a meggyőződésem, hogy ennyi pénzzel ezt az utat nem tudom megtenni, hiszen a gőzhajók igen sokba kerülnek manapság. Mégis, kíméletből ennyit írtam, mert restelltem többet követelni Önöktől; s végül, mikor is a 24 dukátot megkaptam, nem tudtam eldönteni, mi lenne a helyesebb. Kifizettem adósságaimat, viszont nem maradt annyi pénzem, hogy Pétervárra utazzak, annyi meg pláne nem, hogy vissza is térhessek Hamburgba. Így Stockholmban kellett volna maradnom és várni a Önök újabb segélyküldeményére, ha nem foglalkoztatott volna ekkor egy másik, sokkal hasznosabbnak ígérkező terv.

Ugyanis hogy a hosszú, átszenvedett napokból valami hasznom is legyen, megismerkedtem Arwirdson főkönyvtárossal,[35] a Királyi Könyvtár alkalmazottjával, egy született finnel. Az érdeklődés, mely minden magyarban és finnben megvan a régen kétségbe vont és sokszor megírt nyelvrokonságunk iránt, számunkra is vonzó volt, és midőn többször meglátogattam, az volt a fő témánk, hogy a két nyelvet összehasonlítottuk, etimologizáltuk és a kettő közös tulajdonságait kutattuk. Így aztán csak azt sajnálta, hogy nem állt szándékomban legalább egy rövid időre Helsinkiben maradni és ott a nyelvet tanulmányozni.

De midőn kézhez vettem az Önök levelét — az utolsó reményemet —, éppen akkor itt volt Arwirdson egy rokona,[36] egy fiatalember Helsinkiből, így november 6-án elutaztam az ez évi utolsó gőzhajóval s Aboba, majd innen a szárazföldön át Helsinkibe értünk, ahol is, ennek a meleg barátságnak máris rengeteget köszönhetek.

Aboban még írtam egy levelet Mutzenbechernek és megkértem, hogyha megkapja azt az összeget Schertytől, amelyet még Stockholmban a szent apáttól[37] kértem, akkor minél előbb küldje utánam. Így érkeztem meg, habár szegényen, de igazán bizakodó hangulatban, s rögtön béreltem egy szobát egy szállodában (a szálloda egy nyugdíjas tengerészkapitányé, aki nagyon jó ember), ahol is az árban benne foglaltatik a kiszolgálás is — tehát minden megvan —, hogy amíg meg nem kapom a pénzt, ne legyen mellékkiadásom. Így most itt lakom, igazán kellemesen, tanulmányaim között, a segélyre való türelmes várakozásban. Az ablakomból csodálatos kilátás nyílik a tengerre, a tenger alig száz lépésnyire van innen egészen jól látom a csodálatos csillagvizsgálót egy félszigeten és balra a Sweaborg erődítményt. Minden napfelkeltével elküldhetem neki és a hullámoknak csodálatomat és tiszteletemet, ahogy éppen kedvem tartja.

Itt voltam, s csak azt tudtam, hogy finnül akarok tanulni. Ilyen fiatal fejjel ritkán határozza el magát az ember ilyesmire — hisz ez számtalan tapasztalatot és kitartó tanulást kíván —, így aztán bizonyára elhiszik nekem, hogy kínos helyzetbe keveredtem. A kezdet volt számomra a legnehezebb: tudásom túlságosan is hézagos volt ezekben az északi dolgokban, és én is nevetségesnek tűntem magam előtt a tervemmel: „a két nép rokonságát keresni meg" — hiszen a magyarból is csupán az alapismereteket tudtam, a finnből meg éppenséggel semmit. Meg kellett hát ismerkednem vele, miként az egész Északkal.

Én magam sem voltam tisztán szándékaimmal, értékelni sem tudtam őket, így tehát Önöknek, jó szüleim, sem tudtam semmit sem írni vagy bármi bizonyosat mondani, hiszen az ilyesmi egyszersmind ígéret is. Így tehát órákat kellett vennem Svédországról, hogy megérthessem Finnországot, és persze Oroszországot is, s hogy ne legyen egyoldalú a történetfelfogásom: Oroszország legrégibb történelmét, a finn törzsekét, a régi ugorokét és a magyarokét.[38]

Amikor aztán némileg lehiggadtam, írhattam volna, de naponta reménykedtem abban, hogy

Hamburgból megérkezik a levél, s ez késleltette válaszomat — mígnem az Ön tegnapelőtti névnapja[39] *Legkedvesebb Apám — amit egy pompás bállal ünnepeltem meg az egészségügyi házban —, valamint a közelgő új esztendő már nem hagyott tovább várni. A hálás köszönetet, amivel most különösen annyira adósa vagyok, ezen a napon akarom kimondani ezer jókívánsággal együtt — és azt az igazi törekvésemet is, hogy Önnek annyi örömet szerezzek, amennyit csak lehet, cserébe a gondokért, amelyeket most Önnek okozok.*

Most órákat veszek egy egyetemi docenstől, aki a lapp nyelvet is ismeri és a törökben is jártas. Egyedül nagyon nehéz lenne, ugyanis minden nyelvkönyv svédül van írva, csak egyetlenegy — a legrosszabb — van németül.

De még mindig nem tudok magamhoz térni afölött való csodálkozásomban, hogy lehet az, hogy most finnül tanulok. Én, aki mindig is jogász voltam! Igencsak komikus számomra is, úgy tűnik föl az eset előttem, mint a sors játékszere, amely egyrészt alaposan megterhel, másrészt olyan dicsőségbe emel, amely legnagyobb becsvágyamat is messzemenően kielégíti. Itt tekintélyem van és értékelnek: így, ha hiába várok naponta a postára, gyakran aggodalom fog el.

Tiszteletemet tettem a főkormányzónál, gróf Feslávnál — Finnország nagyhercegség, van alkotmánya és a főkormányzó olyan, mint nálunk a nádor —, igen udvariasan fogadott és meghívott magához. Szintén tiszteletemet tettem gróf Arnfeldtnél is, a helsinki kormányzóság kormányzójánál — Finnországban nyolc kormányzóság és ugyanannyi kormányzó vagy főkormányzó van —, így aztán ott is ismert lett a nevem. A felesége külsőre olyan, mint a mi Széchenyink, angol apától és amerikai anyától származik és van egy bájos leánya. Tegnapelőtt megint voltam a Sweaborg erődben az admirálisnál; a Wallrongot mutatták be és megkértek, hogy látogatásomat minél gyakrabban ismételjem meg, és hogy vegyek részt az orosz újév alkalmával rendezett amatőr házi előadáson és bálon.[40]

Ezek a rangsorban az első s a LEGTEKINTÉLYESEBB emberek Finnországban, és ha ők ennyire tisztelnek, akkor a náluk alacsonyabban állók egy fokkal még jobban — és minden ház megtisztelve érzi magát, melyben a fiatal magyar látogatást tesz vagy ahova a névjegykártyáját elküldi. (Ennyire otthon sem vittem volna, jó, hogy itt kezdtem!) Csaknem minden napra van meghívásom magánbálokra, estélyekre vagy egyéb szórakozásokra, s így kellemesen tölthetem időmet. A szerencse kísért engem egész úton, s úgy tűnik, itt sem hagy cserben. Ha érkezne Hamburgból levél, azt hiszem, rendben lennék; de ha nem jön, azt sem tudom, mihez fogok kezdeni. Beteggé tesz már maga a gondolata is annak, hogy e név értéke — mellyel további tanulmányaimat folytatni szándékozom s amellyel szeretnék továbbra is ismert maradni — bármiben is csökkenne. És ha a MAGYAR NÉVNEK, amelynek egész utazásom alatt mindenütt megbecsülést és jó hírnevet igyekeztem szerezni — ahol volt pénzem, ott magyar voltam, ahol nem, ott szerény osztráknak adtam ki magam — nem tudnék szolgálni a továbbiakban.

A finn a leglágyabb nyelv, melyet ismerek; zeneiségben alig áll valamivel az olasz mögött, nyelvtani építkezésben pedig oly tökéletes, mint egyetlen másik nyelv sem. Ezért mindenkinek — a nem magyarnak is, de a filológusnak különösen — fontos az ismerete. Persze a finn mégis csak népnyelv, vagyis a nép nyelve: a műveltek itt svédül beszélnek, közülük igen sokan németül és franciául is.[41] *Ezért Helsinkiben csak addig akarok maradni, amíg a megfelelő elméleti tudást meg nem szerzem és a más irányú könyvekből is elegem nem lesz — azután beszédgyakorlás végett vidékre megyek — ahová máris számtalan meghívásom van —, és bejárom az egész országot, hogy Finnországról minden irányú, alapos felkészültségem legyen, hogy aztán Karélián, a Ladoga-tó nyugati határa mentén eljussak Pétervárra. A finn nyelvet, melyet itt Finnországban beszélnek, excellensnek hívják, a többit, amelyik még ebben a családba tartozik, finn nyelvnek nevezik.*[42]

A finnországi nyelv az összes finn vagy tscoud — tugrisnak is hívják[43] *— nyelv közül a legtisztább és legeredetibb. Az orosz sziszegő hangok, melyek a magyarban, a lappban, a vogulban stb. megtalálhatók — mint amilyen a csa, cse, za, zsa,* vagy mint a *lya, nya, tya* is — *hiányoznak belőle. Csak a karelier*[44] *— olyan különbség van köztük, mint a magyar és a palóc között — használja az orosszal való kapcsolata miatt ezeket a hangokat az orosz határ mentén, s én azért akarok odamenni, hogy ennek a genetikai okait megfigyeljem.*

Pétervári és moszkvai tartózkodásom idején aztán majd igazán nekiállok az orosz nyelv tanulásának, hiszen ez nyelvi és történeti szempontból egyaránt nagyon fontos a számomra. (A vogulokat is szívesen felkeresném az Ural hegységben, akiknek a nyelve a magyarhoz a legközelebb áll.[45] *Aztán Moldáviába, a magyar rokonainkhoz megyek*[46] *azért, hogy ősi, feltehetőleg eredetiben megtartott nyelvünket megfigyeljem; azután Erdélybe, hogy a Székelyföldön keresztülhaladva, számtalan megfigyelés birtokában, hazatérjek Önökhöz, Kedves Szüleim.*

Mostani ismereteim és véleményem szerint ez a visszautazás lesz a leghasznosabb, és remélem, hogy Önök, Kedves Szüleim, tanúsítanak akkora bizalmat irántam, hogy — amennyire eszközeik engedik — támogatni fognak. Fiatalságom reményt ád, hogy ily módon, ilyen előismeretekkel, ha nem is most rögtön, de idővel majd valami hasznosat tehetek, s azt hiszem, Önök bánnák meg, ha nem támogatnák szorgalmamat.

Mindezt eddig örömmel és könnyedén írtam, de most már útiköltségeimről is szólnom kell, és tollam nehéz lesz — szünetet kell tartanom.

1840. január 4-én.[47] *Ez meglehetősen hosszú szünet volt, de az újév előtt és körül annyi a vendégség és a szórakozás, hogy előbb nem tudtam egy betűt sem írni — de erről egy kicsit később fogok majd szólni, mert az előző téma nagyon fontos számomra.*

Eddig kulturált országokban utaztam, melyekben a forgalom nagy: minden öt-hat mérföldön van egy város, amelyben postakocsit, társaskocsit vagy más közlekedési eszközt tömegével lehetett találni. De mióta Dániát elhagytam, egészen hazáig olyan országokon utazom át, amelyekben sokkal kevesebb, érdekesnek mondható helység van —

amikor Aboból Helsinkibe jöttem, 30 mérföldet is megtettünk anélkül, hogy egyetlen várost vagy más, emberhez méltó települést is láttunk volna — és ez Oroszországban még inkább így van. AZ UTAZÁS ITT TEHÁT SOKKAL TÖBBE KERÜL, mert ahhoz, hogy annyit lássak, mint Németországban, ötször-hatszor olyan hosszú utat kell megtennem, és emellett még az olcsó közlekedési eszközöket is nélkülöznöm kell. Azonkívül az itteni vendéglogadónak nincsenek rögzített áraik, a fogadós kedve szerint megkopaszthatja a vendéget, úgy mint Alsó-Magyarországon, de azt kell mondjam, hogy csodálkozom a tisztán tartott vendéglogadókon, amelyeket eddigi utazásom alatt láttam. És ebben mind egyformák, jobbak, mint a magyarországiak.

Eddig akadálytalanul és kevés csomaggal utaztam. Poggyászom az itteni hosszú tartózkodásom során azonban meg fog növekedni, főként azért, mivel több könyvet is magammal kell vinnem, úgyhogy bőröndöt is kell vennem. S ezt a távoli utazást itteni ismeretségeim révén nem lehet tovább támogatni, és az a tervem sem válik valóra, hogy kirándulásomat tudományos utazássá változtassam. Ha pedig Pétervárra nem kapnék megfelelő ajánlólevelet, úgy magamnak kell majd bemutatkoznom, hogy érvényesülésem érdekében ne kelljen semmit sem nélkülöznöm — s így menne ez végig egész utazásom során.

Eddig ruhával el voltam látva — nos, új fehérneműt kell készíttetnem (nagyon keveset hoztam magammal és már elég siralmasan nézek ki bennük); hosszabb itt-tartózkodásom miatt kell egy szép vizitöltönyt is csináltatnom — ami velem van, már nem sokáig bírja. Egy kabátot már csináltattam 60 rubelért, egy nadrágot, egy pár csizmát (18 rubel), egy kalapot (13 rubel) és így tovább — és ez már mind adósságba ment, akárcsak a szállodai lakbér, amelyért — a szobáért, reggeliért, fűtésért és a közösen elköltött estebédért — havonta ötven rubelt fizetek[48] *(már csaknem két hónapja itt vagyok). Mindezt abból a küldeményből szeretném kifizetni, amelyet naponta várok Hamburgból. (A ruházat és minden luxuscikk itt sokkal drágább, mint nálunk.)*

Ezeken kívül még szükségem van leírásokra, részletes térképekre stb., valamint különböző más könyvekre, melyeket szintén magammal kell vinnem. Aztán meg, ha Pétervárott vagy Moszkvában leszek, szívesen vennék szép állatbőrt, hogy azokat az ottani öltönyömre felhasználhassam. Ahogy szintén örömet jelentene nekem, ha Önöknek, drága szüleim, egy szép szőrmét vehetnék: 3-4-500 rubelért lehet szőrmét venni itt — ez otthon csaknem a duplája éri. Az is örömet jelentene számomra, ha itt-tartózkodásom emlékéül pár apróságot, luxuscikket vagy más emléket vehetnék, melyeket aztán az ország sajátosságaiként vihetnék haza magammal.

Ebből láthatják, drága szüleim, hogy sok pénzre van szükségem, de még így is a kétszerese sem kell annak, amennyit otthon elköltenék — ahol viszont tíz év alatt sem szerzek annyi tapasztalatot, mint itt akárcsak egy év alatt.

Gazdálkodásom attól függ, mennyit fognak Önök nekem küldeni; minél több pénzem van, annál szabadabb és fesztelenebb vagyok, annál olcsóbban utazom. Ellenkező esetben lehetséges, hogy Moszkvában vagy egy másik városban ismételten 4—5 napot kell várnom, hogy pénzsegélyt kapjak Önöktől. S így, a nagy időveszteség mellett sokkal több a kiadásom is.

Még nem tudom felbecsülni utazási költségeimet, de úgy hiszem, negyedévente kijövök 500 rubelből (200 korona), ezért — azon a segélypénzen kívül, melyet Hamburgból várok — úgy gondolom, hogy költségeim összesen legalább 1000 rubelt kitesznek. Ez első látásra kicsit soknak tűnik, de így Önök minden gondtól mentesítve lesznek, én pedig szabadabban lélegezhetek, és nem kell többé reményvesztett helyzetektől tartanom. Azonkívül, drága szüleim, még kellene pénz ruhára, és lelki nyugalmamhoz hozzájárulna, ha küldenének egy külön kis összeget, melyet a legnagyobb szükségben használnék csak fel. Úgy hordanám a nyakamban, mint egy talizmánt, erősítő tartaléknak tekinteném s mint egy szentséget, tisztelném.

A következő postával írni akarok a kegyelmes apát úrnak, hogy segítségét kérjem. Önök, Drága Szüleim, pedig nem fogják hagyni, hogy idegenben pusztuljak el, hanem támogatásuk összegét úgy állapítják meg, hogy a segély semmiképpen ne legyen kevés. Ne higgyék azt, hogyha a teljes összeg egyben lesz, akkor az már elég is nekem — és magam ugyan nagyom remélem —, ezért, ha erejük engedi, lepjenek meg vele — mert az ember kétszer annyit tud tanulni és tapasztalni, ha tele az erszénye, mint akkor, ha a megélhetés is gondot okoz neki.

Anton Reguly
a Helsinki Finn Tudományos
Irodalmi Társaság tagja

Drága Szüleim, ne gondolják, hogy viccelek, december 14-e óta viselem ezt a címet.[49]

Forrás: OSZK Reguly Antal Műemlék Könyvtára, kézirattár, sz. n.

3.

Kedves Jó Szüleim!

Ezt a levelet január végén fogják megkapni, ismét Schertynek címezzék levelüket az annyira várt hírekkel, melyet majd Mutzenbecher segítségével fogok megkapni.

Nehezen írom én is a leveleimet. Január 18-án lesz hat hónapja, hogy otthonomtól távol vagyok, és a pozsonyi levéllel együtt csak négy levelet írtam, másoknak pedig egyet sem.

Ennek az az oka, hogyha Mutzenbechernek, a szent apátnak és Önöknek, Jó Szüleim, írok, a postán mindjárt 14—15 rubelt — egy egész vagyont — kell kifizetnem. Ha levélpénzt is küldenének, elárasztanám Önöket levéllel.

Amikor megérkeztem ide, örültem, hogy egy telet itt tölthetek. Úgy gondoltam, legalább a hideg igazi hazájában tapasztalhatom annak szépségeit, de igazából nem érzek sok különbséget. December eleje óta hó van, a legnagyobb hideg december

14-től 24-ig volt, —15 és —18 fok között. A legnagyobb különbség az éjszakák hosszúságában és tisztaságában van, délután háromkor már lámpát kell gyújtanom, és reggel kilenc előtt nem lehet eloltani. Délután négy órakor van a legszebb holdvilág és a levegő is olyan tiszta, olyan éteri, hogy az ember azt hiszi, egy másik légkörbe került.[50] *Helsinkiben ugyan mindig melegebb van, mint az ország belsejében, mert tengeröbölben fekszik és három oldalról víz veszi körül. De Finnországot azért tévedés a jég országának képzelni.*

Helsinki egészen új város: a tanácsháza, az egyetem, a könyvtár, a templom stb. egészen gyönyörű, oroszos pompával épült. A magánlakások többsége fából készült, s ez nagyon kellemes benyomást kelt. Mindennek olyan szerény, barátságos kinézete van, hogy amint az ember a városba érkezik, máris otthon érzi magát.[51] *Az egyetem nagyon gazdagon fel van szerelve. Rögtön az első napokban látogatást tettem a rektornál, a múltkor pedig meghívott bálozni magához, aztán meghívott az irodájába is, az egyetem épületébe, melyben újságokat olvashatok; ide járnak a professzorok is. Ez utóbbi lehetőséget gyakran igénybe is veszem.*

Írjanak rögtön Schertynek, Jó Szüleim, hogy tájékoztassa Mutzenbechert, aki a pénzt rögtön küldje Helsinkibe, Finnország fővárosába. Mutzenbechernek már megvannak itt az összeköttetései, és így legalább már nekem sem kell írni neki.

Amikor július 18-án otthonról eljöttem, azt mondtam, hogy három-négy hónap múlva, november elejére otthon leszek. S most már a naptár szerint az 1840. évre — annak is november hónapjára kell gondolnom.[52]

Sokszor csókolom a kezüket, Drága Szüleim, és maradok szerető fiuk,

Toni

Üdvözlöm és csókolom nővéremet[53] *is és minden ismerőst, különösen Adalbert Bresztgenst*[54] *és Bonifác Maárt, akikhez most különösen vonzódom. Ányost*[55] *is, a szentatyát, Török perjelt és minden ismerőst általában. A nagybátyám halálát nagyon sajnálom.*

CLAUDIUS COLLAN, a Stockholmi Arwidtson rokona — kivel idejöttem — üdvözli Önöket, Jó Szüleim.

Velem együtt örül majd ő is, ha megkapom az Önök szép segélyét, hiszen ő is ismeri pénzzavaromat.

Kellemes farsangot kívánok. Itt nincs farsang, de azért én is jól akarok szórakozni.

Kétségkívül megkapták stockholmi levelemet, ugyanúgy a szent apát is.

Forrás: OSZK Reguly Antal Műemlék Könyvtára, kézirattár, sz. n.

JEGYZETEK

1. Veszprém megyei Levéltár (VemL) XII. li. aa. A Veszprémi Káptalan hiteleshelyi levéltára 181/1814. sz.
2. Reguly István és Etl Alojzia házasságkötésének helyét nem ismerjük. Nevüket sem a zirci, sem a pápai római katolikus plébánia anyakönyvében nem találtuk. Valószínűleg nem is Veszprém megyében, hanem feltehetően a menyasszony lakóhelyén kötöttek házasságot; hogy hol, mindeddig nem sikerült megállapítani.
   Reguly KLEMENTINA, első gyermekük sem Zircen született, viszont itt halt meg 1817. augusztus 27-én, s itt is temették el. Mindössze kilenc hónapig élt. Nagyon valószínű, hogy a tízes években Reguly az elöszállási uradalomban teljesített szolgálatot s ekkoriban ismerkedett meg jövendőbeli feleségével. (Klementina szerepel a zirci róm. kat. halotti anyakönyvben, II. k. 88. o.) JULIANNA már Zircen született 1818. július 15-én, keresztszülei: Halász Julianna aszszonyság és Simony Ferenc királyi kamarai alkalmazott. (Születési anyakönyv IV. k. 123.) Korizmics Lászlóval 1841. november 20-án kötött házasságot, melyen tanúként volt jelen Villax Ferdinánd apát, Fajszi Ányos Farkas nagyesztergári köznemes-földbirtokos, a cseszneki járás főszolgabírája, valamint Zircen Károly adonyi (Fejér m.) számtartó. (VemL Mikrofilmtár, zirci róm. kat. házassági anyakönyvek, A 160.) Korizmics László életéről részletesen tájékoztat *SZINNYEI JÓZSEF:* Magyar írók élete és munkái. VI. k. Bp., 1899. 1021—1031.
3. A zirci róm. kat. pléb. anyakönyvei, születési anyakönyvek, IV. k. 133. A keresztszülők: Dréta Antal zirci apát, Modrovichról *SZINNYEI:* i. m. IX. Bp., 1903. 85—86.
4. Az ikrek, *KRISZTINA* és *KAROLINA* 1822. július 16-án születtek. (Szül. anyakönyvek IV. k. 151.) Karolina még ebben az évben, röviddel világrajötte után — augusztus 20-án — meghal (uo. halotti anyakönyvek, II. k. 108.), Krisztinát a negyedik életévének betöltése előtt ragadja el a halál (uo. III. k. 6.).
5. N. N.: Necrológ (Reguly Antalról). Gazdasági Lapok, II. (1858) 503. Az értesítés szerint Reguly Antal 1858. augusztus 23-án délután hat órakor a Buda mellett lévő Istenhegyen hunyt el tüdővérzésben. Gyászolja sógora — Korizmics László — és Berta húga. Az értesítés félrevezető, mert Regulynak ilyen nevű húga nem volt. *ALBERTINA* nevű leánytestvéréről viszont tudunk, ő került be — nyilvánvalóan Korizmics László közreműködésével — becenéven a nekrológ szövegébe. Albertina (Szerefina, Liboria) 1824. április 23-án született Zircen, keresztelésén ismételten a Modrovich házaspár volt jelen. (Szül. anyakönyvek IV. k. 165.) — Az anyakönyvi adatok felkutatásában *AMBRUS MIKLÓS* nyugdíjas és *LISKA SZILVESZTER* esperes, zirci lakosok segítségét köszönöm.
6. *HORVÁTH KONSTANTIN:* Zirc története. (Zirci könyvek, 1.) Veszprém, 1930. 181—201., *ILA BÁLINT — KOVACSICS JÓZSEF:* Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 414—415.
7. *KRASZNAY KERÉNY:* Villax Ferdinánd zirci apát (1784—1857). é. n. VemL Horváth Konstantin hagytéka 9/e. Villax János pápai tímármester és Reguly Erzsébet házasságából 13 gyermek született, Ferdinánd harmadik volt a sorban. Mindkét család a pápai polgárság tekintélyes részéhez tartozott; a Villax és Reguly család tagjai közül számosan töltöttek be vezető funkciót (főbíró, tanácsos stb.) a város vezetésében.
8. Egyszerű oka van annak, hogy a pápai német polgárságból kiszakadó, Zircre költöző Reguly István új lakóhelyén is anyanyelvi közegbe került. A török hódoltság korában elnéptelenedett Árpád-kori telepü-

lést a XVIII. század első évtizedeiben újra benépesíti az apátság. Német telepesek jönnek Szilézsiából, Ausztriából stb. és 1715—1720 között megtelepednek a Magas-Bakony erdőrengetegében. A mezőváros, majd — a XIX. század nyolcvanas éveitől — kisközség lakossága egészen a XX. századig megőrzi német kultúráját és anyanyelvét. Művelődéstörténeti érdekesség, hogy a jómódú veszprémi magyar családok fiaikat-lányaikat Zircre adják ki „német szóra". Így a neves Simoga család is. Simoga György ügyvéd írja, hogy gyermekeit Zircre küldte bátyjához: „Hol testvéremnél nevelőttek a leányaim,) A német szónak többnyire kedve miatt." — Veszprémi Nemes Simoga Györgynek Elegyes Versei Zirczrül és Vidékjérül. Pest, 1824. 3.

9. *HUDI JÓZSEF*: Reguly Antal északi útja és Veszprém megye. VMMK 16. (1982) 225.
10. 1841. július 10-én, Szentpétervárott kelt levelében dicsekszik azzal szüleinek, hogy a svéd lapok nagy elismeréssel írtak gyűjtőútjáról. Athenaeum, 1842. I. 6. sz. 91.; a finn Akadémia 1839. dec. 14-én veszi fel tagjai közé.
11. Az Akadémia csak 1844-ben válik képessé arra, hogy a Regulyéhoz hasonló, bár jóval kisebb méretű vállalkozást indítson: Jerney János — ki már saját költségén több utazást tett a moldvai magyarok között — kapott most intézményes támogatást, hogy eddigi kutatásait az akadémiai kutatási program részeként tovább folytassa. Ebben az évben a magyar őstörténet egyik jelentős állomáshelyét, Lebédiát keresi fel. — A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VII. k. Buda, 1846. 66—67. Reguly útját 1841-ben képtelenek finanszírozni; segély gyanánt 200 pengő forintot küldenek utána. Uo. VI. k. Buda, 1845. 15—16. 1842-ben ismét csak kisebb segélyt küldenek a kutatónak, s „bővebb segítség" végett a királyi ház és az orosz kormány jóindulatába ajánlották. Uo. 94., 98. 1843. november elején az 1000 pengő forintos királyi segélyösszeg teszi lehetővé, hogy hosszú várakozás után kutatásainak legnagyobb eredményekkel kecsegtető szakaszát, a nyugat-szibériai utat megkezdhesse. Uo. VIII. k. 66. Utazásának befejezéséhez pedig az országos gyűjtés eredményeként összegyűlt több mint ezer (kb. 1200—1400) forint segítette hozzá. Röviden enyniyben áll Reguly hazai segélyezésének története.
12. Athenaeum, 1841. I. 37. sz. 577—583., 38. sz. 593—598.
13. Uo. 38. sz. 596.
14. 1840. január elején Helsinkiből szüleihez küldött levelében írja. Lásd a Függelékben közölt harmadik levelet!
15. MTA Kézirattár Ms 4754/127. I—II.
16. Tudományos Gyűjtemény, 1819. II. f. 123—124. A szerkesztők annyira gyermetegnek találták Porubszky állításait, hogy — bár igérték — később sem tértek vissza a témára, a beküldött kéziratok alacsony színvonala miatt nem közölték.
17. Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában. Kolozsvár, 1834.
18. *PULSZKY FERENC*: Úti vázlatok 1836-ból. Budapesti Árvízkönyv, I. k. 1839., *SZALAY LÁSZLÓ*: Úti naplómból. Athenaeum, 1839. II. 6., 12., 24. sz., *SZEMERE BERTALAN*: Utazás Külföldön. Pest, 1840., ennek legújabb kadása a Helikon sorozatban jelent meg 1983-ban, Steinert Ágota szerkesztésében, Sőtér István tanulmányával. *TREFORT ÁGOSTON*: Utazási töredékek. Budapesti-Árvízkönyv, IV. k. 1840.
19. *IRINYI JÓZSEF*: Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek, I—II. Halle, 1846., *GOROVE ISTVÁN*: Nyugat, I—II. Pest, 1844., *SZŰCS ISTVÁN*: Töredékek egy utazó naplójából. Athenaeum, 1841. I. 2., 3., 4., 5. sz., *IRINYI JÓZSEF*: Napló-töredékek. Athenaeum, 1842. I. 67., 68. sz. Irinyi megjegyzi egy helyütt: „szokásom levén a velem levő utirajzokat Hrabovszky és Szemerétől mindenütt szorgalmasan megolvasni". Uo. 68. sz. 1062.

A magyar utazókkal szinte egyidőben kelnek útra a többi kelet-európai ország művelt ifjai is, hogy tájékozódjanak a polgárosult nyugat-európai országokban. Tessedikkel egyidőben fordul meg Nyugat-Európában a román nagybojtár *DINICU GOLESCU*, aki a román értelmiség számára elsőként fedezi fel a modern európai kultúrát. „Tüszőjében tíz dénárral, tarisznyájában kevéske elemózsiával, kezében bottal" indult felfedező útra a román határőrnemesi származású *ION CODRU DRAGOSANU* 1835-ben, hogy aztán élményeit irodalmi értékű levelekben örökítse meg. (Magyarul mindkét útleirás megjelent a Kriterion Könyvkiadó Téka sorozatában.)

A 48-as nemzedék utazása egy másik irányt is kijelöl. Ennek az iránynak a célja nem több s nem is kevesebb, mint hogy a szülőföldet — Magyarországot és Erdélyt is megismerjék. Kővári László, Téglási Ercsei József, Pataki Ferenc s mások Bölöni hatására fordulnak a szülőföld jelene és múltja felé; érzelmi kötődésük adja az indíttatást a szépirodalmi vagy tudományos értékű művek megírására.

20. Reguly Antal magyar utazó éjszakon. Athenaeum, 1841. 37. sz. 581—582.
21. Uo. 582.
22. Uo.
23. Uo. 38. sz. 596.
24. Bár ma már furcsának hat a szülő—fiú kapcsolatban az önözés, a reformkorban nyelvérzékünk az előkelően udvarias megszólítási formaként fogadta el, s a magázás helyett a továbbiakban is ezt használjuk.
25. 1839. szept. 16-a óta
26. Reguly a szokványosnál nagyobb, kb. 28×23 cm-es levélpapirra írt.
27. Nem tudunk arról, hogy 1838-ban komolyabb betegségen átesett volna, s erre másutt sem találtunk utalást.
28. Ez azt jelenti, hogy 1 osztrák mérföld megtétele — a fenntartási költségeket is ideértve — átlagosan 1 pengő forint és 24 krajcárba került (1 osztrák mérföld kb. 7,58 km). Finnországban — a többször említett wasai levele szerint — az olcsóbb vízi utak miatt 1 pengőért 4 svéd (6 német) mérföldet tehetett meg. A Hamburgig megtett út édesapja keresetének közel a 3/5 részét emésztette fel. Reguly István ugyanis az 1820-as években 500 pengő forint — negyedévente 125 forint — konvenciót kapott, s így a zirci uradalom legjobban fizetett alkalmazottja volt. (Természetesen emellett még jelentős mellékjövedelemre is szert tehetett.) Az uradalom orvosa következett rangsorban utána 400, a gazdatisztek 300-350 forinttal, a mesteremberek konvenciója 60-100 forint között ingadozott. XI. 601. A Cisztercita Rend Zirc—Pilis—Pásztói és Szentgotthárdi Apátságának gazdasági iratai. VemL „Személyes állapotja a Zirczi Uradalomnak de Anno 1821—1824." Egy jól dolgozó iparosmester napi tiszta jövedelme, munkabére sem érte el — pl. Veszprémben — az 1 váltó forintot, sőt sok esetben még a felet sem.
29. Nyilvánvalóan elírásról van szó: július 21-én utazhatott el Pozsonyból.
30. Legtöbb magyar utazó Prágában a történelmi, nagy múltú, archaikus szépségű várost látja. Szemere a romantikus-organikus történelemszemlélet fényében a cseh fővárosban a „régiség színét" tartja meghatározónak: „Prága ó város, leragyogás után él, s arca a barna ó épületekkel egyezőleg fénytelen egyszerűségre vezeti lakosait: de Pest ifjú, . . . benne gazdag alakkal emelkednek a házak s tükör a lakosnak mindenik, mi ékeskedésre int."
SZEMERE BERTALAN: Utazás Külföldön. Gyomaendrőd, 1983. 17.
31. Meglepő, hogy Reguly hideg tényként kezeli, hogy vonaton vagy gőzhajón utazik, holott a magyar utazókat szinte kivétel nélkül magával ragadják a modern technikai vívmányok.

32. Mutzenbecherről csak annyit tudunk, hogy a „pénzügyi összekötő" szerepét töltötte be: továbbította a Magyarországról érkező küldeményeket Reguly ideiglenes szálláshelyeire, s átmenetileg maga is adott kisebb kölcsönöket a megszorult Regulynak. Valószínűleg Berlini kereskedő-bankár, aki gyakran utazik, utazásai során sűrűn érinti Hamburgot — talán háza is van a kikötővárosban —, hiszen a későbbiekben innen továbbítja Regulynak a pénzsegélyeket.
33. A fentiekben közölt levél (MTA, kézirattár Ms 4754/127. I.) mellékleteként (uo. II.) van megjelölve. Reguly kb. 5×8 cm-es cédulára írta a következő sorokat, melyekkel közvetlenül édesapjához fordult segítségért. A kapkodva írt sorok — úgy gondolom — írásképileg és tartalmilag is kétségessé teszik, hogy ez a cédula eredetileg ehhez a levélhez tartozott. Reguly tisztában lehetett szüleihez küldött levele értékével, annak túlságosan is intim tartalmával, s tudnia kellett, hogy ez a levél nem adható ki egy művészeti-irodalmi lapban. A cédulát egy későbbi, sokkal elkeseredettebb hangulatában írhatta, valószínűleg azután, hogy tudomást szerzett arról, hogy az Akadémia sem tudja — a kívánt mértékben — segíteni.
34. A kijelentését — bármilyen elkeseredett pillanatában is tette — egy percig sem gondolta komolyan: erre tettei szolgálnak bizonyítékul.
35. *Arwidson* (Reguly Arwirdsonnak, Arwidtsonnak is írja) döntő hatással van Reguly pályájára: az ő segítőkész barátsága nélkül alighanem soha nem vállalkozott volna ilyen hatalmas útra.
36. CLAUDIUS COLLAN, talán Arvidson unokaöccse.
37. 1839. november 6-án indul Stockholmból Finnországba; indulása előtt írt Villax Ferdinánd zirci apátnak, tájékoztatta útjáról és pénzt kért tőle.
38. Svédország történetét azért kell tanulmányoznia, mert Finn- és Svédország középkori története teljesen összefonódott. 1157-től kezdve a finnek svéd függés alatt éltek, az ország megszerzéséért gyakran háborúskodtak a területgyarapításra törekvő orosz állammal. A hétszáz-nyolcszáz éves uniónak a napóleoni háborúk vetettek véget. 1807-ben, a tilsiti békében I. Napóleon elismerte I. Sándor cárnak a Finnországra vonatkozó területi követeléseit. A svéd—orosz háború a svédek vereségével végződött, s 1809-ben kénytelenek voltak lemondani Oroszország javára a finn területekről. Sándor cár meghagyta a finnek alkotmányos jogait, átszervezte a kormányt, közigazgatási reformot vezetett be, s a korábban elfoglalt területek visszacsatolása után 1819-ben Abo helyett Helsingforsot tette fővárossá. Az Oroszországtól kapott finn autonómia jelentős lépés volt az önálló állammá válás útján. Vö.: A. Sz. Kan: A skandináviai országok története. Bp., 1976. 124—130.
39. István, december 26.
40. Sveaborg Svédország legjelentősebb erődje volt a Finn-öböl mentén, az 1808. évi svéd—orosz háborúban a védekezésre kényszerülő, defetista hangulatú tisztikar minden komolyabb ellenállás nélkül megadta magát.
41. Törvényszerű volt tehát Reguly narodnyik típusú magatartása. Mint a legtöbb, idegen megszállás alatt lévő országban, a vezető rétegek kulturálisan és nyelvileg itt is hasonultak a hódító hatalomhoz, s az eredeti történeti-kulturális vonásokat a nép őrizte meg.
42. Excellens a. m. előkelő
43. A *csúd* nyelven a múlt századi összehasonlító nyelvtudomány mást és mást értett: használták a csúd nép megjelölésére; ebben az értelemben a finnek őseit — mai terminológiával: a finn-permi nyelvet beszélőket — jelentette. Mások a csúd nyelveket az ugor nyelvcsaláddal azonosították. Reguly „összes finn nyelv" alatt itt alighanem a finnugor nyelvcsaládba tartozó nyelveket érti.
44. A karjalai és a finn nyelv között tehát csak nyelvjárásértékű különbséget érez.
45. Az ugor alapnyelvből fejlődött ki a vogul, az osztják és a magyar nyelv.
46. Hogy erre nem kerül sor, végül is annak köszönhető, hogy az Akadémia mást bízott meg a területek kutatására: Jerney Jánost.
47. Könnyelműségére utal, hogy ilyen nehéz anyagi helyzetben is elhanyagolja a levélírást, holott csak ezáltal tudna megfelelő mennyiségű pénzt kérni. Becsvágya sarkallja, hogy állandóan társaságba járjon, s hiúságának hízeleg, hogy nagy becsben tartják — idegen létére is — az előkelő körökben.
48. Az országgyűlés 1809-től kezdve az orosz ezüstrubelt fogadta el hivatalos pénzegységnek. Csak összehasonlításképpen: Pétervárott havonta 65 rubelt fizet háziasszonyának a szállásért és az élelemért. Athenaeum, 1842. I. 5. sz. 75.
49. Mint a finn—magyar kapcsolatok történetének lelkes és elszánt kutatóját tisztelte meg a helsinki Akadémia azzal, hogy felvette tagjai közé, hiszen 1839 végéig jelentős tudományos tevékenységet nem fejtett ki, gyűjtőútjának a kezdetén volt.
50. Reguly megfigyelését — hogy Finnországban az időjárás enyhébb, mint gondolnánk s mint az északi fekvéséből következnék — teljesen helytálló. A korszerű meteorológiai megfigyelések is igazolják véleményét.
51. Helsinki 1819-től kezdve lett Finnország fővárosa — előtte Abo (ma Turku) volt a főváros —, rangjához illő nagyobb arányú építkezések csak ezután kezdődnek.
52. Reguly feltételezése szerint tervezett útja legalább fél évet vesz igénybe.
53. Reguly Juliannát. Reguly ekkor még nem tud arról, hogy Korizmics László a nővére vőlegénye lenne.
54. Adalbert Bresztgens feltehetőleg egyik jogakadémiai tanára volt, hisz Maárral együtt említi. Nevével sem a cisztercita sematizmusokban, sem Zirc történetében nem találkozunk, nem említik a Pannonhalmi főapátság történetében sem (Maár ugyanis bencés tanár volt).
55. Ányos Farkas, a cseszneki járás főszolgabírája, a Zirc mellett fekvő Esztergár helység földesura, násznagy Reguly Julianna és Korizmics László esküvőjén 1841. november 20-án. Török István (1809—1851) cisztercita, hosszú ideig tanít a pécsi líceumban és az egri gimnáziumban, a levél írásakor nem perjel, hanem tanár az egri gimnáziumban. Sehematismus Congregationis de Zirc S. O. C. ad annum scholarem 1942/43. Bp., 1942. 213.

JÓZSEF HUDI

DIE REISEN VON ANTAL REGULY IM JAHRE 1839

Antal Reguly (1819—1858), der in ganz Europa bekannte ungarische Philologe und Ethnograph, ging dank seiner Eltern nach der Beendigung seines Universitätsstudiums am 18. Juli 1839 auf eine Reise nach Deutschland, von der er reich an Erfahrungen in seine Heimat zurückkehren sollte.

Als Reguly seine Reise begann, unterschied er sich so gut wie nicht von seinen Zeitgenossen, die ebenfalls mit dem Ziel auf eine Studienreise ins Ausland gingen, die modernen bürgerlichen Gesellschaften kennenzulernen, deren Verfassungen, Institutionen und das Leben der verschiedenen gesellschaften Schichten zu studieren. Für sie waren die westlichen Staaten — Frankreich, England, die deutschen Staaten und besonders der führende Staat des anderen Kontinens, Amerika — die Musterstaaten der bürgerlichen Demokratie. Auf ihren Reisen suchten sie in diesen Staaten all das, was man auf die spezifischen ungarischen Verhältnisse anwenden konnte: jene Prinzipien, Methoden und Institutionen wollten sie kennenlernen und in ihren Schriften popularisieren, die bei der bürgerlichen Umwandlung Ungarns helfen, sie beschleunigen und reibungslos machen sollten. Zahlreiche bedeutende Persönlichkeiten der revolutionären Generation von 1848 bereiste in diesen Jahren die westliche Welt: László Szalay, Bertalan Szemere und viele andere.

Reguly bereiste seinen ursprünglichen Plan entsprechend zuerst die Tschechei und Kähren, dann Österreich und fuhr dann über Bayern nach Sachsen und von dort nach Preußen. Seine Fahrten führte er in mehreren Abschnittes war Preßburg—Prag, die des zweiten Prag—Dresden und die des dritten Dresden—Berlin. Beim vierten Abschnitt suchte er die Seebadeorte Pommerns auf. Über seine Fahrt führte er von Anfang an Tagebuch, aber seine Reisebeschreibungen und Reisenotizen sind nicht erhalten geblieben. In der Handschriftensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und in der Denkmalsbibliothek „Antal Reguly" (Zirc, Komitat Veszprém) werden jedoch mehrere Briefe von Reguly aufbewahrt. Diese Briefe, die er seinen Eltern schrieb, berichten mehr oder weniger ausführlich über seine Reise. Der Autor faßt mit ihrer Hilfe die Reisen von Reguly im Jahre 1839 zusammen.

Antal Reguly änderte seinen ursprünglichen Plan — der Besuch ausschließlich Deutschlands und Rückkehr Anfang November — schon im vierten Abschnitt seiner Reise. Er entschloß sich, noch eine kleinere, etwa anderthalb Monate dauernde Reise in Dänemark, Schweden und Rußland zu unternehmen. Seine Wahl war nicht zufällig: infolge seiner Studien war schon vor Jahren sein Interessee an der Geschichte und Gegenwart Skandinaviens geweckt worden. Jetzt wollte er diese Länder näher kennenlernen, besonders Finnland.

Bisher lebte in der wissenschaftlichen Meinung Ungarns in Bezug auf den Beginn der Laufbahn Regulys die allgemeine Ansicht am stärksten, daß der junge Reisende die Erforschung der finnisch—ungarischen Sprachverwandtschaft von Anfang an in sein Programm aufgenommen hatte und entsprechend diesem Plan in die baltischen Staaten reistea. Aus den Briefen Regulys, von denen der Autor drei Briefe als Ergänzung dieser Arbeit veröffentlicht, geht deutlich hervor, daß Reguly im Sommer 1839, zu Beginn seiner Reise, kein festgelegtes Programm besaß. Zum Nachweis der Verwandtschaft zwischen den finnischen und der ungarischen Sprache und zur ethnographischen und anthropologischen Untersuchung der mit den Ungarn verwandten Völkern des Wolgagebietes und Westsibiriens entschloß er sich erst in Schweden, nachdem er in Stockholm den finnischen Bibliothekar Arvidson getroffen hatte, mit dem er gemeinsam die vergleichende Untersuchung der ungarischen und der finnischen Sprache begann. Reguly war von da an bewußt bestrebt, eine entsprechende theoretische (philologische, historische, ethnographische, anthropologische) Vorbildung zu erlangen, um danach — seinen Ausflug zu einer wissenschaftlichen Expedition ändernd — seine praktischen Forschungen beginnen zu können. Es gelang ihm, diese große Unternehmung zu erfüllen, jedoch nicht in einigen Monaten, sondern in einigen Jahren, zwischen 1839 und 1846, und zwar mit aktiver Unterstützung der ungarischen Akademie.

Die einführende Studie verfolgt mit der Analyse der brieflichen Berichterstattungen Regulys jenen Prozeß, während dessen sich das nationale Sendungsbewußtsein des jungen Forschers herausbildete, verfestigte und sein wissenschaftliches Programm sich abzeichnete. Das Wesen dieses Programms war, daß Reguly mit philologischen und ethnologischen Methoden versuchte, Antwort auf die Fragen der Prähistorie Ungarns zu suchen. (Später, in den 50iger Jahren des 19. Jahrhunderts, wendete sich sein Interesse immer mehr der Anthropologie zu.)

Die weiteren Stationen seiner wissenschaftlichen Forschungen und seiner Laufbahn sowie sein gesamtes Lebenswerk werden die weiteren Forschungen aufdecken.

TÖRŐCSIK ZOLTÁN

ADALÉKOK A TAPOLCAI NÉPISKOLAI OKTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ, I.
(XIV—XVI. SZÁZAD)

Tisztelettel ajánlja a szerző a tapolcai 2. sz. Általános Iskola tantestületének az iskola fennállásának (1884—1984) 100. évfordulója alkalmából.

Veszprém megye 1982. évi pedagógusnapi rendezvényeinek záróakkordjaként, június 7-én nyílott meg Tapolcán a népiskolai oktatás történetének emlékeit gyűjtő, azokat fel is dolgozó és bemutató új megyei múzeumi kiállítóhely, a *Pedagógiai Gyűjtemény*. A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság által itt rendezett Séta egy régi iskolában c. állandó és a Váth János időszaki emlékkiállítást *Navracsics Tibor*, a Megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztályának vezetője nyitotta meg, nagyszámú érdeklődő előtt.

Előzményként röviden az alábbiakat mondhatjuk el: a népiskolai oktatás tárgyi és dokumentációs anyagának összegyűjtésére a *Tapolcai Batsányi János Gimnázium és a Művelődési Központ Helytörténeti Köre* által indított kezdeményezés hamarosan kiszélesedett: a *Magyar Pedagógiai Társaság Megyei Tagozata* megyénk valamennyi iskolájához felhívást intézett, s megkezdte a közel- és régmúlt iskolai emlékeinek szisztematikus összegyűjtését, ugyanakkor 1979-ben a *Keszthelyi Balatoni Múzeum* jelentős könyvtári anyaggal, 1980-ban pedig a *Veszprémi Bakonyi Múzeum* tárgyi emlékekkel gazdagította a már egyébként szépszámú gyűjteményt.

A *Tapolcai Városi Tanács* vezetői nemcsak megértő, de bőkezű mecénásként biztosítottak végleges és megnyugtató helyet az egyre növekvő, s mindinkább bemutatásra kívánkozó gyűjteményi anyag számára az ún. Kántorház épületében. A város központjában, a tó felett emelkedő Templom-dombon XVIII. században épült, XIX. század elején átépített iskolaépületet — 1884-től kántortanítói lakást — a *VTVB Városgazdálkodási Üzeme* újította fel, jórészt társadalmi munkában. A működés személyi és tárgyi feltételeit ugyancsak a *Városi Tanács* biztosította, a Gyűjtemény — melynek gyűjtőköre a történeten túl a néprajzra is kiterjed — szakmai felügyeletét a *Megyei Múzeumi Igazgatóság* látja el.

A tapolcai iskoláról ez eddig első és hiteles, írott emlékkel 1550-ből rendelkezünk. Az *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* c. sorozat V. kötete az Országos Levéltár *Eccles. Cameral. fasc. 19. Nr. 41.* dokumentuma (Regestum de plebanis Episcopatus Vesprimiensis dyochesianis)[1] alapján az alábbiakat közli a zalai főesperességhez tartozó Tapolcáról, úgy is, mint a nevét viselő esperesi kerület (vicaria) székhelyéről: *„Secunda vicaria Thapolcha. Thapolcha, dominus Anthonius vicearchidiaconus. Ibidem Benedictus rector altaris. Hic alias fuit schola particularia (!) sed modo vacat."*[2]

Témánkat érintően elsősorban a feljegyzés utolsó mondata — „Itt korábban partikuláris (elemi) iskola volt, de most üres (megszűnt)" — érdemel figyelmet.

Egyrészt bizonyítja, hogy Tapolcán már a XVI. század első felében iskola létezett, ugyanakkor fontos adaléka nemcsak a szűkebb értelemben vett XVI. századi várostörténetnek, de a Mohács után győztes török 30-as évektől felerősödő Balaton-felvidéki pusztításainak is. Ezt egyébként éppen a tárgyalt összeírás igazolja: a tapolcai esperesi kerülethez tartozó 22 plébániás helység közül ekkor már nem volt plébános 16 helységben, három helység pedig teljesen néptelen („penitus deserta").[3] A leveldi (városlődi) karthauziak birtokában levő Tapolcán ez idő tájt lejátszódó eseményekre utal az elhagyott portákat említő 1542. évi dikális összeírás is.[4] Végezetül az idézett mondat stilisztikai megközelítésben *időben* is láttatja velünk a tapolcai iskola sorsának alakulását (*alias* = más időben, korábban, egykor, nemrégen; *fuit* = volt; *modo* = éppen most, kevéssel ezelőtt).

Vizsgálódásainkat a tapolcai esperesi kerület határain túlra is kiterjesztve, az említett plébániajegyzék még egy vonatkozásban jelentős számunkra. Arról van szó, hogy az 1550-ben összeírt zalai főesperesség 8 esperesi kerületéhez tartozó közel kétszáz plébániás helysége közül *csupán három helység* iskoláját (Tapolca és Kapornak: *schola particularis*, valamint Egerszeg: *schola mediocris*) említik meg az összeírók. Ennek oka nyilván nem abban keresendő, hogy ekkor — illetőleg az összeírást megelőzően — a zalai főesperesség területén nem volt több iskola; sokkal inkább abban, hogy *jelentőségüknél* — avagy: *korábbi* jelentőségüknél — fogva csupán e három helység iskoláját tartotta említésre érdemlegesnek az egyébként korántsem iskolákat célzó egyházi összeírás.

Ha az elmondottak igazak, úgy az 1550-ben feljegyzett tapolcai iskola *összeírást megelőző múltját* is fel kell tételeznünk. Valójában csak a feltételezésre szorítkozhatunk, mert a XVI. századot megelőzően az iskola tényleges létére vonatkozó írásos dokumentumot — legalábbis ez eddig — nem ismerünk. A település történeti fejlődésének ismeretében és bizonyos közvetett, később részletesen is tárgyalandó adatok birtokában azonban jogosnak érezzük azon hipotézisünket, hogy *a török hódítást megelőzően, a környező falusi és mezővárosi iskolákkal való összevetésben Tapolcán egyféle, a maga idejében jelentős iskolának kellett léteznie.*

1. ábra. A tapolcai Pedagógiai Gyűjtemény épülete 1983-ban
1. fig. The building of the Tapolca Pedagogical Collection in 1983

Tapolca[5] egyházát elsőként 1272-ben említi egy oklevél (*ZO. I. 69., CSÁNKI 1897. 25., BÉKEFI 1907. 181.).* Nem tudjuk azonban, hogy itt a jelenleg is álló Boldogságos Szűznek szentelt parochiális egyházról van-e szó, ugyanis az oklevél a templom patrociniumát nem nevezi meg. Mivel az oklevél ide vonatkozó része legkésőbb is az 1217-es állapotokat tükrözi (Turul comes részvétele II. Endre szentföldi hadjáratában), feltételezhető az is, hogy az itt említett „ecclesia" alatt az ekkor még működő centrális templomot, a település tengelyét képző „római út" mentén, a sümegi és keszthelyi utak kereszteződésének közelében épült Szent Miklós-(plébánia?)templomot kell értenünk (vö. *VPL. A. 8/2. Visitationes Canonicae Districtus Tapolczensis 1745. 11.*, valamint *RÓMER Flóris* kéziratos útinaplója alapján: *MRT. I. 49/3. 160.*). A leírt körülmények (*„. . . septem mansiones vinidatorum, terram ad quatuor aratra sub monte Hygmogos inter fluviolum et villam adiacentem, cum septem vineis et duobus molendinis subtus ecclesiam de Topulcha . . ."* — *ZO. I. 69.)* ráadásul arra is következtetni engednek, hogy — Turul comes birtokfekvésének ismeretében — itt esetleg a Szent György-hegyen épült, s ekkor már működő Szent György-plébániatemplomról van szó (vö. többek között: *VPL. Documenta Episcopalia Tapolca 2 (1414)., VPL. Documenta Episcopalia Tapolca 4 (1422).).* Az elmondottak ellenére

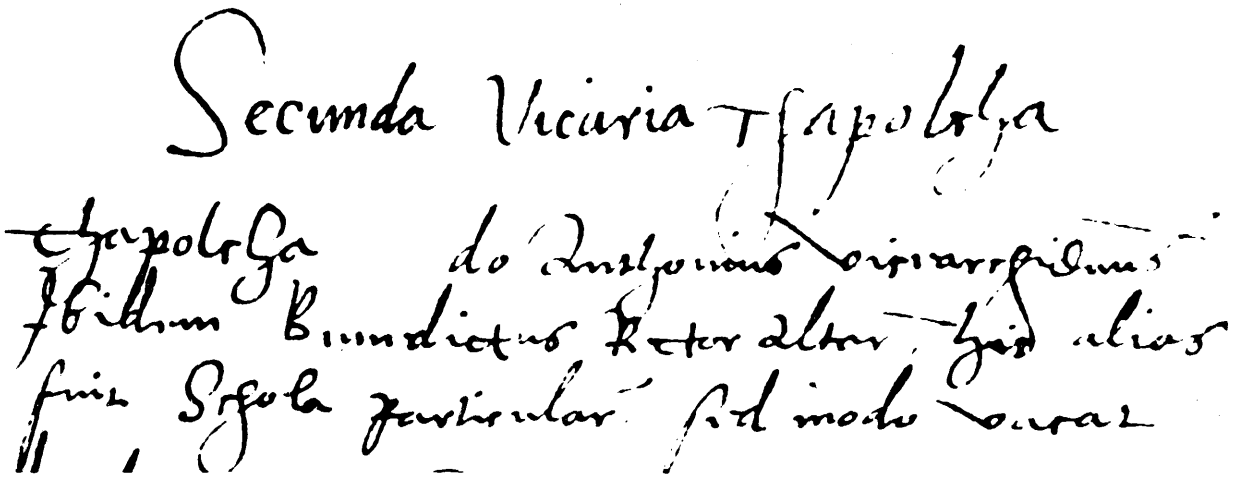

2. ábra. Részlet az 1550-es plébániajegyzékből
2. fig. A detail of the 1550 ecclesiastical register

hajlunk arra a feltevésre, hogy itt az egyházmegye legszebb templomának tartott, s eredetileg talán nemzetségi templomnak épült Boldogságos Szűz plébániaegyházát lássuk, amelyről azonban az első hiteles említés csak 1280-ból származik (*„... sollempnissimam universe nostre dyocesis plebaniam..."* — *GUTHEIL 1977. 239., HOLUB 1933. 862.)*, ezt követően pedig 1290-ből (*„... ecclesie beate virginis de Thaplicha..."* — *ZO. I. 99., CSÁNKI 1897. 25., BÉKEFI 1907. 181.)*. Az itt felvetett kérdésekre a Veszprémi Bakonyi Múzeum 1984—85-re tervezett tapolca-templom-dombi feltárása megadhatja talán majd a választ. A későbbiekhez is csatlakozva még annyit, hogy pontos adataink műemléki falkutatások hiányában a tapolcai plébániatemplom építési periódusairól ugyan nincsenek, véleményünk szerint a jelenlegi, a nyolcszög három oldalával záródó gótikus szentély a XIV. század utolsó negyedében épülhetett, témánkat érintően is sokat mondóan: a mezővárosi fejlődéssel együtt járó „templombővítések időszakában" *(vö. ENTZ 1971. 64—66.)*. Ekkor — illetőleg közvetlenül az építkezést követően — készülhettek a szentélyen és a korabeli déli bejárat mellett ma is látható külső freskóábrázolások. A XIII. századi plébániatemplomot azért is fontos helyileg meghatároznunk, mert döntő lehet az egykorú *piac- vagy vásártér* helyének — mint korai településközpontnak — lokalizálásában. Mivel ezt ma hajlunk a már említett „római út" kereszteződésének és a Szent Miklós-templomnak közelébe helyezni, felmerül annak lehetősége, hogy az Árpád-kori Tapolcán két településmaggal kell számolnunk: az előzőn kívül a másik a templom-dombi Boldogságos Szűz plébániatemploma és közvetlen környéke lehetett, amelyet megkülönböztetésül birtokosa és a templom kegyura neve után Turultapolcának neveztek *(1327: „... Paulus sacerdos de Turulthapolcha..."* — *ZO. I. 203.)*.

A tapolcai *vásárvámmal* — ezzel egyidőben mint *vásároshellyel* — ugyancsak az 1272-es oklevélben találkozunk először (*„... ac dimidietate tributi fori de eadem..."* — *ZO. I. 69., CSÁNKI, 1897. 25., HOLUB, 1933. 860.)*, majd ezt követően 1290-ben *(ZO. I. 100., CSÁNKI, 1897. 25., BÉKEFI, 1907. 182.)*. Kedvező fekvésénél fogva nem kétséges, hogy a település jelentős *vámhely* lehetett, *bár HOLUB József* nem ismeri vámhelyként *(HOLUB, 1917.)*. Ennek ellentmondanak az okleveles adatok *(1328: FEJÉR, VIII/4. 651., MÁLYUSZ, 1953. 177., 1343: FEJÉR, IX/7. 91., MÁLYUSZ, 1953. 177., 1378: CSÁNKI, 1897. 26., 1404: ZSO. II/1. 369.)*. *GLÁSER Lajos* „Tapolca város vámjáról" ír *(GLÁSER, 1929. 145.)*, sőt feltételez egy Diszel és Raposka közötti állatut is, amely éppen a tapolcai vámhelyet hivatott kikerülni (*GLÁSER, 1929. 280—281.*). A tapolcai *vásárokon (1332: Veszpr. reg. 102., 1389: VPL. Kezi in comitatu Zaladiensi 6., 1427: PRT. VIII. 464., 1466: VPL. Gyulakeszi, 39.)* elsősorban a környék mezőgazdasági és kézművesipari termékei cseréltek gazdát, de nagyon valószínű, hogy megfordultak itt a külföld kereskedői is *(vö. GEDAI, 1983. 65—69.)*. Ez utóbbinak potenciális lehetőséget adtak a településre befutó jelentős útvonalak, amelyek már korábban is elsődleges szerepet játszhattak — az ősidők óta ismert melegvízű forráson kívül — Tapolca kialakulásában, majd XIV—XV. századi rohamos fejlődésében *(HOLUB, 1929. 214., NAGY, 1934. 14—15., KOGUTOWICZ, I. 303.)*. Különösen gyakran találkozunk a korabeli forrásokban a *Vásárosut* nevével (*1274: RÓMER, 1865. 109., 1344: ZO. I. 417—418., 1360: ZO. I. 609., 1422: VPL. Documenta Episcopalia Tapolca 4.)*. A tapolcai hetivásár és törvényszék (sedria) napja szerdán volt *(HOLUB, 1929. 222.)*. Az kétséges, hogy itt a XV. században esetleg *harmincadhely* lett volna, annak ellenére, hogy egy *1442*-ben kelt oklevélben szerepel *Stephanus Harunchados de Tapocza* neve *(MREV. III. 118—119., HOLUB, 1933. 862.)*. Azt viszont, hogy Tapolcán a XV. század második felében — s talán a XVI. század első évtizedeiben is — *királyi sókamara* működött, több adat is igazolja *(1459: „... cameras nostras Thapolcza, Kapornok et Zenthbalas..."* — *ZO. II. 575., CSÁNKI, 1897. 26., BÉKEFI, 1907. 288., 1466: HOLUB, 1933. 862., 1470: „... nobilem Thomam magistrum salium regalium et vicecamerarium in oppido Thapolcza..."* — *ZO. II. 592.)*. Ezzel egy időben lett a királyi kamarahaszna beszedésének egyik központja, *cultellusa (1442: HOLUB, 1929. 284.)*, nyilván annak köszönhetően, hogy itt működött az egyházi tizedszedést szolgáló szervezet egyik központja is *(1446: „Cultellus Thapolczakees"* — *CSÁNKI, 1897. 26., BÉKEFI, 1907. 182., HOLUB, 1929. 377., 1450: VPL. Decimae Eppales 26.)*. A veszprémi egyházmegyén belül játszott egyféle központi szerepét jelzi, hogy a XIV. század első felétől — talán *1333*-tól — a zalai főesperesség egyik *vicariátusa* (esperesi székhelye) itt alakult ki *(1333: MREV. II. 72., BÉKEFI, 1907. 182., HOLUB, 1933. 863.)*, de már korábbról is vannak adataink a tapolcai kerület espereséről *(1317: „... Blasius Vice-Archidiaconus de Thapolcza..."* — *LEY, 1905. 24/6., 25/5.)*. *1472*-ben — valószínű, említett jogállásával összefüggésben — alespereséről olvashatunk *(HOLUB, 1929. 353.)*. A környéken egyre jelentősebbé

váló, mezővárosi fejlődésnek indult település tekintélyes számú lakosságát is jelzi, hogy papja *1334*-ben hetvenhat széles és harminckét kis denárt fizet pápai tized fejében *(MREV. II. 74., BÉKEFI, 1907. 182.)*.

Az eddig elmondottak mellett és azokkal párhuzamosan okleveleinkben jól nyomon követhető Tapolca Zala vármegyében betöltött *közigazgatási-igazságszolgáltatási központtá* fejlődésének XIV—XV. századi útvonala is. A XIV. század 30-as éveitől kezdődően a *nemesi közgyülések* (generalis congregatio) egyik állandósult székhelye lesz, ahol „királyi meghagyásból és királyi tekintéllyel" gyakran a nádor bíráskodott. Ugyanitt önállósodik később — immáron a Zala folyótól keletre eső részek központjaként — a tapolcai *sedria* (sedes judiciaria, törvényszéki hely) is. (Szétválasztás nélkül, a leginkább elérhető források feltüntetésével: *1331: ZO. I. 256., 1332: Veszpr. reg. 99., 104., 1334: Veszpr. reg. 107., 110., 1335: ZO. I. 308., 1338: ZO. I. 369., 1342: Veszpr. reg. 142., 1348: ZO. I. 476., 1353: ZO. I. 539., 1358: ZO. I. 587., 1361: HOLUB, 1929. 211., 1363: HOLUB, 1929. 203., 1374: ZO. II. 115., 1377: ZO. II. 149., 1378: Veszpr. reg. 282., 1382: ZO. II. 186., 1387: ZSO. I. 36., 1389: ZSO. I. 118., 1407: ZO. II. 329., 1410: ZO. II. 367., 1418: HOLUB, 1929. 215., 1420: ZO. II. 421., 1427: PRT. VIII. 464., 1464: HOLUB, 1929. 207., 1478: HOLUB, 1929. 215., 1479: PRT. X. 673., 1482: ZO. II. 622., 1485: CSÁNKI, 1897. 26., 1497: „Sedes Comitatus Zaladiensis Thapolcha" — CSÁNKI, 1897. 26.)*.

Az eddig elmondottakból is természetszerűleg következik, hogy Tapolcát már *1378*-ban *oppidumnak* (mezővárosnak) nevezi Nagy Lajos király lövöldi karthauzi kolostort alapító levele *(„. . . nec non unum oppidum nostrum prope lacum Platase Tapolcha vocatum . . ." — FEJÉR, IX/5. 241., RUPP, I. 303., DEDEK, 1889. 140., MAKAY, 1913. 93.)*, s ezzel a megjelöléssel a következő évszázadban is gyakran találkozunk (többek között: *1421: MREV, IV. 403., HOLUB, 1933. 862., 1448: ZO. II. 536., 538., CSÁNKI, 1897. 26., HOLUB, 1933. 862., 1469: CSÁNKI, 1897. 26., 1470: ZO. II. 592., GLÁSER, 1929. 260.)*. Tapolcai *hospesekről* a XIV. század közepéről értesülünk *(1353: Veszpr. reg. 181.)*, *„civiseiről"* pedig a következő évszázadban olvashatunk *(1449: „. . . Georgius Kakas civis . . . de Tapolcza . . ." — DEDEK, 1889. 211., 1460: „Cives de Tapolcza" — CSÁNKI, 1897. 26.)*.

A település birtokosairól röviden az alábbiakat tudjuk elmondani: bár okleveles adataink nincsenek, valószínűnek tűnik, hogy Tapolca a XIII. század legelejéig *királyi birtok* lehetett, s II. Endre adományozhatta el *1217 előtt Turul comesnek*. Utolsó világi földesuráról *1300*-ból van adatunk *(FEJÉR, IX/7. 730., PRT X. 31., 139., MAKAY, 1913. 120.)*. Ezt követően — talán Károly Róbert trónra lépése időszakának pártharcaival kapcsolatosan — rövid időre ismét *királyi birtok* lesz, majd *1347*-ben Nagy Lajos király a *lövöldi karthauzi szerzeteseknek* adományozza *(Veszpr. reg. 164.)*, s azok birtokában is marad *1554*-ig *(DEDEK, 1889. 212.)*. Ekkor — a már török által feldúlt mezővárost — a *veszprémi püspök* veszi bérbe, később annak birtokosa lesz *(DEDEK, 1889. 214.)*.

Úgy érezzük, hogy a csupán dióhéjban elmondottak részletezés nélkül is jól vázolják előttünk a XIV—XV. század egy *jelentős mezővárosának* a maga specifikumaival is tipikus fejlődési útját. A Balaton-felvidék fontos közlekedési-kereskedelmi útjai mentén települt, központi fekvésű Tapolcán[6] potenciálisan tulajdonképpen már az előző évszázadban adottak a városiasodás feltételei[7]: a *kereskedelem*, a *kézművesipar* és az itt domináns szerepet játszó *szőlőművelés és bortermelés*,[8] amelyek együttesen, az Anjouk korában fellendülő árutermelésbe való fokozott bekapcsolódás révén nyitják meg a XIV. század első felében—közepe táján a település jobbágyi jogállapotú mezővárossá (helyesebben: „kisvárossá"[9]) fejlődésének lehetőségét, majd ennek — bizonyos városi funkciók ellátásán is keresztül[10] — XV. század közepi kiteljesedését.

Ha igazak *BÉKEFI Remig* sorai: „. . . a XIV. és XV. században a falusi plébániai székhelyeken országszerte volt iskola. Az egyházi szervezettel kapcsolatos intézmények ugyanis lényegileg az egész országban azonosak voltak. Ha tehát a több falusi plébániai székhelyen tényleg látunk iskolát, akkor tévedés nélkül kimondhatjuk, hogy a falusi plébániai székhelyek másutt sem voltak iskola nélkül",[11] úgy különösen igazak lehetnek azok a fentiekben ugyan csak csomópontjaiban vázolt, de a dinamikus mezővárosi fejlődést így is láttató XIV—XV. századi Tapolca esetében. *BÉKEFI* soraival egyébként napjaink kutatása is egyetért; *MÉSZÁROS István* az elmondottakat úgy bővíti ki, hogy azokból a korabeli *iskolatípus* is jól kivehető: „. . . valószínűleg minden nagyobb mezővárosunkban volt *városi-plébániai iskola* (kiemelés tőlem — T. Z.) és olyan faluban, amely plébániás hely volt, működött falusi plébániai iskola".[12] Ugyanitt még a következőket olvashatjuk: „A 15. század folyamán a nagyobb jobbágyfalvak sorra mezővárosokká váltak . . . A tehetősebb *mezővárosok plébániai iskolái* ennek következtében a szabad királyi városokban levő városi-plébániai iskolák fejlődési útját követték a 15. században, szervezetük, tananyaguk, belső életük azokéhoz vált hasonlóvá."[13] Nos, ezt a *mezővárosi plébániai iskolát* keressük mi a XIV—XV. századi Tapolcán, feltételezve eddigi adataink alapján is azt, hogy a piac kiszélesedése és a *jelentős kereskedelmi forgalom*, nemkevésbé az itt állandósult *sedria*, amely közigazgatási-igazságszolgáltatási központtá emelte Tapolcát, *írni-olvasni tudó, mi több, a számolás alapjait is ismerő embereket követelt*, ezeknek képzését pedig csak a *mezőváros plébániájához tartozó iskolatípus* biztosíthatta. Ennek további indirekt bizonyítékait a *külföldi egyetemeken tanult, név szerint is ismert, Tapolcáról elkerült diákok sorával folytatjuk*, esetükben feltételezve azt a kézenfekvőnek tűnő tényt, hogy egyetemi tanulmányaikhoz szükséges legelemibb ismereteiket nyilván szülővárosuk iskolájában szerezhették meg.

Kezdjük a sort a kétségtelen Zala megyei Tapolcáról származott, bécsi egyetemen tanult *Tapolcai Bertalannal (Bartholomeus de Thapolcha)*,[14] akinek *1385*-ből származó becses magyarországi oklevélformula-gyűjteményéről, s magáról az összeállítóról *FEJÉRPATAKI László* az alábbiakat írja: „Az oklevél-gyűjtemény e Dunántúli, a veszprémi dioecesisre vonatkozó adatai abban lelik magyarázatukat, hogy összeállítójok szintén e dioecesisből, a zalamegyei Tapolczából vette származását; s gyűjteményébe oly darabokat vett föl, melyekhez Tapolcza vidékén könnyen hozzáférhetett",[15] majd így folytatja: „Ismeretes, hogy az Árpádok korából teljes formulagyűjtemény nem maradt reánk . . . azon körülmény is, hogy bennök bírjuk az Árpádok korához eddig legközelebb eső formuláinknak — igaz — kis terjedelmű sorozatát, a gyűjtemény értékét emeli előttünk annyival is inkább, mert azok valósággal létezett

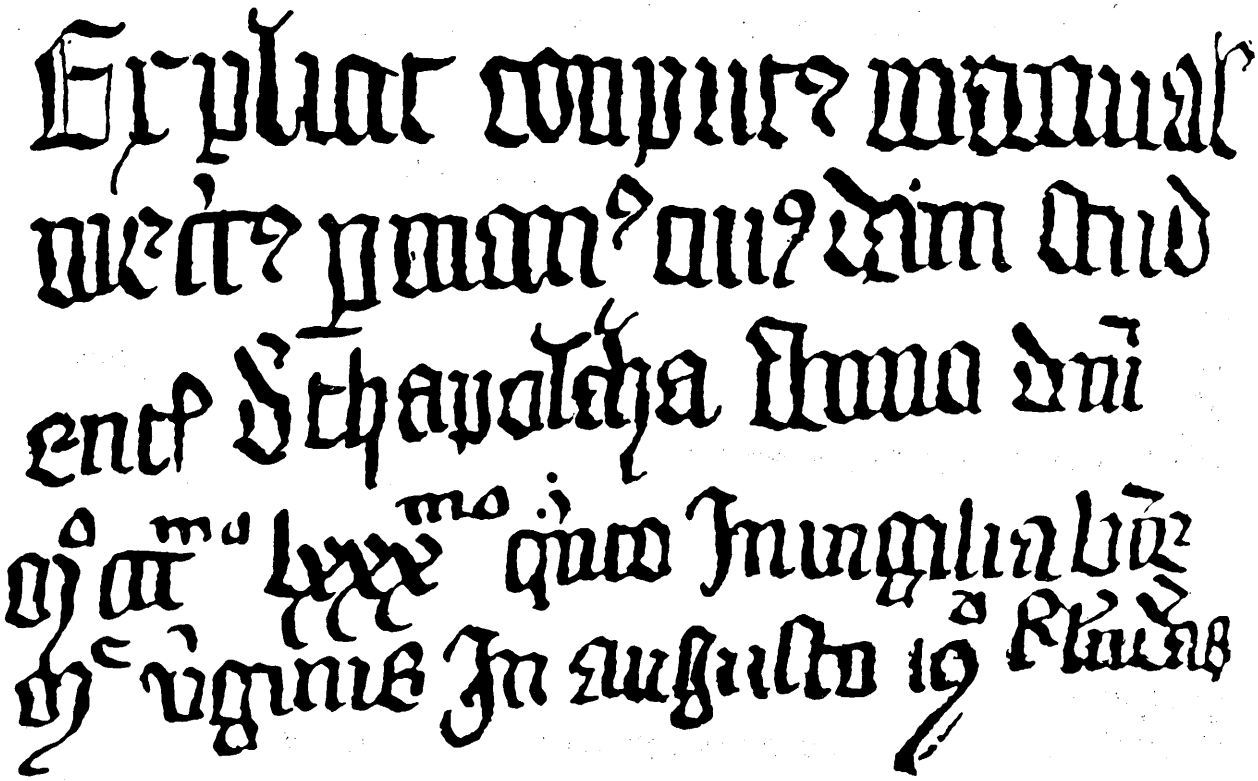

3. ábra. Tapolcai Bertalan kézírása 1385-ből (*Fejérpataky* nyomán) („Explicit computus manualis metricus per manus cuiusdam studentis de Thapolcha anno domini M°. CCC^{mo}. LXXX^{mo}. guinto, in vigilia beate Marie virginis in Augusto 19° kalendas.")

3. fig. The 1385 Tapolca Bertalan manuscript (after *Fejérpataky*) („Explicit computus manualis metricus per manus cuiusdam studentis de Thapolcha anno domini M°.CCC^{mo}. LXXX^{mo}. guinto, in vigilia beate Marie virginis in Augusto 19° kalendas.")

oklevelekről készültek és valóban megtörtént jogesetekről szólnak."[16] Ugyancsak a bécsi egyetem[17] tanulói voltak még e században *Paulus de Topolcza* és *Gregorius de Topolcza (1383),* valamint *Franciscus de Tapulcza (1393).*[18] Ez utóbbiak egyben azt is igazolják, hogy Tapolcai Bertalan külföldön végzett egyetemi tanulmányait nem lehet egyedülálló és elszigetelt jelenségnek tekinteni a település XIV. század végi történetében, hisz adataink szerint rajta kívül egy időben, de legalábbis szűk időmetszetben még három, Tapolcáról elkerült — s feltételezhetően egyféle előképzettséggel rendelkező[19] — külföldön egyetemet végző tanulóról tudunk. Ez pedig nemcsak a szűkebb értelemben vett település XIV. századi jogi helyzetének és funkciójának megítélésében fontos kritérium,[20] de országos kitekintésben is figyelemre méltó jelenség.

Az elmondottakat még inkább alátámasztja, hogy a következő, XV. századból is több olyan adattal rendelkezünk, amelyek tapolcai származású, nagyobbrészt külföldi egyetemen tanult „értelmiségire" vonatkoznak. Ugyancsak a bécsi egyetem matrikulái őrizték meg számunkra *Johannes de Tapocza* nevét *1423*-ból,[21] aki feltételezhetően azonos ugyanazzal a Johannes de Tapolczával, akit ugyan még *1425*-ben is a bölcsészeti kar tanulói között találunk, de aki *1428*-ban már magisteri fokozatot szerzett.[22] Ez akkor a bölcsészeti karon elérhető legmagasabb tudományos fokozat volt,[23] a cím viselőjének pedig az egyetemen tanárként is működnie kellett. S valójában: Tapolcai Jánost ott találjuk a bécsi egyetem bölcsészeti karának tanárai között az utóbb említett évben, *1428*-ban.[24] Kevéssel később értesülünk egy másik *Johannes de Tapolczáról,* aki *1434*-ben ugyanitt a bölcsészeti kar vizsgálója,[25] *1435*-ben pedig már a kar tanácsosai között írnak róla.[26] Az elmondottak alapján vele nyilván nem azonosítható az az — immáron harmadik — *Johannes de Tapolcza,* akit a bölcsészeti kar hallgatói között jegyeztek fel *1436*-ban.[27] Talán egyikőjükben ugyanazt az egyházi jogtudor Tapolcai Jánost kell látnunk, aki *1457*-ben már a váradi káptalan prépostjaként szerepel.[28] Az utóbb említettekkel ugyancsak Bécsben tanult *Demetrius de Tapolcza 1435*-ben,[29] majd őt követően *Bartholomeus de Tapolcza 1446*-ban.[30] A század utolsó évtizedében a „scholaris" *Blasius de Tapolcza* nevét lelhetjük fel a bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvében *1491*-ben,[31] aki ekkor a bejegyzés tanúsága szerint 8 bécsi denár beiratkozási illetéket fizetett.

A XV. század közepén tanult kánonjogot az itáliai Pádua egyetemén *Tapolcai Lukács (Luca de Tapolcza),* aki a fennmaradt jegyzőkönyv bizonysága szerint három másik honfitársával részt vesz *1445. július 15*-én az ugyancsak magyar „Johan-

nes filius Clementis de Nagsarlo de Hungaria" vizsgáján.[32] Arról nincs tudomásunk, hogy ő maga doktorátust szerzett volna az egyetemen, de ezt az elmondottak alapján is joggal feltételezzük. Konkrét adataink ugyan nincsenek, mégis feltétlen magasabb iskolai végzettséget kell tulajdonítanunk *Tapolcai Albertnek (Albertus de Tapolcza)*, a veszprémi egyházmegyéből elszármazott klerikusnak, akinek nevét később a szepességi Daróc Szent Antal lovagrendjének egy *1483*-ból fennmaradt dokumentuma őrizte meg számunkra.[33] Ugyanő később az itteni antoniták parancsnoka (perjele) lett,[34] pecsétjét *1507*-ből ismerjük.[35] Nem járhatunk messze az igazságtól, ha

4. ábra. Tapolcai Albert pecsétje 1507-ből (*OL. DL. 21676*)
4. fig. The 1507 Tapolca Albert seal (*OL. DL. 21676*)

hozzá hasonlatosan *Tapolcai Gergelynek (Gregorius de Tapolcza)*, a lövöldi karthauzi kolostor *1458*-ban említett officiálisának[36] is egyféle magasabb iskolai végzettséget tulajdonítunk.

Fentebb már felhívtuk a figyelmet arra, hogy milyen jelentősége lehet a külföldön egyetemet végzett vagy végző hallgatók számának egy-egy XIV—XV. századi „oppidum" vagy „civitas" funkciójának és jogi helyzetének megítélésében.[37] *Következésképp az általunk is vizsgált település esetében a fenti, akárcsak számszerűen figyelembe vett, a 100 éves intervallumot éppen hogy átlépő adatok nyilván egyféle irányjelző szerepét játszhatják nemcsak a számunkra most elsődlegesen fontos, feltételezett XIV—XV. századi tapolcai iskola létének bizonyításában, de — különösen a korabeli Zala megye sajátos mezővárosi és városi fejlődésének ismeretében — azt jóval meghaladóan is: felhívhatják a figyelmet — rövid történeti összefoglalónkban érintett adatainkkal párhuzamba állítottan — az „oppidum" Tapolca ez eddig érdemileg még nem értékelt, Mohács előtti két évszázadának jelentőségére, a közvetlen környékén, illetőleg a „Zala folyótól keletre eső részeken",[38] ezzel együtt a Balatonfelvidéken betöltött egyféle központi szerepére.*

A Tapolcáról külföldi egyetemre került tanulók számának jelentőségét nyilván nem csökkenthetik — ellenkezőleg, objektív mérceként is szolgálnak — azok az ugyancsak számszerű adatok, amelyek a külföldi felsőfokú iskolázás országos adatait jelzik az általunk vizsgált időszakban. Ezekről *BARTA István* a következőket írja: „. . . . a bécsi egyetem magyarországi tanulóinak a számát a mohácsi vésztől visszafelé számított másfél évszázad alatt körülbelül hétezerre tehetjük".[39] A páduai és ferrarai egyetemeket látogató magyarokról pedig ugyanitt az alábbiakat olvashatjuk: „A Mohács előtti évszázadban mindkettőn, de különösen a padovain több száz magyarországi tanuló nevét ismerjük, köztük a humanizmus sok kiváló képviselőjéét is."[40]

FRAKNÓI Vilmos már többször idézett tanulmányának[41] megjelenése után és alapján, a XIV. század végi—XV. század eleji Tapolcáról elkerült, nagyszámú, külföldi egyetemen tanult diákra egyébként elsőként a szomszédos Sümeg reáliskolájának nagynevű igazgatója, *ÁDÁM Iván* figyelt fel: „A tizenötödik század közepéről olvassuk, hogy Magyarország ifjúsága tekintélyes mennyiségben látogatja a bécsi egyetemet, és hogy magából Zalából több mint 50 tanuló és tanár van lejegyezve az illető matrikulában. Nagy számban látjuk képviselve az ifjúságot Tapolczáról, Keszthelyről és Zákányról, de van Szigligetből, Koppánból, Szepetnekből, Szentkirály-Szabadjából, Hegymagas, Szentgyörgyvár, Szent-Lászlóból és Sümeghből is."[42] Ugyanitt lábjegyzetben hozzáteszi: „Nem biztos, mennyi ezek közül a zalai Tapolcza."[43]

ÁDÁM Iván megjegyzését magunk is megszívlelendőnek tartottuk munkánk során, s ha teljes bizonyossággal nem is állíthatjuk, az előadott körülmények alapján *fenntartjuk annak nagy valószínűségét*, hogy valamennyi, fentebb felhozott adatunk a Zala megyei Tapolcáról elszármazott tanulót vagy tanárt takar. Adatainkat illetően a történeti Magyarországról ez idő tájt ismert Tapolca vagy a rokonítható elnevezésű települések közül — Tapolcsányon (Nyitra vm.) kívül, amelynek okleveles adatai azonban különösebb gond nélkül elválaszthatók a zalai Tapolcától — elsősorban nyilván a XIII. századi alapítású bencés apátsággal rendelkező, Miskolc melletti Tapolca jöhetne számításba, erről azonban tudjuk, hogy éppen a vizsgált időszakból, a XIV—XV. század fordulójáról nem maradt fenn semmiféle adat,[44] bár korábban működött itt iskola.[45] *KUBINYI András* is osztja azt a véleményt, hogy az itt felhozott külföldi egyetemen tanuló hallgatók Tapolca mezővárosából kerülhettek ki.[46] Az elmondottak után az sem tűnhet paradoxnak, hogy a címben megadott témánkkal — a *népoktatással* — látszólag ellentétben a külföldön tanult egyetemi hallgatóknak itt viszonylag bő teret szántunk, de egyrészt a munkánk végső célját szolgáló indirekt bizonyítási módszer ezt megkívánta, másrészt pedig — ez irányú alapos kutatásaink ellenére — meg kell állapítanunk, hogy a XIV—XV. századi iskola tanítóit, az általuk tanított ismereteket, valamint az itt tanuló jobbágyi jogállapotú, tanulmányaikat tovább nem folytató iskolások nevét nem őrizte meg számunkra az írásos történelem.

Végeredményben megállapíthatjuk tehát, hogy az 1550-ben említett XVI. századi tapolcai iskola szinte bizonyosra vehetően a XIV. századig visszanyúló előzményekkel rendelkezett, s ha létezése és két évszázados kontinuitása — részint az okleveles bizonyítékok, részint talán a kutatások elégtelen volta miatt — hiteles adatokkal ma nem is bizonyítható, egyrészt a helyi gazdaságitársadalmi fejlődés, másrészt a külföldi tanulók jelentős száma alapján ez a „protoiskola" rekonstruálható. Az elmondottakból az is valószínűsíthető, hogy ez az iskola a mezővárosi plébániai iskola fejlődésének útját járta.[47]

Ezek után kanyarodjunk vissza még egy kis időre az 1550-ben említett, XVI. század közepi tapolcai iskolához. Kézenfekvőnek látszik, hogy ezt az iskolát a plébániajegyzékben ugyancsak szereplő, azonos „fajsúlyú" — „*schola particularis*" — kapornaki iskolával próbáljuk meg egyféleképpen összevetni. Ez annál is inkább indokolt lehet, mert — ismereteink szerint — Tapolcát és Kapornakot az Anjouk idején, illetve az azt követő másfél évszázad folyamán az a közel azonos feltételek között hasonló utat bejáró gazdasági fejlődés köti össze, amelynek eredményeként — többek között — a XIV. században Tapolca a megye Zala folyótól keletre eső részének, Kapornak pedig ugyanakkor a nyugatra eső részének közigazgatási központjává válik.[48] Ez idő tájt Kapornak is esperesi székhely (vicaria),[49] sótáráról a tapolcaival egyidőben (1459) értesülünk.[50] *A település meghatározója azonban, hogy itt régi magyar bencés monostor működik a XII. század óta.*[51] Apátja, Albert 1550-ben a páduai egyetem hallgatója,[52] az őt itthon helyettesítő, erőszakosságáról és hatalmaskodásairól hírhedt Mezőlaky Ferencről pedig tudjuk, hogy rokonsága révén közvetlen kapcsolatban is volt Tapolcával.[53] Az 1550-es kapornaki partikuláris iskola — amelyet egyébként az összeírás „segítséggel még felújít-

5. ábra. A lövöldi karthauzi konvent pecsétje 1463-ból (*OL. DL. 15841*)
5. fig. The 1463 seal of the Lövöld Carthusian monastery (*OL. DL. 15841*)

hatónak" tart — kétségtelen összefüggésben állott a bencés szerzetesrenddel: tanítóját a XVI. század közepén a monostor jövedelméből 14 forinttal javadalmazták.[54] Tapolca ugyan sosem volt szerzetesrendi központ, de — mint már írtuk — a XIV. század közepén királyi adományként a lövöldi karthauzi rend legjelentősebb birtoka lesz. Kapornak analógiájára tetszetősnek tűnhetnék a tapolcai iskolát is valamilyen kapcsolatba hozni a karthauziakkal, annál is inkább, mert „nemcsak a világiak, de a szerzetesek is foglalkoztak elemi oktatással, gyakran — szabályzataik szerint — faluban is tanítottak,"[55] a karthauziaknak pedig (kolostoraikban) „kitűnő iskoláik" voltak.[56] A XIV—XV. századi „protoiskoláról" elmondottak alapján mi *a XVI. századi tapolcai iskolát mégis a mezőváros plébániájához kötjük,* amelynek létesítésében és működtetésében nem játszott szerepet a karthauzi rend. *Témánk vonatkozásában az itt birtokos lövöldi karthauziak legfontosabb szerepét abban látjuk, hogy biztosították a mezőváros jobbágyi jogállapotú fiataljai tanulásának lehetőségét, ezen keresztül pedig társadalmi felemelkedésük útját.*

A plébániajegyzékből egyértelműen kitűnik, hogy 1550-ben — s már nyilván előtte — a tapolcai iskolának *önálló, a plébániától függetlenedett épülete* volt. Arra a kérdésre, hogy a város mely részén állhatott, határozott választ nem adhatunk, de nem tévedhetünk sokat, ha helyét valahol a ma is álló plébániatemplom közelében próbáljuk meg lokalizálni.

Arról, hogy kik tanultak az iskolában, már szóltunk; a tanítást végző személyekről kevesebbet tudunk, de ebben segíthetnek *MÉSZÁROS István* sorai: „Bennük részben klerikusok, részben világi iskolarektorok tanítottak, s a tanulók között klerikusok is, valamint világi scholaris ifjak is voltak. Az is valószínű, hogy e falusi és mezővárosi klerikusok és scholaris-ok zöme — származása, múltja, társadalmi helyzete, életkörülményei, vagyontalansága következtében — szoros kapcsolatban állt a körülöttük élő jobbágysággal, pontosabban tulajdonképpen maguk is e jobbágyság tagjai voltak, abból még ki sem szakadtak."[57] Arról pedig, hogy mit taníthattak ebben az iskolában, *FRAKNÓI Vilmos* így ír: „tantárgyaik a hittan-, írás-, olvasás- és számolásra szorítkoztak", s ezek kiegészültek az egyházi énekek tanításával.[58] Esetünkben a fenti tárgyak sajátosan vegyülhettek a városi-plébániai iskolák tananyagával.[59]

Az eddig elmondottak alapján is még egy tisztázásra váró kérdést vet fel az 1550-es tapolcai *„schola particularis":* vajon mit takarhat elnevezése? Ha felütjük a Pedagógiai Lexikont, ott az alábbiakat olvashatjuk a partikuláris iskola fogalmáról: „a nagyobb református kollégiumok, az ún. anyaiskolák körzetébe tartozó kisebb-nagyobb iskolák neve a 17—18. században".[60] Talán e sorokat vette figyelembe a Magyar Történelmi Fogalomgyűjtemény saját definíciója megalkotásakor: „A latin particula = ‚rész, részecske' szóból származik. Ezen a néven nevezték a XVI—XVIII. században a nagyobb református kollégiumok, az ún. anyaiskolák vonzáskörzetébe tartozó kisebb-nagyobb iskolákat."[61] Mindkét meghatározás közös és szembeötlő jellemzője, hogy a partikuláris iskola fogalmának tisztázásakor a *felekezeti jelleget* domborítja ki: azt, hogy *a partikuláris iskolák* („kisebb-nagyobb") *református iskolák voltak.* A korábban elmondottak alapján most részletezés nélkül is bátran elmondhatjuk, hogy ennek nyilvánvalóan ellentmondanak tapolcai és kapornaki *katolikus* partikuláris iskoláink. Mi is akkor valójában az igazság? Mindenekelőtt az, hogy a *XVI. század első felében* a partikuláris iskolák *nem a felekezetiségre utaltak,* hanem egyféle *iskolatípust* jelöltek az egységes katolikus iskolarendszer hierarchiájában. Másodszor: ez az iskolatípus nem volt más, mint az a sajátos *mezővárosi — faluhelyen falusi — plébániai iskola,* amelynek létezését és kontinuitását Tapolcán a megelőző évszázadoktól kezdődően igyekeztünk bizonyítani. Harmadszor: az elmondottakból következik, hogy az alapismereteket oktató, eredetileg katolikus plébániai iskola „partikuláris" jelzőjét *a XVI. század második felétől átvette a református iskolaügy saját, szaporodó kisiskolái elnevezésére.* A fenti kiegészítésekkel fogadhatjuk csak el — s most ne bővítsük a sort! — mindkét forrásunk[62] partikuláris iskolákról írott definícióit.

A tapolcai és kapornaki iskolák iskolarendszerben elfoglalt helyét szemléletesen bizonyítja a nyilván rájuk — pontosabban: a hozzájuk hasonló partikuláris iskolákra — épülő, 1550-ben ugyancsak említett, ekkor felújításra szoruló, de még álló egerszegi iskola, mint *„schola mediocris".*[63] Miközben az iskolarendszer szó használatát — *FRAKNÓI Vilmos* sorait megszívlelve[64] — itt magunk is nagy fenntartással kezeljük, *tekintettel az egy célzattal, egy időben, egy kéztől származó összeírásra, az abból leszűrhető, fentebb kifejtett következtetéseinket fenntartjuk.*

Az 1550-ből ismert tapolcai iskola működésének utolsó időszakával hozhatjuk talán kapcsolatba *Tapolcai Tompa Mihályt* is, Nádasdy Tamás, később Dudich András pécsi püspök titkárát és tanácsosát, aki alapismereteit ebben az iskolában szerezhette meg. Ez annál is valószínűbb, mert a Tompáknak Tapolcán ekkor kúriájuk volt, amelyet Miksa császár — a Ferdinánd által Tompa Mihálynak adományozott címeres levél megújításával egyidőben — a nemesi kúria rangjára emelt *1564.* augusztus 11-én. A címeres levél — amelynek szövege teljes egészében ránk maradt — Tompának, mint tanult, tudós embernek érdemeit kiemelten tárgyalja. (Egyébként rokonságában — akikre az adomány ugyancsak kiterjedt — három tanult embert is találunk: Kereszturi Deák Boldizsárt, Kereszturi Deák Gáspárt és Ereki Deák Gergelyt).[65]

Végezetül az 1550-ben megörökített tapolcai iskola *számszerű-statisztikai értékéről* még az alábbiakat mondjuk el: *BÉKEFI Remig* összegző művében 1540-ig egy káptalani, 110 falusi és városi iskoláról hoz adatokat,[66] s ezeknek száma a század végén is alig haladja meg a kétszázat. *BALASSA Brúnó* írja: „A XVI. századból kétszáznál több iskoláról maradt fenn írott emlék és ezek háromnegyede protestáns intézet . . .", majd így folytatja: „Biztosra vehető, hogy korszakunk-

6. ábra. Tanár és tanuló 1517-ből (*Békefi* nyomán)
6. fig. Teacher and pupil in 1517 (after *Békefi*)

ban az iskolák száma a róluk nekünk megmaradt írott emlékekkel nem azonosítható."[67] Ez utóbbiak igazságát igazolja jelen dolgozatunk is.

Az 1550-es tapolcai iskoláról történő híradás nehéz idők előre jelzése a település XVI—XVII. századi történetében is. Maga az iskola, nagy valószínűség szerint, az 1540-es évek végétől, 1550-es évek elejétől Veszprém és Nagyvázsony felől állandóan fenyegető török veszély[68] áldozata lett. A karthauzi birtokosok és az „oppidum"[69] lakói ez idő tájt emelnek a XV. századi templomerőd[70] köré egy gerendákkal megerősített, földtöméssel, sövény- és fakerítéssel biztosított palánkvárat,[71] amelyet a korabeli források hol „castrumként", hol pedig „fortalíciumként" emlegetnek.[72] Veszprém 1552-es, majd Vázsony 1553-as eleste után[73] hamarosan elveszik azonban ez a tapolcai palánkvár is, talán éppen az 1554-es, Csobáncot ugyan eredménytelenül ostromló,[74] de itt sikerrel járó török invázió eredményeként. A tapolcai megerősített birtokközpont elvesztése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy László, a lövöldi kolostorukat már korábban elvesztett karthauziak priorja a rend dunántúli javait a veszprémi püspöknek adja még ez évben bérbe.[75] Mivel azonban a karthauziak Magyarországra többet vissza nem tértek, így „. . . nem volt ki jogigényeket emelt volna", s a birtokok „örökösen a veszprémi püspökséghez lőnek csatolva."[76] Bizonyos források 1556-ból[77] ugyan arra engednek következtetni, hogy a tapolcai templom köré emelt erődítés állhatott még egy rövid ideig, azonban jelentőségét — most már püspöki-magánföldesúri várként — csak a következő, XVII. évszázad közepén szerzi majd vissza.[78] Témánkat illetően pedig: a XVI. század második felétől kétféle adózó, később véghellyé vált, „szabad legényekkel" (hajdúkkal) betelepített[79] Tapolcán 1550 után közel másfél évszázadig nem hallunk a népoktatásról.

Rövidítések — Abbreviations:

ÁDÁM, 1880 = ÁDÁM Iván: Adatok Sümegh történetéhez II. *In:* A Sümegh városi államilag segélyezett reáliskola XXIII. értesitője az 1879—80-iki tanévről (Szombathely, 1880).

BALASSA B. = BALASSA Brúnó: Iskolai művelődés. *In:* Magyar művelődéstörténet, III. A kereszténység védőbástyája (é. n., h. n.).

BARTA, 1937 = BARTA István: Középkor végi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. *In:* Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv, II. (Bp., 1937).

BÁLINT I. = BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium I—II. (Bp., 1977).

BÉKEFI, 1896 = BÉKEFI Remig: Az oktatásügy állapota (1301—1526). *In:* Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves orsz. kiállításon, II. (é. n., h. n.).

BÉKEFI, 1906 = BÉKEFI Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig (Bp., 1906).

BÉKEFI, 1907. = BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban (Bp., 1907).

BÉKEFI, 1910 = BÉKEFI Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig (Bp., 1910).

BUNYITAY, 1883 = BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története alapitásától a jelenkorig, I. A váradi püspökök a püspökség alapitásától 1566. évig (Nagyvárad, 1883).

CSÁNKI, 1889 = CSÁNKI Dezső: A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója (Bp., 1889).

CSÁNKI, 1897 = CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, III. (Bp., 1897).

DEDEK, 1889 = DEDEK CRESCENS Lajos: A karthauziak Magyarországban (Bp., 1889).

Egyháztört. eml., IV. = Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából, IV. Szerk.: *KARÁCSONYI J.* és *KOLLÁNYI F.* (Bp., 1909).

Egyháztört. eml., V. = Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából, V. Szerk.: *KARÁCSONYI J.—KOLLÁNYI F.—LUKCSICS J.* (Bp., 1912).

ENTZ, 1971 = ENTZ Géza: Középkori emlékek régészeti kutatása. *In:* Régészeti Füzetek. Ser. II. 13. Magyar Nemzeti Múzeum, 1971.

FEJÉR = Georgivs FEJÉR: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis I—XI. (Budae, 1829—1844).

FEJÉRPATAKY, 1886 = FEJÉRPATAKY László: Tapolczai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból. *In:* Magyar Könyvszemle, 1886.

FRAKNÓI, 1874 = FRAKNÓI Vilmos: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. Értekezések a történelmi tudományok köréből III. k. X. sz. (Bp., 1874).

FRANKL, 1873 = FRANKL Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században (Bp., 1873).

GEDAI, 1983 = GEDAI István: Adatok a bécsi dénárok korrendjéhez. Numizmatikai Közlemények, LXXX—LXXXI. (1981—1982).

GLÁSER, 1929 = GLÁSER Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 63 (1929).

GUTHEIL, 1977 = GUTHEIL Jenő: Az Árpád-kori Veszprém (Veszprém, 1977).

GYULAY, 1893 = GYULAY Béla: Népoktatásunk a vegyesházbeli királyok korában. Magyar Paedagogia, II. (1893).

HOLUB, 1910 = HOLUB József: Heraldikai apróságok. Turul, XXVIII. (1910).

HOLUB, 1917 = HOLUB József: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. Századok, 51 (1917).

HOLUB, 1929 = HOLUB József: Zala megye története a középkorban, I. (Pécs, 1929).

HOLUB, 1933 = HOLUB József: Zala megye története a középkorban, III. A községek története (Pécs, 1933). Kézirati másolat a Zalaegerszegi Állami Levéltár eredeti példányáról a Veszprémi Bakonyi Múzeum könyvtárában.

IVÁNYI, B. = IVÁNYI Béla: Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században. MTAK. Ms. 5301/7.

KOGUTOWICZ K. = KOGUTOWICZ Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képben, I—II. (Szeged, 1936).

KUBINYI, 1971 = KUBINYI András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *In:* Településtudományi Közlemények 23, (1971. dec.).

LEY, 1905 = LEY József: Adatok a tapolczai plébánia történetéhez. Veszprémi Hírlap, XIII. (1905). 24., 25., 26. és 27. szám.

LUKINICH, 1927 = LUKINICH Imre: A magyarok egyetemre járása külföldön. *In:* A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk.: *MAGYARY Zoltán* (Bp., 1927).

MAKAY, 1913 = MAKAY Béla: A Balaton a történeti korban (Bp., 1913).

MAKKAI, 1961 = MAKKAI László: A magyar városfejlődés történetének vázlatai. *In:* Vidéki városaink. Szerk.: *BORSOS József* (Bp., 1961).

MÁLYUSZ, 1953 = MÁLYUSZ Elemér: A mezővárosi fejlődés. *In:* Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *SZÉKELY György* (Bp., 1953).

MCK, II. = A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere, II. (Bp., 1975).

MÉSZÁROS, 1981 = MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között (Bp., 1981).

MREV, II—IV. = A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis (Budapestini, 1899—1907).

MRT, I. = Magyarország régészeti topográfiája, I. Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Írta *BAKAY Kornél, KALICZ Nándor, SÁGI Károly* (Bp., 1966).

MTAK = A Magyar Tudományos Akadémia Kéziratára.

MTF = Magyar Történelmi Fogalomgyűjtemény. Szerk.: *BÁN Péter* (Eger, 1980).

NAGY, 1934 = NAGY Jenő: Tapolca településföldrajza (Pécs, 1934).

NAGYFALUSY, 1941 = NAGYFALUSY Lajos: A kapornaki apátság története, I. (Kalocsa, 1941).

OL = Országos Levéltár, Budapest.

PL, III. = Pedagógiatörténeti Lexikon, III. Főszerk.: *NAGY Sándor* (Bp., 1978).

PRT = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története, I—XII/B. Szerk.: *ERDÉLYI László—SÖRÖS Pongrác* (Bp., 1902—1916).

RÓMER, 1865 = Árpád-kori okmánytár, XXII. *RÓMER Flóristól. In:* Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, III. (1865).

RUPP, I—II., III. = RUPP Jakab: Magyarország helyrajzi története, I—III. (Pest, 1870—1872, Bp., 1876).

SCHRAUF, 1902 = SCHRAUF Károly: Magyarországi tanulók külföldön, IV. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig (Bp., 1902).

SZALAY, 1861 = Magyar Leveles Tár, I. Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Közli *SZALAY Ágoston* (Pest, 1861).

SZÁNTÓ, 1972 = SZÁNTÓ Imre: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén, 1541—1566. *In:*

Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 11. (1972).
VASS, 1862 = *VASS József:* Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt (Pest, 1862).
VERESS, 1915 = Fontes Rerum Hungaricarum. Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Vd. I. Padova: 1264—1864. Collegit et edigit Dr. *Andreas VERESS.* A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvei és iratai, 1264—1864 (Bp., 1915).
Veszpr. reg. = *KUMOROVITZ L. Bernát:* Veszprémi regeszták (1301—1387). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 2. (Bp., 1953).
VPL = Veszprémi Püspöki Levéltár, Veszprém.
ZML = Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
ZO, I—II. = Zala vármegye története. Oklevéltár, I—II. Szerk.: *NAGY Imre, VÉGHELYI Dezső, NAGY Gyula* (Bp., 1886—1890).
ZSO, I. = Zsigmond-kori oklevéltár, I. Összeáll.: *MÁLYUSZ Elemér* (Bp., 1951).

1. Jelenlegi jelzete: *OL. E 150. Fasc. 19. Nr. 41/4.1550.*
2. *Egyháztört. eml. V. 456.*
3. *OL., im.*
4. *Egyháztört. eml. IV. 152.*
5. Itt elsősorban nem témánk további kifejtése, sokkal inkább egy Tapolca történetét feldolgozó monográfia, sőt, résztanulmányok teljes hiánya követeli meg, hogy a kívánatosnál terjedelmesebb, ugyanakkor mégis vázlatos összefoglalást adjunk a település XIX—XV. századi történetének fontosabb adatairól úgy, hogy esetlegesen az előzményeket is érintsük, ha ezek elengedhetetlenül szükségesek.
   VÁZSONYI Izidor (1896), LEY József (1905) és *SZIGETHY Ödön (1912)* inkább helytörténeti-irodalomtörténeti szempontból érdekes dolgozatain kívül a 30-as években született két monográfia: *NAGY Jenő: Tapolca településföldrajza (Pécs, 1934)* és *EMRESZ Károly: A Tapolcai-medence. Tájföldrajzi tanulmány (Szeged, 1937)* címük által is sugalltan, elsősorban a földrajztudomány aspektusából közelítik meg a települést. *CZUCZOR Sándor* értékes, 200 példányban készült *Kronológiai emlékeztetőjét (kiadja a Batsányi János Gimnázium és a Városi és Járási Könyvtár, Tapolca, 1980)* a „helytörténet iránt nem hivatásosan érdeklődők" számára állította össze. Máig is a legelfogadhatóbb forrásnak *HOLUB József* kéziratban maradt munkájának *(Zala megye története a középkorban, III. A községek története (Pécs, 1933)* Tapolcát tárgyaló, néhány oldalas fejezetét tekinthetjük, amelynek azonban bizonyos adatait megfelelő kritikával kell kezelnünk.
6. *HOLUB, 1929. 214.*
7. *MAKKAI, 1961. 30—31.*
8. Az említett feltételek közül a már 1217 előtt vásároshelyként ismert Tapolcán tulajdonképpen a *kereskedelem* szerepét rövid összefoglalónkban adatoltuk. Az említett *hetipiacokon* és *éves vásárokon* kívül itt legfeljebb még egy adalékot hozunk a tapolcai *megyei vonzáskörzetű vásárra („forum conprovinciale") 1378*-ból (*CSÁNKI, 1897. 26., PRT. II. 551.*). Az *1427. junius 5-i* vásár eseményeit megörökítő oklevél egyébként bepillantást enged nyerni abba is, hogy a mezőváros piacán milyen árufféleségek cserélhettek gazdát: „... currum eiusdem domine *cum bobus, lardonibus, frugibus et aliis rebus et bonis*, per eandem dominam in dicta Thapolcha emptis et conparatis spoliassent abducendo ..." *(PRT. VIII. 464.)*. A település földrajzi adottságaiból kifolyólag is a *borkereskedelmet* tarthatjuk itt a mezővárosi lakosság felemelkedése és gazdagodása forrásának: a XIII. századtól kezdődően, tárgyalt korszakunk végéig szinte *valamennyi* Tapolcát érintő oklevélben találkozunk — valamilyen összefüggésben — a *szőlőműveléssel; 1274*-től kezdve pedig a szőlőbirtokosokat gyakran név szerint is megismerhetjük: „... iuxta vineam *Petri* ...", „... super vepres vinee *Bace sacerdotis* ..." *(RÓMER, 1865. 110.)*. Legkevesebb adattal — a kutatások elégtelen, s nem ilyen irányú volta miatt — éppen a *kézműves házi ipar* rendelkezik: ez eddig első, oklevélben is név szerint említett kézművesként *László szűcsöt* ismerjük *1422*-ből, őt is úgy, mint szőlőbirtokost („... *in angulo vineae condam Ladislai pellificis* ..." — *VPL. Documenta Episcopalia Tapolca 4.*). Ez az adat is azonban sokat mond számunkra: bizonyítja, hogy a *szőlőművelés mellett a kézművesipar még a XV. században is csupán kiegészítő mesterség Tapolcán.* Adatszegénységünk ellenére is természetesnek tartjuk további, mezőgazdaságtól (részben) már elkülönült iparágak (kovács, varga, takács, fazekas stb.) meglétét, mint ahogy azt az *1473*-ban már működő *varga céh privilégiuma* igazolja — ha hihetünk forrásunknak (*MCK II. 182.*). Oklevelesen igazolni még nem tudjuk, de talán a kézművesek és kereskedők — esetleg korai — jelenlétére utalhat a rövid összefoglalónkban már említett tapolcai centrális templom *Szent Miklós* patrociniuma is (*vö.: BÁLINT I. 33.*). A *malomipar* emlékeit a szőlőművelésre vonatkozó adatokkal egy időben, s jórészt azokkal párhuzamosan — ugyancsak a földrajzi adottságoknak köszönhetően — tulajdonképpen az 1217 előtti állapotoktól kezdődően (emlékeztetőül: „... *cum ... duobus molendinis subtus ecclesiam de Topulcha* ..." — *ZO. I. 69.*) a tárgyalt időszak végéig okleveleinkben folyamatosan nyomon követhetjük.
9. *KUBINYI, 1971. 73.*
10. Részben a XIV—XV. századi „civitas nélküli" Zala megye, különösen pedig a Keszthely—Sümeg—Tapolca által bezárt háromszög és közvetlen környéke történetének ismeretében, részben pedig az eddig elmondottak, illetőleg a később kifejtendők alapján is jogosnak tartjuk, ha az „oppidumok mérlegének" nyelvét Tapolca esetében — az alább idézendők értelmében is — a bizonyos fokú városiasságnak irányába véljük elmozdulni: *„Véleményünk szerint azonban gazdasági funkciók viszonylatában a jogi értelemben vett mezővárosok több csoportra oszlanak a teljesen városiastól a zömében falusiasig"* — *KUBINYI, im. 73—74.*
    Sajnos, nincsenek adataink az esetleges belső önkormányzatról, az adózás módjáról, a XIV. század közepén feltűnő „hospesek" nemzetiségéről, itt játszott konkrét szerepükről, csupán birtokaik elhelyezkedését ismerjük (*1347: Veszpr. reg. 163., 164., 1353: Veszpr. reg. 181., 1363: HOLUB, 1933. 861.*).
    Egyelőre nem tudunk megválaszolni arra a fontos kérdésre sem, hogy a település jelentős mezővárossá fejlődésében milyen szerepet játszott *az itt birtokos karthauzi szerzetesrend;* eddigi adataink alapján is mindenesetre úgy tűnik, hogy ez *a fejlődést elősegítette,* s Tapolca esetében nincs létjogosultsága az „egyház városellenességének" (*vö.: MAKKAI, 1961. 35—37.*).
11. *BÉKEFI, 1906. 24.*
12. *MÉSZÁROS, 1981. 187.*
13. *MÉSZÁROS, im. 174.*
14. *FEJÉRPATAKY, 1886. 41—66.*
15. *FEJÉRPATAKY, im. 63—64.*
16. *FEJÉRPATAKY, im. 65—66.*
17. Tekintettel arra, hogy a tapolcai tanulók többsége — a település földrajzi fekvéséből kifolyóan is — elsősorban a bécsi egyetemet látogatta, szükségesnek látjuk azt az alábbiakban röviden bemutatni: „A bécsi egyetemen, melyet 1365-ben IV. Rudolf létesített s melyet VI. Orbán pápa 1384-ben a teológiai kar felállításával teljesen kiépített, már 1366-ban megtaláljuk a »Natio Hungarorum«-ot, mely el-

nevezés azonban 1384 óta magába foglalta a szláv nemzetiségű hallgatóságot is. E natiónak 1385 óta külön prokurátora volt. Az egyetemre alapításától kezdve az 1450. év második feléig 19 780 tanuló iratkozott be, s közülük 4151 tartozott a Natio Hungarorum kötelékébe, vagyis ez a testület az összlétszám 21% -át alkotja; igaz ugyan, hogy a testület elnevezése a szláv hallgatóságra is vonatkozott, de ha a szláv tanulókat külön számítjuk, még mindig 2929 (vagyis 14,8%) azon hallgatók száma, akik kétségkívül magyarországiak voltak . . . A magyar hallgatók túlnyomóan a jogi fakultásnak voltak tagjai, de jelentékeny számmal szerepeltek a teológiai és orvosi karon is." — *LUKINICH, 1927. 152—153.*

18. *FEJÉRPATAKY, 1886. 42.*
19. Ezen feltételezésünket nem befolyásolja *FRAKNÓI Vilmos* alábbi megállapítása sem: *„Arra, hogy valaki a tanulók sorába* (értsd itt a bécsi egyetem tanulóit — T. Z.) *felvétessék, nem volt sem az előismeretek összege, sem a kor meghatározva" — FRAKNÓI, 1874. 6.*
20. Várostörténeti irodalmunkban elsőként mind módszert, a külföldi egyetemekre beiratkozott magyarországi tanulók statisztikáját dolgozta ki és használta fel *KUBINYI András* az 1440 és 1514 közötti időszak Magyarországa városhierarchiájának meghatározására. Módszerével, következtetéseivel és eredményeivel egyetértve, azokat igyekeztünk felhasználni jelen dolgozatunkban is. Többször idézett művében az alábbiakat írja: *„. . . valamely magyarországi településből származó és külföldön tanuló diákok száma a település gazdasági fejlettségéhez egyenesen aránylik, és így lehetőséget nyújt a különféle települések összehasonlításához, hierarchiájának megállapításához. Természetesen ezt nem tekintjük abszolút érvényűnek, és az így kapott számításokat csak alapanyagnak, további kutatások kiindulópontjának gondoljuk, végleges képet csak más adatokkal, így a kolduló rendi kolostorokkal, ispotályokkal, valamint az egyes városokról fennmaradt, de szétszórt egyéb forrásokkal egybevetve lehet kapni." — KUBINYI, 1971. 60.*
21. *FEJÉRPATAKY, im. 42.*
22. *FRAKNÓI, im. 42.*
23. *FRAKNÓI, im. 7.*
24. *FRAKNÓI, im. 24.*
25. *FRAKNÓI, im. 33.*
26. *FRAKNÓI, im. 30.* Ez a Johannes de Tapolcza feltételezhetően azonos azzal a Johannes de Tapolczával, akit 1434 és 1438 között említ *FEJÉRPATAKY, im. 42.*
27. *FRAKNÓI, im. 46.*
28. *RUPP, III. 162—163.*, valamint *BUNYITAY, 1883. 288.*
29. *FRAKNÓI, im. 46.*
30. *FEJÉRPATAKY, im. 42.*
31. *FRAKNÓI, im. 85.*, valamint *SCHRAUF, 1902. 141.*
32. *VERESS, 1915. 8.*
33. *MREV, III. 289.* — Annak okát nem tudjuk, hogy a *klerikus* Tapolcai Albert (*1483: „. . . Alberti de Tapolcza, cler. Vespr. d . . ." — im.*) miért és hogyan lett az említett rend parancsnoka (perjele, pontosabban: preceptora), egy viszont tény: *a rend számára éppen legkritikusabb időszakban került a fontos pozícióba.* A XI. századi Franciaországban eredetileg az „Antal-tüze" (orbánc) által megbetegedettek ápolása célzatával alapított lovagrend, mely kórházaival már a XIV. században az egész Európát behálózta, *1418*-ban nagy szakadást élt át, s *a már régóta esedékes és szükséges reformot csak 1478-ban tudták keresztülvinni (vö.: ANDERSEN, C.— DENZLER, G.: Wörterbuch der Kirchen — geschichte. München, 1982. 72—73.).* Az utóbbi adatért *UZSOKI Andrásnak* mondok köszönetet.
34. *RUPP, II. 180.*
35. *CSÁNKI, 1889. 1. Jelzete: OL. DL. 21676.*
36. *PRT, VIII. 158.*
37. *Lásd a 20. sz. jegyzetet.* — Konkluziónk levonásával egyidőben, a mezővárosi fejlődést alátámasztó adataink kifejtésének végösszegzésénél arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az 1383 és 1491 közötti bizonyíthatóan külföldön tanult 11 tapolcai tanuló közül csupán *egy (1491: Blasius de Tapolcza)* esik a XV. század második felére, 1491 után pedig alapos kutatásaink ellenére sem találtunk a külföldi egyetemek hallgatóinak sorában több tapolcai tanulót. Az, hogy a jelenség a magyar városfejlődés irányának megfelelően Tapolca esetében is *a mezővárosi fejlődés megtorpanásával magyarázható-e,* a későbbi kutatások feladata; ma mindenesetre ez a magyarázat elfogadhatónak tűnik.
38. *HOLUB, 1929. 213.*
39. *BARTA, 1937. 105.*
40. *BARTA, im. 104.*
41. *FRAKNÓI, 1874.*
42. *ÁDÁM, im. 7.*
44. *PRT, XII/B. 379.*
45. *VASS, 1862. 42.*
46. *KUBINYI András* szíves szóbeli közlése.
47. *Vö.: 12. és 13. sz. jegyzeteinkkel,* valamint — bővebb tájékozódás végett — *MÉSZÁROS István* pedagógiatörténeti irodalmunkban alapvető művének *(MÉSZÁROS, 1981)* mezővárosi plébániai iskolákra vonatkozó megállapításaival.
48. *HOLUB, 1929. 213.*
49. *HOLUB, 1929. 353.*
50. *ZO, II. 575.*
51. *NAGYFALUSY, 1941. 24.*
52. *FRANKL, 1873. 274.*
53. *SZALAY, 1861. 336—337.*
54. *PRT, XII/B 288.*
55. *GYULAY, 1893. 88.*
56. *BÉKEFI, 1896. 247.*
57. *MÉSZÁROS, 1981. 188.*
58. *FRANKL, 1873. 16—17.*
59. *Vö.: MÉSZÁROS, 1981. 137—164.*
60. *PL, III. 422.*
61. *MTF, II. 725.*
62. *Lásd előző két jegyzetünket.*
63. *„In Egerzegh est etiam schola mediocris, tamen cum adiutorio poterit miliorati" — Egyháztört. eml. V. 459.* Egyébként — ahogy azt már jeleztük — a kapornaki iskoláról is hasonlókat mond: *„. . . posset tamen auxilio erigi" — im. 458.*
64. „Minden főpap, főúr vagy város, saját belátása szerint rendelkezett iskolájáról . . . meghatározta a tantárgyakat, a tanrendet, az iskolai szabályokat . . . Ennek természetes következménye volt a legnagyobb különféleség az iskolák körében. Mindegyik sajátos szervezettel bírt . . . Innen van, hogy gyakran kis faluhelyeken a latin, görög sőt néha a zsidó nyelv is taníttatott; ellenben nagy városok iskolái néha csak az elemi ismeretekkel foglalkoznak. Az iskolák különböző fokai sem voltak oly szorosan megkülönböztetve és elválasztva, mint ma; működési körük, tantárgyaik, osztályaik száma nem volt állandóan megállapítva." *Ugyanakkor így folytatja:* „Ha tehát mindamellett a XVI. század iskoláit osztályozzuk, és megkülönböztetjük az elemi iskolákat, a gymnásiumokat, az akadémiákat, nekünk kell ellesni a jellemvonásokat, melyek által egymástól különböznek." — *FRANKL, 1873. 16.*
65. *HOLUB, 1910. 178—179.* Az adatért *SÁGI Károlynak* tartozom köszönettel.
66. *BÉKEFI, 1910. 361.*
67. *BALASSA B., 458.*
68. *SZÁNTÓ, 1972. 319.*
69. XVI. és XVII. századi forrásaink a török pusztítás ellenére végig *„oppidumként"* jelzik Tapolcát. Sőt, a tárgyalt időszakból korábbi és korabeli rangjára

is utal: 1549: *„Sedes Thapolcha" — Egyháztört. Eml. V. 260.*
70. Többek között: *ZO II. 536—540.*
71. *1553: „. . . In Tapolcha Ecclesia est lapidea, sepibus et trabibus aggereque simul congesto circumdata . . ." — SZÁNTÓ, im. 322.*
72. *SZÁNTÓ, im. 325.*
73. *SZÁNTÓ, im. 320.*
74. *Lásd az előző jegyzetet.*
75. *DEDEK, 1889. 212—213.*
76. *DEDEK, im. 214.*
77. Vö.: *Wolgang LAZIUS* 1556-ban készített térképével (*Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyüjteményei Nagykönyvtára, VI. 57.).*
78. *IVÁNYI B., 2.*
79. Vö.: *ZmL. IV. 1/g. Úrbéri ügyek. T 64.*

ZOLTÁN TÖRŐCSIK

DATA ON THE HISTORY OF ELEMENTARY SCHOOL EDUCATION IN TAPOLCA. I. (14th—16th CENTURY)

As an introduction, the author quotes lines from a 1550 ecclesiastical register which show that in the middle of the 16th century there was a school in Tapolca in Zala County (*„Secunda vicaria Thapolcha. Thapolcha, dominus Anthonius vicearchidiaconus. Ibidem Benedictus rector altaris. Hic alias fuit schola particularia(!) sed modo vacat"*). Furthermore, the author proves that a school must already have existed in Tapolca in the 14th and 15th centuries. On one hand this is supported by data enumerated in the study showing a dynamic urban development from the 14th to the 15th century as a result of which Tapolca became one of the most important settlements (*„oppidum"*) in the Balaton Highlands. On the other hand, a large number of students from this area studied in foreign universities. (Between 1383 and 1491 ten students from Tapolca studied at the University of Vienna and one in Padua. The author likewise attributes higher educational qualifications to two others: the commander (prior) of the Order of St. Anthony in Daroc and the *„officialis"* of the Carthusian Order in Lövöld).

It thus appears that the medieval Tapolca school belonged to the parish of the market-town and in its establishment and functioning the proprietary Carthusian Order here played no role. Nevertheless, the Order at the same time ensured a possibility of study for youths of the market-town and thus provided a way for their social improvement. The Tapolca school mentioned in the 1550 ecclesiastical register was empty and no longer functioned; it fell victim to intensifying Turkish attacks in the Balaton Highlands beginning in the thirties of the 16th century. As a result of this, for approximately one and a half centuries nothing is heard about elementary education in the settlement which paid double taxes.

NÁDASDY LAJOS

A PÁLOSOK ISKOLADRÁMÁI ÉS ISKOLAI SZÍNJÁTSZÁSUK PÁPÁN

Szükségesnek gondoljuk azt, hogy tömör összefoglalását adjuk az iskolai színjátszás általános történetének, mielőtt részletesebben tárgyalnánk a pápai pálosok iskolai színjáték előadásait.

A középkorban egyházi szertartás függvényeként, az istentisztelet keretében hallott és hirdetett igének mintegy képi magyarázataképpen jelenik meg a misztériumjáték. Amikor az istentiszteletet a templom falain belül előadott látványosságokkal kötötték össze, arra törekedtek, hogy a hallgatók számára, műveltségi színvonaluknak megfelelően is, a hittitkokat, azaz az elvont hitigazságokat a megjelenítés által érzékelhetővé és egyben közérthetőbbé tegyék. Ezekben a misztériumjátékokban az első korszakban csakis papok szerepelhettek, akik e játékok által a szertartást kiegészítették és egyúttal közelebb vitték a hallottakat hallgatóikhoz. A liturgia és a vele egyidejűleg a misztériumjátékban érzékletesen kiábrázolt cselekmény nem csupán áhitatkeltésre volt alkalmas, hanem egyben a hívő benső valójának, lelkületének felajzására, megrendítésére, hódoló alázatának felkeltésére irányult. Együtt az egyháznak és a klérusnak misztikus hatalmáról való meggyőzést is szolgálta. Erre utal az, hogy mind a liturgia, mind a misztériumjáték folyamatában csak papok, tehát a titkok birtokosai vettek cselekvően részt, a világi laikus elem csakis annyiban volt részese a liturgiának, amennyiben az éneklés, a testtartás (fennállás, leborulás, térdeplés), a hangos szóval való imádkozás azt cselekvően előírta számára.

Ezek a liturgiához szorosan kötődő misztériumjátékok, amikor a templom falain kívülre kerülnek és a szertartástól elszakadtak, fokozatosan elvilágiasodtak. Nyomukban fejlődik ki és jelenik meg a népi misztériumjáték. Ezekben már nemzeti nyelven szólalnak meg a játék szereplői, és természetesen népi szellem is hatja át őket. Ez a nemzeti nyelven megszólaló népi misztériumjáték az a híd, amely átíveli azt a szakadékot, amely a liturgiához kötött szertartásos misztériumjáték és a világi drama megszületése között az irodalomban érzékletes valóság.

Nálunk, éppen történelmi és társadalmi viszonyaink zaklatott, nyugtalan és viharzó állapota miatt, a népi misztériumjáték egy bizonyos ponton megrekedt, és nem jutott el a fejlődésnek arra a fokára, melyről megalapozott biztonsággal elmondhatnánk azt, hogy hol található meg drámairodalmunk igazi forrása. A magyar drámának és a magyar színpadnak nem voltak mecénásai, mint ahogy Nyugaton: Angliában, Németországban és a franciáknál. Ezért van az, hogy az Európa más területein virágzóhoz hasonló természetű és éppen nem kisebb értékű misztériumjátékaink, az iskola falai közé szorulva, etikai és pedagógiai célok megvalósítására irányulnak. Céljuk eleve nem a szórakoztatás. Hazánkban a hivatalos világi színjátszás a 18. század utolsó évtizedeiben indul meg, s a társadalom műveltebb rétegeinek színházi, színjátéki szórakoztatási igényeit az ezt megelőző korszakban az iskolai színjátszás elégítette ki.

Az iskoladráma, a színműirodalomnak ez a jellegzetes ága, a reneszansz irodalmi terméke. A darabokat jelesebb napok, nagyobb ünnepek alkalmával adták elő az iskola diákjai. De más alkalmakat is megragadtak egy-egy előadás megtartására. Híres vendégnek vagy az iskola patrónusának a látogatása, a város életének történelméből nevezetes évforduló vagy különleges esemény, kedves tanárok jubileumi ünneplése, sőt névnapi vagy éppen lakodalmi esemény, tiszteletadás, hitigazságok célzatos, vitázó feltárása szolgálhattak okul az előadásokra. A szerzők rendszerint az iskola tanári karából kerültek ki, akik egyúttal az általuk szerzett darabnak színpadra állítói is voltak. De megesett az is, hogy az iskola egy tehetségesebb tanulójának darabját is eljátszották.[2]

A latin iskolákban a XV. századtól kezdve egészen általánosak voltak a színielőadások. Az iskolai színjátszás virágkorát Németországban érte meg, s élte meg. Érdekessé, sőt izgalmassá, indulatokat és érzelmeket formálóvá akkor vált, amikor a lutheri reformáció terjesztői használni kezdik ezt a népszerű formát, a reformáció igazságainak a közvélemény elé tárására. Így és ekkor jut az iskoladráma az élet sűrűjébe, amikor is a korszak vallási küzdelmeiben hathatós eszközzé válik a szellemi tornán.

A reformáció és ellenreformáció küzdőterén az iskoladráma népszerű szellemi harci fegyver. A reformátori irányú, protestáns iskoladrámák szerzőinek nem volt nehéz dolga. A korabeli katolikus egyháznak és benne a papságnak az elvilágiasodása, anyagiassága, tudatlansága, lelki terrorja bőven adtak témát. De ugyanígy téma volt az elfeledett vagy elhallgatott, sőt kényelmetlenné vált bibliai hitigazságoknak, tanításoknak az újrafogalmazása a nép nyelvén, a korszak műveltségi szintjéhez alkalmazott tanítások elmondása is.

Hazánkba a nyugaton tanuló ifjúság révén jutott el, különösen is a németországi reformációs változata az iskoladrámáknak. Nálunk is szépen virágzott és gazdag gyümölcsöket hozott ez az irodalom, mindaddig, amíg 1567-ben a debreceni zsinat a református iskolákban betiltotta az iskolai színjáté-

kokat. Ekkor az időközben betelepített jezsuiták vették a kezükbe a reformációnak ezt a hathatós fegyverét, és a maguk többi szellemi fegyverével együtt a protestantizmus ellen fordították.

Amikor a reformáció és ellenreformáció harcainak heve hazánkban lelohadt, s az elkeseredett hitviták elmúltak, s a felvilágosodás szellemi irányzata is erőteljesen hatni kezdett, tulajdonképpen akkor változott át az iskoladráma és az iskolai színjátszás igazi útjára és rendeltetésére. Arra, hogy szórakoztatva, etikai nevelőeszköz legyen, sőt éppen a pálosoknál nemzeti önérzetre, a szülőföld és a haza szeretetére nevelő eszközzé is legyen. A jezsuita kozmopolitizmussal szemben a pálosok hazafiságra nevelnek, társadalmi jogegyenlőséget hirdetnek, a maradiság kigúnyolásával, egy-egy osztályfigura bemutatásával, szatirikus beállításával tanítanak jóra.

A PÁLOSOK PÁPÁN

A rendet gróf Csáky László telepítette le Pápán, akkor, amikor az egykorú források szerint mindössze négy katolikus volt a városban, s „a többi mind Luther és Kálvin eretnekségét követte". A gróf ezer aranyért vett egy házat a Hosszú utcában, és ezt az épületet a rend kiküldöttjei 1638. június 24-én vették birtokukba. Alig negyedév múlva, november 14-én megkezdik a kis „Capella"-ban a naponkénti misézést, majd a magyar nyelven mondott prédikálást.

Fokozatos fejlődés eredményeképpen megalapítják az iskolát. Az első időkben ez minden bizonnyal *triviális* iskola volt. Az iskola tanulóit először 1647-ben említik. A trivium a legelemibb iskolai tudnivalókat, a legelemibb ismeretanyagot ölelte föl és adta át a tanulóknak. Részei voltak: a grammatika, a dialektika és a retorika. A színvonal a tanítóktól is függött.[4]

Kemény, céltudatos, szívós és akaraterős munka folyt Pápán a rend anyagi, gazdasági, s szellemi megerősítése érdekében. És ez nem is volt hiábavaló. Pápán és másutt is (így pl. Karakón) házak, üzletek, birtokok, malmok kerültek a rendház tulajdonába és kezelésébe. Minden területen kiemelkedően gyors és hatalmas gyarapodást ért el a pápai rendház, megelőzve a jóval korábbi telepítésű, többi magyarországi kolostorokat is. Ennek jellemzéséül elmondjuk, hogy II. József uralkodása idején, a rend feloszlatásakor, a pesti rendház után, a pápai rendelkezett a legnagyobb vagyonnal, a feloszlatási bizottság értékelése szerint: 334 232 rhénes forintnyi összeggel.[5]

A pápai monostor 1701-ben perjelségre emelkedett. Perjelei az irodalom és más tudományok művelése terén is kiválót alkottak; vicarius gubernans és tartományfőnök is került ki közülük. A pápai monostorra és szellemére is áll az, ahogyan önmagukat látják: „. . . . a pálosok rendi szelleme a hazánkban megtelepedett többi rendekkel szemben már kezdettől, az alakulás pillanatától fogva, a sajátosan magyar s nemzeti gondolat szolgálatában állt. Ezt igazolja az a tény hogy hazánkban a IV. Incze (1243—1254) által Olaszországban összegyűjtött és IV. Sándor pápa által közös fő alá rendelt és Szent Ágoston regulái szerint élő több 13. századi idegen eredetű ágostonrendi remetezárda, így a sárosi, a szepesi, és a podhradi, a szorosan vett remeteélet terjesztői voltak, mégis hamarosan elpusztultak. Nem voltak életképesek, mert a magyarság nem rokonszenvezett velük, jóllehet előbb kaptak szentszéki jóváhagyást, mint a pálos kolostorok s az idegen országokban is nagyon elterjedtek. Az előbbieké idegenből behozott s itt magyarrá változott szellem, az utóbbié gyökerében magyar. Az ősmagyar televény termelte ki magából a rendet s szelleme tulajdonképpen a magyar szellem gondolkodás- és érzésvilágának hű kifejezője. A pálosok, ezek a főképp Pilis, Vértes és Mecsek vidékéről toborzott színmagyar remeték, a szemlélődésnek és az elmélyülésnek sajátosan magyar faját teremtették meg és képviselték. A nagy magány rendkívül érzékennyé tette lelkületüket Isten dicsőségének és hatalmának észlelésére, a természet minden megnyilatkozásában. Elmélyült lelkületükkel a remeteszellem belső értékének emelésére törekedtek, a bűnbánat külső cselekedeteinek nyilvánításával nem sokat törődtek. Sőt abban is különböztek a többi idegen szerzettől, hogy női kolostorok alapítására, ami gyakran igen sok veszéllyel járt, nem is gondoltak. Bennük a magyar vallásos néplélek indult fejlődésének útjára, s ez a sajátos magyar talaj és légkör változásainak megfelelően alakult és változott a kolostori élet elzártságában. Az idegen szellemiség hatásait távol tartotta magától, vagy magába olvasztva sajátosan és korszerűen magyarrá változtatta. Ezzel szemben a többi rend idegen földön, idegen szellem alkotóerejének köszönhette létrejöttét. Hazánkban betelepedve keresték ugyan az alkalmazkodás lehetőségeit, hogy hatni tudjanak a nemzeti lélekre, de csak később alkalmazkodtak a magyar lélek fejlődésmenetéhez, amikor idegen nemzetiségű tagjaik helyét a magyar nép fiai foglalták el s az idegen kolostori élet és szervezet kereteit magyarságukkal telítették. Ez is egyik oka a pálosok gyors terjedésének és nagy közkedveltségüknek, szemben a többi renddel, amelyik éppen idegen adottságaiknál fogva s talán azért is, mert belső életükben a hanyatlás jeleit hordozták már akkor, nem tudtak lépést tartani vele. A magyar eredetű rend nemzeti jellegét története folyamán mindvégig megőrizte.[6]

A művelődés- és oktatásügy rohamos fejlődését megyénkben is a reformáció indította el. A visszahatásként jelentkező katolikus ellenreformáció már semmiképpen nem maradhatott és hathatott visszahúzó erőként az iskolázás terén, ezért kényszerült arra, hogy visszaszerzett pozícióiban a már működő iskolákat továbbra is fenntartsa, sőt új iskolákat is alapítson.

Pápán azonban már a reformáció előtt is működött plébániai iskola. Biztos adatunk erre nézve ez idő szerint 1508-ból van. Tudósítás maradt fenn ugyanis arról, hogy Kajári István akkori iskolamester növendékei, a kitört pestisjárvány miatt, elszéledtek. E Kajári Istvánnak nevével később, győri kanonokként találkozunk.[7]

Egy jóval későbbi adat 1534-ből tudósít az iskoláról és annak tanítójáról. Az iskolamester akkor *Gyzdawith Péter* volt, aki azt írja magáról, hogy „capellenus sed non papisticus"; egy másik levelében pedig a korra jellemző stílusban azt írja, hogy

az irányítása alatt lévő iskolát „a régi szennyéből kivetkőztette". Magyarán ez annyit jelent, hogy Pápán az 1534. évben, sőt előtte is már a reformáció igazságait elfogadott iskolamester működött és a reformáció szellemében is tanított. Ez az iskola a svájci reformáció irányát követve, Kálvin János szellemiségét hordozta, s mai szóhasználattal azt mondhatjuk, református volt![8]

Működött azonban Pápán lutheri irányú iskola is. Arról is maradt fenn ugyanis hiteles adat, hogy 1543-ban a pápai lutheránus iskolamester átrándult Győrbe egyházi szolgálatot végezni, de ott e tevékenysége miatt a győri katolikus püspök parancsára elfogták és börtönbe zárták.[9]

Az iskolák közül a református szellemiségű tanintézmény volt az, amelyik fokozatosan, a református gyülekezettel együtt fejlődött, és bár sok üldöztetést kellett kiállnia, elszenvednie, sőt az Esterházyak Pápáról is kiüldözték néhány évtizedre, mégis országos hírű főiskolai rangra emelkedett. Ugyannyira, hogy évszázadokon át Pápa város művelődésügyének forrásává, hordozójává, kultúrájának, szellemi életének minősítetten magas szintű fejlesztőjévé lett.

Egyedül a pálosok tudták felvenni vele a versenyt! A város életében azonban csak akkor tudták átvenni iskolázás, művelődés és kulturális szinten a vezetést s az irányítást, amikor az Esterházyak a református iskolát bezárták, tanulóit szétkergették és mindenfajta református és evangélikus egyházi tevékenységet megszüntettek.[10]

A 18. század eleje, a Rákóczi-szabadságharc ideje tragikus, szenvedésekkel teli évtized Pápa történetében. Kétszer is elpusztult a város. Először 1703-ban Heister labanc generális gyújtatta föl és égette föl a várost, amikor Andrássy István kuruc generális harc nélkül kivonult és feladta. Bercsényi Miklós jelentette ekkor a fejedelemnek, hogy „Pápa mind elszaladt a német elől, a koldús sem maradt egyéb Pápán a fehér barátoknál". Eszerint a lakosság is teljesen szétszaladt, elrejtőzött a Bakonyban; erdőkben, nádasokban a puszta életét igyekezett menteni. A fehér barátok, a pálosok maradtak a városban egyedül. Nekik nem kellett félniök.[11]

Ezután a pusztulás után, úgy-ahogy felépült a város. A kurucok kezén volt és Bottyán székelt benne az 1705—1707 években. Rabutin és Pálffy labanc generálisok hadainak közeledtére, 1707-ben, Bottyán ugyancsak harc nélkül feladta a várost. Amikor később visszatért egy nagyobb sereggel, a labancok kivonultak ugyan a városból, de úgy elpusztították, hogy mindössze két ház maradt benne épségben. Ekkor a kurucokat, különösen a pápaiakat, iszonyú elkeseredés és öldöklő düh fogta el. Így zúdultak át Ausztriába, és ott Pápáért bosszút állva, hetven falut égettek föl.

A Rákóczi-szabadságharc után lassan kezdett a város éledni. A lakosság visszaszivárgott, újjáépült, és a viszonylagos békében fokozatosan fejlődött a település. Ezt a fejlődést azonban nagymértékben zavarta az, hogy teljes erővel megindult az Esterházyak részéről, a Habsburg császári ház és a katolikus klérus erőszakos segítségével az ellenreformáció. az évtizedekig tartó s testet-lelket ölő élethalálharc erdménye az lett, hogy 1752. május 12-én, három órányi időt hagyva a városból való kitakarodásra, a református gyülekezet életét megszüntették, iskoláját bezárták, épületeit elvették. A szomszédos adászteveli gyülekezet fogadta be az árva eklézsiát s nyújtott otthont az iskolának is, harminc esztendőn keresztül, amikor újra visszatérhettek II. József türelmi rendelete alapján a városba.

A pálosok ebben a harcban nem vettek látványos módon részt. A háborús idők elmúltával munkájukat újra a szokott mederben folytatták. Tehetséges, nagy tudású, szakavatott tudós tanárok tanították az ifjúságot és képezték a rendi növendékeket buzgó szerzetesekké. Az alkotó és lelket, szellemiséget alakító céltudatos munka izzó kohójában fejlődtek itt harcias egyéniségekké az ifjú rendtagok. Kitűnő hitszónokok nagy nyelvi készséggel hirdették itt magyarul az evangéliumot. A pápai pálos hitszónokok országos hírnévnek örvendtek.

A hazánkban lévő pálos iskolák között a pápai lett fokozatosan a leghíresebb, s amikor archigimnáziummá lett, ennek az iskolának a tanterve, tanítási módszere és szellemisége irányítóan hatott a többi pálos iskolákra. A kicsi kis előkészítő iskola 1721-re fejlődik *algimnáziummá*. Ekkor Szigethy Antal a syntaxis professzora, frater Marton Hilarion pedig a parva magister. Az iskola ekkor négyosztályos és két tanár tanít benne. Így működik az iskola egészen 1761-ig, amikor felépül az új iskolaépület, és egyúttal megkapják az engedélyt arra, hogy *nagy — vagyis archigimnáziummá* fejlesszék. Ekkor csatolták a meglévő négy osztályhoz a másik kettőt: a poétikait és a retorikait.[12]

Elkészült tehát az új iskola 1761-ben és „június 1-én a humaniórák tanítására emelt új épületbe a tanulóifjúságot ünnepélyesen bevezették majdnem az egész Veszprém megyei nemesség dicsérete és helyeslése közepette, jól tudva, hogy milyen haszonnal jár a hazai ifjúság jó nevelése. Ezt tudva Bündesi János nemes úr az iskola tanárainak a humaniórai tanulmányokat tárgyaló auctorokat, 444 könyveket ajándékozott bőkezűen".[13]

Ebben az épületben, az emeleten, színielőadások tartására alkalmas nagytermet is építettek.[14]

A megfelelő előkészítés után Kolarich Joachim perjel 1762-ben hivatalos felterjesztésben kéri a magyarországi tanulmányi ügyek legfőbb intézőjétől, Barkóczy Ferenc hercegprímástól az archigimnáziumnak Pápán való megnyitása engedélyezését. E felterjesztés alapján ugyanezen esztendő november havának 3-ik napján, Bécsben kelt rendelkezés szerint megkapják a pápai pálosok az iskola átszervezésére és az archigimnáziumuk megnyitására az engedélyt. Ettől az időponttól kezdve, egészen a rend feloszlatásáig, archi-, az-az nagygimnáziumként működött a pápai pálos iskola. A rendet II. József 1786-ban oszlatta fel, s ekkor az iskola is megszűnt. A rend eltörlésekor Pápán a következő rendtagok éltek:

Némethy Elek perjel, László Sebestyén alperjel, Barabás Gellért igazgató, Kelemen György magyar szónok, Török Krizosztom magyar szónok, Hölz Ágost német szónok, Bálintffy Ágost, Kuzlics Özséb, Raischl János, Marton László tanár, Gyurkóczy János tanár, Szentgyörgyi Gellért

tanár, Dékán Péter. Káplánok: Berzsenyi Kristóf és Kemény Antal, mindketten a pápai plébánián.[15]

Pápán a pálosok iskolai színjátékait megelőzően nem tudunk iskoladrámák előadásáról. Legalábbis erre nézve hiteles adatunk eddigelé nincsen. Itt a református főiskola diákjai — eddigi tudomásunk szerint — sem a városból való kiűzetésük előtt, sem azután, amikor Adásztevelről visszakerültek, és újra megindulhatott a tanítás a kollégiumban, nem adtak elő iskoladrámákat; holott Kolozsvárott, Nagyenyeden, Sárospatakon, sőt még a nagyon biblikus, rendjéhez igazodó Debrecen református iskoláiban is voltak ilyen színielőadások. Adatunk van ugyan arra, hogy a pápai református kollégium diákjainak latin nyelvű iskoladrámákat ajándékozott egy asszony, de ezeknek előadásáról hiteles és megbízható adatunk nincsen. A pálosok gimnáziumában is akkor kezdték el az iskolai színjátszást, amikor a tanintézetük archigimnáziummá fejlődött. Valószínűleg éppen annak örömére, hogy ezt a rangot százéves múltjuk után elérték.

Kutatásaink nyomán, annak eredményeképpen az volt megállapítható, hogy az első „szomorújáték, mellyet komédiabeli alkalmatossággal lerajzolt" a pápai pálos iskola ifjúsága: *Maga magán győzedelmeskedő Tamerlán* című darab. A másik szomorújáték, melyet „jádzott" a tanulókból összeállított gárda: *Pál*. Ez az a két legkorábbi iskoladráma, melyet a pápai pálos gimnáziumban előadtak. Mindkettőt az új iskolaépület átadása és megnyitása után, 1761-ben adták elő. A pontos dátumot is ismerjük, mert mindkettő címében hordozza az előadás időpontjának a megjelölését.

Szerintünk korábbi előadásokról nem is lehet szó. Az algimnázium roskatag épületében — egykorú adatok erről beszélnek — nem volt színielőadások tartására, színjátszásra alkalmas épületrész, még erre használható nagyobb terem sem. De az 1761-ben felhúzott új iskolaépületben már gondoskodtak arról, hogy színjátékok előadására is alkalmas terem létesüljön benne.

A pápai pálos iskolai színjátszás kezdetét, első jelentkezésének pontos idejét hiteles adatok alapján állapíthatjuk meg az 1761. esztendőben.

Ettől az időponttól kezdve Pápán, a pálosok iskolájában másutt nem tapasztalható szokatlan bőséggel burjánzott az iskoladrámai termés. TÁNCZ MENYHÉRT, pápai születésű egykori diákja az iskolának, azt állítja ránk maradt kéziratos iskoladráma-gyűjteményében, melyet az 1766—1767. években állított össze s másolt le pontos szöveggel, hogy öt év óta Pápán nagyon virágzik a színdarabírás és a színjátszás, az ott írt darabok előadása. Ő maga körülbelül húsz pápai, előadott színművet mellőzött gyűjteménye összeállításakor. Öt év alatt valóban nagyon szép szám ez, és egyben mutatja a pápai pálos iskola magas szellemi szintjét is. Ezek a színművek és előadásaik semmiképpen nem maradhattak hatás nélkül a város kulturális életében sem.

Honnan táplálkozhatott ez a virágzó drámairodalom és színjátszás? Honnan nyerhetett indításokat és hatásokat? A magunk részéről megtaláljuk a magyarázatot abban, amikor a rend eltörlésekor felvett leltárban azt olvashatjuk, hogy a pápai rendház könyvtárában egész sorozata megvolt a korabeli iskoladráma-gyűjteményeknek. A katalógus a következő gyűjteményeket sorolja fel: Tragoedia Italica (Róma, 1763), Július Colonetől, Reffeustól (Róma, 1764), Dentiustól (Dresden, 1718), Gillytől (Venezia, 1704); — Comoedia Italica Crespontis II., III., IV., kötete (Venezia, 1758), Proespiustól (Firenze, 1728), Stanchiustól (Róma, 1668), valamint a Theatrum Mundi Gallici (Paris, 1558). Nyilvánvaló, hogy ennek a hatalmas anyagnak a tanulmányozása bőven adhatott ötletet, esetleg anyagot a pápai iskolai színjátszás színvonalának emelésére, fejlődésére.[16] Mivel tudjuk, hogy ezekben a gyűjteményekben milyen értékes anyag állott rendelkezésre mind a szerzőknek, mind az esetleges fordítóknak, éppen ezért fájlalhatjuk nagyon, hogy a bőven áradó termésből, ma, alig valamit ismerhetünk. Olyan csekély a maradvány az eddig előkerült pálos iskola drámaanyag eredeti szövegben és programokban, hogy ezekből nem is tudjuk igazában felmérni és méltóképpen értékelni a pápai pálos iskolai színjátszás érdemeit s minőségi összehasonlítást tenni a jezsuita, a piarista, a minorita vagy éppen a protestáns iskoladráma-terméssel.

Századunk elején még megvolt kéziratban az egykori pápai pálos nagygimnázium törvényeinek pontos szövege, melyet Rosty Miklós pápai prefektus 1761-ben írt össze és hirdettetett ki. Ez volt a *Leges Gymnasii Etc.* című gyűjtemény.[17] Jelenleg sajnos nem tudtunk nyomára akadni. Lappang. Valahol. Vagy elveszett. Ki tudja? Kivonatos ismertetéséből tudjuk, hogy a törvények szerint mindegyik osztálynak kötelessége volt Pápán, egy színielőadást tartani az iskolaév során. Az első és a második osztály magyarul volt köteles előadni egy-egy vígjátékot; a harmadik pedig két *deklamációt* adott elő az iskolai év során latinul. A szindarabok előadása előtt a prefektus és a tanárok előtt főpróbát tartottak. A gondosan kimunkált előadás, a cselekmény élénksége a víg deklamációk esetében jó hangulatba hozta, jókedvre derítette a latin nyelvben jártas közönséget, és bizonyosan nagy hatással volt a hallgatóságra.

Jellemző és érdekes az, hogy ezeknek az iskolai törvényeknek *A prefektus jogai és kötelességei* című fejezetében, ott olvashatjuk azt is, hogy „akadémiákat és színielőadásokat tartat", valamint azt is, miszerint „ügyel a gymnazium udvarának, az iskoláknak, *színháznak* és auditóriumnak a tisztaságára", s végül a következőket: „az ő megengedése nélkül egyik tanár sem adhat elő szindarabot vagy deklarációt".[18]

A pápai pálos színjátszásnak nagy hagyományokra utaló eleven hatását mutatja az is, hogy a rendnek eltörlése után, amikor a pápai rendházat is felszámolták és az iskolát is bezárták, de némi huzavona után, városi tanintézetként, volt pálos tanárok beállításával, újra megnyitották, *1792 szeptemberében komédiát játszottak.* Ez egyben utolsó adatunk is a pápai pálos iskolai színjátszásról. Sajnos sem magáról a darabról, sem annak tartalmáról, sem pedig az előadásáról egyéb adatot nem tudunk.[19]

Összefoglalva az eddig elmondottakat, úgy gondoljuk, megkockáztathatjuk azt az állítást, miszerint a pápai pálos iskoladráma-irodalom és

iskolai színjátszás, eléggé késői kezdetei ellenére is, állott azon a színvonalon, amelyen a másik rendek (jezsuita, minorita, piarista) hasonló típusú irodalma és színjátszása állott. Sőt, a pálosok az iskoladrámákba új elemeket, jellemeket, alakokat hozva, amazoknál előbbre is léptek, és a világi dráma, valamint a színjátszás alapmotívumai is felfedezhetők bennük.

KI VOLT TÁNCZ MENYHÉRT?

A ránk maradt pálos iskoladráma-gyűjtemények összeírója. Személyisége azért is érdemes megkülönböztetett figyelmünkre, mert *pápai születésű*. A pápai római katolikus plébánia anyakönyvében a következő bejegyzést olvashatjuk róla: neve *Josephus;* szüleinek neve: Joannes Tancz Susanna Knirrli; keresztszülei: Franciscus Rohovich Juditha Paar; születési dátuma: 19 Februarius. Az anyakönyv szerint tehát Pápán született 1743. év február 19-én. Az apja foglalkozása nincsen bejegyezve.[20]

Az anyakönyvi bejegyzés szerint a keresztségben József nevet kapott. A Menyhért nevet szerzetesi névként, a pálos rendbe való belépésekor vette fel. És attól az időponttól kezdve egész élete végéig ezt a szerzetesi nevét használta, és rendjének feloszlatása után sem hagyta azt el.

A rendje szerzeteseinek életéről és haláláról készült latin nyelvű kéziratos könyvben olvasható az, hogy 1761. október 25-én, 18 éves korában

Actiones Scholastcae
Gÿmnasior, Papensis
et Ujheliens, S, Candidi
ac Exempti Ordinis
S. P. S.
Primi Eremitae
Conscriptae
Per Melch: Tancz
ejusdem S. Ordinis Professum
SS. Theolae in Qvartum Anum Auditore
in Neo-erecto Lycaeo 5-Eccliensi 1766
1767.

1. ábra. Táncz M. pálos iskoladráma-gyűjteményének címlapja (MTA könyvtára, RUI 4° 56)

Abb. 1. Das Titelblatt der pauliner Schuldramensammlung von M. Táncz (MTA Bibliothek RUI 4° 56)

lépett be a pálos rend kötelékébe. Idézzük: „R. Fr. Melchior Tancz Hungarus, 18 Annorum in Ordinem ingressus est: 1761. oct. 25." Ekkor tette le a szerzetesi fogadalmat Márianosztrán.[21]

Szülővárosának pálos rendi algimnáziumában végezte el alsóbb fokú iskolai tanulmányit, és itt kezdte el a felsőbb fokú tanulmányokat is 1762-ben, a bölcseleti tudományok tanulásával. Pápáról Sátoraljaújhelyre került a teológiai tanulmányok végzésére, 1763-ban. Itt tanul *Josef* című verses drámájának kézirata címleírásának befejező szavaiban, saját kezű beírása szerint olvasható dátum szerint 1765-ben is. A következő állomás Pécs, ahol az újonnan szervezett, létrehozott líceumban folytatta teológiai tanulmányait, és itt írta össze 1766—1767-ben az Akadémia levéltárában őrzött iskoladráma-gyűjteményt. Itt szentelik áldozópappá 1767. június 8-án. Pár évig tartózkodik Pécsett, majd Pestre kerül, s 1770—1773. években a tartományfőnök másodtitkára, amint ő maga írja: collega minor. A máriavölgyi kolostorban 1773-ban megtartott tartományfőnöki választógyűlésen, a rendi káptalan előtt szeptember 19-én ő mondotta az ünnepi beszédet. Ebben az évben visszakerül Pápára s a rendház prefektusa. Nincs adatunk arra, hogy élete utolsó éveit hol töltötte el és milyen körülmények között, a pesti rendház kolostorából való kiköltözése után. A császári hatalom által számára is megállapított évi 300 forintot kitevő évjáradékából minden bizonnyal csak tengődött. Tudunk arról, hogy a rendjének visszaállítására irányuló mozgalomban, küzdelemben cselekvően részt vett. Meghalt Pesten, 1800. október 7-én, viszonylag fiatalon.

Táncz Menyhért nem volt nagy munkák és önálló értékes irodalmi alkotások szerzője. Önálló műve nem jelent meg nyomtatásban. Az általa összeírt iskoladráma-gyűjteményen kívül még egy vegyes kéziratáról tudunk jelenleg, melynek tartalma értékes forrásanyag a pálos rend utolsó éveiből. A legkésőbbi bejegyzések 1796-ból származnak, s ezekben a feljegyzésekben történeti okmányok másolatait is megőrizte. A kéziratos mű címe: *Miscella Notabilium per Melchiorus Tancz Ordinis Sancti Pauli I. Eremitae Sacerdotum Curiosa Posteritatis Gratia Connotata. Pestini 1789. Anno.* Ez a kalocsai főszékesegyházmegyei könyvtárban őrzött könyvecske kis, nyolcadrét alakú, 275 lapot tartalmazó kézirat. Megvan benne a 210—216. lapokon Friz András S. J. *Zrini ad Sigetum* című latin nyelvű iskoladrámájának hű másolata.

A PÁPAI PÁLOS ISKOLADRÁMÁK

Táncz Menyhért, ez a még stúdiumokat folytató ifjú teológus, gyűjteményének címe szerint pápai és újhelyi (= Sátoraljaújhely) iskoladrámákat írt össze, amelyeket ezekben a városokban a tanulóifjúság elő is adott.

A kézirat címe: *Actiones Scholastcae Gÿmnasior (um), Papensis et Ujheliens(is), S, Candidi ac exempti Ordinis S. Pauli Primi Eremitae Conscriptae Per Melch: Tancz ejusdem S. Ordinis Professum SS. Theolae in qvartum Anum Auditore in Neo-erecto Lycaeo 5-Eccliensi 1766. 1767.*[22]

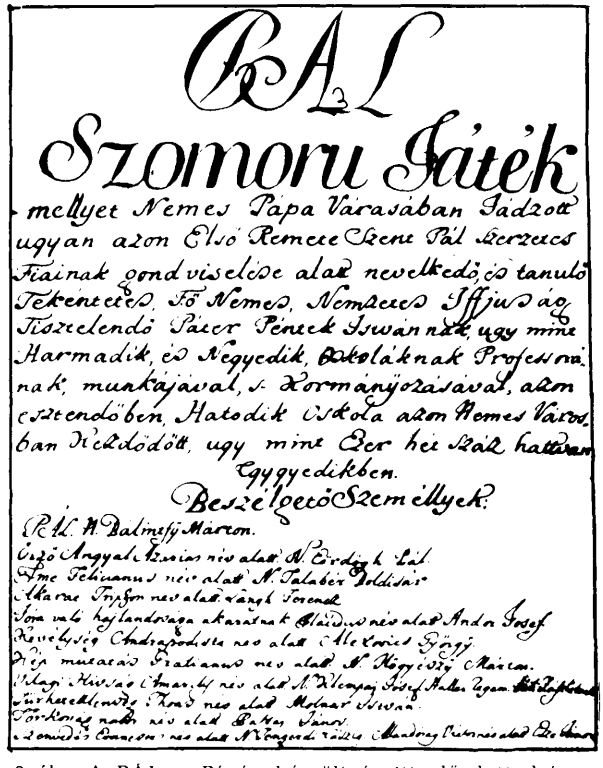

PÁL
Szomoru Játék
mellyet Nemes Pápa Városában Tiszt
ugyan azon Első Remete Szent Pál Szerzetes
Fiainak gond viselése alatt nevelkedő és tanuló
Tekintetes, Fő Nemes, Nemzetes Ifjuság
Tiszteletre, Páter Perneck Istvan által, ugy mint
Harmadik, és Negyedik, Rhetoráknak Professo-
nak, munkájával, s Kormányozásával, alatt
esztendőben, Hatodik Oskola alatt Nemes Város-
ban Rendeltetett, ugy mint Ker hei Szál hatta
Egygyedikben.
Beszélgető Személyek.
Pál. A Pálmafy Márton.
Irgő Angyal Szentes nev alatt A Erdeghi Pál
Sme Tekintetes nev alatt N. Talabér Boldizsár
Akarat Tyrson nev alatt Varga Ferenc
Sok más Kegyelmes akaratnak Gladius nev alatt Anda Josef
Kevélység Andrapodista nev alatt Mecsics György
Más második Gratianus nev alatt N. Hegyessy Márton.
Világi Kivánás Amarilly nev alatt N. Vengay Josef Nalla Szent Lyphia
Türhetetlenség Frank nev alatt Molnar Istvan.
Türhetetlenség nadály nev alatt Bakos Janos.
A Comédiás Pompeius nev alatt N. Vengay Laszlo Mandony Nemes alat Pethes

2. ábra. A PÁL c. Pápán készült és itt előadott dráma címlapja (MTA könyvtára, RUI 4° 56)
Abb. 2. Das Drama mit dem Titel „PÁL", das in Pápa geschrieben und vorgetragen worden ist (MTA Bibliothek RUI 4° 56)

— A mi értelmezésünk szerinti fordításban: „Szent Pál első remete kiváltságos és szent rendje pápai és újhelyi gimnáziumainak színművei, melyeket összeirt Táncz Menyhért rendi fogadalmas ugyanazon rendből, az ujjonnan szervezett pécsi liceumban a szentséges teológiának negyedéves hallgatója 1766. 1767."

A gyűjteményben azonban mindössze egy pápai színművet találunk, holott azt várnánk, hogy mindkét iskolából egyenlő arányban tartalmaz ilyen anyagot. Ennek a magyarázatát, ha minket ma nem elégit is ki teljesen, a gyűjtemény végén olvasható összefoglaló megjegyzésben olvashatjuk. Ennek latin nyelvű szövege: „Haec pro S. Matris meae Paulinae Religionis decore et salutis Tuo Autem Lector benevole, si placet, Commodo, gravissimos inter Theologiae Labores descripsi, omissis plus minus Viginti alijs Actionibus Papae, hoc qvinqvennio qvo eloqventiae floret studium, productis, Utpote meritissimorum P. Martini Billisics primis duobus Annis Rhetorices P. Michaelis Sabadhegyi Professorum opusculis partim qvia ii ipsi hoc perfuncti sunt labore, partim qvia non vacabat unum sic facere volenti ut aliud non negligatur. Vale et pro me Deum exora. F. M. T."[23]

Az eredeti kéziratnak eme latin nyelvű szövege a mi értelmezésünk szerinti fordításban: „Átnyújtom neked jóakaratú olvasó hasznodra, ha tetszik, a nagyon tiszteletre méltó P. Billisics Márton és P. Szabadhegyi Mihály szónoklattani professzoroknak első két évéből előadott munkácskáiból ezeket; amelyeket nagyon terhes teológiai munkáim közepette írtam le, az én szent anyám, pálos hitvallásom tiszteletére és vigaszára; — eközben mellőztem Pápa más (többi) színműveiből körülbelül húszat, habár ott az ékesen szólásnak ez a tudománya már öt év óta virágzik; — részben mivel ők maguk ezt el nem végezték, részben pedig mivel nem lehet egyfélére sort keríteni a nélkül szívesen, hogy a másik el ne hanyagoltassék. Légy üdvözölve (köszöntelek) és könyörögj érettem Istennél. F. M. T." (= Frater Melchior Tancz.)

Ámul az ember, amikor olvassa a mentegetődzésképpen is felfogható, de valójában megbízható adatot arról, hogy Pápán milyen bőséges termés volt iskolai színművekből és mennyire virágzott az iskolai színjátszás, melyet az összeíró az ékesen szólás tudományának nevez. Komoly vesztesége magyar nyelvű irodalmunknak, hogy ebből a gazdag pápai iskoladráma-termésből, melyről Táncz említést tesz, mindössze két darabot ismerünk. Teljes szövegében a *Pál* című darab maradt ránk, melyet leírója szomorújátéknak nevez. A másik pedig *Tamerlán*, melynek programja nyomtatásban maradt ránk, de csupán kivonatosan ismerjük ezt is, mert a Petrik könyvészetében megjelölt helyén, az Egyetemi Könyvtárban, kutatásunk során nem volt fellelhető az eredeti nyomtatvány. Mindenesetre elgondolkoztató, érdekes tény az, hogy a pápai származású Táncz Menyhért saját születési helyének drámai anyagából egész tömeget hagy el. Magyarázata lehet ennek az, hogy gyűjteménye összeírásakor Sátoraljaújhely drámatermése élményben közelebb volt hozzá, mint Pápáé?! Mert valójában éppen Sátoraljaújhelyről került Pécsre tanulmányai folytatására, s az összeírást megelőző évben még ott tanult. Billisics 1764-ben újhelyi professzor, s ekkor már írja színműveit. Szabadhegyi is hasonlóképpen. Mivel a tanár és diák ugyanazon iskolai közösség kohéziójának tagja, szellemének hordozója, az itt kapott élmények frissebbek, elevenebbek, és a hallott-látott művek eléggé hatásosak is ahhoz, hogy figyelmét elsőrenden is ezekre fordítsa. Nem tudjuk, milyen szempontok szerint válogatott, egyéni ízlése vagy a tömegsiker befolyásolta-e válogatását. Ha a *Kocsonya uram házassága* címmel színre alkalmazott közjáték mai modern korunkban való sikerére gondolunk, megállapíthatjuk, választása célba talált a gyűjtemény összeállításánál. És ha mi ma sajnálkozunk is azon, hogy nem írt le több pápai darabot, mint a Sátoraljaújhelyen is előadott, tehát közismert *Pál*-t, mégis az egyetemes nemzeti kultúra érdekében hálásak lehetünk az ifjú studensnek, hiszen terhes tanulmányai között is vállalt egy olyan többletmunkát — drámagyűjteménye összeírását, másolását —, amellyel igen értékes szolgálatot tett, nem csupán rendjének, hanem nemzeti kultúránknak is. Rendjének azért, mert megőrzött annak szellemi örökségéből nagyon értékes, a csekély maradékhoz képest gazdag hagyatékot a pálos rend szellemi arculatának világi vonalon való felméréséhez; nemzeti kultúránknak pedig azért, mert megőrizte számunkra a tapogatódzó és bátortalan lépésekkel meginduló

magyar drámairodalom halvány nyomait. Természetesen a modern dramaturgia ismereteit nem lehet számon kérni annak a kornak az íróitól, s így a pálos atyáktól sem!

Nézzük közelebbről ezeket a pápai pálos iskoladrámákat.

Táncz Menyhért gyűjteményének első darabja Pápán keletkezett, és itt is játszották először, de azután Sátoraljaújhelyen is előadták.

„PÁL Szomorú Játék mellyet Nemes Pápa Városában Jádzott ugyan azon Első Remete Szent Pál szerzetes Fiainak gondviselése alatt nevelkedő és tanuló Tekéntetes, Fő Nemes, Nemzetes Iffjúság Tisztelendő Páter Péntek Istvánnak, úgy mint Harmadik, és Negyedik, Oskoláknak Professorának, munkájával, s Kormányzásával, azon esztendőben, Hatodik Oskola azon Nemes Városban Kezdődött, úgy mint Ezer hét száz hattvan egygyedikben. — Beszélgető Személlyek: —

Pál	N. Bálintfy Márton
Őrző Angyal	
Azariás név alatt	N. Eördögh Pál
Elme	
Feliciánus név alatt	N. Talabér Boldisár
Akarat	
Triphon név alatt	Langh Ferencz
Jóra való hajlandósága akaratnak Placidus név alatt	Andor Josef
Kevélység	
Andrapodista név alatt	Alexovics György
Kép mutatás	
Gratianus név alatt	N. Hőgyészi Márton
Világi Hívság	
Amarillis név alatt	N. Klempai Jósef
Haller Regem.béli Zászlótartó	
Tűrhetetlenség	
Thoas név alatt	Molnár István
Torkosság	
Nábor név alatt	Patsaj János
Szenvedés	
Evanestes név alatt	N. Tengerdi László
Állandóság	
Victor név alatt	Esze János

Játéknak Állapottya.

Decius Romaj Pogány Fejedelemnek, és Kemény Tyrannusk az egy igaz Keresztény Romaj Hit ellen való halhatattlan Kegyetlenkedéseinek napjaiban Első Remete Szent Pál alsó Thebaisbul eredendő Tizen ött Esztendős iffjú, fene dühösködését az emlétett Tyrannusnak távoztattni Kívánván, és a Felséges Úr Istennek hívebben Szolgálni, Kiettlen pusztáiban sötétes Thebaisnak Költözni szándékozott, mellyet szerencsésen végben vivén Száz tizen három Esztendőket némelly Kősziklának röjtökében töltött vala méltó szolgálattyában az Úr Istennek. S. Hier."

A darab egy „Elől járó beszéd"-del kezdődik, melyet a szerző öt versszakban, hétsoros strófákban írt meg. Ezután indul a darab, mely három „Végezés"-ből s összesen 20 „Kimenetel"-ből áll. Mai nyelven három felvonás és húsz jelenet. Itt adjuk az eredeti összefoglalását az eredeti szöveggel, mely egyben tartalom.

I. Végezés. I. Kimenet. — Pál el végezi magában, sötétes barlangjaiban Költözni Thebaisnak. II. Kihez midőn már már indulóban volna járulván Azarias sok rendbéli vigasztaló szókkal bátoréttya eőtet és magát hozzája adgya Uti Társul. III. Azonban nagy sietséggel érkezik Felicianus, Ki Triphonnal való hoszas vetekedését, annak hozzájok jövetelét, és tulajdon el tökéllését Ki nyilatkoztattya. IV. Kiknek egyenlő szándékokat el érkezvén Triphon tellyességgel meg gátolni igyekszik. V. Melly dologban midőn szorgalmatossan foglalatoskodnék, fia Placidus nagy rémüléssel és kiabálással futamik hozzája Ki némelly történettül, mellyet szemlélt vala, viseltetvén, Thebais pusztájiban igyekezik. VI. Triphon hirtelen végzését Pálnak Társaival együtt Kárhoztattván, Különös belső Lelki indulattul annyira fel gyullad, hogy utánnok indulni Kinszeritetik.

II. Végezés. I. Kimenet. — Triphon, némelly homályos Kérdésére való felelet által Pálra talál társaival együtt. II. Kiknek Köz beszélgetéseket halván Andrapodista, reájok rohhanik, de el nem foghatván Szóléttya szolgájit. III. Kiket minéműségét a Történetnek meg beszélvén, Utánna rendelÿ. IV. Álmélkodván Fő vakmerőségeken az el futamodottakk. V. Azonközben Gratianus és Amarÿlis el juttnak, Kik fontos okokkal allattyák Pálnak Társaival való el fogatását, Andrapodista szemes Vezetésekre az el fogattattaknak Küldi eőket, utána Vetvén maga el jövetelét. VI. Fel Fuvalkodva rebesgeti a foglyognak elégtelenségéket a szabadulásra. VII. Pál üldözését Kerülvén Andrapodistának el téveszti Társait. VIII. Kik mindazonáltal rövid üdő múlva szomorú Kiáltására megjelennek vigasztalván eőtet.

III. Végezés. I. Kimenet. — Pál Társaival érkezvén, a Juh Pásztoroktul tartandó uttyukrul, ez hegynek indul. II. Mellynek Zöldellő Fáji Közt mulatozó Kupidótul a Világi mulandóságoknak Követésére Ösztönöztetik, de némelly Trombita szót halván az Erdőnek veszik minyájon uttyokat. III. Mellynek által menésében, Köz beszélgetésben lévén, Két Oroszlányok járulnak hozzájok. IV. Honnénd el indulván Evanesztesre találnak, Ki az Istentül nékik rendeltetett barlangban Vezeti eőket. V. Holott Victortul szívessen fogadtattván Lakásokat Veszik."

Az első Végezés utolsó Kimenetele végén latin nyelvű utasítás olvasható, mely szerint pásztorok nyájuk körül dalt énekelnek és táncolnak. A dal szövege magyar, kottája nincs leírva, és valószínűleg ez már a sátoraljaújhelyi előadáson került bele a darabba. Az első strófa szövegéből következtethető ez, melyben „jó hegy allai bort" innának, ha ettek »zsódort«".

Híven feljegyezte a másoló azt is, hogy „Jádzatott Újhely mező Városában, ugyan azon T. P. Péntek István Tanítása alatt", s közli azoknak az ifjaknak a nevét is, akik előadták ott a darabot.

A címben olvasható utolsó sorok az évszám feltüntetésével arra utalnak, hogy Pápán az 1761. június 1-én felavatott és a humaniorák tanítására emelt új iskola felavatásának örömére írta szerzője, és az örömünnepélyen rendezték meg, adták elő ezt a színművet. Ez egyben minden bizonnyal a színielőadások tartására beépített nagyterem és a színpad felavatására is szolgált. Említettük már, hogy milyen nagy ünnepélyességgel vezették be az ifjúságot az új iskolaépületbe. Nyilvánvaló tehát az, hogy ezt az alkalmat

ügyesen használták fel a pálos atyák arra, hogy szinte az egész társadalmat megmozgató ünnepélyen, az előkelő vendégsereg előtt, éppen rendjük alapítójának, Remete Szent Pálnak életútjából elevenítsenek fel szerintük fontos részletet és jelenítsenek meg egy színjátékban. S ha a darab megjelölése „szomorújáték" is, inkább az örömnek és a hálaadásnak volt ez a játéka.

A darab szerzőjére nézve semmiféle utalás nincsen a szövegmásolatban, legalábbis úgy, ahogyan azt manapság megszoktuk. Figyelembe véve a címben olvasható szöveget és újra meg újra átgondolva, elemezve, úgy gondoljuk, hogy a „munkájával" kitétel vonatkozhatik a szerző személyére, tehát magára az íróra is. Vagyis nem csupán betanította és rendezte a darabot Péntek István, hanem ő maga volt az írója is. Szerintünk a betanításra és rendezésre inkább a „kormányzásával" kitétel utal. Ebben a vonatkozásban nem mellőzhető a sátoraljaújhelyi előadással kapcsolatos feljegyzés sem, ahol „Péntek István Tanítása alatt" újból eljátszották. Ugyanis ez újra csak azt a gyanúnkat erősítheti meg, hogy Péntek saját színjátékát vitte magával Sátoraljaújhelyre, és ott is ő adatta elő, saját betanításában és rendezésében. Ha a „Tanítása alatt" szavakat úgy értelmezzük is, hogy ottani professzorsága alatt, amikor ott tanította az ifjúságot, akkor sem kizárt az a feltételezésünk, hogy ezt az iskoladrámát ő maga szerezte. A magunk részéről tehát azon a nézeten vagyunk, hogy ennek a háromfelvonásos, énekkel és tánccal színesített színdarabnak Péntek István pálos szerzetes atya a szerzője. Megírására egy speciálisan pápai esemény adott indítást, egy akkor Pápán működő szerzetes tanár számára. Ez az iskoladráma tehát minden ízében valóságosan pápai eredetű és ihletésű.

Az örvendetesen végződő szomorújáték főalakja természetesen Pál, a rend megalapítója. A többi alak, a harmadik felvonásban név szerint is megemlített és az előadásba személyesen bekapcsolódó pásztorok és Cupidót kivéve, valamennyien jelképek, szimbólumok. Velük kell megküzdenie, benső lelki harcát megvívnia Remete Szent Pálnak, hogy kísértésüket legyőzve, eljusson céljához a barlangba, ahol életét eltölti. Vele maradnak itt Victor, Azariás, Felicián, Placidus és Triphon, azaz az ember benső énjének erői, az emberséget meghatározó legjobb és legszebb alkati elemek hordozói és az égi transcendens világ láthatatlan s csak a hit számára érzékelhető valósága. A barlanghoz Evanestes vezeti el őket, akivel az erdőben találkoznak.

Nincsen a darabban közjáték, de figyelmet érdemel a pásztorok színre lépése a harmadik felvonásban. Érdekessége az előadásnak, hogy bár neveik szerint szerepelnek: Koridon, Menalka, Alexis, Isander, és szövegük is eléggé bő, mégsincsenek diák megjelenítőik név szerint megemlítve. Hasonlóképpen tapasztaljuk ezt Cupidó személyével kapcsolatban: nincs megnevezve az énekmondó diák.

Meglepő egy iskolán kívüli személynek, ráadásul egy katonának a színdarabban való szerepeltetése. Vajon miért lehetett rá szükség? A világi hívságot kívül élő, az egyházi renden és iskolán kívül lévő világi személynek kellett ábrázolnia, eljátszania? Ki volt ez a Klempai József Haller regementbeli zászlótartó? Korábban az iskola tanulója? A regement zászlóját hegyesen, begyesen, hivalkodva hordozó katona? Ezért esett rá a választás? Ezekre és még több más kérdésre nem tudunk ma már válaszolni. Mindenesetre a műkedvelő színjátszó diákok között, Pápán, ebben a zászlótartóban tisztelhetjük a legelső felnőtt polgári és katonai amatőr színjátszót.

A párbeszédes történet tárgyánál fogva is magában hordozza a vallásos nevelő szándékot, lényegében ezért íródott, s valószínűleg nem is annyira drámai értékeiért, mint inkább azért adták elő többször s más helyeken is, mert a pálosok rendjének alapítójáról szól.

A szöveget olvasva valósággal lüktet, zenél ez a prózai szöveg. Dallama van ennek a prózának, mely tele van ragyogó képekkel és hasonlatokkal, megkapó szófűzésekkel, magyar nyelvünk színes fordulatainak szépségeivel.

Ezt a gazdagon áramló ízes magyar szöveget nem töri meg az alkalmanként szükségszerűen a sorok vagy bekezdések végére beírt latin nyelvű rendezői utasítás. A szinte gombostűfejnyi latin nyelvű szöveg mindenképpen a színdarab előadására vonatkozó szerzői és rendezői előírás.

Ez az iskoladráma mindenképpen vall szerzőjének tiszta magyar szellemiségéről, népi gyökerű gondolatvilágáról. Ha meg lehetne határozni műfaját nyelvi stílusának, verses prózának, versütemű prózának mondanánk. Teljes szövegét a függelékben közöljük.

II. — A másik pápai pálos iskoladráma ugyancsak 1761-ben keletkezett, és ugyanakkor adták is elő. Szövegét a maga eredeti valóságában sajnos nem ismerjük. Petrik könyvészete szerint az Egyetemi Könyvtár állományában lett volna található. Kutatásunk közben kiderült, hogy az Egyetemi Könyvtár ún. aprónyomtatvány tárában volt. Erről az anyagról szabályos címfelvételt nem készítettek. Így katalógusainkban nem található.[24] ezt közölte érdeklődésünkre az Egyetemi Könyvtár, valamint azt, hogy a háború óta erősen „infusa" állapotban lévő anyagban hiába keresték. Következtetésünk szerint, mivel aprónyomtatványról van szó, nem jelent meg könyv alakban nyomtatásban, s kéziratról sem lehet szó, hanem *egy nyomtatott programról,* mely a darab lényeges anyagát kivonatosan közli. Bayer, Császár és Mócs közül, akik a pálos iskoladrámákkal alaposabban és tüzetesebben foglalkoztak, egyik sem említi, tehát nem is ismerte ezt a munkát. Koltai Virgil utal rá művében, de amit közöl, abból csakis arra következtethetünk, hogy a nyomtatott program volt a kezében.[25] Kívüle Nagy Sándor utal még a műre, de tévesen azzal a megjegyzéssel, hogy „előadták a pápai jezsuita gimnázium diákjai".[26] Pápán sohasem volt jezsuita gimnázium, sőt a dráma címében világosan benne van az, hogy az iskola patrónusának, gróf Esterházy Ferencnek tiszteletére adta elő a diákság.

„MAGA MAGÁN GYŐZEDELMESKEDŐ TAMERLÁN, szomorú játék, melyet komédiabeli alkalmatossággal lerajzolt Méltóságos fraknai Gróf Eszterházy Ferencznek, Tekintetes Nemes Mosony-Vármegyének Örökös Főispánynyának Föl-

séges Első Ferencz Római Császár és Fölséges Mária Therézia Magyar-Országi Koronás Királynénkk Kamarássának, Valóságos Belső Tanácsosának etc. etc. Mint Leg-Kegyesebb szószóllójának s Pátrónussának tiszteletére a Pápai Deákság. (Nyomtattatott Streibig Gergely János által 1761-dik Eszt.)"

Szögezzük le mindjárt, hogy semmiképpen nem lehet utánérzése vagy utánköltése Thoma Bálint: *Deposuit potentes de sede, adumbratum est in Bajazethe primo Turcarum imperatore et Tamerlano Magnae Tartariae Principe* című drámájának. Ugyanis ebben, a címéből is kitetszően — magyarul „Hatalmasokat dönt le trónjaikról" bibliai citátum —, isteni beavatkozás következménye Bajazid veresége, míg a mi drámánkban már szerelmi háromszögről van szó, melyben Tamerlán önmagát legyőzve mutatja meg az igazi jellembeli nagyságot.

E pápai pálos iskoladráma szerzője szerint, „A Játék-Állapottya" vagyis tartalma az, hogy a sok és nagy győzelmet arató s diadalai miatt elbizakodott Bajazeth szultánt megtámadja Tamerlán Scythiai fejedelem s az elbizakodott szultánt legyőzi, rabságba hurcolja. A történelmi tény igazolására Leonicusra hivatkozik a szerző. S ennek utána a következőket írja: „... a játéknak felékesítésére pedig képzetik, hogy Zaira nevű leányát Bajazethnek meg-fogta légyen véle együtt. Akit noha az egész Ázsiánál többre becsülne, még-is hogy maga-magán is győzedelmet tenne, szabadon engedi Arbantesnek".

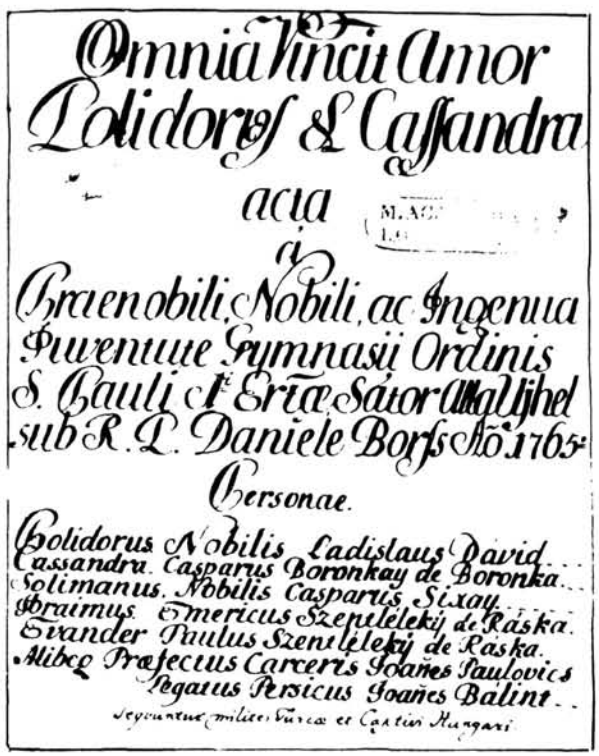
Omnia Vincit Amor
Lolidorus & Cassandra
acta
a
Generosis Nobili, ac Ingenua
Juventute Gymnasii Ordinis
S. Pauli 1. Eremitae Sátor Aljensis
sub R. P. Daniele Borsfalvi 1765
Personae.
Solidorus Nobilis Ladislaus David
Cassandra. Casparus Boronkay de Boronka
Solimanus. Nobilis Casparus Sixay
Abraimus. Emericus Szentiványi de Ráska
Evander Paulus Szentiványi de Raska.
Alibeq Præfectus Carceris Joannes Paulovics
Legatus Persicus Joannes Bálint

3. ábra. A latin nyelvű dráma címlapja (MTA könyvtára, RUI 4°56)

Abb. 3. Das Titelblatt des in lateinischer Sprache geschriebenen Dramas (MTA Bibliothek RUI 4° 56)

Ebben a pápai pálos iskoladrámában két fontos motívum jelenik meg. *Az egyik a török motívum, a másik a szerelmi háromszög. Ez utóbbi az iskoladrámák között elsőként.* Pár évvel később, az *Omnia Vincit Amor Polidorus et Cassandra* című, ugyancsak pálos iskoladrámában, melyet Sátoraljaújhelyen adtak elő 1765-ben, valamint az ebben foglalt magyar nyelvű közjátékban mindkettőnek más szerepe van, és nem is szerelmi háromszögről van szó. A török motívumnak ilyen késői jelentkezése az iskoladrámákban nemcsak a török legyőzhetetlenségébe vetett dermesztő félelem eloszlatását, hanem a török ellen való indulatnak ébren tartására is hathatós érzelmi feltöltést is jelenti.

A drámában a kiindulópont egy történelmi esemény, de azután a képzelet játékává finomul, hogy kiábrázolhasson egy eszményt, melyet az ifjúság és a színjáték többi néző elé vetíthet. Ez az eszmény így fogalmazható meg: bármekkora hős legyen is valaki, bármilyen dicső győzelmeket arasson is véres csatamezőkön, valójában akkor dicső és igazi hős, amikor önmagát tudja legyőzni! A színjátékban tehát az etikai tartalom kap hangsúlyt és nem a szerelmi!

A dráma három „Végezés"-ből összesen huszonhárom „Kimenetel"-ből (az első 9, a második és a harmadik 7—7 kimenetel) áll. A főbb szereplőkön kívül vannak a darabban hírmondók, táncosok, énekesek, katonák és muzsikások. A szereplő ifjak nevei és szerepeik:

Tamerlán	
Szittya fejedelem	Georgius Alexovics
Bajazid Ázsia császára	Joannes Simon
Orthobul Bajazid fia	Leopoldus Pacsovszky
Zaira, Bajazid leánya	Martinus Fekete
Arbantes	
Bajazid tanácsosa	Paulus Eördögh
Adrast	
Tamerlán fővezére	Martinus Bálintffy
Arete második vezér	Joannes Tarnóczy
Jaguppen	
Bajazid fővezére	Franciscus Lang
Bernczen	
Bajazid második	
fővezére	Gabriel Bálintffy
Magyar követ	Martinus Högyészi

Amint látjuk, ez az iskoladráma nem magyar tárgyú. A nemzeti indulatokat nem szítja fel, és a szülőföld, a szűkebb haza szeretetére nem ösztönöz. A nemzettel való kapcsolata annyi, hogy szerepel benne egy magyar követ, de arról, hogy mi volt a feladata a többi szereplő között, a szöveg ismeretének hiányában semmit nem tudunk. Tamerlán mindenképpen hős. Pompás katona és dicső hadvezér, aki diadalra vezérli hadseregét. De hős azért is, mert az elfogott Bajazethtel együtt fogságba esett szép Zaira iránti szenvedélyes szerelmét legyőzve, átengedi a leányt igazi szerelmének, Arbantesnek. A drámai konfliktus akkor oldódik, amikor Tamerlán megtudja, hogy Zaira a szultán lánya, régtől fogva a szultán tanácsosának jegyese. A szerző tehát a játék „felékesítésére" dolgozta bele a győztes hadvezérnek és az elfogott „királykisasszonynak" a szerelmi harcát a drámába, hogy aztán jó véget adjon a darabnak, és természetesen meglegyen az

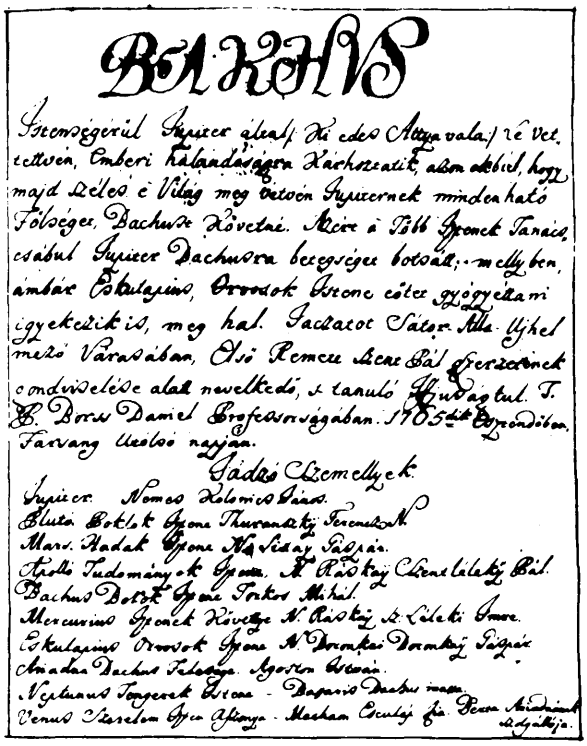

4. ábra. A BAKHUS c. vígjáték címlapja (MTA könyvtára, RUI 4° 56)
Abb. 4. Das Titelblatt des Lustspieles „BAKHUS" (MTA Bibliothek RUI 4° 56)

etikai tanulság is. A nézők mindenképpen elégedettek lehettek. A szerelmesek, akik régtől fogva szerették egymást, boldogan megkötik frigyüket, de ezen túlmenően mindenki gazdagodhatott egy követésre méltó nemes emberi tulajdonság ismeretével. Az előadás tehát hasznosan betöltötte rendeltetését. A női főszerepet a kor szellemének megfelelően, mint a szereposztásból olvashatjuk, férfi játszotta.

III. — Kutatásunk közben fedeztük föl az alább következő, s a magyar iskoladráma irodalomban teljesen ismeretlen és kimondottan pápai történelmi eseménnyel foglalkozó pálos iskoladrámát. Sajnos nem a teljes szövegű kiadványra bukkantunk rá, hanem csupán a „szinopszisára", programjára, ha úgy tetszik, „színlapjára". Maga az iskoladráma egy valóságosan is pápai történelmi eseménnyel, az 1600. évi várbeli vallon zsoldosok lázadásával foglalkozik. Tehát nemcsak a keletkezési helye és az előadásnak helye Pápa, hanem a játék témája, eseménye, cselekménye is Pápán játszódik. Ebben az alkotásban erőteljes hangsúlyt kap a szülőföldnek és a hazának a szeretete is.[27]

PÁPA VARASÁNAK VITTATÁSA mellyet komédiai Játékban le-ábrázolt az ötödik és hatodik iskolabéli iffjúság Pápán, 1772-dik Esztendőben Szent Mihály havának 8-dik napján.

A' Játéknak Állapottya

Mátyás Római Császár, Magyar Országnak ezen a néven második Királlya alatt azon Franczia katonák, kik a magyarok segétségére küldettek a Pogány töröknek ostromi ellen Pápa Várasában helheztetvén, iszonyú és hallatlan pártütést indéttának, el-annyira: hogy frigyet is kötöttek a törökkel, azzal mentegetvén hitszegéseket, hogy a Római Császár az őket illető katona Zsoldot törvénytelenül tülök el vonta légyen. Ezeknek le-csendesíttésére mivel se kérelemmel, se jó tanácscsal a magyarok semmire nem mehettek, eltökéllették, hogy hadi erővel ki-kergetnék a városból a pártütőket, ammint végtére be is tellesedett.

Így emlékezik Istvánfi magyar ország Krónikájában az harmincz kettődik könyvben. Némellyeket hozzá tészen a játékos költemény.

A játék helheztetik Pápán, többnyire a Tüzes kapunál.

A' Beszélgető Személlyek

Svorcemburg	Zobotin Imre
Nádasdi	Holósi Pál
Kolonics	Gácsi Gergely
Marothi	Káldi János
Ennek fia Jósef	Viglesi Imre
Sklakovics	Békási Ferencz
Péchi	Pfafl Pál
Bakácsi	Ábrahámfi Ferencz
Bendekuczi Pásztor	Parájcz Mihály
Finus	Ányos István
Motta	Jánosi József
Enrik	Polfinger Ferencz
Achmet	Csoknyai József

Törökök kik a Pápai fogságban hevertek:

Mustapha	Zobotin János
Zaira	Pap András
Bajazet	Bacsák Antal

Ezek után következnek a Katonák, Énekesek, és a többi.

Ez az 1772-ben írott és előadott iskoladráma történelmi eseményt, a pápai várban 1600-ban megtörtént vallon lázadást,[28] a város életében országos hírnévre szert tett keserves történetet vitte a közönség elé. Ennek színpadi feldolgozásával akar nevelni és tanítani. Megőrzi a történeti hűséget. A szereplők is mind az eseményekben részt vett történelmi alakok. Mindössze Finus, Enrik s a Bendekuczi pásztor költött alakok, akiknek nevével nem találkozunk a valóságos történeti eseményekben. Péchi valójában Petz császári követ, Motte pedig La Motte francia főtiszt, a lázadók élén a vár főparancsnoka. Svorcemburg nem más, mint az ostromban hősi halált halt Schwartzenberg német fővezér. Minden bizonnyal a török nevek lehetnek költöttek, mivel a történet idején volt raboknak neveit aligha ismerhette a szerző a darab írásának és előadásának idején.

Amint a színdarab indul, a második jelenetben — „Maróthy Jósef fiát a' városnak és az országnak állapottyárul oktattya" —, ebből arra következtethetünk, hogy ez a darab a szülőföld és a haza szeretetére és iránta való hűségre akarta oktatni a nézőket, s természetesen az előadó diákokat is. Az egymás után következő jelenetek eseményeiben megmutatkozó tanítói célzatú szándék lehetett az is, hogy az alkut, a megállapodásokat, szerződéseket kölcsönös hűséggel, pontossággal meg kell tartani a kétoldali feleknek. Azaz: ha a császár pénzért fogadott fel zsoldosokat, ezek elvárhatják joggal azt, hogy kialkudott

zsoldjukat időben meg is kapják, és ezeknek viszont teljesíteniük kell azt a szolgálatot, amire szerződtek. Hangsúlyos azonban az, hogy a lázadás törvény- és szerződésszegés még akkor is, ha bizonyos ideig várni kell a zsoldra valamiféle akadályozó tényező miatt. Hiszen a többiek a lázadó vallonokon kívül, ha morgolódtak is, netán fizetésük kézhezvételének húzódása miatt, mégis hajlandók voltak tovább is várni, és nem csatlakoztak a törökkel cimboráló árulókhoz.

Maróthy „sok keserves panaszolkodásai" elárulják sanyarú sorsát és a neki szánt végzetet, mégis, magyar vitézhez méltóan megmarad híven esküje mellett, sőt még anyagi javait is feláldozva, nem lesz árulójává a rá bízott városnak és hazájának. Jellemszilárdsága és magatartása a nézők érzelmeire ható nemes erkölcsi példa.

A befejező részben, amikor Nádasdi „el-éri a pártütőket, és ott az el-követett hit szegésért különös kínokkal bünteti őket", arra akar tanítani a szerző, miszerint az elkövetett bűnöknek megvan a súlyos következménye. A bűnösnek lakolnia kell bűnéért. Itt nincsen helyettes elégtétel. Magának a bűnösnek kell elviselnie bűneinek következményeit. Végső tanulságként tehát óvni akar szerzőnk az árulás, a gonosz cselekedetek és a felsőbbség elleni lázadás bűnétől, egyben pedig a helytállás és a türelem és az áldozatos hűség etikai elemeit építi, erősíti a lelkekben.

IV. — A magunk részéről, a szerzője miatt, besoroljuk a pápai iskoladrámák közé az iskoladráma-gyűjtemény negyedik darabját is, a versben megírt *József*-et. Az írója ugyanis maga a pápai

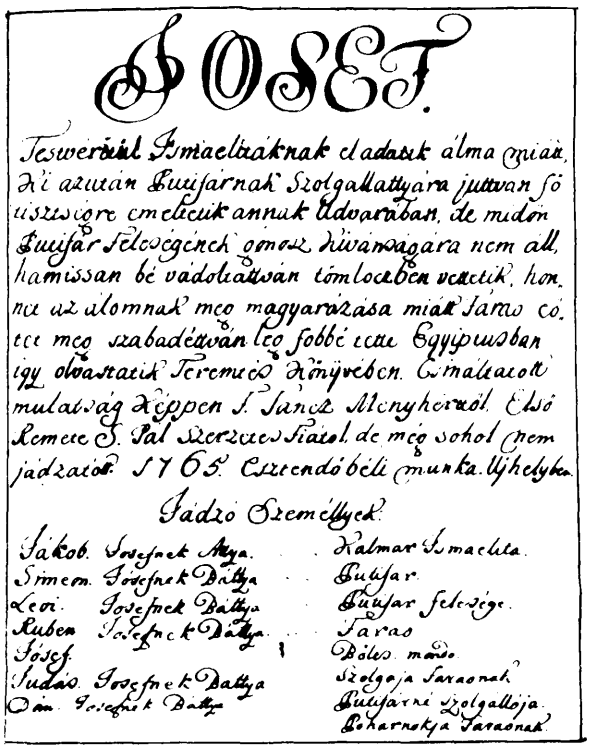
JOSEF.

Teswériül Ismaelitáknak eladatik álma miatt, Ki azután Putifárnak Szolgallattyára juttván fő tisztségre emeltetik annak Udvarában, de midőn Putifár Feleségének gonosz Kívánságára nem áll, hamissan bé vádoltattván tömlöczben vetteték, honnét az álomnak meg magyarázása miatt Fárao előtt meg szabadéttván leg főbbé tétetik Egyiptusban így olvastatik Teremtés Könyvében. Csinálatott mulatság képpen F. Táncz Menyhérttől. Első Remete S. Pál Szerzetes Fiától de még sohol nem jádzatott. 1765. esztendőbéli munka. Újhelyben.

Jádzó Személlyek.

Jákob Josefnek Attya	Kalmár Ismaelita
Simeon Josefnek Báttya	Putifár
Levi Josefnek Báttya	Putifár felesége
Ruben Josefnek Báttya	Faraó
Józef	Bölts mondó
Judás Josefnek Báttya	Szolgája Faraonak
Dán Josefnek Báttya	Putifárné Szolgállója
	Pohárnokja Faraonak

5. *ábra.* Táncz Menyhért Josef c. drámájának címlapja (MTA könyvtára, 4° 56)

Abb. 5. Das Dramatitelblatt des Dramas „JOSEF" von Menyhért Táncz (MTA Bibliothek 4° 56)

származású Táncz Menyhért, és valószínűsíthető vele kapcsolatban az a tény, hogy Pápán elő is adták, amikor írója mint az iskola tanára és a monostor prefektusa, szülővárosában működött.

JOSEF. — Testvéritül Ismaelitáknak el adatik álma miatt, Ki azután Putifárnak szolgálattyára juttván fő tisztségre emeltetik annak Udvarában, de midőn Putifár Feleségének gonosz Kívánságára nem áll, hamissan bé vádoltattván tömlöczben vettetik, honnét az álomnak meg magyarázása miatt Fárao eötet meg szabadéttván leg főbbé tette Egyiptusban így olvastatik Teremtés Könyvében. Csináltatott mulatság Képpen F. Táncz Menyhérttől, Első Remete S. Pál szerzetes Fiától de még sohol nem jádzatott. 1765. esztendőbéli munka. Újhelyben. Jádzó Személlyek.

Jákób Józefnak Attya	Kalmár Ismaelita
Simeon Józefnak Báttya	Putifár
Levi Josefnek Báttya	Putifár felesége
Ruben Josefnek Báttya	Faraó
Józef	Bölts mondó
Judás Josefnek Báttya	Szolgája Faraonak
Dán Josefnek Báttya	Putifárné Szolgállója
	Pohárnokja Faraonak

A mű négysorosan rímelő versekben van írva, és az ismert bibliai történetet adja elő. Három felvonásban játszódik.

„I. Kimenet. — Josef Ki jövén a pusztára Bátytyaihoz azoktul Kútban vettetik, de onnand Ki vétettvén Kalmároknak el adatik Báttyaitul, Kik vérben mártván ruháját Jákóbnak Küldik.

II. Végezés. — Jákób Kezében tartván Józefnek véres ruháját, ajulva dűl Székin, azonban énekeltettik. el adatik Josef Putifárnak. Kitül felesége vádolása miatt tömlöczben vettetik.

III. Végezés. — Faraó Álmad, mellyet Bölcsek meg nem tudnak magyarázni, Josef meg magyarázza, azért Faraótul Egypitus Urává tétetik."

A felvonások nincsenek jelenetekre osztva.

A filozófus és teológiai doktor Táncz Menyhértnek ez a munkája éppen nem árulkodik költői vénáról. Mondanivalója arra irányul, hogy megmutassa az ifjú Józsefnek a megpróbáltatások között is rendíthetetlen lelki erejét és a kísértések közepette is állhatatos erkölcsi jellemszilárdságát. Ezen van a hangsúly.

V. — A pápai pálos játékokból még három latin nyelvű DEKLAMÁCIÓ maradt meg, melyekről tudunk és az iskola harmadik osztályos tanulóinak előírás szerinti bemutatója lehetett. A korabeli latin nyelvben járatos közönség bizonnyal jó hangulatra derülhetett rajtuk, mivel eleven a cselekményük és tréfás a hangvételük.[29]

1. — Somnus quadragenarius. Paradoxon historicus e Plutarchi t. 2. petitum. — A darab főhőse Epimenides, akárcsak a mesebeli Csipkerózsika, mélységes álomba merül. Álma negyven esztendeig tart. S amikor e hosszú álmából felébred, azt kell tapasztalnia, hogy mennyire megváltozott minden. Az atyai ház és környezete is más, őt magát sem ismerik és mindenképpen ki akarják ebrudalni az ősi házból. Hosszas félreértések után mégis kiderül kicsoda, és megerősítik jogos tulajdonában.

2. — Mutua excusatio. Dialogus comicus breviculae actionis. — A darab főalakja Philus pazarul díszes öltözékében úrnőjéhez siet, hogy azt név-

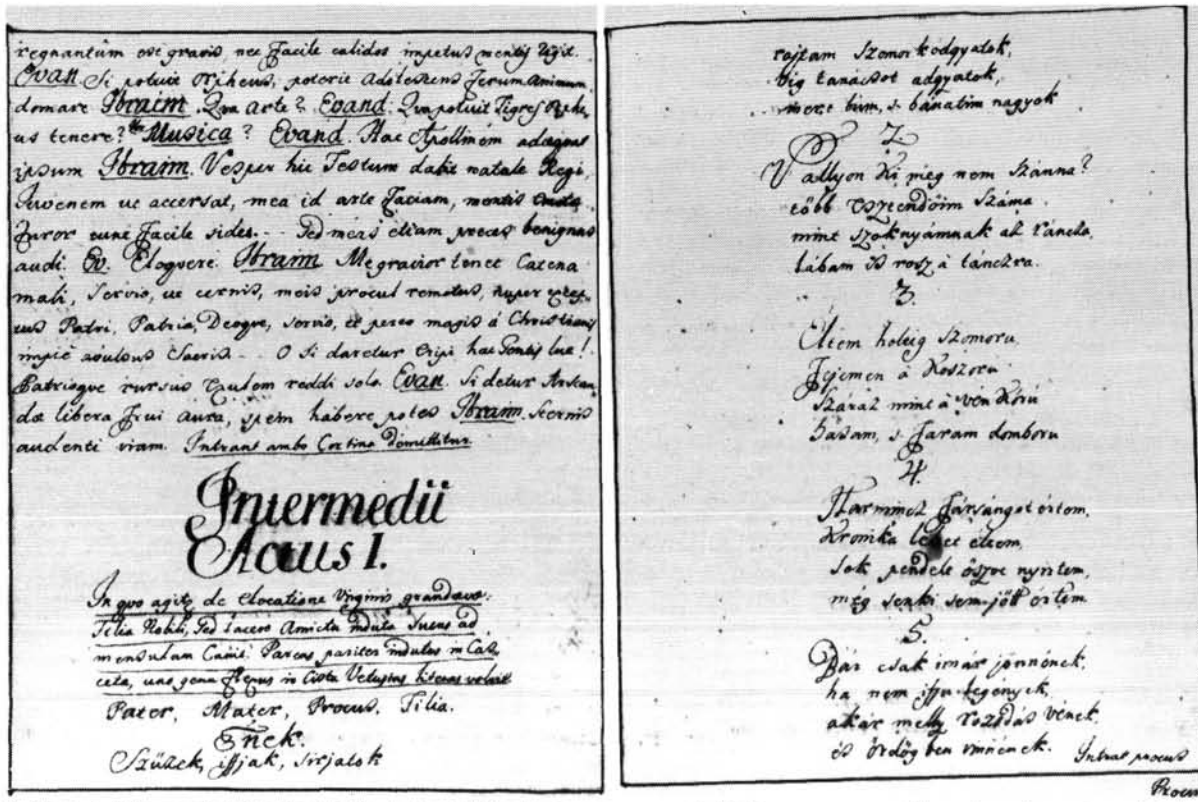

6. ábra. A latin nevű dráma közjáték, bevezető énekkel; magyar nyelvű, Kocsonya uram házassága címen ismert bohózat (MTA könyvtára, RUI 4° 56)

Abb. 6. Das Interludium des lateinisch geschriebenen Dramas mit einem Vorlied; ein in ungarischer Sprache geschriebenes Lustspiel mit dem Titel: Die Heirat von Herrn Kocsonya (MTA Bibliothek RUI 40° 56)

napján felköszöntse. Útközben összetalálkozik egy terhet cipelő munkással, aki a gőgösen lépdelő urat beletaszitja az út menti pocsolyába. A piperkőc dühében bezáratja a teherhordót. Ez kiszabadulva, a bírónál kér elégtételt. A bíró a gögös piperkőccel szemben a teherhordó munkásnak ad igazat, s megmagyarázza Philusnak, hogy neki nem volt feltétlenül fontos és szükséges az útja, ellenben a teherhordónak vállalt munkája volt, tért volna ki tehát a nehéz terhet cipelő ember elől. Ráadásul, mivel a napszámból, napi keresetből élő embert be is záratta, azért azt is meg kell fizetnie, amit ez a munkás a fogsága idején keresett volna. Ugyanis az alatt az idő alatt, amig a börtönben ült, elesett a napi keresetétől.

3. — Furtivum obsonium. Dramation. — Eltávozik az úr hazulról huzamosabb időre. Ezt az alkalmat használja fel a személyzetből a kulcsár és a szakács arra, hogy megdézsmálják a borospincét és az éléskamrát. Az úr inasa is részt kér ebből a dézsmából, azonban a másik kettő mindent tagad. Az inas egy óvatlan pillanatban bebújik a szekrénybe, és ott kilesi, kihallgatja a két bünös dolgait. Amikor a ház ura váratlanul hazajön, a hoppon maradt inas mindent leleplez.

Mindhárom kis darabban meglepően jól használja ki a szerző a helyzetkomikumot. Valóban élvezhették a nézők és jól szórakozhattak az egyes figurákon.

Mindegyik „kisdráma" hordoz tanulságot. Kettő inkább konvencionális módszerrel, de a piperkőc és a teherhordó munkás jelenete abban a korszakban, még vigjáték formájában kimondva is, egyedülálló jelenség. Lúdas Matyi még önmaga vesz elégtételt Döbrögin, a gőgös uraságon. Ebben a kis pápai pálos miniatűr drámában felelős állami hivatalnok ad elégtételt a lenézett kétkezi munkásnak, az öntelt úri hatalmassal szemben. A társadalmi szintkülönbség nivellálódik Justitia mérlegén. Ez akkor, talán nem túlzunk, ha kimondjuk, forradalmi tett volt. Meglepő az az elfogulatlanság, amellyel a bíró, a pallosjog, az úriszék és a deres világában, a kiváltságos rendek és a lenézett jobbágy világában az ítéletet a teherhordó javára hozza meg. A magunk részéről nem tudunk még egy hasonló esetről, amikor a színpadon e korszakban, a 18. században, a munka és a dolgozó ember megbecsülésének hasonló ábrázolásával találkoznánk.

ÖSSZEFOGLALÁS

Témánk az anyag összegyűjtésében és bemutatásában csupán a pápai anyagra leszűkítve került feldolgozásra. Mégis, az elmondottak alapján joggal állapithatjuk meg azt, hogy a pálos iskoladráma-irodalom és iskolai szinjátszás területén a pápai pálos gimnázium élenjáró, számszerűleg is bőven termő, példamutató alkotó tevékenysé-

get fejtett ki. És ezzel ösztönzést adott a többi iskoláknak is. Éppen ezért, amikor most a következőkben a pálos iskoladrámák általános jellemzését óhajtjuk összefoglalni, ezt az irodalmat egészében szemléljük.

A pálosok az a rend, amely úttörő szerepet töltött be a magyar nyelv irodalmi szintre emelésében. Ez a szolgálatuk természetszerűleg fakad magyar eredetükből. Ők azok, akik a magyar mélyrétegnek, a népnek nyelvét, érzelmi és gondolatvilágát áramoltatták bele a nemzeti irodalomba. Magyar észjárás szerint magyarul és magyarán mondották el szórakoztatva tanító müveikben azt, amiről úgy érezték, hogy korukban azzal adósok népüknek. Amit elmondtak, minden cikornya nélkül tették; néha nyersen mondták ki, de jellemzően népies, magyar folyó nyelven úgy, hogy mondjon valamit a nagyúrnak is, akár püspök, akár főrangú nemes földesúr, de végeredményében megértse az iskolájukban tanuló diák szülőanyja s apja is, akár iparos, akár kereskedő vagy éppen dolgozó paraszt. Előítéleteket küzdöttek le azzal, hogy megelőzve minden más rendet vagy a renden kívüli írótársakat, nőket is szerepeltetnek darabjaikban. Őelőttük a szerelmi háromszöget nem ismerte az iskoladráma. Hősnőik mindig pozitív alakok. A férfiak között ott vannak a későbbi szindarabok kedvelt tipikus figurái.

Milyenek lehettek a pálos színpadok, díszletek, jelmezek? Milyen lehetett a színpadi beszéd? A darabokban erre nem kapunk választ, a latin nyelvű rendezői utasítások nem árulnak el semmit.

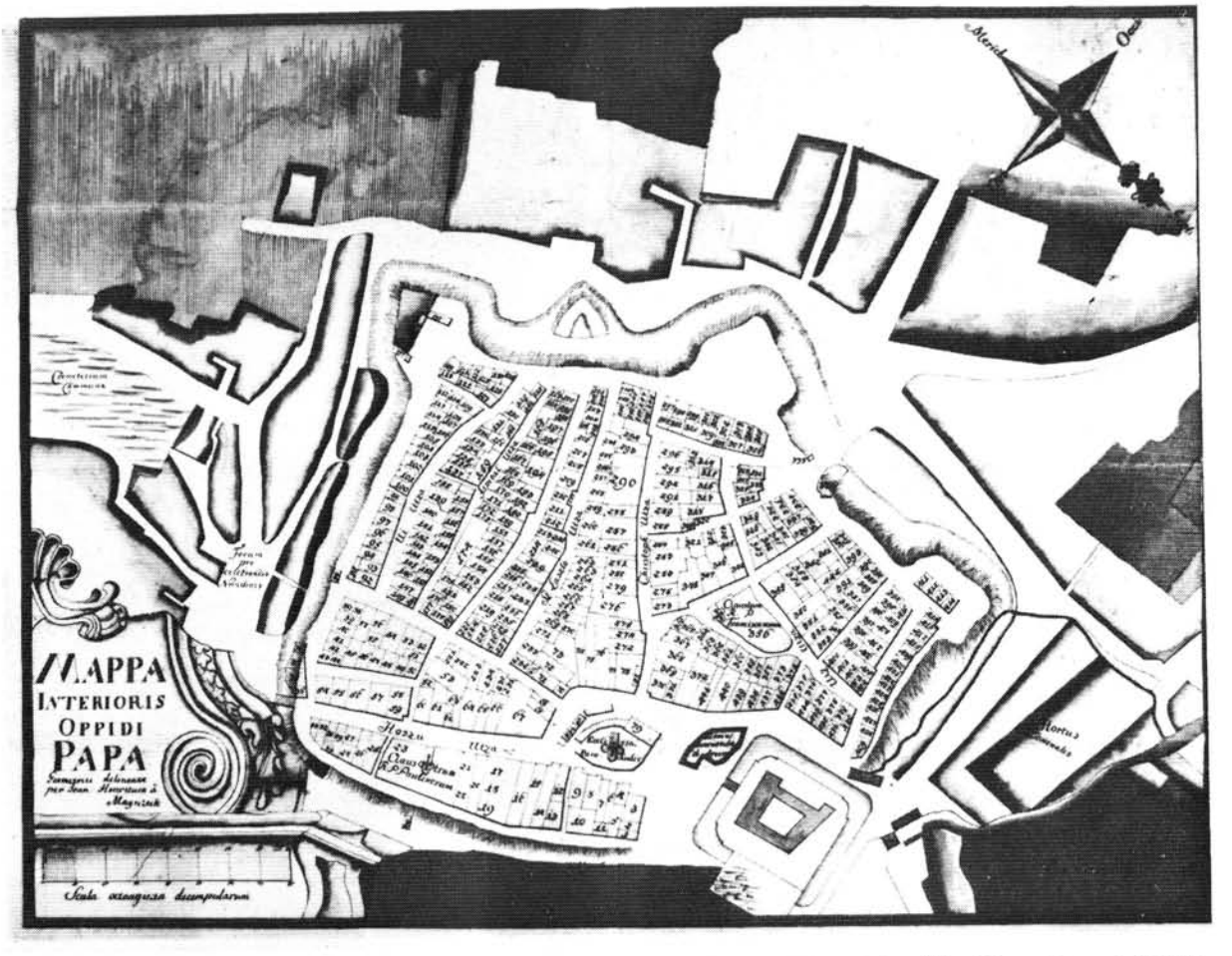

7. ábra. Maynzeek térképe Pápa belvárosáról, 23. szám a pálosok rendháza (Megyei Levéltár, Veszprém — mikrofilmen Dunántúli Ref. Ehker. könyvtára, Pápa)

Abb. 7. Die Landkarte von Maynzeek von der Innenstadt Pápa, die Hausnummer 23 ist das Ordenshaus der Pauliner (Komitatsarchiv Veszprém — An Mikrofilm die Bibliothek der Reformierten Kirche Trandanubiens, Pápa)

PAPA VARASANAK
VITTATÁSA
MELLYET
KOMÉDIAI JÁTÉKBAN
LE-ÁBRÁZOLT
AZ ÓTÓDIK és HATODIK
ISKOLABÉLI IFFJÚSÁG
PÁPÁN,
1772-dik Eſztendőben Szent Mihály Havának 8-dik napján.

A' JÁTÉKNAK ÁLLAPOTTYA.

Mátyás Romai Cſáſzár. Magyar orſzágnak ezen nevon máſodik Királlya alatt azon Franczia katonák, kik a' magyarok ſegétségére küldettek a' Pogány törökneк oſztromi ellen Pápa Városában helbeztetvén, iſtonyú és ballatlan pártütéſt indéttának, el-annyira: hogy frigyet is kötöttek a' törökkel, azzal mentegetvén bit ſzegéſeket, hogy a' Romai Cſaſzár az őket illető katona Zſoldot törvénytelenül túlók el vonta légyen. Ezeknek le-cſendesittésére mivel ſe kérelemmel, ſe jó tanáccſal a' magyarok ſemmire nem mehettek, el-tőkéllették, hogy hadi erővel ki-kergetnék a' városbúl a' pártütőket, ammint végtere be-is telleſedett.

Igy emlékezik Iſtvánfi magyar orſzág Krónikájában ez harmincz kettődik könyvben. Némellyeket hozzá téſzen a' játékos költemény.

A' Játék helbeztetik Pápán, tőbnyire a' Tűzes kapunál.

A'

9. ábra. A tanulmány irásakor felkutatott pápai eddig ismeretlen iskoladráma címlapja (Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtára. Stromata Hungarica G. XXIII. 2. 11.—Coll. 68)

Abb. 9. Das Titelblatt, das während des Schreibens dieser Abhandlung gefunden worde (Die Bibliothek der Theologie des Bistums zu Győr. Stromata Hungarica G. XXIII. 2. 11.—Coll. 68)

8. ábra. Pápa belvárosa, részlet a pálos templommal, rendházzal 1661 előtt (festmény a Pápai Helytörténeti Múzeumban)

Abb. 8. Die Innenstadt Pápa, ein Teil der Paulinerkirche mit dem Ordenshaus vor 1661 (Das Gemälde im Ortsgeschichtlichen Museum Pápa)

10. ábra. A pápai pálosok birtoka: Karakó a vámmal és a malommal (Országos Levéltár. S. 86. — 1773. Helyszínrajzok a pápai kolostor birtokairól)

Abb. 10. Das Gut der Pauliner zu Pápa: Karako mit dem Zoll und mit der Mühle (Landesarchiv. S. 86. — 1773. Ortszeichnungen von zu den Papaer Klostern gehörenden Gütern)

FÜGGELÉK

A PÁL *PÁPAI ISKOLADRÁMA TELJES SZÖVEGE*

Elöl Járó Beszéd
Pál, Pál, Pál, mi dicsőségünk, Közülünk hova lettél?
Elizius mezejérül melly vélettlen el tűntél!
Thebaisnak barlangiban
vagy Üres Kőszikláiban
jaj, talán rejtekeztél!

Jászban öltöztek a Muzák, álmélkodnak a Párkák,
Könyveznek a gyenge Nymphák, megszűntek
a Musikák,
Cytharája Apollónak,
nem zeng hárfája Arionnak,
vég butsudat hogy hallyák.

Tellyes reménségünk vala, hogy nékünk
Társunk lennél,
Flóra virágos kertyében, vélünk rósákat szednél,
Diannának Templomában
Syrenesek Kórussában
hogy hiven megjelennél.

Álnok és csalárd szerencse, így bánsz
é hiveiddel?
egész engedelmességgel valánk hozzád hűséggel,
miért tehát drága kincsünktül
meg fosztál szemünk fénnyétül,
ravasz mesterségeddel.

Már hogy a fortályt fortéllyal kel meg
győzni s nem szóval
Ki tanultuk jó kárunkal, de mi is okkal s móddal
majd meg vettyük a hálónkat,
meg fogjuk szép madarunkat
Kit tőlünk el ragadtál.

Vége

I Végezés I Kimenet. PÁL

Meddig oh Istennem! vallyon meddig számos fogyatkozásit tapasztalom a te szent szogálatodnak, meddig súlyos keresztit, sok rend béli szörnyű veszedelmét viselem ezen gyarló testnek? meddig veled oh Istennek választott népe Israel? sötétes pusztájában tévelgek Egyiptusnak! de vajha tévelegjek, fel derülne valóban, fel pirosló hajnala vigasztalásomnak, oszolna, oszolna homállya el fájult szívemnek, csillapodnék zajja tellyes ereimben buzgó véremnek, fel találnám czéllyát el tökéllett szándékomnak. De mi gátollya végben meneteleket mind ezeknek? bátor szívvel! nincsen amint rémlik, oroszlány az útban, Két Uraknak, s egymással ellenkező két Uraknak hiven hiven szolgálni senki nem elégséges. Boldog az az Iffjú, ki első napjaitul fogva élete zsengéjének, szüntelen viseli terhét az Úrnak. Indullyatok tehát, oh Egek engedjétek! Készek ugyan, de feletté Késedelmes Testemnek tagjai, nincsen semmi helye mulatozástoknak, Különös Veszedelmeket, fő lelki Károkat foglal itt magában a késedelem. Lássátok egy kevesse ékes róna feldét el kiterjedett Tartománnyának Thebaisnak, nem de nem el lepi-é majd majd reátok sereglendő Keresztény vért szomjuhozó üldöző serege Decius Tyrannusnak! szemlellyétek halmát, véghetetlen számát a Kínzó eszközöknek! Támogasd öh Uram gyarlóságomat, adgy Uti Vezért, hogy el ne téveledgyem!
II. Kimenet. Pál. Azarias.
Pál. Jaj hova? *Azarias.* békesség néked, távul a félelem. *Pál.* De vallyon ki vagy te? *Azarias.* Azarias én vagyok szivés jó Barátod, ,ki nem jöttem néked el hidd bántásodra, sőtt tellyes örömödre, s vigasztalásodra. — de melly nagy buzgósággal gyulladoznia én téged szemléllek? *Pál* bú bánattal, szomorúsággal, szörnyű félelemel. *Azarias* Bocsásd szélnek mind ezeket, vigasságra kelnek, folandó napjaid, *Pál* sőtt jászban öltöznek, mint veszem eszemben, nem úgy . . . *Azarias* Légy jó reménységben: dolgaidnak várjad jóra fordulását. *Pál* meg czáfolja mind ezeket Lelkes dühössége Decius Tyrannusnak. *Azarias* nem semmi képpen. *Pál* OhVajha! *Azarias* nem tanátsos eő néki sőtt tellyességgel nem lehet az ösztön ellen rugoldozni. *Pál* az ösztön ellen rugoldozni? hogy hogy érted Kérlek mind ezeket? *Azarias* Nincsen hatalom, nincsen birodalom az Úr ellen, Kinek Szent Lelke által föl tett czélodra hathatossan vezéreltetel. *Pál* Való ugyan való Kedves Azariám, hogy hatalma légyen az Úrnak az holtakbul élőket támasztani, való, hogy hatalma légyen a szűkölködő Lázárokat Duss Gazdagokká változtattni, de oh Ki számosan Külömb Külömb féle fogyatkozásitul véseltettvén az emberi gyarlóságnak, éppen nem tapasztallyák hathatósságát ezen Isteni erköltsnek. *Azarias* Tehát tapasztalni te sem fogod? *Pál* ugyan attul tartok nem kevessé, hogy ne talántán Szerencséttlen számokban azoknak én is számláltattam nagy volta miatt az Eredendő bűntül származott rosszra való emberi hajlandóságnak, honnét nyilván következendő, hogy súlyos veszedelmim meg nem szűntenek légyen, és így . . . Azarias hadgy békét jó Barátom ezen félelmes elme futtatásoknak, engedd ezeket tellyességgel azoknak, akiknek semmi reménségek nincsen, Te pedigh erős hittel az Úrban helheztettvén reményedet, különös Kegyelmét annak biztossan várjad alkalmatos időben, dolgaidnak pedig tellyes folyamattyát éppen reám bízzad és jövendőbeli szerencsés ki meneteleket azoknak egyedül tőlem várjad. *Pál* Segéllyenek az Egek. *Azarias* Lám meg visgálván szorgalmatosan uczáknak rejtekit, utaknak leseit, minden felől Kívánatos bátorságot tapasztalék, sőt a mi több, menynyire füleim, szemeim sajdétthatták, mély álomban el merült fegyvert viselő népe az ellenkezőknek. *Pál* Vidámully reményem, meg segítt irgalmas Istenem, nem másollya másolhatattlan igiretit, mellyet ajánlott vala hajdan Kedves szolgáinak, mondván el vezetem eöket a pusztában, holott Kedvem szerént beszélgetek vélek.; — Ah légyen úgy Uram! és mennél hamarébb légyen úgy, mint Szent igéd mongya: tellyesécsd bé Kegyessen, mellyet igértél Kegyelmessen. —

Kívül vagyunk tehát Azaria minden veszedelmeken? *Azarias* Nincs külömben. *Pál* Jobján fogott mind Kettőnket a Szerencse?! *Azarias* Ez is úgy vagyon. *Pál* Mi oka tehát vonakodásunknak? jer indullunk. *Azarias.* Íme én . .. de mi tünék szememben? Mint ha Felicianust látnám nyakra főre ellenünkben jönni? *Pál* Felicianust? honnét ismeret eötet? *Azarias* Az Úrnak titkos rendeléséből. *Pál* Vajha hozná a jó Isten!

III. Kiemenet. Pál, Azarias, Felicianus.

Pál Hozott Isten tellyes örömemre, és vigasságomra leg Kedvessebb Barátom Feliciane. Felicianus nem kevesebb örömemre és vigasságomra vagyon nékem is kedves személlyednek Látása. *Pál* mi hir, vallyon mi hir, Feliciane? *Felicianus* Szólhatok nyilván? *Pál* bátorságossan. — Azarias egy a leg jobb barátink közül. *Felicianus* Meg futám jobb részit határinak Theibaisnak. *Pál* mi végre vallyon? *Felicianus* Tégedet egyedül keresvén. *Pál* Honnéd vette eredetit ezen különös szorgalmatosságod? *Felicianus* Gyökere vala ennek mi ellenünk keresztények ellen való szörnyű kegyettlenkedése Decius Tyrannusnak. *Pál* Oh Egek! mit hallok; — foltasd továbbá kérlek foltasd beszédedet. *Felicianus* Beszélgeténk az el múlt napokban egymás közt Triphonnal Deciusnak ellenünk való dühösködése felől ,melybül következék, hogy szívemnek titkát (:nem tudván az és álhatatlanságát:) következendő képpen néki jelenteném, nem tanácsos, mondám nékünk Kristus követőinek ezen veszedelmes üdőben továbbá mulatoznunk Thebais városában, hogy ha mind Lelki, s mind testi nyakunkban függő veszedelminket kívánnyuk távoztatni. *Pál* Oh Istennek csudálatos végezése! . . . de mit ezekre Triphon? *Felicianus* Valamint természetes tulajdonsága néki mindenekkel mindenekben ujjat vonni, úgy úgy ezekben is el annyira összve akasztá vélem a tengely végét, hogy majd majd üstökben kapánk, és így meg nem egyezhetvén véle, közleni, ki midőn e végre hozzád indulnék, tele torokkal kiált vala Triphon utánnam, mondván: Veszem eszemben szándékodat, ezennel megelőzlek. *Pál* Tehát Triphon hozzánk jövend? *Feliciánus* Nyilván ki tetszik beszédjéből, sőtt nálad való jelenlétét reménlettem, de fogjunk a dologhoz, ne talántán akadált szerezzen jelen létével. *Pál* Magasztald az Urat oh Feliciane! imádandó cselekedetiért, Kinek titkos rendeltetésébül esett, hogy el végezésedben vélünk meg egyezznél, támogattni fogod bölcs okoskodásiddal el tekellett szándékomat, noogatni pedig tehetséged szerént végh butsu vételemet! *Felicianus* Nagyob részre ettül viseltetett hogy utamat hozzád venném. *Pál* De kisugárlotta füleidben fel tett szábdékomat? Felicianus Triphon, ki midőn, a mint említtém, néki jelenteném el tökéllésemet, illy szókra fakada fel háborodván: Kik volnának társaim? reám rivalkodván, felelt mérgiben: Pál, Azarias névő jövevén emberrel, kik valamint te, hallom meg maszlagosulván, eredőt fujdogálnak. *Pál* hogy hogy állyuk meg tehát előtte a sárt? *Azarias* Bizzad az Istenre itt is dolgaidat, fogod tapasztalni szerencsés voltodat, az isteni erő gonosz szándékokat úgy igazgathattya valamint a jókat. Szép példával az Úr eztet meg mutatta a midőn Lovárul Sault le forgatta, mert tette a farkast eö szeléd báránnyá, és a fő üldözőt erős Kő oszloppá. *Felicianus* Hogy végheteftlen kegyelme az Úrnak ennyire terjedjen éppen nem vitatom, de azomban hogy valaki kész veszedelemben magát szánt szándékkal botsássa azt sem tanátslom; azért Pál, ha ha tetszik ne késtellük utunkat, jer indullunk. *Pál* Úgy légyen.

IV. Kimenetel. Triphon, Pál, Azarias, Felicianus *Triphon* Lassan Pál, lassan, hová indulsz? merre oly sietö félben? álly meg, ne hirtelenkedgyél, az hirtelen végezések nem mindenkor biztosak, el ne ragadgyon senkinek éretlen tanátsa, tudva vagyon nyilván nálod, melly könnyű hitü légyen mindenkor az Iffjúság gyakorta nem tudván a szint szintül meg külömböztettni. Meg orvosolhatattlan veszedelmeket szerez magának; visgáld azért, s fontold meg jobban a dolgot, vess ujjólag számot eszeddel, és az után intézd el magadat. *Pál* Az Úrra bíztam ügyömet, reménlem, nem fogok fogyatkozásokat szenvedni dolgaimban, mivel szent ajánlása, hogy valakik az eö oltalma alá folyamodnak, ki ragadja eöket minden némő veszedelmekből. *Felicianus* sőtt inkább . . . Triphon Hallyuk hát hallyuk! minémő böltsességet fog böfögni ezen czélcsapó prókátor. *Felicianus* Te inkább okossabban és mértékeltessebben folytassad dolgaidat és hogy ha ama meg másolhatattlan igéjét az Isten Lelkének; a szenttel szent lészesz, a gonoszszal pedig gonosz, csak bal füllel, hallod, leg alább terjezd Lelki szemeid eleiben, minémöségeket s véghetettlen sokaságikat kettős veszedelmidnek, mellyek majd majd nyakadban függenek. Triphon Hallgass kérlek, böven fárasztottad füleimet ezen tök agyadbul kelt mesélgetésekkel az el múlt napokban. Vedd eszedben, hogy nem félő, semmi veszedelem, föl vannak forralva mindenek hív szolgállatomra, s kész parancsolatomra mindenkor Fő Vezérivel együtt üldöző serege Deciusnak. *Felicianus* Meg lásd hogy meg ne csalatkozzál, melly sokszor csillagnak látszik a Levegő égen, a mi nem csillag, hanem csak szemfény vesztő tündérség, lappang elhidd a zöldellő fűben a mérges kígyó, hogy pedig kész veszedelmidet nem itélled veszedelemnek lenni honnét vagyon? ime okát adom, meg bocsáss mert bizonyára szereted a veszedelmet, de jaj a veszedelmet szeretőnek, mert igen könnyen el vesz abban. *Triphon* Ha, ha, ha! mast mast szépen ki tetszik hogy üres a kobak, a vagy hogy ki esett belőle a mi benne nem volt is. . . melyik Filosophiában tanultad kérlek, hogy valaki szerethesse a veszedelmet, nem de közönséges Taníttások a Természetet Vizsgáló Bölcseknek, hogy a jót, nem pedig a rosszat, minemő a veszedelem, szereti és szeretheti az Ember, melly néked látom kívül vagyon buta fejeden. *Azarias* Az Istennek Filosofiájában, melly sok grádiccsal föllül halladja értelmét és minden nemő tehetségét az emberi gyarlóságnak és ettül viseltetik, hogy a világosságot gyakorta setétségnek ,az igazságot igazságtalanságnak állitsa lenni az Ember, valamint véled mostanában történék. *Triphon* Íme a második procátor; vallyon ki bízta reád a dolog-

nak folyamottyát? *Azarias* Az Istennek Lelke. *Triphon* Micsoda Istennek Lelke? *Azarias* Ki szent Pál Apostolnál így szóll: egy más terhát visellyétek és így tellyesíttitek be a Kristusnak törvényét. *Triphon* Te is olly fában vágád fejszédet, mellybül éppen ki nem vonszod. Mi azonban Pál Lássunk a dologhoz; mond el noszszo mit végeztél? *Pál* Ah az egekre kénszerétlek ne untass továbbá, azon vagyok mast is, Ki ennek előtte valék. *Triphon* Visgáld meg egy kevéssé Kérlek, visgáld meg mit cselekszel; ez a bal el tökéllés be homályoséttya minden erkölcsös fényességedet, mellyel ez óráig közöttünk szépen tündöklöttél, mit fognak itélni gondold meg Thebais Városának lakosi, minémü vélekedéssben lesznek csekély Keresztény Társaságunknak Fiaj és Leányi sőtt a mi több szörnyű halálra fognak vetemedni egész rokonságid. *Pál* Ne fonnyazd, oh ne fonnyazd ezekkel továbbá fejed velejét, nem titok előtted Szent Pálnak mondása: hogy ha az embereknek tetszeném Krisztus Szolgája nem volnék: íme ezek kivánt napjaj az üdvösségnek, mellyeket el mulattni fő veszedelem.; . . . ismértem én többeketkiket az üdvösségrül való gondattlanság, és a jó alkalmatosságnak el mulatása végső veszedelemben süllyesztett, kikrül emlékezni keserves, követtni pedig eöket éppen veszedelmes. Azért kedvesim . . . *Azarias* Tellyes akaratunk nyomdokidat követtni. *Felicianus* ho . . . ho . . . micsoda sivéttás az

V. Kiemenet Placidus, Triphon, Pál, Azarias, Felicianus

Placidus Jaj Atyám! . . . oh Egek! *Triphon* midolog Gyermek, vallyon mi dolog? *Placidus* Ti . . . Ti . . . Ti . . . Tirannus De . . . De . . . De . . . De Decius ve . . . ve . . . ve . . . veszedelem. Triphon Ki találtad . . . Decius Tyrannus veszedelem, . . . való ugyan való részedrül hogy veszedelem, meg vesszőzé az Annya a Gyermeket, és íme el Kábulvána fájdalomtúl ,Tyrannust, Deciust, veszedelmet kiált. *Azarias* Igasságot szólt ezen gyermek. Triphon, meg tetszik szívének különös indulattyábul. *Felicianus* én is ezen ítéllettel vagyok. *Pál* Jaj bizonyára úgy vagyon. *Triphon* Okosbak legyetek Kérlek ez Gyermeknél Kinek veszedelme nem több füst szeleknél, az Anya ő néki Deciussa, és a nyírfa veszszők kemény Tyranussa. *Pál* had szóllyon továbbá engedd meg a Gyermek. *Triphon* Folytasd tovább tacskó tragédiádat. *Placidus* Valóban mi nékünk nem lesz tiszta eszünk ha illy nagy veszélben tovább itt leszünk, íme Deciusnak majd tőrében esünk, testünknek szörnyű kínt Tyrannustól veszünk. Hát a mi illeti a Léleknek Kárát fogjuk tapasztalni nem fizetik árát, melly jövendőbéli üdvösségünknek árt, mivel a mennyei Kapukra tészen zárt. *Triphon* Gyermek puha a fejed lágya, mi légyen a dolog tárja, nem értheted éppen eztet volta képen, mert a gyermeki esztendők, hogy értsed nem elegendők, félelmet okoznak, veszedelmet hoznak. *Placidus* Meg bocsáss jó Atyám, hallyad mik történtek, mellyek fő indulást szívemben szereztek, mellybül bátorságát anyira ki vették, hogy ládd félelmessé tellyességgel tették. *Triphon* Továbbá mi következett, mond hamar meg esze veszett. *Placidus* Egyben gyülénk előbb gyermekek seregben, kiknek nagy kiáltás reppenék fülökben, mi dolog volna az? fontolánk elménkben és nagy rémüléssel állánk öszve szemben, azonban futamék egy seregünk közül, hogy értené jobban fejek mitül szédül jobban, hát láttya üldözők között egy iffjú fűl, Kiktül vezettetik kötöztettve kézül. *Triphon* nosza ne szuszogj szaporán mond el, mert majd híre porán sem lesz engedelem szóllanyi s kegyelem. *Placidus* Kit midőn meg érténk visza tért Társunktul, leg ottan minyáján el halunk azonnal, de mind azon által indulánk asztaltul hogy irtenénk jobban Decius mint dúl fúl. Megyünk sietséggel Palotája felé, hát eö az ablakon tekéntvén le felé, fönt szóval kiáltya, hozzátok bé felé ezeket, s az után vágjátok két felé, hogy had tanullyák meg a gonosz Pápisták, Istenek az hitet hogy rájjok nem bízták, erre Deciusnak követőit hitták, az élők könyvében neveket be irták. Ezt halván meg hüle talpunk alatt a Vér, halál veréttéke azonnal ki is vér, kiáltom lódullunk, mert több nyavala ér Keresztény Pogánnyal láttyátok meg nem fér. Ezen dolgot senki nem vevé tréfára, a jó erkelcseknek láttván hogy nincs ára, azért kiki üle leg jobbik Lovára talpalván el juta önnön vagyonnyára. Én is haza jövék otthon nem érélek kedves Atyám, azért szerte keresélek, szívemnek titkaj minémők lennének, akarám, hogy tudva Tenálad lennének. Ezen történetet én ma hogy szemléllém, buzgó indulattal anyira meg telém, hogy itt Lakásomat Limbusnak itéllém, Egyptus barlangit meny Országnak vélém. Hova meg engeded jó Atyám hogy jussak, innéd a Szent Lélek ösztönöz hogy fussak, hogy az Úr Istennek mélytán szolgálhassak, és ezen veszélybül ki szabadulhassak. *Triphon* Látom hogy meg tébolodtál, ezekkel együtt bódultál, hidd el meg verem a vállad, és nem hiszem, hogy el állod. *Placidus* Bizonnyára Attyám. *Triphon* Halgass ha mondom, külömben . . . mast vagy igen jó kedvemben, hidd el, nem leszen külömben, itt fogsz maradni ölemben. *Azarias* Kedves Barátom, bottlol a mint látom, ez az Úrnak végezése nem e Gyermeknek képzése. *Felicianus* Úgy vagyon: Te azért bizonyos légy ebben, hogy ez a végezés nem hagyaték félben, az Isteni erő munkálkodik mellyben innét fogyatkozás nélkül megyen végben. *Triphon* Bizonnyal titeket meg csal a reménség, mellyben Fundáltatik ez az hirtelenség, ugyan is ki lészen itt nagyobb Istenség, kitül adattassék bővebben a szentség. *Felicianus* Nem lesz, semi képen hátra maradásunk, mert az Úr ígérte, van bátorkodásunk, véle lészek én, úgy mond minden veszélben és Szent malasztomat öntöm eö szívében. *Triphon* Látom semmit sem tehetek, épen elöl nem mehetek, néktek eleget tehetek, menynyetek, én itt lehetek. *Pál* Indullunk tehát már üdőt veszteni kár, íme a veszél vár, még ma tömlöczben zár. *Triphon* dum Placidus ad eio profugit, Capere eam volens . . . mondám itt maradsz ölemben.

VI. Kimenet Triphon

Boldog Isten! melly nagy esze fordulás ez, veszedelmet kohulni, nagyobban merülni nem de sülyt bolondság? Szerencséttlen Iffjúság! vár a nyomorúság, s nem lesz semmi gyámolyság, Egyptus pusztája, üres kősziklája, testedet nem táplállya,

mivel folyamattya, közönséges úttya az Ember életének, hogy eldelekkel, nem pedig szelekkel magát oltalmazhattya. . . . De melly nagyon meg szédülék, egész testemben mint egy meg pesdülék, üdvességes indulattyát kűkemény szívemnek, és meg szentelő malasztyát a nagy jó Istennek bőven tapasztalom, meg sem is gátolom, szerencsés és Boldog Pál, ki ebben, már megnyugodtál, jól és szentül gondolkodtál, mert az üdvösségre te magadnak utat nyitottál, nékem pedig jó példádra ösztönt nyújtottál, mellyet mint mágnes kő vasat már már hozzád vonszottál. Íme majd meg hasad szívem, ezennel szemlélhedd hivem.

Juventuli pastores circa greges canunt segventem Cantilenam et saltant. Aria predenita.

„Mi bajod sógor? hogy vagy illy Kómor
egyél egy jó darab Zsódort
öncs rá jó hegy Allai bort
majd rúgod a port.

Nincs már nagy bajod nyájaddal s gondod
el múlt a Kemény hideg tél
a Zsöld pásit és Vetés Kél
nyájad azokkal él.

Hogy bundád Kopott, búra nincs okod
bárányoznak a juhaink
rendre ellenek Ketskeink
meg ujjéthatod.

Zöldül az hecske, tejel a Ketske
Juhok is a Körmöcskétül
tölgyelnek a Kakuk Fütül
Lészen tejecske.

Juhokat nyirjük, Ketskéket Fejjük,
a téjbül sajtokat nyomjunk
a gyapjokbul Kapczát Kössünk
majd Lészen Pénzünk.

Tölcs Pipát Aliska, Üss Tüzet Pista,
a Dömötör dohánt vágjon,
Menalka sajtot pirétson
Gyuri bort hozzon.

Te pedig Bujtár, lásd a nyáj hol jár
hogy ne érje valami kár
Különben a bott Készen vár
Hidd el az te bár.

Eöcsém hei Mátyás Te lészesz dudás
Fújd Fel a Kopasz dudádat,
dudáld el Lejtős nótádat
bízd rám a tánczot.

II. Végezés I. Kimenet.
Triphon Boldogtalan sors! Szerencsétlen óra! el fáradtam, el bádgyattam, nem mehetek se hová. Mast valóban mast bőven tapasztalom, de jaj semi hasznával, sőtt számos kárával gyámolytalan fejemnek végső szavadat oh Pál! Kedves Barátom, mellyeket indulván hozzám . . . a jó alkalmatosságnak elmulatása sokakat végső veszedelemben süllyesztett. Íme meg történék szegény Triphonnal kész veszélynek tengerében evez, melly jól lehet egy ügyünek nevezetes kára, de azomban büneinek meg érdemlet ára. Lám fel fuvalkodva jó Tanácsát Pálnak meg vetém, hosszas kaczagással intésit ki nevetém, kábó bolondságnak gyermeki találmánnak szent szándékát itéllém, méltán tehát mélytán súlyos terhét viselem sanyarúságimnak . . . De minémő szózat zendüle? ez bizonyára Pál lészen, ezennel ki tanulom . . . Pál! Echo respondet. áll . . . Hol? Echo tol . . . megyen! Echo hegyen . . . merre! Echo erre . . . Istenem micsoda történet ez? melly homályos beszéd ez? Föl Egek! világositsátok sötétes elmémet. Viszontag prübállom talán értelmeket, és titkos jeleket jobban ki tanulom: Pál . . . áll . . . hol! . . . tol . . . megyen . . . hegyen . . . mere . . . erre. Tudom már utamnak tartandó céllyát, ezen szók tanittyák: áltol hegyen erre. Óh Istennek nagy irgalma, fáradtságomnak jutalma, Testemnek nyugodalma, el érkezik már oltalma. Immár nyugovást nem tészek, Pállal míg szemben nem lészek, bú bánattul búcsút vészek, dolgaim mint lesznek készek, de könyebétvén magamat, e völgynek veszem utamat. — Vidit ibi dormientem Paulum cum sociis. II. Kimenet. Triphon, Pál, Azarias, Felic. Placidus. *Triphon* Istenem! mit szemléllek? mint ha . . . avagy talám sötétes homállya bánatos szivemnek jádzodozza látásomat, valóban bánatos szív, félelmes tagok . . . Boldog Isten! Nem Pál? . . . nem Azarias? . . . nem Felicianus? . . . nem Placidus bús szívemet vidámittó név? hozzájok közeléttek valamennyire, és leg ottan valóságát a dolognak tapasztalva fogom tapasztalni . . . Nem de Pál é ez? Nemde Azararias-é amaz? . . . ez ismét Placidus az én gyönyörűségem, mellette Felicianus. Óh melly lassú leheléssal alusznak minyájan! . . . Óh együgyüek! tehát ez tárja azon különös belső indulatnak mellyel szüntelen sarkaltattatok az el múlt napokban Thebais Városából való ki költözésre, ide czélozott azon nagy Isteni szeretet, melly által hattván veleit minden csontyaitoknak el annyira hogy földön futókká lennétek, avagy talán hio minden igyekezetetek? Füstben ment telylyes reményetek és így más végezéstek? mellyet óh hogy ha én . . . *Pál* in somno loquitur meg lásd Triphon, hogy meg ne botollál. *Triphon* Álmában beszél az együgyü. *Pál* mi azonban kedves Barátim semmit ne mulassunk. *Triphon* Tőlem való búcsúzása felül álmodozik. *Pál* Talán inkább jó példa adásunk, hogysem hoszas és fontos vetekedésünk fogja eötet ösztönözni az igaságnak meg ismerésére. *Triphon* Óh valóban kedves Barátom még álmodban is gondod vagyon reám, látom. *Pál* Azaria! Feliciane! Placide! ihol jön Triphon. *Triphon* Az Istennek Lelke megjelenésemet sugárlá fülében, eö ismét vidám orczával jelenti Társainak de nem szenvedhetem már továbbá súlyos keresztét a szeretettnek mellyel hozzá viseltetem, . . . fel serkentem eötet mély álmából inclamat dormienti Pál . . . *Pál* Veszedelem! *Triphon* Ingyen sem veszedelem kedves Barátom, légy bátor szivvel . . . Függezd reám egy kevessé hoszas álomban el merült szemeidet. Íme Triphon én vagyok kedves Brátod. *Pál* Óh Isteni végezésnek fenekettlen Tengere! de ugyan te vagyé? kedves Barátom Triphon. *Triphon* még föl nyitott szemekkel is szunnyadozol együgyü, nem de Triphon e ez, ki előtted ál! *Pál* Azaria! Feliciano! Placide, öröm vigasság. *Azaraias* Hozott Isten kedves Barátom Triphon. *Placidus* Óh Atyám! *Triphon* Kedves Magzatom! *Felicianus*

Éppen távul minden veszedelem! *Triphon* még ez is szunnyadozik? *Pál* Igen is hogy távul vagyom nem is ez czélla beszédemnek. *Felic.* mi tehát? *Pál* most már valóban csudálkozom mivel fényes nappal sem látsz. *Felic.* Hogy hogy? *Pál* Ki áll ellenedbe kérlek? *Felic.* micsoda szél hozott ide oh Triphon? *Triphon* Amaz hathatós szele a Szent Léleknek, melly leg főbb üldözőjét az Anya szent egyháznak Sault nyakra főre hempelgeté lovárul. *Felicianus* hogyan s mi képen? *Triphon* el válván tőletek kezdém elmémben vizgálni állapottyát egyenlő el végezésteknek, és midőn illyen elmélkedésben ereszkedném, történt, hogy különös belső Lelki indulat foglalná el szivemet, hogy sehul nyugodalmat nem találván utánnatok indulni éppen kénszeréttettném, és így minden mulatozás és tétovázás nélkül kiettlen pusztájában egyedül merülék e vadon erdőnek, mellynek fel dúlván hegyeit, meg futván völgyeit le ülék partyára némelly forráskának, mely szép menetellel földbül buzog vala, illy gondolat ütközött elmémben mivel hányám s vetém azt nagy keservemben: oh vajha ma Pállal lehetnék én szemben, nem uralkodnék illy búbánat szivemben: azonban némely szó fülemben zendült, mellynek homályábul kérdésemre szült, im ezen felelet: áll tol hegyen. Erre mivel én kérdezém: Pál hol mégyen mere és így értekezvén juték ezen helyre. *Pál. Azarias. Felic. Placidus.* Tellyes örömünkre. *Triphon* Már az Úr Istennek ki ki hálát adgyon, hogy el végezésünk illy jó rendben vagyon azonban indulylyunk, mivel félek nagyon, ne a hoszas öröm sírásra fakadgyon. Mert az öröm s sírás közt vagyon illy kötés, hogy egyik másiktul légyen csak egy lépés, azért csak hirtelen a vigasság sírássá válhatik, a sírás különös vígsággá. *Pál* Szünnyék egy kevéssé beszédünk zengése, némely fő Embernek tűnék jelenése, ne talán Triphonnak bölcs jövendölése, ezzennel bé tellyék, különös intése. Proruit ex Scaena Andrapodista et eos Capere vult, sed profugiunt, et inter profugiendus *Pál* Jaj bizony úgy vagyon.

III. Kimenet. Andrapodista

Mustaha szerencse! várattlan kiménetele cselekedetemnek, keserű gyülcse heveskedésemnek! íme valóban markombul csuszamodék el ama kövér praeda, mellyet régtül fogva ohajtottam vala . . . Utolsó állati a Természetnek hová ragadott el föl fuvalkodástok! talán biztos reminséget különös fölséget meg jádzani szándékoztok Andrapodistának? de esküszöm az Egekre, Mars, Hercules Istenekre, hogy ki nem megy Pénzetekre . . . Ti Andrapodistának reményét? Andrapodisthának mondom. Kinek csak egyedül neve emléttése széles e világnak tellyes rémülése, sőtt a Paradicsomnak is ebben része, kitül volt valaha Úri tisztelése. Zeng a föld hangjátul ennek nagy szavának, nap Kelet térdet hajt csuda hatalmának nap nyugot kiáltya eötet Kyrállyának s minden féle nemzet fölséges Urának. . . . Hathatós erejét ezen két karoknak, csudálták seregi Angyali karoknak, mivel ezek által fényes Thronussoknak szemlélték romlását mennyei jussoknak. . . . Már ha az Angyalok ellent nem állhatták, Andrapodistának semmit sem árthottak, sőtt szörnyű károkat miótta vallottak, ezen csekély férgek miért meg nem hódulnak? De szájokban szakad fogadom az ízek, mert jó Legényeim vannak nékem készek, kik által eö rajtok győzedelmet vészek, azután keménnyen igasságot tészek. . . . Gratiane, Thoas Amaryllis, Nábor tüsten jelennyetek.

IV. Kimenet. Andrapodista, Gratianus, Thoas, Amarilis, Nábor *Gratianus* Íme jelen vagyunk! mit akar Felséged? térdet fejet hajtson bátor ellenséged, meg lészen fogadom, lehett reménséged, mellybül következik nagy gyönyörűséged. *Andr.* Nosza Thoasz, nosza indulván Náborral, kedves Amarilis te Gratianussal gyorsan szélét hosszát e sűrű erdőnek, visgállyátok hegyét s völgyét Ligetének. *Gratianus* Fölséges Királunk parancsolly, s indulunk ámbár ellenség is utánna lódulunk, egy kevés vártattva visza is fordulunk lábaidhoz véle együtt majd borulunk. *Andr.* Történék fiaim, hogy ezen völgyetskén, meg jelenvén előbb is ezen helyecskén, le tévén magamat e gyenge füvecskén testemet hűsséttém a fúvó szelecskén, holott egy némelly köz beszélgetést hallék, semit nem késlődvén talpamra fel állék ráró szemeimmel hegyre s völgyre szállék, de semmit nem látván fel s alá sétállék. *Amarilis* Talán Juno vala ékes Dianával, avagy pedig Pallás a bölcs Minervával, kik ere ménének lassú sétálással, követvén Orpheus szép musikállással, mivel eök . . . *Gratianus* Halgass, ne gátold meg imádandó szavát felséges Urunknak, mert majd érzed savát, nem tudod é Világi új Policziát (: im hogy édesétti mézes madzag száját :). *And.* Azonban tekéntvén jobb részére a völgynek, látom némely iffjak, hogy ama nagy tölgynek egymás közt beszélvén árnyékában ülnek, és a beszéd közben egymástul rémülnek. *Nábor* Azok a Bachusnak ünnepet szentelnek, vagyon ott nagy száma különös étkeknek, a jó borok mellyet eök egyre desölnek, végtére a tánczban egyenként perdülnek. *Thoás* A fejed Bachustul bolondul, a gyomrod pediglen ürességtül kondul, azon vagy te látom hogy kolbászt mint koldull, sem hogy e dologbul visgálnád mi toldul. a jó borral épen nem öntözöd torkod, sem pedig kolbászal nem terheled gyomrod, ámbár halálodban azokat kívánod, de mind azon által soha ki nem hányod. *Gratianus* Látom, hogy tenéktek meg nem áll a szátok, mert magatok felé fog rendet kaszátok. Fölségének dolgát egyre czáfollyátok, fő parancsolattyát szélnek bocsáttyátok. *Andrapodista* Kedves Fiam mostan veszem én eszemben, hogy egyedül te vagy hív hozzám mindenben . . . *Gratianus* (: mert nem látsz által a rostán :) *Andr.* maradgy meg tovább is ezen hívségedben, íme első lészesz Királyi rendemben. *Gratian* Felséges Királyom hallyam esetedet. *Andrapodista* melybül, távol lévén, keveset értheték, csendes lépésekkel odább közelítték, hát értem minnyájan bőven feszegeték, hogy ezen erdőben lakásokat vennék. Továbbá fakattak ismit illyen szóra: íme mast vagyon az üdvösséges óra, tegyünk érdemeket a mennyei jóra, hogy méltók lehesseünk jövendőben arra. Bizontalan, tudgyuk, életünk órája, csak álom és árnyék annak a formája, gyakran vakra fordul szerencse koczkája, de ha jól élendünk, menyben koronája. Annyira szívemet meg járák ezen szók, hogy fogam a számban mérgemben renden lóg, ugyan is, keserves, hogy ezen poroszlók, tsergették fülemben, övék az

örök jók. Kik után fiaim tüstént indullyatok, szemes kereséssel mindent föl dúllatok, már föleit hágván gyorssan az hegyeknek, már futván pusztáit az hosszas völgyeknek. *Gratianus* Felséges Királunk! ime talpon állunk: parancsolly s ezennel minnyájan szolgállunk ezen esetedért, kit nagyon sajnállunk vándorló latrokon mingyárt boszút állunk.

V. Kimenet Andrapodista.

Hallhatattlan vakmerőség! meg magyarázhatattlan maga hittség! méltóságát felségének, tsuda voltát hatalmának, véghetettlenségét birodalmának nyilván nem hallottátok ah bujdosó férgek Andrapodistának, fogadom ezen napon ismérni fogjátok ki légyen Andrapodista, kinek lábaihoz égh s feldnek állattya fejenként térdeplik sűrűnn mint borosta, mivel menedék hel, ezen fölség ellen nem volt és nem is lészen, azért kiki jelen. Hová tehát büdös bábok? Kelepszéji Andrapodistának el kerülhetettlenek s nagyok. . . . Üregiben rejtekeztek é sűrű erdőnek? Ura Andrapodista minden szegletének. Közepére hattok a széles Tengernek? Parancsol Andrapodista a vizeknek. Függ minden hatalom Úri birodalom meg másolhatattlan végezésétül ezen nemes Szívnek. pulsatur ad portam et respondet *Andrapodista:* Szabad.

VI. Kimenet. Andrapodista. Gratianus Amarilis Gratianus Szerencséssen éllyél kegyes fejedelem! az el reppent préda ezennel itt terem. *Amarilis* éppen nem lesz ebben semmi késedelem, bátor azt mondhatom, vala némely jelem. *Andrapodista* Ebben nincs kétsége Andrapodistának, mert ereje terjed messze hatalmának. *Gratianus* Nem részesül ebben semmit a szerencse. *Amarilis* Szemeskedésünknek e kivánt gyümölcse. *Andrap.* Hogy hogy kedves Fiam? terjezd ki bővebben, örömmel halgatlak, mert vagy nagy kedvemben. *Gratianus* Bölcs végezésedet leg ottan hogy érténk, mint a sebes sólyom az erdőben kelénk, meg álván közepén felső ligetének, föl osztánk részekre köztünk kinek kinek. *Amarilis* Vidámult serege az ékes Músáknak, el érkezett neme a gyenge nymphéknak, illattya meg űte virágzó Flórának, kivánt jelenése hallaték svadának. *Gratianus* Ismét Te hajmáczban vagy, meg kell vallanod, mert a mi szívedben van csak azt faggatod, nem, pedig hogy kotszkán áll szerencsénk látod, mellyet, ha ball lészen, késön de meg bánod. *Andrap.* Térgy visza jó Fiam beszéded Czellyára, Amarilisnek az hioság jó hasznára légyen, mivel annak különös sáfára, az illyen érdemnek tsekély az eö ára. *Gratianus* mely engem illete szélét az erdőnek, meg vizsgállám gyorsan, végre némely hegynek gyökerére jutván a nyájokra lépék a Juh pásztoroknak, kiket igy szólléték: leg kedvesb Barátim talán szolgálhattok, hogy ha ezen helyen sok utat mulattok, vallyon némelly iffjak nem mentek é erre? ha úgy vagyon, kérlek, mongyátok meg merre? Koridon szóllamlék ezen kérdésemre, mondván jó Barátom azok jöttek erre, és azt is meg mondom, mikor jöttek s mere, tsak figyelmezz hivenn kezdett beszédemre. Előbb Juhaimhoz megyék ezen völgyön kik szerte legeltek ama sürű tölgyön, hát látom ött iffjak némely szántó földön által futamodván, kiálták üldöző jön. Azonban merültek ama zöld erdőben és mellette lévő hegyek röjtökében, a mint sajdíthattam, az által menésben, továbá nem láttam, mert el tűntek egyben.; ha azért utánok menni szándékoztok, a mint magyarázám, az Utat tartsátok, és midőn jutandtok ama rét szélére, bal kezet el hagyván térjetek jobb kézre. . . . Igazgatásodat köszönöm Koridon, mondám s el indulánk a mutatott úton. Im Amarillissel, hát láttyuk, hogy futot Nábor ellenünkben ugyan azon az úton. Az erdő közepén, azon közben, Thoas, föl szóval kiáltya: ide Nábor pajtás, az hittván poroszlók itt vannak, nem is más, mivel van színekben különös változás. Mellyet értvén Nábor azonnal meg tére és midőn ölében az erdőnek ére, hallyuk, hogy Thoasnak e képen felele: ezek bizonyára, félelem a jele. Úgy e hogy meg mondám: kezünkben kerülnek, ámbár a Kő sziklák gyomrában merülnek, csak mi jó szemessen Üregét e völgynek, rendell látogassuk, mert itt rejtekeznek. Halván mi ezeket, kezdénk beszélgetni, ebben Királunknak jó volna hirt tenni, melly dolog eö néki fogna kedves lenni, mi nékünk pediglen kegyelmet szerezni. Leg hasznossbnak lenni mivel ezt itéllénk, késedelem nélkülezért vissza térénk. *Amarilis* És Felséged előtt ime megjelenénk, a kivánt újságban részessé is tevénk. *Andrapodista* Ime hogy bé tellyesedék, a mit előbb rebezgeték Andrapodistának játék ezeket el fogni s árnyék. Azonban menten menynyetek Kedves Fiaim eleibek és szemessen vezessétek én is nyomotokba lépek. *Gratianzs, Amarilis* Ezekben talpunkban nincs semmi kéméllés. manet solus Andrap.

VII. Kimenet. Andrapodista.

Dicsekedgyél már oh földnek hittván röge hol vagyon fortélyodnak kivánatos vége: ki esett szerentse kerekednek szege, Andrapodistának meg ronta Fölsége, innét következik, hogy hatalmad meg holt, mellyet meg előzni nékem tsak árnyék volt, mint az élőnek meg győzni azt, ki meg holt. Biztossan te ugyan kelél a barlangban, gondolván, hogy éppen el rejtőzöl abban, de ezen reménség meg csala valóban, mivel vélettlenül akadtál hálómban, mellybül lehetettlen el ki szabadulnod, bátor mesterkedgyél, nem lehet lódulnod, akaratod ellen már meg kell hódulnod, Andrapodistának talpon udvarolnod. Ezekben nem lészen semmi fogyatkozás mivel főbb polczra nem lehet apellállás, mert Andrapodistát illet ez Uralás, tégedet ellenben a térd és fő hajtás. — . . . illy gyümölcsöt hozott néked a vádorlás. . . . meg tenétt ezekre mingyárt az őr állás. Ingredit . . . EXATO Paulus solitarius et trepidus profugit.

VIII. Kimenet. Pál

Jaj Kedves Barátim! Kicsoda már, vallyon kicsoda lészen ez világon, szivemet fonnyasztó boldogtalanságon, kinek gyarló sorsa illy veszély közt járjon, mellybül szabadulást, mint én úgy ne várjon? . . . Nem lehetett első Teremtéstül fogva senki kegyettlennebb üldözésnek czéllya, mellynek nyakamban függ már már sebes nyillya, mivel Testem s Lelkem várát kiki vijja. . . . Szerencsétlen Pál! . . . mely veszélben áll? . . . vallyon gyámolytalan ügyöd végre mire áll? . . . minden szeleknél szörnyebben förgetegeknél bővebben Testedre a nyomorúság. ‚Lölködre a szomorúság mint nyil veszsző szál . . . Tsoportos-

san gyarapodik, bőven szaporodik fejedre a kár, mivel még a Természet is meg vont nyillal vár, egyik veszély a másikat váltván, föl talál. . . . Deciusnak Tyrannusnak kerülém dühösségét, de jaj . . . föl talált; szívemben ökleli maid eö tőrét, a vagy pedig elevenen testemnek vonza bőrét, és égő tűznek lángjával pörköli fejem szőrét. . . . De már nem bírhatom kemény sorsaimat, mert, jaj eltévesztém kedves Társaimat, tellyes gyámolimat. . . . Azaria! Feliciane! . . . hová lettetek? Triphon Placidussal talán el is vesztetek? széllel terjedtetetk, el tévölöttetek, mi az Oka? hogy ti engem nem követtetek! oh Egek! . . . vagy több . . .

IX. Kimenet. Pál, Azarias, Felicianus, Triphon, Placidus

Azarias Örvendetes napot leg jobb Barátom Pál! mi az oka, hogy ez téged szomorún talál?, a siralom és fájdalom vigasságra vál, az üldözés menyországi kintsekre talál. Az időhöz tehát alkalmasztasd magadat, bízzad az Istenre telllyességgel sorsodat, ,a veszedelmekkel már eö alkut vészen, ártalmas közülök leg kissebb sem lészen. *Pál* Kívánatos jelenésed ezeket enyhétti és bús szívemnek homállyát jobb részre el törli. *Felicianus* Bizonyára elhidd én is csudálkozom, hogy e veszély így meg tréfált, elmélkedem, nem de te ezekkel, mint Gyermek kövekkel mind egyre jádzodtál, és nem szomorkodtál. *Pál* Úgy vagyon Feliciane nem tagadom, de hasonlót e veszélhez nem próbáltam, melly ellen a nagy gyarlóság lássad melly hasznos orvosság. *Felicianus* Bátrabb szívvel kérlek fusd meg te pállyádat, kösd az oldaladra te lelki sabládat, harczolván mutasd meg keresztény munkádat, hogy el ne vehesse senki koronádat. *Placidus* Erre segéllyenek a fel egek téged terjeszék nagy bőven reád a Szentséget, hogy ezen életben az utolsó széket tartván, menyországban tarcsd az elsőséget. *Triphon* De ha tetszik éppen semmit se mulassunk, sőt szorgalmatossan innét tovább állyunk, mert amint sajdéttom oly renden kaszállunk, hogy horgot kerülvén horogra találunk. *Pál* Jaj mit tégyen szívem illy nagy énségemben! ismit a veszélynek akad kész tőrében.

III. Végezés. I. Kimenet.

Pál, Azarias, Felician, Triphon, Placidus. — Pásztorok. Koridon, Menalka, Alexis, Isander.

Pál Vallyon kik legyenek ezek? *Azarias* Pásztorok juhok a jelek. *Pál* Vajha úgy volna, Félelmem múlna. *Azarias* nyílván úgy vagyon, Félelmed múllyon. *Felicianus* Ismét veszélyben. *Azarias* nem semi képpen. *Triphon* Lódullunk innéd. *Azarias* Gondold meg honnéd. *Placidus* Jaj Atyám el veszünk! *Triphon* Sőtt inkább élledünk. *Pál* Pásztorok é bizonyossan? *Azarias* Jelentem, hogy bizonyossan, kik nyájossan közbeszélgetésben vannak le ülésben. Pastores inscii adstantius intra se discurrunt. *Menalka* Koridon! én bíz ihatnám. *Koridon* én bíz el hiszem, de már majd üres a vörös gyúrkó bizon jól bele tékéngettünk ám előbb. *Menalka* Próbáld csak, talán lesz benne, mert igen szűkön méri ám az italt. *Koridon* De még is van benne egy kevés. *Menalka* Elég lesz egyszerre. *Koridon* Bizon ha tsak egyszerre lesz elég, szározzan marad a te torkod. *Menalka* Úgy segéllen okos vagy te, kettőnek mondom hogy elég lesz, mindeniknek egyszer. *Koridon* majd meg látom . . . no egésséggel post haustum . . . eh édes Anyám teje, hausit etiam alter et dicit . . . beszélly egy istoriát Koridon a régi dolgokrul. *Koridon* Úgy ám ha juttna eszemben. Gyermek koromban annyi istóriákat tudtam én, mint a felhő, de bizon már lassan lassan mind el felejtem. De még is barátság kedvéért. Ama tser erdőben, a múlt esztendőben szerte legelteték. Furuglyát csinállék, hát látom három nagy farkas, valamint ludakra a sass juhaimra üte, hatot megis ölt, én . . . *Alexis* pusillus puer aj Atyám némelyek Emberek, éppen mint fekszik a berek, juhaimhoz közelétnek, talán közülök el visznek. pusillus *Isander* Holvannak, hol kedves Etsém! talán az én báránkáim prédájokká lesznek, mert szerte legelnek. *Alexis* Ama tövis bokor tőben nem látod? lappangnak fűben. *Isander* Úgy vagyon, már látom, ketten helben álnak, ketten a juhok közt föl s alá sétálnak, egyik simogállya hátát egy bárannak, és . . . amint sajdéttom a bunta fiának. *Alexis* Nézzed Atyám nézzedd melly számossan jönnek, a bárányok közül sokakat már ölnek siessünk botokkal eleiben a völgynek, mert ha meg előznek, majd el röjtekeznek. *Koridon* Olly Pásztorra azok Fiaim találtak, a kihez hasonlót éltekben sem láttak, mert ha a báránkát föl veszik vállokra, történeik eö nnékik nem kevés károkra, mivel . . . a báránkát vállokon tartani fogják, ámbár más nap jőjjön el Koridon kinek görtsös bottyában illy erkölcs vagyon, hogy a kötésekbül evvel föl oldhasson. Innét következik, hogy közülök senki meg nem szabadulhat, próbállya akár ki, valamég Koridon kezdgye orvosolni, ezen görcsös bottnak olajjával kenni. *Felicianus* ad socius

Szóllétsuk meg bátran eöket, ezek járják az erdőket, tudnak minden rejtököket, mellyekben vezettnek minket. *Pál* Tovább tehát közelétsünk, és eö tölök értekezzünk . . . Jó napot Pásztorok *Koridon* még eddig nem volt borok. *Pál* nem beszéded szerint én te hozzád szóllok. *Koridon* illa el fogy azonnal a csapra lódulok. *Pál* mondám feleleted nem szolgáll czélomra. *Koridon* még ennyihány iczét adnak szakállomra. *Pál* Kérlek jó barátom vedd fel beszédemet. *Koridon* Ha hitelben nem ád, nyitom erszényemet. *Menalka* Sógor figyelmezzél jó Uram szavára. *Koridon* Hat iczét ittunk meg, hat garas az ára. *Pál* Ismét kérlek jó Barátom, öreg Pásztor vagy mint látom. *Koridon* Hatvan hatot által hágtam, bizonyéttya ősz szakállom. *Pál* Ezen erdőnek pusztáit, és hegyeknek kőszikláit te gyakorta jártod tudom, és visgáltad. *Koridon* Iffjúságomnak zsenegéjét, s vénségemnek napjait úgy töltöttem a mint mondod. *Pál* Vezess tehát kérlek valamely barlangban mi közönségessen igyekezünk abban. *Koridon* Honnét valók vattok? mond meg ta azomban. *Pál* Alsó Thebaisból eredendők vagyunk. *Koridon* Tudom szélét s hosszát Thebais földének, nem különben ezen zöldellő erdőnek, azért javasolom részét nap kelettnek szemessen járjátok völgyeit hegyeknek. Azomban találtok némely kősziklára, alatta zöldellő ékes pálma fára, mellynek gyümölcsekkel terhes alsó ága, ott lévő barlangnak hajlott ajtajára, melly pálma fa alatt vagyon hi-

ves forrás, mellynek patakjában nincsen semmi zúggás, hanem, valamint feldbül buzog ékessen, úgy rejtekezik el a földben tsöndessen. *Pál* oh vajha jutthattnánk hamar azon helyre! *Azarias* Nyilván el jutandunk bízzad az Istenre. *Koridon* Hogy el ne téveledgyetek az utakon, némely jelek lesznek tartandók azokon, el indulván tőlem tarcsatok jobb kézre, vigyázzatok a fákon tett meczésekre, a Juh pásztorok tanáján lévő tűzre s emlétett barlangtul le folyó vizekre. Meg ne rémüllyetek csuda állatoktul, Ember s ló képiben futkozó vadaktul, törik ugyan a szót mikor embert láttnak, de mindazon által senkinek sem ártnak. *Alexis* Én is előbb Atyám láttam farkasokat, midőn legeltettem amott a juhakat, meg jedvén kiáltám a komondorokat, de azomban eök is elhortták magokat. *Koridon* A jelek közül is ezek elegendők, mások ezen kívül mind csak meg vetendők. Isten már hozzátok járjatok békével, szent végezésteknek gyümölcsös végével. *Menalka* Nosza mennyünk sógor sokat ne mulassunk, íme a hegyeknek indula a nyájunk, tudod é, hogy tegnap azon hegyek alatt a farkas körmében két bárányod akatt. *Pál* Mennyei áldása az Úrnak áradgyon jó tételményedért te reád Koridon, és jó egészséggel tégedet meg álgyon, s szent ereje által nyájod szaporodgyon. *Alexis* ha . . . ha . . . Atyád mennyünk kiáltya valóban: el emel! a gida amaz hegy oldalban. *Menalka* bizonnyal úgy vagyon sógor, ne mulassunk, mi ma juhainkban nagy károkat vallunk. *Koridon* Ugyan úgy e? . . . hallyuk, hallyuk! . . . Jó Barátom Isten tégyen szerencséssé. Fugiunt ad vindicandes oves. *Pál* Oh Istennek ingyen való különös kegyelme! mellynek reánk áradását nints emberi elme melly meg magyarázza, hanem hogy csudállya. *Azarias* Tovább is ereje bőven reád terjed, csak alázatossan az Úr Istent kérjed, kinél lészen készen mindenkor ezen kints ha lelkeden a bűntül nem lészen bilints. *Pál* Kedves Azariam már az utat tudgyuk, Feliciane, Triphon, Placide indullunk. *Azarias* ne is mulassunk. Felic: Íme készen vagyunk. Cantanti et alias monstra in posteriori Theatri parte apparend ut in F. Furman sunt oppressa.

II. Kimenet. Pál, Azarias, Felicianus, Triphon, Plac. Kupido

Pál Állyunk meg kedves Barátim egy kevessé, homállyos látásom téve félelmessé, ne ezen jelenés légyen Deciusé és szerencsénk vállék szerencséttlenséggé. *Azarias* Deciusnak nem lehet itt jelenése, szívednek távozzék súlyos rettegése. *Felicianus* a vadak közül némely jelenék, mellyekrül Korindon Pásztor emlékezék. *Pál* Nézzed alattomban Triphon meg azomban, Ember é vagyállat mond meg bizonyossan. Cupido in silvis intenso ARCO EOS ASPICIT *Triphon* Gyermek, bizonyossan látom, de minémő nemzet azt meg nem mondhatom virágot szed az erdőben, és nyíl veszőt tart kezében. *Placidus* Hogy ha gyermek lészen, Atyám én nem bánom, mert ha valamit kezd, magam meg tréfállom. Incipit Cupido cantare sed statim cessat. *Pál* ho . . . ho . . . énekel, hallyuk, majd ki légyen meg tanullyuk, mivel a szívben mi légyen a szavak jelentik készen. *Cupidó* Énekel

1ő.
„Szép virágok, gyenge ágok, Kiket itten
szemléllek
Diannával, s Minervával íme Társotok lészek
mulatságink is Készek
a Nymphâknak Cytharáknak Zengések.
2*dik*
A nyájosság, Köz mulatság életünket
Folytattya,
mert Clinonak, Celenének Fonalát
hoszabbéttya,
Testünket meg újjéttya,
jövendőkre, s több üdőkre juttattya.
3*dik*
Íme rósák, szép violák mit okoz a vígasság
de ellemben mely veremben taszít a
szomorúság.
Azért gyenge iffjúság
Légyen jusod, s tulajdonon az hívság."

Pál a világi mulandóság forog a nyelvén és hívság. *Azar.e* világos igazság, mivel ő maga is hívság. *Felici:* Ez tészen lelki kár vallást. *Azariás* eö tőle nem is várhatsz mást. *Triphon* Oh álnokságnak czinkosa. *Azariás* sőtt sok Lelkeknek gyilkossa. *Placidus* Ne engedd oh Atyám, hogy tovább maradgyon, hamis mesterségével hogy egyre csallon, hanem parancsold, hogy innédet lódullon, hogy valakit közülünk el ne hódétson. *Pál* Mézes csallárdságodat már jól ismérem, gonosz mértékidet fenékig el érem, takarodgyál azért el innénd szemtelen, ez hánt tőrödben nem keréttesz hirtelen.

Cupidó más Éneke.

1. Látom esztelenségedet, hozzád való hívségemet egyre te kárhoztatod, és balra magyarázod.
2. De nagyon meg csalatkozol, ha ebben meg
botránkozol

csalárdságon kívül jár, visgáld meg ismit te bár. *Pál* Tarcs magadnak hívségedet, avagy ki kedvel tégedet, báttran annak adhatod, tőlönk el fordithatod. *Triphon* Hord el magad patvarkodó, még ma botrul ér a csomó, talán te vagy a Kupidó? Szent végezéseket rontó . . . *Pál* mint ha trombita szó zöndülne fülemben, ha úgy volna, ismit volnánk mi vezsélyben, és talán üldöző Decius tövében, ki sok mesterséggel él az üldözésben. *Azarias* Hogy Trombita szó légyen nintsen külömben, de mindazon által nem vagyunk veszélyben, bizonyos légy ebben, csak bízzál Istenben. *Feliciánus* A szelek ott fújnak, hol Isten engedi, való Azaria, de csudán cselekszi, mely kegyelmet nékünk a veszélben várni nem volna más, hanem eötet késérteni. *Placidus* Hallyad Atyám hallyad Pásztorok kürtölnek. *Triphon* sőtt Fiam inkább az üldözők érkeznek. *Pál* Mennyünk tehát kérlek gyorssan az erdőnek. Recedunt ad posteriora THEATRI

III. Kimenet. Pál, Azariás, Triphon, Placidus.

Pál El kell néked veszned gyámolytalan Pálnak, ismit az üldözők rendeden kaszálnak, a fene vadak is ellened fel állnak üres gyomrokban még ma bé is zárnak. *Azarias* az Úr légyen reménséged, eö lészen kész segítséged, bátor az ellenség téged üldözzön nem árthat néked. Mivel eö ellenségednek fő kegyettlenkedését meg zabolázván, ezeknek adgya különös végét. Feliciánus nem jár

ezen veszély életed végére, hanem érdemet yézusod a mennyei kintsre. *Pál* Oh vajha az égbül kegyelemnek Attya, már egyszer veszélybül ki szabadittani, és feltett czélomra kegyessen juttatna, hogy Lelkem őnéki híven szolgálhatna. *Triphon* Meg lészen óhajtásod nem múlik kivánságod az Úr Istent kiáltsod, azonnal föl talállod. prodeunt duo Leones ad Pauli jedes *Placidus* Jaj én nékem Atyám! a kutyák majd az inamat szaggattyák. *Triph.* Holvannak? mi némö kutyák, kik az inadat szaggattyák? *Plac:* Ihol jönnek az erdőben, ezennel meg látod bőven. *Pál* Jaj melly iszonyú sárkányok! *Azar:* ne féllyetek nem sárkányok hanem fene oroszlányok kik az Úr végezésének jelei és jövendőnek. *Pál* Búbánatos szivemnek tellenék öröme ha nékem ezeknek nem ártana körme, és hogy ha lehetnék én ezekkel békés, szolgálotyok lenne nékem hasznos s ékes. *Felic.* Hogy szolgálatra neked ezek lesznek, íme önnön magok bizonságot tésznek, mivel mivel természetek ellen fő hajtással állanak előtted nem kevés csudával. *Triph.:* Valóban fő csudák ezek, hogy oroszlányok szelédek kik másként olly kegyettlenek, hogy bátorság nincs ellenek. *Azar:* adgy az Úrnak hála adást, hadgyuk abba a mulatást, ma minékünk a barlangban meg kell jelennünk valóban. *Placid:* Barátim mennyünk ez úton, ezt mutatta vén Koridon. *Pál* Ha jobb s közellyeb lesz azon, nem ellenzem, sőtt jól vagyon.

IV. Kimenet. Pál, Azariás, Triphon, Placidus, Felicianus, Evanestes.
Pál Menyünk egy kevéssé minyájan csendesben, ismit némely állat ütközött szememben, Ember e vagy állat arról nem szólhatok, mert emberi képet rajta alig látok. *Azar.:* Itten sem kell szivednek éppen rettegni, föl tett czélodra fog e téged vezetni. *Felic.:* Valamely vadnak köll ismit ennek lenni, mivel az Ember mit tudna itten tenni? *Triphon* Talán csak szivednek fel indulása, lészen látásodnak fogyatkozása. *Placid.* Vajha Atyám Gyermek volna ismit ez is, majd meg szalasztanád bizonyára ezt is. *Evanestes* ne szalaszsz jó Fiam én nem bántok senkit. Látod hogy szeléd Ember állot vagyok, kinek búbánati mondhatattlan nagyok, mellyeknek orvosi kivánnám volnátok. *Pál* mi a neved mond meg nékünk, mi nyavalád? majd segéttünk. *Evanestes* Nevemrül neveztetem Evanestesnek, kinek Társaság tetszik csak kevésnek, mert sokan a Testnek engedelmeskednek a szenvedésekrül nem is emlékeznek. e Világnak részeit én mind meg jártam, Európa után Americát vizsgáltam, onnét ismit vadas Africában szálltam, de a szenvedésnek szállást nem találtam. Azért lakójává lettem ez erdőnek, ama kősziklában bé hatott rejteknek, holot súlyos terhét ezen gyarló Testnek viselvén szolgállok a nagy Úr Istennek, ki tekéntvén hoszszas sanyarúságomra, el hozott téged Pál, vígasztalásomra. *Pál* Hogy hogy tudsz Te engem nevemen nevezni? ez első szerencsém személlyedet látni. *Evan.* Az Igének Lelke ere meg tanított, midőn szolgáihoz illyen képen szóllott: Légy jó reménségben, el jövend az üdő, melyben Pál lészen Evanestest követő. *Pál* Óh meg foghatattlan Isteni kegyesség! melly hálát adgyon az emberi tehetség? Evanestes te azomban vezess kérlek a barlangban. *Evanestes* Íme el vezettlek. *Pál* Örömmel követlek. *Azaraias* mi is, menyünk velek.

V. és Utolsó Kimenet. Evanestes, Victor, Pál, Azarias,, Felicianus, Triphon, Placidus.
Evanestes Látod-é amaz kőszíklát? alatta zöldellő pálmát? *Pál* Föl derül szivemnek tellyes vígassága, íme már érkezem szándékom czéllyára. *Azarias* Ez lészen te néked ismit utólyára vigasztalásodnak bé borult homálya, mivel az halálnak ott akadsz horgára, de azomban lészen menyország az ára. *Pál* Honnét tudod kérlek ezen jövendőket? *Azar.* az Istennek lelke sugárlá mind eöket. *Placidus* Tehát Atyém ez lészen azon kő szikla, mellyet vén Koridon rebezgetett vala, mondván: hogy találtok némely kősziklára, alatt zöldellő ékes pálma fára? *Triphon* Ez lészen Fiam mint veszem eszemben, de Evanestest hallyad eről bővebben. *Evan.:* Ezen kőszikla Fiam nékünk az Úrtul véletek együtt rendeltetett lakásul. *Pál* Hogy hogy mondod? hogy veletek lesz lakásunk, talán Te kívüled lészen ismit más Társunk? *Evan.:* Íme a barlang előtt áll, nem láttyátok? Ki lészen kivülem második Társatok. *Pál* mond meg tehát nékünk, Társadnak mi neve? hogy illendő légyen tőlünk tisztelete. *Evan:* a Neve Victor eö néki, kit soha meg nem győz senki. *Pál* Késedelem nélkül tehát mi Victorhoz gyorsan folyamodgyunk, mint erős bajnokhoz. *Victor* Üdvöz légy Pál, vigaztalásom nap fénye, tégedet óhajtó szivemnek reménye, íme hogy be telék, mit az Úr jelente; ,ezen barlang lészen Pálnak lakó helye. *Pál* Ki sugárlotta Füleidben nevemet? Te soha nem láttod az én személlyemet. *Victor* mondám, hogy az Úrtul ki tanultam bőven, mivel jövendölte, Pál jön az erdőben . . . *Pál* Honnéd érdemlem ezt oh Isteni Felség, hogy illy hatthatóssan ügyem vezettessék, s bús szivem homállya így el töröltessék. Enyire üldözőm meg zaboláztassék. *Azarias* Nem de meg mondottam szünnyenek bánatid, vígasságra kelnek folyandó napjaid. *Pál* Úgy vagyok Azaria kedves barátom, fő vígasságra kelt minden búbánatom mert Victor ellen nincs hatalom, ki Társom. *Victor* Jövel már lássad lakásom, ezen kőszikla szállásom. *Pál* Véled lészen maradásom. *Azarias* Nékem is föl tett szándékom. *Felici* Tellyes kívánságom. *Triphon* Nincs más óhajtásom. *Placid:* Egyedül ez tárom. *Pál* Áldott légy már Uram ki minden veszéltül, meg szabadétottál üldöző kezétül! Zöngedező szóval az Égi madarak vélem dicsérjenek és erdei vadak. V É G E .

1. A kérdéshez lásd még: A magyar irodalom története 1600—1772-ig. II. (Budapest, 1964). Katolikus: jezsuita 216—217, 566—567; piarista 419—421, 581—583; ferences 497—498; pálos 587—589; népies (ferences, jezsuita) 320—321. Protestáns: református 263—264; unitárius 264—266; evangélikus 266—268. Ezenkívül BAYER József: Pálos iskoladrámák a XVIII. századból (Régi Magyar Könyvtár, 2. Budapest, 1897. Szerkeszti Heinrich Gusztáv). TAKÁCS József: A jezsuita iskoladráma, 1581—1773. II. (Budapest, 1937) — ALSZEGHY Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. század) Budapest, 1914. — BALOGH Elemér—KERÉNYI Imre: Csiksomlyói passio (1982). — KILIÁN István: A minorita színjáték és a magyarországi barokk drámaelmélet (Budapest, 1980). Kandidátusi értekezés tézisei. — AKÁRKI (Bp., 1984). Utószó 511—541.
2. Előfordult az, hogy világi színművet is előadtak. Így Pesten 1778-ban, Kreskay Imre pálos szerzetes „Magyar Játék néző helyen" előadatta Bornemissza Péter Magyar Elektra c. drámáját. NÁDASDY Lajos: Bornemissza Magyar Elektrája magyar játéknéző helyen: 1778-ban (Irodalomtörténet, 1977/2. 454—460.).
3. MOLNÁR István: A fehér barátok Pápán (Pápa, 1942) 5.
4. KATONA Imre: Pápa város 1660. évi összeírása (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 11. Veszprém, 1972 (341—353.). Szám szerinti közlése szerint a „kalastrom"-ban 18 páter, a „Schola házban Studenti 100".
5. Pápán Gara László már 1450-ben adományozott a *porvai* pálosoknak két malmot a Tapolcán Borsosgyőr tájékán, később 1511-ben Kinizsi Pál özvegye, Benigna a nagyvázsonyi pálosok részére juttatott az *agyagliki* részen birtokot. A rendnek Pápán való megtelepítése után ezeket a pápai pálos atyák kapták meg, sőt az *örményesi* elpusztított kolostor *karakói* birtokát, a malommal és vámmal együtt is megkapták. Emléküket a Fehér-malom név ma is őrzi. DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM. A magyar rendtartomány kolostorai. N—SZ. Összeállította: Gyéressy Béla (Budapest, 1976). III. 175., 194., 205., 207.
   BÉL Mátyás: Vas vármegye leírása. Fordította Tihanyi Tiborné Szálka Irma (Vasi Szemle, '77/3.). 460.
   NÁDASDY Lajos: A pápai vízimalmok (kézirat). 17—18., 36.
6. KISBÁN Emil: A magyar pálos rend története. Budapest, 1960 (111 sköv.).
7. TÓTH Endre: A pápai református egyház története (Pápa, 1941). 6.
8. BÉKEFI Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig (Budapest, 1906). — Kajáriról 140., 364.
   Gyzdawyth 1534. május 3-án írott levelében Sylvestert ajánlja Nádasdi Tamásnak, s levelét így írja alá: „servitor Petrus Gyzdawyth, ludimagister oppidi Pápa, capellanus, sed non papisticus". (Országos Levéltár E 185. Nádasdi cs. levéltár.)
9. IVÁNYI Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei (Budapest, 1918). Számadáskönyv II. 326. „1543. március 24. . . . cuiusdam Martini Lutheri, rectoris scholae de Papa, qui tunc Jaurini concionabatur contra veneriationem sanctorum et contra honores et dignitates sacerdotales etc."
10. Ebben a vonatkozásban tévesek Mészáros következő állításai: „1660-ban megszűnt a pápai református iskola, mert a földesúr katolikus hitre tért." . . . „Pápán azért váltotta föl a pálosok iskolája a korábbi református kollégiumot, mert a katolizált Esterházyak ekkor őket tartották alkalmasnak a tanításra." — MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között (Budapest, 1981). 325., 396. A református főiskola csak 1752-ben szűnt meg, amikor az Esterházyak a fenntartó egyházzal együtt megsemmisítették, kiűzve őket a városból és minden vagyonukat, épületüket elvették. Még akkor sem szűnt meg, amikor az egyház püspökét, Séllyei Istvánt és az iskola rektorát, Kocsi Csergő Bálintot 1674-ben a pozsonyi vésztörvényszék elé állították és gályarabnak eladták. A pálosok csakis 1752 után, a kollégium kiüldözése után lettek urai a művelődés területének, így az iskolázásnak is.
11. TÓTH E.: i. m. 106. — Továbbiakhoz még THALI Kálmán: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Századok (Budapest, 1879). 664 sköv, valamint a jegyzetek. — TÓTH Endre: Pápa a kuruc világban (Pápa, 1930).
12. Bakonyvári Ildefonz: A pápai kath. Gymnasium története a pálosok idejében (Pápán, 1896). 55. Műve írásakor az 1761-es évszám olvasható volt a 4. osztály falán.
13. Bakonyvári: i. m. 57—58.
14. A feloszlatási leltárban, az épület leírásában ez áll: „. . . praeterea aliud majus cubiculum pro Theatro applicatum". Documenta Artis Paulinorum, II. Pápa. 193.
15. Nemzeti Múzeum Fol. Lat. 2025 + Fol. Lat. Quart. 2024.
16. Eördögh Pál jelentése a pálos rend feloszlatásakor Pápán felvett jegyzőkönyvben. HT. II. 2. 10. melléklet, kelet nélkül. Országos Levéltár, helyt. osztály.
17. Részleteiben idézi Bakonyvári i. m. 60—61., akinek akkor a gyűjtemény a kezében volt.
18. Bakonyvári: i. m. 63.
19. Uo. 70.
20. A pápai rk. plébánia anyakönyvei, II. sz. vegyes anyakönyv.
21. Idézi MÓCS Szaniszló Gyula: Kézirati pálos iskoladrámák az Akadémia Könyvtárában. Egyetemes Philologiai Közlöny (Budapest, 1891). — A továbbiakra TIMÁR Kálmán: Adatok Táncz Menyhért életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1929. — TIMÁR Kálmán: Táncz Menyhért származása. Irodalomtörténeti Közlemények, 1930.
22. A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában van. Jelzete: RUI 4° 56.
23. A kézirat 194. oldalán.
24. A kérdésünkre írott válaszlevél, s azt is közli, hogy „. . . megpróbáltuk a világháború óta erősen »infusa«-állapotban lévő anyagban megkeresni. Feldolgozására sajnos egyelőre nem gondolhatunk".
25. KOLTAI Virgil: Győr színészete, I. rész 1849-ig (Győrött, én). 11.
26. NAGY Sándor: Hazai tanodai drámák. Adalék a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában található tanodai drámák bibliográfiájához (Magyar Könyvszemle, 1884). 42.
27. Egészében közöltük Egy ismeretlen pálos iskoladráma címmel (Irodalomtörténet, 1981/4. 1015—1025).
28. A vallonok lázadása Pápán 1600-ban (Hadtörténeti Közlemények, 1888). 485—489.
29. Bakonyvári: i. m. 58. Ezek a deklamációk is megvoltak még a könyv írásakor a Pápai Bencés Gimnázium irattárában. Ma már nem találhatók.

LAJOS NÁDASDY

DIE PAULINISCHEN SCHULDRAMEN UND IHRE SCHULSCHAUSPIELEREI IN PÁPA

Die Studie verarbeitet die in der Schule des paulinischen Klosters zu Pápa im 18. Jahrhundert vor sich gehenden Schuldramen-Schöpfungen und die Geschichte der Schulschauspielerei. In der Einleitung spricht sie über die Situation des Unterrichte und des Bildungswesens und gibt dann einen Überblick über die Niederlassung des Paulinischen Ordens in Pápa und gleichzeitig über die Geschichte der Stadt in jenem Zeitabschnitt. Danach geht sie über zur Geschichte der Schauspielerei in den Paulinischen Schulen, indem sie die allgemeine geschichtliche Entwicklung der Schuldramen und der Schulschauspielerei vorstellt. Sie macht uns mit dem Leben des Schreibers der handschriftlichen Sammlung der Paulinischen Schuldramen bekannt, mit der Biographie des in Pápa geborenen Menyhért Táncz. Wir erhalten eine detaillierte Darstellung der Pápaer Paulinischen Schuldramen, ihrer Entstehung, ihrer Aufführungen, und es wird über das wiederentdeckte Schuldramenprogramm berichtet. Wir lernen die Darsteller der Aufführungen, die vorführenden Schüler, die Prologe und einige Lieder kennen. Wir erhalten Informationen über drei lateinische Deklamationen. Im ANHANG geben wir den bisher unveröffentlichten Text des Schuldramas mit dem Titel „Paul".

HARMATH ISTVÁN

A MAGYAR MINERVA KÖNYVSOROZAT ÉS TÁRSADALMI INDÍTÉKAI

A XV. század végének, a század fordulójának Európájában Magyarország gazdaságilag, iparilag, valamint az általános műveltségviszonyok tekintetében nem sokban különbözött a fejlettnek ítélt európai népektől. Az erről meggyőző tények közismertek, az egész társadalom lényegét kifejező események egyik jelentős érvét mégis hadd idézzem ide a XVI. század elejéről, éspedig 1514-ből. Egész Európában társadalmi váltásra érett meg a helyzet. A különböző államrendszerekben, valamint a vezető befolyását továbbra is biztosítani igyekvő egyházban egyaránt aggasztó volt már az a belső feszültség, amely a változtatásra való képtelenség esetén belülről jövő gyors változást sejtetett. Nálunk ez a Dózsa-féle felkeléssel indult el, míg közvetlen szomszédainknál egy jó évtizeddel később, 1525-ben következett be a kenyértörés. A német nyelvterületeken két helyütt is, keleten Thomas Müntzer, a bajor és frank vidéken pedig Florian Geyer személyében találta meg a nép forradalmi törekvései vezéregyéniségeit. Egy évtizeddel később zajlottak azok az események a fejlettebbnek látszott német területen, mint hazánkban. A továbbiakban azonban nem lehettek már jelentős befolyással egymásra. Hiszen Magyarországot illetően közbelépett a nyugati terjeszkedését immár több mint száz éve előkészítő török birodalom, amely a sokoldalúan tehetséges II. Szolimán szultán személyében nemcsak eredményes belpolitikusra, de céltudatosan tevékeny hadvezérre is talált.

Gazdaság, ipar, kereskedelem és a szellemi művelődés lehetőségei így kényszerültek sorvadásra már a XVI. század első felében. Ami azután történt — a XVII. században és a XVIII. kezdetén —, az már a nemzeti fennmaradás csodájával határos.

A XVI. század Magyarországának közel ötmillió lakosából mintegy milliót számláltak a nemzetiségek. Az ezt követő két század eseményei végén, 1720-ban 1 160 000-re tehető a magyarság és 1 422 000-re a nemzetiségek számaránya. Százalékosan ez azt jelenti, hogy 44,9% -át tette ki a Kárpát-medence népességének a magyarság! A tőlünk nyugatra lakó népek ezalatt — a harmincéves háború és egyéb kisebb konfliktusok mellett is — viszonylag zavartalanul fejlődtek. Ez főképpen nekünk szembetűnő, akik a lét és nemlét határán őrlődtünk, bízva a túlélésben. Az 1711-től II. Józsefig, az első hivatalos magyarországi népszámlálásig eltelő időszakban 8,5 millióra szaporodott az ország lakosságszáma. Meglehetősen pontos adatokkal rendelkezünk ahhoz, hogy ebben nagyon pontosan végrehajtott telepítési politikát lássunk. Ez vonatkozik a különböző szláv nyelvű népekre, az Erdélybe nagy számmal betelepülő románokra és a több területről jött német nyelvű népekre egyaránt. A statisztikai helyzetkép pedig az, hogy 1887-ig, azaz 67 év alatt — ha az 1720-as évet vettük alapul — 61% -ra növekedett a nemzetiségek százalékaránya, míg a magyarságé a maga több mint 3 milliós lélekszámával 39% -ot tett ki.

Nem meglepő tehát, hogy a német író, költő, polihisztor Herder ezeknek az adatoknak az ismeretében kimondta, leírta, hogy a magyarságnak néhány évtizede maradt a történelemben, és befejezte pályafutását.

Matematikai logikával kétségtelen törvénynek látszott Herder — ha úgy tetszik — jóslata. Ha szűkebb életterünkre, Dunántúlra vagy még tovább, megyénkre és a közvetlen környezőkére bontjuk le adatainkat, és ebből vonunk le következtetéseket, talán valamicskével reménykeltőbb képet nyerünk.

Veszprém megye középkori településeinek a száma a XVI. század elején 375 volt, és ebből a török után maradt 111. De a szomszéd megyék helyzete sem jobb, sőt Fejér megyéé még reménytelenebb. Ugyanis 48 települése maradt az eredeti 429-ből. (Ide számítottuk a kisebb Pilis megyét is.) Somogy megye 964 településéből maradt 195, Zala 1113 helységéből 380. A négy megye 2147 faluja pusztult el a 2881-ből. Az eredeti 900 000 összlakosságból pedig maradt 300 000.[2]

TELEPÍTÉSEK

A Rákóczi-szabadságharc leverése után viszonylag hamarosan és szervezett formában indul meg az újjáépítés, és ennek természetes velejárójaként a betelepítés. Volkra Ottó veszprémi püspök (Somogy és Zala is a veszprémi püspökséghez tartozott) Liska nevű emberét küldte Morvaországba telepesek toborzására.[3] (Volkra Ottó 1710-től 1720-ig töltötte be a Veszprém püspöke széket.) Ezt folytatták utódai, de vele csaknem egyidejűleg a székeskáptalan, majd a bencések, a cisztercita és a világi nagybirtokosok is. Emellett adataink vannak arról is, hogy már a Rákóczi-szabadságharc idejében a Bakony mintegy tíz községébe indult meg Árva, Trencsén, Turóc, Nyitra és Hont megyéből a szlovák nyel-

vű lakosság betelepülése az alábbi, akkor Veszprém megyei községekbe:

Borzavár, Sur, Bakonycsernye, Bársonyos, Jásd Szápár, Lókút, Olaszfalu, Öskü és Nagyesztergár.

Ennél erőteljesebb volt a III. Károlytól II. József uralkodásának végéig tartó, és főleg bajor, frank és kismértékben sváb, illetőleg szileziai nyelvterületről érkező német lakosság betelepülése. A teljesen elpusztult községek egy részét telepesekkel ugyanott vagy a közelben újból felépítették, másutt pedig részben magyarokkal vagy szlovákokkal együtt építettek újjá egy-egy falut, városrészt.

A csupán németek által újjáépített községek száma megközelíti a félszázat. Emellett mintegy 20 faluban más nyelvű lakossággal együtt települtek le. Gazdasági és kultúrkapcsolataik folyamatos és gyors kialakítását segítette, hogy két településtől eltekintve bajor nyelvterületről jöttek, és homogén műveltségtöltéssel rendelkeztek. Városlődre és Kislődre frank nyelvjárásúak települtek. Az előbbiben, azaz Városlődön egy utcányi protestáns magyar csoport viszonylagos önálló egysége is kialakult anélkül — és ez másutt is jellemző volt —, hogy a nyelvi vagy nemzetiségi ellentétek konfliktust váltottak volna ki. Sehol a megyében nem találjuk nyomát annak, hogy feszültséget, ellentéteket okozott volna az egymást nyelvileg nem értők letelepedése, akár a több mint félszáznyi bajor-frank vagy a mintegy tíz községnyi szlovák csoport útját vizsgáljuk. Érezhetően erősebbek voltak a hazánkban kialakult vallási ellentétek a XVII—XVIII. században, mint a nemzetiségiek. Erre nemcsak a pápai Kocsi Csergő Bálint és társai 1674. évi elítélése, azaz gályarabsága a példa, hanem a fent említett Városlődöt is idézhetnénk. Itt ugyanis 1748-ban a magyar utcabeli Hegyi Tamás a protestáns papra haragudván, áttért katolikus hitre. Halálakor a katolikus papot nem engedték be az utcába, amiért az Padányi püspöknél tett panaszt. A püspök erre az egész utcát kitelepítette Balatonudvariba. Tiltakozásukat azzal fejezték ki, hogy a generáció elhunyt tagjai a balatonudvari temetőben szív alakú sírkövet készíttettek maguknak. (A közelmúltban restaurálttatta ezeket az OMF, és újból visszaállíttatta a helyükre.) A rendkívül szenvedélyes Padányi Biró Márton püspöknek embertelen eljárása volt ez. Emellett egyéb, protestánsellenes intézkedései folytán is nem kevés elmarasztalásban volt része. Élete utolsó éveiben bekövetkezett mellőzésének egyik fő oka volt az ugyancsak a protestánsok iránti türelmetlenségét kifejező Enchiridion de fide című, 1750-ben írt munkája.[4]

Jóval türelmetlenebb hangot kapott már ekkor az a magyarosodási törekvés, amely egyrészt a nagyszámú német nyelvű települtek és a közhivatalok német nyelvi hatásától óvott. A hivatalos nyelv ugyan a latin volt — a II. Józsefi időszakot kivéve — 1844-ig, de a németesedésnek sok árnyalata, a nyelv csiszoltsága, sokszínű alkalmassága a műveltségterjesztésben, Luther óta irodalmi nyelvi rangja, a fejlett európai kézműipar nyelve egész Dunántúlon a német volt (a kéményseprő-mesterséget kivéve, ez olasz nyelvi bázissal jött), a képzőművészetek: építészet, festészet, szobrászat, a rendkívül fejlett osztrák zeneművészet német nyelven történt terjesztése, mind-mind olyan kisugárzó erő, ami a fentebb már hivatkozott adatok mellett kétségtelen veszélyt jelentett a magyar nyelvű műveltség megteremtésében, terjesztésében. Mindenképpen figyelembe veendő a számos, a Habsburgok által célszerűen kiépített hatalmi bázis adottságai közepett. A jobbak természetesen felismerték ezt, de lehetőségeik nagyon korlátozottak voltak. Az antiprotestáns harcokban elmerült Padányi közvetlen előde: Acsády Ádám Péter püspök az 1741-es pozsonyi diétán a tekintélyes egri püspök, gróf Erdődy Gábor német nyelvű közbeszólására felcsattan és rárivall: „Ki az ördög beszél itt németül? Majd még franciául is beszélnek a magyar országgyűlésen; 25 év múlva a magyar nyelv, amelyet minden hazafinak a leginkább kellene tisztelni, majd még csak hallható sem lesz a magyar országgyűlésen."[5]

Utólagos észrevételünk, hogy a veszélyérzet időszerűsége és annak nyílt kimondása egyaránt figyelmet érdemelt. Csakhogy az is tény, hogy ebben az időben a népi-nemzeti létgondok az egyéb feltételek bizonytalansága miatt egyáltalában nem juthattak el oda, hogy általánossá váljanak olyan intézkedések, amelyek a nyelvi, a szellemi műveltség kérdéseivel függtek össze.

Mindezek mellett nem jelentéktelen az, hogy a német településeken, a közakaratnak megfelelően, az egyház biztosítja az anyanyelvű istentiszteletet. A veszprémi püspöki levéltár tanúsága szerint még a 20. század első évtizedeiben is megoldott a kétnyelvű lelkészi szolgálat és ebből következően a magyar és német nyelvű istentisztelet. Mégpedig a települések egy részében úgy, hogy csak német a templom nyelve, másutt pedig német—magyar vegyesen vagy két magyar, egy német és fordítva.[6]

E tekintetben, valamint a vallási türelem terén az 1760-as években következett be érezhetően jelentős előrelépés. Ebben az időben lesz Mária Terézia fia, a későbbi II. József az anyja társuralkodója, és hamarosan meghökkentő intenzitással veti magát a munkába. Az anya és fia közötti rendszeres — ha úgy tetszik, hivatalos — levelezés már ezekben az években kimutatja a kettőjük közötti nézetkülönbségeket. A holnaplátás értékrendjében mindenképpen II. Józsefnek adunk igazat, és adott igazat a történelem is intézkedései (későbbi rendelkezései) nagy részében. Csakhogy a monarchia kuszáltsága gazdasági, nemzetiségi, műveltségbeli tekintetben nem meri megengedni magának azt, amit más népek, és itt elsősorban néhány nyugat-európai országra gondolhatunk, régóta természetesnek tartanak. Míg Anglia, Franciaország stb. egységesítő törekvéseit még a nemzeti érzés, a nacionalizmus öntudatra ébredése előtt váltotta jórészt valóra, a Habsburgok — a XVI. századtól kezdődően — ezt már nem tehették, és így családi alapra építették a monarchiát. II. József is késetten akarja majd megvalósítani azt, amit ebben az időben ilyen eszközökkel már lehetetlen. Rendelkezésükre áll egy soknyelvű ország, amelyen belül már lehetetlen feloldani a nemzeti, a nyelvi ellenté-

tekből fakadó feszültséget. A telepítés idején megéreztek ugyan annyit, hogy a bajor, a frank, a sváb, a szászországi, tehát a határokon túli kapcsolattartást megengedni komoly veszélyeket rejthet magában. Nyilván ezért fogalmazták úgy a betelepítettek elbocsátó és befogadó ügyiratát, hogy az eredeti otthonukban maradtakkal a továbbiakban semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn. Tehát az egymás közötti érintkezés adottságaival élhettek csak, akár egy megye vagy egy ország határain belül.

Az azonos földrajzi viszonyok, gazdasági helyzet, művelődési adottságok lassacskán előkészítették őket a más nyelvű környezettel való kapcsolatteremtésre, együttélésre. Az így végbemenő változáselemzést elhagyván, csak egyetlen megfogható támpontot hadd idézzek. Nevezetesen azt, hogy az 1848—49-es szabadságharc idején ott vannak a száz évvel korábban nálunk otthonra talált német nemzetiségek a magyar forradalmi hadseregben, a pákozdi csatától Buda vára visszafoglalásáig, illetőleg Világosig.

A MAGYAR NYELVŰ IRODALMISÁG ÚTJÁN

Fentebb már érintettem, hogy II. József olyan program megvalósítását tűzte ki célul, amiről — legalábbis azokkal az eszközökkel — elkésett. A német hivatali nyelv kötelező bevezetése a latin helyett még a maradi magyar nemesség soraiban is olyan érzéseket ébresztett, hogy ez merénylet a magyar nyelv ellen. A császárhoz intézett felterjesztésre kapott válasz nem meggyőző: „... nagyon fontos tévedésre kell felhívni a figyelmet... mégpedig arra, hogy állítólag a magyar anyanyelvet teljesen mellőzni kell. Sem erről, sem bármely más, Magyarországon használt anyanyelvről nem szólt ez az írásom. Csupán egy holt és megtanult nyelvről beszéltem. Nem arról van tehát szó, hogy milliók lemondjanak a saját anyanyelvükről és mást beszéljenek, hanem hogy azok, akik a közéletnek szentelik magukat, a latin helyett a német nyelvet használják, s hogy az ifjúság ezt tanulja meg amaz helyett."[7]

Ausztriában ugyan elérte a császár, hogy az ország történelmében először nem a rang, a gazdagság, a származás, hanem a szellem kölcsönzött valakinek hírnevet, tiszteletet és hatalmat. Írók, költők, kiváló pedagógusok, nagy tehetségű zeneszerzők (Haydn, Gluck, Mozart) voltak Bécsnek és a császári udvarnak is a fénye és a felvilágosult eszmék leghatásosabb terjesztői. A kor szellemi állapotáról az 1780-as években Bécsben járt Kazinczy így ír: „Mely jól mennek a dolgok, ahol az első tudja és akarja, amit kell, s mint szereti ott minden az elsőt, mint az első az utolsót."

Az észrevétel főképpen akkor meghökkentő, ha tudjuk, hogy Bécsben 1784-ben 435 író élt, és Blumauer az 1782. áprilisától 1783. szeptemberéig megjelenő röpiratok számát 1142-re, az értük kifizetett összeget 39,066 Ft-ra becsüli. Hazánkban pedig az írók néhány felvilágosult főúr támogatásával folytatták harcukat nyelvünk pallérozása érdekében, a tudatlanság és a közömbösség ellen. A felvilágosodás eszméi Magyarországon csak egy vékony réteget hatottak át, közöttük és a nép között pedig a rendi kiváltságok és a rendi szellem korlátai emelkedtek. Ami Ausztriában az iparosodás, a kereskedelem fejlődése és a korszerű nevelés következtében politikai realitás volt, az nálunk néhány emberséges főrend, franciás műveltségű udvari férfi, néhány forradalmár író és lázadó polgár utópiája maradt. II. József reformjaival szemben Magyarország volt a súlypont, és kétszeresen tragikus volt azok élete, akik előbb a felvilágosodás elveinek a terjesztésére, majd a reakció győzelme után a forradalmi célok elérésére törekedtek.

Ezek mellett mégis komoly eredménynek érezzük, hogy országunk szinte minden vonatkozásban elmaradt állapota ellenére a művelt Európának, a felvilágosodás eszméit elsősorban az eldugott magyar falvak udvarházaiból kilépő és Bécsben az élénk szellemi élettől megtermékenyülő magyar testőrifjak vetették termőtalajba. Ez a nemcsak irodalmi, hanem világnézeti szempontból is jelentős hatás a lehetőségek arányában viszonylag hamarosan a magyar nemzeti érzés és szellem újjászületéséhez vezetett. A Bessenyeivel induló és elsősorban Rousseau és Voltaire szellemi hatásától gazdagult magyar felvilágosult irodalom II. József idejében lobban erőteljesen lángra.

Ekkor jelent meg irodalmunkban a tapolcai saruvarga fia, Batsányi János. Hangjától átforrósodott irodalmunk politikai légköre. Az a hit fűti, hogy az emberiségre virradó jövő évszázad, a XIX. megvalósítja majd az emberi szívnek és észnek megfelelő erényes és igazságos világot. A Kazinczyval együtt Kassán szerkesztett Magyar Múzeumban, az első magyar irodalmi folyóiratban, annak programadó cikkében ismertette a magyar irodalom és nyelv helyzetét, és meghatározta a haladás útját. A folyóiratot azonban nemcsak a magyar nyelv és irodalom szolgálatába állította, hanem tudatos politikai törekvése volt a felvilágosodás terjesztése, valamint a harc a nemzeti függetlenség kivívásáért. A korszaknak csaknem valamennyi számottevő íróját a lap köré tömörítették, de a belső egyenetlenségek miatt Kazinczy már a második szám megjelenése előtt kivált. És miután *A franciaországi változásokra* című verse miatt 1792-ben Batsányit feljelentették, és távoznia kellett Kassáról, ez a folyóirat megszűnését is jelentette.

A Kazinczy—Batsányi ellentétnek az oka elsősorban nem abban keresendő, hogy Batsányi erőteljesebb, gazdagabb koncepciójú költői egyéniség volt, mint Kazinczy. A nyelvújítás későbbi nagy vezéralakjában — akinek kiváló irodalomszervező tehetségét és érdemeit nem vitatjuk — az irodalmi szándék és program nem telítődött azzal a politikai veszélylátással, ami a dunántúli Batsányi szemléletét áthatotta.

Batsányi jellemnagysága, műveltségtöltése megverten is következetesen határozta meg azt az utat, amelyen járhat, amelyen járnia kell. A Martinovics-mozgalomban való érintőleges részvétele miatt elszenvedett egy év börtöne egyelőre még óvatosabbá tette kiszabadulása után, majd amikor Napóleon a magyarokhoz intézett kiált-

ványának a fogalmazásában — vagy stilizálásában — is részt vett, a bukás után végleg kikényszerült az országból. Ez azonban már 1809 után történt, amikor a francia hadak Napóleon és Mária Lujza házasságkötése után (1810. ápr. 1.) visszahúzódtak e területről. Mostantól kezdve nincs élő befolyása a magyarországi műveltségviszonyok alakulására nézve.

Eközben azonban megerősödni látszott olyan irodalmi csoport, amely — bár erősen individuális jelleggel — igyekezett befolyásra szert tenni, esetenként vezető szerepet vállalni. A dunántúliak között a tehetséges Ányos Pál halála (1784) után fel kell figyelni Pápay Sámuel, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor, Kis János, Pálóczi Horváth, Édes Gergely, Révai Miklós, Péteri Takács József, Ruszek József, az ide kötődő Verseghy Ferenc, Virág Benedek és mások munkásságára.

Hamarosan olyan élő kapcsolat alakult ki a dunántúliak és a debreceni csoport között, hogy kölcsönösen gazdagították egymást. Ott — mármint Debrecenben — látjuk az ekkor már korban és tudományban egyaránt tekintélyes Weszprémi Istvánt (Veszprémben született 1723-ban), Fazekas Mihályt, Földi Jánost, az első magyar grammatika szerzőjét, a legtehetségesebb fiatal költőt: Csokonait (jóllehet ezt egyértelműen csak Pálóczi Horváth Ádám ismeri fel és írja meg Kazinczynak) és másokat.

Fentebb már hivatkoztam arra, hogy a századforduló Bécse mennyivel haladta meg az akkori egész Magyarország műveltségbázisát az irodalomban, zenében és a képzőművészetekben egyaránt. Megfelelő anyagi háttér, jól szervezett pénzügyi támogatás nélkül nem is lehetett kilátásunk, hogy az európai hátrányból valamit behozzunk.

Ismert, hogy a Bessenyeivel — 1772-ben — fémjelzett magyar irodalmi újjászületésnek az európai felvilágosodás szellemétől Bécsben tüzet csiholó testőrifjak adtak bizakodó hitet. A nagyobb méretű társadalmi kibontakozásnak kedvezett a II. József nevéhez kötődő évtized, majd úgy látszott, minden út elzárul. Martinovicsék kivégzése még erősítette is ezt a kilátástalanságot. Közben azonban feltűnik egy név, éppen az arisztokrácia körében, amelyhez néhány év alatt új törekvések és új tehetségek kötődnek, és ez a név:

FESTETICS GYÖRGY

A felvilágosodás közvetlen hatása a francia irodalom, majd az 1789-es forradalom révén nálunk is túllépett az írók és irodalmi élet szűkebb körén. A Gereven huszárok magyar tisztjei 1790-ben petícióval fordultak az országgyűléshez, melyben részletesen feltárták a magyarok hátrányos helyzetét a hadseregben. „Illendő, természetes és hasznos, hogy a Magyar Sereg Magyarországon tartassék" — olvassuk a folyamodványban, amely arról panaszkodik, hogy „sok Esztendőbeli Szolgálatunk fáradtsággal szerzett érdemeink jutalmát az idegen nemzetbéliek tőlünk elragadgyák és Fő-Tisztségekre majdnem mind csak idegenek helyeztetnek előnkbe".

A felvilágosodás a hadsereghez is elért már, és érthető, ha a nevezetes folyamodványban szóba került a magyar vezénylési nyelv is: „Nem kevésbé mozdítaná az is elő a Hadi szolgálatot, ha a közönséges Szolgálat Rende és parantsolás Magyar nyelven folytattatnék" — olvassuk a petícióban.

Aláírói között volt gróf Festetics György főhadnagy és Laczkovics János svadronos kapitány is. Itt kötött barátságuk később sem szűnt meg, hiszen Festeticset a haladó főurak közé számították, jóllehet felvilágosultsága alig-alig ment túl a korabeli divaton. A racionalizmus, a forradalmi eszmékkel való kacérkodás a jó modorhoz tartozott, s valószínűleg még akkor sem gondolt Festetics arra, hogy milyen „veszedelmes" ember a barátja, amikor a petíció aláírása miatt a Hollandiában állomásozó Latour-dragonyosokhoz helyezték át. A Martinovics-per azonban vérre ment, s midőn Laczkovicsnak „feje vétetik", a kegyvesztett gróf már leköszönt a hadi pályáról, és visszavonult birtokára.

Társaságában ettől kezdve sokáig nem lehetett szóba hozni a politikát, de kiolthatatlan tettvágyát valahol le kellett vezetnie. Nem kétséges, hogy az udvar kegyét is szerette volna visszaszerezni, és ha a politikában gyanússá tette magát, a reformer és az irodalmi mecénás szerepében igyekezett kárpótlást találni. És szokatlanul rövid idő alatt olyat művel, hogy a hazai és külországi figyelmet egyaránt magára vonja.

Az elhanyagolt birtokot mintagazdasággá varázsolja, iskolákat alapít, irodalmi életet szervez, és még arra is jut ideje és pénze, hogy hollandiai szélmalmot és vitorlás bárkát építtessen. Lelkesedése csak Széchenyiével mérhető, de ehhez a hatalmas programhoz hiányzott a higgadt megfontolás, a tiszta európai látókör, az egész nemzet elmaradottságának egyértelműbb programot meghatározó felismerése. Mezőgazdasági terve elkészítésében és végrehajtásában a szerencse is hozzászegődött. Még 1786-ban ismerkedett meg Bécsben Nagyváthy Jánossal, akinek 1791-ben megjelent könyvére, *A szorgalmas mezei gazdára* a császár is felfigyelt, és aranyéremmel jutalmazta a szerzőt. A császári elismerés után Festetics azonnal meghívta Keszthelyre, ahol 1792-től hat éven át teljhatalmú jószágkormányzóként működött. Munkásságának művelődési eredménye, hogy Festetics Csurgón gimnáziumot alapított, majd később a keszthelyi „gazdaképző intézetet", a Georgikont. A program már kezdetben túlnőtt a keszthelyi méreteken. A 162 000 holdnyi birtok világlátott ura nem is érhette be a korabeli nemesség bezárkózottságával és szűk igényeivel. Természetesen az irodalomnak is szerep jutott ebben a programban, amelynek ápolására családi hagyományok is kötelezték. Festetics Kristóf 1763-ban alapította könyvtárát, amelyet ő továbbfejlesztett, sőt az 1810-es években külön könyvtártermet is berendezett.

Maga a gróf írással nem foglalkozott, de mecénási rangját feltétlenül el akarta ismertetni a világgal. Írókat „gyűjtött" maga köré, de a főúri oltalom és támogatás bizonyos mértékig a mű-

vész elkötelezettségét is jelenti. Író és mecénás kölcsönösen egészítette ki egymást, és az írói dicsőség magával hozta a mecénás elismerését is. Az 1800-as évek irodalmi propagátora Nyugaton a Göttingában tanuló lelkes és tehetséges Rumy Károly György, akinek egykori késmárki tanára, Asbóth János 1801-ben került Keszthelyre. Előbb a Georgikon igazgatója, majd 1806-tól az uradalom inspektora volt. Rumy állandó levelezésben állt vele, valamint Berzeviczyvel és Kazinczyval. Barátságát azért is becsülték, mert munkatársa volt Wieland Der Neue Teutsche Merkurjának, amelyben külön rovatot is kapott: Nachrichten über Ungarns neueste Literatur und Kultur címen számolt be a hazai eseményekről. A németekkel egyébként is jó összeköttetései voltak; felvették a Göttische humanistische Privatgesellschaftba, s professzorán, Heynen keresztül kapcsolatba került a göttingai tudományos társulattal is, amely 1810-ben az ő közbenjárására tagjai közé választotta Asbóthot. Az uradalmi inspektor azonnal írt Rumynak, felhívta figyelmét Berzeviczy tudományos munkásságára, és kérte, járjon közbe Heynenél, hogy Festeticset is vegyék fel a tagok sorába. A gróf számára nem lehetett közömbös a göttingai elismerés, s Rumynak nyilván sok fáradságába és költségébe került, míg kijárta Festeticsnek a Societat tiszteletbeli tagságát. Hiszen utána Asbóth azt írta neki, hogy nemes tettéért a gróf gazdagon megjutalmazza. Rumy érdeme volt az is, hogy Berzeviczyt a levelező tagok sorába választották.

Ilyen előzmények, gazdasági eredmények kísérő jelensége, gazdagító és nélkülözhetetlen eseménysora a műveltséghorizont kiteljesedése, aminek most már magától értetődő velejárója, lényeges tartalmi eleme a művészetekkel, így az irodalommal való kapcsolata is. Ez volt az a gazdasági háttérbázis, ami a század utolsó évtizedében a fentiek mellett törvényszerűen teremtette meg művelődéstörténetünk első könyvsorozatát, a

MAGYAR MINERVÁT

Amidőn Rumy Károly Göttingában Festetics ügyében eljárt, elsősorban a Georgikonra hivatkozott, amely a külföld számára is példa lehet. A Societat tiszteletbeli tagságát azonban Festetics a Magyar Minerva néven megindított könyvkiadói vállalkozással is kiérdemelte, bár csak pénzét adta hozzá, mert a kivitelező a fáradhatatlan Péteri Takács József volt.

Péteri Takács 22 éves, amikor 1790-ben Keszthelyre, a Festetics családhoz kerül. A fiatal nevelő Keszthelyről származott, és ekkor már elvégezte a teológiát, több nyelven beszélt, és rövid idő alatt annyira megnyerte a család becsülését, hogy ő kísérte 1793-ban Bécsbe neveltjét, az ifjú László grófot. Életrajzírója, Takács Sándor azt is feljegyezte, hogy számos mágnáscsaláddal ismerkedett meg Bécsben, s bemutatták az uralkodóház több tagjának is. A bécsi időzésnek azonban irodalmi jelentősége volt: Itt ismerkedett meg a Magyar Hírmondó két szerkesztőjével, Görög Demeterrel és Kerekes Sámuellel, majd Kultsár Istvánnal, Mikes első kiadójával, és Bécsben került először baráti kapcsolatba Batsányival és Kisfaludy Sándorral. Péteri Takács kezdő költő ebben az időben. Követendő példaképének Ányost tartotta, akihez verset is írt:

> Gyakran eljárok temetőhelyére,
> Reá emlékezvén hazafi szívére,
> S addig figyelmezek oktató könyvére,
> Míg el nem juthatok dicső érdemére.

Bécsben nemcsak eleven irodalmi életet talált, hanem közelről láthatta az irodalom szervezését is. Nyilván Görög és Kerekes példája buzdította, akik 1795-ben adták ki a később oly híressé vált debreceni grammatikát, hogy rábeszélje Festeticset egy nagyobb irodalmi vállalkozás istápolására. Így született meg a Magyar Minerva eszméje, amelynek megvalósításáért a gróf évi ezer forint támogatást ígért.

Lelkesedésére jellemző, hogy az ígéret elhangzása után azonnal elkészítette tervezetét. Címe: *A magyarországi írók munkáinak könnyebb kiadását tárgyazó gondolatok.* Az akkori irodalmi viszonyaink között szinte hihetetlennek tűnt vállalkozása. Az egész magyar irodalmat akarta egybefogni, így terve egy írói szövetkezés csíráit rejtette magában. Szándéka az volt, hogy mindenekelőtt összeállítja az élő írók lajstromát, egybegyűjti a folyamatosan beérkező kéziratokat, amelyeknek sorsáról egy állandó bírálóbizottság dönt. Megállapította a kiadott könyvek után járó honoráriumot, és figyelme még arra is kiterjedt, hogy egy-egy kiadványból hány tiszteletpéldányt kapjon a szerző. De a könyvkiadás megszervezésén kívül egy másik célt is kitűzött. A bírálóbizottságnak az is feladata lett volna, hogy egységes helyesírást állapítson meg, és ennek elfogadására kényszerítse az írókat is.

Festeticsnek tetszett az elgondolás, és csupán azt kötötte ki magának, hogy ő állapíthassa meg a kiadásra elfogadott munkák megjelenési sorrendjét.

A Magyar Minerva az első perctől kezdve országos vállalkozás volt, s az első felszólító levelek az ország legtávolabbi zugában is megtalálták az írókat. Péteri Takács, mivel nem lehetett eléggé tájékozott, azt is kérte, hogy saját műve mellett mindenki a tudomására jutott kéziratokról is értesítse.

Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Kultsár István, Dugonics András, Molnár Borbála, Aranka György, Weszprémi István neve szerepelt azok között, akiktől Takács közvetlenül kért kéziratot. A válaszon maga is meglepődött. 102 ajánlat érkezett az első felszólításra.

Dugonics nem jelentkezett. Neki állandó kiadója volt. Éspedig a jól fizető Landerer. Gvadányi pedig Molnár Borbála verseit ajánlotta, a tudós Weszprémi István, a Debrecenben élő veszprémi származású orvos pedig Földi János természethistóriáját javasolta kiadásra, míg Révai a Bécsi Kódex sajtó alá rendezését szorgalmazta.

Költői eszményképéhez hűen Takács elsőként Ányos versei kiadását tervezte. Festetics egyetértett vele, és így 1798-ban megjelent a Magyar Minerva első kötete:

Ányos Pál
MUNKÁJI.
BÉTSBEN
ÖZVEGY ALBERTI IGNÁTZNÉ BETŰIVEL
1798.

Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Batsányi János. A 260 oldalnyi terjedelmű kötetben Batsányi, aki nevét nem írja ki sehol, *A kiadónak előbeszédgye* címen bevezetőt ír, amelyben elmondja, hogy az 1784. szept. 5-én Veszprémben elhunyt és eltemetett költő versei megjelentetése hogyanját illetően nem kevés vita folyt. Kétségtelen, hogy a 28 éves korában elhunyt költő életműve a kortársak közül magasan kiemelkedett. Előnye emellett, hogy az egész vállalkozásnak bizonyos lokális színt is tudott adni. Ányost sok szál fűzte a Balaton környékéhez, Veszprémben és Pápán tanult, Székesfehérvárott tanított nagyszombati és márianosztrai évei után.

Batsányi azzal a lehetőséggel is élt, hogy a bevezetőben irodalmi programot adott, amelyben előreveti néhány vonásában a nyelvújítás egyes tartalmi elvárásait. Mai szemmel értékelve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az Ányos-versek közlésében túlzott buzgalommal járt el. A verseket javítgatta, „amennyire az értelem csonkítása vagy egész rendek felbontása nélkül lehetséges vala". Majd megjegyzi: „Higyjétek el, hogy boldogító örömet éreznek még a sírnak hideg gyomrában is nyugvó hamvai! s megilletődve lebeg még most is körületek, mennyei áldást mosolygó szemekkel néz még most is reátok kedves éneklőtöknek dicsőült árnyéka"! Így bocsátotta útjára Batsányi Ányos verseit és ezzel együtt a Magyar Minervát.

A kezdeti lendület nagy volt; még két újabb kötet volt sajtó alatt. Az egyik:

ERKÖLTSI
OKTATÁSOK
Mellyeket
TOLNAI
GRÓF FESTETICS LÁSZLÓ
KEDVES TANÍTVÁNYÁNAK,
szívére kötött
PÉTERI TAKÁCS JÓZSEF
———————
BÉTSBEN
ÖZVEGY ALBERTI IGNÁTZNÉ BETŰIVEL
1799.

A 394 oldalnyi terjedelmű könyv igényes pedagógiai munka. Az első részben a boldogságról és emberségről szól. Történetileg visszanyúl a sztoikusokhoz és epikureusokhoz. A második részben *A betsületes magaviseletről* mintegy 70 oldalon át. A harmadik cikkely ugyanezt folytatja *A kellemetlen magaviseletről* címen. A második rész főcíme: *Az erköltsi jóságról,* és ezen belül szól az erkölcsi törvényről és az erkölcsiség eredetéről. Olyan elődök szerepelnek itt, mint Montaigne, Helvetius, Epicur, Hume, Wolf, Crusius és Kant.

A harmadik rész címe: *Az ember tisztéről.* Ezen belül szól a hitről, reményről, szeretetről, vallásról, az imádságról, az isteni szolgálatról, az esküről, míg ennek folytatásában az emberről, az önismeretről, a helyes életvitelről, az evésről, a művelődésről, a helyes időtöltésről és a lelki jegyek gazdagításáról.

A harmadik fejezet azokat a személyiségjegyeket mutatja be, amelyeknek megszerzésére mindenkinek szüksége van ahhoz, hogy magát a társadalom hasznos tagjává tegye.

A negyedik cikkely az egyes társaságok kötelességeiről szól: a fiúi kötelességről, az úri hatalomról, a polgári kötelességekről, úgy, mint alattvaló és úgy, mint kormányzó.

A sorozat harmadik, de még ugyanebben az esztendőben megjelent kötete:

VIRÁG BENEDEK
POÉTAI
MUNKÁJI.
———————
PESTEN,
TRATTNER MÁTYÁS BETŰIVEL
1799.

A könyvet maga a költő ajánlotta Méltóságos Tolnai Gróf Festetics György Őnagyságának hálaadó tiszteletül.

A kötet olyan kitágult horizontú képet ad egyrészt saját klasszikus műveltségigényéről, másrészt a kortársi világról, hogy szinte teljes kitekintést kapunk a századforduló Magyarországának jelentős személyeiről, eseményeiről, a hazai tennivalókról. A pálos rend tagja, így jó barátja Ányosnak is, és egész életét irodalmi küldetésnek szenteli vállalván a budai szegényes életvitelt és kiérdemelvén a legjelentősebb kortársak tiszteletét és barátságát.

———————

A sorozat negyedik könyve:

A
MAGYAR
LITERATÚRA
ESMÉRETE.
Írta
Pápay Sámuel
Vármegyei táblabíró és uradalmi fiskális
Veszprémben
Számmer Klára betűivel
1808.

A felsőörsi születésű irodalomtörténész, irodalomtörténetünk első megírója hazafiúi kötelességének tesz eleget — írja az előszóban —, midőn a Magyar Minervának benyújtja munkáját. „Elértem további tzélomat igyekezetem által, ha az tsak serkentésül fog is szolgálni arra, hogy rátermett hazafi társaim, Literatúrai munkásságok által, kedves Nyelvemet, édes Hazámat, s szerettem nemzetemet megdicsőítsék. Isten velünk. Írám Pápánn Martz. 6 dikánn 1808."

Hivatkoztam már fentebb arra, hogy Földi János, mellesleg hajdúhadházi orvos és Weszprémi

István leányának, Juliskának a férje, 1792-ben pályázatra megírta az első magyar nyelvtant. Egy munkacsoport által történt átdolgozásban 1795-ben *Debreceni grammatika* címen jelent meg. Az eredeti szövegezés nyelvtani része Gulyás Károly kiadásában, 1912-ben jelent meg, a második, *A versírásról* szóló része pedig a Kölcsey Ferenc Gimnázium tanulói kiadásában, 1962-ben.

Pápay Sámuel irodalomtörténetében nyelvtörténeti áttekintést, nyelvi összehasonlítást ad, majd irodalmi szövegek illusztrációjával mutatja be irodalmunk fejlődését a saját koráig, 486 oldal terjedelemben.

Hazánkban a hivatalos nyelv, mint az tudott, a II. József korát kivéve, a latin volt. A megyék, megyegyűlések nyelve úgyszintén. Zala megye az elsők közé tartozik, amely — miután ehhez a Habsburgok lehetőséget biztosítottak — 1805-ben kérte, és megkapta a magyar nyelvhasználat engedélyezését a megyegyűléseken. (Az is tudott, hogy Magyarországon csak 1844-ben lett a magyar nyelv hivatalos nyelvvé.)

Pápay Sámuel könyvében alapvetően abból indul ki, és arra építi programját, hogy magasabb szinten tankönyvvé váljék munkája. Felbecsülhetetlen érték, hiszen a hatalmas ismeretanyaghoz meg kellett teremtenie a nyelv belső közlési formáját is. Ez magyarázza azt is, hogy a testes kötetnek a nagyobb része elsősorban a nyelvvel foglalkozik, és csak kisebb része mutatja be a „Magyar Literatúrának régi s mostani állapotát". Időben ez már szinte belenyúlik abba a korba, ami a magyar nyelvújításnak minősül.

Egy észrevétellel azonban tartozunk itt magunknak. Virág Benedek, a sorozat harmadik kötete szerzője még a „Minerva példás gyámolának" titulálta Festeticset, pedig ez volt az utolsó kötet, amelynek megjelenését a gróf anyagilag támogatta. Pontosan nem tudjuk, miért hagyta magára a szépen indult vállalkozást, és ezzel együtt Péteri Takácsot is, aki megpróbált kiutat keresni a szorult helyzetből. És minden bizonnyal ez is oka volt annak, hogy Pápay Sámuel könyve 9 évvel a harmadik, a Virág-versek után jelent meg. Jelentős erőfeszítés állt mögötte, és ezt Pápay is kötelességének érezte megfogalmazni: „Háladatosságot érdemel a Hazától Takáts Józsefnek azon buzgó hazafisága, hogy Magyar Minerva név alatt 1798-diktul fogva a Magyar Írók munkáinak kibotsátásában egész szívvel lélekkel szorgalmaskodik, s annak köszöni a jelenvaló munka is, hogy a Magyar Minerva oltalma alatt megjelenhetett."

E kötetet követően megint 4 esztendeig szünetel a sorozat, míg 1812-ben kijön

A
Filozófiának
ELŐLJÁRÓ
ÉRTEKEZÉSEI.
Írta
Ruszek József
A Weszprémi Nevendék Papság egygyik'
s öregebbik Taníttója
WESZPRÉMBEN,
Számmer Klára betűivel.
1812.

A sorozat ezzel elhalt. Bizonyára Festetics nem érzett rá, hogy milyen felbecsülhetetlenül jelentős mozgalmat támogatott. Takács még tovább szorgoskodott az irodalomszervezésben. Ezután jelentette meg Kisfaludy Sándor *Himfy szerelmei*-t, de a Magyar Minervát nem tudta újjáéleszteni.

A történelmi háttér, a gazdasági viszonyok ismeretében ugyan beleérezhetünk Festetics aggályoskodásába. Hiszen maga a tény: a gazdaságin túl az irodalmiság, az azt kifejező hazafiság nem kis veszélyt rejtett a XIX. század elején. A Martinovicsékat követő politikai terror évről évre erősödött. Austerlitz aztán 1805-ben mint egyértelmű figyelmeztetés érte a monarchia vezetőit. A magyar birtokos nemességnek pedig éppen ebben az időben történő még tehetetlenebb elbizonytalanodása csak segítette a habsburgokat kényszerhelyzetükben, ideges kapkodásukban kovácsolódó védelmi terveik előkészítésében. A magyar vezető réteg — mint már annyiszor a történelem során — éretlennek bizonyult arra, hogy a kialakult politikai helyzet láttán hosszabb lejáratú hasznos következtetéseket vonjon le a maga számára. Megelégedett a mával, amely a háborúk kezdeti szakaszában törvényszerűen megismétlődő gazdasági konjunktúrával jár. Pedig a nép titokban bizakodással tekintett a francia hadak Magyarország területére is átcsapó hadműveletei elé. Nemcsak Napóleonnak 1809-ben — a győri futás évében — a magyarokhoz intézett kiáltványa sejteti, hogy a francia szándék nálunk a Habsburgokkal szemben tömegeket mozgósíthat. Nem egy verses vagy prózai irodalmi emlékünk fejezi ki ezt ebben a korban. Pápay Sámuel a fenti sorozaton kívül, éspedig 1807-ben megjelent könyve, az *Észrevételek a magyar nyelvnek igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról* is egyértelmű jelzés a holnap lehetőségei felé.

Nem így történt. És ez megint késést hozott. Egy újabb példát az okuló nemzeti önismeret megszerzéséhez.

JEGYZETEK

1. *JÓCSIK Lajos:* A Középdunamedence közgazdasága (Szárszó, Budapest, 1943).
2. A veszprémi egyházmegye papságának névtára (1975). 15.
3. O. L. Cancellária: Conceptus Expeditionum, 1720. jún. No. 76.
4. *PEHM József:* Padányi Bíró Márton (Zalaegerszeg, 1934).
5. Uo.
6. Veszprémi Püspöki Levéltár: Veszprém egyházmegyei lelkészek, istentisztelet és anyakönyvek nyelve, 1894. Kézirat.
7. II. Józsefnek a magyar nemesség proklamációjára adott válaszából részlet.

IRODALOM

1. *CSÁNYI László:* Első könyvkiadói vállalkozásunk, a Magyar Minerva — Új Helikon (1962).
2. *HORVÁTH János:* Berzsenyi és íróbarátai (Budapest, 1960).
3. *KERESZTÚRY Dezső:* Festetics György és a magyar irodalom — Irodalomtörténeti Közlemények (1963) 5.
4. *KUTASSY János:* Váth János (Keszthely, 1933).
5. *NAGYVÁTHY Kálmán:* Nagyváthy János élete (Pozsony, 1891).
6. *NÉGYESY László:* Gróf Festetics György a magyar társadalomban. Keszthelyi Helikon (Keszthely, 1925).
7. *SÜLE Sándor:* A keszthelyi Georgikon (Budapest, 1890).

ISTVÁN HARMATH

DIE BÜCHERSERIE MAGYAR MINERVA

Das erste gedruckte Buch kam aus der Budaer Buchdruckerei im Jahre 1473 heraus. Der Titel ist Chronica Hungarorum, und ist lateinisch gedruckt worden. Das erste in ungarischer Sprache gedruckte Buch erschien in Sárvár in der Buchdruckerei von Abadi Benedek im Jahre 1541 mit dem Titel: Új Testamentum Magyar nyelven, mellyet az Görög és Deák nyelvből újonnan fordítant az Magyar nipnek Keresztén hitben való épülésire. In diesem Jahr ist Buda von den Türken besetzt worden. Die ungarische Literatur, die am Anfang des sechzehnten Jahrhunderts — meistens in den Klöstern — einen grösseren Aufschwung genommen hat, konnte wegen der ständigen Kriegszeiten mit der westeuropäischen Kultur nicht Schritthalten. Die beinahe 4,5 Millionen Einwohnerzal ist zum Anfang des XVIII. Jahrhunderts bis unter drei Millionen zurückgefallen. Die Entwicklung in der Landwirtschaft, in der Industrie, im geistigen Leben usw. hat eine rasche Entwicklung geschaffen. In diesen Jahrzehnten spielte aber eine bedeutende Rolle, dass sich verschiedene fremdsprachigen Völker niedergelassen haben. Das unterstützte die Entwicklung der ungarischen Sprache aber sehr langsam. Zur Zeit der ersten Volkszählung, im Jahre 1784—1787 war die Verhältniszahl der Ungarn und Nationalitäten 39% zu 61%. Damit hängt es auch zusammen, dass das erste Werk der ungarischen Literatur spät, erst im Jahre 1772. erschienen ist. Das war ein Drama mit dem Titel: Agis tragédiája (Die Tragödie von Agis). Die erste ungarische literarische Zeitschrift ist in Kassa gegründet worden, im Jahre 1788. Die Gründer waren Ferenc Kazinczy und János Batsányi. Am Ende des 19-ten Jahrhunderts übernahm die Leitung des Festetics-Gutes Georg Festetics, der in einigen Jahren ein reichhaltiges Kulturzentrum in Keszthely geschaffen hat. In kurzer Zeit haben ihn die begabtesten Künstler, Schriftsteller, die wertvollsten Geiste der Landwirtschaft, der Industrie und der verschiedenen Wissenschaften kennengelernt. Unter der Leitung von József Péteri Takács sammelte sich eine Gruppe von Dichtern und Schriftstellern. Da die materielle Unterstützung Graf Festetics versprochen hat, hat es die Gruppe von Schriftstellern beschlossen mit dem Titel Magyar Minerva eine literarische Bücherserie herauszugeben. Der erste Band brachte die Gedichte von Pál Ányos im Jahre 1798. Der Verfasser des zweiten Bandes war der erwähnte József Péteri Takács mit einem moralen Themenkreis, und dann der Dichter Benedek Virág, der Literaturhistoriker Sámuel Pápay und im Jahre 1812 kam ein philosophischer Band, dessen Verfasser József Ruszek ist.

Diese Werke, diese Tätigkeit übten auf die ungarische Gesellschaft, unmittelbar auf die geistige Schicht einen sehr reichhaltigen Einfluss, dessen Bedeutung man in der Reformzeit kaum beruhigend determinieren kann.

Hier, von näher in der Umgebeung vom Balaton gründete sich ein so bedeutendes kulturzentrum, das in den kommenden Jahrzehnten auch im politischen Leben einen bedeutenden Einfluss übte.

NÉMETH JÓZSEF

HORVÁTH ÁDÁM, A SZABADKŐMŰVES ÉS POLITIZÁLÓ KÖLTŐ

1.

Horváth Ádám 1781-ben telepedett le Veszprém megyében, Pápán. Pár évvel később Balatonfüredre költözött, s noha 1787—1791 között szívesen időzött a Somogy megyéhez tartozó Szántódon, egészen 1794-ig megmaradt füredi lakosnak.[1]

E másfél évtized életének rendkívül aktív, mozgalmas időszaka. Ekkor alapozta meg vagyonát, s kenyérkereső munkája mellett a magyar irodalom számottevő szereplőjévé vált.

Levelezésben állt, részben személyes kapcsolatba is került a kor legjelentősebb íróival, közéleti szereplőivel. A névsor rendkívül változatos: a 78 éves Ráday Gedeon és a 19 éves Csokonai Vitéz Mihály, a polgár Földi János és gróf Széchényi Ferenc, katolikus papok, szabadkőművesek, a Martinovics-mozgalom négy elítéltje, több gyanúsítottja — íme, szellemi kapcsolatainak tágassága.

Hat év alatt hét kötete — és ugyanennyi röpirata — hagyta el a nyomdát, egy drámáját előadta a pesti színtársulat, s valószínű, hogy még füredi évei alatt írta történelmi vígjátékát és később elveszett szatirikus államregényét is. Három kötet vegyes vers, eposz, csillagászati tanköltemény, lélektani munka és szabadkőműves szellemű szentimentális regény — íme, munkálkodásának, irodalmi tevékenységének széles skálája.[2]

Nemcsak szépirodalmi alkotásai, hanem elméleti írásai, irodalomszervező tevékenysége is növelte hírnevét. Hamarosan a kor vitáinak középpontjába is került. Kivívta a kor egyik legharcosabb, legmaradibb elméjének, a Máriafi néven író szerzetesnek, Szaicz Leónak a rosszallását. *Igaz magyar* című művében mind a Hunniast, mind a Holmi I. kötetét elmarasztalja, „szemtelen, tsunya, fertelmes, botránkoztató" verseket találván Horváth könyvében.[3]

Dicséretben is bőven van része. Verssel köszönti Kazinczy Ferenc, Virág Benedek. Fekete János Csabrendekre invitálja a nála majd két évtizeddel fiatalabb költőt, hogy fordításait megmutassa neki.[4] Az öreg Ráday Gedeon, Gvadányi József és a fiatal Csokonai egyforma lelkesedéssel dicséri írásait.

Ekkor még nem az a maradi, nyakas, visszahúzódó, sokszor mosolyt is fakasztó öregedő poéta, amilyenné majd Nagybajomban, még inkább Petrikeresztúron válik. Még nem is népköltészeti, népzenei gyűjtései jelentik a maradandó értéket, hanem saját írásai is formálják a magyar irodalmat.

Nem csoda, hogy kenyérkereső munkája mellett, oly sok téma és műfaj közt megosztva magát, írói termése rendkívül egyenetlen színvonalú. Műveinek nagyobb részét sietve írta, csekély műgonddal. Igaz, ez nemcsak rá jellemző ebben az időben. A kor íróinak nagyobb része kissé restellkedve hódolt a múzsáknak.[5] Tudták, hogy a költészet fontos dolog, hazát szolgáló cselekedet, de hol idejük, hol tehetségük nem volt a gondosabb munkára. Legtöbben csak mellékesen művelik a poézist, egyesek még nevük feltüntetését sem szívesen veszik.

E névtelenség különösen 1790 után lesz gyakoribb. A politikai líra művelőinek, a röpiratok, különösen pedig a szabadkőműves-írások szerzőinek már nem a megszokás, még kevésbé a tekintély féltése, sokkal inkább saját érdekeik, néha szabadságuk védelme sugallta a háttérben maradást.

2.

Horváth politikai szerepének, társadalmi nézeteinek, jó néhány írásának értelmezéséhez is a kulcsot a szabadkőművesség adja. Az a mozgalom, amely nélkül a korszak irodalmának, kulturális életének sok mozzanata is érthetetlennek, rejtélyesnek tűnik.

A szabadkőművesség jellege, történeti szerepe koronként változó. 18. század végi felvirágzása idején egyértelműen pozitív, haladó szerepet töltött be. „A testvériséget emlegette a kiváltságok és a kiáltó ellentétek világában. A türelmet és a világos gondolkodást a vallási fanatizmussal és az egyházi hatalommal szemben. Elvileg az eredendő egyenlőséget a ténylegesen oly eltérő pozíciójú emberek között. Egy körbe hozta a nemest és a nem nemest, aki itt — bár csak itt és csak elvileg — a másikkal egyenrangú félként állt szemben. Méghozzá a kiválasztottak, az „elit" összetartozásának tudatában, a misztikus ceremóniák és névtelenség biztonságos, feszélyezettséget oldó s egyben rejtélyesen vonzó légkörében."[6]

A magyar jakobinus mozgalom számos résztvevője, a kor kulturális törekvéseinek legtöbb vezető egyénisége hosszabb-rövidebb ideig részese volt e mozgalomnak. „Mindaz, amivel a XIX. század polgári forradalmát, szabadságharcát, társadalmi gondolkodásának megújulását a XVIII.

század előkészítette, érthetetlen lenne a magyar felvilágosultak és szabadkőművesek, szellemi elitünk tevékenysége nélkül."[7]

1790 körül a reformelképzelések alakulásában is, különösen kezdeti fokon, részük volt a páholyoknak. Itt rendszeresen találkozott egy-egy város, két-három megye nemességének, polgárságának színe-java. Sorra vették a legfontosabb társadalmi, politikai kérdéseket, segítették az egységes álláspont kialakítását.

Horváth már 1786-ban szeretett volna valamelyik páholyba bekerülni, de a feltételek szigorúak voltak. A felavatást meglehetősen hosszú eljárás előzi meg. A „keresőt" két vagy három régebbi „testvér" ajánlja, akiknek előzőleg meg kell bizonyosodniok a jelölt szándékának komolyságáról, erkölcsi feddhetetlenségéről. A „kereső"-nek el kell sajátítania bizonyos alapfokú ismereteket, s csak mindezek után kerülhet sor ünnepélyes „befogadására".[8]

Horváth is arról számolt be Kazinczynak, hogy „Egy jó Barátomnál már harmadfél esztendeje van, hogy be jelentettem magamat, de a mint látom, nagyon kemények vagytok a befogadásban". Kéri barátját, hogy segítse a bejutásban hiszen már az egész vidék így is azt hiszi róla hogy tagja a szervezetnek.[9] Valószínű, hogy e témáról bővebben is leveleztek egymással, csak kölcsönös kérésüknek megfelelően, az ilyen témájú leveleiket elégették.

Horváth nevével először a *pesti Nagyszívűség* páholy 1789. január 4-i jegyzőkönyvében találkozunk.[10] Ekkor olvasták fel Schaffrathhoz, a pesti gimnázium igazgatójához, a páholy vezetőjéhez írt levelét. Mivel ekkor még alig ismerték, felvételét elnapolták. Szeptember 4-én már jelentést olvastak fel róla, s a hónap végén maga a felvételt kérő is Pesten járt és — ahogy Kazinczynak írta — „mindent tett, amit tehetett" — valószínű, hogy régi, páholytag ismerőseit kereste fel.

Ekkor már kedvező választ kaphatott, hiszen Kazinczy örömmel értesíti, hogy „majd talán veled és több világosság fijaival nem sokára együtt utazhatok a valóságos boldogság útján".[11] Feltehető, hogy a felvételt a Pesten és Szántódon megforduló Kazinczy is ajánlotta.

Október 16-án Magyar György és Cseh-Szombati javasolták befogadását, november 14-én Csapody Gáborral indultak Pestre.[12] Az ünnepélyes avatásra november 19-én került sor, az új tagot Nagyváthy János üdvözölte.[13]

Horváth igen lelkes hangú levélben számolt be Kazinczynak. A kötelező titoktartás miatt a részletekről természetesen nem szól, inkább nagy örömét fejtegeti.

Verset is írt ez alkalommal:

> Arionnak, ki született vak vala,
> Fel tetszett már a fényes nap hajnala . . .
> Arion, hogy a Virtust meg lelhette,
> A Szent Hajlékba Orfeusz vezette.

Az akkori szokás szerint az új tag társaitól nevet is kapott. Horváth *Arion* lett (Kazinczyt Orfeusznak hívták). Ezek a szabadkőműves nevek nagyon gyakran megjelentek ekkor is, később is a magyar irodalomban. Közismert Kazinczy folyóirata: az *Orpheus*. Horváth is jó két évtizeddel később dalgyűjteményének élére azt írja: *Magyar Arion*. Újabban mutatott rá Tóth István, hogy Festetics György is saját szabadkőműves nevét újítja fel, amikor a Helikoni ünnepségeket megszervezi.[14]

Az Arionit Horváth Kazinczynak köszönheti. Erről magától Kazinczytól értesülünk, Aranka Györgyhöz írt leveléből: „Horváth Ádám is barátunkká leve. Pesten vétetett fel 19-e 9br, s én őt (szokásból ki ment rendtartásunkhoz képest) Arionnak neveztem. Ő minden tekintetben érdemes szorosabb szövetségünkre."[15]

Horváth nemcsak az Arion gyakori használatával, hanem sok egyéb módon is megvallotta szabadkőműves voltát. Természetesnek tartja, hogy — megint csak Kazinczy sugallatára — rézmetszetű arcképének díszítményei közt is ott legyenek a kőművességre utaló motívumok. „. . . egy köre *barelief* módjára vagyon vésve a Delphinen nyargaló Arion, titkos jelentője nevednek: — ott van a félig befedett csillagos mennygolyóbis: résszerint annak jeléül, hogy Astronomiai poemát írtál, részerint annak, hogy megszűntél αλιτγοσ lenni. Ott a könyvön a kard, akár annak jeléül, hogy Scriptor is vagy, Banderista is, akár annak, hogy 19/XI. 89." (A dátum a felvétel idejére utal.)[16]

Horváth főleg 1790 második felében vett részt aktívan a páholy életében, mikor hosszabban Pesten tartózkodott. Valószínű, hogy országgyűlési röpiratait is a páholy adta ki. Martinoviccsal is találkozhatott, aki július 12-én látogatott el a Nagyszívűséghez.

Horváth és Kazinczy későbbi levelezéséből tudjuk, hogy az ekkoriban divatos *alkímiához* még nem vonzódott. „Az arany tsinálás, úgy betű szerént értve, előttem mese; de az aranynak a több érczekből ki kereshetése valóság."[17] Az alkímiát azonban ismerte, róla már miskolci tartózkodása idején is szerzett ismereteket. Húszéves korában kapcsolatba került Molnár—Pápay Tóth Mihállyal, a győri, majd diósgyőri lelkésszel, neves alkimistával.[18]

Élete utolsó évtizedében is gyarapította e témára vonatkozó ismereteit. Tanulmányozta Johann Joachim Becher és Herman Boerhaave kémikus alkímiai műveit is. Érdeklődésének bizonyítékát nemcsak Kazinczyval folytatott levelezésében leljük fel, hanem Rudolphias című eposzának témaválasztásában, benne egy alkimistaműhely érzékletes leírásában, számos egyéb részletében is.[19]

Több szerző azt állítja, hogy Horváth egész életében rózsakeresztes volt. Erre bizonyítékul épp a Rudolphiast hozzák fel. Valójában Horváthnál e vonások csak később, petrikeresztúri magányában erősödnek fel. Nem véletlen, hogy csak ekkor, 1810 után dolgozza ki a Bölcsesség mestereinek biográfiáját is.

Horváth később a Varasdról Zalaegerszegre áttelepült, *A jó tanácshoz* páholyhoz csatlakozott. Nemcsak egyszerűen tagja volt, hanem titkára is lett. Ő hozta magával Varasdról a szabadkőműves-jelvényeket.

Érdemes kissé részletesebben is megismerked-

nünk a páholy tagjaival, mivel névsoruk nemcsak Horváth szellemi környezetéről árulkodik, hanem megmagyarázza azt is, hogy Zala vármegye miért tudott ez időben olyan rendkívül haladó szerepet betölteni. Arra is feleletet kapunk, hogy jó negyedszázad múlva, amikor Horváth ellen császári parancsra vizsgálat indul, miért mentették ki őt a megyei tisztségviselők.

A Zalaegerszegi páholy tagjai voltak:

Spissich János alispán,
gr. Althan Mihály János főispán,
Mlinarich Lajos másodalispán,
Inkey Imre táblabíró,
Somssich Lázár táblabíró, később Zala megye követe,
Laky István csatári (korábban salomvári) plébános,
Kozits István táblabíró,
Hartl József varasdi gyógyszerész,
Horváth Ádám mérnök,
Tuboly László aljegyző,
Sárközy István aljegyző,
Szegedy János felsőörsi prépost (Szegedy Róza gyámja),
Ghilányi János kapitány,
Vásárhelyi Sámuel református lelkész,
Csépán István ügyvéd,
Csány Ferenc Vas megyei szolgabíró.[20]

A páholy újabb tagokkal is bővült. Későbbi utalásokból arra is következtethetünk, hogy összejöveteleik legalább egy részét a Balatonfüred melletti Arácsi-hegyen tartották. Itt még húsz évvel később, 1814 nyarán is összejött néhány régi szabadkőműves testvér, amint Sárközy István leveléből megtudjuk.[21] 1792-ben csatlakozott hozzájuk Kazinczy is. Az erről szóló egyik híradás épp Horváthnak címzett levelében maradt fenn. 1792. szeptember 9-én írta: „A mi fő tiszteletű Terentiusunknak mondj nevemben egy háládatos örvendező idvezletet szerencsésen tett utazásáért és köszönd meg, hogy fiának fogadott . . . Nékem veletek lenni nagyobb szerencse, mintsem hogy erről lemondjak."[22]

Később Spissich ugyan azt állította, hogy a páholy 1793-ban már feloszlott, ez azonban nem valószínű. Spissichet a Martinovics-mozgalommal kapcsolatban hallgatták ki, érthető, hogy társait menteni igyekezett. A vizsgálatok során lefoglalt iratok kétszer is említik Horváthot, egyszer szabadkőműves nevén, Arionként.[23] Ebből kiderült, hogy eljutott a magasabb skót fokozatba való beavatásig.

3.

Az 1790-es nagy nemesi felbuzdulás idején, elsősorban szabadkőműves-kapcsolatai révén, került közel az országos politikához is.

Mályusz Elemér szerint a köznemesség 1790-es mozgalmának sikerét a szabadkőművesek biztosították. A páholyok „II. József halálakor a birtokos köznemesség szervezete s így természetes, hogy a köznemesség a politikai vezető szerep kivívásánál elsősorban ezt a szervezetet használja fel."[24]

Ez az állítás kétségtelenül erősen eltúlozza a szabadkőművesség szerepét, de befolyását az 1790-es eseményekre nem tagadhatjuk. Mályusznak igaza van akkor is, amikor a diéta legalább 27 követét szabadkőművesnek állítja.

Horváthnak növekvő irodalmi rangja mellett somogyi szabadkőműves-barátai — Csapody Gábor, Inkey Károly, Sárközy István — jóindulata, ajánlása szerezhette meg a bandériumban való részvétel rangját.

Régi, tekintélyes, legalább százada Somogyban élő, vagyonos családok megbecsült tagjai közé állhatott az alig 3 éve a megye szélére bérlőként került Horváth. Joggal érezhette, hogy a nemesség befogadta, maga közül valónak tartja. Nem csoda, hogy életében talán egyetlen alkalommal a család nemesi előnevéről is lefújja a port, s az Orpheusban megjelent, bandériumot köszöntő versét így írja alá: Pálótzi Horváth Ádám.

A Magyar Kurír híradása is számon tartja a poétát, amikor nemcsak közli Horváth verseit, hanem arról is beszámol, hogy a második sorban ott állt „Somogyi János és Madarász László egy arasznyi bajusszal és köztük Horváth Ádám, régi magyar csimbókba kötött hajjal".[25]

A krónika híven megőrizte az eseményeket. Június 6-án utazott Horváth Kaposvárra, 13-án indultak Budára. Három napot időztek Lengyeltótiban, Siófokon Nagy Ferenc kanonok megvendégelte, latin verssel felköszöntötte őket. Horváth is latinul felelt, versét később magyarra fordítva ki is adta Békesség angyala . . . címmel. Már korábban verssel köszöntötte a Veszprém és Zala megyei bandériumot is. 21-én érkeztek Pestre, még aznap sorfalat álltak egy ünnepségen, s 25-től kezdődően 10 napig, július 3-ig ők őrizték a koronát. Utána is Budán maradtak, hiszen már megkezdődött az országgyűlés.

Horváth életének legmozgalmasabb pár hónapja következett ezután. Budán és Pesten 1790 nyarán kivirult a társasági élet. Ahogy a szintén banderista Kazinczy emlékezett később: „Sorba járánk a nemzet nagyjait, s ebédek, vacsorák, táncok fogadának mindenütt."[26]

Horváth is részese lehetett ezeknek az eseményeknek. Ekkoriban számos előkelő, befolyásos ismerősével találkozhatott, hiszen régi levelezőtársai, páholytestvérei, esetleg barátai közül is ugyancsak Budán volt ez időben Fekete János, Széchényi Ferenc, Spissich János, Máriássy István, Szily Antal, Teleky József, Balassa Ferenc, Győry Ferenc stb. Kazinczyt hivatala hamarosan hazaszólította, de ősszel megint hosszabb időre visszatért.

Hogy e kapcsolatok köre még ki is bővült, az is bizonyítja, hogy az október 3-án Széchényinél tartott irodalmi tanácskozáson Horváth a következők társaságában vett részt: gróf Berényi, báró Orczy, báró Podmaniczky, báró Vay, gróf Esterházy Károly, Vay József, Balogh Péter, Márijásy István, Spissich János, Nagyváthy János, Bárány Péter — ahogy a szintén meghívott Kazinczy feljegyezte.[27]

A névsor egyúttal az 1790-es országgyűlés

világnézeti-politikai összetételét is jelzi: az egri érsek, Esterházy, a katolikus konzervatív párt egyik irányítója és Balogh Péter, a református párt vezetője; Orczy László a nemesi bandérium parancsnoka és Vay Miklós, a tudós hadmérnök, a Royal Society tagja; a gazdag főnemes Széchényi és sógorának, Festetics Györgynek jószágigazgatója, Nagyváthy jelzik a tág horizontot. Igaz, hogy ebben a társaságban Horváth nem vitt vezető szerepet, de az eseményeknél jelen volt, és ott kisebb feladatokat is kapott. Tevékeny részt vállalt a pesti magyar színház megindítása körüli munkákban is.

Nem volt ugyan országgyűlési követ — mint azt több tanulmányban is olvassuk — de élénk figyelemmel kísérte annak tanácskozásait. Verssel köszöntötte már a diétára induló követeket. Ebben nemcsak a szokásos kötelező derűlátásnak ad hangot, hanem megfogalmazza óvatosságát, kételyeit is:

A Haza most egy terhes menyecske formája,
Félő, hogy ha éretlen vagy sok lesz bábája,
Sok vipera van benne, hasát kihasítja,
Ami kis díszünk van is, meghomályosítja.
(Menőke a nagy-gyűlésre)

Él benne a remény, a bizakodás is. Budára érve Mátyás hajdani palotáján elmélkedik:

Ide Mátyás épített s királyok számára
Vajha fejedelmeink a nemzet hasznára
Ezt választanák legalább nyári lakásának
Egy sokak felett fényes király udvarának.
(Mátyás palotáján a specula)

Később aggodalommal tölti el a követek megoszló véleménye, széthúzása. Ezért is ír verset Ürményi József személynök és Zichy Károly országbíró dicsőítésére, akik a két tábla vezetőjeként eredményesen próbálkoztak az ellentétek elsimításával. Igyekeztek mérsékelni a túlzó nemesi követeléseket, ugyanakkor az udvarral szemben is hangot adtak a rendi, a nemzeti kívánságoknak. Mindkettőjük nagy érdemének tartja, hogy noha szolgáltak II. József alatt, nem feledkeztek meg a magyar érdekekről:

Hogy a Zichy bátor hűsége nem mai
S nem tegnapi, tudják a József hamvai,
Mellyek míg erősek s elevenek voltak,
Ez fiatal szívvel eleget harcoltak.
(Emlékezet-oszlop . . .)

E versek művészi értékét felesleges keresnünk, nem költői, hanem napi politikai szándék szülöttei. Részei voltak az akkoriban erőteljesen felvirágzó röpiratáradatnak, nem véletlen, hogy alkalmi kiadványként megjelentette őket. Az Ürményiről szóló dicsőítést németre fordítva is kiadták.

Több prózai röpiratot is írt. 1790. július 28-án keltezte *A magyar asszonyok prókátora a Budán összegyűlt rendekhez* címen, névtelenül megjelent írását. E művét többen is úgy említik, mintha közrebocsátásával a szerző a női egyenjogúságnak saját korát is megelőző harcosa lenne.

Igaz, hogy javasolja: a nőknek is adjanak lehetőséget az országgyűlés tanácskozásainak meghallgatására, hiszen így tanulnak, műveltebb gyermeket tudnak nevelni. Túlzás azonban, hogy egyedül állt e javaslattal. Vele nagyjából egyidőben Bárány Péter, Széchényi titkára is kibocsátott rokon tartalmú füzetet. Az ő érvei is hasonlóak: az angol dámák is bejárhatnak a parlamentbe, a magyar nők részvétele elősegítené a nemzeti nyelv fejlődését is. Horváth nem tartja a nőket a férfiakkal egyenrangúnak: „Ritkább tehát az asszonyi nemben s kisebb mértékű is akármi olyan derékség, ami a közönséges társaság fenntartására s boldogítására kívántatik, mint a férfiakban."

Négy nappal később, augusztus 1-én újabb röpiratot is kiadott *A férfiak felelete az asszonyokhoz* címmel. Ebben — a férfiak nevében szólva — nem ellenzi ugyan, hogy az asszonyok is bemehessenek a gyűlésbe, de most még nem méltók erre. Méltatlanok azért, mert ellanyhultak, csak a piperével törődnek, nem beszélnek magyarul, nem titoktartók. Ahhoz, hogy alkalmasak legyenek a tanácskozások meghallgatására, alaposan meg kell változniok. Ismerjék el a férfiak elsőségét, maguk szoptassák gyermekeiket, hordjanak nemzeti ruhát, tanuljanak, olvassanak és beszéljenek magyarul, ne szóljanak bele a gyűlés menetébe, ott ne suttogjanak stb.

E követelések nagyobb részének igazságát, célszerűségét nehéz lenne cáfolnunk. Horváth azonban mindezt olyan kioktató, szinte iskolás módon fogalmazza meg, hogy azzal nemcsak a mai, de az akkori nőolvasók számára sem lehetett rokonszenves. Írójuk megmaradt a hagyományos nemesi gondolkodás keretei között, elmaradva Bessenyei, Kármán, de Bárány Péter nézeteitől is.

Lényegesen haladóbb álláspontot foglalt el a vallás ügyében. Az országgyűlés, leküzdve a klérus egy részének szívós ellenállását is, Lipót királytól támogatva törvénybe iktatta a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. A megelőző viták során felszólalt Boronkay József, Somogy megye követe. 1791. január 18-án elmondott beszédében szenvedélyesen, de nagyon szűklátókörűen igyekezett csökkenteni a vallásszabadság mértékét, a katolikusokén kívül minden más vallás jogait a legkisebb körre szorítani szándékozván. A latin oratio nyomtatásban is megjelent. Horváth ezt lefordította, és Boronkay érveit cáfoló saját jegyzeteivel kísérve kiadta. Szellemes érveléssel állítja szembe ellenfele érveivel a Biblia szavait, jó érzékkel veszi célba a követ beszédének következetlenségeit, gyenge pontjait.

1791 februárjában megjelentette a zalai megyegyűlés néhány, ugyancsak a vallási vitákkal kapcsolatos dokumentumát: *A vallás dolga Zala vármegyében* címmel. Egy rövid, oldalnyi bevezetőt leszámítva nem saját alkotása. Három dokumentumot tartalmaz. Közli rokonának, felesége nagybátyjának levelét, melyet Mórocza Sámuel a Balaton-felvidéki protestáns nemesek nevében a megye főispánjának írt, a protestánsok vallásszabadsága ügyében. A beadványra Althán János válaszolt, Spissich János első alispán beszédével

zárul a füzet. Mórocza levelét más forrásból nem ismerjük, Althán és Spissich beszédét — apró eltérésekkel — a megyegyűlés jegyzőkönyve is megőrizte.

A kötetke bevallott célja, hogy bebizonyítsa: a megye protestáns nemessége megfelelő módon tudja védeni saját érdekeit, vallását. Bizonyságot akar szolgáltatni arról, hogy a megye vezetői bölcs és egyenes szívű emberek. Nemcsak hogy tudnak magyarul, hanem a hivatalos levelezéseket is többnyire anyanyelvükön intézik. Horváth nem elvtelenül dicsőíti a megye vezetőit: a két beszéd közzétételével szabadkőműves páholytestvéreinek szellemi fölényét akarja bizonyítani. Erre utal a kiadvány kolofonja is: „Nyomtatott az okos Jámborságnál 1791."

Úgy tűnik, hogy 1790 nyarán Horváth még a mérsékelt nézeteket vallókhoz húzott. Összefüggött ez egyrészt jozefinizmusával, másrészt azon ténnyel is, hogy a dunántúli követek inkább a Béccsel való megegyezés hívei voltak.

Akkor még — júniusban, júliusban — úgy tűnt, hogy Horváth nagy álma, az irodalmi tudós társaság is megalakulhat. Révai Miklós tervével nagyjából egy időben került a közönség elé a Széchényi Ferenc megbízásából írt röpirata: *Egy rövid tudósító levél* — lényegében egy akadémia terve. Átgondoltságában, megalapozottságában elmarad mind Bessenyei régebben írt, de csak most megjelent *Jámbor szándék*ától, mind Révai *Plánum*ától. Nem szélesebb működési körű akadémiát vagy társaságot javasol, inkább csak a könyvkiadást megkönnyítő, Széchényi támogatásával működő társulást. Horváth ekkor még nagyon bizakodó, művét verssel fejezi be:

Magyar! most derül — most hasad a szabadság hajnala,
Most készül az szabad lenni, ki még nemes vala.

Később azonban, amikor egyre nyilvánvalóbbá lesz, hogy a nemesi-nemzeti törekvések zátonyra futnak, már ő is keserűen állapítja meg:

Szakadoznak a partok, az oszlopok dülnek,
A nem rég meleg vérrel buzgó szívek hülnek,
Minát ásott alája s kemény tüzet vetett
A köz-jó bástyájának a maga-szeretet.

Hogy a szerző maga is fontosnak tartotta e szöveget, bizonyítja, hogy a negyedszázad múlva nagy versgyűjteményének, az *Ötödfélszáz énekek*-nek az élére helyezte *Menőke Budáról Bécsbe* címmel. Az eredeti cím a kéziratban pontosabb is volt, az alkalomra is utalt: Mars, mikor az utolsó deputátió Bécsbe ment a király hívására. Szeptember 1790.

Mivel a szintén szabadkőműves Feketét radikális nézetei miatt számtalan gúnyversben támadták ellenfelei, verset írt *Gróf Fekete mentségire a Diaetán* címmel.

Az országgyűlés hangulatában július végén, augusztus elején fordulat állt be. Lipót békét kötött a poroszokkal, erősebbnek érezte magát, ezután már ő diktálta a feltételeket.

Az ellenzéki rendek, akik pár hete még arra esküdtek, hogy az országgyűlés jóváhagyása nélkül sem kinevezést, sem ajándékot nem fogadnak el az uralkodótól, kezdik megbánni, hogy követeléseikben messzire mentek, és egyre békülékenyebbnek mutatkoztak. Mind kevesebb szó esik a függetlenségről, immár csak egy céljuk van: az előnyösebb megegyezés. E folyamattal együtt mintha Horváth elégedetlensége is nőne, s nézetei egyre radikálisabbá válnak.

Két gúnydalban is kifejezi felháborodását amiatt, hogy az országgyűlés nem tudta elfogadtatni az új uralkodóval a több jogot biztosító koronázási hitlevelet:

Egybejöttek, egybejöttek a karok és rendek:
Összehordtak, összehordtak sok instrukciókat,
Kifőzték azt, kifőzték azt
Ühüm, ejha, egy új diplomának,
Odaméne, odaméne Ühü! ejha! a Ferkó kutyája
Mind megette . . . stb.

Horváth véleménye rokon Széchenyi Ferencével: „én már egy pipa dohányt sem adok a mi diaetánkért".[28]

Hasonló, talán még elkeseredettebb hangulatú a latin nyelvű *Diaetai katekizmus*.[29] A Corrumpit omnia pus kezdetű pasquillus Vay István kéziratában is fennmaradt — nem biztos, hogy Horváth verse, de a gyűjteményébe való felvétel ténye kifejezi, hogy Horváth véleménye.

Nem lehet véletlen, hogy a ritkán fordító Horváth ez idő tájt, szeptemberben ülteti magyarra Bürger versét, a *Prometheus tüzét*, s azt éppen Kazinczy Orpheusában teszi közzé. A vers annak a mitológiai hősnek a dicsőítése, akinek tüze:

. . . a fénynek, melegségnek,
És minden elevenségnek
Eredete s eszköze.

Első olvasásra váratlannak tűnik a befejezés.

Illendő-é, hogy tégedet
Élő Istentől eredett
Tűz láng, az ember fija,
A halandó kárhoztasson?
A gondolat gátoltasson,
És a Typográfia?

Érthetővé válik a célzás, ha arra gondolunk, hogy 1790 szeptember 13-án jelent meg az új cenzúrarendelet. Ebben eltiltják az egyház, az állam és az uralkodó elleni kritika kinyomtatását, az olyan műveket, melyek a kétkedés vágyát vonhatják maguk után. Nem véletlen, hogy e verset Hajnóczy József is beilleszti *Közjogi értekezés a magyar királyi hatalom korlátairól* című tanulmányába.

Kudarcba fulladt a tudós társaság terve is. A Magyar Kurír ismertetést közöl a tervről, Széchényi, Révai, Kazinczy, Horváth nevét emelve ki, akik „. . . meggyújtott lámpásokat vettek a végett kezekbe, hogy másoknak utat mutassanak; de a közönségnek egy tisztes része azt kiabálja, hogy arra a társaságra semmi szükség sincs, mivel az csak szabad kőműveseknek bandája fogna lenni".[30]

A koronázás külsőségei, a királyi család magyar ruhája, a fiatal főherceg, Sándor Lipót magyar nyelvtudása azonban Horváthot is elkápráztatja. A nádorválasztási tervezgetések során még olyan verset kezdett írni, melyben Zichy Károlyt ajánlotta a rendeknek:

Emeld eggyel feljebb az ország bíróját,
Ő hogy megérdemli, adta már példáját.

Ki is adta röplap formájában: „Minden Szentek napján 1790 az öreg asszony, Magyarország palatinusról gondolkozik." Még a megjelenés előtt híre ment azonban, hogy a király saját fiát jelölte e magas közjogi méltóságra. Horváth ekkor a vers végét átírta, s az új helyzetnek megfelelő befejezéssel adta ki:

Kérd ki az ország nádorispányjának Leopold herceget."

Ekkor ajánlotta már kész művét, a *Nyári éjszaká*-t is az új nádornak. Az ajánlás Horváth illúzióit is kifejezi: „Higyje el felséged, hogy Felségtek pártfogása alatt alkalmatos lesz a magyar minden tudományok kimüvelésére. És ezen reménységgel mind a könyvet, mind a nyelvmívelő társaságot Felséged kegyelmességébe ajánlja az író."[31] Horváth reményei mindvégig megmaradtak Lipót királyban is, csak annak halála után, Ferenc idejének megváltozott viszonyait megismerve alakul át nagyon gyorsan Horváth politikai állásfoglalása is.

1791 őszén, szeptember 14—október 13. között részt vesz Budán a *református zsinaton*. Az országgyűlés XXVI. törvénycikke biztosította a protestánsok vallásszabadságát, s mind az evangélikusok, mind a reformátusok igyekeztek az új lehetőségeknek megfelelően megállapítani az egyházi szervezetet. A viták során a világi elem jutott nagyobb súlyra, szerepét hosszabb időre is biztosítva a református egyház szervezetében. Ahogy a részt vevő Keresztesi József elfogultan látta: „. . . fő célja és fundamentuma az volt, hogy a papok elnyomassanak, és azoknak kezeikből az eklézsiai regimen kivétessék".[32] Ennek eredménye volt az is, hogy Horváth 1801-től kezdődően jelentősebb feladatokat kapott a külsősomogyi és a felső-baranyai egyházmegyében.

Horváth Erdődy Lászlót képviselve jutott el az 1792-es budai *országgyűlésre*. (Az Erdődy család szabadkőműves-kapcsolatai ugyancsak közismertek. Horváthnak több, Erdődyhez írt verse is fennmaradt.) A hasonló minőségben jelenlevő Kazinczy Ferenccel együtt beválasztották abba a delegációba, amelyet az országgyűlés Vörösvárra küldött a koronázásra érkező király elé. Talán nem véletlen, hogy az így kiválasztottak között ott volt Fekete János gróf és Máriássy István gömöri alispán is.[33]

A következő pár év eseményeiről alig maradt ránk adat. Feltételezhető, hogy nemcsak ez időszakból származó levelei semmisültek meg barátainál, hanem Horváth maga is több írását égette el. A szerző nézeteinek radikálisabbá válásáról azonban néhány fennmaradt versének utalásaiból következtethetünk.

Ferenc trónra lépése után hamarosan kiderült, hogy a felvilágosult abszolutizmus uralmának vége szakadt. A nemesi és az értelmiségi ellenállás növekedett, a rendőri besúgók Zalából is szervezkedést jelentettek, Festetics György, Fekete János és Spissich János neve is szóba került.

E légkör érteti meg Horváth 1793 nyarán írt versének hangulatát:

Ember a nevünk, de meg vagyunk nyergelve,
Egy csúf áldozatra előre szentelve,
És örökös szégyenünkre,
Korcsosult nemességünkre
Jármot taszigálnak, Békót vet az álnok.
Úgy járjuk a táncot, mint a sípok szólnak

Érdeklődő figyelemmel kísérte a francia eseményeket is. Több verset is írt XVI. Lajos haláláról, nyugtalanítja, hogy a forradalom vezetői egymás életére törnek:

Számos erős férfi jött ki Egyiptombul
S Kánaánba egypár ért a millióbul.
Francok, kik már sok nagy főt leszeldeltetek,
Ki lesz majd Józsue vagy Kaleb köztetek?
(Robespier halálára)

A jakobinus diktatúra aggodalommal töltötte el, annak megszűnésétől a felvilágosodás zavartalan diadalát remélte:

Vidd véghez, ha kezdted, természet munkáját,
Adj a még vadakra emberség ruháját,
A megunt centaurusok erejét rokkantsd meg,
Egy édes tekintettel minket is pillants meg.
Idvez légy azonban, s országolj erősen,
Forogj a rab kínzók közt vas-vesszősen,
Az *emberség* szent kardját tedd érezhetővé;
Mutasd meg, hogy ő az úr, s az egész föld övé.
(Saturnus triumphussa)

A 90-es évek első felében a várható francia támadást sem minősítette veszedelemnek. Ellenkezőleg, a gall kakas esetleg a hajnalt hozhatja:

Vagy tán éppen kedvek sincsenek ezeknek
zsákmányolni,
Nem hadzajra, csak *hajnalra* kezdnek
kukorikolni.
A nap kerül, hajnal derül, de sugári élesek,
Megvakulnak a bagolynak szemei, mert
kényesek —

olvassuk a *Kakasszó* két utolsó, később nem véletlenül kihagyott strófájában.

Természetesen nem volt jelentős, előretekintő politikus, csak érdeklődött a társadalom eseményei iránt. Nem formálója, csak figyelmes követője volt a közéleti küzdelmeknek. Nézetei a politikai változásokkal együtt formálódnak. Rokon ez a magatartás a kor nemesi értelmiségének álláspontjával: Batsányiéval, Kazinczyéval, Spissichével.

Több jel arra mutat, hogy Horváthnak lehetett valami köze a *Martinovics*-mozgalomhoz is. Az erre vonatkozó adatok igen hiányosak, inkább csak közvetettek. Ennek sok oka lehet, nem utol-

sósorban az, hogy a zalai jakobinusoknak főleg azért sikerült elkerülniök a megtorlást, mivel megsemmisítették a bizonyítékokat, eltüntették irataikat.

Két évtizeddel később Horváth is utal Kazinczynak írt leveleiben az iratok megsemmisítésére, másutt arra, hogy titkosírást használt: „imitt, amott nyomozások lettek, mellyek miatt én figyelmetessé lettem levelezésemnek bátorsága végett rejtett írásról gondoskodni".[34] Hajnóczy egy levélrészletéből tudjuk, hogy ismerte Horváthot, sőt éppen ő adta át Hajnóczynak Spissich egy levelét a megyékhez küldött átiratok másolatával együtt, talán Széchenyi Ferenc cenki kastélyában. A Spissich elleni vizsgálat során is szóba került Horváth neve. Tuboly László egyik levelében szó volt Mlinarics Lajos és Horváth szabadkőműves vitájáról, s a vizsgálatot végzők egyéb gyanús utalásokat is találtak.[35]

1795 májusában — Martinovicsék kivégzésének időpontjában — az őrségiek ügyét intezendő Pestre indul, de Baracskánál továbbmenni nem tartja célszerűnek: „Okaimat, mellyek miatt magam Pestre éppen ezen időben nem örömest mentem volna, a követeknek meg beszéllettem" — írja.[36]

Tőle szokatlan, hogy ezekben a hónapokban szinte tüntető módon hivatkozik saját törvénytiszteletére, mintha csak a spiclik számára fogalmazna: „aki a törvény útján jár, szabadon és félelem nélkül jár, s nem félhet a botlástól". (A levél dátuma 1795. március 6.)[37]

Hogy Horváth verseinek legalább egy része mögött milyen szándékok húzódnak meg, arra talán jó példa az Ötödfélszáz énekek 32. darabjának kissé részletesebb vizsgálata.

A SZENTENCIÁZOTT VŐLEGÉNY

Rab:
Halni mégyek! ah ne legyek áldozat, kemény egek!
Mindenestül egy kegyestül elszakadni! rettegek!
Fogj meg Angyal! és karoddal ah! ragadj el engemet,
Adj reménylni, veled élni számkivettetésemet.

Mátka:
Drága lélek! érted élek; hát búcsúzol! Édesem!
Vasba verve, szív keserve közt nyög, ah, szerelmesem!
Félre láncok! a halálnak ez hatalma hogy lehet,
Elgyűrűzött, öszvefűzött egy jegyest hogy elvehet?

Rab:
Lehetetlen! e kegyetlen áldozat kívántatott,
A bíró-szó, mint utolsó végezet, kimondatott,
Oh, te fényes ég! ki édes éltemet pihegteted,
Véremet ne add cserére; szűlj belőle életet.

Mátka:
Véredet? de hát magad te vér nekül hova leszel?
Nem lehet! — nem! — ha jegyesem elvész, énvelem vesz el.
Mérgesebbek a bús égnek ostori s tűz-árjai,
Ha kettőnknek öszvezengnek egybeforrt panaszai.

Rab:
Csendesedj; ne háborogj, ne vonj fejedre is tüzet.
Él Ferencem, én helyettem aki fog veled kezet,
Majd, ha vérbe békeverve testemet, te sírverem,
Rakva lészel új növéssel, ez mag új magot terem.

Mátka:
Menj tehát te! hív és nemes, de özvegyet hagyott jegyes!
Mennybe lészen új s egésszen égi kincsed, ah kegyes!
S bár, ha véredet kezére bírta egy erős, tegye,
Nincs hatalma, hogy jutalmadat kezedből elvegye.

Az Ötödfélszáz énekek kritikai kiadásának jegyzete utal arra, hogy a verset Harsányi István Győri Mihálynak tulajdonította, ezzel szemben Horváth a magáénak jelölte, és 1814-ben megküldte Kazinczynak is.

A szöveget — főleg ha a sugallt 1814-es keletkezésre gondolunk — nehezen tudjuk konkrét eseményhez kötni, noha az jóval többnek tűnik, mint puszta költői fikciónak. A Kazinczynak írt későbbi leveléből tudjuk: „ennek a mechanizmusa miatt is és más okbul is nehezebb értelműnek kellett lennie . . ."[38] A szerző megjegyzése itt már utal arra, hogy tudatosan tette nehezebb értelművé a verset.

Közelebb visz a megfejtéshez Horváth kéziratos gyűjteménye, melyet a Csurgói Gimnázium könyvtára őriz. Ebben ott találjuk *A Rab és a Mátkája* címmel, az *Ötödfélszáz énekek*-évél egyező szöveget. Évszám sem az elején, sem a végén nincs, de a környező versekből, az egész gyűjtemény logikájából joggal következtethetünk arra, hogy 1795—96-ban írhatta Horváth. Így már némi joggal gondolhatjuk, hogy esetleg összefügg a Martinovics-mozgalommal, s a per egyik halálra ítélt áldozatára vonatkozhat.

Tudomásunk szerint a kivégzettek közül Hajnóczy volt vőlegény. Első felesége után pár évvel — nem sokkal elfogatása előtt — eljegyezte a soproni Gittel Sárit. Fennmaradt Hajnóczy levele is, melyben azt írja menyasszonyának: nyújtsa kezét majd olyannak, aki meg tudja becsülni. Ügyvédje útján levelet próbált eljuttatni barátjának, Sebestyén Sámuelnek, hogy vegye feleségül Charlotte-ját.[39]

Ez magyarázat lenne a vers második részére, főleg az utolsó előtti strófára. Igen, de ott arról van szó, hogy majd *Ferenc* fog vele kezet. Erre is megoldást találunk Kazinczy *Fogságom naplójá*-ban. 1795. május 31-én az egyik katona elmondta neki, hogy ő Hajnóczynak kedves embere volt, s üzenetet hozott tőle: „No tehát csak annyit: az úr meg nem hal; kéri az urat, ha kiszabadul, menjen Sopronba és vegye el az ő mátkáját. Nyugodtan fogna menni hóhérkard alá, ha tudná, hogy az ő mátkáját az úr veszi el." Másnap Kazinczy még feljegyzi: „Felejthetetlen nap vala a tegnapi, mert hogy engem Hajnóczy óhajta mátkájának férjéül, annak becsét egész mértékben érzem . . ."[40]

Horváth verse később Kazinczyhoz is eljutott. Először az érsemlyéni pap olvasta fel neki, némileg érthetetlennek tartva a szöveget. „. . . én pedig, a ki akkor hallám elsőben, értettem, magyaráztam, s azt mondottam neki, hogy hiszen az én reám van írva. Egy Budai Scena van az énekben" — írta Horváthnak, aki következő levelében a hiteles szöveget is elküldte barátjának.[41]

Mindebből nemcsak az egyértelmű, hogy Horváth verset írt Hajnóczy József emlékére, hanem az is, hogy hozzá a börtönből is eljutottak a hírek, tehát kapcsolata volt a jakobinusokkal.

Természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni Horváth jakobinus kapcsolatairól, de az egyértelműen bizonyítható, hogy eszméikkel rokonszenvezett, maga is veszélyben érezte magát. Akkor is, ha 1—2 év múlva már hiába keresünk költészetében, leveleiben hasonló radikális gondolatokat. Ebben sem áll egyedül: útja hasonlít patrónusainak, barátainak, szabadkőműves társainak útjához: Fekete Jánoséhoz, Festetics Györgyéhez, Tuboly Lászlóéhoz, Széchényi Ferencéhez, Nagyváthy Jánoséhoz.

A Martinovics-mozgalom bukását a zalai szabadkőművesek szerencsésen átvészelték, csak Spissich ellen indult vizsgálat, de végül is sikerült kimentenie magát. Irataik azonban elpusztultak. Erre — és az egerszegi páholy létrejöttére — vonatkoznak Horváth húsz évvel későbbi sorai: „Az inas, legény és mester ritualék mind meg vagynak a fejemben: némely rész azon felül is: a több amazokhoz tartozandókat per amica silentia Lunae az ölemben hoztam Varasdrul Egerszegre... de azok a nem sokára következett kataklysmusban jelen nem létemben meg semmisítődtek."[42]

A páholy tagjainak egy része — Festetics Györggyel együtt — vezető szerepet játszott abban, hogy a zalai megyegyűlés 1797. április 12-én igen önérzetes hangú határozatban mondott ellent a franciák ellen meghirdetett nemesi felkelésnek. A király által elrendelt vizsgálat eredményeként néhány tisztségviselőt elmozdítottak állásából, másokat súlyos megrovásban részesítettek: Spissich Jánost, Tuboly Lászlót, Kozits Istvánt, Festetics Györgyöt, Althán Jánost, Szapáry Pétert, Csány Ferencet, Mlinarich Lajost, Tuboly Imrét.[43] Horváth neve nem került elő e vizsgálatnál, hiszen ekkor ő már somogyi birtokos, nem vett részt a zalai gyüléseken.

A névsor Horváth életrajzából mégis ismerős: hatan Zalaegerszegen páholytársai voltak. Szapáryval Pesten szerepeltek közös páholyban, kapcsolatuk két évtizeden át, annak haláláig fennmarad. Festetics is szabadkőműves volt, majd húsz év múlva a helikoni ünnepekre hívja Horváthot.

Mindezek nemcsak életrajzi adalékként fontosak, hanem művei egy részének keletkezésére, eszmevilágára, még kiadási körülményeire is magyarázatul szolgálnak.

4.

Szabadkőműves meggyőződését nemcsak a már idézett versben fejezte ki, hanem regényét is e gondolat szolgálatában írta. Hosszú, barokkos címe összefoglalja nemcsak a cselekményt, hanem a célt is: *„Fel fedezett titkok.* Az az Vallástétele egy ollyan Tudós Ifjúnak, a ki sokáig igyekezett rajta, hogy Frajmauer lehessen; sokat ki-tanult; el is ment fel-tett útjában az utolsó pontig: minden próbákon általesett; de tzélját csakugyan el-nem érhette, s miért nem érhette? Beszéli a Vallástételt az Ifjú, halála előtt kevéssel. 1792."

A köteten a szerző neve nem szerepel, s műveinek Fodor Gerzsonhoz elküldött jegyzékében sem említi. Ez érthető, még akkor is, ha Fodor annak idején a Martinovics-mozgalom gyanúsítottja is volt.

Kazinczy 1792. július 21-én Arankának írt levelében közli, hogy „Horváth Ádám egy Psychológiát ada ki, most pedig egy kőműves munkát ád ki..."[44] A szerző kiléte már a megjelenés idején is nyilvánvaló volt. Kresznerics Ferenc — 1793-ban Zala megyében, Salomváron majd Zalaegerszegen káplán — feljegyzi: „Sok okaim vannak, mellyekre nézve ezt Horváth Ádám munkájának gondolom lenni."[45]

Ha a címmel nem törődve kezdjük olvasni, szokásos szentimentális regényt látunk a műben. Egy 28 éves fiatalember vall életéről, nem sokkal halála előtt. Hat esztendeje a helyét még kereső ifjú megismerkedett egy rokonszenves házaspárral, majd a hozzájuk vendégségbe érkező professzorokkal. Nehezen hiszi el, hogy szabadkőművesek, hiszen már annyi rosszat hallott erről a titokzatos társaságról. Hosszú vívódás után megkedveli nemcsak őket, hanem eszméiket is, s maga is szeretne közéjük tartozni.

Élettörténetének részletei a próbák, melyeket ki kell állnia. Egyik-másik olvasmányos, valósággal kalandos história. Ezekből kiderül, hogy csak a vallásos, nemes, jószívű, becsületes, mindig igazat mondó, minden embert egyenlőnek tartó férfi lehet páholytag.

Az ifjú már közel áll a fevételhez, amikor megismerkedik egy szép grófkisasszonnyal. Egymásba szeretnek, az apa azonban csak azzal a feltétellel adja hozzá a lányt feleségül, ha megesküszik, hogy nem szabadkőműves és nem is kíván az lenni. Hősünk hosszú, gyötrelmes napokat él át, szerelme és a becsülete vitázik egymással. A lány lázas betegségben sorvad, hamarosan meg is hal. Az ifjú efelett érzett bánatában is, meg azért is, mert tétovázása miatt a beavatási szertartáson meginog, nem lehet szabadkőműves. Szintén beteg lesz, s halála előtt még elbeszéli történetét. „Én azt számtalanszor megsirattam, hogy abba a társaságba be nem mehettem. Olyan oskola az, amelyet keresve kell keresni a legjobb erkölcsü embernek is" — mondja.

Horváthnak nem feltűnő a szentimentális történet. Verseiben a 80-as évek első felében is jelen van a szomorúság, az érzelmes elmélkedés is minduntalan megjelenik, főleg születésnapjára, az esztendő fordulóira írt költeményeiben.

A *Fel fedezett titkok* szabályos szentimentális regény, melyről mintha csak elfeledkezett volna az irodalomtörténet. Egyedül Alszeghy Zsolt sorolja a magyar regény előzményeihez. Ő ugyan *fordításnak* gondolja, de ezt a gyanúját csak néhány olyan motívumra alapozza, melyeket nem a magyar valóság talajából származónak vél. A feltételezett eredetit nem tudja megnevezni.[46]

Valószínűbbnek tűnik, hogy *Horváth önálló művet írt.* Ezen állításunkat nemcsak arra alapozhatjuk, hogy gyenge nyelvismerete nehezítette a kortárs irodalomból való tájékozódást, hanem arra is, hogy számos megnyilatkozásában, a fordítások ellenében, az eredeti művek írását tartotta fontosnak.

Ha a szerző életrajzának alaposabb ismeretében olvassuk a *Fel fedezett titkok*-at, számtalan olyan mozzanatot találunk, amely Horváth egyé-

ni élménye lehetett. Nem önéletrajzi regényt írt, hanem életének egyes eseményeit írja bele a regénybe.

A halálos ágyán vallomást tevő ifjú vonásai, fontosabb gondolatai, még életkora is megegyezik *Ányoséval,* akinek utolsó napjainál a szerző is jelen volt. A vendégségbe érkező professzorok csoportjában a *pesti páholy tanár tagjaira* ismerhetünk, különösen Schaffrath Lipótra, aki valóban tanár, pap és született báró is volt. Ő is, mint regénybeli mása, könyvet írt a légköri elektromosságról. Horváth felvételét is ő vezette.

Szerepel egy rokonszenves, előkelő származású ifjú, akinek az apja is szabadkőműves, nevelője pedig az egyik jelenlévő professzor, természetvizsgáló. Abafitól tudjuk, hogy 1790-ben vették fel éppen Horváthék páholyába ifj. *Festetics Lajos* grófot, akinek apja is szabadkőműves, nevelője pedig a már említett Schaffrath Lipót.

Apró kis részletek is ismerősek Horváth életrajzából. „Vacsorám még nem volt, mert éjfél előtt csak kevéssel szoktam azt megenni, mikor itthon lehetek" — mondja a főhős. Ugyanigy tudósított Kazinczy a sokáig dolgozó, éjféltájban vacsorázó Horváthról. „Remete lakásba vettem magamat, s kedveltető tudományokat kezdettem elő venni, hogy azokkal bajomat felejtsem, távol levő tudós barátaimmal leveleztem . . ." — vallja az ifjú, akárcsak Horváth Szántódon.

Elhangzik az a gondolat is, hogy „ha valakinek módja van benne, hogy udvari káplánt tartson a helyben lakó szegények kedvéért, az is igen jól cselekszik" — mintha Horváth saját, 1789 januárjában írt, Szántódon élő béresei lelki gondozására káplánt kérő levelének gondolatát ismételné.

Itt is előkerül a *titkosírásos iratcsomó,* emlékeztetve a szerző másik szabadkőműves-munkájának egyik forrására. A *lélekről* is sokat elmélkedik a főszereplő, s számos gondolata Horváth leveleiből, verseiből, pszichológiai munkájából is ismerős.

A 90-es évek elejének több közérdekű gondolata is beszűrődik a műbe. Így pl. arról olvashatunk, hogy a jobbágy egyenlő a nemessel. „Lehetetlen elhinnem, hogy az emberi szívhez illendő dolog legyen magát egy földes úrnak a jobbágy felett mintegy istenné tenni." Ez nemcsak a Draskovics-obszervancia alapiratának mondatával cseng össze, hanem Horváth jó ismerősének, páholytársának, Nagyváthy Jánosnak szavaival is. Másutt Horváth jó barátja, Kováts Ferenc mérnök cikkének gondolatai jelennek meg.[47]

Nagyon erőteljes a regény vallásos gondolatmenete is. Az ifjú előbb azért idegenkedik a szabadkőművesektől, mert istentelennek gondolja őket. Amikor meggyőződik róla, hogy tanításaik nem ellenkeznek az isten tiszteletével, akkor kezd hívükké válni. Nemcsak deisták, hanem a tételes vallásoknak is hívei. Akárcsak Horváth, aki az Orpheusban is vallásos verseket publikált a felvilágosult Bürger-fordítás mellett, s akiről Kazinczy is megjegyezte a nyilvánosság számára írt soraiban: „ő még verseiben is valahol előhozhatja, religiosumokat egyvelít; s megvallja, hogy ha valamelly napon imádkozni el-felejtkezett, retteg, és magát nem tudja egy hamar megnyugtatni . . .[48]

A Fel fedezett titkok nem kiemelkedő értékű alkotás, de jelentősége túlnő a szabadkőműves vallomástételen. Ott a helye a szentimentális regény történetében is: a Werther-utánzatok, az Erkölcsi mesék, a Bácsmegyei, a Fanni hagyományai árnyékában. Céljában rokona Báróczi Sándor ez idő tájt fordított, de csak két évtizeddel később megjelent művének: „A mostani adeptus vagyis a szabadkőművességnek valóságos titka" — csak éppen eredeti magyar mű. Igaz, hogy a kötet egésze nehézkes, moralizálással, hosszú elmélkedésekkel is terhes, művészileg is egyenetlen, néha unalmas, de egyes részleteinek szépsége megérdemelné, hogy egy válogatásba ma is belekerüljön.

Az elszórt utalásokból arra következtethetünk, hogy már ekkoriban tervezi, de csak 1812-ben készül el végleges formájában *A Bölcsesség Nagy Mestereinek A Szent Rend* kezdetétől fogva XII-ik századig *Biographiája* című, kéziratban maradt összefoglaló műve.[49] A munka mindazon személyek életrajzát, fontosabb tanítását tartalmazza, akiket a szabadkőművesek elődeiknek vallottak. A névsor rendkívül sokszínű: szerepel benne Ádám, Noé, Ábrahám, Prometheus, Mózes, Orpheus, a szabadkőművesek által sokat idézett Hirám, Salamon, Hesiodos, Arion, Solon, Archimedes, Keresztelő János, János apostol, Plinius, Tacitus, Bölcs Leó, Silvester pápa, Aquinói Tamás stb.

Nem véletlen e hosszú névsor, hiszen a mű egyik bevallott célja annak bizonyítása, hogy a kőművesség történeti gyökerei nagyon régre nyúlnak vissza, s azokat nem az előző század Angliájában kell keresni. Az előszó azt is hangsúlyozza, hogy a rend nem ellentétes a vallással, s ennek igazolására a Bibliát, görög és latin szerzőket, tudósokat, keresztény egyházatyákat, Aquinói Tamást egyaránt felsorakoztatja.

Megírásához felhasznált több szabadkőművesmunkát, saját régebbi jegyzeteit. Még 1783-ban kapott egy titkosírásos paksamétát azon kéréssel, hogy csak akkor bontsa fel, ha már őt is beavatják a kőművesek közé. E kérésnek eleget is tett, s csak a 90-es években sikerült megfejtenie a 12 kötetke közül tízet.[50]

Címétől eltérően nem egyszerű életrajzgyűjtemény, hanem mitológiai, vallási, filozófiai, természettudományos, időszámítási ismeretek rendkívül vegyes, a mai olvasó számára már nehezen érthető összefoglalása. Nem is egyszerű összeállítás, hiszen helyenként saját megfigyeléseit, véleményét, a Dionysios Exiguus naptári reformjáról szólva pl. az 1812-es esztendő tanulságait is közli.

A méltán kéziratban maradt munka hű tükre mind a kornak, mind a sokat, de forráskritika nélkül olvasó Horváth ismereteinek is.

5.

Horváth 1795 táján véglegesen a Somogy megyei Nagybajomba költözött. Ezzel lezárult életének aktív, mozgalmas korszaka. Jó másfél évtizedig keveset írt, a matematikán és a filozófián

kívül szinte egyetlen témája a Napóleon elleni háború.

Élete utolsó évtizedét a Zala megyei Petrikeresztúron töltötte, fogyatkozó erejét szinte teljesen az irodalomnak szentelve. Igen sokat, mármár kétségbeesett igyekezettel dolgozott. Szépirodalmi művei már jelentéktelenek, alig keltettek visszhangot. Történelmi témájú írásaiban inkább a szándék, mint a színvonal érdemel elismerést.

1814 táján még megkezdte szabadkőműves-emlékeinek összegyűjtését, megkísérelte hajdani elvbarátai életrajzának megírását. Ekkoriban került közelebb a rózsakeresztes eszmékhez is. Néhány jel arra mutat, hogy húsz évvel a páholyok feloszlatása után Dunántúlon a hajdani társak közeledése is megkezdődött. De az erő, a bátorság már nem a régi, Horváth, Festetics, Nagyváthy is öregek, betegek, s nemsokára szinte egy időben éri utol őket a halál.

Horváth élete utolsó évtizedének értékeit már nem szépirodalmi alkotásai, nem is a szabadkőműves eszmék őrzése jelenti, hanem népnyelvi, népzenei gyűjtései, megfigyelései, jegyzetei. Ezek azonban már csak halála után váltak közkinccsé.

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

JANCSÓ = Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. Irodalomtörténeti tanulmány. Cluj, 1936.

KazLev = Kazinczy Ferenc levelezése 1—21. kötet. A M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából kiad.: Váczy János, Bp., 1890—1911.

1. Horváth füredi éveiről: Péterffy Ida: Pálóczi Horváth Ádám nyomában Balatonfüreden. Magyar Zene, 1967. 390—400.
   Szántódi bérletéről, életmódjáról: Ugyanő: Pálóczi Horváth Ádám Szántódon (Szántódi Füzetek, 1.).
2. Horváth e korszakának, ez időben írt műveinek részletesebb feldolgozása: Németh József: Horváth Ádám életművének első szakasza 1795-ig. Kézirat, Göcseji Múzeum adattára.
3. Szaicz Leó: Az Igaz Magyarnak III. része. 162.
4. Fekete János levele: Irodalomtörténet, 1979. 447—454.
5. Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt. Bp., 1974.
6. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 326.
7. L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Bp., 1977. 13.
8. I. m. 17.
9. KazLev I. 271.
10. JANCSÓ 224.
11. KazLev I. 475.
12. KazLev I. 497.
13. ABAFI: 330.
14. Tóth István: A keszthelyi Helikon nevének eredete. Múzeumi Kurír, 1980. 7. s köv.
    Festetics szerepéről, szabadkőműves gondolkodásáról fontos adatokat, megfigyeléseket közöl Sági Károly: Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 6. 1967. 329—344. old.
15. KazLev II. 16.
16. KazLev II. 281.
17. KazLev XII. 124.
18. Uo.
19. Angyal Endre: Az osztrák barokk-romantika magyarországi hatásához. EPhK. 1937. 241—245. Angyal a rózsakeresztes-hatást tartósabbnak véli, illetve Horváth egész életművére kiterjeszti a Rudolphias alapján.
20. ABAFI: 350.
21. KazLev XI. 477.
22. KazLev II. 280. Spissich szabadkőműves neve volt Terentius. Szabadkőműves-ládája a Keszthelyi Balatoni Múzeum gyűjteményében (jelenleg a Zala megye története c. állandó kiállításon Zalaegerszegen, a Göcseji Múzeumban).
23. József nádor iratai. Kiad.: Domanovszky Sándor Bp., 1925. 105.
24. Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790—1795. Kiad. és a bev. tanulmányt írta Mályus Elemér. Bp., 1926. 10.
25. Horváth szereplését a bandériumban részletesen feldolgozta Péterffy Ida: Horváth Ádám, a somogyi banderialista. Somogy megye múltjából, 1977. 187—207.
26. Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok. Bp., 1979. I. 330.
27. KazLev II. 120.
28. Idézi: Marczali Henrik: Az 1790/91-diki országgyűlés. Bp., 1907. II. 43.
29. Horváth Holmi, II. c. kéziratos kötetében. MTA kézirattára. K. 757. II. Egy részét közli Péterffy Ida: 25. sz. jegyzetben említett művében.
29. Marczali, i. m. 251.
30. Magyar Kurír 1791. március 4-én.
31. A Nyári éjtszaka ajánlása.
32. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868. 257.
33. Naponként való jegyzései . . . az 1792. évi országgyűlés üléseinek.
34. KazLev XII. 125.
35. József nádor iratai. Kiad.: Domanovszky Sándor Bp., 1926. 104.
36. Papp Vilmos: Pálóczi Horváth Ádám ismeretlen levelei az Őrség ügyében. Vasi Szemle, 1964. 37.
37. Uo. 35.
38. KazLev XII. 8.
39. Bónis György: Hajnóczy József. Bp., 1954. 165.
40. Fogságom naplója. In: Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok. Bp., 1979. I. 447—48.
41. KazLev XI. 448.
42. KazLev XII. 6.
43. Részletesebben: Vörös István: Adatok a zalai jakobinusok történetéhez. In: A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve. Nagykanizsa, 1972. 303—318.
44. KazLev II. 264.
45. Analecta Philogocia Tomus 3. 98. MTA Kéziratтára M. Nyelvtud. 11,

46. Alszeghy Zsolt: Adalék a magyar regény előzményeihez. Irodalomtörténet, 1944. 14—15.
47. Kovács Ferenc (1746—1819) Mérnök, író, műfordító Pápán, Veszprémben élt.
Hivatkozott cikke a Mindenes Gyűjteményben jelent meg. Jelentőségéről: Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1893. 169—172.
48. Kazinczy Ferenc: Orpheus, II. kötet 180.
49. OSZK kézirattára. Quart. Hung. 1259.
50. KazLev XII. 125.

JÓZSEF NÉMETH

ÁDÁM HORVÁTH, DER FREIMAURER UND POLITISIERENDE DICHTER

Ádám Horváth (1760—1820) war ein nicht herausragend begabter, aber vielseitiger und im ersten Abschnitt seines Lebens auch eine bedeutende Rolle übernehmender Teilnehmer der ungarischen Literatur.

Horváth wurde in Kömlőd im Komitat Komárom geboren und war Schüler des Debrecener Kollegiums. 1781 zog er nach Pápa und einige Jahre später nach Balatonfüred, wo er das fruchtbarste Jahrzehnt seines Lebens verbrachte. Zuerst wirkte er als Landvermesser, zwischen 1787 und 1791 war er der Pächter des Meierhofes Szántódpuszta (Komitat Somogy), später verdiente er sich sein Brot wieder als Landvermesser.

Seine literarische Tätigkeit ist außergewöhnlich reichhaltig. Mit seinem über János Hunyadi geschriebenen Epos „Hunnias" erregte er Aufsehen, innerhalb von einigen Jahren erschienen drei Bände mit diversem Inhalt unter dem Titel „Holmi" (Sachen), er schrieb ein astronomischen Lehrgedicht (Nyári éjtszaka — Sommernacht), eine zusammenfassende psychologische Arbeit (Magyar Pszichológia — Ungarische Psychologie) und einen Freimaurerroman (Felfedezett titkok — Entdeckte Geheimnisse). Zur Zeit der Landesversammlung von 1790 gab er mehrere Flugblätter heraus, eines seiner Theaterstücke wurde auch von der Pester Theatertruppe aufgeführt, sein historisches Lustspiel erschien zwei Jahrzehnte später.

Im Jahre 1794 hatte er Beziehungen zu mehreren Teilnehmern der Martinovics-Bewegung, und mehrere Zeichen verweisen darauf, daß er auch etwas mit der Organisation zu tun hatte. Über seine Rolle weiß man jedoch nichts sicheres, da er seine aus dieser Zeit stammenden Schriften selbst vernichtet hat.

In der Entwicklung seines Denkens und in der Ideenwelt seiner literarischen Werke spielten die Lehren der Freimaurer eine große Rolle. Er hatte schon nach 1780 mit der Bewegung sympathisiert, und seine Aufnahme erfolgte Ende 1789. Zuerst wurde er Mitglied der Pester, später dann der nach Zalaegerszeg übergesiedelten Varasder Freimaurerloge.

Der größte Teil der Führer des Komitats Zala waren Freimaurer (Obergespan János Althan, Vizegespan János Spissich), aber man kann auch unter den Mitgliedern der Loge Pfarrer, Juristen und Pharmazeuten finden. Graf György Festetics, der Großgrundbesitzer von Keszthely und einer der bedeutenden kulturellen Organisatoren der Epoche, war zwar nicht Mitglied der Loge von Zalaegerszeg, aber ebenfalls Freimaurer.

Horváth gab seinen sentimentalen Roman „Felfedezett titkok" (Entdeckte Geheimnisse), der gleichzeitig die Zusammenfassung der Freimaurerideen des Autors darstellte, anonym heraus. Die ansonsten verworren und rätselhaft erscheinenden Bezüge und Hinweise in zahlreichen seiner Werke können nur in Kenntnis der Freimaurerei gelöst werden.

In den Jahren 1794 und 1795 wurden gegen mehrere Freunde von Horváth Untersuchungen eingeleitet. Einige wurden ins Gefängnis gesperrt, andere zogen sich aus der Politik und von den öffentlichen Auftritten zurück. Horváth selbst siedelte nach Nagybajom im Komitat Somogy über. Anderthalb Jahrzehnte lang trat er nur selten öffentlich auf, schrieb wenig und gab seine früheren fortschrittlichen Anschauungen zum großen Teil auf.

Um 1814 herum kamen sich die alten Freimaurerkameraden erneut näher. Auch in den Schriften von Horváth erscheinen wieder mehrere Gedanken und Lehren der Bewegung, aber diese wurden nicht mehr zur Inspiration für bedeutendere Werke.

UZSOKI ANDRÁS

A BALATONFÜREDI REFORMÁTUS TEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE ÉS ÜLÉSRENDJE

A Balatonfüredi Református Egyházközség első ismert templomának épülete a mai Bajcsy-Zsilinszky utcában található kissé átalakított formában. A középkori *Füred* település Szent Margit tiszteletére szentelt, azóta elpusztult templom helyén áll. Építéséről nem maradt fenn adat, de átépítéséről igen. 1725-ben *Grasso Villebald* tihanyi apát el akarta tiltani a füredi reformátusokat, hogy átépítsék templomukat, mert úgy vélte, hogy az, apátsági tulajdonban levő területen van. Az apát állásfoglalásával szemben az egyházközség azt állította, hogy a templom „. . . mostani újítása a szentegyházoknak tihanyi apáturságnak semmi kárára nincsen, mivel nem esett azon funduson, hanem a czimiteriumnak a közepén, a mint régi czimiteriumnak környül kőből álló kerítésének fundamentumából kitetszik".[1] Noha nincs közvetlen írásos bizonyítékunk az újjáépítésre, egy 1754. december 18-án kelt nyilatkozatból[2] — mely az épületet „oratorium Calvinistarum Füredіensium"-nak, vagyis a füredi kálvinisták imaházának nevezi — arra következtethetünk, hogy a régi imaház felújítása valóban megtörtént.

Hetven év múlva szűknek bizonyult az imaház a gyülekezet számára, ezért elhatározták, hogy új, nagyobb templomot építenek. 1826. július 24-én az egyházközség tagjai a tihanyi apátsághoz, a veszprémi káptalanhoz és Oroszy Pál földesúrhoz bejelentették szándékukat a templomépítésre.[3] Elhatározásukat azzal indokolták, hogy templomukban nem férnek el, az épület vizes és tűzveszélyes. Az építendő templom helyéül „a' Mészárszék és Pálinka gunyhó" területét jelölték meg, mint a „Helybéli Birtokosoknak adatott közös fundus"-t, melyet 1811-ben tartott kijelöléskor juttattak nekik. Kérésüket a veszprémi káptalan július 25-i, a tihanyi apátság július 28-i, Oroszy Pál pedig július 25-i bejegyzéssel jóváhagyta.

A templom építéstörténetét eddig nem ismertük, a szakirodalom csupán megemlítette a füredi templomot, de a munkálatokat homály fedte. Az egyházközség rendezetlen irattárából Petrőcz László lelkész válogatta ki e munkában közzétett iratokat, melynek alapján nemcsak rekonstruálni tudjuk az építéstörténetet, hanem a függelékben közölt iratok bepillantást adnak a reformkor ipartörténetébe és Füred falu református közösségének életébe. Ez azért is fontosnak látszik, mert reformkori irodalmunk általában csak a híressé vált fürdőhellyel, az ún. *Savanyúvíz* (így nevezték a fürdőtelepet) életével foglalkozott, és az utókor is beérte ezzel.

AZ ÉPÍTKEZÉSEK TÖRTÉNETE

Az említett folyamodványban megjelölt helyen, tehát a mai Kossuth Lajos utca és az Óvoda utca sarkán levő birtokossági területen (ahol annak idején egy mészárszék és egy pálinkásbódé („gunyhó") állt, kijelölték a templom alapterületét. Sem alaprajz, sem tervrajz nem található az egyházközségi iratok között, ezért csupán az iparosokkal, mesteremberekkel kötött szerződésekre és számlákra vagyunk utalva.

Az építkezéseket az egyházközség tagjaiból választott kurátorok és dékánok vezették és irányították *Nagy István* prédikátorral együtt. Építtető kurátorok voltak *Nemes Somogyi Károly, Bedegi István* és *Szabó Ferenc*, építtető dékánok voltak *Nemes Ujheli Dániel, N. Ujheli Lőrinc, ifjabb N. Somogyi Imre, Jakab István, Kutasi Péter, ifjabb Tóth Ferenc* és *Kiss János*.

Az építkezés költségeit az egyházközség tagjai adták össze pénzben és kisebb részben borban, melyről 1926—1930 között *Nagy László* lelkész kimutatást vezetett,[4] ezenkívül jelentős kölcsönt is felvettek.

Az építési munkálatok irányításának nagy részét *Somogyi Károly építtető kurátor* végezte, aki nemcsak állandó aláírója a szerződéseknek, hanem az építési nyersanyagok beszerzéséről is gondoskodott. Tevékenységéről számadáskönyvet vezetett, melybe naponként beírta a bevételeket (percepta) és a kiadásokat (erogata), megjelölve ezek célját.[5]

Ebből és a szerződések szövegéből rekonstruáljuk az építési munkálatok lefolyását.

Az iratokból hiányzik a kőművesmesterrel kötött szerződés — pedig a lajstromból tudjuk, hogy több alkalommal meghívták az építkezés egy-egy szakaszának megbeszélésére.

Az egyházközség tagjaitól 1826. és 1829. február 22. között 13 155 forintot gyűjtöttek össze, utána még több mint tízezer forintot adtak össze.

1828 őszén Nagy László lelkész kimutatása szerint több ezer forint értékű „imputálni való Pénzt vagy Bort attak a' Templom építtésére". A bor összegyűjtése elengedhetetlen követelmény volt, mert a mesteremberek a szerződésben megállapított pénzen kívül rendszeresen igényt tartottak a füredi borra is az építkezést végző munkások részére.[6] Az építkezés költségeire 1200 forint kölcsönt vettek fel 1827. február 25-én a Pápai Református Kollégiumtól.[7] A 6%-os kamatra kapott kölcsönt 1848. január 31-ig letörlesztették. Június 23-án 1000 forintot vettek fel a pápai „Superin-

tendentia Cassájából", szeptember 17-én pedig ugyanilyen összeget[8] Pápáról, magától a superintendenstől, *Tóth Ferenctől,* akit a dunántúli egyházkerület néhány hónapja választott püspökké.[9] 1828—1829-ben több alkalommal összesen mintegy 7000 forint kölcsönt kaptak a Pápai Református Kollégiumtól, a superintendenstől, majd *„Prof. Marton István Úrtól"*[10] és *Kazay Gábortól* a munkálatok zavartalan biztosítására.[11]

Az építkezési munkálatok szervezése Somogyi Károly kurátor „Számadó Lajstroma" szerint 1926. április 9-én kezdődött, ezen a napon a „Kőmíves és Áts Meistereknek" 200 Ft foglalót adott. Egy hét múlva a mészégetők kaptak 10 Ft foglalót. Májusban egy csákányt és kapát vásárolt, majd 12 szál deszkát és öt és fél font vasat mészoltó ládáknak. 78 *kila*[12] meszet vett 16 szekérre valót, továbbá malter- és mészkeverőt, két talicskát és egy lapátot. Az indulás nem mutat többet egy falusi ház építkezésénél, azonban a nyártól kezdve elsősorban az égetett meszet vásárolták az építkezéshez szükséges szerszámokkal együtt, majd épületfát és mind több téglát. A kőművéseknek kifizetett összegek azt igazolják, hogy az alapfalak lerakása után az építkezés megszakítás nélkül folyt az év végéig. Minden valószínűség szerint csak mestereket, pallérokat és legényeket fogadtak fel szakipari munkára, a kisegítő munkákat az egyházközség tagjai végezték a kurátorok és a dékánok által megszervezett rend szerint.

Az alapkőletétel egyházi ünnepséggel történt, 1926. augusztus 14-én. Az ünnepi beszédből idézünk: „Vólt, és most is vagyon ennek a' Balaton Füredi Keresztyén Gyülekezetnek is egy illyen Szent Hajléka. A' Reformátzió után nem sokára fel állott itt ez az Ekklésia, úgy hogy 1590től fogva szakadatlanúl Név szerént is fel vagynak jegyezve, azok a' Lelki Pásztorok és Oskolai Tanitók, a' kik ez ideig, ez itt lévő Ekklésiában szolgáltak. De ez a régi Isten Háza mind helyheztetésére, mind szűk vóltára, mind megavúlt állapotjára nézve, éppen nem alkalmatos arra, hogy ebben illyen számú Hívek meg férjenek; sokkal szűkebb, a' mellett, hogy vizes és fakadékos Hely is, mint hogy egy tág, erős, és illendő Templom rajta épülhetne. — Ezek a' fontos okok birták már arra ezt a' Keresztyén Gyülekezetet, hogy itt a' Helységnek mintegy közepén, egy tágos szabad kitetsző helyen épitsen egy Uj Templomot az egy igaz Istennek, mellyben ennek Tagjai őtet imádhassák Nemzettségről Nemzettségre. Nagy ditséretére szolgál ezen Gyülekezet Előljáró és közrendű Tagjainak, hogy illy szűk időbenn nagy áldozat tételekkel is kivánják ezt a' nagy munkát elő mozditani, és ez által az ő késő maradékaikról is gondoskodni, valamint ő róluk az ő elhunyt Eleik gondoskodtak.

Mostan azért mindnyájunknak meghatározott akaratja és kivánsága szerént tegyük le a' fundamentumát ennek az Épületnek bétévénn a' fundamentom kőbe egy erről szólló emlékeztető Irást.

Minekutánna a' Fundamentom letétetett, melly idő alatt a' 118dik 'Sóltár 11dik Verse hármoniával el énekeltetett, igy folytatódott a' Beszéd:

Megvetettük ennél fogva ennek a hasznos, és mind mi reánk, mind maradékinkra nézve is szükséges Épületnek Fundamentomát, a' mellyben annak idejében mi, és a' mi örököseink bémutattyuk a' Felséges Istennek a' mi tiszteletünket; mellyből az Egekbe fognak felemelkedni a' sok buzgó könyörgések szíves esedezések, a' mellyben a' leg szentebb igasságokról és kötelességekről szólló Tanitások hallattatnak."[13]

Építészeti terv, ill. kőművesmester számára készült tervrajz hiányában *Fogt József* veszprémi ácsmesterrel 1826. december 28-án kötött szerződés[14] alapján ismerjük a templomépület méreteit. Hossza 18 öl (33,48 m), szélessége 8 1/2 öl (15,81 m); ezek az adatok lényegében megfelelnek a templom mai méreteinek (1. ábra). A szerződés szövege tartalmazza, hogy a templom fedélszékének és a harangtorony fedélszerkezetének előmunkálataival a falak felépítésével egyidejűleg elkészül, hogy azonnal összeállíthassák a tetőszéket az új falakon.

Az építkezési munkálatok megszervezését az egyházközség 1827. március 23-án irásba foglalta.[15] A három építtető kurátor felváltva hetenként látja el szolgálatát a melléje beosztott dékánokkal együtt. Feladatuk a napszámosok és építési eszközök biztosítása, nyilvántartása. Az éjjeli-nappali tevékenységet is megkívánó feladat ellátásának segítésére az elöljárók kötelesek rendelkezésre állni. A napszámosokat a dékán este és reggel ellenőrzi, a szekeresek kirendeléséről is a dékán gondoskodik. E feladatok szabályozása azt jelenti, hogy a tapasztalatok alapján, előírással biztosították a rendszeres napi munkát, gondoskodtak az építőanyagok folyamatos beszerzéséről, szállításáról és a munkaerőről.

1827-ben az építkezés nagy ütemben folyt. A téglát több téglaégető helyről szállították, igy Kőröshegyről, Szentgálról, Herendről, Bándról, a meszet pedig Nagyvázsonyból. A téglát, az építőkövet és a meszet a környékbeli települések, Vámos, Felsőörs, Lovas, Paloznak, Csopak, Arács, Barnag, Pécsely és Szöllős nyilván református lakossága szekereken szállította Füredre. Az épületfát Komáromban *Szabó István*[16] és *Pirk Károly*[17] fakereskedőktől vásárolták, Enyingen pedig egy ismeretlen nevű zsidó kereskedőtől.

Az építkezések a nyár végére annyira előrehaladtak, hogy szeptember 6-án az egyházközség két elöljárója Somogy megyébe, Som faluba (Ságvár és Nagyberény között) mentek „Tornyot és székeket nézni".[18] Ez azt jelenti, hogy talán nem volt kész tervük a templomtorony sisakjáról és a padokról. Alig fél év múlva ugyancsak Somba ment hat főből álló csoport az ottani katedrát (szószéket) megtekinteni.

A templomépület falai 1827 őszére olyan magasra emelkedtek, hogy az ajtó és ablaknyílások kőkereteinek elkészítésére október 20-án *Kugler Mihály* keszthelyi kőfaragóval szerződést kötöttek.[19] A szerződés hátlapjára írt költségvetés szerint Kugler 512 forint 2 krajcárért a következő munkát végezte el:

1. A főbejárati ajtó kőkeretét, félkörívét a zárókővel,
2. négy bejárati lépcsőt,
3. a sekrestyeajtó kőkeretét,
4. az ajtószárnyakhoz csigával díszített követ,

5. nyolc oszloptörzset,
6. nyolc db ion oszloprend stílusában faragott pillérfejezetet.

Utóbbiakat a torony legfelső négy ablakánál párosával építették be a sarokpilaszterek fejezetének. A faragott kövekből 1828. május 20-án 20 darabot 13 szekér szállított Keszthelyről Füredre, május 16-án pedig a még hátralévő köveket 17 köveskáli szekér hozta meg.[20] A köveket beépítették helyükre, és a végső helyszíni igazítást július 11-én maga Kugler végezte el.

1827. október 16-án az egyházközség szerződést kötött *Brenner József* veszprémi rézmíves, „kolompáros" mesterrel a templomtorony rézlemezzel való befedésére.[21] E munkát tervrajz alapján rendelték meg, melyet nyilván a Somban tett látogatás után készíttettek. A szerződés szövege hiteles — de sajnos nem részletes — leírást ad a toronysisakról, melynek csúcsára mintegy „négy akós nagyságú gombot" és egy csillagot helyeztek el. A toronysisak az ácsmunkák befejezése után, 1828 nyarára elkészült, melynek díszeit és a gombot egy veszprémi „piktor" aranyozta be. Ezzel egyidőben egy veszprémi lakatossal vasból nagyméretű sast készíttettek a toronycsúcs tetejére.[22] A toronygombot szeptember 7-én ünnepélyes prédikáció kíséretében tették a helyére.[23] Az új toronyba novemberben felhúzták a harangokat is, melyeket november 7-én szereltek le a régi imaház tornyából. Ebből az alkalomból reggeli könyörgést mondtak a templomban.[24]

Fogt József veszprémi ácsmesterrel 1828. január 15-én újabb szerződést kötöttek, mely szerint tölgyfából elkészíti a karzatra vezető lépcsőket, a „Templomba Szükséges Grádits Fákat".[25] Ez év folyamán már megkezdték, 1829-ben pedig folytatták a lakatosmunkákat is.

A templomépület belseje 1828-ban elkészült, ill. az építkezést befejezték. Ezt igazolja az orgonakarzatot tartó boltívek záródíszein olvasható évszám.

A templom fedélszékét 75 ezer darab, *Szabó István* komáromi fakereskedőtől vásárolt[26] fazsindellyel fedték be, mely abban a korban általánosan alkalmazott tetőfedő anyag volt. A szomszédos Tihanyban, a bencés apátsági kolostorépületet és templomot még a múlt században is fazsindely fedte, a két templomtornyot jelenleg is ezzel fedték le.

A templom nyílászáró szerkezeteinek, az ablakoknak az elkészítésére *Balog Péter* füredi asztalosmesterrel kötöttek szerződést 1828. május 4-én,[27] aki 1829 nyarára készült el 9 nagy, 9 kisebb ablakkal és 4 zsalugáteres toronyablakkal. A 2-öles méretű, nagy ablakok a templom keleti és nyugati oldalán, valamint a főbejárat felett találhatók. A vásárolt festékek (zöld és fehér) színéből[28] egyértelműen arra lehet következtetni, hogy az ablakokat kívülről zöld, belülről pedig fehér színre festették.

1829. február 15-én *Nemes Geremi Horváth Ferenc* asztalossal kötött az egyházközség szerződést. Ez a Némedin (Tolnanémedin) lakó mester elvállalta, hogy saját maga által hozott száraz fából elkészíti a „kathedrát" (szószéket), a „koronát" (hangvetőt), a prédikátori széket, a keresztelőedény állványát, az úrasztalát és a főbejárati ajtót, a szükséges faragó- és aranyozómunkákkal együtt. Vállalta ezenkívül, hogy a templom valamennyi székét (padját) is elkészíti az egyházközség által adott fából. Az ajtót tölgyfából, a szószéket és a hangvetőt diófából, a prédikátori széket és az úrasztalát hársfából, a székek (padok) végeit és a négy első szék elejét tölgyfából készíti, s ezenkívül még két perselyt.[29] Az egyházközség ellenőrzési okiratából[30] kiderül, hogy az asztalos, szerszámaival együtt, megjelent Füreden, felvett 100 forint foglalót, de munkáját nem végezte el, hanem szerszámait hátrahagyva, megszökött. Úgy tűnik, hogy Horváthtal együtt dolgozott a berendezések kivitelezésén a füredi *Balog Péter* asztalos is, mert az előbbi eltűnése után az egyházközség az utóbbit bízta meg a szerződésben rögzített munkák elkészítésével. Erről nem maradt szerződés, de az ellenőrzési okirat e bonyodalmat megőrizte. Balog asztalos nem értett az aranyozáshoz, ezért erre a munkára a veszprémi *Bucher Ferenc* képírót szerződtették;[31] 1830 nyarára el is készült a „Cathedrán levő Czirádák" aranyozásával.

A munkálatokról fennmaradt egy keltezés nélküli számla, melyet *Szalay György* füredi kovácsmester nyújtott be több év alatt elkészített kovácsmunkákról.[32] Ebből tudjuk, hogy ő készítette el a talicskák és a malterosládák vasalását, az ácsoknak és a kőműveseknek szeget kalapált, szerszámokat edzett és javított, vasalásokat készített a berendezésekhez, a toronyhoz, és a harangtartó állványhoz kapcsokat, csavarokat és tartóvasat csinált, végül ő edzette a nagyharang tengelyét is.

A templom végül 1830. július hó végére elkészült. Hivatalos egyházi felszentelése s egyúttal használatbavétele ünnepélyes keretek között zajlott le. Az ünnepség rendjét a korabeli leírásból idézzük:

„Melly Határ-nap, mint a' B.Füredi Ekklesia Tagjai előtt emlékezetes Nap, felvirradván hogy mindenek szép rendel mennyenek véghez, a' Felszentelő Fő Tisztelendő Superintendens Ur rendelése szerént reggeli kilentz órakor a' Harangok által az Isteni Tisztelet kezdésére Jel adattatván, a' Parochiális Háztól megindúlt, a' nagy sokaság, előlmentek rendel az oskolás fiú és leány gyermekek, utánnok a' Pápai Reformátom Nemes Collegiumbeli Kántor Deákok, ezeket követte a' Templomot felszentelő Superintendens Ur, vezettetvén a' Tractualis Coadiutor Curátorok és Tábla Birák Tekintetes Oroszy Pál és Kazay Gábor Urak által, ezek utánn ment a' számos Vidéki Papság, és a' minden rendü, rangu, némü és Vallású roppant Sereg. A' Templom ajtajához érvénn annak küszöbénél énekelték a' Kántor Deákok Hármóniával a 96dik 'Sóltár 1sö és 2dik Verseit. Ennek végeztével mindenek a' kik béférték az Isten Házában, Helyet foglalvánn, ismét énekelték a' Kántor Deákok az újj Énekes könyvből a' 130dik Ditséretnek 4dik Versét; . . ."[33]

Érdekes az ünnepség további rendje. Tóth Ferenc püspök prédikációja következett a szószéken, majd megkereszteltek egy kisdedet, utána „az Ur Vatsorai Agendát mondó Aktor" elmondta beszédét és „meghiványn a' hiveket a' Szent Asztalhoz való járulásra, elébb is a' Lelki Pásztorok

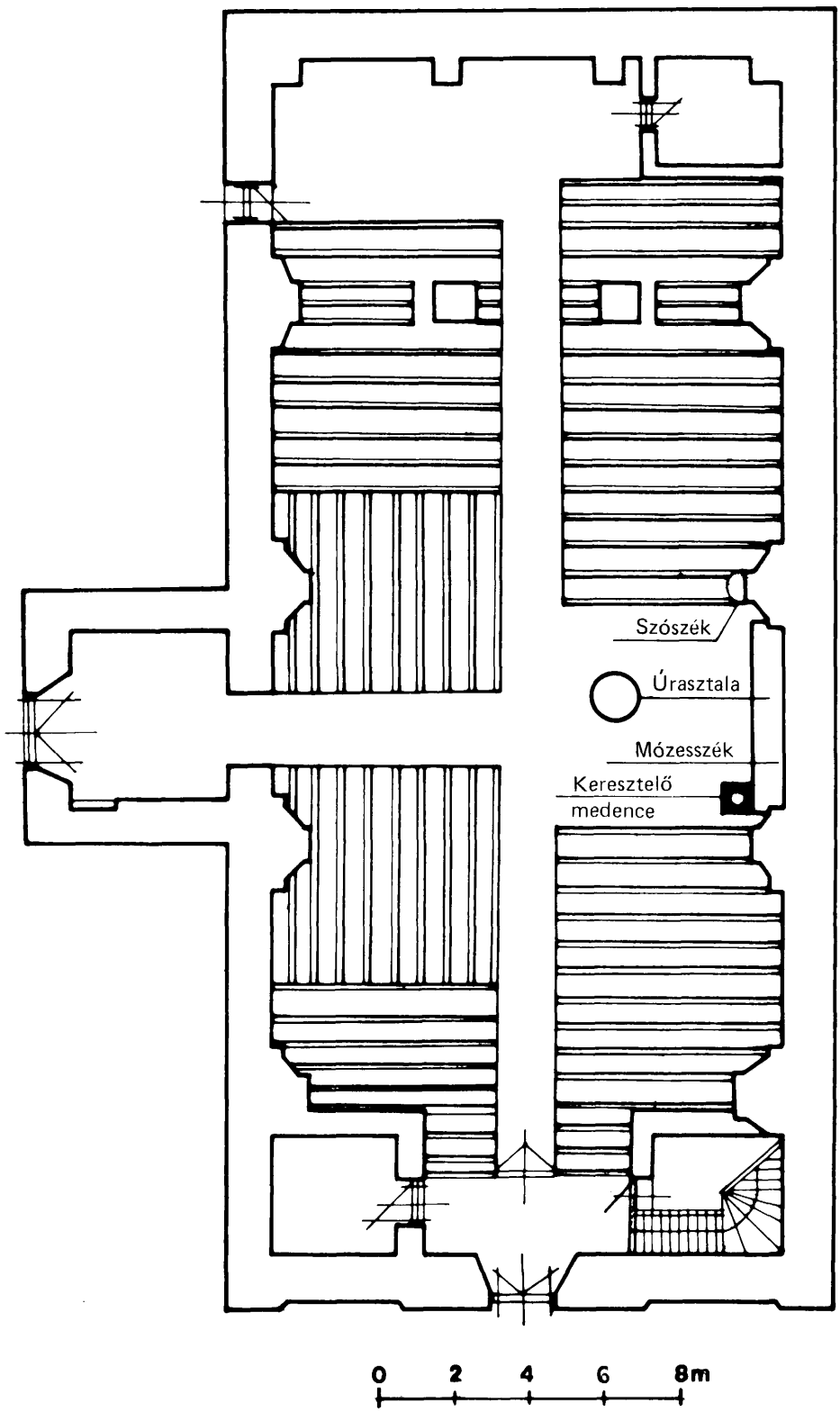

1. ábra. A balatonfüredi református templom alaprajza a berendezésekkel együtt (Zalavári István felmérése)
Abb. 1. Grundriß der reformierten Kirche von Balatonfüred mit den Einrichtungen

körül fogvánn a' Szent Asztalt, communikáltak''. Utána házasságkötési szertartás zajlott le, zsoltárokat énekeltek és ,,végre minekutánna a' Kántor Deákok ezt az Éneket: Isten tartsd meg Ferentz Királyt'', majd ,,kitakarodott a' Gyülekezet és Vége lett az Isteni Tiszteletnek''.[34]

Az egybegyülekezett ünneplők sokasága oly nagy volt, hogy nem fértek be mindnyájan a templomba, ezért kívül, ,,egy e' végre készült Leveles szín alatt, a' Templomba bé nem fért sokaságnak mondott Nagy Tiszteletü Angyán János Consistorialis Assesor, Tractuális Notárius, és Veszprémi Prédikátor Úr'' ünnepi prédikációt.[35] Ekkor egy ,,jelenvólt Úri Ember, a' ki inkább szereti magát a' Jótételbenn gyakorolni, mint Nevét kihirdettetni'', vállalkozott a prédikációk kinyomtatására.[36]

A templom elkészülte és a felszentelési ünnepség után, 1832. április 4-én egyházközségi ülésen felülvizsgálták az építkezés költségeit, a bevételeket és a kiadásokat *Somogyi Károly* építtető kurátor ,,Számadó Lajstroma'' alapján.[37] Az építkezések összes költsége 28 563 forint 54 krajcárt tett, melyet teljes egészében fedezett a bevétel.[38]

A templom építésének költségeit összeadó egyházközségi tagok, tehát a füredi református hívek névsorának elemzése tanulságos forrásanyagnak tekinthető.[39] Ebből kiderül, hogy 336 adakozó nevét őrizte meg az 1826 és 1830 között vezetett nyilvántartás. A nevek között csak elvétve található idegen hangzású, nem magyar név. Az adakozók tíz százaléka *Somogyi* nevű volt, az *Újheli* családnév 6%-ban, a *Bertók*, a *Horváth*, a *Szabó* és a *Varga* név 5-5%-ban fordul elő. E családnevek a füredi reformátusok több mint egyharmadát képviselik. Gyakori még a *Balás, Csizmazia, Gyenis, Győrfi, Kenyeres, Kiss, Kováts, Kutasi, Pálfi, Tóth, Vass, Vörös* név is.[40]

A templom történetére adat még a nagyharang elkészíttetéséről szóló szerződés.[41] 1846. június 21-én Pesten *Schandt András* harangöntőnél megrendeltek egy 10-11 mázsa súlyú harangot azzal a kikötéssel, hogy 1846. július 25-re el is készíti.

Az új templom elkészülte után még 1855-ig az egyházközség tulajdonában maradt a régi imaház, melyet május 30-án, kétezer ezüstforintért eladtak a balatonfüredi zsidó hitközségnek. A szerződés szövegében rögzítették, hogy az imaház 184 és fél négyszögöles telken fekszik és különálló tornya van.[42]

A TEMPLOM ÜLÉSRENDJE

A templomi ülésrend nem régi eredetű, mert a középkorban még nem voltak padok a hívek számára, ugyanakkor a szertartást végző papságnak ősidők óta kijelölt ülőhelye volt. A püspöki, a káptalani, a szerzetesi templomok kórusában (szentély!) már a középkorban padok, székek és stallumok szolgáltak ülőhelyül. Ezzel egy időben világiak is készíttettek maguknak állandó ülőhelyet, de ez a korai középkorban csak az alapítóknál, a kegyuraknál fordult elő. A középkor végétől kezdve, még inkább a polgárosodással, valamint a reformáció terjedésével, a liturgikus cselekményekben aktívan részt nem vevő hívek is ülőhelyhez jutottak.[43] Így a barokk kor templomai már megteltek padokkal.

A római katolikus kánoni jog a liturgikus kultusz jogrendjén belül foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az ülésrend előírja a nemek szétválasztását (c. 1262. paragrafus 1.): ,,A törvény szerint a templomban a férfiak és nők számára egymástól elkülönített ülőhelyeket kell kijelölni. Ezeréves szokás szerint nálunk a férfiak ülnek a leckeoldalon, a nők az evangéliumoldalon. Falun még e régi szokás fennáll, de városon sajnos, már régen kiment a külön elhelyezkedés a divatból.'' Így ír erről *Bánk József* kiváló kánoni jogi szakértő.[44] A templomi padok használatáról szóló fejezet (c. 1263.) szerint a hívek megkülönböztetett elhelyezkedése (kasztok szerint, szegény, gazdag) idegen az Egyház szellemétől. Az állami vagy községi vezetőségnek külön helyet kell biztosítani, a kegyurakat pedig külön tiszteleti hely illeti meg a kegyúri templomukban. Egyéni vagy családi padok birtoklásához a helyi ordinárius engedélye szükséges, de ez csak akkor kapható, ha a hívek kényelmes elhelyezéséről kellőképpen gondoskodtak (c. 1263. paragrafus 2.).

A református templomokban kialakult szokás nem olyan egyszerű és egyértelmű, mint a katolikusoknál, mert az úrasztalát körbeülő hívek számára a székeknek nevezett padokat is úgy kellett elhelyezni, hogy azok a szent cselekményt végző lelkész és az úrasztala felé irányuljanak. Szükségessé vált, hogy az istentisztelet méltóságának megfelelő, megszabott rendet foglaljanak írásba. Ilyen írásos, múlt századi ülésrend csak elvétve maradt fenn. Újabban *Lackovits Emőke* rekonstruálta a köveskáli református templom egykori ülésrendjét egy 1929-ben feljegyzett alaprajzi ülésrend és a hívek visszaemlékezései alapján.[45]

Balatonfüreden 1863. július 20-án jegyzőkönyvileg rendelte el az egyházközség vezetősége az ülésrend összeállítását, melyet az 1864. január 6-át követő időben dolgoztak ki, és február 9-én írták alá a *presbiterek* és *Somody Dániel* füredi lelkész a mindenkire kötelező rendelkezést.[46]

A füredi ülésrend a templom *keleti* oldalán 10 padot (széket) *134 férfi* számára tart fenn. A *nyugati* oldalon 7 pad szolgál *95 férfi* számára, valamint a torony előtti részen a *mesteremberek* padja fenntartva *21 férfi* részére, továbbá a mögöttük lévő pad *7 férfié*, végül a torony alatti rövid pad *3 férfi* nevére iratott ki. *A férfiak összesen 261 ülőhelyet kaptak* (1. ábra).

A nyugati oldalon 8 padot tartottak fenn *104 nő* számára, ezenkívül még itt van a helye az első padban a *lelkésznőnek és leányainak*. A *keleti* oldalon 13 pad szolgál *192 nő* számára (1. ábra).

E dolgozatnak nem célja, hogy vizsgálja az összefüggést az ülésrend és az egyházközség tagjainak társadalmi tagozódása között, de egyértelműen megfigyelhető, hogy három és fél évtizeddel később sok ismerős névvel találkozunk, akiket az adakozók névsorából ismertünk meg. Az ülésrend határozatát aláíró, jóváhagyó tisztségviselő presbiterek nevei: Domján, Varga, Bedegi, Újheli, Sebestyén, Somogyi, Vörös, Kutasi, Kenyeres, Siskei, Pálfi, Horváth, Tóth családnevek, s közülük csupán a Domján új keletű, a többi a

2. ábra. **A balatonfüredi református templom déli homlokzata**
Abb. 2. Die südliche Fassade der reformierten Kirche von Balatonfüred

templomépítő szülők, nagyszülők leszármazottja. A köveskáli ülésrendhez hasonlóan itt is kimutatható, hogy a padcsoportok első padjai rangosabb helynek számítottak.

Nem beszéltünk még a személyre nem kijelölt helyekről. Az ülésrend erről a következőképpen rendelkezik. *„A' mesteremberek széke mögött a' mesterlegények széke". „Mindenik karban a' két első szék a' gazdaemberek fiaié — azok után valók a' szolgálóké".* A templomban három „kar", vagyis karzat van. Az északi karzaton van az orgona[46] és rendkívül rusztikus, ácsolt ülőhelyek. A déli karzat a toronyban van, pontosan a főbejárat felett, hasonlóan igénytelen ülőhelyekkel. A nyugati karzat a legkisebb, ez a nyugati oldalbejárat felett található, ez valamivel művesebb az előbbieknél. A rend szerint tehát a gazdalegények és a szolgalegények itt foglalhattak helyet, s mivel nem voltak név szerint megemlítve, névjelüket belevésték a pad deszkájába.

A leányok elhelyezkedéséről így intézkedtek: *„A' leányok három első széke a' gazdaemberek' leányaié — az azok után valók a' szolgálóké."*

Ez az ülésrend a századforduló után már kezdett elavulni, az első világháború után pedig már csak a szokásjog tartotta fenn, és régi nagy családok óvták jogaikat. Az 1864-ben érvénybe léptetett ülésrendet az 1. ábrán a jelenlegi padsoroknak megfelelően lényegében azonosíthatjuk.

Az 1940-es évek elején a magyar református templomokban — *Szendrey Zs.* és *Szendrey Á.* szerint — a szószéktől balra ülnek a férfiak, jobbra az asszonyok és a leányok, az orgonakarzaton a legények, a szemben lévőn pedig a fiúk.[47]

1942-ben *Ravasz László* még azt írja, hogy „a templomban állandó rend érvényesül". „Előbb jönnek az öregek, azután a fiatalok. Előbb a férfiak, azután az asszonyok. A gyermekek, mindazok, akikre vigyázni kell s akiket szem előtt kell tartani, . . . ne legyenek távoleső eldugott csoportban magukra hagyva."[48] 1948-ban *Szentpéteri Kun Béla* így rögzíti a református templom külső rendjének leírásánál az ülésrendet: „Helyes, ha a presbitérium kijelöli a templomi ülőhelyeket a férfiak és a nők, az idősebbek és a fiatalok számára. Sok helyen külön padot tartanak fenn az elöljárók számára. Még az sem baj, ha az egyháztagok egyes csoportjai foglalkozási ágak vagy családok szerint együvé ülnek megszokott helyükre." „Régen e kérdés körül gyakran előfordult templomi székpereknek a ma élő egyházi szabályok értelmében a bíróságok előtt nem lehet helye."[49]

A TEMPLOM LEÍRÁSA

Téglalap alaprajzú, majdnem É—D tájolású, órapárkányos homlokzati toronnyal ellátott, copf hagyományokat őrző klasszicista templom.[50] Déli főhomlokzatán van a templomtestbe épített torony, mely fokozza a homlokzat monumentalitását (2. ábra). Főbejárata kőkeretes, félkörívesen záródásának záró kődíszén rozetta (a keszthelyi Kugler kőfaragó munkája) (3. ábra). Közvetlenül felette szegmensíves párkány copf, füzérdíszes

3. ábra. A templom déli főbejárata
Abb. 3. Südliche Haupteingangstür der Kirche

stukkóval. A kétszárnyas táblázatos tölgyfa ajtójának négyzetes mezőit középen rozetták díszítik tárcsadíszes záróléccel, eredeti, kovácsoltvas kilinccsel.

Homlokzatának nagy felületét négy lizéna három mezőre osztja, a középső mezőben félkörívesablak, felette vakolatba mélyített *1829* évszámmal, mely a templom építésének a befejezésére utal. Az épület koronázópárkányát a főhomlokzaton 3×3 tárcsás konzol támasztja alá, felette tagolt attika, s ezen ül az íves hajlású, volutában végződő, két szélén copf kővázával díszített oromfal. Középen rizalitszerűen kiülő, szélein rozettás pilaszterekkel határolt toronytest, melyet háromszögű oromzattal díszített ablak tör át (2. ábra).

A torony a tetőgerinc magasságától felfelé egyedül emelkedik fel, szépen tagolt építészeti elemekkel díszítve. A sarkokon 2-2 pilaszter, kőből faragott copf ion volutafejezettel. (Kugler kőfaragó munkája.) A pilaszterek között félkörívesek, zsalugáteres toronyablakok vannak. A toronynak órapárkánnyá kialakított koronázópárkánya mind a négy oldalon óraszámlappal. Vörösréz lemezzel fedett, íves és hasábos tagolású sisak zárja le a tornyot; legfelül füzérdíszes, ún. gomb, rajta buzogány alakú csillag. A rézsisakot

4. ábra. A templom északnyugati oldalbejárata
Abb. 4. Nordwestliche Nebeneingangstür der Kirche

1922-ben újították fel az eredetinek megfelelő formában.[51] Az eredeti, a veszprémi Brenner József rézműves, korabeli megnevezéssel, „kolompáros" munkája volt.

Az épület északi fala egyenes záródású, nyeregteteje kontyolt; keleti homlokzatán lizénákkal keretelt falmezőkben 4 nagy félkörívés ablakkal, és 3 kicsi, téglalap alakú ablaknyílással.

Nyugati homlokzaton 3 nagy félkörívés ablak és 4 különböző méretű, kicsi ablaknyílás van. Az északnyugati végén szerény kiképzésű, nyers kőkeretes, egyszárnyú, táblázatos ajtó látható (4. ábra), mely az orgonakarzat alá vezet. Középen van a templom oldalbejárata, copf kőkeretben kétszárnyas, táblázatos ajtó rozettás és redős díszítéssel (5. ábra). Copf-klasszicista iker kulcspajzsa még eredeti, szép kovácsoltvas munka. Az oldalbejárat kis építménnyel csatlakozik a templomépülethez. Mindkét bejárat kőkerete Kugler kőfaragó munkája.

A templomépület hossza 34 m, szélessége 16 m.

A templom4+1 boltszakaszos, csehboltozatos (függőkupolás) belső tere hófehérre meszelt falaival a puritán szellemiség szép példája.[52] A déli, a torony alatti és az északi függőkupola alatt egy-egy karzat van, a nyugati bejárat felett egészen kis méretű a karzat. A félkör-keresztmetszetű boltozatszakaszokat erőteljes falpilléreken nyugvó félkörös hevederívek választják el egymástól. Az északi karzat középen kihasasodó mellvédfalát két pilléren nyugvó három hevederív tartja, míg a déli karzat kis mellvédfalát egy hevederív viseli. Az északi karzat tartószerkezete nagyon hasonlít a tihanyi apátsági templom kórusának ugyancsak három hevederíves szerkezetéhez és kihasasodó mellvédfalához (6. ábra). Ezen a karzaton látható egy, 1884-ben készült, Angster gyártmányú orgona eredeti orgonaszekrényben.

Az építéstörténeti részben megemlítettük, hogy két alkalommal megtekintették az egyházközség elöljárói Som község templomát, pontosabban annak tornyát és belső berendezését. Ezt a református templomot 1823—1826 között építették,[53] tehát az új építésű templom minta volt a füredieknek szemében. A somi templom belső építészeti megoldása kétségtelenül azt bizonyítja, hogy a füredieknek mintának tekintették. Függőkupolás (csehboltozatos) fedése és pillérsora még részleteiben is rokon a füredivel, sőt a templom két végét lezáró karzat is előképet sejtet, noha Somban egyszerűbb megoldást alkalmaztak. A somi templom berendezéséből a Mózes-szék és a padok is azt igazolják, hogy előmintái voltak a füredieknek ellenben a somi szószék kis mérete, kivitelének egy-

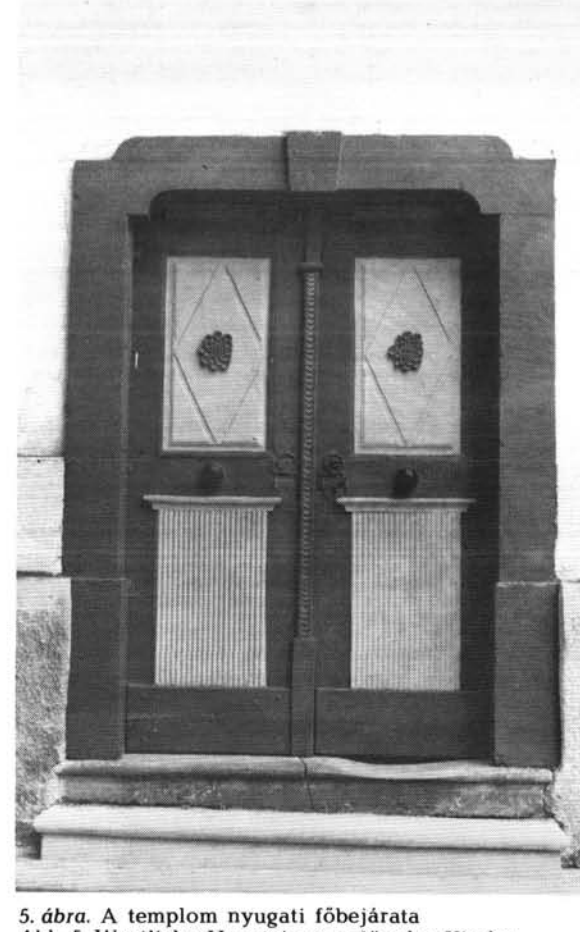

5. ábra. A templom nyugati főbejárata
Abb. 5. Westliche Haupteingangstür der Kirche

szerűsége kizárja, hogy a füredi asztalos onnan meritette volna ihletét. A füredi szószék sokkal nagyszerűbb és művészibb annál!

Más építészeti párhuzamát nem ismerjük a füredi templomnak, noha a kecskeméti görögkeleti templom tornya,[54] ívelt oromfala, főpárkánya alatti triglif-metópé fríze meglepő hasonlóságot mutatnak. Véletlenről talán nem lehet szó, mert a kecskeméti templom egy időben, 1824—1829 között épült. Mivel tervezőről nem tudunk, az ismertetett iratanyagban sem találunk erről említést, el kell fogadnunk a történelmi előzményekből következő tényt, hogy a *II. József* császár által 1781. október 13-án aláírt és a Helytartótanács által október 29-én kibocsátott „dictum tolerantiae", türelmi vagy másképpen türelmességi rendeletével biztosította a protestánsok számára is a szabad vallásgyakorlást,[55] így a templomépítést is. *Levárdy Ferenc* kimutatta,[56] hogy csupán 1770 és 1800 között a csökkenő irányt mutató 375 katolikus templom építésével szemben tetemesen megemelkedik a protestáns építkezések száma, így 223 református és 66 evangélikus templomot építenek. 1800 és 1830 között 183 katolikus, 109 református, 19 evangélikus templom építését fejezik be. A füredi templomépítés ebbe a korszakba, a kialakuló reformkorba esik.

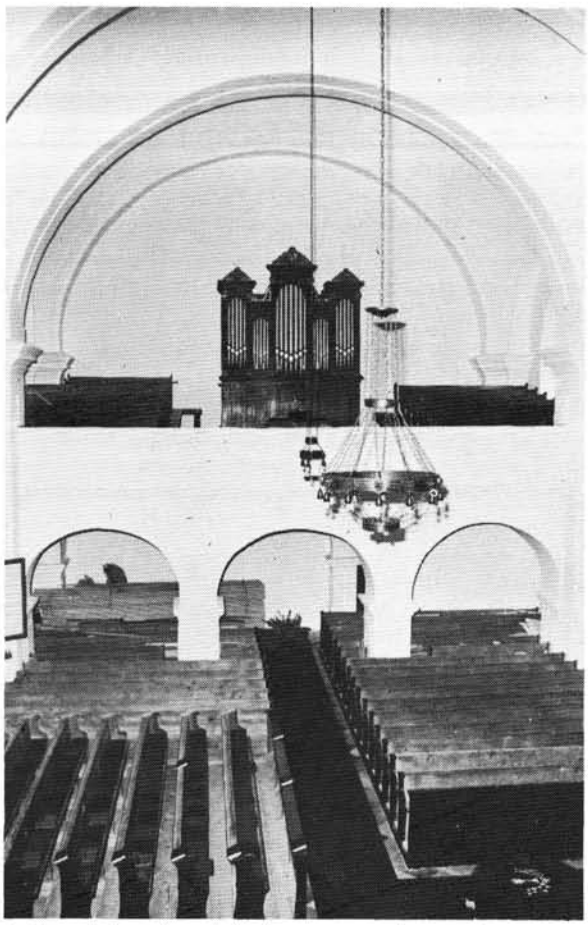

6. ábra. A templom belseje az orgonakarzattal
Abb. 6. Das Innere der Kirche mit der Orgelempore

7. ábra. Az úrasztala, a szószék (katedra) és a Mózes-szék
Abb. 7. Der Gottestisch, die Kanzel und das Moses-Gestühl

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje templomépítkezéseire, különösen a falusi építkezésekre, nagy hatással voltak a kincstári, a kamarai építészeti tervek.[57] Füreднél is erre kell gondolnunk: az egyházközség szerzett, kölcsönkért, hozzájutott egy ilyen tervhez, melyen egyéni ízlésük szerint, a kőművesmesterekkel talán valamit módosítottak is. A Somban történt templomnézés ezt látszik alátámasztani. E századforduló templomépítészeti stílusa annyira hasonló, hogy kívülről nincs lényeges különbség a különböző vallásfelekezetek templomai között, ugyanakkor távoli vidékek egyes templomai jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a szomszédos falvakéi.

A TEMPLOM BERENDEZÉSÉRŐL

Az építéstörténetnél említett berendezéseket használják ma is, eredeti rendeltetésüknek megfelelően. Ezeket kívánjuk röviden ismertetni.

Úrasztala

Henger alakú asztal sima fedőlappal, oldalát hat féloszlop egyenlő elhelyezésben tagolja. Alsó

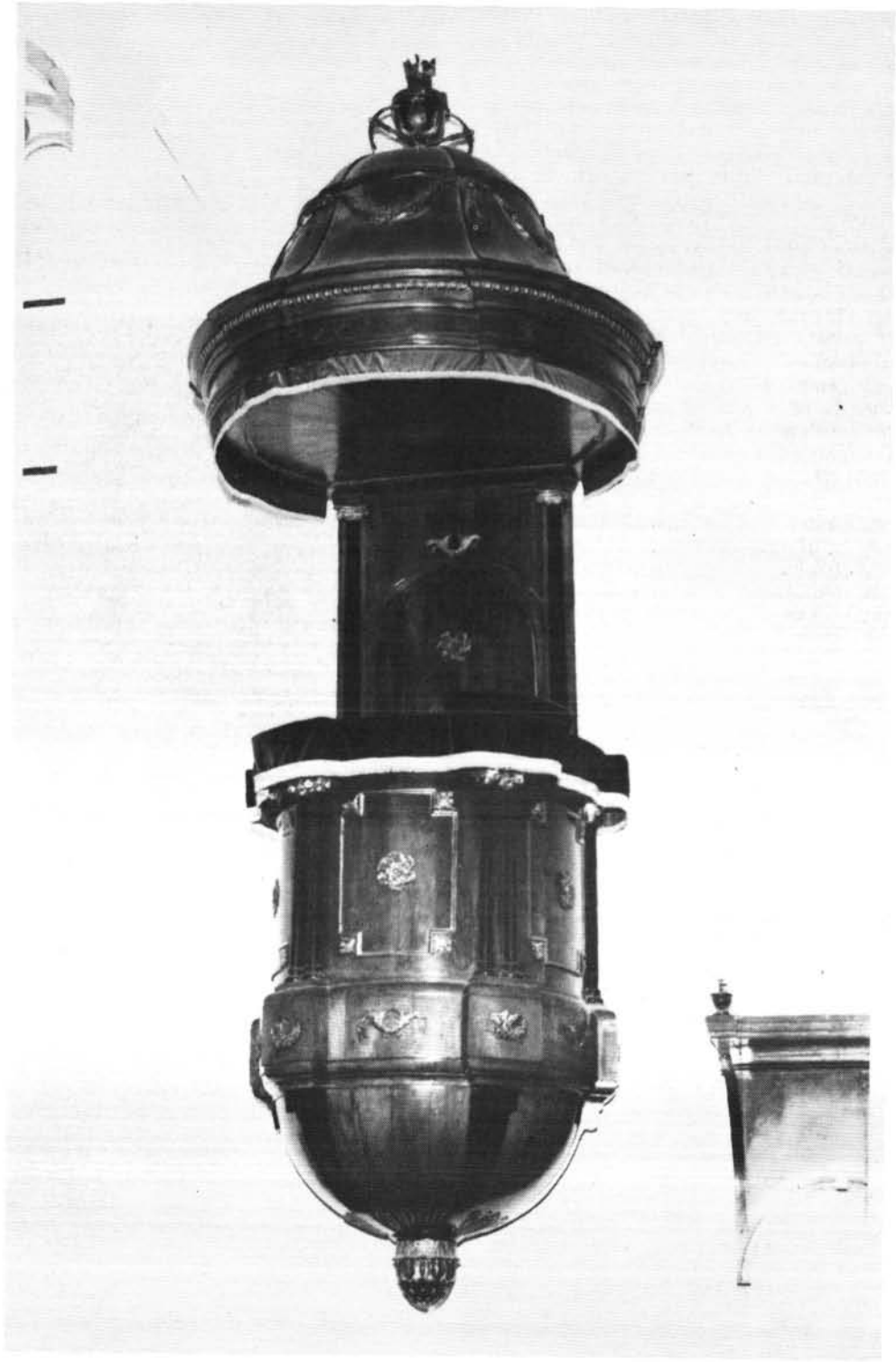

8. ábra. A szószék
Abb. 8. Die Kanzel

széle párkányszerűen hangsúlyozott. Felülete fényezett. Balog Péter füredi asztalos készítette hársfából 1829—30-ban. A templom közepén áll.[58] (7. ábra).

Szószék (katedra)

A falpillérre függesztett szószék a falba épített, a Mózes-székből nyíló, rejtett lépcsőfeljáraton közelíthető meg.[59] A henger alakú katedra oldalát négy, aranyozott ion oszlopfejezetes karcsú oszloppár téglalap alakú mezőkre osztja, ezek közepét négyszög keretelésű aranyozott rozetta díszíti. A katedra pereme profilált, alsó részét párkány díszíti leveles ékítményekkel. Alja félgömbben végződik, melynek közepén aranyozott tobozdísz van. Sima kijárati ajtaja félköríves. Hangvetője (koronája) harang alakú, profilált alsó résszel, oldalán rátétes, copfos füzérdísz, tetején empire váza két horgonnyal és tulipánokkal. Ízléses, szépen tervezett és jó kidolgozású asztalosmunka, fényezett felülettel. A templom iparművészeti értékű, legszebb berendezése (7—8. ábra). Balog Péter asztalos készítette diófából 1929—30-ban, a díszeket Bucher Ferenc veszprémi képíró 1930 nyarán aranyozta.

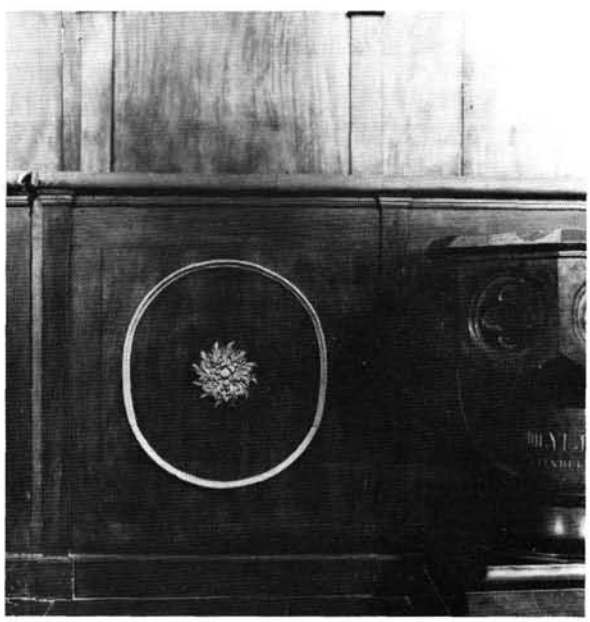

9. ábra. A Mózes-szék mellvédjének rozettadíszítése és a keresztelőmedence
Abb. 9. Rosettenverzierung auf dem Moses-Gestühl und der Taufstein mit dem Taufbechen

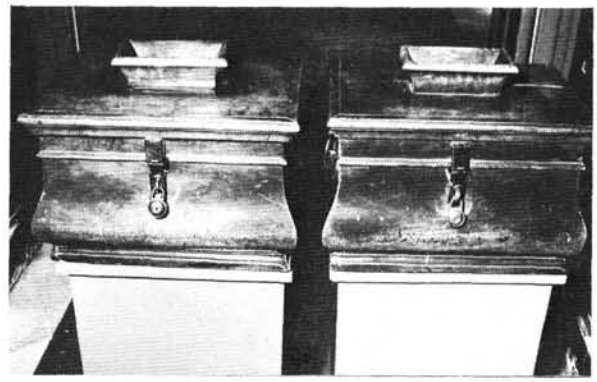

10. ábra. A céhláda alakú két templomi persely
Abb. 10. Zwei zunftladenförmige Gotteskasten

Mózes-szék

Falhoz épített, stallum alakú pad, magas falitámlával, mely öt, félkörives, lizénákkal osztott mezőre tagolódik, a középső rejtett ajtó.[60] A pad zárt mellvédjét ugyancsak öt, nagy, ellipszis alakú karikákkal keretezett aranyozott rozetta díszíti. Felülete fényezett. Balog Péter asztalos készítette hársfából 1829—30-ban (7. ábra). A pad jobb széle előtt egy 1881-ben készült, vörös márványból faragott neoromán keresztelőmedence áll (9. ábra).

Padok (székek)

A székeknek nevezett padok nagyon szerény, egyszerű kidolgozásúak.[61] Két végük barokkos vonalvezetésű. Az úrasztal felé néző négy padsor első padjainak zárt, táblázatos mellvédjei hasonlóak a Mózes-szék elejéhez, de annál szerényebb kivitelűek: a négyszög alakú, keretelt mezők közepét egy-egy rozetta díszíti (6. ábra). Balog Péter készítette 1829—30-ban fenyőből, a padok végét és elejét pedig tölgyfából.

Perselyek

Két perselye van a templomnak, mindkettő céhláda alakú, két végén fogantyúval, fedelén magasra emelkedő bedobónyílással. A ládák oldala alul hasas, a késő barokk ízlés továbbélését tanúsítják (10. ábra). Balog Péter készítette 1829—30-ban.

A karzatokon lévő padok készítéséről nincsen adatunk, de nem lehet kétséges, hogy azokat is Balog Péter készítette. Annyira egyszerűek, szinte rusztikusan primitívek, hogy iparművészeti szempontból nincs jelentőségük.

FÜGGELÉK

1.

ENGEDÉLYKÉRÉS A TEMPLOMÉPÍTÉSRE

Méltóságos és Fő Tisztelendő 's Tekéntetes Földes Uraságok, nékünk Drága Nagy, és Kegyes Földes Uraink!

Mi Füredi Helységben lakozó rész szerént birtokos, részszerént pedig Jobbágy lakosok Istennek jóvoltából már annyira meg szaporodván, hogy eddig való igen kicsin, és szoros helen is épült Templomunkban semmiképpen meg nem férhetünk; arra határoztuk magunkat, hogy Jó Istenünk segidelmével újj és népességünk befogására elegendő Templomot épitsünk. Minthogy pedig azon Hely, mellyen régi Templomunk vagyon, igen szűk és a' tűzi veszedelem miatt is bátortalan, de még a' mellett olly vizes is, hogy egy két ásó nyomra mindjárt víz fakad, melly a' méjj ásás miatt költségünket igen meg nevelné, de még talán épületünket is kevés idő alatt öszve dönthetné. Azért abban nyugodtunk meg, hogy az 1811dik Esztendőben tartatott Jeles Deputatio alkalmatosságával a' közönséges fundusokból minékünk Helybéli Birtokosoknak adatott köz funduson, a' hol most a' Mészárszék és Pálinka gunyhó vagyon épitsük fel újj Templomunkat, az már különös tulajdonunk lévén; mindazonáltal hogy a' Főbb Földes Uraságok eránt való tiszteletünket is meg mutassuk, kívántuk azoknak egyezéseket is alázatossan meg kérni, a' minthogy alázatossan kérjük is, kedvező választ annyival is inkább reménylvén, minthogy ha magunknak a' fundushoz semmi jussunk nem volna is, a' Méltóságos és Tekéntetes Uraságok az 1790dik Esztendőbéli 26dik Törvény Czikkely értelme szerént Cespitális fundusokból tartoznának helet adni. Mi pedig a' Mészárszéket, ugyan más közönséges funduson fel épitteni fogjuk a' magunk költségén.

Többire Úri Gratiajokban ajánlottak igaz tisztelettel maradunk

Fent tisztelt Uraságoknak

Füreden Július 24k napján 1826. alázatos szolgái Füredi Helybéli Nemes Birtokosok, és Jobbágyok közönségessen

Hátlapon:

A' Füredíek kérése a' belöl kivett kötelesség mellett a' Káptalan részérül el fogadtatik, úgy mindazonáltal hogy ez is mostan be hozatandó proportionál kultsnak ne szolgályon. Költ a' Káptalanban 25 July 1826.

A fönt meg nevezett kötelesség szerint a Tihonyi Apát Uraságtul is helben hagyatik
Tihony 826 28 Julii Administrator

A feilyebb irt kötelesség szerént és meg egyezek Füreden Julius 25dik 1826. Eszt.
Siskei Oroszÿ Pál mint .....
Jussait fent tarto

2.

PÉNZKÖLCSÖN FELVÉTELE TEMPLOMÉPÍTÉSRE

Adós Levél

Edgyezer 's két száz, számszerént 1200 Váltó Forintról (:melly Summából 500 Forintok Andor István úrnak, 100 Ftok — Fábián Ádám Úrnak, 100 ftok Nagy Tiszteletű Ketskeméty 'Sigmond Esperes úr Özvegyének Szüts Katalin Asszonyságnak Fundatioi, 's a' többi 500 ftok is Theologiai Professori Fundatiók:) — mellyeket a' Pápai Ref. Collegium Cassájából mi alol írottak, mint a' B. Füredi Ref. Sz: Eccla Curatora, és annak több tagjai Ekklésiánk szükségére, 's különösen a' Templom építtésére, költsön Törvényes 6 pr. Cent. Interesre olly móddal felvettünk, hogy azonn Summának 's Interesseinek, 'a midőnn edgy fertály esztendei felmondás utánn kívántatni fog, pontos megadására magunkat eggyikünk a' másikunkéra 's mindnyájjunkéra kötelezzük, és azon adósság erejéig minden ingó és ingatlan Javainkat szabad választás szerént leköt jük, és azonn esetre, ha a'felmondás ideje utánn eleget nem tennénk, szabadságot adunk a' tisztelt Collegium Előljáróinak, hogy az ellenünk kezdendő világos adóssági Perbenn minden ellenvetés nélkül az első Terminusbann vagy Törvény folyamatbann végső Ítéletet hozattasson. Mellyről adjuk ezenn a' Sz Eccla, 's Helységünk és magunk petsétjeivel megerősített Adós Levelünket.

Költ B. Füredenn Febr. 25/1827

Marton Péter mk Ekklésiai Kurátor (BFÜREDI REF EKKLESIA PECSETYE 1825)
Nemes Varga Ferentz km TörvényBíró (BOLOT FUREDI NEMESIG PETSETYE)

Varga Ádám mk — Ifjabb N. Somogyi Ádám
Nemes Ujheli László mk
Szabó Ferentz mk
Balogh Péter mk — Nemes Somogyi Lőrintz mk
Nemes Somogyi Gábor mk
Nemes Varga Imre mk

Hogy ezenn itt alá írott Személyeknek tulajdon kezek írása, és szokott Petséttye az, a' mi itt olvastatik, és láttzik, azt hitelesenn bizonyítom. Balaton Füredenn. Febr 25kénn 1827. Nagy István mk Predikátor. (N I jelzésű címeres magánpecsét)

Hátlapon:

Ezen adóslevél' érvényessége meg szűnik, miután a' tőke minden kamataival együtt teljesen le fizettetett.

Pápán, Januar 31. 1848 Liszkai József jegyző

3.

RENDELKEZÉS A TEMPLOMÉPÍTÉSI MUNKÁLATOK RENDJÉRŐL

Az újj Templom építtetéséről való rendelés

Hól név szerént ki nevezett B.Füredi T. N. Zala Vrgyei Helységbeli Reformatus Lakósok minekutánna Istenünk Jóvoltából még a múlt 1826ik Esztendőben Templomunk Építtetéséhez fogván, jó elő menetelt is látunk; hogy tovább is Szent Czélunkban boldogulhassunk Eggyet értéssel Köz Jóra törekedő igyekezetünknek el érhetésére a következendő kötelező erejű Eggyességre léptünk úgymint

1ször Három építtető Kurátorok úgy mint N. Somogyi Károly, Agilis Szabó Ferentz, és Bedegi István Köz Akarattal választatván azoknak munkásságok e lészen: Fel osztván egymást Hetenként a melléjek rendelendő két Dékányokkal eggy egy Hétig tegyenek szólgálatott, minden féle Napi számosokat, feljegyezvén, a kezek alá rendelendő mindenféle eszközökről is annak idejébe számoljanak. — Minthogy azonban ezen munkásság, éjjeli, 's nappali gondoskodással, 's fáradsággal vagyon öszve köttetve, köz akaratból, szoknak, akik Szeresek, 's Hetesek egy egy funt Húsok, 's egy ittze borok légyen meg határoztatik, — továbbá

2szor A munkának nagyságához, nem tehetvén leg nagyobb igyekezetek mellettis eleget a fent nevezett Kurátorok az állapíttatik meg, hogy az feleskütt Elöljárók a' mellyik napra, 's esetre, közel avagy távol fognak ki rendeltetni, annyiszor, amennyiszer elöl állani nem fognak, a ki szabandó büntetés alatt elöl állani kötelesek légyenek.

3szor A ki állítandó napi számosokra az határoztatik meg, hogy az Építtető Dékány estve és reggel is hozzájok hírt adván nap föl jöttére, készületessen a Hely színén meg jelenjen, bé nem vitetődvén eggyik lakóstol is a gyermek, ha pedig az írt időre meg nem jelenik, mintha egész napját el mulatná egy egy forintra, minden személy válogatás nélkül meg büntetődjön, átollyába meg nem engedödvén hogy fölöstökömre, vagy uzsonnájára házához el menjen délbe is, tsak úgy, hogy a Kotsissokat meg előzni tartoznak a szabott büntetés alatt. — Valamint —

4szer A szükséges Szekeresek elöl állíttására a Dékányok hírt adván, az rendeltetik, hogy minden sok utánnok való járás nélkül, közel, vagy távol rendeltessen bátor, két forint büntetés alatt elöl állani tartozzanak, mind itt, mind amott az Elöljárók kéttzeressen büntetődvén meg. — Végre

5ször A tapasztalás bizonyítván, hogy a Templom építtetésére elegendő Summa Pénzünk nem volna, azon esetre az állapíttatik, hogy a költsönözendő Pénznek hevenjébe történhető ki fizethetése a közösböl ki nem kerülvén, annak érdem szerént leendő meg adását eggyikönk, mint másonk minden Felsőbbi Bíróság Pör, ki fogás, ellent állás meg vetésével Executio által leendő meg fizetésére magunkat ezennel is Solidum kötelezzük. Költ Füreden Márcziusnak 23k napján 1827.

Törvény Biró Nemes Varga Ferentz mk.
Nemes Varga Ádám mk
N. Somogyi Ádám mk
Nemes Ujheli László mk
Nemes Varga Imre mk.
Nemes Somogyi Károly mk.
Nemes Somogyi Ádám mk
Nemes Somogyi Gábor mk
Nemes Ujheli Ferentz mk
Nemes Somogyi Pál mk.
N. Prepost László mk
Idősb Nemes Somogyi János mk
Öreg Biró Palányi Péter mk
Domján Josef mk
N. Ujheli András +
Vig István +
Szabó Ferentz mk
Bedegi Istvány mk
Marton Péter mk
Bertok Péter mk
Kenyeres Dániel mk
Vörös Pál mk
Vörös János mk
Kováts Mihály mk
Ifjabb Beretz Imre mk
N Siskei Sámuel mk
Bertok Mihój mk
Sipos Bertók János +
Kenyeres Josef mk
Nemes Komáromÿ Istvány mk
Tobak Simon István mk.
Idősbb Kis János mk
Tot János mk
Bedegi Jósef mk
Major Istvany mk
Bértok József mk
N. Ujheli Daniel mk.
Kutasi Péter mk
Nemes Ujjhelyi Lörintz mk.
Nemes Ujheli Sándor mk
N Prépost Istvány mk
Pálfi Pál mk
Vörös Istvány mk
Bertok Istvány mk

4.

SZERZŐDÉS AZ ÁCSMUNKÁKRA

Alól Név Szerént is megirottak egy részről Veszprémi Áts Mester, más részről a' B. Füredi Ref. Ekklésiának Előljárói, a' mai napon általunk subscribált Plánum Szerént, az építtendő újj Templom és Torony Áts munkájára nézve, melly Templomnak hossza 18 öl, szélessége pedig 8 1/2 öl lészen, illyenn Edjességre léptünk:

Én Áts Mester Fogt Jósef az Überschlág szerént felvett minden fákat az illendő és meghatározott mérték szerént kifaragtatok összerakom, deszkákat létzeket, gerendákat, fedélfákat felrakatok, minden szükséges ketskelábokat megtsinálok, a' haranglábokhoz megkívántató Tölgyfákat, a' Plánumban kitett szám és forma szerént adok, és azokat elkészíttem, úgy hogy mind ezek, mihelyt a' Templom és Torony falai felkészülnek, azonnal azoknak tetejére rakathassanak; arra is kötelezem

magamat, hogy ezen szükséges minden Matériálék kiválosztására a'hol vásároltatnak, el megyek.

Mi pedig B. Füredi Ref. Ekklésia Elöljárói, az említett Áts Mester Úrnak mind ezekért ígérünk és adunk 1300 az az ezer háromszáz ftokat VCzed, és 7 akó bort, ólly móddal, hogy a' mennyi Legényeket állítt Napszámba, azokat minden egy vagy két hetenként ezenn Summából kifizettyük; a' hátra lévő Summának pedig az épület végeztével lejendő megadására magunkat Ekklésiánk képébenn kötelezzük. Magunkra vállaltuk az állásnak való vastag Cserfák kifaragását is. már Aprilis 9kénn 1826bann attunk foglalóba száz forintokat Vczed. Ezt az Edjességet aláírtuk és kiattuk két egyenlő Párbann. B. Füredenn. 28dik December 1826dik Esztendőbenn.

Nagy István mk Prédikátor — Joseph Fogt mk Zimmer Meister
Kurátor Ns Somogyi Károly mk
Kurator Szabo Ferentz mk
Kurátor Marton Péter mk
öreg Biró Polány Péter mk
Nemes Somogyi Lőrintz mk.
Bedegi Istvány mk
Kenyeres Dániel mk
Épitettő Dékán Tobak Simon István mk.
Dekány N Somogyi Gábor mk

Im [illegible]827 habe ich mit Zusammen Rehnung deren [illegible]gen aufgenohmen 846 ft 30 xr Sage achthundert und segs und fürtzig gulten 30 x auf die Contragt

Joseph Fogt mk
Zimmer Meister

Im Jahr Ao 828 habe ich mit zusammen Rehnung deren Kondragt auf Quittungen aussgezahlt 312 ft wcd Sage Dreyhundert Zwölf gulden

Joseph Fogt mk
Zimer Meister

Aber mal und zum letzten in 830 Jahr den 21ten Jener Empfange die Rükständigen 60 ft Sage Sechzig gulden wcd.
[...] zusammen auf die Kondtragt 1460 f. wcd welche ich [...] hell aussbezalt bin geworden Himit Betätige.

Joseph Fogt mk
zimer Meister

5.

SZERZŐDÉS A RÉZMŰVES MUNKÁKRA

Mi alol név szerént is megirottak ugymint Én Rézmíves vagy Kolompáros Mester, és Balaton Füredi Reformáta Eclésia Elöljárói a B. Füredi Ully Templom Tornyának rézzel való bé boríttására nézve a' következendő Contractusra léptünk edgymás között:

Én ugyan Rézmíves vagy Kolompáros Prenner Jósef az Egész Toronynak az Abriesz szerént rézzel való bé boríttását felváloltam Olly móddal, hogy az Eclésia szerezvén meg a' szükséges rezet minden mázsa réz feldolgozásáért 20 ;— husz forintokat váltó czédulábann tartozik nékem fizetni és kosztot adni magamnak, és két Legényemnek, ebbe a' munkába és fizetésbe vannak foglalva azok a' Czirádák, Czifraságok Rósák is mellyek az Abriszonn találtotnak, a' Torony tetejénn lévő mint edgy négy akós nagyságú gombot pedig annak tetejénn leendő Csillaggal edgyütt a' magam rezéből Fontszámra 30 garassával V. tz. fogom el készitteni. Mind ezenn munkáknak pedig illendő erős tartós voltokra ajánlom és kötelezem magamat.

Mi pedig B. Füredi Ref. Eclésia Elöljárói és Közönsége arra kötelezzük magunkat, hogy annak idejében a' szükséges materiát meg szerezzük míg a' Kolompáros Mester 3mad magával itt nálunk a' Tornyonn dolgozik illendő tartást ebédet vacsorát és hármóllyoknak naponnként 6 ittze bort vagy külön külön két két ittzét adunk és annak idejében minden mása réznek fel dolgozásáért 20 forintokat V. tz. nem különbenn a' Gombnak és Csillagnak Fontszámra 30 garassával esendő árát meg fizetjük. Most előre foglalóképpenn adunk az említett Rézmives Mester Urnak száz Váltó Forintokat V. tz. Melly edgyességnek nagyobb erősséggére írtuk és adtuk két egyenlő párbann ezenn nevünk aláírásával meg erősített edgyező és kötelező levelünket. B. Füred 16 October 1827

Már a' közelebbi télenn tartozik a' Mester Úr a' Gombot Csillagot és a' Czifraságokat othonn előre elkészitteni, hogy a' jövő tavasszal, mihejt az Átsok a' Torony fáinak felállíttásával készenn lesznek, ő is hozzá' foghasson munkállyához.
NB A' mi darab vagy metéllt rezek elesnek, azokat font számra ennek a' Rézmíves Úrnak adjuk a' Fábrikai áronn. Réz vásárolni pedig tartozik Ekklésiánk Követtyeivel el menni.

Joseph Brenner Kupfer Schmidt Meister
Nagy István mk B. Füredi Predikátor
Nemes Somogyi Károly mk Épittő Kurátor
Szabó Ferentz mk Épittető Kurátor
Bedegi Istvány mk Épitő Kurator
Kurátor Marton Péter mk
Somján Josef mk
öreg Biró Palanyi Péter mk
Idősb Ns Somogyi János m. k.

Füreden den 10ten Juli habe ich von dem Herrn Sommotti Gabroll (Somogyi Károly) von der tiefen Arbeit auss bezahlt bekommen 202 Ft Inget habe ich [.....]

Joseph Brenner
Kupfer Schmitt Meister

Egésszen ki van fizetve

6.

SZERZŐDÉS A KŐFARAGÓ MUNKÁKRA

Ezenn Papiros tulsó oldalánn az Überschlág szerént a' Kövek mennyiségét hosszát, szélességét, vastagságát én Keszthelyi Kő Faragó a' B. Füredi Ref. Ekklésia Új Templomja számára fel vállaltam a' Faragott kövek ki dolgozását átallyába és kerek summába 400 ftokért VCzed, ezen summából foglalóba fel vettem Ötven ftokat VCzed. — Ezeknek illendőenn és annak idejében, résszerént most az

Őszönn és Télenn rész szerént a' jövő Tavasszal lejendő elkészíttésére magamat kötelezem. B. Füred. 20. Okt. 1827.
Mi előttünk:
Nagy István mk Predik Michael Kugler mk
Sebastian Strakonitsch mk Steinmetz Meister
Maurer Meister zu Veszprém
Nemes Somogyi Károly mk Építtető Kurátor
Bedegi Istvány Épitő Kurátor mk
Marton Péter Kurátor mk
Den 19ten May 1828. Dinstig und par 100. ft. w. Sage Ein Hundert Gulden Empfgen
Michael Kugler
Steinmetz Meister
(A szerződés hátlapján van a költségvetés „Ueberschlag über nachstehende Steinmetz arbeit, zur Neu Erbauend Füreder Kirchen" felirattal, „Keszthely den 24ten 7tember 827." keltezéssel és „Michael Kugler mk Steinmetz Meister" aláírással.)

7.

SZERZŐDÉS A GRÁDICSFÁK ELKÉSZÍTÉSÉRE

Alól megirott a' Füredi Ekklésia Uj Templomába Szükséges Grádits Fákat Tölgyfából felvállalom, hogy alkalmatos és elegendő Fákat adok, a' munka és elkészítés különbenn is a' Contraktusban lévénn. Ezenn Grádits Fákért ad nékem a' Füredi Ekklésia 20 az az husz akó bort két hordóbann, hozzá tévénn, hogy ha mindenik hordónn lesz egy, v. két fertály, az rá adás lészenn, és magam választom ki a' bort a' pinczébenn. B. Füred. 15. Jan. 1828.
Mi előttünk:
Nagy István Pred. mk. Joseph Fogt mk
Nemes Somogyi Károly mk Zimr. Meister
Szabó Ferentz mk
Kurátor Marton Péter mk

8.

SZERZŐDÉS TÉGLAÉGETÉSRE

Bándi téglások Contractusa

Mi alól is ki nevezett Bándi Tekéntetes Nemes Veszprém Vármegyei Helységben lakozó Szabó György, és Májnpaur és Nidinger Jósef téglások föl váloltuk, a' most újjonnan épitendő Ref. Szent Ekklésia Templomához meg kívántató téglát, kilentz az az 9. forintjával számlálván Ezerét, olly formán, hogy minden időben a' mennyi tégla kívántatik, elegendőt adni kötelezzük magunkat, hogy ha pedig a' téglát alkalmatosnak lenni nem látják, mást tartozunk helyette adni, egy szóval minden időben jó és alkalmatos ki égetett téglát köteleztetünk adni, foglalóba tíz az az 10. foréntokat föl is vettünk. Költ Balaton Füreden Januarius hónapnak 20ik Napján 828ik Esztendőben. Másodszor ismét föl vettek két forintot és Harmintz xrokat.
Banti Fornheker mk (Sic!)
Johannes Pauer + (Sic!)
Joseb Neunier + (Sic!)
Mi előttünk Törvény Biró Nemes Varga Ferentz mk.
Nemes Somogyi Károly mk.
öreg Biró Bertok Péter mk
Szabo Ferentz mk
Domján Josef mk.
Bedegi Istvány mk.
Polány Péter mk.
Jegyző Fülöp Sándor mk.
A' Foglalóból 6 fort és 30 xért Téglát attak és igy foglalóba fel maratt 6 fort Nedinger Jósefnél 15. Jún. 1829.

9.

SZERZŐDÉS A NYÍLÁSZÁRÓK KÉSZÍTÉSÉRE ÉS FESTÉSÉRE

Én alól subscribált Asztalos Mester Balog Péter ezennel kötelezem magamat arra, hogy a' B. Füredi Ref. Ekklésia Uj Templomába fel vállaltam az ablak Tokoknak és rámáknak elkészíttését olly móddal, hogy a' 2 öles nyoltz ablakokat edjet edjet 16 ftokba Vczed, a' többi ablakokat pedig kissebbeket nagyobbakat három ftba edjet számlálva, a' Toronybeli négy ablakokat pedig Sarukráterekel edjütt edjet edjet 20 ftba festve (:a' festékhez szükséges matériákat is az Ekklésia advánn:) hogy annak idejében jól betsületesenn elkészíttem. — Ezenn munka fejébe felvettem kész pénzbe 135 ftokat Vczéd. a' munkavégéig benn maradvánn a' hátra lévő Summa. Ennek bizonyságára attam ezenn Nevem aláírásával megerősített Kötelező és Megesmérő Levelemet. B. Füred. 4. Maii,. 1828.

Mi előttünk: Nagy István mk Predik.
Építtető Kurátor Ns Somogyi Károly mk.
Építtető Kurátor Szabo Ferentz mk
Asztalos Mester Balog Péter mk.

(A Balog Péter asztalossal 1828 május 4-én kötött szerződés aljára irt elszámolások:)

1° attunk 135 ft
2° – 5
3° – 10
ismét 1. m. és 1. p. 2.22 ft 1828ra
1829. 10. Apr. ismét attam öt ft.
7. Apr. ismét tíz ftokat
15. Jun. ismét attam hat ftokat
6. Jul. ismét felvett huszonöt ftokat

			ft.	xr.
9 nagy ablak	16 ft	=	144	
9 kiss abl.	3	=	27	
4 Sar abl.	20	=	80	
		Dolgt	250 ft	60
		felvett	198	22
			52 ft.	38 xr.

		xr
Attunk	135 ft	
	5	
	10	
	2	22
	5	
	10	
	6	
	25	
	198 ft	22 xr

1829. 16. Jun. Sarukáterek festésére vettünk	ft.	xr
hat font zöld festék	9.	
fehér föld hat font		48
fehér blajbász 3 font	1.	48
1 1/2 font enyv		45
firnász 7 1/2 font korsóstól	6.	24
egy penzli		24
Olaj 3 1/2 ittze 16 garassával	2.	48
fekete por		6
	22 ft	3 xr

10. Jul.		
Blejbász 6 ft. 36 xr	3.	36
Firnász 16 ft. 18 gr.	14.	24
egy fest. minium		10
négy font zöld festék 30 gr.	6.	
fél font fekete festék		52
	24.	22

Ezt az 52 ft 38 xr kifizettük oly móddal, hogy kész pénzt attunk 22 ft 38 xrt; harmintz ftokat pg az Új Templomra adott. B. Füred 26. Aug. 1829.
NI mk

10.

SZÁMLA
A KOMÁROMI FAKERESKEDŐTŐL

Contto
Azon Fa Matériálékrul mellyek
a Füredy Sz: Ekkléssia részére kiszolgáltatak
úgy mint következnek

			f	x	f	x
1827						
aug. 17	54 000 Árvay Sindel	Ezre	8		432	--
	40 szál válogatot Collos Deszka			39	26	--
	32 szál 4 Collos Borovi Ágy Láb		1	30	48	--
	10 szál veres fenyő Frost		5		50	--
aug. 22.	21 000 Árvay Sindel		8		168	--
1828	21 szál Collos Deszka válogatott			39	13	39
May 9	18 szál 4 Collos Borovi Ágy Láb		1	30	27	--
	9 szál 2 Collos veres Frost		5		45	--
	2 szál 4 Collos Fehér Frost		4		8	--
		Summa			829	39

Sig. Komárom die 15dik Julius 1828
Szabo Istvány
Épül. fa Kereskedő

Hogy azón fenti meg nevezett 829 f 39 xokbol álo Summa emai napon betsületel Kezembe fizetődöt Ns. Somody Károly Ur által, ezen tulajdon neve alá irásával meg essmérem.

Füreden Július 27 dikén 1828. Szabó István mk
Rév.Komáromi és Pesty
Fa Kereskedő

11.

SZERZŐDÉS
A TEMPLOM BERENDEZÉSÉNEK
AZ ELKÉSZÍTÉSÉRE

Mi alól megírottak és Név szerént ki nevezettek, ugymint egy részről én Némedinn lakó Nemes Geremi Horvát Ferentz; más részről pedig mi Balaton Füredi Ref. Ekklésiának Elöljárói, és köz rendű Tagjai az Uj Templom belső Fa munkáira nézve illyen edjességre léptünk:

Én Horvát Ferentz a' Kathedrának, Koronának, Predikátori Széknek, Keresztelő Edénynek, Úr Asztalának, és a' Torony alatt lévő Nagy Ajtónak meg tsinálását elkészítését a' magam Fájából jó száraz Matériából elkészítem, minden hozzá tartozó kép faragó, aranyozó munkával edjütt; ezennkívül az egész Templomba szükséges és elegendő Székeknek az Ekklésia Matériájából való megtsinálását fel vállaltam mind ezeket átallyába egy ezer ftokért VCzed. olly móddal, hogy most foglalóba felvettem száz ftokat VCzed. ,ötszáz forintoknak pedig ki fizetésére öt esztendeig el várakozom, addig azonn summának törvényes Interessével megelégedvénn, a' négy száz forintokat pedig a' munka alatt időről időre bé várvánn. Ezenn ezer forintokért mind ezeket a' munkákat jól, idejében, és késedelem nélkül meg teszem meg tetetem, mgamnak naponként, mikor itt dolgozom kosztot és két ittze bort, Legényeimnek is kosztot és egy egy ittze bort kívánvánn. Az Ajtó Tölgyfából, a' Kathedra Diófából, a' Korona is abból, a' Predikátori Szék és az Asztal hárs fából lészen, a' Székek vége és a' négy első Székek eleje tölgyfából, ide járulnak a' hozzá valókkal a' két Perselyek is.

Mi pedig B. Füredi Ekklésia Elöljárói és Tagjai ezenn munkákért hogy az megalkudott egy ezer forintokat annak idejében megadjuk erre magunkat ezennel kötelezzük. Erről attunk ezenn Nevünk aláírásával megerősített Edjező és Kötelező Levelünket. B. Füred, 15. Febr. 1829.

NB Mn (Minden) Szerszámokat, és Materiákat az Ekklésia köteles Némediből vagy Adándról ide szállítani.

Nagy István mk B.Füredi Predikátor
Horváth Ferentz mk
Kurator Nemes-Ujheli László mk
Építtető Kurátor Nemes Somogyi Károly mk.
Szabó Ferentz mk
Törvény Biró Nemes Somogyi János mk.
Nemes Varga Ferentz mk
Bedegi István mk
Palányi Péter mk
öreg Biró Bertok Péter mk
Kutasi Péter mk
Domján Josef mk
Marton Péter mk
Kenyeres Dániel mk
Kutasi Mihály mk
Ns Somogyi Imre mk.

D Kiss János mk
D Tóth Ferentz +
D Ns Ujheli Dániel mk

12.

SZÁMLA
A KOMÁROMI FAKERESKEDŐTŐL

Alább írtt bizonyíttom, hogy az Füredi Eklésia részére Nemes Somogyi Károly Curator Urnak megtett alku szerint ellattam mái napon a következő Fa Materialékat:

	f w.cz.	x
100 szál 3. öles széles Deszkákat, szálát 2 f 30 xr.	250.	—
110 szál 3. öles keskenyeb Deszkát, szálát a 1 f 30 xr	165.	—
90 szál 2 1/2 öles frost Deszkát, szálát a 1 f 36 xr.	144.	—
100 szál egész Rádeki Deszkákat szálát 1 f 12 xr.	120.	—
50 szál fél Rádeki Deszkát szálát a 30 xr.	25.	—
Suma	704.	f.

Hogy ezen Hét száz Négy fkt v: czed: említett Curator Úrtul minden hijjanyossag nélkül fel vettem Légyen ezzel meg esmérem. Komáromban 18^{n} August. 1829.

Hogy még ezen Jószágbul nálom maradott:
36 szál egész Rádeki deszkák
50 szál fél Rádeki deszkák, melyek ki vannak válogatva, és meg jelölve, melyeket a midőn 25^{n} Augustusba a kotsik érttük jönnek, betsülettel által adni tartozom.

Pirk Károly
fa kereskedő

13.

SZÁMLA
A KOVÁCSMUNKÁKRÓL

Az Szent Eklésia Számára az uj Templomhoz az mely Kováts számlát tsináltam

	f	x
Majteros Ládákat pántoztam	—	36
Likvágo kapának uj fokát tsináltam		30
Két talitskát pántoztam	—	24
Talitska tengölre két uj karikát tsináltam	—	12
Talitska odalra két uj pántot tsináltam	—	12
ismét talitskákra négy uj pántot és két uj pléh vasat tsináltam	—	36
Csigát vasaltam	—	24
talitskát pántoztam	—	12
egy fejes Szeget tsináltam az átsoknak	3	—
Ánkusba 30 fejes Szeget tsináltam és 12 Sróf Szeget	2	12
Kőfejtő Csákányt nádoltam mind az két felől is atzéltam is az magam atzéljából	1	—
Lik vágo kapát nádoltam	—	24
Majter keverőnek uj köpüit tsináltam	—	12
Vas Lapátnak uj köpüit tsináltam	—	18
talitskát pántoztam	—	12
Átsoknak 105 Szeget tsináltam	8	30
Kőmiveseknek 64 Szeget tsináltam	1	4
Átsoknak 12 Szeget Tsináltam	—	24
Csigához uj kaptsot tsináltam	—	6
Veres fenyőre öt Srófot és két Sróf-nélkül való karikát tsináltam	3	—
Átsoknak 14 Szeget tsináltam	—	28
Az toronyba 16 hosszu Szeget és 16 kaptsot tsináltam	2	8
Harang Lábhoz négy Sróf Szeget és 24 fejes Szeget tsináltam	2	—
Réz mivesnek az torony peremre négy hosszú tartó vasat tsináltam	1	48
Harang Lábhoz négy Sróf Szeget 19 calossat és 21 Lapos kaptsot és nyoltz fordított kaptsot tsináltam	6	21
Nagy harang tengőlt nádoltam mind az két felől	1	—
harang Lábhoz 10 hosszu fejes Szeget tsináltam	—	20
Torony ablakba 24 Szeget tíz calossat	—	48
Csatornát vasaltam	5	—
Kőmiveseknek 25 fel hajtott Szeget		50
Majter keverőnek uj köpüit		12
	39 f	23
Koronához négy tartó vasat tsináltam	1	—
Négy Szeget és négy Sróf Szeg tsináltam	—	30
Pap Székéhez tartó vasat és négy Sróf Szeget tsináltam		30
Átsnak 15 kaptsot tsináltam	2	15
Ablakokhoz kilentz rámát tsináltam	25	—

Summa 68 f és 38 x

Szalay György Kováts Mester mk

Az két vállon álló kövekbe két vasat tsináltam	2 f	
Az lakatos nálam dolgozta pulpitusokhoz való vasakat az Szén és az Segítség	3	

az egész Summa 73 f és 38

260 funt vasat adtam néki 21 garassával esik érte 52 forint Készpénzbe fizettem néki 8 forintott.

(A szerző megjegyzése:
nádalni = a vas felületét edzeni, keményíteni
korona = a szószék hangvetője
pulpitusok = a Mózes-szék)

14.

SZERZŐDÉS
AZ ARANYOZÓ MUNKÁKRA

Contractus

Az Füredi Ns Ecclesiában lévő Cathedrán levő Czirádák Aranyozása véget, melyekt én alyul Irt tsinossan és tisztán meg Aranyoznyi 160 f. w. w: és két ako Borban helyre alitva meg alkudtam. Bizonyíttom

Én Bucher Ferentz mk
Weszp: Képiro

Foglalót felvettem 25 f. w: w:
20^{dik} Juliusban végképpen ki fizettetet Ns. Somogyi Karol által Bizonyíttom Én Bucher Ferentz mk w: Képíró. Syg Füred die 23 May. 830.

Az egyezésen Jelen voltunk Építtető Kurátor Ns Somogyi Károly mk. Törvény Bíró Ns Somogyi János és atöbbi Elöljárók közönsigessen.
19dik Juniusra teszem az Terminust melyre tartozom ezen Munkákat elkészitteni.

Bucher Ferentz
Wesz: Képíró

Az Asztalosnak pedig a terminussa lészen 18dik Julius napja, hogy akkorra minden fogyatkozás nélkül elkészitti mivel már az aranyozásst el vettük róla ha pedig el nem készitti akkorra tehát a Contraktus értelme szerént bánunk vele

Asztalos Mester Balogh Péter mk
Törvény Biró Nemes Somogyi János m. k.
Nemes Varga Ferentz mk
Nemes Ujheli László mk
Nemes Somogyi Lőrintz mk
Öreg Biró Domján Josef mk
Szabó Ferentz mk
Bedegi István mk
Marton Péter mk
Kutasi Mihály mk

15.

A TEMPLOMÉPÍTÉS MUNKÁLATAIRÓL KÉSZITETT SZÁMADÁSOK FELÜLVIZSGÁLATA

Alólírattak a' B. Füredi Ref. Ekklésia Elöljárói által meghirdetvénn az eránt, hogy az 1826*dik* Esztben kezdett 's az 1830*dik* Esztben elvégzett uj Templom építéséről való Számadásainkat az illető Építtető Kúrátoroknak Dékányoknak mellyek már az Elöljárók által esztendőről esztendőre megvizsgáltattak 's helybe hagyattak, visgálnánk meg: Munkálkodásunkról a' következendőkben tesszük Jelentésünket:

Az 1832*dik* Esztdő Aprilis 4*dikén* mint a B. Füredi Ekkla Elöljáróinak jó előre tudtokra adott határ napon B. Füredre kimenvénn, és ott a Parochialis Háznál öszveülvénn megjelentek előttünk B. Füredi Predikátor Fő Tiszt. Gen. Notárius és Esperess Nagy István Úronn kivül Nemes Somogyi Márton Kúrátor, Nemzetes és Vitézlő Somogyi Ádám Districtualis Esküdt Úr, N. Varga Ferentz. N. Somogyi Károly, — N. Somogyi Sigmond — N. Öregebb Somogyi János, — N. ifjabb Somogyi János — N. Ujheli László — N. Ujheli Dániel, — N. Ujheli Lőrintz, — N. Ujheli Mihály, — N. Beretz Imre, — Bedegi István — Szabó Ferentz — Bertók Péter Öreg Bíró — Vörös Ádám — Bedegi János, — Jakab István — Kutasi Péter — N. Varga Sigmond — N. Ujheli Pál — N. ifjabb Ujheli Pál — Kenyeres Jósef — ifjabb Tóth Ferentz, — N. Prépost István — Kiss János, — N. Siskei Pál — Káldi Jósef, Marton Péter — Kutasi Mihály — Fülöp Nándor és még többek is. Kimenetelünknek okát és tárgyát jól tudvánn az Ekklésiának minden Elöljárói 's köz rendű Tagjai, — hozzá fogtunk a' Számadás visgállásához. Ezen tekintetben

1-ször is tudtunkra adták az Elöljárók hogy építtető Kúrátorok voltak: Nemes Somogyi Károly, Bedegi István és Szabó Ferentz; — építtető Dékányok pedig voltak: Nemes Ujheli Dániel, N. Ujheli Lőrintz, ifjabb N. Somogyi Imre, Jakab István, Kutasi Péter, ifjabb Tóth Ferentz, Kiss János, — a'kiknek Számadásoknak viśgálása tárgya főképpen Munkálkodásunknak; — különössen pedig hogy Nemes Somogyi Károly építtető Kúrátor volt az, a'kinek nevében vezettetett az építésre az Ekkla rendes Kúrátoraitól által vett pénzről 's annak Kiadásáról való Számadás Fő Tiszt. Gen. Notárius és Esperess Nagy István Úr, mint helybeli Predikátor által.

2-szor. Elébünk terjesztettek egy az Ekkla Elöljárói és számos Tagjai által aláirással megerősitett Egyességlevelet, mellyben az Ekkla Elöljárói 's köz rendű Tagjai köz megegyezéssel azt rendelték, hogy az épitő Kúrátoroknak 's Dékányoknak naponként, midőn az építtetésben foglalatoskodnak, minden Személyre egy font hús adasson az Ekkla Cassájából és egy ittze bor az Ekkla borából.

3. Elöladottak a' Mester emberekkel, nevezetessen a' Kőmívessel, Áttsal, Asztalossal, Üvegessel, Kőfaragóval, Festővel vagy Aranyozóval, Lakatosokkal, Kováttsal, Kolompárossal, valamint az Enyéngi Sidóval az építéshez megkivántató fenyőszálak 's létzek eránt, és Szabó István Komáromi kereskedővel deszkák 's más épületfák eránt tett Egyességlevelek. — mellyeket figyelmetesen megvizsgáltunk.

4-szer Azt nyilatkoztatták ki előttünk az Elöljárók, hogy az Ekklának számos adóssága lévénn kinn, azt többnyire borúl szedték be folyó áránn; és ezen bort, valamint az építésre ajándékban adott bort is az Ekklának rendes Kúrátorai vették Számadások alá és az Ekkla Szőlőben termett borral öszvetévénn rész szerént eladták rész szerént borúl az építőknek 's más ekklésiai szükségekre kiadták, akik erről Számadásaikban számoltak is, következésképpen az erről való Számadás az építtető Kúrátorokat nem illeti. — Ezen kívül voltak még pénz beli ajándékok, — leginkább Vidékiektől — a' Templomra, — valamint büntetés pénzek is, a mellyeket most a' rendes Kúrátor, majd az építtető Kúrátor vett bé, a' mint ezek Számadásaikban megis találtatnak; — de a miben hogy hiba nem eshetett, azzal bizonyitották minden jelenlévők, hogy az illyen Bevételek mindenkor legalább is két vagy három Elöljárónak jelenlétében 's bizonyságtétele mellett irattak be a' Számadókönyvbe.

5-ször Az építéshez megkivántató Szerszámoknak — igy szintén az állás deszkának, téglának, mésznek, vasnak, réznek, szegeknek 's más aprólékosoknak megvásárlására valamint több költségekre nézveis azt nyilatkoztatták ki előttünk a' jelenlévők, hogy ámbár most az építtető Kúrátor ezekről quietantiát mutatni nem tudis; de azért a' Positiáknak igazságát valamint a' magok közt lett Számadás vizsgáláskor elesmerték, úgy most is elesmerik, rész szerént azon okból, mivel a' történt kiadás és beiratás alkalmatosságával többnyire voltak quietantiák a' mellyeknek hitelessége mellett irattattak be, rész szerént azon okból is, mivel a' beiratás mindenkor legalábbis két vagy három Elöljáró jelenlétében történt, a'kik a' quietantia nem léte esetében a' Kiadásnak igazságos voltáról bizonyságot tettek — a' Quietantiákat pedig, mint a' beiratás után már szükségteleneket félrevetették. Egyéb aránt azt is elesmerték mindenek, hogy az építtető Kúrátor többnyire mindent mások által

vétetett, vagy ha maga vett is, a' vevés és Kiadás mások jelenlétében történt, a'kik a' beiratáskor bizonyságot tettek.

Ezek szerént elegendő esméretet szerezvénn magunknak az épitést tárgyazó minden dolgokról. I-söben is Bevételeit vettük viśgálás alá az épittető Kúrátornak, nevezetesen

1. Az 1826/7*dik* Esztdőre nézve, — a'miket ugyan azon esztendő beli rendes Kúrátornak Kiadásaival összehasonlítván úgy tapasztalánk hogy

a) Május 8*dikán* az épittető Kúrátor bevezetett a' Bevételbe mint a' rendes Kúrátortól által vett Summát 80 for. 30 xŕt. — a' rendes Kúrátor Számadásában a' Kiadásban tsak 79 forint találtatott, hogy adott által az épittető Kúrátornak — itt tehát 1 for. 30 xŕt. az épittető Kurátornak Javára feljegyzettünk.

b) Septber 6*dikán* téglára vett fel 25 ftot — melly után Jegyzésben a' van hogy ezen Sumának 20 ftnak kellene lenni — a'mint hogy az ekklésiai viśgálatkór ez tsak 20 fŕba számoztatott iś. Mivel pedig a' rendes Kúrátor Számadásában ugyan ezen datum alatt 25 for. van téglára kiadva: úgy ítéltünk, hogy a' 25 forint Bevételnek kell állani — annyival inkább mivel az Elöljárók a' rendes Kúrátornak ebbéli Számadását iś megvizsgálták 's helybehagyták.

c) Septber 9*dikén* bevezet a' Bevételbe mint a' rendes Kúrátortól által vett Summát 123 fór. 90 xŕt — a' rendes Kúrátor Számadásában pedig Sept. 8*diki* dátum alatt tsak 100 for. van a' Kiadás sorában, hogy az épittető Kúrátornak által adott — itt is tehát 23 for. 90 xŕt az épittető Kúrátornak Javára feljegyzettünk.

d) Ugyan azon dátum alatt bevezetett a' Bevételbe 101 for. 30 xŕt. — a' rendes Kúrátor Számadásában a' Kiadásban pedig tsak 75 forint találtatik, hogy adott által. — itt is 26 for. 30 xŕt feljegyzettünk az épittető Kúrátor Javára.

e) Sept. 10*dik* a' rendes Kúrátor Számadásában a' Kiadásban 50 for. találtatott, hogy az épittető Kúrátornak által adott; melly Summa mivel az épittető Kúrátor Bevételében nem találtatott: ezen 50 ftót néki Terhére feljegyzettük.

f) Jan. 16. 1827. még is bevezetett a' Bevételbe 100 ftót hogy a' rendes Kúrátortól által vett; — a'kinek Számadásában a' Kiadásban tsak 94 for. 36 xŕt találtatott, hogy adott által, — itt is feljegyzettünk az épittető Kúrátor Javára 5 for. 24 xŕt.

g) A Bevételek Summáját visgálvánn a' *b* alatt feljegyzett 5 ftál az többre telvénn nem 2968 for. 58 xr. hanem 2973 for 58 xr. leszsz — itt hát Terhére 5 ftót jegyzettünk fel.

2. Az 1827/8 és 1828/9 dik Esztdőkre smmi észrevételünk sincsen.

3. Az 1829/30 dik Esztben úgy tapasztaltuk

a) Sept. 16*dikán* bevezetett a' Bevételbe 24 ftót, a'mit a rendes Kúrátor Kiadásában nem találvánn ezen 24 ftót is Javára feljegyzettük.

b) Nov. 28*dikán* a' rendes Kúrátor Kiadásában 20 ftot találtunk, — még is 3*dik* Aug. alatt 10 ftót a'miket a Bevételbe be nem vezetett — ezen 30 ftót Terhére feljegyzettük.

Ezek szerént a Bevételt szorossan megvizsgálvánn annak esztendőnként való Summáját helyes számlálás szerént a' következendő módon találtuk u.m.

1826/7 dik Eszt	2973 f	.. 58 xr.
1827/8 dik Eszt	9269	.. 27
1828/9 dik Eszt	8818	.. 25
1929/30 dik Eszt	4642	.. 13
1830 dik Eszt	3080	.. 15
Summa	288784	.. 18.

Mivel pedig az 1827/8 dik Esztben reassumta volt	40 f.	57 xr.
ismét a' rendes Kúrátornak vissza adott, a' nélkül, hogy a' Kiadásba bevezette volna	126	44
az 1828/9*dik* Esztben reassumta volt	30	12
az 1829/30*dik* Esztben reassumta volt	16	12
1830*ban* a' számadás vizsgálásakor vissza fizetett	1	25
Summa	215	30

Következésképpen az egész Bevétel Summájából 28784 f. 18 xr-ból ezen reassumta és vissza fizetett Summákat 215 30 kivévén

marad minden Bevétel Summája 28568 f. 48 Xr.

II*szor* Kiadásait vettük vi'sgálás alá az épittető Kurátornak.

1*ször* Minden Positiokat esztendőről esztendőre, a' Kiadás lett, megvi'sgálvánn, és a' Mesteremberekkel tett Egyességlevelekkel, 's azoknak kifizetéséről adott quietantiákkal azoknak részenként lett kifizettetéseket öszvevetvénn úgy találtuk,

a) Hogy a' Kőmiveseknek, Átsoknak, Kőfaragónak, Festőnek vagy Aranyozónak, Üvegesnek, Lakatosnak, Szabó István Kereskedőnek sem több, sem kevesebb nem fizettetett, mint az Egyességlevél szerént kellett fizetni.

b) Asztalos Balog Péter, a' ki a' Horváth Ferentz Asztalossal 1000 Forintban vett Egyességet, annak elszökése után ugyan annyiban által vette (: utóbb az Ekklésia ezen ezer forintot Balog Péternek 50 ftal megjobbitotta azon tekintetből, hogy oltsón vállalvánn is fel igen nagyon jól dolgozott :) valamint a' Horváth Ferentznek adott 100 forint foglalót is foglalóul által vállalta; ezen 100 forintba pedig annak 88 fra betsültetett szerszámait is ugyan azon foglalóul adott 100 fba általvette; — még is az 1829*dik* Esztdő Septber 29-*dikén* ismét Kiadásba vétetvénn a' 88 ftok az épittető Kurátornak Terhére szükségképpen feljegyeztettek. — Egyéb eránt az Asztalosnak tett fizetés is a' Contractussal megegyezőnek lenni találtatott.

c) Az Enyéngi 'Sidóval a' szükséges épület fák eránt 3000 forintokban tett Egyességlevélre tett fizetések is megvizsgáltatvánn úgy találtuk, hogy minden fizetések helyesen esvén, és utóbb magok az Elöljárók a' 'Sidóval Computust tartván a' Sidó önnön magáról adott írása szerént adós még az Ekklának 105 for. 30 xral, a' mit az Ekkla köteles törvényes úton a' 'Sidón keresni, 's vele megfizettetni.

d) A' Kolompárosra nézve, a' kinek Contractusában tsak a' volt, hogy má'sáját mennyiért dolgozza fel a' réznek, egyéb világosságra nem mehettünk, mint hogy ő kifizettetett, megesmervénn ezt nyugtató által; egyéb eránt valamint erre nézve, úgy a' Kovátsra 's réz vevésre nézve úgy nyilatkoztatták ki magokat az Elöljárók, hogy minden fizetések vagy jelenlétekben, vagy quietantiák mellett történvénn ezen tekintetben a' Számadással egészszen meg vagynak elégedve.

Ezek szerént a' Kiadások Summáját esztendőnként megvi'sgálvánn helyes számlálás szerént úgy találtuk, hogy az

1826/7*dik* Esztben	2928 for.	1 xr
1827/8*dik* Esztben	9142	43
1828/9*dik* Esztben	8788	19
1829/30*dik* Esztben	4626	1
1830*dik* Esztben	3078	50
Summa	28563.	54

A' Bevétel Summájából 28568 f. 48 xr-ból
A' Kiadás Summáját 28563 54 xrt kivévénn
marad vissza fizetendő
Summa 4 54 xr. —
a' mint az építtető Kúrátornak Terhére feljegyzettünk.

III. Vizsgálás alá vettük az építtető Dékányoknak Számadását is, még pedig

1. A' Személy szerént az Ekkla minden Tagjaira kissebb Summában kivetett fuvar pénzre nézve. Az erről való Laistromot figyelmessen megvi'sgálvánn úgy találtuk, hogy a' mi Fuvar pénzt beszedtek, azt ki is fizették ugyan azon Laistrom bizonysága szerént — a' mint erről már az Elöljárók is tettek Computust. — Restantiában van még mái napig is 12 forint szép szerént némelly igen szegényeknél, részszerént ollyanoknál, a' kik elhaltak — melly Restantia a' jelenlévőknek bizonysága szerént nagy részint megvehetetlennek ítéltetett.

2. A' hoszszú fuvarba 5 fjával lett kivetést úgy találtuk, hogy egy fuvar 10 fra lévén határozva a' kik elmentek, azoknak a' magok 5 fjához még 5 forint adatott azoknak 5 fjából a' kiknek elmenetelére nem lévénn szükség meg fizették az 5 ftot. A' befizetett és a' fuvarosoknak adott Summából végre 38 megmaradvánn ez az építtető Kurátornak beadatott, a' mit ő a' Bevételbe bevezetvénn ott meg is találtatott.

3. A' kőfejtésnek ollyan Laistroma terjesztetett elébünk, mellyben azt megtaláltuk, hogy ki mennyi ölet volt köteles fejteni vagy fejtetni. Ezen tekintetben az építtető Dékányok azt nyilatkoztatták ki, a' mit a' jelen lévők is bizonyítottak, hogy a' ki követ nem fejtett, az minden öl helyett fizetett egy forintot, de ezen pénz tüstént ollyan kőfejtő embereknek fizettetett, a' kik előre is fejtettek követ pénzre, illyenek voltak vidéki németek. De hogy hány öl lett légyen az a' kő, és az ezért fizetett pénz, arról Laistromot nem vezettek. Hogy pedig még ezen kő sem lett elég az építéshez kitetszik az építtető Kúrátor Számadásából a' kik az illy pénzre követ fejtett emberektől 95 öl követ vett 95 fton.

Ekképpen a' Számadásnak minden pontjait rész szerént az ahoz tartozó 's előnkbe terjesztett Egyességlevelek, Laistromok, Quietantiák, rész szerént a' Jelenlévőknek bizonyításaik szerént megvizsgálvánn, és az építtető Kúrátornak Javára vagy Terhére annál bizonyossabban jegyezvénn fel mindeneket, mivel az ezt bizonyító rendes Kúrátori Számadás az Elöljárók által esztendőnként megvizsgáltatott, 's helybe hagyatott. Munkálkodásunknak következése 's Vi'sgálatunknak Summázatja ez:

Megjegyeztetett oda fellyebb az építtető Kúrátor I-*ször*

	Javára	Terhére
1-ször 1826/7 Eszt.	For. xr.	For. xr.
a) Május 18*dikán*	1 30	
c) Septber 9.	23 30	
d) d*to*	26 30	
e) Sept. 10		50 —
f) Jan. 17. 1827.	5 24	
g) A' Summázáskor		5
3-szor 1829/30. Eszt.		
a) Sept. 16.	27 —	
b) Nov. 28.		30 —
II-*szor*		
1-ször		
b) Sept. 12.		88 —
utolsó Summázáskor		4 54
Summa	83 54	177 54

A' Javára írt Summát a' Terhére írt Summából kivévénn maradna az Ekklának viszsza fizetendő Summa 94 forint. Mivel pedig Nemes Somogyi Károly építtető Kúrátor előttünk 's minden Jelenlévők előtt azt nyilatkoztatta ki, hogy a' 2*dik* szám alatt említett Egyességlevél által neki naponként, midőn az építtetésben foglalatoskodik egy font hús rendeltetvénn, ő azon ötödfél esztendők alatt, míg Hivatalát vitte, soha tsak egy font húst sem vett ki, — a' mi Számadásból világos — a' mi pedig ezen idő alatt minden esztendőre legalább is kétszáz napot számlálvánn tenne 9 má'sa húst, mintegy 145 ftot, a' minek kifizettését az Egyesség Levélnél fogva törvényessen kívánhatná: az Ekklának jelenlévő Elöljárói 's köz rendű Tagjai köszönettel emlékezvénn most is Nemes Somogyi Károlynak azon példás hűségéről 's fáradhatatlan szorgalmatosságáról, mellyel az építtetésben maga dolgának hátramaradásával is foglalatoskodott: kérték hogy ebbéli törvényes keresetéről az Ekkla Javára mondana le; ők pedig az egész Ekklésia képében a' 145 forint hús áráért a' Terhére feljegyzett 94 forintot örömmel elengedik — a' mit mi is helyesnek 's az Ekkla Javára qétozónak jelentvénn ki Nemes Somogyi Károly építtető Kúrátor a' Jelenlévők kérésében megegyezett — feloldoztatvánn ezáltal minden további Számadásnak terhe alól.

Végre jelentetett az Elöljárók által, hogy építtető Dékány Nemes Ujheli Dániel a' ki ebbéli Hivatalában ötödfél esztendeig hűségesen szolgált — Arátsról bizonyos ekklé'siai adosságot hozvánn meg, abból hazáig valami szerentsételenség által 10 ftot elvesztett, de Számadáskor a' maga pénzéből a' Cassába befizette — noha nevezett építtető Dékány kérésére kívánna az Ekklé'sia ezen tíz forintot hűséges szolgálatja tekintetéből,

valamint azon okból is elengedni, hogy neki is a' több Dékányokkal együtt egy font hús lévén naponként rendeltetve — felényit is alig vett ki, mint a' mennyi illette vólna: mi is az Ekklé'siának ebbéli szándékát helybenhagytuk; 's N. Ujheli Dánielnek a' 10 ftnak elengedését tudtára adtuk, olly móddal, hogy mivel az építésre ajánlott segedelemből még 77 ftal adós, ezen 10 forint azon Summából lehúzattatván 's az adós levélre reá írattatvánn ezen naptól fogva tsak 67 ftal leszsz adós az Ekklé'siának.

Költ B. Füredenn a' fennt írt napon 's esztendőbenn

Kerkapoly István mk	Marton Gábor mk
Több T.N.	Cons. Assessor és
Vármegyéknek Tábla	Tractlis V. Notárius
és T. N. Zala Vmegyének fő SzBírája 's	
Consistorialis Assessor	

16.

SZERZŐDÉS HARANGÖNTÉSRE

Szerződés

A Balaton Füredi Ref. Egyház, pesti harangöntő Schandt András Úrral egy harangot, melly 10 vagy 11 mázsás leend, öntettni, magát elhatározván, illy egymásközti kölcsönös szerződésre s kötelezvényre léptek, úgymind:

1.*ször* A fent nevezett B. Füredi Reform Egyház fizet A Harangnak minden egy egy fontjától harmincznégy, azaz 34 váltógarasokat — ezen s illyen árba számítattván a harang tengelyének serpenyője is, — a korona ütő tengely és az ehhez megkívántató minden vasneműeket pedig egybe számítva, úgy fog fizetni minden egy egy mázsától, külön, külön öt öt ezüst forintokat, hogyha szinte az utolsó mázsa egészen meg nem lenne is de ha már hatvan azaz, 60 fontot elnyom, mégis egész mázsa árát, azaz öt ezüst forintot fizetend — s ezen felül mikor a harangot elviteti, a miért maga az Ekklésia fog kocsit küldeni, áldomásúl egy akó B. Füredi bort is küldend — ennek bizonyságára most általaadván kész pénzben foglalóul száz, azaz 100 váltó forintokat és egy 66 $^{1}/_{2}$ fontot nyomott hasatt harangot (: fontját huszonhat váltó garasával számítva :) nyolcvanöt azaz 85 v.forint és harmincz v.kraj.

2.*szor* Én pedig Schandt András pesti harangöntő mester kötelezem magamat, hogy a fent tisztelt B. Füredi Reform. Ecclesiának egy, tíz vagy 11 mázsás harangot, fontját harmincznégy váltó garasokba számítva a legjobb *metallumból*, a legtisztább hangzásra — az Ecclésia — esztendő szám mázsat font mennyisége — ez elibem írtt Tisztelendő Lelkész Elöljárók, Dékánok, 's kocsisok' neveik reá öntésével, — a koronát — tengelyt — ütőt, és az ehhez megkívántató minden vasneműeket, s szijjat pedig egybe számítva úgy fogom mázsáját öt ezüst forintokért készíteni, hogy, ha a mázsán felül 59 fontal ütne is többet attól semmit nem kívánandok — s ha a harangot illyen móddal e folyó 1846*iki* év Július hónapjának 25*ik* napjára el nem készítenden, akkor az érte jött kocsi bért s minden útiköltséget megfizetendek — ekkor várván meg én is a harangért fizetendő egész Summát azon esetre, ha valami elháríthatatlan akadály közbe nem jönne, a többször Tisztelt Ecclésiát jó előre levél által értesítendő — a harangért a harangozás közbenni, vagy magában való elhasadás és kipattanás esetében tíz azaz 10 esztendeig jót állván — vagy is az említett akármellyik esetben, ingyen a magam költségén újra öntetvén. Melly akként történt szerződésünk pontos megállása és ígéretem hűséges teljesítése végett a sokszor írtt Sz. Ekklésiától készpénzben foglalóul 100 azaz száz váltó forintokat, és egy 66 $^{1}/_{2}$ fontot nyomott hasatt harangot (: fontját 26 garasával v. számítva :) 85 váltó forintokba, és 30 krajczárokba, hogy fel és által is vettem megesmerem —

Pesten Június 21*ikén* 1846*ik* évben.

azaz egész Summa 185 váltóforint és 30 kr.	Schandt András Harang önttő
	Somody Dániel sk B. Füredi Reformált Lelkész
Jegyzés Ezen szerződés alkalmával a harangöntő Úr szíves volna az Ekklésiának egy fejtő Réz Csapot ajándékozni.	Somogyi Károly mk Gyenis Gábor Biró s. k. Róka Mihály mk Gyenis Imre mk Major Jósef mk

17.

ADÁSVÉTELI SZERZŐDÉS A RÉGI REFORMÁTUS TEMPLOM ELADÁSÁRA

Eladási és vevési szerződés

Mi alól megnevezettek, mint a' balaton Füredi helvéthitvallású Egyháznak hites Elöljárói, és az összes Egyházi Gyülekezet minden tagjának képviselői — magunknak, 's az egész testület' minden egyes egyéneinek nevében — adjuk tudtára mindeneknek, a' kiknek illik és szükség, hogy — már ez előtt huszonöt évekkel execreáló (: kiszentesített :) — elhagyott — nemcsak semmi hasznot nem hajtott, sőtt a' conserválás (: jókarbani tartás :) által tetemes költséget, és így kárt is okozott ó, vagy, való Templom épületünket; — melynek területe keletről, a' Papi udvar' kőfal kerítésének nyugoti oldaláig — északról, a' kőfal kerítésnek uttza felőli színéig — nyugotról, a' szóban forgó épületnek vagy ó Templom falának nyugoti végéig — délről, a' kőfal kerítésnek alsó, vagy déli részéig terjedvén, tesz 184 $^{1}/_{2}$ □ ölet, a' tőle külön, de hozzá közel álló Toronnyal együtt, a' balaton Füredi 'Sidó községnek örökre el és oda adunk „2000 — az az, kétezer ezüst forintokért" 3 — az az, három valóságos értz ezüst értékű húszast számítván egy forintba, és, saját magának a' 'Sidóságnak kérésére, az Egyháznál megtartott Földesúri jog hiteléül, évenként, örök időkig, fizetendó „1" az az, egy, valóságos Császári Királyi, értz aranyért, ily egyezési, vagy szerződési pontok alatt:

1. a' nevezett Sidóság tartozik most lefizetni —

a'minthogy valósággal le is fizetett ,,400 — az az, négyszáz ezüst forintokat.

2. ugyan e' folyó 1855*dik* év augustus hó' 1ső napjára — de minden kamat nélkül — köteles le fizetni ,,400 — az az, négyszáz pengő forintokat.

3. ez után, augustus 1ső napjától számítva, minden egy, egy külön év lefolyta alatt tartozik lefizetni a' 'Sidóság nem többet, mint tsak ,,200 — az az, kétszáz pengő forintot, 's tsupán annak évi kamatát a' 12 pengő forintot — az azon föjül évenként járandott kamatot pedig, az évről évre fönn maradandó összeghez, mint tőkéhez, tsatolván kamatozás végett mind addig, míg a' ,,200 — pengő forintonkénti tőke, és a' 12 — pengőforintonkénti kamat fizetése által, az egész összeg' kifizetése le nem telend.

4. Ha a' 'Sidóság, a' kitűzött, bármelyik, határidőre, az írt tőke 's kamatmennyiséget le nem fizetné: a' most letett, 's még addig is le fizetendett összeg, örökre 's minden vissza fizetési kötelezettség nélkül az Egyháznál maradván, a' nevezett épületek is, a' területtel, 's minden addig rajta tett építési beruházásokkal együtt, Egyházunknak vissza esend, és annak tsendes 's háboríthatlan birtokában maradand.

5. Minden ezen eladással 's vevéssel együtt járó költségeket — béllyeges ívek megvásárlását — százalék fizetést — 's a bevallási terheket, a' vevő 'Sidóság viselendi.

Mely e'képpen — költsönös beleegyezéssel — tett szerződési pontokat, két egyenlő Példányban megírván, 's a' fönt körülírt épületeknek 's térnek el és által adása' hitelesítése tekintetéből — a' balaton Füredi reformált összes Népség nevében — aláírjuk mi, a balaton Füredi Reformált Egyház hites Elöljárói, úgymint:
— úgy mi is, a' meg's által bizonyosságára, a' 'Sidóság küldöttei 's meghatalmazottjai: u. m.

Kelt, b. Füreden Május 30*dikán* 1855.

Kiadta, 's az Egyház petsétjével megpetsételte
Somody Dániel mk
b. Füredi rendes Lelkész
(pecsét)

Bertók Ferencz SK
Kurátor
Ns Somogyi Károly mk
Ns Somogyi Pál biró
Varga Gábor mk
Bedegi Jósef mk

David Herschfeld
Lichter Leopold mk
Altstädter Sámuel
Lébli Gábor mk
Ignátz Neimond mk
(pecsét)

Hogy a' szerződésnek 2*dik* pontja szerént, a' mai alól írt napon és évben, a' balaton Füredi Reformált Ekklésiának, a' tőle megvásárlott ó Templom árában, a' 'Sidó Község részéről nem több, mint négyszáz, az az, 400 ezüst forint, 's minden kamat nélkül fizettetett le: megismerjük balaton Füreden Augustus 1ső napján 1855*dik* évben

David Herschfeld
Salamon Altstädter

Hogy a' mai alól írt napon 's évben, nem többet, mint 200 pforint tőkét és annak évi kamatát 12 pftot 's az első évre járt egy, az az, 1 valóságos Cs. K. aranyat fizettünk le a' BFüredi reform Ekklésiának a' tőle megvásárlott ó Templom árában: aláírásunkal megismerjük Balaton Füreden Július 31*dikén* 1856.

David Herschfeld
(alatta héber aláírás)

Az ó Templom megvásárlása árában, hogy a' mai alól írt napon 's évben, a' Balaton Füredi helv. hitv. Egyháznak, nem többet, mint tsak 200 pft és annak egy évi kamatát 12 pftot fizettünk — és szinte ezen második évre járt egy — 1 aranyat megadtuk — a' többi kamat a' még hátra levő tőkéhez tsatoltatván, kamatozás végett: jelen alá írásunkkal megismerjük sőt bizonyítjuk. Balaton-Füreden Augustus 1ső napján 1857

David Herschfeld
Salamon Altstädter

A' mai alól írt napon és évben a' BFüredi reform Egyháztól megvásárolt ó Templom árában hogy tőkét nem többet, mint 200 pftot 's tsak ennek egy évi kamatát, 12 pftot és még a' harmadik évre járt 1 azaz, egy aranyat fizettük le — a' többi kamat a' még hátra levő tőkéhez tsatoltatván — a' Szerződés értelme szerént — kamatozás végett: jelen aláírásunkkal elismerjük 's bizonyítjuk BFüreden Augustus 1ső napján 1858.

David Herschfeld
Salamon Altstädter

18.

A TEMPLOM ÜLÉSRENDJE

A' BalatonFüredi Reform. Templomban — az 1863.dik év Július 20.dikán Jegyzőkönyvileg történt — székbeni ülések' elrendelése

Alol írottak a templombeli üléseket következő módon rendeltük el — folyó 1864*dik* év Január 6*dik* 's több következő napjain.

Keletről férfiak első széke

tettes Varga Lajos Úr / Somogyi Pál / idősb. Somogyi Zsigmond / és fia Zsigmond / Varga A. Lajos / ifj. Bedegi József / Varga Sándor / Kutasi Péter / Pálfi Imre / Somogyi Péter / Vörös Dániel

Keletről férfiak 2ik széke

id. Bereczký Gábor / Róka Mihály / Marton Gábor / Kenyeres László / ifj. Bertók Gábor / Bertók Mihály s utólag / fia Ferencz / ifj. Horváth János / Somogyi Andr. János / F. Kenyeres Pál /ör. Gyenizs Gábor / Kutasy Pál / ifj. Gyenizs Imre / ifj. Vörös József

Keletről férfiak 3ik széke

Szabó Sándor / Bereczký Sándor / ifj. Bereczký Gábor / Somogyi Andr. Károly / t. Ujhelyi József / ifj. Pálfy Pál / Vörös János / id. Vörös József / Róka Ferencz / Vass I. István / ifj. Gyenizs Gábor / S. Bertók János / Bodn. Bereczky Imre / Bertók Á. István / Vörös István

K. 4ik férfi szék

Komáromi Sándor / Major József / Kenyeres Mózes / Ujhelyi Gábor / Ujhelyi András / Vörös László / Róka Sándor / Als. Kenyeres Pál / v. Újhelyi János / Őri Ferencz / ifj. Marton Gábor / Gyenizs Istv. Gábor / k. Csizmadia József / ör. Gyenizs István

Keleti 5ik férfi szék

K. Bertók Ferencz / Domján Mihály / Sz. Bertók János / Róka István / Bocsor István / Varga Ádám / id. Bertók István / id. Bertók Sándor / id. Bertók József / Kenyeres Béni / t. Kenyeres Imre / Bertók Gábor / k. Szabó Péter / Kenyeres Dániel

K. 6ik férfi szék

Bagó György / fer. Kiss József / mikl. Bertók Pál / Gyenizs Sámuel / id. Korpádi János / Nagy Péter / f. Szabó József / Kenyeres István / Kenyeres Imre / ifj. Bertók János / Pojányi Péter / ifj. Szabó István

K. 7ik férfi szék

Bertók Péter / ifj. Bertók József / ifj. Bertók Sándor / ifj. Korpádi János / Csizmadia György / ifj. Gyenizs István / Kiss Pál / Kiss Dániel / Torma Ferencz / Tolnay János / Kovács József / id. Bernáth Pál / Csomai János / Vörös Gábor

K. 8ik férfi szék

Varga A. József / Csete Móz'es / Pálfy István / Sánta István / Vass György / id. Kenyeres Imre / id. Berecz Imre / Varga István / Kook István / Domján József / Komáromi Gábor / Kenyeres Sándor / özv. Gyenizs Pál / ör. Szabó István

K. 9ik férfi szék

Csajághi István / Dégi István / Kiss Sándor / Németh Sándor / Komjáti Pál id. / if. Komjáti Pál / Csepeli Péter / Komjáti Mihály / id. Csepeli József / Domján Pál / Bocsor János / Bodó Gábor / k. Horváth János

K. 10ik férfi szék

Csordás László / Márkus János / Gyönge József / Hamar József / Kiss János / Kovács Péter / Szerky János / Döm. Horváth József / Pojányi Gábor / Bors Péter / m. Ujhelyi Sámuel / Németh István / Németh János / Bagó Mihály

Nyugoti oldalon a' torony előtt
Mester emberek székje

Nagy József / Moln. Kiss József / Nagy Károly / eszt. Farkas János / Bertók József / Bertók Pál / Tobak Mihály (k.) / Ujhelyi István / Horváth Pál / Horváth Dániel / Bernáth István / Csonka János / Szalay György / Kiss György / h. Komáromi István / ör. Kiss Sámuel / Gáspár Imre / Baranyay József / Sujszt. Bertók Pál / Bernáth József / f. Vass József

Torony alatti rövid székek nyugotról

ör. Bedegi József / Vass János / id. Gyenizs Gábor / Gyenizs Ferencz

Mesteremberek háta megetti szék

Ujj János / Farkas György / Karácsony János / Ginter Sámuel / Csomay Gábor / Béni István / Horváth Péter

Nyugoti 1ső férfi szék

Varga Gábor / Ujhelyi Dániel / Varga Lajos / Varga p. József / Sebestyén István / Somogyi And. Zsigmond / k. Somogyi Zsigmond / Siskey Gábor / Domján Péter / Tóth István / Kutasy Imre / ör. Gyenizs Imre / Marton István

Nyug. 2ik férfi szék

id. Somogyi Imre / Somogyi Lajos / Varga I. József / Komáromi István / Samu Sándor / d. Somogyi Gábor / nov. Szabó Péter / Csepeli János / id. Horváth János / Ujhelyi László / Varga Imre / Tobak István / Somogyi László / Bedegi Pál / ifj. Somogyi Imre

Nyugoti 3ik férfi szék

Ujhelyi Károly / Siskey István / Tolnay István / ifj. Somogyi Gábor / k. Ujhelyi Imre / Tóth János / Kenyeres Gábor / Varga Zsigmond / Tobak Pál / ifj. Csepeli József / ifj. Újhelyi Dániel / Somogyi Mihály / Somogyi Sándor / ifj. Somogyi János

Nyugoti 4ik férfi szék

Kenyeres Péter / Dömötör Pál / Kenyeres József / Horváth Gábor / Horváth m. János / Király Gábor / Tolnay Ferencz / f. Horváth József / Prepost Ádám / Kutasy György / ifj. Kutasy Imre / Kenyeres János / k. Kenyeres József / Tolnay József

Nyugoti 5ik férfi szék

Márkus Dániel / Tóth Ferencz / Finta István / Györfy Imre / Vigh József / Novák József / Tóth Mihály / Gyenizs Péter / b. Tobak János / Kiss Sámuel / Balázs József / m. Ujhelyi Pál / Tálos József / Vigh János

Nyugoti 6ik férfi szék

Angyán Ferencz / Györfy Jó'sef / Györfy Péter / Szabó Pál / Berecz Pál / Bagó József / Ihász János / Pintér József / Vajda Péter / l. Szabó István / f. Tobak János / Kiss posz. Vass József / Bodó József / Bajomi János

Nyugoti 7ik férfi szék

Tamás Mihály / Vass István / Vass Mihály / Diószeghi Dániel / Csepregi Imre / Kovács István / Béni Gábor / Székeli Pál / K. Gyenizs János / l. Gyenizs Gábor / l. Nagy Ferencz

Nyugoti női 1ső szék

Lelkésznő és leányai / özv. Somogyi Károlyné / Varga Ádámné / Somogyi Pálné / Somogyi Zsigmondné / Varga Gáborné / Varga A. Lajosné / Somogyi Péterné / Pálfy Imréné

Nyugoti női 2ik szék

id. Bereczky Gáborné / id. Ujhelyi Dánielné / köz. Varga Lajosné / Kutasy Imréné / ifj. Somogyi Gáborné / Bedegi Pálné / id. Somogyi Imréné / ifj. Bereczky Gáborné / Andr. Somogyi Gá-

borné / Újhelyi Lászlóné / ifj. Somogyi Imréné / Újhelyi Károlyné / Siskey Gáborné / Vörös Dánielné

Nyugoti női 3ik szék

f. Kenyeres Pálné / Domján Péterné / Siskey Istvánné / ifj. Bertók Gáborné / Róka Ferenczné / Tóth Jánosné / id. Bertók Ferenczné / Kenyeres Lászlóné / Csepeli Józsefné / d. Somogyi Gáborné / Ujhelyi Péterné / Eőri Ferenczné / Tobak Istvánné / Király Gáborné / Somogyi A. Jánosné

Nyugoti női 4ik szék

Somogyi Dánielné / f. Kenyeres Józsefné / Kenyeres Péterné / Horváth Gáborné / m. Kiss Józsefné / Dömötör Pálné / özv. Kenyeres Gáborné / id. Horváth Jánosné / Róka Sándorné / fel. Horváth Jánosné / f. Horváth Józsefné / Bocsor Istvánné / Somogyi Mózesné / Ujhelyi Sándorné / Kutasy Istvánné / k. Bertók Jánosné / Tolnay Ferenczné

Nyugoti női 5ik szék

ifj. Bertók Sándorné / Horváth Dánielné / Tóth Mihályné / aszt. Bertók Józsefné / ifj. Varga Józsefné / Varga Ádámné / ifj. Somogyi Jánosné / Nagy Károlyné / Horváth Pálné / özv. Király Gáborné / Kenyeres Jánosné / Vigh Jánosné / Ángyán Józsefné / Csonka Jánosné / Tolnay Józsefné

Nyugoti 6ik női szék

Vass Jánosné / Szabó Istvánné / id. Bedegi Józsefné / özv. Ujhelyi Sámuelné / Nagy Péterné / Bedegi Istvánné / id. Gyenizs Gáborné / id. Gyenizs Imréné / id. Gyenizs Ferenczné / id. Pálfy Pálné / özv. Kutasy Péterné / m. Ujhelyi Pálné / Kenyeres Mózesné / Csizmadia Józsefné / Kutasy Péterné

Nyugoti női 7ik szék

k. Szabó Mihályné / Kutasy Györgyné / özv. Bocsor Istvánné / Gáspár Józsefné / Csomay Jánosné / ör. Vörös Istvánné / k. Bertók Pálné / Vajda Jánosné / id. Csepeli Jánosné / Vajda Péterné / Györéné / Györfy Józsefné / id. Tobak Pálné / özv. Horváth Pálné / Róka Istvánné / Kutasy Jánosné / Horváth Istvánné

Nyugoti női 8ik szék

Varga Antalné / id. özv. Somogyi Imréné / Varga Péterné

Keleti női 1sö szék

Varga P. Józsefné / Somogyi Lajosné / k. Somogyi Zsigmondné / Varga Jánosné / Varga Imréné / Jádi Zsófia / ifj. Bedegi Józsefné / ifj. Kutasy Imréné / Sebestyén Istvánné / közép. Somogyi Zsigmondné / Róka Mihályné / Somogyi Sándorné / nov. Szabó Mihályné

Keleti női 2ik szék

özv. Somogyi Istvánné / Marton Istvánné / legif. Gyenizs Gáborné / ifj. Vörös Józsefné / Somogyi Mihálné / ifj. Gyenizs Imréné / ifj. Pálfy Pálné / Bereczky Zsigmondné / nov. Szabó Péterné / h. ifj. Bertók Sándorné / bod. Bereczky Imréné / id. Marton Gáborné / bodn. Ujhelyi Istvánné / Kutasy Pálné / Tóth Istvánné

Keleti női 3ik szék

ifj. Ujhelyi Dánielné / Bertók A. Istvánné / Komáromi Istvánné / Major Józsefné / Vörös Jánosné / Vass Istvánné ifj. / Róka Jánosné / hentes Komáromi Istvánné / özv. Ujhelyi Dánielné / Ujhelyi Andrásné / Szalay Györgyné / Ujhelyi Jánosné / ifj. Tobak Pálné / Szabó Sándorné / ifj. Kenyeres Gáborné / ifj. Vörös Istvánné

Keleti 4ik női szék

Vörös Ádámné / als. Kenyeres Pálné / ifj. Bertók Józsefné / Marton Sándorné / Kook Istvánné / ifj. Marton Gáborné / Vörös Lászlóné / K. Bertók Ferenczné / Bertók Péterné / k. Szabó Péterné / id. Bertók Sándorné / Kenyeres Benjaminné / Farkas Jánosné / Bernáth Józsefné

Keleti női 5ik szék

k. Bertók Jánosné / Szalay Terézia / Gyenizs Józsefné / f. Szabó Józsefné / Sánta Istvánné / t. Kenyeres Imréné / Kenyeres Dánielné / id. Kenyeres Imréné / Gyenizs Sámuelné / m. Ujhelyi Pálné / Domján Mihályné / Györfy Imréné / ifj. Gyenizs Istvánné / Bernáth Istvánné / mikl. Bertók Gáborné / dto. Bertók Pálné / ifj. Szabó Istvánné

Keleti női 6ik szék

ifj. Korpády Jánosné / ifj. Komjáti Pálné / Kenyeres Istvánné / Kenyeres Sándorné / Kovács Mihályné / Kiss Dánielné / Torma Ferenczné / t. Szabó Józsefné / Kovács Józsefné / Pojányi Péterné / Tolnay Jánosné / Ujhelyi Józsefné / Kovács Pálné / k. Kenyeres Józsefné / Csizmadia Györgyné / Vajda Zsuzsanna / Vörös Gáborné / Somogyi Józsefné

Keleti női 7ik szék

özv. Gölöncsér Jánosné / Tálos Józsefné / Kiss Imréné / Szabó Pálné / Kiss Györgyné / Kiss Sámuelné / Csepeli Lajosné / d. Somogyi Imréné / Gyenizs Péterné / Tobak Jánosné / Vass Györgyné / Horváth Péterné / id. Korpádi Jánosné / id. Komjáti Pálné / b. Tobak Jánosné / fer Kiss Józsefné / Csizmadia Pálné

Keleti 8ik női szék

d. Horváth Józsefné / Finta Istvánné / Ángyán Ferenczné / Baranyay Sámuelné / Berecz Pálné / Balázs Józsefné / L. Szabó Istvánné / Dégi Józsefné / Bagó Györgyné / Komjáti Mihályné / Csepregi Józsefné / Csajághi Istvánné / Varga Istvánné / Domján Józsefné / bodn. Bertók Pálné / Csomay Gáborné

Keleti 9ik női szék

k. Tobak Mihályné / özv. Györfy Imréné / özv. Tamás Józsefné / özv. Bertók Jánosné / Németh Istvánné / Csepeli Péterné / id. Bertók Pálné / Bocsor Jánosné / k. Horváth Jánosné / Csordás Lászlóné / t. Csepeli Józsefné / Bodó Gáborné / Hamar Józsefné / ifj. Kiss Jánosné / Vincze Józsefné / Gyenge Józsefné

Keleti női 10ik szék

Béni Gáborné / Novák Józsefné / Gyenizs Jánosné / Karácson Jánosné / Kovács Sándorné / Ujj Jánosné / l. Vass Istvánné / Németh Sándorné / Bagó Józsefné / Bagó Mihályné / Vass Mihályné / Tamás Mihályné / Ihász Jánosné / Dallos Jánosné

Keleti női 11ik szék

Mészáros Zsuzsánna / Komáromi Sándorné / Molnár Ferenczné / Nagy Ferenczné / özv. Kiss Jánosné / Csordás Juliánna / Pojányi Juliánna / Galambos Péterné / Bodó Józsefné / Béni Sára / Somogyi Therézia / Székeli Péterné / Szerký Jánosné / Ginter Sámuelné

Keleti női 12ik szék

Kovács Péterné / Hordós Ferenczné / Gáspár Imréné / Gyöpös Péterné / Balázs Lászlóné / Bognár Juliánna / Farkas Györgyné / Bodó Pálné / ör. Tamás Jánosné / Németh Pálné / Berecz Erzsébeth / f. özv. Horváth Istvánné / Csajághi Mihályné / Dömötör Istvánné / Kovács Istvánné

Keleti női 13ik szék

Tamás Józsefné / Bertók Miklósné / Pojányi Józsefné / Csepregi Imréné / özv. Szabó Pálné / Kiss Benjáminné / Kiss Gáborné / Baranyai Józsefné

Jegyzetek

1. a' mesteremberek széke mögött a' mesterlegények széke.
2. mindenik karban a' két első szék a' gazdaemberek fiaié — az azok után valók a' szolgalegényeké.
3. a' leányok három első széke a' gazdaemberek' leányaié — az azok után valók a' szolgálóké

Ezen e'képpen történt rendelésnek pontos megtartására 's megtartatására, ezennel aláírjuk Balaton Füreden Februárius 9.dikén 1864. az Egyház mostan élő Presbyterei, úgymint:

Domján Péter Gondnok / Varga Gábor mk / Bedegi József mk / Ujheli Dániel mk / Sebestyén István sk / Közép Somogyi Zsigmond mk / Vörös Dániel mk / Kutasi Péter mk / Föl Kenyeres Pál mk / Siskei Gábor mk / Pálfi Imre mk / ifj. Horváth János mk / Somogyi Péter mk / Tóth István mk.

Somodÿ Dániel sk helybeli rendes Lelkész, mint elnök jelentésében (az Eklézsia pecsétje)

JEGYZETEK

1. *SÖRÖS Pongrác:* A tihanyi apátság története, II. In: A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk.: *ERDÉLYI* László (Budapest, 1911). 356. — ÉRI I. — *KELEMEN M.—NÉMETH P.—TORMA I.:* Veszprém megye régészeti topográfiája. Veszprém megye. In: Magyarország régészeti topográfiája, 2. Szerk.: *GEREVICH László* (Budapest, 1969). 39.
2. *SÖRÖS* op. cit. 827., 76. sz. oklevél.
3. 1. sz. függelék. Az 1—18. sz. alatt közölt függelék eredetije a Balatonfüredi Református Egyházközség irattárában található a templomépítési iratok között, az általunk közölt sorszámmegjelöléssel. Itt mondok köszönetet Petrőcz Lászlónak, az egyházközség lelkészének, aki az iratokat rendelkezésemre bocsátotta, hogy e munkát elkészíthessem. Külön köszönetet mondok önzetlen segítségéért és hasznos tanácsaiért.
4. 8 lap terjedelmű kimutatás az egyházközség irattárában. Továbbiakban: Kimutatás.
5. „Templomot építtető Kúrátór Nemes Somogyi Károly Számadó Laistromja 1826*dik* Esztendőbenn April 9*kétől* fogva." 20 lap terjedelmű, 1826—1832 között pontosan vezetett kimutatás a kiadásokról és bevételekről az egyházközség irattárában. Továbbiakban: Lajstrom . . .
6. Vide: Kimutatás.
7. 2. sz. függelék
8. Vide: Lajstrom . . .
9. *ZOVÁNYI Jenő:* Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás. Szerk.: *LADÁNYI* Sándor (Budapest, 1977). 653. Tóth Ferenc 1768. november 19-én született Vörösberényben, 1844. szeptember 2-án hunyt el Pápán.
10. *Idem.* 392—393. Márton István (Iszkaszentgyörgy, 1760. november 23—1831. szeptember 21.) 1790-től a pápai ref. gimnázium rektora, melyet kollégiummá fejlesztett.
11. *Vide:* Lajstrom . . .
12. *Kila:* koronként változó két vagy több vékányi súly, pl. két pozsonyi mérő. Vide: *BARTAL Antonius:* Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae (Lipsiae, 1901). 364. — *SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula:* Magyar oklevélszótár (Budapest, 1902—1906). 498. — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 2. kötet (Budapest, 1970). 488.
13. A' Balaton Füredi Reformáta Ekklésia újj templomja felszentelésének egyházi innepje, melyet tartott számos úri és köz rendű atyafiaknak jelenlétekbenn. (Pesten, 1830) Petrózai Trattner és Károlyi Istvánnál nyomtatták; 52—53. A továbbiakban: A' Balaton Füredi Reformata Ekklésia újj templomja . . . Az alapkő letételével kapcsolatban értékes adat található az építtető kurátor *Lajstrom*ában, Somogyi Károly 1830. január 17-i bejegyzése: „Templom fundamentuma letételekor réz iskatula ára, melybe a' fundamentumba emlékezetre tétettek irások, pénzek, a' mit a' Kolompár most kért, 5 forint."
14. 4. sz. függelék.
15. 3. sz. függelék.
16. 10. sz. függelék.
17. 12. sz. függelék.
18. Vide: Lajstrom . . .
19. 6. sz. függelék.
20. Vide: Lajstrom . . .
21. 5. sz. függelék.
22. A sasról csupán Somogyi Károly bejegyzései tudósítanak. A Lajstromban levő kiadások napi beírásaiból állítható össze ez a kép. A füredi egyházközség lelkészi hivatalának irattárában található nyolc oldal terjedelmű, 1922. július 30-án írt kézirat szerint 1848-ban kétfejű osztrák sas díszelgett a torony csúcsán, melynek a levételére a magyar honvédek felszólították az egyházközség elöljáróit, akik eltávolították. A sas azonos lehet veszprémi lakatos által készített jelvénnyel, mely aztán 1897-ig a templom padlásán hányódott, ekkor a tetőfedő magával vitte.
23. A' Balaton Füredi Reformata Ekklésia újj templomja . . . 57—66.

24. Idem, 67—72.
25. 7. sz. függelék.
26. 10. sz. függelék.
27. 9. sz. függelék.
28. Idem.
29. 11. sz. függelék.
30. 15. sz. függelék.
31. 14. sz. függelék.
32. 13. sz. függelék.
33. A' Balaton Füredi Reformata Ekklésia ujj templomja . . . III—IV.
34. *Idem,* IV—V.
35. *Idem.* Ángyán János (Vörösberény, 1768.—Veszprém, 1846. január 5.) Vörösberényben kezdte meg iskoláit, majd Debrecenben és Jénában tanult, utána az Alföldön volt lelkész. Pécselyen is működött és 1808-ban választották meg Veszprémben. Vide: *ZOVÁNYI* op. cit. 28.
36. *Idem.* Ekkor határozták el, hogy Pesten kiadják az általunk idézett kis könyvecskét, mely a felszentelés történetének egyetlen forrása. 1829-ben a kolozsvári templom alapkőletételere is hasonló könyvecskét adtak ki: A' Kolo'svári Ev. Reformata Ekklésia' Külső Városi Templomának Fundamentumköve' letétele' alkalmatosságával October' 3-dikán 1829 tartatott Innepe. (Kolo'sváron, 1829.) 1—67.
37. *Idem;* vide: Lajstrom . . .: „Ezenn részes Számadások ismét egy Közönséges Számadásbann nagy Eklai Gyűlésbenn az általunk megkért Tek. Kerkapoly István Fő Bíró és Tisztelendő Márton Gábor Köveskáli Predikátor Úrnak által megvisgáltattak. B. Füredenn, 4. és 5. Áprilisban 1832 esztendőbenn. Lásd a' Deputa(ti)o Rela(ti)óját az Ekklésia Ládájában". Márton Gábor (Balatonhenye 1775. — Köveskál 1848. január 1.) 1810-től Köveskálon lelkész, 1841-től esperes. Vide: *ZOVÁNYI* op. cit. 392.
38. 15. sz. függelék.
39. Vide: Kimutatás.
40. Az adakozók családi neve: Ágoston, Baditz, Bagó, Balás, Balog, Bajomi, Bedegi, Béni, Beretz, Bernát, Bartók, Bognár, Bodó, Botsor, Csajági, Csizmazia, Csok, Csomai, Csordás, Dömös, Domján, Dömötör, Fülöp, Fitos, Galambos, Gáspár, Gyenis, Gyöpös, Gelentsér, Ginter, Göntzi, Györfi, Hamar, Horváth, Höjje, Juhász, Káldi, Kenyeres, Király, Kiss, Komáromi, Komjáti, Korpádi, Kováts, Kutasi, Lakatos, László, Magyar, Major, Marton, Mészáros, Molnár, Nagy, Németh, Novák, Őri, Pálfi, Polányi, Prépost, Puha, Róka, Szabó, Szakáts, Szüts, Liszter, Székeli, Saáry, Sánta, Sebestyén, Selyem, Sifter, Simon, Siskei, Somogyi, Szalai, Tálos, Tobak, Tamás, Tolnai, Tóth, Ujheli, Vajda, Varga, Vargyas, Varjas, Vass, Vig, Vintze, Vörös.
41. 16. sz. függelék.
42. 17. sz. függelék.
43. Magyar Néprajzi Lexikon, V. kötet, *Gergely Katalin:* Templomi ülésrend címszó alatt (Budapest, 1982). 260—262. *TÁRKÁNYI SZÜCS Ernő:* Magyar jogi népszokások (Budapest, 1981). 101—103.
44. *BÁNK József:* A kánoni jog, II. (Budapest, 1963). 284—285. — Az ülésrendet azóta 1969. április 3-án VI. Pál pápa által elrendelt és jelenleg is érvényben lévő *Institutio Generalis Missalis Romani* (a Római Misekönyv általános rendelkezései) 273. pontja így szabályozta: „Úgy kell a hívek elhelyezéséről gondoskodni, hogy a szent szertartásokat láthassák, és figyelemmel kísérhessék. Helyes, ha székek vagy padok állnak rendelkezésükre. Azt a szokást azonban, hogy egyes kiváltságos személyeknek ülőhelyet tartanak fenn, meg kell szüntetni. A székeket és a padokat úgy kell elrendezni, hogy a hívek könnyen megtarthassák a szertartás egyes részeinél megkívánt testtartásra vonatkozó előírásokat . . ." A rendelkezés nem is említi a férfiak és nők ülésrend szerinti szétválasztását. Vide: A miseliturgia teljes megújítása. Az Apostoli Szentszék rendelkezései (Budapest, 1972). 5—9., 78.
45. *S. LACKOVITS Emőke:* A köveskáli református templom ülésrendje. VMMK, 16. (1982). 301—304.
46. 18. sz. függelék.
47. *SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos:* Szokások. Vallásos élet. In: A magyarság néprajza, 3. kiadás, IV. kötet. Szellemi néprajz, II. (Bp., 1943). 245.
48. *RAVASZ László:* A református templom. In: Magyar református templomok. Főszerk.: *Kováts J. István.* I. kötet (Budapest, 1942). 4.
49. *SZENTPÉTERI KUN Béla:* A magyarországi református egyház külső rendje. In: Református egyházi könyvtár. XXIV. k. Szerk.: *Buday Gergely* (Budapest, 1948). 442. Az ülésrendről a 327. pont IV. rendelkezik.
50. *KOVÁTS J. István (főszerk.):* Magyar református templomok (Bp., 1942). 477. — *GENTHON István:* Magyarország műemlékei (Bp., 1951). 467. — *GENTHON István:* Magyarország művészeti emlékei, I. (Bp., 1959). 26., 23. kép.
51. A felújítás évszáma a toronysisakon olvasható.
52. *RAVASZ* op. cit. 3.: „Istentiszteletünk evangéliumi tisztaságából következik, hogy templomaink fala fehér . . ." — A füredi templom méreteiben is ideálisan megfelel az *Ágenda* előírásának, mely szerint 500-600 m^2-nél ne legyen nagyobb. Vide: A magyar református egyház liturgikus könyve. Szerk.: *Ravasz László.* In: Református Egyházi Könyvtár, XV. Soron kívüli szám (Budapest, 1927). 15—18.
53. *KOVÁTS* op. cit. 82., 92., 391. — *GENTHON* (1951) op. cit. 385. — GENTHON (1959) op. cit. 294. A Som községben lévő református templomot 1984-ben együtt tanulmányoztam Petrőcz László balatonfüredi ref. lelkésszel és Lackovits Emőke néprajzkutatóval. Kétségtelenül van hasonlóság a két templom tornya, homlokzata és belső építészeti megoldása között, sőt a berendezés is bizonyos fokig hatással volt a füredi építtetőkre.
54. *GENTHON István:* Magyarország művészeti emlékei, II. (Budapest, 1961). 154., 234. kép.
55. *ZOVÁNYI* op. cit. 661—662.
56. *LEVÁRDY Ferenc:* Magyar templomok művészete (Budapest, 1982). 200—201.
57. Idem, 193—197.
58. A hagyomány és a liturgikus előírás szerint az úrasztalának a templom közepén kell állnia, hogy mindenki jól láthassa és könnyen megközelíthető legyen. *MAGYAR Vilmos:* A kálvinista templom (Budapest, 1909). 5. *RAVASZ* (1942) op. cit. 3. *SCHULEK János:* A templom belseje. In: Magyar református templomok, I. k. (Budapest, 1942). 277—278. *SZENTPÉTERI KUN* op. cit. 439.
59. *MAGYAR* op. cit.; RAVASZ (1942) op. cit. 3.: „Ezért a református templom középpontjában áll az a szék, ahonnét Isten igéje elhangzik. Nevezzük görögösen katedrának, vagy magyarosan szószéknek: képe a magát kijelentő Isten jelenvaló hatalmának és dicsőségének. A szószék nem lehet túlságosan magasan, mert nem lehet az igehirdetőt elszakítani a gyülekezettől. Helyes, ha a középpontban olyan magasan áll, amilyen magasságot a közérthetőség, a láthatóság és a családiasság megkíván . . ." — *SCHULEK* op. cit. 275—277. *SZENTPÉTERI KUN* op. cit. 439. — *NAGEL, William—SCHMIDT, Eberhard:* Der Gottesdienst. Die gottesdienstliche Gegenständen. In: Handbuch der Praktischen Theologie. Bearbeitet Ammer, Henkys, Holtz etc. B. II. (Berlin, 1974) 55—57.: „Mit der Betonung der Predigt im reformatorischen Gottesdienst würde die Kanzel von besonderer Bedeutung."
60. *A Mózes-szék* hagyományos elnevezés használatos Balatonfüreden, de másutt *lelkipásztori széknek, papszéknek* is nevezik. Vide: *SCHULEK* op. cit. 277.
61. *SCHULEK* op. cit. 278. A padokkal kapcsolatban Schulek azt írja, hogy lehetőleg keményfából és vörösfenyőből vagy borovi fenyőből készítsék. A tölgyfából, diófából készült padokat pácolva, természetes színben kell hagyni.

ANDRÁS UZSOKI

DIE BAUGESCHICHTE UND SITZORDNUNG DER REFORMIERTEN KIRCHE IN BALATONFÜRED

Die reformierte Kirche in Balatonfüred begann mann wegen der Ungeeignetheit des alten kleinen Bethauses im Frühjahr 1826 zu bauen, und die Arbeiten wurden im Sommer 1830 beendet. Die Geschichte des Baus was bis jetzt völlig unbekannt. Aufgrund der aus dem Archiv der Kirchengemeinde zum Vorschein gekommenen originalen Verträge, Rechnungen und anderer Schriftstücke ist es gelungen, den Vorgang der Bauarbeiten zu rekonstruieren. Die Beschaffung der Rohstoffe und die Anstellung der Meister und Facharbeiter erfolgte mit aus Spenden eingeflossenem Geld und mit Krediten. Die reformierte Gläubigen, die Mitgliedern der Kirchengemeinde führten die Arbeit durch, welche von Kuratoren und Dekanen organisiert und geleitet wurde.

Ein Bauplan zu den Bauarbeiten blied nicht erhalten, der Planer ist nicht bekannt, aber es ist auch nicht wahrscheinlich, daß es überhaupt einen gab, da am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts die Kirchenbauarbeiten im allgemeinen aufgrund von Typenplänen erfolgten und man eine andere Kirche mehr oder weniger kopierte.

Die Sitzordnung der Kirche trat 1864 in Kraft, und diese gibt namentlich an, wer auf welcher Bank saß. In der einen Hälfte der Kirche saßen die Männer, in der anderen Hälfte die Frauen. Die Jugendlichen wiederum saßen auf den Bänken auf der Empore. Es kann beobachtet werden, daß die Verteilung der Plätze durch die gesellschaftliche Stellung und die familiäre Zusammengehörigkeit bestimmt wurde, deren Tradition auch noch im 20. Jahrhundert lebte, wenn auch in sehr überholter Form.

Die Kirche hat einen rechteckigen Grundriß, steht in Nord—Süd-Richtung und ist ein die Traditionen des Zopfstils erhaltendes klassizistisches Gebäude, das einen stirnseitigen Turm mit Uhrensims besitzt. Sein Inneres ist ein 4+1 Gewölbefeld und Hängekuppel, seine Wand ist weiß gekalkt. An der Nord-, Süd- und Westseite befindet sich in Stockwerkhöhe drei Emporen.

Die zeitgenössische Einrichtung der Kirche wurde zwischen 1828 und 1830 im klassizistischen Stil angefertigt. Ihr Gottestisch ist zylindrisch, der dahinter befindliche Moses-Gestühl (Seelsorgerbank) erinnert an das alte Chorgestühl. Die Kanzel ist zusammen mit ihrem Schalleiter ein sehr prunkvolles Werk, eine Meisterleistung des Kunstgewerbes. Die Bänke sind von einfacher Ausführung, die beiden Gotteskästen haben die Form einer Zunftlade mit einer oben befindlichen Einwurföffnung.

Die Beschreibung der Baugeschichte wird durch die Veröffentlichung von 18 Urkunden ergänzt und authentifiziert.

NAGY LÁSZLÓ

A VESZPRÉMI TOBAKOK

A veszprémi tobakcéh történetével dr. Nagy László még a harmincas években, mint a veszprémi múzeum igazgatója kezdett el foglalkozni. A tárgyi és írásos anyag gyűjtése mellett e tárgykörben folytatott tanulmányokat Erdélyben és a Balkánon. Kutatásait, hosszú szünet után, a hatvanas évek végén összegezte. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei című sorozat 10. kötetében (1971) jelent meg *A veszprémi tobakok* című tanulmányának első része, amely a mesterség leírását tartalmazza. E tanulmány bevezetésében jelzi a szerző a folytatást, amely a mesterség eredetéről, a céh megalakulásáról, szervezetéről, tevékenységéről, gazdasági szerepéről, a céh tagjairól, vagyoni helyzetükről szólt volna, a veszprémi tobakházak általa megállapított topográfiáját követve. Terve 1978-ban bekövetkezett halála miatt nem válhatott teljesen valóra. A tanulmány II. és III. fejezetének nagy része szövegében elkészült ugyan, de maradtak megíratlan részek is, így: a céh szervezete, taglétszámának alakulása, a céh és a tobakmesterség további sorsa. Nem készültek el a függeléknek szánt kimutatások: a céh tisztségviselőinek névsora időrendben, a céh tagjainak jegyzéke, valamint a főként levéltári forrásokra utaló, bőségesnek ígérkező jegyzetanyag. A szerkesztőség mégis úgy döntött, hogy az elkészült szöveget ebben a nem teljesen befejezett formában is közli. A feltárt gazdag adatanyag segíti a további kutatásokat, és az itt közölt két fejezet plasztikus társadalmi hátteret ad az I. részben közölt mesterségleíráshoz. A kutatónak leginkább a forrásokra való hivatkozások hiányozhatnak. Ezeket rekonstruálni azonban a kötet szerkesztőségének nem állt módjában. A II. és III. fejezetek forrásai a Megyei Levéltár és a Veszprémi Bakonyi Múzeum tobakcéhre vonatkozó iratanyaga (számadások, protokullunok stb.). Ezek leltári számait az I. rész jegyzetanyagából átvettük.

A szövegben közölt idézetek helyesírásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy ezek az eredeti okirat helyesírását követik mind az egyes hangok jelölésében, mind a nagybetűk sokszor következetlen használatában, mind a szóösszetételek, igekötők egybe- vagy különírásában.

Szerkesztőség

II. A CÉH

1. Megalakulás, szervezet, taglétszám

A mesterség török eredetén kívül egyéb közvetett adat is bizonyítja, hogy a hódoltság korában jó néhány tobak dolgozhatott már Veszprémben. A XVII. század végén, feltehetőleg a 80-as és 90-es évek fordulóján, amikor 8 mester „Artis Alutariae vulgo tobak dictae Magistri" céhprivilégiumért és articulusaik megerősítéséért folyamodik, 6 idős, legalábbis javakorabeli mesternek valószínűsíthető. *Koppány* Márton 1692-ben szerepel utoljára az iratokban, *Nevery* András 1693-ban, *Zöld* („Ződ") Márton 1697-ben, *Kulcsár* („Kucsár") Mihály és Szentgyörgyi („Szent Györgyi") Mihály 1702-ben, *Tóth* („alias Bedegy") János 1708-ban. Csupán *Koppány* Tobak György él 1722-ig és *Pálffy* Miklós neve fordul elő még 1724-ben is.

A kérelmezés idején némi vagyonnal is rendelkezhettek, különben nem vállalhatták volna a privilégium tekintélyes taxáját és a megszerzésével járó különböző költségeket. Arról egyelőre nincs tudomásunk, hogy megalakulásuk előtt céhen kívül dolgozhattak-e, vagy milyen rokon (varga, tímár) iparágakat űző mesterekkel voltak közös céhben, esetleg filiálisként melyik város céhébe tartoztak.

I. Lipót 1692. március 1-én írta alá Bécsben a veszprémi tobakcéh privilégiumát és a benne foglalt artikulusokat. Pápa városában történt kihirdetése után, ugyanezen év május 12-én adta ki az érdekelteknek a két, idősebb és fiatalabb *Babocsai* Ferenc veszprémi fő- meg alkapitány. 1703-ban *Széchenyi* Pál kalocsai érsek is megerősítette.

A korabeli céhokmányokra jellemző díszes kiállítású, arany, zöld, piros, barna és fekete betűkkel fehér pergamenlapokra írt és bőrbe kötött, császári címerrel ékes kiváltságlevél 1807-ig lehetett a céh birtokában. 1807-ben az 1805-ös rendeletre kénytelen volt beszolgáltatni a városi magisztrátuson és a vármegyén keresztül a helytartótanácsnak. Mivel másfél évtizeden át hiába várt helyette mást, az 1813-ban *I. Ferenc* által kiadott egységes szabályzathoz nem juthatott hozzá, 1821-ben a céh jegyzője, ifj. *Halasy* József által arra kérte a magisztrátust, hogy „Leveles Házában" őrzött, nyilván még az 1692-es eredetiről 1762-ben készített „valóságos másolat"-ról adjon hiteles kópiát. Ezt kívánta addig, míg újabb artikulusokat nyer, továbbra is használni. Meg is kapta még ugyanezen év december 21-én *Treuer* József városbíró és *Csirke* János ügyvéd, hites jegyző aláírásával, az ősi okmány szövegével megegyező, csupán a korabeli nyelvhasználat szerint némileg módosított formában. Az 1692-es privilégiummal és rendtartással élt tehát még 1821 után is.

Egyelőre nem sikerült megnyugtatóan kikutatni, hogy a veszprémi tobakcéh artikulusai honnan eredtek. Talán csak a céhlevelek országos arányú összehasonlításával lehet majd tisztázni a kérdést. Annyi mindenesetre már most is meg-

állapítható, hogy XVI. és XVII. század eleji Veszprém megyei céhlevelekre vezethetők vissza. Nagyon sok vonatkozásban, főként az artikulusok tárgyának sorrendjében, helyenkint fogalmazásukban is megegyeznek a pápai csapóknak a XVI. századi háborúságok idején elveszett és 1608-ban rekonstruált, majd megerősített artikulusaival; még inkább a veszprémi csapók valószínűleg szintén a XVII. század elejéről való rendtartásával, amelyet 1640-ben ugyancsak a pápai csapók vettek át. Az 1692-es veszprémi tobakcéhszabályzat ezek ismeretében készülhetett, de tekintettel arra, hogy az előzőktől főként több, vallási vonatkozású artikulusával tér el, feltehető, hogy a XVII. század végére mindinkább erősödő ellenreformáció ideológiájának érvényesítése érdekében, nem mint korábban, városi deák vagy fiskális, nótárius, hanem a püspöki székhely valamelyik papja írhatta vagy legalábbis szerkeszthette.

Az 1692-es artikulusok alapján készítette el a céh legényei „Kis Társaságának" rendtartását, és csupán a legények érdekeit védő, kötelességeiket megszabó artikulusokkal egészítette ki. 1767. január 16-án adta át — zárószövege szerint — a céhmester néhány tekintélyesebb mester és „jámbor ifjú" jelenlétében a társaság dékánjának. A céhláda megőrizte számunkra e legényartikulusok egy évszám és zárószöveg nélküli, eléggé hevenyészetten írt példányát, amelyet *Horváth* Ferenc céhnótárius, valószínűleg 1819 és 1820 között másolt.

Az 1692-es veszprémi artikulusok jelentőségére mutat, hogy több város és helység tobaksága is átvette. Minden valószínűség szerint ez lehetett alapja a székesfehérváriak 1694-ben kapott rendtartásának, és nem kétséges, hogy a veszprémi artikulusok szolgáltak mintául a szentendrei rác tobakok 1698-as céhlevelének. Három artikulusának módosításától eltekintve szó szerint megegyezik a veszprémivel. 1692-ben rendtartásukat adták kölcsön a veszprémiek 1701-ben a pápai tobakoknak is. Ezt erősíthette meg 1702-ben *Esterházy* Antal.

2. Pénzgazdálkodás

Mielőtt a tobakcéh tagjai a választás után — általános céhszokás szerint — az új céhmester házába vitték volna a céhládát, a „láda hozás", „láda késérés" előtt megállapították, hogy mennyi benne „az előző évről megmaradott pénz". „Midőn az Fülöp Józsefhez hozta az Ché az céhládát volt benne . . .", „láda hozásra jövén volt az ládába . . ." olvassuk az 1780., ill. az 1794. évi számadásban. E maradvány helyességét a lelépő céhmester ugyanakkor benyújtott számadásában a bevétel (perceptio) és a kiadás (erogatio) summáinak egybevetése alapján igazolta.

a) Jövedelem

Az egyes jövedelmi források a számadások bevétel rovatain szereplő tételekből nem minden esetben állapíthatók meg. Az ilyen elég gyakran, még 1840-ben is előforduló általános megjelölések mint: ekkor és ekkor „jött az Czéh ládájába", „jövedelem jött bé", semmit sem árulnak el a feltüntetett összeg eredetéről. Vannak emellett bőven olyan tételek is, amelyek csak részben utalnak a jövedelmi forrásokra. Különösen a céhtagok adósságainak törlesztésével kapcsolatos befizetések hagynak bizonytalanságban az adósság eredetéről. Az efféle tételekből mint egyszerűen „adósság", „restantia", „rigi adósság", x, y „uram hozott", „megint hozott", „megatta", „jött bé elmaradásér" nem tűnik ki, hogy milyen adósságról van szó. Amikor megjelölik az adósság forrását, ez többnyire pénzbüntetésből ered. Az 1821. évi számadásban olvassuk pl. „Jött bé büntetésből elmaradott adósság". De ugyanígy vonatkozhatik a befizetett restancia, mint a céh jegyzőkönyveiből kitűnik, az artikulusokban megszabott különböző egyéb taxákra is. (És vannak bőven esetek, amikor csak a befizető nevét jelölik meg a jövedelem forrásaként, de hogy milyen címen fizette be, azt már nem tartják szükségesnek feltüntetni.)

A veszprémi tobakcéh számadásait tehát korántsem jellemzi a pontos és következetes fogalmazás. Nemcsak ezért, mert erre notáriusaik vagy a többnyire analfabéta mestereik nem is lettek volna képesek, de mert ilyen igényük nemhogy nekik, de úgy látszik, számadásaik ellenőrzésével megbízott céhbiztosaiknak sem volt. A főssúlyt a bevételi és kiadási tételek összegeinek feltüntetésére helyezték, az akkor egyébként köztudott források pontos megjelölését már nem tartották lényegesnek, azt a nótárius a protokollumokban, ha módja volt rá, esetről esetre úgyis feljegyezte. A mai bizonylati rendszert annak idején, úgy látszik, a jegyzőkönyvi bejegyzések helyettesíthették, a számadások ezek alapján készülhettek. Ezért a céh jövedelmének forrásairól csak a számadások tételeinek és a céhjegyzőkönyvek kiegészítő adatainak egybevetéséből alkothatunk többé-kevésbé hiteles képet.

A számadások szerint a veszprémi tobakcéh jövedelmének zöme a céhtagok olyan fizetési kötelezettségeiből származott, amelyeket jórészt artikulusai szabályoztak, és amelyek nagyjából minden korabeli céhben azonosak voltak. A veszprémi tobakcéh jövedelmének fő forrásai is: az inasszegődtetés, szabadítás, a legényszegődtetés, szabadulás, a társpoháradás, a remekelés, remekvizsgálat, a céhbe állás, a kántorpénz, a táblajárás és a szolgálómesterség megváltásának taxái. De fizetnie kellett a céhtagnak a ládába a „kuntsaftokért", vagyis különböző bizonyítványok kiállításáért, ahogy a számadásokban elég gyakran olvassuk: „Kuntsaft váltságér" (1819, 1821, 1823, 1826, 1834) vagy „kuntsaft váltásér" (1831, 1837) is.

Az egyik leggyakrabban előforduló jövedelmi forrás a tobakcéh számadásaiban is a „büntető pénz". A céhszabályok megsértéséért minden esetben, kivéve az egy-két pint borban megállapított bírságot, a vétség súlyához mért pénzbüntetés járt. E büntetés alól még maga a céhmester sem mentesült. Sőt a céh elöljáróinak vétsége, akiknek jó példával kellett volna elöljárniuk, súlyosabban esett a latba, mint az egy-

szerű céhtagokénak. A protokollumok tele vannak a legkülönbözőbb vétségekért kiszabott pénzbüntetések gondos, sokszor egészen részletes feljegyzéseivel. Az 1823-ban felfektetett „Lajstrom"-ban, amelyet 1840-ig vezettek, 32 mester befizetett pénzeinek, ill. tartozásainak túlnyomó többsége pénzbüntetéssel kapcsolatos.

149 esetből 46 vallási kötelességek és jámbor magatartás elleni vétség: miséről, „prosecióról" (processzióról), temetésről való elmaradás, elkésés, korai távozás, ünnepnap végzett munka és káromkodás miatt történt; 62 különböző botránkoztató viselkedésért és bűntettért; gorombaságért, „huncfutolásér", trágár szitkozódásért, durva tréfákért, veszekedésért, verekedésért, részegeskedésért, rágalmazásért, lopásért; 41 a szervezeti élet és a termelőmunka szabályainak megsértéséért: gyűlésről való elmaradásért, a gyűlés otthagyásáért, kézfogás nélküli távozásért, a céhügyek kibeszéléséért, napszámos, inas, legény ok nélküli elbocsátásáért, munkaerőcsábításért, a céh mázsájának, zászlajának visszatartásáért, olyan termékek eladásáért, amelynek értékesítése szerződésileg a céhet illette, végül a céhen kívül dolgozó bőrkereskedőknek és himpelléreknek végzett munkáért.

Viszonylag legenyhébben a vallásos kötelességek elleni vétségeket bírságolták: 25 esetből egy ízben 15, és három ízben 30 krajcárral, huszonegy ízben ebben a vonatkozásban legmagasabb 1 Ft-tal. Sokkal nagyobb bírságot róttak ki az igen gyakori és a növekvő pénzbírságok ellenére sem csökkenő káromkodásokért. A különösebb, súlyosabb esetekben nem volt ritka a 2 és a 4 Ft, egy-egy ízben a 6, sőt a 8 Ft. Ugyanilyen keményen büntették a botránkoztató viselkedést, legtöbbjüket 2 Ft-tal, elég sokszor 4 Ft-tal, egy alkalommal 6 Ft-tal is. Enyhébben bírálták el a szervezeti élet és a termelőmunka szabályainak megsértését. Voltak esetek, hogy csak 15, 21 és 30 krajcárral büntettek. Kivéve a céhen kívüli bőrkészítőknek végzett munkát, 15 ilyen esetben csak hatszor szabtak ki 1 és 2 Ft bírságot, egyébként 4—6, sőt 15, 33, 40 és 50 Ft-ot.

Többnyire céhtagoktól származó jövedelmi források a különböző bizonyítványok: szabadulóés mesterlevelek, „kuntsaftok" kiállításáért befolyt pénzek is. Ilyen céhleveleket, mint hatóságnak, a céhnek volt jogában kiadni, pecsétjével hitelesíteni. Egyik leggyakrabban szereplő tétel a számadások bevételi rovataiban a „Petsétülésért", „levél pötsétülésért", „Atestatumér", „Atestatum petsétülésér" befolyt jövedelem is. De nemcsak a saját tagjaitól, a már kilépettektől és elköltözöttektől is jutott ily módon (pl. „Győrbül") a céh időnként jövedelemhez.

Volt olyan jövedelmi forrás, amelyhez közös tulajdont képező felszerelési tárgyak használatával, bérbeadásával jutott a céh. Ilyen mindenekelőtt a „mázsabér", a céh mázsájának bérbeadásáért kapott pénz, amely „jövedelem mázsáér", „jött bé a mázsáér", „Mázsabér jött bé" megjelölésekkel szerepel a számadásokban, és — amint a jegyzőkönyvekben több ízben olvassuk — ha valakinél a megszabott időn túl maradt „hált a mázsa": ugyancsak büntetést is fizetett a béren kívül.

Nem világlik ki pontosan, de feltehető, hogy idegeneknek is bérbe adták a céh mázsáját, akárcsak temetésre a Szt. Mihály lovát. Erre utalnak a számadások megfelelő rovataiban „temetésér jött bé", „Szenmihál lováér jött bé" bejegyzések. Valószínű tehát, hogy nemcsak a Szt. Mihály lovát adták bérbe, de elvállalták idegen halottak temetésének lebonyolítását és ebből is volt jövedelmük.

A kiadási rovatok több olyan tétele, amelyek szerint a tobakmesterek temetésekor a céhnek „koporsóra és másra is" (1797) volt költsége, arra mutat, hogy elhunyt tagjait a céh többnyire saját halottjainak tekintette. Ha ez utóbbi két bérbeadásból, illetve szolgáltatásból származó jövedelemforrástól eltekintünk, amelyek egyébként sem tesznek ki a számadásokban jelentékenyebb summát, megállapítható, hogy a jövedelem java részét a céhtagok fizették be a ládába, és korántsem a termelés vagy értékesítés közös megszervezéséből eredő haszon eredménye.

Három ízben fordul elő csupán, hogy a veszprémi tobakcéh termékek értékesítésének kozös megszervezésével próbált jövedelemhez jutni. Éppen a már említett céhen kívül dolgozó bőrösök révén, akik mint az 1798., 1815. és 1826. évi számadás megfelelő tételei bizonyítják, nyersbőröket adtak el a céhnek, meg kész bőröket vásároltak tőle. Egy pápai, céhen kívüli (zsidó) bőrös árendába vette a céhtől a birkabőrökről levágott lábakat. Úgy látszik, a céh nemcsak pénzbüntetéssel, hanem ilyen módon is igyekezett távol tartani tagjait a monopóliumát veszélyeztető konkurensektől. E törekvése azonban, mint a pénzbüntetések növekedése mutatja, a céhtagok vonatkozásában nemigen sikerült. De nemigen volt ínyükre a szerződő partnereknek sem. „A birkaláb árendás" az 1826-os számadás szerint „Nem jelent meg a kontraktus szerént", ezért a céhnek meg kellett elégednie azzal, hogy „az foglalója az Czéhnél maratt". Nyilván ő is jobb üzletet remélt a céhtagokkal ápolt közvetlen kapcsolatból, mint a céhhel kötött szerződésből.

Minthogy csak az 1787—1840-ig terjedő időszakból maradtak ránk számadások — e fél évszázadból is csupán 25 évről (hiányzik vagy töredékes az 1788., 1789., 1793., 1795—1797., 1799., 1801—1802., 1804., 1806—1809., 1811—1812., 1814., 1816—1818., 1820., 1824., 1827—1830., 1835—1836. évi) — igen fogyatékos képet adhatunk csak az ismertetett jövedelmi forrásokból származó pénzvagyon alakulásáról. Eszerint az évi jövedelem a XVIII. század végén négy számadásban (1787., 1790., 1792., 1794.) 20 és 30 Ft között ingadozik, csak 1794-ben lesz 31 Ft. 1791-ben egy 72 Ft-os céhbeállási taxa 80 Ft-ra, 1798-ban a szentgróti bőrkereskedőktől kapott bőr ára: 54 Ft, 74 Ft-ra emeli. A XIX. században, egy-két évi visszaeséstől eltekintve, növekvő tendenciát mutat a jövedelem. Tizenkilenc számadás közül csupán háromban (1803., 1805., 1813.) van 20 Ft körül, egyben (1819.) 78 Ft, ötben (1800., 1815., 1821., 1823., 1831.) 138 és 152 Ft között mozog, nyolcban (1810., 1822., 1825—1826., 1832—1834., 1837.) 202 és 208 Ft között,

míg végül az utolsó kettőben (1839., 1840.) 356, ill. 441 Ft-ot ér el.

b) Gazdálkodás a jövedelemmel. Költségek

Akárcsak a bevételi oldalak jövedelemforrásai, a kiadási rovatokon levő költségfajták sem különböztethetők meg minden esetben pontosan. Az ilyen elég gyakran szereplő, általános vonatkozású tételek, mint: „Kiment", „Költség volt" semmit sem árulnak el arról, hogy a feltüntetett összeget mire fordították.

Igen sokszor csak az alkalmat jelölik meg, amely a költséget okozta. „Költség volt" — mint olvassuk — „láda késésekor", „számadáskor", „szabadulás alkalmatosságával", „legény szegőttetéskor", „midőn az remeknek való bőröket választották", „remekbemutatáskor", „céhben álláskor", amikor „a céh együtt volt" több ízben, amikor „az Czéh dolgaiban jártak az vármegyébe sok ízben", „midőn az Czéh kontraktust tett az Zsidókkal", „midőn az Zsidókkal megegyeztek", „Te Deum Laudámuskor".

Valószínű, hogy a legtöbb ilyen alkalom jó ürügy volt az evésre, ivásra, áldomásra és a fenti „költségek" is főként ezt a célt szolgálhatták. Hiszen más, azonos esetekben pontosan megírják, hogy „áldomásra elkölt", „szabaduláskor költség volt borra, cipóra, perecre", „láda késéréskor kenyérre, borra", „legények szegőttetése alkalmatosságán kenyérre, borra, húsra", az czéh együtt volt, volt költség kenyérre, borra."

Mint a legtöbb korabeli céh, a veszprémi tobakoké is jövedelme jelentős részét költötte ételreitalra, „lakozásra". Ebben a céhtagok nem láttak semmi kivetnivalót. Hiszen, mint láttuk, jórészt saját befizetett pénzeikről volt szó, amellyel, úgy vélték, tehetnek azt, amit akarnak. Ha tehát eppen megkívánták és meg volt rá a jó alkalom meg a mód is, éppúgy megették és megitták, mint ahogyan közösen fogyasztották el az artikulusaikban kötelezően előírt mesterebédeket, kis és nagy „fölöstökömöket", vagy a büntetésként is kiszabott egy vagy több pint borokat.

A tobakcéh 26 számadása közül 18-ban jól kimutatható, hogy a költségek átlag 69% -t, tehát valamivel több mint 2/3-át fordították evésre és ivásra, lakmározásra. Voltak évek, amikor ennél is többet. Így 1797-ben 28 Ft költségből 20, 1819-ben 70-ből 74, 1821-ben 69-ből 60, 1822-ben 149-ből 113, 1823-ban 128-ból 122 és 1832-ben 153-ból 140 Ft-ot!

Egyébként, ha ivásra és „lakozásra" valami oknál fogva nem volt elegendő alkalmuk vagy kedvük, nem költötték el az erre szánt pénzt más „hasznosabb" dologra, jobb ivási és evési alkalmak reményében inkább átvitték, mint maradványt, a következő évre. Így növelték meg az 1821-ben ételre-italra elköltött 60 Ft-ot 50, illetve 53 Ft megspórolásával 1822-ben 113 Ft-ra, a következő évben 122-re és átmeneti visszaesés után 1832-ben 140 Ft-ra.

Jóllehet a céh 25-ik artikulusa meglehetősen nagy igényt támaszt a céhbe álló mesterebédjével szemben („legyen jól elkészítve tehénhúsból, főlt és sült malacokbul, ludakbul, kappanyokbul, potykákbul, amellett mentül jobb bort talál az városban olyant vigyen elegendőt. Musikási is legyenek"), nem kell arra gondolnunk, hogy valahányszor a számadások költségrovata „lakozásra", „lakozás alkalmatosságára", mulatságra, főképpen pedig a céh együttlétére utal, mindig ilyen mesterebédarányú ünnepi „lakozást" rendeztek volna. A mesterebéd megváltásának 30 Ft-os taxája, ha az ételre, italra fordított legnagyobb évi költséget, az 1832. évi 140 Ft-ot számítjuk, ugyan közel 5 mesterebédre lett volna elegendő, ha azonban az évi átlagot kalkuláljuk, ami kb. 60 Ft-ot tesz ki évenkint, csak kettőre. De még erre sem igen gondolhatunk, hiszen a legtöbb esetben, amikor a költségeknél megnevezik az ételt, túlnyomó többségben csak a kenyér, a cipó, és a hús szerepel, ritkábban a perec („perces"), a zsömle, a „virstli", a hering, a sajt és a méz; a „pecsenye" (1786) és a „lúdhús" (1826) csak egy-egy ízben. Az italok közül majdnem mindig a bor, utána a pálinka, egyszer-kétszer a „meleg bor" és a sör. Persze, hogy a sok általánosító fogalmazás vagy a „hús" gyűjtőnév mit takar, nem tudhatjuk. A megnevezett étel- és italfajták azonban arra mutatnak, hogy a sok alkalom zöme inkább sok *kis* alkalmat jelenthetett. Java részük egyfajta poharazgatásnak indult. E poharazgatások azonban könnyen italozássá, dáridóvá, duhajkodássá fajultak, amikor a protokollumokból és egyéb jegyzetfoszlányokból jól ismert káromkodások, durva szitkozódások és verekedések is megestek, és ez aztán ugyancsak megnövelhette a „Bötsületes Nemes Tobak Céh" költségeit, de mindjárt ott a helyszínen kiszabott pénzbüntetésekkel módot adott a költségek fedezésére is.

Ha jelentős összegeket költött is a céh ételre, italra, mulatozásokra, futotta még a maradék jövedelemből egyéb, néha valóban lényeges, nemegyszer létfontosságú költségekre is. Így elsősorban azokra, amelyek a céh tagjainak és mesterségüknek érdekvédelmét szolgálták.

A számadások kiadási rovataiban elég gyakran találkozunk ilyen tételekkel, mint: „instantiáér", „instantia írattatásér füzettünk", „limitatio investigálásér attunk", „hogy az Czéh dolgaiban járván az Vármegyébe volt költség sok ízben", „levéliratásér", „azon levélér, amelyet az városházától kaptunk" stb. A tanácsadó és levélíró ügyvédek nem kis pénzébe kerültek a céhnek, különösen olyan esetekben, amikor azok ellen a vármegyei limitációk ellen kellett protestálnia, amelyek véleményük szerint igen alacsonyra szabták meg termékeik árát. Egy-egy ilyen kötelező erejű megyei árszabás, ha nem sikerült módosíttatni, igen komolyan veszélyeztethette nemcsak a céh tagjainak keresetét, de magát a céhes mesterséget is.

Ugyanilyen veszélyekkel fenyegette a céhbeli tobakmestereket a céhen kívüli bőrösök tevékenysége. Miután nem sikerült megegyezni velük, a számukra dolgozó céhtagok megbirságolása sem járt eredménnyel, szintén a vármegyéhez fordulnak panaszaikkal, és ennek alátámasztása érdekében a helybeli, majd a székesfehérvári tobakcéhet is megkeresik levelükkel.

Nem kis fáradságába és pénzébe kerülhettek a

céhnek szervezeti működésének alapokmányai, a kiváltságait is tartalmazó céhszabályzatok. Erre vonatkoznak a „Céhnek költsége volt artikulusér", „Artikulusér fizettünk" kiadási tételeik.

A veszprémi tobakok gyakorlati emberek voltak. Értékesítési gondjaik és gyakori instanciázásaik alkalmával nemegyszer tapasztalhatták, hogy hasznos dolog a hatalmasokkal jóba lenni, de talán még célravezetőbb azok számukra könnyebben hozzáférhető szolgáival. Ennek érdekében sem sajnálták a költséget. Nyilván így kerülhetett 1833-ban számadásuk kiadási rovatába az az összeg, amit „az hajdúknak", valószínűleg a megyei hajdúknak adtak. Bizonyára ilyen meggondolásból állapítottak meg a káptalani és püspöki uraság által kiküldött, felügyeletükkel és számadásaik ellenőrzésével megbízott komisszáriusaik részére, akik többnyire e papi uradalmak kasznárai, számvevői voltak, 1826-tól 2 Ft-ot, majd 1833-ban 2 Ft és 30 kr-t. Számadásaik kiadási rovatába be is jegyezték, „T. Komiszárus úrnak fáradságáér". Ez a tétel aztán nyomon követhető egészen 1837-ig.

Talán ugyanilyen szándékkal ad pénzt a céh már 1798-ban a veszprémi nagyprépost kulcsárjának, aki szintén nem kis befolyással rendelkezhetett azon a káptalani birtokon, amelyen tagjaik házai, műhelyei és kertjei voltak. Ezt a kiadást is feltüntetik a számadásban, persze a szolgálat megjelölése nélkül „azon napon kifüzettük N Prépost kultsárját".

A maguk módján tehát ők is megadták a császárnak, ami a császáré, és ha arra került a sor, az istennek is, ami az istené. Céhük számadásainak költség rovatai szerint nem jelentéktelen pénzeket juttattak évről évre — bár korántsem annyit, mint az italozásra és „lakozásra" — „az papnak misére", éspedig: „Kántor misére", „Pátronus misére", „Szt. Imre herceg napján misére", „öreg (nagy) misére", „misékre az holtakér", „úrnapján", „úrnap oktávján", „úrnapi prosecczióra"; volt rá eset, hogy más alkalommal „három napi prosecczióra" is, „búzaszenteléskor", „keresztjáró héten". És amikor más kegyes adományokért is kopogtattak a céhmester ajtaján, 1832-ben adtak ők „az piaristák temploma építésére", 1834-ben „az barátoknak" és „az apátzák számára" is.

Segítette a céh az elemi csapásokkal sújtott szegényeket is. Több ízben adott közvetlenül a tűzkárosultaknak: „egy égettnek", „két égett embernek", 1825-ben és 1837-ben általában az „égetteknek", 1840-ben „Baja város égettyeinek" és 1834-ben a „Visz miatt kárvallottaknak".

Halottait többnyire a céh halottainak tekintette. Fennmaradt számadásaikban ilyen bejegyzéseket találunk „Vati Mihálnak koporsójára", „Babonics János koporsójára".

Gondoskodnia kellett a céhnek a céhélet requisitumainak, felszerelésének beszerzéséről, karbantartásáról, az adminisztráció eszközeinek megvásárlásáról és pótlásáról is. Erre utalnak az ilyen kiadási tételek, mint: „Az Czéh egy pár Szt. Mihál lovat tsináltatott (1800)" vagy „Szentmihál lováér füzettünk", „Két Szenmihál lova tsinálás", „Czéh korsajáér" (1815), „Ászló reparáció", „Ászló behúzásér", „attunk szövétnyegér", „szíjra szövétnyekhez", „gyertya tsináltatásra", „spanor viasra" (spanyol viaszra), „papirosra", „tentára".

A céh rituáléeszközeit körmenet, temetés, ládakísérés alkalmával általában maguk a mesterek vagy a legények vitték. A kiadási rovatok tételei azonban arról tanúskodnak, hogy nem egy esetben napszámosokkal hordoztatták, legalábbis a zászlót és a szövétneket. Ezért is fizetett a céh „az zászló vivőnek", „a zászló hordozónak", „szövétnek vivőknek".

Munkabérre egyébként más vonatkozásban is akadunk a számadásokban, ha nem is tűnik ki, hogy a „burgeroknak", „sommás polgároknak" vagy általában a „polgároknak" mért fizettek. Talán a mesterség egyik legfontosabb nyersanyagának, a kutyatrágyának ők lehettek az 1830-as években már a begyűjtői vagy a szömörcét szállították? Mindenesetre ez volna az egyik szerény bizonyíték arra, hogy a céh közvetlenül a termelőmunkára is fordított költséget.

Jellemző ugyanis, hogy amilyen kevéssé foglalkozott a céh jövedelme növelése érdekében értékesítés megszervezésével, éppoly ritkán adott pénzt, legalábbis a rendelkezésre álló adatok szerint, a termelőmunka közvetlen támogatására.

Csupán az 1820-as évek közepétől kezdve jelentkeznek viszonylag gyér nyomai annak, hogy a céh megkezdi a tobakmesterségre nézve annyira fontos Séd patak vizének szabályozását. Úgy látszik, hogy medrét kikotorva, mélyítve, könnyen omló partjait facölöpök közé font veszszősövényekkel erősíti meg. Legalábbis erre mutat az 1825. évi számadás kiadási rovatának három tétele: „Májusban vettünk ki az ládábul Séd tsinálásra", „Volt költség fára", „Vesszőre volt költség". Valószínűleg ezután is a céh feladata marad a Séd gondozása. 1831-ben két kiadási tétel szól arról, hogy ismét költségük volt a „Séd reparálására" és „padok tsinyáltatására". Nyilván a víz fölé nyúló mosópadokat készíttették vagy javíttatták meg. Talán ilyesféle munkáért adtak még az utolsó, ránk maradt 1840. évi számadásuk szerint is „az Átsoknak borravalót".

Pedig a jövedelemből futotta volna, különösen 1820-tól, a termelőmunka támogatására jóval több is. A XVIII. század végén és a XIX. első két évtizedében a céh évi jövedelmét még teljesen elköltötte. Nem így 1821-től kezdve. Csak 1823-ban és 1831-ben volt azonos a bevétel és a kiadás összege, egyébként:

1821-ben a maradvány már 60 Ft, a jövedelem 42% -a

1822-ben a maradvány 50 Ft, a jövedelem 17%

1825-ben a maradvány 131 Ft, a jövedelem 47%

1826-ban a maradvány már 150 Ft, a jövedelem 58%

1832-ben a maradvány már 85 Ft, a jövedelem 35%

1834-ben a maradvány már 97 Ft, a jövedelem 41%

1838-ban a maradvány már 206 Ft, a jövedelem 72%

1839-ben a maradvány már 308 Ft, a jövedelem 86%

1840-ben a maradvány már 415 Ft, a jövedelem 94% !

Mindebből látnivaló, hogy a veszprémi tobakcéh, bár sokfelé és nem is keveset költött, időnkint még „divisiót" is osztott tagjainak, valójában nem tudott mit kezdeni, különösen az 1830-as évek vége felé, a céhládába összegyűlt jövedelem jelentős részével. Nem is gondolt, úgy látszik, arra, hogy az igen tekintélyes maradványokból is fordíthatna valamit a mesterségbeli munkára, és ily módon már hatékonyabban segíthetne tagjai termelési és értékesítési gondjain. E jelenség okát magában a korabeli céhben, mint mindinkább anakronisztikussá váló ipari szervezetben kell keresnünk. A korai kapitalizmus kifejlődőben levő termelési viszonyai teszik időszerűtlenné a feudális termelési viszonyok között létrejött céhszervezetet, és mindinkább képtelenné arra, hogy az új termelési viszonyok által előidézett gazdasági problémáit helyesen ismerje fel és új módon, új, korszerű eszközökkel megoldja.

Fokozott mértékben vonatkozhat ez a megállapítás a veszprémi tobakcéhre, amely perifériális helyzetében a korai kapitalizmusnak csak egy-két előőrsével találkozhatott még, a céhen kívül dolgozó, dolgoztató és kereskedő (zsidó) bőrösökkel. Bennük csupán a minőségrontó, árromboló, a céh ősi kiváltságait és féltve őrzött szabályait semmibe vevő „himpelléreket" látta. Érdekeit veszélyeztető tevékenységük ellen ezért nem a termelő- és értékesítőmunka jobb megszervezésével, hanem évszázados bástyái mögül, hagyományos fegyvereivel: elsősorban sérelmeik orvoslását követelő instanciázással vette fel a mind reménytelenebb harcot. Ennek a korabeli bőrkészítő céhekre általában oly jellemző és tipikus harcnak néhány mozzanatát a céh pénzgazdálkodásának adataiból már ismerjük. Nézzük meg most jelentőségére való tekintettel kissé részletesebben.

3. A céh harca céhen kívüli (zsidó) bőrkikészítőkkel, kereskedőkkel és a vármegye árszabályozó rendelkezéseivel

A harc akkor kezdődött, amikor a vármegye a tobakok termékeinek első árszabását kiadta. A limitáció úgy látszik meglepetésszerűen érte a céhet. 1793-ban az illetékes „deputatió"-hoz intézett „reflexiójá"-nak hangján sérelem és felháborodás érződik. „Fölhányván Czéhünknek Actáit, nem találtunk, és nem akadunk tsak egy bötűre is, hogy valaha Mesterségünk limitáltatott volna, de hogy arra nem is volt szükség, meg tettzik onnét, mert ennek előtte 15 Esztendőkkel a bőrök, és Materiálék oltsobban szereztetthetvén meg, sem a közönségesre (közönségre) sem mi reánk nézve a Limitatióra szükség nem volt."

A 15 év előtti és az új nyersanyagárak meg legénybérek egybevetésével indokolják termékeik árának szükségszerű emelkedését. „Már ha illy drágán kelletik mindenkinek bé szereznünk, nem tsuda, ha az kész Munkánknak ára fellyebb ment, mint sem annak előtte volt. Nem tsuda, hogy a mint sokan közülünk a' Mesterséget nem tehetvén Mesterségeket féllben köllött hagyni. Ezekbül azért világos, hogy nem mi Szegény Mester Emberek a kik az egy Mesterségünkből élünk, hanem akik e részben leggtöbb kárt tesznek előlünk meg vévén és jó drágán nyakunkban vervén az bőröket s más egyéb Meteriálékat, volnának érdemessek a Limitatióra és regulatióra. A mint is szoknak reguláztatásokért, minékünk pedig az alul leendő föl szabadéttásunkért alázatosan esedezünk."

Érvelésükből nyilvánvaló, hogy a veszprémi tobakok a bőrkereskedőkkel kerültek szembe. Hiszen a „Reflexióban" a zsidó bőrkereskedők ellen felhozott árdrágítás nem volt más, mint egyfajta kereskedelmi haszon, amely a termelőktől összevásárolt nyers bőröknek és „matériáléknak" az ezeket feldolgozó tobakokhoz történt közvetítésből származott, és amelyet természetesen a feldolgozó tobakoknak kellett megfizetniük. A tobakcéh által vádolt bőrkereskedők ennek az új közvetítő bőr- és bőrfeldolgozó kereskedelemnek első, erre a feladatra évszázados gyakorlatuknál fogva legalkalmasabb, társadalmi helyzetük miatt pedig rá is kényszerített képviselői voltak. A veszprémi tobakcéh azonban nemcsak mint nyersanyag-közvetítő kereskedőkben látja bajai forrását, hanem mint a tobakmesterséget céhen kívül űző „himpellérekben" is, akik a nyersbőrökön és egyéb nyersanyagokon kívül saját „kontár" készítményeiket, sőt, ha arra mód adódott, a nekik dolgozó céhbeli mesterek termékeit is árulták, és ezáltal a nekik dolgozó tobakokat termékeik árának csökkentésére szorították.

A háromfajta tevékenység: nyersanyag-kereskedés, a mesterség céhen kívüli gyakorlása és a saját meg az idegen készáru értékesítése által a bőrkereskedőknek egy további, még fejlettebb típusa kezdett kialakulni: a bőrös vállalkozóé, aki mindennel hajlandó és tud foglalkozni, amiből üzletet remél. Szemben a céhbeli tobakokkal, akik mint „Szegény Mesteremberek", „csak az egy Mesterségükből" élnek.

A céh a további limitációkkal kapcsolatos instanciáiban jellemző képet ad e korai kapitalista bőrös vállalkozó tevékenységéről, mesterségükre és tagjaik anyagi helyzetére gyakorolt hatásáról. Mivel az árszabályozó deputáció úgy látszik nem elégedett meg a céh 1793. évi, általánosságokban mozgó reflexiójával, pontos és részletes adatokat kér a mesterséghez szükséges nyersbőröknek, a bőr kikészítéséhez való anyagoknak vétel- és késztermékeiknek eladási áráról. A céh 1794. jan. 30-i válaszában meg is adja a kért adatokat, ismét a régi és az új árakat feltüntető drágulás tükrében, és nem mulasztja el ezúttal sem, hogy a drágulás és az anyagbeszerzés nehézségeinek okaiként ne panaszolja be újra, most már nemcsak a nyersbőrrel, hanem a kész bőrökkel is kereskedő és a céhen kívül bőrkészítéssel is foglalkozó kereskedőket.

A céh szerint a nyersanyagokat mind olcsóbban megvehetnék, „de az Zsidók sokasága miatt

— írják — akik is reánk föl verik az bőröknek árát, ippen mészárostul, vagy birkásoktul egyet sem vehetünk, mert az el múlt esztendőben is az itt való Mészárosoknak essendő bőreikért, ugyan Mester Ember társunk ígért harmincz ött garrassokat párjáért, de az Zsidó föl verte, többet ígért egy garassal, tudván az hogy más mester ember meg szorul fölebb megveszszi és kénteleníttetett más meg venni harmincz nyolcz garasokon az zsidótul. Nem külömben Nemes Bolla György Uramnak is az lebujti széken essendő bőrökre foglalot adott Mester Társunk 50 forentokat, de itt is az Zsidó föl verte az árrát és kéntelenítettek az foglalóhoz vissza állani. Az itt lakó Zsidók miat alig hogy élhetünk — panaszolják — mivel már maid nem minyájon kereskednek ki készült bőrr munkával is, aztot házonként hordozzák és a Tímár Zsidó is: aki az Szömörczét, és birka bőröket fölveri aztot felibül ki készítvén, és úgy el adja, melly miat az is kárt vall aki meg veszszi, az is aki viseli mer idejének előtte el szakad mivel hogy nem tanult mestersége, és nekünk is sok károkat okoz".

A deputátio valószínűleg a céhnek ezt a felterjesztését sem találta kielégítőnek és a limitációt nem változtatta meg, ezért a tobakcéh a legmagasabb fórumhoz, Gróf Zichy Ferenc főispánhoz és a vármegyéhez fordul az árszabás „újabb megvizsgáltatásáért" és amennyiben az nem volna lehetséges „modificatiojáért is".

„1-o. Mi reánk Tobak Mester emberekre nézve méltóztatik azon ki adott Limitatioban a T.Ns Vgye parancsolni, hogy a legalkalmatosabb Ürü, és Kos bőrök(ne)k is párját a Mészárosok 30 garasokon föllül ne adják, és hogy nekünk is ne legyen szabad föllebb meg venni, és az általunk készíttendő kordovánnak kötését az eladásban ahoz aproportionálni; de sem a Weszpremi Mészárosok, sem a vidékiek, annál is inkább az azokat bé szedő Zsidók, úgy tellyességgel nem adják, amint erre az egész Czéhünk bizonyság. Sőt némelly Mészárosok úgy felelnek, ha föl akasztják érte sem adhatják. A Zsidók pedig a limitatio ellen párját a bőrök(ne)k 36 garasra is föl verték, de még úgy sem adják külömben mint 38 garason. E szerént csak a megvételben minden edgy pár Ürü, vagy Kos bőrön nyolcz garast kéntelenítettünk veszteni. 2*szor*. De ha szintén a Vgyebeli Mészárosok éppen a Limitatiora szoríttatnának is, az ő általok el adandó bőrök 3, avagy 4 Mester Embernek is alig lennének elegendők, hanem valamint eddig, úgy most is a Bánátrul, Eszékrül, és más messze való Helekrül kénteleníttetünk Mesterségünkhöz edgy két Mester Embernek 2 ezer forent arru bőröket szerezni; a vidékiek pedig, mivel a nékünk ki adott Limitatiora, annál is inkább a' Zsidók semmit sem vigyáznak nincs mód benne, hogy a T Deputatio Limitatioja szerént Mesterségünket követhessük, vagy ha parancsoltatunk is követni, két, s három esztendő alatt úgy el szegényedünk, hogy csak kettő sem találtatik Czéhünkben, aki tovább mesterségét folytathassa. 3*szor*. Ami mesterségünkhöz szükséges Szömörcze, fa 's egyéb ahoz járulni kívántató Metériák is ollya drágán adatnak, hogy 4 s ött ftokkal föllebb kölletik vennünk, mint a föllebb való Esztendőkben. Kiváltképpen pedig a szattyánt készítő Városi Zsidó a kiis T. Cons(iliarius) Thalian Gábor Úr házába itten lakik, annyi drágaságot és különbb különbféle Confusiokat tesz köztünk, hogy miatta Czéhünk(ne)k egészen el köll romolni, a' hüs meszet, szömörczét és más nékünk szükséges Matériálékat, nagy kárával Czéhünk(ne)k e kapkod; Sőt nagy drágára föl veri, és már annyira szoktatta az efféléket áruló embereket, hogy sokkal inkább adják néki mint akar mellyikünk(ne)k, de 4*szer*. Városi Weisz Ábrahám, Dávid, a többek olly nagy romlásunkra vagynak, hogy Pestrül, s más Vásárokrul a kész Kordoványokat szekerekkel hordván itt a városon a Csizmadiáknál házanként árulják, 's adják a mint akarják, 's hordozzák magok; melly izgága cselekedetekkel Mesterségünk(ne)k minden folyamotják el rontották, noha pedig mi arrul portiozunk, s abbul köllene élnünk. Könyörgünk azért . . . méltóztasson minket is meghalgatni és mind a T.Ns Vgye Limitatioját a mennyibe végső romlásunkra szolgálna kegyelmesen relaxálni, mind a föllebb irtt Zsidókat, mint Czéhünk, 's mesterségünk rontóit szorossan regulázni!"

De a limitáció „relaxálása" nem következett be, és a tobakok mit tehettek egyebet, követve a céhen kívüli és kereskedők példáját, maguk sem tartják be a limitációban megszabott árakat. Ezért Kun László alispán a céhet megbünteti és megparancsolja, hogy a „Tobak Czéh az eránt Reflexioit meg-tenni el ne mulassza, miért bátorkodott tudni illik az általa ki-készéttetett Bőrt és Szattyánt a már tétetett Limitation fellül eladni".

A céh 1799-ben írt reflexiójában megint a nyersbőrök drágulásával védekezik, felsorolva a különböző bőrfajták árait és hivatkozik az ezeket még megnövelő pesti vásározásaik költségeire is. „Mind ezeket pedig — panaszolják újra — a Zsidók okozzák, mert azok már majd minden Helységekben számossan vagynak azok pedig leginkább a Bőrökkel kereskednek és így akár hova és merre mennyünk sem Uraságoktul, sem Birkásoktul mi bőröket nem kaphatunk, mert azok előre annak árát fell-verik és így nékünk mindenkor a Zsidóktul kell venni az Juh Ürü és birka bőröket, ha hogy pedig mi azoktul meg nem vesszük árának nagyobb volta miatt nincs bizonyosabb annál, hogy a »zsidók« által, a már említett Materialék (:mellyek nélkül Mesterségünket nem tehetjük:) Külső Országokba ki, és elvittetnek, és így a Juh, Birka és Ürük Birka bőr drágaságának ezek az oka." Utalnak a kecskebőrök, a szömörce, a tűzifa, mész, olaj, festékek drágulására, beszerzésük nehézségeire és kérik a büntetés alól való felszabadításukat.

Semmiben sem különbözik termékeik árának indokolása abban a reflexióban sem, amely 1812-ből maradt ránk, és valószínűleg szintén egy újabb limitációval kapcsolatos. Miután a bőr kikészítéséhez szükséges anyagok drágulására hivatkoznak, megint csak megismétlik a nyersbőr ára emelkedésének szokott indokait, hogy ti. nem vehetik „sem Uraságoktúl sem birkásoktul sem pediglen Mészárosoktul, mivel már minden hellységekben az kontárok számossan vagynak, és tsak nem mindnyájan bőrökkel kereskednek, akik minden untalan szanaszét az Falukon járnok

és az bőrök árát föll verik és így tsak tsupán Tőlök köll" venniük. „Zsidók pedig — bőröket külső országra is el szoktak hordani."

Némileg új színt ad e háborúságnak 1814-ben a veszprémi püspök uradalom prefektusához intézett levelük. Ebben egy palotai (várpalotai) bőrkészítő kontárt panaszolnak be. E „Palotai Bőr-készítő zsidó — írják — már több ízben lett fájdalmas tapasztalásunkra minket egész bámulásunkra lévő tsudálkozással pedig a Nagy Méltóságú Püspökségi Uraságot is tsupa maga-hasznú alnokul követni szokott tilalmas módon tsalni vakmerősködik, amidőn akkor is mikor Országos Vásár tartatik, el-bujva a' Csizmadiákat félrehíván, bé hordott bőreit alattomban adja el, és pénzt soha egy vásárban se fizet; külömbben is pedig minden héti vásárkor is hordván bé bőröket, így mi az ő álnok s vakmerő praktikája miatt esztendők által tsak kenyerünket is megkeresni, s minden igazságos szorgalmú iparkodó fáradozásunk mellett is megszerezni, elégtelenekké tétetődünk. Egyszersmind A Tekéntetes Úr' Fő Érdemeibe vetett tellyes reménységű bizodalomtul bátoríttatva mély tiszteletű alázatossággal esedezünk a' Tekéntetes Úr előtt, hogy mind bölts ítéletével itt méllyen látott megtsalódását a' Nagy Mlgu Uraságnak egyéberánt is magától a minékünk pedig legfájdalmasabban eső az által lett megtsalattatásunkat nagy kegyességű szívére vévén, fent említett Palotai bőr készítő Zsidót ezen álnok 's tilalmas mesterkedéseitől Maga hatalmas 's közben teendő bölts rendelése által eltilalmaztatni méltóztassék".

A céh panasza ebben az esetben, mivel a helypénzfizetés elmulasztása miatt az uradalmat is kár éri, gyors eredményt hoz. Kisfaludy prefektus, amint a panaszlevélre rávezetett határozatában olvassuk, 5 nap alatt intézkedik. „Ha szokásban nints, hogy vidékiek héti vásárban áruljanak — a' panaszolt loppal való árulásban tapasztaltatván, portékája Confiscaltassék és Zár alá tétessék — úgy szinte országos vásár alkalmatossággal ha loppal és nem nyilván árulna a' hely pénz fizetés ell kerülése véget."

Egyébként — legalábbis a rendelkezésünkre álló levéltári adatokban — igen kevés nyomát találjuk annak, hogy a veszprémi tobakok harca eredményre vezetett volna. Nem tudták rávenni a céh monopóliuma ellen az akkor már mindinkább az ipari szabadság mellett állást foglaló vármegyét arra, hogy a drágaságot okozó nyersbőrkereskedelmet megregulázza és így lehetővé tegye számukra az árszabások betartását. Sőt az árdrágítást elsősorban tőlük kéri számon.

Nem volt képes a céh érvényt szerezni legféltettebb ősi kiváltságainak sem, amely, miként egy, a vármegyéhez intézett évszám nélküli felterjesztésükben olvassuk, azt írja elő, hogy amíg a himpellér, vagyis a céhen kívül dolgozó bőrkészítő nem lép be a céhbe, mestersége folytatásától tilalmaztassék. Hiszen évek során az ilyen himpellérek száma nemcsak Veszprémben, de a vidéken is csak megszaporodott.

Mind messzebb került az idő, amikor a veszprémi mészárosoktól, a vidéki uraságoktól és a falusi birkásoktól közvetlenül szerezhették be a nekik legmegfelelőbb áron az éppen szükséges bőröket. A fürgébb és a kereskedelem új, célravezetőbb módszereiben sokkal járatosabb zsidók azáltal, hogy maguk keresték fel a termelőket, tehát a vételt szervezettebbé, az eladóknak kényelmesebbé és biztosítottabbá tették, szükségszerűen hódították el azokat a céhbeli tobakmesterektől, és mindinkább érdekszférájukba vonták a vevőket, a kész bőröket vásároló céhbeli iparosokat: a csizmadiákat és a magyar vargákat is, nemcsak céhen kívül űzött mesterségük egyes termékeinek olcsóbb árával, hanem mint a felvásárolt kész bőröket is áruló nagykereskedők, vevőik ugyancsak szervezettebb, gyorsabb és kényelmesebb kiszolgálásával.

A céhbeli tobakok nemhogy követték volna e célra vezető példát, ellenkezőleg — mint instanciáik hangján oly sokszor érezzük — egyenesen lenézték, sőt megvetették a hozzájuk nem illő házalást, faluzást, szekerezést, vásári kapacitálást. Nem gondoltak arra, hogy e magatartásukkal csak veszedelmes konkurenseiknek adnak előnyt, és még inkább veszélyeztetik vevőkörük éppen legfontosabb rétegét, harcaik leghűségesebbnek hitt szövetségesét a veszprémi csizmadiákat. Pedig e súlyos tévedésükért is ugyancsak megkapják a maguk leckéjét.

1801. február 9-én, a megyéhez intézett instanciáik többszörös kudarca után, összehivatják a veszprémi csizmadiacéhet, és mint legilletékesebbtől bizonyságlevelet kérnek arról, hogy szattyánbőrük, amelyet a csizmadiák bélésnek használnak, jobb a céhen kívül dolgozó kontárokénál. Nyilván az lehetett a szándékuk, hogy a testimoniumot felhasználják a vármegyénél újabb instanciájukhoz, az egyes csizmadiáknál pedig termékeik értékesítésénél.

Bizonyára nem kis meglepetésükre azonban a csizmadiacéhtől nem kapják meg a kért bizonyságlevelet, azzal az óvatos megokolással, „hogy elegendő testimonium a Kegyelmetek Szatyánja". A tobakcéh mindamellett nem mond le szándékáról, hamarosan ismét összehivatja a csizmadiacéhet. A céh most már nem térhet ki semmiféle diplomatikus válasszal a kérelem elől. Február 21-én végre kiadja (1801) a testimoniumot. Ennek azonban éppen ellenkező a tartalma, mint amit a tobakcéh, úgy gondolta, joggal elvárhat. Érdemi része a következőket mondja: „az Csizmadia Che Recognoscalja és valja közönségesen, hogy az »zsidó» béllésse ahoz az Pénzhöz sokal job hogy sem az Tobak Ché Szatyányo. Ki vévén az Fekete bőr készétésüket mert a Zsidó nem készít semi Drago béllést mint az Tobakok, úgy mint 8,9,10 forentosat. De mind azon által szükséges mind a Tobakok Szatyanyo, mint az Zsidók béllése, az publikumnak tehát káráro nincsen, inkab némel munkaro alkalmatosabb, mert jó készült az melrül is adjuk ezen Testimoniális Levelünket Chehünknek uzualis pöcsétyével meg erősétve költ Veszpremben 21 Feb. 1801 Ordinarius Che Mester Tamási János, Vincze Hadrovicz János Közönségessen a B. Csizmadia Che."

Nyilvánvaló, hogy e testimoniumban a csizmadiákkal már hosszabb ideje élénk üzleti kapcsolatban levő kereskedők erős befolyása érvényesülhetett, amit a céh tagjainak egy része, úgy látszik, nem helyeselhetett. Különösen nem azt,

hogy a bizonyságlevél céhbeli mesterekkel szemben ilyen határozottan, céhen kívüli hímpellérereknek fogta pártját. Ennek tudható be, hogy a második, május 23-án (1801) 33 mester aláírásával kiadott levelük az elsővel éles ellentétben végül is a tobakoknak ad igazat, az ő érdekeiket kívánja szolgálni.

„Alább irattak Adjuk tuttára mindeneknek akiknek illik és Valjuk ezen Levelünknek rendiben hogy az Tobak Mesteremberek mindenkor jobb és alkalmatosabb Szattyánt készítenek mint sem az Zsidó mivel az nem tanult Mestersége sőtt az Sidó készítette Szatyánt emberséges emberek nek nem is varjuk fel hanem tsak olyan apróbb munkára vesszük és mi nem lehetünk el az tobak Mester Emberek munkája nélkül de az kontáré nélkül el lehetünk mivel a kontár minden féle alkalmatos bőrt nem tud kiszíteni az mi Mesterségünkhöz." És, bizonyára a tobakok kívánságára, megindokolják, hogy előző levelében mért adott a céh e felfogással merőben ellentétes véleményt. „Azt is valjuk hogy az mely a Testatum az Betsületes Csizmadia Ceh Pötsetje alatt adatatott az nem az Egész Che előt irattatot hanem tsak az Ché Notariussa az Maga házánál irta egy Emberel és nem olvastatott fel az Közönséges Mester Emberek előtt."

A veszprémi tobakcéh tehát nem egykönnyen juthatott még céhes mestertársaitól sem a kívánt testimonium birtokába. Semmi nem bizonyítja jobban presztízsének csökkenését és céhen kívüli konkurenseik mindinkább növekvő gazdasági befolyását, mint éppen ez a tünet. Akárcsak a veszprémiektől, ugyanolyan vonakodva kapnak a székesfehérvári csizmadiacéhtől is testimoniumot, amikor, közvetlenül veszprémi kudarcuk után, egyik mestertársukat küldik el érte. Azt remélik, hogy a székesfehérváriak kedvező állásfoglalása a veszprémit korrigálni fogja. De a székesfehérvári csizmadiacéh testioniuma sem az, amit vártak tőle. Ha nem is fogja pártját ellenfelüknek, mint a veszprémiek első levele, érződik fogalmazásán a törekvés is, hogy kerüljenek minden kontroverziát a kontárokkal, és ugyanakkor ne sértse a veszprémi tobakok érdekeit sem. Bizonyságlevelükből határozottan kiolvasható, hogy legszívesebben ki sem adták volna, ha erre nem kényszerítik őket.

„Mi Czéh Mester és az egész Székes—Fejér—Vári Csizmadi N. Czéh adjuk tudtára mindenek(ne)k az Kiknek illik: hogy Szabó Imre Veszprémi tobak Mester Ember előttünk személye szerént meg jelenvén arra kinszerített bennünket, hogy attestáljuk ha az Tobakok készíttenek e jobb bőrt, a vagy a Zsidók? mink Birák nem lévén (:sok féle ellenkezéseket és ízetlenségeket jövendölvén:) attestálni nem akartuk azt mondván, hogy semmiféle tudományban, se mesterségben mintsenek mind egyenlők, ámbár egyett tanulnak is, mind az áltol még is tudni való, hogy aki a törvént tanulja tsak jobban tudja, mint sem aki nem tanulja, és még is sokan találtotnak tanullás nélkül törvén tudók; következendő képpen a Tobakok is tanulván a bőr készíttést jobban tudhattyák a Zsidóknál. Azt pedig meg köll vallani, hogy a Zsidó nem Compabel székekre való szatyánt készítteni, Csizmának és fösték alá valót pedig ippen nem. Melyről adjuk ezen írásunkat Czéhünk(ne)k kisebb Pötsétjével megerősítvén. Alba-Reg. dje 25 febr. 1801."

Sorozatos kudarcai és súlyos presztízsvesztéseségei után nem sok kellett ahhoz, hogy a tobakok mindinkább elkedvetlenedve, lépésről lépésre feladják kilátástalan harcukat, és legfeljebb mint ősi szervezet, mint céh, elavult artikulusaik és privilégiumaik látszólagos védelmében, színleg folytassák tovább. Hiszen a nyersbőröket már évtizedek óta az egyébként minduntalan bepanaszolt nyersbőrkereskedő zsidóktól vásárolják, egyéb nyersanyagukat is jórészt tőlük szerzik be.

Ilyen körülmények között már csak egy lépés választja el legtöbbjüket attól, hogy mindinkább romló anyagi helyzetük miatt kénytelenek legyenek beállni valóságos bérmunkásokként a szolgálatába. Meggyőzően szemlélteti e folyamatot az a statisztika, amelyet a kereskedőknek dolgozó tobakmesterekre kirótt pénzbüntetések alapján állíthatunk össze. A 32 mester különböző tartozásait, főként büntetőpénzeit regisztáló lajstrom 1823—1846-ig 14 olyan mestert tart nyilván, aki a bőrkereskedőknek készített bőrt, és ezért kapott kisebb-nagyobb pénzbüntetést. A 14 mester a mesterek 47% -a! Megoszlásuk a következő: 1823—1830-ig 7 mester, 1831—1835-ig nem találunk megfelelő adatot, 1836-ban 1 mester, 1837—1845-ig ismét nincs adat, viszont 1846-ban már 8 mester, tehát az utolsó egy év alatt több mint a megelőző összes évben együttvéve! És e 15 mester között olyanok szerepelnek, mint Tóth Péter és Deli János, akik büntetésüket megelőzően négy, illetve három éven át voltak céhmesterek; Fridrik János, aki négy évig volt céhmester és céhmestersége alatt engedte meg a „céh híre" (tudta) nélkül Dékány Józsefnek, aki Fridrik János előtt szintén két évig viselt céhmesteri tisztet, hogy céhen kívülinek készítsen. Céhen kívülinek dolgoztak később e céhmesterek fiai, ifj. Deli János és ifj. Dékány József. Sőt még az a Szabó Imre is, aki a céh megbízásából azért járt 13 évvel korábban a székesfehérvári csizmadiacéhnél, hogy a céhen kívüliek ellen a testimoniumot „kikényszerítse".

III. TOBAKHÁZAK A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 19. SZÁZAD ELEJÉN. LAKÓIK VAGYONI HELYZETE ÉS SORSA

Mivel a tobakok mesterségükhöz nem nélkülözhették a folyó vizet, az eléggé bővízű, könnyen áradó Séd környéke volt számukra a legalkalmasabb településhely. Már emiatt is úgy igyekeztek, hogy itt szerezzenek megfelelő tobakházat, vagy ha erre nem volt lehetőségük, olyat, amelyet kisebb-nagyobb módosítással, műhelyépítéssel jó tobakházzá alakíthattak át.

Így létesült a Benedek-hegy alatt kanyargó, ma is meglevő Tobak utca, de főként a Séd patakhoz még közelébb, alkalmas kertekkel, udvarokkal, többnyire a szintén vízzel dolgozó tímárok, magyar vargák, szűcsök, mészárosok szomszédságában vagy azok közé ékelődve, a kisebb-nagyobb tobakház és -házcsoport.

A céhjegyzőkönyvek alapján az alakulás évétől, 1692-től 1830-ig terjedő időből (a későbbi korszak adatai nagyon hiányosak) 89 mesterről tudunk. Vagyoni helyzetképet azonban az ilyen adatokat tartalmazó Megyei Levéltár csak az 1750-es évektől működő 57 mester közül 30 mesterről ad. Ez a szám mégsem kedvezőtlen, ha tekintetbe vesszük, hogy a többi 27 mesterből 8 csupán egy-egy évben szerepel a céhjegyzőkönyvekben. Feltételezhető, hogy külső mesterként álltak Veszprémben céhbe, vagy céhbe állásuk után hamarosan más városba költöztek.

A 30 mester közül 26 háza többé-kevésbé lokalizálható, és alkalmas arra, hogy kiindulásul szolgáljon egykori lakóik vagyoni helyzetének és sorsának megismerésére.

A kérdéses időszak hivatalos irataiban utcák nevei ritkán szerepelnek, inkább csak egyes nagyobb települési egységek, mint Benedek-hegy, Bohém-völgy, Cserhát. Ezért írásos forrásaink java része a tobakházakat főként ilyen települési egységekhez, tereptárgyakhoz, pl. hidakhoz, jelentősebb épületekhez, — közelebbi helymeghatározás érdekében — leggyakrabban szomszédaikhoz viszonyítva jelölték.

1. „A barátok majorja mellett"

Így tudjuk meg, hogy tobakházak voltak a Ferenc-rendi „barátok majorja mellett". A legközelebbi a „barátok majorja felső és Sántik János alsó szomszédok között" *Nagy Molnár Józsefé.* Valószínűleg molnármester apjától, Jánostól örökölhette. Bizonyára ezért maradt rajta, ha nem is mindig használta a Molnár megkülönböztető nevet. (A továbbiakban Nagy Józsefnek nevezzük.) Apja negyedik szomszédjukhoz, id. Lalkovits Tobak Jánoshoz szegődtette inasnak. Nála is szabadult. 1766-ban állt céhbe. Hideg Katát, valószínűleg Hideg László mestertársának húgát vette feleségül. Volt gyermekük, de nevét nem ismerjük.

Nádtetejű házához egy, a Séd patakig leérő udvar tartozott, a Séd felőli oldalt kivéve három oldalon rozzant deszkakerítéssel és kocsibejárásra is alkalmas bálványos kapuval. A ház egyetlen földes szobájában „pöcikos" szemeskályha melegített. Az udvaron, közvetlenül a patak partján kerítést is helyettesítő istálló és egy karókhoz kötött, vesszőfonatos falú műhely állott. A telek mély fekvése miatt gyakran kiöntött az udvarra a Séd vize, elhordta földjét, és oly sárossá tette, hogy „a kocsi is nehezen állhatott meg benne". De a szoba földjén is fel-felszivárgott a talajvíz.

Nagy József nem sokat törődött vele. Igyekezett minél előbb túladni rajta. Amikor az árvíz 1777-ben a kerítés nagy részét és az egész istállót elsodorta, a műhely falait erősen megrongálta és a ház is lakhatatlanná vált, megvette Hevenyesi Pál (nem tobak) közelben levő házát. Oda költözött, a régit sorsára hagyta. Ekkorra azonban a ház már a teljes pusztulás képét mutatta. „Teteje annyira hullatott, hogy lehetetlen volt benne maradni, a kapubálvány, ablaktok, a szobai kályha póczikjával legkevesebb haszonra nem volt." Ilyen körülmények között meg kellett elégednie 150 Ft vételárral és kétévi fizetési haladék engedélyezésével. Kikötötte azonban, hogyha a vevő két év leteltével nem fizet, a házat vissza kell adnia.

Ez a vevő *Fülöp Bognár József* volt, valószínűleg István bognármester fia. (A továbbiakban Fülöp Józsefnek nevezzük.) Szintén Lalkovits Tobak Jánosnál inaskodott, de Szakács Tobak Mártonnál szabadult. 1769-ben állt céhbe, és bizonyára ekkor vette feleségül Varga Annát, Csutorás Varga János húgát, akitől két gyermeke született: Anna és József. Hogy a házvétel előtt hol lakott, nem tudjuk. Talán apjánál vagy valahol árendában, ha Nagy József rozzant házának megvételére kényszerült. Nehéz helyzetére utalnak munkakörülményei. Céhbe állásától a házvételig eltelt tíz év alatt volt ugyan három inasa, de csak egy legényt tudott szegődtetni. Céhtiszteséget is alig viselt. A kötelező szolgálómesterségen kívül csupán egyszer, 1776-ban választották meg atyamesternek. Valóban létkérdés volt számára a ház.

Megcsináltatta a kerítést, kijavíttatta a kapubálványokat, a ház két ablaktokját, sőt egy új kisablakot is csináltatott. Tizenkét szál fődélfával és a barátoktól vett nyolcvan kéve náddal megreparáltatta a tetőt, tizenöt új kályhaszem pótlásával a szoba kályháját. Megöntette a szoba földjét is. A műhelynek két falát „új karóra és fonyatványra" csináltatta meg, ajtajával együtt. Feltöltötte az egész udvart és végül a „folyót", hogy kárt ne tegyen, egy ölnyire felásatta. Mindennek költsége az időközben fizetett árendával és portióval együtt 78 dinár híján 60 Ft-ot tett ki.

Nagy József a kikötött két esztendő leteltével nem kérte a ház vételárát, sőt mint ez a peres iratokból kitűnik, éppen ő volt, aki kitartásra biztatta vevőjét. A házat „csak nagy erőltetésével tartottam meg", vallja később Fülöp József. Megvárta, amíg a telek teljesen rendbe jön, a ház is lakhatóvá válik. Csupán ekkor, 1785-ben lépett akcióba. Tudta, hogy Fülöp József anyagi ereje már teljesen kimerült, és az ingatlant a peres eljárás eredményeként vissza kell hogy kapja.

Fülöp valóban nem tudott fizetni. Amikor meghallotta, hogy tanácsi küldöttek jönnek hozzá, eltűnt hazulról. A küldöttek jegyzőkönyvében a következőket olvassuk: „Bognár József — az az Fülöp József — nem jelent meg, sőt mikor meghallotta, hogy házához exmittálva volnánk, a determinált nap előtt a házától elillott, noha pedig utánno izenvén majd harmad napig várakoztunk és valamint haza jött éczaka, ismét elillott. A felesége pedig a háznál lévén kérdésre vettük, hogy mit akarnak, avagy mibul fizetik meg a ház árát a Nagy Józsefnek. Arra azt felelte, hogy ők semmiből sem fizethetnek, bár kenyerökre való volna. Így semmi egyebet sem találtunk a százötven forintra, hanem ismét azon vett *házot vissza ítéltük és a ki hordozoskodásra két hétig való terminust attunk néki.*"

Fülöpné asszony már ekkor megemlítette a költségeket, amit „a házra és annak kerítésére tettek". A per csak ezek megtérítése miatt folyt tovább. Nagy József azonban hallani sem akart róla. Most már ő maradt távol az ismételten ki-

tűzött tárgyalásokról. Amikor pedig Fülöp József részletesen felsorolta kiadásait, tagadta azok szükségességét, sőt a *Séd-meder mélyítését egyenesen károsnak mondta.* De hiába ügyeskedett. A tanúk egyöntetűen Fülöpék mellett vallottak. Így a közvetlen szomszéd Sántik János, Varsányi János, aki mint „aranyász" vagyis árnyékszékpucoló a harmadik szomszéd, Molnár Mihályné házában lakott a házvétel idején, és főként a koronatanú, id. Lalkovits János, a negyedik szomszéd, akinél 22 évvel ezelőtt mindkét pereskedő fél együtt inaskodott, tehát már gyermekkoruktól jól ismerte őket. Nagy Józsefnek ezek után a tatarozás költségeit minden valószínűség szerint meg kellett térítenie.

Arról, hogy Fülöp József kilakoltatása után hová költözött, nincsenek adataink. Valami megoldást azonban találnia kellett boldogulására, hiszen nemcsak a tatarozáskor, hanem egy-két évi zökkenővel kilakoltatása után is némileg megjavultak munkakörülményei. Igaz, hogy csak egyetlen inast nevelt még, a fiát, de 1782—1797-ig öccsével és fiával együtt négy legényt segődtetett. Hat évre: 1781—1783-ig és 1794—1796-ig céhmesternek és még egyszer 1798-ban atyamesternek is megválasztották. Nevével utoljára 1805-ben, kb. 57 éves korában, kántorpénzfizetéssel kapcsolatban találkozunk a céhjegyzőkönyvben.

Öccséről, *Istvánról* 1782 után nincs adatunk akkor volt bátyjánál legény.

Fia, *ifj. Bognár Fülöp József* nem sokra vihette mesterségében, legalábbis a céhjegyzőkönyvek erről tanúskodnak. Miután apja 1793-ban felszabadította, hét éven át többfelé — apjánál is — hányódott legényként. Csak 1800-ban állt kedvezményes fél taxával céhbe. Mesteri működésének 12 éve alatt 1800—1812-ig, úgy látszik, egyedül, inas és legény nélkül dolgozgatott. 1812-ben már kántorpénzt sem tudott fizetni. Miből élt ezek után, nem tudjuk. Valami csekély jövedelmének és vagyonának lennie kellett, mert fennmaradtak évről évre feljegyzett adóhátralékai, amelyek 1823-ra 59 Ft 39 kr-ra növekedtek. Ezért, amikor 1823-ban meghalt Anna nővére vagyonát elárverezték, és abból 50 Ft neki jutott, ez nem volt elég adóhátralékainak fedezésére. Jelentősebb pénzhez 1825-ben, akkor jutott, amikor néhai anyjának, Varga Annának bátyja, Csutorás Varga János is meghalt, és magvaszakadván, még élő nővéreinek, a Cserháton, öreg Weisz Salamon és Veisz Ádám „sidók" szomszédságában fekvő házát 600 Ft-ért Török Mihály asztalosnak eladták. Ebből anyja után egy harmadrészt ő örökölt. Ez az utolsó adat az akkor már 50 év körüli ifj. Bognár Fülöp Józsefről.

Ami öreg Fülöp József kilakoltatójának, Nagy Józsefnek a további sorsát illeti, valószínűleg nem költözött vissza rendbe hozott ingatlanába. Egy ismeretlen tobakmesternek adta ki árendába, és továbbra is a Hevenyesi Páltól vett házában maradt. Egyébként mesteridejének első három évtizedében, még úgy látszik, lényegesen jobb anyagi körülmények között élt, mint öreg Fülöp József. Kétszobás házán kívül, melyben 1785 után lakott, volt egy darab kukoricaföldje és a „Pajta alatt két hasábból álló" káposztáskertje. Eleinte munkakörülményei is jobbak voltak Fülöpnél. 1796-ig 13 inast nevelt. Volt olyan év is, hogy kettőt dolgoztatott, legényt azonban összesen már csak nyolcat, de szintén akadt esztendő, amikor egyszerre kettőt.

Egyenlőtlen munkáját részeges és garázda természete okozhatta. Minden bizonnyal emiatt viselt csak hétszer céhtisztséget. Kétszer, 1773-ban és 1779-ben volt atyamester és ötször: 1774—1775-ig, 1780-ban, 1784-ben és 1790-ben céhmester.

1790 után azonban már nem kapott semmiféle funkciót. Munkakörülményei is úgy megromlottak, hogy 1797-től egyetlen inast és legényt sem foglalkoztatott. Mindinkább ivásnak adta magát, és nem tudván megbirkózni termelési gondjaival, adósságokba bonyolódott. 1795-ben Zsolnai Páltól vett fel 50 Ft kölcsönt, amit még 1797-ben sem fizetett ki. Ezért lefoglalták kukoricaföldjét. Majd miután bizonyos Kemény Jánosnak is adósa lett 144 Ft értékű bőrök árával, 1798-ban házának elárverezésére is sor került. „. . . az hátulsó szobát Kemény János részére exekutioban vettük — olvassuk a jegyzőkönyvben — és nagyobb bizonyságnak okáért egy páltzát az második gerenda mellé az asztal fölött foglalóul föl is tétettünk." Egyébként „hogy azon ház el adattandó . . . annak másoktól való meg esmérésére az utca színben az föl szérül való ajtó ragasztóra az czégérező levelet föl is szegeztettük".

Nagy József az exekúció után is tovább részegeskedett, és nemcsak maga, hanem felesége, sőt egész családja garázdálkodásaival mind több bajt és gondot okozott a céhnek is. Ezért határozta el a gyűlés 1799. január 12-én, tehát egy évvel az árverés elrendelés után, hogy „Nagy Molnár József ez után semmi nemű mulatságban ne maradhasson. Sőtt egy meszöl bornál több néki nem adatik mivel hogy magát igen le issza és azután garázdálkodik. Az Felesége pedig Ridegh Katalin most meg intetődik egy pár Mester ember által ti. Kanisai Ferenc és Fridrik János által, a véget, hogy több sem maga sem pedig kis Gyermeke az Mester Embereket ne huczfutolja se ne ítélje akasztófára. Mert, hogy ha az után fog az illen átkozódásokban tapasztaltatni, tehát akkor az maga jobbitására, másoknak pedig példájára *tizenkét korbácsokat fog kapni*". Aláírva Halasi József céhmester, Deli János alcéhmester.

Példátlan eset a céh történetében, hogy egy, már 53 éves mestert, többszörös céhmestert, feleségét megkorbácsolásra ítélik. Erre természetesen nem volt joga a céhnek, és bizonyára nem is hajtották végre. Az ítélet szövegét később áthúzták. A megbántott mestereken kívül — mint látni fogjuk — nagy része lehetett az ítéletben Halasi céhmesternek is, akinek egy 16 év előtti parázs verekedésben Nagy József ellenfele volt, emiatt a városi magisztrátus megbüntette, és ezt azóta sem tudta elfelejteni.

Nagy József 1810-ben fizetett utoljára kántorpénzt. Valószínűleg közvetlenül ezután, úgy 63—64 éves korában halt meg.

A Nagy—Fülöp-féle ház közvetlen szomszédságában lakó Sántik József nem volt tobak. A második szomszéd nevét nem ismerjük. A harmadik ház birtokosa Molnár Mihályné szintén nem

tobakmester felesége, de özvegye sem. Házában 1779 körül öt éven át az árnyékszékpucoló Varsányi János lakott.

Kétségkívül tobakház volt a negyedik szomszédé, a pereskedő felek egykori tanítómesteréé és koronatanújáé, *Lalkovits Tobak Jánosé*. Lalkovits 1756-ban, 21 éves korában állt céhbe, és 1796-ban, 61 éves korában szerepel utoljára a céh jegyzőkönyvében. Felesége nevét nem ismerjük. Két gyermeke volt: Anna és János.

Mesteridejének első huszonnégy évében, úgy látszik, módos emberként viszonylag zavartalanul élhetett. Házán kívül, amelynek a helyét ismerjük, több szántóföldje volt Veszprém határában, a „Füredi útra dűlőben" és két szőleje: Akarattyán, meg a „csopaki promothoriumon, a káptalan fundusán".

Anyagi gondjai az 1780-as évek elején kezdődhettek, amikor bizonyos Segesdi Ferencnek eladta az akarattyai szőlőt 360 Ft-ért, és 227 Ft-ot vett kölcsön Sommerfeld Andrásné Tóth Juliannától. Az adósságra lekötötte csopaki szőlejét és veszprémi szántóföldjeit. Mivel a lejáratkor nem fizetett, hitelezője a szőlőt használatba vette. Némi törlesztés után azonban az úriszék visszaadta neki, sőt a hátralékra is halasztást kapott. Az ügynek 1787-ben mégis per lett a vége. Kimenetelét nem ismerjük. Nem valószínű, hogy árveréssel végződött volna. A városi jegyzőkönyvekben ennek semmi nyoma, és Lalkovits, mint a per előtt, azután is megbecsült, tekintélyes emberként dolgozott tovább.

Mesteridejének 40 éve alatt csak kétszer választották meg atyamesternek, 1774—1775-ig, de *tizennégyszer* céhmesternek. Először 1760-ban, tehát már a céhbe állása után négy esztendőre, *25 éves korában*, ami a céh történetében egyedülálló eset, és egy-egy év (1763, 1768) megszakítással céhmester maradt 1771-ig 36 éves koráig. Majd újraválasztották 1778—1779-ig és 1787—1788-ig. Inast és legényt azonban viszonylag keveset foglalkoztatott, mindössze hét inast és hét legényt.

Leánya, Anna *Szabó István* tobakmesterhez mint feleségül, valószínűleg férje céhbe állásának évében, 1787-ben. Bizonyára kaptak valami ingóságot Lalkovitstól, de hogy kétszobás házuk tőle származik-e, nem tudjuk. Volt még egy káposztáskertjük „a város rétje szomszédságában" és egy szőlejük a csatári hegyen. Eleinte tehát viszonylagos jólétben élhettek.

Szabó István a céhbe állásától számított tizenhárom év alatt hétszer viselt céhtisztséget. A szolgáló- és bejárómesterség után négy évig volt atyamester, 1792—1794-ig és 1799-ben. Hét inast nevelt és öt legényt szegődtetett. 1800-ban azonban már egyszerre megváltozott a helyzete. Utána fián kívül egyetlen inast és legényt sem foglalkoztatott. 1804 szeptemberében négy hónapra ugyan még megválasztották céhmesternek, de tisztségét a következő évre már nem újították meg, mert a számadáskor 4 Ft 35 kr hiánya volt.

1800-tól ugyanis súlyos anyagi nehézségei támadtak, mind több hitelezőjével gyűlt meg a baja. 18 Ft 50 kr-ral tartozott egy házukban lakó zsidó özvegyasszonynak, Herschel Erzsébetnek, Streit Gábor zsidó tímár sógornőjének, 65 Ft 8 kr-ral egy tótkeszi molnárnak és 201 Ft-tal valami Kováts Istvánnak. Adósságainak 1805-ben exekútió lett a vége. Dobra verték házukat, a város rétje szomszédságában káposztáskertjüket, amely a peres iratokban kukoricaföldként is szerepel, csatári szőlőjüket, „karátsonyi" két süldőjüket, két tyúkjukat és különféle ingóságaikat. Jellemző képet kapunk az összeírt ingóságok alapján házuk berendezéséről.

A két szobában volt egy diófa asztal négy tölgyfa karszékkel és két bőrszékkel, egy cseresznyefa „olmáriom", két ágy, az egyik dió, a másik fenyőfából és egy „szolma nyoszoja". Az egyik ágyban két dunyha, egy kék, egy vörös „vesszős", széles vörös „pamukos" párna, keskenyebb vörös pamukos párna, két vörös pamukos „ványkos", viseltes fehér párna és „reces" lepedő; a másik ágyban vörös pamukos dunyha, két fehér vánkos, egy fehér párna, csipkés lepedő és egy „fia" vánkos; a szalmanyoszolyán „szilány paklany", „viselt fánykos"; az asztalukhoz két vászonabrosz, két -kendő és „szalvettok" is. A falakon hat „rámás képek". Megemlít a jegyzék „egy téli gyümölts nevezetű" könyvet, különböző konyhai felszerelések és gazdasági szerszámok között, mint: nagyfejsze, „pintérező kés", egy fehér tál, egy pintes és egy „meszölös öveg, egy pintes csutora, egy fél viselt mérce, egy áspa" két pár zsák, egy vízhordó sajtár, három fa „garábla és egy középszerű furu". Feltűnő, hogy tobakszerszámként csak egyetlenegy, „mesterséghöz való rotska" szerepel.

A jegyzékbe vett ingatlan és ingó vagyont összesen 579 Ft 36 kr-ra becsülték; benne a házat 400, a kukoricaföldet 20, a csatári szőlőt 50 Ft-ra. Az árverésen azonban a kukoricaföldet kivéve, amelyet a város rétje szomszédságában kaszálónak vett meg Veszprém magisztrátusa, a becsértéknél minden lényegesen olcsóbban, 308 Ft 19 kr-ért ment el. A szőlő senkinek sem kellett. A legértékesebb vagyontárgyakat a századforduló idejének legtekintélyesebb és, úgy látszik, legvagyonosabb tobakmestere, Halasi József és felesége vásárolta meg. Ők vették meg a bútorok javát. Utánuk a vásárlóértéket tekintve egy „sidó tímár", lehet, hogy Streit Gábor következett. Kisebb pénzen vett még két tobak: Deli János, az akkori céhmester, Borbély József legény, „a házi lakó sidó asszony" és az egyik kiküldött tanácstag.

Szabó Istvánnak valószínűleg sikerült időközben újabb kölcsönhöz jutnia, és így visszaszerezhette legnélkülözhetetlenebb vagyontárgyait: a 400 Ft-ra becsült házát 205 Ft-ért, malacait, tyúkjait, a bútorok közül azonban csak egy fenyőfa ágy és a szalmanyoszolya maradt meg számára, rajtuk nem több, mint összesen egy lepedő, egy párna és egy vánkos. Megtarthatta egyik rámás képét, szegényes konyhaedényeit, szerszámkészletét, a téli gyümölcsről szóló könyvét és egyetlen tobakrocskáját.

Az exekútió tehát nem tette egészen tönkre. A zsidó özvegyasszony továbbra is nála maradt a „hátulsó szobában", sőt 1807-ben 85 Ft „zálogot" is fizetett érte. Ennek ellenében haláláig lakhatott benne. Amikor 1811-ben aztán meghalt,

rokonai a zálogpénzt némi huzavona után ugyan, de visszakapták Szabótól.

Szabó István különben legidősebb tagja és részben alapítója az egyik legkiterjedtebb tobakdinasztiának. Tobak volt két öccse, János és Imre. János nála inaskodott és szabadult 1789-ben. 1790-ben legényének is segődtette. 1794-ben olvasunk róla utoljára, még mindig mint legényről. Fiatalabb öccse, Imre, céhbe lépése előtti legényévét 1794-ben ugyancsak nála töltötte. Ő lett a dinasztia egyik legtehetősebb, de mint látni fogjuk, szintén eléggé hányatott sorsú tagja.

Lalkovits Annától Szabó Istvánnak három gyermeke született: Terézia (Visnyei Mihály nem tobak vette feleségül), István és János. János is nála szabadult 1817-ben, István, az idősebb már előzőleg, 1812-ben állt fél taxára céhbe.

Mikor halt meg Szabó István, nem tudjuk. Lalkovits Anna, úgy látszik, túlélte. Testamentumán gyermekei 1839-ben összekülönböztek. István és János együtt perelték nővérüket, Visnyei Mihálynét.

Öreg Lalkovits János lányának és vejének a sorsánál még sanyarúbb volt fiáé, ifj. Lalkovits Jánosé. Apjánál szabadult 1788-ban, 1790-ig nála volt legény is. 1791-ben állt céhbe, miután feleségül vette Nagy (Molnár) József húgát, Katát. Két ingatlanát ismerjük, a „Kü kép alatti felső és alsó dűlőben levő" kukoricaföldjét és feleségének a „rátóti gyalogút" mellett levő szántóföldjussát. Nem sokra mehetett velük és bizonyára mesterségével sem, hiszen ingatlanait, adóssága miatt, amellyel bizonyos Kozáry Ferencnek tartozott, már 1795-ben elárverezték.

Céhtisztséget alig viselt. A kötelező szolgáló- és bejárómesterség után 1796-ban csak egy évre választották meg atyamesternek. Munkakörülményeire jellemző, hogy huszonegy évi mesteri működése alatt sohasem nevelt inast, és legényt is csak egyet segődtetett. 1803-ban odáig jutott, hogy káposzta-, ablak- és húslopás miatt büntette meg a céh. Az utolsó, róla szóló bejegyzés szerint 1812-ben már kántorpénzt sem tudott fizetni.

2. *A Kis Malom szomszédságában*

A legrégibb tobakházak egyike, „a Kis Malom szomszédságába" *Takács Tobak István* (a továbbiakban Takács István) „kőháza" volt. A vagyonösszeírás, amely 1779-ben halála évében özvegye és két árvája érdekében történt, nem említi a helyiségek számát és elrendezését. Közli azonban, hogy udvarán még egy „faház" és egy szintén fából épült műhely is állott. Ezenkívül hidas, négy kijáró sertés meg egy malac számára. Kitűnik az összeírásból, hogy más ingatlanokkal is rendelkezett. Volt két kertje, egyik a „Klastromnál", másik a „temető alatt" és egy kukoricása „Csuzi Úr földjén". A vörösberényi hegyen szőleje is, ahhoz való házzal és boltozatos pincéjű présházzal.

Szemléltető képet kapunk az összeírásban ingóságairól. A lakószobákban volt egy „fedeles" és egy „rámás" ágy, tölgyfa asztal, két hosszú hátas pad, négy bőrös hátas szék és egy sárga posztós karosszék, meg egy „kétfelé nyíló" almárium. A sarokpadok és az asztal fölött a falon két diófaszínű fogas, rajta nyolc „két garasos és négy olcsóbb korsó", hét porcelán- és „tót tál", három csésze, két „jókora" pálinkásüveg, egy üveg hébér, négy „klázli". Emellett egy kis „kalán tartó" fogas is, kilenc kanállal és két meszölyös korsóval. A szoba falait hat „vászonra festett rámás kép" díszítette, közülük egy „az asztal felett".

A konyha berendezéséhez és felszereléséhez tartozott két szekrény, egy tálas, két „vasmatska", tűzfogó, „vaslaposzka", vasnyárs, vasrostély, két vaskanál, sodró- és vágódeszka, szapuló vasfazék, szapulósajtár, egy sütő és két mosogatóteknő, „szijtó" vasvilla, „öreg" fejsze, rámás fűrész, „porháló" kapa, két rosta, két szita, tíz zsák, egy jó és egy „avét" ponyva, három pokróc és egy sóőrlő. Lehet, hogy a gazdasági eszközöket, amelyeket a konyhaeszközökkel együtt vettek jegyzékbe, zsákokkal, a ponyvával és a pokrócokkal együtt a faházban tartották, akárcsak a „nyolc kilós lisztes hombárt, a hat kilós fenyőfahordót" és a „káposztás tungot".

Bizonyára a műhelyépületben volt elhelyezve *„a mesterséghez való" két mosóvályú, két gázolóvályú, egy töltővályú, egy viselt kazán, három vakarókés, két „sikáló fa", három meszeshordó, hat „rotska"*. Itt tárolhatták az elkészült bőröket is; az összeírás idején: *„béllésnek való huszonhárom kötés bőrt 4 forintjával", negyvenkét darab, négy kötést kitevő „kordovánnak való fejér bőrt" 9 forintjával, tizenegy „kész fekete öreg kordovánt és három gidát pedig 11 Ft 50 dénárral" számítva, összesen 139 Ft 50 dénár értékben.*

A vörösberényi szőlő présházában volt a prés, a kád, egy „botska", két csöbör, egy vajascsöbör rúddal, három, 30 akóra való hordó, két likvágó kapa, ásó, vaslapát „és egyéb konyhabéli eszközök". A házban tölgyfa asztal, két pad, két fogas, két hátas szék, egy ágy, egy szalmából való „lésza", bennük párna, dunyha, lepedő, két vánkos és egy „dupla pokróc".

Jellemző a család ágy- és asztalruhakészletére, hogy a szőlőbelin kívül a lakóház két ágyában, a fedelesben és a rámásban volt öt új tollas párna, huszonhárom tollas vánkos, közöttük „kartonból" valók, „fekete szőrrel varrottak, fehér varrásosak, veres pamukosak" és egy toll nélküli, szintén veres pamukos. Volt öt alsó lepedő, egy „új tarka dunyha és egy viselt paplan". Az asztali ruhák között öt „veres pamukos abrosz, öt veres pamukos hosszú kendő, nyolc szakasztó ruha" és mint olvassuk, „még több is". Mindezek pótlására végül 150 „kötet" fonál és már megszőve „mintegy 30 vég" „14-es vászon" is.

Takács tobakmesterék alsó viseleti ruhái („fehér ruhái") közül csak a gyerekekét említi meg a jegyzék. Annyit mond róluk csupán, hogy az almáriumban tartották. Részletesen írja le ellenben a családfő legértékesebb felső ruháit, mentéit, „lájbijait" és külön a régiekről megmaradt, ékszerszámba menő gombokat, kapcsokat. Az asszony ruháiról nem szól. Ebből tudjuk meg, hogy volt Takács Istvánnak egy kis nyári mentéje, „fordított posztóbul, nyári bélésre" nyestprémmel szegélyezett, 14 „filigrán munkájú"

gombbal és 13 „gombházzal". De volt téli mentéje is rókaprémmel bélelt, „ezüst paszamánnyal" szegélyezett. Ezüstpaszomány volt „a ránczra valója" is, hosszúkás „rostélyos pléhekkel" és 15 pár „öreg" ezüstgombbal, gombházuk is 29 láncszemből álló ezüstláncból, mentekötő helyett, a végükön gomb és „pléh kapotsal". Volt továbbá egy mentére való 15 pár „jókora" ezüstgombja, nyolc darabból álló, „ránczra való, pléhekkel együtt". Az egyik régi „lájbiról" maradt meg „8 párból álló drótos dupla rózsára" készített ezüstgomb és egy másikról „rostélyos", szintén 8 párból álló ezüstgomb. A jegyzék a ruhák leírását „egy arany paszamányos és hozzávaló gombos, viselt, Velenczei Kamuka Lájbli"-val zárja le.

A Takács István halálakor számba vett vagyonon nyoma sem látszik a tobakgazdálkodás eddig tapasztalt ziláltságának. Ezt a vagyont egy forint adósság nem terhelte, sőt az elhunyt mester után 15 akó boron kívül még 64 Ft 60 dénár készpénz és 349 Ft követelés is maradt. Jelentősebb adósai között szerepel a csapócéh 90, és — ami mindinkább fordított lesz a 18. század végén és a 19. elején — egy „öreg Farkas Sidó" 115 Ft-tal.

Takács István jómódja tükröződik céhtisztségein is, bár többet törődött gazdaságával és mesterségével, mint azzal, hogy tisztségeket érjen el. 1762-ben történt céhbe állása után a kétévi kötelező szolgálómesterségből munkája érdekében csak egy évet töltött le, a másodikat egy körmöci arannyal megváltotta. Bejárómesterséget sem vállalt. Volt ellenben három éven át, 1769—1771-ig atyamester, majd közvetlenül halála előtt két évig, 1776—1777-ig céhmester.

Úgy látszik, csak élete vége felé fordított nagyobb gondot műhelyére. Korabeli viszonylatban valósággal „nagyüzemmé" fejlesztette. Mindvégig volt inasa. 1766-ban kettő is. Legényt pedig még többet szegődtetett, 1775-ig még csak egyet-egyet, 1776-ban azonban már négyet, 1778-ban hármat. Így műhelyében vele együtt ekkor öten-hatan dolgoztak egyszerre, és a legények nemcsak mesterüknek, hanem maguknak is forintbérük mellett (17—23 Ft) 30—50 db bőrt készíthettek.

Ennek a szépen fejlődő tobakmunkának vetett 1778-ban hirtelen véget korai halála.

Amit Takács István szerzett és közel két évtizeden át megtartott, azt özvegyének, Hevenyesi Erzsébetnek második férje, és két árvájának mostohaapja, *Frankovics Miklós*, ugyancsak két évtized alatt, jórészt eltékozolta.

Frankovics Miklós arról volt nevezetes, hogy legtöbbet szerepelt a céh botránykrónikáiban. Horvátországból került a hatvanas évek vége felé Veszprémbe. Először 1777-ben van adatunk róla. Legény még, de gazdájának, id. Lalkovits Jánosnak máris meggyűlt miatta a céhhel és a magisztrátussal a baja. Egy, a magisztrátushoz intézett fellebbezésében kéri, hogy semmisítse meg a céh határozatát, mellyel megverése miatt legényét elvették és egy Ft pénzbüntetésre ítélték. Azért verte meg — mint írja — Frankovicsot, mert „a munkát számtalanszor elmulasztotta", ha csak „keményen" nem kényszerítette, idejében fel nem kelt. „Mikor a dolog mellett foglalatoskodnia kellett volna Hidegékhez", akiknek borkimérésük volt, „által menvén délelőtt tíz óráig is elüldögélt". Mikor a mesterség folytatása miatt „a kortsmázásnak el hagyására intette, még szitkozódott, nem hogy szót fogadott volna. Több számtalan excessusainak el hagyásáért s életének jobbításáért, mivel az Atyamester intésére se hajlott, hanem még a céh elöljáróját is káromkodással illetvén, veréssel fenyegette, e sok bosszúság miatt felindíttatván" verte meg. Az ezért járó 1 Ft büntetésben megnyugszik, de kéri, hogy legényét ítéljék vissza neki, különben „elvétele kimondhatatlan kárára lesz" emiatt a legközelebbi Erzsébet-napi vásárra „nem is készülhet".

Frankovics Miklós nem ment vissza Lalkovits Jánoshoz. 1778. január 12-én beszegődött Takács Istvánhoz, és mestere halála után azonnal elvette a nála valószínűleg idősebb, de gazdag özvegyét. 1779. febr. 19-én céhbe állt, és amikor a városi magisztrátus ugyanezen év májusában számba vette a Takács-vagyont, mentéjén ott ragyogott már Hevenyesi Erzsébet első férjének 15 pár „jókora" ezüstgombja.

Mint megházasodott mesternek, a Takács-vagyon birtokában nemhogy lecsillapodott volna kötekedő, garázda természete, de még inkább kifejlődött. Fűtötte az irigység és az ebből fakadó ellenszenv is, amit idegen származása és különösen könnyen szerzett jóléte miatt mestertársai részéről minduntalan tapasztalnia kellett.

Alig telt el egy-két esztendő, és Frankovics Miklóst úgy ismerik városszerte, mint „botránkozást és zenebonát okozó engedetlen és nyakas, rossz embert, aki miatt némelly Mester Emberek Tőle el ijedvén a Céhben is alig maradnak, félvén, hogy vagy egyikét, vagy másikát agyon ütni fogja".

Ez a félelem nem volt alaptalan. Bár a tobakmesterek általában mind italozó emberek voltak, és különösen borközi állapotban kötekedésre, verekedésre egyaránt hajlamosak, Frankovics Miklós mindegyiket felülmúlta féktelen természetével és roppant testi erejével.

Két olyan nagyobb verekedésről tudunk, amelyben a főszerepet vitte. Ezekben a tobakcéh úgyszólván minden vezető embere részt vett, sőt néhány más szakmájú mester, inasok és mesterasszonyok is.

Az egyik verekedés színhelye a megboldogult Hideg László tobakmesternek házi borkimérése volt. Ezt Frankovics Miklós mester korában, úgy látszik, még gyakrabban kereste fel, de szívesen látogatta a nap minden szakában a többi tobakmester és környékbeli egyéb iparos is.

Ide tért be 1782 januáriusának egyik kora délelőttjén Varsányi János céhnótáriussal. Már ott találták néhai Hideg László sógorát Nagy (Molnár) Józsefet. Valamivel később érkezett Fülöp József céhmester. Akkor még nem különböztek össze a házügyben. Fülöpre egy icce bort ráköszöntöttek. A céhmester is hozatott egy iccével. Ezek után kezdte el Frankovics Miklós — amint a magisztrátushoz intézett panasziratban olvassuk — „az ő tréfáját". A ház konyhájából, bizonyára a bor mellé egy fazék káposztát hozott ki és a „fazékba öt vagy hat főzőkanalakat".

Minekutána pedig mestertársai az idegen házban tett „illetlen tréfájának elhagyására" intették, „teknőforma" nagy, hosszú darab szalonnát találván, ismét azt hozta, és „mint valamely bölcsőt az asztalon úgy rengette". Időközben két szűcsmester is bejött, Antal Ferenc és Kiss Márton. A bort ezekre is ráköszöntötték.

Frankovics ezután kötött bele Antal szűcsbe. „De hallod é szűcs — szóllott — nem derekas híredet hallottam, hogy csak olyan hóbortos ember vagy". Mire a szűcs: „Mért mondja Kend ezt énnekem, hiszen nem vétettem én Kendnek". Frankovics azonban nem hagyta abba: „De csak hallottam a híredet, hogy nincs Te nálad a szűcsök között gazabb, hunczfutabb ember". Az „bosszúságra ingereltetvén így kényteleníttetett" felelni: „Barátom mért piszkol Kend engemet, hogy én szegény rongyos vagyok s Kendnek üstös mellye vagyon? Ne piszkoljon Kend engem a más házánál!" Amikor Frankovics a szűcsöt erre ismét „öszve hunczfutolta", Antal „megháborúttatván" így szóllott: „Te el biztad magadat, mert nem a magadéból vagyon, hanem a más seggivel, engedelemmel legyen mondva ganéjlasz." Frankovics a szűcsöt ezen szavára ismét „hunczfut akasztófára valónak" szidván „a házból kitaszította", mire Kiss Márton társa is kénytelen volt eltávozni.

A történtek miatt Nagy József Frankovicsot „becsülettel megfedte". Mire az most őt is „öszve hunczfutolta és akasztófára ítélte", ami az idősebb mesternek „felette sérelmesen esett". Ezután Fülöp céhmester „kötelessége szerént" szintén megintette, mondván, hogy „mért bánik így a becsületes emberekkel, holott a korcsma mindeneknek szabad légyen". Erre Frankovics a céhmestert is „hunczfut névvel szidalmazta és akasztófára ítélte". Amikor pedig Fülöp arra figyelmeztette, hogy őt, céhmesterét nem szidalmazni, hanem „becsülettel illetni tartozik", a hajába kapott és „keményen hurcolni" kezdte.

Kezéből Varsányi János nótárius szabadította ki. Frankovics most a nótáriusnak is a hajába kapott, miközben „rettentő istenkáromlással" így szidalmazta mindkettőt: „Baszom teremtette hunczfut fiai! Hunczfut a céhmester, s te is hunczfut nótárius vagy, de nem maradsz többég czéh nótáriusa!"

Fülöp céhmester kimenekült a szobából a tornácba. Frankovics követte, ott ismét a hajába kapott, és hurcolás közben „száját is öszve sértegette, körmözte és nem tudni mit mivelt volna" még vele, ha Varsányi is kijövén a szobából, el nem taszította volna. A felbőszült embert az időközben megérkező Lalkovits Jánosné és Varsányi Jánosné próbálták csillapítani. Nem sok sikerrel, mert „egy nagy csáfirtót" kapott a kezébe, és minden bizonnyal „agyonütötte volna" céhmesterét, ha az utcaajtót maga után be nem rántja. A céhmester most negyedmagával a városbíróhoz szaladt panaszra és Frankovicsnak „cselekedetei elszámlálása közben a csáfirtót is bé mutatta".

Az ügynek ezzel korántsem lett vége. Mikor ugyanis a céhmester Fülöp József a városbírótól visszatérve Lalkovits Jánoshoz ment, nem tudván, hogy Frankovics feleségestül náluk van, alig ült le, az már „testét lelkét öszve mivelvén" ismét a hajába kapott, úgy, hogy az asszonyok alig tudták róla „el verni". A céhmester kénytelen volt újra menekülni és „elbúni". Frankovics megint követte, de mivel Lalkovitsné az utcaajtót bezárta, a „víz felől került". Ott viszont „egy vargáné" tévútra vezette, mondván, hogy az apjához ment. A vargáné előtt most már a céhmester apját kezdte szidalmazni: „Az apja is hunczfut kurvás kurafi, mint fia", mondta, és ismét egy nagy csáfirtót kapva a kezébe, házrul házra tovább kereste kiabálván: „Hol ez a hunczfut céhmester? Mert a vérében iszom ma." S miután nem találta, a házához ment, s ott feleségét „Szentes Sámuel süvegesnek füle hallatára kurvázta össze".

Ilyen volt az eset a feljelentők, Nagy József és Fülöp József szerint, akik természetesen igyekeztek szépíteni a szerepüket, és minden ódiumot Frankovicsra hárítottak. Ő viszont feleletében a panasztevőket okolta. Nem vitás, kitűnik a két írás egybevetéséből, hogy Varsányi nótárius, Nagy József mester és Fülöp József mester és céhmester korántsem lehettek ennyire tartózkodók a verekedésben, mint állították, és Antal szűcs sem volt olyan mértéktartó, amilyennek magát feltüntetni igyekezett. Frankovicsot, akiről persze szintén alig hihetjük, hogy borozgatás közben csak — mint írja — „nyájaskodott" volna, éppen a szűcsnek még a bevallottaknál is sértőbb szavai és Fülöp József céhmesteri méltóságát fitogtató magatartása bőszítette fel.

Frankovics szerint ugyanis nem ő kezdte el a kötődést, hanem Antal szűcs, amikor nem fogadta el a rá köszöntött bort, mondván, hogy „illen tatskóra nem köszöni" és utána a gazdag özvegygyel örökölt Takáts-vagyonra célozva, többször is rátámadt: „Mit kevélykedel, hiszen más keresményéből és szarából élsz"! Majd Fülöp Józsefhez fordulva: „Ki tudgya honnand Kurvaannyából jött, se országa, se hazája nékie." Amit mesterembertársai „örömest hallván", bosszúságára csak nevettek.

A további kötődésnek és a verekedés megindulásának sem ő, hanem a céhmester volt az oka. Fülöp József mondta neki megvetésképpen: „Te csak egy szolgáló mester vagy . . . és mellét vervén . . . nem félsz tőlem, holott bírád vagyok és parancsolhatok véled." A céhmester parancsára ragadta meg fél kézzel a torkát Varsányi, a másikkal a haját tépte „szidván és mivelvén horváth lelkét". Majd eleresztve a haját, lábát kapta meg és „a földre ejtette". A céhmesterrel ott együtt a mellére térdeltek, fejét a földhöz verték és annyira „fujtogatták", hogy már szólni sem tudott. Valóban meg is fojtották volna, ha Varsányiné a „maga urát és a másikat is le nem húzta volna róla". Frankovics szerint tehát minden fordítva történt. De bármiként volt is, kétségtelen, hogy a „csáfirtóval" mégiscsak ő kergette meg ellenfeleit. Ezt nem is tagadta.

A harag a verekedéssel természetesen nem múlt el. Tovább fűtötte a szereplőket, és alig két év múlva egy még szilajabb verekedésnek lett okozója.

Az esetet súlyosbította, hogy ezúttal nem korcsmában történt, hanem a Fülöp József után

megválasztott új céhmester, Nagy József házában, úgyszólván az egész céh jelenlétében. Mégpedig 1783. december 26-án, amikor Nagy József a céhbelieket magához „parancsoltatta a Kegyelmes Királyi Artikulusok meghallgattatására". Ott volt a mesterek között Frankovics Miklóson kívül az 1781-ben hozzá szegődött és alig két éve remekelt jó barátja, az akkor még ifjú Halasi József is.

Az artikulusok felolvasását követő szokásos borozgatás közben Frankovics belekötött a céhmester inasába, és mivel az nem hagyta magát, ki akarta dobni. Gazdája az inas védelmére kelt, mire Frankovics a céhmesternek „hajában esvén egymást húzták s vonták a szobában", amíg Nagy József, „hogy nagyobb verekedés ne támadjon", elment a volt céhmesterhez, Fülöp Józsefhez és a panaszirat szerint a „békességnek megszerzése végett" — értsd segítőtársnak — „magához el hívta".

A régi ellenfél megjelenése természetesen olaj lett a tűzre. Mihelyt a szobába léptek, Frankovics azonnal Nagy Józsefnek „esvén az ágyhoz csapta és azután hajánál fogva a földön húzta s vonta és nagy fürt haját ki is tépte". Bizonyos, hogyha az atyamester Tósoki Ferenc, aki ebben a verekedésben Varsányi nótárius szerepét vette át, a Frankovics kezéből ki nem szabadítja, „egészen össze törte volna". Amíg Tósoki Frankovics Miklóst tartotta, addig Nagy József céhmester elbújhatott, úgy, hogy többé meg nem találhatta.

Közben Halasi József, Frankovics barátja a fő ellenfélre, Fülöp József volt céhmesterre „esett, azt földre tapodván húzta és hurcolta". Majd Frankovics Miklós is „kiszakasztván magát Tósoki kezéből" ráesett s a „szegény öreg embert", aki senkinek sem vétett, most már ketten „kínozták, markokkal rugdalták, annyira, hogy az oldala csontját is betörték". És amikor az ajtón ki akart menni, Halasi úgy „meg taszétotta, hogy orrán ki esett". Az atyamester ismét tartóztatta Frankovicsot, amíg úgy gondolta, hogy a volt céhmester hazamehetett. De amikor eleresztette, az „fogta a korsót, egyet ivott" s így kiáltott: „Hol vagyon a Húsfejű Disznó!" És amikor „ki menvén a szobából ott találta még Fülöpöt, mert a sok verések miatt el nem mehetett, kapta és a talpfán át kitaszítván a hóban hentergette, agyban fejben irtóztató képpen verte, húzta s vonyta azt kiáltván, hogy mind addig meg nem nyugszik, míglen az vérében nem iszik". És ha akkor is az atyamester a védelmére ki nem megy, „még emberhalál is történhetett volna". De mindaddig tartóztatta ismét Frankovics Miklóst „míg szegény vert öreget is elrejthették". Frankovics azonban ekkor sem szűnt meg előbbeni szavait ismételni, hogy nem nyugszik, míg véréből nem iszik.

Frankovics Miklós és Halasi József a feljelentésre adott válaszukban természetesen ismét feljelentőiket okolták. Csak védekezni voltak kénytelenek — válaszolták —, amikor pl. Fülöp József „a teli korsót Frankovics Miklós fejéhez akarta vágni", vagy amikor ugyancsak Fülöp Halasi Józsefet a földhöz verte és rajta „által lépvén Frankovicsnak neki ugrott, nyakából az inget kiszaggatván", a céhmester Nagy Józseffel együtt az ő „temérdek haját tépték ki". Ekkor „hasogatták le róla" — az egyik szomszéd vallomása szerint is — „hat foréntos lájbliját". Mindenesetre kétségtelen, hogy a feljelentők is szépítettek a tényeken, és igyekeztek a maguk érdekében hangulatot kelteni. Ezért nevezték pl. az ekkor még csak 34—35 éves Fülöpöt „erőtlen öreg embernek".

A verekedésnél jelenlévő két koronatanú, Tósoki Ferenc és Hevenyesi Mihály azonban egyöntetűen Frankovics Miklós és Halasi József ellen vallottak. Ellenük szólt a „megveretteknek" (Nagy, Fülöp) az eljárási költségeken kívül „öt hétig való szenvedések s időtöltésekért" a céh és „a hurcoltatott mesterek" által a magisztrátushoz terjesztett kártérítési igénye, amely a „borbélynak érvágásért, herbatéért s más egyéb eszközért" (nyilván orvosságért) összesen 44 Ft 96 kr-t tett ki.

Frankovics Miklós mulatós, garázda természete mellett azért jó szakember lehetett. Nem mondhatjuk azt sem, hogy verekedései miatt teljesen elszigetelődött volna a céhben, hiszen éppen a második nagy verekedés évében, 1784-ben választották meg atyamesternek, és az is maradt négy éven át, egészen 1787-ig. Mindenesetre nősülése óta felesége és az árvák vagyonát nemhogy gyarapította volna, de mint 1786-ban a magisztrátus kiküldöttei megállapították, nem volt már sertése, sem malaca, nem találtak bort a szőlejében, eladta 25 „foréntokon a szép ezüstgombos nyári mentéjét, 4 forintokon a nyári lájbliját". Felvette és bizonyára felélte a csapócéhtől járó 90 Ft-ot és a többi hitelezőtől az összesen 143 Ft 50 kr-t. Időközben egyik fia — valószínűleg a Takács Istváné — meghalt, a vörös pamukos lepedőn temették el.

Alighogy letelt utolsó atyamesteri éve, „szörnyű káromkodás miatt" újból bajba jutván, a vármegye fogságába került. Tettének körülményeit nem ismerjük, csupán magát a tényt, abból az 1788-ban kelt levélből, amelyben Hevenyesi Katalin (valószínűleg felesége nővére) és egy bizonyos Rostás Imre 200 Ft kaució ellenében kérik, hogy addig „amíg szürettye elvégződik", engedjék szabadságra a börtönből. Valószínűleg nemcsak kiengedték, hanem minden büntetését is elengedték, különben nem választhatták volna meg még ugyanezen év végén, minden garázdálkodásai ellenére is, 1789-re, céhmesternek. E tisztségét 1790-ben megújították, de februárnál tovább nem tarthatta, mert újabb „excessusai" miatt ismét megbüntették, a céhmesterségről letették, és helyébe egyik legnagyobb ellenségét, Nagy Józsefet választották meg.

Ettől kezdve a még csak 30—32 éves Frankovics Miklós nem kapott több tisztséget a céhben. Tovább dolgozott ugyan 1799-ig — ebből az évből való az utolsó adat róla —, még három inast nevelt, szabadított, közöttük 1793-ban Ferenc fiát is. Hét legényt foglalkoztatott, közöttük 1793-ban Ferenc fiát is, de mind többet és többet ivott, garázdálkodott, és részegségében már családját, sőt akinek jólétét köszönhette, feleségét sem kímélte. Megdöbbentően szemléletes képet kapunk erről abban a jelentésben, amelyet 1790. december 13-án Kegyes Ferenc veszprémi szabad

vajda írt a magisztrátushoz Frankovics Miklós „Áristomba lett viteléről . . . azért mivel szenvedhetetlen garázdasági közt feleségét halállal fenyegette".

„Alul írt napon és esztendőben — szól a történet — városi ordinárius bíró Frantz Pál uram parancsolatjából elmentem több városi szolgával Frankovics Miklós házához avégre, hogy őtet áristomba hajtanánk, mivel felesége instált testvér ötse (talán Hevenyesi Mihály) által, hogy némely tékozlásokat tész az ura és meg is verte. De amely pénzt el vitt hazulról, már akkorra mások el vették tőle és haza adták az Feleségének. Ezt mi meg tudván békét hagytunk nékie és le vetőztettük, mert azt is mondották, hogy az csizmájában eregette volna az pénzt, de nem volt benne, és le is fektettük.

Már el akarván onnét jönni, mikor az feleségét tsak mind fenyegeti, hogy tovább nem lész vele tsak az éjjel, hogy »mért adtál föl az Bírónak, várj tsak!« Én ugyan tiltom őket az Vásár Birokkal együtt az fenyegetéstül, de nekünk is tsak azt felelte, hogy addig nem nyugszik, miért kissebbéti őtet az felesége.

Az asszony engem kihív és mondja, hogy vele meg nem mer maradni az éjjel, vagy megöli, vagy agyonüti, »bár már az szobába, ott lesz az életemnek vége«. Felelem nékie »nohát tsak el késértetem az Áristomban«. Arra nem szól az Asszony.

Bé megyek, hát már akkor *egy szál viasz gyertya ég az kezében és az hasán tartja fekve.* Mondom nékie »hiszen kend nem haldokló, minek égő gyertya kendnek?« Feleli arra »míg ebben az gyertyában tart addig iszom, hozzatok bort, majd az után lesz valami és tovább az feleségem nem lész, tsak az éjjel«. Én azon sokat értek s elvetetem tőle az gyertyát, féltem, hogy vagy az ágyát meg gyújtja, vagy ki szaladván az gyertyával és több szomszédságoknak is kárt tész ha otthon hagyjuk, vagy feleségét meg öli, vagy magát el veszti és akkor mi okoztatunk.

Akkor mondom neki »Miklós ide haza nem hálsz mivel ilyen fenyegetődő szókat hallok, hanem készülj«! Mondom az István hajdúnak adja néki az ruháját. Oda adja, még sem készül. Akkor mondom néki »már látom más képen kel kenddel bánni«. Mégy feléje az István hajdú, hogy majd öltözteti. Föl ugrik az Miklós, ölre esik az hajdúval, akarja torkolni rútul. Akkor az másik hajdú is és az Város katonája neki esnek, de tsak alig bírnak vele. Szemlélődik minden felé, hol mit kaphatna, de előre az kést az asztalrul el tettük. És fenyegette az feleségét. Akkor mondottam »el jönne Kend velünk szépség szerént vagy nem?« Akkor le tsapja magát az földre, ő nem mégy. Arra felelem »most kössétek meg, nints más mód benne«. Akkor hátra vetette magát és annál jobban reá húzódott az kötés, az karján levő kék és vörösséget maga okozta, mert ha az Ajleth Jakab vásár bíró nem segitett volna, bizonyos, hogy nem bírtak volna véle az hajdúk. Az kik pedig oda jöttek az lármájára némely emberséges emberek, mondottam háromszor, vagy négyszer is, hogy ki lesz kezes érette, nem viszem el. De senki sem mert föl állani mellette."

Frankovics Miklós garázdálkodásairól az utolsó fennmaradt írás 1794-ből való. Kiviláglik belőle, hogy a teljesen elvadult ember most már mindenkibe belekötött, aki csak útjába került. Így történt azon a hétfő délutánon is, amikor valamelyik vendégfogadó-beli kuglizó társaságában véresre verte Martinkovics István gombkötőmestert. A gombkötő panaszirata szerint ott volt rajta és Frankovicson kívül Horváth „compactor" (könyvkötő) és egy német vargamester. Később csatlakozott hozzájuk „Pömésse (?) Hanzél és a Köttél (?) szabó".

Frankovics, hogy vesztett, elkezdte szidni a németeket „rátzul". „Baszom német hitüket, lelküket, majd meg tanétom még ma őket" és az pénzüket „hamisan" el akarta tőlük venni. De hogy „azok az emberséges emberek ezt észrevették onnand elmentek". Amikor ezután a gombkötő a nagy káromkodásért megfeddte őt, rá is megharagudván, most már az „ő lelkét, hitét, teremtésit" káromkodta. Hogy pedig arra a gombkötő ugyancsak hasonló módon „Baszd meg a szart, nem hitemet, lelkemet" — visszafelelt, Frankovics nekiugrott és úgy megütötte orrát, hogy az „egész ábrázolattya a ruhája vérbe borult". Horváth compactor meg is jegyezte: „Az a szegény legény nem vétett senkinek, azt cselekennyi vele az már disznóság." Olyan ütés volt ez, hogy — mint a gombkötő írja — „föl nem vette volna száz forintért, mert egy meszölyre való vér is kifolyt" belőle.

Frankovics Miklósról 1799 után — ekkor még megfizette a kántorpénzt — nem tudunk. Lehet, hogy a mértéktelen ivás vitte a még csak negyven év körüli tobakmestert a korai sírba.

3. A Nagy Hídnál

Stílszerűen kapcsolódnak Frankovics Miklós sorsához fiának, *Frankovics Ferencnek* viselt dolgai. Apjánál volt inas, ő szabadította fel 1793-ban, nála volt legény is céhbe állásáig, 1800-ig. Mintegy 20—21 éves koráig tehát az apai házban élt és dolgozott.

Ez a ház azonban nem volt mindvégig azonos a „Kis Malom" melletti, Takáts Istvántól örökölt kőházzal. Egy, még Frankovics Miklóssal kapcsolatos jelentéktelenebb kutyapörben ugyanis már azt olvassuk, hogy 1797-ben Vida Imre vargalegény szomszédságában volt. Ez a ház viszont azonos kellett hogy legyen azzal az épülettel, amely az 1807-ben, már Frankovics Ferenc által kötött eladási szerződés szerint, a „Nagy Hídnál, a Vágó széknek átellenében és ugyan Vida Imre szomszédságában" állott. Mivel nem tételezhetjük fel, hogy néhai Takács István vagyonának összeírásánál a helyszínen végző deputátsok a ház fekvésének meghatározásában tévedtek volna, csak arra gondolhatunk, hogy Frankovics Miklós a „Kis Malom" melletti, egykori Takács-féle házat később ezzel a házzal cserélte fel.

Frankovics Ferenc valószínűleg az apja halálát követő évben, 1800-ban, céhbe állása idején lett a Nagy Híd melletti ház önálló gazdája. Már mesteréveinek legelején sok gondot okozott a veszprémi hatóságoknak. A káptalani fiskális

1802-ben kiállított bizonyítványából tudjuk, hogy alaposan gyanúsítható volt a házával szemben levő mészárszék 1801-ben történt feltörésével („loppal való felnyitásával"). A mészárszékből ekkor „száz egynehány forint veszett el". De mivel a cselekedet „egész valósággal" nem volt rábizonyítható és „más rendbeli kisebb tetteiért 14 napig tartó fogságát kiállotta", szabadon bocsátották.

Nyilván ilyen életmódjával magyarázható, hogy az apai házat már 1807-ben 400 Ft-ért eladta Raisz Mátyás mészárosnak. Hová költözött feleségével, Pécseli Erzsébettel, nem tudjuk. Valami baj történhetett mestersége körül is. Csak céhbe állásának évében volt egy legénye, ezután sem inast, sem legényt nem szegődtetett. Hamarosan abba kellett hagyja a tobakságot, hiszen 1806—1812-ig úgy szerepel a céh jegyzőkönyvében, mint aki kántorpénzét nem adta meg. 1812 után pedig egyáltalában nem találunk róla mint tobakról adatot, bár a városi peres iratokban ezután is többször fordul elő még Tobak Ferenc néven.

Lehet, hogy már ekkor a „Vármegye katonája" lett. Mint ilyen, adta át 1817-ben 300 Ft kölcsön kamatául négy esztendőre felesége hozományának, egy Betekints csárda melletti kert használati jogát sógorának, Pécseli Sándornak. Mivel a négy esztendő leteltével adósságát nem fizette ki, Pécseli pert indított ellene. Időközben felesége meghalt. Újranősült, Bozzai Teréziát vette el. Egy „Szabadi útra dűlő két kulás szántóföldet" kapott vele hozományul. De második felesége is hamarosan elhalálozott, „két kisded gyermeket" hagyva maga után, akik alig két év leforgása alatt szintén meghaltak. Így az asszony „magvaszakadván", ezt a földet is oldalági rokonsága perelte vissza.

Frankovics Ferenc mindkét asszonyával nagyon nyomorúságos körülmények között élhetett. A „vármegye katonájából" napszámos cseléd, majd egylovú fuvaros lett. Keresete arra sem volt elég, hogy portióját (adóját) kifizesse. Adóhátralékai miatt exekútiót rendeltek el ellene. Amikor a város által épített kórházban téglát hordott és lova szállítás közben megdöglött, így könyörgött a magisztrátushoz: „Igaz ugyan az, hogy én a portióm le fizetésével néhány részben tartozom, melyért most tsak ugyan keménnyen szoréttatom is de... könyörgök alázatosan... méltóztasson tekéntetben venni hosszas üdeig való betegségemet, amely a mostan szűk üdőben minő keserves légyen egy cselédes embernek, ki ki által láthattya. Azomban — mikor — az Érdemes Város által készülő Ispotálhoz téglát hordottam, egy 52 forémtos lovam meg szakadván meg döglött. Ily tetemes kár az ily szegény embernek minő kár lehet, tapasztalásban vagyon az Érdemes Városi Magisztrátusnak. Azért én alázatosan könyörgök, elsőben a portióm le fizetése eránt várakozással lenni, másodszor, mivel ezen lovamnak, hogy a városi dologban lett el veszése... valamely reflexióban venni méltóztasson."

Az 1822. nov. 21-én kelt „könyörgést" a magisztrátus már két nap múlva elutasította, mert a portióval kapcsolatos kérésben közvetlenül „az exekútióra kiküldött urak" illetékesek, és mivel a „meg tett visgálatból" kitűnt, hogy Frankovics Ferenc „a Beteg házhoz" a téglát „pénzért és önként ajánlott szabad akaratú napszámba" hordta. Lovának elvesztése pedig „a mód nélkül való, de — szintén — szabad akarattyától függött megterhelésből következett be". Különben is a városnak nincs olyan „fundusa és kasszája" amelyből kártérítést adhatna.

Amikor második feleségének halála után a fiskális a városi gyámtól a még akkor életben levő kisdedek érdekében anyjuk hozományának összeírását és „bátorságba" (biztonságba) helyezését kérte, azt írta Tobak Ferencről, hogy „az egész ember részeges és pazarló volna".

Frankovics Ferenc a szülői házban könnyen válhatott részeges és pazarló emberré. Mint a peres iratokból tudjuk, apja nemcsak maga ivott állandóan, szívesen kínálgatta borral inasait is. A fiú, úgy látszik, csak garázdaságban nem követte apját. Tolvajlásának, az örökölt ház korai eladásának, folytonos adósságainak és végső nyomorúságának valóban részeges és könnyelmű természete lehetett egyik legfőbb okozója.

Pazarlásra egyébként a szó valódi, de főként apai értelmében alig volt lehetősége, lévén első felesége kis kertje, majd a második egész hozománya — mint az összeírásban olvassuk — összehasonlíthatatlanul kevesebb annál, amit a Takáts István özvegyének jóvoltából apja használhatott. A kis szántóföldön kívül csupán némi ágy- és asztalnemű (egy dunyha, egy párna, három vánkos, két lepedő, egy vörös pamukos ágyterítő, egy abrosz és két hosszú kendő), a szobában csak egy üveges kép, a konyhába valók közül egy serpenyő, egy rostély és három zsák; készpénz pedig elhullott lova értékének a felénél is kevesebb, mindössze 21 Ft 20 krajcár.

Legutoljára 1825-ben Kovacsics Ignác „vármegye katonája", talán egykori társa, jelentette be a magisztrátusnak 101 Ft követelését ellene. Frankovics Ferenc, úgy látszik, az apai ház eladása után szerzett újabb házát ajánlotta fel Kovacsicsnak, és erre vette át a 101 Ft-ot. A házat azonban valamelyik pere miatt lefoglalhatták, és Kovacsics nem juthatott a birtokába. Lehet, hogy ez a per a 300 Ft adósságért még az 1822-ben indított Pécseli-féle per volt, amellyel kapcsolatban hozott exekútiós ítélet csak 1827-ben lett jogerős. Az ítélet egyébként az akkor kb. 47 éves Frankovics Ferencről Veszprém város levelestárában az utolsó adat.

Frankovics Miklós, majd fia, Ferenc Nagy Hídnál levő séd-parti házának közelében még két másik tobakházat ismerünk. A legközelebbi „napnyugatról" szintén Vida Imre varga szomszédságában *Vati Mihály* háza volt.

Vati annak a Tósoki Ferencné özvegy mesterasszonynak lett 1806-ban a legénye, akinek férje atyamester korában, 1783-ban részt vett Frankovics Miklósnak Nagy József céhmester házánál történt emlékezetes verekedésben, és 1803-ban halt meg. Vati Mihály céhbe állásakor, 1806 decemberében az idős özvegyasszony helyett a nem tobakcsaládból való Makai Juliannát vette feleségül. Valószínűleg nem kapott vele házat hozományul, apósánál vagy árendában lakhatott, mert 1808-ban egy Hajda Mihály szintén nem tobak

iparosét vásárolta meg, 1088 Ft-ot „igérvén érte". De csak foglalót fizetett, és nem költözött a házba. Czvek Mihály muzsikusnak adta bérbe. Mivel Hajda nem kapta meg a ház árát, pert indított ellene. A per kimenetelét nem ismerjük. De Vati Mihálynak valószínűleg sikerült rendezni ügyét, hiszen 1810-ben már megvette a nyilván alkalmasabb és jóval olcsóbb Nagy Híd melletti házat 720 Ft-ért, N. Frantsits Páltól.

E házról nem tudunk többet. Vati Mihály vagyoni viszonyairól is csak annyit, hogy 1819-ben a palotai Veltkugel Simon zsidó pert indított ellene „bizonyos adósság végett". A per sorsát sem ismerjük. A céhjegyzőkönyv szerint jelentősebben egyszer büntették meg, 1808-ban, amikor „Deli János bőrt akarván az zsidótul venni, az alkujában bele akadott és elüle meg vette az bőrt". Munkakörülményeiről alig vannak adataink. Ezek szerint egyszer volt inasa és egyszer legénye. Végigment különben a céhtisztségek szokásos ranglétráján, a szolgáltató- és bejárómesterségen. 1815—1817-ig egyszerre volt atyamester és „vicecéhmester". A „főcéhmesterségig" azonban nem jutott el. Amikor 1834-ben, kb. 48 éves korában meghalt, a céh 7 Ft-ot adott koporsójára.

A Nagy Híd melletti harmadik ház ugyanabban az évben került Szabó Imre tobakmester birtokába, amikor Vati Mihályé. Szabó Imre, Szabó Istvánnak, id. Lalkovics János vejének öccse már 1795-ben állt céhbe. Ez a háza nem első ingatlana volt a környéken. A korábbit első feleségével Mészáros Juliannával együtt szerezte az Úrkúti Malom közelében. Feleségének halála után és valószínűleg már második feleségével, Horváth Annával (talán a kiterjedt Horváth tobakcsalád egyik tagjával) kötött házassága idején, 1810-ben adta el Fridrik János mestertársának és költözött be a Nagy Híd mellett levő házba.

Első felesége halálakor, 1806-ban három árvája: Istók, Imre és Ignác érdekében vagyonát összeírták. Ebben olvassuk, hogy Mészáros Juliannával „együtt szerzett" ingó és ingatlan javaik értéke 2172 Ft-ot tett ki. Nem volt olyan tekintélyes, mint Takács Istváné, de tobakviszonylatban igen jelentős vagyonnak számíthatott. Hiszen hogy csak a nagyobb tételeket említsük: a házat (még az első, nem a Nagy Híd melletti házról van szó) 800, sas-hegyi szőlőjüket 80 és nagy mennyiségű, raktáron levő bőrkészletüket ugyancsak 800 Ft-ra becsülték.

Bőven voltak „mesterséghez való eszközeik" is: *szömörcze, mész,* és mint a ház 1810-ben történt eladásának „bevallásából" is kitűnik *„kazány, töltő, mosó, csertörő és gázoló válu, két meszes", egy vasabroncsos mésznek való tölgyfa „sajtár", egy „csöbör", ugyancsak vasabroncsos „föstéknek való" és azzal teli „tung"; végül „sátorfa" szintén vasalt, két ponyvával.*

Állatok az összeírásban nem szerepelnek. A ház helyiségeinek számát sem tüntették fel. Felvették azonban bútoraikat, ezek alapján két szobára, konyhára és kamrára következtethetünk. A tobakszerszámoknak és munkának valamiféle műhelyt is fel kell tételeznünk.

A lakóházban volt három ágyuk, kettő tölgyfából, egy bükkfából, két asztaluk, egy „barkoza", egy tölgyfa, az egyik asztal mellett két fenyőfa pad, öt „ülőszék", az egyik „bőrös", egy fenyőfa „suplód" és egy „ruhás láda". A falakon fogas, rajta tíz fehér tál és tíz kisebb-nagyobb „öreg pohár", kilenc rámás kép, egy tükör és egy „falon álló óra". Az ágyakhoz: három felső, négy alsó lepedő, három dunyha, közülük az egyik „kék tarka", három „vörös pamukos párna" és tizenkét „pamukos vánkos"; az asztalra: két „pamukos abrosz", két „pamukos kendő" és tizenkét „szakasztó ruha".

Férfi- és gyermekruha az összeírásban nem szerepel. Annál részletesebben az asszonyé: két szoknya, az egyik „fehér piket", a másik „kártony", három „rékli", egy selyem, egy bélelt és egy „nyári bélésű", három kötény, egy selyem, egy kék, egy fehér, egy bársony fejkötő, két „patyolat fejrevaló, két nyakravaló selyem keszkenyő és kilenc visellő hosszú ümög", mindezek pótlására kilenc font gombolyított lenfonál és tíz font széles kenderfonál.

A konyhában volt a „vastepszi, rostél, nyárs vasláb és a többi". Valószínűleg itt és a kamrában tartották még az „életes ládát", a két tölgy- és fenyőből való „liszttartó hordót", négy ecetes-, egy pintes, hat iccés és három „meszölyös üveget", a különböző „mérőket": az iccést, a pintest, a bort töltő faabroncsocs „tőtikével" és a bádogtölcsérrel, az egy rézfazekat, a két szitát és az egy rostát. Volt még egy négyakós boros-, egy háromakós káposztás- és egy tíz, iccés pálinkáshordójjuk. Mindezeken kívül hat „favella, két falapát, két öreg fejsze, két török rosta és három fagereble". Készpénzük 50 Ft.

Szabó Imre életlehetőségét és vagyonát közvetlenül első feleségének halála után komoly veszély fenyegette. Ezúttal nem részegeskedés és könnyelmű élet miatt, mint Nagy József vagy a két Frankovics esetében. Baja azzal kezdődött, hogy összekülönbözött a 19. század elejének legenergikusabb és legbefolyásosabb céhmesterével, *Halasi Józseffel.*

Halasiról tudjuk, hogy mesterségének első évében Frankovics Miklóssal együtt kegyetlenül megverte Fülöp Józsefet és az akkori céhmestert, Nagy Józsefet. Az azóta eltelt 23 év alatt szép karriert csinált, városi inspektor és perceptor lett, a tobakcéhben pedig éppen hetedszer céhmester. Ellentéteik okát jórészt azonos természetükben és képességeikben kell keresni. A 10 évvel fiatalabb, ambíciózus Szabó Imre is céhmesterségre tört. A kötelező szolgálómesterséget megváltotta. Mint Halasi, irástudó ember lévén, ami a veszprémi tobakcéhben ritka tudásnak számított, hamarosan nótáriussá választották. Halasi tehát joggal tarthatott tőle. Szabó viszont nem alaptalanul volt féltékeny Halasinak bizonyára jóval nagyobb vagyonára, tanácsi összeköttetéseire és tekintélyére.

Az évek óta lappangó ellentét akkor robbant ki közöttük, amikor az 1806. december 21-i generálisgyűlésen Szabó szerint Halasi szabálytalanul választatta meg magát újra céhmesternek. A püspöki uradalom prefektusához intézett feljelentésében a választást azért tartotta szabálytalannak, mert nem volt jelen a céhbiztos, nem je-

löltek a régi céhmester mellett, az artikulusoknak megfelelően, még két, arra érdemes mestert, és végül Halasi nem számolt el kielégítően a céh pénzével. A gyűlésen kezdett ugyan valamit „irkálni és firkálni, de mit írt, mit nem, senki sem tudhatta". Felvilágosítás helyett csupán annyit mondott, hogy a kiadás csaknem kétannyi, mint a bevétel, de hogy ez miképen lehetséges, amikor az éppen céhbe lépő Vati Mihály is befizette taxájának jelentős részét, nem magyarázta meg.

Mint a céh nótáriusa, Szabó tiltakozott a szabálytalanságok ellen, és figyelmeztette a jelenlevőket, hogy Halasi inspektori és perceptori elszámolását is halogatja, mi tehát a biztosítéka annak, hogy nem fogja a tobakcéhet is „kárba dönteni".

A felbőszült Halasi nem sokat teketóriázott. Válasz helyett Szabót a szolgálómesterrel és Vati Mihállyal „megfogatta, a szobából kihurcoltatta, majd házának tornáca előtt levő 5 grádicsról úgy ledobatta, hogy a lába sem érte a földet". „Véres ábrázattal" kellett magát a földről „felszedni" és a céhmester házából eltávozni. Hasonlóképen vetették ki testvérbátyját, Szabó Istvánt is, amikor szót mert emelni öccséért.

Szabó Imre a prefektustól a fenti törvénytelenségek orvoslását kérte. Főként a céhbiztos kiküldését, akinek jelenlétében a törvényes céhmesterválasztás meglegyen és Halasi József „volt hivatallyárul ugyanannak jelenlétében legottan számot is adjon".

Halasi közvetlen válaszát az úriszékhez nem ismerjük. Az esetet a céh jegyzőkönyvében természetesen érdekeinek megfelelően örökítette meg. Egy szóval sem reflektált a vádakra. Azt írta, hogy Szabó a szokásosnál többet ivott és „az italtól felingerelve megbecstelenítő" szavakkal illette őt meg a jelenlevő mestereket. Ezért távolíttatta el házából, és miután az ügyben másnapra összehívott céhgyűlésen 100 Ft büntetés terhe mellett sem jelent meg, hanem panaszt tett a prefektusnál, a céhből is kizárta. Halasi ekkor úgy érezhette, diadalmaskodott, vizsgálat nélkül megmaradt céhmesternek, megőrizte, sőt fokozta tekintélyét és végleg megszabadult veszedelmes ellenfelétől.

Valami azonban mégis közbejöhetett. Szabó Imre, úgy látszik, ráeszmélt arra, hogy nem számolt Halasi összeköttetéseivel, megijedhetett a céhen kívüli állapot következményeitől is és kereste a visszatérés módját. Lehet, hogy ebben az esetben Halasi szénája sem volt egészen rendben. A prefektus, Rohonczy Pál táblabíró mindenesetre egyezség megkötésére szólíthatta fel céhbiztosa által az ellenfeleket, mégpedig olyanra, mely nem árt a céhmester tekintélyének és lehetővé teszi Szabó Imre visszavételét is.

Ez az egyezség némi huzavona után 1807. Boldogasszony havának 10. napján létre is jött. Szabó Imre 12 Ft büntetést és a sértettek „megkövetése" ellenében visszakerülhetett a céhbe, de mint az egyezség első szövegezésében olvassuk, azzal az „intéssel", hogy máskor „magát illenekbe ne avassa", különben „minden infámiával egyenesen a Méltóságos Uradalom fogja kitiltani". Szabó Imre, bár kénytelen volt megaláznia magát, úgy látszik, mégis nehezen birkózott meg önérzetével. Csak az egyezség szövegének második változatát írta alá, amelyből kihagyták az infámiával fenyegető intést és helyébe általános vonatkozású kegyes szavakat iktattak.

Halasi Józsefnek is engednie kellett. Arról azonban, hogy ellenfelétől végleg megszabaduljon, korántsem mondott le. Csupán újabb alkalomra várt, hogy tervét megvalósítsa.

Ezt az alkalmat siettette Szabó Imre mindinkább fokozódó anyagi romlása. Bőrvásárlási gondjai miatt adósságokba bonyolódott és sehogy sem tudott kikászálódni belőlük. Hitelezői főként azok a kontárok és bőrkereskedők voltak, akik ellen éppen ő próbált a székesfehérvári csizmadiáktól 1801-ben megfelelő bizonyságlevelet szerezni, mint tudjuk, reménytelenül. 1806-ban már maga is kénytelen 443 Ft-ot kölcsönözni, vagy ilyen értékű bőrt hitelbe vásárolni Miller Dániel veszprémi bőrkereskedőtől. Az adósságot első felesége halálakor, alig egy hónappal a Halasival történt összeződülés után táblázták rá vagyonára. Valószínű, hogy ezt a pénzt második felesége segítségével még ki tudta fizetni és házát a kótyavetyétől megmenteni.

Jöttek azonban egyéb anyagi gondjai is. Közülük egy házperéről csak annyit tudunk, hogy 1808 júniusában bizonyos Sáfrán Györggyel szemben, mint felperes, elvesztette.

Végzetes az a per lett számára, amelyet Kain Marcus fehérvári zsidó 1808 végén 1809 elején indított ellene, mert az 1808 májusában vett bőrökért járó 705 forintját nem fizette meg. Kain panaszát a veszprémi megisztrátushoz nyújtotta be. A magisztrátus anélkül, hogy Szabó Imrével azt közölte és bírói ítéletet hozott volna, sürgősen elrendelte exekútióját.

Szabó az úriszékhez benyújtott fellebbezésében elpanaszkodta a magisztrátus fenti törvénytelenségeit. Hivatkozott arra, hogy Kain annak idején beleegyezett a „részszerént való (részletfizetéses) kielégítésébe". Ezt kinnlevőségeiből meg is tudná tenni. Kérte, utasítsák a megisztrátust az ő meghallgatására is, és az ügyet tegyék át az úriszékhez.

A magisztrátus sürgős intézkedéseinek hátterében lehetetlen észre nem venni a városi tisztségviselő Halasi befolyásának érvényesülését. Különösen szembetűnő ez a magisztrátusnak az úriszékhez küldött válaszában, annak energikus hangvételében és főként a Szabó Imre kizárására utaló érvben.

Szabó panasza — olvassuk válaszában — „merő rágalmazó költemény", melyet nem annyira ügyének oltalmazására, mint inkább azért írt, hogy az ellene elrendelt exekútiót „a jó lelkű hitelezőnek kárára időről időre" halassza és a városi „elöl járóság becsületében gázolódjon". A tanács a végrehajtást „csupa kímélésből" halasztotta is. De ő „erkölcstelen rossz indulattya miatt (amely miatt már a Tobak céhből jól meg vágattatása után gyalázatosan, mint egy czivakodó rossz tag kicsapattatott) minden ok nélkül az Elöljáróságot vádolni vakmerően bátorkodik". Ezért a magisztrátus a megfelelő „satisfactiót" elrendelte és az iratokat, hogy Szabó „rossz indulattya, a Magisztrátusnak pedig egyenesen és

feddhetetlen vele való bánása ki világosodjon" az úriszékhez összes mellékleteivel felküldötte, az exekútiót annak határozatáig „függőben hagyatván".

Az úriszék elutasította a magisztrátus keresetét. A válasz érveire egyáltalában nem is reflektált. Az elutasítást azzal indokolta, hogy Kain Marcus „külföldi lévén", Veszprém magisztrátusa az ítélethozatalra nem is jogosult.

Elképzelhető a magisztrátus és benne különösen Halasi dühe, amikor az úriszék határozatát olvasta. Azt „mind a törvénnyel, mind a szokással ellenkező merő formalitásnak" minősítette és 1809. nov. 7-én elhatározta, hogy újabb „memoriálisban" válaszol. Ha pedig ez sem használna, azt az úriszéknél „felsőbb helyekre is elviteti".

A memoriálist a magisztrátus megírhatta, az exekútiót azonban nem hajthatta végre, és Szabó Imre szempontjából ez volt a fontos. Lehetőséget kapott arra, hogy árverésre ítélt házát szabad kézből 1810. április 28-án Fridrik mestertársának 1000 Ft-ért eladja, és Kain Marcusnak adósságából 205 Ft-ot rögtön törlesszen is. Halasinak tehát nem sikerült az exekútió gyors kikényszerítése és ezáltal ellenfelének teljes anyagi tönkretétele. Bár a magisztrátus résen volt, és az 500 Ft-ot a „jólelkű" hitelező részére azonnal zárolta.

Szabó Imrét ez a zárolás igen érzékenyen érinthette, de mégis csak némi lélegzetvételhez jutott, különösen amikor megszabadult Halasi közvetlen nyomásától, aki lehet, hogy éppen az úriszék határozata miatt nem vállalta újra a céhmesterséget, és helyébe 1810—1811-ig Deli János, majd 1812—1814-ig házának vevője, Fridrik János került.

Szabó ekkor vehette meg a Nagy Híd melletti házat, és lett két évig, 1810—1811-ig atyamester. Céhmesterségre azonban Halasinak még mindig feltételezhető befolyása és főként erősen megromlott anyagi helyzete miatt többé már nemigen számíthatott. Elszegényesedésére egyébként jellemző, hogy míg 1795—1806-ig, vagyis Halasival történt végzetes összeveszése előtt majdnem minden évben volt legénye (összesen öt), 1806—1810-ig csak egyet szegődtetett, 1810 után pedig már egyet sem. Ugyanígy volt az inasokkal is. 1810-ig szinte minden évben foglalkoztatott inast, összesen hármat, 1810 után már csak egyet.

Ennek a rá nézve elég nyomorúságos, de viszonylag mégiscsak nyugodtabb időszaknak rögtön vége szakadt, mihelyt 1814 decemberében ismét Halasi lett a céhmester. Halasi a céhmesterséget minden valószínűség szerint most már csak azzal a feltétellel vállalta, ha Szabót még elődje, Fridrik János végleg kizáratja a céhből. Ez meg is történt, és a generálisgyűlésről való jegyzőkönyvben a választás eredményének megörökítése után rögtön a megmásíthatatlan kizárás ügyét jegyezték be, a lelépő céhmester Fridrik János aláírásával.

Az indoklás szerint azért zárták ki a „Társaságbul, mert az Betsületes Czéhnek nagy ártalmára és gyalázatosságára zsidókkal szövetséget tett". E szövetségen nyilván kontárnak vagy kereskedőnek készített munkát kell érteni. Tudjuk, hogy ebben az időben már nem egy tobakmester volt, akit a zsidónak készített munkáért megbüntettek ugyan, de emiatt még senkit sem zártak ki a céhből. A túlságosan szigorú ítéletet Szabó Imre tehát joggal megfellebbezhette volna.

Az elszegényedett és a sok hányattatástól bizonyára el is fáradt mesternek azonban sem energiája, sem lehetősége nem volt már a további harcra. Az úriszék is megunhatta ügyeiben a várossal és a céhhel folytatott vitát, hiszen a kizárási határozatról szóló jegyzőkönyvet, a céhmester neve alatt, a gyűlésen jelen volt komisszárius Kováts János, uradalmi kasznár is aláírta.

Szabó Imrének ilyen körülmények között nem sok választása maradt. 1810. április 10-én 1300 Ft-ért eladta Skultéti János és N. Szelestei Ferenc (nem tobakmesterek) szomszédságában levő, „Nagy Híd" melletti házát Vági János kalaposnak, és miután megkapta a magisztrátustól „a maga erköltsös viseletéről szólló tanúlevelét", kb. 40 éves korában családjával együtt Győrbe költözött.

Szabó Imre történetéből plasztikusan rajzolódik ki *Halasi József* alakja is. Ellentmondást nem tűrő, ha érdekei úgy kívánták, kérlelhetetlen természete, párosulva a hatalmat szívósan megszerezni és megtartani tudó képességeivel, a céh egyik legmarkánsabb egyéniségévé tette.

Lehetőséget adott erre viszonylag hosszú élete is. Az 1760-as évek elején született és több mint hatvanéves korában, 1822 körül halt meg. Mesteri működésének 40 éve alatt legalább 22—25 évig viselt különböző céhtisztségeket, nótáriusságot (1794—?), atyamesterséget (1788—1789-ig), és a céh történetében leghosszabb ideig, 15 éven át volt céhmester: 1797—1802-ig, 1806—1809-ig és 1815—1819-ig. Emellett még a városi magisztrátusban is kapott hivatalokat, inspektorságot, perceptorságot.

Szakmailag is a legkiválóbb mesterek közé tartozhatott. Értett műhelye munkájának megszervezéséhez. Mihelyt hatalomhoz jutott, egyszerre 1—2 inast és 2, sőt 3 legényt is foglalkoztatott. Összesen 7 inast szabadított és 15 legényt szerződtetett. A 7 inas 23—25 évet töltött nála, a 15 legény is legalább ennyit. Volt olyan legénye (Horváth Ignác), aki 8 éven át vezette, majdnem egyfolytában, bizonyára mint helyettese a munkát. Az őt közvetlenül felváltó négy céhmester közül három: Dékán József, Deli János és Tóth Péter is az ő műhelyéből került ki. Tóth Péter a veje lett, Anna lányát vette feleségül. E lányán kívül még két fia volt, János és József. Ezek Imre öccsével együtt nála szabadultak.

Vagyoni helyzetéről sajnos alig maradt ránk adat. Csak annyit tudunk, hogy volt kukoricaföldje, szőleje és jól megépített háza, amelynek tornácára öt lépcső vezetett, ezen dobatta le annak idején Szabó Imrét. Városi hivatalai, céhtisztségei és munkakörülményei alapján is joggal következtethetünk arra, hogy igen módos embernek kellett lennie. Bizonyára azért nem ismerjük közelebbről anyagi viszonyait, mert nem voltak hitelezőkkel bajai, és így nem volt szükség ingatlanainak és ingóságainak összeírására. Valószínűleg gyermekeinek érdekében sem kellett, legalábbis életében vagyonát számba venni.

Fiai közül *Halasi János* volt az ifjabb. 1817-ben történt szabadulása után a szülői házban dolgozott tovább, sőt amikor 1820-ban céhbe állt, sem hagyta

el apját. Öreg Halasi József rá is szorult fia segítségére. Ekkor már betegeskedni kezdett, és bizonyára ezért sem vállalta 1819 után a céhmesterséget. Halasi Jánost apjának másodszor is közvetlen utóda, Fridrik János esküdtette fel mesternek.

Ekkor azonban Halasi Józsefnek nemcsak egészsége, hanem hatalma és energiája is csökkenőben volt már, és ellenfelei, közöttük bizonyára Szabó Imre egykori hívei is elérkezettnek látták az időt a bosszúra. Az apát fián keresztül próbálták anyagilag lehetetlenné tenni. Bepanaszolták az úriszéknél, hogy céhbe állása előtt csak egy és nem három évig vándorolt, amint azt a „Királyi Parancsok" előírják. Tervük sikerült. Halasi Jánost az úriszék 1820. szeptember 7-én törölte a mesterek sorából és még kétesztendei vándorlásra utasította.

Halasi János azonban nem ment el vándorolni, inkább gyöngélkedő apja mellett maradt legénynek. Csak két év múlva, 1822. június 23-án szabadították fel, „attyának — még mindig — beteges állapottya miatt", a helytartótanács engedelmével vándorló rendes idejétől és iktatták be újra a mesterek sorába.

Sorsáról nem tudunk többet. Nem maradt fenn adat munkakörülményeiről, tisztségeiről és vagyoni viszonyairól sem. Lehet, hogy apja halála után övé lett a szülői ház. 1833-ban még élt. Ebben az évben jegyezték fel, hogy „megbüntetődött, mert a zsidókkal verekedett a bálban", ugyanúgy talán, mint egykor apja, Frankovics Miklóssal együtt, Nagy József céhmester házában.

Öreg Halasi József idősebb, 1812-ben szabadult fia, *ifj. Halasi József* háromévi legénysors, talán vándorlás után 1815 februárjában állt céhbe. Családi viszonyait, házát és munkakörülményeit nem ismerjük. Tisztségéről is csak annyit, hogy mivel apja írni tudó emberré nevelte, akárcsak ő is, hét éven át, 1821—1827-ig volt notárius. Ami vagyoni viszonyait illeti, korántsem élhetett olyan rendezett anyagi körülmények között, mint szülei és öccse. Vagyonát több per és exekútió fenyegette.

1826 áprilisában egy Monarell, másképp Fülei József azért perelte be, mert 600 Ft adósságának a megállpodott időre, az 1825. évi Szt. György-napi vásárig nem fizette meg, csak 100 Ft-ot törlesztett. Ifj. Halasi Józsefet hiába sürgette több ízben a Városi Szék, hogy a felperesnek válaszoljon és a keresetlevelet küldje vissza — amint azt az 1828. jan. 5-én hozott ítéletben olvassuk — „bírói kötelezésének vétkes és makacs megvetésével" — a keresetlevelet a megszabott 15 nap helyett csak 10 hónap múlva „szinte testi büntetéssel való fenyegetésre" adta vissza, írásbeli felelet nélkül. De mivel adósságát személyesen elismerte, az 500 Ft-on kívül még 6% „interesz" (kamat), 6 Ft „bejegyzési pénz", 6 Ft „bírói", 6 Ft perköltség és kétszeri „makacssága miatt" 4—4 Ft büntetés, összesen 526 Ft megfizetésére ítélték, és ellene a „költségén megteendő exekútióra" a deputátusokat ki is jelölték. Hogy vagyonának e pénzzel kapcsolatban mi lett a sorsa, nem tudjuk.

Alig egy év múlva azonban már újabb perbe bonyolódott. Bizonyos Nyers Györgyné azért panaszolta be a tanácsnál, mert *két mázsa száraz gyapjú helyett ugyanannyi vizes gyapjút* adott el neki, a száraz gyapjúért kialkudott, mázsánkint 53 Ft áron és a pénzt fel is vette. Ebben a perben is elmarasztalták, és a száraznak megfelelő gyapjúmennyiség pótlására, vagy a megfelelő összeg visszafizetésére kötelezték. Mivel ennek sem tett eleget, 1829 májusában ismét végrahajtották.

Ifj. Halasi József, úgy látszik, okult két első pere következményein. Amikor 1842 májusában bizonyos özv. Kraus Rajmundné 1083 Ft adóssága miatt perelte be, Halasi addig húzta az ügyet különböző „feleleteivel", míg adósságát négy részletben, két év alatt ki tudta fizetni. Sőt túl is fizette. Ezért Krausznét az ítéletben 1844. januárban 101 Ft 30 d. visszatérítésre kötelezték. Ez az utolsó adatunk az akkor már közel 50 éves ifj. Halasi Józsefről.

4. Az Úrkút és az Úrkúti Malom mellett, az Úrkút utcában

Halasiék háza abban a tobakházcsoportban volt, amely az Úrkút, az Úrkúti Malom mellett és az Úrkút utcában alakult ki. Közvetlen szomszédságában 1810 előtt ellenfele, Szabó Imre lakott, majd miután házát 1815-ben megvette, öreg Halasi József készséges eszköze és a céhmesterségben utódja, *Fridrik János.*

Fridriknek e házán kívül még egy kertje is volt a „Lebujdi" korcsma mellett. 1811-ben vásárolta 100 Ft-ért felesége, Pápai Anna révén anyósától, özv. Pápai Andrásné Rozs Juliannától, aki azt velük együtt haláláig használhatta.

Fridrik János még öreg Lalkovits Jánosnál volt legény és 1795-ben állt céhbe. Munkakörülményeit csak 1813-ig, céhmesterségének első évéig ismerjük. Ez alatt a 18 év alatt a céhjegyzőkönyvek szerint egy inast és egy legényt szegődtetett. Kétéves szolgáló- és hároméves bejárómestersége után négy évig, 1806—1809-ig atyamester, majd 1812—1814-ig, 1820—1821-ig és 1826—1827-ig, összesen hét éven át céhmester. Ingatlanaiból, munkakörülményeiből és céhtisztségeiből következtetve, nem valami módos, de viszonylag nyugodt anyagi körülmények között élő mester lehetett. Peres ügyei nem voltak.

Egyetlenegy panaszról tudunk csupán, de ezt sem ő, hanem felesége tette 1829-ben, Ágoston János tobakmester ellen, mert 1829. szeptember éjszakáján „háza ablakját vétkes szándékkal betörte". Ágoston a „vétkét" borosságával mentette. Mentségét azonban a magisztrátus nem fogadta el, sőt „újabb vétkének tulajdonította", s ezért „tanító például 6 páltza ütésekre és a kárának megfizetésére" ítélte. Így végződött az éjszakai kaland, melynek szereplői közül a fenyegetett Fridrikné asszony már 50 felé haladt, a beborozott Ágoston mester viszont még alig lehetett valamivel több 30 évesnél.

Fridrik János háza mellett 1818 előtt Németh Pál Endre nem tobak lakott húgával, Judittal. Amikor *Babonits János* tobaklegény a leányt 1818-ban elvette és céhbe állt, hozzájuk költözött. Majd egyéves együttlakás után rábírta sógorát, hogy adja tulajdonukba nemcsak a háznak, hanem a Németh szülőktől örökölt egyéb ingatlannak, kertnek és szántóföldnek őt illető részét is. Ennek ellenében „halálos holtáig" eltartják, gyámolítják, sőt kifizetik 111 Ft adósságát.

Babonits János munkakörülményeit sem az eltartási szerződést megelőzően; sem az azután való időből nem ismerjük. Vagyona sorsáról is csak néhány peres ügynek hiányos adatai tájékoztatnak. Ezek szerint már mesteridejének harmadik és negyedik évében erősen szorongatták a hitelezők, fenyegette ingatlanait az exekútiók veszélye.

Először bizonyos lókúti Kovács János perelte be 1820 decemberében, mert három év múltán is tartozott neki a lakodalmához vett bornak árával és egyéb pénzekkel, összesen 19 Ft 16 kr-ral. A lókúti hitelezővel egy napon perelte özv. Takács Jánosné csapóné is 100 Ft adósságáért. Az exekútiót mindkét ügyben csak azzal az ígérettel tudta 1821 Vízkesztjéig halasztani, hogy a „pajta alatti kukoricaföldjét" Mayer csutorásnak eladja és adósságait a föld árából fizeti ki.

Ígérete teljesítésének a városi jegyzőkönyvekben nem találtuk nyomát. Alig nyolc hónappal a vízkereszti terminus után ismét perelte Rósa József deputátus, mert „egy mérce liszt" árával és 5 forintjával tartozott neki. Babonitsot ezzel az adósságával is „megmarasztották". Kifizetésére újabb exekútió „fenyítéke alatt" 15 napi haladékot kapott.

Mi lett a további sorsa Babonitsnak, pereinek és hogyan tartotta el ingatlanrészéért sógorát, nem tudjuk. Az 1821. évi generálisgyűlés után, amikor szolgálómesterré választották, már nem találunk róla sem a céhiratokban, sem a városi jegyzőkönyvekben említést.

Babonitsék közvetlen szomszédságában állt a tobak házcsoport egyik legrégibb épülete, *Garas Ferencé*. Garas az 1770-es évek elején születhetett. Inas- és legényéveiről csak annyit tudunk, hogy 1788-ban Frankovics Miklósnál dolgozott mint legény. Amikor 1793-ban céhbe állt és meg is nősült, vehette meg a házat 310 Ft-ért Stein József tímártól és juthatott hozzá 137 Ft értékű káposztásföldjéhez.

Kis kőháza egy szobából, mellette „benyílóból" és kéményes konyhából állt, alatta boltos pincével. Mivel igen fiatalon, kb. 25 éves korában halt meg, mesteri működésének öt éve alatt említésre méltó vagyonra nemigen tehetett szert. Volt ugyan két és fél éven át három legénye és egy inast is szegődtetett. De a halála után harminc évvel felvett vagyonösszeírásban, ahonnan ingatlanainak adatait is vettük, még *műhelyépület sem szerepel*. Talán valamiféle említésre sem méltó fészerben dolgozhatott. Szerszámai közül is csak egy *„curholó vasról" és három „sikálló"-ról tudunk*. Nem találjuk nyomát a konscriptióban ágyi és asztali ruháiknak. A viseleti ruhák közül is csupán „egy mentére való ezüst gombokat" és láncokat vettek fel.

Amit az adatfelvevők említésre méltónak tartottak, az néhány szoba- meg konyhabútor, edény, evőeszköz és háztartási felszerelés. A szobában volt egy tölgyfa ágy és egy sárgára festett fenyőfa ágy, egy nagy asztal, „barkotza" fából, egy kis asztal, mellette pad, egy hátas szék, egy fenyődeszkából készült láda, egy „föntálló olmáriom", a falon egy kis fogas, hat darab „rámás kép" és egy tükör.

A konyhában tíz „kisebb nagyobb fazék, egy kis vasfazék, hét fehér tál, öt kisebb nagyobb tál, három itzés korsó, hat tányér, négy pár kés és vella, öt evő kalán", vízhordó és szapulósajtár, egy sütő és egy kis mosóteknő, egy kis „káposztás tung, egy fél kéz fűrész és egy nagy fejsze". Hogy disznókat tarthattak, bizonyítja a „hidas az udvarban".

Ingó és ingatlan vagyonukat 1830-ban csupán 676 Ft 20 kr-ra becsülték.

Garas Ferenc 1799-ben bekövetkezett korai halálával egy négyéves János nevű kisfiút hagyott maga után. Műhelyét 1799—1803-ig özvegye vezette. Segítségül évenkint egy-egy tobaklegényt szegődtetett, a harmadik, *Dékán József* 1803-ban elvette feleségül.

Dékán József, bármennyire is szerény volt az özvegy hozománya, kapva kaphatott a házasságon, hiszen ez hozta meg számára a mesterré válás és a folyamatos, nyugodt munka lehetőségét. Mielőtt Garasnéhoz szegődött, kilenc éven át négy mesternél volt legény. A kis kőházban igen szűkös körülmények között ugyan, de végre önállóan dolgozhatott. 1815-ig — csak erről az időről vannak munkakörülményeire adataink — csupán három inast foglalkoztatott, legénye egy sem volt.

Még ilyen helyzetben is, csak önmaga, felesége és inasai erejére támaszkodva meg tudta tartani, sőt némileg gyarapította is Garas Ferenc örökségét. Eladta ugyan egyelőre a káposztáskertet, a mentére való ezüstgombokat és -láncokat, de a kapott pénzből kifizette Garas Ferencnek a házon még meglevő 100 Ft adósságát és egy *tobakműhelyt építtetett*.

Emellett kiegészítette a mesterséghez való szerszámkészletét *öt „rotskával", két mésztartó hordóval, két vasabroncsos „meszes sajtárral, egy kordovány sikálló páltzával, négy sikálló glóbitsal", hat sátorfával, három vászonponyvával és egy „szömörtze hordó ráts"-csal*.

Bútort viszonylag keveset szerzett, erre nem is igen volt már hely a kis házban, csak egy „szökrényt, egy tál tartó tálast, két fölső hátos széket, egy sámedli széket, két fonyó roklát" és két kis rézkeresztet. Annál inkább pótolta a hiányzó ágyi és asztali ruhákat egy „tarka csihás dunhával, két vörös pamukos alsó párnával, négy vörös pamukos vánkossal, négy vászonbul való lepedővel, két tóth hímes abrosszal, négy szakasztó ruhával és két törülköző kendővel".

Viseleti ruháikról nem tudunk, csupán két szőrtarisznyáról.

Gyarapította családja edénykészletét, evőeszközeit, konyha- és gazdasági felszerelését is: cserépedényekkel, egy vasfazékkal, egy „bádog kalány tartóval", kilenc pár késsel és „vellával", három bádogkannával, vízhordó és „szapuló sajtárral", egy teknővel és egy „melentzével, búza tartó ferslóggal, egy kis buborkás hordóval, egy sodró deszkával és sodró fával, egy vágó deszkával, két vas rostával, egy ritka rostával és szitával, vas nyárssal és vasmatskával, öt nagy hara zsákkal és tizenöt kisebbel, egy fél kéz baltával, két nagy, két kisebb vas kalapátsal, szekercével, vonyókéssel, két vésűvel és kisebb nagyobb fúrúkkal, egy vas gerebennyel", két ásóval, két kisebb-nagyobb kapával, nyolc „széna hányó vel-

lával és gereblével", végül pedig „egy száll puskával".

Ezt az egész szerzeményt 1829-ben 279 Ft 38 kr-ra becsülték, Garas Ferencével együtt mindössze 755 Ft 59 kr-ra. Nem valami nagy „vagyon", különösen ha tekintetbe vesszük, hogy két, se nem iszákos, se nem könnyelmű tobakmester közel 30 évi munkájának eredménye.

A 30 évből 25 Dékán Józsefre esett. Eddigi sorsa jellemző példája annak, hogy minden igyekezet és a legóvatosabb gazdálkodás mellett is (hitelezők még nem szorongatták, egyszer sem volt árverése), mire jutott az a tobak, aki szegény özvegyet vett és egy később vásárolt kis kert hozamán kívül csak mesterségéből élt.

Szűkös anyagi helyzete nem gátolta abban, hogy jelentősebb céhtisztségeket kapjon. 1812—1814-ig atyamester, 1824—1825-ig céhmester.

Egyébként Dékán József talán vihette volna valamivel többre is, ha nem kerül viszonylag sok pénzébe a gondoskodás mostohafiáról, *Garas Jánosról*. A fiú nála tanulta a tobakmesterséget és szabadult 1810-ben. Nem maradt mostohaapjánál, Fehérvárra ment legénynek, majd katonának állt. Kádártán és Pesten katonáskodott. valamivel 1830 előtt állhatott céhbe.

Ez alatt az idő alatt Dékán József többször is támogatta pénzzel: „bőrvételre" fehérvári legény korában 50 Ft-tal, ugyanitt „adósságába" 85 Ft-tal, kádártai katonáskodásakor 15 Ft-tal, „mikor a regimenttel Pestre ment," 21 Ft-tal, „a pesti lágerba" 50 Ft-tal, „obsittya" kiváltására 60 Ft-tal és végül céhbe állásakor 50 Ft-tal. Ez összesen 321 Ft-ot tett ki, többet, mint amennyire Dékán József egész szerzett vagyonát becsülték.

Ennek ellenére 1829-ben peres úton újra követelte örökrészét. Ekkor készült a konscriptió, amelyből Garas Ferenc hagyatékát és Dékán József szerzeményeit megismerhettük. Ekkor állapították meg a deputátusok, hogy Garas János az atyai jussából már többet vett ki, mint ami megillette volna. Mindezek után megpróbálták „az atyafiságos és barátságos osztályt", de semmire sem mentek, mert „az rossz nyelve az Garas Jánosnak annyit beszélt, hogy nem győztek arra elegendő képpen meg felelni. A szája teli volt hazugságokkal". Tagadta, hogy bármit is kapott volna. Az az írás ugyanis, amelyben egy tanú jelenlétében korábban elismerte, sőt „saját keze írásával meg erősítette", elveszett. Tagadta, hogy bármit is kapott volna. De hiába tagadott, az alperes mostohaapa megszerezte az egykori tanú új igazolását, és az eldöntötte a per sorsát.

A per után az akkor már kb. 55 éves Dékán József még 11 évig élt. Felesége, N. Deli Zsuzsanna — valószínűleg azonos Garas Ferenc özvegyével — 1832-ben halt meg, miután — nem tudni mikor — neki is szült egy szintén József nevű fiút. *Ifj. Dékán Józsefről* azonban származásán kívül alig maradt fenn egyéb adat.

Öreg Dékán Józsefnek amúgy is igen szerény vagyoni helyzete valószínűleg felesége halála után kezdett nagyon megromlani. A 60 éve felé járó mester bizonyára nem bírta már a nehéz tobakmunkát és az ezzel járó beszerzés és értékesítés gondjait. Adóhátraléka növekedett, szorultságában kénytelen volt nagyobb kölcsönt felvenni egy bizonyos Krauss Jánostól.

Amikor 1841-ben 65—66 éves korában meghalt, a város 56 Ft 50 kr adóbeli tartozása miatt elárvereztette házát. Édesfia, ifj. Dékán József vette meg 354 Ft-ért. Ebből térült meg a városnak az 56 Ft 50 kr. adótartozás, 27 Ft 28 kr. temetési költsége, valamiféle „polgári ruháért hátrahagyott 3 Ft 34 kr. tartozása", az exekútióval kapcsolatos „diurnumokért az össze írással együtt járó 8 Ft" és végül a 3 Ft „dobolási költség". A megmaradt 255 Ft 25 kr.-t a hitelező Krauss János részére az uradalmi fiskálisnál helyezték letétbe.

A Garas Ferenc-féle kis kőház további sorsáról még csak annyit, hogy az exekútió után Garas János ismét követelte a neki járó részt. Mivel a ház vételárát teljes egészében lefoglalták, most féltestvére, ifj. Dékán József ellen indított pert.

Öreg Dékán József szomszédságában, a házcsoport legutolsó házában 1816-ig Czuker András élt. Nem volt tobak. A tobakmester *Tücsök Antal* (nevét a céh jegyzőkönyveiben Trücsöknek meg Prücsöknek is írják) 1814-ben történt céhbe állása után két évre vette meg tőle, 700 Ft-ért. Bognár Anna volt a felesége, valószínűleg a két Bognár Fülöp József tobakmester (apa és fia) hozzátartozója.

Vagyoni viszonyait az egy házán kívül nem ismerjük. Munkakörülményeit sem. Céhtisztségeiről is csak annyit, hogy szolgáló- és bejárómestersége után 1824—1825-ig atyamester. Ekkor, 1824-ben örökítették meg nevét és atyamesteri tisztségét a legénycéh korsaján. Dolgos ember lehetett. Nyilván azért kérte 1820-ban a várostól, hogy mestersége folytatását akadályozó polétás és vásárbíró tisztségét pénzen megválthassa. Peres ügyeiről nem tudunk. 1825-ben már nem szerepel a céh jegyzőkönyveiben.

Az egymás szomszédságában levő telkeken épült tobakházcsoport egészen közel kellett hogy legyen ahhoz a néhány másik tobakházhoz, amelyet az egykori írások az Úrkút, ill. az Úrkúti Malom mellett és az Úrkút útcában említenek.

Az Úrkútnál két tobakmester élt.

Dombai György bizonyára már akkor költözött ide, amikor 1800 januárjában céhbe állt. Életkörülményeiről nagyon keveset tudunk. Céhbe állása előtt, 1798-ban legény Szabó Imrénél, 1799-ben Halasi Józsefnél. Szegény sorsú mester lehetett. 11 év alatt egyetlen inast sem nevelt, legényt is csak egyszer, 1803-ban szegődtetett. Kis házát, melynek szomszédságában akkor Kastál László és Vági János nem tobakok laktak, céhbe állása után hét évvel, 1807-ben adta el Fuchs István tímárnak, 390 Ft-ért. Az utolsó, róla szóló adat szerint 1811-ben már kántorpénzt sem tudott fizetni.

A másik, Úrkútnál levő ház közös szerzeménye az 1755-ben született és 1774 óta mester *Tósoki Ferencnek*, meg a nem tobakcsaládból való feleségének, Undi Katalinnak. Tósoki Ferenc a módosabb tobakmesterek közé tartozhatott. Harminc évig folytatott mesteri működése alatt hét inast nevelt és tizenkilenc éven át tizenöt legényt szegődtetett. Volt olyan esztendő, nem is egy, amikor két inast vett fel egyszerre, és mellettük még

két legényt is foglalkoztatott. Három évig, 1782—1784-ig volt atyamester és közel hat éven át, 1785—1786-ig, 1792—1793-ig és 1803—1804-ig céhmester. Peres ügyeiről nem tudunk. Atyamester korában, az emlékezetes verekedéskor ő védelmezte Nagy József céhmestert. Utolsó céhmesteri évében, 1804 augusztusában, 59 éves korában halt meg.

Özvegye még négy éven át tovább vezette férje műhelyét. Inast csak Tósoki Ferenc halálának évében tartott, legényt ellenben minden évben segődtetett. Amikor 1807-ben férjhez ment Takács József nem tobakhoz, adta el házát Szentsek József muzsikusnak, 900 Ft-ért. Ekkor északi szomszédja öreg Deli Lászlóné volt, déli szomszédságában pedig lehet, hogy annak a kiterjedt Horváth tobakcsaládnak „düledező" háza állt, melynek első ismert tagja János, a veszprémi tobakcéh megalakulásakor, 1692-ben már mesterként szerepel a céh jegyzőkönyvében.

Tósoki József, aki néhai Tósoki Ferenc házának eladásakor, 1807-ben segődött inasnak Halasi Józsefhez és nála is szabadult 1809-ben, nem fia, legfeljebb rokona, talán unokaöccse volt Tósoki Ferencnek. Céhbe állása idején, 1818-ban anyja özv. Tósoki Józsefné néven szerepel az egykorú írásokban.

A Tósoki családnak ez az ága szegényebb volt Tósoki Ferencéknél, különben az együtt lakó özvegy és fia nem lehettek volna kénytelenek már a fiú céhbe állásakor, bizonyára a céhtaxa és a céhlakoma megfizetése miatt, 100 Ft kölcsönt kérni a házukban lakó Gergely Sára árendásuktól. Mivel adósságukat többszöri sürgetésre sem fizették meg, sőt hitelezőjüket azzal fenyegették, hogy ha tovább sürgeti őket, házukból is „kiverik", Gergely Sára 1819 novemberében beperelte háziurait.

Pereskedésbe bonyolódott Tósoki József Tóth Imre magyar vargával is, aki 1825-ben *szömörce*-aratásért járó bérének visszatartása miatt emelt panaszt ellene. Mindkét esetben exekútióval fenyegette meg a magisztrátus ingó és ingatlan javait. E perek sorát nem ismerjük. Az utolsó, róla fennmaradt adat szerint a szömörceügy még 1826 februárjában sem ért véget.

Az Úrkút utcában két háza volt egymás mellett *N. Deli Jánosnak*. Ezek egyikét adta el 1809 novemberében Rozmán János nem tobaknak, 600 Ft-ért. Vagyoni viszonyairól nem tudunk többet. Abból, hogy két ház tulajdonosa volt, mindenesetre arra gondolhatunk, hogy nem tartozott a szegény tobakok közé.

Halasi Józsefnél volt inas 1784—1786-ig. Utána Frankovics Miklóshoz, majd ismét Halasi Józsefhez segődött legénynek. 1791-ben állt céhbe. A kötelező két évi szolgálómesterség, majd a szintén kétévi bejárómesterség után három évig, 1800—1802-ig atyamester, majd 1810—1811-ig, tehát szintén három évig céhmester. 1812 után már nem szerepel a céhjegyzőkönyvekben. Huszonegy évig tartó mesterideje alatt öt inast segődtetett és tizenegy éven át kilenc legényt foglalkoztatott, de egyszerre kettőt egyetlen évben sem. Viszonylag konszolidált anyagi helyzetére mutat, hogy peres ügyei nem voltak.

Az 1818-ben szabadult és 1825—1827-ig szolgálómester *ifj. Deli János* — többet nem tudunk róla — valószínűleg a fia, ill. árvája volt N. Deli Jánosnak, Garas Ferencné, majd Dékány Józsefné szül. N. Deli Zsuzsanna pedig a nővére. Kettőjük anyja talán az az öreg Deli Lászlóné, aki az 1807-ben eladott Tósoki Ferenc-féle ház északi szomszédságában, szintén az Úrkútnál lakott. A Deliek családnevük elé tett *N* betűből következtetve nemesek voltak.

A káptalan Úrkúti Malmának szomszédságában lakott a 19. század első évtizedeinek Halasi József mellett másik igen vagyonos tobakmestere, *Tóth Péter*. Származásáról, inas- és legényéveiről alig tudunk valamit. 1790 táján születhetett és valószínűleg ahhoz a Tóth családhoz tartozott, amelynek legrégibb ismert tagja, János már a céh megalakulásakor mester. Tóth Ferenc, aki Szabó Imrénél inaskodott és 1807-ben nála is szabadult, talán testvéröccse. Testvéri kapcsolatukat valószínűsíti, hogy mindketten Halasi Józsefhez segődtek legénynek. Ferenc 1807-ben, Péter 1808-ban. Ferencnek 1807 után, legalábbis Veszprémben, nyoma veszett. Péter viszont 1809-ben feleségül vette mesterének, Halasi Józsefnek leányát, Annát és még ugyanebben az évben céhbe állt.

Végigment a céhtisztségek ranglétráján. 1810—1811-ig szolgálómester, 1815—1817-ig bejárómester és közvetlen ezután, 1818—1819-ig atyamester. Ennek marasztották 1820-ban is. Halasi halála után, 1822-ben elérte a céhmesterséget. Egyelőre csak két éven át választották meg, de alig 10 év múlva, 1831-ben és 1832-ben ismét a céh első embere lett. 1833-tól a céhjegyzőkönyvek megfelelő adatai hiányoznak, céhkarrierjét nem követhetjük tovább. Lehet, hogy azonos azzal a Tóth Péterrel, akit a városi jegyzőkönyvek céhmesterségével egy időben, 1831—1835-ig „külső gazdának" említenek. Ebben az esetben tehát mint apósa, városi hivatalt is viselt.

Munkakörülményeit sajnos még kevésbé ismerjük. A céh fennmaradt irattára csak nagyon szórványosan és csupán 1818-ig ad róla felvilágosítást. Két inasáról és egy legényéről tudunk. 1813—1817-ig még a kántorpénz befizetésének feljegyzése is hiányzik. Tényleges elmaradás éppen bejárómesterségének idején alig képzelhető el.

Annál részletesebb képet kapunk anyagi helyzetéről. Amikor 1825-ben felesége meghalt és kb. 35 éves korában ismét megnősült, a magisztrátustól vagyonának összeírását kérte. Kérését így indokolta: „Minekutánna első feleségem néhai Halasi Anna meg halálozván tőle két neveletlen árváim maradtak Therézia mint egy 4 és Pál első esztendőbe valók, akiknek nevelések tekintetéből, de házi környülállásaimra nézve is másodikat házasodni kéntelenítettem, aminthogy veszprémi Gvárdián János Úrnak leányát Juliannát magamnak feleségül el is vettem, ugyanazért a jövendőbeli zűrzavaroknak el távoztatására a fent nevezett árváimnak bátorságokra mindennemű javaimat öszve írattatni s meg becsültetni el határoztam".

Az árvákra való tekintettel az összeíró deputátusok külön rubrikában tüntették fel Halasi

Anna hozományának és közös szerzeményeiknek értékét.

Tóth Péter ingatlanait mind közös szerzeménynek minősítették: az Úrkúti Malom szomszédságában levő 1500 Ft-ra becsült házát, az úgynevezett ,,kis telekben", Macovits László földje melletti 100 Ft értékű kukoricaföldjét és az ugyancsak 100 Ft-ra becsült kertjét. A kert Mészáros Jánosé (nem tobak) és Dékán Józsefé között feküdt. Az összeírásban nem szerepel az a kukoricaföld, amelyet még 1819-ben a ,,Pajta alatt való kukorica telek"-ben Vas Gergelyné és a ,,Mikolányiak" (szintén nem tobakok) földjei szomszédságában vett meg 50 Ft-ért, Vetsei József csutorástól. Vetsei, hogy polétás fiát sikkasztásának következményeitől mentse, volt kénytelen sürgősen értékesíteni ingatlanát. Lehet, hogy e földet még az összeírás előtt Tóth Péter is továbbadta, vagy talán már meglevő kukoricaföldjéhez kapcsolta, ezért szerepel az összeírásban 100 Ft becsértékkel.

Közös szerzeményük az 50 Ft-ra becsült két tehén is. Istállójuk sajátságos módon nem szerepel a jegyzékben.

A bútorokból következtetve háza valószínűleg két szobából állt. A konyhán kívül volt kamrája és ott állt az udvaron a ,,méhel" is.

Tóth Péter szerint Halasi Anna hozományából az összeírás idejére a bútorok, ill. a szobaberendezési tárgyak közül csak egy 30 kr.-ra becsült ,rossz fekete bőr szék" maradt meg, a többi mind közös szerzeményük: a két tölgyfa ágy, egy fenyőfa ágy, egy ,,lésza", egy fekete ,,bőrkanapé", négy fekete bőrszék, egy ,,körtvél fa" asztal, két tölgyfa pad s ,,egy rossz asztal, egy pultos nagy olmáriom, egy politúros olmáriom, egy hosszabb s rövidebb tölgyfa fogas, egy közönséges falra való tükör, két nagyobb, egy középszerű és hat kisebb kép és egy réz gyertyatartó". Értékük 63 Ft 60 kr.

A konyhabútorok is közös szerzemények: ,,konyha olmáriom, egy fenyő láda és egy tálos". Az edényeket, evőeszközöket és egyéb konyhaberendezési tárgyakat, három, 1—1 Ft értékű cintányért, két, összesen 1 Ft-ra becsült ,,rossz réz lábost" és egy 30 kr. értékű hurkatöltőt kivéve, amelyek az asszony hozományából maradtak meg, szintén mind közösen szerezték: így a tizenkét cintányért, egy kis ,,leveses cintálat, hat pár kést, vellát és hat kalánt, egy pintes és három itzés üveget, három etzetes üveget tele etzettel, két üveg poharat, tíz nagyobb és kisebb fazekat, két lábost, egy hús vágót, két vas kalánt, sodró deszkát sodró fával, két szitát, egy rostát, két vas rostélt, vasalót egy vassal, sütő, förösztős és mosó teknyőt, egy faabroncsos szapulló sajtárt, két vízhordó sajtárt, egy kis buborkás hordót, egy 4 akós vasas káposztás hordót és egy 4, meg egy 5 akós hordót", összesen 45 Ft 53 kr. értékben.

Az egyéb felvett házi eszközök és gazdasági szerszámaik is közös szerzemények: a ,,vasvella, a fejő kanna köpüvel, a túrós prős, két öntöző kanna, egy fűrész, köszörű kő vályustul, 15 db kilós zsák, három pokróc és két ponyva", összesen 24 Ft 50 kr. értékben.

Az ágyi és asztali ruhák közül Halasi Anna hozományaként csak két ,,tollal teli párnát, két vánkost, egy sávolos meg egy silány abroszt és egy felső lepedőt" jegyeztek fel 16 Ft 30 kr. értékben. Java részük ugyancsak közös szerzemény, mint ,,a hat alsó lepedő, egy kék tarka dunyha, egy paplan, hat párna tollal, nyolc vánkos, közöttük négy vörös czihés, egy kék czihés és egy bőr vánkos; egy zöld ágyterítő, öt abrosz, közülük két sávolos és végül hat vászon kendő". Értékük 58 Ft 65 kr.

Viseleti ruháikat nem írták össze, csupán a ruháikra való ezüstgombokat és ékszereiket. A gombokat egy pár ezüstfüggővel közös szerzeménynek minősítették: így a ,,jankedlire való" 16 pár, 14 lat súlyú, a ,,laiblira való" 26 db 8 1/2 lat súlyú", a réklire való 4 db ,,filigran munkájú" és végül egy kicsi meg két nagy szintén ,,filigran munkájú" ezüstgombot összesen 57 Ft 30 kr. értékben. Az ékszerek közül a 20 Ft értékű ,,nyakra való ezüst lántzot és az egy pár 2 Ft 30 kr-os, köpenyegre való ezüst csattot" Halasi Anna hozta magával.

Egyéb vagyontárgyakhoz képest feltűnően csekély értéket képviselt Tóth Péter néhány közös szerzeményű tobakszerszáma: ,,a két gázoló vállú, egy silány töttő vállú, egy kazán, egy botska, öt fél kéz botska és egy aggató sámedli". 39 Ft 45 kr-ra becsülték.

Igen figyelemreméltó ellenben az a tétel, amit közös szerzeményként ,,a mesterségbe egy summába vagyon" megnevezés alatt foglaltak össze. Ez 600 Ft értékben bizonyára a mesterség raktáron levő nyersanyagát meg késztermékeit, a szattyán- és kordovánbőröket tartalmazta.

Volt végül Tóth Péternek adósainál, Német János csapónál, a ,,hatrongyosi" Szedlák Jánosnál és bizonyos Kalaba Jánosnál 52 Ft követelése.

Az egész vagyon értéke igen tekintélyes összeget, 2750 Ft 43 kr.-t tett ki. Ebből Halasi Anna hozományáé csupán 44 Ft. Meglepően kevés, ha arra gondolunk, hogy apja a veszprémi tobakcéh legtekintélyesebb és bizonyára leggazdagabb mestere volt.

Feltűnő különben, hogy az összeírásból nemcsak a szőlő, a tehénistálló, a megszokott majorság és ól, hanem sok más egyéb, a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen felszerelés is hiányzik. Okát nemcsak a deputátusok felületességében kell keresnünk. Tóth Péter közel száz év múltán is fukar és furfangos emberként élt a veszprémi iparosok emlékezetében. A Veszprémi Hírlap egy 1929. évi cikkében olvassuk, hogy a ,,Kölkes Petinek" csúfolt mester úgy csapta be a tőle birkagyapjút vásárló zsidót, hogy a fehér gyapjú közé lisztfinomra szitált murvát hintett, amitől természetesen a gyapjú nehezebb lett és több pénzt kaphatott érte.

Lehet, hogy az 1825. évi összeíráskor ezért kisebbíttette felesége hozományát és titkolta el egynémely javait, mert előre számított gyermekei későbbi vagyoni igényeire. Egyébként a conscriptió után is óvatosan gazdálkodhatott. Egyetlen perét ismerjük csupán, és ebben sem adósként szerepelt. 1828-ban 300 Ft-ot követelt sógorától, ifj. Halasi Józseftől.

Mielőtt *Hollósi Mihály* az Úrkút mellé, Fridrik János szomszédságába került volna, céhbe állásától, 1815-től 1824-ig külső mesterként valahol

vidéken dolgozott. Veszprémbe csak akkor költözhetett, amikor 1824-ben megvette Monarell Józsefnek a „Bohém völgyre lemenő utcában" levő, Mándi János nem tobak és Kocsi Horváth Sámuel főszolgabíró „puszta fundusa" közötti házát, 800 Ft-ért. A ház azonban távol esett a Séd vizétől, ezért hamarosan, már 1825 elején elcserélte 190 Ft ráfizetéssel Szabó Ádám magyar varga házával. Ez volt az Úrkút melletti ház, Fridrik János és Czvekk János muzsikus háza között.

Házának a cserelevélben feltüntetett topográfiai meghatározása, hogy ti. Fridrik János és az Úrkút szomszédja volt, teszi lehetővé, hogy Halasi József ingatlanának közvetlen közelében kialakult tobakházcsoportot is az Úrkút, ill. az Úrkúti Malom és az Úrkút utca környékére helyezzük.

Hollósi Mihályról 1815. évi céhbe állásán, házvételein és Boronyai Anna, nem tobakcsaládból származó feleségén kívül semmit sem tudunk. A céhjegyzőkönyvben szereplő *Hollósi Józsefről* is, aki talán testvére lehetett és bizonyára már Mihály beköltözése előtt Veszprémben lakhatott, csak annyit, hogy 1817-ben szolgálómesterré választották.

A két Hollósi volt megalapítója a 19. század egyik legjelentősebb tobakdinasztiájának. A családról, mint több ház állítólag gazdag tulajdonosáról, emlékezik meg a Veszprémi Hírlap már említett cikke. Utolsó iparos tagja *Hollósi István* a 19. és a 20. század fordulóján még tobakmesterséget tanult, de lakatos lett. Ő mondta el emlékeit a veszprémi tobakmesterségről e tanulmány írójának.

5. *„A Kis Kapura följáró váraldalban"*

Az eddig előfordult tobakházak egyikét sem helyezhetjük a mai Tobak utcába. Mind közelébb voltak a Sédhez. Az ismert tobakházak közül csak a Frankovics Jánosék által lakott kőházacska épült a „Kis Kapura följáró váraldalban".

Frankovics János 8—10 évvel lehetett idősebb öccsénél, Miklósnál. A céhiratok inaskoráról nem tesznek említést. Feltételezhetjük, hogy mint Miklós, ő is legényként vándorolt Horvátországból Veszprémbe. 1769-ben vagy 1770 elején állt céhbe. Felesége, Karó Judit nem tobakcsaládból származott. Tíz évig, haláláig élt vele a kis házban, amely csupán „egy bötsületes" szobából, kémény nélküli, tehát füstös konyhából és egy műhelynek is használt kamrából állt. Két kisgyermekükkel Jánossal és Ferenccel elég nyomorúságos életük lehetett itt, hiszen még a kis ház sem volt az övék, valószínűleg az asszony rokonaitól bérelték.

Anyagi helyzetükre jellemző házuk bútorzata és az a néhány ingóság is, amit mindkettőjük halála után, az asszony első, majd második házasságából született gyermekei miatt 1790-ben írtak össze. „Vagyon egy rozzant fekete ágy — olvassuk az összeírásban — abban található 4 avét vörös sujtásos vánkos, két hasonló avét párna és egy avét tarka dunyha, fejér sujtásos fölső lepedővel edgyütt, két vörös és egy fejér sujtásos abrosz, már viselt, egy rossz asztal, egy fekete láda, almárjom, egy vas fazék, egy rossz gereben, két lyukvágó és három széles kapa, üllő, kalapáts, egy rozzant fahátú szék, egy viselt zöld mente férfinek való és egy Biblia".

Nem valami jelentős szerzeménye tíz év munkájának, még akkor sem, ha tekintetbe vesszük elhasználódásukat. Az ingóságokon kívül egyetlenegy, 10 Ft értékű kis szőlőt vett csupán Frankovics János és csináltatta meg 60 Ft-ért a ház megrongált fedelét. Pedig semmiféle olyan adat nem maradt fenn, amelyből arra következtethetnénk, hogy mint öccse, Miklós és unokafivére, Ferenc, iszákos vagy könnyelmű ember lett volna. Peres ügyeiről egyáltalában nem tudunk.

Inast nem nevelt. Legényt kétszer szegődtetett. Szolgálómestersége után 1780-ban az atyamesterségig jutott el. Ebben az időben már volt úgy, hogy öten laktak az egyszobás aprócska házban: a házaspár, a két kisgyermek és a tobaklegény.

Frankovics János 1780-ban bekövetkezett korai halála után felesége még két évig fizetett a céhnek kántorpénzt, de nincs semmi nyoma annak, hogy akár egyetlen inast vagy legényt dolgoztatott volna. „Bizonyos — női — viseletben szükséges ruházatot varrogatott". Így próbált gondoskodni gyermekeiről. Kuncsaftjai közül Majtényi Mártonné s Győry Imréné nevét ismerjük.

A tobakmunka csak akkor indult meg újra a műhelynek is használt kamrában, amikor *Molnár Mihály* tobaklegény 1785-ben feleségül vette a legalább már 30-35 éves özvegyet és céhbe állt. Előzőleg 7—8 éven át jó néhány mesternél volt legény, többek között Lalkovits Jánosnál, Hideg Lászlónál és Frankovics Miklósnál. Lehet, hogy éppen Frankovics Miklós közvetítette sógornőjével a házasságot, ami ha nem is jelentett valami jó partit Molnár Mihálynak, mégiscsak megoldotta hányatott legényéletét és biztosította mesterségének legszükségesebb feltételeit. Öt évig élt együtt Karó Judittal. Ez alatt az asszony neki is szült két gyermeket a két másik gyermek mellé: Mihályt és Józsefet.

Molnár Mihály valami kis pénzt gyűjthetett legénykorában, de lehet, hogy már mesteridejének legelején is eredményesen dolgozhatott. Kifizette az időközben megvett házon a 100 Ft adósságot, a „Kü kép alatt" 60 Ft-ért egy borsóföldet vásárolt, a Frankovics János kis szőlője mellett, az „almádi promontóriumon" pedig még egy „öreg szőllőt" 80 Ft-ért. Igaz, hogy az ingatlanokért még némi tartozása maradt. De amellett kiegészítette lakásuk rozzant bútorzatát egy „új diófa asztallal, körülötte két hátsó paddal". Lerongyolódott ágyneműiket egy dunyhával, „három vörös sujtásos vánkossal és egy hasonló párnával"; viseleti ruháikat egy „fejrevalóval", konyhai és egyéb házi felszerelésüket „rostélylyal, tűzfogó lapitzkával, vasmatskával, furukkal, vonyókéssel", végül a műhelyt, a „tobakmesterséghez szükséges minden féle instrumentumokkal", közöttük „egy leásott meszes hordóval". Úgy látszik, sertést is tarthatott az udvaron levő „hidas"-ban.

Pedig legény nélkül, csupán egy-egy inassal dolgozott. Egyetlenegyszer, 1788-ban próbálkozott legényszegődtetéssel, de ez sem sikerült

neki. A céhjegyzőkönyvekben utólag áthúzták a szegődtetésre vonatkozó bejegyzést. Lehet, hogy a 10 Ft bért kevesellette Kulits Márton vándorlegény, lehet azonban, hogy szálláshelyét kifogásolta, hiszen ekkor már az inassal együtt heten szorongtak az egyszobás füstös konyhájú kis házban, ő lett volna a nyolcadik.

Alighogy megszülte Karó Judit negyedik kisfiát, Molnár Mihálynak a másodikat, 1790 első hónapjaiban meghalt. A földingatlanokon levő adósság és a két apától származó gyermekek jussai miatt júniusban már összeírták vagyonát. 1791. december 17-én pedig, miután szőlőit és, úgy látszik, borsóföldjét előzőleg már eladta és árverésen „mobiliáit" is pénzzé tették, megtörtént a vagyon négy gyermeknek megfelelő négyfelé osztása és a hitelezők kielégítése. Molnár Mihály csupán a vároldalban levő kis házát tarthatta meg, tobakszerszámain kívül egy-két bútorát vásárolhatta vissza és néhai Frankovics Jánosék öreg Bibliáját.

Az árverés után újranősült-e az akkor még alig több mint 32 éves mester, nem tudjuk. Ha a négy gyermek nála maradt, meg kellett tennie. De szüksége volt az új asszonyra inasai és legényei ellátása miatt is. Hiszen Karó Judit halála után még 12 évig szerepel neve a céhjegyzőkönyvekben. Igaz ugyan, hogy ez alatt az idő alatt legényt csak kétszer szegődtetett, inast csupán egyszer. Anyagi helyzetének további alakulását nem ismerjük. Aligha tartozhatott ezután is a módosabb tobakok közé. Céhtisztséget négy éven át viselt: 1788—1789-ig bejárómesterséget, 1790—1791-ig atyamesterséget. A céhmesterségig nem jutott el. Az utolsó adat szerint 1802-ben, 44—45 éves korában még élt.

6. Helyhez nem köthető vagyonok

Érdemes megemlíteni még néhány olyan vagyoni vonatkozású adatot, amelyet nem tudunk ugyan helyhez kötni, de jellemző képet ad a veszprémi tobakok anyagi helyzetéről és sorsáról.

Ilyenekről tájékoztat mindenekelőtt Tobak József hagyatékának konscriptiója. Minden valószínűség szerint arról a Kovács Tobak Józsefről van szó, aki 1740-ben már mesterlegény („megatta a társpoharat"), és mint Kovács Tobak Pál fia, kedvezményes fél taxával 1752-ben állt céhbe.

Az apa *Kovács Tobak Pál* a 18. század első felében egyike volt a legtekintélyesebb mestereknek. 1707-ben állt céhbe és 45 évig tartó mesterideje alatt legalább tizenhét évig viselt céhtisztséget: öt éven át, 1708—1712-ig szolgálómester, 1714-ben atyamester és tizenegy éven át, 1718—1719-ig, 1725-ben, 1733—1738-ig és 1747—1748-ig céhmester. 1752-ben, 64—65 éves korában szerepel utoljára a céh jegyzőkönyvében. Vagyoni viszonyait nem ismerjük, munkakörülményeit sem, de céhtisztségeiből következtetve jómodú embernek kellett lennie.

Ez valószínűsítik fiának, *Kovács Tobak Józsefnek* javai, amelyeket ő örökölhetett, amikor éppen apja feltételezhető halálának évében állt céhbe. Talán csak erre várt tizenkét évi legényideje alatt, kb. 28—30 éves koráig. Munkakörülményeiről szintén nem maradt fenn adat, céhtisztségeiről is csak annyi, hogy 1753-ban szolgálómesterré választották, 1756-ban pedig atyamesterré.

Annál jellemzőbb, amit a közvetlen halála után, 1766 februárjában „maradékai" miatt készített rövid konscriptio családi helyzetéről és vagyonáról őrzött meg számunkra. Eszerint kétszer nősült. Első feleségétől több gyermeke született, akik nyilván mint árvák maradtak nála második nősülésekor. Családtagjait nevét nem ismerjük, gyermekeinek számát sem.

Az összeírásban két háza szerepel, közülük az egyiket az összeírók „tobakháznak" nevezik. A tobakház előtt kert terült el, de volt a „város rétinél" egy másik nagyobb kertje, egy kukoricaföldje és az „elő Hegyen" egy darab szőlője is. A földekhez megfelelő állatállománnyal rendelkezett: három tehénnel, egy „rúgott borjúval" és két „sörtvés"-sel. Az eddig ismert legtekintélyesebb tobakgazdaság ez. Önmagában is biztosíthatta a család megélhetését.

Pedig Kovács Tobak József kertjei, földje és állatai mellett mesterségével is törődött. Tanúsítják a jegyzékbe felvett, de nem részletezett „mesterséghez való föstetlen bőr, 10 föstenyi való szattyán, 12 kész, eladni való béllés bőr, 13 másoknak készített bőrei, 1 föstött, 12 föstetlen, 13 munkában levő kecske, 11 juhbőr és 2 kis gidabőr". Ezen kívül „26 oka magyar gyapjú, 18 1/2 oka kecskeszőr". Sajnos házai berendezését és egyéb ingóságait a testamentumban „specifikálták", ami a levéltárból nem került elő. A házak, kertek, kukoricaföld és szőlő az özvegynek, tehát második feleségének jutott, „2 teheneket és a serték", mivel az első asszony hozta magával, az ő gyermekeinek ítélték.

Kovács Tobak Pálon és Kovács Tobak Józsefen kívül még három Kovács nevű tobak szerepel a céhjegyzőkönyvekben. Csak az 1746 körül született ifj. Józsefnek ismerjük pályafutását, vagyonát, családi és munkakörülményeit. „Ferkóról" csupán annyit tudunk, hogy 1770-ben inasnak szegődött Takács Tobak Istvánhoz, Gergelyről (? György is lehet) pedig, hogy 1780-ban Nagy Molnár Józsefnél volt legény.

Mivel Kovács Tobak József hagyatékának összeírása gyermekeit nem nevezi meg, egyikről sem mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy közvetlen leszármazottja. Legalább *ifj. Kovács Tobak Józsefet* valószínűsíthetjük fiának, abban az esetben, ha apja már hosszú legényidejének ötödik évében vette el első feleségét. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy feltételezhetően ő is közvetlenül apja halála után, 1766 áprilisában állt céhbe, szintén kedvezményes fél taxával. A hagyaték összeírását 1766 februárjában végezték.

Bárkitől bármennyire örökölt is vagy szerzett, hamarosan anyagi gondjai támadtak. Céhbe állása után, 1768 novemberében „elkerülhetetlen szükségében való táplálásához és haszonhajtásához" Salamon József zsidótól 187 Ft kölcsönt vett föl. Lekötötte rá „házát és minden ingó, ingatlan jószágát". A kölcsön visszafizetését 1769, József napjára ígérte. 1768 decemberében ismét 200 Ft-ot kért Salamontól. Mivel a 387 Ft-ra növelt

adósságból a lejárati időre csak 100 Ft-ot törlesztett, hitelezője mint a püspökség „protectionalis zsidaja" az úriszékhez fordult panaszával és Kovács exekútióját kérte. Végrehajtották-e, nem tudjuk. Az ügy folytatásának nem találtuk nyomát.

Ifj. Kovács Tobak József mindenesetre tovább dolgozott mesterségében. 1770-ben inast szabadított és három éven át (1771, 1774—1775) legényeket is szegődtetett. Céhtisztességet azonban alig viselt. A szolgálómesterséget pénzen megváltotta, és tíz év alatt csupán egyetlenegyszer választották meg atyamesternek. Jellemző, hogy éppen atyamesterségének évében 1772-ben büntették meg „botránkoztató viseletéért".

Ingatlanait és lábasjószágait nem ismerjük. Ingóságairól azonban, mesterségének szerszámait kivéve, részletes képet ad az az összeírás, amit felesége, a nem tobak származású Polány Éva halálakor, 1775. december 31-én készíttetek „két árvácskájuk", Katalin és Julianna jussairól. Az ingóságokat a szülők szerzeményei szerint osztályozták úgy, ahogy azokat ifj. Kovács Tobak József a tanácsbeli küldötteknek „meg mutogatta".

Eszerint valószínűleg az asszony hozományából való „házi eszköz", amely alatt bútorzat is értendő: „egy rámás ágy, egy kis pohár szék, egy tölgyfa asztal, egy hosszú pad láda, egy pár hátos szék, két örebb, övegbe foglalt kép, egy középszerű és két kisebb hasonló kép, egy feszület, fogason négy tisztességes táll, egy iczés öveg, négy fa tányér és cserépből való edény, lábos fazék táll, és tizenöt darabból álló apróbb, egy rokka, egy kis vízhordó sajtár, szapuló sajtár, két szita, két rosta, egy két akós káposztás tung és egy kis vasnyárs".

„Ágybeli" és asztali ruháik közül amit „az ura vett míg edgyütt nem voltak: egy közönséges kis pamukos párna, két jó de viselt vánkos"; amit az asszony ‚hozott a szülőitól: egy fölső csipkés gyolcs lepedő, egy paplany, két kék kartonyos vánkos, egy kisebb vörössel nyomtatott és két pamukos vánkos, egy kartony vánkos ciha, egy nagyobb és egy kisebb pamukos párna, három abrosz, négy asztal keszkenyő és egy kis kendő. Amelyet edgyütt szereztek: egy kék nyomtatott tollas dunyha, egy toll nélküli pamukos vánkos, egy szintén toll nélküli új nagy pamukos párna, öt új szakasztó ruha és két kendő".

Nagyon alaposan írták össze az asszony viseleti ruháit. Ezek: „egy gyöngyszínű pántér szoknya, egy kaszer (kaszter?) szoknya, egy viselt mindennapi kaszter és egy szőr rékli, egy kartony és egy fejér velés rékli, egy rokolya hozzá való gyolcs fél ümöggel, négy hosszú ing, fehér csipkés gyolcs kötény, egy kék gyolcs kötény, egy viselt, de jó fekete selyem pruszlék, egy tisztességes fejrevaló, egy pár téli kesztyű, több keszkenyő és — végül — egy imádságos könyv".

Kovács Tobak József további sorsát nem ismerjük. A felesége halála utáni év, 1776 novemberében szerepel utoljára a céhjegyzőkönyvben. Kántorpénzt fizetett.

Ugyanebből az évből, 1776-ból maradt ránk néhai Tobak Márton házának leírása. Nem tudjuk, hol volt ez a nagyon rozzant épület, azt sem, mi okból vizsgálták meg a városi törvényszék küldöttei. Tulajdonképpen azt sem állapíthatjuk meg bizonyosan, hogy a céhjegyzőkönyvekben szereplő két *Szakács Tobak Márton* közül melyiknek a hagyatéka.

Az egyik 1756-ban állt céhbe, a másik 1762-ben. Tekintélyesebbnek az idősebb látszik, hiszen 1763-ban és 1768-ban csak ő lehetett céhmester, míg az ifjabb 1765—1767-ig legfeljebb atyamester. Az is elképzelhető azonban, hogy két céhmestersége között az atyamesterséget is inkább az idősebb vállalhatta, és ez alatt az idő alatt szintén ő szegődtette, a mindkettőjük pályafutásának együttes 30 éve alatt szereplő összesen két legényt is. Ebben az esetben csak a tisztséget nem viselt, legényt egyáltalán nem szegődtető, 32 éves korában már elhalálozott fiatalabb Szakács Tobak Márton élehetett olyan nyomorúságos körülmények között, amilyenre a leírt ház alapján joggal gondolhatunk.

A küldöttek jelentése ugyanis azt állapítja meg az épületről, hogy: „sem a fedele, sem fája, annyival is inkább a fedése épen semmit sem ér, úgy annyira, hogy még . . . legkönyebb esőben is benne meg nem lehet maradni. Meg fedni is pedig eddig nem lehet, valameddig koszorú fát, vendégléczeket és fedél fákat nem tesznek a fedél alá. Ezen kívül is kiváltképen a konyha falai egy kis kőfalon kívül éppen keveset érnek, a szoba falai is fábul lévén, tsak igen keveset".

Közel negyven év múlva, 1815 áprilisában vett házat 830 Ft-ért *Vetsei János* tobakmester, a nem tobak Petnár Jánostól. E házról csak annyit tudunk, hogy a Szent Benedek hegye alatt, Csitneki Antal szomszédságában állot. Csitneki 1794-ben Halasi József legénye volt. Róla egyéb adat nem maradt fenn.

Vetsei azért vette meg Petnár házát, mert Lovasberényből, ahol már mint mester, tíz évig dolgozott, Veszprémbe kívánt költözni. 1814-ben állt itt céhbe. Egy évtizedes gyakorlatára való tekintettel, a veszprémiek remeklést nem kívántak tőle. Munkakörülményeit nem ismerjük. Céhtisztségeiről is csak annyit tudunk, hog 1816-ban szolgálómester, majd 1826—1827-ig atyamester. 1827 után már nem szerepel a céh jegyzőkönyveiben.

***

A kézirat befejezetlen. A szerző a tervezett összegezést a céhről, tagjainak vagyoni, társadalmi helyzetéről, a tobakcéh későbbi sorsáról már nem tudta elkészíteni. Az olvasó azonban a közölt tanulmány alapján is világos, eleven képet kaphat a veszprémi tobakcéh életéről, gazdasági problémáiról, az egyes tagok vagyoni helyzetéről, családi viszonyairól, erkölcseiről és ezen keresztül a 18. század második és a 19. század első felében a város egyik igen fontos rétegének: a kézműves iparosok életkörülményeiről. A mű így csonkán is hasznos adatokkal járul hozzá a kézművesipar történetéhez.

Szerkesztőség

FORRÁSANYAG

A Bakonyi Múzeumban levő céhiratok leltári számai: 70.1321.1. — 70.1432.1.

A Veszprém Megyei Levéltár tobakvonatozású anyaga e tanulmány írója által készített másolatokban a múzeum adattárában: Ipartörténet 8198/1—168/69; 8199/1—86/69; 8201/1—17/69. leltári szám alatt.

Felhívjuk továbbá a figyelmet a szerzőnek a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. kötetében megjelent A veszprémi tobakok című tanulmánya első részéhez fűzött jegyzetanyagának (225—230. l.) alábbi tételeire, amelyekből a szerző tanulmánya II. és III. részének adatanyagát is merítette: 2., 3., 4., 5., 6., 7., 14., 17., 18., 19., 23., 24., 32., 33., 34., 38., 39., 41., 57., 58., 59., 60., 68., 153., 168., 177., 184., 189., 234., 248., 249., 250. számú jegyzeteire.

LÁSZLÓ NAGY

DIE TOBAKEN DER STADT VESZPRÉM

(Ein lederverarbeitendes Kleingewerbe im 18. und 19. Jahrhundert)
(II. und III. Teil)

Das Komitatsmuseum zu Veszprém betrachtete es immer als seine Aufgabe, die Geschichte der Handwerkerzünfte der stadt und des Komitats aufzuarbeiten und die einzelnem Kleingewerbe zu beschreiben. Mit der Geschichte der Tobakenzunft von Veszprém begann sich Dr. László Nagy bereits in der dreißiger Jahren, als junger Direktor des Museums, zu beschäftigen. Neben dem Sammeln gegenständlichen und schriftlichen Materials aus Veszprém und dem Komitat Veszprém führte er Studien auf diesem Sachgebiet in Erdély und auf dem Balkan. Seine Forschungen faßte er nach langer Pause Anfang der 60-er Jahre zusammen. Der erste Teil seiner Studie erschien im Jahre 1971 im Band 10 der Serie „Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém" unter dem Titel „Die Tobaken von Veszprém". In seiner Einleitung kündigte er die Fortsetzung seiner Studie und deren Inhalt an. Die Arbeit wurde 1978 durch seinen Tod unterbrochen, der Abschnitt seiner Studie: Die Organisation und die Tätigkeit der Zunft, weiterhin das Verzeichnis der Beamten und Mitglieder der Zunft sowie ein dem ersten Teil ähnliches genaues Quellenverzeichniss konnten nicht mehr fertiggestellt werden. Nachdem die Redaktion jedoch über das Material Kenntnis erhalten hatte, entschied sie sich für die Veröffentlichung des nicht vollständig beendeten II. und III. Abschnittes. Sie urteilte so, daß diese eine nützliche Ergänzung des ersten Teiles sind: sie geben der Gewerbebeschreibung einen gesellschaftlichen Hintergrund. Dem Forscher werden am ehesten die Quellenverzeichnisse fehlen. Diese zu rekonstruieren war aber für die Redaktion des Bandes nicht möglich. Die Quellen des II. und III. Abschnittes sind das Komitatsarchiv und das sich auf die Tobakenzunft beziehende Schriftmaterial des Museums (Zahlenangaben, Protokolle usw.). Ihre Archivnummern haben wir aus dem Quellenmaterial des ersten Teiles übernommen.

Der II. und III. Teil der Abhandlung über die Tobaken von Veszprém berichtet, stellt die finanzielle und gesellschaftliche Situation der Zunft und ihrer Mitglieder dar. Der II. Teil beinhaltet die geschichtlichen Bedingungen der Entstehung der Zunft. Die Tätigkeit der Zunft regelnden Artikel vom Jahre 1692 bzw. deren Kopie von 1762 befinden sich im Archiv des Komitats Veszprém. In diesem Abschnitt ist die Rede vom gemeinsamen Einkommen der Zunft, ihren Ausgaben, ihrer Geldwirtschaft, die der Autor aus den Rechnungsangaben der Zunft feststellte, zusammenfaßte und bewertete. Die in den Artikeln vorgeschriebenen Quellen des gemeinsamen Einkommens sind: die Dingung und Freimachung des Lehrburschen, die Dingung und Freimachung des Gesellen*, Meisterschaft und Meisterprüfung, der Eintrit in die Zunft, das Katorgeld, Führen eines Schildes, und die Gebühren für das Einlösen des dienstleistenden Zeugnisse und nicht zuletzt das Strafgeld, das die Zunftmitglieder und Beamten dann zahlten wenn sie gegen die Vorschriften dehnten sich neben den Regeln, die sich auf das Gewerbe und die organisatorischen Pflichten bezogen, auch auf die Ausübung der Religion durch die Zunftmitglieder aus. Aus der Studie geht hervor, daß ein großer Teil der Gelder für gesellschaftliche Verpflichtungen und damit verbundenes gemeinsames Essen und Trinken verwendet wurde, in die Entwicklung des Handwerks wurde kaum etwas gesteckt.

Ein wichtiger Teil dieses Abschnittes ist der wirtschaftliche Kampf, den die Zunft mit den aus den Zünften ausgeschlossenen jüdischen Lederbereitern und Lederhändlern führte. Der Autor stellt anschaulich und mit vielen Angaben illustriert den unbezwingbaren Nachteil der Zunftproduktion, die das Zeitalter ihres Niederganges erlebt, dar, gegenüber den außerhalb der Zünfte Stehenden, die die freieren, ungebunderen Formen des frühen Kapitalismus praktizieren.

Im III. Teil der Studie deckt der Autor, indem er die Topographie der Gruppen der Tobakenhäuser von Veszprém zugrundelegt, das Leben ihrer Bewohner, ihre Familienbeziehungen, gesellschaftliche und Vermögenssituation auf. Es ist sehr schade, daß die vom Autor geplante Landkarte, die den Platz dieser Hausgruppen zeigt, nicht mehr fertiggestellt werden konnte.

In diesem Abschnitt zeichnet er ein anschauliches Bild von den Bewohnern der Häuser, gibt er einen Einblick in ihr Leben innerhalb der Familie, der Zunft, in ihre Moral, macht er uns mit ihren Vermögensverhältnissen bekannt. Die Quellen hierzu sind die Zunftprotokolle und die Urkunden verschiedenen Behörden. Aus den Erbschaftsinverturen sind die Einrichtungsgegenstände erkennbar; Beweise des Wohlstandes oder des Elends. Das zitierte Sprachmaterial gibt wichtige Angaben zur Sprache des Handwerks ebenso wie zum Zustand der ungarischen Sprache der Gegend von Veszprém im 18. und 19. Jahrhundert, zu ihren mundartlichen Eingentümlichkeiten. Der Stil der Studie, hauptsächlich die anschauliche Darstellungsart des dritten Abschnitts, spricht auch für die schriftstellerische Veranlagung des Autors.

*Reichen des Partnerglases

RÓZSÁNÉ LENDVAI ANNA

ADATOK SÜMEG ÉS TAPOLCA XVII—XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÉZMŰIPARRA

I.

Zala megye mezővárosai XVII. századra visszanyúló, 1848 előtti céhes ipara fejlődésének és céhes életének feltárása érdekében folytatott kutatásom[1] a megye történelmi területére terjedt ki. Így felölelte Zala megyének Veszprém megye és Zala megye 1950. március 16-ával megállapított,[2] majd 1978. december 31-ével történt módosítása[3] szerinti határain kívül eső Sümeg és Tapolca céhes iparát is. A jelenlegi Veszprém megye múltjának feltárásához kíván e tanulmány adalékul szolgálni a területén fekvő két város céhes iparára vonatkozó korábbi és újabb kutatási eredmény közrebocsátásával.

A két város földrajzi fekvése, egymástól — légvonalban — mintegy 15 km távolsága, táji, környéki adottságaik, sorsuknak a történelem során alakulása, gazdasági, jogi, valamint lakosságuk társadalmi helyzetének hasonlósága s — mint látni fogjuk — kézműiparuk rokon vonásokat eredményezett.

Vizsgált korszakunkban Sümeg és Tapolca mezővárosok voltak. A mezőváros — mint a feudális kori Magyarországnak a régebbi jogtörténetírás által kellően meg nem világított intézményét — vizsgáló *dr. Csizmadia Andor*[4] a mezőváros meghatározásánál az elnevezés nyelvi jelentéséből indul ki, megállapítva, hogy az földművelői környezetből kinövő önkormányzati egységre utal, amelynek jellege falusias, már a középkorban piaca van és több-kevesebb kézműves lakosa volt. A XVII. században a körülkerített városokkal szembeállítva használják a *mezőváros* kifejezést, s azt értik rajta, hogy nincs fallal körülkerítve, mintegy a mezőben áll.

Az ilyen település latin elnevezése: *oppidum*, a középkori magyarországi latinság sajátlagos kifejezése, a XV. században válik általánossá. Ugyanakkor még a XVIII. század elején sem egységes a latin megnevezés, mert a nagyobb mezővárosokat sokszor *civitas*ként is említik.

A XVIII. század elején bekövetkező viszonylagos konszolidáció során újból rendeződő igazgatási területi egységek közé tartozó mezővárosokat *dr. Csizmadia Andor* földesuruk, illetőleg történeti kialakulásuk szerint csoportosítja. Egyik változatként jelöli meg az egyházi földesúri mezővárosokat. Ezeket jogállás szempontjából privilegizáltakra és nem privilegizált, contractualis mezővárosokra osztja fel. Előbbieknek a királyi vagy király által megerősített földesúri privilégiumokkal rendelkezőket nevezi, míg az utóbbiak abban különböztek az egyszerű jobbágyközségektől, hogy a földesúrral kötött szerződés szerint vagy a földesúr engedélyével szolgáltatásaikat kollektíve teljesítették, s általuk választott tisztviselőikkel intézhették a nekik átengedett ügyeket.[5]

A nem privilegizált mezővárosok és földesuruk között létrejött megállapodások alakja és megnevezése azonban csak később állapodott meg. Ennek egyik példája éppen a sümegi vitézlő néppel Bosnyák István veszprémi püspök, mint földesúr által 1643-ban kötött contractus, amely privilégiumlevél alakjában jött létre,[6] s emiatt e contractust a későbbi évek során visszatérően privilégiumként is említik.

Az egyházi mezővárosok közé tartozott a veszprémi püspök földesúri hatalma alatt állott Veszprém, (amelynek egy részében ugyan a káptalan is földesúr volt), valamint Sümeg és Tapolca.[7]

A két város helytörténetére vonatkozó irodalom igen kevés. Sümeg viszonylatában alapvetőnek kell tekinteni *Ádám Iván* kutatási eredményeit feltáró és rendszerező összefoglalását.[8] Ez azonban a település fejlődésének — a szerző kora szerinti történelemszemléletnek megfelelően — fontosnak tekintett eseményeit csak a XVIII. század végéig ismerteti. Az ezt követő időszak utánra pedig csak azt a megállapítást tartalmazza, hogy a község irattárába tartozóan a XIX. század elejétől „számtalan irat van, amely a város gazdászati, társadalmi, pénzügyi és nevelési viszonyairól világos képet nyújt".[9] „Tartalmukról máskor."[10] Erre azonban nem került sor.

Csak két, sümegi vonatkozású régebbi művet említ *Kosáry Domokos* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába c. munkájában.[11] Az újabb kutatási eredményeket *Koppány Tibor* és *Kozák Károly* ezeket közreadó publikációiból s ismeretterjesztő összefoglaló munkájukból ismerhetjük meg.[12] Régebbi feldolgozások találhatók a *dr. Bodor Antal* összefoglalásában megjelent bibliográfiában.[13]

Tapolcát illetően nemcsak egy, teljességre törekvő monográfia, de a résztanulmányok hiánya is megnehezíti a kutató munkáját; ezen legfeljebb csak az 1930-as években megjelent — elsősorban a földrajztudomány oldaláról megközelített — két dolgozat segíthet.[14]

A sümegi mezőgazdasági termelésről kapunk részadatokat az ottani uradalom XVIII. századi majorsági gazdálkodását ismertető tanulmányból.[15] A sümegi ipart illetően egy néprajzi aspek-

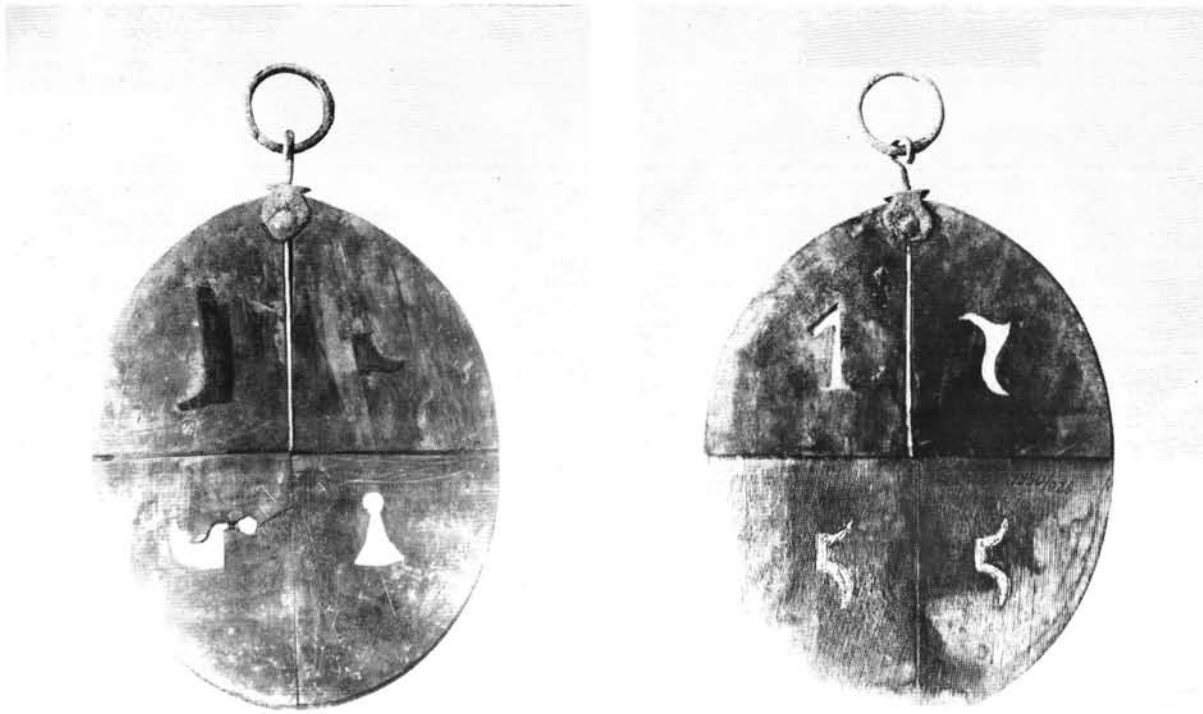

1. a—b ábra. A sümegi csizmadiacéh behívótáblája 1755-ből (Elpusztult. Fényképe a Veszprémi Bakonyi Múzeumban)

Abb. 1. a—b. Zunfttafel der Stiefelmacher-Zunft in Sümeg aus dem Jahre 1755 (Zerstört. Foto im Bakonyi-Museum zu Veszprém)

tusú (s az 1848 előtti időkre csak nagy vonalakban visszatekintő) pulikáció jelent meg, amely a fazekasipar múltjáról szolgáltat adatokat.[16]

A két város ipara múltjáról fontos adatokat tartalmaznak a Zala Megyei Levéltárban őrzött különféle összeírások és az 1828. évi országos összeírás.

A céhes iparra vonatkozó kutatáshoz elengedhetetlen *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere.*[17] Ez ad tájékoztatást a kutatásnál kiindulópontként figyelembe jövő írásos és tárgyi céhemlékekről és ezek őrzési helyéről. Az utóbbiak közül ki kell emelnünk az Országos Levéltárat, ahol a Helytartótanács Acta Mechanica iratsorozatában találhatók a céhek alakulására vonatkozó iratok.

Sümeg és Tapolca céhes ipara tárgyi emlékeinek tárháza volt a Sümegi Darnay Múzeum,[18] amelynek anyaga 1909-ben — tulajdonosának felajánlása folytán — állami tulajdonba, majd 1937-ben a keszthelyi múzeumba került. Anyagának tekintélyes része 1945 tavaszán a zalaegerszegi állomáson bombatámadás áldozata lett.[19] Fennmaradt azonban a Keszthelyi Balatoni Múzeum őrizetében a gyűjteménynek a volt tulajdonos, Darnay Kálmán által készített ún. „rózsaszín fedelű" leltára, amely ma egyik — bár másodlagos, de nélkülözhetetlen — forrása a sümegi és a tapolcai céhes ipar történetének. Ennek felhasználásával is folytatott céhtörténeti kutatást a Keszthelyi Balatoni Múzeumban *dr. Nagybákay Péter,* aki kutatási eredményeit e tanulmány megírásához készséggel ajánlotta fel és engedte át, amiért hálás köszönetet elsősorban e helyen tartozom mondani.[20] Neki köszönöm azt a tájékoztatást is, hogy elpusztult sümegi céhbehívótáblákról készült fényképlemezek a Veszprémi Bakony Múzeumban találhatók. E tájékoztatás nyomán vált lehetővé azoknak itteni bemutatása, amiért a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatóságának mondok köszönetet. A Keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzött írásos és tárgyi források közvetlen tanulmányozásáról sajnos le kellett mondanom a múzeum épületének több éve tartó külső-belső renoválása és gyűjteményei nagyobb részének emiatti átmeneti őrzési módja folytán, amely a kutatást lehetetlenné tette.

II.

Zala megye történetírói valamennyien foglalkoznak a másfél évszázados török hódoltság okozta pusztulással, és statisztikai adatokkal bizonyítják, hogy a középkorban virágzó gazdaság és sűrű településhálózat szinte teljesen tönkrement.

Rendkívül nehéz a XVII. századi mezővárosok

képét megrajzolni. Bár összeírások maradtak fenn e korból is, de mert nem egységes szempontok szerint készültek, csupán hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg, hogyan, milyen mértékben nyomorodott el népességük. Az összeírások iparosokról meg sem emlékeznek, így ipartörténeti szempontból nem használhatók.

Sümeg már a középkorban is püspöki birtok, Tapolcát 1554-ben adták bérbe a lövöldi karthauziak a veszprémi püspöknek. A bérbeadást a király 1557-ben erősítette meg.[21]

Sümeg XVI. század végi, XVII. század eleji lakosságáról a rovásadó-összeírások alapján a következő adatok állnak rendelkezésünkre.

1564: 5 adófizető, 3 szolga, 5 zsellér, 2 menekült nemes, 6 egyéb porta,[22]
1584: 3 adófizető, 9 zsellér, 22 szolga, 5 puszta telek,
1598: a püspök 10, a menekült zsellérek 5 ház után fizetnek,
1609, 1610, 1612, 1613: mindössze 1/4 adófizető telek,
1618: 1/2 adófizető telek; 13 telke van a szabad királyi hajdúknak.[23]

A lakosság a XVI. század végén a vár védelme alá húzódva a várhegy nyugati lejtőjére telepedett, tagjai főleg a várban szolgálatot teljesítő katonák, zömmel hajdúk és családtagjaik.[24]

A XVI. század végétől a veszprémi püspökök Sümegen laknak. Jelenlétük a város megerősödését jelenti.

Tapolca XVI. század végi, XVII. század eleji lakosságára vonatkozóan a rovásadó-összeírásokból a következő adatokat ismerhetjük meg.

1554: 17 adófizető telek,
1564: 17 adófizető, 3 szegény, 8 zsellér és a malomnak 3 adófizető telke van,[25]
1584: 2 1/2 adófizető, 16 szegény és zsellér, 13 szolga és szabados, 11 újratelepített és 34 puszta telek,
1598: a veszprémi püspök szabad jobbágyainak 51, a plébánosnak 10 háza van,
1609: 9 adófizető,
1618: 2 adófizető, 11 puszta, 2 szabados, 14 ház felégetve Szent György ünnepe körül.[26]

1553-ban Tapolcán a templomot palánkkal vették körül.[27] Néhány évvel később, 1561-ben a török ki-be járt Tapolcán, és ott huszárvárat akart építtetni.[28] 1587-ben Tapolca a „Tihan épületire deputalt faluknak" sorába tartozik.[29]

Sümeget 1656-ban Széchényi György püspök fallal építtette körül, s erről a falról jegyzi meg *Ádám Iván*, hogy 1879-ben még állt. A fal 9 m magas, 1 m széles volt, 3 oldalról kerítette be a várost, a negyedik oldalával a várra dőlt.[30] Ettől az időtől tekintjük Sümeget Zala megye egyetlen biztonságos, valóban védett városának, s éppen ezért itt tartják az 1660-as évektől a megyegyűléseket is.[31]

Tapolca 1656-ban püspöki mezőváros lesz, megindul az újranépesedés, a szabad hajdúk telepítése.[32] Széchényi György püspök „szabadlevelet" ad a városnak, amelyben kinyilatkoztatja az újratelepülőknek, hogy „. . . azon szabadságban fogjuk tartani, mind mi, mind pediglen utánunk való következő püspök, az mely szabadságban vannak és tartatnak más Véghelyekben ezekben hasonló szabad legények". Szabadalmaikat részletezi is: „. . . semminemű paraszt munkákra és robottára s szolgálatra nem kényszerítjük eőket, se most, se ezután soha . . . mint másutt a szabad legények, úgy eők is szolgállanak fegyverekkel. És szabad legyen nékik ezen városban házukat, majorukat, kerteket csinálni, szőlőhegyeit, határát ezen városnak és földét élni, szintén mint az itt való jobbágyok élik, az egy Dézsmán kívül semmit tőlük ne adjanak".[33]

Hasonló kiváltságlevelet kap a sümegi vár alatt megtelepült lakosság 1643-ban Bosnyák István püspöktől. A privilégium a „. . . Sümeg városban lakó tisztelt nemes és agilis lovas valamint gyalogos katonák részére" szól. A török veszély miatt már korábban itt letelepedett nemes és nem nemes katonák *(agilisok)* régebbi kiváltságait (házukra, szántóföldjükre, szőleikre, kaszálójukra vonatkozó tulajdonjogokat, beleértve az eladási jogot is) erősíti meg. Természetesen mindezt az uradalom keretein belül, a földesúri úriszék joghatósága alatt.[34]

A portális összeírások adatai — hogy az összeírók egyáltalán adózóképesnek találták városainkat — egyértelműen bizonyítják, hogy a vérzivataros XVII. században a sümegi 1643. és 1656. évi privilégiumok következtében megerősödött mezővárosok jelentik csupán a létfeltételeket. A vár biztosítja a védelmet, a katonáskodás viszont gazdasági és jogi felemelkedést jelent a jobbágyok számára. Sümeg katonai fontosságát bizonyítja, hogy *oppidum privilegiatum* jogállását 1643-at követően, 1768-ig, minden püspök megerősíti.[35]

Mindezek alapján mondhatjuk, hogy Sümeg és Tapolca mintegy szigetet jelentett a végigdúlt Zalában, hiszen egy 1658-ból származó *rectificatio portarum* szerint Tapolca vidékén 13 község teljesen elpusztult, míg ugyanebben a városban csak 7 ökrös, 21 gyalogjobbágyot és 41 hajdút találtak.[36]

Iparos népességre Sümeg vonatkozásában utal néhány szórványadat. A vár feltárása és helyreállítása során felszínre került edény-, kályhacsempe- és kályhaszemtöredékek fejlett *fazekas-, kályhásiparra* engednek következtetni.[37] Számításba kell venni, hogy Sümegen a földesúr ittlakása folytán ún. urasági kézművesek is tevékenykedtek.[38] A két városban és környékükön élő népesség ellátása iparosok tevékenykedését tette szükségessé. Ezt bizonyítják a XVII. századi céhalakulások.

A zalai mezővárosokban a céhalakulás a XVII. században két periódusra osztható: az első az 1630—40-es, a második az 1680—90-es évekre esik. A céhek ekkor kérik vagy kölcsönzik a privilégiumokat. Két mezővárosunkban azonban az 1611-ben alakult sümegi *vegyes céh* és az 1642-ben alakult *csizmadiacéh* kivételével a céhek a század 70—80-as éveitől alakulnak.[39]

A céhalakulások alapján az iparok milyenségét vizsgálva, meg kell állapítanunk, hogy az általában nem tér el a többi Zala megyei mezővárosétól.

A céhtörténetben számtalan példa van a céhalakulásnak arra a módjára, hogy a város mesterei más város már korábban megalakult céhé-

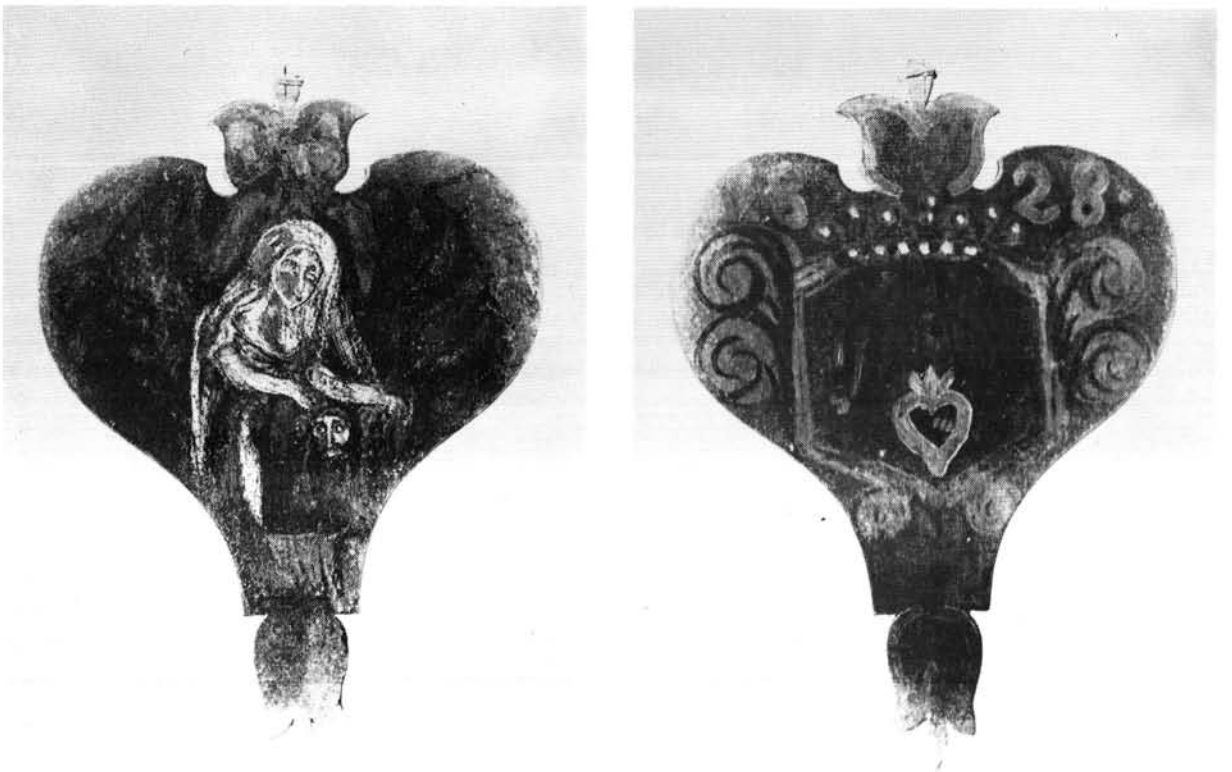

2. a—b ábra. A sümegi takácscéh behívótáblája 1828-ból (Elpusztult. Fényképe a Veszprémi Bakonyi Múzeumban)
Abb. 2. a—b. Zunfttafel der Weber-Zunft in Sümeg aus dem Jahre 1828 (Zerstört. Foto im Bakonyi-Museum zu Veszprém)

től kérték kölcsön, vették át szabályzatukat. Pápaiaktól való a sümegi *csizmadiák* 1642. évi céhlevele, amelynek eredeti kiadója Pozsony volt. Pozsonyból való a sümegi *takácsok* 1682. évi céhlevele. (A pozsonyi takácscéh a takácscéhek fő- vagy anyacéhe; még a XVIII. században is hozzá fordulnak artikulusokért más városok takácsai.) A tapolcai *csapómesterek* Bazin város csapóitól kérték és kapták az artikulusokat 1698-ban.

Az említett „céhlevélvándorlás"-okon kívül jóval hosszabb utat bejárt céhlevelekre is van példa Zala megyében, hiszen például a keszthelyi gombkötő-privilégium (1701) artikulusai Pozsonyból Sopronba, majd Szombathelyre, aztán Sárvárra kerültek kölcsönzésre, majd tőlük kérik a keszthelyi mesterek 1701-ben.

A XVII. század végén alakul a tapolcai *szabócéh* (1682) és *vargacéh* (1699). Előbbi Keszthelytől veszi át a szabályzatot, utóbbi pedig az esztergomi vargákét.

Egyik jellegzetes vonása a XVII. századi céhalakulásoknak a *vegyes céhek* létrejötte. Ezek olyan céhek, amelyeket különböző iparok mesterei alakítottak. Így például a zalai mezővárosokban szűcsök, kádárok, szíjgyártók, lándzsa-, íj-, pajzs- és kopjakészítők, valamint kovácsok alkotják a vegyes céheket.

A tapolcai vegyes céh a keszthelyi mesterektől kérte az artikulusokat 1676-ban (Keszthelyen 1636 óta létezik vegyes céh), kérdésesek viszont az 1661. évi sümegi vegyes céh levelének előzményei.[40] Ezt a privilégiumot dátuma szerint a sümegi kádárok, szűcsök, csiszárok, íj-, lándzsa-, pajzskészítők, szíj- és nyereggyártók Tapolcától kérik 1661-ben. A tapolcai vegyes céh viszont — mint említettük — 1676-ban alakult. Ennek az időbeli ellentmondásnak az lehet a magyarázata, hogy a tapolcai vegyes céh privilégiumán találunk egy korábbi dátumot (1480), tehát már a XV. század végén is lehetett kiváltságlevelük, s a sümegiek ezt kérhették kölcsön. További kérdésként jelentkezik, mi lehetett az oka annak, hogy a sümegiek 1661-ben a tapolcaiak artikulusait veszik át, amikor — mint már említettük — 1611-ben már alakult Sümegen vegyes céh.

A XVII. századi céhlevelek másik sajátossága a megerősítés (confirmálás), amely a mezőváros földesurától származik, s bizonyítéka annak, mennyire függtek a céhek a földesúrtól. Szentgróton például Hagymási Berekszói István várkapitány, a város „örökös ura", Keszthelyen Ákosházy Sárkány Miklós, majd Bakacs Sándor, Babolchay Ferenc confirmálnak. Sümeg és Tapolca földesura a veszprémi püspök volt, s a céhek artikulusait ő confirmálja, egyes céhleveleket többször is, például a sümegi csizmadiákét 1642., 1648., 1659., 1687., 1711. és 1720. években.[41]

A XVII. századból való privilégiumok egyrészt bizonyítják a céhek létét, a céhkiváltság meg-

szerzésének útját és módját, másrészt tartalmazzák a tagok kötelességeit és jogait, valamint a céhélet szokásait. Utóbbiak ismertetésére — ismétlés elkerülése végett — nem kerül sor, mert az korábban más helyen megtörtént.[42]

Sajnálatos, hogy Sümeg és Tapolca XVII. századi céhes életéből tárgyi emlékek (pecsét, céhláda, korsó stb.) nem maradtak fenn.

III.

Míg a mezővárosok XVII. századi összeírásai — amint említettük — az ipar vonatkozásában annyira szűkszavúak, úgyszólván semmi adatot sem szolgáltatnak, addig a XVIII. századi mezővárosi ipar vizsgálatának elengedhetetlen forrásai. Egyrészt azért, mert ezek mutatják meg, hogy a török kiűzése után képes-e s milyen mértékben egy-egy helység az újjáépítésre, a nyugodtabb körülmények között a termelőmunkára, mintegy komplex képet adnak a mezőváros gazdasági életéről, társadalma helyzetéről, másrészt azért fontosak, mert általában feltüntetik az iparosokat. Ezeknek a conscriptióknak a segítségével mérhetjük le, történt-e előrelépés az elkövetkezendő közel másfél évszázad alatt.

Az összeírásokhoz hasonló fontosságú a helytörténeti irodalom ismerete. Bevezetőmben jeleztem, hogy városaink vonatkozásában kevés feldolgozás létezik. Kevés a rendelkezésünkre álló egyéb forrás is. Felhasználásuk mégis szükséges, mert a conscriptiók csupán egy-egy év adatait közlik. Miután az 1711., az 1750. és az 1770. évi összeírás kevésnek bizonyult mind a városok gazdasági, társadalmi képének, mind a XVIII. századi iparuk helyzetének megrajzolásához, felhasználtam minden további forrást; így is csupán azokat a hatóerőket próbáltam vizsgálni — a teljesség igénye nélkül —, amelyek a városok kézműiparát befolyásolhatták pozitív vagy negatív irányban.

Az első hiánytalan, biztos és pontos XVIII. századi összeírás 1711-ből való. Ekkor például Keszthely 131 vagy Kanizsa 84 adózó családfőjével szemben Sümegen 55, Tapolcán 50 családfőt írtak össze.[43] Megdöbbentően alacsony a családfők száma, de számításba kell venni, hogy alig 20 év telt el a török uralom felszámolása óta. Lipót király 1701-ben megszünteti ugyan a végvári katonaságot,[44] a török harcokat követő kuruc háborúkban váltakozó hadiszerencsével, de még az események gyújtópontjába kerülnek mezővárosaink 1709-ig. Ekkorra Sümeg már nagyjából újjáépült az 1701. évi, az egész várost porrá égető tűzvész után,[45] Tapolcán pedig Volkra János veszprémi püspök elismerte az 1656. évi szabadságlevélben írt jogokat. Számolnunk kell viszont az 1711. évi pestisjárvány hatásával is; Tapolcán például a csekély számú lakosságból 30-an haltak meg.[46]

Városaink mezőgazdasági jellegét a bevetett területek nagysága, az igásállatok és tehenek száma bizonyítja. Ugyanakkor az iparosok száma is szép, de nem tűnik ki az összeírásból, hogy milyen mesterséget űznek. Az a kérdés is felmerül, hogy milyen mértékben tekinthetjük őket iparosoknak: a mezőgazdasági munka-e a főfoglalkozásuk, s az ipart csupán annak kiegészítéseként gyakorolják, vagy a vagyoni helyzetük olyan szegényes, hogy kényszerítő körülmény számukra a mezőgazdasági termelés is.

E kérdés megítélésénél figyelembe kell venni, hogy a XVIII. század eleji kézműveseknél a mezőgazdasággal való foglalkozás annyira elterjedt, hogy ennek az iparfejlődés érdekében történő megakadályozása kormányzati célkitűzés volt. A külföldről behívott iparosok kedvezményeit és működésük egyes feltételeit meghatározó törvényben az országgyűlés azzal az indokolással veszi tudomásul a Helytartótanácsnak azt az intézkedését, miszerint a behívott iparosoknak telkük ne legyen, „nehogy ezeknek művelése őket a kézművességtől elzárja".[47]

1711-ben Tapolcán 22 mestert írnak össze, ami a családfők 44% -a. 50% -uk rendelkezik szőlővel, a város összes bortermésének kb. 1/3-a tőlük származik. Összeírnak még 8 méhészt, 2 kereskedőt. A vetésterület 23% -a iparosoké, de ez csupán 6 mesteré, akik rendelkeznek igásállatokkal is. Feltehető, hogy a 22 kézműves éppen azért foglalkozik iparral is, mert szegényes vagyoni helyzetük kényszeríti őket a létszükségleti cikkek (eszközök, szerszámok és ruházati cikkek) előállítására, esetleg eladására. Még inkább ezt látszik igazolni Sümeg iparosainak szegénysége. Itt 18 kézművest írtak össze (6 kereskedőt is); 6 mesternek semmije sincs, további 4-nek csupán adóssága. A többi 8 iparos közül 3-nak van szőlője, 2-nek vetése.

Ha összevetjük két mezővárosunkat például Kanizsával — ahol 20 iparost talált az összeírás, s közülük 16 összesen 113,5 köbölnyi földet, az összes terület 24% -át birtokolja —, úgy tűnik, hogy míg Sümegen és Tapolcán létszükséglet az iparral való foglalkozás, Kanizsán főfoglalkozás a mezőgazdálkodás, s az iparosok csak a téli hónapok okos kihasználásaképpen űzték a mesterséget. Sümeghez és Tapolcához Keszthely hasonlítható, ahol a 42 mester 198,5 köbölnyi vetéssel rendelkezik ugyan, de 20-an igaerő nélküliek, tehát gabonatermelésre úgyszólván képtelenek. Feltehető viszont itt is a jelentős szőlőgazdálkodás szerepe, ami a Balaton környéki mezővárosokban közös vonás.[48]

Ismerve az 1711. évi összeírás iparosadatainak szűkszavúságát, mégis jelentősnek kell tartanunk az 1715. és 1720. évi összeírással szemben, ugyanis ekkor még csak nem is jelezték a kézműveseket. Zala vármegyét a bihari összeírókra bízták, akik nehézségekkel küzdve végezték munkájukat, egyrészt a megye nagysága és a községek nagy száma miatt, másrészt azért, mert nekik idegen, nehézkesen bejárható terület volt. Még ekkor is viseli a vármegye a török és kuruc háborúk, valamint a pestis nyomait; s az összeírók is megjegyzik, milyen nyomorúságos állapotban került ki Zala vármegye a török uralom alól. Tapolca lakosságáról 1715-ben megemlítik, hogy a szabadosok közé tartoznak, a török időkben végvári katonák voltak.

1711 és 1715 között Tapolcán és Sümegen lassú a fejlődés, 9-10 családfővel gyarapodott csupán

az összeírtak száma. Míg Kanizsán például óriási az előrelépés (84-ről 203-ra emelkedett a családfők száma, a szántóterület 1808 köbölnyi), Tapolcán 157 köbölnyi a vetés, Sümegen kb. 246. Némi fényt vet ennek okára az összeírók megjegyzése: Tapolcán „a szántó köves, terméketlen, egy köböl tavaszi vetés is, őszi is, alig 2 köblöt terem".[49] Még akkor is figyelembe kell vennünk ezt a megjegyzést, ha feltételezzük is a bevallók túlzásait, hiszen egy-egy adóösszeírás mindig a nagyobb adó kivetésének rémével fenyegette a gazdákat.

Vizsgálva mezővárosaink XVIII. század eleji gazdasági helyzetét, a következtetések levonása előtt mindenképpen számításba kell vennünk, hogy az összeírások számadatai nem mindig pontosan tükrözik a valóságot; egyrészt a már korábban említett okok miatt, másrészt azért, mert a század elején a vármegye az újjászületés, betelepülés, vándorlás-költözés állapotában van, s egy-egy év adatai hosszú évekre nem érvényesek. Éppen ezért csupán a fejlődés vonalainak megállapítására alkalmasak.

1723-ban gróf Esterházy Imre püspök-földesúr mindkét városra új egyezséget kényszerít. Míg Tapolcán kiköti, hogy évi 100 forint árendát kell fizetnie a városnak a földesúr birtokán való lakhatásért,[50] Sümegen „... nemesek nemtelenekkel együtt külső városban lakozók magokat kötelezték és obligálták ... maghok helységhekhez tartozandó szőllő-hegyekrül, földi termésekbül, méhekbül, bárányokbul ... az igaz dézsmának továbbis leendő ki adására", beérik a Szent Mihály-naptól Szent Márton-napig tartó kocsmározással, „az mészárszék pedighlen, *qua purum beneficium dominale amodo in posteriore* ugyanis urasághé lészen".

Az 1643. évi Bosnyák-féle egyezség semmissé vált, hiszen az 1723. évi contractus 4. pontja szerint „... senki sem helyben való sem kölső emberek és lakosok az tisztek hére és uraságh engedelme nélkül házott venni, eladni, csinálni és csak sellérséghre is lakójul bevenni nem lészen szabad". Tartoznak továbbá a sümegiek a földesúr „leveleinek hordozásával", „esztendőnként kivántató szükséghéhez képest három-három szekerek adásával".[51] Bár Esterházy püspök a szerződésben emlegeti, hogy az előbbi szabadlevelet helyben hagyja, nem írja azt alá.

A források elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy mezővárosaink történetében lezárult a végvári adottságból származó kiváltságos helyzet kora, amelynek a XVII. századi fellendülés is köszönhető.

Kérdés, hogy a továbbiakban, a XVIII. század eleji helyzet ismeretében beszélhetünk-e fejlődésről városainkban. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a súlyos terhek ellenére is megindulhatott az intenzívebb termelőmunka, hiszen a háborúknak vége, béke van, nem kell a lakosságnak attól tartania, hogy munkája eredménye egyik napról a másikra semmivé válik. A fejlődés másik alapvető tényezője az, hogy a veszprémi püspökök (Acsády Ádám, 1725—45, Padányi Biró Márton, 1745—62) Sümeget gazdasági és szellemi központtá tették, „... szép új püspöki Lakhellyel, s egy nagy Templommal felékesítették",[52] ami munkalehetőséget biztosított az iparosoknak. Ezzel állt szemben a földesúr részére teljesítendő kötelességekből származó teher.

Az 1711-től 1770-ig tartó időszak Zala megye mezővárosaiban a gazdasági fejlődés kora, amit az 1750-ből és az 1770-ből való összeírások egyértelműen bizonyítanak. Az összeírt családfők száma 1711 és 1750 között Sümegen és Tapolcán kb. 4-szeresére nőtt. A gabonatermés eredményei nem hasonlíthatók össze, mert 1711-ben és 1715-ben a bevetett területek nagyságát írták össze, 1750-ben és 1770-ben az őszi és tavaszi termést. Ha azonban 1 mérőnyi vetőmag után 3 mérő termést veszünk, amit akkor csak a jobb földek után számítottak, hozzávetőlegesen lemérhető, hogy történt-e előrelépés. Számításaim eredményeképpen megállapítható: jelentős a fejlődés. Ezt bizonyítja az igásállomány növekedése, valamint a bortermés szép haszna is[53] *(1. sz. táblázat)*.

A népesség gyarapodásával, gazdasági erőnyerésével együtemű ipari fejlődést várnánk a XVIII. század közepén. Igaz, az 1750. évi összeírásból megtudjuk már, milyen ipart űznek a kézművesek, sőt hasznukat is „bevallják" — amit természetesen kétkedéssel kell fogadnunk —, a mesterek száma alapján azonban jelentős előrelépést nem könyvelhetünk el.

1750-ben 50 iparost jelez az összeírás Sümegen, 32 iparost Tapolcán. Míg az utóbbi helyen 22 mesterség nevét nem jegyezték fel (illetőleg 3-4 olvashatatlan írású), Sümegen pontosan megtudjuk, hányan és milyen ipart űznek. Legmagasabb számban a takácsok dolgoznak (10 fő), továbbá 5-en vannak a csizmadiák, 4-en a fazekasok; 3—3 „faber" (minden bizonnyal faber ferrarius = kovács), ács, mészáros, szűcs, szabó és varga dolgozik a városban, valamint 2—2 asztalos, gombkötő és kádár. Sarkantyús, bábsütő, seborvos, tímár, pék, kötélgyártó, üveges 1—1 fő található. A tapolcai 10 mester közül — akikről tudjuk, milyen mesterséget űznek — 3-an vargák, 2-en szűcsök, 1—1 fő csizmadia, „faber", mészáros, szabó és takács. A felsoroltak közül Sümegen a következőknél van adat céh létezésére: csizmadia, szabó, takács, Tapolcán pedig csizmadia, mészáros, szabó, varga és takács *(2. sz. táblázat)*.

Az adatok alapján még most, 1750-ben is azt kell mondanunk, hogy nincs különösebb jellegzetessége mezővárosaink iparának; csupán a takács- és csizmadiaipar jelentős. A napi szükségletek kielégítésére minden bizonnyal elegendő a 3—3 szabó, varga, szűcs, mészáros, kovács és ács.

Az 1711—1750 közötti gazdasági gyarapodást az elkövetkező 20 évben dinamikus fejlődés váltja fel. Bár 1750-re a kézműipar is szép eredményeket mutatott — nem a kézművesek számát, hanem inkább jövedelmüket tekintve —, a mezővárosokban a mezőgazdasági termelés volt a domináns. 1770-re viszont mind a szemtermelés, mind az igásállatok száma jelentősen megnövekedett, de a kézművesek száma, az iparágak többfélesége is jellegzetes mezővárosi képet mutat.[54] Mindez a termelés vonatkozásában bekövetkezett fejlődést igazolja. Arra kell gondolnunk,

MI CZÉH-MESTERE, ÉS A' TÖBBI MESterei, az itt privilegiált Sümegh Városában Lakozó betsületes Csizmazia Magyar érdemes Czéhnek; Bizonyittyuk ezen Levelünkkel, hogy ezen betsületes Csizmazia-Legény, neve ſzerént ſzületett Nemes Vármegyében, 18 eſztendös termetü hajú, itten mi nálunk 2 eſztendeig, hétig műhelyben vólt; melly idő alatt magát hiven, ſzorgalmatoſſan, tsendeſſen, békeſségeſſen, és tiſzteſségeſſen, viſelte, a' mint minden betsületes Meſter-Legényt illet; a' mellyet mi-is bizonyittunk, és azon okból a' mi Csizmazia Meſter-Ember Társainkat kőzőnségeſſen kérjük, hogy ezen Meſter-Legénynek a' Meſterség ſzokása ſzerént, a' hol műhelyben, és munkában állani kivánkozna, nékie mint betsületes Legénynek munkát, és műhelyt adni ne terhelteſſenek. Adatott Sümegh Városában Havának 27. Napján 1814 Eſztendőben, Nemes Zala Vármegyében.

Tzéh-Meſter.

Atya-Meſter.

3. ábra. A sümegi csizmadiacéh által 1814-ben adott bizonyságlevél (Veszprémi Bakonyi Múzeum)
Abb. 3. Von der Sümeg-er Stiefelmacherzunft im Jahre 1814 erteiltes Zeugnis (Bakonyi-Museum zu Veszprém)

hogy amikor a helytörténeti irodalom szomorú képet fest Sümegről, ezt figyelmen kívül hagyja. A kedvezőtlen helyzetre történt következtetések feltehetően azon alapulnak, hogy miként befolyásolta a lakosság gazdasági adottságait földesuruk fellépése. Biró Márton püspök ugyanis a régi szerződést megújította (1746. ápr. 26-án írja alá a Bosnyák-féle privilégiumot), „... az előbbeni megállapodásokban megnyugodott ...", azonban a tapolcai Széchényi-féle „szabadlevelet" csak úgy hagyja helyben, ha 140 forint évi többletet fizetnek, és a dézsmát Sümegre szállítják.[55] Biró Márton „... ollyal adózások alá vetette, melyek szerek-számok nem lévén, minéműségüket nézve pedig a néhai szabad polgárt igen is meg alacsonéttván — minden Díszt, s meg elégedhetést el törülni látszottak Sümegről". Fél évszázaddal Biró Márton halála után írták e sorokat, mert az oligarchikus hajlamú püspök — uradalmát nagyüzemi gazdálkodássá fejlesztve — egyre több földet vett el a várostól.[56]

Padányi Biró Márton püspök halála után a püspökök Veszprémbe költöztek, Sümeg és Tapolca csupán az uradalom árnyékába került.

A Koller Ignác püspökkel 1768-ban kötött úrbéri szerződés újabb súlyos terheket rótt a sümegiekre. Ekkor a városban 248 jobbágycsalád 113 és 1/4 mérő vető gabonát használt belső helyen, 816 és 1/2 holdat birtokolt külső telken és 460 és 1/2 szekérre való rétet kezelt. 19 zsellércsalád élt a városban, akik évente 18 napi szolgálattal tartoztak és 1 forint helypénzt fizettek.[57]

A 14 pontos szerződésben[58] a sümegiek vállalják a tizedet „... kukoriczábul, és mind őszi mind tavaszi, s egyébb veteményekbül, Bárányokbul, és méhekbül ... az Borbul ...". Kötelezik magukat a „... levelek hordozássára ...", a vadászatra „... midőn parancsoltatni fog ...", a forspontra, aratás idején „kézi munkára". „Az mészárszék, halászat, vadászat, madarászat földes úri Regáliák lévén, ugyan azok tovább is a Mlgos Uraság részére fönt-tartassanak ...", a korcsmáltatás Szent Mihály-naptól Szent Mártonig a városé, de „... az Uraság Borai, egész esztendő-által az vendégfogadóban, szokás, és Törvény-szerént follyanak ...", és „... senkinek szabad nem lészen külső helyekrül icze számra, Contrabandum alatt, külső Borokat bé-hozni, úgy a Czéh-bélieknek is, congressusok alkalmatosságával, sem hordó, sem icze számra külső helyekrül Borokat bé-hozni szabad ne légyen". Kötelezik magukat továbbá, hogy a dézsmáláshoz „assistentia"-t, vásárkor strázsákat állítanak, a badacsonyi dézsmabort évente egy fordulóval Sümegre hozzák, „sátoros ünnepek" és a földesúr nevenapján illendő ajándékot adnak, s ha a

„szükség úgy hozván", a földesúr mellett katonáskodnak; egy-egy aranyat fizetnek az uraság „cassájába incolátusért", házvételkor és -csere alkalmával.

Tapolcán, az 1780. június 7-én lefolytatott vizsgálat jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy „... ezen Mező Városnak lakosi contractualisták lévén, Urbarium itten soha sem volt", elismervén ugyanakkor a korábban megállapított földesúri szolgáltatásokat, azokat a város vezetői „kezük írásával" vagy „keresztvonyásival" és a város „szokott pöcsettyével" megerősítik.[59]

Ha összevetjük a valamivel több mint egy évszázada született Bosnyák-féle privilégiumot az 1768. évi úrbéri szerződéssel, egyértelművé válik Sümeg egykori *oppidum privilegiatum* helyzetének romlása, a jobbágyi szolgáltatások előtérbe kerülése. Ha megvizsgáljuk, mekkorára nőtt az uraságí (allodiális) birtok a sümegi uradalomban, érthetővé válik a kötelezettségek növekedése. 1788-ban a sümegi püspöki uradalomban 387 kat. hold 310 □öl szántó, 670 kat. hold 1545 □öl rét, 4880 kat. hold 832 □öl erdő, Tapolcán 60 kat. hold 234 □öl szántó, 108 kat. hold 1196 □öl rét, 2666 kat. hold 933 □öl erdő jelentette a birtokállományt. Míg 1720-ban csupán 135 jobbágy-, 12 zsellér- és 46 szabadoscsalád élt a sümegi uradalomban, a századfordulóra az 508 jobbágycsalád mellett 513 házas és 162 házatlan zsellért (és 114 nemes családot) találtak, vagyis a 80 év alatt sokszorosára emelkedett a zsellérség száma. Bár az adat az egész uradalomra vonatkozik, jól bizonyítja a majorsági gazdaság kiépülését és a lakosság gazdasági helyzetének romlását.[60]

Sümegen a már említett 1770. évi összeírás szerint a 271 családfő 37% -a, Tapolcán a 333 családfő 32% -a az iparos. Így azonban nem teljes a kép. Meg kell jegyeznem, hogy az 1770-es összeírás vizsgálata esetén a családfők számához még hozzá kell adnunk a zsellérek, zsidók, extraserialisták, esetleg uradalmi, városi szolgák stb. számát, mert köztük iparosok is találhatók. Sümegen a 271 családfőszámhoz 37 extraserialista járul, akik között 3 kádárt s 1 bábsütőt találnak, valamint 3 kereskedőt; utóbbiaknak 300—400—500 forint a jövedelmük. Tapolcán 12 extraserialista van (4 iparos, 1 kereskedő van köztük), őket azonban a 345 családfő közé vették fel, ám összeírtak „neo nobiles" cím alatt 12 adózót, köztük 1 szabót.

Mielőtt az 1770-ben összeírt iparosok számát és az iparok milyenségét vizsgálnánk, meg kell jegyeznünk, hogy a mesterségek megnevezése alapján nem kapunk egészen pontos képet. Itt szeretnék rámutatni néhány megtévesztő adatra. Egyes iparágak esetében minőségi, jelleg- vagy divatbéli különbség van; például sartor és sartor germanicus, valamint a sutor vagy sutor hungaricus és germanicus. Sümegen például az 1 vargaként jelölt iparoson kívül összeírtak 6 magyar vargát, 3 varga pedig „német módi" szerint dolgozik. Ugyanakkor e tény az iparág differenciálódására mutat, mint ahogy ezt jelzi a szabók és a német szabók (sartor és sartor germanicus) közti különbségtétel, valamint a szabók és a szűrszabók külön feltüntetése is.

Mindezt figyelembe véve, megállapítható a XVIII. század közepén a 20 év alatti fejlődés. Míg 1750-ben 19-féle iparág képviselőit találtuk, most, 1770-ben 34-féle mesterségét. A városok ipara jellegében azonban alapvetően nem történt változás, ugyanis 15 mesterség csak 1—1 fő iparossal képviselteti magát. Ha a legnépesebb iparágakat keressük, azt kell látnunk most is, hogy a két városban együtt legmagasabb számban a takácsok (44 fő), a szűcsök (18 fő), a csizmadiák (17 fő), a szabók (14 fő), valamint a vargák (20 fő) dolgoznak, tehát első helyen a ruházati iparok állnak. Említésre méltó mesterségek még a mindennapi élet szükségletét kielégítő iparok (fazekasság, kovács-, kádár-, kőműves-, asztalos-, gombkötőmesterség). Kétszeresére emelkedett Sümegen, háromszorosára Tapolcán az iparoslétszám. A felsoroltak közül céhesek voltak Sümegen a csizmadiák, szabók, vargák, takácsok, Tapolcán a csizmadiák, fazekasok, kallósok, mészárosok, szabók, vargák és takácsok. Megállapítható, hogy 1770-ben nem egy olyan ipar őzője található mindkét városban, amilyen 20 évvel korábban még nem működött. Ez a fogyasztók által keresett ipari termékek körének szélesedését mutatja *(3. sz. táblázat)*.

Kérdés, mennyi hasznot hoz az ipar? Sümegen 3649,50, Tapolcán 912 forintot. Érdemes megvizsgálni, milyen az összjövedelem megoszlása. Sümegen például egyedül Mózer Pál kőművesmester ismer el 300 forint hasznot, Redlinger Dávid építőmester, illetőleg Szelmaer Mátyás festő 200—200 forintot (az utóbbi egyedüli mester a városban). Für János asztalos és Volman Teofil pék 150—150 forintot, 4 kézműves pedig (1—1 kötélgyártó, mészáros, kalapos és festőpictor) 100—100 forintot vall be. 32 azoknak az iparosoknak a száma, akik 15 forintot, 26, akik 30 forintot, 15 pedig azoknak a száma, akik 7,50-et íratnak be. Ez a legalacsonyabb összeg, mert van 50, 80 stb. forintot bevalló kézműves is. Tapolcán viszont 40 forint a legnagyobb jövedelem, de ennyivel is csak Lébli Benedek zsidó kereskedő rendelkezik. 4-en vallanak be 30, 2-en 20, 18-an 15, 5-en 10 forintot, 2-8 forintot a többi mester, s nem véletlen, hogy a jövedelem summája csupán 912 forint, pedig a mesterek létszáma kb. Sümegével azonos.

Természetesen a jövedelembevallás sem ad megbízható képet; ha azonban 2 vagy több város vonatkozásában vizsgáljuk, azonos a hibalehetőség, hiszen maga az összeírás egyformán veszélyezteti minden kézműves jövedelmét, s mindegyik igyekszik kevesebbet bevallani. Ennek figyelembevételével is megállapítható, hogy kézműveseinknek nem hoz a mesterség akkora jövedelmet, hogy mezőgazdasági munkájukat elhanyagolhatnák. Sümegen csupán 31-nek, Tapolcán 21-nek nincs szemtermése (búza, illetőleg rozs). Megerősíti előbbi feltevésünket, hogy Sümegen a szemterméssel nem rendelkezők vallják be a mesterség utáni legmagasabb haszonösszeget (300—200—100 forint), tehát ők valóban iparból élnek. Ha több mezőváros vonatkozásában vizsgáljuk a kérdést, megállapítható, hogy szinte kivételnek tekinthetők az ilyen iparosok, s inkább a helyi lehetőségeknek, szükségleteknek köszönhető, továbbá csupán bizonyos iparágra

jellemző, ha akad ilyen. Bár Sümeget 1770-ben már nem püspöki székhelyként írják össze, és Padányi Biró Márton halála után a város életében bizonyos hanyatlás következik be,[61] úgy látszik, az építkezések még folytatódhattak, illetőleg volt munkalehetőség az egyéb iparosok számára is.

1770-től vizsgálva az iparosok számának alakulását, dicalis conscriptiók álltak rendelkezésemre.[62] Bár ezek summája jelzi a kézművesek *(opifices)* számát, az adatok pontossága ellenőrizhetetlen. A családfő nevénél a legtöbb esetben mesterségét nem írják, más esetben írják, de abban a rovatban, amely annak megjelölésére szolgál, hogy az összeírt személy űz-e ipart, nincs jelzés. A közölt táblázatban a mesterségek feltüntetése nélkül csak a summák adatait vettem fel. Miután a zalai mezővárosokban az 1770-es évek végéig gyarapodást tapasztalunk, megmagyarázhatatlan Tapolcán az összeírás szerinti nagy ingadozás az egyes évek adatai között; feltehető az is, hogy elírás történhetett. Természetesen az adatokat a korábban jelzett kritikával kell fogadnunk, másrészt figyelembe kell vennünk, hogy néhány iparos eltűnése vagy új mester megjelenése még nem változtat sem a mezőváros helyzetén, sem annak kézműipara intenzitásán. Ilyen értelemben kell néznünk az 1790-es évek iparoslétszámát is *(4. sz. táblázat)*.

A XVIII. század elején céhes iparunk fejlődésében új szakasz kezdődik. Az ország XVI—XVII. századi „zavaros belállapotai" a céhek életében is zavarokat, visszaéléseket idéztek elő,[63] ami kiváltotta az államhatalomnak a céhek belső életébe való beavatkozását. Így az 1715: LXXIX. tc. szerint a karok és rendek megelégedésüket találták abban, hogy a király elrendelte — az 1659: LXXI. tc. megújításával —[64] „. . . a kézműves társulatok kihágásainak megszüntetését, amely társulatok ugyanis az ő eladó áruikat drágábbá tenni, illetőleg az ország törvényeire nézve hátrányos szabályokat alkotni . . . nem átallották". Tudomásul vették továbbá azt a királyi rendelkezést, hogy „. . . az értelmes kézműveseket . . . minden ártalmas megszorítás nélkül s elviselhető díj mellett . . . akár a városi tanács hatalmával a céhekbe fel kell venni, és hogy az ország törvényeinek sérelmére . . ." hozott szabályaikat el kell törölni. Az 1723: LXXIV. tc. 2. §-a megerősítette az 1715: LXXIX. tc.-et a céhek kihágásaira vonatkozóan, a 4. §-a pedig kimondja, hogy a királytól függ a céheknek adott privilégiumok korlátozása vagy eltörlése.

Úgy tűnik, a „céhek kihágásai" folytatódnak, mert még az 1729: X. tc.-et is az vezeti be, hogy „. . . súlyos kihágások tapasztalhatók": hatalmukat a fiókcéhekre is kiterjesztik, a felvételi díjakat felemelik, s ezzel a kézművesek számát

MI CZÉH-MESTEREK, ÉS A' TÖBBI MESTEREI,

az itten privilegiált Sümegh Városában lakozó böcsületes Szabó-Czéhnek bizonyityuk, hogy ezen becsületes Szabó-Mester-Legény, neve ſzerínt Parkotzi János ſzületett Nemes Szala Vármegyében, 17 eſztendős, közép termetű, Gestenye hajú, Káthalik vallású, ; itten mi nálunk — eſztendeig, 12 hétig műhelyben volt, melly üdő alatt magát híven, ſzorgalmatossan, csendessen, békességessen, és tiſztességessen viselte, a' mint minden böcsületes Mester-Legényt illet; a' mellyet mi is bizonyitunk, és azon okból a' mi Szabó-Mester-Ember Társainkat közönségessen kérjük, hogy ezen Mester-Legénynek a' Mesterség ſzokása ſzerínt a' hol dologban és munkában állani kivánkozna, nékie mint böcsületes Legénynek műhelyt és munkát, adni ne terheltessenek.

Adatott Sümegh Városában S. Mihál havának 20 napján 1829 Eſztendőben.

A' kinél munkában volt Baka János

Fő Czéh-Mester. Hertzeg Imre

Alí Czéh-Mester. Lukács Antal

4. ábra. A sümegi szabócéh által 1829-ben adott bizonyságlevél (Veszprémi Bakonyi Múzeum)
Abb. 4. Von der Sümeg-er Schneider-Zunft im Jahre 1829 erteiltes Zeugnis (Bakonyi-Museum zu Veszprém)

„megszorítják", „. . . a nemzetbelieket be nem fogadni s ily módon önkényesen visszaélni merészelnek". Ezeknek a kihágásoknak a megszüntetésére mondja ki a törvénycikk, hogy a Helytartótanács az ilyen visszaéléseket terjessze a király elé, s a privilégiumot töröljék el vagy szüntessék meg az 1723: LXXIV. tc. alapján.

1729-ben jelenik meg a céhbiztosi intézmény: III. Károly király elrendelte, hogy Selmecbányán céhbiztosokat kell választani.[65]

Az ismertetett központi szabályozások a közérdekellenes céhmegnyilvánulások megakadályozását célozták. Ugyanakkor szabad utat hagytak újabb céhalakulásoknak és a céhek közérdeket nem sértő életének.

A XVIII. század első felének céhalakulását a XVII. századi céhalakulás folytatásának kell tekintenünk annyiban, hogy most is jellemző a céhlevélkölcsönzés (néhány esetben a mesterek ugyan a királyhoz fordulnak privilégiumkéréssel), a vegyes céhek alakulása, valamint a mindennapi szükségleteket kielégítő mesterségek szervezeteinek létrejötte. További legfontosabb bizonyíték pedig az artikulusok szövege. Mielőtt városaink XVIII. századi céhalakulását vizsgálnánk, meg kell jegyeznünk, hogy az új vagy megújított szabályzatú szervezetek száma kevés a conscriptiók által jelzett kézművesekkel szemben.

1700-ban válnak külön a *tapolcai csizmadiák* a sümegiektől. 11 mester kéri a különválást, mert „a céhgyülekezetbe járni nagyon alkalmatlan, dolgaiknak is nagy hátra maradására vagyon" — mondják. Nevük ugyanakkor eredeti lakóhelyükre enged következtetni: Csizmazia Kapronczai György, Devecseri Csizmazia Mátyás, Bajnoki Csizmazia György, Öcsej Csizmazia János, Újvári Csizmazia András, Babodi Csizmazia János, Tapolczai Csizmazia Ferenc, Szombathelyi Csizmazia János, Jánosházi Csizmazia Gergely és Varasdi Csizmazia András alkotják a tapolcai céhet. Mindez jelzi a XVIII. század eleji „népvándorlást". A privilégiumot 1700-ban, 1711-ben és 1720-ban confirmálja a veszprémi püspök.[66]

1716-ból származik a *tapolcai takácsok*[67], 1720-ból a *mészárosok*[68] kiváltságlevele; az előbbit a pozsonyi takácsoktól, az utóbbit a pápai mészárosoktól kérik. A primer forrásként figyelembe jövő céhprivilégiumokkal egyenértékű forrásként kell kezelni az olyan conscriptiót, amely valamely helységben vagy helységekben az összeíráskor fennállott céheket sorolja fel. Ilyen az Országos Levéltárban őrzött az a jegyzék, amely arról tanúskodik, hogy 1731-ben Sümegen a kovácsoknak, a csizmadiáknak, a takácsoknak és a szabóknak, Tapolcán pedig a mészárosoknak, a szabóknak, a takácsoknak, a csizmadiáknak, a kallósoknak és a vargáknak volt saját céhe, a kovácsok, asztalosok, tímárok és szűcsök pedig közös céhbe tömörültek.[69] E jegyzékből az tűnik ki, hogy az eddig már említett céhek sora 1731-ig Sümegen a kovácsok, Tapolcán pedig a kallósok társulatával, valamint az említett, több iparost magába foglaló céhvel egészül ki.

Tapolcán 1744-ben a *szabók*[70] (1682 óta van céhük) kérnek és kapnak újabb privilégiumot a királynőtől, ugyanis a régi céhlevelük a várost 1743-ban ért tűzvész alkalmával elégett[71] A *csizmadiák és a vargák* most már közös céhe szintén 1744-ben,[72] a *takácsoké*[73] pedig 1756-ban kapja új privilégiumát. A tapolcai *fazekasok*[74] céhlevele 1761. évi, s az a győri fazekasok céhlevele formulájának átvétele. A győri fazekasok 1633-ban magyar nyelven vették át a pozsonyiak 1576. évi német nyelvű céhlevelét. Mindenképpen említésre méltó, hogy Tapolcán alakul fazekascéh, Sümegen pedig nem; sem a XVII., sem a XVIII. században nem találjuk nyomát, holott a helytörténeti munkák több esetben emlegetik a sümegi fazekasokat, kályhásokat. Kozák Károly szerint éppen a XVIII. században kell keresnünk a máig is gyártott tál alakú kályhaszemek előzményeit.[75]

Időben túlságosan messze esnek az összeírások a céhlevelek dátumától, így kérdéses egy-egy mesterség vagy céh folyamatossága. Figyelemre érdemes, hogy akkor, amikor Tapolcán a XVII. századtól kezdve több céh alakul, a XVIII. századtól a már megvolt céhek újabb privilégiumkéréseire vannak adatok, tehát többrétű ipari fejlettséggel állunk szemben. Sümegen csupán egyetlen olyan privilégium ismeretes, amely XVIII. századi céhalakulásról tanúskodik: a *szabók* 1706. évi privilégiuma, amelyet Tapolcától kérnek.[76]

Az 1770. évi conscriptio lendületes fejlődés eredményeit mutatta a zalai mezővárosokban. Bár még mindig nem tudjuk, hogy az iparűzőként jelöltek az év hányad részében gyakorolják a mesterséget, a statisztika alapján viszonylag élénk ipari életre következtethetünk. A conscriptióból kitűnő kép ismertetése előtt azonban számításba kell vennünk az 1761. évi Mária Terézia-féle céhügyi rendeletet, amely a vármegyéknek kötelességévé teszi a szabadalomlevelek beszedését. Már a század elején is találkoztunk a céhek rendszabályozásával, most viszont a privilégiumok egyenlősítésével a központi hatalom fokozottabb ellenőrzés alá kívánja vonni az iparosszervezeteket, megszüntetve ezzel a helyi sajátosságaikat, egyéni arculatukat. Természetesen a céhek nem szívesen vették ezt, jogcsonkításnak látták, s vonakodtak is teljesíteni. Bár a rendelet után érvénytelen volt minden olyan privilégium, amely nem a kancelláriától származott, nem szabad csupán annyi céhvel számolni, ahánynak privilégiuma az 1761 utáni évekből való.[77] Ezt éppen mezővárosaink bizonyítják, amikor több forrás összevetésével próbáltam vizsgálni a céheket.

Míg a XVIII. század 70-es éveitől Keszthelyen a céhalakulás nagymértékben fellendül, s itt is, Kanizsán is, sőt Szentgróton is virágzó kisiparról beszélhetünk, Tapolcán és Sümegen az iparosok számának növekedése nem járt együtt a céhek újraszerveződésével. Sümegen egyetlen céh sem újítja meg szabályzatát, Tapolcán is csupán a *csapók* kapnak 1777-ben újabb privilégiumot.[78] A tapolcai csapóiparnak figyelemre méltónak kellett lennie, mert mesterei részesei voltak annak a megállapodásnak, amelyet az 1774. márc. 9-én Pápán tartott gyűlésen a fehérvári, palotai, veszprémi, tapolcafői, pápai, tatai, szombathelyi, zalaegerszegi, győri és ozorai csapók érdekeik védelmére kötöttek. E szerint megállapodtak abban,

hogy a gyapjú beszerzésénél a céhbeliek egymást nem fogják felülliciálni, sőt inkább arra törekednek, hogy minél jobban leszorítsák a kereskedőktől vásárolt gyapjú árát.[79]

Szinte egyetlen példánk arra a fenti gyűlés, hogy a helyi mesterek kapcsolatba kerülnek egymástól távoli városbeliekkel. A megállapodás ugyanakkor a céhek védekezését bizonyítja a nyersanyagszállító kereskedőtőkével szemben, hiszen egységes fellépést jelez a kereskedőkkel szemben.

A tapolcai szabók 1744., a csizmadiák—vargák 1744. és a takácsok 1756. évi privilégiumai[80] sajnos megsemmisültek. Más tárgyi emlékek azonban bizonyítják a céhek létezését, esetenként még az eddig fel nem soroltakét is. Fontos bizonyíték a céhpecsét és -láda, hiszen a pecsét tette a céh minden iratát hitelessé, a ládában pedig őrizték a céh „kincseit", privilégiumát, iratait, pénzét stb. Ezek közül az emlékek közül maradt meg néhány: a sümegi szabók 1707. évi, a tapolcai csizmadiák 1700., a mészárosok 1721., a fazekasok 1761. évi pecsétnyomója.[81] Ebből megállapítható, hogy a céh pecsétje a privilégium keltének évében vagy az ezt követő évben készült. Kizárólag pecsét bizonyítja, hogy Sümegen ács- és molnárcéh,[82] később pedig kovács-, lakatos- és nyereggyártó céh[83] is működött; az előbbinek a pecsétje 1767. évi eredetű, az utóbbié pedig 1786. évi.

Az egyéb tárgyi emlékek közé tartozik a behívótábla és a céhkorsó. A sümegi csizmadiák 1755. évi elpusztult behívótáblájának egyik oldalán a csizmadiák termékeinek és két legjellegzetesebb szerszámuknak, a *bicskiá*-nak, a bárd alakú bőrszabó késnek, és a bőr simítására szolgáló rézbunkónak, a *mustá*-nak az ábrázolását, másik oldalán pedig az említett évszámot látjuk.[84] Fennmaradt a sümegi kovácsok, lakatosok, nyeregkészítők 1759. évi,[85] valamint a csizmadiák 1796. évi korsója.[86]

Nem vitatható, hogy a XVIII. századi céhszabályzatok tartalmaznak olyan előírásokat, amelyek általánosak, mindenkor és minden szabályzatban megtalálhatók: az iparosélet különböző szakaszaira vonatkozó körülmények (az inasok, legények és mesterek jogai, kötelességei), a vallásos, szociális, etikai követelmények, a kontárok elleni védekezés stb. Ilyen értelemben tehát nem szükséges különbséget tenni a XVII. és XVIII—XIX. századi szabályzatok között.

Nem állt módomban az összes XVIII. századi privilégium szövegét megismerni, de a néhány elolvasott szabályzat alapján megállapíthattam, hogy a század eleji artikulusok egyrészt stilárisan és számszerűen, másrészt tartalmilag is az 1600-as évek artikulusaival mutatnak hasonlóságot, vagyis tartalmaznak még egyedi sajátosságokat. (Meglepően részletes a 30 cikkelyes mészárosszabályzat.[87]) A hasonlóság magyarázata az lehet, hogy a szabályzatok elnyerésének leggyakoribb útja még a XVIII. század elején is a más városban már korábban megalakult céhtől való átvétel. Néhány jellegzetesen XVII. századi artikulus a XVIII. századi privilégiumokból hiányzik: így például a város érdekeinek, javának emlegetése, ami a XVII. században valószínűleg a török elleni városvédelmet is jelentette, s amire most, a XVIII. században már nincs szükség. Nem írják elő a mesterek öltözködését sem, továbbá az ebet, macskát megölő iparosokról sincs már szó. A vallásra vonatkozó artikulusokban már hangoztatják, hogy csupán katolikus mester vehető be a céhbe: a tapolcai mészárosok 2. punctuma előírja, hogy „Szűz Mária és a Szentek ellen senki sem szólhat", illetőleg „Ezen céhben és Gyülekezetben foglaltatott mesterek senkit, aki nem katolikus, magok közé és Gyülekezetekben ne fogadjanak, céheknek elvesztése alatt".

Az utókor számára annál is inkább értékesek a XVII. századi és a XVIII. század eleji szabályzatok, mert az 1770-es évek privilégiumai már nem tartalmaznak egyedi és helyi vonásokat. Királytól származó kiváltságlevelek ezek, mereven kidolgozott és megfogalmazott cikkelyekből állnak. Egyöntetűen 18 pontosak: az első mindig a katolikus vallás követelményeit (zászlócsináltatás, procession való részvétel, illetőleg az azok elmaradásakor fizetendő büntetés), a második a céhgyűlések tartását, a harmadik a mesterválasztás mikéntjét írja elő. A következő két artikulus az inas- és legényélet követelményeit határozza meg, továbbá a becsületes munkára, erkölcsös magatartásra int 4 cikkely. A 15. és a 17. rendelkezik a betegeknek és a halottaknak járó tisztességes viselkedésről, a 16. az özvegy mesternék sorsáról. A további artikulusok szabják meg a mester lányát vagy özvegyét feleségül vevő legényeknek járó könnyítést, a vidéki mesterek felvételét, illetőleg tiltják a filiális céh állítását, rendelkeznek a kontárok ellen, szabályozzák a vándorló legények fogadását és a comissarius kérését földesúrtól vagy városi tanácstól.

Ezek a privilégiumok tehát előírják mindazt, amivel eddigi szabályzatainkban már találkoztunk. Amikor el kell ismernünk, hogy Mária Terézia elérte célját a céhek egységesítésével, tényként kell megállapítanunk, hogy céheink elvesztették sajátos egyéni színüket. Azonos a felvételi taxa, de még a büntetések nagysága is, általában az inas- és vándoridő is, de egyforma a mesterválasztás módja, sematikus a becsületes életre intő cikkelyek szövege.

Új, eddig meg nem található követelmények: a lakomák eltiltása („Minden vendégeskedés, iddogálások megtiltatnak, nem szabad az új mestereket vagy ebéd vagy italadással bármely szín és fogás alatt terhelni"), a comissarius jelenlétének előírása („A céhbeliek kötelesek a földesúrtól vagy városi tanácstól egy comissariust kérni; minden gyülekezetnél jelen lesz, a céh dolgait csendesen, igazságosan a céhbeliekkel együtt elvégezni tartozik"), valamint egységesek a vallásos előírások.

A követelmények vizsgálatakor egyértelművé válik, hogy a központi hatalom egységesíteni szándékozott a szokszínű, színes céhéletet, ugyanakkor képviseltetni kívánta magát a szervezeteknél a commisariusokon keresztül, korlátozva ezzel a céhautonómiát, a vallásos előírások pedig a Regnum Marianum-ideológiát óhajtották az iparostársaságokban is terjeszteni.

Művelődéstörténeti és néprajzi szempontból sajnálkozva kell néznünk mindezt, még akkor is,

ha feltételezzük is, hogy a céhek nem tettek eleget szó szerint ezeknek az előírásoknak; ha viszont a díjak, inasidők stb. egységesítésére, a költséges lakomák eltiltására gondolunk, mégis pozitívan kell értékelnünk a központi intézkedéseket.

IV.

A XIX. század első harmada kézműiparának számbavételéhez meg kell vizsgálnunk azokat a helyi hatóerőket, amelyek befolyásolhatták annak alakulását. Sümegen és Tapolcán a gazdaság és társadalom helyzetét a XVIII. század végi úrbéri rendezés határozza meg 1811-ig. Láthattuk, hogy már a XVIII. század elejétől meginduló folyamat mezővárosaink privilegizált helyzetének fokozatos romlását eredményezte. A földesúrral kötött egyre súlyosabb szerződések során — bár Sümeg kiváltságos püspöki mezővárosi státuszát megtartja —, a földesurak jobbágyi szolgáltatásokat kényszerítenek a lakosságra. 1768 után már nem erősítik meg a püspökök az 1643. évi kiváltságlevelet, majd mindig többet követelnek. Sümeg ragaszkodik egykori kiváltságaihoz, és hangoztatja (1780-ban az úrbéri kérdőpontokra válaszolva), hogy a lakosság úrbéri szolgáltatásokkal sohasem tartozott, mint contractualisták, szabad emberek. 1796-ban a város és a püspök-földesúr között hosszú, évekig tartó pereskedés kezdődik, amelynek tárgya az, hogy az egyes nem nemes sümegiek mivel tartoznak földesuruknak.[88]

A földesúri törekvések hátterében a majorsági gazdaságok kiépítése áll. 1802-ben részletes összeírás készült a sümegi uradalomról, amely Sümeg és Tapolca mezővárosokat is magába foglalta, és 4 községgel, 4 pusztával összefüggő birtoktestet alkotott. Sümeg határában 319 és 7/8 (1200 öles) hold majorsági szántóföld, 106 és 7/8 hold urasági kaszáló van, s a gazdálkodás 2 fő ága a szántógazdálkodás és az állattenyésztés (508 a jobbágycsaládok, 513 a házas, 162 a házatlan zsellércsaládok száma az egész uradalomban). Tapolcán nem volt sem szőlő, sem majorsági föld, csupán kb. 684 birkát magába foglaló juhászat.[89] Ezek az adatok jelzik a majorsági birtok nagyságát, s törvényszerű, hogy a nagyüzemi gazdálkodás növekedésével a sümegiek terhei is növekedtek. Az összeírásból az is kitűnik, hogy Sümegen és Tapolcán egyaránt volt urasági kocsma, mészárszék és malom, és az uradalom fizetett cselédsége közé tartozott a sümegi és tapolcai kádár.[90]

Az úriszéket és a helytartótanácsot megjárt hosszú per eredményeként született meg 1811-ben az új szerződés, amelyet Kurbélyi György püspök kötött a várossal. Ereky István a 13 pontos egyezségben alapvető fontosságúnak azt tartja, hogy az Sümeg mezővárosi mivoltát domborítja ki: *rite ordinatus magistratusa* van, s mivel a jobbágyi szolgáltatásokat a város mint jogi személy vállalja, a nem nemes lakosság nem jobbágy, hanem „nem teljes szabadságot élvező szabados". Az egyezség 1. pontja hivatkozik az 1643. évi privilégiumra, amely szerint „. . . személyeikben vagy vagyinaikban háborgatni vagy hurcoltatni a városiakat az uradalomnak szabad nem lészen"; valamint szabadon adhatják-vehetik „. . . sőt kótya-vegye által is . . ." vagyonukat. Kijelöli az uradalom és a város földjei között a határt (4. pont), az uradalom átenged a város használatára 5 hold irtásföldet, amely után a tizedet elengedi (7. pont), és az erdők 1/3-át egy tagban, annak minden haszonvételével, és így a makkoltatással, gubacsszedéssel együtt (5. pont). „Minden . . . Eszterhazyánus vagy Kollerianus Contractusok szerint tétetett adózások örökre eltöröltetnek", helyettük a város évenként 1000 gyalognapszámot ad, aminek kivetése és kiállítása a magisztrátust illeti (10. pont), továbbá a badacsonyi dézsmaborból a város köteles 300 akót Sümegre hozni (11. pont). A mészárszék és a vásárok (Jusfori) a földesúrnak fennmaradnak (12. pont).[91]

Az 1811. évi szerződés a város XIX. század eleji gazdasági és társadalmi helyzetének megismeréséhez alapvető forrás, az iparról viszont információkat lényegében nem nyújt. Ezért az ipar vizsgálatához az 1828. évi országos összeírás[92] kínálkozott forrásként, amely hibáival és hiányosságaival együtt is jól használható ipartörténeti vonatkozásban, hiszen „Observationes" rovatában nem csupán a mesterséget tüntetik fel az összeírók, hanem azt is, hogy azt az év hányad részében és legénnyel vagy egyedül gyakorolja az iparos.

Sümeg kézműveseinek száma (124) az 1770. évivel szemben 20 fővel nőtt, Tapolcán viszont (ahol 86 a számuk) 23 fővel csökkent. A sümegi adat elfogadhatónak tűnik, hiszen a XIX. század eleji dicalis összeírások 1812-től mindig 100-on felüli kézművest jeleznek. Feltűnő a visszaesés Tapolcán. E vonatkozásban kételkedhetnénk az 1828. évi conscriptio pontosságában, azonban ennek ellentmond az a tény, hogy még azokat az iparosokat is feljegyezték, akik 1-2 hónapig gyakorolják a mesterségüket. Az 1820-as évek elején 100 fölött volt a tapolcai iparosok száma, 1827-től viszont egészen 1845-ig állandó csökkenést mutatnak az összeírások.

A két mezővárosban az iparágak száma 32 (Sümegen 30-, Tapolcán 20-féle ipar), tehát Tapolcáról 1828-ban 12 olyan ipar hiányzik, amely Sümegen már meghonosodott. (1770-ben Sümegen 32-, Tapolcán 21-féle ipart tüntetett fel az összeírás.) A többféle ipar Sümegen a lakosság fejlettebb igényeire és az igények helybeli iparosokkal lehetséges kielégítésére enged következtetni.

Ami az egyes iparágak intenzitását illeti, Sümegen a legmagasabb, 10 vagy 10 feletti a csizmadia-, a takács-, a fazekas-, a szűrszabó- és a vargamesterek száma (csizmadia 20, takács 16), 5 és 10 közötti az asztalosok (6 fő), kovácsok (7 fő) és szabók (7 fő) száma. Tapolcán ezzel szemben csupán a takácsok létszáma magas, 25 fő, és csak a vargák vannak 10-en, a szűcsök 7-en, a csizmadiák és szabók 6—6-an. Meg kell jegyeznünk, hogy a többi mesterség mindkét városban 1—2—3 képviselővel került összeírásra 1828-ban. Az 1770. és 1828. évi iparosadatok mechanikus összevetése — tekintettel az eltelt 58 évre — nem adna reális képet a két város ipara alakulá-

sáról. Figyelemre méltó, hogy az 1770-es iparágak közül 1828-ban teljesen hiányzik a tapolcai kallósipar. Feltehető, hogy itt ennek az iparnak a kihalásával kell számolnunk, hiszen a csapómesterek (kallósok) száma 1770-ben 7 volt, céhük 1777-ben még a privilégiumát is megújította. Meg kell említenünk azt is, hogy míg 1770-ben Sümegen „szabó"-kat és „német szabó"-kat, „vargá"-t, „magyar vargá"-kat és „német vargá"-kat írnak össze, 1828-ban csupán „szabó"- és „varga"-ként szerepelnek.

A felsoroltak alapján megállapíthatjuk, hogy lényegesen nem változott mezővárosaink kézműiparának jellege, hiszen csupán a mindennapi szükségleteket kielégítő iparágak képviselőinek a száma magasabb, az iparok zöme viszont 1—2 mester iparaként volt jelen 1770-ben is, 1828-ban is. A rendelkezésemre álló adatokból következtethetően céhkeretekben folytatták iparukat Sümegen a csizmadiák, a nyerges, a kovácsok, a fazekasok, a szűrszabók, a mészárosok, a szabók, a takácsok, Tapolcán pedig a tímár, a csizmadiák, a kovácsok, a mészáros, a szabók, a vargák és a takácsok.

Az 1828. évi conscriptio nagy érdeme, hogy közli, az év hányad részében űzik mestereink az iparukat. Rendkívül fontos ennek a vizsgálata. hiszen a korábbi összeírásokból erről nem tájékozódhattunk, csupán a mesterek vagyoni helyzete alapján (föld- és állatállomány, szőlőbirtok) feltételeztük, hogy az ipar nem főfoglalkozás. 1828. évi adataink segítségével a következő képet rajzolhatjuk meg mezővárosainkban: Sümegen 105, Tapolcán 44 mester gyakorolja az ipart egész évben (laborat per integrum annum), a kézművesek nagy része azonban csak 1-2 hónapig, 1/4 évig dolgoznak. Ha a két város kézműveseit például Kanizsával és Keszthellyel hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy Sümeg és Tapolca kiemelkedik, ti. Kanizsán 15, Keszthelyen 3 mester dolgozik egész évben. Tovább emeli városaink iparának jelentőségét, ha a mesterek mellett dolgozó legényeket is számba vesszük: míg Keszthelyen 9 legényt és 3 inast találtak, Sümegen 23-at, Tapolcán 12-t (Kanizsán 69-et).

Sümeg és Tapolca gazdasági-társadalmi helyzetét vizsgálva a XIX. század első felében, meg kell szólaltatnunk a kortársakat is. Fényes Elek Zala megye iparáról megemlíti, hogy „. . . . tulajdonképpen való fabrika vagy gyár nincs . . .", bár „. . . . kézi közönséges mesterségekben hiány éppen nincs . . .". A legtöbb mesterember Keszthelyen, Nagy Kanizsán, Csáktornyán, Szala Egerszeghben, Sümegben, Gyula Kesziben, Turnichén, Légrádon lakik. A tapocai járás ismertetésekor mutatja be Sümeget és Tapolcát. Sümegen, „amely a veszprémi püspök egyik uradalmának feje", 3198 lakos él — a hozzá tartozó 2 pusztát figyelmen kívül hagyva —: 3144 katolikus, 20 evangélikus, 7 óhitű, 27 zsidó; a városnak „ispotálya, patikája, postahivatala" van. Határa „roppant kiterjedésű", szántóföldjei tágasak és kiterjedtek, makkos erdeje „felette szép", bort is termeszt. Tapolca lakossága, a hozzá tartozó 2 puszta lakosait nem említve, 3031 fő (2985 katolikus, 9 evangélikus, 37 zsidó); postahivatala és zsinagógája van. Határa „homokos, de azért termékeny", főleg a kukoricatermelés jelentős, „erdeje derék", szőlői a Szent György-i hegyen vannak. Megjegyzi még Fényes Elek, hogy Zala megye egyik posta- és kereskedési útja Tapolcán és Sümegen halad át, s ez nagymértékben hozzájárul városaink fejlődéséhez.[93] 1830-ban Tapolcán megalakul a Leszner Mór és Fia Borkereskedő és Bortermelő cég, amelynek később bécsi és budafoki lerakata is lesz. A város fejlődését bizonyítja, hogy 1842—43-ban 65 volt az iparosműhelyek, 7 pedig a kereskedések száma.[94] E szerint az adat szerint a műhelyek száma egyezik az 1841/42. évi dicalis conscriptio szerinti mesterszámmal. Az említett kézművesszám (167) következtethetőleg magába foglalja a legények számát (és esetleg az inasokét is). A különbözeti 102-es számot egybevetve az 1828. évi összeírás 12 legényről tanúskodó számával, ez — feltéve, hogy mindkét számadat valóságot tükröző — azt engedi megállapítani, hogy 1828 és 1842 között a tapolcai ipar intenzitásában tekintélyes fejlődés következett be.

A XIX. század első felében folytatódik a terezianus idők állami beavatkozásának óvatos centralizáló várospolitikája, amely a céheket is érinti. A XVIII. század 60—70-es éveinek uniformizált céhprivilégiumai a partikuláris céhjog korát zárták le, a XIX. század elejének céhes reformprogramja pedig országosan egységes céhrendszert kíván létrehozni. Az 1805. évi 3104. sz. helytartótanácsi rendelet elrendeli a régi céhkiváltságlevelek beszolgáltatását, újak kiadását, az 1813. évi 7262. sz. rendelet pedig céhprivilégium-mintát (Generalia principia) ad. Lényegében nem változtatja meg egyik sem a céhrendszert, csupán a magyar kézműipar központi ellenőrzését kívánta és kívánja bevezetni.

Eperjessy Géza a zalai céhek számának csökkenéséről beszél a XIX. század első felében, de csupán azoknak a céheknek a létezését ismeri el, amelyek az említett rendeletek értelmében új kiváltságlevelet kértek és kaptak. Arra mutat rá, hogy Sümegen és Tapolcán nem alakultak újjá a régi céhek az 1805. évi rendelet után.[95] Új céh alakulására azonban van adatunk.

Egy ideig nyitott kérdés volt a *sümegi fazekascéh* alakulásának éve. Németh József a sümegi fazekasokról írt, 1960-ban közzétett tanulmányában — a sümegi fazekascéhtől 1850-ből származó irat alapján — abban a feltevésben van, hogy a céh 1850 körül alakult.[96] Későbbi kutatási eredmény szerint a privilégium elnyerésének éve 1812.[97] A céhkataszterből ismerünk egy fazekasvándorkönyvet[98] és egy 1865. évi sümegi fazekascéhkorsót.[99] Ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az már nem lehetett jogszerűen céhként működő szervezet korsója, mert az 1859. dec. 20-án kelt császári nyílt paranccsal kibocsátott és Magyarországon is irányadó Iparrendtartás[100] szerint a céhek ilyenként tovább nem működhettek, hanem — ha nem oszlottak fel — átalakulhattak társulattá (Iparrendtartás 108. §), amely az Iparrendtartással életre hívott szervtípus volt. Tanulmányom korszakhatárán kívülre eső kérdés annak tisztázása, hogy a fennállott sümegi fazekascéh átalakult-e az Iparrendtartás szerinti társulattá, vagy az irányadó sza-

bályozás ellenére céhként élt-e tovább.[101] A Céhkataszter adatot szolgáltat arra, hogy Sümegen a XIX. században a mészárosoknak volt céhe.

Az eddig említett források egyike sem szól vagy igazolja Sümegen kalaposcéh létezését. Ennek az iparnak Sümegen történt meghonosodására azonban — az 1828. évi összeíráson kívül — találtunk adatot. Eszerint a sümegi kalaposmesterek a legények „többrendbeli visszaéléseire és elhatalmasodott kicsapongásaira" panaszkodnak a vármegyei hatóságnál.[102]

Az Eperjessy Géza által említett céhprivilégium meg nem újítás ellenére sem mondhatjuk, hogy csökkent városainkban a céhek száma, mert a tárgyi emlékek sokasága — főleg Sümegen — azt bizonyítja, hogy léteztek céhek, mégpedig szép számmal. Tulajdonképpen az 1761. évi céhrendelethez hasonló helyzettel állunk szemben: ha nem is újították meg a céhek a privilégiumot, a régi szabályok alapján éltek tovább.

A volt sümegi Állami Darnay Múzeum bevezetőben említett „rózsaszín fedelű" leltárának és a többi adatközreadásnak az áttekintése, illetőleg számbavétele alapján azt kell megállapítanunk, hogy a sümegi céhek tárgyi emlékeinek mintegy 50% -a már a XVII. és XVIII. században létező céhek tulajdona volt. Míg a XVIII. századból csupán a pecsétnyomók és egy-egy behívótábla, láda és korsó maradt meg, a XIX. századi korsók, ládák, pecsétnyomók mellett zászlók, behívótáblák, bizonyságlevelek és egy vándorkönyv is maradt.

1810-ből való a kovácsok korsója, 1825-ből a takácsoké, 1833-ból az asztalosoké, 1841-ből a szabóké.[103] A Keszthelyi Balatoni Múzeum őrzi a takácsok ládáját (1824), a szabókét (1832), az egyesült lakatosok—kovácsok—nyergesekét,[104] amelynek készítési dátumát ugyan nem tudjuk, de azt igen, hogy kétfejű sasos kulcscimkéje empire stílusú.[105]

Megmaradt továbbá 6 zászló, illetőleg róluk szóló adat a XIX. századi Sümegről, bizonyítva a céhek katolikus voltát (szűrszabó, 1818; ács—molnár, 1829; kovács—lakatos, 1835; szűcs, 1837; kerékgyártó, év nélküli; kádár 1837, amely elpusztult)[106] valamint a takácsok behívótáblája a Jézus-arcot mutató, ún. Veronika-kendőt kezében tartó Szent Veronika-ábrázolással, másik oldalán pedig az 1828. évre utaló évszámmal.[107] Két pecsétnyomó (szűcs, 1842; csizmadia, év nélküli)[108] viszont elpusztult. A pintérek év nélküli domborfaragású céhtáblája elpusztult, de fényképe megmaradt.[109]

Lényegesen kevesebb tárgyi emlékünk maradt Tapolcáról. Ilyen a mészárosok ládája,[110] valamint adat van zászlójukra is;[111] megmaradt a kovács—kerékgyártó—bognár—tímár—lakatos céh 1802. évi pecsétlenyomata.[112]

A tárgyi emlékek vizsgálatából 2 következtetést vonhatunk le: egyrészt azt, hogy már XVII—XVIII. században is működő céhek készítettek maguknak a céh összetartozását szimbolizáló tárgyakat, amelyek a kézművesek, illetőleg a céhek viszonylag jó anyagi körülményeit is bizonyítják, másrészt azt kell látnunk, hogy korábban nem említett céhektől maradtak fenn tárgyi emlékek.

Könnyen elképzelhető a sümegi szűrszabó és asztaloscéh megalakulása, mert 1828-ban 12, illetőleg 6 mestert írtak össze; ugyanezzel, a mesterek számának emelkedésével magyarázható a kádár- (4 fő) céh alakulása is. Nehezebben érthető a szűcscéh XIX. századi alakulása, mert 1828-ban 2-en vannak (1770-ben 8 főt írtak össze, s elképzelhető lenne a XVIII. századi céhalapítás), viszont a pecsétnyomó dátuma 1841. évi. Mondhatnánk, hogy ez az alapítás dátuma, azonban zászlójuk 1837-es évszáma korábbi alapításra utal. Kérdéses az ács—molnár és a lakatos—kovács—nyerges céh; a XVIII. században még a bognárok társaságában találhatók az ácsok, most 1829-es zászlójuk már a molnárok között (1828-ban 1—1 fő) jelzi őket. Ehhez hasonlóan a XVIII. századi kovács—lakatos céh bővülhetett nyergesekkel.

Eperjessy Géza arra is rámutat, hogy gyakori jelenség a XIX. század első felében a több helység mestereit összefogó céh.[113] Erre alapítva feltételezhetjük, hogy az új sümegi céhek alakulása — az összeírási adatok szerinti alacsony mesterszám ellenére — annak következtében vált lehetségessé, hogy környékbeli falvak mestereit is tömörítették.

Az írásos emlékek közül említésre méltó az 1814. évi *csizmadia-* és az 1829. évi *szabó-bizonyságlevél.*[114] E bizonyságlevelek oklevéltani vizsgálata — amelynek a részletekre kiterjedő eredményei bemutatását itt terjedelmi okoknál fogva mellőztük — arra a lényeges megállapításra vezetett, hogy a 2 bizonyságlevél fogalmazása — szövegi csekély eltéréstől eltekintve — megegyezik a német-római császárság 1731. évi birodalmi kézművestörvényével a vándorló mesterlegények számára rendszeresített attestatum szövegével.[115] Ami az 1829-ben kiadott bizonyságlevél vonatkozásában jön figyelembe: az eltér az 1813. évi 7262. sz. rendelettel kiadott, céhszabályokkal kötelezővé tett formulától.[116] Ez azt jelenti, hogy a központi kormányhatósági rendelkezés másfél évtized alatt nem tudta Sümegen kiszorítani a korábban meghonosodott formulát.

Meghaladná tanulmányunk célkitűzését és érthető terjedelmi korlátait a céhek életének itt nem tárgyalt vonatkozásaival való foglalkozás. E körbe tartozóként említem a két város céhei illetőségi területének, azaz annak kérdését, hogy az itteni céhekbe vagy ezek közül melyikbe és mikor tartozott a két városon kívüli más helységben telephellyel rendelkező kézműves.

Érdekes lenne feltárni e két városból inasként vagy legényként vándorlásra indultaknak az útirányát, állomásait, illetőleg ugyanezt a két városban mesterként megtelepedettek tekintetében. Ehhez a kézművesipar szempontjából igen lényeges kérdéshez, sajnos, egyetlen forrásról van tudomásunk. Ez a céhkataszter szerint a szombathelyi Savaria Múzeum által nyilvántartott sümegi fazekasvándorkönyv, amelyet nem volt módom megismerni, s így nem térhettem ki arra, hogy annak tulajdonosa vándorútját merre folytatta.

Az 1813. évi 7265. sz. helytartótanácsi rendelettel kiadott „A Magyar Országi Mester-Egyesületeket, vagy is Czéheket illető Közönséges Czikkelyek" szabályozzák a földesúri hatalomnak

a kézművesekkel kapcsolatos jogkörét. Vizsgálatot igényelne, miként érvényesült a veszprémi püspöki uradalmi birtokkormányzat és úriszék útján gyakorolt földesúri joghatóság a két város területén fennállott céhek tekintetében. E kérdésre Zala megyei vonatkozásban Kállay István hívja fel a figyelmet, aki a céhes ipar és uradalmi igazgatás viszonyának vizsgálatakor[117] — más mellett — a keszthelyi uradalomnak céhügyekben való állásfoglalásáról tesz említést.[118]

1848—49 után Sümeg és Tapolca mezőgazdasága és lakosságának társadalmi helyzete a jobbágyi szolgáltatásokat megszüntető, a jobbágytelkeknek a volt jobbágyok tulajdonába való átmenetelét elrendelő, az úriszéket és a papi tizedet megszüntető 1848. évi törvények[119] és országgyűlési határozat,[120] ugyanakkor több korábbi kötöttség fennmaradása által is meghatározott új gazdasági folyamatok és a tőkés termelési viszonyok kibontakozása jegyében, majd az említett törvények nyomán 1853. márc. 2-án az úrbéri kérdések szabályozása, valamint az úrbéri kárpótlás tárgyában kiadott császári pátensek[121] (s ezek végrehajtását szabályozó rendelkezések), egyben a centralizációs politikát megvalósító neoabszolutizmus adta lehetőségek szerint alakult.

A kézművesek és a céhek helyzetét 1851. ápr. 1-től a magyarországi kereskedési és iparviszonyok szabályozására kibocsátott Ideiglenes Utasítás[122] határozta meg. Az *Ideiglenes Iparrendtartás*ként ismert szabályozásnak a lényege, hogy hatályba lépését követően

— az iparűzés megkezdéséhez a Rendtartás (202—206. §) által kijelölt közigazgatási hatóságok engedélye (80. §) általuk adott igazolás (81. §) volt szükséges,

— a Rendtartás által érvényesnek elismert (110. §) céhek továbbra is fennmaradhattak (111. §),

— az, aki oly helységre szólóan nyert iparjogosítványt, ahol az általa űzött iparnak céhe volt, köteles és jogosult volt magát a céhbe mesterként bekebeleztetni (156. §),

— új céh nem volt alakítható (110. §),

— az érvénytelennek minősített céheknek joguk volt önkéntes tagságon alapuló egyletekként *(Verein)* fennmaradni (110. §),

— a nem céhbeli kézműveseknek joguk volt önkéntességen alapuló egyletet *(Verein)* alakítaniok (192. §).

A sümegi és a tapolcai kézműipar vonatkozásában is feladat marad annak megvizsgálása, hogy az Ideiglenes Iparrendtartás hatályba lépésekor fennállott céhek a Rendtartás által érvényesnek elismert céhek voltak-e, ha igen, fennmaradtak-e; ha nem, átalakultak-e egyletté avagy a Rendtartás ellenére céhekként működtek tovább; végül: hogy jöttek-e létre nem céhbeli kézművesek egyletei. Mindennek vizsgálata kívül esik tanulmányunk időhatárán, s így az a két város kézműipara 1851. ápr. 1-ét követő fejlődését bemutatni törekvő tanulmány feladata.

1. sz. táblázat

SÜMEG ÉS TAPOLCA GAZDASÁGI ADATAI A XVIII. SZÁZADBAN[123]

	Adózó családfők száma			Igásállatok száma			Vetésterület pozsonyi mérőben			Őszi, tavaszi termés pozsonyi mérőben			Búza, rozs, árpa, zab pozsonyi mérőben			Bortermés akóban			Iparosok száma		
	1711	1750	1770	1711	1750	1770	1711	1750	1770	1711	1750	1770	1711	1750	1770	1711	1750	1770	1711	1750	1770
Sümeg	55	236	271	49	135	237	70	357.5	3340							$129\frac{1}{5}$	$88\frac{1}{4}$	945	18	50	100
Tapolca	50	205	333	89	201	325	237	1456	2771							755	3044	?	22	32	108

2. sz. táblázat

A KÉZMŰVESEK MEGOSZLÁSA SÜMEGEN ÉS TAPOLCÁN IPARÁGAK SZERINT 1750-BEN[124]

A mesterség megnevezése	Sümeg	Tapolca
arcularius asztalos	2	–
calcarius sarkantyúkészítő	1	–
ceroplasta bábsütő	1	–
chirurgus seborvos	1	–
coriarius timár	1	–
cothurnarius csizmadia	5 C	1 C
faber (=faber ferrarius) kovács	3 C	1
faber lignarius ács	3	–
figulus fazekas	4	–
lanio mészáros	3	1 C
nodularius gombkötő	2	–
pellio szűcs	3	2 C
pistor pék	1	–
restiarius kötélgyártó	1	–
sartor szabó	3 C	1 C
sutor varga	3	3 C
textor takács	10 C	1 C
vietor kádár	2	–
vitrarius üveges	1	–
a mesterséget az összeírásban nem nevezték meg vagy olvashatatlan	–	22
ÖSSZESEN:	50	32

3. sz. táblázat

A KÉZMŰVESEK MEGOSZLÁSA SÜMEGEN ÉS TAPOLCÁN IPARÁGAK SZERINT 1770-BEN[125]

A mesterség megnevezése	Sümeg	Tapolca
architector építőmester	2	–
arcularius asztalos	3	3
calcis ustor mészégető	2	–
ceroplasta bábsütő	(1)	–
chirurgus seborvos	1	1
cothurnarius csizmadia	8 C	9 C
cremati ustor pálinkafőző	–	1
faber (=faber ferrarius) kovács	5	6
faber serarius lakatos	1	2
figulus fazekas	7	7 C
fullo kallós, csapó	–	7 C
funifex kötélgyártó	1	–
gausapearius szűrszabó	5	3
lanio mészáros	1	1 C
lorarius szíjgyártó	1	1
murarius kőműves	4	1
nodularius gombkötő	2	2
novacular köszörűs	1	–
pellio szűcs	8	10
pictor képíró	1	–

3. sz. táblázat folytatása

A mesterség megnevezése	Sümeg	Tapolca
pileator kalapos	2	1
pistor pék	1	1
rotarius kerékgyártó	3	3
sartor szabó	4 C	8+(1) C
sartor germanicus német szabó	2	–
sutor varga	1 C	10 C
sutor hungaricus magyar varga	6	–
sutor germanicus német varga	3	–
tabaccarius dohánymüves	1	–
textor takács	20 C	24 C
tibialifex harisnyakötő	1	–
tinctor festő	1	–
torneator esztergályos	1	–
vietor kádár	1+(3)	7
ÖSSZESEN	104	109

4. sz. táblázat

AZ IPAROSOK SZÁMA SÜMEGEN ÉS TAPOLCÁN 1773 ÉS 1845 KÖZÖTT[126]

Év	Sümeg	Tapolca
1773.	?	121
1775.	111	?
1776.	122	127
1777.	116	92
1778.	113	54
1779.	114	108
1783.	87	?
1784.	93	100
1785.	99	80
1786.	94	77
1787.	77	?
1793.	?	94
1795/96.	100	85
1797.	92	65
1798.	94	69
1799.	89	60
1802.	91	54
1804.	88	97
1810.	87	?
1815.	101	?
1820.	120	97
1823.	116	104
1824.	134	104
1827.	72	76
1829.	87	66
1830.	97	?
1832.	95	62
1835/36.	121	57
1839/40.	56	?
1841/42.	64	65
1844/45.	133	54

5. sz. táblázat

A KÉZMŰVESEK MEGOSZLÁSA SÜMEGEN ÉS TAPOLCÁN IPARÁGAK SZERINT 1828-BAN[127]

A mesterség megnevezése	Sümeg	Tapolca
ahenarius rézműves	1	–
arcularius asztalos	6	3
catapultarius puskagyártó	1	–
cerdo tímár	2	1 C
clavifaber szegkovács	1	–
cothurnarius csizmadia	20 C	6 C
ephipiarius nyeregkészítő	1 C	–
faber ferrarius kovács	7 C	3 C
faber lignarius ács	1	–
figulus fazekas	12 C	5
funifex kötélgyártó	2	–
gausapearius szűrszabó	12 C	4
horopaeus órás	1	–
laminarius bádogos	1	–
lanio mészáros	2 C	1 C
lorarius szíjgyártó	1	3
molitor molnár	1	3
murarius kőműves	1	–
nodularius gombkötő	1	1
pectinifex fésűs	3	–
pellio szűcs	2	7
pileator kalapos	2	1
pistor pék	2	1
rotarius kerékgyártó, bognár	2	–
sartor szabó	7 C	6 C
smigmator szappanos	–	1
sutor varga	10	10 C
textor takács	16 C	25 C
tibialifex harisnyakötő	–	1
tinctor festő	1	1
torneator esztergályos	1	–
vietor kádár	4	3
ÖSSZESEN:	124	86

Rövidítések — Abkürzungen

AM et LC = Acta Mechanica et Liber Caehalium
L = lásd
OL = Országos Levéltár
tc. = törvénycikk
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
ZML = Zala Megyei Levéltár

1. Ennek részeredményeit az 1976. aug. 24—25-i pécsi településtörténeti konferencián, az 1976. okt. 26—27-i fertődi kézművesipar-történeti szimbpóziumon, az 1978. nov. 22—24-i veszprémi nemzetközi kézművesipar-történeti konferencián, valamint a Zalai Gyűjteményben ismertettem. — Közzétéve: Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémia Bizottságának Értesítője. Pécs, 1977. 185—194., VEAB-Értesítő. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője I., a III. Kézművesipar-történeti Szimpozium referátumai és hozzászólásai. Veszprém, 1977. 51—60., VEAB-Értesítő. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője, II., Veszprém, 1979. 211—217., Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény. 12. sz., Zalaegerszeg, 1979. 103—115.
2. 4343/1949. (XII. 14.) MT. sz. rendelet 3. §-a, 5201/11/II.-1/1950. (III. 2.) BM. sz. rendelet 3., 4. és 10. §-a.
3. 1034/1978. (X. 6.) Mt.h. sz. határozat.
4. *Dr. CSIZMADIA Andor:* Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. 24., Budapest, 1962.
5. *Dr. CSIZMADIA* i. m. 5—8.
6. *Dr. CSIZMADIA* i. m. 14., 15.
7. *Dr. CSIZMADIA* i. m. 10.
8. *ÁDÁM Iván:* Adatok Sümegh történetéhez. I. rész. A Sümegh-városi államilag segélyezett reáltanoda XX. értesítvénye az 1876—7-ik tanévről. Szombathely, 1877. 3—21.; u.a. II. rész. A Sümegh-városi államilag segélyezett reáliskola XXIII. értesítője az 1879—80-ik tanévről. Szombathely, 1880. 1—70.
9. *ÁDÁM* i. m. II. rész 36.
10. Uo.
11. *KOSÁRY Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I—III. Budapest, 1951—1958. I. 467., II. 233.
12. *KOPPÁNY Tibor—KOZÁK Károly:* Sümeg., 5. jav. kiad. Veszprém, 1979. — Ennek forrás- és irodalomjegyzéke ad eligazítást a kutatási eredményeket közreadó művekről, valamint a helység egyéb nevezetességeit tárgyaló irodalomról.
13. *Dr. BODOR Antal:* Magyarország helyismereti könyvészete 1527—1940. Budapest, 1944. 327.
14. *NAGY Jenő:* Tapolca településföldrajza. Pécs, 1934. és *EMRESZ Károly:* A Tapolcai-medence. Tájföldrajzi tanulmány. Szeged, 1937.
15. *Dr. SZÁNTÓ Imre:* A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a veszprémi püspökség sümegi uradalmában, 1751—1802. Eger, 1961. Klny. az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvének VII. kötetéből. 511—523.
16. *NÉMETH József:* A sümegi népi fazekasság. Néprajzi Közlemények, V. évf. 1. sz., Budapest, 1960. 186—235.
17. A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere, I—II., Szerk.: *Éri István, Nagy Lajos, Nagybákay Péter.* Budapest, 1975. (Továbbiakban: Céhkataszter.)
18. *DARNAY Kálmán:* Sümegi kalauz. Sümeg, 1930. 37—38.
19. *SÁGI Károly:* Hetvenéves a Keszthelyi Balatoni Múzeum. VMMK 8, Veszprém, 1969, 30.
20. Az általa átengedett adatokat a jegyzetben „Dr. Nagybákay adata"-ként jelölöm meg.
21. *DEDEK C. Lajos:* A karthausiak Magyarországban. Budapest, 1889. 212—213.
22. *PÁKAY Zsolt:* Adalékok a tapolcai és sümegi járás török kori történetéhez a rovásadó-összeírások alapján (1531—1696). Kézirat, sajtó alatt. 70.
23. *PÁKAY* i. m. 71.
24. *KOPPÁNY—KOZÁK* i. m. 13.
25. *PÁKAY* i. m. 77.
26. *PÁKAY* i. m. 78.
27. *SZÁNTÓ Imre:* A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén 1541—1566. VMMK 11., Veszprém, 1972. 325.
28. Ormányi Józsa levelei. In.: *KOMÁROMY András:* Magyar levelek a XVI. századból. Történeti Tár, 1907.
29. *RÓMER Flóris:* Történeti Tár, 1880.
30. *ÁDÁM* i. m. II. rész 24. — Korabinsky a fal építésének évét 1662-ben jelöli meg. (*KORABINSKY,* Johann Matthias: Geographisch-Historisches und Producten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. 687.)
31. *KOPPÁNY—KOZÁK* i. m. 16., 17.
32. ZML. IV. 1/g. Úrbéri ügyek. T. 64.
33. *ÁDÁM* i. m. II. rész 24.
34. A kiváltságlevelet hivatalos fordításban közli *EREKY István:* Egy jogtörténelmi vonatkozású per irataiból. I. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Iuridico-Politica. Tom. IX. Fasc. 1., Szeged, 1935. 5—8.
35. L. a kiváltságlevél *EREKY* i. m.-ben közölt hivatalos fordítását.
36. *DEGRÉ Alajos:* A keszthelyi polgárság úrbérellenes mozgalmai. VMMK 2., Veszprém, 1964. 259.
37. *KOZÁK Károly:* Évszámos habán kancsók és kétfejű sasos kályhacsempék a sümegi várból. VMMK 2., Veszprém, 1964. 240., *u.ő.:* A sümegi vár XV—XVII. századi kályhái. VMMK 11., Veszprém, 1972. 271.
38. *Németh* i. m. 189.
39. A XVII. századi céhalakulásokkal kapcsolatos megállapításaink forrása alapvetően: OL AM et LC. C 25., I. Num. 1. 43.
40. Az 1661. évi céhlevelet a Céhkataszter nem említi.
41. A Céhkataszter szerint 1643.
42. L. 1. sz. jegyzet.
43. ZML. Conscriptiones Universales, 1711. Ö. 11.
44. *TAKÁCS Sándor:* Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671—1702. Századok, 1904. 337—338.
45. *KOPPÁNY—KOZÁK* i. m. 21.
46. ZML. IV. 9/a. Conscriptiones Universales. Tapolca, 1711.
47. 1723: CXVII. tc.
48. L. 43. sz. jegyzet.
49. ZML. Conscriptiones Universales, 1715—1720. Ö. 19—21.
50. ZML. IV. 1/g. Úrbéri ügyek. T. 64.
51. Sümegh város contractusai földesurával. In: *ÁDÁM* i. m. II. rész 44—66.
52. *KOPPÁNY—KOZÁK* i. m. 22—23.
53. ZML. Conscriptiones Univesales, 1750. — Tapolca század közepére elért lakosságnövekedéséről hű képet adnak az 1745. évi kánoni látogatás jegyzőkönyvének adatai. Ekkor 272 házat, bennük 295 családot írtak össze, a város lakóinak száma pedig 1727 volt. — Veszprémi Püspöki Levéltár. A 8/2. Visitationes Canonicae Districtus Tapolczensis, 1745. 74.
54. ZML. Conscriptiones Universales, 1770.

55. *ÁDÁM* i. m. II. rész 31.
56. *KOPPÁNY—KOZÁK* i. m. 23.
57. *ÁDÁM* i. m. II. rész 33.
58. Sümegh város contractusai földesurával. In: *ÁDÁM* i. m. II. rész 49—52.
59. ZML. IV. 1/g. Úrbéri ügyek. T. 64.
60. *Dr. SZÁNTÓ:* A majorsági . . . 511—512. — A jobbágykézen levő földek 1788. évi területét szerző csak a püspöki uradalom egész területe vonatkozásában közli, de nem az uradalomhoz tartozó településenként. Ezért nem mutatható ki itt a sümegi és a tapolcai jobbágyföldek nagysága.
61. *KOPPÁNY—KOZÁK* i. m. 23.
62. ZML. Conscriptiones Dicales, 1773—1845. Tapolca, Sümeg.
63. *Dr. SZÁDECZKY Lajos:* Iparfejlődés és czéhek története Magyarországon, I—II. Budapest, 1913. I. 150—151.
64. Az 1659: LXXI. tc. a limitatiot a vármegyéhez utalja.
65. *Dr. SZÁDECZKY* i. m. I. 158.
66. OL AM et LC.
67. OL AM et LC.
68. OL AM et LC.
69. Dr. Nagybákay adata.
70. Céhkataszter II. 182.
71. *Dr. SZÁDECZKY* i. m. II. 313.
72. Céhkataszter II. 182.
73. Céhkataszter II. 182.
74. *KRESZ Mária:* A magyarországi fazekascéhek. Az 1973. dec. 14—15-én Veszprémben megtartott II. kézművesipar-történeti szimpozium referátumai és hozzászólásai. Összeállította és bevezetővel ellátta Nagybákay Péter. Kiad.: a VEAB Településtörténeti Szakbizottsága. Veszprém, 1974. 29. és 30.
75. *KOZÁK Károly:* A sümegi vár XV—XVII. századi kályhái. VMMK 11., Veszprém, 1972. 285.
76. Céhkataszter II. 181.
77. *EPERJESSY Géza:* Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848). Budapest, 1967. 20., 27.
78. Céhkataszter II. 181.
79. *EPERJESSY* i. m. 123—124.
80. Céhkataszter II. 182.
81. Céhkataszter II. 181., 182.
82. Céhkataszter II. 181.
83. Céhkataszter II. 181.
84. Céhkataszter II. 180. A behívótáblárói készült fényképlemezek a Veszprémi Bakony Múzeum fényképlemeztárában 2846. és 2847. sz. alatt.
85. Céhkataszter II. 181.
86. Céhkataszter II. 180.
87. OL AM et LC.
88. *EREKY* i. m. 20.
89. *Dr. SZÁNTÓ:* A majorsági . . ., 513.
90. U.a. 513., 516.
91. *EREKY* i. m. 9—23.
92. OL Filmtár. Az 1828. évi országos összeírás. Sümeg. Ua. Tapolca.
93. *FÉNYES Elek:* Magyarországnak' s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I—VI. Pest, 1836—1840. I. 480., 481., 485—486., 497.
94. *NAGY Jenő:* i. m. 83.
95. *EPERJESSY* i. m. 43.
96. *NÉMETH* i. m. 190. és 224.
97. *KRESZ* i. m. 41.
98. Céhkataszter II. 181. — A Céhkataszter e vándorkönyv őrzési helyét a Szombathelyi Savaria Múzeumban jelöli meg. Az onnan nyert írásbeli értesítés szerint azonban azt itt csak nyilvántartják, őrzési helye viszont a Vasvári Múzeum.
99. Céhkataszter II. 181.
100. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dezember 1859.
101. *NÉMETH* i. m.-ben említett (190. old.) sümegi fazekas társulat valószínűleg már az 1872: VIII. tc. szerinti ipartársulat lehetett, mert hiszen létezését — közelebbi évszám megjelölése nélkül — az 1800-as évek vége felé eső időszakra teszi.
102. ZML. Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 1840. szept. 22., 2305.
103. Céhkataszter II. 180., 181.
104. Céhkataszter II. 181.
105. Dr. Nagybákay adata.
106. Céhkataszter II. 180., 181.
107. Céhkataszter II. 181. — A behívótáblárói készült fényképlemezek a Veszprémi Bakonyi Múzeum fényképlemeztárában 2844. és 2845. sz. alatt. — Azt, hogy az egyik oldalán 1828. évszámot viselő tábla a takácsoké volt, a másik oldalán látható figurális ábrázolásból dr. Nagybákay Péter következtette.
108. Céhkataszter II. 180., 181.
109. Dr. Nagybákay adata.
110. Céhkataszter II. 182. — Készítésének éve ismeretlen.
111. Céhkataszter II. 182.
112. Céhkataszter II. 182.
113. *EPERJESSY* i. m. 43.
114. Céhkataszter II. 180., 181.
115. *WISSEL, Rudolf:* Des alten Handwerks Recht und Gewonheit, I—II. Berlin, 1929. I. 555.
116. *KASSICS Ignácz:* A' Magyar Országi Mester-Embereket . . . illető Kegyelmes királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs, 1835. 99.
117. *KÁLLAY István:* Céhesipar és uradalmi igazgatás a XVIII—XIX. században. IV. kézművesipar-történeti szimpozium. Veszprém, 1980. dec. 1—2. Szerk.: Nagybákay Péter. Veszprém, 1981., 28—31.
118. Ua.
119. 1848: IX., X., XI., XII. és XIII. tc.
120. 1848. szept. 15-i országgyűlési határozat a szőlődézsma megszüntetéséről.
121. Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn — Magyarországot illető Országos Kormánylap. IV. évf. VII. db. Kiadatott és elküldetett 1853. április 18. 212—225. és 225—232.
122. Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn — Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap. II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. febr. 22. Kétnyelvű kiadásban 1851. március 12. 176—214.
123. A táblázatban közölt adatok az 1711., 1750. és 1770. évi összeírás (ZML. Conscriptiones Universales 1711., ua. 1750., ua. 1770.) adatai.
124. A táblázatban közölt adatok az 1750. évi összeírás (ZML. Conscriptiones Universales 1750.) adatai. A C betűvel jelölt iparoknál adat van 1750 előtti céhalakulásra.
125. A táblázatban közölt adatok az 1770. évi összeírás (ZML. Conscriptiones Universales 1770.) adatai. — A táblázatban a latin mesterségmegnevezés az összeírás szerinti. A *faber* megnevezést azért vettem *kovács*-nak, mert ha emellett melléknév nem szerepel, az a *faber ferrarius* (= kovács) rövidítése. *Novacular* mesterséget *BARTAL Antal:* Glossarium . . . -a (p. 443.) alapján fordítottam köszörűsnek.
A zárójelben közölt számok a városok egyéb népességének (extraserialisták, zsidók, uradalmi, egyházi szolgálatban levők stb.) iparosait jelzik.
A C betűvel jelölt iparoknál adat van 1770 előtti céhalakulásra.
126. A táblázatban közölt adatok az 1773—1845. évi dicalis összeírások (ZML. Conscriptiones Dicales 1773—1845. Tapolca. Sümeg) adatai.
127. A táblázatban közölt adatok az 1828. évi országos összeírás (OL, filmtár) adatai. A C betűvel jelölt iparoknál adat van 1828 előtti céhalakulásra.

ANNA RÓZSA, GEB. LENDVAI

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DES 18. JAHRHUNDERTS VON SÜMEG UND TAPOLCA, UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DES HANDWERKS

Die Studie hat das Anliegen, zusätzlich der Untersuchung der Vergangenheit des 17—19. Jahrhunderts der Städte Sümeg und Tapolca zu dienen, die in Luftlinie etwa 15 km voneinander entfernt liegen und bis 1950 zum Komitat Zala gehörten, heute im Komitat Veszprém liegen, und damit gleichzeitig die Kenntnisse, die aus der wortkargen ortsgeschichtlichen Literatur der beiden Städte gewonnen werden können, mit neuen Angaben — in erster Linie mit Angaben, die sich auf das Handwerk und die Zünfte beziehen — zu ergänzen. Die Studie stützt sich neben Archivquellen auf gegenständliche Erinnerungen der Zünfte als Quellen, und mit den aus Letzterem ziehbaren Schlußfolgerungen ergänzt sie das Bild, das auf der Grundlage der schriftlichen Erinnerungen gezeichnet werden kann.

Zur Vorstellung der Situation des Handwerks des 17—19. Jahrhunderts mußten einerseits die die Rechtsstellung der beiden Städte bestimmenden Regelungen und die örtlichen wirtschaftlichen Wirkungskräfte untersucht werden, die die Herausbildung des Handwerks beeinflussen konnten. Sümeg und Tapolca waren zu ihrer Zeit kirchliche Marktflecken und unterstanden als solche der Landherrenmacht des Bischofs von Veszprém. Ihr Handwerk war bestimmt durch den landwirtschaftlichen Charakter der Siedlung. Man kann jedoch nicht außer acht lassen, daß es auch Angaben gibt, die auf die Tätigkeit herrschaftlicher Handwerker in Sümeg hinweisen.

Im 17. Jahrhundert kam Sümeg und Tapolca in Richtung des damals unter türkischer Herrschaft stehenden Teiles Ungarns die Rolle einer Grenzburg zu. Die Einbürgerung des Handwerks, das die Versorgung der täglichen Bedürfnisse der Bevölkerung sicherte — besonders des Bekleidungsartikel herstellenden Handwerks — beweist die Herausbildung der Zünfte. Unsere quellen bezeugen, daß im 17. Jahrhundert Stiefelmacher, Schuster, Walker, Weber und Schneider Zünfte gründeten. Andere Handwerker, so Faßbinder, Kürschner, Schwertfeger; Bogenschmied, Lanzen- und Schildmacher Riemer und Sattler vereinigten sich in sogenannten gemischten Zünften.

Nach der Vertreibung der Türken Ende des 17. Jahrhunderts und den Kuruzenkriegen Anfang des 18. Jahrhunderts begann der langsame Aufschwung unserer Städte, was die Konskriptionen der Jahre 1711, 1750 und 1770 beweisen (Tabelle 1). Die wirtschaftliche Lage der Bevölkerung wurde durch die im Laufe des 18. Jahrhunderts vorgenommene Änderung der mit dem Landherren früher geschlossenen Verträge beeinflußt, in deren Ergebnis mehrere, im 17. Jahrhundert gewonnene Vergünstigungen schrittweise zurückgezogen wurden. Mit dem immer intensiveren Ausbau der Meiereiwirtschaft zwingt der Gutsherr ab der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts unseren Städten immer schwerere Fronlasten auf.

Die Zahl der Handwerker wächst zwar im Laufe des 18. Jahrhunderts an, aber die Anzahl der Zünfte steigt nicht im gleichen Verhältnis dazu (Tabelle 2 und 3). Die Zünfte, die schon im 17. Jahrhundert bestanden haben, bitten um neue Privilegien und erhalten sie auch, und die Meister einiger neueinheimisch gewordenen Handwerkszweige gründen Zünfte. So die Zunft der Fleischer in Tapolca, die ebendortige Töpferzunft sowie die Zimmermanns- und Müllerzunft in Sümeg. Während aus dem 17. Jahrhundert nur schriftliche Quellen das Vorhandensein der Zünfte beweisen, blieben aus dem 18. Jahrhundert auch schon Sachquellen bestehen. Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß im 18. Jahrhundert in Sümeg und Tapolca ein relativ lebhaftes Handwerkerleben herrschte.

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist Sümeg als Zentrum der hiesigen Macht der Bischöfe von Veszprém gemeinsam mit Tapolca auch einer der Knotenpunkte des durch das Komitat Zala verlaufenden Post- und Handelsweges.

Die Situation des Handwerks wird grundsätzlich durch die Sümeg-er und Tapolca-er Angaben der Landeskonskription des Jahres 1828 widergespiegelt. (Tabelle 5). Auf Grund anderer Quellen kann festgestellt oder gefolgert werden, daß die im 17. und 18. Jahrhundert entstandenen Zünfte im allgemeinen unverändert bestehenblieben. Es gibt auch Angaben über neue Zunftbildungen. So die der Töpferzunft in Sümeg. Außer den durch die Zünfte vertretenen Gewerben finden wir in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts auch, mehr als zuvor, — außerhalb der Zunftrahmen gebliebene — andere Gewerbe. Auf der Grundlage der Zusammenfassung sämtlicher Quellen kann festgestellt werden, daß das Gewerbe der beiden Städte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts vielsichtiger geworden war und so der örtlichen Befriedigung der Bedürfnisse der ansässigen Bevölkerung besser diente, gleichzeitig gibt es auch Angaben über die Produktion für weiter entfernte Märkte.

Anschließend an die Zeitgrenze der Studie, die im Jahre 1848 liegt, tritt das gewerbliche Leben unserer Städte in die Verhältnisse der kapitalistischen Produktion über. Als Abschluß der Studie finden wir einen Hinweis auf jene zentrale behördliche Verordnung, auf die sogenannte Provisorische Gewerbeordnung von 1851. welche, auch auf die beiden Städte gesehen, die rechtlichen Rahmen des Handwerks während des Jahrzehnts nach 1848 grundsätzlich bestimmte.

V. FODOR ZSUZSA

ZIRC IPAROSAI A 18. SZÁZAD VÉGI ÉS A 19. SZÁZAD ELEJI IRATOKBAN

Tekintélyes azoknak a munkáknak a száma, amelyek a 18. századi és 19. század eleji ipartörténettel foglalkoznak, egy-egy konkrét települést vagy jelentősebb táji körzetet vizsgálva. Ezek a munkák meglehetősen változatos képet mutatnak a kutatás módszerét és eredményét tekintve. Kevés szerzőnek sikerül a falusi, mezővárosi kézművesipart minden oldaláról maradéktalanul bemutatni, annak belső struktúrájáról, a gazdasági élet vagy a társadalom egészén belül elfoglalt helyéről képet adni. A hiányosságok legfőbb oka az, hogy ritkán adódik kellő mennyiségű és minőségű, következetes összehasonlításra módot adó forrás, amelynek információit történeti statisztikai módszerekkel megfelelőképpen ki lehetne aknázni.

Hasonló forráshiány esetünkben is jelentkezett, amely rendkívüli módon megnehezítette a kutatást. Mindenekelőtt arra késztetett, hogy a teljes és befejezett eredményekhez jutás igényét félretéve csupán a meglévő korlátolt számú, vegyes tartalmú, némelykor kétes megbízhatóságú források esetenként hasznosítható adataiból a fő tendenciák megállapítását tűzzük ki célul magunk elé. A munka jelen stádiumában tehát csak a különböző típusú anyagok egymást kiegészítő, komplex vizsgálata válhatott használható módszerré.

A fentiekből fakadó gondokat az a szándék szorította háttérbe, ami révén igyekeztünk többet megmutatni az 1982-ben fennállásának 800 éves évfordulóját ünnepelt Zirc történetéből, kitágítva azt a képet, amely az érdeklődők többségénél elsősorban a cisztercita apátság ismertebb történetére korlátozódott. Figyelmünket az keltette fel, hogy e számos sajátossággal bíró, földrajzi-gazdasági szempontból meglehetősen zárt határok között lévő, társadalmi-gazdasági életbeli előtörténettel alig rendelkező, a török pusztítás után újonnan létrehozott településen hogyan alakult ki, milyen jellegűvé vált a kézművesipari tevékenység, amelyet céhekbe szervezetten vagy azon kívül folytattak a lakosok.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Zirc újabb kori történetének megismerése elválaszthatatlan a korábbi időszak két jelentős eseményétől, amely meghatározó szerepet játszott a település életében.

A 16. század zűrzavaros, pusztulást hozó évei után 1659 volt az újjáéledés, a fejlődés első állomása. Ettől kezdve az alsó-ausztriai Lilienfeld nagy múltú ciszterci monostora nevéhez kapcsolódott a zirci apátság szétszórt birtokainak előkelő világi uraktól és egyházi személyektől való visszaszerzése, újak megvásárlása és e birtokok java részén az élet megindulása.

A lilienfeldi negyven évet az új birtokos, az akkor Porosz-Sziléziában fekvő Henrichau apátságának fellépése zárta le. I. Lipót király 1700. december 17-én erősítette meg azt az adásvételi szerződést, amelyben Henrichau Zircet összes birtokaival együtt 31 000 forintért megvásárolta Lilienfeldtől. A 100 évig tartó, úgynevezett „henrichaui korszak" a romok helyén új települést, szépen fejlődő gazdaságot teremtett. 1701. március 1-én két szerzetes és néhány szerencsét próbáló sziléziai család útnak indult, hogy megtegye a zirci apátság életének újjászervezéséhez az első lépéseket. Az apátsági „igazgatási központ" még Pápán volt ekkor egy kis házban, ez azonban nem jelentette akadályát annak, hogy 13 ház és egy kis kápolna felépítésével megkezdődjön Zirc betelepítése. A kezdet eredményei sajnos hamar elpusztultak, mivel 1704-ben Sándor László kurucai nem kímélték a német Zirc pár házacskáját sem.

A Rákóczi-szabadságharc leverését követő nyugalmasabb évek lehetőséget adtak arra, hogy újból és most már véglegesen letelepedhessenek a szerzetesek és a velük érkező idegen lakosok.[1a] 1718 májusában létrejött az első szerződés az apátság és a telepesek között.[2]

A bátor vállalkozók származására és korábbi lakóhelyére kevés feljegyzés utal, de a megmaradt anyakönyvekből annyi kivehető, hogy sok helyről — Brandenburgból, Hartkirchenből, Henrichauból, Hitzingből, Hollenbachból, Iglauból, Kóburgból, Landshutból, Linzből, Röchendorfból stb. — érkeztek, többnyire nem egységes német családok tagjaiként. Voltak közöttük türingiaiak, windischgrätziek, wilhelmsburgiak, frankok, svábok, burgundiaiak. Közös jellemzőjük katolikus vallásuk volt, amelyet szinte kivétel nélkül valamennyien magukénak vallottak.

Az idetelepültek saját építkezései, valamint az apátság fokozatosan meginduló nagyarányú építési munkálatai nyomán sorra jöttek létre a falucska új létesítményei. Ezekben bőven akadt tennivaló a különféle mesterembereknek. 1720-ban vashámor épült, 1723-ban mészégető kemence, majd valamivel később két téglaégető üzemelt. A régi monostor romjai környékén lisztőrlő malom épült, de volt már mészárszék és borkimérés is. 1736-ban hozzáláttak a major kiépí-

téséhez, ahová a köveket az újonnan megnyitott kőbányából szállították. A monostor és a szép barokk templom megépítése nemcsak a zirci, de a környékbeli mesterek munkáját is igénybe vette. A falu fokozatosan gyarapodott, iskolájában a rektor német nyelven tanította az elemi ismereteket.

A gondos tervek alapján kiépülő gazdálkodás, az egész település életében végbemenő fejlődés a 18. század második harmadára kedvező feltételeket teremtett a kézművesipar virágzásához.

A 18. SZÁZADI CÉHEK

A megélénkült iparűző tevékenység, valamint az ezzel együtt járó létszámemelkedés, amely az iparosok körében végbement, Zircen is hamarosan a céhek megalakulásához vezetett. 1775-ben szerveződtek céhbe a takácsok, a szabók, a vargák (cipészek), a bognár- kádár- és kovácsmesterek. 1776-ban az asztalos—bádogos—üveges—lakatos mesterek, a pékek és molnárok, 1781-ben pedig az ácsok—cserepezők—kőfaragók és kőművesek alkottak céheket.[3]

A szervezetek többsége Mária Terézia uralkodása alatt jött létre, aki maga is nagy figyelmet fordított az iparűzés módjának megreformálására, a szervezetek egyöntetűvé tételére. Az általa szorgalmazott nagy átalakulást és egyenlősítést céhlevelei árulják el a legnyilvánvalóbban.[4] A kegyes és buzgón vallásos királynő főként a katolikus ünnepek megtartását, az úrnapi körmeneteken való részvételt követelte meg szigorúan a céhektől. Megszüntette vagy legalábbis mérsékelte a túlzásba ment lakmározásokat, a céhládák és a vagyon kezelőit szigorú számadásra kötelezte.[5]

A céhlevelek egyedi sajátosságokat nemigen mutatnak, hiszen általában más városoktól másolták le őket,[6] mégis nyomon követhetők a helyi események. Az uralkodónő idejéből töredékekben ránk maradt zirci céhartikulusok hat céh szabályzatán belül csaknem teljesen megegyeznek, mindamellett tükrözik azokat a jogokat és kötelességeket, szociális és karitatív feladatokat, amelyek a tagokat érintették. Példaként a takácscéh első artikulusából ránk maradt cikkelyeket idézzük.[7]

„1. Czikkelly. Mivel minden keresztény Em-

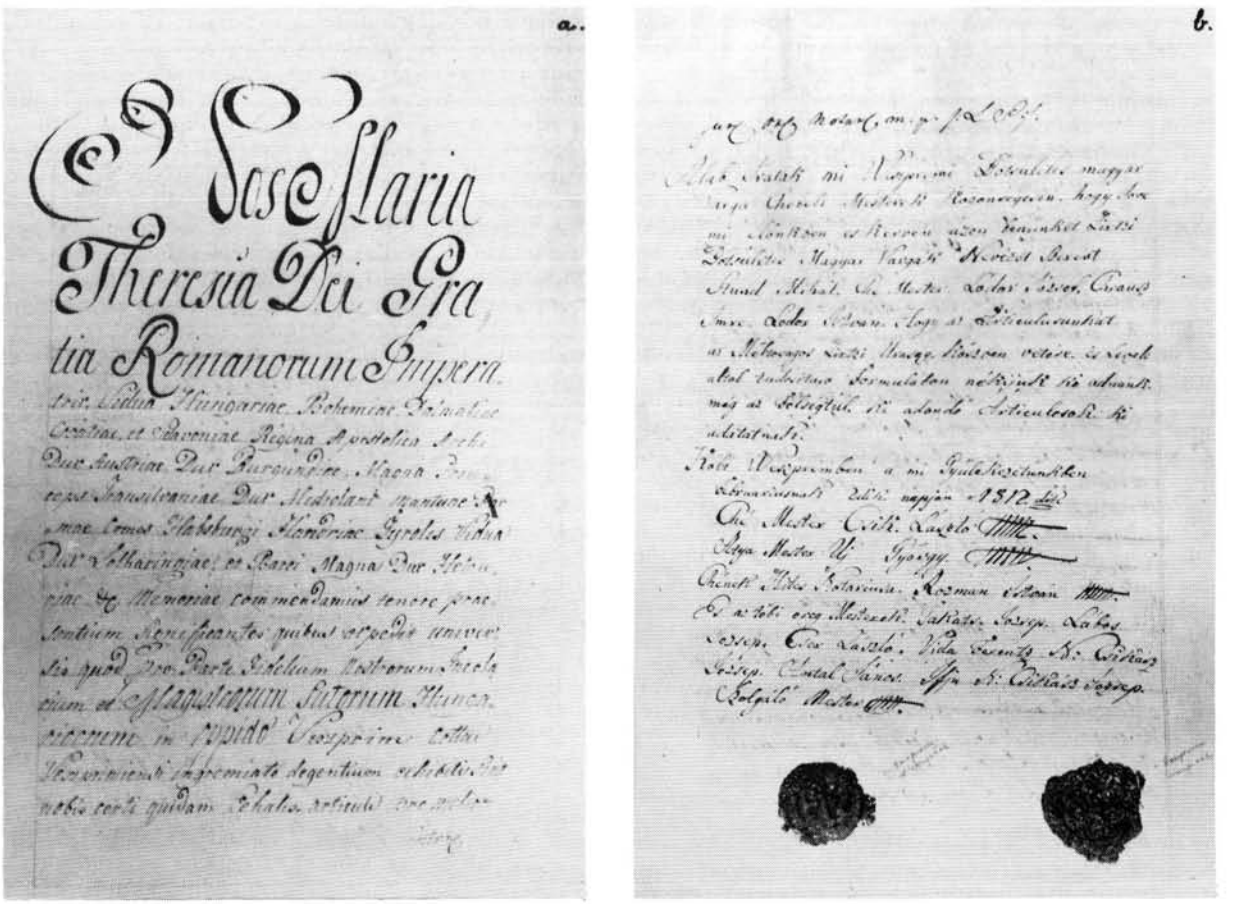

1 a—b. ábra. „A veszprémi magyar vargacéh 1772. augusztus 31-én kelt rendszabályainak hiteles másolatát adja a zirci magyar vargáknak." (Az „a" jelű kép a dokumentum első oldala, a „b" jelű kép az utolsó oldal.)
Abb. 1 a—b: „Die Veszprémer Zunft der ungarischen Schuster übergibt den ungarischen Schustern in Zirc die beglaubigte Abschrift ihrer Zunftordnung vom 31. August 1772" (Die Abbildung 1a ist die erste Seite, die Abbildung 1b die letzte Seite des Dokuments.)

bernek kötelessége hozza magával az Isteni ditséretet nagyobbittani s öregbitteni minden más egyébbféle dolgok előtt, magát az Istehi félelemben, igaz szinlés nélkül való életben gyakorolni, hogy illyen formán az Istennek áldását el nyerhesse, a Takáts czéhnek is kötelessége magát igaz keresztény életben gyakorolni s ennek okáért is a maga költségére egy zászlót tsináltasson, s ugyan azon hellységnek Parochiális templomában tartassék, amellyel minden mesterek, legények s inassok akárminémű hitűek legyenek is az Úrnapi ünneplésnek a Solemnitásnak öregbittésére processiót járjanak, aki ebbül fontos ok nélkül el marad, ha mester egy font, ha legény fél font fehér vagy sárga viasszal büntetessék, ezen kívül minden kántor szerdán, nem külömben a czéhnek Szent Pátrónussa napján egy szent missét szolgáltatassanak, azt buzgó ájtatossággal halgassák, a mesterek s legények (ki vévén az inasokat) offertoriumra járullyanak, az Isten is kérje az mi Felséges királnénknak szentséges országlásáért s ezen Apostoli országnak kegyelmes felvételéért, a ki pediglen ez missét s offertoriumot el szaladni merészelné ok nélkül, ha mester egy font, ha legény fél font, ha inas egy fertály font fehér vagy sárga viasszal büntessék, az inas hellyett a Mester tartozik a büntetést letenni."

„15. Czikkelly. Ha ezen Takáts czéhnek vagy mestere vagy legénye meg betegülne, a kinek semminemű segítsége nem volna, az keresztény embernek kötelessége hozza magával, hogy segítség adassék néki azért ezen czéh is tartozik a betegnek a czéh ládából pénzzel segítségül lenni, ha pediglen a beteg ismét fel lábulna, s szegény sorsa meg jobbulna tartozik a czéh ládából emelt pénzt ismét vissza fizetni. Ha betegsége pedig meg nagyobbulna, hogy lelki vigasztalás nélkül ki ne mullyon e világbul, ha a beteg Mester, a czéh mester, ha pedig legény, ugyan ennek a legénynek mestere tartozik két forént büntetés alatt lelki Atyát néki hívni."

„16. Czikkelly. Egy megholt mester el hagyott özvegy asszonynak, a meddig özvegységében marad, a mesterségnek folytatássa, nem különben minden egyéb szabadságok privilégiumok a mellyekkel a többi mesterek bírnak, engedtettnek, köteles is a czéh illyen özvegynek mindennémű szükségében segítségül lenni, s hogy a mesterséget folytathassa, egy ollyan legény adassék néki, a ki a mesterséget jól érti, ha pedig illyen özvegy más egyéb mesterségű emberhez menne feleségül, az előbbenyi mesterségnek folytatása sem engedtetik néki."

„17. Czikkelly. Ha valami tagja ezen czéhnek meg halálosodna, tartoznak minden mesterek s legények annak temetésével járni, a ki pediglen ezt bizonyos fontos ok nélkül el mullasztaná, ha mester 25, ha legény 15 kiss pénzzel büntetessék."

„18. Czikkelly. Hogy tehát mind azok amellyek ezekben az artikulussokban foglaltatnak annál erősebben tartassanak, az Isten ditsősége öregbitessék, a czéhnek, s önnön magok java gyarapíttassék, s minden rossz szokások ki irtassanak, ugyan azon Zirczi hellységnek földes Uraságától egy Comissariust kérjen a czéh, a kinek is kötelessége lészen minden szokott czéhbeli gyülekezetekben jelen lenni, s úgy vigyázni, hogy mindenek békességesen, zenebona nélkül viseltessenek végeztessenek."

A „Zirczi Takács Mesteremberek Czéhe" 1775. március 24-én kapta privilégiumát, s Zircen kívül 4 falu: Kisesztergár, Nána, Olaszfalu és Sóly takácsmesterei tartoztak hozzá. Zircen 5, vidéken 17 mester dolgozott.[8]

A „Zirczi Németh és Magyar Szabók Czéhe" ugyanekkor nyerte privilégiumát Mária Teréziától. Ide Zircen kívül az oszlopi, a németteveli és a porvai mesterek tartoztak, Zircen 6, vidéken 3 mestert tartva nyilván.[9]

A „Zirczi Németh Varga Mesterek Czéhe" privilégiumszerzésének napja megegyezik a fentiekével. Meglepően nagy körzetből: Ácsteszérről, Beréndről, Eplényből, Gyirótról, Jákóról, Koppányból, Lókútról, Olaszfaluból, Polányból, Szombathelyről (Bakony) és Tevelről tartoztak ide a vargamesterek. A 11 faluból 14 mester képviseltette magát, míg Zircről 6.[10]

A „Zirczi Bognár, Kováts és Pintér Mesterek Czéhe" ugyancsak 1775. március 24-én kapta privilégiumát, s ide 12 falu, úgymint: Aka, Berénd, Nána, Borzavár, Kisesztergár, Kislőd, Koppány, Lókút, Olaszfalu, Polány, Peremarton és Tevel mesterei tartoztak. Míg Zircen 5, addig a felsorolt helyeken 32 mestert tartottak nyilván."[11]

1776. január 2-án keltek a „Zirczi Pék és Molnár Mesterek Czéhe" artikulusai. A többihez képest a legnagyobb körzettel ez a szervezet bírt, hiszen 16 falu mesterei tartoztak ide. Újabb helységek: Márkó, Nagyesztergár, Szüts (Bakony), Görömlő, Bánd kapcsolódtak a központhoz. A felsorolt falvakban 24 pék- és molnármester dolgozott, Zircen 6.[12]

A „Zirczi Tisler, Üveges, Lakatos és Bádogos Mesterek Czéhe" szintén 1776. január 2-án nyerte privilégiumát, s mindössze 2 vidéki mester gyarapította az 5 zirci mester számát.[13] Hetedikként említjük a „Zirczi Kőmives, Áts, Cserepes és Kőfaragó Mesterek Czéhe" alakulását, akiknek privilégiumot II. József adott 1781. december 7-én.[14] A mesterek számáról az 1813-ban felvett adatok alapján kockáztathatjuk meg a visszakövetkeztetést. Ekkor ugyan 7 „belső" és 1 „külső" mestert tartanak nyilván, de a szinte állandónak mondható építkezési kedv alapján az 1780-as években sem lehetett sokkal kevesebb mesterrel számolni. Tudunk egy *vegyes* (generális) céh megalakulásáról is, amely 1776-ban kapott privilégiumot. A céhanyag megsemmisülése miatt azonban erről a céhről nincs egyéb információnk.[15]

Zircen a 18. század utolsó évtizedeiben már figyelemre méltó kézművesipar alakult ki, hiszen a céhekbe tömörült mesterek száma megközelítette a negyvenet. A környező falvak (feltehetően filiális) mesterei pedig valamivel többen voltak száznál. A felhasznált céhiratokban a segédek számára nem történt utalás, azonban csak a mestereket tekintve is megállapítható, hogy ez a szervezettségi fok a korabeli Veszprém megyei céhes központokhoz viszonyítva, jó közepes színvonalúnak felelt meg.[16]

Az iparosodás elősegítésének egyébként a különböző rendeletek is kedveztek. II. József az

2. *ábra.* „A zirci kőműves-, ács-, cserepes- és kőfaragó céh 1823-i szállásjelvénye"
Abb. 2. „Das Quartieremblem der Zunft der Maurer, Zimmerleute, Ziegeldecker und Steinmetzen in Zirc aus dem Jahr 1823"

1780. december 9-én kelt levelében egy évben három alkalommal: Fülöp apostol napján (május 1-én), Anna-napkor (július 26-án) és Szent Mihály napján (szeptember 29-én) vásár tartását engedélyezte Zircnek, amelyet „mezőváros" megjelöléssel illetett, ezúttal elsőként.[17]

Minden bizonnyal a jó értékesítési lehetőségek adtak ösztönzést az újabb vásárnapok kéréséhez, amelyek megtartását I. Ferenc király az 1793. április 11-én kelt levelében engedélyezett.[18] Az okirat alapján még két országos vásár tartására nyílt lehetőség: a Szent József- (március 19) és a Borbála-napi (december 4) vásárokéra. Mindez nemcsak élénk kézművesipart, de jótékony hatást is feltételez a mezőváros fejlődésére.

AZ IPART ŰZŐK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Amennyiben egy település iparosainak számát megközelítő pontossággal kívánjuk meghatározni, úgy nem maradhatunk kizárólag a céhes adatoknál, hiszen tudjuk, hogy Zircen is több volt a ténylegesen ipart űzők száma, mint amennyiről az eddigiekben szóltunk. Mivel nemcsak a céhes, de az egyéb típusú forrásaink is hiányosak és heterogének, ezért az ipart űzők számának alakulásáról csak a különböző helyekről származó adatok összehasonlításával próbálhatunk meg képet adni, kénytelenül kihagyva az egészen pontos létszámismertetést. Ehhez a módszerhez köt az a tény is, hogy a korabeli kimutatások az iparűzéssel kapcsolatos *fogalmi meghatározások* tekintetében gyakran pontatlanok és eltérőek.

Első lehetőségként a 18. század végi céhes iratokból nyert adatainkat az *állami összeírások* nagyobb kategóriáinak megfelelő részeivel áll módunkban összevetni.

Veszprém megye helységei közül 128 került úrbérrendezésre az 1768—1773 közötti években. Az ekkor készült *úrbéri összeírás* Zircen az összes úrbéres számát 102-ben állapítja meg.[19] Ebből 33 fő telkes jobbágy, 47 házatlan zsellér és 22 házas zsellér. A későbbi időből származó contractuális összeírások alapján — amelyek a legtöbb házas és házatlan zsellérnél valamilyen iparűzést is feltüntettek — feltételezhetjük, hogy az itt említett zsellérek többsége kapcsolatban volt az iparral. Közöttük kereshetjük a majdani céhes mestereket, de rajtuk kívül azokat is, akik az ipart csak mellékesen folytatták, főfoglalkozásként megtartva a gazdálkodást.

További fogódzót ad az 1784—1787 közötti években készült *II. József-féle népszámlálás* ide vonatkozó része. 1785-ben a ténylegesen 1286 lelket számláló Zircnek 54 „polgára", 174 zsellére volt.[20] Számokkal nem tudjuk pontosan kifejezni, de okkal feltételezhetjük, hogy iparosszám-növekedést takar valamilyen mértékben a megnövekedett zsellérszám. Ezt sugallja az összeírás városi polgárokról szóló kitétele is, amely jól körülhatárolja az oda tartozó lakosok státuszát. „Városi polgárnak számított az a családfő, aki városi háztulajdonnal rendelkezett. Ebbe a rovatba kerültek azok is, „. . . akik a Városban vagy a Falukon ugyan semmi házat nem bírnak, hanem Fábrikákból, Só- és Értzbányákból, Vas-Hámorokból, különös találmányú Mesterségekből (Künste), avagy Kézi Mesterségekből (Handwerke) magokat és familiájukat leginkább táplálják". Polgárnak tekintették a kézművesipart űző családfőt akkor is, ha az szántóföldel, réttel vagy szőlővel rendelkezett, feltéve, ha jövedelmének nagyobb részét mesterségből szerezte. A „kézimesterséget" azonban nem értelmezték olyan széleskörűen, hogy mindazokat ide sorolták volna, akik mesterségüket csak alkalomszerűen űzték, sőt még azokat sem, akik megfelelő képzettség nélkül „rossz vásári munkát" végeztek. Ezeket ugyancsak a „Zsellérek" rovatba kellett bejegyezni."[21] A kontárok, háziiparosok nagy részét ebben a kategóriában kell keresni.[22]

A 19. század elejéről valamivel több és jobb forrás teszi nyilvánvalóvá, hogy az iparosélet tovább fejlődött Zircen. A céhek oldaláról vizsgálva a kérdést érdekes következtetésekre juthatunk. Míg Veszprém megye többi mezővárosában jelentős mértékben csökkent a céhek száma, addig itt változatlan számban maradtak meg a céhek. A szabóknak, a takácsoknak, a vargáknak, a molnároknak, a bognár—kádár—kovács céhnek, az asztalos—üveges—bádogos—lakatos céhnek 1820-ban is volt privilégiuma,[23] a zirci kőművesek, ácsok, cserepesek és kőfaragók céhlevelét I. Ferenc király 1820. május 19-én írta alá.[24]

A céhek ilyen arányú megmaradásának, de általában az iparűzés fokozódásának az a sajátos helyzet adott lehetőséget, amely a mezőváros egész létét is alapvetően befolyásolta. Nevezetesen az, hogy a király 1814-ben az addig külföldi apátságoktól függő magyarországi cisztercita rendet függetlenítette, a pilisi—pásztói és a zirci apátság egyesítése után a hazai cisztercita rend központjává Zircet tette. Ezt követően ismét nagyobb mértékű építkezések kezdődtek, a település lassan, de tovább fejlődött. Ez a fejlődés a belső zártság jegyeit magán viselve azonban inkább konzerválta, mint szétfeszítette a céhes kereteket.

Témánk szempontjából alapvető fontosságú az

1828. évi regnicolaris összeírás,[25] mert ebből már többet megtudhatunk a zirci iparosokról. Sajnos csak többet és nem mindent, mert az adatfelvételkor annak idején nem rögzítették, hogy például a bejegyzett kézművesek közül kik voltak konkrétan céhtagok; milyen színvonalú ipart takart a sok időszakosan, alig néhány hónapig működő kézműves munkája, milyen az arány a valóban mesteri, illetve a kontártermékek viszonylatában. E hiányosságok ellenére nélkülözhetetlen dokumentum a mezőváros úrbéres népessége, ezen belül az iparostársadalom vizsgálatához.

Az 1828. év folyamán országszerte végrehajtott összeírás az országgyűlés által kiküldött bizottság utasítása alapján készült a 14 főrovatot tartalmazó nyomtatványok segítségével. Az egyes rovatok számai választ adnak arra, hogy a név szerint összeírt adózó családfő (1. rovat) háztartásában hány adózó személy élt (2. rovat), hogy az adózó családfő honoratior; polgár, jobbágy, zsellér vagy ház nélküli zsellér; kézműves vagy kereskedő és hány fitestvér, fiú, lány, szolga, szolgáló él háztartásában (3. rovat). Ebből a főrovatból azonban nem derül ki közvetlenül, hogy a családfő nős, nőtlen vagy özvegy-e, hogy a kézművesek segédei a családhoz tartoznak-e vagy sem. A „megjegyzések" rovatából (14. rovat) olvasható ki, hogy milyen a családfő által űzött ipar vagy kereskedelem időtartama, menynyi a foglalkoztatott segédek száma stb. Az „iparosok" és a „kereskedők" rovatban feltüntetett bejegyzés az ipart űző önálló *mesterekre* utal, a legények az opifexek számában nincsenek benne.

Az iparos népesség arányának megállapításához a 263 összeírt családfőt vesszük alapul, mivel az opifexek maguk is családfők. Közöttük 50 iparost (mestert) és 2 kereskedőt találunk, vagyis az adózó családfők 19,7 százalékát. Ezen iparűzők túlnyomó része céhbeli kézműves lehetett, s ez annak ellenére is valószínű, hogy a „megjegyzések" rovatban csak 14 főnél, azaz 27 százaléknál tettek a folyamatos munkára utalást.

Esetünkben nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bizonyos — Zircre különösen jellemző — szakmáknál (ács, kőműves, cserepes) a természet rendjéhez igazodva eleve időmunkára korlátozódott a foglalatosság. Az „iparosok" rovatban nemcsak annál a személynél tettek bejegyzést, aki az ipart állandó foglalkozásként űzte, hanem annál is, akinek életfenntartását az ipar ha időszakosan is, de jelentős mértékben segítette. Fél éven át 13 iparos dolgozott (25,2%), negyedéven át 21 (40%). Egy főnél két hónapos, egy másiknál háromnegyed éves iparűzést tüntettek fel. A mesterek összesen 49 segéddel dolgoztak, legtöbb segédje a kőművesnek és az ácsmesternek volt, 15—15 fő. Három segéddel 1 takács, két segéddel 1 bognár, 1 cserepes, 1 lakatos és 1 kovácsmester, egy segéddel 1 magyar varga, 1 német szabó, 1 takács, 1 varga, 3 szabó és 1 esztergályosmester dolgozott.

Az összeírás szerint körülbelül százan voltak azok, akik ipart űztek. Hozzájuk véve az összeírásban nem szereplő inasokat és segítő családtagokat, sok iparost találunk 1828-ban az 1993 lelket számláló Zirc lakosai között.[26]

1831-ben készült egy másik *összeírás,* amely a zirci *urbariális és concractuális adózók* listáját tartalmazza.[27] 40 3/4 telkes jobbágyról, 122 házas zsellérről és 77 házatlan zsellérről készült kimutatás, amely valamivel részletesebb képet ad az iparűzés fajtáiról. A házas zsellérek között 58 iparost (ennyi mestert és segédet) és 5 kereskedőt, a házatlan zselléreknél 41 iparost (főként segédet) és 10 napszámos-iparost találtunk. Ezek együttes száma 14 fővel több a másik összeírás szerinti létszámnál, ami arányos gyarapodásnak számít a három évvel korábbi helyzethez viszonyítva.

A mezőváros iparosodottságát az *egész éven át* dolgozó iparűzők számaránya alapján vizsgálva elmondható, hogy Zirc a viszonylag iparosodottabb települések közé tartozott.[28] A főként helyi szükségleteket ellátó iparos népesség a földművelő lakossággal párhuzamosan és annak arányában növekedett. Az iparűzés *minőségéről* az iparosok száma és az általuk folytatott mesterségek együttes vizsgálata ad képet.

A FOGLALKOZÁSOK FŐBB JELLEMZŐI

A 19. század elején a zirci céhek 16-féle szakmát képviseltek, ami a megyében előforduló céhes mesterségek 35% -át jelentette.[29] Az összeírások jóval több foglalkozásról tesznek említést és ezek sokféleségük miatt — még ha jelentős hányaduk háziiparként fordul is elő — árnyaltabban jelzik a zirciek iparral kapcsolatos tevékenységét. Érdemes ismertetni valamennyi feltüntetett mesterséget, még a változatokat is, mert ily módon olyan részletekre is felfigyelhetünk, amelyek jellemzőek lehetnek a településre, de nagyobb csoportosítás esetén talán nem érvényesülnének eléggé. Az összeírások ugyanúgy különbséget tesznek például cipész, magyar cipész, német cipész és csizmadia között, mint az egykorú árszabások is a négy különböző cipész különböző feldolgozási módjának megfelelően. Igaz, az összeírások sem teljesek, mert néhány céhes mesterséget nem szerepeltetnek (bádogos, kádár, kőfaragó), azonban a kétféle forrástípus adatait összehasonlítva, kiegészítve, eljuthatunk egy megközelítő pontosságú mesterségszám megállapításához. Kicsi számuk miatt mindig együtt vesszük az iparosszakmákkal a néhány kereskedőszakmát is.

A.

Céhes mesterségek a 19. század elején	Az 1828-as összeírás szakmái	Az 1831-es összeírás szakmái
asztalos	+	+
ács	+	+
bádogos	—	—
bognár	+	+
cserepező	+	+

	Az 1828-as összeírás szakmái	Az 1831-es összeírás szakmái
kádár	—	—
kovács	+	+
kőfaragó	—	—
kőműves	+	+
lakatos	+	+
molnár	+	+
pék	+	+
szabó	+	+
takács	+	+
üveges	+	+
varga	+	+

B.

Céhen kívüli szakmák Zircen 1828	1831
csizmadia	+
esztergályos	+
fazekas	+
kalapos	+
kelmefestő	—
mészáros	+
német szabó	+
szappanfőző	+
szíjgyártó	+
vasáros	+
vegyeskereskedő	+

bábsütő, festő, gombkötő, harisnyakötő, kőfejtő, serfőző, szénégető, talicskacsináló, taplófaragó, taplókereskedő, tímár, német varga, villacsináló.

A 19. század első harmadában Zircen mintegy negyvenféle mesterségnek volt gazdája,[30] ezeket céhekben és céheken kívül gyakorolták. Egyes szakmák (például: harisnyakötő, gombkötő, festő, bábós, tímár, kőfejtő) kis létszámú folytatói feltehetően céhen kívül dolgoztak, de az is valószínű, hogy a közeli város (Veszprém, esetleg Pápa) egy-egy szakcéhében mint filiális mesterek tevékenykedtek.

A szakmáknak ez a viszonylag nagyfokú változatossága arra mutat, hogy a lakosság alapvető, iparral és kereskedelemmel kapcsolatos igénye nagyobbrészt helyben is biztosított lehetett.

A foglalkozások egy részénél nem tudjuk, hogy melyik mikor honosodott meg a településen, annyi bizonyos, hogy — a táji adottságok kihasználásával — főként a mezei gazdálkodás céljait szolgáló faipar, a szénégetés, valamint a táji specialitással bíró taplófaragás és -kereskedés felvirágzása erre az időre tehető. Az 1831-es összeírásban a parasztoknál és a házas, házatlan zsellér kategóriában lévő napszámos iparosoknál tizennyolc esetben jegyezték be: „szenet éget", nyolc esetben: „talicskacsináló", négyszer: „taplófaragó" és háromszor: „taplókereskedő". A még bőségesen rendelkezésre álló fa *mellék*foglalkozásban való feldolgozására tehát sokan vállalkoztak. A szénégetők távolabbi helyekre is eljuttatták termékeiket, a „fuvarosokat" is bevonva, a fából készült szerszámok készítői jó minőségű eszközökkel (többek között: tányérokkal, falapátokkal, gereblyékkel) látták el a helybeli és a környékbeli lakosokat. Ebből a kezdetben helyi igényeket kielégítő termelésből fejlődött ki később az a feldolgozó ipar, amely bőségesen juttatta a keresett zirci taligákat, favillákat az egész Dunántúlra, sőt még az Alföldre is. Erre Fényes is utal, amikor Zirc lakosairól megjegyzi: „. . . főkép mesterségekből, földművelésből, faeszközök készítéséből és szekerezésből élnek".[31]

A Bakonyban megtalálható sokféle és jó minőségű fa kedvezett a finomabb asztalosmunkák készítésének is. Az apátság jelentős megrendeléseket adott a zirci mestereknek (közöttük leghíresebbek a Wilde asztalosdinasztia tagjai) igényes belső famunkák előállítására. A taplót elsősorban képkereteknek, sapkáknak, szatyroknak, kézitáskáknak és egyéb dísztárgyaknak dolgozták fel. A taplógyűjtés később is a szegények egyik jövedelemforrása volt.

A fenti iparok a település egész ipari struktúrájában kisebb arányt képviseltek. A legfontosabbak azok, amelyek a lakosság alapvető igényeit elégítették ki viszonylag magas iparosszám mellett. A mezőváros leggyakrabban előforduló iparait az 1828-as összeírás adatainak szakágazat szerinti csoportosításával mutatjuk be, a résztvevők számának feltüntetésével.[32]

Szakágazat és a hozzá tartozó, Zircen jelölt ágazati szakmák	Mesterek[32a] és segédek együttes száma az adott szakmán belül	A szakágazat összes iparosa
Fémtömegcikk (kovács, lakatos)	4 2	6
Finomkerámia (fazekas)	1	1
Háztartás, kozmetika (szappanfőző)	1	1
Bútoripar (asztalos)	2	2
Egyéb fafeldolgozó (bognár, esztergályos)	4 3	7
Len-, kender-, jutaipar (takács)	14	14
Bőr- és szőrmeipar (szíjgyártó)	1	1
Cipőipar (csizmadia, varga [német, magyar])	1 8	9
Textilruházat (kalapos, szabó [német, magyar])	1 11	12
Húsipar (mészáros)	1	1
Malomipar (molnár)	4	4
Sütő- és tésztaipar (pék)	2	2
Vegyes magasépítő (ács, kőműves, cserepes, üveges)	16 16 3 1	36

(A kelmefestő — 1 fő — nem került ágazati besorolásba.) E számok közül legmagasabb aránnyal az építőipar tűnik ki, okaira már az előzőekben utaltunk. Legalább ilyen jelentős az öltözködéssel, ruházkodással kapcsolatos szakmák jelenléte, amelyek közül a takácsok külön nagyszámú csoportot képviselnek. Magas számuk nem feltétlenül intenzív piacra termelést jelent, inkább a helyi szükségletek kielégítését. Ezt erősíti az a tény is, hogy tíz mester közül mindössze egy dolgozott egész éven át, a többi főként negyedéven keresztül. Az összeírás záradékában megjegyzik, hogy „helyben nincs vásár", ami ugyan átmeneti állapotnak tekinthető, egyben arra is utal, hogy a kereslet—kínálat mechanizmusa nem vonatkozhatott számottevő piackörzetre. Valamivel kedvezőbbnek tűnik a lábbelikészítéssel kapcsolatos ipar helyzete. Hat vargamester közül négy fél éven át dolgozott, nekik bizonyára jobb is volt a kereseti lehetőségük. A kovácsmesterek segédeikkel egész éven át dolgoztak, a lakatosoknak és a bognároknak folyamatosan, de legkevesebb fél éven át volt munkájuk. Az ő esetükben a lakosság alapvető megélhetési forrása, a gazdálkodás adott a hosszú időn át való munkavégzésre lehetőséget.

A szakágazat szerinti csoportosításnál nem használhattuk az 1831-es összeírást és a többi, a Zirci Apátság gazdasági levéltárában fellelhető apró forrást, viszont a zirci iparosélet bemutatásakor, az iparosok munkájának közelebbi megismertetésében hasznosíthatjuk a fellelhető adalékokat. Ezekből fogalmat alkothatunk az iparosokkal szembeni elvárásokról, az iparuk mellett végzett egyéb munkákról és a nekik juttatott honoráriumokról. „Hanecz Josef fazekas esztendőnként ád 6 sötétzöld szegletes kályhát, nagyot, kuplis tetővel, vagy ha kívántatni fog e helyett négy szép tengeri zöld kuplis 3 1/2 szem szélességű nagy kályhát felraká fával ingyen. Valamint a Klastromba és a Klastrom udvarába és a tisztek lakásánál lévő kályhákat minden esztendőben ingyen tartozik kikenni, s ezek után 1829*i* Szent Mihálytul 1832*ki* Szent Mihályig a Zirci Fazekas Házat mestersége szerint használhattya."[33]

Az apátságnak szüksége volt a kályharakáshoz is jól értő fazekasra, így szegődményes viszonyt létesítettek az iparossal; aki kívül állt a céhkötöttségeken. Mindazonáltal a szegődményes viszony más iparosokra is vonatkozhatott. „Rohács György Zirci kovács 1830. szeptembertől 1831. szeptemberig esztendőnkint kap a lakásán konyha és káposztás kerten egy hold krumpli alá és egy darab fél pozsonyi mérő kender alá való földön kívül 100 vft. 4 pmő búzát, 8 pmő rozsot egy hízott sertést, 24 zsák krumplit és 2 öl fát a marhák gyógyításáért és az urasági lovak ingyen való patkolásáért."[34]

A házas zsellérek adójából néhány iparosnak külön szolgáltatásért robotot és készpénzt engedtek el.[35] „Petermanecz Josef gombkötőnek, N (nagy) templomi dékán segédnek 18 gyalognap robot (gyur.). Videmann János takácsnak N templomi conventiós dékányságért 1 Frt 30 kr. és 19 2/4 gyur. Lambert Josef tapló kereskedő, 1831-re a helység bírája 3 Frt. 12 kr. 39 2/4 gyur. Polyák Josef ács mesternek, mint a kőműves mesternek 25 gyur. Hajdu Ádám csizmadiának a templomi muzsikáért 25 gyur. Vilde György asztalosnak 28 2/4 gyur. Niczler Konrád üveges a klastrom és a templom lámpái tisztításáért 18 gyur. Vanke Ignácz N. szabó a F. I. Conventnél 1 Frt. 4 kr. előforduló ruhák, reverendák foltozásáért 18 1/4 gyur."

Az iparosok jelentős részét munkáik nemcsak Zirchez kötötték, hanem az egész környékre szólóan kaptak feladatokat. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben sok adatot találunk a munkák után kifizetett járandóságokról.

A vármegye házi pénztárából utaltatott ki „A Zirtzi Szappanyosnak . . . a helyben fekvő Hertzeg Ferdinánd Huszár Regementtyebeli Fő Strázsa Mester Első Osztálya számára folyó esztendei június és július hónapokban kiszolgáltatott 115 font faggyú gyertyáért a Nemes Vármegye Limitátiója szerént 46 forintok".[36]

„Singer György Kőműves Mesternek, Rutner

János vasárosnak, Gerl Jóseff Kováts Mesternek, Polák Jóseff Áts Mesternek, a keresztúri, Szent királyi és Oszlopi hidaknál tétetett kőműves, kováts és áts munkákért és azokhoz kiszolgáltatott vasért a Nemes Vármegye Limitátiója és alku szerént 212 Frt. 4 kr."[37]

„Singer György kőműves, Polák Jósef átsmesternek és Rutner Jósef vasárosnak . . . a Rédérül Szombathelyre vezető országútban építtetett új kőhidakért és . . . szerekért 195 forint 21 krajcár. Ugyan Singer György kőműves mesternek . . . Péterd és Varsány között készített új híd mellett tétetett kőműves munkáért . . . 41 forint 9 krajcár."[38]

„Polák József Zirczi Ács Mesternek, az Ács-Teszéri Katonai Ló-oskolának felállításáért — úgy Singer György Kőműves Mesternek a Bakony-Szombathelyi Quártélyháznak kimeszeléséért és kitisztításáért 43 forint 12 krajcár."[39]

A kőműveseket, ácsokat az építkezéseken túl meglehetősen sokat foglalkoztatták a bakonyi falvakba vezető országutak rendben tartásánál, hidak építésénél. Más mesterséggel kapcsolatos külön megrendelések ritkábban fordulnak elő az iratokban.[40]

TÁRSADALMI HOVATARTOZÁS, VAGYONI HELYZET

A zirci iparosok más mezővárosok kézműveseihez hasonlóan osztályhelyzetüket tekintve jobbágyok, pontosabban házas, illetve ház nélküli zsellérek voltak, akiket szinte kizárólag úrbéri jogviszony kötött a földesúrhoz, a Zirci Apátsághoz.

A telkes jobbágyok közül, akik 1828-ban az adózó családfők 14,8% -át tették ki, senki nem űzött ipart. A csekély számú módosabb, több legényt foglalkoztató kézműves a házas zsellérek sorában állt, a mesterek jelentős hányada pedig nincstelen zsellérként segéd nélkül, legfeljebb egy segéddel végezte munkáját.

A zirci kézművesek anyagi viszonyait az általuk birtokolt javak, házuk, földjük mennyisége és nagysága alapján együttesen volna célszerű bemutatni, azonban az erre legalkalmasabbnak tűnő 1828-as összeírás ide vonatkozó táblázatait a kijelölt biztosok ugyancsak hiányosan töltötték ki. Ily módon alapvető, a családfőkre lebontott adatok — például a belső telek, a bérlemények nagysága, a megtermelt javak pénzértéke stb. — hiányoznak az elemzéshez. Itt hasznosítható kimutatásra más forrásokban sem akadtunk, ezért a vagyoni helyzetet csak körvonalaiban lehetséges érinteni.

Zirc társadalmában az úrbéres népesség két csoportja között a földhasználat alapján szembetűnő a különbség.

Az 1816-os rendezéskor[41] negyven telkes jobbágynál 30, 115 házas zsellérnél 14 3/8 egész telket regisztráltak. Az egesz telkeket 35 holddal számolva a telkes jobbágyok kezén 1050 hold telkiföld volt, míg a majdnem háromszor annyi főt kitevő zsellérek mindössze 85 hold 540 négyszögölön gazdálkodtak. Durva és nem általánosítható feltevés szerint a telekbirtokos családfők (3/4 telkesek) átlagban 26 hold földterülettel rendelkeztek, az iparosok egy részét is magába foglaló úrbéres zsellérek ennél messze kisebb területet műveltek. A földek nagyságát és művelőik gazdasági-társadalmi értelemben vett differenciálódását vizsgálva Sándor Pált idézzük,[42] aki a német ajkú lakosokkal betelepített Bakony-vidéki falvak esetében bebizonyította: „a volt úrbéres házas zsellérek két eltérő csoportjában a csupán néhány száz négyszögöllel vagy 1—2 holddal rendelkező agrárproletárt és a törpe-, kis-, sőt közepes nagyságú földbirtokkal (20—21 hold) rendelkező gazdálkodót egyaránt megtaláljuk. Természetesen aránytalanul többet az előbbi, mint az utóbbi kategóriából". Zircre Sándor Pálnál sincsenek adatok, de úgy véljük, hogy ezek az analógiák a településsel kapcsolatba hozhatók.

Az 1828-as összeírás a földterületről nem szól, viszont részletes kimutatást ad a mezőváros családfőinek birtokában volt állatállományról. Innen tudjuk meg, hogy a felvett mesterek milyen fajtájú állatokat tartottak és milyen számban.

Jármos ökröt egyetlen iparos sem tartott, tehene azonban 24 családfőnek, a mesterek 40 százalékának volt. Egy takácsnak és egy vargának volt csak két tehene. Lovat a mesterek 9,6 százaléka tartott, egy takácsnak és egy szabónak kettő, két péknek és egy mészárosnak egy-egy lova volt. A kézműves családfők mintegy 50 százaléka két sertést tartott.

Ezek az adatok az iparosoknak a mezőgazdasággal való kapcsolatát illetően éppen úgy nem adnak anyagi és szakmai szempontból messzevivő következtetésekre alapot, mint ahogy az egységes földhasználatból sem válik egyértelművé, hogy az milyen arányban járult az egyes kézművesek évi jövedelméhez.[43] Annyi bizonyos, hogy a termelés korabeli színvonalán valamennyi zirci iparosnak szüksége volt valamilyen mértékű mezőgazdasági termelésre,[44] de hogy ez milyen arányban pótolta az iparos családok megélhetését, az családonként változhatott az iparban való lekötöttség és a gazdálkodáshoz szükséges objektív és szubjektív feltételektől függően.

Kiemelkedő vagyonnal rendelkező, számottevő iparosréteg ezen a településen nem feltételezhető, mert a kevés állat és a házak száma és mérete inkább egy jelentékeny hányadot kitevő *középső* réteg meglétére utal.

A zsellérek között 28 iparosnak, mindössze 24,7 százalékuknak volt saját háza, a 21,6 százalékot kitevő házatlan zsellér iparos más házában volt kénytelen lakni, vagy annak műhelyét bérelni. A tehetősebb vagy kisebb családdal bíró iparosok közül nyolcan bérbe is tudták adni házuk egy részét, s amit kiadtak, az általában egy szobára és egy konyhára vagy egy szobára és egy fél konyhára korlátozódott. A bérösszeg 15 és 20 forint között váltakozott, ami hasonló volt a veszprémi árakhoz.[45]

A mesterek tulajdonában volt lakóházak, műhelyek és szerszámok értékére vonatkozóan bőven találunk utalást a házassági szerződésekben, végrendeletekben, árverési jegyzőkönyvekben és a hagyatéki leltárakban. A *lakóházak* értéke átlagban 3-400 forint körül mozgott, de a végleges ár megállapítását elsősorban a ház nagysága és

minősége befolyásolta.[46] A műhelyek és a szerszámok értéke szakmánként más és más volt, ami a szakma vonzatán túl aszerint is differenciálódhatott, hogy mennyi és milyen értékű eszközök kellettek az egyes termékek előállításához. A takácsok felszerelése a legértékesebbek közé tartozott.

A dokumentumok segítenek abban is, hogy képet alkothassunk a használati tárgyak leírásán keresztül a kézműves életmódjáról, ízlésének, kultúrájának színvonaláról. De információt kaphatunk a családi kapcsolatok és a családon belüli társadalmi mozgások irányáról is.

Forrásaink közül,[47,48] nagyobb figyelmet érdemel Nagy János zirci takácsmester javainak vizsgálata. Az uradalmi majoros fiatalon, harminchat éves korában elhunyt fia[49] értékes műhelyfelszerelést hagyott maga után. A három szövőszék ára csaknem 400 forintot tett ki, s ez komoly beruházásra vall a mester korához képest. Nyilvánvalóan bőven akadt megrendelése, amit a nagyobb választék igényével igyekezett fokozni. A mustrakönyv használata erre is enged következtetni.

Az 1845. február 12-én felvett árverési jegyzőkönyv hiányos volta miatt részletes elemzésre nem ad lehetőséget, azonban a felsorolt berendezési tárgyak és eszközök további gondolatokat adnak a mester és családja életmódjához és annak minőségéhez.[50] Mindenekelőtt feltűnő, hogy a listán egyetlen, gazdálkodáshoz használatos eszközt sem találunk. Ez jelentheti azt, hogy nagyban ilyen jellegű tevékenységet nem folytatott, de azt nem, hogy még a legminimálisabb veteményeskerti művelés sem volt gyakorlat náluk. Ásó, kapa, sarló, vas- és fagereblye szinte minden iparosnak volt, az ő eszközeik rosszabb esetben már más helyen voltak az árveréskor. A hidas és a két süldő említése is csak egy szűk, konyhai szükségleteket kielégítő háztáji gazdálkodást valószínűsít.

A lakás könnyebben mozgatható, s még használható tárgyaiból néhány ugyancsak hamar kikerült a házaspár halála után. Helymegjelölés hiányában nehéz rekonstruálni a ház beosztását és a berendezést, a felsorolt bútorokból csak megközelítőleg lehet összerakni például egy szobaberendezést. Nincs asztal, csak pár ócska szék, igaz az igényességre jobban utaló almáriumokból kettő is található. Ezek mindegyike értékes, feltehetően keményfából készült, s beszédes bizonyítéka annak, hogy volt tulajdonosa a mezővárosi iparosízlést igyekezett otthonában érvényre juttatni. A falióra, a többféle kép — legyenek mégoly értéktelenek is — az előbbi igénynek látszanak alárendelve lenni. Könyvet a listán nem látunk. Ha volt is egy-kettő, azokat elvitték, de meglehet, hogy ilyesmire a mester egyáltalán nem áldozott. A művelődés tárgyi eszközeiként is számba vehető világítóeszközökből mindössze két gyertyatartót találunk. A konyhaeszközök eléggé silány háztartásvezetés képét mutatják, s látszik, hogy a nagy család mellett erre kevesebbet tudtak fordítani.

A mindennapi életvitel megismeréséhez további források kellettek volna, azonban a meglévőkből is körvonalazódott egy szerény iparosélet Zircen a 19. század első felében. A település ipartörténetének, s ezen belül életmódbeli jellemzőinek a 19. század második felére és a 20. század elejére vonatkoztatott bemutatása további forráskutató és -feldolgozó munka feladata.

FÜGGELÉK

A tellyes szent háromság nevében![17]

Minthogy az ember halála órája bizonytalan, most midőn még ép elmével bírok, minden halálom után gyermekeim közt származható egyenetlenségek és perlekedések el távoztatása végett, boldogult férjemmel közösen szerzett javaimról következendő végrendelést teszek: u.m.:

1ször Lelkemet ajánlom a' Mindenhatónak, testemet pedig a földnek, mellyből származott.

2or Helybéli zsellér házomat, még is a' báb sütő mesterséghez tartozó eszközöket és szereket hagyom öregebb fiamnak Péternek!

3or Tartozik nevezett Péter fiam a' házért még is a' mesterségi szerekért és eszközökért holtom után 800 ft. az az: nyolc száz fkat Vczédulában ki fizetni, melly nyolcz száz fkból minden adósságok ki elégittetvén, a' fenn maradott öszveg, a' többi három gyermekeim nevezetesen Katalin, Ferencz és Anna közt egyenlően fel osztandó.

4szer Tartozik továbbá Péter fiam húgának Annának férjhez menetelekor egy kissebb szerű réz fazekat — üstöt — venni.

5ször Köteles Péter fiam húgának Annának holtom után három évekig a' hátulsó negyedik szobát szabad lakással által engedni, azonban Anna leányom ezen három éveknél előbb férjhez menvén, férjhez menetele után ezen kedvezésre számot nem tarthat.

6or A' két tehén közül, mellyek jelenleg a' háznál találtatnak, az egyik Anna leányomé, a' másik pedig Péter fiamé, tartozik azonban Péter fiam Ferencz ötcsének egy két éves üsző borjút fel nevelni.

7szer Azon házi bútorok, mellyek Anna lányom számára el készítvék, holtom után kizárólag egyedül őtet fogják illetni, a' többi egyébb házi bútorok a négy testvérek közt egyaránt el osztandók.

Melly ezen végső akaratomat és rendelésemet nevem alá irásával és saját kezem kereszt vonyásával meg erősítvén, azt a' jelenvolt bizonyságok által is meg erősítetni kértem.

Kelt Zirczen Április 17én 1845.

Özvegy Regensperger Jakabné
X
született Lehr Erzsébet

Előttem: Bertoty László
város jegyzője előtt.

Jelenlétünkben:
Vittmann János Bíró

ÖSZVEÍRÁSA[48]

Néhai Nagy János volt Zirczi lakos és takács mesternek a' takács mesterséghez tartozó szerszámainak

Folyó: Szám		Becsültetett ft.	x.
1.	Egy széles damas szövő szék öt széles bordával és hozzá tartozandókkal.	200.	.
2.	Egy keskeny damas szövő szék mustra kártyával és hozzá tartozandókkal.	150.	.
3.	Egy keskeny sávolyos szövő szék 15 nyomatékkal és ugyanannyi lajnizkával (?).	30.	.
4.	Egy keskeny csinvas szerszám három kötetes.	1.	.
5.	Egy keskeny csinvas szerszám három és fél kötetes	1.	15.
6.	Egy másik három kötetes szerszám	.	30.
7.	Egy hat kötetes szerszám.	1.	.
8.	Egy hétes kötetes szerszám.	1.	6.
9.	Egy hét és fél kötetes szerszám	1.	45.
10.	Egy hetes szerszám.	1.	
11.	Egy kilenczes szerszám.	1.	30.
12.	Egy kilenczes szerszám.	.	45.
13.	Egy tizenegyes szerszám.	1.	36.
14.	Egy tizenegyes szerszám.	2.	15.
15.	Egy tizenkettős szerszám.	2.	30.
16.	Egy tizenkettős szerszám.	.	30.
17.	Egy tizenötös szerszám.	3.	.
18.	Két üres szerszám borda nélkül.	2.	.
19.	Két üres szerszám borda nélkül.	1.	.
20.	Két üres borda, egyik 13-as, a másik 14 es, szerszám nélkül.	5.	.
21.	Két üres borda új, egyik 9 es, a másik 5 1/2 es, szerszám nélkül.	2.	24.
22.	Tizenhat ócska borda.	2.	
23.	Két csévölő kerék.	4.	.
24.	20 db. csévölő cső.	1.	.
25.	Egy mázsa.	5.	.
26.	4 gombolíttó.	2.	.
27.	Három pár kenő borosta.	2.	.
28.	Egy mustra könyv.	5.	.
29.	Hét darab damas mustra.		.
	Összesen	*431.*	*6.*

Hivatalos bizonyság: Veszprém takács mester: Kovács János, m. k., Kolutsky Ferencz m. k. Zirczi Takács mesterek: Vizer Jakab m. k. Alt Ferencz m. k. Asckerl Jósef m. k.

119. Zirci lakos Néhai Nagy János után hátra hagyott öt árvák végzése nevezetesen János 11. éves, Ferenc 7. éves, Antal 5. éves, Lizi 12. éves és Mari 8. évesek részére 633 ft. 57 kr. váltóban az uradalmi árvák pénztárába letétettek olly formán, hogy az árvák abból egyformán osztozzanak, kamatok pedig addig még az árvák 12. éves korukat el nem érik az őket nevelő öreg Anynyoknak özv. Nagy Ádámnénak kiadatni azután pedig a tőkéhez kapcsoltatni rendeltetnek.

Zirc. Martius 5én 1845.

Zsoldos urad. alügyviselő

ÁRVERÉSE

Néhai Nagy János volt Zirczi takács mester és hitvese, néhai Polák Katalin javainak.

Folyó szám	A javak megnevezése	Becsültetett ft.	x.	A' vevők nevei	Eladatott ft.	x.
1.	Egy kép	.	15.	Ifj. Pittman Simon	.	19.
2.	Egy üres tükör ráma	.	12.	Reithofer Mátyás	.	16.
3.	Egy réz fazék – üst –.	5.	15.	Miraiter István.	7.	42.
4.	Egy nagyobb zsíros vindely	1.	15.	Hafner Mihály	2.	42.
5.	Egy kisebb – ll –	.	18.	Bacher Lőrincz	.	42.
6.	Egy szapu sajtár	3.	.	Lambert János	4.	24.
7.	Egy nagyobb sütő teknyő	6.	.	Pintér János	10.	33.
8.	–ll– kissebb – ll –	1.	36.	Laderer István	2.	45.
9.	Egy fogas puhafából	.	18.	Kirsteuer Jakabné	.	33.
10.	Egy fenn álló nagy almáriom	20.	.	Erlicz János	27.	30.
11.	Egy sublad almáriom	16.	.	Vittman János	18.	45.
12.	Egy konyha almáriom tálossal	3.	30.	Bacher Lőrincz	5.	36.
13.	Egy réz gyertya tartó	1.	.	Veiner Ignácz	1.	54.
14.	– ll –	1.	.	Reithofer Mátyás	1.	54.
15.	Egy ócska merő czin kanál	.	15.	Braun Jósef	.	18.
16.	Három ócska fehér tányér	.	15.	Laderer István	.	24.
17.	Egy fehér tál	.	18.	Pintér János	.	40.

Folyó szám	A javak megnevezése	Becsültetett ft.	x.	A' vevők nevei	Eladatott ft.	x.
18.	Két fehér tál	.	36.	Braun Jósef	.	48.
19.	Egy nagyobb fehér tál, ócska	.	18.	Kirsteuer Jakabné	.	18.
20.	Egy kicsin leveses fehértál	.	15.	— ll —	.	21.
21.	Három vánkos cziha nélkül	9.	.	— ll —	12.	9.
22.	Egy kisebb dunyha kék czihával	5.	.	— ll —	8.	15.
23.	Négy vánkos tarka czihával	12.	.	— ll —	16.	36.
24.	Egy vánkos kék czihával	1.	30.	Pintér János	2.	30.
25.	— ll —	1.	30.	Bertóty László	2.	51.
26.	— ll — tarka czihával	3.	.	Kirsteuer Jakabné	4.	30.
27.	— ll — kék czihával	3.	15.	Pintér János	4.	30.
28.	Egy dunyha cziha nélkül	8.	.	Veiner Ignácz	13.	15.
29.	— ll —	9.	.	Kirsteuer Jakabné	16.	6.
30.	— ll — egy ócska kék czihával	6.	.	Szirbek Antal	8.	3.
31.	— ll — toll és cziha nélkül	1.	30.	Erlicz János	2.	30.
32.	Egy bölcső	.	36.	Kirsteuer Mátyás	.	48.
33.	Egy tölgyfa ágy	4.	.	Bráun Jósef	6.	36.
34.	— ll —	6.	.	Ifj. Pittman Simon	10.	45.
35.	Egy ócska tölgyfa ágy	3.	.	Ör. Vittman János	5.	.
36.	Egy szék	.	30.	Ifj. Pittman Simon	.	42.
37.	— ll — : ócska	.	20.	— ll —	.	27.
38.	— ll —	.	36.	— ll —	1.	15.
39.	Egy téglázó vass	2.	.	Miraiter István	3.	9.
40.	Egy gyúró deszka	.	36.	Holczman György	1.	6.
41.	Egy lepedő	1.	.	Lambert János	1.	42.
42.	— ll —	1.	.	Holczman Francisca	1.	37.
43.	— ll —	1.	12.	Szirbek Antal	2.	3.
44.	— ll —	1.	15.	Lambert János	1.	51.
45.	— ll —	1.	15.	Schafhauzer János	2.	15.
46.	— ll —	1.	15.	Kollmer Anna	2.	57.
47.	Egy törülköző kendő	.	36.	Reithofer Mátyás	.	50.
48.	— ll —	.	36.	Feifer János	.	54.
49.	— ll —	.	36.	— ll —	1.	.
50.	— ll —	.	36.	Schafhauzer János	1.	.
51.	— ll —	.	36.	— ll —	1.	6.
52.	— ll —	.	36.	— ll —	1.	.
53.	Egy sávolyos abrosz	1.	.	Lingl Ferencz	1.	42.
54.	— ll —	1.	.	Birherr Jakabné	1.	39.
55.	— ll —	1.	.	Schafhauzer János	1.	30.
56.	— ll —	1.	.	Langer Ferencz	1.	48.
57.	— ll —	1.	.	Feifer János	1.	31.
58.	Egy új posztó kaput	15.	.	Nagy Ádámné	21.	.
59.	Egy nyári mellény	.	30.	— ll —	1.	.
60.	— ll —	.	24.	Mathez Jósef	.	33.
61.	Egy posztó nadrág	2.	.	Nagy Ádámné	3.	6.
62.	Egy tarka szoknya	1.	.	Schafhauzer János	2.	.
63.	— ll —	2.	.	Nagy Ádámné	3.	36.
64.	— ll —	1.	30.	— ll —	2.	18.
65.	Egy rövid felöltő — rékli —	1.	30.	Bertoti László	2.	30.
66.	Egy fölső ruha — überrok. —	2.	.	Vizer Mihály	2.	30.
67.	— ll —	5.	.	Bertoti László	7.	30.
68.	Egy ágy terittő	1.	.	Vittman János	1.	54.
69.	— ll —	1.	30.	Schafhauzer János	2.	24.
70.	Egy mángorló	2.	30.	Feifer János	3.	24.
71.	Egy lisztes láda	6.	.	Braun Jósef	8.	6.
72.	— ll —	7.	.	Vittman János	12.	.

Folyó szám	A javak megnevezése	Becsültetett ft.	x.	A' vevők nevei	Eladatott ft.	x.
73.	Egy kép	.	15.	Kirsteuer Ferencz	.	36.
74.	— ‖ —	.	10.	— ‖ —	.	18.
75.	Két kép	.	36.	Müllbenz Mihály	.	51.
76.	— ‖ —	.	36.	Holczinger János	.	57.
77.	— ‖ —	.	36.	Müllbenz Mihály	1.	6.
78.	— ‖ —	.	36.	Fett András	1.	12.
				2ik oldal	116.	55.
79.	Egy kettős hidas	30.	.	Vascher Jósefnő	40.	.
80.	Egy ócska falóra	3.	.	Nagy Ádámnő	5.	.
81.	Egy fa mozsár	.	15.	Pfeifer János	.	20.
82.	Egy sodrófa	.	3.	Aschenbrenner Lőrincz	.	7.
83.	Egy vass tepsi	1.	30.	Schafhauzer János	2.	6.
84	Egy serpenyő vas lábbal együtt	.	40.	Birherr István	.	57.
85.	Egy réz kanál	.	15.	Vittman János	.	30.
86.	Egy vas kanál	.	9.	Holczinger János	.	15.
87.	Egy vass nyárs	.	20.	Vizer Mihály	.	34.
88.	— ‖ —	.	6.	Tell Jósef	.	10.
89.	Egy fánk sütő forma	.	6.	Schafhauzer János	.	15.
90.	Egy vass vella	.	15.	Kollmer Anna	.	21.
91.	Egy vass háromláb	.	12.	Vittman János	.	18.
92.	Egy vass rostély	.	30.	Kellermayer György	.	52.
93.	Egy fánk sütő forma	.	6.	Schafhauzer János	.	8.
94.	Két vas tábla	.	15.	Kellermayer György	.	22.
95.	Egy bádog metét szűrő	1.	.	Müllbauer Antal	1.	51.
96.	Egy réz tepszi	.	50.	Erlinz János	1.	36.
97.	Egy bádog bors tartó	.	15.	Reithofer Mátyás	.	21.
98.	Egy reszelő	.	3.	Laderer István	.	9.
99.	Egy két ágú vass vella	.	15.	Röszl Mihály	.	22.
100.	Egy hús vágó bárd	.	36.	Kollmer Anna	1.	6.
101.	Egy káposzta gyalu	.	16.	— ‖ —	.	36.
102.	Egy répa — ‖ —	.	3.	Röszl Mihály	.	7.
103.	Egy bádog öntöző	2.	.	Braun János	3.	15.
104.	Egy tűzhelyi vass	.	50.	Vizer Mihály	1.	27.
105.	— ‖ —	.	50.	— ‖ —	1.	24.
106.	Egy tűz húzó	.	10.	Kellermayer Lőrincz	.	18.
107.	Egy ócska rokka	.	36.	Müllbenz Mihály	.	57.
108.	Egy burgonya vágó	.	12.	Vittman János	.	24.
109.	Egy fa fogas	.	6.	Kirsteuer Ádám	.	13.
110.	Két vizes dézsa	.	48.	Nagy Ádámnő	1.	12.
111.	Egy birka bőrrel bélelt bekecs	5.	.	Schafhauzer János	8.	42.
112.	Két süldő	12.	14.	Reithofer Mátyás	18.	.
				3ik oldal	94.	15.
				2ik oldal	116.	55.
				1ő oldal	197.	48.
				Összesen	408.	58.

A' takács mesterséghez tartozó szerszám becsü szerént által adatott Vinczel Jakabnak — ft. 431. x. 6.

Lessz az egész öszveg 840. 4.

Levonandók:		ft.	x.
Az előljáróknak kétszeri árverésen napibérük:		4.	.
A' jegyzőé kétszeri árverésen		2.	.
A' kisbíróé kétszeri árverésen		1.	30.
Hákli Teréz szolgálónak el maradott bére		16.	24.
Hafner Mihály kereskedőnél adósság		45.	18.
Veibl Kristóf NVargánál adósság		8.	12.
Özv. Nagy Ádámnénál adósság		128.	43.
	Összessen a kiadások	206.	7.
Mellyeket levonván az árverési öszvegből, melly tészen		408.	58.
Marad készpénz		202.	51.
Ide hozván a' szerszámok becsü szerinti árát, melly tészen		431.	6.
	Lessz az árvák egész tőkéje	633.	57.

Kelt Zirczen Februar hó 12*én* 1845.

Előttem:
Bertóty László
város jegyzője előtt

Johan Vittman bíró.
Lambert Márton
Reithofer Mátyás esküttek.

JEGYZETEK

1. Br. Hédervári János — akit világi papként neveztek ki zirci apátnak — 1659. október 20-án átadta a zirci apátságot a lilienfeldi apátnak.
HORVÁTH KONSTANTIN: Zirc története. Veszprém, 1930. 84.
1a. Uo. 131.
2. A szerződés 1718. május 2-án kelt.
A zirci cisztercita rend levéltára. Archivum Vetus C 126. VemL.
3. Lásd a Veszprém megye céheiről 1813. április 6-án felvett kimutatást. BM adattár. Ltsz. 70.1166.2.
A reformokra vonatkozó intézkedésekről — melyek bizonyosan a zirci céheket is érintették — lásd még DÓKA KLÁRA: A Középkelet-Európai kézműves-ipar késői, XVIII—XIX. századi céhes szervezetei és az ipari fejlődés átmenete a manufaktúrába, illetve a tőkés vállalkozásokba című cikkét. VEAB Értesítője II. Veszprém, 1979.
5. SZÁDECZKY LAJOS: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Budapest, 1913. I. 159.
6. Példaként említjük a zirci magyar vargacéhet, amely a veszprémi magyar vargacéh cikkelyeinek másolatát használta. BM adattár. Ltsz. 70.1169.1.
7. Céhiratok. Püspöki Levéltár, Veszprém.
8. Uo.
9. Uo.
10. Uo.
11. Uo.
12. Uo.
13. Uo.
14. Lásd az 1813. évi kimutatásban.
15. Céhkataszter, II. Budapest, 1976. 216.
16. A megye céhes központjairól összefoglaló BARTÓCZ JÓZSEF: A kézművesipari struktúra kialakulása Veszprém megyében a XVI—XIX. században című tanulmányában. VMMK. 15/1980.
17. Archivum Vetus C 995 VemL.
18. Archivum Vetus C 1394 VemL.
19. Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Budapest, 1970. 357.
20. Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Budapest, 1960. 246.
21. Uo. 11.
22. A kontárok jelenlétéről számos irat tanúskodik, amelyekben a céhek a nemkívánatos verseny miatt támadták ezeket az iparosokat. Jellemző erre a veszprémi csutoráscéh 1789-ben kelt panaszlevele, amelyben a bakonybéli (a zirci körzethez tartozó) himpelléreket támadva a következőket írják: „Tekintetes Úr Vice Ispán Uram! Alázatossággal Instálunk mi Veszprémi Bötsületes Csutorás Czéh az eránt, mivel hogy ezen Veszprém Vármegyében lévő, Bakon-béri Hellységben lakván oly Himpelér mesterek az Kik az mesterségeket hibássan fojtatják Czéh nélkül, és így mint az Uraságokk mind az Szegénységnek nem haszon, mert ha fogadott munkát fognak ő tőlük kérni elégtelenek azt meg csinálni és mi Betsületes Csutorás Czéh instálunk, hogy eők Czéh nélkül vagy társaság nélkül ne dolgozhassanak . . ." „. . . ezek a kik úgy majmozzák az mesterségünket annyira el szedik előlünk a hol csak volna jó fa, hogy mi eő mijáttuk nem követhetjük igaz tanult mesterségünket . . ."
Céhiratok. BM adattár. Ltsz. 70.1032.1.
23. Céhkataszter, II. 215—216.
24. HORVÁTH KONSTANTIN i. m. 232.
25. Conscriptio regnicolaris Oppidi Zircz 1828. MOL N 26.
26. LUDOVICO NAGY: Notitiae politico-geographico statisticae Hungariae. Budae, 1828. 430.
27. A Zirci Apátság gazdasági levéltára. XI. 601. IV. 904.

28. Eperjessy Géza szerint ez az arány elérte vagy meghaladta a 10% -ot az alföldi és a dunántúli mezővárosokban.
EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon, 1686—1848. Budapest, 1967. 70.
29. BARTÓCZ JÓZSEF i. m. 207.
30. A „paraszt" megjelölést — feltéve, hogy ez kizárólag gazdálkodásból élőt jelent — nem számítottuk az iparfélék közé. A táji sajátossággal bíró szakmák (szénégető, taplófaragó) és a faiparosok (villacsináló, talicskacsináló) külön-külön említése gyakoriságuk és a specializálódás mértéke miatt fontos.
31. FÉNYES ELEK: Magyar országnak, 's a 'hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841. I. 426.
32. BARTÓCZ JÓZSEF idézett művéből a 220—222. oldalakon található besorolást vettük alapul.
32a. Az 1828-as összeírás szerinti iparosnévsor: *Kovács:* Kern József, Martin Fülöp. *Lakatos:* Biankotelli József, Messl Mihály. *Fazekas:* Hanes József. *Szappanfőző:* Holl Ferenc. *Asztalos:* Raimund János, Hajdu József. *Bognár:* Karl József, Szeck Henrik. *Esztergályos:* Richter József, Leibel Mihály. Takács: Haidinger Lőrinc, Karl Antal, Bruner János, Wideman János, Lampert Ferenc, Alt Ferenc, Mist József, Kalinski Ferenc, Aserl József, Vizer Jakab. *Szíjgyártó:* Vasas József. *Csizmadia:* Hajdu Ádám. *Varga:* Veibel Kristóf, Bittman Simon, Ramer Ferenc, Veiber József. *Magyar varga:* Stumpf Mihály, Krausz Imre. *Kalapos:* Janhofer József. *Szabó:* Aiselt Konstantin, Papp Dávid, Slak József, Svanke Antal, Svanke Antal, Vánki Ignác. *Német szabó:* Anczenbrenner István. *Mészáros:* (egyetlen segéd) Ruder György. *Molnár:* Link János, Link János, Stramer József, Link Ferenc. *Pék:* Viedeman György, Vagenhofer Ignác. *Ács:* Pollák József. *Kőműves:* Singer György. *Cserepes:* Videman József. *Üveges:* Niczler Konrád. *Kelmefestő:* Klein János. *Vegyeskereskedő:* Hafner Mátyás. *Vasárus:* Roth Alajos.
33. Lásd az 1831-ben készült zirci urbariális és contractuális adózások összeírásában.
34. Uo.
35. Uo.
36. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1825. november 16. 48. k. 1122. VemL.
37. Vmjkv. 1826. január 9. 49. k. 392. VemL.
38. Vmjkv. 1826. december 4. 49. k. 1287. VemL.
39. Vmjkv. 1833. március 2. 56. k. 243. VemL.
40. Élelmezéssel és „háztisztogatással" kapcsolatban még találunk kifizetésekre bejegyzést: „Videman Jósef Zirczi Pék Mesternek . . . 1821 1ső Novembertül fogva folyó 1822*ki* utolsó Áprilisig áttala a Jaansemans katonaság számára adott 2188 portio kenyérért 169 forint 32 xr."
Vmjkv. 1822. május 23. 45. k. 633. VemL.
„Pirker Mihálynak . . . a N. Vármegye Veszprémi quartély házainak tisztogatására szükséges 10 kila mészért kilóját 1 ft. 30 xr vévén. 15 ftok."
Vmjkv. 1822. szeptember 23. 45. k. 1048. VemL.
41. Hivatkozás a felmérésre: IV. 1. g. Úrbéri iratok. Úrbéri egyezség, 1859. december 13. VemL.
42. SÁNDOR PÁL: Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. VMMK. 9. 175.
43. E kevés adat továbbra is nyitva hagyja kérdéseinket: a kevés számú állat egyértelműen az iparban való tartós lekötöttséget jelentette-e, az egyes mesterek között az állatok számában megmutatkozó különbség egyszersmind a szakmák által előidézett vagyoni differenciálódás kifejeződése-e stb. Hasonló témák részletes elemzését lásd: VARGA GYULA: Adalékok a debreceni céhes ipar és a mezőgazdaság kapcsolatához a XVIII. század végén. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve. 1980. 163—209.
44. Zirc környékén a gabonagazdálkodásnak szűk tere volt, de a kerti vetemények (káposzta, répa, burgonya) és a gyümölcstermelés meghatározó volt. Ugyancsak a földrajzi környezettel függ össze, hogy a sertéstenyésztésnek igen fontos szerep jutott.
45. H. PÁLFY ILONA DR.: Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1936. 393.
46. EPERJESSY GÉZA i. m. 86.
47. XI. 601. A Cisztercita Rend Zirc—Pilis—Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának levéltára, gazdasági iratok.
48. Uo.
49. Halotti anyakönyv, III. Plébániahivatal, Zirc.
50. Az életmóddal és lakásbelsővel kapcsolatban Biró Friderika, Hanák Péter, K. Csilléry Klára, Praznovszky Mihály, Voit Pál, Vörös Károly és Zólyomi József e témában írt munkái nyújtották a főbb útmutatót.

ZSUZSA V. FODOR

DIE HANDWERKER VON ZIRC IN DEN URKUNDEN VOM ENDE DES 18. UND ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

Die Siedlung feierte im Jahre 1982 den 800. Jahrestag ihres Bestehens. Dieser Anlaß gab der Autorin die Anregung für die Anfertigung der obigen Studie.

Ihre Absicht war es, die Kenntnisse über die Geschichte des Ortes, die sich bisher hauptsächlich auf die Informationen über die Zisterzienserabtei beschränkten, zu erweitern.

Die Forschung versuchte, ein Bild über das Handwerk des Ortes zu geben, der zahlreiche Besonderheiten in sich birgt, in geographisch-ökonomischer Hinsicht sich in geschlossenen Grenzen befindet und nach der Vernichtung durch die Türken neu errichtet wurde. Dieses Handwerk wurde von den Einwohner innerhalb und außerhalb von Zünften ausgeübt.

Die zahlenmäßige Beschränktheit und die vielmals ungenauen Informationen der zur Verfügung stehenden mußte die Autorin ihren Anspruch auf ein endgültiges Ergebnis aufgeben und konnte sich in den wichtigsten Themenkreisen nur die Feststellung der Tendenzen als Ziel setzen. Jedoch zeichnet sich auch so ein Bild der Handwerksgesellschaft von Zirc ab, aus dem man erfährt, wieviele Einwohner mit welcher Intensität in was für verschiedenen Berufen ihre Handwerkstätigkeit ausübten.

Die Studie berührt auch die Vermögensverhältnisse und die Merkmale der Lebensweise der Handwerker. Dazu stehen in Form von Testamenten und Versteigerungsverzeichnissen wertvolle Quellen zur Verfügung.

Die hier verwendeten Dokumente geben Auskunft über das Ende des 18. und den Anfang des 19. Jahrhunderts. Die Forschungen der Handwerksgeschichte und der Lebensweise im späteren Zeitraum bilden die Grundlage für eine spätere Arbeit.

KONCZ PÁL

PÁPA, IGAL ÉS SÓLY PAPÍRMALMAI A XVIII—XIX. SZÁZADBAN

A magyarországi papírkészítés történetének kutatása eddig meglehetősen kevés adatot hozott felszínre Veszprém megye egykori három papírmalmáról. *Bodgán István* könyvében (1963)[1] röviden említi mindhármat, de az ott közöltek részben korrigálandók, mint ahogy a pápairól szóló, 1968-ban megjelent közleménye[2] is tartalmaz olyan adatokat, melyeket kutatásunk eredményei alapján módosítanunk kell. Ezekre a későbbiekben térünk ki.

Szelestei N. László 1977-ben közölte a sólyi malom avatására írt verseket, melyek az OSZK kézirattárában kerültek elő.[3]

Az Esterházy család pápai ágának uradalmi adminisztrációja számára szükséges papír olcsó előállítása érdekében Pápán feltehetőleg 1729-ben létesült papírmalom.[4] Három évvel később az akkori Vas vármegye területén, Léka-Hámorban hozták létre az Uradalom második malmát.[5]

A pápai — melynek működésére visszatérünk — 1766-ig állt fenn. Az Esterházyak tulajdonában a trencséni Domanisban 1810 körül működött újabb,[6] majd a megszüntetett pápai utódjaként, 63 évi szünet után, 1829-ben épült fel a Pápa melletti Igal-pusztán a második megyei Esterházy-papírmalom, amely mintegy harminc évig dolgozott.

A zirci cisztercita apátság azonos indítékok alapján, nagy gazdasági és kancelláriai adminisztrációja kielégítésére hozta létre birtokterületén, 1790-ben, Sóly faluban papírmalmát és működtette hat évtizeden át.

A készítmények felhasználói a tulajdonos uradalmakon túl a középszintű és helyi közigazgatás iratképző helyei; lényegesen kisebb mértékben a pápai és veszprémi nyomdák, tan- és más közintézetek, majd a sor végén a magánfogyasztó kisközösségek, családok. A megyei malmok készítményeit így tömegesen fellelhetni az Esterházy és ciszter iratokban, de a pápai iskolai, ill. a veszprémi Számmer-nyomda produktumai nagy részénél éppúgy, mint a közlevéltárakban fennmaradt minden rendű korabeli iratanyagban is.

Figyelemre méltó hányadban jelentkeztek kutatásunk során a kisnemesi családi levelesládákban a városi kereskedőktől beszerzett, az említett megyei malmokban merített papírok az egyébként készítési helyét illetően igen nagy szórást mutató — felvidéki, erdélyi, cseh, osztrák stb. — anyagban. Jelentős, máshonnan nem ismert jelű, ill. típusú igali és sólyi papírokat gyűjtöttünk pl. a köveskáli Győrffy és Kenessei családnál. Számos falu parókiáján, plébániáján a régi matrikulák, Historia Domusok és más iratanyag nyújtott érdekes adatot, elsősorban Monoszlón, Szentbékkállán és Hajmáskéren. Túlnyomórészt természetesen a Veszprém Megyei Levéltárban, a Pápai Helytörténeti Múzeumban és a Veszprémi Bakonyi Múzeumban őrzött dokumentumok szolgáltak közvetlen vagy közvetett forrásul.

Az Esterházy család pápai ágának az Országos Levéltárban őrzött anyagát még nem volt alkalmunk kutatni, kivéve a későbbiekben idézett intézői protokollumokat.

Mielőtt az egyes malmok személyi és tárgyi adottságairól, készítményeikről részletesebben szólnánk, meg kell említenünk a telepítés és működtetés két alapvető tényezőjét, a vizet és a rongyot.

A víz nemcsak a hajtóerőt biztosította, mint energiaforrás, de mint kémiai szempontból alkalmas karakterű gyártásvíz is szerepelt. A hely kiválasztásánál tehát nagy vízhozamú, bő sodrású és forrásközeli tisztaságú pontot kerestek. Így kiválóan megfelelt Pápa, majd Igal malmánál a szláv eredetű nevében is hév-vizű, közel állandó 15 °C-os, karsztjellegű *Tapolca,* mely egyenletes bőségben folyt a tapolcafői forrásokból egész éven át, télen sem fagyva be — s így óriási előnyt biztosítva más, téli fagyban és nyári apadás idején állni kénytelen malmokkal szemben. *Bognár Imre* Pápa településföldrajza c. munkájában (1943) ezt általánosítva Pápa jelentős kisiparú várossá fejlődésének egyik legfontosabb természeti tényezőjeként értékelte.[7]

A sólyi malomnál folyó veszprémi Séd, bár már több mint 20 kilométerre a herendi forrástól, és a veszprémi bőrös- és festőszennyeződésektől csak részben megszabadulva, de elegendő mennyiségben és vízerővel állhatott rendelkezésre.

A hagyományos merített papír alapnyersanyagának, a rongynak megfelelő mennyiségben való biztosítása szintén létkérdés volt. Lékán — a pápai malom kiesésével valószínűleg összefüggésben — különösen fontossá vált a nyersanyagellátás: *Bogdán* tudósítása szerint az 1760-as években az Uradalom megtiltotta környékén a rongygyűjtést idegeneknek, ill. az Ausztriába szállítását.[8]

1788-tól már vámmentesen és kedvezőbb áron lehetett a Magyarországon gyűjtött rongyot Ausztriában értékesíteni. A helytartótanács 1825. évi 16.541. számú körkérdésére készült Veszprém vármegyei járásbírói és megyei jelentések rávilágítanak arra, hogy a korabeli Pápa történetesen az egyik fő gyűjtőhelye a dunántúli megyéket járó rongyszedők által felvásárolt rongynak,

1. ábra. J. Mainczek térképének (1732 k.) részletmásolata
Abb. 1. Teilkopie der Landkarte von J. Mainczek (um 1732)

mely a múlt század első harmadában évenként mintegy 1000-1200 mázsa mennyiségben egy deutsch-kreutzi nagybani felvásárlón keresztül az Ebergassing melletti „Frantzenstahli Papiros Fabriká"-ba került.[9]

Név szerint megismerhettük a rothesdorfi felvásárlót, Eidlicz zsidó nagykereskedőt.[10]

Veszprémben Monevil Grant, Gothard Theodor és Breysach Henrik kereskedők foglalkoztak papírkészítéshez gyűjtött ronggyal 1826 körül.[11] A pápai főjegyzői jelentés megemlíti, hogy a pápai készlet Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna, Baranya és Zala vármegyékből gyűjtetett.[12]

A rongy árának ingadozása összefügg a pillanatnyi kereslettel—kínálattal, az inflációval, a fuvarárakkal. 1821-ben Sólyban 2 forint 30 krajcárra, 1823-ban 4 forintra taksálták a közönséges (átlagos) rongy mázsáját.[13] 1828-ban a „fein" rongy mázsájáért Eidlitz 8 f 11 krajcárt, az „alább valóért" 3 f 30 krajcárt fizetett.[10] *Bogdán* közlése szerint a XIX. század elején a rongy átlagára 3 f 30 krajcár volt.[14]

A településtörténeti szempontból kevéssé számottevő, elsősorban technikatörténeti jelentőségű papírmalmok telepítésének helyét a tulajdonos uradalmakon belüli természeti adottságok határozták meg.

A papírmalom készítményeivel egy viszonylag szűk réteg speciális szükségleteit, az írásbeliséget szolgálván, sajátos, ritka szakértelmet kívánó munkafolyamatai miatt is a telepítési hely népe számára zárt világ maradt, mindennapi kapcsolatok nélkül. A papírkészítők nem alkottak céhet — csak korábban ún. társpoharas anyafiságban szerveződtek, közéleti szereplésükre nincs példa. Hely- és ipartörténeti jelentőségük miatt azonban feltétlenül megérdemlik a figyelmet megyénk papírmalmai is.

A PÁPAI PAPÍRMALOM

Pápa első papírmalma az ún. Tizes (Tüzes) Malom épületében működött a 18. században, melynek egyik bizonyítéka egy Mainczek-féle térkép,[15] ami a tematikailag hozzá kapcsolódó iratok tanúsága szerint valószínűleg 1732-ben készült.[16] E térképen a Tizes Malom helyén a *Mola Papiracea* felirat olvasható (1. ábra). A pápai várat és környezetét ábrázoló, 1604-ben[17] és 1686-ban[18] készült metszeteken a Tizes Malom még egyetlen emeletes épület öt látható vízikerékkel az ún. Tizes (Tüzes) Kapu romja mellett, a későbbi győri országútra vivő hídnál, a halastóból kilépő Tapolca balpartján (2—4. ábra). Egy 1700 körül készített illusztráción[19] már két különálló épületet láthatunk. Ezek az ábrázolások természetesen többnyire elmondás alapján készült, sok képi sztereotípiát alkalmazó munkák, melyeket fenntartással kell kezelnünk.

A pápai vár 1639-ben készült inventáriumában[20] a következő szerepel:

„Vagyon it az Tizes kapu elit egy Malom ház. a melyben nyoltz buza örlö kerek vagyon . . . ugyan azon malom ház mellett vagyon egy deszka metsző füresz . . . iten vagyon egy kala törő ép, az ki mindennap forogh . . . Vagyon egy ször kallois födel nekül." Az 1694-es összeírásban is tízkerekűnek írták, ebből kettő „kálló törő"[21] — tehát kalapácsos zúzómű, akár a későbbi papírmalom rongyzúzó műve.

A papírmalom feltehetően 1729-ben indult be, amikor az első árendás papírkészítő három évre adómentességet kapott.[22] Későbbi forrásból[23] következtetve a malommű két vízi kerékkel kezdett működni. Az alapítás sikerét látszik bizonyítani egy 1733-ban nyomtatott könyv rövid utalása,[24] mely szerint a pápai malom „jó, szép és sok papirost gyárt, még postai papirost is". A mester Andreas Klauss (Clauss) németajkú számos iparostársával együtt a korabeli Pápán, ahol egy 1733-ban járt szemtanú szerint a felszaporodott számú németségnek külön tanítója is volt.[25] *Bél Mátyás* 1723 és 1742 között megjelent Notitia Hungariae novae hist.geogr. c. művéhez készült, kéziratban maradt feljegyzéséből tudjuk,[26] hogy (a Tapolca) „kettős csatornával és zsilippel a Vár alatt lévő malmokra — az egyik a papírmalom, a másik lisztes malomra — annyi vizet bocsájt, hogy mind a kettőt a polgároknak közhasznúvá . . . teszi, de az előbbi inkább a földesúr számára hoz hasznot". Sajnos igen kevés és töredé-

kes az, amit a malom működéséről tudunk. A gabonaőrlő és a papírmalom mellett deszkametsző gatter is működött a Tizes Malomban, melyhez 1735-ben az uraság új szűrkallót is toldatott.[27] A szerződött papírkészítő is törekedett a fejlesztésre, természetesen a nagyobb haszon reményében. 1749-ben újabb épületrészt tervezett, kölcsönt vett fel. Ügyében személyesen kereste fel a Pozsonyban tartózkodó gróf Esterházy Ferencet.[28] Tíz év múlva — elegendő tőkét és elszántságot gyűjtve — megvásárolta a papírmalmot, hogy egyedül vállalva a fenntartás és fejlesztés költségeit, a bevétellel is egyedül rendelkezhessék. Az intéző bejegyzései egyúttal az uradalom rejtett terveit is rögzítették a leveleskönyvben: „A papírkészítő dolgát ismét megvizsgálván vele megegyeztem; mivel szolgálatát illően, híven viselte, harag nélkül elbocsájtjuk".[29] Később: „A búcsút mondott papírkészítővel kötött egyzségbe egy újabb pontot iktattam be, t.i. hogy ha idővel nem boldogulna, akkor a papírmalmot az Uradalom megvásárolja. Ő másnak el nem adhatja, hiszen a tulajdonképpeni abszolút birtokjog nem az övé, hanem az Uraságé. Mikor kedvező alkalom nyílik rá, a malmot akár erővel, de vissza kell venni. — (Uraság megjegyzése:) — Az átírásra 2000 forintot kell letenni."[30] Az önállósult mester egy harmadik vízi kereket állíttatott be, valószínűleg a hollandi őrlő üzembe helyezésére.[31]

Feltehetőleg az ő hívására érkezett Lékáról Georg Wallner papírkészítő mester, aki az önállósulás évében telepedett le Pápán, lefizetve az ún. purgerpénzt; 6 forintot a városi bírónak.[32]

Vallner legkésőbb hat év múlva visszatért Lékára, ahol 1773-ban bekövetkezett haláláig ismét árendásként dolgozott.[33]

Az uradalmi intéző Tóth István már három év múlva tervezte a visszavételt, de új funkcióra szánva; kallómalomnak: „. . . A Papiros Malmot ha lehet vissza szerezni kelletik melyen a Győri Posztó mérők kapni fognak. (Uraság megjegyzése:) Ennek vissza szerzésit akkora lehet hagyni mikor a fellyebb említett kallók el készülnek"[34] Ugyanitt szerepel egy elgondolkodtató, talán az igali malom telepítési helyét már tervezgető részlet is: „Igal ézen vízzel többet ér, mint hogy sem három akkora puszta . . . bánható, hogy eddig haszna nem vétetett." Konkrét lépésre három év múltán, 1766-ban került sor. A visszavásárlás felvetésekor a malomtulajdonos (ifjabb) Andreas Klauss a felújítási költségeket is be akarta vonni az árba: „őneki a bötü nem teczik . . . a malmot engedni nem akarván . . . Anyos ur eleiben őtet certificaltattam"[35] A mester mégis elérte célját, mert a június 25-én lett executióban az új épületért 1408, a „reparatiókért" 112 forintban állapodtak meg. A végösszeg 3720 forint,[36] — igaz, július negyedikén elégedetten írhatta le az intéző a kétszáz forinttal mégis kevesebb kifizetést: „a P. Malomnak vissza vétele cum investita 2200 f summa az általa tett új épületekkel együtt tett 3408 foréntokat és 85 pénzeket, a reparatiók vé-

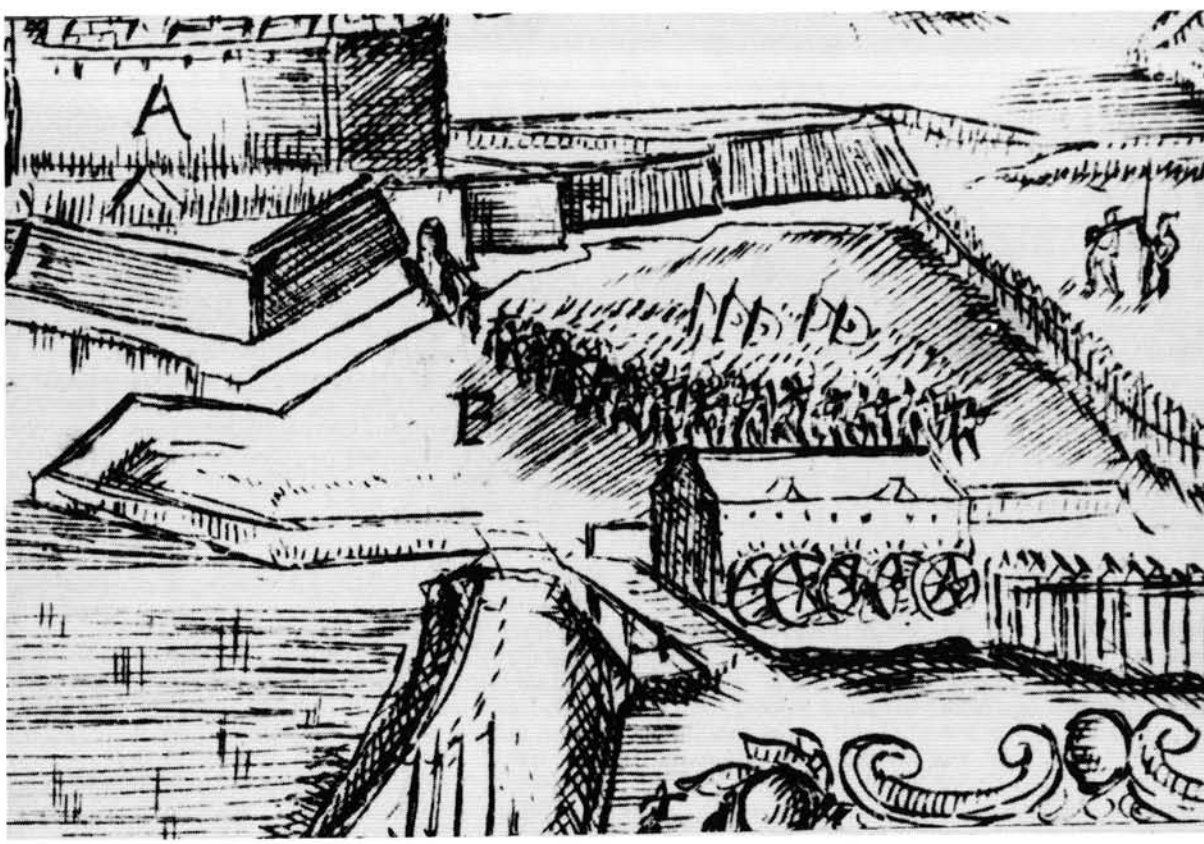

2. ábra. W. P. Zimmermann rézkarcának (1604 k.) részlete
Abb. 2. Detail von W. P. Zimmermanns Kupferstich (um 1604)

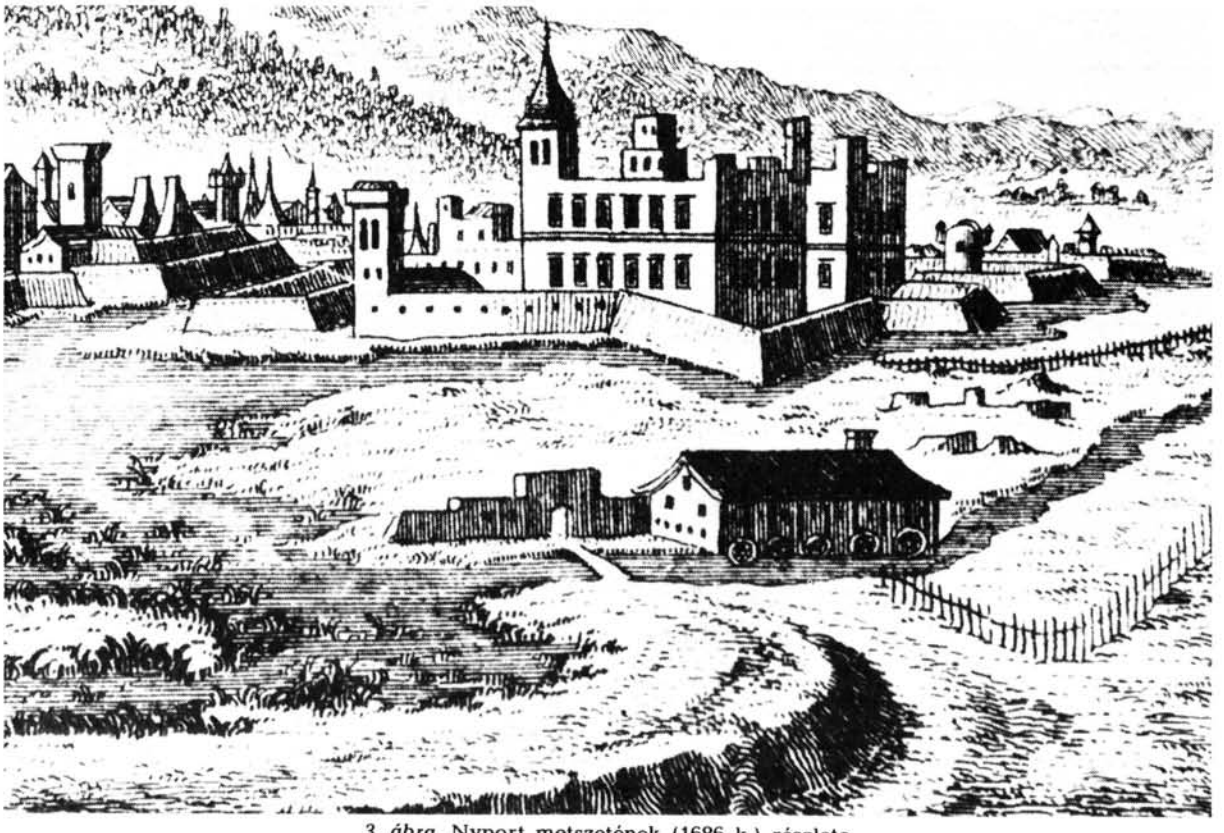

3. ábra. Nyport metszetének (1686 k.) részlete
Abb. 3. Detail des Stiches von Nyport (um 1686)

gett 112 forintokban és 50 pénzekben meg egyeztünk, békével elment, már a fáit faragtatom, a Csaposságnak nagy most a kedve hozzá, Győri és Óvári posztosok is újra nálam voltak."[36] És hogy a pápai papírmalom sorsáról kétségben sem maradjunk, idézzük, mit írt egy év múltán: „3 évre kiadtam első kereket győri selyemposztosnak . . . Most mind a két keréken posztosok kalaznak . . . meglesz az harmadig kereget készolet . . . (mikor) a posztosok nem kalaznak (= kallóznak) a csapok fognak katani" (= kallózni).[37]

A malom még sokáig szerepelt Papiros Malom néven, gyakran a „volt" szó nélkül is: „. . . most azon Canalist ássák mely a Papiros Malomnak zugójától fog szolgálni a Tón által a Bakony folyásának új Canalisában".[38] Ugyanitt szó esik a vízrendezési munkák előtt még a Tizes Malomnál, a híd közelében álló Nepomuki Szt. Jánosszoborról (1753) is: „A malmoktul Szent János státuája mellett a mely Canalis fog szolgálni a Papiros Csináló *vagyis inkább* Szür Kallora . . ."[39] (kiemelés: K. P.). *Ferdinánd Miller* 1793-ban még működő papírmalomként említette,[40] feltehetőleg friss értesülés hiányában. Az adatok pontatlansága, vagy hiánya későbbi, XIX. századi statisztikákban is zavaró; elsődleges forrásadatok nélkül félrevezető; pl. *Fényes Elek* 1836-ban Igalt (Pápát) nem említi, csak a sólyi papírmalmot.[41]

Egy 1793-ban készült térképen látható,[42] hogy a Tizes Malom ekkor két épület együttese volt a Tapolca két partján, szemben egymással, épületenként öt-öt vízi kerékkel (5. ábra).

Az előbb felsorolt adatokat összegezve az alábbiakban foglalhatjuk össze álláspontunkat:

Következtetésünk szerint a Tizes Malom a XVIII. század elejéig egyetlen nagy malomépület a Tapolca bal partján. Valószínűleg éppen az új papírmalom létrehozásakor a malomegyüttes egy, a jobb parton emelt különálló, de helynévi szempontból is a Tizes Malom részének, ahhoz tartozónak tekintett új épülettel bővült. *Bél Mátyás* idézett feljegyzésében már kettős csatornát és két külön álló malmot említ a Vár alatt. E kettős épületegyüttest mutatja az 1793-as említett térkép is.

A Tizes Malom alatt tehát a két szemben álló épületet együtt kell értenünk, melynek jobb parti tömbjében működött a papírmalom, majd ennek leszerelése, átalakítása után a selyemposztókallómalom. A közigazgatásban, köztudatban a két épület neve összefoglalóan ma is Tizes Malom, ezért jogosult kijelentenünk, hogy az első pápai papírmalom a Tizes Malomban működött 1729 és 1766 között. Fentiek értelmében tartjuk tévesnek *Bogdán István* azon adatát, hogy a pápai papírmalom „1729 előttől 1840-ig és tovább" működött,[43] ugyanis a XIX. századi „pápai" malom már nem azonos a tárgyalt tizes malombelivel, hanem az 1829-től *Igalon* beindult második „pápai" malmot jelenti. *Bogdán* 1968-ban megjelent, újabb közleményében a két malmot már egyértelműen azonosnak tekintette: „A (pápai) papírmalom a Tapolca patakon, . . . az igali határnál, a Tapolcafő felé vezető út mellett feküdt. Épületéről csak annyit tudunk, hogy 2 kéménye

volt, 1730-ban ugyanis ez után fizetett kéménysepről díjat az uradalom"[44] (Az első mondat az igali papírmalomra vonatkozik, a második pedig a Tizes Malomban levő Pápa városira.) Ez egyben azt is jelenti, hogy az igalit tekinti az egyetlen pápainak. Kétségtelennek tartjuk, hogy Igalon csak 1829-ben indult meg az uradalom második papírmalma, amint azt az uradalmi ügyvéd 1832. évi egyik jelentésében is egyértelműen olvashatjuk: „. . . a Papiros Malom ellen a Városi Lakosok soha nem zúgolódtak; . . . *már három esztendőtül fogva fennállván* a városbeliek vagy más akárki által is iránta sem írásban sem szóval panaszt nem tett."[45] (Kiemelés: K. P.)

A papírmalom felszereléséről sajnos nincs adatunk. Az említett idősebb és ifjabb Klauss szemén túl csak feloldatlan monogramokat köthetünk ide, ezek esetében is fenntartva a tévedés lehetőségét, ui. Lékán is szerepelt az Esterházy—Károlyi összevont címer szablyát és három virágszálat tartó griffmadara vízjelként. Ugyanakkor ezek a monogramok az egri püspök Esterházy Károly fennhatóságára utaló püspöki jelképpel, a keresztbe tett, grófi korona alatt fekvő Szent Péter-kulcsokkal együtt is előfordulnak. Ezek szolgáltatnak alapot szerepeltetésükhöz. (Lásd: függelék, ill. táblázat 1—27.)

A készítményekről általánosságban megállapítható, hogy a hazai átlagból kiemelkedőek, finoman kallózott, fehér, jó minőségű papírok voltak. Durván csomós, szürkés, felhős példánnyal nem találkozhatunk. Alak szerint a fennmaradt dokumentumok túlnyomó többsége *kis posta* és *kancelláriai*, de *koncept* és *medián* is szép számmal szerepel. A postapapír megfelelő minőségben drága importot váltott ki.

Nem véletlen, hogy az 1733-as említés külön kiemelte, mint figyelemre méltó tényt, a postapapír készítését. *Magda Pál* 1819-ben[46] még hangsúlyozta: „finomabb posta és a' velin papirost a külföldiektől kell venni", sőt még *Fényes Elek* 1842-es statisztikájában is így írt:[47] „1809-től fogva a papirosmalmok száma negyvenről, menynyire Schwartner becsülte, hetvenötre szaporodott . . . de a' posta finomabb papiros külföldről hozatik be."

A több mint három évtizedig sikeresen és megelégedésre működő papírmalom megszüntetése csak ideiglenes, későbbi újratelepítési tervek előterében hozott döntés volt — egy olyan periódusban, amikor a nagy vízszabályozási és építkezési munkák előrelátható költségei fedezésére minden vállalkozást felül kellett vizsgálnia az uradalomnak, elsőbbséget adva a nagyobb nyereséggel kecsegtető új befektetéseknek.

AZ IGALI PAPÍRMALOM

Ezt a létesítményt nevezhetnénk (második) *pápai papírmalomnak* is, minthogy az alapító pápai Esterházy-uradalom, sőt a közvélemény is annak tekintette. Mindenesetre Pápa városon kívül, közel fél úton Tapolcafőre, a veszprémi országút és a Tapolca patak kereszteződésénél fekszik a főtömegében máig fennálló épület. Ez a hely a telepítés idején is a hódoltságkorban elpusztult egy-

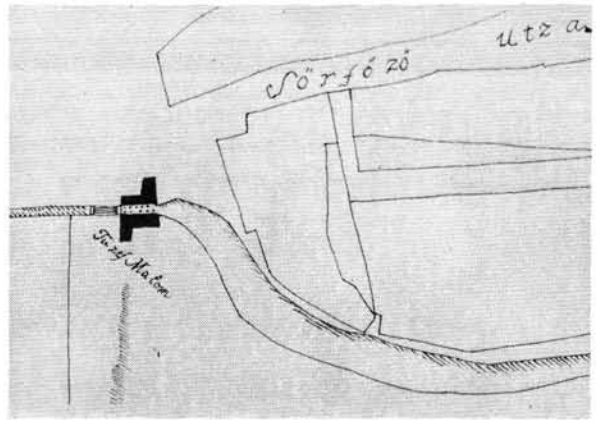

4. ábra. F. Miller térképének (1793) részletmásolata
Abb. 4. Teilkopie der Landkarte von F. Miller (1793)

kori falu nevét őrző Igalpusztaként, olykor Igal-, ill. Igarként szerepelt. Az épületet több mint fél évszázaddal a gabonamalommá alakítás után még Papiros Malomnak nevezték; déli falán még 1945-ben is olvasható volt ez a névfelirat. A PHM őrzi Nádasdy Lajos celldömölki amatőr fényképfelvételét a malom épületegyüttesének déli nézetéről,[48] mely még az enyvkonyha, rongyvágóépület és kémény elbontása előtt, 1920—1930 körül készülhetett. A felirat jól olvasható a képen (6. ábra).

A sólyi papírmalomban 1825-ben az akkori árendás mester, Gaspar Attorf hat évre szóló kontraktust írt alá, de a harmadik év elteltével bejelentette a zirci apátsági kancelláriának távozási szándékát. Mint írta, ajánlatot kapott máshonnan.[49] A meghívás Pápáról érkezett, ahol az Esterházy-uradalom elhatározta új papírmalom létesítését. Attorf vezetésével és árendátorságával indult meg a munka az újonnan berendezett igali malomban 1829-ben.[50] „Igali malmok" az 1700-as évek végén a Szegedi család tulajdonában voltak,[51] közöttük egy csapó és három kalló is. Szegedi-féle v. Által-járó malomnak is nevez-

5. ábra. Az igali „Papiros Műmalom" épületegyüttese Dél felől. Nádasdy Lajos felvétele 1945 előttről
Abb. 5. Gebäudeensemble der „Papiermühle" von Igal, von Süden gesehen. Aufnahme von Lajos Nádasdy von vor 1945

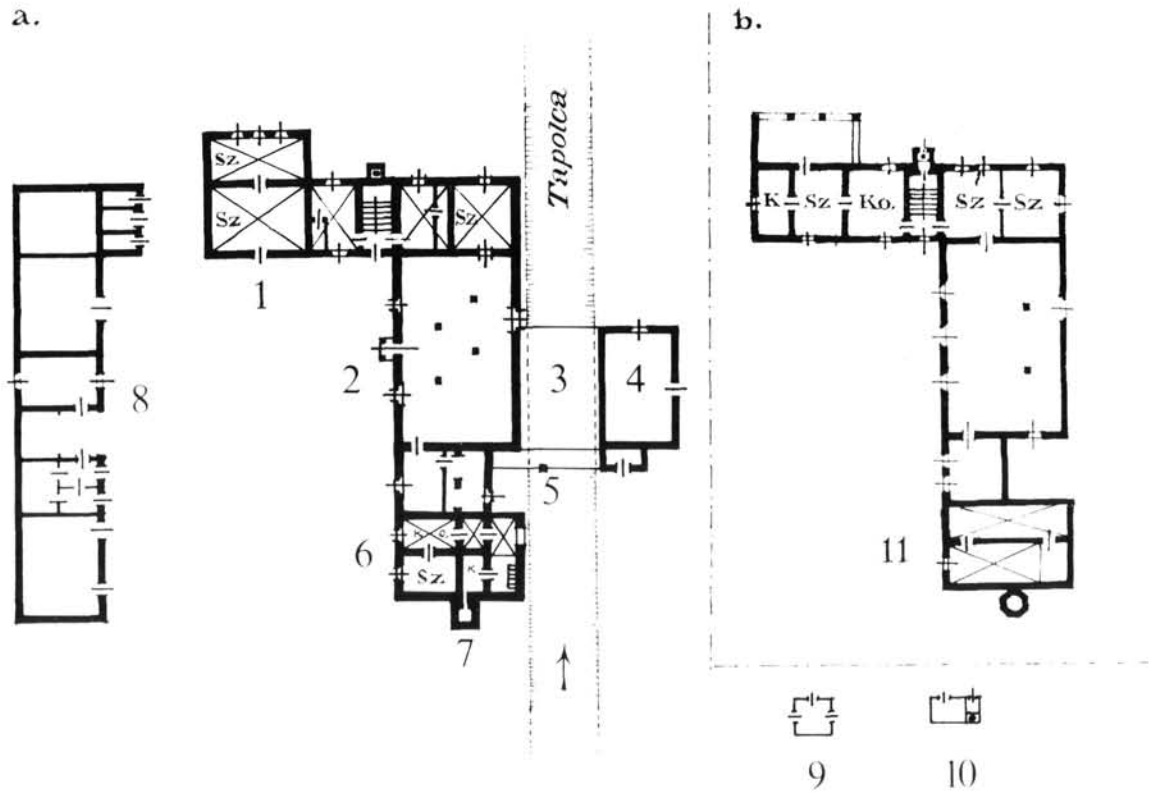

6. ábra. Az igali papírmalom földszinti (a) és emeleti (b) alaprajza az 1916. évi uradalomleltár alapján, összesítés 1. lakás, 2. malommühelyek, 3. kerékház, 4. rongyház, 5. zsilipház, 6. enyvkonyha, 7. kémény, 8. gazdasági és lakóépület, 9. mázsaház, 10. hídas(=disznóól) és árnyékszék, 11. szárítóhelyiségek

Abb. 6. Grundriß des Erdgeschosses (a) und des Obergeschosses (b) der Papiermühle von Igal auf der Grundlage der Gutsinventur von 1916, Zusammenfassung. 1. Wohnung, 2. Mühlenwerkstätten, 3. Radhaus, 4. Lumpenhaus, 5. Schleusenhaus, 6. Leimküche, 7. Schornstein, 8. Wirtschafts- und Wohngebäude, 9. Wiegehaus, 10. Schweinestall und Abort, 11. Trockenräume.

ték azt a többkerekű kallót, amely később a Papiros Malom lett, s amelynek boltozásaiban, falaiban tömegesen találhatók CCE 1798 feliratú téglák.[52] Arra vonatkozóan, hogy mikor és hogyan kerültek e malmok az Esterházy-uradalom birtokába, nem találtunk adatot.

A papírkészítés négy vízi kerékkel működtetett tágas malomban indult, s három év múltán már közel negyven főt foglalkoztató üzem.[53] 1847-es adat szerint a létszám 15 munkás.[54] A bérlő 1842-ben Abraham Sauer zsidó kereskedő,[55] akit 1834-től követhetünk nyomon a jegyzőkönyvekben, mint nagyobb tételben posztóval és papirossal kereskedő személyt.[56] A papírmalom termelése ebben az időszakban hetenként 100 rizsma (4800 ív).[57] Három év múlva, 1845-ben Leitner Ignác megvásárolta a malmot, melyre közvetett adatunk van: „L. I. házas telkes, a papapírgyárat bírja. 6. nap gyalogmunkával tartozik."[58] Az alkalmazottak közül egyedül Schiele Mihály nevét ismerjük, aki az alsó-ausztriai Furthból származott és 1834-ben említik.[59]

1846-ban egy szolgabírói jelentés beszámolója szerint a papírmalom készítményei: „leginkább közönséges író, nyomtató, itató és pakoló papiros. Jelenleg új gépekkel fog elláttatni".[60] Utóbbi, figyelemre méltó megjegyzésben feltehetőleg már arról a gőzgépről van szó, amely a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése szerint[61] 1857 és 1859 között hajtotta a malomművet. Sajnos, korábbi kamarai jelentéseket nem volt alkalmunk megismerni. Az igali papírmalom működésének megszűnte 1860 és 1862 közé esik; ekkor állt le a pécsi és lékai is.[62] 1899-ben a Tapolcafőn megépült, Pápa várost szolgáló vízművel kapcsolatban vízhasználati engedélyt, ill. megváltást kellett fizetni a vízmű alatt levő malmok tulajdonosainak; az erre vonatkozó, vármegyei alispán által kiadott értesítés kimutatása szerint „7. sorsz. Papiros Malom. Tulajdonos Gróf Eszterházy Móric".[63] Itt ismét tanúi lehetünk a helynév, a malomnév továbbélésének közel negyven évvel a papírmalom gabonamalommá alakítása után!

Ehhez pedig újabb fél évszázadot vehetünk a közölt amatőr fénykép és a helyi köztudat névismerete alapján.

A készítmények azonosítása során leggyakrabban az alábbi papíralakok szerepeltek; *kis és nagy medián, posta és kancelláriai.* A postapapírok kivételével az anyag általában durván csomós, szürkés, gyakran egyenetlen, felhős átnézetű. Az eddig fellelt legkorábbi velinpapír 1829 körül készült. Ma még bizonytalan, hogy a GRAF

NICOLAUS ESTERHAS feliratú készítményeknél szereplő P. P. monogram-e vagy a ,,pápai papírgyár'' rövidítése. PÁPA felirat került elő GRÓF ESTERHÁZY KÁROLY névvel együtt az 1841-es felhasználású papír[64] vízjelén. (Lásd: függelék, ill. táblázat 28—41.)

A malomépületekről 1916-ban készült leltári felmérési rajzokat ismerünk, melyekből számos épületrész és helyiség funkciója rekonstruálható[65] (7. ábra).

A leltárban egyes épületeknél, helyiségeknél szerepel a további funkció megnevezése, pl. ,,volt enyvkonyha''; ,,volt rongyvágó'' stb.

A Tapolca bal partján emelt hosszanti főépület keleti végéhez derékszögben csatlakozó lakóépületben négy boltozott szoba és egy boltozott mosókonyha épült. Emeletén három szoba; egy konyha és kamra; a lépcsőházban árnyékszék; északkeleti végében két oldalán nyitott, fedett terasz volt. A voltaképpeni malomépület 11x18 méteres alapterületű tömbjében osztatlan földszinti és emeleti munkaterem készült. Födémjét a földszinten négy, emeletén két tartóoszlop erősítette. Az emeleten működött a rongyvágógép, földszintjén a kallómű, az őrlőberendezések és itt álltak a merítőkádak is. A munkafolyamatok elrendezésének dokumentuma egy 1832-ben folyt vármegyei felmérés, melynek során szakértők bevonásával vizsgálták, milyen mértékben szennyezi a papírmalom a Tapolca vizét.[66] (A helyszíni bejárás jegyzőkönyvében említett munkaterek elnevezése, elhelyezkedése azonos az 1916. évi leltáréval.)

Az ügyben nyilatkozott Pápai Miklós, az uradalom ügyvédje is — nem minden elfogultság nélkül, de nagyon meggyőzően: ,,A Tapolcza vizét megrontó mestermíveket a mesterembereket ezen folyó használattyától eltiltani annyi volna, mint Pápa Városának Tsapóit, Timárjait, Festőit, Szüttseit, Tobakjait, Kaptzássait; s így nagyobb részét mesterembereinek az utolsó ínségre juttatni s őket tsupán képzelt okok miatt a Publikum kibeszélhetetlen kárára feláldozni . . . A Tapoltza vizének tisztátalansága éppen nem a Papiros Malom (ahonnan a víz hét-nyoltz órák lefolyása alatt juthat tsak a Városba), hanem a most előszámlált és még is elkerülhetetlenül szükséges megfertőztetések által okoztatik.''[67]

A vád elhárításában a szakértő vármegyei orvosok is részt vettek, jelentvén: ,,. . . . a Holländer nevű nagy Kádnak csőjén kitakarodó szőke vízből merítvén, egy messzelyben találtunk mint egy tizenkettedrésznyi nyálkával egyesült, minden különös íz és szag nélkül való finom rongy pelyhecskék ülepedését. . . . 14 000 sőt ide értvén a számtalan utasokat és esztendőnkint történő számos nevű vásárokban öszvegyülteket — sokkal több ezer népnek, ha mindjárt csak undorodásból csömörből kapott is, — de a legveszedelmesebbé tehető betegségeknek elhárítására a kutak furatása vagy ásatása legjobb (sőt egyedül való) eszköze lehet.''[68]

Az alább közöltek, melyeknél a kiterjedési adatok méterben vannak megadva, az említett 1916-os leltárból származnak:

A kerékházat, az ún. vízszerszámot deszkaburkolat fedte, mely összekötötte a víz felett a malomépületet a jobb parton álló 11x7,5 m alapterületű rongytárolóval, melyben a válogatás, előtisztítás és durva kézi vágás folyt. Ez — akár a malom és lakóház — kőből épült. A vízszerszám előtt helyezkedett el a zsilipház egy toldalék kiskamrával és átjáróhíddal. A malomhoz nyugatról csatlakozott egy téglából épült egyemeletes enyvkonyha, ill. szárító, melynek 11x7,5 méteres tömbjéhez támaszkodott a 18 méter magas kémény. E magasság arra enged következtetni, hogy a kémény másodlagos: talán az 1857 és 1859 között működtetett gőzgép kazánjához volt szükséges ekkora kéményt építeni. A földszinten három boltozott és két gerendafödémes helyiség készült; az egykori enyvkonyhában egy falazott katlan és egy falazott tűzhely állott. A leltárban az épület ,,kétemeletes''-ként szerepel, ami a papírmalmoknál szokásos magasított tetőszékű szárítópadlásra utal. Az itt kihúzott tevesőr köteleken szikkadt a nedvessajtóból kikerülő friss papír.

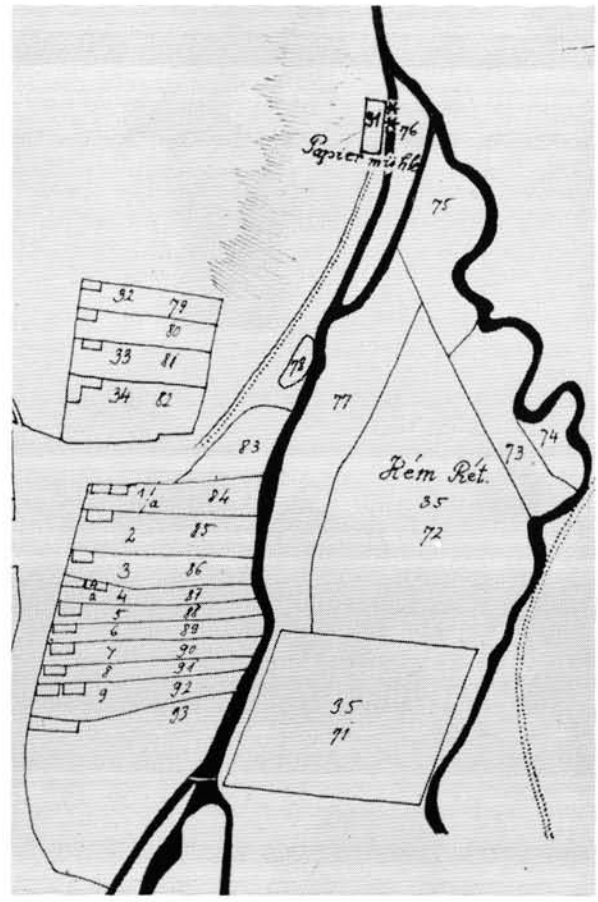

7. ábra. F. Zinali térképének (1809) részletmásolata. VeML. T. 71.
Abb. 7. Teilkopie der Landkarte von F. Zinali (1809) VeML. T. 71.

Az udvar északi oldalán álló 8x39 méteres gazdasági épület helyiségeinek funkciója feltehetőleg igen sokszor változott. A felméréskor egy lakószobát, pajtát, kocsiszínt, pincét, istállókat és sertésólat említettek. Az épületegyütteshez tartozott még egy mázsaház és egy hidas, árnyékszék-

kel. A műszaki adatok közül csak néhányat ismerünk. 1830-ban összeírták a Pápai Molnár Céhhez tartozó, a Tapolca vizén levő malomfejeket,[69] amely szerint a 7. sorszámú „Papiros Malom birtokosa Gróf Esterházy; akkori molnára: több árendások; kerekek száma négy, alulcsapó, használt víz-szakasz 290 öl; víz esés 47 öl." Utóbbi adat valószínűleg elírás, helyesen talán 4,7 öl.

Meglepő figyelmetlenség vagy megvalósított csökkentés-e, de az említett 1832. évi vizsgálat több ízben is csak három kereket jegyzett föl. Érdekes, hogy 1847-től szaporodtak a pápai jegyzőkönyvekben olyan adatok, melyek szerint városi kereskedőktől nagyobb tételben vásároltak papírt. A kereskedők nevei: Stapfl Pálné (1847; 1849), Schmid Jakab (1847), Czink Imre (1849), Csepen József (1849).[70]

Az egykori uradalmi ügyvéd szavaival: „. . . Minden józan, hív s hazáját kedvelő Polgárnak fő kötelessége az Industriát nevelni, előmozditani. A régi miveletlen időkben ezt az önkény és durvaság elnyomhatta, nem úgy a jelen században. A kérdéses Papiros Malmot elpusztulni kívánni nem egyéb volna, mint ezen *Nemes Megyének egyik díszét (ahogy közönséges oskolákban is neveztetik)* ok nélkül megsemmisiteni."[71] (Kiemelés: K. P.)

Nos, az Esterházyak második megyei papirmalmát nem az önkény semmisitette meg, hanem a tőke hiánya és az óriási konkurencia, melyet az egyre erősödő hazai és külföldi papír-gyáripar jelentett. A minőség romlása ellenére a gyári papírtermelés termelékenységnövekedése százszorosa volt a papírmalmokénak, „ahol a régi technika végküzdelme zajlott". A fejlődéshez, gépesitéshez összehasonlithatatlanul nagyobb tőke kellett, s az iparpolitika is a már adott szintet elért nagyüzemeket segitette tovább kedvezményeivel.[72] Igal elhalása is törvényszerű volt.

A SÓLYI PAPÍRMALOM

Veszprém megye alapitása szerinti második papírmalmára vonatkozó elsődleges forrásadatok nagy számban maradtak fenn a VeML ciszterci anyagában; az ún. Archivum Vetus és a „régi gazdasági levéltár" eredeti lajstromozású kötegeiben. A készitmények is itt voltak felgyűjthetők a legnagyobb számban; jóformán évről évre követhető a mesterek és árendások élete, munkája.

A zirci ciszterci Apátság sólyi birtokterületén, Sóly falutól mintegy 500 méterre északra, a Séd patakból elvezetett mesterséges malomcsatorna jobb partján épittetett papírmalmot (8. ábra). Az

8. ábra. A sólyi papírmalom romja 1969-ben D-Nyugat felől. Wöller István fényképfelvétele
Abb. 8. Die Ruine der Papiermühle von Sóly im Jahre 1969, von Südwesten gesehen. Fotographie von István Wöller

építés ideje nem ismert; csak annyit tudunk, hogy a papírkészítés 1790. április 7-én indult meg.[73] A malomépületet 577 négyszögöl telken húzták fel. Mögötte kerített kert; udvarán egy istálló, két oldalán egy-egy fészerrel; majd egy külön álló fészer kamrával s egy pince volt. Az árnyékszék a kert végében állt. A malomépület kőből épült, gerendafödémekkel, fazsindellyel fedve. Földszintjén a malommű és munkatér mellett két szoba; emeletén két újabb szoba és egy konyha helyezkedett el. A két részre osztott padlás elülső részében két, hátsó részében egy kamrát választottak le a tartalék és avult kéziszerszámok tárolására. Maga a padlás szárítóhelyiségként szolgált.[74] Pontos felmérési rajz csak a romos alapfalakról ismert.[75] Ma is jól látható a három alulcsapós kerék királytengelyének nyílása a keleti főfalon. Az árapasztó csatornát kb. negyven méterrel a malom fölött választották le, és egyben ez volt az alsóbb gabonamalmok árapasztója is. 1851 körüli leállása után elhanyagoltan állt. 1920-ban egy budapesti magánszemély kívánta erőműteleppé fejleszteni (a ma látható beton zsiliphíd két vasorsóval ekkor került ide), de a a vállalkozás kudarcba fulladt. 1945-ben, a front átvonulásakor belövések rongálták meg falait,[76] melyekből ma már csak a keleti főfal földszinti magasságban és az északi főfal csonkja áll (9—10. ábra).

Elsőként tekintsük át a sólyi papírmalom árendátoraira, mesterembereire és alkalmazottaira vonatkozó adatokat. Bonaventúra ciszter prior 1789. április 24-én kötött szerződést az első vállalkozó mesterrel, Joseph Politzerrel, tíz év időtartamra úgy, hogy az árendaösszeg az első három évre 450 forint; majd évenként 100 forinttal növekedve, 1798-ban érte volna el az 1000 forintot.[77] A malom várható hasznába vetett hit túlzottnak bizonyult; a Politzert 1809-ben felváltó Franz Gebhardt mester már csak 600 forintot fizetett.[78] Gebhardt már 1804-ben árendásként szerepelt.[79] Az új szerződő 1811-ben Ignatz Gebhardt, aki 600 ezüstforintot fizetett,[80] s ebben a minőségben dolgozott még 1813-ban is.[81] 1814—1817 között ismeretlen összegért Ludwig Keller követte, mint árendátor.[82] Keller (Köhler) a nyitrai Galgócról származott,[83] és már 1807-től Sólyban dolgozott. Figyelemre méltó, hogy a század első évtizedeiben folyó vármegyei archívum iratrendezése[84] és az ettől függetlenül is egyre terebélyesedő iratképzés szükségletére nagy tételekben papírost vásárló vármegyei adminisztráció a kifizetéseknél Keller nevét jegyezte fel.[85] Feltehető, hogy Keller már 1807 és 1811 között megpróbálkozott a szerződésbe vétellel. Ebben az időszakban a papírmalom bizonyosan virágzott; a kereslet nagyobb volt, mint a műhely kapacitása. 1809-ben a vármegye intézője felpanaszolta, hogy Sólyban nem tudott papírt vásárolni, mert már előre „mindent eladtak idegeneknek".[86] 1813 januárjában a vármegye 10 000 ívet vásárolt, melynek ára az évi árenda kétszerese.[87] Az uradalom évről évre emelte az összeget, s ebben, a látható boldogulás mellett, szerepet játszott az infláció is. Keller 1814-ben, 58 éves korában meghalt. Özvegye, Jáskovits Marianna (1767—1821) fölvállalva a szerződést, hat évig állt a malom

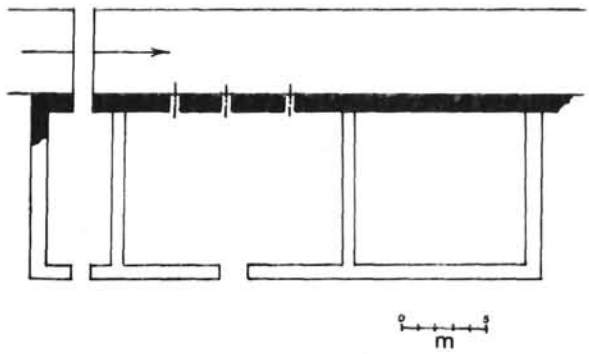

9. ábra. A sólyi papírmalomrom felmérési rajza (1977) Wöller Istvántól, a jelenlegi (1984) állapot jelölésével (a sötét szakasz)

Abb. 9. Vermessungszeichnung der Papiermühle von Sóly (1977) von István Wöller, mit der Kennzeichnung des gegenwärtigen Zustandes (1984) (der dunkle Abschnitt.)

élén.[88] 1818—19-ben 800 forintot és 4 akó „spik"-et, levendulaolajat tartozott Szent Mihály-napkor letenni.[89] Ettől az évtől követhetjük nyomon a természetbeni, tehát a kötelező papírbeszolgáltatást is az apátság, ill. az uradalmi kancellária számára, amely ekkor még csupán évi 6 rizsma (2700 ív).[90]

1820-ban az ezüstpénzt felváltotta a bankjegy váltóforint; „800 ezüstforint helet 1600 f scheinba".[91] A személyzetet a korábban már Sólyban működő, ausztriai származású papírkészítő mester, Joseph Rittig (Réthig, Rietig) hagyatékából fizették ki 1821 májusában.[92] Szeptemberben újabb haláleset után Keller özvegyének adósság- és vagyonlajstromát állították össze,[93] s ebben félkész és kész papirosanyag is szerepelt. Októberben készült el Joseph Rittig inventáriuma is, amelyben ismét szerepeltek munkaeszközök és malomfelszerelési tárgyak.[94] Rittigről ismert még, hogy 1817-ben Lékán volt bérlő.[95] Ősztől kezdve a magyar Flórián Ignác lett az árendás, akinek már 1700 forintot és 10 rizsma (4500 ív) papírt kellett letennie.[96] Szerződése három évre szólt, de két év múlva kérésére 1200 vforintra csökkentették az árendaösszeget.[97] A malomépület és felszerelése ekkor már komoly felújításra szorult, melynek költségeit még a szerződésben rögzített hányadban sem vállalta az uradalom. Flórián panaszos levelei valóságos jeremiádák, egy megkeseredett és öntudatos iparos megrendítő megnyilatkozásai.[98] A szerződés lejárta előtt kénytelen kezes rokonának, az öskü plébános Ballek Ignácnak átadni az árendátorságot, aki azonos összegért 1823 és 1825 között állt helyén.[99]

Egy másik forrás szerint Ballek továbbra is csak kezes volt.[100]

1825-ben nagy ambíciójú mester jelentkezett; a német ajkú Gotfrid Attorf (Atdorf), aki hat évre kötötte le a malmot.[101] Neki már 1400 vforintot kellett letenni a 10 rizsma papír mellett.[102] Mint már az igali papírmalom történeténél említettük, három év múltán felbontotta a szerződést,[103] és Sólyt odahagyva, az Esterházy-uradalom ajánlatára Igalon kezdett új életet.

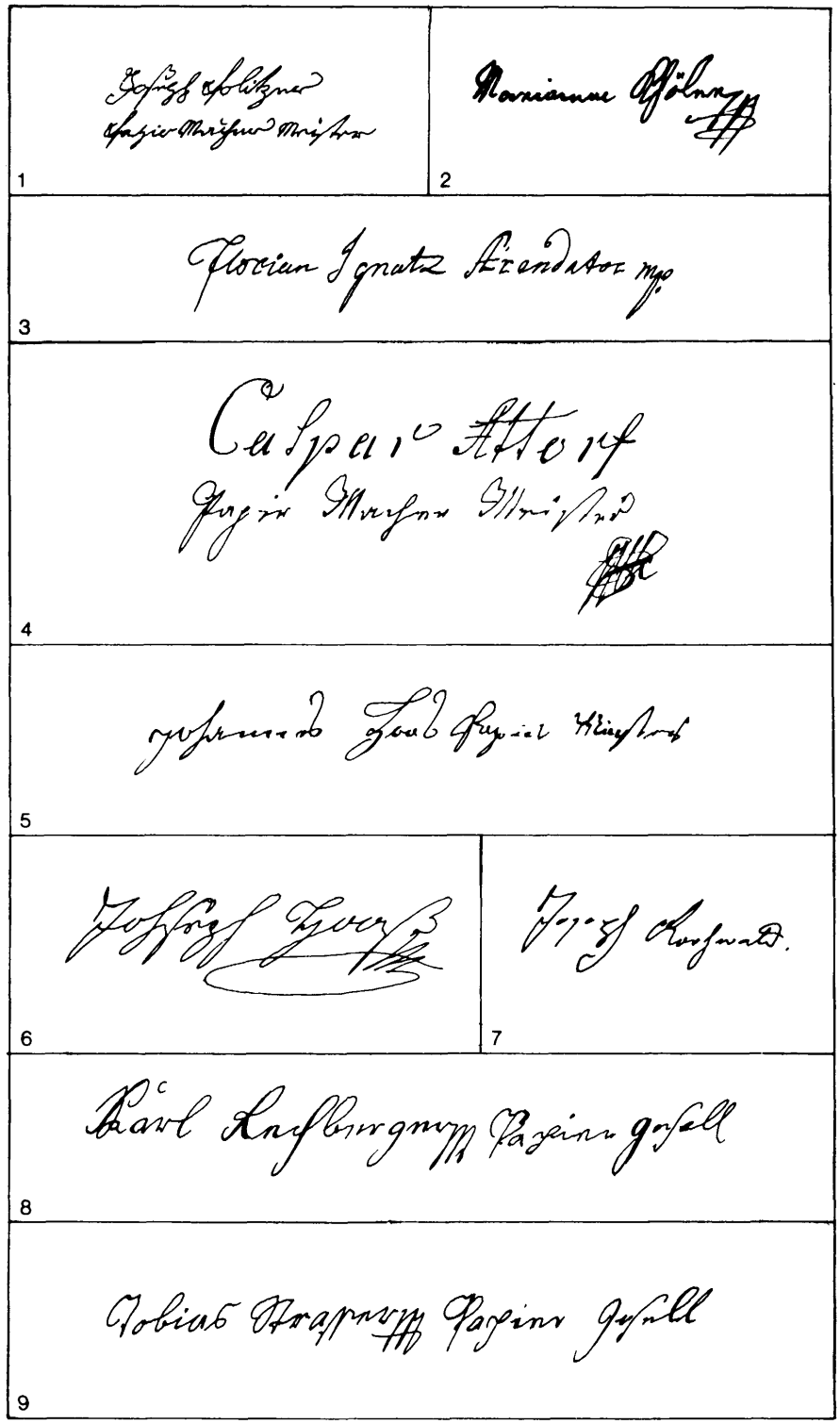

10. ábra. Saját kezű aláírások a sólyi papírmalomból: 1. Joseph Politzer 2. Marianna Köhlerin 3. Flórián Ignác 4. Gaspar Attorf 5. Johannes Haas 6. Joseph Haas 7. Joseph Rootwald 8. Carl Ensberger 9. Tobias Strasner
Abb. 10. Eigenhändige Unterschriften aus der Papiermühle von Sóly: 1. Joseph Politzer, 2. Marianna Köhlerin, 3. Flórián Ignác, 4. Gaspar Attorf, 5. Johannes Haas, 6. Joseph Haas, 7. Joseph Rootwald, 8. Carl Ensberger, 9. Tobias Strasner

Attorf utódja a holland származású[104] Johannes Haas („Nyúl János" 1774—1857),[105] aki 1828-tól 1837-ig bérelte folyamatosan a malmot.[106] Az ingyenes papírbeszolgáltatás a következőképp alakult: 1828—31-ig évente 3 rizsma finom posta-, 3 rizsma kis és 4 rizsma nagy kancelláriai papírt kötöttek ki.[107] A következő három évben az apátnak 1 rizsma velin-, 6 rizsma finom posta, 3 rizsma „közepes, de posta méretű" papírt, az apátsági konyha számára 2 rizsma kancelláriai, az uradalmi kancellária részére 1 rizsma postapapírt kötöttek ki.[108] Figyelmeztették, hogy „itatóst" nem fogadnak el. Ugyanezt a 13 rizsmára emelt tételt követelték meg 1837-ig. Részletesen meghatározták a szerződő papírkészítő kötelességeit a malom karbantartásáról[109] A papírbeszolgáltatással kapcsolatban minőségetalon az a papír volt, melyre a szerződést írták.[110] 1837-től 1840-ig a szerződést Haas felesége, Elisabeth Wald írta alá.[111] (Szokatlan, hogy Johannes Haas helyett — még Haas életében — felesége az árendás. Erre csak akkor szokott sor kerülni, ha a mesterfeleség megözvegyült; ilyenkor az özvegy, ha meg akarta tartani a jövedelmet, a malom szakvezetését az első legényre bízta.)

1837-ben az árenda összegét, 560 forintot ismét ezüstpénzben kérték. A papírszolgáltatás 14 rizsmára emelkedett, mivel az uradalom számára ekkortól már kancelláriai papírt is kellett adni.[112]

A sólyi papírmalom utolsó ismert mestere Haas fia, Joseph volt, aki 1847-ig folyamatosan dolgozott. Első szerződése két évre szólt, változatlan feltételekkel.[113] A későbbi szerződések nem ismertek. A vármegyei közmunkák 1845-ben történt összeírásában szerepel „Nyúl József, ki papírmalmot bír árendában, 3 napos megváltható gyalognapszámmal, majorsági házatlan telepes".[114] Az apa rendelkezett házbérlettel: a sólyi perceptóriumban 1839-ben 1 ezüstforint házárendával; házától 18 nap kézi robottal, árendás földjétől 1 és 1/4 nap robottal tartozott.[115] A malom működésére vonatkozó utolsó adataink 1847-ből származnak. Ekkor a változatlan feltételek mellett kötött szerződés már csak egy évre köttetett Joseph Haasszal.[116] A papírkészítés valószínűleg 1851-ben szűnt meg.[117] 1859-ben Csák Gábor balatonfüredi polgár ideiglenesen szerződést kötött az apátsággal az „elhagyott sólyi papírmalom" gabonaőrlővé alakításáról,[118] de a terv nem teljesült.[119] A malomrom továbbra is az uradalom tulajdonában maradt. Ma a községi tanácsé.

Az egykori személyzet létszámáról csak szórványos adatok vannak. 1821-ben özv. Kellerin árendátorsága alatt nyolc papírkészítő dolgozott:[120]

— Flórián Ignác mester,
— Christian Keverstein (v. Kiserstain) első legény, evang., 1790—1822,
— Carl Keverstein második legény, evang., 1781—1821,
— Jacob Teitl legény, r. kath., 1763—?,
— Nikolaus Weber legény, r. kath., 1753—1824,
— Johannes Haas legény, holland, r. kath. (későbbi árendás, 1823-tól mester), 1774—1857,
— Joseph Rothwald (v. Rolvald) legény,
— Csóka János legény, r. kath., 1764—1822.

Ugyanekkor felsorolták a malomház egyéb személyzetét is, akik a papírkészítés dolgozói is egyben:

— Masetti Anna szakács,
— Szöllősi Antal kocsis,
— Horváth Éva szolgáló,
— Vágner Magda „kisebb szolgáló".

Ekkora (1821-ben 12 fős) személyzetet, közöttük nőtlen, beszállott legényeket csak szakács konyhájáról lehetett ellátni. A kocsis is a papírmalom munkájában vett részt a nyersanyagok és készítmények szállításával. A szolgálók itt nem cselédként értendők, hanem a papírkészítés dolgozóiként; rendszerint ők végezték a rongy feldolgozását: a válogatást, vagdosást, mosást.

További, más időpontban említett alkalmazottak:

— Matthias Kalavits legény, r. kath. (J. Rittig idején, 1818-ban eml.),[121]
— Jacob Gayert (v. Geyerl) 1821 és 1825 között dolgozott, „öreg",[122]
— Leben Mihály legény, 1795 — ? (Flórián I. alatt),[123]
— Tobias Strassner legény (J. Haas alatt),[124]
— Carl Ensberger legény (J. Haas alatt),[124]
— Thomas Illig legény, r. kath., ausztriai származású, 1799—1835,[125]
— Johannis Berger legény, r. kath., 1788—1848.[125]

Az 1828-as összeírásban[126] G. Attorf mellett 5 legényt (sodalis) említettek, 1847-ben pedig „Sólyban papír-gyár foglalkoztat naponkint 10 munkást".[127]

Kilenc személy saját kezű aláírását gyűjtöttük fel egykori iratokból, melyeket az alábbi sorrendben közlünk (11. ábra):

1. Joseph Politzer (papier Maister Maister),[128]
2. Marianna Köhlerin,[129]
3. Florian Ignatz (Arendator mp),[130]
4. Caspar Attorf (Papier Maister Maister mp),[131]
5. Johannis Haas,[132]
6. Josephus Haas,[133]
7. Joseph Rootwald,[134]
8. Carl Ensberger (Papier gesell),[135]
9. Tobias Strasner (Papier gesell).[136]

A sólyi papírmalom készítményei közül hatvan eltérő vízjelű, típusú és alakú készítményt regisztráltunk, ill. ezek további variációit; a megismert sziták szitapárjával vagy deformálódott későbbi felhasználásukkal találkozva. (Lásd: függelék, ill. melléklet 44—103.) A papírok színvonala meglehetősen közepes, átlagos. Jóformán csak a postapapírok emelkednek ki, különösen a két Haas idején. A maga korában modernnek számító dupla velinszitával készített papírt legkorábban Keller idejéből, 1814-től ismerünk. Az ismert papíralakok szinte teljes skáláját produkálta a malom, köztük egy, máshol ismeretlen, extra méretet is; 480 × 410 mm. A mindenütt közönséges típusvízjelek mellett feltűnően szép rajzolatú vízjelekkel is találkozhattunk: pl. egy velinpapír „ABBATIA ZIRCZ 1831" körfeliratos ciszter címerképével (fél lábon állva követ tartó daru, mint az éberség szimbóluma M.O.R.S. = Morimondus betűkkel); J. Haas ki-

terjesztett szárnyú glóriás sasvízjelével, vagy díszes horgonyrajzaival.

Különféle inventáriumokból, ill. kifizetési meghagyásokból az alábbi papírárakat állapítottuk meg Sóly készítményeinél:

Év	Típus, ill. anyag	Ár/rizsma
1816[137]	kancelláriai, közép	20 f
1817[138]	kancelláriai, közép	21 f
	kancelláriai, nagy	22 f
1820[139]	posta, finom	20 f
	posta, közönséges	14 f
1821[140]	kancelláriai, kisebb	7 f
	kancelláriai, nagyobb	11 f 47 xr
	ausdruck (nyomó)	7 f
	kék papiros (fogalmazó)	6 f
	nagy nyomtató	6 f
	kis nyomtató	3 f 88 xr
	közép nyomtató	5 f
	itatós	3 f 2 xr
	banchtecli (rongylemez)	— f 5 xr/db
	rongy (átlag) (bécsi mázsa = 56 kg)	2 fr 30 xr
1823[141]	kis nyomtató	3 f
	kancell. „író" kicsi (avatott, enyvezett, préselt)	8 f
	kancelláriai, nagy (préseletlen)	9 f
	posta (préseletlen)	10 f
	medián, nagy	10 f
	félanyag (rongypép) író? (1 rizsmára kalkulált érték)	6 f
	félanyag itatóshoz (1 rizsmára)	2 f 50 xr
	rongy, kancell. papírhoz	5 f/b. mázsa
	rongy, közönséges	3 f/b. mázsa
	rongy, itatóshoz	2 f/b. mázsa
	rongy, vegyes	4 f/b. mázsa

Az árenda leteltével, új szerződő fellépésekor két legény szakértő közreműködésével készültek azok a felmérések, melyek alapján kiszolgáltatták vagy megváltották az előd által készített anyagokat, készítményeket, ill. egy-egy esetben a magántulajdonként szereplő kéziszerszámokat, merítőszitákat. „... kérem a legkegyelmesebben engedélyezni, hogy saját anyagaimat és rekvizítumaimat (itt: felszereléseimet) elvihessem, hiszen ezek nélkül nem vagyok képes dolgozni, s melyekért én is annakidején előd Uramnak 800 forintot fizettem, amint az Uraság előtt sem ismeretlen".[142] — írta Attorf távozási szándéka bejelentésekor, 1828-ban. Figyelemre méltó az a lajstrom, mely 1821-ben a Keller-hagyaték összeírásakor a becsült értékeket is feltüntette:[143]

Formának (merítőszitának) való drót 6 tekercs 1,30 f
Papiros forma (merítőszita) 20 db 42 f
Papiros forma, avét 6 db 1,30 f
Papiros alá való szőr posztó (présnemez) 180 db 3 f
Papiros alá való szőr posztó, nagyobb 77 db 3 f
Presz Techl (présbe való rongylemez) 24 db 2,24 f
Megmaradott rongy 2 f 30 xr mázsája, 71 mázsa
Birkaláb enyvfőzéshez 6 f értékben

A rendszeresen készített malomleltárakban megismerhetjük a felszerelés további eszközeit, melyek a malommal együtt az uradalom vagyontárgyai. A hagyományos papírkészítés eszközei közül az alábbiak említése fordult elő e német nyelvű inventáriumokban:[144] merítőkádak, rongyvágó gép; rongyvágó kések; rosták vassodronnyal; sulykoló-„gép" vaslapokkal; enyvtartó faedény; abroncsos enyvezőkád; enyvfőző vaskatlan; rongyzúzó mű kádja kőből; nedvessajtó keményfából, vashevederekkel; nyolc kölyülyukas fa vájttőke a zúzóműben; kézisulykoló, vasalt fából; hollandi őrlőberendezés folytonos keverővel; abroncsos fa merítősajtár pépanyaghoz; meregetőedény (leerbecher) bőrpánt erősítéssel; vas anyagszállító kocsi; kétserpenyős mérleg fa-„kocsival"; akasztószék (papír szárításakor használt lépcsőzsámoly); papírreszelő; mázsamérleg; fektetőpad (merítőkádnál); fél- és készanyagtároló faszekrények (= pépszekrény, ma anyagszekrény); szivattyú; szivattyús kút (vízátemelő); rongymosó masina; présbe való filcek. 1821-ben özv. Kellerin hátrahagyott javainak kótyavetyéjénél feljegyezték, hogy a fészerben állt egy új holländer, melynek kifaragtatása és hozattatása „50 ftokba" került. A feljegyzések nemcsak a papírmalom műszaki színvonalára adhatnak értékes adatokat, de olykor a papírkészítők életmódjára, műveltségszintjére is; Az írástudó Kellerin, J. Mariann hagyatékában 11 „fali képet" és 13 kötet könyvet írtak össze. A lakásban két teljes garnitúra bútor (az egyik keményfából); az egyik szobában zongora (klavér) is állt. A gazdasági felszereléshez tartozott egy „cseh" kocsi két lóval; hidast és fejőszéket is említettek. Kaszálórétjük, kisebb szőlőjük is volt. Az özvegy, férje emlékére, valószínűleg emlékkeresztet állíttatott; feljegyezték 30 forintos tartozását a fehérvári kőfaragóval szemben „egy kőkeresztért".[145] Úgy tűnik, Joseph Rittig sem nélkülözött; legényeit halála után három arany-, egy ezüst- és egy tombakóra, két ezüstkupakú pipa és egy ezüstpixis eladásából elégítették ki fizetségükben.[146] Attorfnak 1828-ban Sólyban egy ökre és három fiatal igáslova volt.[147]

Akár Igalon, Sóly papírmalmának léte is egyre anakronisztikusabbá vált. Nemcsak fejlesztésére nem gondolhattak, de piacának megtartása is egyre kilátástalanabb lehetett. A 19. század óriási változásokat hozott a papír előállításának technikai történetében, melyek közül a legjelentősebb a végtelenített síkszitás Didot-papírgép megjelenése volt. A klóros fehérítés bevezetése, a rongytisztítás eljárásának és az őrlőművek teljesítményének fejlesztése modern kémiai, mérnöki tudást és jelentős szabad tőkét igényelt. A gyáripar fejlődésével szemben még a legkiválóbb készítményekkel büszkélkedhető holland papírmalmok sem állhatták a versenyt. A Monarchia területén a negyvenes években

már közel húsz, ezen belül Magyarországon kilenc nagyobb géppapírgyár üzemelt.

A folyóiratok, könyvek számának és példányszámának ugrásszerű növekedésével, valamint a közigazgatási adminisztráció terebélyesedésével fellépő mennyiségi papírigény itthon is a géppapírgyártás térhódítását eredményezte. A még meglévő, mintegy hatvan kisebb-nagyobb tradicionális papírmalom sorsa megpecsételődött.[148]

Több mint egy évszázada szűntek meg kelepelni Pápa, Igal és Sóly papírmalmai; eltűnt egy szín arról a képről, mely a vízimalmok gazdag sorát mutatta; gabonaőrlőket, érctörő és kallómüveket, fűrészmalmokat és olajütőket — a vízerő-hasznosítás számos leleményes formáját. Eltűntek Veszprém megyéből a mai Fűzfői Papírgyár munkásainak ipartörténeti elődei, a fehérmívesség egykori kézművesmesterei, kiknek készítményeire

„... mindent reá írhatsz,
Valamint elméddel kigondolni bírhatsz.
Elmúlt, jelenvaló és következendő,
Mind megragad rajta, ha ráírod szépen,
És jó gondviselés alatt tartod épen."[149]

FÜGGELÉK

Az alábbiakban az eddig megismert egyes készítménytípusok papírleírását adjuk a lista végén következő vízjelábrák tábláinak számsorrendjében. Az egyes leírásokban a papírmalom, majd a papírkészítő neve után a papír műszaki adatai következnek. F betűvel jelezzük a kézi merítésű papír kiemelőszitájának 10 mm-es szakaszra eső finomhuzalszámát, pl. F 8/10 mm. Az ezekre merőlegesen futó, ún. merevítőhuzalok jele M, ahol egymástól való távolságukat, ill. összes számukat jelöljük. A szitakeret két keskenyebbik éle mentén gyakran egy-egy további pótmerevítő borda fut az ívszéllel párhuzamosan, a szélső bordát megerősítendő. Ezeknek meglétét pluszjellel tüntetjük fel, pl. M 27 mm, 18+2 db. Ha az adatgyűjtés során olyan irat szolgált alapul, ahol az eredeti merített, tépett ívszéleket nem vágták körül, s így a teljes szitaméret megállapítható, akkor ezt a papír méretének közlése előtti „ép" szóval jelöljük, majd az így lehetséges papíralaknév meghatározását adjuk, pl. ép 435 × 340 mm kis koncept. A felgyűjtött papírok túlnyomó többsége 80—110 g/m^2 súlyú, közepes vastagságú, enyhén sárgás, rugalmas, átnézetben csomós, felhős készítmény: helyszűke miatt az ezekről lényegesen eltérő tulajdonságokat tüntetjük csak fel. Egy-egy tétel végén az irat keletkezésének éve és kiállítási helye, ill. jelenlegi lelőhelyének meghatározása áll. Ha ismertté vált az egyes konkrét papír ún. szitapárja, melynél csak apró rajzi eltérések, deformációk tapasztalhatók, a „var." jelölést; — szövegében és vízjelrajzában csak lényegében egyező, de eltérő elhelyezkedésű, megformálású, méretű vízjelpárnál a „tip.var." jelölést alkalmazzuk. A vízjelelemek írott jellemzésétől a képi közlés miatt eltekintettünk. A közölt vízjelábrák eredeti állásúak. Ha a vízjelelem elhelyezkedését külön nem jelöljük, akkor az ívfél (konc) közepén értendő.

PÁPA

I. 1. Pápa, A. C. = Andreas Clauss — F 9/10 mm; M 22—23 mm, 18 db; vágott 410 × 320 mm kisposta; *1737* Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1. m. 135.

I. 2. Pápa, A. C. — F 12/10 mm; M 24 mm, min. 12 db; vágott 448 × 360 mm, kis kancelláriai; *1740* Pozsony. Pápai Helytörténeti Múzeum (PHM) adattára 75.96.34.

I. 3. Pápa, A. C. — F 9/10 mm; M 24 mm, 19 + 2 db; vágott 448 × 360 mm, kis kancelláriai; *1759* Kéttornyúlak. VeML. IV.1.m.204.

I. 4. Pápa, S. R. (feloldatlan) — F 9/10 mm, M 22 mm, 19 db, vágott 417 × 330 mm, kisposta; *1764* Borsosgyör. VeML. XI.602. b.125.

I. 5. Pápa, S. R. — F 8/10 mm; M 24 mm, 18 db, ép 435 × 340 mm, kis koncept; *1765* Oroszi. VeML. IV.1.m.222.

I. 6. Pápa, A. C. — F 11/10 mm; M 20—25 mm változó. *1765 k.* Pápa. PHM.69.686.1., tip.var. *1734* Pápa. Lelkipásztorok fizetési íve. Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár (DREL) 1.b.(1).

II. 7. Pápa, A. C. — F 10/10 mm; M 23—25 mm, 17 db; vágott 424 × 323 mm. *1738* Kisberseny. VeML. IV.1.m.136.

II. 8. Pápa, A. C. — F 9/10 mm; M 22—25 mm, 18+2 db; ép 440 × 338 mm, kis koncept; tükörállású szita, címerelem ívközépen. *1766* Borsosgyör. VeML. XI.602.b.127.

II. 9. Pápa, A. C. — F 12/10 mm; M 22—23 mm, 18+2 db; vágott 408 × 312 mm, kis posta; *1743* Berhida. VeML. IV.1.m.152.

II. 10. Pápa, A. C. — F 12/10 mm; M 22 mm, 18 db; vágott 403 × 310 mm, kis posta, vízjel csak jobb koncon. *1765* Pápa. PHM 75.113.1.

II. 11. Pápa, A. C. — F 10/10 mm; M 23 mm, 18 db; vágott 408 × 322 mm, kis posta; tükörállású szita. *1738* Szentgál. VeML. IV.1.m.138.

II. 12. Pápa, A. C. — F 10/10 mm; 18+2 db; ép 335 × 416 mm, kis posta; vízjel ívközépen. *1743* Csajág. VeML. IV.1.m.149. Tip.var. 1742 III. 4. Pápa DREL.1.b.(1)

III. 13. Pápa, A. C. — F 9/10 mm; M 23 mm, min. 18 db; vágott 318 × 406 mm; vízjel ívközépen. *1747* Szentbékkálla. Uo. R. K. plébánia (Martikula I. köt).

III. 14. Pápa, A. C. — F 10/10 mm; M 24 mm, 17 db; vágott 405 × 315 mm kis posta; vj. ívközépen. *1758* Balatonfüred. DREL.

III. 15. Pápa, A. C. — F 10/10 mm; M 22 mm, 18+2 db; vágott 410 × 328 mm, kis posta; vj. ívközépen. *1759* Csetény (v. Szápár). VeML. IV.1.m.203.

III. 16. Pápa, A. C. — F 8/10 mm; M 24 mm. *1761* Ugod. Uo. Keresztelési Anyakönyv, r. k. plébánia.

III. 17. Pápa, A. C. — F 9/10 mm; M 22—25 mm, 18 db; kis posta; vágott 318 × 410 mm. vj. ívközépen. *1768* Pápa. VeML. XI. 602.6.(3) C.43.nr.99 között.

III. 18. Pápa, A. C. — F 8/10 mm; M 24 mm, 17 db; ép 420 × 325 mm, *1755*, 1756 Pápa. DREL 1.b.(4)

IV. 19. Pápa, A. C. — F.PM (FPM feloldatlan) — F 11/10 mm; M 25 mm, 19 db; vágott 468 × 345 mm, félposta; *1734* Pápa. VeML. IV.1.m.27.

IV. 20. Pápa, A. C. — F 9/10 mm; M 23 mm, min. 19 db; vágott 432 × 330 mm, kis koncept; *1740* Pápa. DREL 1.b.(1)., var.PHM.75.97.1.

IV. 21. Pápa, S. R. — F 6/10 mm; M 25 mm, min. 18 db, vágott 456 × 366 mm, félposta; Nemesszalók. VeML. IV.1.m.216.

IV. 22. Pápa, A. C. — F 9/10 mm; M 23 mm; vá-

gott 317 × 205 mm; vj. ívközépen. *1745* Csákvár. PHM 75.101.31.

IV. 23. Pápa, I. L. (feloldatlan) — F 9/10 mm; M 24 mm, 18 db; ép 438 × 340 mm, kis koncept; *1748* (?) Pápa. VeML. XI.602.b.(3) C.49.nr.70.

IV. 24. Pápa, FPW (feloldatlan) — F 8/10 mm; M 24 mm, 17 db; ép 470 × 363 mm, nagy posta; *1766* Pápa (Protocollum) VeML. XI.602.b.(4). C.51.n.2.

V. 25. Pápa, FCP (feloldatlan) — F 7/10 mm; M 24 mm, 17 db; ép, 430 × 330 mm, kis koncept; kb. 150 g/m^2; erősen csomós, kemény. Felhasználási helye, ideje ismeretlen. Kiselejtezett iratcsomó-borító. VeML restaurátorműhely.

V. 26. Pápa. I. L. — F 10/10 mm; M 25 mm, min. 19 db; vágott 348 × 230 mm (vágott félívekből illeszkedő); *1764,* Szentantalfa. Sz.antalfai Helv. konf. eccl.jkv. DREL.

V. 27. Pápa, R. (feloldatlan monogram a kereskedői tisztes 4% haszon jelképével) — F 7/10 mm; M 25 mm, 18 db; ép 456 × 370 mm, kis kancelláriai: *1764* Veszprém. VeML. IV.1.m. 219.

IGAL

V. 28. Igal. Gotfrid Attorf. F 7/10 mm; M 28 mm, 19 db; ép 527 × 425 mm, nagy medián. *1831* Veszprém. DREL Vp.ref.eccl.m. egyházlátogatási jkv. 13. sz., tip.var. *1836* Zirc. VeML. C.1722.

V. 29. Igal, G. A. — F 8/10 mm; M 27 mm, 19 db; vágott 530 × 420 mm, medián. *1842* Zirc. VeML. XI.602.(6) IV.827.

V. 30. Igal, G. A. — F 8/10 mm; M 28 mm, 18+2 db; ép 520 × 430 mm, nagy medián; *1837* Zirc. VeML. XI.601. VIII.778.

VI. 31. Igal, G. A. — F 7/10 mm; M 28—30 mm, 18 db; ép 530 × 440 mm, nagy medián. 1834. DREL. Vp. ref.eccl.m. egyházlátogatási jkv.

VI. 32. Igal, G. A. — F 10/10 mm; M 27 mm, min. 17 db; vágott 460 × 365 mm, nagy posta; kb. 70 g/m^2; *1836* Zirc. VeML. XI.601.(3) IV.151. var. *1835* Monoszló, DREL.ref.eccl. iratai

VI. 33. Igal, G. A. — F 8/10 mm; M 31 mm, 16 db; ép 483 × 410 mm, nagy posta; enyhén zöldes tónusú, kb. 70 g/m^2; *1827* Zirc. VeML. XI.601.(4) IV.513., var. uo. (10)V. 352.

VI. 34. Igal, G. A. — F 7/10 mm; M 30—32 mm, min. 20 db; vágott 600 × 458 mm, regál; szürkésfehér, sötét, felhős átnézetű. Tükörállású szita, vj. ívközépen. *1835* Előszállás (Fejér m). VeML. XI.601. (15)V.909.

VI. 35. Igal, — F 8/10 mm; M 30 mm, min. 20 db; vágott 595 × 450 mm, kis regál; szürkéskék: sötét átnézetű, durván csomós, kb. 150 g/m^2 *1841.* jún. 27. Pápa. DREL 1.b.(32)80.

VI. 36. Igal, Leitner, Ignatz. — F 8/10 mm; M 30 mm, 12+2 db; ép 405 × vágott 250 mm. Kékeszöld árnyalatú halványszürke enyvezetlen nyomópapír. *1837* Veszprém (Currens ny. Sobri és Pap elfogatására). VeML. V.102.d.1837.

VI. 37. Igal, I. Leitner — F/M nélk. velinszita; vágott 467 × 395 mm. Mencshelyi ref.eccl. irata: „N. Fodor örzsébet aszon . . ." kezdetű levél. *1836* Mencshely. DREL.

VII. 38. Igal, SAUER-Abraham Sauer bérlő, kereskedő. F 8/10 mm; M 28 mm, min. 15 db; vágott 435 × 356 mm, nagy posta; *1835* Zirc. VeML. XI. 601.(3) IV. 42., var. *1835* Mencshely. N. Botskay István levele, Mencshelyi ref.eccl. iratai. DREL.

VII. 39. Igal, — (GRAF N)ICOLAUS (EST)ERHAS (P.)P. F/M nélk. velinszita; vágott félív 253 × 400 mm, medián; 70 g/m^2 körüli kiváló minőségű, finoman őrölt, fehérített. *1832* Veszprém. VeML. C.2326.

VII. 40. Igal, — F 8/10 mm; M 28 mm, 18 db. vágott 510 × 405 mm; kis medián; 1830 Pápa. PHM. 63.10.2.34., var. *1833* Pula. VeML. XI.602.b.(4) Pula VII.cs.215

VII. 41. Igal, — GRÓF ESZTERHÁZY KÁROLY PÁPA. — F 7/10 mm; M 30 mm, 18+2 db. vágott 390 × 396 mm. Halvány galambszürke, igen durva, nagy rostcsomókkal; tükörállású szita. *1843* Pula. VeML. XI.602.b.(4) Pula VII. cs.221.a;b;c., var. ép 520 × 420 mm regeszt; *1841* Pápa. DREL 1.b.(32) 61.5.

SÓLY

VIII. 42. Ismeretlen papírmalom, Joseph Politzer (I. P.; J. P.) pkm. — F 10/10 mm; M 29 mm, (16 db); vágott félív 383 × 240 mm, nagy posta; *1785* Veszprém. VeML ad C.1181.

VIII. 43. Ismeretlen papírmalom, J. Politzer. — F 7/10 mm; M 27 mm, 18+ 2 db; ép 453 × 368 mm, kis kancelláriai; *1781* Zirc. VeML. C.1024.

(Fenti, VIII. 42. és VIII. 43. sz. papírleírásokat a készítő J. Politzer személye miatt vettük fel, aki ezeket az 1790 előtt kelt, bizonyosan nem visszakeltezett iratoknak felhasznált papírokat nem készíthette Sólyban. Fenti két készítmény 1790 utáni esetleges felhasználása esetén félrevezető lehet a készítői név, mivel itt nem sólyi produktumokról van szó.

Itt jegyezzük meg, hogy gyűjtésünk során L. Politzer vízjelű papírokkal is találkoztunk, melyeknél a keresztnév-rövidítés kétségtelenül nem rontott J betű, hanem határozottan, egyértelműen L. pl. *1783,* VeML C.1138; *1798,* VeML. XI.601.ad IV.238.; *1824,* VeML. C.2066. Ezek feloldása eddig nem sikerült.)

VIII. 44. Sóly, J. P. — F 7/10 mm; M 24 mm, min. 16 db; vágott 380 × ép 355 mm, nyomó, 70 g/m^2 körüli, durván csomós, szürkéssárga, enyvezetlen. *1795* Veszprém, Currens ny. VeML. V.102.d. 1975/1.

VIII. 45. Sóly, J. P. — F 7/10 mm; M 25—27 mm, min. 17 db; vágott 448 × 350 mm. *1798* Szentgál (takácscéh artikulusa) VBM.70.709.1.

VIII. 46. Sóly, J. P. — F 7/10 mm; M 26—27 mm. ép 384 × 480 mm, kis medián. *1795* Mencshely (Protocullum) Ref. Eccl. iratai. DREL.

IX. 47. Sóly. J. P. — F 6/10 mm; M 28 mm, 18+2 db; vágott 508 × 398 mm, kis medián; szürkésfehér, átnézete szürkéssárga, durva csomókkal. *1798* Zirc. VeML. XI.601.(4) IV.223.

IX. 48. Sóly, J. P. — F 7/10 mm; 27—28 mm, 18+2 db; vágott 397 × 512 mm; sötét átnézetű, merev, tükörállású szita, kis medián. *1796* (Bakony) Koppány v. Zirc. VeML. XI.601.(11) V.487.

IX. 49. Sóly, J. P. — F 8/10 mm; M 27 mm, 18 db; vágott 390 × 490 mm kis medián; *1797* Mencshely, Ref. Eccl. Protocollum. DREL. Var. *1810* Mencshely. Uo.

IX. 50. Sóly, J. P. — F 6/10 mm; M 26 mm, 18 db; ép 400 × 500 mm, kis medián; *1801* Köveskál. Ref. Eccl. Német Ferenc coratorsága alatt . . . jkv. 24. p. DREL.

IX. 41. Sóly, J. P. — F 8/10 mm; M 28 mm, min. 17 db; vágott 470 × 375 mm; zöldessárga, felhős átnézetű, tükörállásban. *1805* Zirc. VeML. XI.601.(4) IV. 247. Tip.var. *1805* Zirc. VeML. Uo.(3) IV.26.

IX. 52. Sóly, J. P. — F 7/10 mm; M 26 mm, 19+2 db; ép 520 × 400 mm, kis medián v. regeszt, 80 g/m^2 *1800* Köveskál, Ref. Eccl. Kurátorainak . . . lastroma. DREL.

X. 53. Sóly, J. P. — F 10/10 mm, M 27 mm, 18 db; vágott 493 × 394 mm, nagy posta, zöldesfehér, simitott, kb. 70 g/m^2. *1795* Nagytevel. VeML. XI.601 (11) ad V. 472., Var. *1798* Szentgál, Takács céh Artikulusai borítólapjaként I. Gebhardt sólyi pkm papírjával összekasírozva: VBM 70.709.1.

X. 54. Sóly. J. P. — F 8/10 mm; M 27—28 mm, 18+2 db; vágott 392 × 502 mm, nagy posta; *1798* Kővágóörs. VeML XI 602.b.(4) vegyes iratanyagában jelz. nélk.

X. 55. Sóly, J. P.—F 7/10 mm; M 27-28 mm, 19+4 db;

ép 560×440 mm, nagy medián; enyhén zöldesszürke, igen csomós, kb. 120 g/m^2 tükörállású szita. Ny. űrlappár. *1804* Zirc. VeML XI. 601. (4) 395 és 396 együtt., Var. *1805* Zirc. VeML. Uo. (9)V. 246.

X. 56. Sóly, J. P.—F 8/10 mm; M 28 mm; kb. 60 g/m^2 nyomópapír; méretrekonstrukció: 495×505 mm. *1812* Veszprém. RUSZEK J.: A filozófiának előljáró Értekezése, Számmer-nyomda. Tihanyi Műemléki Könyvtár.

X. 57. Sóly, Ignatz Gebhardt pkm.—F 8/10 mm; M 28 mm, min. 18 db; vágott 462×350 mm, kis kancell. Imprimé dúccal nyomott borítópapír, szentgáli takácscéh artikulusai. *1798* Szentgál. VBM 70.709.1.

X. 58. Sóly, Franz Gebhardt pkm.—F 9/10 mm; M 27 mm, 18+2 db; vágott 495×382 mm, nagy posta; *1807* Zirc. VeML XI. 601. IV. 992.

XI. 59. Sóly, F. G.—F 9/10 mm; M 25 mm, 18+2 db; vágott 480×376 mm; *1810* Zirc. VeML XI. 601. IV. 384.

XI. 60. Sóly, F. G.—F 7/10 mm; M 28 mm, 18+2 db; vágott 504×395 mm; *1807* Zirc. VeML. XI 601. IV. 976., Var. Uo. *1808* Zirc. IV. 342.

XI. 61. Sóly, F. G.—F; 6/10 mm; M 25-27 mm, 19+2 db; 130 g/m^2 körüli kis medián; *1808* Sóly. VeML XI 601. IV. 342., Var *1814* Zirc. Uo. VIII. 399.

XI. 62. Sóly, F. G.—F 70/10 mm; M 27-28 mm, 19+2 db; vágott 390×520 mm, „sólyi" medián: *1813* Mencshely, ifj. Horváth György irata, Ref. Eccl. iratai. DREL. Var. *1809* Veszprém, VBM 66.35.

XI. 63. Sóly, F. G. Bár a monogram nem szerepel a vízjelen, a címer megformálása tökéletesen egyezik F. G. más szitáival. — F 8/10 mm; M 29 mm, 18 db; ép 400×520 mm kis medián; szürkésfehér, lágy, rugalmas. Vízjel csak a bal ívfél közepén; jobb konc üres. *1816* Zirc. VeML XI 601. IV. 380.

XI. 64. Sóly, F. G.—F 8/10 mm; M 28 mm, 19+2 db, ép 555×490 mm, nagy medián; *1812* Zirc, VeML „Zirci Regisztratura" 1. sz. csomó No. 205.

XII. 65. Sóly, F. G.—F 7/10 mm; M 26 mm, 17+2 db; vágott 425×360 mm, kis kancell. enyvezetlen nyomópapír; *1813* Veszprém; Vp. Vm N.Közgy. „ÁRR-SZABÁS 1813-dik évre" Számmer-ny., VBM 70.1170.1.

XII. 66. Sóly, Joseph Rittig.—F 7/10 mm; M 28-30 mm, min. 17 db; vágott 470×390 mm, nagy posta; tükörállású szita; *1817* Zirc. VeML XI 601. (3) ad. IV. 77.

XII. 67. Sóly, Ludwig Keller (Köhler)—F 6/10 mm; M 27 mm, min. 19 db; vágott, rekonstr. 520×388 mm kancell. *1816* Zirc. VeML XI. 601. (3) ad IV. 70.

XII. 68. Sóly, L. K.—F 7/10 mm; M 27-28 mm, 19+2 db; vágott 443×536 mm, nagy medián; *1817* Zirc. VeML XI 601./7/V. 60., var. *1819* Zirc. VeML. uo. (10)V 350. ép 550×455 mm.

XII. 69. Sóly, L. K.—F 9/10 mm; M 28-29 mm, 18 db; ép 520×400 mm, kis medián, tükörállású szita; vízjel csak a jobb alsó sarokban. *1812* Zirc. VeML C. 1847/a. 9—12. p.

XII. 70. Sóly, L. K.—F 8/10 mm; 28 mm, 18 db; vágott 510×390 mm, kis medián, *1817* Sóly, VeML C.1872 (20) Jobb konc üres. Tip. var. (fordított címerrajzzal), é.n.—h.n., ált. articulus cikkelyek, VBM 70.1167.3.

XIII. 71. Sóly, L. K.—F 9/10 mm; M 26 mm, 18+2 db; ép 485×390 mm, közép félposta; tükörállású szita; *1818* Zirc. VeML XI 601. (11)V. 446., var. VeML C.1864.(20)

XIII. 72. Sóly, M. K.=Marianna Kellerin, Velinszita, vj. a jobb alsó sarokban. Legtöbb készítménypéldány kékes-, ill. zöldesfehér árnyalatú, finom, simított, kb. 70-80 g/m^2; vágott 470×372 mm, félposta. *1814* Sóly. VeML XI 601. VIII. 405., Var., ill. deformált *1820* Zirc. VeML C. 1865.

XIII. 73. Sóly, M. K.—F 7/10 mm; M 26 mm, 16+2 db; ép 435×368 mm, kis kancell. szürkésfehér, 120-140 g/m^2; durván csomós, vj. ívközépen, *1819 Előszállás* (Fejér m.) VeML. XI. 601. (12) ad V. 576., Var. *1825* Zirc. 370×450 mm, VeML C. 2055 (21)

XIII. 74. Sóly, M. K.—F 7/10 mm; M 27-29 mm, 18+2 db; ép 520×405 mm, kis medián; enyhén zöldesszürke, igen csomós, felhős, tükörállású, címerelem a jobb konc közepén, monogram a bal konc alsó sarokban. *1820* Zirc. VeML XI. 601. (12)V.555., var. V.555/1.

XIII. 75. Sóly, G. A.=Gotfried Attorf.—F 7/10 mm; M 30 mm, 16 db; vágott 505×382 mm, kancell. *1816* Köveskál, ítélet Győrffy Dániel ügyében. Ref. Eccl. iratai. DREL.

XIII. 76. Sóly, G. A.—F 8/10 mm; M 29 mm, 17 db; ép 500×400 mm, kis medián; tükörállású szita, vj. ívközépen. *1823* Köveskál. Nemz. Nagy Sándor kurátor sz. lajstroma, Ref. Eccl. iratai, DREL.

XIV. 77. Sóly, G. A.—F 8/10 mm; M 25-28 mm, min. 19 db; vágott 490×393 mm, kis medián; vj. ívközépen. 1826 Monoszló. Építési szerződés Klutsch Jakab kővágóörsi építőmesterrel a monoszlói templom tornyára, Ref. Eccl. iratai, DREL.

XIV. 78. Sóly, G. A.—F 8/10 mm; M 27-28 mm, 18+2 db; vágott 470×385 mm, kis medián; vj. ívközépen; zöldesfehér, durván csomós. *1827* Zirc. VeML XI. 601. (3) IV. 17.

XIV. 79. Sóly, G. A.—F 7/10 mm; M 27 mm, min. 19 db; vágott 490× ép 392 mm, kis medián; *1829* előtt, Veszprém. VBM céhtört. iratok között.

XIV. 80. Sóly, G. A.—F 6/10 mm; M 30-32 mm, 16 db; vágott 498×400 mm, kis medián; merev, durván csomós, sötét átnézetű. Vj. ívközépen. *1828* Zirc. VeML. XI 601. (12) ad V. 589

XIV. 81. Sóly, G. A.—F 7/10 mm; M 27-29 mm, 16+2 db; vágott 492×397 mm, kis medián; vj. ívközépen; zöldesfehér, durván csomós. *1830* Lázi (Vp. m.) VeML. IV. 1. b. (148) 439.

XIV. 82. Sóly (kis valószínűséggel Léka), G. A. F 8/10 mm; M 25-28 mm, 17+2 db; vágott 455×370 mm kis félposta; szürke, vj. ívközépen. *1801* Pápa. VeML. 602. b. (4) Familiarum Fasc. 57., Var. *1822* Devecser. ép 460×380 mm, PHM 63.10.4.28., *1826* Zirc. VeML XI. 601. (3) ad IV. 188.

XIV. 83. Sóly, G. A.—F 8/10 mm; M 29-30 mm, min. 16 db; vágott 463×366 mm, kis félposta; vj. ívközépen. *1826* Zirc. VeML XI 601. (4/IV. 267.) Var. *1827* Zirc. Uo. IV. 188.

XIV. 84. Sóly, G. A.—F 10/10 mm; M 27 mm, min. 18 db; vágott 488×388 mm, kis medián; vj. ívközépen. *1824* Zirc. VeML C. 2182., Var. *1828* Nagyvenyim. VeML. „Zirci Regisztratura" 2. csomag, ad. 109.

XV. 85. Sóly, G. A.—F 11/10 mm; M 25-26 mm, min. 17 db; vágott 350×420 mm, kis kancell. *1823* Tata. VeML. XI 602. b.(4) jelzet nélk.

XV. 86. Sóly, G. A.—F 7/10 mm; M 29 mm, min. 16 db; vágott 453×363 mm; enyvezetlen nyomópapír, durván csomós, felhős. vj. csak a jobb alsó ívsarokban. *1829* Veszprém, Vm. közgy. Currens II. 16. VeML. V. 102. d.

XV. 87. Sóly, G. A.—F 9/10 mm; M 25-27 mm, 16+2 db; vágott 424×354 mm, kis kancell. *1829* Zirc. VeML C. 2200 körül. tip. var. *1832* Zirc. VeML. C. 2256.

XV. 88. Sóly, G. A.—F 8/10 mm; M 25 mm, 16+2 db; vágott 432×352 mm, kis kancell. *1830* Zirc. VeML. XI. 601. (3) III. 703. var. *1830* Zirc. Uo. (4)IV. 516.

XVI. 89. Sóly, Ga.A. Velinszita; vágott 426×395 mm. *1829* Zalaegerszeg. VeML. IV. 1. b. (147) 2423.

XVI. 90. Sóly, Johannes Haas—F 10/10 mm; M 24 mm, 17+2 db; ép 440×365 mm, kis kancell. enyvezetlen nyomópapír. Veszprém, Vm. Közgy. aug. 25. currens. VeML. V. 102. d.

XVI. 91. Sóly, J. H.—F 10/10 mm; M 28-30 mm, 16+2 db; ép 480×410 mm, extra papíralak; oldalaránya 1,19. *1835* Zirc. Címerrajz tükörállásban. Uo. ad III. 989., Uo. (12)V.587.

XVI. 92. Sóly, J. H.—F 8/10 mm; M 24-27 mm, 16+2 db; ép 435×350 mm, kis koncept; *1835* Zirc. VeML XI. 601. ad III. 989., var. *1845* Zirc. Uo. IV. 179.

XVII. 93. Sóly, J. H.—F 9/10 mm; M 28 mm, min. 16

db; vágott 435×367 mm, kis kancell. enyhén zöldesszürke. *1840* Zirc. VeML. XI. 601.(4)IV.435.

XVII. 94. Sóly, J. H.—F 7/10 mm; M 30 mm, min. 15 db; vágott 430×375 mm; kékesszürke; vj. ívközépen; *1841* Zirc. VeML XI 601.(4)IV.426., var. *1841* Zirc. vágott 440×375 mm. Uo. IV. 430. és 443.

XVII. 95. Sóly, J. H.—F 8/10 mm; M 30 mm, min. 15 db; vágott 428×346 mm, kis kancell. *1847* Zirc. VeML. XI. 601. IV. 408.

XVII. 96. Sóly, — F 8/10 mm, M 27-28 mm, 16+2 db; ép 430×365 mm, kis kancell. Enyvezetlen nyomópapír; vízjel csak ívközépen lent az ívszélnél. *1834/5* nov. 15 Statarium ny. currens, Veszprém Vm. VeML. V. 102. d.

XVII. 97. Sóly, J. H.—F 9/10 mm; M 31 mm, 18+2 db; ép 565×460 mm, nagy medián extra; kékesszürke, 160 g/m^2 körül. *1837* Zirc. VeML. XI. 601. VIII. 791. „Árvapénztár adósai" No. 13.

VIII. 98. Sóly, —F. 7/10 mm; M 28-30 mm, 17+2 db; ép 395×415 mm, kis medián, *1843* Csákány (Zirc). Uo. (2) ad II. 966.

Legkorábbi var. *1808* Sármellyék (Fejér m.), Köveskál, Fő u. 60.: Győrffy Erzsébet családi levelesládája, magántulajdon. Eltérő méretű (szitakeretű), azonos rajzú pld. ép 500×415 mm. *1834* Szántó. VeML. XI. 601. (5) ad IV. 660. Var. „SOLY" felirat nélkül, azonos jobb konccal: *1835* Előszállás. VeML. C. 2425.

XVIII. 99. Sóly, — F/10 mm; M 28-30 mm, 17+2 db; vágott 492×393 mm, kis medián; *1848* Zirc. VeML. XI. 601. (3) III. 643. Var. ép 500×420 mm; *1843* Előszállás. Uo. (5) IV. 727.

XVIII. 100. Sóly, — velinszita tükörállásban. Vágott 473×413 mm, kis medián. *1834* Zirc. VeML. XI. 601. (3) III. 707., Var *1832* Zirc. Uo. (5)IV. 657.

XVIII. 101. Sóly, —F. 9/10 mm; M 28-30 mm, 14 db; vágott 410×325 mm, kis bélyeg; vj. ívközépen. 1839. X. 7. Veszprém, Vm. közgy. Tudósítás ny. VBM. 66.66.

XVIII. 102. Sóly, —F 10/10 mm; M 25-30 mm, 18+2 db; vágott 513×407 mm, regeszt; kiemelkedően egyenletes, jó minőségű, kb. 70 g/m^2. *1843* Csákány. VeML XI. 601. (2) II. 968., Var. *1849* Zirc. ép 517×410 mm. Uo. (5)IV.749. Horgonyjel bal konc középen, „SOL" felirat jobb konc alsó sarokban.

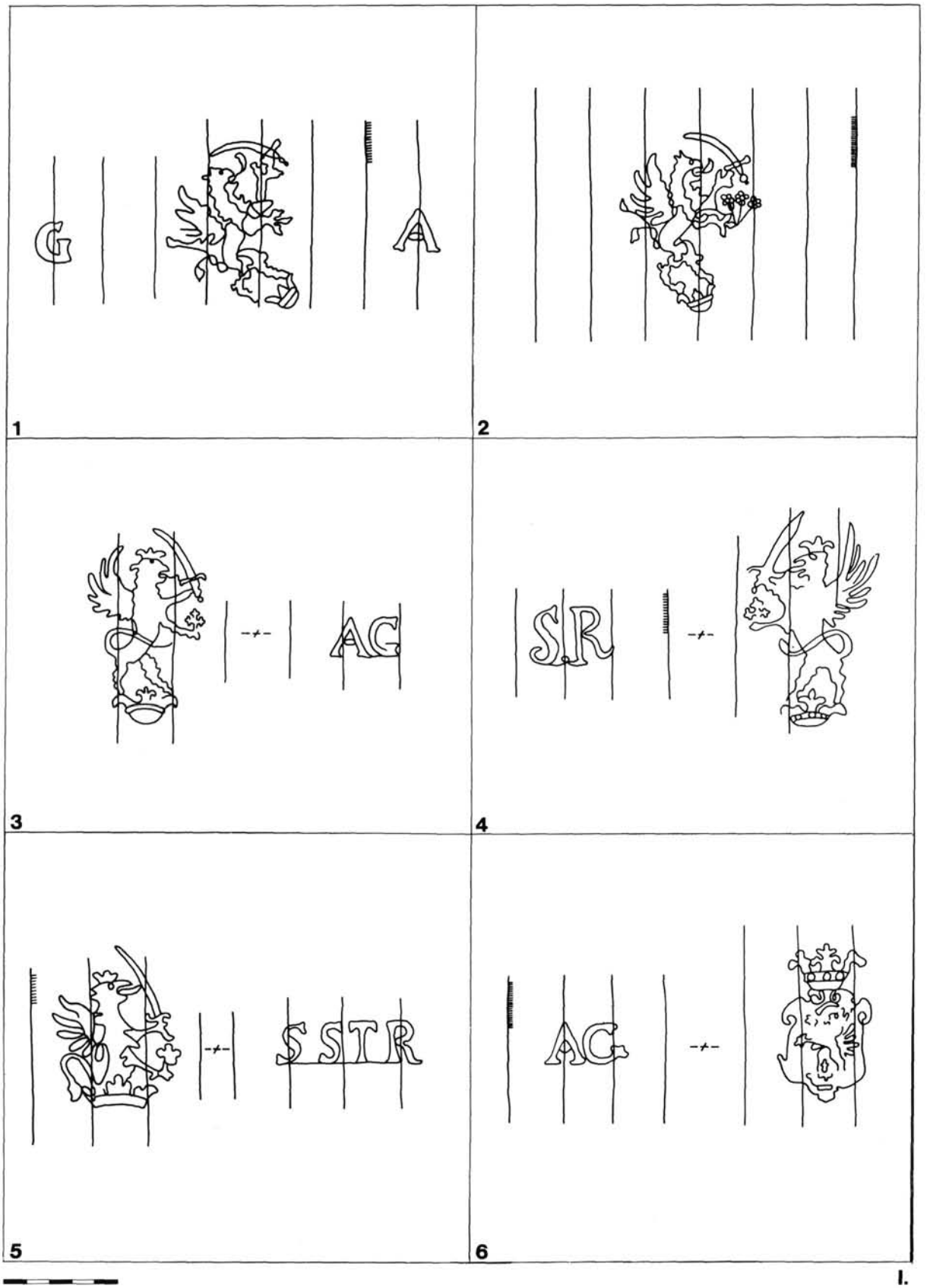

I.

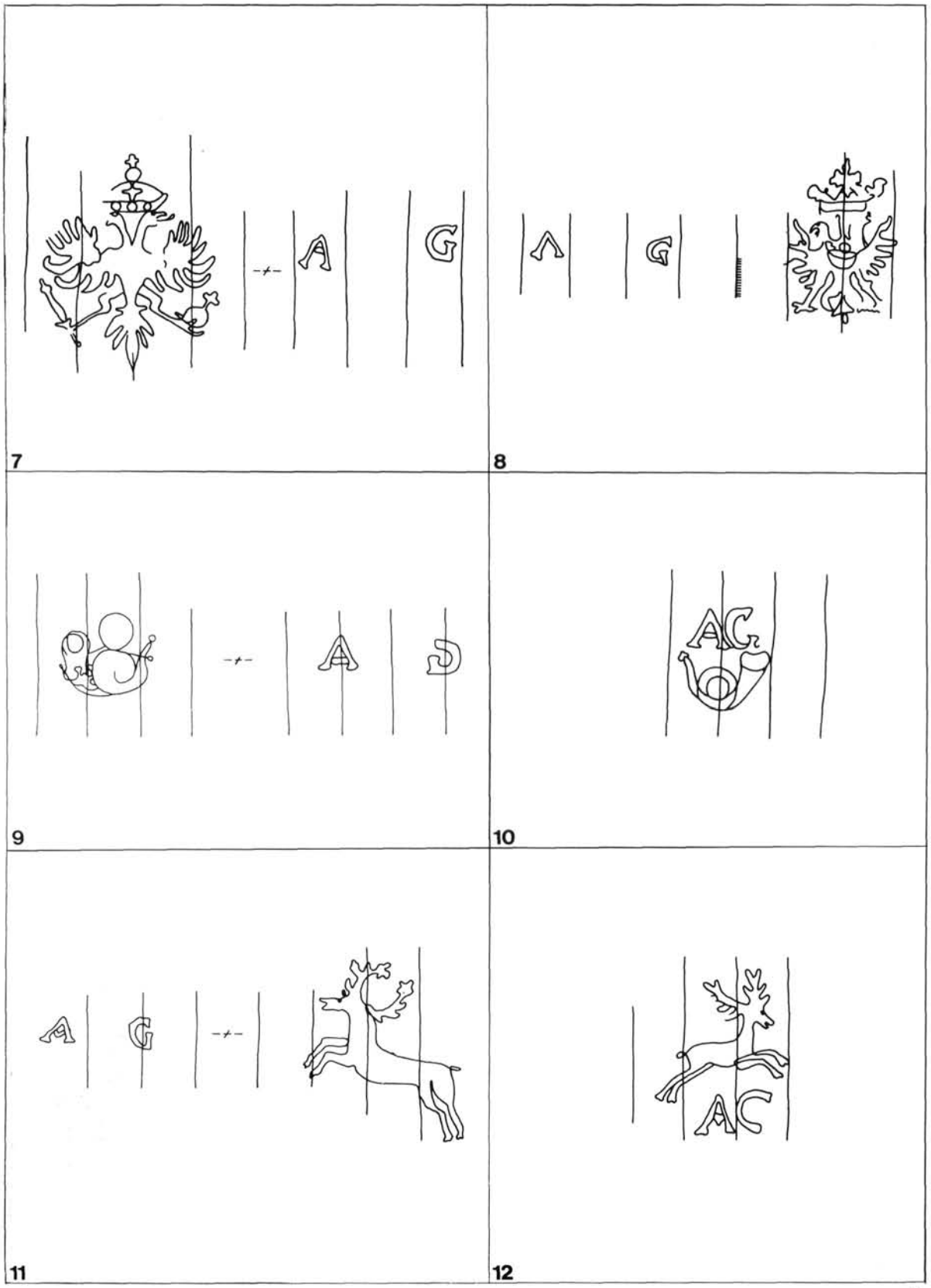

II.

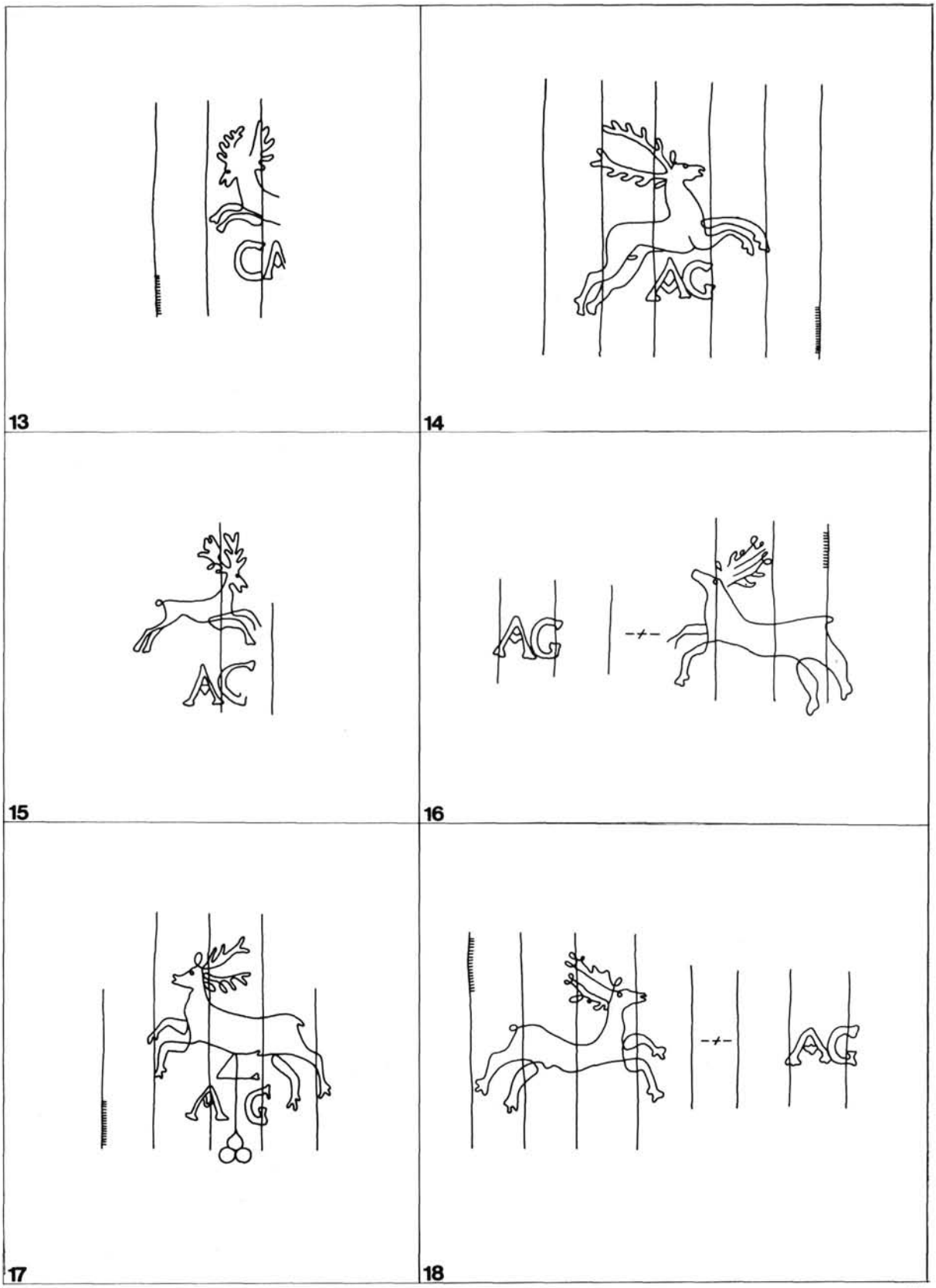

III.

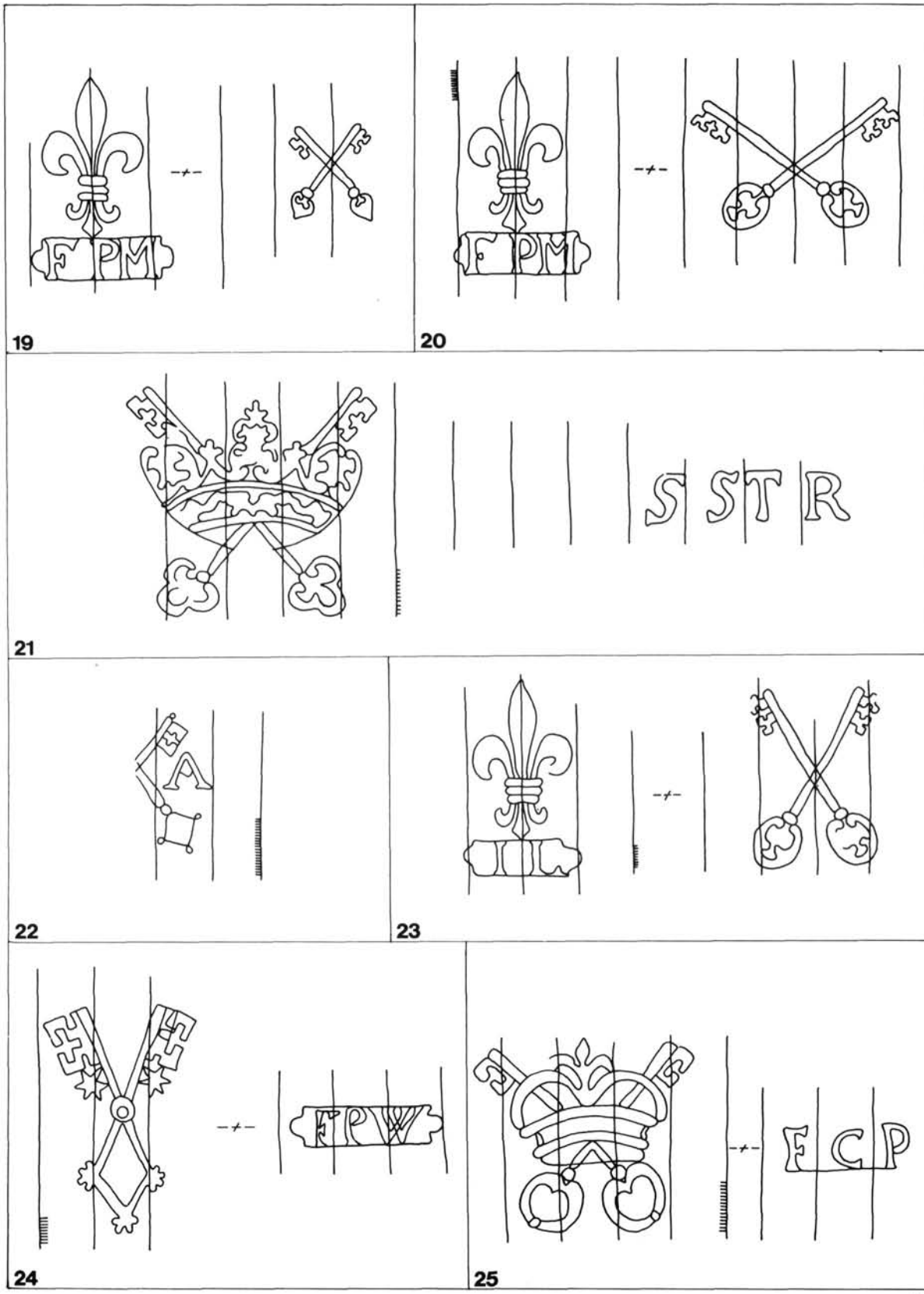

IV.

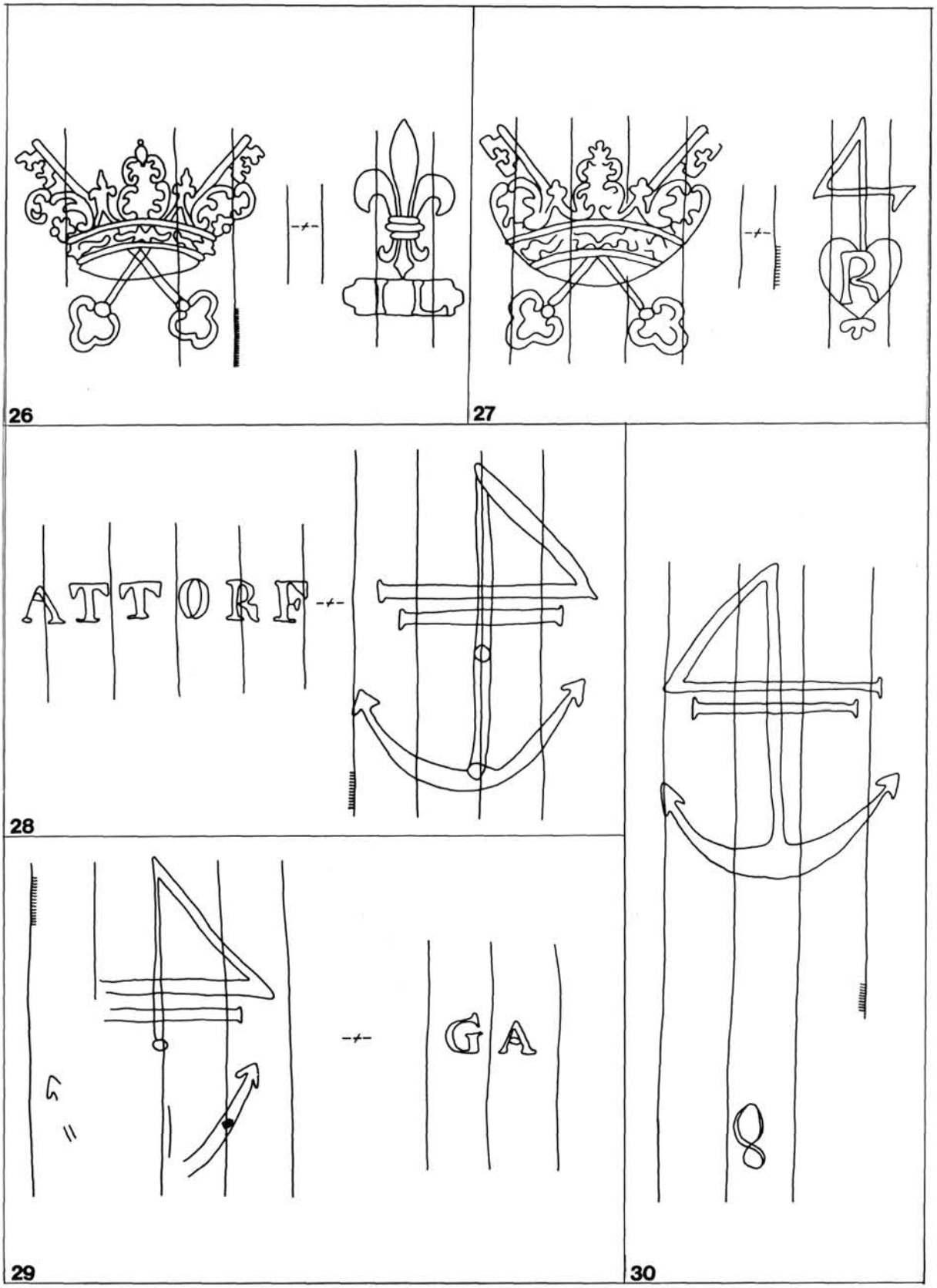

V.

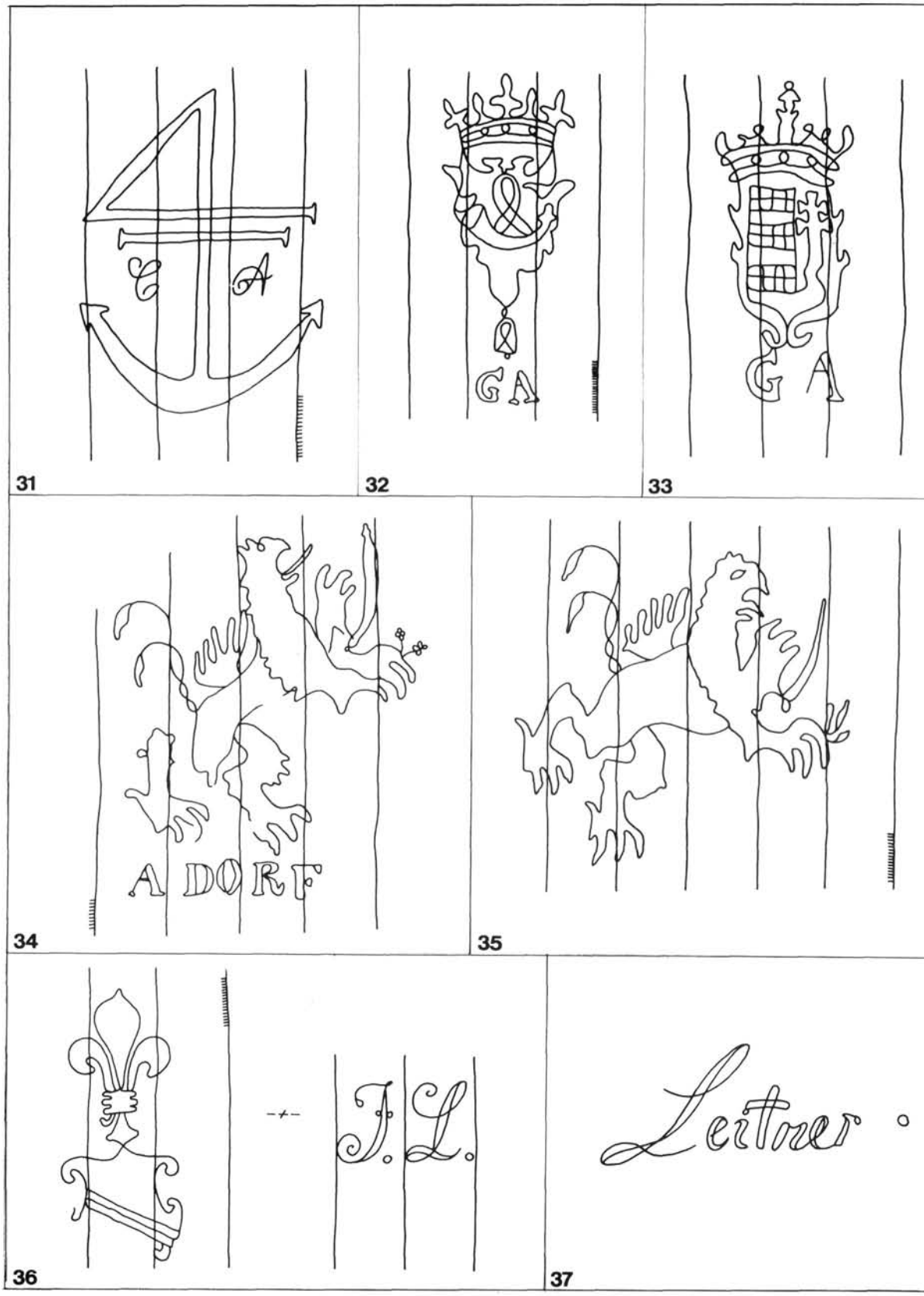

VI.

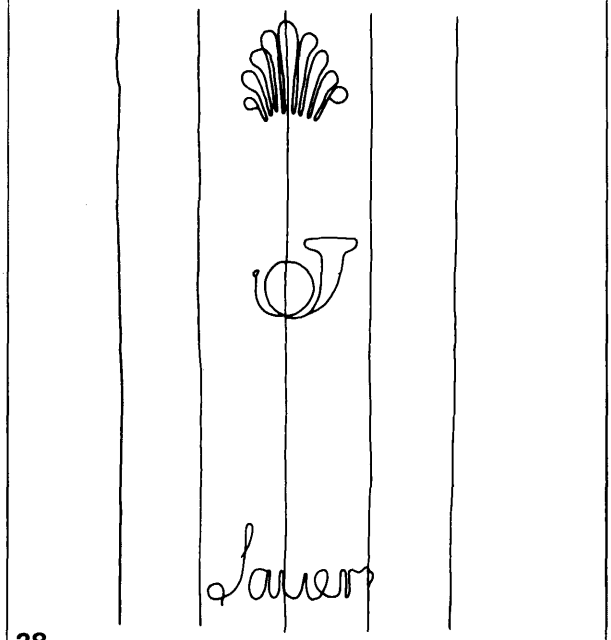

38

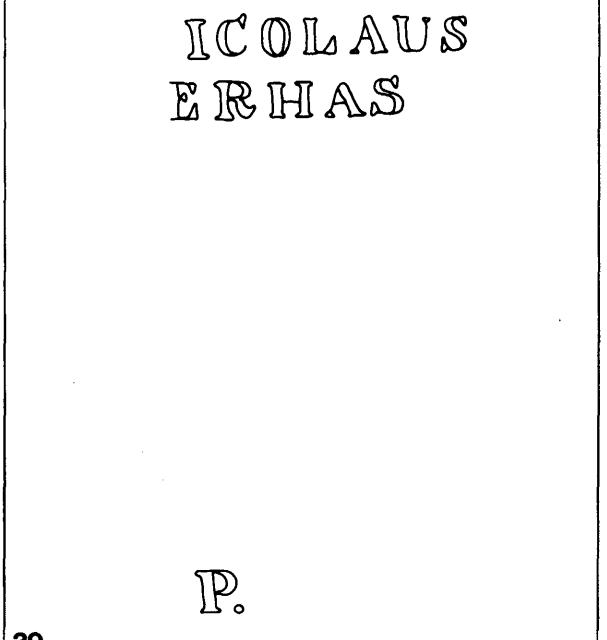

39

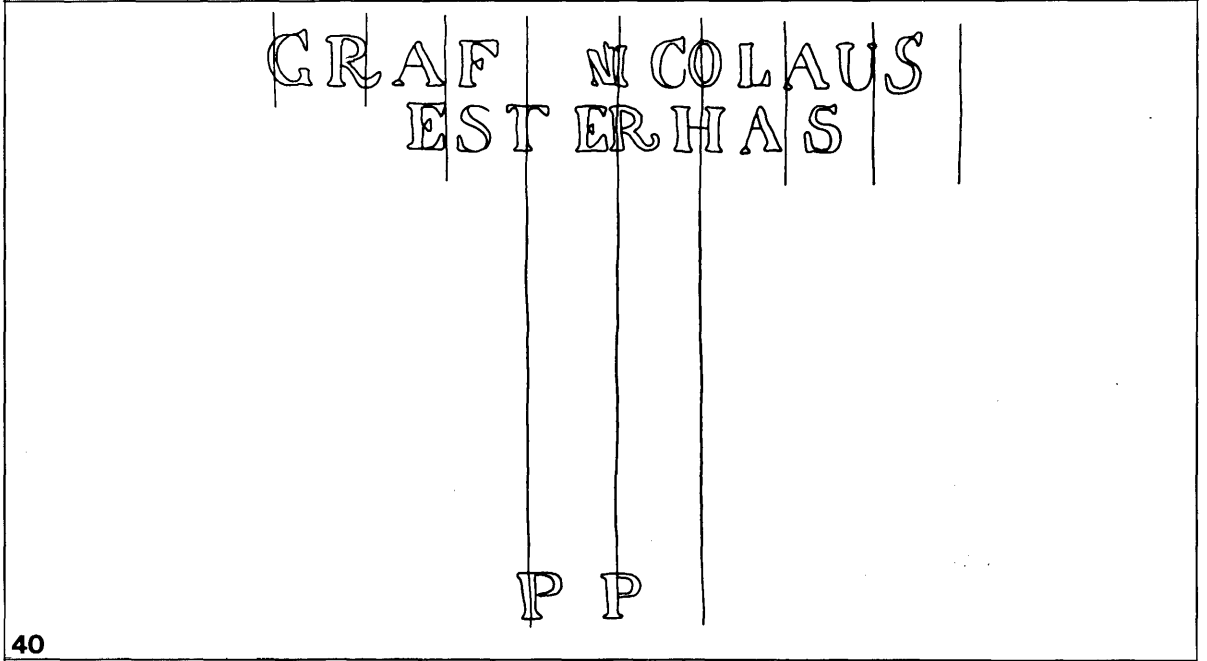

40

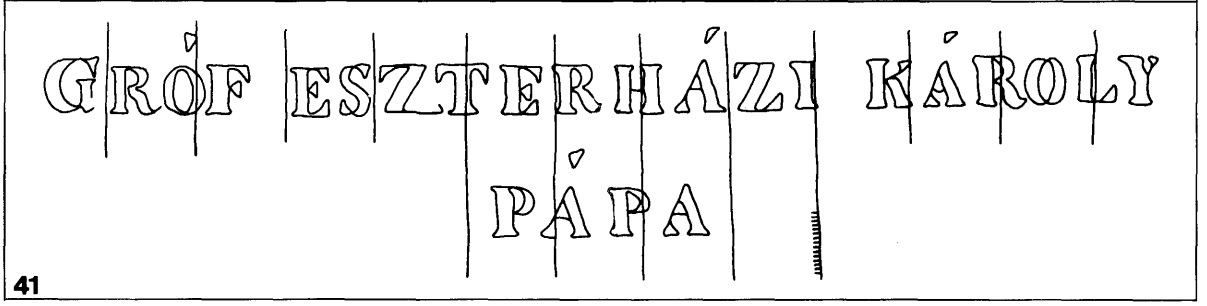

41

VII.

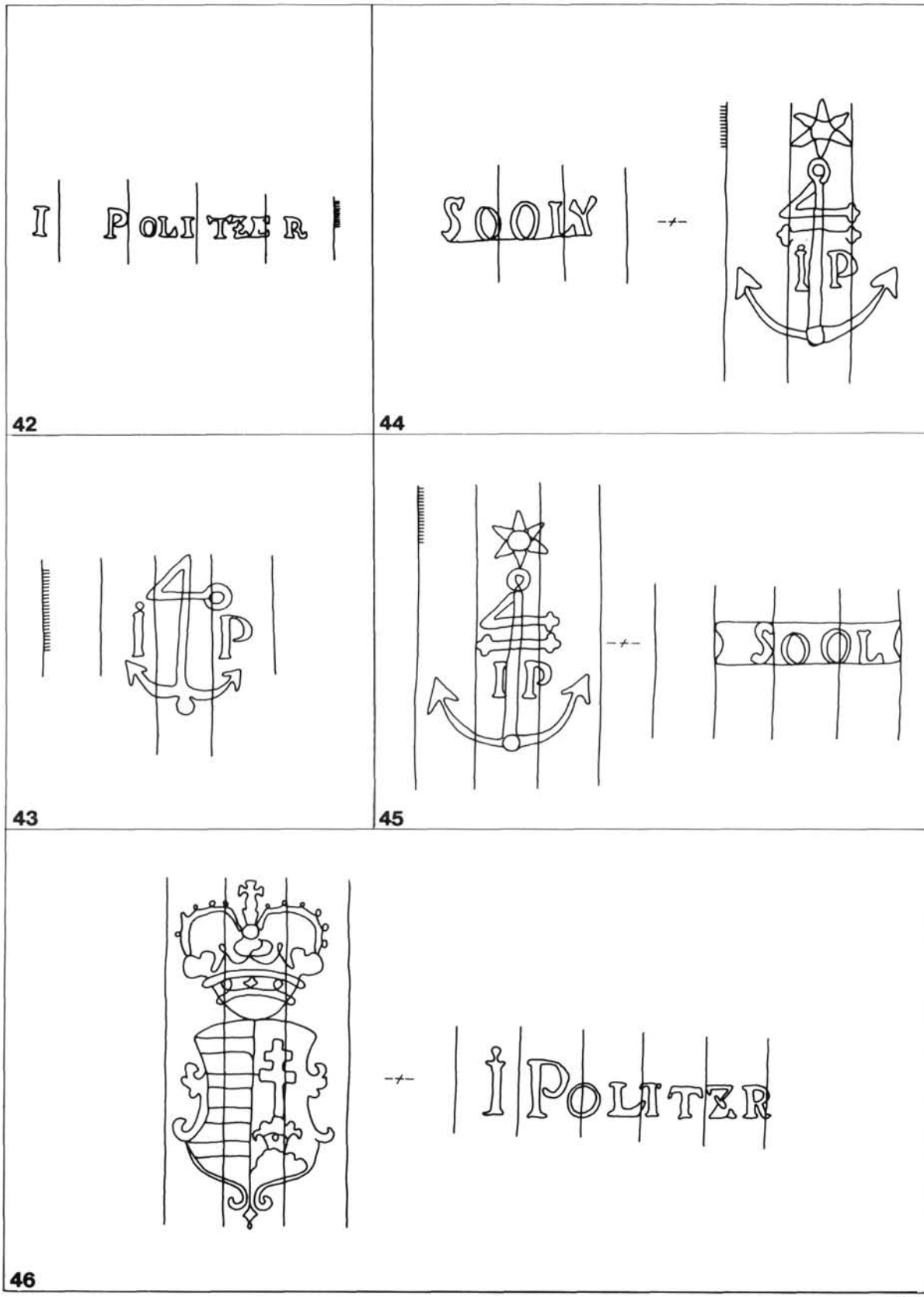

VIII.

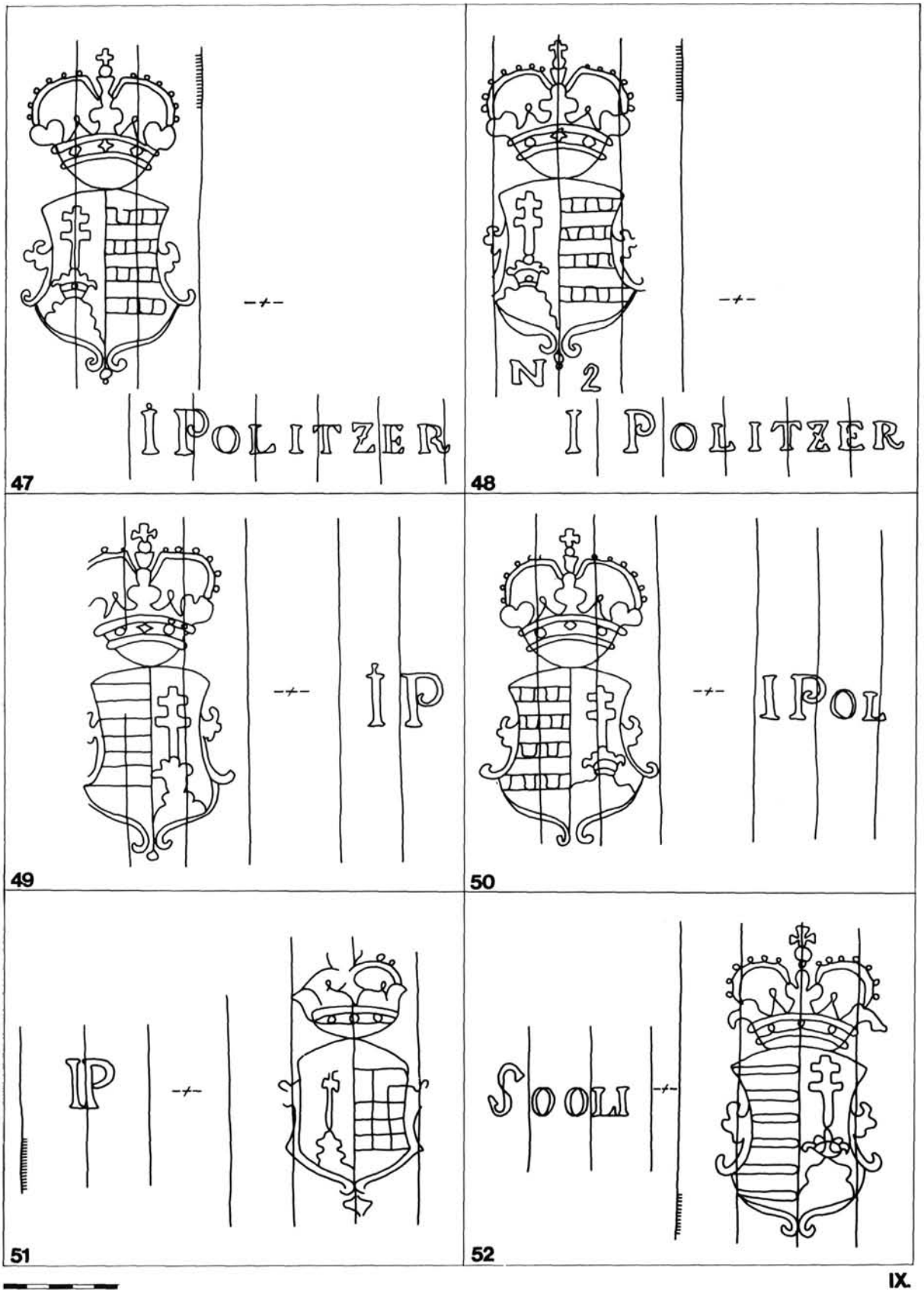

IX.

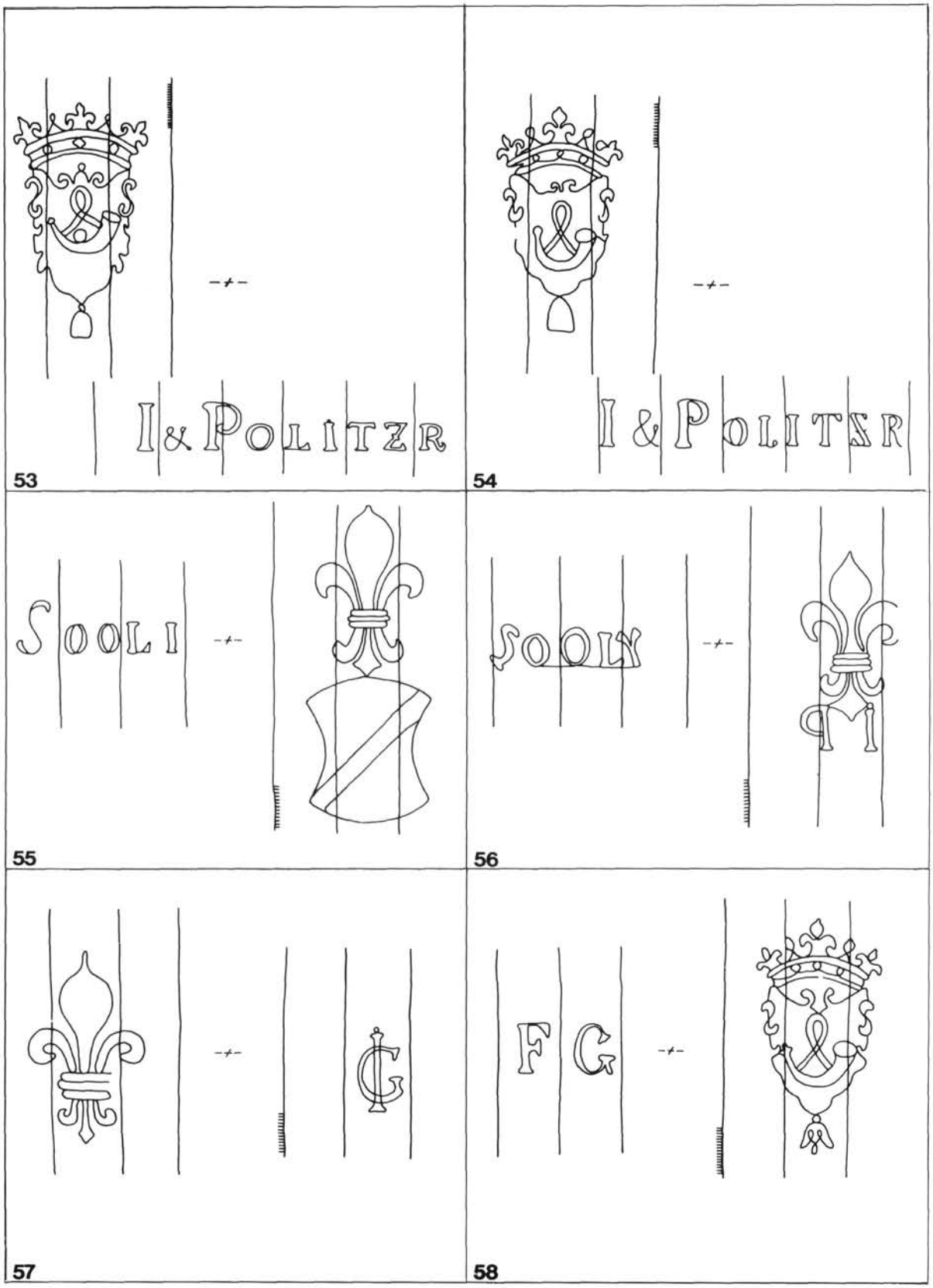

X.

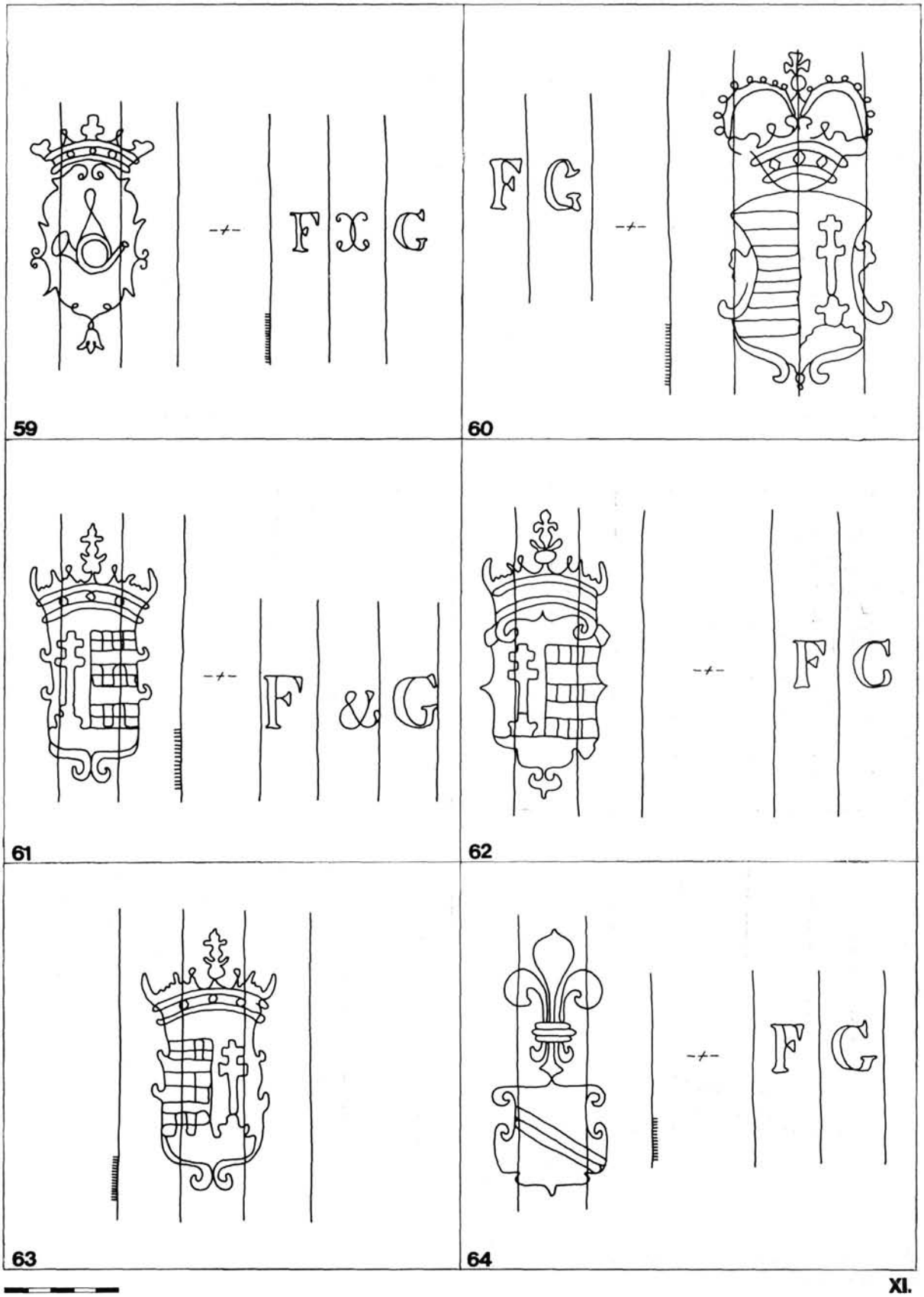

59 60 61 62 63 64

XI.

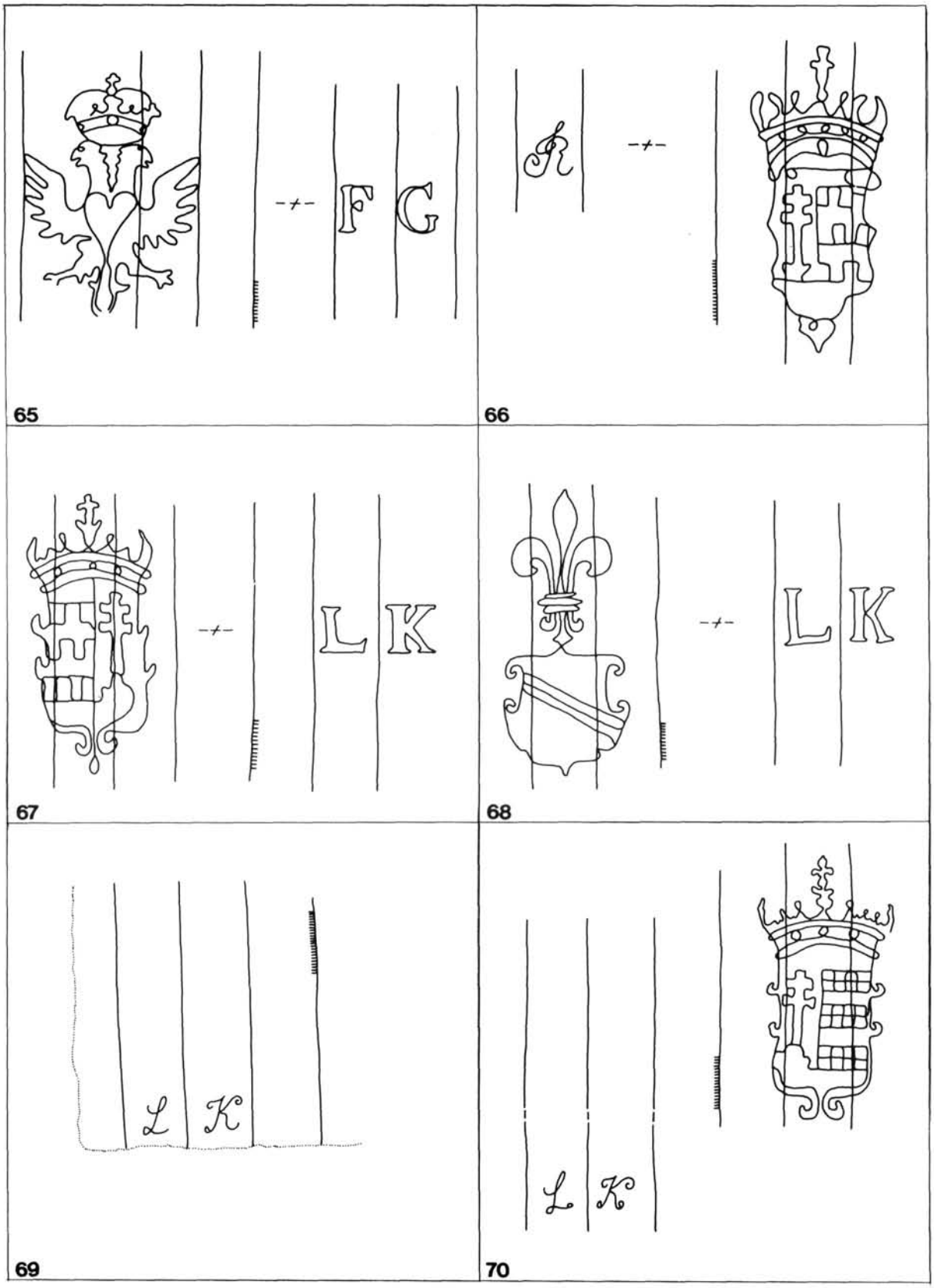

65 66 67 68 69 70

XII.

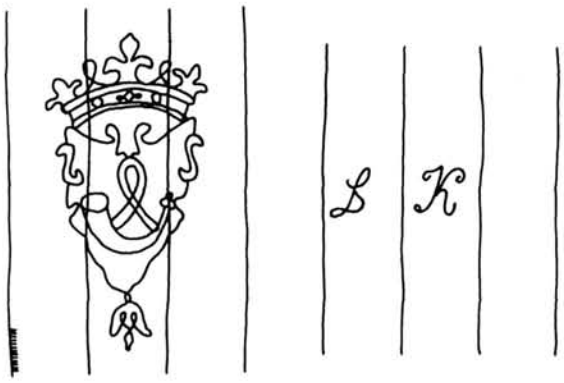

71

72

73

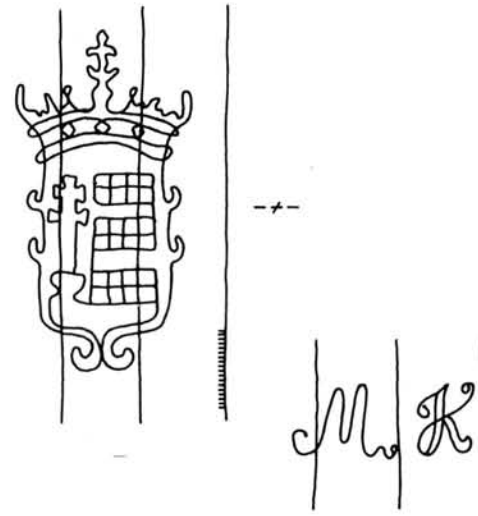

74

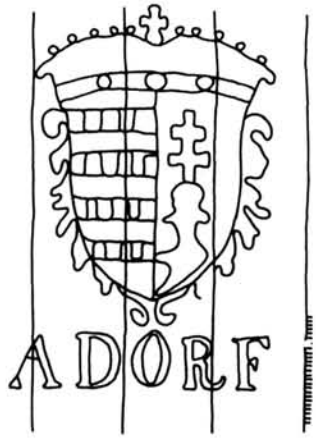

75

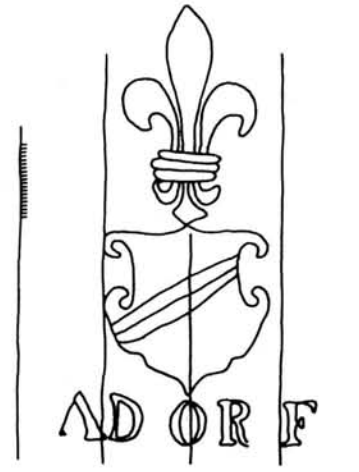

76

XII.

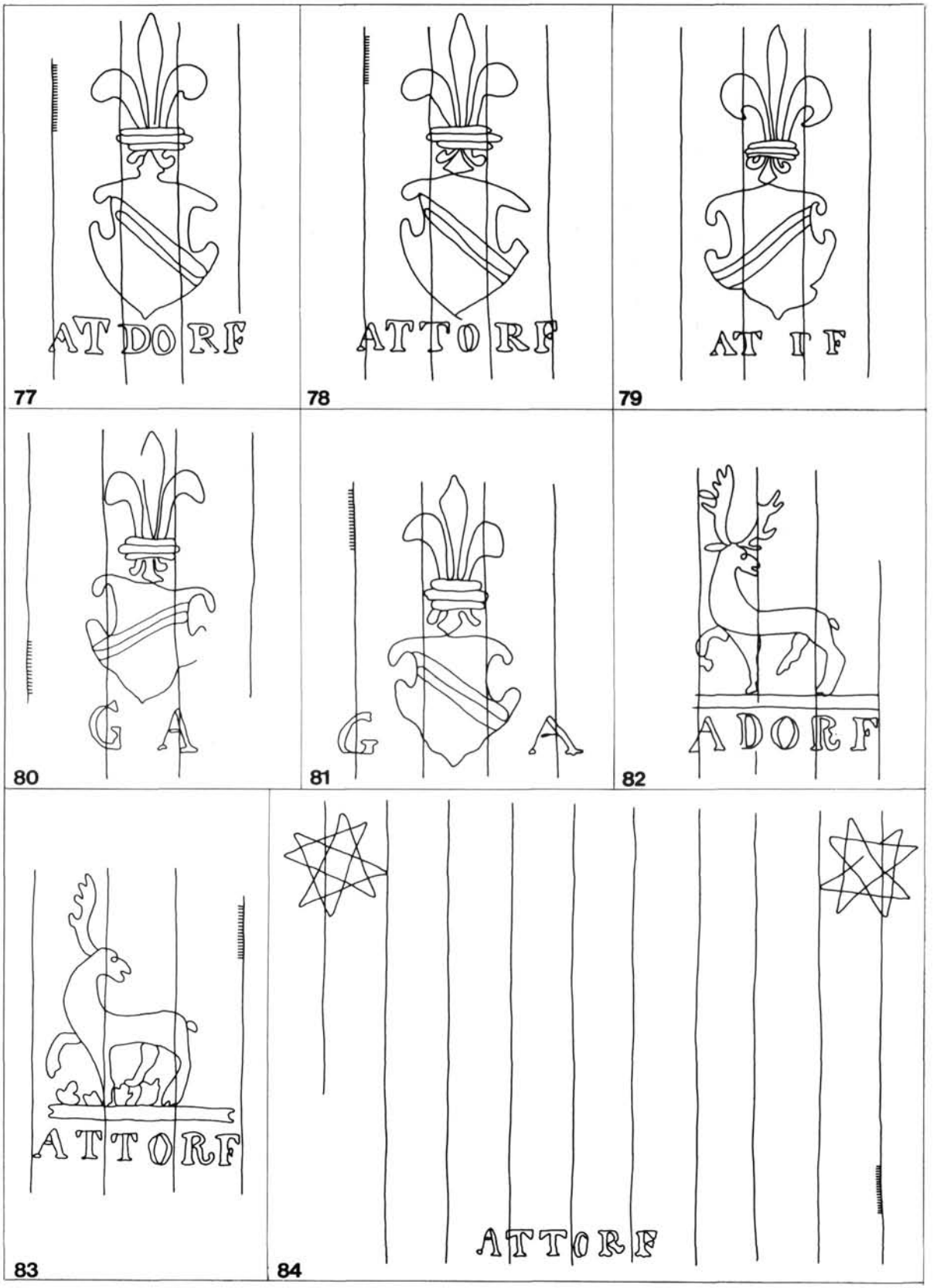
ATDORF
77
ATTORF
78
AT F F
79
G A
80
G A
81
ADORF
82
ATTORF
83
ATTORF
84

XIV.

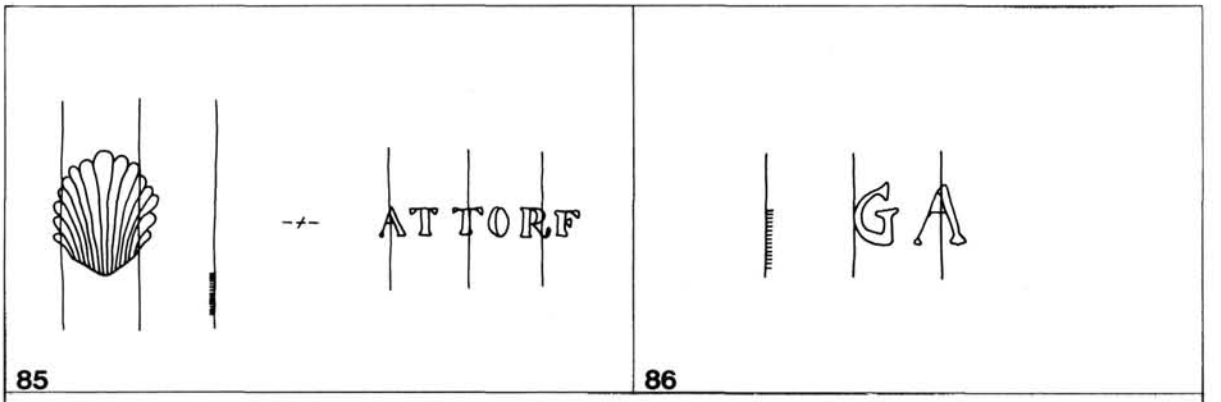

85

86

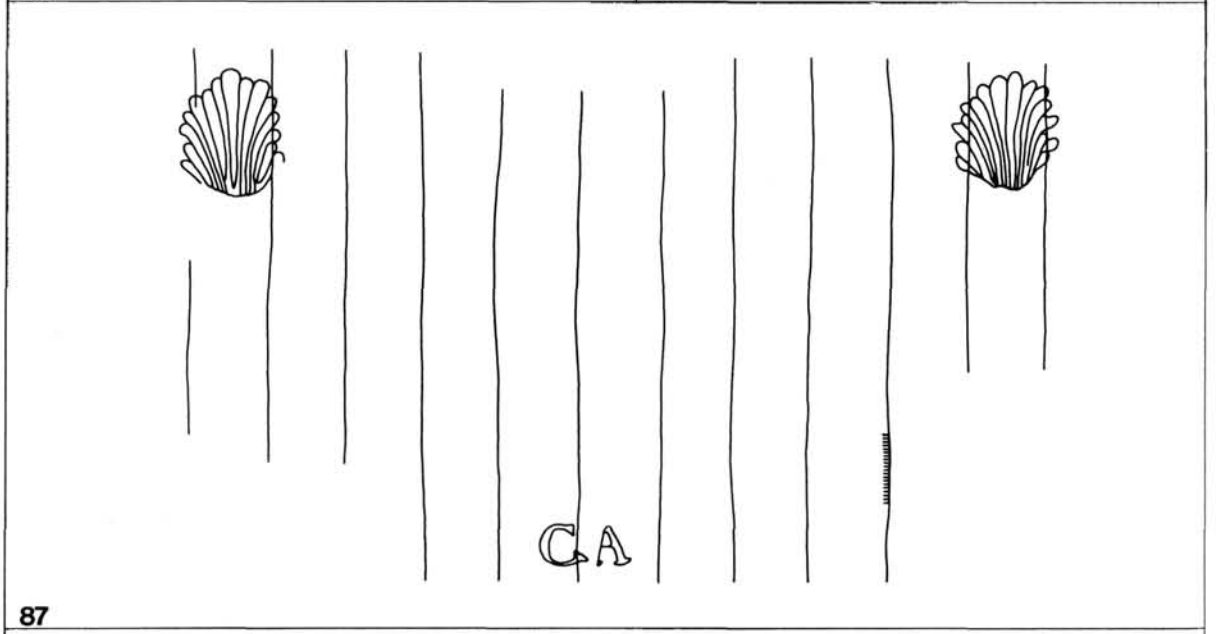

87

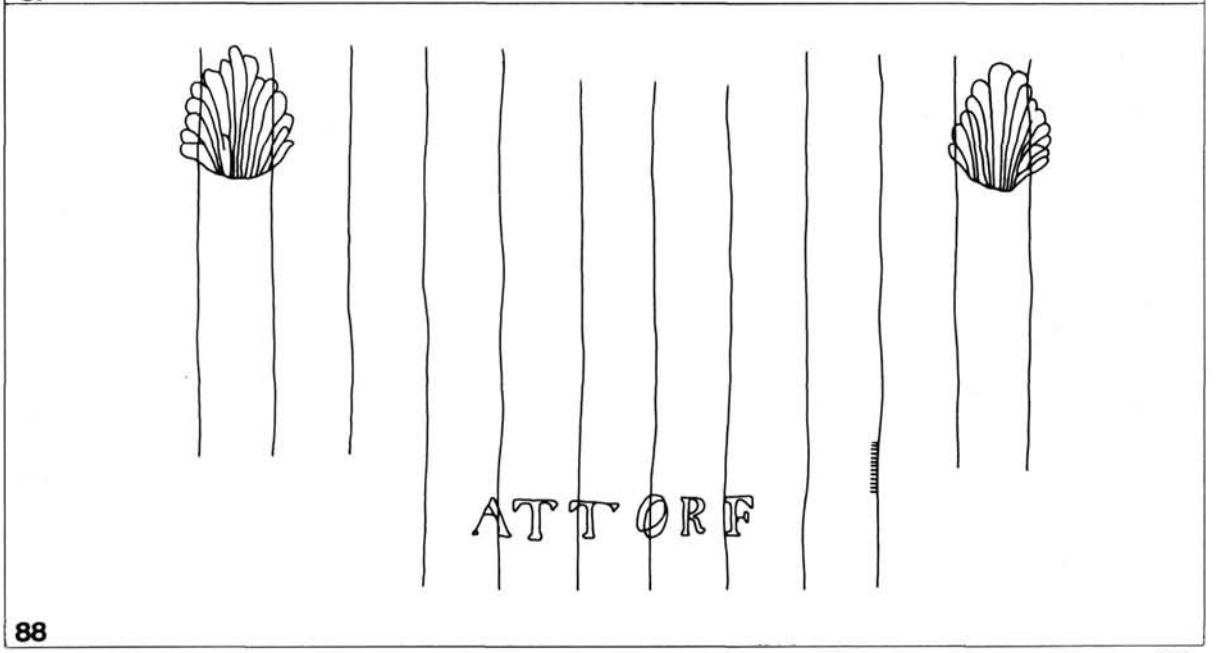

88

XV.

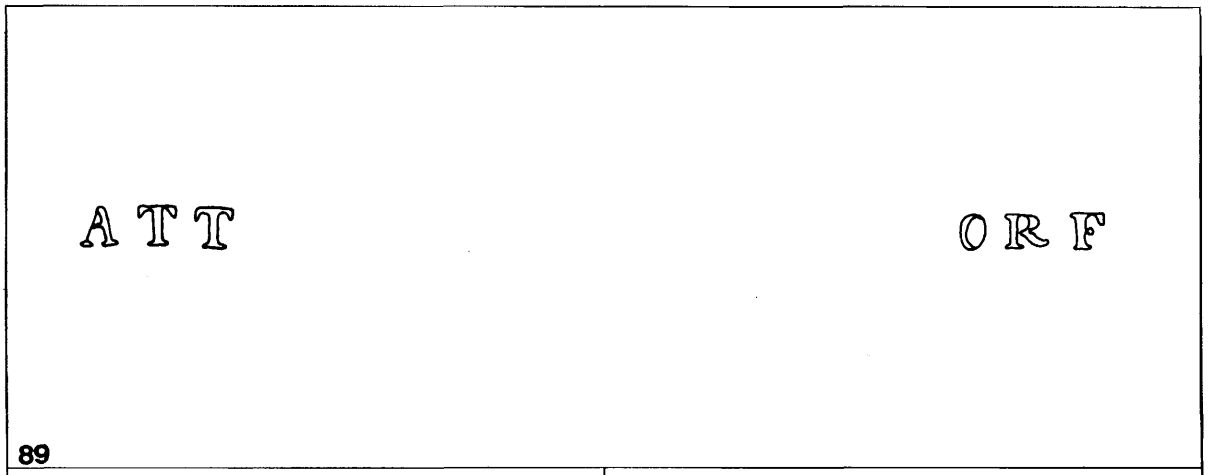

89

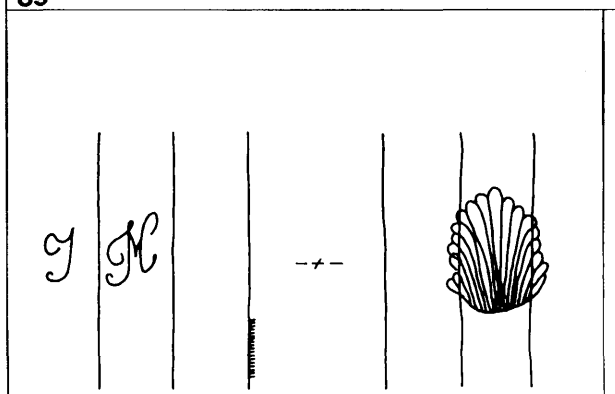

90

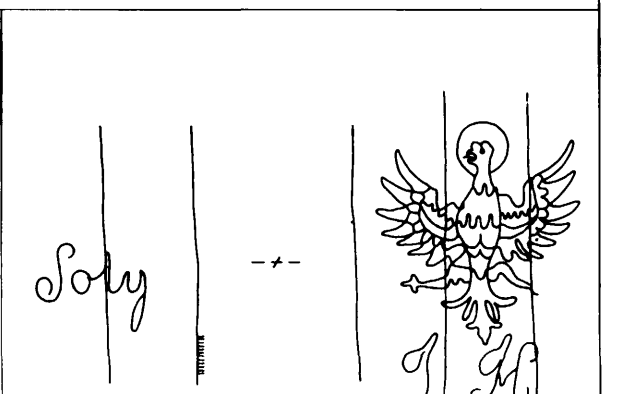

91

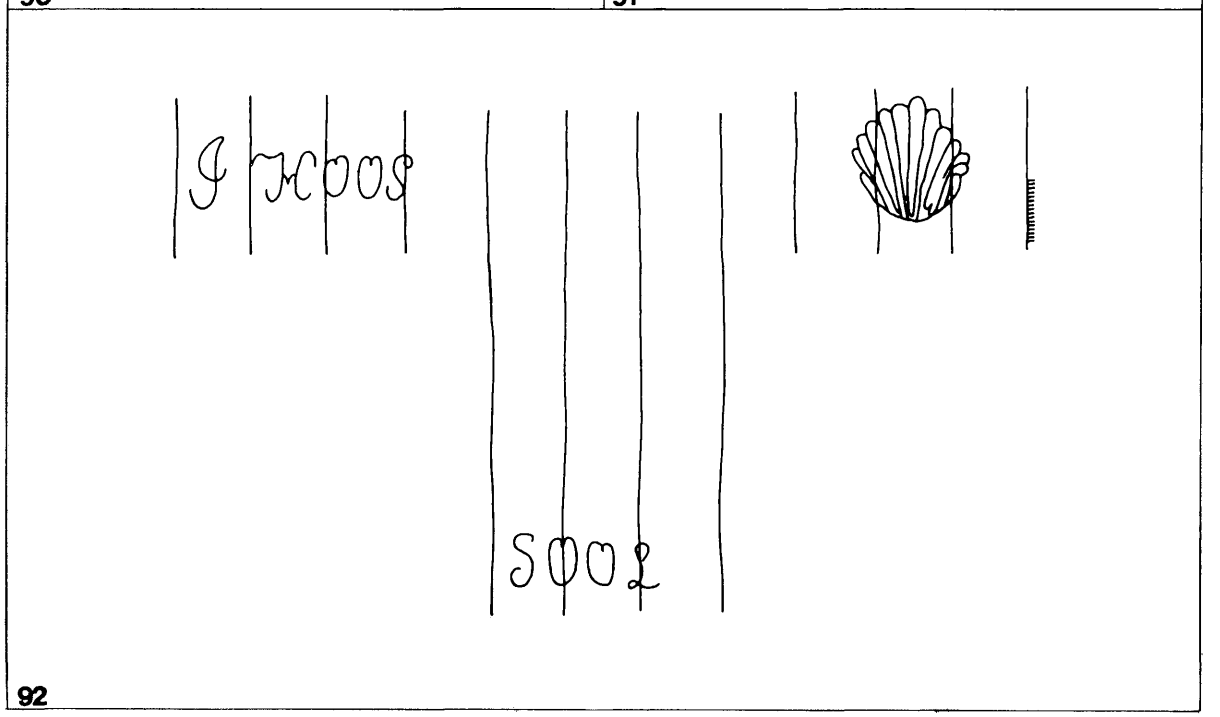

92

XVI

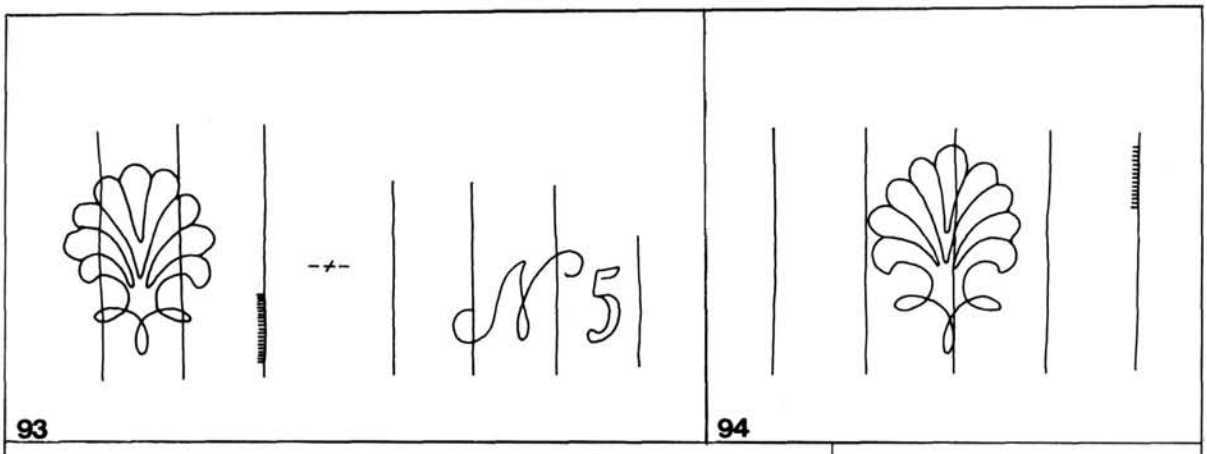

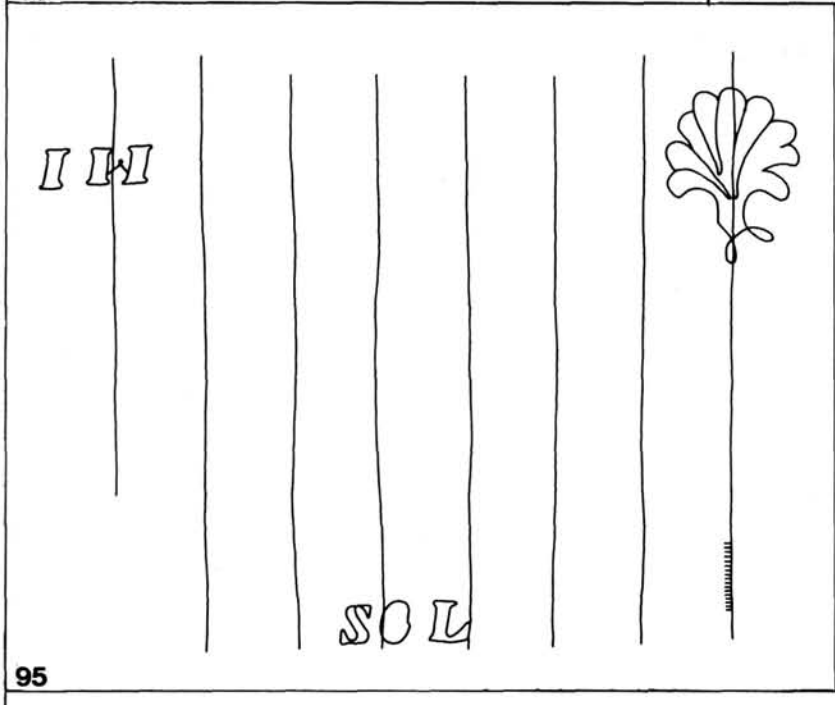

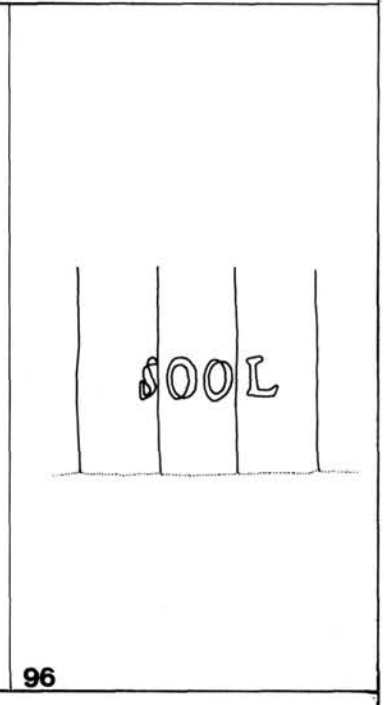

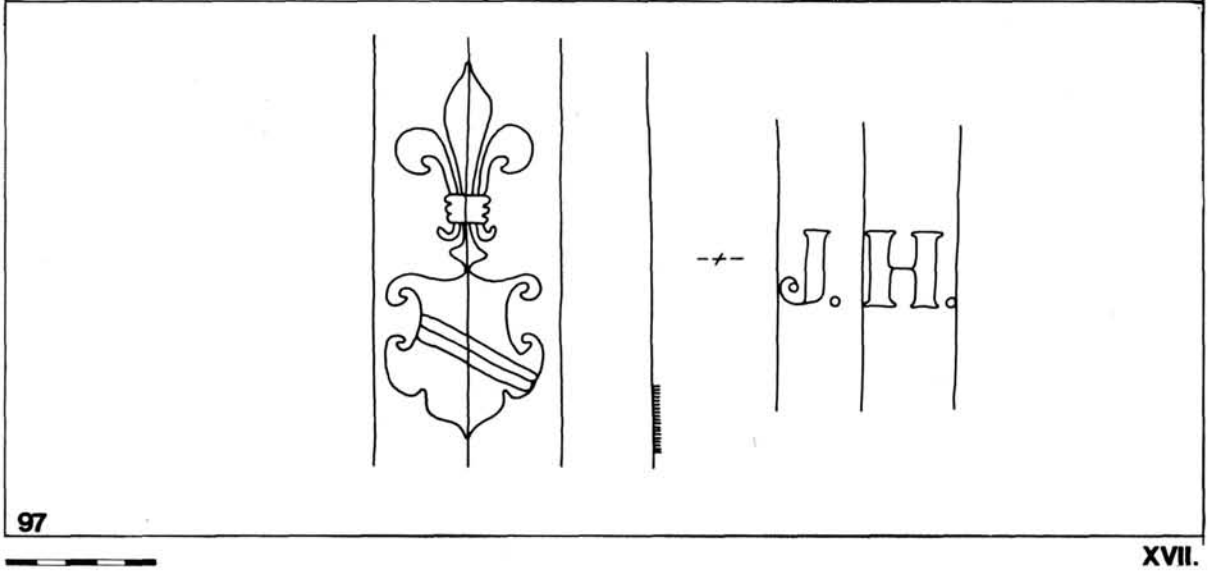

XVII.

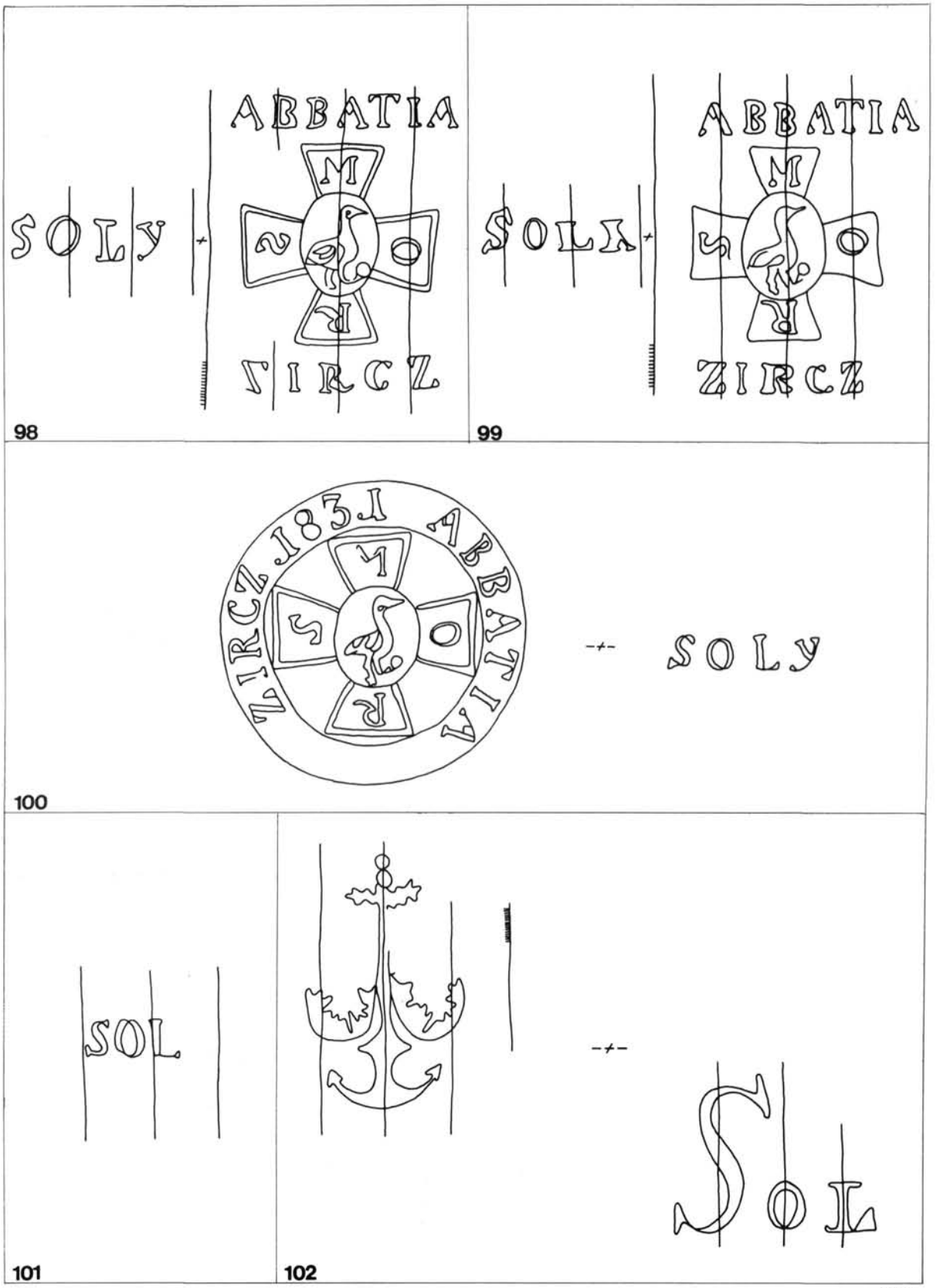
98
ABBATIA
SOLy
ZIRCZ
99
ABBATIA
SOLX
ZIRCZ
100
ZIRCZ 1831 ABBATIA
SOLy
101
SOL
102
SOL

XVIII.

Rövidítések — Abkürzungen

VeML = Veszprém Megyei Levéltár
VBM = Veszprémi Bakonyi Múzeum adattára
PHM = Pápai Helytörténeti Múzeum adattára
OL = Országos Levéltár
DREL = Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Pápa

1. *BOGDÁN István:* A magyarországi papíripar története. Budapest, 1963. (Továbbiakban: MPT) 180., 206., 215—217.
2. *BOGDÁN I.:* Adalék a pápai papírmalom történetéhez. Papíripar, 1968/4. sz. 138—143.
3. *SZELESTEI N. László:* A sólyi papírmalom felavatására (1790) írt versek. Papíripar, 1977/2. sz. 70—71.
4. *BOGDÁN I.:* Adalék . . . i.m. 138.
5. *BOGDÁN I.:* A lékai (hámori) papírmalom a XVIII. században. Történelmi Szemle, 1960/1. sz. 46—93.
6. *BOGDÁN I.:* MPT 170.
7. *BOGNÁR Imre:* Pápa településföldrajza. Pápa, 1943.
8. *BOGDÁN I.:* A lékai . . . i.m. 68.
9. VeML. IV. 1. b. 274/1828. II. 4., IV. 1. b. 542/1826. VI. 3.
10. VeML. IV. 1. b. 384/1826/XII. 4.
11. Uo.
12. VeML. IV. 1. b. 542/1826/VI. 3.
13. VeML. XI. 601. VIII. 327., C. 2036.
14. *BOGDÁN:* MPT. 235.
15. VeML. T 562.
16. VeML. IV. 1. g. bb. VIII. 439. 15.
17. W. P. Zimmermann rézkarca 1604 k. PHM. 60. 285.
18. Nyport rézkarca 1686 k. PHM „4" jelzet (az állandó kiállításban).
19. G. Bouttats rézkarca, é.n. Közl. GERŐ László—SEDLMAYR János: Pápa. Bp., 1959. 51.
20. OL. Eszterházy cs. hitb. lt. Rep. K 40. f. 1. 13. Másolat, PHM
21. Conscriptio Arxis Papensis Anno 1694 die 14 decembris (OL) GERŐ—SEDLMAYR id. m. 53. reprodukció alapján
22. *BOGDÁN I.:* Adalék . . . i.m. 138. VeML. IV. 1. 1729. évi jkv. 435.
23. VeML. XI. 602. b. C. 51. 2. Protocollum . . . 122—123.
24. *PONGRÁCZ, Gasparus:* Antidotum Universale; Descriptio oppidi Papa. Tyrnavie, 1733. 189. Közli BOGNÁR I. E.: Pápa településföldrajza. Pápa, 1943.
25. *KISS István:* A pápai plébánia története. Veszprém, 1908. 66.
26. VeML. Az 1772. évi másolat fordítása dr. Takáts Endrétől, kézirat, megjelenés alatt.
27. *ILA Bálint—KOVACSICS József:* Veszprém Megye Helytörténeti Lexikona. Bp., 1964. 316.
28. PHM. 75. 105. 15.
29. OL. P. 1216. C 51. nr. 1. Protocollum Correspondentiarum Domini Papa. 1/a. lap (saját fordítás).
30. OL. uo. 3. lap (saját fordítás).
31. OL. uo. 237—238. Közl. BOGDÁN: Adalékok . . . i. m. 139.
32. VeML. XI. 602. b. C. 53. nr. 24.
33. *BOGDÁN I:* MPT 190.
34. OL. C. 51. nr. 1. Protocollum . . . 56. lap
35. Uo. 230/a lap
36. Uo. 235/b lap
37. OL. C. 51. nr. 3. Protocollum . . . 238/b lap
38. VeML. XI. 602. b. C. 51. nr. 2. Protocollum . . . 122—123.
39. Uo. 482—483.
40. *BOGDÁN I:* Adalékok . . . i. m. 140.
41. *FÉNYES Elek:* Magyar Országnak . . . mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1836. 429.
42. VeML. T. 252. G. Miller rajza
43. *BOGDÁN:* MPT. 206.
44. *BOGDÁN:* Adalék . . . i. m. 138.
45. VeML. IV. 1. b. ad. 1416/1832. V. 27.
46. *MAGDA Pál:* Magyar Országnak . . . Statisztikai és Geográfiai leírása. Pest. 1813. 88.
47. *FÉNYES E.:* Magyarország statisztikája . . . I. köt. Pest. 1842. 208.
48. PHM. 76.76.9.
49. *ILA-KOVACSICS:* id. m. 204.
50. Uo. 204.
51. Uo. 204., VeML XI. 602. b. C. 51. nr. 2. Protocollum . . . 456.
52. VeML. IV. 1. b. 416/1827., ill. Wöller István veszprémi malomtörténet-kutató szíves szóbeli közlése.
53. VeML. IV. 1. b. 1416/1832 május 27.
54. Uo. 94/1848 (1847. évi hiv. jelentés).
55. *BOGDÁN I:* Adalék . . . i. m. 140.
56. VeML. IV. 1. Vp. Vgye Közgy. jkv. 58. köt. 401., 57. köt. 670.
57. *FÉNYES E.:* Magyar Országnak . . . mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. 2. kiad. I. Pest, 1841. 410.
58. VeML. IV. 1. b. 2197/1845. Vgyei közmunkák összeírása. Pápa alsó járás. Igal. 3. srsz.
59. VeML. V. 2. a. 1834. 16.
60. Uo. 1846. 988.
61. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara . . . jelentése 1857—1860. Sopron, 1862. 413.
62. A Soproni . . . Iparkamara . . . jelentése 1860—1862. Sopron, 1863. 81.
63. VeML. IV. 1. b. 15065/1899/cop. VBM. 10056.
64. DREL. 1. b. (32)—61/5.
65. PHM. 65. 1.: 522—524. old., 67. 21. 1.: 49—82. old.
66. Uo.
67. VeML. IV. 1. b. 1416/1832. V. 27.
68. VeML uo. 1416/1832. VI. 3.
69. VBM. 8273/69. Ebben az összeírásban a Papiros Malom sorrendileg az ún. Zavari-Malom és a Hatkerekű Malom között szerepel, ami tényleges, helyrajzi elhelyezkedésének is megfelel a Tapolca vizén; e malmok alsó és felső szomszédai. Mivel a papírmalmok sohasem tartoztak molnár céhekhez, nem tudjuk, milyen gyakorlati szempont miatt szerepeltették az igali papírmalmot mégis ebben az összeírásban.
70. VeML. V. 2. a. 1847: 76., 278., 301., 1849: 50., 115.
71. VeML. IV. 1. b. 1416/1832. V. 27.
72. *BOGDÁN I.:* MPT. 322—325.
73. *SZELESTEI N. L.:* id. m. 70.
74. VeML. XI. 601. VIII. 327.
75. VBM Veszprém megye Malomkatasztere: Wöller István helyszíni vázlatrajza. Sóly, 1975. november 6-án.
76. VBM. 11.401./70.
77. VeML. C. 1277.
78. VeML. IV. 1. 1809: 527.
79. VeML. V. 101. a. 1804: 59.
80. VeML. XI. 601. VIII. 486. Tab. Fix. Prov. Dmni Sooly A. 1811
81. VeML. uo. 485.
82. VeML. uo. 484.
83. VeML. XI. 601. ad III. 656/1.
84. Lichtneckert András levéltáros (VeML) szíves közlése.
85. VeML. IV. 1. 1807: 576., és IV. 1. b. 140/1808.
86. VeML. IV. 1. 1809: 527

87. VeML. uo. 1813: 40.
88. VeML. 601. V. 55. 4. oldal 7. pont
89. VeML. XI. 601. VIII. 400.
90. Uo.
91. VeML. XI. 601. VIII. 406.
92. VeML. uo. III. 636/1. b.
93. VeML. uo. adIII. 636/2.
94. VeML. C. 1987.
95. *BOGDÁN I.:* MPT 100., 190.
96. VeML. C. 1976.
97. VeML. C. 2038., XI. 601. VIII. 413.
98. VeML. C. 2035: „... én, aki soha életemben papiros malomrul csak képzelni sem tudtam, annyira vittem a dolgot egy elpusztult házban lévő malomban, melyben önnön T. Uraság nyilván vallása szerént még soha senki nem boldogult. Holott sokkal jobbakban lévő papiros csináló mesterek tsak tavalyi (1822) esztendőben is el buktak ... annyival is inkább, hogy legkevesebb beneficium hozzá kaptsolva nintsen ... kegyes igéretek által is ... méltó reménységem lehetett, hogy a tetemes újjittásokat (mellyeket a malom Mechanikájának virágzó állapotjára tenni kéntelen voltam) ... elvállolni méltóztatik ... A német nyelven írtt Contractust nem olvashatván és meg nem értvén tsupán tsak kegyességébe kellett helyheztetni sorsomat, és legkellemetlenebb esetben is egész hamvamig hálaadással fogok lenni a T. Uraságnak tsak azért is, hogy ezen saját káromval összve kaptsolt, sajnos tapasztalásban által ezentúl szemesebb tanulok lenni, a Papirost készíttő mesterségben tökéletességet nyervén."
99. VeML. XI. 601. VIII. 413.
100. VeML. C. 2116.
101. VeML. XI. 601. VIII. 395., 398.
102. VeML. C. 2119.
103. VeML. C. 2228.
104. VeML. IV. 1. b. 622/1834.
105. Keresztelési, házasságkötési és halálozási anyakönyv. II. R. kat. plébánia, Hajmáskér (Sóly: Filia).
106. VeML. XI. 601. IV. 859. 3. old., uo. VIII. 391., 392., VII. 929., és C. 2403.
107. VeML. XI. 601. IV. 859. 3. old., uo. VIII. 392.
108. VeML. C. 2403.
109. VeML. „Zirci Regisztratúra" 2. köteg. Nr. 561.
110. VeML. C. 2403.
111. VeML. XI. 601. VIII. 396.
112. Uo.
113. VeML. XI. 601. VIII. 397.
114. VeML. IV. 1. b. 2197/1845. Sóly. 7.
115. VeML. XI. 601. VIII. 396.
116. VeML. C. 2723.2.
117. VBM. 11.401./77. Scherer János adattáros feljegyzése, a forrás megjelölése nélkül.
118. VeML. C. 3356.
119. VeML C. 3374.
120. VeML. XI. 601. VII. 887/1. Az itt felsorolt személyek neve mellé betoldott születési—halálozási adatok forrása: Keresztelési, esketési és halálozási anyakönyv II. R.kat. plébánia, Hajmáskér (Sóly: filia).
121. Anyakönyv II. Hajmáskér, r. k. plébánia.
122. VeML. XI. 601. VII. 887/2.
123. VeML. ad. C. 2036.
124. VeML. ad. C.2227.
125. Anyakönyv II. Hajmáskér, r. k. plébánia
126. OL. Ung. Staatsarchiv Arch. Palat. Landeskonskription 1818 H. Com. Wp. 203. Sóly 9.: VeML mikrofilmtár B. 207. 7. d.
127. VeML. IV. 1. b. 94/1848
128. VeML. 601. VIII. 404.
129. VeML. XI. 601. VIII. 636. 2.
130. VeML. C. 2038.
131. VeML. C. 2119.
132. VeML. XI. 601. III. 636. 2.
133. VeML. C. 2227.
134. VeML. XI. 601. ad. III. 636. 1.
135. VeML. C. 2227
136. Uo.
137. VeML. IV. 1. b. 39.(1816) 799. old.
138. VeML. IV. 1. b. 40. (1817) 883. old.
139. VeML. IV. 1. b. 43.(1820) 336. old.
140. VeML. XI. 601. ad. III. 636. 2. és XI. 601. VIII. 327.
141. VeML. ad C.2036.
142. VeML. C. 2228. Harmath István szíves fordítása német nyelvről.
143. VeML. XI. 601. VIII. 327.
144. VeML. C. 1987., C. 2116. Harmath István fordítása alapján.
145. VeML. XI. 601. VII. 887. 1.
146. VeML. uo. ad. III. 646. 1. 1. old.
147. VeML. ad. C. 2227.
148. *BOGDÁN I.:* MPT 338 és *MÉREI Gyula:* Magyar iparfejlődés, 1790—1848. Budapest, 1951. 271.
149. *SZELESTEI N. L.:* id. m. 70.

Ezúton mondok köszönetet Bogdán István ny. történésznek (OL); a VeML és a DREL levéltárosainak, valamint dr. S. Lackovits Emőke, Harmath István és dr. Mithay Sándor muzeológusoknak munkámhoz nyújtott szíves segítségükért, támogatásukért.

PÁL KONCZ

DIE PAPIERMÜHLEN BEI PÁPA, IGAL UND SÓLY IM XVIII—XIX. JAHRHUNDERT

Die Abhandlung ist eine Quellenforschung des Verfassers über die Geschichte der Papiermühlen, die im Veszprémer Komitat im XVIII—XIX-ten Jahrhundert tätig gewesen waren. Er stellt die Papiermühle von Pápa und ihre Funktion vor. Im anderen Kapitel schreibt er über die Papiermühle, die in der Nachbarschaft von Pápa, auf der Igal-puszta stand. Er schreibt ausführlicht über die Papiermühle in Sóly.

Im Anhang bringt er den Katalog von den Produkten der Papiermühlen.

VERESS D. CSABA

A KÁL-VÖLGY TÖRTÉNETE

(I. rész)

1. A KÁL-VÖLGY TÖRTÉNETE A MAGYAR HONFOGLALÁSTÓL A TÖRÖK HÁBORÚKIG:

A német királyság és a morva nagyfejedelemség háborúit kihasználva — hol az egyikkel, hol a másikkal szövetségre lépve — a magyar (türk) törzsek 892 és 896 között megszállták a Kárpát-medence keleti felét, s előnyomultak a Garam és a Duna vonaláig.

896-ban Arnulf német császár — a Fuldai Évkönyvek szerint — „Pannónia védelmét — a Mocsárvárral (urbs Paludarum, azaz Moosaburg vagyis Zalavár) együtt — Brazlaw hercegre bízta."[1] Arnulf 899-ben bekövetkezett halála után — 900-ban (ugyancsak a Fuldai Évkönyvek adatai szerint) — „az avarok, akiket magyaroknak is hívnak, végigpusztították egész Itáliát". Visszatérőben követeket küldtek a bajor herceghez, békét kérve (valójában azért, hogy kikémleljék azt a vidéket), majd „váratlanul . . . igen nagy sereggel . . . megrohanták Bajorországot az Enns folyón túl, úgyhogy egy nap alatt 50 mérföldnyi területen hosszában-szélében, tűzzel-vassal gyilkolva és pusztítva, mindent leterítettek".

Az Ennsen túli Bajorország — azaz a mai Ausztria és a Dunántúl — meghódításáért még évekre elhúzódtak a harcok. Ezt a területet a magyarok csak 907-re — a bajorokon aratott végleges nagy győzelem után — vették véglegesen birtokukba. A bajor hercegség szétzúzását követő alig fél évszázad alatt a magyarok mintegy negyvenhárom hadjáratot vezettek részben Itália, de főleg a német területek felé. A nyugati és délnyugati irányú hadjáratok évtizedeiben a magyar törzsek fokozatosan megszállták a Kárpát-medence nyugati felét, a Dunántúlt is. Az őslakosságot leigázó törzsek és nemzetségek elhelyezkedéséről nincsenek megbízható korabeli forrásaink. Csak évszázadokkal később — feltehetően szóbeli hagyományokra támaszkodva — írták meg krónikásaink a letelepedést. Kálti Márknak a — magyarok tetteiről írott krónikája — a XIV. század közepén arról írt, hogy „Vérbulcsú volt a hatodik kapitány neve; hír szerint ez a Balaton táján ütötte fel sátorfáját".[2] Ez nyilvánvaló anakronizmus, ugyanis Bulcsú politikai szereplése évtizedekkel későbbi. Konsztantinosz Porfirohennetosz bizánci császár 948-ban tett róla említést, a következőket írva: „Tudnivaló, hogy Teveli (Árpád fiának, Tarkacsunak fia) meghalt, s az ő fia — barátunk — Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és horkájával." Ezt követően így folytatta a császár: „Tudnivaló, hogy Bulcsú, a horka, Kalinak, a horkának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a horka meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a horkánál" Majd megmagyarázza, hogy a türköknél a nép „Első feje az Árpád nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a horka, akik bírói tisztséget viselnek".[3]

XIII—XIV. századi krónikáink — melyek ismerhették az ekkor még jelentős szerepet betöltő Vérbulcsú nemzetséget („de generatione Werbolchu": 1313)[4] — nem tévedtek, mikor a Balaton mellé tették ennek a nemzetségnek első szállás-helyét. Csak abban tévedtek, hogy a nemzetségnek első — honfoglaló — tagja nem Bulcsú volt, hanem annak apja: Kál horka. A XIII. században író Kézai Simon mester krónikájában tud Bulcsú apjáról („nagyatyjáról"), de időben már nem tudta szerepét pontosítani, mikor az alábbiakat írta: „A hetedik sereg vezérének Vérbulcsút mondják. Ez Zalában, a Balaton körül telepedett meg. Azért nevezték pedig Vérbulcsúnak, mert nagyatyját a krimhildi csatában a németek megölték, s ezt ő biztosan tudván, bosszút akart állni rajtuk, és több németet nyárson süttetett meg, és annyira kegyetlenkedett velük, hogy némelyeknek úgy itta a vérét, mint a bort."[5] Ennek alapján feltételezhető, hogy Vérbulcsú apja („nagyapja"?) — a bizánci császár szerint Kali horka — a honfoglalás vagy az azt követő háborúk során (nem pedig a hunok idejére keltezett legendás krimhildi csatában) esett el a németek fegyvereitől.

Mivel gyakori jelenség volt, hogy egyes tájegységek — vagy éppen települések — az első

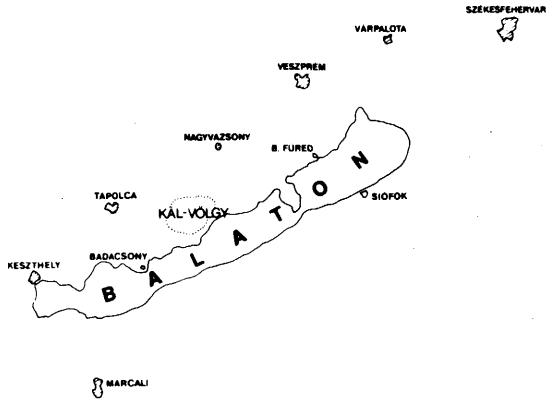

1. ábra. A Kál-völgy földrajzi helyzete
Abb. 1. Geographische Lage des Kal-Tales

2. ábra. A Kál-völgy falvai
Abb. 2. Dörfe im Kal-Tal

foglalóról kapták elnevezésüket, biztosra vehetjük, hogy Kál horkának nevét őrzi a Balaton északnyugati partvidékén az a 10-12 km hosszú és 3-4 km széles völgy. A XIII—XIV. századi oklevelek minden esetben Kál-völgynek („valea Kaal") — egy esetben pedig (1377-ben) „a zalamegyei Kaal-i vidék"-nek — nevezik ezt a tájegységet. Egyidejűleg a Kál-völgy falvai — az egész középkoron át napjainkig — megőrizték a Kál megkülönböztető nevet: Köveskál, Szentbenedekkál, Mindszentkál, Örskál, Szentvidkál, Kerekikál, Töttöskál, Sóstókál, Kiskál elnevezésekben.[6]

A honfoglaló és hódító nemzetség központja feltehetően az a Káli-földvár volt, amely Mindszentkáltól keletre, a Kereki-dombon magasodik ki mintegy 30-35 méter magasan a mocsaras környezetből. Oldalai ma is meredeken emelkednek, s csak déli irányból közelíthető meg, ott viszont ma is kétszeres sáncolás nyomai figyelhetők meg.[7] Hogy ez lehetett a nemzetség központja, bizonyítja az, hogy ennek a földvárnak a közelében — Mindszentkáltól északra, az ún. Pogánydűlőben (sic!) tárták fel 1903-ban Sági János vezetésével — a Zala megyében szinte egyedülálló — X. századi temető negyvenkilenc sírját. Ugyanakkor — 1905-ben — a Szentbékkállától keletre levő töttöskáli középkori templomrom közelében, szőlőforgatáskor egy X. század végi, XI. század eleji lovassír is előkerült. A lovassírt — amely nyilvánvalóan még a nemzetség keresztény hitre térése előtt került a földbe — egy ritka lelet datálta. A sírban egyenes, kétélű — német típusú — kardot találtak, melynek markolatát 10-15 fokkal megdöntve a kardot (a magyar kézhez jobban idomuló) szablyához hasonló súlypontúvá tették. Ez a speciális csoportot alkotó — szablyamarkolatú — kétélű kardtípus az eddigi megfigyelések szerint zömmel az ország peremvidékeiről került elő. E speciális kardformával Bálint Alajos foglalkozott, s megállapította, hogy nem a szablya és a kard közti formai átmenetről van szó, hanem keverékformáról. Nem kész — vásárolt vagy zsákmányolt — kardokat alakítottak át, hanem a kardokat már eleve ebben a formában kovácsolták. A kardok korát a kísérő leletmellékletek pontosan meghatározzák a X. század végére és a XI. század elejére.[9]

Kali horka — Kézai Simon mester krónikája szerint — valószínűleg a honfoglalás harcaiban, a németekkel vívott csaták valamelyikében esett el. A németek okozták vesztét Kali horka fiának, a nemzetség legismertebb tagjának: Bulcsúnak (vagy Vérbulcsúnak) is. Mindkét korai krónikánk — Kézainak a XIII. század második felében és Kálti Márknak a XIV. század közepén írott krónikája — azt írja, hogy Bulcsú 955 júliusában, az augsburgnál vívott — a magyarok katasztrofális vereségével végződő — csatában került a németek fogságába, akik két kapitánytársával együtt bitón kivégezték. Kézai Simon („A magyarok története") szerint: „A császár (ti. a szász Liudolfing családból való I. Ottó német király, akit azonban csak 962-ben koronázott a pápa császárrá; Sz.) . . . a városhoz közel álló (magyar, Sz.) csapatot egy-kettőre tönkreverte. Ennek láttán Lél és Bulcsú futásban keresett menedéket. Hajóra szálltak, s a Dunán lefelé ereszkedtek, hogy Magyarországba meneküljenek. A regensburgi átkelőnél azonban foglyul estek, és a császárhoz szállították őket. A császár pedig bitófára ítélte, s Regensburgban vesztőhelyen végeztette ki őket."[10] Kálti Márk krónikája hasonlóan írt: „Fogságba esett Lél és Bulcsú derék vezér. Elvitték őket a császár elé . . . S rögtön megfogták és Regensburgban felakasztották őket."[11] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ekkor — 955-ben — Bulcsú már nem volt pogány. Ugyanis Bulcsú 948-ban a bizánci császár udvarában megkeresztelkedett.

A nemzetség — amely magát a későbbiekben Vérbulcsú nemzetségének (1313: „de generatione Werbolchu") nevezte — feltehetően ellenezte Géza fejedelemnek (kb. 972—997) 973-tól — a quedlinburgi követjárástól — datálható németbarát politikáját. Ez érthető a nemzetség szempontjából, hiszen az előző évek két nagy németországi hadjáratának — a 954 márciusában-áprilisában, I. Ottó német király ellen lázadó Liudolf sváb herceg (aki I. Ottó fia volt!) és Vörös Konrád lotharingiai herceg szövetségében Wormsig és Cambraiig előnyomuló magyar hadaknak, majd a következő — 955 július-augusztusi szerencsétlen végű augsburgi — hadjáratnak egyik főparancsnoka Bulcsú volt.

972-ben — II. Ottó trónörökös és Theophanu bizánci hercegnő házasságával — egy német—bizánci szövetség veszélye alakult ki a magyarok ellen. Ez váltotta ki Géza fejedelem a németek felé békülékeny politikáját. (Géza fejedelem — és vele együtt még ötszáz magyar úr — csak ekkor, 973 körül keresztelkedett meg a német Brunó Sankt Gallen-i szerzetes által.) A 973-tól datálható németbarát politika 983-ban megromlott; ugyanis 983-ban Géza fejedelem hadai be-

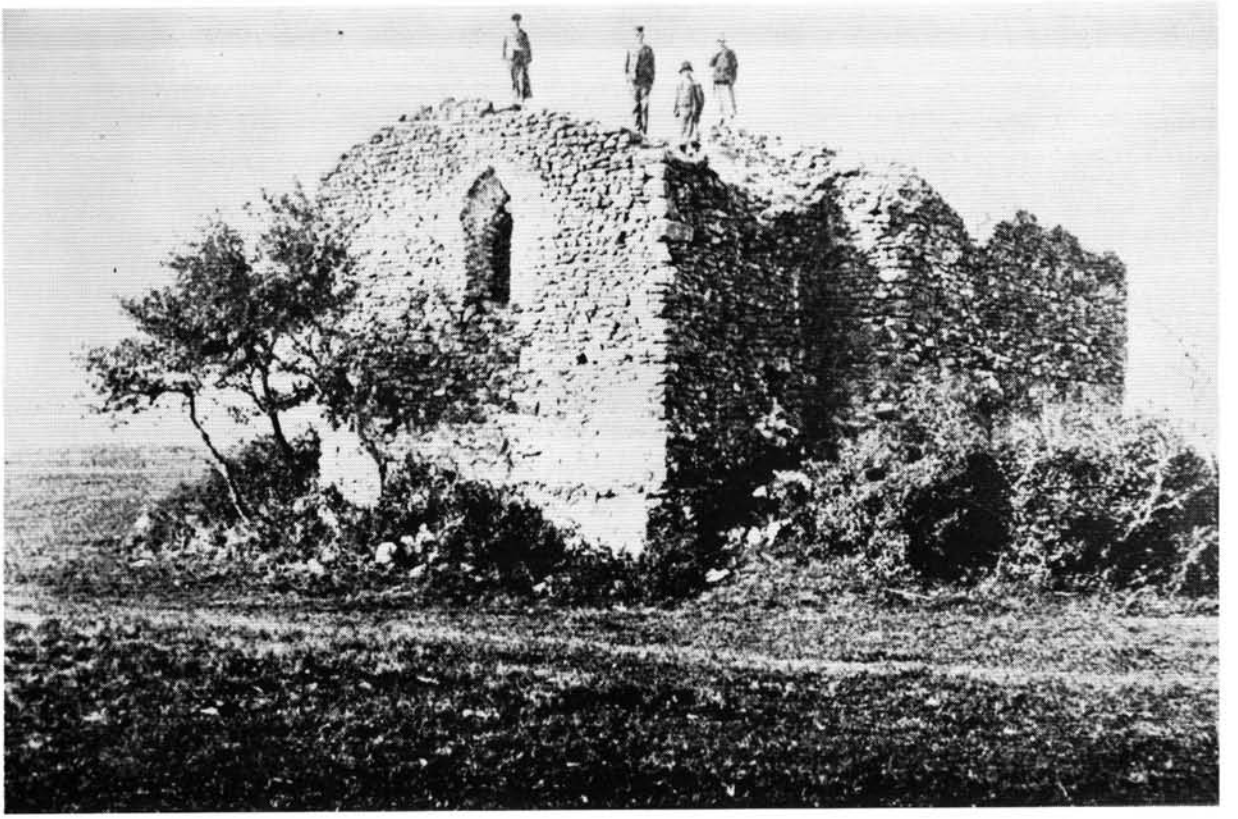

3. ábra. **Sóstókál templomának romjai a XX. század elején (Békefy R. i. m. alapján)**
Abb. 3. Ruinen der Kirche in Sóstókál am Anfang des XX.-sten Jahrhunderts (sieh: R. Békefy)

törtek az osztrák őrgrófságba és elfoglalták Melk várát. 985-ben I. (Babenbergi) Lipót osztrák őrgróf visszafoglalta Melket, majd 991-ben II. (Civakodó) Henrik bajor herceg elfoglalta az egész bécsi medencét és a magyarokat a Lajta mögé szorította vissza. Miután 995. augusztus 28-án II. (Civakodó) Henrik bajor herceg meghalt, helyreállt a békesség, s néhány hónappal később Géza fejedelem fia, István (Vajk) herceg feleségül vette II. (Civakodó) Henrik herceg árváját, Gizella bajor hercegnőt. Feltehetően ekkor mérgesedett el először a viszony Géza fejedelem és a Vérbulcsú-nemzetség között. Győrffy György véleménye szerint Géza fejedelem már ekkor elkobozta a Vérbulcsú-nemzetségtől a stratégiai fontosságú Zalavárat (a hajdani Moosaburgot), s a nemzetség szállásterülete körül a besenyő Tomaj vezér népét telepíttette.[12] A németbarát — és nem keresztény! — politika több nagy nemzetséget fordított szembe Géza fejedelemmel. Ezt tetézte, hogy Géza szakított az eddigi trónutódlási renddel, s a törvényes Koppány herceg helyett (aki Tar Zerind fiaként az Árpád-nemzetség legidősebb férfi tagja volt) fiát, Istvánt tette utódjává. Mikor 997-ben meghalt Géza és érvénybe lépett István fejedelemsége, több nagy nemzetség fegyvert fogott ellene. A későbbi krónikák ezt az összecsapást a keresztény-németbarát, valamint a pogány erők közti harcnak igyekeztek beállítani. A legkorábbi adatok — a Legenda Minor (1109 körül) és a Legenda Maior (1077 körül) — még nem nevezik meg a lázadás vezérét. Csak a XIV. század közepén írt — 1358 körül megjelent — Képes Krónikában nevezi meg Kálti Márk a lázadás vezéreként Koppány herceget. A másfél évszázaddal később, 1500 körül író ferences rendi Laskai Osváth magyar nyelvű Szent István officiumában — nem tudni, hogy milyen forrás alapján — azt állította, hogy a somogyiak (azaz Koppány) mellett a zalaiak is harcoltak Koppány oldalán. Ez azt jelentené, hogy a Zalát uraló egyik legnagyobb nemzetség — a Vérbulcsú-nemzetség — is részt vett az István fejedelem elleni fegyveres lázadásban. Van olyan vélemény is — Györffy György véleménye —, amely szerint maga Koppány is a Kál—Vérbulcsú nemzetségből származott volna.[13]

A Veszprémnél lezajlott döntő csata után — amely Koppány és pártjának teljes vereségével végződött — az új királyi hatalom elkobozta a lázadó nemzetségek szállásbirtokait. A nemzetségi területek — bár a nemzetségek egy része, mint pl. maga a Vérbulcsú-nemzetség is tovább élt — a királyi hatalom birtokába kerültek. A XI. század elejétől a XIV. század közepéig — kb. 350 esztendeig — a Kál-völgy királyi és királynői birtok volt.

A régészeti feltárások és kutatások azt igazolják, hogy a nemzetségi birtoklás időszakában (X. század) igen gyér lehetett a honfoglaló magyarság lélekszáma a Kál-völgyben, hasonlóan a Balaton egész északnyugati (hegyes-völgyes, vize-

nyős) partvidékéhez. A Balaton északnyugati partvidékének a nomád pásztorkodás szempontjából előnytelen terepviszonyai (meredek oldalú hegyek, mély völgyek, vizenyős rétségek) nagyobb arányú magyar benépesedést nem tettek lehetővé. A lakosság számának növekedése csak a letelepült életmódot feltételező földműveskultúrák (szőlőtermelés, gabonatermelés) elterjedésével alakulhatott ki. Az életmódban és a gazdálkodásban a változás ebben a térségben csak akkor bontakozott ki, mikor a királyi hatalom birtokába került.[14]

A Kál-völgy betelepítése feltehetően hosszú időt vett igénybe; talán már a XI. században megkezdődött, de csak a XIII. századra fejeződött be. Feltehetően ezzel magyarázható, hogy a korai időben — a XII. században — csak Kál falut emlegetik a források. Ez a legkorábbi falu — Kál falu — feltehetően azonos azzal a faluval, melyet a XIII. század végétől (1291-től) Köveskálnak neveztek. A Kál-völgy legkorábbi települése — Kál (vagy Köveskál) — egy ősi útvonal tengelyére települt kezdettől fogva. Ez az út (amely ma is használatos a községen keresztül kelet—nyugati irányban) „hadút" vagy „hadinagyút" formában szerepelt a XIV. századi oklevelekben. (1316: „intra unam viam *hathut* dictam"; 1320: „intrat ad viam *hathuth* dictam"; 1335: „ad quandam viam *Hadinagoth.*") Ez a középkori „hadiút" Fejérvárról vezetett — Nádasdladány, Berhida, Litér, Szentkirályszabadja, Felsőörs, Alsóörs, Füred, Zánkán át — a Kál-völgybe. Köveskálon át Gyulakeszibe, s onnét Tapolcára vezetett az az út, amely onnét kétfelé ágazva vitt tovább.[15]

A Kál-völgy többi falva (Szentbenedekkálla, Mindszentkálla, Szentvidkála, Boldogasszonyörs (Kővágóörs), Kiskál, Töttöskál, Kerekikál, Sásdikál, Alsóukkál) csak a későbbiek folyamán — a XII—XIII. század folyamán alakulhattak ki, mert valamennyiről csak a XIII. századból valók első adataink. (Lásd a XIII. századnál.)

A királyok és királynők a Kál-völgyet (amely független volt a zalai és veszprémi várispánságoktól) a királyi udvarnak szolgáló rabszolgákkal — részben hadifoglyokkal, részben (talán) a leigázott őslakókkal (talán avarok, szlávok voltak) — az úgynevezett „udvarnokokkal" telepítették be. Hasonlóan rabszolga-eredetűek voltak — a várszervezethez tartozó királyi népek is — a várszolgák (civilis). Mind a királyi udvar tulajdonában levő „udvarnokok", mind a várszervezethez tartozó királyi várszolgák (civilisek) olyannyira jogfosztott, elnyomott és alacsony társadalmi osztály voltak, hogy még 1222-ben is kijelentették róluk, hogy a papi rendbe sem vehetők fel.

Megjegyzendő, hogy nemcsak a Kál-völgyben és annak falvaiban éltek udvarnokok („udvornicos") és várszolgák („civiles"), hanem a környéken szinte mindenütt, az egész Balaton-felvidéken, amely a Dunántúlon (de az országban is) a földművelés — ezen belül a szőlő- és bortermelés — egyik legkorábbi bázisa volt. Udvarnokok és várszolgák (valamennyien királyi rabszolgák) éltek Ábrahámban, Arácson, Diszelben, Ecséren, Egregyen, Füreden, Hegymagason, Herenden, Kéken, Keszíben, Kustánban, Lovason, Nivegyvölgyben, Örsön, Palóznakon, Szepezden, Udvarnoktomajon, Tótiban, Vászolyban stb.

A rabszolgai eredetű és státusú udvarnokok mellé — nyilvánvalóan azok fékentartására és őrizetésre — a királyi hatalom szabad magyarokból (vagy a királyi hatalom szolgálatában álló idegen eredetű elemekből) álló, ún. várjobbágyokat („iobagionis castri" vagy „miles") telepített. Ezek a királyi vármegye földjéből — és nem a király vagy a királynő magánbirtokából — örökös használatra kapott földön gazdálkodtak, aminek fejében katonai szolgálatot teljesítettek a királynak, királynőnek. Ez a szabad, katonáskodó osztály alkotta a XIII. századtól a köznemességet.

A rabszolgai státuszú udvarnokok és várszolgák, valamint a rájuk felügyelő várjobbágyok mellett éltek a falvakban az — ugyancsak rabszolga-eredetű — királyi népek is. Ezeknek elnevezése „civilis castri" volt, s valamelyik közeli királyi várnak (pl. Zala vagy Veszprém várának) szolgáltak.

A legkorábbi források szerint is a lakosság ezen a tájon — mind a rabszolgai udvarnokok, várszolgák, királyi népek, de a szabad várjobbágyok is — zömében szőlőműveléssel és bortermeléssel foglalkoztak, amely azóta is ezen tájegység jellemzője.

A királyi udvarnokok, várszolgák felügyeletének központjáról nem beszélnek a korabeli források. Talán a — Monoszlótól délre, a ma már félig elbányászott — Hegyestetőn épített kora Árpád-kori várban lehetett. A hegycsúcs alatt kb. 15 méterrel — 2,5 méter vastag, habarcsba rakott, kőből épült — falgyűrű húzódik még ma is. Az erődítmény korára a hegycsúcson és hegyoldalban talált Árpád-kori cserepekből következtetni.

A Kál-völgy királynői udvarnokai (vincellérek) ugyanakkor a királynék nagysegösdi (Somogy vármegye) ispánságához tartoztak.[16]

A Kál-völgyben és környékén már a XII. századra több várjobbágyi nemzetség jutott jelentős magánvagyonhoz. Kezdetben ezek a várjobbágyi (később nemesi) családok—nemzetségek adományoztak birtokokat a Kál-völgyben az egyháznak. Ezek az adományozások voltak az első lépések, melyek megtörték a Kál-völgy eredetileg egységes — királyi-királynői — birtokviszonyainak képét. Ez az adományozási folyamat — kezdetben lassan, majd egyre növekvő formában — a XII. század első évtizedeiben indult meg. Az első Kál-völgyi adományozás II. István király (1116—1131) korában, 1121 körül történt. A várjobbágyi eredetű Ogiuz- (más néven Atyusz) nemzetség — melynek nemzetségi központja a közeli Hegyesd várában volt — volt az első adományozó. A nemzetségből való Bánd alapított — nemzetségének temetkezőhelyéül — a Kál-völgy északnyugati magaslatain, Almádon monostort bencés szerzetesek számára. A kolostor 1121 körül készült el. Ezt követően, Bánd fia — apja akaratának megfelelően — nagy birtokadományokat adományozott a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt monostornak. A nemzetség a következő évtizedekben folyamatosan adományozott a monostornak: 1164-ben Bánd másik fia: Miske fia

István, majd 1221-ben Saul comes végrendelkezett az almádi monostor javára. Az adományozások során konkrétan Kál-völgyi birtokot nem adományoztak el, csak a völgy környékéről. Azonban valószínűleg az Ogiuz- (Atyusz) nemzetség adománya folytán került néhány birtok Kálról is a tihanyi apátság birtokába a XIII. század elején. Káli birtokadományozásra majd a XIII. század elején került sor (lásd: 1227-ben!).[17]

A következő — ugyancsak várjobbágyi családok által történő — adományozásra 1170 körül került sor. Benedek veszprémi ispán végrendeletében Kálon (valamint Iregen, Zamárdiban és Kálózdon) levő földjeit és népeit a veszprémi Szent Mihály egyházra hagyta.[18] Az adománylevelet 1171-ben datálták. Kereken tíz évvel később, 1181-ben Folkmár comes (ispán) Henye faluban (ez a falu nevének első említése Heney formában) hat szőlőt és öt vincellércsaládot hagyományozott végrendeletében — és lelke üdvösségéért — a bakonybéli apátságra.[19] 1199-ben a Lőrinte-nemzetségből való Joachim vitéz („miles", azaz katonáskodó várjobbágy) — örökösök hiányában és királyi engedéllyel — Kálon lévő birtokait: négy szőlőt, harminc hold szántóföldet, egy vincellér háza népet (családot), két háznépe „torlót" (egyházi szolgálatban álló szolgát) és azok által művelt 72 hold szántóföldet hagyta a veszprémi Szent Mihály-egyházra.[20] Az ugyancsak Kálon birtokos várjobbágy (nemes) Atyusz-nemzetségbeli Sal comes (ispán) 1221-ben, majd 1227-ben készített végrendeletében Kál faluban öt szőlőt és hét „szabados" (azaz felszabadított rabszolga) családot adományozott a veszprémi Szent Mihály-egyháznak.[21] Néhány évvel később — 1237-ben — ugyanez az Atyusz-nemzetségbeli Sal comes Kál faluban Benától, a zalai vár várszolgájától („Bena de villa Kal, civilis castri de Zala") vett 35 bizánci aranyszolidusért egy szőlőt.[22]

A Kál-völgy szolgarendű népei, de a szabad várjobbágyok is (nemesek) I.(Szent) László király törvényei szerint kötelesek voltak minden terményükből tizedet adni a veszprémi püspökségnek. Egy 1240-ből származó adat szerint Kál az egyik tizedkerület — ún. „kés" (Kál-kés, „cutello de Kal") volt. Bertalan veszprémi püspök az ekkor — 1240 júniusában alapított — veszprémi Szent Katalin „asszonyszegen" (városrészben) alapított apácakolostor számára — többek között — a káli „késből" ötven köböl bort utaltatott ki.[23]

A tizedet (a nemeseknek 1439-ig) minden terményből (gabonából, borból, állatokból) fizetni kellett. Szent László törvénye szerint a tizedet karácsony napjáig kellett befizetni. Ezt megelőzően a püspök poroszlója kiment a falvakba, és mindenkitől megkérdezte, hogy miből mennyije termett. Ha paraszt vagy nemes vallomását elfogadta, akkor annak alapján mérte ki rá a tizedet (dézsmát). Ha nem fogadta el, meg kellett esketni a parasztot vagy nemest a vallomás igazságára. Ha az eskü hamis volt, és ez kiderült, akkor nem egy tized, de kilenc részt vettek el tőle. Ha valaki hamisan jelentett fel valakit, s az kiderült, a bejelentőtől vettek el kilenc részt. A püspök poroszlója mellé mindig beosztottak egy embert a megyeispán emberei közül. Míg a gabonát és bort a lehetőség szerint azonnal behordták, az állatokat nem vitték el, csak megjelölték, s csak Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) kel-

4. ábra. Szentvidkál templomának romjai Szentbékkálla mellett, a XX. század elején (Békefy R. i. m. alapján)
Abb. 4. Ruinen der Szentvidkál-Kirche bei Szentbékkálla am Anfang des XX.-sten Jahrhunderts (sieh: R. Békefy)

lett behajtani azokat a püspök székhelyére, Veszprémbe. A püspöki tizedek egynegyede a káptalant illette.

A tatárjárás 1241 februárjában érintette e tájat is, de — források hiányában — az eseményekről nem tudunk semmit.

A tatárjárást követő — királyi parancsra elrendelt — várépítések érintették a Kál-völgy környékét is. A völgy közvetlen közelében, az attól nyugatra magasodó Csobánc hegyen (amelyen eddig csak a keszi udvarnokoknak voltak szőleik) 1255—1272 között épült vár. Építői a keszi faluban lakó várjobbágyok (nemesek) voltak, köztük elsősorban a Rátót-nemzetségbeli Gyulaffy család. A hegyet birtokló keszi királyi udvarnokok tiltakoztak a vár építése ellen. Hosszú pereskedés után végül is abban egyeztek meg, hogy a Csobánc hegy továbbra is az udvarnokok birtoka, kivéve a már megkezdett vár (kőépület) helyét és a nemesek kezében már meglévő szőlőket.[24]

A tatárjárás utáni évtizedekben egyre több birtok került a Kál-völgyben is a várjobbágyok (nemesek) kezébe. A Mindszentkálla és Gyulakeszi falu közti Bács faluról 1260-ban azt írták, hogy az Bácsi Keled nemes (majd lánya: Vázsonyi Jánosné) birtoka.[25]

A volt várjobbágyi — nemesi — családok közti birtokperek, határjárások rendkívül nagy jelentőségűek. Ugyanis ezekben az okiratokban sorra jelentkeznek a Kál-völgy falvai.

Míg a XII. század utolsó évtizedeinek végrendeleteiből (Benedek és Folkmár ispánok testamentumaiból) még csak az őstelepülés — Kál falu (a mai Köveskál) — neve tűnik elő, a XIII. század második felében sorra említik a Kál-völgy újabb (?) falvait: Szentbenedekkált (első említése: 1276), Mindszentekkált (első említése ugyancsak: 1276—1277), Boldogasszony-Örsöt (a későbbi Kővágóörs falut, melynek első említése 1263-ból való), továbbá a környező „falucskákat": Szentvidkált (első említése ugyancsak: 1277), Tüttöskált és Jukkált (első említésük: 1341), Kerekikált (első említése: az 1333—1334 évi pápai tizedlajstromok) és végül Sásdikált (melynek első említése: 1389).

A falvak nevei is jelzik, hogy itt tudatosan telepített királyi-királynői falvakról van szó. Valamennyinek megkülönböztető nevét a falu védőszentje — az újonnan épült templom védszentje — adta meg. Ezekben a falvakban — a XIII. század második felében — sorra épültek fel a templomok is, melyek zömében ma is megtekinthetők romos állapotukban. Ezek a kis falusi templomok zömében egyhajós, torony nélküli, egyenesen záródó szentélyű, terméskőből rakott egyszerű épületek voltak; fafödémmel, csak szentélyük volt dongaboltozatos (mint szinte valamennyi Balaton-vidéki középkori falusi templom). Volt tornyos változat is — mint a töttöskáli templom —, ahol a templom nyugati végén, a hajóba nyíló kegyúri karzat felett emelkedett a torony.[26]

Míg a XII—XIII. századokban a Kál-völgyben csak a várjobbágy (nemesi) családok adományozták el birtokaikat vagy birtokrészeiket, elsősorban az egyháznak (a veszprémi egyháznak: a püspökségnek és káptalannak, illetve valamelyik monostornak), a XIII. század második felében már arra is van példa, hogy a király adományoz el Kál-völgyi birtokaiból. Azonban a legkorábban nem magánbirtokaikból (udvarnoki földjeikből) adományoztak, hanem a veszprémi királyi vár birtokaiból. Elsőnek II. Géza (1141—1162) adományozott — a bakonybéli Benedekrendi apátságnak — a veszprémi királyi vár „várjobbágyai" által lakott Henye falu határából birtokot. Egy 1269-ben lezajlott perben ismét Henyét emlegették, amely a veszprémi vár várjobbágyainak faluja: „iobagio castri Vespremiensis de eadem villa Heney pro se et pro aliis omnibus iobagionibus et castrensibus eiusdem castri de Heney". IV. Béla király a henyei várbirtok egy újabb részét most Ladomér esztergomi érseknek adományozta. Az érsek az adománybirtokok egy jelentős részét továbbadta rokonainak, akik közül különösen a Monoszlói család tett szert egyre nagyobb magánvagyonra. 1277-ben Monoszlói Mikafia Sault, majd 1292-ben az előbbi Saul comes fiát, Gergely mestert emlegetik, kiemelve, hogy Ladomér esztergomi érsek rokonai.[27] A XIII. század második felében egyre több királyi birtokot adományoztak el az uralkodók Kál-völgyi falvaikban. 1272-ben V. István király a Kál faluban levő — és egyébként a Zala várához tartozó várbirtokot adományozta el Thymafia Báldon mesternek, aki zalai várjobbágy (nemes) volt, s egyidejűleg a királyi udvar jegyzője.[28]

A királyi adományozások révén néhány nagybirtok is kibontakozóban volt a Kál-völgy közvetlen közelében. Az 1255—1272 között felépült Csobánc vára, melyet a keszi várjobbágyok (nemesek) — köztük a Rátót nemzetséghez tartozó — Gyulaffy család is — építtetett, fokozatosan a Gyulaffy család magántulajdonába ment át. 1272-ben a vár még a keszi és diszeli nemesek közös tulajdona volt.[29] Két évvel később — 1274-ben — V. István király a Keszi faluban lakó királyi udvarnokokat összes földjeikkel együtt a Rátót-nemezetségbeli Balduin fiának, Gyula mesternek adományozta vitézi szolgálataiért. (Rövidesen — majd 1300-ban — a Csobánc hegyén épített vár is a Gyulaffy család magántulajdonába került, s ennek a későbbiekben jelentős hatása volt a Kál-völgyre is.)[30]

Egy 1273-ban lezajlott birtokper alkalmával említették meg először Szentbenedekkál (ma Szentbékkálla) falu nevét, mely falunak már temploma is volt a mai — 1790—1799 között újjáépített — templom helyén. A templom körül — a szokásoknak megfelelően — temető terült el.[31] 1276-ban IV. László király a Kál-völgyi királyi udvarnokok földjeiből a Monoszló melletti Sósdi nevű — ekkor ugyan még lakatlan — földet, amely két ekealjányi (azaz kb. 250 khold) volt Kolynus veszprémi esperesnek és testvéreinek adományozta. (Kolynus esperes néhány évvel később — 1283-ban — a nevezett birtokot királyi engedéllyel Monoszlói Saul comes fiának, Gergely meternek adományozta, aki Ladomér esztergomi érsek rokona volt.)[32] Valószínűleg ezen a birtokon — Köveskál és Kővágóörs között, egy észak—déli irányú út két oldalán —

alakult ki Sósdikál falucska a következő évtizedekben. A falunak egy — torony nélküli — kis temploma is volt (romjai még ma is fellelhetők), körülötte temetővel.[33]

Az 1276. esztendő egyébként a Kál-völgyi, királyi és királynői birtokok rohamos széthullásának kezdete. Ugyanis 1272 augusztusától — V. István halála és a tízéves korában megkoronázott IV. László trónra lépése után — megkezdődött Magyarországon, de elsősorban a Dunántúlon a bárói pártok véres belháborúja. Elsősorban két család — a Csák és a Kőszegi (vagy Henrikfiak) családok — között dúlt a harc, miközben a király hol az egyik, hol a másik család mellé állott. A harcok 1275 nyarától érték el tetőfokukat, mikor is a veszprémi káptalan Kőszegi Henrik bán harmadik fiát, Pétert választotta meg veszprémi püspökké. A Csák család hadai — Csák Péter nádor vezetésével — 1276. május vagy június havában haddal támadták meg Veszprém várát, s ostrommal elfoglalták, majd kegyetlenül elpusztították. A veszprémi káptalant rendkívül súlyos anyagi károk érték. Ennek kárpótlására IV. László király és Erzsébet királyné sorra adományozta a veszprémi káptalannak a Kál-völgyi birtokokat. Már az 1276. évben IV. László a veszprémi Szent Mihály-egyháznak adományozta a Kál-völgyi királyi udvarnokok egyik csoportját, akiket „kenyéradóknak" neveztek. („Populos nostros panisdatores, qui vulgo Wdvornici appellantur.")[34] 1276. augusztus 3-án írott adománylevelében Erzsébet királyné (IV. László anyja, Kun Erzsébet királyné) a Szentbenedekkálon élő királynői udvarnokvincellérek közül az összes családot a veszprémi káptalannak adta. (Kivételt képezett Damján klerikus és családja, akik híven szolgálták az özvegy királynét udvarában.)[35] Ugyanezen a napon — 1276. augusztus 3-án — kiállított adománylevélben, IV. László király felesége, Izabella királyné — az elpusztított veszprémi egyház újjáépítésére — (mint az egyház kegyura) a Balaton melletti Kaal-völgy falvaiban — királyi és egyházi népekkel keverten élő (intermixtim) és a segesdi udvartartásához tartozó („ad comitatum seu clycium nostrum Segusdiensem") „boradó" udvarnokait („populos vinidatorum nostrorum") a veszprémi káptalannak adományozta. Nem tartozott az adományhoz az az öt pécseli birtok, melyet a királyok már előzőleg a veszprémvölgyi Szent Katalin-monostornak adományoztak.[36] A királynék adományozását követően, a következő esztendőben — 1277-ben — a veszprémi káptalan újabb birtokokhoz jutott a Kál-völgyben. Péter veszprémi püspök ugyanis Mindenszentekkálon (ma Mindszentkál) lévő — és a királytól ismeretlen időben és körülmények között kapott — birtokait a káptalannak adta. (Ezért a káptalan cserébe tizenkilenc háznép szőlőművelő vincellért adott a püspöknek azok közül, akiket 1217—1222-ben II. Endre királytól kaptak kárpótlásul a veszprémi egyháztól elvett és eladott Gizella királyné koronájáért Paloznakon, Vászolyban és Pécselyen.)[37] Egyébként ebben — az 1277-ben írott — csereadománylevélben említették először Mindenszentkálla (Mindszentkálla) falut. Az említett adományozással — illetve cserével — egyidejűleg, 1277-ben a veszprémi káptalan megszerezte Szentvidkál falut is. Ezt a birtokot egyébként a királyné előzőleg Mikó fia Mikó királynői lovászmesternek adományozta, de a káptalan kiderítette, hogy jogtalanul, mert a birtok már régebben a káptalané volt.[38] Az itt először említett Szentvidkál falu (amely valószínűleg azonos a későbbiekben többször említett Töttöskál faluval) ma már nem létezik. Feltehetően Szentbenedekkáltól (ma Szentbékkála) északkeletre, az Öreg-hegy déli lejtőjén terült el. Ezen a helyen jelenleg csak egy nagyobb kőépület romjai találhatók.[39]

A XIII. század végére — egy 1082. évre datált hamis oklevél szerint — a veszprémi Szent Mihály-egyháznak csak Kál faluban (ami feltehetően azonos a mai Köveskál faluval) három eke — kb. 370 khold — szántóföldje, tizenegy szőleje, négy rétje, továbbá kilenc telepes jobbágy-, öt szolga- és három „torló"- (egyházi szolga) családja volt.[40]

Mivel az 1270-es évek végére egyre kuszáltabb birtokviszonyok alakultak ki a — hajdan teljesen királyi és királynéi birtokokból álló — Kál-völgy falvaiban, meg kellett védeni — az adományozásokkal létükben fenyegetett — szabad királyi várjobbágyok érdekeit. Ennek egyik fennmaradt emléke az az 1277. évben — IV. László király által — kiadott oklevél, amely országos nemesi rangra emelte Köveskáli András fia György (Georgius filius Andree de Kueskal) várjobbágyot. Az oklevél elkülönítette a nevezett várjobbágy földjeit a köveskáli királyi udvarnokokétól („a terris Wduornicorum de Kueskal separaret"), mivel azok a köveskáli udvarnokokével keverten helyezkedtek el („quod cum terra dicti Georgii mixtim cum terris Wduornicorum existat".) Az oklevél nemcsak a köveskáli királyi udvarnokok földjeitől határolta el Köveskáli András fia György birtokait, de a közeli almádi Benedek-rendi kolostor ugyancsak itt — keverten elterülő — birtokaitól is. Az apátságnak itt 120 ekényi földje volt („centum et viginti iugera . . . terrarum"), melyből nyolcvan ekényit rendszeresen trágyáztak („quorum octuaginta sunt fymata"). Ezek közül kétekényi (iugerum) a nagy réten van, nyolc pedig azon a helyen, melyet „általteleknek" („altholtteluc") neveznek; tizenkettő ekényi pedig a „húzóteleknél" („huzenteluc") van, s az apátságtól a Szent Vid egyháza közti út mellett terül el. Nyolc további eke föld pedig az említett úttól keletre van. Ugyanakkor az apátságnak szőlei vannak a Henyéről Tapolcára vezető út („viam per quam itur de Heney ad Thapolcha") keleti oldalán. Itt az út mellett, a kerek cserjés közelében van az apátságnak hatekényi földje, s az út túloldalán további három jugerum földje. Az utóbbi háromekényi birtokrésztől északra terült el a nevezett György háromekényi (iugerum) szőleje, amely keleti irányba terjedt ki. Ettől a szőlőtől keletre ismét az apátság háromekényi (iugerum) szőleje helyezkedett el, a Henye felé vezető úttól délre. („Viam ex meridie qua itur ad Heney.") Ugyancsak ettől az úttól délre van még az apátságnak négyekényi (iugerumnyi) birtoka, mely helyet „Kövesteleknek" (Kuesteluc") ne-

veznek. Ettől a birtoktól továbbra keletre újabb hétekényi (iugerum) birtoka van az apátságnak, melyet „Tóaljának" (thodalya") neveznek. Ezután újabb hétekényi (iugerum) birtoka van az apátságnak, mely helyet „Mélytónak" („mieltu") neveznek, s amely a Henye felől folyó patakig (Ágasberek patak ? Sz.) terjed. A patakon működik Köveskáli András fia Györgynek egy malma, illetve a patakon túl terül el a nevezett György negyveniugerumnyi erdeje, valamint négyiugerumnyi kaszálója, melyet „Csordáskútnak" („tsurdaskuta") neveznek. Az említett György erdejétől délre, az apátságnak további háromjugerumnyi birtoka terül el. Köveskáli András fia Györgynek van további két iugerum birtoka a Szent Vid egyháza közelében (talán a Szentbékkállától ÉK-re fekvő Szentvidkál templomáról van szó, Sz.), továbbá van még négyiugerumnyi szőleje a „Mezőmálnak" („mezewmal") nevezett helyen, s hat iugerum kaszálója a „Húzóhegynél" („huzevhyg."). Az említett György birtokai felett terülnek el a káli („de Kal") nemesek és nemtelenek marhalegelői, melyeket — mint az eddig is szokásban volt — a falu népe továbbra is szabadon használ.[41] (Egyes vélemények szerint Köveskáli András fia Györgytől származik a XVI. századtól először említett Györffy család, amely a Kál-völgy egyik — mai napig is — legelterjedtebb családja.)

Meg kell jegyeznünk, hogy a Kál-völgy északnyugati peremterületén — az 1121-ben felszentelt almádi Benedek-rendi monostor mellett — a XIII. század második felében, Henyétől északra (egy észak—déli irányú dombon), a Magyaltetőnek nevezett magaslaton épült a Szent Margit tiszteletére szentelt pálos rendi kolostor is. Alapításának pontos ideje ismeretlen. Az épület maradványait a Dobogó-patak már elmosta, napjainkban már csak néhány alapfalmaradványa látszik.[42] (A kolostor első említése egyébként csak 1365-ből való.)

A kusza birtokviszonyokat fokozta, hogy az eddig egységes veszprémi Szent Mihály egyháza a XIII. század végére kettévált a veszprémi püspökségre és a veszprémi káptalanra, melyek birtokaikat is igyekeztek elkülöníteni. Ennek első adata 1290. május 11-ről való. Ebben Erzsébet királyné — Benedek, veszprémi püspök külön kérésére — megerősítette Izabella királyné 1276. augusztus 3-án kelt adománylevelét (mivel az oklevél pecsétje időközben megsérült). A püspök arra kérte a királynét, hogy az újra íratott oklevélből hagyják ki az „ad usum tamen capituli" szavakat, mely szerint az adomány kizárólag a veszprémi káptalan javára történt. A királyné kiadta a módosított oklevelet, melyet 1295-ben III. András király is megerősített. (Az újra írt oklevelet utólag még megerősítette I. Károly Róbert király is 1314. január 9-én, majd 1323. június 26-án kiadott oklevelében.)[43]

A Kál-völgyben egyre nagyobb birtokokkal rendelkező veszprémi püspökség igyekezett birtokain olyan katonáskodó egyházi nemesi osztályt kialakítani, amely adott esetben az egyház és a birtokok katonai, fegyveres védelmét is ellátja. Ennek első ismert esete: 1291. október 18-án Benedek veszprémi püspök — a püspökség köveskáli birtokán (ez az első konkrét említése a püspökség köveskáli birtokainak!) — Miklós egyházi jobbágy fiait: Mártont, Illést és Márkot az egyházi harcoló nemes jobbágyok („in numerum nobilium iobagionum exercituantium") sorába emelte, s megerősítette őket köveskáli telkük birtokában. (Az okiratot 1377. május 10-én László, veszprémi püspök a nevezett család kérésére — Lukács fiainak: Jánosnak és Andrásnak — új oklevélben átiratta.)[44] A következő évben — 1292-ben — a püspök további huszonegy jobbágyát emelte fel a hadakozó egyházi nemesek sorába.[45]

Annak ellenére, hogy a Kál-völgyben egyre nagyobb birtokok kerültek a veszprémi püspökség és a káptalan tulajdonába, jelentős volt még a királyi és királynői birtokok, sőt a más nemzetségek birtokában levő földek száma. Az 1296. évben az Atyusz-nemzetség (melynek a közeli Hegyesd vára volt nemzetségi központjuk) több Kál-völgyi birtokát eladta. Az Atyusz-nemzetségbeli Csaba comes és fivére Bánd mester 1296-ban — a Sásdikál, Kerekikál és Tüttöskál között fekvő — ötveniugerumnyi szentvidkáli ősi birtokukból húsziugerumnyi földet és két szőlőt eladtak rokonuknak, Monoszlói Gergely mesternek.[46] Ebben az adásvételi szerződésben említették először Kerekikál falut, amely a Kereki-domb (rajta a Káli földvárral) északkeleti tövében feküdt. Ugyancsak elsőnek tettek név szerinti említést Tüttöskálról, amely Szentbenedekkáltól (ma Szentbékkálla) kelet—északkeletre, a mai Tüttösi-dűlőben feküdt. A falu középkori templomának romjai ma is állnak (állítólag 1876-ban még miséztek a templomban) az Öreg-hegy déli nyúlványán, a Töttösi- vagy Töltési-dűlőben. A rom körüli temető maradványai még napjainkban is észlelhetők.[47]

A XIII—XIV. század fordulóján újra elszabadultak a feudális anarchia erői az országban és a Kál-völgyében is. A veszprémi püspök azzal vádolta be 1300-ban III. Endre királynál Jule ispán fiát, Demeter mestert, hogy ő és fegyveresei pusztították el a püspökség birtokaihoz tartozó Kál falut (valamint Berend, Fajsz, Vámos és Deáki falukat). Demeter mester elismerte a vádat, egy kivétellel. Azt állította — és állítását Csaba, Csobánc várának várnagya (castellánusa) is igazolta —, hogy Kál falut Tihany várának várnagya: Tapolcai Lőrinc fia Lőrinc dúlta fel fegyveres szolgáival.[48] A zavargások során számos püspöki alattvaló fordult szembe földesurával, a veszprémi püspökkel. Egy 1304. január 12-én lezajlott per szerint a Kaal-beli Gurke fiai Kálmán és Péter fia István megjelentek — a veszprémi püspök és a káptalan képviselője — János mester előtt. Miután János mester tudtukra adta, hogy a veszprémi püspök megbocsátotta nekik az ellene tett sértéseiket és visszafogadta őket kegyeibe, a két vádlott eskü alatt kijelentette, hogy ha bármelyikük is valaha szembeszegül újra a püspökkel vagy annak megbízottjával, illetve, ha újra lázadást vagy zavart szít a püspök jobbágyai között, úgy minden újabb perbe hívás nélkül, minden bírói eljárás mellőzésével vessze el vagyonát, amely szálljon a püspökre.[49]

A zavargásokat maga a királyi hatalom is igyekezett kihasználni, s 1320 körül I. Károly Róbert király megkísérelte, hogy a sok esetben jogtalanul lefoglalt, vagy a tékozló királyi kegy által elherdált királyi és királynői birtokokat visszavegye. Többek között a király visszafoglalta a veszprémi káptalantól Szentvidkál falut és birtokot. Egyidejűleg a Kál-völgy királyi és királynői udvarnokait és szabad várjobbágyait a Fejér megyei Csókakő várának várnagyára, Péter fia Tamás mesterre bízta. A királyi politikát kihasználva, tizenkét mindszentkáli lakos is megtagadta, hogy ők a veszprémi káptalan hűbéresei. Ismeretlen okok miatt a királyi hatalom hátrált meg, s 1323-ban a király visszaadta Szentvidkált a káptalannak, s parancsot adott, hogy újra iktassák a veszprémi püspökség és káptalan birtokába Mindszentkál falut, mert azt „a közeli zavaros időkben idegenek attól erőszakkal elfoglalták". 1324. május 8-án Lampert mester országbíró és csanádi ispán bírói széke elé idézte a zendülő mindszentkáliakat (de villa Omnium Sanctorum Kaal) és káliakat. Ezek voltak: Bud fia Onthus, Luchasius fia Miklós, Adorján fia József, Lőrinc fia Miklós, Tamás fia Pál, Mauritius fia Mihály, Bertalan fia Márton, Bálint fia András, Pál fia Mihály, Roma fia Márkus, Mykola fia Márton és Mátyás fia János. A veszprémi káptalan nevében István banyai plébános és veszprémi kanonok képviselte a vádat. Kijelentette a bírói szék előtt, hogy a megjelentek valamennyien a veszprémi egyháztól függő személyek („ipsos conditionarios ... ecclesie Wespremiensis indicasset"). A per végén Bud fia Onthus és Pál fia Miklós — a maguk és társaik nevében — elismerték, hogy valóban a veszprémi egyháztól függő személyek („se esse conditionarios.. ecclesie Wespremiensis et eomodo ad ipsam ecclesiam pertinere confessi sunt"). A pert 1324. szeptember 15-én a király zárta le azzal, hogy — János mester veszprémi prépost és királynéi alkancellár kérésére —, hogy utasította a fehérvári káptalant, hogy küldjön ki elfogulatlan biztosokat, akik Myske ispán vagy Örsi Mátyás fia Mihály kíséretében újra a veszprémi káptalan birtokába iktatják be Mindszentkál falut.[50] Az újra beiktatás 1324. október 23-án Lőrinc mester kanonoknak és kíséretének, valamint a szomszédos és határos birtokosoknak jelenlétében — és Myske ispán vezetése alatt — végbement.[51] A pert követően újra a veszprémi káptalan tartotta szilárdan birtokában a következő Kál-völgyi falukat és birtokokat: Kiskál (Gyulakeszi közelében), Mindszentkál, Szentvidkál.[52]

A veszprémi káptalan és püspökség győzelmét követően I. Károly Róbert király csak annyit tehetett, hogy a még kétségtelenül szabad várjobbágycsaládokat szabadságukban megerősíti, illetve az országos nemesek közé soroltatja. Ennek érdekében 1332-ben utasította a tihanyi és zalai konventeket, hogy vizsgálják meg az alábbi köveskáli nemesek („nobilium de Kueskal") igazát, s azt erősítsék meg oklevélben. A vizsgálat az alábbi köveskáli nemesek jogait erősítette meg: Gergely fiai Pál és István, valamint alábbi rokonaik: György fiai: Pál és István, Moysa fia József; Wasard fia János, Péter fiai Miklós és János, András fia Domonkos, István fiai Fábián és Budur, valamint István testvére Pető (Pethew), Joba fiai Balázs és István, Jakab fia Péter, Balázs (Balasey) fiai János és Pete, Wosor fia Benedek, Tódor fiai János, Mihály és Péter, Pál fiai Miklós és Domonkos, Tamás fia László és Márkus fia Budow (összesen 39 személy).[53] Feltehetően ekkor történt, hogy a köveskáli nemesek egy része — tizenhárom család —, akik ősi nemeseknek tartották magukat („se veros nobiles ab eorum predecessoribus fore et fuisse nominassent"), s miután — feltehetően a püspökség ezt nem ismerte el — elvonultak a faluból. Külön helyen telepedtek le, templomot építettek és falujukat Jukkálnak nevezték el.[54] A falu a hajdani Sásdi nevű — a XIII. század második felében még lakatlan királyi udvarnokföld volt. A település Köveskáltól délnyugatra épült fel, a mai Sásdi-rét északi szélén.

A királyi hatalom igyekezett a szabad várjobbágyság (most már nemesség) birtokait pontosan körülhatárolni és megvédeni az egyre mohóbb egyházi nagybirtokok — a veszprémi püspökség és káptalan — ellen. Ezért 1338-ban I. Károly Róbert király utasította Bede királyi apródot, hogy pontosan határolja el a szentbenedekkáli nemeseknek — Gerolth fiainak Fintának, Miklósnak , Jánosnak; János fiának Tamásnak, valamint Chuda fiainak Henchnek és Jánosnak — birtokrészeit, s azokat birtokaikba iktassa be. (A beiktatóokmányt Pál országbíró 1346. március 17-én felújította és újra átíratta.)[55] A következő — 1339. — esztendőben I. Károly Róbert király oklevéllel igazolta, hogy az alább felsorolt szentbenedekkáliak „emberemlékezetet meghaladó idők óta nemesek, s az említett birtokon levő birtokrészeiket a valódi nemesek jogán birtokolják": Sebestyén fia Miklós, Simon fia Péter, Sandur fia Salamon, Tama fia Mátyás és Domokos fia Miklós, továbbá a Kerekikál faluba való Tamás, Benedek fia Csépán, Jakab fia Miklós, Péter fia Lőrinc, Arpa fia Mátyás, Bench fia Mikola, s a felsoroltaknak valamennyi szentbenedekkáli, kerekikáli és töttöskáli rokonai. (Ezt az okmányt is átíratta 1346. március 17-én Pál országbíró.)[56]

A veszprémi püspökség és káptalan egyre erőszakosabb birtokszerző politikája miatt igyekezett megválni Kál-völgyi birtokaitól. A XIV. század középső évtizedeiben — pontos időpont ismeretlen — Rátóti János sásdikáli birtokát — egy malommal az Egregy vizén és egy köveskáli jobbágytelkével együtt — elcserélte az almádi apátsággal egy Keszi faluban levő birtokáért.[57] Ehhez hasonlóan — 1338-ban — a bakonybéli benedekrendi apátság is henyei birtokrészét évi négy márka bérért átadta Miskei Kontra Antalnak.[58]

A Kál-völgyi falvak egyházi vonatkozásban a veszprémi püspökség zalai főesperességének voltak alárendelve. A főesperességek alárendeltségében voltak az alesperességek: Kált két alkalommal említették, mint alesperességet: 1335-ben Benedek, 1357-ben Balázs volt a káli alesperes.[59] A Káli-völgyi falvak egyházi viszonyaira — és ezen belül gazdasági helyzetükre — értékes adatokat tartalmaznak az 1333—1335. évi pápai tizedlajstromok:

Szentbenedekkál (ma Szentbékkálla): papja János, aki 1333-ban 50 kisdénárt, majd 40 széles és 5 kisdénárt, s végül 60 széles dénárt fizetett be pápai tizedbe;

Mindszentkál: papja János nevű, aki 1333-ban 20 széles dénárt, majd 42 kis- és 10 széles dénárt fizetett;

Kerekikál: papja Balázs nevű, aki minden esetben 30—30 széles dénárt fizetett;

Szentvidkál: papja Benedek nevű, aki minden esetben 51 széles és 54 kisdénárt fizetett.[60]

Monoszló: papja Miklós nevezetű, s minden esetben 30—30 kisdénárt fizetett.

Nem szerepel a tizedlajstromban Sóstókál (Sásdikál, Alsóukkál, Jukkál), melyet az elvándorolt köveskáli nemesek csak 1340 körül építettek fel templommal együtt. A templom romjai Köveskáltól délre, a mai Sóstó-pusztán még ma is láthatóak. A templom körül temető volt. A falu nyomai ma is jól láthatók (különösen egy kőből épült udvarház romjai a templomtól délre), egy — a volt falun átvezető É—D-i irányú — úttal együtt. Nem szerepel a tizedlajstromban Töttöskál, — feltehetően ma is látható templomával együtt — csak később épült fel. Végül nem szerepel Köveskál sem, amelynek plébániája a fehérvári káptalanhoz tartozott. (Papját is csak 1426-ban, templomát pedig 1495-ben említették először.)

1341 áprilisában a Kál-völgy még királyi kézen levő birtokai is a veszprémi egyházra szálltak; kivéve az igazolt nemesek birtokait. Ugyanis I. Károly Róbert király, hogy megszerezze a veszprémi püspökségtől Tátika várát, hajlandó volt Köveskál, Szentbenedekkál és Mindszentkál falukban („villa Kueskaal, Kaal Sancti Benedicti, Kaal Omnium Sanctorum") és a körülöttük levő falvacskákban („in villulis") élő királyi és királynéi népeket (boradó szolgálónépeket és udvarnokokat: „conditionarios vinidatores ac uduarnicos") földestől és birtokostól átadni a veszprémi püspökségnek és káptalannak. Az 1341. április 15-i tárgyaláson megállapodtak abban, hogy Meskó veszprémi püspök — káptalanjának hozzájárulásával — készségesen engedelmeskedik a királyi kívánságnak. Viszont a király is kijelentette, hogy mivel Veszprém királynéi koronázóhely, csak egyenértékű és méltányos cserét óhajt. Az előkészületekre a király megbízottja, Péter fia Tamás mester liptói ispán és csókakői várnagy, valamint a fehérvári káptalan kapott utasítást. Feladatuk volt, hogy sorra járva az elcserélendő birtokokat, a szomszéd és határos földesurak segítségével állapítsák meg a birtokok régi határait, becsüljék fel a birtokok értékét, s írják össze az adományozásból kimaradó valódi nemeseket. A nemességet bemondásra ne fogadják el. Akik esetleg azt mondják, hogy okleveleik bizonysága szerint szabadok vagy felszabadítottak vagy nemesek, azoknak hagyják meg, hogy okleveleikkel jelenkezzenek a királyi udvarnál.[61]

1341. április 22-én a bizottság — Péter fia Tamás mester királyi biztos, Péter mester éneklőkanonok a fehérvári káptalan részéről, valamint a veszprémi Meskó püspök és számos veszprémi kanonok — megjelent a Kál-völgyében. Miközben körüljárták az elcserélendő birtokokat, néhány mindszentkáli embert leszámítva — akik nem tagadták, hogy királyi jobbágyok („quise iobagiones regales fore non denegassent") — a többiek: a Kaal-völgyi népek — a köveskáliak, a szentbenedekkáliak, a mindszentkáliak és a kerekikáliak — általában nemeseknek vallották magukat („se generaliter nobiles esse affirmassent"). A bizottság meghallgatta őket, majd április 24-én Tátika várába mentek, hogy megtekintsék a várat — annak alsó és felső erődítményeit —, s körülhatárolják a vár birtokait. Távozásukkor meghagyták, hogy mire visszatérnek, a magukat nemeseknek vallók szerezzék be azt igazoló okmányaikat. A bizottság 1341. április 28-án tért vissza Kál-völgyébe, ahol megkezdték a nemesek igazoltatását. A vizsgálat az alábbi eredményekkel járt: Kaal faluban: két ősi nemes lakott négy telekkel („primitus predecessoribus . . . nobiles veros").

Köveskálon („Kueskal"): tizenhárom nemes lakott nyolc curiában (udvarházban), akikről kiderült, hogy valamennyien a néhai Tamás esztergomi érsek rokonai, s ezért meghagyták őket szabadságukban és birtokukon („in nobilitatis libertate reliquissent"). Ugyanitt Köveskálon még hatan azt állították, hogy oklevéllel nemesítettek („se instrumentaliter nobilitatos"), hárman pedig, hogy saját szerzett földjük van („quasdam terre particulas comparatas se habere").

Szentbenedekkálon: huszonhárman vallották magukat királyi birtokon élő királyi jobbágyoknak („iobagiones regales et in terris regalibus commorantes"), és tizenketten oklevéllel nemesítettnek.

Mindszentkálon: huszonegyen vallották magukat kiráyi birtokon élő királyi jobbágynak, és hárman oklevéllel nemesítettnek.

Kerekikálon („Kereky-Kaal"): — amelyet falucskának („villula") mond az összeírás — tizenöten vallották magukat királyi birtokon élő királyi jobbágynak.

Töttöskál („in villula Tuteuskaal"): kilencen vallották magukat királyi birtokon élő királyi jobbágynak.

Kővágóörsön („Wrs"): (amely ugyanazon völgyben fekszik) tizenkilencen vallották magukat valódi nemes várjobbágyoknak („veros nobiles castrenses iobagiones"), öten nevezték magukat udvarnoknak („quinque homines uduarnicales"), akik közül ketten azt állították, hogy oklevéllel nemesítettek.

Jukkaal: tizenhárom család — a közelmúltban települtek ide Köveskálból és építettek maguknak templomot —, s valamennyien ősi nemesek-nem tartják magukat („se veros nobiles ab eorum predecessoribus fore et fuisse nominassent").

A bizottság a Szentbenedekkálon, Mindszentkálon, Kerekikálon és Töttöskálon élő (összesen 68 család) volt királyi földön élő királyi jobbágy — a továbbiakban a veszprémi püspökség és káptalan jobbágyai — élére Péter fia Tamás királyi biztos és Meskó veszprémi püspök György kanonokot és Csépi Miklóst (Péter fia Tamás mester familiárisát) tették meg elöljáróknak.

A magukat nemeseknek vallók arra kaptak parancsot, hogy ezt igazoló okleveleikkel június 3-ra jelentkezzenek a király előtt. Ugyancsak

június 3-ra idézték király elé azokat, akik tiltakoztak a csere ellen, veszélyeztetett birtokaik érdekében. Elsősorban (a Rátót-nemzetségbeli?) Olivér mester tiszttartóját, Vörös Dénest, aki urának töttöskáli földjei és kilenc telke érdekében tiltakozott. Továbbá Lőrintei Lőrinc fia Istvánt és Tóti Miklóst, akik a Mindszentkál és Szentbenedekkál közti szőlejük érdekében tiltakoztak.[62] A birtokcsere ügye 1342. szeptember 18-án zárult le. Ezen a napon I. Lajos király utasította Széchi Péter fia Ivánkát, hogy a Tátika váráért már elcserélt Kál-völgyi birtokait adja át a veszprémi püspökségnek. Egyidejűleg utasította Kál-völgyi volt alattvalóit, hogy ezek után a püspököt tekintsék uruknak, s engedelmeskedjenek a püspök tiszttartóinak.[63] A veszprémi püspök rövidesen kijárta a királyi udvarnál, hogy elővételi joga legyen azoknál a birtokoknál, melyek a Kál-völgyben nemesi tulajdonban maradtak és a birtokosuk azt el akarja adni. A püspök kívánságára a király 1377. október 8-án oklevelet adott ki, melyben elrendelte, hogy a továbbiakban a Kál-völgyi nemesek birtokaikat vagy birtokrészeiket csak a veszprémi püspökségnek zálogosíthatják vagy adhatják el.

A XIV. század közepétől a veszprémi püspökség berendezkedett új birtokain. Ezekben az években épült — a mai szentbékkállai r. katolikus templom közelében, a Velétei-völgy oldalában az a romjaiban még ma is álló, 7×7 méter alapterületű, kőből épült lakótorony, amely a Kál-völgyi püspöki birtokok központja volt. (1559: „domum lapideam Palota vocatam, curiam videlicet dicte ecclesie episcopatus Wespremiensis.")[64]

A Kál-völgyben így kettős birtoklási rendszer jött létre. Püspöki birtok lett Mindszentkál, Szentbenedekkál (ma: Szentbékkálla), Kerekikál, Töttöskál (az utóbbi kettő a török háborúk során elpusztult). Csaknem teljesen nemesi falu maradt Köveskál, Sóstóikál (Alsóukkál), Kővágóörs és Henye.

Az 1341. áprilisi nagy birtokcsere után a Kál-völgyi nemesek igyekeztek birtokaikat pontosan körülhatárolni és azt oklevélben lefektetni. Ennek következtében történt, hogy 1346. március 17-én Pál országbíróval újraíratták a szentbenedekkáli nemesek az 1338-ban elkészített határjárási okmányt, illetve a kerekikáli és töttöskáli nemesek (más szentbenedekkáli nemesekkel együtt) 1339-ben kiállított birtokhatárokmányaikat.[65] A Kál-völgyi nemesi családok szabadon rendelkeztek — 1377-ig — birtokaikkal, s adták-vették, ajándékozták azokat. 1351-ben a Kővágóörs (Örs) falutól alig 250 méterre, délnyugatra fekvő Nagyörs falurészben Szentlászlóörsi Otmár fia Péter fiai: Balázs, Miklós és János, továbbá Cibrián fia Lőrinc, továbbá Mihály fia Péter fia Pál eladták egy, a Fölmálon lévő szőlejüket (amelynek déli szomszédja a Szent László-egyház volt) Nagyörsi Lőrinc fia János jobbágyainak. Ugyancsak 1351-ben a Köveskáli János fia Antal — hogy a pereskedést elkerülje — elhunyt testvére, Beke után — hitbér és nászajándék címén — három bécsi dénár márkát („tres marcas denariorum Wyennensium") fizetett sógornőjének Elenának, valamint saját apjának: Köveskáli Kálmán fia Jánosnak.[66] 1365-ben Miklós fia István és társai — henyei nemesek — megajándékozták a Henyétől északra álló pálos kolostort.[67]

A veszprémi püspökök Kál-völgyi birtokaikon továbbra is kivételezett helyzetben tartották hadakozó egyházi nemeseiket. Néhányan ezek közül magas méltóságokat értek el: pl. 1379—1382 között Kővágóörsi Miklós fia György mester a veszprémi vár várnagya (castellánusa) volt.[68] A püspök kérésére I. Lajos király 1362. június 30-án — ősi kiváltságokra hivatkozva — megerősítette, hogy a veszprémi egyház hadakozó nemes jobbágyai a „lucrum camerae" („kamara haszna") fizetése alól fel vannak mentve. Ezért utasította a „lucrum camerae" Veszprém és Zala megyei begyűjtőit, hogy a nevezetteket ne háborgassák az adó behajtásával.[69] A veszprémi egyház a XIV. század második felében is tovább gyarapította Kál-völgyi birtokait. Ezek azonban

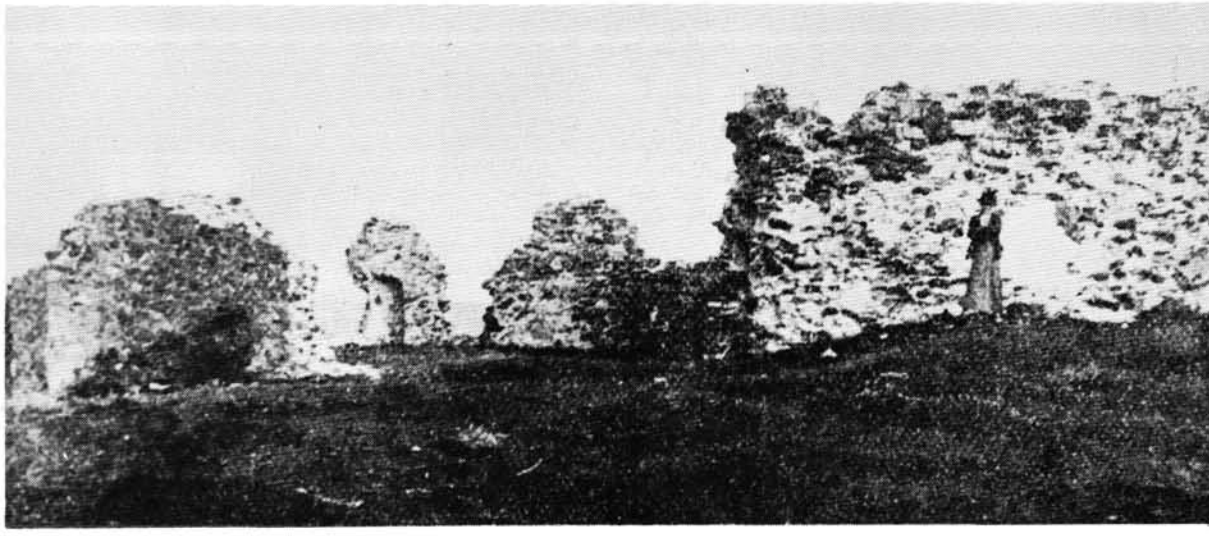

5. ábra. Mindszentkáli templomrom a XX. század elején (Békefy R. i. m. alapján)
Abb. 5. Kirchenruinen in Mindszentkál, am Anfang des XX.-sten Jahrhunderts (sieh. R. Békefy)

legtöbb esetben apró ajándékozások (végrendelkezések) voltak. 1382. október 19-én János káli plébános testvérének, János fia Miklósnak özvegye, Annus asszony (néhai Damján fia János leánya) lelke üdvösségéért szentbenedekkáli birtokrészét a veszprémi püspökségnek ajándékozta.[70] Ezzel egyidejűleg — 1382. október 19-én — a szentbenedekkáli András fia Bence felajánlotta birtokát a veszprémi püspöknek, ha az őt és utódait nemes jobbággyá teszi („ipsum nobilem iobagionem... ecclesie facere et creare".)[71] Ugyanakkor a püspökség féltékenyen védte Kálvölgyi birtokait a legkisebb sérelem esetén is. Benedek, veszprémi püspök 1382. május 17-én azonnal jelentette a királynak, hogy Rátholti János fia Gyula és társai a veszprémi káptalan Kaal nevű birtokából és egy rétjéből április 26-án nagy darabot elszántattak.[72] A veszprémi káptalan is azonnal Mária királynő ítélőszéke elé folyamodott 1385. december 29-én, mikor sérelem érte. Ugyanis a fehérvári káptalan ezen a napon be akarta iktatni Miklós, szepesi prépostot és annak két nővérét (Erzsébetet és Borbálát) a — tihanyi apáttól cserébe kapott — szentbenedekkáli (és tóti) birtokrészekbe. A káptalan ügyvédje azt állította, hogy ezek a birtokrészek elsősorban a káptalant illetik meg egy csere esetén.[73] 1389 májusában Demeter, veszprémi püspök a szomszédos Rátót-nemzetséggel pereskedett egy Sziget nevű földért, melyről a Rátót-nemzetségbeli Gyula azt állította, hogy az sásdikáli birtokának része. Ugyanakkor a püspök azt vallotta, hogy az a föld az ő töttöskáli birtokához tartozik. A fogadott birák a vitás földet megfelezték: a K-i részt Gyula, a Ny-it pedig a püspök részének jelentették ki.[74] A pert 1389. május 3-án — a Kaal faluban tartózkodó — Laczkfy István nádor is szentesítette.[75]

A XV. század elején is tovább folyt a veszprémi püspökség és káptalan birtokgyarapítási tevékenysége a Kál-völgyi falvakban. 1404-ben Tóth András segösdi főesperes három szőlőt hagyott végrendeletében Kiskálon a káptalanra.[76] (Ez — a Mindszentkáltól DK-re fekvő — a falu első említése; a falut később Kisfaludnak nevezték.) 1430-ban Péter deák, tatai várnagy egy köveskáli szőlejét adta a püspöknek cserébe egy köveskáli telekért, amely a sóstókáli út mellett feküdt, s amely előzőleg egy Péter nevű királyi, majd püspöki jobbágyé volt. A beiktatólevélben Köveskált már mint püspöki birtokot („in possessione episcopali") említették.[77] Előfordult az is, hogy a veszprémi püspökök világi személyekkel püspöki birtokrészeket elcseréltek. Rozgonyi Simon püspök 1438-ban a püspökség köveskáli birtokainak egy részét — néhány szőlővel együtt — (pápai és királyi engedéllyel) elcserélte Köveskáli Péter, György és Mihály Tapolcakesziben fekvő birtokaiért.[78]

Nem tudni az okát, hogy miért, de 1435-ben a veszprémi püspök elengedte a köveskáli és sóstókáli nemesek egyházi tizedeinek egy részét. A veszprémi káptalan ezért azonnal tiltakozását nyújtotta be, mert ezzel ő megkárosodott (tudvalévő, hogy a tizedek negyedrésze a káptalant illette).[79] Ugyancsak nagy zavart idézett elő 1446-ban Gathalóczy Mátyás veszprémi püspök, aki 1446-ban Ányos Mihálynak adta bérbe — évi 650 forintért — a zalai főesperességnek (a Szepetnek-késnek, az Erek-késnek és a Tapolca-késnek — az utóbbiba tartoztak a Kál-völgyi falvak is) egyházi tizedeit.[80]

Ugyancsak sértette a veszprémi káptalan érdekeit az is, hogy a kapornaki apátság — amelynek birtokai voltak Mindszentkálon és Köveskál körül — 1453-ban a Köveskál határában fekvő karinta-pusztai birtokát 1453-ban Köveskáli Mihály nemesnek adta bérbe.[81] A Kál-völgyi nemesek — sok esetben nem törődve I. Lajos király 1377-ben kiadott rendelkezésével — világiaknak (elsősorban rokonaiknak) adták el birtokrészeiket. Pl. 1451-ben Unyomi Miklós — aki a veszprémi püspök veszprémi és sümegi várnagya volt — szentbenedekkáli birtokának felét nővére fiának, Biki János fia Dávidnak adta, s adománylevelében meghagyta, hogy — amennyiben nem lesz örököse —, úgy a birtok másik fele is őrá szálljon.[82] Az adásvételek—csereberék ellenére a veszprémi káptalan birtokai azonban egyre növekedtek Kál-völgyében. 1458. április 4-én Köveskáli („de Keweskaal") István fia Mihály a maga, felesége, gyermekei és rokonai nevében a székesfehérvári káptalan előtt ábrahámhegyi („Abraam") elhagyott jobbágytelkeit tizenhat aranyforintért eladta a veszprémi káptalannak. Az oklevélben szerepel bizonyos Diómál („Dyomaal") nevű szőlőhegy, amely a Balaton irányába („prope Balatinum") feküdt, továbbá egy hold föld a „fürdőhely" („ferdewhel") dülőben a Balaton mellett; két hold föld az említett Diómál nevű szőlő alatt, a tó partján, melyet a „Balaton kikötőjének neveznek" („in portu dicti Balatini)". Az oklevél egy halászóhelyet is megemlít a Balaton („in dicto Balatino") mellett.[83]

A birtokperek és adásvételek jellemezték a XV. század második felét is. 1466-ban tíz henyei nemes pereskedett a veszprémi püspökségnek Henyével határos birtokai — Tagyon, Árokfő és Szentbereckfalva miatt.[84] Ezekben a perekben szerepelt először a monoszlói — Szent Mihály tiszteletére szentelt templom említése. A templom a mai református templommal azonos (a középkori templom csúcsíves bordái a templom keleti felében ma is megfigyelhetők). A templom első említése 1476-ban szerepelt. A következő években — 1480-ban — a bakonybéli apátság perelte Miskei Kontra György nemest, hogy a család 70 éve nem fizette az — 1338-ban a családnak évi négy márkáért — bérbe adott Henye falu bérét.[85]

A XV. század végén a közeli Csobánc várának urai, a Rátót-nemzetségbeli Gyulaffy család egyre jobban terjeszkedett a Kál-völgyében is. 1483-ban Rátóti Gyulaffy László megvásárolta Bácsi Kálmán fia János leányának, Borbálának (Gulácsi Bede Györgynének) és fiának, Gulácsi Bede fia Péternek birtokrészét a Mindszentkála és Gyulakeszi között fekvő Bács faluban. A Gyulaffyak terjeszkedése egyre tovább folytatódott: 1492-ben újabb birtokrészeket (köztük egy kőtornyot) vásároltak Gulácsi Bede fia Pétertől.[86] A XV. század végi adásvételi iratokban — 1495-ben — szerepelt először a köveskáli templom említése. A templom a jelenlegi r. katolikus templom he-

lyén állt. Ezt az bizonyítja, hogy a templomkerítésen belül épült paplak építésekor sok, melléklet nélküli csontváz került elő, ami a középkori — templom körül elterülő — temetőre utal.[87]

A köveskáli nemesek a XV. században jelentős szerepet töltöttek be Zala vármegye hivatali életében. Elsőnek 1410-ben említették Zala vármegye szolgabírájaként Köveskáli Tamás fia Istvánt, majd 1431 szeptemberében Köveskáli Domonkost. Köveskáli Istvánt 1442. november 7-én és 1445. augusztus 31-én említették, mint a megye szolgabíráját. Köveskáli Péterről — mint Zala megye egyik alispánjáról — 1450—1451-ben írtak. Utoljára, mint Zala megyei szolgabíróról, Köveskáli Mihályról 1485. október 5-én tettek az oklevelek említést.[88] A szolgabírók a Zala megyéhez tartozó tapolcai járásának („székének") — „... in comitatu Zaladiensi sedis Thapolcza ..." — voltak vezetői. A „székeken" tartották a „sedriákat" — azaz a törvénynapokat —, melyek egybeestek a hetivásárok napjával. A tapolcai „sedis" (szék, járás) törvénynapja, illetve hetivásárnapja a hétfő volt.[89]

A XVI. század elején a Kál-völgy egyházi-földesuri (püspökség és káptalan) és nemesi falvai körül — a Gyulaffy-család mellett egy új nagybirtokos család vetette meg hatalmának alapjait. Thurzó Gergely zalavári és Miklós bátai apátok — a Kál-völgy melletti almádi apátságban (az apátúron kívül) már csak két szerzetest találtak. Az apát részeges volt, és teljesen a vázsonyi földesúr, Horváth Márk befolyása alatt állt. Az apátság egyik legrégibb faluját már Horváth birtokolta, s a monostor jobbágyai már elsősorban Vázsony várához szolgáltak.[90]

Mindezek ellenére a Kál-völgyben a legnagyobb földesúr továbbra is a veszprémi püspökség és a káptalan volt. A falvakat több esetben — egymás közt megosztva — közösen birtokolták. A káptalan szedte a földesúri kilencedeket (az egyházi tizedekkel együtt) Szentbenedekkál (Szentbékkála), Mindszentkál és Kiskál falvakban.

A püspökök uralma alatt álló veszprémi várhoz (a vártartomány 17 faluja mellett) az alábbi uradalmak tartoztak: kál-völgyi uradalom (5 falu: Szentbenedekkál, Mindszentkál, Kerekikál, Köveskál és Tüttöskál), a németvölgyi uradalom (8 falu), peremartoni uradalom (23 falu) és novai uradalom (15 falu). Egy-egy uradalom élén állt a „tiszttartó" (officiales), aki a veszprémi vártartomány várnagyának (castellanus) volt közvetlen alárendelve.

Az 1524. évi urbárium szerint a Kál-völgyi falvak jobbágyai „akókat" („akones") szolgáltattak be a tiszt tartónak, mégpedig egy egész telek után két köböl (kb. 125 liter) gabonát. Ez a kilencednek felelt meg az 1497.: 47 tc. szerint) („censuales dant afficialibus akones".) A Kál-völgy jobbágyainak fizetni kellett még a — rejtélyes — „aszaturát", s úrdolgának (robot) keretében a Kál-völgy jobbágyainak be kellett szedni és Veszprém várába kellett szállítani a kilenced és tized gabonát, bort, állatot.

A veszprémi vár esetenkénti védelmét a püspökség egyházi „praedialis" nemesei látták el: a németvölgyi uradalomból 25 család, Szepezd faluból 10 család, Ősi faluból 14 család; a Kál-völgyi uradalomból azonban csak Szentbenedekkál falu öt családja volt erre kötelezve. Ezek az egyházi vagy praedialis nemesek terményeikből földesúri kilencedet nem fizettek, de a jobbágyok földbérének (census) dupláját fizették: egész telkenként évi 2 forintot. Ugyanakkor lehetővé tették nekik a hadiszolgálat pénzbeli megváltását, ezt az összeget nevezték „hadakozó pénznek" („taxa exercitualis"). Mindez olyan súlyos megterhelést jelentett az egyházi nemeseknek, hogy előfordult (1474-ben még) az, hogy egy szentbenedekkáli egyházi nemes visszaadta a püspökségnek nemesi telkét, s inkább a jobbágysort választotta.[91]

Az ország pusztulásának kezdetét jelentő 1526. augusztus—szeptemberi török — ún. mohácsi — hadjárat a Balatontól nyugatra és északnyugatra elterülő területeket nem érte. Az első török pusztítás az 1529. évi török támadáskor érte a vidéket: a Duna és a Balaton között — Bécs irányába felvonuló török főerőket biztosító török lovashadak portyázói a Kál-völgyben is megjelentek és gyújtogattak, raboltak. Az 1531. évi rovásadó-összeírás (dicális conscriptio) szerint a Köveskáltól délre elterülő Ecsér falu teljesen elpusztult (a falu többet nem is épült újjá). De a többi Kál-völgyi faluban is több tönkrement és elszegényedett porta jelezte a török hadak első megjelenését:

Köveskál: a veszprémi püspöknek volt itt: 4 adófizető és 10 szegénytelke; Horváth Jeromosnak volt itt: egy adófizető telke.

Kisfaludi: a veszprémi püspökségnek volt itt 12 szegény- és puszta telke.

Mindszentkálla (Mynthzenthkal): a veszprémi püspöknek volt itt: 5 és fél adófizető, 15 szegény- és puszta telke; a kapornaki apátságnak volt itt: 1 adófizető telke; a veszprémi prépostnak volt itt: 4 puszta telke.

Szentbenedekkál (Zenthbenedekkal): a veszprémi püspöknek volt itt: 15 adófizető, 14 szegény- és puszta telke; Horváth Jánosnak volt: 1 adófizető és 4 szegénytelke; a veszprémi káptalannak volt: 2 adófizető és 5 puszta telke.

Kővágóörs (Ewrs): Vázsonyi Horváth Jeromosnak volt: 1 adófizető és 12 szegénytelke; a helybeli nemeseknek volt: 12 szegénytelke.

Henye: Vázsonyi Horváth Jeromosnak volt itt: 2 adófizető és 8 szegénytelke; a bakonybéli apátságnak volt: 1 adófizető és 6 szegénytelke; Gyulaffy Istvánnak volt: 4 és fél adófizető és 8 szegénytelke.[92]

Az 1534. évi rovásadó-összeírás (dicális conscriptio) fokozottabb pusztulásról tudósít. Ez biztosan összefüggött az 1532. évi nyári török támadással. Mikor a török hadak — Eszék irányából — a Dráva és a Balaton között nyomultak előre Bécs főirányba, Szalaházy Tamás veszprémi püspök fegyverbe szólította egyházi nemeseit, s felkészítette várait ostromokra. Kürtössy János zalavári várnagy augusztus 8-i jelentése szerint a török lovasság — a zalavári erősség kivételével az egész vidéket felégette.[93] Ennek a hadjáratnak pusztításait rögzítette az 1534. évi rovásadó-összeírás:

Köveskál (Keweskal): Vázsonyi Horváth Je-

romosnak volt itt: 2 adófizető, 1 szegény- és 2 puszta telke; a veszprémi püspök egyházi nemeseinek volt itt: 3 adófizető, 2 szegénytelke.

Mindszentkál (Mynthzenthkal): a veszprémi püspöknek volt itt: 7 adófizető, 8 szegény-, 5 puszta és 1 szolgatelke; a plébánosnak volt: 1 adófizető telke.

Szentbenedekkál (Zent Benedekkal): a veszprémi püspök egyházi nemeseinek volt: 25 adófizető telke; Osla Miklósnak volt: 1 adófizető, 2 szegény- és 1 szolgatelke.

Kerekikál (Kereky): a veszprémi püspök egyházi nemeseinek volt: 6 adófizető és 1 szegénytelke.

Kővágóörs (Kewwagoers): Vázsonyi Horváth Jeromosnak volt: 1 adófizető telke; Gyulafy Antalnak volt: 1 adófizető telke.

Kisfalud (Kysfalwd): a veszprémi káptalannak volt: 2 adófizető, 8 szegény-, 1 szolga- és 3 puszta telke.

Henye és Monoszló faluk együtt voltak összeírva (Henyemonoszlo): Gyulafy Istvánnak volt itt: 4 és fél adófizető, 5 szegény- és 3 pusztatelke; Choron Andrásnak volt: 2 adófizető, 1 szegénytelke; Vázsonyi Horváth Jeromosnak volt: 1 adófizető, 2 szegény- és 2 pusztatelke; Csekő István özvegyének volt: 1 pusztatelke; Biró Pálnak volt: 2 szegénytelke; a plébánosnak volt 1 szegénytelke.[94]

Az 1536. évi rovásadó-összeírás (dicális conscriptio) adatai szerint:

Mindszentkál (Myndzenthkala): a veszprémi püspöknek volt: 4 adófizető, 10 szegény- és 3 pusztatelke; a plébánosnak volt: 1 adózó telke; a veszprémi prépostnak volt: 1 szegénytelke.

Szentbenedekkál (Zenthbenedek Kallya): a veszprémi prépostnak volt: 1 adófizető telke; Osla Miklósnak volt: 1 szegénytelke; Vázsonyi Horváth Jánosnak volt: 1 adózó telke.

Kisfalud (Kysfalwd): a veszprémi káptalannak volt: 2 és fél adófizető, 3 szegény- és 1 felégetett telke.

Henye (Henye): Vázsonyi Horváth Jeromosnak volt: 1 adófizető telke; a bakonybéli apátságnak volt: 2 adófizető és 2 szegénytelke.

Kővágóörs (Kywago Ewrs): Vázsonyi Horváth Jeromosnak volt: 1 adófizető telke; a többi lakos — mert nemesek voltak — nem fizetett.

Köveskál (Keweskal): a veszprémi püspök egyházi nemeseinek volt: 3 adófizető és 2 szegénytelke.[95] Az utolsó — erre a vidékre nézve — viszonylagos békeév, az 1542. esztendő rovásadó-összeírása az alábbi adatokat tartalmazza.

Kizárólagosan földesúri falvak voltak:

Szentbenedekkál (Zenth Benedekkallya): Devecseri Chóron Andrásnak volt itt: 4 adófizető, 12 szegény- és 7 puszta telke; Nemes Antalnak volt: 1 adófizető telke.

Kisfalud (Kysfalwd): a veszprémi káptalannak volt itt: 2 adófizető és 7 szegénytelke.

Kerekikál (Kereky): a veszprémi puspök egyházi nemeseinek volt itt: 2 adózó és 4 szegénytelke.

Mindszentkál: a veszprémi püspöknek volt itt: 2 adózó és 12 szegénytelke; a kapornaki apátságnak volt itt: 1 adózó telke.

Henye — vegyes birtoklású falu volt: Gyulaffy János birtokolt itt: 2 adózó telket; Gyulaffy Lászlónak volt itt: 3 adózó telke; a bakonybéli apátságnak volt itt: 2 adózó telke; ugyanakkor az alábbi egytelkes nemesek a következő rovásadót, dicát (állami adót) fizették: (az összevont hadiadó és kapuadó együttes megnevezése) Gellért Mátyás (1 forint 25 dénárt), Mód Demeter (1 forint), Henyei Pál (1 forint 50 dénár), Bodor Ágnes (1 forint 25 dénár), Lacza János (50 dénár), Kenyeres András (1 forint), Haticzka Mátyás (50 dénár); Kenyeres Mátyás (50 dénár), Kenyeres Benedek (20 dénár), Haticzka Mihály (50 dénár).

Köveskál faluban a következő egytelkes nemesek fizették a dikát (1 forint=100 dénár) az alábbi összeg szerint: Győrfi György (1 forint), Kincsesi András (1 forint), Kincsesi Miklós (80 dénár), Bodor Mátyás (1 forint), Bodor Sebestyén (1 forint), Máté Péter (1 forint), Dezső Tamás (1 forint), Biró Illés özvegye (1 forint), Káli Gergely (50 dénár), Gulácsy Gergely (50 dénár), Sintér Mátyás (20 dénár), Kövesi Bálint (10 dénár).

Sóstókál faluban a következő egytelkes nemesek fizettek rovásadót: Kemény Tamás (2 forint), Csatári Tamás (1 forint), Csatári Bálint (1 forint).

Boldogasszonyörs (Boldogasson Ewrs) — vagy Kővágóörs — faluban a következő egytelkes nemesek fizettek rovásadót: Kántor Benedek (2 forint), Kántor János (1 forint), Kincses Bálint (1 forint), Győrfy Antal (1 forint); Győrfi Tamás (90 dénár), Máté Pál (50 dénár), Morocz Baltazár (50 dénár), Kuti Ambrus (50 dénár), Erdő Péter (50 dénár); Kása Ferenc (40 dénár); Finta Lukács (40 dénár), Kovács Péter (40 dénár); Mórocz Benedek (25 dénár), Kuti Balázs (20 dénár), Kis Mihály (20 dénár); Finta Miklós (10 dénár); a felsorolt egytelkes nemeseken kívül volt a faluban Boldai Tamásnak egy fél adófizető jobbágytelke.

Kisörs (Kys Ewrs) faluban az alábbi egytelkes nemesek fizettek rovásadót: Szász Mihály (2 forint), Kis Péter (25 dénár).[96]

Az 1543. év már a törökök hatalmas erejű támadásának jegyében telt el: június—július hónapokban a török hadsereg véglegesen megszállta a Dunántúl keleti — a Balatontól keletre és délkeletre eső — területeit. A török csapatok elfoglalták és megszállták Esztergomot, Tatát, Székesfehérvárt, Pécset, és még számos Fejér, Tolna és Somogy vármegyei erősséget. A Balaton délkeleti partvidéke már a török birodalomhoz tartozott.

A háborús év ellenére — 1543-ban — a királyi adószedők újra felmérték az adófizetésre kötelezett falvakat. A felmérés azonban ebben az évben csak a földesúri hatalom alatt álló falvakat érintette, az egytelkes falvakat nem. Az elnéptelenedés szembeszökő: talán török portyázók pusztításai vagy egyáltalán a török hatalom közelsége miatt. A dikális összeírók csak az alábbi falvakat keresték fel:

Köveskál: a veszprémi püspökség egyházi nemesei együttesen 1 forint 50 dénárt fizettek.

Szentbenedekkál (Zenth Benedek Kalla): Devecseri Chóron András birtokolt a faluban: 1 adófizető telket (de ezek sem fizették meg az adót).

Kővágóörs (Kewagoers): a bakonybéli apátság

birtokolt a faluban 1 adózó telket, amely 1 forintot fizetett.[97]

A következő évek és évtizedek a törökökkel vívott háborúkkal teltek el: 1543-tól 1552-ig a fehérvári török csapatok portyázói pusztították a vidéket. 1552-ben török kézre került Veszprém vára, s ettől kezdve 1566-ig hadszíntérré vált a Balaton teljes északnyugati—nyugati partvidéke.

(Következik: 2. A Kál-völgy története a török háborúk korától napjainkig.)

JEGYZETEK

1. PAULER Gyula—SZILÁGYI Sándor: A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900. 316—320. Vö.: GOMBOS F. Albin: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Budapest, 1937. 132—133. Vö.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. (Sajtó alá rendezte: Győrffy György.) Gondolat Kiadó, 1958. 165.
2. Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Magyar Helikon, 1959. 80.
3. Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. (Fordította: Moravcsik Gyula. (Budapest, 1950. 179.
4. Veszprémi regesták, 1301—1387. (Összeállította: Kumorovitz L. Bernát.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 1953. 40., 49. (68. és 94. sz. regesták.)
5. A magyarok elődeiről. op. cit. 146.
6. Veszprémi regesták. op. cit. 69., 136., 335., 336., 339., 343., 355., 394., 424., 716. sz. regesták. Vö.: HERÉNYI István: Bulcsú nemzetségének nyári szállásai az Árpádok korában. Századok, 1971/2. sz. 366.
7. Archeológiai Értesítő, 1869. 14. Vö.: Magyarország régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966. 115. (Továbbiakban: Topográfia. op. cit.)
8. Ibidem. 115—117.
9. FEHÉR Géza—ÉRY Kinga—KRALOVÁNSZKY Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok, 2. Budapest, 1962. 73. (A kardot a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik 116/1905. leltári szám alatt.) Vö.: BAKAY Kornél: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Dunántúli Dolgozatok, 1. sz. 1965. 14., 26., t. 2. Vö.: BÁLINT Alajos: A kiskundorozsma-vöröshomok-dűlői leletek. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 1963. 96—99.
10. A magyarok elődeiről op. cit. 147.
11. Ibidem 147.
12. GYŐRFFY György: István király és műve. Gondolat, Budapest, 1977. 102., 119.
13. GYŐRFFY György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 16.
14. HOLUB József dr.: Egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pannonia, VII. évf. 1941. 1949—1942. Pécs, 272. Vö.: ENTZ Géza—GERŐ László: A Balaton-környék műemlékei. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1958. 16—18., 20—21.
15. HOLUB József dr.: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. Századok, 1917. 56—57.
16. Topográfia op. cit. 120. Továbbá: HOLUB József dr.: Zala megye története a középkorban. III. kötet. A községek története. (Kézirat; gépelt példány a Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság könyvtárában.) Pécs, 1933. 337.
17. SZENTPÉTERY Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv, 23. sz. 1927. 360—370. Vö.: SÖRÖS Pongrác: A bakonybéli apátság története. Budapest, 1903. I. k. 589.
18. Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Studio et opera Georgii FEJER. I.—IX. Budae. 1829—1844. IX/7. 632—633. Vö.: SZENTPÉTERY Imre: Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I.—II. Budapest, 1923—1961. I. k. 116.
19. SÖRÖS P. op. cit. I. 277.
20. Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius (Kiadta: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső.), I—V. kötet. Győr, 1865—1873. Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. VI—VIII. Budapest, 1876—1891. V. köt. 1—4.
21. Veszprémi káptalani levéltár. Kál—4. sz. oklevél. Vö.: Codex Dipl. Hung. III./1. 326.
22. Veszprémi káptalani levéltár. Kál—5. sz. oklevél.
23. Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis. I. kötet (1103—1276), Budapest. 1896. 139.
24. Veszprémi káptalani levéltár. Gyulakeszi—29.
25. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 41.
26. Ibidem 336—338., 340. Vö.: ENTZ G.—GERŐ L. op. cit. 23.
27. SÖRÖS P.: A bakonybéli apátság története. op. cit. I. k. 589. Továbbá: Codex Dipl. Hung. op. cit. VI/1. 227. Továbbá: HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 525.
28. Veszprémi káptalan levéltára. Kál—8.
29. Codex Dipl. Hung. op. cit. VII./4., 147., VII/5. 377.
30. Veszprémi káptalan levéltára. Gyulakeszi—5.
31. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 337. Továbbá: Topográfia op. cit. 144—145.
32. Hazai Okmánytár op. cit. 105.
33. Topográfia op. cit. 105.
34. Veszprémi káptalan levéltára, 1276. Litterae adiuncta. 6.
35. Ibidem et op. cit. Kál—9. sz. oklevél.
36. Ibidem Kál—10, Kál—15. sz. oklevelek. Vö.: Veszprémi regesták op. cit. 40 (69. sz. regesta), 64 (136. sz. regeszta).
37. Veszprémi káptalani levéltár. Kál—13. sz. okl.
38. Hazai Oklevéltár, 1234—1536. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk.: Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Budapest, 1879. 122.
39. Topográfia op. cit. 145.
40. Hazai Okmánytár op. cit. IV. 4.
41. Az oklevél latin szövege közölve: „A Dunántúli ev. ref. Egyházkerület pápai főiskolájának Értesitője az 1903—1904-ik iskolai évről." 1904. Pápa. 41—43.
42. Topográfia op. cit. 41.
43. Veszprémi káptalan levéltára. Kál—11., Kál—14., Kál—15., Kál—16. sz. oklevelek. (Közölve: Veszprémi regeszták op. cit. 40., 64.) 69. és 136. sz. regeszták).
44. Veszprémi regeszták op. cit. 277. (713. sz. regeszta).
45. Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I—II. Pest, Budapest, 1866—1890. I. 108.
46. Hazai Okmánytár op. cit. II. 79. Vö.: Mon. Rom. Ep. Vespr. op. cit. II. 66.
47. BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907. 148.
48. Codex Dipl. Hung. op. cit. IX/7. 728.
49. Veszprémi regeszták op. cit. 22 (21. sz. regeszta).
50. Veszprémi káptalan levéltára. Kál—17., Kál—18. és Kál—19. sz. oklevelek. (Közölve: Veszprémi regeszták op. cit. 67 (147. sz. reg.), 69 (151. sz. reg.).
51. Veszprémi káptalan levéltára. Kál—17., Kál—18. sz.

oklevelek. (Közölve: Veszprémi regeszták op. cit. 70 (154. sz. reg.), 70—71 (156. sz. reg.).
52. Veszprémi káptalan levéltára. Kál—28. sz. okl.
53. A „Dunántúli ev. ref. Egyházkerület pápai főiskolájának Értesítője az 1903—1904-ik iskolai évről." Pápa, 1904. 43—46.
54. Veszprémi káptalan levéltára. Köveskál—71. sz. okl. (Közölve: Veszprémi regeszták op. cit. 136—137. 339. sz. regeszta).
55. Ibidem 124 (309. sz. reg.).
56. Ibidem 130 (324. sz. reg.).
57. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 341.
58. SÖRÖS P. op. cit. I. 312.
59. HOLUB József dr.: Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929. 354.
60. Mon. Rom. Ep. Vespr. op. cit. II. 65., 74., 80.
61. Veszprémi káptalan levéltára. Köveskál—7. sz. okl. (Közölve: Veszprémi regeszták op. cit. 134—135. old.)
62. Ibidem. Köveskál—7. sz. okl. (Közölve: Veszprémi regeszták op. cit. 339. sz. regeszta.)
63. Ibidem 364. sz. regeszta.
64. Ibidem 716. sz. regeszta. Továbbá: BÉKEFI R. op. cit. 147. (12. sz. jegyzet).
65. Lásd az 55. és 56. sz. jegyzeteket.
66. Veszprémi regeszták op. cit. 171 (428. sz. reg.).
67. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 291—292.
68. Veszprémi regeszták op. cit. 285 (735. sz. reg.).
69. Ibidem 219 (555. sz. reg.).
70. Ibidem 302 (781. sz. reg.).
71. Ibidem 302. (782. sz. reg.).
72. Ibidem 296., 295 (769. és 766. sz. regeszták).
73. Ibidem 326 (839. sz. reg.).
74. Veszprémi káptalan levéltára. Epp.—Köveskál—3. sz. okl. Vö.: HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 340.
75. Veszprémi káptalan levéltára. Gyulakeszi—20. sz. okl.
76. Mon. Rom. Ep. Vespr. op. cit. II. 347.
77. Veszprémi káptalan levéltára. Epp.—Szentbékálla—4. sz. okl. Vö.: HOLUB J.: Zala megye története a középkorban. op. cit. III. 340.
78. Mon. Rom. Ep. Vespr. op. cit. II. 106.
79. Veszprémi káptalan levéltára. Kál—31. sz. okl. Vö.: HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 342.
80. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban, I. (1929) op. cit. I. 382.
81. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), Op. cit. III. 342—343.
82. Ibidem 342.
83. Hazai Okmánytár op. cit. IV. 392—395.
84. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 292.
85. SÖRÖS P. op. cit. I. 539.
86. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban (kézirat, 1933), op. cit. III. 41.
87. Ibidem III. 343. Vö.: Topográfia op. cit. 106.
88. HOLUB J.: Zala megye története a középkorban, I. (1929), op. cit. I. 479., 480., 481., 467.
89. SÖRÖS Pongrác: A pannonhalmi főapátság története. Budapest, 1903. II. k. 551.
90. BÉKEFY R. op. cit. 210.
91. HOLUB J.: Egyházi nagybirtok élete. op. cit. 281., 291—295., 299—300.
92. Magyar Országos Levéltár. Dicális Conscriptiók. Zala vármegye 1531. évi rovásadó-összeírása.
93. TAKÁTS Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Genius Kiadás é. n. I. 12—13. Vö.: FÜSSY Tamás: A zalavári apátság története. Budapest, 1902. 117—118.
94. Magyar Országos Levéltár. Dicális Conscriptiók. Zala vármegye 1534. évi rovásadó-összeírása.
95. Ibidem (1536. évi összeírás).
96. Ibidem (1542. évi összeírás).
97. Ibidem (1543. évi összeírás).

CSABA D. VERESS

DIE GESCHICHTE DES KÁL-TALES

(I. Teil)

Das sich am nordwestlichen Ufer des Balaton erstreckende Kál-Tal ist eine der interessantesten historischen Landschaften Ungarns. In seinem Namen bewahrt es den Namen eines Stammes der Landnahme aus dem X. Jahrhundert, und seine gegenwärtige — autochthone — Bevölkerung (in erster Linie die dörflichen kleinadligen Familien) wohnt seit dem Mittelalter in den Dörfern des Kál-Tales. Der anfängliche Stammesbesitz war vom Ende des X. Jahrhunderts bis zum XIII—XIV. Jahrhundert Besitz des Königs (und der Königin). Vom XIII. Jahrhundert an gingen die königlichen Besitztümer (in erster Linie Weinberge und die darauf lebenden Weinbauern) in immer größerem Tempo in den Besitz des Veszprémer Bistums und Kapitles über. Die ehemaligen königlichen Dienerschaften wurden zu Leibeigenen der kirchlichen Gutsherren, aber die ehemaligen königlichen Freien, die einen zähen Kampf um ihre Unabhängigkeit führten, gelangten in den Adelsstand, in dem sie bis zum Zusammenbruch der Feudalgesellschaft (bis 1848) blieben.

Die vorliegende Studie behandelt die Geschichte des Kál-Tales vom X. Jahrhundert bis zum Anfang des XVI. Jahrhunderts, also bis zum Beginn der Türkenherrschaft.

S. LACKOVITS EMŐKE

A CSALÁDSZERKEZET JELLEMZŐI A XVIII. SZÁZADBAN KÖVESKÁLON ÉS SZENTBÉKKÁLLÁN

Dolgozatom egy három éve folyó kutatás részeredménye, töredéke egy nagyobb lélegzetű elemzésnek. Két község a vizsgálat tárgya: az egyik a római katolikus többségű Szentbékkálla, a másik a korszakunkban református többségű kisnemesi Köveskál. Mindkét falu a Káli-medence nyolc községének sorában található, s a terület református és katolikus lakosságának jellemzőit legerőteljesebben egyesíti.

A családszerkezet vizsgálatául alapként *Padányi Biró Márton* veszprémi püspök animális összeírásai (1745; 1757; 1771; 1776;),[1] valamint egy 1769-ből fennmaradt református összeírás[2] szolgált. Az adatok megbízhatóságát II. József népszámlálási adataival ellenőriztem.[3]

A két faluban a családszerkezet körvonalazott jellemzőit a recens néprajzi anyag adataival is összevetettem, a kirajzolódó kép megbízhatósága érdekében.

Az elemzésben *Dávid Zoltán* és *Szabó László* kutatásai és eredményei voltak az irányadók.[4]

Dávid Zoltán 1973-ban tette közzé elemzésének eredményeit a veszprémi püspökség területén lévő falvak családjainak XVIII. századi nagyságáról és összetételéről.[5] Munkájából kimaradt a tapolcai főesperesség. Vizsgálatunk két faluja pedig az utóbbihoz tartozik, hasonló jellemvonásokkal rendelkezve, mint a püspökség veszprémi és a Balaton somogyi oldalának falvait magukba foglaló esperességek.

Dávid a családok típusainak és szerkezeti jellemzőinek meghatározására öt kategóriát állított fel:[6]

1. a szülőket és gyermekeket egyesítő *vérségi családot;*
2. a családfőt és házas gyermekeit vagy a házas testvérek közösségét összefogó *nagycsaládot;*
3. a családfővel vérségi kapcsolatban nem álló, közös háztartásban élő családtagokat, idegeneket, de *egy kenyéren élőket;*
4. a vérségi családot, valamelyik házasfél szüleit, nőtlen testvéreit, magányos rokonait, a cselédeket, szolgákat egyesítő *háztartásokat;*
5. a családfőt és háza népét, külön kenyéren élő családot, családokat vagy a külön kenyéren élő személyeket összefogó *egy házban lakókat.*

Valamennyi kategória megfigyelhető a tapolcai esperesség két megnevezett falujában is. A családszerkezetre jellemző vonások meghatározásánál azonban néprajzi szempontok is figyelembe veendők, hisz a család több összetevő függvényeként állandóan mozgásban lévő egysége a társadalomnak. Ahogyan *Szabó László* megfogalmazta, hogy „egy adott pillanatban a család összetétele abból a szempontból, hogy éppen kik a tagjai, nem lehet döntő. Ez egy történeti mozgás eredménye".[7] E történeti mozgás körvonalazásához ad segítséget a recens néprajzi adatok sokasága.

Tárkány Szűcs Ernő, aki a néprajzi szakirodalomban élő családfogalmakat egyesítette, megállapította, hogy: *a család* házasság útján létrejött, vérségi alapon álló, társadalmilag elismert és szabályozott, jogilag önálló, elkülönített vagyonnal rendelkező tartósan együtt élők csoportja, célja az utódok létrehozása és felnevelésükhöz a feltételek biztosítása. Szerkezet szempontjából a megélhetési lehetőségek függvényeiként különböző változatai alakultak ki.[8]

A paraszti és hajdani kisnemesi társadalomban család alatt a következőket értik: 1. az ugyanazon nevet viselő, vérségi alapon összetartozó, egy fedél alatt élők együttesét; 2. az egy fedél alatt élő, egyenes ágon vérségi alapon összekapcsolódó szülők, gyermekek, nagyszülők együttesét vagy csak gyermekek és szülők közösségét. Tehát a fogalomba sorolják mindazon típusokat, amelyek a XIX. sz. végétől a XX. sz. közepéig élő és funkcionáló családformák voltak. Minden megfogalmazásnak két alapvető kritériuma: a *vérségi kapcsolat* és az *egy fedél alatt* vagy *egy házban lakás.* Ha viszont a rendelkezésre álló XVIII. sz.-i anyagot vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a XVIII. sz. közepén, de még a századforduló idején vagy századunkban is nemcsak a vérségi alapon összetartozók éltek egy fedél alatt, hanem a gazda, a szolgák, cselédek és magányos vagy családos zsellérek is. Így indokolt családokról és háznépről beszélni, amelyek alkothatnak közös háztartásokat is.

A XVIII. századi adatokból két, jól körvonalazható kép rajzolható meg: az egyik a református kisnemeseket, a másik a katolikus jobbágyokat jellemzi.

Köveskál református kisnemeseire vonatkozóan az anyakönyveken és nemesi összeírásokon kívül mindössze egyetlen lélekösszeírás áll rendelkezésre: az 1769-ből való. Az összeírók házanként vették sorra a lakosságot, feltüntetve az egy házban élőket, az egymáshoz, ill. a családfőhöz való viszonyukat, de nem jelezve az életkorukat. Így a gyermekek esetében legfeljebb csak arra következtethetünk, hogy 16 évesnél idősebbek vagy fiatalabbak a szülőkkel együtt élők.

Az összeírásban 83 házat vettek számba, melyben összesen 415 személy él. Négy esetben ma-

gányosan élő birtokolja a házat, 80 esetben pedig család: közülük 76 esetben egy családmagos (azaz szülők + gyermekek) vérségi kiscsalád, négy esetben pedig két családmaggal rendelkeznek az egy fedél alatt élők. Mind a négy esetben az egyik házasfél magányos, özvegy szülőjével alkotnak közös háztartást. Csak a törzscsalád körvonalazható, a nagycsalád meglétére nincsenek írott adatok. Öt esetben a házas testvér magányos testvérével él együtt, ill. az özvegy szülő testvéri kapcsolatban lévő gyermekei alkotnak egy családot, közös háztartást képezve. Egyetlen olyan házat sem tüntettek fel, ahol idegenek lakóként élnének a háztulajdonossal egy fedél alatt. Zsellérek a református háznépek között a rögzített pillanatban nincsenek, szolgák, cselédek viszont megtalálhatók a tulajdonossal közös háztartásban. Húsz esetben figyelhető meg szolgatartás, ebből négy esetben két, két esetben pedig három szolgát foglalkoztatnak. Tehát a családoknak mindössze negyede a szolgatartó, s ezek valamennyien szerepelnek a korabeli nemesi összeírásban is.

Az összeírt családok negyedrésze (szám szerint 21) csonka család: özvegy nő és gyermekei, ill. két esetben özvegy férfi és gyermekei találhatók keretében.

Egyetlen esetben két testvér (nők) és anyjuk szerepel az összeírásban. Első helyen az egyik lányt tüntették fel, amely arra enged következtetni, hogy a csonka családban a lány a családfenntartó családfő. Az özvegy szülő és nem házas gyermekei, valamint az özvegy szülő és házas gyermekei együttlakásakor az összeírásokban minden esetben a szülő szerepel az első helyen. Ez minden bizonnyal azt a legutóbbi időkig élő tételt támasztja alá, hogy „amíg nem feküsznek le, addig nem vetkőznek le", azaz amíg él a szülő, addig ő a vagyon tulajdonosa, nem adja át gyermekének.[9]

Négy esetben a forrás újra férjhezment asszonyokról tudósít. A megözvegyült és újraházasodott férfiakra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, pedig valószínű, hogy létezett ilyen eset is. *Szabó László* és *Dávid Zoltán* is igazolták, hogy az özvegy férfiak általában újraházasodnak, amely csak akkor nem következik be, ha az örökség miatt a családtagok nem tartják kívánatosnak.[10] A legújabb kori, helyszínen gyűjtött néprajzi adatok is ezt támasztják alá. Igyekeztek az özvegyet újraházasítani: elfogadott volt, hogy az özvegy nő még legény sógorához menjen feleségül, az özvegy férfi pedig hajadon sógornőjével kössön új házasságot a vagyonnak az utódok, a gyermekek számára egyben való megőrzése érdekében. Az özvegyek újraházasodása ebben a korszakban az életkor függvénye is volt.

Az 1769-es összeírásban felsorolt családokban összesen 215 a gyermekek létszáma. Közülük mindössze tizennégy az egy gyermekes, 59 pedig kettő-hét gyermeket nevelt: 14 két gyermeket, 20 hármat, 12 négyet, 8 ötöt, 4 hatot és 1 hetet. Elenyésző számúak a gyermektelen családok. A családonkénti átlagos gyermeklétszám így meglepően magas: 2,7. Ez a gyermekszám magasabb az ugyanezen időben összeírt katolikus családokban nevelődő gyermekekénél. Ez azért meglepő a vizsgált korszakban, mert a XIX. sz. második felében és a XX. században megnő a protestáns családok között a gyermektelenek és a házasságot nem kötött magánosan élők száma. Viszont ez a családonkénti átlagos gyermeklétszám közel áll a *Dávid Zoltán* által az egész veszprémi püspökség területén kimutatott átlaghoz, amely 2,63. Véleménye szerint a magasabb gyermekszám összefügg az özvegyek újraházasodásával is.[11]

A családtagok családonkénti létszámát figyelve elmondható, hogy többségben vannak azok a családok, ahol a családtagok létszáma kettőnél több. Míg kétfős család mindössze hat található, addig ennél több — 3-10 fős — pedig 79. Közülük háromfős 17; négyfős 19; ötfős 13; hatfős 13; hétfős 6; nyolcfős 4 és tízfős 1. Legnagyobb a száma a három- és négyfős családoknak. Az egy családra jutó átlagos létszám 4,6. Ez a szám majdnem megegyezik a *Dávid Zoltán* által az egész veszprémi püspökség területére kimutatott, egy családra jutó átlagos személyszámmal, amely 4,63 fő.[12]

E vizsgált esetben az egy házban élők egy háztartást alkotnak, lévén vérségi kiscsalád avagy törzscsalád, akik legfeljebb csak szolgát tartanak. Többségben vannak a két főnél magasabb lélekszámú háztartások: háromfős 12; négyfős 17; ötfős 15; hatfős 13, majd hét főnél már tíz alá csökken, míg a 10 és 11 fős háztartások száma mindössze egy-egy. Az egy házban élők és az egy háztartásban élők átlagos létszáma 4,5 fő, alatta maradva a *Dávid Zoltán* által a tágabb területen kimutatott, egy házban élő személyek 6,16 fős átlaglétszámának. A közös háztartásokban élők átlagos lélekszámát ő is 4,5 főben állapította meg.[13] Mivel esetünkben a háztartások megegyeznek az egy házban lakókkal, és a háztulajdonossal egy házban — az elenyésző számú szolgákon kívül — idegen nem lakik, e kisebb átlagérték reálisnak fogadható el.

A református családokról ez összeírás alapján elmondható, hogy nagy többségük, azaz kétharmaduk (63 család) a korabeli nemesi összeírás tanúsága szerint a nemességhez (kisnemes!) tartozott. A családszerkezet és háztartásszerkezet nem mondható változatosnak. Többségben voltak a szülőkből és gyermekekből álló vérségi kiscsaládok, a szolga nélküli háztartások. Ezeket követték az egy szolgát tartó vérségi kiscsaládos háztartások. A családok egyharmadát képezték a csonka családok. Elenyésző volt a törzscsaládok száma, ugyanígy a gyermektelen családoké is. A családok és háztartások összetételére vonatkozó átlagszámok megegyeznek vagy megközelítik a veszprémi püspökség egész területére jellemző adatokat.

Figyelemre méltó az azonos nevűek egymás mellett vagy egymás közelében élése. E megtelepedés az esetek többségében rokonokra vonatkozik az azonos nemzetség tagjai között jött létre, s nyomon követhető a XX. század második feléig. De feltehető *Szabó László* kutatásai alapján, annak analógiájára, hogy ezek a XVII. században és a XVIII. század elején még közös munkaszervezetet képező, vagyonközösségben élő

nagycsaládok lehettek. Bár a munkaszervezet a XIX. és a XX. században már nem kizárólag vérségi alapon szerveződött. Benne a vérrokonokon kívül az affinális rokonok is helyet kaptak, s egy-egy ilyen egység állandó volt, de csak a nagy munkák, pl. takarolás idején igénybe vett.

Lényegesen nagyobb eltérések tapasztalhatók a köveskáli római katolikusokat magukba foglaló összeírásokat vizsgálva. Négy összeírást volt alkalmunk tanulmányozni: 1745-ből, 1757-ből, 1771-ből és 1776-ból. Valamennyit *Padányi Bíró Márton* püspöksége idején készítették.[14] Az 1745-ös összeírásban tíz, az 1757-ben készültben tizenkettő, míg 1771-ben már negyvenkettő, 1776-ban pedig csak húsz ház szerepel. Itt magas számával az 1771-es összeírás szembetűnő. Ugyanakkor tizennyolc evangélikus házat is feltüntettek, amely öt évvel később már nem szerepelt. De nem szerepelt az a 22 ház sem, amelyek korábban, az összeírás szerint megvoltak. Valószínű, hogy valami hiba történt ebben az adatfelvételben, vagy pedig az 1776-ban készült nem írt össze mindenkit. Bár közel húsz ház fel nem tüntetése rendkívül súlyos mulasztás lenne. Elképzelhető, hogy ennyien elköltöztek közben. Egybevetve a két összeírást, az 1776-os nevek megegyeznek az 1771-ben összeírtakkal, viszont az előzőben nem szerepel húsz olyan név, amely az utóbbiban olvasható. Közte pl. az 1757-ben még nagycsaládi kötelékben élő Rédeyek, akik 1771-ben már kiscsaládokként, külön házakban szerepeltek. Minden bizonnyal a szülők halála után (akiknek neve akkor már nem található az összeírásokban) a gyermekek megosztoztak és szétköltöztek, majd később többen a faluból is elköltöztek. E név viselői a következő évszázadban már Szentbékkállán is megtalálhatók. E hiányosság azonban a családszerkezeti vizsgálatot és a családszerkezet jellemzőit nem befolyásolja.

1745-ben a 10 házban 75 fő, 16 család élt, közülük mindössze három tartott szolgát (egy kettőt is), öt pedig zsellért, köztük családos zsellért is. Három család mellett pedig a családhoz nem tartozó özvegyet figyelhetünk meg. A testvérek egy háztartásban való élésére mindössze egyetlen adat található, az is a más házában lakó zsellérek között.

A tíz összeírt házból ötben egy családmagos az ott élő család, ötben viszont kettő és ennél több családmag él egy fedél alatt, mégpedig két családmag három, három családmag egy és hat családmag ugyancsak egy házban. Öt, ill. hat (a hatodik családmag az ott élő családos zsellér) családmagos háznép mindössze egy van, s egyetlen azért is, mert az itt együtt lakók közös háztartásban, közös kenyéren, nagycsaládi kötelékben élnek: mégpedig a szülők még nem házas gyermekeikkel, valamint négy házas fiukkal és unokáikkal. Ez esetben a családban élő személyek száma 17 fő, az egy házban és egy háztartásban itt 19 fő lakik. Ez megegyezik *Dávid Zoltán* azon megállapításával, hogy a birtokos nemességnél az egy házban élők száma a húszat is meghaladta.[15] Köveskálon ez volt az egyetlen római katolikus nemesi család. Itt a gyermekek száma hét. Az összeírtak között ez az egyetlen ilyen magas gyermeklétszám egy családon belül.

Csonka család mindössze két esetben figyelhető meg, az is zselléreknél.

Az egy házban élő több családmag az esetek többségében a háztulajdonos gazda és családos vagy özvegy zsellér lakója volt. Utóbbiak számára így volt biztosított a megélhetés,[16] csak így leltek otthonra. Ezek feltehetőleg külön kenyéren külön háztartást képeztek.

A családok lélekszámáról elmondható, hogy az esetek többségében (16-ból 12 esetben) 3 és 6 fő közötti volt (három 3 fős; négy 4 fős; három 5 fős és egy 6 fős). A családok átlagos lélekszáma *4,4* fő.

Az egy háztartásban élők száma az esetek többségében három és hat fő volt (3 fő négy, 4 fő három, 5 fő kettő, 6 fő három esetben). A háztartások átlagos létszáma így 5 fő.

Egy házban többnyire 3 és 9 fő között éltek: (három, négy, öt és nyolc fő egy-egy házban, hat fő három, kilenc fő pedig két házban). Így az egy házban élők átlagos száma 7,5 főben állapítható meg. Mind a háztartások, mind az egy házban élők átlagos létszáma meghaladja a *Dávid Zoltán* által megállapított 4,25, ill. 6,16 főt.[17]

A gyermekek összlétszáma az adott pillanatban 37 volt, többségben lévén a 2-7 gyermekesek. Míg egygyermekes csak öt volt, addig 2, 3, 4, 5, 6, 7 gyermekes tizenegy. Gyermektelen mindössze egy család volt. A családonkénti átlagos gyermeklétszám ez esetben 2,1.

Az 1757-es összeírás több ponton hasonló az 1745. évihez. Itt 12 házat írtak össze 18 családdal, amelyek közül mindössze egy tartott szolgát, három zsellért, egy család magányos özvegyet. Egy zsellérházaspár pedig a feleség magányos nőtestvérével élt együtt lakóként. Csonka család mindössze kettő volt, ezek is lakók. Ezek az adatok arányaiban megközelítik az 1745-ben felvetteket.

A családok szerkezetében bekövetkezett változás már a 10 esztendő alatt is szembetűnő. Az előző korszakban az egy és több családmagot magukba foglaló házak egyenlő létszámúak voltak, tíz év után viszont az arány eltolódott az egy családmagos házak és háztartások javára. A 12 összeírt házban mindössze három volt a több családmagos háztartások száma, egy-egy két, három és egy hat családmagos, míg az egy családmagos már kilenc volt. A több családmagos házak közül az együtt élő két és három családmag esetében külön háztartást feltételezünk, mivel mindkét esetben családos zsellér, ill. zsellérek éltek egy fedél alatt a háztulajdonossal és családjával. A nemes Rédey család esetében a szülők és nem házas gyermekeik éltek együtt nagycsaládi kötelékben házas, gyermekes fiaikkal. Hat családmagot egyesített e tizenkilenc személyt magába foglaló háztartás, közülük az egyik a házas juhászuk volt. Az előző összeírás óta annyi változás is történt, hogy az ott szereplő lányuk közben férjhez ment és kivált a családi kötelékből, míg egy fiuk megházasodott, feleségét a szülői házba vitte. A vér szerinti családtagok száma itt tizenhét volt, a gyermekeké öt, négy fiú házas, kettő még legény, de már a 20.

életévét betöltött. Házas szolgájuk egy háztartásban élt velük.

A többi esetben a kettőnél több főt magukba foglaló családok képezték a többséget. Míg két fős család csak öt volt, addig 3-6 fős tíz (3 fős négy, 4 fős kettő, 5 fős három, 6 fős egy). A családonkénti átlagos lélekszám az 1745. évihez hasonló: 4,2 fő.

A közös háztartásokban élők létszáma is megközelítő: többségben a 3-6 fős háztartások voltak. A mindössze három kétfős háztartással szemben 11 volt a 3-6 fősök száma (háromfős 4; négyfős 3; ötfős 3; hatfős 1). Az egy háztartásban élők átlagos létszáma 4,6 fő.

Az egy házban élők átlagos lélekszáma inkább a *Dávid Zoltán* által megállapítottat közelíti meg. Többségben a 3 és 4 főnek fedelet adó házak voltak a két főt, valamint az öt-kilenc főt magukba foglalók közül csak egy-egy található az összeírásban. Az egy házban élők átlagos létszáma az 1745. évihez (7,5 fő) képest alacsony, mindössze 5,6 fő.

A gyermekek összlétszáma 34 volt. Gyermektelen család csak három található, egygyermekes pedig hét. A többi kettő-négy gyermeket nevelt az adott pillanatban. Az egy családra jutó átlagos gyermekszám mindössze 1,7; az egész vizsgált korszakban a legalacsonyabb.

Nagyobb változás a családszerkezetben 1771-ben mutatható ki. Ekkorra eltűnt a Rédeyek nagycsaládja, a házas fiúk egymást követik az összeírásban, de külön házakban szerepelnek, utalva a szülők halála után a nagycsalád felbomlására. Átmeneti képződmény volt, nem jellemezte az egész közösséget, csak a katolikus birtokos kisnemeseknél és jobbágy parasztoknál jelentkezett ideiglenesen, ahogyan erre a XIX. és XX. századból is van példa. *Szabó László* igazolta, hogy az egymás közelében élő azonos nevűek a nagycsalád valamikori meglétére engednek következtetni.[18] Adatunk kitűnő bizonyítékul szolgál erre a területünkre vonatkozóan is.

1771-ben 42 házat írtak össze, ezek valamennyiében csak egy családmagos vérségi kiscsaládok találhatók. Közülük nyolc tartott szolgát (hét egyet, egy kettőt!), kilencben pedig özvegy található. E magányos, önállóan megélni nem tudó özvegyek feltehetőleg egy háztartást alkottak a vérségi kiscsaláddal, védelmükben meghúzódva, amint erre már utaltunk *Kosáry Domokos* alapján. A szolgák ugyancsak egy kenyéren, közös háztartásban éltek gazdáikkal.[19] Lakók egyetlen esetben sem találhatók ez időben az összeírásban.

A családonkénti lélekszámot tekintve elmondható, hogy 3-10 fős családok alkották a többséget: míg kétfős család hét volt, addig három- és négyfős 9—9. Öt-tíz fős pedig tizenöt, legtöbb közülük az ötfős (hat). A családonkénti átlagos lélekszám az előzőekhez hasonlóan alakult: 4,5 fővel.

Ez esetben, mivel házatlan zsellérek nincsenek, a háztartások és az egy házban lakók lélekszáma megegyezik. Többségben a 3-5 fős háztartások voltak (6-12-8), kisebb számban a kettő- és a hat-tizenegy fős. Valamennyi száma különkülön nem érte el az ötöt. Együttesen voltak tizennégyen. Az egy házban élők, ill. az egy háztartást képezők átlagos létszáma 4,7 fő, az 1757. évihez közelítő.

A gyermekek összlétszáma az összeírás évében 93 volt, többségben a 2-5 gyermekes családokkal (9, 6 és kétszer 3). Egygyermekes család csak tíz volt, gyermektelen pedig hét. A családonkénti átlagos gyermeklétszám 2,2, hasonló az 1745. évihez.

1776-ban ismét változatosabb kép tárult fel. Mindössze húsz házat írtak össze, közülük tizenháromban szolgát is tartottak (hétben egy, hatban két szolgát), hétben nem. Zsellér és özvegy egyetlen házban sem található. Általánosnak ekkor a szolgát tartó házak mondhatók.

Az összeírt házak közül tizennégyben egy családmagos vérségi kiscsalád élt, hatban pedig két családmagot egyesítő háztartás. Utóbbiak is egy kenyéren éltek, egy fedél alatt a háztulajdonos házas szolgájával, egyazon paraszti famíliában. Egyetlen esetben található meg a nagycsaládra utaló nyom, de már csak törzscsalád figyelhető meg: az özvegy apa élt együtt házas fiával és unokájával családfőként, velük közös háztartásban egy házas szolgával.

Többségben a 3-5 fős családok voltak (öt és négy-négy), kisebb számban a 6-8 fősek, velük szemben pedig mindössze hatan a kétfősek. A 27 összeírt családból kettő volt csonka család, amelyben az özvegy anya élt együtt gyermekeivel. A testvérek együttélésére egyetlen példa sincs. A családonkénti átlagos lélekszám alacsonyabb az előzőeknél, csak 3,8 fő.

Lakók nem lévén, az egy házban élők és a közös háztartásban élők létszáma, hasonlóan az 1771. évi összeírásban szerepeltekhez, megegyezik. A 113 személyből a 4-8 fős háztartások, ill. házak voltak többségben, számra 3 és 5 között. Háromfős háztartás, ill. ház csak egy létezett. A házankénti, ill. háztartásonkénti létszám az előzőekhez hasonlóan alakult: 5,5 fő.

56 gyermeket számláltak meg ez évben, többségben 2-5 gyermekes családokkal (13!). Kétgyermekes mindössze öt volt, de az ötnél több gyermekes elenyésző számú, gyermektelen család pedig csak egy található. A családonkénti átlagos gyermekszám így az eddigiekhez hasonlóan kettő fölötti, azonban az eddigiektől eltérően a háromhoz közel álló: 2,8.

Az 1745 és 1776 között eltelt 30 esztendő alatt megszűnt az egyetlen igazi nagycsalád, általánossá vált a kiscsalád, de ugyanakkor megnőtt a szolgát tartó családok, háztartások száma. A szolgát tartó családok között ugyanazon nevűek fordulnak elő. Később, a XIX—XX. században maradékaik is birtokkal rendelkezők voltak. Tehát szolgát csak a nagyobb birtokkal rendelkező családok tartottak, számuk az úrbérrendezés éveiben megnőtt. A nincstelenek feltehetőleg a családok védelmében biztosították maguknak a létalapot, a befogadóknak viszont munkaerőt jelentettek.[20]

1771-ben Köveskálon a visitátorok 18 evangélikus házat is számba vettek. Ezekről az evangélikusokról többet nem tesznek említést sem a római katolikus összeírások, sem a református összeírás. Pedig a XVIII. századi köveskáli evan-

gélikusokról külön temetőrész is tanúskodik a felső református temető szomszédságában. Az összeírásban szereplő családnevek közül a *Lakos* név még egy sírkövön kiolvasható. De tudjuk az anyakönyvi és a helyszíni néprajzi adatokból, hogy az evangélikusok házasodással beolvadtak a reformátusokba, mások pedig elkerültek, ill. visszakerültek a szomszédos evangélikus többségű kisnemesek közé Kővágóörsre, Szentantalfára és Mencshelyre, pl. Antalok, Lampérthok, hisz az evangélikusok nagy része bevándorolt Köveskálra. Ennek az 1771-es lélekösszeírásnak minden adata nem ellenőrizhető, így nem fogadható el még hibaszázalékkal sem megbízható forrásnak.

Tizennyolc házat írtak össze, amelyek közül egyetlen házban sem volt szolga, egyben élt csak magányos özvegy a gazdával, csonka család pedig öt volt. Valamennyi család, szám szerint 13 kiscsalád volt, egy családmaggal, magányosan élők pedig öten voltak, saját házukban. A 3-6 fős családok voltak többségben, bár számuk egyedileg nem érte el a hármat, együttesen elérte a nyolcat. A kétfős családok száma négy volt. Az egy családra eső átlagos lélekszám 2,8.

Az egy házban lakók közös háztartásokat alkottak, egy kenyéren éltek. Háztartásonkénti létszámuk többnyire 2-4 között volt, de egy-egy 6-7 fős is előfordult. Az egy házra és egy háztartásra jutó átlagos lélekszám 3 fő.

Az összeírtak harmada gyermektelen, harmada egygyermekes, harmada pedig 2-4 gyermekes. A családonkénti átlagos gyermeklétszám mindössze 1,4.

Az egész evangélikus közösségre — ha az összeírás adatait elfogadjuk — a kirívóan alacsony átlagszámok jellemzőek, alátámasztva *Dávid Zoltán* megállapítását, hogy a protestánsoknál kevesebb az egy háztartásra jutó személyek száma,[21] bár ennek a köveskáli reformátusok 1769. évi adatai ellentmondanak.

A legváltozatosabb családszerkezeti kép a római katolikus lakosságú Szentbékkállán figyelhető meg. Négy összeírás segítségével vizsgálható a családszerkezet. Az összeírások 1747-ből, 1757-ből, 1771-ből, 1776-ból származnak.[22] 1747-ben hatvan, 1757-ben hatvanöt, 1771-ben száz, 1776-ban kilencvenhat házat írtak össze. Közülük 1747-ben nyolc szolgatartó (két zsellért öt, ennél többet kettő), három szolgát és zsellért tartó (közülük egy hatot tartott), nyolcban özvegy fordul elő, egy pedig idegen családot lakóként tartó ház volt. Három esetben fordult elő testvérek együttlakása. Két esetben a magányos férfi testvér családtagként lakott házas testvérével egy háztartásban, közös kenyéren. Egy esetben a két házas testvér csak egy fedél alatt lakott, de feltehetőleg külön háztartásban. Utóbbiaknál birtokos kisnemesi családról lévén szó, feltételezhető a nagycsalád korábbi megléte is, ahogy az ilyen esetekre *Szabó László* ezt kutatásaival igazolta.[23]

A családszerkezetre az egy családmagos kiscsaládok a jellemzőek, de megtalálható e 45 eseten kívül 11 esetben a két családmagos, 3 esetben pedig a három családmagos házközösség is. Az egy családmagos házak esetében is előfordult a háznéphez tartozóan a magányos zsellér, özvegy vagy szolga is. Nyolc esetben csonka a család: özvegyasszony, ill. egyetlen esetben özvegy férfi élt együtt gyermekeivel. Három esetben a nagycsalád megléte tapasztalható: egyszer a szülők együtt élnek még nőtlen fiaikkal, valamint házas fiaikkal és unokáikkal. A másik esetben a szülők még nem házas és házas gyermekeikkel élnek közös kenyéren. Egy esetben pedig az özvegy anya mint családfő, házas fiával és még nőtlen fiaival, valamint hajadon lányával él közös háztartásban, csonka nagycsaládot képezve. Jól körvonalazható, hogy több azonos nevet viselő kiscsalád él egymás mellett, pl. Borbélyok, Vargák, Lovászok, Istvándyak, akik elképzelhető, hogy az összeírást megelőző időkben még nagycsaládi kötelékben élhettek. (A családok csoportos előfordulása jellemző más községre is, pl. Köveskál, Balatonhenye, Monoszló, bár itt kisnemesekről lévén szó, ebben a nemzetségi szervezet nyomait feltételezhetjük.) *Szabó László* igazolta, hogy a rokonok egymás mellett élése lehet egy korábbi belső telek, közös birtok felosztásainak a következménye, amely országszerte a nagycsaládok felbomlása utáni időszakot jellemezte. A családelemek egymás közelében maradtak, a szétesés csak a vagyonközösség felbomlását jelentette.[24]

A vizsgált összeírásban két alkalommal fordul elő a szülőknek egy házas gyermekükkel és unokájukkal való együttélése, azaz a törzscsalád. Mindkét esetben patrilokális törzscsaládról van szó.

A többi több családmagos ház esetében a vérségi alapon együtt élő családdal egy fedél alatt — avagy egy telken? — családos és egyedülálló zsellérek (egyszerre mindkettő is előfordul), egyedülálló vagy családos szolgák, ill. szolgák és zsellérek is előfordulnak. Feltehető, hogy a családos zsellérek és a háztulajdonosok külön kenyéren, külön háztartásban éltek. Azonban a magányos zsellérek, vagy a gyermekes özvegyek bizonyosan közös kenyéren és közös háztartásban éltek a háztulajdonossal. Ez a köveskálihoz hasonlóan a *Kosáry Domokos* által Pest megyében vizsgált és paraszti famíliának nevezett egység lehet, amelyben a jobbágyi kis-, törzs- vagy nagycsalád mellett önállóan feltehetőleg megélni nem tudó özvegyek, zsellérek, pásztorok és fogadott cselédek is meghúzódtak a családfő vezetése alá tartozva. Valójában ez egy feudális képződmény volt, amely létalapot biztosított tagjainak.[25]

A külön családmagot és háztartást alkotó zsellérek pedig lakóház híján lakóként kerülhettek egy-egy háztulajdonos fedele alá.[26]

A 347 főt számláló 73 családból az egy családra jutó lélekszám kettő és tizenegy között mozog, legnagyobb számú a négy- és ötfős (15, ill. 14 család). (Kétfős 12; háromfős 11; hatfős 13; 7 és 11 fős csak egy-egy, ill. három-három található.) Az egy családra jutó átlagos lélekszám 4,3 fő.

A háztartások (68!) lélekszáma 2—12 fő között van, legtöbb az öt-hat főt magába foglaló (16-16!). A többi száma 1 és 10 között mozog, az átlagos lélekszám egy háztartásban 5,1 fő.

Hasonlóan a háztartásokhoz, egy házban 2-12 között van az ott élők létszáma. Legmagasabb az 5-6 fős házak száma (13-11!), legalacsonyabb a 11-12 fős házak száma (1-2!). Az egy házban élők átlagos létszáma 5,9 fő.

Az adott esztendőben összesen 183 gyermeket írtak össze. Legnagyobb számban a 2-4 gyermekes családok voltak (16-14-13!), gyermektelen család csak nyolc szerepel. A családonkénti átlagos gyermeklétszám 2,6.

Valamennyi érték megközelíti a *Dávid Zoltán* által megállapítottat és a köveskáli értékeket egyaránt.

1757-ben az összeírt 65 házból 15 tartott szolgát (kettő két szolgát is), 18 zsellért (1-1 kettő, ill. három zsellért), szolgát és zsellért négy házban, özvegyet pedig 11 házban tartottak. Tehát 48 házban idegenek éltek egy fedél alatt a vérségi családdal. Testvérek együttélésére mindössze két adat van: mindkét esetben két házas testvér (a Jankó és a Juhász testvérek) él egy házban, de nem valószínű, hogy közös kenyéren, közös háztartásban. A recens néprajzi anyagban nagyszámú példa van az egy házban lakó, de külön háztartásba tartozó testvérekre, sőt szülőkre és gyermekekre is. De lehetett ez a külön háztartás egy gazdasági egység, viszont külön gazdasági egységként funkcionáló háztartásokra is akad szépszámú példa. Elképzelhető, hogy a széthullott nagycsalád már vagyonközösséget nem alkotó egységeivel állunk szemben. Ezeknek változataira *Veress Éva* a sárospataki uradalom falvaiban XVII. századi példákat is talált.[27]

Bár többségben vannak az egy családmagos házak, a kiscsaládok, de alig marad le mögöttük a több családmagot egyesítő házközösség. Az előforduló utóbbi 27 esetből 14 esetben a nagycsalád meglétére vannak adatok: özvegy apa vagy anya él közös háztartásban házas fiaival vagy nőtlen és hajadon gyermekeivel s házas fiával. Egy esetben a nőtlen és házas fiú mellett a férjezett lány és a vő is egy fedél alatt él anyósával. Bizonyára nem volt házuk, s átmenetileg kerültek ide, hisz a XIX. és XX. századi néprajzi anyagban csak olyan példákat találunk, amikor vőnek akkor ment valaki, ha a szülőknek kizárólag lányai voltak, vagy magára maradt a szülő, és a gazdaságban kellett a férfi munkaerő. Egyébként vőnek menni kiszolgáltatott helyzetet jelentett. Összeírásunk nem ilyen esetet rögzített.

Megfigyelhető a nagycsaládnak nemcsak csonka változata, hanem a teljes is: a szülők nőtlen és hajadon gyermekeikkel, valamint házas fiukkal élnek együtt. De adataink vannak a törzscsalád meglétére is, amikor a szülők egy házas fiukkal vagy az egyik özvegy szülő egyik házas fiával él közös kenyéren. Figyelemre méltó, hogy azon esetekben, amikor özvegy apa él együtt házas és nem házas gyermekeivel, akkor ő a családfő, az összeírásban első helyen szerepel, azonban ugyanilyen esetben, ha az özvegy anyával élnek együtt házas és nőtlen fiai, akkor a gazdaságot ténylegesen vezető és irányító házas fiú szerepel az első helyen, családfőként.

A családok lélekszámáról elmondható, hogy a három-, négy- és ötfős családok vannak többségben (19, 16, 14), őket a kétfős családok követik (12!), de együttvéve a két főnél magasabb lélekszámú család az általános. A hat-kilenc fős családok is megtalálhatók. Az átlagos lélekszám 4,7 családonként.

A háztartások között a három-, az öt- és a hatfős háztartások fordulnak elő legnagyobb számban (15, 19, 16), de megtalálhatók a kettő és tizenkettő főt egyesítők is. A háztartásonkénti átlagos létszám 4,8 fő.

Egy házban legnagyobb létszámban 5-6 fő él (15, 13), de 2-12 fő között minden létszám előfordul. Az egy házban élők átlagos létszáma 6,2 fő.

Az összeírók 201 gyermeket vettek számba, többségben feljegyezve az egy gyermeknél többet nevelő családokat (egygyermekes 27). Legnagyobb számúak a két- és háromgyermekes családok (25 és 12), de 4-7 gyermek is előfordul. Meglepően magas a gyermektelen családok száma: huszonhárom. Ennek oka az összeírásokból nehezen állapítható meg, hisz a faluban hatékony és nagyarányú születéskorlátozásról sem beszélhetünk később sem. Ez az arányszám a veszprémi püspökség egész területén szembetűnt *Dávid Zoltánnak*, de az okokat nem sikerült megállapítania.[28]

1771-ben a számba vett 100 házból 37 szolgát (nyolc 2 szolgát, egy-egy pedig 3, ill. 4 szolgát), 34 zsellért (két zsellért 10, három, ill. négy zsellért pedig 2, ill. 1), 11 pedig szolgát és zsellért tartott. Tehát 82 házban, azaz az összeírtak többségében szolga- vagy zsellértartó családok éltek. Vizsgált időszakunkra jellemző, hogy 1747 és 1771 között általánosnak mondhatók a faluban a szolgát és zsellért, esetleg mindkettőt befogadó házak, családok.

A szolgát, a zsellért foglalkoztató családok és háztartások nagy száma az uralkodó családszerkezettel, a kiscsaláddal áll összefüggésben. Így látták és tudták megfelelően biztosítottnak a család munkaerő-szükségletét.

A 117 összeírt családból 80 egy családmagos, 20 esetben egy házban két családmag, 3 esetben pedig 3 családmag található. Dominánsnak az egy családmagot magukba foglaló házak mondhatók. A három családmag a jobbágygazdából és családos zsellér lakóiból áll. Ugyanez mondható el a két családmagos házak esetében is. Két esetben előfordul a törzscsalád: mindkét alkalommal az özvegy apa élt együtt házas fiával. Családfőként az apát tüntették fel. Az azonos nevűek egymás mellett vagy egymás közelében élése ez alkalommal is megfigyelhető.

Hat esetben csonka családot vettek fel az összeírók, ezek vegyesen fordulnak elő a jobbágyok és zsellérek esetében, egy kivételével minden alkalommal az özvegy anya kiskorú gyermekeivel élve vezeti a gazdaságot, esetenként szolgát is tartva. Általában elmondható, hogy a megvizsgált minden esztendőben nagyobb a létszáma az özvegy nőknek (legyenek akár magányosak, vagy gyermekeikkel élők, akár a gazdaságot önállóan vezetők), mint az özvegy férfiaknak.

A családonkénti lélekszám 2 és 9 fő között mozog: egyedenként legmagasabb a 2 és 3 fős családok száma (30 és 29), majd a 4 és 5 fősek köve-

tik 22, ill. 17 család. Általában elmondható, hogy összességében a 3-6 fős családok vannak többségben, összesen 80 a számuk. A családonkénti átlagos lélekszám 3,5; alacsonyabb az eddig megvizsgált, valamint az egész veszprémi püspökség területére jellemző átlagos értékeknél.

A háztartásokról elmondható, hogy 2 és 9 fő között mozog létszámuk, többségben 3-6 fővel. Ezek összlétszáma 79, szemben a 23 két főssel. A hatnál magasabb lélekszámú háztartások elenyészőek. Az átlagos lélekszám háztartásonként 4,3 fő, megközelíti az eddigi értékeket.

Egy házban 2-11 személy él, legmagasabb számban a 3-7 személyes házzéppel (79!). Ezzel szemben a 2, 8, 9 és 11 főt egyesítő házak egyedenként nem érik el a tízet. Az egy házban élők átlagos létszáma 5 személy.

Az összeírt 522 személyből 226 a gyermek. Feltűnően magas az egygyermekes családok száma: 35. A gyermekteleneké 19. A családok többségében 2-9 gyermeket neveltek, legnagyobb számban a 2-4 gyermekesekkel (23, 13, 15). A családonkénti átlagos gyermekszám azonban csak 2.

Végezetül az 1776-ban megszámlált 96 házból mindössze 32-ben élt szolga vagy magányos özvegy. Szolgát húszban (két szolgát négyen, hármat ketten), magányos özvegyet tizenkettőben találnak. Szembetűnő, hogy az eddigi 30 esztendőben mindig megtalálható volt a családos vagy magányos zsellér is több-kevesebb számban az összeírt házakban, viszont jelen esetben egyetlen zsellért sem írtak össze. Feltüntettek viszont nyolc alkalommal a háztulajdonos család mellett idegen családokat is, akiknek minőségét avagy a tulajdonossal való rokonságát nem jelezték. Így feltehető, hogy házatlan lakókról van szó, akik külön kenyéren, háztartásban és munkaszervezetben éltek egy fedél alatt a háztulajdonos családjával. Az összeírt házak lakói döntő többségükben egy családmagosak, azonban 19 esetben két családmagot, egy esetben pedig három családmagot is találunk egy házban. A már jelzett idegen családokon, lakókon kívül tíz alkalommal házas testvérek, egyszer pedig még nőtlen, ill. hajadon testvérek laknak együtt házas testvérükkel. Valószínű, közös kenyéren és háztartásban. Az együtt élő házas testvérek esetében feltehetően külön háztartásokról van szó, akik külön kenyéren éltek, bár nem kizárt a vagyonközösség és közös munkaszervezet lehetősége sem. Igaz, hogy az új- és legújabb kori néprajzi példák területünkről azt igazolják, hogy az átmenetileg létező nagycsalád a szülők halála után felbomlott, a testvérek a vagyonon megosztozva nem tartották fenn a közös háztartást sem. Csak a házasságra nem lépett testvérek éltek közös háztartásban, közös kenyéren, vagyonközösségben. Az előző, 1747. évi és 1757. évi összeírásokkal egybevetve megállapítható, hogy az 1776-ban együtt élőként feltüntetett testvérek közül a Borbélyok, Istvándyak, Nagyok, Vargák, Salamonok 1747-ben, ill. 1757-ben nagycsaládi kötelékben éltek. De közöttük felbomlott nagycsaládok is megfigyelhetők. Ez az adat ismételten igazolja Szentbékkállán a nagycsalád átmeneti meglétét, amely azonban nem volt állandó még egy rövid időperiódusban sem. Felbomlott, hogy aztán, ha a szükség úgy kívánta, ismét újraszerveződjön, ahogy arra ebből a faluból még a XX. századból is van példa. E családszerkezeti formával minden bizonnyal a gazdasági stabilitást biztosították, védekezve a zselléresedés ellen, amely még a jómódúakat is fenyegette, sőt sújtotta is.

A pillanatnyi gazdasági helyzet kínálhatta a nagycsaládi formát, amelyben szerepet játszottak az örökösödési szokások is. De a birtok szétaprózódásával járó elszegényedés megelőzése nem lehetett az egyetlen kiváltó oka a nagycsalád átmeneti megjelenésének. Életben maradását szolgálta a birtok nagysága megkívánta munkaerő-szükséglet is a vagyonos jobbágyparasztoknál. Közrejátszhatott itt az a törekvés is, hogy a különféle kötelező szolgáltatásokat minél kevesebb erőfeszítéssel teljesítsék.[29]

Faragó Tamás több kutatás eredményeiből megállapította, hogy a bonyolult szerkezetű háztartások nem a szegényebb, hanem a birtokos réteget jellemezték. Így alkalmazkodtak a feudális szolgáltatások és az extenzív vegyes gazdálkodás együttes munkaerőigényéhez, de ugyanakkor így gátolták meg a földszűkével jelentkező társadalmi süllyedést is. Ezek a területek a XIX. század végén már alacsony termékenységűek voltak (születések alacsony száma).[30] Megvizsgálandó a népesedési viszony is az adott korszakban, mert ez összefüggésbe hozható a több családmagos háztartások létrejöttével.[31]

Tizenkét esetben közös háztartásban özvegy élt együtt egy-egy kiscsaláddal. Nem tudható, nem állapítható meg, hogy a magányos, csak keresztnevén feltüntetett asszony (az esetek többségében) védelmet kereső zsellér-e, avagy az egyik házasfél özvegyen maradt szülője. Mindkét eset előfordulhat.

A 114 családban többségben a kettő-öt fős családok találhatók (24, 27, 27, 23), de hat- és hétfős is előfordul. A családonkénti átlagos lélekszám 3,7; alacsonyabb az 1747—57. évinél, valamint a köveskálinál, utalva a megnövekedett számú kiscsaládra.

A háztartásonkénti lélekszám 2-9 közötti, többségben a 2-6 főt magukba foglalókkal (18, 22, 25, 26, 11). Az átlagos szám háztartásonként az eddigieket megközelítő 4,1 fő.

Csökkent viszont az egy házban élők lélekszáma: 1-12 fő között mozog, de legnagyobb számban 2-7 fős háznéppel (8, 11, 20, 28, 11, 8). Átlagos lélekszámuk házanként mindössze 4,7 fő, alacsonyabb a veszprémi püspökség területének átlagánál, de alacsonyabb a szentbékkállai 1747. és 1757. évihez viszonyítva is. Megegyezik viszont az 1757. évi köveskálival. Mindezek a nagyobb létszámú családok és háznépek szétaprózódásával függenek össze. Érdekes, hogy amíg Köveskálon az úrbérrendezés éveiben megnőtt a szolgát tartó családok és háztartások száma, addig Szentbékkállán ugyanezen időben csökkent a számuk, még az 1771. évi, ugyanezen községbelihez képest is. Feltételezhető, hogy bizonyos átmeneti kiegyenlítődés következhetett be a korábbi szolgák és jobbágyparasztok gazdasági helyzetében, amely a szolgák számának csökkenésével járt együtt.

A megszámlált 461 személyből 213 a gyermek.

Legnagyobb létszámúak az 1-4 gyermekes családok (28, 29, 24, 10), bár elmondható, hogy többségben vannak a kettőnél több gyermeket — 3-5-öt nevelők az adott pillanatban: a 28 egygyermekessel szemben számuk 66. Gyermektelen összesen 18 család. Az átlagos családonkénti gyermekszám 1,9, alatta maradva a veszprémi püspökség egész területére jellemző 2,63-as átlagnak. De csökkenés tapasztalható az 1747. évi szentbékkállai 2,6-os átlaghoz viszonyítva is.

Összegzésként elmondható, hogy a rendelkezésre álló több, különböző időperiódusból származó lélekösszeírás lehetőséget adott a családok részbeni mozgásban, változásban való megfigyelésére. Így is tendenciák állapíthatók meg, hisz 30 esztendő alatt sem volt egyetlen faluban sem változatlan a családszerkezet, a családok összetétele: Ugyanez megfigyelhető a Káli-medence többi faluja esetében is, bár ezek adatainak részletes összegyűjtése és elemzése még hátravan.

Amint azt az eddigi forrásokból kiolvashatjuk, területünk nem tartozott a nagycsaládos, az összetett háztartások területéhez. *Veress Éva* kutatásai szerint az összeírtak vagyoni helyzete mellett a tájegységre jellemző uralkodó gazdálkodási ág is befolyásolta a családszerkezet alakulását. Így a bortermelő, szőlőművelő területek lakosságánál kisebb a családok lélekszáma, 4-5, s nem jellemző a nagycsaládok általános megléte, míg az átmeneti területeken, ahol „a szántó—állattartó gazdálkodási mód bortermeléssel is párosul, a családszerkezet terén kompromisszumos viszonyok találhatók".[32] Vizsgált falvaink is hasonló gazdálkodási ágakkal rendelkező vidéken találhatók, ahol a szőlőművelés kedvezőbb megélhetési lehetőséget biztosított kisebb földterületen is.[33] Akkor, amikor uralkodó családtípusnak a vérségi kiscsalád mondható, hozzá kell tenni azt is, hogy mellette átmenetileg létrejött vagy újjászerveződött a vérségi alapú nagycsalád is, amelyre az összeírásokban konkrét adatok találhatók, de erre engednek következtetni a feltehetőleg konszangvinikus kapcsolatban lévő kiscsaládok egymás utáni feltüntetése, az egy házban élő testvérek előfordulása, a recens, nagycsalád meglétére utaló néprajzi adatok és Szentbékkállán a rokonsági terminológiában történő olyan megkülönböztetések, amikor „szétválasztják az idősebb és fiatalabb sógorokat (sógorbácsi vagy sógorbáttya és sógor, kisebb uram), valamint házastársaikat (ángyi és sógorasszony)". Az ilyen megkülönböztetésnek *Szabó László* szerint az együtt élő nagycsaládi rendszerben volt csupán értelme, a kiscsaládi terminológiákból hiányzik.[34] A nagycsaládok és összetett háztartások átmeneti létrejöttének gazdasági és népesedési okai lehettek (elszegényedés megakadályozása, nagyobb munkaerő-szükséglet, emelkedő népességszám), de kialakulásuk, amint azt *Faragó Tamás* igazolta, többségében csak a XVIII. század közepe utáni időszakra datálható, bár nem ellentmondó tény XVI—XVII. századi létezésük sem.[35]

A háztartások összetételében hasonló folyamatok figyelhetők meg, összefüggésben a családszerkezettel. Utóbbi határozza meg az egy házban élők létszámának alakulását is.

A családok, háztartások és az egy házban élők átlagos lélekszáma megegyezik, vagy általában — néhány esettől eltekintve — megközelíti a *Dávid Zoltán* által az egész veszprémi püspökség területére kimutatott értékeket. Esetünkben is elmondható, hogy a legtermékenyebb korszakban 30-40 év között voltak a szülők, s az ilyen korúaknak a legmagasabb a létszáma is. A 60 év fölöttieké a legalacsonyabb. A legtöbb gyermek a családonként, háztartásonként a 30-51 év közötti szülőknél figyelhető meg. Az özvegyek esetében változó a gyermekszám, előfordulnak kirívóan magas létszámok is egy-egy esztendőben, pl. Szentbékkálla, 1771. Elmondható itt is, hogy a háztulajdonosok több gyermekkel rendelkeznek általában, mint a lakók vagy a szolgák (pl. pásztorok).[36] Minden esetben nagyobb a kiscsaládok létszáma a csonka családokénál, s esetenként az újraházasodás is kimutatható. Az idegenek előfordulása egy-egy házban változó. Egyes években emelkedik a szolgák száma háztartásonként, pl. 1757 vagy 1771, máskor visszaesik, pl. 1776, Szentbékkálla. Ugyanez mondható el az özvegyet tartó háztartásokról vagy a zsellérek előfordulásáról is akár a háztulajdonossal egy, akár külön háztartásban.

A II. József-féle népszámlálás adataival összevetve az összeírások adatait, lényeges eltérések tapasztalhatók az összlétszámokat illetően, az átlaglétszámok azonban megközelítik egymást: 1784—1787 között Köveskálon 183 házban 210 családot írtak össze, közülük 167 nemest, 3 parasztot és 115 zsellért (utóbbiak a férfilakosságból, amely 397 fő a nők 426 fős számával szemben). Ugyanakkor Szentbékkállán 124 házzal 120 családot, ahol 25 nemes, 1 polgár (iparos), 21 paraszt és 79 zsellér a számba vett (246 férfi és 226 nő).[37] Ezek az adatok jóval magasabbak az 1776-ban felvetteknél. Amíg az anyakönyvi adatok részletes elemzése nem történik meg, addig a *Faragó Tamás* általi megállapítás valószínűsíthető ez esetben is, miszerint a XVIII. században jelentősen megnőtt a népességszám.[38]

A családokat letelepedés szerint is megvizsgálva, többségében neolokális (házasságkötés után új helyre költözők) típusok figyelhetők meg, de mellettük a konszangvinolokális (házasságkötés után valamelyik vérrokonhoz költözők) típusok közül a patrilokális családok (a férfi szüleihez költöző házaspárok) is megtalálhatók.[39] Ezek a jellemzők a házzal rendelkezőkre mondhatók el, a zsellérek és a kisszámú házas szolga esetében a letelepedés és a letelepedőnek a háztulajdonoshoz való kapcsolata jelenlegi ismereteink alapján nem állapítható meg, legfeljebb csak feltételezhető abban az esetben, ha azonos nevűekről van szó.

A két különböző felekezetű községben a *Dávid Zoltán* által felállított család- és háztartástípusokon, azaz a vérségi kiscsaládok, törzscsaládok, nagycsaládok, valamint az egyszerű vagy szolgát tartó és az összetett háztartásokon belül tizenhat változatot különíthetünk el:

1. Házaspár gyermekekkel
2. Házaspár gyermekekkel és egyikük testvérével

3. Házaspár gyermekekkel és egyik szülővel
4. Özvegy férfi gyermekekkel
5. Özvegy nő gyermekekkel
6. Házastárs nélküli testvérek
7. Özvegy férfi házas fiával és unokájával
8. Magányos férfi gyermekeivel
9. Magányos nő gyermekeivel
10. Egyedül élő férfi
11. Egyedül élő nő
12. Házaspár gyermekek nélkül
13. Házaspár egyikük szülőjével és gyermekekkel
14. Özvegy nő házas fiával és nőtlen, hajadon gyermekeivel
15. Felnőtt testvérek anyjukkal
16. Szülők több házas és nőtlen fiukkal, hajadon lányukkal

A háztartások esetében a felsoroltak bővülnek annyival, hogy szolga (egy vagy több), özvegy vagy magányos zsellér található-e kötelékükben.

A két községet összehasonlítva kimondható, hogy a református kisnemesi többségű Köveskálon a kiscsaládok, valamint a kiscsaládos és kiscsaládos szolgát tartó háztartások, a kevés számú itt élő katolikusnál pedig a kiscsaládok és a kevesebb számú nagycsalád, valamint törzscsalád, a kiscsaládos, a kiscsaládos szolgát, zsellért vagy özvegyet befogadó háztartások találhatók meg. Utóbbiaknál két vagy több, a háztulajdonos családdal vérségi kapcsolatban nem álló, de velük egy fedél alatt élő, kevesebb számú lakó is létezett.

A katolikus Szentbékkállán a kiscsaládok, törzscsaládok és nagycsaládok egyaránt megtalálhatók voltak úgy, „ahogy a társadalomnak szüksége volt működésükre", meglétükre.[40] A háztartásokat az egyszerű kiscsaládos, a szolgát tartó kiscsaládos, a szolgát és zsellért tartó kiscsaládos, avagy a szolgát, szolgát és zsellért tartó több családmagos háztartások jellemezték. Változó számban előfordult itt is a háztulajdonossal egy fedél alatt lakó, de külön családot és háztartást alkotó lakók együttese.

Az előforduló névanyagból pedig leszűrhető, hogy a két község lakossága állandó volt, amely a XX. századig nyomon követhető. A zsellérek és szolgák esetében az országos adatokhoz hasonlóan fluktuációval kell számolni.

JEGYZETEK

1. PADÁNYI BÍRÓ Márton veszprémi püspök lélekösszeírásai, Köveskál és Szentbékkálla, 1747, 1757, 1771, 1776. Püspöki Levéltár, Veszprém.
2. Református lelkek száma, Köveskál, 1769. Jelzet nélküli, még rendezetlen anyag. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, Tudományos Gyűjteményei.
3. DÁNYI Dezső — DÁVID Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás, 1784—1787. Bp., 1960.
4. DÁVID Zoltán: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén, 1747—1748. Bp., 1973.
   SZABÓ László: A jász etnikai csoport, II. A Jászság társadalomrajza a XVIII—XIX. században. Szolnok, 1982.
5. DÁVID Zoltán op. cit.
6. Ibidem 1—22.
7. SZABÓ László op. cit. 113.
8. TÁRKÁNY SZŰCS Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981.
9. Erre vonatkozóan 1. GELENCSÉR József: Öröklési szokások a Káli-medencében c. kéziratban lévő előadásának adatát, valamint hasonló témájú, 1983. szept. 25-én elhangzott előadását.
10. SZABÓ László: op. cit. 110.
11. DÁVID Zoltán op. cit. 11. és 15.
12. DÁVID Zoltán op. cit. 11.
13. Ibidem 26. 30.
14. Status et Constitutis Animarum Filialis Köveskálla. Archivum Episcopatus Wesprimiensis A. 14. 5. 583—585. 263—266., valamint 244.
15. DÁVID Zoltán op. cit. 30.
16. Erre vonatkozóan KOSÁRY Domokos: A paraszti „família" kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle, 1963. 120—132.
17. DÁVID Zoltán op. cit. 21. és 30.
18. SZABÓ László op. cit. 83. 88. és 92.
19. Ezt rögzítették a II. József-féle népszámlálás adatai is. DÁNYI Dezső — DÁVID Zoltán op. cit. 8.
20. KOSÁRY Domokos op. cit. 123. A szerző tanulmányában Pest megyei adatokkal és példákkal igazolta, hogy ezek a személyek a paraszti háztartás tartozékai voltak, a család munkaerejének le sem mért elemei.
21. DÁVID Zoltán: op. cit. 24.
22. Conscriptio Animarum Parochia Szentbékállya Archívum Episcopatus Wesprimiensis. A 14. 245—250. 253—257. 563—570.
23. „A nagyobb családok a szétválakozás után, ha külön kenyérre mentek is, nem bizonyos, hogy elköltöztek új lakóházba. Erre nem volt mindig lehetőség."
    SZABÓ László: op. cit. 104.
24. Ibidem 83.
25. KOSÁRY Domokos: op. cit. 127.
26. DÁVID Zoltán op. cit. 18—19.
27. VERESS Éva: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle, 1958. 424.
28. DÁVID Zoltán: op. cit. 21.
29. ANDORKA Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. Ethnographia, 1975. 357—358.
    SZABÓ László: op. cit. 123.
    VERESS Éva: op. cit. 425. 427.
30. FARAGÓ Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787—1828. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3. Bp., 1977. 113. és 134—135.
31. Ibidem 140.
32. VERESS Éva: op. cit. 398—422. és 427.
33. FARAGÓ Tamás: op. cit. 125.
34. SZABÓ László: Csépa község társadalma. In: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből. I. 252.
35. FARAGÓ Tamás: op. cit. 115.
36. DÁVID Zoltán: op. cit. 12—19.
37. DÁNYI Dezső — DÁVID Zoltán op. cit. táblázatok Zala megye.
38. FARAGÓ Tamás op. cit. 123.
39. A típusokra vonatkozóan: FARAGÓ Tamás: Háztartás, család, rokonság. Ethnographia, 1983. 224.
40. FÉL Edit: Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. Néprajzi Közlemények, 1958. 14.

EMŐKE S. LACKOVITS

DIE MERKMALE DER FAMILIENSTRUKTUR IN KÖVESKÁL UND SZENTBÉKKÁLLA IM XVIII. JAHRHUNDERT

Die im XVIII—XIX. Jahrhundert römisch-katholische Gemeinde Szentbékkálla und die reformierte Gemeinde Köveskál fassen unter den acht Gemeinden des Káler Beckens die Merkmale der zu den beiden Konfessionen gehörenden Bevölkerung am stärksten zusammen.

Die Grundlage für die Untersuchung der Familienstruktur der beiden Gemeinden bildet die Zusammenschreibung des Veszprémer Bischofs Márton Padányi Biró aus den Jahren 1745, 1757, 1771 und 1776, die in erster Linie die katholischen Seelen berücksichtigten, und eine 1769 angefertigte reformierte Zusammenschreibung. Die aufgrund des schriftlichen Materials sich abzeichnenden Merkmale werden durch den Vergleich mit den neuesten ethnologischen Angaben zuverlässiger. Bei der Analyse des Materials waren die geschichtsstatistischen Forschungen und Ergebnisse von Zoltán David und die gesellschafts-ethnologischen Forschungen und Ergebnisse von László Szabó richtungsweisend.

Die Familie ist als Funktion mehrerer Komponenten eine ständig in Bewegung befindliche Einheit der Gesellschaft, die nach Ernő Tárkány Szűcs auf dem Weg der Ehe zustandekommt, auf Blutsbasis beruht, von der Gesellschaft anerkannt und geregelt wird und eine Gruppe rechtlich selbständiger, mit separatem Besitz versehener ständig Zusammenlebender darstellt, deren Ziel die Zeugung von Nachkommen und die Gewährleistung der Bedingungen für ihre Erziehung ist. In Bezug auf ihre Struktur kamen verschiedene Variationen zustande.

Auf unserem Gebiet zählt man in der bäuerlichen und ehemals kleinadligen Gesellschaft all jene Familientypen in den Begriff der Familie, die vom Ende des XIX. Jahrhunderts bis zur Mitte des XX. Jahrhunderts lebende und funktionierende Familienformen waren. Zwei grundlegende Kriterien jeder Formulierung ist die Blutsbeziehung und das Wohnen unter einem Dach. Im untersuchten Zeitraum lebten jedoch nicht nur die auf Blutsbasis zusammengehörenden Personen unter einem Dach, sondern auch fremde Personen, die nicht zur Familie gehörten, z.B. die Knechte und Diener des Hausherrn, alleinstehende und familiäre Häusler. Somit ist es akzeptabler, über Familien und Hausleute zu sprechen, und diese können auch gemeinsame Haushalte bilden. Die mit dem Hausbesitzer in einem gemeinsamen Haushalt lebenden Häusler bilden die von Domokos Kosáry als bäuerliche Familie bezeichnete Einheit, in der die neben der leibeigenen Klein-, Stammes- oder Großfamilie vermutlich nicht auskommenden Witwen, Häusler, Hirten und aufgenommene Knechte sich unter die Führung des Familienoberhauptes stellten und so in dieser feudalen Einrichtung zu einer Existenzgrundlage gelangten. Die zu verschiedenen Haushalten gehörenden Personen gelangten infolge des Mangels an Wohnhäusern mit dem Hauseigentümer unter ein Dach.

Die animalen Zusammenschreibungen aus den verschiedenen Zeiträumen gaben die Möglichkeit zur Beobachtung der Familien in ihrer teilweisen Bewegung und Veränderung. Schon innerhalb von dreißig Jahren kann die Familienstruktur und die Zusammensetzung der Familien in keinem einzigen Dorf mehr als unverändert bezeichnet werden. Das Gebiet gehörte aber nicht zum Gebiet der großfamiliären und zusammengesetzten Haushalte. Die vorherrschenden Wirtschaftszweige waren der Weinbau und die Weinherstellung, die auf der Arbeit der Familien mit weniger Personen aufbauten. In der Dörfern des Gebietes war die Kleinfamilie auf Blutsbasis der vorherrschende Familientyp, aber daneben bildete sich auch die Großfamilie auf Blutsbasis vorübergehend heraus bzw. formierte sich neu, auf deren Existenz die konkreten Daten der Zusammenschreibung verweisen. Darauf lassen auch die in einem Haus lebenden Geschwister sowie die in der verwandschaftlichen Terminologie die jüngeren und älteren Schwager und ihre Ehepartner unterscheidenden Bezeichnungen schlußfolgern. Das vorübergehende Zustandekommen der Großfamilien und der zusammengesetzten Haushalte kann wirtschaftliche und Bevölkerungsgründe gehabt haben.

Die durchschnittliche Zahl der Mitglieder der Familien und Haushalte sowie der in einem Haus lebenden Menschen stimmt mit den von Zoltán Dávid für das gesamte Gebiet des Veszprémer Bistums festgestellten Werten überein. Die Zahl der Eltern im Alter von 30 bis 40 Jahren war am größten, und dieses Alter war auch am fruchtbarsten. Die meisten Kinder können zwischen dem 30. und 51. Lebensjahr der Eltern beobachtet werden. Die Hausbesitzer hatten in jedem Falle mehr Kinder als die Bewohner. Die Mitgliederzahl der Kleinfamilien kann in jedem Falle als grösser als die der Rumpffamilien angesehen werden.

Die Familien waren vom Standpunkt der Niederlassung neolokal (nach der Hochzeit von den Eltern fortziehende Familien) oder patrilokal (nach der Hochzeit zu den Eltern des Mannes ziehende Familien). In den untersuchten Dörfern konnten 16 Variationen der Klein-, Stamm- oder Großfamilien auf Blutsverwandschaft sowie der einfachen und zusammengesetzten Haushalte unterschieden werden.

In der reformierten kleinadligen Gemeinde Köveskál waren die Kleinfamilien, die Kleinfamilien- und Diener haltenden Kleinfamilienhaushalte, bei den hier lebenden Katholiken wiederum die Kleinfamilien, die verschwindend kleine Zahl von Groß- und Stammfamilien, die Kleinfamilien-, Diener haltenden Kleinfamilien- und Häusler oder Witwen aufnehmenden Kleinfamilienhaushalte allgemein verbreitet. In der katholischen Gemeinde Szentbékkálla waren die Klein-, Stamm- und Großfamilien, die einfachen Kleinfamilien-, die Diener haltenden Kleinfamilien- und die Diener und Häusler beschäftigenden Kleinfamilienhaushalte bzw. die Diener oder Diener und Häusler aufnehmenden Haushalte mit mehreren Familienkernen charakteristisch.

Das vorkommende Namenmaterial bestätigt, daß die Bevölkerung des Gebietes bis zum XX. Jahrhundert verfolgbar konstant war.

GERGELY KATALIN

KÖVESKÁL KÖZSÉG LAKOSSÁGÁNAK HÁZASSÁGI KAPCSOLATAI 1742-TŐL NAPJAINKIG

Az alábbi tanulmány része és egyben első fejezete egy nagyobb, összegező tanulmánynak, mely a Káli-medence falvainak házassági kapcsolatait, a házasságkötések törvényszerűségeit, a párválasztást meghatározó tényezőket vizsgálja. A Káli-medence, mint földrajzi fogalom, a Balaton-felvidék történelmileg és néprajzilag is jól körülhatárolható tájegysége. A tanulmány célja választ adni arra a kérdésre, hogy ez a viszonylagos földrajzi zártság mennyiben befolyásolta a házassági kapcsolatok alakulását, s a házasságkötések mennyiben erősítették, illetve gyengítették egy-egy falu közösségének zártságát vagy nyitottságát; továbbá az ott élők vallása, az egyes falvak társadalmi összetétele, rétegződése mennyiben volt meghatározója a párválasztásnak. Megkíséreljük megállapítani az endogámia mértékét egy-egy falun belül és a Káli-medencén belül is, s megrajzolni az exogámia irányát, az exogám házassági kapcsolatok körének, kiterjedésének megállapításával. Mindezt azért is tartjuk lényegesnek, mert valamely település házassági kapcsolatai egy másik településsel általában egy meglévő kulturális vagy gazdasági kapcsolatot, érintkezést feltételeznek.[1]

Hagyományos paraszti közösségekben a házasságkötést, az egyén párválasztását mindenkor meghatározza, hogy a közösségen belül milyen szokások, követelések, elvárások érvényesülnek az egyénnel szembe. Amennyiben a házasságkötés csak bizonyos csoportok között jöhet létre, exogámiáról beszélünk; ha viszont saját csoporton belül választható házastárs, endogámiának nevezzük. Mindkét esetben megkülönböztethetünk lokális, nemzetiségi, vallási, rétegek közötti, foglalkozási endogámiát, illetve exogámiát. Az exogámia és az endogámia lényegében ugyanannak a társadalmi jelenségnek egymást kiegészítő oldalai, olyan társadalmi folyamatok, amelyek egymástól elválaszthatatlanok.[2] Így például lehet egy közösség lokálisan exogám, de rétegen belül endogám; tehát más faluból választ párt magának az egyén, ugyanakkor ragaszkodik ahhoz, hogy házasfele hasonló rétegből származzon. Miután mindkét esetben nagyon kis számú az olyan közösség, amelyikben tisztán csak az egyik elv érvényesül, helyesebb, ha endogám, ill. exogám tendenciáról beszélünk inkább.

A kutatás céljának megfelelően hagyományos néprajzi módszerekkel terepmunkát végeztünk a Káli-medence falvaiban a házasságkötés, a párválasztás szokásköréből, a házassági kapcsolatok alakulásáról az emlékezet szerinti legkorábbi elérhető időszaktól napjainkig. A Káli-medence falvai közül a legnagyobb lélekszámú Kővágóörs, lakói kisnemesek, földművesek és iparosok voltak, s a katolikus és zsidó vallásúak mellett jelentős volt az evangélikus lakosság is. Szentbékálla és Mindszentkálla ősi katolikus települések, ugyanígy a kissé távolabb eső Kékkút és Salföld is katolikus lakosú falvak, ez utóbbi falu társadalmi rétegződését tekintve zsellérfalu volt. Monoszló, Henye és Köveskál lakói törzsökös református kisnemesek és beszármazott katolikus cselédek voltak. Tehát a település őslakossága — Kővágóörsöt kivéve — vagy református, vagy katolikus vallású volt, s ez a vallási elkülönülés erősen éreztette hatását a párválasztásban, a házassági kapcsolatok alakulásában. Az Árpád-kori oklevelek tanúsága szerint kilenc Kál nevezetű község települt meg ezen a vidéken, de a török dúlások következtében nagyrészt megsemmisültek. A török pusztítása után a falvak többsége újratelepült, s a lakosság a XVIII. század első felében történt újratelepítések során is nőtt. A legfőbb megélhetést nyújtó szőlőművelés következtében tovább gyarapodott a falvak lakossága, de a szőlőpusztulások miatt (1850) erősen csökkent a népesség, s ez a folyamat tovább tartott századunkban is. A népesség elvándorlása napjainkban is tart, a legutóbbi évekig az egész Káli-medence inkább elnéptelenedett, mintsem gyarapodott volna. A falvak lélekszáma, Kővágóörsöt kivéve, ezer fő alatt van, s az élve születések száma jóval kisebb, mint a halálozásoké, tehát a helyben maradt lakosság is elöregedett, s egyre fogy. A népesség csökkenésének, elvándorlásának okait a munkavállalási lehetőségek csekély számában s a falvak szellemi, kulturális életét megbénító körzetesítésben kell keresnünk. Napjainkban ezekben a kis lélekszámú falvakban nincs községi tanács, nincs iskola, óvoda, a szolgáltatási és kulturális létesítmények is hiányoznak, sőt, a különböző felekezetek lelkipásztorai is csak egy-egy községben élnek együtt a hívekkel, a többi községben csak kijárnak a szolgálatot ellátni. Így a falvak kulturális élete, szellemi mozgása az intézmények és a fenntartóerők, az értelmiségiek, tanítók, papok hiányában nagyon alacsony színvonalon mozog, s nem jelent megtartóerőt a felnövekvő generációk számára. A falvak természeti zártságát csak fokozza a nehéz megközelítés, vasút ma sincs, a falvak közötti összeköttetést egyedül az autóbusz biztosítja.

A terepmunka során alapgyűjtést végeztünk minden Kál-völgyi faluban, és Köveskál vetette

fel a legellentmondásosabb, legizgalmasabb kérdéseket mind az általános, társadalmát érintő kérdésekben, mind a házassági kapcsolatok alakulásával kapcsolatban. Ezért a nagyobb tanulmány első részeként a köveskáli házassági kapcsolatok vizsgálatát végeztük el, s tapasztalatainkat, eredményeinket összegezzük az alábbiakban.

Köveskál párválasztási szokásait, házassági kapcsolatainak alakulását kutatva a hagyományos néprajzi gyűjtőmunka során megismerhettük mindazokat az elveket, ideológiákat, szokásokat, a közösség gondolkodásmódját, amelyek a falu társadalmában a párválasztást meghatározták, a házasságkötéseket befolyásolták.[3] Ahhoz azonban, hogy a gyűjtőmunka során kirajzolódott képet, a tudati tényezőket és századunk házassági gyakorlatát és főbb tendenciáit általános érvénnyel meg tudjuk állapítani, a jelenséget történetiségében is meg kell vizsgáljuk. Ezért levéltári kutatásokat végeztünk, amelynek során a köveskáli református és katolikus egyházi anyakönyveket, legfőképpen azok házassági bejegyzéseit tanulmányoztuk.[4] A köveskáli egyházi anyakönyvek 1742-től 1895-ig, az állami anyakönyvezés bevezetéséig teszik lehetővé a házasságkötések vizsgálatát. Az anyakönyv, mint történeti forrás alapján, általános érvényű megállapításokat csak bizonyos megszorításokkal tehetünk, hiszen információértéke változó az egyes időszakokban. Az anyakönyv adatainak használhatósága mindig függ az anyakönyvet vezető lelkésztől és a hivatalos előírásoktól. A korai időkben az anyakönyvek nyelve latin, együtt jegyezték fel a születési, halálozási és házasodási adatokat. A szöveges forma után a rubrikás vezetés vált általánossá, így áttekinthetőbbek lettek az adatok. Általában a házasfelek nevén, korán és lakhelyén túl információt kapunk származási helyükről, családi állapotukról, társadalmi hovatartozásukról, foglalkozásukról, természetesen vallásukról, továbbá szüleik és a tanúk nevéről és lakhelyéről. Ezeket az adatokat azonban nem minden időszakban tudjuk folyamatosan nyomon követni, s nemritkán csak az egyik házasfélről vannak adataink. Minthogy Köveskál filiális község volt és ma is az, a katolikus házasságkötések adatait a szomszédos szentbékállai anyakönyv tartalmazza. A református házasságkötések adatait viszont a köveskáli református egyház anyakönyveiben találhatjuk. Ez azért lényeges számunkra, mert a törzsökös kisnemesek, kevés kivételtől eltekintve, református vallásúak, így a legrégibb családok házasodási szokásait, párválasztási gyakorlatát, a házassági kapcsolatok alakulását és változását a református egyház anyakönyveiben jól nyomon követhetjük. Magáról a köveskáli református egyházról a legkorábbi írott adatok 1638-ból maradtak ránk,[5] s működő egyházra enged következtetni az 1640-es évi köveskúti zsinat feljegyzése, amelyben a köveskáli lelkészt mint a zsinatról távol levőt jegyezték fel.[6] Az 1681. évi soproni országgyűlés törvénycikkben határozta meg azokat a helyeket, ahol a protestánsok nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat. Valószínűleg a szabad vallásgyakorlás érdekében született Köveskálon az a latin és magyar nyelvű tanúvallomásokból álló gyűjtemény 1681-ben, amelyben bizonyítják, hogy 1681 előtt Köveskál községben a templomokat, iskolákat és parochiális házakat kálvinisták birták.[7] Tehát feltehetőleg folyamatosan működött református egyház Köveskálon, ha nem is minden akadályoztatás nélkül. A ma is meglévő református templomát Mária-Terézia engedelmével 1769-ben építették.[8]

A református egyház különféle zsinatain részletesen foglalkozott a házasság szabályozásával. Így pl. az 1612-es évi köveskúti zsinat kánonokban foglalta össze és határozta meg a házasságkötés lehetséges napjait, a házasulandók korát (14 éven aluli személyek nem köthettek házasságot), a házasságszerzők tevékenységét és nemét (férfiak legyenek és ne asszonyok!). Ugyanez a zsinat elrendelte az anyakönyvek vezetését mind a keresztelésről, mind a házasságkötésről.[9] Az 1634-es kiskomáromi zsinat részletesen előírta a házasságkötés feltételeit, és tiltotta a más vallásúval kötendő házasságot.[10] Mindezeket az egyházi előírásokat azért tartottuk fontosnak megemlíteni, hogy érzékeltessük a házasságok létrejöttének egyik legerőteljesebb meghatározóját, a vallást.

Köveskál házassági kapcsolatainak vizsgálatához szükségünk van a község fontosabb adataira, elsősorban a lélekszámra. Áttekintve a közismert történeti-demográfiai munkákat,[11] Köveskál mint magyarok által lakott, *kuriális község* szerepel (1715, 1720—21). 1828-ban oppidumként írják össze és Fényes Elek is magyar mezővárosnak említi. Lélekszámát tekintve az első magyar népszámláláskor (1784—87) az össznépesség 823 fő, 1851-ben 1142 fő, 1890-ben 1098 fő, 1930-ban 946 fő, 1941-ben pedig 915 lakos él Köveskálon — ekkor a község még Zala megyéhez tartozik, de 10 évvel később a népszámláláskor már Veszprém megyéhez. Lakóinak száma 1949-ben 800 fő, 1960-ban 757 fő, 1980-ban 483 fő. Tehát az elmúlt száz év alatt (1880—1980) a lakosság pontosan a felére csökkent, s a népesség elvándorlása különösen az utóbbi két évtizedben rohamosan felgyorsult. Munkavállalási lehetőség a faluban vagy a környező községekben nagyon csekély, így a fiatalok lakóhelyüktől távol kénytelenek munkát vállalni, s pár évi ingázás után el is költöznek a faluból. Köveskál és a Káli-medence többi falujának lakossága is egyre fogy, s az állandó lakosság is elöregedett. A népesség ilyen nagyarányú csökkenéséhez hozzájárult a falvak infrastrukturális, kommunális és kulturális ellátottságának alacsony színvonala, bizonyos intézmények teljes hiánya. A falvak nem tudnak vonzó életteret biztosítani lakóik számára, így egyre erőteljesebben érvényesül Tapolca, Veszprém, Füred és nem utolsósorban a közeli Révfülöp elszívó hatása.

Tovább elemezve Köveskál statisztikai-demográfiai adatait, fontosnak tartjuk a vallási felekezetek közötti megoszlást elemezni, hiszen a törzsökös lakosság református vallású volt. Ha végignézzük az első vallási megoszlást tartalmazó összeírástól: 1828-tól az utolsóig, 1941-ig, meg-

figyelhetjük, hogy a református vallásúak száma fokozatosan csökken, míg a katolikus vallásúaké egyre nő. 1828-ban a reformátusok száma 654, 1851-ben 728, 1900-ban 440, 1941-ben már csak 308 református vallású ember élt Köveskálon. Katolikus vallásúak száma 1828-ban 222 fő, 1851-ben 350 fő, 1900-ban 466 fő, 1941-ben pedig 547 katolikus vallású ember lakott a községben. Tehát ez alatt a több mint száz év alatt a református lakosság a felére csökkent, holott 1941-ig a népességszámban nem történt ekkora változás, bár fokozatosan mindig csökkent a lakosság. Jankó János a Balaton-melléki lakosság néprajza című munkájában[12] a Balaton-parti népesség vallási megoszlásának alakulásában ugyanezt a jelenséget figyelte meg, kutatásai alapján megállapította, hogy a katolikus elem 1828—1890 között 62%-al emelkedett a református vallás rovására. Ez azért is lényeges, mert Jankó sok községet átfogó, alapos kutatása nyomán megállapította, hogy „a balatonmelléki magyarság igazi típusául éppen a reformátusokat szeretjük megjelölni".[13] A katolikus vallású lakosság növekedésének oka a szőlőművelés felvirágzása, korszerűsödése s a megművelésre a szomszéd megyékből felfogadott katolikus vallású munkások, vincellérek, béresek megtelepedése volt. A katolikus egyháznak különösen szüksége volt munkásokra a nagyobb papi birtokok megművelésére, így a letelepedést különféle kedvezményekkel is támogatta.[14] Így érthető a bevándorolt és megtelepedett katolikus cseléd- és szolgaréteg növekedése. Köveskálon nem ritka a Somogyból, Zala megye messzi falvaiból idekerült szőlőmunkás sem, aki a megélhetést biztosító faluban végleg megtelepedett, és hasonló sorsú, katolikus lányt feleségül véve, családot alapított a faluban.

A történeti-demográfiai adatokból képet kapunk Köveskál birtokviszonyaira és társadalmi rétegződésére is. Nemcsak Köveskálra, de az egész XVIII. századi Zala megyére jellemző volt a nagyszámú, egytelkes kisnemesség, a földművelő parasztnemesség. A paraszti módon élő, saját nemesi földjeit művelő, néha egy-két úrbéres zsellért tartó kurialisták vagy paraszt nemesek a köznemesség legalsó rétegét képviselték. Valamivel fölöttük állnak az egy-két teleknyi úrbériséggel rendelkező kisbirtokosok.[15] Köveskál az 1767—1774 között végrehajtott úrbérrendezéskor mint magyar, szabad költözésűek által lakott község szerepel. Sok kisebb birtokos mellett Köveskál birtokosai a veszprémi püspökség, a helybeli közbirtokosság és négy, nagyobb birtokkal rendelkező nemes voltak.[16]

A köveskáli közbirtokosság erejét és jelentőségét mutatja, hogy még 1935-ben is 269 hold földdel rendelkezett. A nemesi község alapja volt a nemesi közbirtokosság, melynek tagjai ingatlanukat többen közösen bírták, s gazdasági és hasznosítási szervezetként összefogták a község területén lévő osztatlan ingatlanokat: legelőt, erdőt, rétet.[17] A faluban működő egyik kocsma is a közbirtokosság tulajdonát képezte, s napjainkban is még ezen a néven említik.

Az első magyar népszámlálás (1784—87)[18] adatai szerint a férfilakosság 397 fő, ebből nemes 167, zsellér 115, paraszt 3, a többi egyéb, tehát a férfilakosság közel fele nemesi származású volt. Az 1900-as évi statisztika szerint[19] a száz holdon felüli birtokos egy, a kisbirtokosok száma viszont 94. Csak teljesebbé teszi a községről alkotott képet az 1935-ös birtokösszeírás, amely szerint az 1 holdnál kisebb birtokosok száma 143, 1—5 hold közötti birtokos 159, 5—50 hold közötti birtokos 112, és ennél nagyobb csak 1 birtokos van, de ez a birtok is 100 hold alatti. Ezekből a birtokösszeírásokból világosan kitűnik, hogy az egész Zala megyére és Köveskálra is jellemző XVIII. századi birtokviszonyok, az egytelkes kisnemesség túlsúlya megmaradt még a XX. században is. A saját földjeiken gazdálkodó kisnemesek gyakran rosszabb anyagi körülmények között, szinte szegényparasztokként élték át a jobbágyfelszabadítást Zala megyében, s míg a feudális korban nemesi kiváltsága és adómentessége még elválasztotta a jobbágyoktól, a jobbágyfelszabadítás után kiváltságai megszűntek. A nemesi birtok gyakran elaprózódott, mert öröklődés során osztódott, de lehetséges volt eladása, zálogba adása is.[20] Mindebből következik, hogy a falu társadalmának rétegződése átalakult. Ezt a folyamatot gyakran elősegítette, hogy a néhány holdas kisnemesek még a jobbágyoknál is rosszabbul gazdálkodtak, hiányzott belőlük a munka, a gazdálkodás iránti szeretet és hozzáértés, s nem egy szélsőséges példát tudunk Köveskálról is, hogyan tékozolta és mulatta el egy-egy fiatal nemes egész vagyonát.

Az előzőekben elmondottakból következik, hogy a törzsökös református kisnemesek korábbi dominanciája, vezető szerepe mind vallási, mind kulturális, mind gazdasági téren fokozatosan csökkent, s a falu társadalma vagyoni alapon átrétegződött. Viszont a néprajzi gyűjtésekből világosan kirajzolódik, hogy az elszegényedett, paraszti módon élő kisnemesek mentalitásukban, magatartás- és viselkedésformáikban, a település és a temető rendjében, házformáikban és a lakásbelsőikben, öltözködési szokásaikban, a kulturális és családi hagyományok ápolásában, a származástudat számon tartásában és nem utolsósorban párválasztásukban egy, a parasztitól eltérő, másfajta kultúra, másfajta értékrend hordozói voltak — megőrizve ezzel továbbra is különbözőségüket, másságukat a falusi társadalomban egészen a jelenig.[21]

A Balaton mellékének lakossága házasságkötési szokásairól, párválasztásáról elsősorban Jankó János kutatása alapján kapunk általános képet;[22] ebben a munkában Köveskál nem szerepel. Megállapítja, hogy a párválasztáskor általában nem ragaszkodnak saját falujabelihez, szívesen hoznak párt a szomszédos falvakból is. Az egyes falvak házasodási köre sokkal nagyobb, mint korábban, a XVIII. században. A nemzetiségi és felekezeti különbségek erősen befolyásolták a párválasztást. A házasodási körök teljesen megőrzik a paraszti jelleget, a közeli városokból nem hoznak asszonyt, és a lányok sem mennek férjhez a városok polgáraihoz. A Balaton víztükrének a két part lakossága között nem annyira közvetítő, mint inkább elválasztó szerepe van. Jankó

János általános érvényű megállapításait a Balaton-melléki falvak népének házasságkötési szokásairól vizsgáljuk meg most konkrétan Köveskál párválasztási gyakorlatában, a házassági kapcsolatok alakulásában.

Az egyházi anyakönyvek alapján az 1742—1895 közötti időszakból megvizsgáltunk 865 református, 376 katolikus és 103 vegyes házasságot s 6 evangélikus házasságot — mindezek a házasságok magyar nemzetiségűek között jöttek létre. A katolikus anyakönyvben 4, cigányok között létrejött házasságról találunk bejegyzést, 3 esetben mindkét fél cigány, 1 esetben az egyik fél, az asszony magyar.

A református anyakönyv 1770—1784 között tartalmaz 17 olyan házassági bejegyzést, amelyeknél a környező községek plébánosai, így a csicsói, szentbékállai, nagyvázsonyi, tördemici végezték a házasságkötési szertartást, viszont sem az anyakönyv, sem egyéb forrás nem tünteti fel a házasfelek vallását. Miután ebben az időszakban már volt katolikus anyakönyvezés is a szentbékállai plébánián, nem világos, ha katolikus vallásúak a házasfelek, miért jegyezték be házasságkötésüket a református anyakönyvbe? Ha pedig református vallásúak, miért katolikus plébános végezte a házasságkötéseket, hiszen ezekben az években a helybeli református prédikátor adta össze a házasulandókat Köveskálon. A 17 házasságból lokálisan exogám 15, endogám 2 házasság. Az exogám házasságok esetében nem helybeli 9 vőlegény, ezek választottai közül viszont 3 másodszor férjhez menő özvegyasszony. A 6 nem helybeli menyasszony közül kettő árva lány, 1 pedig özvegyasszony lánya. Azért elemeztük ezt a 17 házasságkötést külön, mert a későbbiekben a református és katolikus házasságkötéseknél ezeket már nem vettük figyelembe.

Amit az egyházi anyakönyvek vizsgálatakor először meg tudunk állapítani, az a tény, hogy Köveskál lakóinak párválasztási szokásaiban a *felekezet szerinti endogámia* nyilvánult meg. Az összes házasságok közül 865 esetben mindkét házasfél református, 376 esetben mindkét fél katolikus vallású. A felekezet szerinti *exogámia* 103 esetben állapítható meg, tehát ennyi vegyes házasságot kötöttek a vizsgált időszakban. Az első, református anyakönyvben bejegyzett vegyes házasság dátuma 1847, a katolikus anyakönyvben bejegyzetté 1830, tehát mindkét késői időpont azt mutatja, hogy igen erős meghatározója volt a párválasztásnak a felekezeti hovatartozás. A 103 vegyes házasságból 45 a református anyakönyvben található, 58 a katolikusban. Az összes vegyes házasságból 56 református, helybeli születésű lány ment katolikus legényhez, és 24 református, helybeli legény választott katolikus párt. 22 katolikus, helybeli menyasszony ment reformátushoz feleségül, s 36 katolikus, helybeli ifjú választott református feleséget. A 103 házasságból 44 a lokálisan endogám, vagyis mindkét fél helybeli, ebből 32 esetben katolikus vőlegény vett el református lányt, 12 esetben református vőlegény katolikus lányt. Ami azt jelenti, hogy mindenképpen több helybeli református lány választott katolikus férjet magának, mint református ifjú katolikus lányt. Lokalitás szempontjából pedig a vegyes házasságok 57,28% -a exogám, tehát a felekezeti endogámia szabályát inkább figyelmen kívül hagyják, ha az egyik fél idegen származású és nem helybeli.

A vallásilag exogám házasságok között találunk 7 olyan, lokálisan is exogám házasságot, ahol mindkét, házasságot kötő fél idegen származású, de munkavállalás vagy előző házasságkötés következtében a házasságkötés időpontjában éppen helybeli lakosok. A 7 esetből 6 vőlegény katolikus, foglalkozásukat tekintve 1 kocsis, 2 cseléd, 2 földműves, 1 napszámos. Egy vőlegény református, örökös szabadságú katona, a menyasszonya pedig katolikus, nem helybeli, de Köveskálon szolgáló. A református menyasszonyok közül 3 cseléd, 2 napszámos, 1 özvegyasszony, foglalkozása ismeretlen. A vallásilag és lokálisan exogám házasságok között is külön kategóriát képvisel ez a csoport, ahol mindkét fél idegen származású, de munkavállalás miatt éppen Köveskálon tartózkodtak a házasságkötés időpontjában. Cselédek, napszámosok, földművesek alkotják ezt a legmozgékonyabb rétegét a társadalomnak, s bár az anyakönyv szerint a házasságkötés idején helybeli lakosok, semmiképpen sem tekinthetjük párválasztásukat az olyan házasságkötéssel egyenrangúan exogámnak, ahol csak az egyik fél az idegenből beházasodó, vagyis az idegen származású.[23]

A vallásilag endogám házasságok két nagy felekezet, a katolikus és a református között oszlanak meg. 1742—1895 között 865 református házasságot jegyeztek be, ahol mindkét fél református vallású volt. Vizsgáljuk meg most ezeket a házasságokat abból a szempontból, hogy a párválasztásnál előnyben részesülnek-e a saját lakóhelyről származók, vagy inkább választanak párt idegen helységből. A 865 házasságkötés közül, amely református felek közt jött létre, 367 a lokálisan endogám, azaz mindkét fél köveskáli származású, 498 házasságkötésnél pedig az egyik fél nem helybeli származású. Az összes református vallásúak között létrejött házasság 42,43% -a lokálisan endogám, 57,57% -a lokálisan exogám. Ha ugyanezt a vizsgálatot elvégezzük a katolikus vallásúak házasságkötéseinél, a következő eredményre jutunk. 1748—1895 között a katolikus vallásúak 376 házasságot kötöttek, ebből 149 házasság jött létre helybeli születésűek között, 227 házasságkötésnél pedig az egyik fél nem helybeli származású volt. Az összes katolikus vallásúak között létrejött házasság 39,63% -a lokálisan endogám, 60,37% -a lokálisan exogám. Tehát míg felekezet szempontjából egyaránt endogám mindkét vallásúak házasságkötéseinek többsége, addig egy-egy felekezeten belül lokálisan inkább exogámok a házasságkötések, különösen a katolikus vallásúaknál. Ez a jelenség azonban viszonylag természetes kis lélekszámú falvaknál, ahol a nagyobb arányú endogámia már biológiailag károsítaná a falu társadalmát. Ugyanígy az aránylag kis lélekszám az oka a kevesebb házasságkötésnek, s a házasságkötéseknél csaknem fele-fele arányban szereplő helybeli és nem helybeli származású házasfélnek. Viszont ha ez az

arány nagyjából így áll fenn, bizonyos mértékig változhat 150 év házasodási gyakorlatában az endogámia és az exogámia mértéke, s ugyanígy állandósulhat, illetve változhat azoknak a helységeknek a száma, melyekkel Köveskál házassági kapcsolatot tart fenn.

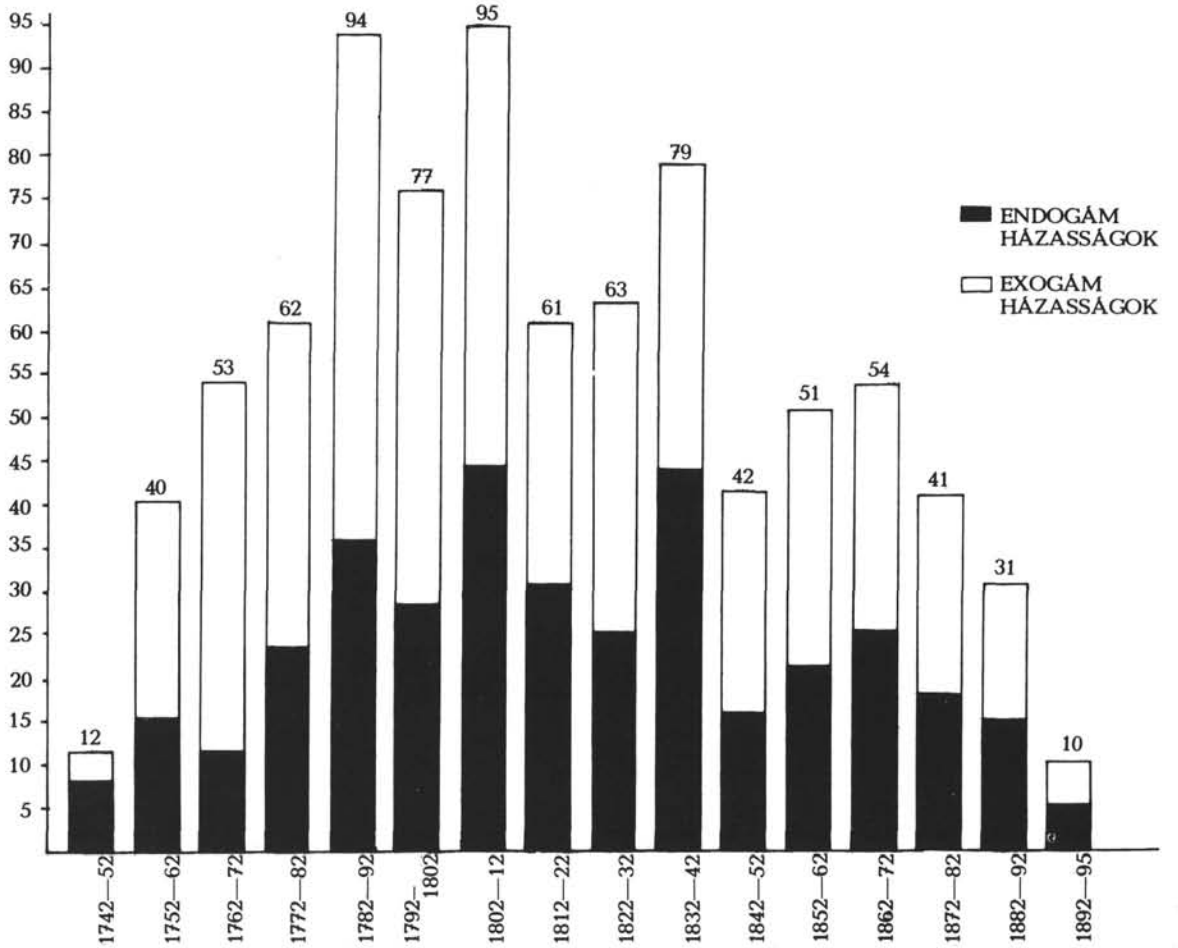

1. sz. grafikon. A köveskáli református házasságok endogám és exogám megoszlása lokális szempontból
1. Graphik. Die endogam und exogam Verteilung der Ehen von Protestanten in Köveskál in lokaler Hinsicht

A református házasságkötéseket 1742-től 10 éves időtartamokban áttekintve megfigyelhetjük, hogy az endogámia mértéke 1832—1842 között a legmagasabb, 55,70% -os, ami azt jelenti, hogy ebben az évtizedben viszonylag legzártabb a község, s református népessége aránylag a legállandóbb. Ezután következik az 1812—1822 közötti évtized, 50,82% -os endogámiával, majd az 1882—1892 közötti időszak 48,39% -os endogámiával. Az exogámia mértéke 1762—1772 között a legmagasabb, 77,36% -os, ezután az 1792—1802 közötti évtized következik 63,64% -os exogámiával, majd az 1782—1792 közötti időszak, 61,70% -os exogámiával. A legnyitottabb tehát a köveskáli társadalom — a református vallásúak szempontjából — az 1762—1772 közötti évtizedben volt.

A másik nagy felekezet, a katolikus vallásúak házasságkötéseit 1748-tól a házasságok kis száma miatt nem évtizedekre bontva vizsgáltuk, hanem a katolikus anyakönyv beosztását vettük figyelembe, így körülbelül 30 éves periódusokban vizsgáltuk a házasságokat. Endogámia szempontjából áttekintve a katolikus házasságokat, az endogámia mértéke az 1748—1775 közötti időszakban a legmagasabb, 51,28% -os. Ez azt jelenti, hogy ebben a 28 éves periódusban viszonylag legállandóbb a katolikus népesség Köveskálon, s aránylag legzártabb a község. Az exogámia mértéke viszont az 1790—1829 közötti időszakban a legmagasabb, 63,48% -os. Így ebben a 30 éves periódusban viszonylag a legnyitottabb a község, lakói között a legtöbb az idegen származású, katolikus házasfél.

A két nagy felekezet adatait összegezve megállapíthatjuk, hogy lokalitás szempontjából a törzsökös református lakosság 1812—1822, 1832—1842 és 1882—1892 közötti házasságkötéseire legjellemzőbb az endogámia, míg a beszármazott katolikus népesség sokkal korábban, 1748—1775 között köti a legtöbb endogám házasságot. A református vallásúak házasságkötései az 1762—1772, 1782—1792 és az 1792—1802 közötti években a legnagyobb mértékben exogám a lokalitás szempontjából, míg a katolikusoké az 1790—1829 közötti években mutatja a legtöbb

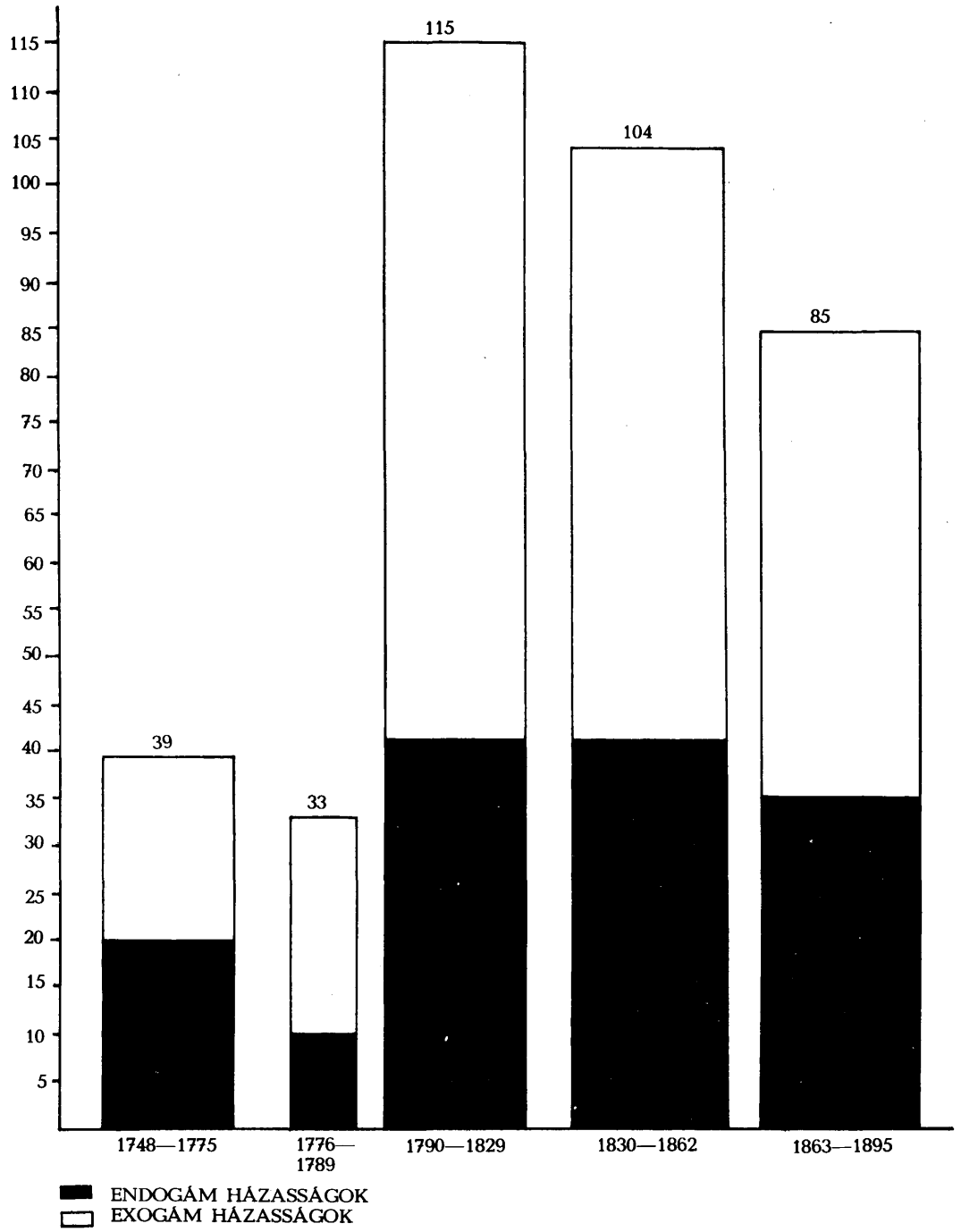

2. sz. grafikon. A köveskáli katolikus házasságok endogám és exogám megoszlása lokális szempontból

2. Graphik. Die endogam und exogam Eheverteilung der Katholiken in lokaler Hinsicht in Köveskál

exogám házasságkötést. Tehát amikor a református vallású, törzsökös lakosság leginkább a falun belül házasodott, a XIX. század elején, a katolikus népesség a legintenzívebben választott párt magának idegenből. Ezt megelőzően, az 1762—1802 közötti időszakban viszont a református vallásúak választanak idegenből házasfelet, tehát a falu ebben az időszakban a legnyitottabb, hiszen a lakosság kb. kétharmada református vallású ekkor. A református lakosság a legmagasabb

endogámiát 1832—1842 között éri el, de ez is csak 55,70% -os endogámiát jelent! A katolikus lakosság 1748—1775 között köti a legtöbb olyan házasságot, ahol mindkét fél köveskáli, de ez az endogámia is csak 51,28% -os! Viszont az állandó népesség biztosításához 85—90% -os endogámia szükséges, az endogámia csak így tölt be stabilizátor szerepet.[24] Az adatok reális értékelésénél azonban figyelembe kell vennünk minden esetben a lélekszámot, mint a házasságok alakulását döntő módon befolyásoló tényezőt. Köveskál lakossága a XVIII. században 800 fő körül volt, s a XIX. század folyamán is átlagosan 1000 fő volt a község lakossága. Ilyen kis lélekszámú településnél természetes és szükségszerű az exogám házasságok nagy aránya, a más községből származó házasfél.[25]

Ezek után próbáljuk megvizsgálni, hogy az egyes vallási felekezeteken belül kik azok, milyen réteget képviselnek, akik idegen származású házastársat választanak. A református vallású, de lokálisan exogám házasságok száma 498, ebből helybeli 355 menyasszony, idegen származású 143. Ez utóbbi csoportból 44-nek semmilyen kapcsolata nem volt korábban a faluval, 43 lány már a házasságkötés előtt is Köveskálon lakott, cselédként vagy szolgálóként itt vállaltak munkát. Pl. 1806-ban a házassági bejegyzés így szól: „Mészáros János és nemes Györffy Jánosnál szolgáló néhai dörögdi lakos árva Hajgató Katalin". A házasságot kötők közül 24, másodszor férjhez menő özvegyasszony, akiknek többsége előző házassága révén került a községbe és itt özvegyült meg. Külön csoportot jelentenek azok az idegen származású menyasszonyok, akiket már korábban örökbefogadtak vagy itt nevelkedtek Köveskálon, 15 ilyen leányt említ az anyakönyv. Pl. 1778-ban: „Györffy György és Borsosgyőri Szalai Judit, ki itt Köveskálon Krizsán András öreg anyjától örökbe tartatott"; vagy 1814-ben: „nemes Pálffy János és Szentgálon lakó Gombás Sámuelnek nemes Somogyi István házánál neveltetett leánya, Éva, összeadatott". A 143 idegen származású leány közül családi állapotát tekintve árva lány 41, azaz 28,67% , ami azt jelenti, esetükben nem játszott olyan fontos szerepet, hogy helybelihez menjenek férjhez, inkább a férjhezmenés ténye volt számukra fontos, még ha idegenbe kellett is menjenek.

A katolikus házasságkötések esetében lokálisan exogám 227 házasság, ebből 62 menyasszony nem helybeli származású. Ezek közül 3 idegen származású menyasszony Henyéről, Szentbékkálláról és Kisfaludról származott. Miután ez a három falu Köveskállal együtt egy katolikus plébániához tartozott, ezt a három exogám házasságot parókiálisan endogámnak nevezhetjük. Az idegen származású menyasszonyok társadalmi státusukat tekintve plebejus, adózó, nem nemes, földműves, szolgáló, cseléd réteghez tartoznak, két nemesi származású hajadon kivételével. Sajnos a szentbékkállai anyakönyv nem tartalmaz több információt a házasulandókról.

Tovább vizsgálva a református, lokálisan exogám 498 házasságkötést, nézzük meg, melyek azok a helységek, amelyekkel rendszeres házassági kapcsolatot tartott fenn Köveskál, s melyek azok, amelyekkel ez csak esetleges, szórványos. A vizsgált 150 év alatt 98 helységgel került Köveskál házassági kapcsolatba; gyakoriságot nézve a legtöbb házasság Köveskál és Monoszló között jött létre: 73, a következő Henye, amellyel 58 a közös házasságok száma. Tehát Köveskál exogám házassági kapcsolatot Monoszlóval és Henyével tartott a legintenzívebben fenn. Ha az endogámiát nem szűkítjük le csak a falura, akkor ezt a három kis létszámú, törzsökös református kisnemesi falut egy endogám egységnek tekinthetjük a Káli-medencén belül is, melyeknek népessége folyamatosan keveredik egymással. Köveskál exogám házassági kapcsolatai, a közösség nyitottsága így két azonos jogi státusú, azonos kultúrájú, azonos gazdasági és társadalmi helyzetű szomszédos faluval válik zárt, endogám egységgé a Káli-medence többi falujával szemben. Köveskál házassági kapcsolatait a továbbiakban a következő számok jellemzik: Kővágóörssel 28 házasság, Szentantalfával 25, Zánkával 20, Szentgállal 17, Kapolccsal 16, Mencshellyel 14, Pécsellyel 14, Szepezddel 14, Dörögddel 11, Nagyvázsonnyal 11, Füreddel 10, Noszloppal 9, Veszprémmel 8, Leányfaluval 8, Udvarival 8, Alsóörssel 5, Tósokkal 5, Örssel 5, Tapolcafővel 5, Sármellékkel 4, Szentkirályszabadjával 4, Csopakkal 3, Takácsival 3, Békással 3, Pápával 3, Szentbékkállával 3, Kislőddel 3, Akalival 3 házasságkötés; két házassággal szerepelnek a következő helységek: Pirit, Csegle, Vigánt, Dunaszentgyörgy, Tagyon, Vászoly, Kőröshegy, Nyárád, Görzsöny, Felsőgörzsöny, Szilas, Nagypirit, Diszel, Lovas, Gulács, Dörgicse. Egy házassággal 46 község szerepel, ezek többsége Veszprém, Somogy, Tolna és Zala megyében van. (A házassági kapcsolatokról részletes térkép mellékelve: 1 sz. térkép.)

A katolikus vallású, lokálisan exogám házasságok száma 227. Házassági kapcsolat 59 községgel jött létre, a házasságok számát tekintve legintenzívebb a kapcsolat Szentbékkállával: 25 házasságkötés, és Kővágóörssel: 24. Mindkét falu a Káli-medencében fekszik, és mint filiális község, Köveskál a szentbékkállai katolikus egyházhoz tartozik, s ez a vallási kapcsolat közrejátszott a párválasztásnál is. A házassági kapcsolatok a továbbiakban a következőképpen alakultak: Henye 17 házasság, Kisfalud 14, Mindszentkálla 13, Kékkút 8, Kapolcs 8, Szepezd 7, Monostorapáti 6, Tapolca 5, Petend 5, Dörögd 4, Tagyon 4, Szentgál 4, Szentantalfa 3, Csicsó 3, Vászoly 3, Örs 3, Gulács 3, Rendes 4, Nagyvázsony 3, Aszófő 3, Káptalantóti 3; két házassággal pedig a következő községek szerepelnek: Sáska, Vászoly, Diszel, Salföld, Monoszló. Egy házassági kapcsolat 29 község és Köveskál között jött létre, ezek többsége Zala, Veszprém és Somogy megyében van (l. 2. számú térkép)

Ha a két nagy felekezet házassági kapcsolatait összevetjük, kiderül, hogy Köveskál házassági kapcsolatai a legintenzívebbek minden esetben a Káli-medence falvaival, s gyakoriságban ezután következnek a földrajzilag távolabb eső falvak, de ezek többsége is a Balaton-felvidéken talál-

ható. A katolikus vallásúak házasodási köre lényegesen kisebb, mint a reformátusoké, akik házassági kapcsolatot építettek ki pl. a Pápa környéki református falvakkal is. Mindkét felekezet házassági kapcsolatai átnyúlnak a Balaton déli oldalára is, s ha mennyiségileg nem is jelentősek, mégis a Balaton két partja közötti kapcsolatra utalnak.[26]

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy Köveskál házassági kapcsolatait a nemzetiségi és vallási felekezet szerinti endogámia és a lokális exogámia jellemzi, bár az exogámia mértéke időszakonként változó. A továbbiakban a párválasztást meg kell vizsgáljuk a rétegződés és a foglalkozás szempontjából is, bár ilyen adatok az anyakönyvben nem következetesen szerepelnek. Azért említjük a két fogalmat együtt, mert teljesen változó, hogy az anyakönyvet vezető lelkész vagy plébános melyik kategóriát jegyzi fel, melyiket találja a legjellemzőbbnek az illető házasfelekre. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy legtöbb esetben csak a vőlegényre találunk ilyen jellegű bejegyzést, a menyasszonyra vonatkozóan általában nem. Az viszont általánosan és következetesen bejegyzett, ha a házasulandók egyike vagy mindkettő nemesi származású.

A katolikus egyház anyakönyveit átnézve, a hiányos bejegyzésekből is kitűnik, hogy a katolikus vallásúak társadalmi rétegződés szerint nem nemesek, adózók, szolgák, cselédek, földművesek és iparosok. Egy nemes katolikus család házasságkötése követhető nyomon, a Rédey családé, akiknek a katolikus templom megépítését is tulajdonítják. A házasfelek foglalkozás vagy társadalmi rétegződés szerint egyértelműen azonos csoportba tartoznak, tehát az endogám tendencia érvényesül. Tíz olyan katolikus házasságkötés van bejegyezve, ahol nemes leány kötött házasságot nem nemesi származású vőlegénnyel. Az

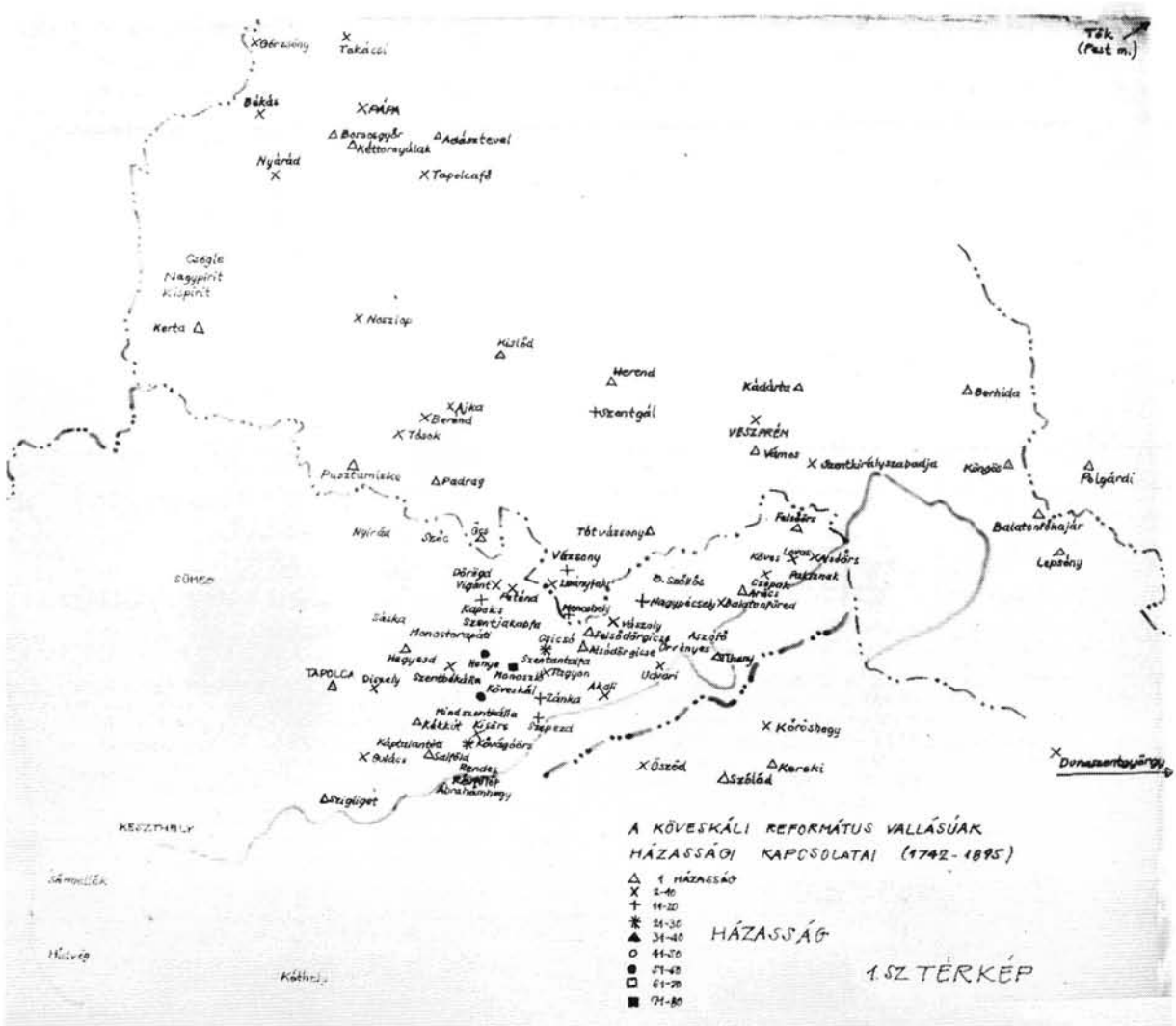

1. sz. térkép. A köveskáli református vallásúak házassági kapcsolatai (1742—1895)
1. Landkarte. Die Eheverbindungen der Reformierten in Köveskál (1742—1895)

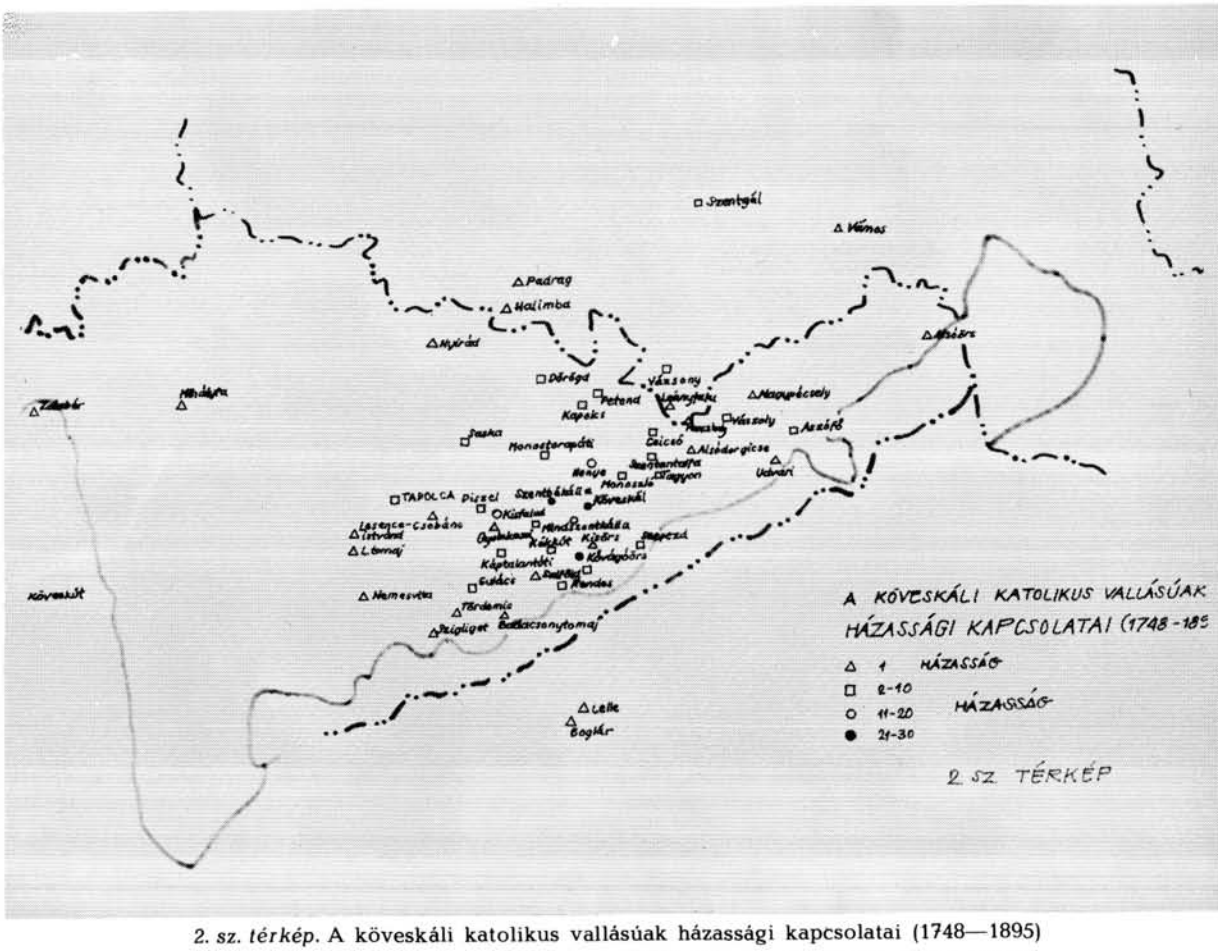

2. sz. térkép. A köveskáli katolikus vallásúak házassági kapcsolatai (1748—1895)

2. Landkarte. Die Eheverbindungen der Katholiken in Köveskál (1748—1895)

ilyen házasságok leszármazottai az agilisek, azaz félnemesek, akik csak anyai ágon nemesek. Mindkét felekezet anyakönyvében több ilyen társadalmi státusú vőlegénnyel találkozunk, ami arra utal, nem volt annyira ritka az ilyen házasságkötés.

A református egyház anyakönyveit a fentebb leírt szempont szerint átnézve, hasonló megállapításra jutunk: a foglalkozás és réteg szerinti endogámia jellemzi a házasságkötéseket. Pl. 1825: „Ajkai származású Szabó János, aki helyben a kovácsnak a legénye volt, feleségül vette kovácsmester Kovács János leányát, Sárát." Miután a törzsökös református lakosság többsége kisnemesi vagy nemesi származású, párválasztásaikban a hasonló származású, helybeli lány feleségül nyerésére törekszenek. Így a lokálisan endogám házasságok általában ezt a nemesi réteget jellemzik, még akkor is, ha árva vagy özvegy az egyik házasulandó fél. Az özvegyen maradt asszonyok, különösen ha néhai férjük révén föld, gazdaság vagy ház maradt rájuk, nem sokáig maradtak özvegyek, szinte még könnyebben férjhez mentek, mint a vagyontalan vagy árva hajadon leányok. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a korai halálozások következtében gyakran találkozunk 19, 20 éves özvegyasszonyokkal, akik valóban nem idősebbek a férjhez menő korú leányoknál.

A katolikus vallású szolga- és cselédréteg mellett szintén mozgékony réteget alkotnak a református vallású iparosok is, akik gyakran messziről származnak, és Köveskálon munkát találva, megtelepednek és megházasodnak; vagy a házasságkötés révén kerülnek Köveskálra. Pl. 1844: „Nagyvázsonyi nemes Nagy Lajos csizmadia mester, a dörögdi iskolatanító fia, feleségül vette nemes Györffy Juliannát." Házasságkötésüket foglalkozási és réteg szerinti endogámia jellemzi, de az is gyakori, hogy mesterember nemes leányt vesz feleségül. Még egyszer szeretnénk hangsúlyozni, hogy a rétegződésre vagy a foglalkozásra utaló bejegyzések az anyakönyvekben nem következetesen szerepelnek, s bejegyzéseket inkább csak olyan esetekben találunk, amikor az illető házasulandónak megkülönböztetett státusa, helyzete van az adott közösségen belül; ezért az adatokból levonható következtetéseinket is csak ennek megfelelően állapíthatjuk meg.

Az egyházi anyakönyvek tényszerű adatait összegezve megállapíthatjuk, hogy Köveskál házassági kapcsolatait a nemzetiségi endogámia, a vallási endogámia, a lokális exogámia és a rétegen belüli és a foglalkozási endogámia jellemzi.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a párválasztásra legjellemzőbb szabályszerűségek, normák tendenciaszerűen érvényesülnek az adott társadalmon belül, s ez nem jelenti azt, hogy nincsen az elfogadott normák alól kivétel. Köveskál házassági kapcsolatai legintenzívebbek a Káli-medencében fekvő szomszédos községekkel, de aktív a házassági kapcsolat a messzebb fekvő, de Balaton-felvidéki falvakkal is. A házassági kapcsolatok gyakoriságát elsősorban a vallás és a társadalmi hovatartozás határozta meg. Azok a falvak, amelyekkel a köveskáliak intenzív házassági kapcsolatot tartottak fenn, hasonló társadalmi rétegzettségű és kultúrájú kisnemesi falvak. A köveskáli törzsökös református kisnemesség párválasztási szokásaiban, hagyományaiban, kultúrájában igyekezett megőrizni azt a tradicionális értékrendet, amely 150 év házasodási gyakorlatát nyomon követve jól megfigyelhető, és még napjaink párválasztási szokásában is érezteti hatását.

Az eddigi száraz, történeti adatokat a hagyományos néprajzi gyűjtőmunka során nyert képpel szeretnénk kiegészíteni és teljesebbé tenni az eddigi ismereteket. A gyűjtőmunka során megismertük mindazokat az elveket, szokásokat, gondolkodásmódot, a közösség értékrendjét és elvárásait, amelyek a párválasztást befolyásolták és a házassági kapcsolatok alakulását meghatározták. A hagyományos néprajzi gyűjtés során két generáció házassági szokásait tudjuk nyomon követni, ami időben körülbelül visszanyúlik a múlt század utolsó évtizedéig, tehát folyamatosan kiegészíti időben is az anyakönyvek által kapott képet.

Az adatközlők szerint a párválasztásnál a legfontosabb szempont a vallási hovatartozás volt. Különösen a református kisnemesek és leszármazottaik ragaszkodtak leányaik, fiaik párválasztásánál az egyazon vallásúhoz, még akkor is, ha a más vallású fél tanult vagy módos ember volt. A szomszédos községek véleménye szerint Köveskálon annyira kiélezett volt a vallási ellentét, hogy „amikor katolikus búcsú volt, a reformátusok trágyát hordtak az utcán". A vallási ellentét nemcsak a párválasztásra ható döntően, hanem a falusi fiatalság művelődését és szórakozását is befolyásolta, így a fiatalok megismerkedési lehetőségeit is korlátozta. A református fiatalok kulturális életét a református népház irányította saját, zártkörű rendezvényeivel, műkedvelő színdarabok betanulásával, eljátszásával, elegáns bálok megrendezésével és aktív olvasókör működésével. A katolikus vallású fiatalokét a katolikus egylet irányította. A megtartott rendezvényekre, bálokra, ismerkedési alkalmakra inkább a környező és még a messzibb falvak egyazon vallású fiataljai jöttek el Köveskálra, mint a helybeli más vallásúak. A fiatalság aktív szellemi, társasági életet élt, ezáltal kitolódott a házasodási kor is: egy 26-27 éves leány sem számított még vénlánynak, nem volt divat a lányok korai férjhezmenetele, vagy hogy a legények fiatalon nősüljenek. Ezt az erős vallási elkülönülést csak tovább erősítette a rétegbeli differenciálódás, hiszen a református fiatalság zöme nemesi, kisnemesi, míg a katolikus fiatalok többsége nem nemesi származású volt; szolgálók, cselédek, egykori szőlőmunkások leszármazottai alkották ezt a réteget. Természetesen az egyes rétegeken belül is mindenki pontosan tudta, ki a valóban gazdag, jómódú, s ki az, akinek csak rangja van. Akinek örökölt vagyona mellé nem volt meg a gazdálkodáshoz, a munkákhoz való értése, tudása és készsége, hamarosan elszegényedett és eladósodott. Azok a rangos, jómódú nemesi családok, amelyikben rangon alulinak tartották a földdel, a gazdasággal, a szőlővel való foglalkozást, elszegényedtek, s nagyon szűkös anyagi körülmények között éltek, állandó adósságokkal küszködve. De még ebben az elszegényedett helyzetükben is büszkék voltak származásukra, rangjukra, s nem egy egykori nemes megkövetelte a falubeliektől, hogy „nemzetes asszony, ill. nemzetes úr"-nak szólítsák. Amelyik nemesi származású család munkával, gazdálkodással megtartotta nemcsak rangját, hanem gazdasági, anyagi jó helyzetét is, ott a fiataloknak is ki kellett venni a munkából a részüket. „Az én anyám nem tűrte, hogy azt nézzük, merre süt a nap, nekünk dolgozni kellett a hegyen a szőlőben, hiába volt napszámos és cseléd." Emlegetnek olyan elszegényedett nemesi családokat, ahol a leányoknak megfelelő ruhára és cipőre sem tellett, mégis rangjukon alulinak tartották, hogy dolgozzanak. Az így elszegényedett családok leányai gyakran férjhez mentek szegényebb sorsú, nem nemesi származású, katolikus legényhez is, a falu, a közösség lenézése dacára. A húszas, harmincas években többen lányok elszegődtek Pestre háztartási alkalmazottnak családokhoz, vagy kisebb éttermekbe szakácsnénak, s éveken át szolgáltak egy helyen. A jó munkahelyeket, munkavállalási lehetőségeket rokoni vagy baráti kapcsolatok útján szerezték, s adták tovább egymásnak. Az így elszegődött lányok bérükkel rendszeresen segítették családjukat s általában nagyon szolidan és idegenül éltek a fővárosban. Kevesen közülük végleg elkerültek így a faluból, a többségük viszont több évi elszegődés után hazatért és beilleszkedett a falu társadalmába. Nem volt olyan lány, aki „ölében hozta a bérét" — ezért éppúgy férjhez tudtak menni, mint az otthonmaradtak.

A felekezeti hovatartozás és a társadalomban elfoglalt státus mellett a párválasztást befolyásoló tényezőként említik a származási helyet. Általános nézet, hogy a faluban lakót előnyben részesítették a párválasztáskor, mindenki igyekezett a falun belül megfelelő párt találni magának, s csak amikor ez nem sikerült, próbálkoztak a szomszédos községekben. Ilyen esetekben nagy szerep jutott a rokonságnak, a szomszédoknak vagy a jó ismerősöknek, akik a párokat „összeszerezték". Különösen az idősebbek közt volt több olyan személy, aki mindig tudta, hol vannak fiatalok, mi a család elképzelése, és megpróbált közvetíteni. Így kevés kivételtől eltekintve a fiatalok házasságkötés előtt alig találkoztak, alig ismerték egymást, s nemigen volt beleszólásuk párválasztásukba; elfogadták a szülők döntését. Az intenzív, tartalmas és hosszú leány- vagy legényéletet csak ritkán követte házasságkötés, s

bár látványos szerelmi tragédiák nem történtek, voltak lányok, akik soha nem mentek férjhez. A házasságokból a református felek esetében is általában több gyermek született. Mégis, ha megnézzük a statisztikai adatokat, láthatjuk, hogy míg 1941-ben 915 lakosa volt a községnek, 1960-ban 757, 1980-ban pedig már csak 483 fő! Ez utóbbi évben az élve születések száma 5 volt, míg a halálozásoké 19. A falu elöregedett, kevés fiatal vállalja az ingázó életmódot munkahelye és lakhelye között, inkább elköltözik.

Napjainkban a köveskáli fiatalok elsősorban munkavállalások, továbbtanulások alkalmával ismerkednek össze más fiatalokkal, s ebben nagy szerepe van a Káli-medence kis falvait és a kevés munkahelyet összefogó közös KISZ-szervezetnek, amelynek különféle alkalmai egyben ismerkedési lehetőséget is jelentenek. A párválasztást azonban nagyon rövid időn belül követi a lakóhely megváltoztatása. Ezeket a házasságokat lokalitás szempontjából exogámnak, de a Káli-medencén belül endogámnak tekinthetjük. A fiatalok párválasztását rétegződés szerinti és foglalkozási endogámia jellemzi, az endogám tendencia érvényesül.

Mint a tanulmány elején elmondtuk, ez az összefoglalás Köveskál házassági kapcsolatairól része egy nagyobb, a Káli-medence falvainak házassági kapcsolatait leíró és elemző összefoglaló tanulmánynak. Ezt annál is inkább kívánjuk hangsúlyozni, mert a Köveskállal szomszédos falvak anyakönyveinek vizsgálata során az eddigiekben leírtak kiegészülnek a házasságkötés miatt a faluból elkerültek adataival, vagyis az exogám házasságkötések révén más faluba költözők számával. Így egy tájegység párválasztási szokásait, házassági kapcsolatainak alakulását a lehető legteljesebben kívánjuk bemutatni.

JEGYZETEK

1. *ÖRSI Julianna:* Karcag házassági kapcsolatai a XVIII—XIX. században. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 1978. 203.
2. *WHITE, Leslie A.:* A kultúra fejlődése. Szociológiai füzetek, 5. 1973. 135—137.
3. *MORVAY Judit:* A sztereotípia. Artes Populares 8. 1982. 173—179. Cikkében részletesen ír a hagyományos néprajzi gyűjtőmunka problémáiról és más módszerek alkalmazhatóságáról a néprajzi kutatásban.
4. A köveskáli egyházi anyakönyvek mikrofilmjei megtalálhatók: Országos Levéltár, filmtár. A 1615 a köveskáli református anyakönyvek száma, A 3699—3701 a szentbékkálai katolikus anyakönyv száma.
5. *S. LACKOVITS Emőke:* Köveskál, Balatonhenye és Monoszló református egyházainak XVIII—XIX. századi iratai és anyakönyvei. Veszprém Megyei Múzeumok Közleménye, 14. 1979. 273.
6. *THURY Etele:* A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. 294.
7. *S. LACKOVITS Emőke:* Im. 273.
8. Balaton és környéke. Szerk.: Dornyay Béla. Budapest, 1934. 177.
9. *THURY Etele:* im. 280—282, és 160—163.
10. *THURY Etele:* im. 280—282.
11. *ACSÁDY Ignác:* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720—1721. Magyar Statisztikai Közlemények, XII. kötet; *FÉNYES Elek:* Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851; Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Szerk.: *DÁNYI Dezső* és *DÁVID Zoltán* Budapest, 1960.; Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl. szerk.: *FELHŐ Ibolya,* Budapest, 1970.; *LUDOVICUS NAGY:* Notitiae Politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae. Buda, 1828.
12. *JANKÓ János:* A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 110.
13. *JANKÓ János:* im. 110.
14. *JANKÓ János:* im. 132.
15. Szerk.: *FELHŐ Ibolya:* im. 369—370, és *SZABÓ István:* A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI—XVIII. századokban. In: Jobbágyok, parasztok. Budapest, 1976. 237—252.
16. Szerk.: *FELHŐ Ibolya:* im. 409.
17. *TÁRKÁNY SZÜCS Ernő:* Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. 516—520.
18. Szerk.: *DÁNYI Dezső* és *DÁVID Zoltán:* im. 258.
19. Magyar Statisztikai Közlemények, 1902.
20. *SIMONFFY Emil:* Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: Agrártörténeti Szemle, X. 173.
21. A kérdésről részletesen ír *PALÁDI KOVÁCS Attila:* Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban a XIX—XX. században. In: Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv, 1981. 163—178.
22. *JANKÓ János:* im. 380—382.
23. *ÖRSI Julianna* a kérdéssel részletesen foglalkozva különbséget tesz születés szerinti és lakóhely szerinti exogámia között, ez utóbbi alatt azt értve, amikor a két fél házasságkötése előtt más-más településen él. Ezt az esetet tiszta exogámiának nevezi. A lakóhely szerint endogám házasságot kötők, de más faluban születettek elsősorban a munkavállalás céljából beköltözöttek közt találhatók. In: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII—XX. században. Demográfia, 1983. évi 4. sz. 581—582.
24. *BROMLEJ,* Julian Vlagyimirovics: Az endogámia mint az etnosz „stabilizátora". In: Etnosz és néprajz. Budapest, 1976. 147—161.
25. Ugyanerre a megállapításra jut kutatásaiban *ÖRSI Julianna:* im. 580.
26. *JANKÓ János:* im. 381. szerint a „Balaton víztükrének a két part közt nem annyira közvetítő, mint inkább elválasztó szerepe van." — ezt a köveskáli vizsgálat bizonyos mértékig cáfolja.

IRODALOM

ACSÁDY Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720—1721. Budapest, 1896. Magyar Statisztikai Közlemények, XII. kötet

Az anyakönyvek, mint a történeti kutatások forrásai. Szerk.: *BARNA Gábor* és *SZABÓ László* Szolnok, 1980. Múzeumi levelek, 35—36. szám.

BROMLEJ, Julian Vlagyimirovics: Etnosz és néprajz. Budapest, 1976

DORNYAY Béla: Balaton és környéke. Budapest, 1934

EÖTVÖS Károly: Balatoni utazás I—II. Budapest, 1982.

Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Szerk.: *DÁNYI Dezső* és *DÁVID Zoltán.* Budapest, *1960.*

Az 1828-as országos összeírás. Országos Levéltár, filmtár, N. 26 B 213.

Az 1935. évi birtokösszeírás. Magyar Statisztikai Közlemények, 99. kötet.

FARAGÓ Tamás: Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján. In: Ethnographia XCIV évf. 2. szám. Budapest, 1983. 216—255.

FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851

JABLONKAY Géza: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816—1964). In: Agrártörténeti Szemle X. 1968. 180—20r.

JANKÓ János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Magyar Statisztikai Közlemények XV. kötet.

MAKSAY Ferenc: Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon (1700—1848) I—II. In: Agrártörténeti Szemle, XV. 1973. 13—38. és 235—300.

MORVAY Judit: endogámia, exogámia. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest, 1977. 688, 751.

MORVAY Judit: A sztereotípia. In: Artes Populares 8 173—179. Budapest, 1982.

M. ROMÁN Éva: Egy rábaközi falu belsővándorlási adatai. Bágyog, 1769—1828. In: Arrabona, 1972. 14 sz. 265—281.

NAGY, Ludovicus: Notitiae Politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae. Buda, 1828.

Az Országos Népszámlálás adatai, 1869—1980. Budapest.

ÖRSI Julianna: Karcag házassági kapcsolatai a XVIII—XIX. században. In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 1978. 203—214.

ÖRSI Julianna: Házassági kapcsolatok szerepe az etnikai jegyek meghatározásában. In: Mátraderecske, Néprajzi Tanulmányok. Eger, 1978. 88—107.

ÖRSI Julianna: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII—XX. században. In: Demográfia, 1983. 4. sz. 572—597.

PALÁDI KOVÁCS Attila: Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX—XX. század). In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, VII. 163—178. Salgótarján, 1981.

PALÁDI KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Budapest, 1980. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 7.

PATAKI József: Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. In: Tolna vármegye múltjából. Szerk.: Holub József. Pécs 1937. 1—34.

S. LACKOVITS Emőke: Köveskál, Balatonhenye és Monoszló református egyházainak XVIII—XIX. századi iratai és anyakönyvei. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 14. 273—275. Veszprém, 1979.

SIMONFFY Emil: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: Agrártörténeti Szemle, X. 131—180.

SUMNER, William Graham: Szexuális viselkedési normák. In: Népszokások — szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Budapest, 1978. 513—588.

SZABÓ István: A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI—XVIII. századokban. In: Jobbágyok, parasztok. Budapest, 1976. 237—252.

SZABÓ László: Csépa község társadalma. In: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből, I—II. Eger—Szolnok, 1982. 229—278.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.

THURY Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908.

Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária-Terézia korában. Dunántúl. Szerk.: *FELHŐ Ibolya.* Budapest, 1970.

VARGA János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái, 1767—1845. Budapest, 1967.

WALLNER Ernő: A Bakony gazdasági életének földrajza. Budapest, 1937.

WHITE, Leslie A.: A kultúra fejlődése. Szociológiai füzetek, 5. Budapest, 1973.

ZENTAI János: A Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1971. 199—205.

***

Melléklet a köveskáli református vallásúak házassági kapcsolatait bemutató 1. számú térképhez, amely a házasságkötések gyakoriságát földrajzilag ábrázolja. A következőkben az egyes helységneveket időbeli előfordulás szerint írtuk össze, így a térképpel egybevetve a házasságkötések gyakorisága mellett megkapjuk Köveskál házassági köreit az egyes időperiódusokban. A helységek nevét minden esetben az akkori használat és helyesírás szerint írtuk, s ellenőriztük a különféle helységnévtárakban (pl. az 1873-as, 1895-ös, 1903-as helységnévtárban). Tehát mind a térkép, mind a helységnevek az akkori, XVIII—XIX. századi közigazgatási állapotokat rögzítik.

1742—1752: Henye, Pirit, Füred, Csegle

1752—1762: Füred, Noszlop, Akali, Miske, Kővágóörs, Szentkirályszabadja, Udvari, Monoszló, Pirit, Dörögd, Alsóörs, Szentantalfa, Tósok, Henye, Rémpe-Hollós, Vigánt, Pécsely

1762—1772: Henye, Dörögcse, Alsóörs, Szentgál, Zánka, Tósok, Kislőd, Felsőörs, Öszöd, Szentkirályszabadja, Füred, Monoszló, Dörögd, Dunaszentgyörgy, Szepezd, Kapolcs, Nagyvázsony, Pécsely, Noszlop, Tósok-Berénd, Veszprém

1772—1782: Zánka, Monoszló, Balatonfőkajár, Szentkirályszabadja, Szentantalfa, Henye, Tagyon, Lepsény, Mencshely, Pirit, Nemesdés, Tósok, Tapolcafő, Vászoly, Pécsely, Szepezd, Szentgál, Füred, Köröshegy, Csögle, Nyárád, Kapolcs, Borsosgyőr, Hegyesd, Alsóörs

1782—1792: Monoszló, Békás, Henye, Szepezd, Tótvázsony, Szentantalfa, Pécsely, Kapolcs, Nyárád, Görzsöny, Felsőgörzsöny, Tapolcafő, Mencshely, Szepezd, Zánka, Noszlop, Leányfalu, Öszöd, Szentgál, Nagyvázsony, Kővágóörs, Szilas, Örs, Szentbékálla, Vámos, Kispirit

1792—1802: Kővágóörs, Zánka, Monoszló, Szentgál, Szentantalfa, Szepezd, Tapolcafő, Vigánt, Dörögd, Henye, Örs, Nagypirit, Pécsely, Nagybajom, Noszlop, Kádárta, Szolád, Felsődörgicse, Kapolcs, Hidvég, Felsőörs, Pápa, Dunaszentgyörgy

1802—1812: Kővágóörs, Tóth-keresztúr, Szentgál, Sármellék, Szentbenedek, Szepezd, Monoszló, Kapolcs, Henye, Noszlop, Padrag, Pécsely, Takócz, Szigliget, Dörögd, Öszöd, Veszprém, Polgárdi, Leányfalu, Örs, Szentantalfa, Zánka, Akali, Tagyon, Ajka

1812—1822: Monoszló, Takácsi, Udvari, Kővágóörs, Leányfalu, Szentgál, Diszel, Mencshely, Nikla, Henye, Adásztevel, Szepezd, Szentantalfa, Tótvázsony, Kéttornyúlak, Acsád

1822—1832: Herend, Kapolcs, Tótvázsony, Henye, Füred, Monoszló, Vászoly, Szentantalfa, Ajka, Szálláshelyi major, Örs, Kővágóörs, Nagyvázsony, Farád, Adorjánháza, Arács, Kerta, Veszprém, Lovas, Pirit, Alsóörs, Szepezd, Nemesdéd

1832—1842: Kapolcs, Nagyvázsony, Kővágóörs, Zánka, Pápa, Lovas, Monoszló, Szentbékálla, Szentgál, Mencshely, Mocsolád, Henye, Pécsely, Ábrahámpuszta, Szentantalfa, Tósok, Gulács, Csopak, Udvari

1842—1852: Udvari, Nagyvázsony, Zánka, Mencshely, Szentkirályszabadja, Leányfalu, Kővágóörs, Henye, Monoszló, Kékkút, Veszprém, Szentantalfa, Kereki, Szepezd, Békás

1852—1862: Leányfalu, Berhida, Sármellék, Füred, Kővágóörs, Alsódörgicse, Békás, Pécsely, Öcs, Monoszló, Henye, Udvari, Tihany, Szentantalfa, Zánka, Veszprém, Sörnye, Mencshely, Köröshegy, Kapolcs, Tótvázsony, Vigánt

1862—1872: Mencshely, Monoszló, Veszprém, Szentantalfa, Küngös, Kővágóörs, Kéthely, Tök, Zánka, Akali, Ajka, Mihályi, Gyönk, Salföld, Balatonfőkajár, Henye, Kapolcs

1872—1882: Dörögd, Henye, Szepezd, Kővágóörs, Monoszló, Szentgál, Zánka, Szentantalfa, Mencshely, Veszprém, Csopak, Kapolcs, Dörgicse, Csót

1882—1892: Dörgicse, Henye, Dörögd, Nagyvázsony, Zánka, Monoszló, Csicsó, Leányfalu, Sármellék, Udvari, Mencshely, Gulács, Gálos, Kéttornyúlak, Szentbékálla

1892—1895: Monoszló, Szepezd, Kővágóörs, Tapolca, Nagyvázsony,

Melléklet a köveskáli katolikus vallásúak házassági kapcsolatot bemutató 2. számú térképhez, amely a házasságkötések gyakoriságát földrajzilag ábrázolja; az alábbiakban az egyes helységneveket időbeli előfordulás szerint írtuk össze. A módszer azonos a református vallásúaknál leírtakkal.

1748—1775: Szentbékálla, Szentantalfa, Köveskút, Kékkút, Monoszló, Szepezd, Tapolca, Csicsó, Vászoly, Szigliget, Monostorapáti, Mindszentkálla, Kisfalud, Örs, Mencshely

1776—1789: Szentbékálla, Vászoly, Gulács, Salföld, Henye, Rendes, Kapolcs, Örs, Csobánc, Kisfalud, Kővágóörs

1790—1829: Kővágóörs, Henye, Szentbékálla, Mindszentkálla, Petend, Kékkút, Kisfalud, Monostorapáti, Szentgál, Gulács, Diszel, Tagyon, Csicsó, Monoszló, Vámos, Leányfalu, Nagyvázsony, Lelle, Szentantalfa, Kapolcs, Boglár, Gyulakeszi, Udvari, Szepezd, Alsódörgdicse, Zalabér, Aszófő, Rendes

1830—1862: Jánosháza, Szentbékálla, Káptalantóti, Kisfalud, Tagyon, Kővágóörs, Alsóörs, Diszel, Taliándörögd, Mindszentkálla, Kisörs, Nyirád, Kapolcs, Örs, Padrag, Kékkút, Vászoly, Salföld, Rendes, Pécsely, Henye, Lesenceistvánd, Nagyvázsony, Tapolca, Szepezd, Törđemic, Szentgál, Dörögd

1863—1895: Örs, Halimba, Mindszentkálla, Monostorapáti, Tapolca, Kisfalud, Szentbékálla, Nemesvita, Mihályfa, Rendes, Kékkút, Gamász, Nagyvázsony, Kővágóörs, Aszófő, Dörögd, Sáska, Henye, Badacsonytomaj, Kapolcs, Tagyon, Lesencetomaj, Szentgál, Szepezd, Kisjenő, Nagyszokóti (Tolna megye)

KATALIN GERGELY

DIE EHEBEZIEHUNGEN DER BEVÖLKERUNG DER GEMEINDE KÖVESKÁL VON 1742 BIS IN UNSERE TAGE

Bei der Untersuchung der Ehebeziehungen in Köveskál in XVIII—XIX. Jahrhundert kann festgestellt werden, daß die Zugehörigkeit zu nationalen und religiösen Konfessionen die Entwicklung der Ehebeziehungen am stärksten beeinflußte. Da die Einwohnerzahl der Gemeinde relativ niedrig ist, ist es natürlich und notwendig, daß das Verhältnis zwischen der Zahl der innerhalb des Dorfes und mit nicht aus dem Dorf stammenden Personen geschlossenen Ehen in etwa gleich ist, was eine offene Gesellschaft und eine nicht konstante Bevölkerung zur Folge hat. Diese Offenheit richtet sich aber auf solche benachbarten Dörfer, die die gleiche Kultur und eine ähnliche gesellschaftliche Zusammensetzung und Schichtung aufweisen, wodurch mit diesen Dörfern infolge der Ehebeziehungen eine geschlossene Einheit zustandekommt und sich die Bevölkerung mit gleicher Religion und gleichem gesellschaftlichen Status ständig vermischt. Diese Tendenz charakterisiert in erster Linie die Ehebeziehungen der alteingesessenen reformierten Kleinadligen, während die Ehebeziehungen der zugewanderten katholischen Diener- und Knechtschicht eine größere Beweglichkeit aufzeigen. Die Ehebeziehungen beider Konfessionen sind mit den Dörfern mit gleicher Religion und gleichem gesellschaftlichen Status innerhalb des Káler Beckens am intensivsten. In der Häufigkeit folgen danach die geographisch entfernteren, aber noch zum Oberland des Balaton gehörenden Dörfer. Der Ehekreis der Katholiken ist kleiner als der der Reformierten, die z.B. auch mit den reformierten Dörfern in der Gegend um Pápa Ehebeziehungen ausgebaut haben.

GELENCSÉR JÓZSEF

AZ ÖRÖKLÉSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSA A KÁLI-MEDENCÉBEN

I.
BEVEZETŐ

Az örökléssel kapcsolatos jogi népszokások viszonylag korán magukra vonták a jog-, illetve a néprajztudomány művelőinek figyelmét. A századfordulón a Polgári Törvénykönyv előkészítésének időszakában két igen jelentős, országos méretű felmérés, adatgyűjtés született. Az egyik *Mattyasovszky* Miklós,[1] a másik *Baross* János[2] nevéhez fűződik. 1919-ben pedig *Tagányi* Károly foglalkozott a hazai élő jogszokások gyűjtése kapcsán az öröklési joggal.[3] A néprajzkutatók emellett a különböző népszokások leírásánál azok jogi vonatkozásairól sem feledkeztek meg. Az 1939 és 1948 között, az Igazságügyi Minisztérium által szervezett gyűjtés több mint 300 községre terjedt ki.[4] Az öröklési jogszokásokra vonatkozóan, illetve a jogtörténet területén az utóbbi évtizedekben végzett kutatómunkára figyelemmel meg kell említeni *Tárkány Szűcs* Ernő, *Bónis* György, *Papp* László, *Degré* Alajos, *Csizmadia* Andor, *Fél* Edit nevét és munkásságát.

Az öröklés népi jogszokásai az elmúlt századok során nagy számú eltéréssel, változatossággal jelentek meg. Elég megemlíteni, hogy már *Werbőczi* István leszögezte a jobbágyok öröklésénél, miszerint „a törvényes szokás is sokféle, melyet a helyek régi gyakorlatához képest kell megtartani".[5]

A nagyfokú változatosságon belül a jogi népszokások törvényrontó és törvénypótló szerepe szembetűnő. *Tagányi* állapította meg, hogy a népi gyakorlat „az ősi hazai öröklési jognak legtöbb jellemző és már régen elavult tételéhez ragaszkodik".[6] A törvénypótló szerep pedig az állami jogalkotás által nem szabályozott társadalmi viszonyoknál mutatkozik meg, az azoknál követendő magatartásra alkot szabályt. A jogi népszokások betartását sokszor minden állami erőszakszervezetnél erősebb társadalmi kényszer biztosítja.

Tekintve, hogy a jogi népszokásokat jelentős mértékben befolyásolta a — rendszerint már hatályon kívüli — törvény, szükséges a jogforrások áttekintése. 1848 áthidalhatatlan mély árokként választja el egymástól az azt megelőző, illetve azután kialakult magyar öröklési jogot.[7] Az 1848: 9. tc. az úrbériség megszüntetésével, a 15. tc. az ősiség eltörlésével óriási változásokat hozott. Az utóbbi jogszabály alapján megszűntnek tekintették az addig létező királyi adományos és nem adományos, a fi- és leányági javak, valamint az ebből származó jogviszonyok közti különbséget, az ehhez kapcsolódó leánynegyeddel, hajadoni joggal együtt. A nemes és nem nemes jogegyenlőségének biztosítása előtt már 1840-ben a nemek egyenlősége is megszületett — legalábbis az öröklés tekintetében és a törvényben. 1848-ig az öröklési viszonyok döntő többségének szabályait a Hármaskönyvben lehetett megtalálni. Az elbukott szabadságharc után átmenetileg az Osztrák Polgári Törvénykönyv került bevezetésre, hogy azután az 1861. évi országbírói értekezlet megalkossa a változások miatt szükségessé vált Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat. Ez utóbbiak a Hármaskönyvhöz hasonlóan jogdogmatikai értelemben nem voltak ugyan törvények, de a II. világháborút követően megalkotott Ptk.-ig iránymutatásul szolgáltak. Meg lehet még említeni a polgári kor két törvényét (1874: 35. és 1876: 16. tc.), melyek a végrendeletek alakiságával foglalkoztak.

Ahogy a legutóbbi évtizedekig az uralkodó osztály által végzett jogalkalmazástól nem volt idegen a szokásjog, úgy a paraszti életet folytatók körében is létezett, elfogadottá vált a jogi népszokások rendszere.

A Káli-medence falvai öröklési jogszokásainak változásait 1848-tól lényegében a mezőgazdaság szocializálásáig terjedően vizsgáltam. Az időhatár egyik irányban sem tekinthető merevnek. Egyes résztémákban a kutatás szinte napjainkig terjedt.

A kutatást ez ideig az egykori kisnemesi (jórészt református) családok levéltárának, az egyházi iratoknak átvizsgálásával, s mindenekelőtt szóban közölt adatok gyűjtésével végeztem. Ez utóbbi körülmény magyarázza az említett időhatárt. Megkezdtem az állami levéltárak anyagának kutatását is, az itt elvégzendő munka további részletesebb adatokat ígér. Az alábbiakban röviden áttekintem a vizsgált terület öröklési rendszerét, melyen belül néhány intézményről a többihez képest részletesebben is szólok. Elsősorban azokról, melyek a kutatott területen jellegzetesek voltak, vagy éppen a szakirodalom kevésbé foglalkozott velük. Munkám során nem kívánok éles határt vonni az 1848 előtti nemesség, illetve a jobbágyság népi jogszokásai között — bár a rájuk vonatkozó eltérő tételesjogi szabályozást mindig figyelembe kell venni —, mivel azok egyaránt beletartoznak a népi jogszokások rendszerébe.

II.
ÖRÖKLÉSI RENDSZEREK

A bevezető részben hivatkozott országos méretű adatgyűjtésekből egyértelműen megállapítható, hogy a múlt század végétől Magyarországon egymás mellett párhuzamosan élt az öröklési jogi népszokások három formája: a törzsöröklés, a fiági öröklés és az egyenlő osztály. Az első formánál a fiútestvérek egyikének jutott az ingatlanörökség, aki azután a többieket valamilyen formában kielégítette; míg a fiági öröklés esetében a fiúk az ingatlanokat természetben örökölték, a lányok pedig pénzben kaptak megfelelő kielégítést, de sokszor annál kevesebbel is beérték. A törvény az előbbiekkel szemben 1840, illetve 1848 után a harmadik formát, a leszármazók egyenlő örökösödését írta elő.

A Káli-medencében az emberi emlékezet által elérhető időben a törzsöröklési szokásra nem találtam adatot, és az írásos anyag sem nyújtott erre példát. A vizsgált időszakban általános a törvény szerinti egyenlő öröklés. „Megosztoztak a vagyonon",[8] tehát minden testvér, nemre való tekintet nélkül, egyformán örökölt mindenből.[9] A Dunántúlra vonatkozóan a századfordulón meg lehet állapítani, hogy a magyar földművesek valamennyi gyereket egyenlően akarták részeltetni, de legalábbis az összes fiút az ingatlanvagyonból.[10] A fejlődés iránya a nemek közötti egyenlő, sőt természetbeni osztály felé vitt.[11]

Az egyenlő osztály végletekig menő birtokelaprozódáshoz vezethet. A keszthelyi közjegyző ez idő tájt írott jelentésében arról számolt be, hogy a környéken (ide tartozott a Káli-medence is) az örökölt ingatlanok minden darabját elosztották és ez az eldarabolás annyira elterjedt, hogy ekével a szántásnál a földműves a saját földjén nem tudott megfordulni. Az okszerű gazdálkodás szabályait felrúgva a fél- vagy negyedtelkes úrbéri mezei birtokot is megosztották. A sümegi közjegyző is arról írt, hogy a gyerekek majdnem kivétel nélkül természetben osztoztak, így 200-300 □-öles, sőt kisebb parcellák keletkeztek, melyek megművelése nehézséggel járt. Tekintve, hogy az általunk vizsgált területre is több nemesi község esik, tanulságos, hogy az akkor még ugyancsak Zala megyéhez tartozó Balatonfüredről hívták fel a figyelmet, miszerint az eldarabolás főleg a nemesi községekben minden ésszerű mértéket meghaladt.[12] Összehasonlításul még megemlíthető, hogy a közeli Nemesvitán szintén egyenlően örököltek a századfordulón, a hagyatékot természetben osztották fel.[13]

Az egyenlő öröklés általános gyakorlata ugyanakkor a Káli-medencében több tekintetben törést szenvedett. A régi jog maradványaként a fiági öröklés elemei is fellelhetők.

Az évszázadokon keresztül hatályos Hármaskönyv értelmében a fiági jószágból a leány nem örökösödött. Ennek a szabálynak korlátozott mértékű továbbéléséről adtak hírt a legidősebb adatközlők, akik szerint a múlt században „a férfi többet örökölt, azoké volt a nagyobb rész, mert a lányoknak a férfi móringolt".[14] A leányok a *móring* által biztosított helyzetük tudatában megelégedtek a kevesebbel is. Az öröklési jogszokások, illetve területünkön a századfordulóig élő hitbér közötti szoros összefüggésre fel kell figyelni.

Mattyasovszky szerint a Dunántúlon sok helyen általános volt az a törekvés, hogy az ingatlanokat lehetőleg csak a fiúk kapják, csak azok osztozzanak rajta, akik abban dolgoztak.[15] Az ingatlanokat a Káli-medencében is a fiútestvérek igyekeztek maguknak megszerezni. Erre azonban csak akkor kerülhetett sor, ha a lányok férjhezmenetellel elkerültek a községből. Ilyenkor a szülők — vagy később a testvérek — kifizették őket. A medencén kívüli Nemesvitán szintén pénzben adták ki a lány részét, ha más faluba vitték férjhez.[16] A népi gyakorlat és az 1848 előtt hatályos leánynegyed és hajadoni jog közötti kapcsolat nyilvánvaló. Hiszen a leánynegyed pénzben járt, a hajadoni jog alapján pedig a lány az örökséget megszerzett fiútestvéreitől követelhette a hagyaték terhére történő kiházasítást.[17] Az idősebb férfinemzedék egy része természetesnek tartja, hogy a föld a fiuké lett, mivel a „férfiak többet dolgoztak, mint a nők". A községben maradó lány azonban általában megkapta az ingatlant. A más faluba férjhez menő, a „birtokot otthagyó" lány a barkóknál szintén csak ingóságot és pénzt kapott.[18]

A szülők életében történő juttatás, illetve az örökségbe betudás kérdéskörébe tartozik az egyenlőség elvét szintén csorbító kitanítás és ennek következménye. Tájegységenként változóan a magyarságnál a kitanított részére járó örökrészt felére, negyedére csökkentették vagy abból egyáltalán nem adtak. Már 1653-ban a Rákóczi-uradalomhoz tartozó Zborón az egyik fiúnak atyja végrendelete szerint meg kellett elégednie azzal, hogy papi tisztségre juttatták.[19] A századfordulón Hódmezővásárhelyen egy *leányrészt*, tehát a fiúknak járó örökrész felét kapta.[20] Kiskunhalason a betudást a végletekig vitték, a taníttatás éveinek kiadásairól részletes számítást végeztek.[21] A Fejér megyei Sárkeresztesen az 1930-as években a betudás addig terjedt, hogy az már a lány érdekét védte a fiútestvérrel szemben: a segédjegyzőnek kitaníttatott fiúval szemben a lányé lett a ház és a föld. A Káli-medencében a szellemi pályára adott vagy mesterséget kitanuló fiút a szülők figyelmeztették: „Neked ez az örökséged!" Az intő szót megértő gyerek lemondott testvérei javára. „Ő nem *jussolt*, a többiek osztoztak." Más esetben „mikor osztoztak, fölszámolták a taníttatás költségeit, beszámolták a jussba". A módosabb családoknál ez esetben az értelmiséginek, katonának, iparosnak tanult gyerek is kapott némi ingatlant. A testvérek a kitanítottnak velük egyenlő nagyságú örökrészben részesítését — amire volt példa — nagymértékben igazságtalannak tartották, mivel az „otthon nem is dolgozott, a kitaníttatással kenyeret kapott a kezébe". Szentbékkállán a gyakorlatot helytelenítve említették: „Az uramék heten voltak testvérek, volt közöttük pap is. Kitaníttatták, mégis kapott egy pincés szőlőt, pedig megélhetett volna abból, amit tanult."[22]

A munkából kiöregedő szülők eltartásáról gon-

doskodni a leszármazók kötelessége volt. Ennek egyik formája, amikor a szülői házban maradó gyerek látja el az öregeket. A gondozásra, természetbeni szolgáltatásokra figyelemmel az ilyen leszármazót az örökségből nagyobb rész illette. Általában az utolsónak otthon maradóra (ezért sokszor a legfiatalabbra) hárult a gondozás kötelessége. Néhány általános vélemény, majd konkrét példa a Káli-medencében követett jogszokásokról: „Aki az öregek gondját viselte, azé lett a ház." „Aki a házban maradt, az kapta a lakást vagy egy részét. A gondozásért többet kapott, de a szülők eltakarítása is az ő feladata volt." „Aki eltartotta a szülőket, arra ráírat-ták a házat vagy egy darab földet."

„Az én uram egész életében az öregekkel volt, a fél házat kapta, a többi a másik két testvéré lett. A többi vagyonból egyformán osztoztak."[23] „A múlt század közepén a Dukkon családé volt ez a három telek. Hárman megosztották maguk közt, de amelyik fiú eltartotta a szülőket, azé öt-száz □-öllel nagyobb lett."[24] „Én az édesapámtól 1927-ben kaptam ezt a fél házat, mert vele maradtam. 1944-ben halt meg, addig tartottam, kosztjáról, mindenről gondoskodtam az urammal együtt."[25] Balatonhenyén Szalai Gábornak két testvére volt, mivel szüleivel maradt, övé lett a ház a benne lévő ingóságokkal, de a *jussát* pénzben kellett *megváltania.* Rá hárult a szülők ápolási és temetési költsége.

A napjainkig élő gyakorlat mögött a legfiatalabb fiú előjoga is ott rejtőzik. Ez a jog már a római kortól fogva s azután is széles körben csaknem egész Európában ismert volt. A Hármaskönyv is magáévá tette: „Az atyai ház mindennel, ami hozzá tartozik a legkisebb fiúra marad."[26] A feudalizmus korában ennek megfelelően a legfiatalabb testvér örökölte az apai házat, pénzben kielégítve az idősebb testvéreket. Az úriszékek ítélkezési gyakorlata is eszerint alakult (pl. Garamszentbenedeken 1682-ben).[27] A Dunántúl területén a századfordulón vagy a legidősebb vagy a legfiatalabb fiú előnyben részesítése volt ismert. A döntés sokszor azon múlott, hogy a szülő melyiket tartotta alkalmasabbnak a gazdálkodásra.[28] Tihanyban és Nemesvitán általában a legfiatalabb maradt a szülőkkel.[29]

III.
A HAGYATÉK ELOSZTÁSÁNAK TECHNIKÁJA

A Káli-medencében a *minorátus,* a legfiatalabb fiú előjoga még egyértelműbben megnyilatkozott a hagyatéki vagyon elosztásának gyakorlattá vált egyik módjánál. A hagyatéki osztálynál rendszerint mindenki gazdálkodásának ésszerű továbbvitele, egyéni érdeklődése, irányultsága szerint igyekezett ingatlant szerezni, de sokszor nem jött létre megegyezés. Emiatt — a vita elkerülése érdekében — alakult ki az elosztás technikája, mely azonban idővel változott. A korábbi, de még a két világháború között is meg-megjelenő gyakorlat szerint az egyenlő értékű örökrészek közül a legfiatalabb testvért illette a választás.

Salföldön „ha megörökölték, akkor a legidősebb szétosztotta, a legfiatalabb pedig választhatott".[30] Tudunk esetről, amikor nem a legidősebb fiú, hanem az édesanya osztotta egyenlő részekre az örökséget, és a legfiatalabb azután választhatott. Ugyancsak Salföldön említették: „annyi vót, hogy a fiatal választhatott. 1913-ban amikor édesanyám férjhezment, édesapja kiadta a birtokot. A kiadott részből a két testvér közül választhatott a fiatalabb".[31] Csak utalunk rá, hogy egy 1325. évi oklevél még országos szokásnak tudta, miszerint a legfiatalabb fiú az osztálynál elsőnek választhatott.[32] Az első választás joga a későbbi századokban vidékenként eltérően illette a legifjabb vagy legidősebb testvért. Kiskunhalason 18. századi adatok a legidősebb, 20. századi szóbeli közlések a legfiatalabb választási jogára utalnak.[33] Századunkban a barkóknál az ingóságok felosztásakor — amennyiben nem sorsoltak — a kisebbik fiút illette a választás.[34] A Káli-medencéből van adatunk az idősebb választási jogára is. Mátyás István Balatonhenyén említette, hogy „nálunk az öcsém osztott, én választottam".

Tagányi úgy látta, hogy a legfiatalabb testvér előjoga főleg ott élt, ahol a település mezővárosi ranggal rendelkezett vagy nemesi közbirtokosság volt.[35] *Mattyasovszky* szerint pedig a legidősebb fiú előjogának biztosítása, mely hűbéri eredetű, az egykor földesúri hatalom alatt álló településeken volt fellelhető.[36] Megállapításaik azonban kutatási területünkön nem nyertek bizonyítást. A legfiatalabb előjogára volt kisnemesi, illetve földesúri községekben egyaránt akadt példa.

Ezt, az egyesek által igazságosnak tartott elosztási módot századunkban újabb váltotta fel, melyben a szerencse kapott nagyobb teret. A hasonló módszerrel történő elosztás nem ismeretlen más magyar tájegységben sem. Mindenekelőtt az újraosztásos földközösségekben élt. A jogosultak között a földeket sorshúzással, azaz *nyilazással* osztották szét.[37] A szó a sorsolási eljárás eredeti formájának emlékét őrizte meg, mikor még nyílvesszőkre rótták az egyes földdarabok jelét, és így kellett kihúzni a nyilkötegből. Ki-ki a kihúzott jelű földet használhatta. A sorshúzással elosztás technikája az öröklési eljárásban is megjelent. Hódmezővásárhelyen a 18. század végén az osztályos felek vitáját a bírák „nyíl vetések szerint" oldották meg. A *nyilak* egymásra hasonlító fapálcák voltak, melyekre az örökösök nevét vagy jelét vésték. A húzás vagy *nyilazás* tariszn-yából, sapkából történt. Akinek a jelét elsőnek kihúzták, az kapta az egyenlő értékű csoportokba rakott vagyontárgyak közül az elsőt.[38] Századunk első harmadában az erdélyi Körösfőn szintén *nyilat húztak.* Az osztozók pénzre vagy pálcikára vésték jelüket. Azután megállapodtak, hogy az egyformákra elosztott földek közül melyikre húznak először nyilat. Akinek a jelét a sapkából kihúzták, az kapta az első földet és így tovább.[39] Kiskunhalason az összerakott egyenlő értékű ingóságok felett *kockát húztak,* azaz fadarabkákat, gyufákat törtek szét, és aki a hosszabbat húzta, az választott. Vagy számokkal ellátott cédulát tettek kalapba és abból húztak. A 18. században az ingók és ingatlanok elosztása kapcsán még itt is

nyílvonásról beszéltek.[40] A barkóknál a végleges elosztás szintén *sorshúzás (nyílhúzás)* útján történt.[41]

A Káli-medencében *„sorsolással* is osztottak egymás közt, mert pénzt el lehet igazságosan osztani de a földet nem. Gyufát húztak, papirost tettek kalapba, a legidősebb húzott először."[42] „Egyenlő osztozásnál *cédulát húztak.* Megszámozták a cédulát, mellik melliket húzta. Kalapból, utána nem lehetett szemrehányás. Ha nem tetszett, akkor összecserélték, akár ráfizetéssel is."[43] Az általános érvényű balatonhenyei és köveskáli indoklás után néhány egyedi eset:

„A vagyont érték szerint szokták megosztani. Pontosan nem tudták ugyan kiosztani, egy jobb birtokhó vágtak egy rosszabbat. Mikor fölértéköték, *cédulát húztak.* A cédulára számot írtak, megvót melyik mit jelent, asztán összekeverték, mint a bálbo. Mikor az én uram édesapja meghalt 1912-ben, az uram három éves vót, asztán neki jutott a legjobb cédula. Az én édesanyámék nyócan vótak testvérek, ott a legidősebb húzhatott először, mer az rendezkedett mindent. Az uraméknál meg a legkisebb húzhatott." (Köveskál.)[44]

„Édesapám 1940-ben halt meg, két gyerek marądt utána. 1941 tavaszán *osztály* volt. Fölböcsülték az örökséget. Elosztották, hogy minden csoportba több félét igyekeztek bevenni. Cédulákra számot írtak, összegyűrték, kalapba tették, megrázták. A kalapot fölemelték, úgy húzhatott mindenki." (Monoszló.)[45]

„1947-ben öregapám után *sorsot vetettek.* Fölírták egy papírra az a, b, c betűt, mindegyik egy részt jelölt. A három testvér körben ült, középen öreganyám, aki *föntartotta magának* a házat meg a pincés szőlőt. A többiek egy kalapból húztak. Egyikük kisgyereke vitte körbe." (Kővágóörs.)[46]

Az idézett esetek alapján látható, századunkban uralkodó eljárás a cédulahúzással történő elosztás, melynek megvannak a hagyományos mozzanatai, sőt a legutóbbi kővágóörsi esetnél érezhető az ünnepi, szertartásos jelleg is. A mezőgazdaság szocializálását követően a földterületek termelőszövetkezeti közös használatba vagy állami tulajdonba kerülésével az ilyenfajta eljárás szükségtelenné vált. A jogszokáshoz való ragaszkodást azonban bizonyítja, hogy még 1962-ből is találtunk adatot gyakorlására. Kővágóörsön öt testvér osztozott meg egy zártkerti szőlő használatán kalapból történő húzással. (Az ingatlannyilvántartásban osztatlan közös tulajdonban maradt a földterület.)[47]

Az örökség természetbeni elosztása tehát lehetőség szerint olyan módon történt, hogy egy-egy birtoktest ne aprózódjon tovább, minden örökös különálló ingatlant kapjon. Amennyiben az örökhagyó kevésbé volt módos, kisszámú ingatlant örökített, bizonyos előnyökkel rendelkező ingatlanból csak egyet hagyott maga után, ugyanakkor a vagyonon több örökös osztozott, sor került az egyes birtoktestek feldarabolására is. Általában azonban a hagyatéki vagyon megosztásánál együttesen érvényesült ez a kétféle módszer, melyhez gyakran még értékkülönbözet megfizetése társult.

Az ingatlanok természetbeni felosztása, feldarabolása különösen a házhelyeknél, a *házülésekнél* volt gyakori, melynek nyomát a települések szerkezete ma is magán viseli. A felosztásra kerülő területet lánccal mérték ki, a feldarabolás utáni új határokat *megyekövekkel* jelölték. 1783-ban Kővágóörsön az „atyai házhelyet" Sári Mihály és felesége leszármazói ilyen módon osztották nyolc részre. A terület fele a rajta levő épületekkel három fiútestvéré lett; a másik fele öt részre oszlott: az épületektől a *„szürüskertig"* a két lányé, a szürüskert a három fiúé lett.[48] 1826-ban Köveskálon N. Györffy Katalin leszármazói a „Ház Hely"-et hat részre osztották.[49]

A felépítmények megosztására is vannak adatok. Ismeretes a barkók köréből az apai ház *gerendaközönkénti* megoszlása a fiúk között.[50] Belső-Somogyban a 19. század második felében az osztozkodók nemegyszer kettévágták az épületet, és az elejét elvitték. Más esetekben felesben, harmadában használták a lakó- és gazdasági épületeket. Közös konyhahasználatnál szigorúan csak a rájuk eső részt és a kemencét vették igénybe, vagy fallal kettéosztották a helyiséget.[51] Kővágóörsön a Dombai családnál 1779-ben a „régi Házhely . . . *megyekövekkel* el különböztetett" oly módon, hogy „az Atyai házbul a szoba egésszen, a Konyha pedig a rajta levő ablakig Vasi Évának . . . a Konyhának végi pedig félszerrel együtt Vasi Pálnak jussán esett".[52] A megosztás példái a későbbi évtizedekből is folytathatók. A megosztás révén alakult ki több közös udvar is. Hasonló módon osztoztak a szántókon, szőlőkön, réteken, kerteken.

Az ingóságok felosztásánál gyakori volt, hogy a szülői háznál maradtak, a bent maradó testvér szerezte meg tulajdonukat. Ugyancsak általános volt, hogy a gazdasági felszerelés, értve alatta a szőlőművelés, borfeldolgozás eszközeit is, a fiúgyereké lett. A lány tulajdonába inkább bútorok, *ládabeli, ágybeli, szekrénybeli* holmik, ruhák, konyhafelszerelési tárgyak kerültek. Az egymásnak engedni nem akaró örökösök azonban még az ingóságok körében is ragaszkodtak az egyenlő részhez. Így kerülhetett sor arra, hogy az egyik gazdaember leszármazói a szekér tartozékát, a *hosszi láncot* is kettévágták, így az eredeti funkciója betöltésére alkalmatlanná vált.

IV.
AZ OKIRATOK ŐRZÉSE, ÖRÖKLÉSE

Az egykor nemesi jogállású népesség okiratainak őrzése, öröklése külön figyelmet érdemel. Jóllehet az okiratok öröklése az ingók öröklésének kérdéskörébe tartozik, bizonyító erejük, tartalmuk jelentősége miatt különös elbírálásban részesültek, a többi ingósághoz képest nagyobb gondot fordítottak rájuk. Ennek köszönhető, hogy a családi levéltárakban, *levelesládákban* a 17. század végétől kezdődően nagy mennyiségű fontos vagy általuk annak ítélt iratanyagot megőriztek. Az iratok zömét adásvételi szerződések teszik ki, de megtalálhatók a móringlevelek, végrendeletek, osztályos egyezségek, peres iratok, bírósági ítéletek, záloglevelek, nyugták, váltók, árverési hirdetmények stb. is.

1848 előtti jogunk értelmében a nemzetség le-

velei közösek maradtak, de a levéltár őrizete és gondviselése az idősebb fiútestvért illette.[53] Nem kell indokolni, hogy a családi iratok megőrzéséhez a feudális korban milyen nyomós érdek fűződött. Ennek következményeként némelykor a hagyatéki leltárba is bekerültek, mint 1817-ben Köveskálon:

„Páli Josef és Sára Árvák Jussainak Öszveírása
Nro 1^0 Nemes Somody István által 240 Válto ftokat kiváltott Házrol Szólló levél
2^0 Néhai Páli András özvegyének Csuti Juliánnának néhai Molnár Josefné Sz. Péteri Sára Asszonytól 196 f vásárlott Szőllejéről Szólló Levél
3^0 Sz. Péteri Sára Asszony Moring Levele és annak fel vételéről Szólló nyug levél
4^0 Néhai Györfi Anna Asszonytól vásárlott Szöllö Föld ről Szolló Levél."[54]

Az egykori *kisnemesi* családok legidősebb tagjai számára az elsőszülötteknek az iratmegőrzéssel kapcsolatos előjoga ma sem ismeretlen. Eltérő gyakorlatról viszont már 1829-től tudunk, mikor a köveskáli Györffy József és György atyafiságos egyezséggel a leveleket kétfelé vette, és mint az utóbbi írta „hogy némellyek én nálam, némellyek pedig annál, ha valami bajaink támadnának megtaláltatnak".[55] (I. sz. melléklet.)

Az ősiség eltörlése után a polgári korban az ági vagyoni eredet bizonyítására már nemcsak a család birtokában, hanem az állami hivataloknál meglevő iratok is szolgálhattak, így a családi levéltárak jelentősége csökkent. A sokszor lesüllyedő, széthulló egykori kisnemesi családok azonban már csak érzelmi okokból is megőrizték irataikat. Az I. világháború után egyre inkább a nők, különösen az egyedülállók, a múltba fordulók vittek ebben vezető szerepet, ezzel mintegy női ágon öröklődött tovább a levéltár. A nők azonban nem tekintették kizárólagos tulajdonuknak, hanem az egész családot arra jogosultnak tartották, illetve tartják.

V.
VÉGRENDELETI ÖRÖKLÉS

A törvények és a jogi népszokások iránymutatást adtak a falvak népének, hogy vagyonuk miként öröklődik, illetve milyen módon örökölnek. Ehhez képest a végrendelkezés az általánostól eltérőt, az egyéniesítést szolgálhatta. A végrendeletek részletes vizsgálata a Káli-medencében — de másutt is — ugyanakkor azt bizonyította, hogy a népi joggyakorlat általuk is érvényre jutott, megerősítést nyert. Adatközlőim szerint nem volt gyakori a végrendelkezés, nem sok *végrendöletről* hallottak, azokról is inkább a módosabbak köréből. Az egyébként valószínűleg eltúlzott számszerű adatokat nyújtó *Baross-felmérés* szerint Zala megyében az örökösödési esetek 10%-ban született végrendelkezés.[56] Ez a szám meghaladta az országos átlagot.

A végintézkedések okaira sokszor sem az írásos anyag, sem a szóbeli közlés nem adott egyértelmű magyarázatot. Az előnyben részesítettek és hátrányba kerültek egyaránt a maguk javára igyekeztek szépíteni a valóságot. A kívülállók

1. ábra. Györffy Erzsébet az egykori kisnemesi család irataival. (A szerző felvétele)
Abb. 1: Erzsébet Györffy mit den Dokumenten der ehemaligen kleinadligen Familie

csak sejthették az igazi indítékot. Hozzájárult ehhez, hogy nemegyszer az utolsó pillanatig titokban maradt a végintézkedés léte. Múlt század végi köveskáli esetről tudunk, mikor is a szülőknél maradt fiú titokban mindent magára hagyatott. A többi testvér háttérbe szorítása csak a temetés után, a toron derült ki. A jelenlevők mindjárt birokra keltek, a sírások alig tudták szétválasztani őket.[57]

Az idézett eset ugyanakkor rávilágít a végintézkedések egyik okára, amikor a szülők gondviselését ellátó, a vagyonban rendszeresen dolgozó többet, esetleg mindent megkapott. A köveskáli Györffy Gáspár végrendeletét 1827-ben azzal indokolta, hogy két kisebb fia, József és György a végrendelkezés időpontjáig vele együtt „Szenvedők és Gazdálkodók" voltak.[58] 1860-ban Szentbékkállán a Marton családban István és Dániel a ház első szobáját, a kerítést, az ólakat azért nyerték el végrendelet által, mert azt az örökhagyóval együtt gazdálkodva, az „ön iparkodásuk és költségeiken készítették".[59] (II. sz. melléklet.) Valamelyik testvér előnyben részesítése azonban nem jelentette a többi teljes kizárását. A tapolcai közjegyző századfordulón írott jelentése szerint a környéken a szülők végintézkedéssel csak az esetek 5%-ban igyekeztek az egész ingatlanvagyont egy személynek juttatni, aki hol a legidősebb, hol a legifjabb fiú lehetett.[60]

A végrendelkezések másik gyakori oka, hogy a leszármazott nélkül elhaló igyekezett befolyásolni vagyona további sorsát. (A feudális korban megakadályozni a caducitast.) „A *magtalanok* szoktak végrendelkezni" — hívták fel a figyelmet az adatközlők. Az örökösnek kiszemelt rokont sokszor már korábban magukhoz vették, mint az 1844-ben végrendelkező N. Fejes János özvegye, a monoszlai születésű N. Csőszi Zsófiát („Ki több esztendő óta nálam nevelkedett.")[61]

Okul szolgálhatott, hogy a végrendelkezők ezt az utolsó alkalmat használták fel az ősiséggel, illetve az ági eredettel szemben a vagyon szerzeményi jellegét bizonyítani. „Örök áron vásárlot-

tam"; „Vedtem, amint az arrol Szollo fassio meg mutatja" vagy „harmadfél kapás Szőlőt csináltom" formulák utalnak a végrendelkező azon szándékára, hogy az ingatlanokat mint saját szerzeményét szabadon örökítse.

A végrendeletek ritkán tartalmaztak kitagadást. „Nagy valami vót, ha *kitagattak* valakit." Okául a szülők akaratával ellentétes házasságkötési szándék szolgálhatott. A szülők gyakran fenyegették a legényembert, ha *mesztelen talpú*, azaz szegény lányt akart elvenni, hogy kitagadják. A leszármazó mulatozó, vagyont tékozló magatartása is megalapozhatta a kitagadást.

A végrendeletet a legritkább esetben írták az örökhagyók, ügyvéd vagy közjegyző közreműködését is alig vették igénybe. A 18. század végétől a 20. század közepéig általában a jegyzőt bízták meg. Elvétve említették, hogy lelkészt is felkértek erre a feladatra. Különösen a múlt század második feléig a végrendelet készítésénél jelen voltak a község vezető testületének tagjai is. Hogy az *elöljáró emberek* századunkban sem maradtak távol, arra utalt Köveskálon Németh Lajos, aki ilyen minőségben több végrendelkezésnél is megjelent. Alaki követelményként tartották, hogy az nem lehetett ott, akire hagyták az örökséget, a végrendelkező még a fiát is kiküldte a házból. A végrendeletet két vagy négy tanú írta alá. Salföldön a végrendeletek írásba foglalásában esetenként a tanító vett részt.

A régebben *testamentomnak* esetleg *testamentális levélnek* nevezett végintézkedések a középkori okiratokéra emlékeztető szerkezettel készültek. A bevezető részben a végakaratot nyilvánító utalt személyes állapotára. Szinte kivétel nélkül a „bár testemben beteges, de ép és egészséges elmével birok" kezdő formulával lehet találkozni, mellyel cselekvőképességüket nyilvánították ki. Rendszerint ilyen körülmények közt *tettek rendelést, tettek testamentomot* (18. század) vagy *rendelkeztek, tettek végrendeletet* (19—20. század). A katolikusoknál a vallásosság jobban áthatotta a szöveget, „a teljes Szent Háromság nevében" végrendelkeztek. „Lelkemet a mennyei Atyának, testemet pedig a földnek a melyből vettetett, hogy tisztességessen eltemettessen" — szólt a kinyilatkoztatás.[62]

A következő részben a vagyontárgyakat, követeléseket, tartozásokat sorolták fel, egyidejűleg rendelkezve azok sorsáról. Előbb rendszerint a házról, aztán a szántókról, szőlőről, rétről, felszerelésről.

A végrendeletekben gyakran keveredett az örökössé nevezés és a hagyományozás. Előfordult, hogy az örökhagyó bizonyos ingatlanok és ingóságok halála utáni tulajdonosát megnevezte azzal, hogy minden további, fel nem sorolt vagyontárgyakon (értve ezalatt szántót, szőlőt is) az örökösök egyenlően osztoznak. Mint a fentiekben láthattuk, elég ritkán került sor egyetlen testvér örökössé nevezésére az összes vagyontárgy vonatkozásában, de az örökség egy részénél a fiatalabb gyereknek az idősebbekkel szembeni, a fiúknak a lányokkal szembeni előnyben részesítése a 18. század végétől a 20. század elejéig megfigyelhető. Ennek megfelelően a fiúk nemegyszer az örökrészüket természetben kapták, leánytestvérüket pedig ki kellett fizetni.[63] (III. sz. mell.)

A hívők saját lelkük üdvösségére, továbbá, hogy a korábban a végrendelet érvényességének elbírálására hivatott egyházat is megnyerjék, jobbára pénzösszeget, ritkábban ingatlant hagytak — rendszerint a helybéli — eklézsiának. Barbély István 1756-ban rendelte: „Lelkömért pedig mast egyebét nem hagyhatok hanem Küvagho örsi Papista Templomra hagyók f 2 1/2."[64] A monoszlói református eklézsia számadáskönyveiből jól kivehető, hogy ki milyen összegben hagyományozott az egyházra.[65] A köveskáliak közül sokan hagytak a pápai főiskolára, alapítványt is hoztak létre. A végrendelkező nemegyszer földjét az eklézsiára hagyta, de azzal a kikötéssel, hogy azt az ő *maradéki* bírják, és a föld után minden évben bizonyos természetbeni részt fizessenek az egyháznak. Így járt el a 19. század elején Köveskálon Hajba Márton özvegye.[66] Még korábban, a 18. század második felében Tsordás Ferenc fél hold földjét hagyta a „Köveskáli Református Sz. Ekklésiának", mely után a használó leszármazók censust, azaz földbért fizettek: vetés esetén egy *mercét*, kukorica vagy krumpli után pénzt.[67] (IV. sz. mell.)

A végrendeletek rendelkező részét a záradék követte, magába foglalva a végintézkedés megtörténtének és hitelességének bizonyítékait, egyrészt a végrendelkező, másrészt a tanúk aláírásával, mire a szöveg is utalt: „tulajdon kezem allirásával ugy az ide altolam meg hivatott N. Tanátsoknak is all irassoikkal meg erősitve"[68] A tanúk rendszerint többen voltak, de a feudális korban megkívánt hét főt nem minden esetben érték el. Egészen századunk közepéig megfigyelhető, hogy szívesen vették tanúként igénybe tisztséget viselő emberek közreműködését, ami által a végrendeletet már *hivatalosnak* tekintették.

VI.
AZ ÖRÖKHAGYÓ ÉLETÉBEN TÖRTÉNŐ OSZTÁS AZ ÖZVEGYI JOG AZ INTERTENTIO

A II. világháborúig a szülők életükben leszármazóiknak vagyontárgyaikból általában nem juttattak. Ennek szólás formájában történő megfogalmazása a Káli-medencében is ismert. „Míg nem fekszenek le, addig nem vetkőznek le" vagy „Addig nem vetkőznek le, míg élnek". „Nehezen vetkezik le" — mondták arra, aki a birtokot sokára adta át. A jobb módúak a házasodáskor fiúknak rendszerint adtak földet, de a lány inkább csak ingóságot kapott. „Amíg élek én parancsulok belőle!" — ez az elv uralkodott. „Várd ki a vásárt napjáig!" — intették a birtokot követelőt. „Ki akarja fosztani az öregeket" — tartották a részét követelő fiatalról. Keserű tapasztalatok, a gyermeki hálátlanság példái alakították ki ezt a szemléletet, mely alapján sokszor arra tanították az öregek egymást, hogy „a kezedbü ki ne adj semmit!"[69]

A magyar nyelvterületen más néprajzi csoportoknál a szülők nem egy esetben már halálukat megelőzően is juttattak vagyontárgyaikból leszármazóiknak. A juttatás — mely a kielégítésig terjedhetett — történhetett a házasságkötéskor, a nagykorúság elérésével stb. Más esetekben a szülők valamilyen okból már nem kívántak vagy öregségük, betegségük miatt nem tudtak tovább gazdálkodni, ezért a vagyont vagy annak egy részét felosztották gyerekeik közt. Megélhetésüket ez esetben is biztosították valamilyen formában: egyik fiú többet kapott, az gondoskodott róluk; elég terményt adott számukra a birtok ki nem osztott része; átadott földjükért a leszármazóktól bért vagy természetbeni tartást kapnak.

A Káli-medence jogi népszokásai közt az ilyen megoldás ritka. Ha mégis elosztották életükben a gyerekeknek a birtokot, akkor abból a maguk megélhetésére *főfogtak* vagy természetbeni *szülőtartást tizettettek.* Egyesek szerint a hagyományokhoz kevésbé ragaszkodó, felvilágosultabb szülők a két világháború között már átengedték a földet a leszármazóknak, mások arra hivatkoztak, „nem vagyunk egyformák, az ujjunk sem egyforma", azaz ki-ki a gyermeke iránt érzett szeretete szerint járt el.[70] A vagyon megtartása természetesen nem azt jelentette, hogy a házasságra lépő fiatalokat egyáltalán nem segítették. Amint említettem, ha a család anyagi helyzete lehetővé tette, a nősülő gyerek földet, állatot, gazdasági felszerelést kapott. Volt eset, mikor a lánynak is adtak földet, de inkább állatot, bútort, ruhát kapott. Az önálló gazdálkodáshoz mindez rendszerint kevés volt. Munkát kellett keresni, melyet a környék nagyméretű szőlőművelése, a napszám lehetősége biztosított. A kapott vagyontárgyakat azután a hagyatéki osztálynál beszámították. Jellemzőnek tehát a szülőknek a vagyonukhoz való ragaszkodását kell tartani.

Megváltozott a helyzet a szülők egyikének halálával. Amíg a gyerekek nem érték el a felnőttkort, természetesen a szülő gazdálkodott, azután viszont, különösen, ha az apa halt meg előbb, az anya gyakran átadta az *özvegyi jog* vagy esetleg a tulajdonjog alapján őt illető ingatlanokat gyerekeinek gazdálkodásra. A megélhetéséről történő gondoskodás formái lényegében megegyeztek az imént megismertetett megoldásokkal.

A törvényes öröklésnél láttuk, hogy a szülő ilyen esetben annak a gyerekének, aki gondoskodott róla fél vagy egész házzal, esetleg egy darabbal több földet adott. A másik megoldást az jelentette, ha a szülő megélhetésére *főfogott a birtokból.* „Fönntartott magának annyi földet, amiből az eltartása biztosítva volt." Legérdekesebb azonban a harmadik forma, melynél a szülő (rendszerint az anya) vagy gondozója a leszármazóktól évente meghatározott mennyiségű természetbeni járandóságot kapott, ami megélhetését fedezte. Emellett nemegyszer a lakóházat, esetleg a szőlőt is visszatartotta magának. Ez a megoldás tehát két, ellentétes irányú törekvés eredményének is fölfogható. Egyrészt a leszármazók kívánták az özvegyi jogot, a haszonélvezetet minél nagyobb mértékben korlátozni, a vagyonban helyette gazdálkodni, másrészt az özvegy saját megélhetését, jogait kívánta érvényre juttatni.

Az említett harmadik forma még a feudális jogból ered, ahol intertentio néven ismeretes; érdek, fenntartás értelemmel. Az elnevezés a népnyelvben *intertációvá* torzult. A feudalizmus korának jogát ismertetve, az özvegy tartásáról írta Frank Ignác a múlt század közepén, hogy az özvegy férje lakásában maradhatott, férje méltóságához képest illendő tartását is annak javaiból nyerte.[71] A Hármaskönyv szerint ha az örökösök a birtokba lépni kívántak, szükséges volt, hogy az özvegyet egyezkedve kielégítsék.[72] A jobbágy özvegyét ugyancsak megillette az özvegyi jog. A lakás és megélhetés, azaz az illő ellátás a kapitalizmus korában is járt az özvegynek.[73] A tartás alapjául tehát a férj vagyona és az özvegy társadalmi helyzete szolgált. Amint az alábbiakban látni fogjuk, a népi gyakorlatban is ezek határozták meg a természetbeni járandóság nagyságát.

A szülők életében megtörtént juttatás nyomán járó, illetve valamelyik szülő halálát követően az özvegy részére jutó tartás között szoros a kapcsolat és rendszerint azonos célt szolgáltak. A kialakulás a 18. század közepére tehető, létezése két évszázadot fog át. Hódmezővásárhelyen a 18. század utolsó negyedében általánossá vált, hogy a jobb módú gazdák ötvenéves koruk körül végrendelkeztek, vagyonuk jelentős részét kiadták örököseiknek, melyek ellenében eltartásra kötelezték őket.[74] Az ország különböző tájegységein leginkább *kommenciónak* nevezett ellenérték terményből, húsnak való jószágból, tűzrevalóból, pénzből, a helyi szokásoktól függő egyéb szolgáltatásból állt, amit rendszerint a termény betakarítása után kapott a szülő.[75] A család vagyoni viszonyai jelentősen befolyásolták a tartás mértékét. Mártélyon az egyik családban a három fiútestvér évente 18 q búzát adott össze az öregeket eltartó legidősebb testvérnek.[76] Kiskunhalason az özvegyi jogáról lemondó anyák tartását vállalták a gyerekek oly módon, hogy egyiküknél lakott az özvegy, és a többi ehhez hordta azt, amire kötelezte magát.[77] A barkók körében az örökhagyó életében történt osztásnál használatra adták át a földet kommenció ellenében. Az osztás és a kommenció megállapítása családon belül történt, legritkább esetben készíttettek a jegyzővel *kommenciós levelet.* A szülők fél-másfél hold földet hagytak meg maguknak a birtokból. Az özvegyek pedig kommenció ellenében szívesen mondtak le a haszonélvezeti jog gyakorlásáról.[78] Sorolhatók a példák Ivádról, Kőrösfőről, Martosról.[79] Közelebbi összehasonlító adatot említve nem kerülheti el figyelmünket Szentgál. A kevésbé módos családoknál az öregedő szülők a tanyáról véglegesen beköltöztek a faluban lévő lakásba, míg a gyerekek kint maradtak vagy házasságkötés révén az após tanyájára kerültek. Az egyik szentgáli családban két testvér írásba nem foglalt megállapodása eredményeként évenként felváltva egy hízót adott a szülőknek. Ugyancsak felváltva, de hetenként adták a kenyeret, az 1 kg túrót és a tejfelt. Minden nyáron fele-fele alapon adtak össze 30

csirkét. Szállították a tűzifát, a szükséges lisztmennyiséget. A pásztorcsaládoknál a gyerekeknél maradt birkákból 15-nek minden haszna a szülőket illette, ebből lett meg a költőpénzük.[80]

A Káli-medencében az *intertáció* a 19. század elejére nyerte el a természetbeni tartás, a kommenció értelmét. Korábban még az özvegy által a megélhetése fedezésére visszatartott földet jelentette. Ilyen értelemben használatos a köveskáli N. Györffi György leszármazóinak 1764-es osztálylevelében: „Néhai N. Mórocza Anna édes Anyánk intertentiójára fenn maradt ugyanaz Sajtóban (ti. az ilyen nevű dűlőben) való föld." Az okirat további pontjaiból megállapítható, hogy az említett célra a „nap nyugotti mezőn való" szántóföldön kívül a „napkeletről való mezőn lévő szántóföld" is szolgált. („Az özvegy Anyánk intertentiójára fenn maradt motsári öreg föld.") Némi rét is járult a szántóföldhöz. („Az Öreg rétnek külső része melly Anyánk Asszony részire fel volt hagyva.")[81]

Az intertentio virágkora a 19. század, és akkor is elsősorban a kisnemesi, illetőleg módosabb paraszti réteg körében élt. Általános, hogy az özvegyen maradt szülőt egyik testvér vette magához, a többi testvér kötelezte magát, hogy évente meghatározott mennyiségű terményt, esetleg pénzt folyósít. Ilyen módon nemcsak a létfenntartás anyagi feltétele, hanem a gondozás-ápolás is biztosítva volt.

A feudalizmus korából példaként említhető egy 1800-ból származó adásvételi szerződés, melyben „N. Dobosi János meghagyott özvegye N. Pupos Borbála" hivatkozott arra, hogy „Mivel Gyámoltalan özvegységbe jutottam és Gyermekeim által fizetni szokott Esztendőnként való Intertentióból élek."[82]

1851-ben Sifter Sándor és felesége Kenesei Lídia „barátságos egyezség szerént" úgy vette magához intertentióra Kenesei Zsigmondot, hogy vállalta a gondviselését. A további két leszármazó pedig kötelezte magát, hogy nyomtatáskor fejenként kettő *kila* rozsot, egy *merce* búzát, Szent Mihály napig pedig 13 ft 20 kr fizet Sifter Sándornak.[83]

A századfordulóra Köveskálon általánossá vált, hogy a gyerekek nem maradtak a szülőkkel, nem laktak együtt, hanem inkább kosztot vittek az öregeknek.[84] A szülők által követelt egyre növekvő értékű tartást a leszármazók azonban mind kevésbé tudták vállalni,[85] ami az intertentiók megritkulásához vezetett.

Intertentiót nemcsak a szülők kaphattak. Némely esetben a nagyszülők eltartása az unokára maradt. Az intertentió írásba foglalása biztosítékot nyújthatott. 1899-ben Köveskálon két testvér vállalta a még életben lévő özvegy Gyenis Sándorné nagyanyjuknak tisztességes eltartását és legjobb gondviselését. Kötelezték magukat még arra is, hogy évenként mindegyik részről „1 kila árpát és fél kila búzát", amikor nagyanyjuk kívánja, kiszolgáltatnak részére.[86] (V. sz. mell.)

Az intertentió az első világháborút követően is felbukkant, továbbra sem önálló szerződésként, hanem vagyonátruházási szerződés, osztályos egyezség keretei között. 1931-ben Szentbékkállán özv. Vajai Gáborné ruházta át három gyerekére az ingatlanokat. A gyermekek egyenként vállalták, hogy édesanyjuknak évente augusztus hónap közepéig 1,5 q búzát, 1,5 q rozsot házához szállítanak, szükség esetén közösen gyógykezeltetik, halála után tisztességesen eltemetik.[87]

A Káli-medencében talán az utolsó intertentióra vonatkozó jogügylet született meg 1942-ben Monoszlón a Kerkápolyi családnál. Az 1923 óta özvegy feleség (Kerkápolyi Istvánné Csekő Leopoldina) belefáradva a gazdálkodásba, öt gyereke között az anyai részt is felosztotta. Nem tartott vissza magának mást, csak a hozományából vásárolt házat. A gyerekek közötti elosztást érdem szerint, illetve a kitaníttatásra figyelemmel tette meg. A leszármazók — a kitaníttatott kivételével — fejenként és évente 60 kg búzát, 100—100 kg árpát, kukoricát, burgonyát, 50 kg répát, 10 kg eltenni való szőlőt, 25 l színbort, 150 pengőt, valamint tűzifát voltak kötelesek adni. Az értelmiséginek tanult fiú — a kapott pénzajándékra figyelemmel — kamatot fizetett. Pontosan meghatározták a kötelezettségteljesítés határidejét. A megállapodás szigorú szabályokat tartalmazott a szerződésszegés esetére.[88] (VI. sz. mell.)

Salföldi adatközlők említették, hogy a leszármazók az öregek eltartására búzát, burgonyát adtak.[89] Balatonhenyén gabona és bor juttatására emlékeztek.[90]

Mindig izgalmas kérdés a szerződések hatályosulása. Tapasztaltuk, hogy a leszármazók kötelezettségük teljesítését nemegyszer elmulasztották, és ezzel az eltartás is teljes mértékben a szülőt gondozó gyerekre maradt. A szubjektív okokon kívül ebben objektív tényezők is közrejátszottak. Az említett monoszlói esetnél az 1950-es évekre a társadalmi-gazdasági viszonyok változása zárta ki a teljesítést. A II. világháború után a szülők ilyen eltartásához szükséges gazdasági háttér elveszett, ami egyben a már létrejött jogviszonyokat megszüntette, az újabbak keletkezését megakadályozta. Ezáltal egy olyan intézmény szűnt meg, mely magában hordozta egyrészt a birtok átadása, használata fejében történő ellenszolgáltatást, másrészt a szülők eltartásához szükséges javak kiszolgáltatását.

VII.
OSZTÁLYLEVELEK

Az örökhagyó halálát követően a leszármazók hosszabb-rövidebb ideig fenntarthatták a tulajdonközösséget. Az osztályos egyezség elhalasztására leggyakrabban akkor került sor, ha a gyerekek kiskorúak voltak, vagy a testvérek még nem kötöttek házasságot, tehát az érdekközösségük fennállt.

Az osztály, a vagyonközösség megszüntetése szerződéssel vagy perrel történt. Számunkra a népi gyakorlat miatt az előbbi a lényeges. Az ősiség léte a tulajdonközösség fenntartása irányában hatott, de az örökösök osztályos egyezségét nem zárhatta ki, arra akár az örökhagyó halálakor, akár más alkalommal, egyéb okból sor kerülhetett.

A 18—19. századi országos gyakorlatból az tűnik ki, hogy a felek elsősorban az atyafiságos egyezésre törekedtek, perlekedésre ritkábban került sor. Figyelmük inkább arra irányult, hogy jogosultságuknak megfelelő értékhez jussanak, melynek érdekében mind a vagyontárgyak felbecsültetésénél, mind a megosztásnál gyakran rábízták magukat a magisztrátus, a tanács embereire.[91] Másutt a múlt században a hatósági segítséget csak a már maguk között elrendezett ügy végrehajtása érdekében vették igénybe.[92]

A Káli-medencében több adat is utal arra, hogy az érintett hozzátartozók a már létrejött osztályos egyezséget pár év múlva megváltoztatták, új egyezséget hoztak létre, melynek megkötésénél, írásba foglalásánál igénybe vették a vármegye emberének közreműködését. A kővágóörsi Baki család 1774-ből származó egyezsége rámutat az osztály elhalasztásának, az új megosztás létrehozásának okaira (zálogban, illetve teher alatt lévő földek).

„Jól lehet ugyan mi mégh 1764-dik esztendőben egy más között némellyekben bizonyos atyafiságos osztált tettünk Légyen, mindazáltal mivel bizonyos okokra nézve azon osztály némely cikkében megh változott, de egyéberánt is midőn azon osztály megh lett számos földeink másoknak kezénél zálogban hevervén, s terh alatt lévén, helyes és egyenes osztály köztünk nem lehetett, mastan pedigh azon Zálogban lévő földeket vissza váltván és az terh alul föl szabadítván — Léptünk közös s megh egyezett akaratbul illyes atyafiságos osztálra."[93]

Más jellegű okokra világít rá az ugyancsak kővágóörsi Sári Mihály leszármazóinak 1783-as megállapodása. „Reánk mint egyenes successorokra háramlott Jószágok eránt némely intézést vagy is . . . osztált már ez előtt több esztendőkkel tettünk légyen." Két leánytestvér részéről felmerült követelés miatt azonban „mind eddig tökélyetességre s tellyes erejére nem juttatván további izetlenségekh, vissza vonyásnak, és ne talán ezekbül könnyen származható kölcséges Pöröknek el távoztatására nézve mostan végsőképpen megh egyezett akaratbul léptünk ily Atyafiságos s általunk örökössen megh tartandó osztálybéli egyességre".[94]

A hatósági eljárás menetét jól megvilágítja az az 1831-ben írásba foglalt *Osztál levél*, mely N. Szabó János a kővágóörsi „Nemesség hites jegyzője" előtt és által keletkezett: „Mi Keővágó-Eőrsi Ezen Tekéntetes Nemes Zala Vármegyei Helységnek a R. Katolika részrül Szolgálo N. Törvén Birái és Esküttyei adjuk bizonyságul ezen Levelünkben rendiben azt, hogy mái alul irt Napon s Esztendőben Toth Mihálynak Néhai Született Kiss Julianna Asszonytul származott Successori Nevezetessen u.m. Juliánna N. Márton Jánosné — Eörzsébeth Kováts Mártonné, Saára Moór Jánosné, Katalin N. Marton Istványné és Joseff Sucessori Hozánk jövének, hogy édes Annyok Született Kiss Julianna Asszonytul maradott Eörsi Szántó földjeikben tennénk közöttük Osztált, Ennél fogva Mi Végül irattak a Földnek Szinére ki Menvén Visgálatott tettünk, Mellyekbüll az irt Atyafiak előttünk itten Atyafiságos és barátságos Osztályra léptek u.m."[95] Az egyezséget az osztozó atyafiakon kívül a bíró, öt esküdt és a jegyző írta alá, ellátták azt a helység pecsétjével. A „10 f 24 xr Osztálbéli Kötséget az Osztozó Atyafiak közössen megfüzették". Valószínű ez ügyben további eljárásra is sor került, mivel pár hónappal később a kővágóörsi bíró elismervényt adott 48 krajcár felvételéről, melyet kapott „Nemes Martony István Famillia biztossátul két párban ki adott Osztál Leveleknek meg pötsételléséért".[96] (Az irat egyben utal a család képviseletét ellátó személy tisztségére.)

A törvénybíró, az esküdt és a jegyző részvétele máskor csak az egyezség végrehajtása során volt kívánatos. Köveskálon 1826-ban néhai Györffy Katalin hat unokája a házhely megosztásánál vette igénybe. A hat részre darabolt területet alul, derékon és felül *„elmegyekövelték"*. Az eljárást írásba foglalták, melyet a feleken kívül az elöljárók is ellátták aláírásukkal, pecsétükkel.[97]

Az osztályos egyezségekre az okirati kényszer nem vonatkozott, az írásba foglalás mégis nagy jelentőségű lehetett, bizonyítékul szolgálhatott későbbi vitás ügyekben az ősi jószág, az ági vagyon eredetére. A feudális kor végrendeleteinek erényei, a világos szerkezet, a veretes nyelvezet ismert. Lényegében hasonló pozitívumokkal, hasonló szerkezettel rendelkeztek ennek a kornak az osztálylevelei. A bevezető részben a szerződést kötő leszármazók rögzítették az örökhagyóhoz fűződő rokoni kapcsolatukat, kinyilatkoztatták, mindenki tudtára adták, hogy egyezségre lépnek. A tárgyalási részben felsorolták a vagyontárgyakat, rögvest megjelölve, hogy kinek mi jut. Kezdték a beltelekkel, a rajta lévő házzal, folytatták a szőlőkkel és szántókkal, zárták a rétekkel, erdőkkel. Az egyes művelési ágakra vonatkozó pontok végén megjelölték, hogy mit hagynak az „egész atyafiak ususában", azaz közösben. A záradékolás a felek aláírásával történt.

A közösben hagyott ingatlanokról, jogosultságokról külön is kell szólni. A célszerű gazdálkodás szabályai szerint mindenekelőtt az erdőt hagyták közösben. A századfordulón a zánkai Öreg-erdőben a köveskáli Györffy család több *öreg ágából* a maga részét csaknem száz személy bírta. Még a II. világháborút megelőzően is nagy ellenkezést váltott ki a családban, hogy a számtalan tulajdonostárs egyike a közösség megszüntetését indítványozta és érte el.[98]

Míg egyik oldalról — amint láttuk — a curiális sessiókat a lehető legkisebb részekre feldarabolták, addig bizonyos ingatlanokat közösben hagytak. Így a már említett Györffi utódok 1764-ben a köveskáli telket kilenc részre szabdalták, de a „Henyei és Kővágó Őrsi, úgy Sostói Ciriális Sessiót minden osztás nélkül cum appertinentiis az közönséges Atyafiak között fenn maradtak közönséges ususra". A közösben hagyásnál indíték lehetett a terület más helységbeli fekvése.[99] A megörökölt ingatlan csekély nagysága is a megosztás ellen hatott: „Azon házhely pedig mely edes Anyánkrul Bárány Katalinrul reánk maradott . . . mint hogy csekély tovább is köztünk osztatlanul föntmarad."[100] Kővágóörsön 1799-ben „az atyai ház közre maradt", a testvérek megállapodása szerint, mivel azt az apa a katonáskodó kisebbik fiára testálta. Amíg ő a katonaságtól ha-

za nem tér vagy halála felől bizonyos hírt nem hallanak, a házat árendába kívánták adni az otthon levő testvérek, a bevételen fejenként osztoztak.[101] Ritka a közös tulajdon fenntartása a szántóknál, szőlőknél, kivéve ha zálogba voltak.

Közös tulajdonban maradtak a malmok. Egy 1783-as osztályos egyezség említi: „Kapolcsi malombéli rész is mint hogy el osztani másképen nem lehet közössen marad, úgy hogy proportione az osztozó atyafiakra ki mértt gabona magok közt ött egyenlő részre föl osztassek."[102] Az 1760-ban épített köveskáli Györffy malmot az alapító öt férfi utódai 140 éven keresztül tartották közös tulajdonban.[103]

Közre hagyták, azaz *közösen élték* a feudális jellegű haszonvételi jogokat. Az egykorú osztályos egyezségekben erre is történt utalás. „Küvágó-Eörsi, Kapolcsi, Monoszlói, Henyei Helységekben s azok határiban az közönséges szabadsággal s beneficziumokkal, úgymint fajészással, legeltetéssel, makkoltatással és egyéb hasonlókkal való élés minden ött osztozó Atyafiak rész szerint fönt tartatik."[104] „Etséren, Soston és Kis Eörsben a Szabadság közre hagyattatva föl."[105]

A 19. század végétől az osztálylevelek szövegében az ünnepélyesség oldódott vagy teljesen eltűnt. A közjegyző által készített osztályos egyezségeknél számunkra érdekesebbek azok, melyeket a felek maguk írtak. Ezek rendszerint igen célratörőek. Mindenekelőtt a közös akaratot nyilvánították ki. Az 1903-ban Köveskálon megkötött, nehéz parasztkéz írta egyezség minden formát nélkülöz. „Mainapón alolírt hogy elhalt szüleink után járot megosztván három testvérközött egyfórmán mindnek beleegyezésével."[106] (VII. sz. mell.) A Gyenis testvérek 1899-es megállapodása az elosztás technikai lebonyolítására is utal: „Osztályos egyezség Mely az alól írt testvérek között részben sorshúzás uttyán részben pedig egyezség folytán a mai alolírt napon kötetett."[107] (V. sz. mell.) A szerződések nagy részét annak felsorolása tette ki, hogy az egyes leszármazóknak mi jutott. A záróformula egyszerű utalás volt a kézaláírással történő megerősítésre: „Ezen egyezségünket aláírásunkkal tanúink jelen létiben megerősítyük."[108] A népi gyakorlat az állam hagyatéki ügyekben eljáró, illetve a tulajdont nyilvántartó szervei (közjegyző, telekkönyv) megléte ellenére sem szűnt meg. Az osztály írásba foglalása megmaradt, elsősorban belső, egymás közötti rendezés, felhasználás végett. Az osztályos egyezség népi jogszokás szerint történő írásba foglalása az 1950-es évek elejétől szűnt meg.

VIII.
ÖSSZEGEZÉS

Végezetül megállapítható, hogy a Káli-medencében az örökléssel kapcsolatban nagyszámú, idővel változó jogi népszokás élt.

1848 a tételesjogi szabályozásban választóvonal volt, de nem így a népszokásokban. Megmutatkozik ez mindenekelőtt abban, hogy a fiúgyerekek leánytestvéreik terhére a múlt század harmadik negyedében is még többet örökölhettek. Tény viszont, hogy az egyenlő öröklés más tájegységekhez képest gyorsabban kialakult — arra már a kiegyezés időszakából találhatók adatok —, és a századfordulón lényegében általánossá vált. Az öröklési rendszer módosulásán kívül nyomon követhettük a változásokat a szülők életében történő vagyonelosztás, a szülők eltartása, a közös tulajdon fenntartása, illetve megszüntetése, a hagyaték elosztásának technikai lebonyolítása, a családi iratok megőrzése, az okiratok nyelvezetének változása kérdéskörében.

A II. világháborút követő politikai, gazdasági, társadalmi változások a jogi népszokásokra nagyobb mértékben hatottak, mint a paraszti élet sok más területére. Elég megemlíteni az örökölhető vagyon csökkenését, hiányát, a mezőgazdaság keretein kívüli munkavállalást, a községekből történő elköltözést, melyek mind a jogi népszokások gyors elhalása irányában hatottak, még akkor is, ha azok egy szűk területen szinte napjainkig fennmaradtak. (Pl. az ingók öröklésénél, az elosztás technikájánál, az okiratok őrzésénél.)

A jogi népszokások a Káli-medence falvaiban a vizsgált időszakban lényegében azonos formában éltek. A múlt század közepétől alapvető különbség nem mutatható ki a különböző vallású, eltérő jogi helyzetű települések szokásanyagában. Bizonyos jogi népszokások megléte viszont szoros összefüggésben volt a családok vagyoni helyzetével.

FÜGGELÉK

I.
INGÓSÁGOK MEGOSZTÁSA A GYÖRFFY TESTVÉREK KÖZÖTT (1829)

Külzeten: Holmi Csekély felosztott pénz és magunk közt az Levelek két felé való vételéről Szollo

Jegyzés

Midőn ezen fojo 1829-dik esztendő December holnap 20 dikán Testvér N Györffy Jósef Bátyám Urammal holmi aprolékos házi mobiliák (ingóságok) eránt Atyafiságos edgyeségre léptünk. Ugyan akkor a minémü tsekélly pénzünk volt két fele elosztottuk és edgyikönknek jutott nevezetesen 22 az az huszonkét darab ezüst huszas. Még is 15 az az tizenöt forint Banko válto Cedula és egy darab két forintos ezüst. Mely átol Summába (összegben) tészen 38 Váltoforintokat és 20 xrajtzárt (krajcárt). Ugyan akkor Testvér Györffy Josef Bátyám Urammal az Leveleket is két felé vettük hogy némellyek én nálam Némellyek pedig annál ha valami bajjaink támadnának meg találtatnak.

December 20-dikán 1829

Költ Köveskálon
Jegyzést tevő maradékok részére
Györffy György m.p. (s.k.)

II.
N. MARTON ISTVÁNNÉ TÓTH KATALIN VÉGRENDELETE (1860)

A teljes Szent háromság nevében! Én halandó ember, bár testemben betegen, de ép és egészséges elmével birok, azért kivánok utánnam maradott örököseim közt e végrendeletemet tenni, ez itten alább irt tanuk előtt:

1. Lelkemet a mennyei Atyának, testemet pedig a földnek a mellyből vetetett hogy tiszteségessen eltemettessen, rendelem.

2. Lakháznak első Szobája, az udvarnak keritése, még is az udvarban fennáló lud- és sertvés óllak István és Dániel két fiaim által ön iparkodásuk és költségeiken készittettek, azért ezen megnevezett részleteket egyedül azoknak hagyom azon kinevezéssel: hogy abbol a többi testvérek ne részeltessenek, csupán Ágnes nevü lányomnak 10 o.é. forintot fizessenek.

3. 4 db adósleveleket váltottak ki István és Dániel fiaim N: 1. 38 f. (forint) 16. xr. (krajcár) N: 2. 168 f. 1 xr. N: 3. 67 f. 14 xr. N: 4. 30 f. — igy összesen 303 f. 31 xr. ezüstpénzbeli tartozásaimat, mind ezen kitételek mielőtt összes gyermekeim osztályt rendeznének, ezen kitett tartozási kiváltások nekik az összes osztályra terjedő vagyontiokból nekik vagy készpénzben fizettessen vissza, vagy fekvőkbeni értékből elégittessenek ki — rendelem mint jó iparkodó gyermekeimnek.

4. A mi a KvEőrsi (Kővágóörsi) község határában volt birtokomat azt én magam Szabad akaratombol eladtam, annak árát betegségemben magamra fel is használtam.

5. Melly Szántóföldet István a maga magjából elvetett, illesse őt Barizsal együtt, ugy minden mostani élelemmel együtt.

6. A mi a Szobabeli vagyont illeti, abbol kinevezve hagyok Dánielnek ágyat, egy széket, és egy ládát két zsákkal együtt, a többi akármi találtaték Szobában, konyhában, Kamrában, azokat mind István fiamnak egyedül magának hagyom.

7. Egy pörs (prés), vasfazék, Szekér eke taligával együtt, ezeket Dániel és István ketten használják.

8. A mi ezen megnevezetteken kivül találtatik, u: m: szántóföldek, rétek, erdő illeték, ezek egyaránti osztályra, Szőlővel együtt — menjenek, de csak ugy, hogy elébb minden kifizetve találtasson.

Hogy ezen végrendeletemet magam elhatározott Szándékamból, jól elgondolva tettem, mit is e Szerint végrehajtani az illető bíróság részéről kérném, befejezve kérem a Mindenható istenemet, legyen irgalmas és kegyelmes bünős lányának, vigyen dicső országába Ámen!

Szentbékállán November 14-én 1860. Én testálló (végrendelkező) Tóth Katalin x néhai ns Marton István özvegye. A testálló részéről minden pontokat hitelesitjük és bizonyitjuk.

kmf. (kelt mint fent)

Német István m.p. (s.k.) bíró
Barbély István m.p. (s.k.)
Istvándy János m.p. (s.k.)
Kuthy Antal m.p. (s.k.) iró és tanu.

III.
ARANYOS ISTVÁNNÉ SZITA ZSUZSANNA VÉGRENDELETE (1831)

Életben lévő de sujjos Nyavalyákkal le Záratott Aranyós Istvánné Felelete vagy rendelése.

1. Az Mostan Csináltatott uj ház fundusával (telkével) együtt legyen az Kissebb fiamé — még is az Hegy aljai Szőlő Nem külömben az idei termés mind gabonabéli, mind pedig az Szüret, és a minémü ruhám vagyon.

2. Az első Szoba pedig legyen az örebbik fiamé az porta fundus (telek) pedig az N. Nagy Imre Szomszédságában a mej vagyon, mind között fen marad és intézet Szerint az Leány Testvérjeiket füzessék ki.

3. Az Mentzenkái (mindszentkállai) Leányomnál a mi pénzem vagyon abbol különössen 5 forintot az István unokámnak Szabadulására, 5 forintot pedig az Lelkemért a többi pedig az István fiamé maradjon.

4. Egyebeken edgyaránt osztozzanak. Költ KKálban (Köveskálon) October 26-kán 1831 Szita Susánna x Jelenlétünkbe Ns Gyenis János m.p. (s.k.)
N. Kováts Mihály
Ns. Balogh László m.p. (s.k.)
N. Györffy György m.p. (s.k.)

IV.
SZIJÁRTÓ JÓZSEF KÖTELEZVÉNYE VÉGRENDELKEZÉS KAPCSÁN (1797)

Alább meg irtt recognoscállom (vallom), és adom tudtára mindeneknek akiknek illik: Hogy Néhai Tsordás Ferentz öreg Ipam (apósom) Uram amelly fél hóld földet Töltés alatt a Köveskáli Reformáta Sz. (szent)Ekklésiának (Egyháznak) testált (hagyott), ugyan azon fél hóld földrül tartozom Censust — föld bért fizetni a Sz. Ekklésiának illy formán, hogy amikor vetés van benne, fizetek róla egy mértzét amit tezem, más idén pedig, mikor kukoritza, vagy krumpli lesz benne, fizetek den. (dénár) 25. — huszonöt pénzt. Mellyrül is adom ezen Contractuális (szerződéses) Levelemet nevem subscriptiojával (aláírásával) meg erősitve, az alul irtt emberséges emberek előtt.

Sig.N. Köveskál die 13-a
Marty 1797. (1797. március 13. napján) Szijártó Josef x
Törvény Biró Nes (nemes) Nagy Ferentz m.p. (s.k.)
Curator Nmes Somodi István m.p. (s.k.)
N. Györffy László m.p. (s.k.)
N. Hegyi János m.p. (s.k.)
N. Györffi Gáspár m.p. (s.k.)
N. Gyenis Ádám m.p. (s.k.)
N. Nagy Sigmond m.p. (s.k.)
N. Kenesei Sámuel m.p. (s.k.)

V.
GYENIS CSALÁD OSZTÁLYOS EGYEZSÉGE (1899)

Osztályos egyeség

Mely az alol irt testvérek kőzőtt részben sorshuzás uttyán részben pedig egyeség folytán, a mai alolirt napon kötetett.

1 ször Gyenis Mariska férezett Györffy Bélánénak jutotak kishegyallyai föld birtoknak a tagutoni kelet része
2 Darabszálai földnek az északi része.
3 Erdőtagi földnek az északi része
4 Ötvágoi szöllö föld.
5 Nyalokertben a legnagyobb darab rét
6 Nyalokertben a keleti kis rét
Palotai rétnak a nyugoti felle
7 A kis gyepüi pincés szöllö
8 kis hegyben az árkon nyugoti csucs szöllö föld
Nelli részére jutotak a következő birtokok
1 ször A pelengér allati földnek a taguton nyugoti része a pelengéri szöllö földel és pinczével és két kis rétszeri föld, és a todi föld
2 a darabszálasi földnek délli része
3 az Erdőtaginak földnek délli része
4 A töltés alyai föld egészben
5 a palotai rétnek a keleti felle
6 a boronyai rét a legfelső nyalokertel
7 nyalokertben a nyugoti kiss rét
8 A kishegyi pincsés szöllö egészben
9 szer az erdő illetőségük pedig közösben fenhagyatik

Megjegyeztetik azonban hogy még életben lévő özvegy Gyenis Sándorné, mint nagyanylyuknak tiszteséges eltartását, és a legjobb gondviseléssét magukra vállallyák, kötelezik magukat még arra is, hogy évenként mindegyik részről egy kila árpát, és fél kila buzát a mikor kívánlya kiszolgáltatnak részire

Ezen egyezségünket aláírásunkkal tanuink jelenlétükben megerősitjük

Kelt KövesKállán Február 22-én 1899

Előttünk	*Gyenis Mariska*
Gyenis Gábor	*Györffy Béláné*
m.p. (s.k.)	*Gyenis Kornélia*
Györffy István	*m.p. (s.k.)*
m.p. (s.k.)	*Özv Gyenis Károjné*
	m.p. (s.k.)

VI.
KERKÁPOLY CSALÁD OSZTÁLYOS EGYEZSÉGE (1942)

Osztályos egyezség

Alulírott, de itt is megnevezett özv. Kerkápoly Istvánné szül. Csekő Leopoldina monoszlói lakos értelmem és józan ítélőképességem teljes birtokában, alulírott fiaimmal egyetértésben ingó és ingatlan vagyonommal az alábbiak szerint rendelkezem: — az anyai osztályba — fiaimmal egyetértésben — egyes apai osztályba jutott ingatlanokat is bevontunk.

Anyai osztályba jutott ingatlanok közül:

1. *Károlynak: a Tóth János féle udvarban lévő összes házülés, Bódai féle pincés szőlő a pincével és parlaggal együtt, újhegyi szőlő, ujmai határszéli földem, henyei Bársonyrét, utcai kert (Kovács Andrásné mellett); nagyobbik szilvás kert; végül a hangyási erdő 1/3 része.*
2. *Gézának: az apai osztályban Dezsőnek jutott tagyonhegyi szőlőföld a pincével együtt és 1500 pengő, melyből 600 p-t Kálmánnak kifizetett.*
3. *Kálmánnak: henyei nagyrétem; zsabai 3 rendes rét; az apai osztályban Gézának jutott határszéli ujmai föld; Fekete völgy; hangyási erdő 1/3 része; és a Gézától már leadott 600 pengő.*
4. *Pálnak: a Csekő Béni féle udvarban lévő összes házülés; hegyestői szőlő a kukahegyestői földdel; szélesháti föld; kanászházi rét; bozóti rét; giberi kert; utcai sédparti kert; kisebbik szilvás kert és az ujmai erdő.*
5. *Dezsőnek: Csádéi összes szőlőm pincével a Károlynak jutott Bódai féle kivételével; teleki rét; Hegyi erdő; Hangyási erdő.*

Ezzel az osztállyal Géza taníttatása is kielégítést nyert. Fenti ingatlanok után 1942. évtől kezdve az összes adót és járulékait a Juttatottak fizetik. Ingó vagyonom felől később és külön fogok intézkedni.

Kötelezvény

Alulirottak kötelezzük magunkat, hogy anyánk tuloldali osztálya fejében életében neki az alábbi természetbeni és pénzbeni szolgáltatásokat teljesitjük:/Károly, Kálmán, Pál és Dezső tartozik ad-Károly, Kálmán, Pál és Dezső tartozik adni fejenkint és évenként 60 kg tiszta búzát; 100 kg árpát; 100 kg kukoricát; 100 kg burgonyát; 50 kg répát, 10 kg eltenni való szőlőt, 25 liter fejtés utáni leg-

jobb minőségű tiszta szin bort és 150 pengőt. A terményeket a betakarítás, ill. cséplés időpontjában, legkésőbb azonban a buzát és árpát szeptember 15.-éig, a kukoricát, a burgonyát és répát október 15.-éig, a szőlőt november 1-éig, a bort az első fejtés után, legkésőbb azonban december 15-éig, a pénzt pedig legkésőbb november 1-éig. A pénz értékének a romlása esetén 150 pengőnek 1941. évi április havi (valorizált) egyenértékét kötelesek fizetni. Géza tartozik az 1500 P-nak 6% -os kamatát, összesen 90 p-t negyedévenként előre jan. 1-én; április 1-én; július 1-én és október 1-én tehát negyedévenkint 22,50 p-t megfizetni vagy postára föladni és amikor akarok nála lehetek és eltart, de a tartást életem végéig kötelesek gyermekeim fizetni akárhol lennék is, még az is, akinél leszek.

A Károlynak jutott felső házban lakhatom, annak minden helyiségét, valamint a fölső istállót padlásával együtt szabadon és háboritatlanul életem végéig használhatom.

Szükségletemre bármelyik kertben bármit termelhetek vagy amit nem termelek bármelyik fiaméból szabadon vehetek. Ha bármiféle gyümölcsöt vagy szőlőt megkivánok, bármelyik fiaméból szabadon és félelem nélkül korlátlan mennyiségben és minőségben vehetek és hozzányulhatok és ezért senki, semmi féle megjegyzést nem tehet. Diót is termés szerint megkövetelem.

Ezen kötelezvény alulirottak jogutódaira illetve örököseire nézve is kötelező és ingatlanaik átruházását csak beleegyezésem vagy fönti kötelezettségek kikötése mellett tehetik.

Erdőingatlanban részesült gyermekeim, nevezetesen: Károly, Kálmán, Pál és Dezső tartoznak fejenkint és évenkint 3 ürm^3 hasábtüzifát vagy helyette 2 kocsi fütésre is alkalmas vastagságu tüzifát lakásomhoz hazaszállitani.

Amennyiben bármelyik gyermekem ill. ennek jogutódja az itt vállalt kötelezettségeket nem teljesitené vagy ezen kötelezvényt aláirásával ellátni vonakodnék vagy a teljesitést csak kelletlenül és zsörtölődve és nem a kikötött és elvállalt időben teljesitené jogomban áll, a juttatott ingatlanokat még ha telekkönyvileg a nevükre ment volna is, visszavenni.

Fenti osztályos egyezségbe belenyugszunk és a fenti kikötéseket azok időben és pontosan való teljesitését ugy magunkra mint jogutódainkra is kötelezőnek elismerjük.

Monoszlón, 1942. április 6-án

Kerkápoly Károly	*Özv. Kerkápoly Istvánné*
Kerkápoly Géza	*szül. Csekő Leopoldina*
Kerkápoly Kálmán	*mint tanúk*
Kerkápoly Pál	*(olvashatatlan aláirás)*
Kerkápoly Dezső	*Szekeres István*

VII.
PUPOS CSALÁD OSZTÁLYOS EGYEZSÉGE (1903)

Ósztály levél

Mainapón alolirt hogy elhalt szüleink után járott megosztván három testvérközöt egyfórmán mindnek a beleegyezésével ugymint elöször

1. Bárány Mihályné születet Pupos Zsofia mainapon történt osztályunk ugymint Zsofinak osztályszerint gyütót (jutót) szántó föld sásdi dülőben levő föld és örsi mező rét sádi dómnak fele és sásdinak felle. Szölö föld horogba püspök kertnek felle. Erdő felső erdőn egy harmad.

2. Fülöp Károlyné születet Pupos Eszternek ósztályba gyütót megnevezve örsi utnál föld darab szálóson föld cserbe szinte föld kert nemes kertbe rét sásdidombnak felle sásdinak felle. Szölö föld csere kut házbul jár 100 forint. fölső erdőnek egyharmad és marha jusba 20 forint.

3. szór. Pupos Istványnak ósztályszerint van csikházi dülőben levő szántoföld mezőmál kúrányi malomnál hetedik dülöben erdő föld rét szigetdombnál tüskésen kető kertbe Püspök kertbe felle erdő felső erdőn egyharmad bozot kert 5 forint, a ház 300. 50. forint jusba elválaltam. Ezzennel megiserősitjük kezünkallá irásával

tanú	*Pupos Zsófia xxx*
Fülöp Károly	*név iró Fülöp Károly*
Bárány Mihály	*Pupos Eszter*
	Pupos István
Kelt Köves Kállán	*Szeptember 14dikén 1903*

JEGYZETEK

1. *MATTYASOVSZKY Miklós:* Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Budapest, 1904.
2. *BAROSS János:* Részleges jelentés az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által a magyar parasztbirtokok öröklési módjára vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményéről. Budapest, 1905.
3. *TAGÁNYI Károly:* A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, I. rész. A családi és öröklési jogszokások. Budapest, 1919.
4. *TÁRKÁNY SZÜCS Ernő:* Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. 15—16.
5. *WERBŐCZI István:* Magyarország szokásos jogának Hármaskönyve. Budapest, 1894. III. rész. 30. cím. 6. §.
6. *TAGÁNYI* op. cit.
7. *SZLADITS Károly:* Magyar Magánjog, VI. Öröklési jog. Budapest, 1939. 18.
8. Györffy Erzsébet, 1904. Köveskál.
9. Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, 36. kutatópont. MTA Néprajzi Kutatócsoport adattárában.
10. *MATTYASOVSZKY* op. cit. 317.
11. Uo. 404.
12. Uo. 337.
13. Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, 27. kutatópont. MTA Néprajzi Kutatócsoport adattárában.
14. Vajai Istvánné Fatér Etelka, 1892. Szentbékkálla.
15. *MATTYASOVSZKY* op. cit. 331.
16. Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, 27. kutatópont. MTA Néprajzi Kutatócsoport adattárában.
17. *WERBŐCZI* op. cit. I. rész. 89. cím, I. rész. 29. cím. 6. §.
18. *TÓTH Zoltán:* A barkók öröklési jogszokásai. Eger, 1947. 40.
19. *VARGA Endre:* Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958. 914.
20. *TÁRKÁNY SZÜCS* 1981. op. cit. 717.

21. *PAPP László:* Kiskunhalas népi jogélete. Budapest, 1941. 45.
22. Neupergel Lajosné Szabó Irén, 1905. Szentbékkálla.
23. Körmendy Zoltánné Kéry Mária, 1902. Szentbékkálla.
24. Neupergel Lajosné Szabó Irén, 1905. Szentbékkálla.
25. Bárány Gábor, 1923. Kővágóörs.
26. *WERBŐCZI* op. cit. I. rész. 40. cím. 2. §.
27. *VARGA* op. cit. 855.
28. *MATTYASOVSZKY* op. cit. 335.
29. Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, 44/a és 27. kutatópont. MTA Néprajzi Kutatócsoport adattárában.
30. Steiner Istvánné, 1907. Salföld.
Egyed Kálmánné Heiter Gizella, 1898. Kékkút.
31. Borbély Rozália, 1913. Salföld.
32. *TAGÁNYI* op. cit. 78.
33. *PAPP* op. cit. 44.
34. *TÓTH* op. cit. 29.
35. *TAGÁNYI* op. cit. 77.
36. *MATTYASOVSZKY* op. cit.
37. *TÖRÖK Katalin:* Nyilazás. Magyar Néprajzi Lexikon, 4. Budapest, 1981. 57—58.
PALÁDI — KOVÁCS Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979. 92—93.
A viszonylag közeli Alsóörs közbirtokossága az 1960-as évek elején az erdő és a nádas felosztásánál még élt a nyilazással.
JABLONKAY Géza: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816—1964). Agrártörténeti Szemle, X. 1968. 199—200.
38. *TÁRKÁNY SZÜCS Ernő:* Vásárhelyi testamentumok. Budapest, 1961. 175—176.
39. *TÁRKÁNY SZÜCS* 1981. op. cit. 773—774.
40. *PAPP* op. cit. 44—45.
41. *TÓTH* op. cit. 44.
PALÁDI—KOVÁCS Attila: A Barkóság és népe. Miskolc, 1982. 129.
42. Madár Dezső, 1913. Balatonhenye.
43. Németh Lajos, 1898. Köveskál.
44. Györffy Kálmánné Kenessey Kornélia, 1925. Köveskál.
45. Kerkápoly Pálné Nagy Emma, 1909. Monoszló.
46. Bárány Gábor, 1923. Kővágóörs.
47. Kiss Gáborné Torma Erzsébet, 1923. Kővágóörs.
48. Zala Megyei Levéltár. Divisiones 1783/10.
49. Györffy család irattára, Köveskál.
50. *TÓTH* op. cit. 41.
51. *KNÉZY Judit:* A nagycsaládi szervezet kérdései a belső-somogyi református családoknál a reformkor végétől a XX. század közepéig. Dunántúl településtörténete, IV. 1867—1900. Veszprém, 1982. 413.
52. Zala Megyei Levéltár. Divisiones 1779.
53. *WERBŐCZI* op. cit. I. rész. 42. cím.
FRANK Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda, 1845. 484.
54. Zala Megyei Levéltár. Gyámügyi iratok, IV. 2. d—e.
55. Györffy család irattára, Köveskál.
56. *TÁRKÁNY SZÜCS* 1981. op. cit. 729.
57. Györffy Kálmánné Kenessey Kornélia, 1925. Köveskál.
58. Györffy család irattára, Köveskál.
59. Marton család irattára, Szentbékkálla.
60. *MATTYASOVSZKY* op. cit. 328.
61. Monoszlói református egyház irattára.
62. Marton család irattára, Szentbékkálla.
63. Gyenis család irattára, Köveskál.
64. Zala Megyei Levéltár. Testamentumok, 1765. Fasc. 1. № 1.
65. A Monoszlói református egyház számadáskönyve szerint az ekklésiára 1802 és 1823 között végrendeletileg az alábbiak szerint hagytak:
1802: „Antalfai Sebes Ferencz Isten dicsőségére testált 5. flor."
1803: „Oroszi Andrásné Testált 4. flor."
1808: „Szász Márton a mit hagyott az Ekklésiára Testamentomban 2. Rfl. 30. x."
1810: „Néhai N. Laki Ur Özvegye Györfi Susána hagyott 25. fl."
„Néhai Csapó István özvegye Testamentom szerént hagyott 5. Rfl."
1821: „N. Sebestyén Péter amelly 15. forintokat hagyott a Sz. Ekklésiára abbol a Testamentom szerint a Vejei megfizettek f. 5."
1823: „Néhai B. Henyei N. Darnai István Özvegye, Néhai Vörös Susánna testált Szent Ecclésiánknak 10. forintokat, mellyeket N. Darnai János kezünkhöz is adott."
66. Kenessey család irattára, Köveskál.
67. Köveskáli református egyház irattára.
68. Györffy család irattára, Köveskál.
69. Marton Kornélia, 1892. Szentbékkálla; Körmendy Zoltánné Kéry Mária, 1902. Szentbékkálla; Istvándy Jenőné Horváth Margit, 1909. Szentbékkálla; Sebestyén Margit, 1909. Köveskál; Fi Kálmán, 1910. Mindszentkálla; Szabó Gyula, 1919. Mindszentkálla.
70. Leopold Ferencné Györffy Sára, 1916. Köveskál; Fi Kálmán, 1910. Mindszentkálla.
71. *FRANK* op. cit. 528.
72. *WERBŐCZI* op. cit. I. rész. 67. cím. 2. §.
73. *SZLADITS* op. cit. 166.
74. *TÁRKÁNY SZÜCS* 1961. op. cit. 152, 279.
75. *TÁRKÁNY SZÜCS* 1982. op. cit. 437.
76. *TÁRKÁNY SZÜCS Ernő:* Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944. 112.
77. *PAPP* op. cit. 45—46.
78. *TÓTH* op. cit. 28, 45.
79. *CSIZMADIA Andor:* Ivád jogélete. Archívum, 9. Eger, 1979. 43.
TÁRKÁNY SZÜCS 1981. op. cit. 439.
FÉL Edit: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Budapest, 1944. 41.
80. Sófalviné Tamás Márta (Szentgál) szíves közlése Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, 35. kutatópont. MTA Néprajzi Kutatócsoport adattárában.
81. Györffy család irattára, Köveskál.
82. Kenessey család irattára, Köveskál.
83. Uo.
84. Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, 36. kutatópont. MTA Néprajzi Kutatócsoport adattárában.
85. *MATTYASOVSZKY* op. cit. 337.
86. Gyenis család irattára, Köveskál.
87. Vajai család iratai, Szentbékkálla.
88. Kerkápoly család irattára, Monoszló.
89. Steiner Angéla, 1925. Salföld.
90. Mátyás Károlyné, 1925. Balatonhenye.
91. *PAPP* op. cit. 47.
TÁRKÁNY SZÜCS 1961. op. cit. 175—177, 385.
92. *CSIZMADIA* op. cit. 43.
93. Zala Megyei Levéltár. Divisiones, 1774.
94. Uo. 1783/10.
95. Marton család irattára, Szentbékkálla.
96. Uo.
97. Györffy család irattára, Köveskál.
98. Leopold Ferencné Györffy Sára, 1916. Köveskál.
99. Györffy család irattára, Köveskál.
100. Zala Megyei Levéltár. Divisiones, 1774.
101. Uo. 1779.
102. Uo. 1783/10.
103. Györffy család irattára, Köveskál.
104. Zala Megyei Levéltár. Divisiones, 1784/10.
105. Marton család irattára, Szentbékkálla.
106. Sebestyén Margit iratai, Köveskál.
107. Gyenis család irattára, Köveskál.
108. Uo.

JÓZSEF GELENCSÉR

DIE VERÄNDERUNG DER ERBGEWOHNHEITEN IM KÁLER BECKEN

Die mit der Beerbung zusammenhängenden rechtlichen Volkssitten in Ungarn haben relativ früh die Beachtung der Rechte- und Ethnologiepfleger auf sich gezogen. Von der Jahrhundertwende an erfolgten mehrere bedeutende Datensammlungen und entstanden mehrere Studien.

Die rechtlichen Volkssitten erfüllten eine gesetzkorrumpierende und gesetzersetzende Rolle. Genau wie das Gewohnheitsrecht der Rechtsanwendung der herrschenden Klasse nicht fremd war, existierte auch im Bauernleben das System der rechtlichen Volkssitten. Ich habe die Veränderung der Erbgewohnheiten in dem sich im Oberland des Balaton erstrekkenden Káler Becken im Zeitraum von 1848 bis 1960 untersucht, wobei ich die Zeitgrenze in keiner Richtung als fest angesehen habe.

Am Ende des letzten Jahrhunderts existierten in Ungarn im Kreise der Bauernschaft mehrere Erbsysteme. Im Káler Becken war im untersuchten Zeitraum das Erbe der Nachkommen zu gleichen Teilen allgemein verbreitet. Die gleiche, ja sogar naturale Teilung zwischen den Geschlechtern war die Richtung der Entwicklung, was zur Zerstückelung des Besitzes führte. Die allgemeine Praxis erlitt aber an mehreren Punkten einen Bruch. Als Überbleibsel des alten Rechts sind auch Elemente des agnatischen Erbes zu finden. In begrenztem Maße versuchten die Jungen gegenüber ihren Schwestern die Immobilien für sich zu erlangen. Die Kosten der Ausbildung wurden in das Erbe miteingerechnet, die Kinder, die auf die geistige Laufbahn geschickt wurden oder ein Gewerbe erlernten, bekamen nur bei den wohlhabenderen Familien wenige Immobilien. Jener Nachkomme, der für den Unterhalt der in der Arbeit gealterten Eltern sorgte, erhielt mehr als die anderen Erben.

Bei der Verteilung des Nachlasses versuchte jeder Erbe, Immobilien entsprechend der sinnvollen Weiterführung seiner Wirtschaft und seines persönlichen Interesses zu erlangen. Mangels einer Einigung bildete sich zur Vermeidung von Diskussionen die Technik der Verteilung heraus, die sich mit der Zeit änderte. Gemäß der früheren Praxis galt das Prinzip der Minorität, d.h., zwischen den gleichwertigen Erbteilen hatte das jüngste Geschwister das Recht der Wahl. In der neueren Praxis erhielt das Glück einen größen Anteil, da durch das Los entschieden wurde. Das Eigentumsrecht für die bewegliche Habe erwarb sich zum großen Teil das Geschwister, das im Elternhaus blieb.

In den Briefschatullen der ehemaligen kleinadeligen Familien wurden vom Ende des 17. Jahrhunderts an eine große Anzahl beweiskräftiger Schriften aufbewahrt. Die Bewahrung und Pflege des Familienarchivs war lange Zeit das Vorrecht des Erstgeborenen.

Die volkstümliche Rechtspraxis kam auch in den Testamenten zur Geltung. Der Grund für die letztwillige Verfügung konnte die Bevorteilung der Person, die die Versorgung der Eltern übernahm, der Einfluß auf das Schicksal des Vermögens im Falle des Ablebens ohne Nachkommen oder eventuell die Enterbung sein. Die Testamente wurden mit einem an die Urkunden des Mittelalters erinnernden Aufbau gefertigt, ihre schriftliche Abfassung erfolgte oft durch den Notar. Als Zeuge wurde gern eine Amtsperson in Anspruch genommen.

Bis zum II. Weltkrieg erhielten die Nachkommen zu Lebzeiten der Eltern in allgemeinen keine Besitzstücke. Im Falle des Todes eines Elternteils, vor allem des Vaters, übergab man aber den volljährigen Kindern die Möglichkeit der weiteren Bewirtschaftung. Das andere Elternteil hielt entweder soviel aus dem Besitz zurück, das seinen Unterhalt gewährleistete, oder bedingte sich Naturalversorgung aus. Die Blütezeit des letzteren, der Intertention, war im 19. Jahrhundert und lebte in erster Linie in der Schicht der Kleinadeligen und wohlhabenderen Bauern. Allgemein war üblich, daß der verwitwete Elternteil von einem der Geschwister zu sich genommen wurde, und die anderen Geschwister verpflichteten sich, jährlich eine bestimmte Menge Naturalien, eventuell Geld, zur Verfügung zu stellen.

Nach dem Tode des Erblassere hielten die Nachkommen die Eigentumsgemeinschaft nur in kleinem Kreise auf, und zwar — entsprechend den Regeln der vernünftigen Bewirtschaftung — bei Wäldern, feudalen Nutznießungsrechten, Mühlen, in anderen Orten befindlichen, anders nicht nutzbaren bzw. zum Pfand gesetzten Immobilien. Die Teilungsbriefe, die die Eigentumsgemeinschaften abschaften, besaßen einen klaren Aufbau und eine erhabene Ausdrucksweise, vor allem bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Vertragspartner legten ihre Beziehungen zum Erblasser fest, erklärten ihre Absicht zum Abschluß einer Vereinbarung und zählten die Besitzgüter auf, wobei sofort gekennzeichnet wurde, wer was erhielt und was gemeinsames Eigentum blieb. Vom Ende des 19. Jahrhundert an löste sich die Feierlichkeit des Textes und ließ man die Formalitäten immer mehr weg.

Während der Forschung konnte festgestellt werden, daß im Káler Becken eine große Anzahl sich mit der Zeit ändernder rechtlicher Volkssitten im Zusammenhang mit der Beerbung lebten. Im geltenden Recht bedeutet das Jahr 1848 eine Scheidelinie, nicht so aber in den Volksbräuchen. Es blieb der Anspruch der Jungen auf einen größeren Teil gegenüber ihren Schwestern, obwohl sich das Erbe zu gleichen Teilen gegenüber anderen Regionen schneller herausbildete. Außer der Änderung des Erbsystems können die Veränderungen auch bei der Eigentumsverteilung zu Lebzeiten der Eltern, bei der Versorgung der Eltern, und im Problemkreis der Aufrechterhaltung und Abschaffung des gemeinsamen Eigentums, der Technik der Verteilung des Nachlasses, der Aufbewahrung der Familiendokumente und der Veränderung der Ausdrucksweise der Urkunden verfolgt werden.

Die politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Veränderungen nach dem II. Weltkrieg hatten auf die rechtlichen Volkssitten eine größere Wirkung als auf viele andere Gebiete des bäuerlichen Lebens. Dabei genügt es, den Rückang des erbbaren Besitzes bzw. dessen Fehlen, die Arbeitnahme außerhalb der Landwirtschaft und das Wegziehen aus den Dörfern zu erwähnen, die alle in Richtung des schnellen Aussterbens der rechtlichen Volkssitten wirkten. Dies gilt auch dann, wenn die rechtlichen Volkssitten sich auf einem kleinen Gebiet bis in unsere Tage erhalten haben (z.B. bei der Beerbung der Mobilien, bei der Technik der Verteilung, bei der Aufbewahrung der Urkunden).

Die rechtlichen Volkssitten in den Dörfern des Káler Beckens lebten im untersuchten Zeitraum im wesentlichen in der gleichen Form. Von der Mitte des vorigen Jahrhunderts an konnte im Brauchgut der Gemeinden mit verschiedener Religion und rechtlicher Situation kein grundlegender Unterschied nachgewiesen werden. Bestimmte rechtliche Volkssitten standen jedoch in engem Zusammenhang mit den Vermögensverhältnissen der Familien.

MADAR ILONA

ADATOK A KÁL-VÖLGYI FALVAK VALLÁSI SZOKÁSAINAK ÉS ERKÖLCSÉNEK VÁLTOZÁSÁHOZ

„A vallás igazi természete csak akkor ismerhető meg, ha a fejlődés csúcsán vesszük szemügyre . . . A kereszténység legtisztább formáiból kell leszűrnünk a meghatározás elemeit."
(E. Durkheim: A társadalmi tényről. Bp., 1978:223)

Egy táj lakóinak vallási és erkölcsi szokásain azok a beidegzett gondolkodási és cselekményrendszerek értendők, amelyek az egyházi hovatartozáson belül meghatározták az emberek életét. Ez a két fogalom össze is tartozott, hivatalosan valláserkölcsnek nevezték. A vallásos és az erkölcsi szokások vizsgálata a ma idős korú emberek elmondása, valamint a régi feljegyzések alapján történhet, mivel társadalmi változásaink között épp a vallási és erkölcsi normák azok, amelyek értéküket vesztették, ill. átértékelődtek.

A Kál-völgyi falvak közül Szentbékkálla, Mindszentkálla, Salföld és Kékkút katolikus, Köveskál, Monoszló és Balatonhenye a század elején még jobbára református, Kővágóörs pedig evangélikus. (Lásd a táblázatot!)

A protestánsok közül a Luther követői lutheránusok, ismertebb nevükön evangélikusok, a kálvini eszmék hirdetői pedig kálvinisták, általánosabb nevükön reformátusok. Ez utóbbi vallás a Kárpát-medence magyar protestáns lakosságának túlnyomó többségét magába foglalja. Kivételt képez a Dunántúlon Kemenesalja, valamint a délnyugati térség, amelybe a Kál-völgye is beletartozik, ahol magyar evangélikusok is nagy számban élnek.

A különvált kálvinista egyházat a XVI. század közepén hat kerületre osztották. A pápai, más nevén veszprémi egyházkerületben mintegy félszázadnyi késéssel váltak szét az evangélikusoktól a reformátusok. Feltehetően ez az oka annak, hogy az itt lakó magyar protestáns lakosság egy része lutheránus maradt. Az ebből származó kölcsönhatások napjainkban is jól észlelhetők még.

A Kál-völgyiek vallási hovatartozása a rétegbeli, a nembeli, a helyi és a korcsoportokban külön-külön befolyásolta és alakította mind az egyházi, mind a közösségi élet formáját.

A katolikus és protestáns vallás követőinek hitbeli meggyőződésében többek között az a különbség, hogy a katolikus közfelfogás szerint Jézus áldozatán túl imádkozással, böjtöléssel, búcsújárással, ünnepszenteléssel, emberbaráti cselekedetek gyakorlásával tudhatják magukénak a kegyelmet, a protestáns teológia szerint ingyen, kegyelemből. A reformátusok ezenkívül az eleve elrendelés által remélhetik az üdvösséget. Jóllehet a tudatban — amint erre még sor kerül — gyakran előjön a katolikusok hite szerinti üdvözülés bizonysága is.

A protestánsok — annak különösen a református ága — bibliai gyökerezettségével is különbözött a katolikusoktól. Sokkal inkább az Ószövetség felé fordult, ahol Isten kijelentésében mind olyan ódon zsidók szerepelnek, akik azzal hoztak kedves áldozatot Istennek, hogy közösségüknek, fajuknak valami nagy áldozatot hoztak.

„Csak a zsidóknak engedtetett meg, hogy hitüket, vallásukat nemzetük védelmére éljék?" — teszik fel a kérdést a XVII. század végén a prédikátorok. — Ez a szemlélet is oka lehet annak, hogy a református vallást „magyar vallásnak" szokták nevezni.[1] A református prédikátorok és az egyház presbiterei is az Ószövetség felé fordultak, nem személyre lebontott kereszténységet éltek, hanem közösségben gondolkodtak. Az ószövetségi prófétákhoz hasonlóan jeremiádákat mondtak, mikor a nemzet romlását látták.

A katolikus egyház fölött a kegyúr gyakorolt rendelkezési jogot — megjegyzendő, hogy gyakran nagy áldozatok árán és felelősséggel. A katolikus pap a fülbe gyónáson át elvileg minden szabályba ütköző dologról értestült, és a kiszabott penitenciával igyekezett elejét venni a bűn további folytatásának. Ezen a valláson belül a hívek jobbára Márián és a szenteken keresztül folyamodtak kérésükkel Istenhez. „A katolikus szentek közbenjárásában megtalálható az emberi szolidaritás mély kifejeződése."[2] E vallás hívei felszentelt papjukat isteni követnek tekintették, és tekintik ma is, akik vallásukat tartják.

A protestáns egyházszervezetek a kezdeti időben a katolikussal azonos módon alakultak, főúri pártfogók védték és oltalmazták. De már a XVII. század legelején tiltakoztak a főurak védnöksége ellen. „Parancsolja-e az Isten, hogy a polgár társaság csak egy nagy úrtól vagy némely főembertől vezettessék? — tették fel e kérdést a reformátorok — Nem! hanem rábízza az Isten arra a társaságra, hogy úgy igazgassa magát, ahogy hasznosabb néki."[3] A főúri támogatást később a presbitériumok látták el, amelyben megjelentek a csizmás, szűrös, bocskoros kisemberek, illetőleg a jobbágyok.

A presbitérium részben magyarázatául szolgál a protestáns élettípusnak. A presbitérium megalakulásáról Lorántffy Zsuzsánna, az „öregebbik fejedelemasszony" udvari lelkésze, Pálffy János tudósít: „Pápán 1612-ben vagy 1617-ben

megszervezték az első presbitériumot".[4] Az 1630-as pápai zsinat kötelezővé tette az egyház kebelében működő világi szervezet megalakulását, 1650-re az egész Dunántúlon elterjedt.

A presbitereket azért is választották, hogy „az Eklézsiában bűnben élőknek és botránkoztatóknak intői, ítélői és büntetői lennének, s minden teher és gondviselés ne szállna egyedül a lelkész vállaira az Isten anyaszentegyházában".[5]

Általuk a református egyház lehetőséget adott a földművességnek, hogy a közösség érdekeit érvényesítse, eszményesítse. A presbitérium a paraszti közösségrendszernek az alapját képezte, s abban az időben ennek óriási szerepe volt. A reformátusok által lakott városokban és falvakban a község elöljárói, képviselői egyszersmind presbiterként is működtek. Feltehető, hogy épp általuk maradtak együtt és kerültek vissza lakhelyükre a török elől szétszóródott paraszti és kisnemesi közösségek."[6]

A vallás és az erkölcs szabályait mindegyik egyház megszabta és a lehetőség szerint irányította is.

A katolikusok és a protestánsok vallásélménye és magatartásmodellje különböző volt, jóllehet a hitbeli alapfogalmak meglepően hasonlóak voltak, és maradtak.

A tanulmány négy fő részre tagolódik: I. A vallás tudati elemei. II. A vallásos szokások. III. Az erkölcsi szabályok. IV. A változások.

I. A VALLÁS TUDATI ELEMEI, HIEDELMEI

A keresztény vallás tudati elemeit, hiedelmeit a ma 60-70-80 éves, vallásos emberek emlékezetének segítségével sorolom fel, amelyek a század első felében még alapjául szolgáltak egy vidékünkön általánosan gyakorolt szokásrendnek.

1. Isten

Istenről alkotott képük a keresztény tanításon alapul, de sok tekintetben jelentősen eltér, fatalistának is nevezhető. Isten legfontosabb tulajdonságai: jóság, aki szükségében hozzá könyörög, megsegíti, könyörül rajta. A beteget meggyógyítja, ezért is nevezik „jó atyának". A megfáradt ember felsóhajt hozzá és erőt kap, tehát erős. Akinek Isten segítségére van, még a családját is megáldja, az olyan emberre azt mondják: „Szereti az Isten." Akinek valami nagy baj érte a gyermekeit, házasfelét vagy ömagát, arra azt mondták: „Megverte az Isten, mind a két kezével" (Monoszló), „Ránehezült az Isten keze" (Köveskál). A nehéz életsors növelte a felsőbbrendű lénybe vetett hitet, bizodalmat: „Én félszülői szárny alatt — apa nélkül — nevelkedtem, ezért már gyermekkoromban megtapasztaltam Isten segítségét" (Kővágóörs). A megpróbáltatás némely embert közelebb vitt Istenhez, másokat eltávolított. Volt, aki azzal vigasztalta magát, hogy az Isten azt bünteti, akit szeret. A nagy katasztrófák után a protestánsok Bibliába felírt fohászai bizonyítják a sorsszerű, megváltoztathatatlanba való belenyugvást. Ha elégett a takarmány, ha elverte a jég a termést, ha levitte a szél a háztetőt, a dátum és rövid közlés után az olvasható: Kérjük az Istent, kíméljen meg ezután, Dicsérjük az Urat![7]

Általános jelző a vallásos emberre, hogy „istenfélő". Ha a fentieket végiggondoljuk, indokoltnak találjuk a hatalommal szembeni félelmet, különösen aki „nagyot vét", katolikus megfogalmazásban: akinek „nem bocsánatos" bűnei vannak (Szentbékkálla). A nyilvánossá vált bűn következménye után azt mondják: „Az Isten nem bottal ver", „Az Isten nem siet, nem késik".

Az Isten a természeti jelenség által is sokszor megmutatkozik. „Az égzengés Isten haragja, a villám az Isten nyila." „A földrengés sincs Isten nélkül!" — vélekednek Monoszlón.

Az Istent olyannak gondolják és nevezik, mikor mit kérnek, vagy várnak: szükségben segítőnek, betegségben gyógyítónak, nagy bajban erősnek, hatalmasnak, ha nagy bűnben „leledzenek" — érzik magukat — félelmetesnek, szinte ebből következik, hogy akinek jól ment sora, azt tanácsolta falustársának: „Segélj magadon, az Isten is megsegít" (Monoszló, Balatonhenye).

Az Isten tartózkodási helye az ég, illetve a világmindenség „De már azt is döngetik az űrhajósok!" — vélekednek a köveskáliak. Mások szerint „mindent betölt". Ismét mások úgy tartják: „Akik szeretik, azoknak a szívükben van."

Az első háború után „kerültek" olyanok, akik tagadták az Istent — „azelőtt szó sem volt róla, hogy nincs" (Köveskál).

2. Jézus

Jézus a vallás szerinti transzcendens személyek második. Szűz Máriától született — „volt aki nem hitte a szűztől való születést, de nem merte mondani" (Köveskál). Az embereket tanította, gyógyította, csodás tetteket hajtott végre, halottakat is támasztott fel. Némelyek szerint mágikus, mások úgy tudják, hogy „delejes" erő igénybevételével tett csodákat, amiből mindenkiben van valamennyi (Kővágóörs). Általános vélemény a vallásos emberek körében, hogy Jézus a bűnösökért halt meg, hogy áltozatával váltságot szerezzen. De vannak, akik úgy tartják, hogy a zsidók azért haragudtak rá, „mert kikörösztölte keresztelő János". „Azért a mostani papok is nagyon haragusznak, ha valaki kikörösztölködik. Mondta is szegény: Én nemzetem, én zsidó népem, Te ellened mit vétettem?" (Kővágóörs).

A katolikusok és az evangélikusok gyakrabban fordultak imáikkal Jézushoz, mint Istenhez, a reformátusok kevésbé. A Bibliát olvasó emberek, akik maguk is tanítványnak vallották magukat, Jézus tanítványait példa gyanánt sokszor felhozták gyermekeiknek: „... Én halálnak fia, Krisztus tanítványa ..." Olvashatjuk Győrfy Rózsika 1890-ben kezdett, kézzel varrott irkája első lapján, amelybe hazafias verseket másolt (Köveskál). Jézus emberi megjelenése a protestáns Kál-völgyieket is foglalkoztatja. Magasnak képzelik, sötét hajúnak, nem szép, hanem jóságos arcúnak.

3. *Szentlélek*

A Szentlélekről alkotott képzetek azonosaknak mondhatók mind a három vallás követőinek esetében. Az egyházi tanításból eredően Jézus küldte a Szentlelket vigasztalónak, erősítőnek. Mivel a Szentlélek bátorít, de a hatását kevesen érzik, úgy tudják, hogy arra nem mindenki érdemes. Amíg az Isten és Jézus segítségét sokan tapasztalták, a Szentlélekét csak kevesen.

4. *Ördög*

A transzcendentális képzetek között a negatív lélek is jelen van, ez az Ördög. Bukott angyalból lett — amint az egyház tanítja. Ez az ördög nem hasonlít a mondákból még inkább a mesékből ismert ügyefogyott, félszeg, könnyen rászedhető alakra. Ellenkezőleg: erős, félelmetes, ha teheti, rosszra csábítja az embert, utána elhagyja. A rossz, szófogadatlan gyermekre, és a veszekedős emberre azt mondták, hogy „ördög lakik benne", vagy hogy „megszállta a sátán". Nagyon féltek tőle. A „törzsölődő" — veszekedős — házasfelek egymásra mondták, hogy hét ördög lakik a másikban (Monoszló). A rossz gyermekeket úgy ijesztgették, hogy elviszi az ördög. Az ördög lakóhelye a pokol. A pokolt a föld mélyébe képzelik. Az idegenre azt mondják: „Pokolról gyütt ember" (Balatonhenye, Monoszló).

5. *Hit*

Általános vélekedés, hogy a hit erőt ad, akinek hite van, minden jóra erősebb, „de nem üdvözít, csak a cselekedet" — teszik hozzá a katolikusok (Szentbékkálla, Mindszentkálla). „Aki hisz Istenben, annak jónak kell lennie, de van olyan ember, aki templomba jár, mégis gonosz, hát annak nincs hite" (Köveskál, Kővágóörs).

Jó cselekedetek nélkül nincs hit, vallják a protestánsok is. „Amióta kevesebben hisznek, több az öngyilkos, mert aki hisz, azt nem tántorítja úgy meg a baj sem, mint a hitetlent" (Balatonhenye, Mindszentkálla). A kisgyermekeket hitre nevelték — otthon is és az iskolában is —, de mikor felnőttek — különösen, akik elkerültek szülőhelyükről — azzal törődtek, hogy minél többet dolgozzanak. Mikor aztán nyugdíjasként hazakerültek, jobban ráérnek elmélkedni és a templomba menni. Az emberek között nemcsak most több az idős korú vallásos, ezelőtt is úgy volt, „. . . akkorra jobban átlátta az ember az életet". Az élet során változott az emberek hite. Ennek oka az emberi élet korszakainak változása, és a jelen század eszmeáramlatai. „Azt nem mondhatom, hogy amit a hitoktatáson tanultam, mind elhittem, az embernek azért van esze, hogy kikövetkeztesse, amit tud" — mondja egy 84 éves ember Köveskálon. A harctéren nem nagyon jutott eszünkbe a vallás, megvadult, elvadult ott az ember — emlékeznek vissza a háborút járt emberek mindenütt. Mások is vannak, akiket a sok csalódás kiábrándított a hitükből. Ugyanők mondják, hogy „. . . a türelem, meg a szeretet fontosabb, mint a hit" (Kővágóörs, Szentbékkálla).

6. *Bűn*

A bűnbeesést mindenik egyház egyformán tanítja a bibliai mítosz alapján. „Éva hozta a bűnt a földre, mikor evett a tiltott fa gyümölcséből." Sokat mondta a nagymamám: „Amikor a mi ősszüleink elkövették a bűnt, a mi hajlandóságunk is megnőtt." „Ez az Éva, ez az Éva, miért is volt olyan torkos, most élhetnénk boldogan" (Köveskál). „Ádámnak meg ott maradt a torkán az alma csutkája, azóta van ádámcsutkájuk az embereknek" (Kékkút). A bűn így lett „eredendővé", ennek magyarázata különböző, néhol ellentmondó. Némelyek szerint a testi szerelem bűn, ezért „fogantattunk" bűnben, „valami bűn tapad hozzá" (Szentbékkálla). Mások úgy vélekednek, hogy a „sokasodjatok" parancsa alapján inkább a gyermek elvétele, illetve a tőlük való védekezés a bűn (Monoszló). Ezeken kívül a tízparancsok áthágásai is bűnök: a káromkodás, az idősebbekkel szembeni tiszteletlenség, a házasságon kívüli nemi élet, a részegség, a lopás, a lustaság, a rágalmazás. Általános véledelem: „Az eredendő bűn az oka, hogy akarjuk a jót, mégis a rosszat tesszük."

A Kál-völgyiek képzetei szerint Jézus csak az eredendő bűnökért szenvedett kereszthalált, a többiért még ebben az életben bűnhődni kell, másként a pokolra jutunk.

Az emberek képzetében — teljesen függetlenül attól, hogy melyik vallás követői — összezavarodik a bűnöktől való szabadulás, amelyet gyónás-áldozás, illetve úrvacsoravétel előtti bűnbánás, és feldolgozás ad. Azzal a tudattal élnek, hogy „az elkövetett bűnökért, ha mi nem egyenlítjük ki adósságainkat, nem szenvedünk meg vétkeinkért, az utódainkra háramlanak át. Hetedhét iziglen bűnhődhetnek az ivadékok" — mondják. Ha egy fiatal meghalt, arra mindenki azt mondta, hogy még nem lehetett bűne, csak az elődeinek vétkéért halhatott meg (Monoszló, Szentbékkálla). „Aki a faluban történteket figyelemmel kíséri, láthatja, hogy a bűn visszatérül, ha nem őrajta, hát a családján."

Ha valaki felbújt, felbiztat valakit — a Kál-völgyiek szerint — az még bűnösebb, mint aki elköveti. A bűnöst a törvény bünteti, a felbújtót pedig az Isten. Az emberek képzetei szerint a bűnre való hajlandóság tekintetében különböznek az emberek: „Vannak Kainok, és vannak Ábelek." Ugyanakkor az is általános szólás: „Aki születik anyától, meg nem menekedhetik a bűnnek zsoldjától" (Szentbékkálla, Mindszentkálla, Kékkút).

7. *Az élet keletkezése*

A világ teremtésének tudata a bibliabeli legendából kiindulva él a vallásos emberekben. Ez magától értetődő, hiszen egyházi iskolák-

ban tanultak, „A mi tanítónk mindenről az Istent magyarázta nekünk: a fűről, a fáról, az erdőben a moháról" — emlékeznek vissza Köveskálon. „Hat nap alatt teremtette Isten a világot, a hetediken megpihent — ezért kell a vasárnapon megnyugodnunk." Némelyek szerint „... azért hatalmas az Isten, mert ez mástól nem telhetett ki" (Monoszló). „A nap, a hold, a csillagok úgy forognak, ahogy Isten elindította." A föld felől megoszlanak a vélemények, némelyek szerint „átkozott, mert mélyében van a pokol" (Mindszentkálla). Mások úgy gondolják: „Áldott, hisz oda kerül a termést hozó mag, és a könnyet is a föld nyeli el, amitől a bánat megkönnyebbül" (Köveskál).

A természei jelenségekkel figyelmeztetni akar az Isten, de van, amikor félreértik. „1913-ban úgy féltek az üstököstől és még egy ‚gyel' (jel) sem volt" (Köveskál, Monoszló). „A viharról azt hitték, hogy Isten haragja, a villámról, hogy Isten ítélete. Még nem tudták, hogy az eszközök vasa vonzza a villámot" (Szentbékkálla).

A monoszlóiak tudatában az tette bizonyossá az özönvíz meglétét, hogy a kupában — medencében — annyira termékeny a föld, mivel a hiedelem szerint „az özönvíz hordta oda a televényt" (termékeny földréteget). A búza köztudottan a legmegbecsültebb növény, a katolikusok szerint azért, mert Mária képe van a búzaszemen. A protestánsok úgy tartják, hogy Jézusé. A madarak közül a fecske az Isten madara, a galamb a békességé, mivel ő vitte az olajágat Noénak, mint Isten megbékélésének jelét (Szentbékkálla, Kékkút).

Az ember teremtésének képzete az előbbiekhez hasonlóan a Bibliából ered (miszerint Ádámot földből, Évát pedig Ádám bordájából teremtette Isten). „A férfinak ma is kevesebb a bordája eggyel" (Szentbékkálla). Nagyon sok idős bizonyos afelől, hogy amit magunkkal hoztunk, azzal el kell számolni, testünkkel, lelkünkkel egyaránt. Némelyek szerint még a hajszálainkkal is, amelyek fejünkről lehullanak. Ezért az öregek mind összegyűjtötték kifésült hajukat, s haláluk után utódaik a koporsójukba tették.

8. A halál, a halál utáni élet

A természetközelben élő földműves ember számára magától értetődő dolog a halál, jóllehet a közeli, kedves hozzátartozó elvesztése itt is éppen olyan fájdalmas, de a saját elmúlásuktól nem rettegnek annyira, mint a városlakók.

A halál utáni menny kevés ember tudatában él (Mindszentkálla), a pokoltól többen félnek, többet beszélnek róla. Az általános képzet szerint azonban az utódokban támadnak fel „... az ivadékok még formítják is az ősöket", „a természet is öröklődik" (Köveskál, Monoszló, Szentbékkálla). „Az emberiség olyan mint a növény, mint az állat, megindul, virágzik, megérik és lehull." „Mikor megérik az ember a halálra, akkor menni kell, az érett gyümölcsöt sem lehetne felkötve az ágon tartani" (Köveskál). „Az a legnagyobb baj, ha fiatal hal meg" (Szentbékkálla). „Csak az a jó, hogy nem tudja az ember, mikor hal meg" (Monoszló). A katolikusok sokkal többet foglalkoznak a „halál órájával", mint a protestánsok, feltehetően egyházi tanításuk folytán.

9. Szentségek, szent helyek, szentelmények

A katolikus egyház tanítása szerint hétféle szentséget ismernek: keresztséget, bérmálást, oltáriszentséget, a bűnbánat szentségét, az utolsó kenetet, az egyházi rendet és a házasságot. Az egyházi rend az ünnepek szentesítését is magában hordozza. Ezenkívül az üdvösség elnyerését szolgáló eszközöket is szentségeknek nevezik, a velük megszentelteket pedig szentelményeknek. Mindezek magukba foglalják a katolikus vallás szentkultuszát.

Szent a templom, a kegytárgyak, a keresztek — az út szélén állók is. A harangszó is szent, mert eloszlatja a jégesőt.

Máriát és a szenteket közbenjárásukért tisztelik. „A szent életű embereket Jézus után avatták szentté." „Mária azért tud segíteni a könyörgésben, mert ő is sokat szenvedett" (Mindszentkálla).

A népi hagyományokat tekintve igen jelentősek a szentelményekhez fűződő képzetek, mivelhogy olyan jeleknek tekinthetők a katolikus emberek szerint, amelyek természetfeletti hatásokat hoznak létre, részint az isteni áldást biztosítják, részint az ördög erejének megtörését célozzák. S noha a szentelmények anyaga a tárgyi világból való, a szentelés által természetfeletti képességet nyernek.

A protestáns egyházak hivatalos tanítása szerint nem szent sem a templom, sem a temető, mert a szentség fogalomkörében az Isten, Jézus Krisztus és a Szentlélek értendő, mint a teljes Szentháromság. A Kál-völgyi reformátusok és evangélikusok szerint azonban szent hely a templom is és a temető is. A gyűjtött anyagon kívül bizonyságul szolgál erre egy múlt század közepén írt feljegyzés a monoszlói presbiteri jegyzőkönyvben, amely szerint: „A betelt temetőt, azt a szent helyet, ahol elődeink és szeretteink nyugosznak, soha senki ne merészelje háborítani."[8]

II. VALLÁSOS SZOKÁSOK

1. Az emberi élet

a) Születés

A kisgyermek születésekor úgy biztatták a szülőanyát, hogy Isten majd megsegíti. Sok helyütt körül is állták az ágyát, és együtt imádkoztak érte.

b) Keresztelés

A katolikusok 5-6 napos korban kereszteltek, és keresztszülőkül inkább barátokat hívtak, egyké házaspárt. A protestánsok 3-4 hetes korukban

kereszteltették kicsinyeiket, mikor az anya már megerősödött. 1834-ben tudomására is jutott a Füreden ülésező konzisztóriumnak, hogy „. . . . sok keresztyény szülék kisdedeik megkeresztelése iránt gondatlanok, s hogy nem isteni tisztelet alkalmatosságával viszik végbe, sőt az un. komavendégségtől teszik függővé . . .". Csak isteni tiszteletkor szabad keresztelni, intik a prédikátort, kivéve a haldoklót.[9] A keresztelőt, ha csak tehették, a nagy ünnepek másodnapján rendezték, de legalább vasárnap.

A keresztszülők jobbára a rokonok közül voltak. „Akkora volt a rokonság, hogy füle farka kitelt . . ." (Balatonhenye). Egy-egy gyermeknek 10-12-16 házaspárt is hívtak. De mindenki rétegbelit hívott: gazdag gazdagot, szegény szegényt.

c) Egyházaskelő

A református gyermekágyasok a reggeli könyörgés idején mentek el a templomba. A közös imádkozás után kimentek az úrasztalához, szembeálltak a lelkésszel, aki ott hálaimát mondott a gyermekért, a világrahozatalához kapott erőért és áldást kért az életükre. A szertartás végén pénzt tettek a perselybe. A katolikusok az oltár elé térdeltek, volt, aki az előzőleg megkeresztelt gyermekét is magával vitte, együtt áldotta meg őket a plébános. A perselybe ők is mindig tettek — anyagi erejükhöz képest — egy nagyobb összeget. Ha a gyermek meghalt, akkor is „kiment" az anya az egyházhoz. „Különös enyhülést éreztem, mikor a plébános velem könnyezett" — emlékezik vissza egy salföldi asszony. Ahol plébánia nem volt (pl. Balatonhenyén), a gyermekágyas asszony a harangozótól elkérte a templomkulcsot, egyedül beült a padba, és a nála lévő imakönyv szövege szerint megköszönte gyermekét, a hozzá kapott erőt és áldást kért Szűz Máriától. Az adomány ilyenkor is szokásban volt. Hazafelé menet mindenki megállította a gyermekágyast, és áldást kívántak reá, kicsi gyermekére és egész családjára. A gyermekágyast az egyházhoz elkísérte a bábaasszony, annál is inkább, mert a jelen század elejéig egyházi alkalmazottként működött.

d) Imatanítás, imádkozás

A vallásosság megélésének alapvető formája az imádkozás, célja segítségkérés és hálaadás.

A katolikus kicsi gyermek a keresztvetést és a „dicsérést" tanulta meg először. Úgy köszönt szüleinek reggel, este: Dicsértessék az Úr Jézus neve. „Nem ám úgy, mint most, hogy jó reggelt kívánok!" (Szentbékkálla). A kicsi gyermek azt mondta először imádság gyanánt: „Jézusomnak édes szíve, add hogy mindig jobban szeresselek" (Szentbékkálla, Mindszentkálla).

A református kisgyermek 2-3 éves korában így fohászkodott: „Én kis muzsa, gyenge rózsa
Alig állok, mégis Néked hangicsálok,
Én Istenem, Ámen" (Balatonhenye, Monoszló).

Az iskoláskort megelőzően általában öregszüleiktől vagy szüleiktől tanultak imádkozni, énekelni a kisgyermekek. A katolikusok keresztet vetettek 1 1/2-2 éves korukban, ha a szoba falán függő Mária-kép felé fordították.

A református és evangélikus kisgyermekek összetették kezüket, meghajtották fejüket — ahogy a nagyobbaktól látták, úgy imádkoztak.

Iskoláskorukra a „Miatyánkot" mindnyájan tudták, a katolikusok az „Üdvözletet" is. Volt, akit a nagymamája tanított imádkozni, másokat az édesanyjuk, ismét másokat pedig a nagyobb testvéreik. Esti imájuk elmondása után minden rokont felsoroltak a gyermekek, gyakran a szomszédokat is, segítséget kérve rájuk (Balatonhenye, Monoszló, Szentbékkálla, Mindszentkálla).

e) Iskolai tanítás

Általánosan tudott dolog, hogy az államosításig egyházi iskolákban tanították a gyermekeket — kivéve néhány százaléknyi községi intézményt —, magától értetődően vallásos szellemben.

Vidékünk falvaiban az egyházaknak voltak elemi iskolái. Szentbékkállát, Mindszentkállát, Kékkutat és Salföldet katolikusok lakják, Kővágóörsöt evangélikusok, Köveskált, Balatonhenyét és Monoszlót pedig jobbára reformátusok. A század elején az egykézés következtében erősen lecsökkent a reformátusok aránya,[10] így katolikus iskolákat építettek; megemlítendő, hogy református falustársaik segítségével. A protestáns szülők — evangélikusok, reformátusok — fenntartás nélkül íratták be gyermekeiket egymás tanintézetébe. A kővágóörsi zsidó gyermekek az evangélikusok iskolájába jártak. Előfordult, hogy egy szellemi fogyatékost átírattak a szülei a másik felekezet iskolájába, mert csak így tudták elviselni annak hiányos képességeit, hogy a tanítóra hárították annak felelősségét, miszerint verés miatt lett olyanná, amilyen.

A protestáns iskolás gyermekek 9-12 éves korukig reggeli könyörgésre jártak. A katolikusoknak este volt litániájuk.

A tanítási idő délelőttre és délutánra tagolódott. Előtte és utána a gyermekek együtt imádkoztak tanítójukkal. Ha összeszámoljuk, hogy egy iskolás gyermek hányszor imádkozott hangosan naponta, meglepően nagy számot kapunk. Reggel felkeléskor, az iskolában délelőtt és délután kétszer-kétszer, ebéd, ill. vacsora előtt és után négyszer, este lefekvéskor egyszer, az összesen tíz. A katolikus gyermekek még a harangkonduláskor is elmondtak egy „Úrangyalát". A reformátusok között is akadtak, akik a harang megszólalásakor elmondták a Miatyánkot, de ez korántsem volt általános. Ez a nevelés természetszerűen kialakította az emberek transzcendens erőkbe vetett hitét, és egész életükre hatással volt, nem beszélve a vasár- és ünnepnapok vallásos élményéről — miséről, istentiszteletről, gyónásról, áldozásról, úrvacsoráról. „Az ember lányába beleöröklődött az imádkozás" (Szentbékkálla, Balatonhenye).

f) Bérmálás, konfirmáció

A katolikus gyermekek hétéves korukban első áldozók. A kezükben szalaggal díszített gyertyát tartva, a fiúk fehér ingben, sötétkék ruhában, a kislányok fehér ruhában mennek a templomba. Amikor a plébános feltette a kérdést: „Ellene álltok-e az ördögnek", a gyermekek egyszerre mondták: „Ellene állunk." „Csak úgy harsogott a templom. 'Akkor minden szülőnek a szeméből kicsordult a könny" (Szentbékkálla).

A protestáns fiatalok 12 éves korukban „ágendáztak" — konfirmáltak. Mivel ez régen a gyermek- és ifjúkor mezsgyéjének is nevezhető, a felnőtté válás egyik mozzanatának is tekinthetjük. Hitük megvallása után úrvacsorát vettek.

Az evangélikus gyermekek ágendavizsga előtt felkeresték keresztszüleiket, és megköszönték, hogy gyermekkorukban keresztvízre tartották őket (Kővágóörs).

A katolikusok bérmálkozása 10 év fölött volt szokásban. A bérmakeresztszülőket a gyermekek választották, de általában szülői ösztönzésre.

A hitükről vallást tett fiatalok énekeskönyvet, kisbibliát, imakönyvet kaptak ajándékul. A bérmálkozott lányok közül kerültek ki a Mária-lányok, akik az ünnepeken fehér ruhában, kezükben gyertyát tartva állták körül az oltárt, vagy szerepeltek a körmenetben.

g) Házasság

Az esküvő időszaka az ősz volt és a farsang. Kivételt jelentett a kisböjt és a protestánsok úrvacsoravételét megelőző, ún. bűnbánati hét.

A Kál-völgyiek közül sokan kötöttek vegyes házasságot. „Ha a nem a nemet követte" kevesebb vita volt, de ha az egyik fél ragaszkodott hozzá, hogy gyermekei az ő vallását kövessék, akkor a másik félnek át kellett térnie. A Szentbékkállán található „hitehagyottak" és „megtértek" számbavétele szerint általában 1—1 ember tért át és vissza évenként, mind 15-18-20 éves korúak.[11]

A régebbi századokban nemcsak a „szörző"-asszonyok működtek közre a házasságok létrejöttében, a református egyháznak is gondja volt rá, hogy csak egymáshoz illő házasfelek kerülhessenek össze, amint az a balatonhenyei presbiteri jegyzőkönyvben olvasható.[12]

„A tanítómesterek és a presbiterek vigyázzanak, hogy a fiatal lány öreggel vagy impotenssel egybe ne kelhessen." A későbbi időkben többrendbeli, templomban történő hirdetés volt hivatva az ilyen rendellenes kapcsolat létrejöttét megakadályozni. A monoszlai presbiteri jegyzőkönyvben a levirátusra található adat: „Mohos István . . . az iránt adott be kérelmet, hogy testvérbátyja özvegyét elvehesse . . ." A határozatban elrendelik, hogy az eklézsia prédikátorával meg kell vizsgáltatni, „vajon ezen dologban micsoda grádicsban atyafiak vagy sógorok, s azon edj valláson levők-e".[13]

Esküvő előtt és után mindenik vallás követői gyónáson vettek részt, a katolikusok természetszerűen áldoztak is. (A protestánsok esetében a gyónás úrvacsoravételt jelent.) Megemlítendő, hogy ezt a katolikusoknál általános szokást a protestánsok kevés helyen gyakorolták.

h) Halál, temetés

Az egészségben eltöltött hosszú élet Isten áldása. A könnyű halálért a katolikusok különösen sokat imádkoztak. Az „Üdvözlégy" utolsó mondatában ezt kérik is. A reformátusoktól is hallottam, hogy minden hónap első péntekjén elmondtak egy „Miatyánkot", a könnyű halálért (Monoszló, Balatonhenye).

A másik, legalább ilyen fontos dolog a katolikusoknál az „utolsó szentség" — utolsó kenet — felvétele, a protestánsok esetében pedig az úrvacsoravétel. Ez utóbbi azonban nem általános.

A katolikusok szenteltvízzel mossák meg halottaikat, és szenteltgyertyát gyújtanak a ravatal mellett. A felravatalozott halottat virrasztani szokták, imádkoznak, énekelnek és a halottról beszélgetnek a résztvevők.

A protestánsok is virrasztottak a halott mellett, míg a temetőkben meg nem épültek a halottasházak.

Temetéskor a katolikusok a halottat bevitték a templomba a Szent Mihály lován, 5 gyertya égett körülötte, amíg a plébános elbúcsúztatta. A férfiak az egyik oldalon ültek, a nők a másikon. A protestánsok csak a lelkész koporsóját vitték be a templomba, a másokét letették az ajtó melletti padra.

A halál beálltát a harangozó adta hírül, a férfinak 4 verset húztak s a nőnek hármat. Ezenkívül „délt" és „nyugvót" is szoktak húzatni temetés előtt. Temetés után halotti tort rendeztek, ahová a lelkészt is meghívták. Böjtös időben történt halálesetkor a katolikusok feloldást kértek a plébánián a toron szokásos ételek főzésére, fogyasztására.

A régi időben harangozással rótták le kegyeletüket az elhunytak hozzátartozói. „Olyan sokat harangoztak, hogy alig győztük hallgatni." Monoszlón a múlt század elején „határoztatott, hogy a harangozásban bizonyos rend tétessék".[14]

2. Időszakok vallásossága, hétköznapok

Mikor elhagyták az iskolát, csökkent az imádkozások száma, de a felnőtt emberek is imával kezdték a napot. Családtagjaikkal, szomszédaikkal való találkozásukkor a katolikusok „Dicsértessékkel" köszöntek. Este, ebéd, illetve vacsora előtt és után továbbra is imádkoztak. Ezenkívül a katolikusok harangozáskor továbbra is imádkozták az „Úrangyalát". Szentbékkállán volt olyan család a század elején, amelynek minden tagja együtt imádkozott otthon, letérdelve, míg szólott a reggeli, déli és esteli harang. „Olyankor nem is mehettünk messzire játszani, mikor megkondult a harang, hanyatt-homlok rohantunk haza, másképp nagyon kikaptunk volna" — emlékezik vissza egy 92 éves asszony Szentbékkállán. Balatonhenyén még ma is élnek olyan reformátusok, akik gyermekkorukban, mikor meghallották a

harangszót, elmondták a „Miatyánkot", de ez volt általános.

A reformátusok felnőttkorban a Kál-völgyben is reggeli könyörgésre mentek hétköznapokon, egész éven át. Ez a szokás a feljegyzésekben is megtalálható, s rákérdezéssel még napjainkban is gyűjthető. Úgy is nevezték ezt az alkalmat, hogy „reggeli könyörgés". „Az öregek úgy tartották, hogy másként nem lenne áldás a munkájukon" (Balatonhenye). 1675-ben, a soproni országgyűlésen rendeletben írták elő a protestánsoknak a reggeli könyörgésben való részvételt.[15] Tavasztól őszig, határra menet, az Isten háza felé vették útjukat, eszközeiket nekitámasztották kívül a templom falának, úgy mentek be a könyörgésre. „Jól meg is látszott a kapanyél magasságában a kopás a falon" — emlékezik vissza Csekő Gyuláné Balatonhenyén. Ugyanott mondja Mátyás Károlyné: „Kérdeztem öreganyámat, hogy nem lopta el soha senki a kaszát, kapát, és nem cserélték el? Erre ő azt felelte, hogy a munkára való szerszámot nem lopták el, és a magáét mindenki megismeri, azon meg van a keze jegye." „Téli reggeleken csak löktünk a marhának szálastakarmányt, és úgy viselősen — viselő ruhában — mentünk a templomba," emlékezik vissza a 83 éves Német Lajos Köveskálon.

Télen az idős református emberek Bibliát olvastak esténként vagy imakönyvből imát, tanítást, leginkább az öregapa, esetleg az öreganya. Utána megmagyarázták, végül énekeltek. Nagyon szerették a zsoltárokat. „Aki énekel, kétszer imádkozik" — úgy tartják. Adventben a karácsonyi énekeket gyakorolták. A hegyben lakók körében különösen elterjedt volt az esténkénti bibliaolvasás és a közös ének. Egynémely családhoz a szomszédokból is eljártak Bibliát hallgatni. A jó bibliamagyarázók közül senki sem él már, de akik gyermekkorukban hallgatták, még jól emlékeznek rá.

A Kál-völgyi katolikusok között igen sok a hitbuzgó, imádkozó asszony. A mindössze csak 25 mindszentkállai imádkozó még napjainkban is végzi a „Rózsafüzért" és a „Lourdesi kilencedet". A nap minden óráján váltják egymást. Van, aki az ő órájának letelte után tovább imádkozik, hátha az őt felváltó elaludt, s utána még tovább, a soron következő helyett. Így történt, hogy Győri Mártonné, Mariska néni Mindszentkállán, látomást látott: „Már hajnal felé lehetett, én csak imádkoztam, és egyszer elszunnyadtam. Arra ébredtem, hogy a sekrestyében vagyok és valami nagy fényesség közelít felém. Meg is ijedtem, de kíváncsi is voltam, felnéztem, és édes Jézusom! Mária volt! Tőle jött a fényesség. Rámnézett. Mosolygott. A fejemre tette a kezét és megsimogatott. Én leborultam. Mária! Mária! Csak ezt mondogattam. Azután eltűnt. Ennek már úgy öt éve, de ha a sekrestyébe megyek, még most is mindig megfog ez az érzés."

a) Munkában

A katolikusok, ha igával indultak a határba, ostoruk végével keresztet rajzoltak az igavonó állatok elé, ha pedig gyalogmunkára mentek, „Jézus nevében" indultak el. A református földművesek munkába indulása „Isten nevében" történt. Az evangélikusok Jézust említették.

A kocsin ülők odaköszöntek a háznál maradó családtagoknak: „Isten áldja meg magukat!" „Áldjon meg!" szólt a viszonzás fejbólintás kíséretében, amíg a nagykaput betették utánuk.

A határban járva mindenkinek odaköszöntek, akit hallótávolságon belül munkálkodni láttak. Áldást kívántak végzendő dolgukra, „Isten hallgassa meg!" viszonozták azok.

Munkakezdéskor felsóhajtottak: „Én Istenem segíts!"; nemkülönben, ha nagyon fogytán volt az erejük (Balatonhenye, Kékkút). „Mikor vetettem, mindig azt gondoltam: Jó Atyám, ha Te megáldod, meg lesz áldva!" (Kékkút, Monoszló).

A katolikus ember kereszt alakban vetette az első fél marék magot. Aki gépből vetett, akkor hozzágondolta, hogy „Jézus nevében", mikor a magot beöntötte a vetőgépbe. „Volt, aki vetés után megállt a föld sarkánál, rátámaszkodott a kapa nyelére, kalapját a szemére húzta, úgy mondta el a Miatyánkot" (Balatonhenye, Monoszló). A reformátusok magukban úgy fohászkodtak vetés előtt: „Uram, Jézusom, Krisztusom segítsd meg kezünk munkáját, áldd meg, szaporítsd meg!" — Az evangélikusok inkább Jézushoz imádkoztak.

Volt egy olyan ima, amelyet mindegyik vallás követői mondtak. „Isten nevében kezdem el, Ő segéljen — vagy segítsen — kegyelmével, Ha ő segít, mi sem nehéz, Ha Ő elhágy, erőnk elvész, Ezért legjobb e feltétel, Isten nevében kezdem el." (Szentbékkállán katolikus, Kővágóörsön evangélikus, Köveskálon református emberektől gyűjtöttem ezt az imádságot.)

A növények védelméért a reformátusok és a katolikusok is imádkoztak. A katolikusok Szent Márk napján és a keresztjárónapokon az egész határ védelméért esedeztek. Ezt az időszakot „haragos napok"-nak is nevezték, mert gyakran volt égiháború.

Ha szárazság volt, esőt kértek. Mikor sötétszürke fellegek gyülekeztek, harangoztak elé, hogy szétoszoljon. Hogyha pedig a jég verte el a határt, a búzát, a szőlőt — megrendülten álltak a föld végénél. Könyörögtek az Istennek, hogy ne adjon máskor rájuk ilyen csapást. Az időjárást nem szidták soha — már a vallásos emberek —, azt mondták, hogy Istentől van.[16] Otthon pedig beírták a jégverést a Bibliába. Alig van olyan múlt századbeli Szentírás vidékünkön, amelyben nem találunk jégverést feljegyezve, védelemért esedező fohász kíséretében.

A betakarítási munkálatokon belül kizárólag a gabona aratásához fűződő szokások jelzik a kapások későbbi elterjedését. Aratás előtt a föld végénél fölehajtva imádkoztak a protestánsok, megköszönve a termést és erőt kérve a betakarításhoz. Aki az aratók felé járt, odakiáltotta: „Díszítsd szaporáját!" (Ez azt jelentette, hogy bő termést kíván.) A katolikusok kereszt alakban vágtak egy kévét, amíg sarlóval arattak, s afölött keresztet vetve, fölehajtva imádkoztak.

Erre az alkalomra külön énekek és imák vannak az énekes-, illetve imakönyvekben. Az emberek egyénenként is hálát adtak a termésért és kérték az erőt a munkához:

„Ott, hol elvetett marokkal,
Ott most kiterjedt karokkal
hordja, kéri sorát"

„A búzának azért is van olyan nagy tisztelettye, mert a búzaszemen Jézus ábrázattya van" — vélekednek Mindszentkállán.[17]

b) Vasárnap

A vasárnap ünnep volt. Azon a napon nem dolgoztak. Az állatokat sem fogták be, legfeljebb esős időben hazaszállítottak egy-egy kocsi takarmányt, de ha mód volt rá, azt is elkerülték. Volt olyan hiedelem, amely szerint a vasárnap dolgozó ember beteg lesz. „Egyszer öregapám szénát hozott haza vasárnap reggel, de olyan beteg lett, hogy elhatározta, soha többet nem tesz ilyet, még ha egészen tönkre is megy a szénája" (Köveskál). Legtöbben még a takarmányt is bekészítették az istállóba az előtte való szombati napon. Némelyek úgy is nevezték a szombatot, hogy „kisvasárnap". Feltakarították az udvart és az utcát. Az asszonyok takarítottak, sütöttek, főztek, készültek az ünnepként számon tartott pihenőnapra.

A mosakodást is elvégezték, a gyermekeket is megfürösztötték szombaton, a hajukat is megmosták.

Vasárnap mindenki azon fáradozott, hogy idejében elérjen a templomba, mert ez régente kötelező volt.

Napjainkban mindenki ritkábban megy templomba. „Ha egy hetet kihagyok, a másik már könnyebben elmarad. A harmadik vasárnap már a harangszót sem hallom" — mondják az elfoglalt Kál-völgyiek.

A katolikusoknál reggel kismise volt, délelőtt nagymise. A reformátusoknál délelőtt volt az istentisztelet. A templomot egyformán tisztelték, akármelyik egyházé volt.

A templomba csoportosan mentek, néhol családonként, másutt a fiatalok gyülekeztek az utcákon — tekintet nélkül vallásukra, és csak a templom előtt váltak szét. A fiatalok mindig legszebb ruhájukban mentek, az új ruhát, cipőt nem is lehetett máshova felvenni.

Az emberek mindig külön oszlopokban ültek nemenként. A gazdagabb, rangosabb családok tagjai elöl ültek, hátrább a szegényebbek. A katolikus templomokban éppúgy. Az ötgyertyás ember is a jómódúak közül való volt. A protestáns templomokban még kihangsúlyozottabb volt a rangsor. A balatonhenyei református templomban a megesett lányok és az elvált asszonyok is külön padban ültek.

A jelen század első felében a templomba menetel sokak szemében inkább társadalmi megmozdulás volt, ahol mindenki rangjához méltóan öltözött és viselte magát az elődeiről ráörökítődött helyén.

A vallásos élményre vágyó igény kevesekben volt meg, s ez a protestánsokra sokkal inkább érvényes. A misén az együtténeklést és imát, az istentiszteleten az éneklést szerették a legjobban. Lehet, hogy ez sokak számára meglepő, de a gyűjtött anyag alapján kijelenthető, feltételezhető, hogy az aktív részvétel nyújt nagyobb élményt. „Volt úgy, hogy elvettük a kántortól az éneklést és úgy fúttuk" — emlékeznek vissza a balatonhenyei és köveskáli reformátusok.

A protestáns fiataloknak jól meg kellett figyelniük a textust és a prédikációt, mert otthon számot kellett adniok róla. Aki elaludt a templomban, arra azt mondták, hogy körülvették az ördögök (Balatonhenye, Monoszló, Mindszentkálla).

Istentisztelet, illetve mise végén mindig adakoztak. Sajátságos dolog, hogy akik már régen nem járnak a templomba, azok is összegyűjtik a vasárnaponként odaadandó perselypénzt, és egyszerre odaadják adományként.

A katolikusok egyházi tanácsukat és a protestánsok presbiteri gyűlésüket vasárnaponként tartották a szertartás után.

A katolikusok miséről hazaérve úgy köszöntötték a házbelieket: „Részesüljenek a szent mise áldásában!"

Templom után az asszonyok siettek haza, hogy befejezzék az ebédet. A férfiak még együtt maradtak egy ideig, hogy „megfirtassák" — megvitassák — a prédikáción, illetve a misén hallottakat, hogy mit, hogyan lehet és kell értelmezni.

Vasárnap délutánonként a fiatalok sétáltak, alkalomadtán este táncoltak. Az idősebbek meglátogatták rokonaikat, barátaikat, amikor „. . . a kínálás olyan kötelező volt, mint az utcán a köszönés, a férfinemzetnek az ital, a női nemzetnek az étel" (Köveskál, Szentbékkálla).

3. Karácsonyi ünnepkör
a) Advent

A keresztény ünnepek között a katolikusoknak és az evangélikusoknak a karácsony, a reformátusoknak a nagypéntek (ez még szóba kerül). A reformátusoknak a karácsony a legörömteljesebb ünnep.

Karácsony előtt négy héttel kezdődik az adventi időszak, a katolikusok „kisböjtnek" is nevezik, ők a zsíros eledelektől és a vigalmaktól való megtartóztatással is készültek a nagy ünnepre. A katolikus községekben általános szokás volt a „Szentcsalád járás", a közös imádkozás, de nem a családban, hanem a családon kívül. Jobbára nők voltak az imakör tagjai, amelynek keretében kötött szöveg szerint tartották ájtatosságukat. Ezenkívül egyházi eredetű dramatikus játékok játszásával járták a falvakat. Ilyen volt a betlehemesés az Ádám—Éva-játék. Ezeknek a célja a gyermekek esetében jobbára a pénzszerzés volt. A felnőttek által előadott játékok kegyességi élményt akartak nyújtani. Az adományt — amit kaptak — templomi eszközök vásárlására, javítására fordították. Kékkúton a tanító házában megsütött ostyát három fiúgyermek hordta szét a faluban, a Háromkirályok betlehemi látogatására emlékeztetve.

„A három királyok Ázsiából jöttek, született Jézusnak ajándékot vittek. Mink is ezért jöttünk, ajándékot hoztunk" — szólt a beköszöntő.[18]

A betlehemest járó fiúgyermekek más helységekbe is eljártak, valamint a hegybeli lakott pincékbe. A protestáns házaknál is szívesen látták őket, különösen ahol gyermek volt.

A protestánsok adventi készülődése otthon, a szűk családi körben történt (ez a tendencia az előzőekben már szóba került). Esténként, szürkület után, néhol elmondták a karácsonyi történeteket, elmélkedtek fölötte, utána minden családban karácsonyi énekeket énekeltek, tanították a gyermekeket, akik az ünnep közeledtével egyre lelkesebben fújták már előre:

„Az Istennek szent angyala mennyekből,
hogy alászálla
És a pásztorokhoz juta, nékiek eképpen
szóla . . ."

Mindenik vallás követőire egyformán érvényes volt — s ez ma is megvan még —, hogy házukat kimeszelték, különös gonddal takarítottak ki mindent, gyermekeiket megfürösztötték, ők maguk is megtisztálkodtak, úgy készülődtek a nagy örömünnepre.

b) Ádám—Éva napja, szenteste

Karácsony estéjén a pásztorok kolompoltak, ostoraikkal pattogtattak, annak emlékére, hogy az angyalok őnekik jelentették meg először Jézus születését. Ilyenkor a protestáns gyermekek is eljártak „köszönteni" az ablakok alá. A vegyes lakosságú falvakban együtt jártak a gyermekek, és az ablakok alatt a ház lakói vallásának megfelelő énekeket énekeltek.

A karácsonyi asztalt mindenütt fehér abrosszal terítették meg, ahol az étel mellett a Biblia, az imádságos- és énekeskönyvek is elhelyezést nyertek.

A kisgyermekek megkapták a karácsonyfát, s azt körülállva énekeltek, utána ott olvasta fel a református családfő Lukács evangéliumából Jézus születését. Balatonhenyén emlékeznek rá, hogy a régiek emlegették a családtagok egymás megkövetésének szokását, de az ő idejükben — 80-90 évesek — már nagyon ritkán történt meg. „Pedig csak így lehetett volna tiszta lélekkel várni Jézus születését" — vélekednek.

Amelyik iskolás gyermek karácsonyi verset tanult, ezen az estén elmondta szüleinek, testvéreinek.

A katolikusok kását és káposztát tettek egy tálba a karácsonyi asztal alá, s a kásába fakanalat merítettek. Ennek a kanálnak varázserőt tulajdonítottak a következő esztendőben. A tál mellé szénaköteget raktak, amit másnap az udvar végében szórtak szét, hogy a tyúkok ne üljenek mindig a konyhaajtó előtt (Szentbékkálla, Kékkút).

A legnagyobb élményt az éjféli mise nyújtotta. Éjféli mise után kimentek az istállóba, megnézték az állatokat. Némelyek szerint ilyenkor megszólalnak az állatok.

c) Karácsony első napja

Az ünnep első napján templomba mentek, hasonlóan a „Vasárnap" címszó alatt leírtakhoz, csak magától értetődően ünnepélyesebb volt a szertartás, mindenik egyház templomában. A protestánsok úrvacsorát vettek „Az magasztos érzés . . . az ember megéli a bűntől való megtisztulást, én mindig sírva veszem az úrvacsorát" — szólnak a visszaemlékezések (Köveskál, Kővágóörs, Monoszló).

A katolikusok az áldozással ugyanezt az élményt élik át. Délután rövid istentiszteletre, ill. vecsernyére mentünk. Az első nap délutánja ezentúl rokon-, és keresztszülő-látogatással telik el. Belépéskor boldog karácsonyi ünnepeket kívánnak, utána előkerül az ital és a kalács, ill. a sütemény.

d) Karácsony másnapja

Általában csak délelőtt volt istentisztelet, csak mise volt vecsernyére. Akinek más faluban vagy a hegyben éltek rokonaik, ilyenkor látogatták meg őket. Kocsival mentek vagy szánkóval, magukkal vitték a gyermekeket is. Nagy vendégségek voltak ilyenkor. Ha egy református ember olyan hegyi rokonát látogatta meg, aki nem volt a templomban, vitte a templomi textust is, együtt olvasták, megbeszélték, utána énekeltek. Csak ezt követően kezdődött a beszélgetés, a világi dalok éneklése.

4. Húsvéti ünnepkör

A katolikusok húsvétot megelőző nagyböjtje a hamvazószerdával kezdődött, amit Jézus negyvennapi böjtjének emlékére tartottak. Sokak szerint arra is jó volt a böjt, hogy így a szalonna és a hús megmaradt tavaszra, a nagy dologidőre (Kékkút, Salföld).

Virágvasárnap Jézus jeruzsálemi bevonulásának napja. A templomban kora reggel Szent József-ájtatosságot végeztek ezen a napon a katolikus hívek (pap nélkül). Ezen az ünnepnapon szentelték a barkát, amely hitük szerint szentelményként védte a házat az elemi károkkal szemben. Régente a protestáns fiatalok virágvasárnapon tették le az ágendavizsgát.

Hétfővel kezdődött a nagyhét. Mindenfelé takarítanak, meszelnek, készülnek az ünnepre, amely a karácsonyhoz hasonlóan jelentős minden keresztény számára.

Nagycsütörtökön a katolikus templomokban oltárfosztás van. A gyertyákat is eloltották és az örökmécsest. Este felhúzzák a harangot és a harangkötelet. Ezelőtt azt mondták, hogy „a harangok Rómába mentek". Ettől az időtől kezdve „kelepöltek" harangozás helyett.

Nagypénteken a katolikusok passiót énekeltek a templomban. Általában délelőtt ünnepeltek, délután már dolgoztak, készülődtek az ünnepre. Az evangélikusok is kisünnepként tartották számon, délelőtt templomba mentek, délután dolgoztak.

A reformátusok a nagypénteket tartják a legnagyobb ünnepnek. „Akkor szenvedett értünk Jézus" — szól az indokolás. „Egyetlen nap az év során, amikor a régiek böjtöltek." Sokan még vizet sem ittak, míg az esthajnalcsillag fel nem jött. Mindenki templomba ment ezen a napon. Köveskálon úrvacsorát is igényel a reformátusság. Dél-

után sem dolgoztak az emberek, legfeljebb megnézték a vetéseket.

Nagyszombat reggelén a Kál-völgyi katolikusok tüzet szenteltek. A dékány kicsiholta a tüzet, a pap díszbe öltözött és megáldotta. A vallásos emberek abból a szénből vittek haza, és az abból élesztett tűzzel főzték meg a húsvéti ételt, amit valamikor még külön is megáldottak a templomban. Erre azonban csak az idős emberek is „hallomásból" emlékeznek.

A katolikusok nagyszombati körmenete a Jézus feltámadása fölötti örvendezés kifejeződése.

A „kegyes" — vallásos — asszonyok húsvét hajnalán kimentek a temetőbe, Jézus sírjának keresésére. Kora hajnalban indulnak — 3-4 csoport mire megvirrad, megjárják a temetőt. A templomajtóban találkoznak, s együtt mennek be a templomba, ahol folytatják a közös imát (Mindszentkálla).

Húsvét első és másodnapját a karácsonyhoz hasonlóan ünnepelték, természetesen a megfelelő vallásos szellemben. A templomjárás, az áldozás, az úrvacsoravétel, valamint a rokonok látogatása, köszöntése ugyanúgy ment végbe, mint a megelőző kétnapos ünnepen.

Húsvét második napján 20-30 kislány összegyűlt, játékos párváltással végigjárták a falut, mikor bekérezkedtek, elkezdték:

„Ma van húsvét napja, másod éjszakája, jól tudjátok
Kinek első napján Jézus feltámadott, békességben
Zöld palánták újulnak, termőfák virulnak, virágoznak
Még a madarak is hangicsálnak. Ők is vigadoznak,
Adjon Isten jókat, koronázzon sokat az egekben
Végre az egekbe, vigye föl mennyekbe, dicsőségbe."

Piros tojást kaptak. (Szentbékkálla)

5. Pünkösdi ünnepek

a) Áldozócsütörtökön

Jézus mennybemenetelét ünneplik. A katolikusok ezen a napon bérmálkoztak. A jelen században a protestánsok konfirmációvizsgája is ezen a napon volt általában. Előfordult, hogy az úrvacsorát is felvették a fiatalok, régen a szülők és a keresztszülők velük együtt úrvacsoráztak.

b) Pünkösd

A szentlélek kitöltésének napja, kettős ünnep. Jelentősége alatta marad a karácsonynak és a húsvétnak. Ilyenkor már sok a munka, kevesebb idő és energia jut mind a készülődésre, mind az ünneplésre. Első napján úrvacsorát osztottak és áldoztak. Az utóbbi időben legtöbb konfirmált ifjú ilyenkor vesz úrvacsorát először. A katolikus kislányok pünkösdölője pünkösd másodnapján volt szokásban.

c) Pünkösdölő

Pünkösdkor összeálltak a fiatal lányok, zöld ágakból koszorút fontak, papírvirágot tettek rá. Úgy indultak pünkösdölni, napfölkelte előtt összeálltak, és mikor a nap jött felfelé — amint a vers is szól —, már hazamentek. Hét koszorút fontak — összekötés nélkül — mindeniket két-két lány fogta. Minden házhoz beköszöntöttek:

„A pünkösdnek jeles napján, Szentlélek Isten küldeték,
Megerősíteni szívüket az apostoloknak.
Tüzes nyelveknek szólása,
Úgy mint szeleknek zúgása,
Leszálla az ő fejükre
Nagy hirtelenséggel (fényességgel)
Örüljünk ezért Őneki
Mondván ékes dicséretet
Felmagasztalván Ő nevét
Mindörökké, Ámen

Egy kislány kiállt:

Szentlélek áldása szálljon ezen házra
A benne lakókat indítsa vígságra

Mind:

Már minekünk el kell menni
Csillag után kell sietni
Mert a csillag nem vár minket,
Mindörökké, Ámen.

A házbeliek megköszönték, s áldással eresztették útjukra őket (Mindszentkálla, Szentbékkálla).

III. ERKÖLCSI ÉLET

„Az erkölcs ott kezdődik, ahol a csoportokhoz való csatlakozás megjelenik . . . Hosszú évszázadokon át az erkölcsi és a vallási élet teljesen összefonódott."
(E. Durkheim, 1978: 166,179)

A keresztény vallásos életforma erkölcsi rendszere az ószövetségi Tízparancsolatra épült, amely a zsidók érték- és eszmerendszerének megfelelő élettípust állította modell gyanánt az emberek elé. Jézus az Újszövetség Hegyi Beszédében egyetemes emberi érvényűvé tágítja az addig csak a zsidókra vonatkozó szabályokat, és a szeretet magasztalásával mintegy új parancsolattal kiegészíti. Ez tulajdonképpen új értelmezést adott az emberek társadalmi követelményrendszerének.

Közösségi alcsoportok, amelyben az elvárások megvalósulhatnak: családi, rokonsági, falusi, táji, azonkívül a nemi, a kor szerinti, a munkahelyi, a foglalkozási és a művelődés szerinti. Ezeket a csoportokat a nemesi kiváltságok maradványa, a vagyoni rétegződés és a vallások különbözősége tovább tagolta, az egymásrautaltság pedig mind a munkában, mind a szórakozásban egymásra utalta, közösséggé kovácsolta az egy helyben lakókat.

Az erkölcs fogalmába a társadalomban élő ember magatartásának szinte minden megnyilvánulása beletartozik. Mindazonáltal megkülönböztethetők: a munkaerkölcs, a nemi élet erkölcse és a magatartási fegyelem, melyek jelentős há-

nyada tiltásban nyert megfogalmazást. Pl.: „Ne ölj!", Ne lopj!"

1. Család

A társadalom alapsejtje a család. A felnövő nemzedék az erkölcsi szabályokat elsősorban otthon, családja körében sajátította el. Azonkívül az iskolai oktatás és nevelés gyakorolt rá mély benyomásokat. A családban a férj ura a feleségének, együtt nevelik gyermekeiket, úgy, hogy felnőttkorukra a következő nemzedék irányítására képesek legyenek. Előrebocsátandó, hogy a legjobb nevelő a példaadás, amit a gyermek ösztönszerűen a tudatába épít. A gyermekekkel szüleik, öregszüleik, testvéreik szeretettel bántak, s őket is megtanították szeretetük kinyilvánítására. Megtanították a saját és környezetük nevére, köszöntésére és a munkára.

a) Munkára való nevelés

Az otthoni munkából a gyermeknek ki kellett vennie a részét. Korától, erejétől, nemétől és a szükségtől függően vették igénybe a kisfiúkat, kislányokat, leginkább szünidőben. Elsőrendű cél a munkába való belenevelődés volt, de természetesen számba vették az általuk elvégeztethető tevékenységet is. A fiúk az apjuk „szárnya alatt" nevelkedtek; először állatokat őriztek, utána fahordásban, trágyahordásban segédkeztek. A kislányok elmentek libát őrizni, s közben babaruhát varrtak maguknak, s így belejöttek a varrásba is. A szegény sorsú gyermekek őrzőgyermeknek álltak el, ruhát, cipőt kaptak, azzal jártak iskolába. A kislányok odahaza mosásban és sütésben voltak segítségül anyjuknak.

b) Verés

A rosszul viselkedő, feleselő gyermeket megfeddték, általában csak szóbelileg, de volt olyan anya, aki megverte, különösen az első gyermekét, ha a kisebbek előtt rendetlenkedett, mert attól félt, hogy a kicsik eltanulják. A felnőttek is vigyáztak, nehogy illetlen szavakat mondjanak gyermekeik előtt.

c) Nemi élet

A lányokat az anyjuknak kellett volna felvilágosítani a nemi életre, de restellték. Csakúgy mint az apák fiaik esetében. Ezért jobbára tiltásban és ellenőrzésben merült ki az ilyen irányú tanítás.

2. Iskola

Mikor a gyermek „felkerült" a tanító elé — 6 éves korában —, megismerte a nagyobb közösség iskolában elsajátítható tudásanyagát és a vele szembeni követelményeket. Ezeket élete során többször újra kellett értékelnie, de ha nem tartotta be, közvetlenül vagy közvetve éreztették vele viselkedésének szabálytalan voltát. Az íráson, olvasáson, számtanon, földrajzon és valláson kívül történelmet is tanultak. Az iskola falán a legnagyobb magyar festőművészek alkotásai tették szemléletes élménnyé történelmünk jelentős eseményeit. Az iskolalátogató presbiterek, iskolaszéki tagok, lelkészek nemcsak a gyermekek tudásáról győződtek meg, vizsgálat alá vették a tanító magatartását, de még a tankönyvek tartalmát (irányzatát) is. Például a Monoszlón 1807-ben történt iskolalátogatás alkalmával olyan tankönyvet találtak: „amelyben Bocskai István lázadónak bélyegeztetik. Figyelmeztetem a tanító urakat — szól a feljegyzés — hogy az egyházi felsőbbség és a törvény által tanítandókul kijelölt tantárgyakat más kézikönyv szerint tanítsák."

a) Szikszay hatása

A református iskolában Szikszay György:[19] Keresztény tanítások és imádságok c. könyvének második függelékében az Aranyábécé három fejezete versbe szedett szabályt közölt, s ezeket jobbára meg kellett tanulniuk a gyermekeknek. Jórészt ma is kívülről fújják az idős emberek Balatonhenyén és Köveskálon.

Az *illemszabály* a reggel otthon, az utcán, iskolában, a templomban, az asztalnál, akárhol, este otthon megkívánt viselkedési módozatokat adja közre. Versének utolsó két sorában azt ígéri:

„Ha így intézed dolgaid,
Boldogul folynak napjaid."

Az *életszabályok és etika* című fejezetében istenfélelemre, becsületre biztat. Alább úgy fogalmazza meg a közösségben való gondolkodás alapelvét: „A közjó méltóbb jó a magadénál." A továbbiakban sok bajt előidéző tulajdonságainkra figyelmeztet: „Restségből sok rossz gyül minden dologban", „Zűrzavart, perpatvart, házadból kizárj".

Az *életiskola* hitre, kegyességre, hazaszeretetre int. A gyermeki szeretetet, a házastársi hűséget és a majdani gyermeknevelés fontosságát ecseteli: „Ints, de eszedben tartsd e szabályt szüntelen, ki mást dorgál maga feddhetetlen legyen." — A takarékosság, a tékozlás és a fösvénység egymás mellé került, úgy serkentett jóra.

A részegeskedéstől és a lopástól külön hangsúllyal óv. A becsületet az életnél fontosabbként állítja elénk. Ebből kiindulva a mások becsületébe való gázolástól is int: „A rágalom minden bűnök között a legnagyobb."

3. Káromkodás, részegség

a) Káromkodás

A káromkodást a második parancsolat tiltja. A káromkodót mind az egyház, mind a falu elítélte. Óvatos fogalmazás szerint: „A káromkodás senkinek nem válik díszére" (Monoszló).

Ennél sokkal általánosabb vélekedés, hogy a „káromkodás", a „csúnya beszéd" vétek. A fiúknak nagyon tiltották, a lányoknál elő sem fordult. „A káromkodás csaknem mindig tehetetlenség miatt történik, részegségben kerül elő, egyéb erkölcstelenséggel együtt" (Balatonhenye).

A köveskáli református egyházban 1766-ban káromkodásért büntetett a presbitérium: „Nagy György Ferenc a szőlőben sok kárt tett szél miatt káromkodott és békétlenkedett."[20] — Tehát nem mindenki írta bibliájába fohász kíséretében a természeti csapást. — Ugyanakkor, ugyanott: „Szigeti János az őt káromkodásért megbüntető külső magisztrátus ellen nyakasan felelgetett."

b) Részegség

A Kál völgyében sok szőlő terem. Az embereknek gyakran van alkalmuk az ivásra, s a gyenge akaratúak közül jó néhányan „eliszákosodnak". A részeges ember „ellustul". A fériembernél azt tartják a legelítélendőbbnek, ha lusta, „tohonya", ez együttal erkölcstelen.

A XVIII. században különösen büntetésre méltónak ítélték az első ünnepeken történő mulatozást: „Nemes Nagy István fiát, Nagy Pált, Gombos Bálint, Molnár József és Varga Imre takácslegényekkel együtt magunk elejibe hivatván, a szent innepeknek az éjjeli borozás, hegedűszó mellett való dorbézolás által való megrontásáért mind a négyet megintettük, megfeddettük, miután jóra ajánlották magukat, elbocsátottuk."[21]

c) A részegeskedés következménye

A jómódú nemesek között akadtak olyanok, akik elpazarolták apjuktól örökölt vagyonukat, hagyták elzülleni gazdaságukat. Azokat nem nézték semmire, „rongy embernek" tartották. „Jóllehet azt mondják, hogy ő még jobban haragudott a többire, mert nem kérdezték tőle soha semmit, s ha valamibe beleszólt, rá se figyeltek" (Köveskál). A zülött ember az utódaira kihatóan is elverte a család becsületét, nyugalmát. A gyerekeinek, különösen a fiainak, nagyon meg kellett állniok a helyüket, hogy „le ne írják őket a térképről" (Köveskál).

4. Tiszteletadás

Az emberekről szóló első parancsolat tárgya a szülők iránti tisztelet, megbecsülés. Aki ezt nem teljesítette, az egész falu megvetését magára vonta, „rongy embernek tartották". A szülők tanácsait megfogadták, biztak tapasztalat útján szerzett tudásukban. „Volt, aki úgy szerette a szüleit, hogy mielőtt meghalt, meghagyta, hogy oda temessék a szülei mellé" (Salföld). A szülők iránti tisztelet az idősebbekre is érvényes volt. Az öregembert apónak nevezte mindenki, az öregasszonyt anyónak. Aki nem segített, nem köszönt az öregeknek, arra is kimondták, hogy „rongy ember".

a) A köszönés

Az egymás megbecsülésének egyik fontos jele a köszönés, a jókívánás. Az utcán egész nap, a napszaknak megfelelően, a házbeliek reggel és este köszöntik egymást. Szembehaladva mindig a fiatalabb köszön, még ha az öregebb szegény is. Ha két csoport szembe megy, a kisebbik köszönti a nagyobb számút. Ha valaki állt a kapuban, az arra menő köszöntötte. A férfiak kezet fogtak, a nők csak bólintottak egymásnak. Akik haragban voltak, az utcán sem köszöntek. Előfordult, hogy valaki részegségében nem vette észre, hogy köszönt neki valaki, s emiatt lettek haragba. Ha birtok miatt volt a harag, halálesetkor sem békültek ki.

b) Kínálás

Nagy ünnepeken és új év kezdetekor boldog ünnepeket kívántak, csakúgy, mint családi események idején. Látogatáskor a konyhabeli, illetve a szobabeli leültetés „kijárt", mint a kínálás, a rokonsági foktól függően. Kenyérszegéskor a kenyér kínálása a jelenlevőknek az alkalom vonzata volt. A pincénél minden arra járót megkínáltak. „Az én apám kitöltötte a bort, felemelte a poharat, Dicsértessék az Úr Jézus neve! — mondta, mikor koccintottak." (Salföld)

A kéregetőnek adni kellett. A katolikus községek sorkoszton látták el a község szegényeit, de a reformátusok is törődtek azzal, aki arra „vetemedett" — rászorult. (Az eddigi gyűjtések szerint református koldus nem volt a vidéken.) Kálvin szerint: „Aki ingyen alamizsnát oszt, kárhozatba taszít, . . . aki dologtalannak munkát ad, lelket ment."[22]

5. Gyilkosság, öngyilkosság

Ne ölj! — szól az ötödik parancsolat. A Kál völgyében az utóbbi három nemzedék alatt többszörösen vétettek e parancsolat ellen. Egy fiút az apja lőtt agyon, egy apát pedig a fia ütött agyon baltával (ugyanabban a faluban). Ezeket a súlyos tragédiákat magyarázni igyekeztek az emberek, s a magyarázat fényt vet az emberek gondolkodására. A faluközösség általános véleménye: „Isten keze nehezedett rájuk." A gyermekgyilkos apa esetében némelyek annak anyját tették felelőssé. A múlt század végén járvány pusztított a környéken, s az említett asszony — ti. a gyilkos anyja — azt mondta: „A halál is onnan viszi a gyereket, ahol kevés van. Neki bezzeg öt van, abból nem tud vinni." A következő héten két gyermeket temetett el, s az arra következően hármat. Ezt követően szülte azt a fiát, aki gyermek- és ifjúkorában mindig fegyverkészítéssel foglalkozott: „Jó párat elvittek tőle a csendőrök is." Az a fiú, akit agyonlőtt az apja, a falubeliek szerint nagyon csendes, szorgalmas, jóravaló ember volt. „Ő fizetett mindenért" — vélekednek az előzőkben leírt elmélet szerint.

Az apagyilkos fiút az anyja biztatta fel. „Rendetlen életű", „Pokolról gyütt", tanyáról beköltözött család volt. A fiút a törvény tizenöt évre ítélte. Mire hazakerült, elmebeteg lett. Egyedül tengette életét. A falubeliek részint megvetették, de szánakoztak is rajta nyomorúságáért. A felbiztató anyát „Isten keze sújtotta", tizenöt évig nyomta az ágyat, „alig nyitottak rá ajtót, csupa seb volt." „A házat is eladták a feje felől, mielőtt meghalt." Alig várták már, hogy meghaljon. Így a közösség tudatában a bűn indoklása és büntetése a helyére került.

Az öngyilkosság egyik-másik községünkben különösen gyakori. Oka lehet az alkoholfogyasztás, a társadalmi-gazdasági változások megrázkódtatásai, az utánzás és még sokféle kideritetlen dolog. Köztudott a magyarság öngyilkosságarányának magas száma. Általános vélekedés, hogy „Aki egyszer megkísérli az öngyilkosságot, azzal az ördög addig incselkedik, míg meg nem cselekszi."

6. Rágalmazás, átok

a) Rágalmazás

A rágalmazás, a mások szidása közel áll a gyilkossághoz. „Szájjal öl", aki másnak a jó hírét bemocskolja. Noha a rokonok nem híreszteltéték kifelé, annál inkább „ették", s ez minden csoportra vonatkozott. A 18. század végén a presbitérium a veszekedésben is ítéletet hozott „Pál Mihályné Györffi Ferencnével és Szigeti Jánossal, kik edgymást motskolták, összebékéltettek és magok egymást kézbeadással ajánlották."[23]

b) Átok

„Az átok, ha indokolt, rászáll az átkozottra, ha nem, visszaszáll az átkozóra." Van, aki a harmadik nemzetséget is beleveszi rossz kívánságaiba. „Itt betelt, mert volt egy asszony, akitől az urát elvette a másik és az úgy átkozta meg, hogy az ivedékait is. Hát az asszonynak nem lett semmi baja, de a fiai mind részeges asszonyokat vettek el." Az anyai áldást hasznosnak tartják, de „az apai átok még annál is többet ront, az nem száll a sírba" (Balatonhenye).

7. Lopás

„Ne lopj!" — szól a tulajdontiszteletre serkentő parancsolat. Térségünkben ritkán vétettek ellene, s ennek oka abban is keresendő, hogy gyümölcsöt, szőlőt mindig adtak egymásnak. Ha valaki ráéhezett a szomszédjáéra, megkóstolhatta, nem tartották lopásnak. „A szegénysorsú asszonyok szalmalopása az uradalom kazlából még akkor sem volt szégyen, ha csendőr kísérte őket" (Mindszentkálla).

8. Paráznaság

A hatodik parancsolat a szabálytalan nemi élettől óv, a kilencedik külön tiltja a más feleségének elcsábítását. Úgy látszik, hogy abban a korban a férfit nagyobb felelősség terhelte ebben a vonatkozásban, mint a nőt. A 18. századi feljegyzések szerint mind a két félnek felelnie kellett az eklézsia presbitériuma előtt: „Monoszlói Bognár Péter legénye Csekő Mihály külső fórumon paraznaságért megbüntetődvén ezt előttünk is megvallotta, de mivel az eklézsia fenyítésre nézve makacskodott ... megtérésének semmi jelét nem adta, ... 1776 január 13-én közülünk őtet ki is tiltottuk ... február 7-én magába térvén az eklézsiai fenyítéknek magát ajánlja és itt nálunk kanonika abszolváltatott."[24]

„Ebben az évben (1776-ban) június 14-én Alsó Györfi János és özvegy Nagy Gergelyné dolga folyt előttünk. Az asszony mondja, hogy Györfi János kézbeadással kötelezte magát arra, hogy őtet elveszi feleségül. Ama pedig tagadta ... Mi a dolgot, amint lehetett, megvizsgáltuk. Végére nem mehettünk, hozzátettük, hogy gyanús társaságok lehettek edgyütt. Őket megfeddtük és intettük a jóra ... augusztus 2-án az Isten csodálatosan világra hozta a fentiek paráznaságukat, fél-félheti templomba való penitenciális feljárás után kanonika abszolváltattak vasárnap reggel."[25]

Erre a századra már jól kialakult kettős norma szerint ítélték meg a nemi kihágásokat. Ennek szellemében sokkal jobban vigyázták a lányokat, mint a fiúkat. Egészen természetesnek tartották, hogy amikor egy legény egy leányt „besározott", „bepiszkolt", nem vette el feleségül. „Ha a legény leejti a kalapját a sárba, megtörli, visszateszi, és újra legény. Ha a leány leejti koszorúját, nem leány tovább." (Nagyon sok az ilyen és ehhez hasonló szólás még ma is az egész térségben.) Napnyugtára minden lánynak haza kellett érnie a táncból is, és a munkából is. A falvak melletti káposztáskertben csak a „roszszak" maradhattak alkonyat után. Némelyek szerint azért hívtak annyi keresztanyát, mert mindegyik szemmel tartotta keresztlányát, s ha észrevett vagy hallott valamit, azonnal szólt az anyjának: „Te, a leányod hol, merre jár? Vigyázz rá!" (Balatonhenye, Köveskál). „Ha egy katolikus lányról kitudódott, hogy van valakije, hogy összeadta magát valakivel, nem lehetett többé Mária-leány. Nem is mehetett volna oda, és szégyellte is volna magát" (Szentbékkálla).

Aki „hallgatott a legényre", „rossz viselkedésűnek", rossz személynek mondták. Ez legtöbbször együtt járt a részegséggel is" (Balatonhenye). Az urát megcsaló asszonyt nagyon elítélték. „Még ott is nehéz, ahol a kakas szór, hát még ahol a tyúk is kifelé kapar!" (Balatonhenye, Monoszló). Keresztanyának sohasem hívták az ilyen asszonyt, legfeljebb beíratták a nevét az urára való tekintettel, de keresztvízre nem tarthatott gyermeket. A legerkölcstelenebbnek azt az asszonyt tartották, aki elvette a más férjét. Ezt a nők és férfiak egyöntetűen vallják ma is mindenütt.

A jelen században a férfiak nemi szabadságát

sokkal enyhébben ítélték meg. „Tapolcán volt egy Mester utca, oda jártak azok a férfiak, a házasemberek is, akiknek »olyan« nő kellett" (Szentbékkálla, Köveskál, Kékkút). Azonkívül minden faluban volt „olyan" asszony, vagy leány, aki feladta a közösség megbecsülését, mert „hajtotta a vére".

IV. VÁLTOZÁSOK

„Apánk s anyánk csizmasarka, miután ösvényt taposott nekünk, elkopog lassan Kháron ladikja felé. A megüresedett teret és időt a cselekvő emberiségnek mifajta minőségével töltjük ki?" (Sütő A.: Anyám könnyű álmot ígér)

1. Tudati elemek

A fiatalok Istenről alkotott képe elmosódóban van. „Valaminek lenni kell." „Valaminek irányítania kell" — mondják bizonytalanul. Jézusról hasonlóan vélekednek, érdeklődésük, ismeretük csekély.

A Szentlélekről alig tudnak. Az ördögöt rossznak tartják, a gonosz szándékú embert, illetve az emberek gonoszkodását ördöginek is nevezik.

A hitről úgy tartják, hogy mindegy miben, csak higgyen az ember. Az is jó, ha a munkájában hisz, de az jobban tudja a munkáját is végezni, aki hisz. Annak lendületet ad a munka célja. Hinni lehet az emberek jövőjének tartalmasabbá válásában is: „Most elég sivár az élet, mindenki csak a pénzt hajszolja."

Az elkövetett vétségekért mindenkiben van bűntudat, emiatt lelkiismeret-furdalása van annak, aki esténként elszámol magával. Az el nem szenvedett bűnök utódokra való hárításától most is sokan félnek.

Az élet keletkezését az iskolában tanult kozmikus magyarázattal veszik tudomásul.

A haláltól nagyon félnek. A halál utáni életben nem hisznek. A valamikori csendes belenyugvásnak, hogy születtünk, élünk, meghalunk, csak a híre van — ti. az öregek tudatában. A megsemmisüléstől való félelem minden fiatalnak kiül az arcára, mikor szóba kerül, még ha addig derűs, elnéző mosollyal hallgatták is a vallásról szóló kérdéseket.

2. Szokások

A mai gyermekek kórházban születnek. A fiatal anyák elmondása szerint a szülőszobában mindenki fohászkodik Istenhez, hogy ép gyermeket szüljön.

Egyházavatás nincs, senki nem megy szülés után a templomba. A gyermeket általában megkeresztelik, gyakran a másik faluban. A keresztelőebéd és -ajándék anyagi értéke megnövekedett, mintha a régi tartalmat anyagiakkal akarnák pótolni.

A gyermekek vallásos nevelésben alig részesülnek, hacsak valamelyik öreganyjuk nem tanítja vagy tanittatja őket. Az iskolai hittan az órabeosztás és a szülők indokolatlan óvatossága miatt lecsökkent.

A vasárnapi templomba menetel részint azért csökkent annyira le, mert a református lelkész hét gyülekezetet lát el, s a katolikus ötöt. Magától értetődő, hogy nem fejthetnek ki a régi lelkészekével egyenrangú tevékenységet. Másrészt, ha azelőtt az vitte a templomba az embereket, hogy úgy illett, hogy társadalmi elvárás volt, most ugyanez tartja vissza, hogy mit mondana más. A hittanra járó gyermekeknek is gyakran el kell viselniök társaik gúnyos megjegyzéseit.

Házasságkötéskor mintegy fele-fele arányban igénylik a templomi esküvőt, de azt is jobbára szüleik, pontosabban öregszüleik kedvéért. A temetést általában egyházi szertartással végzik, ez az az alkalom, mikor a lelkész nagyobb csoporthoz szólhat.

Az ünnepek megülése napjainkban jobbára a vendégjárásban merül ki. Karácsonykor nagy értékű ajándékokkal szereznek örömet, de az öregszülők általában pénzt adnak, mert ízlésük nem egyezik unokáikéval.

A húsvéti szokásokból az első napi templomba menetel, áldozás, úrvacsoravétel, az idősebb emberek által gyakorolt. Húsvét másodnapján a locsolkodás és a vendégeskedés a legnagyobb élményt nyújtó esemény.

3. Erkölcsi élet

Az erkölcsi élet változása a társadalmi változások függvényeként igen jelentős. A gyermekek családban való nevelődése 3 éves kortól nem általános, mivel az anya is dolgozik, így az óvodától, az alsó és felső tagozatos napköziken át, a szülők külön-külön munkahelyén, az ébrenlét mintegy kétharmadában nincs együtt a család. Tehát a gyermekeket jobbára házon kívül érik a hatások.

A gyermekek munkára való nevelődése is megváltozott, azon igyekeznek, hogy gyermekük minél felsőbb szintű oktatásban részesüljön. Megjegyzendő, hogy itt nem az anyagiak dominálnak. (Majdnem egyedüli jelenség.)

De ha figyelembe vesszük, hogy napjainkban az iskolázottság szerinti rétegződés éppolyan mély, mint azelőtt a vagyoni, illetve a társadalmi volt, akkor ez a szülők törekvését megmagyarázza.

A régi társadalmi tagozódás utójelenségének nevezhető, hogy a nemesi ivadékok tudatában ma is benne él a nemesi múlt. A régi szegénység pedig magában hordozza sérelmeit, és egymás között nagyon örülnek jelenlegi körülményeiknek, és sokat felemlegetik régi megalázottságukat.

Az ivás és a káromkodás a nőkre is jelentősen átragadt, de a züllött embert ma is lenézik.

A szülők tisztelete, szeretete idős korukra általánosnak mondható, csak nagyrészt magukra maradtak. Városra költözött gyermekeik csak néha látogatják őket, de télre gyakran magukhoz viszik, különösen, ha az egyik szülő meghált.

A falubeliek köszönése ma nem kötelező, de általánosnak mondható, noha vannak idős em-

berek, akik felpanaszolják. „A fiatalok azt se mondják az embernek, hogy befelhősült."

Az öngyilkosok számaránya nagyon felszökött az 50-60-as években, s ez ma is növekvő tendenciát mutat. Oka lehet a sok ital fogyasztása, a családi együttlét hiánya, de a vallási meggyőződésben való megrendülés is.

A nemi erkölcs szabályai egészen újak. Megszűnt a kettős erkölcsi elvárás, de nem a férfiak viselkedési normáit szigorították meg, hanem a nőkkel szembeni szabályok lazultak fel.

Az elköltözések során sok ház kiürült a Kál völgyében, s ezeket mind budapesti vezető állású vagy művészemberek vásárolták meg, akik a hétvégeket és a szabadságukat jobbára itt töltik. Legtöbbjük tiszteletben tartja az itt lakók szokáskultúráját, s magasabb civilizáltságuk ellenére érzékelik, hogy itt egy mély gyökerű műveltségi renddel ismerkedhetnek meg. Megemlítendő azonban, hogy akadnak olyan emberek, akik a legelemibb elvárásoknak sem tesznek eleget, szomszédjukat éveken át nem látogatják meg, pedig ide ők „jöttek", státusuktól függetlenül. Mások azzal érzékeltetik magasabbrendűségük tudatát, hogy vállveregető nyájassággal bánnak a falubeliekkel, s ez legalább annyira sértő. Ismét mások bikiniben járnak az utcán, van, aki hajcsavarokkal megtűzdelt hajjal megy a boltba — s ez Budapesten sem szokás.

Mindent összevetve, a beköltözött idegenek akkor viselnék magukat el elvárásoknak megfelelően, ha az itt lakók életmódját megfigyelnék, és mikor itt vannak, azokhoz alkalmazkodnának.

ZÁRÓSZÓ

A Kál-völgyiek vallási és erkölcsi szokásai csak egyes részleteikben kerülhettek leírásra, mivel még a helyszíni kutatás folyik, s a levéltári anyag pedig jobbára feltáratlan. Különösen vázlatos a katolikusok gazdag ünnepi vallásos szokásának és szentkultuszának leírása, az elkövetkezőkben erre a legnagyobb hangsúlyt fektetem.

A vallásos képzetek legfontosabb elemeinek ismeretében kiábrázolódik a vallásos tudat. A hétköznapok és az ünnepek ezek vetületei.

Az erkölcsi szokásokról szóló adatok is hiányosak, bemutatásuk kísérletszerű. A további gyűjtés eredményeként újabb összefüggések feltárására is sor kerülhet majd.

A KÁL-VÖLGYI FALVAK LAKÓINAK VALLÁSI HOVATARTOZÁSA

helység: év	katolikus 1900[26]	katolikus 1930[27]	református 1900	református 1930	evangélikus 1900	evangélikus 1930
Balatonhenye	272	296	299	254	90	67
Kékkút	338	263	—	—	6	1
Kővágóörs	1191	1683	66	123	612	502
Köveskál	466	525	440	357	66	49
Mindszentkálla	849	901	7	5	18	2
Monoszló	74	107	295	278	52	31
Salföld	658	771	12	11	12	7
Szentbékkálla	747	901	6	5	3	2

1. ZSILINSZKY E. 1907 : 87 „Kálmáncsehi nevezte először »Magyar vallásnak« a református vallást."
2. SZABÓ D. 1939 : 36
3. MEDGYESI P. 1635, idézi DOMJÁN J. 1942 : 3
4. DOMJÁN J. 1942 : 11
5. DOMJÁN J. 1942 : 12
6. SZAKÁLY F. 1982. HISTORIA, 4—7.
7. A protestáns családok tulajdonában lévő Bibliák szinte mindegyikében vannak ilyen feljegyzések.
8. Monoszlói Protocollum, 1849. II. 17.
9. Monoszlói Protocollum, 1834 : 167
10. Lásd a táblázatban!
11. Szentbékkálla „Megtértek" és „Hitehagyottak" anyakönyve, felfektették 1890-ben
12. Balatonhenyei Protocollum, 1790. XII. 30.
13. Monoszlói Protocollum, 1790. X. 30.
14. Négyszer hagyták el és kezdték újra a harangozást.
15. BOD Péter Szmirnai Szent Policárpusában olvastuk „. . . hogy a közrendű emberek addig parasztmunkára ne menjenek, hanem legelsőbben mindegyik menjen templomba . . . Megújították 1676-ban." Idézi: ILLYÉS E. 1941 : 91
16. Vö. TÁLASI I. 1977 : 282
17. Lásd előbb, a 13. oldalon!
18. Vö. BÖDEI J. Vasi Szemle, 1939 : 98
19. SZIKSZAY György, Keresztyéni tanítások és imádságok. Megbővített 11. kiadás Pesten, 1859
20. Köveskáli ref. egyh. jegyzőkönyve, 1766. XI. 30.
21. Köveskáli református egyház Protocolluma, 1767. XI. 31.
22. Idézi MAKKAI L. Századok, 1964 : 1090
23. Köveskáli református presbitérium jegyzőkönyve, 1766. IV. 27.
24. Monoszlói Protocollum, 1776. I. 13.
25. Monoszlói Protocollum.
26. A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK STATISZTIKÁJA, 1902. Zala megye, 16. b.
27. Magyar Statisztikai Közlemények, 1930. 83. kötet 143. b.

ILONA MADAR

DATEN ZUR VERÄNDERUNG DER RELIGIÖSEN SITTEN UND BRÄUCHE UND DER MORAL IN DEN DÖRFERN DES KÁL-TALES

Die Bewohner des Kál-Tales sind Anhänger von drei Religionen: Katholiken, Reformierte und Lutheraner.

Die Bewußtseinselemente der Religion lernte man in den kirchlichen Schulen und in der häuslichen christlichen Umgebung. Gott hält man für gut, rein und stark, der den in Not sich an ihn wendenden Menschen hilft und die Schuldigen bestraft. Jesus, der Zweite unter den transzendenten Gestalten, von der Jungfrau geboren, starb für die Schuld der Menschen am Kreuze. Vom Heiligen Geist meint man, daß er von Gott zur Stärkung und als Tröster auf die Erde gesandt wurde. Der Teufel ist böse, stiftet zum Übel an, ist aber stark und furchterregend und damit das Gegenteil der aus den Sagen und Märchen bekannten ungeschickten und täppischen Gestalt. Die Katholiken flehen außerdem die Jungfrau Maria und die Heiligen um Hilfe an. Vom Glauben sind sie der Meinung, daß er Kraft gibt. "Wer glaubt, ist stärker!"

Die Sünde und deren Entstehung stellt man sich aufgrund des biblischen Mythos vor. Die Befreiung davon ist einigen zufolge durch den Tod Christi am Kreuz gegeben, andere sind der Meinung — diese sind zahlenmäßig mehr —, daß man dafür sühnen muß, da dies sonst auf unsere Nachkommen fällt.

Die Welt und die Entstehung des Lebens stammt ihrer Vorstellung entsprechend von Gott — wie man es auch in der Schule gelernt habe. "Unser Lehrer erklärte in allem Gott: im Gras, in den Bäumen und im Moos im Wald." — erinnert man sich in Monoszló.

Vom Leben nach dem Tode halten die meisten, daß wir in unseren Nachfahren neu geboren werden.

Die sich in den Bräuchen abzeichnende Frömmigkeit kann auf den drei Hauptstationen des Lebens — zur Zeit der Geburt, der Heirat und des Todes — gut wahrgenommen werden. Dabei gibt es Menschen, die bei diesen Anlässen um Hilfe flehen — vor einem Menschenalter war dies allgemein so üblich. In unseren Tagen dienen die Zeremonien hauptsächlich dazu, die Anlässe feierlicher zu gestalten. Die Anlässe zum Beten an den Wochentage erfolgten in der Kirche, den kleineren oder größeren Gemeinschaften und zu Hause nach gut eingespielten Bräuchen. Außerdem meint man: "Wochentags ist auch die Arbeit ein Gebet".

Die Feiertage untergliedern sich in Winter-, Frühlings- und Sommerfeiertage. Hierbei besteht der grundlegendste Unterschied zwischen der Sittenordnung der Vertreter der katholischen und protestantischen Religion.

Die Sittenbräuche bildeten sich aufgrund der in der Bibel formulierten zehn Gebote heraus. Diese Regeln eignete sich die heranwachsende Generation ähnlich wie die religiösen Kenntnisse zu Hause im Familienkreis und später in der Schule an.

Das Verbot des Fluchens schützt auch vor der Trunkenheit. Das Gebot der Ehrfurchtserweisung gilt den Jugendlichen, es schreibt in erster Linie das Verhalten gegenüber den Eltern vor, aber auch den alten Menschen gebührt das Zuerstgrüßen und jegliche Hilfe, falls jemand ihrer bedarf.

Der Mord und der Selbstmord lebt in den Menschen als etwas schicksalhaftes und unvermeidliches. Von einem Verleumder sagt man, daß er "mit dem Mund mordet". Die Verleumdung hält man für ein Sünde. Der katholische Priester rügt den sich darin Vergehenden im Rahmen der Beichte, das reformierte Presbyterium verbot die Teilnahme am Abendmahl.

Von Diebstahl spricht man nicht viel, an einen Dieb aus dem Dorf erinnert man sich kaum.

Gegen die Unzucht richten sich zwei Gebote, das neunte Gebot gilt den Männern. Es hat den Anschein, daß damals dem Manne bei der Einhaltung der geschlechtlichen Regeln eine größere Verantwortung zukam. Die presbyterialen Protokolle aus dem 17.—18. Jahrhundert bezeugen, daß die Vertreter beider Geschlechter verurteilt wurden, die gegen das Gebot verstießen. Im 19.—20. Jahrhundert dagegen wurde der Mann fast völlig freigesprochen und nur die Frau bestraft.

MOLNÁR ÁGNES

A KÖZSÉGEK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK ÉS EZEK VÁLTOZÁSAI A KÁLI-MEDENCÉBEN

A Káli-medence szántóföldi termelését az önellátásra való berendezkedés jellemezte. A paraszti gazdaságok az állattartásból és a szőlőművelésből jutottak többletjövedelemhez.[1] Említésre méltó a gyümölcsértékesítés is.

A kenyérgabonából az önellátás csak a viszonylagosan jobb termésadottságú Szentbékkálla, Mindszentkálla, Monoszló és Balatonhenye községek középbirtokos és ennél módosabb parasztságára volt jellemző. A gyengébb adottságú Köveskál, Kővágóörs gabonája kevesebb volt, mint a fenti községeké. Nagyobb számban Szentbékkállán, Mindszentkállán és Kékkúton élt olyan napszámos- és cselédnépesség, akik bérmunkájukért kaptak gabonát, amelyet a Káli-medence községeiben és kisebb arányban Somogy és Fejér megyékben vállaltak.

A kerti vetemények közül kizárólag káposztából termeltek nagyobb eladható mennyiséget.[2] Ennek értékesítése is csak a Káli-medencén vagy csak igen szűk körzeten belül folyt.

A szőlőn kívül a gyümölcsféléknek kedvezett még a Káli-medence napsütéses fekvése.

A századforduló előtt, mikor még sem a tapolcai polgárság, sem a balatoni üdülők nem igényelték a gyümölcsöt, előfordult, hogy Pápára vitték értékesíteni, de legtöbbször pálinkának főzték ki vagy feletették az állatokkal. A balatoni üdülőforgalom az 1920-30-as években lendült fel. Így találtak jó piacot a monoszlói és a henyei asszonyok a gyümölcsnek, zöldségnek. Akaliba, Szepezdre, Zánkára vagy Kővágóörs, Révfülöp és Tapolca piacára vitték. Devecserből, Mencshelyről, Kapolcsról pedig eljöttek a Kálvölgyi falvakba az asszonyok, megvettek egy-egy fát, maguk leszedték és elvitték a termést. Előfordult, hogy a tyúkászok, meszesek és más vándorkereskedők is vittek egy-egy kocsinyi gyümölcsöt, miután árujuk elfogyott. Árujukat is cserélték gyümölcsért.

A Káli-medence állattartása kiemelkedő volt. Az állatok közül a szarvasmarhákból tartottak legtöbbet, de ebből jelentős volt az értékesítés is. Hízó marhát főleg Monoszló, Szentbékkálla és Balatonhenye községekben tartottak. Dorog, Apáti, Füred, Sáska, Kerta községekből jöttek előbb felhajtó *cenzárok*[3] házalni, majd a *kupecok* az állatokat felvásárolni. Ez az értékesítési mód kevésbé volt kedvelt, inkább a környék vásárain adták el az állatokat.

A sáskaiak és kertaiak *felüdítették*, feljavították a marhaállományt és külföldön értékesítették őket.[4] Az első világháború után a monoszlaiak az aszály utáni takarmányhiány miatt Seregélyesen (Fejér m.) teleltették állataikat, ahol az ottaniak hasznukért tartották őket.[5] Előfordult, hogy Balatonhenyén is teleltettek. Jelentős volt az állati haszonvételekből származó jövedelem is a Káli-medence paraszti gazdaságaiban. Szervezett tejbegyűjtés már az 1930-as évektől volt, csaknem mindegyik községben. A begyűjtött tejet legtöbbször Tapolcán dolgozták fel. Mindszentkállán fölözőállomás működött.

Ahogy a gyümölcsértékesítésnél láttuk a fentiekben, a tejhasznot és a tojást szintén a századforduló után kezdték nagyobb arányban szállítani a Balaton partjára. Nyáron, mikor *cezon* volt, főleg Tapolcára és Révfülöpre jártak, mert a *nyarallók* jól megfizették őket, ősztől Kővágóörsre, mivel itt alakult ki olyan polgári jellegű fogyasztóréteg, akik vásárlóik voltak. Mindszentkálla és Balatonhenye mellett a szentbékkálliakra mondták, hogy sokat *koíálkodtak*.

A fentiekben röviden ismertetett gazdálkodási rend általában családi munkaszervezeten belül folyt. Mindszentkállán kb. 10, Szentbékkállán 8, Balatonhenyén néhány föld nélküli család élt, de mindegyik Kál-völgyi faluban akadt bőségesen napszámos. Ezeket a nagygazdacsaládok és a környék uradalmai, a puszták, szőlők bérlői alkalmazták. Szentbékkállán és Mindszentkállán olyan bőségben volt napszámos, hogy a környék falvaiba is eljártak, míg a többi faluban csak a helyi gazdáknál dolgoztak, idegenbe nem mentek. Ezek a falvak a Monostorapátiból, Henyéből, Kapolcsról, Diszelből, Dörögről, Salföldről jött napszámosoknak is tudtak munkát adni. Köveskálra Sümegről, Csabrendekről, Istvániból, Lesencefaluból jöttek hetenként.

Elsősorban szőlőmunkára, de aratásra is szegődtek. A vincellérek a belső vidékről, Tapolcán belülről jöttek. Ott szőlő nem volt, nyáron eljártak a Káli-medencébe, télen pedig erdőmunkával foglalkoztak. A monostorapátiak, kapolcsiak is azért jártak, mert ott nem volt munka, nem volt szőlő.[6]

A napszámosokon kívül *szakmányosok* is voltak, akik pl. 50 l borért és 5 q búzáért munkáltak meg a 20-as években 3 hold szőlőt. A vincellérek *rakománföldet*[7] kaptak és állatot tarthattak munkájukért.

Elsősorban a püspöki és egyházi birtokok, de a Szűcs, Lampert, Rononfeld (Káptalantóti), a Szlovák (Diszel) nevű bérlők által kezelt birtokok adtak munkát a vállalkozóknak. A 30-as években Balatonfüred, Paloznak, Szepezd, Csopak

vidékére jártak szüretelni a fent említett községekből.

Rendszeresen visszatérő, szervezett munkaalkalom adódott a cséplőgépek mellett. Köveskálról Fajsz, Szentgál, Vöröstó, Barnag, Vámos, Óbudavár, Öcs, Dorog, Diszel, Balatonhenye, Szentbékkálla, Mindszentkálla községekbe jártak *masinálni*. Egy géppel kb. 15 ember ment. Általában több éven keresztül állandó helyekre tértek vissza.

Szentbékkálláról is jártak Szentgálra, még Ercsibe is. Kékkúton nem volt felesleges cséplőerő, inkább ide jártak más falukból, főleg Szentgálról, Nagyvázsonyból; Kővágóörsről Cuppon Sándor, Tomajról Tóth Károly, Oltáczi Balatonrendesről.

Amikor Köveskálon kicsépelték a gabonát, átmentek Balatonhenyére, mert ott később érett be a gabona. Így segítették ki egymást a különböző adottságú falvak a termelésben.

Sajátos balatonhenyei kereseti forma volt a *nyírőké*. Mivel a Káli-medencében itt volt a legtöbb, birkatartáshoz értő ember, a pásztorok feleségei összeálltak, és a környék birkáit megnyírták. Darabszám fizették őket. Ság, Hegymagos, Raposka, Dörgicse, Dörögd és a Kál-völgyi falvak mindig velük dolgoztattak. A gyapjút eladták Tapolcán vagy helyben dolgozták fel.

A legjelentősebb, de legkisebb réteget érintő kereseti forma a summásmunka volt. Főleg Szentbékkálla és Mindszentkálla kis földű vagy föld nélküli lakossága járt el 1920 és 35 között, a helyi aratást megelőző időszakban. Elsősorban a fiatal, még nem házas egyének kereseti lehetősége volt ez. Az É-i parton Balatonfüred, Akali (Pántlika-puszta), Keszthely (Új-major) és Ercsi, de zömében a Somogy megyei Siófok, (Új-major), Kiliti (Papkuta), Tab, Kötcse, Gamás, Lengyeltóti, Buzsák, Somogyjád, Somogysárd földjein fordultak meg.

A Kál-völgy és Somogy megye egyes részei között kialakult kapcsolatot a két terület táji munkamegosztásban elfoglalt helye tette lehetővé. Somogy megyében „a munkaviszonyok nem (voltak) kielégítőek, mert az intenziv gazdasági ütemhez . . . (nem volt) . . . elegendő munkáskéz, amit a folyton tartó kivándorlás is fokoz(ott), (ti. a századfordulón). Nagyon elősegítette a munkáshiányt . . . az általánosnak mondható egy gyermek rendszer."[8]

Akik munkát vállaltak, főleg Balatonhenyén, vagy Monoszlón, sokan ott *örökösödtek meg, odarökönyödtek* (ott telepedtek le), de csak családonként, csoportosan sohasem.

Az eddigiekben azok a termelési és értékesítési, illetve szükségletkielégítési formák kerültek szóba, amelyek a Kál-völgyi falvakban a helyi adottságokra épültek. Jelentős azoknak a termékeknek a köre, amelyekhez környezetükből jutottak hozzá az itteni emberek. Ezek közül a beszerzési lehetőségek közül igen jelentős volt a Somogy megyével kialakult kapcsolat.[9] Ennek több oka volt. „Az északi partnak 30 faluban szétosztott nagyobb számú lakosságára . . . kevesebb föld jut(ott), mint a déli partnak 20 faluban megosztott kisebb számú lakosságára . . . a déli parton a latifundium, az északin a parasztbirtok sok."[10] „. . . a déli parton abszolute is és aránylag is sokkal több a felszántott föld, mint az észa-

A CSÉPLŐ MUNKAERŐ MOZGÁSA
A KÁLI-MEDENCÉBEN
ÉS A KÁLI-MEDENCÉBŐL.

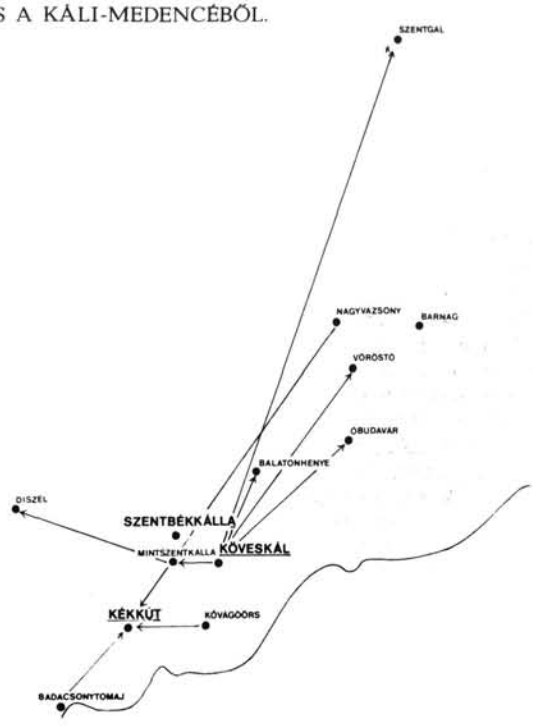

A KÁLI-MEDENCE ÉS SOMOGY MEGYE
KAPCSOLATAI

kin." D-i part: az össz terület 24,9% -a; É-i part: az össz terület 17,9% -a.[11]

Az É-i parton „. . . a lakosság szaporodásával . . . a szőlőtermelés egyre nagyobb méreteket öltött, ezzel szemben a gabonahiány is mind érezhetőbbé vált. Tehát a gazdasági élet árucserét kívánt, hogy a felesleges bor helyett gabonát szerezhessen be. Erre . . . önként kínálkozott a Fülöpi-rév, amely a gabonában gazdag Somogy megyével kötötte össze a terünket. A réven nagy forgalom indult meg, amely a Kál-völgy kijáratában eső Kővágóörsöt fontos piaccá tette . . . Messze területekről jöttek a kővágóörsi piacra gabonáért".[12] Érdekes, hogy napjainkban az emlékezet szinte egyáltalán nem tartja számon ezt. Ez a gabonacsere a fentebb már említett községekben summásmunka béreként, de szervezettebb nagykereskedelem útján is realizálódott.

A másik fontos kapcsolat Somogy megyével az állat-, elsősorban a marhakereskedelem területén volt. „. . . a déli szarvasmarha és sertés 50% -kal, ló 68%, juh 33% -kal van több, mint az északi parton . . . a déli part rétjei és legelői összesen átlagban csak 2 1/2-szer (14% -kal) jobb minőségűek, mint az északiak . . . az állattenyésztés . . . a déli parton átlag 50% -kal nagyobb, mint az északi parton".[13] „Igen élénk fényt vet a somogyi marha keresettségére, hogy Somogyban a nagyobb uradalmak nem tudják igásökör szükségletüket a vásáron beszerezni, hanem kénytelenek ezt Zala, Vas, Sopron, Veszprém vármegyében . . . beszerezni. Ennek oka, hogy Somogy Vármegyéből a tinókat tömegesen vásárolják és messze vidékre elszállítják . . ."[14]

Így állt elő az a helyzet, hogy míg a Káli-medencéből Tab, Karád, Lengyeltóti, Kaposvár vásáraira és Zamárdi, Balatonendréd, Kőröshegy, Látrány, Lelle, Szőlősgyörök, Böhönye, Lad községekbe eljártak marháért, ugyanakkor Somogyból is eljártak Kővágóörs, Kapolcs, Gyulakeszi, Füred vásáraira marháért. Legtöbbször Tihanynál vagy Révfülöpnél keltek át komppal vagy hajóval, de volt, aki télen gyalog vagy fakutyával is megtette az utat. A marha mellett lovat és disznót is hoztak sok esetben. Ez az igen nagy arányú marhakereskedelem nem minden esetben az igaerőszükségletet elégítette ki, ezt inkább helyi nevelésből fedezték, hanem a kupeckodó gazdák ebből pénzeltek.[15]

A mezőgazdasági munkavállaláson kívül — főleg a századforduló után — egyre több ipari jellegű munkalehetőség adódott. Itt a vidék bányáit kell megemlíteni. Szentbékkálláról Badacsonyba, Badacsonytomajra, Halápra járt 3-4 fő 1945 előtt, 1933 után, mikor a hegyes-tűi bazaltbányába jártak. Mindszentkálláról kb. 1930-tól Gulácsra 1-2 ember, 1937-től a diszeli kőbányába, 1937—40 között egyesek Hegyes-tűre, mások a helyben megnyitott Lukács Géza-féle bazaltbányába jártak. Ez 1940-ig üzemelt. 1947-től az ábrahámi kvarckőbányába, 49-ben Csingerbe, 50 táján Padragra kerültek a mindszentkállaiak. Ide járnak napjainkban is. A kővágóörsi fehér és sósködet nagy tételben értékesítették 1935—40 között.[16] 1959, a tészszervezések óta dolgoznak többen a bányákban. Az eddigi 5-6 fő kb. 10-15 főre nőtt pl. Mindszentkállán. Ma még a halimbai bauxit- és az úrkúti mangánbányába is járnak a Kál-völgyi községekből.

A bányán kívül rövidebb ideig tartó, alkalmi jellegű munkalehetőségek is kínálkoztak. Az északi parton 1910-12-ben épült vasútvonalhoz Monoszlóról, Balatonhenyéről többen jártak. Köveskálról 1928 körül a műút építésekor kubikos- és kőtörő munkán volt 5-6 férfi. Dolgoztak Badacsonyban a Kisfaludy-házhoz vivő úton is.

Monoszlóról 1935 tájban a faluba vezető bekötő utat építették. Mindszentkállaiak is jártak ide, de csak az aratás utáni dologtalanabb időben.

Kékkúton az 1914 körül épült savanyúvíz-palackozó (Kékkúti Gyógy- és Ásványvíz Forrás Vállalat) adott munkát. Kb. 1929-ig csak helyi munkásokat alkalmaztak, majd a bővítés után Szentbékkálláról 7-8 fő, Mindszentkálláról, Köveskálról, Kővágóörsről jöttek munkások. Ezután már nem sokáig üzemelt. (Ezt az időt megelőzve gyakoribb volt a summásmunkára járás a fenti falvakból.)

A fűzfői lőszer- és papírgyár 1927-ben épült. Ekkor több család Szentbékkálláról odaköltözött. Ugyaninnen 1930-40 között négyen-öten, Mindszentkálláról ugyanennyien jártak a gyárba. A tapolcai repülőtér építésén 1936—38 között több kékkúti földmunkás dolgozott.

Jelentősebb háziipara a Káli-medence falvainak a századfordulótól napjainkig nem volt. A paraszti kenderfeldolgozás és -szövés Szentbékkállán általában 1900-ig folyt. Kendert 1920-ig, egyesek még a 30-as évekig termeltek, de már megszőni nem tudták. Az elkészített kenderfonalat takácshoz vitték *szütettni* (vagyis megszőni). 1902-ben Jankó János már azt írja, hogy: „. . . a legrégibb szövőszék, amelyet Kővágó-Örsön találtam . . . száz esztendős; a vásznat . . . vagy száz év óta czéhes takácsok szőtték. Itt ott ma is termelnek kendert, de felszőni takácsnak adják".[17]

Szentbékkállán 1910-ig működött takács, majd Apátiba, Pulára, Csabrendekre vitték a kenderfonalat. Mindszentkálláról Káptalantótiba, Padragra, Halimbára, Gyulakeszibe, Devecserbe, Balatonhenyéről Kapolcsba, Nagyvázsonyba jártak. (Mindszentkállán 1920-ban halt meg az utolsó, Böde nevű takács.) Kékkútról Nagyvázsonyba, Kővágóörsre, Monoszlóra mentek. Kővágóörsről Peterdre jártak takácshoz. Gyapjút fonatni Monostorapátiba, Magyar- és Németbólyra vitték.

A helyi mészkövet felhasználó mészégetéssel Monoszlón a 20-as, 30-as években, Köveskálon a református templom építésének idején (1887), Balatonhenyén szintén az előbbi időszakban többen megpróbálkoztak. Azonban a Káli-medence mészégetése mindvégig helyi jellegű maradt.[18] Ezek az égetések csak a saját falujukat vagy szűk környezetüket látták el mésszel időlegesen, 1—1 nagyobb építkezés idejére.

A fafeldolgozó háziipar is csak a saját és családi szükségleteket elégítette ki. *Karófaragók* Monostorapátiból és Türjéről jöttek. Vagy helyben faragták ki a karókat, vagy már készen hozták magukkal. A legtöbb faeszközt a bakonybéliek hozták, de a szentgáliak és a tapolcai kereskedők is kisebb arányban. Faluzva vagy a vásárokon

árulták a kaszanyelet, *fagráblát,* falapátot, favillát, *sráglát,* vesszőseprőt. Főleg húsvét táján jöttek, de az év más szakában is.

Teknővájó cigányok Henyében, de Apátiban is laktak.

Erdei munkára az erdővel nem rendelkezők Balatonhenyéről a csicsai püspökségi erdőbe jártak. *Részibe* — az ágfát felébe, a hasítottat tizedéért vagy az ún. *csádéért* (apró hulladék vagy lombfa) dolgoztak a falun belüli birtokosoknál is.

Tapolca, Nagyvázsony és Kővágóörs voltak a vidék iparos központjai. A Kál-völgy falvaiban csak a mindennapi élethez és a gazdálkodáshoz legszükségesebb iparosok voltak. Kovács mindegyik faluban volt, Kékkút kivételével, ahol egyes időszakokban nem dolgozott. Kékkútról Kővágóörsre jártak ilyenkor. Bognár sem volt mindig Kékkúton és Mindszentkállán, ilyenkor Gyulakeszibe mentek.

MALMOK A KÁLI-MEDENCÉBEN ÉS KÖRNYÉKÉN

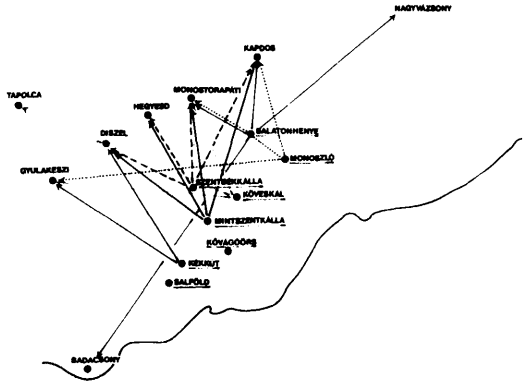

Malom igen sok működött a Káli-medence környezetében, így válogathattak, hogy melyik molnárnál őrletnek. Mindszentkálláról Apátiba, Kapolcsra, Diszelbe, Hegyesdre, Szentbékkálláról is ezekbe a malmokba jártak . . . Köveskálon három malom is működött. Györffyéké a monoszlói úton, a Dobogó patakon, az Ágas-berekben, a Burján-, a Demkó- és a Czotter-malom, amely 1923—24-ben leégett. Ennek ellenére leggyakrabban az apáti vízre jártak a Scheller cseremalmába. Vagy a gazdák vitték le a gabonát cserélni, vagy a *molnárkocsisok* vitték el. Diszelben volt a Hegyi-malom, de a tapolcai és a keszi Csigó-malom is ismert volt a köveskáliak között. Balatonhenyéről Kapolcsra a Medveczki- és Biró-malomba, az apáti Schiller-malomba, Nagyvázsonyba, Leányfaluba, Badacsonyba jártak. Monoszlóról Kapolcs, Apáti, Keszi volt az őrletési hely. Jankó János írja, hogy „Szélmalom a Balaton 50 falujában egy sincs; A Balaton tágabb értelemben vett környékén is csak egy áll még Monoszlón — hírmondónak." (Ti. 1900 táján, amikor könyvét megírta a Balaton-mellékről.)[19] Kékkútról a diszeli Hercegmalom volt a leglátogatottabb, és Ábrahám, Gyulakeszi.

Építéshez értő ember mindegyik Kál-völgyi faluban volt, de kőműves csak Szentbékkállán és Kővágóörsön. Mindszentkállára Szentbékkálláról Marton építészt, Köveskálról Káptalantótiból hívtak mestert, Köveskálra Szentbékkálláról, Kővágóörsről; Monoszlóra Nagyvázsonyból és a fenti községekből; Kékkútra Káptalantótiból, Ábrahámból. 1911—12 körül Balatonhenyén olasz kőművesek építették a templomot, de áthívták őket a monoszlói templomhoz is. A faluban több házat is építettek. Köveskálon még ma is látszik kezük nyoma. A tanács mai épületét és több boltozatos istállóépületet emeltek, Nagy Ferenc füredi építőmester hozatta őket, mivel a környék mesterei nem mertek a templom építéséhez hozzáfogni.

Ácsok Tapolcán, Nagyvázsonyban, Badacsonyban voltak.

A Kál-völgyi falvakban a tapolcai, a sümegi, a kapolcsi, a leányfalui (Nemesleányfalu), a nagyvázsonyi és városlődi fazekasok termékeit vásárolták az emlékezettel felmérhető időhatáron belül. (Tapolcán Patonai, Kapolcson Juhász Elek voltak azok a mesterek, akik kb. 1910-ig dolgoztak, és nevükre még ma is emlékeznek.)

Mindszentkállán a vasi és a tüskevári fazekasokról is említést tettek (1900-ban Sümegen 72, Tapolcán 29 fazekas volt).[20] A különböző műhelyekben készült termékek között ma már nem tudnak az adatközlők különbséget tenni, az egyes központok sajátos termékeire, azok külső jellemzőire nem emlékeznek. Egyedül a tapolcai Patonai mesterről mondták el, hogy ő kályhákat is készített. (Jankó János megjegyzi, hogy a Balaton-mellék kályhái Sümegről és Kapolcsról valók általában.)[21]

A házaló árusítás nem volt jellemző értékesítési forma, inkább a vásárokban vettek cserepet. Érdekesség, hogy Kékkút határában olyan *sikálóföldet*[22] (talán valamilyen földfestéket) lehetett találni, amelyet a környék fazekasai hordtak innen.

Apróbb használati tárgyak eladásával, a ház körüli melléktermékek és hulladékok felvásárlásával, javításokkal, termékvásárlással foglalkoztak a vándoriparosok és vándorkereskedők.

Eladással foglalkoztak az ún. ruhaneműt, textilárut kínáló *erdéliek.*[23] Ún. *fehéredényt,* gránithoz hasonlítható termékeket is árultak, a zománcos edényt pedig legtöbbször tollért cserélték. *A paprikás, borsos* kb. 1914-ig járt Kapolcs felől. Egyesek még a bosnyák késések alakjára is emlékeztek.

Tojást, néha baromfit vásároltak a *tyukászok.* Kb. 1920-ig járták a Káli-medencét. Nyirádról és Mindszentkálláról jöttek, Veszprémbe, Fehérvárra, Hajmáskérre (a katonaságnak) szállítottak. Az első világháború előtt még voltak olyan *hienc* kereskedők, akik az itteni tojást egész Bécsig elvitték. Az első világháború előtt voltak a gyolcsostótok is. A rongyosok, vasasok hulladékot szedtek vagy cseréltek. A tollas megvette a *halotti tollat* is.

Javító-, szolgáltatómunkát végeztek a *drótosok:* Trencsénből, Zemplénből és legutóbb Őcsről jöttek. Az üveges tapolcai volt. A drótosok árulták az ún. *tótkést* vagy *kusztorát,* de az őri bicska sem volt ismeretlen ezen a tájon.[24] A köszörüsök Zalaszentgrót, Óhíd és Rezi vidékéről, valamint Toponárról jöttek.

Mikor helyi mészégetés nem folyt a Kál-völgyi falvakban, akkor Városlőd, Öskü, Várpalota, Pe-

remarton, Sümeg és Tapolca környéki meszesek járták a falukat.

A sonkolyosok, miskárolók, bordások, gyógyfűárusok alakjai ismeretlenek a Kál-völgy falvaiban.

A kőépítkezés háttérbe szorulása után a raposkai és a szentbékkállai téglagyár termékeit vásárolták. Ez a gyár először a püspökségé volt, majd többen is bérelték. Az első világháború után megszűnt. Itt cserepet és flasztert is árusítottak. A gyár ellátta áruval környékét. Megszűnése után Tapolcáról, Badacsonyból pótolták a hiányt. Cserepet Köveskálról, Révfülöpről, Devecserből kereskedőktől hozattak. Kővágóörsön cementcserépgyártás is folyt. Kedvelt volt tartósságáért ez a termék.

Különböző betonárukat, kútkávákat, itatóvályukat, kereszteket, sírköveket készítettek a *cementes*ek. Tapolcán Caligaró, Diszelben Pimper, Keszthelyen Polácsek, Köveskálon Bánó, Kővágóörsön Kiss Ignác foglalkozott a századforduló után ilyen iparral. A készítő mester nevét legtöbbször a kútkávákon megtalálhatjuk, ez alapján feltérképezhető, hogy melyik mester mely falukban milyen időhatáron belül dolgozott.

Deszkát a diszeli, tapolcai, nagyvázsonyi deszkametszőben fűrészeltettek. (Ezek is a víz mellé, ún. *sédekre* települtek, mint a vízimalmok.)

Épületfát nyugat-magyarországi fuvarosok is szállítottak.[25] Kőfaragó Badacsonyban, Badacsonytomajba és Tapolcán volt.

A vásárok voltak a paraszti árucsere központjai. A Káli-medence községei közül Szentbékkálla, Köveskál és Kővágóörs rendelkezett vásárokkal.[26] A legnagyobb Köveskál vására volt.[27] Ez volt a leglátogatottabb vásár a tapolcai után. A húsvét utáni kedden tartott vásáron a hizlalásra szánt malacot adták-vették. Az *áldozói vásáron* a marhaeladás volt a fő, míg a *lajosi vásáron* a hízó disznót és libát vették. Kővágóörs vására inkább a Balaton túlsó partja felől jött termékeket vette fel. Fő áruja a gabona volt. Itt József-napkor és Lajos-nap utáni hétfőn és Imre hercegkor volt vásár. Ez utóbbi az ún. *káposztavásár*. Ekkor lehetett szőlőoltványt is venni, amit a mindszentkállaiak termeltek.

Szentbékkállán egyházi vásár volt. A vásár jövedelme az egyházé lett már a XIX. sz. közepén, amint ezt leírja a szentbékkállai História Domus.[28] A fentieken kívül Gyulakesziben Kisasszonykor és Szent Mihálykor; Káptalantótiban József-napkor volt vásár; Nagyvázsony, Antalfa, Zánka, Tapolca, Füred vásárai is látogatottak voltak.

VÁSÁROK A KÁLI-MEDENCÉBEN ÉS KÖRNYÉKÉN

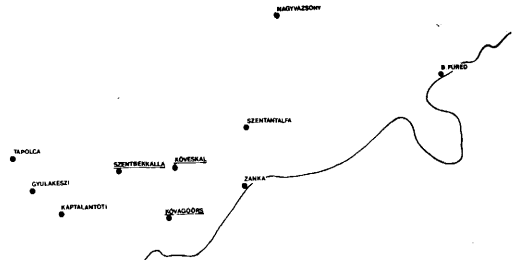

Nemcsak állatvásár volt ezekben a városokban, hanem kirakodó- és *zsidvásár* is. Itt mindenféle iparost meg lehetett találni. A *föstősök* Pápáról, Sümegről, Tapolcáról; a *köteles* (Zöld nevű), bádogos, kádár, Tapolcáról; a csizmadiák Nagyvázsonyból; ruhaneműs, lószerszámos, késes, (Faltányi késes), a *bábos* kb. 1920-ig Buzás Bálint, majd egy Nemes nevű lett, mindkettő Tapolcán lakott.

A fontosabb jelentőségű kapcsolatok mellett van még néhány, amelyek nem a gazdasági élettel kapcsolatosak.

A köszöntőlegények, akik betlehemeztek, *koredomoztak*, háromkirályoztak, általában katolikus vallásúak voltak, de fogadták őket a református családok is. Köveskálról elmentek Mindszentkállára, de Nyirád, Dörögd, Kapolcs adott köszöntőket még.

A leglátogatottabb búcsújáró helyek Sümeg és Keszthely voltak, de az idősebbek még Andocsot és Csatkát is felkeresték.

A summásmunka helyett inkább a szolgálást választották a hajadon lányok. Kb. az első világháború után nőtt meg a számuk. Előfordult, hogy 1927-ben 10-15 köveskáli, 1940-ben 13 szentbékkállai lány szolgált egyszerre Pesten. Ezenkívül Füreden, Tapolcán, Fehérvárott, Pécsett, Keszthelyen és Kaposvárott dolgoztak. Módosabb, több hold földdel rendelkező szülők lányai is eljártak dolgozni.

A kivándorlás Amerikába igen kis mértékű volt a Kál-völgyi falvakból.

Felsőbb iskoláikat Pápán a tanítóképzőben, Tapolcán, Nagykőrösön a Református Gimnáziumban és Kővágóörs gimnáziumában végezték.

A Káli-medence közigazgatási központja,[29] központi fekvése miatt, Köveskál és Kővágóörs volt. Itt volt a legtöbb esetben orvos és patika is.

A fentiekben nem került szó a vidék házassági kapcsolatairól, a borkereskedelemről és a cseregyerekrendszerről, mivel ez más kutatók feladatai közé tartozott.

JEGYZETEK

1. A gazdálkodás részletesebb tanulmányozásával munkaközösségünkben Selmeczi Kovács Attila foglalkozott, míg a szőlőműveléssel Csoma Zsigmond.
2. A kerti veteményekkel és a káposztáskertben folyó munkával szintén Csoma Zsigmond foglalkozott, ezért nem részletezem tovább ezt a kérdést.
3. Cenzároknak nevezték azokat, akik felkeresték, felhajtották a kereskedők számára az állatokat.
4. Felüdítésen az állatok jobb minőségű takarmánnyal való minőségi feljavítását kell érteni. Elsősorban kiöregedett igásökröket, hízó marhákat adtak el a kálvölgyiek.
5. Hasznon elsősorban a tejhasznot, az állatok trágyáját és a tavaszi munkákhoz igénybe vehető igaerőt kell érteni. Azt, hogy az állatok szaporulata kit illetett (a tulajdonost vagy a teleltető gazdát), nem sikerült kideríteni.
6. Monostorapáti igen kedvezőtlen fekvésű község. Szántói nagy részét erdő fedte, ezért szorultak az itteniek fokozottabban napszámosmunkára.
7. A rakományföld különálló veteményeknek és kapásoknak való föld volt.
8. *CSÁNKI Dezső:* Somogy vármegye. Bp., é.n. 312.
9. A környező többi megyével is kialakult hasonló fontosságú kapcsolatrendszere a vidéknek, Somogy megyével azért foglalkozom részletesebben, mert ennek a megyének kutatása fokozottabban érdekel.
10. *JANKÓ János:* A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 30., 312.
11. *JANKÓ János:* i. m. 241.
12. *BARCSAI Tibor:* Kővágóörs és környéke. Szeged, 1939. 21.
13. *JANKÓ János:* i. m. 290.
14. *CSÁNKI Dezső:* i. m. 314.
15. A korábbiakban már szóba került a Káli-medence állattenyésztése. Gyűjtésemből azonban nem derült ki, hogy milyen arányú volt a helyi nevelésű és a más vidékről hozott állatok aránya a Káli-medence községeiben. Idegenből nagyobb arányban növendék állatokat hoztak.
16. A kőfejtéssel és kőbányászattal részletesebben Hála József foglalkozik a Káli-medencében.
17. *JANKÓ János:* i. m. 231.
18. Ennek oka azt volt, hogy a helyi mészkő minősége nem teszi lehetővé a jó minőségű mész égetését.
19. Erről a malomról 1910-ben dr. Sebestyén Gyula készített fotót. In: LAMBRECHT Kálmán: Magyar szélmalmok. Ethn., 1911. 89.
20. *KERECSÉNYI Edit:* Adatok a Zala megyei fazekasság történetéhez. In: Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Szekszárd, 1975. 79—80.
21. *JANKÓ János:* i. m. 210.
22. Ezt a sikálóföldet a helybeliek a földes padló felkenésére, felsimítására használták.
23. Nem lehet határozottan kideríteni, ezzel a névvel ténylegesen Erdélyből jött embereket neveztek meg, vagy pedig a Somogy megyében élő erdélyi származású kereskedő cigányokról van szó, akik erre a vidékre is eljutottak.
24. A mai Burgenland, az egykori Alsó- és Felső-Őrség területén készített késeket a Káli-medencébe is eljuttatták. Csoma Zsigmond szóbeli közlése.
25. Szintén Csoma Zsigmondtól átvett adat.
26. A vásárjoggal Gerencsér József foglalkozott munkaközösségünkben.
27. A Tapolca alatti körzetnek Kővágóörs volt a vásárközpontja.
28. A szentbékkállai vásár „tulajdonosa" a katolikus egyház volt. A sátorhelypénz és a borméresből származó jövedelem (a községgel megosztozva) az egyházat illette.
29. Két jegyzőségi körzet volt a Káli-medencében. Kővágóörshöz Kékkút, Salföld, Balatonrendes, Révfülöp és Balatonszepezd tartozott, míg Köveskálhoz Szentbékkálla, Mindszentkálla, Balatonhenye és Monoszló.

ÁGNES MOLNÁR

DIE VERBINDUNGEN UND DIE VERÄNDERUNGEN ZWISCHEN DEN DÖRFERN IM KÁLI-TAL

Der Verfasser beschäftigt eich in seinem Artikel vor allem mit den ökonomischen Verbindungen, die sich im Káli-Tal entwickelt haben. Sein Ziel war, wie sich der Bedarf und die Erzeugung entwickelt hat. Ausserdem zeigt er es, wie sich der Warenwechsel auch in den benachbarten Dörfern verbreitet hat, und damit wurde die Geläufigkeit gesichert.

SÓFALVINÉ TAMÁS MÁRTA

A KONYHAKERTI NÖVÉNYTERMESZTÉS SZOKÁSAI ÉS HIEDELMEI A KÁLI-MEDENCÉBEN

Minden parasztcsaládnál megvolt a munkamegosztás formája. A Káli-medence községeiben is jól megfigyelhető ez. Nagyon jól elválasztódnak egymástól a férfi- és a női munkák. Hogy mi volt a férfi- és női munka egy családban, azt természetesen befolyásolta a család nemek szerinti megoszlása is. Azonban voltak olyan munkák is, amelyeket kizárólag nők végeztek. Többek között a főzés. Nagyon sok férfi a mai napig sincs tisztában a főzés tudományának alapvető dolgaival sem.

A konyhakerti veteményezés is a gazdasszony feladata volt. Talán a legfontosabb munka volt ez. Ugyanis itt termelte és termeli meg ma is a háziasszony a főzéshez szükséges alapanyag nagy részét.

Ehhez a munkához már az előző évben fel kellett készülni. A legtöbben nem vásárolták a magokat, hanem maguk termelték. Jobban bíztak és bíznak ma is az ilyen magok csíraképességében. Másrészt szégyennek tartották volna, ha nem tudnak gondoskodni saját kertjükből a következő évi magokról. Mindenkinek kellett, hogy legyen maga által termelt *evetnyivalójja.*

A Káli-medence nyolc községe közül Mindszentkálla, Szentbékkálla, Salföld és Kékkút színtiszta katolikus, Balatonhenye, Monoszló református, Kővágóörs és Köveskál pedig vegyes vallású község volt még a század elején. Monoszlón, amely valamikor tiszta református község volt, ma így oszlik meg a lélekszám Szilassy Kálmán lelkész adatai szerint: 115 református, 61 katolikus, 16 evangélikus, 6 nazarénus, 2 felekezeten kívüli.

Érdekes dolgot figyelhetünk meg a községek hiedelmeiben is. A katolikus községek lakói között a mai napig is jobban élnek a növénytermesztéshez kapcsolódó szokások és hiedelmek, mint református lakóknál. Ez persze nem azt jelenti, hogy a reformátusok nem figyelték meg az időjárás változásait és nem alkalmazták az ősöktől tanult veteményezési szokásokat.

A veteményeskert munkáit négy csoportba oszthatnánk fel: 1. a talaj előkészítése és az ehhez kapcsolódó szokások; 2. a veteményezés a hozzá kapcsolódó szokásokkal; 3. a növények ápolása és ehhez kapcsolódó szokások; 4. betakarítás és hozzá kapcsolódó szokások.

A konyhakertet — ha mód volt rá — minden második tavasszal megtrágyázták és trágyázzák ma is. Arra nagyon figyeltek minden községben, hogy újholdkor ne vigyenek ki trágyát a kertbe — a mezőre sem —, mert akkor a férgek tönkreteszik, és nem lesz benne erő.

Már kertásás közben kiválasztotta a gazdaszszony a legjobb helyet, és ide ültette a káposztamagot, Gergő- vagy József-napkor, március 12. illetve március 19-én. Ez széltől védett, napfényes hely volt. A talaj itt volt a legjobb minőségű. Ezután jött a többi palántamag. Ezeket régi rossz edényekbe ültették, a lakás ablakaiba helyezték. Itt az üvegen keresztül sütötte a nap, minden nap megöntözték. Majd amikor eljött a kipalántázás ideje, kiültették, vagy ahogy Szentbékkállán mondták, *kipikérozták.*

A földet az edényekbe a rétről hozták. A *pucoktúrásokat* — vakondtúrásokat — szedték fel, mert ez jó föld volt. Akadt olyan is, aki az erdőbe ment el jó földért, ugyanis ebben fejlődik igazán szép palánta. Ez a föld tápanyagban sokkal gazdagabb, mint a kertben található.

A paprikamagot március utoljában ültették el, majd kb. egy héttel később a paradicsommagot, mivel az sokkal gyorsabban nő, mint a paprika.

A háznál levő kertek sokszor kinyúltak a mező szélére. Így bizony gyakran előfordult, hogy a vadak kárt tettek benne. Ez ellen is próbáltak védekezni: az úrnapi sátorból ágat vettek ki, azt hazavitték és kitűzték a föld végébe. Így nem érte kár a földet, az Isten áldása megsegítette a veteményt, ami a kertben volt.

Ha jó nagy volt a veteményeskert, akkor kukoricát is vetettek bele. Ezt április 24-e és május 10-e között rakták el. Ez a férfiak dolga volt. Az adatközlők közül többen elmondták Szentbékkállán, Mindszentkállán, hogy ilyenkor hajnalban a férj kiment és megkerülte a földet. Mindszentkállán volt olyan férfi is, aki mezítláb, bő gatyáját leeresztve tette meg ezt az utat a földje körül. Valamit mondott is ilyenkor, de ezt az adatközlők nem tudták. Így a vakond és a vaddisznó nem túrta ki a kukoricát.

Ha elvetették a kukoricát, akkor a föld színére elszórtak néhány marokkal, hogy az ürgék azt egyék és ne a földben lévőt. Volt, aki a vetés végeztével egy csutát négy felé tört, és ahová a kukorica került, a négy sarokra letűzte és azt mondogatta: „Ide gyertek! Itt egyetek!"

A kukoricaültetés közben — általában az ültetés közben — nem volt szabad beszélni, mert akkor férges lett a vetemény.

Általában a kert két végébe krumplit raktak. Az egyik krumpliba takarmánytököt, a másikba spárgatököt raktak *kösztesként.* Messze kellett

egymástól ültetni a kétfajta tököt, mert ha közel volt, könnyen elfajult.

A kertbe krumplit csak annyit raktak, hogy nyáron legyen a főzéshez, ha már elfogyott a régi. A többit ki, a mezőre rakták.

Hóolvadás után, ha a föld már jól kiszáradt, lehetett kezdeni a veteményezést. Vöröshagyma, fokhagyma — őszi és tavaszi is volt — petrezselyem, sárgarépa, cukorborsó, bab . . . stb.

A krumplit általában áprilisban *Gyula hetében* rakták. Ha végeztek a rakásával — ami kapával történt, vagyis a férfiak készítették a lyukakat, a nők pedig beletették a burgonyát csírával felfelé és rákotorták a földet, egy kicsit megtaposva —, a gyerekek meghemperegtek a föld szélén, hogy jó termés legyen.

A holdnak nagy szerepe volt az ültetések idejének kiválasztásában. Mindig figyeltek arra, hogy *ujján* ne kerüljön a földbe semmi, mert akkor a féreg elrágta. Egyébként ezt az állattartásnál is betartották. Újholdkor soha nem ültettek meg baromfit, de ilyenkor új munkába sem kezdtek bele. Március, április és május hónapokban a Rák és Skórpió jegyében nem ültettek, mert akkor elrágta valami a kibújt növény gyökerét. Ugyanezekben a hónapokban Iker és Bika jegyében ültettek, mivel ilyenkor szép nagyok és egészségesek lettek. A Vízöntő jegyében már megoszlottak a tapasztalatok. Szentbékkállán nem ültettek, mert azt tartották, hogy ilyenkor megjön a nagy eső, és a földben levő mag elrothad. Kékkúton viszont elültették a magokat, mert az esős időben könnyen kicsíráztak, és hamarabb előbújtak a földből. Mérleg jegyében is szerettek ültetni, mert szépek és súlyosak lettek a növények.

Hétfőn, kedden szerettek ültetni, mert akkor bőven volt ideje a növénynek a kikelésre. Fekete héten — húsvét előtt három héttel — nem ültettek, mert akkor vagy ki sem kelt, vagy ha ki is kelt, elpusztitotta valami. A legjobb volt nagyhéten ültetni, mert ilyenkor nagy termés lett.

Az 1927-es naptár szerint a sárgarépát a következő napon ültették. Március végén volt jó ültetni, mert így hamar lett sárgarépa. Így a következő nap felelt meg: 1927-ben március utolsó hete fekete hét volt, tehát akkor nem lehetett. Így ebben az évben a sárgarépa ültetésének egyedül március 21-e felelt meg. Ez a Mérleg jegye volt.

A kártevők ellen nem nagyon tudtak védekezni. Ha elpusztult a növény és még lehetett, ültettek helyette másikat. Később, amikor már tudtak venni növényvédő szereket, akkor természetesen azzal próbáltak védekezni.

Van azonban még ma is olyan asszony, aki nem szívesen használ vegyszert, inkább kézzel leszedi a burgonyabogarat a növényről és összetapossa. Ha kell, akár naponta kijár és összegyűjti ezeket, de nem szereti, ha a burgonyán érezni lehet a vegyszer ízét.

Arra nagyon odafigyelt a veteményező asszony, hogy a növények ne kerüljenek ugyanarra a helyre a következő évben. Minden növénynek más a gyökere, ezért a talaj más-más rétegéből szívja a táplálékot. Ezért állandóan váltogatták az egyes növényeket.

Az egész tavaszi munka megkezdése előtt elmentek a templomba és imádkoztak a jó termésért a katolikusoknál. Ugyanitt, ha nehezen jött meg az eső tavasszal, szintén imádkoztak. A pap is imádkozott a mise után a katolikusoknál.

Monoszlón a tavaszi munkák megkezdése előtt, mielőtt a mezőre mentek volna az emberek, bementek a templomba a reggeli könyörgésre. Itt reformátusok éltek. A kapákat és a kaszákat a templom oldalához állították. Ebben a református községben és a többiben is, nemcsak a katolikusoknál, a veteményezés után esőért és jó termésért könyörögtek. Ha szárazság volt, újra imádkoztak.

Tehát a tavaszi munkát sem a katolikusok, sem a reformátusok nem kezdték meg anélkül, hogy ne imádkoztak volna. Minden munkát, így az ültetést is az „Uram Jézus segits meg!" fohásszal kezdtek.

Az aprómagvakat — petrezselyem, sárgarépa — mindig hétfőn egy és hét óra között vetették, mert akkor egy gyökere lett, és az szép hosszú, egészséges volt.

A káposztapalántát akkor ültették szét, ha már jó erősek voltak a palánták. Ehhez külön szertartás fűződött. Káposztapalánta minden háznál nagyon sok volt. Nemcsak a kertekbe ültettek, hanem a káposztáskertekbe is. Majdnem minden családnak volt a falu végén egy kis földdarabja, ahová régebben csak káposztát ültettek. Innen az elnevezés: *kábosztáskert*. Ma már egyre kevesebben művelik meg ezt a területet és nem káposztát ültetnek bele, hanem burgonyát, uborkát, paprikát.

A káposztaültetéskor, amikor már minden palántát ledugtak — volt, aki ültetőfát használt, volt, aki a mutató- és középső ujjával csinált lyukat a palántának —, a legnagyobb fenekű asszony kiment a káposztasor végére és *megtottyóta* magát; vagyis a fenekét ütögetve leguggolt, miközben ezt mondta: „Ekkorára nyőjjetek!"

Volt, aki a következő verset mondta, miközben megtottyóta magát:

„Se ne ájjatok,
se ne üjjetek,
hanem ekkorára nyőjjetek!"

Az uborka ültetésének módja szinte falvanként változik. Kékkúton mindig május 5. és 10. — 100. nap — között ültették és ültetik ma is az uborkamagot. Szentbékkállán az uborka végéhez — még ma is — paradicsompalántákat ültetnek, mert akkor nem lesz keserű az uborka. Pénteken nem ültettek uborkát, mert akkor keserű lett. Ezt is ugyanebben a faluban. A péntek nem hoz szerencsét semmiféle munkában. Tehát, ha tehették, akkor kerülték a pénteki új munkakezdést is. Szintén szentbékkálliak szerint a déli harangszókor kell ültetni, mert akkor bőtermő lesz. Akad, aki a 100. napra — május 10. — esküszik ugyanebben a faluban, mert akkor százat hoz egyszerre. Sőt, van, aki hétfőn *napfőkőtte* előtt ülteti, és így nem lesz keserű.

Balatonhenyén egy adatközlő, Mátyás Károlyné május 10-én, a kapolcsi vásár napján ültette el mindig az uborkát, mert akkor bőtermő lett. Mindegy volt, ha esett, ha fújt, az uborkát akkor

is elültette. Így kétszeresen is bebiztosította magát a jó termés felől. Ugyanis ez volt a 100. nap, és a vásárba menők hosszú sorával megegyezett a termés bősége is.

Szent György-napkor is ültettek uborkát a déli órákban, és ekkor palántázták ki a paprikát és a paradicsomot is, mert akkor bő termés lett rajta. Ha Szent György napja vasárnapra esett, akkor előző nap az uborkaültetéshez mindent előkészítettek, mivel vasárnap nem dolgozott a gazdasszony. Ha a templomból hazament, gyorsan elültette az uborkamagot.

Ha az uborkának hét levele lett, akkor *kiherélték*. Vagyis a közepét lecsípték, és ezt a keresztútra dobták, hogy az uborka bőtermő legyen és jól fusson el.

A gazdasszony az uborka első termését — bármilyen kevés is volt az — zsákban húzta fel a kertből, hogy nagyon sok teremjen rajta. Közben azt mondogatta:

„Annyi legyen hogy ne birgyam,
Menyem lányom idehijjam!"

Ha nem volt menye és lánya, akkor a következőt mondta:

„Annyi legyen hogy ne birgyam,
Szomszédasszont idehijjam!"

Figyelemre méltó adat az is például, hogy az első gyümölccsel ellentétben, a veteményeskert terméseiből nem adtak senkinek, mert akkor elvitte a termést és nem lett több. Ha viszont a család fogyasztotta el, akkor bő termés ígérkezett. A gyümölcsfa első terméséből viszont akit csak tudtak, megkínáltak, mert akkor bőtermő lett a fa.

A tök a burgonya ültetésekor került a földbe. Általában minden községben csütörtökön ültették, mert ennek a napnak a nevében benne van a tök, és így biztosan jó termő lett. Szentbékkállán a következőképpen ültették el a tököt. Mindig futva rakták, hogy jó futó legyen. Amikor kiértek a sorban, leültek, a feneküket ütötték, és azt mondták: „Ekkorára nyőjjetek!"

Az egyik mindszentkálli adatközlő szerint a tök akkor lesz bőtermő, ha férfi rakja. Ezért náluk mindig az apja, később, mikor férjhez ment, a férje rakta. Természetesen ő is csütörtökön. A csizmája sarkával benyomta a földet, és abba rakta bele a magot, majd kis földet kotort rá a lábával, és újra rálépett. Közben ezt mondogatta:

„Raklak tököm csütörtökön,
Kejj ki tököm csütörtökön,
Nyőjj meg tököm csütörtökön!"

Minden mozzanatra jutott egy-egy verssor, és ezt minden bokornál elmondta.

Ma már a férje nem él és férfi tagja nincs a családnak Mindszentkállán. Így maga rakja el a tököt, de a verset ugyanúgy elmondja hozzá, mint valamikor édesapja és férje tette.

Tököt kint a mezőn is ültettek és ültetnek ma is a krumpli közé. Amikor befejezik az ültetést, a gazda kiállt a föld szélére, széjjeltárta karjait és ezt mondta:

„A tökömnek a szára
Fusson szét a határba.
Termése is jó sok legyen,
Egy vékánál nagyobb legyen!"

A babot a *gyepű* — a kertet körbekerítő tüskés ágak — mellé ültették, arra nyugodtan felfuthatott. Ezt szívesen beáztatták, hogy hamarabb kikeljen. Ha volt a kertben kukorica, akkor amellé is ültettek babot, nem kellett kikarózni, futhatott a kukoricára.

Sok családnak a kertje igen kicsi volt, és ez nem volt elég arra, hogy a konyhára való egész évi alapanyagot megtermelje. Ilyenkor a mezőn is veteményeztek. A kertbe mindenből csak annyit rakott a gazdasszony, hogy nyáron legyen honnan bevinni, ha gyorsan kell. A többit a mezőre. Ezeket is ugyanazon a napon, mint a bentlevőket.

Aztán ahogy nőttek a növények, sorban mindent kapálni lehetett. Ha nem akarta, hogy a szomszédok kiszólják, akkor bizony többször is meg kellett kapálnia, hogy szép tiszta legyen a vetemény.

Egyre szebb lett a kert, lassan beérett az első termés. Igazán szemet gyönyörködtető látvány, ahogy a növények katonás rendben állnak a kertben, és virágaik körül csak úgy zsonganak a méhek és a darazsak. Nem csoda, ha a gyermekjátékokba, mondókákba és népdalokba is belekerültek a veteményeskert növényei és termései. Szívesen megénekli a nép, hiszen közvetlenül hozzákapcsolódik életükhöz, munkájukhoz. A gyermekeknek pedig mindig volt és van ma is egy kis sarok a kertben, ahol édesanyjuk, nagyanyjuk irányítása mellett ők is elültetik és gondozzák életük első növényeit, hogy majd mire felnőnek, észrevétlenül elsajátítsák a konyhakerti növények vetési idejét és a hozzá kapcsolódó szokásokat.

A gyermekjátékok közül mindjárt a zöldágjárás kapcsolódik szorosan a tavaszi megújuláshoz. A Káli-medence szinte központja a zöldágjárásnak. Húsvéthétfőn délután játszották a lányok ezt a tavaszköszöntőt. Akkorra kinyílt a koronavirág. Ezt a hosszú szárú, több apró harangocskát himbáló növényt a lányok különböző színű szalagokkal díszítették fel. A játék a templom elől indult. A lányok itt kézfogással sort alkottak, miközben énekelték:

Szállj e-lő zöld ág,
zöld le-ve-lecs-ke,
Jöjj el, jöjj el, bok-ros-tul,
bok-ron ma-rad-jon!

A koronavirágot az első két lány tartotta összefogott kezében. A sor sétálva haladt a falu vége felé, miközben a Bújj, bújj zöld ág című dalt énekelték, és játszottak. A játék akkor fejeződött be, amikor kiértek a falu végére. Itt aztán kezdődtek a játékok. Néhány játék a játszottak közül:

Ba-bot fő-ztem, jól meg-sóz-tam,
á-be-le, bá-be-le, bukk!

Páros szökdelőjáték. A játszó pár tagjai egymás mellé állnak, előrenéznek mind a ketten. Jobb kéz jobbot, bal kéz balt fog, majd megindul a pár a dal ritmusára, szökdelve. A bukk szócskához érve, a játékosok ellenkező irányba fordulnak, de egymás kezét nem engedik el. Így folytatják tovább a játékot.

Ku-ko-dá-né ká-posz-tát főz,
hej li-li-om
Fe-je fö-lött megy el a gőz,
hej, li-li-om
He-je-jej li-li-om,
a-kár a cim-ba-li-om!
Zöld pa-ra-di-csom,
li-li-om, li-li-om,
Meg-csalt a szí-vem
jól tu-dom, jól tu-dom
Egy é-le-tem egy ha-lá-lom
Vagy te-tőled el kell vál-nom
é-des ga-lam-bom

A kört alkotók, a kör középpontja felé tekintve, kézfogás nélkül leguggolnak. A körön kívül és belül egy-egy kislány kézkaput tart a guggolók fölé, és sétál körbe, és a dal ritmusára megérintik kezükkel egy-egy guggoló fejét. Az egy életemnél megállnak, és csak az ott levőnek a fejét érintgetik. Újrakezdéskor e pár cserél helyet a sétálókkal.

Azután elérkezett a betakarítás ideje is, elkezdhették kiszedni a termést. Itt már nem figyeltek különösebben arra, hogy milyen napokon legyen. Ahogy megérett és volt idejük, kiszedték. Míg a veteményezést mindenki szerette maga csinálni, addig a szedésnél szívesen összesegítettek egymásnak az asszonyok. Ugyanis a vetés ideje alatt nem volt szabad beszélni, mert elrágta a féreg a magot. A szedésnél már nyugodtan beszélhettek, nem történt baja a termésnek.

Balatonhenyén jegyeztem fel egy köszönési formát, melyet őszi betakarítás idején mondanak egymásnak az emberek, ha termést szedő embert látnak, így köszönnek neki: „Diszicsd szaporájját!"

A Káli-medence falvaiban nemcsak csemegepaprikát, hanem fűszerpaprikát is termesztenek. A legtöbb háznál ma is maguk állítják elő a pirospaprikát. Csodálatos látvány, amikor az őszi nap sugarai rávetődnek a vérvörös színű paprikafűzérekre a ház oldalán. Egy-egy háznál 25-30, de volt olyan is, ahol 40-50 fűzérrel volt régebben. Ma már csak az idősebbek termesztik.

Ha a termés bekerült az udvarra, gondoskodni kell annak téli szállásáról. A hagymát és a fokhagymát ma is a padlásra öntik fel. A sárgarépa és a petrezselyem a pincébe kerül. Itt homokba ágyazzák bele. A babot kikopálják, vászonzacskóba teszik és felviszik a padlásra.

A burgonyát kapával vagy kilencágú *vellával* szedik. Szedés után általában mindjárt széjjel is válogatják három csoportba: apró — állatoknak; rakó — a jövő évre elrakni; öreg — emberi fogyasztásra.

A *kicsértes* — hibás — burgonyát nem tették a többi közé, mert tönkretette volna. Ha sok volt a krumpli, akkor nem válogatták mindet szét, hanem egy részét *evermőték*. 40-50 cm mély gödröt ástak, ebbe beletették a krumplit. A gödör átmérője a krumpli mennyiségétől függött. Volt úgy, hogy két méter is volt. A krumplira szalmát tettek, ezért pedig jó vastagon betakarták. Egy kis *uromgya* — csúcsa — is volt, hogy az eső lefolyjon róla, ne ázzon be. Ezt csak tavasszal szedték elő, ha megjött a jó idő, hogy ne melegedjen be. Akkor ugyanis *kicsirzott* — kicsírázott — volna a burgonya.

Legutoljára törték a kukoricát. Ezt a pajtába tették be. Estére összehívták a szomszédokat és megfosztották. Ilyenkor aztán ment a tréfa, dalolás, mese. A gyerekeknek a fosztásból és a kukoricahajból babákat készítettek.

Amikor a kertből kifogyott minden, *összegrablázták* — összegereblyézték — és a gazt elégették. Kékkúton íratlan törvény volt, hogy este 6 óra után nem raktak tüzet, mert az veszélyes lett volna a környékre. Csak a használhatatlan dolgokat égették el a kertben és a mezőn is.

A kert rendben volt, várta az első havat, mely csendben betakarta. Tavaszra kipihente magát, friss erővel várta a magvakat, hogy a vízzel, a napfénnyel és az ügyes kezű gazdasszonnyal együtt életet adjon neki.

FÜGGELÉK

Imák: (katolikus)

„Úr Isten! kiben élünk, mozgunk és vagyunk, adj alkalmas erőt híveidnek, hogy segíttetven szent felségedtől szükségünkben, annál buzgóbban törekedhessünk az örökkévaló javak után. Ámen."[1]

„Könyörgünk. Menny és Föld Ura, aki végtelen jóvoltodból és atyai gondviselésedből a földet gyümölcstermővé tetted, hogy terményeidnek bőséges táplálékuk legyen, könyörgünk, áraszd ránk áldását és adj testünk táplálására bőséges eledelt. Ne zárd be vétkeink miatt az eget, hanem amiképpen Illés próféta kérésére megnyitottad az ég csatornáit, most is öntözzed hasznos esővel a földet. Tisztísd üdvös szelekkel a levegőt és éltető eget őrizd meg égiháborútól szolgáid testi táplálékát, hogy a lelki eledel mellett testi eledellel is bősélkedvén, vígan és örömmel szolgálhassunk szent Felségednek, a mi Urunk Jézus Kridztus által. Ámen."[2]

„Urunk, Istenünk, hallgasd meg a hozzád kiáltók könyörgését és alázatos kérésünkre adj nekünk szép tiszta időt. Túláradó irgalmasságodból engedd éreznünk kegyességedet, ámbár az igazság mértéke szerint büntetést érdemlünk. A mi Urunk Jézus Krisztus által. Ámen.[3]

A reformátusoknak nem volt külön imájuk, ők csak a magukban megfogalmazott imákat mondták el, könyörögve az Istenhez jó időért és esőért, jó termésért.

JEGYZETEK

1. Zarándokól Vezérkönyve. Nagy Sándor Könyvnyomdája, Budapest, 1895. 192.
2. Imádságos Könyv. Ecclesica Kiadó, Budapest, 1966. 288.
3. A Veszprém Egyházmegye Ima és Énekeskönyve. Egyházmegyei Nyomda, Veszprém, 1937. 22.

SÓFALVINÉ, MÁRTA TAMÁS

DIE GEWOHNHEITEN UND GLAUBEN DES PFLANZENBAUS IN DEN GEMÜSEGÄRTEN DES KÁLER BECKENS

In den Dörfer des Káler Beckens — in Köveskál, Kővágóörs, Balatonhenye, Monoszló, Mindszentkálla, Szentbékkálla, Kékkút, Salföld — ist die Form der Arbeitsteilung nach den Geschlechtern sehr gut zu beobachten. So war z.B. die Aussaat im Gemüsegarten ausschließlich die Aufgabe der Bäuerin. Sehr viele Glauben und Gewohnheiten sind mit dieser Arbeit verbunden. Zur Aussaat stellte jeder die Samen Selber her. Die Elteren Hausfrauen vertrauen auch noch heute auf die Keimfähigkeit dieser Samen.

Nach der Düngung wurde umgegraben, und danach gelangten die Samen in die Erde. Es war auch wichtig, welcher Samen an welchem Tag gesät wurde. So säte man z.B. die Petersilie und die Möhren nur am Montag zwischen ein und zwei Uhr, da dann nur eine Wurzel wuchs und diese schön lang und gesund war. Bei Neumond wurde nicht gepflanzt, da dann die Würmer die Wurzeln der auskeimenden Pflanzen abfrassen. Die säende Bäuerin achtet auch darauf, daß die Pflanzen im folgenden Jahr nicht an die gleiche Stelle gelangten. Jede Pflanze hat eine andere wurzel, deshalb nimmt sie die Nährstoffe aus einer jeweils anderen Schicht des Bodens auf.

Vor dem Beginn der Frühjahrsarbeiten betete man zu Gott, damit eine gute Ernte sei. In dieser und auch in den anderen Arbeiten behielt man die religiösen Gewohnheiten bei. Jede Arbeit wurde mit einem Gebet begonnen.

Während des Sommers hackte man die Pflanzen mehrmals und goß sie, falls dies nötig war. So konnte man mit einer wirklich guten Ernte rechnen.

An diese Arbeitsvorgänge schließen sie viele Volkslieder und Kinderspiele an. Daraus ist ebenfalls ersichtlich, wie sehr diese Arbeit zu ihrem Leben hinzugehörte.

So wie die Früchte der Pflanzen reiften, wurden sie geerntet und für den Winter gelagert, damit bis zur nächsten Ernte die Versorgung der Küche gesichert war.

KNÉZY JUDIT

VÁLTOZÁSOK A KÁLI-MEDENCE LAKÓINAK TÁPLÁLKOZÁSÁBAN (1840—1960)

Gyűjtési és feldolgozásai terveimben a Kálvölgy falvai táplálkozásának az a szakasza szerepelt, mely az emlékezettel elérhető időtől, a XIX. század végétől nagyjából a nagyüzemi gazdálkodás kezdetéig tartott. Régebbi időkre nem mertem volna gondolni, hiszen ahhoz sokkal több időt igénylő, szinte évtizedes munkálkodás lett volna szükséges, s ez a korábban tervbe vett somogyi táplálkozási kutatásaim mellett nem volt lehetséges.

De az eddig előkerült emlékezés- és írásos anyag feljogosít bizonyos feltevésekre és fontos problémák megfogalmazására, ha megoldására nem is. Sürgetett az a tény, hogy a kisnemesi falvak táplálkozásáról, illetve a kisnemesi és paraszti hagyományok együttéléséről még váratnak magukra a feldolgozások.

A Káli-medencében — köztudottan — kisnemesi református (Köveskál, Balatonhenye, Monoszló) és evangélikus (Kővágóörs) őslakosságú, valamint katolikus, paraszti eredetű őslakos és beköltözött népű (Kékkút, Salföld, Mindszentkálla, Szentbékkálla) falvak találhatók. Ezenkívül máshonnan bekerült iparos- és cselédcsaládok tették még tarkábbá a társadalmi képet. A középkorban a ma tisztán parasztinak tartott falvakban is laktak kisnemesek.

E feltételezett táji csoporton belül kissé eltérő a paraszti többségű falvak viszonyulása a táplálkozási hagyományok továbbviteléhez, új vonások átvételéhez, mint a nemesi rétegeké, különösen a módosabbaké. A reformkorra vonatkozóan azonban lényegesen többet tudunk a nemesi táplálkozásról, mint a jobbágyokéról. A későbbi kutatások még kiegészíthetik ezt a hiányos, kissé féloldalú képet. A XIX. század végétől kezdődően viszont a visszaemlékezések révén átfogó képet lehet kapni az egyes rétegek eltérő szokásairól, táplálkozásáról.

Az 1850-es években a táplálkozási rend hierarchiáját tekintve az élen az 50-80 holddal rendelkező nemesi réteg áll a velük együtt megfelelő gazdálkodási szintre vergődött értelmiségiekkel. Jövedelmüket elsősorban boreladásból nyerték,[1] esetleg állatok, takarmány,[2] gyapjú, méz[3] értékesítéséből. Szántóföldi termelés tekintetében inkább önellátásra szorultak. Gyümölcsből lett volna kínálat, de ekkor még nem keresték a kereskedők és nem vásárolták fel a kofák. Köveskál boreladása révén ismert, keresett lett, a borkereskedő hienczek[4] felvásárlóútjai átszelték. Sikerült 1825-ben mezővárosi rangot és két országos vásár tartására jogot nyernie.[5] Joggal feltételezhető, hogy Köveskálnak a kulturálódás, polgárosodás terén jelentős hatása lehetett a környékre, ami a fogyasztási javakban bekövetkezett változásokat illeti. Újságokat járattak, naptárakat olvastak, a borcenzárok állandóan tájékozódtak az árak alakulásáról, több volt az írni-olvasni tudó; még az asszonyok között is szép számmal akadt ilyen, ezek aztán a régi kalendáriumokból és a későbbi naptárakból fontos recepteket írtak ki.

Ezek a gazdák bizonyos termelési ágakban képesek voltak az igényesebb művelésmódok és feldolgozások fenntartására vagy bevezetésére (szőlészet, borászat, méhészet). De a középnemesek és a módosabb kisnemesek maguk is rászorultak, hogy részt vegyenek a mezőgazdasági munkákban, különben a XVIII. században éppúgy az elszegényedés fenyegette volna őket, mint 100 évvel később is. Már Bél Mátyás[6] is megjegyezte — ugyan rosszallóan —, hogy a középnemesek legtöbbje „odatapad az eke szarvához és dicstelen földműveléssel homályosítják el nemességök fényét". Ez a kis- és középnemesség, amely a magyar reformkorszak, a forradalom és szabadságharc idején képes volt a politikai haladáshoz kapcsolódni, abban aktívan részt venni, a gazdasági életben — tőke hiányában — nehezebben tette ezt, de megkísérelte igényesebb művelésmóddal egyes gazdálkodási ágakban (szőlészet, borászat, méhészet) és háztartása polgárosultabb megszervezésével. A reformkor s a szabadságharc szelleme, bűvölete ma is él néhány család jó emlékezetű, kiváló tagjában — de ez az eleven történelmi tudat az akkori hétköznapokról alig sejt valamit.

A XIX. század második felére vonatkozó adataimból úgy látom, hogy azok a javaslatok, amelyeket Nagyváthy János[7] 1825-ben megjelent *A magyar házi gazdaasszony* című könyvében és más gazdasági szakírók a XVIII. század végétől a korszerű háztartás vezetéséről közzétettek, a Káli-medence módosabb nemesi családainál többé-kevésbé megvalósultak. Nagyváthy a zalai és somogyi nemesi háztartások problémáit, lehetőségeit alaposan ismerte. Az általa javasolt gazdaasszony-ideál vagy -modell olyan, hogy rajta tartja szemét minden munkán, ami a háztartásban történik, maga is részt vesz a konyhakerti munkákban, figyelemmel kíséri a gyümölcsösöket, maga figyel a mezőn, erdőben gyűjtögethető gombákra, teákra, gyümölcsökre, fűszernövényekre, a télire való konzerválásra, a baromfiudvar ügyeire, a tejfeldolgozásra, sütés-főzés

munkáira. Általában segítséggel (cseléddel) tudja csak ellátni ezt a sokirányú feladatkört, de a különlegességeket maga intézi el (befőzés, finomabb tésztafélék, csemegék készítése). Nagyváthy is írja, hogy baromfit és tojást jól el tudnak adni a gazdaasszonyok, Csorba József emlékezik meg arról, hogy a Vas és Sopron megyei tyukászok járják az egész Dunántúlt.[8]

A Kál'i-völgyben a nemesi családok a káposztáskertek művelésére külön gondot fordítottak. Csoma Zsigmond írta le,[9] hogy mind a nemeseknek, mind a jobbágyoknak, sőt az egyházaknak is több káposztáskertje is lehetett, ez derül ki a családi levelesládák régi adásvételi szerződéseiből. Cserjési Károly idéz egy iratot, mely szerint Köveskálon 1838-ban a Mosó-patak „Séd" melletti kaszálókat felosztották nyolc család között . . . hetente kétszer locsolhatták e kerteket.[10] A tanítók, lelkészek számára is biztosították a konyhakertet, ugyanúgy méheskertek kialakítására is törekedtek. Márton Gábor köveskáli lelkész 1816-ban méhészkönyvet is adott ki,[11] hangsúlyozta, mennyi hasznot hozott itt a mézeladás; s a méz használatát erősen javasolta a megnövekedett, de igen drága cukorfogyasztás ellensúlyozására, pl. kávéba is. Ötletei nemeseknek és értelmiségieknek szóltak, hiszen cukrot, kávét a jobbágyok akkoriban nem fogyasztottak.

1. TÜZELŐBERENDEZÉSEK VÁLTOZÁSA

Jankó János a Balaton északi partján járva, a XIX. század végén Kővágóörsön és Salföldön is kutatott. Arra a megállapításra jutott, hogy a XIX. század első felében még csupa sövényház volt e területen. A nemesi kúriák már kőből készültek, de ugyanolyan beosztással, mint a parasztházak, csak a helyiségek lettek tágasabbak, levegősebbek.[12] A monoszlói református paplak szobabeli kereszt-mestergerendájának felirata szerint 1761-ben lett átépítve, Oroszi Sámuel prédikátorsága idején. Erről az egyházi iratok is vallanak. Valószínűleg ekkor lett kőfalú. A kémények építése is a kőfalú házakban indult meg. De a XIX. század első felében a jobbágyparasztok portáin még a füstös konyhák voltak többségben, hellyel-közzel a szegényebb nemeseknél is. A főként kisnemesek lakta Köveskálon 1815-ben, Márton Gábor lelkész méhesének megtekintésekor, a következőket írták: „Kősziklákon készült kis kertben volt a méhes 6 öl hosszú 4 öl széles . . . Előtte emelve vagyon napkeletről négy ölnyire a paróchiális ház, délről hat ölnyire a torony és templom. Napnyugotról mellette és alatta vagyon a közönséges szekérút; s azontúl kémény nélkül való füstös házak, melyek egyéberánt is körös-körül terjednek."[13] A kőfalú házak viszont jóval nagyobb számban lehettek, mint Jankó feltételezi, különösképpen a Kál völgyben. A legrégibb típusú tüzelőberendezés füstös konyhában az, amikor a kemence közvetlenül a szoba fala mellé került, nem középre. A kemence mellé nem kellett külön tűzhely, a tetején főztek. Balatonhenyén a Kossuth u. 80. sz. telken lévő kettős, hosszú lakóház hátsó egységében lévő konyha ma is ilyen: egy kemencével, kályhalukkal, mindkettő a szobafal mellett, és nincs külön sárpadka formájú tűzhely. Mivel a szoba felőli falnál a kályha szájában jól lehetett főzni, a célszerűség diktálta, hogy a legtöbb helyen tűzhelyet építettek elé, s a kemence a konyha hátsó falának közepére vándorolt. Richard Bright angol kutató 1815-ben megjelent könyvében szerepel egy Balaton-felvidékről származó konyha rajza.[14] Ebben a konyhában középen áll a kemence a hátsó fal előtt, a két oldalsó fal mellett tűzhelyek láthatók, egyik végében katlannal; edények, pecsenyevilla, hasábtartó vasmacska is van a képen.

Mivel — emlékezet szerint — nagyobb családok számára egyszerre 8 kenyeret kellett sütni, hatalmas méretű kemencék készültek, néhány még ma is áll. Nemesi háztartásokban, papoknál, tanítóknál, ahol több hús, több tészta sült, gazdaságosabb volt, ha külön kisebb kemencét is építettek a nagyobbik mellé e célra. Bright rajzán hasonló sejthető. A monoszlói református parókián 1846-ban már kéményes konyha volt, mert kéménytisztításért fizettek; a pap- és tanítólakban cserépkályhák álltak, mert az elszámolás szerint ugyanakkor 1 újat rakattak és három „avultat" átraktak. A rektori ház konyhájában ugyanekkor tűzhelyet kellett építeni.[15] Az iskolába 1874—75-ben már vaskályhákat vettek és kályhakürtőket rendeltek. Az írásos nyomoknál sokkal változatosabban mutatják a tüzelőberendezések számos változatát a máig fennmaradt darabok, és jól kiegészítik a visszaemlékezések az így kialakult képet. Pl. mikor a sövényvázas kemencék helyett téglából valókat kezdtek építeni, nem sárpadkára (tűzhelyre), hanem közvetlenül a padlószintre tették. A kemence szája olyan alacsonyra került, hogy gödörbe kellett állni, hogy berakhassák a kenyereket. Ezt említi Jakó is Kővágóörsről, de emlegetik Balatonhenyén is. A kémények időközben megkisebbedtek. Az 1900-as évek elejétől már külön elkerítették őket kaminos megoldásúra, vagy egyenesen a vastag falba építették őket. Nyílt tűzhely helyett először téglából vasplatnival építettek ún. „berakott sparheteket", hogy ne kelljen nyílt tűzzel füstölni. Többnyire egybeépítették a kemencét, oldalán a berakott sparhettel, „katlannal", kenyérsütő része felett egy vagy két kisebb sütőrésszel, „rennel" és egy „vízmelegítővel".[16] Henyében 1910 körül történt az első kéménybontás a református papnál, utána többen követték a példát. A füstös konyhák a paraszti rétegeknél még a XX. század elején is többségben voltak.

2. EDÉNYKÉSZLETEK ÉS TÁROLÓESZKÖZÖK

A nemesi konyhákon a sütő-főző eszközök a célnak és lehetőségeknek megfelelően nagyjából azonosak voltak a jobbágyokéval. De a tálalóedények sorában drágább alapanyagú, rangosabb készletek voltak, mint: cintálak, -tányérok, -kupák, habán-, porcelán- és üvegféle, de szebb mázas cserépedények is. A monoszlói reformá-

tus ekklézsia úrvacsorai készletei között 1836-ban számon tartottak ilyeneket: „... két tányér pakfongból egy nagyobb, másik kisebb ... fedeles tzin korsó van három, ahhoz való tzin pohár kettő, zöld mázas korsó ... 3 vagy 4 ittzés egy ... keresztelő edény, amely áll egy tzin fedeles korsóbul és egy nagy tzin tálbul".[17] A felsoroltak az úri háztartások finomabb tálalókészleteinek feleltek meg. A sütő-főző eszközök között elsősorban az egyszerű cserépedények jöttek ekkor számításba minden rétegnél. Tűzálló tepsiket, fazekakat, lábasokat a sümegi,[18] tapolcai fazekasok, tál- és korsóféléket a lányfalui mesterek[19] készítettek, ők látták el a Balaton környékét. A főzőfazekak helye kéményes konyhákban a kéményt tartó gerenda elülső vagy hátsó oldalán vagy mindkét felén lévő „fazéktartó deszkán" volt. Ilyen volt a monoszlói papné konyhájában, de a rektoréknál — talán ott füstös konyha lehetett, mert — „fazekaspad"-ot írtak össze 1836-ban.[20] A sajtárokat „asztalon" vagy padon tartották („sajtártartó pad"). A borfeldolgozó és -tároló eszközök komoly értéket képviseltek, mert a legtöbb vagyonleltárban ezeket pontosan feljegyezték, míg az egyszerűbb fa-, cserépedényeket nem vagy alig. A monoszlói ekklézsia pincéjénél, mely jelenleg is áll, 1836-ban: „prés ... erős kád 2, 1 botska és két csöbör, 5, 5 és fél akós hordót", a lakóháznál 7 és 6 akós boroshordót és egy „törkölös hordót" tartottak számon. A gabonatárolásra szolgáló nagyméretű „hombárt" („derék, nagy") a papék kamrájában vették számba, ennek űrtartalma 24 kila volt.[21]

1846-ban csak az épületeket részletezték a monoszlói parókia és rektorház vizsgálatánál. Meg kell jegyezni, hogy ezen a vidéken a falusi értelmiségieket a jobb módúak közé lehet számítani, mert vagy valóban a helybéli vagy környékbéli kisnemes- és tehetősebb családokból kerültek ki, vagy házasodás révén tettek szert némi készletekre, de ha egyik sem adatott meg, hát szőlőtermeléssel és boreladással megszedhették magukat. Érdekesség, hogy a monoszlói parókia csaknem teljesen azonos ma is az 1846-os leírással: „A paplak ... áll két régen épült süllyed szobákból ... melynek kővel kerített udvarán van *(1. ábra)* a házhoz tartozó bolt pince-kamara, itt ebbe az istállónak 24 kilás hombárja ... istálló ... fészer, disznó, tyúk ólak, egy árvult hidas ... a kamara végiben méhes és ehhez tartozó bekerített kis kert". Ma csak a méhes hiányzik, s a konyha alakult át időközben. A tanítólak is már boltra épült, 1846-ra „csinos"-nak jelzik, tehát új lehetett akkor, itt sem hiányzott sem a kamara, istálló, méhes, kút, az udvaron a fészer, disznó- és tyúkól, a boltos pince, de a különálló káposztáskert sem.[22] Figyelemre méltó az ételtárolásra szolgáló boltives pincék emlegetése, ilyen nem minden portán készült. Köveskálon is rendelkezett vele néhány család, de ott feljött a talajvíz némelyikbe.

Ide kívánkozik egy 1796-ban Nyírlakon, Sümeg mellett megölt kocsmároscsalád hagyatékának idézése, ami az edénykészleteiket illeti. Azért, mert igen részletes és körülbelül azt a

1. ábra. A monoszlói református parókia épülete 1982-ben, előtte a pincével. XVIII. század közepéről való
Abb. 1. Das Gebäude des reformierten Pfarrhauses in Monoszló im Jahre 1982, davor der Keller. Aus der Mitte des XVIII. Jahrhunderts

színvonalat, mennyiséget képviseli, amilyen egy-egy módosabb kisnemesi háztartás lehetett a XVIII. század végén, a XIX. század első felében:[23] sütő-főző edény: „vas fazék lábostul egy ... fazék (cserép) pohárral együtt 18 ... vas serpenyő 1 ... vas lábas 4 ... kis nyárs 1, főző kalán új 3 avétt 1". A kenyérrel kapcsolatos eszközök a következők voltak: „teknő 1, sütőruha 1, szita 8, szakasztó véka 8, sütő lapát 1". Tejfeldolgozással összefüggő edények közül feljegyezték: „túrós sajtár 2 db ... új köpü 3 ... tejesfazék 15 db". A tálaló edények egy része drágább holmi volt: „czin tányér 1 ... üveg pohár 1 ... pálinkás üveg 3 ... iczés üveg 1 ... fél iczés karasina 1", de a többség egyszerű cserépből való „korsó ... tál ... tányér", lehetett; tányért fából valót is ismertek. Néhány bádogból való edény is akadt: „bádog tálca, kalántartó bádog, sós bádog kánna". A keményfából való dongás, abroncsos eszközök közül találtak itt: „vízhordó sajtárt" 1-et, „káposztás, ecetes pálinkás hordót" 1—1-et, borosat 3-at, „tőtikét" 1-et. Ételkészleteket „vékákban" tároltak a kocsmárosék mint „zuzatlan kukoricát" és tojást, túrót két sajtárban. Az ételkészletek közül még tudatnak kevés hordós káposztáról, 12 icze „borsóról" (bab lehet), két koszorú fokhagymáról, 11 akó borról két hordóban és 3/4 akó pálinkáról. A „hosszú vágó szék" jelzi, hogy már bontószéken darabolták fel a disznót, volt „disznófogó vas" is a vadabb kanok elkapására.

3. SZÓRVÁNYADATOK A XIX. SZÁZAD 50—80-AS ÉVEINEK TÁPLÁLKOZÁSÁRÓL: NYERSANYAGOKRÓL, ÉTELEKRŐL

A monoszlói református egyház számadáskönyvéből a nagyobb dologidő étkezésére és részben az ünnepekre vonatkozóan is akadnak adatok.[24] 1874/75-ben „számadásra" marhahúst, borjúhúst, lisztet, sót, tojást, zsírt, két és fél

kenyeret hozattak. Borfejtéskor pl. reggelire 15 tojás fogyott el; ebédre 4 font disznóhús és egy kenyér megvételét jegyezték fel. Szüretkor 42 font birkahúst készítettek el, ezenkívül liszt, só, tojás és 3 mersze rozs (kenyérnek való) fogyott el. Egyházlátogatáskor récét és birkát szereztek be, az utóbbiból 12 fontnyit s kenyeret.

A munkásoknak többnyire pénzt fizettek, esetenként kenyeret is, pl. 1850-ben a metszők, kapálók és nádazók részesültek ebben. Többnyire a bor volt a teljes fizetség, pl. szekeresnek, meszelőnek, favágónak, szántónak, méheskertigazítónak, borkóstolónak, kötözőnek, borfejtőnek, szőlőgyepülőnek, metszőnek.[25]

A nemesi és papi konyhák süteményigényéről igen becses kézirattöredék tanúskodik. Győrffy Kálmánné Kenessey Kornélia őrizget Köveskálon egy családi ereklyét. Ezt 1850 körül a monoszlói papné írta le az ő szépanyjának,[26] a recepteket aztán Köveskálon is kipróbálták. A leírásban a következő csemegék készítési módja szerepel: „rántott alma kocsonyával, birs alma sajt, kenyér torta, gesztenye torta, cukrozott citrom kása, bor kása, liszt puding, mandula-, reszkető-, holandus-, citromos-, átlátszó puding, porhanyó tészta, almás tészta". Későbbi és másik kézírás örökítette meg a „máktorta, csokoládé máz, diós lepény, mandula kártya, diótészta, kráfli, piskóta, Kossuth-kifli, linzer" receptjét. Érdekes, hogy a felhasználható almák közül a „masánszkit" emlegeti a kéziratíró. A „kása" szó tulajdonképpen kochot jelent itt, csak az akkoriban gyakoribb kásaételek nevét kölcsönözték az újfajta ételhez. A „porhanyó" tészta vajas tésztát jelöl. Az 1920-as években már paraszti körökben is általános kráfli, piskóta itt ekkor szerepel egy nemzetes asszony feljegyzésében.

Vannak nagyon áttételes emlékek a nemesi konyhának korábbi — később furcsaságnak tűnő — vonásaira. Köveskálon emlegetik, hogy korábban a resztelt májba is tettek ecetet, ami a savanyított ételek egykori nagy közkedveltségére utal. Emlékeznek arra is, hogy Monoszlón valamikor az egész szalonnát felfüstölték és azután a füstöltből olvasztgattak alkalmanként zsírt, ez parasztoknál, kisnemeseknél is így volt.[27] Emlegették Köveskálon, hogy eleik a hurkába aszalt szilvát is tettek,[28] meg általában jobban fűszereztek, a sertéshúsból lehetőleg mindent felfüstöltek, a tüdőt is. A füstölt tüdőből savanyú tüdőleves készült. A kővágóörsiek emlegetik, hogy 4-6-féle gyümölcsecetet, borecetet és bolti ecetet is használtak, mindegyiket máshoz.[29]

4. A XIX. SZÁZAD VÉGI TÁPLÁLKOZÁSI ADATOK TANULSÁGA

A XIX. század végi állapotokat tükröző, bőségesebben rendelkezésre álló adatsorok egy minden tekintetben önellátásra törekvő, de az eladási lehetőségeket is kihasználni tudó (tejtermék, baromfi, tojás, gyümölcs) változatos és egészséges konyhát megvalósító kisnemesi háztartást mutatnak. A Káli-völgy falvaiban a századfordulótól új lehetőségek nyíltak a vasút, az idegenforgalom megindulásával. A tejtermék, tojás, gyümölcs, zöldség iránt megnő a kereslet. Korábban a szüretidő hozott vendégeket, messzebb vidékeken lakó, de e vidéken szőlőt birtokló családok érkeztek ide és borkereskedők, különösképpen a hienczek. Köveskálon 3 kocsmáros is jól megélt a boreladásból és a vendégek ellátásából, mert konyhát is vezettek, de közvetítettek is — cenzárkodtak — a gazdák és a kereskedők között. A századfordulóra a városoknak megnövekedett a lakossága, a vasút szállította az ellátásukhoz a falvakból a fölösleget. A balatoni fürdőzés megindulása a nyári időre újabb lehetőséget teremtett az eladásra. Ezeket a lehetőségeket mind a kisnemesek, mind a parasztasszonyok kihasználták. A szentbékkállai asszonyok, de részben a környékbeli többi község is ráálltak a káposzta nagymértékű termelésére — mint erre Csoma Zsigmond rámutatott —, már a szabadparaszti gazdálkodás megindulása után. Kővágóörsön az Imre-napi vásáron értékesítették, kocsiról kínálva a friss fejeket. A káposztát elsősorban a falusi lakosság vette,[30] míg a nyaralók tejet, túrót, vajat, tojást, kerti veteményeket, gyümölcsöt. Ugyanezeket vásárolták fel a kofák is. Míg a tehetősebbeknek nagyjából megtermett a kenyérnekvalója, a henyei, monoszlói szántóföldek kedveztek is a rozs termelésének. De a kövesebb határokban lakók keservesebben szenvedtek meg a szántóföldek megműveléséért. Sokan átjártak Somogyba aratómunkásnak az 1820—30-as években éppúgy,[31] mint a XIX. század végén vagy később. Legendák szólnak a viharos Balatonba fulladt, Somogyba aratásra induló csoportokról is. De Boglár és Révfülöp között hajók szállították a gabonafélét Kővágóörsre, ott volt egy, a vidék ellátására épített magtár gabonafélének. Itt vették meg a környékbeli lakosok a somogyi gabonát, olcsóbban lehetett hozzájutni, mint a veszprémi vásáron.[32] Az aratómunkásoknak több búzájuk volt, mint aki a maga termelte gabonáját fogyasztotta. A Káli-medencében a kertészkedés, szőlészet adott továbbra is lehetőségeket. A XIX. század végétől a kertészkedésre adó volt nemes, és a parasztasszonyok munkaköre új tevékenységgel gyarapodott: a szőlő- és gyümölcsoltásban mind a szentbékkállai, mindszentkállai, salföldi cseléd- és parasztasszonyok, mind a köveskáli „nemzetes" és parasztasszonyok nagy jártasságra tettek szert. Részben a saját szőlő- és gyümölcsállományukat nemesítették, részben másoknál dolgozva, keresni is tudtak vele. Az oltást az iskolában tanulták. Volt olyan cselédasszony, aki elvadult terület szőlővel való betelepítését, forgatását is vállalta, mialatt családjának férfi tagjai Somogyban voltak aratni. A kiszedett elvadult alanyokba aztán saját szőlőjében oltott nemes vesszőket. A monoszlói és henyei asszonyok aránylag kevesebb részt vállaltak a piacozásban, mint a többi község lakói. Részben messzebb is laktak az értékesítés helyeitől, részben aránylag kedvezőbb termelékenységű földjeiken jobb gabonájuk, kukoricájuk termett. Bort, gabonát adtak el vagy házalóknak, vándorkereskedőknek a tojást, baromfit vagy más jószágot.

A gyümölcsök felfrissítése új fajtákkal, részben a felekezeti iskolák tankertjének jóvoltából,[33] részben a Balatonhenyén létesített Kerkápoly-féle gyümölcsfaiskola és utódja készleteinek megvásárlásával történt. Egyelőre a módosabb és igényesebb gazdák költenek gyümölcsfaoltványokra. De szélesebb körben megindult a vad alanyok nemesebb ágakkal történő oltása vagy jó fajú magoncok, azaz magról növelt fák ápolása. A fő jövedelmi forrás mégis a boreladás maradt, a szőlőtermelés válságai ellenére újra és újra erőre kap a borgazdálkodás e területen, a filoxéravész után is, mert piaca van. Az igazán nagy válságot az első világháború utáni helyzet, a burgenlandi eladási lehetőségek megszűnése jelentette. Pótolta részben az idegenforgalom erősödése. Divattá vált a csemegeszőlők termelése is, melyet kosárban a fejükön hordtak le „házakhoz", a Balaton mellett nyaralóknak. A szegényebbje a saját szükségletére való dolgokat is kénytelen olykor eladni; vajat sokan csak eladásra készítenek inkább, saját gyermekeiknek alig jut, mások a felfüstölt húsokat értékesítik.[34] Hamarosan közgazdászok kezdik számítgatni a Balaton-felvidéken élők gazdálkodásának ráfizetéses voltát.[35] Jóllehet vannak családok, ahol minden lehető munkaalkalmat elvállalnak: aratás, szőlőmunka, erdei munkák.

A századforduló az az időszak, amikor a régi kisnemesi — a jobb módúakét értve rajta — és a paraszti táplálkozás különbségei és hagyományos közös elemei még elég plasztikusan észrevételezhetők.

A jobb módú kisnemesi háztartás a XX. század elején számos olyan jellegzetességet hordozott, amelyet általában a régi magyar „úri konyha" vonásaiként tartunk számon, ilyenek:

a) A húsételek nagyobb mennyisége, többfélesége alapanyag és feldolgozás tekintetében. Vad és hal is több, mint a paraszti konyhán. Azt tartják, az a jó és egészséges, ha mindennap van hús, az úgynevezett „tésztás napokon" is legalább a levesben. Gyakori étkek a főtt hús mártással és a belsőségekből való savanyú levesek. A vadasok, pörköltek elkészítésében a férfiak is remekeltek — főképp pincei lakomák alkalmával, nők kizárásával.

b) Sokféle mártást ismernek, még rebarbara- és zsemlemártást is. A mártások főtt húsok mellé készültek.

c) A parasztihoz képest aránylag sok a fűszer felhasználása az ünnepi húslevesekben, borlevesben, mártásban, süteményben, kochban, vadasban, gyógyító célzattal pálinkában, égetett italokban.

d) Érdeme az itteni konyhaművészetnek a kerti vetemények nagyarányú felhasználása főzelékbe, levesnek, salátának, savanyúságnak. De a sóska, spenót szinte ismeretlen, még gyermekeknek is csak az 1920-as évektől készítették. Kialakultak ún. „főzelékes napok", és vasárnap is találtak főzeléket, de akkor mindig hússal.

e) Tészták tekintetében hétköznap, egyszerű vasárnapokon szinte azonosság a parasztok által készítettekkel, de a pépek, kásák jelentősége kisebb. Nagyobb, jeles napi (karácsony, húsvét, farsang, pünkösd) és családi ünnepeken (születés, lakodalom) szinte tobzódás a sokféle csemegében és édességben. A gazda vagy gazdaasszony névnapját évente megtartják, nagy családi összejövetel keretében. Külön vendégváró ételeik is voltak (borleves, perecfélék), farsangban nagy mulatozásokat tartottak.

f) Egy korábbi sokoldalú gyümölcsfogyasztási és -feldolgozási rendszer maradványai fellelhetők: sokféle aszalt gyümölcsöt fogyasztottak, sőt a parasztcsaládoknál nem, vagy kevéssé ismert liktárium két fajtájának (aszalt szilva mandulával vagy dióval vagy cukrozott gyümölcs) eltevése, szőlőméz ismerete, többféle gyümölcsecet+borecet előállítása és felhasználása. Többféle lekvár és kompótféle eltevése, de csak szilvából nagyobb mennyiségű lekvár, minden másból 2-3 üveggel.

g) A tüzelőberendezés nagyjából azonos a parasztival, illetve egy fokkal előrébb jár. Külön hús- vagy süteménysütő kiskemence és nagyméretű kenyérsütő is van egymás mellett.

h) Az edénykészletben a tálaló-, reprezentatív edénykészletek drágábbak, finomabbak a kisnemeseknél, mint a parasztoknál. Sok örökölt cin-, réz-, önmázas cserép- és porcelánedények, díszes üvegek kedvelése vagy becsben tartása jellemzi ezeket a családokat. Külön említendő a tálalás, terítés gondossága, kulturáltsága. Mindenkinek külön tányérja volt, és a legszegényebb kisnemesek is porcelántányérból ették a főtt ételt hétköznap is. Ezekből a készletekből ma is látható még néhány jeles darab. A hús feldarabolására, a saláta elhelyezésére, a behozott ételek elrendezésére a magukra adó „nemzetes asszonyok" nagyon ügyeltek, még ha a napszámosok vagy cselédek etetéséről volt szó, akkor is. A sütő-főző edények tekintetében az újdonságokra hamarabb reagáltak a jobb módú konyhák, az öntött vas és zománcos edények hamarabb hódítottak tért itt, de hát a „rakott sparhetok" is, amelyeken ezekkel az edényekkel jobban lehetett boldogulni.

i) A zsírozók között a vaj, tökmagolaj is jelentős, különösképpen a katolikus nemesi családokban.

j) A kávé fogyasztásáról — pontosabban, mint a reggeli részéről — már az 1810-es években megemlékezik Márton Gábor, amikor is ízesítésére a drága cukor helyett mézet javasolt.[36] Bright ugyanebből az időből jelzi, hogy Pécsett úri családokban kávé a szokásos reggelire.[37]

Szemben az úri konyhára jellemzőnek tartott vonások kiemelésével, joggal hangsúlyozhatók azok az azonosságok is, amelyek ezen a területen egyaránt jellemzik mind a nemesi eredetű, mind a parasztcsaládokat. Ilyenek:

A) A rozskenyér általános fogyasztása és számos, mindkét népességnél ismert főtt, sült, kelt és kelesztetlen tészta, egyszerűbb és kimódoltabb (főtt, sült) perecek kedvelése.

B) A sertés feldarabolásának módja — többek között az ún. orjára bontás[38] — a füstre szánt darabok kiválasztása, megkülönböztetése, friss és füstölt húsból való levesek, pecsenyék sora, a töltelékes készítmények fajtái, a belső-

ségek felhasználása, a zsírnyerés és -tárolás módjai.[39]

C) A hétköznapi étrend bizonyos vonásai szintén azonosak: mint a tésztás (szerda, péntek) és főzelékes napok (csütörtök, szombat) megléte. A főzelékes napok kialakulása a parasztság módosabb rétegénél az úri konyha hatására történt. A hétköznapi ételfélék többsége hasonló volt a két csoportnál.

D) Az ünnepi és a nagy dologidő étrendjének számos vonása megegyezett. Pl. szüretkor a birkapörkölt szinte mindenkinél egységesen elmaradhatatlan volt. Akinek nem volt szüksége egy egész birkára, az a szomszédjával vagy valamelyik rokonával közösen vett egyet és felezték. Jelesebb alkalmakon a főtt húsok és hozzá való mártások kedveltek.

E) A tehéntej feldolgozásának módjai egyformán megvoltak. Vajat, tejfelt, túrót eladtak, füstölt és keserű túrót hosszabb ideig tároltak. Birkatartó gazdák birkasajtot is készítettek.

F) Általánosan elterjedt, hogy a rántást és a habarást együttesen alkalmazták, csak böjtös időben maradt el a rántás, vagy akkor se, mert vajjal, tökmagolajjal készítették.

G) Aránylag sok gyümölcs és tejtermék fogyott addig, amíg nem nőtt meg ezek iránt a kereslet.

A legszegényebb rétegek — a cselédek, napszámosok — sok tekintetben kivételek e megállapítások alól. Mivel tehenet nem tartottak, a tejtermékfogyasztásuk minimális. Az ünnepi tésztafélékhez tejért is elmentek napszámba. Gyümölcsből is kevés jutott nekik. A tartalmasabb főzelékek helyett is inkább üres leveseken („vízileves"-nek nevezte az egyik asszony) és főtt tésztákon éltek a legnagyobb dologidőben is. Az 1930-as években ugyanez a helyzet. Cserjési Károly is megállapítja, hogy Köveskálon a cselédek és napszámosok étkezése nem, vagy kevéssé kielégítő.[40] Hogy a gazdáknál mit kaptak a munkások, az nagyon különböző. Voltak jobb szívű, cselédeikkel, napszámosaikkal patriarchális viszonyban lévő családok, ahol, bár külön volt az étkezések nagy része, aránylag jó kosztot kaptak mindig, nemcsak aratáskor és nagy szőlőmunkák idején. De volt, aki üres prószákkal, gánicákkal etette nap mint nap a cselédjét. Hogy az ügyesebb cselédlányok milyen sokat tanulhattak egy-egy nevezetesebb gazdaasszonytól, az kiderül abból, hogy aki közülük tehetősebbé vált, rögtön igyekezett megvalósítani azokat az elképzeléseket, amelyeket gazdaasszonya háztartásviteléből magára nézve fontosnak tartott. Így közvetítődtek bizonyos receptek, étrendek; a tálalás igényesebb volta, konzerválási módszerek szélesebb körben elterjedtek. Általában elmondható, hogy nem a gazdák kosztján élő cselédek táplálkozása volt a szegényesebb, hanem azoké, akik saját maguk gondoskodtak ételükről. Az átvételek — a szegényparaszti konyha színvonalának javítása dolgában — nemcsak a helyi módosabb „nemzetes asszonyok", papnék, de a katolikus pap szakácsnői vagy a polgárit végzett kisnemes- és gazdagparasztlányok is tettek valamit. Ami szembetűnően más volt még a XIX. század végén a paraszti táplálkozásban, mint a kisnemeseknél, a következő:

a) Lényegesen kevesebb húst fogyasztottak, hetente csak egyszer vagy kétszer volt főételként hús. Baromfi csak ünnepen került asztalra; télen és nagy dologidőben a sertéshús fogyott leginkább.[41] Nagyobb sokadalomban, mint szüreten, torban, lakodalomban birkát tálaltak. Aki nem tehette, az kacsát vágott ilyenkorra. Vad, hal, borjú, marha ritkán fogyott. A XIX. század közepén még több hal volt. Kővágóörsön „vacsorahal" elmaradhatatlan volt halászati idényben és pótolt más húsféléket is. A kővágóörsi parasztoknak és kisnemeseknek részesedésük volt a Balaton területéből, ezért részesültek aránylag jól a halhozamból. De 1880—90-ben már szembetűnően csökkent a halállomány, nemcsak a Balatonban, de a Káli-vidék tavaiban is.

b) Fő ételeik a kenyér, pép és tésztafélék, levesek, főzelékek voltak. A nyersanyagok mennyiségi sorrendje szerint: rozs, burgonya, zab, káposzta, kukorica, lencse követi egymást. Zöldfőzelékek tekintetében elmaradtak a kisnemesek mögött. Ezek inkább 1920 után kezdenek tért hódítani. Pépes ételek (gánica, prósza, sterc), egyszerű pogácsafélék, esetleg kelt tészták majdnem mindennap készültek. A szegényebb parasztok, napszámosok, cselédek a pépes ételeknek nyersanyag, forma, ízesítés szempontjából számos változatát ismerték. Különösen Mindszentkálláról vannak erről részletes adatok.[42] Gyümölcs és tejtermék fogyasztása a jelzett időben kielégítő lehetett volna — a földteleneket, 1-2 holdasokat kivéve —, de akadtak családok, ahol a tejet, tejterméket, gyümölcsöt kevéssé igényelték.

c) A XIX. század végi paraszti étrendben még általános volt a napi kétszeri étkezés. Reggel hideget adtak vagy egy tál meleg ételt (a leggyakoribb a sült krumpli, sült káposztával, esetleg hússal — ugyanúgy, mint Somogyban[43]), estére két tál meleg ételt tálaltak (leves + tészta: főtt vagy sült; esetleg pépes étel). A legrövidebb téli napokon később is — a fonás és szövési munkák idején — az asszonyok nem értek rá délre főzni, így délben keveset és hideget fogyasztottak. Az ünnepek és vasárnapok kivételt képeztek ez alól a rendszer alól, akkor délben ott gőzölgött az asztalon a meleg leves, és utána még egy fogás volt, pl. főtt hús mártással stb.

5. VÁLTOZÁSOK A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN A PARASZTOK, VOLT KISNEMESEK ÉS CSELÉDEK ÉTKEZÉSÉBEN

A nemesi konyhán a XIX. század végétől kevés változás történt. Megkísérelték azt, hogy tartsák korábbi életvitelüket, gazdálkodásuk és életmódjuk addigi színvonalát. De sokan elszegényedtek. Ez esetben közeledtek a paraszti táplálkozás szintjéhez. Kevesebb húst, zsírt, tejfölt fogyasztottak, költségesebb tésztákra, kompótok-

ra nem telt. Az elszegényedést rendszerint azzal magyarázták: megitta a borát, barátaival elmulatta, ahelyett, hogy eladta volna. Vagy aki nem foglalkozott a maga gazdaságával, azt másra bízta, hamarosan tönkre is ment.

Az elszegényedett „nemzetes" asszonyok a meglévő lehetőségek között is igyekeztek legalább változatosan főzni, elővenni minden háziasszonyi leleményt, ötletet ennek érdekében. Ha rossz szilvatermés volt, pl. szederlekvárt főztek be üstszámra. A szedret az erdőben gyűjtötték. Köveskálon a nemesasszonyok is elmentek másokhoz gyümölcsfát, szőlőt oltani, s ezzel keresethez jutottak, de nem restelltek piacra járni sem. Monoszlón, Henyén aránylag több volt a jobb módú kisnemesi család, mert kedvezőbbek voltak a talajviszonyok. Köveskálon kétszer annyi munkával értek el eredményt a szántóföldeken és kertekben. Azok a volt kisnemesi családok, amelyek tartani tudták gazdasági szintjüket, könnyebben vették át azokat a polgári, városi hatásokat, ami bizonyos húsfélék elkészítésében (fasírt, töltött hús), köretek, saláták, új sütemények és csemegék elkészítésében nyilvánult meg. Gyakorivá lett új nyersanyagok bevitele a hagyományos ételekbe pl. rizs, zsemle a hurkába. De lényegesebb ennél az ízlésváltozás. A savanyú leveseket kevésbé kedvelik, nem kell már többféle gyümölcsecet. Olcsóbb a bolti ecet, van, ahol meg is szólják azt, aki borecetet készít, hogy megecetesedett a bora. Azért vannak, akik ragaszkodnak a házi készítésű ecethez. A fűszerezés egyszerűsödik, de nő a zsírosabb húsételek szerepe. Ennek oka részben a régi tájfajta, a bakonyi sertés helyett a mangalica térhódítása. Mivel a sertések iránt is megnőtt a kereslet, sokan eladásra is hizlaltak. Ha nem sikerült eladni, azt is elfogyasztották. Az ünnepekre libát, kacsát hizlaltak, ebből is került eladásra is. Az ünnepi étrenden nőtt az édességek, süteményfélék sora, s ezzel a cukorfogyasztás. De a mai méreteket meg sem közelítette pl. diós töltelékre (kifőtt tészta, kifli, kalács) nem tettek cukrot vagy csak igen keveset. Különösen híresek voltak a henyeiek süteményeikről, „magyar zserbónak" nevezték őket a környéken. A télire eltett lekvárok, befőttek sokasága divattá vált a magukra adó úri háztartásukban, de nem mondtak le az aszalt gyümölcsökről sem. A leggyakoribb lekvárok, a legnagyobb mennyiségű szilva mellett, a kevesebb barack-, bicske- és mustban főzött birslekvár volt. A savanyúságok is széles repertoárt mutattak, a savanyú káposztán, kerékrépán, uborkán, paprikán, céklán, zöld paradicsomon kívül dinnyét is tettek pl. el.

A volt nemesi családok nagyon differenciálódtak, 80-100 holdas is lett (maradt) közülük, de egyeseknek már földje sem maradt, ha sikerült, ipart tanultak, ha nem, napszámosként, cselédként tengették életüket. A boreladási lehetőségek megszűnése a kevéssé termékeny, köves, „égemény"-földű Köveskált sújtotta legjobban. Ez is hozzájárult, olyan komoly anyagi válságba került az egykori mezőváros, később falu, s a szomszéd falvak a „koldus nemzetes urak hazájának" tartották e tehetséges, értelmes népű helységet. A nemesi attitűd egyik maradványa az itteni falvakban, hogy a rokon családok lehetőleg összetartottak, összejártak, a komákat is többnyire a családból választották,[44] összejártak legalább jelesebb ünnepeken, szüretkor, farsangban, a gazda és a gazdaasszony névnapján. Ez az összetartás némi jótékonykodással is járt. A szegényebb, sokgyerekes, csecsemős rokont támogatták időnként, pl. tejjel, gyümölccsel; magára maradt beteg, öreg rokonoknak fát, meleg ételt vittek. Az első szőlőszedésből Köveskálon ma is visznek a legközelebbi rokonoknak, s főként azoknak, akiknek már nincs szőlője. Az összetartásnak lehetett valamikor gazdasági alapja, mint a Győrffy családoknál; ezeknek közös malma volt, és évente ún. malomvacsorák keretében tartották egyszer a gazdasági ügyek megbeszélését, s a frissen sült kenyérből szelték a „Győrffy-karéjokat", s küldtek belőle a távollevőknek is.[45] De az összetartásnak inkább az volt a célja, hogy különállásuk, nemesi származásuk, dicső múltjuk hangsúlyoztassék. Farsangi mulatságaikat is külön tartották, nem a parasztokkal együtt.

A parasztcsaládokban az összetartásnak ilyen tudatos vállalása csak a legközelebbi rokonokkal állt fenn, a távolabbi ágakkal lazábban kötődtek a szálak. A lakodalom és tor volt az a két alkalom, ahova a legtávolabbi rokont is meghívta, aki tehette.

A XX. század első felében a terület azon községeiben, ahol paraszti és nemesi rétegek éltek egymás mellett, gyorsabban vették át az újdonságokat a szegényebb parasztok is. A tisztán paraszti lakosságú falvak közül aránylag a legjobb módú Szentbékkálla, az itteniek jól ki tudták használni korábban a bor-, később a káposzta-, rozmaring-,[46] gyümölcs-, tej-, tejtermék-, zöldségeladási lehetőségeket. Táplálkozásukban a tartalmasabb ételek inkább megtalálhatók, mint Mindszentkállán, Salföldön és Kékkúton. Tejfölösebben, főzelékesebben alakították étrendjüket, dologidőben több húst ettek, a húsos és tésztás ételek újdonságai előbb tért hódítottak náluk. Mindszentkállán sok volt a cseléd, napszámos, néhány holdas. Az itteni lakosok iszonyú erőfeszítések árán, mindenféle munka felvállalásával (summásnak, aratónak elszegődés, szőlőmunka, erdei munka), piacozással egész éven át dolgozva, a kicsiny gyerekeket sem kímélve, gyomrukon spórolva tudtak egy kis birtokra szert tenni. Táplálkozásuk nagyobbrészt levesből, kifőtt vagy sült tésztából, prószából állt. Jóllehet ismerték a főzelékeket, inkább csak babból, krumpliból, lencséből készítették, zöldfőzeléket alig.

A kenyér- és tésztafélék repertoárjának változásához nagy mértékben hozzájárult a paraszti konyhán is a malomtechnika fejlődésével elért többféle lisztminőség. 1900-1910 körül az Eger vízen és a környékén lévő vízimalmokat modernizálták, turbinásra szerelték át, szitával, hengerszékkel látták el[47] (Kapolcs, Monostorapáti, Dörögd, Diszel — 2. ábra; Zánka), ezekben őröltették a kenyérnek (rozs) és finomabb tésztának való lisztet. A helybéli (Köveskálon 2, Henyén 1) malmok még sokáig kövesek, „ko-

2. ábra. A diszeli Dobrovits-féle malom 1981-ben
Abb. 2. Die Dobrovits-Mühle in Diszel im Jahre 1981

tyogósak" maradtak, ezekben ezután már inkább csak daráltattak, csak ritkábban őröltettek lisztnek valót. A különlegesebb süteményekhez így megfelelő liszt állhatott rendelkezésre. Lakodalomra, paszitára az 1920-30-as években már a paraszt- és cselédasszonyok is piskótával, cuk-

3. ábra. Szentbékkálla, Felszeg, Zrínyi u. 5. 1816-ban épült kőfalú paraszthház homlokzata az udvarban száradó paprikafüzérekkel
Abb. 3. Die Fassade des im Jahre 1816 gebauten steinwandigen Bauernhauses in der Zrínyi-Gasse 5 in Szentbékkálla mit den im Hof trocknenden Paprikabünden

4. ábra. Szentbékkálla, Zrínyi u. 5. sz. ház kamraajtója, előtte Horváth József és Lengyel Mária, 1982
Abb. 4. Die Kammertür des Hauses in der Zrínyi-Gasse 5 in Szentbékkálla, davor József Horváth und Mária Lengyel (1982)

ros pereccel, kráflival, kevert vagy pörkölt tortával álltak elő. De hétköznapokon rozs-, kukorica-, sőt árpaliszt, kukoricakása fogyott.[48] A házi kenyérsütés és a kemencék használata az 1960-as évekig tartott. A parasztcsaládok többségénél a füstös konyhák helyett a boltíves, nagy kéményesek lesznek általánosak. Korábban a kályha szájában, vagy a „póczikon", „tűzhelyen" vas háromlábakon „csúcsos fenekű" cserépfazekakban főztek, kétágú vasvillával emelték ki az edényt, s azzal tették a parázsra. A katlan rendszerint a tűzhely végében, a sarokban volt, ezt főként disznóöléskor használták vízmelegítésre, zsírsütésre, máskor az állatoknak való burgonya főzésére. Amikor „berakott sparhetokat" kezdtek készíteni (1910 után), már nem feleltek meg a cserépfazekak, inkább vasfazekakat, vaslábosokat kezdtek használni. A sütőben viszont megfelelt a cseréptepsi is, bádogtepsi is.

A hétköznapi étrendben változások történtek az 1900-as évektől. A téli időszak napi kétszeri étkezése helyett három lett, de délben csak hideget fogyasztottak. Az iskolai tízóraizás hatására otthon is követelték a gyermekek az ételt.[49] Az őrzőgyerekeknek májustól októberig, mikor hajnali 4-5 órakor elindultak ki az állatokkal, a kezébe nyomtak egy szelet kenyeret és gyü-

mölcsöt. Mire 9-10 órakor hazahajtottak, „meleg reggeli" várta őket. Az iskolába járó gyermekek egy részének otthon tejeskávét adtak, másoknak pl. rántott levest, ismét mások magukkal vitték az iskolába a reggelit is, azaz szárazat.

A nagy dologidő étrendjében lehetőleg a legtáplálóbbnak (energiapótlás), laktatónak, és szomjoltónak tartott étkek szerepeltek. Szomjoltásnak a leves, gyümölcs, tejtermék, laktatónak a tésztaféle és húsféle számított. E jelzett időszakban a leves+tészta helyett a leves+főzelék vagy főzelék+tészta kezd tért hódítani. A húst a levesbe vagy a főzelékbe főzték bele. Tejterméket uzsonnára szoktak kapni a munkások.

Lakodalomban a korábban szokásos tejeskása helyett 1920 után egyre divatosabb a rizskoch. Pörkölt mellé a tehetősebbek rizsgarnírungot tálalnak, a véres hurka töltelékébe is rizs kerül a kukoricakása helyett. A sertésfeldolgozásnál is módosulások történnek: egyre kevesebbet füstölnek fel, a hús egy részét zsírban lesütik, a tüdőt sem füstölik, hanem kövesztik. A kásával töltött gömböc helyett svártlit készítenek. Ünnepi alkalomkor fasírozott, rántott hús, töltött hús is megjelenik.

A nyári eladási lehetőségek hatására a zöldségeskertekben egyre többféle kerti növényt gondoznak. Ők is kezdik készíteni a tök-, zöldbab-, zöldborsóból való főzeléket. Telente a nagyobb mennyiségű savanyú káposzta és szilvalekvár mellett kisebb tételben aszalt gyümölcs, szárított paradicsom, de már 2-3 üveg másfajta lekvár, 1-2 üveg kompót, savanyú uborka, néhány üveg paradicsomlé is sorakozott a kamrában. A szórópaprikát is maguk szárították (3., 4. ábra) és törték össze. Korábban vettek ilyet házaló árusoktól. A szegény embernek sokszor egy volt a kamrája, pincéje, szóval mindent egy helyen tárolt (mint pl. Szentbékkállán ma is az egyik, 1810-ben épült öregház idős lakói: *5—6. ábra*). Másoknál több pince és kamra is akadt.

Összefoglalva: A Káli-medencében a táplálkozás területén a jobb módú nemesi háztartásoknak az újítások átvételében, továbbadásában igen fontos szerepe volt. A náluk cselédeskedő lányok-asszonyok, de a papszakácsnék is fontos szerepet játszottak ezeknek az újításoknak a közvetítésében. A nagy vendégeskedések, lakodalmak, pasziták, halotti torok, névnapok, farsangi mulatságok az ilyenkor tálalt ételek kimódoltságát segítették elő az úri konyhákon. De számos módszert, ételfélét megőriztek a XVIII—XIX. századi elődeiktől is. Ezek egy része a kemence használatához kötött (kelt tészták, aszalt gyümölcsök stb.). Számos különbség adódott a nemesi falvak táplálkozása között is, de apróbb eltérések az egyes paraszti rétegek étkezési szokásai között is. Kimondottan szegényesnek és egyhangúnak csak a cselédek táplálkozása volt mondható.

5—6. ábra. A Szentbékkálla, Zrínyi u. 5. sz. lakóház kamrája 1982 szeptemberében
Abb. 5—6. Die Kammer des Wohnhauses in der Zrínyi-Gasse 5 in Szentbékkálla im September 1982

Rövidítések — Abkürzungen

EA = Néprajzi Múzeum Etnológiai adattára.
Népr. Közl. = Néprajzi Közlemények.
MMMK = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.

1. *PÁKAY Zsolt:* A veszprémi püspökség uradalmainak összeírása 1802-ből. VMMK, 1978/13. 241. írja le, hogy Mindszentkál lakóinak tizedbeszolgáltatásából a legnagyobb értéket a bor 858 Ft 43,5 xr-ral képezte, a rozs értéke csak 163 Ft 24 xr.
2. *CSOMA Zsigmond:* Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. MMMK, 1981—83. 183—207. Leírja, hogy a hiencz kereskedők útvonala Köveskált érintette, elsősorban bort vettek, néha pálinkát, és hoztak almát, körtét. Lovaiknak szénát hoztak magukkal, de zabot itt vettek nekik.
3. *MÁRTON Gábor:* Gazdaságos méhtartás. Győr, 1816. 235—42. Beszámol arról, hogy 1811—14 között 1 kas méhe 44-re szapodott, ezalatt tiszta jövedelme 1256 forint lett. Köveskált és környékét rendkívül alkalmasnak tartja a méhtartásra.
4. *FÉNYES Elek:* Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841. I. 451. Nagy gonddal részletezte a Balaton-felvidéki borokat. Kiemelte Köveskál, Szentbékkálla és Kővágóörs nemes borát: „minthogy lakosai vízzel sohasem vegyítik, a hiencektől élénken kereskednek". Még a korabeli leggyakoribb tájfajtákat is felsorolta. Balatonhenye savanyú borát tartósnak és keménynek ítéli.
5. *CSERJÉSI Károly—VASS János:* Köveskál kisközség monográfiája. EA, 4489. írja, hogy: „Bora révén ismert, keresett s tekintélyes lett s ezért kérték mezővárossá való előléptetését", s kapták meg 1825-ben azzal a joggal, hogy két országos vásárt is tarthatnak. A hagyomány szerint 5 kocsmája volt a mezővárosnak. Később borcenzárok közvetítettek a kereskedők felé. I. füzet, 36.
6. Idézi *VAJKAI Aurél:* Néprajzkutatás Veszprém megyében. VMMK, 1978/13. 308.
   Fatér Mihály szentbékállai plébános feljegyezte, hogy szőlője rigolírozását azon a vidéken elsőként ő végeztette el. (Historia et annales paróchia Szentbékalensis 1859. évi bejegyzés 8. p.)
7. *NAGYVÁTHY János:* A magyar házi gazdaasszony. Pest, 1825.
8. *CSORBA József, Szakácsi:* Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 74.
9. *CSOMA Zsigmond:* Káposztáskertek a Káli-medencében. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983. 17—33.
10. *CSERJÉSI* i. m. 68.
11. *MÁRTON* i. m. javasolja „némelly süteményekbe . . . borlevest, teát, sőt még a kávét is meg lehet mézzel inni". Leírja, hogy mi mindenből készül kávé: kukorica, árpa, búza, bab, répa, cikória, makk, földimogyoró; 1809-ben Köveskálon látta elődje kasait az ablak alatt a kis kertben. Balatonhenyén az oskolamester kaptárai a tornácon voltak, másoknál a hidas tetején voltak a méhek — emlékezései szerint.
12. *Dr. JANKÓ János:* A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 210—212.
13. *MÁRTON* i. m. 232.
14. *BRIGHT, Richard* utazásai a Dunántúlon 1815-ben. Veszprém, 1970. Szerecz Imre fordítása.
15. „A monoszlói Református Nemes és Szent Ekklésia ingó és ingatlan javát egész kiterjedésében magában foglaló könyvecske 1846. és a „Monoszlói Nemes és Szent Ekklésiának Protokolluma 1748-tól". „A monoszlói Református Szent Ekklésia Communióhoz való és házi eszközei", 1836.
16. Balatonhenyén a Székely család házába 1921-ben rakattak ilyen komplett kemencés-renes-berakott sparhetes-katlanos, parádés, egybeszerkesztett tüzelőberendezést, rézveretes díszekkel; a kémény a falba került, illetve a közvetlen a fal mellé. A vas- és fémrészeket üzletben vették, a kőművesmunkát helyi specialisták — nem szakképzettek — végezték.
17. Ld. a 15. jegyzet. A felsorolt iratok 1981-ben még Monoszlón voltak a parókián, 1982-től a Pápai Egyházi Levéltárban.
18. *NÉMETH József:* A sümegi népi fazekasság. Népr. Közl., 1960.
19. *OLÁH József:* Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. Tud. Gy. 1834. III. 81. írja: „Leányfalu . . . Itt igen sok fazekasok laknak, kik leginkább tálakat, tányérokat és lábasokat készítenek."
   KRESZ Mária: Fazekas, korsós, tálas. Eth., LXXI. (1960.) 318—21.
20. De az is lehet, hogy tejesfazekak száradtak rajta. Ld. „Monoszlai Ref. SZ. Ekklésia Communióhoz való és Házi eszközei", 1836.
21. „A monoszlói R. Ns és Sz. Ekklésia ingó és ingatlan javait egész kiterjedésben magában foglaló könyvecske". Pápai Ref. Egyházi Levéltár.
22. Sokszor más község határában volt a káposztáskert. A szentbékkállaiak 1850 előtt Lesencetomajon béreltek káposztáskertet, volt, akinek Balatonrendesen volt a káposztáskertje. A köveskáli káposztáskertek a Bozót-kertből, Györffy-, Bédey- és Püspök-kertnél feküdtek. *CSOMA* i. m. 19.
23. *HORVÁTH József:* Néprajzi és helytörténeti jellegű adatok a nagyvázsonyi úriszék irataiból. VMMK, 10 (1971). 86—87.
24. 1850 előtti táplálkozási adatok egy része a vidék pinceszerezési szokásairól szólnak. Pl. *OLÁH* i. m. 94. Köveskál tájáról írja, hogy az asszonyok külön pinceszereznek és visznek ki magukkal kolbászt, rétest, sódart, fánkot, sült baromfit. A másik téma a halászat, halfajták felsorolása (*OLÁH* i. m. 93.). Tihanynál a garda, másutt a Balatonban: harcsa, fogas, fogassüllő, ponty, compó, őn, csuka, keszeg, koncér, pirosszárnyú, fehérszárnyú, küsz; a rákoknak három fajtáját ismerteti: fekete-, fecske- és cseresznyerák. Az utóbbit megfőzik, sózzák és héjjastól fogyasztják, mert csak akkora, mint a makk és vörös színű. Köveskál határában lévő két tóban kárászokat fogtak, a Kornyita-tóban csík is, kárász is tenyészett (*OLÁH* i. m. 76—77.). A vidék gyógyvizeit is leírja, köztük a kékkútit is (*OLÁH* i. m. 72.). Fényes Elek többnyire az ő adatait idézi.
25. Számadáskönyv a Monoszlói Ref. Ns és Szent Ekklésia bor és pálinka bevételeiről, kiadásairól. 1846-tól.
26. Csekő Ferencnének 1840—50 körül írta le Nagy Zsófia. Csekőéknek 36 hold szántójuk volt, ezenkívül birkalegelő és valamennyi szőlő.
27. Győrffy Kálmánné Kenessey Kornélia közlése (ref. volt kisnemes sz. 1908), Köveskál, Fő u. 40.).
28. Sebestyén Margit közlése, ref. volt kisnemes, nagyon elszegényedtek, ő városban volt cseléd, sz. 1909. Köveskál, Bozót u. 4.
29. Vörös Gyuláné Nagy Erzsébet 58 éves ev. volt jómódú kisnemes, Kővágóörs, közlése. Elmondása szerint módosabb portákon legalább háromféle ecet volt, de akár lehetett hétféle is. Kővágóörsön vad vagy bármilyen gyümölcsből való, borecet, kukorica- sőt rebarbaraecet is volt. A szegényebb parasztok, cselédek vadgyümölcsecetet készítettek.
30. *CSOMA* i. m. 18. Legalkalmasabb területe Mindszentkállának, Szentbékkállának és Kékkútnak volt a káposztatermelésre.

31. *HRABOVSZKY Dániel:* Néhány levelek Balatonról és Balaton mellyékéről. Tud. Gy. 1827. X. 86. 92. „Régi szerencsétlenség a monda szerint, hogy a Kővágó Eörsi vízen egy tsapat Somogyba indult arató rettenetesen belé veszett" — írta, de azt is, hogy „aratni még is átjárnak a bő Somogyban, mert a legtöbb a jobb helyeket mégis e honnak Bachus foglalta el".
32. *OLÁH* i. m. 71.
BARCSAI Tibor: Kővágóörs és környéke. Szeged, 1939. Leírja, hogy messzi területekről jöttek Kővágóörsre gabonáért. 21. p.
33. Monoszlón az egyház jövedelmét képezte az 1870-es években egy faiskola. 1870-80-ban Henyén Kerkápolyi Károly pénzügyminiszternek 30 holdas faiskolája és kertészete volt. Később a kertésze Henyén telepedett le és jófajta gyümölcsöket termesztett.
NEMESBÜKI András: Községeink A-tól Z-ig. Balatonhenye. Veszprémi Napló, 1968.
A kővágóörsieknek egy füredi kertész adott el jó gyümölcsfacsemetéket.
34. A piacon kofák vásárolják fel a tejterméket, tojást, baromfit, gyümölcsöt.
35. *SZALÁNCZI Károly:* Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban. Debrecen, 1932. 31. Írja: „. . . a trianoni határok miatt, a fő piac Burgenland felvevőképessége megszűnt . . . a belföldi borvásárlás alkalmi lett, nem sikerült a borral való faluzás sem . . . A két üdülő hónap hoz némi fellendülést" (9. p.).
36. *MÁRTON* i. m. 69—70. Gazdagabb családok babkávét hozattak, szegényebbek árpa- vagy cikóriakávét fogyasztottak — tejeskávét rendszerint.
De nagyobb dologidőben a férfiak nem elégedtek meg reggelire tejeskávéval, hanem tartalmasabb tojásos, húsos vagy szalonnás ételt kaptak.
37. *BRIGHT* i. m. 89.
38. *KISBÁN Eszter:* A sertéshús tartósítása a paraszti háztartásban. Népi kultúra — Népi társadalom, II—III. 103—116. 1969.
39. *KNÉZY Judit:* Orgyaskáposzta, csöngörcsont, gömböc és egyebek. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983. 44—47.
40. *CSERJÉSI* i. m. 74. „A cselédek fő tápláléka burgonya és kenyér. Legtöbb gazdasági cseléd fizetését természetben kapja, azt hamarosan felélí, hisz ki van éhezve, azután koplal . . ."
41. *JANKÓ* i. m. 219. ugyanezt írja az egész Balaton mellékéről. Viszont birkahús több fogyott a Káli-medencében, mint pl. a Balaton déli partján.
42. Páhi Ferencné Csóka Lujza (sz. 1911. kat. volt cseléd), Mindszentkálla: a következő, gyakran készített kásákra, pépekre emlékezett: „kukoricakása, kukoricadödölle, prósza (sült pép), krumpligánica, dödölle vagy selemgánica (főzelékpép), lisztessterc, darasterc" ezenkívül még néhány archaikus ételfélére: „kukoricagombóc" (levesbe), „árpakorpa pogácsa", „böjti laska" (lepénykenyér).
43. *BORÓK Edit:* Lányok, asszonyok Mindszentkállán. Veszprém megyei Honismereti Tanulmányok, 2 (1979) 63. írja, hogy télen délre nem főztek ebédet. A legtovább a téli napi kétszeri étkezést a reformátusok, közülük is inkább a parasztok tartották.
44. *LACKOVITS Emőke:* A komaság a Káli-medence falvaiban. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983. 87. „A terjedelmes családokban nem szoktak kimenni a rokonságból messzire komáért."
45. *JÁMBOR Lajos* kézirata, pályázata. Magyar Mezőgazdasági Múzeum adattára, IV. 497.
46. *CSOMA Zsigmond:* A szentbékkállai rozmaringos asszonyok. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983, 33—40.
47. *VAJKAI Zsófia:* Malomtípusok és a molnármesterség a XIX. századi Magyarországon. MMMK, 1978—80. 352—3.
48. *KNÉZY Judit:* Köményleves, prósza, aszalt gyümölcs és egyebek. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983. 40—44.
49. *KNÉZY Judit:* Néprajzi kutatások a Káli-medencében. Hírek a Mezőgazdasági Múzeumból, 1983. IV. évf. 1. sz. 2—5.

JUDIT KNÉZY

VERÄNDERUNGEN IN DER ERNÄHRUNG DER BEVÖLKERUNG DES KÁLER BECKENS (1840—1960)

In Káler Becken gibt es kleinadlige und Bauerndörfer bzw. gemischt bewohnte Dörfer. Die Kleinadligen sind zum größten Teil reformiert (Köveskál, Monoszló, Balatonhenye), zum kleineren Teil lutheranisch (Kővágóörs), die Bauern zum größten Teil katholisch und zum kleineren Teil reformiert. In den Schränken der katholischen, reformierten und lutheranischen Pfarrhäuser zeugen viele alte Aufzeichnungen vom Leben der damaligen Bevölkerung und enthalten die Briefschatullen der Kleinadligen interessante Daten auch in Bezugh auf die Ernährung.

Auf dem Gebiet der Ernährung besaßen die wohlhabenderen adligen Haushalte in der Übernahme und Weitergabe von Neuerungen eine sehr wichtige Rolle. Die bei ihnen dienenden Mädchen und Frauen, aber auch die Köchinnen der Pfarrer spielten bei der Vermittlung der Neuerungen eine wichtige Rolle. Die großen Gastmahle, Hochzeiten, Taufschmäuse, Totenmahle, Namenstage und Faschingsvergnügen förderten in den Küchen der „wohlgeborenen Frauen" die Vielzahl und Erlesenheit der dabei aufgetischten Speisen. Da die Kleinadligen in der Kunst des Lesens und Schreibens den Bauern etwas vorausgingen, ergab sich bald die Möglichkeit des Ausprobierens und der Einbürgerung der im Druck erschienen Rezepte. Aber es tauchte auch das nach 1850 von Hand geschriebene Rezeptbuch der Familie Kenessey auf. Für die Ernährung des Volkes in dem Gebiet in den vergangenen 100-120 Jahren ist folgendes charakteristisch:

1. Das Übergewicht der Teigwaren. In ihrer Anfertigung ist ein wesentlicher Fortschritt gegenüber der Bauernschaft des südlichen Transdanubiens, daß die komplizierteren Gebäcksorten früher erschienen, und zwar schon nach der Jahrhundertwende. Die Backkunst der wohlhabenderen Adelsfrauen von Balatonhenye lobte man damit, daß man sie in der Gegend nur so erwähnte, daß dort das „ungarische Gerbeaud" sei. In dem Gebiet aß man übrigends Roggenbrot, wobei die Wohlhabenderen auch aus feinstem weißen Roggenmehl gebackenes Brot verzehrten. An größeren Feiertagen waren die Brezelsorten sehr beliebt, die aber auch wochentags gebacken wurden.

2. In Bezug auf die Fleischsorten blieb die Bauernschaft sowohl in der Menge als auch in der Vielfalt wesentlich hinter den wohlhabenderen Kleinadligen zurück. Die meisten Bauernfamilien aßen wöchentlich nur einmal eine warme Fleischspeise, höchstens jedoch zweimal. In frischer Form wurde hauptsächlich das Geflügel zugerichtet. Schweinefleisch aß man frisch nur nach dem Schlachten, den größeren Teil nur geräuchert. Fisch bekamen die Einwohner von Kővágóörs in größeren Mengen, da sie am Gebiet des Balatons beteiligt waren. Die Bauern der anderen Dörfer bekamen Wild und Fisch kaum oder überhaupt nicht. Zur Weinlese versuchte jederman, Schafsgulasch zu kochen, da dies die größte wirtschaftliche Feier war. Das Überbleibsel der alten herrschaftlichen Küche war die Verwendung verschiedener Soßen zu gekochten Fleisch und bei feierlichen Speisefolgen die Verwendung von Reis als Beilage.

3. Die Vielfalt der für den Winter konservierten sauren Einlagen und an Dörrobst sowohl in den adligen als auch in den bäuerlichen Küchen ist ebenfalls ein Zeichen der Verbürgerlichung in dieser Gegend. Nach 1920 fertigten auch schon die Bäuerinnen verschiede Muse und Kompotte an, wobei diese jedoch neben der größeren Menge Pflaumenmus nur 2-3 Gläser darstellten. Die Adelsfrauen beschäftigten sich schon früher damit und fertigten auch Liktarium und Weinhonig für den Winter an.

4. Ebenfalls als Zeichen des Entwicklungsstandes kann angesehen werden, daß für die reformierte, lutheranische und katholische Bevölkerung dieser Gegend gleichermaßen die Existenz von Gemüsetagen (Donnerstag, Samstag, Sonntag) neben den Teigwarentagen charakteristisch war. Die Gemüsespeisen wurden mit Einbrenne und rahmiger Anrühre verfeinert.

5. In den Gegenden des südlichen Transdanubiens war das Fett der Armen das Kürbiskernöl. In dieser Gegend jedoch wurde davon relativ wenig verzehrt. Statt dessen verwendete man Fett oder eine rahmige Anrühre zu den Suppen und Gemüsespeisen, manche benutzten in der Fastenzeit Butter.

6. In Bezug auf die Feuerungsanlagen erschien in dieser Gegend — bei Kleinadligen und bei der Dorfintelligenz — der bogenförmige Rauchfang früher als in den Gegenden südlich des Balaton. Bei den wohlhabenderen Familien kam es sehr oft vor, daß man neben dem großen Backofen für Brot auch einen kleinen Bratofen oder Backofen für Gebäck baute.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A LAKÓHÁZ MORFOLÓGIAI VÁLTOZÁSA A KÁLI-MEDENCÉBEN

„A ház megújítása, átépítése mindenkor életet jelent, azt, hogy lakója meg tud küzdeni a folyton változó körülményekkel és ki tudja alakítani maga köré kis világát." *Vajkai Auréltól,* konferenciánk ünnepeltjétől idéztem ezt a negyedszázaddal ezelőtt leírt mondatot.[1] Előadásomban *Vajkai Aurél* megállapításának szellemében a Káli-medence népi építkezésének XVIII—XX. századi alakulását, főbb változásait szeretném bemutatni. Előbb a lakóház építőanyagában, épületszerkezeteiben, tüzelőrendszerében bekövetkezett változásokat vizsgálom, majd egy-egy lakóház konkrét példáján mutatom be azokat. A kutatás során igyekeztem a még fellelhető legrégibb építőanyagokat, formákat, szerkezeteket, tűzhelyeket felderíteni, mivel ezek jelentenek számunkra kiindulási alapot a változások, a későbbi változatok megállapításához.

AZ ÉPÍTŐANYAGOK VÁLTOZÁSA

A falazat. Jankó János szerint: „Az igazi ősi balatoni ház *sövényfonásos* volt, ez volt meg mindenütt a Balaton-part falvaiban, ezt szorította ki a sártömés a déli, a kő az északi partokon."[2] Később *Vajkai Aurél* kissé túlzottnak tartotta *Jankó* kijelentését, mivel a Balaton-felvidéken számos, pontosan datálható XVIII. századi kőházat, s a kőépítkezésre vonatkozó XVIII. századnál korábbi levéltári adatokat talált.[3] Helyszíni kutatásaim során a Káli-medence nyolc községében eddig egyetlen adatot találtam a *favázas sövényfal* előfordulására. Köveskálon a Henyei utcában a mai tűzoltószertár helyén állt az 1920-as évekig Hegyi Gábor, volt 1848-as honvéd favázas, sövényfalú háza. A ház fala Németh Lajos (sz. 1898, Köveskál, Henyei u. 1.) és Hajba Lajos (sz. 1900, Köveskál, Fő u. 5.) adatközlők szerint úgy készült, hogy 2 méterenként keményfa oszlopokat ástak le a földbe, ezekre keresztben *csaptatókat* szegeltek, amiket ujjnyi vastagságú fával fontak be, majd kívül-belül polyvával összekevert agyagos földdel betapasztották, végül lemeszelték. A fal keményfából, tölgyfából, helyi *erdei fából,* fonása cserfából készült. A *fonyásfal* nem volt vastagabb egy *sukknál.* (1 sukk: a két ököl és az egymás felé fordított két hüvelykujj együttes hossza: 31,6 cm.) *Ollóágasos-szelemenes* tetőszerkezetét két ollóágas tartotta. A gerendák, fedélfák, ollóágasok, a szelemen és a kb. 50 cm vastag mestergerenda tölgyfából készült. Tetőformája *kontyos,* héjazata *gicás zsúp* volt. A ház csupán két helyiségből, szobából és konyhából állt, egyik oldalán faoszlopos tornáccal, ahonnan külön ajtó nyílt a szobába és a füstös konyhába. Nem kötötte össze ajtó a konyhát és a szobát. A füst a konyha deszkamennyezetén lévő, kb. 40×40 cm-es füstlyukon keresztül ment fel a padlásra. Hegyi Gábor halála után a házban leánya, Hegyi Klára lakott az 1920-as évekig. Ekkor a házat az örökösök elbontották, a favázas sövényfal és a tető faanyagát elvitték, tűzifának használták fel. A telket a község megvette tülük, s később tűzoltószertár épült rá. Megemlítem, hogy a köveskáli reformátusoknak 1735-ben sövényfalú templomuk volt, a kőtemplom 1765-ben épült.[4]

Alig találtam adatot a földfalú házak előfordulására. Kovács Lajos szentbékkállai kőműves említette, hogy Szentbékkállán 1960 körül bontották le Szalay Salamon *tömésfalú,* füstös konyhás házát. Szórványos adatok kerültek elő a *többrétegű fal* egykori alkalmazására is. Kővágóörsön voltak olyan házak, amelyeknek fala két külső kő- és egy köztes földrétegből állt. A földhöz polyvát vagy szőlővenyigét *(venyicse)* használtak kötőanyagul. Télen főként az ilyen házak falában húzódtak meg a *falkígyók.*

Az említett szórványadatok is azt jelzik, hogy a kőfal mellett a sövényfal és a tömésfal csak jelentéktelen szerepet játszott a Káli-medence népi építkezésében: a XIX—XX. század építőgyakorlatában a terület domináns falazóanyaga a kő. *Márton Gábor* köveskáli református prédikátor 1816-ban megjelent Gazdaságos méhtartás című könyvében igen szellemesen emlékezett meg korában a Dunántúlon alkalmazott falazóanyagokról, kiemelve a Balaton északi partjának kőépítkezését: „Az én Méhesem derék fala Somogy Vármegyében fából volt, mert ott a' követ nem is ismerik, a' fa pedig igen bő. Szala Vármegyében pedig Méhesem' derék fala kő, agyaggal rakva, mert itt a' kő igen sok, — a' fának pedig a' Balaton mentiben olly nagy szüke kezd lenni, hogy talán még az annak kitalálásáról való gondolkozás is megfordul az emberek fejében, ha lehetne e valami mesterséggel kővel tüzelni? — a' mi nem lenne képtelenebb, mint a' tudósoknak a' *perpetuum mobile*-nak kitalálásán való fejtörések. A boronából vagy sározott sövényből való fal talán azért jobb, hogy melegebb mint a' kőfal. A' hol mind a' fa, mind a' kő szük, sárból, vályogból is lehet tsinálni, valamint hogy ezekből jó házakat is raknak."[5]

Kőből épültek a felmenő falak, az oromfalak, a ház alatti pince, s leggyakrabban a szabad ké-

1. ábra. Kőházak, kerítések (kőbástyák) Kővágóörs, Rákóczi u.
Abb. 1. Steinhäuser, Einfassungsmauern, Kővágóörs, Rákóczi Strasse
2. ábra. Ablaknyílás bolthajtása romos házban, Mindszentkálla
Abb. 2. Gewölbe an einer Fensteröffnung eines Trümmerhauses, Mindszentkálla
3. ábra. Egyetlen hosszú lapos kő áthidaló egy romos ház falában, Mindszentkálla
Abb. 3. Aus einem einzigen Stein gemachte Überbrückung an einem Trümmerhaus, Mindszentkálla

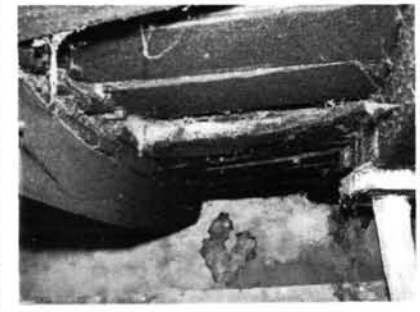

4. ábra. Sarokkövek egy volt füstös konyhás ház falában Köveskál, Bozót u.
Abb. 4. Ecksteine an der Mauer eines ehemaligen Rauchküchenhauses Köveskál, Bozót Strasse
5. ábra. Téglából épült szabad kémény, Mindszentkálla, Rákóczi tér 18.
Abb. 5. Freier Schornstein aus Ziegel. Mindszentkálla, Rákóczi Strasse
6. ábra. Tölgyfa gerendák és födémdeszkák, özv. Székely Józsefné füstös konyhája, Balatonhenye, Kossuth u.
Abb. 6. Eichenbalken und Bretten in der Rauchküche der Wittwe Józsefné Székely, Balatonyhenye, Fő Str.

ményt tartó vagy a szoba, folyosó, kamra, istálló feletti boltozott födémek. A kőkitermelés és a kőfalazás gyakorlatát Kovács Lajos (sz. 1916) szentbékkállai kőművesnél ismertem meg. Télen a kőművesek követ fejtettek. A szentbékkállai Fekete-hegy vízmosásos részein puha, szivacsos szerkezetű *hopoka-kő* található, amelyből a falak, boltozatok, *bótpince*, áthidalók, pincelépcsők készültek. Kovácsmester által készített vasékekkel fejtették a *hopoka-követ*. A kő *erénél* bevert ékekkel 15-25 cm vastag, néha 2-3 m^2 felületű *hopoka-kő* lapokat feszítettek föl. Nagykalapáccsal és ékekkel a puha kőlapokat olyan alakúra darabolták, amilyenre szükség volt. A Kő-tenger területén kemény követ hasítottak, amelyből leggyakrabban lépcső készült. *Durmancsokkal* (vasékekkel) végezték a hasítást. A hosszú kőbe 30 cm-enként *durmancsokat* vertek. Helyüket előzőleg 2 cm mélyen spiccvésővel vésték ki. A *durmancsoknak* feszesen kellett a kőben állni. Ha a kőben nem *húz* a *durmancs*, akkor kiugrik. Ilyenkor a *durmancs* mellé hordóabroncsdarabból készült éket, *pancsettát* raktak. Ha a kövön a lyuk már túl nagy volt, akkor a *durmancs* mindkét oldalára *pancsetta* került. *Durmancsokkal* egészen hosszú, 1,5-2 m-es köveket is egyenesen tudtak hasítani.

Ha a kőfalat két kőműves rakta, akkor a fal kívül-belül egyenes volt. Abban az esetben, ha csak egy kőműves falazott, az kívül törekedett egyenesre a fallal. Ezt *überhand* falazásnak nevezték. *Sárral, agyaggal* dolgoztak, arra ügyeltek, hogy le ne folyassák vele a falat. A kövek közül nem dudorodhatott ki a sár, mert akkor, ha vizet kapott, *visszagyöngült* a falazat. Rakás közben, ha eső jött, két szál pallóval letakarták a falat. Mindig zsinórba rakták a követ. A zsinór vége a sarkon és a *smaccon* volt. A falazásnál a sarok és a *smacc* volt a legmagasabb falrész, közte rakták ki a falat. 25-30 cm magas faldarabokat apró, lapos kövekkel mindig egyenesbe hoztak, hogy rendes kötést tudjanak csinálni. A fal hosszában és keresztben is kötésre törekedtek. Utóbbira azért volt szükség, hogy a kőfal két rétege szét ne csússzon. A nagy kő mellé így kicsi jött, majd arra a következő sorban újra nagy. Külön ügyeltek a sarokkötésre. A *sarokkőnek* hosszúnak, magasnak, lehetőleg hasáb alakúnak kellett lenni. Ha találtak ilyent, azt félretették *sarokkőnek*. A XVIII—XIX. században főfalnak 70—80 cm vastag kőfalat raktak. Századunkban ez már csak 50 cm-es volt. A kő válaszfalak vastagsága korábban 60 cm, századunkban 40 cm volt. A válaszfalak helyénél a főfalba jó hosszú *kötőköveket* rak-

tak. Kő bolthajtás rakásához deszkából készült sablont, *ramonátot* használtak. A boltpince építéséhez használt deszkasablon az *árkus*.

A különböző kőfajtákat a nép is számon tartja. Balatonhenyén özv. Mátyás Károlyné (sz. 1925) a *hopoka-kőről* és a *keménykőről* beszélt. Szerinte a *hopoka-kő* nagy, lapos, *varacskos* (göcsörtös) külsejű kő. A *keménykő* vörös színű, kicsi, gömbölyű, könnyű kő. Ugyancsak Balatonhenyén Szalai Gábor (sz. 1901) így beszélt a kőfejtésről, kőfalazásról, kőformákról: „Kőből van a fal, fekete, fehér, sárga kőből. A dombokból szedték elő. Domokos megye területéről fejtették a református templom köveit csak a föld színéről szedték össze, ásták ki. Sárral rakták össze. A fundamentum kő, 60—70 cm mély, a falvastagság 60 cm. Ha *mocskos* (gömbölyű) a kő, abból nem lehet 50 cm-es falat rakni. Azért csináltak 60 cm-es falat, hogy a *mocskos kő* elférjen benne. A *mocskos kőből* szaporodik a fal, a laposból nem. A fölső faluvégen vannak agyaglikak, onnan szedték összse az agyagot sárnak. Az agyag közé feketeföldet tettek a fundamentumgödör földjéből."

Századunk közepéig a Káli-medencében téglából csak ritkán készült kőfal. Válaszfal építéséhez is csak elvétve használták. A legtöbb téglát a kéményekhez, esetleg a boltozatok, tűzhelyek építéséhez használták fel. Szentbékkállán uradalmi téglaégető működött, ahol *téglásként* Fi József dolgozott. Az agyaggödör és a téglaégetés helye az erdő mellett volt. Fával égették a téglát, a múlt század végén még boglyában, a két világháború közötti időszakban már beboltozott téglakemencében.

Födém. A fafödémek egyik csoportja helyi keményfából, leggyakrabban tölgyfából készült. Tölgyfa gerendákat és födémdeszkákat találunk a régi füstös konyhás házakban. A gerendák a szobában rendszerint vastagabbak, a deszkák vastagabbak és szélesebbek, finomabban megmunkáltak, mint a füstös konyhában. A födémgerendákat mestergerenda támasztja alá. *Barabás Jenő* és *Gilyén Nándor* vezérfonala hívta fel figyelmemet a ház hossztengelyére merőleges *kereszt-mestergerendára,* amelynek dunántúli előfordulása a Veszprém—Kaposvár vonaltól nyugatra esik.[6] A Káli-medencében eddig négy helyen találkoztam kereszt-mestergerendával. A vidék legrégibb, biztosan datált lakóháza a monoszlói református parókia. Első szobájában a keményfa deszkafödémet 5 db, a ház hossztengelyével párhuzamosan futó gerenda tartja. A gerendákat a ház hossztengelyére merőleges kereszt-mestergerenda gyámolítja. Rajta a felirat az épít-

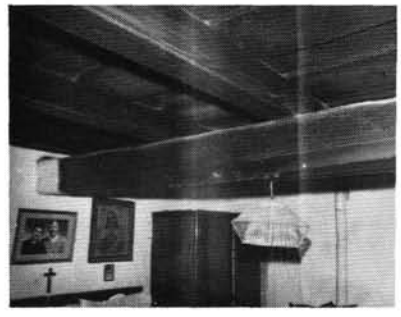

7. ábra. Monoszló, ref. parókia
Abb. 7. Reformierte Parochie in Monoszló
8. ábra. Kereszt-mestergerenda, Monoszló, ref. parókia első szobája, 1765
Abb. 8. Quer—Riegel an der reformierte Parochie, im ersten Zimmer, 1765
9. ábra. Kereszt-mestergerenda, Szentbékkálla, Zrínyi u. 5. Lengyel Mária háza
Abb. 9. Quer—Riegel bei Maria Lengyel, Szentbékkálla, Zrínyi Strasse 5.

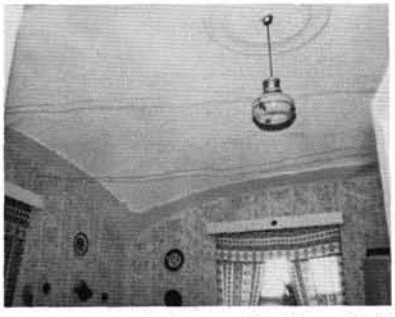

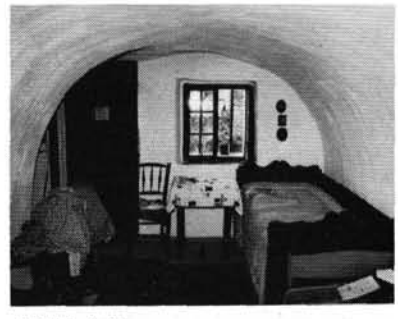

10. ábra. Csehüvegboltozatú födém Borbély Gyula köveskáli házában
Abb. 10. Böhmische Kappe in der Küche bei Gyula Borbély, Köveskál
11. ábra. Csehüvegboltozat középső erősítő boltövvel Varga Béla Kővágóörs, Zrínyi u. 6. sz. házában
Abb. 11. Böhmische Kappe des ehemaligen Zimmers, heute Tischlerwerkstätte, in der Mitte ein starkes Gewölbe bei Béla Varga, Kővágóörs, Zrínyi Str. 6.
12. ábra. Dongaboltozatú hátsó szoba Gellei Erzsébet Kővágóörs, Ady u. 12. sz. házában
Abb. 12. Tonnengewölbe im hinteren Wohnzimmer bei Erzsébet Gellei, Kővágóörs, Ady Str. 12.

tető prédikátor, Oroszi Sámuel nevét és az építés évszámát örökíti meg: O:S MDCCLXV. A gerendák és a mestergerenda anyaga keményfa. Fenyőfából készült a hátsó szoba deszkafödéme, amely mestergerenda nélküli, de az 5 db födémgerenda itt is a ház hossztengelyével párhuzamosan helyezkedik el.

Egyed Kálmánné Kékkút *Kütyü* házsorában található népi műemlék lakóházában a keményfa deszkafödém gerendái a szobában és a konyhában a ház hossztengelyével párhuzamosan futnak. A gerendákat a szobában kereszt-mestergerenda támasztja alá. Szépen faragott keményfa kereszt-mestergerenda található Lengyel Mária, Szentbékkálla, Zrínyi u. 5. sz. alatti, egykor füstös konyhás házának szobájában. A tulajdonos szerint a ház oromfalának vakolatán korábban az 1816-os évszám volt olvasható. Bárány Gábor (Kővágóörs, Zrínyi u. 7.) házának hátsó szobájában a tölgyfa gerendák a ház hossztengelyével párhuzamosan futnak. Korábban a szobában kereszt-mestergerenda is volt, de egy átépítés során 1948-ban levették. A családi Bibliába tett feljegyzés szerint a ház 1771-ben épült.

Barabás Jenő felhívta a figyelmet, hogy a kereszt-mestergerenda egykori meglétére akkor is következtetni tudunk, ha maga a kereszt-mestergerenda már nem található meg. Egykori elterjedési területén kereszt-mestergerenda nélkül is előfordulhatnak a ház hossztengelyével párhuzamos födémgerendák. Így futnak a keményfa gerendák a Salföld, Kossuth u. 38. sz. alatti ma is kémény nélküli, füstös konyhás ház szobájában és konyhájában. A ház ma lakatlan, özv. Horváth Gyuláné örököseié. Az egykori füstös konyhákban a gerendák ilyen irányú futása gyakran előfordult. Özv. Antal Istvánné (Kővágóörs, Petőfi u. 38.) és özv. Szilágyi Jánosné (Kővágóörs, Vörösmarty u. 4.) egykori füstös konyhájában ma is a ház hossztengelyével párhuzamosan futnak a gerendák. Köveskálon özv. Hajba Lajosné (Fő u. 5.) házának építésekor, 1885-ben hátul megmaradt a szoba—füstös konyha—istálló beosztású régi ház. A konyhában a gerendák a ház hossztengelyével párhuzamosan helyezkednek el. Az említett épületek a terület legrégibb lakóházai közé tartoznak, valamennyi a XVIII. században és a XIX. század első felében épült. Kereszt-mestergerendát a XIX. második felében vagy századunkban épült lakóházban nem találtam. Ugyanígy a födém anyagaként alkalmazott keményfa is a XIX. század közepét megelőző időszakra jellemző. Tudjuk, hogy valamennyi község határához nemesi, paraszti tulajdonú erdő tartozott, amelynek állománya elsősorban lombos fa, keményfa volt. A keményfa födémek és a tetőszerkezet anyaga ezekből az erdőkből származik.

A XIX. század második felében és a századunkban épült házak födéme és tetőszerkezete már elsősorban fenyőfából készült. Fenyőfával az I. világháború végéig, elvétve az 1920-as évekig a felső-őrségi magyar és a nyugat-magyarországi (burgenlandi) hienc fuvarosok látták el a Káli-medence községeit. Adatközlőm, Mohos Károly (sz. 1901) köveskáli lakos így beszélt róluk: „A stájer *héncek* jöttek kocsival, nagy *igás hénclovakkal*, a nyakukon *iga* volt. Szekerüknek két fenyődurungból állt az oldala, négy rakoncája volt, közte a fenyődeszka, léc, gerenda, szarufa. Csak a fuvarosnak volt egy szalma- vagy szénaülése, a lábai lógtak a kocsirúdra. Hátul meg három lécből óriási saráglya volt, ahol tartották a szénát a lovaknak. Sokszor tíz kocsi is jött egymásután. A fa tetején voltak az üres hordók, még négy is volt egy kocsin, húsz-huszonöt hektolitert is elvittek egy kocsival. Az 1920-as évekig jártak ide. Tapolca felől, Mindszentkállán keresztül jöttek. A nagykocsmánál volt a beszálló, ha este értek ide, akkor oda beszálltak. Mentek Tagyonba, Zánkára, Antalfára. A nagykocsma istállójába harminc ló fért, a *lábas fészer* alá beálltak a kocsival. Reggel mentek tovább. Visszafelé is itt aludtak. Akinek kellett, szólt nekik, hogy hozzanak fát, megrendelték. Úgy is volt, hogy lehetett tőlük szabadon venni. Borért is lehetett tőlük fát venni. A hegyben rakodtak meg a borral. Piros almát is hoztak ládaszám, aminek a belseje is piros. Azt itt adták el pénzért. Nagyon olcsón adták. Felsőőrből, Pinkafőről, Zalalövőről jöttek. A fáért átmentek Stájerbe. A *héncek* tudtak magyarul, törve beszéltek, mint a magyarországi svábok." Balatonhenyén özv. Böde Józsefné

13. ábra. Szelement tartó, ajtóval ellátott középső orømfal (csipkefal), Mindszentkálla, Rákóczi tér 18.
Abb. 13. Mittlere Giebelmauer, Mindszentkálla, Rákóczi Platz 18.
14. ábra. A monoszlói Kerkápoly-ház csonka kontyos teteje, Hegyi u. 1.
Abb. 14. Das Kerkápoly-Haus mit stumpfen Schopfwalmdach, Monoszló, Hegyi Str. 1.
15. ábra. A lécekhez kötözött zsupkévék, a gicák, Mindszentkálla, Rákóczi tér 18.
Abb. 15. Die zu den Latten gebundene Schaubgarben, Mindszentkálla, Rákóczi Platz 8.

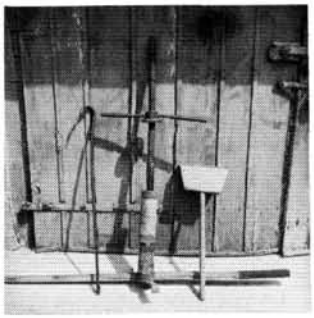

16. ábra. Mohos Károly köveskáli nádazó szerszámai: nyárs, satu, pofozó
Abb. 16. Schilfrohrfachmanns Werkzeuge Köveskál
17. ábra. Lengyel Mária 1816-ban épült füstös konyhás háza, Szentbékkálla, Zrínyi u. 5.
Abb. 17. Das ehemalige Rauchküchenhaus von Mária Lengyel, Baujahr. 1816. Szentbékkálla, Zrínyi Strasse 5.
18. ábra. Özv. Egyed Kálmánné füstös konyhás háza, Kékkút, Fő u. 55.
Abb. 18. Rauchküchenhaus der Wittwe Kálmánné Egyed, Kékkút, Fő Strasse 55.

(szül. 1905) a hienc fafuvarosok kapcsán említette: „A magyar fenyő nem jó, nem tartós, a német fenyő a tartós."

Századunkban már leggyakrabban a közeli fatelepeken szerezték be az épületfát. Révfülöpön, Diszelben, Tapolcán *deszkametsző* és fatelep is volt. A hiencek elmaradása után Révfülöpön Polacsek Ármin nyitott fakereskedést. Stájerországban volt erdeje, onnan hordta a fát.

A boltozott födémek két formájával: a *csehsüvegboltozattal* és a *dongaboltozattal* gyakran találkozunk a Káli-medence községeiben. Csehsüvegboltozatú szobákat *(csehbót, bótszoba)*, konyhákat, tornácokat *(gang)* elsősorban a jómódú nemesi és honorácior réteg házaiban, valamint az uradalmi alkalmazottak számára épített lakóházakban találunk. Később ezek a házak jómódú parasztok tulajdonába kerülhettek. Dongaboltozatú kamrát *(bótkamra)*, istállót *(bótistálló)* paraszthá zaknál is találunk. A boltozatok anyaga kő, ritkán tégla.

Csehsüvegboltozatú Köveskálon özv. Kövesdi Károlyné Fő u. 24. sz. alatti házában a hátsó szoba. Az első szoba gerendás. A ház korábban Rédey István uradalmi gazdatiszté volt. Győrffy Kálmánnál (Fő u. 40.) a hátsó kisszoba csehsüvegboltozatú. A ház jómódú nemesi famíliáké (Szalay, Kenessey) volt. Csehsüvegboltozatú a szoba és a konyha Borbély Gyula házában (Henyei u. 58.). Az épület 1952-ig Fábián Zsigmond jómódú birtokos tulajdona, aki három házzal is birt Köveskálon. Ezt a házat a hagyomány szerint olasz kőművesek építették. Fábiánék másik háza a Henyei úton jelenleg Szokoly Lajosé. Ennek egyik csehsüvegboltozatú szobájában korábban tejcsarnok működött.

Balatonhenyén Madár Dezső (Kossuth u. 49.) házában a nagyszoba és a kisszoba csehsüvegboltozatú. A nagyszobát 1910 körül az erősítő boltöv *(szivárvány)* vonalában kettéválasztották. A szobák dongaboltozatú folyosóról nyílnak. A házat dr. Salkovits Sándor földmérőmérnök építtette, tőle vásárolta meg Madár József jómódú birtokos 1852-ben.

Szentbékkállán özv. Neuperger Lajosné házában (Jókai u. 1.) a két első szoba tégla csehsüvegboltozatú. A hátsó szoba keményfa födémgerendájába vésve ez olvasható: „KÉSZÜLT BARBÉLY JOSEF A 1837 ESZTEN 2 SZEPTEMBER." A hagyomány szerint a Neuperger-házat és a vele szomszédos Molnár Gyula-féle házat a múlt század első felében az Esterházy-uradalom ispánja, illetve erdésze építtette. Özv. Istvándy Jenőné házában (Kossuth u. 9.) a hátsó szoba csehsüvegboltozatú volt. Egyik sarka beszakadt, ezért az 1960-as években a boltozatot lebontották. A ház 1825-ben épült. Mindszentkállán Hoffmann Gyula házában (Rákóczi tér 18.) a hátsó szoba és a kamra tégla csehsüvegboltozatú. A szoba boltozata zöldre festett, középen stukkódisz: kör alakú mezőben rozetta.

A legtöbb csehsüvegboltozatú szobát Kővágóörsön találtam. Bárány Gábor házában a 6 × 6 m-es nagyszoba csehsüvegboltozatát középen erősítő boltöv *(szivárvány)* választja két boltfelületre. Mai tulajdonosa a nemes Duchon család leszármazottja. Hasonló szerkezetű Varga Béla Zrínyi u. 6. sz. alatti házában a jelenleg asztalosműhelyként használt szoba csehsüvegboltozata. A ház korábban az Eösze család tulajdonában volt. Az evangélikus templom mellett az Ács Dániel-féle lakatlan ház első szobája csehsüvegboltozatú, középen *szivárvánnyal*. Gádora is boltozott födémű. Konyhájának tégla szabad kéményét ugyancsak hatalmas kő dongaboltozat hordja. A Kerkápoly-kúria (Petőfi u. 18.) nagy- és kisszobája is csehsüvegboltozatú. Oromfalán az 1821-es évszám olvasható. Alatta dongaboltozatú kőpince van. Özv. Salamon Ferencné (Petőfi u. 14.) házának 4 × 4 m-es hátsó szobája kő csehsüvegboltozatú. A ház 1913 előtt Ács Vince nemességgel bíró, jómódú gazdaemberé volt. Dr. Simonyi Ernőné (Dózsa u. 7.) házát 1824-ben építtette Barla Mihály kővágóörsi evangélikus pap. Szabad kéményes konyhájához mindkét oldalról egy nagy- és egy kisszoba kapcsolódik. Építésekor mind a négy szoba csehsüvegboltozatú volt. Ma már csak a hátsó kisszoba ilyen, mivel a másik három boltozat megrepedezett, ezért 1928-ban lebontották azokat.

A dongaboltozatú kamrák jó részét napjainkban szobaként használják. Minden esetben a ház

hátsó szobája dongaboltozatú. Szobaként használják a dongaboltozatos helyiséget: özv. Bende Józsefné (Balatonhenye, Kossuth u. 90.), Gellei Erzsébet (Kővágóörs, Ady u. 12.), Gabay László budapesti tanár (Kővágóörs, Vörösmarty u. 10, korábban Gombos Gábor háza). Szentbékkállán Lengyel Mária (Zrínyi u. 5.) házának *bótkamrájában* a század elején az akkori tulajdonos, Vajai Magdolna lakott, a ház első szobáját bérbe adta. A kő dongaboltozat a kamra egyik sarkában leszakadt, ezért 1968-ban lebontották, és síkmennyezetűvé alakították. Kamraként használják. Ugyancsak kamraként szolgál a *bótkamra* Kővágóörsön Bárány Gábornál, Balatonhenyén özv. Székely Gyulánénál (Kossuth u. 125.). Utóbbi helyen az istálló is kő dongaboltozatú. Balatonhenyén a falu végén a Harmat Pál-féle ház (Kossuth u.) hátsó szobája is dongaboltozatú. Ugyancsak dongaboltozat fedi a köveskáli régi református iskola tantermét. Az épület századunk elején a Sebestyén család tulajdonába került. A kamraként használt *bótkamrában* találjuk a gabonáshombárokat, a gabonatárolásra használt, régi, egyfenekű boroshordókat is.

Szentbékkállán Marton Dániel (1858—1946) kőművesmester hagyatékában egy, a századfordulón keletkezett tervrajzára bukkantam. A tervrajz egy kétszobás, szabad kéményes konyhájú házról készült, amelyhez hátul dongaboltozatú kamra tartozik.

Tetőszerkezet. A Káli-medencében a régi és domináns tetőszerkezet az *ollóágasos* tető. Elöl-hátul kő oromfal *(csipkefal)*, középen, a válaszfalak fölött ajtóval ellátott egész vagy fél *csipkefal*, de leggyakrabban ollóágasok tartják a *szelement*. Az ollókat a válaszfalak fölötti *ollógerendákba* csapolják, amelyek a födémgerendákhoz hasonlóan, a *sárgerendán* nyugszanak. A *sárgerenda* a kőfal külső 3/4 részén fut. A felül egymáshoz csapolt *födélfákat* a szelemenhez szegelik. Alsó végeiket a sárgerendához egyszerű *horgolással* kötik, majd szegelik. A sárgerendán túl az eresz *(isztergye)* 25-40 cm-rel lóg túl. A XIX. század közepe előtt épült házak tetőanyaga — a födémhez hasonlóan — helyi keményfa, leggyakrabban tölgyfa, bükkfa, cserfa. Gyakran látunk hasított, bárdolatlan ollóágasokat, födélfákat, keményfa husángokból készült lécezést. A szelemen viszont minden esetben gondosan megmunkált, vastag fa. Értékét jelzi, hogy tűzvész után a megpörkölődött, kívül megégett szelement újra felhasználták. Balatonhenyén az 1844-ben épült Kenessey-ház (Kossuth u. 125.) nádteteje „még a betyárvilág alatt" leégett. Újranádaztatták, egészen az 1960-as évekig nádas volt, amikor becserepeztették. Még ekkor is ollóágasos tetőszerkezet készült. Az ollóágasokat, födélfákat, a lécezést kicserélték (fenyőfa), de hátul a konyha és a *bótkamra* fölé visszakerült az 1844-ből való, égett nyárfa szelemen.

Hosszú ágasos tetőszerkezettel lakóházon sehol nem találkoztam a Káli-medencében. Ennek előfordulását nem is vártam, mivel *Vajkai Aurél* már 1940-ben megállapította, hogy a zalai Balaton-parton a hosszú ágasos tetőszerkezet hiányzik.[1] *Rövid ágasos* tetőszerkezetet eddig egyetlen helyen: özv. Székely Józsefné, Balatonhenye, Kossuth utcai házán láttam. A szelement szükség esetén később a rövid ágasra emlékeztető oszloppal támaszthatták alá. Erre utal Ns. Somodi István és Sas Pál köveskáli borbírák 1807-ből ránk maradt számadása: „A kotsma háznál

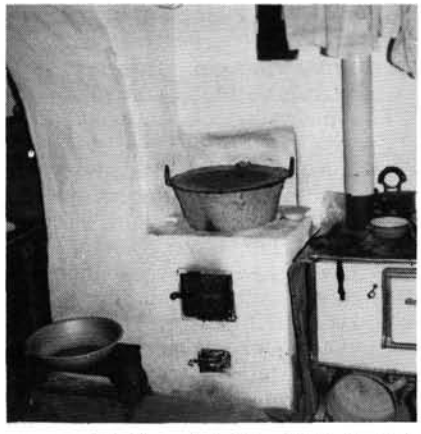

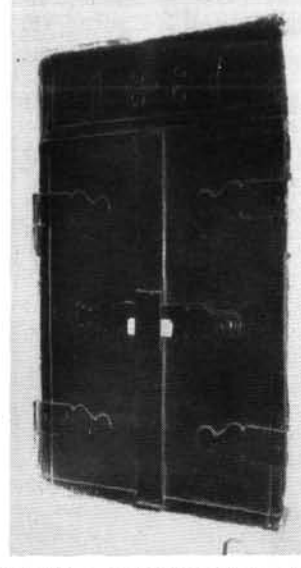

19. ábra. A katlan Németh Lajos eredetileg szabad kéményes konyhájában, Köveskál, Henyei u. 1.
Abb. 19. Kessel bei Lajos Németh. Die Küche war original mit freiem Schornstein gebaut. Köveskál, Henyei Str. 1.
20. ábra. Konyhai mászókémény pléhajtója, 1887. Bőczi Károly Köveskál, Fő u. 27. sz. házában
Abb. 20. Kletterschornsteintür mit der Jahreszahl 1887, bei Károly Bőczi, Köveskál, Fő Strasse 27.
21. ábra. Kocka alakú kemence özv. Székely Józsefné Balatonhenye Kossuth utcai házában
Abb. 21. Würfelförmiger Backofen bei der Wittwe Józsefné Székely, in der Küche; Balatonhenye, Kossuth Strasse

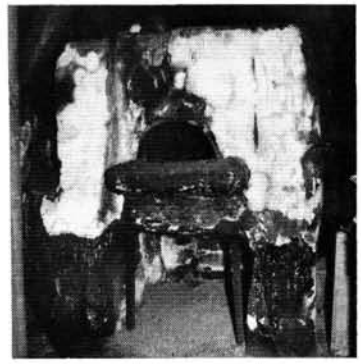
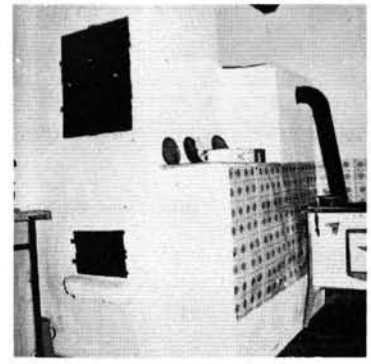

22. ábra. Régi takaréktűzhely csempéivel borított kemence, Mindszentkálla, Tanács-köz 9., Hoffmann testvérek
Abb. 22. Mit den Kacheln des alten Spaarherdes gedeckter Backofen in der Küche der Geschwister Hoffmann, Mindszentkálla, Tanács-köz 9.
23. ábra. Tüzelőpadka Gellei Erzsébet szabad kéményes konyhájában, Kővágóörs
Abb. 23. Offene Feuerbank bei Erzsébet Gellei in der Küche mit freiem Schornstein. Kővágóörs, Ady Strasse 12.
24. ábra. Mászókéményhez kapcsolódó kemence, özv. Bende Józsefné Balatonhenye, Kossuth u. 90. konyhájában
Abb. 24. Kletterschornstein mit dem dazu gehörenden Backofen bei Wittwe Józsefné Bende, in der Küche, Balatonhenye, Kossuth Strasse 90.

a szelemen alá egy dúcot tettem a segítőknek atam 1 Itze."

Tetőforma szempontjából ma a *nyeregtető* az egyeduralkodó. A korábbi emlékanyagban szórványosan *kontyos tetővel* és *sátortetővel* is találkozunk. A monoszlói református parókia teteje elöl oromfalas *(csipkefalas),* hátul kontyos. Mindkét végén *farazatos* (kontyos) tető fedte a Köveskálról említett favázas sövényfalú házat. Köveskálon a Bozót utcában Fehér János egykori füstös konyhás háza is kontyos tetejű volt. A kontyos tetőnél a szelement ollóágasok tartották. Köveskálon a füstös konyhás Kertész-házat zsúpos sátortető fedte. A monoszlói Kerkápolyház (Hegyi u. 1.) teteje *csonka kontyos.* Az egyeduralkodó nyeregtetős, gazdag vakolatarchitektúrájú *csipkefalas* (oromfalas), gyakran tornácos házak sora, utcaképe nagymértékben emeli a Káli-medence népi építészetének esztétikai értékét.

Héjazat. A két fontos tetőfedő anyag: a *zsúp* és a *nád* közül korábban a zsúpé volt a vezető szerep. A Káli-medencében a *kévés (gicás) zsúpozás* terjedt el. Ez Nyugat-Dunántúl (Őrség, Göcsej) felé mutató kapcsolatokra utal, e területeket is a kévés zsúpozás jellemzi.[8] Ezzel szemben Kelet-Dunántúlon (Vértes, Mezőföld) már *felvert zsúptetőket* találunk. A Káli-medencében az egyik fő termesztett gabonafajta a rozs, amelynek kézi csépelésű szalmájából nyerték a zsúpot. Zsúp adásáról-vételéről az egyházi számadásokból is gyakran értesülünk. A monoszlói református egyház 1845. évi gondnoki számadáskönyvében olvashatjuk: „Antalfán 100 kéve zsúpért adtam 10 Ft Kenyeres János kurátor adott 100 kéve zsúpot 10 Ft
Kenyeres Sándornak eladtam 76 kéve zsúpot (12 xr) 7 Ft 36 xr
Ugyan annak 40 kévét 10 xr-jával párját 3 Ft 20 xr
Horváth Jánosnak 30 kévét 10 xr párját 1 Ft 30 xr
Csekő Jánosnak 10 kévét 50 xr
Csekő Sándornak 20 kévét 1 Ft 40 xr."

Szegletes István Szentbékkálla, Petőfi u. 6. sz. alatti házának zsúpteteje 1860 körül leégett. Tulajdonosa a bírótól írásbeli igazolást kapott a tűzesetről, s a közeli falvakba (Köveskál, Balatonhenye, Pula, Öcs, Padrag) ment zsúpot gyűjteni. Aki csak tudta, 5-10 kéve zsúppal segítette az *égettet.* Végül egy hosszú szekérrel 500 kéve zsúpot hozott haza.

A nádat a Balatonból, a közeli Révfülöpről, Pálkövéről, Balatonrendesről hozták. Itt a tulajdonosok *nyilasokban* (táblákban) árverés útján árulták a nádat. A vevő harmadában arattatta le: a nád 2/3-a az övé, 1/3-a a nádvágóé lett. *Tolókaszával* és *gyalázkával* vágták a nádat.

A zsúp- és a nádtetőkészítés munkamenetét Mohos Károly köveskáli nádazó ismertette meg velem. Az elcsépelt rozsszalmából a zsúpozó *gicákat* csinált. A szalmakötéllel átkötött *zsúpkéve* átmérője kb. 80 cm volt. A zsúpozó kibontotta a kévét, 1/5 részét elvette, a tövétől 20 cmre vékony szalmakötéllel átkötötte, *cucafával* átszúrta, és megcsavarta *gicának.* Reggel a szérűskertben megcsinálta az egész napra való *gicát.* Négyzetméterenként 18 db *gica* kellett. Egy *segítség* odahordta, egy másik meg fölszórta a zsúpozónak, aki elkapkodta, 4-5 *gicát* maga mellé rakott, és elkezdte felkötni. A *gicát* a saját anyagával kötötte oda a léchez. *Gicákkal, kötözött* zsúppal fedett házak legtovább Mindszentkállán maradtak fenn. Itt Csombó Béláné háza (Petőfi u.) 1982-ig ilyen volt, ekkor a *gicás* zsúp tetejét hullámpalára cserélték. Szerencsére már korábban sikerült lefényképezni. Tetejét Mohos Károly zsúpozta. A zsúptető gerincének szegését *sörtézésnek* nevezték. A *sörtének való* a *gicánál* valamivel nagyobb csomó zsúp. Vékony szalmakötéllel ezt is jó szorosan összekötötték, *cucafával* átszúrták, kétfelé vették, de nem tekerték meg. Lerakták a földre, elhúzták kétfelé, vízzel megöntözték, hogy meggyengüljön. Másnap így álltak neki föltenni a *sörtét.* Egy-egy csomót

vettek, megtekerték, a végét a tekerés alá dugták. *Sörtézéssel* így szépen fonott tetőgerincet készítettek. A tetőgerinc két végére egy-egy álló zsúpcsomó, a *bóbita* került. Zsúpozáshoz létrán kívül csak a *cucafa* kellett. Ez 40-50 cm hosszú, mindkét végén hegyes, lapos keményfa szerszám.

Nádazáskor két *lábfát*, a vendégoldalnál erősebb akácfát támasztottak az ereszhez. A lábfákra keresztben egy hosszú, vastag fa került, ezen járt a nádazó, ez az *állása*. Efölé jött még egy fa, a faltól 60-70 cm-re, ez tartotta a nád végeit, az ereszt. A *csipkefal* felett, a tetősík végén elkészítették a *szegélyt*. Jó erősen összeszorított kévéket, szegélyt erősítettek a szarufához, amelyre felül lépcsőszerűen apró nádcsomókat kötöztek. A nádkévéket a *segítség* feladogatta a tetőre, a nádazó felrakta egymás mellé. A kévék sás- vagy drótköteleit a nádazó kibontotta, a nádat a lécezésen szétterítette. A *felterítés* után a nádat *csaptatóval* lecsaptatták. A *csaptató* 5-6 cm átmérőjű, hosszú kőris, gyertyán vagy akácfa volt, amit 40 cm-enként a léchez és a szarufához kötöttek. A múlt században még *gúzzsal* (fűzfavesszővel) kötöztek. A kötözés segédeszköze a vasból készült, hegyes, egyenes, lyukas végű *nyárs*. Ezt a nádazó a csaptató alatt és felett a tetőbe szúrta, a segítség a padláson drótot fűzött bele. A csaptatókat a következő sor nád vége eltakarta. Kötözés után jött a *fölverés*, hogy sima legyen a tető. Ezt keményfából készült, végén megvasalt, nyeles *pofozóval* végezték. Kelet-Dunántúlról, a Velencei-tó és a Sárrét területéről ismert nádverő *kefét*, fogazott verőt nem használták.[9] A csaptatókat fából, századunkban már vasból készült csavaros *satuval* szorították le. Minden sornál *satultak:* a megtágult drótot a *segítség* húzta meg a padláson. A tető magasságától és a nád hosszától függően 3-4-5-6 *soros* tetők voltak. A legfelső sort a gerincnél *(urom) beszegték:* a gerinc felett egymást keresztező nádcsomókat markonként összefonták. A *szegés* tetejére két szál deszkából összeszegelt gerinctakaró *(uromtakaró)* került, amit a *szegéshez* kötöztek dróttal. Ha nem volt deszka, akkor egy vékonyabb nádkévét kötöztek össze, és a szegésre kötötték. A legtöbb helyen még ez sem volt, hanem a zsúptetőhöz hasonlóan a szegés szabadon maradt. A tetőgerinc két végére nádból *padogát* tettek. A két *padogát* megcsinálták a földön: nádkévét dróttal jó erősen összekötöztek, a végét kétfelé vették, közepébe egyméteres cöveket szúrtak, és a csipkefal fölött beleverték a tetőbe. Alsó végeit a csaptatóval csaptatták le. Négyzetméterenként 16 kéve nád kellett, amiből 20-25-30 cm vastag új tetőt készítettek. A *szegéshez* méterenként 5 kéve nádra volt szükség. Megkülönböztettek *szegni való nádat*, amely szép hosszú, és *verni való nádat*, ami rövidebb is lehetett. A nádazó szerszámkészletéhez az állásfán, nyárson, *pofozón* és *satun* kívül a nádtetőn való járáshoz a hegyes vaskarmokkal a nádtetőbe szúrható, kétfokú létra, a *macska* tartozott. A nádazáshoz egy *segítség* kellett: ő adogatta fel a nádat, a padláson ő szúrta a *nyársba* a drótot, *satuláskor* ő tette a hosszú fát két szarufa közé.

A tetőfedés anyagában századunkban robba-

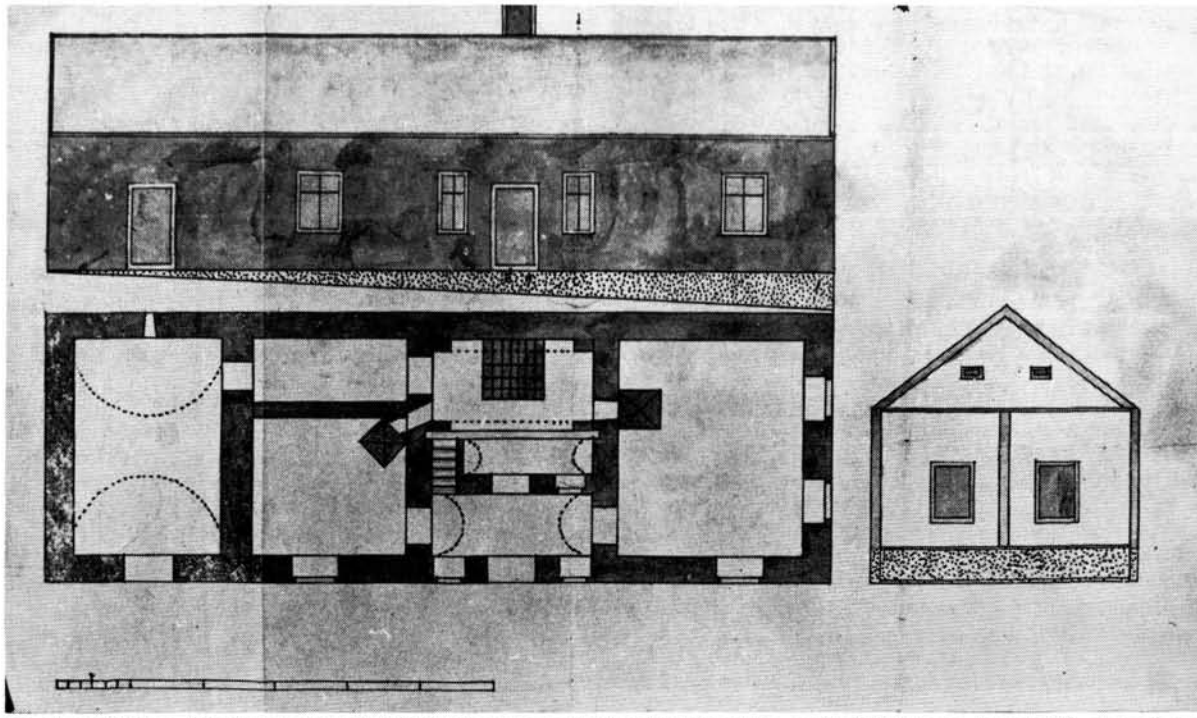

25. ábra. Marton Dániel szentbékkállai kőművesmester tervrajza kétszobás, szabad kéményes konyhájú, dongaboltozatos kamrájú házról

Abb. 25. Bauplan des Maurermeisters Dániel Marton von der Jahrhundertwende. Wohnhaus mit zwei Zimmern, Küche mit freiem Schornstein, Tonnengewölbe in der Kammer.

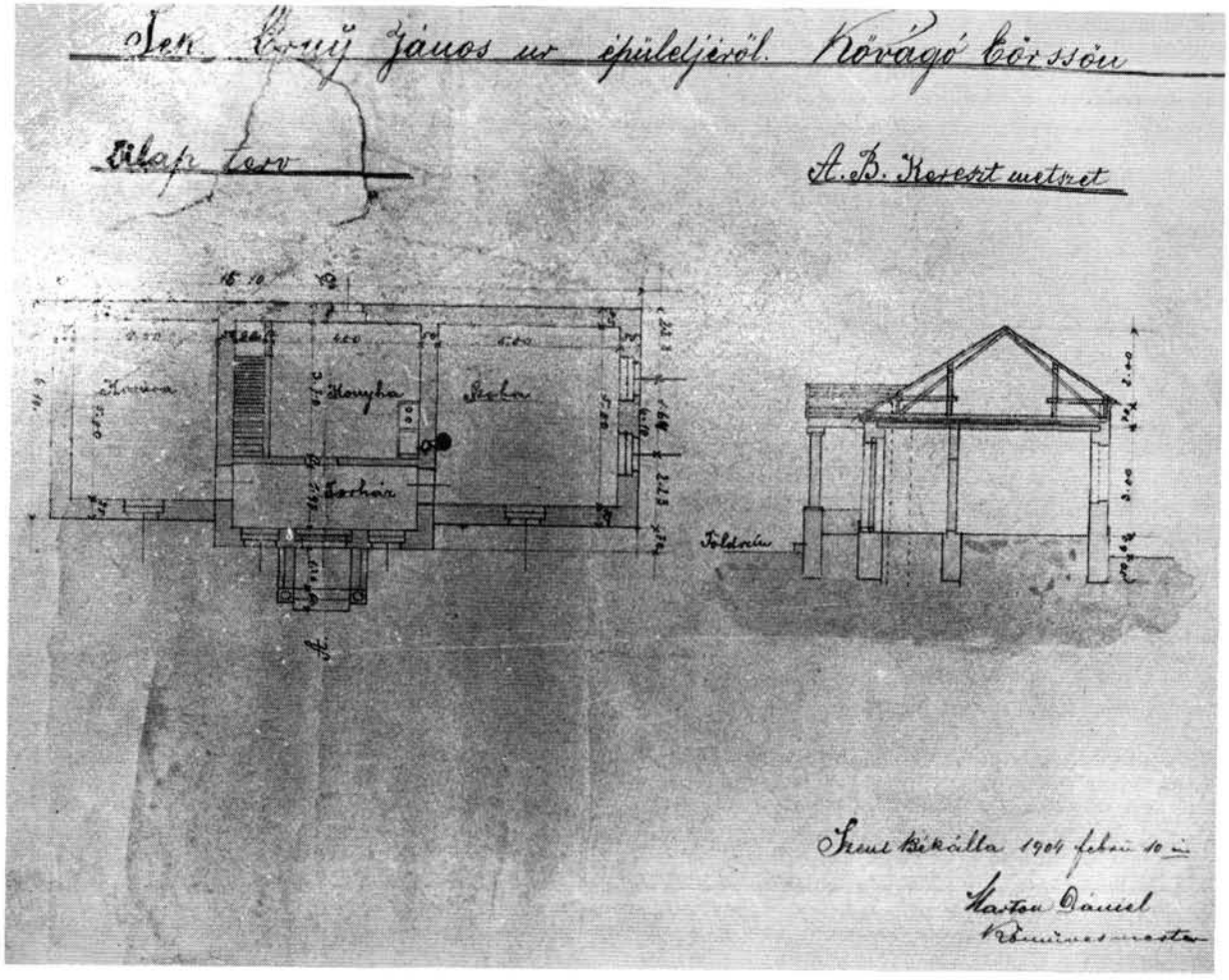

26. ábra. Marton Dániel kőművesmester tervrajza 1904-ből Erny János kővágóörsi házáról
Abb. 26. Bauplan des Maurermeisters Dániel Marton vom Jahre 1904 über das Haus von János Erny in Kővágóörs.

násszerű változást egy-egy nagy tűzvész idézett elő. Monoszlón az 1910-es nagy tűzvész után több házat bádogtetővel építettek újjá. Szentbékkálla 1918-ban égett le, ekkor már cseréptetővel építették fel a megégett házakat.

A zsúp és nád elsődlegessége mellett a héjazat anyaga alárendelten fazsindely vagy hódfarkú cserép is lehetett. Ezekkel ritkán találkoztunk parasztházon. Köveskálon az I. világháború előtt a katolikus templom, a *kocsmafészer* (lábas kocsiszín) és Turi István háza fazsindelyes volt. Szentbékkállán 1912-ig fazsindely fedte a templomot. Fazsindelyes volt az 1930-as évekig a szentbékkállai *grófház:* az Esterházy-uradalom egykori cselédháza is (ma a Pegazus Fogadó).

TÜZELŐRENDSZER

A Káli-medence eredetileg a *füstös konyhás—kályhás* tüzelőrendszer területe volt, ahol a *szabad kémény* már a XVIII. században megjelent. Területünkön a XVIII—XX. században e két tüzelőtípus egymás mellett élt. A nyilvánvalóan régies füstös konyhás—kályhás tüzelőrendszer elsősorban a parasztság lakóházait jellemezte, s egészen századunk elejéig számbeli fölényben volt a kéményes házakkal szemben. Nyitrai Ferenc (sz. 1905) szentbékkállai kőműves becslése szerint a faluban az 1910-es években a házak 3/4 része még füstös konyhás volt. Csupán 1/4 részük volt *szabad kéményes* vagy *mászókéményes.* Utóbbi kémény már teljesen zárt, 45 cm átmérőjű téglakémény.[10] A *mászható kémény* neve onnan származik, hogy tisztításakor a kéményseprő felmászott benne, s oldaláról lekaparta a kormot.

Legrégibb, biztosan datálható épületeink szabad kéményesek. Ezek a házak mind a jómódú nemesi, honorácior réteg épületei voltak, vagy egyházi, uradalmi eredetűek. Természetesen később paraszti kézre kerülhettek. Szabad kéményes házként épült fel a monoszlói református parókia (1765), Kővágóörsön a Duchon-ház (1771), a Kerkápoly-kúria (1821), a Barla-ház (1824), Szentbékkállán az Istvándy-ház (1825) és a Neuperger-ház (1837).

Márton Gábor köveskáli református lelkész a Káli-medence és a Balaton-felvidék községeiből hozott adatokban gazdag méhészeti könyvében

1816-ban két helyen is utalt a lakóházak tüzelőrendszerére. Tanácsa szerint a méhkasok téli elhelyezésére a legjobb hely: „az ollyan szobának a' padlássa a' mellyet télen fűtenek —, de füstös padlás ne legyen, mert a' füstbenn elvesznek".[11] Zala vármegye küldöttsége 1815. október 9-én a gazdaságos méhtartás megismerése céljából megvizsgálta Márton Gábor köveskáli „méhes gazdaságát". A küldöttség jelentésében ezt olvashatjuk: „Tisztelt Márton Gábor Úrnak Méhesse vagyon a' Falunak közepén lévő lakása mellett edgy kősziklákon készült kis kertbenn, mellynek hossza hat öl, széle négy öl. A' Méhesnek helyén 's előtte két lépésre a' föld fél ölnyire ki vagyon ásva, úgy, hogy gráditson megy le abba az ember, egyenesen délnek vagyon fordítva, és napnyugati vége fél szeglett alatt napkeletnek meghajtva. Előtte emelve vagyon napkeletről négy ölnyire a' Parochialis Ház; délről hat ölnyire a' Torony és a' Templom; napnyugatról mellette és alatta vagyon a' közönséges szekérút, 's azon túl a' kémény nélkül való füstös házak, mellyek egyébaránt is körös körül terjednek."[12] Az idézett első adat arra utal, hogy a XIX. század elején már akadtak szabad kéményes házak is. Ilyen lehetett Márton Gábor lakása, a köveskáli „parochialis ház" is, amelyet a domináns füstös konyhás házak vettek körül. Ismerjük Márton Gábor saját lakóházát is, amelyet valószínűleg nyugdíjazása előtt építtetett Köveskálon. Ez a XIX. század első felében épült ház szabad kéményes. Jelenleg Németh Lajos tulajdona (Hennyei u. 1.). Korábban hátsó szobájában *kupás szemű zöld kályha* állt. Szabad kéményét az I. világháború után deszkamennyezettel zárták le, középen ajtóval. A szabad kémény alatt a konyha bal felében ma egy *katlan* található. Eredetileg mellvédes, kosárives, árkádsoros tornácon keresztül jutottak a konyhába és a szobákba. Az árkádsort később három ablakkal és ajtóval rakták be. A tornác födéme tégla dongaboltozat. A kőfalak ollóágasos-szelemenes tetőszerkezetet tartanak, amelyet az 1950-es évekig nádhéjazat fedett.

Marton Dániel kőművesmester említett tervrajzán még szabad kéményes konyhát látunk középen nagy, kocka alakú kenyérsütő kemencével. Mindkét szobába a konyhából fűthető cserépkályhát tervezett. A tüzelőpadkák és a katlan már hiányoznak. Egy másik, 1904-ben keletkezett tervrajzán, amely „Tek. Erny János úr" kővágóörsi házát ábrázolja, már a szoba és a konyha közötti falba épített cilinderkéményhez csatlakozó szobai kályhát és konyhai rakott takaréktűzhelyet látunk.

Terepmunkám során igyekeztem minél több füstös konyhás, szabad kéményes házat, népi építészeti szempontból értékelhető tüzelőberendezést felderíteni, dokumentálni. Köveskálon az I. világháború előtti időszakban még a jómódú nemesi családok házai között is akadt *füstös konyhás* épület. 1905-ig ilyen volt Győrffy Kálmán háza (Fő u. 40.) is, ahol a füstös konyhához zöld szemes kályhás első és sárga szemes kályhával ellátott hátsó szoba kapcsolódott. Özv. Hegyi Ferencné háza (Bozót u. 12.) ma is füstös konyhás. Konyhájában a kocka alakú kenyérsütő kemence sárból készült. Magassága 90 cm, alapterülete 110 × 120 cm, falvastagsága 30 cm. Négy kenyér és egy *pompos* sült meg benne. A füstös konyha keményfa mennyezetdeszkájába egy 30 × 20 cm-es *füstlyukat* vágtak, amelyen keresztül a füst a padlásra húzódott. Az épület zárt gádorán ma is *kettős* (felezett) *ajtó* található. Özv. Hajba Lajosné 1885-ben épült házában (Fő u. 5.) füstös konyha és szabad kémény is volt. Első helyisége, a kovácsműhely fölé szabad kémény borult, konyháját azonban 1959-ig füstös konyhaként használták. Az egykori füstös konyhába ebben az évben a termelőszövetkezet építőbrigádja mászókéményt épített. Hajba Lajosné így emlékezett vissza a füstös konyhára: „Sokszor kívül néztünk befelé, ette a szemünket a füst. Mikor fújt a szél, akkor jobban kihajtotta a füstöt. Mikor nyomott volt a levegő, akkor megállt a konyhában, és csak lebegett. Napam a szabadtűznél a pócikon főzött kormos fazékban, a konyha bal oldalán, a szobai fal mel-

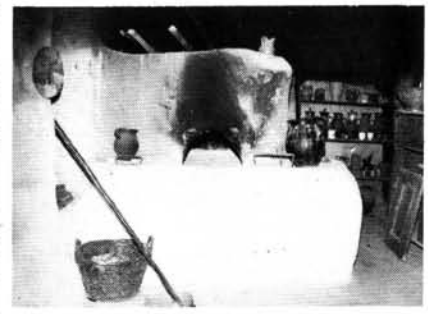

27. ábra. Kocka alakú kemence Gellei Erzsébet konyhájában, Kővágóörs
Abb. 27. Würfelförmiger Backofen bei Erzsébet Gellei in der Küche Kővágóörs
28. ábra. Kemence a Kankó-ház füstös konyhájában, Kővágóörs, Rákóczi u. 10. (dr. Rohály Gábor nyaralója)
Abb. 28. Backofen in der Rauchküche beim Kankó-Haus in Kővágóörs, Rákóczi Strasse 10. Heute Wochenendehaus von Dr. Gábor Rohály.
29. ábra. Mászókéményhez kapcsolódó, kemencéből, takaréktűzhelyből és katlanból álló tűzhelykombinát, özv. Székely Gyuláné konyhája, Balatonhenye, Kossuth u. 121.
Abb. 29. Sparherdkombinat mit Kletterschornstein, Spaarherd, Backofen und Kessel in der Küche der Wittwe Gyuláné Székely, Balatonhenye, Kossuth Strasse 21.

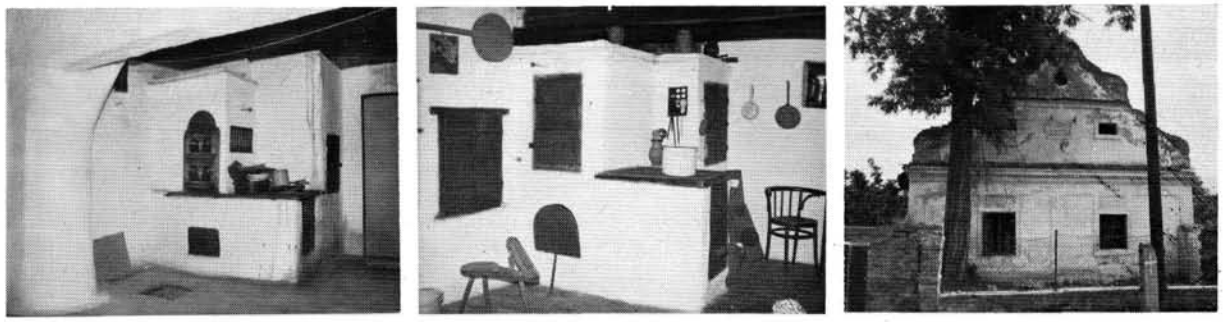

30. ábra. Takaréktűzhely-kombinát, a kemence előtt kenyérbevető lyuk, Mindszentkálla, Rákóczi tér 18. Hoffmann-ház

Abb. 30. Sparherdkombinat beim Hoffmann-Haus in Mindszentkálla, Rákóczi Plazt 18. Vor dem niedrigen Backofen befindet sich eine Grube in der die Frau beim Heizen und Broteinschieben stand.

31. ábra. Takaréktűzhely-kombinát, Kővágóörs, Jókai u. 88. Fritz Istvánné konyhája

Abb. 31. Sparherdkombinat in der Küche von Wittwe Istvánné Fritz. Heute Wochenendehaus von Zoltán Gáspár, Kővágóörs, Jókai Str. 88.

32. ábra. Kerkápoly-(Kernács-) ház vakolatdíszes homlokzata, Kővágóörs, Petőfi u. 18.

Abb. 32. Die Giebelmauer des Kerkápoly-Kernács Hauses, mit Mörtel geziert, Kővágóörs, Petőfi Strasse 18.

lett, a kemence mellett." Az 1885-ben épült ház mögött egy régebbi, szoba—füstös konyhás ház áll. Ma már gazdasági épületként használják, de a ház tulajdonosa, Hajba Lajos 1900-ban még itt született. Az egykori füstös konyha ma is kémény nélküli.

Balatonhenyén Böde Józsefné háza (Kossuth u. 101.) 1916-ig füstös konyhás volt. A ma is meglévő mászókémény 1916-ban épült. Böde Józsefné nagyanyja még a füstös konyhában főzött: „Lehajolva dolgoztak, hogy a füst ne rágja a szemüket." Böde József 1938-ban cselédjük számára a *Kütyüben* (Petőfi u.) házat vásárolt. A cselédház füstös konyhájából a rakott takaréktűzhely füstjét hosszú kályhacsővel vezették fel a padlásra. Szabó Pál, jómódú balatonhenyei gazda füstös konyhájában egészen 1925-ig így oldották meg a füsttelenítést. Özv. Székely Józsefné házánál (Kossuth u.) ma is láthatunk füstös konyhát. A házat jelenlegi tulajdonosa 1946-ban vásárolta. Eredetileg hármas közös udvar volt. Az első házrészt fia újjáépítette, a második és harmadik épületrész ma is a régi. A második rész füstös konyhájába cilinderkéményt építettek, a harmadik rész füstös konyhája napjainkban is kémény nélküli. A füstös konyha faragott keményfa gerendái, mennyezetdeszkái füstösek, kormosak. Özv. Székely Gyuláné kettes közös udvarban épült házánál (Kossuth u. 121.) az első házrész 1925-ig, a második rész 1921-ig füstös konyhás volt. A füsttelenítést mindkét házrészben mászókéménnyel oldották meg.

Monoszlón még a két világháború közötti időszakban is füstös konyha volt a Fő utcán Nagy Bálint jómódú gazda házában. A konyhában a füst ette a szemüket, a fiatalasszony szidta az anyósát, hogy mért nem csináltatták meg a füstös konyhát kéményesre.

Szentbékkállán a *Gatyaszalasztó* nevű falurészben (Toldi u.) egészen az 1950-es évekig szép számmal voltak füstös konyhás házak, amelyekben szegény napszámosok laktak. Horváth József háza még az 1940-es években is füstös konyhás volt. „Kieszi a szememet a füst!" — panaszkodott a felesége. Miután a füstös konyhát zárt kéményessé alakították, a férj zsörtölődött: „Most nem eszi a szemedet a füst? Most eszi az enyémet, mivel nekem kell leszolgálni!" A Toldi u. 1. sz. ház 1956-ig, Rédei Lajosné háza a termelőszövetkezet megalakulásáig füstös konyhás volt. Lengyel Mária 1816-ban épült füstös konyhás házába (Zrínyi u. 5.) a két világháború közötti időszakban épült mászókémény. Szobájának ajtaja ma is a tornácról nyílik.

Mindszentkállán az utolsó füstös konyhás házat a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum vásárolta meg 1969-ben (Tanács-köz 5.). A ház bontásakor dokumentált állapot szerint a füstös konyha takaréktűzhelyének füstjét a födémbe vágott nyíláson keresztül kályhacsővel a padlásra vezették.[13]

Kővágóörsön dr. Rohály Gábor nyaralónak használt háza (Rákóczi u.) ma is füstös konyhás, annak ellenére, hogy eredeti tulajdonosa, Kankó József kőműves volt. Bárány Imre házában (Bem u. 14.) 1919—20-ig füstös konyhában főztek. A konyha jobb sarkában a deszkafödémbe vágott nyíláson, valamint a *gangon* lévő padlásfeljáró lyukon ment fel a konyha padlására a füst. Bárány Imre (sz. 1905) a füstös padlásról említette: „A gangon volt két padlásfeljárólyuk, ott mentek fel külön a konyha és külön a szoba padlására. A tyúkok a konyhapadláson tanyáztak, ha este befütöttek, akkor a tyúkok fuldokoltak a füsttől, és le kellett őket hordani. Azután építettek ólakat. Ez az 1910-es években volt. A füst a gang padlásfeljárati lyukakon is felment. A helyiségek padlását csipkefalak választották el egymástól." A szoba padlása ez esetben füstmentesebb, tárolóhelynek alkalmasabb lehetett a füstös konyha padlásánál, ahol viszont húst füstölhettek. Özv. Antal Istvánné házát (Petőfi u. 38.) Antal István üköregapja, László evangélikus pap építtette. 1923-ig füstös konyhás ház volt, a konyhában ekkor mászókémény épült.

Kékkút *Kütyüben* (Fő u. 55.) Egyed Kálmánné népi műemlékjellegű lakóháza ma is füstös konyhás. 1914-ben a kőműves kúpcserepekből kis

fekvőkéményt rakott a padlásra, ma is ehhez csatlakozik a szobai vastűzhely csöve. Görcs Ede háza (Fő u. 18.) eredetileg kétlakásos uradalmi cselédház volt, két füstös konyhával. Első részét az 1920-as évek első felében 12 gazda vette meg a piarista rend uradalmától 48 kh földdel együtt, amelynek felét legelőként hasznosították. A ház első része *pásztorház* lett, a 12 gazda kanásza lakott benne. A vétel után az új tulajdonosok a ma is meglevő mászókéményt építtették a konyhába. A szobaajtó napjainkban is a *gádorba* nyílik. A ház második részét Kereszturi József kőműves vásárolta meg 1910-ben. Azt tervezte, hogy elbontja és újjáépíti, de 1916-ban elesett az orosz fronton. A füstös konyhára így csak 1956-ban került kémény. Ekkor Görcs Ede fia szobát épített a füstös konyha végéhez, a füstös konyha falába így cilinderkémény került.

Salföldön ma is füstös konyhás a Kossuth u. 38. sz. alatti lakatlan ház, amely Horváth Gyula örököseié. Tornácáról nyíló külön ajtón léphetünk a füstös konyhába és a szobába. Tetőszerkezetének hasított, faragott fedélfái, gicás zsúpteteje füstös, kormos. Padlásán az első csipkefal szellőzőnyílásaihoz közel hústartó fák vannak a füstöléshez.

Viski Károly 1929-ben megjelent cikkében felfigyelt a füstös konyhás ház szívós fennmaradására: „Hogy ez a tüzelőmód miért él ma is éppen az aránylag műveltebb Dunántúl népe közt, holott még a primitívebb nemzetiségek is gondoskodnak többé-kevésbé tökéletes füstelvezetésről, semmivel sem tudjuk megmagyarázni a hozzá való konzervatív ragaszkodáson kívül."[14] *Bátky Zsigmond* 1930-ban közzétett alapvető tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a füstös konyhából a füst az ajtón ömlik ki az eresz alá.[15] *Barabás Jenő* A lakóház füsttelenítéséről című tanulmányában azt írta, hogy a füstös konyhában az ajtón vagy erre a célra szolgáló kis nyílásokon át cserélődik a levegő.[16]

A Káli-medencében a füstös konyhához való (kényszerű) ragaszkodás mellett századunkban már a füsttelenítés megoldására irányuló törekvés is megfigyelhető. Ennek legegyszerűbb eszköze a füstös konyha deszkafödémébe vágott egy vagy több *füstlyuk, füstnyílás,* amelyen keresztül a füst egy része a padlásra húzódott. Ilyen füstnyílásokat említett *Vajkai Aurél* a közeli Kisdörgicséről és Vászolyból (Veszprém m.).[17] Köveskálról özv. Hegyi Ferencné füstös konyhájában a ma is látható füstlyuk fényképét egy korábbi dolgozatomban közöltem.[18] Korábban özv. Hajba Lajosné házánál is egy nagy (kb. 70 cm-es) lyuk volt a füstös konyha deszkamennyezetén. Balatonhenyén Szalai Gábor egykori füstös konyhájában a két világháború közötti időszakban a tűzhely felett a deszkafödémen volt egy lyuk, ahol a füst egy része a padlásra húzódott. Balatonhenyén özv. Böde Józsefné így beszélt a füsttelenítésről: „A mennyezeten volt lyuk, ott ment fel a füst. Később csővel felvezették a padlásra a füstöt." Említettem, hogy Bödéék cselédházában és Szabó Páléknál is az utóbbi módon oldották meg a füsttelenítést. Monoszlón Nagy Bálinték füstös konyhájának mennyezetén is *füstlik* volt.

Szentbékkállán Lengyel Mária házának egykori füstös konyhájában a födémen három, kb. 30 × 30 cm-es füstlyuk volt: teljesen a fal mellett, hátul, a konyha bal sarkában és elöl mindkét sarokban. A füstlyukakat a ma is meglévő mászókémény megépítése után téglával rakták be. *H. Csukács Györgyi* írja a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba áttelepített mindszentkállai lakóház füsttelenítéséről: „A tüzelőberendezés átalakulása is tipikusnak tekinthető. A Balaton-felvidéken a rakott sparhert elterjedése a századforduló táján nem járt mindig együtt a füstelvezetés modernizálásával, zárt kémény építésével. Gyakori volt, hogy a szobai sparhert füstjét a füstös konyhába vezették. A konyhai sparhert füstje is gyakran a födémbe vágott nyíláson át, kályhacsövön a padlásra távozott . . . A Mindszentkálla, Tanács-köz 5. sz. házban sem változtatta meg a konyhai és szobai rakott sparhert a füstös konyha füstelvezetési módját."[19] Mindszentkállán Páhi László árendás házában, amelyet 1913-tól Dömötöri József bérelt, a füstös konyha mennyezetén egy 30 cm-es lyuk volt, ahol a padlásra ment a füst.

Kővágóörsön, Bárány Imre házában az egykori füstös konyha födémébe vágott füstlyukról már említést tettem. Özv. Antal Istvánné házánál 1923-ig a füstös konyha födémében elöl, a jobb sarokban helyezkedett el a füstlyuk. Rajta 25 × 30 cm bőségű, kb. 70-80 cm magas, deszkából összeszögelt *fakémény* állt. Kékkúton Egyed Kálmánné ma is kémény nélküli házának lakószobájában még sikerült lefényképeznem a mennyezet füstlyukán keresztül a padlásra vezető, kúpcserepekből rakott, tapasztott és meszelt kis *fekvőkéményt,* amelyhez a tűzhely kályhacsöve csatlakozik: A fekvőkéményből a kormot havonta takarították, és lehordták a padlásról. Görcs Edénél a hátsó füstös konyhában 1956-ig a takaréktűzhely füstje a mennyezet 20 × 20 cm-es füstlyukán át, kályhacsövön *(kürt)* keresztül a padlásra távozott. Ugyanígy vezették fel a konyhai kenyérsütő kemence füstjét is. A füstlyukak fölé a padláson téglából rakott, tapasztott, fekvőkéményszerű szikrafogót építettek, amelynek nyílása elé drótból készült rostélyt raktak, hogy a huzat a szikrát ne vigye a nádtetőre. 1956-ban a cilinderkémény megépítése után a füstlyukakat pléhvel szögelték be.

A *szabad kéményről Bátky Zsigmond* megállapította, hogy az „nyugati eredetű füstelvezető készség", amely „német földről került hazánkba, elsőbb persze csak úri lakainkra, azután parasztházainkra is".[20] *Barabás Jenő* kutatásai nyomán tudjuk, hogy a szabad kémény korai elterjedésének fő központja a Kis- és a Nagyalföld, ahol kezdetei a népi építkezésben már a XV—XVI. században feltételezhetők. Általánossá válása után a Kis- és a Nagyalfölddel szomszédos, eredetileg nem szabad kéményes területekre erősen benyomult.[21] Ugyancsak *Barabás Jenő* szerint a füstös konyhás házvidék „bolygatatlan övezetében a kémény a történeti anyagban csak az úri épületeken jelenik meg".[22] Utóbbi megállapítást megerősítik a Káli-medencéből felsorolt, biztosan a XVIII. század második vagy a XIX. század

első felére datálható nemesi, egyházi vagy uradalmi eredetű szabad kéményes lakóházak.

Köveskálon özv. Kövesdi Károlyné eredetileg szabad kéményes konyhájának bal oldali hátsó sarkába 1900 körül építettek széles mászókéményt. A szabad kéményes házat Rédey István uradalmi gazdatiszt építtette. Márton Gábor református prédikátor szabad kéményes házát említettem. Szabad kéményes a köveskáli régi református iskola és tanítólakás is. Ennek szabad kéményéhez elöl a nagy- és a kisszoba, hátul a dongaboltozatos tanterem kályhájának füstlyuka csatlakozott.

Balatonhenyén a népi műemlékjellegű Kenessey-ház (Kossuth u. 125.) 1937-ig szabad kéményes volt. Darnay Mózes jómódú nemes építtette 1844-ben, veje Kenessey Károly ugyancsak módos nemesembernek számított. Fia, ifj. Kenessey Károly (1879—1969) 1937-ben deszkával lepadlásoltatta a szabad kéményt tartó boltozatot. A szabad kémény a padláson ma is megvan, amibe a kemence fölé vályogból épített széles mászókémény vezeti a füstöt. Szabad kéményes füstelvezetése ellenére a konyha és a szoba ajtaja a tornácról nyílik, a konyha és a szoba között ma sincs ajtó. A Körösényi-házat (Kossuth u.) is szabad kéménnyel építtette Cseh, református prédikátor. Később Somogyi tiszteletesé lett, akitől Mátyás Károly földműves vásárolta meg 1916-ban. A II. világháború előtt Körösényi szikvíztöltő tulajdonába került. Szabad kéménnyel épült fel dr. Salkovits Sándor háza is, amely 1852-ben Madár József jómódú birtokosé lett. A balatonhenyei református paplak szabad kéményét Raksányi Károly tiszteletes bontatta le 1901—1902-ben, helyébe mászókéményt építtetett. Balatonhenyén ez volt az első *fujtott konyha.* Madár Józsefnek megtetszett ez az újítás, a saját házába 1910 körül ő is mászókéményt építtetett a szabad kémény helyére. Példájukat később mások is követték a községben.

A monoszlói református parókia eredetileg szabad kéményes konyhájába Siskey Imre tiszteletes 1918-ban építtetett mászókéményt. Az egyházközség gondnoki számadásaiban gyakran számoltak el a „parochialis házak" (paplak és az iskolamester háza) kéményeinek tisztításáért kifizetett pénzt. Például: „1846. feb. 24. Kémény seprőnek parochialis házak kéménye tisztításáért fizettem 3 Ft."[23] Adatközlőm, Tóth Lajos (sz. 1898) szerint a községben 1910 körül már a szabad kéményes, *bótkarikás* konyhák voltak többségben: „Bótkarikás konyha több volt 1910 körül, mint füstös konyha. Még jómódúaknál is volt szabad kémény, gazdáknál is. De később lezárták, aláraktak gerendákat, deszkákat, középen feljáróval, ahol a húst felrakták a füstre, és a kéményseprő felment. Zárt kémény, széles mászókémény még kevés volt."

Szentbékkállán szabad kéményes házként épült fel a múlt század első felében három szomszédos ház: Németh Gyula, Molnár Gyula és özv. Neuperger Lajosné háza. Utóbbi kettő uradalmi alkalmazottak számára épült. A népi műemlék Istvándy-ház 1918-ig szabad kéményes volt. Ekkor a nagy tűzvészt követő átépítés során mászókéményt kapott, amit a termelőszövetkezet megalakulása után cilinderkémény váltott fel. Építtetője, Istvándy József sok földdel, szőlővel rendelkező gazdaember volt. Kovács Lajos szentbékkállai kőműves szerint a szabad kéményt a konyha belső felét lefedő téglaboltozat tartja, középen 120 × 120 cm-es nyílással, ahonnan a padlástérben gúla alakban szűkülő kémény indul.

Mindszentkállán szabad kéményes Cséri Flórián háza (Jókai u. 9.). Kéményén az 1820-as évszám olvasható. Kőből épült csehsüvegboltozat borul a konyha külső és belső felére, utóbbi tartja a szabad kéményt.

A legtöbb szabad kéményes házra Kővágóörsön akadtam. Közülük népi műemlékjellegű a Salamon-ház, szabad kéményét 1914—15-ben zárták le. Két kis boltozatot építettek a kémény alá, amelyeket a konyha közepén egy vasúti sín tart. A bal oldali boltozaton ajtónyílást hagytak, ahol a továbbra is húsfüstölésre használt kéménybe feljártak. A kormot is ezen keresztül tisztították le. Mivel erre a célra a kéményen is van a padláson egy vasajtó, ezért a boltozott födémen levő ajtót 1925—30 körül befalazták. A Barla-ház szabad kéményét 1928-ban, a Duchon-házét 1948-ban zárták le. Szabad kéményes ház volt a Gombos-ház is, amely ma Gabay László budapesti tanár nyaralója (Vörösmarty u. 10.). A Kerkápoly-kúriában, Gellei Erzsébet és Szalay Ferenc házában ma is megvan a szabad kémény. Gellei Erzsébet háza eredetileg kereskedőház volt, *bótkamrájában* butelláztak is. A szabad kéményes konyha belső felét ajtóval ellátott fallal választották el a konyha külső felétől. A válaszfalon belül a kőboltozaton álló tégla szabad kémény, az alatta elhelyezkedő kemencével, tűzpadkával és katlannal ma is jól tanulmányozható. Ugyanígy zárták el a szabad kéményes konyha belső felét Szalay Ferenc népi műemlékjellegű házánál (Jókai u. 18.), ahol a szabad kémény alatt kemence és katlan található. A ház eredetileg uradalmi ház volt, a grófi parádés kocsis számára épült. Az uradalom csak századunk elején idegenítette el. Kővágóörsön az Ács Dániel-féle házban a tégla szabad kéményt a konyha belső fele fölé boruló kő dongaboltozat hordja. A bolt váll-lapját egyik oldalon, a konyha közepén keményfa mestergerenda tartja.

Mind a füstös konyha, mind a szabad kémény esetében századunkban már a teljes füsttelenítésre, a konyha füstmentességére való törekvés figyelhető meg. Ezt mindkét tüzelőrendszer esetében a zárt *mászókémények* megépítésével érték el. A változás, a fejlődés irányát a múlt század végétől, századunk elejétől már a mászókémény megjelenése határozta meg. Átmeneti füsttelenítési formák, megoldások mindkét tüzelőrendszernél megfigyelhetők századunk eleje óta. Ilyennek tekinthető a füstös konyhában a takaréktűzhely, kemence, katlan füstjének kályhacsővel történő padlásra vezetése. Szabad kéményes konyha esetében ilyen átmeneti megoldás volt az, amikor a takaréktűzhely, kemence, katlan füstjét kályhacsővel magasan a kéménybe vezették. A szabad kémény lezárásával ugyancsak átmeneti forma alakult ki. Megmaradt a padláson

gúla alakban szűkülő szabad kémény, de a konyhában középen ajtóval ellátott téglaboltozat vagy gerendás deszkafödém került alá. A régi és átmeneti tüzelőrendszerekhez képest új formát a zárt mászókémény megépítése jelentette. A szabad kéményes konyha esetében ez a szabad kémény és a szabad kéményt tartó boltozat lebontásával járt együtt.

Területünkön az eddig ismert legrégibb mászókémény Köveskálon id. Bőczi Károlyné házában található (Fő u. 27.). Pléhajtaján az 1887-es évszám olvasható. A házat ebben az évben építtette egy pékmester. A mászókéményhez alul kenyérsütő kemence kapcsolódott, föléje a kőműves *kétsütős, kétplattnis* vaskereskedésben vásárolt *sporhejtet* rakott téglából. Az új épület mögött megmaradt egy régi kis füstös konyhás ház, ahol a későbbi tulajdonos Győrffy Lajos cipészműhelye működött. Mászókéménnyel épült Fábián Zsigmond egykori háza is (Henyei u. 58.).

Balatonhenyén az említetteken (Böde-, Madár-, Kenessey-ház, özv. Székely Gyuláné háza) kívül mászókéményt találunk özv. Bende Józsefné konyhájában. A házat 1900 körül építették át, a mászókémény is valószínűleg ekkor készült. Kővágóörsön a felsoroltak (Salamon-, Duchon-, Gombos-, Barla-ház) mellett özv. Szilágyi Jánosné házában ma is mászókémény található. A házat 1913-ig egy idős evangélikus papné bírta. Ekkor már mászókéményes volt. Az egykori füstös konyhás házak közül Bárány Imréé 1920, özv. Antal Istvánné 1923 óta mászókéményes.

Kékkúton Görcs Ede házán kívül Mohos Irma és Mohos Józsefné 1901-ben épült háza ma is mászókéményes (Fő u. 57.).

A tüzelőberendezés szempontjából a füstös konyhás és a szabad kéményes házak között csupán a füsttelenítésben volt lényeges különbség. Azonos tüzelőberendezéseket (nyílt tűzhely, nagykemence, kiskemence, katlan, cserépkályha) találtam mindkét háztípusban. Ezek fő morfológiai és funkcionális jellemzőivel említett közleményemben foglalkoztam.[24] Itt elsősorban a terepmunka során felderített tüzelőberendezéseket mutatom be.

A nyílt tűzön való főzés helye a *tüzelőpadka (tűzhely, pócik)* volt, amely agyagból, vályogból, kőből épült. A konyha szoba felőli falánál, a cserépkályha fűtőnyílása előtt helyezkedett el. Általában 1 m magas, 0,8-1 m széles és 2 m hosszú volt. Oldalfalának építésekor felrakták a követ *pódiumszerüen,* betöltötték földdel vagy üresen hagyták. Ha üres volt a tűzhely alja, akkor abban tavasszal kiscsibéket, kislibákat tartottak, ősszel libákat hizlaltak. A tűzhelyen cserépedényekben főztek parázson. Használták a tűzikutyát és a vaslábat is. A cserépfazekak mozgatása a vasból készült, kétágú fűtővillával történt.[25] Ennek egyik ágát az edény fülébe akasztották, másik ágával az oldalát támasztották meg. Cseréptepsiben rétest is sütöttek a tűzhely parazsán. Itt készült a kürtősfánk (*durungfánk*) is. A tűzhely parazsa fölött vasállványra állított *durungfánksütőn* forgatott tésztát sütés közben zsírral öntözték. Télen gyakran a cserépkályhából a tűzhelyre húzott parázson főztek.

Balatonhenyén Mátyás Károlyéknál 1920-ig még az 1918-ban odakerült menyecske, Somody Vilma is a nyitott tűzhelyen főzött a szabad kéményes konyhában: „A katlan végénél a sarokban tűzhely volt sárból, 80 cm széles, 80 cm magas volt. Ezen cserépfazékban főztek, a vaslábra *totyosat,* lapos fenekű fazekat tettek. Amelyik nem volt *totyos* fazék, azt a parázs mellé tették. A napam anyja, Gyenis Mózesné még egész életében nyitott tűzhelyen főzött. Két évig még én is azon főztem, 1920-ban csináltattunk vas *csikótűzhelyet.*" Özv. Székely Józsefné füstös konyhájából 1946 után hordták ki a tűzhelyet. Tavasszal a tűzhely alatti üregben tartották a kiscsibéket. Mindszentkállán a Tanács-köz 5. sz. füstös konyhás házban a szobai cserépkályha fűtőnyílása előtti kis kőpadkán főztek.[26] Kővágóörsön Gellei Erzsébet szabad kéményes konyhájában ma is látható a kőből épült tüzelőpadka. Alatta boltozatos üregben tavasszal kiscsibéket, máskor tűzifát tartottak.

A tüzelőpadkával azonos anyagból épített *katlanban* vas- vagy rézüstöt használtak. Vasüstben főzték a krumplit a disznóknak, bélzsírból és más zsiradékból lúgkővel szappant főztek benne. Rézüstben nagymosáshoz vizet forraltak, disznóöléskor kukoricakását főztek benne hurkának, itt főzték a disznósajtnak valót, kövesztették a szalonnát, sütötték a zsírt. Lekvárt és paradicsomot is főztek a rézüstben.

Köveskálon Németh Lajos eredetileg szabad kéményes konyhájában ma is megtalálható a katlan. Balatonhenyén özv. Bende Józsefné konyhájában 1936-ban bontották el. Kővágóörsön Gellei Erzsébetnél a tüzelőpadka külső végébe kőből épült a ma már romos katlan, egyszerű üstlyuk ajtó és hamulyuk nélkül. Szalay Ferencnél a katlan téglából épült, kocka alakú. Alapterülete 90 × 69 cm, magassága 64 cm. Üstlyuka 38 cm átmérőjű.

A konyhai kenyérsütő *nagykemence* hasáb vagy kocka alakú. Előbbi 1,4-1,5, utóbbi 0,9-1 m magas. A konyha hátsó falánál középen vagy egyik sarokban állt. Agyagból, századunkban már vályogból és téglából építették. Favázas agyagkemence volt 1920-ig Kővágóörsön Bárány Imre füstös konyhájában: „A kemence a bal sarokban volt, sárból. Az egész konyhában körben *pócik* volt, bal oldalon rajta a kemence. Fakarikák voltak leverve, annak a közei voltak besározva. A két-három ujjnyi vastag fák 10-15 cm-re voltak egymástól, erre jött kívül is az agyag tapasztás. A fákat nyersen kellett felhasználni, hogy félkör alakban meghajoljanak. Jó araszos, 20-25 cm vastag fala volt agyagsárból. A *póca* (padkája) 80 cm magas volt, földből, kőből, besározva, meszelve. A Balatonból hoztak Csuk területéről (ma Révfülöp) kocsival fehér *sikálóföldet,* azzal sikálták a füstös konyha falát, a kemencét, a tűzhelyeket is. A kemence oldala kívülről domború, a teteje lapos volt, itt tökmagot szárítottak. Hat kenyér fért bele, 40-50 cm hosszú *sütőfával* tüzeltek benne." Özv. Antal Istvánné füstös konyhájában 1923-ig volt meg a bal sarokban a favázas, vesszővel befont és agyaggal kívül-belül betapasztott nagykemence, amelybe 11

kenyér fért. Elbontása után az udvarra építtettek kemencét. Mindszentkállán Dömötöri Károly (sz. 1896) beszélt a favázas, *csádévázas* agyagkemencékről: „Kenyérsütő kemence volt a konyha közepén. *Csádé*, erdei vékony fa volt a váza. A favázat fenn összekötötték dróttal és kívül-belül 4-5 ujjnyi vastag polyvás sárral besározták. Az első kenyérsütésnél kiégett a kemence. A *csádé* — 4-5 cm vastag ágfa, cserfa, tölgyfa — 7-8 cmre volt egymástól. A kemence letéglázott alja körülbelül 40 cm magasan volt. Gyerekkoromban még csádévázas volt a kemence, férfiak csinálták. A teteje domború volt, akkora *lapság* volt rajta, hogy egy 50-60 cm széles mosófazék elfért rajta kenyérsütéskor. 140 cm magas volt. A téglakemence már lapos tetejű, szögletes volt. Szent Imre-pusztáról 1913-ban jöttünk be a faluba lakni árendás házba Páhi Lászlóhoz. Itt a füstös konyhában még régi csádévázas kemence volt." Mindszentkállán a Tanács-köz 5. sz. ház füstös konyhájában a jobb sarokban vesszővázas, hasáb alakú kemence állt, kőalapon, két oldalán padkával.[27] Kékkúton Egyed Kálmánné füstös konyhájában is agyagkemence volt. Görcs Ede házánál a második rész füstös kályhájában a jobb sarokban agyagból készült kemencét használtak 1961-ig. 25-30 cm vastag falát pelyvás agyagból rakták, tetejét kereksínhez hasonló vasak tartották, hogy a nyers agyag kiégetés előtt be ne roskadjon. Magassága 1,5-1,6 m volt. Körülötte kétoldalt 40 cm széles, 60 cm magas padka futott, ahol ültek is. Agyagkemencét Köveskálon özv. Hegyi Ferencné füstös konyhájában ma is láthatunk. A kocka alakú, 110 × 120 cm alapterületű, 90 cm magas kemence a konyha hátsó falánál, középen áll. Falvastagsága 30 cm. Négy kenyér és egy *pompos* fért bele. A *pompos* kb. másfél kilós kis kenyér, amibe a dagasztóteknő oldaláról lekapart tésztát is beletették.[28]

Az alacsony kemencék előtt gyakran egy gödör volt, a fűtő, kenyeret bevető asszony ebben állt. Deszkaajtóval takarták le a lyukat kenyérsütés után. A magasabb kemencék alja 50-90 cmre feküdt a padlószinttől. Építésükkor 50-90 cm magas kőfalat raktak a kemence talapzatául, amit földdel, aprókővel töltöttek be, és letégláztak. A tégla szélességével egyező fallal beboltozták a talapzatot. Minden sornál egy kicsit beljebb tették a tégla felső részét, az alját meg is faragták a boltozat építésekor. A kemence tetejét végül beékelték egy alul megfaragott téglával. Az oldalát felfalazták téglával a boltozat tetejéig, a felfalazást téglaforgáccsal és földdel töltötték be. A kemence tetejét letéglázták vagy vályoggal rakták le. Végül kívül bevakolták vagy betapasztották a kemencét. Belül a kőműves építés közben a téglafúgákat bekente, hézagolta. Jó minőségű tégla kellett a kemenceépítéshez, a hibás téglát nem rakták be, mert úgy tartották, hogy az gyorsan elég. Balatonhenyén a kemence aljának tapasztásába az agyaghoz a kovácsműhelyből hozott *vasport* (vassalakot) is kevertek. Úgy tartották, hogy ez jobban felforrósodik. Köveskálon Hajba Lajos (sz. 1900) így beszélt az 1930-as években a füstös konyhájukban használt kemencéről: „Vályogból volt a kenyérsütő kemence bótra felrakva. Kívülről négyszögletes volt, belül boltozott, félbót. Előtte 35-40 cm magas pócik. A kemence alját egy arasz vastagon *vasszarral*, a kovácsszén salakjával terítették le, lesulykolták, majd 4 ujjnyi vastagon polyvás sárral betapasztották. Az elején két lyuk volt, ott jött ki a füst. Öt kenyér és egy pompos fért bele."

Köveskálon Kövesdi Károlyné eredetileg szabad kéményes konyhájában a hátsó *bótszoba* felőli sarokban egy magas, hasáb alakú kemence áll. Az I. világháborút megelőző években téglából épült kemencébe 9 kenyér fért. Balatonhenyén özv. Székely Józsefné konyhájában kocka alakú kemence található. Alapterülete 112 × 150 cm, magassága 110 cm. Ajtaja elé csupán a kenyér bevetésekor a sütőlapát tartására szolgáló, 14 cm széles, 36 cm magas padkát építettek. Mindszentkállán Cséri Flórián szabad kéményes konyhájában a két világháború közötti időszakban téglából épült, kocka alakú kemence volt, amibe 9 kenyér fért. A Hofmann testvérek konyhájában az 1880-as években épült takaréktűzhely sárga mázas csempéiből rakattak kocka alakú kemencét az 1930-as években (Tanács-köz 9.). Nagy Ernő mindszentkállai kőműves rakta a kemencét, amelynek belseje téglaboltozat, alja tégla, kívül a régi tűzhely csempéivel borított. Alapterülete 122 × 144 cm, magassága 142 cm. Hét-nyolc nagy (3-4 kg-os) kenyérre méretezték. Kővágóörsön Gellei Erzsébetnél kocka alakú, téglából épült kemence található. Alatta kiscsibék, kislibák tartására szolgáló üreg van. Szalay Ferencéknél a téglából épült, kocka alakú kemence alapterülete 120 × 149 cm, magassága 103 cm. Figyelemre méltó a megőrzött régi konyhai kemence Rohály Gábor nyaralójában. Bárány Gábornál 1948-ban bontották el a konyhai kemencét, majd 1952-ben a ház végéhez kocka alakú kenyérsütő kemencét építettek. Kékkúton Borbély Rozália eredetileg nyitott kéményes konyhájában középen kocka alakú kenyérsütő kemence állt. A kemenceajtó előtt kb. 40 cm széles padka volt, a sütőlapátot erre tették. A padka előtt a konyha földpadlójában lyuk volt, a kenyeret abban guggolva vetették be a kemencébe. A konyhai kenyérsütő kemencét *nagykemencének* is nevezik, szemben a mellette vagy fölötte lévő *kiskemencével*. Területünkön a *kiskemencéket* a sütővel rendelkező takaréktűzhelyek múlt század végi megjelenése előtt használták. Elsősorban tésztasütésére szolgáltak, de ha gyorsan akartak kenyeret sütni, akkor ebben sütöttek. Könnyebb volt befűteni, kevesebb tüzelő kellett hozzá. Két-három kenyér vagy 3 tepsi tészta fért bele. A kalácsot nagy tepsiben sütötték benne, patkó alakúra hajtva. Rétest, hájas tésztát, pogácsát, kuglófot, édes perecet sütöttek benne. Balatonhenyén a Kenessey-házban 1937-ig a konyha belső felében középen téglából épült *nagykemence*, a jobb sarokban *kiskemence* volt. A kiskemence alatti lécből készült rácsajtóval elzárt *csirkelyukban* tartották tavaszszal a kiscsibéket. Télen pogácsát, kukoricaprószát, krumplit nemcsak a *kiskemencében*, hanem a szobai cserépkályha vállába rakott sütőben is sütöttek. A konyhából fűthető régebbi

kupás szemű vagy újabb *lapos csempés* kályhákat a tapolcai, sümegi kályhások készítettek. Köveskálon *banyakállának* nevezik ezeket a kályhákat.[29] A kívül fűtős *zöld kályhában* cserépedényben főztek is: „a kályhaajtóban *megszélleszteték* a tüzet, és betolták a cserépfazekat a kályhába" (Szentbékkálla). Az edények mozgatásához itt is a kétágú *fűtővillát* használták. 1981-ben Balatonhenyéről került egy *fűtővilla* a Bakonyi Múzeumba. Gulyást, bablevest, töltött káposztát főztek a cserépkályhában. A kályha fűtőnyílása előtti padkára kihúzott parázson is főztek, a kályhában készülő levesbe itt készítették el a rántást.

Terepmunkám során a *kupás szemű* kályháknak már csak az emlékével találkozhattam. *Tóth Kálmán* 1936-ban Kővágóörsről közölte egy ilyen cserépkályha fényképét.[30] Századunkban a takaréktűzhelyek, a belül fűtős cserépkályhák és a vaskályhák erősen kiszorították a Káli-medence szobáiból a régi, kívül fűtős *kupás szemű* kályhákat. Köveskálon Győrffy Kálmán házában az első szobában zöld, a hátsóban sárga szemes kályha állt. Mindkettőt a füstös konyhából fűtötték. Németh Lajos házánál az első szobában zöld szemes kályhát használtak az 1920-as évekig. Balatonhenyén Ágoston Dezsőnél az első szobában belül fűtős barna, *lapos csempés,* a hátsó szobában kívül fűtős zöld, *kupás szemű* cserépkályha adta a meleget. A zöldet 1932-ben, a barnát 1976-ban bontották le. A Kenessey-ház szobájában az 1940-es évek elején bontották el a kívül fűtős zöld kupás szemű cserépkályhát. Helyére a tapolcai *cserepes,* Patonai Árpád kályhásmester rakta a ma is meglévő belül fűtős, *lapos csempés* kályhát. Balatonhenyéről 1981-ben Szalay Gábor házától egy zöld mázas, *madaras* kályhaszem került a veszprémi Bakonyi Múzeumba: csőrében virágcsokrot tartó madár ábrázolásával. A monoszlói református egyház 1845. évi gondnoki számadásában olvashatjuk: „Oct. 4. Egy új kájháért, 3 avult megrakásáér és a' rektori háznál egy kis tűz helyért fizettem 14 Ft 45 xr."[31]

Szentbékkállán Németh Gyula házának első szobájában egy kívül fűtős, világosszürke *lapos csempés* kályha áll. Felső részén a Magyar Királyság régi címere látható. Mindszentkállán Hoffmann Gyula házában (Rákóczi tér 18.) két barna mázas virágos kályhaszemet találtam. A Hoffmann testvérek házában (Tanács-köz 9.) a szobában kívül fűtős, barna *lapos csempés* cserépkályhát használnak. Cséri Flórián házának első szobájában a kívül fűtős, barna lapos csempés kályhát 1982-ben még sikerült lefényképezni. A Tanács-köz 5. sz. házban: „a szobában a bontáskor rakott sparhert volt, de a feltárt fűtőnyílás, az előkerült kályhaszemek és a szomszédok emlékezete alapján rekonstruálható a korábbi, konyhából fűtött szemes kályha".[32] Kővágóörsön Bárány Gábornál eredetileg mindkét szobában cserépkályha volt. A hátsó szoba kívül fűtős, zöld *kupás szemű* kályháját 1925-ben bontották el: egysütős pléh takaréktűzhelyet állítottak a helyére. Az első szoba 1948-ig kívül fűtős, majd belül fűtős szürke *lapos csempés* kályhája 1982-ben került a veszprémi Bakonyi Múzeum néprajzi gyűjteményébe.

Kékkúton Borbély Rozália házában az első szobában kívül fűtős zöld szemes kályha állt. A konyha jobb oldalán, a kályha fűtőnyílása előtt 60-70 cm magas, 50 cm széles, kőből épült padka helyezkedett el. A konyha bal sarkában is hasonló emelkedett, amit az 1920-as években már csak ülőhelyként használtak. 1926-ban a konyhai padkákat lebontották, *kihordták.* A szoba zöld cserépkályháját is ekkor bontották el. Helyére belül fűtős barna cserépkályhát készített Patonai tapolcai kályhásmester. Ezt az 1970-es évek közepén kétaknás vaskályha váltotta fel.

A régi füstös konyhás házak tüzelőberendezéseinek sorában még a *pálinkafőző üstöt* kell megemlíteni. Kővágóörsön Bárány Imre házánál, 1919—20 előtt a füstös konyha jobb sarkában állt, később katlan került a helyére. Mohos Károly köveskáli adatközlőm (sz. 1901) így beszélt róla: „Mi nem ittunk soha újpálinkát, mindig ópálinkát ittunk. Olyan sárga volt, mint a viola. Szabad pálinkafőzés volt a régi világban. A füstös konyhában benn volt a kazán."

A zárt kéményekhez kapcsolódó *takaréktűzhelyek* kutatására *Barabás Jenő* irányította figyelmemet: „Műemléki szempontból is figyelmet érdemelnek azok a szinte fél konyhát betöltő, egybeépített, mennyezetig érő kemence—sütő—tűzhely ‚kombinátok', amelyek már zárt kéményekhez kapcsolódnak ugyan, de gazdag réz- és acélvereteikkel, fogantyúikkal a XIX. század végének jellegzetes s nagyon impozáns tüzelőszerkezetei Nyugat-Dunántúlon."[33] Ezek a kemencéből, kétsütős, vízmelegítős takaréktűzhelyből, katlanból álló tűzhelykombinátok a Káli-medencében is megtalálhatók. Köveskálon id. Bőczy Károlyné Lampért Jolán (sz. 1900) így fogalmazta meg a századfordulón kezdődő, a füsttelenítéssel és a tűzhelyekkel kapcsolatos változásokat: „Akinek egy kicsit jobb módja volt, az a füstös konyhát átalakította kéményessé. Szép *sporheltes konyhává* alakították át a füstös konyhát, mászókéménnyel." A *sporheltes konyhák* tűzhelye téglából épült, az egyszerűbb kivitelű kívül vakolva és meszelve, a drágább kályhaszemekhez hasonló csempével burkolva. A tűzhely főzőlapjai öntöttvasból, a sütők és a vízmelegítő bádogból, a tűzhely korlátja, a sütők és a vízmelegítő díszítése nikkelezett acélból és rézből készült. A tűzhely fémrészeit Tapolcán, vaskereskedésben vásárolták.

Köveskálon id. Bőczy Károlyné házában a konyha mászókéményéhez 1887-ben kenyérsütő kemence kapcsolódott. Fölé téglából rakott takaréktűzhelyet építettek két sütővel. A sütők vasajtóit rézzel díszítették. Balatonhenyén a Körösényi-házat 1925-ben építtette át akkori tulajdonosa, Mátyás István. Konyhájába ekkor „kétsütős, vízmelegítős, majolikával kirakott sporhelt" épült, amelynek fémrészeit a tapolcai vaskereskedésből hozták. Özv. Bende Józsefné konyhájában 1900 körül a mászókéményhez kemence, katlan, kétsütős takaréktűzhely kapcsolódott. Napjainkra már csak a kemence maradt meg, a katlant 1936-ban, a takaréktűzhelyet 1950 körül

elbontották. Özv. Székely Gyuláné konyhájában ma még eredeti formájában tanulmányozható egy ugyanilyen tűzhelykombinát, amely 1921-ben épült. Téglából építette egy vigántpetendi kőműves. Fémrészeit ugyancsak Tapolcán vásárolták. A sütők oldalára szerelt fémtáblácskákon a készittető és a készítő neve és lakóhelye olvasható: „Székely Imre B.HENYE", „Szabadalom Steiner Zsigmond Tapolcza." Kemencéjébe 6 kenyér és egy *pompos* fér. A takaréktűzhely *kétplattnis* (két főzőlapos). Öntöttvasból készült 21-es *nagyplattnija* 1921 óta csak egyszer égett el. A sütők oldalán fémrostély van, amire a tésztát tették tálban vagy tepsiben kelni. A sütők felett bádog vízmelegítő volt. Hátul katlan csatlakozik a takaréktűzhelyhez. Mindszentkállán Hofmann József háza 1886-ban épült (Tanács-köz 9.). Konyhájában a mászókéményhez kívül sárga csempével borított kenyérsütő kemence, kétsütős, vízmelegítős takaréktűzhely kapcsolódott. Vízmelegítőjéből rézcsapon folyt a víz, a sütőajtókat és a vízmelegítő ajtaját rézborítással díszítették. A tűzhely rézrészeit az I. világháború idején be kellett szolgáltatni az államnak. Ekkor vitték el a pincéből a rézüstös pálinkafőző kazánt is. A tűzhelyet az 1930-as évek végéig vízmelegítő nélkül használták, ekkor elbontották, s csempéiből kenyérsütő kemencét építettek. Hofmann Gyula és László házában (Rákóczi tér 18.) az eredetileg szabad kéményes konyha bal sarkában áll a téglából épült takaréktűzhely-kombinát. A kenyérsütő kemence mellett vas főzőlapos takaréktűzhely, felette két sütő található. A kemenceajtó előtt 40 × 40 cm alapterületű, 70 cm mély, deszkatetővel lefedhető lyuk van, ahova az asszony a kenyér bevetésekor beleállt. Kővágóörsön Fritz Istvánné egykori házában, amely ma a budapesti Gáspár Zoltán nyaralója, egy ugyanilyen takaréktűzhely-kombinát látható (Jókai u. 88.). Salföldön Borbély Rozália konyhájában 1926-ban Molnár József kékkúti kőműves építette a ma is meglevő kemencéből, kétsütős takaréktűzhelyből és katlanból álló tüzelőberendezést. A tűzhely vasrészeit, a nikkelezett, rézfogantyús sütőajtókat Tapolcán a Pauk-vaskereskedésben vásárolták.

A LAKÓHÁZ KÜLSŐ MEGJELENÉSE

A Káli-medencében a lakóház külső megjelenését elsősorban az egyes épületrészek aránya, tagolása, a nyílások elhelyezkedése, a különböző tornácmegoldások és a homlokzatok vakolatdíszítése határozza meg. Az alábbiakban e két utóbbi tényezővel foglalkozom részletesebben.

Az oromfal *(csipkefal)* téglából lépcsőzetesen kirakott szegélye *(macskalépcső)*, az ablakok és a padlás szellőzőnyílásainak megfelelő kiosztása egyszerű, simára vakolt és fehérre meszelt homlokzat esetén is magas esztétikai értéket képvisel. Köveskálon ilyen a Fő utcán Győrffy Erzsébet háza. A sarkokra, a felső, háromszög alakú orommező széleire, vagy az ablakok köré kerülő egyszerű szalagkeretek a külső megjelenés hatását fokozzák.

Területünkön a házak *csipkefalán* a XIX. század első harmadában megjelent vakolatdíszítés motívumait *S. Lackovits Emőke* elemezte: „Díszítőelemként foghatjuk fel a különböző formájú padlásszellőzőket: az egyenlő szárú kereszt alakút, az íves formájút, az állított és fektetett tégla, a kör és függőleges vagy vízszintes helyzetű ellipszis alakúakat. Ezek állhatnak önmagukban, de lehetnek egyszerű vakolatkeretesek, sima vagy fogazott párkánnyal lezártak, virágkehelyben végződők. Gazdagabb nemesi kúriákon füzérdísz, levélkoszorú vagy szalag veszi körül őket. Körülzárhatók hornyolt csíkokkal is. Megjelenik az orommezőben az egyszerű vagy hullámvonallal, füzérrel, levélkoszorúval keretezett felirati tábla, benne vakolatfelírással az építtető neve és az építés évszáma. Megtaláljuk ezenkívül az oromcsúcs alatt az egy tőből kiágazó kettős csigavonalat, szegélydíszként a meandert. Feltűnik itt is a népi díszítőművészet oly kedvelt, a himzéseken, bútorokon gyakori motívuma: a rozetta és a cserépből kinövő páratlan számú virág. Az orommezőt a homlokzat alsó részétől meanderrel, félholdas zárószalaggal, egyszerű vagy ívsoros vakolatpárkánnyal választották el. Az utcai homlokzaton levő ablakok vakolatkeretesek, némelyek félholdas, fonadékos vagy lándzsaíves szemöldökpárkánnyal szegettek."[34]

A barokk jellegű vakolatdíszes homlokzatok közül a kővágóörsi Kerkápoly-kúria és a szentbékkállai Istvándy-ház utcai homlokzata a leginkább figyelemre méltó. A Kerkápoly-kúria oromfalán füzérdísz alatt, egyszerű szalagkeretben az 1821-es évszámot látjuk. Az Istvándy-ház homlokfalán két oldalról indadísz fogja közre a feliratot: ISTVÁNDI JÓSEF ÉPÍTETTE 1825. Utóbbival azonos színvonalú a ma nyaralónak használt, Kővágóörs, Temető u. 1. számú, műemlékjellegű ház vakolatdíszítése. Felirati tábláján a N: D.M. N: K.I. 1826 felirat építtetőinek nemesi jogállására utal.

Napjainkra sok régi vakolatdíszes oromzat esett áldozatul a külső tatarozás során alkalmazott egyszerűsítő törekvésnek. A még meglévők között is sok a rossz állapotú homlokzat. Ilyen a Kerkápoly-kúria is, ahol az oromfal felső széleit lezáró volutákból napjainkra már alig maradt meg valami. Ezek az 1936-ban készült fényképen még jól láthatók.[35] Szentbékkállán az egyik Kossuth utcai ház homlokzatán csak a felső orommezőben maradt meg a régi vakolatdísz: a téglacsipkés *macskalépcső* alatt széles szalagkeret, az oromcsúcsban rozetta, a padlás-szellőzőnyílások körül keskeny szalagkeret, alattuk a hullámvonallal keretezett felirat: MOLNÁR JÁNOS 1895. Ugyancsak rossz állapotú Mindszentkkállán Cséri Flórián ma már lakatlan háza, ahol a rozettás, szalagkeretes vakolatdíszítés népi építőmester keze munkája lehetett.

Az újabb, eklektikus jellegű vakolatdíszes homlokzatra jó példa Mohos Irma és Mohos Józsefné kékkúti háza (Fő u. 57.). A sarokarmírozással, az ablakok alatt köténydíszre emlékeztető tagozattal, szemöldökpárkánnyal, falfülkéhez hasonló padlás-szellőzőnyílásokkal díszített, 1901-ben épült oromfal Molnár József és Kereszturi Mihály kékkúti kőművesek munkája.

A Bakony—Balaton vidéki lakóház külső megjelenését döntő mértékben meghatározó, épületszerkezeti szempontból figyelemre méltó, a különböző építőművészeti stíluskorszakok, elsősorban a barokk hatását tükröző *tornácok* már igen korán felkeltették a magyar néprajzkutatók és építészek érdeklődését.[36] *Foerk Ernő* építész a budapesti felső építőipariskola tanára írta 1927-ben: „Legszebb, mondhatnám legmonumentálisabb typusát a magyar paraszthéznak a *balatonmelléki* és *túladunai* kőoszlopos és *kőíves*, gádoros falusi házakban bírjuk."[37] *Foerk* tanítványaival egy tihanyi tornácos házat fel is méretett. *Bierbauer Virgil* A magyar építészet történetében hangsúlyozta, hogy a tornác elsősorban gyakorlati célt szolgált, de esztétikai értékéről sem feledkezett meg: „... a boltíves tornácban egy többszólamú térbeli melódiához hasonló, művészi kifejeződés lehetősége rejlik".[38] Az íves, oszlopos tornáccal kapcsolatban *Vajkai Aurél* a barokk stílus hatását emelte ki, *Vargha László* pedig azt, hogy ezzel a szerkezeti-formai megoldással a paraszti életformában élő kisnemes a maga sajátos rétegtudatát fejezte ki.[39] Már *Bierbauer Virgil* felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy a tornáckérdés megoldásához az egyes típusok elterjedését és időrendjét kell ismernünk.[40] A magyar népterület tornácainak típusokba sorolását, *népi építészeti* vezérfonalában *Barabás Jenő* és *Gilyén Nándor* végezte el.[41] Az alábbiakban a Káli-medencében megismert tornácokat igyekszem elhelyezni az általuk alkotott rendszerben, s ahol lehetséges időrendjükkel is foglalkozom.

A Káli-medencében a tornác elnevezése: *gádor, gang*. Gyakorlati célja a konyha és a szoba közötti közlekedés biztosítása félig zárt térben. Mivel a szabad kéményes épületek között is akadnak olyanok, ahol a konyha és a szoba ajtaja külön-külön a tornácról nyílt, ezért e gyakorlati cél nemcsak a füstös konyhás, hanem a szabad kéményes házak esetében is fennállott. Területünkön az *oldaltornác*, a *tört tornác* és a *kiugró tornác* a leggyakoribb forma, de a *lopott tornác* is előfordul.

Az *oldaltornác* legegyszerűbb alakjánál a fedélfákat tartó talpszelement egy vagy több vaskos kőpillér gyámolítja. *Mellvéd nélküli* formájával Szentbékkállán Lengyel Mária 1816-ban épült, eredetileg füstös konyhás házánál találkozunk. A talpszelement itt eredetileg egy vastag kőpillér hordta, a másik vékonyabb pillér csak később, a talpszelemen lehajlása miatt épült. A tornác födéme keményfa síkfödém, ami a konyhaajtó fölött a füstös konyhából kitóduló füsttől ma is kormos. Egyetlen vastag kőpillér tartja a talpszelement Mindszentkállán Csombó Józsefné egykor füstös konyhás házánál. Két hatalmas kőpillért látunk Kékkúton Egyed Kálmánné füstös konyhás házának tornácán.

A vaskos oszlopok közé leggyakrabban kb. 1 m magas, tapasztott vagy vakolt *mellvéd* épült kőből *(pódiumos gádor)*. Monoszlón az 1765-ben épült református paplak mellvédes tornácát négy kőpillér tartotta. A két középső pillér közét 1918-ban beépítették. Ekkor Siskey Imre tiszteletes a szabad kéményes konyha külső feléből és a tornác konyha elé eső részéből irodának használt előszobát építtetett. Balatonhenyén özv. Székely Józsefné füstös konyhás házának mellvédes tornáca három pillérrel épült. Födéme keményfa, a konyhaajtó fölött erősen kormos. A mellvédben a szobaajtóval szemben vakablak található. Kővágóörsön özv. Antal Istvánné 1923-ig füstös konyhás házánál a tornác mellvéd nélkül, öt kőpillérrel épült. Később számos átalakítást ért meg, *mellvédes tört tornáccá* vált. Nyitott bejáratát az utcai homlokzaton, az első pillér mellett befalazták. A szoba, a konyha és a padlásfeljáró előtt az első négy pillér közét mellvéddel építették be. A negyedik és ötödik pillér közét teljesen beépítették. A tornácnak ez a szakasza a hátsó szoba és egy — időnként szobának is használt — kamra részévé vált. Így alakult ki a *tört tornác*. A beépítés ellenére a ház hátsó sarkánál ma is jól látható az ötödik pillér és mellette az egykori tornác hátsó kijárata. Keményfa födéme kormos. A tornác mellvédjét és pilléreit *balatoni sikálóval sikálták*. Révfülöp-Szigetben a víz alól szedték ki a fehér *sikálót, pomposokat* csináltak belőle, szekérrel hozták haza. Otthon megtörték, és azzal meszeltek. Antal Istvánné az 1920-as évektől már meszet is használt. Tornácának pilléreit 2 cm vastag mész- és sikálóréteg borítja. Salföldön egyetlen vastag tornácpillért találunk Horváth Gyula örököseinek füstös konyhás házánál. Ez egy rövid *lopott tornác*, jobbról kamra, balra kétszintes tyúkól foglalja el területét. Pillére feltűnően vastag: 60 x 100 cm, alul egy 50 x 35 cm-es vakablakot találunk benne. Mellvédje 50 cm vastag 80 cm magas kőfal. Födéme széles fenyődeszka, padlásfeljárólyukkal.

Lackovits Emőke találóan *harántboltöves tornácnak* nevezi a tornácnak azt a változatát, ahol a pillért boltív kapcsolja össze a ház főfalával.[42] *Tóth Kálmán* Nemespécselyről és Aszófőről mutatta be ezt a tornácváltozatot: „Különösen változatossággal vannak a tornácot hordó pillérek elhelyezve, melyek ott, hol a ház szobái boltozottak, támpillérszerű kiképzést nyertek és olyan képet nyújtanak, mint egy templom szűk oldalhajója."[43] A Káli-medencében a *harántboltöves* tornác nem a boltozott födémű, hanem a keményfa síkmennyezetű, egykor füstös konyhás házakhoz kapcsolódott. Mellvéd nélküli változatával Mindszentkállán az 1940-ig füstös konyhás Molnár-házon találkoztam, ahol a talapszelement ugyancsak két harántboltöves kőpillér hordja. Egyetlen harántboltöves pillért találunk Balatonhenyén a *Kütyüben* lefényképezett, kettes udvarban épült ház mellvédes tornácán, amely formáját tekintve *lopott tornác*.

A külső megjelenés szempontjából leghatásosabbak a barokk stílus befolyását tükröző *árkádos tornácok*. Ezek elsősorban a nemesi, honorácior réteg lakóházain, egyházi vagy uradalmi eredetű, főként szabad kéményes épületeken jelentek meg a XIX. század első harmadában. A legtöbb árkádos tornácot Balatonhenyén és Kővágóörsön találjuk. Balatonhenyéből ismerjük a tornác egyik korai említését *Márton Gábor* méhészeti könyvéből, 1816-ból: „Balaton Henyébenn az Oskola Mester a' Méheit a' tornátzban tart-

ja . . ."[44] Az *árkádos tornác* két formája található meg a Káli medencében: az *oszlopos tornác, kosáríves árkádsorral, mellvéddel* és a *pillér nélküli tornác kosáríves árkádsorral, mellvéddel.* E tornácoknál az árkádsor anyaga kő, a födém leggyakrabban kő vagy téglaboltozat.

Kővágóörsön a romos Tobak- vagy Vicispán-házon mindkét árkádos tornácforma megfigyelhető. Az L alakú épület utcai szárnyához *oszlopos tornác, kosáríves árkádsorral, mellvéddel,* udvari szárnyához *pillér nélküli tornác, kosáríves árkádsorral, mellvéddel* tartozik.[45] A ház utcai szárnya valószínűleg későbbi hozzáépítés eredménye.

Oszlopos tornác, kosáríves árkádsorral, mellvéddel található Balatonhenyén a Balogh-kúrián, amely Balogh Dezső jómódú nemes tulajdona volt (Kossuth u.). Az eredetileg 6 ívből álló árkádsorából az elsőt teljesen, a másodikat félig elfalazták. *Csipkefalának* felirati tábláján az 1856-os évszám olvasható. A Balogh-kúria — a Káli-medence egyik legértékesebb népi lakóháza — ma rendkívül leromlott állapotban van, a műemlékjegyzékben nem szerepel, ezért is félő, hogy hamarosan a kővágóörsi Tobak-kúria sorsára jut. Az Ágoston-ház (Kossuth u. 91.) és a Kenessey-ház (Kossuth u. 125.) oszlopos tornácának árkádsorát három ív alkotja. Utóbbi, 1844-ben épült ház tornácának elejéből az 1940-es években spájzot rekesztettek el. Ugyancsak három ív alkotja az árkádsort Szentbékkállán a Neuperger-ház oszlopos tornácán *(gang). Uradalmi* alkalmazott számára épült 1837-ben. A *gang* födéme téglaboltozat. Az oszlopok közeit később ablakokkal és ajtóval rakták be. Négy ívből áll az árkádsor a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban Szentendrén felépülő, Mindszentkálla, Tanács-köz 5. sz. ház oszlopos tornácán. Bontásakor derült ki, hogy a házhoz korábban *pilléres, harántboltöves* tornác tartozott. Ezt valószínűleg a XIX. század második felében elbontották, helyére *oszlopos kosáríves, mellvédes* tornác épült.[46] Négy kosárív alkotja az árkádsort Kővágóörsön a műemlékjellegű Salamon-ház oszlopos, mellvédes tornácán (Petőfi u. 14.).

Balatonhenyén a Körössényi-házhoz *kosáríves árkádsorú, pillér nélküli, mellvédes tornác* tartozik (Kossuth u.). Árkádsora hat ívből áll. A házat Cseh, református pap építtette. Major Dénes egykori cselédházán a mellvédes tornác árkádsora három ívből áll. Budapesti új tulajdonosa most nyaralóvá alakíttatja át, így a vakolat nélküli házon jól tanulmányozhattam a hosszú, lapos kövekből rakott kosárívek építéstechnikáját. A tornác födéme kőboltozat. Négy ív alkotja az árkádsort Kővágóörsön, a műemlékjellegű Boross-ház mellvédes tornácán (Ady u. 38.). A Gombos-ház hasonló tornácának árkádsora három ívből áll (Vörösmarty u. 10.). Két ívet találunk a Kerkápoly-kúria tornácán, az egyiket durván befalazták. Végül egyetlen kosárívből álló, csak a konyha szélességében futó, rövid *lopott tornácot* találunk a Barla-házon és Egyed Lajos házán (Ady u. 7.).

Az árkádsoros mellvédes tornácú házak külső megjelenésében jelentős változást jelent a XIX. század végétől a teljes árkádsor vagy egyes íveinek befalazása. A tornác elejének vagy végének befalazása, kis szobává, kamrává alakítása az udvari homlokzat teljes hosszában futó *oldaltornácot tört tornáccá* alakítja. Ha a befalazás elölhátul megtörténik, akkor rövid *lopott tornác* alakul ki. Végül ezt is ajtóval zárják le, így a tornác előszobává, folyosóvá alakul. Köveskálon Németh Lajos házát négy kosárívből álló pillér nélküli, mellvédes tornáccal építtette Márton Gábor református lelkész. Az árkádsor helyére később három ablak és egy ajtó került. Balatonhenyén a Madár-kúria árkádsoros tornácát 1912-ben falazták be. Szentbékkállán Németh Gyula házának tornácát három ív alkotta. A középsőbe ajtót, a két szélsőbe egy-egy keskeny ablakot raktak. Kővágóörsön Szalay Ferenc házánál az árkádsor elfalazásával elöl egy kis szoba, hátul zárt folyosó alakult ki. Kékkúton Görcs Ede házán az egykori *pásztorházon* egyetlen kosárívből álló mellvédes tornác volt. Az ív alá a két világháború közötti időszakban ajtót raktak, a mellvédet felfalazták, így a tornác helyén zárt előszoba alakult ki.

Az árkádos tornác területi elterjedésével kapcsolatban megemlítem, hogy a Káli-medencétől nyugatra a burgenlandi Felső-Őrségben ismét nagy számban tűnik fel ez a tornáctípus.[47] E területen a legkorábbi árkádsoros tornácú ház az 1784-ben épült felsőőri református parókia. A felsőőri, alsóőri és őriszigeti magyar kisnemesek árkádsoros tornácú házai a XIX. század eleje és az I. világháború közötti időszakban épültek.[48] A Káli-medencétől keletre a Bakony—Balaton-felvidéken túl a Mezőföld nyugati szélén Fülén, Enyingen és Lajoskomáromban (Fejér m.) találunk még árkádsoros tornácú házakat.[49] E községektől keletre a Mezőföldön már elsősorban a klasszicista jellegű gerendás áthidalású vagy pilléres tornácokat találjuk.

A klasszicista építészet, a kúriák portikuszainak hatását leginkább a *kiugró tornácokon* látjuk. Köveskálon, Szentbékkállán és Kővágóörsön találjuk a legtöbb *kiugró tornácos* házat, de néhány előfordul Balatonhenyén, Monoszlón és Mindszentkállán is. Két oszlopuk, mellvédjük és timpanonjuk leggyakrabban kőből vagy téglából épült, de a kő- vagy téglaoszlopokhoz fűrészelt, faragott deszka mellvéd és timpanon is kapcsolódhat. Gyakori a teljesen fából épült előreugró tornác is. E tornáctípus korára jellemző, hogy Marton Dániel említett tervrajzán még 1904-ben is kétoszlopos, mellvédes, timpanonos előreugró tornácot tervezett a kővágóörsi „Tek. Erny János úr" számára.

Balatonhenyén Kiss Kálmán Kossuth u. 56. sz. lakóházán kétpilléres, deszka mellvéddel és timpanonnal ellátott előreugró tornác van. Nagy, kétoszlopos, kő mellvédes, deszkatimpanonos előreugró tornáccal épült a monoszlói Kerkápoly-ház (Hegyi u. 1.). Hasonló Szentbékkállán Molnár Gyula házának előreugró tornáca, de itt a timpanont és a tetőt nem oszlopok, hanem pillérek gyámolítják. Kővágóörsön Bárány Gábornál a kétoszlopos előreugró tornác fűrészelt deszkatimpanonján a tulipánok és rozetták alatt az 1912-es évszám olvasható. Teljesen fából épült

az előreugró tornác Szentbékkállán a katolikus parókián, az Istvándy-házon, Mindszentkállán a Hofmann-testvérek házán (Tanács-köz 9.). Balatonhenyén a Madár-kúriához a templomot építő olasz kőművesek Pauloni Péter vezetésével 1912—13-ban betonból tekintélyes nagyságú, teljesen zárt, tehát előszobaként szolgáló előreugró tornácot építettek.

Az előreugró tornáccal kapcsolatban két dolgot szeretnék megemlíteni. A Dunántúllal szomszédos Stájerországban a János főherceg által 1819-ben alapított Mezőgazdasági Társaság (Landwirtschafts-Gesellschaft) ajánlására a Graz környéki járásokban és Alsó-Stájerországban (Untersteiermark, ma Szlovéniához tartozik) egy új típusú paraszthház jelent meg. Téglából épült, a régi füstös szoba (Rauchstube) helyett már takaréktűzhelyes konyhával. Külső megjelenését az utcai homlokzatra, a bejárat elé épített 2—7 oszlopos, timpanonos, mellvédes előreugró tornác határozta meg. E tornác kialakulásának vizsgálatánál az osztrák kutatók a klasszicista városi házak portikuszának és a korábbi, még fából épült nyugatstájer paraszthház előreugró tornácának *(Eßgangl)* hatását hangsúlyozzák. A háztípust a Mezőgazdasági Társaság alapítójáról és első elnökéről, a stájer parasztság lakásviszonyainak megjavításán fáradozó János főhercegről az osztrák néprajztudomány *Viktor Geramb* javaslatára *János főherceg-háznak* (Erzherzog-Johann-Haus) nevezi.[50] A János főherceg-ház tornáca azonos a Káli-medencéből itt bemutatott, a Bakony—Balaton vidékről, a magyarországi Őrségből már korábban ismert előreugró tornáccal.[51] A XIX. században épült falusi iskoláink között is voltak előreugró tornácú épületek. Ma is ilyen a burgenlandi Felső-Őrségben, Őriszigeten az egykori evangélikus elemi népiskola épülete, amely 1836-ban épült.[52] Korábban előreugró tornáca volt az 1859-ben épült alsóőri katolikus iskola épületének is.[53]

A LAKÓHÁZ VÁLTOZÁSÁNAK KONKRÉT PÉLDÁI

Befejezésül néhány lakóház példáján mutatom be a változásokat, átalakításokat úgy, ahogy a házak mai tulajdonosai, lakói, adatközlőim számon tartják azokat.

Hajba-ház (Köveskál, Fő u. 5.)

Hajba Lajos nagyapja, Izsó Lajos kovácsmester építtette. 1885-ben Hajba Lajos bátyjának születésekor már állt a ház. Fala kő, teteje építésekor gicás zsup volt, jelenleg nád. Az utcai helyiség a kovácsműhely volt, innen nyílt ajtó a szobába. A kovácsműhely nyitott kéménnyel épült. A konyha nagy füstös konyha volt, egy 70 cm körüli füstlyuk volt a mennyezeten, a deszkapadláson. Vályogból volt a kenyérsütő *nagykemence bótra* felrakva. Kívülről négyszögletes volt, belül boltozott, *félbót*. Előtte 35—40 cm magas pócik. Az alját egy arasz vastagon *vasszarral*, a kovácsszén salakjával terítették le, lesulykolták, majd 4 ujjnyi vastagon polyvás sárral letapasztották. Az elején két lyuk volt, ott jött ki a füst. 5 kenyér és 1 pompos fért bele. Két ölben behozható fa kellett a befűtéséhez. Az *ölfát* kettéfűrészelték, az 50 cm-es fadarabokat keresztben rakták be a a kemencébe. Két óra hosszáig fűtöttek, ugyanaddig tartott a sütés. Megfehéredett a kemence *bótja*, amikor már elég forró volt a sütéshez,

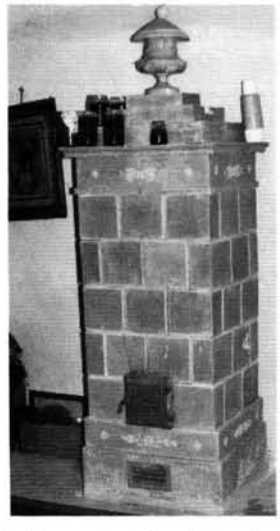

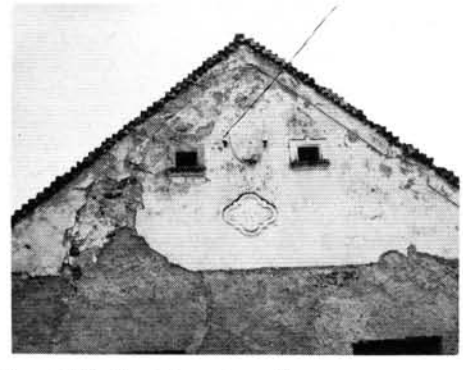

33. ábra. Istvándy-ház vakolatdíszes utcai homlokzata, Szentbékkálla, Kossuth u. 9.
Abb. 33. Istvándy-Haus. Die Giebelmauer mit Mörtel geziert, Szentbékkálla, Kossuth Strasse 9.
34. ábra. Cserépkályha, Kővágóörs, Zrínyi u. 7. Bárány Gábor háza, első szoba
Abb. 34. Kachelofen bei Gábor Bárány, Kővágóörs, Zrínyi Str. 7.
35. ábra. Átépítés miatt a vakolatdísz csak a felső orommezőben maradt meg. Szentbékkálla, Kossuth u.
Abb. 35. Durch den Umbau ist die Mörtelzierde nur am oberen Teil der Giebelmauer geblieben, Szentbékkálla, Kossuth Strasse

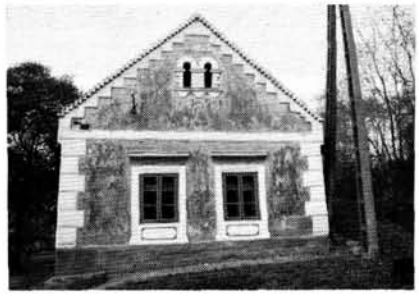

36. ábra. Rozettás szalagkeretes vakolatdísz, Cséri Flórián háza, Mindszentkálla (lakatlan)
Abb. 36. Mörteilzierde der Giebelmauer bei Flórián Cséri, heute nichtmehr bewohnt, Mindszentkálla, Jókai Strasse 9.
37. ábra. Eklektikus jellegű vakolatdíszes utcai homlokzat, Kékkút, Fő u. 57. Mohos-ház
Abb. 37. Eklektische Mörtelzierde in Kékkút am Mohos-Haus, Fő Str. 57.
38. ábra. Mellvédes harántboltöves lopott tornác, Balatonhenye, Kütyü
Abb. 38. Flur mit Quergurtbogen und Parapet, Balatonhenye, Kütyü

addig fekete volt. Sütéskor a kemence száját pléhvel támasztották be.

A szomszédban gödör volt a kemence előtt, abba állt bele az asszony a kenyerek bevetésekor. Ahol alacsonyabb volt a kemence feneke, ott gödör volt előtte. Olyan teteje volt deszkából, mint a hokedli teteje.

A *nagykemence* mellett balra *kiskemence* volt vályogból. Az öregek tésztasütésre használták. Búcsúra, lakodalomra abban sütötték a *koszosperecet,* kalácsot. A konyha bal oldalán, a szobai fal mellett főzőpadka, *pócik* volt. Hajba Lajos édesanyja még azon főzött.

A szobában zöld cserépkályha volt, amit a konyhából fűtöttek, szája a *pócik* fölött nyílt. A kályha *vállában* sütő is volt, prószát, tócsit, pogácsát, rétest, krumplit sütöttek benne. Ágfával, tüskével *(csádéval)* fűtötték. A *csádét* 1,5 m hosszú nyelű vasvillával rakták be. Gyakran kellett tenni rá, mellette kellett állni, amíg égett és rakni. Amikor jó parázs volt benne, akkor tettek rá egy tuskót, *böcköt.* Amikor a *böcök* leégett, a kályha száját a konyhában a következő napi csádéval berakták, az így másnapig jól megszáradt. Hajba Lajoséknak a *zöld kályha* már nem tetszett. Úgy találták, hogy nem nagyon adja be a meleget, nagy helyet foglal el a szobában, ezért 1930 körül lebontották, *kihordták.* A kályhaszemeket föltették a padlásra, és kicsinyenként tyúkitatónak elhasználták. Helyébe *csikósporhejtet* vettek, ami szerintük jobban befűtötte a szobát, mint a cserépkályha.

A háznak gádora nincs, a szobaajtó a füstös konyhából nyílt, így azt mindig be kellett csukni, hogy a füst ne menjen be a szobába. A füstös konyha falait agyagos fehér földdel, *sikálóval* meszelték, nem mésszel, mert az a koromtól kivörösödött volna. Amint megyünk Henye fele, a *Szőlőkútnál* van egy nagy gödör, onnan hozták a *sikálóföldet.* Falazáskor a követ is azzal rakták össze. A füstös konyha mennyezete mindig füstös, kormos maradt, azt nem meszelték le *sikálóval.*

A füstös konyhába 1959-ben a termelőszövetkezet építőbrigádja épített mászókéményt. Hajba Lajos és két fia ekkor már a termelőszövetkezetben dolgozott, az építőbrigád munkadíját a munkaegységükből fogták le. Köveskálon a téesz építőbrigádja ekkor sok füstös konyhát átalakított kéményessé.

(Adatközlő: Hajba Lajos, sz. 1900).

Kenessey-ház (Balatonhenye, Kossuth u. 125. Műemlékjellegű épület).

Darnay Mózes építtette 1844-ben. A szobaajtón volt egy vasgomb, amit ma is őriznek, rajta a felirat: DM 1844. Darnay Mózes jómódú földművelő nemesember volt. Veje, Kenessey Károly is hozzá hasonló, akitől fia, ifj. Kenessey Károly (1879—1969) örökölte a házat. Most lányáé, özv. Mátyás Károlyné Kenessey Joláné.

A családi hagyomány szerint 1844-ben a pincét kezdték építeni hátul az istálló mögött. A répáskrumplis pincébe az istállóból lehetett lemenni. Felette faragófészer volt. Kenessey ugyanis fúró-faragó ember volt. Csinált igát, kaszanyelet, földhordó cserényt, bontócserényt (utóbbit disznóbontáshoz). A ház szoba+konyha+kamra+istálló+faragófészer beosztású. Falai lapos, nagy *hopoka* kőből épültek. Az udvarra külön pajta, szekérfészer, ólak épültek. A ház udvari homlokzatára törpe oszlopos, kosáríves gádor épült. A szoba és a konyha ajtaja a gádorból, nyílik, e két helyiség között nincs ajtó.

A konyha 1937-ig szabad kéményes volt. Bal sarkában falba rakott, sütős takaréktűzhely helyezkedett el. Ugyancsak balról a szoba falánál *pócik* emelkedett, ahonnan a szobai cserépkályhát fűtötték. Ezt és a falba rakott takaréktűzhelyet kőből építették. A konyha közepén *nagykemence,* jobb sarkában *kiskemence* foglalt helyet. A *nagykemencében* kenyeret, a kiskemencében *koszosperecet,* tésztákat sütöttek. A *kiskemence* alatt csirkelyuk volt. A kemencét a harmincas években *fölvette a víz,* ami hátulról az *isztergye* aljáról egy vakondlyukon folyt be, s a hátsó téglákat eláztatta. A felvizesedés miatt használhatatlanná vált kemencéket 1937-ben elbontották. Az új kemence fölé vályogból zárt, széles kéményt építettek, ami a padláson megmaradt régi, gúla alakú nyitott kéménybe vezeti a füstöt. A nyitott kéményt alul deszkával lepadlásolták, de húsfüstölésre később is használták. A konyha lepadlásoltatása után a régi kettes (felezett) ajtót levették, istállóajtónak adták el, üvegajtót tettek a helyére. Felső ablakfiókjára elhúzható ablak került, hogy a tűzhelynek legyen huzata, ne füs-

töljön. A *külső konyhában*, azaz a konyha külső felében a padlásfeljáró alatti falban ma is van egy *csirkelyuk*, ahol tavasszal a kislibákat tartják. Ugyanebben a falban *falkászli* is található, amiben kenyeret, lisztesvékát, tányérokat tartottak. A konyha padlója eredetileg döngölt agyag volt, 1970-ben betonozták le.

A szobában egy fehérre meszelt *pócikon* a kivül fűtős cserépkályha állt. Lapos szemű és kupás szemű zöld csempéit fecske-, szarvasminta díszítette. A *pócik* feletti része négszögletes, a teteje gömbölyű volt. A tetején eredetileg szép disz futott körbe, de azt később lebontották. A kályhában vastag, hasított fával tüzeltek. Saját erdejükből *sütőfát* és *kályhába való fát* hoztak. A *böcköket* kettéhasították és a kályha parazsára rakták. A szobai *zöld kályhát* az 1940-es évek elején lebontották. Helyére a tapolcai *cserepes*, Patonai Árpád kályhásmester barna színű, lapos csempés, belül fűtős kályhát rakott, amit azóta kétszer rakattak át. A szoba födéme nyárfa deszkafödém, padlója ma is döngölt, tapasztott agyag. A szoba falában is található egy falkászli, *pálinkáskászli:* eredetileg pálinkásüvegeket, csutorát tartottak benne. A szobaajtót 1977-ben cserélték ki, addig az 1844-ben készült ajtót használták.

A törpe oszlopos, kosáríves, mellvédes gádor elejéből az 1940-es években egy kis spájzot választottak el. A kamra *bótkamra*, kővel boltozott, benne ma is ott van a régi gabonáshombár. Az istálló *bótistálló*, a *kőbóton* szellőzőnyílás van a kert felé, ahol az állatok gőze eltávozott.

A tetőszerkezet ollóágasos-szelemenes. Annak ellenére, hogy a ház többször is leégett, középen még megtalálható egy megpörkölődött darab a régi nyárfa szelemenből. A héjazat az 1960-as évekig nád volt, azóta cserép.
(Adatközlő: özv. Mátyás Károlyné Kenessey Jolán, sz. 1925).

Körössényi-ház (Balatonhenye, Kossuth u.)

Cseh nevű református pap háza volt a falu közepén. Leányát, Cseh Petronellát Raksányi Károly református lelkész vette el, aki az apósa után henyei pap lett. Raksányi építtette Balatonhenyén az új templomot 1912-ben. Raksányi egyik leánya Somogyi nevű ádándi paphoz ment feleségül. A házat Somogyitól vette meg Mátyás Károly 1916-ban. Mátyás Károly ide hozta feleségül 1918-ban Somody Vilmát.

A ház 1918-ban nádtetős volt. Árkádsoros, mellvédes gádorából jobbra a padlásra lehetett felmenni, balra kis spájzot rekesztettek el. A gádorból nagy, nyitott kéményes konyhába nyílt az ajtó. A konyha belső fele fölött a nyitott kéményt boltozat tartotta, külső felét deszkafödém zárta le. Középen a négyszögletes *nagykemence*, előtte 50 cm széles, 25 cm magas *pócik* helyezkedett el. A kemence 1,2—1,5 m magas volt, 8—9 kenyér belefért. Oldala agyagból, alja téglából készült. Bal oldalon, a fal mellett állt egy katlan, amiben rézüstben főztek, főleg disznóöléskor használták. Jobb oldalon a hátsó szoba kívül fűtős szemes kályhájának szája előtt *pócik* helyezkedett el. A katlan végénél a sarokban 80 cm széles, 80 cm magas főzőpadka, *tűzhely* volt sárból. Ezen cserépfazékban főztek. 1920-ig még a fiatalasszony is ezt használta, akkor csináltattak vas *csikótűzhelyet*.

A konyhából jobbra-balra a szobákba nyíltak az ajtók. Az első szoba nagyobb volt, csehsüveg-boltozatos födémű. Vaskályhával fűtötték. Jobbra egy kisszoba nyílt belőle, amit a papék fürdőnek használtak. Mátyás Károlyék ennek ajtaját áttették a konyha felé. Ebben a kisszobában lakott Mátyás Károly nagyanyja. A kisszobát az 1920-ban vásárolt *csikótűzhellyel* fűtötték. A hátsó szoba kisebb, gerendamennyezetes volt. Itt laktak Mátyás Károlyék. Barnával *spriccelt* fehér színű szemes kályhával fűtöttek.

A padláson a nyitott kéményben nagy húsfüstölő volt vasajtóval.

A régi ház hátsó főfala az 1920-as évek közepén megrepedezett, ezért le kellett bontani. Balatoncsicsói kőművesek bontották le a megrepedezett falat. A régi kőből meszes habarccsal építették újjá. Heten-nyolcan is dolgoztak, az istállóban szénán aludtak.

Kővágóörsön Polacsek Ármin fakereskedőnél vették meg a tető faanyagát és a cserepet. Az ollóágasos-szelemenes tetőt Mester Vendel tapolcai ács készítette. Később a magtárhoz a hiencektől is vettek deszkát és *stáflikat*. A győri kocsmáros közvetítette, nagy henckocsikkal jöttek.

39. ábra. Balogh Mária tornáca, Balatonhenye, Kossuth u.
Abb. 39. Die Balogh-Kurie mit Arkadenflur, Balatonhenye, Kossuth Strasse
40. ábra. A balatonhenyei Ágoston-ház, Kossuth u. 91.
Abb. 40. Das Kenessey-Haus mit Arkadenflur in Balatonhenye, Kossuth-Strasse 41.
41. ábra. Kenessey-ház, Balatonhenye, Kossuth u. 125.
Abb. 41. Das Ágoston-Haus in Balatonhenye, Kossuth Str. 125.

42. ábra. Boross-ház, Kővágóörs, Ady E. u. 38. (dr. Komjáthy Attila háza)
Abb. 42. Das Boross-Haus, mit Arkadenflur. Heute Wochenendehaus des Bauingenieurs Dr. Attila Komjáthy, Kővágóörs, Ady Strasse 38.
43. ábra. Körössényi-ház tornáca, Balatonhenye, Kossuth u.
Abb. 43. Das Körössényi-Haus mit Arkadenflur. Balatonhenye, Kossuth Strasse
44. ábra. Egyed Lajosné háza, Kővágóörs, Ady E. u. 7.
Abb. 44. Das Haus der Frau von Lajos Egyed, Kővágóörs, Ady 7.

45. ábra. Kiugró tornácos ház fűrészelt deszka timpanonnal, Szentbékkálla
Abb. 45. Haus mit hervorstehendem Flur und Timpanon, Szentbékkálla
46. ábra. Kiugró tornácos ház, Szentbékkálla
Abb. 46. Haus mit hervorsehendem Flur, Szentbékkálla
47. ábra. Kiugró tornácos ház, Kővágóörs
Abb. 47. Haus mit hervorsehendem Flur, Kővágóörs
1—47. ábra. Lukács László felvételei
Abb. 1—47. Aufnahmen von László Lukács

Az átépítéskor a szobák már mészhabarccsal vakolt, borított deszkafödémmel készültek. Korábban mindkét szobában széles padló volt, az átépítéskor hajópadlót raktak le. Az egész lakást Kvárdián Károly tapolcai festő festette ki papírsablonnal készült mintával. A hátsó szobában a fal halványszürke *spriccelt* volt, felül a girland nefelejcskoszorúkból állt.

A konyhában lebontották a nyitott kéményt, majolikával kirakott kéknefelejcs-koszorús, kétsütős, vízmelegítős takaréktűzhelyet építettek. Ennek vasvázát és fémrészeit a tapolcai vaskereskedésből hozták. Az előszoba betonpadlóját Caligaro tapolcai kőfaragó készítette, csiszolta fel segédeivel együtt. Az árkádsoros, mellvédes tornác változatlan maradt. A házat a II. világháború előtt Körössényi szikvíztöltő vette meg. A II. világháború után államosították, ma is állami tulajdonban van, Takács Kálmán községi tanácsi dolgozó lakik benne.
(Adatközlő: özv. Mátyás Károlyné Somody Vilma, sz. 1895).

Istvándy-ház (Szentbékkálla, Kossuth u. 9., műemlék).
Istvándy József építtette 1825-ben. Az építtető jómódú gazdaember volt, sok földdel, szőlővel. Fia, Dániel, unokája, Károly, majd dédunokája Jenő örökölte a házat. Fala kőfal, teteje szelemenes. A szelement elöl, hátul és középen *csipkefal* tartja. A középső *csipkefalat* az első szoba és a konyha közötti fal tartja. Héjazata zsup volt, 1918-ban a nagy tűzvészkor leégett, *akkor lett cserépre téve.* Eredetileg szabad kéményes volt, a tűzvészt követő újjáépítéskor mászókémény épült a konyhában. A szabad kéményt téglaboltozat tartotta, s a konyha külső felének födéme is téglaboltozat. 1918-ban a konyhába új kemencét építettek téglából, 8 nagy kenyér fért bele. Ez a kemence egészen az 1960-as évekig megvolt, akkor összedőlt és lebontották. Ugyanekkor a mászókémény helyére cilinderkémény épült. A kemence fölött a szomszéd felé eső falra a korábbi kis ablak helyére nagyobb, kétszárnyas ablakot rakattak. Az első szoba deszkafödémes, a hátsót csehsüvegboltozat fedi. A nagy tűzvészkor „egy tüzes gerenda" — valószínűleg a vastag szelemen — a boltozatra zuhant, és a szoba egyik sarkánál beszakította azt. Az 1960-as években történt átalakításkor a megrongálódott csehsüvegboltozatot lebontották, és a szoba mészhabarccsal vakolt, *borított deszkafödémet* kapott.

A szoba korábbi, a mázókéményhez csatlakozó fekvőkéményét is a boltozattal együtt bontották le. Helyére cilinderkémény került. A hátsó szoba kisebb az elsőnél, mellette egy kis kamra van. A konyhába, a két szobába külön ajtók nyílnak a zárt folyosóról. A folyosóajtó elé, teljesen fából, előreugró tornác épült. Az első szoba alápincézett. A pincében répát, krumplit tartottak. (Adatközlő: Istvándy Jenőné, Horváth Margit sz. 1910).

JEGYZETEK

1. *VAJKAI Aurél:* Balaton-felvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. Ethnographia, LXVIII. (1957) 106. — A tanulmány rövidített formában mint előadás elhangzott a Káli Tudományos Napok néprajzi konferenciáján Köveskálon 1983. szeptember 24-én.
2. *JANKÓ János:* A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 185.
3. *VAJKAI Aurél:* Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő, XXXII. (1940) 10—11; Uő.: az 1. sz. jegyzetben i. m. 87—108; Uő.: Balatonmellék. Budapest, 1964. 159—161.
4. *KÖRMENDY József:* Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, X. Veszprém, 1971. 61.
5. *MÁRTON Gábor:* Gazdaságos méhtartás. Győr, 1816. 119.
6. *BARABÁS Jenő—GILYÉN Nándor:* Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest, 1979. 45—46.
7. *VAJKAI Aurél:* Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő, XXXII. (1940) 5.
8. *DÖMÖTÖR Sándor:* Őrség. Budapest, 1960. 70—72; *BOCKHORN, Olaf:* Haus und Hof in der Oberen Wart. In: Die Obere Wart. Oberwart, 1977. 357.
9. *BARABÁS Jenő:* A velencei nád felhasználása. Ethnographia, LXII. (1951) 147—148; *KURUCZ Albert:* Nádverők és a tetőfedés egyéb eszközei. In: Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 1982. 223—224.
10. *LECHNER Jenő:* Építési enciklopedia, I. Kőszerkezetek. Budapest, 1913, 12.
11. *MÁRTON* i. m. 107.
12. Uo. 232.
13. *H. CSUKÁS György:* A mindszentkállai lakóház a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Sokszorosított ismertető.
14. *VISKI Károly:* A dunántúli paraszthász. Tér és Forma, II. (1929) 28.
15. *BÁTKY Zsigmond:* Magyar tűzhelyek és háztípusok. Néprajzi Értesítő, XXII. (1930) 129.
16. *BARABÁS Jenő:* A lakóház füstelenítéséről. Ethnographia, LXXXI. (1970) 279.
17. *VAJKAI Aurél:* Füstös konyhás házak a Balaton környékén. Ethnographia, LXXXVI. (1973) 92—93.
18. *LUKÁCS László:* Adatok a Káli-medence községeinek népéletéhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 16 (1982). Veszprém, 1983. 311—317.
19. *H. CSUKÁS:* i. m. 2.
20. *BÁTKY Zsigmond:* Építkezés. In: A Magyarság Néprajza, I. Budapest, é. n. 212.
21. *BARABÁS—GILYÉN:* i. m. 75, 80—81.
22. *BARABÁS Jenő:* A lakóház füsttelenítéséről. Ethnographia, LXXXI. (1970) 284.
23. A' Monoszlói ref. Sz. Ekklésia Jövedelmét és Költségét kimutató, 's Számadói J. Könyve. Kenyeres János 1845-ki gondviselőnk bevételi és kiadási számadása a monoszlói református egyházközség irattárában.
24. *LUKÁCS* i. m. 311—313.
25. V.ö.: *BÁTKY Zsigmond:* Táplálkozás. A Magyarság Néprajza, I. Budapest, é. n. 82. — *Kuruglya* elnevezését a Káli-medencében nem ismerik.
26. *H. CSUKÁS* i. m. 1.
27. U.o.
28. *Pompost* Belső-Somogyban is sütöttek: „A kenyérnagyságú kisebb kenyeret: *pompost* is szoktak csinálni." — *MIKE György:* Népi táplálkozás Lábod községben. Somogyi néphagyományok. Somogyi Múzeum Füzetei, 13. Kaposvár, 1968. 9.
29. V.ö.: *VAJKAI Aurél:* Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő, XXXII. (1940) 315—316.
30. *TÓTH Kálmán:* A Balaton-vidék népének építészete. Budapest, 1936. 113.
31. *H. CSUKÁS* i. m. 1.
32. A 23. jegyzetben említett gondnoki számadáskönyv.
33. *BARABÁS—GILYÉN* i. m. 75.
34. *S. LACKOVITS Emőke:* Népi építészeti emlékek a Kál-völgy falvaiban. Művészet, XXI. (1980) 2. 29.
35. *TÓTH* i. m. 87.
36. *JANKÓ* i. m. 192—201; *JANKÓ János:* Haus und Hof am Balaton. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, VI. (1904) 8—10. füzet, 31—41; *MALONYAY Dezső:* A magyar nép művészete, IV. Budapest, 1912. 248—269. *TÓTH* i. m. 5—6.
37. *FOERK Ernő:* A budapesti magyar királyi állami felső építőipariskola 1918—25. évi szünidei felvételei, VII. Budapest, 1927. 2.
38. *BIERBAUER Virgil:* A magyar építészet története. Budapest, 1937. 185—186.
39. *VAJKAI Aurél:* Balaton-mellék. Budapest, 1964. 163; *VARGHA László:* Történeti stílusok a magyar népi építészetben. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei, X. Budapest, 1964. 158.
40. *BIERBAUER* i. m. 185.
41. *BARABÁS—GILYÉN* i. m. 95—100.
42. *LACKOVITS* i. m. 28; *LACKOVITS Emőke:* A Bakony és a Balaton-felvidék néprajzi képe. Bakony, Balaton-felvidék. Szerkesztette: *MÉSZÁROS Gyula.* Budapest, 1983. 143.
43. *TÓTH* i. m. 5—6.
44. *MÁRTON* i. m. 110.
45. *TÓTH* i. m. 64.
46. *H. CSUKÁS* i. m. 1—2.
47. *TÓTH János:* Az őrségek népi építészete. Budapest, 1975. 45—50; *BOCKHORN* i. m. 360—362.
48. *BOCKHORN* i. m. 361—362.
49. *DEMETER Zsófia—LUKÁCS László:* A puszták népe, a Mezőföld története. Székesfehérvár, 1980. 118, 133; *LUKÁCS László:* Tűzhelyek a mezőföldi házban. Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerkesztette: *BALASSA Iván—ÚJVÁRY Zoltán.* Debrecen, 1982. 134, 136.
50. *Maria KUNDEGRABER:* Das „Erzherzog—Johann-Haus". Haus und Hof in Österreichs Landschaft. Notring Jahrbuch, Wien, 1973. 127—129; *Viktor Herbert PÖTTLER:* Wohnen und Bauen auf dem Lande zur Zeit Erzherzog Johanns. Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit. Stainz, 1982. 139—150.
51. *TÓTH* i. m. 77—78; *TÓTH János* i. m. 45, 47.
52. *Gustav REINGRABNER—Béla TELEKY:* Die evangelische Pfarrgemeinde A. B. Siget in der Wart. Die Obere Wart. Oberwart, 1977. 468.
53. *Josef BERTHA:* Die röm. — kath. Pfarre Unterwart — Alsőőr. Die Obere Wart. Oberwart, 1977. 427. és dr. *GALAMBOS Ferenc* jelenlegi alsőőri plébános közlése.

LÁSZLÓ LUKÁCS

DIE MORPHOLOGISCHE VERÄNDERUNG DES WOHNHAUSES IM KÁLER BECKEN

Die Abhandlung stellt die wesentlichen Veränderungen des Volksbaus im Káler Becken (Ungarn, Komitat Veszprém) vom 18ten bis zum 20sten Jahrhundert dar. Beschäftigt sich zu Beginn mit den Veränderungen in Bezug auf das Baumaterial, auf die Baustruktur, auf die das Feuerungssystem. Im Rahmen der untersuchten Periode war der Mauerbaustoff hauptsächlich der Stein. Die Umgebung war an Steinen sehr reich, und dadurch wurden die Wohnhausmauern, die Zimmermauern, die Kammermauern, die Stallmauern und die Gewölbe aus Steinen gebaut. Ein Teil des hölzernen Daches wurde aus einheimischem hartem Holz, meistens aus Eiche gemacht. Eichenbalken und Bretten finden wir bei den alten Häusern mit Rauchküchen. Die Bodenbalken sind mit dem Durchzugbalken unterstützt. In den im Káler Becken im 18—19 ten Jahrhundert gebauten Häusern finden wir oft die Querdurchzugbalken. Die findet man aber nicht nur in dieser Umgebung sondern in anderen Ortschaften Transdanubiens. In der zweiten Hälfte des 19ten Jahrhunderts gebauten Häusern ist das Dachholz meistens schon aus Fichten. Mit Fichten haben die Bewohner dieser Dörfer bis zum Ende des I. Weltkrieges die Fuhrleute aus Westungarn (Felsőőrség) versehen. Zwei Formen der gewölbten Decke finden wir in dieser Umgebung oft, und zwar die Böhmische Kappe und das Tonnengewölbe. Die Böhmische Kappe sahen wir meistens in den Häusern der Grossbauern, der Adligen, der Honoratioren, der Angestellten der Herrschaften. Später haben diese Häuser wohlhabende Bauern gekauft. Tonnengewölbe finden wir auch in der Kammer und im Stall der Bauern. Der Stoff des Gewölbes war Stein oder manchmal Ziegel.

Das alte und dominante Dach war im Káler Becken der Dachstuhl mit scherenförmigen Sparren. An der Vorder- und Hinterseite Giebelwand aus Stein, und die die Dachpfette tragen. Bei den Häusern, die in der ersten Hälfte des 19ten Jahrhunderts gebaut worden sind, da ist das Dachholz aus einheimischem Hartholz, meistens aus Eiche, Buche oder Roteiche. Was die Dachform anbelangt, ist heute die einzige Form die Satellform. Unter den früheren Formen finden wir auch Zelt- und Schopfförmige Dächer. Die bedeutendsten Dachstoffe waren früher der Schaub und has Schilfrohr. Im Káler Becken hat sich besser die Schaubgarbe verbreitet. Das zeigt einen westlichen Einfluss (vom westlichen Teil Transdanubiens). Unter den Getreiden war das bekannteste der Roggen, dessen Stroh mit Hand gedroschen wurde, und daraus hatte man den Strohschaub gemacht. Der Schilfrohr wurde vom Balaton gebracht.

Im Káler Becken war früher die Rauchküche bräuchlicher und beliebter, wo der freie Schornstein schon im 18ten Jahrhundert erschienen ist. In diesem Gebiet hat man die beiden Heizformen gekannt und gebraucht. Die Heizform der Rauchküchen war bestimmt in den Bauernhäusern bekannter und bräuchlicher. Und die lage hat sich bis zum Anfang des 20sten Jahrhundertes kaum verändert. An Anfang unseres Jahrhunderts waren noch weniger die Schornsteine wie die Rauchküchen. Die ältesten Gebäude, die wir datieren können, haben ganz bestimmt einen freien Schornstein gehabt. In diesen wohnten Adlige, Honoratiore, Priester oder zur Herrschaft gehörenden Familien. Es ist natürlich oft vorgekommen, dass diese Häuser später von wohlhabenden Bauern gekauft worden sind. Einen freien Schornstein hat die reformierte Parochie in Monoszló gehabt (1765), in Kővágóörs das Duchon-Haus (1771), das Kerkápoly-Kernács Haus (1821), das Barla-Haus (1824) in Szentbékkálla das Istvándy-Haus (1825) und das Neuperger-Haus (1837).

Wo eine Rauchküche (ohne Schornstein) gewesen ist, da verliess der Rauch die Küche durch die Küchentür. Im Káler Becken wo die Bewohner lange gezwungen gewesen sind sich dazu zu halten, haben langsam die Küchenform ohne Rauch vorbereitet. Das haben sie so erreicht, dass sie den Rauch durch die Decke in Löchern hinausgeleitet haben. Der kam so auf den Dachboden. Bei uns war es bekannt, — schon in unserem Jahrhundert, — dass man den Rauch vom Spaarherd durch eine röhre unmittelbar auf dem Dachboden geleitet hat. Man hat sich also lange bemüht ine Küche ohne Rauch zu haben. Das hat man endgültig mit dem selbstständigen Schornstein erreicht. Die Entwicklung in dieser Richtung hat sich also in der zweiten Hälfte der 19ten Jahrhunderts begonnen.

In Bezug auf die Feuerstätten — zwischen der Rauch — und der Schornsteinküche — war nur der Schornstein der Unterschied. In den beiden Haustypen habe ich die selben Feuerstätten gefunden. Das Heizmaterial war auch das selbe im grossen und kleiner Backofen und im freiem Herd. Freie Heizform war der Herd, der aus Lehm und Stein gebaut worden ist. Er war immer an jener Küchenwand, die mit dem Wohnzimmer benachbart gewesen ist. Auf dem Heizbänkchen haben sie im irdenen Geschirr gekocht. Es wurde auch Feuerhund und der Dreifuss gebraucht. Das irdene Geschirr haben sie mit einem eisernen Griff bewegt. Ausser dem Heizbänkchen haben sie noch einen grösseren Kessel gehabt, auf dem haben sie in grossem Eisen- oder Kupfergescgirr gekocht. Im eisernen Kessel hatte man Kartoffeln für die Schweine gekocht und auch darin wurde die, Seife gesiedet. Im Kupferkessel hatte man zur Grosswäsche Wasser gesiedet, z. B. zur Schweineschlacht, darin haben sie das Fett gekocht und auch Speck. Der Backofen in der Küche ist würfelförmig oder hat eine Scheitform. Der erste ist 0,9—1 m, der zweite 1,4—1,5 m hoch. Er stand an der hinteren Wand der Küche in der Mitte oder an einer Ecke. Gebaut wurde der Backofen aus Lehm oder aus Steinen. Früher hatte man die Backofen aus Lehm auf ein hölzernes Gestell gesetzt. Vor dem niedrigen Backofen befand sich oft eine Grube, in der die Frau beim Heizen und Broteinschieben stand. Nach dem Brotbacken wurde die Öffnung mit einer Brettertür verdeckt. Neben dem Backofen war noch ein kleiner Backofen, in dem man Mehlspeise gebacken hat. Wenn sie aber schnell und wenig Brot gebraucht haben, haben sie das in dem kleineren Backofen gebacken. Da konnte man leichter einheizen, brauchte weniger Heizmaterial. Zwei oder drei Brote oder drei Pfannen haben da Platz gehabt. Im Winter haben sie Mehlspeise, Speise aus Mais, Kartoffel im Wohnzimmer, in dem dortigen Kachelofen, im oberen Teil: in der Röhre gebacken. Solche Kachelöfen konnte man meistens von der Küche heizen, und die Öfen wurden auch in Tapolca und Sümeg hergestellt. Im Kachelofen hatte man im Tongeschirr auch gekocht. Da hatte man die eiserne Gabel ebenso gebraucht, wie oben erwähnt. In unserem Jahrhundert hatte man im Káler Becken immer mehr solche Kachelöfen im Zimmer gesetzt, die man auch vom Zimmer, — ich denke an das Wohnzimmer — geheizt hat. Vom Ende des vorigen Jahrhunderts an hatte man in den Küchen zu den geschlossenen Schornsteinen immer mehr Sparherdkombinate gebaut, die kombiniert waren mit dem Backofen, mit dem Herd und mit dem Kessel. Das Sparherdkombinat wurde aus Ziegel gesetzt, und dass es hübscher

seie, wurde es mit Kacheln gedeckt. Das Koch-Blatt war aus Gusseisen, die Röhren aus Blech ebenso wie der Wasserwärmer, die Schranke und die Röhrentüre aus Nickel, schön geziert, teilweise aus Kupfer. Diese Bestandteile konnte man in Tapolca in der Eisenhandlung kaufen.

Im Káler Becken wird das Äussere des Wohnhauses vor allem durch die Proportion und die Gliederung der einzelnen Bauteile, die Anordnung der Öffnungen, die verschiedenen Flurtypen und die Mörteldekoration der Stirnwände bestimmt. Die Häuser am Bakony- und Balatongebiet sind dem Alter nach auch durch den Stil bezeichnet. Vom 18ten Jahrhundert an herrschte da der viele Häuser aus. Vor allem die Arkadenflure haben das Gepräge des Barocks. Die klassizistischen Züge erblickt man bei den hervorstehenden Fluren. Die haben zwei oder mehrere Säulen, oben ein Tympanon, aus Stein oder Ziegel. Man sieht oft einen aus bloss Holz gebauten hervorstehenden Flur.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

A SZÁNTÓFÖLDI TALAJMŰVELÉS ESZKÖZEINEK VÁLTOZÁSA A KÁLI-MEDENCÉBEN

A Káli-medence hagyományos paraszti gazdálkodásában a szántóföldi növénytermesztés mértéke nem haladta meg az önellátás szintjét. Ennek oka részben a gazdálkodási struktúrában, részben természetföldrajzi adottságokban kereshető. Ugyanis ezen a vidéken a szőlőművelés játszott meghatározó szerepet, amelynek az állattartást és a földművelést egyaránt alárendelték. A nagyobb arányú istállózó marhatartás egyik fontos szerepe a szőlő talajerő-utánpótlásának biztosítása volt. A gabonaművelés terén pedig a rozs elsődlegessége szintén a szőlő trágyaszükségletének kielégítését szolgálta, mivel ez a gabonanemű adott legtöbb szalmát, amit almozásra használtak fel.

A gazdálkodás szempontjából nem hagyható figyelmen kívül az a sajátosság sem, hogy a Káli-medence falvainak határa nagyobb részben renkívül köves és gyenge minőségű talajjal rendelkezik. Ez a hátrányos természetföldrajzi adottság nemcsak a termesztett növények számát határolta be, hanem a művelésmódban, az agrotechnikában is éreztette hatását. Több helyütt említették, hogy volt olyan része a határnak, ahol „csákánnyal szántottak", vagyis szántás közben csákánnyal feszegették fel a nagyobb köveket, amiben az eke megakadt. A kiszántott kőből felrakott halmok megszokott kísérői voltak az egyes parcelláknak. A köves és sovány talaj tulajdonképpen a földművelés eszközkészletét és a művelésmód munkaeljárásait is alacsonyabb színvonalon tartotta.[1] Ehhez járul, hogy az eszközkultúrában végbemenő újabb változások, a vaseszközök is megkésve és kisebb arányban hódítottak teret. A századforduló után ugyan már a vaseszközök használata jelentkezett ezen a területen is, azonban csak a két világháború közötti időben rajzolódik ki a korszerűbb eszközök alkalmazásával együtt járó agrotechnikai változás.[2]

A talajművelés legfontosabb eszköze, az eke a századfordulón még általánosan a félvas eke típusába sorolható konstrukciókkal rendelkezett.[3] A fagerendelyes ekék számos változata közül legelterjedtebbnek a Vidacs-ekét mondták.[4] A gyári készítésű félvas ekék mellett a helyi kovácsok által előállított, részben házilag szerkesztett eszközformákat is nagy számban használták. A helyi nyelvi archaizáció ezt az eketípust *faeke* terminológiával illette.[5] A század elején, de feltehetően a múlt század végén is már egyedül ez a szerkezeti alaptípus számított hagyományosnak; a legidősebbek emlékezetében sem rémlett fel a teljesen fából készült ősi eszközforma, az igazi faeke.

A Káli-medence falvaiban az 1910-20-as évek hozták azt a jelentős változást, amikor a gyári vasekék kezdték átvenni a korábbi eszközök helyét.[6] Természetesen először a legmódosabb gazdák kezén fordultak meg az új szerszámok. Eleinte a legtöbb faluban csak néhány nagygazda dolgozott vasekével, de az 1930-as évek közepétől mindjobban elterjedtek a vasekék. Elsőként a német gyárakból származó Sack-ekék tűntek fel. Amint pl. Balatonhenyén említették, itt az 1910-es években már voltak Sack-ekék a nagygazdáknál, de a szegények még a harmincas években is faekével dolgoztak. Hamarosan azonban az olcsóbb hazai vasekék hódítottak teret. Különösen a mosonmagyaróvári Kühne gépgyár 6-os, 7-es ekéi váltak népszerűvé.[7] A visszaemlékezések szerint a két legmódosabb mindszentkállai gazda már 1906-ban használt vasekét, két év múlva pedig a harmadik is vett Tapolcán a vaskereskedőnél „nagy hetes magyar Kühne ekét".[8] Kővágóörsön az 1936-38-as években már számos parasztgazda Kühne-ekével művelte a földjét. Az egyik köveskáli jobb módú gazda viszont csak 1938-ban vásárolt először Kühne-ekét, noha a faluban 1928—30-tól áttértek a vaseke használatára.

Az idősebbek ugyan jobban ragaszkodtak a megszokott, hagyományos eszköztípushoz, azonban a fiatalabbak igyekeztek mielőbb szert tenni a vasekére. Ennek érdekében olykor készakarva eltörték a faekét, hogy kikényszerítsék a vaseke megvásárolását.[9] A húszas évek végétől azonban már a középgazdaságokban is egyre inkább vasekét vásároltak, ha az előző eszköz használhatatlanná vált.[10] A vasekét jobbára a veszprémi, tapolcai vagy a balatonfüredi vásárokban illetve vaskereskedésekben szerezték be. Emlékezet szerint 1923-ban egy Kühne-ekét 3 q búza árán lehetett megvenni (Szentbékkálla).[11]

A vasekék aránylag gyors elterjedését elősegítette az a tapasztalat és kialakult vélemény, hogy a vaseke jobb, mint a fagerendelyes eke, könnyebb vele szántani. Ezen egybehangzó véleményt még azzal egészítették ki, hogy különösen köves földben volt előnyös a vaseke, mert ha ráment a kőre, akkor sem dőlt ki a barázdából. A faeke viszont hamar kifordult, erősen kellett fogni a szarvát. Amint Mindszentkállán szemléletesen megfogalmazták, „a kűes föd nem dobta annyira föl a vasekét. A faekét úgy ki-

dobta, hogy fél méterre is túrta a fődet".[12] Mivel a vaseke nehezebb volt, egyenletesebben haladt a barázdában, nem kellett annyira lenyomni, mint a faekét. Ezért is tartották jobbnak a munkavégzésnél.[13]

A vaseke általános vélemény szerint jobban belement a földbe, szántóvasát mélyebbre lehetett leereszteni. A mélyebb szántás eléréséhez a vasekét megfelelően szabályozhatták. A vaseke éppen súlyánál fogva eredményezte az egyenletesebb és biztonságosabb szántást a fagerendelyes ekével szemben, amire az volt a panasz, hogy „az erős, köves talajban a faeke nagyon rázott" (Köveskál). A vaseke ezen előnyös tulajdonsága viszont azt is lehetővé tette, hogy ökrök helyett lovakkal végezzék a szántást, ami a munka gyorsaságát lényegesen megnövelte. Általában kétszer annyi földet tudtak lóval megszántani, mint ökörrel. A két eszközféleség egymáshoz viszonyításánál pedig azt a gyakorlatot sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a vasekét a sekélyebb szántáskor egy lóval is eredményesen használhatták, míg a félvas ekével ezt meg sem kísérelték (1. ábra). A fagerendelyes ekét többnyire két ökörrel húzatták, de a tehénfogat és a vegyes: ökör és tehén együttes befogása sem ment ritkaságszámba.

1. ábra. Tavaszi szántás Kühne-ekével. Kékkút. Szerző felv. 1983
Abb. 1. Frühjahrspflügen mit Kühne-Pflug. Kékkút Aufnahme des Verfassers, 1983

A visszaemlékezések szerint az 1920-as években a vasekéket is jobbára ökrökkel vontatták, tehenet csak szükségből fogtak vaseke elé, mert azt tartották, hogy megerőltette az állatot. Ezzel szemben a kisebb gazdák fagerendelyes ekéik elé sok helyütt teheneket fogtak be. Ezért is mondták Köveskálon, hogy „vaseke—vasmarha, faeke—famarha".[14] Ez egyben arra is utalt, hogy a vaseke erősebb művelést adott a földnek. A vasekével legalább 5-10 cm-rel mélyebb szántást tudtak elérni, ez pedig a növénytermesztés szempontjából sem elhanyagolható eredményt hozott.[15] Noha ezen agrotechnikai változás kézzelfoghatóan nem mutatkozott meg a földművelés eredményességében, azonban az új eszköztípus általános elterjedése a jobb talajművelés mellett a munkafolyamatot biztonságosabbá, gyorsabbá tette, és megkönnyítette a munkavégzést.

A föld megmunkálásánál igyekeztek a háromszori szántást elvégezni, azonban gyakoribbnak tűnik az ősziek alá végzett kétszeri szántás.[16] Az őszi szántásnál közvetlenül aratás után végezték a *tarrószántás, buktatószántás* vagy *tarróbuktatás* néven említett első szántást. Ez tulajdonképpen csak a föld felkarcolását jelentette. Gyakran még a kepék álltak kint a határban, amikor az első szántást már el is végezték, abból a meggondolásból, hogy ne száradjon ki a talaj. Amikor a betakarítással végeztek, a kepehelyeket is *sikérre* szántották, éppen csak a tetejét megforgatták (Balatonhenye). A tarlóhántás mélysége arasznyi volt, a vasekével általában 12 cm mélyre hatoltak. Ha lehetőség nyílott rá, két-három hét múlva következett a *keverőszántás.* Ez már mélyebb, húsz cm körüli volt, és inkább a vasekék használata idején terjedt el. Gyakori esetben azonban elmaradt ez a közbülső munka. Augusztus végén, szeptember legelején kerítettek sort a *vetőszántásra,* más néven *mélyszántásra.* Valójában ez volt a legmélyebb szántás, mert aki törődött a földjével, igyekezett 30-35 cm mélyre is leengedni a vasekét. A félvas ekéknél általában 20-25 cm mélységet számítottak.

A szántás technikája szempontjából az *összeszántást* és a *szétszántást* egyaránt alkalmazták, azzal a gyakorlattal, hogy váltogatták az egymást követő alkalmaknál, így a talaj egyenletesebb maradt.[17] Legtöbb helyen vetésre inkább összeszántottak, hogy a barázda a föld szélén legyen. De előfordult az is, hogy egyazon alkalommal váltották a szántásmódot. Amint pl. Köveskálon mondták, „középen megkezdtem összeszántani a dűlőt, amikor egyharmada megvolt, két oldalát szántottam; máskor meg a két szélit össze és a közepit szét, hogy csak egy barázda volt, könnyebb volt rajta járni".[18] A szalagföldeket mindig hosszanti irányban szántották, de akinek széles, *kvadrátos* földje volt, azt lehetett keresztbe is szántani. A szántás technikáját az igavonó állat is befolyásolta, mert amint említették, az ökrökkel könnyebben lehetett a szétszántást végeztetni, mint az összeszántást, mert nehezebben fordultak meg. A barázdában pedig mindig csak az egyik, erre a pozícióra betanított ökör haladt. Ezért is volt a jobb oldali ökörnek *brázdás* a neve.[19] A lovakkal viszont azonnal visszajöhettek a felszántott barázda mellett, azokkal az összeszántást is könnyebben megvalósíthatták.

Az általánosan elterjedt gyakorlat szerint a szántást közvetlenül a kézi vetés követte. Ez hagyományos munkaszervezési sorrendet jelentett, amit az idő szűkössége is diktált. Ugyanis azt tartották, hogy „Kisasszonkor" (szeptember 8-án) már sort kellett keríteni a vetésre, mert különben nem lett jó a termés. Így az egymást követő munkafeladatok kevésbé tették lehetővé a vetés előtti talajegyengetést. Noha előfordult, hogy valaki a kézi vetés előtt fogasolt, ezt azonban túl precíz embernek tartották.[20] A kézi vetés előtti fogasolás elhagyását időhiánnyal és a szokás erejével indokolták. De

2. ábra. Tavaszi árpa vetése kézzel. Kékkút. Szerző felv. 1983
Abb. 2. Frühjahrsaussaat der Gerste mit Hand. Kékkút Aufnahme des Verfassers, 1983

olyan véleménnyel is lehetett találkozni, hogy a szántásra közvetlenül vetett magot „jobban bevette a föld", a *rávetés* mélyebbre került (Balatonhenye). Ez a gyakorlat mindmáig megőrződött. 1983-ban Kékkúton módomban állt tavaszi árpa kézi vetését megfigyelni, a vetőmagot a barázdára szórták (2. ábra).

A kézivetés egyértelműen férfimunkának minősült, a nők nem is vállalkoztak ennek elvégzésére. A gabonaneműt, különösen a búzát a vetés előtt gáliccal *csávázták,* rézgálicoldattal meglocsolták, hogy ne legyen üszögös. Úgy is említették, hogy *pácolták* a vetnivalót.[21] A vetéshez nagyméretű vászonlepedőt, *vetőruhát, abroszt* kötöttek a nyakukba, olyan módon, hogy jobb kezük felől nyílást hagytak rajta. A vetőruhát más célra nem használták; ha nem volt rá szükség, a padláson, kamrában tartották felakasztva. A vetőruhába egyszerre egy *véka* (20-25 liter) vetőmag fért el. Nagyobb terület bevetésekor a vetőt *maghordozó* asszony vagy gyerek követte, aki a vetőmagos hordóból füles faedénnyel, vékával cipelte a magot a vető után.[22] A vető jobb kézzel szórta el a magot minden lépésnél; amint mondták, *két lábra, lépésre* vetettek. Amikor jobb lábbal kiléptek, jobbra; bal lábnál bal felé lendítették félkörívben a karjukat. Marokból vetettek, az ujjaik között szórták el a magot. „Az ujja között vetett az ember, az ujjával széjjeleszteni köll a magot" (Monoszló).[23] A nagyobb kiterjedésű, szélesebb földön a szántás irányára merőlegesen szórták el a vetőmagot, hogy jobban megtapadjon a barázdák között. A keskeny földeken viszont a barázda irányát követték.

Az első világháború után az orosz fogságból hazatért gazdák némelyike a mag elszórásának azt az idegenben megismert módját kezdte alkalmazni, hogy két lépés alatt hármat dobott: jobbra, balra és középre. Ezt gyorsabb és jobb munkatechnikának tekintették, mert pontosabban beterítette a földet, „egymás mellé került a mag" (Balatonhenye). Annak ellenére, hogy többen is átvették ezt a vetési módot, mégsem vált szélesebben elterjedt munkatechnikává.

A kézi vetéssel kapcsolatban még él annak a szokásnak emléke, hogy a munka megkezdése előtt a vető a nyelve alá tett egy szem búzát, és úgy vetett. Egész idő alatt nem szólt semmit, még ha kérdezték, akkor sem (Szentbékkálla).[24] Az eljárás hiedelemtartalma azonban már feledésbe merült a visszaemlékezők tudatában.

A vetőgép meglehetősen lassan honosodott meg ezen a vidéken. Ugyan némelyik faluban az 1910-es évek közepétől megjelent egy-egy nagygazda földjein, azonban a középbirtokosok még a harmincas években is ragaszkodtak a kézi vetéshez. A nagyobb terület bevetéséhez többnyire egymástól kérték el a vetőgépet, a kisebb parcellákon, egyenetlen, lejtős földön a legutóbbi időkig kézzel vetettek.[25] Ezért is tartották azt, hogy kézzel gyorsabban ment a vetés (Monoszló). Azt azonban egyaránt elismerték, hogy a vetőgéphez kevesebb szem kellett, egy hold föld bevetésénél legalább 20 kg vetőmagot takaríthattak meg.[26] A vetőgép használatának másik előnyét a vetés egyenletességében látták, ugyanis a vetőgép csövei a magot a talajfelszín eltéréseitől függetlenül egyforma mélyre juttatták, a csoroszjája pedig betakarta a magot. Így a vetés biztonsága is jóval meghaladta a kézi vetést, különösen a rögös földben, ahol a nagy *kupák,* rögök miatt egyenetlenül tudott kikelni a kézzel elszórt mag. Erre vonatkozóan mondták Monoszlón, hogy „a vetőgép jobb volt, mert minden szemet a földbe tett".[27]

Az első vetőgépekre úgy emlékeznek, hogy nehézkes szerkezetű, hengeres gépek voltak, melyeket Németországból, Ausztriából hoztak. Az 1920-as években viszont a hazai gyártmányú kanalas vetőgépeket, a Kühne és a Budapesti Gépgyár termékeit használták. A 13 soros vetőgépet kedvelték a legjobban, ennél nagyobb gépet a szűk dűlőutak miatt nem is használhattak. A vetőgépek alkalmazását a kapásnövények, elsősorban a kukorica nagyobb arányú termesztése segítette elő az 1930-as évek végétől, amikor a közepes parasztgazdaságokban is egyre több helyen dolgoztak vele.[28]

A vetőgéphez ökör- vagy lófogatot egyaránt alkalmaztak, bár a lovak gyorsaságuk miatt előnyösebbnek bizonyultak ennél a munkánál is. A nagyobb gazdaságokban rendszerint lovakat fogtak a vetőgép elé. A gépi vetés két embert igényelt, egyik vezette a lovakat, a másik a gép után ment és figyelte a vetőcsöveket. Ha netán valamelyik eldugult, a gépet megállították, és a csövet kitisztították. A nagygazdák egyszerre 2-3 géppel vetettek, amelyek egymás mellett haladtak.

A gépi vetés eleve egyenletesebb talajfelületet kívánt meg, amelyen könnyebben haladhatott a gép és a vonóállat. Az eldolgozatlan barázdákon, rögös szántáson a gépet nem lehetett megfelelően kihasználni, ezért a gépi vetés előtt mindig elvégezték a fogasolást. Tehát a gépi vetés azt a lényeges agrotechnikai változást eredményezte a káli falvak földművelésében, hogy a szántás utáni fogasolást általánosan alkalmazott gyakorlattá tette, megváltoztatva a hagyományos munkaszervezési formát.[29]

Amint már szóba került, a tradicionális munkatechnikáknál a kézi vetés után következett a *fogasolás.* Ez a munkaforma a barázdák felületének kiegyenlítése és a rögtörés mellett a vetőmag betakarásának feladatát is ellátta. A gépi vetés esetében viszont a vetés utáni másodszori fogasolás sokkal inkább a felszín további egyengetését és porhanyósítását szolgálta, hiszen a mag elhelyezéséről a vetőgép gondoskodott. A különösen rögös, száraz talajon azonban a fogasolás kevés eredménnyel járt, ilyenkor rákényszerültek a *honttörésre.* Balta vagy fejsze fokával verték szét a nagyobb rögöket a szántás után, mielőtt a vetésre sor került. Különösen szárazság idején kellett végezni ezt a fáradságos munkát, amikor a nagy *hontok* miatt nem tudtak fogasolni. Szentbékkállán voltak, akik a *rakomán*-(burgonya-) és a lucernaföldet rendszeresen a fejsze fokával végzett rögtöréssel is igyekeztek még porhanyósabbá tenni.[30]

Mindenütt törekedtek arra, hogy a vetőre szántott föld ne száradjon ki, ezért a szántás

után közvetlenül elvégezték a kézi vetést, és még aznap a fogasolásról is gondoskodtak. De a vetőgépet alkalmazó nagyobb gazdák is úgy szervezték meg a munkát, hogy egy-egy földdarabon lehetőleg egyazon nap a szántástól a második fogasolásig minden munkával elkészüljenek. A kisebb gazdaságokban pl. délelőtt az ökrökkel szántottak, tehénfogattal pedig fogasoltak, majd délután az ökröket a vetőgép elé fogták, aminek nyomában haladt a tehénfogatú magtakaró borona (Szentbékkálla).

Az eszköz hagyományos formáját a trapéz alakú *fafogas* képviseli, amely egységes alaptípusként ismeretes a Káli-medence falvaiban (3. ábra). A jellegzetes formájú eszköz hátsó része háromszor olyan széles, mint az eleje.[31] A fakeretet bognárral készíttették el, amire a kovács erősítette fel a 15-20 cm-es szögletes vasfogakat, valamint a fogatoláshoz szükséges vaskarikákat és a rúd vagy tézsla csatlakoztatására szolgáló horgot. Mivel a vasfogak a keretet több sorban összekötő keresztfákra kerültek, az eszköz sajátos alakja miatt a fogak elrendezése meglehetősen egyenetlen. Tulajdonképpen a hátsó felület két széle nem biztosított megfelelő talajegyengetést, mert itt jóval ritkábban, csak egy sorban helyezkedtek el a fogak, szemben a keret középső részével. Amint mondták, a fafogas csak egy helyen, középen nyomott (Balatonhenye).

3. ábra. Hagyományos szerkesztésű fafogas. Mindszentkálla. Szerző felv. 1982
Abb. 3. Traditionell hergestellter Holzrechen. Mindszentkálla Aufnahme des Verfassers, 1982

A fafogast két ökörrel vagy két lóval húzatták. Az eszköz meglehetősen nagy súlya miatt kevésbé volt szükség a terhelésre. A rögösebb talajokon azonban mindig ráálltak a fogasra, és úgy hajtották a lovakat. Mivel az ökröket vezetni kellett, ilyen esetben köveket vagy nagy hantokat raktak a fogasra. A nagyon rögös földön a fafogast jobbnak tartották a vasnál, mert erőteljesebben *szétmarta* a rögöket. Hátránya viszont abban mutatkozott meg, hogy hamar *megtorkollott*, maga alá tömörítette a rögöt és megakadt. Ezért a nehéz fafogast mindig erős ökrökkel vontatták és időnként a rákötött kötéllel

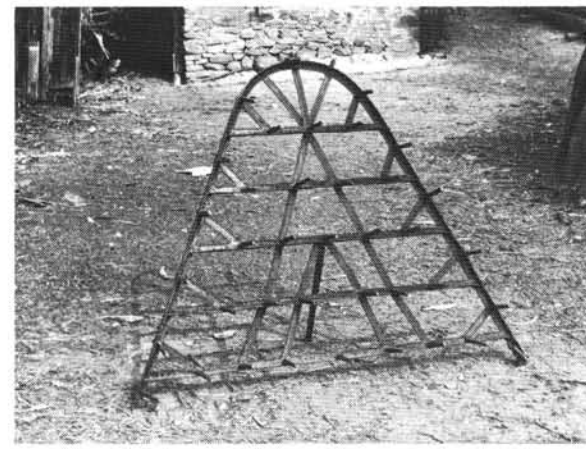

4. ábra. Egytagú vasfogas. Kékkút. Szerző felv. 1983
Abb. 4. Eingliedrige Eisenharke. Kékkút Aufnahme des Verfassers, 1983

megemelték a hátsó részét, hogy kikerüljön alóla a felhalmozódott föld.

Az első vasfogasok az 1910-es évektől jelentek meg a Káli-medencében. Amint többen is említették, a vasekével együtt járt a vasfogas használata. Bár az eszközhasználat és tipológiai megoszlás az ekéhez viszonyítva megkésettségről árulkodik. Az első vasfogasok formai szempontból alig különböztek a hagyományos eszköztípustól (4. ábra). A század elején készített ezen kovácsmunka méretében is hasonlóságot mutat a fafogassal.[32] Fogainak száma és elrendezése szintén megegyezik az alapmintával, sőt súlya is megközelíti azt. A kisipari szinten előállított egytagú vasfogast a Káli-medence településein mindenütt ismerték. Monoszlón úgy emlékeztek meg róla, hogy a tapolcai vaskereskedőnél vásárolták még az első világháború előtti években, és egészen az 1930-as évekig többen is ilyen eszközt használtak a faluban. Tulajdonságai tekintetében azonosnak tartották a fafogassal; előnyéül szolgált viszont, hogy annál időt állóbb és könnyebben beszerezhető volt. Ahogy mondták, „a fafogas előbb tönkrement, a csapollása megrökkent, kitörött".[33]

A fogasolás munkatechnikájában lényegesebb változást tulajdonképpen csak a kéttagú eszközforma elterjedése eredményezett. A kétlevelű vasfogasok a húszas évek elején kezdtek teret hódítani.[34] Pl. Szentbékkállán 1922-23-ban vásároltak először a nagygazdák *ikerfogast*, míg Monoszlón 1924-re emlékeznek. Ez a gyári készítésű eszköztípus eleinte szögletes formával, jellegzetesen Z alakú kiképzéssel rendelkezett (5. ábra). Fogainak elrendezése lényegesen egyenletesebb, mint az előző típusoké. Az öt sorban egymást Z alakban követő 4—4 fog a két boronatag összekapcsolása révén 160 cm szélesen, egyenlő sűrűségben helyezkedett el.[35]

A kétlevelű vasfogast lényegesen előnyösebbnek tartották az egytagúnál, mert amint mondták, „a többtagú hozzáidomult a talaj felszínéhez" (Balatonhenye), „jobban belelapult a kupákba, a brázda helibe" (Szentbékkálla), „megkereste a kupákat" (Mindszentkálla). A mozgé-

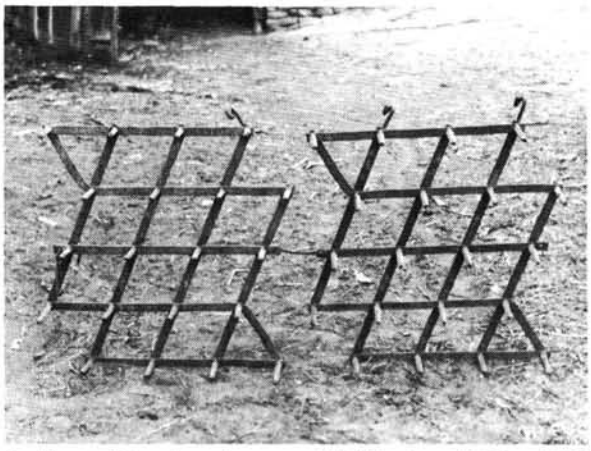

5. ábra. Kéttagú vasborona. Kékkút. Szerző felv. 1983
Abb. 5. Zweigliedrige Eisenegge. Kékkút Aufnahme des Verfassers, 1983

konyabb többtagú eszköz megfelelően követte a talaj egyenetlenségeit, jobban megfeküdte a földet. Az egymás mellett haladó két boronatag szélesebb felületet átfogott; szabályos távolságra helyezett fogai révén pedig egyenletesebb munkát lehetett vele végezni. A fafogassal való összevetését a következőképpen fogalmazták meg: „A kétlevelű vasfogas arányosabban dolgozott, a fafogas közepe sűrű, a széle ritkább, többet kellett menni vele, a fafogassal rá kellett járni a nyomra, a vasfogassal mellette visszajöttek" (Szentbékkálla).[36] A többtagú vasfogas teljes szélességében kielégítő munkát végzett, míg a fafogasnak valójában csak a közepe dolgozta meg a földet.

Az 1920-as évek végétől a kétlevelű vasfogasnak a mindmáig használatos S alakú változata kezdett elterjedni, és az 1940-es évektől már általában ezt a formájú eszközt használták. Az újabb eszköztípus mérete és szerkezete szempontjából semmi lényeges eltérést nem mutat a szögletes formától, legfeljebb annál valamivel könnyebb és mozgékonyabb. Ezt szintén kéttagú összeállításban használták. A fogas tagjait oldalt összekapcsolták, az elülső horgokra pedig *húzófát* vagy csatlakozóvasat kapcsoltak, ami összetartotta a két levelet és biztosította a vonóállatok befogását. Ehhez akasztották ökrök esetén a tézslát, lovaknál pedig a hámfát. A kétlevelű fogas nagy előnyének tekintették, hogy egy lóval is elvégezhették a munkát, szemben a jóval nehezebb egytagú eszközformával, amely megkívánta a páros igaerőt (6. ábra).

A kétlevelű vasfogas számottevő térhódítása ellenére szórványosan az egytagú eszköz használata is megőrződött, mert az erősebben rögös szántásokra jobbnak tartották a nehezebb fogast (Szentbékkálla). Ugyan a laza talajon is alkalmasnak bizonyult a faborona, azonban a nedves, agyagos földön a fafogas és a nehéz vasfogas nem volt jó, mert „összetúrta a földet", a kétlevelű viszont egyenletesen haladt rajta (Monoszló).[37] A többtagú vasboronára nagy köveket raktak nehezéknek, ha a súlyát növelni akarták.

A magtakarásra szolgáló speciális vasborona csak az 1940-es években került használatba a nagyobb gazdaságokban. A 3-4 tagú könnyű vasborona fogai sűrűbben helyezkedtek el. Az 1950-es években a vetőgép után kapcsolva dolgoztak vele, megtakarítva a külön igaerőt (Szentbékkálla).[38]

Az őszi szántáson a fogasolást még egy fontos talajmunka, a *simítás* követte. Ennek a munkaszakasznak kettős feladata volt: egyrészt megakadályozta a föld kiszáradását, másrészt alkalmasabbá tette a talajfelszínt a kaszáláshoz, nem akadt a rögökbe a kaszapenge. A talajegyengetésnek többféle módját és eszközét alkalmazták. Legősibbnek a *boronálást* mondták, ami alatt egyértelműen a *tüskeboronával* végzett munkát értették. A század elején még jóval elterjedtebbnek mutatkozó speciális eszközt házilag állították elő tüskés kökényágakból, amit keretbe fontak.[39] A *sövényborona* készítésének voltak specialistái, többen viszont maguknak kötöttek csak (Köveskál). A tövisboronát valójában a kevésbé rögös talajon tudták eredményesen használni, az őszi vetés után kővel megterhelve húzatták, hogy jobban simítsa el a felszínt. Alkalmazásának valódi formáját mégis a tavaszi vetések magtakarása jelentette, ugyanis a tavaszi gabonaneműek *rávetése* után gyakran közvetlenül *boronyáltak* fogasolás helyett.[40] Főképpen az árpa és a zab vetése után tartották előnyösnek a tövisborona használatát, mert „hígan maradt a föld teteje, és sokáig megtartotta a talaj hűsességét" (Balatonhenye).[41]

Ha nem tudtak tövisboronát kötni, vagy a föld a fogasolás után is erősen rögös maradt, akkor *ódalaztak*, vagyis a rövidszekér oldaldeszkájával húzatták végig a földet. Noha a talajsimítás szempontjából a tövisboronát jobbnak minősítették, az 1920-as évektől az oldalazás jóval elterjedtebb munkatechnikává lépett elő.[42] A kocsioldal középrészére egyszerűen két karikát erősítettek, amihez lánccal csatlakoztatták a tézslát, ha ökröket használtak a munkához. A lovak részére a szekéroldal karikáiba — a fogashoz

6. ábra. Fogasolás kéttagú vasboronával. Kékkút. Szerző felv. 1983
Abb. 6. Eggen mit zweigliedriger Eisenegge. Kékkút Aufnahme des Verfassers, 1983

hasonlóan — vonófát, *bokkót* akasztottak, amelyen két kapocs volt a hámfák megtartására. Az oldalazást rendszerint két állattal végezték, mert a kb. 2,5 méter szélességet kitevő deszka húzatása nagy erőt igényelt. A kocsioldal belső, sima felét fordították a föld felé. Súlyának növelése végett megrakták kővel vagy *gyöppel,* nagyméretű füves hanttal, de általában maguk is ráálltak, különösen, ha lovakkal dolgoztak. A hajtó a gyeplővel tartotta meg magát. Az ökörfogatnál ritkábban álltak az oldaldeszkára. Ha ez előfordult, akkor a tézslához erősített kötélbe kapaszkodtak. Amikor a szekéroldal vége kezdte túrni a földet, leléptek róla (Monoszló).

A talaj elsimítására a kocsioldal helyett kimondottan erre a célra szolgáló deszkát is használtak. Sajátos módon ezt a speciális eszközt, amely teljesen hasonlított a szekéroldalhoz, *simítónak* nevezték.[43] A deszkával végzett munkát pedig következetesen *simítózásnak* említették. A simítódeszkát általában mindenki maga készítette el, és a kováccsal megvasaltatta (Köveskál).[44]

Az oldalazást szintén a tavaszi vetésekkel kapcsolatban tekintették fontos műveletnek, aminek elsődleges célját a talajnedvesség megőrzésében határozták meg. A tavaszi gabona és takarmány (árpa, zab) talajának elsimítását az aratás szempontjából is lényegesnek ítélték meg. Ezzel szemben az őszi gabona, különösen a búza földjét, többen csak *könnyűboronával* (tövisboronával) vagy magtakaróval húzatták meg, és nem oldalazták, abból a meggondolásból, hogy ne legyen nagyon sima a föld felülete, mert különben a szél elhordta a havat a vetésről (Balatonhenye).[45]

A deszkával, szekéroldallal végzett talajsimítás tulajdonképpen egy speciális talajegyengető eszköz, a *henger* munkáját is pótolta. Az 1920-as évektől ugyanis nemcsak a tövisborona rovására terjedt el az oldalazás, hanem a hengerezés munkatechnikájának kibontakozását is korlátozta, mert a kisebb gazdaságok éppen ezen egyszerű megoldás miatt nem igényelték a jóval költségesebb henger beszerzését, alkalmazását. Noha az első világháború utáni években csaknem mindenütt felbukkant a henger a legmódosabb parasztgazdaságokban, a gazdák többsége nem tekintette nélkülözhetetlen eszköznek.[46] Eleinte 2-3 méter széles, egytagú hengert csináltattak a helyi bognárral, a harmincas években inkább a háromtagú hengert részesítették előnyben. Ezt a szállíthatóság és mozgékonyság szempontjából egyaránt jobbnak mondták. A henger leveleit úgy kapcsolták össze, hogy hátul kettő, elöl egy helyezkedett el. A henger elsősorban a köves földön bizonyult alkalmas eszköznek, mert jobban elnyomta a köveket, mint az oldaldeszka.

Noha a henger szerepköre szintén a fogasolás utáni talajsimítás volt, használata inkább a tavaszi munkákhoz kapcsolódott. Elsősorban az őszi vetés gondozásához vették igénybe, amikor „a fagy felszítta a vetéseket, a hengerrel megtömték, hogy a gyökér szoruljon meg" (Balatonhenye).[47] Ha a kora tavaszi fagyok után felengedett talaj felduzzadt, hengerezéssel nyomták vissza a gyökérre a földet. Ehhez a kényes munkához legalkalmasabbnak a hengert tartották, még a birkákkal való megjáratásnál, *töretésnél* is jobbnak mondták.[48] Ilyenkor azok is kölcsönkérték a hengert, akik egyébként nem használták. De arra is volt példa, hogy a hengerrel rendelkező nagyobb gazda csak a felfagyott vetések *megtömésére* vette igénybe a hengert, egyébként oldalazott (Szentbékkálla).

A Káli-medence parasztgazdaságaiban a talajművelés munkaformája tulajdonképpen a legutóbbi időkig megőrizte azt a hagyományos eljárásmódot, amit tömören így fogalmaztak meg Salföldön: „a szántásra rávetett magot befogasolták a földbe és lesimították, hogy aratáskor a kasza ne akadjon bele a kupákba".[49] A századforduló után végbemenő részleges eszközváltások — ha nem is változtatták meg ezt a hagyományos munkafolyamatot — észrevehető intenziválódást idéztek elő az agrotechnikában és a paraszti munkaszervezésben.

JEGYZETEK

1. Az eltérés a Balaton két partvidékének gazdálkodási módjában is szembeötlően megmutatkozik. Vö. *JANKÓ János:* A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 231—248.
2. A Balaton északi partvidéke lasabban követte a gazdálkodás változásait, mint a déli terület. *JANKÓ* op. cit. 244.
3. Az eszköztípusok részletes értékelését adja *BALASSA Iván:* Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973. 402—443.
4. Az eketípus előnyeire l. *BALASSA* op. cit. 421—425.
5. Hasonló elnevezést használtak Szentgálon is. *VAJKAI Aurél:* Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. 88.
6. Országos méretekben az 1920-as évekig a félvas ekéket teljesen kiszorították a vasekék. *BALASSA* op. cit. 443. — A kisebb gazdaságokban pl. Pátkán (Fejér m.) a húszas évek végén jelentek meg a vasekék. *SZKLADÁNYI Károly:* Egy pátkai volt kisparaszti gazdaság eszközkészlete. In: Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből. Szerk.: Lukács László. Székesfehérvár, 1978. 10.
7. Várongon (Tolna m.) a Kühne-eke 1910—1914 között terjedt el. Ezzel egy időben használt Sack-ekét kevésbé becsülték. Vö. *TAKÁCS Lajos:* Egy irtásfalu földművelése. Budapest, 1976. 89.
8. Hoffmann József (1906) közlése.
9. Konkrét példát Szentbékkálláról közöl ezzel kapcsolatban *SELMECZI KOVÁCS Attila:* Miért jobb a faeke? In: Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Szerk.: S. Lackovits Emőke. Veszprém, 1983. 5.
10. Ennek elterjedt gyakorlatára utal *VARGA Gyula:* A parasztgazdaság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. I. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965. 325.
11. Istvándy Antal (1908) közlése.
12. Hoffmann Antal (1911) közlése.
13. Szentgáli vélemény szerint is a faekét nehéz volt tartani. *VAJKAI* op. cit. 88.
14. Pálffy Dániel (1910) közlése.
15. Az eszközváltásnál a szántás mélységében megmutatkozó különbségre utal *BALOGH István:* A

paraszti gazdálkodás és a termelési technika. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. I. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965. 406.

16. Szentgálon a két-háromszori szántást régóta alkalmazták. Vö. *MAKSAY Ferenc:* Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon 1700—1848. Agrártörténeti Szemle, XVI. (1973) 261.
17. Vö. *BALASSA* op. cit. 501—507.
18. Csekő Lajos (1909) közlése.
19. Az ökörrel végzett szántás részletesebb leírását l. *SELMECZI KOVÁCS Attila:* Ökörtartás. In: Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Szerk.: S. Lackovits Emőke. Veszprém, 1983. 15—16.
20. Egy jellemzőnek tekinthető visszaemlékezés szerint „megpróbáltam egyszer, szántás után fogasoltam és abba vetettem. Egyenletesebb volt a mag, de abban az időben nem vesződtek vele". Kerkápoly Pál (1902), Monoszló közlése.
21. A pácolás gyakorlatára l. *TAKÁCS* op. cit. 104.
22. Hasonló munkaformát közöl Szentgálról *VAJKAI* op. cit. 93.
23. Tóth Lajos (1901) közlése.
24. Istvándy Antal (1908) közlése.
25. A két munkaforma együttélésének általános gyakorlatára utal *VARGA* op. cit. 343.
26. Az 1200 négyszögöles magyar holdra vetőgépnél 110-120 kg, kézi vetésnél 130-140 kg magot számítottak. Hoffmann Antal (1911), Mindszentkálla közlése.
27. Hegyi Lajos (1902) közlése.
28. A gépek elterjedésében a sorművelésre való áttérés hatását vizsgálja *VARGA* op. cit. 341.
29. Szentgálon a gépi vetés előtt és után is fogasoltak. *VAJKAI* op. cit. 93.
30. Istvándy Antal (1908) közlése.
31. A 3. ábrán szereplő fogas hossza 140 cm, a keret szélessége elől 48 cm, hátul 152 cm. A vasfogak hossza 17 cm. Mindszentkálla. — Azonos formájú eszközt *fogasborona* néven közöl Szentgálról *VAJKAI* op. cit. 93. — Egyedül vasfogú, farámás *fogasról* tesz említést a századforduló idején *JANKÓ* op. cit. 245.
32. Az ábrán közölt vasfogas hossza 130 cm, szélessége elől 54 cm, hátul 170 cm. Fogainak hossza 13 cm. Kékkút. — Közel azonos méretű hasonló eszközt Monoszlón és Balatonhenyén is láttam.
33. Hegyi Lajos (1902) közlése.
34. A vasborona ugyan már az 1860-as években megjelent Magyarországon, de magas ára miatt csak az 1910-es években terjedt el. *VARGA* op. cit. 337.
35. Az egyes boronatagok hossza 95 cm, teljes szélessége 90 cm, középső szélessége 70 cm, a fogak távolsága minden irányban 20—20 cm. A fogak hossza 14 cm.
36. Oltárczy Lajos (1915) közlése.
37. A nehéz, szívós agyagföldben a vasborona jobbnak bizonyult, bár a fakeretes borona is sokáig fenntartotta magát. *VARGA* op. cit. 338.
38. Oltárczy Lajos (1915) közlése.
39. Hasonló típusú eszköz részletes leírását közli *GELENCSÉR József:* A tövisborona készítése és használata Sárkeresztes községben. In: Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből I. Szerk.: Lukács László. Székesfehérvár, 1978. 12—18.
40. Hasonló gyakorlatot közöl Várongról (Tolna m.) *TAKÁCS* op. cit. 110.
41. Madár Dezső (1902) közlése.
42. Várongon (Tolna m.) a századfordulóig volt szokásban a kocsioldallal való simítózás, utána a henger hóditott teret. *TAKÁCS* op. cit. 106.
43. A *simító* 2 coll (6 cm) vastag, 70 cm széles és 2,5-3 méter hosszú deszka, egyik hosszanti szélének középrészén a fogatoláshoz szükséges csatlakoztató vaskarikákkal. Bárány Gábor (1912), Kővágóörs közlése.
44. Pálffy Dániel (1910) közlése.
45. Madár Dezső (1902) közlése.
46. Vontatott elterjedésére és kismértékű használatára nyújt elemzést *VARGA* op. cit. 343. — A Balaton mellékéről ellenben ismert eszközként említi *JANKÓ* op. cit. 245.
47. Mátyás István (1917) közlése. — Hasonlót említ Várongról (Tolna m.) *TAKÁCS* op. cit. 111.; Pátkáról (Fejér m.) *SZKLADÁNYI* op. cit. 11.; Szentgálról (Veszprém m.) *VAJKAI* op. cit. 93.
48. Várongon (Tolna m.) korábban állatok ráhajtásával, *tipratással* javították a felfagyást. *TAKÁCS* op. cit. 111.
49. Horváth Ferenc (1902) közlése.

ATTILA SELMECZI KOVÁCS

DIE VERÄNDERUNG DER GERÄTE ZUR BODENBEARBEITUNG IM KÁLER BECKEN

In der Bauernwirtschaft des Káler Beckens verbreiteten sich die Eisengeräte im Vergleich zu den Getreideanbaugebieten Transdanubiens mit einer Verspätung von einigen Jahrzehnten. Die Bevölkerung der steiniges und mageres Land besitzenden Dörfer produzierte die Kornfrüchte zur Selbstversorgung.

Trotzdem in den Jahren nach 1910 auf den Feldern der reichen Bauern die Eisenpflüge (Typen Sack und Kühne) erschienen, verbreitete sich das moderne Gerät in den kleineren Wirtschaften erst ab dem Ende der dreißiger Jahre. Der Eisenpflug ermöglichte eine 5-10 cm tiefere Bearbeitung als die älteren Halbeisenpflüge. Den stabilen Eisenpflug hielt man auf dem steinigen Boden für vorteilhafter, da er nicht so leicht aus der Ackerfurche herausstürzte wie der Halbeisenpflug. Außerdem konnte er auch mit einem Pferd benutzt werden, während der Halbeisenpflug von zwei Ochsen gezogen wurde (Abb. 1).

Nach der traditionellen Arbeitstechnik wurde von Hand direkt auf den frisch gepflügten Acker gesät (Abb. 2). Die sich in den zwanziger Jahren verbreiteten Sämaschinen hatten jene agrotechnische Veränderung zur Folge, daß vor der Aussaat der Boden geeggt wurde. Früher diente die Holzegge neben dem Schollenbrechen auch zur Bedeckung des ausgesäten Korns. Der traditionelle Gerätetyp hatte die Form eines Trapezes (Abb. 3). Die sich vor dem I. Weltkrieg verbreitenden frühen Eiseneggen folgten der Form des Holzgerätes (Abb. 4). Die zweigliedrigen Eiseneggen, die eine produktivere Arbeit gewährleisteten, breiteten sich ab der Mitte der zwanziger Jahre aus. Diese besaßen am Anfang eine eckige Form (Abb. 5), jedoch übernahm ab den dreißiger Jahren die leichtere, eine gebogene Form besitztende Eisenegge deren Platz. Dieser Gerätetyp konnte auch mit einem Pferd entsprechend angewendet werden (Abb. 6).

Das ursprüngliche Gerät zur Ackerschlichtung, die Stachelegge, wurde in den zwanziger Jahren in den Hintergrund gedrängt. Dagegen bewahrte die zur Ackerschlichtung benutzte Wagenleiter bis in die letzte Zeit ihre Bedeutung und schränkte sogar die Verbreitung der Ackerwalze ein. In den Dörfern konnte man nur je 3-4 Ackerwalzen finden. Die teilweisen Geräteablösungen zwischen den beiden Weltkriegen halfen bei der Entwicklung der Agrotechnik in bedeutendem Maße.

CSOMA ZSIGMOND

A FILOXÉRA ÉS HATÁSA A KÁLI-MEDENCÉBEN

A szőlészeti, borászati szakirodalom Európa borvidékein mindmáig legnagyobb katasztrófának a filoxéra fellépését és végigviharzó pusztítását tartja.[1] 1850 és 1900 között a liszharmattal, peronoszpórával együtt több évszázados hagyományokon nyugvó szőlőtermesztést és borászatot szüntetett meg. Ugyanakkor számtalan új elemmel gazdagította a tradicionális szőlő-, bormunkák sorát. Ezek az új elemek beépültek a hagyományos évi munkakeretbe, majd széjjelfeszítve azt, meghatározóak lettek, máig hatóan, a szőlőtermesztésben és borászatban. Ennek ellenére a vész történetével, szakmai és társadalmi hatásaival nem foglalkozott behatóan — a filoxéra romboló hatása és nagysága mértékében — sem a történettudomány, sem a néprajz.[2]

A filoxéra (Viteus vitifolii Fitch) Franciaországban — Amerikából áthurcolva — kezdte hatalmas pusztítását. Az 1860-as évek 2 411 000 haos francia szőlőterületét 1879-re már 1,8 millió ha-ra csökkentette. A bortermelés 58 millió hl-ről 25 millió hl-re zuhant vissza. A filoxérát — ezt a szúró-szivó szájszervű, korábban ismeretlen rovart, aminek több nemzedéke is károsította a szőlő gyökerét és levelét — először csak 1867-ben ismertette és írta le *Planchon* a Revue des Deux Mondes folyóirat lapjain. Kártétele már korábban, 1863-ban jelentkezett Pujau-ban, 1867-ben Comtat, Crau, Tarascon vidékén és az Alpesek alján fekvő borvidéken. Innen Girond-t (Bordeaux határa), majd 1870-ben már Provence-t, 1876-ban Montpellier vidékét és végül Franciaország déli és keleti szőlőterületeit pusztította ki.[3] A filoxéra, gócpontok kialakulásával, sugaras irányban terjedt. A szaporítóanyag-vásárlás és -küldés elősegítette rohamos terjedését, és esetleg több helyen, földrajzilag távolabbra eső területeken is egy időben történő fertőzését. 1872-ben már a híres klosterneuburgi kutatótelepet is elérte a filoxéra. Ekkor még Ausztriában sem vették elég komolyan a fertőzést, és nem figyeltek fel a fenyegető veszély nagyságára.[4] Rövidesen azonban Ausztria 126 községében mutatták ki a kártételt, amely fokozatosan a Bécstől keletre és délre fekvő szőlőhegyeken is óriási pusztulást okozott. Hamarosan Alsó-Ausztria virágzó történelmi borvidéke is áldozatul esett a filoxérának.[5]

A klosterneuburgi katasztrófa már a magyar szőlészeti szakembereket is figyelmeztette, hogy nem helyi és könnyen megállítható vészről van szó. A riadalomnak az is alapja volt, hogy Klosterneuburg látta el az Osztrák—Magyar Monarchiát szaporítóanyaggal, így azok a birtokosok, akik az utóbbi időben onnan vásároltak és hozattak szőlővesszőket, nyugtalanul várták, hogy szőlőjükben mikor üti fel fejét a filoxéra. A hatékony védekezés hiányában 1874-ben a földmívelésipar- és kereskedelemügyi miniszter elrendelte, hogy Ausztriából sima vesszőket, oltványokat nem hozhatnak be, ugyanakkor felkérte a klosterneuburgi szőlészet igazgatóját, hogy *Entz Ferenc, Horváth Géza* és *Margó Tivadar* közreműködésével adjon tájékoztatót a filoxéra helyzetéről. A későbbiekben az ő szakvéleményük alapján írtották Magyarországon is szénkéneggel a filoxérát.

A magyar szaksajtó először 1870-ben tett említést a filoxéráról a Természettudományi Közlöny lapjain.[6] Az okozott kárképet leírva ugyan megemlítik a franciaországi katasztrofális helyzetet, azonban még nem is sejteti a lap, hogy nálunk Magyarországon is évek múltán hasonló nagyméretű tragédiát okozhatna. Jellemző, hogy ekkor még a tartalmi kiemelésben, a füzet első lapján sem említették meg. Később, 1872-ben ismét foglalkoztak a filoxérával ugyanebben a szaklapban, de a cikkíró az esetleges magyarországi fertőzés veszélyét továbbra sem tartotta valószínűnek.[7] A közelgő filoxéra hírét és az óriási kártételekről szóló beszámolókat lassan az egész ország szőlőbirtokosai és szőlőkben dolgozó napszámosok egyaránt szivszorongva figyelték. A napról napra jövő újabb hírek lázban tartották a szőlősgazdákat. *Máday Izidor* 1874-

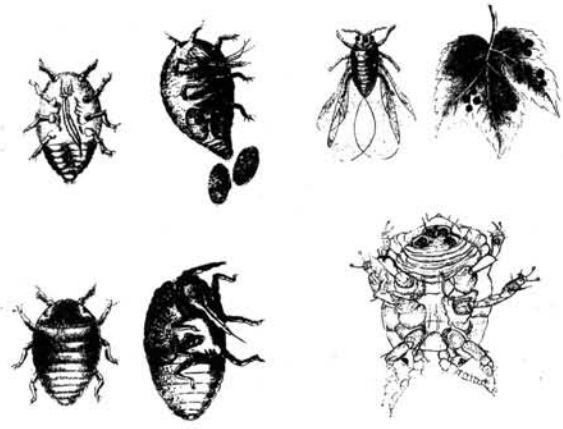

1. ábra. A filoxéra — szőlőgyökértetű — alakjai. BL. 1880. 83. után

Abb. 1. Die Formen der Phylloxera-Trauben-Wurzellaus Nach BL. 1880. 1883.

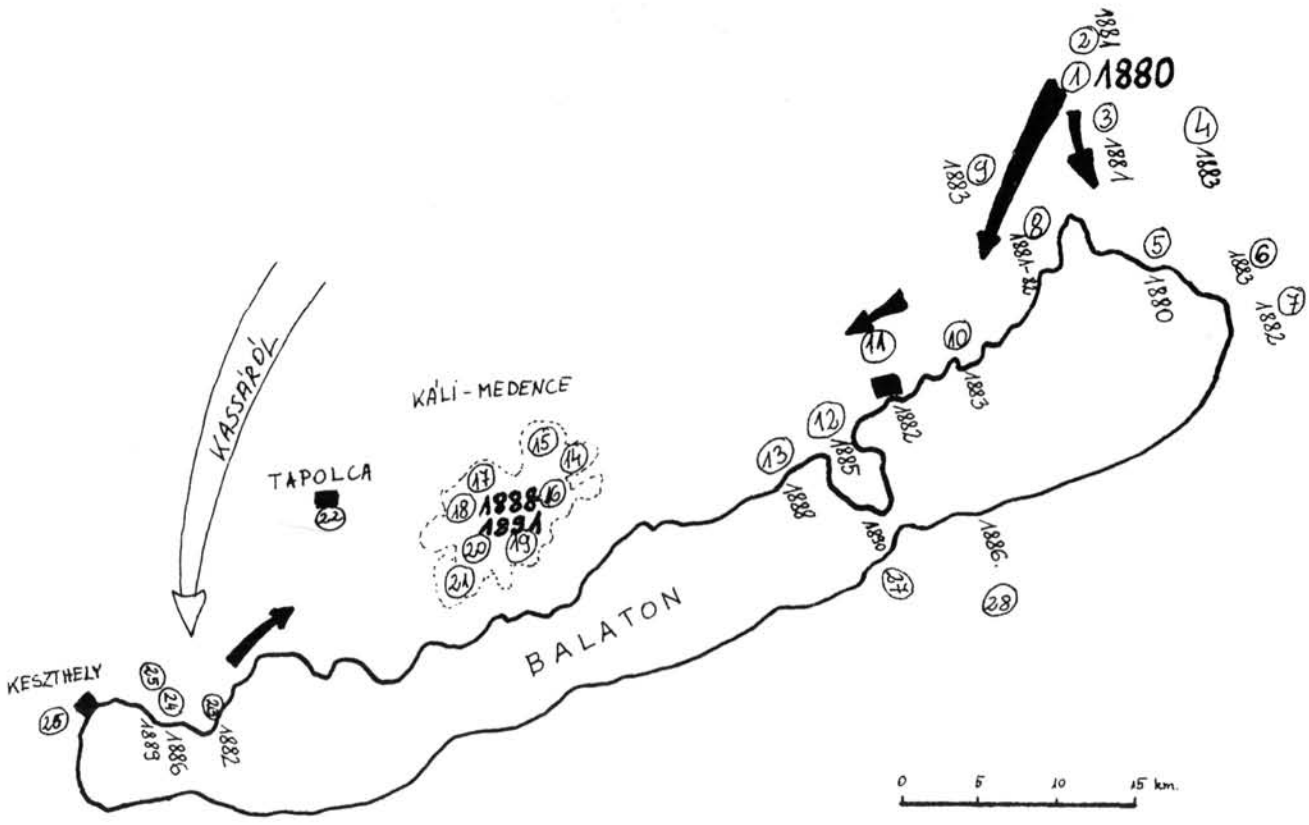

2. *ábra.* A filoxéra közeledése Káli-medence szőlőhegyeihez. A községek névjegyzéke: 1. Sóly, 2. Hajmáskér, 3. Vilonya, 4. Berhida, 5. Balatonkenese, 6. Csajág, 7. Balatonfőkajár, 8. Vörösberény, 9. Szentkirályszabadja, 10. Paloznak, 11. Balatonfüred, 12. Aszófő, 13. Örvényes, 14. Monoszló, 15. Balatonhenye, 16. Köveskál, 17. Szentbékkálla, 18. Mindszentkálla, 19. Kővágóörs, 20. Kékkút, 21. Salföld, 22. Tapolca, 23. Balatongyörök, 24. Vonyarcvashegy, 25. Gyenesdiás, 26. Keszthely, 27. Szántód-Köröshegy, 28. Balatonendréd

Abb. 2. Das Heranrücken der Philloxera zu den Weinbergen im Káli-Tal. Dörferliste: 1. Sóly, 2. Hajmáskér, 3. Vilonya, 4. Berhida, 5. Balatonkenese, 6. Csajág, 7. Balatonfőkajár, 8. Vörösberény, 9. Szentkirályszabadja, 10. Paloznak, 11. Balatonfüred, 12. Aszófő, 13. Örvényes, 14. Monoszló, 15. Balatonhenye, 16. Köveskál, 17. Szentbékkálla, 18. Mindszentkálla, 19. Kővágóörs, 29. Kékkút, 21. Salföld, 22. Tapolca, 23. Balatongyörök, 24. Vonyarcvashegy, 25. Gyenesdiás, 26. Keszthely, 27. Szántód-Köröshegy, 28. Balatonendréd

ben már a *legszorgosb éberségre* hívta fel a figyelmet.[8] A filoxérával majd minden számában foglalkozott a Borászati Lapok, e korszak legjelentősebb szőlészeti-borászati szaklapja is. A feszült, vészjósló várakozás pillanatában álhírek is elterjedtek, amelyek ellen a maga lehetőségeivel a Borászati Lapok szerkesztősége is harcolt. Ezt mutatja az is, hogy nyomdailag ritkán szedett, a szövegből jól kiugró felhívást tettek közzé 1874-ben: „. . . óhajtjuk, hogy a phylloxerának fellépéséről álhírek ne terjesztessenek, és a gazda közönség addig, amíg tüzetes vizsgálat nem történt, ok nélkül, rémhírekkel fel ne zaklattassék".[9] A katasztrófa azonban közeledett, és már kénytelenek voltak hivatalosan is bejelenteni, hogy el kell készülni a filoxéra magyarországi megjelenésére.[10] *Keleti Károly* írta szőlészeti nagy statisztikájában, hogy Magyarországon még nem jelentkezett a filoxéra „. . . noha a szőlők e réme, mindinkább fenyegetőleg közeledik".[11]

A Klosterneuburgban már megvásárolt vesszőket a Magyaróvári Gazdasági Akadémia kísérleti állomása vizsgálta át. 1875. október 5-én azonban a Földmívelési Minisztérium közhírré tette, hogy Pancsova (Torontál megye) mintegy 66 kh-nyi szőlőjében erős fertőzést találtak. *Entz Ferenc* tragikus hangvételű cikkben számolt be erről, hiszen ő már saját szemével látta Nyugat-Európa filoxérasújtotta területeit, és látta, hogy milyen problémák sokaságát vetette fel mind szakmai, mind össztársadalmi méretekben a filoxéra.[12] Lázas kapkodás, a helyes és eredményes védekezési mód keresése jellemezte ezt az időszakot. Franciaországban, ahol a filoxéra először lépett fel, sem tudtak ekkortájt még végérvényes és hatásos védekezést ajánlani. A pancsovai hír véget vetett a látszólagos nyugalomnak és reménykedésnek. Eddig a szőlőbirtokosok többsége nem tartotta lehetségesnek, hogy a filoxéra Magyarországon is és éppen az ő saját szőlőjét pusztítaná ki. Ebben a hitben erősítette meg őket az a tény is, hogy 1875 és 1878 között a filoxérafertőzésben — lappangási szakaszként — átmeneti szünet volt. 1878-tól egyszerre újult erővel ütötte fel a fejét az ország különböző ré-

szein, köztük Keszthelyen és a Balaton környékén is.[13] A filoxéráról az első alapos és tudományos tanulmány csak 1880-ban jelent meg *Molnár István* tollából, a Borászati Lapok hasábjain.[14]

FILOXÉRA A KÁLI-MEDENCÉBEN

Balatonfőkajáron 1878-ban jelent meg a filoxéra, Kenesén 1880-ban észlelték először, ahol nagymérvű pusztítása révén 557 kat. holdat teljesen parlaggá is tett. 1885-ben a kenesei római kat. plébános azt írta a Historia Domusban: „A phylloxeráról már sokat írtam, ez alkalommal befejezhetem erre vonatkozó feljegyzéseimet, Kenesén — ahol mint tudjuk 1873-ban a Balaton melléken a legtöbb (896 kat. hold) szőlő volt — nincs többé szőlő."[15] A Káli-medencei községek szőleit két oldalról közelítette meg a filoxéra, veszélyes gyorsasággal. Keleti irányból Veszprém megye határát átlépve, az ún. sólyi fertőzési gócból terjedt nyugat felé a vész. A dunántúli kerületi filoxérafelügyelő részletesen beszámolt a Sóly község központjával kialakult fertőzésről. Ebbe a fertőzött körzetbe tartozott Litér, Szt.István, Vilonya, Hajmáskér, Papkeszi, Vörösberény, Kenese, Balatonfőkajár, Csaják, Küngös, Kiskovácsi, Berhida, Lepsény, Almádi, Szentkirály, Szabadja, Várpalota és Felsőörs — amely már Zala megyéhez tartozott. Sóly határában 76 kh szőlő volt fertőzött, de a legnagyobb mértékben a zirci apátság gondosan kezelt szőlejét lepte meg a filoxéra. Itt *Mórágyi István*, kesthelyi tanár mutatta ki a filoxérát. Megvizsgálta a szomszédos papvásári, almádi és vörösberényi szőlőhegyeket, de itt 1880-ban még nem talált filoxérát.[16] 1882-ben már Vörösberényben, 1883-ban Palóznakon ütötte fel a fejét a filoxéra, 1884-ben pedig, a legnagyobb elővigyázatosság ellenére, a papvásári, sólyi, mámai és felsőörsi

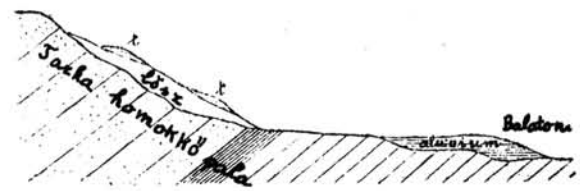

3. ábra. A kővágóörsi fülöpi szőlőhegy talajadottsága. BL. 1894. 277. után

Abb. 3. Die Grundgegebenheiten in Kővágóörs am Fülöp-Berg Nach BL. 1894. 277.

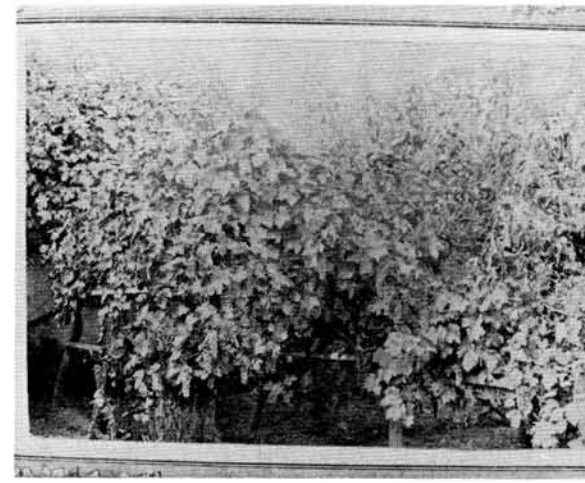

4. ábra. Fatér Béla filoxéra előtt (1877-ben) ültetett *Pápai* (Juhfark) ház körüli lugasszőlőtőkéje, amely átvészelte a filoxérát és 1918-ban a nagy szentbékkállai falutűzben pusztult el

Abb. 4. Der Stamm einer Laubentraube, das Béla Fatér vor dem Haus gesetzt hat (im Jahre 1877, die Sorte: Juhfark) Dieser Stamm überlebte die Epidemie und ist durch Feuer im Jahre 1918 zugrunde gegangen

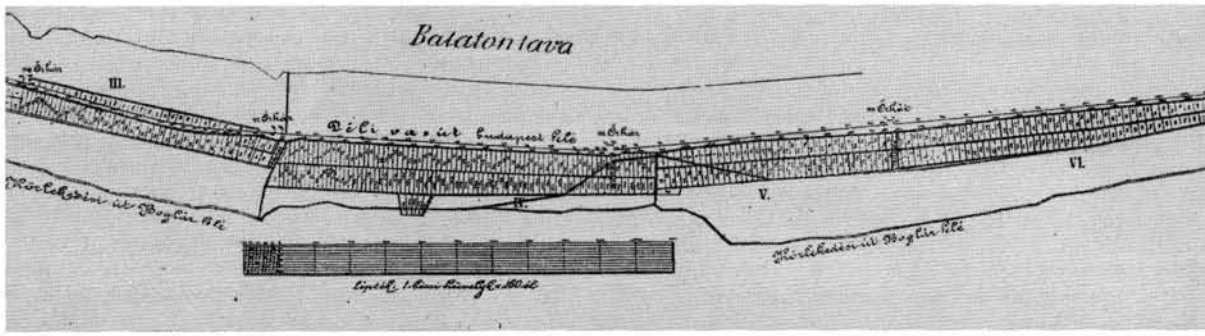

5. ábra. „Mária-telep" Balatonkeresztúr határában, ahol kővágóörsi szőlősgazdák is kaptak immunis homokterületet szőlőtelepítésre 1891-ben. BL. 1891. 379. után

Abb. 5. Máriatelep, im. Hotter von Balatonkeresztúr, wo auch Kővágóörser Weinbauern ein immun Sandgrundstück bekommen haben, zum Weinbau im Jahre 1891. Nach BL. 1891. 379.

szőlőhegyek után Lovas községben bukkantak rá. A balatonfüredi *Keőd József* a Balaton környékének szőlőből-borból élő lakosságát féltve, így kiáltott fel: „Ha nálunk a szőlőnövény kipusztul, akkor a 80 000-nyi lakosság zöme koldusbotot vehet kezébe s kivándorolhat Boszniába kecskepásztornak."[17] 1889-re Balatonfüred környékén, Tihanyban 1890-re, Aszófőn 1885-re, Örvényesen 1888-ra pusztult ki a szőlő teljesen.

A Káli-medencei szőlőket nyugat felől Meszesgyörök irányából fenyegette veszély. Itt 1882-ben már 13 kh-nyi szőlőben mutatták ki — a Kassáról származó szaporítóanyagból elterjedt — filoxérát. A környék szőlei, mint Paphegy,

Becze, Zsöllehát, Felsőhegy, Vonyarcvashegy és Gyenesdiás szőlei ekkor még filoxéramentesek.[18] Vonyarcvashegyen azonban már 1886-ban, Gyenesdiáson 1889-ben, Balatonendréden 1886-ban, Köröshegyen és Szántódon 1890-ben kezdett pusztítani a filoxéra. A Badacsony oldalán a nagyobb birtokosok nagy áldozatok árán még fenn tudták tartani szőlőiket.[19] A Balaton déli partján, a somogyi homoktalajokon Balatonszentgyörgy, Balatonberény szőlőit ugyan megritkította a filoxéra, de Balatonkeresztúr, Balatonmagyaród, Csehiben és Balatonbogláron, ahol korábban szőlő szinte nem is volt, új szőlőket telepítettek.[20]

1883-ban Magyarországon már 124 község határában ismerték a kártevőt. A Balaton mellékén pedig 19 községben mintegy 1939 kat. holdnyi szőlőt pusztított ki ekkorra a filoxéra. A Balaton-mellék községeinek tönkrement napszámosai, szőlőmunkásai még 1891-ben a Káli-medence szőlőibe jártak dolgozni, mert itt még nem pusztított a filoxéra olyan dühödt erővel. Így Köveskál vidékét utolsó menedékhelynek tekinthették

6. ábra. Szénkénegezés (tömőfiú, szénkéneges vashordó és töltőszivattyú) Vezérfonal . . . 1899. 1. után

Abb. 6. Kohlendisulfid-Brennen (Der stopfende Junge, Eisenfass mit Kohlendisulfid, Pumpe zum Füllen.) Leitfaden . . . nach 1899. 1.

azok a napszámosok, akik egész hetet töltöttek itt szőlőmunkákkal és csak hétvégén látogattak haza családjukhoz. A Borászati Lapok cikkírója azonban azt jósolta, hogy 3-4 éven belül Keszthelyig minden szőlőhegy kopár lesz.[21] 1894-ben Magyarországon azonban már 2544 község volt filoxérazárlat alatt, többnyire a történeti borvidékeink területén.

A Káli-medence községeiben az 1880-as évek végén jelent meg a filoxéra. *Raksányi Károly* Balatonhenye református lelkésze — aki a szőlészethez, borászathoz kiválóan értett, a szaklapokat nemcsak fordította, hanem vidéki tudósításokat is rendszeresen küldött a lapoknak — 1880-ban még arról számolt be, hogy a filoxéra ismeretlen a környéken. 1889-ben azonban megtalálták az első fertőzött tőkéket, amiről tudósításában is beszámolt. „A filloxera, nálunk még csak 1889-ben lett konstatálva; de már meg van minden szőlőben, még a magánosan álló legelrejtettebb helyeken is. Több szőlőt már ki is vágtak s a földjét felszántották. A védekezésről alig lehet szó, fatális könnyelműséggel nézik szőleik pusztulását mindnyájan. Kivételesen, itt-ott talán minden hegyközségben egy-kettő, ha szénkénegez és iskoláz amerikai vesszőt; de ez elenyésző csekélység — a nagy többség nem tesz semmit se. A tapolczai filoxera ellen védekező egyesület, a melynek körébe tartozunk mi is, nem képes életet önteni a holt tagokba." Monoszlón már 1888-ban felismerték kártételeit, 1889-ben már Kövágóörsön is. Köveskálon 1891-ben ugyancsak olyan mértékben fertőződtek már a tőkék, hogy a termés nagyon kevés lett, és amelyik szőlő még termett, az is 2-3 év múlva kipusztul.[22] A Káli-medencei borkereskedelemre óriási csapást jelentett a filoxéra fellépése, mert 1891-re készült el a tapolcai vasútvonal, ami a borok vasúti szállításával a vidék szőlőtermesztésének óriási lendületet adhatott volna. Azonban mint írták: „. . . a filloxera oly nagy mérvben terjed, hogy alig látni egy-egy tábla ép szőlőt".[23] A szőlő ezekben az években már semmit sem termett, sőt tavasszal ki sem hajtott. Sokan biztak abban, ha a szomszédét a hegyen pusztítja is, az övéké még megmarad. Szentbékkállán először a Veléte-hegyen irtotta ki a szőlőket. Körmendy Jenő szőlője — amely a katolikus templom mellett volt — két év alatt kipusztult. Újratelepítették, *elrakták a szőlőt*, de már az sem hajtott ki.

A filoxéra *megette a szőlőket, de csak a hazaiakat* — mondták. Megdöbbentően írta le Szentbékkálla plébánosa a plébániai szőlő rohamos pusztulását a Historia Domusban. „1891-ben kezdett határunkra ráborulni az Istennek rettenetes csapása, a philloxérának nevezett apró, szabad szemmel nem is látható féreg által a szőlőknek kipusztítása; mi oly rohamosan terjedő, hogy még 1889-ben a plébánia szőlőit, mely általam egészen felújíttatott, 280 akó bor termett, 1890-ben már csak 90 akó, 1891-ben 10 akó, 1892-ben már semmi, úgy hogy ki kellett vágni és szántóföldnek használni. Még nagy szerencse, hogy fekvésénél fogva ezen czélra használható megteremvén rajta 80-90 kereszt gabona."[24] Ma már nem lehet tudni, hogy miként került a filoxéra a Káli-medencébe, de valószínű a nagyobb telepítésekhez vásárolt szaporítóanyag vesszőivel érkezett. Balatonhenyén először a község határának nyugati oldalát lepte el, majd a keleti felét is. A Harka- és a Temető-dűlő szőlőit nem tudta teljesen kipusztítani, csak sínylődtek a szőlők, mert a laza homoktalajon védelmet élveztek a filoxérával szemben. Ezeken a foltokon a filoxéra előtti szőlőművelés jellegzetességei még sokáig fennmaradtak, így például a régi fajták, a *Somogyi fehér*, a *Juhfark*, a saját gyökerű telepítés, a karó nélküli gyalogművelés, a sűrű és kis tenyészterület. Még az ötvenes évekig is lehetett öreg tőkéket találni a monoszlói *Csekő-*, *Ágoston-* és a *Gombás-féle* szőlőkben. Ahol nem voltak ilyen immunis homokfoltok, ott teljes erővel dühöngött a filoxéra. 1892-ben Köveskálról Szakály Lajos küldött tudósítást a Borászati Lapoknak. „. . . a ki szüretelt, bora üres lőre; a szőlőtelepeken, hol szántani lehet árpát, rozsot termesztenek; a bortermelő, ha szomjas, nézi a Balatont! . . . Borüzletünk nincs; ha jön is vevő, mert tavalyi bor nincs s az öregebbet drágálja,

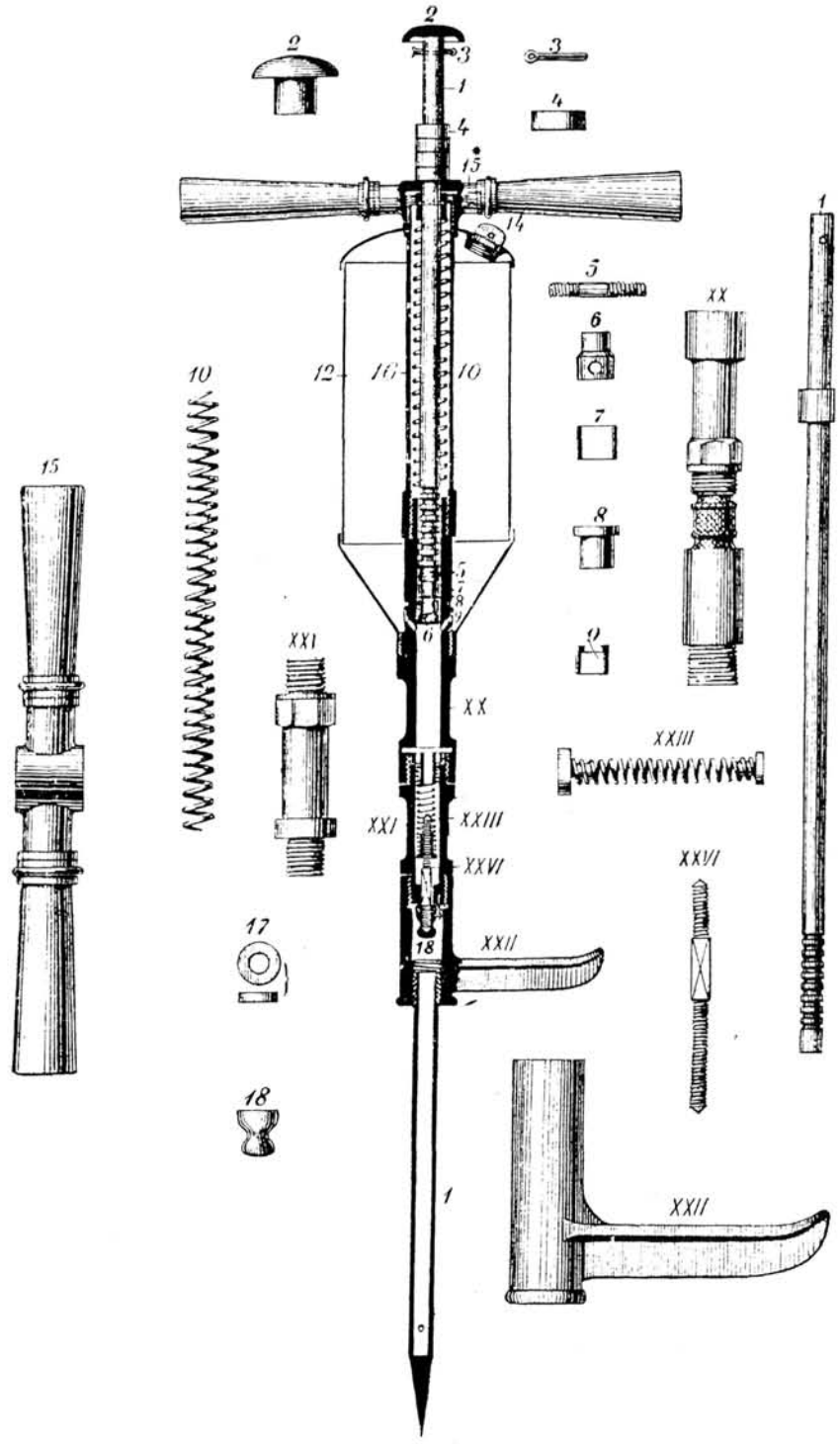

7. *ábra.* „Hungaria" szénkénegező gép metszetrajza. Vezérfonal . . . 1899. 3. után
Abb. 7. Durchschnittzeichnung einer Kohlendisulfidmaschine „Hungaria". Leitfaden . . . nach 1899. 3.

8. ábra. A monoszlói ref. egyház régi szénkénegezői
Abb. 8. Die zur reformierten Kirche gehörenden alten Kohlendisulfid-Apparate

9. ábra. Szigeti Sándor-féle kecskeméti, szabadalmazott szénkénegező üvegtartálya
Abb. 9. Glasbehälter für Kohlendisulfid in Kecskemét, hergestellt von Sándor Szigeti

inkább az olasz és dalmátborok vásároltatnak. A filoxéra elleni védekezést szénkénegezéssel eszközli néhány jobb módú tulajdonos, de a hegyi szőlő pusztul — nincs kilátás a tőke megmentésére. Vadszőlővel is próbálkoznak — de eredménye nincs. Ojtanak is — ettől függ minden . . . nép bor helyett pálinkát, rumot iszik, melyek csak az egészséget rontják — pusztulunk!" — írja.[25] Balatonhenyén egy-két gazda permetezővel ki is mosta a szőlő gyökerét és úgy győződött meg a tuberozitásokról, daganatokról, vagyis a filoxéráról. A filoxéra zárlat alá került Balatonhenyén — a Darányi Ignác földmívelési miniszter programja szerint —, ingyen adtak állami támogatásként oltványokat, két darab permetezőt, valamint szőlőkarókat az új telepítésekhez. A filoxérát egyöntetűen *féregnek, filoxéra féregnek* hívták a Káli-medencében.

A filoxéra 1886 és 1895 között óriási szőlőterületeket pusztított ki országosan. Veszprém megyében 4998 hektárról 2442 hektárra, Zala megyében 24 542 hektárról 16 564 hektárra csökkentette a szőlő területét.[26] A valódi számok ennél nagyobbak lehettek, mert a fertőzés is súlyosabb volt, csak a statisztikai felvételezésnél csúsztak be hibák.[27]

A filoxérapusztítás Zala megye tapolcai járásában 1894-ben[28]

Filoxéra előtti szőlőterület kh.	13 132
Községek száma	61
Szőlőtermesztéssel foglalkozó községek	59
Filoxéra pusztította község	59
Kipusztult szőlőterület, kh.	11 243
Szénkéngezett szőlő, kh.	575
Direkttermővel beültetett, kh.	117
Vadalany vagy oltvánnyal beültetett, kh.	395
Községi amerikai szőlőtelep, db.	27

A filoxéra pusztítása a Káli-medencei szőlőhegyeken

Községnév	Szőlőterület 1873-ban		Szőlőterület (kh) 1895-ben	
	kh	□-öl	újonnan beültetett	parlag v. kiirtott
Szentbékkálla	313	203	25	335
Balatonhenye	123	272	34	100
Kékkút	56	302	16	49
Kővágóörs	480	1517	103	453
Köveskál	323	1095	2	393
Mindszentkálla	333	1283	35	315
Monoszló	150	—	54	114
Salföld	303	1385	153	121

1896-ban Magyarországon 2703, filoxérával fertőzött község volt már, közöttük a Káli-medencei Balatonhenye, Kővágóörs, Köveskál, Mindszentkálla, Monoszló, Szentbékkálla, Salföld

és Kékkút.[29] Az ország szőlőterületének ugyancsak mintegy 42,62 százalékát érte 1897-ben filoxérafertőzés, de ezek a területek a legjobb bortermő vidékek voltak.[30] 1891-ben tragikus hangon számolt be a Balatonfüred környéki pusztításokról és azok társadalmi hatásáról *Keőd József*. „A filloxera vastatrix oly vehemens erővel végezte nálunk munkáját, hogy a jövő boréven már aligha tölt nálunk mustot hordóra valaki. Képzelhetni a megdöbbenést, mit ez a körülmény a tisztán bortermelésből élő lakosságnál támaszt. A múlt év folyamán (1890) községünkben négyen dobták el maguktól erőszakosan az életet, öngyilkosokká, ketten fegyver által, ketten pedig kötél által. Három közülük fiatal, erőteljes, munkabíró családapa s ezek pinczéikben vetettek véget életüknek, mely körülmény nagyon is feltűnően jellemzi kétségbeesésük okát. Most még csak a kezdetén vagyunk annak a nyomornak, mely kiszámíthatatlan és elképzelhetlen mérvben sújtja az egész Balaton mellékét. A népesség sűrű, gabonatermő földje pedig olly kevés, és ez a kevés is annyira soványan fizet, hogy ezen a vidéken még kenyér sem terem annyi, mennyi a lakosság felének elég lenne éven át. Mig ezelőtt csak 2-3 évvel is elragadóan szép Balaton mellékének zalai részén ma már Alsó-Örstől Kis-Örsig kopáran meredeznek a bortermő hegyek . . .“[31] Hasonló helyzet alakult ki a Balaton mellékén is, és Sparszam Pál, a Keszthelyi Akadémia nagy hirű tanára szót is emelt a szőlőnapszámosok és szőlőmunkások érdekében. „. . . a keszthelyi szőlőközségek lakói legnagyobb részének a vándorbothoz kell nyúlnia, jobb hazát keresendő, Keszthely város és környéke kimondhatatlan kárára. Máris járnak az ügynökök a nép közt biztatván azt, Slavoniába való kivándorlásra“.[32] Köveskálon is emlékeztek arra, hogy Szlavoniába költöztek ki többen a 19. század végén,[33] tehát ez a propaganda hatásos volt, elsősorban a munka nélkül maradt napszámosok között. Balatonedericsről Horvátországba vándoroltak ki.[34] A tönkrement szőlőbirtokosok zöme azokból állt, akik 1-2 kh-nyi szőlejük mellett aratni és szőlőnapszámba is eljártak. Az

10. ábra. „Attila“ szénkénegező, Mindszentkálla
Abb. 10. Kohlendisulfid-Apparat „Attila“, Mindszentkálla

1890-es évek elején, a 60-80 kr-os napszám biztos megélhetést jelentett „. . . valóságos jó módban élhettek, most pedig, mint mondám, száraz kenyerük sincs elgendő“ — írták róluk a lapokban.[35] A napszámosok örültek már ekkor Köves-

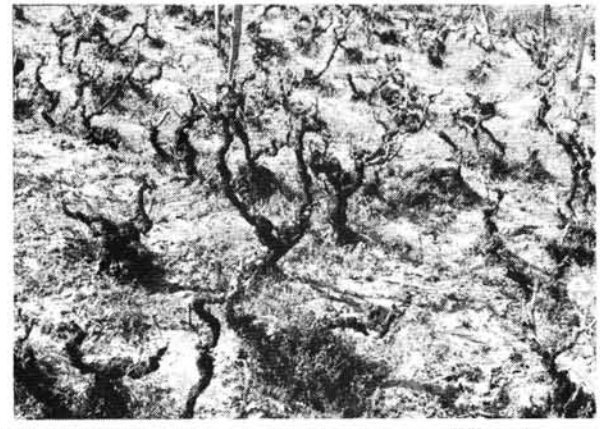

11—12. ábra. 1978-ban szénkénegezett „hazai“, saját gyökerű szőlőtőkék a mindszentkállai hegyen. Tőke- és sortávolság 70×40 cm
Abb. 11—12. Einheimische eigene Rebstöcke, die mit Kohlendisulfid behandelt worden sind im Jahre 1978. am Weinberg bei Mindszentkálla. Reihen- und Stockweite 70×40 cm

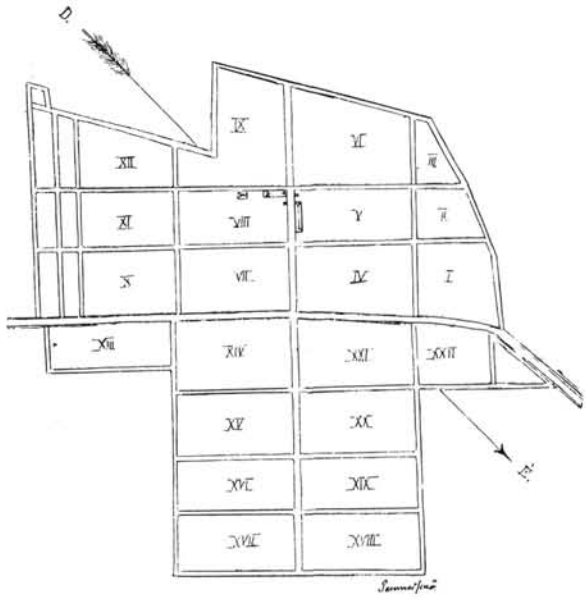

13. ábra. A tapolcai szőlőtelep térképe 1894-ben. BL. 1894. 286. után
Abb. 13. Die Landkarte eines Weingartens in Tapolca im Jahre 1894. Nach BL. 1894. 286.

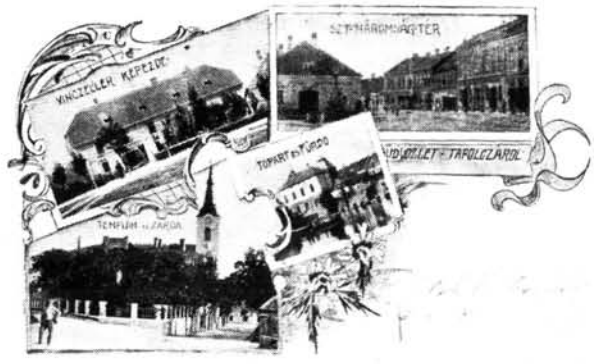

14. ábra. A tapolcai vincellériskola épülete, egykori képeslapon
Abb. 14. Das Gebäude der Winzerschule in Tapolca. Ehemalige Ansichtskarte

kálon is, ha elmehettek szüretelni még termő szőlőbe, *hogy pár fej szőlőt kaphassanak*. A filoxéra miatt a szőlőföldek is értéküket vesztették, Mindszentkállán *sült kenyérért is odaadták volna a szőlőjüket*, ha vették volna. Innen Amerikába is kivándoroltak páran, míg Balatonhenyéről a napszámosok az Alföldre és a Duna—Tisza közére, elsősorban Kecskemétre vándoroltak családostól. Az a hír járta, hogy itt a homokon majdnem ingyen kapnak földet szőlőtelepítésre. 1891—93-ban az immunis homoki szőlők telepítését az állam nagymértékben támogatta. Szorgalmazta a homoktalajok állami bérbevételét és kiosztását. Így nemcsak az alföldi borvidék területe nőtt rohamosan, hanem Szabolcsban és a Dunántúlon — Komárom, Fejér, Somogy megyékben — is megkezdődött az immunis homokterületek betelepítése. Az állam 2365 kh homokterületet vásárolt meg örök áron — 575 kh-t 30-35 évi időtartamra haszonbérbe vett nagybirtokosoktól. A területet 800 □-öles parcellákban osztották ki a filoxérakárt szenvedettek között. Az évi bér vagy vételár törlesztését csak a telepítést követő 6-10 évben kellett elkezdeni. Így parcelláztak ki Ászár környékén is területet a csákvári uradalomból, egyben létrehozva az ászári uradalmi mintaszőlőt is.[36] A Balaton déli partján a somogyi oldalon Balatonkeresztúr határában jelölt ki az állam immunis homoktalajon betelepítésre való helyet. *Gróf Széchenyi Imre*, a Balaton-part déli homoktelepítéséért felelős kormánybiztos 1891. április 11-én Keszthelyről Tapolcán keresztül előadó- és szemleútra indult, felkeresve Kővágóörsöt és Köveskált is. Mindenhol ismertette a kormány elképzelését, miszerint az a cél, hogy lehetőség szerint a kipusztult régihez minél közelebb alakítsanak ki immunis homokterületen új ültetvényt. Így a szőlőmunkásoknak, kisbirtokosoknak nem kell elvándorolniuk. Ezért az északi partiak a szemben levő déli parton kaphattak szőlőterületet. Az előzetes tervek szerint 30 év bérbevétel mellett az első öt év adómentes lett volna. A közlekedést „benzinmotoros csavargőzös" könnyítette meg.[37] A somogyi homoki szőlők telepítésére gróf *Festetics Tasziló* ajánlotta fel 800 kh-nyi legelőjét, amiből az állam 300 kh-nyit jelölt ki. 1891. november 9-én és 21-én már a szerződéseket is aláírták az új szőlőbirtokosok, akik 42 kh-nyi területet birtokba is vettek. Az északi partról a badacsonyiak, kővágóörsiek a VI. szelvényben kaptak helyet, szembe a régi, filoxérapusztított szőleikkel, a meszesgyörkiekkel, gulácsiakkal és balatontótiakkal együtt.[38] Az 1893-ban Mária-telepnek elnevezett új szőlőtelep rohamos fejlődésnek indult, már 200 kh-t osztottak fel 94 birtokos között. Fő fajták az Olaszrizling, Zöldszilváni, Ezerjó és a Nagyburgundi lett. A telepet mint új mintatelepet sok szakember látogatta meg.[39] A homokot a vasúti sínek mellett akáccal és nád szélfogóval kötötték meg, a szőlőbérlő birtokosok forgattak, s megtisztították területüket a tarackótól. Az államkincstár előleg adásával segített, ennek ellenére a tőkeszegény és a forgatás fontosságát nem ismerő birtokosok csak szántottak vagy elő sem készítették a szőlőterületet. A telepítést fúróval, beiszapolással, a leggyakrabban simavesszővel kísérelték meg, 1 × 1 m-es sor- és tőtávolságra. A szőlőt egy világos rügyre metszették.[40]

A Mária-telepre áttelepült, illetve szőlőt bérlő kővágóörsiek szaktudását és vállalkozó készségét jelzi, hogy a homoki szőlőtermesztési versenyben — amit a kormány hirdetett meg — az első és a második díjat is kővágóörsiek nyertek meg. Göndöcs József 100 koronás, Nagy Vince 50 koronás díjat kapott, amikből 1—1-et adtak ki. A bírálat szempontjai voltak a szőlőtelep helyes ültetése, művelése, metszése, fajtatisztasága, ültetése, megeredési %-a, növényvédelme, a homok és szélvédő sövény telepítése és karózása.[41]

Mária-telep fejlődését mi sem jelzi jobban,

hogy 1898-ban hegyközséggé alakult, ahol *Széchenyi Imre* ismertette a boldog gazdákkal, hogy részletfizetési kedvezmény mellett a szőlőparcellák örök birtokba kerülnek a bérlőjükhöz. A szorgos és hősies alkotómunka meg is hozta eredményét. „Le nem írható a telepesek öröme a hat évi hosszú fárasztó munka után, midőn mutatkozik munkájuk számbavehető gyümölcse" — írták 1899-ben, szüret idején.[42]

A Káli-medencéből elvándorlók, elköltözők emléke mellett él még ma is az a magyarázat, hogy többen az állami segélyként nyújtott kölcsönöket nem tudták visszafizetni, és ezért mentek tönkre. A szőlőfelújítás, -rekonstrukció nagyobb munkálatai 1897-ben és 1898-ban kezdődtek, amikor a kincstár közreműködésével az 1896. V. tc. alapján agrárkölcsönök felvételét engedélyezték a filoxérától elpusztított szőlőterületek újratelepítéséhez. Ezek a kölcsönök — a kedvező, telepítés utáni adómentesség ellenére is — az oltvány vagy az oltáshoz szükséges alapanyagok ára, a napszám és a 3-4 évi további termesztési költségek, valamint az adó- és kamatfizetés miatt árverezéshez vezethettek a Kálimedencében. Sok birtokosnak — a kezese ellenére is — meg kellett válnia szőlőjétől. Balatonfüred vidékéről is panaszkodott az egyik tudósító, hogy bár 4-5 éve már nem szüretelhetnek a filoxéra miatt, mégis adót kell fizetniük a szőlősgazdáknak. „A felterjesztés kellő időben megtörtént, de semmi eredmény! . . . a dolog úgy áll, hogy a községi elöljáróság anyagilag is felelős lévén az adóbehajtásért, a felszaporodott adóhátralék miatt rövid időn kényszerülve lesz 30-40 volt szőlőbirtokos-társunk ingatlanaira árverezést eszközölni. Ezek aztán mehetnek Amerikába — gyalog."[43] A XIX. század végi telepítésekhez a pesti Agrárbank adott kölcsönöket. A hitelképtelen szőlők rekonstrukciójára 25 mill. forint állt rendelkezésre, amiből 1899 októberéig 10 mill. forintot fel is vettek. A Magyar Agrár- és Járadékbank a kölcsönadott pénzt kötvénykibocsátással szerezte be. 4% -kal kamatozó 200, 2000 és 10 000 korona értékű címletekben hozták forgalomba az értékpapírokat, 10 000 korona képezett, névérték szerint, egy tőzsdei kötést. Eleinte sikeresnek tűnt az akció, de a kedvezőtlen világgazdasági helyzetben ez a 4% alacsony kamatnak tűnt. Nem kelt el, mert hamarosan 6-8-10% -os kamatot fizettek más bankok. Az állam 35 mill. forint értékben ugyan átvett értékpapírt, de a hanyatlást nem sikerült megakadályozni. A filoxérapusztította szőlők újratelepítéséhez a kisebb szőlőbirtokosok nem szívesen fogadtak el bankkölcsönt, a nagy sajtókampány ellenére sem. Ugyanis a pénzügyminiszter rendeletére a szőlők felújítására adott kölcsönök hátralékait — a többi agrárkölcsön hátralékával együtt — közadók módjára hajtották be a főszolgabírókkal és az állami végrehajtókkal.[44]

A filoxéra utáni újratelepítés sikerében és a borok minőségében az öreg gazdák már nem bíztak. Azok, akik jól osztották be és használták fel a kölcsönt, fokozatosan állították helyre szőlőbirtokukat. A szőlészeti szakirodalom foko-

Venni óhajtok

150—180 ezer legalább 6 milimeter vastag

ojtásra alkalmas

riparia portalis vesszőt,

ha egy helyen ennyi nem volna, kisebb összegekben is megveszem; ajánlatokat kérem czimemre küldeni.

FEHÉR SÁNDOR

körjegyző,

Köveskálla. 1038

15. ábra. Amerikai alanyvessző-hirdetés 1895-ben. BL. 1895. 96. után

Abb. 15. Weinrebe aus Amerika 1895. Nach BL. 1895. 96.

16. ábra. Szilvafára felfutó amerikai alanyszőlő Szentbékkálla határában

Abb. 16. Amerikanische Weinrebe an einem Pflaumenbaum in der Nähe von Szentbékkálla

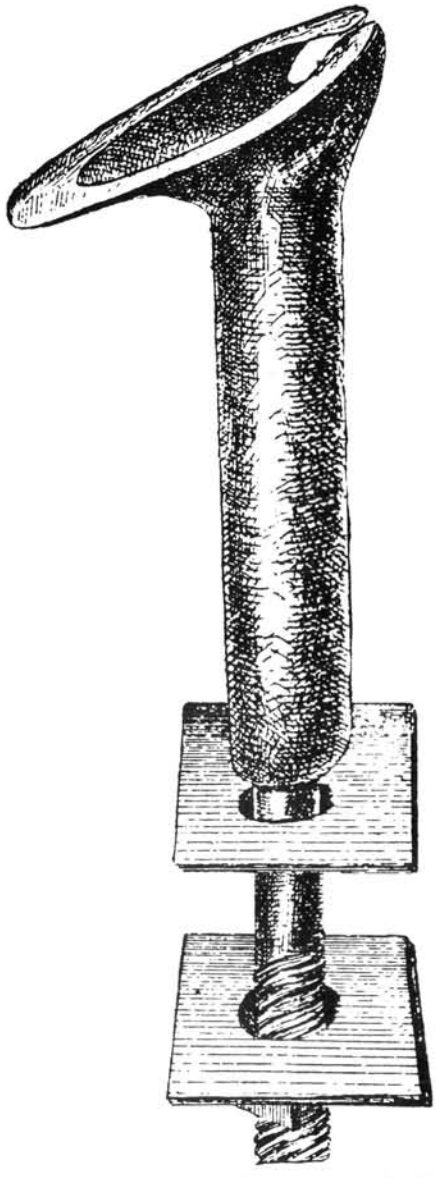

17. ábra. Richter-féle oltóhüvely. Miklós Gy. 1893. II. 1. után

Abb. 17. „Richter"-Pelzscheide. Nach Gy. Miklós 1893. II. 1.

18. ábra. Drezdai Kunde-oltókés. Miklós Gy. 1893. II. 2. után

Abb. 18. „Kunde"-Pelzmesser von Dresden. Nach Gy. Miklós 1893. II. 2.

zott tanulmányozásával, az új módszerek alkalmazásával egyre reményt keltőbb sikereket értek el. *Jankó János* 1902-ben, a Balaton-melléket vizsgálva, Salföldön és Kővágóörsön is megfordulva azt állapította meg, hogy: „... bármerre járunk, a Balaton mellékén ma, a keserves panasz helyett a reménykedés szavát halljuk felhangzani, mindenütt említenek embereket, kik szőleiket megújítják, kik új szőlőket telepítenek, sőt az új szőlőkről már javában szüreteltek is".[45]

A filoxéra totális kártétele után az ellene való védekezés és a helyes felújítás módjának megválasztása nem volt könnyű feladat. A sokféle rendeltetés ellenére még nem volt egységes, egyértelmű a termesztők előtt az, hogy csak az immunis homoktalajokon lehet sikeresen oltványszőlők nélkül termeszteni. Sokan azt hitték, hogy a filoxéra átmeneti kárt okozott csak, s a későbbiekben szőlőjük újból ki fog hajtani. Azt tapasztalták ugyanis, hogy egyes dűlőkben a kedvező talajadottságok miatt nem pusztult ki a szőlő, csak megfertőződött. Az ismeretlen kártevő elleni védekezéshez az egyetlen kapaszkodót és támogatást a korabeli szakirodalom adta, ami sokszor kapkodva közölt olyan védekezési, megelőzési módokat, amelyek sikeréről esetleg megbízható adatok még nem is álltak rendelkezésre. Emellett — bár a külföldi kísérleteket a magyar szakemberek a szaklapokba hamar közzétették — a külföldi eredmények hiánya is nehezítette a védekezést, illetve az eredményes felújítást. A birtokosok körében kaotikus állapotok uralkodtak. 1890-ben azt írták: „Hogy a phylloxera — pusztította szőlők idáig át nem alakultak, ott leli magyarázatát, hogy a szőlőültetésre vonatkozó irányt adó eszme nincs, s hogy szakközegek által megczáfoltatik holnap az, ami ma állíttatik s így nincs az amerikai szőlővesszőhöz és ojtáshoz bizalom, különösen pedig nem lévén phylloxera mentes szőlővesszők mikénti ültetési és további kezelési módjára nézve minden ember által könnyen megérthető útbaigazítás; minden újító saját nézetét követi; minek az a következménye, hogy a más kárán tanulni és csak eredmények után haladni akaró szemlélő nem látván mást, mint a sok pénz és elvesztett időbe kerülő eredménytelen kísérleteket, elveszti kedvét az ültetéstől."[46]

A Káli-medence szőlőtermesztőinek a Tapolca vidéki Gazdakör segített különböző anyagok beszerzésében. Emellett igen jelentős volt, főleg az egykori kisnemesi családok férfi tagjainak a szakirodalmi érdeklődése. A 19. század második felében lezajlott egyházlátogatás már a monoszlói református iskolákban mint kötelező olvasmánykönyvet tüntette fel *Entz Ferenc Szőlőművelés* c. szakkönyvét.[47] A helyes gazdálkodás, és főleg a szőlészet-borászat területén példamutató erejük volt a Káli-medencei falvak kiváló lelkészeinek, plébánosainak és tanítóinak. Személyes munkásságukkal és erkölcsi nevelésükkel is arra hatottak, hogy őket követve a gazdák, ezekből a gazdaságilag nehéz évekből minél hamarabb kiláboljanak. A falusi értelmiség, a lelkészek és néptanítók bevonása a filoxéra elleni küzdelmekbe és a felújítási munkákba, állami program volt ekkor.[48] Az olvasókörökbe is járatták azokat a legjelentősebb gazdasági szaklapokat, amelyek az új szőlőművelést hirdették. Így a Borászati Lapokat, Köztelek, Dunántúli Szántó c. lapokat.[49] A szaklapokat a jobb módú gazdák is járatták, így lépést tudtak tartani a korabeli szak-

irodalommal. A szaklapok járatása azt is jelentette, hogy a kiadóhivatalok által kiadott kalendáriumokat, naptárakat is megkaphattak, tudósításokat, kérdéseket küldhettek be, vitát kezdeményezhettek és a lapokban hirdetett szakkönyveket megrendelhették. A szakirodalom áttanulmányozása természetesen a téli hónapok napjaiban történt. Ennek köszönhető, hogy az érdeklődő nagygazdák fiai elsajátíthatták az oltás, iskolázás munkálatait és annak megszervezését. Többen közülük a nagyobb szőlők új bérlőjeként már ezeket az eljárásokat vezették be, vagyis szénkénegezést, oltványtermelést, gyökereztetést, amerikai alanytelep létesítését.

A szakirodalom hatására, nem váratlanul, de felkészületlenül érte a Káli-medence lakóit a filoxéravész, de amíg hatásos védekezést nem tudtak országosan bevezetni, addig a Káli-medencében is teljes erejével dúlt a filoxéra.

A SZÉNKÉNEGEZÉS

A filoxéra gyérítésére a szénkéneget először Franciaországban használták fel. *Thénard* báró volt az első, aki ajánlotta, de a kezdeti sikertelenség miatt abbahagyták használatát. 1873-ban más adagolással újrakezdték a kísérleteket. A próbát fényes siker koronázta. Kezdetben az évenként kétszeri, később már csak az egyszeri felhasználását tartották jónak és javasolták.[50] Magyarországon a szénkénegezés általánosan nem terjedt el, mert a Dunántúlon (Duna jobb partja) még 1896-ban is csak 1363 ha filoxéra-fertőzött szőlőt szénkénegeztek.[51]

A szénkéneg (szén-diszulfid) kellemetlen, záptojásszagú illékony és színtelen folyadék, amely folyékony állapotban a víznél, gáz halmazállapotban pedig a levegőnél nehezebb, gyorsan párolgó, rendkívül gyúlékony anyag. A szénkéneges gyérítést végző munkásoknak ezért mindig szigorúan tiltották a dohányzást, s erre a szakirodalom is nyomatékosan felhívta a figyelmet.[52] A Káli-medencében a szénkénegeshordót is ideiglenes raktározásnál elővigyázatosságból leföldelték, hogy a szőlőföld szélén fel ne melegedjen és szikrát csiholó ütés ne érhesse. A szénkéneg gyúlékonyságát bizonyítja, hogy például Lesencetomaj és Lesenceistvánd között az 1920-as években leégett egy rakomány. Szentbékkállán Németh Béla padlásán volt kis üvegben egy kevés szénkéreg, amelyet kukoricafosztáskor véletlenül feldöntöttek, és az meggyulladva tüzet okozott. A fiatalok játszottak is a szénkéneggel. Kint a köveskáli szőlőben a maradék szénkéneget egy hordóban meggyújtották, amely felrobbanva felszállt. A szénkéneg méreg is volt, amelyet boldogtalan szerelmesek ittak öngyilkossági szándékkal. Több ilyen esetről tudnak még ma is a Káli-medencében.

A szénkéneget kezdetben csak a bihardiószegi, tarcali és a ménesi vincelléri skoláknál levő állami raktárakból, valamint a borvidékeken felállított bizományi raktárakból lehetett beszerezni. 1889-ben Kővágóörs a Földmívelésügyi Minisztériumtól kért szénkéneget, amit a budai vincelléri skola küldött meg, 3 q mennyiségben.

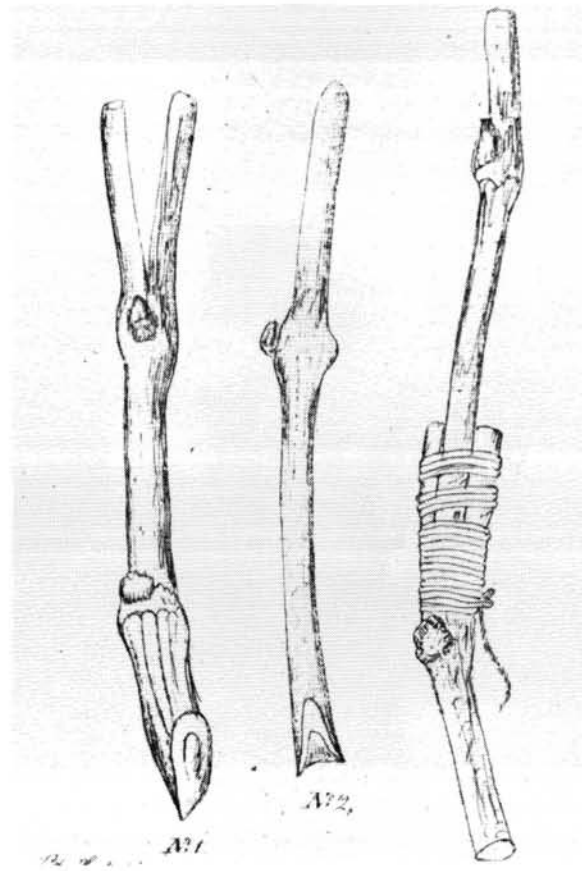

19. ábra. A baranyai zöldoltás 1833-ban. Schams F. 1833. II. 1. tábla után

Abb. 19. Das Grünpfropfen in Baranya im Jahre 1833. Nach F. Schams 1833. II. 1. Tafel

Szénkéneget az országos zalatnai szénkéneggyár gyártott, de 1898-ban olyan nagyfokú volt az előrendelés, hogy 57 vasúti kocsira való mennyiséget hozatott be Marseille-ből a minisztérium. A tapolcai szénkénegraktárba ebből 20 kocsira való került. Tapolcán ugyanis állami szénkénegraktár volt.[53] A Káli-medencéhez közel, 1899-től Keszthelyen (Balatonedericsen) a Keszthelyvidéki Gazdakör kezelésében, valamint Tapolcán a Balatonvidéki Filokszera Ellen Védekező Egyesületnél lehetett kapni szénkéneget.[54] A kővágóörsi evangélikus egyház 1904 őszén a Földmívelésügyi Minisztériumtól kapott 4 q szénkéneget szőlői fenntartására.[55] Szénkéneget emellett a tapolcai Fischer-üzletben is vásárolhattak kisebb mennyiségben. A balatonedericsi szénkénegraktár tégláit 1937-ben Vajay István szentbékkállai kocsmáros és mészáros vásárolta meg 22 000 pengőért, amikor már a szénkénegre nem volt szükség. Kisebb raktárakat máshol is kialakíthattak, így például Kővágóörsön a közbirtokosság szálas erdejénél, Révfülöp felé egy hosszú pincében tartották a szénkéneget. Innen hordónként vásárolták és kint a hegyen tárolták a felhasználó gazdák.

Kővágóörsön már 1890 óta szénkénegezték a szőlőket azok az élenjáró gazdák, akik nem hagy-

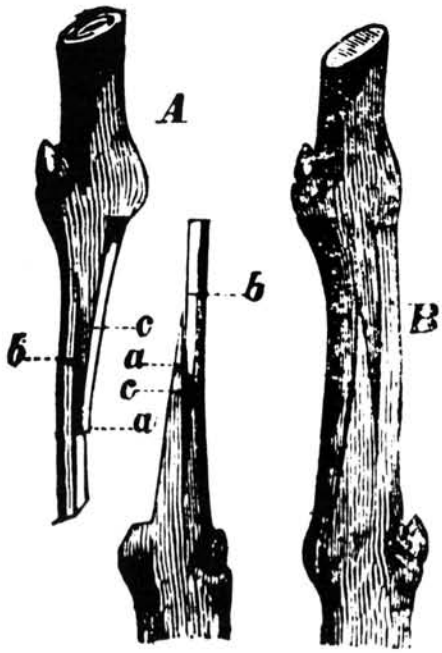

20. ábra. Angol nyelves párosítás 1855-ben. *Csengery A.—Kemény Zs.*: A magyar nép könyve, 1855. 103. Pest után

Abb. 20. Das englische Paaren im Jahre 1855. Nach A. Csengery—Zs. Kemény: A magyar nép könyve (Das Buch des ungarischen Volkes) 1855. 103. Pest

ták szőlejüket a filoxéra martalékává. A tanulmányutat tevő szakemberek özv. *Sághváry Elekné, Alpár János, Herczeg Mihály, Laki János, Czuppon Sándor* evangélikus lelkész, *Gaál Lőrinc, Szallár István* nevét és az *Esterházy*-uradalmi szőlőt emelték ki, mint a szőlő fenntartásában jeleskedőeket. *Csekő Ferenc* Monoszlóról a következő beszámolót küldte a Borászati Lapoknak: „... Múlt évben vagy hárman kezdtünk szénkéneggel is védekezni; (1890) jóllehet, először csak sarokkal tiporták be a lyukakat a munkások, mig később júliusban szálvasakkal tömettük be, mégis félreismerhetetlen különbség van a szénkénegezett és a nem szénkénegezett szőlő között, úgy hogy kapásaim, kiknek kevés szőlőjük van, ha társulás útján is, hajlandóknak nyilatkoztak próbát tenni a szénkéneggel." 1891 őszén már azt irhatta, hogy a filoxéra elleni szénkénegezés egyre terjed, általánossá válva Monoszló szőlőhegyein. Balatonhenyén is terjedt a szénkénegezés, *Raksányi Károly* református lelkész volt ebben is a hangadó, irányító, vezéregyéniség. „Néhányan szénkénegezünk s mi tartjuk a jól megfogyott napszámososztályt, kiknek egy jelentékeny része Kecskemétre költözött vinczellérnek . . ." — irja 1893-ban. Köveskálon is fellendült a szénkénegezés, 1898-ra 180 kh szőlőt telepitettek európai vesszőkből, amelyeket mind szénkénegezni kellett.[56]

A szénkénegezés olcsónak számitott az oltványkészitéshez képest. Ez a módszer a hazai sima vesszőt ledugva, nem jelentett olyan nagy költséget, mint a szőlő telepitése, az oltványvásárlással, szállitással, esetleg forgatással és gödörbe telepitéssel. A szénkénegezéssel ugyanis még elodázhatták a szőlő kivágását és oltvány telepitését. A köveskáli nagygazda, *Balogh* szőlőjét 8000 □-ölön a filoxéra meglepte, és egy akó bora termett csak. Szénkénegezéssel előbb egy hektoliterre, majd öt hektoliterre tudta feljavitani a termést. A szénkénegezéses gyérítést nagyobb szőlőkben is eredményesen használták. Szentimrepusztán (Szentbékkálla és Mindszentkálla között) például a hónapos munkások is szénkénegzőkkel kénegezték a szőlőket a domboldalon. A szénkénegzéssel azonban csak azok a szőlők maradtak szépek, amelyek laza homoktalajfoltokon álltak, igy például a henyei *temetői, harkai* szőlők, a kővágóörsi *Berekben* levő szőlők, a köveskáli *mezőmáli* szőlők. A kisebb szőlőbirtokosok keveset tudtak a filoxéráról, csak azért szénkénegezték, hogy a szőlő levele le ne hulljon, ne sárguljon, ugyanis csak a külső tüneteket látták. Az első világháború idején, szénkéneghiány miatt, a legtöbb szénkéneggel fenntartott szőlő sorsa megpecsételődött. Igy pusztultak ki az *ecséri* szőlőhegy régi, öreg, nagy tőkéi is Kővágóörsön. A területet azután lucernával vetették be, majd oltványszőlővel újratelepitették.

A szénkénegezés gyakorlati kivitelezését segitették az állami vincelléri skolák mellett működő gyérítő munkavezetők, akiket a szőlőbirtokosok is igénybe vehettek. Ebben az esetben a vincelléri skola igazgatóságához vagy a területi szőlészeti, borászati felügyelőhöz kellett kéréssel fordulni. A gyérítő munkavezetők mérsékelt napibérért, a teljes napi ellátás és útiköltség térítése fejében segitettek a szőlőbirtokosoknak.[57] Kedvező lehetőség volt ez, főleg a szénkénegezés első korszakában, mert csak a szakkönyvekből nem lehetett olyan jól és biztosan hozzákezdeni a gyérítéshez. Dunántúlon az ekkor még egyetlen vincelléri skola, a tapolcai látta el a kerületi szőlészeti-borászati felügyelőség feladatát is. A vincelléri skola hallgatói rendszeresen segitettek a gyakorlati munkákban a környék szőlősgazdáinak, akik az igazgatósághoz fordulva kérhették a segitségét. 1894-ben pl. Révfülöpön, Köveskálon, Monoszlón szénkénegeztek, de fásoltásban, zöldoltásban, permetezésben is segitséget nyújtottak.[58] A Káli-medencében mindig tavasszal, március—április hónapokban, a fakadás előtt szénkénegeztek. Szénkéneg-fecskendező gépe nem volt mindenkinek, a módosabb gazdáktól kérték kölcsön a szegényebbek. Szentbékkállán Vajay Istvánéknak például két darab szénkénegezője volt, amelyet ledolgozás fejében adtak kölcsön. Vajay nem saját maga dolgozott a gépen, hanem két felfogadott állandó szénkénegező embere volt, Budai János és Oláh János.

A szakirodalom évente egyszer, ősszel szüret után, vagy tavasszal a szőlő fakadása előtt javasolta a szénkénegezést. Ha nyirkos, kötött, nehezen száradó talajban kellett gyériteni, akkor nyáron, a szőlővirágzás és -érés közti időszakban is lehetett még. Esős időben és sáros talajon nem szabadott szénkénegezni. Az erősen kiszáradt, felcserepesedett talajon sem ajánlották, mert a gáz hamar elillant, mielőtt a filoxérra gyökérlakó alakját megritkitotta volna.[59]

A szénkénegező napszámosok gondoskodtak a gépek tisztán tartásáról, munka utáni rendbetételéről. Ez ugyancsak a szakirodalmi leírásokban megkövetelt napi teendő volt. Gondos kimosás után a szerkezet bőrös részeit vazelinnal, glicerinnel kellett megkenni, olajjal vagy kenőccsel nem lehetett.[60]

A szénkénegezés összetett munka volt. A szőlőföld szélére lerakott vashordókban állt a szénkéneg, amelyet kiszivattyúztak kannákba és a nyakas kannákon keresztül tölcsérrel öntötték bele a gépbe. Az üveghengerű szénkénegezőknél ez egyszerű volt, mert lehetett látni, hogy mennyi van benne és a túladagolást így elkerülték. A szénkénadag megállapítására és mennyiségére ma már nem emlékeznek a Káli-medencében, csak arra, hogy általában a fogantyú közti dugattyúnak 1-2-szeri lenyomása elég volt. A napszámosok természetesen nem is emlékezhettek, hiszen ők csak azt a feladatot kapták a vincellértől, hogy egyszer, kétszer vagy háromszor nyomják le a dugattyút. Az ezzel kijuttatott szénkéneg mennyisége, a szakirodalomban szereplő gyérítő adagnak felelt meg.[61] Ezt az adagot Magyarországon sokallották, sőt Franciaországban is kevesebbet adagoltak.[62] A napszámosok a kifecskendezett mennyiséget a dugattyú gyengébb lenyomásával is szabályozták, mert így kevesebb szénkéneg jutott a talajba. A Kálimedencében megfigyelték, hogy a szénkénegezett szőlőket rendszeresen trágyázni kellett és a szénkénegezés után a szőlő egy kicsit visszaesett a fejlődésben. A korabeli szakirodalom is ajánlotta a háromévenkénti megfelelő trágyázást a szénkéneggel gyérített szőlőkben.[63] A Kálimedencében alkalmazták mind a sorközi, mind a sorban tőkék közti és a tőkék egyik vagy másik oldali szénkénegezésének módszerét. A korabeli szakirodalom több lehetőséget dolgozott ki, azonban a karó nélküli 50-60 cm sor- és tőtávolságú, régi, öreg, ágas-bogas, bújtásokkal teletűzdelt szőlőkben nehéz — szinte lehetetlen volt — megvalósítani a szakkönyvek lapjain mértani pontossággal megrajzolt injektálási módszereket, a tőkékhez, a sorokhoz viszonyítva. A sűrű, összeérő szőlőkben — a visszaemlékezések szerint — a szénkénegezőkkel alig tudtak dolgozni, hiszen a tőkék között még haladni is nehéz volt. A szénkénegező-napszám ezért, a visszaemlékezések szerint, mindig a folyó áron megállapított, jó kereseti lehetőséget jelentett. A korabeli szakirodalom azonban ismerte a magyarországi szőlőhegyek állapotát, ezért javasolta, hogy a sor- és tőtávolság nélküli szőlők szénkénegezésénél körülbelül 70 centiméterenként kell leszúrni a fecskendőt, amely — a könyv gyakorlatias megfogalmazása szerint — körülbelül két parasztcsizma-távolság volt.[64]

A szénkénegezők után napszámos fiatalok, a *tömőfiúk* vagy *tömőlányok* igyekeztek a szénkénegező gép hegye által nyitott rést a *tömőfával* lezárni, hogy a gázosodó szénkéneg el ne illanjon a földből, ahogy Kővágóörsön mondták, vagy tartották, *ne jöjjön ki az erő*. A szénkénegezés azonban nem győzte le végleg a filoxerát, leküzdése az amerikai alanyfajták térhódításának köszönhető.

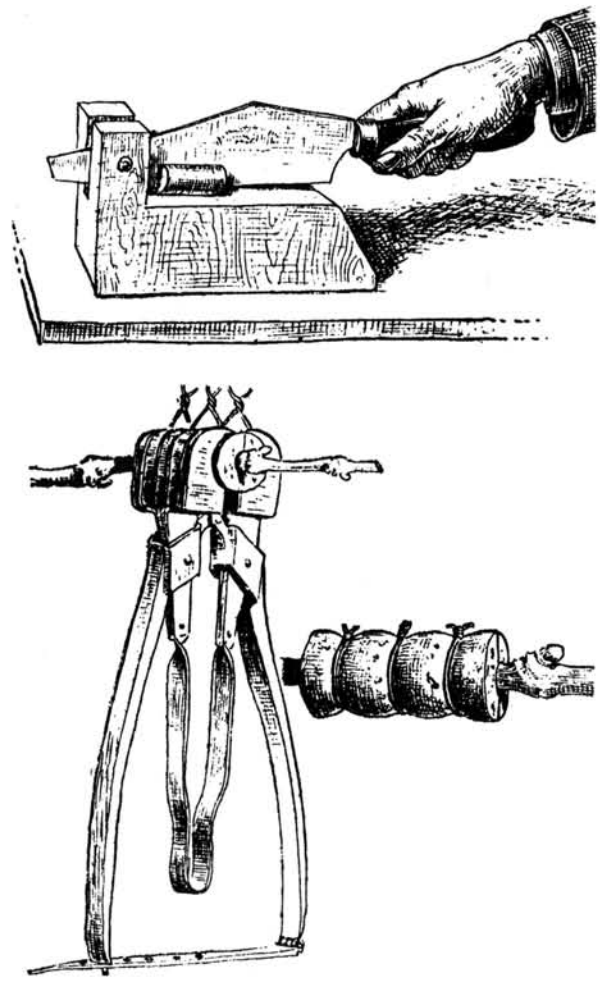

21. ábra. Oltódugóvágó gép és dugófogó drótozáshoz a dugós oltásnál. BL. 1891. 31 után

Abb. 21. Pelz-Korken zur Hackmaschine. Nach BL. 1891. 31.

AZ AMERIKAI ALANY- ÉS A DIREKT TERMŐ SZŐLŐFAJTÁK

Az amerikai szőlőfajtákra *Laliman* szőlőbirtokos figyelt fel először 1868-ban, amikor a Bordeaux melletti szőlőbirtokán észrevette, hogy a filoxérával fertőzött szőlőjében milyen szépen fejlődnek, látszólag károsodás nélkül ezek a fajták. Tapasztalatairól a francia mezőgazdák beaune-i kongresszusán számolt be. Vizsgálatai során a filoxéra-ellenállóképességet húsz egységben állapította meg. Ezek alapján a Rupestris du Lot 19,5, a Ripara gloire de Montpellier 19, az Othello 6 és a legtöbb eurázsiai fajta nulla ellenálló képességgel rendelkezett. Előadása után hozatták be Franciaországba 1873-ban a Riparia souvaget, majd még nagyobb mennyiségben újabb szállítmányt 1878-ban.[65]

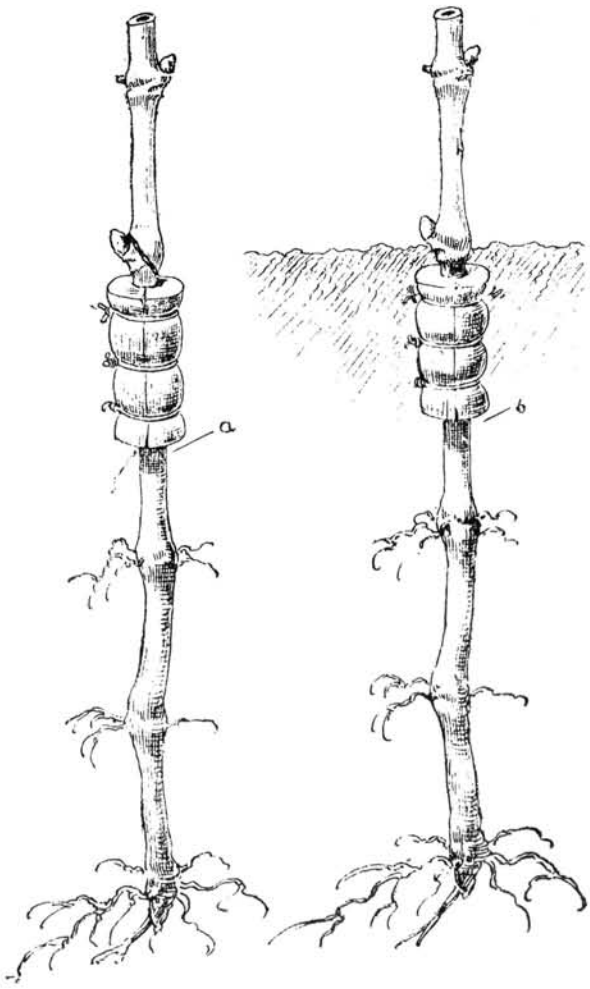

22. *ábra.* Dugós oltványok. BL. 1891. 32. után
Abb. 22. Pfreise mit Korken. Nach BL. 1891. 32.

23. *ábra.* Dugós oltás parafa dugói, az egykori Hoffmann borcenzár (+ 1910) padlásáról. Mindszentkálla
Abb. 23. Pelzung mit Korkpfropfen, vom Dachboden des ehemaligen Hoffmann (+ 1910). Mindszentkálla

Franciaországban ezután az amerikai szőlőfajták alanyként való felhasználása — oltványok részére — a legelterjedtebb módszer lett. Míg 1879-ben 5830 ha-on, 1888-ban 214 627 ha-on, 1898-ban már 888 098 ha-on használtak oltványszőlő alanyául amerikai fajtát. Ugyanekkor a szénkéneggel gyérített és a vízzel elárasztott szőlők együttes területe csak a tizede, mintegy 85 967 ha volt.[66] Az amerikai szőlőfajták sikeres felhasználása mind a kutatást, mind a hibridizációs fajta-előállítást újabb célok és sikerek elérésére serkentette. 1887-ben Bécstől délre, Gumpoldskirchen nagy hírű szőlőhegyeiben már vizsgálták a Riparia portalis és a Solonis alanyfajtákat.[67] Az amerikai szőlők telepítésében elöl járt a Dunántúl is, különösen a történeti borvidékeken, ahol az ország összes amerikai szőlőtelepítésének 34,58 százalékát találjuk a XIX. század végén. Különösen Baranya, Fejér, Tolna és Zala megyék tűntek ki.[68] A nagy amerikai alanytelepek telepítési kedve ellenére a XX. század elejéig nem tudtak megfelelő mésztűrő alanyfajtát javasolni a meszes talajú magyarországi szőlőhegyekre. Elsősorban Baranya, Tolna, Zala, Győr megyékben, valamint a Budai-hegyvidék szőlőihez, de Nyitra és Erdély ilyen talajú szőlőhegyeire sem.[69] A Riparia portalis, amely 1878-tól mint nagy reménységű alanyfajta tűnt fel, az alacsony mésztűrő képessége miatt nem vált be ezeken a talajokon. A Káli-medencében is megfigyelték, hogy egyes talajokon szebben díszlettek a szőlők, így például Köveskálon a *Tőtés*-dűlőben a *Montikula* alany vált be legjobban, Kővágóörsön a *Császta*-hegyen a Riparia portalis és a *Montikula* alany is jónak bizonyult.[70] A szőlőterületek talajadottságait *Richter Ferenc*, franciaországi nagy hírű szakember, szőlőoltótelep-tulajdonos és kereskedő vizsgálta, amikor 1892 nyarán *Engelbrecht Károly* kíséretében megtekintette a dunántúli borvidékek egy csoportját. Tetszésüket leginkább a köveskáli és kővágóörsi hegyektől Badacsony felé elterülő „nagyobbrészt mély rétegű nyirkos agyag, néhol vörös agyagtalaj . . ." nyerte meg. Ez a talaj ugyanis a Riparia portalis alanynak kitűnően megfelelt. 1893-ban már a kővágóörsi és fülöpi hegyeken Ripária és Solonis alanyra oltott és aládöntött Zöld és Fehér szőlőt, Juhfark, Cserbajor, Olaszrizling, Mézesfehér, Nagyburgundi és Oportó fajtákat írtak össze. 1894 tavaszán a Balaton-melléken tanulmányúton levő felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam hallgatói „calciméterrel" határozták meg a révfülöpi oltványiskola, *Czuppon Sándor* kővágóörsi ev. lelkész szőlőtelepének és *Herczeg Mihály* szőlőterületének talajmészfokát.[71] A következő amerikai alanyfajtákat használták a Káli-medencében: Riparia portalis, amit többen csak *portálisznak* hívtak. Megfigyelték, hogy trágyázott földet igényelt, elég élhetetlen volt, viszont jó minőségű és nemes alanyfajta. Ugyanakkor rossz mésztűrő képességűnek tartották, ami szakszerű megfogalmazásban a szakirodalom véleményével is egyezett.

Az Aramon az agyagos földet szerette, a szentbékkállai *Bácsi*-hegyen egy alanytelepet is léte-

sítettek Aramonból. Egyöntetű vélemény volt, hogy jó ez az alanyfajta ezen a vidéken.

A Rupestris du Lot alanyfajtát a Káli-medence községeiben *Montikula, Mantikula* néven hívták az országos szokásnak megfelelően. A legjobban bevált alanyfajta volt, *még az országút porában is megélt* — mondották Balatonhenyében. Szentbékkállán a késői érését hangsúlyozták és azt, hogy a zöldoltás nem megfelelő minőségű rajta.

A Mourvedre-t, *Murveder, Murvinder* néven ismerik, különösebb észrevétel és minősítés nélkül. Valószínű ez a fajta kevésbé terjedt el. Már a korabeli szakirodalom megállapította, hogy a ráoltott nemes fajta minőségét kedvezőtlenül befolyásolta.

A *Berlandieri, Berlandi* néven ismert fajtát Szentbékkállán úgy vették észre, hogy az ottani talajokon jól bevált.

A Solonis Balatonhenyében *Szoloni* néven ismert, Szentbékkállán nem használták. Emellett a XX. század elejétől Villányból Teleki alanyokat is hozattak a jól gazdálkodók. Ezek az alanyfajták mésztűrőbbek voltak és gondos nemesítési munka eredményeként az alanyfajták több jó tulajdonságát hordozták.

A Földművelésügyi Minisztérium már 1886-ban nyomtatott körlevelet bocsátott ki „amerikai szőlővesszők eladása" tárgyában. Azonban ezeket a vesszőket csak olyan községekbe lehetett szállítani, ahol a filoxéra már fellépett. A minisztériumtól kapott gyökeres és sima veszszőket Kővágóörs 1889-ben, Monoszló 1891-ben, amelyekből amerikai anyatelepet létesítettek.[72] Ugyanakkor a minisztérium elrendelte azt is, hogy 50 forint előleg beküldése mellett 2000 db Riparia portalis alanyvesszőt küldenek a megrendelőnek, hogy ezzel is az oltványtelepítést segítsék elő. A szentbékkállai római katolikus plébános historia domusbeli feljegyzései szerint 1896. május 1-én amerikai szőlővesszőért 6 Ft-tot; 1897. január 18-án szőlővesszőre foglaló 2 Ft-tot; 1898. március 26-án 500 db gyökeres ripariáért 11 Ft 25 kr; 1899. március 16-án 2000 db szőlővesszőért 18 Ft 10 kr-t fizetett.

Az alanyfajták szétosztása és eljuttatása a termesztőhöz később is fontos, központi feladat maradt, hiszen az oltványárusítás kezdetben nehézkesen ment, a termesztők bizalmatlanok voltak, az alanytelepítés és a saját oltás, oltatás olcsóbb volt, mint a kész oltvány vásárlása. A Mátra mellékéről, gyöngyösi, abasári vándorkereskedők árusítottak oltványokat. Az a hír terjedt el, hogy ezek rosszabb minőségűek és az árusok becsapják a vásárlókat, ezért nem vettek tőlük. Tapolcán 1893-ban a Szt. Györgyhegy aljában állami szőlőtelepet létesítettek, hogy alanyvesszőkkel és oltványokkal lássa el a kipusztult területek birtokait. A 44 kh nagyságú területet a tapolcai plébániából vette bérbe 20 évre az állam. 14 kh-t 70 cm mélyen megforgatva betelepítettek, 21 kh-t pedig amerikai alanytermelő anyatelepnek rendeztek be. 8 kh-t Rupestris du Lot, 7 kh-t Solonis és 6 kh-t Riparia portalis alanyfajtákkal telepítettek be. A megnövekedett igények és kereskedői csa-

24. ábra. Parafadugó-hirdetés oltáshoz. Köztelek, 1898. 274. után

Abb. 24. Korken-Verkündigung zum Pelzen. Nach Köztelek 1898. 274.

25. ábra. Parafadugó-hirdetés oltáshoz. BL. 1899. 44. után

Abb. 25. Korken-Verkündigung zum Pelzen. Nach BL. 1899. 44.

lások miatt kellett Tapolcán telepíteni ezt a szőlőtelepet. A nem megfelelő alanyfajták forgalomba hozatalát, *Taussig (Teleki) Zsigmond* is elítélte. Mint lelkiismeretes anyatelep-tulajdonos, kereskedő és nemesítő megbélyegezte a gyors meggazdagodásra vágyó kereskedőket, akik a nép amerikai alanyfajtákba vetett hitét elrontják. Az anyatelep-tulajdonosok pedig nem kezelik rendesen, nem várják meg a vessző beérését, nem hoznak létre fajtatiszta állományt. Ezért javasolta, hogy az alanyszőlő-kereskedők készleteit a kerületi szőlészeti-borászati felügye-

lők vizsgálják át. Mindez azért is fontos lenne, mert 1895-ben az alanyvesszők árát 50%-kal mérsékelték, ez pedig *Teleki* szerint minőségromlást eredményez.[73]

1908. április 23-án kelt levelében Gyenis Kornélia köveskáli lakos levélben kérte a minisztert, hogy részére 20 000 darab Riparia portalis sima vesszőt az állami telepek egyikéről adasson, mivel a tapolcai vincellérképző elutasította kérését. Mint írta — árva létére —, 800 □-öl filoxérapusztította szőlőjét részletekben, fokozatosan akarta betelepíteni, az oltványokat saját maga készíttetné. A tapolcai vesszőkereskedőktől pedig nem tudta megvenni azokat, magas áruk miatt. A levélben utalt a filoxérasújtotta kisgazdák kiszolgáltatottságára „... A kisbirtokos pusztulását jelenti, holott éppen azok megmentése képezi nagyméltóságú miniszter Úr nemes szívének feladatát." Vagy: „Nagym(éltóságú) M(iniszter) Urat úgy ismerjük M(agyar)ország polgárai, hogy nemes szivesek ..." Gyenis Kornélia esengő kérésének meg is lett az eredménye, mert 1908. április 6-án a tarcali vincellériskola igazgatója értesítette, hogy utánvétellel 10 000 darab első osztályú Riparia portalis simavesszőt tíz csomagban mintegy 120 korona értékben a miniszter 31 747 sz. rendelete alapján elküldte Köveskálra. A küldeményt április 11-én Tapolcán át is vette a címzett.

Alanyfajtákat Villányból *Teleki Zsigmond* telepéről hozattak. Elsősorban Berlandieri x Riparia Teleki 8 B, 5 A, (5 BB) és 5 C alanyfajtákat. Teleki 1897 és 1902 között 40 000, általa kitermesztett magoncból szelektálta ki a legjobb tulajdonságú egyedeket. A magokat Dél-Franciaországból, *Resséquier-től,* Alényából hozatta. Hosszú kísérletezés után majd egy évtized elteltével sikerült olyan egyedeket találnia, amelyek a nagy hírű alany fajtáit adták. 1906-ban ültette ki Pécsett az első Berlandieri x Riparia Teleki 8 B alanytelepet. Mésztűrő, jó növekedésű, nagy hírű alanyfajtái nemcsak a Monarchia területén terjedtek el, hanem Németországba, Svájcba, Olaszországba, Luxemburgba, Bulgáriába, Kisázsiába, Dél-Amerikába, Dél-Afrikába, Oroszország-Szovjetunióba, Kínába is eljutottak és ismertek lettek.[74] Emellett Nagykanizsáról. Lovasról, Balatonfüredről *Gyenis Gábortól* hozattak alanyokat, de a köveskáli húsvéti vásáron is beszerezhették az alanyvesszőket.

A módosabb és jobban gazdálkodók igyekeztek amerikai alanytelepet létrehozni részben a saját céljaikra, részben eladásra. Balatonhenye filoxérazárlat alá kerülése után nem sokkal már a szaklapokat járató és azt forgató *Madárék* vadtelepet létesítettek. Köveskálon *Lamperték* alakítottak ki 100 □-ölnyi alanytelepet, és emellett egy tiszta Othello-táblát is létrehoztak. Később már minden gazda igyekezett saját kis alanyteleppel rendelkezni. 1920-ig a Riparia portalist telepítették előszeretettel, később hegyesdi *Tóth Lajostól* Aramon és Berlandieri fajtákat is vásároltak telepítésre. Szentbékkállán például *Istvándyék* egy 200 □-öles vadtelepet létesítettek, egy külön vágóban. Igaz, hogy sok munka volt vele, minden hónaljhajtást ki kellett csipegetni, ősszel 50 cm hosszúra feldarabolni, ennek ellenére megérte a fáradozást, mert a vad vesszők ára ebben a konjunkturális időben kedvezőbb volt, mint a boré. A vad vesszőkért búzát lehetett venni, egy-egy szál oltás ára, ha megeredt, egy-egy liter bor volt. *Istvándyék* a saját pincéjüknél oltottak, felismerve a szükséget és a lehetőséget más gazdákhoz hasonlóan. Szentbékkállán a grófi ház (dézsmapince) mögött volt egy nagy vadtelep. Kővágóörsön özv. *Sághváry Elekné* a 20 kh-nyi szőlejében a kipusztuló régi töveket oltványokkal váltotta fel. 1893-ban alanytermelő anyatelepet is létesített 500—500 □-ölön 150 x 150 cm sor- és tőketávolsággal, magas karókkal. 1894-ben már 22 150 db első osztályú, oltásra alkalmas vessző termett, a kővágóörsi evangélikus egyház alanytermelő anyatelepén. Ebből 10 000 db-ot beoltattak, 12 150 db-ot pedig árverésen eladtak.

Kővágóörsön 1890-ben telepítették a községi amerikai anyatelepet, tehát a filoxéra fellépése kezdetén. Az eltelepítendő vesszőket az államtól kapták. A megforgatott talajú 3 kh nagyságú községi anyatelep vesszőit a filoxérasújtotta birtokosok és a szegényebbek kedvezményesen vagy ingyen kapták.[75] A kis családi anyatelepek, a községi anyatelepek — a tapolcai állami telep mellett — hozzájárultak a jobb ellátáshoz.

Az alanytelepek létrehozásával megszűnt az a korábbi áldatlan állapot, hogy egymástól lopdosták a vesszőket csizmaszárban. Az alanytelepi munkákat a nagyobb gazdák a szakirodalomból, a napszámosok pedig a vincellérektől és egymástól tanulták el. A legtöbb, pár négyszögöl nagyságú amerikai alanytelepen még támaszrendszer sem volt, csak a földön futott az alanyvessző, a kopaszra metszett tőkéről. Öt-hat vesszőt hagytak meg a *fattyazásnál,* a többit 15 cm-es vesszőnagyságnál kitördelték. Az öt-nyolc méter hosszúságra megnövő vesszőket a szomszéd karókhoz kötötték fel. Évközi munka a hónaljhajtások *kibimbózása, pucolása* volt, míg a hajtás meg nem keményedett. Ősszel a vesszőket feldarabolták, a méret az alkar hossza volt könyékig, majd pedig *puslikba,* csomókba kötötték 200 darabonként, zsuppal vagy iszalaggal átkötve. Homokba állították fagymentes helyen, és így került később az oltók elé. A fentebb leírtak a korabeli szakirodalomnak feleltek meg.

A Káli-medencében a XX. század elején terjedtek el a direkt termő fajták. Ezeket az amerikai és a kelet-ázsiai szőlőfajok keresztezésével állították elő. Viszonylagos ellenálló képességük miatt, a rosszabb minőségük ellenére is gyorsan elterjedtek az igénytelen termesztők kezén. Már a nagy hírű villányi *Teleki*-telep is a korszerű szemléletet tükrözte azzal, hogy a káros direkt termők ellen harcolt. „A direkttermők, illetve a termő hybridek tekintetében az az álláspontunk, hogy a régi direkttermők: Noah, Elvira, Jaques, Othelló stb. telepítését tűzzel-vassal meg kell akadályozni." — írták.[76] A Noah, amit *noha, novának* neveztek, köténybe, tepsibe szedték, annyira potyogott a bogyója. Annak ellenére, hogy *bujkáltak a tüke alatt* szüretben, mégis termesztették a jó bora miatt. Az igényesebb

borivók azonban *erős méregbornak, csúnyabornak* tartották, amitől *megkótyagosodott* az ember. Ugyancsak kerülték a kocsmárosok a *nohás* borosgazdákat, mert csak a többszöri fejtés után tudtak rajta túladni, de akkor is nehezen. Szentbékkállán *Vajay István* például *fehér Othellóként* kapta, és ebben a tudatban is telepítette el. Az Othelló szőlő is nagyon elterjedt volt, mert étkezésre és bornak is felhasználhatták. Színanyagai miatt borfestésre is alkalmazták, sőt Szentbékkállán egyes gazdák Oporto és Burgundi oltványszőlőkhöz is hozzáadták. Köveskállán a vérszegények jó italának tartották az Othello bort. Emellett termesztették még az Izabellát — amelynek fürtjeit eltarthatósága miatt kedvelték —, a Delware-t *delavári* néven és az Elvirát.

Oltások, oltványok és oltók

Az oltás és az oltványok előállításának, kezelésének megismerése nem volt egyszerű feladat, mert országosan a korabeli propaganda sem volt egységes. Az oltványkészítés nehézsége eleinte akadályozta az oltványok telepítését. 1897-ben keserűen állapították meg „Minthogy azonban az oltványok készítése körüli eljárásokban, valamint azok ápolásában az kellő járatossággal bortermelőink nem bírtak, — sem a telepítéshez igényelt jó minőségű és kellő mennyiségi vesszőanyaghoz nem jutottak, az oltványokkal való telepítés nem történhet egy megfelelő rendszer alapján".[77] Mindemellett az uradalmaknak, a nagyobb gazdáknak és a helyi lelkészeknek, tanítóknak az első oltványtelepítésekben is példamutató szerepük volt. Az aggastyán szentbékkállai plébános ekkor írta a következőket: „Noha pedig most, midőn e sorokat írom, immár életem végén vagyok — 77 éves és 52 éves pap — e mellett igen elgyengült s beteges, mégis hogy utódomnak — akár hálás lesz, akár háládatlan — teremjen egyelőre, s legalább annyi bora, a mennyi a házhoz elég, egy darabot megforgathattam újra, és amerikai alanyra oltott vesszővel, mellyet az állam adott, beültettettem. Ha így folytatja, utódom néhány év múlva szüretelhet ismét 200 akót."[78] Ugyancsak oltványt telepítettek 1900 és 1902 körül a Veszprémi püspökség Szentimremajorjában, amit *Takács Gyula* nagybérlő bérelt. Ezek a telepítések már karózottak, nagyobb sor- és tőtávolságúak lettek. Kerekipusztán, Kővágóörsön 130 × 130 cm-es sor- és tőtávolságra telepítettek oltványszőlőket.[79] *Engelbrecht Károly* szőlészeti-borászati főfelügyelő szervezésében és irányítása mellett 1894-ben megalakult a *Kővágóörs-fülöphegyi Szőlőújító Társaság,* amely 80 000 db oltványt készített és iskolázott el, 40 000 Olaszrizlinget, 5000 Oportót, 5000 Zöldszőlőt, 5000 Szlankamenkát, 5000 Juhfarkot, 5000 Muskotályt, 5000 Chasselast, 5000 Kövidinkát, 5000 Mézesfehéret. A szegényebb szőlősgazdák, napszámosok részére 20 000 Riparia selecta simavesszőt osztottak ki, amelyet a társulat munkavezetője irányításával oltottak be. A 3 napos tanfolyamon 120-an tanulták a fás oltást. A társaságnak különálló oltványkészítő helyisége volt, felszerelve a nagy mennyiségű metszlapvágáshoz *Richter*-féle oltóhüvelyekkel. A korabeli látogatók meg is állapíthatták, hogy: „Komoly munka folyik itt! megbirkózhatunk a filloxerával, csak akarni kell."

Még ebben az évben, 1894-ben *Richter Ferenc* a francia szőlészeti szakértő felkereste a Társaságot Révfülöpön, és elégedetten szemlélte meg a 90 000 oltást és a szőlőtelepet.[80]

Egy évvel később, 1895-ben már Köveskálon alakult meg 10 szőlőbirtokos összefogásával a szőlőoltvány-szövetkezet. A szövetkezet a tagok szükségletén felül termelt oltványokat önköltségi áron adta el. A szövetkezet állandó állású szakértőt tartott. 1895-ben 72 000 oltásból 34 000 db forradt össze és eredt meg, 1896-ban már 150 000 db oltás elkészítését tervezték. A nagymértékű oltónapszám felhasználásával „tekintélyes" keresethez juttatták a szegény szőlőmunkásokat. 1897—1898-ban fás oltási tanfolyamot is szerveztek fiataloknak. A tanfolyamokon 14. életévüket betöltött emberek vehettek részt. 1897-ben már 38-an megtanultak oltani.[81] Ezek a kezdeményezések a kapitalista keretek között, a konjunkturális lehetőségek felismerése mellett sok munkát adtak az elszegényedett napszámosoknak, akik csak a szőlőből éltek. Ugyanakkor olyan foglalkozást, keresetet biztosítottak ezeknek az embereknek, ami a viszonylagos könnyebb életet jelentette a filoxéra fergeteges pusztítása után. A jó példák tovább terjedtek, például *Vajay István* kocsmáros már 1905-ben Szentbékkállán oltatott. Az oltványokat később már az ügyes kezű oltó gazdáktól is megvásárolhatták a helybeliek. Elsősorban a szentbékkállai áldozói és a köveskáli húsvéti vásáron vásároltak oltványszőlőt a telepíttetők. Szentbékkállán a katolikus templom mögötti térségben, a mostani *Birkás*-présház előtti területen állt a vásár. Az itteni híd mellett árulták az oltványokat. A környékről kötéllel átkötött vesszőket hoztak. Lehetett vesszőt árulni és vásárolni Tapolcán a piacon, a vincelléri iskola telepén, valamint Kővágóörsön is.[82] Sokan helyben oltattak, a szentbékkállai plébános 1897. május 18-án „ojtási napszámok" címén 26 Ft 33 kr-t, 1898. március 17-én 260 darab oltványért 23 Ft 40 kr-t fizetett ki. A Káli-medencében Szentbékkálla, Balatonhenye, Kővágóörs és Köveskál helyi oltóközpontnak számított, elsősorban az oltó nagygazdák és az ügyes kezű napszámosok révén. Jakabfáról, Balatoncsicsóról is jöttek a jó hírű oltványokért. Megbízhatónak tartották a helybeli oltványokat, amelyek kiszorították a piacról a kevésbé megbízhatónak tartott abasáriakat. Aki ennek ellenére is abasárit akart venni, az helyben rendelte meg, a nagy piacra termelő, katalógusban, önálló árjegyzékekben hirdető Gyöngyös környéki oltványiskolákból.[83]

A Káli-medencében ismerték és alkalmazták a zöldoltást, a törzsoltást, a rafiás sározott angol nyelves oltást, a dugós oltást és a mohás oltásnak nevezett hajtatott oltvány-előállítást — ami végeredményben gyökereztetési célt szolgált.

Kezdetben a zöldoltást biztosabbnak tartották, mint az angol nyelves párosítást. Ez a bizalmat-

26. ábra. Kilátás a szentbékkállai Veléte-hegyről a római kat. templom előtt az egykori dézsmapincére, ami a legnagyobb oltóhely volt (grófi pince)

Abb. 26. Aussicht vom Veléte-Berg bei Szentbékkálla. Vor der römisch-katholischen Kirche der ehemalige Zehent-Keller. Da war der grösste Pelzort. (Keller des Grafen)

1325

ELADÓ

33 ezer drb Riparia portalis alanyon, Richter rendszere szerint készült, jól összeforrott fajtiszta ojtvány:

Muskatály, ezre	120	frt
Kövi dinka „	110	„
Olasz rizling ezre	105	„
Vegyes juhfark, oportó, mézes és budai zöld, ezre	105	„
35 ezer Riparia portalis ojtás alá, ezre	18	„
35 „ „ „ ültetés alá „	8	„
15 ezer Riparia sauvage ojtás alá, ezre	12	„
15 „ „ „ ültetés alá „	5	„
30 ezer, peronosporamentes juhfark vessző, ezre	3	„
40 „ „ zöld fehér „	3	„
20 „ „ budai zöld „	3	„
30 „ „ olasz rizling „	3	„

Az ojtványok ára tavaszi szállításra 5%-kal több, csomagolásnál csak a láda ára számittatik. — Megrendelésnél az ár 1/2-dát előlegkép kérem küldeni.

BURGYÁN LAJOS, Köveskálla.

27. ábra. Oltványhirdetés 1895-ben. BL. 1895. 578. után

Abb. 27. Pfropfreis-Verkündigung im Jahre 1895. Nach BL. 1895. 578.

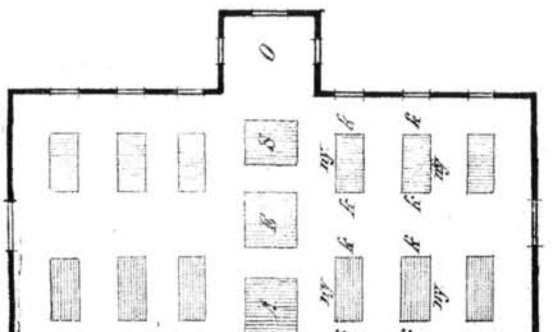

28. ábra. Tapolcai oltóház az oltási renddel 1894-ben. BL. 1894. 288. után; ny: angolnyelv-vágó és -összeillesztő; k: kötözők. A: amerikai vad alany előkészítése; E: európai nemes vessző előkészítése; S: oltások sározása; O: oltványtárolás

Abb. 28. Das Pelzhaus in Tapolca mit dem Pelz-Orden 1894. Nach BL. 1894. 288. ny: englische Sprache, Schneiden, Zusammenpassen, k: Binder, A: Vorbereitung einer amerikanischen Wildrebe, B: Vorbereitung einer europäischen Edelrebe; C: Kotige Pfropfreiser; O: Lagerung der Pfropfreiser

lanság érthető is volt, hiszen a zöldoltást Baranyában már több évszázada eredményesen alkalmazták, a XIX. századi szőlészeti szakirodalom is többször foglalkozott vele, rajzos mellékletekben ismertették ezt az oltási módot.[84] Még 1890-ben is azt írták: „... Nagy perczent veszteséggel járó és szakférfiak állítása szerint nem is állandó angolnyelves párosítással ojtotta azt be".[85] Kővágóörs ev. lelkésze is arról számolt be a Borászati Lapok oldalain, hogy a zöldoltások 80%-ban megeredtek 1898-ban, míg a fás oltások csak 30%-ban. Zöldoltás készítésében a tapolcai vincellérképző hallgatói is segédkeztek, 1891-ben pl. 14 000 db-ot készítettek Kővágóörs községi anyatelepén.[86] A szentbékkállai plébános 40 kr-t fizetett 1900. július 28-án 20 db zöldoltásért. A zöldoltás ideje május vége, vagy Péter-Pál hete volt. Az eltelepített vad alanyok vesszőit hasítékoltással oltották be, kb. 130 cm magasan, majd pamuttal, később rafiával bekötözték, hogy a nemes oltócsap ki ne essen és szorosan hozzáforrjon az alanyhoz. A takarékosabb, szegényebb szőlősgazdák maslira kötötték a kötözőanyagot, hogy azt kibontva, a következő évben is használhassák. Nyár közepén, a szentbékkállai katolikusok Sarlós Boldogasszony (július 2.) napján szedték le a pamutot. A délelőtti ünnep után délután már kisebb munkát is elvégeztek, és erre jól megfelelt a zöldoltások kötözésének meglazítása, leszedése. A megeredt zöldoltásokat döntötték le, így az amerikai alany teljes mértékben a földbe került, csak a nemes, eurázsiai fajta maradt a talaj felett.

A törzsoltás nem nagyon terjedt el. Nehézkes, fárasztó volt és nem termelékeny munka, annak ellenére, hogy már középkori ábrázolásokon is szerepelt, tehát régi oltási mód lehetett. Tavasszal a tőketörzsbe kellett hasítékoltással a nemes csapot úgy elhelyezni, hogy a földön zsákon vagy nagykabáton kuporogtak a tőketörzs mellett, illetve felett. Előnye az volt, hogy már az oltás évében számolhattak némi terméssel.

A sározott rafiás oltás, a dugós és a mohás oltásnál az alanyvesszők és a nemes vesszők előkészítése, valamint az oltás hasonló módon történt. Az alanyvesszőket *letalpalták*, az alsó *bimbó*-nódusz alatt 1 cm-re elmetszették a vesszőt. A vad vessző rügyeit kivakították, *kiszemezték, kibimbózták*. A nemes oltócsap vesszőit az oltás előtt szedték meg, ha nem volt nagy hó, fagymentes napokon. Ezután feldarabolták 8—10 cm hosszúságúra.

Az oltás ideje március-áprilisban volt, ekkor *ótottak*. Az áprilist oltóhónapnak is nevezték. Az oltató gazdák megbíztak egy-egy embert, hogy járja végig a jó oltókat, toborozzanak oltó napszámosokat, előkészítő és kisegítő munkásokat. Az oltás fontossági sorrendjét jelzi az is, hogy Balatonhenyén például nagypénteken mindig oltottak, mert ilyenkor más munkáktól ráértek. Az angol nyelves párosításnál egy ferde metszlapot kellett vágni az alanyvesszőn, majd az ugyanolyan vastag nemes csapon és a két metszlapon egy-egy nyelves bevágással érték el, hogy így nagyobb sebfelületen és szorosabban ékelődött egymásba az alany és a nemes. *Bagófejesnek* ne-

29. ábra. Oltványok eliskolázása, meggyökeresedéséhez. Útmutatás a szőlőmívelésre . . . 1898. 53. után
Abb. 29. Geschulte Pfropfreiser zum Wurzeln. Rat zum Weinbau Nach 1898. 53.

vezték azt a rossz oltást, ahol az alanyvessző metszlapját a legfelső nóduszhoz túl közel vágták meg. Az oltást rafiával átkötötték és agyagos pépbe mártották, majd száraz homokba hempergették meg, hogy az esetleg egymáshoz érő oltócsapok össze ne ragadjanak. Rafiát először az oltásoknál használtak az oltóházakban. Az oltványokat tálcán a pince földjére fektették, ahol összegyűjtötték a gyökereztetésig. Az oltványok közé, ha egymásra rakták a vesszőket, egy-egy karót fektettek, hogy a sározott oltócsapok egymást ki ne mozdítsák. Abban az esetben, ha mohás oltást készítettek, nem kötötték és sározták be, hanem mohás, később már fűrészporral telt faládába fektették rétegesen az oltványokat.

Az oltást úgy ellenőrizték, hogy egyet-egyet suhintottak az oltvánnyal, és ha az oltócsap nem esett ki, akkor jó minőségű volt az oltás. Ugyancsak ellenőrzési módszer volt az, hogy átnéztek az oltás metszlapjai között. Ha át lehetett látni, akkor nem sikerült az oltás. Sokszor méltatlankodtak is a szigorú követelmények miatt. *„Miért, a nagyságos úrnak másodrendű nem is köll?"* — kérdezték. *Gyepellésnek* hívták azt a pótlást, amikor a vad alany az oltványfejet lenyomta, ezért egy-két év múltán zöldoltással ismét be kellett oltani.

A dugós oltás nem terjedt el általánosságban a Káli-medencében, mert a dugó, valamint a dugót átkötő drót megnövelte az oltvány-előállítási költségeket, a drótot a rozsda rágta szét, nem vált be. Csakis a módosabb gazdák használták, mint például a mindszentkállai *Hoffmann* borcenzár (+ 1910), aki gráci borkereskedőkkel tartotta a kapcsolatot és részükre közvetített a Káli-medencéből borokat. A XIX. század végi szakirodalom a magyar félbevágott dugók minőségét nem tartotta jónak. A külföldi parafa dugókat a vám drágította meg, ezért a szőlőoltásnál használt lyukas és félbevágott parafa dugó árát a pénzügyminiszter rendeletileg mérsékelte.[87]

Az oltó napszámosok legtöbbet a vincellérektől, elsősorban a tanult *munkáltató vincellérektől* tanultak és sajátítottak el. Köveskálon *Győrffy Géza* fogadta fel a tapolcai vincellériskolából kikerült *Horváth Gábort*, akitől nagyon sokat tanultak a köveskáli napszámosok az 1900-as évek elején. *Óri Kálmán* ugyancsak iskolázott vincellér volt, aki *Takács Gyula* bérlő szentimrepusztai gazdaságában tanította oltani a napszámosokat. *Lengyel István* — aki Hegyestőn volt vincellér a *Balogh* testvéreknél — *Szabó Istvántól*, a környék híres oltóemberétől sajátította el a zöldoltást. *Szabó* Révfülöpön, *Marton Sámuel* zsidó borkereskedőnél és birtokosnál volt vincellér az 1920-as években.

Szentbékkállán a köveskáli szőlősnagygazda, *Sebestyén Gábor* által bérelt úgynevezett *gróf házban* oltottak sokan, *Sebestyén* nagy telepítéseihez, valamint eladásaihoz.[88] Már 1910 előtt milliós tételt is elértek az oltók, naponta 100-120 oltóember is dolgozott itt. Az amerikai alanyokat vesszőpucoló gyerekek tisztogatták, akik előbbutóbb oltani is megtanultak, és több próbálkozás után jelentkeztek *ojtani. Ojtókést* a vincellérektől kaptak, *Sebestyén Gábor* oltást irányító munkáltató vincellére, *Popp Károly* félnapi ingyen betanulás után, délután már felvette napszámba a jelentkezőket. Az oltásnál az volt a fontos, hogy egyenlő vastagok legyenek az összeoltandó vesszők. Az oltók már vesszőről ismerték a fajtákat, hiszen nagy tömegben oltottak. A tudálékoskodót azonban kicsúfolták, megszégyenítették, rábizonyították, hogy az a fajta, amit éppen a kezében tart nem más, mint az *oxlánderi lucifer* fajta, amit természetesen nem ismerhetett.

Az ügyes kezű oltók naponta 500, sőt előfordult, hogy 1000 darabot is be tudtak oltani. Az átlag 300 db/nap volt, így az oltás még a forgatásnál is jobb keresetet jelentett. A jól oltóknak nagy tekintélyük volt, nevük a mai napig fennmaradt, mindenki ismerte és kissé irigyelte is őket. Precíz, könnyű munkával tudtak jól keresni. Az oltóembereket az *előkészítők* és az *oltóágvágók* szolgálták ki. Ők kevesebb napszámot kaptak. A jó oltók már saját oltókésükkel dolgoztak. A korabeli szaklapokban is hirdetett drezdai Kunde-cég oltókéseivel vagy a tapolcai *Foltányi* nevű késes oltókéseivel dolgoztak. A pontosan, megbízhatóan dolgozó oltóembereket szívesen hívták rendszeresen vissza, sőt egymástól igyekeztek ajánlatokkal elcsábítani, mivel az oltásra kevés idő állt rendelkezésre. Az egykori oltólisták azt bizonyítják, hogy a gazdák is ragaszkodtak a jól dolgozókhoz, ezért listáikon rendszeresen szerepeltek az azonos oltók nevei. Eleinte csak a férfiak oltottak, majd később a nők is.

Gyenis Kornélia köveskáli birtokosnál — valószínű a miniszter utasítására kapott amerikai alanyvesszőkből — 1909. április 19. és május 1. között két hét alatt — naponta 2-5 ember (főleg lányok) 13 381 oltványt készített. Chasselasból 1410 darabot, Erdei és Piros traminiből 500 darabot, Zöldmuskotályból 400 darabot, Piros Chasse-

las és Muskotályból 300 darabot, Szlankamenkából 111 darabot, Szilvaszőlőből és Passatuttiból 115 darabot, Madleinből 100 darabot, Mirkovácsiból, Muscat Othonelből 50 darabot, Rizlingből 7556, Rizlingből ugyancsak 800, Rizlingből 700, Rizlingből 1275 darabot, Fehér Chasselas és Tüdőszőlőből 64 darabot. 1910-ben újabb fajtákat oltatott vegyesen Ezeréves Magyarország Emlékére, Mirkovácsi, Chasselas, Ezerjó és Muscat Othonel fajtákat.

A kisebb gazdák saját maguk, családjuk segítségével oltották le a szükségleteiket. *Istvándyék* Szentbékkállán a saját pincéjüknél oltottak. A gyerekek apjuktól tanulták az oltást, így ebben a családban az 1920-as években már három férfi oltott és a két lány kötötte rafiával az oltásokat.

A jól oltók híre a község határán kívülre is eljutott, részben az extraneus birtokosok révén. *Tomsics Józsefhez* Szentbékkállára már Badacsonyból, Balatoncsicsóról és Jakabfáról is jöttek és hívták oltani. Így kerültek vagy ehhez hasonló módon a szentbékkállaiak Balatonfüredre is, az ottani püspöki birtokra oltani. A henyeieket, a köveskáliakat Budavárba hívták. Az oltó napszámosok, akiket más községekbe hívtak át dolgozni, nemcsak a kialkudott napszámot, hanem az ellátást, az ebédet is megkapták. A jó munkához *kéz, meg szem kellett* — mondogatták az oltók saját munkájukról. Kiváló oltóemberek a századfordulón Kővágóörsön *Bárány Dénes, Bárány József, Zámbó Kálmán, Zámbó Imre, Lakat Gábor.* Balatonhenyén is jelentős oltó napszámosréteg alakult ki, a legjobbak itt *Balogh Imre, Szegleti Imre, Vincze Sándor, Somody Elek* voltak. Köveskálán *Gyimóti Lajos, Pálfi Sándor, Szabó Ferenc* és még sokan mások számították kiváló oltóknak. Az oltók, ha kisebb gazdáknak dolgoztak, nem napszámban oltottak, hanem a ledolgozás kedvező és előnyös oldalát használták ki. Balatonhenyén és Kővágóörsön a ledolgozás szekérfuvart, fogatmunkát, kaszanyélkészítést, iga- és cserénykészítést jelentett, illetve az oltók ezeket számították be munkájuk viszonzásául. Két-három oltónapszámot tartottak egyenlőnek egy fogatmunka viszonzással. A jó hírű, szorgalmas Káli-medencei oltóemberek révén elsősorban Szentbékkálla, Balatonhenye és Köveskál fejlődött helyi oltóközponttá.

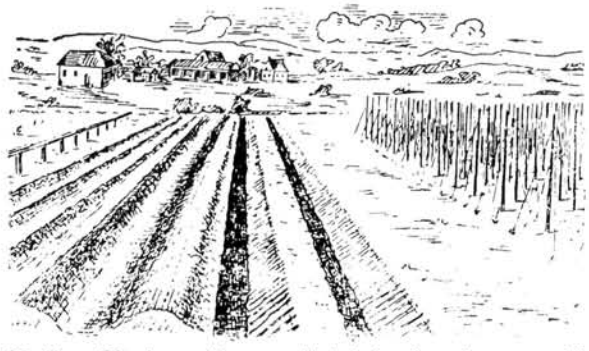

30. ábra. Oltványgyökereztető iskola és alanytermelő anyatelep 1894-ben. BL. 1894. 648. után

Abb. 30. Schule zum Wurzeln der Reben im Jahre 1894. Nach BL. 1894. 648.

Gyökereztetési módok, az iskolázás és hajtatás

Az oltó és az oltás sikerét a meggyökeresedett oltvány kiültetése és megeredése után könyvelhették el. A meggyökeresedés elősegítése is nagy figyelmet és sok munkát igényelt. Már a filoxérát követő szakirodalom nagy jelentőséget tulajdonított a szőlőgyökereztető iskolának. Az oltató nagygazdák és a kisebb parasztbirtokosok is ezekből a könyvekből, folyóiratokból tanulmányozták az iskola elkészítését, a munkáltató vincellérek gyakorlati bemutatói mellett. Az *oskola földet, az oskola* alá marha- és disznótrágyával készítették elő. Úgy választották és alakították ki az iskola helyét, hogy az lehetőleg víz mellett vagy jól öntözött helyen legyen. Ezért a kisgazdák a káposztáskertjeikben alakították ki az iskolát, ahol könnyen öntözhették az oltványokat. A nagyobb gazdák és a puszták bérlői megforgatták az iskolának szánt területet. Az iskolázás április végén kezdődött, amikor egy kiásott árokba az *oskolázódeszka* mellett tüzdelték le, beiszapolt árokba két ujjnyi távolságra az oltványokat. Ezeket a pincékből cserényen szállították ki. A leszúrt oltványokra, amelyek egyenlő magasak voltak, az oskolázódeszka révén olyan magasra húzták fel a földet, hogy az két-három ujjnyira elfedje az oltványokat. Az oskolázást fajtánként külön kezdték, amit az oltványokon levő kis táblácska biztosított. A kész szőlőiskola úgy nézett ki, felpúpozva, mint a temetősír. Ha több ezer oltványt gyökeresítettek, akkor egymás után húzódtak ezek a sorok. 1910-ben *Gyenis Kornélia* a beoltott szőlőit eliskoláztatta Köveskálon. Tavasszal (pontosabb hónapmegjelölés nélkül) három nap alatt, csütörtökön hat férfi, két nő, pénteken három férfi, egy nő és a harmadik nap, a maradékot két férfi és egy nő iskolázta el. A napszám 65-70 krajcár volt a férfiaknak és 50 krajcár a nőknek. Az oltványgyökereztető iskolát öntözni kellett. A bakhátakon megcserepesedett, megkeményedett földet kézzel fel kellett porhanyosítani, *babrálni,* valamint gyomlálni is. Az oltványok mindezen munkáért nem lehettek olcsóbbak, mint a korábbi hazai, eurázsiai szőlővesszők, amiket csak le kellett szúrni a földbe, és az kedvező körülmények között megeredt. *Gyenis Kornélia* köveskáli elszámolása 1910-ben az oltásáról és iskoláztatásról a következő:

4000 vessző ára	6 krajcár	24 forint
4000 vessző ára	3 krajcár	12 forint
3000 vessző ára	6 krajcár	18 forint
fuvar		1,2 forint
oltónapszám össz.		26 forint
iskolázás		8,7 forint
raffia		1 forint
összesen		90,90 forint és kr.

Ez a módszer így még olcsóbb volt, mintha gyökeres iskolázott oltványszőlőt vásárolt volna. 1898-ban a szentbékkállai plébános feljegyzésében szerepelt „oltások kibontása", ami az oltványgyökereztető iskola akkori meglétére már utal.

A szőlőgyökereztetés újabb módja a mohás

oltás vagy hajtatás, ami a Káli-medencében az 1910-es évek végén terjedt el. Ezt a gyökereztetési módszert a szakirodalomban 1891-ben említették először, amikor *Larvaron*, a viennei francia földmívelési iskola tanára ajánlotta. 1892-ben a Borászati Lapok is ismertette, majd 1893-ban már a magyarországi kipróbálásáról számoltak be.[89] Valószínű, a Borászati Lapot járató és olvasó Káli-medencei szőlősgazdák, birtokosok terjesztették el először községeinkben. Sokan azonban bizalmatlanul fogadták, és nem is voltak hajlandók hajtatott oltványt vásárolni. Ezzel a módszerrel meggyorsították a kalluszképződést, az oltvány összeforrását és gyökeresedését. A beoltott vesszőt nem kötözték be rafiával és nem sározták be, hanem nyirkos erdei mohába, később faszénporos homokba vagy fűrészporba rétegezték. Az egyfenekű ládákat a rövidebbik oldalára billentve rakták tele, és a láda másik kihúzható rövidebbik oldalát visszatolták. A visszafektetett teli ládára, az oltványok fölé laza, de a kiszáradást gátló feketefenyő-tűlevelet raktak zárórétegnek.

Összefoglalás

A Káli-medence községei jó hírű boraikról voltak ismertek. Az Európában futótűzként terjedő filoxéra az 1880-as évek végén (1888—1889) érte el a községeket, amikor már a Balaton-melléken több száz kat. hold kipusztult szőlő jelezte a fertőzés útját. Két irányból közelítette meg a fertőzés községeinket, keletről Kenese—Balatonfüred irányából és nyugatról Meszesgyörök felől. Szakirodalomból már ismerték, de mégis felkészületlenül érte a gazdákat. A filoxéra elleni harcban és a rekonstrukcióban a helyi nagygazdák, tanítók és papok, valamint az egykori kisnemesi családok jól gazdálkodó férfi tagjai mutattak példát. Nagyarányú szőlőmunkáltatásaik révén a vincellérek tanításával és segítségével nagyszámú napszámosréteg ismerkedett meg az új, alig 15-20 éves módszerekkel. A jelentős propaganda és szakirodalom sokat segített ebben. Az első franciaországi kipróbálások és eredmények mellett ez az időeltolódás nem tűnik nagynak, ha figyelembe vesszük más tekintetben a magyar parasztság hagyományokhoz való ragaszkodását. Talán a filoxéra okozta kár nagysága és annak totális kártétele rendithette meg ezt a fajta jellemző tartózkodást minden újtól, mert a szőlő kipusztulásával a paraszt birtokosok és napszámosok vagyonának jelentős része semmisült meg.

Segítette a feloldódást a nagygazdák, nagybérlők és a helyi tanítók, lelkészek határozott — saját érdekeiket is védő — intézkedése, a szénkénegezésben, az alany- és oltványtermesztésben, ahol a napszámosok sokat tanulhattak. A filoxéra hatását termesztési, szakmai és társadalmi téren követhetjük nyomon. Szakmai szempontból a korszerű szőlőtermesztés elemeinek elsajátítására nyílt meg a lehetőség széles körben. A szénkénegzés elégtelensége miatt, amerikai alanyfajták és oltványok használata, az oltás szerepe, különösen az angol nyelves párosítás szerepe nőtt meg az oltványkészítéssel. Sok apró, új mun-

31. ábra. Szőlőgyökereztető iskola a mindszentkállai hegyen, a szőlő végében

Abb. 31. Schule zum Wurzeln der Weinreben am Weinberg bei Mindszentkálla

32. ábra. Szabályos sor- és tőtávolságra telepitett oltványszőlő a filoxéra után. BL. 1894. 649. után

Abb. 32. Reguläre Reihen- und Stockweite bei den nach der Phylloxera gesetzten Pfropfreisern

kát kellett elsajátítani, amelyek mind fejlettebb szintet képviseltek a korábbinál. Az oltványokat már nagyobb sor- és tőtávolságra ültették, megforgatott földbe, karózták és növényvédelmi

munkákat kellett rendszeresen végezni a termés biztonsága érdekében. Közvetlen a filoxérafertőzés után megnőtt a homok-, laza, immunis talajfoltok jelentősége, ezeken a területeken a filoxéra nem tudta kipusztítani a szőlőket. A kipusztult hegyoldalak helyett nem mindenütt telepítettek újra szőlőt, a szőlők lassan lecsúsztak a laposabb területekre. A régi bevált fajtákat az oltással terjedő újabb nyugat-európai és a hazai nemesítők fajtái váltották fel, és ezek terjedtek el, a direkt termőkkel együtt. A hagyományos szőlőtermesztés évi munkakeretébe kényszerűségből beilleszkedtek az új módszerek, majd a korábban ismeretlen eljárások szétfeszítették ezt, és máig szólóan az új szőlőtermesztés meghatározói lettek.

A filoxéra pusztításnak társadalmi hatása abban mutatkozott meg a Káli-medencében is, hogy a napszámosmunka lehetőségei rohamosan csökkentek — bár még itt dolgozhattak legtovább a napszámosok a szőlőkben —, majd a kilátástalannak tűnő helyzetben Amerikába, Szlavóniába és a Duna—Tisza közi homokra vándoroltak ki a napszámoscsaládok. A Balaton déli — somogyi — partján, az államtól kapott immunis homoktalajon a kővágóörsiek is béreltek parcellákat. Így a kibontakozó dunántúli, homoki szőlőkultúra aktív alakítói és formálói lettek a „Mária"-telepen. A nagy értékű oltások azonban újból jó, sőt a korábbinál jobb napszámot és kereseti lehetőséget biztosítottak, amelynek szezonális jellegét az amerikai alanytelepeken, oltványiskolákbeli munkákkal csökkenteni tudták. A jó oltóemberek értéke — az oltvány magas ára miatt — nagy volt, a napszámosok tömegéből kiemelkedtek az oltók, társadalmilag külön megbecsült réteget képeztek, akiket más helyekről is felkerestek és munkára kértek fel. A tanult vincellérek, akik munkáltató, irányító vincellérek voltak, szaktudásuk alapján ugyancsak elismert emberek lettek. Ők tolmácsolták és terjesztették a szakirodalom újabb eredményeit és a filoxéra utáni rekonstrukciós munkáknál a Nyugat-Európában már bevált módszereket. A szőlőtelepítő kisebb gazdák egy része a bankkölcsönöket nem tudta visszafizetni, és így tönkrementek a filoxéravész után, de lényegében annak hatására. A filoxéra, bár furcsán hangzik, de hozzásegítette a Kálimedencében a szőlőtermesztő gazdákat, hogy földrajzi és időtávlatokban is gondolkodjanak, kitekintsenek községeikből.

JEGYZETEK

Itt köszönöm meg dr. Kovács Zoltán szíves segítségét, hogy engedte átnézni a korszakkal foglalkozó kéziratos néprajzi bibliográfiáját.

1. *STEINGRUBEL, Paul:* Geschichte der Anstalt, 1860—1950. In: 100 Jahre Höhere Bundeslehr — und Versuchsanstalt für Wein — und Obstbau Klosterneuburg. Klosterneuburg. 1960. 15., *KOZMA Pál:* Szőlőtermesztés. Bp., 1964. 6.
2. A filoxérapusztítás tokajhegyaljai történetét részletesen vizsgálta *BALASSA Iván:* A filoxéra Tokajhegyalján. HOM. Évkönyve, XIII—XIV. Miskolc. 305—334., a homoki szőlőtelepítéseket serkentő hatását mutatta ki *FÜR Lajos:* A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870—1914. Bp., 1969. 200., uő: A filoxéra hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. Agrártörténeti Szemle, XIV. (1972). 108—111., uő: Kertes tanyák a futóhomokon (Tájtörténeti tanulmány). Agrártörténeti tanulmányok, 12. Bp., 1983., nagyobb összefüggésekben, a szervezett védekezésre mutatott rá *FEYÉR Piroska:* Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp., 1970. 84—184., *KECSKÉS Péter:* A szőlő telepítésének hagyományos és újabb eljárásai a Mátraalján. Az Egri Múzeum Évkönyve, VI (1968) 295—316. A növényvédelem fejlődésében játszott szerepére utalt *BOGNÁR Sándor:* 100 éves a filoxéra a Kárpát-medencében. Növényvédelem, XII/2. (1976) 85—87.
3. *BAROSS Károly—DRUCKER Jenő:* Franciaország szőlőművelése. Bp., 1901. 19.
4. *MÁDAY Izidor:* A phylloxera ügyében. Borászati Lapok (VI.) 1874. 219—220. (Továbbiakban BL.), BL. (VIII) 1876. 26—29., *REGNER, Alfred:* Die Reblaus (Phylloxera vastatrix). Wien—Pest—Leipzig, 1876. 28—29., *GAMAUF Vilmos:* A phyloxeráról! Kolozsvár, 1880. 6.
5. *KERN Alfred:* Gumpoldskirchens Weinbau einst und jetzt. Wien, 1895. 10—11. Gumpoldskirchen és Guntramsdorf környékén 1890-ben még 60 000 akó bor termett, 1891-ben a filoxéra hatására már csak 600 akót szüretelhettek. BL. (XXIII) 1891. 397.
6. Természettudományi Közlöny, 1870. 184.
7. *KRIESCH János:* A phylloxera vastatrix és az általa okozott szőlőbetegség. Természettudományis Közlöny, 1872. 287—296.
8. *MÁDAY* op. cit. 220.
9. BL. (VI) 1874. 274.
10. Természettudományi Közlöny, 1874. 397.
11. *KELETI Károly:* Magyarország szőlőszeti statisztikája, 1860—1873. Bp., 1875. 220.
12. *ENTZ Ferenc:* A Phylloxéra hazánkban. BL. (VII) 1875. 217—218.
13. BL. (VII) 1875. 217—218, 243—245.
14. *MOLNÁR István:* Phylloxera vastatrix. BL. (VIII) 1880. 71, 79, 110, 117, 127, 135, 143, 151.
15. *JANKÓ János:* A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 254.
16. BL. (XIII) 1880. 114., Veszprém. 1880. 23. sz. 2., *EŐSZE Dezső:* A soólyi phylloxera-tanfolyam. Veszprém, 1881. 40. sz. 1—2., *LEHOCZKY Dezső:* ker. phyilloxera-felügyelő jelentése a phylloxeraügy állásáról a dunántúli kerületben. BL. (XVII) 1884. 214—218, 221—222.
17. *KEŐD József:* Balaton-füredi hangok. BL. (XVII). 1884. 169—170.
18. Somogy. 1882. 36. sz. 3.
19. *JANKÓ* op. cit. 254—255.
20. *JANKÓ* op. cit. 255. Jankó János a déli Balaton-part telepítéseinél az immunis homoki szőlők telepítését érti, a Mária-telepre utal. A Mária-telep és a Kálimedence kapcsolatával hátrább részletesen foglalkozom.
21. BL. (XXIV). 1891. 129., 170.
22. *RK:* Balatonmelléki szemle. BL. (XIII). 1880. 67—68.. BL. (XXIV). 1891. 156, 170, 228. Kővágóörsre: OL. K. 184. FM. általános iratok. 32896/89, 53648/89.
23. BL. (XXIV). 1891. 228.
24. Historia Domus. Szentbékkálla, 15.

25. BL. (XXV). 1892. 303.
26. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, III. Mezőgazdasági termelés, 1897. 38. (Továbbiakban Mg. Stat.)
27. „Az elvénült és phylloxeralepett szőlők kategóriájánál adatgyűjtőink hibás elvek alapján járnak el, a mennyiben a phylloxerás szőlők egy részét az elvénült, de egészséges szőlők közé sorozzák, daczára annak, hogy a kérdőivek e tekintetben minden kétséget kizárnak; ez a közlemény okozza, hogy ezen két kategória között évről-évre nagymérmű hullámzás észlelhető. Valószínű, hogy elvénült szőleink területe kisebb az adatainkban kimutatottnál, a phylloxeralepetteké pedig nagyobb." Mg. Stat. III. 1897. 45.
28. BL. (XXVII). 1894. 221. Káli-medencei adatok 1873-ból *KELETI* op. cit. 398., 1895-ből Mg. Stat. I. 1897. 266.
29. Kimutatás azon községeknek, a melyek határában az 1896. év végéig a filloxera jelenléte hivatalosan megállapittatott. 1896., Bp.
30. Mg. Stat. III. 1897. 37.
31. BL. (XXIV). 1891. 40.
32. *SPARSZAM Pál:* A keszthelyi szőlőközségek és phylloxera pusztításának előre látható következményei. Keszthely, én. 27.
33. Fülöp Józsefné Talabér Vilma, 1909. Köveskál.
34. BL. (XXXI). 1898. 546.
35. BL. (XXIV). 1891. 129.
36. *FÜR Lajos:* 1969. op. cit. 201.
37. BL. (XXIV). 1891. 120., BL. (XXV). 1892. 23.
38. A balatonmenti (Somogyparti) homoktelepítés. BL. (XXIV). 1891. 378—379.
39. *TÓTH Károly:* A budapesti felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam köréből. BL. (XXVI). 1893. 518—519.
40. *KOVÁTS István:* A felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam hallgatóinak nagy gyakorlatai a Balatonmellékén. BL. (XXVII). 1894. 286—287, 306—307.
41. Pályadijak kiosztása a fonyód—balatonkeresztúri homokszőlőtelepesek között. BL. (XVI). 1893. 387—388.
42. BL. (XXXI). 1898. 659., BL. (XXXII). 1899. 706.
43. BL. (XXV). 1892. 14.
44. BL. (XXXI). 1898. 79, 512—513, 517, BL. (XXXII). 1899. 416, 490—491, 781—782.
45. *JANKÓ* op. cit. 256.
46. *BOLGÁR Lajos:* „Ariadne fonál". A phyloxera vész okozta pusztítások ellensúlyozása tárgyában ajánlott védekezési módok, tanácsok és indítványok tömkelegében. Bp., 1890. 5—6.
47. Ezt az adatot kedves kolléganőmnek, Pusztainé Madar Ilonának köszönöm.
48. *CSOMA Zsigmond:* A dunántúli néptanítók és papok küzdelme a filoxéra ellen. (Adatok a filoxéra elleni nemzeti összefogáshoz.) Bp., 1984. Kézirat — megjelenés alatt.
49. A balatonhenyei olvasókör régi szakkönyveit át szerettem volna nézni, de sajnos azokat pár éve selejtezési lista nélkül kiselejtezték. A helybeli idősebb gazdák még emlékeznek a folyóiratokra, szaklapokra.
50. *GAMAUF* op. cit. 27., *BAROSS—DRUCKER* op. cit. 22.
51. Mg. Stat. III. 1897. 48.
52. Vezérfonal . . . op. cit. 3.
53. BL. (XXXI). 1898. 461. Kővágóörs kérvénye: OL. K—184. FM. általános iratok 55349/89.
54. Vezérfonal . . . op. cit. 28—29.
55. A kővágóörsi evang. egyház jegyzőkönyve, 1904. szept. 18.
56. A kővágóörsi adat: *KOVÁTS* op. cit. 276—277, a monoszlói tudósítások BL. (XXIV). 1891. 156, 229, 382, a balatonhenyei tudósítás BL. (XXVI). 1893. 183, köveskáli tudósítás BL. (XXXI). 1898. 477.
57. Vezérfonal . . . op. cit. 28.
58. Magyarországon 17 kerületet állitottak fel, a zalai kerület központja Tapolca volt. A tapolcai vinceléiskolában évente 14-en végeztek, de sokkal nagyobb volt az érdeklődés, igy már 1893-ban felmerült a terve az államositás mellett a hallgatói létszám 25 főre gyarapításának.
BL. (XXVI). 1893. 565, és *TUS Antal:* A tapolczai államilag segélyezett vinszellér-iskola értesitője, az 1893-ik tanévről. Ismerteti BL. (XXVII). 1894. 320—321.
59. Vezérfonal . . . op. cit. 3—4.
60. Vezérfonal . . . op. cit. 6—7.
61. Vezérfonal . . . op. cit. 5. A dugattyú lenyomásával egyszerre 10 gr szénkéneget lehetett a talajba fecskendezni, ami mennyiséget a dugattyú szárán elhelyezett kis gyűrűkkel lehetett szabályozni, csökkenteni. 1 gyűrű 1 gr szénkéneg csökkenésének felelt meg, m^2-enként max. 28-30, min. 22 gr szénkéneget kellett bejuttatni a földbe, az egyenletes elosztáshoz m^2-enként átlagban 2-4 lyuk elegendő a lyukankénti 10 gr maximális adaggal.
62. *BAROSS—DRUCKER* op. cit. 22.
63. Vezérfonal . . . op. cit. 7.
64. Vezérfonal . . . op. cit. 21.
65. *HORVÁTH Géza:* Védekezés a filokszéra ellen és az amerikai szőlőfajok. Bp., 1881. 15—16., *ROBOZ Zoltán:* Az amerikai szőlők s phylloxera elleni védekezés. Bp., 1892. 25., *BAROSS—DRUCKER* op. cit. 26.
66. *BAROSS—DRUCKER* op. cit. 26.
67. *KERN* op. cit. 11.
68. Mg. Stat. III. 1897. 43.
69. *BAROSS—DRUCKER* op. cit. 352.
70. Magyarországon a Rupestris de Lot alanyfajta, Montikula, Monticola néven terjedt el. *BAROSS—DRUCKER* op. cit. 35.
71. A *Richter*-féle tanulmányút BL. (XXV). 1892. 369., a kővágóörsi és fülöpi alanyfelhasználásra *TÓTH* op. cit. 478., a mésztartalom meghatározására *KOVÁTS* op. cit. 287.
72. BL. (XXIV). 1891. 229., Kővágóörsre: OL. K—184. FM. általános iratok 55349/89.
73. Tapolcai telep létesítése *KOVÁTS* op. cit. 286, *Teleki* javaslatára BL. (XXVIII). 1894. 588—589.
74. *TELEKI Sándor:* Szőlészeti Értesitő. Teleki Zsigmond vesszőtelepei és szőlőgazdasága. Villány, 1932. 5.
75. *TÓTH* op. cit. 478., az egyházi anyatelepre Kővágóörs ev. egyház jegyzőkönyve 1894. X. 20-i ülés. Kővágóörs községi anyatelepére: *Bárány András* gazdasági jegyzések könyve, 1855—1908. A kővágóörsi ev. egyház irattára. *Czuppon Sándor* ev. lelkész feljegyzése, és *TÓTH* op. cit. 478—479.
76. *TELEKI* op. cit. 2.
77. *ENGELBRECHT Károly:* Szőlő- és borgazdaság. In: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezeréves kiállitás eredménye. Bp., 1897. 516.
78. Historia Domus. Szentbékkálla, 7.
79. *TÓTH* op. cit. 478.
80. *KOVÁTS* op. cit. 276., 277, *Richter Ferenc* a Balatonmelléken. BL. (XVII) 1894. 295. A *Richter*-féle oltóhüvelyek és a *Kunde*-oltókések iránti keresletnövekedés is az oltáskészités megnövekedését jelzi. 1895-ben ezért hozattak be Magyarországra a ménesi vinceléiskolába — mint központi elosztóhelyre — ilyen kis eszközöket. Az oltóhüvely ára 4 frt, az oltókésé 1 frt 20 kr. volt. BL. (XXVIII). 1895. 47—48, 141. vö: *MIKLÓS Gyula:* Néhány szó hazai szőlészetünk rekonstrukciójáról. I—II—III—IV. Bp. 1893.
81. BL. (XXVIII). 1895. 641., BL. (XXXI). 1898. 152.
82. 1902-ben a kővágóörsi evangélikus lelkész, *Czuppon Sándor* jelentette a közgyűlésnek, hogy *Tuss Antal* a tapolcai állami szőlőtelep igazgatója 950 db oltványt adományozott. Erre azért is szükség volt, mert

500 db-ot egy ismeretlen tolvaj ellopott. Kővágóörsi ev. egyház jegyzőkönyve, 1902. máj. 4.

83. Győrffy Béla 1934. III. 1-én Köveskálra utánvéttel kapott 26 kg gyökeres szőlőoltványt Gyöngyösről. A nagy oltványtermelők katalógusai, árjegyzékei az egykori kisnemesi családok levelesládáiban, a többi irat között megtalálhatók, mint pl. Zsiga Pál abasári 1943-as, Mészáros István atkári 1937-es, Szabó Gyula gyöngyösi árjegyzéke Köveskálon Leopold Ferencéknél.
84. *SCHAMS Ferenc:* Ungarns Weinbau. Pest. 1833—35. II. Baranya leírása és az 5. ábra. Magyar Gazda, 1845.
85. *BOLGÁR* op. cit. 10.
86. BL. (XXIV). 1891. 184, és BL. (XXXI). 1898. 827.
87. *MIKLÓS* op. cit. I. 10. és BL. (XVVII). 1894. 374.
88. Grófi háznak hívták Szentbékkállán az egykori pápai Eszterházy-uradalom helyi dézsmapincéjét, amit 1888. március 23-án erdővel, földdel együtt 16 szentbékkállai gazda vett meg együttesen. Ezt a 16 tulajdonost nevezték a helyiek grófi embereknek. A grófi emberek tulajdonát képező nagy pinceépületet bérelte ki a köveskáli Sebestyén Gábor és Kreuz Móric zsidó borkereskedő, aki a szőlőt is bérbe vette, majd később meg is vette. Az egykori dézsmapince felett áll ma a Pegazus Lovas Tour szállodája.
89. *MEISELS Lajos:* A mohában gyökeresített szőlőótásról. BL. (XXVI). 1893. 87.

ADATKÖZLŐK

Ágoston Rezső	1910, Balatonhenye, ref.
Böde Józsefné, Varga Irén	1905, Balatonhelye, ref.
Csombó Gábor	1905, Szentbékkálla, kath.
Fatér Etelka, Vajay I.-né	1894, Szentbékkálla, kath.
Fülöp Józsefné,	1909, Köveskál, ref.
Talabér Vilma	1921, Szentbékkálla, kath.
Hoffman Mária	1908, Mindszentkálla, kath.
Hoffman Anna	1904, Mindszentkálla, kath.
Hoffman József	1906, Mindszentkálla, kath.
Istvándy Antal	1909, Szentbékkálla, kath.
Kövesdi Károlyné, Tóth Jolán	1896, Köveskál, ref.
Lengyel István	1906, Szentbékkálla, kath.
Lengyel I.-né, Istvándy Sarolta	1905, Szentbékkálla, kath.
Madár Dezső	1913, Balatonhenye, ref.
Marton Kornélia	1891, Szentbékkálla, kath.
Mátyás K.-né, Kenessey Jolán	1925, Balatonhenye, ref.
Mohos Károly	Köveskál, kath.
Neuperger L.-né, Szabó Irén	1905, Szentbékkálla, kath.
Németh Gy.-né, Németh Gizella	1914, Szentbékkálla, kath.
Németh Lajos	1898, Köveskál, ref.
Szabó M.-né, Süller Irén	1926. Szentbékkálla, kath.
Szalai József	1921, Szentbékkálla, kath.
Szalai J.-né, Gyenge Anna	1924, Szentbékkálla, kath.
Id. Székely J.-né, Szalay Vilma	1892, Balatonhenye, ref.
Tomsics József	1892, Szentbékkálla, kath.

ZSIGMOND CSOMA

DIE PHYLLOXERA UND IHRE WIRKUNG IM KÁLI-TAL

Die Dörfer im Káli-Tál weren dadurch bekannt, dass sie gute Weine gehabt haben. Die Phylloxera, die sich in Europa sehr rasch verbreitet hat, hat diese Ortschaften in den 1880-er Jahren (1888—1889—1890) erreicht. Am Balatonufer hat zu dieser Zeit die Krankheit schon fast alles zugrundegerichtet. Viele hundert Joch Weingärten sind infiziert worden. Die Krankheit kam von zwei Richtungen: von Balatonkenese und Balatonfüred her von Osten und von Meszesgyörök her von Westen. Die Infizierung war durch die Fachliteratur wohl schon bekannt, doch waren die Weinbauern nicht vorbereitet. In der Tätigkeit gegen die Krankheit und dann in der Rekonstruktion haben die Gutsbezitzer, die Schullehrer, die Priester und die ehemalig kleinadligen Familien Beispiel gegeben. Durch gut vorbereitete Unterrichtung haben die Winzer die verschiedenen Heilmethoden gegen die 15-20 jährige Krankheit kennengelernt und bekannt gemacht. Die bedeutende Fachliteratur und auch Propaganda hat daran sehr viel geholfen. Die Zeitverschiebung scheint eigentlich nicht lang zu sein, wenn wir auch die französischen Versuche, Sorgen und Erfolge kennenlernen, und wenn wir die ungarischen Bauern, die die Traditionen sehr hoch schätzten, kennen. Wir können daran denken, dass der grosse Schaden, den man überall sah, die Weinbauern so furchtbar erschüttert hat, — sie haben den bedeutendsten Teil ihres Gutes ja verloren — dass sie verzweifelt haben, und in kurzer Zeit an keinem Ausweg geglaubt.

Die Auflösung haben die Anordnungen der Grossbauern, der Pächter, der Schullehrer und der Priester geholfen — damit haben sie ja ihre eigene Interesse auch gedient und geschützt, — denn Kohlendisulfid war ja unbekannt, und Pfropfreis herstellen ist ja auch auf diesem Wege wieder bekannt worden. Die Wirkung der Philloxera kann man bem Fechsen, bei fachlichen und gesellschaftlichen Gebieten ebenso folgen. In Bezug auf die fachlichen Sorgen musste man den modernen Weinbau kennenlernen. Da Kohlendisulfid allein die Schwierigkeiten nicht lösen konnte, musste man neue Weinsorten importieren und ihre Eigenschaften kennenlernen. Vor allem spielte ja das Pfropfreis eine bedeutende Rolle. Im Zusammenhang mit diesen Problemen musste man neue Sorten von Westen, auch von Amerika hereinbringen. Viele neue Arbeitsmethoden musste man erlernen und immer auf entwickelter Schicht. Unmittelbar nach der Phyilloxera bekam eine grössere Bedeutung der sandige, der lockere Grund, der immune oder der immunisierte Grund. Denn auf diesen Gebieten konnte die Krankheit die Weingärten nicht verwüsten. Wenn an den steilen Anhängen die Weintrauben zugrundegegangen sind, da hat man nicht immer neue Pflanzen gesetzt. Die Weingärten rutschten langsan hinunter auf das flache Gebiet. Statt der alten Sorten wurden aus Westen Pfröpflinge gebracht, und von diesen haben sich die besten Sorten verbreitet. Auf diesem Wege haben sich die neuen gefälligen Sorten vermehrt und mit den gebliebenen alten Sorten auch vermischt.

Durch die Verwüstung von Phylloxera konnte man im Káli-Tál gesellschaftlich vor allem dadurch messen, dass dass die Arbeitslosigkeit immer grösser geworden ist. Erstens konnten die Taglöhner keine Arbeit bekommen. (Die schlimmste Lage war aber in dieser Hinsicht doch nicht in diesem engeren Gebiet.) Zur Zeit dieser aussichtslosen Lage zogen sehr viele nach Amerika, nach Slawonien, auf den Sandgrund auf der Ungarischen Tiefebene, und vor allem, die Taglöhner gewesen sind. Am südliche Ufer des Balatons haben Kővágóörser Bewohner vom Staat Sandgrundstücke gepachtet. So sind sie die Gründer der Sandweinkultur ab 1891 in Máriatelep geworden. Diese Pfropfen haben in kurzem einen grossen Wert erreicht, und dadurch ist es gelungen an der Arbeitslosigkeit auch zu helfen. Dar Wert der Facharbeiter, die das Pfropfen gut gemacht haben, war sehr gross. Es waren auch viele Taglöhner, die das gut gelernt und gemacht haben, und so hat sich eine Arbeiterschicht gebildet, die überall gesucht ung gut bezahlt worden ist. Die Winzer, die sich auch auf diesem Gebiet weitergebildet haben, haben in kurzer Zeit eine leitende Rolle gehabt und waren überall anerkannt. Auch sie haben der Fachliteratur Rat gegeben, wo man mit der Rekonstruktionsarbeit nach der Phylloxera die neue Weinkultur ausgebaut hat. Auch die Erfahrungen von Westeuropa wurden übernommen. Die Weinbauern, die kleinere Güter gehabt haben, konnten die Bankanleihe schwer oder gar nicht zurückzahlen, und so sind wegen der Phylloxera viele zugrunde gegangen.

Kurz zusammengefasst muss man sagen, dass diese Krankheit eine schreckliche Tragödie in der ungarischen Weinkultur gewesen ist, hat aber im Káli-Tal die Weinbauern gezwungen und geholfen, dass sie im Rahmen der Entfernung der Geographie und Zeit nachdenken, also viel weiter, als die Grenze ihrer Ortschaft. Einen europäischen Anspruch schaffen zu können war die einzige Aufgabe, und das ist gelungen.

HUDI JÓZSEF

ADATOK ZALA MEGYE ÉS A KÁLI-MEDENCE KÖZBIZTONSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

KUTATÁSTÖRTÉNET

A magyar betyárvilágra vonatkozó néphagyományt, a betyárélet történelmi-társadalmi hátterét tudományos igénnyel először a néprajztudomány vizsgálta meg, hagyományosan két megközelítési móddal: feltárni igyekezett a betyár életmód-életvitel mint sajátos társadalmi jelenség *történelmi-társadalmi* hátterét vagy az írásos forrásokat *szellemtörténeti* terméknek tekintette és szellemtörténeti módszerekkel elemezte.[1]

Hazánkban elsőként Gönczi Ferenc hívta fel a figyelmet a téma kutatásának fontosságára 1939-ben megjelent tanulmányában.[2] Úgy látja ekkor, hogy a betyárvilág kutatása halaszthatatlan feladat: a szájhagyomány elhalványult, a XIX. század második felében élt betyárok kortársai közül már csak kevesen élnek, a levéltári források pedig rohamosan pusztulnak. Ezért sürgeti a magyarországi betyárvilág „hiteles, módszeresen megírt történetének" összeállítását, fennmaradt forrásainak gyűjteményes kiadását. Rövidesen ebben a szellemben lát hozzá a somogyi betyárvilág kutatásához.[3]

Néprajzosaink előtt ismeretes, hogy a XIX. századi magyar betyárvilágról átfogó képet először Dömötör Sándor ad a betyárromantikáról írott nevezetes tanulmányában.[4] Voltaképpen három kérdésre kíván válaszolni: kik voltak a múlt század e hírhedt alakjai, milyennek látta őket a nép, s hogyan ítélte meg őket a közvélemény? Vizsgálódásai során érdekes és ma is helytálló párhuzamot von a kuruc kor „kujtorgó szegénylegényei" és a XIX. századi betyárok között; élesen rámutat azokra a különbségekre, amelyek a szabadságharc előtti és utáni bűnözés között fennállanak. Megállapítja, hogy a romantikus betyárkép a népi képzelet terméke, mely a nép karakterének megfelelően fejlődött, annak mindenkori szabadságvágyát fejezte ki. A nép „ösztönszerűen, az irodalom pedig tudatosan idealizálta a rablót". A népi romantika a „züllés hőseit" látta meg bennük, ahogy az irodalom is romantikus hősöket teremtett belőlük.[5]

Az egyetemes irodalom történetéből tudjuk, hogy a törvényteleneket az egyéniségkultuszt létrehozó XVIII-XIX. századi preromantikus-romantikus irodalom kedveltette meg az európai közvéleménnyel, olvasóközönséggel: Kleist, Scott, Goldvin, Manzoni, Vulpius, Schiller drámáiban, regényeiben születik meg a társadalommal szemben álló, szélsőséges-kimagasló tulajdonságokkal, képességekkel, érzelmekkel rendelkező szabadságkereső hős típusa.[6]

A népköltészet történetéből ismerjük, hogy az első nyugat-európai betyárhős az angol Robin Hood — minden betyárok ősatyja —, akinek magatartása előképül szolgál aztán a XIV. század közepétől megjelenő német rablólovag- és kalózballadáknak, a XVI. századi skót balladáknak, a XVII. századi ír bújdosókról kialakult hagyománynak, a spanyol és olasz banditatradíciónak.[7]

A magyar betyárköltészet a XIX. század első felében alakult ki: az individuális betyártörténetekből viszonylag rövid idő alatt epikus-drámai formájú betyárdalok, eseményeket láttató, érzelmektől feszített és hatásra törő betyárballadák kerekednek. A betyármondák főszereplőit az igazság nagy erejű bajnokainak tünteti fel a népi-költői képzelet, s rendkívüli tulajdonságokkal, boszorkányos varázserővel ruházza fel őket.[8]

A betyárromantika első termékei Magyarországon a népszínművek, amelyek az 1810-es években terjednek el, s később is, szinte az egész reformkorszakban nagy népszerűségnek örvendenek. A század első felének legtöbbet játszott és legkedveltebb darabja az Angyal Bandi (1812), de nagy közkedveltségnek örvend a Zöld Marciról (1817), a szlovák Jánosikról (1836), valamint a Sobriról (1838) szóló színmű is. Bennük valóságos tartalmak csak anekdotikus elemként vannak jelen, s a romantikus játék törvényei szerint felvonultatott borzalmak, szélsőséges érzelmek, boldogságba torkolló szerelem motívumai mellett alig van jelentőségük.[9]

A ponyvairodalom is jó üzletet lát a közvéleményt állandóan foglalkoztató és folytonos rettegésben tartó betyárok életének mint szórakoztató bűnügyi történetnek a feldolgozásában: már a XIX. század harmincas éveiben kelendők német földön a betyárokról szóló kalandregények, verses históriák, igazi tömegolvasmánnyá azonban csak a század második harmadától válnak. Népszerűségüket megőrzik egészen az első világháborúig.[10]

Folklórjelenségek és művészi beállítódás termékeny kölcsönhatásának köszönhetjük, hogy a betyár mint irodalmi hős is színre lép, méghozzá valódi esztétikai értékkel bíró műalkotásokban. A romantikus népiesség, amely tájeszményét a magyar pusztába találta meg, eredeti népi hősként a betyárt tünteti fel. Gaal József anekdotikus életképeiben teszi kedvelt irodalmi hőssé a haramiát. A betyár eszményített alakja Nagy Ignác egyik színművében is megjelenik már az

1830-as évek végén. Ilyen előzmények után a pusztai betyár háttérszereplőként bevonul Petőfi tájleíró költészetébe is — mint hangulatfestő mellékszereplő-; népmesei figurává válik elbeszélő költeményében. A regény műfajában az elsők között Eötvös József adja reális rajzát Viola személyében. Novellairodalmunkban nemsokára Vas Gereben állít emléket a bakonyi betyárnak a Parlagi Képek több elbeszélésében, s ezzel mintegy példát ad a századvégi modernek kísérleteinek: Cholnoky Viktor, Krúdy Gyula rangos elbeszéléseinek, Móricz Zsigmond Rózsa Sándor-regényeinek. S a több mint fél évszázad irodalomtörténete már bizonyítja, hogy a betyár új életre kel: nem, vagy nemcsak népi hős többé, hanem az irodalmi művészeti ág, a műnemek és műfajok törvényszerűségeinek megfelelően kimunkált irodalmi hős, az interpretáció új megjelenési formája. Ahogy minőségileg új a XX. századi filmművészetben és szórakoztatóiparban megjelenő bandita, amely az ábrázolás új formáit teremtette meg s egyszersmind megindította a kialakított klisékkel való leszámolás folyamatát is (gondoljunk csak a hatvanas-hetvenes évek nem kis vitát kavaró szociográfiai ihletettségű magyar betyárfilmekre).[11]

A BETYÁR ÉLETMÓDJA, A BETYÁRVILÁG JELLEMZŐI

A betyár — közkeletű meghatározás szerint — olyan személy, aki személyes okok vagy a társadalmi renddel történő összeütközés következményeként elbujdosott, rablásra, útonállásra, fosztogatásra adta magát.[12] A betyár szó Bárczi Géza szerint eredetét tekintve perzsa szó, mely aztán oszmán-török közvetítéssel kerül a magyar szókincsbe. A XVIII. század közepén „legény, zsoldos, jött-ment" értelemben használatos. Pápai-Páriz Ferenc háromnyelvű szótárában a „magát vető", azaz csavargó legény értelemben ismeri. Nyelvészeink úgy vélik, hogy a betyár szó a magyarba közvetlenül szerb-horvát közvetítéssel került: a bécar szó „állandó foglalkozás nélküli legény" jelentéssel honosodott meg.[13] Az általános jelentésnek vidékenként sajátos változatai alakultak ki: a Dél-Alföldön a XVIII. század közepe óta használatos zsellér értelemben az olyan nincstelenek megjelölésére, akik termelőeszközzel nem rendelkeznek és törvényen kívül állnak. Az Alföldön többnyire a nőtlen, csavargó, tolvajságra hajlamos legényt értették alatta; a Hegyalja vidékén a városba bejáró napszámoslegényt nevezték így. Az Alsó-Duna mentén a hajóhúzó legényeket szólították betyárnak, a Felső-Dunántúlon (Komárom és Győr megyében) a pusztai nőtlen cselédeket, Göcsejben a független napszámoslegényt tekintették betyárnak. A Bakony és a Balaton vidékén — Veszprém és Zala megyékben — csak elvétve találkozunk a hivatalos iratokban a betyár kifejezéssel. Leggyakrabban gonosztevőket, csavargókat, fegyveres útonállókat, híres tolvajokat, szegénylegényeket, latrokat, „haramia huncutokat" említenek a források. A betyár szóval mindössze egyszer találkoztunk a kutatás során: a szentgáli kurrenskönyvben fordul elő 1797-ben. A XIX. század elején a „betyárkodás" kifejezés is felbukkan.[14]

A néprajztudomány a *hagyományban idealizálódott* s az *adott társadalmi renden kívül álló* egyént tekinti betyárnak, vagyis a jelentéstani-nyelvi meghatározást egy lényeges elemmel bővíti. Történeti-közigazgatástani tekintetben a betyárt nemcsak a társadalmonkívüliség állapota jellemzi, hanem az is, hogy a fennálló, érvényben lévő törvényeket megsértette, bűncselekményt követett el, *büntetőjogi* értelemben vett bűnöző, s mint ilyen vonható felelősségre, ítélhető el.[15] Az elmondottakból egyenesen következik, hogy a kérdés eleve többoldalú vizsgálatot igényel, szemben az eddigi gyakorlattal, amely — kevés kivételtől eltekintve — szinte kizárólag a néprajzi szemléleten alapult.[16]

Az eddigi kutatások alapján a XIX. század első felében a magyar betyárnak legalább két típusát különböztethetjük meg: az *alföldi* lovas betyárt, a puszta bűnözőjét, akinek léte, életformája a XVIII-XIX. században kiteljesedő nagyállattartáshoz kötődik, s a *dunántúli-hegyvidéki* betyárt, ki gyalog, legjobb esetben is kocsin jár, életmódja az erdei emberé, megélhetési forrása a lopás mellett elsősorban az utazók megtámadása, kifosztása.[17]

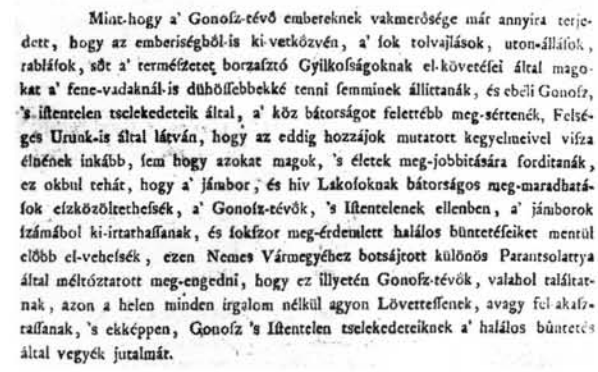

Mint-hogy a' Gonoſz-tévő embereknek vakmerősége már annyira terjedett, hogy az emberiségből-is ki-vetközvén, a' ſok tolvajlások, uton-állâſok, rablâſok, sőt a' természetet borzaſztó Gyilkoſságoknak el-követései által magokat a' fene-vadaknál-is dühöſſebbekké tenni ſemminek állíttanák, és ebéli Gonoſz, 's iſtentelen tselekedeteik által, a' köz bátorságot felettébb meg-sértenék, Felséges Urunk-is által látván, hogy az eddig hozzájok mutatott kegyelmeivel vîſza élnének inkább, ſem hogy azokat magok, 's életek meg-jobbitására forditanák, ez okbul tehát, hogy a' jámbor, és hiv Lakoſoknak bátorságos meg-maradhatâſok elzközöltethetſések, a' Gonoſz-tévők, 's Iſtentelenek ellenben, a' jámborok ſzámából ki-irtathaſſanak, és ſokfzor meg-érdemlett halálos büntetéſeiket mentül előbb el-vehetſék, ezen Nemes Vármegyéhez botsájtott különös Parantsolattya által méltóztatott meg-engedni, hogy ez illyetén Gonoſz-tévők, valahol találtatnak, azon a helen minden irgalom nélkül agyon Lövetteſſenek, avagy fel akaſztaſſanak, 's ekképpen, Gonoſz 's Iſtentelen tselekedeteiknek a' halálos büntetés által vegyék jutalmát.

1. ábra. A bakonyi betyárok ellen a helytartótanács engedélyével kihirdetik a statáriumot. Részlet a körrendeletből (1798)
Abb. 1. Mit Erlaubnis des Statthalterrates verkündet man gegen die Betyaren des Bakony-Gebirges das Standrecht. Ausschnitt aus der Zirkularverordnung (1798)

A dunántúli betyárvilág történetének, véleményem szerint, *három* jellegzetes szakasza különböztethető meg: az első gyakorlatilag a napóleoni háborúk megindulásától a tízes évek végéig tart; a második a húszas évek második felét, a harmadik a harmincas évek első-második harmadát öleli fel. A közbiztonságot a kilencvenes évektől főként a katonaszökevények, majd a nemesi felkelésre kivezényelt kisnemesek, ritkábban az insurrekcióra kényszerített parasztok veszélyeztetik.[18] A *desertorok* többnyire mint útlevél nélkül csavargó gyanús személyek kerülnek büntető törvényszék elé, miután a helységek elöljárói, a megyei katonaság, vagy a szolgabírói hivatal gondoskodik őrizetbe vételükről. Közülük sokan francia fogságból szöknek meg, mások

csapattestüket hagyták el vagy éppen az ideiglenes szabadságolás idején döntenek a bújdosás mellett. A szökés legfőbb oka a birodalom elavult katonaállítási rendszerében keresendő: az újoncozás rendszerint ,,fogdosással" történik, a helyettesítés rendkívül sok visszaélésre ad alkalmat. A rendkívül hosszú — gyalogosezrednél 10, lovasnál 12 év — szolgálati idő, az országon kívüli szolgálat, a kemény katonai rendszabályok, az idegen vezényleti nyelv százával riasztja el a fiatal legényeket a katonáskodástól. Csupán néhány, találomra kiragadott példa az inditóokok megvilágítására: Prenocsics Gyula tüskeszentgyörgyi legény szabadságolása idején szökik meg, szabadsága leteltével az északi megyékben kóborol, a Csallóközben lesz téglaégető, majd különféle helyeken favágó. Zala megyében kerül kézre.

Szlovák József — morvaországi születésű katona — francia fogságból szökik meg, a zala megyei katonák katonaszökevényt sejtenek benne és letartóztatják. Szabó József mezőkónyi (Tolna megye) születésű újonc regénybe illő kalandokon megy keresztül: Veronánál esik francia fogságba, Franciaországba, onnan Barcelonába kerül; ezután tengeri gályákon ,,patalérozik" mintegy hat évig, míg a sok szenvedést ,,el nem únja". Nemes Kovatsits József boldogfai születésű insurgens az ugodi erdőben táborozó szökevényekhez csatlakozik: ,,A zsiványok között volt már egy insurgens, aki kérte, hogy maradjanak együtt, így a zsiványokkal maradt." A sok nélkülözésről, melyben részük volt, egyik sorstársa, az említett Szlovák József vallja: ,,Kenyerünk nem volt, csak tengődtünk nagy nyomorusággal, ugy három napig sem volt mit szánkba tegyünk. Csipkebokrokon ami nemű bogyókat az erdőn találtunk, ezzel éltünk." Szabó József, akit parasztok fognak el — a szökevények megfogóinak megígért fogóbérre számítva —, bírái előtt tett vallomásából: ,,Pásztorok tartottak bennünket kenyérre, amerre mentünk." Páli József háromszor szökik meg a katonaságtól, kiállva többször is az elrettentő büntetést; kéregetésből alkalmi munkákból él, és inkább vállalna ötévi rabságot, mintsem még egyszer magára öltse a mundért. Horváth (Kukoda) János tíz évi szolgálat után adta fejét bujdosásra: megelégelte a katonaéletet. ,,A katona élet nem tetszett" — vallotta a kihallgatáson. Tizenkét évi csavargás után fogták el.[19]

A húszas-harmincas évek bűnözési hullámait a közviszonyok alakulása is lényegesen befolyásolta: az évtizedes háborús fellendülést követő gazdasági regresszió, az 1811-es pénzreformot követő pénzügyi infláció, a politikai önkény teremtette rossz légkör, majd a kibontakozó paraszti árutermelés mélyreható változásokat eredményezett a társadalom szerkezetében is. A falusi-mezővárosi paraszti társadalmon belül egy lendületes polarizáció ment végbe: a tömeges elszegényedés következtében a legalsó rétegek — ha szükségleteiket, igényeiket valóban ki akarták elégíteni — rövidesen a társadalom keretein kívülre kerültek. Körükből: a pásztorok, szegődményes szolgák, talajt vesztett jobbágyok, jobbágyi szinten élő kisnemesek közül kerültek ki a betyárvilág reprezentáns képviselői is.[20]

A betyárkodás — melyet történetírásunk legújabban, igen szellemesen ,,népi banditizmusnak" nevezett el[21] — mindenekelőtt sajátos *életmódot* jelentett: a társadalmonkívüliség állapotának, a vele járó veszélyeknek — így az életveszélynek — vállalását követelte meg mindenkitől. Ennek az életmódnak lételeme a folyamatos és gyors mozgás, helyváltoztatás, a nélkülözések tűrése, az állandó fegyvergyakorlás, a meglepetésszerű lecsapások taktikája.

A betyárvilág fennmaradását egyszerre több tényező is biztosította. Kedvezőek az objektív, külső feltételek: a vármegyei karhatalmi erők, alakulatok szervezetlenek, rosszul felszereltek, kis létszámúak, kiképzetlenek. A bűnözést elősegíti, hogy nincs egységes büntető rendszer, ennélfogva a büntető törvénykezés a visszaélések melegágya, a megvesztegetés szinte jogszokássá vált. A börtökök, melyekben a rabok — a liberális jogtörténészek legnagyobb felháborodására — embertelen körülmények között sínylődnek, a bűnözés iskolái s nem javítónevelő intézetek, amint azt a kor szelleme megkövetelné. A megtorló-elriasztó büntetéselméletre épülő büntetőeljárás a bűn útjára tévedt egyént legtöbbször visszaeső bűnössé teszi.[22]

Az áldatlan helyzet megszüntetésén fáradozik az országgyűlés által kiküldött választmány, az Akadémia, a vezető jogtudósok. Együttes munkájuknak köszönhető, hogy a negyvenes években kidolgozzák az első rendszeres magyar büntetőtörvénykönyv-tervezetet (ez főként Deák érdeme), s 1848-ra megszületnek a régóta várt büntetőjogi kézikönyvek, a polgári alkotmány pedig már liberális büntetőjogi elveket is tartalmaz.[23]

Javulást láthatunk az egyes törvényhatóságok gyakorlatában: több helyütt javító fogházakat állítanak fel, foglalkoztatják a rabokat, lehetővé teszik számukra, hogy szabaduláskor kellő anyagi hátterük legyen a társadalomba történő beilleszkedéshez.[24] A negyvenes évek elején olyan javaslatok születnek, melyek a bűnözés megszüntetését a szegények, munkátlan csavargók, koldusok pusztákon történő letelepítésével, munkára szoktatásával, iskoláztatásával kívánják elérni.[25]

A jogászok különösen az amerikai börtönrendszer tanulmányozására fordítanak nagy gondot, mert úgy vélik: ,,A fiatal Amerika tömlöcei, mint sok más intézetei is, példák az agg Európa előtt."[26] Nemcsak a magyar, hanem egész Európa tudományos közvéleményét foglalkoztatja a két amerikai fogháztípus: a foglyok elkülönítésére épülő philadelphiai *magánrendszer*, s a foglyok hallgatására, közös nappali munkájára, éjszakai elkülönítésére alapozó auburni, ún. *hallgatórendszer*.[27]

Az objektív feltételek mellett a bűnözést szubjektív tényezők is elősegítették: a bandák szerveződése, működése meghatározott elvek, törvényszerűségek szerint történik. A csoportszerveződést a bandavezér irányítja, munkáját al-

vezérei — bizalmas barátai — segítik. Minden tagnak szigorú szabályokhoz kell alkalmazkodnia, az alkalmazkodás személyes létérdeke. Feltétlen engedelmességgel tartozik, a csoport titkait meg kell őriznie. A bandába kerülés feltétele a jó egészség, a bizonyított állóképesség, bátorság, sőt vakmerőség. Ez a magyarázata annak, hogy a legütőképesebb betyárbandák tagjai fiatalok, többnyire huszonévesek. 1836 végén, közvetlenül a Sobri-banda felszámolása előtt kelt körözőlevél szerint Sobri 27 éves, a Pista nevű desertor 24, Kis (Fümag vagy Karalábi) Jancsi 28, Józsi (Teknyőhátú) nevű desertor 25, Nagy Jancsi 23 éves. Harminc éven felül csak hárman vannak: Peti Miska, Kis Jancsi és az Ádám nevű katonaszökevény. A legidősebb bandatag a sánta és garázda természetű alvezér, Papp Andor: ötvenedik évéhez közel jár már ekkor.[28]

A csoport akcióképességének egyik alaki követelménye a kis létszám: csak csodálkozhatunk azokon az írókon, akik — mint Eötvös Károly is — csak csapatnagyságban tudják a betyárokat elképzelni. A levéltári források világosan mutatják, hogy a hírhedt bandák létszáma általában 4-8 fő között mozgott, s ritkán emelkedett 10 fölé. Ez nemcsak a gyors mozgást tette lehetővé, biztosította a kellő védelmet is, az önfenntartást pedig igen gazdaságossá tette.[29]

A kutatók többsége hajlamos még napjainkban is túlzásba esni a XIX. századi magyarországi közbiztonság megítélésekor. Az országos börtönstatisztikai adatok világosan bizonyítják, hogy közbiztonságunk állapota nem volt rosszabb, mint az európai országok többségében. Magyarországon 1831—1841 között évente átlagosan 23 873 személy szenvedett börtönbüntetést: az összlakosságnak csupán 0,25% -a. A legtöbben csak néhány napra, hétre kerültek fogságba; halálos ítéletet csak ritkán szabtak ki, s ha kiszabtak is némely esetben, a fellebbezés során gyakran felsőbb kegyelemben részesültek az elítéltek.[30] Az osztrák birodalomban II. József megszüntette ugyan a halálbüntetést, de halála után újra visszaállították. A monarchia német, lengyel, cseh tartományaiban 1803 és 1848 között 1304 halálos ítélet született, de ebből csak 448-at hajtottak végre. A közép-európai országoknál jóval fejlettebb, polgárosultabb nyugati országokban — így Angliában, Franciaországban — sem szűntek meg a halálos ítéletek a XIX. század első felében; csak a kivégzések száma és a halálbüntetést maguk után vonó bűncselekmények köre csökkent erőteljesen (pl. Franciaországban a gyermekgyilkosokra 1824-től kezdve már nem szabnak ki halálbüntetést). A halálbüntetés végrehajtása is sokat egyszerűsödik: elmaradnak az évszázadokon át gyakorolt kegyetlen kínzások, az elítélt gyorsan elnyeri büntetését. Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy Franciaországban az 1830-as években évente átlagosan 7000 ember ellen emelnek vádat, a vádlottak 70% -át ítélik el. Évente kb. 100-150 egyént ítélnek halálra, 280-at életfogytiglani kényszermunkára vagy más súlyos szabadságvesztésre.[31]

ZALA MEGYE KÖZBIZTONSÁGA

A napóleoni háborúk közepette megszaporodott gonosztevők megfékezésére, kiirtására a megyék legtöbb esetben azonos módon reagáltak: igyekeztek elszigetelni a bűnözőket, ellátásukat lehetetlenné tenni, orgazdáikat, ismerőseiket szemmel tartani, hogy aztán összehangolt üldözéssel — nemegyszer reguláris katonai alakulatok támogatásával — könnyűszerrel leszámolhassanak velük.

Zala megye, amely már a kilencvenes években és a század elején több alkalommal igénybe vette a statáriális bíráskodási jogot, 1810-ben *rendszabást*, statutumot hoz a zsiványok ellen. Ebben a cselédeket, pásztorokat útlevél és bizonyságlevél használatára, a községeket a félreeső helyek felügyeletére kötelezik, a községi elöljárókat teszik felelőssé az éjjeliőrök felállításáért, a gyanús személyek letartóztatásáért. A rendelkezések betartása érdekében az elöljáróknak minden vasárnap újra és újra ismertetniük kell a rendszabályokat a falu népével.[32]

A megye azonban nem elégszik meg csupán a preventív intézkedésekkel: tevékeny irányítója kíván lenni a „közbátorság" megszilárdításának. Még ebben az évben összeíratja a csárdákat, az útonállók váratlan rajtacsapásának megelőzése érdekében rendelkezik az utak, út menti erdők tisztításáról. Az újonnan felállított karhatalmi erőt (negyven pandúrt) célszerűen felosztják a járások között. Ennek következtében a tapolcai járásban egy nyolcfős csapat teljesít szolgálatot. Akad is elég munkájuk, mert Tapolca vidéke, a Dobos-hegy környéke a „zsiványok fészke".[33]

Az elszaporodott gonosztevők elfogására rövidesen a lakosságot is mozgósítják: a Vas és Zala megye határán fekvő települések lakosságát valóságos népfelkelésre kötelezik, a pásztorokat, „gyanús gazdákat" naponta ellenőriztetik, a gonosztevőket elfogó személyeknek, közösségeknek jutalmat ígérnek, s a velük összejátszókat börtönnel fenyegetik meg.

Széchenyi Ferenc királyi biztos irányítja a hat megyében egyszerre megindított hajtóvadászatot, mely hamarosan komoly eredményeket mutathat fel. 1810 tavaszán egyedül a megye börtönében 11 halálos ítéletet hajtanak végre.[34] Felakasztják Potyondi Pál, Horváth György, Kis József, Márfy Mihály neves gonosztevőket,[35] Bódi (Kecskés) József, Takács János, Horváth József, Szabó György, Nagy László, Kámán Ferenc és Pálffy Ferenc híres haramiákat.[36] A közvetlen veszély így egy rövid időre megszűnik. A megye lakossága évekig viszonylag nyugalomban élhet. 1814-ben a potenciális cinkosok, orgazdák ellen lép fel a törvényhatóság. Megtiltja, hogy a csordások, kanászok, birkások lovat tartsanak; ezáltal hathatósan meggátolja a bűnözők gyors menekülését.[37] Az intézkedésre valóban szükség van: Novák István tapolcai járási szolgabíró ugyanis arról számol be hivatalos jelentésében, hogy „képtelenül elszaporodtak Tapolca vidékét a legnagyobb félelemmel és réméttéssel eltöltő zsiványok", kik egyenesen a vagyon- és személybiztonságot veszélyeztetik: mindennél „borzasztóbb

és réméttőbb rablásokkal, útonállásokkal és gyilkolódásokkal töltötték el Tapolca védékét; Kovács Józsi, Zsiros Jancsi és Simon Andor három fő zsivány desertorok . . ."[38] 1813. december 14-én a Páhok mellett lévő divási pusztán a lakosoktól két szűrt, az urasági ispántól és a hajdútól egy pár csizmát vettek el; másnap kirabolták a vonyarci ispánt. A könnyű sikertől felbátorodva megyei tisztviselők kirablását tervezik: „Már határt nem ismerő, és zabolátlan gonoszságot elannyira terjedett: hogy a főbb magastratuális tiszt urakat kívánták vért szomjúhozó, és gonosz gyilkosságra törekedő indolatjoknak tárgyává tenni . . ." A terv végrehajtására 1813. december 17-én este adódik kedvező alkalom: délután öt óra tájban Madarász Gedeon, Kerkápoly István megyei és Kiss István uradalmi tiszteket támadják meg a Ráskay pusztán. A Gulácsról Talliándörögdre tartó urakat váratlanul éri a támadás. A sötétben lövöldözés támad, de a golyók célt tévesztenek, s a tisztviselőknek sikerül egérutat nyerniük. A rettegett gonosztevőket — feladás folytán — Saáry főszolgabírónak sikerül másnap Pulán meglepni és elfogni a megyei őrcsapat segítségével.[39]

A nagy visszhangot keltő eset készteti a megye vezetését arra, hogy megerősítse karhatalmi erőit. Az ötven gyalogos pandúr létszámát nyolcvan főre kívánják emelni, de ehhez a dikasztériumok — nyilván az adózók túlzott megterhelésére hivatkozva — nem járulnak hozzá, így a megyei katonaság létszáma a 30-as években is hetven fő körül mozog.[40]

1815-ben újabb határozattal bővítik az intézkedések körét: a szűrszabóknak — Vas megyéhez hasonlóan — megtiltják a cifraszűrök készítését—árulását. Általános vélemény ekkor, hogy a cifraszűrök divatja a szegényeket feleslegesen nagy kiadásokra, sőt tolvajságok elkövetésére készteti. Másik, gyakorlati szempont már inkább az, hogy ez a viselet lehetővé teszi a bűnözők kiszűrését.[41] A szabók többsége be is tartja a korlátozó rendelkezéseket, többen azonban — a könnyebb jövedelemszerzés reményében — továbbra is vásárról vásárra viszik portékáikat: rájuk pénzbírságot, esetenként rövidebb börtönbüntetést szabnak ki a megyei hivatalok. Sollár Ádám karmacsi szűrszabót például nyolcnapi börtönre ítélik. De erősen szabotálják a megyei végzést Keszthelyen, Sümegen és Zalaszentgróton is.[42]

Zala megye 1810 előtt még csak egymaga száll szembe a területén csavargó bűnözőkkel, a tízes évek közepén azonban már szükségét érzi a szomszéd megyékkel való együttműködésnek is. A levelezések, kölcsönös tudósítások korszaka után elérkezik az összehangolt cselekvések időszaka: Zala, Vas, Veszprém, Komárom és Somogy megyék közös fellépése rövidesen sikerrel jár. Nagyszőllősön, Veszprém megyében a zalai üldöző csapat megöli Vida Marcit,[43] a veszprémiek elfogják Szilvágyi Jancsit, a tízes évek másik híres haramiáját és bűntársait.[44]

Az eredményes üldözést a helytartótanács is lehetővé teszi azáltal, hogy a rablók fejére jelentős jutalmat tűz ki: az élve elfogott gonosztevőért 50, megöléséért 25 pengő forintot fizetnek ki a megyék a hadipénztárak terhére.[45] A megyéket egyúttal felhatalmazza a gyorsított büntetőeljárás, az ún. statáriális bíráskodás bevezetésére. A törvényhatóságok ezt a jogot a nádortól kapják meg, időtartama csak egy évre szól, azután — kérésre — megújítható.

A statáriumot leginkább a tolvajok, rablók, fosztogatással párosuló utonállások elkövetői és szándékos gyújtogatók ellen alkalmazzák. Kihirdetése után 14 nappal lép érvénybe. Az eljárást külön erre a célra felállított bíróság végzi. Az ítéletet a testület megalakulásától számított harmadik napra végre kell hajtani. A halálraítéltnek az akasztás előtt három órát adnak bűnbánatra, lelki vigasztalódásra. Teteme három napig maradhat az akasztófán. Amennyiben a bírák nem tudnak egyöntetű döntést hozni, vagy más akadályozó tényező merül fel — például további szembeállításra van szükség —, az ügyet rendes bíróságnak adják át.[46]

A húszas években meg-megújított, s a Közép-Dunántúlra is kiterjesztett statáriumjog ad lehetőséget a messze földön ismert gonosztevő, Babics József és társai elfogására és kivégzésére.[47] Életét a liberális jogi érvekkel dolgozó, szónoki tehetségéről közismert védőügyvéd, Deák Ferenc sem tudja megmenteni.[48]

A harmincas évek első felében szinte folyamatos a statárium gyakorlása a Közép-Dunántúlon. A közvéleményt különösen a Sobri- és Milfajt-féle bandák szabad garázdálkodásai háborítják fel. Milfajt vállalkozása, Hunkár Antal szolgagyőri birtokos kirablása 1836. december 8-án az ország nemesi vezetését ismételten arra kényszeríti, hogy minden erejével a rettegett gonosztevők ellen forduljon.[49] Kihirdetik a statáriumot, a pásztorokat útlevél váltására kötelezik, és megtiltják, hogy lovat és kocsit tartsanak. A boltosok nem árusíthatják a „lövéshez szükséges portékákat". A bűnözők fejére minden eddiginél nagyobb vérdíjat tűznek ki. A hajtóvadászatot egyszerre kezdeményező Zala, Veszprém, Fejér, Komárom, Győr, Tolna megye katonasága, az itt állomásozó és ide vezényelt katonai alakulatok segítségével már 1836 végén elfogják Milfajt Ferencet, 1837 elején Fekete Józsit, Mógor Jancsit, Király Jancsit, Holics Gyurit, Retse Marcit (Fűmag vagy Karalábi Jancsit), majd Lápafőnél február 16-án megütköznek Sobri bandájával.[50] Sobri az összecsapás során megsebesül, s a szégyenletes halál helyett az öngyilkosságot választja, amikor a helyzete kilátástalanná válik.[51] Az összetűzésből csupán néhány társának sikerül megmenekülnie. A szétszórt, magányosan vagy kisebb csoportban bolyongó bandatagokat egyenként semmisítik meg az üldözők. A katonatartás, a jutalmak, az üldözés szervezése hatalmas összegeket emésztenek fel; egyedül a zalai nemesi pénztárat 3000 forint terheli.[52]

A KÁLI-MEDENCE KÖZBIZTONSÁGA

A közbiztonság 1836-ban a tapolcai járás területén is meggyengül. Erre utal a szolgabíró is hivatalos jelentésében: „A vidéket csavargók az

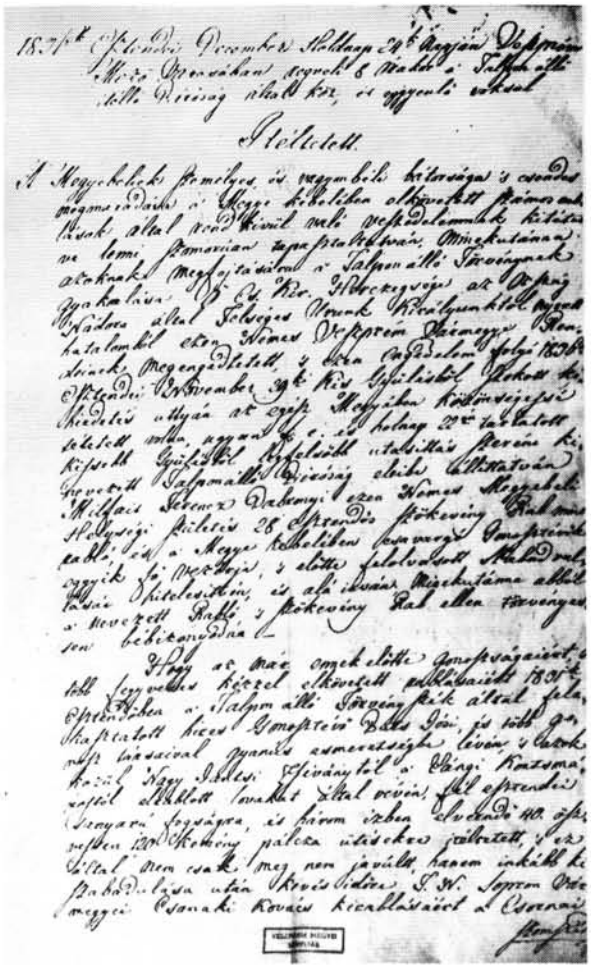

2. *ábra.* Milfajt Ferenc halálos ítélete. 1836
Abb. 2. Das Todesurteil von Ferenc Milfajt (1836)

egész környéket rémületben tartják." A gonosztevők, jobb felszerelésükben bízva, összeütköznek a pandúrokkal és strázsamesterüket megsebesítik. 1836 júniusában Sobri és Milfajt bandája kószál a vidéken: „többed magukkal a tájékon megfordulnak, amint a pásztorok jelentéseiből megérteni lehet, s már azon intézeteket tettek szükségessé, hogy nagy erejekhez képest pandúrokat is több járásból egymás segítségére felszólítani kellettek".[53]

A nevezetes bandák időnkénti látogatásán kívül a Káli-medence helységeiben a közbiztonságot rendkívüli események nem zavarják meg. 1833—1841 között mindössze 51 esetben jár el a zalai büntető törvényszék az itteni lakosok ellen: 25 esetben kővágóörsi, 21 esetben köveskáli, 2 esetben mindszentkállai, 3 esetben monoszlói bűnösök felett ítélkeznek a bírák. Az elítéltek között 11 esetben találunk kisnemeseket (6 kővágóörsit, 5 köveskálit). A Veszprém megyei börtönben 1835—1836-ban három személy raboskodik erről a vidékről: ketten lopásért ülnek; a kővágóörsi mészárost káromkodásért ítélik két hónapi börtönre.[54]

A térségre általában véve jellemző, hogy legtöbbször a tolvajság büntette miatt kerülnek a lakosok bíróság elé. A büntetteknek több mint felét (27 alkalom) teszi ki a tolvajlás; ebből 11 betöréses lopás: pince, kamra felverése, padlás felnyitása, házba történő besurranás.

A szegényebb, munkátlan családok serdülőkorú gyermekeit gyakran láthatjuk csavarogni, a sátoros ünnepek, lakodalmak, mulatságok — különösen Köveskálán, Kővágóörsön és Balatonhenyén — ritkán múlnak el véres verekedések nélkül. Raksányi Károly református lelkész még a század második felében is telve van panasszal, ha a henyeiek szokásaira, életmódjára gondol: „El van terjedve a borral való mértéktelenség, sok a részeges, káromkodó. Buzgó vallásos érzelmű férfi vagy nő alig található. Többen élnek vadházasságban . . ."[55] A lakodalmak az evésivás, lövöldözés ünnepei, a népszerű pinceszereken gyakoriak a verekedések, duhajkodások, testi sértések. Nem is csoda, hiszen „itatják egymást az utolsó erőtlenségig". Itt aztán méltán mondhatni: „Verekedés nélkül ritkán végződik a búcsú . . ."[56]

Az erkölcsökre — talán egyedül Henyét kivéve — mindenütt szigorúan ügyelnek: gyermekvesztés, hűtlen elhagyás — a családi életet súlyosan veszélyezhető cselekmények — csak elvétve fordulnak elő az érintett időszakban. A káromkodás alighanem annál gyakrabban, csakhogy azért igen kivételes esetben idéznek perbe valakit.[57] Így példának okáért nemes Zsebeházy Gábor monoszlói lakost, aki 1839 farsangjának egyik vasárnapján — amiért az istentiszteleten egyik agilis elfoglalta a helyét — rettenetes káromkodást vitt végbe, felsorolva az összes szentek neveit. Szertelen tettének határozott oka van: „a lakodalmi vendégségbe bevett erős italoknak szesze húzta ki belőle" a helyhez egyáltalán nem illő kifejezéseket. Szigorú büntetéseket kell elszenvednie: félévi börtön közmunkával, heti kétnapi böjttel és kétszer két órán át kurta vassal, azonfelül a rabtartási költségeket is meg kell fizetnie.[58]

Közismert, megrögzött bűnöző az egész környéken csupán egyetlenegy van: Fedő (Kócz) Ferenc, aki a harmincas években háromszor is megfordul az egerszegi börtönben. 1833-ban ismeretlen társával kirabolja az egyik kővágóörsi lakos, Tóth Anna házát; 1835-ben ismét tolvajságon kapják, egy évvel később, csavargás miatt, testvéreivel együtt tartóztatják le. 1838-ban újra börtönben találjuk. Családi körülményeire egyetlen adat is fényt vet: rabtartási költségét sem tudják beszedni „értéktelensége", vagyontalansága miatt.

Fedő mellett talán még négy személyt kell név szerint is megemlítenünk. Polgár György mindszentkállai lakos ismert orgazda, elfogására akkor kerül sor, amikor a Horváth Mihály által Tapolcáról ellopott 31 ürüt minden ellenvetés nélkül megvásárolja. Köveskálán Hegedűs József, Vikler György és Vipler József 1837-ben teszi magát ismertté a megyei közvélemény előtt: a Veszprém megyei Pusztamiskéről 50 birkát és számos lovat elhajtanak, s a legnagyobb csendben megindulnak hazafelé, a bűntényre azonban hamarosan fény derül.[59]

A közbiztonságnak ama válságos szakasza,

amely a napóleoni háborúk idején kezdődött, a Sobri-banda felszámolásával, 1837-ben lezárult. Több hasonló fegyveres betyárbandák nem veszélyeztetik a Közép-Dunántúl közbiztonságát. S ha szerveződnek is kisebb fegyveres csoportok — mint legközelebb 1847-ben —, azok már sem a megyei közigazgatás vezetőinek, sem a megyei katonaságnak nem okoznak komoly gondot.[60]

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

Etn = Ethnographia
Ft = Fillértár
i. = Iratok
jkv. = Jegyzőkönyv
kisgy. = Kisgyűlés
közgy. = Közgyűlés
MG = Magyar Gazda
TGY = Tudományos Gyűjtemény
TT = Tudománytár
VeML = Veszprém Megyei Levéltár
ZML = Zala Megyei Levéltár

1. *SZENT-GYÖRGYI Katalin:* A magyar népköltészet nemzetközi párhuzamai. Etn, LXXXVII (1976) 84—85. A kérdésnek létezik szociológiai megközelítése is: *Joan ROCKWELL:* A valóság a regényben, Bp., 1980. 76—86.
2. *GÖNCZI Ferenc:* A betyárvilágról. Etn L. (1939) 358—360.
3. Könyvének megírására néprajzi gyűjtőútján szerzett tapasztalatai, élményei, megfigyelései késztetik. Monográfiájában főként az 1860—70-es évek betyárvilágát dolgozza fel néprajzi és levéltári források alapján. Színes, eleven és hiteles képet fest a betyárok életmódjáról, a betyárvilág és a társadalom kapcsolatáról, megkísérli a jelentősebb betyárok életrajzának összeállítását. Az összegyűjtött nagy mennyiségű forrásanyag elemzése során — erkölcsi és lélektani szempontok szerint — tipizálja a betyárokat. Egy fejezetben a XIX. század első felének közbiztonságával is részletesebben foglalkozik. *GÖNCZI Ferenc:* Somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944.
4. *DÖMÖTÖR Sándor:* A betyárromantika. Etn, XLI. (1930) 5—24., 97—113.
5. Uo. 113.
6. Uo. 103.
7. *SZENT-GYÖRGYI:* i. m. 84—85.
8. Magyar Néprajzi Lexikon (Főszerk.: Ortutay Gyula). Bp., 1977. I. köt. 274—280., *HORVÁTH János:* A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1978. 246—249.
9. Balog István Angyal Bandi című színművének eredeti kézirata elveszett, szövege nyomtatásban nem jelent meg. A szerző hagyatékából csupán két súgókönyv maradt fenn. Ezek vizsgálata során kiderült, hogy Balogra a bécsi bohózat, elsősorban Hensler műve, a Rinaldo hatott, szolgált mintául az Angyal Bandi megírásakor. *PÓR Anna:* Az első magyar betyárszínjáték. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1962. 155—172., valamint A Magyar Irodalom Története, III. (szerk.: Pándi Pál). Bp., 1965. 197., 372.
10. Sobri életéről már közvetlenül halála után, 1838-ban német nyelvű regény jelenik meg. Berlinben négykötetes kalandregény is napvilágot lát, mely Sobri képzelt tetteit örökíti meg. Beck Károly (1817—1870) németül írott elbeszélő költeményei is a híres magyar betyárokról szólnak és igen népszerűek külföldön. *DÖMÖTÖR:* i. m. 19—20., 99—100.
11. *EÖTVÖS József:* A falu jegyzője. Buda—Pest, 1845., *VAS Gereben:* Parlagi képek. Pest, 1851. 1—2. köt. Vas Gereben betyárnovellái az első kötetben találhatók: a Luczaszék, a Koczagyerek és az Egy falu, két bakter c. elbeszélései tanúskodnak arról, hogy az író a betyárvilágot derűs-humoros népi szemlélettel ítéli meg. Cholnoky Viktor Rituper c. novellájában állít emléket a letűnő bakonyi betyárvilágnak. Az elbeszélés először *CHOLNOKY Viktor:* Az alerionmadár vére c. kötetében jelenik meg (Bp., 1912.), újabb kiadása olvasható: Trivulzió szeme. Válogatás Cholnoky Viktor novelláiból (szerk.: Fábri Anna). Bp., 1980.; *KRÚDY Gyula* Betyárok országútján c. visszaemlékezésében ugyanezt a témát dolgozza fel. Megjelent a Magyar tájak c. kötetben (Bp., 1959). Móricz Zsigmond több elbeszélésében és regényében szerepelteti a híres-hírhedt népi alakokat. Ezek közül a legismertebbek: a Barbárok c. elbeszélése (Bp., 1932), a Betyár címmel megjelent regénye (Bp., 1937) és Rózsa Sándor-regényei: Rózsa Sándor a lovát ugratja (Bp., 1941) és Rózsa Sándor összevonja szemöldökét (Bp., 1942). Műveinek marxista értékelése megtalálható A magyar Irodalom Története, III. 205—211., *NAGY Péter:* Móricz Zsigmond. Bp., 1979. 382—384., 521—550. A hatvanas évek második felében bemutatott magyar filmek közül megemlíthető a *Szegénylegények,* a *Barbárok* (Móricz elbeszélésének filmváltozata), a hetvenes évek filmterméséből a *Talpuk alatt üvegyül a szél* és a vitát és elutasítást kiváltó *Rosszemberek.* Ez utóbbi forgatókönyve — a hozzátartozó válogatott levéltári forrásokkal, korabeli dokumentumokkal együtt — nyomtatásban is megjelent: *DOBAI Péter—SZOMJAS György:* Rosszemberek. Bp., 1981. Az amerikai filmművészetben *John FORD* nevéhez fűződik annak az irányzatnak a megalapítása, amelynek képviselői tudatosan felvették a harcot a westernfilmek áltörténetiségével és visszafordultak a népköltészet realizmusához. Az áttörést a westernfilm történetében Ford *Hatosfogata* (1939) jelentette. A westernfilmek történeti áttekintéséhez: *GYÁRFÁS Endre:* Bölénnyúzók. A vadnyugat népköltészete és a westernfilm. Filmvilág, 1983/11. 36—41.
12. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Bp., 1959. I. köt. 601.
13. *BALASSA Iván-ORTUTAY Gyula:* Magyar néprajz. Békéscsaba, 1979. 472., *BÁRCZI Géza:* Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941. 19., *PÁPAI-PÁRIZ Ferenc:* Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum . . . Pozsony, 1801. 27., A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. Bp., 1967. I. köt. 291.
14. *SZENTI Tibor:* Betyárvilág Hódmezővásárhelyen. Valóság, 1980/7. 89., *CZUCZOR Gergely—FOGARASI János:* A magyar nyelv szótára. Bp., 1862. I. köt. 631—632., *FÜLÖP István:* Közbátorság Zalában a XIX. században. Kézirat. Zalaegerszeg, 1968. ZML XII. 9. la. 15., 18., 32., 36., 229.; Veszprém megyében az iratok tanúsága szerint rendkívül ritkán használták a „betyár" kifejezést a hivatalos nyelvben. Kutatásaink során mindössze egyetlen alkalommal találkoztunk vele: 1797-ben a Veszprém mellett fekvő Csatárról 36 bárányt lopnak el; Oroszy Pál szolgabíró három ismeretlen „betyárt" köröztet körlevelében. VeML. V. 204. Szentgál község feudális levéltára. Currenskönyv, 1787—1800. 1797. július 26. A megye — Zalával egyetértésben — azért tiltja

meg a cifraszűrök és széles karimájú kalapok használatát, mert úgy tapasztalja, hogy az „efféléknek csavargók által való viselete betyárkodásra céloznak". Uo. Currenskönyv 1800—1812. 1807. február 13.

15. *ifj. PALUGYAY Imre:* Megye-alkotmány. Pest, 1844. 167—175., uő.: Megye-hivatalok. Pest, 1844. 155—158., 202—205., *BÓNIS György—DEGRÉ Alajos—VARGA Endre:* A magyar bírósági szervezet és perjog története. Levéltári szakmai továbbképzés 13. Bp., 1961. 122—132.
16. A hagyományos néprajzi megközelítésre jellemző példa *SZŰCS Sándor:* Pusztai szabadok. Bp., 1957., romantikus beállítottságra-szemléletre vall Darnay írása is, mely népköltészeti hagyományainkra támaszkodik: *DARNAY Kálmán:* Dunántúli betyártörténetek. Dunántúli Szemle, VII. (1940) 440—443. A történetiség követelményeinek alapjában véve megfelel Szenti Tibor említett tanulmánya. A reális történeti kép kialakításáért sokat tettek az utóbbi két évtizedben a megyei levéltárak is. Történelmi olvasókönyveikben, forráskiadványaikban sok olyan forrást közzétettek, amelyek a betyárélet valóságos mozzanataival ismertetik meg az olvasót. A közbiztonság és igazságszolgáltatás XVIII—XIX. századi helyzetéről a leggazdagabb anyagot a Békés megyei olvasókönyvben találjuk. Fontos forrásokat olvashatunk a Fejér, Somogy, Szolnok és Tolna megyei olvasókönyvekben is. Sajnálhatjuk, hogy a helytörténeti forráskiadványok kis példányszáma miatt a közzétett és értékelt források a közvéleményben élő romantikus múltszemléletet lényegesen nem módosíthatták. *IPLOM József:* Olvasókönyv Békés megye történetéhez, II. 1694—1848. Békéscsaba, 1971. 286—322., Fejér megye múltja írott emlékekben (összeáll.: Farkas Gábor és K. Móra Magda). Székesfehérvár, 1962. 63—71., *KANYAR József:* Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1967. 160—161., *ANTAL Árpád:* Olvasókönyv Szolnok megye történetéhez. Szolnok, 1969. 84. A kiadott megyei szabályrendeletek (statútumok) is számos hasznos adattal gazdagítják ismereteinket. *KOLOZSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen:* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I—VIII. Bp., 1885—1897. Az alapvetés forrásainak körét több megyei kiadvány is bővíti, így: „. . . úgy határozta a tekintetes vármegye . . ." Nógrád megyei statútumok a XVII—XIX. századból (összeáll.: Nékám Edit és Schneider Miklós). Salgótarján, 1981.
17. *GÖNCZI Ferenc:* Somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944. 24., 148., 453., *BALASSA—ORTUTAY:* i. m. 473., *RÁTH-VÉGH István:* Betyárvilág Magyarországon. In: Hatalom és pénz. Bp., 1977. 466—515.
18. A somogyi „insurgens lázadásról" *KANYAR:* i. m. 154—155.; nem érdektelen talán megjegyezni, hogy a közbiztonság-történeti szakaszolás jóformán megegyezik a magyarországi parasztmozgalmak fő fejezeteivel. A két, egymással szorosan összefüggő történelmi—társadalmi jelenséget lényegében ugyanazon törvényszerűségek szabják meg. Magyarország története, 1790—1848. Bp., 1980. 523—524.
19. *FÖLÖP:* i. m. 15—24.; Páli Józsefről VeML IV. lb. 39/1817. II. 10 közgy. A napóleoni háborúk idején, de később is, a katonákat, ha kisebb bűncselekményt vagy akárcsak kihágást követtek el, szigorúan megfenyítették. 1809-ben a gyalogosezredeknél 10, a lovasezredeknél 12 évre terjed az első szegődség ideje. A katonaállítás elől megszökő legényeket 6 évi továbbszolgálattal büntetik. Ha valaki a másodszori szegődés után hagyja ott alakulatát, örökös szolgálattal fenyítik. VeML V. 204. Kurrensgyűjtemény, „Tudosittás", sz. n. A katonai büntetőbíráskodás rendkívül szigorúan jár el a bűncselekményt elkövető katonákkal szemben: a rablással csupán fenyegető közkatonákat, altiszteket súlyos testi fenyítéssel büntetik. A gyalogos katonának 300, a lovasnak 15 társa sorfala között kell 6-10-szer elhaladnia a megvesszőzés végrehajtásakor. A tiszteket hasonló esetben 5—10 évi kényszermunkára küldik, s rangjukat is elvesztik. Súlyosabb bűncselekmény elkövetésekor, ha azzal a személy- és vagyonbiztonságot veszélyeztették, a bűnöst — a helytartótanács rendelete értelmében — felakasztották. VeML IV. la. 3/1803. II. 3. közgy.
20. A Sobri és társai elfogatására kiadott körözőlevélből tudjuk, hogy a bandatagok többsége Vas, Zala, Veszprém, Győr megyék szülötte, a legalsó sorból való, s pályáját kanászként juhászként, juhászbojtárként kezdte, s az első elkövetett bűncselekmény után már elkötelezte magát a törvénytelen élettel. VeML XV. 2d. nr. 18. Gönczi szerint a betyárrá levést elősegítette az újoncozás rendszere, a szabadabb életet jelentő pusztai és erdei élet, a személyes szabadságvágy, az egyszer már a bűn útjára tévedtek félelme az igazságszolgáltatástól. *GÖNCZI:* Somogyi betyárvilág, 14—34.
    Az osztrák birodalmi állandó hadsereg felállítása (1715) után a hadkiegészítésnek egy új formáját, a katonaállítást vezették be. A Magyarországra eső újonclétszám kivetéséről az országgyűlés döntött. A XVIII. században — verbunk vagy katonafogdosás útján — általában a 16—40 éves korosztályokat sorozták, 1807-től — legalábbis elvileg — csak a 24 éven aluliakat szabadott katonának állítani sorsolással, ún. sorsvonással. A katonaállítást azonban továbbra is legtöbbször erőszakkal végzik: kiváló alkalom minden újoncozás arra, hogy a politikai életet irányító megyei nemesség megszabaduljon a falurosszaitól, az elégedetlen szolgalegényektől, napszámosoktól, a parasztmozgalmak hangadóitól. *VARGA János:* Katonaélet és hadkiegészítés 1711—1867 között. In: *SZŰCS Sándor:* Szól a duda, verbuválnak. Bp., 1962. 15—23. A kortársi közvélemény is világosan látta, hogy a társadalom perifériáján élő pásztorok mellett a katonaszökevények jelentik az állandó veszélyt a közbiztonságra nézve: „nálunk többnyire a pásztorok, kik távol a társaságtól, örökké pusztán s erdőkben nevelkednek és élnek, szökevények s más fenyéték alá vétetett vétkesek, kik a törvény elől futnak, lesznek, fájdalom, haramiákká . . ." Ft 1834. 22. sz. 173.
21. Magyarország története 1790—1848. Bp., 1980. 1. köt. 529—531.
22. Tarczy Lajos érzékletes leírása szerint az elfogott bűnözővel szemben tanúsított embertelen bánásmód igen gyakori: „. . . kikeresett szidalmak, sárral kővel hajigálás ütlegek serege, még pedig legközelebb a büntető igazság zsoldosaitól, a hajdúktól úgy, hogy az elfogottak órán száján agyán folyjon vére, még ez mind kevés ahhoz képest, a mi gyakran történik". *TARCZY Lajos:* Elmélkedés a polgári büntetésről. Tt 1837. I. köt. 218. A visszaélésekre mindenkor lehetőséged ad, hogy nincs egységes büntetőrendszerünk: „Büntörvény köre igen kiterjedett benne az egyenetlenségek, homályok, tévedésre csábító hamis nyomok számtalanok . . ." *HAVAS József:* Gondolatok a Büntörvény okfejéről (principiumáról), és annak gyakorlási használról. TGY 1831. 2. köt. 6. Tudományos közvéleményünk előtt ismeretes, hogy börtöneink állapota még az alapvető higiéniai követelményeknek sem felel meg: a cellák „dögletes légű sötét lyukak, inkább holtak, mint élők tanyájául alkalmasak". *KOVÁCS László:* A müncheni fenyítő dologház. Tt 1839. 208—209. Zsoldos Ignác — az ismert közigazgatási szakember — részletesen kifejtett nézetei szerint a büntetőreformnak a hazai valóságos helyzet ismeretéből kell kiindulnia. A bűnözés elleni hathatós küzdelemnek társadalmi feltételei vannak: a nép *gazda-*

sági felemelése és *erkölcsi-vallásos* nevelése együttesen hozhatja meg a kívánt eredményt. A gazdasági előrehaladásnak meg kell teremteni a *jogi* előfeltételeit (pl. szabad birtokhasználat, törvény előtti egyenlőség, munkaalkalmak biztosítása) és ki kell építeni a *bűnmegelőzés* intézményes rendszerét (megyei karhatalom modernizálása, helyi polgárőrségek felállítása, mezei rendőrség létrehozása, mértékletességi társaságok alakítása). Korszerű *büntető törvénykönyvet* kell alkotni, egyszerűsíteni kell a büntetőeljárást, melynek nyilvánosnak kell lennie. Fogházreformterve szerint egészséges, *magánrendszerre* és *munkára* épülő fogházakat kell rendszeresíteni, melyekben a bűnösöket embernek tekintik, törődnek *nevelésükkel, művelődésükkel* (pl. szabadidejükben jó könyvek olvasására serkentik őket.). *ZSOLDOS Ignác:* Néhány szó a honi közbátorságról. Pest, 1838. 82—98.

23. Az első magyar polgári Btk. keletkezéstörténetét feldolgozta *VARGA János:* Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalai Gyűjtemény, 15. Zalaegerszeg, 1980. A reformkor legkorszerűbb büntetőjogtana *SZOKOLAY István:* Büntetőjogtan. Pest, 1848. Az 1848-as alkotmány büntetőjogi vonatkozásairól *KOVÁCS Kálmán:* A magyar büntetőjog és büntetőeljárási jog története 1848-tól 1944-ig. Bp., 1971. 7., *CSIZMADIA Andor—KOVÁCS Kálmán—ASZTALOS László:* Magyar állam- és jogtörténet. Bp., 1975. 352.
24. „Javító dologház" működik már 1834-ben Aradon, Nógrád és Tolna megyékben. Ft 1834. 3. sz. 23—24. Jankó János, Arad megye levéltárosa szerint az 1821-ben felállított aradi intézetben a „szükséges büntetések mellett a vétkeseknek megjobbítása s hasznos polgárrá tétele, a fenyítő intézet" legfőbb célja. A rabokat először kenderfonásra tanították meg, később azonban gyapjútisztításra és -fonásra is. Kezdetben önellátásra törekedtek, később azonban már piaci termelésre is berendezkedtek. Az 1830-as években Arad városát, a megyét és a szomszédos megyéket is ellátták jó minőségű és olcsó termékeikkel. A betanulási idő miatt csak a fél évnél hosszabb büntetésre ítélt rabokat foglalkoztatták a kisüzemben; a betanulási idő elteltével naponta 1 krajcár fizetést kaptak, amelyet szabadulásukig pénztárban őriztek, s csak büntetésük letelte után fizettek ki részükre, nehogy szabadulásuk után „nyomasztó szükségtől szorongattatva, újabb gonosztettek követésére kényszeríttessenek". *JANKÓ János:* Rabmunkáltató intézet Arad vármegyében. Ft 1834. 10. sz. 76—79. Pest szabad királyi város 1841-ben létesít hasonló intézetet. *Ifj. PALUGYAY Imre:* Magyarország történeti, földrajzi s állami legújabb leírása. Pest, 1853. II. köt. 97—103.
25. *D.:* Visszatekintés ifj. Bezerédj István népesítést tárgyazó értekezésére a munkátlan szegényeket, koldusokat és csavargókat illetőleg. MG 1841. 88. sz. 1404—1410., 89. sz. 1420—1424., 90. sz. 1433—1437.
26. *TARCZY:* i. m. 22.
27. *PAULER Tivadar:* Büntetőjogtan. Pest, 1872. 182., *N. N.:* Tömlöczök. Ft 1834. 44. sz. 347—349.; a német börtönviszonyokkal foglalkozik *KOVÁCS:* i. m. 205—218., *LUGOSSY József:* Függelék a fogházjavítási tárgyhoz. Athenaeum, 1839. II. köt. 7. sz. 97—103. Lugossy József értekezésében az 1837-ben, Brémában alakult „rabóvó egyesületet" ismerteti, amely a szabadultak utógondozásával foglalkozik.
28. VeML XII. 2d. nr. 18.
29. Az eddigi levéltári kutatások egyértelműen kimutatták, hogy a leghíresebb, legütőképesebb betyárbandák létszáma alacsony volt. Gönczi úgy találta, hogy a szervezett csoportok általában 4—5 főből álltak, jómagam arra a megállapításra jutottam, hogy 4—8 fő között mozgott az állandóan újjászerveződő csoportok létszáma. *GÖNCZI:* Somogyi betyárvilág, 145—146. *HUDI József:* Betyárvilág. Napló, 1981. II. 28. 7.; A Magyar Néprajz szerzői szerint a csoportok 2—3, gyakran 10—15, esetenként 50—60 főből álltak. *BALASSA—ORTUTAY:* i. m. 473. Az utolsó adatot erős túlzásnak kell tekintenünk. Megállapításainkat megerősíti a közállapotokat kitűnően ismerő Zsoldos Ignác, aki azt írja, hogy a Sobri-féle „latorbanda" „legfeljebb 8 személyekből állott." *ZSOLDOS:* i. m. 20. Nemzetközi párhuzamokat véve is megállapítható, hogy a magyarországi bűnbandák közel sem voltak olyan nagy létszámúak, mint az amerikai, vagy dél-európai haramiabandák. Ezt már a kortársak is reálisan látták: „Találkoznak ugyan czimborasságok (Magyarországon) . . ., de egész csordák s családok soha sem társulnak össze, mint Olasz- vagy Spanyolországban, annyival kevésbé mint sok török és oláh tartományokban." N. N.: Haramiák. Ft 1834. 22. sz. 173.
30. *BALOGH Jenő:* A büntetendő cselekmények száma és fejlődése Magyarországon. Budapesti Szemle, 1911. 20—27. *VARGA:* Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete, 5.
31. *PAULER:* i. m. 143—154., *BALOGH:* i. m. 20—27. Nyugat-Európában kezdtek el először foglalkozni a büntetőeljárás reformjával a XVIII. század utolsó harmadában. Blakstone tervei alapján 1779-ben született meg az első törvény Angliában javító fogház létrehozására, de a gyakorlati kivitelezésig még egy jó évtizedet kellett várni: az első liberális elvekre épülő javító fogházat 1791-ben nyitották meg Gloucesterben, 200 rab számára. Az intézetben nem alkalmaztak bilincset, eltörölték a polgárhoz méltatlan testi fenyítést és munkára szoktatták a rabokat.

    A következő évtizedekben a börtönviszonyok javítása, a büntetőeljárás modernizálása terén Svájc, Amerika és a német államok is felzárkóztak a fejlett Anglia mögött. 1820 után a *kör*-rendszerű börtönök helyett legtöbb helyen a *sugár* elrendezésű javítóházakat kezdik építeni, a rabok gondozására ún. *tömlöctársaságok* alakulnak francia, orosz, német földön, s a törvényhozásban is egyre inkább a felvilágosodás és liberalizmus elvei érvényesülnek.

    Az elítéltek életkörülményei azonban még a legfejlettebb országokban is csak lassan javulnak. Nagy-Britanniában például 1826-ban 518 börtön van, ezeknek csak kis hányadában tudják megoldani az egyéni elkülönítést; Angliában, az ország legfejlettebb részén 1832-ben a börtönöknek alig több mint 20%-ában tudják elkülöníteni a rabokat, a nagyobb intézeteknél egy-egy szobában 15-30 foglyot zsúfolnak össze. Franciaországban — bár a kormányzat milliókat áldoz a fogházak korszerűsítésére, ugyancsak sok az osztatlan, egészségtelen börtön, ám az életkörülmények még itt is sokkal jobbak, mint a középeurópai börtönökben. N. N.: Tömlöczök. Ft 1834. 44. sz. 347—349., 45. sz. 354—356.
32. ZML IV. 1a. 13/5. 1810. IV. 16. kisgy.
33. Uo. 15/1810. VIII. 21. közgy., *MAGDA Pál:* Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819. 297.
34. A vérhatalommal bíró uradalmak adatait is ide számítva, valamivel több lehet az elítéltek száma.
35. ZML IV. 1a. 2/1810. VI. 16. közgy.
36. Uo. 20/19. 1810. VIII. 21. közgy.
37. VeML IV. 1b. 24/1814. II. 15. közgy.
38. ZML IV. 1b. 52/3. 1814. I. 4. közgy.
39. Uo.
40. Uo. IV. 1a. 157/1815. II. 13. közgy., Uo. 163/1837. közgy. Somogy megye pandúrjainak száma 1814-ben 80, később 120 fő. *GÖNCZI:* Somogyi betyárvilág, 120. Veszprém megye katonaságának létszáma az 1810-es években 50, az 1840-es években 90 fő körül mozog. VeML IV. 1b. 94/1848. sz.
41. VeML IV. 1a. 36/1815. III. 3. közgy.

42. ZML IV. 14m. 157/1828. V. 14.
43. 1826. augusztus 26-án a zalai és veszprémi üldöző csapat egyszerre keresi Vida Marci bandáját. A nyomok a nagyszőllősi vágás irányába vezetnek. A zalai csapat kb. délután 4 óra tájban éri el a betyárokat a falun kívül a tanyáknál: lövöldözés támad, Vidát találat éri, földre esik s röviddel utána meghal. Vida a kezdet kezdetén dezertorként kerül a veszprémi börtönbe, ahonnét 1811-ben megszökik: „azulta a zsivány seregeknek, kiknek száma a vélek egyetértő orgazdákkal egygyütt, könnyen százra megyen, vezetője volt, s azulta számlálhatatlan rablásokat elkövetett . . ." ZML IV. 1b. 1649/1815. VIII. 28. közgy.
44. VeML IV. 1b. 14/1812. XI. 2. közgy.
45. Uo. IV. 1b. 25/1812. III. 10. közgy.
46. *Ifj. PALUGYAY:* Megye-alkotmány, 167—175., *MEZNERICS István:* A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században. Bp., 1933. 23—24., *ÉDER László:* A halálbüntetés története és ethikai bírálata. A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara Erkölcstudományi (— Missziológiai) Szemináriumának dolgozatai. Bp., 1931. 58—90.
47. *FÜLÖP:* i. m. 60.
48. Deák Ferenc beszédei, 1829—1847. (összegyűjt.: Kónyi Manó). Bp., 1882. 1—6.
49. A rablásról beszámol Hunkár Antal emlékirataiban. Hunkár Antal emlékiratai (közli: Lukinich Imre). Hadtörténelmi Közlemények, 1926. 353—354.
50. Az eseményeket többnyire hitelesen írja le *EÖTVÖS Károly:* A híres Bakony és a híres Sobri Jóska. 1885. In: uő.: Emlékezések. Eötvös Károly Munkái, VI. Bp., é.n. 63—102., uő.: A Bakony. Bp., 11. köt. 1—82.
51. A lápafői „ütközetről" a tolnai főispán a következőképpen számol be: „a lápafői erdőben a gonosztevők a dzsidás ezred egy szakaszával (1 strázsamester 25 közvitézzel) keveredtek harcba; a gonosztevők hevesen támadtak a sötétedésig, s a küzdelem végéig kb. 200 lövést adtak le." A kölcsönös lövöldözés eredménye: két katona meghal, három súlyosan megsebesül. Varga Ferenc dezertor fogságba esik, Sobri öngyilkos lesz. *FÜLÖP:* i. m. 247—249.
52. ZML IV. 1a. 1802/1837. közgy. Veszprém megye a nemesi pénztárból 2176 forintot fizetett ki az üldözés költségeire. VeML, IV. 1a. 1395/1837. közgy.
53. *FÜLÖP:* i. m. 127—128.
54. ZML IV. 14. A tiszti fenyítő és büntető perek lajstroma, 1831—1841.
55. *LACKOVITS Emőke:* Köveskál, Balatonhenye és Monoszló református egyházainak XVIII—XIX. századi iratai és anyakönyvei. VMMK 14. (1979) 274.
56. Uo. 275.
57. A büntetőperek lajstromában az adott időben csupán Kővágóörsön találkozunk hasonló kihágással.
58. ZML IV. 14n. 1839. 52. köt. nr. 119.
59. Fedőre és társaira vonatkozó bejegyzések a lajstromban: IV. 14n. 1833. 2. köt. nr. 51., 1835. 16. köt. nr. 57. és 2. köt. nr. 51., 1838. 44. köt. nr. 158.; Hegedüs és társai ügye 1837. 34. köt. nr. 103. Az 1833—1841 között letartóztatott személyek és a törvénytelenség (adósság és bűncselekmények) közötti összefüggést az alábbi táblázat mutatja. Az ismeretlenek rovatában azok szerepelnek, akiket a tisztiszék lajstromkönyve és a töredékesen megmaradt törvényszéki iratok segítségével nem lehetett azonosítani, s csak a nevüket ismerjük, az elkövetett kihágást vagy bűncselekményt nem.

Sorszám	Befogás jogcíme:	A helység neve			
		1. Kővágóörs	2. Köveskál	3. Mindszentkálla	4. Monoszló
1.	Tolvajság	13	11	1	2
2.	Verekedés	4	2	—	—
3.	Gyermekvesztés	1	—	—	—
4.	Istenkáromlás	1	—	—	1
5.	Útlevélhamisítás	—	1	1	1
6.	Gyilkosság	—	1	—	—
7.	Csavargás	4	—	—	—
8.	Hűtlenség	—	1	—	—
9.	Adósság	2	—	—	—
10.	Ismeretlen	—	5	—	—
	Összesen:	25	21	2	3

60. VeML IV. 1b. 94/1848. közgy. 1847 őszén a középdunántúli vármegyék — Vas, Zala és Veszprém — a szeptemberben és októberben „társaságba alakult fölfegyverkezett gonosztevőket" összehangolt intézkedések segítségével rövid időn belül elfogják és tagjait büntető törvényszék elé állítják.

JÓZSEF HUDI

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER ÖFFENTLICHEN SICHERHEIT IM KOMITAT ZALA UND IM KÁLER BECKEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

Die Studie wurde auf Wunsch des Bakony-Museums in Veszprém als Teil jenes langfristigen Institutsforschungsprogramms angefertigt, dessen Ziel die komplexe historisch-ethnologische Erschließung der Niederlassungen im Káler Becken ist.

Mit der Geschichte der öffentlichen Sicherheit in XIX. Jahrhundert hat sich für lange Zeit nur die Ethnologie eingehend und mit wissenschaftlichem Anspruch befaßt. Die rechts-, verwaltungs- und ortsgeschichtliche Forschung kam erst in den letzten zwei Jahrzehnten in Schwung und brachte auch auf diesen Gebieten neue Ergebnisse.

Der Autor möchte mit der Charakterisierung der öffentlichen Sicherheit in den Jahrzehnten vor 1848 zu den sicherheits- und verwaltungsgeschichtlichen Forschungen beitragen.

Die Studie besteht aus vier Kapiteln: im ersten gibt der Autor einen Überblick über die bisherigen Forschungen und legt kurz jene Wirkung dar, die das Verbrechen im XIX. Jahrhundert auf die Volksdichtung und die Künste, besonders auf die Literatur und die Filmkunst, ausübte. Im zweiten Kapitel greift er die öffentliche Sicherheit in Ungarn in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts und die charakteristischen Züge der sogenannten Betyarenwelt heraus, erläutert die Bedeutung des Begriffe Betyar und unterscheidet aufgrund der bisherigen Forschungen zwei Typen des Betyars: den Pferdebetyaren der Tiefebene, dessen Lebensform sich an die im XVIII.—XIX. Jahrhundert sich voll entfaltende Großtierhaltung in der Pußta band, und den Betyaren Transdanubiens und der Berggegenden, der zu Fuß ging oder mit einem Pferdewagen fuhr, ein Waldleben führte und dessen hauptsächlichste Unterhaltsform neben dem Diebstahl die Ausplünderung und Ausraubung von Reisenden war. Der Autor weist darauf hin, daß der Grund für die Existenz der Betyarenwelt — genau wie für ihre Entstehung — in erster Linie in der überholten Soldatenstellung des österreichischen Reiches zu suchen ist: die Soldatenstellung erfolgte nämlich in der Praxis zum größten Teil mit Gewalt — mit der Gefangennahme der jungen Burschen. Die Dienstzeit betrung 10 Jahre, und wer nicht Soldat werden wollte, geriet außerhalb des Gesetzes, d.h., sie wurden geächtet. Die Geschichte der öffentlichen Sicherheit vor 1848 kann in drei charakteristische Abschnitte unterteilt werden: der erste Abschnitt dauerte vom Beginn der Napoleonischen Kriege bis an das Ende der zehner Jahre, der zweite umfaßte die zweite Hälfte der zwanziger Jahre und der dritte das erste und zweite Drittel der dreißiger Jahre. Im ersten spielen die Kriege eine bedeutende Rolle, in den folgenden Zeitabschnitten wiederum die finanzökonomische Inflation, die Abwechslung der konjunkturellen und dekonjunkturellen wirtschaftlichen Abschnitte und die infolge der Entfaltung der bäuerlichen Warenproduktion eintretende gesellschaftliche Mobilisierung, welche bedeutende Massen an die Peripherie der Gesellschaft drängte. Die Betyarenwelt, das „Volksbanditentum", war das gesellschaftliche Produkt der tiefgreifenden Krise des feudalen Ungarn. Das Betyarenleben, welches der Autor ebenfalls im zweiten Kapitel charakterisiert, bedeutete in erster Linie eine spezielle Lebensweise: den dauerhaften Zustand des außerhalb der Gesellschaft Stehens, der für die geächteten Menschen eine ständige Lebensgefahr bedeutete. Die Betyaren organisierten sich zum Selbstschutz in kleinen Banden von 4-8 Personen, die unter der Leitung eines Führers standen und sich in ständiger Bewegung befanden. Ihre Versorgung mit Lebensmitteln und Munition wurde durch die an der Peripherie der Gesellschaft lebenden Schichten — hauptsächlich Schäfer und Schweinehirten — abgesichert.

Das dritte Kapitel verfolgt die Veränderungen der öffentlichen Sicherheit im Komitat Zala und das vierte Kapitel die Veränderungen im Káler Becken. Das Komitat Zala regelte wie die meisten Komitate Transdanubiens schon zur Zeit der Napoleonischen Kriege in mehreren Beschlüssen und Statuten die öffentliche Sicherheit, versuchte in den zehner Jahren die Auflösung der Räuberbanden mit Waffengewalt und arbeitete regelmäßig mit den benachbarten Komitaten zusammen. Mit der Einführung des Standrechts wurden in mehreren Fällen erfolgreiche Aktionen zur Ergreifung der berühmten Räuber organisiert. Die bedeutenste Aktion führten 1836 und 1837 die Komitate des mittleren Transdanubiens durch: das Ergebnis der erfolgreichen Treibjagd war, daß die Sobri-Bande liquidiert wurde. Damit ging auch symbolisch die Blütezeit der Betyarenwelt in Ungarn zu Ende.

Auch die öffentliche Sicherheit des Káler Bekkens wurde in der Mitte der dreißiger Jahre erschüttert: im Jahre 1836 gefährdete die Sobri-Bande die Sicherheit von Leben und Gut. Die Bezirksstuhlrichter versuchten mit der Mobilisierung der Armee des Komitats, die Ordnung aufrechtzuerhalten. Die öffentliche Sicherheit des Káler Beckens in den Jahrzehnten vor 1848 kann als überdurchschnittlich bezeichnet werden. Zwischen 1833 und 1841 wurden von den Komitatsbehörden in Kővágóörs, Köveskál, Mindszentkálla, Szentbékkálla und Monoszló in nur insgesamt 51 Fällen Strafverfahren durchgeführt, wobei mehr als die Hälfte der Verbrechen in die Kategorie Diebstahl eingereiht werden und in den anderen Fällen man von Gesetzesverletzungen geringerer Bedeutung sprechen kann. In der ganzen Gegend gab es nur einen einzigen eingefleischten Verbrecher: Ferenc (Fedő) Kócz, den das Gericht von Zalaegerszeg in der dreißiger Jahren wegen Diebstahls, Einbruchraubes und Landstreicherei dreimal für kürzere bzw. längere Zeit zu Gefängnis verurteilte.

HALÁSZ IMRE

A KÁLI-MEDENCE FALVAINAK OKTATÁSÜGYÉHEZ

Esetleges adatok közlésével tudunk csak hozzájárulni a címben jelzett régió alsó fokú oktatásának történetéhez, mert azonos időből tökéletes, valamennyi felekezetre kiterjedő metszetet nem sikerült fellelni. Külön kell azonban tárgyalni az egyes felekezetek iskoláit, hiszen csak így kaphatunk helyes összképet a Káli-medence falvainak oktatási, művelődési vagy akár műveltségi helyzetéről. Tanulmányunkban elsősorban arra szeretnénk választ keresni, hogy milyen volt a korabeli intézményhálózat és ez megfelelt-e kora igényeinek.[1]

AZ ÍRÁSTUDÁS KÉRDÉSÉRŐL A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Benda Kálmán a XVIII. század iskolázottságáról és írástudásáról megállapította, hogy a mezővárosi elöljáróság írni tudása a Dunántúlon 42% -os, a falvakban ugyanez az arány 11,4% -os volt. Ha ezeket az értékeket megyékre vetítjük, akkor a korabeli Zala megye (hiszen századunk közepéig ehhez a megyéhez tartoztak a Káli-medence falvai) a sereghajtó; 3% -kal mélyen a dunántúli átlag alatt van. Ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy Zala megye 539 falujában mindössze 149 tanító működött.[2]

Milyen volt az írni-olvasni tudás a Káli-medence egyes községeiben? Az 1767-es és 1777-es úrbéri összeírásokban található kérdőpontokat a helységek elöljáróinak aláírásukkal kellett hitelesíteni. Ezekből a hiányosan fennmaradt összeírásokból következtethetünk a korabeli írni tudásra:[3]

Település neve	Aláírások száma	Tud írni	Nem tud írni
Balatonhenye	8	3	5
Kővágóörs	12	—	12
Kékkút	6	—	6
Köveskál	5	1	4
Szentantalfa	6	—	6
Szentbékkálla	13	—	13
Káptalantóti	9	—	9
7 községben összesen	59	4	55

Tehát a XVIII. század közepén az 59 községi elöljáró közül mindössze 4 tudta a nevét leírni, a hitelesítők 6,78% -a. Ez a szám önmagában elriasztó, de figyelembe kell venni, hogy a tanítók ez időben csak azoknak tanítottak írást, akik ezt igényelték. Az írás-olvasás önmagában tehát nem adott ebben a korban társadalmi rangot.[4] Zala megye 568 településéből csak 220 olyan összeírás érkezett be, ahol legalább egy aláírás szerepelt. Az összeírásokból hiányoznak azonban többek között (Zala/Egerszeg, Kanizsa, Kiskomárom, Keszthely, Csopak és Tapolca válaszai is, ahol az átlagosnál magasabb lehetett az írásbeliség. A Káli-medence falvainak összeírásaiból Balatonhenyén a bíró és két esküdt, Köveskálon az egyik esküdt tudta leírni a nevét. Tehát a XVIII. század második felében a községek lakóinak nem volt mindennapos tevékenységük a betűvetés, a gazdasági, társadalmi szokások ezt nem tették szükségessé, s bár az iskoláztatás és az írástudás szintje a XVIII—XIX. században jelentős mértékben emelkedett, a parasztság döntő többsége nem volt írástudó ember, kultúrája elsősorban szájhagyományokra támaszkodott. Ismereteit a hagyományos szóbeli, jobbágyi művelődésből merítette.[5] Ezért van, hogy a falu egyetlen írástudó embere (a plébánost vagy a lelkészt leszámítva) a tanító, akinek éppen ezért el kell látnia a községi notárius feladatát is, és hiába akarták ezt a feladatot a későbbi rendeletek levenni a válláról, ez elsősorban azért nem sikerült, mert a falusi írásbeliség még nem ért el ez idő tájt magasabb fejlettségi szintet, amely csak a korszerű polgári alsó fokú közigazgatás bevezetésétől válik majd lehetővé, így megszűnnek vagy a minimumra csökkennek a falusi tanító közigazgatási feladatai.

Mielőtt felekezetenként vennénk sorra — a fennmaradt források alapján — az egyes iskolákat, vessünk egy pillantást a népességszámra. Az első magyarországi népszámlálást II. József végeztette el 1784 és 1787 között. Ez az egyetlen adatsorunk, melyből következtethetünk a korszak, ill. a régió falvainak népességére. A táblázatból ezúttal a legfontosabb az utolsó adatsor, a „sarjadék" száma:[6]

Helység neve	Házak száma	Családok száma	Tényl. népesség száma	Nők száma	1—12 éves férfi-sarjadék száma
(Balaton)Henye	113	150	622	298	60
Kékkút	50	61	269	124	48
Kővágóörs	275	325	1279	654	129
Köveskál	183	210	822	426	57
Mindszentkálla	74	66	294	146	35
Monostorapáti	106	141	681	324	104
Salföld	107	91	373	183	55
Szentantalfa	113	136	629	316	50
Szentbékkálla	124	120	674	226	61

A KATOLIKUS KISISKOLÁK

Kosáry Domokos szerint a falusi iskolák fő feladata — a feudális uralkodó osztály szemszögéből — elsősorban nem bő tárgyi ismeretekkel felvértezett országlakók, hanem engedelmes alattvalók nevelése volt, kik elfogadják a fennálló rendszert, és ebbe a társadalomba beilleszkednek. Céljuk volt még egy bizonyos csekély számú „közvetítőréteg" kiemelése, kik — mint papok vagy tanítók — a feudális eszményképeket hivatottak tovább mélyíteni az őket követő generációkban.[7] Az alsópapság jelentős része paraszti sorból származott, s a papnak készülő fiuknak elengedhetetlen volt bizonyos alapvető ismeretek megszerzése ahhoz, hogy a magasabb iskolában megállhassák a helyüket. Ezért aztán a falusi iskolákat felekezetek szerint szervezték, és mindenki szerette volna saját felekezethez tartozó iskolába adni gyermekét. Az egyházi hatóságok pedig szigorúan tiltották a más felekezetűek iskolájának látogatását.[8]

Kisiskolák először azokon a helyeken jöttek létre, ahol a plébániák is kialakultak. Később azonban az anyaegyház iskoláján kívül létrejöttek a filiális iskolák is, a Káli-medence római katolikus egyházigazgatása 1777-re, az első teljességre törekvő iskola-összeírás idejére a következőképpen alakult ki:

Anyaegyház	Filia	Iskola van + nincs —
Káptalantóti		+
	Salföld	+
	Kékkút	+
Kővágóörs		+
Csicsó		+
	Monoszló	—
	Szentantalfa	+
Szentbékkálla		+
	Mindszentkálla	+
	Köveskál	+
	Balatonhenye	—

11 helységből kilencben már működött iskola. Ez rendkívül jó arány, és ha a Káli-medencéhez hasonló mikrotájakkal hasonlítjuk össze, mint például Göcsej, Hetés vagy az Őrség, tárgyalt régiónk iskolahálózata kiemelkedően jó. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy más felekezetek iskolái is működtek a régióban, így például Balatonhenye községben a katolikus népesség elenyészően alacsony volta miatt nem volt katolikus iskola, de a XVIII. század közepétől tudunk a helységben református iskola működéséről.

Jóllehet a tanító, az iskola megléte nem mindig jelentett színvonalas tanítást, tanítóképzés sincs még, valamint a tanítói foglalkozás sem tartozik a társadalmilag megbecsült foglalkozások közé,[9] mindenképpen egyetlen kérdés csak a döntő: működik-e az iskola! Ebben az esetben egyértelmű igennel kell felelnünk.

A Káli-medence falvaiban a katolikus kisiskolák a XVIII. század közepén tűnnek fel. A legrégebbi cannonica visitatióról 1745-ből van tudomásunk, tehát ebben az időben már hosszabb-rövidebb ideje kellett működni ezeknek a kisiskoláknak. A tapolcai főesperességben 1745-ben 1 mezőváros, 6 plébániás falu és 19 filiát írtak össze. Valamennyi helységben volt tanító, de a hat plébániás falu közül csak négyben, Gyulakesziben, Nyirádon, Kővágóörsön és Szentbékkállán folyt a tanítás, Tördemicen és Tótiban nem. A 19 filiából 12-ben folyt tanítás, hétben nem, mert a tanítónak nem volt tanítványa.[10]

Mária Terézia 1760-ban megalakította a Bécsi Udvari Tanulmányi Bizottságot, ezzel megteremtette a lehetőségét és feltételeit annak, hogy az oktatásügyet egységes szempontok szerint rendszerbe foglalják, s ennek a folyamatnak a csúcsa az 1777-ben kiadott Ratio Educationis.

A rendeletek és az időközben kiadott rendelkezések előkészítéseként több összeírás maradt ránk, melyek közül a helytartótanács által elrendelt 1777. évi összeírás a legteljesebb. A XVIII. század második feléből három hivatalos, állami összeírásról van tudomásunk, ami a kormányzat törődését, az ezen a téren felgyorsult munkát is jelzi, s ez is hozzájárult a kezdetben csekély társadalmi igény mellett ahhoz, hogy a káli falvak iskolahálózata ilyen magas fokot érjen el.

A három összeírás eredménye a következő:[11]

Helység neve	Kisiskolával rendelkezik: + kisiskolával nem rendelkezik: —		
	1770	1777	1796
Balatonhenye	+	—	—
Káptalantóti	+	+	—
Kékkút	—	+	+
Köveskál	—	+	—
Kővágóörs	+	+	+
Mindszentkálla	—	+	—
Monostorapáti	+	+	+
Salföld	—	+	+
Szentantalfa	+	+	—
Szentbékkálla	+	+	+
10 helységből	6	9	5

Zala megyében 1770-ben 519 helységben 146 iskolát, illetve iskolamestert írtak össze,[12] úgyhogy a káli falvak átlaga itt is magasan felette van a megyei átlagnak, és ha a mikrotájakkal hasonlítjuk össze, az arány még jobban megjavul, hiszen Göcsejben, Hetésben volt olyan fára, melyhez tartozó 12 filiában egyetlen iskola sem volt.[13]

Az 1770-es összeírásból a tanítók neveit, tanítványai számát illetve a tantárgyakat tudhatjuk meg:[14]

Helység	Tanító neve	Tanulók száma	Tantárgyak
Balatonhenye	Török Sámuel	(más adat nem szerepel)	
Káptalantóti	Patyi Ádám	29	olvasás, írás, hittan
Kékkút	nincs iskola	—	—
Köveskál	nincs iskola	—	—
Kővágóörs	van iskola	(más adat nem szerepel)	
Mindszentkálla	Sziártó Ferenc	nincs	nem tanít
Monostorapáti	Molnár György	8	olvasás, írás, hittan
Salföld	nincs iskola	—	—
Szentantalfa	Szilágyi Pál	(más adat nem szerepel)	
Szentbékkálla	Csébi Antal	nem szerepel számadat	elemi ismeretek, latin olvasás

Teljességre törekvőbb az 1777. évi összeírás, ahol a helytartótanács 13 kérdésre követelt választ, ebből szemléletes kép rajzolódik elénk nemcsak az iskolák állapotáról, hanem a tanítók jövedelméről iis.

A teljesség igényével, a kérdőpontok felsorolása után valamennyi iskoláról beérkezett valamennyi adatot közlünk, miután ez az egyetlen, mindenre kitérő felmérés:[15]

A helytartótanács által elrendelt összeírás kérdőpontjai:

1. Mely helységben és ki a tanító?
2. Hány növendéke van és ezek milyen vallásúak?
3. Mit és hogyan tanít?
4. Jövedelmének felsorolása.
5. Hogyan tanít, milyen javítás szükséges vagy ajánlatos a munkájában?
6. Mikor és ki építette az első iskolát és alkalmazta az első tanítót?
7. Ki alkalmazza jelenleg a tanítót és ki gyakorolja felette a felügyeletet?
8. Van-e a tanítónak egyéb foglalkozása, és ezért milyen fizetést kap?
9. Kántorságon kívül mellékfoglalkozása és egyéb jövedelme?
10. Van-e háza, azt ki építette, ki köteles fenntartására ügyelni, milyen állapotban van, van-e az épületben külön iskolaszoba?
11. A házon kívül van-e egyéb fundusa?
12. A tanító alkalmas-e feladata ellátására?
13. Mikor látogatják a tanulók az iskolát?

Mi a tanítás és a vakáció rendje?

Ezután lássuk valamennyi választ. (Megjegyzendő, hogy vannak olyan kérdőpontok is, melyekre nem érkezett válasz, egyes helyeken egykét kérdést összevontak.)

KÁPTALANTÓTI
(anyaegyház)

1. Az anyaegyházban Banai József a tanító. Az anyanyelven kívül latinul és közepesen németül is tud.

2. 27 róm. katholikus, mindkét nembeli növendéke van.

3. Az ABC-n kezdve az olvasás ismeretét, de aki akarja a fiúk közül, annak írást és elemi ismereteket is tanít modern módszerrel. A lányoknak csak olvasást tanít. Szombatonként s vasár- és ünnepnapokon ebéd után van vallásoktatás.

4. — Az említett tanulók közül 7 fél évig jár iskolába, ezek után fejenként 70 dénárt kap 4,90 frt
— 20 csak egy negyedévig jár, fejenként 35 dénár 7 frt
— 134 önálló gazdától és zsellértől kap fejenként 15 dénárt 20,10 frt
— minden gazda ad 1/2 mérő[16] gabonát. Ilyen van 60, tehát 30 mérőnyit. Ez 50 dénárjával 15 frt
— a többi 74 pedig egy negyed mérőt ad = 18 2/4, 50 dénárjával 9,25 frt
— tűzifát kap 8 szekérrel, á 40 dénár 3,20 frt
— stóla[17] jövedelem hat kihirdetéstől á 11 2/3 dénár 0,70 frt
— 13 temetés után 11 2/3 dénárjával 1,51 frt
— koledából[18] 1/3 rész 0,50 frt

5. Ajánlatos lenne a fiatalságot egész évben oktatni, hogy így magasabb osztályokba is eljuthassanak.

6. Emberemlékezet óta mindig volt itt tanító, alapítvány nincs.

7. A plébánia a községgel együtt állítja a tanítót, s ellenőrzi.

9. A tanító egyúttal jegyző is és ezért kap a falutól 8 frt
a tóti, kisörsi és bácsi promontóriumban szintén jegyző, s kap 4,50 frt
a harangozásért a 134 családtól á 15 dénár 20,10 frt
minden szőlős gazda ad egy pint mustot. Ez 10 urna összesen á 1,50 dénár 15,— frt

10. A tanító háza a káptalan telkén kőből épült; ebben egy külön szoba az övé, s konyha, mellette kis szoba a tanulók számára, s istálló sövényből, náddal fedett minden.

11. A ház északi részén van a káposztás kertje, a befektetett munkán kívüli értéke 1 frt
az egyház földeiben minden nyomásban van egy hold földje; ezt az anyaegyházbeliek szántják és vetik, s aratják és behordják. Elvetnek 1 2/4 pozsonyi mérőnyit a termés — tekintettel a föld terméketlen voltára — 4 kereszt, 3 pozsonyi mérőt hoz, leszámítva a vetőmagot, cséplést, 1 1/8 pozsonyi mérő marad, á 60 dénár 0,67 frt
A szükséges javításokat — hanyagul az anyaegyházbeliek végzik.

13. Kedden és csütörtökön fél nap szünet van a tanításban.

SALFÖLD
(Káptalantóti filiája)

1. A tanító Németh János, csak magyarul tud.
2. 8, mindkét nembeli katholikus növendéke van.
3. Az ABC-n kezdve olvasni, s aki akar, azt írni is tanítja. Vallásoktatás szombatonként van.
4. — egy negyedéven át tanít, ezért kap á 25 dénárt 2 frt
— conventiot kap a községtől 4 frt
— minden házaspártól kap 1/2 mérő rozsot (41 pár van), tehát 20 2/4-et, 50 dénárjával 10,25 Frt
— mivel szántóföldet nem kap, adnak neki 4 mérő tiszta rozsot, á 60 dénár 2,40 frt
5. Jó lenne, ha egész évben oktathatná az ifjúságot.
6. Ezelőtt 30 évvel a község választotta a tanítót, alapítvány nincs.
7. A község a parochiával egyetértésben állítja (választja) a tanítót.
9. Egyúttal jegyző is, ezért kap 4 frt
a harangozásért a 41 pártól kap egy-egy karéj kenyeret, á 10 dénár 4,10 frt
10. A tanító háza a község telkén, a templomhoz közel, keletre fekszik, nagyobb részben kőből, sárral tapasztott. Istállót saját költségén állított. A szoba egyúttal tanítás célját is szolgálja.
11. A lakásból külön a falu forrásához közel van egy kis veteményes s káposztás kertje. Ennek haszna 0,25 frt
A szükséges javításokat a falu végzi.
13. Szerdán és szombaton déltől szünet van egy lectio (lecke) elvégzése után.

KÉKKÚT
(Káptalantóti filiája)

1. A tanító Pintér József, csak magyarul tud.
2. 19, mindkét nembeli r. katholikus növendéke van.
3. Az ABC-től kezdve olvasni, aki akarja azt magyarul írni is tanítja. Vasár- és ünnepnapokon ebéd után van a vallásoktatás.
4. — egy negyedévig tanít, kap ezért fejenként 25 dénárt 4,75 frt
— a harangozásért minden házaspártól kenyér megváltás címén kap 20 dénárt, 36 pártól 7,20 frt
— ugyanezek adnak 1/2 mérő rozsot, az 18 mérő rozs, á 50 dénár 9 frt
— tűzifát 8 szekérrel kap, á 40 dénár 3,20 frt
— stólából is kap.
5. Jobb lenne, ha egész évben tanítaná az ifjúságot.
6. Emberemlékezet óta mindig volt itt tanító.
7. A község a plébániával egyetértésben állítja és ellenőrzi a tanítót.
9. Más hivatalt nem visel, de a harangozásért a helyi lakosoktól szüret idején kap 1 pint mustot, összesen 1 urnányit 1,50 frt
10. A tanító háza a zárda területén van, a templomhoz közel; szoba, egyúttal tanterem is, füstös konyha, kamra az istálló előtt, mind nagyobb részben kőfallal kerítetett, romlott állapotban, szalmával fedve.
11. A lakáson kívül egy jelentéktelen kis kertje is van, ennek haszna a munkán kívül 0,15 frt
Két helyen kis rét, ezt a helybeliek kaszálják, gyűjtik és szállítják be 1/2 szekérnyit 0,75 frt
Szántóföldet két nyomáson, 4 helyen bír, ketkőt a helyiek művelnek (vetik, aratják, stb.) ebből 9 kereszt terem (2 2/4 mérőt vetnek).
12. A filia számára alkalmas a tanító, a javításokat a helybeliek csinálják, de hanyagul.
13. Szerdán és szombaton szünete van a tanulóknak.

KŐVÁGÓÖRS
(anyaegyház)

1. A tanító nemes Zámbó Imre, aki magyar és latin nyelvben jártas.
2. 35 mindkét nembeli, római katholikus tanulója van.
3. Az ABC-n kezdve folytatólagosan az írás elemei és alapismereteket modern módszerrel a fiúknak, a lányoknak a betűket, olvasást és aki akarja, annak írást is tanít. Vallásoktatás szerdán, szombaton és vasárnaponként van.
4. — a gyerekek után 50 dénárokat kap 17,50 frt
— konvenciót a katolikusoktól évente 12 frt
— természetben 20 mérő rozsot, 60 dénárjával 12 frt
— tűzifát az igavonókkal rendelkező 30-tól ugyanannyi szekérrel, 20 dénárjával 6 frt
— bevett szokás szerint a falu kocsmáján kiárusíthat 5 urna bort, á 25 dénár 4,25 frt
— stóla jövedelmet is kap.
5. Kényelem és jobb lehetőség kellene a tanítás javítására.
6. Kb. 35 év óta fogadnak a katolikus lakosok tanítót.
7. A köznép a plébániával együtt állítja, és a cummunitas egyházközség ellenőrzi a tanítót.
9. Nincs más hivatala, de a harangozásért (napi, esteli és nyári) minden gazdától kap egy karéj kenyeret; tehát 41 × 10 dénár 4,10 frt
10. A tanító háza az oratóriummal (a templom hajójával, szentélyével, kívülről) egybeépítve, és az oratórium mellett konyha, szoba (tanítási célra), másik szoba, de azt most építik a kőművesek, náddal fedett a ház, kerítés nélküli udvara és kertje van.
11. 1 hold szántója van, ezt a falu műveli 2,2 2/4 frt
12. A ház reperálandó, a tanító alkalmas.
13. Hetenként istentisztelet után csütörtökön 1/2 nap szünet. Szüret idején 4 héten át zárva az iskola.

SZENTBÉKKÁLLA
(anyaegyház)

1. A tanító Vizi Ferenc, aki latinul és magyarul tud.
2. Mindkét nembeli, katholikus tanítványa van 12.

3. Az ABC-n kezdve az olvasást, aki akarja a fiúk közül, annak elemi ismereteket is tanít modern módszerrel, a lányoknak olvasást tanít. Szerdán és szombaton vallásoktatás (kathechesis).
4. — fél éven át tanít, á 50 dénár 6 frt
— az anyaegyháztól conventio, benne a jegyzői fizetés is 16 frt
— természetben kap rozsot, attól aki a plébánosnak 1 mérőt ad, a tanítónak 1/2-et, tehát 17-en adnak 8 2/4 mérővel, 50 dénárjával 4,25 frt
— aki a plébánosnak 1/2 mérőt, az a tanítónak 1/4-et, tehát 65-en adnak 16 1/4-et, ez 50 dénárjával 8,12 2/4 frt
— aki a plébánosnak 1/4-et, az neki 1/8-ot ad, így 8-an adnak 1 mérővel 0,50 frt
— stólából háromszori kihirdetés után per 11 2/3 dénár 0,35 frt
— öregek, fiatalok temetéséért 38-an 11 2/3 dénárjával 4,43 1/2 frt
— a coledának 1/3-a 21 2/3 frt
5. Jó lenne, ha egész éven át folyna a tanítás. A tanító az egyházi szolgálatának eleget tesz.
6. Emberemlékezet óta mindig volt tanító, alapítvány nincs.
7. A plébános a faluval egyetértésben állítja és ellenőrzi a tanítót.
9. A tanító egyúttal jegyző is. A harangozásért minden földtulajdonostól kap 1 kéve gabonát = 3 kereszt s ugyanennyi mérő, levonva a cséplés 1/4, 1/8 marad 2 5/8 mérő, á 60 dénár 1,57 2/4 frt
Ugyancsak harangozásért kap minden szőlősgazdától 1 pint mustot = 6 urna, á 1,25 dénár 7,50 frt
10. A háza a falu telkén sárral összeillesztett nyers kövekből. Van egy külön szobája, s külön egy a gyerekeknek, füstös konyha, kamra nincs, istálló sárral összeillesztett, sövényből szalmával fedett s ahogy a szél el ne vigye, ágakkal is.
11. Külön van kertje a ház mellett, egy kicsi a zöldség és káposzta számára. Ez egy kiskert, a többi lakosé között van 0,50 frt
13. Kedden és csütörtökön fél nap szünet van a tanításban.

BALATONHENYE
(Szentbékkálla filiája)

Ugyanaz a tanító, aki Szentbékkállán, csak a stoláris jövedelmét kapja:
— két kihirdetés 11 2/3 dénárjával 0,23 1/3 frt
— öt temetésért 11 2/3 dénárjával 0,58 1/3 frt
— koledából 0,5 frt

KISFALUD
(Szentbékkálla filiája)

Egyetlen adat van az összeírásban: (a szintén a szentbékkállai anyafárához tartozó) mindszentkkállai tanító Patyi Ádám látja el a feladatot.

KÖVESKÁL
(Szentbékkála filiája)

1. Trombitás István a tanító, csak magyarul tud.
2. 6 „kétnembeli katholicus tanítványa vagyon".
3. Az ABC-től kezdve tanítja az olvasást, aki akarja, annak az írást is. Vallásoktatás szerdán és szombaton van.
4. — 1/2 éven át tanít, á 50 dénár 3 frt
— minden házaspár fizet 20 dénárt, 24-en 4,80 frt
— ugyanezek adnak 1/2 mérő rozsot = 12, á 60 dénár 7,20 frt
— 1 házassági kihirdetésért 0,11 2/3 frt
— 12 temetésért 11 2/4 dénárjával 1,40 frt
— coledából harmad rész 0,8 5/3 frt
5. Jó lenne egész évben tanítani.
6. 15 évvel ezelőtt az oratórium létesítése után állítottak tanítót.
7. A falu a plébániával egyetértésben állítja és ellenőrzi.
9. Egyéb hivatala nincs, de a harangozásért minden filiabeni szőlős gazda ad 1 pint mustot = 4 urna, á 1,25 5 frt
Házaspárok 1 karéj kenyeret, á 10 (24-en) 2,40 frt
10. A háza össze van építve az oratóriummal, ott sárral összeillesztett kőből konyha, szoba (tanítási célra is) istálló sövényből sárral tapasztva és náddal fedve.
11. A házon kívül kis zöldségeskert és káposztáskert a falubelieké közt, a munkán kívüli értéke 1,24 frt
Tűzifát kap conventio szerint 24 szekérrel, á 15 dénár 3,60 frt
12. A tanító szükséges itt, a javításokat a katholikus közösség végzi.
13. A gyerekek számára szünnap nincs.

MINDSZENTKKÁLLA
(Szentbékkálla filiája)

1. Patyi Ádám a tanító, magyarul tud és közepesen latinul.
2. 5 római katolikus tanítványa van, mindkét nembeliek.
3. Az ABC-től kezdve olvasást, aki akarja írást, s elemi ismereteket tanít fiúknak modern módszerrel, a lányoknak csak olvasást. Vallásoktatás szombatonként délelőtt.
4. — 1/4 éven át tanít á 25 dénár 1,25 frt
— a szomszéd Kisfalud filiálissal együtt conventiót kap 20 frt
— e két falu ad természetben rozsot 28 mérővel á 50 dénár (gyenge minőségű) 14 frt
— tűzifát 25 szekérrel á 15 dénár 3,75 frt
— háromszori kihirdetés á 11 2/4 0,35 frt
— 21 temetés (ifjú-öreg) á 11 2/4 2,45 frt
— 1/3-a a pénzbeni adományoknak 0,28 1/3 frt
5. Hosszabb ideig kellene tanítani.[19]
6. Emberemlékezet óta mindig volt itt tanító.
7. A plébános s a falu egyetértve állítja a tanítót.

9. Csak orgonista a tanítói állásán kívül, de azt ingyen csinálja. A harangozásért minden szőlős gazda ad 1 pint mustot = 7 urna, á 1,25 8,75 frt

Minden szántóvető ad egy kéve rozsot = 4 kereszt, levonva a cséplést 2/3,3 1/3 mérő, 60 dénárjával 2 frt

10. A ház a püspöki telken van, Mindszentkkállán, 2 szoba, füstös konyha, kamra, istálló, nélkül, sárral megtapasztott kövekből, szalmával fedve. A házon kívül veteményeskert s külön káposztáskert. A munkán kívül ér 1,15 frt

Minden nyomásban van szántóföldje, amelybe a helybeliek 1 1/2 mérőt vetnek s minden egyéb munkáját a tanító végzi 0,90 frt

11. 1 kis szekér szénát termő rét 0,60 frt

12. Alkalmas, ügyes tanító.

13. Szerdán ebéd után szünetel a tanítás.

MONOSZLÓ
(Csicsó 11. filiája)

Ebben a filiában a csekély szolgálatot az anyaegyház tanítója Proszt József látja el, aki a római egyház bevett szokása szerint az alábbi jövedelmeket élvezi:

— készpénzben 3 római kath. nemestől á 11 2/3 0,35 frt

— ugyanezektől 1/4 mérő rozsot = nr. 3/4 60 dénárjával 0,45 frt

— két temetés után á 11 2/3 0,23 1/3 frt

0,03 1/3 frt

A jövedelmi viszonyokat egy, a vidékre jellemző táblázattal szemléltetjük, mely szintén ezekben az években végrehajtott úrbéri összeírások alapján készült. A jövedelmi viszonyok mellett következtethetünk a lakosság összetételére is, tehát arra, hogy milyen társadalmi rétegből jártak a régió falvainak iskoláiba.[20]

Az adatokat látva egyértelművé válik, hogy a régió lakosságának döntő többsége a mezőgazdaságból élő népesség, melynek érdeke nem kívánta az iskoláztatást, a jórészt apáról fiúra szálló földműveléshez szükséges ismereteket a gyakorlatban sajátította el. A gazdálkodásban, a munkában a teljes család részt vesz, iskolába csak az járhat, kinek nincs az adott időszakban szerepe a család munkamegosztásában.[21] Ezért rendkívüli jelentőségű, hogy 1777-re már majdnem minden káli faluban van katolikus iskola, mert vannak tanítványok is. Itt utaljunk vissza az írásbeliség kérdésére: miután nem társadalmi szükséglet az írástudás, nem is ösztönzik a szülők gyermekeiket, a tanítók tanítványaikat írástanulásra, ám a lehetőség valamennyi tanulónak adott, ha szükségét érzi a szülő a betűvetés tudományának elsajátítására, az iskolában ezt mindenki megkaphatja. A káli falvak iskolái az — modern kifejezéssel élve — intézményhálózat tekintetében magasan a megyei, ill. a dunántúli átlag felett álltak, az oktatandó tananyag minőségét és mennyiségét tekintve megfeleltek a kor által támasztott igényeknek.

Benda Kálmán idézett tanulmányában hangsúlyozza, hogy a ludi magisterek ellen a Dunántúlon sok helyen kifogás merült fel.[22] Az itt említett helységek ebben is dicséretes kivételek, hiszen az összeírásokban „alkalmas, jó tanítók"-ról olvashatunk. A tanítók életszínvonala, lakás- és vagyoni körülményei nagyjából megfeleltek az átlagos jövedelmeknek, a káli falvakban sem kimagasló jövedelmű, sem nyomorgó tanítóról nincs tudomásunk. A tanító jövedelmének összege a helység vagyoni viszonyaitól függött, ám sem a XVIII. sem a „mozgalmas" XIX. században nincs a régióban éhínségről tudomásunk, s arról sem kerültek elő feljegyzések, hogy a tanító nem kapta volna meg évi járandóságát. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a helységek lakosai nem nagy lelkesedéssel végezték a tanító háza és birtoka körüli közmunkákat, hiszen ismét utalva az írásbeliség kérdésére — a tudati szint (a gazdasági körülményekből, társadalmi struktúrából, a mindennapi élet tevékenységéből következően) nem jutott el arra a fokra, hogy a többség belássa: az ő, illetve gyermekei érdeke a tanító tartása.

Itt kapcsolódunk az összeírás 5. pontjához, hogy milyen változtatást tartanak szükségesnek. Majdnem valamennyi helyen azt jelölték meg, jó lenne, ha a tanító egész évben tanítana. Ez bármennyire is kívánatos, de irreális cél volt a kora-

Helység	Telkes jobbágyok	Házas zsellérek	Házatlan zsellérek	Egész jobbágytelekhez jár 1 hold belsőségen kívül	
	s z á m a			hold szántó	szekér szénát termő rét
Balatonhenye	34	–	–	18	8
Káptalantóti	21	73	–	20	8
Kékkút	1	8	–	22	8
Kővágóörs	–	7	–	20	8
Köveskál	–	16	–	20	8
Mindszentkálla	16	27	–	18	8
Salföld	7	30	–	20	8
Szentbékkálla	25	49	–	18	8

Járás	Helység	Az iskola		Az iskola jellege	A tanító éves jövedelme (k = készpénz, t = termény)	A lakosok, vagy a tanító által művelt		Az iskolaépület állapota	Az iskola fenntartója	Egyéb megjegyzések
		1970	1977			szántó	rét			
		évi összeírásban szerepel-e + = igen — = nem								
tapolcai	Kékkút	+	+	triviális	k. 35,33	1 hold, a község műveli	2 szekér széna	Megfelelő épület 1 szoba tanításra, 2 lakásra. Istálló nincs.	község	A tanító jegyző és harangozó is.
	Kővágóörs	+	+	triviális	k. 30,– t. 70,54	2 hold, a község műveli	—	2 szoba szilárd anyagból. Egyik szoba a tanulóké, a másik a tanítói lakás.	község	A tanító orgonista, jegyző és harangozó.
	Monostorapáti	+	+	triviális	k. 76,–	1 hold, a község műveli	1 szekér széna	Szilárd anyagból épült megfelelő ház. Egyik szoba a tanulóké, a másik szoba lakás. Istálló is van.	község	A tanító orgonista, jegyző harangozó is.
	Salföld	—	+	triviális	k. 51,52	—	—	Szilárd anyagból készült megfelelő ház, 1 szoba, ott folyik az oktatás.	község	A tanító jegyző és harangozó is.
	Szentbékkálla	+	+	triviális	k. 20,– t. 42,11	1/2 hold a község műveli	—	Értéktelen épület, egyik szoba a tanulóké, a másik lakás. Istálló 2 tehénre	község	A tanító orgonista, jegyző és harangozó is.

beli falusi iskolákban. Hiszen még a XIX. század közepén is azt olvashatjuk a tanulókról az egyik összeírásban: „November közepéig alig lehet az oskolába behúzni és már tavasz kezdetén nagyobbadán zsiba őrzésére, marha legeltetésére, ételhordásra, használtatnak, s elszélednek, minden intés, sürgölés ellenére. A fiók egyházakból, ahol oskola nincs télen a rossz idő miatt kevesen és ritkán jelennek meg."[23]

A XVIII. század végén még egy leirat érkezett iskolaügyben a helytartótanácstól a megyéhez. Ebben a leiratban ismét felszólították a megyét, vegyék számba az iskolákat, mert hiába valamennyi utasítás, rendelkezés, az ország egészét illetően kevés foganatja volt ezeknek. Az összeírásokat is sokféleképpen értelmezték, tehát szükségessé válna egy egységes szempontú összeírás. Ez elsősorban az iskolaépület állapotára, a tanító jovedelmére és járulékos foglalkozásaira terjed ki. Az 1796. évi összeírás — minden bővebb magyarázat nélkül — a tárgyalt falvakban öt iskolát rögzített, ugyanannyit, mint az 1770. évi. Arra, hogy volt-e még iskola a hiányzó községekben, vagy az eltelt időszakban megszűnt, netán az összeírás készítői hibáztak — nincs semmi adatunk. Így csupán közreadjuk az összeírások községenkénti eredményeit:[24]

A XIX. század elejéről nincs adatunk a medence katolikus iskoláiról. A reformkor nemzeti nevelésügyi küzdelmeinek, törekvéseinek Zala vármegyei eseményeit Kotnyek István könyvében feldolgozta,[25] így ennek részleteire itt nem térünk ki. Megjegyezzük azonban, hogy „A Nép nevelésre Felügyelő Választmány" 1837. január 9-én tartott ülésén a tagok felosztották maguk között a megvizsgálandó területet, ennek alapján a régió katolikus falvai közül Saáry Gergely Szentbékkállán, Nagy József Csicsón (ehhez az anyaegyházhoz tartozott Monoszló is) volt köteles a helyzetet regisztrálni, a tapolcai járás evangélikus iskoláit Horváth Zsigmond, a reformátusokét Nagy István vizsgálta. A választmány működéséről érdemi forrás nem maradt fenn.[26]

A szabadságharc után hivatalba lépő kormányzat oktatási-nevelési törekvéseit legjobban egy 1849 őszén kelt kerületi főispáni leirat jellemzi: „. . . az álladalomnak nincs szentebb kötelessége, mint a közoktatás ügyét, főképp pedig a népnevelést melegen felkarolni, hogy a tanuló ifiúságban hasznos . . . mivelt polgárokat, a népben pedig oly erős támaszt neveljen magának, amilyent az emberiségnek tökéletesedési rendeltetése és a humanitás terjesztése alkalmas elemül — a társas élet pedig minden felforgatási kísérlet ellen biztosító védfalul igénylenek".[27]

A 1851. évi Bach-kori összeírások közül, sajnos, hiányoznak a Balaton-felvidék katolikus iskoláinak adatai,[28] csak annyit tudunk meg egy 1851. évi létszámkimutatásból, hogy a medence valamennyi helységében működött római katolikus iskola. A „járásbeli elemi oskolába járó fi és leány gyermekekről" készült kimutatás mellé közöljük Fényes Elek adatait is,[29] bár több mint egy évtizedes eltéréssel készültek az adatsorok, mégis sokatmondóak, mert a Balaton-felvidéki falvak népességszáma a jelzett évtizedben nem sokat változott, arányaiban pedig változatlan maradt. (Lásd az alábbi táblázatot.)

A REFORMÁTUS ÉS EVANGÉLIKUS ISKOLÁK

Az iskolázás a protestánsoknál is egyházi funkciónak, vagyis a vallásgyakorlat részének, velejárójának minősült. A protestáns iskolák ily módon egyházaikkal együtt élték át mindazt . . ." a hányattatást, amit az egyháznak el kellett szenvedni.[30]

Magyarországon 1778-tól elfogadottnak tekintették a 6-10 éves gyermekek iskolakötelezettségének elvét, pénzbüntetést helyeztek kilátásba az iskolából távol maradó gyermek szüleivel szemben.[31]

A protestáns kisiskolákról a régióban 1787 óta van tudomásunk. A Dunántúli Egyházkerületben a XIX. század közepén rendelkezést adtak ki, hogy valamennyi iskola rendszeresítsen mátrikulákat, melybe vezessenek be minden az iskolával kapcsolatos eseményt. Külön részben kivonatolták az „Oskolákat és Oskolai Tanítókat illető Nevezetesebb Superintendens és Trac(tua)lis Rendelések"-et. A tulajdonképpeni két káli református iskola, a balatonhenyei és köveskáli iskolák mátrikuláinak legkorábbi bejegyzése szó szerint

Helység	Népessége Fényes Elek szerint					Az „elemi iskolába járó"		
	katolikus	evangélikus	református	zsidó	összesen	fiúk száma	lányok száma	összesen
Balatonhenye	192	41	468	22	723	40	44	84
Kékkút	277	–	–	6	283	17	12	29
Kővágóörs	880	722	29	134	1765	90	97	187
Köveskál	297	24	654	27	1002	32	34	66
Mindszentkálla	409	–	–	7	416	22	12	34
Monoszló	70	–	505	12	587	20	29	49
Salföld	354	–	–	6	360	15	13	28
Szentbékkálla	648	–	–	–	648	34	35	69
A régióban összesen	3127	787	1566	214	5694	270	276	546

megegyezik, tehát valamennyi tanító megkaphatta a körrendeletet. A legelső bejegyzés a következő:[32]

„Az 1787. dik Esztendei hiv. Jegyző Könyv. Meg intetnek az Oskolai Tanítók hógy a' Tiszt. Predikator tudta nélkül a' Faluból ki ne menjenek."

Ez ideig ez a legkorábbi adatunk a régióbeli református kisiskolák tényleges működéséről.

Az 1830. évi jegyzőkönyv rendeli el, hogy pontosan adminisztráltassanak a félévente tartott vizsgák tárgyai, és a vizsgákat tett tanulók adatai. A körrendeletben kiadott jegyzőkönyvkivonat így fogalmaz: „Sok Oskolákról is szomorú túdósitások adattatván be, mellyek szerént a Tanulók kevés és a várakozást éppen ki nem elégítő előmenetelt mutathatnak e' nél fogva jónak itéltetett:

Hogy a Can. Visitatiónak tapasztalása szerént minden esz(ten)dei Trac(tua)lis Gyülésben Classificaltassék az Oskolai előmenetel, és ez a Classificatio publicaltassék az Oskolai Tanítók serkentésére; de azért is, hogy az Ekklésiák megesmervén a szerént a jobb Tanítókat, választásokat annál célerányosabban tessék és hogy a jó O. Mesterek a Publicumnak ezen Figyelme által is megjutalmaztassanak, a rosszak pedig azt megintésül vegyék, magok pedig az O. Mesterek midőn változni akarnak könyörgő levelekbe tartoznak betenni mind azt, hogy a Tractus Jegyző Könyvébe miképpen vagynak classificalva, mind azt, hogy ők a két Exament minden eszt(endő)ben megadták."

A két examen a tavaszi és az őszi vizsgákra utal, márciusban, illetve szeptemberben tettek a tanulók vizsgát, melynek anyagát 1831 óta évente rögzítette az iskola mátrikulája. Nincs lehetőségünk arra, hogy a fennmaradt balatonhenyei és köveskáli mátrikulákban található valamennyi vizsgakérdést és eredményt közreadjuk, ezért csak a legelsőt közöljük itt, előrebocsátva azt, hogy a tárgyak évenként ismétlődtek, és mindkét iskolában szinte mindenben megegyeztek. Ezek alapján alkothatunk képet arról is, mit oktathattak a korabeli református iskolákban.

A köveskáli református iskolában 1831. március 13-án tartották a „Tavaszi Exament", ahol a következőkből vizsgálták meg a négy osztály tanulóit:[33]

„A IV. dik Oskolabéliek közül tanulták:

1. Az Helydelbergai Kátéból az elsőbbek a XCII dik kérdéstől végig, — az utóbbiak pedig a XXIX. dik Kérdéstől fogva a LXV. dik Kérdésig.
2. Az Újj Testamentomi Históriákat Hübner szerént a XXV-től LII-ig.
3. A Reformátio Historiáját.
4. A Különböző Vallásokról.
5. Minden Oskolai Könyörgéseket s a Tiz Parantsolatokat.
6. Éneknótát *lör a Soltárokbol:* 88, 80, 89, 90, 102, 103, 104, 108, 115, 122, 119, 125, 130, 132, 134, 138, 140, 143, 145, 146, 148.
   2szor Ditséretekből: 1, 4, 7, 18, 20, 21, 22, 25, 37, 41, 51, 52, 54, 66, 72, 79, 137, 148, 150, 152, 154, 161, 179, 180, 237.
7. A' Geographiából a Világ 5 Részeit röviden.
8. A Kis Tükörből a Tiszántul való Kerületet.
9. A Számtudományból annak 4 Nemit, öszvetett Példákban.
10. Az Irásban, Levelek s Quietántiák irásában gyakoroltattak, mint adandó Specimenjek mutatja.

A III.dik Oskolabeliek

1. A Kis Káté II.dik Részéből a 92 dik Kérdéstől fogva végig.
2. Az Ó Testam. Historiákból a XXV.től végig.
3. A Soltárok első, s több énekelhető verseit könyv nélkül az L-től C-ig.
4. A Szokott Oskolai Könyörgéseket s Tiz Parantsolatokat.
5. Éneknótát a IV.dik Oskolabeliekkel tanultak.
6. Kis Tükörből a Tisza Mellyéki Kerületet.
7. Vallás Hitóriát.
8. A Föld leírásból a Világ 5 Részeit rövideden.
9. A Számtudományból annak 4 Edgyes Nemeit.
10. Az Írásban mindennap gyakoroltattak, mint adandó Specimenjek mutatja.

A II.dik Oskolabeliek

1. A Kis Káté 1ő Részéből a 88dik kérdéstől fogva a' 164-ig.
2. A Szent Históriából a IV., V., VI., VII. és VIII. Szakaszokat.
3. A szokott Oskolai Könyörgéseket s Tiz Parantsolatokat.
4. A Soltárok első Verseit a XXX.-tal 50-ig könyv nélkül.
5. Éneknótát *1ör a Soltárokból:* 1, 5, 8, 9, 15, 24, 30, 42, 86, 101, 116, 119, 135. *2or A Ditséretekből:* 2, 17, 55, 63, 64, 75, 84, 144, 149, 151, 153, 158, 159 és 163.
6. A Kis Tükörből a Dunántúl való Kerület.
7. A Számtudományokból az Edgyes Öszveadást és Kivonást.
8. A Deák és Magyar olvasásban, valamint
9. Az Irásban is mindennap gyakoroltattak.

Az I. Oskolabeliek

1. A Kis Káténak, valamint
2. A Kis Históriának elsőbb s könnyebb Feleleteit hallásból.
3. A Soltárok első verseit könyvnélkül 1—30-ig.
4. Az Apostoli Hitformát, Uri Imádságot, Reggeli, Estvéli, Étel előtt, Étel után, Tanulás előtt és utánna való Imádságokat.
5. Éneknótát a Soltárokból: az 1, 5, 8, 9, 15, 24, 30, 42, 86, 101, 116, 135. a Ditséretekből: a 2, 17, 63, 64, 84, 144, 149, 151, 153 és 158.
6. Az Udvariasság Réguláit.
7. A Számok esméretét.
8. A Kis Tükörből a Duna Mellyéki Kerületet.
9. Némellyen olvasnak, némellyek foglallnak s betüznek.

Az Első Deák Oskolabeliek

1. *A Grammatisták:* 1ör. A Colloquiumbol a VIII. XI. és X. Decuriákat fordítani tudja.
   2or. A Grammaticát magyarul tanulták.
   3. Az Extemporalis Sententiák kitételében gyakoroltattak.
2. *A Declinisták:* a Kézi Könyvökből a 270 dik számtól végig fordittni és Resolválni tudnak."

Az iskolában tehát döntően a hit- és erkölcstant, fokozatosan a számtant, írást és olvasást, valamint földleírást tanítottak. Érdekesség, hogy

külön-külön, évenként részletesen tanulták az egyes közigazgatási kerületek földrajzát is.

Nem tudjuk, hányan jártak a latin iskolába, ám pontos kimutatás maradt fenn az I—IV. osztály tanulóiról. Ezek szerint:[34]

Osztály	Tanulók száma		Tanulók életkora (év)	Iskolából mulasztások (napokban, a legkisebb és a legnagyobb számadat szerepel!)	
	fiú	lány		„engedelemmel"	engedelem nélkül"
IV.	13	10	10–13	0–5	0–46
III.	8	8	9–12	0–5	7–56
II.	5	3	8–11	0–3	5–27
I.	30	18	5– 9	0–4	1–87

Csak két tanuló nem mulasztott egy napot sem az iskolából, egy negyedikes és egy elsős tanuló — a tanító gyermekei. Ebben az évben a köveskáliakon kívül néhány diszeli és szentantalfai református gyerek is járt a medence legnagyobb számú protestáns népességgel rendelkező helységének iskolájában.

Néhány jelentéktelen változtatással a tavaszi és őszi vizsgák kérdései vagy megegyeztek vagy hasonlók voltak 1848-ig Köveskálon is, és Balatonhenyén is.

A tananyagot illetően 1843-ig nincs változás. 1843-ban ősszel a negyedikes osztályban német nyelvből, a harmadikban latinból is kellett vizsgázni. Két évvel később a harmadik osztályban „számtudományból a Sokszorozó táblát és a sokszorozást" kérdezte az inspektor; a negyedik osztályban „Földleírásból a földesméretet tanulták", és „Adós levélek — kezesség vállalások s nyugtatványok írása módjára tanittattak." 1846-ban a negyedik osztályban „Mezei rendőrséget" is tanítottak, ez a tárgy a későbbiek folyamán többször, de rendszertelenül ismétlődött.

A tanulók létszáma Köveskálon a feudális kor utolsó évtizedében a következőképpen alakult:[35]

Év	Osztálylétszámok (tavaszi–őszi vizsga idején)			
	IV.	III.	II.	I.
1834	11/10	16/8	33/16	32/27
1935	19/11	14/9	18/12	35/19
1836	22/6	10/9	19/12	21/19
1837	13/8	10/9	18/8	23/21
1838	12/2	10/4	11/3	21/17
1839	8/2	10/2	13/13	29/20
1840	5/7	5/5	23/7	22/27
1841	10/8	12/8	16/9	33/28
1842	9/9	11/7	18/12	38/34
1843	17/8	21/9	14/7	35/21
1844	összesen 82/40			
1845	9/1	10/8	20/8	42/25
1846	2/?	18/?	24/?	31/?
	ősszel összesen – a négy osztályban – 47 tanuló vizsgázott			
1847	12/5	10/5	18/2	32/22
1848	8/3	4/9	14/4	37/14

A veszprémi egyházmegye vezetése nagyon ügyelt arra, hogy területén a többihez képest magas színvonalon oktassanak a tanítók. Ezért 1848-tól lelkészekből álló „körvizsgáló bizottságot" hoztak létre. Ezek az egyházmegye által évente választott bizottsági tagok évente egyszer kötelesek voltak a nekik kijelölt iskolákat meglátogatni, a későbbi „tanfelügyelők" mintájára a tanító működéséről, hozzáértéséről, eredményességéről meggyőződni, és erről évente jelentést tenni az egyházmegyének. Ez a kimondottan tanítói tevékenységet ellenőrző vizsgálat nem tért ki az iskolaépületek állapotára és felszereltségére. A „körvizsgáló bizottság" tagjai három kategóriát állítottak fel: jó, középszerű és rossz iskolák voltak, aszerint, hogy a tanító milyen hozzáértéssel és eredménnyel tanított. Kategorizálták továbbá a gyülekezeteket is, és minden erejükkel azt próbálták elérni, hogy esetleges állásváltozás esetén, mikor az egyházmegye egy tanítói állásra három jelöltet állított, és ezek közül választott az érdekelt gyülekezet tanítót, első kategóriás gyülekezetbe csak első kategóriás — tehát a legjobban tanító — mester kerüljön, a második osztályú gyülekezetbe kerüljenek a középszerű tanítók, míg a harmadik kategóriás, rosszul tanító mesterek „mint a jövő nemzedékek nem nevelői, hanem rontói, a kijelölésből egészen kihagyjanak".

A balatonhenyei református iskola fennmaradt létszámadatai 1832-től 1861-ig.[36]

Év	Fiúk	Lányok	Osztályonként				
	összesen		V.	IV.	III.	II.	I.
1832	13	25	az iskola négyosztályos				
1833	15/8	17/13	az iskola négyosztályos				
1834	16/12	21/15	x	x	x	x	x
1835	14	16	x	x	x	x	x
1836	27/10	21/15	az iskola háromosztályos				
1837	17	23	az iskola négyosztályos				
1838	18	18	az iskola négyosztályos				
1839	18	10	x	x	x	x	x
1841	13/14	12/5	x	x	x	x	x
1842	21	1	x	x	x	x	x
1854–55	ö: 40		–	6	6	8	20
1855–56	ö: 56		5	4	6	5	36
1858–59	ö: 46		–	3	17	9	17
1860	ö: 33		–	3	9	4	17
1861	25	18	x	x	x	x	x

ö: összlétszám x: nincs adat a forrásban
A törtszámoknál az első a tavaszi, a második az őszi vizsgán megjelentek száma

Az iskolák ismert tanítói[37]	
Köveskál	Balatonhenye
1831–33 Csepregi Sámuel	1832–34 Paál Gergely
1833–37 Kálmán Ádám	1835–36 Farkas Benjámin
1837–40 Hamar Dániel	1837–41 Somody József
1840–50 Pály Károly	1842 Szép József
1850–56 Molnár Albert	1846 Kemény Lajos
1863 Pály (Réty?) Károly	1850 Asztalos István
	1851 Csonka Károly
	1854 Tima Imre
	1855–62 Pápay Dániel

Bár a bizottság írásbeli beszámolói elkallódtak, az 1848. évi és 1856. évi eredményt megőrizte az egyházmegye jegyzőkönyve. Eszerint (a Káli-medence falvait tekintve):[38]

A legjobban az alábbi iskolákban oktattak a tanítók:

1848-ban	*1856-ban*
Monoszló	Balatonhenye

„középszerű iskolájuk, volt"

1848-ban	*1856-ban*
Balatonhenye	Köveskál
Köveskál	Monoszló

A legelmarasztalóbb véleményt kapta:

1848-ban	*1856-ban*
Szentantalfa	—

A Káli-medence református népiskolái a XIX. század közepén[39] (x = nincs adat a forrásban)

Egyházmegye	„Anyaegyház" és iskola székhelye	„Fiókegyház"	A gyülekezet alapítási éve	Protestáns népesség száma (1846)	Tanulói létszám alakulása									
					fiúk			lányok			összesen			
					1846	1851	1854	1846	1851	1854	1846	1850	1851	1854
veszprémi	BALATONHENYE	–	x	400	17	24	25	19	15	12	36	36	39	37
	KÖVESKÁL		x	632	31	34	35	43	23	24	74	62	57	59
		KŐVÁGÓÖRS		17										
		DISZEL		16										
		GULÁCS		8										
		KESZTHELY		8										
		SÜMEG		3										
	MONOSZLÓ	–	1533	447	29	30	28	23	21	20	52	40	51	48
	SZENTANTALFA		1784	557	28	17	12	21	8	16	49	24	25	28
		DÖRGICSE		420										
		TAGYON		186										

Az 1848. évi egyházmegyei gyűlés rendkívüli jelentőségű volt. Egyrészt az előbb említett „körvizsgáló bizottságok" létrehozása miatt, másrészt — és ez volt a fontosabb — szabályozták az egyházmegyében az elsajátítandó tananyagot, egységes tantervet és követelményrendszert alkotva az egyházmegye iskoláinak.

Az egységességére törekedve hat osztályt kívántak létrehozni, a tantervet is ennek megfelelően készítették el. Hat osztályt ugyan nem sikerült szervezni a káli falvak protestáns iskoláiban, de Balatonhenyén és Köveskálon az ötvenes évek második felében már öt-öt osztály működött iskolánként. Ez nem állandósult, voltak évek, mikor csak három, esetleg négy, de egyre gyakrabban öt évfolyamú volt az iskola.

Az 1848. évi egyházmegyei tanterv bevezetésének idején a következő volt az egyházigazgatási beosztás és az iskolahálózat a káli falvaknál (Szentantalfa nem tartozik földrajzilag a Kálimedencéhez, a vonzáskörzetnél azonban feltétlenül számolni kell ezzel a községgel is):

Az egyházmegye által 1848-ban bevezetett tanterv a következőket tartalmazta:[40]

„Előjegyzetek:

1. Utána mondásbeli tanultatás, — mely a Tanitónak hanyagságára tár utat, gépiességénél fogva lelket öl, és nem elevenit — minden iskolából örökre számüzessék.

2. Betük ismereténél, hangoztató mód behozatala, s használata ajánltatik.

I.sö Év. —

1. olvasás elemei: betük ismerete táblárol, kezdve a hangzókon, folytatva a némákon, és itt előbb az egyszerüek, utóbb az öszvetettek gyakoroltassanak be, — ezután a nagy betük ismerete, — tagolás, szókötés, — olvasás könyvből. —

2. Vallástan kezdete, nevezetesen gyakori olvasás után az úri imádság, reggeli, estveli, étel előtti s utánni, s az könyörgések.

3. Egy-két könnyebb ének szövege, olvasás után; hangzata gyakori hallás után betanulva.

4. Számtanból: mind a római, mind az arab számjegyek ismeretek az egységnek 100-ig felfogása, számlálva fel és lefelé, s ezzel a két alapmiveletek fejben megkezdetnek. —

5. Irás elemei, egyes betük és mondatok irata krétával.

IIdik Év. —

1. Vallástan, — minden szokott imák és könyörgések, ide számitván az apostoli hitformát és a X. parancsot.

2. Sz. Történetek: t.i. kis Történet végig.

3. Szavalat t.i. Keresztyén Ethika (talán, élet s) illedelem szabályok.

4. Telyes és értelmes olvasás naponként, az énekes könyvből, megértetvén, hogy a sor, és a vers végén nincs mindenkor értelme a mondatnak.

5. Számtan: a 4 alap müveletek fejben, és jegyekkel, krétával és tollal.

6. Éneklés: a zsoltárok közül azok, melyekre vagynak énekek is; a hétköznapi, reggeli, és esteli énekek első versei énekekkel, hangozva.

7. Muzsika — inkább zene — hangjegyek ismerete.

8. A helyes és szép irásban gyakoroltatnak.

9. Földrajz, magyar hon ismerete, kis Tükör szerént.

III.dik Év.

1. Vallástan: Tóth Ferencz katechizmusa 164. dik kérdésig.

2. Sz. Történet: Hübnerből, 25 történet okos válogatással.

3. Olvasás: naponként gyakoroltatnak a helyes és értelmes olvasásban énekes könyvből és bibliából.

4. Számtan: Elvont és alkalmazott számolás, nehezebb és összetett példákban, a hármas szabályig.

5. Éneklés: zsoltárból minden csillagosak, énekekből minden ünnepiek hangzataikkal, hangjegyek szerént.

6. Földrajz: a föld öt részei bevezetéssel.

7. Gazdaságtan: válogatva a közéletben szükségesebbek.

8. Helyes irás szabályai.

9. Helyes és szép irásban gyakoroltatnak, nyomott példányok szerént.

IV.dik. Év.

1. Vallástan: Tóth Ferencz katechizmusa. Erkölcsi rész végig.

2. Ó Szövetségi Sz. Történetek: Hübnerből végig, válogatva.

3. Természettan: a nép közt uralkodó babonákra különös tekintettel Tarczy szerént.

4. Számtan: Társas szabály, idő nélkül és idővel, e mellett a tér mértéket úgy megkülönböztetve, hogy bármely térek és távolságok meghatározásában szemük gyakoroltassék. — a nálunk forgalomban lévő pénz nemeket, idő felosztást, sulymértéket megismerni. —

5. Éneklés: minden énekelhető zsoltárok. — Énekből a Katechismusiak, hangjegyek szerént.

6. Földrajz: Európa részletes ismerete általánosságban.

7. Gazdaságtan.

8. Olvasás bibliából.

9. Irás, nyomott példányokról.

V.dik. Év. —

1. Vallástan: Tóth Ferencz Catechismusa egészen.

2. Új Szövetségi sz. történetek végig.

3. Olvasásból: folytonosan gyakoroltatnak bibliából, és a bibliai helyek kikeresésében. —

4. Számtan: ismétlik az eddigieket, a társas szabályt, — a különböző pénznemeket által változtatni; t.i. aranyat ezüstté, ezüstöt bankóvá — talán váltóvá? — és visszafelé. —

5. Ének: zsoltárok. Énekekből az alkalmiak, hangzataikkal, hangjegyekből. — a halotti énekekből, melyek nem zsoltár nótáira vannak.

6. Földrajz. A világ több részei, palestina, v. sz. föld különösen az osztrák birodalom.

7. Magyarhon polgári állapotja, kis Tükör szerént. —

8. Gazdaságtan.

9. Reformatio története.

10. Egésségtan csak röviden.

11. Imák.

VI.dik Év.

1. Vallástan: Heydelbergai Catechismussal ismerkedjenek, és a LXV.dik kérdéstől a LXXX ig tanulják.

2. Hübnerből: az ó és új szövetséget ismételjék, csak önbeszédjük módján.

3. Olvasás bibliából, helyek kikeresése; bibliai mondatok.
4. Számtanból: a múlt évet ismétlik.
4. Ének a múlt éviekkel.
7. Magyarhon története. —
8. Gazdaságtan.
9. Mezei rendőrség.
10. Taníttassanak a fogalmazásban, levelek, folyamodványok, adó és kötlevelek, nyugtatványok irásában gyakoroltassanak.
11. Kéziratok olvasásában gyakoroltassanak naponként irjanak.
12. Urasztalához készittessenek vasárnaponként, különösen pedig exámentől nagy péntekig."

A tantervet 18 pontos útmutató egészitette ki, melynek — a körvizsgáló bizottságok felállitásán kívül — egy pontja különösen érdekes: az egyházmegyei könyvtárnak be kellett szerezni a „legjobb és legújabb iskolai, kézi, nevelési és más e czélra vonatkozó könyveket — azokat köröztetvén, a tanitókkal ismertesse meg . . ." Az útmutató egyben serkenti is a tanitókat kis, szakmai magánkönyvtárak létrehozására.

A reformátusok tehát megpróbálták egységesiteni alsó fokú oktatásukat, egységes követelményrendszert próbáltak állitani egyházközség, tanitó, tanuló elé, és megszervezni mindezek felügyeletét, a tananyagban közhasznú ismereteket tanitani, és megoldani a tanitó „szakmai továbbképzését". Mindez a múlt század közepén óriási előrelépés.

Az iskolalátogatottság arányszámának emelését azonban ők sem tudták megfelelően keresztülvinni. Jól mutatják ezt a vizsgákon rögzitett létszámadatok. Ezek szerint

— az első osztály a legnépesebb, míg a gyerek az irás-olvasás és számolás elemeit elsajátitja, járjon csak iskolába;

— a tavaszi exameneken szinte mindig magasabb a létszám, nem egy helyen óriási a különbség a tavasszal és ősszel vizsgát tevők száma között. Az ok nyilvánvalóan az, hogy a tanulók nyáron szüleiknek a munkában segitenek, s az őszi—téli—tavaszi időszakban járnak csak iskolába, mikor mezőgazdasági munkák hiányában idejük szabadul fel.

Mindezek a tények azonban semmit sem vonnak le a XVIII—XIX. századi református iskolaügy érdemeiből, hogy felismerték és megpróbáltak változtatni az alsó fokú oktatás hatékonyságát gátló körülményeken, ami — mint láttuk — nagyon sokszor sikerült is nekik.

Az evangélikus kisiskolákról sajnos még kevesebbet tudunk. Ami csekély adatunk van, az a Bach-korszakból származik, bár nem kétséges, hogy a XVIII. században — hasonlóan a katolikusokéhoz, illetve a reformátusokéhoz — kialakult az az iskolahálózat, amelynek szabadságharc utáni állapotáról itt közölt szórványadataink előkerültek.

Az iskolákról hiányoznak a kimutatások, igy összehasonlító adataink sincsenek. Fennmaradt azonban a régió legjelentősebb evangélikus népességgel rendelkező helysége iskolájának, a kővágóörsinek 1850. február 18-án kelt felmérése, mely a tanulói létszámadatokon kívül elsősorban a tanitó körülményeire terjedt ki. Az összeirás szerint két iskola működött Kővágóörsön, az — éppen 10 éve működő — felsőbb „nyelvészeti latin oskola", melyben mind a négy felekezet gyermekei megtalálhatók, ezenkívül egy evangélikus felekezeti elemi iskola, melybe néhány zsidó gyermek is járt:[41]

Kővágóörs evangélikus iskolái 1850. február 18-án kelt jelentés szerint

Az iskola jellege	„Állása"	„Szüksége"	Tanulólétszám
„Egy nyelvészeti latin oskola"	„A Zalavidéki ev. esperesség által adakozások útján 1840-ben épittetett és többek által aláirt Kötelezvényekben foglalt mintegy 4000 pf. tőke évenkénti kamatjából fizettetik a tanitó 120 pf. s 2 öl tüzi fával, s az oskola egyéb szükségei fedeztettnek. Egy szobában egy tanitó alatt tanitatik 2 Classis, külömben a két emeletű épület áll 2 oskola teremből, hét szobából, két konyhából, kamrából s a szükséges pinczékből s földszinti két boltból. Különös észrevétel: Az érintett tőkének 1/8 da veszélyben forogván az iskola biztos alaptőkéje csak 3500 frt. tesz."	„A két Classishoz szükséges két tanitói terem, valamint a tanitói lakás is megvan, szükségeltetnék a két Classishoz még egy tanitó egyén. A tanitó eddig fizetését rendesen megkapta."	Valamennyi fiú ebből: katolikus 2 református 1 evangélikus 8 izraelita 8 összesen 19.
„Egy elemi oskola"	„Az épület áll a tanittó számára két szobából, egy konyhából, Oskola teremből, s az udvaron, vagynak még a gazdasághoz szükséges épületek. Tanittói járandóság egy évre: 30 váltófrt. s minden tanulótól 30 váltó frtok tanitási díj. 20 p. m. rozs. 6 1/2 szántó föld s annak termése, 30 petrence széna 6 öll tüzi fa s bor gyűjtés."	„Az Oskola terem elég tágas a tanulók befogadására; egy tanittó elegendő, a ki különben Cántor is; fizetését rendesen megkapja."	42 fiú, 41 lány ebből: 80 evangélikus 3 izraelita.

A Káli-medence evangélikus iskolái a XIX. század közepén[42]

Anyaegyház	Leányegyház	A gyülekezet keletkezési ideje (M = más forrás szerint)	A gyülekezet lélekszáma (x = nincs adat a forrásban)			A lelkész neve
			1836	1848	1854	
KŐVÁGÓÖRS	Balatonszepezd Gulács Köveskál Szigliget Keszthely	1550 (M: 1613)	852	693	807	Horváth Zsigmond (1838) Király József (1848)
SZENTANTALFA	Zánka Tagyon Monoszló Balatonhenye	1762 (M: 1787)	390	240	360	László Gábor (1838) Erdőss Márton (1848)
KAPOLCS	10 község, közte Monostorapáti	reformáció idején	x	x Monostorapátiban 6	1325	Lájpczig János

Iskola székhelye	Tanító neve	Tanulólétszám		A leányegyházak közül iskolával rendelkezik
		1848	1854 (összesen)	
KAPOLCS	Azt, hogy melyik iskolába járjanak a monostorapáti gyerekek, nem lehet megállapítani. Iskola van: Kapolcson: Dörögdön, Balatonőcsön.			
KŐVÁGÓÖRS	Mátis Samu (1848) Eösze Zsigmond (1854 segédlelkész is) Cséry Sándor	90	105	Balatonszepezd
SZENTANTALFA	Horváth Sándor	20	45	Zánka

A KÁLI-MEDENCE IZRAELITA ISKOLÁI

Az izraelita népiskolákról egyetlen, de teljességre törekvő felmérés 1851-ben készült. Látva az izraelita iskolaügy különösen elhanyagolt voltát, sokrétűségét és a szakmai felügyelet hiányát Ferenc József 1850. szeptember 20-án kiadott rendeletével egy Magyar Koronaország, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság területén egy izraelita iskolaalap megteremtését indította el. Az egymillió forintos „Izraelitischer Schulfond" létrehozásával az említett két koronaország izraelita iskoláit kívánta fejleszteni, vagy ahogy a rendelet fogalmazott: „lehetségessé tétetett a zsidó iskolák rendezése". Zala vármegyében hat hitközségnek összesen 33 620 pengőforintot kellett a Schulfondba fizetni, a tapolcai hitközség „részesedése" ebből az összegből 3720,20 pengőforint volt. Az összeg egyébként „a Megyében lévő hat járásbeli zsidóságra népesség és vagyonosság tekintetben vételével" lett kivetve, ezt nyolc féléves részletben kellett befizetni a nagykanizsai adóhivatalba.[43]

A végrehajtást a német alaposságra jellemző felmérés vezette be. A közigazgatási hatóságok feladatává tették az összeírások községenkénti elkészítését, amit a helybeli katolikus esperesnek kellett hitelesíteni. Ezek után biztosra vehetjük, hogy egyetlen — a múlt század közepéről — származó izraelita népiskola-összeírásunk hiteles.

Az egyes, fejlettebb kereskedelemmel rendelkező mezővárosok kivételével elég vigasztalan képet nyújt az izraelita népiskolák helyzete. A tanító általában képzetlen talmudista volt, aki a hitközség házában tanított, ott is lakott, és járandóságát is a hitközségtől kapta: némi pénzt és

„koszt—kvártélyt". Ezért tanította írásra, olvasásra, számolásra, de mindenekelőtt vallástanra a zsidó gyermekeket.

Más volt a helyzet az izraelita magániskolákban, ahol rendkívül magasan képzett tanítók oktattak magas színvonalon. A Káli-medencében ilyen volt a kővágóörsi zsidó iskola.[44]

Mint mindegyik felekezetnél, itt is élesek a különbségek iskola és iskola között. Ezt mindenekelőtt a hitközségek vagyoni helyzete határozza meg: melyik milyen képzettségű, milyen gyakorlott tanítot tudott fogadni és mennyiért. Ezek a régiók viszont szoros összefüggésben vannak a gazdasági és településszerkezettel.

Az összeírás szerint tehát 7 helységben 7 iskola működött, két községben kettő-kettő, öt községben egy-egy. A 109 iskolás korú gyermek közül 53 részesült oktatásban, ez a tanulók 50% -a. (A megyei átlag 72%).

Az összeírás évét követő tanévben, 1852-ben átalakult a közeli hitközségi központ Tapolca, és a legjelentősebb Káli-medencei község, Kővágóörs, tehát a tapolcai járás két legnagyobb hitközségének elemi oktatási rendszere. Ez időből van egyetlen adatunk arra, hogy ebben a két iskolában mit tanítottak. Ebben az évben ugyanis a hitközségek „a magány tanintézetekben nyert általányos és felügyelet nélküli oktatásnak céliránytalanságárul meggyőződvén Tapolcán és Kővágó Örsön egy nyilvános tanintézetet léptetett életbe, mellyekben a növendékek az elemi osztályon kívül 3 osztályba soroztatnak".

Ezekben a nyilvános iskolákban a következő tantárgyakat oktatták:[45] *elemi és első osztály:* olvasás, számtan, vallástan, írás, *Második és harmadik osztály:* vallástan, magyarok rövid története, magyar nyelv, héber nyelv, német nyelv, földleírás, olvasás, helyesírás, számtan, Jósok- és Szentírás.

A felsőbb osztályokban tehát megjelennek a kereskedelmi tevékenységhez szükséges tárgyak, az akkori iskolákhoz viszonyítva sokkal szélesebb körű alapműveltség elsajátítását teszi ez lehetővé. A gyerekek két (helységenként egy-egy) „alkalmas és feddhetetlen maga viseletű tanítók által nyerik az oktatást, egy 6 egyénből álló bizottmánynak felvigyázása mellett".[46] A tapolcai iskolába 43, a kővágóörsibe 80 növendék járt, és azoknak a tanulóknak, melyek szülei nem tudták a tandíjat előteremteni, az oktatás ingyenes volt.

A tapolcai járás többi izraelita iskoláját így jellemzi a közigazgatási főbíró egyik jelentése,

A Káli-medence falvaiban a következő községekben működtek zsidó népiskolák

Helység	Az iskola száma és jellege	Osztályok száma	A hitközségben lévő 6–13 éves gyermekek száma	Tényleges tanulólétszám	A tanító		Megjegyzés
					neve	havi jövedelme (K = „kosztkvártély")	
BALATONHENYE	1 magán	1	8	7	Goldstein S.	K + 8 Ft	„képzettség nélküli talmudista" Sahter is
KŐVÁGÓÖRS	2 magán	1–1	56	28	Kraus V.	K + 16 Ft	„többéves gyakorlattal és kiváló képzettséggel rendelkezik"
KÁPTALANTÓTI	1 magán	1	7	6	Kohn V.	K + 6,5 Ft	„Minden rátermettség nélkül oktat"
KÖVESKÁL	nincs iskola	–	6	–	–	–	–
SALFÖLD	1 magán	1	2	2	ismeretlen	K + 5 Ft	kezdő tanító, egyúttal sahter is
SZENTANTALFA	2 magán	1–1	25	10	Freud S. A. Slesinger	K + 3–8 Ft	„képzettség nélküli talmudisták"
SZENTBÉKKÁLLA	nincs iskola	–	5	–	–	–	–

mely sajnos igaz a medence többi izraelita iskolájára is: „. . . a vallás, mint egyéb tan tanítás, többnyire minden paedagogi ismeret nélküli metszők — schachter — által adatik elő a növendékeknek".

A legnagyobb negatívuma tehát az izraelita elemi oktatási rendszernek a magántanítói rendszer és a központi irányítás teljes hiánya, és ebben a vigasztalan képben üde folt Tapolca és Kővágóörs mezővárosok hitközségeinek dicséretes törődése iskoláikkal. Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a két mezővárosban éltek a legmódosabb kereskedők.

Talán ez is oka annak, hogy a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező hitközségek válogatás nélkül kényszerültek felfogadni tanítót, bárkit, aki vállalkozott a tanításra, ugyanis gyermekeik vallásos nevelését ott is biztosítani kívánták — mint Salföldön —, ahol csak két tanuló volt az iskolában.

Helység	Felekezeti kisiskola van = +, nincs = —, róm. kat.	ref.	evang.	izr.
Balatonhenye	—	+	—	+
Káptalantóti	+	—	—	+
Kékkút	+	—	—	—
Kővágóörs	+	—	+	2 +
Köveskál	+	+	—	—
Mindszentkálla	+	—	—	—
Monostorapáti	+	—	—	—
Salföld	+	—	—	+
Szentantalfa	+	+	+	2 +
Szentbékkálla	+	—	—	—
10 helységben összesen	9	3	2	7

• • •

A XVIII. és XIX. századi adatok alapján önként adódik a megállapítás: a káli falvakban valamennyi felekezet sokkal nagyobb figyelmet fordított az iskoláztatásra, mint a korabeli Zala vármegye más vidékén.

A 10 helységben tehát — a XIX. század közepén már — egy időben 21 felekezeti kisiskolával kell számolnunk, s ha azt is számba vesszük, hogy a kővágóörsi református gyerekek a köveskáli református iskolába jártak (naponta oda-vissza összesen hét kilométert gyalogolva), az evangélikusoknál a balatonhenyei gyerekek a szentantalfai (5 km), a köveskáli evangélikus gyerekek a kővágóörsi (3,7 km), a monostorapátiak — valószínűleg a kapolcsi (5,8 km) iskolába jártak, a felekezeti oktatást — a távolságok figyelembevételével — megoldottnak kell tekintenünk.

A Balaton-felvidéken azonban az sem volt ritka, ha a gyerekek más felekezetű iskolába jártak tanulni.

Ha a megye egészére nézve nem is változhat meg álláspontunk, a Káli-medence falvait vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy jól kiépített, sőt némely területen tudatosan és tervszerűen fejlesztett alsó fokú oktatási rendszerrel állunk szemben, melynek további tökéletesedését a lakosság szemlélete akadályozta, s ebben az időben alakult ki az az alsó fokú iskolahálózat, melyre a kiegyezést követően ráépülhetett a korszerű közigazgatás és oktatási igazgatás modern, polgári szervezete.

JEGYZETEK

Rövidítések — Abkürzungen

BENDA, 1977 = BENDA Kálmán: Az iskolázás és az írni tudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. század második felében.
(*In:* PAB—VEAB Értesítő, 1977. A Dunántúl településtörténete II/. 1767—1848. II. kötet)

HALÁSZ, 1981 = HALÁSZ Imre: Zala megye katolikus népiskoláinak és tanítóinak helyzete a Bach-korszak első éveiben.
(*In:* Zalai Gyűjtemény, 16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1980—1981. Zalaegerszeg, 1981.)

HALÁSZ, 1983 = HALÁSZ Imre: Önkényuralmi közigazgatás és iskolapolitika Zala megyében a Bach-korszak elején. (Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat.)

KOSÁRY, 1980 = KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (Budapest, 1980.)

KOTNYEK, 1978 = KOTNYEK István: Alsó fokú oktatás Zala megyében 1918-ig. (Zalai Gyűjtemény, 9. Zalaegerszeg, 1978.)

MÉSZÁROS, 1968 = MÉSZÁROS István: A magyar nevelés története, 1790—1849. (Egyetemes nevelástörténet, 32—35. füzet. Budapest, 1968.)

MÉSZÁROS, 1981 = MÉSZÁROS István: Az iskolaügy-történet Magyarországon, 996—1777. között (Budapest, 1981).

SZÁNTÓ, 1981 = SZÁNTÓ Imre: A katolikus népművelés Magyarországon, 1711—1848.
(*In:* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus LXIX. Szeged, 1981.)

Egyéb rövidítések

Balatonhenye, jkv. = A balatonhenyei református iskola jegyzőkönyve.
DREL. = Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa.
Köveskál, jkv. = A köveskáli református iskola jegyzőkönyve.
OL.HTTL. = Magyar Országos Levéltár. Helytartótanácsi Levéltár.
ZML. = Zala Megyei Levéltár.

1. Köszönettel tartozom Szabó Béla ny. levéltárvezetőnek, ki fáradságos munkával magyarra fordította a latin nyelvű forrásokat, dr. Kotnyek Istvánnak, aki

rendelkezésemre bocsátotta cédulaanyagát, de mindenekelőtt dr. Lackovits Emőkének, aki az általa felfedezett balatonhenyei és köveskáli református iskolai jegyzőkönyveket publikálásra átengedte. Köszönöm továbbá Irmai Mariannának a dolgozat kivitelezéséhez nyújtott technikai segítségét. Értékes és önzetlen segítségük nélkül nem készülhetett volna el jelen tanulmány.

2. BENDA, 1977; 37. p.
3. ZML. IV. 1. g.
4. BENDA, 1977; 39. p.
5. SZÁNTÓ, 1981; 3—4. p. A kérdésről bővebben: ORTUTAY Gyula: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában (ETHNOGRAPHIA, 1962/4.); KOSÁRY, 1980; és MÉSZÁROS, 1968.
6. Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). (Budapest, 1960). 256—264. p.
7. KOSÁRY, 1980; 95. p.
8. MÉSZÁROS, 1968; 125. p.
9. BENDA, 1977; 35. p.
10. MÉSZÁROS, 1981; 424. p.
11. *Az adatok forrása:*
    1770. KOTNYEK, 1978; 35—36. p.
    1777. OL.HTTL. 99. XI. A. 115.
    1796. ZML. IV. 1.b. 1796. március 14. 8. szám.
12. KOTNYEK, 1978; 21. p.
13. KOTNYEK, 1978; 22. p.
14. KOTNYEK, 1978; 35—36. p.
15. OL.HTTL. 99. XI. A. 115.
16. 1 pozsonyi mérő: 62,498 liter.
17. A stóla és a temetések utáni jövedelem átlagosan értendő.
18. Perselypénz.
19. Ez érthető a tanítási év hosszára is, de a gyerekek életkorára is.
20. Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. Dunántúl (Budapest, 1970). 386—399. p.
21. MÉSZÁROS, 1968; 126—127. p.
22. BENDA, 1977; 35. p.
23. HALÁSZ, 1981; 116. p.
24. ZML. IV. 1. b. 1796. március 14. 8. szám.
25. KOTNYEK, 1978; 51—56. p.
26. Uo.
27. HALÁSZ, 1981; 105. p.
28. Uo.
29. A népességi adatok: Fényes Elek: Magyar Országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben (Pest, 1836). 490—496. p.
    A létszámadatok: ZML. IV. 151. 1851. X. B. 1257.
30. KOSÁRY, 1980; 111. p.
31. KOSÁRY, 1980; 436. p. Dr. Mészáros István egyetemi docens véleménye szerint már 1778 előtt is elfogadottnak tekintették ezt a korhatárt „iskolaköteles" kornak, később ezt törvényben is rögzítették.
32. Balatonhenye; jkv.
    superintendens = református egyházkerület egyházi elnöke.
    tractualis = református egyházkerület. Az „Első Deák Oskola" valószínűleg a legalsó grammatikai osztály jelenti.
33. Köveskál; jkv.
34. Uo.
35. Uo.
36. Balatonhenye; jkv.
37. Balatonhenye; jkv. és Köveskál; jkv.; HALÁSZ, 1983. összevetése alapján.
38. DREL. 217. a. IV. kötet 48. p.
39. HALÁSZ; 1983. 223—229. p.
40. Köveskál és Balatonhenye jkv.
41. ZML. IV. 151. 1850. X. B.
42. HALÁSZ; 1983. 231—235. p.
43. ZML. IV. 151. 1851. X. B.
44. ZML. IV. 151. 1851. X. B.
45. ZML. IV. 151. 1852. X. B.
    A „Jósok- és Szentírás". Valószínűleg Jósok és Szentiratok. A Prófétákról és egyéb Szentiratokról van szó. A Jósok Ballagi (Bloch) Móric bibliafordításából került a tananyagba. (Landeszmann Györgynek, a Magyar Zsidó Levéltár vezetőjének szíves közlése, melyért ezúton mondok köszönetet.)
46. Uo.

IMRE HALÁSZ

ZUM BILDUNGSWESEN DER DÖRFER DES KÁL-BECKENS

Der Autor stellt, gestützt auf bibliographische, aber vor allem archivarische Quellen, nach Glaubensgemeinschaften die Entwicklung, Veränderung, Herausbildung des Volksbildungswesens der kleinen Gegend des Balaton-Hochlandes, des geographisch, ökonomisch, ethnographisch einheitlichen Kál-Beckens, bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts dar.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts hatte die Mehrheit der Bevölkerung noch kein Bedürfnis nach dem Lernenlassen ihrer Kinder, nach Schreibkundigkeit. Ihre Kultur war die traditionelle Bildung der Bauern, die sie im Laufe der Jahre, mit den Griffen der alltäglichen Arbeit sich von Tag zu Tag aneignete. Schreiben- und Lesenkönnen war nicht notwendig, denn auf dieser Stufe der Entwicklung der Schriftlichkeit und der Amtsorganisation war noch ein einziger schriftkundiger Mensch im Dorf genug. Das ist der Lehrer, der die schriftlichen Angelegenheiten als Dorfnotar versieht. (Im Jahre 1777 konnten von den 59 Unterzeichnenden einer Zusammenschreibung nur vier ihren Namen schreiben.)

Ende des 18. Jahrhunderts unternahmen die einzelnen Glaubensgemeinschaften immer mehr Versuche, ihr eigenes — seit langem vernschlässigtes — Schulsystem zu entwickeln. Diese Entwicklungsversuche gipfelten in der I., danach II. Ratio Educationis, später in den „Regeln der Grundschulen Ungarns".

Wir wissen von drei katholischen Schulregistrierungen im 18. Jahrhundert. In den Registrierungen wurden neben der Anzahl der Schüler und dem zu vermittelnden Lehrmaterial detailliert sämtliche Einkommen der Lehrer erfaßt, so sind aus den Erfassungen wichtige, mit der Lebensweise und dem Lebensniveau zusammenhängende Schlußfolgerungen ziehbar. Wir können feststellen, daß die Lehrer nirgends weder zu den reichsten noch zu den ärmsten Bewohnern des Ortes gehörten, mit ihrem Gehalt, das sie von der die Schule unterhaltenden Gemeinschaft bekamen — in Hinsicht der Wohlhabenheit —, nahmen sie einen Platz in der Mittelklasse der Dörfer ein.

Sämtliche katholischen Schulen der kleinen Gegend waren auf dem Niveau der Zeit tätig, in Hinsicht ihrer Ausstattung, Funktion und Verhältniszahl des Schulbesuches aber lagen sie über dem in der Verwaltungseinheit registrierten Durchschnitt.

Das Schulwesen der Juden betreffend, kamen ab der Mitte des 19. Jahrhunderts eventuelle Angaben zum Vorschein. Auf Grund eines einzigen Querschnittes kann keine Entwicklung nachgewiesen werden, jedoch kann man feststellen, daß die einzelnen Glaubensge-

meinden auf die Schulbildung außerordentliche Sorge verwendeten. Die Regierung arbeitete zu jener Zeit am Zustandekommen eines „Israelitischen Schulfonds", während dessen Vorbereitung auch die Situation der einzelnen Schulen ergründet wurde.

Das evangelische Schulwesen betreffend, verblieben außerordentlich wenige und sporadische Angaben, aber aus den Angaben des Jahres 1850 können wir registrieren, daß in jedem Ort, dessen Einwohnerschaft der entsprechenden evangelischen Konfession angehörte, Glaubensgemeinschaft ihre Schule besaß.

Zu jener Zeit wurden von der reformatorischen Glaubensgemeinschaft die meisten und ergebnisreichsten Versuche zum Heben ihrer Schulen auf ein hohes Niveau getan. Man erkannte, daß das Fehlen der zentralen Lenkung und des einheitlichen Systems von Anforderungen das Haupthindernis des Fortschritts waren. Und man erkannte dies nicht nur, sondern allein diese Glaubensgemeinschaft unternahm Schritte — und ergebnisreiche Schritte — zur Beseitigung der Mängel. Innerhalb des kirchlichen Rahmens wurden das Lehrmaterial und das System der Anforderungen vereinheitlicht, und man gründete eine besondere Kommission, die die Tätigkeit der Lehrer untersuchte, welche aber nicht mit den „cannonica visitatio" identisch war, denn sie untersuchte nur die Lehr- und Erziehungsmethoden des Lehrers sowie deren Wirksamkeit.

Die bis danin regellosen Schuljahrgänge wurden in seches Jahrgünge eingeteilt, dabei bestimmte man die einzelnen Lehrfächer sowie das zu vermittelnde Lehrmaterial.

Mit diesen Veränderungen, dem Aufstellen des kirchlichen Lehrsystems und dessen strenger, konsequenter Durchführung stand das reformatorische Schulwesen in Hinsicht des Schulwesens aller Glaubensgemeinschaften an der Spitze.

Das Schulwesen des Ungarns des 18. und 19. Jahrhunderts erhielt öfter die Beschuldigung, daß es mit seinem vernachlässigten Netz von Ausbildungsstätten nicht den Ansprüchen der Zeit entsprechen konnte.

In den 10 Orten der kleinen Gegend bestanden in der Mitte des vergangenen Jahrhunderts zu gleicher Zeit 21 Glaubensschulen (9 römisch-katholische, 3 reformatorische, 2 evangelische, 7 israelitische), und die Berücksichtigung nach Glaubensgemeinschaften sowie die erhaltenen Ergebnisse begründen in großem Maße — zumindest das untersuchte, geographisch und ethnographisch begrenzte Gebiet betreffend — die Revidierung der unwahren Ansichten und regen die Synchronuntersuchung des Konfessionsschulwesens — auch auf der Ebene kirchlicher und Verwaltungseinheiten — an.

TÓTH VILMOS

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS SZERVEINEK MŰKÖDÉSE, VÁLTOZÁSA ÉS FEJLŐDÉSE VESZPRÉM MEGYÉBEN 1871-TŐL 1982-IG

Az 1871-től kezdődő magyar jogalkotást, a jogi szervek kialakulását néhány évtizeddel korábban kell kezdeni.

1848-ban a hűbéri társadalmi, gazdasági bomlás — mondhatni — első szakaszában, a *reformkori* Magyarországon kezdenek már a jogi eljárások változásai jelentkezni. A kibontakozó tőkés termelés érdekeit már nem szolgálhatták a feudális korra jellemző hosszan elnyúló jogi eljárások az egyes jogi szerveknél, (melyek eddig 10-50, néha 100 évig is elhúzódtak).

1848-ban a márciusi törvények eltörölték például az úriszéket, s a szolgabíró, illetve a megyei ítélőszék hatáskörébe utalták a jobbágyok pereit. A szabadságharc bukása azonban a további kibontakozást lehetetlenné tette.

Országunk területén újra alkalmazták a kétségkívül modernebb *osztrák* eljárási szabályokat jogi szerveink.

Az ország területére visszakerült a bírói igazságszolgáltatásban a háromfokú eljárás: a járásbíróság, a törvényszék és a kúria.

1861-ben az országbírói értekezlet hatásaként az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elvetették az előbb említett eljárásokat, visszaállították a reformkori törvényeket, de sajnos a feudális szokásjoggal is. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok a corpus jurisba is bekerültek.

A dualizmus korában, az 1867-es kiegyezési törvényekkel indult meg az a fejlődési szakasz az egész országban, nyilván megyénkben is, mely e dolgozat tárgyát képezi.

Ez időtől fogva a *kormány* észlelte a társadalmi fejlődést, mindenekelőtt a burzsoázia érdekeit, kidolgozta a törvényjavaslatokat és ezeket ezután beterjesztette az országgyűlés elé. Előtte a miniszterelnök kikérte az uralkodó hozzájárulását. A képviselőház a javaslatokat általánosan és részleteiben is, két külön fázisban letárgyalta, s ezt követően a törvénytervezet a Főrendi Ház elé került. Ha a két Ház között az egyetértés megvolt, szentesítéssel és az Országos Törvénytárban történt kihirdetéssel jött létre és lett jogi szerveink részére alkalmazhatóvá az újonnan meghozott *törvény*. A jogi szervek működését ugyancsak befolyásoló *rendeletekkel* csak érintőleg lehet foglalkozni, a megyénkre, esetleg egy-egy városunkra készült *statútumok* (szabályrendeletek) pedig oly nagy anyagot képeznek, mely terjedelmes kutatást és esetleg külön dolgozatalkotást kívánna meg.

A jogszabályalkotási folyamatok hazánkban a kiegyezés után kezdődtek meg, és 1871-től kezdtek életbe lépni.

Mind a bíróságaink, ügyészségeink, ügyvédeink és a többi jogi szerveink tevékenységét a több mint száz év politikai kacskaringóival az *osztályszempontok* irányították. Burzsoá érdekek játszottak vezető szerepet 1919-ig, a Tanácsköztársaság idején a munkásosztály érdekei kerültek előtérbe, a Horthy-korszakot a félfeudális, félburzsoá érdekek jellemezték, a rövid nyilas uralomban nem is nemzeti érdekek érvényesültek, nem volt törvényesség, csak vérpatak, a felszabadulás után — 1956 néhány napját kivéve — a törvénykezés szervei olyan fejlődési úton mentek keresztül, mely elsődlegesen munkás-paraszt érdekeket szolgáltak, a meghozott törvények alapján.

A dualizmus korában zavarmentesen dolgoztak megyénkben a létrejött jogi szervek. Az 1918-as polgári demokráciának nagyjából megfeleltek azok a törvénykezési szervezetek, a jogalkotás szervei azonban nem hosszú ideig érvényben lévő törvényeket alkottak. A Tanácsköztársaság alapvető változásokat hozott: a proletáriátus érdekében forradalmi, majd később rögtönítélő törvényszékeket hozott létre. A Horthy-korszak lényegében visszaállította a korábbi jogi szerveket és ezek az e korszaknak megfelelő jogszabályok alapján végezték munkájukat.

A felszabadulás után az új rendszernek megfelelően újabb jogi szervek jöttek a régiek mellett, s ezek a fejlődés irányának megfelelően vagy erősödtek, vagy elhaltak. Most valamennyi jogi szervezet államunk, társadalmunk megerősödésén, a szocialista elvek előtérbe hozásával, a proletárdiktatúrát erősítve, az azt gátló tendenciák visszaszorításával tölti be feladatát.

E rövid bevezető után lehet rátérni az óriási joganyagra, *röviden, tömören,* a lényeget érintően és csak a fontos változások kiemelésével.

Az anyag a bíróságok tevékenységével kezdődik és folytatódik az egyéb jogszolgáltató szervek működésével. Ez nem jelent rangsorolást, csupán az igazságszolgáltatásban betöltött szerep, tevékenység gyakorisága adott bizonyos elrendezési elveket.

A tárgyalt időszak illetőségi változásait a tanulmány végén elhelyezett néhány térkép mutatja be.

VESZPRÉM VÁRMEGYE ÉS A KÉSŐBB HOZZÁKAPCSOLT TERÜLETEK IGAZSÁGÜGYI BEOSZTÁSA
(1871—1982)

Az egyes területrészek igazságszolgáltatási és közigazgatási hovatartozása

	törvényszék	járásbíróság	vármegye	
1	győri	téti	Győr	téti
2	szombathelyi	kiscelli	Vas	kiscelli
3	pápai	pápai	Veszprém	pápai
4	pápai	devecseri	Veszprém	devecseri
5	zalaegerszegi	sümegi	Zala	sümegi
6	nagykanizsai	keszthelyi	Zala	keszthelyi
7	zalaegerszegi	tapolcai	Zala	tapolcai
8	zalaegerszegi	tapolcai	Zala	sümegi
9	győri	szentmártoni	Veszprém	zirci
10	veszprémi	zirci	Veszprém	zirci
11	veszprémi	veszprémi	Veszprém	pápai
12	veszprémi	veszprémi	Veszprém	veszprémi
13	veszprémi	balatonfüredi	Veszprém	veszprémi
14	veszprémi	balatonfüredi	Zala	tapolcai
15	veszprémi	enyingi	Veszprém	enyingi
16	székes-fehérvári	székes-fehérvári	Fejér	székes-fehérvári

— a járásbíróságok (vagy adott esetben a törvényszékek) illetékességi területének határa, egyben járás-, ill. megyehatár

— a járásbíróságok határával egybe nem eső járáshatár (megyehatár)

— a vizsgált terület határa, ha a járásbíróság területét megosztja

— a Balaton partvonala

— törvényszék és járásbíróság székhelye

— járásbírósági székhely

I.
A BÍRÓSÁGOK FELADATA

Az igazságot minden vizsgált időben a bíróságok keresik és állapítják meg, és ezen időszakban minden, bíróságra vonatkozó jogforrás akként szabályozta, némi eltérésekkel, a feladatukat, hogy *az igazságszolgáltatás* — ez nyilvánvaló is — a különböző *bíróságok feladata.* Eszerint védték államunk rendjét, az állampolgárok és a szervek jogait, büntették a bűncselekmények elkövetőit, önkéntes jogtiszteletre neveltek, és betartatták a törvényesség elveit, sajátos eszközeikkel igyekeztek megelőzni a törvénysértések bekövetkezését. (Például: jogpropaganda.)

A legutóbbi bírósági törvény (1972: IV. tv.) még azzal egészíti ki a feladatok körét, hogy a bíróságok elősegítik azoknak az okoknak és körülményeknek a megszüntetését, amelyek a jogsértések elkövetését lehetővé teszik. Bíróságaink területünkön vármegyei (megyei) törvényszéki, (megyei bírósági), járásbírósági szinten korszakonként szakosodtak.

I.A) A BÍRÓSÁGOK ILLETŐSÉGE

Az *illetőséget* vizsgálva látható, hogy már a dualizmus korában igyekeztek szakítani a feudális joggal, az igazságszolgáltatást és a közigazgatást egymástól elválasztani. (Erre éppen Veszprém megyében, a balatonfüredi járással kapcsolatban van eklatáns példa.) E folyamat első lépcsője az 1869: IV. tc. 21. §-a volt, mely kimondta, hogy *bíróságokat* kell felállítani, és azok illetőségén vagy kerületén csak törvénykezés útján szabad változtatni.

A királyi minisztérium az 1871: XXXII. tc. 1—3. §-aiban kapott felhatalmazás alapján *Veszprém megyében két* törvényszéket hozott létre, s ezek alá járásbíróságokat rendelt. Mégpedig:

a *veszprémi törvényszékhez* tartozott a veszprémi, az enyingi, a zirci és a balatonfüredi járásbíróság (noha ez utóbbi terület közigazgatásilag nagyrészt akkor Zala megyéhez tartozott);

a *pápai törvényszék* alá került a pápai és a devecseri járásbíróság. E törvényszék azonban már 1875-től járásbíróságként a veszprémi törvényszék illetőségi területéhez került.

Az eltelt több mint száz év alatt a *Veszprém Megyei Bíróság* illetőségét érintőleg történtek a közigazgatással és a politikai helyzettel párosult bírósági változások is. Így politikai események eredményeként a Tanácsköztársaság alatt egy nem túl forradalmi népbíróság jött létre Veszprémben, majd 1940. évben a pápai járásbíróság a magyar királyi minisztérium 1940. évi 3800. M.E. rendelet 1. §-a alapján rövid ideig a győri törvényszékhez tartozott, míg 1950-ben a jelentős közigazgatási változások eredményével párhuzamosan Zala megyéből igazságszolgáltatás szempontjából is a keszthelyi, sümegi és a tapolcai járás a *Veszprém Megyei Bíróság joghatósága* alá került [144/1950. (V. 20.) M.T. sz. r.]

Leválások is voltak a megye területéről. Jóformán az egész enyingi járás (4343/1949. M.T. sz. r.) 1950-től, majd a keszthelyi és a sümegi járás egy része került el a megye területéről az 1034/1978. (X. 6.) M.T. sz. rendelet alapján. Az 1950: 7. sz. tvr. és a 177000/1950 (XI.10.) I.M. sz. rendelet a *Veszprémi Megyei Bíróság* alá végül is nyolc járásbíróságot rendelt (Balatonfüred, Devecser, Pápa, Keszthely, Sümeg, Tapolca, Veszprém és Zirc székhellyel), az e székhelyek köré tömörülő községekkel, valamint Pápa és Veszprém városát is.

Jelenleg az ajkai, pápai, tapolcai és a veszprémi járás (több község idecsatolásával), ezenfelül Ajka, Balatonfüred, Pápa, Tapolca, Várpalota és Veszprém városok ügyei tartoznak a Veszprém megyei és az alárendelt járásbíróságok illetékessége alá.

A pápai törvényszék, majd járásbíróság illetékessége

A királyi minisztérium az 1871. XXXII. tc. 1—3. §-ában kapott felhatalmazás alapján Veszprém megyében Pápán is törvényszéket hozott létre (36 jelentős községgel), ilyen minőségben azonban nem sokáig működött, mert már 1875-ben egész területével, mint ahogy már szó volt róla, a *veszprémi* törvényszékhez csatolták, s ezt követően önálló járásbíróságként működött. Az említett törvényszéki időszak alatt felettes bírósága volt a pápai és a devecseri járásbíróságnak, viszont 1940 után rövid ideig a *győri törvényszéknek* volt alárendelve, majd a Veszprémi Megyei Bíróság illetőségi területéhez visszakerült, megnövekedett területtel. Vas megyéből 1949-ben 4 község, 1954-ben Győr megyéből ugyancsak 4 község, míg 1978-ban a veszprémi járásból két község ügyei kerültek a pápai járásbíróság joghatósága alá. Egy kis község viszont, Fenyőfő 1954-ben a pápai járásból a zirci járáshoz került.

Az egykori törvényszékből így alakult ki a mai pápai járásbíróság területe és illetősége. A járás területéhez képest törvényességi szempontból kellemesen észlelhető, hogy az ott élő állampolgárok ügyei más területekhez viszonyítva viszonylag kisebb mértékben kerültek a bíróság elé.

A JÁRÁSBÍRÓSÁGOK ILLETÉKESSÉGE

Balatonfüred

Az 1871. XXXII. tc. létrehozta a balatonfüredi járásbíróságot, s felettes bíróságának a veszprémi törvényszék került megjelölésre. E bíróság *székhelye Balatonfüred* volt. Érdekes, korabeli megoldásként e bírósághoz magából a balatonfüredi járásból mindössze 8 község, míg *Zala megye* tapolcai járásának keleti részéből 24 község tartozott. Számottevő községek a balatonfüredi járásból Német-, Magyarbarnag, Vöröstó, Mencshely stb. voltak, Zala megyéből a Balaton-partról maga a bírósági székhely: Balatonfüred, ezenfelül Alsóörs, Vászoly, Udvari Tihany, Csopak, Akali stb. Az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* 4330/1945. M.E. sz. rendeletével a balatonfüredi járást a szentantalfai körjegyzőség kivételével *Zala vár-*

megyétől Veszprém vármegyéhez csatolta, ezzel a fenti kettősséget megszüntette. E kettősség végleges lezárását jelentette az 1950: 7. tvr. és ennek végrehajtását célzó 177.000./1950 (XII. 10.) I.M. sz. rendelet, mely Balatonfüredi székhellyel a balatonfüredi járást Veszprém megyéhez és a bíróságot a Veszprém Megyei Bírósághoz rögzítette. Végül a NET 1956: 2. sz. tvr.-ével a balatonfüredi járást megszüntette, és ennek következtében az ottani járásbíróság teljes egészében a veszprémi járásbíróságot gyarapította. A volt balatonfüredi járás ide tartozó ügyeit ez idő óta a veszprémi járásbíróság intézi el, s hoz határozatot.

Devecser

A devecseri járásbíróságot ugyancsak az 1871: XXXII. tc. keletkeztette és a pápai törvényszék alá endelte. *Székhelye* az alapításkor *Devecser* volt. A székhelyközségen kívül 46 község tartozott e járásbíróság illetékessége alá, Kamondtól Kislődig, Dabronytól Halimbáig.

A pápai törvényszék megszüntetése után a devecseri járásbíróságnak Pápával való *igazságügyi kapcsolata* megszűnt és a *veszprémi törvényszék irányában alakult ki.*

Az illetékességi terület lényegében érintetlen maradt, jelentős ide- és elcsatolások nem történtek. Egyedül a peremközségnek minősülő Úrkút érdemel említést, mely 1950-ben a veszprémi járásból a devecseri járásba került a 144/1950. (V. 20.) M.T. sz. rendelet alapján, a NET 10/1961. sz. határozata azonban ismét visszaadta a veszprémi járásnak, ezt követően az MTTH elnökének 1/1977. sz. rendelkezésével ismét eredeti helyére került, míg az MTTH elnökének 2/1977. sz. rendeletével Ajka város környéki községe lett, ennek folytán a veszprémi járásbíróság illetékessége alól végleg kikerült. Lényeges még, hogy a *korábbi sümegi járásból* a 144/1950. (V. 20.) M.T. sz. rendelettel Nyirád és Szőc községek is a *devecseri járáshoz kerültek,* és a sümegi járás megszűnésével 1966. évtől kezdve Csabrendek, Gyepükaján, Hosztót, Káptalanfa, Szentimrefa, Zalagalsa, Zalaszegvár és Nemeshany községek e járásbíróság illetőségi területét növelték (5/1966. NET. határozat).

Egyébként Ajka fellendülésével, várossá válásával sor került arra, hogy a korábbi és fentebb részletezett devecseri járás nevét *ajkai járásra* változtassák át (NET. 22/1977. sz. határozatával). Az elmúlt években az igazságügyi szervek is áttelepültek Ajkára, s a bíróság ajkai járásbíróságként működik.

Enying

Az 1871: XXXII. tc. hozta létre és a veszprémi törvényszék alá rendelte az enyingi járásbíróságot is, 15 községgel és azokhoz tartozó pusztákkal. A *székhely: Enying* volt, de a járáshoz tartozott még *Siófok is.*

Az I.M. 1872. jan. 2-án kelt 10.435. sz. rendelete újból áttekintette a járásbíróságok illetőségét, és e járásbírósághoz tartozónak minősítette *Kenesét* is. A *4343/1949./259.* M.T. rendelet és a végrehajtást szabályozó 5201/11. (III. 12.) 1950. B.M. sz. rendelet az enyingi járást és ezzel a járásbíróságot is *megszüntette.*

Balatonbozsok, Dég, Enying, Lajoskomárom, Lepsény, Mezőkomárom, Mezőszentgyörgy, Mezőszilas — *Fejér megyéhez;* Balatonszabadi, Siófok és Siómaros — *Somogy megyéhez* került, míg Balatonfőkajár, Kenese, Csajág és Küngös a *veszprémi* járásbíróság illetőségi területét növelte ezt követően.

Keszthely

A keszthelyi járásbíróság a múlt század végén, a bíróságok megalakulásával, a 1871: XXXII. tc. alapján még nem Veszprém megyéhez, hanem a *nagykanizsai* törvényszékhez tartozott.

Az illetőségi területhez — a Balaton északnyugati szárnyán — Szentpéterúrtól Györökig, Vindornyalaktól Zalavárig, 59 település tartozott, mely települések jó része mint önálló és jelentős egység eltűnt a térképről, többnyire visszafejlődés, illetve összevonások eredményeként.

E területből már 1870-től (Bánta) 1945-ig (Zalaigrice, Kehida, Kustány, Vörrü, Szentpéterúr és Tilaj) szomszédos járásokba került.

1950-ben az egész, akkor meglévő keszthelyi járás *Zala megyéből átkerült Veszprém megyébe,* s e területhez akkor már csupán 22 jelentős község tartozott, mely később összevonásokkal 19-re csökkent.

A NET 5/1966. sz. határozatával a *sümegi járást megszüntette,* s onnan 7 községet (Bazsi, Kisgörbő, Óhíd, Sümegcsehi, Vindornyaszőllős, Nagygörbő és Döbrönce községeket) *a keszthelyi járáshoz csatolta.*

Az MTTH elnökének 1/1977. sz. rendelkezésével Bazsi a tapolcai, viszont Mihályfa, Kisvásárhely és Szalapa a keszthelyi járáshoz került.

Végül az 1034/1978. (X. 6.) M.T. sz. határozattal Keszthely várost és a járás valamennyi községét *visszacsatolták Zala megyéhez.* Mindezek a változások nyilván az igazságszolgáltatást is érintették.

Sümeg

A sümegi járásbíróságot ugyancsak az 1871: XXXII. tc. hozta létre akként, hogy a *zalaegerszegi* törvényszék alá rendelte. *Székhelye: Sümeg* volt.

Ide tartozott a székhelyen kívül 60 kisebb-nagyobb település Csáfordtól Szőcig, Hosztóttól Bazsiig. Érdekesség, hogy e járás illetékessége alá tartozott egy másik, későbbi járási székhely, Zalaszentgrót is.

A 2381/1872. sz. I.M. rendelet a Zala megyei Szőc községet már átcsatolta a sümegi járásból a tapolcaiba.

Az *1950: 46. sz.* tvr. és az ennek végrehajtásaként kiadott 177.000/1950. (XII. 10.) M.T. sz. rendeletet a sümegi járást, ezzel a *járásbíróságot is, Zala megyéből Veszprém megyébe helyezte,* ezzel a sümegi járásbíróság fellebbviteli bírósága a Veszprémi Megyei Bíróság lett. Illetékességi területe nem változott.

Új helyzet állt elő az 5/1966. sz. NET. határozattal, mely a *sümegi járást megszüntette és felosztotta.* Ez alkalommal 9 község a devecseri, 7 község a keszthelyi, míg 14 község a tapolcai járáshoz került.

Az 1034/1978. (X. 6.) M.T. sz. határozat az

egész keszthelyi járást Zala megyéhez csatolta, ennek folytán néhány, korábban sümegi járási község is elkerült a Veszprémi Megyei Bíróság illetékessége alól. A volt sümegi járás többi községe, az említett járásokon keresztül Veszprém megyében maradt.

Tapolca

A tapolcai járásbíróságot a már többször említett alapozó tc. alapján eredetileg a *zalaegerszegi törvényszék egyik járásbíróságaként* szervezték. Székhelye az alapítástól kezdve *Tapolca* volt. E járásbíróság illetősége alá rendelte a fenti törvény 57, akkor még önálló települést, a hozzá tartozó pusztákkal. E sűrűn lakott járásnak Lesencefalutól Monoszlóig, Taliándörögdtől Badacsonytomajig terjedt az illetősége.

A 2381/1872. (I.M.) sz. rendelet Szőc községet is e járáshoz osztotta be. Az akkor még külön megnevezett Ságpuszta (Balatonakali mellett) viszont a 414/1879. I.M. sz. rendelettel a balatonfüredi járáshoz került. Nyirád községet a 35.385/1875. I.M. sz. rendelettel ugyancsak e járáshoz osztották be.

Időközben néhány kisebb *település* más községekkel összevonásra került.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 4330/1945. sz. rendeletével az időközben részben *elcsatolt* Csicsó, Óbudavár, Szentantalfa, Szentjakabfa, Tagyon és Zánka községeket *is e járásba osztotta be.*

Az 1950: 46. sz. tvr. és az ennek végrehajtásaként meghozott 177.000/1950. (XII. 10.) M.T. sz. rendelet az egész tapolcai járást — ekként óhatatlanul a járásbíróság illetékességi területét is — Zala megyétől *Veszprém megyéhez csatolta,* ezzel a járásbíróság fellebbviteli bírósága már a Veszprémi Megyei Bíróság lett.

A 144/1950. (V. 20.) M.T. sz. rendelettel Pula községet a tapolcai járásból a veszprémi járáshoz csatolták. A NET. 5/1966. sz. határozatával a *sümegi* járást megszüntette, megosztotta, ennek folytán e járásbíróság illetékességi területe is alaposan megnagyobbodott. E határozattal 14 település (Gógánfa, Sümegprága, Zalagyömörő, Dabronc, Mihályfa, Rigács, Ukk közös tanácsú községek a társközségekkel együtt) a tapolcai járáshoz került.

Az MTTH elnökének 57—2/1976. sz. határozatával Balatonrendes nevét Ábrahámhegyre változtatta, és e néven szerepelt tovább e járás illetékességi területén.

Újabb változást hozott az MTTH elnökének 1/1977. sz. határozata, mely szerint Bazsi községet a keszthelyi járásból a tapolcai járásba, Mihályfát és társközségeit viszont a keszthelyi járáshoz csatolta.

Veszprém

A minisztérium az 1871: XXXII. tc. 1—3. §.-aiban kapott felhatalmazás alapján Veszprém megyében, ahogy arról már volt szó, rövid ideig két törvényszéket hozott létre. Az 1875 után fennmaradó törvényszék alá volt rendelve akkor is, és most a Megyei Bíróság alá a *veszprémi* járásbíróság, melynek illetékességi területe az idők folyamán többször változott. E központi járásbíróság székhelye természetesen *Veszprém* városa volt. E járásbíróság illetékessége alá tartozott a 9225/1871. I.M. sz. rendelet alapján 26 jelentős község Szentgáltól Palotáig, Téstől Almádiig, a jogszabályban felsorolt pusztákkal együtt. Ám az I.M. 10.435/1872. sz. rendelete, felfedezve az alapjogszabály által hagyott fehér foltokat, e járásbíróság illetősége alá sorolta még Úrkút, Városlőd, Németbánya, Csehbánya és Farkasgyepű községeket. E járásbíróság területéből már a 18.580/1878. I.M. sz. rendelet értelmében kiszakadt, s a pápai járásbíróság illetősége alá került Farkasgyepű és Németbánya. A 13.476/1876. I.M. sz. rendelet a veszprémi járásbíróság illetőségéhez tartozónak említi meg a Nagyvázsony mellett lévő, akkor még önálló Leányfalu községet.

Területileg komoly növekedést hozott az *Ideiglenes Nemzeti Kormány 4330/1945. M.E. sz. rendelete,* mely szerint Zala megyéből előbb a balatonfüredi járás, majd a későbbi összevonás következtében ide került Akali, Alsódörgicse, Alsóörs, Aszófő, Balatonarács, Balatonfüred, Balatonszőllős, Balatonudvari, Csopak, Felsődörgicse, Felsőörs, Kisdörgicse, Lovas, Nemespécsely, Örvényes, Palóznak, Tihany és Vászoly községek; lényegében tehát azon helységek, ahol a keletkezett és az igazságügyhöz tartozó ügyek fellebbviteli bírósága, noha az említett községek Zala megyéhez tartoztak, közigazgatásilag ez ideig is a veszprémi törvényszék volt. Ez igen lényeges és ésszerű rendelkezés volt, ezzel az igazságszolgáltatási és közigazgatási területek *szinkronba* kerültek egymással.

A 4343/1949/259. M.T. sz. rendelet és az ennek végrehajtására hozott 5201/1949. (III. 12.) B.M. rendelettel megszüntetett enyingi járástól a veszprémi járáshoz került Balatonfőkajár, Kenese, Csaják és Küngös, viszont a 144/1950. (V. 20.) M.T. rendelet Úrkút községet a devecseri járáshoz csatolta, míg Pula a tapolcai járásból a veszprémihez került. Fenyőfőt a pápai járásból az 1074/1954. (IX. 14.) M.T. sz. rendelet kapcsolta előbb a zirci, végül a veszprémi járáshoz. A NET 1956. 2. sz. határozata a balatonfüredi járást megszüntette és a veszprémihez csatolta. Ez már csupán néhány községet érintett (Vöröstó, Barnag, Hidegkút stb.). Úrkút a 10/1961. M.T. sz. rendelettel a devecseri járásból ismét a veszprémihez került.

A NET 1970: 17. sz. határozatával a zirci járást megszüntette, és 19 községet, köztük Zircet is, a veszprémi járáshoz csatolta.

Közben *Várpalota* az 5203—2/1951. (X. 18.) B.M. rendelettel, *Balatonfüred* pedig a NET 7/1971. sz. határozatával *várossá* vált, ez a körülmény azonban nem változtatott azon, hogy e városok igazságszolgáltatási ügyei *továbbra is* a veszprémi járásbíróság előtt kerüljenek elbírálásra.

Az MTTH elnökének 1/1977. sz. rendelkezésével Úrkút ismét elkerült a veszprémi járásból, s a közben névváltoztatással létrejött ajkai járáshoz csatolták, és ez igazságügyileg is ilyen változást jelentett.

Így alakult ki, sok változással a veszprémi járásbíróság jelenlegi illetékességi területe, mely az évek során annyira megnövekedett, hogy a

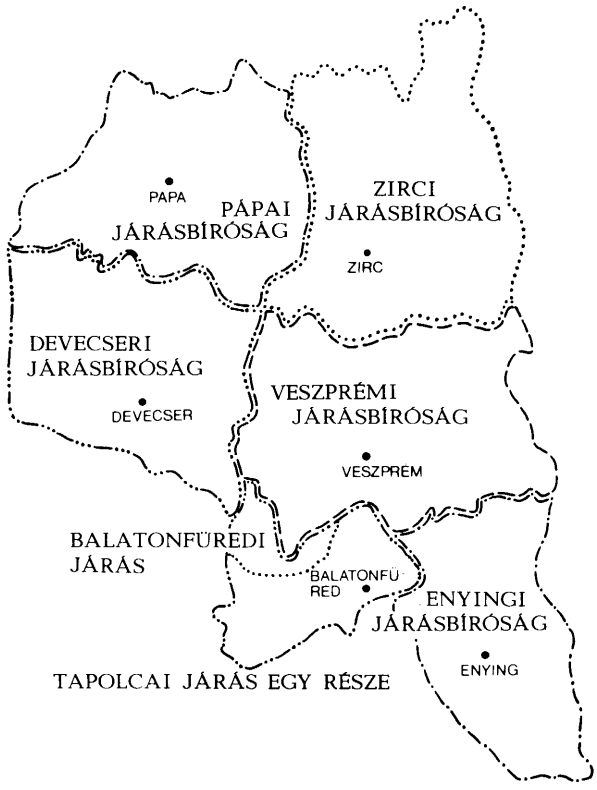

2. sz. térkép: A Veszprém vármegye törvénykezési területi megoszlása a törvénykezés kezdetén, 1871—1872

megye majdnem 2/3-a ide tartozik. A Balaton, a Bakony, s egyéb üdülési területek különösen nyár végén nagyon sok munkát rónak a bíróságra.

Zirc

A zirci járásbíróság szintén a veszprémi törvényszék illetősége alá került. Székhelye *Zirc* volt. E járásbíróság hatásköre alá tartozott 27 bakonyi község, a községekhez tartozó pusztákkal. Bakonyszombathelytől Lókútig, Bakonybéltől Bakonycsernyéig terjedt e bakonyi terület. A 2381/1872. I.M. sz. rendelet szerint Tés is e járáshoz került. A 29.799/1899. I.M. sz. rendelet alapján a győrszentmártoni járásbíróság illetőségi területéből ide csatolták Bánk, Gic, Lázi, Péterd, Bársonyos, Gyirót, Sikátor, Teleki, Románd és Varsány községeket. A 4343/1949/295. M.T. sz. rendelet és a végrehajtást szabályozó 5201/11/II.—1/1950. (III. 12.) B.M. sz. rendelet e járásbíróság illetőségi területéből elvett és Aka, Ácsteszér, Bakonybánk, Bakonyszombathely, Bársonyos, Csatka, Hánta, Kerékteleki, Réde és Súr községeket Komárom megyéhez, míg az 1074/1954. (IX. 14.) M.T. sz. határozat Fenyőfőt a pápai járásból e járáshoz, majd következőleg a veszprémi járáshoz csatolta.

A NET 10—3/1956. sz. határozata szerint e bíróság illetősége Bakonycsernye felett megszűnt, és Fejér megyéhez került.

A NET 17/1970. sz. határozatával a zirci járást megszüntette, 7 községet a pápai, 19 községet pedig a veszprémi járáshoz csatolt.

Ekként a zirci járásbíróság napjainkban tevékenységet már nem fejt ki.

I/B. A BÍRÓSÁG HATÁSKÖRE

A területi illetőségek bemutatása után vizsgáljuk meg most a bíróságok — mindenekelőtt a törvényszék (a veszprémi, 1875-ig a pápai) hatáskörét, amely bíróságok előtt a legjelentősebb ügyek kerültek letárgyalásra. A törvényszék hatáskörét először az 1871: XXX. tc. határozta meg. Ide tartoztak (néhány példával illusztrálva):

1. a) Az olyan, tehát súlyos, komplikált bírósági ügyek (akár büntető-, akár polgári), melyeket eddig *társas bíróságok* tárgyaltak (például egy ügyben hivatalos személy ellen elkövetett bűntett, zsarolás, és sikkasztás miatt hét hónap végrehajtandó szabadságvesztes büntetést szabott ki a veszprémi törvényszék),

b) váltó-, és kereskedelmi ügyek,

c) a kártérítési keresetek,

d) olyan ügyek, melyek eddig a pénzügyi hatósághoz tartoztak,

e) az úrbéri, tagosítási és arányosítási ügyek,

f) bányabírói hatáskörrel felruházott törvényszéki ügyek,

g) a föld-tehermentesítések,

h) a cím- (cég-) bejegyzések, amelyeket nyilvánosságra kellett hozni,

i) a bírói letétek,

j) a sajtóügyek, (például egy ügyben sajtóvétség miatt 100 Ft főbüntetést alkalmaztak),

2. a) a csődeljárásra (1881: XVII. tc. 72. §.),

b) halászati kártalanításra (1888: XIX. tc. 58. §.) vonatkozó és a

c) házassági perek, ha az anyakönyvvezető a kihirdetést vagy a közreműködést megtagadta (1894: XXXIII. tc. 60. §.),

3. a) a polgári perek (1911: I. tc. 2. §.), mégpedig

a1. hitbizományi,

a2. tisztségviselők okozta károk miatt,

a3. az állam ellen indított perek,

a4. a cég használatának joga,

a5. közkereseti vagy betéti társaság tagja a társaság feloszlatása,

a6. részvénytársaság vagy szövetkezeti közgyűlés határozatának megtagadása érdekében,

a7. váltóóvások kapcsán keletkezett ügyek,

a8. s végül, mely ügyeket később a törvények a törvényszék hatáskörébe utalnak.

Az 1897: XXXIII. tc. szerint az a törvényszék, amelynek büntető hatásköre van, *esküdtbíróságként* működik. Ez volt a helyzet Veszprémben is. Az esküdtek előírt sorsolása e törvényszékre vonatkozóan 1912. október hó 20-án történt meg, többnyire iparos, értelmiségi került esküdtté választásra és mindössze hat földműves. E bírósági forma azonban Veszprémben nem gyökeresedett meg. Egyébként az 1897: XXXIV. tc. alapján az esküdtbíróság elé elvileg a következő bűnügyek tartoztak: gyilkosság, szándékos emberölés, személyes szabadság elleni bűntettek, kitételelhagyás, halált okozó súlyos testi sértés, közegészség elleni bűntettek, gyermekrab-

lás, rablás, gyújtogatás, vízáradás okozása, közveszélyű rongálás, megvesztegetés.

A törvényszék elé pedig azon bűntettek tartoztak, melyek nem kerülhettek az esküdtbíróság hatáskörébe, így például egyes sajtóügyek, azon vétségek, amelyeket a törvény nem a járásbíróság elé utasított. Veszprémben 1898. június hó 5. napján gyilkosság miatt — ekkor még nem volt az esküdtbíróság megalakítva — életfogytiglani szabadságvesztést szabott ki a törvényszék büntetőtanácsa.

Érdekes lapvélemény egyébként 1898. június hó 16. dátumozással a Veszprémi Hírlapban: „Kitüntetnek sokat, ünnepelnek sokakat, a társadalmi téren elért munkásságuk folytán, azonban eme kitüntetésekre nem felelhetünk, vagy ha felelünk, ki kell mondanunk, hogy a társadalmi téren nincs meg az *igazságosság,* mely előtt meghajolna mindenki." Ezt az akkori igazságot nem a bíróság mondta ki, de úgy tűnik, a közvélemény nagyon figyelt az igazság minden fajtájára, a cikk mondandójából az sem derül ki, hogy a kitüntetésekkel a bírákkal szemben is csínján bántak-e, de sajtóper — és ez figyelemre méltó — a cikk alapján nem keletkezett.

Az 1913: VII. tc. felállította a törvényszékeknél, így Veszprém vármegyében is a *fiatalkorúak* bíróságát, a fiatalkorúak bűnügyei elbírálására.

Már a háborút követő forradalom idején, az 1918: III. sz. néptörvény ugyancsak — mint már polgári vívmányról — újra az *esküdtbíróságról* rendelkezett, főleg a hazaárulás, politikai tartalmú és sajtó útján elkövetett bűncselekmények elbírálására.

Az 1919: XI. sz. néptörvényben lerögzített komoly politikai bűncselekmények viszont nem Veszprémben, hanem a budapesti büntető törvényszék előtt kerültek letárgyalásra.

1919. március hó 21. napján a Forradalmi Kormányzó Tanács (a továbbiakban FKT) I. számú rendelete meglehetősen kidolgozatlanul létrehozta *a forradalmi törvényszékeket* (Veszprémben is létre kellett hozni), azzal a céllal, hogy megszüntesse a korábbi kapitalista bíróságokat, egyben e rendelettel új szocialista igazságszolgáltatási szervek jöttek létre. A rendes bíróságok tevékenységét egyben fel is függesztették. Később az FKT IV. sz. rendelete ezzel az intézménnyel már részletesebben foglalkozott, de nem határozta meg, hogy e törvényszékek milyen szinten működjenek. Végül az FKT XCIV. sz. rendelete az említett törvényszékeket a megye székhelyére rendelte egyfokú, de magasabb szintű bíróságként a törvénykezés végett. Természetesen Veszprémben is volt ilyen forradalmi törvényszék, a politikai helyzethez képest azonban meglehetősen mérsékelt magatartást tanúsított. Ebben nyilván közrejátszott az, hogy egyházi székhelyen kellett ítéleteket hoznia. Például a diktatúra szidalmazásáért egy vádlottat csak 2 hónapi fogházzal és 2000 korona pénzbüntetéssel sújtottak, és egyébként is sok felmentő ítélet született. Egyébként az FKT XCIV. sz. rendelet *rögtönítélő* eljárást is bevezetett, és e tevékenységgel a forradalmi törvényszékek is megbízhatók voltak. A rögtönítéletre is volt példa: Devecserben halálbüntetéseket is kiszabtak 1919. május—júniusában az ellenforradalmi felkelés miatt, s a büntetéseket végre is hajtották. Veszprémben a megszálló román csapatok a kommunistagyanús személyeket előbb börtönbe zárták, majd a magyar hatóságok a román parancsnokság hozzájárulásával Siófokra szállították e személyeket — egyébként 39-en voltak —, ahol ítélet nélkül, még rögtönítélő bíróság kiiktatásával is, kivégezték őket. A Tanácsköztársaság megszűnte után nyilvánvalóan új helyzet állott elő igazságszolgáltatási vonalon is. A Tanácsköztársaság bíróságait a Peidl-kormány megszüntette, és a korábbi, rendes bíróságokat állította vissza helyükre.

1919. augusztus hó elején az említettek miatt néhány hónapig lényegében törvénykezési szünet állott be. Ezért Veszprém vármegyében statáriumot kellett elrendelni, mert félő volt, hogy a kommunisták elleni gyűlölet a rendes bíróságok újjászervezése idején önkényes és megtorló cselekedetekre vezethet. A Peidl-kormány úgy rendelkezett, hogy azon bűnvádi eljárásokat, melyek 1919. március hó 21. és augusztus hó 2. napja között keletkeztek, meg kell majd szüntetni, és a már meghozott ítéletek nem hajthatók végre. Viszont olyan rendelkezés is született, mely a Tanácsköztársaság szervei, közegei, megbízottjai, valamint fegyveres erejének tagjai ellen indítandó statáriális bírósági eljárást tartalmazta. Ez ügyekben törvényszéki hatáskört állapítottak meg, az ilyen ügyekben gyorsítottan, perorvoslat kizárásával lehetett eljárni. Ez gyakorlatban Veszprémben és környékén csak a román csapatok kivonulása után történhetett meg.

Az új rend létrehozására katonai kerületeket hoztak létre, s Veszprém vármegye a *siófokihoz* tartozott. (Ezért vitték az említett 39 foglyot Siófokra.) A katonai parancsnok mellé közigazgatási kormánybiztos is került. A román csapatok egyébként 1919. augusztus hó 16-án vonultak be Veszprémbe. A román csapatok — melyek az igazságszolgáltatást is befolyásolták — a Győr, Veszprém, Székesfehérvár és Adony között képzelt vonalig jutottak előre, és e területeken is — köztudott — hozzáfogtak az állami és magánintézmények, sőt a lakosság kifosztásához is.

Ez időben Veszprém város és környéke rendeleteket és ítéleteket várt, viszont ölbe tett kézzel, megfélelmítve nézték, történik-e valami magától. Veszprémből a diplomácia hatására 1919. október hó 4. napján távoztak el az ellenforradalmat biztosító román csapatok, és csak ezt követően kezdhettek az igazságügyi szervek a sokkos állapotból magukhoz térni, majd elkezdeni tevékenységüket.

Egyébként már a háború idején is, de később a megszilárdulni látszó *Horthy-korszakban* előbb a hadviselés zavartalansága érdekében, majd a Tanácsköztársaság felszámolása után hozta a parlament az állam és társadalmi rend felforgatása ellen a különböző törvényeket (1915: XIX., 1921: III., majd később az 1938: XVI. tc.), melyek leginkább az ítélőtáblák székhelyén működő bírósági szerveknél kerültek alkalmazásra, ezért a veszprémi törvényszéknek adott esetben csupán előkészítő szerepe volt az egyes eljárások-

ban. Viszont e törvényszéken tárgyalhatták az 1921. XXIX. tc. 2. §-a alapján a testi sértéssel, lopással, csalással és sikkasztással elkövetett bűncselekményeket.

Az 1928: X. tc. a büntetőeljárást egyszerűsítve is, a 29. §. a törvényszéknek adott hatáskört. További egyszerűsítést jelentett ez, és néhány, nem kiemelkedő bűnügyben egyes bírói eljárást biztosított a törvényszéknek.

A II világháború után rendszerünk is felelősségre vonta a háborús és népellenes *bűncselekmények* elkövetőit, a rendes bíróságok működésének fenntartása mellett. Ennek érdekében jött létre az 1945: VII. tc., szokatlan módon visszaható hatállyal, s az eljárási hatáskört lényegében törvényszéki szinten, az említett tc. 15—23. §-ában határozták meg. A *népbíróság* ezzel lényegében a szocialista bíráskodás magja lett. Az esküdtbírósági formát elvetették, egy szakbíró és a demokratikus pártok képviselőiből tevődött össze a népbíróság, először helyi kezdeményezésekre, majd az említett törvény alapján. Novum: a tanács az addig rendszeresített büntetési nemek mellett kényszermunkára vagy internálásra is kötelezhette a vádlottat. Természetesen Veszprémben is működött népbíróság. Súlyos bűnügy itt is előfordult, de nem itt került befejezésre. (A 8/1945. sz. ügyben a vádlott nagyfokú németbarátságát bizonyították, aki többek között német katonákkal szovjet katonákat fenyegetett, fogott el stb.) Az Nb. 16/1945. sz. ügyben a vádlott Devecserben nyilas községvezető volt, mindezért a törvényszék 9 hó szabadságvesztésre ítélte. Az Nb. 31/1945. sz. ügyben a vádlott 1944 szeptemberében az SS-be lépett be, s egy év és hat hó börtön lett a büntetése. Sok volt az úgynevezett volksbundos ügy; egy ügyben (Nb. 50/1945.) a bíróság három év börtönbüntetést szabott ki. Igaz viszont az is, hogy sok volt az ilyen jellegű bűnügy-kezdeményezés kellő alap nélkül, s ezek természetesen felmentéssel végződtek. (46, 54, 55, 93/1945. sz. ügyek.)

A 3800/1948. I. M. sz. rendelet szüntette be az ilyen jellegű, formátumú politikai bíráskodást, melyet aztán a rendes bíróság, a törvényszék vett át.

Népi demokráciánk első szakaszában a *polgári peres* eljárás tekintetében lényeges változás nem történt, az akkor már túlhaladott rendszer intézményeiből per nem is keletkezhetett (az 1945: VI. tc. például megszüntette a nagybirtokokat), ebből következően az 1871: XXXI. tc., majd az 1911: I. tc. jó néhány ügykategóriájában per magától értelmezhetően nem is jöhetett létre. Fontos lépés volt viszont az, hogy a gazdasági jellegű bűncselekmények elbírálására minden törvényszéken létrehozták az 1947: XXIII. tc.-vel az úgynevezett munkásbíróságokat, melyek nagyon haladó szellemben tevékenykedtek, főleg a cséplési, beszolgáltatási és a szántási bűnügyekben. (Tapolcai járásbíróság 1949. El. XII. b/80. sz.)

Átfogó jellegű változást hozott az 1949: XI. tc., mely bűnügyekben bevezette *a népi ülnökök* igazságszolgáltatási tevékenységét. A törvényszék elnevezését ekkor változtatták át *megyei bíróságra*. A megyei bíróság hatáskörét — akár korábban a törvényszékeknél — a jelentősebb bűnügyekben állapították meg. Ide tartoztak a népköztársaság elleni, a háborús és népellenes bűntettek, a pénzhamisítás, a gyilkosság, a szándékos emberölés, a közellátást és az árszintet veszélyeztető bűnügyek, s a súlyosabbnak minősülő, a tervgazdálkodást, a társadalmi tulajdont, az állami titkot, a hivatal érdekeit sértő bűnügyek, s olyanok, melyekben az ügyész e bíróságnál emelt vádat.

A jelenlegi bírósági struktúra létrehozása végül is az *alkotmányra*, az 1949: XX. tv.-re várt, mely alaptörvényként, a későbbiekre nézve, meghatározta a megyei szintű igazságszolgáltatási szervek hatáskörét. Ezen alaptörvényen nyugodtak később a részletekbe menő szabályozások.

A megyei bíróságokat már az 1949: IV. tv. 5. §-a fellebbviteli bíróságként *is* megjelöli. Egyébként korábban sem egyszintű volt a bíráskodás (a felszabadulás előtt például háromfokú). Az 1949: XI. tv. egyfokú, tehát a megyei bírósághoz benyújtható fellebbvitelt határozott meg.

Tehát a megyei bíróság részben első fokú, részben másodfokú tevékenységet folytatott.

Büntetőjogi vonalon az 1951: III. tv.-vel új büntetőeljárást vezettek be. Eszerint a megyei bíróság mindig társas bíróság, érvényesül a szóbeliség és a közvetlenség elve. E jogszabály figyelembevételével született a megyei bíróság első fokú B. 1509/1954. sz. ítélete, melyben a vádlottak a kulákoktól lefoglalt különböző dolgokat loptak el, és 6 hótól 1 évig terjedő börtönbüntetésben részesültek.

A büntetőjog lényeges kodifikálására került sor az 1972: VIII. tv.-ben, mely a megyei bíróság hatáskörét akként állapította meg, hogy ide tartoznak azon ügyek, melyek halállal büntethetők, de már nem tartoztak ide a háborús és népellenes bűntettek (más meghatározással az állam elleni bűnügyek viszont igen), a közellátási és árdrágítási ügyek, viszont e kategóriákon kívül ide került valamennyi, jelentősebb ügy, amiért az ügyész első fokon itt emelt vádat. E rendelkezések kiegészültek az 1973: I. tv.-vel, mely a 25. §.-ban akként rendelkezett, hogy e bíróság hatáskörébe sorolta a légi jármű jogellenes hatalomba kerítését, az erős felindultságban elkövetett emberölést, halált okozó testi sértést és a kiemelkedő, vagyon elleni bűncselekményeket.

Végül, tovább követve korszakunk jogellenes magatartásait, az 1979: IV. tv. e bíróságra bízta a terrorcselekmények és az életveszélyt okozó testi sértések elbírálását is.

Polgári vonalon létrehozták az 1952: III. tv.-vel az új *polgári perrendtartást*. Fő célként jelölte meg a törvény a valóságos tényállás kiderítését. *Megyei bírósági* hatáskörbe kerültek I. fokon ekkor e törvény alapján a személyállapotra, egyes kiemelkedő, vagyonjogi perek, azok, melyeket hatósági személyek kifogásolható munkája miatt az állam ellen indítottak, a szerzői, a szabadalmi, a zárlati ügyek, amelyeket később illetékes hatóságok e bíróságok hatáskörébe utalnak (23. §.). Az 1961: XIV. sz.

tv. néhány, kisebb jelentőségűre zsugorodott ügyet polgári vonalon járásbírósági hatáskörbe adott le. Az 1979: XXXI. tv. némi módosítást hozott a polgári ügyekben. A már említett perkategóriákon kívül ide tartozónak jelöli az egymillió forintot meghaladó vagyonjogi, az államigazgatási jogkörben eljáró személyek által e minőségükben okozott kártérítési és a gazdasági társulások igazgató tanácsa határozatának megtámadására irányuló pereket (1. §.). E hatásköri rendelkezések hűen tükrözik hazánk elmúlt több mint százéves, jelentősebb és a törvényszék, illetve a megyei bíróság előtt lévő törvénysértésnek nyilvánított történetét.

A kisebb jelentőségű ügyek elbírálása *járásbírósági* szinten történt. Az első folyamodású járásbíróságokat nem célszerű egyenként bíróságokra bontani, mert e hatáskörök, ahogy azt az 1871: XXXI. tc. 15—16. §.-a megállapította, azonosak voltak a magyar törvénykezés kezdetén minden járásbíróságnál, következőleg a Veszprém vármegyei járásbíróságoknál is. Az említett jogszabály akként rendelkezett, hogy a járásbíróságok ítélőszéke elé tartoztak ez időtől fogva azok a polgári peres és peren kívüli ügyek, amelyek ez ideig az illetékes *egyes bíróságokhoz* (szolgabíró, netán városbíró stb.) tartoztak.

Bünvádi ügyekben pedig ezt követően ugyancsak az eddigi egyes bírói ügyek, a sajtóval és a nyomdával kapcsolatos ügyek egy része, és amelyeket a törvényszék, mint kisebb jelentőségűt, tárgyalásra és ítélethozatalra a járásbíróságoknak leadott.

A későbbi törvények (1897: XXXI., XXXIV., tc., az 1908: XXXVI. tc.) arra engednek következtetni, hogy a súlyos, komoly igazságtevő első folyamodású munka csak a veszprémi (illetve 1875-ig a pápai) törvényszékeken folyt, s a járásbíróságok hatásköre törvényileg meglehetősen szűk maradt, és leginkább kisebb polgári ügyekkel foglalkoztak. Pezsgést hozott azonban az 1911: I. tc. 1. §.-a, amely polgári vonalon a járásbíróságoknál szélesítette a hatáskört. Ide tartoztak ekkor már, értékre való tekintettel, a vagyoni perek, a bérleti, a haszonbérleti, a sommás visszahelyezési, a munkaügyi, a szavatossági, a vendéglátási, a nőtartási ügyek, a törvénytelen gyermek tartását tárgyaló perek, az egyezségkötés, a különböző igényperek, a műemlékrongálások stb. Ezenkívül ekkor már olyan kisebb jelentőségű büntetőügyekkel is foglalkoztak, amelyeket többnyire tárgyalás nélkül, büntetőparancs kiadásával lehetett elintézni. Változatlan maradt azonban a törvényszék azon jogköre, hogy kisebb jelentőségű ügyeket a járásbírósághoz leadhatott.

A járásbíróságok lényegében alapvetően ebben a körben tevékenykedhettek az 1950: IV. tv.-ig, amely általános hatáskörű bírósággá (polgári vonalon) a járásbíróságokat tette. Időközben volt néhány rendelkezés az igazságügy egyszerűsítéséről, így például az 1921: XXIX. tc. a testi sértést, a lopást, a csalást és a sikkasztást már a törvényszék egyes bíróira bízta, tehát ezen ügyeket elvonta a járásbíróságoktól, ha kisebb jelentőségűek voltak is. Később az 1932: XXXIV. tc. pedig komoly mértékben tehermentesítette a járásbíróságokat azzal, hogy az 1911: I. tc.-ben részletezett ügyek csak akkor tartoztak járásbírósági hatáskörbe, ha nem *községi bírói* hatáskört képeztek. A községi bírók egyébként egészen jelentéktelen ügyekben ítélkeztek (csúfondárosan „tyúkperek"-ben). Kisebb bűnügyekben e tc. szerint az ügyész tárgyalással illetékes járásbíróságot bízhatott meg. Az 1932: IV. tc. szerint a társadalombiztosítási ügyek a központi, jelen esetben a veszprémi járásbíróságon kerültek elbírálásra, mivel a 12.000/1932. I.M. sz. rendelet 2. §.-a a vármegye területén e bíróságnak adott hatáskört, vármegyénkben kivételesen a pápai járásbíróságnak is.

A *felszabadulás után* közelített a jogszabályalkotás a jelenlegi helyzethez. Az 1952: III. tv. 22. §.-a kimondta, hogy *polgári* vonalon minden ügy a járásbíróságok elé kerül, kivéve, melyre megyei hatáskör van megállapítva. Az 1954: II. tv. mind polgári, mind büntetőjogi szakra kiterjedően is rendelkezett.

Büntetőjogi vonalon e tv. 20. §.-a kimondta, hogy járásbírósági hatáskörbe tartoznak a társadalmi tulajdont, a tervgazdálkodást, a közellátást sértő bűntettek, az árdrágítás, a testi sértés, a család és az erkölcs elleni ügyek, a közrendet és az igazságszolgáltatást sértő bűncselekmények stb.

Az 1966: 16. sz. tvr. lehetővé tette, hogy meghatározott körben a kisebb volumenű bűncselekményt elkövető személyt bizonyos jogi feltételek fennállása mellett, vádirat nélkül, a büntetőbíróság elé állítsák, s a járásbíróság három nap alatt az ítéletet írásban volt köteles lerögzíteni. Ez az ügyintézés *meggyorsítását* és általános, gyors, visszatartó hatást kívánt biztosítani.

Az 1973: I. tv. 24. §.-a szerint mindazon bűnügyek a járásbíróságra tartoznak, melyek nincsenek megyei bírósági hatáskörben.

Az 1979: 4. sz. tvr. 2. §.-a a központi, tehát a veszprémi járásbíróság hatáskörébe utalta az egész megyére kiterjesztően a veszélyeztetéssel járó ügyeket (közlekedés, foglalkozási szabályok megsértése), a közveszélyokozással, a közérdekű üzem működésének megzavarásával s a jelentős gazdasági visszaélésekkel foglalkozó bűnügyeket.

Néhány jellemző *büntetőügy* a járásbíróságoknál a tárgyalt időszakban:

A felszabadulás előtt a járásbíróságok ügyeiben a tulajdon elleni cselekmények voltak a jellemzőek, melyek általában büntetéssel fejeződtek be. De például a balatonfüredi járásbíróság 1898/B/35/2. sz. ítéletében a vádlottat a lopás vétsége miatti vád alól — bizonyíték hiányában — felmentette. Egyébként ez a bíróság az 1898/B/45/3. sz. ítéletével egy másik vádlottat közrend elleni kihágás vétsége miatt 1 (egy!) napi elzárásra és 5 (öt) forint pénzbüntetésre ítélte. A pápai járásbíróság a közveszélyes munkakerülést már súlyosabban tette az igazság mérlegére, és a vádlottat a B. 7402/1929. sz. alatti ügyben 3 hét börtönre ítélte. Az enyingi járásbíróság csalás vétsége miatt a B. 2414/1932. sz. ítéletével a vádlottal szemben csak 50 pengő pénzbüntetést szabott ki büntetőparancsban.

A felszabadulás után a *közellátási bűntettek*

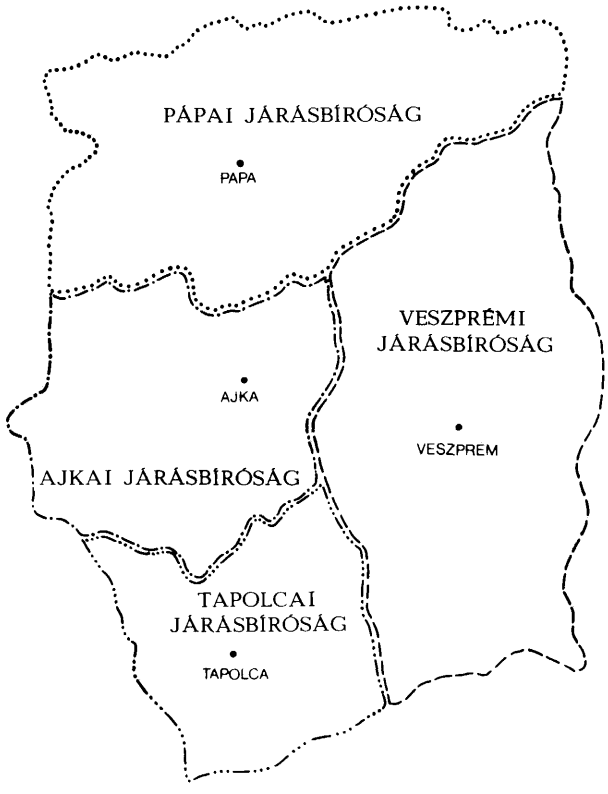

3. sz. térkép: Veszprém megye törvénykezési területi megoszlása 1982-ben

fordultak elő gyakrabban. Közvetlenül a háború után ez érthető jelenség volt, később azonban a nem egészen egészséges gazdaságpolitikánk az ítélkezésben is torzulásokhoz vezetett (például Pápán a B. 861/1955. sz. alatti ügyben 1 év és 2 hó, Veszprémben a B. I. 641/1955. sz. ítélettel 4 év eltúlzott szabadságvesztés került kiszabásra). Ez utóbbinál birkalevágások történtek — engedély nélkül. De előfordult például Pápán szemérem elleni bűntett is, s emiatt a bíróság jogerősen 6 hó börtönbüntetést alkalmazott. Érdekes jelenség volt, hogy 1956-ban a vádlottak a nyomozati anyagban szereplő beismerő vallomásaikat, kényszer alkalmazására hivatkozva, nemegyszer visszavonták. Ez időben egyébként sok volt a testi sértés. (A tapolcai járásbíróság 308/1956. sz. alatt 4 hó börtönt szabott ki.) A bíróságokon az ügyérkezést tekintve 1956. október hó 1. és december hó 31. napja között erős csökkenés volt, nyilván az ellenforradalmi események következtében, amikor is a nyomozásokat végző szervek elsősorban nem írásbeli munkával voltak elfoglalva. Utána viszont már természetes emelkedés volt észlelhető, különösen az *ellenforradalommal összefüggő* ügyekben. (Például Tapolcán 8 vádlott állt egyszerre a bíróság előtt ilyen természetű ügyek miatt.) Sok volt ekkor a fegyverrejtegetés is (például Tapolcán egy 19 éves fiú B. 77/1957. sz. alatt csak fiatal kora miatt kapott 10 hó börtönbüntetést). Gyakoriak voltak akkor a falopások is (Bakony, Szigliget). Ezek az ügyek a szomorú kort tükrözték az ítélkezésben. Egyébként több helyen a bírák panaszkodtak a rendőrségi nyomozókra, akik a körülményeket nem teljesen fedték fel, s ez gátját szabta sokszor az igazságos ítélethozatalnak.

A *konszolidáció után* a bűncselekmények száma ingadozott, sokszor a bírósági szervekre nagy teher hárult. Sajnos, sokan visszaéltek ekkor hatalmukkal (például Balatonkenesén, Balatonfőkajáron stb. termelőszövetkezeti vezetőkkel szemben kellett eljárni). Sokak felelőtlenül, ittasan vezettek gépkocsit (például a veszprémi járásbíróság B. 1001/1968. sz. alatt a vádlottal szemben 3500 Ft pénzbüntetést és 6 hó járművezetéstől való eltiltást alkalmazott). Többen munka nélkül kívántak élni, az ilyen bűncselekményekre a bíróságok általában 1 év körüli szabadságvesztés-büntetést szabtak ki. A szocialista együttélés szabályait gyakran megsértették (például a veszprémi járásbíróság B. 666/1966. sz. ítéletével 4 garázda vádlottal szemben hozott 3-4 hó szabadságvesztés-büntetést). Nem mindennapi eset, de a korra jellemzőként fel kell idézni, hogy a tapolcai bíróság B. 208/1957. sz ügyében az MSZMP-tag és munkásőr vádlott — rendőrt pofozott. Tehát jellemzőkké váltak az erőszakos, alkoholos állapotban elkövetett bűncselekmények, mind gyakrabban bukkant fel a közveszélyes munkakerülés és a köztulajdon elleni bűncselekmények. A devizabűntettek 1979-től harapóztak el.

A *polgári* vonalat felidézve: Az I. világháború utáni, peren kívüli eljárásban érthetően sok volt a holtnak nyilvánítás (például Devecserben a PK. 89/3/1921. sz. ügy). A pápai járásbíróság sok, vallással összefüggő üggyel foglalkozott (például B. 9643/1929. sz. ügy). Sok ilyen ügy keletkezett. Körülbelül 40 éven át polgári bíróságaink a szokványos polgári jogi vitákkal foglalkoztak. Az 1956-os ellenforradalom után viszont feltűnően sok volt a fizetési meghagyás, lakásügyekben is többször kellett határozatot hozni, a válások, gyermekelhelyezések száma emelkedett, és a kisajátítások is napirenden voltak. Tapolcán konkrét ügyben P. 20.423/1957. sz. alatt az az elvi kérdés merült fel, hogy a termelőszövetkezeteknél a haszonbérlet gazdasági vagy naptári évre szól-e?

Az ügyészségek az 1974: 10. sz. tvr. 3. §.-a, majd az 1978: IV. tv. 76. §.-a alapján viszonylag kevés indítvánnyal éltek az alkoholistákkal szembeni munkaterápiás kényszerkezelésre, ezért a polgári bíróságok kevés ítéletet is hoztak.

II. MUNKAÜGYI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

A munkaügyi bíráskodás a munkaadó és a munkavállaló közti nézeteltérésekben adja az igazságot, s nálunk először ez *közigazgatási* úton kapott szabályozást.

Az úgynevezett iparügyekben az 1884: XVII. tc. 166. §.-a alapján, *közigazgatási* úton jártak el, az iparhatóság által hozott határozat ellen e tc. 181. §.-a alapján úgynevezett felfolyamodásnak van helye. Ez következett az akkori munkaadó és munkavállaló közt fennálló korántsem az egyenlőség alapján fennálló viszonyból. Az iparhatóság — a jogi szabályozás szerint — a munkaadót is

megbüntethette, de ennek lefolyása is közigazgatási úton történt. E tc. 162—164. §.-ai szerint *békéltetőbizottság* alakult az iparhatóság rendelkezésére a gyakrabban előforduló *sztrájkok* keletkezése miatt és azok békés és formálisan megnyugtató megszüntetése érdekében. Az ilyen ügyek nem kerültek bíróság elé, ezeket tehát más módon oldották meg azon időszakban.

1918-ban a IX. sz. néptörvény rendelkezett először részletesen a munkaügyi bíráskodásról. E törvény alapján már nem a büntetés volt a cél, hanem döntöttek a szolgálati viszony keretében létrejött vitában. A munkaügyi bíráskodás akkor már járásbírósági hatáskörben folyt. Ez első folyamodású bíróságként tevékenykedett, de a községi bíróság határozatai ellen ide lehetett fellebbezni. Az *ülnöki* tisztség ebben a néptörvényben jelentkezett első ízben kellő súllyal.

A *Tanácsköztársaságnak* nem volt ideje ilyen problémák rendezésére, egyébként is a munkásosztály gyakorolta a hatalmat, munkaügyi viták lényegében nem is keletkeztek. Formálisan az FKT. CXXIV. sz. rendelete adott módot a kihágási bíróságok előtt eljárás kezdeményezésére, de ez lényegében ismét igazgatási utat jelentett. Ezekben a forradalmi időkben akár a bírósági, akár az igazgatási úton történő jogi szabályozásnak gyakorlati jelentősége nem volt.

A forradalmak ilyen rendelkezéseit is egyébként a *Horthy-rendszer* a 9180/1920. sz. jogszabályával elseperte, viszont ugyanitt rendelkeztek új alapokon a munkaügyi bíráskodásról. A munkaügyi bíróság szerepét továbbra is a *járásbíróság* töltötte be, s ide tartoztak változatlanul — elsődlegesen — a szolgálati jogviszonyból keletkező perek, akár a munkavállaló, akár a munkaadó indította azt, továbbá az egy munkahelyen dolgozók közt a munkaviszonyból származó viták, a mulasztásból, a munkaviszony idő előtti megszűnéséből és a kár megtérítésére irányuló perek is. A rendelet felsorolta azon munkaadókat és munkavállalókat, akik e bíráskodást kérhetik és azokat is, akik nem (például katonai intézetekben, színházakban dolgozók stb.).

Az *ipartestületek* továbbra is végeztek bizonyos esetekben békéltetést, de most már a bírósághoz lehetett fellebbezni. Ahol munkásbiztosítási bíróság volt, ott a járásbíróság 3 tagú tanácsban tárgyalt. Az elnöklő szakbíró mellett a munkaadók és a munkavállalók sorából kijelölt ülnökök is részt vettek az igazságszolgáltatásban. Esetleg fellebbezés esetén a törvényszék tanácsa ülnökök közreműködése nélkül döntött.

Az 1925: VII. tc. 54. §.-a az igazságügy-minisztert hatalmazta fel, hogy a munkaügyi bíráskodást rendelettel szabályozza. Ezt teszi a 25.900/1925. I.M. sz. rendelettel, mely a korábbi I.M. rendeletet módosította, illetve kiegészítette. A módosítás a korona értékének romlásával volt összefüggésben, és egyes, felső összeghatárokra vonatkozott. Pengőértékhatárokat jelölt meg később a 62.999/1926. I.M. sz. rendelet.

A Horthy-rendszerben lényegében e körben folyt a munkaügyi bíráskodás a rendszer megszűnéséig.

A felszabadulás után az *alkotmányban* közvetve már lerakták a munkaügyi bíráskodás alapjait, minthogy az alkotmány VI. fejezetében olyan rendelkezés volt, hogy a bíróságok hivatásos bírákból és népi ülnökökből állnak, s a Legfelsőbb Bíróság elvi irányítást gyakorol az összes, tehát a Veszprém Megyei Bíróság tekintetében is. Ezen alaptörvényre épült az 1952: III. tv., melynek 22. §.-a értelmében a járásbíróság hatáskörébe tartoznak mindazon perek, melyek nem a megyei bíróság hatáskörébe voltak utalva. Mivel a munkaügyi perek nem tartoztak megyei bírósági hatáskörbe, nyilvánvaló volt a *járásbírósági hatáskör*. Az 1951: 7. sz. tvr. XVII. fejezete és az 52/1953. M.T. rendelet XVII. fejezete jó időre vegyes megoldást választott. Eszerint a munkaügyi vitákat egyeztetőbizottság, járásbíróság előtt vagy szolgálati úton lehetett ekkor elintézni.

E rendelet 143. §.-a szerint a vállalatoknál az *egyeztetőbizottság* kizárólagos hatáskörébe tartoztak a bérosztályba és -fokozatba való besorolás, a munkaidő vagy túlmunka szabályozása, a rendes szabadság mértéke, a munkaruha-igényjogosultság, a védőételek kiszolgálása, az áthelyezés, a munkaviszony megszűnését tartalmazó viták. E kizárólagos hatáskört nem lehetett áttörni és az ügyet bíróság elé terjeszteni. A munkaügyi viták nagy része ezért elsősorban a munkaadó és a munkavállaló választott, illetve kijelölt tagjaiból álló helyi, fellebbezés esetén pedig a területi *munkaügyi döntőbizottságok* előtt folyt le. Bíróság elé csak azt a munkaügyi vitát lehetett terjeszteni, amely nem tartozott a munkaügyi egyeztetőbizottság kizárólagos hatáskörébe. A vezető állást betöltő dolgozó munkaügyi vitája esetén részben a bíróság, részben a közvetlen felügyeleti szerv vezetője döntött. Az 1954: II. tv. 20. §.-a a fenti körben ugyancsak járásbírósági hatáskört állapított meg.

A dolgozó és a munkáltató közt a munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelességekkel kapcsolatos viták alapos és megfelelő eldöntésének jelentős szerepe volt a dolgozók jogainak védelme szempontjából, elősegítette kötelezettségeik teljesítését, a munkafegyelem erősítését és a jó munkahelyi légkör kialakítását is. A társadalmi viszonyokban jelentkező érdek-összeütközések feloldása a korábbinál bonyolultabb, nagyobb körültekintést igénylő feladattá vált. A munkaügyi döntőbizottságok jól látták el feladataikat. A dolgozók jogainak fokozottabb védelme azonban most már megkívánta, hogy a döntőbizottsági határozatok felülvizsgálata egységesen a bíróságok hatáskörébe kerüljön. A létrejött *veszprémi munkaügyi bíróság* illetékessége egyébként, az 1972: IV. tv. 22. §.-ából következően, a megye egész területére terjed ki. A munkaügyi bíróság hatásköre a korábbi területi munkaügyi döntőbizottságokéhoz képest bővült (az említett tv. 23. §.-a szerint). Végül: a 1979: 16. sz. tvr. 3. §. (2) bekezdése értelmében a munkaügyi bíróság határoz az eljárást megelőzően döntő szerv jogerőre emelkedett határozata ellen benyújtott ügyészi óvás, valamint új eljárás kezdeményezése tárgyában. A szövetkezeti tagsági, valamint a társadalombiztosítási viták is a munkaügyi bíróság hatáskörébe kerültek, mivel ezek rokon területek.

Így jutott el e bíráskodás a viszonylag kevés

és közigazgatási úton intézett munkaügyi viták-tól — a vállalati vitadöntéseken keresztül — a jelenleg tevékenykedő munkaügyi bíróságig.

III. A GAZDASÁGI BÍRÁSKODÁS

Gazdasági bíráskodás törvényhozásunk kezdetétől volt, mivel gazdasági jellegű viták is voltak, természetszerűen, a különböző *gazdasági egységek* között. A viták elbírálása a bírósági alaptörvény, az 1871: XXXI. tc. alapján történt. E tc. 15. §.-a járásbírósági hatáskört állapított meg azon ügyekben, melyekben korábban egyes bíró döntött, és törvényszéki hatáskört ott, ahol azelőtt társas bíráskodás folyt. Az időben a gazdasági egységek vezetői az illetékes bíróság előtt úgynevezett *gazdasági keresettel* élhettek. Ilyenek voltak például a szerződéses dolog-visszaszolgáltatási, kamat-visszakövetelési, váltóval kapcsolatos, szerzői jogot érintő, csődmegtámadási, találmányi stb. keresetek, majd perek. Ezek az ügyek az *akkori* kort jellemezték, s a ma emberének egyes, korabeli perkategóriák nyilván idegenül hatnak. A *polgári köztársaságban* — ez természetszerű — változások nem következtek be, a *Tanácsköztársaság* rendeletei pedig az ilyen perek alól részben kihúzta a talajt, részben ilyen ügyekre a rövid 133 napban nem is fordítottak *figyelmet*. A *Tanácsköztársaság* ugyanis az FKT. XXXVIII. sz. rendeletével a földbirtokokat szocializálta, az LXXXII. sz. rendelet a pénzintézeteket és a bankokat felszámolta, a Földművelési Népbiztosság az erdőket is köztulajdonba vette, az FKT. IX. sz. rendelete a ipari, bánya-, és közlekedési üzemek köztulajdonba vételéről rendelkezett, a biztosítóintézetek szocializálására az FKT. XXV. sz. rendelete alapján történt, és egyéb hasonló rendelkezések kerültek kibocsátásra, melyek a gazdasági bíráskodást nem tették lehetővé és szükségessé sem.

A *Horthy-rendszer* azonban természetéből fogva komolyan reagált a Tanácsköztársaság alatt hozott gazdasági jellegű ügyekre, s ezért a 2.250/1920. M.E. és a 8.759/1920. M.E. rendeletekkel a Tanácsköztársaság rendeleteit *gazdasági bíróság* vizsgálta felül. Törvényszéki szinten ezzel egy időben a 78.500/1920. F.M. sz. rendelet úgynevezett *lebonyolítóbizottságokat* hozott létre, többek között Veszprémben is. E bizottságok lényegében bírói minőségben és eszközökkel egyeztetőeljárásokat bonyolítottak le. Sikertelenség esetén a felek a gazdasági bírósághoz fordulhattak. E bíróság tagjai — akár hivatásos, akár ülnök bíró — közhivatalnokok voltak. E bíróságok fő feladata a földbirtokok szocializálásával kialakult helyzet tisztázása, de más, gazdasági jellegű ügyben is dönthettek. E bíróság a kialakult kusza helyzetet figyelembe véve, biztosítási és végrehajtási intézkedéseket is tehetett. Ügyvitele azonos volt a rendes bíróságokéval. A meghozott határozatot természetesen indokolni kellett. Fellebbezni az úgynevezett központi gazdasági bírósághoz lehetett.

Az 5370/1921. M.E. sz. rendelet a gazdasági bíróságoknál a különböző költségekről rendelkezett. A 3513/1923. M.E. sz. rendelet a gazdasági ügyek intézését általában egyes bíró kezébe adta és a felmerülő költségekről is rendelkezett. A Horthy-időszakban és ezt követően egy ideig az alaptörvényben foglaltak érvényesültek.

A *felszabadulás utáni* közvetlen időszak az ilyen jellegű pereknek nem kedvezett, nem volt igény rá. Az 1950 és 1956 között viszont meglehetősen sok ügy keletkezett a megyei tanács egyik szerveként tevékenykedő *közületi döntőbizottság* előtt. [206 és 207/1951. (XII. 8.) Korm. sz. rendelet alapján.] E bizottság igyekezett a szoros tervfegyelmet betartani, s a megkötött szállítási szerződéseknek kötbér kiszabása útján érvényt szerezni. (Sok korabeli furcsasággal lehet találkozni — melyek akkor bizony komoly tehertételként jelentkeztek —, így például a Kormány olyan terményeket akart termeltetni, amit egyszerűen hazai viszonyok között nem lehetett, és egyes teljesítések alsó határát is alaposan megemelte.) A teljesíthetetlen szállítási szerződések láncszerűen terjedtek tovább (például a 02—05—70/1950., a 02—05—76/1951., a 177—224/1955. számú, kenyérrel, építéssel, zöldségtermesztéssel kapcsolatos gazdasági perek).

Ezt követően az 1952: III. tv. 23. §.-a rendelkezett gazdasági természetű ügyekről, melyeket az államhatalom szervei, intézményei és vállalatai, továbbá a szövetkezetek és központjaik ellen vagy által indított 5000 Ft értékhatárig, s e perek megyei bírósági hatáskörbe tartoztak. Ezen ügyekben még leginkább magánszemélyek és az említett szervek álltak egymással szemben. Az 1954: VI. tv. 23. §.-a a gazdasági pereket hasonló módon szabályozta. Az 1972: 26. sz. tvr. XXV. fejezete már új vonásokat hozott, itt jelentkezett először az a bírói feladat, mely a kornak megfelelően döntött *szocialista szervezetek* egymás közti pereiben, s módot adott gazdasági bírság kiszabására is. Az ilyen ügyek általában a *megyei bíróság* hatáskörébe tartoztak, de ha a pertárgy értéke a 300 000 Ft-ot nem haladta meg, az illetékes járásbíróságok járhattak el a termelőszövetkezetek egymás közti vagy más szocialista szervezetekkel szembeni perekben, a szerződésen kívül okozott kár megtérítésére irányuló perek és a vasúti fuvarköltség iránt indított perek vonatkozásában. Részletesen szabályozta e fejezet a keresetlevél előterjesztését, a tárgyalás nélküli eljárást, magát a tárgyalás menetét, a bizonyítás formáit, az esetleges egyezséget, a fizetési meghagyásos eljárást, melyek nagyjából a rendes bírói eljárás formációira emlékeztetnek. Ez időtől kezdve beszélhetünk tulajdonképpen *gazdasági bíróságról*, mely a megyei bíróság szervezetében fejtette ki és fejti ki tevékenységét.

Ezt megelőzően a 15/1962. (V. 6.) Korm. sz. rendelet és a 45/1967. (XI. 5.) sz. Korm. rendelet intézkedett — bírósági eljáráson kívül, de ahhoz hasonlóan szabályozva — a gazdasági bíráskodásról *gazdasági, közületi döntőbizottságok* formájában. A 8/1978. (XII. 5.) I.M. sz. rendelet módot adott választott bírósági eljárásra is. E jogi szervek elé tartoztak a gazdálkodószervek (állami, szövetkezeti, társadalmi) közötti polgári jogi vitás vagyoni ügyekben a határozatok meghozatala. E rendeletek már részletesen lerögzítették az eljárás módját (hatáskör, illetékesség, a

megelőző eljárás, a keresetlevél, tárgyalás, határozat, végzés, fellebbezés stb.), mely már magja az 1972: 26. sz. tvr.-ben foglaltaknak. Fellebezésre döntőbizottsági határozat esetén a Központi Gazdasági Döntőbizottsághoz volt lehetőség, a panaszokat pedig a Legfőbb Ügyészség bírálta el. A választott bírósági iratok, bármilyen eredményt hoztak, a Fővárosi Bíróságnál kerültek letéti megőrzésre. Tehát Veszprém megyében is volt ilyen döntőbizottság (választott bíróságra Veszprém megyére vonatkozóan nincs adatunk), majd 1972-től a már előbb részletezett *gazdasági bíróság* hatáskörébe kerültek az ilyen típusú ügyek. Az ügyek száma évente 500 körül mozgott.

Így kerültek a gazdasági ügyek elbírálásai bírósági hatáskörből — kerülővel — ismét bírósági hatáskörbe.

IV. CÉGJOGI ELJÁRÁS

A cégjogot az 1875: XXXII. tv. tette a magyar jog tárgyává. *A cégjog* — már korábban is — a cég választására, használatára, nyilvánosságára, s oltalmazására vonatkozó jogszabályoknak volt a foglalata. Ez a bejegyzett kereskedő cégéhez való jogát jelentette. Erre szolgált az említett törvényben lerögzített cégjegyzékvezetés. Korábban az úgynevezett szabad cégválasztás elve érvényesült. A fenti kereskedelmi törvényünk viszont a *cégvalódiság* elvét követte, s ez azt jelentette, hogy a cég szövege a valóságnak megfeleljen, vagyis a kereskedő üzleti neve az üzlet tulajdonosát felismerhetővé tegye. A cégvalódiság elvét szolgálta a *cégjegyzékek* felfektetése. Ez a forgalom biztonságát és a cégbitorlás megelőzését szolgálta. A kiskereskedők kivételével minden kereskedőnek kötelessége volt annál a *törvényszéknél,* melynek kerületében kereskedelemi telepe van, az említett törvény 21. §.-ában kilátásba helyezett bírság terhe alatt, cégét a cégjegyzékbe bevezettetni.

A kereskedelmi cégbejegyzések vezetése 1875. dec. 1-én kelt 26.922. F. I. K. és I. M. rendelet értelmében kiterjedt az *egyéni* cégekre és a különféle kereskedelmi *társulatokra.* A fenti kereskedelmi törvény, a lényeget tekintve, 1945-ig nem változott.

Ugyanez a helyzet a *cégbíróságokkal* is. A felszabadulásig a következő fontos feladatokat látták el a bíróságok:

a) pénzbírság alkalmazásával és határozattal az úgynevezett cégbitorlásokat megszüntette;

b) kérelemre a bitorlás miatt *kártérítést* állapított meg;

c) a felperes kereskedő sérelmeit megszüntette;

d) a bitorlást közzétette megfelelő módon;

e) egyéni és társas cégjegyzéket vezetett, kigazított;

f) az úgynevezett *cimpéldányokat* — a kereskedelmi bizalom érdekében — mindenkinek megtekinthetővé tette;

g) a bejegyzéseket *okmánytárként* kezelte.

A cégbejegyzések *közokiratnak* minősültek, a bejegyzések valódiságát feltétlenül bizonyították. A társadalom gazdasági szférájában 1945—50 között végbement nagyarányú változások magukkal hozták a felépítményben, a jogrendszerben történt változásokat is. Az államosítások, az állami tulajdon túlsúlyba kerülése, nemkülönben a gazdaságirányításban is érvényesülő centralizációs törekvések következtében azonban megváltozott *(csaknem megszűnt)* a törvényszékek cégbírósági feladatköre.

Az állami vállalatok nyilvántartásának szabályozásáról hozott 199/1950. (VIII. 9.) M. T. sz. rendelet értelmében az állami vállalatokat és egyéb állami gazdálkodószerveket nem a cégjegyzékben, hanem a *vállalati törzskönyvben* kellett nyilvántartani, tekintet nélkül arra, hogy milyen szervezeti formában működtek. Törzskönyvet a pénzügyminisztérium, illetve a megyei tanács vb pénzügyi osztálya vezetett, megyénkben a cégiratok csak elvétve jutottak el a szervekhez.

A 6.705—1/1950. P. M. sz. rendelet 13. §.-a szerint egyéni vállalat, közkereseti, betéti, korlátolt felelősségű és részvénytársaság, illetve szövetkezet formájában működő állami vállalatok cégjegyzékeit csak abban az esetben kellett *továbbvezetni,* ha a vállalat tárgya szerint illetékes miniszter a cégbíróságot arról értesítette, hogy a vállalat cégjegyzékének további vezetését kívánja. Érezhető, hogy az akkori gazdaságpolitika a cégbíróságok feladatkörét minimálisra csökkentette.

Az 1960-as évek elején, a külkereskedelmi kapcsolatok megélénkülésével merült fel újra igény a már-már elfelejtett cégbírósági tevékenység *megnyitására.* Ennek első jelét a 3/1961. (X. 21.) K. K. M. sz. rendeletben lehetett felismerni, mely rendelkezett a *külkereskedelmi* vállalatok cégbejegyzéseiről.

A gazdaságirányítás új rendszere, az abban megjelölt célok megvalósítása (nemzetközi munkamegosztás, közös, internacionális vállalatok önálló külkereskedelmi joggal való felruházása stb.) szükségessé tette a tradicionális nemzetközi magán- és gazdaságjogi szabályok rendezését. Ez a 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendelettel történt meg, melynek értelmében a vállalatokat továbbra is a *vállalati törzskönyvbe* kellett bejegyezni, de a vállalat adatait — kérelemre — be kellett jegyezni a cégjegyzékbe is, azzal a kikötéssel, hogy az újraszerkesztés előtt használatban volt cégjegyzékben foglalt bejegyzéseket fennállónak tekinteni nem lehetett. A megváltozott társadalmi-gazdasági körülményeknek megfelelően rendezte a cégjegyzék vezetésére vonatkozó szabályokat a 6/1967. (XII. 31.) I. M. sz. rendelet, a vállalatok nyilvántartásairól és képviseleti könyvéről pedig a 24/1967. (XII. 15.) P. M. sz. rendelet adott szabályozást. A cégbíróságnál (ez csak a *megyei bíróság* lehetett, a járásbíróságok nem kaptak ilyen hatáskört) vezetett cégjegyzék A, B és C lapot tartalmaz. Az A lap a cég szó szerinti szövegét, a B lap néhány fontos nyilvántartási adatot, esetleg valamilyen törlést vagy módosítást, a C lap pedig a képviseleti részt tartalmazza. Az iratokat lehetőleg ugyanabban a helyiségben kell őrizni és azokat bárki megte-

kintheti. A kellő áttekintés végett betűsoros cégmutatót kell készíteni.

Ez jelenleg is így van, általában főleg gazdasági társulások (például: a 20.015/1982. sz. alatt az AGROKER Balaton-tervezői Vállalat gazdasági közössége, a 20.018/1982. sz. alatt a MÉLYÉP gm gazdasági munkaközösség (kérik a bejegyzést). A társulások létrejöttét előbb az illetékes államigazgatási szerv jóváhagyja.

A cégbíróság iratainak *kezelési* rendszerét először az 1875. december hó 1. napján kelt 26.922. F. I. K. és I. M., később a 42.200/1914. I. M. sz. rendelet szabályozta. Eszerint lényeges: a cégek mutatókönyvei alapján lehetett a cégjegyzékben megtalálni a keresett cég bejegyzését, a bejegyzés rovatai megmutatták az irattári jelet és az okmánytári számot, mely alatt az illető cég iratait és okmánytári anyagát meg lehetett találni.

Ez a rendszer megváltozott a 36.000/1946. I. M. sz. rendelet következtében. A háborús események miatt sok cégirat és cégjegyzék elpusztult az országban, így a hivatkozott rendelet alapján az egységes gyakorlat érdekében (tehát Veszprémben is, ahol az iratanyagot szerencsére nem érte túl nagy károsodás) minden törvényszéknek *újra kellett* a cégjegyzékeket szerkeszteni.

A Megyei Levéltárban készített új mutatókönyvek és a régi segédletek alapján az irataanyag tökéletesen kutatható.

V. A CSŐDBÍRÓSÁG

A *csőd* a gazdasági életben fizetésképtelenséget jelentett. Amíg az adós ilyen helyzetben volt, a hitelező per és végrehajtás útján szorgalmazhatta követelésének behajtását. Ez bírói eljárás keretében történt. Ha a fizetésképtelenség akuttá vált, a bíróság kérelemre a csődöt megnyitotta. Mivel a múlt században a fizetőképesség, a hitel nemzetgazdaságilag is fontos volt, ezért az eljárást a törvény nem bízta a hitelezők magántevékenységére.

A csődjogot a *tudomány* hol a polgári perjogba, hol a végrehajtási eljárásba, hol a magánjogba, hol a közigazgatási jogba helyezte el, összetettségénél fogva. Leghelyesebb azonban ezt a témakört önmagában vizsgálni. Nálunk először az 1881. XVII. tc. szabályozta ezt a területet (271. §.-ban!), s kiegészítette a 3328/1881. I. M. sz. rendelet.

Két részt különböztetünk meg: az *anyagi* intézkedéseket és magában a *csődeljárást*. Volt közönséges és kifejezetten kereskedelmi csőd, egyetemes és részleges is. Vétségnek minősült, ha valaki azon célból, hogy magának, a közadósnak vagy másnak előnyt szerezzen, hogyha valaki valamely hitelezőnek vagy ennek beleegyezésével hozzátartozójának azon célból, hogy szavazatával bizonyos határozat hozatalához hozzájáruljon, pénzt vagy más anyagi előnyt adott vagy elfogadott.

A csődeljárás vezetése az említett törvény szerint a *törvényszék* feladata (tehát a helyi törvényszéknek volt illetékessége). Megnyitották a csődöt, tömeggondnokot bíztak meg, és a csődbiztos is a bíróságtól kapott megbízatást. Legtágabb hatáskör a bíróságé. Az ügykezelés a bíróság egyéb ügyeiben lerögzítettek alapján történt. A felszámolási eljárás előtt ennek döntő befolyása volt. A bíróság *csődbiztost* nevezett ki tagjai sorából, aki a csődeljárás folyamán szükséges s a bíróságnak fenn nem tartott teendőket elvégezte. E biztos önállóan vezette a tárgyalásokat, s olyan határozatokat hozhatott, melyek nem voltak a bíróságnak, a tömeggondnoknak vagy a választmánynak fenntartva. Rendelkezései ellen egyfokú jogorvoslatnak volt helye a csődbírósághoz.

A *csődbiztos* vezette a választmány megválasztását, a csődtömeget leltározta, engedélyt adott az adósnak lakhelyéről való eltávozásra, igyekezett a több hitelező közt az egyetértést biztosítani, a *per* megindítását a hitelező előtt igazolta, vezette a kényszeregyezségi tárgyalásokat stb.

Csődhirdetményt a csődnyitási határozattal egyidejűleg kellett kibocsátani, mely a bíróság megnevezésétől kezdve, a közadós, csődbiztos, csődgondnok stb. megnevezésén át, a csődhitelezőkhöz történő felhívásig tartott. E hirdetmény általában napilapokban látott napvilágot.

A *csődhitelezők* a „bukott"-nak személyes követeléssel bíró hitelezői. Ezek kielégítése meghatározott sorrendben történt. A felszámolási határnap után a csődvagyont értékesítették. A csődtömegből mindenekelőtt a tartozások és a költségek voltak kielégítendők.

Mód volt a csőd megszüntetésére, mégpedig:

a) ha a közadósnak csak egy személyes hitelezője volt;

b) ha a csődhitelezők ebbe beleegyeztek;

c) ha a csődvagyont felosztották, a felszámolási tárgyalás után, lényegében a hitelezők beleegyezésével. Ezt követhette a rendes polgári peres eljárás.

Ha a csődtömegben voltak olyan dolgok, melyek nem az adósnak, hanem *másnak* tulajdonát képezték, a dolgok visszakövetelhetők voltak.

A csődbíróság tehát a törvényszéki eljárásra vonatkozó rendelkezések alapján járt el a csődbiztos, a hitelezői választmány és a tömeggondnok segítségével. A bírósági eljárás *peren kívüli volt.*

Az 1912: LIV. tc. 23. §.-a szerint az úgynevezett megtámadási pereket most már a polgári perrendtartás szerint vagy az egyébként is illetékes bíróság előtt vagy a csődnyitást elrendelő bíróság előtt kellett kezdeményezni. Ha a számadás békés úton nem sikerült, a kifogásokat a csődbiztos tudomására kellett hozni, aki az ügyet a csődbíróságnak adta át. Az 1913: XXV. tc. 8. §.-a szerint: ilyen ügyekben az a törvényszék volt illetékes, ahol a kereskedő telepe vagy a kereskedelmi társaság székhelye volt.

Végül az 1928: II. tc. 6. §.-a kimondta, hogy a felszámolási határnap előtti lebonyolításhoz a csődbíróság felhatalmazása szükséges, főleg az egyezség megkötéséhez, tekintet nélkül tárgyaik értékére (itt már a pengőérték szerepelt). Ez a bíráskodás folyt kisebb, lényegtelenebb változtatásokkal 1945-ig.

Ezt követően a csődbíráskodásra vonatkozó

rendelkezések nem keletkeztek; 1945 után pedig ilyen bíráskodásra szükség sem volt, tekintettel az egymást követő államosításokra, mely a vállalatok működését biztosította, anyagilag is fedezte. A jövő útja e tekintetben viszont jelenleg beláthatatlan.

VI. KÖZJEGYZŐK

Magyarországon már az Árpád-korban is voltak úgynevezett *királyi jegyzők* (a tihanyi apátság alapítólevelét is Miklós főpap írta alá), s e jegyzők e korban a papi rendekhez tartoztak. Az úgynevezett hiteles helyek teendőit is e személyek látták el. Megyénkben a veszprémi székeskáptalan működött hiteleshelyként a középkortól a közjegyzői intézmény bevezetéséig. Az egyház hegemóniáját 1855-ben szüntették meg, s osztrák mintára, de hasznosan változtatták meg a közhitelesszervi intézmények működését.

E szellemben készült a közjegyzőkről szóló 1874: XXXV. tc., melynek mindjárt az 1. §.-a azt mondja ki, hogy a közjegyzőket az igazságügy-miniszter nevezi ki. Ez megyénk területére nézve a következőképpen történt. Az igazságügyminiszter 1874. december hó 18-án kiadott 4164. sz. rendelete az akkori Veszprém *megye területére összesen 3 közjegyzőt* nevezett ki, kettő a veszprémi törvényszék területén működött, valamennyi járás közjegyzői feladatainak elvégzésére. Egy közjegyző a pápai törvényszék területére jutott. A később megnagyobbodott vármegye területén Sümegen egy közjegyző a sümegi és tapolcai járás illetékességi területére, Keszthelyen ugyancsak egy közjegyző kapott kinevezést a keszthelyi járás területére. Az igazságügy-miniszter 1919. évi 2.882. sz. rendeletével a zirci járás területére nevezett ki közjegyzőt, ezzel a veszprémi közjegyzőség hatásköre csak a veszprémi, balatonfüredi és az enyingi járás területére szorítkozott. Devecserben a 15.354/1920. I. M. sz. rendelettel alakult közjegyzőség, végül a 28.301/1930. I. M. sz. rendelettel Balatonfüred székhellyel a balatonfüredi járásbíróság akkori területére is nevezett ki az igazságügy-miniszter közjegyzőt. *E közjegyzőségek a járásbíróságokhoz kötődtek,* azok megszűnésével vagy más megyéhez csatolásával azonosultak.

A megalakult közjegyzői irodák létrejöttükkor s évtizedeken át az igazságszolgáltatásban egészen *sajátos,* különös szerepet töltöttek be. A felszabadulás előtt, s egy ideig utána is, formálisan *közhivatali fegyelem* alatt állottak, a büntetőjog szempontjából kifejezetten közhivatalnoknak minősültek (1878: 461—481. §.-ok), azonban *mégsem voltak állami hivatalnokok,* hanem a hozzájuk forduló felekkel üzletszerűen bonyolították le ügyleteiket. Erre mutat többek között, hogy 1928-ig a közjegyző állása, kinevezése érdekében meghatározott összegű biztosítékot volt köteles letenni, díjakat szedtek be munkájukért, az 1875. II. 16-án kelt I. M. utasítás alapján a közjegyzőnek címtáblát kellett készíttetnie, hivatalos óráit megállapítani, saját pecséttel kellett rendelkeznie, segédet tarthatott, s különböző könyveket kellett vezetnie tényked éséről.

1874-től kezdve a közhitelességű iratok készítése, kiadása, netán őrzése, a magániratok hitelesítése, végrendeletek készítése, letétbe helyezés, hagyatéki ügyek, egyes bírói megbízatások teljesítése, kereskedelmi és üzleti könyvek hitelesítése, névaláírások közhitelű bizonyítása, közgyülések vagy választmányok határozatának hitelesítése, egy bizonyos tény bizonyítása tartozott a közjegyzői munka területéhez. Hiteles kiadmányt csak teljesen befejezett ügyről lehetett kiadni, örökösödési eljárásban pedig az egyezség megkísérlése és meghiúsulása után az előírt feltételeket be kellett tartani.

Az igazságügy-miniszter közjegyzőnek csak olyan személyeket nevezett ki pályázat eredményeként, akik *jogi képesítéssel* rendelkeztek, s a *bírói-ügyvédi vizsgát* letették.

Minden közjegyzőnek valamely *kamarához kellett tartoznia,* s egy kamara legalább 15 közjegyzőt tömöritett. Az eredeti Veszprém vármegyei, majd a később e megyébe került közjegyzők az I. M. 1875. júl. 9-én hozott 13.356. sz. körrendelete alapján a *szombathelyi kamarához* tartoztak. E kamara felügyelt, vitás kérdésekben döntött, s a közjegyzők fegyelmi hatósága is volt.

Nagyon szép (külsőleg és belsőleg is) Zircen Pk. 572/1940. sz. alatt dr. Cseresnyés Jenő közjegyző munkája, Kiss Ferencné, valamint Pk. 2144/1940. sz. alatt Dér Imre hagyatéka ügyében.

Új helyzet állt elő *1949-ben.* Akkor a 4.090/1949. (VI. 14.) Korm. sz. rendelet és az annak végrehajtására megjelent 76.000/1949. (IX. 27.) I. M. sz. rendeletek a közjegyzői státust *új alapokon* állapította meg. Megszűnt a közjegyzői irodák magántulajdonban állása, és a szocialista fejlődésnek megfelelően a közjegyzői állásokat állami közszolgálati álláskénť szervezték meg. A hatásköri és illetékességi rendelkezések lényegében változatlanok maradtak. A közjegyzőnek bírói képesítéssel kellett rendelkeznie. Hivatali helyiségük a járásbíróságok épületei voltak. Kivételesen régi irodáikban dolgozhattak. Tevékenységükért továbbra is díjat szedtek be, erről nyilvántartást vezettek, de e díjak most már a *kincstárt illették* meg. Munkaidejük a bíróságok dolgozóival volt azonos, helyettesítésükről a törvényszék elnöke intézkedett. A *közjegyzői kamarák ez időtől megszűntek.*

Az 1952: III. tv. végrehajtása tárgyában megjelent *105/1952.* (XII. 28.) M. T. sz. rendelet II. fejezete részletezte az állami közjegyzők *tennivalóit.* A közjegyzők ekkor már teljesen a *járásbíróságok* mellé kerültek, így e megyében Veszprémben, Zircen stb. működtek a közjegyzők városi és járási hatáskört betöltve. Feladatuk a hatáskörükbe utalt, peren kívüli eljárások intézése, valamint közreműködés a hozzájuk forduló felek jogi vonatkozású ügyeiben. Részletesebben: közokiratok készítése, ide értve a végrendeletek felvételét is, tanúsítványok kiállítása, okiratok és értéktárgyak megőrzése, polgári pernél az előzetes bizonyítás elrendelése és foganatosítása, bérlet megszüntetésére irányuló felmondás közlése, majd a végrehajtás elrendelése, elveszett

okiratok és értékpapírok semmissé nyilvánítása, a hagyatéki eljárás, bírói végrehajtás elrendelése. A közjegyzői feladatkör tehát alapvetően nem változott meg.

Nagyon lényeges, hogy a közjegyző köteles volt *vizsgálat tárgyává tenni*, hogy a tőle kért eljárás nem ütközik-e jogszabályba, nem jár-e az államrend, a népgazdaság vagy a dolgozók sérelmével. Ilyen ügyekben az eljárást köteles volt megtagadni, s e negáció ellen panasznak volt helye az illetékes járásbíróság elnökéhez. E tények is mutatják, hogy a közjegyzők és a járásbíróság munkája ez időtől fogva erősen összefonódott.

A hagyatéki és ezt követően az örökösödési eljárás érdemel a feladatok köréből kiemelést. A hagyaték leltározását az illetékes tanács végrehajtó bizottsága végezte. A leltár a közjegyzőhöz került, aki a hagyatéki eljárást lefolytatta. A hagyaték átadásáról a közjegyző végzéssel határozott. A 46/1953. (IX. 30.) M. T. sz. rendelet 4. §.-a a hagyatéki vagyon leltározását is kivette az államigazgatás hatásköréből, s azzal az illetékes közjegyzőt bízta meg. Az 1954: II. tv. 62—64. §.-ai rendelkezett a közjegyzőkről. Eszerint a járásbíróságok mellett a hagyatéki és az eljárásjogi szabályok által hatáskörükbe utalt egyéb, peren kívüli eljárások intézése, valamint végrendeletek, más okiratok és tanúsítványok készítése, névaláírások és másolatok hitelesítése céljából közjegyzők működnek. Mindez a szokásos közjegyzői feladatok rövid törvénybe iktatása. De az már új momentum volt, hogy a közjegyző peren kívüli ügyben hozott határozata a *bírósági határozatokkal egyenlő hatályú* lett, és a közjegyző által készített okirat alapján végrehajtásnak is lehetett helye.

A 46/1954. (VIII. 1.) M. T. sz. rendelet 9. §.-a részben ismételte az ugyanilyen számú, 1953-ban kiadott kormányrendeletet, hogy a hagyatékot, az illetékes közjegyző leltározta, de azzal a kiegészítéssel, mely szerint az igazságügy-miniszter állapítja meg, milyen esetben lehet a leltározást a helyszínre való kiszállás nélkül lefolytatni.

Az 1955: 21. tvr. 1. §.-a szerint végrehajtható az az okirat is, melyet a közjegyző végrehajtási záradékkal látott el. Ezt részletezi az 54/1955. (VIII. 7.) M. T. sz. rendelet 2—6. §.-a.

A hagyaték leltározásánál újabb fordulat következett be az 1958: 5. sz. tvr. 20. §.-ával, mely kimondta, hogy a belföldi hagyatékot városokban a *tanács*-vb igazgatási osztálya, községekben vagy a tanács-vb titkára, illetőleg a vb által megbízott személy leltározta, ezzel a tanácsi szerveket pontosabb, alaposabb munkára késztette, a közjegyzőnek nem kellett hiánypótlást kérnie, ezzel az örökösödési eljárás (mely a feleknek és az államnak sem közömbös) gyorsabbá válhatott.

A 6/1958. VII. 4.) I.M. sz. rendelet II. fejezete a közjegyző előtti eljárást szabályozta a hagyatéki eljárásban. Az 1959: IV. tv. 19. §. (13.) bekezdése szerint a bírósági vagy közjegyzői határozattal elbírált jognyilatkozat érvényességéhez — a cselekvőképességet tekintve — a gyámhatóság jóváhagyása nem szükséges. Ugyanezen törvény 625. §. kimondja, hogy közvégrendeletet közjegyző vagy bíróság előtt lehet tenni. A 651. §. (2.) bekezdése szerint a közjegyzőnél letett magánvégrendelet hatályt vesztette, ha azt a végrendelkező visszavette, kivéve, ha a letett irat az írásbeli magánvégrendelet kellékeinek egyébként is megfelelt. A 681. §. alapján pedig az örökös kérhette, hogy a közjegyző hívja fel a hagyatéki hitelezőket követeléseik bejelentésére.

Végül az 1972: IV. tv. összefoglalta a bírósági munkát, törvényerőre emelte, s természetesen ez történt a *közjegyzőséggel is*. A 38. §. pontosítva ekként adta meg a közjegyző *feladatát*: közjegyzői hatáskörbe került a hagyatéki és a külön jogszabályban ide utalt egyéb nem peres eljárások intézése, közokiratok készítése, névaláírások és másolatok hitelesítése, okiratok és értéktárgyak megőrzése. A közjegyzők a járásbíróságoknál működtek. Fenntartja a törvény azt a korábbi bevált rendelkezést, mely szerint a közjegyző és a bíróság határozata egyenlő hatályú, és a közjegyzői okirat alapján végrehajtásnak van helye. A közjegyzőket az igazságügy-miniszter nevezi ki, mégpedig olyan személyeket, akik a bíróvá választás előfeltételeinek megfelelnek. Működésüket a járásbíróság elnöke ellenőrzi.

Ilyen utat tett meg a közjegyzői szervezet a *magánvállalkozástól a bírói szervezetekbe* való teljes *beépülésig*. Jelenleg Veszprémben 2, a többi járásbíróság mellett pedig 1—1 közjegyző fejti ki tevékenységét.

VII. A TELEKKÖNYVI ELJÁRÁS

A telekkönyvi eljárásról az 1868: LIV. tc. 19. §.-a annyit mondott ki, hogy azon ügyek ellátása és kezelése, melyek az akkor fennálló telekkönyvi rendszabályok szerint intézendők el, a *telekkönyvi hatóság* jogköréhez tartozik ezentúl. A telekkönyvi hatóság külön szakosztályát képezte azon birtokhatóságnak, melynél a telekkönyvek vezetésére sor kerül. Ebből kiindulva: a telekkönyvi hatóság teendői a *törvényszék* hatáskörébe tartoztak, s a kezelést a *telekkönyvi hivatal* végezte. Az igazságügy-miniszter azonban felhatalmazást kapott arra, hogy a törvényszéki székhelytől messzebb eső vagy nagyobb ügyforgalommal tevékenykedő járásbíróságokat is telekkönyvi hatósági joggal ruházhassa fel, és ott a járásbíró két aljárásbíróval lással el az ügyeket.

E jogszabályi rendelkezések jelentettek kiindulópontot az 1855-ben keletkezett, osztrák mintára épült, s 1870-ben már Erdélyre is kiterjesztett, a magyar igazságszolgáltatásra épülő telekkönyvezésnek. Így alakult ki a *telekkönyv*, és volt először nyilvánvalóan tőkés—feudális nyilvántartás, amely az ingatlanok tulajdonjogának és az ehhez kapcsolódó egyes jogok (például jelzálog, haszonélvezet stb.), — melyek közhitellel rendelkeztek — tárháza lett, és ez mindjobban bővült. Jelentősége abban állt, hogy a polgári tulajdonjogot megszilárdította és a hiteljogi biztonságot megteremtette.

Az 1871: XXXI. tc. alapján még csak a veszprémi és pápai törvényszéknél volt *telekkönyvi hivatal*. Később az igazságügy-miniszter 1600/1872. (I. 24.) sz. rendeletével az akkor még nem a

megyénkhez tartozó tapolcai járásbíróságot is ilyen ügyek intézésével bízta meg, a sümegi járást pedig e rendelet a zalaegerszegi telekkönyvi hatóság alá rendelte. Az 1874: XV. tc. 1. §.-a szerint a járásbíróság itt egyes bíróságként járt el. Az illetékességek és a hatáskörök lényegében ekkor sem változtak. Napjainkban a veszprémi, a pápai, a tapolcai és az ajkai telekkönyvi hivatalok tevékenykednek, a többiek osztoztak ama járásbíróságok sorsával, melyekhez kötődtek.

Az úgynevezett telekkönyvi betéteket a telekjegyzőkönyvek alapján kezdték készíteni 1855. évtől kezdődően. Ekkor, s az 1875: VII. tc. alapján határozták meg az úgynevezett *kataszteri* tiszta jövedelmet hét művelési ágban. Ez akként történt, hogy igyekeztek a gazdasági viszonyok, a termésárak és a költségek mellett katasztrális holdanként 10 évi átlagban megállapítani a tiszta jövedelmet. Ez katasztrális holdanként 1—20 aranykorona volt.

A telekkönyv feladata volt a telekkönyvet a kataszterrel és a tényleges birtokállománnyal összhangba hozni. Ez akkor jelentős munkát igényelt.

Betétszerkesztési munkákra királyi székhelyekhez nem kötött (1886: XXIX. tc.) bírák, albírák, telekkönyvvezetők, írnokok, díjnokok voltak kijelölhetők. A bírákat és az albírákat — ez aláhúzta jelentőségét — maga a király, a többi résztvevőt pedig az igazságügy-miniszter nevezte ki. Viszont ha nem volt betétszerkesztési munka, a bírákat *más* igazságszolgáltatási feladattal is meg lehetett bízni.

A betétszerkesztési munka *nyilvános volt,* s a bírák mellett úgynevezett bizalmi férfiak jártak el. Minden községi lakost, akinek ingatlana volt, meg kellett hallgatni, ez biztosította a tárgyilagosságot és tényszerűséget. Természetesen erről az aktusról az 1891: XII. tc. alapján *jegyzőkönyvet* kellett felvenni.

A meghallgatás eredményeként *tényleges* birtokosnak azt tekintették, aki az ingatlant élők közti jogügylettel, örökléssel vagy ítélettel mondhatta magáénak. A tényleges birtokos aztán *tulajdonjogának* bejegyzését kérhette. (Birtokos, házastárs, felmenő, lemenő rokon stb.) Jogorvoslatnak természetesen volt helye. Fel kellett jegyezni a tulajdoni *arányt* is.

A helyszínelés után történt meg a telekkönyvi betét végleges szerkesztése. A telekkönyvi határozat ott volt található, ahol a telekkönyvet vezették vagy a törvényszéknél, vagy az illetékes járásbíróságnál.

A telekkönyvnek ebben az időben a fentiek szerint az volt a *célja,* hogy telekkönyvi bejegyzéshez kötötte az ingatlanforgalmat, s ezzel kapcsolatos eljárásra a járásbíróságnak volt határköre és illetékessége.

A telekkönyv legfontosabb része volt az egész községet vagy várost felölelő *telekkönyvi térkép,* ezt az egyes ingatlanokról felvett telekkönyvi betétek egészítették ki. Minden betét az ingatlant és a birtokállást leíró *A* lapból, a tulajdonost és a tulajdonváltozásokat feltüntető *B* lapból és az ingatlant megterhelő *C* lapból állt.

Alapvető, de rövid ideig tartó változást hozott a *Tanácsköztársaság* idején az FKT. XXXVII. sz. rendelete, mely az addigi birtokviszonyokat megszüntette és a birtokok az *állam tulajdonába* mentek át. E birtokok szövetkezeti használatba kerültek. Az agrárkérdés megoldása az adott időben és az adott körülmények között a földosztás lett volna — megfelelő telekkönyvi bejegyzésekkel. Ez azonban elmaradt, s a háttérben minden birtoknak megvolt a maga tulajdonosa.

Ebből következően azonnal a *régi* helyzet állt vissza 1920-ban.

A telekkönyvezési munka a járásbíróságok mellett működő telekkönyvi hivatalokban folyt — még a felszabadulás után is. A győri ítélőtábla összesítő adatai állnak csupán rendelkezésre a helyi levéltárban, de az ilyen természetű munkák volumene így is lemérhető. Így például a tapolcai járásbíróság elnökének megmaradt irataiból (1927. El. XVI. A. 1/6; 1947. El. XVI. A. 65/6; 1949. El. XVII. B. 80. sz. iratok stb.) olyan kép rajzolódhat ki, hogy 1927-ben visszaesést mutatott a hagyatéki ügyek száma, majd emelkedések látszanak. Az 1938. évben az egész ítélőtábla területén (ebben Veszprém vármegyei ügyek is szerepelnek) 200 439, 1943-ban 167 000, 1947-ben 65 297, 1949-ben pedig 138 729 volt az iktatmányok száma.

A *földreformmal* kapcsolatos ügyek nagyon igénybe vették a telekkönyv dolgozóit, viszont elismerésreméltóan az új törvényeket haladó szellemben hajtották végre, és viszonylag gyorsan. Például Veszprémben 1948-ban év végén mindössze 170 db volt a hátralék. A mezőgazdaság *szocialista* átszervezésének befejezésével azonban, amikor az ország nagy részén nagyüzemi gazdálkodás folyt már, a földnyilvántartásnak eddig fennálló rendszere nem elégíthette ki az igényeket. A tervgazdálkodás következtében egységes *földleltár* készítése volt szükséges. Ennek érdekében jött létre az 1963: 32. sz. tvr.

Az ezzel kapcsolatos feladatokat az *Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal* és annak alsóbb szervei (például a veszprémi is) végezték. E tvr. 12. §.-a már magában hordozta a telekkönyv és a földnyilvántartás párhuzamosságát, melynek következményeit természetszerűen le kellett vonni. Ezt tette az 1042/1975. (IX. 29.) Korm. sz. határozat, s a társadalmi-gazdasági viszonyok megváltozását figyelembe véve, a külön-külön vezetett állami földnyilvántartás és a telekkönyv helyett *egységes* ingatlan-nyilvántartást vezetett be. Ekkor kerültek át a telekkönyvi hatóságok az *illetékes földhivatalokhoz.*

E hivatalokhoz azonban már nemcsak az ingatlan-nyilvántartás, a földtulajdon regisztrálása, hanem például a földminőség, a földhasználat, a földmérés, a térképészet is tartozott. Első fokon a járási, másodfokon a megyei földhivatal jár el, ez utóbbi államigazgatási fellebbezési szervként. Az említett határozat végrehajtásáról a 13/1971. (XII. 4.) MÉM. sz. rendelet gondoskodott. (Példa a földhasználat vonatkozásában a veszprémi kenyérgyár helykijelölési eljárása 50.005/90/1979. sz. alatt, a földmérésre a 60.061/1982. sz. ügy, Barcza Károly területkiigazítása Veszprémben.) A telekkönyvezés szempontjából nagyon lényeges a 28/1971. (XI. 21.) Korm. sz. rendelet 2. §.-a, mely kimondja, hogy a földhiva-

talnak *telekkönyvi ügyben* hozott határozata ellen államigazgatási úton nincs helye fellebbezésnek, hanem az 54/1960. (XI. 27.) Korm. sz. rendelet 30. §.-a alapján, a *bírósági út* járható.

Telekkönyvi perek az alapjogszabályok alapján is keletkezhettek, a telekkönyvi állapot megváltoztatása céljából. (Például kiigazítási, igazolási, törlési ügyek.) Jelenleg a 29/1971. (IX. 21.) Korm. sz. rendelettel megerősítette 54/1960. (XII. 22.) Korm. sz. határozat értelmében is van lehetőség törlési, kiigazítási perekre, s bizonyos perek beindítását be kell jegyezni a telekkönyvi betétbe. Egyébként akinek jogát sérti a telekkönyvi ügyben hozott földhivatali határozat, vagy az ügyész lát törvénysértést, jogorvoslatot az illetékes járásbíróságtól lehet kérni, s a jogerős bírósági határozat alapján jár el aztán a földhivatal. Megemlítendő, hogy a korábbi négyszögölben, kataszteri holdban történő nyilvántartásban a 43/1970. (X. 30.) Korm. sz. rendelet változást hozott be, és méterrendszerű nyilvántartást vezetett be.

A telekkönyvi eljárás a *lényeget* tekintve a több mint 100 év alatt nem változott, az egyszerűsítő megoldások érdekében azonban a telekkönyvi hatóság *más* szervezetben fejti ki működését.

VIII. AZ ÜGYÉSZI SZERVEZET MEGYÉNKBEN

Visszatekintve: a feudális korban minden, vármegyei szintű bíróság előtt *tiszti ügyész*, az úriszék előtt pedig az *uradalmi ügyész* látta el az ügyészi feladatokat.

A kiegyezés után a közigazgatásnak a bíróságtól való elválasztása szükségszerűen maga után vonta a következőket: Felső szinten a Szent Korona védője a *kincstári igazgató* lett; az 1871: XXXIII. tc. hozta létre az alsóbb birói hatóságok, a törvényszékek mellett is az ügyészséget, melynek szervezetét — a többi ügyészséggel hasonlóan — az 1896: XXXIII. tc. 33. §.-a részletezte.

E szerveket az igazságügy-minisztérium felügyelte, s ez járhatott azzal is, hogy a minisztérium több törvényszékhez egy ügyészt nevezett ki vagy küldött ki. Például a 764/1872. sz. rendelet a pápai törvényszékhez a veszprémi ügyészt küldte ki. Az ügyészség a közös felügyelet ellenére már akkor *független* volt a bíróságtól.

A járásbíróságok mellett rendes ügyészi szervezet e korban nem működött, e bíróságoknál büntetőügyekben a vád képviseletét úgynevezett ügyészi megbízott látta el.

A dualizmus korában az ügyészség hatáskörét fokozatosan növelték, 1894-ben már *házassági perekben* is felléphettek, az I. világháború alatt sajtócenzúrát, az 1914. XIII. tc. pedig az ügyésznek az *esküdtbíróság* működésének — új vonásai *mellett* — széles körű beleszólást biztosított.

A *Tanácsköztársaság* idején az ügyészi teendőket a büntetőeljárásban a *vádbiztos* látta el. A bűnügyek lefolytatásának gyorsasága megkövetelte (az FKT. IV. sz., majd később a XIV. sz. rendeletei), hogy az ügyek gyorsan készíttessenek elő és fejeződjenek is be. Mindez a *közvádló* feladata volt. Az FKT. XLII. sz. rendelete szerint a legszigorúbb büntetés volt kiszabható önhatalmú intézkedésért a vádbiztos felett, azon személyt pedig, aki az FKT. XLV. rendelete szerint a népbiztos rendelkezéseit megszegte, forradalmi törvényszék elé lehetett állítani. A forradalmi törvényszéket az FKT. XCIV. sz. rendeletével újólag szabályozták, s a vádbiztos szerepét az ügyek változatlan gyors lefolytatása érdekében a 3—5. pontban szabályozták akként, hogy azok a Vörösőrséget vagy a rendes bíróságokat is megkeresheték.

A Horthy-rendszerben szomorúan újszerű, lényeges intézkedése volt az ügyészségeknek, hogy az 1921: III. tv. alapján a *kommunistákat*, az új renddel szemben állókat *bíróság elé állítsa*. Egyébként az egész Horthy-rendszerben, az *ügyészségek minden törvényszék, így a veszprémi törvényszék mellett is működtek*. Az igazságszolgáltatás egyszerűsítése az ügyészségre is kihatott: az 1930: XXXIV. tc. 105. §. lehetővé tette a *vádemelés mellőzését* egy személy által elkövetett, több bűncselekmény elkövetésénél az enyhébb megítélésű cselekmény vonatkozásában, ugyanezen tv. 107. §.-a szerint pedig tetten érés esetén meghatározott esetekben az ügyész az elkövetőt *bíróság elé állíthatta*.

Az *1945*-ben létrejött népi hatalom az ügyészséget is új feladatok elé állította. Fő feladattal, lényegében törvényszéki szinten, nyíltan politikai színezettel *népbíróság* felállításáról hoztak törvényt (1945: VII.), mely a korábbi (1440/1945. és 5900/1945. M.E.) rendeleteket törvényerőre emelte. E törvény és rendeletek intézményesítették a *közvádlói beosztást* is, *innen* kellett vádat emelni az említett jogszabályokban leírt háborús és népellenes bűnügyek esetében. A jogszabály szerint a közvádlói tennivalók ellátásával a népügyészség szervezetén kívül álló személyt is megbízhatott, ez volt az úgynevezett *politikai ügyész*, demonstrálva, hogy a háborús és népellenes bűncselekmények sértettje *a magyar nép*. Néhány korabeli ügy: például az ügyész fellebbezett a Nü. 26/1945. sz. alatti ügyben, ahol a bíróság csendőrt mentett fel, *vádat emelt az állítólagos kommunistákat szidó személy ellen*, fellépett a volt volksbundisták ellen (Nü. 945/1945. sz.).

Később az 1950: 12. sz. tvr. akként rendelkezett, hogy az 1896: XXXIII. tc. és az azt kiegészítő jogszabályok akként módosulnak, hogy bűnvádi ügyekben vizsgálatnak nincs helye, az e tc.-ben létrehozott *vizsgálóbírói* intézmény megszűnik, s az előkészítő teendőket ügyészi szervek látják el.

Az 1950: IV. tv. a felső bíróságokkal együtt a főállamügyészségeket is megszüntette, megyei és járásbíróságokat, s ezek mellé bűnvádi eljárás esetén *vádhatóságot* rendelt.

Az 1951: III. tv. az ügyészség kötelességévé tette, hogy az alkotmányban lefektetett állami, társadalmi és gazdasági rendet védelmezze, az ország függetlenségének, biztonságának, nemkülönben a dolgozók jogainak védelmében a tetteseket — *vádemelés útján* — üldözze.

Az 1952: III. tv. szerint pedig az ügyészség az állam és a *dolgozók érdekében* jogosult volt eljárást indítani és fellépni.

A népfőügyészség, a népügyészség időközben a 21.400/1950. (III. 29.) I.M. rendelettel megszűnt. Az ügyészségek politikai jellegű feladataikat a fenti jogszabályok szerint a rendes bíróságok mellett látták el ezt követően.

Újabb lényeges rendelkezés: az *1953: 13. sz. tvr.* Az ügyészség független más szervektől és csak az országgyűlésnek alárendelt, külön szervtípus lett. Minden szintű bíróság mellett működött ügyészség, természetesen megyénkben is. Ez időtől kezdve az ügyészség alapvetően más szerv lett, fő feladata a kezdeti időben a korábbi koncepciós perek tisztázása, a törvényesség helyreállítása volt.

De természetesen más ügyekben is képviselte a vádat, például üzletszerű kéjelgés miatt a pápai ügyészség 1956. Bül. 786. sz. alatt emelt vádat, a megyei főügyészség 1954. Bül. 130/3. A. alatt 14 személlyel szemben vádolt tolvajszövetség tagjaiként elkövetett lopás, társadalmi tulajdont sértő lopás stb. miatt.

1957-ben kettős és komoly feladat várt a testületre: a régi bűnöket bíróság elé kellett vinni, az ellenforradalmárokkal szemben pedig keményen, de emberi módon kellett eljárni, kihangsúlyozottan a *törvényesség legfőbb őreként.* Érdekes jelenség, hogy a tapolcai járásbíróság elnöke 1958-ban a B.461/1957. és a B.324/1957. sz. alatti, enyhének látszó bírósági ítélet miatt a helyi ügyészséget marasztalta el, mert nem élt fellebbezési óvással. Viszont az ügyészség a közvéleménnyel összhangban nemegyszer enyhének találta a bírósági ítéleteket. (Különösen a társadalmi tulajdont károsító bűncselekményeknél.) *A jogpolitikai irányelvek* később azután e vitákat — legnagyobbrészt — eloszlatták. Az 1959: 9. sz. tvr. a megyei ügyészséget főügyészségi rangra emelte, emellett e tvr. lezárt egy hatéves időszakot, mely megmutatta, hogy ez a szerv e formájában életképes és beváltotta a hozzá fűzött reményeket.

Végül törvényi szinten, az 1972: V. tv.-vel szabályozták az ügyészségi munkát. E törvény, úgy tűnik, részletesen és várhatóan *hosszabb távra* dolgozta ki az ügyészségre váró feladatokat. Az ügyészségek munkája járási és megyei szinten lényegében ugyanaz. Mégpedig: a nyomozó hatóságoktól, a hatásköröktől függően, átveszi a feldolgozott bűnügyeket, a büntetőtárgyalásokon a *vádat,* a közérdeket képviseli (például a veszprémi városi és járási ügyészség B. 10.560/1966. sz. alatt közveszélyes munkakerülés miatt emelt vádat, s a járásbíróság 1 évi szabadságvesztéssel honorálta ezt a magatartást stb.), törvényességi *vizsgálatokat* tart az államigazgatási hatóságoknál és egyéb szerveknél, a rendőrségi *nyomozást felügyeli,* azokban szükség szerint részt vesz, a bíróságokon kívül jogvitát eldöntő szervek intézkedéseire, valamint a gazdasági és egyéb szerveknél a munkaviszonnyal és szövetkezeti tagsági viszonnyal összefüggő egyedi döntések vonatkozásában *intézkedéseket* tesz — a törvényesség érdekében. Törvényességi panaszokat (munkaügyi, szabálysértési, építésügyi, lakásügyi, földjogi stb.) bírál el. A *polgári bírósági* eljárásban a törvényesség érdekében az ügy bármely szakában felléphet és indítványt tehet. A megelőzés érdekében többirányú szóbeli és írásbeli jogpropagandát folytat. A törvényesség érdekében *óvással* és egyéb ügyészi eszközökkel léphet fel, s ilyen intézkedések ellen egyfokú panasznak van helye.

A megyei főügyészség hatáskörébe tartozik — a városi és járási ügyészségek részére megállapított hatáskörökön túlmenően — a közlekedési, a fiatalkorúak által elkövetett bűnügyek elbírálása és a büntetésvégrehajtás felett való felügyelet. Az ügyészségek minden szinten, minden szervtől függetlenül járnak el most is, és *egyedi* ügyben az ügyészséget más szerv (akár politikai, akár állami) nem utasíthatja. Minden szintű ügyészségnek a legnagyobb tárgyilagosságra kell törekednie, jót és rosszat felszínre hozni vagy hozatni. Hamis az a társadalmi kép, mely az ügyészségeket úgy látja, hogy csak a rosszat keresi és mindenképp büntetés kiszabására törekszik. (Volt már olyan bűnügyi tárgyalás, ahol az ügyész indítványozott felmentést, a panaszokban a panaszos álláspontját tartotta igazságosnak stb.)

Az ügyészségek változatlanul a törvényesség őrei, de a megnövekedett feladatok miatt most minden szerv elsősorban maga felel eljárásának törvényességéért.

A megyei főügyészség felügyelete alatt most Veszprémben, Pápán, Tapolcán és Ajkán működik városi és járási ügyészség.

Enyingen 1950-ig volt vádhatóság, a veszprémi, a pápai és a keszthelyi ügyészség már 1953-ban városi és járási ügyészségként kezdte el működését, a tapolcai járási ügyészség 1966-tól, a devecseri járási ügyészség Devecserből Ajkára téve át székhelyét, akkor már (1971. évtől) ajkai városi és járási ügyészségként tevékenykedett. A zirci, a sümegi és a balatonfüredi ügyészség csak járási ügyészségként funkcionált az ügyészi szervek megalakulásától e járások megszűnéséig, tekintve, hogy székhelyük közigazgatásilag nem város volt.

IX. AZ ÜGYVÉDI MUNKA

Az ügyvédi munka régi múltra tekint vissza, a görög-római korra. Magyarországon először a XIII. században találkozhatunk *prókátorral.* A cél a lényeget tekintve akkor és most is kettős: jogi tanácsadás az oda forduló feleknek és a bíróság, illetve egyéb szervek előtti ügyvédi munka. Az ügyvéd a jogi igazságszolgáltatás egyik oldalát képviselte, és fegyelmi ok volt, ha ezt nem lelkiismeretesen végezte. Az ügyvédi munkához jogi doktorátus kellett és ezentúl ügyvédi-birói szakvizsga. Erkölcsileg feddhetetlennek, büntetlennek kellett lenniök és valamely ügyvédi kamarához be kellett jegyeztetniök magukat. A szűkebb, majd megnagyobbodott Veszprém (vár-) megye ügyvédjei a szombathelyi kamarához tartoztak (a 35.365/1874. I. M. sz. rendelet alapján).

Az ügyvédi munkát, noha nem volt állami alapja, az 1874: XXXIII. sz. törvény, az *ügyvédi rendtartás* szabályozta. Ez a tc. volt az *első,* lényeges szabályozás az ügyvédi munkában. Esze-

rint ügyvéd lehetett minden magyar állampolgár, aki az ügyvédi oklevelet megszerezte és magát valamely ügyvédi kamarába bejegyeztette.

Az ügyvédi munka a kormánytól, a bíróságtól, ügyészségtől, közigazgatási szervtől független, önálló és szabad hivatás volt e korban. Az ügyvédnek székhellyel kellett bírnia, de a tevékenységét tekintve helyileg nem volt korlátozva. Ügyfele érdekében minden igazságszolgáltató, illetve bármely hatóság előtt eljárhatott. Viszont a függetlenségből következtetve tetszésétől függött a megbízást elfogadni és eljárni. Kivétel volt a *szegényvédelem,* melyek felsorolását az említett tc. 50. §. a—e pontjai részletesen meghatározták. E tc. részletesen foglalkozott az ügyvédek jogaival és kötelességeivel, melyek megbízóiktól függtek.

Az ügyvédkedés megszűnéséről, az ügyvéd által kérhető díjakról, az ügyvédi meghatalmazásokról, az ügyvédek felelősségéről és felelősségre vonásáról külön fejezet rendelkezett. E fejezet nem érdemel részletezést, mivel világos, hogy az ügyvédnek a törvények határain belül mindent meg kellett tennie, bármely ügyben, *megbízója* érdekében.

Ezt követően létrejöttek olyan jogszabályok, melyek az ügyvédi munkára kihatottak, de nem túl lényegesek. Így például miként kell eljárni fizetési meghagyásos eljárásban, társadalombiztosítási eljárásban, a közigazgatási bíróság előtt stb.

Fontos, *másodiknak* nevezhető szabályozás az 1937: IV. tc. volt az ügyvédi rendtartás tárgyában. Ez a kor szelleméhez igazította az ügyvédi munkát. Részletesen taglalta a közgyűlés tagjait, tárgyait, a határozathozatal feltételeit és azt, hogy minden évben kell közgyűlést tartani. Ha a kamarában a tagok száma ezernél több volt, át kellett térni a *képviseleti közgyűlés* rendszerére. Az ügyvédi kamara önkormányzatában részvételre jogosult tagok szavazatával választmányt választott, meghatározta a tisztikart és a választmányi tagok számát, hatáskörét és a vagyonkezelést. Külön rendelkezett e tc. az úgynevezett tisztikarról (elnök, helyettes, titkár stb.), mód volt helyi bizottságok szervezésére, ahol nem volt kamarai székhely. Például Veszprém. A kamara szerveinek és kiküldötteinek választására, a tagsági díjra vonatkozóan külön rendelkeztek. E tc. II. fejezete az *ügyvédi működéssel* foglalkozott, arról, hogy ki lehet ügyvéd, e tekintetben milyen bizottság jár el, a felvételeknek különösen gazdasági okok miatt korlátai lehettek, ahogy a közjegyzőknél, itt is volt úgynevezett ügyvédi biztosíték, egyes esetekben törlés következett be az ügyvédek névjegyzékéről, s voltak helyettes ügyvédek, és ügyvédjelöltek. A III. fejezet az *ügyvédek jogaival és kötelességeivel* foglalkozott, többek között a szólásszabadsággal, viszont minden ügyben könyvet kellett vezetniük az ellenőrzés érdekében és azt titoktartás kötelezte. Az ügyvéd meghatalmazás és megbízás alapján díjakat szedett be. Tevékenységéért fegyelmi felelősséggel tartozott, melynek megállapítása után fegyelmi büntetések következtek. Nem lehet vita tárgya, hogy főleg e korban az ügyvédnek jogi képesítéssel kellett rendelkeznie, és egységes bírói-ügyvédi vizsgát kellett letennie.

A harmadik, s ez már szocialista szabályozás: az 1958: 12. sz. tvr. Az ügyvédség a Népköztársaságot, a dolgozó nép jogainak érvényesítését szolgálja, így a szocialista törvényesség egyik jelentős biztosítéka. A tevékenységet tekintve sok változás itt nincs, az ügyvédi szervezet a védelmet szolgálja a hatóságok előtt és tanácsadással foglalkozik. Feltűnő, hogy az ügyvédség nem kívánt különálló szerepre, sokszor csatlakoztak a tárgyilagos ügyészi indítványhoz büntetőügyekben, vagy ha nem járt fegyelmi felelősségre vonással, a tárgyilagos bírói döntést a vádlottal együtt tudomásul vették. Nemigen volt tapasztalható amolyan „csak azért is" ügyvédi magatartás.

Megváltozott azonban a *keret,* melyben az ügyvédek tevékenykednek. Létrejöttek az ügyvédi *munkaközösségek,* és csak az a jogász tevékenykedhet ügyvédként, akit valamely ügyvédi kamara az ügyvédek névjegyzékébe felvett és valamely ügyvédi munkaközösség tagja lett. Az előélet, képzettség, eskü vonatkozásában lényegében a korábbi jogszabályok az érvényesek. Munkaviszonyban nem állhatnak az ügyvédek és fegyelmi felelősséggel tartoznak mindaddig, amíg a kamarai tagság meg nem szűnik. Ügyvédet mindenki választhat, előfordul pártfogói ügyvéd is költségmentesen, s ha valaki bíró, ügyész vagy közhivatalnok volt, csak 2 év elteltével lehet ügyvéd. Titoktartás köti, tényvázlatot köteles írni, itt a költségeket is feltüntetni. Ügyvédi meghatalmazás alapján jár el legtöbbször, ezt írásba kell foglalni. Az ügyvéd munkájáért munkadíjat kérhet, s ez szabad egyezkedés tárgya, de elszámolási kötelessége van a munkaközösség irányába. Új és lényeges vívmány, hogy az ügyvédi kamara tagjai társadalombiztosításra és nyugdíjra is jogosultak. Minden bíróság mellett tevékenykednek munkaközösségek (például Veszprémben kettő is), de elvileg nem bírósági székhelyen is alakulhat munkaközösség.

Rendelkezik a tvr. közösségek megalakulásáról, vezetéséről és arról, hogy a kamara véleményét és javaslatát kikéri a munkaközösségektől. Az ügyvédi munkaközösség vezetője háromhavonként hívja össze a tagokat. A munkaközösség taggyűlésének lényeges feladatai vannak.

A *kamarák* megyénként (így Veszprémben is) működnek. Szervei: a közgyűlés, az elnökség és az ellenőrző bizottság. A közgyűlést legalább évenként kell összehívni. Itt beszámoló van, költségvetés és választás.

Az elnökség lényegében a közgyűlés helyett jár el a közbenső időben. Az elnökség a kamara ügyeit intézi, több irányban jár el, de évenként a végzett munkáról köteles a közgyűlésnek beszámolni. Az *ellenőrző bizottság* pedig gazdasági és pénzügyi tevékenységet, elnevezéséből következően ellenőrzéseket végez. Az ügyvédi kamara választott szerveinek megbízása 3 évre szól. Az ügyvédi munka a jogszolgáltatásban komoly szerepet tölt be, a mulasztásokért *fegyelmi* eljárást kell lefolytatni. Az ügyvédek tevé-

kenysége felett egyébként a 8/1958. (IX. 13.) I. M. sz. rendelet értelmében az *igazságügyminiszter* gyakorol felügyeletet. Az 1966. évi 42. tvr. némi módosítást írt elő, de az alapelveken nem változtatott. Ugyanez történt az 1976: 26. tvr.-ben is.

A közeljövőben várható a *negyedik* szabályozás, feltehetően nagy változásokat ez sem hoz.

A dualista, a Horthy-korszakbeli, az 1958. évi szocialista és a most készülő jogszabályokból csak az az alapvető, az ügyvédi munkát meghatározó elv vonható le, hogy az ügyvédség nem állami tisztségviselőként *védi* az arra rászoruló állampolgárokat különböző hatóságok előtt, de a maximális eredményt kívánja elérni és a jogi tanácsadás szélesebb méreteket öltött.

X. A RENDŐRI (SZABÁLYSÉRTÉSI) BÍRÁSKODÁS

Rendőri bíráskodás fogalma alatt tág értelemben a közigazgatási hatáskörbe utalt *kihágási* ügyek elbírálását értették évtizedeken keresztül, mert ha az első büntető perrendtartás 85. §-a nem is nevezte rendőri hatóságnak az eljáró szerveket (például a városi tanácsot), a közfelfogás mégis rendőri (esetleg rendészeti) bíráskodásnak tartotta azt az eljárást, mely kisebb, a közigazgatási jogszabályokban rendezett jog megsértői ellen folyt. Érdemleges megfigyelés, hogy e jogszabályok *anyagi* tartalma 100 év alatt alig változott, magában az eljárásban sem történt sok változás, inkább az eljáró *szervek* változásai szembetűnőek. Az eltelt idő alatt nagyon sok kihágási, szabálysértési tényállás keletkezett és szűnt is meg a fejlődésnek megfelelően.

A rendőri bíráskodás alapja az 1879: XL. tc., a kihágási kódex *(Kbtk).* Az eljárás majdnem azonos volt évtizedeken át a büntetőeljárással, néhány eltéréssel. Kihágásra elzárás vagy büntetés volt kiszabható. Az elzárás legrövidebb tartama 3 óra, a leghosszabb: 2 hónap. A büntetést először külön közigazgatási, később a bírósági fogházban hajtották végre. A behajtatlan pénzbüntetést elzárásra kellett átváltoztatni. Jelentősebb kihágások voltak: az állam, a közbiztonság, a közrend, közszemérem, a tulajdon elleni kihágások stb. A kihágásokat vagy az illetékes járásbíróság, vagy a közigazgatási hatóság bírálta el a megjelenő jogszabályok rendelkezései szerint. De a szabályrendeletben lerögzített kihágást mindig az illetékes közigazgatási hatóság intézte. A Kbtk. rendelkezései időt állóak voltak, s ha más jogszabályi alakban is, később is érvényesültek.

Az 1880: XXII. tc. 4. §.-a kimondta, hogy egyes ügyek kizárólagosan a közigazgatási hatóság alá tartoztak. (Például hivatalnok elleni cselekmény, vadászati szabálytalanságok, miniszteri rendeletekkel, törvényhatósági és városi szabályrendeletekkel megállapított kihágások stb.)

A 38.547/1880. B.M. sz. rendelet alapján közigazgatási vonalon megyénkben a szolgabírók, városokban pedig a kapitány *járt el.* Ez az eljárás vagy hivatalból, vagy feljelentésre indult, ezekről kimutatást kellett készíteni és a másodfokú közigazgatási hatóságnak havonta be kellett mutatni. A sértett fél képviseltethette magát, az elkövető azonban nem. Letartóztatásnak csak ritkán volt helye. (Szökési kísérlet, rendes lakóhely hiánya stb.) A tárgyalás szóbeli és nyilvános volt, de lehetőleg egy tárgyaláson be kellett az ügyet fejezni. A bizonyítás alapján az *ítélet* (e véghatározat is rendes bírósági elnevezés volt), felmentő vagy büntető lehetett. Fellebbezésnek természetesen volt helye. A túlméretezett szabályozással a kihágási eljárásnak — függetlenül a büntetéstől — jelentős súlyt kívántak adni.

Az 1901: XX. tc. egyszerűsítette a közigazgatást, de a rendőrbíráskodással még mindig terjedelmesen foglalkoztak (a II—III. fejezetben). Az *eljáró hatóságokat* ekként szabályozták:

— Első fokon: kis- és nagyközségekben a főszolgabíró vagy szolgabíró; rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal felruházott városokban a rendőrkapitány vagy megbízott tanácsi tisztségviselő.

— Másodfokon: kis- és nagyközségekben és rendezett tanácsú városokban az alispán; törvényhatósági joggal felruházott városokban a tanács rendelkezett hatáskörrel.

— Harmadfokon pedig az illetékes miniszter.

Egyes, egész jelentéktelen kihágás esetén (erdei lopás, cselédügy) *a községi bírónál* is lehetett feljelentést tenni. Mód volt már kihágási vonalon is büntetőparancs kibocsátására (kisebb ügyekben, a hatóságot és az elkövetőt kímélve), a büntetéspénzek felett pedig felerészben a község, felerészben a pénzügyminiszter rendelkezett.

Mindezekből kitűnően a kihágások súlya már ezen időkben csökkent.

Az 1908: XXXVI. tc. 33. §.-a fiatalkorúak kihágásaira vonatkozott. Eszerint, ha szabadságvesztés-büntetés kiszabása lenne indokolt, a fiatalkorúra legfeljebb 2 hónapig tartó elzárást kellett kimondani. E tc. 17. §.-a lehetővé tett dorgálást, próbára bocsátást és javító-nevelést is. A büntetés kiszabásánál figyelembe kellett venni a fiatalkorú személyiségét és körülményeit is.

A 65.000/1909. közös B.M. és I.M. rendelet nagyon részletesen szabályozta (286. §.-ban) a rendőrbíráskodást. *Új momentumok:* a hivatalból üldözendő kihágások elbírálásánál részt vesz a tiszti ügyész, különleges eljárási joggal felruházva. Bevonhatók különböző szaktestületek a helyes döntés érdekében. A sértett magánjogi igényeit érvényesíthette már itt, ha nem vezetett az ügy elhúzódására. Bűncselekmény alapos gyanúja esetén az ügyet az ügyészhez kellett áttenni. *Büntetőparancs* kibocsátásánál határt húztak, akkor lehetett ezzel élni, ha a pénzbüntetés előreláthatólag a 30 koronát nem haladta meg. Ha a pénzbüntetést nem fizették ki, tárgyalás tartására került sor.

A tárgyalásokat úgynevezett *előzetes eljárás* előzte meg. Ez állt a terhelt előállításából, esetleges előzetes letartóztatásból, lefoglalásból, házkutatásból, szemléből, előzetes tanúkihallgatásból.

Az érdemleges tárgyalás jóformán azonos volt a bírósági büntetőeljárással. A büntetés végrehajtását egy évre fel is lehetett *függeszteni.* Fellebbezésnek nyilvánvalóan most is helye volt.

Mód volt újrafelvételre és a jogerős határozatot a tiszti ügyész már ez időben is törvényességi

szempontból felülvizsgálhatta. E jogszabályban szabályozták a *községi bíró előtti* eljárást, a hatáskört, az illetékességet, a bíróság tagjait. A községi bíróság pénzbüntetést szabott ki, behajthatatlanság esetén az elkövetőnek közmunkát kellett végeznie. Fellebbezni a *főszolgabíróhoz* lehetett.

Az 1913: VII. tc. V. fejezete újból szabályozta a fiatalkorúak kihágásait, előtérbe helyezve a védő és óvóintézkedéseket, vizsgálni kellett most is a fiatalkorú körülményeit, és olyan rendőri büntetőbíróságnál, ahol a fiatalkorúak kihágásai nagy számban fordultak elő, külön erre képzett *szakbírót* kellett kijelölni.

Az 1928: X. tc. 5. §.-a a kihágások miatt kiszabható legmagasabb *pengőértéket* határozta meg, aszerint, hogy milyen kihágásról volt szó.

Az 1929: XXX. tc. II. fejezete újra szabályozta a kihágási ügyeket és itt már mind a községekben, mind a városokban a *rendőrségnek* nagyobb hatáskört biztosított. Ettől kezdve lehetett igazán, etimológiailag is rendőrbiráskodásról beszélni. A 287/1930. B.M. sz. rendelet — mintegy harmadfokú szervként — *Kihágási Tanácsot* hozott létre. Elnöke a belügyminiszter volt, két tagját a belügyminisztérium, illetve a szakminisztérium adta.

A községi kihágásokat magába foglaló szabályrendeletek nagy részének túlhaladottsága miatt a belügyminiszter 52.300/1930. sz. alatt elrendelte azok *felülvizsgálatát,* egyes jogszabályok hatályon kívül helyezését, újak alkotását, hogy a rendőrbíróság aszerint tevékenykedhessék.

Az 1930: III. tc. újabb könnyítést hozott azzal, hogy a rendőri büntetőbiráskodás körébe utalt egyes kihágások tetten ért elkövetőinek a *helyszínen* való megbírságolását is már lehetővé tette. A pénzbírság maximuma 10 pengő volt, jogorvoslatot itt a törvény nem biztosított, a pénzbírság meg nem fizetése rendőri büntetőeljárást vont maga után. A helyszínen bírságolható kihágások körét — többnyire közlekedési körben — a belügyminiszter állapította meg.

A *felszabadulás után* a rendőri biráskodás elé tartozó anyagi jog lényegesen nem, de az alaki megváltozott. Az 1690/1945. M.E. sz. rendelet 9. §. (2) bekezdése szerint minden főkapitányságon, továbbá minden városi és járási kapitányságon többek között *rendőri büntetőbírói osztályt* kellett létesíteni. A 323.600/1947. B.M. sz. rendelet a városok és községek csendjét kívánta biztosítani, s a hatáskört egész egyértelműen a rendőrbíróságnak (I., II. és III. fokon is, itt a belügyminiszter) biztosította. Az 500.000/1947. és az 581/1947. B.M. sz. rendeletek a *helyszíni* bírságolást újból szabályozták. E rendeletek meghatározták a bírságoló rendőri szervek körét, az ekként bírságolható ügyek fajtáit (változatlanul főleg közlekedési ügyekben) és a bírság összegét, most már forintban (egységesen 3 Ft).

Az 1951: 35. tvr. 1. §.-a *kihágási bíróságok* hatáskörét újból szabályozta. Eszerint községekben és városokban a tanács-vb elnöke, illetve a rendőrkapitány vagy az *általa* megbízott tiszt járt el első fokon, másodfokon a megyei tanács-vb elnöke, illetve a rendőrség középfokú hatóságainak vezetője bírt hatáskörrel. A rendőri szabálysértések magukhoz vonták, együttes elkövetés esetén, elbírálásra az egyéb ügyeket is. Büntetőparancs kibocsátására lehetőség volt, egyébként még mindig ítélet vagy végzés született. A rendes jogorvoslatok mellett az államügyész őrködött továbbra is az ilyen ügyek törvényessége felett, s indítványt tehetett a Kihágási Tanácshoz.

A perújítás lehetősége fennmaradt. A helyszíni bírságolás intézménye is megerősítésre került, de legfeljebb 100 Ft erejéig. Az illetékességet az elkövető *lakóhelye* határozta meg. Az előzetes letartóztatás szóhasználat szerepelt még ekkor is. Mód volt összbüntetésbe foglalásra. A fiatalkorúakra nézve megszorító rendelkezések voltak. A 32/1955. (VI. 3.) M.T. sz. rendelet már a *szabálysértési* ügyek elintézéséről rendelkezett. Általános hatáskört a tanács-vb igazgatási osztályának adott, de ebből egyeseket kiemelt (közlekedési, közrend elleni, lakásbejelentési stb.), s rendőri hatáskörbe adta. *Új momentum:* lehetőség volt a feljelentés elutasítására, csak pénzbírság volt kiszabható (elzárás nem), vagy megszüntetésre került sor. Az ügyész törvénysértés esetén óvással élhetett. A fiatalkorúaknál — áttétellel — iskolai fegyelmezés került előtérbe. E rendelet erősen figyelembe vette az 1953: 16. sz. tvr.-ben foglaltakat, mely a törvényesség érdekében és a könnyű visszaélések miatt megszüntette a *rendőri kihágási bíráskodást,* és a helyi tanácsok sem szabhattak ki elzárást. Szabadságtól való megfosztásra csak a rendes bíróságoknak volt joga. A rendőrség akár a helyszínen, akár egyéb úton pénzbírságot szabhatott csak ki. E rendelkezésekkel a korábbi rendőri törvénysértéseket kívánta a jogalkotó megelőzni.

Az 1956: 16. sz. tvr. egyes korábbi, *kisebb jelentőségű* büntetteket szabálysértéssé minősített, nagy jelentőségű volt, hogy sok, tulajdon elleni magatartás nem terhelte a bíróságokat, de közlekedési, a tiltott visszatérésre vonatkozó, a rendőri felügyelet megsértését s a tiltott szerencsejátékra vonatkozó szabályok megszegését tartalmazó, s közellátási magatartások szabálysértési úton voltak elbírálhatók. Nagyszabású kodifikálás történt 1968-ban, az *1968: I. tv.* és a 17/1968 (IV. 18.) Korm. sz. rendelet hatályba lépésével. Az 1968: I. tv. átfogóan szabályozta a *szabálysértési* eljárást és néhány, súlyosabb szabálysértési tényállást is megfogalmazott, míg a Korm. rendelet valamennyi egyéb szabálysértést határozott meg. *Új momentumok:* nem ítélet, végzés, hanem *határozat* születik az eljárás végén, de *új* a szabálysértési elévülések szabályozása, a felbujtó, a segítő meghatározása, a figyelmeztetés, a határozat nyilvános közzétételének a lehetősége, pénzbírság tárgyalás nélkül, felügyelet, ügyészségi nagyobb szerep, a szabálysértési hatóság kibővülése (vám, tűzrendészet, közegészségügy, kereskedelmi felügyelőség stb.), pénzbírságnál részletfizetés, és őrizetbe vétel ügyészi segédlettel: jóváhagyással. *Rendőrségi hatáskörbe* utalta a törvény a közveszélyes munkakerülés, kéjelgés, garázdaság enyhébb eseteit, a verekedést, a botrányos részegséget, a veszélyes fenyegetést, a rendőri felügyelet szabályainak megszegését, közlekedési ügyeket stb. A tv. 26 szabálysértést fogalmazott meg, míg a Korm. rendelet 165 §.-ban szabályozta a nemkívánatos magatartásokat. Az 1974: 23. tvr. és az

50/1974. (XII. 28.) M.T. sz. rendelet néhány ponton módosította a szabálysértési kódexet. *Új momentum:* a fegyelmi hatóságnak le kell tárgyalnia a hozzá áttett szabálysértési ügyet, az elkövető vagy a tanú távolmaradása esetén elővezethető, s a gazdasági jellegű, emellett a devizagazdálkodást sértő szabálysértések az igényeknek megfelelően kerültek megfogalmazásra.

A rendőri szabálysértési munka nagy területet ölel fel, s hatásos fegyver a kisebb törvénysértőkkel szemben. Ezért került részletesebb taglalásra. A többi szabálysértési hatóság tevékenysége is mindjobban megfelel az igényeknek. E hatóságok munkáját a Főügyészség koordinálja.

Az eddig tárgyalt szervek — bírósági, ügyészségi, — az ügyvédi tevékenység és a kihágási (szabálysértési) munka az elmúlt 100 évben összefonódott, s ha sok ízben egymás hibájára is mutogatva, összességében a szervek azt kívánták elérni, hogy nemkívánatos jelenségek ne irritálják a társadalmat, s akik mégis valamilyen formában ezt tették, azok méltó büntetésben részesültek, ezzel némileg helyreállt a társadalom egyensúlya.

XI. A TÁRSADALMI BÍRÁSKODÁS

A *társadalmi bíráskodás* a laikus bíráskodás előtérbe helyezését jelentette, s jelentős súllyal e bíróságok csak rövid ideig rendelkeztek, kissé igazságszolgáltatási túlfutásnak, az akkori — 1960-as — idők egyes hatósági feladatait társadalmi úton megoldani kívánó intézménynek lehet minősíteni ezt a bíráskodási formát.

A dolgozók szocialista tudatának, erkölcsi felfogásának eredményeképpen már *1956 után* létrejött néhány vállalatnál ad hoc *társadalmi bíróság*, és hatóságok közreműködése nélkül igyekeztek ezek igazságot szolgáltatni. Erre Veszprém megyében is több példa volt, mindez a társadalmasítás jegyében. Jogszabályilag először az 1962: 24. sz. tvr. foglalkozott a társadalmi bíróságokkal. Legfőbb jellemzője az volt, hogy *hatóságoktól mentesen* működtek, s ügyész, bíró csak szükség esetén, jogi tanáccsal látta el ezeket a szerveket. Olyan gazdálkodószervnél lehetett társadalmi bíróságot létrehozni, ahol 100 főnél több dolgozott. (A megyében lelkesen, többnyire törvényesen működött néhány ilyen bíróság, például Nitrokémia Vállalatnál, a Péti Nitrogénnél, a balatonfüredi Borforgalmi, a pápai Elekthermax Vállalatnál stb.) A cél az volt, hogy az MSZMP VIII. kongresszusa szellemében a dolgozók minél szélesebb rétegeit vonják akkor be a közügyek intézésébe. (Erre a korra esik a munkásőrség, az önkéntes rendőrség, a különböző tanácsi bizottságok, népfrontbizottságok stb. felfejlesztése.)

A társadalmi bíróságokat a SZOT irányította, és a *szakszervezet* helyi szervezete volt.

A bíráskodásban részt vevő tagokat 2 évre választották, lehetőleg a bírósági népi ülnökök köréből. Az elnököt viszont a tagok választották meg soraikból. A társadalmasítást azok az ügyek mutatják, melyeket a társadalmi bíróság elé utaltak: az ügyész vagy a bíróság által kisebb jelentőségű *bűnügyek*, a vállalati dolgozók között felmerülő becsületsértési, rágalmazási és könnyű testi sértést magába foglaló ügyek, (egyéb, nem belső, vállalati *magánvádas* ügyek az illetékes járásbírósághoz tartoztak továbbra is), a dolgozók közt felmerülő anyagi vitás ügyek 1000 Ft érték alatt, a *munkafegyelem* elleni magatartások, a munkahelyen elkövetett szabálysértés, az *iszákos* dolgozó magatartása, a munkavédelmi szabályokat megszegő, *botrányt* okozó dolgozó ügye. A társadalmi bíróság 3 vagy 5 tagú tanácsban tárgyalt, lehetőleg olyan bírákkal, akik a felelősségre vont személyt ismerték. A tárgyalást lehetőleg munkaidőn kívül kellett tartani. Az ilyen megoldás gyakorlatban a legtöbbször nehezen volt kivihető. Azt a szervet értesíteni kellett, amely az ügyet a társadalmi bíróság elé vitte. A tárgyalás *nyilvános* volt, és a hallgatóság részéről is lehetett kérdéseket feltenni. Jellemző volt, hogy például lopás miatt 3-4 dolgozó hallgatta végig a tárgyalást (például herendi bánya), de az üzemvezető becsületsértési ügye körülbelül 200 személyt is érdekelt (Bakony Művek).

Társadalmi vádló és védő is volt a jogszabályban, de a gyakorlatba ez ritkán ment át.

A társadalmi bíróság a tárgyalás alapján a következő *határozatokat* hozhatta:

a) figyelmeztetés vagy megrovás,

b) nyereség vagy jutalom részarányos megvonása,

c) fegyelmi ügyben javaslat az igazgatóhoz,

d) a magánvádas ügyekben 500 Ft-ig terjedő pénzbírság,

e) kártérítés,

f) kényszerelvonó-kezelésre javaslat,

g) a dolgozó fizetését a családja kapja közvetlenül kézhez.

A tárgyalás eredményeként természetesen az eljárás megszüntetésére is sor kerülhetett, vagy a bíróság mellőzhette intézkedés hozatalát, ha a tárgyalás önmagában is célt ért.

Tárgyalás után a jelenlévő igazgató a javaslattal egyetérthetett, mód volt természetesen a szakszervezeti bizottságokhoz vagy a járásbírósághoz jogorvoslatra, végül végrehajtásra került sor.

A törvényességi felügyeletet az illetékes ügyész gyakorolta, ezt is leginkább társadalmi alapon, nemegyszer a járásbírósággal karöltve. (Ez leginkább a veszprémi járásban volt jellemző.)

Az 1960-as években általában az illetékes ügyész tette át a kisebb bűnügyet a társadalmi bírósághoz, s ezek *enyhe határozattal* le is zárultak. (Haragot a társadalmi bírák, a munkatársak, vállalaton belül nem akartak, a jelenlévő ügyész vagy bíró viszont székhelyére nyugodtan távozhatott.) Vállalaton belül, belső kezdeményezésre ritkán került sor ilyen eljárásra, inkább a fegyelmi hatóság járt el, gyorsabban és nagyobb szigorúsággal.

Ilyen okok miatt, de főleg politikai megfontolásból (a társadalmasítástól még messze vagyunk, s hatósági ügyeket inkább hatóság bírálja el) a társadalmi bíráskodásnak ez a formája háttérbe szorult.

Ezért az 1975: 24. sz. tvr.-rel módosításra került a társadalmi bíráskodás. Csak a *lényeges* változások: ilyen bíróság már nem volt a dolgo-

zók létszámához kötve. A társadalmi bíróság tagjait öt évre választotta a szakszervezet, ill. a dolgozók közössége. Ahol nem volt állandó társadalmi bíróság, ott egy-egy ügyben *esetileg* lehetett ilyen bíróságot választani. A társadalmi bíróság elnökét meg kellett hívni a vállalatvezetés vagy szakszervezeti vezető testületeinek olyan üléseire, ahol a munkafegyelmet, üzemi demokráciát vagy a társadalmi tulajdon egyes kérdéseit tárgyalták. (Kevés helyen került betartásra.) A társadalmi bíróság hatásköre bővült, amennyiben a szocialista együttélés szabályainak megsértése ügyében kellett határozni. Anyagi vitás ügyekben viszont nem kellett döntenie, és a magánvádas ügyek sem e bíróság hatáskörébe tartoztak. A társadalmi bíróság csak 3 tagú tanácsban járt el. E bíróság a lefolytatott szükségszerű bizonyítás eredményeként a következő *határozatokat* hozhatta:

a) figyelmeztetést,
b) dorgálást,
c) megrovást alkalmazhatott,
d) jelzéssel kellett élni az illetékes szervhez,
e) s az alkoholista kötelező gyógykezelését kezdeményezte.

Természetesen, ha bűncselekményt vagy szabálysértést észlelt, ezen ügyekkel foglalkozó hatósághoz az ügyet át kellett tennie. Ha a fegyelmi vétség nagyon súlyos volt, akkor a fegyelmi hatósághoz volt helye áttételnek.

Az is természetes változatlan, hogy az ügyet meg kellett szüntetni, ha nem volt kellő alapja. Fellebbezni szakszervezeti úton lehetett, határidőn belül.

A szakmai segítés akkor már csak szakszervezeti, illetve jogtanácsosi úton történt.

A hatósági ügyek további társadalmi bírósági kiiktatását, s az *üzemi demokrácia* kifejlesztését foglalja magába a 2/1976. (IV. 15.) SZOT számú irányelv. Kollektívák, netán szocialista brigádok döntenek saját, s nemkívánatos ügyeikben.

A társadalmi bíróság kijelölésénél szem előtt kell most tartani a fizikai, értelmiségi és adminisztratív arányokat, a KISZ szerepét is jelentőségénél fogva kell kezelni. A választás szakszervezeti taggyűlésen történik meg. Szocialista brigád saját ügyében dönthet. Az állandó társadalmi bírósági tag — így volt korábban is — munkajogi védelemben részesülhet. Hatáskörbe tartozik a szocialista együttélési szabályok megsértése, botrányokozás, segítség megtagadása, züllött életmód, fiatalok nem kellő segítése stb. A fegyelmi hatóság is a társadalmi bíróság elé terjeszthet ügyeket. Nagyon lényeges *változás:* a vállalatvezetőség csak olyan ügyeket adhat át a társadalmi bíróságnak, mely nem bűnügy vagy szabálysértés, viszont a nyomozó hatóság, az ügyész, a bíróság és a szabálysértési hatóság csak olyan ügyet adhat át, mely nem képezi bűncselekmény, illetve szabálysértés tárgyát. Fegyelmi ügyekben mérlegelésnek van helye. A meghozott határozatot írásba lehet foglalni, de szóban is ki lehet hirdetni.

A társadalmi bíróság tehát az idők folyamán olyan szerv lett, mely a kényszer irányából a szocialista demokrácia irányába tolódott el. A hangsúly mindinkább a társadalmira és nem a bíráskodásra esett.

ÖSSZEFOGLALÓ

Az érdemi anyag igyekezett a jogi szervek működését általánosan és néhány felkutatható, Veszprém megyei példával bemutatni. Nem kedvcsinálónak, nem is ez volt a cél, hanem az, hogy láthassa mindenki, hogy a jog, mint felépítmény, miként igyekezett minél hamarább reagálni arra, ami az országban társadalmilag, politikailag történt. Jog és kötelesség megismerése nélkül egy állampolgár sem élhet tisztességes életet. E szerény és vázlatos munka ezért inkább a múltba tekintő jogpropagandát szolgálja. Itt is érvényes az a megállapítás, hogy csak a múlt megismerése útján állhatunk a jelenben szilárd lábakon, s tekinthetünk a jövő — várható — változásai elé.

FORRÁSOK

1. A Veszprém Megyei Levéltárban feltalálható, a tanulmányban megjelölt és röviden leírt, a lényeget adó jogszabályok (1871—1982-ig).
2. E Levéltárban fellelhető volt különböző jogszabályokhoz tartozó (bűnügyi, polgári, közjegyzői stb.) ügyek, az ezekből fakadó példák, a megjelölt jogszabályi és irattári hivatkozással.
3. A megyében tevékenykedő szervektől beszerezhető és hivatkozott, de a Levéltárba még nem került ügyek.

SZAKIRODALOM

1. A Veszprémi Hírlap (a Levéltárban őrzött) bírósági tudósításai 1898-tól kezdődően.
2. Kovács Kálmán: Rendes bíróság a Tanácsköztársaság idején. Budapest, 1962.
3. Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László: Rendes bíróság a Tanácsköztársaság idején című tankönyv. Budapest, 1978.
4. Csaba Imre: A Tanácsköztársaság Veszprém megyében. Veszprém, 1959.
5. Gutheil Jenő: A kommunisták uralma Veszprémben. Veszprém, 1920.
6. A Peidl-kormány rendeletei. Budapest, 1919.
7. Nemes Dezső: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. Budapest, 1953.
8. Pilch Jenő: A tanácsköztársasági állapotok. Budapest, 1982.
9. Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere. Budapest, 1977.
10. Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962.
11. Unger Mátyás—Szabolcs Ottó: Magyarország története. Budapest, 1976.
12. Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar történet. Budapest, 1939.
13. Lukács Tibor: A magyar népbírósági jog és népbíróságok. Budapest, 1979.
14. Legfőbb Ügyészség kiadványa: A szocialista ügyészi szervezet fejlődése a Magyar Népköztársaságban. Budapest, 1978.
15. Józsa Benő: Az ügyész vallomása. Veszprémi Napló, 1975.
16. Tóth Vilmos: A szabálysértési őrizetről. Ügyészségi Értesítő, 1978. I. szám. Budapest.
17. Tóth Vilmos: A társadalmi bíróságok eljárása. Magyar Jog című folyóirat, 1965. IX. szám. Budapest.
18. Kiss Ernő—Tóth Vilmos: A társadalmi bíróságok működésével kapcsolatos állásfoglalások. A veszprémi SZMT kiadványa, 1964.
19. Aradi József—Tóth Vilmos: A társadalmi bíráskodás gyakorlatáról. A veszprémi SZMT kiadványa, 1969.
20. Tóth Vilmos a tanulmányhoz kapcsolódó újságcikkei:
    a) Alkohol és bűnözés. Veszprémi Napló, 1961.
    b) Ijesztget az ügyészség? Veszprémi Napló, 1961.
    c) A társadalmi bíróságokról. Magyar Rendőr, 1963.
    d) Az iszákosak megjavultak? Veszprémi Napló, 1963.
    e) Betyárok a táborban. Veszprémi Napló, 1964.
    f) A társadalmi bíráskodás jelenlegi helyzete. Veszprémi Napló, 1965.
    g) Az alkoholisták kötelező gyógykezelése. Nitrokémia c. üzemi lap, 1975 és Veszprém város időszaki lap, 1975.
    h) Állampolgárok és devizagazdálkodás. Veszprémi Napló, 1975.
    i) Nem lehet bocsánatos bűn. Peremartoni Híradó című üzemi lap, 1975.
    j) Az alkoholisták kötelező gyógykezeléséről. Peremartoni Híradó, 1976.
    k) Az ittas vezetés következményei. Peremartoni Híradó, 1976.
    l) A csavargástól a közveszélyes munkakerülésig. Peremartoni Híradó, 1976.
    m) A kispolgári törekvések káros tünetei. Peremartoni Híradó, 1977.
    n) Helyszíni tárgyalás helyett. Bányász Híradó, 1977.
    o) Ismeretterjesztési lehetőségek és feladatok. Szövetkezeti élet, 1978.

Megjegyzés: Ahol a dolgozat szövegében tv., tvr. és r. megjelölések szerepelnek, ott törvényt, törvényerejű rendeletet s valamely miniszteri rendeletet kell érteni. A lektori véleményben megjelölt oldalszámok, az átdolgozás és leírás következtében változtak.

VILMOS TÓTH

DIE ARBEIT, VERÄNDERUNG UND ENTWICKLUNG DER ORGANE DER JUSTIZ IM KOMITAT VESZPRÉM VON 1871 BIS 1982

Die Studie behandelt die Rechtsgeschichte des Komitats Veszprém im Spiegel der Tätigkeit der einzelnen Rechtsorgane vom letzten Drittel des vergangenen Jahrhunderts bis in die heutigen Tage. Die Tätigkeit der Rechtsorgane war in diesem Zeitraum sehr wechselvoll, da man sich die in den verschiedenen Stufen des ungarischen Königreiches, der Volksrepublik, der Räterepublik, des Horthy-Reichsverweseramtes und schließlich der ab 1945 im Aufbau befindlichen volksdemokratischen Ordnung, in den Stationen des zum Sozialismus führenden Weges auftretenden Rechtsvorschriften aneignen und diese anwenden mußte. Dies war keine leichte Aufgabe. Die rechtsanwendenden Organe versuchten, auf der in der Studie beschriebenen Art und Weise den Wünschen genüge zu tun.

Die Studie untersucht die Zuständigkeit und den Wirkungsbereich der Rechtsorgans (Gerichte, Staatsanwaltschaften, Notariate, Polizeiorgane usw.) in ihrer Entwicklung und Veränderung.

JÁNOSKA PÉTER — TÖRŐ LÁSZLÓ — VARGA KÁZMÉR

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG FELSŐÖRSI MŰTÁRGYVÉDELMI KÖZPONTJÁNAK FEJLESZTÉSI TERVE, 1986—2000

A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1983 nyarán egy olyan új egységgel gyarapodott, amely nemcsak a megye, hanem az egész ország múzeumügyének történetében is kiemelkedő — és reméljük: példamutató is — lehet.

Az új létesítmény a Műtárgyvédelmi Központ, amely a Bakonyi Múzeumtól (Veszprém) tíz kilométerre lévő, nagy múltú Felsőörs községben van.

Ahhoz, hogy a felsőörsi műhelyek létrejöttének okait és szükségszerűségének tényét megvilágíthassuk, mindenekelőtt röviden át kell tekintenünk a Bakonyi Múzeum épületének, illetve a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság szervezetének történetét, fejlődését.

A Veszprém Vármegyei Múzeumi Egylet már a század elején gyűjtést indított a leendő vármegyei múzeumi épület megépítésének céljából. Ezzel szinte egy időben készültek el — több variánsban — az építészeti tervek. A grandiózus terv azonban már nem valósulhatott meg: az I. világháború vihara nemcsak a tervet, hanem az addig összegyűlt pénzt is elsodorta.

A világháború után újult erővel folytatódott a gyűjtés a vármegye jeles régiségeit bemutató önálló épület megvalósításához. A megváltozott társadalmi-politikai és gazdasági helyzet arra kényszerítette a lelkes pártolókat, hogy az eredeti terveket is átdolgoztassák. Az újabb terv egy jóval kisebb alapterületű, de technikai-építészeti szempontból modernebb, az európai élvonalhoz tartozó felfogást, ízlést és tudást tükröz. Az elfogadott terveket Medgyaszay István készítette. Módosítás történt az épület funkcióját illetően is. Míg az 1914 előtti terv kizárólag múzeumi célú volt, addig a háború után együtt szerepeltette a múzeumot a könyvtárral — érthető okokból. A kétemeletes épület földszintjén kapott helyet a könyvtár, míg a múzeum az első és második emeletet vehette birtokba. Így a múzeum kereken 750 m^2-t mondhatott magáénak, ahol helyet kapott a műtárgyraktár (tanulmányi jelleggel), a kiállítótermek és az „irodák". Az 1925. május 24-én felavatott múzeum akkori gyűjteményét közel 100 000-es nagyságrendűnek becsüljük — egészen pontos számadatok nem állanak rendelkezésünkre. Meg kell azonban jegyeznünk — a pontosság és a későbbi arányítás helyességének kedvéért is —, hogy az 1925-ös darabszám tartalmazta egyrészt az azóta kivált természettudományi anyagot is, ami az összes darabszám több mint egyharmadát tette ki. Figyelembe véve az 1925-ben érvényes nyilvántartási gyakorlatot, a teljes darabszám magába foglalta azt a gyűjteményi egységet is, amit ma különféle adattár néven tartunk nyilván.

A fentiek figyelembevételével nem járhatunk messze az igazságtól, amikor azt állítjuk, hogy a teljes humán gyűjteményi anyag (régészet, néprajz, iparművészet, képzőművészet) nem haladta meg az 50 000-t.

A két világháború közötti időszak nem hozott látványos változásokat, fejlődést a múzeum életében. 1-2 tudományos szakember (muzeológus) gyarapította a gyűjteményeket — nagyjából végig azonos feltételek között. A II. világháborút a múzeum aránylag szerencsésen úszta meg: jelentős károkat sem az épület, sem pedig a gyűjtemény nem szenvedett.

A felszabadulás után — az addigi vármegye helyett —, 1949-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette át a múzeum fenntartási és irányítási feladatait. A vidéki magyar múzeumok életében — így a Veszprémi Bakonyi Múzeum életében is — az 1962-es év hozta a legnagyobb, legjelentősebb változást, amikor az általános decentralizálási irányzatok eredményeképpen a múzeumok a megyei tanácsok felügyeleti és fenntartási hatáskörébe került, és megszervezték a megyei múzeumi igazgatóságokat. Ez az adminisztrációs intézkedés soha nem látott fejlődést eredményezett szerte az országban — igaz, minden megyében eltérő intenzitással és eltérő feltételekkel.

1962-ben az alábbi múzeumok és kiállítóhelyek alkották a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóságot:

Múzeumok:
1. Bakonyi Múzeum, Veszprém
2. Balatoni Múzeum, Keszthely
3. Városi Múzeum, Pápa

Kiállítóhelyek:
4. Batsányi-emlékkiállítás, Tapolca
5. Falumúzeum, Tüskevár
6. Helytörténeti Gyűjtemény, Várpalota
7. Jókai Emlékmúzeum, Balatonfüred
8. Kisfaludy Múzeum, Sümeg
9. Reguly Antal Múzeum, Zirc
10. Szegedy Róza Ház, Badacsony
11. Tihanyi Múzeum, Tihany

1961 végén, 1962 elején a Bakonyi Múzeum tárgyi anyagának darabszáma 107 000 volt. Ebből kereken 72 000 darab volt az egyedileg szám-

ba vehető műtárgy, tehát a természettudományi anyag nélkül. Egyszerű kiszámítani, hogy 1925 és 1962 közötti 37 év alatt a gyűjtemény mindössze kb. 22 000 darabbal növekedett (ismét nem vettük figyelembe a természettudományi anyagot és a könyvtári, valamint adattári állományt). Százalékos megközelítéssel ez mindössze 44% -os gyarapodást jelent 37 év alatt; más szóval évente átlagosan kb. 600 tárggyal növekedett a Bakonyi Múzeum műtárgyállománya.

1982-re, tehát húsz év múlva a Bakonyi Múzeum egyedileg számba vehető műtárgyállománya elérte a 150 000-es darabszámot, vagyis kereken 200% -kal növekedett meg. Ismét csak átlagos évenkénti gyarapodást számítva, 3900 tárgyat jelent, tehát az évenkénti növekedés átlaga több mint hatszorosára nőtt.

A gyorsuló ütemű műtárgynövekedés előfeltétele természetszerűen az volt, hogy megfelelő ütemben növekedjék a muzeológusi kutatógárda, valamint az ásatásokra, a gyűjtemény gyarapítására fordítható összeg, és nem utolsósorban a segédtudományos munkaerő-létszám. A fenti első előfeltétel az alábbiak szerint alakult 1962 és 1982 között: 1962-ben: 3 fő muzeológus, 1982-ben: 14 fő muzeológus dolgozott a Bakonyi Múzeumban, és ez közel ötszörös növekedést jelent. Ide kívánkozik még a restaurátorok számának alakulása is: 1962-ben: 1/2 fő, 1982-ben: 5 fő restaurátort alkalmazott a múzeum. Ha most — az egyszerűsítés miatt — figyelmen kívül is hagyjuk a további előfeltételek alakulását, változását, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy óriási fejlődés szemtanúi — és részesei — lehettünk mind a múzeumi kutatógárda létszámát, mind pedig a műtárgyállomány darabszámát illetően.

A műtárgyállomány és a szakmai kutatógárda növekedése mellett extenziven gyarapodott a VMMI intézményhálózata is. 1982 végén a következő múzeumok, illetve kiállítóhelyek tartoztak igazgatóságunkhoz:

Múzeumok:

1. Bakonyi Múzeum, Veszprém
2. Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc
3. Helytörténeti Múzeum, Pápa

Kiállítóhelyek:

4. Bajcsy-Zsilinszky Emlékház, Pálköve
5. Bakonyi Ház, Veszprém
6. Egry József Emlékmúzeum, Badacsony
7. Gizella-kápolna, Veszprém
8. Falumúzeum, Tüskevár
9. Jókai Emlékmúzeum, Balatonfüred
10. Kisfaludy Emlékmúzeum, Sümeg
11. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Bakonybél
12. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Nagyvázsony
13. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Tihany
14. Szent György-kápolna, Veszprém
15. Szegedy Róza-ház, Badacsony
16. Tihanyi Múzeum, Tihany
17. Vármúzeum, Veszprém

A fentebb ismertetett gyors iramú fejlődés igen hamar jelezte az ellentmondásokat és feszültségeket. Az egyik legnagyobb feszültséget a gyorsuló ütemű zsúfoltság jelentette. A megyei tanács 1969—1970-ben tágasabb, önálló épületet adott a megyei könyvtárnak, így múzeumi célra vehettük igénybe az épület kiürült földszintjét. Az átalakítást a megyei tanács anyagi segítségével végezhettük el.

Kialakítottuk a múzeumi könyvtár helyiségét (addig elszórtan, irodákban volt a könyvállomány), megfelelő számú dolgozószoba létesült, míg a korábbi, I. emeleti irodák helyére került az adattár, valamint az iparművészeti, újkori és részben képzőművészeti gyűjteményi raktár.

Az alagsorban néprajzi raktárat alakítottunk ki, és ide kerültek a restaurátor- és kiállításrendező műhelyek is, amiknek az alapterülete minimális és a felszereltsége igen szerény volt. Mindezek részletesnek tűnő felsorolását azért is tartjuk fontosnak, mivel 1970-ig (az épület átalakításának befejezéséig) gyakorlatilag *egyetlen* raktárhelyiségben zsúfolódott össze a Bakonyi Múzeum műtárgyállománya. A nagyobb méretű tárgyak részben az épület padlásán voltak, részben a 60-as évek második felében egyre-másra megnyíló skanzenek, falumúzeumok stb. kiállításaiba és raktáraiba kerültek. Az 1970-ig egyetlen raktárként funkcionáló helyiség legnagyobb részét a régészeti gyűjtemény vehette birtokba.

Az ismertetett raktárbővítési akciók azonban csak ideig-óráig oldották meg a gyorsan gyarapodó műtárgyak elhelyezésének gondjait. A 70-es évek közepére újabb lehetőségeket kellett keresni a nemzeti vagyon jelentős részét megtestesítő műtárgyállomány elhelyezésére. Ekkor került sor az egyik kiállítóterem raktárrá való átalakítására: ez újabb 60 m^2-t jelentett, szintelválasztással ez 120 m^2-t tett ki, ahol a néprajzi bútoranyagot próbáltuk elhelyezni.

A városi tanács szintén a 70-es évek közepén bocsátotta rendelkezésünkre a volt jezsuita templomot, ahová a múzeum kőanyaga került. Összességében a múzeum műtárgyállományát az alábbi megoszlásban és helyeken raktároztuk:

1. Régészeti gyűjtemény
1.1. Régészeti raktár (VBM): kb. 192 m^2 (galériával)
1.2. Kőtár (jezsuita templom): kb. 180 m^2
1.3. Egyéb, szükség-tárolóhelyeken
2. Néprajzi gyűjtemény
2.1. Néprajzi raktár: VBM alagsora: 82 m^2
2.2. Bútorraktár, VBM: 60 m^2 (120 m^2)
2.3. Az iparművészeti raktár (textil)
2.4. A Bakonyi Ház hátsó szobája: kb. 25 m^2
2.5. A Bakonyi Múzeum padlásán: kb. 60 m^2
2.6. Egyéb, szükség-tárolóhelyeken
3. Iparművészeti gyűjtemény
3.1. Iparművészeti raktár: VBM: 52 m^2
3.2. A Tihanyi Múzeumban: kb. 50 m^2
3.3. A Bakonyi Múzeum padlásán: kb. 30 m^2
3.4. Egyéb, szükség-tárolóhelyeken
4. Újkori gyűjtemény
4.1. Az iparművészeti raktárban
4.2. A VBM padlásán: kb. 30 m^2
5. Fegyvergyűjtemény
A régészeti raktárban (VBM)
6. Numizmatika
A régészeti raktárban

7. Képzőművészet
7.1. A képzőművészeti „raktárban", VBM: 16 m^2
7.2. A Tihanyi Múzeumban: kb. 25 m^2
7.3. Az iparművészeti raktárban
7.4. A múzeum helyiségeinek falain
8. Antropológia
A régészeti raktárban

Mindezeket összevéve, de nem számítva az egyéb, ideiglenesen és szükségből raktározási célokra használt helyeket, a Bakonyi Múzeum műtárgyállománya a 70-es évek közepén kereken 800 m^2-t foglalt el.

A raktározási gondok mellett egyre inkább nyomasztóvá vált a Bakonyi Múzeum állandó kiállításának helyzete. Az állandó kiállítás néprajzi része 1950-ben, a régészeti része 1958-ban nyílt meg. Kisebb-nagyobb változtatások történtek időközben, de alapvetően ezt a kiállítást láthatta a látogató egészen a 70-es évek közepéig-végéig. Így a kiállítás mind tartalmi, mind pedig esztétikai szempontból elavult, a bemutatott műtárgyak állaga is kívánnivalót hagyott maga után. Az állandó kiállítás 1978-ban szűnt meg véglegesen.

Mindezen gondjainkat ismerve és figyelembe véve, a megyei tanács mind nagyobb erőfeszítéseket tett mind a raktározási nehézségek, mind pedig az új állandó kiállítás felépítése céljából. Ez utóbbit, vagyis az új állandó kiállítás megrendezését feletteseink az épület teljes felújításának igényével kapcsolták egybe — igen helyesen. A már korábban felmerült épületbővítési ötleteket, elképzeléseket gazdasági okok miatt el kellett vetni, illetve a 70-es évek végén már fel sem merülhettek (a padlástér beépítése, az épület megtoldása stb.). Megoldásként maradt az a terv, hogy meglévő, régebbi épület (vagy épületek) megvásárlása, majd átalakítása révén jusson a múzeum megfelelő nagyságú és a kor követelményeit is kielégítő raktárakhoz, helyiségekhez.

A raktározási helyzet megoldása pedig előfeltétele volt a Bakonyi Múzeum teljes felújításának, és ezzel együtt az új állandó kiállítás megrendezésének.

A megfelelő nagyságú épületek megszerzésének kísérletei egyre-másra kudarcot vallottak — Veszprém város területét illetően. Így került sor arra, hogy a Veszprémtől mindössze 10 km-re lévő Felsőörsön megürült téeszépületeket vásárolta meg a múzeum számára a megyei tanács. Az épületek korábban a Csopak Tája Mgtsz tulajdonában voltak, amiket főleg gépműhelyek és szőlőoltvány-készítés céljaira használtak. Állaguk, beosztásuk és egyéb, műszaki feltételeik azonban önmagukban nem tették lehetővé múzeumi célú hasznosításukat. Ezért az igazgatóság elkészíttette az ingatlan beépítési és hasznosítási tervét, amely az épületeket, utakat, közműveket és a zöldterületek elhelyezését határozta meg. A terv figyelembe vette a meglévő épületek átmeneti hasznosítását is.

A kialakult funkciót nagymértékben meghatározta a Bakonyi Múzeum épületének rekonstrukciós terve. Ugyanis egyértelművé vált, hogy a veszprémi múzeum épülete a felújítás után nemcsak a különféle műtárgyraktárak, hanem az alagsorban lévő zsúfolt és elavult (és tegyük hozzá: egészségtelen) különféle műhelyek (restaurátori és kiállításrendezői) kitelepítését is megkívánta.

A felsőörsi épületek hasznosítását az alábbi funkciók határozták meg:
1. Műtárgyraktárak
2. Restaurátorműhelyek és
3. Kiállításrendező műhelyek.

A rendelkezésre álló épületek felújításának, átalakításának tervezését most már a fenti hármas funkcióra rendelhette meg az igazgatóság.

Az épületek felújítása, átalakítása 1983-ban készült el, és megkezdődött a Bakonyi Múzeum gyűjteményeinek, valamint a különböző műhelyek, laboratóriumok átköltöztetése, feltöltése. Ma már mindenki előtt ismert — aki érintett a múzeumi igazgatóság, a múzeum sorsának alakításában —, hogy a jelenlegi állapotban annak fejlesztése nem állhat meg. Hiszen a több mint egyhektáros terület olyan további fejlesztési lehetőségeket rejt magában, ami a közeli (és távolabbi) jövőt illetően is bizakodással tölthet el bennünket.

Ez annál is inkább fontos szempont, mivel a jelenleg funkcióba állított épületek egy jó része máris bővítésre szorul. Legfőként és legelsősorban igaz ez a műtárgyraktárra, hiszen a jelenleg adott, egyetlen helyiségből álló műtárgyraktárba voltunk kénytelenek bezsúfolni műtárgyaink jelentős részét. A raktár alapterülete kereken 280 m^2. Itt utalunk vissza korábbi számításainkra, nevezetesen arra, hogy az 1970-es évek végén a műtárgyállományunk kereken 800 m^2-nyi területet foglalt el! Az összehasonlítás még akkor is szembeszökő, ha mindenki számára világos, hogy a műtárgyak egy része már fizikailag sem kerülhetett be ebbe a raktárba. Vagyis az alapterület-különbség 520 m^2. Ezt nem enyhítette számottevően az új raktár és a régiek belmagasságának különbsége sem.

És most érkeztünk el mondandónk második, a jövőt felvázoló szakaszához.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a felsőörsi műtárgyvédelmi központ jövőbeli funkcióit végül is a *múzeumi infrastrukturális feladatok* határozzák meg. Vegyük ezeket sorra:
1. Műtárgyraktározási feladatok
1.1. Anyagfajtánkénti műtárgyraktárak
1.2. Átmeneti raktárak
1.3. Kutató-feldolgozó szobák
1.4. Számítógépes nyilvántartó egység
2. Konzerválási-restaurálási feladatok
2.1. Restaurátorműhelyek: fém, fa, bútor, kerámia—üveg, papír—bőr, textil.
2.2. Kerámiaválogató terem
2.3. Gázosítóberendezések (gázkamrák)
2.4. Áztató kádrendszer
2.5. Kutató-, archeometriai laboratórium
3. Kiállítások tervezése, kivitelezése
3.1. Grafikai műhelyek (műtermek)
3.2. Kiállításrendező műhelyek: gépműhely, famegmunkáló műhelyek, fémmegmunkáló műhely, szerelőműhely.
3.3. Installációs raktárak
4. Ingatlan-karbantartás: tmk-műhely

5. Egyéb funkciók
5.1. Reprográfiai műhelyek
5.2. Különféle raktárak: anyagraktárak, vegyszerraktárak, kéziraktárak, garázsok stb.
6. Tudományos-közművelődési egység
6.1. Tudományos feladatok
6.2. Közművelődési feladatok
7. Gazdasági-adminisztrációs részleg, szociális létesítmények

Ha most már konkrétan és részletesebben átgondoljuk a fenti, vázlatosan ismertetett feladatokat, illetve az e feladatokat ellátó komplex múzeumi infrastrukturális központot, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy — ismerve a megye jelenlegi és várható gazdasági lehetőségeit — megvalósítása csak hosszú távon képzelhető el. Véleményünk szerint az ezredfordulóra kialakítható a fent ismertetett szinten és állapotban.

1. Ha a műtárgyak raktározási feladatait, illetve módszereit és kívánalmait tekintjük át, akkor a jelenlegi ismereteink szerint mindenképpen anyagfajtánként kell megterveznünk-felépítenünk a műtárgyakat befogadó raktárakat. Ezt egyértelműen a műtárgyak állagvédelme indokolja. Ugyanis a különböző anyagok más-más mikroklímát igényelnek: hőmérséklet, relatív páratartalom — hogy csak a legfontosabbakat említsük. Így csak abban az esetben biztosíthatjuk a műtárgyak állagvédelmének leghatásosabb módját, ha külön-külön szabályozott mikroklímát biztosítunk számukra. Ez az elv már számos országban gyakorlattá vált; a kezdeti lépéseket már hazánkban is megtett néhány múzeum. Ezért ebben a távlati tervünkben a következő műtárgyraktárakat javasoljuk megépíteni:

1. 1. Bútor, illetve fából készült tárgyak raktára (néprajz, újkor, iparművészet, ipartörténet stb.). Számítván a múzeum még szükségraktáraiban lévő tárgyaira, valamint a 2000-ig tartó gyűjteménygyarapodás légtérszükségletére, számításaink szerint kb. 300 m^2 alapterületű raktár szükséges. A raktárban ajánlott relatív páratartalom: 50-65% .

Az egyéb szerves anyagokból készült műtárgyak tulajdonképpen hasonló mikroklímát kívánnak meg, pusztán gyakorlati okokból (eltérő raktározási kívánalmak) több kisebb légtérben helyezzük el a textilt és a bőrt, illetve a festményt és grafikát. A textil- és bőr- (csont-, szaru-) tárgyak raktárának alapterülete kereken 100 m^2-ben határozható meg, míg a festmény— grafika tárolására 140-160 m^2 látszik elégségesnek. A raktárban a kívánatos relatív páratartalom: 50-65% .

A szervetlen anyagokból készült műtárgyakat — ismét csak gyakorlati raktározási okok miatt — több légtérben (önálló helyiségben) célszerű elhelyezni. Így egy helyen tárolnánk a kerámia- és üvegtárgyakat (iparművészet, újkor, néprajz). Számításaink szerint 2000-ig egy kb. 100 m^2-es raktárhelyiség elégítené ki az igényeket. Nagyjából ugyanekkora területet kell biztosítanunk a szobroknak (fém-, kő-, üveg-, kerámia-).

Ismét más helyiséget biztosítunk a kézifegyvereknek, a különleges biztonsági okok miatt is, amelynek alapterülete 50 m^2.

Valamivel kisebb, mintegy 30 m^2-nyi területű helyiség látszik elegendőnek a numizmatikai gyűjtemény tárolására.

A csupán fémből készült műtárgyak száma aránylag nem sok, a gyarapodás üteme sem látszik jelentősen gyorsulni, így a fémraktár alapterülete csak 80-100 m^2-nyi.

A műtárgyakat azonban nem lehet mindig anyagfajtánként osztályozni, hiszen jó részük többféle anyagból áll. Éppen ezért a fenti szisztémát két esetben is meg kell bontanunk. Először a több anyagfajtából összeállított tárgyak esetében. Ezért tervezünk egy „vegyes" raktárt (raktárhelyiséget) üzemeltetni, függetlenül attól, hogy melyik, múzeumban művelt tudományághoz köthető. Raktárigénye a számítások szerint 120-150 m^2.

Nem érintettük még az egyik legfontosabb és legnagyobb gyűjteményi egységet, a régészetet. Mint az mindenki számára ismeretes, a muzeális közgyűjtemények ügyrendi szabályzata kimondja, hogy a leletegyütteseket a lehetőség szerint egységben kell tartani a raktárakban (44. §. 5. bekezdés). Ezért a tervünkben egy teljesen önálló, egységes régészeti raktárt szerepeltetünk, kb. 300 m^2-nyi alapterülettel.

Ismét csak különálló raktárban helyezzük el a kőanyagot is (régészet, művészettörténet, néprajz, újkor), elsősorban a tárgyak nagysága, valamint súlyuk miatt. A kőanyagraktár alapterülete 360-400 m^2.

A szervetlen anyagok raktározására szolgáló helyiségek ajánlott relatív páratartalma: 45% -nál alacsonyabb.

Tulajdonképpen elérkeztünk a műtárgyraktárak részletes ismertetésének végére. Az eddig számított minimális alapterület: 1380 m^2, míg a maximális: 1760 m^2.

A Bakonyi Múzeum gyűjteményeinek gyarapodásáról a fentebb ismertetett adatok alapján azt állapítottuk meg, hogy 1962 és 1982 között átlagban 3900 darabbal nőtt a gyűjtemény. Ha most figyelembe vesszük egyrészt az intenzív, belső feldolgozó munkára serkentő szakmai jellegű felhívásokat és ajánlásokat, valamint az objektív megyei adottságokat, amelyek a műtárgyak gyarapításának növekvő tendenciáját erősítik, akkor elfogadhatónak látszik azt feltételezni, hogy a két tendencia vektoraként a várható évi műtárgygyarapodás 4-5000 között fog mozogni az ezredfordulóig. Ez pedig azt jelenti, hogy 1986 és 2000 között a meglévő, egyedileg számba vehető műtárgyak száma 60-75 000 darabbal nő meg. Ez pedig — a jelenlegi műtárgyak számához viszonyítva — 40-50% -os gyarapodást jelent.

Hadd emlékeztessünk ismét egy fenti adatra, amikor az 1970-es évek közepén meglévő műtárgyak raktározási alapterületét kb. 800 m^2-ben állapítottuk meg. Ez a szám a jelenleg 900 m^2 (a külső, ideiglenes szükségraktárak növekedtek, ill. szaporodtak), tehát az ezredfordulóra a jelenlegi raktározási célra használt alapterület kb. 60-100% -kal nő meg.

1. 2. A múzeumi törvény, illetve az ügyrendi

szabályzat értelmében a raktárak mellett — a leltározatlan és kezeletlen tárgyak számára — átmeneti raktárat kell létesíteni (44. §. 3., ill. 6. bekezd.).

A felsőörsi leendő (és meglévő) raktárak mellé szervesen kapcsolódó átmeneti raktárakat kell építenünk. Kialakítására két megoldás látszik kivitelezhetőnek:

1. Egyetlen, nagy alapterületű, nagy befogadóképességű raktár, vagy

2. minden anyagfajtához (raktárhoz) különkülön építendő.

Az 1. pontban ismertetett módszer olcsóbbnak tünik, de hátránya, hogy ebben az esetben egyetlen légtérbe (mikroklímába) kerül a festmény, a kő, a fa stb., ami az állagvédelmi szempontoknak nem felel meg. A 2-es számú megoldás esetleg drágább, ám de a biztonságosabb állagvédelem szempontjából, az esetleges fertőzéstől való védelem miatt jóval „kifizetődőbb".

Az átmeneti raktárak (ha a 2-es számú variációnál maradunk) alapterületét mindenkor az adott anyagfajta határozza meg, ugyanis nyilvánvaló, hogy a bútor—fa raktár mellé nagyobb szükségeltetik, mint mondjuk, a textilraktár mellé. Így az átmeneti raktárak alapterülete 18-60 m^2 között váltakozik.

1. 3. Ugyancsak szigorúan szabályozott a múzeumi raktárakban őrzött műtárgyak kutatási rendje. Eszerint „a tárgyak tanulmányozására a raktáron kívül kell külön helyiséget biztosítani" (45. §. 5. bek.). Ezért minden épületben (raktárépületben) legalább egy kutatószobát kell terveznünk. Alapterülete megegyezik egy nagyobb irodai szobáéval: 20-25 m^2.

1. 4. Itt tervezzük a múzeumi számítógépes nyilvántartás kiépítését is, amit célszerű személyi számítógéppel megoldani. A nyilvántartás segítségével minőségileg magasabb szintű vagyonbiztonságot is elérhetünk — nem számítva a tudományos feldolgozás meggyorsítását.

2. Az előzőekben felsorolt múzeumi gyűjtemény mennyisége egyértelművé teszi, hogy annak kezelése, tudományos feldolgozásra, kiállításra való előkészítése nem kis feladatot ró a restaurátor szakemberekre. A restaurálás fejlesztésének megértéséhez tekintsük át múzeumunk restaurálási-konzerválási tevékenységének rövid történetét.

A vidéki múzeumok megalakulása, létrehozása után a századfordulón, majd a 10-es, 20-as években a műtárgyak kezelésére általában 1—1 olyan munkaerőt alkalmaztak, akik a múzeumszolgai feladatok ellátása mellett letisztogatták a tárgyakat, jobb esetben összeragasztották a cserepeket. Ez a helyzet évtizedeken keresztül változatlan volt, gyakorlatilag csak a tanácsosítás hozott ebben is döntő változásokat. A Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ 1974. évi közleményei szerint még 1960-ban is csak 1—1 restaurátor dolgozott minden nagyobb múzeumban, ritkán 2, esetleg 3 fő. Veszprémben is hasonló volt a helyzet. 1974-ben ez a szám átlagosan 2, 3, 4 főre emelkedett, de a Bakonyi Múzeumnál már 5 fő foglalkozott restaurálással. A VMMI-nél tehát mindössze tízegynéhány éve folyik intenzívebb restaurálási munka. A gyűjtemény nagyságát figyelembe véve, valamint a megnövekedett ütemű gyarapodást, kiderül, hogy még az ilyen nagyarányú és intenzitású fejlődés sem biztosította-biztosíthatta a restaurálás-konzerválás naprakészségét. Ez a megállapítás országos viszonylatban is valós helyzetet tükröz.

Az 1983. évi felsőörsi kiköltözésig — mint említettük — a restaurátorműhelyek a Bakonyi Múzeum alagsorában voltak. A helyiségek alkalmatlansága ellenére — többszöri átépítéssel — olyan műhelyek jöttek létre, amelyek ideiglenes működési engedéllyel üzemelhettek. A helyszűke és a szellőztetési gondok miatt nagyobb méretű tárgyat egyáltalán nem lehetett kezelni. A zsúfoltság már a létszámbővítést is megakadályozta.

A felsőörsi műhelyek nemcsak méreteikben növekedtek a korábbi helyiségekhez képest. A beépített berendezések sokat lendítettek a munkán. Mind az 5 laboratóriumban működik elszívófülke, és a helyiségek szellőztetésére is több lehetőség van.

Az új műhelyek-laboratóriumok berendezése után a restaurálási-konzerválási munka minősége is javult, bizonyos esetekben a teljesítmény is növekedett. Különösen a megtisztított tárgyak száma növekedett, elsősorban azzal, hogy a balácai ásatás cserepeinek mosása a téli hónapokban is folytatódott az erre a célra rendszeresített kis alapterületű mosóhelyiségben.

A kétségtelenül jelentős fejlődés ellenére ez a fejlesztési terv részletesen tartalmazza a korszerűsítés szempontjait, és figyelembe veszi a technikai-tudományos fejlődést is. A mostani állapot a munka folyamatosságát biztosítja, de a fejlesztés figyelembe veszi a hatékonyabb, intenzívebb műtárgyvédelmi szempontokat.

2. 1. Mint azt a fentiekben kifejtettük, a konzerválási-restaurálási feladataink magasabb szintű ellátásához a jelenlegi műhelyeink alapterületét és technikai-műszaki felszereltségét bővíteni kell.

A jelenleg funkcionáló műhelyek nagyobb részének alapterülete és alaprajzi elrendezése máris kevésnek, illetve javítandónak bizonyul. Az 5 restaurátorműhely összalapterülete 117 m^2, míg a restaurátorok száma 7 fő. Az egy főre jutó alapterület kereken 6 m^2, ami ugyan nem kevés, de ha végiggondoljuk az egyes munkafolyamatokat, máris megváltozik az arány.

Évek óta a legnagyobb mennyiségű és munkaigényű tárgycsoport — a kerámián kívül — a fémek és a fémmel kombinált tárgyak. Ezen belül is különbséget kell tennünk a régészeti fémek és az egyéb (újkori, néprajzi stb.) tárgyak között. A földből előkerült tárgyak kezelése több időt és jól felszerelt laboratóriumot igényel, míg az egyéb műtárgyak nagyobb helyet kívánnak meg.

A fémtárgyak savas pácolása vagy elektrokémiai tisztítása során olyan, egészségre ártalmas és tűzveszélyes gázok keletkeznek, amelyek elszívása igen fontos. A laboratóriumi elszívófülkékben csak kisebb tárgyak konzerválását lehet megoldani, ezért indokolt egy olyan

helyiség kialakítása, ahol a savas tisztítókádakat, illetve az elektrolizáló- és fűthető, kloridmentesítő kádakat helyezhetjük el a nagyobb méretű fémtárgyak kezeléséhez (lásd még a 2. 4. pontot).

Mivel már a legközelebbi jövőben legalább 2-re szándékozunk növelni a fémrestaurátorlétszámot, a jelenlegi 26 m^2-es laboratóriumot mindenképpen bővítenünk kell.

Egyáltalán nincs megfelelő helyiség a bútor- és farestauráláshoz, elsősorban az épület és a helyiség adottságából eredően. Még szűkösebben dolgoznak a kerámiarestaurátorok: a 25 m^2-es helyiségben télen 4 fő zsúfolódik össze.

Igen szűkösnek tartjuk a jelenlegi textilrestauráló műhelyt is (18 m^2), hiszen nagyobb tárgyak kezelésére egyáltalán nincs mód (textilmosó kád, textilfeszítő rámák stb. nem férnek el). Fejlesztési tervünkben egy pormentes, minden munkafolyamatra alkalmas, tágas műhely létrehozását szerepeltetjük.

Az egyetlen megfelelő nagyságú műhelynek a papír- és bőrrestauráló műhelyt tartjuk; és az ideiglenesen itt folyó egyéb munkák és egyéb funkciók jövőbeli kitelepítése után alkalmassá válik a munkafolyamatok gyorsítását elősegítő technológiák bevezetésére is.

2. 2. Az alapvető restaurátorműhelyek mellett célszerű és szükséges egy nagyobb alapterületű kerámiaválogató helyiséget kialakítanunk. Ezt a szükségszerűséget meghatározza az a két nagy volumenű és hosszú távú ásatási program, amely egyrészt Balácán (római kori villagazdaság), másrészt a Veszprémi Várban folyik. Mindkét ásatás során nagy mennyiségű kerámiaanyag kerül elő, amelynek tisztítása, válogatása nagy területet igényel. A meglevő 25 m^2-es restaurátorműhelyben ez megoldhatatlan. A kerámiaválogató és -mosó 80-100 m^2 alapterületet kíván meg. A helyiség mérete azt is lehetővé teszi, hogy a nagyobb méretű fa-, fém- vagy kőtárgy tisztítását, kezelését is itt végezhessék el a restaurátorok.

2. 3. A múzeumba kerülő tárgyak egy jelentős része azonnali fertőtlenítést igényel — függetlenül a végleges kezeléstől. Ezért hosszú távú fejlesztési terveink egyik dédelgetett terve egy fertőtlenítő-gázosító berendezés felállítása. A gázosítókamrák alkalmazása az anyagkártevő izeltlábúak, baktériumok és penészgombák elleni védekezés leggazdaságosabb, leghatékonyabb és legbiztonságosabb módja. Minimálisan kétféle nagyságú (hasznos űrtartalmú) gázosítókamrát célszerű létrehozni: egy kisebbet: 0,5-0,8 m^3 és egy nagyobbat: 6-10 m^3.

Nem nehéz belátnunk, hogy, különösen a nagyobb térfogatú kamrában, egyszerre igen sok műtárgyat kezelhetünk igen kevés emberi energia- és időráfordítással, így a módszer hihetetlenül gyors és gazdaságos.

2. 4. Ugyancsak az állagvédelmi-restaurálási munka szerves részét képezi az áztatókádrendszer létesítése, amely „berendezés" a nagyobb méretű fatárgyak kezelését szolgálja. A hosszadalmas, nehézkes és alacsony hatásfokú ecsetelés vagy permetezés helyett nagyméretű kádakban, vályúkban vegyszeres áztatással gyorsíthatjuk meg és tehetjük hatékonnyá a tárgyak kezelését. További előnye, hogy munkaerőt csak a tárgyak ki-, illetve behelyezésekor köt le, tehát munkaerő-megtakarítást is eredményez.

2. 5. A restaurálás korszerűsítésének egyik fő célkitűzése az anyagvizsgálatok hathatósabb bevezetése. Restaurátorcsoportunk eddig is komoly erőfeszítéseket tett a gyors, informatív jellegű anyagvizsgálatok bevezetésére. Ezek a vizsgálatok nemcsak a restaurálás folyamatát segítik, hanem olyan adatokat is szolgáltatnak, amelyek a muzeológusok ismereteit is bővítik. Az archeometriai vizsgálatokra alkalmas laboratórium létrehozása, a megfelelő szakemberek (vegyész, biológus, fizikus) alkalmazása, a szükséges műszerek beállítása olyan példát szolgáltatna, amelynek jelentősége országosan is kiemelkedő lenne.

Mindezeket figyelembe véve, a technikai-műszaki felszereltség növelésével párhuzamosan az ezredfordulóra kb. a duplájára növeljük a restaurátorműhelyek-laboratóriumok alapterületét — számolva a személyi fejlesztésekkel is.

3. A kiállításrendező részleg

A múzeumi kiállítások rendezése egyre nehezebb feladatokat ró intézményünkre. Nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi tapasztalatok is azt a tendenciát bizonyítják, hogy a különféle múzeumi-közművelődési tevékenységek a jövőben is erősödnek. Ennek pedig alapvető kifejezési formája a kiállítás.

3. 1. A jelenlegi egyetlen felsőörsi grafikusműhely máris szűknek bizonyul, nemcsak a munkák sokasodása, hanem az ott dolgozók létszáma miatt is. A 30 m^2-es helyiségben 4 grafikus dolgozik. Az egy főre jutó 7,5 m^2 a minimálisnál is kevesebb, hiszen a nagyméretű tablók, rajzok, feliratok készítése így szinte megoldhatatlan. A fejlesztés során további két, legalább ekkora alapterületű műhelyt kell kialakítanunk — különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak a kiállításokhoz, hanem a tudományos feldolgozáshoz szükséges, növekvő mennyiségű grafikai munkákat is itt kell elvégezni: ásatási dokumentációk, tárgyrajzok, kiadványok, plakátok stb. tervezése-kivitelezése.

3. 2. Már jelenleg is feszítő gondokat okoz a kiállításrendező műhelyek — igaz, ideiglenesnek szánt — szűkös volta. A mostani 2 helyiségből álló „műhelyegyüttes" (gépműhely: 31 m^2; szerelőműhely: 56 m^2) területén készülnek a kiállítások, a fa- és a fémnagyoló munkáktól egészen a festésig, kasírozásig.

Távlati elképzeléseink szerint a jelenlegi 4 kiállításrendezői állást fokozatosan szeretnénk megduplázni. Így a műhelyeket is célszerű lesz különválasztani: asztalosműhelyek: gépműhely, illetve a kézi munkák műhelye. Az ezektől szeparált kiállítási szerelőműhelyek (2 db), valamint — ugyancsak külön helyiségben — a fémmegmunkáló műhely.

A műhelyek technikai-műszaki felszereltsége magas szintet követel meg.

3. 3. Az elkészített-legyártott és felhasznált installáció mindig komoly anyagi értéket képvisel, tehát különös gondot kell arra is fordítanunk, hogy minél többször felhasználható legyen.

Ennek egyik legfontosabb előfeltétele az, hogy a lebontott kiállítások installációit megfelelő módon és körülmények között tudjuk tárolni. Ehhez pedig elengedhetetlenek az installációs raktárak. Kevés, sőt mondhatni, egyetlen olyan magyar múzeum sincs, ahol ezt az el nem hanyagolható problémát megnyugtató módon meg tudták oldani. Igaz, a nagyméretű installációs egységek, darabok egyben tartása, szakszerű tárolása nagy teret igényel, de mindenképpen megtérülő beruházás a tárolótér kialakítása.

Ezért a kiállításrendező műhelyek mellett — azzal szoros egységben — nagyméretű, speciális installációs raktárakat kell létesítenünk, amelynek alapterületét 120-150 m^2-re tervezzük.

Emellett nem szabad elfeledkeznünk a kiállítások készítéséhez szükséges nyersanyagok raktáráról sem: faanyagraktár, üvegraktár stb. Ezeket természetesen a gépműhelyek mellé célszerű telepíteni.

4. A VMMI gondozásában 1984 végén 20 épület volt, ezek döntő többsége régi vagy éppen műemléki, műemlékjellegű épület. A megalakítandó 4 fős ingatlan-karbantartó birgád az egész múzeumi hálózat kisebb karbantartási feladatait el tudja majd látni.

5. 1. Természetesnek és logikusnak véljük, hogy a műtárgyak, a restaurátor- és kiállításrendező műhelyek közvetlen közelébe telepítsük a reprográfiai műhelyeket is. Gondolunk itt elsősorban a fotóműhelyre és -laboratóriumra, a fénymásoló-berendezésre, a sokszorosítógépre és a szedő-író gépre (Composer), amely gépek és eszközök nemcsak a kimondottan tudományos kutatás—feldolgozás, hanem a restaurálási és kiállításrendezési feladatok ellátásának is növekvő igényét vannak hivatva kielégíteni.

5. 2. Az egész múzeumi központ tervezése, kialakítása során nem szabad elfeledkeznünk a különféle, további kisegítő létesítményekről. Ilyenek mindenekelőtt a különböző anyag-, vegyszer-, és kéziraktárak, de ide kell sorolnunk a garázsokat is. E raktározóhelyiségek fontosságát mi sem bizonyítja joban, mint az, hogy jelenleg egyetlen olyan múzeumi épületünk sincs, ahol a különféle anyagokat tárolni tudnánk. Hiánya igen sok és megoldatlan gondot okozott a Bakonyi Múzeum felújítása során is.

Ennél a kategóriánál vesszük figyelembe a tüzelőanyag-raktárakat is.

6. A tudományos-közművelődési jellegű részleg — elképzeléseink szerint — szoros kapcsolatban áll a központ jövőbeli fokozatos szakmai fejlesztésével, a központi funkciójának bővítésével.

6. 1. A múzeumi területen folyó tudományos kutatás egyrészt a műtárgyakhoz, másrészt a könyvtárhoz kapcsolódik. A felsőörsi műtárgyraktárak és a hozzájuk kapcsolódó kutató-feldolgozó szobák máris megadják a tudományos kutatás egyik elemét és feltételét. Ugyancsak adott a már fentebb említett műtárgy-nyilvántartási számítógépes program és lehetőség is, amit további programokkal a tudományos kutatás céljaira is fel lehet használni. Így mind a tudományos kutatás, mind pedig a napi munkához elengedhetetlen a szakkönyvtár létrehozása is. A speciális könyvtár mindenekelőtt a restaurálással és a kiállításrendezéssel kapcsolatos munkákat, folyóiratokat gyűjti.

6. 2. A központ közművelődési funkcióinak további bővülését jelenti az a félig szabad téren bemutatandó kiállítás, amelynek — egyelőre — két részét tervezzük: 1. A környéken bányászott permi vörös homokkőből készült tárgyak bemutatója (az ókortól napjainkig), míg 2. a Balaton-felvidék szőlőpréstípusait tárja a látogatók elé.

7. Végül, de nem utolsósorban a fenti, nem kevés funkció ellátásához szükséges gazdasági-adminisztrációs egységet, részleget is létre kell hoznunk. Ez vonatkozik nemcsak a személyi fejlesztésre, hanem a tárgyi feltételek megteremtésére is. Ez utóbbihoz számítjuk a megfelelő számú irodát, és a kommunikációs rendszert is (telefon, telex).

A felsőörsi műtárgyvédelmi központ sokoldalú tevékenysége, a folyamatosan növekvő létszám megköveteli a szociális létesítmények tervezését is: megfelelő számú fürdőszoba-vécé, öltözőhelyiségek, étkezőhelyiség melegítőkonyhával, valamint pihenőszobák.

A fenti, néhol csak vázlatosan ismertetett tervek talán túlzónak látszanak, amelyek eltávolodtak a reális lehetőségeinktől. A központ fejlesztése azonban magában rejti annak is a lehetőségét, hogy bevételhez juttassa a múzeumi szervezetet. Mindenekelőtt bevételi forráslehetőségként tartjuk számon a gázfertőtlenítő kamrákat, amik kiépítésük, a megfelelő személyzet és egyéb (szállító, raktározó) feltételek biztosítása után a Dunántúl összes közgyűjteményét képes lesz ellátni és kiszolgálni — a megyeieken túl.

Ugyancsak bevételi lehetőségekhez juthatunk a reprográfiai egység beindulása-beindítása révén is: a szedő-író géppel, másológéppel stb. végzett bérmunka komoly jövedelmet eredményezhet. Távolabbi terveink között szerepel még néhány fajta műtárgymásolási munka beindítása, ami egyértelműen bevételcentrikus.

Tudjuk, hogy önellátóvá ez az intézménytípus sem válhat, de ügyes és okos menedzselléssel komoly bevételhez juttathatja a VMMI-t.

A múzeumi központ teljes kiépítése 2000-re várható: tehát a jelenlegi elképzelések megvalósítása 15 évet vesz igénybe, ami egy közepesnél valamivel erőteljesebb fejlesztést tételez fel. A konkrét tervek kidolgozása rövidebb időszakokra — ötéves tervciklusokra — készül, ami biztosítja-biztosíthatja — a gyorsuló változások ellenére is — a megalapozottságot és az előrelátás biztonságát.

Hisszük, hogy a fentebb vázolt elképzeléseink nyomán kialakuló múzeumi infrastrukturális központ (műtárgyvédelmi központ) nemcsak Veszprém megyének, hanem az egész magyar múzeumügynek is kiemelkedő, példamutató intézménye, intézménytípusa lesz.

1. számú melléklet:

LÉTESÍTMÉNYJEGYZÉK

		ezer Ft-ban
AGROBER-irodaház		4 000
A porta épület:		megvalósult
B épület:	880 m^2	10 560
C épület:		meglévő
D épület:	576 m^2	6 912
E épület:	576 m^2	6 912
F épület:	288 m^2	3 456
G épület:	184 m^2	2 208
H épület:	184 m^2	2 208
I épület:	94 m^2	1 128
Kazánházbővítés:	80 m^2	960
Távfűtés:		4 000
Széntároló:		1 000
Út- és térburkolatok:		6 000
Tereprendezés, zöldterület		2 000
Vízellátás:		300
Csapadékvíz-csatorna:		1 800
Szennyvízcsatorna:		1 500
Elektromos ellátás:		2 500
Vagyonvédelem:		3 000
Tűzvédelem:		1 500
Épületek berendezése:		4 000
Gépesítés:		5 400
Tervezés:		3 720
	Összesen:	75 064

2. számú melléklet:

FEJLESZTÉSIALAP-SZÜKSÉGLET, MŰSZAKI-GAZDASÁGI ÉVES BONTÁSA

	1986	1987	1988	1989	1990	1986–1990	1991	1992	1993	1991–1993
Építés	10 000	8 000	8 000	8 000	8 000	42 000	6 264	8 000	4 000	18 264
Belf. gép.	–	1 000	1 000	1 000	1 000	4 000	700	700	–	1 400
Egyéb	800	800	1 800	800	800	5 000	1 800	800	1 800	4 400
Össz.:	10 800	9 800	10 800	9 800	9 800	51 000	8 764	9 500	5 800	24 064

3. számú melléklet:

LÉTSZÁMTERV

	1986	1987	1988	1989	1990	1986–1990
Restaurátor	2	1	–	1	1	5
Kiállítás rendező	2	–	1	1	1	5
Raktárkezelő	1	1	–	–	2	4
Gazdaságis	–	1	–	–	1	2
Takarító	1	–	1	–	1	3
Egyéb	–	–	–	1	1	2
Összesen	6	3	2	3	7	21

4. számú melléklet:

LÉTSZÁMTERV

	1991	1992	1993	1994	1995	1991–1995
Restaurátor	–	–	–	1	1	2
Kiállításrendező	–	1	–	–	1	2
Raktárkezelő	1	–	1	–	–	2
Gazdaságis	–	–	1	–	1	2
Takarító	–	1	–	1	–	2
Egyéb	2	–	2	–	1	5
Összesen	3	2	4	2	4	15

5. számú melléklet:

A RESTEURÁLÁS SZÁMSZERŰ ADATAI

	Tisztítás	Konzerválás	Restaurálás
1972	25 909	2 516	490
1975	6 276	4 210	274
1978	4 679	463	29
1979	19 224	1 183	321
1980	56 733	867	362
1982	35 009	1 126	3 631
1983	65 776	390	753
1984	69 762	3 806	355

PÉTER JÁNOSKA — LÁSZLÓ TÖRŐ — KÁZMÉR VARGA

DER ENTWICKLUNGSPLAN DES FELSŐÖRSER WERKSTATT- UND MAGAZINSZENTRUMS DES VESZPRÉMER BEZIRKSMUSEUMDIREKTORATS 1986—2000

Das Veszprémer Bezirksmuseumdirektorat ist im Jahre 1983 mit einer neuen Einheit reicher geworden: in Felsőörs (10 Km südlich von Veszprém, eine Ortschaft mit bedeutender Vergangenheit) wurde ein Wekstatt- und Magazinzentrum gebaut. Die Abhandlung beschäftigt sich mit den Zukunftsplänen dieses Zentrums.

Die Verfasser stellt es im ersten Teil der Abhandlung dar, wie sich das "Bakonyi Múzeum", das Gebäude des Museums, die innere und äussere Organisation, die Sammlung der Kunstartikel entwickelt hat, wie die ganze Tätigkeit bereichert worden ist.

Der Veszprémer Bezirksmuseumverein wurde von der Bezirksbevölkerung im Jahre 1903 gegründet. Gleichzeitig hatte man die Geldansammlung begonnen um ein Museumgebäude aufzubauen. Die gesammelte Geldsumme hat aber der erste Weltkrieg verzehrt. Nach dem Weltkrieg hatte man die Sammlung wieder begonnen, und demgemäss ist die erste Ausstellung im neuen Museumgebäude im Jahre 1925 geöffnet worden.

Der Kunsartikelbestand des Bakonyer Museums hat sich langsam vermehrt. Die Zahl der Facharbeiter (Museologen) war ja nur 1 oder 2 zu dieser Zeit. Die Zunahme der Kunstartikelzahl war zwischen 1945 und 1962 auch sehr mässig. Die Entscheidung des Ministeriums für Kulturwesen hat ein neues System geschaffen, demgemäss gehörten von nun an die Museen unmittelbar zum Bezirksrat. Gleichzeitig sind die Direktorate der Bezirksmuseen worden. Diesem Zentrum sind die Museen und Ausstellungsorte untergeordnet worden, in ökonomischer Hinsicht ebenso wie in fachlicher.

Diese administrative Anordnung hat eine vorher noch nie gesehene Entwicklung gebracht, und zwar im ganzen Land. Die Facharbeiterzahl — und auch die Arbeiterzahl — das Bakonyer Museums ist in kurzer Zeit so rasch gewachsen, das dieser Wuchs auch den Wuchs der Kunstartikelzahl mitgebracht hat. Diese extensive Entwicklungsperiode dauerte im grossen und ganzen bis 1975. Die verschiedenen Ausstellungsorte, ethnographische Freilichtmuseen sind nacheinander gegründet und geöffnet worden.

Die rasche und einseitige extensive Entwicklung hat aber ihre Wiedersprüche auch mitgebracht. Das Gebäude des Bakonyer Museums ist Anfang der 1970-er Jahren überfüllt worden: die Räume mit kleiner Oberfläche waren nichtmehr geeignet die Kunstartikel anzunehmen; die verschiedenen Arbeitsplätze sind bei der zuhnehmenden Personenzahl immer enger geworden, und in den verschiedenen Werkstätten war die Lage änlich. Ansonsten war es beruhigend, dass die Entwicklung da — in den Werkstätten — ebenso sehenswürdig gewesen ist (überhauot in den Werkstätten der Restauratoren und der Ausstellungsveranstalter). Daneben waren die Arbeitszimmer der Museologen auch schon zu eng.

Die Notlagerplätze haben auch nur auf kurze Zeit geholfen, ebenso wie die teilweise Umgestaltung des Erdgeschosses im Jahre 1969—1970.

Die Lage des Museums ist auch dadurch schlechter geworden, dass die ständige ausstellung — in technischer Hinsicht ebenso wie in esthetischer — veraltet worden ist.

Die drängenden Sorgen waren in der zweiten Hälfte der 1970-er Jahren schon unhaltbar. Zu dieser Zeit hatte der Bezirksrat die Unterstützungshilfe gebracht. In Felsőörs wurde ein ehemaliger LPG Meierhof gekauft für Werkstätten und Lagerplatz. Der Bauplan ist fertig geworden, und so hatte man die Wiederherstellungsarbeit und auch den Neubau begonnen. Im Som-

mer 1983 sind die Restauratoren des Bakonyer Museums, die Ausstellungsveranstalter und die Kunstartikel nach Felsőörs gezogen. Da aber die dort vorbereiteten Arbeitsplätze provisorisch sind, hatten wir einen langfristigen Entwicklungsplan vorbereitet. Dieser Plan ist in dieser Abhandlung niedergeschreiben.

Der zweite Teil der Abhandlung beschäftigt sich mit den Hauptzügen der Entwicklungslinie bis 2000. Die Verfasser haben einen vielseitige Entwicklungsplan ausgearbeitet, der auch für ein Infrastrukturzentrum der Museen dienen kann. Die Hauptfunktionen des Museumszentrums sind:

1. Lagerräume für Kunstartikel
2. Restauratorwerkstätten, Laboratorien
3. Werkstätten für Ausstellungsveranstalter
4. Werkstätten für die Instandhaltung der Gebäude
5. Andere Funktionen: Werkstätten für Reprographie, Stofflagerräume
6. Wissenschaftliche und kulturelle Einheit
7. Administrative-wirtschaftliche Einheit

Die Verfasser untersuchen gründlich die Funktionen und bestimmen die Anforderungen in Bezug auf die territoriale Möglichkeiten, auf die wissenschaftlichen Forschungen, usw.

Die Kunstartikel werden — planmässig — den Stoffsorten nach in verschiedenen Lagerplätzen aufbewahrt. Das dient vor allem den vielfältigen Schitz. Zu den Lagerräumen — die einen geregelten Dunst haben — gehören auch Forschungsräume, Transit-Lagerräume, wo die noch infizierten Kunstartikel durchläufig aufbewahrt werden.

Beim Planen der Restauratorwerksätten und der Einrichtungen haben es die Verfasser beachtet, dass für die künftige Personenzahl alles vorbereitet sein soll, auch was uns heute in Ungarn nicht zur Verfügung steht. Wir denken vor allem an die Experimente, die heute noch nicht eingeführt sind. (Zb. desinfizierende Gaskammer, oder das Röstwanne-System, usw.)

Bei den Werkstätten der Ausstellungsveranstalter haben wir vor allem daran gedacht, dass die Arbeit unzerstört ständig durchgeführt werden sein soll. Demgemäss haben wir die Räume für die Grafiker, für die Tischler, für die Maschinen usw. geplant. Die Werkstätten der Ausstellungsveranstalter sind unmittelbar mit den verschiedenen Lagerräumen verbunden.

Das Veszprémer Bezirksmuseum Direktorat hat zur Zeit im Bezirk 20 Gebäude. Unsere Abhandlung beschäftigt sich auch mit dem Plan um eine Gruppe für Instandhaltungen zu organisieren. Die besteht aus einigen Personen, und soll die kleinere Wiederherstellungsarbeiten machen.

Zu den wissenscheftlichen Forschungen geben grundsetzlich die Kunstartikel die Möglichkeiten. Ausserdem die Restauratorwerkstätten und die Laboratorien. Zum Weiterschreiten ist es nötig eine spezielle Fachbibliothek zu schaffen, ausserdem zur Weiterbildung, zu den verschiedenen Konferenzen einen entsprechenden Raum zu haben. Zu der wissenschaftlichen Evidenzhaltung einen Rechnungsapparat, der auch für wissenschaftliche Forschungen dienen wird.

Die kulturelle Funktion sichern wir mit zwei ständigen Ausstellungen, und mit populärwissenschaftlichen Vorträgen. Wir haben auch an einen nachzeichnenden Apparat gedacht. Damit können wir nicht nur wertvolles schaffen, sondern auch materielle Einnahmen sichern.

Das infrastrukturelle Zentrum, das auf grossem Grundstück liegt, insgesamt 50-60 Arbeiter, braucht ausserdem eine Wirtschafts-Administrativgruppe und die nötigen sozialen Einrichtungen.

Am Ende der Abhandlung finden wir den Schematischen Entwicklungsplan des Zentrums und den finanziellen Personenzahlplan.

SÁGI KÁROLY

TAKÁCS FERENC: KÉT FLAMINGÓ. MADARÁSZ LÁSZLÓ (1811—1909) — MADARÁSZ JÓZSEF (1814—1915).

NEMZET ÉS EMLÉKEZET SOROZAT
(MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ, BP., 1982, 443. OLDAL)

KÖNYVISMERTETÉS

Takács Ferenc könyve kétszeresen érdekes a Balaton-vidéki olvasó számára, hiszen a főszereplők a balatoni tájban születtek. Madarász László Gulácson, a mai Nemesgulácson, Madarász József a Somogy megyei Nemeskisfaludon.

A testvérpár édesapja, Nemes Madarász Gedeon — mint Takács írja — a református vallású Tóth Zsófiát vette feleségül. Hozzátehetjük, hogy Madarász Gedeon katolikus volt, így fiai ezt a vallást követik. Ez abból derül ki, hogy Gulács akkori római katolikus plébániáján, Nemestördemicen, a mai Badacsonytördemicen 1811. szeptember 25-i keltezéssel találjuk meg Madarász László keresztelését bizonyító latin nyelvű bejegyzést. A szülők P. D. Gedeon Madarász, D. Sophia Tóth. A születés helye Guláts.

A Madarász Gedeon neve előtt álló P. D. rövidítés szokatlan abban a korban. Feltehetően Perillustrissimus Dominust jelent. A zalaegerszegi levéltárban — Gulács akkor Zalához tartozott — nem találtam nyomát annak, hogy Madarász Gedeon kérte volna nemességének elismerését és kihirdetését, tehát zalai tartózkodását nem tekintette véglegesnek. Feltehetően földbérlőként került Gulácsra, aminek köves földjével nem tudott megbarátkozni, így fiatalabb fia, József már Nemeskisfaludon született, 1814-ben.

A rövid gulácsi tartózkodás az egyik oka, hogy ma senki sem emlékezik ott a Madarász családra. Az emlékezet hiányában Madarász László szülőházát nem tudtuk azonosítani, levéltári kutatás sem adott eddig támaszpontot ehhez.

A ma emberének nem sokat, vagy semmit nem mond a Madarász név. Apáink, nagyapáink Madarász László nevének hallatára feltétlenül a gyémánttolvajra vagy „gyémántos miniszterre" gondoltak.

A „gyémántos miniszter" jelzőt Jókai Mór ragasztotta Madarász László nevéhez, Takács Ferenc könyvében is ismertetett írásával, amit a szabadságharc bukása után írt már. Az előzmények a debreceni országgyűlésig nyúlnak vissza. „Jókai akkoriban az Esti Lapok című békepárti újságot szerkesztette, Madarászék pedig köztársaságiak voltak és a késhegyig menő háború mellett izgattak" olvassuk Herczeg Ferencnél.[1] Szilágyi Sándor írja Jókai Mórról 1850-ben:[2] „Az Esti Lapokat szerkeszté. Hogy Madarász üdvös megbuktatását ki tudta vinni, sok részben mesterségének, ügyességének köszönhetni. Debrecenben a Közlönyben egy havig vezércikkeket adott ki, mellyben felszólítá a nemzetgyűlést, kibékülni az uralkodóval."

„A jobboldal, minthogy be nem vallott ellenfelével, Kossuthtal, annak rendkívüli népszerűsége miatt a harcot nem merte felvenni, Kossuth legközelebbi szövetségesének, leghűbb támaszának, Madarásznak a megsemmisítését és ezzel Kossuthnak a baloldaltól való elválasztását állította célkitűzései középpontjába" mondja Mód Aladár.[3] Madarász Lászlót, a republikánus forradalmi ellenzék legradikálisabb egyéniségét Jókai a kivégzett Zichy Ödön gróf gyémántjainak ellopásával vádolta az Esti Lapokban. Ilyen előkészítés után a parlament 1849. március 19-i ülésén Kazinczy interpellált, tiltakozott a Zichy-féle vagyonelkobzás ellen, azután pedig hűtlen kezelés címén vizsgálatot kért.[4] A képviselőház bizonyos pontatlanságokon, kezelési hiányosságokon, gondatlanságon túl semmi egyebet nem tudott megállapítani a számoltató bizottság jelentése alapján.[5] Ezekről részletesen olvashatunk Takács könyvében.

A vád hosszú hercehurca és Madarász László sürgetése ellenére sem jutott el a bírósági tárgyalásig, hisz Madarász László ártatlansága ott kiderült volna. Ennek ellenére Szilágyi Sándor így ír 1850-ben megjelent könyvében:[6] „Ha hindu volnék, vagy Pithagoras korában éltem volna, s ekkép a metempsychosist ex professo hinném, azt mondanám, hogy Laczi minister lelke előbb egy olasz zsebvágó, vagy spanyol demisadosban volt. Ő gazember volt ész nélkül, új divatú tolvajszarka, politikai Sheylock. Ad latus: az öcse csak szamár volt."

Szilágyi egy másik, ugyancsak 1850-ben megjelent könyvében, a szabadságharc első hazai történeti igényű összefoglalásában írja:[7] „Madarász L. ekközben a Zichyféle holmik közül többeket elorozván, hogy nyomorult tettét elpalástolhassa, a Közlönyben a nemtartható holmik elárvereztetését hirdeté."

Érdekes kölcsönhatás figyelhető meg Jókai és Szilágyi írásaiban. Jókai A gyémántos miniszterének motívumait, a Pestre futárral küldözgetett hajtincseket, a hivatali szobában kártyán nyert aranyakat szinte változtatás nélkül találjuk Szilágyinál.[8] Szilágyi Sándor másik könyvében írja, hogy a kivégzett Zichy utóneve valójában Jenő és nem Ödön.[9] Az Eugen és Edmund névcsere teszi aztán lehetővé Jókai Mór A kőszívű ember fiai című regényében, hogy Baradlay Jenő feláldozhatta magát Ödön nevű testvéréért.

Érthető, hogy Madarász József később, képviselő korában sem szerette Jókai Mórt. Így ír erről Herczeg Ferenc:[10] „Évekkel ezelőtt történt,

hogy felszaladt az előadói emelvényre és belekiáltotta a Ház üléstermébe: Jókai Mórt hazám ellenségének lenni vélem! A kormány életjáradékul akarta megszavaztatni a költőkirálynak azt a fizetést, amit az Osztrák Magyar Monarchia című mű szerkesztőjeként kapott és Madarász ezen háborodott fel oly mértéktelenül."

Takács Ferenc ismerteti Teleki László egyik levelét, amiben ez áll: „Madarász pedig tolvaj."

Pálffy János, aki az Országos Honvédelmi Bizottmányban együtt dolgozott Madarász Lászlóval, betűrendbe szedve jellemzi azokat, akikkel a szabadságharc idején találkozott. Írása ugyan Kuthy Lajos nevével zárul, a Madarász testvérpár ismertetése nem került már be kéziratába, de így is sok, éppen nem hízelgő adat vonatkozik rájuk. Balogh János bemutatásánál olvashatjuk:[11] „Madarászok vak eszközévé aljasult, lesüllyedve az erkölcsiség azon legalacsonyabb fokáig, melyen a hóhérinas áll. Mert tagadhatatlan, hogy ő a Lamberg tábornok meggyilkoltatásában tényleges eszköze volt Madarász Lászlónak."

„Kétségtelen, hogy a végleges lökést a forradalom balfelé fordulásához, kiegyezés helyett a szabadságharc vállalásához, a pesti nép fellépése adta meg" mondja Ember Győző.[12] A véres esemény mérlegét Pálffy nyilván másként vonta meg! Egyszerűen gyilkosnak tekinti Madarász Lászlót, a gyilkos fegyver meg a pesti proletariatus. Ennek aztán pompás leírását adja:[13] „Az egész hosszú híd, a hídfő mindkét oldalról, s a pesti és budai part körüle, megrakva volt emberekkel, oly hirtelen teremve elő e nagy, roppant tömeg, mintha valamely gonosz szellem a földből bűvölte volna elé, s ezek között a puskával, karddal, bottal, vasvillával fegyverzett, nyers, rongyos, meztelen nyakú és karú vad alakok, melyeket én sem azelőtt, sem azután soha sem láttam Pesten."

MADARÁSZ LÁSZLÓ
90 éves korában

1. ábra: Madarász László korabeli fényképe
Abb. 1. Das zeitgenössiche Photo über László Madarász

Pálffy János egyébként leírja saját véleményét is:[14] „. . . én, ki Madarász Lászlót Isten legnyomorultabb teremtményének tartom . . ." Kemény Zsigmond „Madarász vérszomjazó természetéről" ír.[15]

A gyűlölet olyan izzó a Madarász testvérek ellen, hogy a kortársak néha torzítják a tényeket, a testvérpár bemocskolása érdekében. Lássunk erre is példát!

Takács Ferenc Bohusné Szőgyény Antónia naplója alapján beszéli el, hogy a világosi fegyverletétel előtti napon miként nyilatkozott Görgey Bohusék kastélyában: „. . . nem sikerült neki a világot két gazembertől megmenteni, kiket felakasztatni akart". A napló szerint hozzátette: „A két Madarászt szerette volna kipusztítani."

Bohusné naplója szerint a világosi fegyverletétel előtti napon, ebédnél hangzott el Görgey kijelentése. Ennél a bizonyos ebédnél Görgey Artúr és Froloff orosz tábornok volt Bohusné szomszédja. Ezt Bohusné is írja, de leírja Görgey István is,[16] aki ugyancsak vendége volt az ebédnek. Tőlük tudjuk, hogy Froloff, kivel Görgey a fegyverletétel részleteit beszélte meg, keveset beszélt ebéd közben, pár szóval dicsérte csak a magyar csapatok vitézségét. Udvariatlanság lett volna az orosz vendég jelenlétében magyarul diskurálni, így aligha eshetett ott szó a Madarász ügyről!

Lényegesebb ennél, hogy Görgey István idézi Bohusné naplójának hiteles, helyszíni részleteit, majd hozzáteszi: „A miket ezen idézeteken kívül még följegyzett Bohusné: többnyire azt már nem mint szemtanú beszéli, hanem mások — talán szintén nem szemtanúk — elbeszélései nyomán jegyezte fel — szemlátomást különböző időt és helyet együvé is tévesztvén." A Madarász testvérpárról Görgey István nem szól.

Az ellenségek, ellenfelek után, a barátok véleményét Újházi Klára naplójából[17] ismerjük meg: „New Buda, június 3. 1851. Kit sose gondoltam volna, az érkezett meg Újbudára: Madarász László. Hosszan tanácskozott apánkkal, de négyszemközt, s így nem tudom, miről. . . . Bizonyosan Kossuthról. Apánk váltig írja a leveleket Washingtonba a kongresszusnak a kormányzó török fogsága miatt; Madarász sem kisebb barátja és híve Kossuthnak, mint apánk, de közöttük a barátság, ha töretlen is, keserves próbát állott. Komáromi elzártságunkban nem ismerhettük részleteit, csak utóbb hallottuk kósza és kevéssé megbízható elbeszélésekből ama zűrzavaros históriát, amely az áruló Zichy gróf elkobzott gyémántjai körül zajlott. A gyémántok szőrén-szálán eltűntek, s mivel Madarász kezére voltak bízva, a Békepártnak jó alkalmul szolgáltak arra, hogy a forradalmi rend e radikális őrét kompromittálják, a gyémántok eltulajdonításával vádolják. Így lesz ám a legbecsületesebb emberből a rágal-

mazók nyelvén megbélyegzett. ... Apánk már Hamburgban többet tudott meg az esetről, s most bizonyára a teljes igazságot. De nyelvén pecsét, s azt nem oldhatja fel senki. Inkább sejtem hát, mint tudom, hogy alighanem titkos állami célokra fordították a gyémántokat, s Madarász azért hallgatott, azért nem védekezett a rágalmak ellen, mert a kormányzót fedezte."

A fiatalabb testvért, Madarász Józsefet a magyar közvélemény zöme Szilágyi Sándor megfogalmazásában szemlélte. Ezen a vonalon halad Herczeg Ferenc is, mikor így ír:[18] „A kicsi, kemény és zord öregúr hazafi volt, hazafi és ezen kívül semmi. Egész életén át a hazafiság volt a vallása, mestersége és szenvedélye. Olyan fanatikus és korlátolt patrióta volt, mint a párizsi konvent hegypártjának jakobinusai: más gondolat nem is fért a fejébe."

Röviden meg kell ismernünk a testvérpár politikai felfogását, hiszen ez döntötte el szerepüket és sorsukat az 1848—49-es pártharcok bonyolult világában.

Madarász József írja, hogy László bátyjával egyetemben „a népfenség (democratia) emberei" voltak.[19] A demokráciának a köztársaság az államformája. Nem véletlen, hogy az ügyvédi vizsgára készülő Madarász József Svájc, Amerika törvényeit tanulmányozta legszívesebben, mint ezt Takács Ferenc is írja.

Érthető az is, hogy 1833-ban Madarász László „év végével Pozsonyban termett, azzal a szándékkal, hogy Amerikába vándorol".[20] Terve nem sikerült. „Bejárta Norvégiát is, kiment volna ő Amerikába utóbb, mint svéd katona is, de nem ütötte meg a mértéket; s mivel már csak néhány forintja volt, hazaindult . . ."[21]

A Madarász testvérek republikánus nézetei 1836-ban már közismertek voltak. Az ez év október 25-i székesfehérvári megyegyűlésen mellőzik a címek használatát és mindenkit hivatala vagy állása szerint szólítanak meg:[22] „. . . főispán úr, alispán úr, püspök úr, gróf úr, báró úr, nemes úr stb. stb., hozzá tévén néhol neveiket, ha kell, s e mellé kedvőnk szerint hozzáadván az egy cím és melléknevet »tisztelt«."

A demokrata felfogás adja Madarász László kezébe a tollat, mikor cikket ír Kossuth Törvényhatósági Tudósítások című lapjába. Kossuth előző lapja, az Országgyűlési Tudósítások 1832. december 17-től 1836. május 2-ig élt. 1836. május 15-én küldte szét Kossuth a Törvényhatósági Tudósítások előfizetési felhívását. Több mint tíz hónapon át különböző tilalmakkal dacolva, magánlevélként küldte szét a kézzel másolt újságot. Ebben Fejér megyéből Madarász László intéz támadást a címek és aulikus nagyurak ellen.[23]

Mód Aladár világítja meg az 1848. március 30-i pesti tüntetés kapcsán, hogy mit is jelentett a feudális világban a republikánusság, mikor írja:[24] „És ebben a forró, izgatott és elkeseredett hangulatban hangzott fel Magyarországon először a nemesi ellenzék számára is riasztó, félelmes, a feudális reakcióval való maradéktalan leszámolást követelő jelszó: Éljen a respublica!"

1846-ban a Madarász testvérek kiléptek a „haladó pártból". A pártnak nem volt programja. Madarász József kijelentette, hogy csak olyan pártnak lehet a tagja, aminek ismeri a célkitűzéseit. Madarász László is a program mellett szólalt fel,[25] programnak javasolta, hogy „legyen a hon minden polgára választható".

1847 telén Perczel Mór és Madarász László hosszabb ideig volt Madarász József vendége Pakson.[26] „Megalkottuk az önálló, független magyar állam alaptörvényeit."

A mondottak után értjük már Pálffy János későbbi megjegyzését:[27] „Madarász fölvétele a kormányba, megbélyegezte nemcsak a kormányt, hanem az ügyet is és elidegenített attól sok becsületes, intelligens embert, el főleg az arisztokráciát."

Az arisztokrácia és Madarász László viszonyával Kossuth Lajos is tisztában volt. Amikor a Ház 1848. november 20-án felhatalmazta Kossuthot, hogy kormányt alakítson, Kossuth a belügyminiszteri posztot szánta Madarász Lászlónak. Azért ezt, és nem az igazságügyit,[28] mert „Madarász az igazság élén az aristocratiaban terroristicus félelmet gerjesztene".

Madarászék politikai nézetei szempontjából igen érdekes Táncsics Mihály és Madarász László találkozása. Ez Cecén történt 1846-ban, és mindketten írnak is róla,[29] elmondva, hogy iskolatársak voltak és barátok. Madarász József írását idézzük: „Nálam időzvén néhány napig, olvasám könyveit, amelyeket titokban kinyomatott. Ezért akarták most befogni. Miután elolvastam, azt mondám neki: Miska, te eltértél a törvény útjáról. Irányod, a nép terhein segíteni, jó, ez az én irányom is. De te azt ajánlod a népnek, hogy keljen föl és törje szét terheit, lásd, én is meg akarom ezeket szüntetni, de törvény által. Lásd, folytatám, mi lenne a következés, ha rád hallgatna a nép? Az történnék, hogy a legtöbb megyében fölkelnének és megölnek mindenkit, a ki úr! De mi lenne a vége? Ott lenne a katonaság, ágyúival, lennének kivégeztetések. Hidd meg, a nép hű vezérek, fegyverek, puskapor, ágyúk és pénz nélkül soha sem boldogulhat."

A márciusi eseményeket követően kinevezett Batthyány-kormányt a Madarász testvérek nem tartották a „nép hű vezérének". Mód Aladár írja,[30] hogy „Madarász László, a szélső baloldal képviselője, a Batthyány-politika leghevesebb parlamenti ostorozója". Aztán a szabadságharc meghozta az igazi vezéreket, volt fegyver, puskapor, ágyú és pénz, tehát elérkezett a nép boldogulásának órája, de elérkezett a köztársaság megvalósulásának ideje is! A császárral kiegyezni, csak a nép kárára, a köztársasági gondolat feladásával lehet, tehát a harcot a végsőkig kell folytatni. A Madarász testvéreknek bukni kellett, hogy a békepárt gyorsabban jusson el a kívánt békéig!

A bukást szabályszerű összeesküvés készítette elő. A békepárt célja Kemény Zsigmond összefoglalása szerint[31] az volt: „1. hogy minden erejüket Madarász megbuktatására összpontosítsák és csak midőn már Madarász és a terrorizmus semmivé tétetett, akkor 2. rendezzék oppozíciójukat Kossuth ellen, mint akinek személyisége a kibékülést lehetetlenné teszi s Magyarországot, még ha a szerencse mindig neki kedvez is, tönkrejuttatja . . ."

A fegyvert Duschek Ferenc adja a békepárt kezébe, rámutatva, hogy a Zichy-gyémántok vonalán kell a támadást indítani.[32] Ma ismert már, hogy Duschek, a szabadságharc pénzügyeinek intézője, ahol tudott, ártott a magyar szabadság ügyének.[33] Nézzük viszont, hogyan alakulhatott ki az általa javasolt támadási vonal?

1848. szeptember 21-én hirdette ki a képviselőház elnöke az Országos Honvédelmi Bizottmány megválasztott tagjainak névsorát: Kossuth Lajos, Madarász László, Nyáry Pál, Pálffy János, Patay József és Sémbery Imre.[34] A tagok száma rövidesen tizenhárom főre bővült.

1848. november 20. után Kossuth a képviselőház hozzájárulásával sikertelen kormányalakítási kísérletet tett. Ezt követően a Ház október 8-i felhatalmazása alapján kijelölte az Országos Honvédelmi Bizottmány egyes tagjainak hatáskörét. Madarász László a rendőri és postai ügyek vezetője lett.[35]

Madarász a rendőrség élére megbízható embereit nevezte ki. Bukása után Szemere, mint belügyminiszter „azzal kezdte működését, hogy feloszlatta Madarász hivatalát, hatvan forradalmi érzelmű, többnyire vöröstollas hivatalnokot csapott el a rendőrségtől" írja Mód Aladár.[36] „Madarász már állásának természeténél fogvást sem lehetett népszerű" mondja Gracza György.[37] Ez így igaz és a kérdést alaposan indokolja Takács Ferenc is.

Madarász László postaügyi működése kevésbé ismert, mint rendőri munkája, így pár szót kell szólnunk arról. Ismeretes, hogy a szabadságharc idején magyar postabélyeg kiadásának a terve is felmerült. A bélyegtervet Than Mór készítette 1848. július 3-án. Than rajzán nyomdai munkára utaló megjegyzések és utasítások is vannak, tehát a későbbiekben elkészülhettek a bélyeg nyomólemezei is.[38]

Az 1848. évi III. tc. alapján a magyar postaügy legfőbb igazgatását a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumra bízták, melynek élén Klauzál Gábor miniszter állott.[39] Than bélyegterve Klauzál minisztersége idején készült, de a bélyegterv nyomdai munkálatai, a nyomódúcok elkészítése feltehetően Madarász László hivatali idejét jelzi már.

Az országgyűlés Debrecenbe költözése után a Honvédelmi Bizottmány 35. számú rendelete felhívta az összes postahivatalt, hogy számadásaikat már ne Budára, hanem Debrecenbe, a postaszámvevőség címére küldjék.[40] Madarász László meggyorsította a Debrecen—Nagyvárad közti postajáratot, mivel a budai fegyvergyár Nagyváradon működött akkor.[41]

Madarász, mint a rendőrségi ügyek vezetője került kapcsolatba a Zichy-ingóságokkal, amelyeket a rendőrség őrzött.[42]

Madarászék világosan látták a békepárt manipulációit. 1849. március 24-én „est előtt" Kossuth Lajoshoz ment Madarász László, Madarász József, Kállay Ödön, Haczl Márton, Luzsénszky Pál és Simonyi János. Elmondták, hogy a helyzetet igen veszélyesnek látják és a kiutat csak három pontba foglalt elképzeléseik elfogadásától remélhetik.[43] „Görgey állíttassék volt tényei, engedetlenségei miatt hadi törvényszék elébe, s ha az el nem marasztalná, ez esetben se alkalmaztassék semmire sem." Kérték az országgyűlés feloszlatását és azt, hogy Kossuth diktátorként vegye át a hatalmat. Kossuth szerint Görgey „hazáját úgy szereti, mint ő", tehát az előterjesztett javaslatokat nem fogadta el. Ezzel a békepárt szabad utat kapott, Madarász Lászlót beszennyezhette a gyémántlopás gyanúja. A támadás eredménye ugyan csak a gyanúsításig juthatott el, mint erről a korábbiakban beszéltünk már, de ez is elégséges volt a rágalmakra és arra, hogy Madarász László ne lehessen a Szemere-kormány tagja.[44]

A továbbiakban Madarász László egyszerű képviselő már, aki követi a kormányt Pestre, Szegedre, majd Aradra, az események irányítása viszont kiesett a kezéből. Az események alakulásával Takács Ferenc könyve részletesen megismerteti az olvasót.

Mi álljunk meg a szabadságharc utolsó, aradi napjánál! Madarász József kifakad Kossuth ellen:[45] „Azt tudhattad, hogy ha fáj kívüled az osztráknak foga valakire, az Madarász László. Ha már nem volt egyéb hátra, mint menekülés, mért nem értesítetted e felől volt honvédelmi bizottmányi társadat?"

Aki olvasta Takács könyvét, emlékszik rá, hogy a Zichy-gyémántokat 50 000 forintra becsülték. Ugyanakkor Madarász József így összegezi az utolsó, aradi napon anyagi helyzetüket: „Fivéremnek volt kevés híján, de egyedül magyar bankókban ezer forintja. Nekem is ily ezer forintom és kétszáz darab magyar aranyom, ezt megosztottam vele."

A szabadságharc ezerforintnyi bankjegye — Madarász László összes pénze — értéktelen, a József öccsétől kapott száz arannyal menekül külföldre. Adjuk át a szót Varga Ferenc volt alispánnak, aki az amerikai Szabadság 1900-as karácsonyi számában ír menekülésükről:[46] „Hosszas bujdosás után értünk 1851. január havában Londonba, Madarász László, Majthényi József és én. Madarász levelezésben állt Ujházyval, ki leveleiben roppant dicsérte Iowa vidékét. Mi hat hónapig voltunk Londonban . . . elhatároztuk kivándorolni Amerikába . . . Több zivatarunk is volt és 22 napig utaztunk. Augusztus 13-án — a világosi fegyverletétel évfordulóján léptünk az amerikai szabad földre Philadelphiaban . . . A vasút nem volt bevégezve Philadelphiától Pittsburgig. Mi is az Ohio folyón, föl a Missisipin feljöttünk Burlingtonba. Itt szekeret, pár lovat vásárolva, Madarász, Majthényi és én megindultunk felkeresni Ujházyt. A térkép nagy betűkkel mutatta a „Hungarian Colony"-t. Postahivatal New Buda. . . . Minél közelebb jöttünk a paradicsomnak festett ponthoz, annál kevésbé voltak képesek útbaigazítani bennünket, míg végre ide s tova barangolva, füstöt láttunk az ég fölé emelkedni. Lovainkat a szekérhez kötve, a füst után indulva, csakugyan föltaláltuk Új Budát . . ."

Madarász László és társai Ujházi Klára említett naplója szerint 1851. június 3-án értek Új Budára. A 83 éves Varga visszaemlékezése, az időpontok tekintetében nem megbízható!

Új Budára akkor, amikor Madarászék odaértek, nem vezetett út, és 50 métföldnyire volt

a legközelebbi várostól, Centreville-től.[47] Itt aztán újból lapozzuk fel Ujházi Klára említett naplóját:[48] „Madarász azért hallgatott, azért nem védekezett a rágalmak ellen, mert a kormányzót fedezte. Ha így igaz, inkább értem mogorvaságát, visszavonultát minden politikától, s azt is, hogy idebújni szándékozik a vadonba, amelynek messzesége apánkon nyüg és teher, de számára oltalom és békesség."

Madarász László számára a vadon valóban oltalom volt, hiszen 1904. szeptember 5-én kelt levelében így fogalmaz: „... éngem a magyar közélet véleménye gyémánt-tolvajjá sülyesztett ..."[49] Ezért nem akart Madarász László „bár tele volt tettvággyal, temperamentummal és hivatottsággal", a nyilvánosság előtt többet szerepelni. Ezért nem vállalt Amerikában hivatalt, bár 1862-ben Salamon P. Chase, az akkori amerikai pénzügyminiszter, aki az új amerikai pénzkibocsátási rendszert Madarász tervezete alapján léptette életbe, mindenképpen arra akarta rábírni, hogy jöjjön Washingtonba és vegyen részt a pénzügyi kormányzat reformterveinek keresztülvitelében. Ezért nem vett részt a 80-as és 90-es évek amerikai magyarságának mozgalmaiban. Attól félt, hogy valaki újra kikotorja a Zichy-féle gyémántok eltűnésének meséjét és neki védekezni kell. Elégtételre várt. Abban reménykedett, hogy Kossuth Lajos, akinek annyi szolgálatot tett, megszólal ez ügyben. „De Kossuth néma maradt, és Kossuth némasága örökös némaságra, a közéleti szerepléstől való teljes visszavonulásra késztette a kétségtelenül nagyon tehetséges, vezérszerepre hivatott Madarász Lászlót" írja Kende Géza.[50]

Madarász Lászlónak égető szüksége lett volna a felkínált állásra és az állással járó, nem csekély fizetésre! 1852. január 11-én írja Majthényi József:[51] „Madarász László egyik lova megdöglött, a másik döglődő félben van. Neki is pénze, szint úgy, mint miénk ..." Vagyis nincs! A „nincs" kiséri aztán végig Madarász László életét, azét a Madarászét, akit a magyar közvélemény napjainkig vagyont érő gyémántok ellopásával vádolt! 1859-ben írja az Amerikába látogató Madarász József:[52] „... pénz ... nó, az neki nincs". Az örökös nincstelenség fájóan csendül ki Madarász László 1900. október 15-én, József öccséhez írt leveléből:[53] „40 éves koromba értem Amerikába s itt 49 évekig kézdolgomból megéltem vak fiammal, míg most mint 89 éves, tudok tenni még valamit, mi kell s teszek is naponként, de pénzt szerezhetni a napi kiadásokra egy fillért sem tudok." Ebben a levélben olvashatjuk még: „... ruházatom már pusztuló, 3 éves bakkancsba diszlek, 5 éves ruházattal ..."

Az amerikai magyar újságíró, Kende Géza közli a kilencvenéves Madarász László fényképét.[54] A gyűrött, elnyűtt ruhás, nyitott flanellinget viselő fáradt, öreg munkásban nehéz felismerni a szabadságharc egyik vezéralakját!

Madarász László baráti kapcsolatai is szerencsétlenül alakultak Új Budán. Első házasságából született kiskorú Vilmos fia beleszeretett Ujházi Ilkába, aki akkor 15 éves volt. A szerelemből Ujházi László ellenzése ellenére is házasság lett. „Az elcsábításra nézve, az apa, Madarász László vétkesebb volt fiánál, mert az ő tudtával és biztatása következtében vitetett végbe a csel" írja Ujházi László.[55] Ujházi és Madarász közt megszakad a régi politikai barátság. A fiatalok szerencsétlen házasságában Madarász menye és unokái oldalára állva, szembefordul fiával. A szomorú eseményeket eredeti levelek alapján mutatja be Bogáti Péter.[56]

Xantus Jánossal is komoly nézeteltérése támadt. Xantus 1855. augusztus 29-ig hat hónapot töltött Új Budán. Madarász László, hogy megmentse az általa lefoglalt földeket, így a megengedettnél nagyobb birtoka lehessen, földjei egy részét színleg eladta Xantusnak és azokat Xantus nevére is iratta. Varga Ferenc levelének egy részlete vonatkozik erre az ügyre:[57] „Madarász nem szokott hazudni, s ezért férfiasan bevallotta azt is, hogy irományaidat elvette s szerintem jól tette, mert nem bolondult meg, hogy fegyvert hagyjon ellensége és rágalmazója kezei között."

Valami váltóügy miatt pere támadt Pomutz Györggyel is.[58]

A magyar közvélemény rágalmai és gyűlölete elől vadonba húzódó Madarász Lászlónak a sors szeszélye folytán megszakadtak a kapcsolatai a magyar emigránsokkal. Az elszigetelődött ember a német származású Sibilla Anschbachot vette feleségül. Ebből a házasságból született gyerekei nem tudnak már magyarul. Lánya, Hermine Madarasz Bray, aki az amerikai Szabadság című lapot értesíti édesapja 1909. november 6-i haláláról, írja[59] angol nyelvű levelében: „I am always sorry that I cannot read, write or talk Hungarian."

Madarász László életének ismertetéséhez, mint minden történeti témához, egy Madách-idézet kívánkozik:[60]

„... a múltakról a história.
Nem hallja a jajszót, rekedt beszédet,
Mit feljegyez, a múltnak csak dala."

133 évnek kellett eltelnie a debreceni „gyémántper" és Takács Ferenc könyvének megjelenése között, hogy a történeti tények megvilágításában tároljon elénk Madarász László igaza! A gyémántokat Kossuth Lajos utasítására Duschek Ferenc adta át elismervény ellenében Cezar Bolliacnak, hogy vigye el azokat Omer pasának.

A fiatalabb testvér, Madarász József a szabadságharc bukása után 1856. december 8-ig börtönben sínylődött. Aztán a magyar ellenzéki politika egyik vezéralakja, a Negyvennyolcas Párt szervezője. Közel sem olyan jelentéktelen államférfi, ahogy Herczeg Ferenc látni szeretné! 1868-ban például Jókai Mór folytat vele szenvedélyes vitát a Hon hasábjain a magyar honvédséggel kapcsolatban.[61]

Illyés Gyula: Az utolsó törzsfő című írása méltó emléket állít Madarász Józsefnek, kinek nemeskisfaludi szülőházát emléktábla is jelöli, de utca is van ott róla elnevezve. Nemesgulács még adós Madarász László emlékének megörökítésével!

JEGYZETEK

1. *HERCZEG Ferenc:* A gótikus ház. Bp., 1940, 119.
2. *SZILÁGYI Sándor:* A magyar forradalom férfiai 1848/49-ből. Pest, 1850, 340.
3. *MÓD Aladár:* Pártharcok és a kormány politikája 1848 és 49-ben. Bp., 1949, 114.
4. *SZILÁGYI Sándor:* A magyar forradalom története 1848 és 49-ben. Pest, 1850, 338—342.
5. *MÓD Aladár:* i. m. 141.
6. *SZILÁGYI Sándor:* A magyar forradalom férfiai, 270.
7. *SZILÁGYI Sándor:* A magyar forradalom története, 338.
8. *SZILÁGYI Sándor:* A magyar forradalom férfiai, 270—271.
9. *SZILÁGYI Sándor:* A magyar forradalom története, 170.
10. *HERCZEG Ferenc:* i. m. 119—120.
11. *PÁLFFY János:* Magyarországi és erdélyi urak. Bp., 1934, 46.
12. *EMBER Győző:* Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. Kossuth Emlékkönyv, I, 186.
13. *PÁLFFY János:* i. m. 106.
14. *PÁLFFY János:* i. m. 125.
15. *KEMÉNY Zsigmond* emlékiratai, 78. — *MÓD Aladár,* i. m. 111.
16. *GÖRGEY István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások III. Bp., 1888, 584.
17. *BOGÁTI Péter:* Édes Pólim! Bp., 1979, 93.
18. *HERCZEG Ferenc,* i. m. 119.
19. *MADARÁSZ József:* Emlékirataim 1831—1881. Bp., 1883, 47.
20. *MADARÁSZ József,* i. m. 22—23.
21. *MADARÁSZ József,* i. m. 28.
22. *MADARÁSZ József,* i. m. 47.
23. *SZABAD György:* Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp., 1977, 26—28, 36—37. — *KOSÁRY Domokos:* Kossuth harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen. Kossuth Emlékkönyv, I, 12.
24. *MÓD Aladár,* i. m. 16.
25. *MADARÁSZ József,* i. m. 102.
26. *MADARÁSZ József,* i. m. 103.
27. *PÁLFFY János,* i. m. 280.
28. *EMBER Győző,* i. h. 224.
29. *TÁNCSICS Mihály:* Életpályám. Bp., 1978, 264—265. — *MADARÁSZ József,* i. m. 99.
30. *MÓD Aladár,* i. m. 68.
31. *KEMÉNY Zsigmond,* i. m. 93—94. — Mód Aladár, i. m. 115.
32. *MÓD Aladár,* i. m. 116.
33. *MÓD Aladár,* i. m. 116—117.
34. *EMBER Győző,* i. h. 183.
35. *EMBER Győző,* i. h. 226.
36. *MÓD Aladár,* i. m. 145.
37. *GRACZA György:* Az 1848—49-iki magyar Szabadságharc története III. Bp., é. n. 359.
38. *MAKKAI László és REND Ferenc:* A postai bérmentesítés Magyarországon 1867-ig. A magyar bélyegek monográfiája, II. Bp., 1966, 13—15.
39. *VAJDA Endre:* Adalékok a magyar posta igazgatásának kialakulásához. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle, 3, 1971, 69.
40. *VAJDA Endre:* i. h. 70.
41. *VAJDA Endre:* A posta története Magyarországon. A magyar bélyegek monográfiája I. Bp., 1965, 183.
42. *MÓD Aladár,* i. m. 116.
43. *MADARÁSZ József,* i. m. 223. — Mód Aladár, i. m. 115.
44. *MÓD Aladár,* i. m. 141.
45. *MADARÁSZ József,* i. m. 263.
46. *KENDE Géza:* Magyarok Amerikában, I. Cleveland, 1927, 147.
47. *BOGÁTI Péter:* Édes Pólim! Bp., 1979, 61.
48. *BOGÁTI Péter,* i. m. 94.
49. *KENDE Géza,* i. m. 185.
50. *KENDE Géza,* i. m. 186.
51. *BOGÁTI Péter:* Flamingók Új-Budán. Bp., 1979, 128.
52. *MADARÁSZ József,* i. m. 305.
53. *KENDE Géza,* i. m. 184.
54. *KENDE Géza,* i. m. 182.
55. *BOGÁTI Péter,* Flamingók, 226.
56. *BOGÁTI Péter,* Édes Pólim! Bp., 1979.
57. *KENDE Géza,* i. m. 223.
58. *BOGÁTI Péter,* Flamingók, 260.
59. *KENDE Géza,* i. m. 178.
60. *MADÁCH Imre:* Az ember tragédiája. Tizenegyedik szín.
61. *MÓRICZ Pál:* A magyar királyi honvéd, 1868—1918. Bp., 1928, 21.

KÁROLY SÁGI

FERENC TAKÁCS: ZWEI FLAMINGOS; LÁSZLÓ MADARÁSZ (1811—1909) — JÓZSEF MADARÁSZ (1814—1915).

SERIE NATION UND ERINNERUNG
(MAGVETŐ—VERLAG, BUDAPEST 1982. 443 SEITE)
BUCHBESPRECHUNG

Der Verfasser rezensiert das Buch, das Buch von den Madarász-Brüdern, die im Freiheitskrieg 1848—1849 eine bedeutende Rolle geführt haben. Das Buch ist aber mehr, als eine Rezension: gibt nicht nur ortsgeschichtlichen Angaben, sonder schreitet weiter, und beleuchtet die bedeutende Rolle, — vor allem von László Madarász, — die die Brüder in der ungarischen Geschichte gespielt haben.